

DUE DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

Nos. 322, 335, 344, 348, 353, 363, 373, 378, 382, 388, & 399.

THE
YĀJÑAVALKYA SMṚTI

With-

Viramitrodaya the-Commentary of

Mitra Misra

and

Mitākāra the-Commentary of

Viṅanesvara

Edited By

Pt. Nārāyaṇa S'āstrī Khiste Sahityāchārya, Assistant Librarian,

Govt. Sanskrit Library, Sarasvatī Bhavana, Benares, and

Pt Jagannātha S'āstrī Hoṣ'īṅga Sahityopādhyāya.

FASCICULUS I to XI, १ से ११.

*PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE.*

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1930.

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares,*

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ६२

नं० ३२२, ३३५, ३४४, ३४८, ३५३, ३६३, ३७३, ३७८, ३८२, ३८८, ३२९ ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

श्रीमित्रमिश्रकृत 'वीरामित्रोदय' टीकया श्रीविज्ञानेश्वरकृत-
'मिताक्षरा' टीकया च सहिता ।

काशीस्थराजकीय सरस्वतीभवनपुस्तकालयाध्यक्षेण
साहित्याचार्य-खिस्ते नारायणशास्त्रिणा,
साहित्योपाध्याय-होशिङ्ग जगन्नाथशास्त्रिणा च
सपरिष्कारं संशोधिता ।

प्रकाशक—

जयचृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
विद्याविलासप्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,
धनारस सिट्टी ।

१९८६

इस कार्यालय द्वारा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “काशीसंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिक्षा प्रार्थनीय है।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

मिताक्षरावीरमित्रोदयाख्यटीकाद्वयसहितायाः

याज्ञवल्क्यस्मृतेर्भूमिका ।

अथेयं याज्ञवल्क्यस्मृतिर्विज्ञानेदवरयोगिविरचितमिताक्षरया मित्रमित्र-
विरचितवीरमित्रोदयाख्यटीकया च संकलिता संसृष्ट प्रकाश्यते । यद्यपि मिताक्षरा
सहिताया अस्याः स्मृतेरनेकानि संस्करणान्यनेकैः पण्डितैरनेकवारं प्रकाशितानि
सन्ति, तथाऽपि मित्रमित्रकृतवीरमित्रोदयसहितायास्तस्या इदम्प्रथमं संस्करणमि-
दमिति न पुनरुक्तो भवति नः प्रयासः । धर्मशास्त्रेषु स्मृतिग्रन्थानामार्षत्वेन समा-
नेऽपि प्रामाणिकत्वे मनुस्मृतेषां याज्ञवल्क्यस्मृतेश्च कोऽपि लोकोत्तरो गरिमाऽपरोक्ष
एव विद्वेषां विदुषाम् । तत्र प्रकृते याज्ञवल्क्यस्मृतिरेवेदानोमस्माकमालोचना-
विषयः । प्रतिपादितविषयगौरवेण सहैव प्रणेतुर्गौरवमपि ग्रन्थस्य भासात्म्यं जन-
यतीति सुस्पष्टमेव ।

यद्यप्ययं स्मृतियां याज्ञवल्क्येन मुनिना स्वयं विरचितेति वस्तु न उदाहृतम् । स्मृतेर-
स्या याज्ञवल्क्यमहर्षितच्छिष्यसंवादरूपत्वात् । तथाऽपि याज्ञवल्क्यशिरश्चैरथ न
किञ्चित् स्वबुद्धयोपनिबद्धम् । यद् यावद्य गुरुमुखाच्छ्रुतं, तदेव सर्वं समाहितेन
मनसा स्मृत्वा सद्गृहीतमिति प्रकृतग्रन्थकर्तृत्वं याज्ञवल्क्य एव समाधाति न तच्छि-
ष्येष्वन्येषु वा । अन्या अपि स्मृतय इत्यत्र विधा एव तत्तदपि कर्तृका इति व्यपदि-
श्यन्ते । एतावता याज्ञवल्क्यप्रणीतेयं याज्ञवल्क्यस्मृतिरिति कथनं न दोषावहं भवेत् ।
याज्ञवल्क्यः

अथ कोऽसौ याज्ञवल्क्यः ? कदाऽनेन समुपदिष्टेयं स्मृतिरित्याद्याः प्रश्नाः
स्वभावात् एव मनसि समुपतिष्ठन्ते । परन्तु दुर्भाग्यादयं प्राचीनानां ऋषीणां सम-
यनिर्णयं कर्तुं न पारयामः । समयनिर्णयेति वृत्तौपियकसामधोसम्पादने साभिनिवेशी-
रप्यस्माभिः पुराणादिषु परस्परं तथा विरोधा गोचरोक्रियन्ते, यैराकुलितचेतसो
वयं कमपि निर्णयं नाधिगच्छामः ।

प्रकृतेऽपि सैव गतिः, तथाऽपि महर्षेयां याज्ञवल्क्यस्य विषये यत्र यत्र यावदु-
पलब्धमस्माभिस्तत्सर्वं सद्गृह्य परीक्षकाणां विदुषां पुरः प्रकाशयामः ।

योगो याज्ञवल्क्यः, याज्ञवल्क्यश्चेति द्विविधे याज्ञवल्क्यनाम तत्र तत्र दृष्ट्वा
केचन भिन्नमिद् ऋषिद्वयमिति कल्पयन्ति, परन्तु वयं तत्र न किमपि विशिष्टं प्रमा-
णमुपलभामहे येनैतादृशभेदनिर्णयः संकरो भवेत् । महर्षेयां याज्ञवल्क्यस्य महायोगि-
त्वे भूयोऽसि प्रमाणानि तत्र तत्रोपनिपत्सु पुराणेषु च समुपलभ्यन्ते । प्रकृतस्मृति-
रपि 'योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं' मित्यादिनां समारब्धा महर्षेयां याज्ञवल्क्यस्य महायो-
गित्वं प्रकृतस्मृतेश्च योगियाज्ञवल्क्यप्रणीतत्वं च बार्दं साधयति । अथ प्रकृतस्मृत्यु-
पदेशकस्य महर्षेयां याज्ञवल्क्यस्य कः समय इति विचारे प्रस्तुते राजर्षेर्वेदस्य जन-
कस्याऽयं ब्रह्मविद्यागुरुरित्युपनिपत्सु पुराणेषु च बहुशः श्रूयमाणत्वाज्जनकवृत्ति-

समसामयिकत्वमस्य कल्पनीयं भवति । जनकश्च भगवतो रामचन्द्रस्य श्वशुरः सीतादेव्याश्च पालकपितेति त्रेतायुगकालिकत्वं तस्य सिद्धम् । तत्सम्बन्धेन महायोगिनो याज्ञवल्क्यस्याऽपि त्रेतायुगकालिकत्वकल्पनं स्वभावतः समायाति ।

किञ्चाऽन्यदप्येकमत्र विचारणीयमस्ति—श्रीश्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे—

ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ।

चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिमिः ॥

अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् ! भगवान् लोकभावनः ।

ब्रह्मेशार्धैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥

पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ।

अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥

इत्युपरिनिर्दिष्टैरवतरणैरन्यैश्च द्वापरावसाने कलियुगारम्भात्पूर्वं भगवदंशांशकलया व्यासो भगवानवातरदिति सिद्धयति । स च तदानीमेव ऋगादिसंहिताश्चतस्रो विभज्य एकैकस्मै शिष्यायैकैकां संहितां ददौ । तत्र यजुर्वेदसंहितां स्वशिष्येष्वन्यतमाय वैशम्पायनायाऽद्रात् । तस्यान्तेवासी याज्ञवल्क्यो बभूव । अथैकदा याज्ञवल्क्यगुरोर्वैशम्पायनस्य ब्रह्महत्यादोष उद्बभूव । तदंहोनिवर्हणाय वैशम्पायनः स्वच्छात्रान् ब्रह्महत्याऽपनोदनक्षमं व्रतमादिदेश । तदा याज्ञवल्क्यो गुरुमाह—भगवन् ! श्रीमदुक्तं व्रतं सुदुश्चरमप्यहमेवाचरिष्ये । किमल्पमेधसां दुर्वलानामेपामादेशेन इति । वैशम्पायनस्तस्य तदभिमानविजृम्भितमितरविप्रापमानजनकं वचनं निशम्य भृशं चुक्रोध । आह च याज्ञवल्क्यम्—“त्वं ब्राह्मणावमन्ताऽसि । अतो मदन्तिके यदधीतं तत्सर्वं विमुच्य याही” ति । असहिष्णुर्याज्ञवल्क्यो वैशम्पायनादधीतं यजुर्वेदगणं छर्दित्वा तं वैशम्पायनं गुरुमुत्सृज्यागमत् । अथ सुदुश्चरेण तपसाऽऽर्राध भगवन्तं त्रयातयुं भास्वन्तम् । परितुष्टो भगवान् भास्करोऽथातथामानि यजुंषि तस्मै प्रायच्छत् । तैर्याज्ञवल्क्यो वाजसनीसंज्ञाः शाखा विततान । श्रीमद्भागवतप्रतिपादितयाऽनया कथया याज्ञवल्क्यस्य द्वापरान्तिमकालिकत्वं साधितं भवति ।

किञ्च बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयेऽध्याये याज्ञवल्क्यविषये वर्तते काचित्कथा । सा चेत्थम्—“कदाचिद्वैदेहो राजर्षिर्जनकः प्रभृतदक्षिणं सत्रमारेभे । तत्र कुरुष्वालवासिनो दैतानिककर्मनिष्णाता राज्ञा निमन्त्रिता ब्राह्मणाः समाजग्मुः । यज्ञं दिदृक्षवोऽनाहृता अपि बहवो जनाश्च सङ्गता आसन् । अथ तं महान्तं समाजमालोक्य जनको जिज्ञासितवान्—“को नु खल्वनृचानतमो ब्रह्मिष्ठः” इति । स च गर्वां सहस्रं रुद्ध्वोवाच—‘हे भगवन्तः ! यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उत्कालयतु स्वगृहं प्रति’ इति । तदैते ब्राह्मणा न दृष्टुः । अथ याज्ञवल्क्यो निजमन्तेवासिनमुवाच ‘हे सौम्य । उत्कालायेमा गा अस्मद्गृहान् प्रति’ एतच्छ्रुत्वा स चोत्कालितवान् आचार्यगृहं प्रति । एवं सङ्गताः सर्वे विप्रा भवमानिता आसन्” । इति ।

एतावता याज्ञवल्क्यस्य जनकसमकालिकत्वेन त्रेतायुगकालिकत्वं वैशम्पायन-

समकालिकत्वेन द्वापरान्तिमकालिकत्वं च कल्पनीयं भवति । महदन्तरं चाऽनयोः-
समययोरिति । तत्र महायोगिनो याज्ञवल्क्यस्य त्रेतायुगमारभ्य द्वापरान्तपर्यन्तं
यदि योगप्रभावाच्चिरजीवित्वं कल्प्येत तर्हि न किञ्चिदप्यसामञ्जस्यम् । परन्तु कथं
मिदं केवलं विश्वासस्युपां परमास्तिकानामेव सम्मतं भवेत् । ये पुनर्विदेवका अमा
नुपमसम्भवनीयं किमपि न विश्वसन्ति तेषां हृते किमप्यन्यथाऽपि विचारणीयम
स्ति । यथा—जनक इति याज्ञवल्क्य इति च गोत्रनामनी । जनकवंशे जाताः स-
र्वे एव जनकाः याज्ञवल्क्यवंशे जाताः सर्वे एव याज्ञवल्क्याः । तथा च जनकस्य ब्रह्म-
विद्योपदेशा त्रेतायुगकालिनो याज्ञवल्क्योऽन्यः, वैशम्पायनशिष्यः शुक्लयजुर्वेदद्रष्टा
द्वापरान्तिमकालिको याज्ञवल्क्योऽपरः । एवं विचार्यमाणे न किञ्चिदसामञ्जस्यं
भवति । एवमपि प्रकृतस्मृतिकर्ता याज्ञवल्क्यः क इति शङ्का तु तदवस्थैव । तत्रे-
त्यं विचारयाम.—प्रकृतस्मृतिकर्तुं याज्ञवल्क्यस्य निवासस्थानं मिथिलाऽऽसीत् ।
यथाऽत्रैव द्वितीयल्लोके 'मिथिलास्यः स योगीन्द्रः क्षमं ध्यात्वाऽऽर्वाण्युनोन्' इ-
त्युक्तम् । मिथिलैव च जनकस्य राजवंशं राजधानी आसीत् । किञ्च योगीन्द्र इति
याज्ञवल्क्यविशेषणम् । प्रकृतस्मृतौ चाऽप्यहं योगमहिमोपवर्णितः । 'अयन्तु परमो
धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इत्याद्युक्तेः प्रकृतस्मृतिकर्तुं याज्ञवल्क्यस्य योगे भूयान्
मिनिवेशो दृश्यते । किञ्च 'पुराणन्यायमोमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिधिताः' इत्याद्युक्ते
पुराणनिर्माणोत्तरकालिकत्वं प्रकृतस्मृतेरापत्तिः । पुराणानां च कर्ता व्यासो द्वापरका-
लिक इति । अन्यच्च धर्मशास्त्रप्रयोजकप्रस्तावे—'मन्यत्रिविद्युद्धारतेत्यादौ व्यास
स्य नामग्राहमुल्लेखात्तदनन्तरमावित्वं याज्ञवल्क्यस्य सिद्धयति । तथा च द्वापरा-
न्तिमकालिको मिथिलानिवासी महायोगी वैशम्पायनशिष्यः शुक्लयजुर्वेदद्रष्टा या-
ज्ञवल्क्यः प्रकृतस्मृतेर्निर्मातेति सिद्धम् । यच्चैतिहासकोविदा नव्यशिक्षादीक्षिता-
पथां शतार्द्धां याज्ञवल्क्यसमयरेण निर्दारयन्ति, तदर्थं च स्वामिसतानि प्रमाणा-
न्यप्युपन्यस्यन्ति, तदखिलं तद्विचारसरणिमनुमरद्भिः स्वयमूहनीयम् । वयं तु त-
न्मतेन पश्चाद्दृष्टान्तरपलब्धां दिव्यां दृष्टिं नाधिगताः स्म इति वादं स्तुमः स्वकी-
यं सौभाग्यम् ।

विज्ञानेश्वरः

याज्ञवल्क्यस्मृतेटीका 'मिताक्षरा' तु विज्ञविख्यातैवास्ते । भारतवर्षे प्रायः स
र्वेष्वेव देशेषु तत्तद्देशवासिप्रधानपण्डितप्रगोतेषु धर्मशास्त्रनिबन्धेषु जायतस्वपि दा-
क्षिणत्यस्य विज्ञानेश्वरस्य हृते मिताक्षरायास्तु किमपि लोकोक्तं महत्त्वं सर्वैष्य-
नुभूयतेऽङ्गीक्रियते च । इत्थंविधस्य सर्वभूषां समाहृतस्य मिताक्षराख्यग्रन्थरत्नस्य
निर्माता विज्ञानेश्वरपण्डितः कदा कुत्र समुत्पन्न इति जिज्ञासायामित्थं विचार्यते-
मिताक्षराया अवसाने विज्ञानेश्वरेण स्वाध्रयभूतो नृपतिर्विक्रमादित्यः श्लोकप्रयोग
कीर्तितः । ते च श्लोका यथा—

नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकलयं पुरं
नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षितिरतिः श्रीयन्माकांपन ॥

विज्ञानेश्वरपण्डितो न भजते किञ्चान्यदन्योपम-
श्चाकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतत्त्रयम् ॥ १ ॥

स्रष्टा वाचां मधुरवपुषां विद्वदाश्चर्यसाग्नां
दाताऽर्थानामतिशयजुषामर्थितार्थार्थनायाः ।

ध्याता सृतेर्भुरविजयिनो जीवतादाकचन्द्रं
जेता ऽरीणां तनुसहभुवां तत्त्वविज्ञाननाथः ॥ २ ॥

आ सेतोः कीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्या च शैलाधिराजा-
दा च प्रत्यक् पयोधेश्वरुलतिमिकुलोत्तुङ्गरिङ्गत्तरङ्गात् ।

आ च प्राचः समुद्रान्नतत्पतिशिरोरत्नभाभाहुराष्टिः
पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यद्वयः ॥ ३ ॥

अत्र विज्ञानेश्वरेण स्वाश्रयदाता कल्याणपुराधिनाथो विक्रमार्कद्वयः संन्तुतः ।
न च किं शक्यवर्तकोऽन्यो वा ? तत्र प्रस्तुतविक्रमार्कस्य कल्याणपुरेण सम्बन्धो व-
र्णित इति शक्यकर्तुरन्य एवायमिति भाति । कल्याणपुरस्वामी विक्रमादित्यः कः किं
ज्ञानयिकश्चेति विचारं प्रस्तुते श्रीमद्भिः Dr. Bhandarkar महोदयै-
र्निर्मिते History of the Deccan नामके ग्रन्थे चालुक्यवंशश्रृणुपतिप्रस्ताये
विक्रमादित्यद्वितीयनाम्नो नृपतेरस्ति वर्णनम् । तच्च काश्मीरकमहाकविद्वि-
णविरचित 'विक्रमाङ्कद्वयचरित' नामक महाकाव्यावलम्ब्येन सङ्गृहीतमिति तत्रैव
निरूपितमस्ति । अथ विक्रमाङ्कद्वयचरितं तत्सम्पादकपरलोकवालिमहामहोपाध्याय
श्रीरामावतारपाण्डेयमहोदयलिखितं तद्भूमिकां च विलुप्त्य विक्रमार्कविषये सङ्ग-
ृहीतं संक्षिप्तमिति नृत्तमित्यम्—

चालुक्यनृपतिवंशो ऽयोध्याता दक्षिणां दिशं गतः, साहवमल्लदेवस्य त्रयः पुत्रा
आसन् । ज्येष्ठः नोमद्वयः, मध्यमो विक्रमादित्यः, कनिष्ठो जयसिंह इति । तत्र
विक्रमादित्य एव प्रथमपराक्रमः शत्रून्ब्रधूय कल्याणपुरं स्वराजधानीं चकार । काश्मी-
रको विद्वणसमहाकविः प्रायः समस्तं भारतवर्षं परिभ्रमन् विक्रमादित्यसभां गतस्तत्र
राजा बहु सन्मानितः तत्सभायां विद्यापतिपदं भिषिक्तोऽभूत् । अथ तद्गुणग-
णाकृष्टेन तेन कविना तच्चरितवर्णनपरं 'विक्रमाङ्कद्वयचरितं' नाम महाकाव्यं निर-
मायि । श्रीमत्पण्डितरामावतारपाण्डेयमतानुसारेण विक्रमाङ्कद्वयचरितनिर्माणसमयः
ख्रिस्तार्थैकादशशतकस्य चरमभागः । एतत्काव्यनिर्माणसमये प्रायः प्रसिद्धो भोज-
नृपतिर्दिवं गत आसीत् । तदानीं काव्यनायकश्चालुक्यविक्रमादित्यो दक्षिणन्या
दिशि, अनन्तराजपुत्रः कलशद्वयश्च, कश्मीरेषु राज्यं शास्ति स्म । चालुक्यविक्रमादि-
त्यसमयः ९९८—१०३८ शकाब्दाः । कश्मीराधिपकलशद्वयसमयश्च १००२—१०१०
शकाब्दा इति । विद्वणेन विक्रमाङ्कद्वयचरितस्यान्तिमसर्गे कश्मीरवर्णनं कलशद्वयव-
र्णनं स्ववृत्तान्तश्रोपनिबद्धस्तत्र विक्रमादित्यसभायामात्मनो विद्यापतित्वप्राप्ति-
रित्यनुपवर्णिता—

नीलचञ्चरोन्नदगजयटापात्रमुत्तन्तचोला-

चचालुक्येन्द्रादलभत कृती योऽत्र विद्यापतित्वम् ।

अस्मिन्नासीत्तदनु निविडारलेपदेवाङ्गला-

बेच्छद्बाहुक्वगितवळया सन्ततं राजल्दमाः ।

(वि०द०च०स०१८ श्लो० १०१)

विक्रमादित्यराजधानीत्वेन विज्ञानेश्वरोल्लिखितं कल्याणपुरं सावत्सम्प्रत्यपि हैदराबादराज्ये 'कल्याणकीर्ति' रिति नाम्ना प्रथितमस्ति । तत्रत्या भूपतयोऽपि चालुक्यवंश्या इत्येव कथ्यन्ते ।

तथा च विक्रमादित्यसमय एव विज्ञानेश्वरस्यापि समय इति सिद्धयति । अन्यच्च मिताक्षरान्तपुष्पिकायां 'इति श्रीभारद्वाजपत्रनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य' इत्युक्तेर्विज्ञानेश्वरो भारद्वाजगोत्रः पञ्चनाभभट्टोपाध्यायस्य पुत्र आसीदित्यपि व्यक्तमेव । किञ्च मिताक्षरावसाने विज्ञानेश्वरेण स्वयमेवोरन्यस्तात्—

उत्तमापदस्येयं शिष्यस्य कृतिरारमनः ।

धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥

इति श्लोकात् उत्तमात्मा नाम आरमोत्तमो नाम वा विज्ञानेश्वरस्य गुरुरासीदिति प्रतिभाति । इतोऽधिकं विज्ञानेश्वरस्य विषये नाऽन्यत्किञ्चिदुपावधि समुपलब्धम् ।

मित्रमित्रः ।

याज्ञवल्क्यस्मृतेः प्रस्तुतेऽस्मिन् संस्करणे इदम्प्रथमत्वेन प्रकाश्यमानायाः वारमित्रोदयाख्यया ख्यातायाटीकायाः प्रणेतुर्मित्रमित्रस्य विषये यावदिति तृप्तमुपलब्धं सावदपो निर्दिशामः—

मित्रमित्रश्चनेषु धीरमित्रोदयाख्येषु धर्मशास्त्रनिबन्धेषु प्रथमस्य परिभाषाप्रकाशस्योपोद्घाते मित्रमित्रेण स्वयमेवानेकपक्षैः स्वयंशतं प्रकाशितमस्ति तदनुसंधेनेनैव्यक्तं भवति यत् गोपाचल (गवालियर) वासी हंसपण्डितो मित्रमित्रस्य पितामह आसीत् । परशुराममित्रश्च पिता । बुन्देलखण्डाधिराज 'आरळा' राजधानीपतिर्वारसिंहदेवश्च मित्रमित्रस्याग्रपदाता प्रभुरासीत् । अनेन वीरसिंहदेवेन यवनाधिपतेरकम्बरस्य सभ्राजः सामन्तत्वमर्ह्यकृत्य मियः सौहार्दवृद्धये स्वभ्रातृपुत्री सभ्राजः पुत्राय सेलीमनाम्ने युवराजाय प्रदत्ता । अयं युवराजसेलीमस्य परमासीभूतोऽर्थं तं प्रसादयितुं तदाज्ञया विद्वद्भारस्य अबुलफ़ज़लनाम्नो ऽकम्बरप्रियसहृदो यवनस्य प्रच्छन्नं वधं कृतवानित्यपि केचित्कथयन्ति । अस्तु किमपि । राजनीतिः प्रायो धर्मनिबन्धनं न सहते नाऽपेक्षते च । तत्र हि स्वार्थसाधनमेव धर्मो भवति । तत्परिबन्धनः सर्वेऽप्यधार्मिका एव । परिबन्धिनां विनाशस्तु सर्वथा कर्तव्यकोटिनिविष्ट एव । इत्थमपि वीरसिंहस्य शौर्यं तु स्पृहणीयमेवासीत् । मित्रमित्रेण स्वकृतिषु उपोद्धतप्रसङ्गेन वीरसिंहदेवो बहुशः स्तुतोऽस्ति । याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकावीरमित्रोदयोपोद्घाते वीरसिंहदेवस्य शौर्यं प्रस्तुत्य—

भगोलाद् भूगोलाद् बहिरभिषियासन्ति भवितुं

पठानाः पादोना इव जलविलीनां धियमधुः ।

मधो (गा) भोघारम्भोऽपसरति, बुदलाकुलपती

रणार्थं दुर्वारे रणति रणसारं रणभुवि ।

इत्यादि बहुशो वर्णितमस्ति । दानृत्वमपि वीरसिंहदेवस्य लोकोत्तरमेवासीदित्यपि मित्रमिश्रोक्तिभिर्वाढं प्रतीयते ।

यथा—त्रीडाभिर्जडिमोदयादुपलतां चिन्तामणिः पाशवं

कामं कामगवी च कल्पवितपी स्वर्गाटवीं गाहते ।

आकर्ण्योर्जितवीरसिंहनृपतेर्दानोर्जिहानं यशः

सान्तर्द्धानतयाऽद्य निर्दयमघोनेतारमस्तौद् वलिः ।

वसु वर्षति वीरसिंहदेवे जलदः केवलमम्बु यद् द्विजेषु ।

इयत्तैप यशोवदातविश्वो मलिनः सोऽजनि लज्जया तथैव ॥

(या०स्मृ०टी०वी०मि० श्लो०११-१२)

वीरसिंहदेवसमये तस्य राजधानी 'ओरछा' नगर्यप्यमरावतीव परमां सुपमां वहन्ती सर्वनगरीललामभूता ऽऽसीदिति मित्रमिश्रेण तत्र तत्र स्वकृतग्रन्थोपोद्घाते विशेषतः स्वकृते आनन्दचम्पूनामके चम्पूकाव्ये बहुधा वर्णितमस्ति ।

तत्र आनन्दचम्पूग्रन्थात् दिङ्मात्रमुद्धरामः—

सान्नाह्यैः सन्नयाह्या सकृतिभिरतुलैस्सज्ज्वला कान्यकुब्जैः

शाकद्वीपीयसारस्वतकृतसुपमा मालवाबद्धमाला ।

पाश्चात्यैर्दाक्षिणात्यैर्मधुमथनपदार्थीभवच्चित्तवित्तै-

रुद्यद्विद्याकवित्तैर्द्विजपतिभिरसावोडछा सम्बभासे ॥ १ ॥

भृदैवैः क्वाऽपि देवैरिव निखिलजनारब्धसेवैः सदैव

क्षत्रैः कुत्राऽपि चित्रा स्वकृतिषु निपुणैः क्वापि वैश्यैरुपास्या ।

अधुद्रैः क्वाऽपि शूद्रैर्विहितसमुदया ऽगाधविद्यासमुद्रै-

र्धन्या सा चोडछापूरवति मम चतुर्वणसृष्टीरभीष्टा ॥ २ ॥

इत्याद्यनेकविधवर्णनेन वीरसिंहदेवस्य धार्मिकत्वं चातुर्वर्ण्यपरिपालकत्वं च स्पष्टं प्रतिभाति । वीरसिंहदेवेन च लक्षत्रयव्ययेन मथुरायां श्रीमित्रमिश्रद्वारा भगवतः पुरुषोत्तमस्य रम्यं मन्दिरं निर्मापितमासीत् । तदेव पश्चात् अकञ्चरप्रपौत्रेण औरंगजेबेन स्वकीयेन सुयशसा सहेव निपात्य विनाशितम् । मन्दिरनिर्माणेतिवृत्तमानन्दचम्पूग्रन्थे हृत्यसुपवर्णितं मित्रमिश्रेण—

स्वान्तेऽचिन्तयदं कदा परिपदामग्रे समग्रेदशरो

दृक्चेतःसुलभेऽपि कैटभरिपौ दृग्गोचरेऽपि स्थितम् ।

दीर्घं कञ्चिदुपायमञ्चिततया हतुं तमः सञ्चितं

संवपामपि दुर्लभं च सुलभीकर्तुं तमाद्रान्तरः ॥ १ ॥

चक्रं श्रीयुतमित्रमिश्रसकृतिद्वारा दुरारोहणं

श्रीनारायणधाम नाम मथुरालङ्कारमोद्गारवत् ।

क्षीणाक्षीरसमुद्रमुद्रविसमालम्ब्ये विलम्ब्ये रतो (१)

वैकुण्ठेऽपि विकुण्ठधीरपि निरालम्ब्यो यद्गालम्बते ॥ २ ॥

यच्छ्रेयोऽवर्द्धत श्रीभुजभजनवशादस्य गोवर्द्धनाद्दे-

र्यदोर्दण्डेन रुद्रः परमसुखमसावन्वभृत्कैटभारेः ।

तनोधीभूय भूयः सस्रयति सभगो रंहसा वीरसिंह-
 प्रासादकण्ठप्रनाऽथ त्रिभुवनगरिमा विभ्रदद्वे समेषः ॥ ३ ॥
 क्वं मूढांऽभिरुधद् गुल्गरिमभृता रोदसो मध्यमेन
 दमाधोमागस्य भूमना जयति मधुपुरे मन्दिरं कैटभारेः ।
 पुर्याभावात्प्रपूर्वं त्रिभुवनमधुना स्थैर्यमाचर्य विभ्रद्
 ब्रह्मैवान्तः समाधौ यत्र इव विनादं वीरसिंहस्य राशः ॥ ४ ॥
 कृत्वाद्दे स्मेरपद्मेरहनयनमराहेन भूर्मा फणापे
 ससाधोलोकभूमा फणिकुलपतिनाऽशोधि क्मंस्थितेन ।
 दोःस्तम्भे वेदमदम्माहनुजकुलरियोवीरसिंहस्य शक्ते
 तन्म्योवीचारमूर्ध्वं पुनरियममुना भापते ससलोकी ॥ ५ ॥
 वीरसिंहवृत्तमिन्दिरापतेः सन्दरावृत्ति रारात्र मन्दिरम् ।
 केशवे दधनन्तनुक्तिमा धारसिंहवृत्तेरिवादायः ॥ ६ ॥
 वीतांहोवीरसिंहोन्नतवदितगुहामन्दिरं कैटभारे-
 रामाति स्तम्भकृत् त्रिभुवनमवनम्येव मेरोर्विरोधि ।
 यत्तुद्गोत्सङ्गरिङ्गत्तमनुलकुलं भक्तपारावताना-
 माराक्षारालिमालिङ्गति विपति मुहुः सगडपिङ्गममेग ॥ ७ ॥
 त्रिभाद्व्यापादी भृशमनवमादीकृतहरि-
 प्रसादप्रासादो हिमगिरिविवादीरपटकः ।
 सुन्देलाभूहासक्षितिरमगचूडामणितया
 विषत्ते व्याधानामपि च परमब्रह्म सलभम् ॥ ८ ॥
 तदायामं कामं त्रिजगदभिरामं समनमां
 तदुर्ध्वमां चः कथयितुमशक्नुः प्रभवतु ।
 यदद्वे पर्यङ्गेऽजनि शशाभृद्वेन तुलितः
 स यो विदवातद्विप्रदयद्वेऽत्रिभुवनः ॥ ९ ॥
 विकुण्ठं वैकुण्ठं जलधिमपि कुर्वजलधिं
 प्रसीदन् प्रासादं भजति भजनीयो दिविपदाम् ।
 सदानन्दम्यन्दः स्वयमपि सदानन्दलहरी
 स्रवन्देयुं देलाकुलजलधिं देलाजिततपः (१) ॥ १० ॥
 अनोहा नोहारक्षितिमृति सनोहारिमहसा-
 मलासः कैलासः कनकगिरिवासः कगगिरिः ।
 कथाशेषः शेषोऽजनि गुणविशेषोदयवशा-
 दहो प्रासादानामनवरत्तदानार्द्रमनयः ॥ ११ ॥
 यदायामं कामं निरधिगतवामं दशदिशा-
 मनन्तानन्त्यं यद्यदनवधि चाऽन्तर्ध्वरचयम् ।
 अतो मे वैदग्ध्यमनुभवति दिग्धीरनिवहो
 न चेदोद्दग् भूमा सकलमिह भमाबुदयतु ॥ १२ ॥

कैलासाद्रियगोविर्निर्दिष्टयन्मा वद्रा हिनाद्रिं प्रति
 न्यद्रौ मेरमियन्नमेरुकलवद् मन्मावयन् भासते ।
 ऐरां ऐखगतानिवाप्रविलसल्लेखा जगल्लेखय-
 न्नुल्लासी कृत्कंशिमर्दनमनाः प्रासादचूडानगिः ॥ १३ ॥
 नञ्चाक्षे नगिदपणो दिनमणिः स्यान्मूर्ध्नि रात्रौ पुन-
 मंघ्यायां रजनीनगिर्यदुमगिप्रासादचूडानगोः ।
 प्राग्जन्मार्जितनिर्भरार्जिततयःमन्मारसन्मावना-
 घघालोकि स पत्र लोकमटनाऽऽनोकि त्रिलोक्यद्रुमुतम् ॥ १४ ॥
 नृगन्ती प्रत्याण्डोपरि तटमन्वडोदितरचा
 सृचार्वा चागर्वाङ्कृतमहितदर्वोकरपतिः ।
 उदंति प्रासादादुपरि परिवादध्वजवटी-
 पटोयः स्वधुंन्याम्नुहिनगिरिमूर्धंन्युदितया ॥ १५ ॥
 दिशामीशाः प्राहुर्नृग्यतियगोशोजमधिका-
 वद्रात्प्रासादं-प्रकटितनिनादं दग दिशि ।
 तद्रोदप्रोद्युध्वजवलनिसर्गोज्ज्वलवटी-
 तर्षो दृष्ट्वा तजाङ्कुरकलननियान्तकलहाः ॥ १६ ॥
 आत्रह्याण्डमन्वडपाण्डुःपयोधाराऽथ नारायणी
 गङ्गे शङ्कुगङ्गुया सन्धुनीपङ्कौघसङ्कोचिनी ।
 आनन्दावहृगन्धवाहनिर्वहः प्रामादमूर्ध्नि ध्वजा-
 दुद्भृता ध्वज्या वटीचलतटीकोटीरलोकप्रयी ॥ १७ ॥
 सुन्दत्यन्दरमेतदन्वगमणेर्विन्दं यद्रा मण्डली-
 मिन्दोर्नन्दकुमारमन्दिरशिगः संघो(?)त्यमन्दं यदा ।
 मन्यन्ते ननुजाः प्रजातकृतुकाः संघीक्ष्य साक्षात्तदा
 पत्रं नद्वनृगालमिदमुदयन् क्षीरोदनीरोद्रात् ॥ १८ ॥
 नुल्यागेपहरिन्निवेशनिविटस्फारस्फुरद्वीधितौ
 मध्येऽह्नि धुमगौ जनौघमनसि स्फूर्तिः स्फुटाऽऽसीन्सी ।
 पनद्रुपतिवोरसिहसुकृती प्रासादमूर्ध्नि न्यधा-
 दुदण्डध्वजदण्डमण्डितमणिच्छत्रं सुन्दैषिणः ॥ १९ ॥
 शुद्रप्रामादमूर्ध्वं ध्वजधवलवटीकोटकोटीरमात्रं
 विश्राणे शुभ्रमानौ दिशि दिशि विदिशि भ्राजितादभ्रमानौ ।
 बुन्देलानृपतीन्दोरधिगतजगतीजैत्रयेसाङ्कुसङ्के
 नं केनातापगङ्गा जगदुपरियगच्छमत्रोल्लपन्ति ॥ २ ॥

इन्द्रेन्दुमधिगत्य सुन्दं
 वोरसिहकृतवुद्गमन्दिरं ।

उत्रयन्नुदयते फणीश्वरः

स्वां फणां ध्वजवटीनसाख्या ॥ २१ ॥

प्रासादोद्यत्तुपाराचलमतिरचलन्मण्डलं चण्डमानो ।
 स्तं दृष्ट्वा द्रष्टुकामः फणितिरदगाश्राम वैकुण्ठधाम ।
 वैकुण्ठं सन्दधानो रजनिमगिरसौ तन्मणिर्मध्यराशौ
 चातम्याभूतपूतध्वजपटममरा वर्णयन्त्येवमेव ॥ २२ ॥
 यः सौन्दर्यमये मुकुन्दनिलये दक्षेक्षणं धीक्षणं
 स्थाणुर्वा पुरुगोऽथ वेति बलने तस्मिन् सनां संशयः ।
 नाश्रयं तदपि प्रतीहि यदभावाश्रयंभूमा मुने
 पाषाणप्रतिमामिपोद्भ्रजडिमा तस्मिन् रमायहभः ॥ २३ ॥
 भूषिष्ठानि पदानि कैटभभिदः प्रेष्ठानि भूमण्डले
 तत्रामौ मधुरा नितान्तमधुरा तत्रापि तन्मन्दिरम् ।
 तर्त्तिक नारद वेदयामि विदितं ते भावि सयं पुरो
 बुन्देलापत्तिचेतसोव मुरजित्तत्रैव चिन्नायते ॥ २४ ॥

उपरिष्टात्प्रदर्शितैरानन्दचम्पूगतैर्वारसिंहमाहात्म्येन श्रीमिश्रमिश्रनिर्मापितभग-
 वन्मन्दिरवर्णनपरैः पर्यस्तस्य मन्दिरस्य लोकोत्तरसुपमाशालित्वं स्पष्टं प्रतीयते ।
 कविगिरामत्युक्तिबहुलभंशं शृण्वन्कृत्याऽपि मन्दिरस्याऽसाधारणत्वमभ्युपगन्तव्यमेव ।
 न हि कोऽपि कविः साधारणं शोभायोजनं मन्दिरमुद्दिश्येद्विः पर्यैतेदृश्या सख्या
 इत्यकारं वर्णितुमुत्सहेत । दुर्दैवाद्ममार्कं भारतीयानां, मूर्तिमतेषाऽऽनुमकर्मणा वि-
 रसज्ञिनेन लब्धजन्मना श्रीरङ्गजेवनात्मना यजनमन्त्राजा तस्य मन्दिरस्य निराति
 तत्रात्तत्सौन्दर्यसमुद्भूयादिकमिदानीं कथाशेषमेवास्ति । सा कथाऽपि आनन्दचम्पू-
 ग्रन्थे वर्णिता । स च ग्रन्थो नाऽद्यावधि मुद्रित इति विस्मृतमपि मन्दिरवर्णनं ततः
 समुद्भूत्य विदुषां प्रीतये इह सन्निवेशितम् ।

मिश्रमिश्रस्य विवृषितामहादिपरिचयस्तु तदीयपरिभाषाप्रकाशोपोद्धातानुषा-
 रेण पूर्वं प्रदत्त एव । आनन्दचम्पूग्रन्थे मिश्रमिश्रेण यत्किञ्चित्स्वल्पिपये स्ववंशवि-
 पये च परिभाषाप्रकाशाद्युपोद्धातापेक्षयाऽधिकमुपन्यस्तं तदिह सङ्गृह्यते—

गोपावदवासिनो हंमरण्डितस्य पौत्र-परशुराममिश्रस्य पुत्रो वीरसिंहदेवाश्रितो
 मिश्रमिश्र इत्येताऽऽद्व मिश्रमिश्रत्रिपणे पूर्वमुल्लिखितम् । आनन्द(१)चम्पूमनासौ

(१) ह्यं ज्यायासौ प्रशस्तानुगुगुगुगुगौ धीरधारानतंशौ
 वसारातेरिवांशौ पृतिमुमतेदयामांगलावुत्तनाम् ।
 एको मानी++++गुणिसुकुटमणिः स्पष्टमानश्चिर्मूर्खान्
 सोदर्यान् साधुचर्यान्++++इव ते यस्य चासंश्रयोऽपि ॥ १ ॥
 ज्येष्ठज्ज्येष्ठो गरीष्ठो बहुलगुणभरः श्रेष्ठकारैर्कनिष्ठः
 श्रेष्ठः क्षमापृष्ठमाजामपि चरितशमीभूतभूयो दिविष्ठः ।
 मुखयो धीरेश्वराद्यो महिमवहलिमक्षोभितर्क्षारसिन्धुः
 श्रीबन्धुध्यानबन्धीभवदमलमना सिन्धुरो यस्य बन्धुः ॥ २ ॥
 यस्य ज्येष्ठानुजन्मा जगदुदितयदा फुल्लमर्द्धिमतली

मित्रमिश्रेण स्वस्य त्रयो भ्रातरो द्वौ ज्यायांसावेकः कनिष्ठश्चासादित्युक्तम् । तत्र मुख्यो ज्येष्ठो वीरेश्वरस्तदनुजन्मा चक्रपाणिरिति । श्रीमित्रमिश्रस्य कनीयान् भ्राता श्रीयोगादित्यमिश्रनामासीत् । 'मिश्र' इत्यस्योपाधिरासीत् । अयं च पञ्चगौडा-
न्तगंत'सनाढ्य'जातीयो ब्राह्मण आसीदित्यप्यानन्दचम्पूसमाप्तवुपन्यस्तमस्ति ।

यथा—

श्रीगोविन्दकृपानुविन्दनफलां श्रीवीरसिंहोज्ज्वलां
प्रालेयाद्रिसुतानुभाव कवचोकंपाच चम्पूचमूम् । (?))
जेतुं कालकलौ बलौकसि कलौ काले करालेऽधुना
सान्नाढ्यः स गुणाढ्य एष विदधे श्रीमित्रमिश्रः कृती ।

आनन्दचम्पूसमाप्तौ तन्निर्माणसमयोऽपि ग्रन्थकर्त्रा इत्यमुपन्यस्तः—

मीनारोहिणि रोहिणीसहचरे कृत्वाऽन्तिके रेवतीं
याते चण्डमरीचिमालिनि तुलां वारे च वाचस्पतेः ।
शाके खाङ्गुगतर्तुभूपरिमिते ह्यानन्दकन्दाभिधां
चम्पू पुरितवान् सितस्मरतिथौ श्रीमित्रमिश्रः कृती ।

एतेन १६९० शके तुलास्थे सूर्ये शुक्लपक्षपञ्चमीतिथौ गुरुवासरेऽस्य ग्रन्थस्य पूर्तिर्जातेति सिद्धम् । अत्र शकपदेन विक्रमशकएव लक्षितः प्रतिभाति । श्रीमद-
कव्यरपुत्रजहांगीरसमयएव मित्रमिश्रस्याऽपि समय इति तु वीरसिंहावदानैः सिद्ध-
मेव । तथा च तस्य समयस्यानुरोधेन पूर्वोक्तः शको वैक्रम एवेत्यभ्युगन्तव्यमेव ।

मित्रमिश्रप्रणीतान् ग्रन्थान् पश्यन्तो वयं तस्य लोकोत्तरं वैदुष्यं, असाधारणीं
निर्माणधोरणीं, निरुपमं च सर्वविषयावगाहित्वं वाढमभ्युपगच्छामः । केवलं वीर-
मित्रोदयाख्यनिबन्धस्यैव द्वाविंशतिप्रकाशानां श्लोकसंख्या लक्षद्वयं भवति । अ-
न्येषां ग्रन्थानां संख्या तु न तत्र गणिता । इत्थंभूते व्यतिकरे एकस्यैव विदुषः सर्व-
दा राजसेवासंलग्नस्यैतादृशमहापरिमाणग्रन्थनिर्माणं कथं सुशकमासीदिति चित्रा-
पितचित्तवृत्तिष्वस्मात् सत्सु किमनेन पण्डितान्तरद्वारा ग्रन्थाः कारिता उत स्वयमेव
सर्वे कृता इति विचिकित्सायां चेतमि कृतपदायां याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकात्मकवीर-
मित्रोदयोपोद्घाते पद्यमेकमुपलब्धं, यत्र सदानन्दनामा कश्चिन्मैथिलः पण्डितो मित्र-
मिश्राज्ञया ग्रन्थमिमं जग्रन्थेत्युक्तम् । ततः परं तत्रैवापरेणैकेन पद्येन श्रीवीरसिंह-
द्वारि मित्रमिश्रावस्थितिः सम्यक् वर्णिता, सा च मित्रमिश्रस्य स्वरचना भवितुं

सुकश्रेणिश्चक्रपाणि गुणमणित्रिपणिः प्रांतिमच्चक्रपाणिः ।

मर्यादौदार्यधैर्याद्यवधिरनवधिध्रेष्ठनिःशेषविद्या-

रम्भैर्जम्मारिसम्भावितगुरुरिव सोऽदम्भधीरुज्जिजृम्भे ॥ ३ ॥

वाचा वाचामर्धाशो मुनिरपि तपसा तेजसा वीतिहोत्रो

द्रोणस्पृष्टो समृद्धोत्सवनिवहतया युद्धमध्ये च यस्य

निःकृच्छ्रः श्रीसहस्रश्रुतिरिव दमयन् द्राक् तमिस्रं तनूखैः

श्रीयोगादित्यामिश्रः समुदयमयते भक्तिनिष्ठः कनिष्ठः ॥ ३ ॥

नार्हतीति तथाविधेन तेन श्लोकद्वयेन स्पष्टमेवेदं यन्मित्रमिश्रः पण्डितान्तरद्वारा स्वनाम्ना ग्रन्थान् विरचयामास । नेदमाश्रयांवहं, ततः किञ्चित्पूर्वं अक्षरसमये टोडरमल्लनृपतेरादेशेन तन्नाम्ना पण्डितैः 'टोडरानन्द'नामा महान् ग्रन्थः प्रणीत एवा-
सात् । यावज्जीवं सङ्ग्रामसंज्ञकस्य टोडरमल्लस्यैतादृशमहाकायग्रन्थनिर्माणायाम्बसर
आसीदिति तु न केऽपि कथयितुं प्रभयेयुः मित्रमिश्रेणापि सेव सरगिरनुसृतेति प्र-
तिभाति । ते श्लोकाश्च—

भारोहो गीर्लतायाः सद्रुपट्टिपदं धर्मभूमोरुहाणा-
मुद्याने शुद्धकीर्तेरुपचयभवने श्रीमृर्गावागुरैव ।
आकारो विप्रताया निधिरपि महस सर्वविधानवधो
यद्द्वारि द्योतते श्रीष्टमगिरिव समो मूर्त्यन् मित्रमिश्रः ॥ १ ॥
क्षमाचक्रं चारु चक्रे समुचितनयतो रक्षितुं भूमिदेवान्
देवांश्च प्राप्तयेवान् विमलमपि यशो धीरसिद्धो नेन्द्रः ।
वित्तं मत्वाऽप्यसारं वितरदविरतं याज्ञवल्क्योक्तिमुक्ता-
हारं स्मृत्यर्थसारं रचयितुमथ स प्रादिशन्मित्रमिश्रम् ।
उत्तं रन्तोरभुक्तेरखिलद्रुधगुरुः श्रीसदानन्दधीमान्
श्रीभाजो मित्रमिश्राज्ञगदुपकृतये विभ्रदादेशदीपम् ॥ २ ॥
ज्ञानानां दैन्यदोषापहमकलिभयं याज्ञवल्क्योक्तिकोशाद्
दृष्ट्वा स्मृत्यर्थसारं समचिनुत यशो धर्मलक्ष्मीविहारम् ॥ ३ ॥

एतावता स्पष्टमिदं यदियं याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका सदानन्दनाम्ना मैथिलविदुषा
मित्रमिश्रनाम्ना प्रणीतेति । एवमन्येऽपि मित्रमिश्रनाम्ना प्रसिद्धा ग्रन्था अन्यैर-
न्यैः पण्डितैर्निर्माय मित्रमिश्रनाम्ना प्रख्यापिताः स्युः । अतएव धीरमिश्रोदयनि-
बन्धस्य याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकायाश्च निर्माणशीलो न मिथः संवदति । तत्र कर्तृभेद एव
मूलमिति प्रतिभाति ।

मित्रमिश्रनिर्मितत्वेन प्रसिद्धा ग्रन्थास्त्विमे—

(१) धीरमिश्रोदयः (महान् धर्मशास्त्रनिबन्धः)

तस्य द्वाविंशतिप्रकाशाः ।

१ परिभाषाप्रकाशः	१० तीर्थप्रकाशः
२ संस्कार	११ दान
३ आह्निक	१२ व्रत
४ पूजा	१३ समय
५ प्रतिष्ठा	१४ ज्योतिष
६ राजधर्म	१५ शान्ति
७ व्यवहार	१६ कर्मविपाक
८ शुद्धि	१७ चिकित्सा
९ श्राद्ध	१८ प्रायश्चित्त

१९ प्रकीर्णक ,,

२१ भक्ति ,,

२० लक्षण ,,

२२ मोक्ष ,,

२ याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका (वीरमित्रोदयाख्या)

३ आनन्दचम्पूः ।

तत्र वीरमित्रोदयनिबन्धस्याद्याः अष्ट प्रकाशा मुद्रिताः । अन्येऽद्याऽप्यमुद्रिताः एव सन्ति । याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका तु सम्प्रत्येव मुद्रिता । आनन्दचम्पूरप्यद्या-वध्यमुद्रितैव । इत्थमिदं ग्रन्थकर्तुरितिवृत्तं यथावदुपलब्धं विदुषां पुरो निहितम् ।

प्रस्तुतं संस्करणम् ।

एतावत्पर्यन्तं ग्रन्थप्रणेतृविषये ऐतिह्यमुपनिबद्धम् । ग्रन्थगौरवविषये तु न किमपि वक्तुमावश्यकम् । आसेतु शीताचलं सर्वैर्विद्वद्भूष्यैर्मूर्ध्ना समाहताया याज्ञवल्क्यस्मृते मीमांसकाः वीरमित्रोदयस्य च तथाविधस्य विषये किमस्माभिरधिकं वक्तुं शक्यम् ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिमीमांसकाश्च मुद्रितपुस्तकावलम्बेनैव पुनर्मुद्रिता, वीरमित्रोदयटीकायास्तु द्वे पुस्तके आदर्शभूते काशीस्थराजकीयसरस्वतीभवनपुस्तकालयस्थे समासाद्य प्रवर्तितं सम्पादनकार्यम् ।

अशुद्धयोरपि तयोरेव पुस्तकयोः साहाय्येन प्रवृत्तेऽस्मिन् संस्करणे महता प्रयासेन सावधानतया सम्पादितेऽपि संशोधने विद्यमानाः त्रुटिष्वदत्तावधानाः सुधियः समास्वादयन्तु मित्रमिश्रवाचाममन्दं मधुरिमाणम् । महाकायस्यास्य ग्रन्थस्य संशोधनकार्यं प्रायः श्रीमत्पण्डितवरैः साहित्योपाध्याय व्रतकोशग्रन्थकार जगन्नाथशास्त्रिहोशिङ्गमहाशयैरेव सम्पादितमिति ते सविशेषं धन्यवादार्हाः । यत्र यत्र तेषां सन्देहः समुद्भूतत्र तत्रैव तैः पृष्टैरस्माभिः स्वबुद्ध्या विचार्य संशोधनं विहितमिति वस्तुस्थितिः ।

भूमिकाखण्डेऽपि प्रवृत्तैरस्माभिस्तत्कार्यं पूज्यतमानां काशिकराजकीयपाठशालाप्रधानाध्यक्षश्रीगोपीनाथकविराजमहोदयानां महर्नायेन साहाय्येनैव सम्पादितमिति शतशो धन्यवादं स्तानभिनन्दामः ।

पर्यवसाने श्रीमते श्रेष्ठिने श्रीजयकृष्णदासगुप्तायाऽनेकान् शुभाशीर्वादान् वितरामः । येन खलु व्यापारिजनसाधारणं लाभसम्भावयताऽपि गीर्वाणवाणिसमुद्धरणप्रवणेन महाकायोऽयं ग्रन्थः संसुष्ट प्रकाशितः ।

एतादृशे महापरिमाणेऽस्मिन् ग्रन्थेऽक्षरयोजकदोषेण संशोधकस्याऽसावधानतयाऽन्येन वा कारणेन वर्तमानान् दोषान् अविगणय्य दयालवः सुधियः प्रबन्धस्य माधुरीमविकलमास्वादयन्त्विति सशिरःप्रणाममभ्यर्थयते विपश्चिदपश्चिमान् सविनयम् ।

काशीस्थराजकीयपुस्तकालयः

सरस्वतीभवनम् । काशी

संवत् १९८७

श्री नारायणशास्त्री खिस्ते

याज्ञवल्क्यस्मृतिस्थ-

विप्रयानुक्रमणिका ।

अथाचाराध्यायः १

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
उपोद्घातप्रकरणम् १		महाचारिणो वज्यानि	१४-१५
मङ्गलाचरणम्	१-३	गुराचार्यादिलक्षणम् उपाध्यायत्व-	
मुनीनां प्रदनः	३-५	लक्षणं च ।	१६-१७
पट्टिधस्मार्तधर्मविचारः	६-७	महाधर्यावधिः	१७-१८
धर्मस्य चतुर्दश स्थानानि	८-१५	उपनयनकालस्य परमावधिः	१८
धर्मशास्त्रप्रयोजका रूपयः	१६-१७	द्विजत्वहेतुकथनम्	१००
धर्मस्य कारकहेतवः	१८-२०	वेदग्रहणाध्ययनकालम्	१०१-१०२
धर्मस्य शापकृतेतवः	२१-२२	काम्यग्रहण्यज्ञाध्ययनफलम् पञ्चम-	
देसादिकारकहेतूनामपवादः	२३	हायत्कालम् नैष्ठिक्यग्रहण्यविधि-	
कारकहेतुषु शापकृतेषु वा सिद्धे		मांश्च ।	१०२-१०४
निर्णयः	२३-२५	विवाहप्रकरणम् ३	
ग्रहचारिप्रकरणम् २		गुरदक्षिणादानपूर्वं स्नानम्	१०५-१०७
वर्गानां निर्णयः	२६-२७	कन्यालक्षणानि । कन्यावाहलक्ष-	
गर्भाधानादिष्वेकाराः	२७-२९	णानि । कन्याया आम्यन्तरल-	
संस्कारकरणे फलम्	२९-३०	क्षणानि । सापिण्ड्यविचारः ।	
स्त्रीसंस्कारेषु विशेषः	३०-३१	कन्यावरणे नियमश्च ।	१०७-११७
उपनयनकालः	३१-३३	कन्यादाने वरनियमः	११८
गुरुधर्माः	३२-३३	द्विजातीनां शूद्रापरिणयने	
शौचाचाराः	३३-३८	निषेधः	११८-१२०
आचमनविधिः	३८-४०	वर्गक्रमेण भार्याकरणेऽधिकारः	१२०
प्राजापत्यादितीर्थानि	४०-४५	ग्राह्यविवाहलक्षणम्	१२१
स्नानादिविचारः	४६-६६	दैवार्यविवाहयौलक्षणम्	१२२-१२३
प्राजापत्यामविचारः	६६-७२	प्राजापत्यविवाहलक्षणम्	१२३
सावित्रीजपप्रकारः	७२-७९	आमुत्तमान्धर्मादिविवाहलक्षणानि	१२३-१२६
अग्निकार्यम् अभिवादाने च	७९-८१	सवर्गापरिणयने विशेषः	१२६
अध्याप्यः	८२-८३	कन्यादातृक्रमः	१२७-१२८
दण्डादिधारणम्	८३-९०	कन्याहरणे दण्डः	१२९
भैक्षधर्याप्रकारः	९०-९२	कन्याया दोषमनारुषाय दाने	१३०
भोजनादिप्रकारः	९३-९४	अन्यपूर्वालक्षणम्	१३०-१३१

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
देवरादिनियोगविधिः	१३१	दम्पत्योः शेषभोजनम्	१९९
व्यभिचारिणां विषये	१३३	अतिधीनां भोजनम्	१९९
तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादः	१३४	भिक्षवे भिक्षादानम्	२००
द्वितीयपरिणयने हेतवः	१३५	श्रोत्रियसंस्कारः	२०१
पतिव्रतास्त्रीप्रशंसा	१३८	प्रतिसंवत्सरमध्याः	२०१
अधिदेत्तुर्दण्डः	१३८	परपाकहचिनिषेधः	२०३
स्त्रीधर्माः	१३९	सायंसंध्यादि	२०४
शास्त्रीयदारसंज्ञाहस्य फलम्	१४०	ब्राह्मे मुहूर्ते आत्मनो हितचिन्तनम्	२०४
स्त्रीणां ऋतुकालावधिः	१४१	मानार्हाः	२०६
स्त्रीगमने वर्ज्यदिनानि	१४२	वृद्धादीनां मार्गो देयः	२०६
अनृतुगमने नियमाः	१४४	द्विजातीनामिज्यादिकर्माणि	२०७
स्त्रीणां भर्त्रादिभिः सत्कारः	१४८	क्षत्रियवैश्यकर्माणि	२०८
स्त्रियाः कर्तव्यम्	१४९	गृहकर्माणि	२०८
प्रोषितभर्तृकानियमाः	१५०	साधारणधर्माः	२०८
स्त्रिया अस्वातन्त्र्यम्	१५१	श्रौतकर्माणि	२११
मृतभर्तृकाविषये	१५२	नित्यश्रौतकर्माणि	२१२
सहगमनम्	१५३	यज्ञार्थं हीनभिक्षानिषेधः	२१३
अनेकभार्याविषये	१५६	कुशुलधान्यादिसंचयोपायः	२१४
प्रमीतभार्यविषये	१५८		
		स्नातकधर्मप्रकरणम् ६	
वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ४		स्नातकव्रतानि	२१६
सजातिपुत्रादयः	१५९	राजादिभ्यो धनग्रहणम्	२१६
अनुलोमा मूर्धावसिक्तादयः	१६३	उपाकर्मकालाः	२२६
प्रतिलोमजा.	१६५	उत्सर्जनकालः	२२८
संकीर्णजात्यन्तरम्	१६७	अनध्यायाः	२२९
वर्णप्राप्तौ कारणान्तरम्	१७२	स्नातकव्रतानि	२३३
हीनवृत्त्या जीवनम्	१७३	अभोज्यानि	२३८
		अभोज्यान्नेषु प्रतिप्रसवः	२४१
गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५			
कस्मिन्नप्रौ किं कर्तव्यं तन्निर्णयः	१७६	भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ७	
गृहस्थधर्माः	१७७	द्विजातीनां धर्माः	२४२
दन्तधावनादि	१७७	पर्युषितस्य प्रतिप्रसवः	२४४
योगक्षेमायं राजाद्याश्रयः	१८३	संधिन्यादिदुग्धविषये	२४५
वेदादिजपः	१९६	शिष्टवादिनिषेधः	२४५
पञ्चमहायज्ञाः	१९७	क्रव्यादपक्ष्यादिनिषेधः	२४५
भूतवलिः	१९७	पलाण्ड्वादिनिषेधः	२४९
पितृमनुष्येभ्योऽन्नदानम्	१९८	पञ्चपञ्चनखा भक्ष्याः	२५०

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
मांसमक्षणे विधिः	२६१	एकोद्दिष्टधातुस्वरूपम्	२८७
वृथामांसमक्षणे निन्दः	२६१	त्रिविधं धातुम्	२८७
मांसवर्जनविधिः	२६१	पावंगवृद्धिधातुयोः कालः	२८९
द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ८		धातुः ब्राह्मणं वसति	२८७
सौवर्णादिपात्राणां शुद्धिः	२६४	धातुः चर्ज्यब्राह्मणाः	२८८
यज्ञपात्रादीनां शुद्धिः	२६७	पावंगधातुप्रयोगः	२९१
सोपानाणां शुद्धिः	२६७	अग्नौ करणम्	३००
भूमिशुद्धिः	२६७	अन्ननिरोद्धनम्	३०२
गवाघ्राताघ्रादिशुद्धिः	२६३	पिण्डप्रदानम्	३०३
त्र्युर्मांसकादीनां शुद्धिः	२६६	अक्षय्योदकदानम्	३०६
अमेध्योपहतद्रव्यशुद्धिः	२६६	स्वधावाचनम्	३०६
उदकमांसयोः शुद्धिः	२६८	ब्राह्मणप्रार्थना	३०६
अग्न्यादिशुद्धिः	२७१	ब्राह्मणविमर्जनम्	३०७-८
दानप्रकरणम् ९		वृद्धिधातुम्	३१०
दानरात्रिब्राह्मणप्रसंसा	२७४	एकोद्दिष्टधातुम्	३११
सन्धाप्रब्राह्मणलक्षणा	२७६	नरधातुम्	३११
सत्त्वाद्ये गवादिदाने देयम्	२७६	सपिण्डीकरणम्	३१२
प्रतिग्रहनिरोधः	२७७	उदकृन्मधातुम्	३१३
प्रत्यहं दाने विधेयः	२७७	एकोद्दिष्टकालः	३१८
गोदाने विधेयः	२७८	नित्यधातुव्यतिरिक्तमर्वाधातुपि-	
गोदानफलम्	२७८	ण्डप्रक्षेपम्यलम्	३२०
उभयतोमुखीलक्षणे तदाने फलं च-	२७९	भोज्यविधेयेण फलविधेयः	३२०
सामान्यगोदाने फलम्	२८०	गयाधातुफलम्	३२३
गोदानममानि	२८०	तिथिविधेयात्फलविधेयः	३२३
भूम्यादिदाने फलम्	२८१	नक्षत्रविधेयात्फलविधेयः	३२७
गृहादिदाने फलम्	२८१	पितृशब्दार्थः	३२९
वेददानफलम्	२८२	गणपतिकल्पप्रकरणम् ११	
दाने विनापि दानफलवाप्तिः	२८३	विघ्नकारकदेशतः	३३०
सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसङ्गेऽपवादः	२८३	विघ्नज्ञापकदेशतः	३३०
अप्रत्यारण्येयमाह	२८३	विघ्नज्ञापकदेशतुप्रत्यक्षलिङ्गानि	३३१
प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादः	२८३	विघ्नोपशान्त्यर्थं कर्म	३३३
धातुप्रकरणम् १०		स्मरणविधिः	३३३
धातुशब्दार्थः	२८६	उपस्थानमन्त्राः	३३७
पावंगधातुस्वरूपम्	२८६	ग्रहपूजा	३३७
		नित्यकाम्यसंयोगाः	३४१

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
ग्रहशान्तिप्रकरणम् १२		स्वैरविहारः सेनादर्शनं च	३६३
ग्रहयज्ञः	३४२	चाराणां गूढभाषणश्रवणम्	३६३
नवग्रहनामानि	३४३	राज्ञो निद्रादिप्रकारः	३६४
नवग्रहमूर्तिद्रव्याणि	३४४	प्रजापालनफलम्	३६६
नवग्रहध्यानानि	३४५	चाटतस्करादिभ्यो रक्षणम्	३६६
नवग्रहमन्त्राः	३४५	प्रजानामरक्षणे फलम्	३६७
नवग्रहसमिधः	३४६	राष्ट्राधिकृतविचेष्टितज्ञानम्	३६७
नवग्रहहोमाहुतिसंख्या	३४६	उत्कोचजीविनां दण्डः	३६७
नवग्रहाणां भोजनानि	३४७	अन्यायेन प्रजाभ्यः करग्रहणे	३६८
नवग्रहदक्षिणा	३४८	देशाचारादिरक्षणम्	३६९
दुष्टग्रहपूजा	३४८	मन्त्रमूलत्वं राज्यस्य	३६९
राजधर्मप्रकरणम् १३		शलयादीनां चिन्तनम्	३७९
अभिपिक्तस्य राज्ञो धर्माः	५३०	सामाद्युपायाः	३७९
अष्टादश व्यसनानि	३५०	संधिविग्रहादिगुणाः	३७२
राजमन्त्रिणः राजपुरोहितश्च	३५२	परराष्ट्रे यानकालः	३७२
राजपुरोहितलक्षणम्	३५३	देवपुरुषकारयोर्विचारः	३७३
यज्ञादिकरणे ऋत्विजः	३५४	दैवविषये मतान्तराणि	३७३
ब्राह्मणेभ्यो धनदाने फलविशेषः	३५४	लामप्रकारः	३७३
धनरक्षणप्रकारः	३५५	राज्याऽङ्गानि	३७४
लेख्यकरणम्	३५६	दुर्घृत्तेषु दण्डकरणम्	३७५
लेख्यकरणप्रकारः	३५६	अन्यायदण्डनिषेधः	३७६
राज्ञो निवासस्थानम्	३५७	दण्डयदण्डने फलम्	३७७
अधिकारिणः	३५८	त्रसरेर्णादिमानम्	३७९
विक्रमार्जितद्रव्यदाने फलम्	३५८	रजतमानम्	३८०
रणे मरणं स्वर्गफलकम्	३६०	तान्त्रमानम्	३८०
शरणागतरक्षणम्	३६१	स्वशास्त्रपरिभाषा	३८०
आयव्ययनिरीक्षणम्	३६१	दण्डभेदाः	३८३
हिरण्यस्य भाण्डागारे निक्षेपः	३६२	दण्डव्यवस्थानिमित्तानि	३८३
दूतानां त्रैविध्यम्	३६२	इत्याचाराध्यायः ।	

अथ व्यवहाराध्यायः २

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
साधारणव्यवहारमातृका- प्रकरणम् १		पूर्ववक्ष्यमसोपायत्वेव उत्तरादाने सभ्यानां दण्डः	४०७
उपोद्घातः	३८५	उत्तरदानप्रकारः	४०७
व्यवहारलक्षणम्	३८७	उत्तरस्वरूपम्	४०७
सभासदलक्षणम्	३८९	धनुर्विधमुत्तरम्	४०७
सभामदस्येख्या	३९०	सत्योत्तरोदाहरणम्	४०७
वृहस्पतिमते सम्यसेख्या	३९०	मिथ्योत्तरोदाहरणम्	४०७
माक्षणाणां सभासदां च भेदः	३९०	मिथ्योत्तरे धनुर्विधम्	४०८
अन्यायाद्राजनिवारणम्	३९१	कारणोत्तरोदाहरणम्	४०८
माक्षणाणां दोषः	३९१	पूर्वव्यायोत्तरोदाहरणम्	४०८
राजसमदि धजिनामपि स्थापना	३९१	उत्तराभासानां लक्षणानि	४०८
प्राड्विवाकः	३९२	उत्तराभासोदाहरणानि	४०८
प्राड्विवाक्युगाः	३९२	संकरानुत्तरम्	४०८
माक्षणप्राड्विवाकाऽभावे क्षत्रियादिः	३९२	अनुत्तरत्वे कारणम्	४०८
प्राड्विवाकलक्षणम्	३९२	मिथ्योत्तरकारणोत्तरयोः संकरे	
सभासदां दण्डः	३९३	तदुदाहरणम्	४०८
व्यवहारविषयः	३९४	कारणोत्तरप्राश्न्यायोत्तरसंकरः	४०९
व्यवहारस्याऽष्टादश भेदाः	३९५	तदुदाहरणम्	४०८
राजः कार्यानुत्पादकत्वम्	३९५	उत्तरसंकरे क्रमः	४१०
कार्याधिनि प्रदत्तः	३९६	मिथ्योत्तरकारणोत्तरयोरेकस्मिन्	
आह्वानाऽनाह्वाने	३९६	व्यवहारप्राप्तौ निर्णयप्रकारः	४११
तदपवादः	३९७	उत्तरे पत्रे निवेशिते साधननिर्देश- प्रकारः	४१३
आसेधलक्षणम्	३९७	व्यवहारस्य चत्वारः पादाः	४१४
आसेधधनुर्विधः	३९७		
इचिदासेधातिक्रमे दण्डाभावः	३९८	असाधारणव्यवहारमातृका- प्रकरणम् २	
प्रतिवादिन्यागते लेखादिकर्तव्यता	३९९	प्रत्यभियोगः	४१५
हानिः पञ्चविधः	३९९	अर्थिविषये । एकस्मिन्नभियोगेऽ- नेकद्वयाणां निवेशाभावः । तदु- दाहरणम् । अभियोगमनिम्तोर्वे- त्यस्यापवादः । प्रतिभूषणम् ।	४१५
भाषाकरणप्रकारः	४०१	प्रतिभ्वंभावे निर्णयः	४१९
पक्षाभासाः	४०२	निरूपे प्रतिभूकर्तव्यम्	४१८
अनादेयव्यवहाराः	४०३		
आदेयव्यवहाराः	४०३		
शोधितलेख्यनिवेशनप्रकारः	४०४		
उत्तरावधिदोधनम्	४०७		

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
मिथ्याभियोगे दण्डः । कालविल-		उपनिक्षेपलक्षणम्	४३९
म्नापवादः	४२०	आध्यादीनां हर्तुर्दण्डः	४४०
दुष्टलक्षणम्	४२१	दण्डपरिमाणम्	४४०
अनाहृतवादनं	४२२	दण्डप्रकाराः	४४१
द्वावपि युगपद्दमाधिकारिणं प्राप्तौ		धनदानाऽशक्तौ दण्डप्रकारः	४४१
तत्र कस्य क्रियेत्याकाङ्क्षिते		उत्तमसाहसदण्डस्वरूपम्	४४१
निर्णयः	४२३	प्राक्षणस्य वधदण्डनिषेधः	४४१
स्पणवैवादस्थलं निर्णयप्रकारः	४२४	शिरोमुण्डनादिदण्डाः	४४१
छलनिरसनप्रकारः	४२५	अङ्गुने च व्यवस्था ।	
छलानुसारिव्यवहारलक्षणम्	४२७	चक्षुर्निरोधशब्दार्थः	४४१
निहुतैकदेशविभावे निर्णयप्रकारः	४२७	कीदृशो भोगः प्रमाणम्	४४१
न्यायाधिगमे तर्कः	४२८	आगमनिरपेक्षस्य भोगस्य प्रामाण्यम्	४४१
अनेकार्थाभियोगे निर्णयः	४२८	अनागमोपभोगे दण्डः	४४१
स्मृत्योर्विरोधे निर्णयप्रकारः	४२९	आगमसापेक्षभोगविषये	४४१
धर्मशास्त्राऽर्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ		त्रिविधः स्वीकारः	४४३
निर्णयः	४२९	स्वीकारे नियमः	४४३
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रोदाहरणम्	४२९	पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया	
आततायिहननविषये निर्णयः	४३१	या च आगमविषये दण्डव्यवस्था	४४३
द्विजातीनां शस्त्रग्रहणे	४३१	अभियुक्ते मृते निर्णयः	४४६
आततायिनः	४३१	व्यवहारसिद्ध्यै व्यवहारदर्शनां	
अन्योदाहरणम्	४३१	बलाबलम्	४४७
अन्यथाकरणे प्रायश्चित्तम्	४३१	प्रबलदृष्टव्यवहारविषये	४४८
प्रमाणचतुष्टयम्	४३३	मत्तोन्मत्तादिभिर्निर्णीतव्यवहार-	
प्रमाणभेदाः	४३३	विषयं	४४८
मानुषदिव्यप्रमाणग्रहणे निर्णयः	४३३	गुरुशिष्यपितृपुत्रादीनां व्यवहार-	
तत्रोदाहरणम्	४३३	विषये । स्त्रीभर्तृव्यवहारविषये	४५१
दिव्यप्रमाणग्रहणे निषेधः	४३३	स्वामिदासव्यवहारविषये	४५२
तदपवादः	४३४	अनादयवादिष्ये	४५२
लेख्यादीनामपि क्वचिन्नियमः	४३४	गोपशाण्डिकादिस्त्रीणां व्यवहारः	४५३
प्रमाणेयलावलविचारः	४३४	परावर्त्यद्रव्यविषये निर्णयप्रकारः	४५३
आध्यादिपु पूर्वोत्तरक्रियानिर्णयः	४३५	तत्र कालावधिः	४५३
दशविंशतिवर्षोपभोगे निर्णयः	४३५	तत्र नृपतिभागः	४५३
अनागमोपभुक्तौ दण्डः	४३९	स्वाम्यनागमविषये	४५३
अस्वित्त्वस्य दाने दण्डः	४३९	निधिप्राप्तौ निर्णयप्रकारः	४५४
दशविंशतिवर्षोपभोगे हानरपवादः	४३९	प्राक्षणस्य निर्धौ प्राप्ते निर्णयः	४५४

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
ब्राह्मणभिल्लस्य निधौ लक्ष्मि निर्णयः	४५४	विषये । अदेयर्णविषये निर्णयः ।	'
अनिरेदितनिधिषिष्ये निर्णयः	४५४	पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यस्यापवादः	४६८
धनिस्वामिन्यागते निर्णयः	४५४	न पतिः ध्नीकृतमित्यस्यापवादः ।	
तत्र राजभागः	४५४	पतिवृत्तमृणंभार्या न दद्यादित्य-	
घौरहृतद्रव्यविषये	४५६	स्यापवादः । भार्यादीनामधनत्व-	
घौरहृतद्रव्यापहारे राशौ दोषः	४५४	म् । पुनरपि यद्वर्णं दातव्यं येन	
घौरहृतोपेक्षाकरणे	४५६	च यत्र दातव्यं तत्त्रितये नि-	
घौरहृतदानविषये	४५६	र्णयः । कालविशेषे ऋणदानविषये	४७१
ऋणादानप्रकरणम् ३		प्राप्तव्यवहारविषये निर्णयः । प्रा-	
ऋणादाने सप्तविधम्	४५७	प्तव्यवहारेऽपि ऋणदाननिषेधः ।	
अधमर्णविषये पञ्चविधम् । उत्तम-		भातेषाद्दाननिषेधः । ऋणात्पितृ-	
र्णविषये द्विविधम् । मासि मासि		मोचनविषये । आद्धे बालस्याप्य-	
वृद्धिदानविषये । वर्णक्रमाद् वृ-		धिकारः । विभक्तविषये निर्णयः ।	
द्धिनिर्णयः	४५७	अविभक्तविषये निर्णयः । पुत्रवि-	
चक्रवृद्धिकायिकादि वृद्धिप्रकाराः ।		षये ऋणदाने विशेषः पौत्रविषये	
ग्रहीवृद्धिरोपेण प्रकारान्तरवृद्धिः ।		ऋणदाने विशेषः । ऋणापाकरणे	
कारितवृद्धिः ।		ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः क-	
अकृतवृद्धिः । याचितकविषये नि-		र्तारस्तेषां समवाये क्रमः	४७२
र्णयः । याचितकाऽदाने निर्णयः ।		परपूर्वाः स्त्रियः । पुनर्भूस्वैरिणांघ्नी-	
अनाकारितवृद्धेरपवादः । द्रव्यवि-		णां लक्ष्यम्	४७४
शेषेण वृद्धिविशेषः । प्रयुक्तस्य-		योपिद्रुप्राहऋणाऽपाकरणेऽधिकारी	
द्रव्यस्य विरकालावस्थितस्य वृ-		रिक्त्वग्रहणाभावे पुत्रपौत्रैर्ऋणदा-	
द्धिः । वस्त्रधान्यादीनां वृद्धिः ।		नविषये	४७६
पुरषान्तरे संक्रमणेन प्रयोगान्त-		योपिद्रुप्राहिरिष्ये प्रातिभाव्या-	
रकरणविषये । सत्कृतप्रयोगविष-		दीनां निषेधः	४७७
ये । प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणप्रकाराः ।	४५७	दम्पत्योर्निभागाभावे पूर्तु कर्मसु	
धर्मादयश्चोपायाः	४६४	जायापत्योः पृथगधिकारः । प्रा-	
राज्ञा दापने च प्रकाराः । बहुपूत-		तिभाव्यनिरूपणम्	४७९
मर्णिकेषु युगपत्प्राप्तेषु केन क्रमे-		प्रातिभाव्ये त्रिविधम्	४७९
णाऽधमर्णिको दाप्य इत्यपेक्षित-		दर्शनप्रत्ययप्रतिभूतिविषये	४७९
विषये क्रमः । उत्तमर्णे दुर्बले प्रति		दानप्रतिभूतिविषये । दर्शनप्रतिभू-	
पत्रार्थदापने निर्णयप्रकारः ।		विषये	४७९
न्यायार्थं व्ययदानम् । निर्धनाध-		दानप्रतिभूपौत्रविषये । प्रातिभाव्या-	
मर्णिकविषये	४६६	तिरिक्तपैतामहणदाने पौत्राधि-	
दीयमानाऽग्रहणे । कुटुम्बार्थं कृतर्ण-		कारः । वृद्धिदाने निषेधः । बन्ध-	

विषयाः	पृष्ठम्
कप्रतिभृद्विषये ऋणदाने निर्णयः । प्रतिभुवामनेकत्वे ऋणदानप्रकारः । प्रतिभृदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिः । प्रीतिदत्तस्यावृद्धिः । प्रतिभृदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादः । स्त्रीपशूनां वृद्धिविषये	४७९
धान्यवृद्धिविषये । वस्त्ररत्नविषये । लग्नकविशेषनिषेधः । आधिविधिः । आधिलक्षणम् । सच द्विविधः । चतुर्विधस्वाधेर्विशेषः । गोप्याधिभागे वृद्धिनिषेधः	४७९ ४८४ ४८७
आधिनाशे निर्णयः । आधिसिद्धिविषये निर्णयः	४८८
जङ्गमसत्यावरभेदेन द्विविध आधिः	४८८
आधिनाशविषये धनदाने विशेषः आधिमोक्षणविषये निर्णयः	४८९
अलघ्नहिते प्रयोक्तारि कर्तव्यता असंनिहितेऽधमगं कर्तव्यता भोग्याधौ विषये	४९० ४९१
फलभोग्याधिविषये	४९२
उपनिधिप्रकरणम् ४	
उपनिधिद्रव्यलक्षणम्	४९३
उपनिधिदानेऽपवादः उपनिधियुक्तोक्तुर्दण्डः । उपनिधिधर्माणां चाचितादिष्वतिदेशः	४९६
साक्षिप्रकरणम् ५	
साक्षिस्वरूपनिरूपणम्	४९७
साक्षिभेदाः । कृतसाक्षिणः । अकृतसाक्षिणः । लिखितादिसाक्षिणां भेदाः	५०१
तेषां साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भवन्तीत्येतद्विषये ।	५०१
दोषादसाक्षिणः भेदादसाक्षिणां स्वरूपम्	५०३

विषयाः	पृष्ठम्
स्वयमुक्तिस्वरूपम् । असाक्षिणः स्वरूपम् । एकसाक्षिविषये । चौयांदिषु वर्ज्यसाक्षिणोपि ग्राह्याः । साक्षिश्रावणम्	५०४
ब्राह्मणादिषु श्रावणे नियमाः	५०५
तदपवादः । साक्षिदूषणदाने स्थलम् । साक्षिश्रावणप्रकारः । साक्षिसंज्ञासने	५०६
साक्षिणामकथने कर्तव्यता । साक्ष्यानङ्गीकारविषये । कूटसाक्षिणां दण्डः । साक्षिद्वेषे निर्णयप्रकारः । जयपराजयावधारणविषये	५१०
साक्षिणां स्वभावोक्तवचनग्रहणे । साक्षिभाषितपरीक्षा	५११
क्रियावलायलावलम्बे । साक्षिणां दोषावधारणे । अथ मतम् । कूटसाक्षिणां दण्डः	५१४
ब्राह्मणकूटसाक्षिविषये । लोभादिकारणविशेषे दण्डः । ब्राह्मणे शारीरदण्डनिषेधः । साक्ष्यनिह्वये दण्डः	५१५ ५१५
जानतः साक्ष्यानङ्गीकारे वर्णिनां वधे अनृतानुज्ञा	५१७
अनृतवचने प्रायश्चित्तम्	५१७
लेख्यप्रकरणम् ६	
लेख्यद्वैविध्यम्	५१९
अन्यकृतलेख्ये विशेषः । लेख्ये संवत्सरादीनां निवेशः । लेख्यसमाप्तौ अधमर्णस्य संमतिः । लेख्ये साक्षिणां विशेषः	५२०
लेखकसंमतिः । स्वकृतलेख्ये विशेषः । लेख्यारूढर्णविषये विशेषः । तद्वलात्कारकृतलेख्ये विशेषः । तदपवादः	५२३
जीणांदिषुत्रविषये । देशान्तरस्थपत्रानयनाय कालावधिः	५२४

विषयाः	शृङ्खलम्	विषयाः	शृङ्खलम्
राजकीयप्रविषये । राजकीयप्रविषये ।		यत्र काले येन च यथा विभागः	१६८
समासदां प्रविषये ।		पितुरिच्छया विभागप्रकारः	१६८
पञ्चविधहीनविषये । लेख्यसंदेहे		विषयविभागनियमः । ज्येष्ठपुत्रवि-	
निर्णयोपायाः	१२६	षये उदारविभागः । विभागकालाः ।	
लेख्यस्य शृङ्खलं लेखनप्रकारः । कृ-		समविभागे पत्नीनां विधेयः ।	१६८
त्स्ने क्रमे दत्ते कर्तव्यता । ससा-		पुत्रस्य दायजिपृक्षाभावे विधेयः	
क्षिके क्रमे कृत्स्ने दातव्ये कर्त-	१२७	विषयविभागनियमः । पितृमर-	
व्यता		णानन्तरं समविभागः । विधो-	
दिव्यप्रकरणम् ८		द्वारादिः । विषयविभागनियमः ।	
दिव्यमानुका	१२८	उदारविभागे निषेधः । मातृधने	
शपथाः	१२९	दुहितृधिकारः	१७६
महाभियोगेषु शङ्कितेष्वपवादः	१२९	दुहितृभावे मातृधने पुत्राधिकारः	१७६
ततोऽर्थां लेख्येदित्यस्यापवादः	१३१	अविभाज्यघनम्	१७९
अवष्टम्भामभियोगेष्वेतेत्यस्यापवा-		पितृवृत्तवद्वादिविषये । श्रौंगाम-	
दः । दिव्ये साधारणविधिः	१३२	लुहारविषये । योगभेदशब्दार्थः ।	१८२
दिव्येषु पूर्वाङ्गादिकालाः	१३५	पैतामहे द्रव्ये षोडश्यां विभागे	
घटदिव्यप्रयोगः	१४१	विधेयः । पितामहोपासने पितु-	
अग्निदिव्यविधिः	१४८	पुत्रस्य च सत्ताविषये	१८३
कनुरन्यामिमन्त्रणम्	१४८	विभागोत्तरमुत्पन्नपुत्रस्य विभाग-	
उदकदिव्यविधिः	१५४	विषये	१८५
विषदिव्यविधिः	१५८	पितृदत्तघनविषये निर्णयः	१८७
कोशदिव्यविधिः	१६१	पितृरूपं विभागे मातुः सपुत्रस-	
तण्डुलदिव्यविधिः	१६५	मांशित्वम्	१८७
तप्तमाषविधिः	१६६	असंस्कृतधानुसंस्कारकरणविषये	
घमांघमांशुविधिः	१६६	असंस्कृतमगिनीसंस्कारकरणवि-	
पशान्तरेण विधिः	१६७	षये	१८८
अन्ये शपथाः	१६७	मगिनीनां विभागः	१८९
शुद्धिविभावना	१६७	मिन्नजातीयानां पुत्राणां विभागः	१९०
दायविभागप्रकरणम् ८		आश्रादिवचनया स्थापितस्य समु-	
दायदाब्दार्थः	१६८	दायद्रव्यस्य विभागः । समुदाय-	
दायो द्विविधः	१६८	द्रव्यापहारे दोषः	१९१
अप्रतिबन्धदायलक्षणम् । सप्रतिब-		ज्ञामुप्यायणपुत्रलक्षणम्	१९२
न्धदायलक्षणम् । विभागलक्षणम् ।		द्रव्यामुप्यायणाधिकारविषये नि-	
स्वत्वनिरूपणम् । स्तेनातिदेशः ।		योगप्रकारः	१९३-
लौकिकीसत्ताविषये विचारः ।	१७०	नियोगनिन्दा । त्रिषवासेयमः	१९४-

विषयाः	पृष्ठम्
धर्म्यनियोगप्रशंसा । मुख्यगौण- पुत्राणां दायग्रहणव्यवस्था तेषां स्वरूपं च	२९५
औरसपुत्रलक्षणम्	५९५
पुत्रिकापुत्र लक्षणम् । क्षेत्रजपुत्रल- क्षणम् । गूढजपुत्रलक्षणम् । कानी- नपुत्रलक्षणम् । पौनर्भवपुत्रलक्षण- म् । दत्तकपुत्रलक्षणम् । एकपुत्र दाने निषेधः । अनेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठदाने निषेधः । पुत्रप्रतिग्रह- प्रकारः । क्रीतपुत्रलक्षणम् । कृत्रि- मपुत्रलक्षणम् । स्वयंदत्तपुत्रलक्षणम् । सहोदजपुत्रलक्षणम् । अपविद्धपु- त्रलक्षणम् । पुत्राणां दायग्रहणे क्रमः ५९५	
औरसपौत्रिकेयसमवाये निर्णयः । पूर्वपूर्वसत्त्वे उत्तरं पां चतुर्थं शि- त्वम् । दत्तकानन्तरं औरसे जाते निर्णयः । असवर्णपुत्रविषये । क्षे- त्रजस्य विशेषद्वादशपुत्राणां मध्ये पद् दायदाः । पद् अदायादाः । दत्तकस्य जनकरिकथगोत्रनिवृत्तिः । पूर्वपूर्वाऽभावे सर्वेषां पितृधना- धिकारः । भ्रातृपुत्रसत्त्वे अन्यपु- त्रग्रहणनिषेधः । शूद्रापुत्रविषये । शूद्रधनविभागे विशेषः ।	५९५
विमक्तस्याऽपुत्रस्यासंसृष्टिनो धने ऽधिकारिणः । पत्नी । दुहिता । दौहित्रः । माता । पिता । भ्रातरः । भिन्नोदराः । भ्रातृपुत्राः । गोत्र- जाः । पितामही । पितामहा- दयः । समानोदकाः । बन्धवः । आत्मबन्धवः । पितृबन्धवः । मातृबन्धवः । आचार्यः । शिष्यः । सब्रह्मचारी । श्रोत्रियः । राजा । चीरमित्रोदयकारमतम् । वानप्र-	

विषयाः	पृष्ठम्
स्थादीनां धनेऽधिकारिणः । संसृ- ष्टि धनविषये निर्णयः । सोदरस्य संसृष्टि धनेऽधिकारिनिर्णयः	६१५
सोदरासोदरसंसर्गं निर्णयः । संसृ- ष्टिधनविभागं	६१५
तस्योद्घृतस्य विनियोगः । अनंशाः । तेषां भरणम्	६१८
अनंशानां पुत्रविषये विभागनिर्णयः	६१९
कल्यादादिदुहितृणां विशेषः । स्त्री- वादिपत्नीनां विशेषः	६१९
अथ स्त्रीधनम्	६२१
स्त्रीधनस्वरूपनिरूपणम् । स्त्रीधनभेदाः	६२२
अध्यग्न्यादिस्त्रीधनस्वरूपम् । स्त्रीधन विभागः । विवाहभेदेन स्त्रीधने- ऽधिकारिभेदाः । अपत्यवतो धने दुहित्राद्यधिकारः	६२२
ऊढानूढासमवाये अधिकारनिर्णयः प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये अ- धिकारनिर्णयः वाग्दत्ताविषये निर्णयः	६२४
वाग्दत्ताकन्यामरणे निर्णयः	६२४
दुर्भिक्षादिसंकटे स्त्रीधनग्रहणे भ- र्तुरधिकारः	६२५
आधिपदेनिकाख्यस्त्रीधनलक्षम्	६२५
विभागसंदेहे हेतवः	६२६
सीमाविवादप्रकरणम् ९	
सीमाविवादे निर्णयः	६२७
सीमाविवादे तन्निर्णयसाधनानि	६३०
सीमायाश्चातुर्विध्यम् । ग्रामसाम- न्तादयः । वृद्धादिलक्षणम् । मौल- लक्षणम् । उद्घृतलक्षणम् । वन- चारिलक्षणम् । सीमावृक्षाः । सी- मालिङ्गानि । सीमानिर्णयोपायः । सीमानिर्णय साक्षिणः	६३२
निर्णीतसीमापत्रकरणप्रकारः । सा-	

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
क्षिणामृतवचने दण्ड	६३२	भि क्रयस्याज्ञापने दण्ड । नष्टव	
शातृचिन्हाभागे राणा निर्णय		स्तुनिश्चयापाया	६४५
कर्तव्य	६३३	नष्टवस्तुवभाविते दण्ड	६५०
सीमानिर्णयस्याऽऽरामादिषु भति		तस्करस्य प्रच्छादकविषय । राजपु	
देश । सामानिर्णयप्रसंगेन मयांदा		पुरुषानातविषय । नष्टे द्रव्ये राज	
भेदादौ दण्डा । स्वोयभ्रान्त्या		पाद्य प्रत्यानाते राज्ञा रक्षणीयम् ।	
क्षेत्रादिहरणे दण्ड	६३६	रक्षणनिमित्तं राजभाग । मनुक्त	
उत्तमसाहसदण्डलक्षणम् । सेतुदृ		पदभागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेष	
पादिकरणनिषेधे दण्ड । अल्पोप		उपवाद	६५०
कार निषेध	६३७	दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १०	
सेतोद्वैविध्यम् । सेतुप्रवतपितृविष		दत्ताप्रदानिकस्वरूपम्	६५१
ये । फालाहतोत्रविषय	६३८	दत्तानराकर्मस्वरूपम् । तद्यतुविषयम् ।	
स्वामिपालत्रिधाद् करणम् १०		कुटुम्बादिरोधेन देयविषये । भा	
गवादिभि परसत्यादिभक्षणे दण्ड	६३८	व्यगण । अद्यमणविषयम् । सर्व	
मापप्रमाणम्	६३९	स्वदान निषेध	६५१
अपराधातिशय द्विगुणदण्ड	६३९	हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिधुतम	
क्षेत्रान्तरे पथन्तरे चातिदेश । क्षेत्र		न्यस्मै न दयम् । देयधनस्य प्रति-	
स्वामिन फल्दापनविषय निर्णय		ग्रहप्रकारविषय । प्रतिधुतमस्य	
क्षेत्रविशेषे अपवाद	६४१	धर्मिषु न दयम् । अदत्तप्रकार ।	
श्रुतिकरणप्रकार पशुविशेष द		दत्तादत्तस्वरूपम्	६५१
ण्डाभावा । अदण्डया पशव ।		श्रीतानुशयप्रकरणम् १३	
गोपविषये निर्णय	६४३	श्रीतानुशय	६५५
गोपविषये धेतनवल्पना । प्रमाद		श्रीतानुशयस्वरूपम् । प्रत्यर्पणाय	
नागे निर्णय । पशुना कणादिचि		निर्णय । द्वितीयादिदिने प्रत्यप	
न्हदग्ने । फालदापण पशुविनागे		णायनिर्णय । शीतादित्रय परा	
पाद दण्ड । गोप्रमगाद्गोप्रचार ।		शाकाल । स्वणादिपरीक्षा	६५८
गवादिप्रवारार्थेत्रपरिमाणम्	६४०	कम्यलादौ वृद्धि । इव्यान्तरे विशेष	६५८
स्वामिप्रिययपूकरणम् १०		हासवृद्धिना नोपाय	६५८
अस्वामिविषयलक्षणम्	६४५	अभ्युपेत्याशुश्रूयाप्रकरणम् १४	
रहस्यल्पन मयनिषेध । स्वाम्य		अभ्युपेत्याशुश्रूयास्वरूपम् । श्रुश्रू	
भियुक्तक्रतु कर्तव्यता	६४५	परुपन्नविध । कर्मकरश्रुतिविध ।	
माहित हर्तारि कर्तव्यतानिर्णय ।		कमापि द्विविधम् । मृतकत्रैविध्यम् । ६६०	
दशान्तरगते योजनमेदययानय		दासभेदा ।	६६०
नाथकालो दय । मूलस्यानपने ।		यलाहासीहृतविषय	६६०
अविनातदशविषये । सायादि		दासमोक्षविषये । प्रथयावसितस्य	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
मोक्षविषये	६६०	माक्षेपे दण्डः । निष्ठुराक्षेपे दण्डः ।	
वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्था । अन्ते-		अशक्तविषये	६६०
वासिधर्माः	६६५	तीव्राक्रोशे दण्डः । त्रैविद्यादीनां क्षेपे	६६१
संविद्व्यतिक्रमप्रकरणम् १५		दण्डं पारुष्यप्रकरणम् १९	
संविद्व्यतिक्रमलक्षणम्	६६६	दण्डपारुष्यस्य प्रकरणम्	६६७
धर्मरक्षणाय ब्राह्मणस्थापना । नियु-		तस्य त्रैविध्यम् । तत्र पञ्चविधयः ।	
क्तकर्तव्यकर्म । तदतिक्रमादौ दण्डः ।	६६८	दण्डप्रणयनार्थं तत्स्वरूपसंदेहे	
गणिषु राज्ञो वर्तनप्रकारः । समूहद-		निर्णयहेतुः । साधनविशेषेण दण्ड-	
त्तापहारिणो दण्डः । कार्यचिन्तक-		विशेषः । पुरीपादिस्पर्शं दण्डः	६६९
लक्षणम्	६६९	प्रातिलोम्यापराधे दण्डः । सजाती-	
त्रैविध्यधर्मस्य श्रेण्यादिष्वतिदेशः	६७०	यविषये हस्तपादे उद्गृणो दण्डः	
वेतनादानप्रकरणम् १६		केशादिलिङ्गने दण्डः । काष्ठादिभि-	
वेतनादानस्वरूपम्	६७१	स्ताडने दण्डः । लोहितदर्शने दण्डः	६९१
गृहीतवेतनविषये । श्रुतिमपरि-		करपादादित्रोटने दण्डः । चेष्टादिरो-	
च्छिद्य कर्मकारयितुर्दण्डः	६७२	धने दण्डः । कन्धरादिभङ्गे दण्डः ।	
अनाञ्जसकारिविषये	६७३	बहुभिरेकस्याङ्गभङ्गादिकरणे द-	
श्रुतिदानप्रकारः । आयुधीयभार-		ण्डः	६९१
वाहकविषये	६७४	व्रणरोपणादौ औपघाथं पाथ्यार्थं	
त्याजकविषये । अपगतव्याधिविषये		च न्ययदानम्	६९३
द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् १७		वहिरङ्गार्थनाशे दण्डः	६९३
द्यूतसमाह्वयस्वरूपम्	६७६	दुःखोत्पादादिद्रव्यप्रक्षेपे दण्डः ।	
द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तिः	६७६	पञ्चभिद्रोहे दण्डः । लिङ्गच्छेदने द-	
क्तसवृत्तेः समिकस्य कर्तव्यम् । स-		ण्डः । महापशुविषये दण्डः । स्था-	
भिकेनादत्ते राज्ञा दापनम् । जयप-		चराभिद्रोहे दण्डः । वृक्षविशेषच्छे-	
राजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायः ।		दने दण्डः । गुल्मादीनां छेदने दण्डः	६९४
द्यूतं निषेद्धुर्दण्डः । कृटाक्षदेवि-		साहसप्रकरणम् २०	
निर्वासने विशेषः । समाह्वये द्यू-		साहसलक्षणम्	६९७
तधर्मातिदेशः	६७६	साहसस्य त्रैविध्यम् । प्रथमसाह-	
वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८		सम् । मध्यमसाहम् । उत्तमसाहसम् ।	
वाक्पारुष्यलक्षणम्	६८०	परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डः ।	
तस्य त्रैविध्यम् । निष्ठुराक्रोशे		साहसस्य प्रयोजयितुर्दण्डः । सा-	
सवर्णविषये दण्डः । अश्लीलाक्षेपे		हसिकविशेषं प्रति दण्डः	६९९
दण्डः । विषमगुणदण्डः । परस्प-		आतृभार्याताडने दण्डः । संदिष्टस्या-	
राक्षेपे दण्डः । प्रतिलोमानुलो-		प्रदातुर्दण्डः । समुद्रगृहभेदकृदादी-	
		नां दण्डः । स्वच्छन्दविधवागा-	

विषयाः	पृष्ठम्
म्यादीनां दण्डः । शयुज राशयनणे	
दण्डः । पुम्बप्रतिपातने दण्डः ।	
दासीगर्भविनाशने दण्डः । विता-	
पुत्रादीनामन्योन्यत्यागे दण्डः ।	
नेजरम्य दण्डः	७०१
पितापुत्रविरोधे साक्षिणां दण्डः	७०२
तुलानागकटकरणे दण्डः । नाण-	
कपरीक्षरविषये दण्डः । चिकित्स-	
करिषये दण्डः	७०४
अवध्यवन्धनादौ दण्डः	७०४
कृत्युत्पापहारे दण्डः । भपजादाव-	
सारद्रव्यमिश्रणे दण्डः । अजातो	
जातिकरणे दण्डः । समुद्रभाग-	
व्यत्यासकरणे दण्डः । वगिजां अ-	
र्घ्याससृद्धिकरणे दण्डः	७०७
शर्षकाणे विनोपः । स्वदेशपण्यवि-	
षये लाभनिर्णयः । परदेशपण्यवि-	
षयेऽर्थनिरूपणप्रकारः	७०७
विप्रीयासंप्रदानप्रकरणम् २१	
विक्रीयासंप्रदानस्वरूपम्	७०७
तस्य द्वैविध्यम् । विक्रीयासंप्रवच्छतो	
दण्डः । अर्धदानविषये निर्णयः	
राजर्षोपघातेन पण्यदोषे । द्रव्य	
विक्रीयान्यत्र विक्रये । निर्दोषे द-	
नापित्वा सद्रोपदाने । तदुभयसा-	
धारणप्रमां अनुशयकालाप्रधि-	७१२
सम्भूयसमुन्धानप्रकरणम् २२	
संभूयसमुन्धानविषये लाभालाभौ	७१३
प्रतिषिद्धादिविषये निर्णयः । राज-	
निरूपिताधे राजभागः । व्यासि-	
द्धादिविषये निर्णयः । शुल्कव्यञ्ज-	
नाधे पण्यपरिमाणनिर्णये दण्डः ।	
तरिकस्य शुल्कविषये	७१६
देशान्तरमृतवनिधननिर्णयः । व-	
निधनस्य ऋत्विगादिष्वतिदेशः	७१७

विषयाः	पृष्ठम्
स्तेयप्रकरणम् २३	
स्तेयलक्षणम्	७२०
स्तेयग्रहणस्य ज्ञानोपायाः । लोप्य-	
परीक्षणम् । शत्रुमा पाद्यविषये ।	
धौर्यशत्रुया गृहीतविषये नि	
र्णयः । चौर दण्ड	७२०
चौरविनोपऽपवादः । अपदाकारमङ्ग-	
नम् । प्रायश्चित्तं कुर्वतो नाहनम् ।	
चौरादर्शनेऽपहृतद्रव्यप्राप्त्युपा-	
याः । अपराधविनोपेण दण्डविनोपः ७२३	
कोटागारादिभेदकादिप्रथः । उत्थो	
पकादीनां करादिच्छेदः । उत्थेपका-	
दीनां द्वितीयवृत्तौयापराधे दण्डः ।	
दण्डस्वरूपनोपायः	७२३
धुत्रादिद्रव्यस्वरूपम् । तद्विषये द-	
ण्डनियमः । धान्यापहारे दण्डः ।	
सुरणांघपहारे दण्डः । द्रव्यविनो-	
पादण्डः । अकुर्णानां तुर्दन्त-	
रम् । धुत्रद्रव्यापहारे दण्डः । शपरा-	
घगुरुवादि दण्डगुरुत्वम् । पथि	
कानां अल्पापराधे निर्णयः । अ-	
चौरस्यपि चौरोपकारिणे दण्डः ।	
शस्त्रावघातनादिषु दण्डः । विप्र-	
दुष्टादिस्त्रोणां दण्डः । सविज्ञातक-	
र्तृक हनने हन्तृज्ञानोपायः । व्य-	
भिचारिप्रदनविषये	७२६
क्षेत्रादीनां दाहनस्य राजपत्न्य	
भिगामिनश्च दण्डः	७३१
स्त्रीसंप्रहरणप्रकरणम् २४	
स्त्रीसंप्रहणस्य त्रैविध्यम्	७३३
स्त्रीसंप्रहणोपायः	७३४
प्रतिषिद्धस्त्रीपुंसयोः पुनः संहापा-	
दिकरणे दण्डः । धारणशरैषु दण्डा-	
भावः संप्रहणे दण्डः	७३६
मात्रादिगमने दण्डः । प्रातिलो-	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
म्येन स्त्रीगमने क्षत्रियादीनां दण्डः । द्विजातिभिः शस्त्रधारणे । पारदार्यप्रसेगात्कन्याहरणे दण्डः । आनुलोम्यापहारे दण्डः । कन्या-दूपणे दण्डः । उत्तमवर्णकन्यासेवने दण्डः । स्त्रीदूपणे दण्डः । मिथ्या-भिशंसने दण्डः । पशुगमने दण्डः । साधारणस्त्रीगमने दण्डः । वेश्या-ख्यानादिजातिनिरूपणम् । पञ्च-डाख्या अप्सरसः । दास्यभिंगमने दण्डः । बलात्कारेण एकस्यां मुहु-र्गमने दण्डः । व्याधिताया अदण्डः । शुल्कं गृहीत्वा नेच्छन्त्या दण्डः । गत्वा शुल्कमददद्दण्ड्यः । अयोनी गच्छतो दण्डः	७३६	विषयविशेषे दण्डः । काष्ठलोष्टाद्यु-त्क्षेपणे दण्डः । छिन्नस्ययानेन मारणविषये । उपेक्षायां स्वामिनो दण्डः	७४७
अन्त्यस्यायांगमने वधः । प्रायश्चि-त्तानभिमुखस्य निर्वासनम्	७६६	प्रवीणप्राज्ञकस्थलविषये निर्णयः । प्राणिविशेषादण्डविशेषः । क्षुद्रप-शुहिसायां विशेषः । जारं चौरैरति वदतो दण्डः	७४९
प्रकीर्णकप्रकरणम् २५	७६६	राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तुर्दण्डः	७४९
स्त्रीपुंयोगाख्यव्यवहारः	७४४	राज्ञः कोशापहारे दण्डः । जीवनेाप-करणापहारे । ब्राह्मणस्य शारीरद-ण्डनिषेधः । मृतवस्तुविक्रेयगुरुता-डनविषये । राजासनारोहणे दण्डः । परनेत्रभेदनादौ दण्डः । ब्राह्मणवेप-धारणे दण्डः । रागलोभादिनाऽ-न्यथाव्यवहारदर्शने दण्डः ।	७५१
तद्वक्षणम् । स्त्रीपुंसयोः स्वभागं स्थापनम् । प्रकीर्णलक्षणम् । अप-राधविशेषे दण्डः	७४४	साक्षिदोषेण दुर्दृष्टतायां साक्षिणां दण्डः । राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वे दण्डः ।	७५१
अभक्ष्येण द्विजदूपणे दण्डः । कृत्स्व-र्णव्यवहारादौ दण्डः	७४५	निर्णीतव्यवहारप्रत्यावर्तने दण्डः । तीरितादिस्थलविषये । न्यायापे-तस्य पुनर्न्याये विशेषः । अन्या-यगृहीतदण्डघनस्य गतिविषये ।	७५३
	७४६	इति व्यवहाराध्यायसूचीपत्रम्	

प्रायश्चित्ताध्यायः ३

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
आशौचप्रकरणम् १		विशेषः । प्रेतनयने द्वारनिर्णयः ।	
आशौचशब्दार्थः	७५५	पर्णशरदाहादि । अग्निसेंस्कारोत्तरं कर्तव्यता	७६१
मृतविषये खननदाहादिनिर्णयः	७५७	उदकदाने गुणविधिः । सपिण्डानां मध्ये केषांचिदुदकदानप्रतिषेधः । पाखण्ड्यादीनां मरणे आशौचा-दिनिर्णयः	७६३
अनुगमनम् । चाण्डालाद्यग्निनिषेधः । उदकदाने निर्णयः । आहिताग्नि-रणे विशेषः । शूद्राहताग्निकाष्ठ-विषये । प्रेतस्नानम् । प्रेतनिर्हरणे			

विषया	पृष्ठम्
मृत्युविशेषादाशौचादिनिषेध ।	
पतितादीनां दाहाधुरातनिषेध ।	
आत्महननविषये । नारायण	
लिप्रयोग । नागवलि । विष्णु-	
रागोक्तनारायणवलि । उदकदानो	
त्तरे कर्तव्यता	७६९
शौकनिमित्तनेतिहासम्बन्धम् । रोद-	
ननिषेध	७७९
प्रतद्हनोत्तरे गृहप्रवेशविधि । अ	
तिदेश	७८०
धर्मांधप्रतनिर्हरणे फलम् । ब्रह्मजा	
रिविषये निगय	७७३
आशौचिना नियमा	७७४
प्रेतपिण्डदाने निर्णय । कर्तुं नयमा ।	
द्रव्यनियम । पिण्डदानाधिकारिण ।	
पिण्डमन्थाकालादिनिगय । शि	
क्यादी जग्दानम्	७७३
अस्थिसंघयनकाल । वपनम् । अग्नि	
हाप्रविषये निर्णय । स्मार्तकर्म	
विषय निर्णय । सूतशास्त्रभाषना	
दिनिषेध । आशौचनिमित्तानि	
कालनियमश्च	७७२
सपिण्डाद्याशौचम् । पालाद्याशौचम्	७८२
जननाशौचम्	७८२
प्रसूतिक शौचम्	७८२
पुत्रजननग्निदानाद्यधिकार	७८६
पद्योपुजने निर्णय । आशौचधर्मसंज्ञे	
निर्णय । जननमरणाशौचधर्मसंज्ञे	
निर्णय । गर्भसंज्ञे आशौचनिर्णय	७८८
सप्तममासादी गर्भसंज्ञे निर्णय ।	
जातमृते मृतज्ञाते वा आशौचम् ।	
तत्र व्यवस्था । रत्नस्वलाशुद्धि	
विषये निर्णय । रत्नस्वलाशुद्ध्याया	
नियमा । ज्वरादिपौडितरज्ज्व-	
लाविषयशुद्धिनिर्णय । रत्नस्वला	

विषया	पृष्ठम्
या सूतिकायाश्च मरणे निर्णय ।	
आहिताग्निमरणे विज्ञप । मृत्यु-	
विशेषेणाशौचापवाद	७९३
युद्धमरणे निर्णय । विद्वान्म्याशौचे	
विशेष	७९४
दशाहादूर्ध्वं ज्ञाने निर्णय । विगृप	
स्नानविषये विज्ञप । देशान्तरलक्ष-	
णम् । वर्गविज्ञापत आशौचदिन-	
संख्या	७९६
वयोवस्थाविशेषादपि दशाहाद्या-	
शौचस्यापवाद	७९७
वयोवस्थाविशेषत स्त्रीगामाशौ	
चम्	७९७
गुरमातुसादिमरणे आशौचम्	७९८
पित्रामरणे विशाहितरुन्ध्याविषये	
आशौचम् । शत्रुसादिमरणे आशौ-	
चम् । अनौरम्पुत्राद्याशौचम्	७९८
अन्याधिनभाषामरणे आशौच	
निगय । अनुगमनाशौचनिर्णय ।	८०३
राजादीना सपिण्डाशौचापवाद ।	८-४
दासादानामाशौचविषये निर्णय ।	
कृत्विगादीना आशौचापवाद ।	८०
मद्यचारिसंन्यामिषिषये निर्णय ।	८०६
आशौचान्ते स्नानम् । रत्नस्वला-	
दीना स्पर्श निर्णय	८०९
दुःस्वप्नादिविषये निर्णय । श्वादि	
स्पर्शविषये निर्णय । श्रमकविषये	
निगय । पक्षिस्पर्श निर्णय ।	
शुद्धिहेतुना वपनम्	८१३
अकार्यकारिणा नद्यादाना च शुद्धि-	
विषये निर्णय	८१३
आपद्धर्मप्रकरणम् २	
आपदि वृत्त्यन्तरर्षावननिर्णय	८१६
वैश्यवृत्त्या जायतो ब्राह्मणस्याप	
णनीयविषये । निदिद्धे प्रतिप्रसव ।	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
निषिद्धातिक्रमे दोषः । आपद्यस- त्प्रणिग्रहेऽदोषः । आपत्काले जी- वनानि ।	८१६	प्राणायतनानां विस्तारः । नवच्छि- च्छिद्राणि । नाडीसंख्या । शिरा संख्या	८५९
कृष्यादीनां जीवनहेतूनामसंभवे जीवनम्	८२१	केशमर्मसंधिसंख्या । सकलशरीर- च्छिद्रसंख्या	८६०
राज्ञो वृत्तिविषये कर्तव्यता	८२३	शरीररसादिपरिमाणम्	८६१
चानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ३		उपासनीयात्मस्वरूपम्	८६३
चानप्रस्थधर्माः	८२४	आत्मध्यानप्रकारः	८६३
अग्निपरिचर्याक्षमविषये निर्णयः	८२६	शब्दब्रह्मोपासनप्रकारः	२६४
पूर्वोक्तद्वयसंचयनियमः	८२७	वीणादिवाद्यद्वारा मोक्षमार्गप्राप्तिः	८६६
चान्द्रायणादिविधानम्	८२८	गीतज्ञस्य फलान्तरम्	८६६
मैक्षाचरणम्	८२९	पुनरात्मस्वरूपम् । ऋषिप्रश्नः ।	८६७
लकलानुष्ठानसमर्थविषयं	८३१	प्रत्युत्तरम्	८६८
यतिधर्मप्रकरणम् ४		कर्मानुरूपशरीरग्रहणम्	८७२
यतिधर्मनिरूपणम्	८३३	सत्त्वादिगुणपरिपाकः	८७४
यतिधर्माः	८३५	जन्मान्तरज्ञानविषये	८७४
भिक्षाटने कर्तव्यता	८३५	अन्यदुःखज्ञानविषये	८७८
यतिपात्राणि तेषां शुद्धिश्च	८३५	भेदप्रत्ययः	८७८
यतेरात्मोपासनाङ्गनियमविषये ।		आत्मनो जगदुत्पत्तिः	८८०
आशयशुद्धिविषये	८३९	आत्मनि प्रमाणनिरूपणम्	८८१
इन्द्रियनिरोधोपाचतया संसारनि- रूपणम्	८४०	संसारस्वरूपम्	८८२
अनन्तरं कर्तव्यविषयः	८४१	शरीरग्रहणद्वारेण पुनस्तस्य विस्रम्भः	८८४
जीवपरमात्मनोरभेदनिरूपणम्	८४३	अमृतत्वप्राप्त्युपायाः	८८५
शरीरग्रहणप्रकारः	८४३	जातिस्मरत्वविषये । कालकर्मादीनां कारणत्वम्	८८७
पृथिव्यादीनां शरीराम्भक्तत्वविषये	८४६	मोक्षमार्गनिरूपणम्	८८९
संयुक्तशुक्रशोणितस्य कार्यरूपपरि- णतौ क्रमः	८४८	स्वर्गमार्गनिरूपणम्	८८९
गर्भिण्यै दोहद्वानम् । गर्भस्थैर्या- दिकथनम्	८४८	संस्तरणमार्गनिरूपणम्	८८९
प्रसवकालः	८४९	भूतचैतन्यवादिपक्षक्षण्डनम्	८९०
कार्यस्वरूपकथनम् । अस्थिसंख्या	८५२	क्षेत्रज्ञस्वरूपम्	८९३
सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाणि	८५६	बुद्ध्यादेरुत्पत्तिः	८९४
कमेन्द्रियाणि	८५६	गुणस्वरूपम् । स्वर्गिमार्गनिरूपणम्	८९६
प्राणायतनानि	८५७	धर्मप्रवर्तकाः	८९७
		वेदादीनामनादित्वनिरूपणम्	८९७
		आत्मदर्शनावश्यकता । प्राप्तिमार्ग-	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
देवयानमार्गः ।	८९८	सुराविषये विचारः । षष्ठादशमया	
विनयानमार्गः	८९८	नि । प्रायश्चित्तान्तरम्	९६७
उपासनाप्रकारनिरूपणम्	९०१	सुरामेष्टपुष्करमात्रभक्षणे प्राय	
धारणात्मकयोगाभ्यासप्रयोजनम्	९०२	श्चित्तम् । शुष्कसुरामाग्नस्योद्-	
ब्रह्मदानाद्यभेदे सत्त्वगुदादुपाया-		कषातविषये प्रायश्चित्तम् । मघषाने	
न्तरम्	९०३	प्रायश्चित्तम्	७६७
प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५		द्विजातिभाषाविषय सुरापानप्राय	
कर्मविपाकनिरूपणम्	९०४	श्चित्तम्	९६८
पूर्वकर्मानुरोधेन जन्मानि । पापा		सुवर्गंस्तेयप्रायश्चित्तम्	९६६
नुरोधेन रोगिणो भवन्ति	९०६	दाहोद्यो विनोषः । सुवर्गंशब्दस्यार्थः ।	
कर्मविपाकं दर्शयितुमाह	९०९	सुवर्गंस्तेये प्रायश्चित्तान्तरम्	९६६
शश्वरेण हृदिद्विशेषो दर्शितः ।		गुरुत्वपगमनप्रायश्चित्तम् । गुरुताब्द	
प्रायश्चित्ताधिकारिनिरूपणम्	९१२	स्यार्थः । गुरुत्वपगमने प्रायश्चि	
प्रायश्चित्ताऽकरणे शेष	९१६	त्तान्तरम्	९७३
शानिघादिनरकाः	९१६	ब्रह्महादिमहापातकिसंमर्गिप्राय-	
प्रायश्चित्तछलम् । महापातकिनः ।		श्चित्तम्	९८१
ब्रह्महत्याममानि पापानि	९१९	पतितसम्भोगप्रतिषेधेन प्रतिषिद्ध	
सुरापानममानि	९२४	स्य यौनमन्वन्धस्य हवित्प्रति	
सुवर्गंस्तेयसमानि	९२४	प्रमव	९८१
गुरुत्वपममानि । गुरुत्वपातिदेश		तिषिद्धसंभोगोत्पन्नप्रतिलाभवधे	
गुरुत्वपराने प्रायश्चित्तम्	९२४	प्रायश्चित्तम्	९८७
उपपातकानि	९२९	सूत्रादीनां विषये प्रायश्चित्तम् । गो	
जातिभ्रंशकराणि । संकरीकरणानि ।		वधप्रायश्चित्तम्	९८८
अपात्रोकरणानि । मलावहप्रकी		तया वयोविनोषादपि प्रायश्चित्त	
र्णकानि । ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम्	९३५	विनोषः	९८८
अनुप्राहकादिप्रायश्चित्तम् । ब्रह्मवधे		पालनाकरणादिनोपक्षया क्वचि	
विनोषः । प्रोत्साहकादीनामपि द्		त्प्रायश्चित्तविषये विनोषः । खोगा	
ण्डप्रायश्चित्तनिरूपणम् । बालवृ		प्रायश्चित्तविषये विनोषः । पुरुषेषु	
द्धादीनां साक्षात्कर्तृविषये अथ		च विनोषः । उपपातकानां प्राय	
प्रायश्चित्तम् । ब्रह्महत्यादिप्राय		श्चित्तम्	९९८
श्चित्तस्य नैमित्तिकमनाप्यवधि	९३५	स्त्रीगुद्विदम्बवधे प्रायश्चित्तम्	१०१०
प्रायश्चित्तान्तरम्	९३६	स्त्रीवधे प्रायश्चित्तम्	१०१०
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिदेश	९६४	इषम्विचरितप्र ह्यग्यादिवधे विनोषः	१०११
आग्नेयोहत्याप्रायश्चित्तम् । आग्ने		अनुपपातकराणिवधे प्रायश्चित्तम्	
योक्षकम् । सुरापानप्रायश्चित्तम्	९५५	मात्तारादिवधे प्रायश्चित्तम्	१०१४

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
वृक्षगुल्मलतादिच्छेदने प्रायश्चित्तम्	१०१९	शुक्लादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् । ह-	
पुंश्रलीवानरादिवधप्रायश्चित्तप्रसं-		स्तदानादिक्रियादुष्टभोज्यभक्षणे	
गात्तदूदंशनिमित्तं प्रायश्चित्तम्	१०२०	प्रायश्चित्तम् । एकादशाहादिश्रा-	
शारीरचरमधातुविच्छेदकम्बन्दने		द्धभोजने प्रायश्चित्तम् । परिग्रहा-	
प्रायश्चित्तम्	१०२२	भोज्यभोजने प्रायश्चित्तम् । आ-	
ब्रह्मचारिणा योषिद्वमने कृते प्राय-		शौचिपरिगृहीतान्नभोजने प्राय-	
श्चित्तम् । स्वप्ने रेतःप्राते प्राय-		श्चित्तम् । ब्रह्मचर्याद्यन्नभोजने प्रा-	
श्चित्तम् । गार्हस्थ्यपरिग्रहणे सं-		यश्चित्तम् । जातिश्रेणशकरपापं प्रा-	
न्यासात्प्रच्युतो प्रायश्चित्तम् ।		यश्चित्तम्	१०९३
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगादन्यद-		प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि	
प्यनुपातकप्रायश्चित्तम्	१०२५	गुरुनिर्भर्त्सनप्रायश्चित्तम्	१०९३
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगाद्गुरोर-		विप्रदण्डोद्यमे प्रायश्चित्तम्	१०९३
पि प्रायश्चित्तम् । सकलहिंसा-		पादग्रहणे प्रायश्चित्तम् । मनुप्रोक्त-	
प्रायश्चित्तापवादः	२०३०	प्रकीर्णकप्रायश्चित्तम् । नित्यश्रौ-	
मिथ्याभिशांसे प्रायश्चित्तम्	१०३१	तादिकर्मलोपं प्रायश्चित्तम् । इन्द्र-	
अभिशास्तप्रायश्चित्तम्	१०३३	धनुर्दंशनादौ प्रायश्चित्तम् । पतिः	
भ्रातृभार्यागमने प्रायश्चित्तम्	१०३४	तादिसम्भापणे प्रायश्चित्तम् । ब-	
रजस्वलाभार्यागमने प्रायश्चित्तम् ।		ह्यसूत्रं विना विष्णुत्रोत्सर्गादौ	
रजस्वलायास्तु रजस्वलादिस्पर्शं		प्रायश्चित्तम् । स्तेनपतिताद्विष-	
प्रायश्चित्तम् । अयाज्ययाजने प्रा-		ङ्कितभोजने प्रायश्चित्तम् । नीली-	
यश्चित्तम्	१०३६	विषये प्रायश्चित्तम् । क्वचिद्दूदं-	
वेदविप्लावने प्रायश्चित्तम् । स्वा-		शविशेषगमने प्रायश्चित्तम् । प्रा-	
ध्यायत्यागे प्रायश्चित्तम् । अग्नि-		यश्चित्तिविषये देशकालादिवि-	
त्यागे प्रायश्चित्तम् । अनाश्रमवा-		चारः	१०६२
सप्रायश्चित्तम् । समुद्रयानादौ प्रा-		पतितस्य घटस्फोटविधिः	१०६४
यश्चित्तम् । वेद्यादावभ्यासे । अस-		पतितस्य प्रायश्चित्तानन्तरं ग्रहण-	
त्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	१०४२	विधिः	१०६४
पलाण्ड्वादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्		पूर्वाक्तस्य पतितपरित्यागादिवि-	
जातिदुष्टसंघिन्यादिक्शीरपाने प्रा-		धेरतिदेशः	१०६४
यश्चित्तम् । स्वभावदुष्टमांसादिभ-		स्त्राणां विशेषपानित्यम्	१०६७
क्षणे प्रायश्चित्तम् । अशुचिरुष्ट-		चरितविधौ विशेषः	१०६८
भक्षणे प्रायश्चित्तम् । अशुचिद्र-		व्रतसाधारणधर्माः	१०६८
व्यसंरुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् । भा-		रहस्यप्रायश्चित्तानि	१०७१
वदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् । काल-		प्रायश्चित्तान्तरम् । मुरापानप्राय-	
दुष्टभक्षण प्रायश्चित्तम् । गुणदुष्ट-		श्चित्तम् । सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ।	

विषयाः	४४५	विषयाः	४४५
गुह्यलपगप्रायश्चित्तम्	१०७१	सौम्यहृच्छः । तुलापुरपहृच्छः	१०९१
गोवधादिपद्व्यासदुपपातकप्राय- श्चित्तम्	१०७१	चान्द्रायणत्रयम्	१०९२
उपपातकस्यामान्यप्राप्तस्य प्राणा- यामशातस्यापवादः	१०७२	चान्द्रायणान्तरम्	१०९२
अज्ञानकृतप्रायश्चित्तम् । सकलसा- धारणपवित्रमन्त्राः	१०७३	हृच्छः चान्द्रायणसाधारणार्तिकर्त्त- व्यता	१०९२
यमनियमाः	१०८३	प्रायश्चित्ते वपननिर्गम्यः । अनादिष्ट- पापे प्रायश्चित्तम्	१०९८
मान्तपनाख्यव्रतम्	१०८४	मताशक्तौ गोदानादयोऽनुक- ल्पाः । माहापातकादीगगादि- सेख्या । चान्द्रायणादीधेनुसेख्या ।	
महासान्तपनाख्यव्रतम्	१०८५	अध्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । मता- शक्तस्य ब्राह्मणभोजनम् । हृच्छ- चान्द्रायणादिफलम्	१०९८
पूर्णाहृच्छराख्यव्रतम्	१०८५	षट्छाखाध्ययने फलश्रुतिः	११०३
ततहृच्छमनम्	१०८६	इति प्रायश्चित्ताध्यायमूर्त्तौपथम् ।	
पादहृच्छम्	१०८६		
प्राजापत्यहृच्छम्	१०८९		
अतिहृच्छः । हृच्छरातिहृच्छः	१०९०		
पराकहृच्छः	१०९१		

समाप्तं याज्ञवल्क्यस्मृतिविषयमूर्त्तौ ।

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बिद्याबिलामप्रेस, गोपालमन्दिरके उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।

इस कार्यालय द्वारा इस सूचीपत्र के अलावा ४ संस्कृत ग्रन्थमालायें यथा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज़” “काशीसंस्कृतसीरिज़” “वनारससंस्कृतसीरिज़” तथा “हरिदाससंस्कृतसीरिज़” ग्रन्थमालायें भी निकलती हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखने की कृपा करें। इन सब सूचीपत्रों में छपे ग्रन्थों के अलावा भारतवर्ष के सभी प्रकाशकों के प्रकाशित ग्रन्थ भी विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, इसके अलावा इस प्रेस द्वारा सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अंग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्रार्थनीय है।

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बासंस्कृतसीरिज़ आफिस, विद्याविलासप्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

॥ श्रीः ॥

॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

श्रीमान्मिश्रमिश्रकृत वीरमित्रोदयारूपव्याख्यया
श्रीमद्विज्ञानेश्वरकृतया मिताक्षरारूपव्याख्यया च
संवलितः ।

(चौ०मि०) निःस्वाम्यं स्वस्य शंसन्नियं विदधदिय द्वैतवार्तामिहार्ता-
मन्नद्धं शीलियप्यन्नियं च निजपदे शीलितःऽहन्नद्धभावः ॥
अन्यात्त्वां शुद्धसत्त्वाद्गुर इयं विनादो विद्वभृत्कोडमर्तु-
द्वेष्टोच्चैरनाशो हरमुकुटशशीवैरुदन्तस्य दन्तः ॥ १ ॥
अस्ति क्षोणीप्रशस्तिस्तनुरिव गिरिशस्योडडी(१) पूरपूर्वा
दुर्गाराभात्तदुर्गातनुरतनुरिपुर्विभ्रती भूरिभूतिम् ॥
नीराजद्राजलक्ष्मीः सगुणमपि रुचा निर्धुनाना पिनाकं
दृष्यन्नागाजिनश्रीः सुवृषमधिगता नागराचन्द्रशोभा ॥ २ ॥
अरिकुलकरिकुम्भकूटपाटी शिखरितटीमिव यां प्रभापदीयान् ॥
आधिवसति महीन्दुवीरसिंहो मधुकरसाहिमहीशसिन्धुजन्मा ॥ ३ ॥
श्रेयःसम्भृतवीरसिंहनृपतेराप प्रतापोदया-
द्वाषोडामहुताशनाहितचमूराद्रेन्धनस्य धियम् ॥
या(२) चाऽन्तः स्फुटति घर्निं प्रकटयत्यप्यश्रुधारारसा-
विर्माव्रं तनुते तनोति कुयशोधूमैर्जगच्छयामलम् ॥ ४ ॥
गाम्भीर्यं यद्दु वीरसिंहनृपतेरम्भोधिरन्तः स्मरन्
दुर्गारौर्यशिखिच्छलेन निविडप्रौढोपतापं दधौ ॥
स्मारंस्मारमुदारसारमधिकोदञ्चच्चमत्कारतो
जातो ऽचेतन एव जातजडिमा श्यामाकृतिः श्माधरः ॥ ५ ॥
याख्याऽयाख्यान्तरालस्थगतिमिव मनः कामकौमारकेली-
मस्वीकुर्वन् किशोरीचरण इव रिपुश्चञ्चलीमूय भूयः ॥

(१) डा-इ ते उपरुलके पाठ ।

(२) येनऽन्त इति उपरुलके पाठ ।

क्रीडान्तावस्थकान्ताजन इव विगलत्कुन्तलो व्यस्तवासा
 यस्य त्रासाज्जरत्याः स्तनं इव निपतन्नुन्नति नैव लेभे ॥ ६ ॥
 भगोलाद् भूगोलाद्द्वहिरभियियासन्ति भवितुं
 पठानाः पाठीना इव जलविलीनां धियमधुः ॥
 मघो मोघारम्भोऽश्सरति वुंदेलाकुलपतौ
 रणार्थं दुर्वारे रणति रणसारे रणभुवि ॥ ७ ॥
 विभ्राणो बुधमित्रतां कविगुरु राजा धरानन्दनः
 शोभाभिर्विलसत्तमो दिवि लसत्केतुश्च भास्वत्सुतः ॥
 इत्थं जन्यजनुर्नवग्रहतनुः किन्त्वस्ति तुङ्गः सदा
 सोद्रेकः किल वीरसिंहधरणीधौरेयचूडामणिः ॥ ८ ॥
 शुभ्राभाविभवार्थमात्तवृषभो भोगीन्द्रभागीरथी-
 भास्वद्भूतिभनाथभूपितवपुः कैलासवासी भवन् ॥
 वीरथीयुतवीरसिहनृपतेः सम्भाव्य शम्भुर्यशः
 शान्त्यै साम्यविधेर्वभार गरलं कण्ठे किमुत्कण्ठितः ? ॥ ९ ॥
 हेमोर्वीधरकर्णिकापरमहाशैलौघसंवर्तिका
 व्यालेन्द्रैकमृणालिका गजघटाव्यालीनभृङ्गालिका ॥
 सप्ताम्भोधिमधूलिकाविमलिका क्षोणीयशोमालिका
 सम्पर्केऽप्रतिमल्लवीरनृपतेः शुभ्रारविन्दायते ॥ १० ॥
 व्रीडाभिर्जडिमोदयादुपलनां चिन्तामणिः पाशवं
 कामं कामगवी च कल्पघिटपी स्वर्गाटवीं गाहते ॥
 आकण्योर्जितवीरसिहनृपतेर्दानोर्जिहानं यशः
 सान्तर्द्धानतयाऽद्य निर्दयमघो नेतारमस्तौद्वलिः ॥ ११ ॥
 वसु वर्पति वीरसिंहदेवे जलदः केवलमस्यु यद्विजेपु ॥
 इयतैप यशोवदातविश्वो मलिनः सोऽजनि लज्जया तयैव ॥ १२ ॥
 दूराद् दुश्च्यवनो दिवस्पतिरभूद्विकोणभाक् पावकः
 कीनाशः स्वयमेव दण्डमितवान् रक्षोपि रक्षोक्तिभाक् ॥
 पाशं च स्वयमाददे पतिरपां वातो गतोऽदृश्यतां
 प्रस्थाने धनदोऽस्य गुह्यकपदं दुर्गात्तिमुग्रोऽचरत् ॥ १३ ॥
 आरोहो गीलतायाः सदुपकृतिपदं धर्मभूमिरुहाणा-
 मुद्यानं शुद्धकीर्तिरूपचयभवनं श्रीमृगीवागुरैव ॥
 आकारो विप्रताया निधिरपि महसः सर्वाविद्याऽनवद्यो

उपोद्घातप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ३

यद्धारि द्योतते श्रीशुभणिरिव तमो मूर्च्छयन्मित्रमिध ॥ १४ ॥

श्वाचक्र चारु चक्रे समुचितनयतो रक्षित भूमिदेवान्

देवांश्च प्राप्तसेवान् विमलमपि यशो धीरसिंहो नरेन्द्र ॥

वित्तं मत्वाऽप्यसारं वितरदविरत यान्नवलक्ष्योक्तिमुक्ता-

हार स्मृत्यर्थसारं रचयितुमथ स प्रादिशन्मित्रमिधम् ॥१५॥

उत्तसस्तीरभुक्तेरखिलधुधगुरु धीसदान-दर्धमान्

धोभाजो मित्रमिधाजगदुपष्टतये विघ्नदादेशदीपम् ॥

ज्ञानानां देन्यदोषापहमकल्मस याज्ञवल्क्योक्तिषोशाद्

दृष्ट्वा स्मृत्यर्थसारं समचिनुत यशो धर्मलक्ष्मीविहारम् ॥ १६ ॥

इह हि भगवता महर्षिणा याज्ञवल्क्येन लोकहिताय प्रणीतं धर्म-

शास्त्रं तच्छिष्यप्रवरो मानवं भृगुरिव प्रदुनोत्तरप्रयन्धेन सक्षिप्य

धनुं प्रस्तौति—

योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य मुनयोऽमुवन् ॥ ✓

वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १ ॥

इत्येवं सम्प्रदायविशेषेऽवतारयन्ति । परे पुनर्योगीश्वरमित्याद्यपि याज्ञवल्क्यप्रणीतमेव । 'धर्माण्यपि जेमिनि फलार्थत्वात्' इति [जै० सू० ३।१।४।] 'तदुपर्यपि यादरायण सम्भवात्' [ब्र०सू० १।३। २६] इत्याद्याचार्याणामित्यमेव स्वग्रन्थे स्वनामकीर्तनस्य दर्शनात् । योगीश्वरमित्यादि स्वात्पर्यकीर्तनं तु शिष्याणां श्रद्धादाढ्याय न त्वभिमानविशेषयिजृम्भितमिति धर्णयन्ति ।

इदं च शास्त्रमध्यायप्रयात्मकम् । तत्र प्रथमेऽध्याये—(१) उपोद्घातप्रकरणम् [श्लो० १-९] (२) ग्रहचारिप्रकरणम् [श्लो० १०-५०] (३) विवाहप्रकरणम् [श्लो० ५१-८२] (४) जातिवर्णविधेकप्रकरणम् [श्लो० ९०-९६] (५) गृहस्थप्रकरणम् [श्लो० ९७-१२८] (६) स्नातकप्रकरणम् [श्लो० १२९-१६६] (७) भक्ष्याऽभक्ष्यप्रकरणम् [श्लो० १६७-१८१] (८) द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् [श्लो० १८२-१९७] (९) दानप्रकरणम् [श्लो० १९८-२१६] (१०) श्राद्धप्रकरणम् [श्लो० २१७-२७०] (११) शान्तिप्रकरणम् [श्लो० २७१-३०८] (१२) राजधर्मप्रकरणम् [श्लो० ३०९-३६८] एव छादश

प्रकरणानि । द्वितीयतृतीयाध्याययोस्तु प्रकरणानि तत्र तत्राऽभि-
धास्यन्ते । तदेतद्यथामति प्राचीननिबन्धानुपजीव्य व्याख्यायते ।

योगीश्वरमित्यादि । योगो वृत्तिनिरोधः तद्वतामीश्वरं श्रेष्ठ-
म् । एतेन सार्वश्यं सूचितम् । यद्वा, प्रशंसायामितिः । प्र-
शस्तयोगवन्तमीश्वरमणिमादिविभूतियुक्तञ्च । अणिमादिकम-
भिधाय 'ऐश्वर्यं कारणैरेभिर्यागिनः प्रोक्तमष्टधा' इति मार्कण्डेय-
पुराणात् । अत्र योगीश्वरपदप्रयोगान्मङ्गलमपि निबद्धं वेदितव्यम् ।
याज्ञवल्क्यमिति=नामाऽनुकीर्तनम् । सम्पूज्य=कायवाङ्मनोभिः स-
म्यक् समाराध्य । मुनयः=सोमश्रवःप्रमुखाः । अश्रुवन् । किम् ?
वर्णेत्यादि । वर्णाः=ब्राह्मणादयः । आश्रमाः=ब्रह्मचर्यादयः 'ब्रह्मचारी
गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये । आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेव-
वाडवाः' इत्यनुशासनात् । इतरे=सङ्कीर्णाः । 'द्वन्द्वे च' इति सर्वनाम-
संज्ञानिषेधादितराणामिति रूपम् । वर्णादीनां पुंस्त्वं चाऽत्र न वि-
वक्षितं बीजाऽभावात् स्त्रीणामपि सङ्ग्रहः, सामान्यपरत्वान्पुंस-
(१)कतेतरशब्देन तालामप्युक्तिरित्यप्याहुः । तेषां धर्मान्=स्मार्तान्
अस्मत्सन्देहास्पदत्वोचितान् । अशेषतः=कात्स्नर्येण । नः=अस्मान् । ब्रूहि ।

इत्थं व्याख्याने च केषाञ्चिद्धर्माणामग्रेऽनभिधानेऽपि न न्यू-
नतेत्यवधेयम् । न च दण्डनीतिदारोपगमादीनां लौकिकत्वेन धर्मभि-
न्नानामप्यभिधानादाधिक्यमाशङ्कनीयम्, तेषामपि नियमविषयतया
धर्मत्वाद्धिध्यादिविषयतयेव यागादीनां स्वरूपतस्तेषामलौकिकत्वात् ।
विध्युपसन्दानेन तु तेषामलौकिकत्वं दण्डनीत्यादीनां च नियमोपस-
न्दानेनेति न कश्चिद्विशेषः । इदमेव चाऽभिसन्धाय भगवान् जैमिनिर्धर्म-
लक्षणं विवक्षन्सूत्रयत् "चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्मः" [जै०सू० १।१।२।]
इति । एतत्सूत्रव्याख्यानं च प्रकृतोपयोग्यपि विस्तरभयात्नेह ततमन्यत्र
द्रष्टव्यम् । धर्मानित्याद्यर्थवहुवचनेन चतुर्वर्गस्य ग्रहणमिति स्मृतयः ।
अतो धर्मोऽभिधेयः कण्ठत एव दर्शितः । स च पद्धिधः-वर्णधर्म, आ-
श्रमधर्मो, वर्णाश्रमधर्मो, गुणधर्मो, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्च । तत्रा-
ऽऽद्यो मद्यपानवर्जनादिः, द्वितीयो भैक्ष्यचर्यादिः, तृतीयः पालाशदण्ड-
धारणादिः, चतुर्थः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालना-
दिः, पञ्चमः प्रायश्चित्तम्, षष्ठः=अहिंसादिः । द्विविधश्च प्रवृत्तनि-

वृत्तभेदात् । तथा च मनु—

प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
इह चाऽमुत्र धा काम्यं प्रवृत्तं कर्म फीत्यन्ते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ।

त्रिविधश्च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदादिति विवेकव्यम् । प्रयो-
जनं तु स्वर्गाद्यलौकिकश्रेयःसाधनवाचिना धर्मपदेनैव सूचितम् ।
धर्मज्ञानादिप्रणाडिक्रयैतच्छास्त्रस्य धर्मप्रयोजकतायाः फटाक्षितत्या-
दिति ॥ १ ॥

(मिता०) धर्माधर्मो (१)तद्विपाकाख्योऽपि
(२)क्लेशाः पञ्च प्राणिनामायतन्ते ॥
यस्मिन्नेतैर्नो परामृष्ट ईशो
यस्त्रं वन्दे विष्णुमाकारवाच्यम् ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुहु-
र्विद्वद्रूपविकटोक्तिविस्तृतम् ॥
धर्मशास्त्रमृजुमिमिताक्षरै-
र्घालयोधविधये विविच्यते ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यशिष्यः कश्चित्प्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्यमुनिप्रणीतं धर्म-
शास्त्रं संक्षिप्य कथयामास । यथा (३)मनुप्रणीतं शृगुः । तस्य
चायमाद्यः श्लोकः—

योगीश्वरमिति । योगिनां सनकादीनामीश्वरः (४)श्रेष्ठस्तं याज्ञवल्क्यं
सम्पूज्य मनोवाक्कायकर्मभिः पूजयित्वा मुनयः (५)सोमधवःप्रभृतयः ध्र-
वणधारणयोग्या अमुवन् उक्तवन्तः धर्मांशोऽस्मभ्यं (६)ब्रूहीति । कथम् ?

(१) जन्वायुर्भोगा विपाका ।

(२) अविद्याऽस्मिताऽगोश्रेय इमिनिवेशः पञ्च क्लेशः ॥ (पत० सू० २ । १ ।) तथाऽविद्या
नाम अनित्ये, अशुची, दुःखे, अनन्तानि च नित्यशुचिसुखानामना प्रत्ययः । वस्तुतोऽत्यन्तविभ-
क्तयोरेषे इक्षान्तिदर्शनशक्त्यात्मनोः पुरुषशुद्धेरनाद्यविषयमिह्या बुद्धेरन्ततःप्रभस पु-
रुषस्य भस्मिता ।

अनुभूतमुदश्य तत्र तन्नाधने वा लोभो रागो ।

अनुभूतदुःखस्य तत्र तन्नाधनेन परिजिहीर्षो द्वेषः ॥

पामरस्त्वेन ह्यतानुमित्तविशेषेनेऽपि विदुषो यो नैसर्गिको क्लेशो मरणादेश्वास सोऽमिनिवेशः ।

(१) मनुनेक प० (४) प्रशस्त प० (५) सोमधवदप क० (६) ब्रूहे कथयेति क०

अशेषतः कात्स्न्येन केषाम् वर्णाश्रमेतराणाम् वर्णा ब्राह्मणादयः; आश्रमा ब्रह्मचारिप्रभृतयः, इतरे ऽनुलोमप्रतिलोमजाता मूर्धावसिक्तादयः । इतरशब्दस्य 'द्वन्द्वे च' इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । अत्र च धर्मशब्दः (१)पद्धिधस्मार्तधर्मविषयः । तद्यथा-वर्णधर्म, आश्रमधर्मो, वर्णाश्रमधर्मो, गुणधर्मो, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मो 'ब्राह्मणो नित्यं मद्यं वर्जयेत्' इ २)त्यादिः । आश्रमधर्मोऽग्नीन्वनभैक्ष्यचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः 'पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य' इत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापरिपालनादिः । निमित्तधर्मो विहिताकरणप्रतिपिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । साधारणधर्मोऽहिंसादिः । 'न हिंस्यात्स(३)र्वाभूतानि' इत्याचण्डालं साधारणो धर्मः । 'शौचाच्चा(४)रांश्च शिक्षयेत्' इत्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वाद्धर्मशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनादिकथनं नातीवोपयुज्यते । तत्र चायं क्रमः । प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः । ऊर्ध्वमुपनयनात्प्राग्वेदाध्ययनोपक्रमाद्धर्मशास्त्राध्ययनं, ततो धर्मशास्त्रविहितयमनियमोपेतस्य वेदाध्ययनं, ततस्तदर्थजिज्ञासा, ततस्तदर्थानुष्ठानमिति । तत्र यद्यपि धर्मार्थकाममोक्षाः शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यन्ते तथापि धर्मस्य प्राधान्याद्धर्मग्रहणम् । प्राधान्यं च धर्ममूलत्वादितरेषाम् । न च चक्तव्यं धर्ममूलोऽर्थोऽर्थमूलो धर्म इत्यविशेष इति । यतोऽर्थमन्तरेणापि(५)जपतपस्तीर्थयात्रादिना धर्मनिष्पत्ति, रथलेशोऽपि न धर्ममन्तरेणेति । एवं काममोक्षावपीति ॥१॥

मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाऽब्रवीन्मुनीन् ॥

यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्मान्निबोधत ॥ २ ॥

(वी० मि०) मिथिला विदेहनगरी तस्यां स्थितः । एतेन देशप्रकर्षनिबन्धनोऽध्यापनोपयोग्युत्कर्षः सूचितः । स तथा पृष्ठः योगीन्द्रः = योगिनां परमेश्वरोऽपि । क्षणं = कञ्चित्कालमभिव्याप्य । ध्यात्वा प्रकृत-

(१) स्मार्तकविषयः०

(२) वर्जयेदिति क.

(३) अयमेव पाठो युक्तः । सर्वाभूतानि इति घ. पाठः.

(४) श्रुत्युक्तशौचाचारान् घ.

(५) जपतीर्थयात्रा क० ख०

वचनौपयिकमर्थजातं कश्चित्स्वरमनः, कश्चिच्च मनप्रणिधानेन चिन्तयित्वा । 'क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमनो यथा हृदः । सोऽपश्यत्प्राणिधानेन' [रघु० १।७३, ७४] इत्यादौ योगिनामपि सूक्ष्मज्ञप्ताय प्रणिधानप्रतिपादनात् । अत्रयीत्-तस्मिन्देश इत्यादि । मुनीन् = मननशीलान् तर्कौपजीविन इति यावत् । प्राचीनाचार्यशैलामनुसरता महर्षिपादवन्द्येनाऽत्राऽनुकैरपि स्मृत्यन्तरोक्तैः कश्चिद्धर्मरेतच्छास्त्रोपबृंहणं शिष्याणां सामर्थ्यसूचनादनुक्त(१)नियन्धनान्यूनता परिहृतत्ववर्धयम् । धर्मान् = बुभुत्सितान् । निबोधन = निरूप्यवोधविषयीकुरुत । बोधस्य यथात्वं देशकालहेतुस्वरूपलक्षणप्रमाणफलादितत्तद्धर्ममन्वन्धिक्रोडौकरणेनेति प्रथमतः प्राधान्याद्देशेन धर्मान् विशिनाष्टि । यस्मिन् = कश्चिदपि देशे = भूभागे भारतवर्षरूपे; तदुपक्रम्य 'कर्मभूमिरिये स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम्' इति विश्वपुराणात् । मृगः कृष्णः = इण इत्यर्थः । चरति = स्वभावत इति शेषः । 'कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः' इति मनुवचनात् । तस्मिन् अनुष्ठेयान् । अत्र यस्मिन्निस्त्यादिसिद्धबह्निधनाद्भवावर्तादेः पुण्यत्वाभिधानमन्यत्र प्रशंसाधम् ।

आसमुद्रान्तु वै पूर्वोदासमुद्राथ पश्चिमात् ।

तयोरेवाऽन्तरं गिर्योरार्यावर्तं प्रचक्षते ॥

इति मनुना कृष्णसाररहितस्याऽपि देशस्याऽऽर्यावर्तत्वकथनेन धर्मत्वप्रतिपादनं तु अस्मत्पूर्वधर्माभिप्रायेण; विशिष्टदेशे धर्माणामेव विशेषणाद्धर्मोत्पत्तावार्यावर्तादिविशेषो नाऽपेक्षितः, किन्तु भारतवर्षमात्रमिति मन्तव्यम् ॥ २ ॥

(मिता०) एवं पृष्टः किमुवाचेत्याह—

मिथिलस्य इति । मिथिला नाम नगरी तत्रावस्थितः स याज्ञवल्क्यो योगीश्वरः क्षणं ध्यात्वा कश्चित्कालं मनः समाधाय एते धवणाधिकारिणो विनयेन पृच्छन्तीति युक्तमेतेभ्यो वक्तुमित्युक्तयान्मुनीन् । किम् । यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्माश्रिवोधतेति । कृष्णसारो मृगो यस्मिन्देशे स्वच्छन्दं विहरति तस्मिन्देशे धर्म्यमाणलक्षणा धर्मा अनुष्ठेया नान्यत्रेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

(वी० मि०) अथ धर्मस्य प्रयोजनहेतून् प्राधान्यगुणत्वाभ्यामापा-
ततः संसुग्धानेव प्रमितिप्रयोजकांश्च प्रदर्शयन् प्रकृतशास्त्रस्य पूर्वकटा-
क्षितधर्मप्रयोजकताप्रकटनेन प्राक् सूचितं प्रयोजनसम्बन्धं स्फुटयति—

✓ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ३ ॥

पुराणानि—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

इति लक्षितानि ।

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।

तथा ऽन्यन्तारदीयं च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ॥

आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं तथा ।

दशमं ब्रह्मवैवर्ते लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥

वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चाऽत्र त्रयोदशम् ।

चतुर्दशं वामनकं कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ॥

मात्स्यञ्च गारुडं चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ।

इति विष्णुपुराणे दर्शितानि ।

कौर्मं तु (१)विष्णुपुराणमनन्तर्भाञ्च वायुपुराणमुपादायाऽष्टद-
शान्वमुक्तं तदनयोर्विकल्प एव । भागवतं प्रसिद्धमेव ।

अम्वरीपशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।

पठस्व स्वमुखेनैव यदीच्छसि भवक्षयम् ॥ इति वचनात् ।

यत्रोपक्रम्य गायत्रीमुच्यते धर्मविस्तरः ।

वृत्रासुरबधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ॥

इति लक्षणस्य तत्रैव सम्भवाच्च । प्रसिद्धे गायत्र्योपक्रमस्य व्या-
ख्यातुभिर्दर्शितत्वात्पुराणान्तरे तल्लेशस्याऽप्यभावादिति निपुण-
भालोचनीयम् ।

अत्र पुराणशब्देनोपपुराणादीन्यप्युपलक्ष्यन्ते । तत्र कूर्मपुराणम्—

(१) विष्णुपुराणमुपादायति स्वमुक्तेः पाठः ।

अन्यान्यपि पुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ।
 आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ॥
 रूर्तायं पाद्ममुद्दिष्टं कुमारेण सुभाषितम् ।
 चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दिप्रवर्तितम् ॥
 दुर्वाससोक्तमाध्वर्यं(१) नारदोक्तमतः परम् ।
 कापिलं धामनं चैव तथैवोशनसोदितम् ॥
 ब्रह्माण्डसंज्ञकं चैव फालिकासंज्ञमेव च ।
 माहेद्वरं तथा साम्बं सीरधर्मानुसंधयम् ॥
 पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम् ।
 इदञ्च पञ्चदशमं पुराणं कौर्ममुच्यते ॥
 पञ्चे पुराणे यत्प्रोक्तं नारसिंहोपवर्णनम् ।
 तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥
 नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन धर्यते ।
 नन्दापुराणं तल्लोके नन्दाख्यमिति कौर्यते ॥
 यत्तु साम्बं पुरस्सृष्ट्य भविष्येऽपि कथानकम् ।
 तत्प्रोच्यते पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ॥
 पवमादित्यसशा च तत्रैव परिगण्यते ।
 अष्टादशमस्तु पृथक् पुराणं यत्तु इदयते ॥
 विज्ञानध्वं मुनिश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ।
 विनिर्गतमुद्धृतम् । प्रमाणकारणे भविष्यत्पुराणम्—
 १ अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
 विष्णुधर्मादिश ख्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
 २ कार्ण्यञ्च पञ्चमं षेदं(१) यन्महाभारत स्मृतम् ।
 सोराश्च धर्मा राजेन्द्र ! मानवोक्तं मर्हातले ॥
 जयेति नाम एतेषां प्रथदन्ति मनीषिणः ।

न्याय="प्रमाणप्रमेय"इत्यादि हेत्वाभास थ यथोक्ताः'इत्यन्तं पञ्चा-
 यार्यीशास्त्रमक्षपाद्प्रणीतम् । न्यायपदेन च साक्षाद्भ्रृतिविचारो-
 र्त्सानानि वेशेपिकसाहचपातञ्जलान्यपि गृह्यन्ते । मीमांसा=धुःयादि-
 वेचारः कर्माधिपयकः 'अथाऽतो धर्मज्ञिज्ञासा'[जै०सू०११११] इत्या-

दिद्वादशाऽध्यायीरूपो जैमिनिप्रणीतः, ब्रह्मविषयकश्च 'अथाऽतो ब्रह्म-
जिज्ञासा'[ब्र० सू० १।१।१]इत्यादिचतुरध्यायीरूपो व्यासप्रणीत इति
द्विविधः । धर्मशास्त्राणि=स्मृतयो मन्वादिप्रणीता धर्मसंहिताः ।

दृष्टार्था तु स्मृतिः काचिददृष्टार्था तथा परा ।

दृष्टाऽदृष्टार्थरूपाऽन्या न्यायमूला तथा परा ॥

अर्थवादस्मृतिस्त्वन्या शिष्टैर्दृष्टा तु पञ्चमी ।

इति भविष्यत्पुराणे विभक्ताः । गृह्याणि स्मृतिरूपाण्येव । स्मृति-
पदेन पञ्चरात्राण्यपि गृह्यन्ते,तेषामपि मन्वादिस्मृतिवदेव प्रामाण्यात् ।

अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदिते नये ।

आचारेण प्रपद्यन्ते मामायास्यन्ति मानवाः ॥

इति वाराहे श्रीभगवद्वाक्यात् ।

अभावे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदिते विधिः ।

इति तत्रैव वचनान्तरात् ।

पञ्चरात्रविधानेन सम्पूज्य मधुसूदनम् ।

इति ब्रह्मपुराणात् । महाभारते पञ्चरात्राणां प्रशंसितत्वाच्च ।

एवञ्च वेदान्ते भट्ट(१)वाक्ये च पञ्चरात्राप्रामाण्याऽभिधानं वेद-

विरुद्धपञ्चरात्रविषयमिति मन्तव्यम् । तथा हि-स्मृतिपादे 'विरोधे

त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुमानम्' [जै० सू० १ । ३ । ३] इति सूत्रे

प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतिप्रामाण्यमनपेक्ष्यमिति व्यवस्थाप्यते । 'हेतुदर्श-

नाच्च' [जै० सू० १ । ३ । ४] इति सूत्रेऽपि भट्टवादाः—(२)'यान्येतानि

त्रयीविधिर्न परिगृहीतानि किञ्चित्त्रिभ्यश्च(३)धर्म(४)कञ्चुकच्छायाप-

तितानि लोकोपसङ्ग्रहलाभपूजाख्यातिप्रयोजनपराणि त्रयीविपरीता-

सम्बद्धदृष्टशांभादिप्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्तिप्रायशुक्तिमूलोपनिब-

द्धानि सांख्ययोगपाञ्चरात्र(५)पाशुपतशाक्यनिर्ग्रन्थपरिगृहीत(६)ध-

(१) भट्टवार्तिके— इति ख० पुस्तके ।

(२) अयं पाठः 'वनारस संस्कृत सीरीज्' मुद्रितपुस्तकस्थः पृ० ११४—११५ ।

(३) तुल्याश्रय-इति क. ख. पुस्तकयोः पाठः ।

(४) धर्म— इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(५) 'पाञ्चरात्र' इत्यस्य स्थानं 'मन्त्र'-इति क. ख. पुस्तकयोः पाठः ।

(६) धर्मा-इति क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति ।

मार्गधर्मनियन्धनानि विषाचिकित्सावशीकरणोद्यानोन्मादनादि(१)स-
मर्थकतिपयमन्त्रौषधिकादाचित्कसिद्धि(२) घलेनार्द्धसासत्यवचन-
(३)दमद्दानद्रयाश्रुतिस्मृति(४)संवादिस्तोकार्थगन्धवासितजीविका-
प्रायार्थान्तरौपदेशीनि, यानि च बाह्यतराणि (५) म्लेच्छाचारमिश्र-
कभोजनाचरणनियन्धनानि, तेषामेवैतच्छ्रुतिविरोधहेतुदर्शनाभ्याम-
नपेक्षणीयत्वं(६) प्रतिपाद्यते'इति प्राहुः । अत एव रत्नमालायां भोजयजेन
'प्रोक्तानी'त्यादिभगवद्वचनमु(७)दाहृत्य कूर्मपुराणवचनं प्रत्युदाहृतम् ।

अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन् मोहनानि तु ।

धामं पाशुपतं सोमं लक्षणं(?) चैव रौ(८)रवम् ॥

असत्यमेतत्कथितं वेद्याह्यं तथैव तत् ।

तथा—

धामपाशुपताचारास्तथा चै पाञ्चरात्रिकाः ।

भविष्यन्ति कलौ तस्मिन् प्राह्वणाः क्षत्रियास्तथा ॥

पाञ्चरात्रिका वेदविरुद्धपञ्चरात्रव्यवहारिणः ।

अत एव चाऽग्निपुराणे पञ्चरात्रपरिगणने पाशुपतादिपञ्चरात्राणि
पठितानि । यथा ह्यग्नि उवाच—

प्रोक्तानि पञ्चरात्राणि सप्तरात्राणि चै मया ।

व्यक्तानि मुनिमिलोके पञ्चविंशतिसंख्यया ॥

हयशार्पं तन्त्रमाद्यं तन्त्रं त्रैलोक्यमोहनम् ।

वैमवं पौष्करं तन्त्रं प्राह्लादं गार्ग्यमा(९)लवम् ॥

नारदीयं च माण्डव्यं शाण्डिल्यं चैश्वकं तथा ।

सत्योक्तं शौनकं तन्त्रं वासिष्ठं ज्ञानसागरम् ॥

स्वायंभुवं कापिलं च तार्क्ष्यं नारायणीयकम् ।

(१) उन्मदनदि-इति क छ पुस्तकयोः पठः ।

(२) कादाचित्कसिद्धि-इति क, छ पुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) शम-इत्यधिक क० पुस्तके पठः ।

(४) स्मृति-इति क छ, पुस्तकयोर्नास्ति ।

(५) बाह्यचाराणि-इति क पुस्तके पठः ।

(६) अनपेक्ष्यत्वं-इति क छ पुस्तकयोः पठः ।

(७) उगङ्ग्य इति क० पुस्तके, उगङ्ग्य- इति छ० पुस्तके ।

(८) चौरवम्-इति छ० पुस्तके ।

(९) लवम्-इति " " ।

आत्रेयं नारसिंहाख्यं(१) मानदाख्यं तथारुणम् ॥

वैधायनं तथावार्ण(?)मित्युक्तस्तस्य(२)विस्तरः ।

एतत्सर्वमभिसन्धायाऽऽन्हिके पञ्चरात्रनिर्मूलत्वाभिधानं निर्मूल-
मिति श्रीदत्तोपाध्यायानां सिंहनदः । पञ्चरात्रपाशुपतादीन्यपि शास्त्राणि
वेदाविरुद्धभागे प्रमाणमेवेति पारिजातश्चेति सकलाशिष्टानुमतार्थव्य-
वस्थापने कृतं बहुभिरावेशैरिति । एवमन्यान्यपि—‘स्मृतिरिति शिष्टाः’
इत्याद्युक्तप्रामाणिकनिबन्धेषु लिखितानि वाक्यानि ग्राह्याणि, महा-
जनपरिग्रहात् । पट्टविंशन्मतादीन्यपि तथेति केचित् । नेति कल्पतरुः ।

अत्रानि=‘शिक्षाव्याकरणनिरुक्तच्छन्दः कल्पज्योतिषाणि वेदाज्ञा-
नि’ इति देवलोक्तानि । शिक्षा=वेदाध्ययनेतिकर्तव्यताप्रतिपादको
याज्ञवल्क्यपाणिनिपराशरादिग्रन्थः । व्याकरणं—‘वृद्धिरादैच्’ इत्यादि
‘अ अ’ इत्यन्तमष्टाऽध्यायीशास्त्रं पाणिनिप्रणीतमन्येषां वैदिकाऽ-
व्युत्पादकत्वात् । निरुक्तं=यास्करप्रणीतो वैदिकपदार्थादिव्युत्पादको
ग्रन्थः । छन्दः=गायत्र्यादिच्छन्दःप्रतिपादकं पिङ्गलप्रणीतं शास्त्रम् ।
कल्पः=ज्योतिषोमाद्यनुष्ठानपद्धतयः कात्यायनवैधायनादिप्रणीताः ।
ज्योतिः=ग्रहगतशादिबोधकं होराशास्त्रमिति प्रसिद्धं गर्गादिप्रणीतम् ।

एतैः पुराणादिभिर्मिश्रिता युक्ता वेदाः वैदिकयाज्ञिकानां मन्वा-
दीनामभियुक्तानां वेद इति प्रसिद्धविषयाः शब्दाः, मन्त्राधिकरण-
न्यायात् । अपौरुषेयवाक्यत्वं वेदत्वमित्येके । मीमांसासिद्धपौरुषेया-
न्यजातीयव्याख्यानवाक्यत्वं तदिति कण्ठकोद्धारः ।

केचित्तु न्यायनिबन्धप्रकाशे ‘कथात्वं जाति’ रिति (३)वर्द्धमान-
चरणानां सोपपत्तिं लिखनं पश्यन्तस्तादृशा ‘वेदत्वं जाति’रिति प-
रिष्कुर्वते । अखण्डोपाधिर्वेदत्वमिति तूच्छृङ्खलाः ।

ते पुनश्चतुर्विधा ‘ऋग्यजुःसामाथर्वाणो वेदाः’ इति देवलादिभिर्वि-
भज्य प्रतिपादिताः । तत्र ऋग्यजुलां वेदभाग ऋक्, यजुर्वहुलः स
यजुः, सामयहुलस्तु साम । अट्टद्वारा दृष्टप्रयोजनक(४)कर्मप्रति-
पादकवाक्ययहुलश्चाऽथर्वा । खिलशुक्रियौ त्वेतद्यनुष्ठयान्तर्भूतावेव ।

(१) नारसिंह इति ख० पुरतके ।

(२) तथावर्णतमित्युक्तस्तस्य इति क. पुरतके, तथावर्णमित्युक्तस्तस्य इति ख. पुरतके ।

(३) वर्द्धमानेत्यादि वेदत्वमिति तूच्छृङ्खला इत्यन्तो भाग. ख० पुरतके नारित ।

(४) कर्मप्रयोजको वेदभागः खिल इति ख० पुरतके ।

तत्राऽनिरक्त इदानीमनुष्ठानप्रयोजको वेदभागः पिलः । शुक्रोक्तत्वेन
ब्राह्मणे कीर्तितो षड्भागः शुक्रियः । आङ्गिरस्त्वथर्वैरुदेश एवेति ।

अथैतेऽपि चत्वारो वेदाः प्रत्येकं द्विविधाः, मन्त्रब्राह्मणभेदात् ।
‘तत्र यानि प्रयोगकाले ऽनुष्ठानौपायिकार्थाभिधानरूपाणि वेदवाक्यानि
तानि मन्त्रशब्देनोच्यन्त इति ‘तद्योदकेषु मन्त्रार्या’ [जै० सू० २ ।
१ । ३२] इति मन्त्राधिकरणे व्यवस्थितम् । तत्रापि मन्वादीनां मन्त्रप्र-
सिद्धिरेव मन्त्रलक्षणं विवक्षिताविवक्षितविवेकेन पर्यवस्यति । अत
एव प्रायिकमिदमभियुक्तप्रसिद्धलक्षणार्थं यत्राभियुक्तानां मन्त्रप्रसिद्धिः
स मन्त्र इत्यर्थं इति पर्यसारथिनिष्ठाः । भगवान् जैमिनिरपि ऊहप्रवरनामधे-
यानां मन्त्रत्वनिरासाय ‘अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वाम्नातेषु हि विभागः
स्यात्’ [जै० सू० २ । १ । ३४] इति मन्त्रप्रसिद्धिमेवोपलक्षयति । आहुश्च भट्टादा-
याङ्गिकानां समाप्त्यां विज्ञेयं मन्त्रलक्षणमिति ।

अत्र मन्त्रेत्युपलक्षणमिति ब्राह्मणस्य ऋग्यजुःसामादीनां सू-
कानुवाकादीनां चेत्यमेव लक्षणं निरवधम् । सम्भवप्राचुर्यात्तु
लक्षणान्तराण्यभिधीयन्त इति मन्त्रभागातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम्,
यदाह—‘शेषे ब्राह्मणशब्दः’ [जै० सू० २ । १ । ३३] । मन्त्रवाक्याव-
शिष्टं वेदवाक्यं ब्राह्मणमित्यर्थः । मन्त्रा अपि ऋचो यजूंषि सामानि
निगदा मन्त्रा इति कात्यायनेन विमक्ताः । यत्राऽर्धवशेन पादव्यव-
स्था स मन्त्र ऋक् । यदाह—‘तेषामृग्यत्राऽर्धवशेन पादव्यवस्था’ [जै०
सू० २ । १ । ३५] । नियताक्षर(१)मन्त्र ऋगिति पर्यवसितार्थः ।
अनीयमानत्वं चाऽत्र विशेषणमर्थादन्यथा सामान्यतिप्रसङ्गात् । अनि-
यताक्षरावसानो मन्त्रः पुरस्कृतगानो यजुः । इदन्तु नान्तरीयकतया
कटाक्षयत्रेव यजुर्लक्षणमाह—‘शेषे यजुःशब्दः’ [जै० सू० २ । १ ।
३७] । ऋक् सामभ्यां यदन्यत्रादिलिख्यपठितं तद्यजुः । गीयमानो मन्त्रः
साम । यद्यपि गीतमेव सामशब्दार्थत्वेनाऽसिद्धान्तयत् सप्तमेऽध्याये ।
तथाहि—‘रथन्तरेण स्तुयीत’ इत्यादिदर्शनादक्षरेषु तद्यपदेशः । एवं
च मन्त्रविभागप्रकरणे सामशब्दस्य गीयमानाक्षरपरतामेवाऽभिप्रय-
च्छुद्धपत् । ‘गीतिषु सामाख्या’ [जै० सू० २ । १ । ३६] । अक्षरपर-
तया कथंचित्सूत्रयोजनादिति । निगदास्तु ‘प्रोक्षणीरासाद-

यति' इत्येवमादयः परसम्बोधनरूपा मन्त्राः । निगदाधिकरणे 'निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात्' [जै० सू० २ । १ । ३८] इत्याक्षिप्य यजुर्विशेषा एवेत्यसिद्धान्तयत् । अत एव—'अहेर्बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय, यमृपयस्त्रयीविदो विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि' इति श्रुतौ त्रिधैव मन्त्रः कथितो यद्यपि, तथापि 'उपांशु यजुषा, उच्चैर्निगदेन' इत्यादौ विशेषसंज्ञापुरस्कारायजुर्विशेषप्रदर्शनाय निगदाः कात्यायनेन पृथगुपात्ता इति मन्तव्यम् । ब्राह्मणन्तु द्विविधं, विध्यर्थवादभेदात् । परकृतिपुराकल्पौ त्वर्थवादान्तर्भूतावेव । तत्र विधिश्चतुर्धा—उत्पत्तिविनियोगप्रयोगाऽधिकारभेदात् । विध्यन्तराविषयपदार्थस्वरूपप्रतिपादकोऽपि विधिरुत्पत्तिविधिराद्यप्राप्तेरुत्पत्तित्वात् । तत्र चाऽस्य शब्दान्तराभ्यासगुणसङ्ख्यानामधेयप्रकरणाख्यानि पट् सहकारीणि । अथ 'अग्निष्टोमेन यजेत' इत्यादिपरा- (१) र्थ्यरूपशेषत्वबोधको विधिर्विनियोगविधिः । नियोगे चास्य 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या'रूपाणि पट् सहकारीणि । फलस्वामित्वरूपाधिकारबोधको विधिरधिकारविधिः । यथा 'ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिः । साङ्गप्रधानस्य युगपत्कर्तव्यताबोधको विधिः प्रयोगविधिः । करणानुगृहीतप्रत्येकविधिविनियुक्तप्रयाजादीनामष्टदोषदुष्टविकल्पसमाधानाय सर्वाङ्गोपेतप्रधानकर्तव्यतां बोधयन् प्रधानविधिरेव प्रयोगविधिरित्युच्यते । यथा 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्येवमादिरेवेत्याकाराद्विवेक्तव्यम् । उत्पत्तिविधिस्त्रिविधः, कर्ममात्रोत्पादकः 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्येवमादिः । गुणविशिष्टकर्मोत्पादकः 'सोमेन यजेत' इत्येवमादिः । गुणमात्रोत्पादको 'द(२)न्ना जुहोति' इत्येवेति । विनियोगविधिरपि त्रिधा—पूर्वाविधिर्नियमविधिः परिसङ्ख्याविधिश्चेति । यदाहुः—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चाऽन्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति कीर्त्यते ॥

तत्राद्यो 'ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिः । द्वितीयो 'धी-
हीनवहन्ति' इत्यादिः । तृतीयः 'अश्वामिधानीमादत्ते' इत्यादिः ।
भाष्ये तु 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति, तृतीयोदाहरणं प्रकृतकारि-

(१) परार्थ—इति ख. पुस्तके ।

(२) दध्राऽग्निहोत्रं जुहोति—इति क. पुस्तके पाठः ।

काविस्तरमयात्र विवियेते इति । अर्थवादान्तु स्तुतिनिन्दारूपाः । तत्राद्यो 'वायुर्वेदे क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादिः । द्वितीयस्तु 'न तस्याऽऽहु-
तिमभ्यवहरन्ति य उदिते जुहोति' इत्यादिरित्याद्यन्यत्राऽनुसन्धे-
यमित्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तिविस्तरः । पुराणादीनामुपसर्जनीकरणं
वेदानां प्राधान्यसूचनाय । विद्यानां=पुरुषार्थसाधनज्ञानानाम् । अत
एव धर्मस्याऽपि स्थानान्युपायाः विद्यायाः प्रवृत्तिद्वारा धर्मप्रयो-
जकत्वात् । यद्यप्यन्यत्राऽष्टादश विद्यास्थानान्युक्तानि । तथा च
विष्णुपुराणम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ऐताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते प्रथमः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं(१) च विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ॥

तथापीह वेदशब्देनोपवेदरूपाणामायुर्वेदादीनां ग्रहणात् न
न्यूनतेति बोद्धव्यम् । तेषां विद्यास्थानत्वेऽपि न धर्मस्थानत्वं धर्मं
तात्पर्याऽभावादित्युच्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणम्—

वेदान्तः पञ्चदशमं विद्या षोडशकं भवेत्-इति ।

तत्र वेदान्तः=शारीरकम् । विद्या=बृहदारण्यकादिरहस्यम् । ते
षाऽत्र मीमांसावेदपदाभ्यामेव गृहीते इति सर्वं चतुरस्रम् ॥ ३ ॥

(मिता०) 'शौचाचारांश्च शिक्षयेत्' इत्याचार्यस्य धर्मशास्त्राध्याप-
नविधिः । शिष्येण तद्रथ्ययनं कर्तव्यमिति कुतोऽवगम्यत इत्यत आह—

पुराणेति । पुराणं ब्राह्मणादि । न्यायस्तर्कविद्या । मीमांसा वेदवा-
क्यविचारः । धर्मशास्त्रं मानवादि । अङ्गानि व्याकरणादीनि पद । एतै-
रुपेताश्चत्वारो वेदाः । विद्याः (२) पुरुषार्थसाधनानि । तासां स्थानानि
च चतुर्दश । धर्मस्य च चतुर्दश स्थानानि हेतवः । एतानि च त्रैवर्णिकै-
रभ्येतव्यानि (३) तदन्तर्भूतत्वाद् धर्मशास्त्रमप्यभ्येतव्यम् । (४) तत्रैतानि
ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाऽधिगन्तव्यानि । क्षत्रियवैश्या-
भ्यां धर्मानुष्ठानाय । तथाच शक्तेन विद्यास्थानान्युपकर्म्योक्तम्—

(१) तु-इति छ० पुस्तके ।

(२) पुरुषार्थज्ञानानि क० पुरुषार्थसाधनज्ञानानि छ० ।

(३) तदन्तर्भूतत्वात् क० ।

(४) तत्र शास्त्रेणैतानि क० ।

‘एतानि ब्राह्मणो ऽधिकुरुते स च वृत्तिं दर्शयतीतरेषाम्’इति । मरुपि द्विजातीनां धर्मशास्त्राध्ययनेऽधिकारो ब्राह्मणस्य प्रवचने नान्यस्येति दर्शयति (२ । १६), (१ । १०३)—

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य(१) कर्हिचित् ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।

शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्नान्येन केनचित् ॥ इति ॥ ३ ॥

(वी०मि०)धर्मशास्त्रस्य प्रयोजनवत्त्वेऽपि प्रकृते किमायातमित्या-
शङ्क्य स्वसंहितायां धर्मशास्त्रत्वं दर्शयितुं तद्व्यवस्थायै धर्मशास्त्रप्रणे-
तृनाह—

मन्त्रविधिष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।

यमाऽऽपस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥ ४ ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप(२)योजकाः ॥ ५ ॥

उशन इत्यन्तमेकभावी द्वन्द्वः । प्रयोजकाः प्रणेतारः । वसिष्ठ-
श्चेति चो ऽनुक्तसमुच्चये, तेनाऽन्येषामपि ग्रहणम् ॥

तथा च शंखलिखितौ-स्मृतिर्धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतारो मनु-
विष्णुयमदक्षऽङ्गिरोऽत्रिवृहस्पत्युशनआपस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपरा-
शरव्यासशङ्खलिखितसंवर्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्रचेतसा-
दयः शिष्याः ।

मनुवृहस्पतिर्दक्षो गौतमो ऽथ यमो ऽङ्गिराः ।

योगीश्वरः प्रचेताश्च शातातपपराशरौ ॥

संवर्त्तांशनसौ शङ्खलिखितावत्रिरेव च ।

विष्णवापस्तम्बहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥

एते ह्यष्टादश प्रोक्ता मुनयो नयतव्रताः ।

जावालिनविकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकाश्यपौ ॥

व्यासः सनत्कुमारश्च सुमन्तुश्च पितामहः ।

व्याघ्रः काण्वर्याजिनिश्चैव जातृकर्णः कपिञ्जलः ॥

बौधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव च ।

पैठीनसिर्गोभिलश्च उपस्मृतिविधायकाः ॥

तथा—

वसिष्ठो नारदश्चैव सुमन्तुश्च पितामहः ।

यमुः कार्णाजिनिः सत्यप्रतो गार्ग्यश्च देवलः ॥

जमदग्निर्भरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

आश्रेयः छागलेयश्च मरीचिर्वत्स एव च ॥

पारस्करऋष्यशृङ्गो धैजवापस्तम्बश्च ।

इत्यन्ये स्मृतिकर्तार एव विशतिरीरिताः ॥

एभिर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि धै पुरा ।

तान्येतानि प्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

अत्र मन्वादिभिरष्टादशभिः प्रणीताः स्मृतयः, जाबाल्यादिभिरष्टा-
दश(१)भिस्तु प्रणीता उपस्मृतय इत्यघान्तरविभागवत्यो ऽपि भाविष्ये-

मन्वादिस्मृतयो याश्च पट्विंशत्परिकीर्तिताः ।

इति सामान्येनैवोक्ताः । यमिष्टाद्येऽविंशतिप्रणीतास्तु 'तथा स्मृ-
त्यन्तरेषु च' इत्यनेनोक्ताः । वृद्धमनुवृद्धवसिष्ठवृद्धशातातपलघुहारी-
तयोगियाज्ञवल्क्ययादयस्त्वयस्याभेदेन सन्निशेषणसंज्ञाव्यपदेशमाजो
मन्वाद्य एवेति न पृथगुनाः । एवञ्च(२)याज्ञवल्क्यप्रणीतत्वात्स्व-
ष्टतसंहिता धर्मशास्त्रमिति दर्शितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

(मिता०) अस्तु धर्मशास्त्रमध्येतव्यं, याज्ञवल्क्यप्रणीतस्या-
ऽस्य शास्त्रस्य किमायातमित्यत आह-

मन्वतीति । पाराशरेति च । उशनःशब्दपर्यन्तो द्वन्द्वैक्यज्ञाव ।
याज्ञवल्क्यप्रणीतमिदं धर्मशास्त्रमध्येतव्यमित्याभिप्रायः । नेय परिसं-
ख्या(३) किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतो बौधायनादेरपि धर्मशास्त्र-
त्वमविद्यम् । एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येऽपि साकाह्वानामाकाह्वान-
रिपूरणमन्यतः क्रियते । विरो(४)धे विकल्पः ॥ ४ ॥ ५ ॥

(१) अष्टादशभि इति क० पुस्तके नास्ति ।

(२) च-इति ख० पुस्तके नास्ति ।

—(३) परिसंख्या नाम एकस्यानेक्य मानस्यस्यो निवृत्त्यर्थमेक्य पुनर्वचनम् । एतद्विस्तरेऽप्ये
०१ श्रेकमिनाशराया इत्यर्थ ।

(४) विरोधे तु ए ।

(वी० मि०) इदानीं धर्मस्य साक्षाद्धेतून् देशादीन् प्रदर्शयन्नेव स्वरूपमप्याह—

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ॥

पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

देशः—कुरुक्षेत्रादिः । कालः—सूर्योपरागादिसमयः । उपायः—इतिकर्तव्यता । द्रव्यं—हिरण्यादि । श्रद्धा—वैदिककर्मणि फलावश्यंभावनिश्चयः, तथा सम्यक् हेतुभावेनाऽन्वितं यथा स्यात् । पात्रं—श्रोत्रियादि वक्ष्यमाणम् । सप्तमी चेह चतुर्थ्यर्थे । प्रदीयत इति दानं ससम्प्रदानकस्त्यागः, स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वोत्पत्तिफलको विक्रयादिव्यावृत्त इच्छाविशेषो वा । तत्र प्रकर्षः प्रत्युपकारादिप्रतिसन्धानराहित्यं जातिगुणादिरूपदानोपयोगि तत्तन्निमित्तसाचिव्यञ्च । अत्र(१)दानं चतुर्षु धर्मचरणेषु युगचतुष्टयावस्थायित्वेन प्राधान्याद्बुदाहरणम् । शास्त्रदेशिततत्तत्स्वकारकसंवलितानां यागहोमादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । यदिति देशादिरूपकारकविशिष्टक्रियापरामर्शः । तदिति यच्छब्दाऽव्यवहितोत्तरस्थस्य तच्छब्दस्य 'यत्तदूर्जितम्' (वे०सं०१।१३) इत्यादाविवोत्सर्गतः प्रसिद्धपरामर्शकत्वेऽपि 'मयि क्रूरे यत्तत्साविप्रयमिव' इत्यादाविव तदपवादेन यच्छब्दानिर्दिष्टार्थनिर्देशतैवेति स्मर्तव्यम् । सकलसम्पूर्णम् । धर्मलक्षणं—तत्स्वरूपं शास्त्रदेशितसम्पूर्णफलसम्पादकत्वात् । देशाद्येकैकादिरहितं तु विफलं विफलतरं विफलतमं, तादृक्फलासाधकत्वादित्याशयः । एवञ्च यागादिरूपो धर्मो यद्यदङ्गविशिष्टो विध्युपदिष्टः तत्समुच्चयं वाऽनुष्ठेयः । अङ्गा(२)नां विरोधे नैराकाक्ष्ये च विकल्पः, अनन्यगतिकत्वाद्नाकाङ्क्षिताऽनन्वयाच्च । यदाहुः—
विरोधे तु विकल्पः स्यात् इति ।

स्मृतिशास्त्रविकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति । इति च ।

परन्वावश्यकै कर्मणि शक्यानामेव काम्ये तु सर्वेषामङ्गानामुपसंहारः । सर्वशक्तिनयात्सङ्कल्पितं काम्यमपि नित्यवदेव । यत्र तु काम्ये अङ्गवैगुण्येऽपि कुतश्चिन्निमित्तात्सम्पूर्णफलता

(१) अन्नदानम् इति ख. पुस्तके पाठः ।

(२) अङ्गानि—इति ख. पुस्तके पाठः ।

ऽल्पफलता या शास्त्रे देशिता तत्र तदर्थिना तादृगोवाऽऽचरणीय-
यमिति विवेकः ॥ ६ ॥

(मिता०) इदानीं धर्मस्य कारकहेतुनाह—

देश इति । देशो यस्मिन्देशे मृगः कृष्ण इत्युक्तलक्षणः । फालः
सङ्क्रान्त्यादिः । उपायः शास्त्रोक्तैतिकृतव्यक्ताकलाप । इव्यं प्रति-
ग्रहादिलब्ध गवादि । श्रद्धा आस्तित्वयुद्धिस्तदन्वितं यथा भवति
तथा । पात्रं न विद्यया केवल्येत्प्रेषमादिचक्ष्यमाणलक्षणम् ।
प्रदीयते यथा न प्रत्यावर्तते तथा परस्वत्वापरत्पक्षानं त्यज्यते ।
एतद्धर्मस्योत्पादकम् । किमेतावदेव नेत्याह—सफलमिति । अन्य-
दपि शास्त्रोक्तं जातिगुणहोमयागादि तत्सफलं धर्मस्य कारकं,
जातिगुणद्रव्यक्रियाभावार्थात्मकं चतुर्विधं धर्मस्य कारकमित्युक्तं
भवति । तच्च समस्तं व्यस्तं वा यथादारं द्रष्टव्यम् । श्रद्धा सर्व-
शानुवर्तत एव ॥ ६ ॥

(धी० मि०) सम्प्रति पुराणादिभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो निष्कृत्य प्रधा-
नीभूतं धर्मं प्रमाणं (१) दर्शयन्नेव प्रदीयत इत्यनेन कर्ममात्रोपलक्षणे लौ-
किकभोजनादेरपि धर्मरूपताप्रसक्तिं व्युत्सितमुपलक्ष्यतावच्छेदकं
धर्मलक्षणमि(२)त्याह—

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥

सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

श्रुतिर्वेदः । स्मृतिर्धर्मशास्त्रम् । यदाह मनु—

श्रुतिश्च (३)वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः ।

सदाचारः ।

साधवः शीणदोषाः स्युः सच्छब्दः साधुवाचकः ।

तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ॥

इति विष्णुपुराणे दर्शितः । आचरणमलौकिकं तेन लौकिकभोजना-
दिव्युदासः । स्वस्य श्रियं प्राप्तिः कारणेन कार्यलक्षणात्, धर्मसन्देहे
धैदिकसंस्कारवासितात्मनोमेकत्र पक्षे मन परितोष इति यावत् ।

(१) मध्वे—इति क पुस्तके पाठ ।

(२) मय्यह— इति व पुस्तके ।

(३) स्तु—इति व पुस्तके पाठ ।

यदाहुर्नन्दः—

एतेन वैदिकानेकधर्मश्रीसंस्कृतात्मनाम् ।

आत्मतुष्टेः प्रमाणत्वं सिद्धं धर्मप्रसिद्धये ॥ इति ।

कल्पन इति न तु सर्वस्य । एतच्चैकदेशम्(१)मतेऽपि धर्मेऽन्वितं योग्यताशलात् । सन्यक् सङ्कल्पाद् रागद्वेषादिरहितात् ज्ञा(२)नात् जलः कामो ब्राह्मणोपचिकीर्षादिः ।

अद्रोहः सर्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च ज्ञानञ्च शीलमेतद्विदुर्वुधाः ॥

इति नहभरतकौ शीलपरिगणनेऽनुग्रहादिशब्देनोक्तः । इ-
दम्-एते 'नूतमिति विधेयलिङ्गलक्षणाग्रहणात् तच्च पञ्चस्वन्यापेक्ष-
या प्रधानीभूतेष्वपि शून्यादिषु एकस्य श्रुतिरूपस्य प्रमाणस्या-
ऽतिप्राधान्यसूचनाय धर्ममूलं धर्मं प्राधान्येन प्रमाणम् । प्राधान्यं च
साक्षाद्बोधकतया । तथा च ननुः—

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

साक्षात् श्रुत्यनुग्राहकतया लक्षणं प्रमाणम् । यद्यपि—

वेदो ऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

इति ननुः शीलमप्यधिकमुक्तं तथाऽपि (३)तस्याऽद्रोहादिरूप-
स्य भारतीकस्य ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यताऽपरोपता-
पिताऽनस्यता नृदुताऽपाल्यं मित्रता प्रियवादिता कृतज्ञता शर-
प्यता प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलमिति । ब्रह्मण्यतादेः हारती-
कस्य च शीलस्याऽऽचार एवान्तर्भावान्नाऽत्र पृथगुक्तम् । देवभक्-
ता पितृभक्तता चेति द्वे । प्रायः परोपकारपर्यवसायितया ऽऽचारान्त-
रादन्यहितत्वेन वचनान्तरे 'गोयलीवर्द' न्यायान्नेदैनोपन्यस्तम् । एवं
सन्यक् सङ्कल्पजः काम इति प्रकृतवाक्येऽपि बोद्धव्यम् । तत्र च (४)श्रु-
तिरग्निहोत्रादौ । स्मृतिरग्नेष्टकादौ । आचारो होलकादौ । आत्मतुष्टि-

(१) इति-इति कः तः पुस्तके पृष्ठः ।

(२) जन-इति कः पुस्तके पृष्ठः ।

(३) अति-इति कः पुस्तके ।

(४) व-इति कः पुस्तके नस्ति ।

भ्यासादि(१)सन्देशविषयप्रायश्चित्तव्रतादौ । तथा च प्रायश्चित्तप्रकरणे वृहस्पतिः—

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ।

तस्मिंस्तावत्पुनः कुर्याद्यायत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ इति ।

अलाघवं पापशून्यताप्रातिसन्धानविरहः, तद्विषयानुष्ठानपरितोष इति यावत् । अव्ययस्थितविकल्पविषयप्राङ्मुषोदङ्मुष्पाचमनादावे-
घ मनस्तुष्टिः स्वाविषये इत्यतरस्मिन् धर्मे प्रमाणमिति बहवः । तुष्टि-
स्तु यस्य तस्यैव धर्मे प्रमाणमित्युक्तम् । कामस्तु प्रत्यक्षश्रुत्याद्ययोधि-
ते ब्राह्मणोपकार (२)विशेषादौ भोजनव्यतिरेकेण मया जलपान न
कर्तव्यमित्याद्याकारस्तदकरणादाविति तु विश्वस्य । अत्र पुराणादीनां
स्वर्गादिकथाप्राधान्यादितिहासयद्गुलत्वेनाऽर्थयादादिरूपतया न्याय-
मीमांसयोस्तर्कद्वारा शिक्षादीनामद्धानां तत्तदुपकारसम्पादनेन वे-
दाऽनुप्राहकतया धर्मे प्रामाण्यं न साक्षादिति न तान्यत्र गणितानि ।
स्मृत्यादयस्तु श्रुतिमनुमापयन्तोऽपि तामननुगृह्यन्त एव धर्मे प्रमाण-
मिति तेषामत्र ग्रहणमिति धिवेक्तव्यम् । एवं श्रुतिप्रमाणरुधर्मस्य ल-
क्षणमपि दर्शितम् । (३)स्मृत्यादिमूलकस्याऽपि धर्मस्याऽवद्यापोक्षे-
तयेदप्रमाणकत्वात् । सर्वेषां वेदानां मुख्यतो धर्म एव तात्पर्यपर्यय-
सानेन तत्रैव प्रामाण्यात् । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (जै० सू० १।१।२)
इति सूत्रे तु कलञ्जभक्षणादेरधर्मस्यापि चोदनालक्षणत्वमङ्गीकृ-
त्याऽर्थपदेन धारणं कृतमित्यवधेयम् ॥ ७ ॥

(मिता०) इदानीं धर्मस्य क्षापकहेतूनाह—

श्रुतिरिति । श्रुतिर्वेदः । स्मृतिर्धर्मशास्त्रम् । तथा च मनुः (२।१०)
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः इति । सदाचारः स-
तां शिष्टानामाचारोऽ(४)नुष्ठानम् । स्वस्य चात्मनः प्रियं, वैकल्पिके
विषये यथा 'गर्भाष्टमेऽष्टमे धाद्दे' इ(५)त्यादाव'त्मेच्छैव नियामिका ।

(१) अभ्यासाभ्यासादि-इति ख० पुस्तके पाठ ।

(२) ब्राह्मणोपकार-इति क० पुस्तके, ब्राह्मणोपरोपकार-इति तु ख० पुस्तके पाठ ।

(३) श्रुत्यादि-इति ख० पुस्तके ।

(४) 'नुष्ठान नाशिशानाम् ख० ।

(५) इत्यत्रत्मेच्छैव, इत्यादिष्वत्मेच्छैव ख० ।

सम्यक्संकलपाज्जातः कामः शान्त्वाविरुद्धो (१) यथा-‘मया भोजनव्य-
तिरेकेणोदकं न पातव्यम्’ इति । एते धर्मस्य मूलं प्रमाणम् । एतेषां
विरोधे पूर्वपूर्वस्य वलीयस्त्वम् ॥ ७ ॥

(वी० मि०) नन्विदं धर्मलक्षणमात्म(२)तत्त्वसाक्षात्कारेऽति-
व्यापकम् । न च सोऽपि धर्म एव यागादीनामिव कर्मकाण्ड एव
व्युत्पादनप्रसङ्गादित्याशङ्कयामाह—

इज्याऽऽचारदमार्हिसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ॥

अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

इज्या-यागः । आचारः-आह्निकादिः । दमः-इन्द्रियनिग्रहः । अर्हिसा-वि-
हितातिरिक्तार्हिसाविरहः । दानम्-उक्तम् । स्वाध्यायः-वेदाऽध्ययनम् ।
कर्म-इज्याद्यतिरिक्तं होमादि, ‘गोवलीवर्द’न्यायात् पृथगुक्तम् । तेषां
मध्ये योगेनाऽष्टाङ्गेन तु मनःसन्निकर्षमात्रेण यदात्मदर्शनम्-आत्मत-
त्त्वसाक्षात्कार इति फलितार्थः । सोऽयं परमो धर्मः । ‘पवनाग्निस्मा-
गमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा’ (रघु० ८।४) इत्यादौ प्रकृत्यमान-
लिङ्गस्याऽपि प्रक्रान्तलिङ्गस्येव सर्वनाम्ना ग्रहणदर्शनाच्च लिङ्गाऽ-
सङ्गतिः । क्वचिद(३)यं त्विति पाठः । तत्र तुशब्दः कर्मणामित्यनन्तरं
योज्यः, तेन-

तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च ।

युगपद्वितयाऽभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥

इत्युक्ताभ्यासावच्छेदः । तस्य तत्त्वसाक्षात्कारादप्युत्कर्षाद्य(४)-
थाश्रुतक्रमे कर्मणामिति निर्द्धारणपट्टयेव । तुशब्दस्य गतार्थत्वादित्य-
वधेयम् । यद्वा कर्मणामिति शेषपट्टी इज्यादिकर्मसम्बन्धितमित्त-
कमात्मदर्शनमित्यर्थः । ‘तमेतं ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन त-
पसा ऽनाशकेन’ इत्यादिश्रुतेः । परमं च त्वात्मदर्शनस्य । सकलप्रयो-
जनमौलिभूतमोक्षान्तरङ्गत्वादिज्यादीनामपि तादर्थ्याच्चत्तद्वान्त-
रफलस्य स्वर्गादेरानुपङ्गिकत्वात् । तथा चैतेनोत्कर्षणेज्यादिधर्म-

(१) शान्त्वाविरुद्धः कामो यथा ज० ।

(२) वत्त्व-इति क० पुस्तके पाठः ।

(३) क्वचिदयत्निति-इति ज० पुस्तके पाठः ।

(४) तथा-इति ज० पुस्तके पाठः ।

भ्यो नि[१]ःकृष्य धर्मरूपस्यात्मदर्शनस्य ज्ञानकाण्डे ऽभिधानमिति सर्वं चतुरस्रम् । क्वचित्तु कर्मणामियत्र कर्मं येति । स इत्यत्र चेति पठितं व्याख्यातं च धर्मस्वरूपमाह—इज्येति प्रदर्शनमात्रमेतत् । तेन वैदेकं सर्वं धर्मधर्मं , आत्मदर्शनञ्च प्रकृतो धर्म इति । देशे काले इत्यादिवचन तु धर्मकारकप्रदर्शनमात्रपरतयैवाऽवतारितामिति तदनञ्जसम् ॥ ८ ॥

(मिता०) देशादिकारकहेतूनामपवादमाह—

इज्यत्यादि । इज्यादीनां कर्मणाप्रयमेव परमो धर्मः, ययोगेन घा-
ह्यचित्तवृत्तिनिरोधेनात्मनो दर्शनं याथातथ्यज्ञानम् । योगेनात्मज्ञाने
देशादिनियमो नास्तीत्यर्थः । तदुक्तं 'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्'
इति पातञ्जले ॥ ८ ॥

(वी० मि०) ननु श्रुतिः स्मृतिः सदाचार इत्यादिधर्मप्रमाण-
गणनं नूनं धर्माऽधर्मसन्देहस्थले तन्निर्णायकत्वेन बहुदाः शास्त्रयोधि
तस्य पर्यदादिष्वचनस्याऽनभिधानादि-याऽऽशङ्क्य शिष्टविशेषसमु-
दायारूपं पर्यदादिस्वरूपं प्रदर्शयन्नेव [२] न केवलं सदाचार-
शब्देन शिष्टानां फायक्यैवाऽत्राऽभिप्रेता किन्तु नामवचनमपांति न
न्यूनत्वमित्यभिप्रयन्नाह—

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यत्रैविद्यमेव वा(३) ।

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको (४)याऽध्यात्मप्रित्तमः ॥९॥

वेदा-ऋगादयः । धर्मा-धर्मशास्त्राणि । तज्ज्ञावत्त्वारः पर्यत् । ते च
ब्राह्मणा ब्राह्मणः । तथा च मनु—

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥

तिष्ठो विद्या वेदा येषान्ते त्रिविद्याः तेषां समूहस्त्रैविद्यं भिक्षादि-
त्यादौ तद्वा पर्यत् । तथा च मनुः—

(१) निष्क्य-इति छ० पुस्तके ।

(२) स इति छ० पुस्तके नास्ति ।

(३) स-इति क० पुस्तके ।

(४) एकोऽप्यध्यात्मवि-इति क० छ० पुस्तके पठ ।

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।

त्रयवरा परिपत् क्षेया धर्मसंशयनिर्णये ॥

त्रयोऽवराश्चरमः पक्षो यस्यां सा । एतेन संख्यान्तरमपि सूचितम् ।

(१) तथा चाऽक्षिराः—

एकविंशतिसंख्यातैर्मीमांसान्यायपारगैः ।

वेदार्थकुशलैश्चैव परिपत्त्वं प्रकल्पयेत् ॥

मनुः—

त्रैविद्यो हैतुकस्तर्का नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाऽऽश्रमिणः पूर्वं परिपत्स्याद्दशावरा ॥

त्रैविद्यस्वयीवेत्ता । हैतुकोऽनुमानज्ञः । तर्का सत्तर्कक्षुण्णमतिः ।

तथा च मनुः—

आर्ये धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणाऽनुसन्वत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

नैरुक्तो निरुक्तज्ञः । धर्मपाठको धर्मशास्त्राभिज्ञः प्रायश्चित्तादिनि-
देष्या-यमनुवादक इति लोका वदन्ति पठन्ति च—

वेदविद्याव्रतस्नातः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।

अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ॥

पूर्वं ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाः एते च कल्प्याः कार्यलाघवगौ-
रवयोः गुणप्रकर्षनिष्कर्षयोश्च तारतम्येन व्यवस्थाप्याः । सर्वे (२)
चेदं प्रदर्शनार्थम् । यावद्भिर्यत्र धर्मनिरूपणं सम्भवति तावद्भिस्तत्र प-
रिपत् । अत एव यमः—

एको द्वौ वा त्रयो वापि यद् ब्रूयुर्धर्मपाठकाः ।

स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥

इत्यास्तां विस्तरः । प्रकृतमाहं सा पर्यत् यं धर्म इति ब्रूते स धर्मः । अ-
ध्यात्मवित्तमः—आत्मानमविश्रुत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्यात्मं तद्विदां श्रेष्ठः
आत्मतत्त्वसाक्षात्कारवानिति यावत् । एकोऽपि यं ब्रूत इत्या-
द्यनुपजनीयम् । पर्यदादिवचनमिव 'स्त्रीभ्यः(३)श्चावरवर्णभ्यो धर्मशे-
पान् प्रतीयात् इत्येक इत्येके' (आप० ध० सू० २ । २९ । १५) इत्यक

(१) यथा-इति क० पुस्तके ।

(२) वेदं-इति क. पुस्तके ।

(३) स्त्रीभ्यस्वर्ण-प्रथ-इति 'मयमृत्प्राज्ञश्रीयमंसंस्कृतपुस्तकमाला' मुद्रितपुस्तके पाठः ।

इत्यास्तम्बोक्तस्त्रीशूद्राद्याचारोऽपि वेदाद्यविद्वद्भ्यः परम्पराप्राप्तः सदा-
चारश(१)धेनैव सद्भाष्यः । एकः-इत्यनेनाऽन्यादशतदाचारेऽस्वरसः
सूचितः । न च स्यादीनां निरुक्तसत्याभावात् शास्त्रविरोधश्च(२) कथ-
मेवमिति वाच्यं, क्षीणशेषत्वेन प्रकृतार्थं भ्रान्तेरपलक्षणात् । अन्यथेदा-
नीन्तनानां प्रायशो ऽन्यापनात् । शास्त्रविरोधश्च सर्वथैव सदाचारे-
पूपसंहर्षेभ्यः । अन्यथेन्द्रकृताहल्यासङ्गमादेव (३)शिष्टकृताक्षमालोप-
यमा[४] देश्च धर्मं प्रामाण्यापत्तेः । अत एव महाभारते—

कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।

न चरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चाऽपि न दुत्सयेत् ॥

इत्यास्तामतिविस्तरः ॥ ९ ॥

इति धीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचर-
णकमलश्रीमन्महाराजाधिराजमधुकरसाहिसुनुधीमन्महाराज

चतुर्दधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकर

धीवीरसिंहदेवोद्योजितधीहिंसपण्डितात्मज धीपदाराम-

मिश्रसूरिसुनुसकलविद्यापारावारपारीणधु

रीणधीमन्मिश्रकृते धीवीरसिंह-

मित्रोदयाख्याने धीशास्त्रवल्क्य-

ध्याप्याने उपोद्घात-

प्रकरणम् ॥ १ ॥

(मिता०) कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा सन्देहे निर्णयहेतूनाह—

चत्वार इति चत्वारो ग्राहणाः वेद(५)धर्मशास्त्रज्ञाः पर्यन्त । ति-
स्रो विद्या अर्थायन्त इति त्रैविद्यास्तेषां समूहस्यैविद्यम् । धर्मशास्त्रज्ञ-
त्थमत्राऽप्यनुयतंते तदा पर्यन्त । सा पूर्वोक्ता पर्यन्त यं ह्येते स धर्मः ।
अध्यात्मज्ञानेषु निपुणतमो धर्म(६)शास्त्रज्ञश्च एकोऽपि वा यं ह्येते
सोऽपि धर्म(७) एव ॥ ९ ॥

इत्युपोद्घातप्रकरणम् ।

—:३:—

(१) धेनैव इति क पुस्तके ।

(१) शास्त्रविरोधश्च इति क पुस्तके नस्ति ।

(२) वा इति क पुस्तके ।

(२) सा—इति क पुस्तके ।

(५) वेदशास्त्रधर्मज्ञा एव ।

(६) वेदधर्मशास्त्रज्ञश्च एव ।

(७) मोषि धर्म एव ।

अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम् २

(वी०मि०) अथ वर्णधर्मेषु वक्तव्येषु वर्णानाह—

ब्रह्मक्षत्रियविदूशूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ॥

निपेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ १० ॥

ब्रह्म=ब्राह्मणः । क्वचिद्विप्रेतिपाठः । कर्माधिकारिविभागाय द्विजान् विचिनाक्ति-‘त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः’-अत्र तुशब्दस्य वर्णा इत्युत्तरं पाठात् स्वरूपस्य आद्या इत्यनन्तरं योजनादर्थस्य सङ्गतिः । तेषामाद्यास्तु त्रयो द्विजाः द्विर्जायन्त इति व्युत्पत्तेः । तथा च वक्ष्यति-मातुर्यदग्र इत्यादि (१।३९) । अत्र वृत्तीनामनभिव्यक्तलिङ्गसङ्ख्यत्वात् ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्चेत्यादिविग्रहेऽपि प्रकृतसमासोपपत्तेराद्या इत्यनेन ब्राह्मणा एवोक्ता इति भ्रमनिरासाय त्रय इत्युक्तम् । वर्णा इत्यनुपल्लेऽपि त(१)त्रिरासात् । तत्र च ब्रह्मव्यक्तिषु तिस्रषु अनवध्यवसायादव्याप्त्यानन्त्याच्च ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्ववैश्यत्वाद्येवाऽऽदाय त्रित्वपर्यवसानमिति । अत्रैव मनुः—

चतुर्थ एकजातिस्तु वर्णो नास्ति तु पञ्चमः ।

चतुर्थः शूद्रः वर्णशुद्धः । वर्णसङ्करस्त्वस्त्येव, वर्णसङ्करो न वर्णान्तर्गत इत्यप्याहुः । तत्र द्विजानां शूद्रादिभ्यो धर्मं विशेषमाह—

निपेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ।

निपेको गर्भाधानं तदाद्याः श्मशानं तसम्बन्धिन्यन्त्येष्टिः तदन्ताः क्रिया मन्त्रतो मन्त्रकरणिकाः । तेषां वै द्विजानामेव, न तु शूद्रस्याऽपि । अमन्त्रकास्तु तस्याऽपि क्रियाः । अत एव चूडाकरणान्ताः क्रियाः प्रकृत्य यमः—

शूद्रो ऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

न केन चित्समसृजन् छन्दसा तं प्रजापतिः ॥

शूद्र इति लिङ्गमविवक्षितमनुपादेयगतत्वात् । एवंविधः=चूडान्तक्रियावान्-अत एव संस्कृतः कार्यः । मन्त्रेण वैदिकेन ‘वेद (२) मन्त्रवर्ज’—मित्येकमूलताऽनुरोधात् । केन चिद्वायव्यादिना प्रजापतिर्ब्रह्मा तं

(१) अपि इति छ. पुस्तके पाठः ।

(२) वेद इति छ. पुस्तके नास्ति ।

शूद्रं समसृजत् संयोजयामास तेनोपनयनं नास्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'गायत्र्या ब्रा(१)ह्मणं समसृजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केन चिच्छन्दसा शूद्र' मिति । एवञ्च—

विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदा ।

इति ब्रह्मपुराणे मात्रपदेन उपनयनस्य वैदिकमन्त्रस्य वा व्ययच्छेदो, न गर्भोऽऽधानादीनामपीति मन्तव्यम् ॥ १० ॥

(मिता०) एतैर्नवभिः श्लोकैः सकलशास्त्रोपोद्धातमुक्त्वा इदानीं वर्णादीनां धर्मान्यक्तुं प्रथमं तावद्वर्णानाह—

ब्रह्मेत्यादि । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा वक्ष्यमाणलक्षणास्तेषामाद्यास्त्रयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजाः द्विर्जायन्त इति द्विजाः तेषां द्विजानां वै एव न शू(२)द्रस्य । निपेकाद्याः निपेको गर्भाधानमाद्यो यासां तास्तथोक्ताः । इमंशानं पितृवनं तत्सम्यग्धि कर्म अ(३)न्ते यासां ताः क्रिया मन्त्रैर्भवन्ति ॥ १० ॥

(धी०भि०) उक्ता एव निपेकादिक्रियाः कालविशेषसम्यग्धेनाऽन्य क्रामन् । तासां फलमप्याह सार्धदश्लोकाभ्याम्—

गर्भाधानमृती पुंसः सवनं स्पन्दनात्पुरा ॥

पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥

गर्भ आधीयते ऽनेनेत्यादिव्युपत्तिभिर्गर्भाधानादिशब्दैस्तत्तत्संस्कारकर्माण्युच्यन्ते । श्लै=वा वक्ष्यमाणे काले । पुमा(४)न् स्रियतेऽनेनेति पुंसवनं पुंसः सवनमित्यनेनोक्तम् । स्पन्दनत्=गर्भचलनात् । पूर्व=तृतीये मासीत्यर्थः । 'चतुर्थे स्पन्दते ततः' इति चचनात् । गर्भमासात् पष्ठेऽष्टमे वा=मासि सीमन्तोन्नयनम् । एने=आ(५)इते यहिर्गते गर्भकोशात् अपत्ये सति जन्मनि जातकर्म इत्यर्थः । 'प्रसवे जातकर्म च'—इति पाठः सुगमः । चशब्देन (६)प्रसङ्गादपत्यजन्मकालवृत्त्यानामन्येषां कर्मणां समुच्चयः । यद्वा—अग्निमद्लोकस्यैकादश इत्यनन्तरं संयोज्यमानो-

(१) ब्राह्मण इति ए० पुस्तके । (२) न शूद्राणां क (३) अन्तो वर्णा क.
 (४) पुमान्-इति क ए पुस्तकयो पठ । (५) आइते इति क. पुस्तके, आयने-
 इति तु ए पुस्तके । (६) चशब्देन अर्ककर्म ग्युच्यते श्लै वा वक्ष्यमाणे काले पुम से
 स्रियते प्रसङ्गत्-इत्यर्थे ए पुस्तके पठ ।

ऽत्राऽनुक्तान् द्वादशादीन् समुच्चिनोति ते च दर्शयिष्यन्ते ॥ ११ ॥ *

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ॥

पष्टेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥

(वी०मि०) एकादशे जन्मदिनात्, एतच्च सूतकान्तोपलक्षणम् ।
'आशौचव्यपगमे नामधेयकरणम्' इति विष्णुवचनात् । अत्र श्रुतिः—
'एकादशे द्वादशे वा पिता नाम कुर्यात्' । मनुः—

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥

दशम्यां तिथौ=दशम दिन इति यावत् । एतच्चाशौचापकर्षे दश-
स्यामुपस्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता—

नामधेयं दशम्यान्तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।

द्वादश्यामपररात्र्यां मासे पूर्णे तथा परे ॥

अष्टादशे ऽहि च तथा वदन्त्येके मनीषिणः ।

रात्रिपदमहोरात्रपरम् । गोभिलः—'जननाहशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संव-
त्सरे वा नामधेयकरणम्' । व्युष्टेऽतीते । अत्र कालविकल्पे व्यवस्थेति
वक्ष्यते(१) । निष्क्रमः सूर्यस्य चन्द्रमसो वा दर्शनार्थमपत्यस्य सूती-
गृहान्निस्सरणं चतुर्थे मासि । एतच्च छन्दोगानाम् । 'जननाद्यस्तृतीयो
ज्यौत्स्नस्तस्य तृतीयायाम्' इति गोभिलवचनात् । ज्यौत्स्नः शुक्लपक्षः ।
'पष्टेऽन्नप्राशनं मासि' इति प्रथमः कल्पः ।

ततोऽन्नप्राशनं कार्यं मासि पष्टे यथाविधि ।

अष्टमे वाऽपि कर्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥

इति ब्रह्मपुराणे कालान्तरस्याऽपि विधानात् । लौगाक्षिरपि —'पष्टे मासे
ऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा' । 'चूडा—चूडाकर्म । यथाकुलं कुलाचा-
राऽनुसारेण द्वितीये तृतीये वा ऽध्वे । तथा च मनुः—

ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिदर्शनात् ॥

* एकादशद्वादशशोकयोर्मिताक्षराख्या व्याख्या त्वेकत्र सम्बन्धेति द्वादशात् शोकाहुत्तरसु-
भयोऽपि मिताक्षरा द्रष्टव्या ।

(१) वक्ष्यते-इति क. पुस्तके नास्ति ।

द्वितीये पूर्णे इत्यनुपज्यते । तृतीये ऽल्पाऽवशिष्टे 'तृतीये भूयिष्ठे गते चूडा' इति लैङ्गाक्षिचचनात् । इदञ्च तृतीयस्यैव चरमभागप्रशंसापरमिति न पौनरुक्त्यम् । कार्येति विभक्तिविपरिणामेन गर्भाधानादिषु उपनयनान्तेष्वप्यन्वेति । नाद्यस्तु करण व्यवस्थापनमात्रमिति विशेषः । न च चूडापदवन्नामपदमपि कर्मविशेषपरमेवाऽस्त्विति घाच्यं, प्रामाणिकलियनविरोधादिति ॥ १२ ॥

(मिता०) इदानीं ताः क्रिया अनुक्रामति—

गर्भाधानमिति । अहनीतिच । गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयम् । एवं वक्ष्यमाणान्यपि । तद्गर्भाधानमृतो क्रतुकाले वक्ष्यमाणलक्षणे । पुंसवनार्यं कर्म गर्भचलनात्पूर्वम् । षष्ठेऽष्टमे वा मासि सीमन्तोन्नयनम् । एते च द्वे पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वात्सकृदेव कार्ये न प्रतिगर्भम् । यथाऽऽह देवल —

सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ।

यं यं गर्भं प्रसूयेत् स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥ इति ।

यद्वा एते=आ इते आगते गर्भकोशाज्जाते कु(१)मारे जातकर्म । एकादशेऽहनि ना(२)म । तथा पितामहमातामहादिसम्बद्धं कुलदेवतासम्बद्धं वा । यथाह शङ्ख - 'कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्' इति । चतुर्थे मासि निष्क्रमणलक्षणं सूर्यायेक्षणं कर्म । षष्ठे मास्यन्नप्राशनं कर्म । चूडाकरणं तु यथाकुलं कार्यमिति प्रत्येकं सम्बध्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

(धी०मि०) उक्तक्रियाणामावदयकत्वे ऽप्यानुपाक्षिप्तं फलमाह—

एवमेनः श्रमं याति धीजगर्भसमुद्भवम् ॥

एवं=एवंकृते धीजं शुक्रं शोणितं च, गर्भस्तदाशयः, तत्समुद्भवन्तत्सम्बन्धि । एनो ऽश्रुचित्वमपत्यस्य । अत्र गर्भाधानादिप्रयं क्षेत्रसंस्कारद्वारा ऽपत्यसंस्कारकम् । क्षेत्रसंस्कारश्च प्रथमगर्भे एव जात इति न प्रतिगर्भमावर्तनीय, 'आरम्भणीया' न्यायात् । तथा च हारीत —

सकृच्च कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥

स्त्रीमन्तेन तदन्तकर्मणा, न्यायतौल्यात् । वचनस्य चाऽस्य न्यायमूल-
कत्वात् । द्विजेति चोपलक्षणम् । अत एव—

सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ।

इति देवलेन संस्कृतेति नारीति च सामान्येनैवोक्तम् । जातकर्मादि
तु साक्षादेवाऽपत्यसंस्कारकमिति प्रत्यपत्यमावर्तनीयमिति विवेकः ।
द्विजसंस्कारे तूपनयनमप्यधिकम् ।

गार्भेर्होमैर्जातकर्म चौडमौञ्जीनिवन्धनैः ।

धैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते । इति मन्त्रैः ।

गार्भेर्होमैरिति तु पुंसवनादीनामप्युपलक्षणम् ॥

(मिता०) एतेषां नित्यत्वेऽप्यानुपङ्गिकं फलमाह—

एवमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण गर्भाधानादिभिः संस्कारकर्मभिः
कृतैरेनः पापं शमं याति । किंभूतम् । वीजगर्भसमुद्भवं शुक्रशोणितस-
म्बद्धं गात्रव्याधिसङ्क्रान्तिनिमित्तं वा न तु पतितोत्पन्नत्वादि ॥

(वी०मि०) द्विजस्त्रीणां द्विजेभ्यः शूद्रादिभ्यश्च विशेषमाह—

✓ तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥ १३ ॥

तूष्णीं=वेदमन्त्रेण विना । एताः=जातकर्माद्याः । स्त्रीणां=ब्राह्मण्या-
दितिसृणाम् । विवाहकर्मणि पत्युरधिकारस्तस्य च निषेकाद्या
इत्यादितः सामान्यत एव मन्त्रप्राप्तौ—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।

इति(१)वचनाद्विवाहस्य स्त्रीसंस्कारकत्वेन तत्प्राधान्यमभिप्रेत्य तथा
च मन्त्राणामपि सम्बन्धमाह—विवाहस्तु समन्त्रकः, इति । अत्र जातक-
र्मादौ साङ्गोपाङ्गे मन्त्रा(२)णां निषेधः । तथा च मन्तुः—

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रियामावृद्धशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

आवृत्त=क्रिया । अशेषतः=सेतिकर्तव्यताका । एवं च विवाहेऽपि साङ्ग
एव मन्त्रविधिरेकत्रेति न्यायादि(३)त्यर्थः ॥ १३ ॥

(१) वचनाद्विवाहस्य-इत्यादिः—स मन्त्रक इति-इत्यन्ती भाग. ख. पुस्तके नास्ति ।

(२) मन्त्रामन्त्राणां-इति क. पुस्तके पाठः ।

(३) न्यायादिति-इति स. पुस्तके पाठः ।

(मिता०) स्त्रीणां विशेषमाह—

तूष्णीमिति । एता जातकर्मादिकाः क्रियाः स्त्रीणां तूष्णीं विनैव
मन्त्रैर्यथाकालं कार्याः । विवाहः पुनः समन्त्रकः कार्यः ॥ १३ ॥

(वी०मि०) उपनयनकालमाह—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ १४ ॥

गर्भाधानसमयादष्टमे जन्मसमयादष्टमे वा वर्षे ब्राह्मणस्योपना
यनम् । स्वार्थे णिच् । राज्ञां एकादश-इत्यत्र गुणभूतोऽपि गर्भशब्दो-
ऽनुवर्तनीयः, आकाङ्क्षायास्तात् । तथा गोभिल - 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्
गर्भैकादशेषु क्षत्रियं गर्भद्वादशेषु वैश्यम्' इति । विशां सैक-इत्यत्र ए-
कादश इत्यनुपङ्गः, तेन द्वादश इत्यर्थः । एके-आचार्याः । यथाकुलं-कु-
लाचाराऽनुसारेण उपनयनमित्याहुः । एतेन कालान्तरमपि स्मृत्युक्तं
तद(१)नुक्तं च सूचितम् । (२)तथा च गौतम - 'उपनयनं ब्राह्मणस्याऽष्ट-
मे नवमे पञ्चमे वा काम्यम्' । अष्टम इति नित्यकालनिर्देशः । मनु —

ब्रह्मचर्यस्य काम्यस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो यलाधिः पष्टे वैश्यस्येहाऽर्थिनोऽष्टमे ॥

उपनयेदित्युपक्रम्य— आपस्ताम्ब - 'अष्टमे ब्रह्मचर्यसकामं नवमे ते-
जस्कामं दशमे ऽभ्राह्मणकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकामम्' ।
अत्र संस्का(३)रप्रकरणे यद्ब्रह्म इव मासादयस्त्रिंशद्दहोरात्राद्यात्मका ए-
वेति श्रवणं । सौरास्ते । परन्तु यस्मिन्मासे जन्मदिनं सम्पूर्णमेवाऽऽदा-
य मासादिगणनमित्येके । अनयैव रीत्या मुप्याश्चान्द्रास्त इत्यपरे ।
परे पुनर्गौणचान्द्ररूपास्तिथिनिर्मिता मासिकादाविव प्रकृतेऽपि त
इत्याहुः । कालविकल्पः फलाविशेषाऽनुक्तौ पूर्वपूर्वसम्पत्ताद्युत्तरोत्तरा-
धयणमित्येव व्यवस्थितो बोध्यो न त्वच्छिक्वो, ऽष्टविधशेषादित्यन्य-
त्र व्युत्पादितम् । फलाविशेषोक्तौ तु तदनुसारे व्यवस्था । सति
सम्भवे स्वगृहोक्त एव कल्प आदत्तव्य इति शिष्य ॥ १४ ॥

(मिता०) उपनयनकालमाह—

गर्भेति । गर्भाधानमा(१)दिं कृत्वा जननं वाऽष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योप-
नायनं उपनयनमेवोपनायनम् । स्वार्थे अण् वृत्ता(२)नुसारात् । छन्दो-
भङ्गात् । आर्षं वा दीर्घत्वम् । अत्रेच्छया विकल्पः । राशामेकादशे ।
विशां वैश्यानां सैक एकादशे द्वादश इत्यर्थः । गर्भग्रहणं सर्वत्राऽनु-
वर्तते । समासे गुणभूतस्याऽपि गर्भशब्दस्य बुद्ध्या विभज्योभयत्राऽप्य-
नुवर्तनं कार्यम् ।

गर्भादेकादशे राशौ गर्भाद्धि द्वादशे विशः ।

इति स्मृत्यन्तरद(३)र्शनात् । यथा-अथ श(४)ब्दाऽनुशासनम् ।
केषां शब्दानामिति । लौकिकानां वैदिकानामिति । अप्राऽपि कार्यमि-
त्यनुवर्तते कुलस्थित्या केचिदुपनयनमिच्छन्ति ॥ १४ ॥

(वी० मि०) उपनयनान्तसंस्कारकर्मणां पित्रादिकर्तव्यत्वं दर्शयन्नेव
पित्रादेः कृत्यान्तरमाह—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ॥

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ १५ ॥

एवं ब्राह्मणादिकं शिष्यं शासनाहं शुश्रुपादिगुणयुक्तमसूयादि-
दोषरहितं चेति यावत् । उपनाय=उपनयनाख्यकर्मणा संस्कृत्य । महा-
व्याहृतयो भूराद्यास्तिस्रः । समेत्येके । तत्पूर्वकं यथा स्यात् । वेदं
मन्त्रब्राह्मणरूपं पित्रादिरध्यापयेदित्यर्थः । महाव्याहृतयः प्रणवस्याऽ-
प्युपलक्षिकाः ।

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

न्रवत्यलं कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥

इति मनुवचनात् । ब्रह्मणो वेदस्य शौचं वक्ष्यमाणम् । आचारा-
ह्निकादीन् चक्रारादन्यानपि ब्रह्मचारिनियमान् । शौचग्रहणं 'गोवली-
वर्द' न्यायात् ॥ १५ ॥

(मिता०) गुरुवर्मानाह—

उपनीयेति । स्वगृह्योक्तविधिनोपनीय गुरुः (१)शिष्यं महाव्याहृति-
पूर्वकं वेदमध्यापयेत् । महाव्याहृतयश्च भूरादिसत्यान्ताः सप्त । पञ्च वा

(१) अर्थेयं कृत्वा जननेन च.

(२) प्रक्रान्तानुसारात् क.

(३) वचनात् च.

(४) शब्दानामिति च.

(५) शिष्यं गुरुः च.

गतमाऽभिप्रायेण । किं च शौचाचारांश्च घश्यमाणलक्षणान् शिक्ष-
येत् । उपनीय शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यनेन प्रागुपनयनात्कामचारे
दर्शितः । घर्षणधर्मान्वर्जयित्वा स्त्रीणामप्येतत्समान विवाहादर्वाक् ।
उपनयनस्थानीयत्वाद्विवाहस्य ॥ १५ ॥

(धी० मि०) शौचादीन् यथायथमनुकामग्राह—

दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ॥

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ वैदक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

कर्णे स्थितं ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं यस्य सः । कर्णोऽत्र दक्षिण प्रथ-
मोपस्थितत्वादाचाराऽनुसाराद्य ।

पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्णुमूत्रमाचरेत् ।

इति घचनादिति केचित् । इदं वैकथस्त्रतायाम् । 'घचेकथस्रो यज्ञो-
पवीतं कर्णे कृत्वा' इति साम्प्रदायनगृह्यात् । द्विवस्त्रपक्षे तु—

नियम्य घाचं संवीताद्गोऽवगुण्ठितः ।

इति मनुवचनाभिर्वीतमेव कर्तव्यम् । संवीतभिर्वीतं भद्रे यस्य स
तथा निवीतं कण्ठे सञ्चितयज्ञसूत्रं 'निवीतं कण्ठसञ्चने' इति को-
शात् । तदपि पृष्ठदेशलक्षितं कार्यम् ।

कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

इति यमवचनात् । दिवा=दिने । सन्ध्यासु=प्रातःसायंरूपासु 'सन्ध्ययो-
श्च यथा दिवा' इति वचनात् । बहुवचनस्य व्यक्तिबहुत्वादेवोपपत्तेः ।
सन्ध्यासु तिसृष्वपि दिवेत्यस्य तदतिरिक्तभागपरत्वादित्यपि
व्याचक्षते—उदङ्मुख=उत्तरामिमुखः । रात्रौ दक्षिणामिमुखः कुर्या-
दुन्सृजेत् । चेदिति सन्ध्यास्वित्यत्राऽप्यन्यतम् । उपरोधविशेषेण—

भैत्रं पूर्वाण्ड एवेति सन्ध्यासु परिचर्जयेत् ।

इति चोक्तनिर्वाहाऽसम्भवाभिप्रायम् । अत्र पूर्वाण्ड इति ब्रह्म-
मुहूर्त्तपर्यन्तपरम् । मूत्रपुरीषे त्विति तु शब्दो भिन्नक्रमो दिवेत्य-
त्राऽन्वेति । दिवेत्यस्य प्रातर्मध्याह्नपरत्वेन सङ्ग्यादिषु उदङ्मुख
त्वव्यवच्छेदार्थत्वात् । साम्प्रदायिकास्तु पुरीषे चेति पाठः । चकार
उदङ्मुख इत्यनन्तरं योज्यः । तेन दिवा दिगन्तरामिमुखस्याऽत्रा-
(१) अनुक्तस्य पुरीषाद्युत्सर्गं सीतिविशेषस्य च समुच्चयः । तथा देव -

सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।
विष्णुत्रे विसृजेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

यमः—

प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाण्हे ऽपराण्हे प्राङ्मुखस्तथा ।
उदङ्मुखस्तु मध्यान्हे निशायां दक्षिणामुखः ॥

एवञ्च दिवा प्रातरादित्रिमुहूर्तात्मकसमयपञ्चकभेदेन व्यवस्थेति ।
'पेच्छिको विकल्पः' इति केचित् । एते च नियमाः सति सम्भवे,
अन्यथा तु—

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधभयेषु च ॥

इति यमवचनात् । नेति विष्णुपुराणे—

ततः कल्पं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वरः ।

नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याऽभ्यधिकं भुवः ॥

'नैर्ऋत्यां शयनस्थानात्' आपस्तम्बः । दक्षिणां दिशं गत्वेति शेषः ।
अ(१)थ अस्तमिते वहिर्ग्रामादाराञ्चावसथान्मूत्रपुरीषे वर्जयेत् ।
आराद् दूरे—इत्युपाध्यायाः । समीप—इति मिश्राः । वायुपुराणे—

शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वेणुदलेन च ।

मृण्मयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्धाय वसुन्धराम् ॥

तृणैः काष्ठैश्च कुशपालाशादिभिर्नैः । 'तृणमयक्षिकं काष्ठ'मित्या-
पस्तम्बात् । हारीतः—

न गच्छन्नाप्यवस्थितः स्थित ऊर्ध्वम् ।

आपस्तम्बः—'न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात्' । शहल्लिखितौ—
'नानन्तर्वासा न निर्वासाः' । अनन्तर्वासा अधरीयशून्यः ।
हारीतः—घ्राणास्यं वाससा वेष्टयित्वा मृद्वात्रीग्रीवामासज्य दक्षिणे
वामपाद्वेकमण्डलुमाधाय । मृद्वात्री मृत्तिकापात्री ।

यमः—

शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकृन्मूत्रविसर्जनम् ।

विष्णुपुराणे—

तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र ।

तत्र मूत्रादिस्थाने । हारीतः—'लोष्टेन प्रमृजीत शुष्ककाष्ठेन वा' ।

शुद्धलिङ्गे इति शेषः । लोष्ट्रेनेति शुष्ककाष्ठामावे । 'पर्णलोष्ट्राश्म-
भिर्मूत्रपुरीषापकर्षणं कुर्या'दिति यमनिषेधात् । व्यास -

नाऽऽश्ममूत्रफलाङ्गारेस्मृज्याभ्राऽस्थिवर्हिषा ।

हारीत - 'आर्द्रानोपधिवनस्पतीनूर्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः संसर्पणं
वर्जये'दिति । मूत्राणुत्सर्गं देशविशेषनिषेधादयस्तु गृहस्थप्रकरणे
दर्शयिष्यन्ते ॥ १६ ॥

(मिता०) शौचाचारानाह -

दिवेति । कर्णस्थं ब्रह्मसूत्रं यस्य स तयोक्तः । कर्णश्च दक्षिणः ।
'पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्णुमूत्रमुत्सृजेत्' इति लिङ्गात् । असा-
पहनि सन्ध्ययोश्च उदङ्मुपो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । चकाराद्भस्मादि-
रहिते देशे । रात्रौ तु दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

(धी० मि०)

गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ॥

गन्धलेपस्यकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १७ ॥

गृहीतशिश्नो धामहस्तेन ओचित्यादाचाराच्च । उ. १)त्थाय पुरी-
षाणुत्सर्गस्थानात् । चकारात्स्थानान्तरे उपविश्य । केवलजलेन लिङ्ग-
शुद्धे क्षालयित्वा । 'सुनिर्णिके मृदं दद्या'दिति ब्रह्मसूत्रपुराणात् । सुनि-
र्णिके केवलजलक्षालिते - पाद्यादाविति नियन्धूमिस्तद्व्याख्यानात् ।
मृद्भिः प्रीवासकमृद्धात्रीतः शुचौ देशे स्थापिताभिरसिक-
ताभिः (२) । अन्यथा तद्धारण, ३) स्याऽष्टार्थतापत्तेः । तदसम्भवे
त्वन्यतोऽप्यानीताभिरापश्यकत्वान् शुचिदेशीयाभिः ससिकताभिः
शकृत्करवल्मीकपांसुलकर्दममार्गोत्तरकुत्सलंपासम्बन्धिर्नाभिः अन्त-
र्जलस्थशौचावशिष्टकीटादिप्राणियुक्तहलोत्स्रातव्यतिरिक्ताभिश्च स्मृ-
त्यन्तराऽनुसारात् । केचित्तु -

यापीकूपतडागेषु नाहरेद्ब्राह्ममृत्तिकाः ।

अन्तर्जलगता ग्राह्याः परतो मणिवन्धनात् ॥

इति स्मृतिमञ्जूषालिखितवाक्यं प्रमाणयन्तो वाप्यादायन्तर्जल-
स्थां मृदमुपाददते । अभ्युद्धृतैः पूर्वमेव करकादिपात्रे स्थापितैः । एत-

(१) इत्याय-इत्यदि-मृदं इत्यस्य इत्यस्यो मग ए० पुस्तके नस्ति ।

(२) असिकताभिः - इत्यतः शकृत्करवल्मीकं पांसुल कर्दममार्ग - इत्यर्थे ए० पुस्तके ।

(३) तद्धारणस्य - इति ए० पुस्तके ।

त्प्राप्त्यर्थमेवाऽभीत्युपसर्गस्याऽधिकस्योपादानम् । अत एव लिखितहा-
रीतस्मृतौ—'दक्षिणपार्श्वे कमण्डलुधारणमुक्तं दृष्टार्थतया सङ्गच्छते' ।
सङ्गच्छते च—

उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥

इति ब्रह्मपुराणे उद्धृतस्याऽऽदानविधानम् । एवं च जलाशयाद्द-
स्तमात्राहतजलैः शौचं व्युदस्तम् । करकायभावे तु हेमाद्रौ विशेष उक्तः—
वलिमात्रं परित्यज्य कुर्याच्छौचमनुद्धृतः । इति ।

इदं पुनरत्राऽवधेयम् । मूत्रपुरीपोत्सर्गकालादौ कर्णापवातिधार-
णादि न काम्यं, फलाऽश्रवणात् । विश्वजिन्न्यायस्याऽतिजघन्यत्वात् ।
नापि नित्यं मानाऽभावात् । नापि मूत्रपुरीपोत्सर्गाद्यङ्गमलौकिकानङ्ग-
त्वात् । अन्यथा तक्षसूत्राधिकरणविरोधात् । किन्तु गृहस्थादाचार-
भङ्ग इन्द्रवाहुबन्धनादिवन्नैमित्तिकं न्यायतोल्यात् । अत एव न्यूना-
धिकं न कर्तव्यमित्यत्रे ले(ख?)ख्यवचने अवहितातिक्रमे सामान्यत
एव प्रायश्चित्तोपदेशः सङ्गच्छत इति कृतं विस्तरेणेति । गन्धलेपेति ।
गन्धलेपो पुरीपादेः तत्क्षयकरं शौचं पाद्यादिक्षालनं कुर्यात् । अधो
वामेन उद्धर्षे दक्षिणेन पाणिना ।

धर्मविदक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धर्षे न शोधयेत् ॥

प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात्कारणादुभयक्रिया ।

इति देवलात् । अतन्द्रितः=अनलसः । अनेन स्मृत्यन्तरोक्तसंख्यादि-
नियममभिप्रैति । तथा च मनुः—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सतां ॥

एकत्र वामे । हारीतः—'दश मध्ये पडप्रतः' ।

पुनर्मनुः—

तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनम् ।

मूत्रमात्रोत्सर्गे दक्षः—

एका लिङ्गे तु सव्ये त्रिरुभयोर्मूह्रयं स्मृतम् ।

गार्ग्ये—

पादयोर्द्वे गृहीत्वा च ।

अत्र पुरीषोत्सर्गे पादयोस्तिष्ठः भ्रूवमात्रोत्सर्गे त्वेकैका मृत्तिकेति मिथः । उभयत्रापि लेपादिशङ्कायां प्रथमः कल्पः । तदभावे द्वितीय इत्युपाध्याय । यथायन - 'भ्रूवे छे द्वे(१)तसः ? समुत्सर्गे' । अत्र ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तमप्यधिकम् । शङ्क —

मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्यते यथा ।

त्रिपर्वी तर्जनीमध्यमाऽनामिकानां चरमपर्व(२)रूपा । 'अङ्गुष्ठपर्व-
मात्रापि मृत्तिका' इति छन्दोगन्हिकम् । 'आर्द्रामलकमितापि' इति
मिथः । शुद्धमृत्तिकायां दक्ष.—

अधेप्रवृत्तिमात्रा तु मृत्तिका प्रथमा स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्धः परिकीर्तिता ॥

पुनः स एव—

लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यथा ।

अत्र लिङ्गे मृत्तिकाद्वयं शुद्धे पञ्च सप्त वा । वामकरे चतुर्विंश-
तिर्द्वांशशब्दा हस्तद्वये चतुर्दश षोडश वा मृत्तिकाः स्मृत्यन्तरोक्ता
लेपाद्यनुवृत्तिशङ्कायां यथाक्रमं बोध्याः । एवं—

पुनः सप्त (३)च मृत्तिकाः—इति वाग्ने । शेषे हस्तद्वये सप्त
मृत्तिकाः । विधिरपि तत्पर एवेति संख्यामुक्त्वा मनु—

एतच्छौचं गृहस्थानां त्रिगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम् ॥

यद्दिवा विहितं शौचं रात्रौ तस्याऽर्धमिष्यते ।

तदर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्द्धमभवानि ॥

आतुरे=अत्यातुरभिन्ने । अघ्ननि=अतिकान्तारे । अन्यत्राऽऽस्तम्ब —

पथि पादस्तु विज्ञेय आर्त्तः कुर्याद्यथायलम् ।

मनु संख्यादिनियमे—

यावता मन्यते शुद्धिं शौचं कुर्वीत तावता ।

प्रमाणं द्रव्यसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते ॥

इति देवलविरोध इति चेत्—मैवम्, तस्य स्त्रीशुद्धादिमात्र(४)विषय-

(१) मेतस इति छ० पुस्तके ।

(२) चरमपर्वं तर्जनी-इति छ० पुस्तके ।

(३) च-इति छ० पुस्तकेऽपि च पाठः ।

(४) विदयत्-दिग्-दि-अन्-भवेत्यन्तो भागो न-रिति छ० पुस्तके ।

त्वान्त्र संख्यादेरश्रवणात् । 'गन्धलेपक्षयाद्वाचस्यं प्रयतो भवति' इति
पैठीनसिरपि तत्पर एव । जलमात्रविषयं वा देवलवचनम्—

दातव्यमुदकं तावद्यावत्स्यान्मृत्तिकाक्षयः ।

इति दक्षात् । एवञ्च संख्यानियमोऽदृष्टार्थः । शुद्धिस्तु गन्धले-
पक्षयादेवेति मतमनादर्तव्यं कल्पनाप्रसङ्गात् ।

न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।

प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते ॥

इति दक्षविरोधान्च । अत्र न्यूनाधिकमिति संख्यामात्रे, तस्यैव
प्रकृतत्वात् । अथ ऋष्यभृङ्गः—

यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तत्तु शोधयेत् ।

न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥

अथ हारीतः—'गोमयेन मृदा कमण्डलुं परिमृज्य' ।

ब्रह्मपुराणे—द्विराचम्यत—इति ॥ १७ ॥

(मिता०) गृहीतशिश्न इति । किं च अनन्तरं शिश्नं गृहीत्वो-
त्थायोद्धृताभिरद्भिर्वक्ष्यमाणलक्षणाभिर्मृद्भिश्च गन्धलेपयोः क्षय-
करं शौचं कुर्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः । उद्धृताभिरद्भिरिति जला-
न्तः शौचनिषेधः । अत्र गन्धलेपक्षयकरमिति सर्वाश्रमिणां साधा-
रणमिदं शौचम् । मृतसंख्यानियमस्त्वदृष्टार्थः ॥ १७ ॥

(वी० मि०) अथाऽऽचमनप्रकारमाह—

अन्तर्जानुः शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ॥

क्ष्ण्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥

शुचौ=अशौचापादकनिमित्तरहिते । देशे=भूमौ । अन्तर्जानुः=जानुद्वय-
मध्यस्थितवाहुद्वयं तादृग्दक्षिणवाहु वा यथा स्यात् तथोपविष्टः । तथा
च हारीतः—'अन्तरुध्वोररं रत्नी कृत्वा' । (१) गौतमश्च—'वक्षिणवाहुं जान्वन्तरं
कृत्वा' । अत्र शक्त्यपेक्षो विकल्पः । द्वितीयपक्षो द्विराचम्यत एवेति
मिश्राः । उदङ्मुखः=उत्तराभिमुखः, प्राङ्मुखः । वेत्यनुक्तस्याऽपि
विकल्पार्थः । 'ईशानाभिमुखो भूत्वा' इति मरीचिवचनात् । उदङ्मुखत्वा-
दिकमाचमनान्तम् (२) । पादप्रक्षालनेऽपि—

(१) गौतमश्चेति कृत्वेऽन्तो भागो नास्ति क० पुस्तके ।

(२) आचमनाङ्गम्—इति ख० पुस्तके ।

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥

इति देवत्वत् । स्थित्यैत्यूर्ध्वैवदशायांमेव । चरणक्षालनोक्तिर्जा-
नुपर्यन्तक्षालनपक्षे—

इत्येयमर्द्धी गजा तु प्रक्षाल्य चरणी पृथक् ।

हस्तौ चाऽऽमणियन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः ॥

इत्यग्रे तेनैवाऽभिधानात् । 'प्रक्षाल्य पादौ चोपविश्ये'ति गोभिले-
ऽप्येवम् । आज्ञान्विति अध्वम्रमणादिना जानुपर्यन्तशाब्दे । 'अन्यथा
त्याजह्याभ्यां पादा'विति हारतोक्तमेव ग्राह्यम् । दैवत्य इत्यनेन च कृत-
प्रचनेकवाक्यत्वान् । पित्र्या इति रिक्तवैदिककर्माङ्गं नैमित्तिकञ्च सर्व-
मेवाऽऽचमनमभिप्रैति ।

प्रक्षाल्य पादौ पाणी च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् । इति ।

दाक्षिणे सामान्यादेवाऽऽचमने पादादिकक्षालनविधानात् आकाङ्क्षातो-
ल्यात् । प्रकृते तु पृथक् तदभिधानं मृद्गरूपकालानपादक्षालनेनैव चरि-
तार्थत्वात् । एवञ्च 'पृथक् पादासेचन'मित्याप्तस्त्वचनं केवलपादक्षाल-
नविषयतया नेयम् । क्षालनन्तु पादयोर्दक्षिणोपक्रमेण 'सद्यं पादं प्र-
क्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति, ग्राह्येणश्चेद्दक्षिणं प्रथम'मिति पारस्करत् ।
छन्दोगानान्तु वैपरीत्यं गोभिलाऽनुसारात् ।

सद्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

इति (१) कात्यायनप्रचन—

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनाभ्यां कुशपवित्रधारणविधानम् । कर्मा-
ङ्गाचमनमात्र इति सामान्याचमनप्रकरणे ऽथ तद्योक्तम् ।

क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह मानवः ।

भवन्ति निष्फलास्तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥

इति वायुपुराणवचनेनाऽऽचमनस्य सकलवैदिककर्माङ्गत्वावग-
मात् । सन्ध्यावन्दनाङ्गाचमनमात्रे ताद्विधानमुपक्रमानुरोधात् इत्यपि-
केचिदित्यास्तां विस्तरः । ग्राह्येण तीर्थेन च्वक्ष्यमाणेन । म्रिज इत्या-
चमनकर्तृमात्रेऽपलक्षणमाकाङ्क्षातौल्यात् । नित्यं सति सम्भवे
तीर्थान्तरसौष्ठवेऽपि—

ब्राह्मेण विप्रतीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥

इति मनुना सम्भवे तीर्थान्तरस्याऽपि विधानात् । उपस्पृशेत्=आचा-
मेदिति ॥ १८ ॥

(मिता०) अन्तरिति । शुचौ अशुचिद्रव्यासंस्पृष्टे । देश (१) इ-
त्युपादानादुपानच्छयनासनादिनिषेधः । उपविष्टो न स्थितो न शया-
नः प्रहो गच्छन्वा । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति दिगन्तरनिवृत्तिः । शु-
चौ देश इत्येतस्मात्पादप्रक्षालनप्राप्तिः । ब्राह्मेण तीर्थेन वक्ष्यमाणलक्ष-
णेन । द्विजो न शूद्रादिः । नित्यं सर्वकालमाश्रमान्तरगतोऽपि । उपस्पृ-
शेदाचामेत् । कथम् । अन्तर्जानुः जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा दक्षिणेन
हस्तेनेति ॥ १८ ॥

(वी० मि०) ब्राह्मेणेत्युक्तं, तर्त्तिकं ब्राह्मं किञ्च तस्य विशिष्य
विधिना व्यवच्छेद्यं तीर्थान्तरमित्यपेक्षायां तीर्थान्याह—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ॥

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ १९ ॥

देशिनीतर्जनीकनिष्ठादीनां मूलानि करस्याग्रं अनुक्रमात् यथा-
संख्यं प्रजापतितीर्थादीनि स्युः । तुशब्देनाऽङ्गुष्ठतर्जनीमूलयोर्व्यव-
च्छेदः । यदि तु चेति पाठः । तदा कनीनीमूलस्य समुच्चयः । (२) तथा
च बौधायनः—‘कनीनीमूलं देवमङ्गुल्यग्रमार्पम्’ । वसिष्ठः—‘त्र्यङ्गुष्ठस्याऽग्रे
मानुषं मध्य आग्नेयम्’ । योगी—‘मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम्’ । ब्रह्मे हस्त-
मध्ये ब्राह्मम् । शङ्खः—‘कार्यं कनीनिकामूलम्’ । एवञ्च ‘कनिष्ठामूलस्य
कार्यं प्राजापत्यं देव’मिति । ‘तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यस्य पित्र्य’मिति । ‘अङ्गु-
ष्ठमूलस्य ब्राह्म’मिति । ‘अङ्गुल्यग्रस्य देवं आर्प’मिति । ‘हस्तमध्यस्य
आग्नेयं सौम्यं ब्राह्म’मिति संज्ञा पर्यवस्यतीति ॥ १९ ॥

(मिता०) प्राजापत्यादितीर्थान्याह—

कनिष्ठेत्यादि । कनिष्ठायास्तर्जन्या अङ्गुष्ठस्य च मूलानि करस्याग्रं
च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थानि यथाक्रमं वेदितव्यानि ॥ १९ ॥

(वी० मि०) आचमनस्वरूपं दर्शयन् तदुत्तराङ्गमप्याह श्लो-
कार्द्धेन—

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ॥ ✓

अथः—मृद्ग्रहणानन्तरं संस्कृते कमण्डलो स्थापिताः। 'गोमयेन मृदा वा कमण्डलुं परिमृज्य पूर्णवदुपस्पृशे'दिति दार्ढ्यात् । 'मृदपु-
रीषे कूर्पेन दक्षिणहस्ते गृह्णाति सव्येनाऽऽचमनीय'मिति
कमण्डल्वधिकारी । बीभायनवचनपर्यालोचनया तथैवाऽवगमात् ।
अन्यथाऽऽचमनकाले कमण्डलुधारणस्याऽदृष्टार्थापत्तेः । आचमनीय-
माचमनविधिम् । एवञ्च 'भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति यं वा
प्रयत आचामे'दित्यापस्तम्बदर्शनात् । स्यहस्तावर्जितजलाचमनं प्राय-
श्चित्तेतुरिति निरस्तम् । यं प्रयतोऽन्य आचामेत् आचामयेत् स च
प्रयतो भव(१)तीत्यनुपज्यते । यद्वेति क्वचित्पाठः । 'न शुद्रात्कपाण्या-
वर्जितामि'रिति शङ्खवचने । सव्येकपाणिपदे आचमनकर्तृभिन्नपरे
शुद्रासाहचर्यात् ।

बहिर्जानुरुपस्पृश्य एकहस्तापितैर्जलैः ।

सोपानत्कस्तथा तिष्ठन्नेव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति भविष्यवचनमप्येतदनुसारेणैव नेयमित्यन्यत्र विस्तरः । त्रिः=
वारत्रयम् । एवं चाङ्गक्षणप्रयं योगरूढिभ्यामाङ्गपूर्वस्य च सेवार्थं
उपपूर्वस्पृशेरिव । क्वचित्त्वेकदेशेऽपि तत्प्रयोगो लक्षणयेति ध्येयम् ।
शस्येति प्रशब्देन प्रकृताऽभक्षणे स्मृत्यन्तरोक्तरीतिसाचिन्परूपप्रक-
र्षपरामर्शः । तथा च देवद -

सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशो ऽपि वा द्विजः ।

उष्णीषी चाऽपि नाऽऽचामेद्वस्त्रेणोद्वेष्ट्य वा शिरः ॥

तथा—

न गच्छन्न शयानञ्च न चलन्न परान्स्पृशेत् ।

न हस्तैव संजल्पन्नात्मानं चैव वीक्षयन् ॥

केशान्नीवीमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।

यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत्करम् ॥

आःमानं हृद्दयं वीक्षयन्निति स्वार्थं णिच् । अधःकायो नाभ्यपेक्षया ।

व्यासः—

शिरः प्रावृत्य कण्ठं चाऽमुक्तकच्छुशिक्षोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तो ऽथ(१) शुचिर्भवेत् ॥

मुक्तकच्छशिखोऽपि वेति चरणस्थाने रथ्यापणगतोऽपि वेति
ब्रह्माण्डपुराणे पठितम् । प्रचेताः—‘नानन्तर्वासा नाशु कुर्वन्न चाऽमध्ये’ ।
अनन्तर्वासाः=अधोवस्त्रशून्यः ।

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा(१) ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तत द्विजवाचनिके? ॥

गोभिलः—

नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्त्वोत्तरीयकम् ।

देवलः—

शिखां बध्वा वसित्वा तु निर्णिके षाससी शुभे ।

भविष्ये—

विना यज्ञोपवीतेन मुक्तकच्छशिखो द्विजः ।

अप्रक्षालितपादस्तु आचान्तोऽथ शुचिर्भवेत् ॥

शाङ्खायनः—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादभ्तु जानूर्वोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृता(२)वसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥

कृतावसक्थिकः=कृतापाश्रयः ‘बद्धपवाङ्गं’ इत्येके । जलस्थं स्थ-
लस्थं वाऽनेकोद्वाह्यं प्रक्षालितमेकोद्वाह्यमपि दारु नाऽऽसन, मपि तु
वेदीस्थानीयमतस्तत्र पादारोहणं न दोष इत्यभिनववर्द्धमानोपाध्यायः ।

आपस्तम्बः—‘तिष्ठन्नाचामेत् प्रह्वो वा’ । हरीतः—

न वहिर्जानु न त्वरया नासनस्थो न चोत्थितः ।

न पादुकास्थो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥

तथा—

भुक्तासनस्थ आचामेन्नाऽन्यकाले कंदाचन ।

गोभिलः—

जानुभ्यामृद्ध्वर्ध्वमाक्रम्य जले तिष्ठन्न दुष्यति ।

ताभ्यामधस्तथा तिष्ठन्नाचामेच्च विचक्षणः ॥

(१) एतदुत्तरं वासित्वा गु- इत्यन्तं छ० पुस्तके नास्ति ।

(२) एतत्पयाऽर्थं ऋ० पुस्तके नास्ति ।

पैठीनसिः—'अन्तरुदक आचान्तोऽन्तरेव शुष्यति यहिसदक आचान्तो
 यहिरेव शुष्यति तस्मादन्तरेकं यहिरेकं पादं कृत्वाऽऽचामेत् सर्वत्र
 प्रयतो भवति' ।

ॐ

व्यास.—

थपः पाणिनस्त्राप्त्रेण आचामेद्यस्तु वै द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरग्रवीत् ॥

व्यास.—'वाग्यतो हृदयस्पृशस्त्रिश्चतुर्वाऽप आचामेत्' । चतुर्वेति
 त्रिराचमनापरितोषपक्षे । भविष्ये—

घ(१)नाङ्गुलिकरं कृत्वा एकाग्रः सुमना द्विजः ।

समो च चरणौ कृत्वा तथा यत्रशिमो नृप ॥

नारामिहे—

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः ।

त्रिः पिवेद्दीक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् ॥

गेभिल —

रात्रावर्षाक्षितेनाऽपि शुद्धिरक्ता मनीषिभिः ।

अवीक्षितेन तोयेन इति हल्युपनिबन्धे व्यास.—

दाडुदस्त उपस्पृशेत् । शङ्खुदूर्द्धाकृताङ्गुलिद्वयो हस्तो यस्य सः
 इति आचारमथ्याम् ।

मन्त्रपुराणम्—

समस्ताङ्गुलिनोद्भृत्य पानीयं दक्षिणेन तु ।

त्यक्त्वाऽङ्गुष्ठं कनिष्ठाञ्च शेषेणाऽऽचमनं विदुः ॥

देवल —

अथापः प्रथमात्तीर्यादक्षिणात्रिः पियेत्समम् ।

अदाब्दमनवभ्रायमयहिर्जान्वबुन्दुदम् ॥

इत्यास्तां त्रिस्तरः । द्विरुन्मृजेति वार्द्धर्यं मार्जयित्वा, मुखामिति
 शेष । 'त्रिरोष्ठी परिमृजे'द्विस्त्रापस्तम्बचनं तूच्छिष्टजलशेषाऽनुवृ-
 त्तिसम्भावनायाम् । मार्जनमङ्गुष्ठमूलेन ।

संवृत्त्याऽङ्गुष्ठमूले वा द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥ इति दशत् ।

मुखं संवृत्याऽनिर्लोमौष्ठं मुद्रयित्वा प्रसृज्यादित्यन्वयः ।

आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च ॥

ओष्ठौ संस्पृश्य च तथा यत्र स्यात्तावलोमकौ ॥

इति वसिष्ठेन निर्लोमकौष्ठभागस्पर्शं द्विराचमनविधानात् । ति-
सृभिस्तर्जनीमध्यमानामिकाभिः संहृत्य मिलित्वा स्थिताभिः । एवं सं-
चरणपूर्वकमेवास्त्र्यं, उप=समीपे श्यामलोमकभागे स्पृशेदित्यर्थः । एवं
द्विरिति केचित् । सकृदुपस्पृशेत् द्विरित्येके । 'दक्षिणेन पाणिना सर्व्यं
प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशे' दित्यापस्तम्ब्यात् । एवञ्चाऽऽस्यमा-
र्जनोपस्पर्शनपाणिपादप्रोक्षणानि क्रमेण सिद्ध्यन्ति । मार्जनोपस्पर्श-
नयोर्मध्ये तु पाण्यादिप्रोक्षणं छन्दोगानां गोभिलसंवादात् । छन्दोगाहिका-
दाचारस्य मार्जनानन्तरमुपस्पर्शनानन्तरञ्च करक्षालनमधिकमुक्तमि-
ति । खानीति । खानि=छिद्राणि । 'शिरस्थानि खानि चोपस्पृशेच्छीर्ष-
स्थानी'ति गौतमात् । घ्राणादीनीन्द्रियाणीति यावत् । तथा च गोभिलः—
'इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेदक्षिणी नासिके कर्णा'विति । अक्ष्युपक्रमः
स्पर्शः छन्दोगाना, मन्येषां ब्राह्मणोपक्रम एव दक्षाद्यनुसारात् । समुपस्पृ-
शेदिति सम्यगुपस्पृशेदित्यर्थः । तेन प्रतिच्छिद्रमद्भिः स्पर्शनं लभ्यते ।
खानीति चोपलक्षणम् । तथा च दक्षः—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिस्तु शिरः पश्चद्वाह चाग्नेण संस्पृशेत् ॥

पश्चादास्यस्पर्शादेः । अत्राऽङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्येत्युक्तेः ।

अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।

इति शक्नोक्तपक्षान्तरम् । पुनःपुनरिति वीप्सा घ्राणचक्षुःश्रोत्राणां
प्रत्येकं पुटद्वये स्पर्शपरान्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्ये समभि-
व्याहृतिक्रियासमभिव्यवहार एव । पुनः पुनरन्नं भुङ्क्त इत्या-
दिप्रयोगदर्शनेन पुनःशब्दस्य व्युत्पत्तिस्थैर्यात् । अत एव शक्नवाक्ये-
'स्पृशेन्नासापुटद्वयं नेत्रद्वयं श्रवणे' इत्युक्तम् । 'चक्षुषी नासिके
श्रोत्रे सकृदुपस्पृशेत् द्विरेके' इत्यापस्तम्बदर्शनात् । एकैकत्र नासा-
पुटादौ द्विर्द्विः स्पर्शनमित्यपि पक्ष इत्याहुः ।

नाभिस्पर्शानन्तरन्तु हस्तप्रक्षालनन्ततः ।

'सृष्टोष्णाभिदेशं पुनरपः संसृष्टो'दिति व्यात्वात् । अथ पंथनविः—

सृष्ट्वा प्राणान् यथासह्यं पादौ प्रांक्ष्य तत शुचिः ।

सज्ये च पाणौ शेषा अपो (१)नयेत् । प्राणान् श्न्द्रियादीन् नि-
नयेत् दद्यात् । श्न्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्ये—

यद्भूमाबुदकं वीर ! समुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रमुखाश्रागांस्तेन प्रीणाति भारत ! ॥

शौचानन्तरं कर्तव्यं—'गोमयेन मृदा वा कमण्डलु परिमृज्य पूर्व-
षडुपसृष्ट्याऽऽदित्यं सोममग्निं वा धीक्षेत' । अत्र दिवाऽऽदित्यं, रात्रौ
सोमं, तयोरभावेऽग्निमिति व्यवस्था । ब्रह्मे—

पादयोर्द्वे गृहीत्वा तु सुप्रक्षालितपाणिना ।

द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥

सहस्रलिखितं—'आचम्येदानं मनसा ध्यायेत्' । अत्राऽऽदित्यादिदर्शनं
विष्णवादिस्मरणं च शौचानन्तराचमन एव तत्सन्दंशत् । द्विचमपि
तत्रैव नियतम् । अन्यत्र तु यथा तत्तद्विधानमिति स्मर्तव्यम् । व्याम—
'शौचं कृत्वा मृशोष्णं न पश्येत् दृष्ट्वाऽऽदित्यमग्निं सोमं वा
पश्येत्' । अत्र (२) वृत्तेन गोत्राह्वजस्पर्शनमधिकमुक्तम् । द्विराचमने
तु पादक्षालनं सट्देव दृष्टंभ्यात् । आस्यमार्जनादि पुनरावर्तते
दृष्टिभेदात् । आस्यस्पर्शादिकमप्यावर्तते अदृष्टार्थन्यात् । भोजनोप-
क्रमाचमने तु सल्लेखोष्णस्पर्शः । मोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचा-
मेत् । 'द्विः परिमृजेत्सहदुपसृष्टो'दित्यापस्तम्बत् । द्विजार्तानामपि
द्वितीयाचमने 'ओष्ठस्पर्शमात्रं प्रन्युपसृष्ट्याऽन्ततः शुचिर्भवती'ति
पेनिलदिति धीदत्तद्विक्रम् । आचमनविषयानन्तरं देवद —

रेतोमूत्रशकृन्मोक्षे भोजनेऽप्यपश्चिमे ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमीपद्याऽन्यत्र वर्तते ॥

एवंविधं यथोक्तसकलाङ्गसम्पन्नम् । अन्यत्र ईषत् आचमनमात्रमपि (३)
श्न्द्रियस्पर्शादिरहितं शुद्धये भवतीत्यर्थः । अप्यपश्चिम इति गमन-
मात्रन्यवच्छेदः ॥

(१) निवेष्टने इति क. पुस्तके ।

(२) अथ इति क. पुस्तके ।

(३) इति इति क. पुस्तके ।

(वी० मि०) अपो विशिषन् व्यवस्थामाह सार्द्धेन—

४ अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥ २० ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासङ्ख्यं द्विजातयः ॥

शुद्धचेरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ २१ ॥

अद्भिस्त्विति तु शब्देन भिन्नक्रमे स्मृत्यन्तरनिषिद्धजलव्यवच्छेदः। तथा च वौधायन.—‘पादप्रक्षालनोच्छेपेण नाचामेत्’ । भूमौ(१)स्नापयित्वाचामेत् । स्नापयित्वा=स्नाय्य । आपस्तम्बः—‘नाभ्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीताऽऽचामेद्वा यानि क्षुब्धेन तथा न वर्षधाराञ्चाचामेत् तथा न प्रदरोदकेन तप्ताभिश्चाऽकरणात्’ । प्रदरो विदीर्णभूमिभागः । वसिष्ठः—‘प्रदरादपि यागोस्तर्पणाय स्युः’ तप्ताभिरित्यग्निगतपरम् । अश्रिताभिरिति शङ्खदर्शनादिति नारायणः । हल्युद्योऽप्याह—‘नाग्निताभि’रिति । कारणाद्रोगादेः ।

उदकेनाऽऽनुराणान्तु तथोष्णेनोष्णपायिनाम् । इति ।

प्रकृतिस्थाभिर्द्रव्यान्तरासंस्पृष्टाभिरिति केचित् । साहजिकरूपादिमतीभिरिति ज्यायः ।

न वर्णरसदुष्टाभिर्याश्च स्युरशुभागमाः ।

इति वसिष्ठोक्तेः । अशुभागमाः=अशुचिदेशागताः । बुद्बुदाः फेना इति प्रसिद्धाः । द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या यथासंख्यमन्तरवच्छेदेन हृत्कण्ठतालुगामिनीभिः शुद्ध्यन्ति । स्त्रीशूद्रौ अन्ततः=ओष्ठप्रान्तेन सकृत्स्पृष्टाभिः शुद्धयतः । ‘उत्तरोत्तरमपकर्षा’दिति पारिजातः । हल्युद्यनियन्धे तु सुहृद्वर्गाभिः ब्राह्मणः शुचिः, कण्ठगाभिः क्षत्रियः, तालुगाभिः वैश्यः, स्त्री शूद्रश्च ओष्ठप्रान्तगाभिरिति शङ्खवचनमेवाऽत्र लिखितम् । अन्ततोऽन्तरवयवेन । एवं चापां भक्षणमेवै चिवक्षितम् । आचामेदित्युपक्रम्य—

शारीरं शौचमिच्छन् हि शूद्रश्चैव सकृत्सकृत् ।

इति मनुना शूद्रे चशब्दसमुच्चितायां स्त्रियां च सकृदप्यक्षस्य स्फुटं विधानादिति कल्पतरुप्रभृतयः । अन्ततः=अन्तेन, सार्वविभक्तिकस्तसिः तालुनेत्यर्थः । सकृदिति तु वैश्याद्विशेष इति मिताक्षरा । अत्र

(१) एतद्विन्वयं, रात्रि, आमेत इत्यन्ते म. पुस्तके नास्ति ।

वर्द्धमानादयो भिन्नाक्षराः, मिथाः क्वन्तहं, धीदत्तो'न'भ्यायाः पारिजातमनुसरन्ति ।

स्त्री शूद्रो वाऽथ नित्याम्भःक्षालनाद्य करौष्ठयोः ।

इति ब्रह्मपुराणाद्यरमो ज्ञायमान् । शारीरमित्यादिमनो स्पृशे-
दित्यध्याहारः । 'छृष्णलं ध्रुपये'दित्यादाविय ध्यापारमात्रं वा
धात्यर्थः । यद्वा शारीरशौचार्थिनोऽम्भक्षणमेव विधीयत इति
तत्त्वम् । यत्तु आचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमात्रमेवेति शूद्रा-
धिकारे गतमवचनम्, तदाचमनार्हजलाभाव इत्याचाराऽध्याय-
व्याख्यानन्तु सर्वसंमतमिति । शूद्रश्चेति चकारादनुपनीतोऽपीति
भिन्नधरा । द्विजातिपदं द्वितीयजन्मयोग्यतामात्रपुरस्कारेण त्रैवर्णि-
कसामान्यपरम् । अन्यथा द्विज इत्यादिशब्दोल्लेखेन विहितम-
शौचादिकमनुपनीतस्य न स्यात् । स्त्री शूद्रश्चेति चकारयोः-
न्यसमुच्चयार्थेनैव द्राक् प्रतीतेरनुक्तसमुच्चये मानाभावात् । एवं
चाऽनुपनीतानामपि त्रैवर्णिकानामुपनीतवदाचमनकल्प इति त्वन्ये
निबन्धारः ॥ २० ॥ २१ ॥

(मिता०) आचमनप्रकारः—

त्रिरिति । धारप्रयमपः पीत्वा मुखमद्भुष्टमूलेन द्विरन्मृज्य रानि
छिद्राणि ऊर्ध्वकायगतानि घ्राणादीनि अङ्गिरुपस्पृशेत् । अङ्गिर्द्रव्या-
न्तरासंस्(१)ष्टाभिः । पुनर(२)ङ्गिरित्यथ्प्रहणं प्रतिच्छिद्रमुदकस्पर्श-
नार्थम् । स्मृत्यन्तरात्—'अद्भुष्टेन प्रदेशिन्या घ्राणं चैव मुखं स्पृशेत् ।
अद्भुष्टानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रं पुनः पुनः ॥ कनिष्ठाद्भुष्टयोर्नाभि
हृदयं तु तलेन वै । सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्नेण संस्पृशेत् ॥
इति । पुनस्ता पय विशिनष्टि । प्रहृतिस्थाभिः गन्धरूपरसस्पर्शान्त-
रमप्राप्ताभिः । फेनदुद्गुरहिताभिः । तुशःशब्दार्थधारागतानां शूद्राधा-
यजितानां च निषेधः ॥ २० ॥

(मिता.) हृत्कण्ठेत्यादि । हृत्कण्ठतालुगाभिरङ्गिर्यंथाक्रमेण द्वि-
जातयः शुष्यन्ति । स्त्री च शूद्रश्च अन्ततः अन्त(३)र्गतेन तालुना
स्पृष्टाभिरपि । सकृदिति वैश्याद्विशेषः । चशब्दादनुपनीतोऽपि ॥ २१ ॥

स्नानमवैद्यैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ॥

सूर्यस्य चाऽप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ २२ ॥

(वी० मि०) स्नानमिति । स्नानेतिकर्तव्यतायाः संहितान्तरे याज्ञ-
वल्क्येनैव प्रपञ्चितत्वान्नेह तदभिधानम् । तथा च योगी—

योऽसौ विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तत्राऽयं विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्तर्जलं चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्पणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतत्समुद्दिष्टं महात्मभिः ॥

अममर्थः—विस्तरतः स्नानकरणासामर्थ्येऽघमर्पणसूक्तेन त्रिरा-
वृत्तेन क्रमेण जलाभिमन्त्रेण तीर्थपरिकल्पनाचमनमार्जनान्तर्जलजप-
स्नानानि कुर्यात् । पूर्वप्रतिपन्नक्रमवत्तीर्थपरिकल्पनाद्यनुवादेन मन्त्र-
मात्रविधानादत्र विपरीतेऽपि शाब्दक्रमे पूर्वस्नानकल्पस्यैव क्रमो ग्राह्य
इति । अत्र विस्तरस्नानकल्पेऽसामर्थ्यं संक्षिप्ततत्कल्पोपादाने बीजमु-
पदर्शयताऽत्रापि कल्पेऽसमर्थस्येतोऽपि संक्षिप्तं कल्पान्तरमुपादेयत्वे-
नाऽभिसंहितम् । तद्यथा पद्मपुराणे—

अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत्—इत्यादिना सर्व-
पापं प्रमोचय—इत्यन्तेन दर्शितम् । तदनुसारी चाऽयं क्रमः । नाभि-
मात्रं जलं प्रविश्य ॐ नमो नारायणाय इति मूलमन्त्रेण चतुर्हस्तं
चतुरस्रं जलं हस्तेनाऽवच्छिद्य (१) तीर्थे तीर्थत्वेन कल्पयित्वा 'धिष्णोः
पादे'त्यादिना 'शान्तिप्रदायिनी'त्यन्तेन वा 'रात्रिपथगामिनी'त्यन्तेन
वा तत्र गङ्गामावाह्य मूलमन्त्रेण सप्तधा पठितेन, सप्तकृत्वः पञ्चकृत्व-
श्चतुस्त्रिंशती करसम्पुटेन जलं मूर्ध्नि क्षिप्त्वा 'ॐ अश्वक्रान्ते रथ-
क्रान्ते' इत्यादिना 'सर्वपापं प्रमोचय' इत्यन्तेन मृदमभिमन्त्र्य तथा
गात्राण्यालष्य नद्यादौ प्रवाहादिमुखोऽन्यत्र सूर्याभिमुखस्त्रिं-
मञ्जेदिति । अयञ्च स्नानविधिः सर्वशाखिसर्ववर्णसाधारणः, सङ्कोचे
मानाभावात् । पुराणश्रवणे सर्वाधिकारश्रवणाच्च । अनधीतवेदं प्रति
चाऽयमेव प्रशस्तो वेदमन्त्रशून्यत्वात् । न च—

ब्रह्मक्षत्रविशाञ्चैव मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।

तूष्णीमेव तु शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम् ॥

इति नरसिंहे शूद्रस्य सामान्यत एव मन्त्रनिषेधात्कथमेवामिति वाच्यम् । 'वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्य' इति स्मृत्यन्तरैकफलकत्वेनाऽत्र वैदिकमन्त्रमाश्रव्युदासात् । तूष्णीं वेदमन्त्रवर्जं, संनमस्कारकं जलनमस्कारसहितं वेदमन्त्रस्थाने नमः शब्दमाश्रयुक्तमित्येके । एवं मत्स्यपुराणाद्युक्तोऽपि सर्वसाधारण एवेति । नरसिंहपुराणयिस्तु कुशमृत्तिलान् शुचौ देशे स्थापयित्वाऽभ्युत्थ (१) स्वतो येन पूर्ववद्ब्रह्मं प्रक्षाल्य स्नानशार्दी संशोष्य द्विराचम्य शनैर्जलं प्रविश्य वरुणमप्सतिं नत्वा हरिं स्मरन् पूर्ववद्राग्लवेत् । ततस्तीरं समासाद्य आचम्य ॐ उपास्मै गायता इत्यादि 'श राजन्नोपधीभ्यः' इत्यन्तेन (२) त्यूचेन कुशाग्रस्थतो येनाऽऽभ्रमानं प्रोक्ष्य 'इदं विष्णु' रिति त्यूचेन मृदा गात्राण्यालभ्य नारायण देव स्मरन् जलं प्राधिक्ष्याऽघमर्पणसूक्तस्य ऋष्यादिकं स्मृत्वा जले निमग्नः त्रिरघमर्पणं जपेदिति । सर्वत्र चे (३) धस्नानकल्पे पूर्वं छानाय नेया प्रायत्ये मलापकर्पणं छानम् ।

तूष्णीमेवाऽवगाहितं यदा स्यादनुचिर्नरः ।

आचम्य च ततः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

इति हारीतादित्यास्तां विस्तरः । छानाऽशकौ सन्ध्यादिवर्मानुकूलशौचार्यमाह-अग्देवर्तमन्त्रैर्मांजनमिति । अग्देवतेरापोहिष्टेत्यादिव्रिभि । इदञ्च सावित्र्यादेरप्युपलक्षणम् । तथा च योगी—

त्रिराचम्यं तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतीस्तथा ।

मांजनं च ततः कृत्वा आपोहिष्टेति मांजयेत् ॥

अर्घामघ, प्रतिक्षिप्य उर्ध्वं साक्षां समुत्क्षिपेत् ।

अधोभागविस्फृष्टाया असुरा यान्ति सक्षयम् ॥

सर्वतीर्थाऽभिषेकश्च ऊर्ध्वं समांजनाद्भवेत् ।

अघमर्पणसूक्तेन मांजनं कारयेत्ततः ॥

श न आपश्च द्रुपदां कामतः सम्प्रयोजयेत् ।

एवं संमांजनं कृत्वा बाह्यनुस्त्र्यर्थकारणम् ॥

अथाऽऽभ्यन्तरनुस्त्र्यर्थं प्राणायामान् समभ्यसेत् ।

प्रणवव्याहृतित्रयसहितगायत्र्या त्रिरावृत्तया एकं मांजनम् 'आपो-

(१) तु-युपशय-इति क पुस्तके ।

(२) इत्यन्तेनाऽत्यूचेन इति क पुस्तके ।

(३) वैप इति घ पुस्तके ।

हिष्टे'त्यादिऽचस्य प्रथमार्धेन दर्भैर्जलमधः क्षिप्त्वाऽपराद्धेन द्वि-
तीयम् । अघमर्पणेन सुक्तेन तृतीयम् । 'शन्न आपो धन्वान्याः शन्नो
भवन्त्वनूप्याः । शन्नः समुद्रिया आपः शन्नो भवन्तु कूप्याः' इति म-
न्त्रेण चतुर्थे, द्रुपदया पञ्चममिति । चतुर्थपञ्चमे चाऽत्रापि कल्पे का-
म्ये एव न । 'आपस्तु द्रुपदां कामतः' इत्यभिधानात् । यद्यपि स्ना-
नाशक्तौ तदनुकल्पो मार्जनम् ।

कालदोषादसामर्थ्यान्न शक्नोति यदाह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम् ॥

शन्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्टाऽघमर्पणम् ।

एभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैस्तु मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥

इति योगिनैव 'शन्न आप' इत्यादिमन्त्रचतुष्केनोक्तम् । तथापि पक्षान्तर
मेतत् । यद्वाऽधिकफलार्थमिदं मार्जनं कल्पान्तरं वा । स्नानानुकल्पमार्ज-
नन्तु प्रकृतं याज्ञवल्क्योक्तम् । आपोहिष्टेत्यादिऽचमात्रकरणक्रमेव । 'आपो-
हिष्टे'ति तु ब्राह्ममिति हारीते तस्याऽपि विधानात् । परमार्थतस्तु
'अव्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जन'मिति सन्ध्यावन्दनान्तर्गतं 'आपोहिष्टे'त्यादि-
ऽचमोत्रमन्त्रकं प्राणायामोत्तरकृत्यमेवोक्तं क्रमे(१)तात्पर्याभावात् ।
'विराचम्यासून् पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं क्षिप्त्वा'इति कात्यायनसूत्र इव
सन्ध्याप्रयोगो लक्षणमात्रत्वात् । अत एवाऽनुपदं प्राणानायम्य सम्प्रो-
क्ष्येत्येव वक्ष्यति । न चैवं पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयमुक्तानुवादेन सायं-
सन्ध्यायां विशेषमात्रपरत्वात् । अन्यथा प्राणायामे तस्य वज्रलेपत्वा-
दिति निपुणमालोकनीयमिति । प्राणसंयम इति प्राणायाम इत्यर्थः ।
एतत्प्रकारं वक्ष्यति । सूर्यस्योपस्थान'मुद्धय'मित्यादिमन्त्रैः । गायत्र्याः
'तत्सवितु'रित्यादिकायाः ऋचो जपः । एते प्रत्यहं क्रियेरन् । अनेन
नित्यत्वमुक्तम् । तथा (२)चं कात्यायनः—

यथाऽहनि तथा प्रातर्न्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चोत्तरमन्त्रवित् ॥

गेह इत्युद्धृतोदकोपलक्षणं नद्याद्यभावे विधानात् । यदि तु स्ना-
नमव्दैवतैरित्यादिना मध्याह्नस्नानादिकमेव विवक्षितम् । प्रत्यहमिति
श्रवणात् । अत एव प्राणानायम्येत्यादिना सायंसन्ध्यां प्रातरेवमित्या-

(१) क्रमेण-इति घ. पुस्तके ।

(२) च-इति छ. पुस्तके नास्ति ।

दिना च प्रातःसन्ध्यां पृथक् पृथगेव वक्ष्यति, तदा स्पष्टमेव प्रकृतस्नानस्य नित्यत्वम् । अघातो नित्यस्नानमिति 'सवस्त्रोऽहरहराप्सुत्ये'त्यादिनानास्मृतिभ्यः । परं त्वास्मिन् पक्षे प्रातःस्नानानभिधानेन न्यूनत्वम् । न च पश्चान्तरेऽपि शङ्कनीयं मध्याह्नस्नानस्य गृहस्थप्रकरणेऽभिधानात् प्रत्यहमिति (१)त्वहोरात्रमिति परत्वेनाऽप्सुपपद्यते बहुशः प्रयोगदर्शनादिति । सन्ध्याउन्दनं तु दद्यात्तन सामान्यमेव वाऽश्रोक्तमिति पर(२)म च शिष्यने । तस्य गृहस्थप्रकरणीयकृतशौचविधिरिति विधिपदेन प्रातःस्नानोक्तेः । परिहरणीयमिति सन्ध्याउन्दनमपि नित्यम् । तथा च विष्णुपुराणे—

नित्यकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविघ्नमातुरभीतितः ॥

योगी—

सन्ध्याप्रयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनाऽऽत्माविदा सदा ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥

दक्षः—

यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ।

आपत्यध्वस्वशक्तो च सन्ध्यां कुर्वीत मानसाम् ॥

इति स्मृतिमञ्जूषया लिखितम् । संयदति चैतत् 'मनसा चैनं सन्ध्याचारमनुपालये'दिति गौतमोक्तेन । सन्ध्ययोरिति विष्णुपुराणं ब्रह्मचारिपरम् । अथ ब्रह्मचारिणो गुरुकुलवासः सन्ध्याद्वयोपासनमिति विष्णुउचनेकमूलकत्वात् । सन्ध्याप्रयन्तु कर्त्तव्यमिति योगिवचनं भिष्णुपरमात्मविदेति श्रवणादिति केचित् । तत्र—

एतत्सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम् ।

यस्य नाऽस्त्यादरस्तत्र स न ब्राह्मण उच्यते ॥

इति आदिवचनद्वारस्य तत्त्वं सिद्धम् । षयोर्माना(!)भावादात्मविदेत्यस्याऽहं ब्रह्मण इति ज्ञानवतेत्यर्थात् विष्णुउचनस्य प्रायोवाद्त्वात्परिसंख्यायां गौरवात् गृहस्थस्याऽप्यग्रे सन्धयोपासनाभिधानात्साधारणाविधौ लाघवाच्च । अत्र 'अनं च सत्यं च' इत्यादिनाऽऽचमनमारभ्य गायत्रीजपान्ते कर्मकलापे सन्ध्यापदं प्रयच्छते, पवित्रयागमार-

म्य ध्रुद्रुतिपर्यन्त इष्टसमुदायेऽश्वमेधपदवदिति तत्कर्त्तव्यता
विधीयते ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।

विधृतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

यमसृत्यादां तु देवताविशेषपरम् ।

ब्रह्मणोपासिता सन्ध्या विष्णुना शङ्करेण च ।

कस्तां नोपासयेद्देवीं सिद्धिकामो द्विजोत्तमः ॥

इति योगिना देवित्वेन कीर्तनात् ।

यावन्तोऽस्यां विकर्मस्थाः पृथिव्यां वालिशा द्विजाः ।

तेपान्तु पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ।

इति विष्णुतौल्यप्रदर्शनाच्च । विकर्मस्थाः विहिताऽकर्तारः शाल-
निप्रिद्धकर्त्तारश्च, वालिशा ज्ञानशून्याः तस्या उपासनमाराधनमुक्तक-
र्मकलांपनन्ति विवेक्तव्यम् । ब्रह्मलोकगमनादिफलध्वजणादत्राऽपि
सम्बलिताधिकार इत्यन्यत्र विस्तरः । सूर्यस्य चाऽप्युपस्थानमिति
चाऽपिकाराभ्यामनुक्तस्य विशेषान्तरस्य सन्ध्यावन्दनेतिकर्तव्य-
तान्तरस्य च समुच्चयः । तच्चेह कृत्स्नामपि सङ्क्षेपतः प्रदर्श्यते । तथा
च शङ्खलिखिता-‘सं व्रती वहिः सन्ध्यामुपासीत’ । स व्रती ब्रह्मचारी
वहिर्रामात् ।

नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत् सूर्यो नाभ्युदयात् क्वचित् ।

इति मनुवचनात् । एवं ब्रह्मचारिणं निम्लोचेत् अस्तं यायात् ।

योगी—

स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिष्टे परिधाय च ।

प्रक्षाल्योरु मृदाऽद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्तथा ॥

अक्लिष्टे दग्धत्वाऽदिदोपरहिते ।

विष्णुः—

नाऽप्रक्षालितं पूर्वभृतं वासो वा विभृयात् ।

पराशरः—

स्नात्वा निरस्य पासोऽन्यजङ्घे प्रक्षालयेन्मृदा ।

अपघ्नीकृते ते तु कौपीनं शक्योतदम्भसा ॥

कौपीनं लिङ्गम् । तथा—

अमावे धौतयस्त्रस्य शानक्षौमाविकानि च ।
कुतपो योगपटञ्च द्विवासा येन वा मघेषु ॥

काल्यायन -

'तृतीयमुपवीतं वा(१) उत्तरायं कुर्या'दिति प्रकरणात् । तथा
मृद्गेरु करौ प्रक्षाल्याऽऽचम्य इदानीं तिलककरणमाचारात् । तत्र भारते-
गङ्गातीरसमुद्भूतां मृदं मूर्ध्ना विमर्ति यः ।
विमर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥
वर्दमानादयस्तु—

कर्मादौ तिलकं कुर्याद्रूपं तद्वेषणय परम् ।
यज्ञो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥
अस्मीभयति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रविषर्जितम् ।

इति ब्रह्मण्डपुराणवचनमेव तिलके प्रमाणयन्ति ।

वामनपद्धतौ विशेषः—

ललाटे वंशपत्राभं क्षीर्घं विप्रस्य शस्यते ।
मीताकारं ततो न्यूनं क्षत्रियस्य प्रशस्यते ॥
ततो न्यूनं तु वैश्यस्य शूद्रस्याऽप्यर्घचन्द्रकम् ।
तिर्यक् तथाऽऽयतं पुण्ड्रं नित्यं कर्माङ्गमिष्यते ॥

तथा उशना —

अमावे तूदकेनाऽपि (२)पौण्ड्री द्वेषतमर्चयेत् ।

'गङ्गातीरसमुद्भूता' मित्युपक्रम्य—

मूर्ध्नि कण्ठे ललाटे च बाहुभ्यां हृदये तथा ।
नामौ पृष्ठे प्रदातव्यं पाश्र्वतश्च द्वयं ह्ययम् ॥

इति पठन्ति । सन्ध्योपक्रमे व्यास —

स्मृत्योद्धारं च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः ।
पुनराचम्य हृदयं नाभिं स्फन्वी च संस्पृशेत् ॥

यदि तस्मिन्काले मुक्तशिष्यः स्यात्तदा ऽनेन मन्त्रेण शिखां ब-
ध्वा(३)ऽऽचामेत् । न तु क्षमन्प्रकृत्यार्थं बद्धाऽपि शिष्या मौचनीयेति
अमः कार्यं इत्युपाध्यायाः पठन्ति च ।

(१) वा-इति च पुस्तके नास्ति । (१) 'पुण्ड्र' इति च० पुस्तके ।

(१) 'आचार्येत्' इत्यर्थ-गायत्र्या तु शिखां बध्वा- इत्यन्तो भगो नास्ति च पुस्तके ।

ब्रह्मपुराणे—

गायत्र्यान्तु शिखां वध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।
जुष्टिकाञ्च ततो वध्वा ततः कर्म समाचरेत् ॥

स्मृतिः—

शिखिवच्छिद्यया युक्तो ब्रह्मावर्तनवद्धया ।

शिखिवत् शिरोमध्ये, ब्रह्मावर्त्तो ब्रह्मग्रन्थिः, स च द्विगुणीकृत-
(१)योग्रोटी तस्य द्विः प्रदक्षिणीकृत्य पश्चाद्भागं संवेष्ट्य पाशान्तर्भा-
वे गर्भजादित्याहुः । एवञ्च सार्द्धभ्रमिद्वयं सम्पद्यते प्रवरार्द्धमितैव भ्र-
मिरिति साम्प्रदायिकाः ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

सव्ये पाणौ कुशान्कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
सव्यः सोपग्रहः कार्यो(२)दक्षिणः सपवित्रकः ॥

पवित्रम् ।

अनन्तर्गभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्र चित् ॥

इति कात्यायनेन लक्षितम् । अ(३)न्यत्र संन्यासपद्धतिलिखितं वा-
क्यं पठन्ति ।

सव्यापऽसव्यवलितं ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितम् ।

लङ्घयेत्प्रथमं पर्वं द्वितीयं न कदाचन ॥

पर्व=दक्षिणाऽनामिकायाः ।

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाऽऽचमनं चरेत् ।

मोहादाचमनं कृत्वा रुधिरप्राशनं भवेत् ॥

इति(४) तु वचनं प्रामाणिकनिबन्धुभिरनादरात् शिष्टाचारविरोधाच्च
हेयमेवेति । लघुहारीतः—

दर्भहीना च या सन्ध्या यञ्च दानं विनोदकम् ।

असंख्यातं च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

योगी—

ईशानाभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

आचान्तः पुनराचामेदतस्मीत्यभिमन्त्रितम् ॥

(१) द्विगुणीकृतमोटी-इति ख० पुस्तके । (२) कुर्यात्-इति ख. पुस्तके ।

(३) अप्र-इति ख. पुस्तके । (४) तु-इति क. पुस्तके नास्ति ।

आन्तरं शुष्यति ह्येवमन्नपानमलीकृतम् ।

शुचिः स्नानेन मार्जनादिना वा सम्पादितशरीरशुद्धिः ।

तथा च जाबालिः—

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशकौ तु कर्मिणाम् ।

आर्द्रेण घाससा वाऽपि देहिकं मार्जनं विदुः ॥

कर्मिणां कर्मचिकीर्षणाम् । योगी—

'कालदोषादसामर्थ्या'दित्यादि लिखितम् । शरीतोऽपि—'आपोहि-
ष्टेति च ब्राह्म'मित्याद्यन्वय चिस्तरः । 'आचान्तः पुनराचामे'दिते ।
सन्ध्योपक्रमे पूर्व कृताचमनः 'स्मृत'मित्याभिमन्त्र्य पुनराचामेदित्य-
र्थः । मन्त्रकरणक द्विराचमनमिति तु मिथः । 'त्रिराचत्यं तु सावित्री'-
मित्यादि योगिवचनं तु लिखितं व्याख्यातञ्च । योगी—

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।

या भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा तु देवी सरस्वती ॥

रक्ता भवति गायत्री सावित्री शुक्लवर्णिका ।

छण्णा सरसती श्रेया सन्ध्याश्रयमुदाहृतम् ॥

रूपकथनं ध्यानाद्यम् । छन्दोगपरिशिष्टे—

रक्षाऽन्ते धारिणाऽऽत्मानं परिक्षिप्य समन्ततः ।

अन्ते पूर्वोक्तमार्जनकर्मणः आत्मानं धारिणा परिक्षिप्य रक्षा का-
र्या । आचारात् 'आपो मामभिरक्षन्तु' इत्युच्चार्य 'ॐ भूर्भुव स्व'रिति म-
न्त्रो ऽत्र करणमिति वदेमानः । घृहस्पतिः—

घघ्वाऽऽसनं नियम्य स्वं स्मृत्या ऋष्यादिकं ततः ।

सन्निमीलितदृग्मौनी प्राणायामान् समभ्यसेत् ॥

आसनम् ।

पादमर्द्धासनं धापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।

इति वायुपुराणाद्युक्तम् ।

ऊर्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे ।

अङ्गुष्ठौ(१) च निधरीयाद्गस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्ततः ॥

पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गममम् ।

जानूर्वाोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ॥

ऋजुकायो विशेषयोगी स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ।

इत्यादि लक्षितम् । अत्र पद्मासने प्रथमं दक्षिणस्य तदुपरि वाम-
स्य चरणस्य न्यासः । तदुक्तम्—

वामोरूपरि दक्षिणञ्च चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढम् ।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये—
देतद्याधिविघातिकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते ॥

स्वस्तिके च प्रथमं वामस्य तदुपरि दक्षिणस्य न्यासः । तदुक्तं
पातञ्जलीकायां—‘सव्यं चरणं दक्षिणजङ्घोर्वोरन्तरे निक्षिपेत्, दक्षिणञ्च
वामजङ्घोर्वोरन्तरे तदेतत्स्वस्ति(१)क’मिति । अयन्तु विशेषः—कर्मकाले
ऊर्वोरूर्ध्वं व्यत्यासेन चरणद्वयन्यासमात्रं पद्मासनपदेन अभिप्रेतम् ।
अन्यथा हस्तव्यापृतत्वेनाऽग्रिमक्रियाविरोधात् इति प्राहुः । स्वं आत्मानं
मन इति यावत् । नियम्याऽसूनिति पाठे प्राणायामपदं मन्त्रपरम् । ऋ-
ष्यादिकं स्मृत्वाऽसूत्रियम्येति च योजनार्थात् । ऋष्यादिस्वरूपं योगी-

यथेन ऋषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तं ऋषेर्भावस्तदार्पकम् ॥

छादनाच्छन्द इत्युक्तं वाससी इव चाऽऽकृतेः ।

आत्मा संछादितो देवैर्मृत्योर्भोतिस्तु वै पुरा ॥

आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन छन्दांसि तानि वै ।

यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या तु देवता ॥

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ।

पुरा(२) कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च ।

अनेनेदन्तु कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

तथा—

आर्पं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्यात् याजनाऽध्यापनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाऽल्पं फलं भवेत् ॥

ब्राह्मणेन=विप्रेण, उपलक्षणमिदम् । एवं पञ्चविधं योगमिति वेद-
रूपब्राह्मणान्तर्भावेन पञ्चविधत्वं प्रकारान्तरमधिकफलार्थं वा । अत्र
ॐकारसप्तव्याहृतिशिरसां प्राणायामपूर्वमव्यवहितक्रमेण ऋष्या-

(१) पुरा इत्यारभ्य-विनियोगस्तथैव च-इत्यन्ते एव. पुस्तके नास्ति ।

विस्मरणं मिलितानामेष तेषां विनियोगात् । 'आपोहिष्ठा'दीनान्तु
 प्रत्येकं विनियुक्तानां तत्पूर्वं (१) प्रत्येकन्यायप्राप्तस्याऽव्यवधानस्य
 तथैवोपपत्तेः । 'ऋत'मिति प्रथमाऽऽचमने 'अन्तद्वरसी'त्याचमने
 'गायत्र्यसी'ति गायत्र्युपस्थाने ऋष्यादिस्मरणं नास्तीत्युपाध्याय-
 स्वरसः । अत्र अघमर्षणसूक्तादेश्च ऋष्यादिकं प्रसिद्धम् । अत्र ऋष्यादि-
 स्मरणे शब्दप्रयोगो न कार्यो मानाऽभावात्सम्यक्व्यवायापत्तेश्चेति
 मिथाः । योगी-

प्राणस्याऽऽचमनं कृत्वा आचामेत्प्रपतोपि सन् ।

प्राणायामप्रकारं वक्ष्यति मैत्रायणीयगृहपरिशिष्टे-

प्रातः 'सूर्यश्च मे'त्युक्त्वा सायं'मग्निश्चमे'ति च ।

'आपः पुनन्तु' मध्याह्ने कुर्यादाचमनन्तथा ॥

अस्य वचनस्य रामाद्यलिखितत्वेन प्रकृताचमनेषु तत्तन्मन्त्र-
 सम्यन्धे शिष्टाचार एव प्रमाणमित्युपाध्यायः ।

प्राणानायम्य सम्प्रोक्ष्य त्यूचेनाऽन्दैवत्तेन तु ।

विभागमाह व्यासः—

विष्णुः—'वोपोवो(?)ऽष्टां क्षिरेन्मूर्ध्नि अघौघस्य क्षयाय च ।

प्रकारमाह कात्यायन —

शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकमिन्दुभिः ।

यथा द्रुपदा ।

ॐकारो व्याहृतीः सप्त गायत्रीः शिरसां सह ।

'आपोहिष्ठे'त्युचस्तिष्ठो 'द्रुपदा'अघमर्षणम् ॥

'उदुह्वयं' 'तश्चित्रं' 'तत्तेजोऽसी'ति यथाक्रमम् ।

गायत्री उत्तरीयञ्च सन्ध्यामेभिः समापयेत् ॥

इति शातातपेन तथैव मन्त्रधिधानात् । 'द्रुपदं चे'त्यत्र 'सुक्तं चैव'-

मिति पाठेऽपि उक्त एव क्रमः ।

सर्वत्र मार्जनं कर्म अधिलङ्गानामुदाहृतम् ।

इत्युक्त्वा=द्रुपदा ऋष्यादिकमुक्त्वा ।

अपः पाण्योः समादाय त्रिः पठेद् द्रुपदायूचम् ।

तत्तोयं मूर्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

(१) त.सर्व—इति ल० पुस्तके ।

इति योगि(१)याज्ञवल्क्यीयपाठक्रमात् । ततोऽधमर्षणं तत्प्रयोगः (२)परिशिष्टे—

करेणोद्धृत्य सलिलं प्राणमासज्य तत्र च ।

जपे(३)दनायतासुर्वा त्रिः सकृद्वाऽधमर्षणम् ॥

अनायतासुर्वेति आयतासुरिति पक्षान्तरं दर्शितम् । शङ्खः—

उपस्पृशेत्ततः पश्चान्मन्त्रेणाऽनेन धर्मतः ।

‘अन्तश्चरसी’त्यादि एतच्चाऽऽचमनं मार्जनानन्तरं श्रुतमप्यधमर्षणानन्तरमनुष्ठेयम् । एतदनन्तरं शङ्खेनैव सूर्याञ्जलिविधानात् । छन्दोगपरिशिष्टे—

उत्थायाऽर्कं प्रतिरोहेत्रिकेणाऽञ्जलिमम्भसः ।

त्रिकेण—

प्रणवो ‘भूर्भुवः स्वश्च’ सावित्री च तृतीयका ।

इति प्रागुक्तेन सूर्यं प्रति जलाञ्जलिं क्षिपेदर्थात्सूर्यमुद्दिश्य त्यागोऽयम् । जलाञ्जलौ पुण्याण्यपि मिश्रणीयानि । ‘पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं क्षिप्त्वोर्ध्ववाहुः सूर्यमुदीक्षेत्’ उद्यन्नुद्यत्यं चित्रं तच्चक्षु’रिति ‘गायत्र्या च यथाशक्ति’इति कात्यायनात् । पुष्पजलाञ्जलिं स्वभौलितुल्यदेशमादाय प्रदक्षिणं प्रक्रम्य क्षिपेत् । ‘यत्प्रदक्षिणं प्रक्रामन्ति तेन पाप्मानमवधुन्वती’ति श्रुतेः । गायत्र्या चेति जपजाप्यसाधारणेन सन्धान्तर्गतमप्राप्त्यर्थम् । स च ‘उभे सन्ध्ये जपन् जाप्यमुपासीत यथाविधी’ति वचनेषु स्फुट एव । परि(४)श्रुतेस्तु सावित्रीजपः पृथगपीति मन्तव्यम् । अन्ये तु—‘जपेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनीम्’ इति ।

जपेदहरहः स्नात्वा सावित्रीं जपविद् द्विजः ।

इत्यादिभिर्वाोधितम्गायत्रीजपरूपकर्मान्तरमेवेह विधीयते, परन्तु प्रधानभूतस्वतन्त्रेण तर्पणेन स्नानाङ्गतर्पणस्येव स्वतन्त्रगायत्रीजपेनैव सूर्योपस्थानस्याऽपि प्रसङ्गत एव सिद्धेर्न तदर्थं पृथग्गायत्रीपाठ इति वदन्ति । सूर्योपस्थानकरणमन्त्राणां तु ऋष्यादिस्मरणमावश्यकम् ।

(१) योगि—इति क० पुस्तके नास्ति ।

(२) तत्प्रयोग—इत्यस्य स्थाने—तत्र योग. छन्दोऽधमर्षण—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(३) जपेत्—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(४) फलश्रुतेः—इति ख० पुस्तके ।

चित्रं देवेति च ऋच ऋषिः कौत्स उदाहृतः ।
त्रिष्टुप् छन्दो देवतञ्च सूर्योऽस्याः परिकीर्तितः ॥
अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोगस्तथैव च ।

इति व्यक्तेन सन्ध्याप्रकरणेऽभिधानस्य एकत्र निर्णीत इति न्यायेना-
ऽन्यत्राऽपि तत्सम्बन्धाऽभिप्रायकत्वात् । इदन्त्ववधेयं शिष्टाचारानु-
सारि ऋष्यादिकमिह प्रसिद्धमेव (१)सर्वानुक्रमण्यांतु 'उद्बुद्धयं खीरी
अनुष्टुप्प्रस्कण्वस्य उद्बुद्धयं प्रस्कण्वः खीरी गायत्री चिर कुत्स
आङ्गिरसखैष्टुमंतचक्षुः पुर उष्णिक् खीरी'त्युक्तम् । अत्राद्याजला-
दुप(२) क्रमणे मध्ययोर्दक्षिणहोमे चतुर्थ्यां भद्रावीरशान्तिकरणे वि-
नियोगः इति कार्तीयकरूपः । गायत्रीजपे योगी—

प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च अहानि हृदयादयः ।

त्रिरावत्यं ततः पश्चादाप्यं छन्दश्च देवतम् ॥

विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्तु(३) वै ।

अत्र ॐ हृदयाय नमः ॐ भूः शिरसे स्वाहा ॐ भुव शिखायै
षप्त् ॐ स्वः कवचाय हुं ॐ भूर्भुवः स्वः नेत्रप्रयाय(४)वीपद्ं ॐ
भूर्भुवः स्वः अस्त्राय फडिति केषलेन ॐकारेण तत्सहितया प्रथमया
व्याहृत्या तादृश्या द्वितीयया तादृशैव तृतीयया तादृशेनैव च
व्याहृतित्रयेण तादृशेनैव च व्याहृतिरूपेण षडङ्गन्यासमाचरन्ति ।
तत्र तु वासनाचिन्तनीया, परं त्वाहृशाचारस्य घट्टतरमहाजनसं-
मतत्वेन नाऽत्राऽधिकमभिनेवेशः क्रियत इति, गायत्रीरूपमाह
स एव—

श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना(५)शुभा ।

श्वेतेर्विलेपनैः पुष्पैरलङ्कुरैश्च भूषिता ॥

आदित्यमण्डलान्तस्था ब्रह्मलोकगताऽथवा ।

अशसूत्रघटा देवी पद्मासनगता शुभा ॥

- (१) अनुक्रमण्या—इति ८० पुस्तके ।
(२) जलदुगात्मकणे—इति ६० पुस्तके पाठ ।
(३) वै—इति ८० पुस्तके ।
(४) नेत्राभ्यां—इति ६० पुस्तके, नेत्रव्याभ्यां—इति ५९ पुस्तके पाठ ।
(५) तथा—इति ८० पुस्तके ।

आवाह्य यजुपाऽनेन 'तेजोऽसी'ति विधानतः ॥

ततो(१) वाह्यं जपित्वा तु नमस्कृत्य विसर्जयेत् ।

एवं चाऽविशेषे तत्तद्वचनबलात्सन्ध्यात्रयेऽपि गायत्री शुद्धैव ध्येया । केचित्तु 'प्रातर्ब्रह्माणी रक्ता, मध्याह्ने वैष्णवीः कृष्णा, सायं माहेश्वरी शुक्ला' इति त्रिरूपा गायत्री ध्येयेति वदन्ति । पठन्ति चैतन्मूलतया सुब्रह्म्यनाकरवाक्यानीति । अत्र चाऽऽवाहनादनन्तरं जपात्प्रागेव गायत्र्या उपस्थानं ब्राह्मणेन । तथा च शतपथश्रुतिः—'तस्या उपस्थानं गायत्र्यत्रस्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यसि न हि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शनाय पदाय परोरजसे सावदोमाप्राप'दिति । 'यं विष्पादस्मैकामो मासमर्द्धो(२)तिष्वानहैवास्यै स कामः समृद्धयते, यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्राप'दिति वा बौधायनः । उपतिष्ठेत वा एतां देवीं तुरीयेण पादेन । अथाऽभ्युदाहरान्त गायत्र्यस्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यसि(३)न हि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शनाय पदाय परो रजस इत्यथैनां जपति । 'अथापी'त्यादिना तुरीयपादस्य स्वरूपकथनम् । एवञ्च श्रुतावपि 'परो रजस'इत्यन्त एव मन्त्रः, अत्रे चाऽर्थवाद इत्युपाध्यायादयः । अन्ये तु 'मा प्राप'दित्यन्तो मन्त्रः श्रुताविति शब्देन तावद् दूरस्य व्यवच्छेदात् । बौधायनसूत्रन्तु राजाद्यलिखितत्वात्त्रिर्मूलमेव । समूलत्वेऽपि बौधायनतैत्तिरीयसूत्रकारत्वेन माध्यन्दिनीयैः शतपथोक्त एव मन्त्रो ग्राह्य इत्याहुः । यत्तु—

गायत्र्यस्यैकपद्याद्यैरुपस्थाय ततो जपेत् ।

उपस्थाय तुरीयेण तेनैव च विसर्जयेत् ॥

अष्टाक्षरपदन्तत्तु परो रजसे सावदोम् ।

इति मन्त्रप्रकाशानुसारात् सावदोमित्यन्त एवायं मन्त्र इति, तन्न शतपथविरोधात् ।

अजपां नाम गायत्री जीवो जपति सर्वदा ।

हंस इत्येव तन्मन्त्रं स च पादश्चतुर्थकः ॥

(१) तत्र—इति ख० पुस्तके ।

(२) माममथ इति वा नहैवास्यै—इति ख० पुस्तके ।

(३) चतुष्पद्यपदसि—इति ख० पुस्तके ।

इति काशीसण्डविरोधाद्येत्यपि काश्चित् । अत्रा 'ऽद्योपतिष्ठे' दित्यादि पूर्व-
लिखितयोगिप्रचनमवलम्ब्य 'आगच्छे'त्यादि 'स्मृते'त्यन्तं गायत्री-
जपात्पूर्वं केचित्पठन्ति । अप्यमाह योगी-

ॐङ्कारः पूर्वमुचार्यो भूर्भुवः स्वस्ततः परम् ।

गायत्री प्रणवध्याऽन्ते जप्ये ह्येवमुदाहृता ॥

यम (१) —

सहस्रपरमां देवीं शतमभ्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनीम् ॥

बीषायन - 'शतकृत्योऽपरिमितकृत्यो धा दशावराम्' । अपरिमितः
कृत्य = दशोपरि शतादवांगनिशतसङ्ख्यामित्यर्थः । गोभिल —

कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत् ।

गायत्र्यग्निमुखी देवी तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥

शृहस्पति —

मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतन्ततः ।

उपस्थानं ततः पश्चात्सावित्रीजप उच्यते ॥

मार्जनं मन्त्रस्नानाद् (२) यतस्ततः = जले स्थले वा । एवं प्राणायामो-
पस्थानयोः सन्ध्यान्तर्गतयोश्चमयत्र विधानादुपस्थानपर्यन्ता स-
न्ध्याजलेऽप्यस्य मते । गायत्रीजपस्तु स्थल एवोक्तः । कात्यायनेन तु
तीर्थसन्ध्यावन्दनमुक्तम् । नारसिंहेऽपि 'स्नानोत्तरं तर्पणात्प्राणभि-
हितम् ।

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

प्राणायामांस्तु कुर्यात् यथाशास्त्रमतन्द्रितः ॥

जपेद्दहरहः म्नात्वा सावित्रीं जपविद्विजः ।

अथ पुष्पाञ्जलिं क्षिप्या भानवे चोर्ध्वं ग्राहकः ॥

तत्कृत्य च जपेन्मन्त्रं चित्तं 'तद्यक्षु' रित्यपि ।

प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्तृत्य ततः प्रभुम् ॥

अत्र दर्भेष्विति ध्रुवणात्स्थल-पथ सन्ध्याकरणमायाति । जपान-
न्तरमुपस्थानं प्रकारान्तरं बीषायनेऽपि दर्शनात् । हरित -

(१) यम — इति क० पुस्तके नास्ति ।

(२) मन्त्रस्नानात् — इति क० पुस्तके ।

‘सावित्रीं जपन् पापेभ्यो मुच्यते शतं जप्त्वा मानसात् पूतो भवति सहस्रं जप्त्वा वाक्कृतात् पूतो भवति’ । यमः—

न तथा वेदजप्येन पापं निर्दहति द्विजः ।

यथा जपेन सावित्र्याः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

जपविधौ शङ्कः—कुशवृस्यामासीनः कुशान्तरायां वा कुशपवि-
प्रपाणिरुद्धमुखः सूर्याऽभिमुखो वाऽक्षमालामादाय देवतां ध्या-
यन् जपं कुर्यात् । सुवर्णमणिमुक्तास्फटिकपद्माक्षेन्द्राल(१)रुद्राक्षपुत्रं-
जीवकानामन्यतममालां कुर्यात् । कुशग्रन्थियुतां वा हस्तोपयामैर्वा
गणयेत् ।

वृसीं लब्ध्वासनं हस्तोपयामोङ्गुलिनामनम् ? ।

योगी—

तिष्ठंश्चेद्दीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ।

अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्याद्दक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥

प्राक्कूलेषु कुशेष्वेव आसीनश्चाऽऽसने शुभे ।

नात्युच्छ्रितो नातिनीचो दर्भपाणिः सुसंयतः ॥

स्फटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीवप्रवालकैः ।

अक्षमाला हि कतेव्या उत्तमा ह्युत्तरोत्तरा ॥

प्राक्कूलेषु प्राग्ग्रेषु । नारसिंहे—

त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत ।

वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः ॥

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयः स्यादुत्तरोत्तरः ।

यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ॥

मन्त्रमुच्चारयेद्यत्कं जपयज्ञः स वाचिकः ।

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीपदोष्टौ प्रचालयन् ॥

किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।

ध्येया यदक्षरश्रेण्यो वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ॥

शब्दार्थचिन्तानाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ।

एवञ्च त्रिविधस्याऽपि जपस्य विधानात् ।

नोच्चैर्जपं बुधः कुर्यात्सावित्र्याश्च विशेषतः ।

इति शङ्खचनमल्पफलाऽभिप्रायम् ।

ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रान् जिह्वोष्ठी न विचालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरो प्रीषां दन्ताग्नेव प्रकाशयेत् ॥

इति योगिवचनं मानसविषयम् ।

योगी—

नचर्कमन्नं च हसन्नं पाश्वंमथलोकयेत् ।
न प्राशितो ? न जल्पेद्य न प्रावृताशिरास्थया ॥
न पदा पदमाकम्प्यं न चैव हि तथा करौ ।
न वा समाहितमना न वसन् ध्यावयन् जपेत् ॥
न क्लिन्नवासाः स्थलगो जपादीनाचरेद्बुधः ।
प्रतादृते नार्द्रवासा नैकवासा समाचरेत् ॥
न जौणेन मल्लिनेन परिक्लिष्टेन वा जपेत् ।
यक्षराक्षसभूतानि सिद्धाविद्याधरा (१)गणाः ॥
हरन्ति प्रसभं यस्मात्तस्माद्भुतं समाचरेत् ।
जपकाले न भाषेत प्रतहोमादिके तथा ॥
एतेऽप्येवावसक्तं च यद्यागच्छंद्द्विजोत्तमः ।

स्थिति—

नैकधस्त्रः प्रवर्त्तत द्विजवाचनिके जपे ।
अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्त्तयेत् ॥
तुष्णीमासीति च जपंध्याण्डालपतितादिकान् ।
दृष्ट्वा तद्धार्युपस्पृश्याऽऽमाप्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥

'अवसक्तं प्रवृत्तं योगादिकीर्त्तनञ्च दन्तसन्धाने सत्येव दन्तैर्दन्तान् सन्ध्यायाऽन्तर्मुख एव यावद्दर्शयामिभाषेते'ति तेनैवाऽभिधानात् । तदपि(२)'संस्कृतेनैव न म्लेच्छित्तवै नापपितवै'इति श्रुतेः ।

तथा—

यदि वा यमलोपः स्याज्जपादिषु कथञ्चन ।
व्याहरेद्द्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

(१) युक्ता—इति स० पुस्तके ।

(२) यदपि—इति स० पुस्तके ।

वौधायनः—

कापायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।
न तद्देवगमं भवति हव्यकव्येष्वथो हविः ॥

व्यासः—

आर्द्रवासाश्च यः कुर्याज्जपं होमं प्रतिग्रहम् ।
सर्वं तद्राक्षसं विद्याद्वहिर्जानु च यत्कृतम् ॥

वासिष्ठः—

जपहोमोपवासेषु धौतवस्त्रधरो भवेत् ।
अहङ्कृतः शुचिर्मौनी श्राद्धादौ विजितेन्द्रियः ॥

लघुहारीतः—

जपहोमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।
अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥
अत्र सुवर्णधारणं दक्षिणनामिकायाम् ।
अनामिकायां तद्धार्यं दक्षिणस्य करस्य च ।
इति हेमप्रकरणीयदेवीपुराणात्तत्सन्दंशाद्रजतकुशधारणमपि तत्रैव
'तर्जन्यां रजतं धार्य'मिति त्वमूलम् ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥
क्रियां यः कुरुते भोहादनाचम्येह मानवः ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥
इत्यादीनि ।

विधिहीनं भावद्रुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।
उद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य ह्यकृतात्मनः ॥

तथा—

प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रव्यवेताऽध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
इत्यन्तानि वचनानि उपाध्यायादिभिर्जपप्रकरणे लिखितानि च । प्र
व्याहृतित्रयसहितगायत्रीमधिकृत्य—

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्राणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः (१) स्वमूर्तिमान् ॥

प्रसन्नचारिप्रकरणम् ।] वीरभिन्नोदयमिताक्षरासहिता ।

६६

तथा—

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो प्रह्लादा गुरुतल्पगः ।

सुरापञ्च विशुद्धयन्ति लक्ष्मज्जापात्र संशयः ॥

इत्यादीनि तत्तत्फलाधेत्यादिति गायत्रीजपानन्तरं (१)कार्यम् ।

कल्याण.— 'विप्रा'डित्यनुवाकपुरुषसूक्ताशिवसङ्कल्गमण्डलब्राह्मणेरि-
त्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य । अथञ्च जपः काम्यः ।

सन्ध्याप्रथयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।

मध्याह्न उदये वाऽपि 'विप्रांदा'दीच्छया जपेत् ॥

इति परिशिष्टम् । उदयेऽपतिशभिधानादुदयमात्रानन्तरमपि । म-

ध्याह्नसन्ध्यावन्दनमिति पारिजातः । नमस्कृत्य सूर्ये, उपस्थानकर्मत्वेन
तस्यैवोपास्थितत्वात् । 'नमस्कृत्य ततः प्रभु'मिति नारसिंहश्चेति । मि-
थ्रास्तु गायत्री नमस्कृत्येति कल्याणसुप्रार्थ इति व्याख्यातवन्तः ।
तेषामयमाशयः—गायत्रीमधिकृत्य ।

तत्राऽऽवाह्य जपित्वा तु नमस्कृत्य विसर्जयेत् ।

इत्यावाहनादिपूर्वाऽऽप्रक्रियासु गायत्र्या एव कर्मत्वेनाऽन्वयात्त-
न्मध्यपठितायां नमस्कृत्यायामपि स एव युक्तिमानिति । 'नमस्कृत्य
ततः प्रभु'मित्यत्रापि प्रभुशब्देन गायत्र्येवाऽभिमता, 'गायत्र्यभि-
मुष्ठी'त्यादौ देवीत्यादिना कीर्तनादिति । आदित्यगायत्र्योर्द्वयोरपि
नमस्कार इति तु श्रद्धाः । विसर्जने तु यद्यप्युपाहार्यमन्त्रो न
लिपितः । किन्तु पुनस्तृष्णीमिति सिद्धयदुक्तम् । चण्डेश्वरेण तु—

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्यतवासिनि ।

ब्राह्मणैः समनुज्ञाते(२) गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इति विलिख्य छन्दोगानामेव मन्त्र इत्युक्तम्, तथापि सर्वेप्रांष्टो-
ऽपिरोधात्, गारुडलैत्रादिपुराणविहितत्वाच्च । अत एव आचारविन्तामणौ
शौरिणाचारपह्लवेदेववंशेन(?) साधारण्येनैव सिद्धवदयं मन्त्रो
लिखित इत्याशुनिश्चयमानाः ।

इत्येव चाऽपिशब्दान्यां परमर्षिकटाक्षितः ।

संक्षेपात् दर्शितः प्रश्ने सन्ध्यावन्दनिकः क्रमः ॥ २२ ॥

(१) कार्यम्—इति च पुस्तके नास्ति ।

(२) समनुज्ञाता—इति च पुस्तके पाठ । 'उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्यतवर्षेनि ।

चण्डेश्वरेणऽभ्युवाता गच्छ देवि यथासुखम्' इति प्रकृतः पाठ ।

(मिता०) स्नानमिति । प्रातःस्नानं यथाशास्त्रम् । अष्टैवैतन्त्रै-
रापांश्चिष्टंन्येवमादिभिर्मात्रेणम् । प्राणसंयमः प्राणायामो बह्व्यमाप-
लक्षणः । नतः सूर्यस्योपस्थानं सौरमन्त्रेण । गायत्र्यास्तत्सवितुर्व-
रेण्यमित्या (१)द्यायाः प्रतिदिवसं जपः(२) । कार्यदायो यथालिङ्गं
प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ २२ ॥

(वी० मि०) प्राणायामो द्विविधः, सवीजोऽवीजश्च । तथा च
विष्णुपुराणम्—

प्राणाख्यमनिलं वक्ष्यमभ्यासान्कुरुते तु यः ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥

सवीजः=सगर्भः, मन्त्राद्यालम्बन इति यावत् । तदुक्तमभियुक्तः—

जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भं तं विदुर्बुधाः ।

तदपतं विगर्भश्च प्राणायामं परं विदुः ॥

सोऽपि प्रत्येकं त्रिधा । तथा चोक्तं गर्गण्डेयपुराणे—

लघुमध्यांशरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधा मतः ।

तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदुत्कर्षं । शृणुष्व मे ॥

लघुर्ह्रींशरीयाश्च त्रिगुणाः स तु मध्यमः ।

त्रिगुणाभिरस्तु माध्यामिकत्वात् उदाहृतः ॥

त्रिसंख्याभेदेण मात्रा ताळा लक्ष्यक्षरं तथा ।

अत्रु भक्त्यर्थीकार्या 'पट्त्रिंशन्माध्यामिः प्रथम पञ्चातो मन्दः स
पञ्च त्रिगुणाकृतो द्वितीयो मध्यमः स एव त्रिगुणाकृतस्तृतीयस्तीव्र
इति वाचस्पतिगिर्भरुक्तम्, तन्मुख्यं पक्षान्तरमिति । तत्र प्रकृते प्राणा-
यामः कीदृशित्याकाङ्क्षां पूरयन्नेव सन्ध्यान्तर्गते प्राणायामे जपविशे-
परूपमङ्गं वि(३)धत्ते—

ॐ गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्दद्याहृतिपूर्विकाम् ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३ ॥

अत्राऽयंशब्दः स इति समानार्थः । 'पवनाग्निसमागमो ह्ययं स-
हितं ब्रह्म यदख्यतेजसा [रघु० ८।४] इत्यादाविव । तस्य च यत्पदसापे-

(१) मित्यादेः ल ।

(२) जगः कार्यः ल ।

(३) मियते-इति ल, पुस्तके ।

ज्ञात्वात्सप्तम्यन्तं तदिदं ध्यायित्वा, तेन 'शिरसे'त्यादिविशेषणादिशि-
ष्टां गायत्रीं यत्र जपेत्स(१) प्राणसंयमः क्रियेत्यर्थः । क्रियेरन्नित्य-
ध्याहृतस्य विभक्तिविपरिणामेनाऽनुवृत्तेः । बहवस्तु-प्राणसंयमस्यरू-
पमाह गायत्रीमित्यवतारयन्ति । तच्चिन्त्यम्, प्राणसंयमशब्दार्थ-
स्याऽनभिधानात् । (२) न च तादृशेषु एव तदर्थं (३) उच्छृङ्खलस्याऽपि
तस्य प्राणसंयमत्वापत्तेः । न चाऽऽयतप्राण इति कर्त्रध्याहाराद्यैष
दोषः । अत एव ब्रह्मबृहस्पतिवसिष्ठाऽत्रिर पैठीनसिर्गभायना —

सव्याहृति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिजपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

इति । छन्दोगादिशिष्टे कात्यायन —

भूराद्यास्तिस्र एषैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः (४) ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्रीं च शिरस्तया ॥

'आपो ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्व' इति शिरः । प्रतिप्रतीकं
प्रणवसुच्चारयेदन्ते च शिरसः ।

एता एतां सहाऽनेन तथैभिर्दशभिः सह ।

त्रिजपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

इति । आयतप्राण इति विशिशिपुरिति वक्त(५)व्यम् । अध्याहार-
गौरवात् । न च पक्षान्तरेऽपि कर्त्रपेक्षा । (६) पूरणाय तदाश्रयणमावश्य-
कम्, अव्यहितपूर्ववचनेऽवश्याऽध्याहार्यस्याऽऽवृत्त्यैवोपपत्तेः । अ-
ध्याहारापेक्षया तस्य लघुत्वात् । आयतासुत्यापेक्षया लघुधर्मान्तर-
मेव पुरस्कृत्य तस्यौचित्याच्च । न चाऽन्यपक्षे क्रियानुवृत्तिगौरवं
सर्वे हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत इति, तदावृत्त्यादिः सर्वैरेवा-
ऽङ्गीकरणीयत्वात् । अन्यथा कर्त्रा(७)वृत्त्यादिरपि नाऽभ्युपे(८)या,
युक्तिसाम्यात्(९) । किञ्च तत्पक्षे, (१०) 'पिकः कोकिल इत्यापि' इति पि-

(१) एतददि-तच्चिन्त्यम्-इत्यन्तो भग व. पुस्तके नास्ति ।

(२) न च-इति व. पुस्तके नास्ति । (३) शब्दार्थ-इति व. पुस्तके पाठः ।

(४) 'महाव्याहृतयोऽव्यया' -इति व. पुस्तके पाठः ।

(५) वक्तव्यम्-इति व. पुस्तके नास्ति । (६) कर्त्रपेक्षा-इति व. पुस्तके पाठः ।

(७) सर्वैरेवा-इति व. पुस्तके । (८) नाभ्युपेक्षया-इति व. पु. पाठः ।

(९) युक्तिसाम्यात्-इति व. पु. पाठः ।

(१०) तदाद्ये इति व. पु. पाठः ।

कशब्दस्येवाऽत्र प्राणसंयमशब्दस्य स्वार्थत्वरूपेण स्वार्थलक्षणाप-
त्तिः । अन्यथा पौनरुक्त्यवज्रलेपादिति सचेतसा भाव्यम् । भवतु
वोक्तजप एवाऽयंशब्दार्थः । तस्य संयमपदार्थाभिदान्वयः 'संयम्यते-
ऽनेने'ति करणव्युत्पत्तेः । द्वादशमात्राभिरिति मात्राणामिव जप-
स्याऽपि अवच्छेदादिप्रयोजकतया प्राणायामकरणत्वसम्भवात् ।
'यजमानः प्रस्तरः' इत्यत्र यजमानशब्दस्येव संयमशब्दस्य गुण-
वृत्त्याश्रयणाद्वा । तत्प्रयोजनं प्राणसंयमस्वरूपमिव तदङ्गयुक्तजपो-
ऽप्यत्यावश्यक इति न, तदभावे प्राणायामविधिनिर्वाह इति प्रति-
पत्तिरेवेत्यवान्तरकथनात् । जपप्राणायामस्वरूपमिति त्वश्रद्धेय-
मेव । तथा हि प्राणसंयमशब्दे प्राणायाम एवात्रोच्यतेऽन्याभिः(१)
धानस्य विचारासत्त्वात् । 'त्रिरायम्याऽसू'निति कात्यायनस्मृत्याद्येक-
त्वात् 'प्राणानायम्ये'त्यत्रेऽभिधानाच्च । न वोऽक्तगायत्रीजपः प्राणायाम-
शब्दार्थः, व्युत्पत्तिविरहात् । न चायम्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तिर्व-
हुवीर्हिर्वा गौरवात् । कदाचित्तदाश्रयणस्याऽन्यथाऽनुपपत्तिमूलक-
त्वात् । न च रूढ्याश्रयणं योगेनैवोपपत्तेः प्राणपदसमभिव्याहृतेषु नि-
यमसंयमाऽऽयामशब्देषु निसमङ्गानुपसर्गाणामर्थविशेषणैवाऽनतिप्र-
सङ्गात् । रूढरपि योगसमानाऽधिकरणाया एव युक्तत्वाच्च । 'योग-
रूढि'न्यायात् पङ्कजपदतुल्ययुक्तिकत्वात् मण्डपपद इव योगरूढत्वे
मानाभावात्, प्राणायामशब्दार्थव्युत्पादनपराभियुक्तानुशासनविरो-
धाच्च । तथा भगवान् पतञ्जलिः—तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गति-
विच्छेदः प्राणायामः । अत्र वेदव्यासभाष्यम्—सत्यासने वाहस्य वा-
योराचमनं श्वासः, कौष्ठ्यस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः, तयोर्गति-
विच्छेदः उभयाभावप्राणायाम इति । इहाऽऽचमनं निःसारणमिति
भाववाचिभ्यां भवितैव विवक्षितः, कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाश-
त इति न्यायात् । 'विसकिसलयच्छेदपोथेयवन्तः' [मेघ० १।११] इत्या-
दिप्रयोगप्राचुर्यात् । तेनाऽऽचम्यमानो वायुः श्वासः, निस्सार्थमाणः
कौष्ठ्यो वायुः प्रश्वास इति लभ्यते । अत एवोक्तं तयोर्गतिविच्छेद
इति भावप्राधान्येऽन्वयोपपत्तेः । टीकाकृतोऽप्याहुः—'रेचकपूरककुम्भके-
ष्वस्ति गतिविच्छेद' इति । प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति । तत्र पूर-

(१) इतः प्रमृति-प्राणानायम्येत्यत्रे-इत्यन्तो ग्रन्थः अ. पुस्तके नास्ति ।

के घहिरवच्छेदेन श्वा(१) संस्थाऽपि गतिविच्छेदः, प्रश्वासस्याऽपि गत्यभावः, श्वासगत्यभावस्तु श्वासाऽभावादेव । कुम्भके तु श्वास-प्रश्वासयोर्द्वयो(२) रप्यभावात् स्पष्टमेवोभयोर्गतिविच्छेद इति ता-त्पर्यम् । मार्कण्डेयपुराणमपि—

प्राणाऽपानविरोधश्च प्राणायाम उदाहृतः ।

इति । तथा—

प्राणानामुपसंरोधात्प्राणायाम उदाहृतः ॥

इति । एतेनाऽऽयतप्राण इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । प्राणनिरोधाव-च्छिन्नः प्रकृतगायत्रीजपः, तदवच्छिन्नः प्राणनिरोधः, तुल्यप्राधान्यादु-भौ मिलितेऽप्रा प्राणायाम इति निरस्तं तद्व्युत्पादनप्रवृत्तशास्त्रीय-निरपेक्षानुशासनविरोधात् । अर्वाजप्रणवादिमात्रर्वाजप्राणा(३) याम-योरसङ्ग्रहदोषस्य दुष्परिहरत्वाच्च । तस्मान्त्सामान्यशास्त्रोत्पादित-स्वरूप एव । प्राणायामे सन्ध्यान्तर्गते योगिनिहितायाम्—

नीलोत्पलदलदयामं नाभिदेशे प्रतिष्ठितम् ।

चतुर्भुजं महात्मानं पूरकैर्णव चिन्तयेत् ॥

कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेच्च कमलासनम् ।

ब्रह्माणं रक्तसर्वाङ्गं चतुर्यकत्तं पितामहम् ॥

रेचकेनेश्वरं ध्यायेत्तुलाटस्थं महेश्वरम् ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशं निर्मलं पापनाशनम् ॥

इति ध्यानविशेषरूपमिव प्रकृते जपविशेषरूपमहमुपदिश्यत इत्ये-व ज्यायः ।

अत्र—

ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुकमात् ।

इति पश्चान्तरम् । एवं च (४)सर्वाङ्गः स्वकालावच्छेदाय द्वादशमात्रादि-परिकलनशून्यश्च सन्ध्याप्राणायामः पर्यवस्यति, तत्कालस्य मन्त्रजपे-नैवाऽवच्छेदात् । श्रित्वादिक्थनस्य योगेप्राणायाममात्रपरत्वात् । ए-तेन स्मृत्यन्तराण्यपि ध्याल्यातानि । उक्तानुसारणैव तदर्थस्य नेयत्वा-

(१) श्वासऽपि गतिविच्छेद इति च पुस्तके न स्ति ।

(२) इत्ये—इति च पुस्तके न स्ति ।

(३) प्राणायामनिरस्तयो—इति च पुस्तके पाठः । (४) च—इति च पुस्तके न स्ति ।

दन्यथाऽनुपपत्तेः । प्राणायामसामान्यलक्षणन्तु 'गायत्री'मित्यादि याज्ञ-
 ल्योक्तमिति । छन्दोगाह्निकलिखनन्त्वेवं व्याख्येयम् । ननु भवतु प्रत्ये-
 कमेव पूरकादीनां प्राणायामत्वं, तथापि कुम्भक एव मन्त्रपाठः ।
 याज्ञवल्क्येन संयमशब्देन तस्योवोक्तेः सम्यक् यम इति व्युत्पत्तेः । अत
 एव संयम इत्येकवचनमपि सङ्गच्छत इत्यत आह—'प्राणायामसामा-
 न्ये'ति । तुशब्दो भिन्नक्रम इति याज्ञवल्क्योक्तन्तु प्राणायामानां त्रयाणां
 सामान्यं लक्षणं धर्म इत्यर्थः । प्राणायामशब्देन प्राणायामसामान्य-
 स्यैवाऽभिधानादिति भावः । सोऽयं जपः प्राणायामसंज्ञक इति प्रामा-
 णिकलिखनमपि यथाकथञ्चिद्व्याख्येयमिति संक्षेपः । गायत्रीमिति
 'तत्सवितु'रित्यादिचतुर्विंशत्यक्षरां सावित्रीसृचमित्यर्थः । तस्या
 एव तैत्तिरीयकारण्यके प्राणायाममन्त्रत्वेनाऽऽज्ञातात् ।

सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिपाञ्च या ।

विश्वामित्र ऋषिः, छन्दो गायत्री, सा विशिष्यते ॥

विनियोग उपनयने (१)प्राणायामे तथैव च ।

इति योगिना प्रणायामे विनियोगकथनाच्च । शिरसा 'आपोज्योति'-
 रित्यादिना 'स्वरि'त्यन्तेन छन्दोगपरिशिष्टप्रदर्शितेन यजुषा । सार्द्धं=सह,
 (२)साहित्यं च तेन गायत्र्याः पश्चात्पाठितेन तावतैवाऽप्राधान्येन सहा-
 ऽर्थयोगविहिततृतीयोपपत्तेः । लिखितशब्दादिस्मृतौ प्रकृत(३)वचनेऽपि
 पाठिकक्रमस्याकोपाच्च । च्याहृतयो=भूराद्याः सप्त छन्दोगपरिशिष्टोक्ताः ।
 प्रतीत्यनन्तरं प्रतीकमित्यध्याहार्यं 'प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च
 शिरस' इत्यन्यत्र श्रवणात् । 'संयुक्ता'मित्युपसंगेणाऽन्तेऽपि प्रणव-
 सम्बन्धमभिप्रैति । त्रिः=वारत्रयं जपेदित्यन्वयः । तेन ॐ भूः, ॐ
 भुवः, ॐ स्वः, ॐ महः, ॐ जनः, ॐ तपः, ॐ सत्यं, ॐ तत्सवि-
 तुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्, 'ॐ आपो
 ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरो'मिति जप्यं पर्यवस्यति ।

पता पतां सहाऽनेन तथैभिर्दशभिः सह ।

इति छन्दोगपरिशिष्टैकमूलकत्वात् । जपस्तु प्राणायामे मानस एव ।
 अन्यथाऽभिमतप्राणनियमनासम्भवात् । अन्ये तु—

(१) प्राणायामे-इत्यारभ्य योगिना-इत्यन्तं ष० पुस्तके नास्ति ।

(२) सारूपं-इति ष० पुस्तके पाठः ।

(३) प्रकृत इति ष० पुस्तके नास्ति ।

प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतीः सप्त नित्यशः । -

सावित्रीं शिरसा सार्द्धं मनसा त्रिः पठेद्विजः ॥

इति संवत्सवचनमेवाऽत्र प्रमाणयन्ति । अत्र केचित्=पूरककुम्भकरेचकैर्मिलित्वैकं प्राणायाममिच्छन्ति । तत्राऽपि पक्षत्रयम् । एके-प्रत्येकमेकधा मन्त्रपाठ पूरकादिषु मन्यन्ते । अन्ये-त्रिधा । अरे-पूरकरेचकयोर्मन्त्रपाठं न मन्यन्ते, कुम्भकमात्रे मन्त्रपाठमिच्छन्ति तत्सर्वमयुक्तम् । तथा हि ।

पूरककुम्भकरेचकैः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो घ्मातः पूरक उच्यते ॥

कुम्भको निश्चलश्वासो र्च्यमानस्तु रेचकः ।

इत्युपक्रम्य योगी—

एवं त्रिविधमुद्दिष्टं प्राणायामस्य लक्षणम् ॥

इत्युपसङ्गहार । विधाशब्दो ह्यध्वान्तरभेदवाची, अत सामान्यस्य प्राणायामस्येते त्रयः प्रभेदा इति प्रत्येकमेव पूरकादीनां प्राणायामत्वम् । स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम् 'त्रिविधः प्राणायामः-पूरकं, कुम्भकं, रेचकमिति । किञ्च 'स त्विति पूर्णिकया 'बाह्याभ्यन्तरस्तम्मवृत्तिर्दशकालसंख्याभिः परि(१)दृष्टो दीर्घसूक्ष्म' इति पतञ्जलसूत्रमवतार्य यत्र प्रश्नासपूर्वको गत्यभाव स बाह्यः, यत्र द्वासपूर्वको गत्यभावः (२)स बाध्यन्तरः, तृतीयः स्तम्मवृत्तिः यत्रोभयाभावः सवृत्प्रयत्नात्प्रमथती'ति भाष्ये तर्किकायां च प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति । 'स त्विति' इत्युपक्रमे 'एवं त्रयो विशेषा लक्षिता' इत्युपसंहारे च पूरकादीनां प्रत्येकमेव प्राणायामत्वमिति स्पष्टमुक्तमिति । अतः पूरकादिषु प्रत्येकं त्रिधा मन्त्रपाठः, एतावतैव च प्राणायामत्रयसिद्धिः ।

आदानं रोधमुत्सङ्गो धायोत्त्रिखलिः समभ्यसेत् ।

इति व्यासोक्तं पूरकादीनां प्रत्येकं त्रित्वं त्रिरावृत्तमन्त्रावच्छेदेन धानानाप्रयोगापेक्षया वा । यद्वा पश्चान्तरभेदेदम् ।

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नयथा परे ।

(१) परेदृष्टो—इति क० पुस्तके ।

(२) स इत्यादि यत्रोभयाभाव—इत्यन्ते भगवत् पुस्तके न स्त ।

इति योगिनाऽप्याभिधानात् । परन्तु पूरकादीनां प्रत्येकमावृत्तिपक्षे एकैकमेकैकधा कृत्वा पुनस्तथैव कृत्वा पुनस्तथैव कुर्यादिति क्रमः । तत्र प्रथमं वामनासापुटेन पूरकं, अनन्तरं कुम्भकं, ततो दक्षिणनासापुटेन रेचकं, ततो दक्षिणनासापुटेन पूरकं, अनन्तरं कुम्भकं, (१) ततो वामनासापुटेन रेचकं, ततो दक्षिणनासापुटेन पूरकं, अनन्तरं कुम्भकं, ततो दक्षिणनासापुटेन रेचकमिति प्रकारः । तथा च छन्दोगाह्निकेऽप्युपाध्यायः—वामनासापुटेन शनैर्वायुमा कृष्य सर्वनाडीः पूरयन् नाभौ यथोक्तं विष्णुं ध्यायन् यथोक्तं जपं कुर्यादिति पूरकाख्यः प्राणायामः, ततो हृद्दे ब्रह्माणं ध्यायन् निश्चलश्वासो जपेदिति कुम्भकाख्यः, ततो दक्षिणनासापुटेन शनैर्वायुं रेचयन् ललाटे शिवं ध्यायन् जपेदिति रेचकाख्य इति । अभियुक्ताश्च—

ईडया कर्षयेद्वायुं वाह्यं षोडशमात्रया ।

धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥

सुपुञ्जा मध्यमं सम्यग्द्वात्रिंशन्मानतः शनैः ।

नाड्या पिङ्गलया चै(२)नं रेचयेद्योगवित्तमः ॥

येनैव सन्त्यजेत्तेन पूरयेद् धारयेत्ततः ।

रेच(३)येच्च ततोऽन्येन शनैरेवं पुनः पुनः ॥

तथा—

भूयो भूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ।

प्राणायाममिमं(४) प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः ॥

इति । अत्र च प्राणायामगायत्रीजपे सर्वे जपधर्मा ग्राह्याः सामान्यशास्त्राऽनुरोधादित्यास्तां विस्तरः ॥ २३ ॥

(मिता०) प्राणायामविचारः—

गायत्रीमिति । गायत्रीं पूर्वोक्तामापोज्योतिरित्यादिना शिरसा संयुक्तां उक्तव्याहृतिपूर्विकां प्रतिव्याहृति प्रणवेन संयुक्तां ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वरिति त्रीन्वारान्मुखनासिकासञ्चारिवायुं निरुन्धन् मनसा जपेदित्ययं सर्वत्र प्राणायामः ॥ २३ ॥

(१) ततो—इत्यारभ्य कुम्भकं,—इत्यन्तं ख० पुस्तकेऽधिकम् ।

(२) चैवं—इति ख० पुस्तके ।

(३) रेचयेष—इत्यारभ्य समाचरेत्—इत्यन्तं ख० पुस्तके नास्ति ।

(४) इमं—इत्यस्य स्थले इति—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(वी० मि०) प्राणायामानन्तरं मार्जनकर्तव्यतायाः श्लोकार्धेन प्रदर्शनपूर्वकं सायंप्रातःसन्ध्ययोरेकेन श्लोकेन विशेषमाह—

प्राणानायम्य सम्प्रोक्ष्य तृचेनाऽऽदेवतेन तु ॥ ✓

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥ २४ ॥

सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदामूर्यदर्शनात् ॥

प्राणानायम्येति यथाविधि प्राणायामं विधायेत्यर्थः । सम्प्रोक्ष्य=मार्जनं कृत्वा, तृचेन=ऋश्येण, अऽदेवतेन=जलदेवताकेन आपोहिष्ठेत्यादिना, सावित्रीम्=उक्ताम्, प्रत्यक्=पश्चिमाभिमुखं, जपन् सन्ध्यां=सायंसन्ध्यां अभिव्याप्य, कालाऽध्वनोरत्यन्तसयोगे [पा० सू० २ । ३ । ५] द्वितीया । तदेव स्फुटयति—आतारकोदयात्=सम्यक् नक्षत्रदर्शनपर्यन्तम् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षयिभाषनात् ।

इति मनुवचनात् । मर्यादामाद् । आसीत=उपविशेत् । तेन सायंसन्ध्यायामुपविश्य नक्षत्रदर्शनावाधि सावित्रीं जपेदिति विशेषो दर्शितः । अत्र जपधर्मं आसीनत्वादिस्तदङ्गेषु ह्यन्यासादौ सर्वत्राऽन्वेति, अज्ञानां प्रधानरीत्यन्वयस्यैत्सर्गिकत्वात् । प्रातः=प्रातःसन्ध्यायां, प्राक्=प्राहमुख, एवं प्राणायामादिपूर्वकं उक्तजपं कुर्वन् सूर्यदर्शनपर्यन्तं तिष्ठेत्=ऊर्ध्वः स्यात् । तेन प्रातःसन्ध्यायामुत्थित एव सावित्रीं जपेदिति विशेषो दर्शितः । सूर्याभिमुखत्वमूर्च्छता च ।

तिष्ठेद्येद्वाक्षमाणोऽर्कं जप कुर्यात्समाहितः ।

इति योगिवचनात् ।

तिष्ठेद्येदोदयात्पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः ।

आसीतोद्गृह्णन्माद्याऽन्त्यां सन्ध्यां पूर्वत्रिकं जपन् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अत्र शक्ति इत्यनेन मध्याह्ने 'सहस्रपरमां देवी'मित्याद्युक्तसङ्घर्षैर्यथासामर्थ्यं कृतेरेव जपैः सन्ध्योपासनसमाप्तिमभिप्रैति ।

नन्वेतद्वचनस्य सन्ध्याश्रयसाधारण्यात्प्रातःसायंसन्ध्ययोरप्येवमिति चेत्सत्य, परन्तु फलविशेषार्थितायां तत्राऽध्वन्तरोक्तिः । तथा च मनु.—

ऋपयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ।

प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥

यशो=जीवितस्य(१) ख्यातिः, कीर्तिस्तु मृतस्य सेति व्याख्यातारः । अत्र दीर्घायुरादिकं गुणफलमित्युपाध्यायाः । वाक्यान्तरेऽपि सूर्यनक्षत्रदर्शनयोरेवाऽवधित्वं फलार्थं मूलैक्याऽनुरोधात् । अथवा सूर्यनक्षत्रदर्शनयोः प्राक्कालोऽप्यनेन नित्यजपाङ्गतया बोध्यते, न तु जपेन कालस्याऽभिव्याप्तावपि तात्पर्यम् । एवञ्च सन्ध्यात्रयेऽपि नित्यजपे उक्तैव व्यवस्था, काम्यजपे तु प्रातः सायं च सूर्यनक्षत्रयोरुत्तरावधित्वम् । एतच्च यदि तद्व्याऽवधिजपस्य सहस्रजपादधिकसङ्ख्यात्वसम्भवः । वस्तुतस्तु तदसम्भवात्सर्वत्र सहस्रजपेनैव सन्ध्याया दीर्घत्वम् । एवञ्च मध्याह्नसन्ध्यायामपि तदप्रत्यूहम् । जपे च सहस्रसङ्ख्या क्रतुपुरुषोभयार्था । 'खादिरं वीर्यकामस्ये'त्यत्र यूपे खादिरत्ववत् ।

गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् । इति ।

गायत्रीम(२)भ्यसेत्तावद्यावन्नक्षत्रदर्शनम् ॥

इति वचनयोरप्युक्तसङ्ख्यायामेव तात्पर्यम् । किं बहुना प्रकृतवचनमप्यनयैव दिशा प्रस्थाप्यताम् । अथवा एवंविधानि सर्वाणि वचनानि सन्ध्यासमयचरमसीमप्रदर्शनपरतयैव वर्णयताम् । ननु—

सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नाऽस्तगे नोद्गते रवौ ।

इति योगिसंहितायां सन्ध्यावन्दनस्य दिनरात्रिसन्धिरूपसन्ध्याकालकर्त्तव्यत्वस्थितौ कियान् सन्धिरित्यपेक्षायाम्—

हासवृद्धौ तु सततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम् ।

सन्ध्या मुहूर्त्तमात्रं तु हासे वृद्धौ समा स्मृता ॥

इति वचनात्सन्ध्याकालस्य दण्डद्वयात्मकत्वे निर्व्यूढे 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायाद्रात्रेश्चरमो दण्डो दिवसस्य प्रथमः प्रातःसन्ध्या, दिवसस्य चरमो रात्रेः प्रथमो दण्डः सायंसन्ध्येति पर्यवसानात्कथं सूर्यनक्षत्रदर्शनयोः सन्ध्यासमयोत्तरावधित्वमव्यापनादधिकव्यापनाच्चेति चेत् मैवं, वाचनिकेऽर्थे न्यायाऽनवकाशात् । यदाह मिहिराचार्यः—

(१) जीवितः-सन-इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

(२) इदं पदार्थं ख० पुस्तके नास्ति ।

अर्द्धाऽस्तसमयात्सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् ।
तेजःपरिहानिरुपा मानोरर्द्धोदयं यावत् ॥

एवञ्चाऽविद्यमानार्द्धाधिकमार्तण्डमण्डलः स्पष्टलक्ष्यनक्षत्रगणः
कालविशेषः सन्ध्येति सन्ध्ययोः सामान्यलक्षणम् । तथा हि अस्मि-
न्नेऽपि सूर्ये कियन्ति हि तस्य तेजांसि मुहूर्त्तमनुवर्तन्तेऽनु-
दितेऽपि(१) तस्मिन् कियन्ति चित्प्रवर्तन्ते, तानि चोभयरूपाण्य-
पि तारकातेजः पराभवन्तीति वस्तुस्थितिः । तेन प्रातःसन्ध्यायाः
सौरकिरणप्रयुक्ततारकातेजोऽभिभव(२)प्रवृत्तिः । यत्तु (३)सन्ध्या
पूर्वोऽवधिः, सूर्यविम्बाद्धोदयस्तूत्तरः, सायंसन्ध्यायास्तु सूर्य-
विम्बाद्धाऽस्तमयः पूर्वोऽवधिः, सौरकिरणप्रयुक्ततारकातेजो-
ऽभिभवनिवृत्तेस्तूत्तरः । यत्तु सन्ध्या च रात्रेर्भागाऽवेशपः इति
(४)प्रामाणिकलिखनं, तत् शस्त्रे क्वचित् क्वचित् सन्ध्याराज्योः पृथ-
क्कथनोपपत्तये । परिभाषाविशेषमाश्रित्य प्रायिकव्यवहारानुसारेण
त्वस्मिन् क्षेत्रे सूर्यमण्डलवान् कालोऽस्मिन् दिनं तद्द्रहितश्च रात्रि-
रिति लक्षणं दिनराज्युभयान्तर्गतैश्च सन्ध्या । परन्तु सन्ध्याद्वयसा-
मान्याऽनुसारेण सन्ध्याया भूयान् भागो विभावयोर्मन्तर्भवति,
स्तोकस्तु दिवस इति विशेषः, इत्युपपन्नं सूर्यविम्बाद्धोदयनक्ष-
त्रमात्रयोः प्रातः(५)सायंसन्ध्योत्तरावधित्वं सन्धात्रयसाधारणम् ।
तल्लक्षणन्तु—

त्रयाणां चैव देवानां ब्रह्मादीनां समागमः ।

सन्धिः सर्वसुराणां च सन्ध्या तेन प्रकीर्तिता ॥

इति योगिनोक्तं पृथगेव । इदमत्राऽवधेयं मध्याह्नसन्ध्यायां न(६)
दण्डद्वयात्मकत्वनियमो मानाऽभावात् ।

न च सन्ध्या मुहूर्त्तमात्रं त्वित्य(७)विशेषितसन्ध्योपादानमेव

(१) भवे-इति क० पुस्तके नास्ति ।

(२) निवृत्ति-इति पाठस्तम् ।

(३) यत्तु सन्ध्या-इति क० पुस्तके नास्ति ।

(४) प्रामाणिक-इत्यस्य परेभ्योऽप्युद्धृत-इत्यत्र भगवत् पुस्तके नास्ति ।

(५) प्रात-इति क० पुस्तके नास्ति ।

(६) न इति क० पुस्तके नास्ति ।

(७) त्विति विशेषितं एव क० पुस्तके पाठं ।

मानमनध्यवसायात् । न च स्मृतिषु मध्याह्ने सन्ध्यावन्दनकर्त-
व्यताया विहितत्वात् द्वितीययामस्याऽन्त्यो दण्डस्तृतीयस्य च
प्रथम इति दण्डद्वयात्मिकाऽभिजित्कालरूपा मध्याह्नसन्ध्येति वा-
च्यम्, मध्याह्नशब्देन त्रिधा विभक्तदिनस्य मध्यमभागाऽभिधानात् ।
अष्टधाविभक्तदिनपञ्चमभागस्य संविभागेन तदव्यवहितपूर्वकालस्य
च सन्ध्यावन्दनोत्तरसंविभागपूर्वं कर्तव्यकर्मकलापेनाऽक्रान्तत्वात् ।

तिखृष्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यं च तपस्विभिः ।

इत्यादौ तत्पूर्वकालस्याऽपि सन्ध्यात्वावसायाच्च । तस्मात्प्रातः-
सायंसन्ध्याऽनत्रच्छिन्नो दिनभागः सम्पूर्णमेव वा दिनं मध्याह्नस-
न्ध्याशब्दार्थः, अनन्यगतेः । मध्याह्न उश्ये वाऽपि, इत्यादिशास्त्र-
व्याकोपादत्यावश्यकप्रकरणे—

मुखसंशोधनं प्रातः सन्ध्यांऽह्नि स्नानपूर्विका ।

सन्ध्याऽथ पञ्चयज्ञान्ते भोजनं लीलया स्थितिः ॥

सायंसन्ध्याऽशनं वेदपाठोप्य(१)शयनं भवेत् ।

पतावदपि कर्तव्यं श्रेयःपरमभीरुभिः ॥

इति अहनि स्नात्वा पञ्चमहायज्ञान्निर्वर्त्येत्यादिप्रामाणिकनिबन्ध-
लिखनादाचारानुसाराच्च । इयांस्तु विशेषः—सति सम्भवेऽष्टधावि-
भक्तदिनचतुर्थभागे(२)निपिद्धवेलायां क्रमेण स्नानं तत्प्रतिनिधि-
घा विधायाऽव्यवधानेन सन्ध्यावन्दनानिमित्तविशेषेण तु क्वचिद्-
प्यहर्भागे निपिद्धवेलायां क्रमेण स्नानं(३)सन्ध्यादिकमिति कृतं प्र-
सक्तानुप्रसक्त्या । स्यादेतेन भवतुक्तं स्नानसन्ध्यालक्षणं समय-
स्वरूपम् । तथाऽपि सहस्रजपेन तदुल्लङ्घने ध्रौव्यात् ।

सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नाऽस्तगे नोद्गते रवौ ।

इति वचनविरोध, इति मैवं—

प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम् ॥

(१) पादोप्यशयनं इति अ० पुस्तके पाठः ।

(२) निपिद्धवेलायां क्रमेण—इति क० पुस्तके नास्ति ।

(३) स्नानेत्यादि भवतुक्तं,मित्यन्तं क० पुस्तके नास्ति ।

इति संवत्तत्राय इय प्रकृतेऽप्युपासीतेत्यस्य उपासीतेति विधिः ।
 उपासीतेत्यस्य उपासितुमारभेतेत्यर्थात् तेन सन्ध्याऽप्युक्तदण्डद्वया-
 त्मके काले सन्ध्यामुपासीतेति विधिः । अथर्वेण्येऽप्यनुपङ्गे दोषा-
 भावात् उपासितुमारभेतेत्युक्त्या । 'सायं रघाघदश्ये प्रातर्दृश्ये च
 नारभेते'ति निषेधश्च प्रकृतवचनार्थः । प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां संम्य-
 ग्विभावनीयामय पश्चिमां सन्ध्यां सादित्यां सम्पूर्णादित्यां तदसंभवे-
 ऽर्द्धास्तमितभास्करां उपासितुमारभेतेति संवत्त(१)वचनार्थः । न च
 निदकस्वरूपायाः सन्ध्यायाः प्रकृतविशेषणद्वयात्सामानाधिकरण्या-
 ऽनुपपत्तिः, तादृङ्गनक्षत्रादित्याभ्यामव्यवहितोत्तरस्वरूपस्य सादि-
 त्यत्योपपन्नमात्रयोः(२) सन्धयोः सम्भवात् । अयं त्ववान्तरविशेषो
 यत् 'सविशेषणे ही'ति न्यायेन सन्ध्याव्यवधानविशिष्टी नक्षत्रादित्यौ
 विशेष्यान्वयस्योत्सर्गिकत्याहुक्तनक्षत्रादित्याऽव्यवधानविशिष्टा स-
 न्ध्वैव वाऽऽरम्भे यीजमिति । तत्र सति सम्भवे प्रथमः कल्पः, अन्य
 या द्वितीयः, यदाह बौधायनः । अपि चाऽत्र प्रजापतिगीतौ श्लोकाबु-
 दाहरन्ति ।

अनागतां तु ये पूर्वामतिक्रान्तां तु पश्चिमाम् ।
 सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
 सायं प्रातः सदा सन्ध्या न ये विप्रा उपासते ।
 तानेतान धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

शातातपोऽपि—

अनागतां तु यः पूर्वा सादित्यां चैव पश्चिमाम् ।
 नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स धृष्टो ब्राह्मणः स्मृतः ॥

केचित्तु सनक्षत्रां दृश्यविद्यमानसकलनक्षत्रां प्रवृत्तसूर्यकिरणा-
 मिति शेषः । तेनाऽदृश्यकिञ्चिन्नक्षत्रस्याऽपि सन्ध्याऽव्यवहितपूर्वस्या-
 ऽपि समयस्य व्यवच्छेदः । सादित्यां=दृश्यसूर्या, अर्द्धत्यादि=अदृश्य-
 सूर्यार्द्धा, तेन दृश्यसम्पूर्णसूर्यस्याऽदृश्यसम्पूर्णसूर्यस्य च समयस्य
 व्यवच्छेदः । तेन सन्ध्यायाः समावृत्तो न तत्पूर्वमपीति व्यावक्ष-

(१) सवत्तं इति घ० पुस्तके नास्ति ।

(२) सादित्येत्यत्रमात्रयोः—इति क० पुस्तके, सादित्येत्योपपन्नयोः—इति घ०
 पुस्तके पाठः ।

ते । पूर्वां कद्वितीयपक्षोऽपि सति सम्भव एव । तथा हि शिष्टाः पठ-
न्ति—‘अतीतामप्युपासीते’ति । अतीतां=अतीतारम्भकालां उपासी-
तोपासितुमारभेत । एवञ्च सहस्रजपेन सन्ध्यासमयोल्लङ्घनेऽपि न
दोषः, कर्मारम्भे विहितकालान्वयस्य शास्त्रार्थत्वमभ्युदितेऽप्यधि-
करणन्यायात् । एतदेवाऽऽहुः—

काले कर्म समारब्धकालेऽपि समापयेत् ।

इति सहस्रजपाऽन्यथाऽनुपपत्तेः ।

पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वे काले चाऽपरां चिरम् ।

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ॥

इति मनुवचनाच्च । चिरमित्युभयोः सन्ध्ययोः(१) सम्बद्ध(२)-
सन्ध्यासमयोत्तरमपीत्यर्थः, एवमेव व्याख्यातारः इति सर्वे चतुर-
स्रम् । ‘अतीतामप्युपासीते’ति यथाश्रुत एवाऽर्थः । तेन बलवता के-
न चिन्निमित्तेन सन्ध्यायामुपासनारम्भे तद्दूरमप्युपासनं कर्त्तव्यम् ।
‘अतिक्रान्तान्तु पश्चिमा’मित्यप्येतत्परम् ।

मुख्यकाले यदाऽवश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणेऽप्यत्रेदृशो भवेत् ॥

इति परिभाषैकमूलकत्वात् । परन्तु कियत्कालपर्यन्तमतीतोपा-
सनार्हो गौणः काल इत्यनवध्यवसाये—

एवमागामियागीयमुख्यकालाद्धस्ततः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः प्राक्तनकर्मणः ॥

इति वचनादेव ‘व्यवस्थाप्युरपी’(?)ति(३) न्यायात् यागपदस्य
वैदिककर्ममात्रपरत्वात् ।

मुख्यकाले यदाऽवश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

इत्युपक्रमे ‘प्राक्तनकर्मणः’ इत्युपसंहारे च कर्मत्वस्यैव पुर-
स्कारात् । अगामि च कर्माऽव्यवहितसन्ध्याधन्दनमेवाऽऽन्तरत-
म्यात् । द्रागुपस्थितेः सन्ध्योपासनाद्यवहितोत्तरकर्त्तव्यमावश्य-
कम् । नियतवैदिककर्मान्तरमेवेति घट्टवः ॥ २४ ॥

(१) सन्ध्ययोः—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(२) सम्बद्ध—इति क० पुस्तके पाठः ।

(३) ‘व्यवस्थाप्युरपी’ति—इति ख० पु० पाठः ।

(मिता०) सावित्रीजपप्रकारः—

प्राणान्त्यादि । प्राणायामं पूर्वोक्तं कृत्वा वृत्तेनाऽऽद्वैव-
तेन पूर्वोक्तेनाऽऽत्मानमद्भिः सम्प्रोक्ष्य सावित्रीं जपन् प्रत्यक्सन्ध्या-
(१)मासीत् । अर्धात्प्रत्यङ्मुख इति लभ्यते । आतारकोदयात्
तारकोदयावधि । प्राक्सन्ध्यां प्रातःसमये । एवं पूर्वोक्तविधि-
माचरन् प्राङ्मुखः सूर्योदयावधि तिष्ठेत् । अहोरात्रयोः सन्धौ या
क्रिया विधीयते सा सन्ध्या । तत्र अहः सम्पूर्णादित्यमण्डलवर्शनयो-
ग्यः कालः । तद्विपरीता रात्रिः । यस्मिन्काले षण्डमण्डलस्योपल-
ब्धिः स सन्धिः ॥ २४ ॥

(वी० मि०)

अग्निकार्यं ततः कृत्वा सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥ २५ ॥ १

ततोऽभिवाद्येद्बृहदानसावहमिति ब्रुवन् ॥

ततः=सन्ध्योपासनानन्तरम् । उभयोः सन्ध्ययोः=सायंप्रातः-
सन्ध्याविहितकालयोः । अग्नौ कार्यं समित्प्रक्षेपादि गृह्योक्तविधिना
कुर्यात् इत्यर्थः । तथा च भविष्ये—

दूरादादृत्य समिधं समिदध्याद् गृहोपरि ।

साय प्रातश्च जुहुयात्तामिरग्निं च तद्वतः ॥

अपिना प्रातःकृत्यान्तरसमुद्ययः । ततोऽभिवाद्येदिति । ततः=प्रात-
रभिकार्यानन्तरम् । बृहदान्=त्रयोविधाद्यधिकान् गुरुप्रभृतीन् । असा-
वहमिति=अमुकशर्माहमिति । ब्रुवन्=यत्कमुच्चारयन् । अभिवाद्येत्=
अभिवादनं=पादोपसङ्ग्रहणं सं(४)भाषणं वा ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ।

सन्धेन सव्यः सद्ग्राह्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

सन्धेन पाणिना सन्ध्याऽभिवाद्यस्य पादः । एवमग्रेऽपि ।
अहमित्यनन्तरं भोःशाब्दो वाच्यः । तथा च मनुः—

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसनामिदाद्भयेत् ।

असौ नामाऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥

(१) मुत्र, अति ग० ।

(२) मन्त्र इति ए० पुस्तके पृ. १ ।

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभि(१)वादाने ।

एवञ्च व्यत्य(२)स्तहस्ताभ्या(३)मभिवाद्यस्य पादौ गृहीत्वा 'अमु-
कशर्माऽहमस्मि भो गुरो !' इति अभिवादनं पर्यवस्यति । अभिवा-
द्येन च प्रत्यभिवादनं कार्यम् । तदाह स एव—

आयुष्मान् भव सौम्यति विप्रो वाच्योऽभिवादाने ।

अकारश्चाऽस्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरप्लुतः ॥

(४) अस्य अभिवादकस्य नाम्नोऽन्ते अकार इति नामान्तस्वरो-
पलक्षणम् । 'आमन्त्रिते स्वरोऽन्त्यः प्लुत' इति वसिष्ठात् । तेनाऽभि-
वादकनामाऽन्त्यस्वरः पूर्वाक्षरप्लुतः । पूर्वमक्षरं व्यञ्जनरूपं यस्य
सः पूर्वाक्षरश्चासौ प्लुतश्चेति कर्मधारयः । प्लुतस्त्रिमात्रः पूर्वाक्षरे-
ति(५)विशेषणाद्व्यञ्जनसहित एव स्वरः प्लावनीय इति पर्यवस्यति ।
एवञ्च 'आयुष्मान् भव सौम्य(६)देवदत्ता' इति प्रत्यभिवादनं सि-
द्ध्यति(७) । अत्र मनुः—

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाऽभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

इत्यादि संक्षेपः ॥ २५ ॥

(मिता०) अग्निकार्यमिति । ततः सन्ध्योपासनानन्तरं द्वयोः
सन्ध्ययोरग्निकार्यं अग्नौ कार्यं समित्प्रक्षेपादि यत्तत्कुर्यात् स्वगृहो-
क्तेन विधिना ॥ २५ ॥

(मिता०) तत इति । तदनन्तरं वृद्धान् गुरुप्रभृतीनामभिवाद-
येत् । कथम् । असौ देवत्तशर्माऽहमिति स्वं नाम कीर्तयन् ॥

(वी० मि०)

गुरुं चैवाऽप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥ २६ ॥

(१) अभिवादने—इति क० पुस्तके पाठः ।

(२) व्यस्तहस्ताभ्या—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(३) अभिवाद्यस्येत्यादि गुरो ! इत्यन्ते ख० पुस्तके नास्ति ।

(४) पूर्वमक्षर—इति ख० पुस्तकेऽधिकम् ।

(५) पूर्वाक्षरेण—इति क० पुस्तके पाठः ।

(६) सौम्य—इति ख० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

(७) सिधति—इत्यारभ्य प्रत्यभिवादनम्—इत्यन्तो ग्रन्थः ख० पुस्तके नास्ति ।

गुरुं=वक्ष्यमाणलक्षणम् । चस्त्वर्थः । गुरुमेव त्विति-सम्यग्धः ।
समानार्थ(१)पत्यु(!)समुदायश्च समुदायार्थमेवाऽभिधत्ते, अपि चेत्यादौ
यद्दशस्तथा दर्शनात् । अपिभिन्नक्रमः । तेन गुरुन्तु स्वाध्यायो
वेदा(२)ध्ययनं, तदर्थमुपासीत परिचरेदपि । न केवलमभिधादयेदे-
वेत्यर्थः । समाहितः=तदेकाग्रमनाः ॥ २६ ॥

(वी० मि०)

आहृतश्चाऽप्यधीयीत लब्धं चाऽस्मै(३) निवेदयेत् ॥

आहृतः=आकारितो गुरुणा प्रक्रमात्, न तु स्वयं गुरुं प्रेरयेत् ।
चकारात्तदनुष्ठानादिकं समुच्चिनोति । तथा च गौतमः—'अनुशात
उपावेशे(४)दक्षिणतः प्राङ्मुप- शिष्य उदङ्मुखो वा अधीयीताऽपि
न केवलं उपासीतैवे'ति । लब्धं भिक्षादि सर्वे अस्मै गुरुवे निवेदयेत्
दद्यात् इति यावत् । इदं मया लब्धमिति प्रकाशयेदित्यर्थः—इति
साम्प्रदायिकाः ॥

(वी० मि०)

हितं चाऽस्य(५) चरेन्नित्यं मनोवाक्यकर्मभिः ॥२७॥ ✓

हितं तदन्ववाययोर्विशुद्धमनुकूलम् । अस्य=गुरोः । नि-
त्यं=नत्तदवसराऽनतिक्रमे(६) । मानसवाचिककायिकैर्ब्यापारैः
कुर्यादित्यर्थः । चकारात्—

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्याचारः सुसंयतः ।

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताऽभिमुखं गुरोः ॥

इति आदिमन्वाद्युक्तं समुधीयते ॥ २७ ॥

(मिता०) गुरुमित्यादि । तथा गुरुं वक्ष्यमाणलक्षणमुपासीत

(१) समानार्थपत्युसमुदायश्च-इ-उ-इत्ये समानार्थपत्यु-इति ए० पुस्तके पाठः ।

(२) वेदाध्ययन-इति ए० पुस्तके, वेदाध्यय-इति च ए० पुस्तके पाठः ।

(३) लब्धं तस्मै इति ए० । (४) उपावेशेन-इति ए० पुस्तके पाठः ।

(५) हितं तस्यऽऽचरेन्नित्यं इति सुहितपुस्तके पाठः ।

(६) अनतिक्रमेण-इति ए० पुस्तके पाठः ।

तत्परिचर्यापरस्तदर्धीनस्तिष्ठेत् । स्वाध्यायार्थमध्ययनसिद्धये समा-
हितोऽविक्षिप्तचित्तो भवेत् । आहृतश्चाऽप्यधीयीत गुर्वाहृत एवाऽधी-
यीत न स्वयं गुरुं प्रेरयेत् । यच्च लब्धं तत्सर्वं गुरवे निवेदयेत् । तथा
तस्य गुरोर्हितमाचरेत् । नित्यं सदा । मनोवाक्कायकर्मभिः न
प्रतिकूलं कुर्यात् । अपिशब्दाद्गुरुदर्शने गौतमोक्तं कण्ठप्रावृतादि
वर्जयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

(वी० मि०) प्रसङ्गाद् गुरोरध्याप्यानाह—

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचि(१)कुल्याऽनसूयकाः ॥

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्ताप्तज्ञानवित्तदाः ॥ २८ ॥

कृतज्ञः=उपकाराविस्मरणशीलः । अद्रोही=परहिंसापराङ्मुखः ।
मेधावी =ग्रन्थग्रहणधारणप्रवणधीमान् । कुल्यो=ज्ञातिः । अनसू-
यकः=असूयारहितः, परगुणाविष्करणतद्दोषानाविष्करणशील इति
यावत् । साधुः=सच्चरितः । शक्तः=शुश्रूपाकरणसमर्थः । आप्तो=बन्धु-
रवि(२)प्रलम्भको वा । ज्ञानदो=विद्यान्तरदाता । वित्तदो ऽध्ययन-
पणवन्धं विना गुरवेऽर्थदाता । एते धर्मतो धर्मशास्त्रानुसारेणाऽध्या-
पनीयाः । कुल्येत्यत्र कल्पेति क्वचित्पाठः । तत्र कल्पः=आधिव्याधि-
रहितः । क्वचित्कल्याणसूचकः इति पाठः । तत्र (३)कल्याणसूचकः=
शुभलक्षणः ।

अध्याप्याः साधुशक्ताः स्वार्थदा धर्मतस्त्वित्मे ।

इति क्वचित्पाठः । तत्र स्वो=जातिः । अर्थदो=गुर्वर्थप्रदाता ।

अत्रैव मनुः—

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥ २८ ॥

(मिता०) अध्याप्यानाह—

कृतज्ञेति । कृतमुपकारं न विस्मरतीति कृतज्ञः । अद्रोही दयावान् ।
मेधावी ग्रन्थग्रहणधारणशक्तः । शुचिर्वाह्याभ्यन्तरशौचवान् । कल्प

(१) शुचिकल्याऽनसूयकाः—इति मुद्रित पुस्तके पाठः ।

(२) बन्धुरहितविप्रलम्भकः इति ख० पुस्तके पाठः ।

(३) तत्र—इति क० पुस्तके नास्ति ।

आधिव्याधिरहितः । अनसूयको दोषानाविष्का(१)रेण गुणाविष्कर-
णशीलः । साधुवृत्तवान् । शकः श्रुधूषयाम् । आप्तो घन्धुः । ज्ञान-
नदो विद्याप्रदः । वित्तदोऽप(२)णपूर्वकमर्थप्रदाता । एते गुणाः स-
मस्ता व्यस्ताश्च यथासम्भवं द्रष्टव्याः । एते च धर्मतः शास्त्रानुसा-
रेणाऽध्याप्याः ॥ २८ ॥

(घी० मि०) उपनीतं प्रत्याह—

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ॥ ✓

दण्डो=यष्टिश्च अजिनं=चर्म च उपवीतं यज्ञसूत्रं च तानि । मेख-२
लां=रशनां च धारयेत् । ब्रह्मचारीति शेषः । अत्र विशेषमाह मनु—

कार्ष्णरीरखवास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
यसंरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षैःमाधिकानि च ॥
मौञ्जी त्रिवृत्समा सा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य क्षणतान्तर्वा ॥
मुञ्जाभावे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकयल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनै(३)केन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥
कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ।
शाणसूत्रमयं राहो वैश्यस्याऽऽविकसूत्रिकम् ॥
ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटप्यादिरौ ।
पैलघौदुग्धदौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
ललाटसंमितो राहः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥
ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरग्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाऽग्निदूषिताः ॥

कृष्णाया इदं कार्ष्णं, कृष्णा=एणी । कुरोदिदं रौरवं; रुहगौरमृगः,
द्वयाव(४) इति प्रसिद्धः । वस्तस्येदं वास्तं, वस्तः=छागः । आनुपूर्व-
ण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या(५)यथासह्यमित्यर्थः । एतानि चोत्तरीया-
णि । तथा च सृष्टिः—

(१) नाविष्करणेन ख० । (२) एषो वेतनभयबन्धस्तद्विहित, भार्यपूर्वक ख० ग० ।

(३) ग्रन्थिनैकेन-इति क० पुस्तके पाठ ।

(४) यव-इति ख० पुस्तके पाठ

(५) कार्प्यम्-इति ख० पुस्तके ऽधिकम् ।

उत्तरीयं समाख्यातं वासः कृष्णाजिनं शुभम् ।

पारस्करग्रन्थमपि-‘ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्य-
स्याऽऽजं गव्यं वा वैश्यस्य’ । एणी=कृष्णसारहरि(१)णी तस्या इद-
मैणेयम् । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ [पा० सू० ४ । १ । १२०] इति पाणिनिस्मृतेः ।

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु ।

इति अमरसिंहः । एणस्येदमैणेयमिति भाष्यलिपिः प्रमादात् ।
न च ‘एणः कृष्णमृगः स्मृतः’ इति तद्व्याख्यायककाल्यायनवचनादार्प
एवाऽयं प्रयोग इति वाच्यम्, तस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्येणशब्दव्याख्या-
मात्रत्वात् । आर्पत्वाश्रयणे मानाभावात् । स्मृतिः—

मेखला सप्तहस्ता स्यादजिनञ्च(२)द्विहस्तकम् ।

वहिलोम इयङ्गुलं च खण्डं वाऽथ त्रिखण्डकम् ॥

चतुर्विंशत्प्रोडशाङ्गुलैः खण्डानि कारयेत् । विकल्पः शक्त्यपेक्ष-
या कुलाचारापेक्षया वा । ‘सर्वेषां रौरवाऽजिन’मिति यमोक्तं कार्पास-
सम्भवे इति । ‘शाणक्षौमाविकानी’ति, शणः=स्तम्बलिः, क्षुमाऽतसी,
अविर्मपः, तदीयानि यथाक्रमं ब्राह्मणादयो ऽधरीयाणि वसीरन्नित्य-
र्थः । ‘क्षौमं शाणं वा वसनं ब्राह्मणस्य, कार्पासं क्षत्रियस्याऽऽविकं वै-
श्यस्य’ इति गोभिलोक्तं पक्षान्तरम् । तथा ‘अलाभे सर्वाणि सर्वेषाम्’ ।
अलाभे तु मुख्यस्य, सर्वाणि क्षौमादीनि सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । तत्रै-
व वसिष्ठः—‘सर्वेषां तान्तवमरक्तम्’ । गौतमः—‘सर्वेषां कार्पासमविकृतम्’ ।
कापायमप्येके इति संक्षेपः ।

अथ मेखला । मौञ्जी त्रिवृदित्यादि । मौञ्जी=मुञ्जभवा, त्रिवृत्=न-
वगुणीकृता, श्लक्षणा=मरुणस्पर्शा, मूर्वा=लताविशेषः, त्वधमरु(३)र-
तिप्रसिद्धः । तन्निर्मिता मौर्वी, ज्या=धनुर्गुणः, तथाभूताया एव मौ-
र्व्या मेखलायां विनियोगः । अश्मन्तकः=कुशसदृशस्तृणविशेषः । व-
त्वजः=सारय ! इति प्रसिद्धः । त्रिवृतेत्यादि चतस्रस्तृतीयाः इत्य-
म्भूतलक्षणे । तेन त्रिरावृ(४)ता गुणरज्वा वर्त्तनत्रयेण त्रिसरपर्य(५)
वसितेन एकेन च ग्रन्थिना त्रिभिः पञ्चभिर्वा भ्रामणैर्लक्षितेन लक्षिता
मेखला कार्येत्यन्वयः । भ्रामणे प्रवरसाम्येन व्यवस्थितो विकल्पः ।

(१) मृगी-इति ख० पुस्तके पाठः । (२) तु-इति ख० पुस्तके पाठः ।

(३) त्वधमरु इति प्रसिद्धः-इति ख० पुस्तके पाठः ।

(५) त्रिवृत्त्या-इति ख० पुस्तके पाठः । (५) त्रिसरपर्यन्तवसितेन-इति क० पुस्तके पाठः ।

अथोपवीतम् । 'कार्पासमुपवीतं स्या'दित्यादि । विप्रस्य कार्पासं, राक्षः शणसूत्रमयं, वैश्यस्य मेघलोमः (१)निर्मितमुपवीतमित्यर्थः । उपवीतस्वरूपमाह त्रिवृतनगुणम् । 'नव वै त्रिवृदि'ति श्रुतेः । तेन नवतन्तव उपवीतमिति लभ्यते । अत एव देवः—

यक्षोपवीतं कुरुत(२)सूत्राणि नव तन्तवः ।

नयेति उपवीतप्रकृतिभूतसूत्रसहस्रयाकथनम् । सूत्राणीति वेक-
लिपकक्षौमादिसूत्रषड्वत्यापेक्षया षड्वचनम्, न केवलं नवतन्तु-
समुदाय एवोपवीतमित्यभिप्रेरयन्(३) विशिनष्टि—ऊर्ध्ववृतमिति ।
उपलक्षणमेतत् । तथा च संयोगपरिशिष्टम्—

उर्ध्वन्तु त्रिवृत कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।

त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

अत्र टीका-यामावर्त(४),कलितं सूत्रमयं त्रिगुणीकृत्य दक्षिणाव-
र्तवालितं च कार्यं, तेन न तन्तव सम्पद्यन्ते, तदेव त्रिसरमुपवीतं
स्यात्तस्य च त्रिरुस्यैको ग्रन्थिरिति । एवञ्च यद्यपि कर्त्तव्य(५)सौक-
र्यार्थमेव तन्तवव्यविनं भङ्क्त्वा त्रिगुणीकृत्याऽधोमुख वर्त्तयित्वा पुन-
स्त्रिगुणीकृत्योर्ध्वमुखं वर्त्तयति, तथाऽपि ग्रन्थिपातनानन्तरं नवस-
हस्रासिद्धये नवगुण(६)सूत्रमुभयद्विलन्दति । उपनयनकालीनोपवीते
तु तदकरणं प्रमादादाचारानुसाराद्देति स्मर्तव्यम् । ग्रन्थौ च त्रिप-
ञ्चप्रवरापेक्षया त्रिपञ्चवारान् त्रितृणां रज्जुमावर्तयन्ति । मनुना मेख-
लाया तदभिधानादेकत्र निर्णोत इति न्यायादिति । तत्र भ्रमिर्दक्षि-
णावर्त्तन तस्योत्सर्गिकत्वात् ।

न च प्रकृतिभूततन्तूनां नवसहस्रत्वे 'कार्पासमुपवीतं स्यात्
षट्त्रिवृतं ब्राह्मणस्य'ति पैठीनसिविरोधः । नवगुणस्य त्रिसरत्वे एकेन
ग्रन्थिना 'तन्तुद्विगुणस्त्रिगुणोऽपि वै'ति देवरीयद्विगुणत्वोक्तिविरोध-
श्चेति वाच्यम्, 'नयानां तन्तूनामसम्भवे षट्कस्य, त्रिसरत्वासम्भवे
द्विसरत्वस्याऽऽश्रयणा'(७)दिति दैर्घ्यलन्देगपाराशिष्टे ।

(१) सूत्र-इति क० पुस्तके अधिक पाठ । (२) कुरुत-इति क० पुस्तके नास्ति ।

(३) इत्यभिवाच्य-इति ए० पुस्तके पाठ ।

(४) कलित-इत्यस्य स्थाने 'मलीक' इति ए० पुस्तके पाठ ।

(५) कर्त्तव्य इति ए० पुस्तके पाठ ।

(६) सूत्र इति क० पुस्तके पाठ (७) अथवात्-इति क० पुस्तके पाठ ।

पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तद्धार्यमुपवीतं स्यात् नाऽतिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥

वामस्कन्धे कृतं नाभिपृष्ठवंशयोर्धृतं यथा कटिपर्यन्तं प्राप्नोति तावत्परिमाणमुपवीतं धार्यं न ततो दीर्घं ह्रस्वं चेत्यर्थः ।

अथ 'कौशं सौत्रं वा त्रिस्त्रिवृद्यज्ञोपवीतमानाभेर्दक्षिणं बाहु-मुद्धृत्यं सध्यमवधाय शिरोऽत्र दध्यात्, विपरीतं पितृभ्यः, कण्ठेऽवसक्तं निवीत, मधोऽवसक्तमधोवीतम्,' इति वौधायनः । कौशं षट्त्रं त्रसरादिनिर्मितं, आनाभेः=नाभिप्राप्तम् । निगमपरिशिष्टम्—'वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं देवे प्राचीनावीतमितरथा (१)वामेतर-स्कन्धे नाभ्या'मिति । नाभिप्राप्तमित्यर्थः । देवलः—उपवीतमविकृत्य ।

स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कदाचन ।

स्कन्धे प्रवेशितं यज्ञोपवीतं यत्स्तनादूर्ध्वमवतिष्ठते नत्वधो लम्ब-ते, यच्च नाभिमति(२)कम्याऽधो याति तन्न धार्यतामित्यर्थः । एषु वचनेषु नाभ्यधोगामिनो यज्ञोपवीतस्य कण्ठतोऽर्थतो ३) वा व्युदा-सात्कथमेवामिति चेन्न, एतेषां वचनानां माध्यान्दिनीयगोभिलीयाद्यतिरि-क्तशाखाविषयत्वात् । आचारोऽपि शिष्टानां कर्मप्रदीपाऽनुसारेणैवेति नाऽधिकमत्राऽभिनिविश्यते । अत्र ब्रह्मचारिणामेकमुपवीतं स्नात-कानान्तु द्वे इति नियमः । तथा हि मनुवसिष्ठौ,—

स्नातकानां हि नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।

द्वे चोपवीते यष्टिश्च सोदकश्च कमण्डलुः ॥

तदिदमुपवीतं प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा परिदध्यात् दैव (४)त्वा-त् । अत्र यज्ञोपवीतमिति मन्त्रस्य विश्वेदेवा ऋषयस्त्रिष्टुप् छन्दो य-ज्ञोपवीतं देवता ग्रहणे विनियोगः इति ऋष्यादिस्मरणमपि केचि-दिच्छन्ति, मन्त्रं च त्रिः पठन्ति । मन्त्रस्तु वाजसनेयिनां 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं' मित्यादिः । छन्दोगानां 'यज्ञोपवीतमसी'त्यादिः ।

धारणप्रकारमाह गोभिलः—'दक्षिण बाहुमुद्धृत्य शिरोवधाय स-र्वेऽसे प्रतिष्ठापयति स(५) दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं (६)प्रा-

(१) वामेतर'—इत्यारभ्य 'अधिकृत्य'—इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने—'पितृपुत्रे नाभ्यां दैव' इति पितृमनुष्यकार्यातिरिक्तसकलवैदिककर्मोपलक्षणमित्युपाध्यायाः इति ख० पुस्तके पाठान्तरम् ।

(२) अधिकम्य—इति क० पुस्तके पाठः । (३) कण्ठतोऽर्थस्य वा—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(४) दैवत्वत्वात्—इति क० पुस्तके पाठः । (५) स इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(६) यज्ञोपवीती—इति ख० पुस्तके पाठान्तम् ।

चीनावीती भवति सव्यं बाहुमुद्घृत्य शिरोवधाय दक्षिणेऽसे (१)प्र-
तिष्ठापयसि सव्यं कक्षमन्ववलय्य भवत्येवं प्राचीनावीती (२)भव-
ति । निगमपरिशिष्टम्—'द्विकण्ठावसक्तम्', कण्ठपार्श्वद्वयं लग्नम् ।
छन्दोगपरिशिष्टम्—

सशोपवीतिना माव्यं सदा यद्दक्षिणेन च ।

विशिधो व्युपवीतश्च यत्करोति न तरुतम् ॥

अत्र पूर्वार्द्धेनोपवीतित्वादेः पुरुषार्थत्वमुत्तरार्द्धेन ऋत्वर्थत्वमभि-
प्रेतमतो नाऽन्यतरवैयर्थ्यं यद्वैदिकं कर्म न कृतम् । न फलसाधक वै-
गुण्यादित्यर्थः । उपवीतिनेति सामान्यशब्देन प्राचीनावीतनिर्णीत-
योरपि परिग्रहः, तेन श्राद्धकाले प्राचीनावीतित्वादावगस्यायामपि
न पुरुषार्थोपवीतित्वप्राध । न च—

'उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्घृते दक्षिणे करे ।

प्राचीनावीतमन्यस्मिन् निवीतं कण्ठलम्बितम्' ॥

इत्यनुशासनादुपवीतपदस्य स्कन्धविन्यासविशेषविशिष्टसूत्रस-
मुदायाविशेषवाचकत्वात्कथमेवमिति वाच्यं, भूयः प्रयोगथलेन स्क-
न्धे विन्यासदान्येऽपि सूत्रसमुदायाविशेषे सामान्यत एवोपवीतिप-
दस्य शक्तिर्यथात् । अत एवोपवीतदानाविधयोऽपि निःप्रत्यूहाः ।
अन्यथा स्कन्धविन्यासविशिष्टस्यादानात्तदनुपपत्तेः । अत एव च—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रतः ॥

इति मनुना परिहितेऽपि सूत्रसमुदाय एवोपवीतपदप्रयोगः सङ्ग-
च्छते । सङ्गच्छते च 'यज्ञोपवीतं परम पवित्र'मित्यादि मन्त्रेऽपि ता
दृशयज्ञोपवीतपदप्रयोग । किञ्च—

उर्ध्वं तु त्रिष्टुतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।

त्रिष्टुतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको प्रन्धिरिष्यते ॥

इत्युपवीतपदार्थव्युत्पादकछन्दोगपरिशिष्टवचनात्सामान्यशक्तिरप्रत्यू-
हेति ।

न चोपवीतपदस्य सूत्रसमुदायाविशेषसामान्यवचनत्वे उपवी-

(१) सव्ये इति क० पुस्तके पठ ।

(२) यज्ञोपवीती इति ख० पुस्तके पठ ।

ताधिकरणविरोधस्तत्र 'निवीतं मनुष्याणां, प्राचीनावीतं पितृणां, मुपवीतं देवाना'मिति- श्रुतिमधिकृत्य 'उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात्' [जै० ३।४।२।१०] इति मीमांसायामुपवीतत्वादीनां परस्परभेदस्याऽतिस्फुटत्वादिति वाच्यं शक्तिभेदेनोभयोपपत्तेः । न च 'अन्यायश्चाऽनेकार्थत्व'मिति जैमिनीयन्यायविरोधः विनिगमकसत्त्वे तन्न्यायावकाशात् प्रकृते च तदभावात् । प्रत्युत लाघवे सामान्यशक्तिरेवोचिता । तुष्यतु वा विशेषशक्तिमात्राङ्गीकारेण सुजनः । तथाऽपि सामान्यपुरस्कारेण छन्दोगपरिशिष्टीयपरिभाषावलादसति बाधके सामान्यपरतैवोपवीतपदस्य स्मार्त्तं कर्मणि प्रयुज्यते । एवं च श्राद्धादिकाले वामस्कन्धे द्वयोर्दक्षिणस्कन्धे च (१) द्वयोः सूत्रसमुदायविशेषयोर्धारणस्वीकरणं मूर्खानां न श्रद्धेयं सर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधाच्चेति । कण्ठकोद्धारकृतस्तु सदेति प्रक्रम्यमाणकर्मकालपरमेव । अत एव पूर्वोत्तराङ्गयोर्हेतुसद्भावेनाऽन्वयान्न वाक्यभेदः ।

यज्ञोपवीतं द्वे धार्ये श्रोते स्मार्त्तं च कर्मणि ।

इत्यादिना,

गा(२)यज्ञ्यां च शिखां वध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।

जुष्टिकां च ततो वध्वा ततः कर्म समाचरेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनेन चाऽङ्गत्वस्थैर्यात् । एतेन सदेत्यादिविधिरिति मूर्खतैव । विशिख इत्यादिनिन्दार्थवादस्थपुरुषार्थविधिशाक्तिमेवाऽन्तर्भातीति परा(३)स्तम् । अत एव कर्माऽन्यकालेन धारणावश्यकता । परन्तूपवीतधारणम्—

सकृदुत्तारणात्तस्य प्रायश्चित्तीयते हि सः ।

इति वाक्यान्तरवलात्पुरुषार्थमपीति प्राहुः ।

अन्ये तु उक्तवचनमालोचयन्तो यज्ञोपवातधारणस्याऽपि न पुरुषार्थताम् । तथासत्यभ्यङ्गादिकाले यज्ञोपवीतत्यागस्य शिखामोचनस्य च प्रामा(४)णिकैः करणाचारविरोधादिति चदन्तीत्यास्तामात्य(५)वेशः । गोभिलः—'यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वाऽपि वा कुशरज्जुमेव' ।

(१) च-इति क० पुस्तके नास्ति ।

(२) गायत्र्या—इति छ० पुस्तके पाठः ।

(३) परास्तपत्रम्—इति क० पुस्तके पाठः ।

(४) च-इति क० पुस्तके नास्ति ।

(५) मत्यावेषः इति छ० पुस्तके पाठः ।

अत्र सूत्रमिति मुख्यः पक्षः । अरण्यादौ तदलाभे वस्त्रं चौराद्युपहतौ तस्याऽप्यभावे कुशरज्जुमिति उत्तरोत्तरमभावविधिरिति निबन्धार । निगमपरिशिष्टं—‘वाससा यज्ञोपवीतानि कुर्यात्तदभावे त्रिवृता सूत्रेण कुशमुञ्जवालप्रतिसररज्जुभिर्वा’ । वालोऽत्र गोवाल ।

कार्पासक्षौमगोवालशरयखतृणोद्भवम् ।

सदा सम्भवतो धार्यमुपवीत द्विजातिभिः ॥

इति देवसंवादात् । शरगोवालादिषु नवगुणाभिसरत्त्वादित्रिय-
मो नाऽस्ति सूत्र एव तदुपदेशात् । अयघातादयस्तु ग्रीहिधर्मत्वात्त-
त्कार्यकारिष्वपि क्रियन्ते । गुणादयस्तु यज्ञोपवीतान्तर्गता एव, न तु
धर्मा इति टीकाकारः । तदभावे त्रिवृता सूत्रेणेति एकस्याऽभिधानमिति
न गोभिलादिधिरोध इति बहवः । । कल्पतद्रुतस्तु ‘यज्ञोपवीतपदमुत्तस्यै
गौण तद्धर्मविन्यासाविशेषप्राप्त्यर्थम्’ इत्याहुः । (१) इति व्या-
ख्यानं त्रिवृत्सूत्रादयोऽप्युत्तरीयप्रतिनिधय एव । तथा च कात्यायन
‘तृतीयमुपवीतं वा योगपट्टं वा (२) कुशरज्जुं वा सूत्रं वा परिधान-
स्योत्तरार्द्धं चोत्तरीयं कुर्यात्’ इति । हारीत —

ब्रह्मसूत्रोपानद्रस्त्र धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतमन्यधृतं सर्वथा न धारयेदुपानद्रूपे तु तादृ-
शे अप्यापदि हतनिर्णजने धार्ये । ‘निर्णिकं चैव तान्तवम्’ इति गौतम-
वचनादिति कल्पतद्रु । स्मृति —

पिबतो मेऽम्भश्चाऽन्नं (च) ? भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायाम त्रिधा पट्क नक्तप्रययुत क्रमात् ॥

अथ दण्ड — ‘ब्राह्मणो वैश्वपालाशौ’ इत्यादि । पीलु = गुडफल । गो-
भिल — ‘पार्णवैश्वरा दण्डाः’ । पार्ण = पालाशः, पालाशादयः क्रमेण दण्डा
ब्राह्मणादीनां प्रशस्ता इत्यर्थः । पारस्कर — ‘पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो
वैश्वो राजन्यस्योद्गुम्बरो वैश्यस्य सर्वे वा सर्वेषाम्, एषामलाभे स-
र्वेषां (३) सर्वे यक्षिया’ ।

धारयेद्वैश्वपालाशौ दण्डौ केशान्तिकौ द्विजः ।

यज्ञार्हवृक्षज वाऽथ सौम्यमन्न एव च ॥

इति वचनात् ।

(१) एवं इति ज० पुस्तके पाठः ।

(२) वा-इति क० पुस्तके नास्ति ।

(३) सर्वे इति ज० पुस्तके नास्ति ।

एतेषामप्यलाभे तु सर्वेषां सर्वयक्षियाः ।

इति यमवचनाच्च । औतुम्बर इति कुलकल्पभेदेन । केशान्तिक इत्यादि । ललाटोर्ध्वकेशजन्यस्थानस्याऽन्तः केशान्तः । एवं चोर्ध्वस्थितस्य पुरुषस्य भूमितस्तत्पर्यन्तो ब्राह्मणस्य भूमध्यदेशसंमितो राज्ञो नासाग्रसंमितो वैश्यस्य प्रमाणतो दण्ड इत्यर्थः । यत्तु केशान्तिकः कर्णसमीपकेशमूलपर्यन्त इति कस्यचिद्वाख्यानं तन्न, तथासति ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तत्तुल्यप्रमाणत्वे पृथगुपदेशानर्थक्यापत्तेरिति ऋजव इत्यग्रादन्यत्र । 'यूपवकाः' इति गौतमेन नाऽग्रत्वस्य विधानात् । अत्रणाः=अच्छिद्राः, सौम्यदर्शनाः=अतिस्थौल्यादिनिवन्धनभयानकत्वरहिताः, अनुद्वेगकराः=स्वरूपेणाऽभीषणा (१)इति । अञ्जऽजिनोपवीतमेखलाधारणमहप्रार्थं, दण्डधारणन्तु अवलम्बनगोसर्पादिनिवारणादिदृष्टार्थमित्याहुः ॥

(मिता०) दण्डादिधारणमाह—

दण्डेति । तथा स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं पालाशादिदण्डं, अजिनं (२) कार्ष्णादि, उपवीतं कार्पासादिनिर्मितं, मेखलां च मुञ्जादिनिर्मितां ब्राह्मणादिर्ब्रह्मचारी धारयेत् ॥

(वी० मि०)

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमानिन्ध्रैष्व्वात्मवृत्तये ॥ २९ ॥

भिक्षितमन्नादिकं भिक्षा । भिक्षेत भिक्षामित्यादिप्रयोगस्य बहुशो दर्शनात् । तत्समूहो भैक्षम् । 'तस्य समूहः' (पा० सू० ४।२।३७) इत्यनुवृत्तौ 'भिक्षादिभ्योऽण्' (पा० सू० ४।२।३८) इत्यनुशासनात् । (३) एवञ्च भैक्ष्यमिति यकारयुक्तोऽपपाठः, अणाधिकारे पुनरग्रहणेन एभ्यो वाधकं वाधित्वाऽण् स्यादित्यभियुक्ताभ्यां व्याख्यानात् । अनिन्ध्रैष्वनभिश्स्तादिषु स्वकर्मनिरतेषु (४) च ।

वेदयज्ञेन हीनानां प्रसक्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचर्या(५)चरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रय(६)तोऽन्वहम् ॥

(१) इति-इति ख० पुस्तकेऽधिकम् । (२) कार्ष्णाजिनादि ख० ।

(३) एवञ्च इत्याभ्य व्याख्यानात्-इत्यन्तो ग्रन्थः ख० पुस्तके नास्ति ।

(४) च-इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(५) ब्रह्मचर्याहरेद्भैक्ष-इति ख० पु० पाठः । (६) प्राहितो-इति क० पु० पाठः ।

इति मनुवचनात् । तेन ब्राह्मणेभ्यः निन्द्येषु भिक्षया लब्धमन्नादि ब्रह्मचारी चरेदाहरेदित्यर्थः । आत्मनो वृत्तये प्राणरक्षणाय न तु परार्थम् आचार्यादिव्यतिरेकेण ।

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्धममायया ।

निवेद्य गुरवेऽग्नीयादाचम्य प्राद्मुखः शुचिः ॥

इति मनुनाऽऽचार्याय तन्निवेदनस्याऽभ्यनुमानात् । न चाऽहृष्टार्थं तद्भैक्षं हविषा संस्तुतम् । तत्राऽऽचार्यो देवतार्थं आहवनीयार्थं च भोजयित्(१)व्यः । 'यदुच्छिष्टं प्राश्नाति (२)हृदिकच्छिष्टमेव तद्भयति' इत्यापस्तम्बात् । 'आचार्यस्तु यदि स्थेच्छया न भुञ्जीत तदपि तदनुशया स्वयं भुञ्जीत' इत्याहुः । ब्राह्मणेभ्यः सति सम्भवे नियमः । तदभावे व्यास —

ब्राह्मणक्षत्रियादिशस्त्रेयुर्भैक्षमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा ॥

सार्ववर्णिकमित्यापद्विषयं, तेन सति सम्भवे ब्राह्मणेषु तदभावे स्वसमानवर्णेषु तदभावे (३)शूद्रयज्यं सर्वेषु (४)आपदादिषु । सर्वेषु भिक्षेति चत्वारः पक्षाः । तथा च भाष्ये—

सर्वं वाऽपि चरे(५)द्भ्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

अन्त्यवर्ज्यं महाषाहो । इत्याह भगवान्विभुः ॥

वाचं नियम्य प्रयतः आमिषं वाऽपि घर्जयेत् ।

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमलाभे कुरुनन्दन । ॥

शौनकः—

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विघर्जयेत् ॥

एतच्च नित्यमिक्षायाम् । यत्तु—

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥

(१) भोजयितव्यम् इति क० पू० पाठः ।

(२) हृदि-इति ल० पू० पाठः ।

(३) स्वसमानशूद्रयज्यं-इति ल० पू० पाठः । (४) सर्वेषु आपदादिषु इति ल० पू० नस्ति ।

(५) भग इति ल० पू० पाठः ।

सुवर्णं रजतं रालं सा पात्रेऽस्य विनिक्षिपेत् ।

इति मनुवचनं तदुपनयनाङ्गप्राथमिकभिक्षाविषयमित्यविरोधः ।

(१)मनुः—

प्रतिगृह्योक्षितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याऽग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ २९ ॥

(वी० मि०)

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ॥ ✓

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

ब्राह्मणादीनां ब्रह्मचारिणां भिक्षावाक्ये यथाक्रममादौ मध्ये अन्ते च स्थितेन भवच्छब्देन सम्बोध्य लिङ्गवता उपलक्षिता भैक्षचर्या कार्येत्यर्थः । तेन 'भवति भवन् वा भिक्षां देहि' इति ब्राह्मणस्य, 'भिक्षां भवति भवन् वा देहि' इति क्षत्रियस्य, 'भिक्षां देहि भवति भवन्वा' इति वैश्यस्य ब्रह्मचारिणो भिक्षावाक्यं सिद्धयति । अत एव हारीतः—

सप्ताक्षरां चरेद्भिक्षां क्षां च हिं च न वर्जयेत् ।

'क्षां च हिं च' इत्यनेन भिक्षां देहीति पदयोरपि प्रयोगो मत इत्युक्तमिति कल्पतरुः । अतः सप्ताक्षरत्वं स्त्रियामेव सम्बोध्यायामित्यवधेयम् ॥ ३० ॥

(मिता०) भैक्षचर्याप्रकारः—

ब्राह्मणेष्वित्यादि । पूर्वोक्तदण्डाद्रियुक्तो ब्रह्मचारी ब्राह्मणेष्वन्येषु अभिशस्तादिः (२)व्यतिरिक्तेषु स्वकर्मनिरतेषु भैक्षं चरेत् । आत्मवृत्तये आत्मनो जीवनाय न परार्थं आचार्यतद्गार्यापुत्रव्यतिरेकेण । निवेद्य गुरवे तदनुज्ञातो भुञ्जीत । 'तदभावे तत्पुत्रादौ' इति नियमात् । अत्र च ब्राह्मणग्रहणं सम्भवे स(३)ति नियमार्थम् । यत्तु सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमिति तत्रैवर्णिकं(४)कविषयम् । यच्च चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमिति तदापद्विषयम् । कथं भैक्षचर्या, आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता 'भवति भिक्षां देहि, भिक्षां भवति देहि, भिक्षां देहि भवति' इत्येवं वर्णक्रमेण भैक्षचर्या कार्या ॥ २९ ॥ ३० ॥

(१) मनुः—इत्यारभ्य यथाविधि—इत्यन्तं क० पुस्तके नास्ति । (२) दिदोपरहितेषु— ए० ।

(३) मति न नियमार्थं ए० ।

(४) वैशर्निकान्तर्यम् ० ए० ।

(धी० मि०)

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुश्रया ॥

अपोशानक्रियापूर्वं सत्कृत्याऽन्नमकुत्सयन् ॥ ३१ ॥

गुर्वनुश्रया कृताग्निकार्यो ऽन्नं सत्कृत्याऽकुत्सयन् वाग्यतः, अपो-
शानक्रियापूर्वं भुञ्जीतेति योजना । तत्र गुर्वनुश्रया त्वमिदं भुङ्क्ष्वेति
विनियुङ्क्ष्वेति वाऽऽचार्यानुमत्येत्यर्थः । एतमग्निकार्यमग्नौ समि-
दाधानादिकं येन स तथा । 'अत्र पुनरग्निकार्यग्रहणं प्रातःसन्ध्या-
काले कथञ्चिदकृताग्निकार्यस्य कालान्तरविष्यर्थं न पुनस्तृतीयप्रा-
त्यर्थम्' इति मिताक्षरायाम् । अन्ये तु भैक्ष्यतदेकदेशहोमोऽग्राऽग्निकार्य-
शब्देनाऽभिप्रेत इति वदन्तस्तत्र हविषो हुत्वा सन्तर्प्याऽग्निं समिध
दत्त्वा 'यदत्र यदन्नमसी'त्युक्त्वाऽनुमन्त्रयेत् । 'ग्निः स्विएकृतमग्नि-
कार्यं कृत्वाऽनुशातो भुञ्जीत वाग्यतः' इति पैठानिषवचनं, 'प्रोक्षिताग्ने-
क्षादग्नौ हुत्वा भुञ्जीत' इत्यापस्तम्बवचनं च प्रमाणयन्ति । सत्कृत्य=पूजयि-
त्या, भूतानामुत्पत्तिस्थितिहेतुतया ध्यात्वा । अकुत्सयन्=अमिन्दन्,
वाग्यतो=मौनी, अपोशानक्रिया 'ऽमृतोपस्तरणमसी'त्यनेन जलगण्ड-
पपानं तत्पूर्वकं यथा स्यात् । तदुक्तं भाष्ये—

आपोशानं च गृहीयात्सर्वतीर्थमयं च तत् ।

अमृ(१)तोपस्तरणमसीति, विष्णोरन्नमयस्य च ॥

अथ भोजनविधिः । स च 'आचारादर्शच्छन्दोगाहिकाऽऽचारचिन्तामण्या'-
द्यनुसारेणाऽत्रैव लिखनीयः । संवत्तः—

अष्टौ प्रासा मुनेर्भैक्षं षोडशांऽरण्यवासिन ।

द्वात्रिंशत्तं गृहस्थस्य अमितं प्रह्वचारिणः ॥ ३१ ॥

(मिता०) भोजनप्रकारः—

कृताग्नीति । पूर्वोक्तेन विधिना भिक्षामाहृत्य गुरवे निवेद्य तदनु-
श्रया कृताग्निकार्यो वाग्यतो मौनी अन्नं सत्कृत्य सम्पूज्य अकुत्सयन्न-
मिन्दन् अपोशानक्रियां अमृतोपस्तरणमसीत्यादिकां पूर्वं कृत्वा भु-
ञ्जीत । अत्र पुनरग्निकार्यग्रहणं सन्ध्याकाले कथञ्चिदकृताग्निकार्यस्य
काला(२)न्तरविष्यर्थं न पुनस्तृतीयप्रात्यर्थम् ॥ ३१ ॥

(१) अमृतोपस्तरणमसी विष्णोरन्नमयस्य च-इति क० पुस्तके पाठः ।

(२) कालान्तर मध्याह्नादि० ।

(वी० मि०)

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ॥

ब्रह्मचर्ये स्थित आश्रितब्रह्मचर्यो ब्रह्मचारीति यावत् । एकमेक-
स्वामिकमन्नं अनापदि अन्नान्तरलाभसम्भवे नाऽद्यात् । एकस्मिन्
दिने यदीयमन्नं भुक्तं तदव्यवहितदिने तदीयमन्नं नाऽश्नीयादित्यर्थः ।

(वी० मि०) एतदपवदति ।

ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणग्रहणं राज्ञश्चेद्ब्रह्मचारी तदा श्राद्धे आमन्त्रितोऽभ्यर्थितः
काममेकान्नमप्यश्नीयात् मधुमांसादिवर्जनेन व्रतं ब्रह्मचारिनियमम-
पीडयन् । ब्राह्मणग्रहणं राजन्यवैश्ययोः (१) श्राद्धे भोजनव्यावृत्त्य-
र्थम् । तदाह श्राद्धभोजनमुपक्रम्य मनुः—

राजन्यवैश्योश्चैव नैतत्कर्म प्रशस्यते ।

इति । काममित्यनेनाऽकामानुमतिर्विवक्षिता, तेनाऽभ्यर्थितस्य
स्वेच्छया श्राद्धेऽप्येकान्नभोजनं व्यवच्छिन्नं तत्पर एव (२) च स्मृत्य-
न्तरे ब्रह्मचारिणः श्राद्धभोजननिषेध इति स्मर्तव्यम् ॥ ३२ ॥

(मिता०) ब्रह्मचर्यं इति । ब्रह्मचर्ये स्थित (३) एकाग्रं नाद्यादनापदि
व्याध्याद्यभावे । ब्राह्मणः पुनः श्राद्धेऽभ्यर्थितः सन् (४) काममश्नी-
यात् । व्रतमपीडयन् मधुमांसपरिहारेण । अत्र ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादेः
श्राद्धभोजनव्युदासार्थम् । 'राजन्यवैश्योश्चैव नैतत्कर्म प्रचक्षते'
इति मनुस्मरणात् ॥ ३२ ॥

(वी० मि०) ब्रह्मचारिणो नियमानाह—

मधुमांसाऽअनोच्छिष्टशुक्लस्त्रीप्राणिर्हिसनम् ॥

भास्करालोकनाशनीलपरिवादांश्च (५) वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

मधु=मद्यं क्षौद्रं च, मांसं=सर्वमेव, अन्नं=घृतादिना गात्रस्य,
कञ्जलेन वाऽक्ष्णोः, उच्छिष्टं=भुक्तशेषं, स्वस्य=गुरुव्यतिरिक्तस्य पर-
स्याऽपि, 'उच्छिष्टमगुरोर्भोज्यम्' इति वसिष्ठवचनात् । शुक्लं=परुषं वृद्धं,
स्वभावमधुरं कालवशादम्लतां गतं दध्यादिव्यतिरिक्तं च, प्राणि-

(१) शूद्रयोः—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(२) च—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(३) एकाग्रमेकस्वामिकम्० ।

(४) कामं पयेदम्० ।

(५) परिषदादि—इति सुद्वितपुस्तके पाठः ।

पदं हिंसासामान्यलाभार्थं, भास्करस्य उद्यतोऽस्तं गच्छतश्चाऽऽलोकनं, अश्लीलं=प्राग्भ्यं, परिवादः=परनिन्दा । अत्र मध्वादेर्मस्यतया प्रसक्तस्याऽभक्षणात् । स्त्रियाश्चाऽष्टविधमैधुननिवृत्तेरश्लीलस्याऽनभिधानादञ्जनादीनां च क्रियाणामकरणाद्वर्जनं द्रव्यं गुर्वनुहयेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

(मिता०) मधुमांसादिवर्ज्यान्त्याह—

मधुमांसेत्यादि । मधु क्षौद्रं न मधम् । तस्य 'नित्यं मद्यं प्राक्षणो वर्जयेत्' इति निषेधात् । मांसं द्यागादिरपि । अञ्जनं घृतादिना गात्रस्य, कज्जलादिना चाक्ष्णोः । उच्छिष्टमगुरोः । शुक्रं निष्पुरवाक्यं (१)नान्नरसः, तस्याऽभक्ष्यप्रकरणे निषेधात् । स्त्रियमुपभोगे । प्राणि-हिंसनं जीववधः । (२)भास्करस्योदयास्तमयावलोकनम्* । अश्लीलमसं(३)त्यभाषणम् । परिवादः सदसद्रूपस्य परदोषस्य एयापनम् । आदिशब्दात्स्मृत्यन्तरोक्तं गन्धमाद्येति गृह्यते । एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

(वी० मि०) तत्र को गुरुरित्यपेक्षायां गुर्वं निरूपयन्नेव प्रसङ्गादाचार्यादीनामपि निरूपयति—

स गुरुर्यः क्रियां (४)कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ॥

उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ३४ ॥ ✓

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यङ्गकृदुच्यते ॥

क्रियां निषेकायां संस्कारहेतुभूताःमुपनयनान्तां तदव्यवधानेनैव वेदाध्यापनस्य 'उपनीय वेदमध्यापयेत्' इत्यादौ विधानात् । कृत्वे 'यर्थाद्ब्रह्मचारित्वामिमतस्यैव । वेदं सम्पूर्णैकशास्त्रं साङ्गं सार्धं च अस्मै ब्रह्मचारिणे प्रयच्छत्युपदिशति यः स तस्य गुरुरित्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणपरम्, इतरस्याऽध्यापनाऽनधिकारात् । तथा च वक्ष्यति । एवं च निषेकादिकामुक्तां क्रियां यथाधिकारमशेषां यो यस्य करोति स तस्य गुरुरिति साधारणमेकयोक्त्वा गुरुलक्षणम् । अत एव—

(१) न रसदि ४० । (२) भास्करस्य घातेकनं ४० ।

(३) भास्करालोकनमु दितस्तमितदशादित्यस्यावत्केकनश्च इति गुरुसम्प्रदायगत पठः सशे० ।

(४) गुदनाश ५० ।

(४) क्रिया-इति मुद्रितपुस्तके पठः ।

निपेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चाऽग्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥

इति मनौ यथाविधीति विप्र इति चोक्ताऽभिप्रायकतयैव नेयम् । अ-
(१)न्यथा क्षत्रियादीनां स्वपुत्रं प्रति गुरुत्वाभावप्रसङ्गादिति बहवः ।
वस्तुतस्तु मान्यमाननरूपप्रह्लाचारिधर्मान् वक्तुं गुर्वादिमान्यस्वरूपं
तत्प्रसङ्गाद् गृहस्थमान्यत्विक्स्वरूपं चोक्तम् । गुर्वनुज्ञयेत्यादौ च गुरु-
त्वमुपनेतृत्वमेवाऽऽचार्यसाधारणं प्रमीतपितृकसाधारण्येनैव वि-
धानात् । गुरुशब्दशक्तिस्तु जनकत्वोपाधिना मातापित्रोरेव तयो-
रे(२)व भूयसो लोकशास्त्रयोर्गुरुशब्दप्रयोगदर्शनात् ।

आचार्याः पितरो ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः ।

माता मातामही गुर्वा मातुलानी च लोदरा ॥

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः ।

इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विधा ॥

इत्यादावाचर्यादावपि गुरुशब्दप्रयोगस्तद्धर्ममाननीयत्वप्राप्त्य-
र्थको गौणः ।

जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति ।

अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥

इत्यादौ जनकभिन्ने पितृशब्दप्रयोगवत् । भयदेवहरिनाथादिसंमतो-
ऽप्ययमेवाऽर्थ इति तत्त्वम् । दददिति अध्यापयतीत्यर्थः । य इति
शेषः । तथा च मनुः—

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

कल्पशब्देन व्याकरणादीनि पङ्क्तान्युपलक्ष्यन्ते । वेदं सम्पूर्णम् ।
एकदेशं वैक. ३)देशम् । यदाह मनुः—

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥

(१) अन्यथा—इत्याख्य गुर्वादि-इत्यन्तं ख० पुस्तके नास्ति ।

(२) तयोरेव—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(३) वैकदेशम्—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

यश्च कृतः सन् पाकयज्ञादिकर्ता । यदाह मनुः—

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृतो यस्य तस्य ऋत्विगिहोच्यते ॥

(वी० मि०)

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५ ॥

एते गुर्वाद्यद्यत्वारः समवाये सति पूर्वपूर्वाऽनतिक्रमेणोत्तरो-
त्तरेऽभिधादनादिना माननीयाः । जननी तु सर्वेभ्य एष मान्यतमा ।
तदाह मनुषि—

उपाध्यायाद्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रेण पितुर्माता गौरवेणाऽतिरिच्यते ॥

गौतमस्तु मातुराचार्यस्य च गौरवे विकल्पं मन्यते । यदाह—‘आ-
चार्यः धेष्टो गुरुणाम्’ । यत्तु स्मृत्यन्तरे क्वचित्पितुर्गुणतरत्वाभिधानं
तद्विक्रयादिपरमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३४-३५ ॥

[मिता०] गुर्वाचार्योदिलक्षणमाह—

स इति । योऽसौ गर्भाधानाद्या उपनयनपर्यन्ताः क्रिया यथा-
विधि कृत्वा वेदमस्मै ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति स गुरुः । यः पुनरुपन-
यनमात्रं कृत्वा वेदं [१] प्रयच्छति स आचार्यः ॥ ३४ ॥

[मिता०] उपाध्यायविवेकलक्षणम्—

एकदेशमिति । वेदस्यैकदेशं मन्त्रब्राह्मणयोरेकं अङ्गानि वा यो-
ऽध्यापयति स उपाध्यायः । यः पुनः पाकयज्ञादिकं वृतः करोति स
ऋत्विक् । एते च गुर्वाचार्योपाध्यायविवेको यथापूर्वं यथाक्रमेण मा-
न्याः पूज्याः । एभ्यः सर्वेभ्यो माता गरीयसी पूज्यतमा ॥ ३५ ॥

[वी० मि०] ब्रह्मचर्यकालनियममाह—

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ॥

ब्रह्णान्तिकमित्येकेकेशान्तश्चैव षोडशे ॥ ३६ ॥

प्रतिशास्त्रं स्वगृह्योक्तब्रह्मचारिमतं द्वादश पञ्च वा घषाणि का-

र्यम् । प्रतिवेदमित्यभिधानान्नानवेदाध्ययनमायाति । तदाह मनुः—
वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥

अत्र वर्षवेदयोर्विकल्पः । शक्त्यपेक्षया फलभूमा कल्पनीय इति
तु केचिद्ग्रहणान्तिकमिति । यावता कालेन शाखानां शाखयोः शा-
खाया वा अध्ययनं सम्पद्यते तावत्कालमित्यर्थः । पुरुषबुद्धितारत-
म्यापेक्षयोक्तकालादधिको न्यूनो वाऽध्ययनसमाप्तिकालो व्रतावधि-
रित्येके-इत्यस्यार्थः ।

केशान्तो गोदानाख्यः संस्कारविशेषः । गर्भकालावधिकपोडश-
वर्षे कार्यः । 'गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणा'मिति वैधायनात् । केचित्तु-ज-
न्मावधिकमेवाऽत्र पोडशत्वं 'गर्भाष्टमे' इत्यादाविव विशेषमनाभिधा-
य 'अष्टमे वाऽष्टे' इत्यादाविव पोडशे इति निर्विशेषितविधिना तथा
स्थैर्यादित्याहुः । एतद्ब्राह्मणमात्रपरम् । तथा च मनुः—

केशान्तः पोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यवन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥ ३६ ॥

(मिता०) वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यावधिमाह—

प्रतिवेदमिति । यदा विवाहासम्भवे वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं
वेति प्रवर्तते तदा प्रतिवेदं वेदं वेदं प्रति ब्रह्मचर्यं पूर्वोक्तं द्वादशवर्षा-
णि कार्यम् । अशक्तौ पञ्च । ग्रहणान्तिकमित्येके वर्षयन्ति । केशा-
न्तः पुनर्गो(१)दानाख्यं कर्म गर्भादारभ्य पोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य का-
र्यम् । एतच्च द्वादशवार्षिके वेदव्रते बोद्धव्यम् । इतरस्मिन् पक्षे यथास-
म्भवं द्रष्टव्यम् । राजन्यवैश्ययोस्तूपनयनकालवद्द्वाविंशे चतुर्विंशे वा
(२)द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

(बी० मि०) अथोक्तकालेषूपनयनासम्भवे गौणं कालमाह—

आपोडशाच्च(३)द्वाविंशातुर्विंशाच्च वत्सरात् ॥

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७ ॥

(१) गावः केशा दीयन्ते स्पृण्यन्ते यस्मिन् ।

(२) वा यथासम्भवं ल० ।

(३) आपोडशादाद्वाविंशात्तु०— इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

अभिधिघायाद् प्रत्येक च सम्बध्यते, 'छन्दासि परेऽपि' 'व्यवहिता-
द्य' [१।४।८१, ८२] इत्यनुशानात् । तेन षोडश ब्राह्मणस्य, द्वाविंश क्षत्रि-
स्यय, चतुर्विंश च वैश्यस्य वर्षमभिध्याप्योपनयनस्य परो मुख्यादन्यः
कालः इत्यर्थः । चकारो मिय' समुच्चये । यत्तु 'द्वादश षोडश विंश
तिश्चेत्यतीता विरुद्धकाला भवन्ती'ति पैठानसिबचन, तत्तु द्वादशवर्षाद्य
तिक्रमे स्वल्पपापप्रतिपादनपरमित्यादिरोधः ।

(धी० मि०) नाऽतः परं ग्रात्यस्तोम विना गौणोऽप्युपनयनका
लोऽस्तीत्याह—

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्व(१)धर्मवहिष्कृताः ॥ ✓

सावित्रीपतिता ग्रात्या ग्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ॥ ३८ ॥

अत इति (२) बहुवचनान्तात्तसिल् । तेनोक्तकालेभ्य ऊर्ध्वमेते ब्रा-
ह्मणादयः सावित्रीत पतित्वा भ्रष्टाः सावित्र्युपदेशाऽयोग्या भव-
न्तीति यावत्, अतश्च पतन्ति उपपातकिनो भवन्ति, 'ग्रात्यता घान्ध
यत्याग' इति मनावुपपातकगणनात् । अत एव च (३) द्विजातिध-
र्माऽनधिकारिणो भवन्ति । यद्यप्युपपातकस्य'ऽभ्यस्तस्येव निबन्धि
कर्माऽनधिकारप्रयोजकत्वं लिखित, तथाऽपि प्रकृते वचनबलादन-
भ्यस्तस्याऽपि कर्मानधिकारप्रयोजकत्वं द्रष्टव्यम् । अत एव (४) च
शास्त्रे तत्र तत्र ग्रात्यपदघाच्याः । अत्र प्रतिप्रसवः । ग्रात्यस्तोमादृते
क्रतोरिति । ग्रात्यस्तोम' क्रतु' ग्रात्यानां प्रायश्चित्तक्रतुं तं विना । तेनो-
क्तकालेभ्य ऊर्ध्वमपि कृतग्रात्यस्तोमा उपनेथा (५) एव भवन्ति, न तु
ग्रात्यस्तोममात्रेणोपनयनं विनाऽप्यधिकारिणो भवन्तीति ॥ ३८ ॥

(मिता०) उपनयनकालस्य परमावधिमाह—

आषोडशादिति, अत ऊर्ध्वमिति च । आषोडशाद्वर्षात् षोडशवर्षे
यावत् । आद्वाविंशादाचतुर्विंशाद्वर्षाद्ब्र(६)ह्मक्षत्रविंशां औपनायनि
क' उपनयनसम्यन्धी पर. कालः । नाऽत परमुपनयनकालोऽस्ति ।
किन्तु अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः सर्वधर्मेष्वनधिका-

(१) यथाकालमसंस्कृता इति अपर पाठः ।

(१) एव इति ख० पुस्तके पाठः ।

(२) य इति क० पुस्तके नास्ति ।

(२) य इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(५) एव इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(५) ब्राह्मणश्रुतिविषयां ख० ।

रिणो भवन्ति । सावित्रीपातिताः पतितसावित्रीका भवन्ति सावि-
त्रीदानयोग्या न भवन्ति । व्रात्याः संस्कारहीनाश्च (१) व्रात्यस्तोमा-
त् क्रतोर्विना । कृते तु तस्मिन्नुपनयनाधिकारिणो भवन्ति ॥ ३७-३८ ॥

(वी० मि०) अत्राऽऽद्यास्त्रयो द्विजा इति प्रागभिधानाद् व्रात्य-
स्याऽपि सति द्विजत्वे कथं द्विजातिधर्माऽनधिकार इत्यपेक्षायाम् न
केवलं ब्राह्मण्यादिजातियोगमात्रेण द्विजत्वं, किन्तु सविधिमौञ्जीव-
न्धनादित्याह—

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् ॥ ✓

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

द्वितीयमिति क्रियाविशेषणम् । यस्माद्ब्राह्मणादयो मातृतः प्रथमं
जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात्तस्मादेते द्विजाः । व्रात्यानां च मौञ्जी-
वन्धनाऽभावात् द्विजत्वमिति भावः । मौञ्जीति ह्यखत्वमार्पमित्याहुः ।
अत्र मौञ्जीवन्धनजनितसंस्कारे जनिरौपचारिकः ॥ ३९ ॥

(मिता०) आद्यास्त्रयो द्विजा इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—

मातुरिति । मातुः सकाशात्प्रथमं जायन्ते, मौञ्जिवन्धनाच्च द्वि-
तीयं जन्म यस्मात्तस्मादेते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजा उच्यन्ते ॥ ३९ ॥

(वी० मि०) 'आहुतश्चाऽप्यधीशीते'ति प्रागुक्तस्याऽध्ययनस्य
फलमाह—

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ॥ ✓

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः (२) परः ॥ ४० ॥

यज्ञानां पाकयज्ञज्योतिष्टोमादीनां तपसां क्लायसन्तापनरूपाणां
चान्द्रायणादीनां अन्येषाम् [३]पि शुभफलानां दानाऽध्ययनादीनां
कर्मणां मध्ये वेदाध्ययनमेव सर्वोत्कृष्टमभ्युदयसाधनं वैदिकसक-
लवृत्तिनिदानभूतवाक्यार्थबोधादिजनकत्वादित्यर्थः । अत्र स्मृत्या-
च्चध्य [४] यनस्य तथात्वेऽपि वेदाध्ययनमूलकत्वेन तस्मात्प्रकर्षः ।

(१) व्रात्यस्तोमो नाम व्रात्यानां प्रायश्चित्तक्रतुः । तेन चोद्दालकमतादिप्रायश्चित्तान्तरमप्युपलक्ष्य-
ते. अपरार्कः ।

(२) स्मृतः—इति ख० पुस्तके पाठः । (३) अपि—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(४) 'यनस्य तथात्वेऽपि वेदाध्य०'—एतावानंशः ख० पुस्तके नास्ति ।

द्विजातीनामित्यनेन दृष्टादीनां पुराणादिभ्रमणमेव परमभ्युदय-
साधनमिति सूचितम् ॥४०॥

[मिता०] घेदप्रहणाध्ययनफलमाह—

यज्ञानामिति । यज्ञानां श्रौतस्मार्तानां, तपसां कायसन्तापरूपा-
णां चान्द्रायणादीनां, शुभानां च कर्मणां उपनयनादिसंस्काराणां अ-
वबोधकत्वेन घेद एव द्विजातीनां परो नि ध्येयस(१)करो नान्य । वेद
एवेति तन्मूलकत्वेन स्मृतेरप्युपलक्षणार्थम् ॥ ४० ॥

[वी० मि] ब्रह्मचारिणा प्रत्यहं शक्तितो वेदादिपाठरूपो ब्रह्मय-
ज्ञः कर्तव्य इत्यभिप्रेत्य तत्फलमाह—'नित्यं स्वाध्यायवान् द्विजः इ-
त्यन्तरैष्टभिः श्लोकैः—

मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्विजः ॥

पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते (२)तु योऽन्वहम् ॥४१॥

यजूषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं सघृतामृतैः ॥

प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितृस्तथा ॥ ४२ ॥

स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ॥

सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितृणां मधुसर्पिषा ॥ ४३ ॥

मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाऽङ्गिरसः पठन् ॥

पितृंश्च मधुसर्पिभ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ ४४ ॥

यो द्विजो यथाशक्ति ऋग्यजुसामोऽथर्वभागान् पठति स म-
धुपयोभ्यां सो(३)मघृताभ्यां मेदसा मेध्यपशुघातुविशेषेण यथाक्रम-
मिन्द्रादीन् देवान् मधुघृताभ्यां च पितृन् दिव्यान् स्वजनशर्वाभ्या-
ऽन्वहं प्रतिपाठं तर्पयतीति सङ्कलितार्थः । अत्र प्रकृतपाठन देवादी-
नां मध्यादीन्युपतिष्ठन्ने । मध्यादिकरणकतृप्तिरुल्या तृप्तिर्वा भवती-
ति तात्पर्यम् । आङ्गिरसो ऽङ्गिरसा दृष्टो ऽभिचारप्रधानको ऽथर्वभाग
एव । पृथङ्निर्देशस्त्यतिप्रशंसार्थः ॥ ४१, ४२, ४३, ४४ ॥

(१) क्तो मेघकरो ए० ।

(२) 'द्वि'- 'घ'-इति पाठइय पुस्तके ।

(३) सोमघृताभ्यां इति ए० पुस्तके नास्ति ।

(वी० मि०)

वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः ॥

इतिहासांस्तथा विद्यां यो(१)ऽधीते शक्तितोऽन्वहम् ॥४५॥

मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं स दिवोकसाम् ॥

करोति तृप्तिं च (२)तथा पितृणां मधुसर्पिणा ॥ ४६ ॥

वाकोवाक्यं=प्रश्नोत्तररूपोपनिषद्भागः, पुराणं=प्रसिद्धम्, च-
कारान्मन्वादिधर्मशास्त्रं च, नाराशंस्यः=ऋग्वेदे खिलग्रन्थे पठिता
'इदं जरा उपस्कृता' इत्याद्यास्तिस्रः ऋचः, गाथिकाः=इन्द्रगाथा-
द्याः, इतिहासाः=भारतादयः, विद्याः=वारु(३)ण्याद्याः ॥ ४५, ४६ ॥

(वी० मि०) देवादितृप्तेः स्वतः फलत्वाऽभावेन तत्प्रयुक्तं स्व-
निष्ठं फलमाह—

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येन सर्वकामफलैः शुभैः ॥

ते=देवाद्याः । एनं=स्वतर्पयितारम् । सर्वैः=काम्यमानैः फलैस्त-
र्पयन्ति नन्दयन्ति ।

(वी० मि०) क्रतुपाठस्य फलान्तरमाह—

यं यं क्रतुमधी(४)यीतं तस्य तस्याऽऽप्नुयात् फलम् ॥४७॥

यं यं क्रतुं यद्यत्क्रतुप्रतिपादिकं वेदभागं पठति तत्तत्क्रतुफल-
समानं फलं लभत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

(वी० मि०) सामान्यतो वेदपाठस्य फलमाह—

त्रिविक्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ॥

तपसश्च(५) परस्येह नित्यं(६) स्वाध्यायवान् द्विजः ॥४८॥

स्वाध्यायवान् वेदपाठकर्ता । त्रिरिति दानान्वितम् । परस्योत्कृ-
ष्टस्य । नित्यमित्यनेन संव(७)लिताधिकारयोः संवलनं वाऽभि-
प्रेति ॥ ४८ ॥

(१) 'विद्याः शक्त्याऽधीते हि योऽन्वहम्'-इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) 'कुर्यात्'-इति मुद्रितपुस्तके पाठः । (३) 'वारुणायाः'-इति ख० पुस्तके पाठः ।

(४) 'क्रतुमधीते च'-'क्रतुमधीतेऽसौ'-इति मुद्रितपुस्तके पाठद्वयम् ।

(५) तपसो यत्परस्य ख० । (६) 'नित्यस्वाध्यायवान्'-इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(७) संवलित्ताधिकारमाधिकारयोः-इति ख० पुस्तके पाठः ।

(मिता०) ब्रह्मणाध्ययनफलमुक्त्वेदानीं (१) काम्यब्रह्मयज्ञाध्य-
यनफलमाह—

मधुनेति, यजूयीति, स त्विति च । योऽन्वहमृचोऽधीते स मधुना
पयसा च देवान् पितृश्च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यः पुनः शक्तितोऽन्वहं
यजूंष्यधीते स घृतामृतैर्देवान् पितृश्च मधुघृताभ्यां त(२)र्पयति ।
यस्तु सामान्यन्वहमधीते स सोमघृतैर्देवान् पितृश्च मधुसर्पिभ्यां प्री-
णाति । ऋगादिब्रह्मणं सामान्येन ऋगादि(३)भाष्यप्राप्त्यर्थम् ॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मेदसेति, वाकोवाक्यमिति, मांसेति, ते इति च । यः पुनः श-
क्तितोऽन्वहं अथर्वाङ्गिरसोऽधीते स देवान् मेदसा पितृश्च मधुसर्पिभ्यां
तर्पयति । यस्तु वाकोवाक्य (४)प्रश्नोत्तररूप वेदवाक्यम् । पुराणं
ब्राह्मदि । चकारान्मानवादिधर्मशास्त्रम् । नाराशसीश्च रुद्रदैवत्यान्
मन्त्रान् । गाथा यज्ञगाथेन्द्रगाथाद्याः । इतिहासान् महाभारतादीन् ।
विद्याश्च धारुण्याद्याः । शक्तितोऽन्वहमधीते स मांसक्षीरोदनमधुभि
र्देवान् पितृश्च मधुसर्पिभ्यां तर्पयति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

तेपुनस्तृप्ताः सन्तो देवाः पितरश्च एन स्वाध्यायकारिणं सर्व-
कामफले शुभैरनन्योपघातलक्षणेस्तर्पयन्ति ।

१ प्रशसार्थमाह—

यं यमिति, त्रिविधेत्यादि च । यस्य यस्य क्रनो प्रतिपादके वेदे-
कदेशमन्वहमधीते तस्य तस्य क्रतो फलमवाप्नोति । तथा विसृ-
ष्ट्या पृथिन्या त्रि विचारं दानस्य यत्फलं परस्य तपसश्चान्द्रा-
यणादेर्यत्फलं तदपि नित्यस्वाध्यायधानाप्नोति । नित्यब्रह्मणं काम्य-
स्यापि सतो नित्यत्वज्ञापनार्थम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

(वी० मि०) ब्रह्मचारी द्विविधः—उपशुक्लौणको नैष्ठिकश्च । तत्र
सामान्यतो धर्माभुक्त्वा नैष्ठिकस्य विशिष्य तमाह—

नैष्ठिको ब्रह्मचारी (५) च वसेदाचार्यसन्निधौ ॥

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥

(१) काम्यवत् ४० । (२) तर्पयति ४० । (३) मन्त्रवाक्यार्थं ४० ।

(४) यथा—पृच्छन्ति त्वा परमत्तं पृथिव्या इति प्रश्नः इयं वेदि परो भूत्त इत्युत्तरम्
इत्यमरान्तर्गतं वाक्यं तत्र ज्ञेयम् ।

निष्ठा जीवनसमाप्तिस्तत्पर्यन्तं ब्रह्मचर्यसङ्कल्पः कृतो येन स नै-
ष्टिकः । चस्त्वर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । वसेदिति । यावज्जीवमिति
शे(१)पः । तदभावे आचार्यसन्निध्यभावे अस्य तनये आचार्यतन-
यसन्निधौ आचार्यतनयसन्निध्यभावे आचार्याणीसन्निधौ सर्वेषाम-
भावे ब्रह्म(२)चर्याग्निसन्निधौ वसेन्न तु समावर्ततेत्यर्थः । पत्नी चा-
ऽत्राऽऽ(३)चार्यसवर्णैव 'गुरुदारे सवर्णे वा' इति मनुवचनात् ॥४९॥

(वी० मि०) नैष्टिकब्रह्मचर्यफलमाह—

अनेन विधिना देहं साधयन् विजितेन्द्रियः ॥

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥ ५० ॥

विशेषेण यावज्जीवं जितानि योपिदादिभ्यो निवर्त्तितानी-
न्द्रियाणि येन सः । अनेन पूर्वोक्तेन कृत्स्नेन विधिना प्रकारेण देहं
साधयन् यावज्जीवब्रह्मचर्येणाऽवसाद्यन् हिरण्यगर्भलोकं प्राप्नोति ।
तदुत्तरं चेह संसारे न जायते मुच्यते इति यावत् ॥ ५० ॥

इति श्रीमत् याज्ञवल्क्यव्याख्याने ब्रह्मचारिप्रकरणम् ।

(मिता०) एवं सामान्येन ब्रह्मचारिधर्मानाभिधायाऽधुना नैष्टिकस्य
विशेषमाह—

नैष्टिक इति अनेनेति च । (४) उक्तेन प्रकारेणात्मानं निष्ठां उत्का-
न्तिकालं नयतीति नैष्टिकः । स यावज्जीवमाचार्यसमीपे वसेत् । न
(५) वेदग्रहणोत्तरकालं स्वतन्त्रो भवेत् । तदभावे तत्पुत्रसमीपे तद-
भावे तद्गार्यासमीपे तदभावे (६) वैश्वानरेऽपि । अनेनोक्तविधिना देहं
साधयन् क्षपयन् विजितेन्द्रियः इन्द्रियजये विशेषप्रयत्नवान् ब्रह्मचा-
री ब्रह्मलोकममृतत्वमाप्नोति । न कदाचिदिह पुनर्जायते ॥४९॥ ॥५०॥

इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ।

- (१) तु इति मुद्रितपुस्तके पाठः । (२) विशेषः—इति क० पुस्तके पाठः ।
(३) आचर्याग्निसन्निधौ—इति छ० पुस्तके पाठः ।
(४) चाऽत्र—इति क० पुस्तके नास्ति । (५) अनेनोक्तकारेण छ० ।
(६) ग्रहणकालोत्तरं छ० । (७) श्लोपास्याग्निसन्निधौ छ० ।

(धी० मि०) उपकुर्वाणग्रहचारि(१)जोऽनन्तरहरयमाह—

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ॥

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ ५१ ॥

श्रोका(२)नुसारेण वेदान् वेदी वेदं वा व्रतानि ग्रहचारिधर्मा-
स्तान् वा वेदसहितानि व्रतानि वा पारं समाप्तप्रापयित्वा धर्म-
भिलाषितं 'धनं क्षेत्रं हिरण्यमद्वयं रत्नादि' मन्त्रं 'गौर्ग्राहणस्य,
धरो ग्रामो राजन्यस्याऽद्वयो वैश्यस्ये'ति कायकनाद्युक्तं वा गुरवे
दक्षिणां दत्त्वा गुर्वनुज्ञया स्वगृहोक्तविधिना स्नानं कुर्यात्
इत्यर्थः । धरदानाशक्तौ तदनुज्ञयेति पक्षान्तरम् । तथा च गौतमः-
'विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य' । 'हत्वाऽनुज्ञां तस्य वा स्नान'मिति
प्रश्नः । धर्मित्यत्र धनमिति क्वचित्पाठः । एतेन स्नातकस्य(३)
त्रैविध्यमुक्तम् । अत एव कायकनः- 'धयः स्नातका भवन्ति, विद्या-
स्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकः' इति । समाप्य वेदमसमाप्य
व्रतं यः समावर्त्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं
यः समावर्त्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समावर्त्तते
स विद्याव्रतस्नातक इति । अत्र च विकल्पः शक्त्यापेक्षया । वेदस-
माप्तिश्चाऽर्थज्ञानपर्यन्ता । यदाह व्यासः-

न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्बुधः ।

पाठमात्रावसाने तु पङ्के गौरिष सीदति ॥

यथा पशुर्मात्वाही न तस्य लभते फलम् ।

द्विजस्तथाऽर्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥

वेदस्याऽध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य(४)चापि यत् ।

अज्ञानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा ॥

योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स साध्वयः शूद्रसमः पापतां न प्रपद्यते ॥

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानविद्धि सः ॥

(१) श्रुतौ-इति क० पुस्तके पाठः ।

(२) पशुकनुमरेष-इति छ० पुस्तके पाठः ।

(३) त्रैविध्यनिवृत्तयः त्रिवर्तमानः इत्यन्ते प्रायः क० पुस्तके वर्तते ।

(४) शूद्रस्य-इति क० पुस्तके पाठः ।

श्रुतहीनमर्धातं यन्नेह नाऽमुत्र तद्भवेत् ।

श्रुतं तु केवलमपि समुद्धाराय कल्पते ॥

समन्वितं स्तोत्रमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ।

पाठमात्रवतो नित्यं द्विजातींश्चाऽर्धवर्जितान् ॥

पशूनिव च तान् प्राक्षो वाङ्मात्रेणाऽपि नाऽर्चयेत् ।

श्रूयते च—‘स्थाणुर्यं भारहारः किलाऽभूदधीत्य वेदं न विज्ञानाति योऽर्थं, योऽर्थज्ञः स सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति दानविधृतपाप्मा’(१)इति । एतच्च स्वाध्यायविधौ प्रपञ्चितं जैमिनीयैरिति नाऽपि कं विविच्यते । अत्र च ज्ञानकाले स्वेच्छया गार्हस्थ्ययाद्याश्रयणम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

गृहीतविद्यो गुरवे दत्त्वा तु गुरुदक्षिणाम् ।

गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल ! कुर्याद्दारपरित्रहम् ॥

गुरोः शुश्रूषणं कुर्यात्तत्पुत्रादेरथाऽपि वा ।

वैखानसो वाऽपि भवेत् परित्राडथवेच्छया ॥

अनाश्रमी तु क्षणमपि न तिष्ठेत् ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमात्रमपि द्विजः ।

आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते द्विजः (२) ॥

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये निरतोऽपि सन् ।

नाऽसौ फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्च्यु(३)तः ॥

इति दक्षात् ।

योगी (४) च—

चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिदेशिताः ।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ॥

तत्राऽपि व्युत्कमाश्र(५)माश्रयणमशास्त्रीयम् । ‘ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रवजेत्’ इति देवला(६)दिव्यवस्थितम् ।

(१) पाप्य—इति क० पुस्तके पाठः ।

(२) प्रायश्चित्तीयते—इति क० पु० पाठः ।

(३) च्युतिम्—इति क० पुस्तके पाठः ।

(४) च—इति क० पुस्तके नास्ति ।

(५) आश्रम—इति ल० पुस्तके नास्ति ।

(६) देवलायधेवैकव्याश्रमोत्तङ्गनं लिखितविष्णुपुराणादिवलादिनि व्यवस्थितम्—इति क० पुस्तकेऽधिकम् ।

(मिता०) यः पुनर्वैयाहस्तस्य विवाहार्थं ज्ञानमाह—

गुरुव इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम्, प्रतानि ब्रह्मचारिधर्माननुत्क्रान्तान्, उभयं वा पारं नीत्वा समाप्य गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं यथाशक्ति दत्त्वा ज्ञायात् । अशकौ तदनु-
ष्ठया अदत्तरोऽपि । एषां च पक्षाणां शकिकालाद्यपेक्षया व्यवस्था ॥ ५१ ॥

(धी० मि०) तत्र यः समाप्तब्रह्मचर्यो गार्हस्थ्यमिच्छति, तं प्रत्याह—

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्देहेत् ॥ ✓
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ ५२ ॥
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्पगोत्रजाम् ॥
पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥
दशपूरुपविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥
स्फीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४ ॥

अविप्लुतमस्खलितं ब्रह्मचर्यं यस्य स तथा । अयकीर्ण्यपि ची-
र्णप्रायश्चित्तोऽस्खलितब्रह्मचर्यंतयैव च विविक्षितः । दश=मातृतः
पञ्च पितृतश्च पञ्च पूरुपाः पुरुषा विख्याता यत्र तस्मात् 'वाहिताग्न्या-
दिषु' [पा० सू० २।२।३७] इति निष्ठाया परनिपात । यद्वा दशभिः पूरुषैः
विशुद्ध्यनेन स्यातात् । श्रोत्रियाणां सम्पूर्णशाखाध्यायिनां कुटुम्बर-
हुत्वेन महतःकुलात् । गोऽजाऽविघ्नघान्यैः समृद्धत्वेन स्फीतमुज्ज्व-
लमपि यत्सञ्चारिणः शुक्रशोणितद्वारेणाऽनुप्रवेशमाजो रोगाः कुष्ठा-
पस्मारादयो दोषाश्च ।

हीनक्रियं निपुरुषं नि(१)छन्दोलोमशार्शसम् ।

इति मन्वाद्युक्ताः तद्युक्तं यद्यत्कुलं तद्भिन्नात् । आहृत्येत्यध्या-
हार्यम् । यद्वा व्यष्टलोपे पञ्चम्या, कुले प्राप्येत्यर्थः । स्त्रियं कन्यामुद्दे-
हेत् विवाहयेत् । अपिशब्देन ना(२)स्फीतस्य वर्जनं कैमुतिकन्याये-
नाऽभिधेति । लक्षण्यां ।

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाङ्गीं हंस(१)वारणगामिनीम् ।

तनुलोम(२)केशदशनां मृद्वङ्गीं चारुहासिनीम् ॥

इति नन्याद्युक्तैर्वाह्यैः 'अष्टौ पिण्डान् कृत्वा' इत्याश्वलायनाद्युक्तप्रकारानुमितैरदृष्टविशेषरूपैराभ्यन्तरैश्च शुभलक्षणैर्युक्ताम् । उपलक्षणमेतत्, अशुभलक्षणहीनामित्यपि द्रष्टव्यम् । यदाह मनुः—

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाऽधिकार्ङ्गीं न रोगिणीम् ।

नाऽलोमिकां नाऽतिलोम्नीं न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥

इत्यादि । अनन्यपूर्विकां दानेनोपभागेन वा पुरुषान्तरापरिगृहीतां कान्तां कमनीयां बोद्धुर्मनोनयनानन्दकारिणीमिति यावत् । तथा च आपस्तम्बः—'यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्वन्धस्तस्यामृद्धिः' । असपिण्डामिति स्वजनकसापिण्ड्यरहितामित्यर्थः । तथा च मनुः—

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातानां दारकर्मणि मैथुने ॥

पिण्डश्चेह शरीरं तेन समान एकः पिण्डः साक्षात् परम्परया वाऽऽरम्भको येषान्ते सपिण्डाः स्ववंश्या इति यावत् । 'वान्यस्मिन् सपिण्डो' [पा० सू० ४ । ४ । १६ ५] इति निपातनात् समानस्य सभावः । यद्यप्ययं योगार्थो ऽष्टम्यादिसाधारणः, तथाऽपि वीजिनमारभ्य सप्ता(३)न्यतमत्वं प्रयोगोपाधिः । न्यायमते तु रूढ्यर्थ इति नाऽतिप्रसङ्गः ।

न चैवं पितृवंश्यायाः सप्ताधिकाया विवाहत्वापत्तिः, सगोत्रत्वेन तन्निरासात् । एवं च मातृ(४)सपिण्डाच्चरणार्थमसपिण्डापदं सार्थकमिति मन्तव्यम् । अयं च सपिण्डशब्दस्यार्थः प्रकृते ग्रन्थसन्दर्भानुसारेणोक्तः । मुख्यस्तु तदर्थो निरूप्यते, तथा हि(५)सपिण्डपदस्य एकशरीरारब्धत्वं योगार्थः प्रयोगोपाधिरूढ्यर्थो वा । वीजिनमारभ्य सप्तान्यतमत्वं च स्ववंश्यत्वं चेह न विवक्षितं गौरवात् । योगार्थस्य व्यावर्त्सकत्वेऽपि न शब्दार्थत्वक्षतिः पङ्कजादिपद इव तत्प्रकारकौत्सर्गिकानुभववलात् । मातुलभागिनेयादीनां सपिण्डत्वेऽप्यशौचाऽपकर्षो घचनवलात् । एवं च—

(१) चारण—इति क० पुस्तके पाठः ।

(२) भौम—इति क० पु० पाठः ।

(३) सप्तान्यमन्त्रपाधिः—इति छ० पु० पाठः । (४) मातृसपिण्डापदं—इति छ० पु० पाठः ।

(५) तथापि—इति क० पु० पाठः ।

सगोत्रे खलु सापिण्ड्यं विज्ञेयं साप्तपौरुषम् ।

विगोत्रे तत्तु सर्वत्र विज्ञेयं पाञ्चपूरुषम् ॥

इति वचनं मातृतः पञ्चपादिविवाह्यतामात्रपरम् ।

सापिण्डता तु कन्यानां सर्वपानां त्रिपूरुषी ।

इति ब्रह्मपुराणम् । 'अप्रमत्तानां कन्यानां (१) त्रिपूरुष' मिति वक्तव्यवचनं (२) त्वाशौचे शपथे च योज्यं, तेन त्रिपूरुषोर्ध्वं कन्यामरणे नाऽऽशौचं (३) मह्यो वेत्येतावन्मात्रपरं, न तु सापिण्डतापदार्थव्युत्पादकम् ।

सापिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।

इति शूद्रवचनविरोधात् नानार्थत्वे च गौरवात् । सापिण्डपदा-
दुत्सर्गतः सप्तान्यतमस्यैव प्रतीतेः । एवं च-

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।

सापिण्ड(४)ता निवर्त्तत सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति शतकवचनमर्थप्राप्तानुवादमात्रम् । पञ्चमादूर्ध्वमित्यस्याऽऽष्टम-
त्वादिपरत्वादिति । केचित्त्वेतद्वचनबलादेव मातृतःपञ्चान्यतम-
पितृतःसप्तान्यतमान्यतरत्वं प्रयोगोपाधिरुक्त्यर्थं वा मन्यन्ते । अथैव-
मपि पत्न्याः पतिसापिण्ड्यं न स्यात्, एकवर्ज्यन्वयामावादिति
चेन्न, 'अस्थिमिरस्थिनी' इत्यादिश्रुति(५)बलेन पतिवर्ज्यन्वयात् ।
'तत्सपिण्डैरपि तद्द्वारकमेव सापिण्ड्य'मिति हरिनयोक्त्यापराधस-
तिनिवृत्त्यर्थः । घस्तुनस्तु स्ववंश्यमिधस्य धीज्यवधिक(६)सप्त-
न्यतमस्य सापिण्डपदार्थत्वे मानामावः । न चोक्तयोगार्थसत्त्वमेव
तत्र मानं, भूयः प्रयोगबलेन स्ववंश्यत्वस्यापि प्रयोगोपाधौ रुक्त्यर्थं
वा निवेशाऽवश्यकत्वात् ।

अथोक्तशतकवचनविरोधात् (७) तन्निवेश इति चेन्मीवं, तथा-
ऽपि विगोत्रयोः पञ्चसप्तमयोः सापिण्ड्यस्याऽनुप(८)पादनात् । न च
शास्त्रे यावत्सु सापिण्ड्यपदप्रयोगस्तावत्साधारण एव प्रयोगोपाध्या-
दिराद्रियताम् । अस्तु वा नानार्थतैवेति वाच्यम्, उभयथाऽपि गौरवात् ।

(१) कन्यानां इति घ० पुस्तके वस्ति ।

(१) वशैच—इति घ० पु० पठ ।

(१) कन्यामरणे वशैच—इति घ० पु० पठ । (२) अर्थवचन—इति घ० पु० पठ ।

(५) वचनेन—इति घ० पु० पठ ।

(५) वीज्यवधिक—इति घ० पु० पठ ।

(७) निवेशप्रवेश—इति घ० पु० पठ ।

(८) अनुपादनम्—इति घ० पु० पठ ।

क्वाचित्कप्रयोगमात्रस्य शक्यसाधकत्वात् । उक्तशातातपादिवचना-
मामशौचसङ्कोचावकाशादिमात्रपरत्वेन शक्तौ तात्पर्यभावा(१)त् ।
शक्तिसाधकस्य च भूयःप्रयोगस्य स्ववंश्यमात्रविषयकत्वात् ।

किञ्च गोत्र(२)स्य सपिण्डत्वे 'सपिण्डास्तु सनाभयः' इत्यनु-
शासनविरोधः । तस्य नाभिः सप्तपुरुषावधिकं कुलत्वमानं
येषान्ते सनाभयः इति प्रामाणिकनिबन्धभिर्व्याख्यानात् । अत एव—

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।

इत्यत्र विगोत्रव्यावर्तकं वंशवाचि गोत्रपदं घटते । यवीयसीं वयो-
न्यूनां प्रमाणन्यूनां च । तथा च गर्गः—

उद्वहेद्वयसा न्यूनां न्यूनामाकारतोऽपि च ।

अरोगिणीं कुष्ठापस्मारादिदीर्घरोगाननुपसृष्टां भ्रातृमतीमिति
पुत्रिकाशङ्कानिरासार्थम् । यथाह मनुः—

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विश्वायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत तां प्राक्षः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

तेनाऽ(३)भ्रातृकापि पुत्रिकाशङ्काशून्या विवाह्यैव । भ्रातृपदेन पि-
तृपुत्रः सामान्यत एव विवक्षितः, तन्मात्रेणैव पुत्रिकाशङ्कानिवृत्तेः ।
असमानेति । आर्षं प्रवर और्वादिः, गोत्रं वत्सादि प्रसिद्धं, समान-
मेकं आर्षं गोत्रं यस्य स समानार्षगोत्रस्तस्माज्जाता समानार्ष-
गोत्रजा तद्भिन्नामित्यर्थः । अत्र चाऽसमानार्षजामसमानगोत्रजा-
मितिः प्रत्येकं पर्युदासः । 'असमानप्रवरैर्विवाहः' इति गौतमेन
'असगोत्रा च या पितुः' इति मनुना चाऽभिधानात् । समानप्रवरता
च नामतः सङ्ख्यातः समुच्चये भवति । यत्र चैकस्य द्वयोर्वा-
ऽन्यत्वं [सङ्ख्याऽन्यत्वं (४) वा] तत्राऽप्यसमानतैव । अत्र
च समानार्षगोत्रजापर्युदासस्रैवर्णिकपरः शूद्रस्य गोत्रादिशून्य-
त्वात् । यद्यपि क्षत्रियवैश्ययोरपि न गोत्रप्रवरौ, तथापि 'यजमान-

(१) तात्पर्यत्वं—इति क० पु० पाठः ।

(२) विगोत्रस्य—इति क० पु० पाठः ।

(३) तेन भ्रातृकापि—इति ख० पु० पाठः ।

(४) सङ्ख्यानत्वं—इति ख० पुस्तके, संख्या न वृत्ता—इति च क० पुस्तके पाठः ।

स्याप्येयान् . प्रवृणीते' इत्युक्त्वा 'पौरोहित्यान् राजविशां प्रवृणीते'
इत्यादवलायनात्पुरोहितगोत्रप्रवरयोरेव तत्र पर्युदास इति । अत्राऽस-
पिण्डामित्यनेन यथाव्याख्या । तेन मातृसपिण्डायाः (१)पितृसपि-
ण्डाया अपि (२)असमानार्थजामित्यनेन स्ववंश्याया अपि समानप्रव-
राया विगोत्रायाः सगोत्रायाः अपि समानगोत्रजामित्यनेनाऽस्ववंश्या-
याः असमानप्रवरायाः सगोत्रायाः स्ववंश्याया अपि प्रायशः समानप्रव-
राया अपि पर्युदासः । एकेन विशेषणेन धारितस्य (३)धारितवारकेण
विशेषणे दोषाभावात् । एवं च एतद्विशेषणत्रययत्न्याः - पितृयान्धव-
मातृयान्धवादिमुताया धारणार्थमाह पञ्चमादिति । मातृतः स्वमा-
तृयीजितः पञ्चमादूर्ध्वं पञ्चमपर्यन्तभिन्नां पितृतः स्वयीजितः सप्त-
मादूर्ध्वं सप्तमपर्यन्ताभ्यसमुच्चयः । तेन स्वापत्यभूतायाः स्वसप्तम्या
विगोत्राया अपि ध्युदासः । अत्र च स्वयीजी स्ववंश्य एव विवक्षितः ।
तेन मातृमातामहादिपृथया अपि विवाह्यत्वं ४)धर्मसंमतं न वि(५)रु-
ध्येत । माता च स्यारम्भप्रयोजकत्वशोणिता योष्या, तेन पितृमाताम-
हपुत्र्यादेर्व्युदासः । एवं च पितृमातामहाधनधिकसप्तम्याः परिणया-
चारोऽपि सङ्गच्छते ।

न चैवं तत्पृष्ठी परिणयाऽप्यस्त्विति घाच्यं, दृष्टत्वात् । अत एव
पितृमातृपक्षस्तु मातृपक्षस्तु मातृपक्ष एवेति तत्पृष्ठयपि परिणयेति
प्रतिहस्तका अप्याहुः । तद्वर्जने तु शिष्टाचार एव मानम् । एवं —

पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।

• गृहस्थ उद्वहेत्कन्यां न्यायेन विधिना नृप ! ॥

इति विष्णुपुराणवचनम्—

उद्वहेत्पितृमात्रो(६)स्तु सप्तमीं पञ्चमीं च या ।

'इति मार्ण्डेयपुराणवचनं च निषेधप्रकरणान्मानान्त्त्परमेवेति । हित्वेत्य-
ध्याहार्यं योज्यम् । तेन प्रकृतवचनसमानार्थं कृतयैवाऽनयोर्गृहस्थ-
पदं कृतसमावर्तनत्वे सति विवाहेच्छायत्वार्यकं निबन्धेषु तथा-
व्याख्यानादिति साम्प्रदायिकाः ।

(१) पितृसपिण्डाया-इति क० सुस्तके नास्ति ।

(२) समानार्थजामित्यसमानेन स्ववंश्याया- इति छ० पु० पाठः ।

(३) धारितस्य-इति क० पु० नास्ति । (४) सर्वसंमतं-इति छ० पु० पाठः ।

(५) विरुपणे-इति क० पु० पाठः । (६) अ इति छ० पु० पाठः ।

अन्ये तु विधायकमेवैतद्वचनद्वयम्, अध्याहारेणैकवाक्यत्वस्या-
ऽतिप्रसञ्जकत्वात्। न च भोजनादिवद्विवाहस्य रागप्राप्तत्वेन विधेयत्वा-
न्नैतदिति वाच्यम्, आश्रमाङ्गत्वेन प्राप्ततया विधिसम्भवात् । न (१) च
'समानार्पेयीं कन्यां वरयेत् पञ्च मातृतः परिहरेत् सप्त पितृतस्त्रीन्मा-
तृतः पञ्च पितृतः इति च' इति पैठीनसिवचनविरोधः, अष्टम्याद्यलाभे वच-
नात् (२)। एवं च 'त्रीन्मातृतः' इत्यादि पञ्चमीसप्तम्याद्यलाभे द्रष्टव्यम् ।
अथवा समानजातीयापरं आसुरादिविवाहपरं वा 'त्रीन्मातृतः' इत्यादि ।
मातृतः पञ्चम्या नियमतो वर्जनन्तु सङ्कराऽस्वीकृतिमात्रनिवन्धन-
मिति वदन्ति ।

अत्र व्यासः—

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्गाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञानाद्बुद्धहेदुविशङ्कितः ॥

मातृसगोत्रा मातृसमाननामधेया उपसंहारे नामकीर्तनात् । 'अ-
क्ताः शर्कराः' इति (३) वत् 'गोत्रं तु नाम्नि च' इत्यमरकोपेण गोत्रपदस्य
नाम्यनुशासनात् नाम्नो विज्ञानाभावात् । जन्मनः पञ्चमाभ्यन्तराज्ञानं
अभावादेव । सुमन्तः—'पितृष्वसुतां मातुलसुतां समानार्पेयीं च विवाह्य
चान्द्रायणं चरेत् परित्यज्य चैनां विभृयात्' । दाक्षिणात्यानां तु मातुल-
कन्यापरिणयाचारो दुराचार एव । न चाऽर्जुनादेः सुभद्रादिपरिणया-
चारात्कथमेवमिति वाच्यं, एकस्या द्रौपद्याः पञ्चभिः परिणयवहेव-
चरितकल्पत्वेनाऽन्यैरनादरणीयत्वात् । तथा मातृसम्बन्धादासप्त-
मादिविवाह्याः कन्यका भवन्ति । आपञ्चमादन्येषां सर्वाः पितृपत्न्यो
मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्बुहितरो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिने-
यानि ताः परिणीताः सङ्करकारिण्यस्तथाऽध्यापयितुरेतदेव । आ-
सप्तमादिति मातृसपिण्डापरं लिखितमनुवचनात् ।

मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ।

इति व्यासवचनात् । भ्रातरः सोदरा एव, तत्रैव भ्रातृपदशक्तेः । अत्र
'ता' इत्यनेन यदपत्यानीति नपुंसकोपस्थापितप्रत्ययमर्षस्याऽव्युत्प-
न्नत्वात् बुहितर एवाऽनुकृष्यन्ते, तेन तदपत्यानि भागिनेयानीति तु

(१) वा-इति ख० पु० पाठः ।

(२) विधा इति क० पु० पाठः ।

(३) यावत्-इति ख० पु० पाठः ।

दुहितृनिन्दामात्रार्थमिति । मातुलद्वौहित्रीपरिणये दोषाभाव इति चेन्न, तत्र तदपत्यानि मागिनेयानीत्यनेन निन्दाया अप्रतीतिः, तस्मात्ता इत्यनेन कन्यात्वेन रूपेणोपस्थितानां तदपत्यानामपरामर्श (१) इति । नारद.—

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

ये च सन्तानिनः सर्वे पतिताः शूद्रसंमिताः ॥

गौतम — 'असमानप्रवरैर्विवाह उर्ध्वं सप्तमात् पितृवन्धुभ्यो विजिनश्च मातृवन्धुश्च पञ्चमात्' । विजिनश्चेत्यत्र ऊर्ध्वं सप्तमादित्यनुवसन्ते । एतच्च चाक्षयान्तरस्वरसात् पितृपक्षपरम् । बीजां=स्वयंशहेतुबीजयोगी । परभार्यायां बीजबीजप्रक्षेपक इति केचित् । अभ्यानि शुभलक्षणानि स्मृत्यन्तरेष्वनुमन्धेयानि विस्तरभयाग्नेह लिपितानि । तत्राऽसमानार्पणोत्रजेत्यादिनिषेधानामदृष्टार्थानामतिक्रमे भार्यात्वमेव नोत्पद्यते भार्यापदस्य यूपहवनीयादिपदवत्संस्कारविशेषविशि(२)ष्ट्यचनत्वात् । तस्य च कारणाभावनाऽनुपपत्तेः । सचारिरोगदोषेत्यादिदृष्टार्थनिषेधानां स्वतिक्रमे भार्यात्वमुत्पद्यत एव, किन्तु निषेधाद्यतिक्रमात् प्रायश्चित्तमात्रमित्यवधेयम् ॥ ५२-५४ ॥

(मिता०) म्नानानन्तरं किं कुर्यादित्यत आह—

अविष्णुतेत्यादि । अविष्णुतग्रह्यचर्याऽस्पलितग्रह्यचर्यः । लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्त्याम् । बाह्यानि 'तनुलोमकेश(३)दशनाम्' इत्यादीनि (३ । १०) मनुनोक्तानि । आभ्यन्तराणि 'अष्टौ पिण्डान् कृत्वा' इत्याद्याश्वलायनोक्तविधिना ज्ञातव्यानि । पूर्वस्यां रात्रौ गोष्ठवल्मीककितयस्थानहृदेरिणक्षेत्रचतुष्पथश्मशानेभ्यो मृत्तिकां गृहीत्वा पिण्डाष्टकं कर्तव्यम् । तत्राऽनुक्रमेण प्रथमे पिण्डे सृष्टे धान्यवती भवेत् । द्वितीये सृष्टे पशुमती भवेत् । तृतीयेऽग्निहोत्रशुष्पणपरा भवति । चतुर्थे विवेकिनी चतुरा सर्वजनार्जनपरा भवति । पञ्चमे रोगिणी । षष्ठे वन्ध्या । सप्तमे व्यभिचारिणी । अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वलायनस्मरणात् । स्त्रियं नपुंसकत्वनिवृत्तये, स्त्रीत्वेन परीक्षिताम् । अनन्यपूर्विकां दानेनीपभोगेन वा पुत्रयान्तरापरिगृहीताम् । कान्तां कमनीयां बाहुर्मनोनयनानन्दकारिणीम् । 'पस्यां मन-

(१) अपि परामर्श इति क- पु० पाठ । (२) विशिष्ट इति क० पुस्तके नस्ति ।

(३) केशादीनि मनुनोक्तानि क० ।

अश्रुपोर्निर्वन्धस्तस्यामृद्धिः' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । एतच्च न्यूना-
 धिकाङ्गादिवाह्यदोषाभावे । असपिण्डां समान एकः पिण्डो देहो
 यस्याः सा सपिण्डा ताम् । सपिण्डता च एकशरीरावयवान्वयेन
 भवति । तथा हि पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पि(१)त्रा सह ।
 एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं
 मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । तथा मातामहादिभिरपि मातृद्वार-
 रेण । तथा मातृष्वसृमातुलादिभिरप्येकशरीरावयवान्वयात् । तथा
 पितृव्यपितृष्वस्रादिभिरपि । तथा पत्या सह पत्न्या एकशरीरार-
 म्भकतया । एवं भ्रातृभार्याणामपि परस्परमेकशरीरार(२)ब्धैः स-
 हैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्तत्र तत्र
 साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । यद्येवं माता-
 महादीनामपि 'दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते' इत्यविशे-
 पेण प्राप्नोति । स्यादेतत्, यदि तत्र तत्र 'प्रत्तानामितरे कुर्युः' इत्या-
 दिविशेषवचनं न स्यात् । अतश्च सपिण्डेषु यत्र विशेषवचनं ना-
 स्ति तत्र 'दशाहं शावमाशौचम्' इत्येतद्वचनमवतिष्ठते । अवश्यं
 चैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । 'आत्मा हि जज्ञ आ-
 त्मनः' इत्यादिश्रुतेः । तथा 'प्रजामनु प्रजायसे' इति च । अथाऽपि
 'स एवाऽयं विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते' इत्यापस्तम्बवचनाच्च । तथा
 गर्भोपनिषदि—'एतत् पाट्कौशिकं शरीरं त्रीणि पितृतस्त्रीणि मा-
 तृतोऽस्थिस्नायुमज्जानः त्वद्ग्रांसरुधिराणि मातृतः' इति तत्र तत्रा-
 ऽवयवान्वयप्रतिपादनात् । निवा(३)प्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्येऽङ्गी-
 क्रियमाणे मातृसन्ताने भ्रातृपु(४)त्रादिपु' च सापिण्ड्यं न स्यात् ।
 समुदायशक्त्यङ्गीकारेण रूढिपरिग्रहेऽवयवशक्तिस्तत्र तत्राऽवगम्य-
 माना परित्यक्ता स्यात् । (अं(५)सत्स्ववयवार्थेषु योऽन्यत्रार्थं
 प्रयुज्यते, तत्रा(६)ऽन्यगतिकत्वेन समुदायः प्रसिद्ध्यति ।) परम्पर-
 यैकशरीरावयवान्वयेन तु सापिण्ड्ये यथा नाऽतिप्रसङ्गस्तथा व-
 क्ष्यामः । यवीयसीं वयसा (७)प्रमाणतश्च न्यूनां । उद्गहेत् परिण-
 येत् स्वगृह्योक्तविधिना ॥ ५२ ॥

(१) सह सापिण्ड्यं ख० ।

(२) एकशरीरारम्भः क० ।

(३) भ्रिगुडनिर्वापणशुक्रभ्या० निर्वाप्यसपिण्डा० ख० । (४) भ्रातृपितृभ्यादिषु क० भ्रातृभ्यपितृभ्या० ग० ।

(५) क० पुरतवेऽंभिकमिदम् ।

(६) तयानन्यगतित्वं क० ।

(७) प्रमाणेन च क० ।

विशेषान्तराण्याह —

अरोगिणीमिति । अरोगिणीं अचिकित्सनीयव्याध्यनुपसृष्टाम् ।
 भ्रातृमर्णां पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्तये । अनेनाऽपरिभाषिताऽपि पुत्रिका
 भवतीति गम्यते(१) । असमानार्पणो राजां क्रवेरिदमार्पणं नाम प्रवर इत्य-
 र्थः । गोत्र वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । आर्पणं च गोत्रं च आर्पणगोत्रे समाने आ-
 र्पणगोत्रे यस्यासौ समानार्पणगोत्रस्तस्माज्जाता समानार्पणगोत्रजा न समा-
 नार्पणगोत्रजा असमानार्पणगोत्रजा ताम् । गोत्रप्रवरौ च पृथङ्पृथङ्पर्युदा-
 सनिमित्तम् । तेनाऽसमा(२)नार्पणजामसमानगोत्रजामिति । तथा
 च 'असमानप्रवरेर्विधाहः' इति गौतमः । तथा 'असपिण्डा च या (३)मा-
 तुरसपिण्डा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि भैथु-
 ने' ॥ इति (३ । ५) मनुः । तथा मातृगोत्रामप्यपरिणेत्यां केचिद्विच्छ-
 न्ति(४) । (५) 'मातुलस्य सुतामृद्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरौ
 चैव (६)स्यफ्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति प्रायश्चित्तस्मरणात् । अत्र
 चाऽसपिण्डामित्यनेन पितृष्वसृमातृष्वसृमादिदुहित्वनिषेधः । तथा
 असगोत्रामित्यनेनाऽसपिण्डाया अपि भिन्नसन्तानजाया समानगो-
 त्राया निषेधः । तथा असमानप्रवरामित्यनेनाऽप्यसपिण्डाया असगो-
 त्राया अपि समानप्रवराया निषेधः । तथा च असपिण्डामित्येतत्सा-
 र्ववर्णिकं सर्वत्र सापिण्डवसद्भावात् । असमानार्पणगोत्रजामित्ये-
 तत्रैववर्णिकविषयम् । यद्यपि राजन्याविशां (७)प्रातिस्विकगोत्राभावा-
 त्प्रवराभावस्तथाऽपि पुरोहितगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ । तथा च धर्ममा-

(१) अत्र टिप्पणी—

अत्रवृत्तां प्रदास्यामे तुभ्य कस्यामलङ्कृतम् ।

अस्यां या जायते पुत्र स मे पुत्रो भविष्यति ॥

(१) असमानगोत्रजां असमानार्पणामित्यर्थे ल० । (१) असगोत्रा च ल० न० ।

(४) अत्र क० पुस्तके 'सगोत्रां मातुरभ्येके नेऽऽप्युदङ्कर्मणि । अथवाऽनोरविव्राने दू-
 हेराविशङ्किते' ॥ इति व्यस, इति विशेषः ।

(५) अत्र टिप्पणी—

तथा च भृगु—

समानगोत्रप्रवरौ वैशङ्कयते यं सुतम् ।

असम्भाष्यो वपाङ्कनेव पतित स तु नाऽप्यथा ॥

(१) गत्वा क० ।

(७) गोत्रवर्तककल्पवत्यन्युक्तत्वमथ प्रातिस्विकत्वम् । प्रातिस्विकगोत्राभावस्तथापि ल०

नस्यापैयान्प्रवृणीते' इत्युक्त्वा 'पैरोहित्यान् राजन्यविशां प्रवृणीते'
इत्याहाऽऽश्चलायनः । सपिण्डासमानगोत्रासमानप्रवरासु भार्या-
त्वमेव नोत्पद्यते । रोगिण्यादिषु तु भार्यात्वे उत्पन्नेऽपि (१)दृष्ट-
विरोध एव ॥

असपिण्डामित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात्परस्परया वा
सापिण्ड्यमुक्तं, तच्च सर्वत्र सर्वस्य यथाकथञ्चिदनादो संसारे स-
म्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह—

पञ्चमादिति । मातृतो मातुः सन्ताने पञ्चमादूर्ध्वं पितुः सन्ताने
सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्तत इति शेषः । अतश्चाऽयं सपिण्डश-
(२)द्वेदोऽवयवशक्त्या(३)सर्वत्र वर्तमानोऽपि निर्मन्थ्यपङ्कजादिशब्द-
वन्नियतविषय एव । तथा च पित्रादयः पट् सपिण्डाः पुत्रादयश्च
पट् आत्मा च सप्तमः । सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तानभेदस्तमादाय
गणयेद्यावत्सप्तम इति सर्वत्र योजनीयम् । (तथा च मातरमारभ्य
तत्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चमादूर्ध्वं सन्तानवर्तिनी मातृतः पञ्च-
मीत्युपचर्यते । एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुष-
सन्तानवर्तिनी पितृतः सप्तमीति । तथा च 'भगिन्योर्भगिनीभ्रात्रो-
र्भ्रातृपुत्रीपितृव्ययोः । विवाहेऽद्वया(५)दिभूतत्वाच्छाखाभेदोऽव-
(६)गण्यते' ॥) यदपि वसिष्ठेनोक्तं—'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः
पितृतस्तथा' इति 'त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चाऽतीत्य च पितृतः' इति
च पैठीनसिना, तदप्यर्वाङ्निषेधार्थं न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थमिति सर्वस्मृ-
तीनामचिरोधः । एतच्च समानजातीये द्रष्टव्यम् । विजातीये तु
विशेषः । यथाऽऽह शङ्खः—'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्ज-
नाः । एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु' ॥ एकस्मात्
ब्राह्मणादेर्जाताः एकजाताः । पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयासु भिन्नासु
स्त्रीषु जाताः । पृथक् जनाः समानजातीयासु भिन्नासु स्त्रीषु जा-
तास्ते एकपि(७)ण्डाः किन्तु पृथक्शौचाः । पृथक्शौचमाशौ-
चप्रकरणे वक्ष्यामः । 'पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु' त्रिपुरुषमेव सापि-
ण्ड्यमिति ॥ ५३ ॥

(१) दृष्टदोषविरोध क० । (२) शब्दो योगेऽन्यत्र० क० । (३) वयवशक्त्या प्रवर्त० क० ।

(४) पञ्चमपुरुषवर्तिनी त० । (५) व्यादि त० । (६) नगम्यते क० ।

(७) एकपिण्डाः सपिण्डाः त० ।

दशेति । पुष्ट्या एव पूरुपाः दशभिः पुरुषैः मातृतः पञ्च भिर्विर्यातं यत्कुल तस्मात् । श्रोत्रियाणामर्धातवेदानाम् । अध्ययनमुपलक्षणं श्रुताध्ययनसम्पन्नानाम् । महच्च तत्कुलं च महाकुलं पुत्रपौत्रपशुदासीप्रामादिसमृद्धं तस्मात्कन्यका आहर्तव्येति नियम्यते ॥

एवं सर्वतः प्राप्तौ सत्यामपवादमाह—

स्फीतादिति । सञ्चारिणो रोगाः शिवत्रकुष्ठापस्मारप्रभृतयः शुक्रशोणितद्वारेणाऽनुप्रविशन्तो दोषाः । पुनः हीनक्रियनिःपौरुषत्वादयो मनुनोक्ताः । एतेः समन्वितात् स्फीतादपि पूर्वोक्तान्महाकुलादपि नाहर्तव्या ॥ ५४ ॥

(वी० मि०) कन्याग्रहण एवं नियममुक्त्वा कन्यादाने धरनियममाह—

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ॥ ✓

यत्नान् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥ ५५ ॥

एतैर्गुणैः—अनन्यपूर्वकत्वयवीयस्त्वाऽभ्रातृमस्त्वग्यतिरिक्तैः सर्वैः पूर्वोक्तविशेषणैः । सवर्णोऽहीनवर्णः । श्रोत्रिय इति त्रैवर्णिकपरम् । यत्नादिति ।

यस्याऽप्सु प्लवते बीजं ह्यदि मूत्रं च फेनिलम् ।

पुमान् स्याद्दक्षिणैरेतैर्विपरीतस्तु पण्डकः ॥

इत्यादिनारदासुक्तोपायेनेत्यर्थः युवा=न वृद्धः । धीमान्=लौकिक-धैदिकव्यवहारेषु निपु(१)णमतिः । जनप्रियोऽनुरक्तयहुतरजनः । अत्र युंघत्वादीनि विशेषणानि प्रशंसार्थानि । पुंस्त्वे परीक्षित इत्यादीनि तु नियमार्थानिति यथायधमुन्नेयम् । अत्र सवर्णोऽहीनवर्ण इत्युक्तम् ॥ ५५ ॥

(मिता०) एवं कन्याग्रहणनियममुक्त्वा कन्यादाने धरनियममाह—

एतैरिति । एतैरेव पूर्वोक्तैर्गुणैर्युक्तो दोषैश्च वर्जितो वरो भवति तस्याऽयमपरो विशेषः । मघर्ण उच्छृष्टो वा न हीनवर्णः । श्रोत्रियः स्वयं च श्रुताध्ययनसम्पन्नः । यत्नात्प्रयत्नेन पुंस्त्वे परीक्षितः । परीक्षोपायश्च नारदेन दर्शितः—'यस्याप्सु प्लवते बीजं ह्यदि मूत्रं च फे-

निलम् । पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु पण्डकः ॥ (हादि(१)फेनिल-
मूत्रश्च गुरुशुक्रर्षभस्वरः । पुमान्स्यादन्वया पाण्डुर्दुश्चिकित्स्यो मु-
खे भगः ॥ शुभवीजवति क्षेत्रे पुत्राः सन्तानवर्धनाः । निष्ठाविवाहम-
न्त्राणां तासां स्यात्सप्तमे पदे' ॥ ') इति । युवा न वृद्धः । श्रीमान्
लौकिकवेदिकव्यवहारेषु निपुमतिः । जनाप्रियः (२)स्मितपूर्वमृद्धभि-
भाषणादिभिरनुरक्तजनः ॥ ५५ ॥

(वी० मि०) एवं च (३)द्विजातीनां शूद्रापरिणयप्रसक्तिमाश-
ङ्ग्याह—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसङ्ग्रहः ॥

नैतन्मम मतं (४)यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥ ५६ ॥

द्विजातीनां शूद्रापरिणयः ।

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृतेः ।

ते च स्वा चैव राजस्तु ताश्च स्वा चाऽग्रजन्मनः ॥

इति मन्वादिभिर्धुच्यते तत्र मम संमतमनुमतार्थकं न, यस्मा-
त्तत्र दारेषु आत्मा उपसङ्ग्रहकस्य स्वयमेव जायते न तु परं जन-
यति। तथा च श्रुतिः 'तज्जायाया जायात्वं (५)भवति यदस्यां जायते
पुनः' इति साम्प्रदायिकाः । परे तु जायते गर्भमाधत्त इत्यर्थः । तच्च
गर्हितम् ।

आपद्यपि न कर्त्तव्या (६)शूद्रा भार्या द्विजेन तु ।

तस्यां तस्य प्रसूतस्य निःकृतिर्न विधीयते ॥

इति शङ्खवचनात् । नन्वेवं मन्वादिवचनविरोध इति चेन्न । मनुवचन-
स्याऽपूर्वो(७)पाधिवेदनत्वमिति सत्यामापदि तन्मात्रनिर्णयपरत्वात् ।
प्रकृतवचनस्य चाऽऽपद्यपि व्युत्क्रमेण शूद्राविवाहवर्जनविषयत्वात् ।

(१) अयं पाठः क० पुस्तके ऽधिकः ।

(२) स्मितमृदुपूर्वाभिभाषण- क० ।

(३) 'द्विजातीनां' इत्याख्य 'आशङ्क्याह' इत्यन्तो ग्रन्थः क० पु० नास्ति ।

(४) तस्मात्-इति ख० पुस्तके पाठः ।

(५) प्रभवति-इति क० पुस्तके पाठः ।

(६) 'शूद्रा'-इत्यत आरभ्य 'मन्वादि'-इत्यन्तो ग्रन्थः क० पुस्तके नास्ति ।

(७) वचनस्य पूर्वोपाधि इति ख० पु० पाठः ।

यदुक्तं माग्ने—

क्षत्राविद्शूद्रकन्यास्तु न विवाहा द्विजातिभिः ।

विवाह्य ब्राह्मणीं पश्चाद्विवाहा पवचिदेव तु ॥

पवाचि(१)दधिचेदनानिपाते । केचिन्तु 'विवाहास्त्रिविधः—धर्मार्थः, प्रजार्थः, रत्यर्थश्चे'ति । तत्र गृहस्थाद्याधमविहिततत्तत्कर्माङ्गमृतपत्नी-सम्पादको धर्मार्थः सवर्णाविवाह एव । प्रजार्थस्तु सवर्णापुत्रा(२)सम्भवे । नित्यः काम्यश्च द्विविधोऽपि क्षत्रियवैश्यकन्ययोरपि । तत्राऽपि क्षत्रियकन्याभावे वैश्यकन्यायाः । रत्यर्थस्तु शूद्रकन्यायाः अपि ।

रत्यर्थमेव सा तस्य कामार्त्तस्य प्रकीर्तिता ।

इति विश्वपुराणात् । एवं च प्रकृतवचने प्रजार्थं क्षत्रादिकन्याभ्यनुज्ञा, शूद्रायास्तु निरासः । स्मृत्यन्तराणामप्येतदनुसारेणैवाऽविरोधो द्रष्टव्य इति सर्वं चतुरस्रम् । न च शूद्रायां पारशवं पुत्रमभिधाय 'विभ्रास्वेष विधिःस्मृतः' इति ।

चतुस्त्रिंशेकभागानां वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

इति चाग्ने मुनिनाऽभिधानान्नैवमिति वाच्यं, रत्यर्थं प्रवृत्तस्याऽऽनुप-
ङ्गिकपुत्रोत्पत्तौ तयोः सावकाशत्वात् । एवं च—

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

इत्यादिवचनान्यपि पुत्रोद्देश्यतदधिगमपराण्येवेत्याहुः । एत(३)च्च सति सम्भवेऽहीनवर्णैव परिणयेति व्यवस्थितम् ॥ ५६ ॥

(मिता०) रति-पुत्र-धर्मार्थत्वेन विवाहस्त्रिविधः । तत्र पुत्रार्थो द्विविधः—नित्यः काम्यश्च । तत्र नित्ये प्रजार्थे 'सवर्णः धोत्रियो वरः' इत्यनेन सवर्णा मुख्या दर्शिता । इदानीं काम्ये नित्यसंयोगे चाऽनुकल्पो द्रष्टव्य इत्यत आह—

यदिति । यदुच्यते 'सवर्णाग्ने द्विजातीनां प्रशस्ता दार-
कर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः' ॥ इत्युपक-
म्य ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्याः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे इति द्विजा-
तीनां शूद्रावेदनमिति । नैतद्यासवलम्ब्यस्य मतम् । यस्मादयं द्विजाति-
स्तत्र स्वयं जायते । 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः' इति-

(१) ऋचिदनधिचेदननेमिनदिभाने-इति ५० पु० पठ ।

(२) पुत्रसम्भवे-इति ४० पु० पठ ।

(३) ५१ ल-इति ४० पु० पठ ।

श्रुतेः । अत्र च तत्रायं जायते स्वयमिति हेतुं वदता नैत्यकपुत्रोत्पा-
दनाय काम्यपुत्रोत्पादनाय वा प्रवृत्तस्य शूद्रापरिणयननिषेधं कुर्व-
ता नैत्यकपुत्रोत्पादनानुकल्पे काम्ये च पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षत्रि-
यावैश्ये क्षत्रियस्य च वै(१)श्या भार्याऽभ्यनुज्ञाता भवति ॥ ५६ ॥

(वी०मि०) यदा तूक्तलक्षणा सवर्णा न लभ्यते पूर्वा च(२)विनष्टा-
ऽवश्यमविवेदनीया वाऽसामर्थ्यादिनाऽऽश्रमा(३)न्तरेऽसावधिक्रियते
तदा क्षत्रियादिकन्यापरिणयप्राप्तावनुक्रमार्थमाह—

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ५७ ॥

वर्णानुपूर्व्येण=वर्णानुलोम्येन तेन व्युत्क्रमेण विवाहो निषिद्धः ।
यथाक्रममिति ब्राह्मणस्य तिस्रः क्षत्रियस्य द्वे वैश्यस्यैकेत्यर्थः । स्वा
शूद्रा । तेन सङ्करजाव्यावृत्तिः, ब्राह्मण्यादिव्यावृत्तेः सवर्ण इत्यनेनैव
प्राप्तेः । शूद्रजन्मनः शूद्रजातीयजातस्य । एतेन पारशवोऽपि सङ्क-
हीतः । एवं च ब्राह्मणादितः क्षत्रियादिकन्यासु जातानां स्वमा(४)-
तृजातीयानुत्क्रष्टकन्ययैव विवाह इति सूचितम् ॥ ५७ ॥

(मिता०) इदानीं रतिकामस्योत्पन्नपुत्रस्य वा विनष्टभार्यस्याश्र-
मान्तरानविकारिणो गृहस्थाश्रमावस्थामात्राभिकाङ्क्षिणः परिणयनक्र-
ममाह—

तिस्र इति । वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रो भार्याः । क्षत्रियस्य द्वे । वै-
श्यस्यैका । शूद्रस्य तु स्वैव भार्या भवति । सवर्णा पुनः सर्वेषां मुख्या
स्थितैव । पूर्वस्याः पूर्वस्या अभावे उत्तरोत्तरा भवति । अयमेव च क्रमो
नैत्यकानुकल्पे काम्ये च पुत्रोत्पादनविधौ । अतश्च यच्छूद्रापुत्रस्य पु-
त्रमध्ये परिगणनं विभागसङ्कीर्तनं च, तथा 'विप्रान्मूर्धावासिक्तो हि'
इत्युपक्रम्य 'विन्नास्वेप विधिः स्मृतः' इति च तद्रतिकामस्याश्रम-
मात्राभिकाङ्क्षिणो वा (५)नान्तरीयकतयोत्पन्नस्य ॥ ५७ ॥

(१) च-इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(२) आश्रमान्ते-इति ख० पु० पाठः ।

(३) वैश्याभ्यनुज्ञा ख० ।

(४) स्वभ्रातृ-इति ख०पु०पाठः ।

(५) अन्यैरेश्यकन्यापारिणयैर्नृपैर्व, यमन्तरा नोद्वेदयामिद्विस्तृतं वा नान्तरीयकत्वम् ।

विवाहप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । १२१

(वी०मि०) विवाहप्रमेदान् कथयन्नेव तल्लक्षणान्याह चतुर्भिः श्लोकेः—
ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्घना ॥

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

यस्मिन् वरमाहूय तस्मै यथाशक्त्यलङ्घना कन्या दीयते स
विवाहो ब्राह्मसंज्ञः अप्र विशेषमाह मनु —

आच्छाद्य चाऽर्हयित्वा च (१) श्रुतशीलघते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥

वीरमित्रोदये—'श्रुतशीले विधाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने देयेति स ब्रा-
ह्मः' । व्यास —

आच्छाद्याऽलङ्घनां कन्यां त्रिः परिक्रम्य पाषकम् ।

नामगोत्रे समुद्दिश्य दद्याद्ब्राह्मो विधिस्त्वयम् ॥

अङ्घ्रिया दीयते कन्या ब्रह्मदेयेति तां विदुः ।

शङ्खल्लिखितैः—'सवर्णः सवर्णाय विदितो विदिताय नग्नि(२)कां दद्या
त्स ब्राह्मः' । शरीर—'विधिवद्वस्त्रयुग दत्त्वा सहधर्मश्चर्यतामिति ब्रा-
ह्मः' । पैठनसि—'कन्यां सहिरण्यां दद्याद्यं ब्राह्मो विवाहः' । मनुपुराणे—

अलङ्घ्य यथाशक्त्या पूरयित्वा घनेन च ।

इति । उभयतो—मातृकुले पितृकुले च । एकविंशतिम् ।

दश पूर्णान् दशावराणात्मानं चैकविंशकम् ।

इति मनुनोक्तान् । एवं च निरुपाधिककन्यादानपूर्वकः सवर्णापरिणयो
ब्राह्मो विवाह इति पर्यवस्यति । उपाधयश्च ऋत्विग्त्वद्रव्यग्रहणसम-
यवन्धादयः ॥ ५८ ॥

(मिता०) विवाहानाह—

ब्राह्म इति । स ब्राह्माभिधानो विवाहः, यस्मिन्नुकलक्षणाय धरा-
याहूय यथाशक्त्यलङ्घना कन्या दीयते उदकपूर्वकं, तस्यां जातः पुत्र
उभयतः पित्रादीन्दश पुत्रादींश्च दश आत्मानं चैकविंशं पुनाति स-
हृत्तश्चेत् ॥ ५८ ॥

यज्ञस्थायार्त्विजे दैव आदायार्पस्तु गो(३)द्वयम् ॥

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च पद ॥ ५९ ॥

(१) श्रुते इति घ० पु० पठ । (२) नग्निना इति क० पु० पठ ।

(३) गोद्वयम् इति क० पु० पठ ।

(वी० मि०) ऋत्विजे यज्ञं कुर्वते । दक्षिणादानकाले ऋत्विक्कर्म-
कौशलजनितपरितोषो(१)पाथिना यत्र कन्या दीयते स विवाहो दै-
वः । तदाह बौधायनः—‘दक्षिणास्तु दीयमानास्वन्तर्वेदि यदृत्विजे स दै-
वः’ । हारीतोऽपि—‘वेद्यन्ते गोमिथुनं दत्त्वा स दैवः’ । वेद्यन्ते=वेद्या ए-
कदेशे । गोमिथुनमत्र स्वीयमेव दात्रा वराय देयमुक्तम् । अस्य च वि-
वाहस्य सोपाधिकत्वेन ब्राह्मणान्यूनत्वं भेदश्च । गोमिथुनं वराद् गृही-
त्वा तेनैव सह यत्र कन्यादानं स विवाह आर्षः । तथा च देवलः—

प्रदानं यत्र कन्यायाः सह गोमिथुनेन च ।

शस्ताय चाऽसगोत्राय तमार्पमृषयो विदुः ॥

‘गोमिथुनं दक्षिणात्वेन वराय देयमिति केचित् । ‘कन्याधनार्थं
तस्यै देयमिति क्लृप्तकः । तदर्थमेव गोमिथुनं वराद्ग्राह्यं न तु शुल्क-
त्वेन ।

पने विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदाग्निकाः ।

अशुल्का ब्राह्मणार्पाश्च तारयन्ति इयोः कुलम् ॥

इति ब्राह्मादिचतुष्टयमुपक्रम्य देवल्यचनात् । मनुः—

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विविवदार्षोऽयं धर्म उच्यते ॥

अत्र प्रथमजो दैवविवाहोत्पन्नश्चतुर्दश सप्त पूर्वान् सप्ताऽवरान्
पुरु(२)पान् । उत्तरज आर्षविवाहोत्पन्नः त्रीन् पृथान् त्रीनवरान् पुरु-
षान् पुनाति आत्मानं च पुनाति । ‘सहात्मने’त्यत्रऽभिधास्यमान-
स्याऽप्यत्राऽन्वयादिति ॥ ५९ ॥

(मिता०) दैवार्पविवाहौ—

यद्यस्य इति । स दैवो विवाहो यस्मिन्न्यद्यानुष्ठाने वितते ऋत्विजे
शक्त्यालङ्घ्यता कन्या दीयते । यत्र पुनर्गोमिथुनमादाय कन्या दीयते
उदकपूर्वं स आर्षः । प्रथमजो दैवविवाहजश्चतुर्दश पुनाति सप्त व-
रान् सप्त परान् । उत्तरज आर्षविवाहजः षट् पुनाति त्रीन् पूर्वान्
त्रीन् परान् ॥ ५९ ॥

(१) परितोषक्यपाथिना- इति छ० पु० पाठः ।

(२) पुरुषान् इति क० पुस्तके नास्ति ।

सहो(१)र्मा चरता धर्ममित्युक्त्वा दीयतेऽर्थिने ॥

स कायः पात्रयेत्तज्जः पद् पद् वंश्यान् सहाऽऽत्मना ॥६०॥

(धी० मि०) 'उर्मा सह धर्म चरता' मिति वाक्यमुच्चार्य निय-
मबन्धपूर्वकं यत्र कन्यादानं स विवाहः कायः प्राजापत्यः । ब्राह्मे च
समयबन्धाभावात्प्राऽतिव्याप्तिः । तथा च देवलः—

सहधर्मक्रियाहेतोर्दानं समयबन्धनात् ।

अलङ्कृत्यैव कन्याया विवाहः स प्रजा(२)पते ॥

तज्जः प्राजापत्याविवाहजः पूर्वान् पद् अवरंश्च पद् आत्मानं चे-
ति त्रयोदश पुरुषान् पुनातीत्यर्थः । 'पद् वश्यांश्चे'ति केपाञ्चित्संमतः
पाठस्तेषां (३)च मते श्रीन् पूर्वान् श्रीनवरानात्मानं चेति सप्त पुण्या-
नित्यर्थः ॥ ६० ॥

(मिता०) प्राजापत्यविवाहलक्षणम्—

इतीति । सह धर्म चरतामिति परिभाष्य कन्यादानं स प्राजाप-
त्यः । तज्जः पद् पूर्वान् पद् परान् आत्मना सहेत्येवं त्रयोदश पु-
नाति ॥ ६० ॥

आसुरो द्रविणादानाद्गुणैर्वैः समयान्मियः ॥

राक्षसो युद्धहरणात्प्रैशाचः कन्यकाललात् ॥ ६१ ॥

(धी० मि०) उक्तगोमिथुनातिरक्तद्रवि(४)णग्रहणपूर्वकं यत्र क-
न्या दीयते स विवाह आसुरः । न चाऽऽर्थाऽऽसुरयोर्वरेण धनदानं
कन्यादाशो च तद्ग्रहणमुक्तम् । तथा च कन्यायाः क्रयो विक्रयश्च
पर्यवसप्तः । यदाह बसिष्ठ—'पणित्वा (५)धनक्रीती स मानुषः ।
तस्माद् दुहितृमते शतमाधिरथं देयमिति क्रयो विशायते' । 'पणि-
त्वा पणनानुकूलन्यापारं कृत्वा स्थितस्य यत्र (६)विवाहा कन्या घ-
नक्रीती भवति स विवाहो मानुष आसुर इत्यर्थः । एवञ्च कन्याया-
दिवचनाविरोधः । तथा हि—

(१) इत्युक्त्वा चरता धर्म सह वा-इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) प्रजापते-इति छ० पु० पाठः ।

(३) च-इति छ० पुस्तके नास्ति ।

(४) इत्य-इति छ० पु० पाठः ।

(५) धन-इति छ० पुस्तके नास्ति ।

(६) विवाह-इति छ० पु० पाठः ।

क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्नी विधीयते ।
न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥

आपस्तम्बः—

दानं विक्रयधर्मश्च अपत्यस्य (२)विधीयते ।
न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ॥
गृह्णन् शुल्कं च लोभेन स्यान्नरो गव्यविक्रयी ।
आदर्शित न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् ॥
शुल्कं हि गृह्णन् कुरुते छत्रं दुहितृविक्रयम् ।
(३)नत्वेतद्गुमजातित्वे तत्पूर्वेष्वपि जन्मसु ॥
शुल्कसंज्ञेन मूल्यान पापं दुहितृविक्रयम् ।
आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ॥
अल्पोऽप्ययं महान्वाऽपि तावानेव स विक्रयः ।

कश्यपः—

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।
आत्मविक्रयिणः पापा महाकिल्बिषकारकाः ॥
पतन्ति निरये घोरे घ्नन्ति चाऽऽसत्तमं कुलम् ।

इति । अत्र कृते कन्यार्थं धनग्रहणे दोषाभावः स्वार्थं तद्ग्रहणे च दोषो विवाहाऽनिस्पत्तिश्चेति वदन्ति । उक्तं चैतत् । तथा हि मनुः—

यासां नाऽऽददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं प्रयोजनम् ॥

आनृशंस्यं=अनुकम्पा । आपस्तम्बोऽपि—'विवाहे दुहि(४)तृमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद् दुहितृमतेऽधिरथं शतं देयं तन्मिथुनायाकुर्यादिति । तस्यां क्रयशब्दः संस्तुतिमात्रं धर्माद्विसम्बन्धः । काम्यं आनृशंस्यप्रयुक्तकामनाविषयः । अधिरथं शतं=रथाधिकं गोशतं । मिथुनायाकुर्यात् मिथुनीकुर्यात् पतिपत्नीभावं जनयेत् । छान्दसः प्रयोगः । गान्धर्व इति । त्वं मे पतिस्त्वं मे भार्येत्येवं कन्यावरयोः परस्परं नियमवन्धात् पित्रादिकर्तृकदा(१०)ननिरपेक्षाद्यो विवाहः

(१) न विद्यते-इति ख० पु० पाठ । (२) नत्वेतदिति पर्यं क० पुस्तके नास्ति ।

(३) दुहितृमते-इत्यारभ्य, तस्मात्-इत्यन्तो ग्रन्थः ख० पुस्तके नास्ति ।

(४) दानावपेक्षायो-इति ख० पु० पाठ ।

स गान्धर्व इत्यर्थः । तथा च मनुः—

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च घरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो (१)मैथुन्यः कामसन्मयः ॥

। संयोगः समागमः । एव च स्वयंवरोऽपि गान्धर्वविवाह एव ।
अत्राऽपि वैवाहिको विधिरस्ति ।

गान्धर्वादिविवाहेषु विधिवैवाहिको मतः ।

कर्त्तव्यश्च त्रिमिवर्षैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥

इति वचनात् । अत एवोद्याऽनिरुद्धाद्वैवाहिकविधिं स्मरन्ति ।
युद्धे यत्नात्कारोपलक्षणम् ।

प्रसह्य कन्याहरण राक्षसो विधिरुच्यते ।

इति मनुवचनात् । तेन कन्यापक्षीपानभिभूय कन्याहरणं यत्र स
राक्षसो विवाह इति पर्यवसितम् । कन्यकाया विवाहायाः छल-
नाद्यो विवाहः स पैशाचः । छलनमाह मनु—

सुसर्ता मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाऽऽद्यमोऽधमः ॥

अगच्छति आलिङ्गनादिना योजयति न तु स मुद्धे, एवं क्षतयो-
नित्वेनाऽप्रे पाणिग्रहणजन्यसंस्कारामावापत्तेः । संस्कारश्चोक्तो बहू-
चपरिधिरे—

ब्राह्मेष्वापेषु देवेषु प्रजापत्येषु याज्ञिकैः ।

पूर्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात्परिणयः स्मृतः ॥

गान्धर्वासुरपैशाचविवाहा राक्षसश्च यः ।

पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्दोषो विधीयते ॥

एषां विवाहानां मध्ये कस्य वर्णस्य को धर्मः (२)कोऽधर्मः, इत्यत्रा-
ह मनु—

पडानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विद्यूशद्रवोस्तु तानेव विद्याद्भ्रम्यांनराक्षसान् ॥

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रदास्तान् क्वयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशुद्रयो ॥

पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्या स्मृताविह ।

पैशाच आसुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥

पृथक् पृथक् वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वदेशितौ ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव घर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥

आनुपूर्व्या यथोक्तक्रमेण प्रथमान् । अवरान् इति पश्चादुक्तान् । विहितेष्वपि प्रशस्तानाह चतुर इति । 'ब्राह्मणैवार्पप्राजापत्याः ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः यथापूर्वं तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेया' निति बौधायनात् । गान्धर्वस्तु (३) धर्माविरोधी । आसुरस्तु विहितनिपिद्धोऽतः पञ्चानामसम्भवे करणीयः । राक्षसपैशाचौ त्वतीव निपिद्धौ । क्षत्रियस्य तु राक्षसः प्रशस्तः । आर्पप्राजापत्यगान्धर्वास्तु धर्माविरोधिनः । आसुरपैशाचौ विहितनिपिद्धावापदि करणीयौ, तत्राऽप्यासुरासम्भवेऽन्त्यः पैशाचः । ब्राह्मणैव न सम्भवतः ।

ब्राह्मणानां सतामेप सदा धर्मो युधिष्ठिर ! ॥

इति ब्राह्मणप्रक्रम्य भारते नियमनात् । दैवस्य च ऋत्विक्त्वसापेक्षत्वात् क्षत्रियस्य तदभावादिति । वैश्यस्य त्वासुरः प्रशस्तः । आर्पप्राजापत्यगान्धर्वास्तु धर्माविरोधिनः तदभावे राक्षसः । 'गान्धर्वासुरौ राजन्यस्य राक्षसो वैश्यस्य पैशाचः शूद्रस्ये'ति पैठनसिवचनात् । पैशाचस्त्वन्त्यापदि ब्राह्मणैव त्वसम्भविनावेवेति । शूद्रस्य च राक्षसो विवाहो नास्ति । शेषं वैश्यवत् । एवेत्याखण्डलकार्थः ? ॥ ६१ ॥

(मिता०) आसुरगान्धर्वादिविवाहलक्षणानि—

आसुर इति ॥ आसुरः पुनर्द्रविणादानात् । गान्धर्वस्तु परस्परानुरागेण भवति । राक्षसो युद्धेनापहरणात् । पैशाचस्तु कन्यकाच्छलात् । छलेन छद्मना स्वापाद्यवस्थास्व(४)पहरणात् ? ॥ ६१ ॥

(वी० मि०) सवर्णादिपरिणये विशेषमाह—

पाणिग्रहः सवर्णासु गृहीयात् क्षत्रिया शरम् ॥

वैश्या प्रतोदमादद्यात् वेदने त्वग्रजन्मनः ॥ ६२ ॥

सवर्णासुह्यमानासु सर्ववर्णविधिवत्पाणिरेव ग्राह्यः । अग्रजन्मनो वर्णोत्कृष्टस्य वेदने विवाहे क्षत्रिया वरधृतैकदेशं शरं, वैश्या तु तादृशं प्रतोदं गृहीयात् । तयोरव पाणिस्थानीयत्वेन वरग्राह्यता । शूद्रापरिणयस्तु ग्रन्थकृता निपिद्ध एवेति न प्रकृते प्रदर्शितः । मनुना तु—

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ।

इत्युक्तम् ॥ ६२ ॥

(मिता०) सवर्णादिपरिणयने विशेषमाह—

पाणिरिति । सवर्णासु विवाहे स्वगृह्योक्तविधिना परिरेव ग्राह्य ।
क्षत्रियकन्या तु शर गृहीयात् । घैश्या प्रतोदमादद्यात् । उत्कृष्टवेदने
शूद्रा पुनर्वसनस्य दशाम् । यथाह मनु (३ । ४४)—‘वसनस्य दशा
ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने’ इति ॥ ६२ ॥

(वी० मि०) कन्यादानाधिकारिकममाह—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ॥

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्यः परः परः ॥ ६३ ॥

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृत्तौ ॥

गम्यं त्वभावे दातृणा कन्या कुर्यात् स्वयंवरम् ॥ ६४ ॥

पूर्वनाशे पुषंपूर्वासम्भवे प्रकृतिस्य उन्मादपातित्यादिदोषशून्यः ।
अत्र पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति कन्या
प्रदा । ‘पूर्वाभावे परः परः’ इति विशुवाक्यवचनात् । मातृत्वे सत्त्वेऽपि
मातामहस्य दानाधिकारो यद्यपि यथाभूत प्रतीयते तथाऽपि व्यह-
द्वारानुसारात् सकुल्यान्तरस्य विशुवाक्यस्थपूर्वशब्दे प्रतिपाद्य-
तया मातुरभावे मातामहाधिकार इति रत्नकरः । इत्युपनिषत्त्वे नारद
वाक्यम्—

पिता दद्यात्स्वय कन्यां भ्राता वाऽनुमतं पितु ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषा प्रकृतौ यदि वर्तते ।

अत्राऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या पितृभ्रातृसकुल्या एव, सर्वपदेन विव-
क्षिता इति स्मर्त्तव्यम् । कथञ्चन—

स्वयमेवौरसी दद्यात्पिताऽभावे स्वयान्धवा ।

मातामहस्ततोऽन्या तु माता वा धर्मजां सुताम् ॥

ततोऽन्यामोरसीभिन्नाम् । अत्र च मात्रा ओरसी सर्वधैव न दे-
यन्ति न विवाक्षितम् । तथा च स एव—

अर्घ्यप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु ।

माता तु समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम् ॥

समये कन्यादानोचिते । अप्रयच्छन्निति कन्या(१)दानाधिकारी । तद्दानोचितसमये तामददत् । तस्या ऋतावृतौ ब्रह्मगर्भहत्याजनित-पापतुल्यं पापं सम्पूर्णमाप्नोतीत्यर्थः । यत्तु—

काममारणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।

न स्वेनैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

इति मनुवचनं तद्गुणवद्वरासम्भवे गुणहीनाय सर्वथैव कन्या न देये-त्येतावन्मात्रपरं, न तु यथाश्रुतार्थकम् । 'वरं विपं भुङ्क्ष्व मा चा-ऽस्य गृहे भुङ्क्थाः' इतिवत् काममिति वचनसन्दर्भस्वरसात् ।

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकामेव शक्तितः ।

न त्वेवं गुणहीनाय नोपरुध्याद्रजस्वलाम् ॥

इति यमादिनानास्मृतिविरोधाच्चेति । यदा पुनरुक्तदानृणामभावस्त-दा स्वयं कन्यैव गम्यं अनपकृष्टवर्णं पातित्यादिदोषरहितं वरं भर्तारं कुर्यात् । एतच्च रजोदर्शनात्प्रागेवेति केचित् । परे तु जीवत्पितृकार्यांश्च ऋतुत्रयाद्यन्तरमेव दातृहीनाया अपि स्वयंवराधिकार इत्याहुः । विष्णुः—

'ऋतुत्रयमतीत्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ।

ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥

वौधायनः—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ।

पित्रादीनां यत्नवतामपि केनचिन्निमित्तेन कन्यादानासम्भवे स-तीदम् । विष्णुवचनन्तु यथोक्तवरसम्पत्तावप्युपेक्षादिना तद्दाने द्रष्ट-व्यमित्याविरोधः ।

अत्र विशेषमाह नारदः—

यदा तु नैव कश्चित्स्यात् कन्या राजानमाव्रजेत् ।

अनुज्ञया वरं तस्य परीक्ष्य वरयेत् स्वयम् ॥ ६३-६४ ॥

(मिता०) कन्यादातृक्रममाह—

पितेति, अप्रयच्छन्निति च । एतेषां पित्रादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभा-वे परः परः कन्याप्रदः प्रकृतिस्थश्चेत् यद्युन्मादादिदोषवान्न भवति ।

अतो यस्याऽधिकारः सोऽप्रयच्छन् भूगहत्यामृतावृतावामोति ।
एतच्चोक्तलक्षणयरसम्भवे चेदितव्यम् । यदा पुनर्दानृणामभावस्तदा
कन्यैव गम्यं गमनार्हमुक्तलक्षणं धरं स्वयमेव धरयेत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

(वी० मि०) कन्यादानाधिकारिणां समये तद्दानमिव दत्त्वा ह-
रणमपि दोषावहमित्याह—

सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक् ॥

कन्या सकृदेव दीयते इति शास्त्रार्थः । मनुनारदग्रहस्पतिकात्यायने —

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति शीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥

इत्यभिधानात् । अतस्तामेकस्मै धराय दत्त्वा धरान्तराय तां दा-
तुमपहरन् चौरवहण्यः ।

(मिता०) कन्याहरणे दण्डः—

सकृदिति । सकृदेव कन्या प्रदीयते इति शास्त्रनियमः । अतस्तां
दत्त्वा अपहरन् कन्यां चौरवहण्यः ॥

(वी० मि०) दानदानमात्रे तु कृते विशेषमाह—

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्दर आव्रजेत् ॥ ६५ ॥

दत्तां दातुं प्रतिश्रुतां पूर्वाद्धरात् धेयान् विद्याकुलादिभिराधिकः
आव्रजेत् कन्याधिवाह्यत्वेन स्वीकुर्यात् । अत्र (१) च विशेषमाह नारदः—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेषु विधिः स्मृतः ।

गुणापेक्षं २) भवेदानमासुरादिषु च त्रिषु ॥

एष विधिवाङ्मत्तापहाराभावविधिः, तेन गुणाधिक्यायाऽपि ध-
राय दातुं ब्राह्मादिविवाहे (३) कन्या नाऽपहर्त्स्येति कथितम् । रत्नाकरकृ-
तस्तु एष विधिः सकृत्कन्यादानविधिरेत्यर्थः । स च नाऽऽसुररा-
क्षसंपशाचेषु विवाहिताया अपि गुणवद्दरलाभे पुनर्विवाहो न दो-
षायेत्याहुः ॥ ६५ ॥

(मिता०) एवं सर्वत्र प्रतिषेधे प्राप्तेऽपवादमाह—

दत्तामिति । यत्रि पूर्वस्माद्धराच्छ्रेयान्विद्याभिजनाद्यतिशययुक्तो
धर आगच्छति । पूर्वस्य च पातकयोगो दुर्वृत्तत्वं वा । तदा दत्तामपि

(१) च इति क० पुस्तके नास्ति । (२) गुणापेक्षे— इति ख० पुस्तके पाठ ।

(३) कन्या— इति ख० पुस्तके नास्ति ।

हरेत् । एतच्च सप्तमपदात्प्राग्द्रष्टव्यम् ॥ ६५ ॥

अनाख्याय दददोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ॥

अदुष्टां (१) तु त्यजन् दण्ड्यो दूपयंस्तु मृषा शतम् ॥ ६६ ॥

(वी० मि०) कन्याप्रदो यदि कन्यादोषं जानन् वरेणाऽविदितमकथयित्वा तां प्रयच्छति तदा उत्तमसाहसं पणसहस्रं दण्ड्यः । एवमदुष्टां कन्यां परिणीय त्यजन् वरोऽपि पणसहस्रं दण्ड्यः । यस्तु वरो मृषा दोषैः अविद्यमानैरपस्मारादिभिः द्वेषादिना परिणयात्प्रागेव कन्यां द्रष्टव्येनाऽभिधत्ते स पणशतं (२) दण्ड्य इत्यर्थः । पणं च वक्ष्यति । वरस्याऽपि स्वदोषमनाख्याय विवाहे दण्डमाह नारदः—

गूह (३) यित्वाऽऽत्मनो दोषं विन्दते द्विगुणो दमः ।

वरस्य दत्तनाशश्च भवेत् स्त्री च विवर्तते ॥

कात्यायनोऽपि—

वरो दोषमनाख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।

याचनां वा प्रकुर्वीत तद्वत्तं नाप्नुयात्तु सः ॥

कन्यादोषेऽप्ययं धर्मो दाता दण्ड्यो वरस्तथा ।

दद्याद् गृहीतं दाता च न त्वेवाऽभिप्रजातयोः ॥

अ(४)भिप्रजातयोः=जातापत्योः ॥ ६६ ॥

(मिता०) अनाख्यायेति । यः पुनश्चक्षुर्ग्राह्यं दोषमनाख्याय कन्य प्रयच्छति असावुत्तमसाहसं दण्ड्यः । उत्तमसाहसं च व(५)क्ष्यते । अदुष्टां तु प्रतिगृह्य त्यजन्नुत्तमसाहसमेव दण्ड्यः । यः पुनर्विवाहात्प्रागेव द्वेषादिना असद्भिर्दापैर्दीर्घरोगादिभिः कन्यां दूपयति स पणानां वक्ष्यमाणलक्षणानां शतं दण्ड्यः ॥ ६६ ॥

(वी० मि०) अनन्यपूर्विकामुद्धेदित्युक्तं, तत्राऽन्यपूर्विका कीदृशीत्यपेक्षायामाह—

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ॥

स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रेयेत् ॥ ६७ ॥

अनन्यपूर्विका द्विविधा पुनर्भूः स्वैरिणी चेति । तत्र पुनर्वैवाहिक-

(१) च—इति ख० पुस्तके पाठः । (२) सहस्रं—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(३) इदं पद्यं क० पुस्तके नास्ति । (४) इदं क० पुस्तके नास्ति । (५) अग्रे व्यवहाराध्याये ।

विधिना संस्कृता पुनर्भूः । या तु कौमारं पतिं त्यक्त्वा सवर्णं कामतो वैवाहिकविधिं विनैव श्रयते सा स्वैरिणी । पुनर्भूरपि द्विवि(१)धा क्षता वाऽक्षता च । क्षता उपभुक्ता । एतच्चोपलक्षणम्, अविवाहिताऽपि परपुरुषोपभुक्ताऽन्यपूर्विकेत्यापि द्रष्टव्यम् । एवं च पुरुषान्तरेण परिणीता उपभुक्ता वा न परिणये(२)ति पर्यवसितार्थः ॥ ६७ ॥

(मिता०) अनन्यपूर्विकामित्यत्रानन्यपूर्वा परिणयोक्ता तत्राऽन्य-पूर्वा कीदृशीत्याह—

अक्षतेति । अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्भूः स्वैरिणी चेति । पुनर्भूरपि द्विविधा क्षता चाऽक्षता च । तत्र क्षता संस्कारात्प्रागेव पुरुषसम्बन्धदूषिता । अक्षता पुन संस्कारदूषिता । या पुनः कौमारे पतिं त्यक्त्वा कामतः सवर्णमाश्रयति सा स्वैरिणीति ॥ ६७ ॥

(वी० मि०) विवाहमैथुनयो(३)स्तुल्ययोगक्षेमात्वात् सर्वेषाऽन्य-पूर्विका यथा न परिणयेया तथा न गम्याऽपीति सा(४)मान्यत एव प्रसक्तौ विशेषमाह—

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ॥

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋनावियात् ॥ ६८ ॥

आगर्भसम्भवाद्गच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥

अनेन विधिना जातः क्षेत्र(५)कस्य भवेत्सुतः ॥ ६९ ॥

अपुत्रा योग्यपुत्रहीनां स्त्रियाः पतिश्वशुरादिभिरनुज्ञातस्तस्यां पुत्रकाम्यया पुत्रोत्पादनेच्छया देवरः पत्युर्भ्राता तदभावे तत्सपिण्ड-स्तदभावेऽसपिण्डोऽपि सगोत्रोऽनपहृष्टवर्णः ऋतुसमये घृताभ्यक्त-सर्वाङ्गो गच्छेत् । पुत्रकाम्ययेत्यनेन घन्ध्याया भोगार्थगमनं व्युद्-स्तम् । अत्र विशेषमाह मनु —

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ् नियुक्तया ।

प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥

(१) द्विधा—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(२) परिणीया—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(३) विवाह—इत्यारभ्य परिणये—इत्यन्तो मध्य ख० पुस्तके नास्ति ।

(४) सामान्यतयेव—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(५) क्षेत्रोऽस्य—इति प्रतिपुस्तके पाठः ।

यमः—

ऋतौ तु तस्यां स्नातायां वाग्यतस्तामसे निशि ।

स्वधमश्रुनखरोमा(१)णां गन्धस्पर्शान्न वेदयन् ॥

विष्णुः—नियुक्तायां सवर्णेनोत्तम(२)वर्णेन वोत्पादितः क्षेत्रजः सु(३)तः । म(४)तुः—

यस्तल्पजः प्रमीतस्य लकीवस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मेण नियुक्तायां स ज्ञेयः क्षेत्रजः सुतः ॥

विशेषमाह—आगर्भसम्भवादिति । एतेन गर्भसमये गमनं नि-
पिद्धम् । प्रसवानन्तरन्तु जातस्य कन्यात्वाऽयोग्यत्वसद्योमरणादौ
पुनर्गच्छेद्देव मनावीप्सितपदस्मरणात् । ईप्सितत्वं च(५) वैदिकपु-
त्रकृत्यानधिकारप्रयो(६) जकरूपशून्यत्वम्, अन्यथा विध्युल्लङ्घनेन
गमने । तथा च मनुः—

नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयातां तु कामतः ।

ताब्रभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥

अनेनेत्यादि । तथा चैतादृश्या अनन्यपूर्विकाया गमनेऽपि(७)
न दोषः । क्षेत्रजपुत्रोत्पादनविध्यनुमतत्वादिति भावः । क्षेत्रिकस्ये-
ति प्रायोवादः । यदा तु निरपत्यो देवरादिः 'अत्र यदपत्यं भविष्य-
ति तदावयोः समानं'मिति व्यवस्थया गच्छति, तदा स पुत्रो वी-
जिक्षेत्रिणोरुभयोरपि भवति । तदाह मनुः—

क्रियाभ्युपगमार्थेन वीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनैः दृष्टौ वीजी क्षेत्रिक एव च ॥

स्यादेतत्—

नाऽन्यस्मिन्विधवा नारी नियुक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन् हि नियुज्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥

इति वचनमनेन विरुध्यत इति । अत्र समाहितं बृहस्पतिना—

उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव च ।

युगहासादशक्योऽसौ कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥

(१) लोमाणां—इति क० पुस्तके पाठः ।

(२) सवर्णेनोत्तमेन वर्णेनोत्पादितः—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(३) सुतः—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(४) मनुः—इति क० पुस्तके नास्ति ।

(५) तु—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(६) प्रयोजकरूप—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(७) अपि—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतव्रतायुगे नराः ।

द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानि(१)विजायते ॥

अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्वै पुरातनैः ।

न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिर्हानैरिदन्तने ॥

इति दिक् ॥ ६८—६९ ॥

(मिता०) एवं सर्वप्रकारेणान्यपूर्वापर्युंदासे प्राप्ते विशेषमाह—

अपुत्रामिति, आगमोति च । अपुत्रामलम्घपुत्रां पित्रादिभिः पुत्रार्थमनुज्ञातो देवरो भर्तुः कर्नीयान् भ्राता सपिण्डो वा उक्तलक्षणः सगोत्रो वा । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्याऽभावे परः परः घृताभ्यक्तसर्वाङ्गः श्रुतावेव घृह्यमाणलक्षणे इयात् गच्छेत् आगमोत्पत्तेः । ऊर्ध्वं पुनर्गच्छन् अन्येन वा प्रकारेण तदा पतितो भवति । अनेन विधिनोत्पन्नः पूर्वपरिणेतुः क्षेत्रजः पुत्रो भवेत् । एतच्च धाम्दत्ताविषयमित्याचार्याः । 'यस्या म्रियेत कन्याया धाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः' ॥ इति (९।६९) मनुस्मरणात् ॥६८॥६९॥

(धी० मि०) विध्युल्लङ्घनेन परपूर्वागमने पुरुषस्येव पत्यतिरिक्तागमने स्त्रिया अपि दोष इति दर्शयितुं तस्या न्यक्कारमाह—

हताधिकारां, मलिनां, पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥

परिभूतामघःशूर्यां, वासवेभ्यमिचारिणीम् ॥ ७० ॥

व्यभिचारिणीं अविधिपुरुषान्तरगामिनीं पत्नीं हताधिकारां भृत्यभरणाद्यधिकारराहितां मलिनां अज्ञनाभ्यजनशुक्लयस्त्रामरणादिशूर्यां देहधारणमात्रक्षमाभ्रमोजनां परिभूतां धिक्कृतां क्षामार्द्धीं वा भूतलशाधिनीं स्वगृह एव धासयेत् । इदं चाऽनपकृष्टे वर्णे व्यभिचारि । अन्यत्र त्याह घृहस्थातिः—

हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्या च सा भवेत् ।

इदं (२)च पुनर्वर्णमिचारनिवृत्यर्थं (३)न तु शुद्धयम् ।

यत्पुंसः परदारो(४)पु तच्चैनां चारयेद्भ्रतम् ।

इति मनुना पृथक् प्रायश्चित्तबोधनात् ॥ ७० ॥

(१) शक्तिहानि मजायते—इति ख० पुस्तके पठ ।

(२) तु—इति ख० पुस्तके पठ । (३) न तु शुद्धयम्—इति प० पुस्तके नास्ति ।

(४) परदानेपु—इति ख० पुस्तके पठः ।

) व्यभिचारिणीं प्रत्याह—

हृतेति । या व्यभिचरति तां हृताधिकारां भृत्यभरणाद्यधिकारर-
हिताम् । मलिनां अञ्जनाभ्यञ्जनशुभ्रवस्त्राभरणशून्याम् । पिण्डमात्रो-
पजीविनीं प्राणयात्रामात्रभोजनाम् । धिक्कारादिभिः परिभूनां भूतल-
शायिनीं स्ववेश्मन्येव वासयेत् । वैराग्यजननार्थं न पुनः शुद्ध्यर्थम् ।
'यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्भ्रतम्' इति पृथक्प्रायश्चित्तोपदे-
शात् ॥ ७० ॥

(वी० मि०) मानसादिव्यभिचारे तु स्वल्पापराधे स्त्रीणां ना-
ऽयं प्रकार इति दर्शयितुं स्त्रीः स्तौति—

सोमः शौचं ददौ (१) तासां गन्धर्वाश्च शुभां गिरम् ॥

पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या (२) वै योषितो हृतः ॥ ७१ ॥

सोमादिभिरवस्थाभेदेनोपभुज्य सन्तुष्टैः शौचं मधुरभाषित्वं स-
र्वयज्ञार्हत्वं च क्रमेण वरो दत्तः स्त्रीणामतस्ता मेध्या अल्पाशौचहेतु-
भिर्न च दुष्यन्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(मिता०) तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादमाह—

सोम इति । परिणयनात्पूर्वं सोमगन्धर्ववह्नयः स्त्रीभुं(३)क्त्वा
यथाक्रमं तासां शौचमधुरवचनसर्वमेध्यत्वानि दत्तवन्तः । तस्मा-
त्स्त्रियः सर्वत्र स्पर्शालिङ्गनादिषु मेध्याः शुद्धाः स्मृताः ॥ ७१ ॥

(वी० मि०) स्वल्पस्तु दोषो भवत्येव, स च क्रतुप्राप्तिमात्रेणैव
नश्यति न तु प्रायश्चित्तं तत्र कार्यमित्याह—

व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ॥

गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

व्यभिचारात्, मानसादिव्यभिचारे छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः ।
अत्रैव मनुः—रजसा स्त्री मनोदुष्टा ।

एवं बला(४)त्कारेण परोपभुक्ताया अपि क्रतुप्राप्त्यैव शुद्धि-
रित्याहुः । केचित्तु शुद्धिरिति संव्यवहार्यत्वमात्रपरं, प्रायश्चित्तं
त्वल्पं वर्त(५)त एव । 'मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं

(१) ददावासां ख० ग० ददौ स्त्रीणां क०—इति मुद्रितस्तके पाठे ।

(२) तस्मान्मेध्या हि योषितः—इति ख० पुस्तके पाठः । (३) स्त्रियो भुक्त्वा क० ।

(४) बलात्कारिणापि—इति ख० पु० पाठः । (५) वर्तत—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

क्षीरौदनं वा भुङ्क्तेऽधःशयीत ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु नि(१)मज्य
गायत्र्यष्टशनेन शिरोभिर्जहुयात्पूता भवतीति विज्ञायत' इति वसिष्ठ
यचनादित्याहुः । अधिकापराधे तु (२)भर्ता वा बन्धुवर्गो वा तां न
गृहे वासयेदित्याह-गर्भे इति । द्विजातिस्त्रियाः शूद्राद्गर्भं जाति त्यागो
विधेयः । तदाह वसिष्ठ —

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण सङ्गताः ।

अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥

गर्भहनने भर्तृहनने च महापा(३)तके कृते स्त्रियस्त्यागः कार्यः ।
आदिपद शिष्यगागुरुगादिसङ्ग्रहार्थम् । तदाह वसिष्ठः—

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।

पतिष्नी च विशेषेण जुङ्क्षितोपगता च या ॥

जुङ्क्षितः प्रतिलोमजः । मनु ४)ध—

ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।

तां ग्राममध्ये विष्याप्य भ्रूणष्नीं तु विवासयेत् ॥ ७२ ॥

(मिता०) न च तस्यास्तर्हि दोषो नास्तीत्याशङ्कनीयमित्याह-

व्यभिचारादिति । अप्रकाशितान्मनो-न्यभिचारात्पुरुषान्तरस-

म्भोगसङ्कृत्पाद्यदपुण्ये तस्य ऋतौ रजोदर्शने शुद्धिः । शूद्रकृते तु

गर्भे त्यागः । 'ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या शूद्रेण सङ्गताः' ।

अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति 'प्रायश्चित्तेन नेतराः' ॥ इति स्मरणोत् ।

तथा गर्भवधे भर्तृवधे महापातके च ब्रह्महत्यादो । आदिग्रहणाच्छि-

ष्यादिगमने च त्यागः । 'चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च

या । पतिष्नी च विशेषेण जुङ्क्षितोपगता च या' ॥ इति व्यासस्मर-

णात् । प्रतिलोमजधर्मकारादिः । त्यागश्चोपभोगधर्मकार्ययोः, न तु

निष्कासन गृहात्तस्याः । 'निरन्ध्यादेकधेश्मनि' इति नियमात् ॥ ७२ ॥

(धी०मि०) 'अविप्लुतब्रह्मचर्य' इत्यादिना ब्रह्मचारिण एव विवाहा-

धिकारो यथाश्रुतो लभ्यते तत्रोपलक्षणत्वमभिप्रेत्य पुनर्विवाहमाह—

सुरापीव्याधिता घूर्ता बन्ध्याऽर्थन्यप्रियंश्चा ॥

स्त्रीप्रमृष्टाऽभिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ७३ ॥

(१) निमज्य—इति ख० पुस्तके नास्ति । (२) तु—इति क० पुस्तके नास्ति ।

(३) कृते महति पातके—इति म० पु० पाठ । (४) च—इति म० पुस्तके नास्ति ।

केचिन्तु 'गर्भे त्यागो विधीयत' इत्युक्तमतः कथं वैराग्याभावादा-
श्रमान्तरानधिकारिणा स्यातव्यमनाश्रमित्वस्य निषिद्धत्वादित्याका-
ङ्क्षायामिमं श्लोकमवतारयन्ति ।

सुरां पिवतीति सुरापी द्विजातिस्त्री । व्याधिता व्याधियुक्ता,
व्याधयश्च कुप्टादयो वैदिक(१)कर्मविरोधिनः, अपस्मारोन्मादादयश्च
लौकिककर्मविरोधिना द्रष्टव्याः । धूर्त्ता पतिवञ्चनशीला । वन्ध्या
प्रसिद्धैव । अर्थघ्नी अतिव्ययादिना धननाशनशीला । अप्रियंवदा
परुप(२)भाषणशीला । स्त्रीप्रसूः स्त्रीमात्रजनयित्री । तज्ज्ञानं च क्वचित्
सामुद्रिकादिशास्त्रबलान्निर्णयरूपमेव, क्वचिच्च भूयः स्त्रीजन(३)दर्शन-
निवन्धनमुत्कटकोटिकसंशयरूपमिति मन्तव्यम् । पुरुषद्वेषिणी पति-
दोषशीला, पुरुषसङ्गमविमुखी वा । एताश्चाऽधिवेत्तव्याः सपत्नीयोजि-
ताः कार्याः । अत्र विशेषमाह मनुः—

वन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

अष्टम इत्यादौ वर्ष इति पूरणीयम् ।

आकाङ्क्षेताऽष्टवर्षाणि भर्त्ताऽतिप्रवां स्त्रियम् ।

इत्यादिदेवलवचनात् । अतिप्रसवां उचितकालेऽप्यजातरजसम् ।
एतस्याऽधिवेदननिमित्तनिश्चयार्थमिति प्रतिभाति । एवं च येष्वधिवे-
दननिमित्तेषु सम(४)यः श्रूयते तेषु तेषु यावता समयेन तन्निर्ण-
यस्तावान् समयः प्रतीक्ष्य इति । इदं चाऽधिवेदननिय(५)तनिमि-
त्तपरिगणनम् । इच्छया त्वन्यत्राऽप्यधिवेदनम् । तदाह देवलः—

एकामुद्राह्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति ।

समर्थस्तोपयित्वाऽर्थः पूर्वोढा(६)मपरां वदेत् ॥

समर्थः सम्यगर्थः स्त्रीसन्तोपनिमित्तधनवानिति यावत् । य-
त्पुनरापस्तम्बेनोक्तं—'धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यां कुर्वीताऽन्यतरापाये
कुर्वीत' इति, तदेवलोकातिरिक्तविषयतया नेयम् ॥ ७३ ॥

(मिता०) द्वितीयपरिणयने हेतूनाह—

सुरां पिवतीति सुरापी शूद्रापि । पतन्त्यर्धं शरीरस्य यस्य

(१) धर्म—इति ख० पु० पाठः । (२) परुपभाषिणी—इति ख० पु० पाठः ।

(३) जनननि०—इति ख० पु० पाठः । (४) समयः श्रूयते तेषु तेषु—इति क० पुस्तके नास्ति ।

(५) नियम—इति ख० पु० पाठः । (६) पूर्वोढागपि ता—इति ख० पु० पाठः ।

भार्यां सुर्यां पियेत्' इति सामान्येन प्रतिषेधात् ।- व्याधिता दीर्घरोगप्रस्ता । धूर्ता विसंवादिनी । घन्ध्या निष्फला । अर्थघ्नी अर्थनाशिनी । अप्रियंवदा निष्ठुरमापिणी । स्त्रीप्रसूः स्त्रीजननी । पुरुषद्वेषिणी सर्वत्राऽहितकारिणी । अधिवेत्तव्येति प्रत्येकम(१)भिसम्यध्यते । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ॥ ७३ ॥

(धी० मि०) अधिवेदननिमित्तदोषे सत्यप्यधिविघ्नाऽवश्यं भर्तव्या, न तु तेन दोषेणाऽमाघोऽपीत्याह—

। अधिविघ्ना तु भर्तव्या महदेनोऽन्यया भवेत् ॥

एतः पापम् । अन्ययाऽभरणे भु —

अधिविघ्ना च या नारी निर्गच्छेत् दुःखिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥

तथा—

या रोगिणी स्याद् दुहिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नाऽधमान्या च कर्हिचित् ॥

किञ्चाऽधिविघ्नाभरणे न केवलं पापपरीहारः, किं तु शिवर्गोपयुक्तायास्तस्याः पोषणे परस्परानुकूल्ये शिवर्गवृद्धिरपीत्याह—

यत्रानुकूल्यं दम्पसोस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते ॥ ७४ ॥

यत्र गृहस्थाधमे आनुकूल्यमैकमत्यं शिवर्गो धर्मार्थकामाः वर्द्धन्ते पुनस्तद्धेतुकर्मनिष्पत्तेः । दम्पत्योः परस्परानुकूल्यस्योभयसाध्यत्वात् ॥ ७४ ॥

(मिता०) किञ्च—

अधिविघ्नेति । सा अधिविघ्ना पूर्ववदत्र दानमानसत्कारिभर्तव्या । अन्ययाऽभरणे महदपुण्यं वक्ष्यमाणो दण्डश्च । न च भरणे सति केवलमपुण्यपरिहारः । यतः—यत्र दम्पत्योरानुकूल्यं चित्तैक्यं तत्र धर्मार्थकामानां प्रतिदिनमभिवृद्धिश्च ॥ ७४ ॥

(धी० मि०) स्त्रीरपि तत्र प्रणा(२)व्ययितुमसाधारणफलोपदर्शने-

(१) सर्वत्र सम्यज्जत क० ।

(२) प्रव्ययितु—एति ल० पु० पाठ ।

न नियुङ्क्ते— ।

मृते जीवति वा पत्यौ या नाऽन्यमुपगच्छति ॥

सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

यद्वा 'वर्णाश्रमेतराणां'मिति सामान्यनोपक्रमात् स्त्रीणाम(१):
पि धर्मस्य वक्तव्यत्वात्तमाह 'मृत' इत्यादीत्यवतारिकाः । एवमन्यत्रा-
ऽप्युह्यमिति । वाशब्दः समुच्चये । अन्यं पतिमुपपतिमित्यत्रेवोपग-
च्छतीति प्रकृतेऽप्युपशब्दो निन्दातात्पर्यकस्तेनाऽविधिगमनव्युदा-
सात् क्षेत्रजोत्पादनार्थं पत्यन्यगमनमभ्यनुज्ञातमिति मन्तव्यम् । इह
लोके उमया भवान्या सह मोदते हृष्यति क्रीडति वाऽर्थादमुत्र य-
द्यापि पत्यव्यभिचारो नित्य एव तथाऽप्यानुपाङ्गिकं फल(२)मिदम् ।
कोचित्तु नोपगच्छति कायवाङ्मनोभिः, एवं च सतीफलमिदमि-
त्याहुः ॥ ७५ ॥

(मिता०) स्त्रियं प्रत्याह—

मृत इति । भर्तरि जीवति मृते वा या चापत्यादन्यं पुरुषं(३)नो-
पगच्छति सेह लोके विपुलां कीर्तिमवाप्नोति । उमया च सह क्री-
डति पुण्यप्रभावात् ॥ ७५ ॥

(वी० मि०) शास्त्रीयाऽधिवेदननिमित्ताभावे स्त्रियमधिविन्द-
न् शास्त्रीयत्यागनिमित्ताभावे त्यजन् वा दोषभागित्याह—

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ॥

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियः ॥ ७६ ॥

(वी० मि०) आज्ञेति आदिप्रार्थनकरणशीलामित्यर्थः । अनेनाऽ-
धिवेदननिमित्तत्वेनोक्तस्य धूर्त्तत्वस्याऽभाव उक्तः । दक्षां गृहकृ-
त्यादिसमर्थाम् । अनेन व्याधितत्वस्याऽभावो दर्शितः । वीरसूं पुत्रव-
तीम् । अनेन वन्ध्यात्वस्य स्त्रीप्रसूतस्य चाऽभावोऽभिप्रेतः । प्रियवादिनीं
मधुरभाषणशीलाम् । अनेन 'सद्यस्त्वप्रियवादिनी' इति मनूक्तस्य क-
टुभाषित्वस्याऽत्रैवाक्तस्य पुरुषद्वेषित्वस्य वाऽभावोऽभिसंहितः । कटु-
भाषणस्य द्वेषनैत्यत्वात् । इदं च सर्वं प्रपञ्चमात्रमधिवेदननिमित्तसा-
मान्याभावोपलक्षणं त्यागनिमित्तसामान्याभावोपलक्षणं च त्यजन्

(१) अपि—इति ख० पु० पाठः ।

(२) फलमाह—इति ख० पु० पाठः ।

(३) नेवोपगच्छति क. ।

अधिविन्दन् भरणादिना वियोजयन्वा भरणोपयोग्यधिक्रयनवान् स्व-
वित्तस्य तृतीय भागं, भरणमात्रपर्याप्तधनाधिक्रयनशून्यस्तु प्रासाच्छा-
दनादि स्त्रिये द्वाप्यो ऽथाद्राशा तत्सामर्थ्यादित्यर्थ ॥ ७६ ॥

(मिता) अधिवेदनकारणाभावे अधिवेत्तार प्रयाह—

आक्षेति । आक्षास(१)म्पादिर्नामादेशकारिणी, दक्षा शीघ्रकारि-
णी, वीरसु पुत्रवर्ती, प्रियवादिनी, मधुरमापिणी यस्त्यजति अ-
धिविन्दति स राशा स्वयनस्य तृतीयांश दाय्य । निर्धनस्तु भरण
प्रासाच्छादनादि दाय्य ॥ ७६ ॥

(धी० मि०) स्त्रीधर्मानाह—

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियाः ॥

आशुद्वेः सम्प्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ ७७ ॥

भार्याभि सति सम्भवे सदा भर्तृवाग्विषयोऽर्थ सम्पाद्य । न
च स्त्रीणा कृत्यान्तरस्याऽपि शास्त्रे धर्मतयोपदेशात्तद्विरोधे का गति
रित्यत्राऽऽह 'एव' इत्यादि । भर्तृवच करण भार्याया सर्वेभ्यो ध-
र्मान्तरेभ्य पर उत्कृष्ट, उत्कृष्टस्वर्गादिसाधन वात् । तथा चैतद्वि-
रोधे धर्मान्तर त्याज्यामिति सम्यक् । अत एव मनु —

नास्ति स्त्रीणा पृथक् यथा न धृत नाऽप्युपोषितम् ।

पतिं शुभ्रपयेत् यन्तु (२)तेन स्वर्गे महोयते ॥

पृथगित्युक्ते भर्तृसाहित्ये न दोष । अत एव विष्णु—'समा-
नव्रतचारित्य स्त्रीधर्म' इति । अविरोधे तु धर्मान्तरमपि
कार्यमेव । यदाह शङ्ख 'काम भर्तुरनुस्रया व्रतोपवासनियमेज्यादी-
नामभ्यास स्त्रीधर्म' इति । एनद्याऽप्रोषितभर्तृकाविषयम् ।

भर्तृवच प्रवसिते त्यक्ता वा पतिना शुभम् ।

कुर्वीताराधन नारी उपवासादिना हरेत् ॥

इत्यादिना प्रोषितभर्तृकाया उपवासाद्युपदेशात् । एव च—

पत्यौ जीवति या नारी उपास्य (२)व्रतचारिणी ।

। आयुः सह्रते प(४)भ्यु सा नारी नरक व्रजत् ॥

इति विष्णुवचने जीवति अप्रोषिते चेति द्रष्टव्यमित्याहु । साम्प्रदा-

(१) अ दशम्या द्वां व० ।

(२) यस्तु एत व० पु० पाठ ।

(३) व्रतमाचरेत् इति क० पु० पाठ ।

(४) भर्तु इति व० पु० पाठ ।

यिकास्तु प्रोषितभर्तृकाया अप्युपवासव्रते सामान्यतः प्राक्तनी भर्तृ-
नुशाऽपेक्षितैवेति वदन्ति । तर्हि महापातकिनोऽपि पत्युर्मथुनाद्यर्थं
वचः कार्यं? नेत्याह 'आशुद्धेः' इत्यादि । महापातकेन ब्रह्महत्यादिना
दूषितो जातपापः । तेन तत्त्वज्ञानी व्यवच्छिन्नः । आशुद्धेः ब्रह्मवधा-
दिजनितस्य पापस्य प्रायश्चित्तादिना अपगमपर्यन्तं सम्यक् प्रती-
क्ष्योऽनुरोद्धव्यः । शास्त्राविरोधि तत्पारतन्त्र्यं कार्यं न त्वन्यदिति
संशब्दोपादानपर्यवसितार्थः ॥ ७७ ॥

(मिता०) स्त्रीधर्मानाह—

स्त्रीभिरिति । स्त्रीभिः स(१)दा भर्तृवचनं कार्यम् । यस्मादयमेव
पर उत्कृष्टो धर्मः स्त्रीणां स्वर्गहेतुत्वात् । यदा तु महापातकदूषित-
स्तदा आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यः । न तत्पारतन्त्र्यम् । उत्तरकालं तु पूर्वव-
देव तत्पारतन्त्र्यम् ॥ ७७ ॥

(वी० मि०) उक्तविधिनोढ्यायां स्त्रियां वोढुरनन्तरकृत्यमाह—

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ॥

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ ७८ ॥

लोकानन्त्यमिति समाहारः । यतो हेतोः पुत्रादिभिस्त्रिभिः क्र-
मेण(२) स्वर्गलोकस्तस्याऽऽनन्त्यं कल्पव्यापकता दिवः सूर्यविष्टप-
स्य प्राप्तिश्च भवति । (३)पतदेव मनुः—

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥

तस्मात् भार्याः सुरक्षिताः कर्तव्याः ऋतुकाले च सेव्याः उप-
भोक्तव्याः । पुत्रादिनिस्त्रिलोकप्राप्त्यादीनां सुरक्षितभार्यापगमसा-
ध्यत्वात् । व्यभिचारिणीपुत्रादेरप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेतमित्यादिलोका-
दिप्राप्तिहेतुत्वाभावावगमादिति । कर्तव्या इत्यत्र भर्तृव्या इति क्वचि-
त्पाठः । रक्षाप्रकारमाह मनुः—

अर्थस्य सद्ब्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मे च पङ्क्यां च परिणामस्य(४) चेक्षणे ॥

(१) सर्वथा क ।

(२) क्रमेण-इति ख० पुस्तके नास्ति । (३) अत एव-इति ख० पु० पाठः ।

(४) परिणाम्यस्य चेक्षणे-इति क० पु० पाठः ।

प्रपञ्चमात्रमेतत्, अतो येन तेनोपायेन रक्षणीया इति ग-
म्यते ॥ ७८ ॥

(मिता०) शास्त्रीयदारसङ्ग्रहस्य फलमाह—

लोकानन्त्यमिति । लोके आनन्त्यं वशस्याविच्छेदः, दिवः प्राप्ति-
श्च दारसङ्ग्रहस्य प्रयोजनम् । कथमित्याह—पुत्रपौत्रप्रपौत्रकेलोकान-
न्त्यम्, अग्निहोत्रादिभिश्च स्वर्गप्राप्तिरित्यन्वयः । यस्मात् स्त्रीभ्य एत-
द्दूर्यं भवति तस्मात् स्त्रियः सेव्या उपमोग्या प्रजार्थम्, रक्षितन्याश्च
धर्मार्थम् । तथा चापस्तम्बेन धर्मप्रजासम्पत्तिः प्रयोजनं दारसङ्ग्रह-
स्योक्तं 'धर्मप्रजासम्पन्नेषु दारेषु नान्यां कुर्वीत' इति वदता । रतिफलं
तु लौकिकमेव ॥ ७८ ॥

(वी० मि०) स्त्रियः सेव्याः इत्युक्तं तत्र विशेषमाह—

१ पोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ॥

ब्रह्मचार्येण पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मवां मूलं च वर्जयेत् ॥

सुस्य इन्द्रौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान् ॥८० ॥

रजःसम्बन्धाधिकरणाहोरात्रावधिकाः पोडश निशा अहोरात्रा-
णि स्त्रीणां ऋतुगर्भप्रयोजकं समयाविशेषः । इयं(१) च स्मृतौ ऋतु-
शब्दस्य परिभाषा । अतः 'ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च' इति कोशाविरो-
धो नाशङ्कनीयः । केचित्तु स्त्रियाः कुसुम यास्मिन्काले स स्त्रीकुसुम
इत्येव प्रकृतकोशार्थः । अत एव 'स्याद्रजः पुष्पमातृच'मिति सङ्ग-
च्छते । अन्यथा 'ऋतुः' इत्येव स्यात् । 'ऋतुमत्यप्युदक्यापि' इत्यत्र र-
जःसम्बन्धाविशेषवत्कालीयाविलक्षणसम्बन्ध एव मतुवर्य इत्याहुः ।
पक्षद्वयेऽपि ऋतुमतीशब्द उदक्यापर्याय एवेत्यवधेयम् ॥ तस्मिन्
ऋतौ युग्मासु द्विचतुरादिषु समासु रात्रिषु संविशेत् पुत्रार्थां भार्या
गच्छेत् । तथा च मतुः—

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।—

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थां संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥

अत्र ऋतौ गच्छेदिति 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'अष्टकाः कर्त्तव्याः'
इतिवन्न विधिः, गमनस्य रागप्राप्त्यात् । न च स्वर्गजनकत्वेनाऽप्राप्त-

त्वात्तथाविधिः, 'ऋतौ (१) च गच्छन्विधिं वन्न ब्राह्मणश्च (२) वते ब्रह्मलोका'दिति वसिष्ठवचनादिति दृश्यम् । वक्ष्यमाणं भट्टाचार्या यदाहुः—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चाऽन्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति कथ्यते ॥

इत्यन्यत्र विस्तारः । नापि 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति वत्परिसङ्ख्या, स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तवाधात्मकद्रोपत्रयदुष्टत्वात् । किन्तु नियमविधिः । स चोभयरूपः । ऋतौ गच्छेदेव ऋतावेव गच्छेदिति । तथा च यमः—

भार्याऋतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

देवलः—

यः स्वदारानृतुस्नातान् सन्निधौ नोपगच्छति ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्य विना (३) श्य सः ॥

बौधायनः—

ऋतौ नोपैनि यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमनृतौ यश्च गच्छति ॥

(४) तत्र ऋतौ गच्छेदेवेति फलितं नियमं प्रतिप्रसूते ब्रह्मचार्येवेति । पर्वणि,

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा ।

पर्वण्येतानि राजेन्द्र ! राविसंङ्क्रान्ति (५) रेव च ॥

इति विष्णुपुराणपरिभाषितानि (६) व्याप्य ब्रह्मचार्येव मैथुन (७) निवृत्त एव स्यात् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (पा० सू० २ । ३ । ५ ।) इति द्वितीया । फ्वचिन्तु पर्वणीति सप्तम्यन्तः पाठः । आद्याः पुष्पोद्गमदि-
नमारभ्य चतस्रश्च निशा वर्जयेत् । तुशब्दश्चार्थः । तेन—

पूर्णासु योपिपरिवर्जनीया

योपिन्म (८) वासूत्तरकृत्तिकासु ।

(१) च—इति ख० पुस्तके नास्ति । (२) ब्राह्मणः प्रच्यवेत—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(३) विनश्य—इति क० पुस्तके पाठः । (४) अत्र—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(५) सङ्क्रम एव—इति ख० पु० पाठः । (६) मैथुन एव निवृत्ते स्यात्—इति ख० पु० पाठः ।

(७) व्याप्य—इति क० पुस्तके नास्ति ।

(८) योपिन्मघाकृत्तिकयोन्नरासु—इति क० पु० पाठः ।

युधे च योषां न समाचरेत्—

इत्यादिस्मृत्यन्तरादिव्युदस्तस्याऽत्र विशिष्यते इति पुनस्तस्य समुच्चयः । अत्र चतुर्थरात्रिनिषेध उक्तपुत्रोत्पत्त्यर्थिन एव । 'लक्ष-
ण्यं जनयेत्पुमा'निति वक्ष्यति । अन्यस्य तु—

स्नातां चतुर्थे द्विवसे रात्री गच्छोद्वेचक्षणः ।

इति भारतवचनात्, — 'चतुर्थीप्रभृद्युत्तरोत्तरा'मित्यापस्तम्ब-
वचनाच्चाऽनिषेध इति स्मर्त्तव्यम् । क्षामामिति रजस्वलावतन,
तेनाऽप्यदौर्बल्ये - अवृष्यलक्ष्याहारादिना यत्नतः कृतेन दुर्बला-
मित्यर्थः । सुस्थे गोचारादिशुद्धे इन्दौ सकृदेकवारमेव गच्छन् लक्ष-
ण्यं शुभलक्षणयुक्तं पुत्रं जनयेदित्यन्वयः । सुस्थ इन्द्राविति पुत्रज-
न्मप्रदग्रहसंस्थानां पुष्पनक्षत्राण्युपलक्षकम् । 'शस्त इन्द्रा'विति पाठेऽप्य-
यमेवार्थः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

(मिता०) पुत्रोत्पत्त्यर्थं स्त्रियः सेव्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह—

षोडशेति । स्त्राणां गर्भधारणयोग्यावस्थापलक्षितः कालः क्रतुः ।
स च रजोदर्शनदिपसादारभ्य षोडशाहोरात्रस्तस्मिन् क्रतौ युग्मासु
समासु रात्रिषु । रात्रिग्रहणाद्विषयप्रतिषेधः । सविशेत् गच्छेत्पुत्रा-
र्थम् । युग्मास्विति बहुवचनं समुच्चयार्थम् । अतश्चेकस्मिन्नपि क्रतौ
अप्रतिषिद्धासु युग्मासु सर्वासु रात्रिषु गच्छेत् । एव गच्छन्ब्रह्मचा-
र्येव भवति । अतो यत्र ब्रह्मचर्यं ध्या(१)त्वादौ चोदितं तत्र गच्छतोपि
न ब्रह्मचर्यस्थलनदोषोऽस्ति । किंच पर्वण्यथाधत्तघस्तु वर्जयेत् ।
पर्वणीति बहुवचनादाद्यर्थाद्यगमादष्टमीचतुर्दशोर्ग्रहणम् । यथाह
मनुः (४ । १५५)—'अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतो स्नातको द्विजः' ॥ इति । अतोऽमावा-
स्यादीनि, रजोदर्शनादारभ्य चतस्रो रात्रीश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

(मिता०) एवमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण स्त्रियं गच्छन् क्षामां
गच्छेत् । क्षामता च तस्मिन्काले रजस्वलावतनेनैव भवति । अथ चेन्न
भवति तदा कर्तव्या क्षामता पुत्रोत्पत्त्यर्थमलगाऽस्निग्धभोजनादिना ।
'पुमान्पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियः' इति वचनात् । यदा
युग्मायामपि रात्री शोणिताधिक्यं तदा सत्येव भवति पुत्राकृतिः ।
अयुग्मायामपि शुक्राधिक्ये पुमानेव भवति सत्याकृतिः । का(२)लस्य

निमित्तत्वात् शुक्रशोणितयोश्चोपादानकारणत्वेन प्रावल्यात् । तस्मात्क्षामा कर्तव्या । मघामूलनक्षत्रे वर्जयेत् । चन्द्रे चैकादशादिशुभस्थानगते चकारात्पुंनक्षत्रशुभयोगलशादिसम्पत्तौ सकृदेकस्यां रात्रौ न द्विस्त्रिर्वा । ततो लक्षणैर्युक्तं पुत्रं जनयति । पुमानप्रतिहतपुंस्त्वः॥८०॥
(वी० मि०) ऋतावेव गच्छेदिति नियमं प्रति प्रसूयते—

यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ॥

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्षया यतः स्मृताः॥ ८१ ॥

काममनतिक्रम्य यथा(१)कामं तदस्यास्तीति यथाकामी । एवञ्च स्त्रीणामिच्छामनतिक्रमन्नृतावपि गच्छेदित्यर्थः । वाशब्दो यथाश्रुतनियमव्यवच्छेदे विरोधकारणमात्रे वा, न तु विकल्पे । अत्र हेतुगर्भविशेषणं स्त्रीणामित्यादि । वरमिन्द्रदत्तम् । तथा चेन्द्रं स्त्रियश्च प्रकृत्य तैत्तिरीयके श्रूयते—“ता अब्रुवन् वरं वृणीमहे ऋत्विष्याः प्रजां विन्दामहे काममाविजनितोः सम्भवामेति तस्मादृत्विष्यः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजनितोः सम्भवन्ति वरं वृतं ह्यासा”मिति । विजनितोरिति भावे तोसुन् । तेनाऽप्रसूवान्मिथुनीभवामेत्यर्थः । वसिष्ठश्च—‘विशायते हि । इन्द्रस्त्रिशीर्षाणं त्वाप्द्रं हत्वा पाप्मगृहीतो महत्तमाऽधर्मसम्बद्धोऽहमित्येवमात्मानममन्यत तं सर्वाणि भूतान्यभ्यक्रोशन् भ्रूणहन् भ्रूणहन्नििति । स स्त्रिय उपाधावत्, अस्ये मे ब्रह्म(२)हत्यायै तृतीयं भागं प्रतिगृह्णीतेति । ता अब्रुवन् किञ्चो भूयादिति । सोऽब्रवीत् वरं वृणीध्वमिति । ता अब्रुवन् ऋतां प्रजां विन्दामहे इति काममाविजनितोः सम्भावमेति । तथेति । अनुस्मरन् प्रकृतार्थानुगुणतया विचारयन् स्त्रियोऽपि हेतादृश्यो मैथुनार्थिन्यो यद् भ्रूणहत्याभागमपि तदर्थमङ्गीकृतवत्यः, तथा च तदसम्पादयितारं पतिं प्रायेण व्यभिचारेण रिति विचाराकारः । किं च स्वदारनिरत एव भवेत् । स्वदारेष्वेव नितरां रतो मैथुनी स्यादित्यर्थः । स्वस्य भार्याव्यभिचारित्वे तस्या अपि स्वव्यभिचारस्य प्रायिकत्वादिति भावः । अत्र निशब्देन स्वदारानेव गच्छेदिति नियमप्रतिप्रसवः । तेन क्षेत्रज्ञोत्पादनाय (३)देवर दारगमनमनुजानीते । एवं च मैथुनसंबर्द्धनीययो-

(१) यथाकामं तदस्यास्तीति—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(२) भ्रूण—इति- Bom. S. S. पुस्तके पाठः ।

(३) ‘वेदस्वदारमन’ मिथुभयपुस्तकपाठः ।

गरहितत्यादिविशेषणविशिष्टः पर्वोद्यतिरिक्तः ऋतौ भार्यामुप-
गच्छेदेवेति प्रथमनियमपर्यवसितार्थः । स्त्रिया इच्छाविरहे ऋत्वति-
रिक्तसमये न गच्छेदिति द्वितीयनियमपर्यवसितार्थः । क्षेत्रजोत्पा-
दनाप्रवृत्तः स्वदारानेव गच्छेदिति तृतीयनियमार्थः । केचित्तु स्त्रियाः
सेच्छत्वेऽनृताद्यप्यद्यत्वं गच्छेदिति अनृतुग(१)मने नियमं वर्णयन्ति ।
परे तु । विकल्पार्थवाशब्दात् स्त्रियोः सकामत्वे अनृतावपि गच्छेत् ।
अन्यथाऽनृतौ न गच्छेदिति गण्यवस्थामूराकुर्वते । युग्मास्वित्यादि तु
'पुत्रकामः पुत्रेष्टिं निर्वापे'(२)दिति वत्पुत्रार्थिनं प्रति विरोध एवेति ।
इदन्तु स्मर्तव्यं-यदा युग्मायामपि रात्रौ रजसः आधिप्यं तदा
स्येव जायते परन्तु पुण्याहृतिः । तथाऽयुग्मायामपि शुक्राधिक्ये
पुमानेव जायते परन्तु स्याहृतिः ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियः ।

न चैव युग्माद्यनुसरणरथक्यमाशङ्क्य, स्याहृतपुत्रव्यवच्छेदक-
त्वात् । अत एवोक्तं 'लक्षण्यं जनये'दिति । एवं च कन्यादानजन्य-
स्वर्गविशेषाद्यर्थतया कन्योत्पत्तिकामं प्रति अयुग्मासु पुष्टौ गच्छे-
दित्यपि विधिरुह्य इत्यास्तां विस्तरः । यथाकामित्वे स्वदारनिरतत्वे
चोभयत्र हेतुमाह स्त्रिय इत्यादि । रक्ष्याः स्मृताः कतेभ्याश्च सुरक्षिता
इति । अत्रेव सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गभ्यः 'स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः' इति
मन्वादी चोक्ताः । वस्तुतस्तु स्वदारनिरतः स्वदारेषु निरनन्तरो-
ऽनृतावपि रतिशीलो भवेदिति प्रतिप्रसवः, ते विशिनष्टि यथाका-
मीति । तत्र हेतुः स्त्रियो रक्ष्या इति कथित इति तत्त्वम् ॥ ८१ ॥

(मिता०) एवमृतौ नियममुक्त्या इदानीमनृतौ नियममाह-

यथाकामीति । भार्याया इच्छानतिक्रमेण प्रवृत्तिरस्यास्तीति य-
थाकामी भवेत् । वाशब्दो नियमान्तरपरिग्रहार्थो न पूर्वनियमनिवृ-

(१) गमने-इति ज० पुस्तके नास्ति ।

(२) निर्वापये इति क० पुस्तके पाठ ।

त्यर्थः । स्त्रीणां वरमिन्द्रदत्तमनुस्मरन् 'भवतीनां कामविहन्ता पातकी स्यात्' इति । यथा 'ता अद्युवन् वरं वृणीम(१)हा ऋत्विष्याप्रजां विन्दामिहै काममाविजनितोः संभवामेति तस्मादृत्विष्याः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजनितोः संभवन्ति (२)वारे वृत्श्यासाम्' इति । अपि च स्वदारेष्वेवं निरतः नितरां रतस्तन्मनस्कः भवेदित्यनुपज्यते । एवकारेण स्यन्तरगमनं निवर्तयति, प्रायश्चित्तस्मरणात् । उभयत्रापि दृष्टप्रयोजनमाह—स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृता इति । यस्मात्स्त्रियो रक्ष्याः स्मृता (३)उक्ताः 'कर्तव्याश्च सुरक्षिताः' इति । तत्र सुरक्षितत्वं यथाकामित्वेन स्यन्तरागमनेन च भवतीति । अत्राह—तस्मिन्युग्मासु संविशेदिति । किमयं विधिर्नि(४)यमः परिसंख्या वा । उच्यते न तावद्विधिः, प्राप्तार्थत्वात् । नापि परिसंख्या, दोष(५)त्रयसमासकैः । अतो नियमं प्रतिपेदिरे न्यायविद्ः । कः पुनरेषां भेदः ? अत्यन्ताऽप्राप्तप्रापणं विधिः । यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात्' 'अष्टकाः कर्तव्याः' इति । पक्षे प्राप्तस्याऽप्राप्तपक्षान्तरप्रापणं नियमः । यथा 'समे देशे यजेत' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति यागः कर्तव्यतया विहितः । स च देशमन्तरेण कर्तुमशक्य इत्यर्थादेशः प्राप्तः । स च द्विविधः समो विषमश्चेति । यदा यजमानः समे यियक्षते तदा समे यजेतेति वचनमुदास्ते, स्वार्थस्य प्रा(६)प्तत्वात् । यदा तु विषमे देशे यियक्षते तदा समे यजेतेति स्वार्थं विधत्ते, स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात् । विषमदेशनिवृत्तिस्त्वा(७)र्थिकी । चोदितदेशेनैव यागनिष्पत्तेरचोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागो नाऽनुष्ठितः स्यादिति । तथा 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत' इति । इदमपि स्मार्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम् । एकस्याऽनेकत्र प्राप्तस्याऽन्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या । तद्यथा 'इमामगृभ्णन्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इत्ययं मन्त्रः स्वसामर्थ्यादश्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च रशनाया ग्रहणे विनियुक्तः पुनरश्वाभिधानीमादत्त इत्यनेनाऽश्वाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्याः निवर्तते । तथा(८)'पञ्च पञ्च-

(१) वृणीमहे ष० । (२) वरं वृत्तासां ष० । (३) उक्ता- पूर्वं २८ श्लोके ० ।

(४) विध्यादयश्च-विधिरत्यन्तमप्राप्तं नियमः पाक्षिके सति । तत्र चाऽन्यत्र वा प्राप्तौ परिसंख्या निगद्यते' इति । (५) दोषप्रयासकै क० । (६) प्राप्तार्थत्वात् क० ।

(७) स्वार्थान्निद्धा क० ।

(८) यथा-इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

नसा भक्ष्योः' इत्यत्र हि यदृच्छया शशादिषु श्वादिषु च भक्षणं प्राप्तं पुनः शशादिषु भूयमाणं श्वादिभ्यो नि(१)वर्तत इति । किं पुनरत्र युक्तं परिसंख्येत्याह । तथा हि वृत्तदारसद्बृहस्य स्वेच्छयैवर्त्तौ गमनं प्राप्तमिति न विधेयं विषयः । नाऽपि नियमस्य । गृह्यस्मृति-विरोधात् । एवं हि स्मरन्ति गृह्यकारा—'दारसद्बृहानन्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यात्' इति । तत्र द्वादशरात्र-संवत्सराद्वा पूर्वमेवतुंसंभवे क्रतौ गच्छेदेवेति नियमाद्ब्रह्मचर्यस्मरणं वाच्येत । अपि च प्राप्ते भाग्यै वचनं विशेषणपरं युक्तं, प्राप्तं चर्तौ भार्यागम(२)नमिच्छयैव । अतो यदि गच्छेदतादेवेति वचनव्यक्ति-युक्ता । किं च नैयमिकात्पुत्रोत्पत्तिविधौ क्रतौ गमनं नित्यप्राप्तमेवेति क्रतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात् । नियमे चाऽदृष्टं कल्प-नोपमम् । किं च क्रतौ गन्तव्यमेवेति नियमे असिद्धितस्य व्याप्ता-दिना असमर्थस्याऽनेच्छोश्चाऽशक्योऽयं उपदिष्टः स्यात् । विध्यनु-वादाविरोधश्च नियमे । तथा हि एकः शब्द-सदृशश्चित्तमेवार्थं पक्षेऽनुवदति पक्षेऽनुविधत्ते चेति । तस्मदतावेव गच्छेन्नाऽन्यत्रेति परिसंख्यैव युक्ता । तदिदं(३)भाट्टविश्वरूपादयो नाऽनुमन्यन्ते । अतो नियम एव युक्तः । पक्षे स्वार्थविधिसंभवात्, अगमने दोषध-यणाश्च । 'ऋतुघ्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः' ॥ इति । न च विध्यनुवादाविरोधः, अनुवादाभावाद्बिध्यर्थत्वाच्च वचनस्य । तत्र हि विध्यनुवादाविरोधो यत्र विधेयावधितया तदेवानुवदितव्यं, अप्राप्तत(४)याऽन्योद्देशेन विधातव्यं च । यथा घाजपेयाधिकरणपूर्वपक्षे 'घाजपेयेन स्वाराज्य-कामो यजेते'ति घाजपेयलक्षणगुणविधानावधिन्वेन पागोऽनुवादि-तव्यः, स एव स्वराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति । न चाऽनुवा-देनेह कृत्यमस्ति । यत्तु नियमेऽदृष्टे कल्पमित्युक्तं तत्परिसंख्याया-मपि समानम्, अनृतौ गच्छतो दोषकल्पनात् । यत्तु नैयमिकपुत्रो-त्पादनविध्याक्षेपेणैव क्रतौ नित्यगमनप्राप्तेन नियम इति । त(५)द-सत् । स एवाऽयं नैयमिकपुत्रोत्पादनावधिः । स्यान्मतम् 'एवं ग-

(१) निवर्तते क० । (२) नार्थेच्छेदे क० । (३) मयुरे क० ।

(४) तत्र कलेरेणे क० । (५) तदसदिति क० नास्ति ।

च्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षण्यं पुत्रं जनयेत्' इति स्वयमभिगमनातिरिक्तः पु-
त्रोत्पादनविधिरिति । तन्न, ग(१)मनकरणिकाया भावनाया एव
पुत्रोत्पत्तिकर्मता प्रदृश्यते । एवं गच्छन् लक्षण्यं पुत्रं जनयेदित्यनेन
यथाऽग्निहोत्रं जुह्वन् स्वर्गं भावयेदिति । न चाऽसंनिहितादेरशक्यार्थ-
विधिप्रसङ्गः सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् । 'ऋतुस्नातां तु यो भार्या
सन्निधौ नोपगच्छति' इति । 'यः स्वदारानृतुस्नातान्स्वस्थः सन्नोप-
गच्छति' इति विशेषोपादानात् । अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधाना-
देव । न च विशेषणपरतापि पक्षे भावार्थविधिसंभवात् । नापि
गृह्यस्मृतिविरोधः संवत्सरात्पूर्वमेवर्तुदर्शने संविशतो न ब्रह्मचर्य-
स्खलनदोषो यथा श्राद्धादिषु । तस्मात्स्वर्धहानि-परार्धकल्पना—
प्राप्तबाधलक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता । एवं 'पञ्च पञ्चनखा
भक्ष्या' इत्यत्र यद्यपि शशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्तेर्नियमः शशादिषु,
श्वादिषु च प्राप्तेः परिसंख्येत्युभयसंभवस्तथाऽपि नियमपक्षे शशा-
द्यभक्षणे दोषप्रसङ्गः, श्वादिभक्षणे चाऽदोषप्रसङ्गेन प्रायश्चित्त(२)स्मृ-
तिविरोध इति परिसंख्यैवाऽऽश्रिता । एतेन 'सायंप्रातर्द्विजार्तानामशनं
स्मृ(३)तिनोदितम्' इत्यत्रापि नियमो व्याख्यातः । 'नान्तरा भोजनं
कुर्यात्' इति च पुनरुक्तं स्यात्परिसं(४)ख्यायाम् । एवं च नियमे स-
ति ऋतावृताविति वीप्सा लभ्यते, 'निमित्तावृता नैमित्तिकमप्याव-
र्तते' इति न्यायात् । 'यथाकामी भवेदित्ययमपि नियम एव । अनृ-
तावपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियमभिरमयेदेवेति । 'ऋतावुपेयात्स-
र्वत्र वा प्रतिपिद्धवर्जम्' इत्येतदपि गौतमीयं सूत्रद्वयं नियमपरमेव ।
'ऋतावुपे(५)यादनृतावपि स्त्रीकामनायां सत्यां प्रतिपिद्धवर्जमुपेया-
देवे'त्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ ८१ ॥

(वी० मि०) स्वदारनिरतश्चेति चशब्देन समुच्चितं रक्षाप्रकारं
च स्पष्टयति—

भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्चशुरदेवरैः ॥

वन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ८२ ॥

(१) यतस्तद्य गमन० क० । (२) प्रायश्चित्तविरोधः क० । (३) श्रुतिनोदितं क० ।

(४) परिसंख्यायाम् । तस्माद्वियमपरमेवेति ग० । (५) उपेयादेवानृतावपि क० ।

धन्धुभिः ।

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्मपितृप्यसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मवान्धवा ॥

इति परिभाषितैः । पूज्याः सत्कार्याः । अत्र भर्तृभिन्नानां प्रसङ्गे-
नाभिधानम् ॥ २८ ॥

(मिता०) किं च—

भर्त्रिति । भर्तृप्रभृतिभिः पूर्वोक्ता साध्यः स्त्रियो यथाशक्त्य-
लङ्कारवसनमोजनपुष्पादिभिः समाननीयाः । यस्मात्ताः पूजिता धर्मा-
र्थकामान्संघर्षयन्ति ॥ ८२ ॥

(वी० मि०) अथ खंधर्ममाह पञ्चभिः श्लोकै—

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराद्मुखी ॥

कुर्याच्छ्वशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतपरा ॥ ८३ ॥

संयतः स्वस्थाने सम्पृक् स्थापित उपस्करो मुसलोलूखलशि-
लापटसंमार्जन्यादिर्यया सा तथा । दक्षा गृहव्यापारकुशला । हृष्टा
हसन्मुखादिहर्षव्यञ्जकवती । व्ययपराद्मुखी असद्यपविमुषी ।
श्वशुरयोः श्वश्रुश्च श्वशुरयोः । पादवन्दनं सति सम्भवे प्रत्यहमिति
शेषः । भर्तृतपरा भर्तृश्रुत्पणादिशीला ॥ ८३ ॥

(मिता०) तथा पुनः समर्पितगृहव्यापारया किंभूतया भवित-
व्यमित्यत आह—

संयतोपस्करेति । संयतः स्वस्थाननिवेशितः उपस्करो गृहोपर-
रणवर्गो यया सा तथोक्ता । यथोलूखलमुसलशूर्पादेः कण्डनस्थाने,
दुपदुपलयोरवियोगेन पेपणस्थान इत्यादि । दक्षा गृहव्यापारकुशला ।
हृष्टा सदैव प्रहसितानना । व्ययपराद्मुखी न ध्यंयशीला । सर्वत्र
स्यादिति शेषः । किं च श्वश्रुश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ 'श्वशुरः श्वश्रुः'
इत्येकशेषः । तयोः पादवन्दनं नित्यं कुर्यात् । श्वशुरग्रहणं मान्यान्त-
रोपलक्षणार्थम् । भर्तृतपरा भर्तृवशवर्तिनी सती पूर्वोक्तं कुर्यात् ॥ ८३ ॥

क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ॥

हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥ ८४ ॥

(वी० मि०) क्रीडां कन्दुकाक्षादिभिः शरीरसंस्कारमुद्धर्तना-
दिभिः । समाजो जनसमूहः, उत्सवो विवाहादिः, तयोर्दर्शनम् । हास्यं,

विजृम्भणम्, परगृहे यानं च । प्रोषितभर्तृका विदेशस्थपतिका
त्यजेदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(मिता०) भर्तृसन्निधाबुक्तं, प्रोषिते भर्तरि तथा किं कर्तव्यमि-
त्यत आह—

क्रीडामिति । देशान्तरगतभर्तृका क्रीडां कन्दुकादिभिः, शरीरसं-
स्कारमुद्धर्तनादिभिः, समाजो जनसमूहः उत्सवो-विवाहादिः तयोर्द-
र्शनं, हास्यं विजृम्भणं, परगृहगमनं त्यजेदिति प्रत्येकं सम्बध्यते ॥८४॥

रक्षेत्कन्यां पिता त्रि(१)न्नां पतिः पुत्रा(२)स्तु वार्द्धके ॥ ८५ ॥

अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं न क्वचित्स्त्रियाः ॥ ८५ ॥

(वी० मि०) स्त्रिया इति कर्तव्यमित्यध्याहृतम् । कृद्योगात्
पृष्ठी । तेन कस्यामप्यवस्थायां स्त्रियाः स्वातन्त्र्यमपारवश्यं न विधे-
यमित्यर्थः । न चाऽऽवश्यकयोगक्षेमार्थं स्वातन्त्र्यमन्यथोपपत्तेरि-
त्याह । यतः कन्यामनूढां पिता रक्षेत् विभूयात् लोकवेदविरुद्धा(३)द्ध-
र्षयेच्च । त्रिन्नां विवाहितां पती रक्षेदिति । सर्वत्राऽन्वययोग्यविभक्ति-
साचिव्येनाऽनुपज्यते । वार्द्धके तु रक्षणसमर्थस्य पत्युरभावे पुत्र-
भावे पुत्राः । एवं रक्षणसमर्थानां पित्रादिपुत्रान्तानामसत्त्वे तदति-
रिक्ताः सपिण्डा रक्षेयुरेव स्वदोषपरिहारार्थम् । बहुवचनमिदमाद्यर्थं
वेद, तेन पितृपक्षादिपरिग्रहः । तथा च नारदः—

तत्सपिण्डेष्वरक्षत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।

पक्षद्वयाऽवसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः ॥

स तस्या भरणं कुर्यान्निरुह्यात् पथश्च्युताम् ।

एषामित्यत्र क्वचित्तेषामिति पाठः । स निरुक्तार्थक एव । तासां-
मिति पाठे तासां स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिति पर्यवसितार्थः । अन्ये तु पि-
त्रादीन्प्रति पृथगेवैते विधेयाः, तानुपजीव्य 'स्वातन्त्रं न क्वचित्
स्त्रिया' इत्युक्तमित्याहुः ॥ ८५ ॥

(मिता०) किं च—

रक्षेदिति । पाणिग्रहणात्प्राक् पिता कन्यामकार्यकरणाद्रक्षेत् ।
तत उर्ध्वं भर्ता । तदभावे पुत्राः वृद्धभावे च । तेषामुक्तानामभावे
ज्ञातयः । ज्ञातीनामभावे राजा । 'पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्र(४)-

(१) परिणीतान् । (२) पुत्राश्च-इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(३) ऋजयेच्च-इति ख० पु० पाठः । (४) पतिः स्त्रियाः क० ।

भु' स्त्रिया' इति—वचनात् । जनः क्वचिदपि स्त्रीणां नैव स्वात-
न्त्र्यम् ॥ ८१ ॥

पितृमानुसुनभ्रानृश्वशूश्वशुरमातुलैः ॥

हीना न स्याद्दिना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् ॥ ८६ ॥

(वी० मि०) भर्त्रा मिना पतिवियुक्ता स्त्री पितृर्दानामन्यतमेन
हीना विराहिता तदनादृता न तिष्ठेत् । अन्यथा तादृशी तिष्ठन्ती शि-
ष्टाना निन्द्या भवेदित्यर्थः । अत्र पत्युर्वियोगो द्वे (१) घा, तस्य देशान्तरे
घा लोफान्तरे प्राप्ते । त(२) प्रथमे तदागमन यावत् । द्वितीयेऽपि
ग्रहच(३) र्यपक्षे यावज्जीव तदाधितैव तिष्ठेदिति विशयणाभासनिबन्धन
एव विशिष्टामात्र । पत्यन्वारोहपक्षे तु विशेष्याभायानिबन्धन ।
तथा च वि०—'भर्तारि मृते ग्रहचर्ये तदन्वारोहण वा' । अत्र च—
ग्रहलोकमवाप्नोति न चेहाजायते पुन ।

— इयादि ग्रहचारिप्रकरणोक्तग्रहचर्यफलकामाया । ग्रहचर्यान्तर-
कामायास्तु गर्भिणीयालापन्यायतिरिक्ताया पत्यन्वारोहणमिति
व्यवस्था । तथा च गृहलेखं—

तिरस्त्र कोटयोऽर्द्धकोटौ च यानि लोमानि मानवे ।

तामत्फाले यसेत्स्वर्गे भर्तार याऽनुगच्छति ॥

तथा—

ग्रहस्थो वा कृतज्ञो वा मित्रधो वा मधेपति ।

पुनोत्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या ॥

मृते भर्तारि या नारी समारोहेत् हुनाशनम् ।

साऽरुन्धतासमचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

याऽद्याऽग्नौ मृते पत्यौ स्त्री नामान प्रदाहयेत् ।

तावन्न मुच्यते सा हि स्त्रीशरीरात् कथञ्चन ॥

हृत्पुत्रेऽपि—

मातृक पेटृक चाऽपि यत्र चैव प्रदीयते ।

पुनाति त्रिकुल नारी भर्तार याऽनुगच्छति ॥

ब्रह्मजुषे—

देशान्तरमृते पत्यौ सार्धौ तत्पादुकाद्वयम् ।

निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥
ऋग्वेदवादा साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी ।

व्यासः—

दयितं याऽह्नेदेशस्थं सृतं (१) श्रुत्वा पतिव्रता ।
समारोहेत दीप्तेऽग्नौ तस्याः शक्तिं निबोधत ॥
यदि प्रविष्टो नरकं बद्धः पाशैः सुदारुणैः ।
सम्प्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥
तिष्ठते विवशो दीनो वेष्ट्यमानः स्वकर्माभेः ।
व्यालग्राही यथा व्यालं विलाडुद्धरते बलात् ॥
तद्वद्भर्तारमादाय तेनैव सह मोदते ।
तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाऽप्सरोगणैः ।
क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

इत्याद्यलं विस्तरेणेति ।

परे पुनर्नृते पत्यौ ब्राह्मण्या ब्रह्मचर्ये क्षत्रियादिभिस्त्वन्वारोहणं
कार्यमिति व्यवस्था । तथा च पैठीः—

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।
इतरेषां तु वर्णानां स्त्रोधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥

अङ्गिराः—

या स्त्री ब्राह्मणजातीया सृतं पतिमनुब्रजेत् ।
सा स्वर्गमात्मघातेन नाऽऽत्मानं न पतिं नयेत् ॥

इत्याहुः, तच्चिन्त्यं लिखितवचनादीनां पृथगिति निषेधमात्रपर-
त्वात् । अत एव तमादायेति पूर्वलिखितवचने ब्राह्मण्या नियमः ।
तथा चेशनाः—

पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।

अन्यासां चैव नारीणामयं धर्मः परः स्मृतः ॥

अत एव कल्पकाराः—प्रेतस्योत्तरतः पत्नोसंवेशनमविशेषेणैवाऽभिद-
धति । अत एव च रामायणदां ब्राह्मणीनां भर्तृशरीरालिङ्गनपूर्वकं स्व-
शरीरदहनमुपाख्यायते । तदनु 'तस्मादुह न वपुरायुपः स्वःकामी
प्रेया'दिति श्रुतिः सर्वाः स्मृतीरनुगममत्राधिकाः सुदूरमुत्सारय-
तीति कथमेवमिति चेत्—उच्यते । स्वःकामी स्वर्गरूप(२)फलकामः ।

आयुषः पुरा सत्यायुषि स्वेच्छयेति यावत् । प्रेयात् प्राणांस्त्यजेदिति हि श्रुतेर्गर्भः । एवं च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति श्रुतेः सामान्यमुखो 'वायव्यं दवेतमालभेत' इत्यादिश्रौतस्मार्तविशेषविधिविषयीभूतां हिंसांमिदं प्रकृतश्रुतेरपि तादृशी मृत पतिं भार्याऽनुगच्छेदिति विशेषविहितातिरिक्तं प्रयाणमवलम्ब्य इत्यविरोधोऽस्मृतिबाध इति नियुण्णमालोचनीयम् । इतरे तु पतिव्रतायाः पत्य(१)नुमरणमन्यस्यास्तु ब्रह्मचर्यमिति व्यवस्था । पत्यनुमरणपर्यन्तत्वात्पातिव्रत्यस्य च । हारीतः—

आर्तातिं मुदिता तुष्टे प्रोपिते विमना तु या ।

मृते या म्रियते पत्यौ सा विज्ञेया पतिव्रता ॥

यद्वा गर्भिण्यादीनामनुमरणनिषेधोऽभ्यासां तद्विधिरित्याहुः, तत्र मनोरमं, सफलदेशीयशिष्टाचाराविरोधात् । ये तु—

यावन्नाऽग्नौ दहेहेहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात् कथञ्चन ॥

इत्येवमहिरोचनं पठित्वा तत्प्रमाणयन्तः शिष्टाचारं विप्लावयन्ति, ते प्रकृतवचनाऽव्यवहितपूर्वं स्वयमेव लिखितं,—

सर्वासामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते ।

नाऽन्यो धर्मो हि विश्वयो मृते भर्तरि कर्हि चित् ॥

इति अहिरोचनं द्रागेव विस्मृतवन्तः । 'सर्वासामेव नारीणा'मित्युपक्रमस्य बलवत्या 'द्वेदो वे'ति न्प्रायात् । तस्मात् गर्भिण्यादीनाममहापातकिनीनामा ब्रह्मणीमा च चाण्डाली पत्यनुमरणेऽधिकारो व्यवस्था ब्रह्मचर्येण सम प्रागेव तस्य दर्शितेति सर्वे चतुरस्रम् ॥ ८६ ॥

(मिता०) किञ्च—

पिञ्चित्यादि । भर्त्रा विना भर्तुरहिता पित्रादिरहिता वा न स्यात् । यस्मात्तद्र(२)हिता गर्हणीया निन्द्या भवेत् । एतच्च ब्रह्मचर्यपक्षे—'भर्तरि प्रेते ब्रह्मचर्यं तद्वन्चारोहणं वा' इति विष्णुस्मरणात् । अन्वारोहणे महानभ्युदयः । तथा च व्यासः कपोतिकारयानव्याजेन दर्शितवान्—'पतिव्रता संप्रदीप्त प्रविवेश हुताशनम् । तत्र चित्राद्बद्धर भर्तारं सान्वपद्यत ॥ तत स्वर्गं गत पक्षी भार्यया सह

(१) 'पत्यनु'—इत्यारभ्य 'व्यवस्था'—इत्यशो नास्ति ख० पुस्तके ।

(२) तद्रहिता पित्रादिरहिता क० ।

सङ्गतः । कर्मणा पूजितः (१) स्तत्र रेमे च सह भार्यया' ॥ इति । तथा च शङ्खाङ्गिरसौ—'तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि (२) लोमानि मानुषे । तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति' ॥ इति प्रतिपाद्य तयोर-
वियोगं दर्शयतः—'व्यालग्राही यथा सर्पं बलादुद्धरते विलात् । तद्व-
दुद्धृत्य सा नारी सह तेनैव मोदते ॥ तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमा-
नाप्सरोगणैः । क्रीडते पतिना सार्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश' ॥ इति । त-
था—'ब्रह्मघ्नो वा (३) कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः । पुनात्यवि-
धवा नारी तमादाय मृता तु या ॥ मृते भर्तरि या नारी समारोहे-
द्भुताशनम् । सारुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥ यावच्चाशौ-
मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् । तावन्न मुच्यते सा हि स्त्रीशरी-
रीत्कथञ्चन' ॥ इति । हारीतोपि—'मातृकं पैतृकं चापि यत्र चैव प्रदी-
यते । कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं यानुगच्छति' ॥ इति । तथा—'आ-
र्ताते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा
स्त्री ज्ञेया पतिव्रता' ॥ इति । (४) अयं च सकल एव सर्वासां स्त्रीणाम-
गर्भिणीनामवालापत्यानामाचण्डा(५)लं साधारणो धर्मः । भर्तारं या-
नुगच्छतीत्यविशेषोपादानात् । यानि च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधपराणि
वाक्यानि—'मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् । इतरेषु तु
वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥ जीवन्ती तद्धितं कुर्यान्मरणादात्मघाति-
नी । या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ॥ सा स्वर्गमात्मघा-
तेन नात्मानं न पतिं नयेत्' ॥ इत्येवमादीनि तानि पृथक्चि(६)त्यधि-
रोहणविषयाणि । 'पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति' इति
विशे(७)पस्मरणात् । अनेन क्षत्रियादिस्त्रीणां पृथक्चित्यभ्यनुज्ञा ग-
म्यते । यत्तु कैश्चिदुक्तं पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यात्महननस्य प्रतिपि-
द्धत्वादतिप्रवृद्धस्वर्गाभिलाषायाः प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रामन्त्या अय-
मनुगमनोपदेशः श्येनवत् । यथा 'श्येनेनाभिचरन्त्यजेत' इति तीव्रक्रो-
धाक्रान्तस्वान्तस्य प्रतिषे(८)धशास्त्रमतिक्रामतः श्येनोपदेश इति
तदयुक्तम् । ये तावत् श्येनकरुणिकायां भावनायां भाव्यभूतर्हिंसायां

(१) पूजितस्तेन ।

(२) रोमाणि । (३) माय मित्रघ्नः कृतघ्नो वा सः; मित्रघ्नो वा सुरापो वा ग० ।

(४) अयं सर्वासां स० । (५) माचाण्डालानां स० ।

(६) चित्यन्वारोहण । (७) विशेषोपादानात् क० । (८) प्रतिषिद्धशास ग० ।

विधिसंस्पर्शाभावेन प्रतिषेधसंस्पर्शात्फलद्वारेण श्येनस्यानर्घतां व-
र्णयन्ति तेषां मते हिंसाया एव स्वर्गार्थतया अनुगमनशास्त्रेण विधो-
यमानत्वात्प्रतिषेधसंस्पर्शाभावादग्नीषोमीयवत्स्पष्टमेवानुगमनस्यश्ये-
नवैषम्यम् । यत्तु मतं हिंसानाम मरणानुकूलो व्यापार, श्येनश्च पर-
मरणानुकूलन्यापाररूपत्वाद्धिसैव, कामाधिकारे च करणांशे रागतः
प्रवृत्तिसम्भवेन विधेरप्रवर्तकत्वात् । रागप्रयुक्तहिंसारूपत्वात् श्ये-
नः प्रतिषिद्धः स्वरूपेणैवाऽनर्थकर इति, तथाप्यनुगमनशास्त्रेण मरण-
स्यैव स्वर्गसाधनतया विधानान्मरणे यद्यपि रागतः प्रवृत्तिस्तथा-
पि मरणानुकूले व्यापारेऽग्निप्रवेशादावितिक(१)र्तव्यत्वरूपे विधित
एव प्रवृत्तिरिति न निषेधस्यावकाशः, 'वायव्यं श्वेतमालमेत भूति-
कामः' इतिवत् । तस्मात्स्पष्टमेवानुगमनस्य श्येनवैषम्यम् । यत्तु 'त-
स्माद्दुह न पुरायुषः (२)स्वःकामी प्रेयात्' इति श्रुतिविरोधादनुगम-
नमयुक्तमिति । यद्य 'तदुह न स्वःकाम्यायुषः प्राङ् न प्रे(३)यात्' इति
स्वर्गफलोद्देशेनायुषः प्रागायुर्व्ययो न कर्तव्यो मोक्षार्थिना, यस्मादा-
युषः शेषे सति नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानक्ष(४)पितान्तःकरणकलङ्क-
स्य श्रवणमनननिदिध्यासनसपत्तौ सत्यामात्मज्ञानेन निरतिशया-
नन्दब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षसम्भवः । तस्मादनित्याल्पसुखरूपस्वर्गार्थमा-
युर्व्ययो न कर्तव्य इत्यर्थः । अतश्च मोक्षमनिच्छन्त्या अनित्याल्पसु-
खरूपस्वर्गार्थिन्या अनुगमनं युक्तमितरकाम्यानुष्ठानवदिति सर्वम-
नवद्यम् ॥ ८६ ॥

(वि० मि०)

पतिप्रियाहिते युक्ता स्वाचारा संयतेन्द्रिया ॥

इह कीर्तिमवाप्नोति मेत्य चाऽनुत्तमां गतिम् ॥ ८७ ॥

प्रियं तत्कालं मनोहरं, हितमुदकशुद्धम्, अनयोर्द्वन्द्व इत्येके। वस्तुत-
स्तु कर्मधारयः। युक्ता उद्युक्ता। सुष्ठुः आचारो यस्याः सा स्वाचारा ।
सौष्ठवं चाहतुः शङ्खलिखितौ- 'नाऽन्तराद्द्विर्घि-कामेभ्याऽनुत्तरीया प-
रिधावेभ्याऽनुत्सवे गन्धमाल्याभरणानि विहृतानि वासांसि विभृया-
श्च परपुरुषमभिलाषेताऽन्यत्र वणिक्प्रवृत्तितृप्तेभ्यो न नामिं दर्श-

(१) कर्तव्यतलुरुप ए० ।

(२) स्वर्गकाम । (३) प्रेय-इति ए० । (४) हान्तिन्त-करण ए० ।

येत् वधूरागुल्फाभ्यां वासः परिध्यापयेन्न स्तनौ विवृतौ कुर्यान्न हसेद-
 पावृतं न भर्तारं तद्वन्धून्वा द्विष्यात् न गणिकाधूर्ताभिसारिणीप्रव-
 जिताप्रेक्षणिकामायामुल्लङ्घकारिणीभिः सहैकत्र तिष्ठत् संसर्गेण कि-
 ल स्त्रीणां चरित्रं दुष्यतीति । संयतोन्द्रिया वशीकृतश्रोत्रवाङ्मनः-
 प्रभृतीन्द्रिया । इह लोके । प्रेत्य प्राणापगमानन्तरम् । अनुत्तमां उत्क-
 र्णा(१)प्रतियोगिनीं स्वर्गमोक्षादिकाम् । अयं च सकल एव स्त्रीधर्मो
 विवाहानन्तरं बोध्यः । भर्तृपदादिसमाभिव्याहारेण तथैवागतेः । पा-
 तिव्रत्यफलं त्वाह मनुः—

दानात्प्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ।

सा भर्तुर्लोकमाप्नोति यथैवाऽरुन्धती तथा ॥ -॥ ८७ ॥

(मिता०) किञ्च—

पतीत्यादि । प्रियमनवद्यत्वेन मनसोऽनुकूलम्, आयत्यां
 यच्छ्रेयस्करं तद्धितम् । प्रियं च तद्धितं च प्रियहितं पत्युः प्रि-
 यहितं पतिप्रियहितं तस्मिन् युक्ता निरता । स्वाचारा शोभन आ-
 चारो यस्याः सा तथोक्ता । शोभनश्चाऽऽचारो दर्शितः शशेन—‘नानु-
 क्ता गृह्यान्निर्गच्छेन्नानुत्तरीया न त्वरितं व्रजेन्न परपुरुषमभिभाषेता-
 न्यत्र वणिक्प्रव्रजितवृद्धवद्येभ्यो न नाभिं दर्शयेदागुल्फाद्वासः परि-
 दध्यान्न स्तनौ विवृतौ कुर्यान्न हसेदप्रावृता भर्तारं तद्वन्धून्वा न द्वि-
 ष्यान्न गणिकाधूर्ताभिसारिणीप्रव्रजिताप्रेक्षणिकामायामूलकुल्लङ्घकारि-
 कादुःशीलादिभिः सहैकत्र तिष्ठेत्संसर्गेण हि कुलस्त्रीणां चा(२)-
 रित्रं दुष्यति’ इति । विजितोन्द्रिया विजितानि संयमितानि इन्द्रिया-
 णि श्रोत्रादीनि वागादीनि च मनःसहितानि यया सा(३) । इह लोके
 कीर्तिं प्रख्यातिं परलोके चोत्तमां गतिं प्राप्नोति । अयं च सकल एव
 स्त्रीधर्मो विवाहाद्पूर्वं वेदितव्यः । ‘प्रागुपनयनात्कामचारकामवाद-
 कामभक्षाः’ इति स्मरणात् । ‘वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः
 स्मृतः’ इति च ॥ ८७ ॥

(वी० मि०) अनेकभार्यं प्रत्याह—

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ॥

सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ८८ ॥

(१) उत्कर्षकभक्तियोगिनी—इति क० पुस्तके पाठः ।

(२) हि चरित्रं क० ।

(३) सा तथोक्ता इह क० ।

सवर्णायां भार्यायामसत्यामसवर्णभार्यासाहित्येन धर्माचरणमभ्यनुजानाति । शुद्रासाहित्येन तु तत्सर्वथैव निषिद्धम् । तथा च वसिष्ठ — 'नष्टवर्णा वामा रमणायेथ न धर्माय' इति । नष्टवर्णा शुद्रा न धर्माय द्विजानाम् । सवर्णास्त्विति बहुवचनमनेकत्वमात्रपरम, तेन सवर्णांतकभार्यामध्ये ज्येष्ठया प्रथमोदया विनाऽन्यां न धर्मार्थके विधौ कारयेदित्यनुपज्यते व्यापारयेदिति तदर्थं । ज्ये (१)ष्ठान्यासाहित्येन धर्मं नाचरेदिति तदर्थं । ज्येष्ठान्यासाहित्येन धर्मकर्म नाचरेदिति फलितार्थः ।

अग्निहोत्रादियज्ञेषु द्वितीयां न सहाचरेत् ।

अन्यथा विफल तस्य स्थिष्टे कतुशतैरपि ॥

इति विष्णुवचनात् । अथवा ज्येष्ठया विना, तद्दसाहचर्येणेत्यर्थः । तेन ज्येष्ठासाहचर्येणाऽन्यस्या अप्यधिकारो लभ्यते । अत एव कात्यायन —

नैरुपापि विना कुर्यादाधानं भार्यया युधः ।

अकृत (२) तद्विजानीयात् सर्वा नान्वारभन्ति यत् ॥

एव च विष्णुवचने द्वितीयामसवर्णामित्यर्थः । वस्तुतो ज्येष्ठा-मात्रेणाऽनतिक्रमेशनिर्वाहे धर्मकर्मण्यन्यस्या व्युदासोऽन्यत्राऽभ्यनुष्ठानम् । अत एव छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायन —

अग्निशिष्टादिकार्याणि बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेत्तदसस्ये तु ज्येष्ठया गहिता न चेत् ॥

या च स्याद्धीरसुरासामाज्ञासम्पादिता च या ।

दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥

दिनक्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठमशक्तितः ।

विमज्य सह वा कुर्युर्यथाज्ञानमसाध्यतः ॥

गहिता धर्माचरणसाहित्यविरोधिनिमित्तवती पत्नी ।

धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि सा (३)भवेत् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्या कार्या गुणान्विता ॥

इति दक्षवचनेऽपि निर्दोषाशब्दस्याऽप्ययमेवार्थः । द्वितीयादि-भार्याश्रयेऽ(४)न्वाधानादिकर्मविशेष एवेत्यप्याहु ॥ ८८ ॥

(१) 'ज्येष्ठा - इत्यस्य 'तदर्थं' इत्यत एव पुस्तके नास्ति ।

(२) अकृत इत्यस्य इत्यर्थः इत्यश एव पुस्तके नास्ति ।

(३) वा इति क० पुस्तके पाठः । (४) अन्या धानादि इति पु० पा० ।

(मिता०) अनेकभार्यं प्रत्याह—

सत्यामिति । सवर्णायां सत्यामन्यामसवर्णां नैव धर्मकार्यं कारयेत् । सवर्णास्वपि बह्वीषु धर्म्यं विद्यां धर्मानुष्ठाने विना ज्येष्ठां मुक्त्वा इतरा मध्यमा कनिष्ठा वा न नियोक्तव्या ॥ ८८ ॥

(वी० मि०) प्रमीतपतिकाया धर्मः प्रागुक्तः, इदानीं प्रमीतभार्यस्य तमाह—

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ॥

आहरेद्विधिवद्वारानग्नींश्चैवाऽविलम्बयन् ॥ ८९ ॥

वृत्तवतीं सदाचारसम्पन्नां भार्यामर्थान्मृतामग्निहोत्रेण श्रोतेन तदभावे स्मार्तैनाऽग्निना दाहयित्वा पुत्रादिना । अन्यथा तु स्वयमेव दग्ध्वा पतिः स्व्यन्तरपरिणयानिमित्तवान् दारान् सति सम्भवे सवर्णानेवाऽन्यथा शूद्रावर्जमसवर्णानपि । यदाह विष्णुः—

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।

उपाधिनाऽपि तत्कार्यं यावज्जीवं समापयेत् ॥

उपाधिनाऽसवर्णभार्यादिनेति निबन्धव्याख्यानात् । अग्निं श्रौतान् स्मार्तान्श्च पुनरन्या आहरेदुपादद्यात् । अविलम्बयन्निति स्वार्थं णिच् विलम्बमकुर्वाणः । विलम्बे दारादिसाध्यधर्मशैथिल्यप्रसङ्गात्स्वेच्छामात्रेणाविलम्बेऽनाश्रमित्वापत्तेर्वा । तच्च विरुद्धम्—

अनाश्रमी न तिष्ठे(१)त क्षणमात्रमपि द्विजः ।

इति दक्षात् । ईदृशश्च दाहो यया सहजोऽग्निराहितो ज्येष्ठया कनिष्ठया वा तस्या एव भार्यायास्तेनैवाऽग्निना । एवं च—

द्वितीयां चैव यो भार्यां दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।

जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तत् ॥

तथा—

मृतायां वै द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सजेत् ।

ब्रह्मोज्जितं विजानीया(२)द्यस्तु कामात् समुत्सजेत् ॥

तथा—

यो दहेदग्निहोत्रेण स्वेन भार्यां कथञ्चन ।

स स्त्री सम्पद्यते तेन भार्या चाऽस्य पुमान् भवेत् ॥

(१) तिष्ठेच्च दिन०-इति क० पुस्तके पाठः ।

(२) 'यस्तु'-इत्यारभ्य 'सम्पद्यते'-इत्यन्तो ग्रन्थः क० पुस्तके नास्ति ।

इत्यादिवचनानि, तदग्न्याधानसाहित्याप्रतियोगिन्यास्तेनाऽग्निना दाहे योजनीयानीति ॥ ८९ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने विवाहप्रकरणम् ॥

(मिता०) प्रमीत(१)पतिकाया विधिमुक्त्वा इदानीं प्रमी(२)त-
भार्ये प्रत्याह -

दाहयित्वेति । पूर्वोक्तवृत्तवर्ती आचारवर्ती वि(३)पक्षां स्त्रियमग्नि-
होत्रेण ध्रोतेनाग्निना तदभावे स्मार्त्तेन दाहयित्वा पतिं भर्ता अनुत्पा-
दितपुत्रोऽनिष्टयज्ञो वा आश्रमान्तरेष्वनाधिकृतो वा स्व्यन्तराभावे पु-
नर्दारान् अर्गनाश्च विधिप्रदाहरेत् । अविलम्बयन् शीघ्रमेव । 'अ-
नाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेरुपि द्विज' इति दक्षस्मरणात् । एतच्चा-
ऽऽधानेन सहाऽघृताया एव नाऽन्यस्याः । यत्तु—'द्वितीयां चैव यो
भार्यां द्रहेद्वेतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां हि सुरापानसमं हि
तत्' ॥ इति । तथा—'मृतायां तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृ-
जेत् । ब्रह्मघ्नं तं विजानीयाद्यश्च कामात्समुत्सृजेत्' ॥ इत्येवमादि,
तदाधानेन सहाऽनधिष्ताया अग्निदाने वेदितव्यम् ॥ ८९ ॥

इति विवाहप्रकरणम् ।

(वी० मि०) इह वर्णाश्रमधर्मैतरधर्मेषु वक्तव्येषु (४)प्रथमं ब्रह्म-
धर्ममुक्त्वा ब्राह्मणादीनां क्रमेण चतुर्षु वर्णेषु त्रिषु द्वयोरैकस्मिन् वि-
धाहं पुत्रोत्पादनं चोक्तं, तत्र किंजातीयात् किंजातीयायां किंजाती
यो जायत इति शिष्याकाङ्क्षां पूर्यन्नेव वर्णानामितरशब्दोपत्तानां स-
ङ्कीर्णानां च सवर्णासवर्णेष्वोत्पत्तिमूलकत्वेन तत्प्रसङ्गात् तद्धर्मा-
णां सुशोधाय शुद्धान् वर्णान् सङ्कीर्णोश्च विधिनक्ति सार्द्धं पञ्च-
भिः श्लोके—

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ॥

अनिग्नेषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्द्धनाः ॥ ९० ॥

वर्णस्तावत् द्विविधं शुद्धः सङ्कीर्णश्च । तत्र शुद्धो ब्राह्मणादिश्च-
तुर्विधः पूर्वं निमज्ज्योद्दिष्टः । सङ्कीर्णश्च (५)द्विविधः—मुख्यगौणभेदात् ।

भिन्नवर्णाभ्यां मातापितृभ्यां साक्षात्परम्परया चोत्पादितो मुख्यः । परम्परासाधारण्योत्पादनोपादानान्न सङ्करजसङ्कराव्याप्तिः । सोऽपि द्विविधोऽनुलोमजप्रतिलोमजभेदात् । उत्कृष्टवर्णादपक्ववर्णायां जातोऽनुलोमजः । वैपरीत्ये (१) प्रतिलोमजः । गौणस्तु व्रात्यादिः शुद्धवर्णमुख्यसङ्कीर्णभिन्नः सर्वोऽपि । यदाह मनुः—

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।

स्वकर्मणां च त्यानेन जायते वर्णसङ्करः ॥

वर्णानां व्यभिचारोऽसवर्णमैथुनम् । अवेद्या अविवाह्याः सपिण्डादिः । स्वकर्मणामुपनयनादीनाम् । चकारेण शुद्धवर्णताविरोधिनिमित्तान्तरपरिग्रहः । तेन सर्वणयोरपि दाम्पत्यानापन्नयोर्मैथुनसम्भवाः कुण्डगोलकानीनसहोढपौनर्भवाद्यः सङ्कीर्णेष्वेव प्रविशन्ति । अत एव श्रीमहाभारते—

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्येय ! जायते वर्णसङ्करः ।

इति । दुष्टास्त्विति सामान्येनैवोक्तम् । तत्र प्रथमतः शुद्धवर्णान् कारणप्रदर्शनमुखेन परिवाचयति । सवर्णेभ्योऽर्थात् भार्यायाः । सवर्णास्वर्थात् पत्युः । ये जायन्ते ते सजातयो जनकजातीयाः । एवमग्रेऽपि यत्तद्भयामध्याहृताभ्यामुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयो बोद्धव्यः । जायन्त इति सामान्योक्तेरपत्यमात्रं विवक्षितम् । एवमग्रेऽपि । एवं च ब्राह्मणात् ब्राह्मण्यां जातो ब्राह्मणः । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्रैकेनैव सवर्णपदेन विवक्षितार्थलाभे द्वितीयसवर्णपदं स्पष्टार्थम् । अव्यभिचारबोधनार्थं तदित्यन्ये । अत्र मनुः—

ब्राह्मणादिषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनु(२)लोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥

तुल्यासु परिणेतृसवर्णासु पत्नीषु यथाविधि परिणीतासु अक्षतयोनिषु परेणाऽसम्भुक्तासु । अत्र सम्भोगः सम्भूतानां सम्भवहेतुर्द्रष्टव्यः । तेन व्यभिचारितास्वपि पत्युर्जातो जनकसवर्ण एव । अन्यथा व्यभिचारिण्यां कृतप्रायश्चित्तायामुत्पन्नस्य जनकजातीयत्वं सर्वशिष्टानुमतं विरुध्यत । अत एव—

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ।

(१) वैपरीत्ये प्रतिलोमजः—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(२) 'आनुलोम्येन'—इत्यतः 'अक्षतयोनिषु'—इत्यन्तं क० पुस्तके नास्ति ।

वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । १६१

इति मनावपध्वंसजत्वमेव सङ्करधर्मानिमित्तत्वेनोकम्, अपध्वंसशब्दस्य व्यभिचारार्थत्वात् । सर्वथैव त्या(१)ज्यताप्रयोजकदोषविशिष्टायां जातस्य तु न तथात्वं शिष्टविगानादित्येषा दिक् ।

एवञ्च मूर्धाभिपिकादिभ्योऽपि मूर्द्धाभिपिकादिस्त्रीषु जाता मूर्द्धाभिपिकादय एव । सृतादिभ्यः सृत्यादिषु सृता एव । मात्यादिभ्यो मात्यादिषु मात्या एव भवन्ति । 'यो यादृशाज्जातः स तादृश एव भवती'ति न्यायात् । अयन्तु विशेषः शास्त्रानुमतेषु सजातीयेषु नेत्यपि सूचितमिति मन्तव्यम् । आनुलोभ्येन वयसस्तेन वरापेक्षयाऽल्पवयसि स्त्रियामुत्पन्ना इत्यर्थः । 'गृहस्थोऽवरवयसं भार्यां विन्देत्' इत्यादिवचनबलेन वयोऽधिक्याया अव्येद्यत्वात्तस्यामुत्पादितस्य सङ्कीर्णप्रवेशात् 'अवेद्यावेदनेन च' इति लिखितवचनादित्याशयः । अन्ये त्वानुलोभ्यग्रहणं व्युत्क्रमविवाहितासूतपन्नानां व्यघच्छेदादाहुः । अत्र पत्नीष्वित्यादिदर्शनात्प्ररुतेऽपि 'विभ्रास्वेष विधिः स्मृतः' इति सर्वशेषत्वेनाऽभिधानात् पत्नीविभ्राशब्दयोः ससम्बन्धिशब्दत्वेन वेत्तुर्जनकत्वपर्यवसानात् कुण्डगोलकादीनां जनकजातीयत्वाभावः स्पष्टमेव प्रतीयते । दर्शितश्चैपामनुपदमेव सङ्कीर्णातिरिक्तस्य तृतीयस्य प्रकारस्य प्रसक्तिः । अत एव देवलः—

द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णासु प्रजायते ।

आयवेष्ट इति ख्यातः द्वादशधर्मा स जातितः ॥

एवमादीनि वचनान्तराण्यपि तत्र द्रष्टव्यानि । क्षेत्रजस्तु मातृ(२)-समानजातीयो नियोगस्मरणात् शिष्टाचाराच्च । तथा घृतराप्रूपाण्डुविदुराः क्षेत्रजाः सन्तो मातृसमानजातीया इत्याहुः । इदं पुनरत्राऽवधेयम् । सर्वमिदं यथायथं ब्रह्मत्वादिपरिचायकमात्रं, न तु तत्स्वरूपं ब्राह्मणत्वादिघटितत्वपर्यवसानेनाऽऽत्माभयापत्तेः । न च जनकयोरपि ब्राह्मण्याद्युक्तेनैव परिचेयमिति, अनवस्थाऽनादित्वात् परिचायकान्तरसम्भवात् व्यञ्जकानुगमस्याभ्युपेत्यादित्यादि तत्तद्दर्शनचतुरैश्चिन्तनीयम् ।

जनकसवर्णानामपि स्वमध्ये किञ्चिद्वैलक्षण्यं प्रसङ्गादाह—'अनि-

(१) न्याजकता—इति छ० पु० पाठ ।

(२) 'मातृसमानजातीय'—इत्यारभ्य 'स-तः' इत्यन्तोऽर्शा नास्ति क० पुस्तके ।

न्द्येष्विति । अनिन्द्येषु ब्राह्मादिषु चतुर्षु । सप्तमी अभिमतसम्बन्ध-
मात्रे । तेनाऽनिन्द्याविवाहेनोढासु ये पुत्रा जायन्ते ते सन्तानव-
र्द्धनाः सन्ततिवृद्धिहेतवो भवन्ति । उपलक्षणमेतत्—

तथा च मनुः—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥

(१) कामसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसाऽनृतवादिनः ।

(२) जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥

ब्राह्मणविषयमेतदित्युक्तप्रायम् । तथा—

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मांश्चिन्द्यान् विवर्जयेत् ॥

अत्राऽवेद्यायामपि विवाहस्य निन्दितस्य सम्भवात्तज्ज्ञानामवे-
द्यावेदनामूलकत्वाज्जनकासवर्णत्वं सामान्यत एव नाशङ्कनीयमि-
ति । केचित्तु 'अनिन्द्येष्वित्यादि पूर्वेकवाक्यतापन्नमेव । अनिन्द्येष्व-
निपिद्धेष्वित्यर्थः । पुत्रपदं पुत्रमात्रपरं, सन्तानेत्यादिस्तुतिरि-
त्याहुः ॥ ९० ॥

(मिता०) ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्या भवन्ति क्षत्रियस्य तिस्रो वै-
श्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेत्युक्ता तासु च पुत्रा उत्पादयितव्या इत्युक्तम् ।
इदानीं कस्यां कस्मात् कः पुत्रो भवतीति विवेक्तुं(३)माह—

सवर्णेभ्य इति । सवर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः सवर्णासु ब्राह्मण्यादि-
षु सजातयो मातृपितृसमानजातीयाः पुत्रा भवन्ति । 'विन्नास्वेप वि-
धिः स्मृतः' इति सर्वशेषत्वेनोपसंहाराद्विन्नासु सवर्णास्विति सम्ब-
ध्यते । विन्नाशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्दे(४)चूभ्यः सवर्णेभ्य इति
लभ्यते । एकः सवर्णशब्दः स्पष्टार्थः । अतश्चाऽयमर्थः संवृत्तः । उक्ते-
न विधिनोढायां सवर्णायां वोढुः सवर्णादुत्पन्नास्तस्मात्समानजाती-

(१) इदं सार्द्धं पयं ख० पुस्तके नास्ति । रूप-इति मनौ ।

(२) अत्र कात्यायनः—इति ख० पुस्तकेऽधिकम् ।

(३) विवेकमाह. ख० ।

(४) षोढेभ्यः. क० ।

या भवन्ति । अतश्च कुण्डगोलककानिनसहो(१)दजादीनामसवर्णत्वमुक्तं भवति । ते च सवर्णेषुऽनुलोमप्रतिलोमेभ्यश्च भिद्यमानाः साधारणधर्मैरहिंसादिभिरधिक्रियन्ते । 'शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः' इति स्मरणात् । अपध्वंसजा व्यभिचारजाताः शूद्रधर्मैरपि द्विजशुश्रूषादिभिरधिक्रियन्ते । ननु कुण्डगोलकयोर(२) ब्राह्मणत्वात् धाञ्जे प्रतिषेधोऽनुपपन्नो, न्यायविरोधश्च । यो यज्जातीयाद्यज्जातीयायामुत्पन्नः स तज्जातीय एव भवति । यथा गोर्गवि गौः, अश्याद्दडवायामश्वः, तस्माद्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति न विरुद्धम् । तथा कानिनपीनर्गोवादीननुक्रम्य—'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' (३) इति वक्ष्यमाणवचनाविरोधश्च । नैतत्सारम् । ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति न्नमनिवृत्त्यर्थः धाञ्जे प्रतिषेधः । यथाऽन्यन्तमप्राप्तस्य पतितस्य धाञ्जे प्रतिषेधः । न च न्यायविरोधः । यत्र प्रत्यक्षगम्या जातिर्भवति तत्र तथा । ब्राह्मणादिजातिस्तु स्मृतिलक्षणा यथास्मरणं भवति । यथा समानेऽपि ब्राह्मण्ये कुण्डिनो (४) वसिष्ठोऽग्निर्गौतम इति स्मरणलक्षणं गोत्रम्, तथा मनुष्यत्वे समानेऽपि ब्राह्मण्यादिजातिः स्मरणलक्षणा । मातापित्रोश्चैतदेव जातिलक्षणम् । न चाऽनवस्था अनादित्वात्संसारस्य शब्दार्थत्रयवहारवत् । 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' इति तूक्तानुवादात्प्रायसासम्भवं ध्याय्यास्यते । क्षेत्रजस्तु मातृसमानजातीयो नियोगस्मरणात् शिष्टसमाचाराच्च । यथा घृतराष्ट्रपाण्डुविवुरा क्षेत्रजाः सन्तो मातृसमानजातीया इत्यलमतिप्रसङ्गेन । किं चाऽन्येषु ब्राह्म्यादिविधाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धना अरोगिणो दीर्घायुषो धर्मप्रजासम्पन्ना भवन्ति ॥ ९० ॥

(वी० मि०) अथ सर्ङ्गार्णेषु प्रदर्शनीयेषु प्रथममनुलोमजानाह द्वाभ्याम्—

विमान्मूर्द्धाभिपिक्तो हि क्षत्रियायां, विशः स्त्रियाम् ॥

जातोऽम्बष्ठस्तु(५)शूद्रायां निपादः पारशवोऽपि वा ॥९१॥

(१) सहोद ईनां क० ।

(२) भ्रमणत्वे ल० ।

(३) इति वचनं ल० ।

(४) वसिष्ठो गौतम ल० ।

(५) अम्बष्ठ शूद्रायां निपादो जातः पारशवोऽपि वा इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

ब्राह्मणाद्विन्नासु क्षत्रियावैश्याशूद्रासु जाता यथाक्रमं मूर्द्धाभि-
पिक्ताम्वष्टनिपादसंज्ञा भवन्ति । निपादो नामाऽपरोऽपि मत्स्यघात-
कर्मा, तद्वचवच्छेदाय प्रकृतनिपादस्य संज्ञान्तरमुक्तम् । 'पारशवो-
ऽपि वा' इति नवाक्षरः पादः । वाशब्दश्चार्थेऽध्ययसमुदायोऽनति-
रिक्तार्थः । केचित्तु पारशवो निपादोऽपि, चकारादन्योऽपि निपादः (१)
इति व्याचक्षते । यत्तु 'ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव
भवति, क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव, वैश्येन शूद्रायां शूद्र एवेति-
शङ्क(२)वचनं तत् क्षत्रियादिधर्मप्राप्त्यर्थमौपचारिकं न पुनर्मूर्द्धाभि-
पिक्तादिजातिनिषेधार्थं क्षत्रियादिजातिप्राप्त्यर्थं वा विरोधात् । अत
एव मनुः—

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥

अनन्तरस्त्रीजाः अनन्तरोक्तास्वनन्तरैकान्तरात् द्यन्तर(३)स्त्रीषु जा-
ताः । मातृदोषात् मातृजातिदोषात् अनन्तरनाम्नः अनन्तरस्त्रीजाति-
नाम्नः । नामग्रहणात् मातापितृव्यतिरिक्तसङ्कीर्णजातित्वेन जनकजा-
त्यभावेऽपि मातृजात्या व्यपदिश्यन्त इत्यर्थः । एतद्विषयमेव मातृ-
तो जातिकल्पनेति । अतश्च मूर्द्धाभिपिक्तादीनां क्षत्रियाद्युक्तैरेव द-
ण्डाजिनोपवीतादिभिरुपनयनादि कार्यमिति नि(४)बन्धारः । अत एव
मूर्द्धाभिपिक्तो 'ही'ति हिशब्देनोक्तार्थमेवाऽवधारयति ॥ ९१ ॥

(मिता०) सवर्णानुक्त्वा इदानीमनुलोमानाह—

विप्रादिति । ब्राह्मणात्क्षत्रियायां विन्नायामुत्पन्नो मूर्धावसिक्तो
नाम पुत्रो भवति । वैश्यकन्यायां विन्ना(५)यामुत्पन्नोऽम्बष्ठो नाम भ-
वति । (६)शूद्रायां विन्नायां निपादो नाम पुत्रो भवति । निपादो ना-
म कश्चिन्मत्स्यघातजीवी प्रतिलोमः 'स माभूदिति पारशवोऽयं नि-
पाद इति संज्ञाविकल्पः । विप्रादिति सर्वत्राऽनुवर्तते । यत्तु 'ब्राह्मणेन
क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव भवति । क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पादि-
तो वैश्य एव भवति । वैश्येन शूद्रायामुत्पादितः (१)शूद्र एव भवति'

(१) अत्र 'अपि'—इत्यधिकं ख० पुस्तके । (२) शङ्कवचनं—इति ख० पुस्तके नास्ति ।

(३) यतिरिक्तस्त्रीषु—इति ख. पुस्तके पाठः । (४) निबन्धात्—इति क. पुस्तके पाठः ।

(५) विन्नायामम्बष्ठो. ख० । (६) शूद्रायां निपादो ख० ।

(१) शूद्र इति क० ।

वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । १६।

इति गृहस्मरणं तत्क्षत्रियादिधर्मप्राप्त्यर्थं न पुनर्भूर्धावसिकादिजाति-
निराकरणार्थं क्षत्रियादिजातिप्राप्त्यर्थं वा । अतश्च भूर्धावसिकादी-
नां क्षत्रियादेरुक्तैरेव दण्डाजिनोपगीतादिभिरुपनयनादिकं कार्यम् ।
प्रागुपनयनात्कामचारादि पूर्ववदेव वेदितव्यम् ॥ ९१ ॥

वैश्याशुश्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ स्मृतौ स्मृतौ ॥

वैश्यान्तु करणः शूद्रां विभ्रास्वेष विधिः स्मृतः ॥ ९२ ॥

(वी० मि०) शूद्रा शूद्रा । क्षत्रियान्तु वैश्यायां शूद्रायां जातः
क्रमेण माहिष्यः उग्रश्च स्मृतिपूर्वकौ । वैश्यान्तु शूद्रायां जातः करणः
स्मृतः । 'सर्वेणभ्यः स्वर्णास्वि'त्यादावुक्ताः सर्वाः स्त्रीर्विशिन-
ष्टि । विभ्रास्विति विवाहितास्वित्यर्थः । अविभ्रास्वपि जातानां क्षेत्रजा-
दिपुत्राणां वर्णत्वाभ्युपगमाद्विभ्रास्विति शास्त्रविहितपुत्रोत्पादनप्रका-
रोपलक्षणमिति केचित् । एष 'सर्वेणभ्य' इत्यादावुक्तो विधिर-
पत्यजातिविवेकरूपः । अत्र गौतमः—'अनुलोमानन्तरकान्तरधन्त-
रासु जाताः स्वर्णाम्बष्ठोन्नियाददौष्यन्तपारशवाः' । अस्यार्थः—स्व-
र्णभार्योत्पन्ना अनुलोमाः । तत्र ब्राह्मणस्याऽनन्तरा क्षत्रिया तस्यां ते-
नोत्पन्नाः स्वर्णसंज्ञाः । क्षत्रियात्तदनन्तरायां वैश्यायामम्बष्ठः, वैश्यात्त-
दनन्तरायां शूद्रायामुग्रः, ब्राह्मणादेकान्तरायां वैश्यायां निपादः, क्ष-
त्रियादेकान्तरायां शूद्रायां दौष्यन्तः, ब्राह्मणात् दान्तरायां शूद्रायां
पारशवः इति । अत्र संज्ञाविकल्पेन स्मृतीनामविरोध इति । एव-
मनुलोमजाः सङ्कीर्णाः पदुक्ताः ॥ ९२ ॥

(मिता०) वैश्याशुश्रोस्तरिति । वैश्यायां शूद्रायां च विभ्रायां रा-
जन्यान्माहिष्योग्रौ यथाक्रमं पुत्रौ भवतः । वैश्यायैव शूद्रायां करणो
नाम पुत्रो भवति । एष सर्वभूर्धावसिकादिसंज्ञाविधिर्विभ्राशूद्रासु
स्मृत उक्तो वेदितव्यः । एते च भूर्धावसिकाम्बष्ठनिपादमाहिष्यो-
प्रकरणाः पडनुलोमजाः पुत्रा वेदितव्याः ॥ ९२ ॥

(वी० मि०) अथ विलोमजानाह द्वाभ्याम्—

ब्राह्मण्यां क्षत्रियान्मूनो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ॥

शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मवहिकृतः ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्याशूद्रैरुत्पादिता यथाक्रमं सूतवैदेहचाण्डाला

भवन्ति । तथेति स्पृश्यत्वादिना सूतसदृश इत्यर्थः । चाण्डालस्तु सर्वेषां वर्णानां धर्मभ्यो वहिःकृतः तत्तद्दर्णधर्मानधिकारीत्यर्थः । न तु सामान्यत एव धर्मानधिकारीति स्वजा(१)तिशोधनम् । 'सर्वजन-प्रणामस्तितीक्षा व्यवहारशुद्धिरपराऽवमानः स्वभृत्यपरिपोषणं प्रधानकर्मवर्जनमिति चाण्डालधर्माः' इति देवलवचनविरोधात् ॥९३॥

(मिता०) प्रतिलोमजानाह—

ब्राह्मण्यामिति । ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादिता यथाक्रमं सूतवैदेहकचण्डालाख्याः पुत्रा भवन्ति । तत्र चण्डालः सर्वधर्म-वहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्राक्षत्तारमेव च ॥

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ९४ ॥

(वी० मि०) क्षत्रिया वैश्यात् मागधं, शूद्रात् क्षत्तारं, वैश्या शूद्रादायोगवं सुतं जनयामासेति वृत्तकीर्त्तनेन पुराकल्परूपेण प्र-कृतमर्थं द्रढयति । एवकारेण सर्वेषु प्रतिलोमजेषु व्यपदेशान्तरं व्यवच्छिनत्ति । तेनाऽनुलोमजानामौपचारिकमातृजातिव्यपदेशव-त्प्रतिलोमजानां स नास्तीति पर्यवसितार्थः । यद्वा क्षत्रियैव शूद्रा-देवेति भिन्नक्रमेणैवकारेण पुराणेषु क्षत्तृपदेनोच्यमानेऽपि विदुरे क्ष-त्तृत्वजात्यभावमभिप्रैति । अथवा क्षत्तारमेव । न तु प्रकृतपुराणविरोधे-नाऽक्षत्तारं(२) क्षत्तृपदस्य नामाऽर्थत्वादित्याशयः । चैवशब्दौ क्षत्रि-यावैश्यान्वितावन्यव्यवच्छेदार्थौ । एतेषां च—

सूतानामश्वसारथ्यमश्वष्ठानां चिकित्सनम् ।

वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥

मत्स्यघातो निपादानां त्वष्टिस्त्वा(३) योगवस्य च ।

क्ष(४)त्वुग्रपुक्कसानां तु विलौकोवध्वन्धनम् ॥

चण्डालश्चपचानान्तु वहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ।

वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ॥

मेदान्धचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुर्हिसनम् ।

(१) जाति—इत्याधिकं ख० पुस्तके । (२) विरोधे क्षत्तारं—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(३) निपादानामायोगव्यस्य रक्षणम्—इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

(४) क्षत्तृश्च पुक्कपुंसां च—इति क० ख० पुस्तकसंमतः पाठः ।

धिग्व(१)णानां चर्मकार्यं वेणानां भाण्डवादनम् ।

इत्यादिभिर्भ्रुनोशनगा च वृत्तीर्दिशयतेव(२) द्राक् परिचयप्रकारोऽपि दर्शित इत्यलं विस्तरेण ॥ ९४ ॥

(मित्ता०) किञ्च—

क्षत्रियेति । क्षत्रिया योपित् वैश्यान्मागधं नाम पुत्रं जनयति । सैव शूद्रात्क्षत्तारं पुत्रं जनयति । वैश्ययोपिच्छूद्रादायोगवं पुत्रं जनयति । एते च सूतवैदेहकचण्डालमागधक्षत्राऽयोगवाः पट् प्रतिलोमजाः । एतेषां च वृत्तय औशनसे मानवे च द्रष्टव्याः ॥ ९४ ॥

(धी० मि०) एवं विलोमजाः पट् सङ्कीर्णाः उक्ताः, इदानीं वर्ण-सङ्कीर्णाभ्यां जातं सङ्कीर्णतरं साक्षादेव वर्णजातत्वाद्द्वर्णसङ्करोदाहरणेनैवोपलक्षणरीत्योदाहृतं यिव(३)क्षन् तमुपेश्यैव सङ्कीर्णाभ्यां जातं सङ्कीर्णतममुदाहरति—

माहिष्येण करणान्तु रथकारः प्रजायते ॥

स रथकारसंज्ञ इत्यर्थः । 'वैश्यात् शूद्रायां जातो रथकारः' इति बौधायनोक्तं तु मतान्तरं रथकारशब्दस्य नामार्थत्वादिति स्मर्तव्यम् । तुशब्दो रथकार इत्यनन्तरं योज्यः । तेनाऽन्येऽपि सङ्कीर्णतमा लभ्यन्ते । आनन्त्यात्तु विशिष्य नोपदर्शिताः । रथकारस्तु प्रकर्षाविशेषाद्विशिष्योक्तः, तत्प्रदर्शनार्थमे(४)व प्रजायत इति प्रशब्द उपात्तः । अत एव शब्दः—क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरजो रथकारः, तस्य चेज्यादानोपनयनसंस्कारकियाः, अश्वप्रतिष्ठारथमूत्रवास्तुविद्याऽध्ययनवृत्तिता च' इति । तेषु केचित् शारत्रे संज्ञासंव्यवहारज्ञापनायोपदर्श्यन्ते । तत्र मनु—

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।

आर्भारोऽम्यष्टकन्यायामायोगव्यान्तु धि(५)ग्वणः ॥

उग्रा चाऽसौ कन्या चेति समासः । एवमग्रेऽपि । तथा—

जातो निपादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुङ्गवः ।

शूद्राज्जातो निपाद्यान्तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥

(१) डिग्वना—इति ए० पुस्तके, धिग्वना—इति च क० पुस्तके पठ्ये ।

(२) दर्शयते—इति क० पु० पठ्ये । (३) यिवक्षन्—इति ए० पुस्तके नास्ति ।

(४) एव—इति क० पुस्तके नास्ति ।

(५) 'धिग्वण'—इत्याभ्य 'निपादा तु'—इत्यतो म्यथ ए० पुस्तके नास्ति ।

क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते ।
वैदेहकेन त्वम्बष्ठघामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥

गौणसङ्कीर्णमाह मनुः—

द्विजातयः सवर्णास्तु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।
तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् व्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥
व्रात्यास्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥

ब्राह्मत्वादिति सवर्णास्वित्यनुपज्यते । तेन व्रात्याद्ब्राह्मणाद् व्रा-
त्यायामेव ब्राह्मण्यामित्यर्थः । एकस्यैव भूर्जकण्टकादीनि पञ्च नामानि
देशभेदेन प्रसिद्धानि । एवं व्रात्यक्षत्रियाज्जातेषु झल्लमल्लादिसप्तसु
व्रात्यवैश्याज्जातेषु सुधन्वादिपञ्चसु च ज्ञेयमिति कुल्लकभट्टः । नारायणस्तु
भूर्जकण्टकः सवर्णयोरपत्यम्, भूर्जकण्टकस्त्रियां व्रात्याद्ब्राह्मणादा-
वन्त्यः, आवन्त्यायां वाटधान इति पूर्वपूर्वजातिषु स्त्रीषु ब्रा(१)त्येन
ब्राह्मणेन जननमुत्तरोत्तरेषाम् । एवं झल्ल(२)मल्लादिषु सुधन्वादिषु
च स्वयमृह्यामित्याह । तथा—

झल्लो मल्लश्च राजन्याद्ब्रात्यान्निच्छिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥
वैश्यास्तु जायते व्रात्यात्सुवन्वाचार्य एव च ।
चारुपश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥

नट इत्यत्र सत्य इति चारुप इत्यत्र कारुप इति क्वचित्पाठः
अथोपलक्षणतया कांश्चित्सङ्कीर्णाननुवृत्त्या सह दर्शयति मनुः—

मृतवस्त्रभृत्सु नारीषु गर्हितान्नाशनास्तु च ।
सैरिन्द्रं(३) वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥
मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधू(४)कं सम्प्रसूयते ।
नृन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टा(५)ताडोऽरुणोदये ॥
निपादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीवनम् ।
कैवर्त इति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः ॥

(१) वान्येन-इति क० पु० पाठः । (२) झल्लादिषु च स्वयं-इति ख० पुस्तके पाठः ।
(३) मैत्रेयं वैधवं-इति क० ख० पुस्तकयोः पाठौ । (४) माधुका-इति ख० पु० पाठः ।
(५) घण्टास्वेताऽरु०-इति क० पु० पाठः ।

प्रसाधनोपचारश्चमदासं दासजीवनम् ।

भवन्त्यायोग्यांश्वेते जातिहीनाः पृथक् प्रयः ॥

वस्युर्वश्यमाणः । माधुकं मधुरस्तुतिपाठकं, दासं दासापरनामानम् । तथा—

कारा(१)वरो निपादाद्य चर्मकारः प्रसूयते ।

धैदेहकादन्धभेदौ यदिर्ग्रामप्रतिधर्यौ ॥

चण्डालात्पाण्डुसोपाकः त्वक्सारव्यवहारवान् ।

आहिण्डको निपादेन धैदेहामेव जायते ॥

चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।

पुष्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥

निपादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ।

इमशानगोचरं सुते याह्यानामपि गर्हि(२)नम् ॥

सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृ(३)प्रदर्शिताः ।

प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा चेदितव्या स्वकर्मभिः ॥

गोणसङ्कीर्णान्तरमाह स एव—

शनकेस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं गता लोके प्राह्वणादर्शनेन च ॥

पौण्ड्रकाश्याद्द्रविडा कान्योजा यवनाः शकाः ।

पारदापहवाश्वीनाः किराता दरद्राः यशाः ॥

मुखबाहुरूपज्जानां लोके वै जातयः(४)पृथक् ।

म्लेच्छत्राचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥

एते प्रसिद्धनामानः सङ्कीर्णाः संव्यहारार्थमुदाहृताः ।

ये त्वनुलोमजाः षट् प्रतिलोमजाश्च षट् मात्यास्त्रयः इति पञ्च-
दश प्रकृतिभूतास्तेषामुघनीचासवर्णस्त्रीषु तुल्यासु च ये जायन्ते
तेषां तासु तेषामपि तासु जायमानाः सङ्कीर्णभेदा अनन्तप्र-
कारा इति ॥

(१) कारावधे इति काराधरो-इति ष ल० क० पु० पाठौ ।

(२) गर्हित-इति क० पु० पाठ ।

(३) विगर्हिता—इत्युभयपुस्तकमन्य पठ ।

(४) वा लोके जातयो बहि-इति मुद्रितमनुपुस्तके पठ ।

(वी० मि०) एवं सङ्कीर्णानुक्त्वा तद्धर्मानतिसङ्क्षेपेण विवक्षमाह—

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमाऽनुलोमजाः ॥ ९५ ॥

प्रतिलोमजाः सूतादयोऽनुलोमजा मूर्द्धाभिपिक्तादयः यथाक्रममसन्तोऽसाधवाऽनुलोमजादपकृष्टा मातृवर्णधर्मानधिकारात् सन्तः साधवः प्रतिलोमजादुत्कृष्टा मातृवर्णधर्माधिकारात् विज्ञेया मन्वादिशास्त्रानुसारतो वैविध्येन ज्ञेयाः । अत्र प्रतिलोमानुलोमजा इति साक्षात्परम्परासा(१)धारणं जन्यत्वमभिप्रेतम् । तेन मूर्द्धाभिपिक्ताजातीयस्त्रीपुंसाद्योः सूतजातीयस्त्रीपुंसाद्योर्वा जातानामपि ग्रहणमित्युक्तप्रायम् । तुशब्देन चकारसमानार्थेन प्रतिलोमानुलोमजास्त्विति क्रमवता सपिण्डश्चादिवेदेन मूलकान् 'असपिण्डां यवीयसी'मित्यादिना विवाहप्रकरणीयवचनेन कटाक्षितान् 'सावित्रीपतिता व्रात्या' इत्यनेनोपनयनप्रकरणे सूचितान् व्रात्यानन्यांश्चैवं विधान् गौणसङ्कीर्णान् समुच्चिनाति । तेऽपि स्वमध्येऽसत्सन्तो विज्ञेया इत्यर्थः । अत्र शुद्धानां ब्राह्मणादिवर्णानां स्वस्वव(२)र्णधर्माधिकारः स्फुट एव । सङ्कीर्णानां तु धर्मान् वक्तुमाह मनुः—

स्त्रीष्व(३)नन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।

सदृशाभिवतानाहुर्मातृदोषेण दूषितान् ॥

स्त्रीषु विवाहितासु ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायामुत्पादितान् मातृदोषेण गर्हितानपि कथाञ्चित्सदृशानेवाऽऽहुर्न तु पितृजातीयानपीत्यर्थः । यद्वा मातृदोषेण दूषितान् तत्सदृशान् मातृवर्णधर्माधिकारिण इति वचनात् पितृसदृशानपीति । तथा—

स्वजातिजानन्तरजाः पट् सुता द्विजधर्मिणः ।

शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥

स्वजातिजाः द्विजः सवर्णायामुत्पादितास्त्रयः । अनन्तरजाः ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायामुत्पादितास्त्रयो मूर्द्धाभिपिक्तामाहिष्यकरणाख्याः सङ्कीर्णाः । एते पट् द्विजधर्मिण

(१) साधनं-इति ख० पु० पाठः ।

(२) स्वस्ववर्णाधिकारः-इति क० पु० पाठः ।

(३) इदं पद्यं नास्ति ख० पुस्तके ।

उपनयनमर्हन्तीत्यर्थः इति चेच्चिद्, तच्चिन्त्यम् । अन्ये तु स्वजातिजाः सवर्णायामुत्पन्नाः शुद्धवर्णाः अनन्तरजा अनुलोमजाः । तर्हि कश्चिद्जात्युत्पन्ना अपि नेत्याह पडिति द्विजाःप्योरेयोत्पन्ना इत्यर्थ इति व्याचक्षते । एतच्च 'पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः' इत्यादिवचनानुसारीति मन्तव्यम् । अपध्वंसजा व्यभिचारजाः । उपलक्षणमेतत्, तेन द्विजधर्माधिकारितया शुद्ध(१)धर्मानधिकारितया च शास्त्रे प्रतिपादिता इति पर्यवसितार्थः । सर्वपदोपादानप्रयोजनमपीदमेव । सधर्माणः समानधर्माः । तथा—

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् पडितेऽपसदाः स्मृताः ॥

सदः सत्त्वे प्रजारूपं अपरुष्टाः प्रजाः अपसदा इति नारायण । अत्र पण्णामेकरूपेणाऽभिधानं शुद्धशुद्धाद्यपेक्षयोत्पद्यमाना सामान्यमादाय । अवान्तरधर्मविशेषस्त्वेषां दर्शित एवेति स्मर्तव्यम् ॥९५॥ (मिता०) सङ्कीर्णसङ्करजात्यन्तरमाह—

माहिष्येणेति । क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पादितो माहिष्यः । वैश्येन शूद्रायामुत्पादिता करणी तस्यां माहिष्येणोत्पादितो रथकारो नाम जाल्या भवति । तस्य चोपनयनादि सर्वं कार्यं वचनात् । यथाह शङ्खः—'क्षत्रियवैश्यानुलोमान्तरो(२)त्पन्नो यो रथकारस्तस्यै ज्यादानोपनयनसंस्कारक्रिया अश्वप्रतिष्ठारथसुप्रवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिता च' इति । एवं ब्राह्मणक्षत्रियोत्पन्नमूर्धावसिकमाहिष्यादनुलोमसङ्करजात्यन्तरता उपनयनादिप्राप्तिश्च घोदतव्या तयोर्द्वि(३)जाः तित्वात् । संज्ञास्तु स्मृत्यन्तरोका द्रष्टव्याः । एतच्च प्रदर्शनमात्रमुक्तम् । सङ्कीर्णसङ्करजा(४)तीनामानन्त्याद्वक्तुमशक्यत्वात् । अत एतावद्ब्र विवक्षितम्—असन्तः प्रतिलोमजाः सन्तश्चाऽनुलोमजा स्तव्या इति ॥ ९६ ॥

(धी० मि०) ननु प्रतिलोमजापेक्षयाऽनुलोमजानां सामान्यत एयोत्पद्यत्वमुक्तं, तथाऽयुक्तं निपादजातीयानां सुतादिजातीयेभ्यस्तदसम्भवाद्बुभयंपामपि शुद्धधर्माधिकारादित्याशङ्कायां ब्राह्मणत्वादेः प्रयोजकरूपं परिचायकान्तरं दर्शयन्नेवाऽनुलोमजानां मूर्धाभिपिका-

(१) शूद्रधर्माधिकारितया—इति *० पु० पठः ।

(२) ऐतन्नो यः ।

(३) द्विजवत् ० ।

(४) जननां ० ग० ।

दीनां सर्वेषामेव ब्राह्मण्यादिजातिप्राप्तियोग्यतारूपप्रतिलोमजादुत्कर्षान्तरं दर्शयति—

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः पञ्चमे (१)सप्तमेऽपि वा ॥

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चोऽधरोत्तरम् ॥ ९६ ॥

सवर्णैः सवर्णास्वित्यादिना जातिप्राप्तौ कारणमुक्तमिदानीं कारणान्तरमप्याह जात्युत्कर्ष इत्यादीति केचिदवतारयन्ति । जातयो मूर्धाभिपिक्तादयस्तासामुत्कर्षो ब्राह्मणत्वादिप्राप्तिरूपः स सप्तमे पञ्चमे, अपिशब्दात् पष्ठे वा युगे बोद्धव्यः । 'युगे जन्मनी'ति विश्वरूपः । 'स्त्रीपुंसयुग्मम्' इति केचित् । वाशब्दो व्यवस्थिते विकल्पे । व्यवस्था च-निपादी ब्राह्मणेनोढा दुहितरं काञ्चिज्जनयति साऽपि ब्राह्मणेनाऽन्यामित्यनेन प्रकारेण पष्ठी सप्तमं ब्राह्मणम् । अम्बष्ठाप्यनेन प्रकारेण पञ्चमी पष्ठं ब्राह्मणम् । मूर्धाभिपिक्ताऽप्यनेन प्रकारेण चतुर्थी ता(२)दशी पञ्चमं ब्राह्मणं जनयति । एवमुत्रापि पञ्चमी क्षत्रियोढा पष्ठं क्षत्रियम् । महिष्यापि चतुर्थी तादशी पञ्चमं क्षत्रियं जनयति । एवं करण्यपि चतुर्थी वैशयोढा पञ्चमं वैश्यं जनयतीत्येवमन्यत्राऽप्युह्यमिति मिताक्षरा । मनुटीकायां तु अपिशब्देन तृतीय इति पक्षान्तरं गृह्यत इत्युक्तमुदाहृतं च-क्षत्रिया(२)जातस्य शूद्रस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ, वैश्याजातस्य तृतीये ताविति तुल्यन्याय्यत्वा(४)त् । ब्राह्मणाद्वैश्यायां जातस्य पञ्चमे क्षत्रियायां जातस्य तृतीये जन्मनि ताविति । एवमन्यत्रापि न्यायतौल्येनोहनीयमिति सङ्क्षेपः । क्षत्रियत्वादेः प्रयोजकं परिचायकान्तरं दर्शयन्नेव 'असत्सन्तस्त्विति । चार्थतुशब्देन समुच्चितानां मध्ये उक्तप्रायान् ब्राह्मणादीनुपेक्ष्य सर्वथैवाऽनुजान् विवृणोति । कर्मणां व्यत्यर्थानां याजनादीनां व्यत्यये विपर्ययेऽन्यजातीयेनाऽन्यजातीयवृत्त्युपजीवने साम्यं यज्जानीयवृत्तिमत्तज्जातीयो य उपजीवति तज्जातीयत्वं तस्य भवति । एतच्चोक्तृष्टेनाऽपकृष्टवृत्त्युपजीवने । वैपरीत्ये तु वर्णवाह्यत्वमेव, तच्चशब्देन समुच्चिनोति । अत एव 'वृत्तिमातिष्ठेरन्नि'त्यनुवृत्तौ वसिष्ठः ।

(१) पञ्चमे सप्तमेपि ख० । (२) सप्तमे पञ्चमेऽपि वा-इति ख० पु० पाठः ।

(३) क्षत्रियादुक्तस्य-इति ख० पु० पाठः । (४) च-इत्यधिकं क० पुस्तके ।

न च कदाचिज्ज्यायसीमिति । अन एवाह पूर्ववदित्यादि । पूर्ववद्वर्ण-
सङ्कीर्णोप्यति प्रवृत्तिसङ्कीर्णोप्यपि । अथत्त्वमपकृष्टत्वमुत्तरत्वमुत्कृष्ट-
त्वेयम् । एकउद्भावी भावप्रधानो द्वन्द्वः । भवति तृप्रधान एव या 'स
नपुंसकम्' [पा० २ । ४ । १७] इति लिङ्गसङ्गनः । यथा प्रातिलोम्येन
वर्णसङ्कीर्णोऽपकृष्टः, अनुलोम्येन तूत्कृष्टस्तथा वृत्तिसङ्कीर्णोऽपि ।
यथा च पूर्वत्र सप्तमादौ जन्मनि ब्राह्मणत्वादिप्राप्तिस्तथोत्तरप्रापी-
त्यर्थः । तेन ब्राह्मणजाता कन्या शूद्रवृत्तिना ब्राह्मणेन कन्यां प्रसूयते
साऽपि शूद्रवृत्तिना ब्राह्मणेन कन्यान्तरमित्येवम्प्रकारेण सप्तमस्य
शूद्रत्वम् । एव च क्षत्रियपरम्परायां पष्ठस्य वैश्यपरम्परायां पञ्च-
मस्येत्यादि स्वयमूह्यम् ।

अन्ये तु शूद्रवृत्तिना ब्राह्मणेन जनितो ब्राह्मणस्तेनाऽपि तादृशे-
नैव जनितो ब्राह्मण इत्येवम्प्रकारेण सप्तमः शूद्रः । एवं क्षत्रियवैश्य-
परम्परायां पष्ठः पञ्चम इत्येवमूह्यमित्याहुः । एतच्चाऽना(२)पदि ।

अर्जायंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मण स्वेन कर्मणा ।
जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥
उभाभ्यामप्यजीवस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
एपिगोरक्षभादाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥

इति मन्वादिभिरापदि हीनवृत्त्यभ्यनुष्ठानादिति ।

अन्ये तु पूर्ववच्चेति यथा वर्णसङ्कीर्णा अनुलोम(३)जाः प्रति-
लोमजाश्च तथा सङ्कीर्णजाता ये दर्शितास्तेषामप्युक्तन्यायेनोत्कर्षा-
पकर्षो द्रष्टव्यवित्यर्थ इति व्याचक्षते ।

व्यत्यये कर्मणामित्यादि । कर्मव्यत्यये क्रियावैपरीत्ये साम्यम् ।
कस्य कर्मव्यत्यये केन सह साम्यं तत्राह-अधरोत्तरमिति । उत्तर-
स्याऽधरजातिसाम्यं तदपि पूर्ववद्विवाहपरम्परया सप्तमे पञ्चमे
वृत्ताये वा जन्मनीत्यर्थ इत्यपरे । अत्र मनुः—

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जाता ब्राह्मणोऽप्येति शूद्रताम् ।
क्षत्रियाज्जात एवं हि वैश्याज्जातस्तथैव च ॥

अत्र शङ्कते ब्राह्मणत्वादिप्रयोजकत्वेनोक्तानां कारणविशेषाणाम-

(१) वृत्तिसङ्कीर्णोऽपि इति क० पु० पाठः ।

(२) अन्यापदि-इति छ० पु० पाठः ।

(३) वर्णसङ्कीर्णा अनुलोमजाः इति क० पुस्तके नास्ति ।

ननुगमात्कथं तथात्वमिति, तत्रोच्यते-तृणारणिमणीनां बन्धित्वा-
वान्तरतत्तज्जात्यवच्छिन्ने बन्धाविव ब्राह्मणादीनामपि ब्राह्मणादि-
कारणानां ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरतत्तज्जात्यवच्छिन्ने ब्राह्मणादौ हेतुता ।
यदाहुर्न्यायकुमुदाञ्जलबुदयनाचार्याः-‘उद्भिः (१)दवृश्चिकवद्वर्णाः’ इति । उद्भि-
दस्तण्डुलीयकशाकादयः ते यथाऽऽद्यास्तण्डुलकरणादुत्तरे तण्डुली-
यकात् वृश्चिका (२)द्या गोमयादुत्तरे वृश्चिकादेव वर्णा अपि ब्राह्म-
णादयः आद्याः समयविशेषसचिवाहृष्टविशेषादुत्तरे ब्राह्मणादिभ्यो
जायन्त इत्यर्थः । इदं च प्रलयाङ्गीकर्तृणाम् । अन्यथा तु विश्वामित्रा-
दय उदाहर्तव्याः । न चैवं ब्राह्मणादिसामान्येष्वनुगतानि कारणा-
न्यसमर्थितान्येवेति शङ्काऽस्त्येव, तेष्वपि तत्तदहृष्टविशेषत्वादीनां सा-
धारणानां जनकतावच्छेदकत्वात् । नन्वेवमवान्तरकार्यतायां मा-
नाभाव इति चेत् मैवं, बन्धौ प्रत्यक्षादिना तृणादीनामिव ब्राह्मणा-
दिष्वपि स्मृत्यादिना ब्राह्मणादीनामनुगतानां कारणताबोधनादिति
गौतमीयादयः । अननुगतेषु कारणेष्वेकजातीयशक्त्यभ्युपगमात्तान-
नुगमशङ्कापीति जैमिनीया इति कृतमतिप्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ ९६ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने वर्णजातिप्रकरणम् ।

(मित्ता०) सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्त इत्यादिना वर्णप्राप्तौ
कारणमुक्तम् । इदानीं कारणान्तरमाह—

जात्युत्कर्ष इति । जातयो मूर्धावसिक्ताद्यास्तासामुत्कर्षां ब्राह्म-
णत्वादिजातिप्राप्तिर्जात्युत्कर्षां युगे जन्मनि सप्तमे पञ्चमे अपिशब्दा-
त्पृष्ठे वा बोद्धव्यः । व्यवस्थितश्चायं विकल्पः । व्यवस्था च—ब्रा-
ह्मणेन शूद्रायामुत्पादिता निपादी, सा ब्राह्मणेनोढा दुहितरं काञ्चि-
जनयति, सापि ब्राह्मणेनोढान्यां जनयतीत्यनेन प्रकारेण पृष्ठी सप्तमं
ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादिता अम्यष्टा । साप्यनेन

(१) उद्भि-इति ख० पु० पाठः ।

(२) वृश्चिकायाऽऽद्या गोमयादुत्तरे-इति क० पुस्तके नास्ति ।

प्रकारेण पञ्चमो व १)ष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्धावसिकाप्यनेन प्रकारेण चतुर्थो पञ्चमं ब्राह्मणमेव जनयति । एवमुग्रा क्षत्रियेणोढा माहिष्या च यथाक्रमं षष्ठं पञ्चमं च क्षत्रियं जनयति । यथा करणा वैश्यायाः पञ्चमं वैश्यमित्येवमन्यत्राप्युहनीयम् । किञ्च कर्मणां व्यत्यये वृत्त्यर्थानां कर्मणां विपर्यये यथा ब्राह्मणो मु २)ष्ठया वृत्त्या अजीवन् क्षात्रेण कर्मणा जीवेदित्यनुकल्पः । तेनाप्यजीवन् वैश्यवृत्त्या तयाप्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । क्षत्रियोऽपि स्वकर्मणा जीवन्तर्जनीवन् वैश्यवृत्त्या शूद्रवृत्त्या वा । वैश्योऽपि स्ववृत्त्याऽजीवन् शूद्रवृत्त्येति कर्मणां व्यत्ययः । तस्मिन् व्यत्यये सति यथापदिमोक्षेऽपि तां वृत्तिं न परित्यजति तदा स(३)ष्ठमे षष्ठे पञ्चमे वा जन्मनि साम्यं यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समानजातित्वे भवति । तद्यथा ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवेस्तामपरित्यजन् यदि पुनमुत्पादयति सोऽपि तथैव वृत्त्या जीवन्पु(४)शान्तरमित्येवं परम्परया सप्तमे जन्मनि शूद्रमेव जनयति । वैश्यवृत्त्या जीवन् षष्ठे वैश्यम् । क्षत्रियवृत्त्या जीवन् पञ्चमे क्षत्रियम् । क्षत्रियाऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् षष्ठे शूद्रम् । वैश्यवृत्त्या जीवन् पञ्चमे वैश्यम् । वैश्योऽपि शूद्रवृत्त्या जीवेस्तामपरित्यजन्पुत्रपरम्परया पञ्चमे जन्मनि शूद्रं जनयतीति । पूर्वपथाधरोत्तरम् । अस्माकं—वर्णसङ्करे अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च दर्शिताः । सङ्कीर्णसङ्करजाताश्च रथकारनिदर्शनेन दर्शिताः । इदानीं व(५)र्णसङ्कीर्णसङ्करजाताः प्रदर्श्यन्ते । अधरे च उत्तरे च अधरोत्तरं यथा मूर्धावसिकायां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादितास्तथाभ्यष्टायां वैश्यशूद्राभ्यां निपाद्यां शूद्रेणोत्पादिता अधराः प्रतिलोमजास्तथा मूर्धावसिकाभ्यष्टानिपाद्यां ब्राह्मणेणोत्पादिताः, माहिष्याग्रयोर्ब्राह्मणेन क्षत्रियेण चोत्पादिताः, करण्यां ब्राह्मणेन क्षत्रियेण वैश्येन चोत्पादिताः उत्तरे अनुलोमजाः । एवमन्यत्राप्युहनीयम् । एतदधरोत्तरं पूर्ववदसत्सदिति बोद्धव्यम् ॥ ९६ ॥

इति वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।

(घी० मि०) गृहस्थस्य धर्मेषु प्रदर्शनीयेषु बहुतमधर्मोपयोगि-
त्वेन प्रथमतः सप्रपञ्चो विवाहो दर्शितः, इदानीं धर्मान्तराण्यनुक्र-
मिष्यन्नाग्निसाध्ये कर्मणि व्यवस्थामाह—

कर्म स्मार्तं विवाहाऽग्नौ कुर्वीत प्रथमं गृही ॥

दायकालाहूते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥ ९७ ॥

स्मार्तमप्रचुरश्रुतिमूलकस्मृतिबोधितं कर्म, गृह्योक्तपाकयज्ञसा-
यम्प्रातर्होमाष्टकादि लौकिकं च यत् प्रथमं कर्म पाकलक्षणं तदपि ।
गृही गृहस्थाश्रमी 'द्विजः' इत्यग्रे वाच्यमिहाप्यन्वेति । वैवाहिके
विवाहसमयगृहीते विवाहसंस्कृते वा तदसम्भवे दायविभागकालगृ-
हीते वाऽग्नावावसथ्याख्ये कुर्यादित्यर्थः । तथा च पारस्करः—'आवसथ्या-
धानान्तरकाले दायचकाल एकेषामिति । दारकाले पाणिग्रहणोत्त-
रकाले दायविभागोत्तरकाले, अपिशब्दात् प्रते वा हते । एतेनाऽग्न्याधा-
ने त्रयः काला दर्शितास्तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिति मन्तव्यम् । अत्र मनुः—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चाऽन्वाहिकीं गृहे ॥

श्रौतमिति । प्रचुरश्रुतिप्रतिपादितमग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि
कर्म वैतानिकाग्निषु वितानं यज्ञविस्तरः तत्प्रयोजकेषु गार्हपत्याहव-
नीयदक्षिणाग्निषु कुर्वीतेत्यर्थः । एतच्च श्रौतकर्मणां गृह्यकर्मणां च
विधायकेभ्यः कल्पसूत्रेभ्यो गृह्यसूत्रेभ्यः प्राप्तमेव धर्मशास्त्रपुराणादि-
विहितानां ग्रहयज्ञादिकर्मणां वैवाहिकश्रौताग्निसम्बन्धनिवृत्त्यर्थमनू-
यते इति केचिदाहुः ॥ ९७ ॥

(मिता०) श्रौतस्मार्तानि कर्माणि अग्निसाध्यानि दर्शयिष्यन्
कस्मिन्नग्नौ किं कर्तव्यमित्याह—

कर्मेति । स्मृत्युक्तं वैश्वदेवादिकं कर्म लौकिकं च चत्प्रतिदिनं
पाकलक्षणं तदपि गृहस्थो विवाहाग्नौ विवाहसंस्कृते कुर्वीत । दाय-
काले विभागकाल (१) आहूते वा । 'वैश्वकुलादग्निमानीय' इत्यादि-
नोक्तसंस्कारसंस्कृते । अपिशब्दात्प्रते वा गृहपतावाहने संस्कृते
एव । ततश्च कालत्रयातिक्रमे (२) प्रायश्चित्तयते । श्रुत्युक्तमग्निहोत्रा-
दिकं कर्म वैतानिकाग्निषु आहवनीयादिषु कुर्वीत ॥ ९७ ॥

(वा० मि०) अथ गृहस्थधर्मेष्वभ्यर्हितत्वादिदानीमान्हिकाऽहो-
रात्रवृत्त्यानां यथापूर्वं वक्तव्यत्वेन रात्रिविशेषभागात्मकग्राह्यमुहूर्त-
वृत्त्य प्रयोद्यादिसर्वशेषे वनतुमुचितमिति दिनप्रवृत्तिसमयवृत्त्यां
शरीरचिन्तामेघोपरुम्य तदाह 'शरीरचिन्तां निर्वर्त्य' इत्यादिना
'यथाशक्ति न हापय'दित्यन्तेन—

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ॥

प्रातःसन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्विकाम्(१) ॥ ९८ ॥

शरीरे चिन्ता 'घणो घर्तते' इत्यादिनिदानविपश्चिणी यस्याः क्रि-
यायास्तां भैशादिरूपां 'दिवा सन्ध्यास्वित्याद्युक्ताविधिना वृत्त्या ।
'गृहीतशिदन' इत्याद्युक्तीत्या कृत शौचस्य विधिः प्रकारो मृज्जल-
ग्रहणादिरूपो येन स । कृतशौच इति घाच्ये विधिग्रहण (२)शरीर
शुद्धिहेतोः स्नानादेरप्युपग्रहाय । प्रातः पूर्वोक्तसमये सन्ध्यामुपा-
सीत कुर्यात्प्रागुक्तविधिनेव । अनुक्तं तु विशेषमाह दन्तेति । दन्त-
धावन पूर्व यस्याः तादृशी सन्ध्यां कर्मकलापविशेषरूपाम् । इह
ग्रहचार्यादिप्रकरणोक्तानां गृहस्थादेरपि गृहस्थादिप्रकरणोक्तानां च
ग्रहचार्यादेरपि धर्मत्वेन स्मृत्यन्तरेऽभ्यनुष्ठातानामविशेषणोमयथा-
ऽन्वयं विवक्ष्यन्मपि महर्षिर्य(३)त्कचित्प्रकरणे काश्चिद्देव, कांश्चित्तु प्रक-
रणान्तर एव दर्शयति । सेष पुराणाचार्याणां ग्रन्थलाघवादिदृक्षण
किञ्चित् सौष्ठवमपि सन्देहतां शैलोति । शरीरचिन्तादिक प्रागुक्तमि-
हापि प्राप्यत एव । ग्रहचारिधर्मानितरत्राऽऽदिशन् गौतम - 'इतरेषां
चैतदविरोधी'ति तद्वाजमविरोधमेव पुरस्करोति यद्यपि, तथा-
प्यादेशापेक्षयोपदेशस्य लघूपायत्वमेव प्रवृत्ते पुरस्कृत्य उक्तमप्यु-
पदिशति । प्रदर्शितलाघवयोस्तु क्वचित्कस्याचिद्देव पुरस्कारे विनि-
गमनार्थाजं स्वयमुत्पक्षणांय सुस्मोक्षिभिरिति ।

क्वचित्तु शरीरचिन्ताद्यनुवादेन दन्तधावनपूर्वकत्वमाश्रमिह प्रातः
सन्ध्यायां विधीयते ग्रहचारिण्यप्राप्तत्वात् ।

सद्वासनं च शयन धर्जयेत् दन्तधावनम् ।

(१) पूर्वम्—इति घ० पुस्तके ९८ ।

(२) शरीरशुद्धिहेतवे—इत्यभि० घ० पुस्तके वर्तते ।

(३) किञ्चित्—इति घ० पुस्तके ९८ ।

इति तस्य दन्तधावननिषेधात् । अनुवादप्रयोजनन्तु दन्तधावनस्य स्थानविशेषनियमनमेवेत्याहुः । अत्र—

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥

इति कात्यायनात् । प्रथमं दन्तधावनं ततः प्रातःस्नानं ततः प्रातःसन्ध्येति क्रमो लभ्यते, तद्वोधनार्थमेव दन्तान् प्रक्षाल्येति दन्तधावनपूर्विकामिति च । न तु स्नाने सन्ध्यायां च दन्तधावनस्याऽङ्गत्वप्रतिपत्तये ।

मुखे पशुपिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्मात्पूर्वं प्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

इति शातातपेनाऽऽचमनवत् स्वतन्त्रस्यैव दन्तधावनस्य शुद्धिहेतुताऽभिधानात् । अत एव—

अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिद्धे तथाऽहनि ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥

इति नारसिंहे दन्तकाष्ठाऽलाभे प्रकारान्तरेण शुद्धिरुक्ता । तस्मात् 'क्त्वादेरिह त्रिवृत्ता यूयं परिहरन्निवृत्ता यूयं परिवीयाऽऽग्नेयं पशुमुपाकरोती'त्यत्रैव कालमात्रे तात्पर्यं न त्वङ्गत्वेषुपि । तथा च भगवान् जैमिनिः—'कृतार्थयोः संयोगयोः' इति ।

यत्र तु प्रयोजनं साकाङ्क्षं सन्निराकाङ्क्षस्य सन्निधौ पठ्यते तत्रैव क्त्वादेरङ्गाङ्गिभावे पर्यवसानम् । यदाहुः—'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्ग'मिति । अत्र शयनादुत्थानं, रात्रिवासस्त्यागः, घासोयुगान्तरपरिधानं, पादहस्तमुखनेत्रप्रक्षालनं, द्विराचमनं, सति वेगे मूत्रपुरीषोत्सर्गः, यथाविधि शौचं, द्विराचमनं ततो दन्तधावनमिति क्रमः । तथा च कात्यायनः—

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भृत्वा समाहितः ।

महाभारते—

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च सुसमाहितः ।

दक्षः—

उपःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कुर्या(१)द्यथार्थवत् ।

धरमाण-—

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेदन्तधावनम् ।
आर्युषलं यशो वर्चः प्रजापशुवसूनि च ॥
घ्न्य प्रज्ञां च मेघां च त्वं ना घेहि यनस्पते ।

मन्त्रेण 'आर्युषल'मित्यादिना वक्ष्यमाणेन । अत्र—
दाक्षिण बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरे ततः ।
प्राह्मुखञ्चोपविष्टश्च भक्षयेद्भाग्यतो नरः ॥

इति भारते ।

कनीन्यप्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेदन्तधावनम् ॥

इति विष्णुपुराणश्री च भक्षयेदिति, 'दन्तधावनप्रघातुदङ्गुलमुखः प्राह्-
खो वे'ति विष्णुमृगादायद्यादिति च दन्तघर्षणमात्रपर गणं पूर्वं
काऽचमनादिरूपभोजनधर्मप्राप्त्यर्थम् । 'उपसन्निश्चरित्वा मासमग्नि-
होत्रं जुहोती'ति कौडपायिनामयनेऽग्निहोत्रधर्मप्राप्त्यर्थमग्निहोत्रपद-
घत् । अत एव--

प्रक्षाल्य भुक्त्वा तत्रघाच्छुचौ देशे प्रयत्नतः ।

इति विष्णुना पञ्चाहन्तधावनकाष्ठस्य त्याग उक्तः । अत एव--

नारदाष्टकयाक्षेपमष्टाङ्गुलमपाद्रितम् ।
सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदमेण प्रघाययेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे,

प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ।

इति नारसिंहे च विशोधयेत् घावयेदित्येवोक्तम् । कनीनी कनिष्ठा
सकूर्चं घूर्णितान् भुक्त्वेति यतिविषयमित्याहुः । नारदाष्टकवृक्षाः
खदिरायः । मष्टाङ्गुलमिति, अत्र द्वादशाङ्गुलमिति प्रथमः कल्पः
प्रादेशमात्रमिति मध्यमः, अष्टाङ्गुलमिति चरमः । केचित्तु--

द्वादशाङ्गुलं विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां शूद्राणां तु षडङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ।
अन्तरप्रभवाणां तु षडङ्गुलमुदाहृतम् ॥

इति स्पृष्टमञ्जुशक्तिखनवाक्यानुसारेण व्यग्रस्थामाहुः । अत्र नाना-
स्मृतिषु दन्तधावने विहितानि खदिराम्रधिल्वाम्रातकापामार्गांश्च

रीपतिन्तिणीवेणुपृष्ठवटासनार्ककरञ्जकग्वीरशालनिम्बमालत्यर्जुन-
कदम्बोदुम्बरकटुतिक्तकपायक्षीर(१)काष्ठानि । विहित(२)निपि-
द्धानि तु करञ्जतिन्तिणीनिम्बशालवटकाष्ठानि : निपिद्घचोद्धानि तु
पलाशकोविदारश्लेष्मातकावैल्वकतिन्दुकशाकवृ (३)क्षसिन्दुवाराशि-
खण्डीवेणुगर्भपूपमापकवदरीशमीशिशपाकपित्थहरीतक्यश्वकर्णा-
मलकाविभीतकधन्वनपीलुपिप्पलेद्भुदगुग्गुलुशोभाञ्जनपारिभद्रकदली-
शाल्मलीमधुराम्लकाष्ठानि । विहितेष्वपि ओष्ठम्पर्शिग्रन्थिकं (४)वृन्त-
शुष्कं सच्छिद्रं (५)पूतिगन्धि चिक्कनं त्वग्विहीनं पाटितं सद्यश्छिन्नं
सपत्रं रक्तकीटाग्निदूषितमशुच्यपरिचितं च निपिद्घम् । अत्र
व्यवस्था-मुख्यतो विहितमुपादेयं तदलाभे विहितनिपिद्घं, तदला-
भेऽप्यविहितानिपिद्घं सर्वथा नोपादेयम् । आद्यत्रयालाभे द्वादश-
गण्डूपैरेव शुद्धिः ।

अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिद्घे तथाऽहनि ।

इत्यादिलिखितनरसिंहपुराणात् । प्रतिपिद्घे प्रतिपदादौ । अत्र नरसिंह-
पुराणम्--

प्रतिपददर्शपष्टीषु नवम्यां चैव सत्तमाः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासत्तमं कुलम् ॥

महाभारते—पर्वस्वपि च वर्जयेत् । गांटाः--

उपवासे तथा श्राद्धे न खादेदन्तधावनम् ।

उपवासे उपवासादिने श्राद्धे श्राद्धदिनं । एतद्वचनानुभारिणः
सङ्काः श्राद्धादिपूर्वं तदुत्तरं च दन्तधावनं वर्जयन्ति । इहोपवासादौ
यत्र दन्तकाष्ठसंयोगो निपिद्घस्तत्र पत्रादिना दन्तमार्जनमावश्यकत्वा-
देतत्परमेव च ।

गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमालयानुलेपनम् ।

उपवासेन दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

इत्यादिवचनमपीति योगीश्वरः । तदाऽपि द्वादशगण्डूपैरेव सिद्धिः ।
इदन्तु दन्तधावनानन्तरमकाष्ठकरणकं मङ्गल्यमञ्जनादि सहचर्यादि-
त्यन्ये । अङ्गुल्या दन्तधावनन्तु निपिद्घमेव 'नाऽङ्गुलीभिर्दन्तान्
वर्षये'दित्युशनसो वचनादित्यास्तामधिकम् ॥ ९८ ॥

(१) शीरि-इति क० पु० पाठः । (२) विहितानिपिद्धानि-इति क० पु० पाठः । (३) वृन्त-इति
ख० पु० पाठः । (४) वृक्षशुष्कं-इति क० पु० पाठः । (५) सच्छिद्रं-इति क० पुस्तके मास्ति ।

(मिता०) गृहस्थधर्मानाह—शरीरचिन्तामिति । शरीरचिन्ता-
 मावश्य(१)कादिकां 'दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदहमुखः'
 इत्याद्युक्तविधिना निर्वर्त्य 'गन्धलेपक्षयकरम्' इत्यादिनोक्तेन विधिना
 कृतशौचाविधिर्द्विजो दन्तधावनपूर्वकं प्रातःसन्ध्यामुपासीत । दन्त-
 धावनविधिश्च—'कण्टकिशोरवृक्षोत्पं द्वादशाङ्गुलसमितम् । कनिष्ठि-
 काप्रवत्स्थूलं परार्धकृत्कूर्चकम् ॥ दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका
 तथा' ॥ इति । अथ वृक्षोत्पमित्यनेन सृणलोष्ठाङ्गुल्यादिनिषेधः ।
 पलाशाद्यत्याशिनिषेधश्च स्मृत्यन्तरोक्तो द्रष्टव्यः । दन्तधावनमन्त्र-
 श्च—'आयुर्वलं यतो वचंः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रर्णा च मेघां च त्वं
 नो(२) देहि वनस्पते' ॥ इति । ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि सन्ध्यावन्द-
 नस्य पुनर्वचनं दन्तधावनपूर्वकत्वप्रतिपादनार्थम्, 'दन्तधावननृत्यगी-
 तादि ब्रह्मचारी वर्जये'दिति तन्निषेधात् ॥ ९८ ॥

हुत्वाग्नीन् सूर्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ॥

वेदार्यानिभिर्गच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥ ९९ ॥

(वी० मि०) अग्नीनावहनीयादीन् श्रातमौपासनं च स्मार्ते
 स्वशास्त्रानुसारेण हुत्वा हवनक्रियायां (३)कथञ्चिदग्नीनां कर्मत्वं
 विवक्षित्वा 'पयसाऽग्निहोत्रं जुहोती'त्यादाविव,

सार्यं प्रातः सदाभ्यस्तं वैतानं जुहुयाद्विजः ।

इत्यादाविव च द्वितीयानिर्देशः । अयं च होम आहिताग्न्याधिकारि-
 रिको नित्यो यावज्जीवध्रुतेः । ननु 'अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादर्घ्यते'-
 त्यग्न्याधानस्यापि नित्यत्वादननाहिताग्नेः शास्त्राऽननुमतत्वात् कथमयं
 विवेक इति चेत् सत्यं, परं त्वत्कृतदायत्वादिना शास्त्राण्यानिमित्तेन
 लौकिकेन वाऽनाहिताग्निरपि गृहस्थः संभवति । अत एव साग्निनि,
 रग्निपुरस्कारेण भूयामः शास्त्रं धर्मविकल्पाः । अयं तु विशेषो गृह-
 स्थस्य स्वेच्छामात्रेणाऽग्न्याधाने प्रायश्चित्तमिति कल्पसूत्रादी स्फुट-
 मिति । हुत्वेति सति संभवे स्वयमेव होमः कार्यः । यदाह दक्ष-(४)—

सन्ध्याकर्माऽवसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

प्रतिवगादिद्वारा तु तदाचरणमनुकल्पः । अथ सन्ध्याकर्मावसानं

(१) अवश्यं की दिशः क० । (२) नो देहि ग० ।
 (३) क्वचिदग्नीनां—इति क० पु० पाठः । (४) दक्ष.—इति घ० पु० पाठः ।

इत्युक्तेरनुदिते होमिना सूर्योदयात् प्रागेव सन्ध्या समापनीयेति लभ्यते ।

गायत्रीमभ्यसेत्तावथावदादित्यदर्शनम् ।

इत्यस्य तदितरपरत्वात् । सूर्योदयादितदस्तपर्यन्तमष्टधा विभक्त्याऽऽहः प्रथमभागे कृत्यमाह—सूर्यदैवत्यान् सावित्र्यादीन् 'उदुत्यं जातवेदस' इत्यादीन् वा यथाश्रद्धं जपेत् । एतदभिप्रायकमेव षडु-
घञ्जनं, न तु 'कपिञ्जल'न्यायेन घ्रीन् सर्वानेव वाऽऽचारविरोधात् ।
एतज्जपाकरणपरं च 'अजपी पूयशोणित'मित्यादि निन्देति केचित् ।
समाहिततदेकाग्रचित्तत्वादिसकलजपधर्मयोगी । यद्वा समाहितोऽव-
हितचित्तः । अनेन स्मृत्यन्तरोक्तसदाचारान्तराऽनुपरोधमभिप्रैति ।
तथा च वाराहे—

उदयाग्निः सृतं सूर्यं यस्तु भक्त्या नरो द्विजः ।

दध्यक्षताञ्जलीभिस्तु त्रिभिः सम्पूजयेच्छुचिः ॥

तस्य भावप्रपन्नस्याऽऽशुभं यत्समुपार्जितम् ।

तत्क्षणादेव निर्दग्धं भस्मीभवति काष्ठवत् ॥

एवं मध्याह्नविहितेतरदेवपूजा, केशप्रसाधनं, आदर्शादिदर्शनम् ।

स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ।

इत्युक्ते घृते स्वशरीरदर्शनम्, दुर्वादध्यादि शुभद्रव्यालभनं
सौवीराञ्जनादि ।

गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।

पडङ्गमेतत्परमं मङ्गलं सर्वदा गवाम् ॥

शृङ्गादकं गवां पुण्यं सर्वाद्ये (१)विनिपूदनम् ।

इत्युक्तम् । गोमूत्राद्यालभनादीनि दिनस्य प्रथमभागे कृत्यानि ।
द्वितीयभागे कृत्यमाह—वेदार्थान् शास्त्राणि व्याकरणनिगमनिरुक्त-
तर्कमीमांसापुराणभारतादीनि वेदार्थनिर्णायकानि तदनुष्ठानोपयो-
गीनि शिक्षाकल्पज्योतिषच्छन्दःशास्त्रादीनि । तदेतदुक्तं विविधा-
नीति । अधिगच्छेत् जानीयात् स्वरूपतोऽर्थतश्च । प्रथमचकारेण वेदा-
भ्यासपरिग्रहः । तथा च दक्षः—

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासस्तु पञ्चधा ।

समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

स्वीकरणमध्ययनम्, एतच्च ब्रह्मचारिणः । गृहस्थस्याऽनर्घी-
तभागे । तथा चाऽऽपस्तम्ब -- 'यथा विद्यया न विद्योष्येत
पुनराचार्यमुपेत्य साधयेत्' । मनु --

बुद्धिबुद्धिकराण्यास्तु धन्यानि च हिनानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।

तथा तथा विजानाति विज्ञानं चाऽभ्य रोचते ॥

बुद्धिबुद्धिराणि तर्कमीमांसादीनि धन्यानि धन्याय हितान्यर्थशा-
स्त्राणि हितान्यायुर्वेदादीनि निगमाः पदार्थनिर्णायका निघण्ट्वादयः
रोचते दीप्तं भवति । यमः--

दानेन तपसा यज्ञैरुपवासप्रतैस्तथा ।

न तां गतिमवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात् ॥

विद्यया ब्रह्मविद्ययेति व्याख्यानमशुद्धं शास्त्राऽनुपक्रमे यमाऽभि-
धानादित्युपाध्यायाः । विविधानि चेति चकारेण समिदाद्युपादा-
नपरिग्रह ॥ ९९ ॥

(मिता०) हुत्वेति । प्रातः सन्ध्यावन्दनानन्तरं अग्नीनाहवनी-
यादीन् यथोक्तेन विधिना हुत्वा भीपासनान्नि घा । तदनन्तरं सूर्यदै-
वत्यान् 'उदुत्यं जातयेदसम्' इत्यादीन्मन्त्रान् जपेत् । समाहितोऽधि-
क्षिप्तचित्तः । तदनन्तरं वेदार्थाभिरुक्तव्याकरणा(१)दींश्च ध्वजे-
नाऽधिगच्छेज्जानीयात् । चकारादधीतं चाऽभ्यसेत् । विविधानि
च शास्त्राणि मीमांसाप्रभृतीनि धर्मार्थारोग्यप्रतिपादकान्यधिग-
च्छेत् ॥ ९९ ॥

(वी० मि०) तृतीयभागे कृत्यमाह--

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ॥

स्नात्वा देवान् पितृन्श्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥ १०० ॥

अलम्बलामो योगः, लम्बसंरक्षणं क्षेमः, तदुभयरूपोऽर्थः प्रार्थ-

नीयस्तन्निर्वाहाय ईश्वरं तन्निर्वाहक्षमं राजानमन्यं वा उपासीत ।
अर्थग्रहणमावश्यकत्वप्रदर्शनाय । योगादेरन्यथैव सिद्धावप्रार्थनीय-
त्वे ईश्वरोपासनव्युदासाय च । गौतमः—‘योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छे-
न्नाऽन्यमन्यत्र देवगुरुधार्मिकेभ्यः’ । अन्यमनीश्वरम् । मनुः—

दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।

ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ॥

एवकारो गच्छेदित्यनन्तरं योज्यः । यद्वा एतद्वाच्योक्तदैवतान्य-
योगव्यवच्छेद एवकारार्थः ।

नरं च नारायणमेव चादौ सुतः सुतौ द्वौ जनयास्वभूव ।

इत्यत्र नरनारायणान्ययोगव्यवच्छेदवत् । एवं च मूलवाच्येऽप्येव-
कार उ(१)त्तरार्थ एवेति मन्तव्यम् । चकाराद्यथा—श्रुतक्रमात्
दैवतादेरुपायाञ्चेति योजितात् पोष्यवर्गार्थसाधनादेः समु-
च्चयः । तथा दक्षः—

तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।

पोष्यवर्गः—

माता पिता गुरुभ्राता प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाऽग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

इत्युक्तः । तस्याऽर्थसाधनं धनोपार्जनं कुर्यादिति शेषः ।

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्द्विताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य थापो राजा तथाऽष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येच्चाऽर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथाऽस्याऽऽयुर्न हीयते ॥

एतानि ब्राह्मणादिदर्शनादीनि तृतीयभाग (२)एव कर्तव्यत्वेन
विहितानि । दिनाद्यभागे तु केवलं मङ्गलाद्यालभनमिति मिथः । चतुर्थ-
भागकृत्यमाह सार्द्धश्लोकेन । स्नात्वेति स्नात्वा चतुर्थभागे । यदाह दक्षः

चतुर्थं च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

समित्पुष्पकुशादीनि स्नानं चाऽऽकृत्रिमे जले ॥

मृदम्—

शुचौ देशे तु सङ्गाह्या शर्करप्रदमादिवर्जिता ।

रक्ता गौरी तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥

(१) उक्तार्थ—इति क० पु० पाठः ।

(२) ‘एवेत्यादिः’ चतुर्थभागेत्यन्तो ग्रन्थः क० पुस्तके नास्ति ।

इत्याद्युक्ताम् ।

घल्मीकासूत्कारोद्देपाज्जलाच्च पथिवृक्षयोः ।

कृतशौचाऽवशिष्टा हि न प्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ॥

न मृदं नोदकं वाऽपि न निशायां तु गोमयम् ।

न गोमूत्रं प्रदोषे तु गृहीत्याद् बुद्धिमाधुरः ॥

इति शातातपीये ।

मृत्तिकाः सप्त न प्राह्याः घल्मीके मूपकोत्करे ।

अन्तर्जले श्मशाने च वृक्षमूले सुरालये ॥

इति दक्षीयादिनिषेधाऽस्पृष्टां, विहितालाभेऽन्यामपि ।

येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।

तत्र तत्राऽवमन्येत धर्माचारश्च तादृशः ॥

येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।

येषु स्थानेषु यत्तोयं या च यथैव मृत्तिका ॥

इति मरीचिवचनात् । समियः प्रसङ्गादुक्ताः । पुष्पाणि सुरभीणि ।

कुशान् स्मृत्यन्तरे विहितान् । आदिपदात्प्रकृतितलान् ।

अमेध्यसेविनी वन्ध्या प्रसुतानां च गोमयम् ।

जीर्णायाश्चोपलेपार्थं न हर्तव्यं कदाचन ॥

इति शाण्ड्यायनादिनिषेधास्पृष्टमनिशादृतमार्द्रं गोमयं च । अकृत्रिमे परकारितजलाशयासंभ्यन्धिनि नद्यादौ । तथा च विष्णुः—‘परकीय-निपातेषु न स्नानमाचरेद्वा पञ्च पिण्डानुद्धृत्याऽऽपदि’ । आपदि जलान्तरस्नानाऽसम्भवे । पञ्च पिण्डानिति संतुकृपातिरिक्तज-लाशये ।

नियद्वासु च मृत्पिण्डान् कृपात्तु श्रीन् घटांस्तथा ।

इति बौधायनात् । पिण्डश्च योग्यश्रीफलप्रमाणकः । पिण्डपदा-न्निरुपधेस्तथैवाऽवगमादिति मिथ्याः । हस्ताभ्यां यावानुद्धर्तुं शक्यते तावानिति रत्नाकरादयः । अत्राऽप्रतिष्ठितमात्रे पिण्डायुद्धारस्त(१)स्यैव परकीयवादिति प्रायः । तत्र ‘अनुत्पृष्टं तु मूत्रवादित्यादिवचनै-स्तस्याऽकर्मण्यत्वेनिर्द्धारान् । परस्योपयोगे चोर्थापत्तेः ।

परकीयनिपातेषु न स्नायाद्धि कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा हि दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥

इति मनुवचनात् । परकृतानीति पैठीनसिवैवाधायनाऽनुसारेणापि परकृतत्वरूपपरकीयत्वाऽवगमाच्च । अत एव स्वकारितेषु पिण्डघटोद्धारो नास्तीत्युपाध्यायाः । कल्पतरुत्नाकरादयोऽप्येवम् । मिश्रास्तु-सत्रदक्षिणावाधं सिद्धान्तसिद्धं दृष्टान्तीकुर्वाणास्तिर्यग्धिकरणविरोधेन स्वत्यक्ते स्वोपादानं नाऽनुमन्यन्ते । तच्चिचन्त्यमिति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । स्नानं चेति चकारात्स्मृत्यन्तरानिपिद्धे देशे काले च स्नानं कार्यमिति शेषः । तत्र तावद्देशकालेतिकर्तव्यताविशेषविवेकाय स्मृतौ स्नानानि विभक्तानि । तथा च शङ्खः—

स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः पञ्चविधं भवेत् ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा पष्टं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातस्तु पुमान्नाऽर्हो जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं तदुच्यते ॥

चण्डालशवपृयादि स्पृष्ट्वाऽस्नातां रजस्वलाम् ।

स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

पुष्प(१)स्नानादिकं यत्तु देवज्ञविधि(२)चोदितम् ।

तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाऽकामस्तत्प्रयोजयेत् ॥

जप्तुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन्देवताः पितृन् ।

स्नानं सभाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्षणार्थन्तु प्रवृत्तिस्तत्र नाऽन्यथा ॥

सरस्सु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र क्रिया मता ॥

वारुणमेकस्मिन् काले वहिरवच्छेदेन सर्वाङ्गजलसंयोगः । 'अर्द्धिवारुणमुच्यते' इति दार्ढ्यात् । 'वारुणं चाऽवगाह्यम्' इति शङ्खोक्ते-

(१) पुष्पहस्तादिकं यत्तु—इति क० पु० पाठः ।

(२) देवज्ञामिति चो०—इति क० पु० पाठः ।

रपि तन्मात्रपरत्वात् ॥ अन्यथोद्भूतजलस्नानाऽसद्गहात् । प्रातः-
स्नानमित्यादि परिभाषामात्रमतो नित्यस्याऽपि मध्याह्नस्नानस्य क्रि-
याङ्गत्वेनोक्तस्याऽत्र सद्गहो न दोषाय । गौणस्नानान्वाह पोणी—

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

— - मन्त्रस्नानादितः सप्त एक इच्छन्ति सुरयः ॥
मान्त्रं मौम तथाऽऽग्नेयं वायव्यं द्विद्वयमेव च ।
घारुणं मानसं चैव सप्तस्नानाः प्रकीर्तिता ॥
'आपोहिष्टे'ति च मान्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम् ।
आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजं स्मृतम् ॥
यन्तु सातपत्येण खान तद्विद्व्यमुच्यते ।
घा(१)रुणं चाऽवगाह्य स्यान्मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
शस्त स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।
देशात्कालादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ॥

एवं च गौणमपि स्नानं पोदैव । सुरयं तु वारुणमन्तर्भाव्यं सप्ते-
त्युक्तम् ।

अशिरस्क भवेत्स्नानं स्नानाशक्तो तु कामिणाम् ।

आद्रेण वाससा वाऽपि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

इति आबलादिभिरशिरस्कृदिकान्यधिसान्यपि गौ(२)णानि स्ना-
नान्युक्तानि । गौणानि योनिोक्तानि पोदैव । एतानि तु गौणमुल्यप-
रिभाषानामन्तानि पृथगेवेति केचित् । वारुणस्य चाऽयं विभागः 'प्रप-
ञ्चार्थं, तेन—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तस्य अह्नयेन प्रकीर्तितम् ॥

इति ब्रह्म(३)रणेन न विरोधस्तत्र शिष्येण सर्वान्तरभावनात् ।
नित्यं प्रातर्मध्याह्नयो । नैमित्तिकमुपरागादौ । काम्यं तीर्थादौ । एषां
क्रमेणोपदेशः पूर्वपूर्वस्यात्तरोत्तरेण प्रसङ्गसिद्धिज्ञापनार्थः । तथा
नित्ये पापानुत्पत्तिः फलम् । काम्ये स्वर्गादिः । तयोर्मध्ये नैमित्तिक-
स्य पाठस्तदुभयफलप्राप्त्यर्थं इत्यभिनववद्वेमानादयः । गौणविभारास्तु

(१) 'वारुणमित्य'दि एवमेकं नास्ति ए० पुस्तके ।

(२) गौणानि स्नानान्युक्तानि इति क० पुस्तके नास्ति ।

(३) ब्रह्म इति ए० पु० पाठः ।

न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदमात्रपरः स्मृत्यन्तरानुसारात् । तथा च
जावा(१)लः—

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।
आर्द्रेण वाससा वाऽपि दैहिकं मार्जनं विदुः ॥

दैहिकं बहिरवच्छेदेन देहव्यापकम् । स्नानाऽनुकल्पप्रकारेण
ब्रह्मपुराणम्—

दक्षिणावर्तशङ्गेन पात्र औदुम्बरे स्थितम् ।
उदकं यः प्रतीक्षेत शिरसा दृष्टमानसः ॥
तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

व्यासः—

श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु नित्यशः ।
अभिषेकः समस्तेषां गवां शृङ्गोदकेन च ॥

एतच्छक्ताशक्तसाधारणमिति केचित् । तथा—

स चैवाऽवभृथे स्नातः स च गङ्गाजलाप्लुतः ।
विष्णुपादोदकं शङ्गे कृत्वा यः स्नाति मानवः ॥

तत्र स्नानदेशमाह मनुः—

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरस्सु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्र(२)वणेषु च ॥

देवखातेषु तडागेषु देवसम्बन्धितया प्रसिद्धेषु इति रत्नाकरः ।
देवखातेषु सूर्यादिसमीपगतेषु शिवलिङ्गाश्रमखातेषु वा ।

शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति सा श्रेया तत्र स्नानादिवं ब्रजेत् ॥

इति भविष्यादित्युपाध्यायाः । सरः तल्ल इति प्रसिद्धो जलाशयः ।
अल्पगर्त इति कल्पतरुः । गर्तः—

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ते परिकीर्तिताः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे लक्षितः । प्रस्रवणं निर्झरः । विष्णुः—'स्नायात्प्रस्र-
वणनदीदेवखातसरोचरेषूद्भृताद् भूमिष्ठमुदकं पुण्यं, स्थावरात्प्रस्रवत्,

तस्मान्नादेयं, तस्मादापि साधुपरिगृहीतं, सर्वत एव गाढम् । साधवः
धैरामादयस्तत्परिगृहीतं चित्रकूटादौ मन्दाकिन्यादि । शङ्खः—

सर्वतीर्थानि पुण्यानि पापघ्नानि तथा नृणाम् ।
परस्पराऽनपेक्षाणि कथितानि मनीषिभिः ॥
सर्वे प्रस्रवणाः पुण्याः सर्वे पुण्या शिलोच्चयाः ।
नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाह्नवी तु विशेषतः ॥
नृणां पापकृतां तीर्थे पापस्य शमनं भवेत् ।
यथोक्तफलद् तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम् ॥

योगी—

त्रिरात्र (१) फलदा नद्यो याः काञ्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगास्तु मासस्य पक्षस्य सरितां पतिः ॥

विष्णुपुराणे—

कूपेऽद्भृततोयेन स्नानं कुर्वीत वै भुवि ।
स्नार्यातोद्भृततोयेन यदि वा भुव्यसम्भवे ॥

कूपेष्विति पृष्ठपर्यं सप्तमी । कूपसम्बन्धिना उद्भृतेन तोयेन
भुव्युपविष्टः स्नायादिति प्रथमखण्डार्थः । अन्यत्रापि जलाश-
येऽपि प्रविश्य स्नानासम्भवे एवमेवेति द्वितीयखण्डार्थः । शब्दे—

अनुद्भृतेरुद्भृतेश्च (२) जलैः स्नानं समाचरेत् ।

शङ्खः—

स्नातस्य यद्विदग्नेन तथैव परवारिणा ॥
शरीरशुद्धिर्विशेषा न तु स्नानफलं भवेत् (३)त् ॥

परवारिणा परकृतजलाशयसम्बन्धिना परोपाहृतेन च जलेन
स्नानफलं स्वर्गादि । एतच्च विशेषवचनाभावे द्रष्टव्यम् । शङ्खः—

मलापकर्षणं तीरे मन्त्रवत्तु जले स्थितम् ।
सन्ध्यास्नानमुभाभ्यां तु स्नानदेशाः प्रकीर्तिता ॥

मलापकरणस्नानं तीरे एव, मन्त्रस्नानं जले एव कर्माङ्गम-
यान्यतरकार्यमित्यर्थः । निषिद्धं देशमाह योगी—

(१) त्रिरात्रे—इति क० पु० पाठ ।

(२) त्रि—इति ख० पु० पाठ ।

(३) तमेव—इति ख० पु० पाठ ।

प्रभृते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नाल्पोदके द्विजः स्नायाच्चर्चा चोत्सृज्य कृत्रिमे ॥

नदीमकृत्रिमजलाम् । छन्दोगपरिशिष्टे—

यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

सूर्यचन्द्रग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

यव्यो मासः स कृष्णादिरिति हरिनाथोपाध्यायाः । शुक्लादिरिति बह्वः ।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

इति मनुवचनैकमूलकत्वात् । सौरोऽत्र मास इति तत्त्वम् । समु-
द्रगा गङ्गाद्या एकादश ।

आदौ कर्कटके देवी ज्येष्ठं यावद्रजस्वला ।

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते शुद्धा भवति जाह्नवी ॥

तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सरिद्धरा ।

रजसा न प्रदुष्यन्ति ये चाऽन्ये नदसंज्ञकाः ॥

इति वचनद्वयं प्रचरदपि संहितास्वदर्शनान्महाजनापरिग्रहाच्च
नाऽऽद्रियन्ते । अत्र 'रजस्वला' इति 'तासु स्नानं न कुर्वीते'ति हे-
तुमन्निगदात् स्नानाऽनर्हत्वमात्रं विवक्षितम् । तस्याचमनाद्यनर्हत्वम-
पीति सम्प्रदायः । एवं च तास्वित्युक्तेर्नदीं प्रविश्यैव स्नानं निषिद्धं
न तु तज्जलेनाऽपीत्यपि वदन्ति । पराशरः—

आचान्तमनुगर्तं वा निशि स्नानं न विद्यते ।

स्नानमाचमनं प्रोक्तं दिवोद्भृतजलेन च ॥

निशि अनुगर्तं जलाशयं प्रविश्य आचान्तमाचमनस्नानं वा न
कर्तव्यमित्यर्थः । स्नानं चात्राऽप्रायत्यनिमित्तक्रमभिमत्तं, 'कथं
शुद्धिविधीयते' इत्युपक्रमात् । तेन चाऽत्रोपरागादौ निशि जलाशयं
प्रविश्य स्नानं निरावाद्यमिति स्मर्तव्यम् । योगी--

अग्राह्या आगता आपो नद्याः प्रथमवेगिकाः ।

प्रक्षोभिताश्च केनाऽपि याश्च तीर्थाद्विनिःसृताः ॥

प्रथमवेगिकाः शुष्कनद्यां प्रथमप्रवाहरूपाः । अत एव नद्या

इति प्राक् शुष्काया (१) इति कल्पनम् । केनाऽपि महिषादिना प्रक्षो-
मिता आविलीकृताः । तीर्थात् गङ्गाद्या(२)त् । निस्सृता न तु निः-
सारिताः । विशब्देन प्रग्राहसामान्याद्विच्छेदमभिप्रति । शिष्टाचारो-
पष्टम्भाच्चैव व्याख्यातमिति मन्तव्यम् । तीर्थाद्विनिःसृतास्तौर्यत्वेना-
प्रायमाना इति कल्पनम् । पठान्त चाऽत्र—

गङ्गातो निःसृत तोयं पुनर्गङ्गां न गच्छति ।

अपेय तत् द्विजातीनां पीत्वा चान्द्रायण चरे(३)त् ॥

आचारोद्योते—

प्रत्यावृत्त्योदके नद्यां वर्ज्यं स्नानं द्विजातिभिः ।

तथा रजकतीर्थं च दश हस्तान् परित्यजेत् ॥

† प्रतिश्रोतो रजोयोगो रथ्याजलनिवेशनम् ।

गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति सा हि धर्मद्रव स्वयम् ॥

शिष्टाः—

कर्मनाशाजलस्पर्शात् करतोयाविलङ्घनात् ।

गण्डकीराहुतरणात् धर्मः क्षरति कीर्तना(४)त् ॥

धर्मः पुण्यम् । उपनयनजनितः संस्कारोऽत्र धर्मः, तेनाऽत्राऽपि
पुन संस्कार इति केचित् । शङ्खलिखितौ—‘अमेध्योदकं परिहरेदल्पो-
दकं न स्नायात्, न समुद्रोदकमवगाहेत्’ । अमेध्यमशुचि परिहरेत्
न तत्र किञ्चित् कुर्यात् । अल्पोदकनिषेधः । प्रभूतसुमनोहरसलिल-
सम्भवे न समुद्रोदकमवगाहेत् । न अन्तः प्रविश्य समुद्रे स्नायादि-
ति मिश्रादयः । रागप्राप्तावगाहमेतत् । न स्वेतद्वलादेवोद्भूतोदक-
द्वारा समुद्रस्य फलदातृत्वं न स्यादित्युपाध्यायाः । मनु—‘नाऽविज्ञाते
जलाशये’ । अविज्ञातेऽगाधतया नन्नादिरहिततया च । कृत्रिमप्र(५)-
तिष्ठितत्वाप्रतिष्ठितत्वाभ्यामपि । शिष्ट—‘अनुत्सृष्टं तु मूत्रवत्’ । तथा—
अप्रतिष्ठितपानीयेऽप्यपेयं सलिलं भवेत् ।

माकण्डेये—

यत्र सर्वार्थमुत्सृष्टं यद्याऽभोज्य(६)निपानजम् ।

‘सद्वर्ज्यं सलिलं तात ! सर्वैव पितृकर्मणि ॥

(१) शुष्काया—इति क० पु० पठ । (२) गङ्गाया—इति ख० पु० पाठ ।

(३) स्मोत्—इति ख० पु० पठ । (४) कीर्तितत्—इति क० पु० पाठ ।

(५) प्रतिष्ठितत्वाभ्यामपि—इति ख० पु० पाठ । (६) यत्र भोज्यनिपानजम्—इति ख० पु० पठ ।

‘पितृ’ इत्युपलक्षणम् । अक्र(१)र्मण्यत्वे तात्पर्यम् । एवं चविष्णु(?)-
वापीजलोपादानं यद्याचारविषयः शिष्टानां तत्प्रमाणकमेवेति मन्त-
व्यम् । योगी-‘वृथा तूक्तोदकस्नानम्’ । वृथा शरीरशुद्धिकर्माधिकारा-
द्यतिरिक्तस्वर्गादिफलाजनकं ‘स्नातस्य वद्वितप्तेने’त्यादेः । हारीतः-‘न
चत्वारोपद्वारयोः स्नायात्’ । चत्वरं भूतादेवलिस्थानं, उपद्वारं द्वा-
रसमीपम् । स्नानानि विभज्य शङ्खः—

तत्र काम्यं तु कर्तव्यं यथावद्विधिचोदितम् ।
नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ॥
तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ।
सरस्सु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ॥
स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात्पुण्यफलं स्मृतम् ।

अनेन काम्यं पुष्पस्नानादि, क्रियास्नानं स्वर्गादिफलार्थं, उष्णो-
दकपरोदकाभ्यां न कार्यमित्युक्तम् । स्नाने विहितं कालमाह व्यासः—

स्नानं म(२)ध्यंदिने कुर्यात्सुजीर्णंऽग्ने निरामयः ।

निरामयः स्नानसंबद्धनीयरोगशून्यः । एवं च—

स्वप्नमध्ययनं स्नानमुच्चारं भोजनं गतिम् ।
उभयोः सन्ध्ययोर्नित्यं मध्याह्ने च विवर्जयेत् ॥

इति देवलीयो निषेधां रागप्राप्तस्नाने मध्याह्नेऽभिजिह्वलापञ्चम-
भागे भोजनविधानात् । सामान्यत एव दिने सप्तस्य निषिद्धत्वाद्-
(३)त्र मध्याह्नग्रहणं दोषाधिक्यप्रदर्शनाय । केचित्तु एकमूलकत्वानि-
रोधेनाऽन्यत्र दिनानिपदं मध्याह्नपरमेव । अत एव महाभारतादौ भृ-
गुरामजरत्कारुप्रभृतीनां दिवा शयनोपाख्यानं न विरुध्यत इत्याहुः ।
योगी—

उभे सन्ध्ये च स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः ।
तिसृष्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यं च तपस्विना ॥

उभे सन्ध्ये प्रतिमध्याह्ने । तपस्विना वनस्थेन यतिना च । दक्षः—
सन्ध्यास्नानं निशान्ते तु मध्याह्ने च ततः पुनः ।

(१) ‘अकर्मण्यत्वे’ इत्यारभ्य ‘तत्प्रमाणकं’ इत्यन्तो ग्रन्थः क० पु० नास्ति ।

(२) मध्येदिने—इति क० पु० पाठः । (३) बहुक्तमध्या०—इति क० पु० पाठः ।

अथे 'न(१)रात्रौ न सन्ध्यायां प्रातःस्नान्यंरुण(२)करप्रस्तौ प्रा-
 धीमवलोक्ष्य स्नायादिति' विष्णुविरोधात्कथं सन्ध्यायां स्नानमिति
 चेदुच्यते—न सन्ध्यायांमिति' विष्णुना सायंसन्ध्यायां गृहस्थस्य
 स्नानं निषिध्यते न तु सामान्यत एव, 'अरुणकरप्रस्ता'मिति स्व-
 षचनविरोधात् । यदि तु 'सन्ध्ययो'रिति पाठस्तदा वैवातिरिक्त
 स्नानविषयतया निषेधः समर्थनीयः । नन्वेवं प्रकरणबाधः स्यादिति
 चेद्भवतु, अन्यथा नाऽत्र पर्युदासलक्षणा स्यादित्युक्त्यायाः । एवं चा-
 रुणकरप्रस्तामिति । प्रातःस्नानविधायकवास्येषु सन्ध्यापदानि
 प्रातःसन्ध्याऽव्यवहितपूर्वकालस्योपलक्षकाणीत्यपि निरस्तं लक्षणा-
 पत्तेः, तस्यापि रात्रिस्नाननिषेधाक्रान्तत्वाच्च । केचिन्तु तानि तदव्य-
 वहितोत्तरकालपराण्येव, अन्यथा—

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः ।

इति माहेश्वरपुराणविरोधादिति धर्षयन्ति । तन्मन्दं लिखितवाक्येषु
 'सन्ध्यास्नार्यां शोचपर' इति,

स्नातो यः पूर्वसन्ध्यायां सदा मामुपगच्छति ।

इत्यादिषुतरवचनेषु मुख्यार्थवाधापेक्षयोक्तप्रकरणबाधस्यैव
 न्याय्यत्वात् । न च 'सन्ध्यापदस्य मुख्यार्थत्वेऽपि । 'आधारोऽधिक-
 रणम्' (पा० १।१।३५) इति, 'संसम्पधिकरणे च' (पा० स० २।१।३६)
 इत्यनुशासनसिद्धचतुर्विधाधारसाधुत्वकार्यां संसम्प्यां प्रकृते सामी-
 प्यकरूपधारपरतयैवोपत्तेः । (३) कथमेवमिति केषाञ्चित्कुदेष्टयमिह न
 धेद्वेयं सामीप्यकादिसाधारणस्यैकस्याधारत्वस्याभावाच्च उदात्तप्रती-
 तेः । 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ सामीप्यकादिप्रत्ययस्य लक्षणतयैवोपप-
 त्तेः । 'अन्यायश्चानेकार्थत्व'मिति न्यायात् । व्याकरणस्य साधुत्वमात्र-
 द्युत्पादकत्वादनन्यलभ्यत्वादिसौचित्येन शक्तेः पर्यवसानात् । मुल्या-
 धिकरणत्वे तु शक्तौ प्रयोगप्रानुरोधेव विनिगमकमित्यन्यत्र वि-
 स्तरतः । निश्च—

उपस्युपसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥ "

(१) च इति क० पुस्तके पठ्यते ।

(२) करप्रस्तामित्यत्र चेदित्यन्तं नास्ति क० पुस्तके ।

(३) कथमेवमित्यत्र—शब्दद्वयं त्रैविध्यं क० पुस्तके नास्ति ।

इति दक्षः सन्ध्यास्नानं स्फुटमेव द्रढयति तदुत्तरकालस्य पृथ-
ग्विधानात् । उषसि अरुणोदये । सन्ध्यायां प्रभाते प्रागुदयात् । उ-
दिते रवावुदयादूर्ध्वं मुहूर्ते । एत(१)श्च पूर्वापूर्वासम्भवे द्रष्टव्यमिति
निबन्धभिर्व्याख्यानादिति न्यायं पन्थाः । 'सूर्योदयं विना नैवे'त्यादि तु
विशेषविहितेतरपरम्, अन्यथा चन्द्रोपरागादौ रात्रिस्नानादेरपि
बाधापत्तेरिति सर्वं चतुरस्रम् । मनुः-

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥

स्नानं देवतानां च पूजनं च मध्याह्नादिविहितेतरदिति ।

अथ निषिद्धिकालः । (२)अत्र बौधायनः- 'न निशि स्नायात्' ।

मनुः-

न स्नानमाचरेद् मुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।

अत्र भोजनोत्तरकाले स्नाननिषेधो रागप्राप्तलौकिकस्नानवि-
षयः पर्यवस्यति । नित्यकाम्ययोस्तयोर्भोजनानन्तरमप्रसक्तेः ।

ततः शरीरस्रोतोभ्यो मलाग्निन्यन्दविष्रवात् ।

अग्नादीनां प्रवेशाच्च स्यादशुद्धिविशेषतः ॥

इति वचनात् । नैमित्तिकस्य निषेधधुमशफ्यत्वात् ।

नैमित्तिकानि कर्माणि निपतन्ति यदा यदा ।

तदा तदैव कर्माणि न कालस्तु विधीयते ॥

इति दक्षात् । आतुरस्य जलसंवर्द्धनीयव्याधिकस्य सदैव धारुण-
स्नानं (३)निषिद्धम् । महानिशा रात्रिमव्यग्रहरद्वयम् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥

इति श्वेल वचनात् । काम्यं महानिशाविहितम् । अत्र विवक्षितं
यद्यपि स्नानं निशा सामान्यत एव निषिद्धा 'न रात्रा'विति 'न
निशी'ति 'नास्त' मित्यादि भूयशः सामान्यनिर्देशात् ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।

न प्रशस्तं निशास्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

(१) एतश्च-इत्यारम्य-सूर्योदयं विना नैवेत्यन्तो ग्रन्थ. ख० पुस्तके नास्ति ।

(२) तत्र-इति ख० पुस्तके पाठः ।

(३) निषिद्धमित्यतः तस्यां स्नानमित्यन्तं नास्ति क० पुस्तके ।

इति हेतुमग्निगदबलाचारानुग्रहाद्येति । तथाऽपि दोषाधिक्य-
प्रतिपादनाय महानिशाग्रहणं दृष्टार्थं वा । अत्र देवत.-

राहुदर्शनसङ्क्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्ययतेषु च ॥

चकारात् 'मुक्त्वा च जन्म(२)क्षगतं शशाङ्क'मित्यादिभी राशि-
निषेधे पर्युदस्तानां समुच्चयः । अत्रत -

श्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां तु विशेषतः ।

शूद्रविद्वेषत्रियाः स्नानं नाऽऽचरेयुः कथञ्चन ॥

अम्मोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्यवर्णिकम् ।

इत्यनेन विहितस्य निषेधोऽयमिति क्लृप्तस्मृतयः । परमार्थस्तु
रागप्राप्तस्यैव प्रतिषेधः । वैधनिषेधे विकल्पपर्युदासयोरन्यतरप्रस-
ङ्गात् । एवं च गौर्गनिबन्धघृतो जीवत्पितृकाऽमावास्यास्नाननिषेधो
यदि समूलस्त्रदा रागप्राप्तस्नानविषयो, नो चेद्देय पवेत्युपाध्यायप्र-
भृतयः । स्त्रीणां शतमिषास्नाननिषेधोऽप्येवमेव बोद्धव्यः । स्नानान्तर-
निषेधोऽपि रागप्राप्तविषय एव । एकस्मिन् दिने नावातीर्थप्राप्तस्य
वैधस्य निषेद्धुमशक्यत्वादिति । सायान्हमुपक्रम्य-

राक्षसी नाम सा चेला गर्हिता सर्वकर्मसु ।

इति धादमात्रविषयं प्रकरणादिति बहवः । परिभाषारूपमिदं
वचनमिति विशेषविहिततरसकलबौदिककर्मपरं प्रकृते हेतुमग्नि-
गदसम्पादकतपोपयुज्यत इति मिथ्यादयः । उपाध्यायैरप्याह्निके मृग्या-
होत्तरमासुरीं घेलां परित्यज्य स्नानमाचरन्तीत्युक्तम् । स्नानेति कर्त्त-
व्यतायाः संहितान्तरे प्रपञ्चितत्वात्तामदर्शयन्नेव मध्याह्नवृत्त्यं प्रघा-
नभूतं स्नानमात्रं स्मारयति स्वात्वेति । एवं तर्पणादावपि द्रष्टव्यम् ।
स्नानादिप्रकारस्तु स्वप्रकरण एव मया संक्षिप्य दर्शित इति । देवात्
पितृन् चकारो यथाश्रुतक्रमो मनुष्यान्तुर्याश्च समुच्चिनोति । स्नात्वा
चेति मित्रमस्तु । पूर्वकथितसन्ध्यावन्दनादीन् । एवकारस्तु स्नान-
सन्ध्यादिषु पञ्चमहायज्ञादिषु चाऽऽवश्यकेषु समुचितक्रमो नित्यतां
दर्शयति । अर्चयेत् ब्राह्मणादीनि शेषः । तथा च कत्यायन - 'नि-
पीड्य वस्त्रमाचम्य ब्राह्मणवैष्णवरौद्रसावित्रमैप्रायादणैस्तद्विद्मरैर्चयेत्'

इत्यादि । तथा तेन प्रकारेण तत्तद्देवप्रद्वनप्रकाशकमन्त्रादिसाचि-
वेतिकर्त्तव्यतयेति यावत् ॥१००॥

(मिता०) उपेयादिति । तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तम-
न्यं वा श्रीमन्तमकुत्सितं योगक्षेमार्थसिद्धये । अलब्धलाभो योगः,
लब्धपरिपालनं क्षेम(१) तदर्थमुपेयादुपासीत । उपेयादित्येन सेवां प्र-
तिषेधयति । वेतनग्रहणेनाज्ञाकरणं सेवा । तस्याः श्ववृत्तित्वेन निषे-
धात्, ('से(२)वा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्' इति मनु-
स्मरणात्) । ततो मध्याह्ने शास्त्रोक्तविधिना नद्यादिषु स्नात्वा देवा-
न्स्वगृह्योक्तान् पितृंश्च चकारादृषींश्च देवादितिथेन तर्पयेत् । तदन-
न्तरं गन्धपुष्पाक्षतैः हरिहरहिरण्यगर्भप्रभृतीनामन्यतमं यथावासन-
मृग्यजुःसाममन्त्रैस्तत्प्रकाशकैः स्वनामभिर्वा चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारयुक्ते-
राराधयेद्यथोक्तविधिना ॥ १०० ॥

(वी० मि०) ब्रह्मयज्ञमाह—

वेदार्थवर्षपुराणानि(३) सेतिहासानि शक्तितः ॥

जपयज्ञ(४)प्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाऽऽध्यात्मिकीं जपेत् ॥१०१॥

वेदपदं त्रयीपरमथर्वणः पृथ(५)गुपादानात् । वेदादयः प्रागेव
लक्षिताः । शक्तितो यथाशक्ति । तेन समस्तवेदाध्यायिनाऽऽदाचारभ्य
वेदपाठेन स्वाध्यायः करणीयः । एकदेशाध्यायिना पुरुषसूक्तादि-
पाठेन, सावित्रीमात्राध्यायिना पुराणादिनेति पर्यवस्यति । जपयज्ञस्य
ब्रह्मयज्ञस्य योऽर्थः प्रयोजनं तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । आध्यात्मिकीं
विद्यामुपनिषदम् । तर्पणानन्तरं त्वत्र जपयज्ञाभिधानं जलस्थलतर्प-
णादिपक्षे द्रष्टव्यम् ।

यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ।

स चाऽर्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुनेः ॥

वैश्वदेवाऽवसाने वा नाऽन्यत्रर्तं निमित्तकात् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥ १०१ ॥

(१) क्षेमस्तदर्थं ग० ।

(२) सेवेत्यायाधिकं क० ग० पुस्तकयोः ।

(३) वेदार्थं च पुराणानि-इति क० पुस्तके पाठः ।

(४) जपयज्ञार्थमिद्ध्यर्थम-इति ख० पुस्तके पाठः ।

(५) प्राक्-इति क० पुस्तके पाठः ।

(मित्ता०) वेदेत्यादि । तदनन्तरं वे(१)दाथर्वेतेहासपुराणानि समस्तानि व्यवस्तानि वा । आध्यात्मिको च विद्यां जपयज्ञसिद्धयर्थं यथोक्तेन विधिना यथाशक्ति जपेत् ॥ १०१ ॥

(वी० मि०) ननु कथं वेदादिजपेनाऽयज्ञरूपेण जपयज्ञसिद्धिरित्याशङ्क्य पारिभाषिकमस्य यज्ञत्वमितं दर्शयितुं पञ्च महायज्ञान् परिभाषते—

वलिर्कर्मस्वधाहोमस्वाध्यायाऽतिथिसत्क्रियाः ॥

भूतपितृमरुद्ब्रह्ममनुष्याणां महामसाः ॥ १०२ ॥

वलिकर्म वलिदानं, स्वधा नित्यध्यायादि, होमो वेदयज्ञः, स्वाध्यायो वेदादिपाठः, अतिथिसत्क्रिया ब्राह्मण्यायाऽन्नदानम् । एतानि यथाक्रमं भूतपितृदेवब्रह्ममनुष्याणां महायज्ञा इत्यर्थः ॥१०२॥

(मित्ता०) वलीत्यादि । वलिकर्म भूतयज्ञः । स्वधा पितृयज्ञः । होमो देवयज्ञः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । अतिथिसत्क्रिया मनुष्ययज्ञः । एते पञ्च महायज्ञा अहरहः कर्तव्या नित्यत्वात् । यत्पुनरेषां फलश्रयणं तदेषां पावनत्वव्यापनार्थं न काम्यत्प्रतिपादनाय ॥ १०२ ॥

(वी० मि०) एषां चानुष्ठाने पाठिकः क्रमो न विरक्षित इत्यभिधान एव पञ्चमभागकृत्यमाह—

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद् भूतरालं हरेत् ॥

अत्र हुताच्छेष यदन्नं तेन पर्जन्यादि तत्तच्छायोकभूतरालं दद्यात् इत्यर्थः । एते पञ्च महायज्ञा नित्याः । 'अहरहः पञ्च यज्ञान्निर्वपेदापन्नशाकोदकेभ्यः' इत्यादिवचनात् । अन्वहमित्यभिधास्य मानत्वाच्च । वैश्वदेवहोमस्य त्वत्र सस्कारत्रयमपि केचिदिच्छन्ति । एषां चानुष्ठानं मन्शाखानुसारेणेवेति विशिष्य तत्प्रकारो नोक्तः ॥

(वी० मि०) नित्यवलिप्रसङ्गेन काम्यवलिदानमाह—

अन्नं भूमौ श्वच(२)चण्डालवायसानां विनिःक्षिपेत् ॥१०३॥

अत्र बहुवचनमाद्यर्थे तेन स्मृत्यन्तरोक्तपतितादिपरिग्रहः । केचित्तु घायसेभ्यश्चेति पठन्तश्चकारेणाऽनुक्तसमुच्चयमाहुः । भूमौविनि नित्यबलावप्यन्वेति । विनिःक्षिपेदिति यदन्नुभयतः परिपेचनादिशब्देन त्यागमात्रमभिप्रेति । आचारोऽप्येवमेव ॥ १०३ ॥

(मिता०) देवेभ्य इति । स्वगृहोक्तविधिना वैश्वदेव(१)-
होमं कृत्वा तदवशिष्टेनाग्नेन भूतेभ्यां बलिं हरेत् । अन्नप्रहणमपक्व्यु-
दासार्थम् । तदनन्तरं यथाशक्ति भूमावन्नं द्रवचण्डालवायसंभ्यो
निक्षिपेत् । चशब्दात्कृमिपापरोगिपतितेभ्यः । यथाह मनुः (३१२)-
'शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च
ज्ञानकैर्निक्षिपेद् भुवि' ॥ इति । एतच्च सायम्प्रातः कर्तव्यम् । 'अथ सा-
यम्प्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' इत्याश्वलायनस्मरणात् । इह
केचिद्वैश्वदेवाख्यस्य कर्मणः पुरुषार्थत्वमन्नसंस्कारकर्मत्वं चेच्छन्ति ।
'अथ सायंप्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्यन्नसंस्कारकर्मकता
प्रतीयते । अथातः पञ्च महायज्ञा इत्युपक्रम्य तानेतान्यज्ञानहरहः
कुर्वीतेति नित्यत्वाभिधानात्पुरुषार्थत्वं चावगम्यते' इति । तदयुक्तं
पुरुषार्थत्वेऽन्नसंस्कारकर्मत्वानुपपत्तेः । तथा हि-द्रव्यसंस्कारकर्म-
त्वपक्षेऽ(२)न्नार्थता वैश्वदेवकर्मणः, पुरुषार्थत्वं वैश्वदेवकर्मार्थता द्र-
व्यस्येति परस्परविरोधात्पुरुषार्थत्वमेव युक्तम् । 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च
ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' इति । तथा 'वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽति-
थिरात्रजेत् । तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत्' ॥ इति (३
१०८) मनुस्मरणात् । पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवाख्यं कर्म न प्रतिपाकमा-
वर्तनीयम् । तस्मादथ सायंप्रातरित्यादिनोत्पत्तिप्रयोगौ दर्शितौ, ता-
नेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेत्यधिकारविधिरिति सर्वमनवद्यम् ॥१०३ ॥

(वी० मि०) अत्र सति सम्भवे स्वधादिकमन्येनैव कार्यमन्य-
था तु जलादिनापत्त्याह—

अन्नं पितृ(३)मनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ॥

स्वाध्यायं सततं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥ १०४ ॥

जलमपीत्यन्वयः । बहुवचनमत्राऽप्याद्यर्थे । पञ्चमहायज्ञाशक्तौ
स्वाध्यायमात्रमपि कर्तव्यमिति बोधयितुं विहितमपि स्वाध्यायं पु-
नराह स्वाध्यायमिति । केचिन्तु नित्यताबोधनार्थं पुनर्वचनमित्या-
हुः । अविस्मरणार्थं सततं स्वाध्यायं कुर्यादिति तु मिताक्षरा । एवम-
न्नस्य वैश्वदेवाद्यर्थतामुक्त्वा तदसम्भवे तदधिकारिणः पाकं निषेध-
यति न पचेदिति ॥ १०४ ॥

(१) अन्नं प्रति मनु०—इति क० पु० पाठः ।

(२) वैश्वदेवं कृत्वा क० ।

(३) दम्पत्योः शेषभोजनम्—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(मिता०) अन्नमिति । प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयम् । अन्नाभावे कन्दमूलफलादि । तस्याप्यभावे देयं जलमपिशब्दात् । स्वाध्यायं सततं कुर्यादविस्मरणार्थम् । न पचेदन्नमात्मार्यम् । अन्नप्रहणं सकलाऽदनीयद्रव्यप्रदर्शनार्थम् । कथं तर्हि देवताघृदेशे नैव ॥ १०४ ॥

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ॥

सम्भोज्याऽतिथिभृत्यांश्च(१)गृहस्थः शेषमुग्भवेत् ॥१०५॥

(धी० मि०) स्ववासिनी परिणयानन्तरं पितृगृहे स्थिता । कन्यका कुमारी । सम्भोज्य भोजयित्वा । अतिथिर्वक्ष्यमाणः । भृत्याः पोष्याः पुत्रादयः । शेषभोजनमित्यनन्तरं कर्तव्यमिति शेषः ॥ १०५ ॥

(मिता०) बालेति । परिणीता पितृगृहे स्थिता स्ववासिनी । शेषाः प्रसिद्धाः । बालादीनतिथिभृत्यांश्च सम्भोज्य भोजयित्वा दम्पत्योः शेषभोजनं कर्तव्यम् । '(२)प्राणाग्निहोत्रविधिनादनीयादन्नमनापदि । मतं विपश्च विहितं मत्स्यं प्रीतिपूर्वकम्' ॥१०५॥

(धी० मि०) भोजनेतिकर्तव्यतामाह—

अपोशानेनोपरिष्ठादधस्तादन्नता तथा ॥

अनग्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ १०६ ॥)

'अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा' इति मन्त्रेण जलपाने(३)भोजना-रम्भकालीनमाधमपोशानम् । 'अमृतापिधानमसी'ति भोजनशेषे जलक्षुलरूपानं चाऽपरमपोशानम् । ताभ्यामाच्छादनोत्तरीयरूपाभ्याम् । अनग्नममृतं पवित्रमिति यावत् । एवकारः कार्यमेवेत्यावश्यकत्वप्रदर्शनार्थं । अन्नता भुञ्जानेन । वर्तमानसामीप्ये प्रत्ययः । द्विजन्मना उपनीतेन ॥ १०६ ॥

(मिता०) अपोशानेति । भुञ्जानेन द्विजन्मना उपरिष्ठादधस्ताद्याऽपोशानाख्येन कर्मणाश्रमनग्नममृतं च कार्यम् । द्विजन्मप्रहणमुपनयनप्रभृति सर्वाश्रमसाधारणम् ॥ १०६ ॥

(धी० मि०) उक्त एवाऽतिथिभोजने विशेषमाह—

अतिथित्वेन वर्षेभ्यो देयं शक्त्यानुपूर्वशः ॥

(१) एतेन कर्म्यवमिं प्रतिगदितं भवति ।

(२) अत्र- चापरमपोशानं — इति क० पुस्तकऽधकम् । (३) अत्रेत्याप धेक क० पुस्तके ।

अतिथित्वेनोपस्थितानां ब्राह्मणादीनां वर्णानुपूर्व्ये यथाशक्त्यन्नं देयमित्यर्थः ॥

(वी० मि०) सायमतिथौ विशेषमाह—

अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः ॥ १०७ ॥

सूर्यास्तसमयानन्तरमागतोऽतिथिरन्नदानासम्भवे वाचा सूनुत-
या तृणैरासनादिरूपैरुदकैश्च पानाद्यथैरप्यप्रणोद्योऽप्रत्याख्येयः ॥ १०७

(मिता०) अतिथित्वेनेति । वैश्वदेवानन्तरं वर्णानां ब्राह्मणादीनाम-
तिथित्वेन युगपत्प्राप्तानां ब्राह्मणाद्यानुपूर्व्येण यथाशक्ति देयम् । सा-
यङ्कालेऽपि, यद्यतिथिरागच्छति तदासावप्रणोद्योऽप्रत्याख्येय एव ।
यद्यप्यदनीयं किमपि नास्ति तथापि वाग्भूतृणोदकैरपि सत्कारं कु-
र्यात् । (१) यथाह मनुः (४।१०१)—‘तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी
च सूनुता । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन’ ॥ इति ॥ १०७ ॥

(वी० मि०) यत्यादिरूपेऽतिथौ विशेषान्तरमाह—

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या स(२)व्रताय च ॥

भिक्षवे संन्यासिने सव्रताय ब्रह्मचारिणे च सत्कृत्य स्वस्ति-
वाच्य जलं हस्ते दत्त्वा भिक्षा दातव्या ॥

(वी० मि०) अतिथिवदन्येषामप्यवश्यभोजनीयतामाह—

भोजयेच्चाऽऽगतान् काले सखिसम्बन्धिवान्ध्रवान् ॥ १०८ ॥

काले भोजनसमये । सखा मित्रम् । सम्बन्धिनो, श्वशुरादयः । वा-
न्धवा मातुलपुत्रादयः ॥ १०८ ॥

(मिता०) सत्कृत्येति । भिक्षवे सामान्येन भिक्षा दातव्या । सुव्र-
ताय ब्रह्मचारिणे यतये च सत्कृत्य स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमपूर्वमि-
त्यनेन विधिना भिक्षा दातव्या । भिक्षा च ग्राससंमिता । ग्रासश्च
मयूराण्डपरिमाणः । ‘ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं तच्चतुर्गुणम् ।
हन्तस्तु तैश्चतुर्भिः स्यादग्रं तञ्जिगुणं भवेत्’ ॥ इति शातातपस्मर-
णात् । भोजनकाले चागतान् सखिसम्बन्धिवान्ध्रवान् भोजयेत् ।
सखायो मित्राणि । सम्बन्धिनो येभ्यः कन्या गृहीता दत्ता वा । मातृ-
पितृसम्बन्धिनो वान्धवाः (३) ॥ १०८ ॥

(१) यथाऽन्यादि मनुवचनं व० ग० नैवारित । (२) सुव्रताय—इति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

(३) सम्बद्धा वाच्यता, क० ।

(धी० मि०) धोत्रिये त्वतिथौ विशेषमाह—

महोक्षं वा महाजं वा धोत्रियायोपकल्पयेत् ॥

सत्क्रियान्वासनं स्वादु भोजनं सूत्रतं वचः ॥ १०९ ॥

धोत्रियः पूर्वलक्षितस्तदर्थं महान्तमुक्षाणं धूपं महान्तमजं छागं वा उपकल्पयेत् पचेत् । 'राक्षे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं (१) वा महाजं वा पचेत्' इति श्रुतेः । सत्क्रिया स्वागतवचनपाद्यार्घ्याचमनादिदानम् । अन्वासनं तस्मिन्नुपविष्टे पश्चादुपवेशनम् । स्वादु भोजनं मिष्टानशनम् । सूत्रतं वचो धन्या वयं भवदागमनादित्यादिकम् । एतत्सर्वमुपकल्पनीयम् । विभक्त्यादिविपरिणामेनाऽर्थान्तरपुरस्कारेणोपकल्पयेदित्यस्याऽन्वयात् ॥ १०९ ॥

(मिता०) महोक्षमिति । महान्तमुक्षाणं धौरेयं महाजं वा धोत्रियायोक्तलक्षणायोपकल्पयेत् भवदर्थमयमस्माभिः परिकल्पित इति तत्प्रीत्यर्थं न तु दानाय व्यापादनाय वा । यथा सर्वमेतद्भवदीयमिति प्रतिधोत्रियमुक्षासम्भवात् । 'अम्बुर्ग्यं लोकविद्विष्टं घर्म्यं मध्याचरेन्न तु' इति निषेधाच्च । तस्मात्सत्क्रिया (२) ह्येव कर्तव्या । सत्क्रिया स्वागतवचनासनपाद्यार्घ्याचमनादिदानम् । तस्मिन्नुपविष्टे पश्चादुपवेशनमन्वासनम् । स्वादु भोजनं मिष्टानशनम् । सूत्रतं वचः धन्या वयं भवदागमनादित्येवमादि । अधोत्रिये पुनः 'अधोत्रियस्योदकासने' इति शोतमोक्तं येदित्यर्थम् ॥ १०९ ॥

(धी० मि०) अतिथिप्रसङ्गेन गृहागतानां स्नातकादीनामर्घ्यत्वमाह—

प्रतिसंवत्परं त्र्यर्घ्याः स्नातकाचार्य्यपार्थिवाः ॥

प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्यूत्विजः पुनः ॥ ११० ॥

स्नातकस्त्रिविधः प्रागुक्तः । आचार्य्यश्चोक्तलक्षणः । पार्थिवो घृह्यमाणलक्षणः । प्रियो मित्रम् । विवाहो जामाता । चकारेण इवशुरादिसमुच्चयः । तथा चाऽऽख्यान - 'ऋत्विजो वृ (३) त्या मधुपर्कमाहरे-स्नातकायोपास्थितायाचार्याय' राक्षे इवशुरपितृव्यमातुलानां

(१) मह ज व-इते क० पुस्तके नास्ति ।

(२) कवेव कर्त्तव्यम् ।

(३) धृत्वा-इति क पु पाठः ।

चेति । एते गृहमागताः प्रतिवत्सरं अर्घ्या मधुपर्काख्येन कर्मणा पू-
ज्याः । प्रतिसंवत्सरमित्यभिधानादेकस्मिन्वर्षे पुनःपुनरर्घो नास्ती-
ति दर्शयति । ऋत्विजो याजकाः पुनर्वर्षमध्येऽपि प्रतियज्ञमर्घ्या इ-
ति विशेषः ॥ १० ॥

(मिता०) प्रतिसंवत्सरमिति । स्नातको विद्यास्नातकः व्रतस्ना-
तकः विद्याव्रतस्नातकः इति । (स(१)माप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः
समावर्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समा-
वर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्ना-
तकः) । आचार्य उक्तलक्षणः । पार्थिवो वक्ष्यमाणलक्षणः । प्रियो
मित्रम् । विवाह्यो जामाता । चकाराच्छुरापितृव्यमातुलादीनां ग्रह-
णम् । 'ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे चा-
चार्याय च श्वशुरापितृव्यमातुलानां च' इत्याश्वलायनस्मरणात् ।
एते स्नातकादयः प्रतिसंवत्सरं गृहमागता अर्घ्याः मधुपर्केण संपूज्या
वन्दितव्याः । अर्घशब्दो मधुपर्कं लक्षयति । ऋत्विजश्चोक्तलक्षणाः
संवत्सरादर्वागपि प्रतियज्ञं मधुपर्केण संपूज्याः ॥ ११० ॥

(वी० मि०) प्रागुक्तयोरतिथिश्रोत्रिययोर्लक्षणमाह—

अध्वनीतोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥

अध्वनि वर्तमानोऽतिथिर्ज्ञेयः । अध्वनीनत्वं तु—

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

इत्यादिनानास्मृत्युक्तविशेषणानामुपलक्षणम् । वेदपारगः स-
म्पूर्णशाखाध्येता श्रोत्रियो ज्ञेयः ॥

(वी० मि०) अतिथिश्रोत्रिययोः पूजने फलमाह—

मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ १११ ॥

एतावतिथिश्रोत्रियौ ब्रह्मलोकमभीप्सतो ब्रह्मलोकप्राप्तिकामस्य
मान्यौ पूज्यौ । नित्यस्याऽप्यतिथिपूजनस्य फलमिदमानुषाङ्गिक-
मिति ॥ १११ ॥

(मिता०) अध्वनीन इति । अध्वनि वर्तमानोऽतिथिर्वेदितव्यः ।
श्रोत्रियवेदपारगावध्वनि वर्तमानौ ब्रह्मलोकमभीप्सतो गृहस्थस्य

मान्यावतिथी वेदितव्यो । यदप्यध्ययनमात्रेण श्रोत्रियस्तथापि श्रु-
ताध्ययनसम्पन्नोऽत्र श्रोत्रियोऽभिधीयते । एकशा(१)वाध्यापनक्षमो
वेदपारगः ॥ १११ ॥

(धी० मि०) गृहस्थस्य धर्मान्तरमाह--

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ॥

वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चाऽतिभोजनम् ॥११२॥

परपाके रुचिर्येभ्य स तथा न स्यात् । सति सम्भवे पराश्रा-
ऽशनं वर्जयेदिति । अ(२)त्र प्रतिप्रसयः--अनिन्द्यामन्त्रणादृते अनि-
न्द्यकृतमन्त्रणं विनेत्यर्थः । 'अनिन्द्येनाऽऽमन्त्रितो नाऽपक्रामे'दिति
यचनात् । वाक्चापल्यमनृतभाषणादि । पाणिचापल्यं(३)परदारद्र-
व्यादानादि वृथास्फोटनादि । पादचापल्यं निर्माल्यलङ्घनादि वृथा
क्षेपणादि । अतिभोजनम्--

जठरं पूरयेदर्धमधैर्भागं जलेन च ।

वायोः सञ्चरणाथाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इत्यादिविहितभोजनादधिकं भोजनम् । चकाराश्रेत्रादिचापल्य-
समुच्चय । 'न शिश्नोदरपाणिपादचक्षुर्वाक्चापलानि कुर्या'दिति
गौतमयचनात् ॥ ११२ ॥

(मिता०) परेति । परपाके रुचिर्यस्यासौ तथोक्तः परपाकरु-
चिः । नैवे परपाकरुचिः स्यात्, अनिन्द्येनामन्त्रणं विना । 'अनिन्द्ये-
नामन्त्रितो नापक्रामेत्' इति स्मरणात् । वाक्पाणिपादचापल्यं वा-
क्च पाणी च पादो च वाक्पाणिपादं तस्य चापल्यं वर्जयेत् । वा-
क्चापल्यमसभ्यानृतादिभाषणम् । पाणिचापल्यं व(४)ल्गनास्फोट-
नादि । पादचापल्यं लङ्घनोत्प्लवनादि । चकाराश्रेत्रादिचापल्यं च व-
र्जयेत् । 'न शिश्नोदरपाणिपादचक्षुर्वाक्चापलानि कुर्यात्' इति
गौतमस्मरणात् । तथा अतिभोजनं च वर्जयेत् । अनारोग्यहेतु-
त्वात् ॥ ११२ ॥

(१) आध्ययनक्षमो-य ।

(२) अन्यत्र इति क पु पाठः ।

(३) परदारोत्प्लव्य पादेषापत्येत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

(४) पश्यात् य ।

(वी० मि०) पूर्वोक्तातिथिसत्कारे विशेषमाह—

अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् ॥

तृप्तं निःपादितृप्तिक्षमभोजनम् । आसीमान्तं स्वग्रामसीमापर्यन्तम् ॥

(वी० मि०) पष्टादिदिनभागकृत्यमाह—

अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च वन्धुभिः ॥११३॥

अहःशेषमित्यन्तसंयोगे द्वितीया । शिष्टैः पुराणाद्यभिज्ञैः । इष्टैः प्रियैः । वन्धुभिः धात्यादिभिश्च । समासीत सुखेनासीत । तथा च दक्षः—

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इतिहासपुराणाद्यैः पष्टसप्तमकौ नयेत् ॥

अष्टमे लोकयात्रा तु वहिः सन्ध्या ततः परम् ॥११३॥

(मिता०) अतिथिमिति । पूर्वोक्तं श्रोत्रियातिथिं वेदपारगातिथिं च भोजनादिना तृप्तं सीमान्तं यावदनुव्रजेत् । ततो भोजनानन्तरमहःशेषं शिष्टैरितिहासपुराणादिवेदिभिः, इष्टैः काव्यकथाप्रपञ्चचतुरैः, वन्धुभिश्चानुकूलालापकुशलैः सहाऽऽसीत ॥ ११३ ॥

(वी० मि०) सायंसन्ध्यादिकृत्यमाह सार्धश्लोकेन—

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीस्तानुपास्य च ॥

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नाऽतितृप्तोऽथ संविशेत् ॥११४॥

उक्तविधिना सायंसन्ध्यावन्दनं कृत्वाऽग्नीन् श्रौतस्मार्तान् हुत्वा हवनक्रियायामग्नीनामपि कर्मत्वं, बहुशस्तथाप्रयोगदर्शनादित्यग्नीनित्युक्तम् । उपास्य उपस्थाय तद्देवत्यमन्त्रजपादिनेति शेषः । चकाराद्वैश्वदेवहोमादिकं पुनःपाकपक्षे समुच्चिनोति । तथा च विष्णुपुराणम्—

पुनःपाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं तु पत्न्या सार्धं वलिं हरेत् ॥

तत्राऽपि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापमा(१)र्जनम् ।

भृत्यैः पुत्रादिभिः परिवृतः सहितो भुक्त्वा नातितृप्तः अतितृप्तिशून्यः संविशेत् शयीत । भुक्तेत्यनेनैवानन्तर्य्याभिधानेऽथशब्देन वेदाभ्यासानन्तर्यमभिप्रैति ।

प्रदोषपाञ्चमौ यामौ वेदाभ्यासन तौ नयेत् ।

यामद्वयं शयानश्च ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति दशवचनात् ॥ ११४ ॥

(मिता०) उपास्येति । ततः पूर्वोक्तेन विधिना पश्चिमां सन्ध्यामुपास्य आ(१)हवनीयादीनग्नीमिं वा हुत्वा तानुपास्योपस्थाय भू-स्यै पूर्वोक्तैः स्ववासिन्यादिभिः परिवृतो नातिवृष्य भुक्त्वा चकारो-दायव्ययादिगृहचिन्तां निर्वर्त्यान्तरं संघिशोस्वप्यात् ॥ ११४ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥

(घो०मि०) पञ्चदशघा घिमकाया रात्रेश्चतुर्दशो भागो ब्राह्मो मुहूर्तः, तस्मिन्नुत्थाय निद्रां त्यक्त्वा आत्मनो हितं धर्मार्थकामरूपम् । यदाह मनु —

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चाऽनुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेद तत्त्वार्थमेव च ॥

विष्णुपुराणे च—

अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ॥

(घो० मि०) चिन्तितांश्च धर्मादीन् यथाशक्ति निष्पादयेदित्याह—

धर्मार्थकामान् स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥ ११५ ॥

स्वे धर्माद्याचरणाय विहिते न हापयेत् न त्यजेत् । तथा च गौ-तम—'न पूर्वाह्नमध्याह्निनापराह्णानफलान् कुर्याद्धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यादिति ॥ ११५ ॥

(मिता०) ब्राह्मे इति । ततो ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय पश्चिमेऽर्धप्र-हरे प्रबुध्यात्मनो हितं कृतं करिष्यमाणं च वेदार्थसंशयांश्च चिन्तयेत् । तदानीं चित्तस्याव्याकुलत्वेन तस्वप्रतिभा(२)नयोग्यत्वात् । ततो धर्मार्थकामान्स्वोचितकाले यथाशक्ति न परित्यजेत् । यथासम्भ-वं सेवेतेत्यर्थः पुरुषार्थत्वात् । यथाह गौतमः—'न पूर्वाह्नमध्याह्नाप-राह्णानफलान्कुर्यात् धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्' इति । अत्र यद्यप्येतेषां सामान्येन सेवनमुक्तं तथापि कामार्थयोर्धर्माविरोधेनानु-ष्ठानं तयोर्धर्ममूलत्वादेवं प्रतिदिनमनुष्ठेयम् ॥ ११५ ॥

(वी० मि०) गृहस्थधर्मान्तरमाह द्वाभ्याम्—

विद्याकर्मवयोवन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ॥

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्धके मानमर्हति ॥११६॥

विद्या उक्ताः । कर्म श्रौतं स्मार्त्तं च । वयः स्वययसोऽधिकम् । सप्ततिवर्षोर्ध्वमिति केचित् । वन्धुर्वहुस्वजनसम्पत्तिः । वित्तं ग्राम्यपशु-
हिरण्यादि । एतैरुपलक्षिता यथाक्रमं पूर्वा मान्या मननीयाः । एतेन
विद्याधिकानां पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरापेक्षया मान्यतायां गरीयस्त्व-
मुक्तम् । एतैर्विद्यादिभिः प्रभूतैः प्रत्येकं प्रचुरैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा उप-
लक्षितः शूद्रोऽपि वार्धकेऽशीतिवर्षोर्ध्वं माननीय इत्यर्थः । यदाह गौ-
तमः—‘शूद्रोऽप्यशीतिको वर’ इति ॥११६॥

(मिता०) विद्येति । विद्या पूर्वोक्ता, कर्म श्रौतं स्मार्त्तं च, वयः
आत्मनोऽतिरिक्तं सप्तत्या वा ऊर्ध्वं, व(३)न्धुः स्वजनसम्पत्तिः, वित्तं
ग्रामरत्नादिकम्, एतैर्युक्ताः क्रमेण मान्याः पूजनीयाः । एतैर्विद्याकर्मव-
न्धुवित्तैः प्रभूतैः प्रवृद्धैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा युक्तः शूद्रोऽपि वार्धके अ-
शीतेरूर्ध्वं मानमर्हति । ‘शूद्रोऽप्यशीतिको वरः’ इति गौतमस्मर-
णात् ॥ ११६ ॥

वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ॥

पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥११७॥

(वी० मि०) वृद्धो नवतिवर्षाधिकवयस्कः । भारी भारक्रान्तः । नृपो
भूपतिः । स्नातः पूर्वोक्तः स्नातकः । स्त्री प्रसिद्धा । रोगी रोगपीडितः ।
वरो विवाहोद्यतः । चक्री शाकटिकः । एषां पन्था देयः पथि मिलिते-
ष्वेव(४)तेषु तन्मार्गादिपसर्तव्यमित्यर्थः । तेषां वृद्धादीनां मध्ये नृपो
मान्यस्तेन वृद्धादिना राज्ञा सह पथि समवाये राज्ञः पन्था देय इत्य-
र्थः । भूपतेरपि स्नातको मान्यस्तेन राज्ञा स्नातकस्य पन्था देय
इत्यर्थः । चकारान्मत्तान्यादिपरिग्रहः । तथा च शशः—‘वालवृद्धमत्तो-
न्मत्तोपहतदेहभाराक्रान्तस्त्रीस्नातकप्रव्रजितेभ्यश्चे’ति । वार्धकान्थ—
पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुषे ।

(१) वन्धुर्वहुस्वजन ग. ।

(२) मिलितेष्वेतेषु- इति. ख. पु. पाठः ।

ब्राह्मणायेत्यनेन सामान्यत एव ब्राह्मणस्य मान्यत्वमुक्तम् । य-
दाह शङ्खः—'अथ ब्राह्मणायाऽप्रे पन्था राज्ञ इत्येके, तद्याऽनिष्टं
गुरुर्ज्यैष्ठ्यश्च ब्राह्मणो राजानमतिशेते तस्य पन्था' इति ॥ ११७ ॥

(मिता०) वृद्धेति । वृद्धः प(१)ककेदाः प्रसिद्धः । भारी भार-
क्रान्तः । नृपो भू(२)पतिः, न क्षत्रियमात्रम् । स्नातो विद्याव्रतोभयस्ना-
तकः । स्त्री प्रसिद्धा । रोगी व्याधितः । यरो विवाहोद्यतः । चक्री
शाकटिकः । चकारान्मत्तोन्मत्तादीनां ग्रहणम् । 'बालवृद्धमत्तोन्म-
त्तोपहतदेहभाराक्रान्तस्त्रीस्नातकप्रध्वजितेभ्यः' इति शङ्खस्मरणात् ।
एतेभ्यः पन्था देयः । एते(३)ष्वभिमुद्यायातेषु स्वयं पथोऽपक्रामेत् ।
वृद्धादीनां राज्ञा सह पथि समवाये राजा मान्य इति तस्मै पन्था
देयः । भूपतेरपि स्नातको मान्यः । स्नातकग्रहणं स्नातकमात्रप्राप्त्यर्थं
न ब्राह्मणाभिप्रायेण तस्य सदैव गुरुत्वात् । यथाह शङ्खः—'अथ ब्रा-
ह्मणायाप्रे पन्था देयो राज्ञ इत्येके । तद्यानिष्टं गुरुर्ज्यैष्ठ्यश्च ब्राह्मणो
राजानमतिशेते तस्मै पन्था' इति । वृद्धादीनां पथि परस्परसमवाये
वृद्धतरायपेक्षया विद्यादिभिर्वा विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ११७ ॥

(वि० मि०) धर्मार्थानां च कर्मणां गृहस्थकृत्यानां ब्राह्मणादि-
भेदेन व्यवस्थामाह चतुर्भिः—

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ॥

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८ ॥

इज्या यागः । अध्ययनं वेदपुराणादेः । दानं गवादेः । एतानि वै-
श्यस्य क्षत्रियस्य चकाराद्ब्राह्मणस्य च कर्माणि साधारणानि । ब्राह्म-
णस्य तु प्रतिग्रहयाजनाध्यापनान्यान्यधिकानीत्यर्थः । याजनमार्त्विज्य-
म् । अत्र कर्मणां धर्मार्थत्वं वृत्त्यर्थं च यथायोग्यं मन्वाद्यनुसारेण ने-
यम् । तथापदेन कृष्यादेरापद्धर्मस्य परिग्रहः । तथा च गौतमः—'कृषि-
वाणिज्ये वाऽस्वयङ्कृते कुसीदं चे'ति ॥ ११७ ॥

(मिता०) इज्येति । वैश्यस्य क्षत्रियस्य च चकाराद्ब्राह्मणस्य द्वि-
जानुलोमानां च यागाध्ययनदानानि साधारणानि कर्माणि । ब्राह्म-
णस्याधिकानि प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि । तथेति स्मृत्यन्तरोक्तवृ-

स्युपसङ्ग्रहः यथाह गौतमः—'कृषिवाणिज्ये वा स्वयं कृते कुसीदं च' इति । अध्यापनं तु क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवति न स्वेच्छया । 'आपत्काले ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा, समाप्ते ब्राह्मणो गुरुः' इति गौतमस्मरणात् । एतान्यनापदि ब्राह्मणस्य पट् कर्माणि । तत्र त्रीणांज्यादीनि धर्मार्थानि । त्रीणि प्रतिग्रहादीनि वृत्त्यर्थानि । 'पण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः' ॥ इति (१०।७६) मनुस्मरणात् । अत इज्यादीन्यवश्यं कर्तव्यानि न प्रतिग्रहादीनि । 'द्विजातीनामध्ययनमिज्यादानं, ब्राह्मणस्याधिक्राः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियमः' इति गौतमस्मरणात् ॥ ११८ ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ॥

कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥११९॥

(वि० मि०) क्षत्रियस्य चौरादिभ्यः प्रजानां रक्षणं, दरिद्रादीनां वृत्तिकल्पनं च मुख्यं कर्म । कुसीदं वृद्ध्या धनप्रयोगः, कृषिभूकर्मणं, वाणिज्यं समर्थं क्रीत्वा लाभोपजीवनं, पाशुपाल्यं पशुपालनम् । एतानि विशः प्रधानकर्माणि स्मृतानि स्मृत्युक्तानि ॥ ११९ ॥

(मिता०) प्रधानमिति । क्षत्रियस्य प्रजापालनं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । वैश्यस्य कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपालनानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि । कुसीदं वृद्धयर्थं द्रव्यप्रयोगः । लाभार्थं क्रयविक्रयो वाणिज्यम् । शेषं प्रसिद्धम् । 'शस्त्रांशभृत्त्वं क्षत्रियस्य वणिक् पशुकृषी विशः । आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः' ॥ इति (१०।७९) मनुस्मरणात् ॥ ११९ ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्त्रणिग्भवेत् ॥

शिल्पैर्वा विविधैर्जोवेद्विजातिहितमाचरन् ॥१२०॥

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः(१) ॥

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् हापयेत् ॥ १२१ ॥

(वी० मि०) द्विजशुश्रूषा त्रैवर्णिकसेवा शूद्रस्य प्रधानं कर्म । तत्र ब्राह्मणसेवा धर्मोऽपि, क्षत्रियवैश्यसेवा तु केवलं वृत्त्यर्थंति

विवेकः । तथा द्विजशुश्रूषयापि जीवितुमशक्नुवन् षण्णिग्भयेत् षण्णिज्यया जीवेत् । अथवा विविधैः शिल्पेश्चित्रकर्मभिर्द्विजातिहितं कुर्वन् जीवेत् । एवं च यैः शिल्पैर्द्विजातीनां हितन्तैरेव जीवनमनुज्ञातं, न तु तद्विपरितैरिति । शिल्पपदं च । द्विजशुश्रूषणायोग्यत्वप्रयोजकान्यव्यापारसामान्यपरम् । यदाह देव-शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा पापवर्जनं कलनादिपोषणं कर्षणपशुपालनभारोद्धहनपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेषुवीणामृदङ्गमुरजवादनानीति । भार्यायामेव रतिरभिगमनं यस्य स तथोक्तः, शुचिर्याह्याभ्यन्तरशौचवान्, भृत्याभर्ता सुनकलप्रादीनां पोषकः, धाद्वाक्रियापरः धाद्धानुष्ठानपरः । यद्वा धाद्वा क्रिया चेति द्वन्द्वः । तत्र चोक्तक्रियातिरिक्तशूद्राधिकारिकावश्यक्रियापरं क्रियापदम् । एते धर्माः साधारणा अपि द्विजातिहिताचरणोपयोगित्वेनाऽत्रोक्ताः । अनीदृशां द्विजातिहिताचरणायोग्यत्वादित्यवधेयम् । नमस्कारेण नमःशब्दात्मकेन मन्त्रेण, न तु स्वधा(१)स्वाहाशब्देन न हापयेत् अवश्य कुर्यात् ॥१२०॥१२१॥

(मिता०) शूद्रस्येति । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । तत्र ग्राह्यणशुश्रूषा परमो धर्मः । 'विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते' इति (१० । १२३) मनुस्मरणात् । यदा पुनर्द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा षण्णिवृत्त्या जीवेत् । नानाविधैर्वा शिल्पैर्द्विजातीनां हितं कुर्वन् यादृशैः कर्मभिर्द्विजातिशुश्रूषायामयाम्यो न भवति तादृशानि कर्माणि कुर्वन्नित्यर्थः । तानि च देवलोक्तानि—'शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा पापवर्जनं कलनादिपोषणं कर्षणपशुपालनभारोद्धहनपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेषुवीणामुरजमृदङ्गवादनानीति' ॥ १२० ॥

(मिता०) भार्येति । किं च भार्यायामेव न साधारणस्त्रीपुं परस्त्रीपु वा रतिरभिगमनं यस्य स तथोक्तः । शुचिः चाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तो द्विजवत् । भृत्यादिभर्ता । धाद्वाक्रियारतः—धाद्धानि नित्यनैमित्तिकरूपाभ्यानि, क्रियाः स्नातकप्रतान्यविरुद्धानि तेषु-रतः । नम इत्यनेन मन्त्रेण पूर्वोक्तान्पञ्चमहायज्ञानहरहर्न हापयेदनुतिष्ठेत् । नमस्कारमन्त्रं च केचित्—'देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः' ॥ इति वर्णयन्ति । नम इत्यन्ये । तत्र वैश्वदेवं लौकिकेऽग्नौ कर्तव्यं न वैवाहिकेऽग्नावित्याचार्याः ॥ १२१ ॥

(वी० मि०) अधुना सर्ववर्णसाधारणं गृहस्थधर्ममाह ब्राभ्याम—
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥

दानं दया दमः क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

अहिंसाऽविहितवधवर्जनं, सत्यं ब्राह्मणप्राणरक्षणाद्यनुपयोग्य-
नृतवचनाभावः, अस्तेयं शास्त्राननुमतचौर्याभावः, शौचं वाह्यमा-
भ्यन्तरं च, इन्द्रियनिग्रहः (१)शास्त्रानिषिद्धबहिरिन्द्रियव्यापारव-
र्जनम्, दानं प्रत्युपकाराद्यनपेक्षया पात्रे स्वधनप्रतिपादनम्, दमो-
ऽन्तरिन्द्रियनिग्रहः, दया निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छा, क्षान्तिरप-
कारिण्यपि को(२)पाभावः तत्कार्याभावो वा सर्वेषां वर्णानाम् ॥ १२२ ॥

(मिता०) इदानीं साधारणधर्मानाह—

अहिंसेति । हिंसा प्राणिपीडा तस्या अकरणमहिंसा । सत्य-
मप्राणिपीडाकरं यथार्थवचनम् । अस्तेयमदत्तानुपादानम् । शौचं
वाह्यमाभ्यन्तरं च । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां नियताविषयवृत्तितेन्द्रियनि-
ग्रहः । यथाशक्ति प्राणिनामन्नादकादिदानेनार्तिपरिहारो दानम् । अ-
न्तःकरणसंयमो दमः । आपन्नरक्षणं दया । अपकारेऽपि चित्तस्यावि-
कारः क्षान्तिः । एते सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याच(३)ण्डालं धर्मसा-
धनम् ॥ १२२ ॥

वयोवृद्धयर्थवाग्नेपश्रुताभिजनकर्मणाम् ॥

आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठां तथा ॥ १२३ ॥

(वी० मि०) वयो वाल्ययौवनादि तत्सदृशीं वृत्तिं बालकः
पांशुक्रीडनं युवा सुगन्धादिसेवनमित्यादि । बुद्धिप्रकर्षवान् महा-
भाष्यन्यायशास्त्राध्ययनमल्पबुद्धिः काव्यपुराणाध्ययनमर्थाधिक्यवा-
न्महादानमल्पवित्तवानल्पपान्नादिदानं, वाग्मी वादद्वैत्यादि, अवाग्मी
तद्वैमुख्यं, सुवेपो राजसन्निधिं, मलिनवेपः शोकाद्यभिभूतानुसरणं,

(१) शास्त्रनिग्रहः—द्रव्यधिकं ख० पुस्तके ।

(२) अपकारिणो विक्रोपाभावः—इति ख० पु० पाठः ।

(३) आचाण्डालान्तं ख. ।

श्रुतमीमांसादिवेदार्थनिर्वचनं श्रुतालङ्कारशास्त्रः काव्यविवेचनमित्यादि । विशुद्धकुलः कुलीनकन्यावरणमधिशुद्धकुलस्तादृशकन्यावरणं, यागादिकर्मकर्ता पशुहिंसनं, राज्यकर्ता प्रजासंरक्षणमित्यादिकां वृत्तिं धयःप्रभृतीनामुच्यतामाचरेत् । अजिह्वामवक्रामव्याजामिति यावत् । अशठां दम्भशून्याम् ॥ १२३ ॥

(मिता०) धय इत्यादि । धयो वाच्ययौवनादि । बुद्धिर्नैसर्गिकी लौकिकवैदिकव्यव(१)हारेषु । अर्थो वित्तं गृहक्षेत्रादि । वाक् (२) कथनम् । वेपो वस्त्रमाल्यादिविन्यासः । श्रुतं पुरुषार्थशास्त्रश्रवणम् । अभिजनः कुलम् । कर्म धृत्यर्थं प्रतिग्रहादि । एतेषां धयःप्रभृतीनां सदृशीमुचितां वृत्तिमाचरणं आचरेत्स्वाकुर्यात् । यथा वृद्धः स्वोचितां न यौवनोचिताम् । एवं बुद्ध्यादिव्यपि योज्यम् । अजिह्वामवक्राम् । अशठाममत्सराम् ॥ १२३ ॥

(धी० मि०) एवं स्मार्तानि कर्माण्यभिधाय धौतानि कर्माणि धैवर्णिकगृहस्थस्याह—

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स तु (३)सोमं पिबेत् द्विजः ॥

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्याऽन्नं वार्षिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

त्रैवार्षिकं वर्षत्रयनिर्वाहोचितं तदधिकं चाऽन्नं यस्य स सोमयागं कुर्यान्नाऽतोऽल्पघनः । तदाह मनु —

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं चाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

अतः स्वल्पीबलि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।

स पीतसोमपूर्वोऽपि तस्य नाप्नोति तत्फलम् ॥

एतच्च काम्यपरं नित्यस्याऽऽवश्यकत्वेन त्रैवार्षिकाद्यत्वाभावेऽपि कर्तव्यत्वात् । सोमात् प्राक् प्राक्सोमं तत्र भवाः क्रियाः प्राक्सौमिक्यस्ताः अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासपशुचानुर्मास्यात्मिका वर्षपर्यन्तनिर्वाहोचिताद्यत्वात्तत्रैव कुर्यात् ततोऽल्पघनः ॥ १२४ ॥

(मिता०) एवं स्मार्तानि कर्माण्यनुक्रम्येदानीं धौतानि कर्माण्यनुक्रामति—

त्रैवार्षिकेत्यादि । त्रिवर्षजीवनपर्याप्तं त्रैवार्षिकमाधिकं वा अन्नं

यस्य स एव सो(१)मपानं कुर्यान्न ततोऽल्पघनः । (मनुः ११ । ८)
 'अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः । स पीतसोमपू-
 र्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम्' ॥ इति दोषश्रवणात् । एतच्च का-
 म्याभिप्रायेण । नित्यस्य चावश्यकर्तव्यत्वान्न नियमः । यस्य वर्षजी-
 वनपर्याप्तमन्नं भवति स प्रक्सौमिकीः सोमात्प्राक् प्राक्सोमं प्राक्सो-
 मं भवाः प्राक्सौमिक्यः, कास्ताः ? आग्नेहोत्रदर्शपूर्णमासा(२)ग्रयण-
 पशुचातुर्मास्यानि क(३)र्माणि तद्विकाराश्चेताः क्रियाः कुर्यात् ॥ १२४ ॥
 (वी०मि०) एवं काम्यानि श्रौतानि कर्माण्यभिधाय नित्यान्याह—

प्रतिसम्बत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ॥

कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ १२५ ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ॥

संबत्सरे संबत्सरे सोमयागः कार्यः । अयनेऽयने पशुयागः
 कार्यः । सस्योत्पत्तौ सस्योत्पत्तौ आग्नेयणेष्टिः कार्या । चातुर्मास्येष्ट्य-
 स्तिस्त्रः ऋतुपु वत्सरस्य त्रिष्वण्यृतुपु कार्याः । यथा जावालः—
 दर्शनं चाऽर्द्धमासान्ते पूर्णमासेन चैव हि ।
 सस्यपत्तौ नवेष्ट्या च चातुर्मास्येस्त्वृतोर्मुखे ॥
 अयनादौ निगूढेन पशुना वत्सरेण वा ।
 समान्ते सोमयागेन त्विष्टा युक्तो न संशयः ॥
 सायंप्रातः सदाऽभ्यस्तं वैतानं जुहुयान्नरः ।

एषां सोमादीनामभावे करणाशक्तौ वैश्वानरीमिष्टिमनुकल्पत्वेन
 कुर्यात् । एषामभाव इत्युक्तम् ॥

(वी०मि०) एषां सम्भवे तु न वैश्वानरेष्टिः कार्या हीनकल्पत्वादित्याह—
 हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२६ ॥

न कुर्वीतित्यत्र हेतुः सतीत्यादिः । द्रव्यपर्दं मुख्यकल्पोपयुक्त-
 सर्वाङ्गसम्पत्तिपरम् । य(४)स्मिन्सत्त्वेव समर्थस्य फलप्रदं मुख्यं कर्म
 न त्वनुकल्परूपमित्यर्थः । यद्वा सति द्रव्ये न कुर्वीत यतोऽफलप्रदं
 हीनकल्पाचरणमिति योज्यम् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

(१) सोमयागं क. ग. ।

(२) पूर्णमासपशु ख. पूर्णमासचातुर्मास्यानि ग. ।

(३) काम्यानि क. ।

(४) तस्मिन्-इति घ० पु० पाठः ।

(मिता०) एवं याम्यानि धोतानि कर्माण्यभिधयेदानीं नित्यान्याह—
प्रतीत्यादि । संवत्सरे संवत्सरे सोमयागः कार्यः । पशुः प्रत्ययने
अयने अयने दक्षिणोत्तरसांशते निरूढपशुयागः कार्यः । तथा प्रति-
संवत्सरं वा । 'पशुना संवत्सरे संवत्सरे यजेत पशुं वा मासेष्वित्ये-
के' इति श्रवणात् । आप्रयणेष्टिश्च सस्योत्पत्तो कर्तव्या । चातुर्मा-
स्यानि च प्रतिसंवत्सरे कर्तव्यानि ॥ १२५ ॥

(मिता०) एवामिति । एषां सोमप्रभृतीनां पूर्वोक्तानां नित्यानां
कथञ्चिदसम्भवे तत्काले वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात् । किं च योऽयं ही-
नकल्प उक्तः सति द्रव्येऽसौ न कर्तव्यः । यच्च फलप्रदं काम्यं तद्धी-
नकल्पं न कुर्वीत न कर्तव्यमेव ॥ १२६ ॥

(धी० मि०) यज्ञोपयुक्तं द्रव्यार्जनोपायनियमं यज्ञार्जितद्रव्याणां
यज्ञेऽशेषविनियोगनियमं चाह—

चण्डालो जायते यज्ञरुणाच्छूद्रभिक्षिनात् ॥

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेत् ॥ १२७ ॥

शूद्राद्विज्ञेन द्रव्येण यज्ञाचरणान् जन्मान्तरे चण्डालो भवति ।
यज्ञार्थं श्रवणिकादपि लब्धं द्रव्यं (१) सर्वं यज्ञेऽविनियुञ्जानोऽपि
जन्मान्तरे भासो वनकुक्कुटः काको वा भवेदित्यर्थः । तथा च मनु—
न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत धर्मवित् ।

यजमानो हि भिक्षित्वा चाण्डालः प्रेत्य जयते ॥

तथा—

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।

स याति भासतां विप्रः काकतां वा शनं समा ॥

गृहस्थमन्तावद्विधिवः शालीनो यायावरश्च । यदाह हारीत—'द्विवि-
धमेव गृहस्थमाहुः शालीन यायावरं च' । शालीनात्पुण्यतरो
यायावरः । वस्योऽस्य शाला इति शालीनः । शालाया वा इति वा
शालीनः । दश रात्रीर्वसन् प्रयातीति यायावरः । देवलेऽपि—'द्विविधो
गृहस्थो यायावरः शालीनश्च तयोर्यायावरः प्रवरो याजनाऽध्या-
पनप्रतिग्रहरिकथवर्जनात् पट्कर्माधिष्ठितः प्रैष्यचतुःपद्गृहग्राम-
घान्ययुक्तो लोकानुवर्ती शालीनः' ॥ (२) तत्र 'प्रतिग्रहोऽधिको विप्र'
इत्यादिना शालीनस्य वृत्तयो दर्शिताः ॥ १२७ ॥

(मिता०) चण्डाल इति । यज्ञार्थं शुद्रधनयाचनेन जन्मान्तरे चण्डालो जायते । यः पुत्र्यज्ञार्थं याचितं (१) न सर्वं प्रयच्छति न त्यजति स भासः काकोऽपि वा वर्षशतं भवेत् । यथाह मनुः (११ । २५)—‘यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यः सर्वं न प्रयच्छति । स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः’ ॥ इति । भासः शकुन्तः । काकः प्रसिद्धः ॥ १२७ ॥

(वी०मि०) इदानीमुभयसाधनं वृत्तिकृतधनसञ्चयनिबन्धनं चातुर्विध्यं दर्शयन्नेव यायावरस्य वृत्तिमाह—

कुशूलकुम्भीधान्यो वा व्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ॥

जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन श्रेयानेपां परः परः ॥ १२८ ॥

द्वादशदिनपर्यन्तकुटुम्बभ(२)रणक्षमधान्यक्षमा कोष्ठी कुशूलं, तत्परिमितधान्यवान् कुशूलधान्यकः । ३)पद्दिनपर्यन्तकुटुम्बभरणक्षमधान्यधारणयोग्या कलशी कुम्भी, तत्परिमितधान्यवान् कुम्भीधान्यकः । ग्रहपर्याप्तं धान्यं यस्य सः व्याहिकः । श्वस्तनं श्वो भवं तादृशं धान्यं यस्य न विद्यते सोऽश्वस्तनः । एवं चतुर्विधो यायावरगृहस्थः शिलोञ्छेन जीवेत् । एपां चतुर्णां मध्ये शालीनो यायावरो वा परः परः श्रेयान् प्रशस्ततरः । शाल्यादेः क्षेत्रखलादिनिपतितपरित्यक्तवल्लरीग्रहणं शिलं तादृशैकैकशाल्यादिकरणग्रहणमुञ्छः । वाशब्दः प्रागुक्तशालीने वृत्त्यपेक्षया । अपिशब्देन नीवाराद्युपादानसमुच्चयः । तथाचाऽऽपस्तम्बः—‘शिलोञ्छेन चाऽन्यच्चाऽपरिगृहीत’मिति ॥ १२८ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने गृहस्थप्रकरणम् ॥

(मिता०) कुशूलेति । कुशूलं कोष्ठकं, कुम्भी उष्ट्रिका, कुशूलं च कुम्भी च कुशूलकुम्भ्यौ ताभ्यां परिमितं धान्यं यस्य स तथाक्तः कुशूलधान्यः स्यात्कुम्भीधान्यो वा । तत्र स्वकुटुम्बपोषणे द्वादश-

(१) न परित्यजति क. ।

(२) ‘भरणक्षम’-इत्यत्र ‘क्षण’-इति ज० पु० पाठः ।

(३) ‘पद्दिन’-इत्यास्य ‘कुम्भीधान्यकः’-इत्यन्तं ए० पुस्तके नास्ति ।

हमात्रपर्याप्तं धान्यं यस्यास्ति स कुशुलधान्यः । कुम्भीधान्यस्तु स्वकुटुम्बपोषणे षडहमात्रपर्याप्तधान्यः । इयहपर्याप्तं धान्यमस्यास्तीति श्याहिकः । श्वोभवं धान्यमस्यास्तीति श्वस्तनः । न विद्यते श्वस्तनं यस्य सोऽश्वस्तनः ॥

(मिता०) कुशुलधान्यादिसञ्चयोपायमाह—

जीवोदति । शाल्या(१)द्विनिपतितपरित्यक्तवल्लुरीप्रहणं शिलम्, एकैकस्य परित्यक्तस्य कणस्योपादानमुञ्छः, शिलं चोञ्छथ शिलो-
ञ्छं नेन शिलेनोञ्छेन वा । कुशुलधान्यदिश्वतुर्विधो गृहस्थो जीवेत् ।
एषां कुशुलधान्यादीनां ग्रा(२)हणानां गृहस्थानां चतुर्णां परः परः
पश्चात्पश्चात्पाठितः श्रे(३)यान्प्रशस्यतरः । एतच्च यद्यपि द्विजः
प्र(४)कृतस्तथापि ग्राहणस्यैव भवितुमर्हति विद्योपशमादियोगात् ।
तथा च मनुना (४ । २)—‘अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि’ ॥ इति विप्रमेव
प्र(५)स्तुत्य (मनुः ४ । ७)—‘कुशलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक
पच वा’ इत्याद्यभिहितत्वात् । एतच्चातिसंय(६)तं यायावर प्रत्यु-
च्यते न विप्रमात्राभिप्रायेण । तथा सति—‘शैवापिकाधिकाश्रो यः स
हि सोमं पिबेद्विजः’ इत्यनेन न विरोधः । तथा च गृहस्थानां द्वैविध्यं
तत्र तत्रोक्तम् । यथाह देवलः—‘द्विविधो गृहस्थो यायावरः शाली-
नश्च । तयोर्यायावरः प्रवरो याजनाध्यापनप्रतिग्रहरिकथसञ्चयवर्ज-
नात् पद्कर्मधिष्ठितः प्रेष्यचतुष्पदगृहग्रामधनधान्ययुक्तो लोकानु-
घर्ता शालीनः’ इति । शालीनोऽपि चतुर्विधः—याजनाध्यापनप्रतिग्रह-
कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यैः पद्भिर्जीवत्येकः । याजनादिभिस्त्रिभिरन्यः ।
याजनाध्यापनाभ्यामवरः । चतुर्थस्त्वध्यापनेनैव । तथाह मनुः (४ ।
९)—‘पद्कर्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्वाभ्यामेकश्चतु-
र्थस्तु ब्रह्मसन्नेन जीवति’ ॥ इति । अत्र च ‘प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे’
इत्यादिना शालीनस्य वृत्तयो दर्शिताः । यायावरस्य ‘जीवेद्वापि
शिलोञ्छेने’ति ॥ १२८ ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।

(वी० मि०) इदानीं पूर्वोक्तस्य त्रिविधस्य स्नातकस्य विधिनिषेधरूपान् धर्मानाह—

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ॥

न विरुद्धप्रसङ्गेन सन्तोषी च भवेत्सदा ॥ १२९ ॥

स्वाध्यायाभ्यासविरोधिनमत्यन्तेश्वरोपसर्पणादिसाध्यमर्थं धनं नेहेत नान्विच्छेत् । यतस्ततः अर्वादिताचारात्पतितादेश्च नाऽर्थमीहेत । विरुद्धश्रुतादिप्रसङ्गे गीताद्यासङ्गे । यदि न दास्यासि तदा तवेदमनिष्टं भविष्यतीत्यनिष्टप्रदर्शनं, तेन नार्थमीहेत । तयो च मनुः—

नेहेतार्थं प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।

सन्तोषी (१) अर्थालाभेऽपि तृष्णाशून्यः । चकारात्संयतश्च भवेत् । तथा च मनुः—

सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ॥ १२९ ॥

(मिता०) एवं श्रौतस्मार्तानि कर्माण्यभिधायेदानीं गृहस्थस्य ज्ञानादारभ्य ब्राह्मणस्यावश्यकर्तव्यानि विधिप्रतिषेधात्मकानि मानससङ्कल्परूपाणि स्नातकव्रतान्याह—

नेति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयोऽर्थप्राप्त्युपाया दर्शितास्तत्र विशेष उच्यते । स्वाध्यायविरोधिनमर्थमप्रतिषिद्धमपि नेहेत नान्विच्छेत् न यतः कृताश्रिद्विदिताचारात् । न विरुद्धप्रसङ्गेन विरुद्धमवाज्ययाजनादि, प्रसङ्गे नृत्यगीतादिः । विरुद्धं च प्रसङ्गश्च विरुद्धप्रसङ्गं तेन । नार्थमीहेतेति सम्वध्यते । नञ्शब्दः प्रत्येकं पर्युदासार्थं एव । किञ्च अर्थालाभेऽपि सन्तोषी परितृप्तो भवेत् । चकारात्संयतश्च 'सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्' इति (४। १२) मनुस्मरणात् ॥ १२९ ॥

(वी० मि०) येभ्योऽर्थं दृहितव्यस्तानाह—

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छद्गन् क्षुधा ॥

क्षुधा नुभुक्षया । उपलक्षणमेतत् । शीतादिनृत्यापि द्रष्टव्यम् । सीदन् पीड्यमानः । राजो विदितसच्चरित्रात् । अन्तेवासिनो वक्ष्यमा-

णात् । याज्यात् आर्त्विजो याजनार्हात् । धनमिच्छेत् गृहीयादिति तात्पर्यम् ॥

(वी०मि०) किञ्च—

दाम्भिहैतुकपात्राण्डवकृत्तीश्च वर्जयेत् ॥ १३० ॥

दम्भी लोकवञ्चनार्थं कर्मानुष्ठानशीलः । हैतुकं कुयुक्तियलेन सर्वत्र वैदिकादौ कर्मणि परंपा संशयोत्पादनशीलः । पाषण्डो त्रैविध्यवृद्धापरिगृहीतप्रतकारी । चकवृत्तिः—

अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याचिनीतश्च यकवृत्तिरुदाहृतः ॥

इति मनुना लाक्षितः । एतान् सर्वकार्येषु लौकिकेषु वैदिकेषु च वर्जयेत् परिदरेत् स्नातकः । चकारेण विकर्मस्थादिपरिग्रहः । तथा च मनुः—

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालप्रतिकान् शठान् ।

हैतुकान् यकवृत्तीश्च वाङ्मात्रेणाऽपि नार्चयेत् ॥

तथा—

धर्मघ्वजी सदा लुब्धः छात्रिको लोकदाम्भिकः ।

वैडालवृत्तिको श्रेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥

(मिता०) कुतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्याह—

राजेत्यादि । क्षुधा सीदन्पीड्यमानः स्नातकः राक्षो विदितवृत्तान्तात्, अन्तेवासिनो घश्यमाणलक्षणात्, याज्यात् याजनार्हाच्च धनमाददीत । क्षुधा सीदन्नित्यनेन विभागादिप्राप्तकुटुम्बपोषणपर्याप्तधनो न कुतश्चि(१)दर्थमन्विच्छेदिति गम्यते । किञ्च दम्भिहैतुकादीन्सर्वकार्येषु लौकिकवैदिकशास्त्रीयेषु वर्जयेत् । चकाराद्विकर्मस्थवैडालप्र(२)तिकान् शठान् वर्जयेत् । यथाह मनुः—(४ । ३०) 'पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालप्रतिकान् शठान् । हैतुकान् यकवृत्तीश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्' ॥ इति । लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठायी दम्भी । युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः । त्रैविध्यविरुद्धपरिगृहीताधमिणः पाषण्डिनः । यकवदस्य घर्तनमिति यकवृत्तिः । यथाह मनुः—'अधोदृष्टिर्नै(३)कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याचि-

नीतश्च वक्रवृत्तिरुदाहृतः ॥ इति । प्रतिपिङ्गसेविनो विकर्मस्थाः । वि-
डालो मार्जारस्तस्य व्रतं स्वभावो यस्यासौ वैडालव्रतिकः । तस्य
लक्षणमाह मनुः—(४ । १९५) ‘धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छात्रिको
लोकदाम्भिकः । वैडालव्रतिको श्रेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः’ ॥ इति ।
शठः सर्वत्र वक्रः । एतैः संसर्गनिषेधादेव स्वयमेवम्भूतो न भवे-
दिति गम्यते ॥ १३० ॥

(वी० मि०) किञ्च—

शुक्लाम्बरधरो नीचकेशशशुनखः शुचिः ॥

शुक्ले अम्बरे वाससी धारयतीति शुक्लाम्बरधरः । इदं च सति
सम्भवे ।

न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ।

इति वचनात् । नीचानि क्लृप्तानि केशादीनि यस्य सः । शुचि-
राभ्यन्तरवाह्यशौचवान् भवेदिति शेषः ॥

(वी० मि०) किञ्च—

न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ १३१ ॥

न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ॥

नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न (?) वार्धुपिः ॥ १३२ ॥

भार्यादर्शने भार्यया दृश्यमानः । भार्या पश्यन् इति केचित् । सं-
स्थितः उर्द्धस्थितः । परे तु भार्यायां पुरांऽवस्थितायामित्यर्थः । तथा
च श्रुतिः—‘जायाया अन्ते नाऽश्नीयादवीर्यवदपत्यं भवती’ति व्या-
चक्षते । अश्नीयादिति त्रिष्वपि सम्बध्यते । संशयं प्राणविपत्तिसं-
शयावहं चौरव्याघ्राद्युपहतदेशाक्रमणादि कर्म न कुर्यात् । अकस्मात्
शास्त्रीयकारणं विना । अप्रियं श्रूयमाणपरोद्द्वेगकरं वाक्यं न वदेत् ।
अहितमुदकानिप्रफलम्, अनृतमसत्यं वाक्यं च न वदेत् । अकस्मा-
दिति वदेदिति त्रिषु सम्बध्यते । चकारात्परपातकादिसूचकं वाक्य-
परिग्रहः । एवकारः सर्वत्र नियमबोधनार्थस्तेन शास्त्राननुमतपरस्वग्र-
हणवान् । वार्धुपिः—

समर्थं पण्यमादाय महार्थं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुपिको नाम यश्च वृद्धा प्रयोजयेत् ॥

इति यमेन लक्षितः । कचिद्धार्युपीतिपाठः ॥ १३१-१३२ ॥

(मिता०) शुक्लेत्यादि । शुक्ले धौते अग्नये वाससी धरतीति शुक्लाम्यरधरः । केशाश्च श्मश्रुणि च नद्याश्च केशश्मश्रुनखं नीचं निरुक्तं केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः । शुचिरन्तर्बहिश्च स्नानानुलेपनधूपस्त्रगादिभिः सुगन्धी च भवेत् । यथाह गौतमः-‘स्नातको नित्यशुचिः सुगन्धिः स्नानशौलः’ इति । सुगन्धित्वविधानादेव निर्गन्धमाल्यस्य निषेधः । तथा च गंगामिलः-‘नागन्धां क्षजं धारयेदन्यत्र हिरण्यरत्नक्षजः’ इति । सदा स्नातक एवंभूतो भवेत् । एतच्च सति सम्भवे-‘न जीर्णमलयद्वासा भवेद्य विभवे सति’ इति स्मरणात् । न च भार्यादर्शने तस्यां पुरतोऽवस्थितायामश्रीयात् । अर्घीर्यवदपत्योत्पत्तिमयात् । तथा च श्रुतिः-‘जायाया अन्ते नाश्रीयाद्दीर्यवदपत्यं भवति’ इति । अतस्तया सह भोजनं दूरादेव निरस्तम् । न चैकवासाः नाऽपि संस्थितः उत्थितः अश्रीयादिति सम्बध्यते ॥ १३१ ॥

(मिता०) नेनि । कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिसंशयावहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात् । यथा व्याघ्रचौरानुपहृतवेशाक्रमणादि । अकस्मात्प्रिक्कारणं कञ्चिदपि (१)पुरुषं स्त्रियं वा अप्रियमुद्देशकरं याज्यं न वदेत् । न चाहितं नापृतं वा प्रियमपि । अकाराद्दलीलमसभ्यं वीभत्सकरं चाकस्माच्च वदेदिति सम्बध्यते । एतच्च परिहासादिव्यतिरेकेण-‘गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विना’ इति स्मरणात् । न च स्तेनः अन्यदीयस्यादत्तस्य प्रहीता न स्यात् । न वार्धुपीस्यात् । प्रतिपिद्धवृद्ध्युपजीवी वार्धुपी ॥ १३२ ॥

(वी० मि०) किञ्च—

दाक्षायणी ब्रह्ममूर्त्री घेणुमान् सकण्डलुः ॥

दाक्षायणं सुवर्णं ब्रह्मसुत्रमुपवीतं, घेणुर्वेदापष्टिः, कमण्डलुश्च सजलः । सति सम्भवे सर्वदैतच्चतुष्टयधारी स्यादिति शेषः । उपलक्षणं चैतत् । तथा च मनु.—

घेणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौद्रमे च कुण्डले ॥

एवं च दाक्षायणपदमपि कुण्डलपरमेव । वेदो दर्भमुष्टिः । अत्र ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्याऽपि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीययज्ञोपवीतप्राप्त्यर्थम् । यदाह वसिष्ठः—

स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।

यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः ॥

(वी० मि०) किञ्च—

कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्गोविप्रवनस्पतीन् ॥ १३३ ॥

देवं देवतार्चाशिवलिङ्गादिकं, मृदमुद्धतां गां विप्रं वनस्पतिं च । तेषां सन्निधिगमनप्रसक्तौ प्रदक्षिणं कुर्यात् । दक्षिणपार्श्वं कृत्वा गच्छेत् ॥ १३३ ॥

(मिता०) किञ्च—

दाक्षायणीति । दाक्षायणं सुवर्णं (१) तदस्यास्तीति दाक्षायणी । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं तदस्यास्तीति ब्रह्मसूत्री । वैणव्यष्टिमान् । कमण्डलुमान् स्यादिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । अत्र च ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्राप्त्यर्थम् । यथाह वसिष्ठः—‘स्नातकानां तु नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् । यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः’ इति । अत्र च दाक्षायणीति सामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्यम् । ‘वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रात्रौ च कुण्डले’ इति (४ । ३६) मनुस्मरणात् । (२) तथा देवं देवतार्चां, मृदं तीर्थाद्दुग्धृतां, गां, ब्राह्मणं, वनस्पतींश्चाऽश्वत्थादीन्प्रदक्षिणं कुर्यात् । एतान्द(३)क्षिणतः कृत्वा प्रवजेदित्यर्थः । एवं चतुष्पथादीनपि । ‘मृदं गां देवतां विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रक्षातांश्च वनस्पतीन्’ ॥ इति (४ । ३९) मनुस्मरणात् ॥ १३३ ॥

(वी० मि०) किञ्च—

न मेहेत (४) नदीछायावर्त्मगोष्ठांश्चुभस्मसु ॥

न प्रसर्का(५)ग्निगोसोमसन्ध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः ॥ १३४ ॥

(१) तत्रान, तद्धारणात् क० । (२) एवं देवं क० । (३) प्रदक्षिणतः ख० ।

(४) न तु मेहेतदी-इति सुद्वितपुस्तके पाठः । (५) न प्रत्यग्व्यर्कगो-इति सु० पु० पठः ।

नेक्षेताऽर्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनम् ॥

न च मूत्रं पुरीषं (१) वा नायुचीं राहुतारकाः ॥ १३५ ॥

नदी तत्तीरं, अम्युनः पृथगुपादानात् । छाया पथिकाद्युपजीव्या,
वर्त्म मार्गः, गोष्ठं प्रायेण गवावस्थितिस्थानं, अम्यु जलं, भस्म
प्रसिद्धम्, एषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । तथाकादीन्
प्रति अर्काद्यभिमुखं न मेहेत् । सन्ध्या मुर्या । निषेधस्तु सन्ध्यायां
मेहननिषेधपर्याप्तः । अर्कं उदयाद्यवस्थापन्नम् । तदाह मनु —

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नाऽस्तं यान्तं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यन्नभसो गतम् ॥

स्वयमुपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत न नग्नां स्त्रियमीक्षेता-
ऽन्यत्र मैथुनादित्यास्वलायनात् । संसृष्टमैथुनां अचिरकृतोपभोगाम् ।
चकाराद्भोजनाद्याचरन्तीं भार्याम् । तथा च मनुः—

नाऽदनीयाद्भार्याया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाऽदनतीम् ।

क्षुवन्तीं जृम्भमाणां वा न वाऽऽसीनां यथासुखम् ॥

नाऽञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाऽभ्यस्कामनावृताम् ।

न पश्येत्प्रसवन्तीं च धेयस्कामो द्विजोत्तमः ॥

मूत्रं पुरीषं वा शौचानन्तरं नेक्षेत । 'शौचं कृत्वा मूत्रपुरी-
षोच्चारं न पश्ये'दिति वचनात् । चकाराद्दुदके स्वप्रतिविम्ब्यादि ।
न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ।

इत्यादिवचनात् । अशुचिर्मूत्राद्युच्छिष्टः सन् राहुं तारकाश्च
नेक्षेत ॥ १३४-१३५ ॥

(मिता०) नेति । नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् ।
एवं इमशानादावपि । यथाह शङ्ख.—'न गोमयकृष्टोत्तशाह्वलचित्ति-
इमशानवल्मीक(२)वर्त्मखलगोष्ठविलपर्वतपुलिनेषु मेहेत् भूताधार-
त्वात्' । तथाग्न्यादीन्प्रति अग्न्यादीनामभिमुखं न मेहेत् । नाप्ये-
तान्पश्यन् । यथाह गौतम.—'न चाव्यभिचिप्रादित्यापोदेवतागाश्च प्र-
तिपश्यन्वा मूत्रपुरीषामेध्यान्युदस्येत्(३)तान्प्रति पादौ प्रसारयेत्'
इति । एतद्देशव्यतिरेकेण भूमिमयक्षियैस्तुणैरन्तर्धाय मू(४)त्रपुरीषे

(१) च—इति क० पु० पाठः ।

(२) इमशानवल्मीक क० ।

(३) नैना देवता प्रति प० ।

(४) मेहन कार्यं क० ग० ।

कुर्यादिति । यथाह वसिष्ठः—‘परिवेष्टितशिरा भूमिमयक्षिथैस्तृणैर-
न्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यात्’ इति ॥ १३४ ॥

(मिता०) नेक्षेतेति । नैवार्कमीक्षेतेति यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं तथा-
प्युदयास्तमयराहुप्रस्तादिकप्रतिविम्बमध्याहवर्तिन एवादित्यस्यावेक्ष-
णं निषिध्यते न सर्वदा । यथोक्तं मनुना (४।३७)—‘नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं
नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्’ ॥
इति । उपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत । ‘न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र
मैथुनात्’ इत्याश्वलायनः । संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगाम् । उपभोगान्तेऽन-
ग्नामपि नेक्षेत । चकाराद्भोजनादिकमाचरन्तीम् । तथा च मनुः
(४४३)—‘नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् । ध्रुवतीं
जृम्भमाणां च न चासीनां यथासुखम् ॥ नाऽञ्जयन्तीं स्वके नेत्रं न
चाभ्यक्तामनावृताम् । न पश्येत्प्रसवन्तीं च श्रेयस्कामो द्विजोत्तमः’ ॥
इति । मूत्रपुरीषे च न पश्येत् । तथा अशुचिः सन् राहुतारकाश्च न
पश्येत् । चकाराद्बुद्धके स्वप्रतिविम्बं न पश्येत् । ‘न चोदके निरीक्षत
स्वं रूपमिति धारणा’ इति वचनात् ॥ १३५ ॥

(वी० मि०) किञ्च—

अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयन् (१) ॥

वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत् स्वपेत्यक्शिरा न च ॥ १३६ ॥

देवे वर्षति सति अप्रावृतोऽनाच्छादितः । ‘अयं मे वज्रः पाप्मान-
महन’दिति सम्पूर्णं मन्त्रमुच्चारयन् गच्छेत् न तु धावेत् । ‘न
धावेच्च वर्षती’ति वचनात् । तथा प्रत्यक्शिराः पश्चिमशिराः
न स्वपेत् न निद्रां कुर्यात् । चकाराद्बुद्धक्शिरसश्च ग्रहणम् तथा च
मार्कण्डेयपुराणम्—

पश्चिमे प्रवला चिन्ता हानिर्मृत्यु(२)स्तथोचरे ।

हारीतः ‘न तिर्यक्तुक्प्रत्यक्शिराः’ ॥ १३६ ॥

(मिता०) अयमिति । वर्षति सति ‘अयं मे वज्रः पाप्मानमप-
हन्तु’ इति मन्त्रमुच्चारयेत् । वर्षति अप्रावृतोऽनाच्छादितो न गच्छे-
न्न धा(३)वेत् । ‘न प्रधावेच्च वर्षति’ इति प्रतिषेधात् । न च प्रत्य-

(१) उदीरयेत्—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) हानिर्मृत्युरथोचरे—इति ख० पु० पाठः ।

(३) च्छादितो न इयात् क० ।

विशराः स्वप्यात् । चकाराद्यन्तो न शयति । एकश्च शून्यगृहे न च नग्नः शयोतेति । 'नैकः स्वपेच्छून्यगृहे' इति च (४।५७) मनु-स्मरणात् ॥ १३६ ॥

(वी० मि०) किञ्च —

ऋषिनासृशकृन्मूत्रगैतास्यप्सु न निक्षिपेत् ॥

ऋषिनं मुत्सेन त्यज्यमानं लालादि, असृग् रक्तं, शकृत्पुरीषं, मूत्ररेतसी प्रसिद्धे । विपाणीति कचित्पाठः । तत्र विषं कृत्रिमाकृत्रि-मम् । एतानि जले न क्षिपेत् ॥

(वी० मि०) अपि च—

पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत् ॥ १३७ ॥

अग्नौ प्रत्यग्नि पादप्रतापनं न कुर्यात् । एनमग्निं न लङ्घ-येत् । चकारान्मुस्रधमनादिपरिग्रहः । तथा च मनुः—

नाग्निं मुत्सेनोपधमेन्नानां नक्षेत च स्त्रियम् ।

नामेध्यं प्रक्षिपेद्ग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥

अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।

न चैनं पादतः कुर्यात् प्राणावाधमाचरेत् ॥ १३७ ॥

(मिना०) ऋषिनेत्यादि । ऋषिनमुद्दिष्टेन, असृग् रक्तं, शकृत् पुरीषं, शेषं प्रसिद्धं, एतान्यप्सु न निक्षिपेत् । एवं तु पादौ नपि । यथाह शङ्ख— 'तुपकेशपुरीषभस्मास्थिदलेष्मनरजलोमान्यप्सु न निक्षिपेत् पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यात्' इति । अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् । नाप्यग्निं लङ्घयेत् । चकारात् ऋषिनादीन्यग्नौ न निक्षिपेत् । मुखोप-धमनादि चाग्नेन कुर्यात् । तथा च मनु (४।३)—'नाग्निं मुत्सेनोप-धमेन्नानां नक्षेत च स्त्रियम् । नामेध्यं प्रक्षिपेद्ग्नौ न च पादौ प्रताप-येत् । अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनम(१) भिलङ्घयेत् । न चैनं पादतः कुर्यात् प्राणि(२)वाधमाचरेत्' ॥ इति ॥ १३७ ॥

(वी० मि०) किञ्च—

जलं पिबेन्नाऽञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् ॥

नासैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्वापि तैर्वा न संविशेत् ॥ १३८ ॥

अञ्जलिना संहतपाणिभ्यां जलं न पिबेत्, शयानं निद्रावस्थं न प्रबोधयेत् निद्रारहितं न कुर्यात् । अपि च अक्षैः पाशकैः न क्रीडेत् । धर्मघ्नैः पतितादिभिर्व्याधितैर्वा सह न शयीतेत्यर्थः । केचित्तु धर्मघ्नैर्न क्रीडेदित्येवं योजयन्ति ॥ २३८ ॥

(मित्ता०) जलमिति । जलमञ्जलिना संहताभ्यां हस्ताभ्यां न पिबेत् । जलग्रहणं पेयमात्रोपलक्षणम् । विद्यादिभिरात्मनोऽधिकं शयानं न प्रबोधयेन्नोत्थापयेत् । 'श्रेयांसं न प्रबोधयेत्' इति विशेषस्मरणात् । अश्वादिभिर्न क्रीडेत् । धर्मघ्नैः पशुलम्भनादिभिर्न क्रीडेत् । व्याधितैर्ज्वराद्यभिभूतैरेकत्र न संविशेन्न शयीत ॥ २३८ ॥

(वी० मि०) किञ्च—

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ॥

केशभस्मतुपाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३९ ॥

अत्र विशिष्यानिपिद्धं मन्वादिना निपिद्धं 'न छिन्द्यान्नखलोमानी'त्यादिना यत्कर्म देशकुलाचारविरुद्धं वा कर्म वर्जयेत् । प्रेतधूमं प्रेतधूमस्पर्शनादिकं, बाहुभ्यां नदीतरं च केशादिष्ववस्थानं च वर्जयेदित्यर्थः । चकारेण कार्पासास्थ्यादिसमुच्चयः । तथा च मनुः—

अधितिष्ठेन्न केशास्तु भस्माङ्गारकपालिकाः ।

न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ १३९ ॥

(मित्ता०) विरुद्धमिति । जनपदग्रामकुलाचारविरुद्धं कर्म वर्जयेत् । प्रेतधूमं बाहुभ्यां नदीतरं च वर्जयेदिति सम्बध्येत । केशादिषु संस्थितिं वर्जयेत् । चकारात्स्थिकाकार्पासामध्येषु च ॥ १३९ ॥

(वी० मि०) अपि च—

नाचक्षीत धन्यन्तीं गां नाद्वारेण विशेत् क्वचित् ॥

न राज्ञः प्रतिगृहीयात्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ १४० ॥

धन्यन्तीं वत्सं पाप्यन्तीं गां परकीयां नाचक्षीत न परस्मै कथयेत् । अद्वारेण द्वारतया लोकेरव्यवहियमाणेन ग्रामनगरगृहादिकं न विशेत् । उच्छास्त्रवर्तिनः भतिक्रान्तशास्त्रमर्यादस्य, लुब्धस्य सत्यपि धने व्ययाकरणशालिस्युः राज्ञः क्षत्रियनृपतेः सकाशात् प्रतिगृहीयात् ॥ १४० ॥

। स्वातन्त्र्यप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । २२५

(मिता०) नाचक्षीतेति । परस्य क्षीरादि पि(१)घन्तीं गां परस्मै
नाचक्षीत न च नियतयेत् । अद्वारेण कापथेन कचिदपि नगरे ग्रामे
मन्दिरे घान प्रविशेत् । न च कृपणस्य शाखातिक्रमकारिणो राक्षः
सकाशात् प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४० ॥

(वै० मि०) उक्तस्य राजप्रतिग्रहस्य निषिद्धतमत्वं दर्शयति—

। प्रतिग्रहे सुनिचक्रिध्वजवश्यानराधिपाः ॥

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथोत्तरम् ॥ १४१ ॥

सूना प्राणिवधस्थानं तत्र यथार्थमधिष्ठत सूनी, चक्री तेलिकः,
ध्वजी शौण्डिकः, वेश्या वेशोपजीविनी स्त्री, नराधिपोऽभिषिक्तः
क्षत्रियः पूर्वोक्तलुब्धत्वादिषोडश दुष्टे प्रतिग्रहेऽपादानतामापन्नाः
पूर्वात्पूर्वादशगुणं यथोत्तरं दुष्टाः प्रतिग्रहीतुः पापसम्पादकाः ।
तथा च मनु —

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमो वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥

दशसूनासहस्राणि यो बाहयति सैनिकः ।

तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

यो राक्षः प्रतिग्रहति लुब्धस्योच्छास्त्रमस्त्रिन- ।

स्त पर्यायिणं यार्तामाश्रकानेकविंशतिम् ॥

तामिन्द्रमन्थितामिन्द्र महारोरवोरवौ ।

नरकं कालसुत्रं च महानरकमेव च ॥

सञ्जीवनं महावीर्यं तपनं सम्प्रतापनम् ।

संघातं च सकाकोल कुड्मलं पूतिमृत्तिकम् ॥

लोहशङ्कुमृजीपं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।

असिपत्रयनं चैव लोहं करकमेव च ॥

एतद्विदन्तो विद्वान्सो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

न राक्षः प्रतिग्रहन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥-॥१४१ ॥

(मिता०) प्रतिग्रह इति । (२)प्रतिग्रहे साध्ये सुन्यादय पञ्च
पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परं परो दशगुणं दुष्टः । सूना प्राणिहिंसा सास्या-

स्तीति सूनी प्राणिर्हिसापरः । चक्री तैलिकः । ध्वजी सुराविक्रयी ।
वेश्या पण्यस्त्री । नराधिपोऽनन्तरोक्तः ॥ १४१ ॥

(वी० मि०) अथ वेदाध्ययनाङ्गमुपाकर्माख्यमुत्सर्गाख्यं च कर्मा-
ह द्वाभ्याम्—

ॐ अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ॥

हस्तेनौपधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ १४२ ॥

अधीयन्त इत्यध्याया वेदाः तेषां संस्कारकमुपाकर्माख्यं कर्म
श्रावण्यां श्रावणपौर्णमास्यां, श्रवणेन नक्षत्रेण युक्ते वा दिने, श्रावणस्य
हस्तेन नक्षत्रेण युक्तायां पञ्चम्यां वा स्वगृह्योक्तविधिना कुर्युः
ओपधिभाव इति चतुर्ष्वप्यन्वेति तदर्थश्च व्रीहिप्रभृतीनामङ्कुरोदय
इति । तुशब्देन श्रावण ओपधिप्रादुर्भावे उपाकर्मणः कालान्तरं
व्यवच्छिनत्ति । यदा तु श्रावणेऽनावृष्टिवशादोपवीनां न प्रादुर्भावः
तदा भाद्रपदे श्रवणनक्षत्रयुक्ते दिने वा पौर्णमास्यां वा तत्कार्यम् ।
तथा च बह्वृचगृह्यपरिशिष्टम्—

अवृष्ट्योपधयस्तस्मिन् मासे न तु भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रवणे(१) च तदिष्यते ॥

मनुः—

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्ध्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्रद्धांशस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥

इति मिताक्षराकारदीनां स्वरसः । वस्तुतस्तु शास्त्राभेदेनाऽयं व्यव-
स्थितो विकल्पः ।

उपाकर्म तु कुर्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः ।

ब्रह्मसङ्क्रान्त्ययुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥

इति वचनात् । तेन भाद्रपदस्य हस्तः सामगानां, श्रावणस्य
श्रवणं ऋग्वेदिनां, तदसम्भवे भाद्रश्रवणं, यजुर्वेदिनां तु श्रावणी,
तदसम्भवे श्रावणशुक्लपञ्चमी । अत्राऽप्यसम्भवे मन्त्राभात्री
उपाकर्मकालः ।

हस्तनक्षत्रयोगस्तु पञ्चम्यां (२) न विवक्षितः ।

(१) श्रवणेन—इति ख० पुस्तके पाठः ।

(२) 'न विवक्षितः'—इत्यारभ्य 'पञ्चम्यां'—इत्यन्तं ख० पुस्तके नास्ति ।

तथा च वृद्धगर्भः—

यदि स्याच्छ्रवणं पवंग्रहसङ्क्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥
सङ्क्रान्तिग्रहणं चापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।
उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्यां याजसनेयिभिः ॥

यजुर्वेदिनामुपाकरणे कालान्तरमप्याह बंधायनः—‘श्रावण्यां पौ-
र्णमास्यामापाठ्यां चोपाकृत्य छन्दांस्यधीर्यात’ । मविध्योत्तरे—

उपाकर्मदिने प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।
कुर्वीत ब्राह्मणैः सार्द्धं देवानुद्दिश्य भक्तितः ॥

तथा—

घनावृतेऽभ्यरे पार्थं शाड्यले धरणीतले ।
सम्प्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ॥
स्नानं कुर्वीत भतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ।
ततो देवानृषीश्चैव तर्पयेत्परमाम्भसा ॥
उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।
ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥
गौतमादीनृषीन्सप्त कृत्वा दर्भमयान्पुनः ।
पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद्दशमुद्धरेत् ॥

‘वंशं ऋषिवंशम् । उद्धरेत् पठेत् । छन्दोगपरिसिद्धम्—

ऋषीणां सिच्यमानानामन्तरालं समाश्रितः ।
संपिबेद्यः शरीरेण पर्यन्मुक्ताजलच्छटाः ॥
देवान् ब्राह्मणपुत्रादीन् (शूद्रादीन्?) वार्यपि ध्रुवम् ।
आमुष्मिकान्यपि फलान्याप्नुयान्नाऽत्र संशयः ॥

संपिबेत्प्रताञ्छेत्, परेत् तर्पणकर्तृसमुदायः । अन्तरालं तर्पण-
कर्तुः कुशमयगौतमादेश्च मध्यम् । अत्र मध्यपातरूपे कर्मणि शूद्र-
स्याप्यधिकारः ॥ १४२ ॥

(मिता०) अथाध्ययनधर्मानाह—

अध्यायानामिति । अधीयन्त इत्यध्याया वेदास्तेषामुपाकर्म उप-
क्रममोषधीनां प्रादुर्भावे सति श्रावणमासस्य पौर्णमास्यां, श्रावणनक्ष-
त्रयुते वा दिने, हस्तेन युतायां पञ्चम्यां वा स्वगृहोक्तविधिना कुर्या-

त् । यदा तु श्रावणे मासि ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा भाद्रपदे मासि श्रावणनक्षत्रे कुर्यात् । तत ऊर्ध्वं सार्धचतुरो मासान्वेदानधीर्यात् । तथा च मनुः (४.९.१) 'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि । शुक्लश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ इति ॥ १४२ ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथाऽपि वा ॥

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः ॥ १४३ ॥

(वी० मि०) पौषमासीयशुक्लपक्षे रोहिण्यां पौषकृष्णाष्टम्यां वा ग्रामाद्बहिः जलान्ते जलसमीपे छन्दसामुत्सर्गाख्यमध्ययनपरित्यागरूपं कर्म विधिवत् स्वगृहोक्तविधिना कुर्यादित्यर्थः । कुर्युरिति बहुवचनं ब्राह्मणमेलकाभिप्रायेण । 'कुर्वीत ब्राह्मणैः सार्द्ध'मित्यादि-प्राग्लिखितवचनात् । अत्र च रोहिण्यामिति बहुचरमिति मिश्राः । इदं च श्रावणे उपाकर्मपक्षे । यदा तु भाद्रे उपाकर्म तदा माघशुक्लप्रतिपद्युत्सर्गः, अर्धपञ्चमानित्येतद्वचनात् ।

माघमासस्य सम्प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ।

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ॥

इति वचनञ्च । इदं च कर्मद्वयं मनुवचने निःप्रतिपक्षकाश्रावणा-दध्ययनाङ्गतया प्रतीतमपि अनधीयाना अपि शिष्टा आचरन्तीति । उत्सर्गश्चेदुत्सर्गकाले न कृतस्तदा श्रावण्यामपि कार्यो नित्यत्वादिति मिश्राः । उत्सर्गानन्तरं कृत्यमाह मनुः—

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

चिरमेत्पाक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहार्निशम् ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्ले तु नियतः पठेत् ।

हारीतः—'अर्धपञ्चमान्मासानतीत्योत्सृजति, पञ्चाहर्दपष्टान्वा इयं ह-मनध्यायः, पञ्चरात्रमेकेषाम्' ॥ १४३ ॥

(मिता०) उत्सर्जनकालः—

पौषमासस्येति । पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा ग्रामाद्बहि-र्जलसमीपे छन्दसां वेदानां स्वगृहोक्तविधिनात्सर्गं कुर्यात् । यदा पुनर्भाद्रपदे मासि उपाकर्म तदा माघशुक्लप्रथमदिवसे उत्सर्गं कुर्यात् । यथोक्तं मनुना (४.९.६) 'पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिर्मुत्सर्जनं द्वि-

जः । माघशुक्रस्य वा प्राते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि' ॥ इति । तदनन्तरं पक्षिणीमहोरात्रं वा विरम्य शुक्रपक्षेपु वेदान् कृष्णपक्षेष्वङ्गान्यधी-
यीत । यथाह मनुः (४।९७) 'यथाशास्त्रं तु कृत्वयमुत्सर्गं छन्द-
सां बहिः । विरमैत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥ अत ऊर्ध्वं
तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षे-
षु संपठेत्' ॥ इति ॥ १४३ ॥

(धी० मि०) उपाकर्मोत्सर्गानन्तरमनध्यायमभिदधानः प्रसङ्गे-
नाऽनध्यायान्तरमप्याहाऽष्टभिः—

इयद्दं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यत्विग्गुरुबन्धुषु ॥

उपाकर्मण्ययो(१)त्सर्गे स्वशास्त्राश्रात्रिये (२)मृते ॥ १४४ ॥

उपाकर्मण्युत्सर्गे च कृते तथा(३)शिष्यादिषु मृतेषु स्वशास्त्राध्या-
यिनि श्रात्रिये च मृते तत्तन्निमित्तावधिकइयहमनध्यायः । बन्धु-
सकुल्यः । चकारेण जननमरणनिमित्तकाशौचान्तरप्रतिग्रहः ॥ १४४ ॥

(मिता०) अनध्यायानाह—

इयहमिति । उक्तेन कर्ममार्गिणाधीयानस्य द्विजस्य शिष्यत्विग्गु-
रुबन्धुषु प्रेतेषु मृतेषु इयहमनध्यायस्त्रीनहोरात्रानध्ययनं वजेयेत् ।
उपाकर्मणि उत्सर्गाद्ये च कर्मणि कृते इयहमनध्यायः । उत्सर्गे तु
मनूकपक्षिण्यहोरात्राभ्यां सहाऽस्य विकल्पः । स्वशास्त्राश्रात्रिये स्व-
शास्त्राध्यायिनि प्रेते च इयहमनध्यायः ॥ १४४ ॥

'सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ॥

समाप्य वेदं शुनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ १४५ ॥

(धी० मि०) सन्ध्या प्रातःसन्ध्या, गर्जिते मेघध्वनौ, निर्घातेऽन्त-
रिक्षमणोत्पातध्वनौ, भूकम्पे उत्पातरूपे भूमिचलने, उल्कापतने च
तादृशे सति शुनिशमहोरात्रमाका'लिकमिति यावत् अनध्यायः, नि-
मित्तकालादारभ्य परदिने यावत्स एव कालस्तावत्कालमाकालस्तत्र
भवमाकालिकम् । 'आकालिका भूकम्पनिर्घातोल्का' इति गैतमस्मर-

(१) उपाकर्मणि चोत्सर्गे-इति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

(२) तथा-इति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

(३) तथा इति १० पु पाठ ।

णात् । सायंसन्ध्यागर्जिते तु रात्रिमात्रमनध्यायः । 'सायंसन्ध्या-
स्तनिते रात्रिः प्रातःसन्ध्यास्तनितेऽहोरात्रम्' इति हारीतवचनात् ।
वेदं मन्त्रभागं ब्राह्मणभागं च समाधारण्यकमुपनिषद्भागं चाऽधीत्य
स्थितस्य चाऽहोरात्रमेवाऽनध्यायः ॥ १४५ ॥

(मिता०) सन्ध्येति । सन्ध्यायां मेघध्वनौ, निर्घाते आकाशे
उत्पातध्वनौ, भूमिचलने, उल्कापतने, मन्त्रस्य ब्राह्मणस्य वा समाप्तौ
आरण्यकाध्ययने च द्युनिशमहोरात्रमनध्यायः ॥ १४५ ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ॥

ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ १४६ ॥

(वी० मि०) राहुसूतके राहुदर्शननिमित्तसूतके चन्द्रसूर्योप-
राग इति यावत् । ऋतूनां वसन्तादीनां सन्धिषु मध्यवर्त्तनीषु
प्रतिपत्सु द्युनिशमनध्याय इत्यनुपज्यते । यत्तु—

इयहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राक्षो राहोश्च सूतके ।

इति वचनं तद् ग्रस्तास्तविषयम् । श्राद्धिकं श्राद्धसम्बन्धि अन्ना-
दिकं भुक्त्वा परिगृह्य वा स्थितस्य द्युनिशमनध्यायः । इदं च पार्वणा-
दिविषयम् ।

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।

इयहन्न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राक्षो राहोश्च सूतके ॥

इति मनुवचनात् । अत्र राहुसूतके आकालिकोऽनध्यायः, उक्तगौतम-
घचनादिति स्मर्त्तव्यम् ॥ १४६ ॥

(मिता०) पञ्चदश्यामिति । पञ्चदश्याममावास्यायां पौर्णमास्यां
चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके चन्द्रसूर्योपरागे च द्युनिशमनध्यायः ।
यत्तु—'इयहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राक्षो राहोश्च सूतके' इति तद्ग्रस्तास्तमय-
विषयम् । ऋतुसन्धिगतासु च प्रतिपत्सु श्राद्धिकभोजने तत्प्रति-
ग्रहे च द्युनिशमनध्यायः । एतच्चैकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र
तु त्रिरात्रम् (मनुः ४ । ११०) 'प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य
केतनम् । इयहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म' इति स्मरणात् ॥ १४६ ॥

पथुमण्डूकनकुलश्वाऽहिमार्जारमृपकैः ॥

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ १४७ ॥

(वी० मि०) अन्तरं शिष्योपाध्याययोः पाठकाले मध्यनो गमनं तस्मिन्, पश्चादिभिः कृत शकपाते इन्द्रध्वजपाते, उच्छ्रये इन्द्रध्वजोच्छ्राये वाऽहोरात्रमनध्यायः । यन्तु-‘श्वनकुलसर्पमण्डूकमार्जा-
जाराणां इयहमुपवासो विप्रवासश्चे’ति मीतमवचनं तत्प्रथमाध्यापन-
विषयम् । अत्र तु शब्देनाऽऽकालिकत्वस्यवच्छेदः ॥ १४७ ॥

(मिता०) पश्चित्यादि । अध्येतृणां पश्वादिभिरन्तरागमने कृते शकध्वजस्यावरोपणदिवसे (१) उच्छ्रायदिवसं चाहोरात्रमनध्यायः ।
द्युनिशमिति प्रहने पुनरहोरात्रग्रहणं सन्ध्यागर्जितानिर्घातभूकम्पोल्का-
निपातनेष्वाकालित्वज्ञापनार्थम् । ‘आकालिका निर्घातभूकम्पराहुदर्श-
नोल्काः’ इति गौतमवचनात् । निमित्तकालादारभ्यापरद्युर्वाक्स
एव कालस्तावत्कालः आकालः तत्र भव आकालिकोऽनध्यायः ।
एतच्च प्रातःसन्ध्यास्तनिते । सायंसन्ध्यास्तनिते तु रात्रिमेव ।
‘सायंसन्ध्यास्तनिते तु रात्रिं प्रातःस(२)न्ध्यास्तनितेऽहोरात्रम्’ इति
हारीतस्मरणात् । यत्पुनर्गौतमेनोक्तं—‘श्वनकुलसर्पमण्डूकमार्जा-
रा(३)णामन्तरागमने इयहमुपवासो विप्रवासश्चे’ति तत्प्रथमाध्य(४)-
यत् एव ॥ १४७ ॥

श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामवाणार्तनिःस्वने ॥

अमेध्यशशूद्रान्त्यशमशानपतितान्तिके ॥ १४८ ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विशुस्तनितसंस्त्रवे ॥

मुक्त्वाद्र्पाणिरम्भोन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते ॥ १४९ ॥

पांशुवर्षे(५)दिशां दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ॥

घावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥ १५० ॥

खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ॥

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ १५१ ॥

(वी० मि०) श्वा कुक्कुरः, क्रोष्टा शृगालः, गर्दभः प्रसिद्धः, उ-
लूकः पेचकः, सामं गीयमानो वेदभागः, घाणः सप्ततन्तुयीणाविशे-
पः, आर्तः शोकादिपीडितः एषां सप्तानां नि स्वने । पृष्ठार्थश्च य-

(१) उत्तरदिवसे । (२) सन्ध्यामहोरेष स० । (३) मार्जराणां शब्द स० ।

(४) अध्यापनविषय एव स० । (५) पशुवर्ष इत्यर्थे—इति मुद्रितयुक्तके पठ ।

थायोग्यमवगन्तव्यः । अमेध्यं सूत्रादि, शवो नतप्राणं शरीरं, शूद्रः प्रसिद्धः, अन्त्यः शूद्राधिकृष्टः, श्मशानं शवदहनस्थानं, पतिताः पातकिनः एषां पणामन्तिके सन्निधाने । देशेऽध्ययनार्थमभिमतेऽशुचौ, आत्मनि अध्येतृत्वाभिमते चाऽशुचौ । विद्युतः सौदामिन्याः संप्लवे पुनःपुनरुद्भवे । स्तनितस्य मेघनिर्घोषस्य सम्भवे भुक्त्वा यदाचमनेनाऽर्द्रवाणिस्तदा । अम्भोन्तर्जलमध्ये । अर्द्धरात्रे रात्रेर्मध्यमयामद्वये । अतिमारुतेऽतिशयेन वाति वायौ । पांशूनां वर्षे उत्पातरूपे । तादृशे च दिशां दाहे । सन्ध्या प्रातःसायंरूपा, नीहारो धूमिका कुमेस इति प्रसिद्धा, भीतिश्चौरादिभयम्, एषु त्रिषु धावतः वेगेन स्वस्य गच्छतः सतः पृष्ठी च सप्तमी समानार्था । 'धावत उपाध्यायांदि-ति तु श्लपाणिः । पूतिगन्धे सुरादिदुर्गन्धे । आगत इत्यग्रे तेनान्वयः, उपलभ्यमान इति तदर्थः । शिष्टे च प्रागुक्तलक्षणे गृहमागते क्षेत्रा-वस्थितिस्थानं प्राप्ते । खरस्य गर्दभस्य, उप्द्रूस्य प्रसिद्धस्य, यानस्य रथादेः, हस्तिनोः,ऽश्वस्य च प्रसिद्धस्य, नावो नौकायाः, वृक्षस्य प्रसिद्धस्य, शरिणस्य ऊपरस्य मरुभूमेर्वा एषामग्रानां मध्येऽत्राऽभि-मते त्वारोहणे आक्रमणे च सति एतान् श्वनिःस्वनादिनिमित्तकान् सप्तत्रिंशदध्यायान् तात्कालिकान् निमित्तकालमात्रव्यापकान् विदु-र्मुनय आहुः । एतच्च—

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवाऽवसद्विथकाम् ।

नार्ध्यायाताऽऽमिपं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥

इति मन्वाद्युक्ताऽनध्यायान्तराणामप्युपलक्षकम् । यत्तु—

द्वावैव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिं चाऽशुद्धामात्मानं वाऽशुचिं द्विजः ॥

इति मनुवचनं, तद्ब्रह्मयज्ञपरं प्रकरणादिति ॥ १४८-१५१ ॥

(मिता०) श्वेत्यादि । श्वा कुक्कुरः । क्रोष्टा शूगालः । गर्दभो

रासभः । उलूको शूकः । साम सामानि । वाणो वंशः । और्ता दुःखि-
तः । एषां श्वादीनां निःस्वने तावत्कालमनध्यायः । एवं वीणादिनिः-
स्वनेऽपि । 'वेणुवीणाभेरीमृदङ्गगन्ध्यार्तशब्देषु' इति गौतमवच-
नात् । गन्त्री शकटम् । अमेध्यादीनां सन्निधाने तावत्कालिकोऽन-
ध्यायः ॥ १४८ ॥

(मिता०) देश इति । अशुचौ देशेऽशुचावात्मनि च । तथा विद्युत्संप्लवे पुनःपुनर्विद्योतमानायां विद्युति, स्तनितसंप्लवे प्रहरद्वयं पुनःपुनर्मेघघोषे तावत्कालिकोऽनध्यायः । भुक्त्वाद्रंपाणिर्नाधीर्यात । जलमध्ये च । अर्घरात्रे महानिशात्ये मध्यमप्रहरद्वये, अतिमारुतेऽहन्यपि तावत्कालं नाधीर्यात ॥ १४९ ॥

(मिता०) पांशुवर्ष इति । औत्पातिके रजोवर्षे । दिग्दाहे यत्र ज्वलिता इव दिशो दृश्यन्ते । सन्ध्ययोः, नीहारे धूमिकायां, भीतिपुष्पोरराजादिरुतासु तत्कालमनध्यायः । धावतस्वरितं गच्छतोऽनध्यायः । पूतिगन्धे अमेध्यमद्यादिगन्धे । शिष्टे च शोभियादौ गृहं (१)प्राप्ते तदनुज्ञावध्यनध्यायः ॥ १५० ॥

(मिता०) खरोष्ट्रेत्यादि । यानं रथादि । हरिण(२)मूपरं मरुभूमिर्वा । खरार्दानामारोहणे तावत्कालमनध्यायः । एवं श्वक्रोष्टुगर्दभेत्यस्माद्धारभ्य सप्तशिशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकाग्निमित्तसमकालान्विदुरन(३)ध्यायविधिशाः । विदुरित्यनेन स्मृत्यन्तरोक्तानन्यानपि सङ्गृह्णाति । यथाह मनुः—(४१२) 'शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावस(४)विधकाम् । नाधीर्यातामिपं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च' ॥ इत्यादि ॥ १५१ ॥

(वी० मि०) एवं प्रसङ्गप्राप्ताननध्यायानुक्त्वा प्रकृतं स्नातकधर्ममाह—

देवत्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ॥

नाक्रामेद्रक्तविष्मूत्रघ्नीवनोद्वर्तनानि (१)च ॥ १५२ ॥

देवस्य देवप्रतिमाया ऋत्विगादीनां च छायां, रक्तं रघिरं, विष्ठां, मूत्रं, घ्नीवनं मुषप्रच्युतं लालादि, उद्वर्तनमङ्गोत्सादनविनियुक्तद्रव्यम्, एतानि नाक्रामेत् । 'कामतो नाधितिष्ठेत् न लङ्घयेद्य देवद्विजगुरुनाक्षस्नातकाचार्यमन्त्रिणां नाक्रामेत्कामतः छायां कपिलस्य च गोरपी' ति यमवचनात् ॥ १५२ ॥

(१) गृहमगने क० । (२) ऊपर क० । (३) रथपन क० रथपान ग० ।

(४) कृतावसविधक अक्षयमवर्षे गतः । (५) इतिदि च इति मुद्रितपुस्तके पाठः । -

(मिता०) एवमनध्यायानुक्त्वा प्रकृतानि स्नातकमतान्याह—

देवेत्यादि । देवानां देवाचर्यानामृत्विङ्गस्नातकाचार्यराक्षां परस्त्रियाश्च छायां नाक्रामेन्नाधितिष्ठेन्न लङ्घयेद्द्विपूर्वकम् । यथाह मनुः—(४।१३०) 'देवतानां गुरो राक्षः स्नातकाचार्ययोस्तथा । नाक्रामेत्कामतश्छायां वभ्रुणो दीक्षितस्य च' ॥ इति । वभ्रुणो नकुल-वर्णस्य कस्यचिद्गौरन्यस्य वा श्यामा(१)देः, वभ्रुण इति नपुंसक-लिङ्गनिर्देशात् । रक्तादीनि च नाधितिष्ठेत । आदिग्रहणात्स्नानोदका-दग्रहणम् । (मनुः ४१३२) 'उद्धर्तनमपस्नानं विष्मूत्रं रक्तमेव चो-श्लेषमनिष्टचूतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः' ॥ इति ॥ १५२ ॥

(वी० मि०) किं च—

विप्रादिक्षत्रियात्मानो नाऽवज्ञेयाः कथञ्चन (२) ॥

विप्रः सर्पः क्षत्रिय आत्मा च नावमन्तव्याः । अत्र मनुः—

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।

नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥

एतन्नयं हि पुरुषान्निर्दहत्यवमानितम् ।—॥

(वी० मि०) अपि च—

आगृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेन्न कञ्चिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥१५३॥'

यादजीवं श्रियमिच्छेत् श्रीसिद्धनिमित्तमुत्तमं यावद् गृहस्था-श्रमं कुर्यादिति यावत् । तथा कञ्चिन्मित्रमुदासीनं शत्रुं वा मर्मणि गोप्यदोषे न स्पृशेत् न वचनादिविपयीकुर्यात् परस्य गोप्यदोषं न प्रकाशयेदिति पर्यवसितार्थः ॥ १५३ ॥

(मिता०) विप्राहीत्यादि । विप्रो बहुश्रुतो ब्राह्मणः, अहिः सर्पः, क्षत्रियो नृपतिः, एते कदाचिदपि नावमन्तव्याः । आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः । आमृत्योर्यादजीवं श्रियमिच्छेत् । न कञ्चिदपि पुरुषं मर्मणि स्पृशेत् कस्यचिदपि मर्मं दुश्चरितं न प्रकाशयेत् ॥ १५३ ॥

(१) स्यामादे ग० ।

(२) वदावन-इति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

(घा० मि०) किञ्च—

दूराद्दुच्छिष्टविण्मूत्रपादान्भांसि समुत्सृजेत् ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ् नित्यमाचारमाचरेत् ॥१५४॥

गृहाद् दूरे अच्छिष्टादीनि प्रक्षिपेत् । पादाम्मः पादप्रक्षालनजलं, तथा श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितमावश्यकमाचारमभिदोषस्तानादिरूपं नित्यं तत्तद्विहितकालमभिव्याप्य (१) सम्यक् शक्यसर्वाङ्गोपेतं आचरेत् कुर्यात् । अत्र सम्यगिति विधेयम् ॥ १५४ ॥

(मिता०) दूरादिति । भोजनाद्युच्छिष्टं विण्मूत्रे पादप्रक्षालनोदकं च गृहाद् दूरात्समुत्सृजेत् । ध्रौतं स्मार्तं चाचारं नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत् ॥ १५४ ॥

(घा० मि०) अपि च—

गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ॥

न निन्दाताडने कुर्यात्पुनं (२) शिष्यं च ताडयेत् ॥ १५५ ॥

उच्छिष्टोऽशुचिः सन् गोब्राह्मणाग्न्योदनान् न स्पृशेत् । शुचिरपि पदा चरणेन तास्र स्पृशेत् । स्पर्शं तु—

स्पृष्टैतानशुचिर्नित्यमङ्गिः प्राणानुपस्पृशेत् ।

गात्राणि चैव सर्वाणि नाभि पाणितलेन तु ॥

इति मन्त्रमाचरेत् । युद्धाद्यतिरिक्तकाले परस्परनिन्दाताडने न कुर्यात् । अत्र प्रतिप्रसवः सुतमित्यादिना । चकारेण भार्यादासयोः समुच्चयः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधा दण्ड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कदाचन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्रातः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

इति मनुवचनात् । ताडयेत् शिक्षार्थम् ॥ १५५ ॥

(१) तत्र द्विहितकालमभिव्याप्य-इति ६० पु० पठ ।

(२) पुत्र-इति मुद्रितपुस्तके पठ ।

(मित्ता०) गोब्राह्मणेत्यादि । गां ब्राह्मणमग्निं अन्नमदनीयं विशेषतः पक्वमशुचिर्न स्पृशेत् । पादेन त्वनुच्छिष्टोऽपि । यदा पुनः प्रमादात्स्पृशति तदा आचमनोत्तरकालम्—‘स्पृष्टं तानशुचिर्नित्यमद्भिः प्रणानुपस्पृशेत् । नात्राणि चैव सर्वाणि न भिं पाणितलेन तु’ ॥ इति (४।१४३) मनूक्तं कार्यम् । एवं प्राणादीनुपस्पृशेत् । कस्यचिदपि निन्दाताडने न कुर्यात् । एतच्छानपकारिणि । (मनुः ४।२६७)—‘अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः । दुःखं क्षुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः’ ॥ इति । पुत्रशिष्यौ शिक्षार्थमेव ताडयेत् चकाराद्वासादीनपि । ताडनं च रज्ज्वादिनोत्तमाङ्गव्यतिरेकेण । ‘शिष्यशिष्टिरव(१)धेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्यते’ इति गौतमवचनात् । ‘पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन’ इति । ८।३००) मनुवचनात् ॥ १५५ ॥

(वी० मि०) किञ्च—

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ॥

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥ १५६ ॥

कर्मणा कायेन । अत्र यत्नादिति विधेयम् । अत्राऽपवादः—अस्वर्ग्यमित्यादिः । धर्ममिष्टसाधनत्वेन वेदादिविहितमप्यस्वर्ग्यं बलवदनिष्टजनकमभिचारादि लोकविद्विष्टं राजाधर्मध्यदेशीयानामविधिमांसभक्षणनिवर्तनादि च नाचरेत् । तुशब्देन धर्मं समाचरेदित्युक्तं व्यवच्छिन्नान्ति ॥ १५६ ॥

(मित्ता०) कर्मणेति । कर्मणा कायेन यथाशक्ति धर्ममनुतिष्ठेत् तमेव मनसा ध्यायेत् वाचा च वदेत् । धर्म्यं विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकाभिशास्तिजननं मधुपर्कं गोवधादिकं नाचरेत् । यस्मादस्वर्ग्यं(२)मग्नीषोमीयवत्स्वर्गसाधनं न भवति ॥ १५६ ॥

(वी० मि०) अपि च—

मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसम्बन्धमातुलैः ॥

वाल(१)वृद्धातुराचार्यवैद्यसंश्रितवान्धवैः ॥ १५७ ॥

(१) स्वयेन बोधनाशक्तौ ख० ।

(२) न मद्योमीय ख० ।

(३) वृद्धयालातुरा०—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादासतनाभिभिः ॥

विवाहं वर्जयित्वा तु सर्वान् लोकान् जयेद् गृही(१) ॥ १५८ ॥

जामयो भगिनीप्रभृतयः, सम्बन्धिनो जामात्रादयः, बालः षोडश-
वर्षानधिकवयस्कः, वृद्धः सप्ततिवर्षोद्ध्वयस्क, आतुरो रोगार्त्तः,
वैद्यो भिषक् विद्यायानिति वेधित्, सञ्चिताः स्वोपजीविनः शिष्या-
दयः, वान्धवा मातृपक्ष्याः, पुरोहितः शान्त्यादिकर्ता वैदिककर्म-
प्रयोगप्रदर्शको वा, सनाभयः सपिण्डा मात्रादिषु । केचित्सुप्रसिद्धाः
केचित्पूर्वं लक्षिताः । अत्र सामान्यत उक्तस्यापि कस्यचिद्विशिष्यो-
क्तिरादरातिशयादिद्योतनाय । मात्रादिभिर्विवाहं फलहं वक्ष्यमाण-
लक्षणं व्यवहारं वर्जयन् गृहस्थः सर्वान् ब्राह्मणादीन् लोकान्
जयति प्राप्नोति । तस्मादेभिर्विवाहं नाचरेदिति तात्पर्यम् ॥ १५७-१५८ ॥

(मिता०) मात्रियादि । ऋत्विगित्यादि च । माता जननी ।
पिता जनकः । अतिथिरध्वनीनः । भ्रातरो भिशोदरा अपि । जाम-
यो विद्यमानभर्तृकाः स्त्रियः । संबन्धिनो वैवाह्याः । मातुलो मा-
तुर्भ्राता । वृद्धः सप्तत्युत्तरवयस्कः । बाल आपोडशाद्वर्षात् । आतु-
रो रोगी । आचार्य उपनेता । वैद्यो विद्वान् भिषग्या । सञ्चितः
उपजीवी । वान्धवाः पितृपक्ष्या मातृपक्ष्याश्च । मातुलस्य पृथगु-
पादानमादरार्थम् । ऋत्विग्याजकः । पुरोहितः शान्त्यादेः कर्ता ।
अपत्यं पुत्रादि । भार्या सहधर्मचारिणी । दासः कर्मकरः । सना-
भयः सोदराः । भ्रातृभ्यः पृथगुपादानमजामिमिनीप्राप्त्यर्थम् । पतै-
र्मात्रादिभिः सह वाक्यलहं पारत्यज्य सर्वान्प्राजापत्यादीन् लोकान्प्रा-
प्नोति ॥ १५७-१५८ ॥

(वी० मि०) किञ्च—

पञ्च पिण्डाननुद्भृत्य न स्नायात्पर(२)चारिणि ॥

स्नायान्नदीदेवस्नातहृदप्रस्रवणेषु च ॥ १५९ ॥

परचारिणि परदृतनिपानजले पञ्च मृत्पिण्डाननुद्भृत्य ततो
बहिरक्षिप्य न स्नानमाचरेत् । किं तु नद्यादिषु स्नायात् । नदी
धनुरष्टसहस्रावच्छिन्नदेशव्यापिगतिमज्जल, दैवसम्बन्धितया प्रसिद्धं

देवहृदादि सूर्यादिसमीपस्थखातं वा, हृदः सरः क्वचिद्रतेति पाठः । तत्र धनुःसहस्रगतिशून्या नद्याकारा आपो गर्तः, प्रस्रवणं निर्झरः स्नाने विहिता निषिद्धा देशा गृहस्थप्रकरण एव प्रपञ्चिता इति नेह उच्यन्ते ॥ १५९ ॥

(मिता०) पञ्चेति । परवारिपु परसम्बन्धिषु सर्वसत्त्वोद्देशेन^१ त्यक्तेषु तडागादिषु पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् । अनेनात्मीयोत्सृष्टाभ्यनुज्ञातेषु पिण्डोद्धारमन्त(१)रापि स्नानमभ्यनुज्ञातम् । नद्यादिषु कथं तर्हीत्याह—स्नायान्नदीति । साक्षात्परम्परया वा समुद्रगाः स्रवन्त्यो नद्यः । देवखातं पुष्करादि । उदकप्रवाहाभिघातकृतसजलो महानिम्नप्रदेशो हृदः । पर्वताशुच्यप्रदेशात्प्रसृतमुदकं प्रस्रवणम् । एतेषु पञ्चपिण्डानुद्धरणेनैव स्नायात् । एतच्च नित्यस्नानविषयं सति संभवे । (मनुः ४ । २०३) नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च' ॥ इति नित्यग्रहणात् । शौचार्थे तु यथासंभवं परवारिपु पिण्डानुद्धरणे सर्वस्य न निषेधः ॥ १५९ ॥

(वी० मि०) अपि च--

परशय्यासनोद्यानगृहपानानि वर्जयेत् ॥

अदत्तान्यग्निहीनस्य नाऽन्नमद्यादनापदि ॥ १६० ॥

अदत्तानि स्वामिना स्वस्वत्वानास्पदीकृतानीति यावत् । परोपभुक्तानि शय्यादीनि नोपभुञ्जीत । अनापद्यन्नान्तरसम्भवे अग्निहीनस्य उत्सृष्टश्रौतस्मार्ताश्वरत्नं नाद्यादित्यर्थः ॥ १६० ॥

(मिता०) परेत्यादि । शय्या कशिपुः । आसनं पीठादि । उद्यानमात्रादिवनम् । गृहं प्रसिद्धम् । यानं रथादि । परसम्बन्धीन्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेत् नोपभुञ्जीत । अभोज्यान्नान्याह—अग्निहीनस्येति । अग्निहीनस्य श्रौतस्मार्ताग्न्यधिकाररहितस्य शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य च अधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्नमनापदि न भुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्च । 'तस्मात्प्रशस्तानां स्वकर्मणा शुद्धजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्च' इति गौतमवचनात् ॥ १६० ॥

(वी० मि०) किञ्च—

कदम्बवद्धचौराणां क्लीवरद्गावनारिणाम् ॥

वैणाभिशस्तवाङ्मुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१ ॥

चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंशलीपित्तविद्विषाम् ॥

क्रुद्धोग्रपतितत्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ १६२ ॥

अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ॥

शस्त्रविक्रयिकर्मारतन्तुवापश्वट्टिनाम् ॥ १६३ ॥

नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ॥

चैलधावसुगजीवि(१)महोपपतिवेश्मनाम् ॥ १६४ ॥

पिशुनानृगिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ॥

एषामन्नं न पोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ १६५ ॥

कदर्यः—

आत्मानं धर्महृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् ।

लोभाद्यः प्राचिनोत्यर्थां स कदर्य इति स्मृतः ॥

इति देवतेन परिभाषितः । यद्यो निगडादिना, रद्गावतारो नट-
मह्लादिः, वैणो वेणुच्छेदनोपजीवी, अभिशस्तः पातककारिवेता-
क्षितः, वाङ्मुष्यः निषिद्धवृद्ध्युपजीवी, गणिका वेश्या, गणः
समुदायः, दीक्षी दीक्षावान् । अयं चाऽग्नीपोमीयवपाहोमाः प्रागे-
घामोऽन्यान्तः । अशितव्यं वषायां हुतायामिति श्रुतेः । गणदीक्षी
गणयाजक इति श्लोकाणि, तत्र प्रामयाजिपदेन पौनरुक्त्यापातात् ।
चिकित्सकः चिकित्सावृत्तिः, आतुरोऽपस्मारादिमहारोगग्रस्तः, क्रुद्धो
विद्यमानकोपः, पुंशली व्यभिचारिणी, मत्तो मद्यादिना गर्वितश्च,
विद्विद् शत्रुः, क्रूरः मर्मघाती, उग्रः परोद्वेजनशीलः, पतितो ब्रह्म-
हा(२)दिः, मात्या दाम्भिकश्च उक्तः, उच्छिष्टभोजी परभुक्तोऽज्ञाना-

(१) गुराणं इति मुदिन्दुग्नेके पाठ ।

(२) मच्छन्ते-इति क० पु० पाठ ।

शनशीलः, अवीरा स्त्री निष्पतिपुत्रा स्त्री, स्वर्णकारः स्वर्णालङ्कारा-
दिघटकः, स्त्रीजितः स्त्रीवशतया मातापित्रादिनिर्भर्त्सनादिशीलः,
ग्रामयाजी बहुयाजनशीलो बहूनामुपनेता वा, शस्त्रविक्रयी खड्गादि-
विक्रयवृत्तिः, कर्मारो लोहकारः, तथा च तन्तुवायः सूत्रीशिल्पवृत्तिः,
श्वजीवी कुक्कुरवृत्ताखेटकाद्युपजीवी । केचित्तु श्ववृत्तीनामिति प-
ठित्वा सेवावृत्तीनामिति व्याचक्षते । नृशंसा निर्दयः, रजको वस्त्रादि-
रञ्जनकर्ता, कृतघ्नः परकृतस्योपकारस्य हन्ताऽनादर्ता, वधजीवी
प्राणिहिंसावृत्तिः, चैलधावो वस्त्रनिर्णेजनवृत्तिः, सुराजीवी
सुराविक्रयवृत्तिः, सहोपपति, वेश्याजारेण सहैकवेश्मनि वत्त-
मानः, पिशुनः परदोषसूचनशीलः, अनृती मिथ्यावचनशीलः, चा-
क्रिकः चक्रापजीवी शाकटिकादिः, वन्दी स्तुतिपाठवृत्तिः । एषां
पूर्वोक्तानां सर्वेषां सोमविक्रयिणः सोमलताविक्रेतुश्चाऽन्नं न भोक्त-
व्यमिति । तथाशब्देन शुद्रवृत्तलीपत्यादीनां स्मृत्यन्तरोक्तानामभो-
ज्यान्नां परिग्रहः । ते च विस्तरभयाश्च लिख्यन्ते ॥ १६१-१६५ ॥

(मिता०) कदर्येत्यादि । कदर्यो लुब्धः—‘आत्मानं धर्मकृत्यं
च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भृत्यान्स कदर्य इति स्मृ-
तः’ ॥ इत्युक्तः । बद्धो निगडादिना चाचा संनिरुद्धश्च । चौरो ब्राह्म-
णसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी । क्लीबो नपुंसकः । रङ्गावतारी नट-
चारणमल्लादिः । वेणुच्छेदजीवी वैणः । अभिशस्तः पतनीयैः कर्म-
भिरभियुक्तः । वार्धुष्यो निषिद्धवृद्ध्यु(१)पजीवी । गणिका पण्यस्त्री ।
गणदीक्षी बहुयाजकः । एतेषामघ्नं नाश्रीयादित्यनुवर्तते ॥ १६१ ॥

(मिता०) चिकित्सकेत्यादि । चिकित्सको भिषग्वृत्त्युपजीवी ।
आतुरो महारोगांपसृष्टः । ‘वातव्याध्यशरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अ-
र्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिनाः’ इति । क्रुद्धः कुपितः ।
पुंश्चली व्यभिचारिणी । मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्धिद् शत्रुः ।
क्रूरो दृढाभ्यन्तरकोपः । वाक्पायव्यापारेणोद्वेजक उग्रः । पतितो ब्रह्म-
हादिः । वात्यः पतितसावित्रीकः । दाम्भिको वञ्चकः । उच्छिष्टभोजी
परभुक्ताऽङ्गिताशी । एतेषां चिकित्सकादीनामघ्नं नाश्रीयात् ॥ १६२ ॥

सातकर्मप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । २४१

(मिता०) अवीरेत्यादि । अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा व्यभिचारमन्तरेणापि । पतिपुत्ररहितेत्यन्ये । स्वर्णकारः सुवर्णस्य विकारान्तरकृत् । स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीयशक्तौ । ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्ता यद्गुणमुपनेता धा । शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी । कर्मारो लोहकारः तक्षादिश्च । तन्तुवायः सूचीशिल्पोपजीवी । श्वभिवृत्तिर्वर्तनं जीवनमस्यास्तीति श्ववृत्ती । पतेपामन्नं नाश्रीयात् ॥ १६३ ॥

(मिता०) नृशंसेत्यादि । नृशसो निर्दयः । राजा भूपतिः । तत्साहचर्यात्पुरोहितश्च । यथाह शङ्ख.—'भीतावगीतरुद्रिताक्रान्दितावघुष्टभ्रुधितपरिभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहिताशानि वर्जयेत्' इति । रजको घस्त्रादीनां नीला(१)दिरागकारकः । घृतघ्न उपकृतस्य हन्ता । घधजीवी प्राणिनां घधेन घर्तकः । चेलघाधो यस्त्रनिर्णजनकृत् । सुराजीवो मद्यविक्रयजीवी । उपपतिर्जारः । सहोपपतिना वेदम यस्यासौ सहोपपतिवेदमा । पिशुनः परदोषस्य व्यापकः । अनृती मिथ्यावादी । चाक्रिकस्तैलिकः । शाकटिकश्चत्येके । अभिशस्तः पतितश्चाक्रिकस्तैलिक इति भेदेनाभिधानात् । यन्दिनः स्तावकाः । सोमविक्रयी सोमलताया विक्रेता । पतेपामन्नं न भोक्तव्यम् । सर्वे चैते कर्दयादयो द्विजा एव कर्दयत्यादिदोषदुष्टा भभोज्यान्ना । इतरेषां प्राप्यभावात्प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषे(२)धस्य ॥ १६४-१६५ ॥

(वी० मि०) तथाशब्देनाऽभोज्याश्रत्वेनाऽभिहिते शूद्रे । प्रतिप्रसवमाह—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्थसीरिणः ॥

भोज्यान्ना नापितश्चैत्र यथाऽऽत्मानं निवेदयेत् ॥ १६६ ॥

शूद्रेष्विति निर्द्धारणे सप्तमी, तेन शूद्राणां मध्ये दासादय एव भोज्यान्ना इत्यर्थः । दासो गृहदासादिः पञ्चदशविधो । नारदोक्त स च स्वकीय ।

स्वदासो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।

ब्राह्मणैरपि भोज्यान्ना पञ्चैते शूद्रयोतयः ॥

इति देवलवचनात् । गोपालो गोरक्षण(३)वृत्तिः, कुलमित्र

(१) नीलादिरागकर क ।

(२) प्रतिशब्दा क ।

(३) गोरक्षकृत्ति—इति क० पु० पाठ ।

पितामहादिक्रमागतमित्रम्, अर्द्धसारी संभूयसमुत्थायितयाऽर्धक-
र्षकः, नापितः क्षुरकर्मादिवृत्तिः चकारेण कुम्भकारादिपरित्रहः ।
एवकारः शूद्रान्तरव्यवच्छेदार्थः । आत्मानं निवेदयेत्तवाऽहमित्युप-
गच्छेत् । द्वितीयचकारो नापितविशेषणत्वभ्रमवारणार्थः ॥ १६६ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने स्नातकप्रकरणम् ।

(मिता०) अग्निहीनस्य नाम्नमद्यादनापदीत्यत्र शूद्रस्याभोज्या-
न्नत्वमुक्तं तत्र प्रतिप्रसवमाह—

शूद्रेष्विति । दासा गर्भदासादयः । गोपालो ग(१)वां पालनेन
यो जीवति । कुलमित्रं पितृपितामहादिक्रमायातः । अर्धसारी हलपर्या-
यसारीपलक्षितकृपिफलभागग्राही । नापितो गृहव्यापारका(२)रयि-
ता नापितश्च । यश्च बाल्यनःकायकर्माभिरात्मनं निवेदयति तवाह-
मिति । एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः । चकारात्कुम्भ-
कारश्च । 'गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्थिकनिवेदितात्मानो भो-
ज्यान्नाः' इति वचनात् ॥ १६६ ॥

इति स्नातकव्रतप्रकरणम् ।

(वी० मि०) इदानीं गृहस्थस्य द्विजातेर्भक्ष्याभक्ष्यान्याह पञ्चदश-
भिः श्लोकैः 'मुनिर्मांसविषर्जना'दित्यन्तैः—

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ॥

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं स्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥ १६७ ॥

उदक्यास्पृष्टमङ्घ्रुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ॥

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ १६८ ॥

अनर्चितमवज्ञया दत्तं, वृथामांसं देवपित्रर्चनादिप्रयोजनशून्यं
मांसं, केशेन कीटेन वा समन्वितं दुष्टं, शुक्तं स्वयमनम्लं द्रव्यान्तर-
संसर्गादिवशाद्म्लतां प्राप्तं, पर्युषितं सावितं रात्र्यन्तरितं, उच्छिष्टं
प्रसि(३)द्धम् । केचित्—'उच्छिष्टमगुरोरभोज्य'मिति वसिष्ठनाम्ना वचनं

(१) गवां पालकः गवां पालनेन च. ।

(२) कर्मस्वारी क. ।

(३) शमिद्धमिन्यारभ्य स्पृष्टमित्यन्तं नास्ति क० पुस्तके ।

लिखन्ति । उदक्यया रजस्वलयाम् स्पृष्टं, सद्घुष्टं च को भोजनधीति उदघुष्य दत्तं, पर्यायान्न अन्यसम्बन्धि यदन्नमन्यव्यपदेशेन दत्तम् । यथाहुः—

ब्राह्मणांश्च ददच्छूद्रं शूद्रांश्च ब्राह्मणो ददत् ।

उमाधेतावभोज्याश्चो भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

पर्याचान्तमिति ऋचिचिपाठः । तत्र प्रत्यपोशानानन्तरं शुद्धपर्या-
घमनात्प्रागुपात्तमित्यर्थः । पार्श्वोचान्तमिति पाठे तु एकस्यां पङ्क्तौ
पादस्थे आचान्ते यदुपात्तमित्यर्थः । गवा आघ्रातं, शकुनेन काका-
दिना उच्छिद्य, कामत इच्छया, पदा चरणेन स्पृष्टम् । अत्र प्रथम-
चकारेण अप्रयतोपहृतादिपरिग्रहः । तदाहाऽऽस्तम्बः—‘अप्रयतो-
पहनमघ्नप्रयतमभोज्यमिति । एवं घचनान्तराप्यपि स्मृत्यन्तरेषु
द्रष्टव्यानि । द्वितीयचकारेण तु—‘अमेध्यपतितचण्डालरजस्वलाकुन-
खिकुष्ठिसंस्पृष्टमिति शङ्खादिवचनबलात् चण्डालादिस्पृष्टपरि-
ग्रहः ॥ १६७—१६८ ॥

(मिता०) न स्वाध्यायविरोध्यर्थमित्यत आरभ्य ब्राह्मणस्य ज्ञा-
तकप्रतान्यभिधायेशानो द्विजातिधर्मानाह—

अनर्चितमिति । उदक्येत्यादि च । अनर्चितं सर्वाहाय यदवन्नया
दीयते । घृथामांसं वक्ष्यमाणप्राणात्ययादिव्यतिरेकेण देवाद्यचनाद्य-
शिष्टं च यन्न भवति आत्मार्थमेव यत्साधितम् । केशकीटादिभिश्च
समन्वितं संयुक्तम् । यत्स्वयमनम्ल केवलं कालपरिवासेन, द्रव्यान्त-
रसंसर्गकालपरिवासाभ्यौ वाऽम्लमयति तच्छुक्तदध्यादिव्यतिरेके-
ण । ‘न पापीयसोऽन्नमश्रीयान्न द्विःपङ्कं न शुक्रं न पर्युषितं अन्यन्न
' इति शङ्खस्मरणा-
म् । श्वस्पृष्टं शुना

स्पृष्टम् । पतितेक्षितं पतितादिभिरीक्षितम् । उदक्या रजस्वला तथा
स्पृष्टम् । उदक्याग्रहणं चण्डालाद्युपलक्षणार्थम् । ‘अमेध्यपतितच-
ण्डालशुक्रसरजस्वलाकुनखिकुष्ठिसंस्पृष्टांश्च यजंयेत्’ इति शङ्खस्मर-
णात् । को भुङ्क्ते इति यदाघुष्य दीयते तत्संघुष्टोन्नम् । अन्यसंबन्ध-
न्यव्यपदेशेन यदीयते तत्पर्यायान्नम् । यथा—‘ब्राह्मणांश्च ददच्छूद्रः
शूद्रांश्च ब्राह्मणो ददत् । उमाधेतावभोज्याश्चो भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्’ ॥
इति । पर्याचान्तमिति पाठे परिगतमाचान्तं गण्डूषप्रहणं यस्मिन्

तत्पर्याचान्तं तन्न भोक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति—गण्डूपग्रहणादूर्ध्वं
आचमनात्प्राक् न भोक्तव्यमिति । पार्श्वान्तामिति पाठे एकस्यां
पङ्क्तौ पार्श्वस्थे आचान्ते न भोक्तव्यं भस्मोदकादिविच्छेदेन विना ।
वर्जयेदिति प्रत्येकं संबध्यते । तथा गोघ्रातं गवां आघ्रातम् । शकु-
नोच्छिष्टं शकुनेन काकादिना भुक्तमास्वादितम् । पदा स्पृष्टं बुद्धिपूर्वं
पादेन स्पृष्टं वर्जयेत् ॥ १६७—१६८ ॥

(वी० मि०) अत्र पर्युषिते प्रतिप्रसवमाह—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ॥

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६९ ॥

गोरसविक्रिया इत्यग्रे दर्शनादन्नपदमत्राऽदनीयमात्रपरं, तेन सर्वं
पर्युषितं चिरसंस्थितमपि घृतादिस्नेहाक्तं सद्भोक्तव्यमित्यर्थः । न
केवलमेकरात्र्यन्तरितमेव भोज्यमपि तु द्वित्रादिरात्र्यन्तरितमपि
स्नेहाक्तं भक्ष्यमिति चिरसंस्थितमित्यनेन दर्शयति । गोधूमादि-
विकारास्तु पर्युषिता अस्नेहाक्ता अपि भोज्याः । इदमुपलक्षणं
शुक्तमपि दध्यादि भोक्तव्यम् ।

दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु यच्चैव दधिसम्भवम् ।

इति बृहस्पतिवचनात् । अदनीयादित्यनुवृत्तौ 'न द्विःपक्वं न
शुक्तं न पर्युषितमन्यत्र रागखाण्डवचुक्रदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारे-
भ्य' इति शक्यवचनाच्च ।

पिप्पली शुण्ठीयुक्तश्च मुद्गयूपस्तु खाण्डवः ।

रागखाण्डवतां याति शर्करासहितश्च सः ॥

दध्याद्यतिरिक्तं च शुक्तं केवलमभक्ष्यं द्रव्यान्तरसंलुष्टं तु भक्ष्य-
मेव, 'शुक्तन्तु केवल'मिति गौतमवचनात्—इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १६९ ॥

(मिता०) पर्युषितस्य प्रतिप्रसवमाह—

अन्नमिति । अन्नमदनीयं पर्युषितं घृतादिस्नेहसंयुक्तं चिरकाल-
संस्थितमपि भोज्यम् । गोधूमयवगोरसविक्रियाः मण्डसक्तुकिला-
दक्रुन्निकाद्या अस्नेहा अपि चिरकालसंस्थिता भोज्याः, यदि विकार-
रान्तरमनापन्नाः । 'अपूपधानाकरम्भसक्तु(१)यावक्तैलपायसशा-
कानि शुक्तानि वर्जयेत्' इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ १६९ ॥

(वी० मि०) क्रिञ्च--

सन्धिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ॥

औष्ट्रमुकशफुं खैगमारण्यरुमथाविक्रम ॥ १७० ॥

देवतार्यं हविः त्रिभुं लोहितान् व्रथनास्तथा ॥

अनुपाकृतमांसानि विद्जानि कवकानि च ॥ १७१ ॥

क्रव्यादपक्षिदात्यूहयुकमतुदटिट्टिमान् ॥

सारसैकशफान् हंसान् सर्वाश्च ग्रापवासिनः ॥ १७२ ॥

कोयष्टिप्लवचक्राव्दधलाकावकविष्किकरान् ॥

दृश्या - - - १७३ ॥

कला ॥ २५५, २६५ ॥

जालपादान् खञ्जरीटान्नानांश्च मृगाद्विज्ञान् ॥ १७४ ॥

चापांश्च रक्तपादाश्च सान् वल्लूरमेव च ॥

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासःपहं वसेत् ॥ १७५ ॥

सन्धिनी वृषभेन सन्धियोग्या ऋतुमती, अनिर्दशा प्रसवानन्तरमनिःक्रान्तश्शाहा, अरुसा क्षीरपायित्वाऽपत्यरहिता । आसां गवां प्रत्येकं पयो वर्जयेत् न भक्षयेत् । गोरिति छान्दसत्वारसमासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा समाधेयम् । एकवचनं जात्यभिप्रायम् । 'गोक्षीरमनिर्दशायाः सूतकेऽजामहिष्योश्चे'ति गतनवचनाद्जामहृष्योरपि दशाहपर्यन्तं पयोऽभक्ष्यमिति द्रष्टव्यम् । पय इति तद्विकारस्याप्युपलक्षकम् ।

क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्र घृतं कुर्यात्तेषु यत्परिकीर्तितम् ॥

इति भवदेवलिखितवचनात् । इदमेवाभिप्रेत्य परिवर्जयेदित्यत्र परीत्युपसर्गोपादानं कृतम् । औष्ट्रमुष्ट्रीमयं, ऐकशफ एकशफा वडघादयस्तत्प्रमयं, खैरणं मानुषर्षासम्भवम् । केचित्तु अजाव्यतिरिक्तद्विस्तनोपरं खीपदे, 'सर्वासां द्विस्तनोनां क्षीरमभोन्यमजावर्ज'मिति गृह्यवचनादित्याहुः । आरण्याः चमरीमृग्यादयस्तत्सम्बन्धि आरण्यकम् ।

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिर्षी विना ।

इति मनुः । अथशब्देन स्यन्दिनीयमलसूसन्धिनीनां च क्षीरमित्यादिनिपिद्धपयोऽन्तरसमुच्चयः । देवतार्थं हांमनैवेद्याद्यर्थं हविः पुरोडाशादि, तच्च होमादेः प्राक् तदुत्तरं प्रतिपत्तेर्वाहितत्वात् । शिशुः शोभाञ्जनः, लोहिता वृक्षनिर्यासा, अलोहिता अपि ब्रश्चनप्रभवा वृक्षच्छेदनोद्भवाः, तथेत्यनेन चाऽयमेव भेदः स्पष्टीकृतः । तथा च मनुः—

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

लोहितग्रहणात्कर्पूरहिङ्गवादीनामनिषेधः । अनुपाकृतं मांसं मन्त्रेणाऽप्रोक्षितस्य पशोर्मांसं, विड्जानि साक्षाद्विष्टाभवानि तण्डुलीयकादानि, कवकानि छत्राकसदृशानि, क्रव्यादपक्षिणो गृध्रादयः, दात्यूहश्चातकः, चञ्च्वा प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः श्येनाद्याः, टिट्टिमः टिट्टिम इति शब्दानुकारी, एकशफा अश्वादयः, ग्रामवासिनः पारावतादयः, कोयष्टिः कावकः प्लवो जलकुक्कुटः, चक्रावहः चक्राङ्गः, वलाका अल्पवकी, नखैर्विकीर्य भक्षयन्तीति विष्किराश्चकोरादयो विशिष्य भक्षयत्वेनाऽविहिताः, कृसरः तिलमुद्गसाधितौदनः, संयावो घृतक्षीरगोधूमचूर्णसाधितः, पायसं परमाणं, अपूपः तण्डुलादिचूर्णगुडसाधितः पूअ इति मिथिलादौ प्रसिद्धः, शङ्कुली गोधूमविकारः स्नेहपक्वः, वृथा देवताद्यनुद्देशेन साधिताः । एतच्च कृसरदां शङ्कुल्यन्तेऽन्वेति । कलविड्को ग्रामचटकः, काकोलो द्रोणकाकः तत्सहित इति कलविड्कविशेषणं, तेन कलविड्कं काकोलं चेति पर्यषस्यति । कुरर उत्क्रोशः, रज्जुदालको वृक्षकुक्कुटकः कठफोडा इति मध्यदेशे प्रसिद्धः, जालपादा जालाकारचरणाः शरारिप्रभृतयः । एवं च हंसादेः पृथगुपादानं निन्दातिशयार्थम् । अज्ञाताः जातितो रसवीर्यविपाकतो वाऽपरिचिताः । एतच्च मृगद्विजविशेषणम् । मृगाः आरण्यपशवो, द्विजाः पक्षिणः, चापः किकीदिविः, रक्तपादाः कादम्बप्रभृतयः, सौनं प्राणिवधस्थानभवं मांसं वल्लूरं शुष्कमांसं, मत्स्याः विशेषतो विहिताः सिंहतुण्डादिव्यतिरिक्ता विशिष्य स्मृत्यन्तरनिषेद्धा वा सर्वानेतान्वर्जयेदित्यन्वयः । अवर्जने प्रायश्चित्तमाह एतान्कामतः स्वतन्त्रेच्छया जग्ध्वा सोपवासो दिनत्रयं तिष्ठेत् । अकामतस्त्वेकाहम् । 'शेषेपूपवसेदह'रिति मनुवचनात् । अत्र चकाराः परस्परसमुच्चयार्थाः । एवकारश्च परिवर्जयेदित्यत्राऽन्वितः ॥१७०-१७५॥

(मिता०) सन्धिनीति । गौः या वृषेण सन्धोयते सा सन्धिनी 'वशां वन्ध्यां विजानीयाहृषाक्रान्तां च सन्धिनीम्' इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । या चैकां वेलामतिक्रम्य दुह्यते, या च घत्सान्तरेण सन्धायते सापि सन्धिनी । प्रसूता अनतिक्रान्तदशाहा अनिर्दशा । अघत्सा मृतघत्सा । सन्धिनी च अनिर्दशा च अघत्सा च सन्धिन्यनिर्दशावत्सास्ताश्च गायश्च तासां पयः क्षीरं परिवर्जयेत् । सन्धिनीप्रहणं स्यन्दिनीयमलस्योरुपलक्षणार्थम् । यथाह गौतमः—'स्यन्दिनीयमलसूसन्धिनीनां च' इति । स्रवपय स्तनी स्यन्दिनी । यमलसूर्यमलप्रसविनी 'पवमजामहिष्योश्चानिर्दशयोः पयो वर्जयेत् । 'गोमहिष्यजानामनिर्दशानाम' इति घसिष्टस्मरणात् । पयोप्रहणात्तद्विकाराणामपि दध्यादीनां निषेधः । नहि मांसनिषेधे तद्विकाराणामनिषेधो युक्तः । विकारनिषेधे प्रकृतेरनिषेधः(१)घः । 'पयोनिषेधाच्छृणुमूत्रादेरनिषेधः । उप्राज्जातमोष्ट्र पयोमूत्रादि । एकशफा वडवादयः तत्प्रभवमैकशफन् । स्त्रीभवं खेणम् । स्त्रीप्रहणमजाव्यतिरिक्तसकलद्विस्तनीनामुपलक्षणार्थम् । 'सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्जम्' इति शङ्खस्मरणात् । अरण्ये भवा आरण्यकास्तदीयमारण्यकं क्षीरं माहिषव्य(२)तिरेकेण । 'आरण्यानां च सर्वेषां मृगानां माहिषं विना' इति वचनान् । अवेर्जातमाविकम् । वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । औष्ट्रमित्यादिविकारप्रत्ययनिर्देशात्तद्विकारमात्रस्य पयोमूत्रादेः सर्वदा निषेधः । 'नित्यमाविकमपेयमोष्ट्रमेकशफं च' इति गौतमस्मरणात् ॥ १७० ॥

(मिता०) देवतार्थमिति । देवतार्थं बल्युपहारनिमित्तं साधितम् । हविः हवनार्थं सिद्धं प्राक् होमात् । शिशुः सांभा(३)जनः । लोहितान् वृश्ननिर्यासान् । मध्वनप्रभवान् वृश्नच्छेदनजातानलोहितानपि । यथाह मनुः—'लोहितान्वृश्ननिर्यासान्वध्वनप्रभवांस्तथा' इति । लोहितप्रहणात् हिङ्गुकर्पूरादीनामनिषेधः । अनुपाकृतमांसांनि यज्ञेऽद्भुतस्य पशोर्मांसानि । विद्जानि मनुष्यादिजग्धवीजपुरीषोत्पन्नानि पुरीषस्थाने उत्पन्नानि तन्दुलीयकप्रभृतीनि च । कथकानि छत्रकाणि । वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ १७१ ॥

(मिता०) क्रव्यादेति । क्रव्यादा आममांसादनशीलाः । पक्षिणो गृध्रादयः । दात्यूहश्चातकः । शुकः कारिः । चञ्च्वा प्रतुघ भक्षयन्तीति प्रतुदाः श्येनादयः । टिट्टिमस्तच्छब्दानुकारी । सारसो लक्ष्मणः । एकशफा अश्वादयः । हंसाः प्रसिद्धाः । ग्रामवासिनः पारावतप्रभृतयः । एतान्क्रव्यादादीन्वर्जयेत् ॥ १७२ ॥

(मिता०) कायेपीति । कोयष्टिः क्रौञ्चः । प्लवो जलकुक्कुटः । चक्राह्वश्चक्रवाकः । बलाकावकौ प्रसिद्धौ । नखैर्विकीर्य भक्षयन्तीति विष्किराश्चकोरादय एव गृह्यन्ते । लावकमयूरादीनां भक्षयत्वात्, ग्रामकुक्कुटस्य ग्रामवासित्वादेव निषेधाच्च । एतान्कोयष्ट्यादीन्वर्जयेत् । वृथा देवताद्युद्देशमन्तरेण साधिताः कृसरसंयावपायसाऽपूपशङ्कुलीर्वर्जयेत् । कृसरं तिलमुद्गसिद्ध(१) ओदनः । संयावः क्षीरगुडघृतादिकृत उत्करिकाख्यः पाकविशेषः । पायसं पयसा शृतमन्नम् । अपूपः स्नेहपक्वगोधूमविकारः । शङ्कुली स्नेहपक्वो गोधूमविकारः । 'न पचेदन्नमात्मने' इति कृसरादीनां निषेधे सिद्धे पुनरभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७३ ॥

(मिता०) कलविद्धामिति । कलविद्धो ग्रामचटकः । ग्रामनिवासित्वेन प्रतिषेधे सिद्धे सत्यु(२)भयचारित्वात्पुनर्वचनम् । काकोलो द्रोणकाकः । कुरर उत्क्रोशः । रज्जुदालको वृक्षकुट्टकः । जालपादो जालाकारपादः । अजालपादा अपि हंसाः सन्तीति हंसानां पुनर्वचनम् । खञ्जरीटः खञ्जनः । जातितो ये अज्ञाता मृगाः पक्षिणश्च । एतान्कलविद्धादीन्वर्जयेत् ॥ १७४ ॥

(मिता०) चापानिति । चापाः किकीदिवयः । रक्तपादाः कादम्बप्रभृतयः । सूनिनां त्यक्तं सौनं वातस्थानभवं मांसं भक्ष्याणामपि । बल्लूरं शुष्कमांसम् । मत्स्या मीनाः । एतांश्चापादीन्वर्जयेत् । चकाराक्षालिकाशणलत्राककुसुम्भादीन् । 'नालिकाशणलत्राककुसुम्भालावुचिद्भवान् । कुम्भी(३)कन्दुकवृन्ताकक्रोविदारांश्च वर्जयेत्' ॥ इति, 'तथाऽकालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च । विकारवच्च यत्किञ्चित्प्रयत्नेन विवर्जयेत्' ॥ तथा- 'वटप्लक्ष्माश्वत्थक(४)कपित्थनीपमातुलिङ्गफलानि वर्जयेत्' इति स्मरणात् । एतान् सन्धिनीक्षीरप्र-

(१) तिलमुद्गमिश्र ओदनः क० ।

(२) उभयपरत्वात् ख० ।

(३) कम्बुक क० ।

(४) दधित्य क० ।

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । २४९

भृतीननुक्रान्तान् कामतो भक्षयित्वा प्रिरात्रमुपवसेत् । अकामत-
स्त्वहोरात्रम् । 'शेषेपूपवसेदहः' इति मनुस्मरणात् । यत्पुनः शङ्खेनो-
क्तम्—'यकयलाकाहंसप्लवचक्रवाककारण्डवगृहचदकफपोतपाराघतपा-
ण्डुशुक्रसारिकासारसटिष्टिभोलूककङ्कुरक्तपादघापभासवायसफोकि-
लशाङ्गलिकुक्कुटहारीतमक्षणे द्वादशरात्रमनाहरः पिवेत्रोमूत्रया-
घकम्' इति, तद्वहुकालाभ्यासे मतिपूर्वं समस्तभक्षणे वा वेदि-
तव्यम् ॥ १७५ ॥

(वा० मि०) किञ्च—

पलाण्डुं विह्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ॥

लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायण चरेत् ॥ १७६ ॥

पलाण्डुः लशुनानुकारी रक्तकन्दः पिआत्रुरिति मध्यदेशे प्रसिद्धः,
विह्वराहो ग्राम्यशुकरः, छत्राकं छत्रसदृश मूमिजं काष्ठज वा(१), ग्रा-
मकुक्कुटलशुने प्रसिद्धे, गृञ्जन गाजर इति प्रसिद्धं, तस्म च पलाण्डु-
त्वेपि पुनरुपादानं गोवलीघर्दन्यायात्, लोके पलाण्डुत्वेनाऽप्रसिद्धेः ।
जग्ध्वा कामतः सहस्रभक्षयित्वा । कामतो भक्षणाभ्यासे तु मनु —

छत्राकं विह्वराह च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विजः ॥

तथा—

अमत्यैतानि पद् जग्ध्वा वृच्छ्रं भान्तपनं चरेत् । ---

यतिचान्द्रायणं यापि शेषेपूपवसेदहः ॥

इदं चाऽमतिपूर्वकभक्षणाभ्यासपरम् । अमत्या सहस्रभक्षणे तु
शङ्खः—'लशुनपलाण्डुगृञ्जनविह्वराहग्रामकुक्कुटकुम्भीकभक्षणे द्वाद-
शरात्रं पयः पिवेत्' । 'छत्राकमित्यादि मन्तं मतिपूर्वकचिरतरा-
भ्यासे, शङ्कोक्तं स्वमतिपूर्वाभ्यासे' इति तु मिताक्षरा ॥ १७६ ॥

(मिता०) पलाण्डुमिति । पलाण्डुः स्यूलकन्दनालो लशु-
नानुकारी । विह्वराहो ग्रामशुकरः । छत्राकं सर्पछत्रम् । ग्रामकुक्कु-
टः प्रसिद्धः । लशुन रसोऽनं सूक्ष्मश्वेतकन्दनालम् । गृञ्जनं लशुनानुका-
रिलोहितसूक्ष्मकन्दम् । एतानि पद् सहस्रकामतो जग्ध्वा भक्षयित्वा
चान्द्रायणं वक्ष्यमाणलक्षणं चरेत् । ग्रामकुक्कुटछत्राकयोः पूर्व(२)प्रति-

(१) च इति वा० पु० पठ ।

(२) प्रतिदिदने क० ।

वेधितयोरिहाभिधानं पलाण्ड्वादिसमानप्रायश्चित्तार्थम् । मतिपूर्वं
चिरतराभ्यासे तु—‘छत्राकं विद्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विजः’ ॥ इति (५।१९) मनु-
स्मृतम् । अमतिपूर्वाभ्यासे—‘अमत्यैतानि पट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं
चरेत्’ । तृतीयाध्याये वक्ष्यमाणं—‘यतिचान्द्रायणं वापि’ इति द्रष्टव्य-
म् । अमतिपूर्वाभ्यासे तु शङ्कोक्तं—‘लशुनपलाण्डुगृञ्जनविद्वरा-
हग्रामकुक्कुटकुम्भीकभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत्’ इति ॥ १७६ ॥
(वी० मि०) अपि च—

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्य(१)काः ॥

शशक मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ १७७ ॥

तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः ॥

सेधादयः पञ्चैव पञ्चनखा द्विजातिभिर्भक्ष्याः । सेधा शल्लकी-
सदृशः, गोधा स्थलचारणी सनगोह इति मध्यदेशे प्रसिद्धा,
कच्छपः कूर्मः, शल्यकः सेही इति प्रसिद्धा, (२)शशः प्रसिद्धः,
चकारेण खड्गिपरिग्रहः ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेषु राघव ।

शशकः शल्लकी गोधा कूर्मः खड्गी च पञ्चमः ॥

इति रामायणवचनात् । ‘खड्गे तु विवदन्त्येके’ इति शङ्खवचनं
तु चतुर्नखखड्गविषयम् । ‘धाद्धादान्यत्रे’ति तु मिताक्षरा । मत्स्येष्विति
निर्द्धारणे सप्तमी । अपिशब्देन पञ्चनखेषु इति पूर्ववाक्यार्थव्यटकम-
वधारणं समुच्चीयते । हिशब्देन निश्चयार्थेन मत्स्यानां सामान्यत
एवाभक्ष्यत्वमिति दाक्षिणात्याभिधानादिमूलशङ्काव्युदासः । सिंह-
तुण्डा अलिप्रभृतयः, रोहित ईपल्लोहितवर्णो रोड्डु इति प्रसिद्धः,
पाठीनः सहस्रदंष्ट्रः, राजीवो राजीयुक्तः राइखट् इति ख्यातः, स-
शलकाः शल्को मत्स्यानां स्थूलरोम खुलिचा इति प्रसिद्धः, तद्युक्ताः
शफरादयः ।

उक्तमेतत्तु सर्वेषां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।

वणानां सानुलोमानां सखीणां च विशेषतः ॥

अत्र सशल्कपदेनैव प्राप्तस्य रोहितस्य पृथगुपादानं पावित्र्या-

तिशयज्ञापनार्थम् ॥

(घो० मि०) इह मत्स्यमांसयोर्भक्षणे विधिनिषेधावुक्ताविति पर-
स्परविरोधमाशङ्कमानानन्तेवासिनः सम्यक् बोधितुं व्यवस्थामाह—

अनः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने ॥१७८॥

प्राणात्यये तथा ध्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ॥

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषमाक् ॥१७९॥

घसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरामभिः ॥

संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥ १८० ॥

सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेषफलं तथा ॥

गृहेऽपि निवसन्विमो मुनिर्मांसविव(?)र्जनात् ॥ १८१ ॥

भक्षणे वर्जने च विधि प्रकारमतः परं शृणुध्व, तत्र प्रथमतो
भक्षणप्रकारमाह प्राणात्यये इति श्लोकेन । भक्षव्यतिरेकेण मांस-
भक्षणनिवर्त्तनीयव्याधिवशेन प्राणात्यये संभाविते । ध्राद्धे ध्राद्ध-
नियोगे । तथाशब्देन प्राणात्यय इव ध्राद्धनियोगे भोजनावश्यकत्वं
दर्शयति । तथा च (२) मनु —

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सभवानेकविंशतिम् ॥

प्रोक्षितं पशुयागाद्यर्थं प्रोक्षितस्य पशोः सम्यग् च, जम-
क्षणे यागवैगुण्यात् । द्विजकाम्यया प्रत्याख्येयब्राह्मणानुरोधेन । इदं च
सकृदेव 'सकृद्ब्राह्मणकाम्यये'ति यनवचनात् । देवान्पितॄन् वा समभ्य-
र्च्य च मांसवर्जनसङ्कल्पाभावे मांसं खादन्न दोषमाग्भवति गृहीत-
सङ्कल्पस्तेष्वपि निमित्तेषु मांसं भक्षयन्दुष्यति । यथाह मनु —

भक्षयेत्प्रोक्षितं मांसं सकृद्ब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तं ध्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

भृत्यभरणावशिष्टं च मांसं देवपित्रर्चनावशिष्टवद्भक्ष्यमेव ।

तथा च मनु —

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वर्ज्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।

भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥

वध्या इत्येननाऽष्टविधं घातनमनुज्ञातं, पूर्वं वृथामांसपदेनै-
तन्निमित्तविनाकृतं मांसं वर्ज्यमुक्तमित्यावरोध इत्यभिप्रेत्याह वसे-
दित्यादि । अविधिना शास्त्रानुमतनिमित्तव्यतिरेकेण यो हन्ति स
दुराचारः पशुरोमसमसङ्गयानि दिनानि नरके वसेदित्यर्थः । हन्ती-
त्यनेन भोजननपि विवक्षितम् ।

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥

इति मनुवचनात् । विहितस्यापि मांसभक्षणस्य वर्जने फलमाह
सर्वानित्यादिना । सर्वानश्वमेधफलातिरिक्तान् कामान् अभिलपि-
तार्थान् अश्वमेधफलं चाप्नोति । गृहस्थोऽपि सन्मांसस्य विशि-
ष्य सङ्कल्पपूर्वकं वर्जनात् मुनितुल्यो वानप्रस्थतुल्यो भवती-
त्यर्थः ॥ १७७-१८१ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्यानं भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ॥

(मिता०) भक्ष्या इति । तथेति च । सेधा श्वावित् । गोधा कृक-
लासानुकारिणी महती । कच्छपः कूर्मः । शलुकः शलु(१)की । शशः
प्रसिद्धः । पञ्चनखादीनां श्वमार्जारवानरादीनां मध्ये एते सेधादयो
भक्ष्याः । चकारात्खड्गोऽपि । यथाह गौतमः—‘पञ्चनखाः शशशलुक-
श्वाविद्धोधाखड्गकच्छपाः’ इति । यथाह मजुरपि—‘श्वाविधं शलु(२)-
कं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा । भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वानुरनुष्ट्रांश्चैकतोद-
तः’ ॥ इति । यत्पुनर्वासिष्ठन ‘खड्गे तु विवदन्ते’ इत्यभक्ष्यत्वमुक्तं
तच्छ्राद्धादन्यत्र । ‘खड्गमांसैर्भवेदत्तमक्षय्यं पितृकर्मणि’ इति श्राद्धे
फलश्रुतिदर्शनात् । तथा मत्स्यानां मध्ये सिंहतुण्डादयो भक्ष्याः । सिं-
हतुण्डः सिंहमुखः । रोहितो लोहितवर्णः । पाठीनश्चन्द्रकाख्यः ।
राजीवः पद्मवर्णः । सह शलुकैः शुक्त्याकारैर्वर्तत इति सशलुकः ।
एते च सिंहतुण्डादयो नियु(३)क्ता एव भक्ष्याः । ‘पाठीनरोहितावाद्यौ
नियुक्तौ ह्वयकव्ययोः । राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशलुकाश्चैव सर्व-
शः’ ॥ इति (११६) मनुस्मरणात् । द्विजातिग्रहणं शूद्रव्युदासा-
र्थम् ॥ १७७ ॥

(मिता०) अनर्चितं घृथामांसमित्यारभ्य द्विजातिधर्मानुषत्वे-
दानीं (१) चातुर्वर्ण्यधर्मानाह—

अत इति । मांसस्य प्रोक्षितादेर्भक्षणे तद्व्यतिरिक्तस्य च निषिद्ध-
स्य वर्जने प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मांसं न मक्षयामीत्येवं सङ्कल्परूपेण
विधिं सामश्रवःप्रभृतयः हे मुनयः शृणुध्वम् ॥ १७८ ॥

(मिता०) तत्र भक्षणे विधिं दर्शयति—

प्राणात्यय इति । अन्नाभावेन व्याध्यभिभवेन वा मांसभक्षणमन्त-
रेण यदा प्राणयाधा भवति तदा मांस नियमेन भक्षयेत् । 'सर्वत एवा
त्मानं गोपायेत्' इत्यात्मरक्षणविधानात् । 'त(२)स्मादुह न पुरायुषः
स्य कार्मा प्रेयात्' इति मरणनिषेधाच्च । तथा धाद्धे मांसं निमन्त्रि-
तो नियमेन भक्षयेत् । अभक्षणे दोषध्वणात् । 'यथाविधि नियुक्तस्तु
यो मांसं नात्ति मानवः । स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशति-
म्' ॥ इति मनुस्मरणात् । प्रोक्षणात्यश्रौतसंस्कारसंसृष्टस्य पशो
र्यागार्थस्याग्नीषोमीयादेर्हुतावशिष्टं मांसं प्रोक्षितं तद्भक्षयेत् । अभ-
(३)क्षणे यागानिष्पत्तेः । द्विजकाम्यया ब्राह्मणभोजनार्थं च यत्सा-
धितं तेन तानम्यर्च्योवशिष्टं भक्षयन्न दोषमागमवति । एवं भृत्यभर-
णावशिष्टमपि । 'यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वर्ष्याः प्रशस्ता भृगपक्षिणः' । भृत्यानां
चैव घृत्स्पर्धमगस्त्यो ह्याचरत्पु(४)त्पुरा' ॥ इति (५।२२) मनु-
स्मरणात् । न दोषमागिति दोषाभाषमात्रं वदता अतिव्याघर्चनाव-
शिष्टस्याभ्यनुज्ञामात्रं न प्रोक्षितादिव्यतिरेक्यम इति दर्शितम् । एवमप्र-
तिषिद्धानामपि । शशादीनां प्राणात्ययव्यतिरेकेणाभक्ष्यत्वावगमात्
शूद्रस्यापि मांसप्रतिषेद्धः सर्वविधिनिषेधाधिकारोऽवगम्यते ॥१७९॥

(मिता०) इदानीं प्रोक्षितादिव्यतिरिक्तस्य घृथामांसमित्यनेन
प्रतिषिद्धस्य भक्षणे निन्दार्थवादमाह—

यसेदिति । आविधिना देवताशुद्देशमन्तरेण यः पशुन् हन्ति स
तस्य पशोर्यावन्ति रोमाणि तावन्ति दिनानि घोरे नरके यसेत् ।
हन्तीत्यष्टविधोऽपि घातको गृह्यते । यथाह मनुः—(५।५१) 'अनुम-
न्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्ता चोपहर्ता च प्लाद-
कञ्चेति घातकाः' ॥ इति ॥ २८० ॥

(मिता०) इदानीं वर्जने विधिमाह—

सर्वानिति । यः प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मया मांसं न भक्षितव्य-
मिति सत्यसङ्कल्पो भवति स सर्वान्कामान् प्रवृत्तो निर्विघ्नं प्राप्नोति
विशुद्धाशयत्वात् । यथाह मनुः—(५४७) 'यच्चायते यत्कुरुते रतिं
वधाति यत्र च । तदवाप्त्यविघ्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन' ॥ इति । ए-
तच्च सांवत्सरिकसङ्कल्पस्य । 'वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं स-
माः । मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम्' ॥ इति (५५३)
मनुस्मरणात् । तथा गृहेऽपि निवसन्ब्राह्मणादिध्यातुर्वर्णिको मुनि-
वन्माननीयो भवति मांसत्यागात् । एतच्च न प्रतिपिद्धमांसविषयं
नापि प्रोक्षितादिविषयम्, किंतु (१) पारिशेष्यादतिथ्याद्यर्चनावशि-
ष्टाभ्यनुज्ञाताविषयमिति ॥ १८१ ॥

इति भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ।

—:—

(वी० मि०) अथ वर्णाश्रमे (२) तराणां धर्मः प्रायशो द्रव्यशुद्धि-
निबन्धन इत्यनेनाचमनरूपो धर्मः शुद्धिहेतुरपीत्यनेन वा प्रसङ्गेन
सौवर्णरजतादीनामपि द्रव्याणां शुद्धिहेतून् स्वभावशुद्धिं चाऽभि-
दधान इवाचमनरूपं धर्ममाह 'सौवर्णराजताब्जाना'मित्यादिना 'पक्वे-
ष्टकचितानि चे'त्यन्तेन शुद्ध्यभिधानवाहुल्याल्लब्धशुद्धिप्रकरणाभि-
धानेन प्रकरणेन—

सौवर्णराजताब्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ॥

शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥ १८२ ॥

पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ॥

सौवर्णराजते सुवर्णरजतविकारौ, अञ्जं शङ्खशुक्त्यादि, ऊर्ध्व-
पात्रं यज्ञियं द्रोणकलशोलूखनादि ग्रहसाहचर्यात्, ग्रहाः षोडशि-
प्रभृतयो यज्ञपात्रविशेषाः, अश्मा पापाणः, शाको वास्तुकादिः,
रज्जुर्बल्वजादिरचिता, विदलं वंशादि, विदलचर्मणी तन्निर्मितछत्र-

(१) पारिशेष्यं ख० ।

(२) वर्णाश्रमेतराणामित्यारभ्य प्रमद्वेनेत्यन्तं क० पुस्तके नास्ति ।

मस्रादेरप्युपलक्षणे, पात्राणि प्रोक्षणीपात्रादीनि, चमसा होतृचमसादयो यद्यपात्रविशेषाः । एषामुच्छिष्टस्य घृतादिस्नेहस्य वा लेपाभावे केवलेन धारिणा क्षालनाच्छुद्धिः ॥

चरुस्तुक्स्तुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन धारिणा ॥ १८३ ॥

चरुः स्थाली, घृक् कुहादिः, स्तुवः प्रसिद्धः, सस्नेहानि आज्यादिलिप्तानि पात्राणि आज्यपात्रादीनि । एतान्युच्छिष्टलेपरहितानि वृष्णोदकेन क्षालनात् शुद्ध्यन्तीति शेषः । सलेपानां तु—

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।

मस्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीपिभिः ॥

इति-मनूक्ता शुद्धिः । अत्र मृद्भस्मनोर्यिकल्प एकार्थत्वात् । जलेन तु समुच्चयः, व्यापारभेदात् ॥ १८२-१८३ ॥

(मिता०) इदानीं द्रव्यशुद्धिमाह—

सौवर्णेति । पात्राणामिति, च । सौवर्णं सुवर्णकृतम् । अज्जमुकाफलशङ्खशुक्र्यादि । ऊर्ध्वपात्रं यष्टिमोक्षलादि, प्रहादिसुहृत्तयात् । प्रहाः षोडश(१)शिश्रभृतयः । अश्मा, हृत्वादिः । शाकं वास्तुकादि । रज्जुः यत्त्वजादिनिर्मिता । मूर्लमाद्रंकादि । फलमात्रादि । घासो धत्रम् । विदलं वैणवादि । चर्म अजादीनाम् । विदलचर्मणोर्ग्रहणं तद्विकाराणां छत्रवस्त्रादीनामुपलक्षणार्थम् । पात्राणि प्रोक्षणीपात्रप्रभृतीनि । चमसा होतृचमसादयः । एतेषां सौवर्णादीनां लेपरहितानामुच्छिष्टस्पर्शमात्रे धारिणा प्रक्षालनेन शुद्धिः । चरुश्चस्थाली । घृक्घुषौ प्रसिद्धौ । सस्नेहानि पात्राणि प्राशिश्रहरणादीनि । एतानि च लेपरहितान्युष्णेन धारिणा शुद्ध्यन्ति । 'निलेपं कोञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति । अज्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम्' ॥ इति (५।११२) मनुस्मरणात् । अनुपस्कृतमखातपूरितम् । सलेपानां तु—'तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च । मस्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीपिभिः' ॥ इति (६।१११) मनूक्तं द्रष्टव्यम् । मृद्भस्मनोर्येकार्थत्वाद्विकल्पः । आपस्तु समुच्छ्रियन्ते । काकादिमुखोपघाते तु—'कृष्णशकुनिमुखा(२)वमृष्टं पात्रं निलिखेत्, श्वापदमुखावमृष्टं पात्रं न प्रयुञ्जीत' इति द्रष्टव्यम् । एतच्च मार्जारा-

दन्यत्र । 'मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः' । इति मनुस्मर-
णात् ॥१८२-१८३॥

स्फ्यशूर्पाऽजिनधान्यनां मुसलोलूखलाऽनसाम् ॥

श्री ७-ती प्रोक्षणं संहतानां च वहूनां धान्यवाससाम् ॥ १८४ ॥

अथार (वी०मि०) स्फ्यः खादिरखड्गः, शूर्पं प्रसिद्धं, अजिनं चर्म, तदति-
रिक्तस्य शुद्ध्यन्तरकथनात् । धान्यं व्रीह्यादि यक्षियं रवत्वपि, मुसलो-
लूखले प्रसिद्धे, अनः शकटं, संहतं राशीकृतं, बहु अनेकपुरुषोद्धाद्यं य-
द्धान्यं चासश्चायक्षियमपि, एषां प्रोक्षणं शुद्धिहेतुः । तदाह बौधायनः-
'चण्डालादिस्पृशेऽनेकपुरुषहार्याणां प्रोक्षणम्' । अत्र मिताक्षरायां व्यव-
स्थान्तरम् । तथा हि-यदा धान्यानि वस्त्राणि च राशीकृतानि तत्र
चण्डालादिस्पृष्टान्यल्पानि अस्पृष्टानि वहूनि तदा स्पृष्टानामुक्तैव
शुद्धिरस्पृष्टानां तु प्रोक्षणाच्छुद्धिः । यदा पुनः स्पृष्टानि वहूनि अल्पा-
न्यस्पृष्टानि तदा सर्वेषामेव क्षालनम् । यदा पुनः स्पृष्टानाम-
स्पृष्टानां च तुल्यता तदा प्रोक्षणमेव । इयत्स्पृष्टमित्यदस्पृष्टमित्यविवे-
के तु क्षालनमेव । पाक्षिकस्यापि दोषस्य परिहर्तव्यत्वादिति लिखि-
तानि तत्रैव तदव्यवस्थायां कानिचिद्बचनानीति ॥ १८४ ॥

(मिता०) यक्षपात्रादीनां प्रोक्षणेन शुद्धिः—

स्फ्यशूर्पेत्यादि । स्फ्यो वज्रो यक्षाङ्गम् । अनः शकटम् । शेषं
प्रसिद्धम् । एतेषामुष्णेन वारिणा शुद्धिः । पुनरजिनग्रहणं यक्षा-
ङ्गाजिनप्राप्त्यर्थम् । संहतानामशुद्धिद्रव्या(१)रव्यावयविनां वहूनां धा-
न्यानां वाससां च । वासोग्रहणमुक्तशुद्धीनामुपलक्षणार्थम् । उक्तशुद्धीनां
धान्यवासःप्रभृतीनां वहूनां राशीकृतानां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । बहुत्वं च
स्पृष्टापेक्षया । एतदुक्तं भवति—यदा धान्यानि वस्त्रादीनि वा राशी-
कृतानि तत्र चण्डालादिस्पृष्टान्यल्पानि वहूनि चास्पृष्टानि तत्र स्पृष्टा-
नामुक्तैव शुद्धिरितरेषां प्रोक्षणमिति । तथा च स्मृत्यन्तरम्—'वस्त्रधा-
न्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणात्(२) । तावन्मात्रं समुद्भृत्य शेषं
प्रोक्षणमर्हति' ॥ इति । यदा पुनः स्पृष्टानां बहुत्वं अस्पृष्टानां चाल्पत्वं
तदा सर्वेषामेव क्षालनम् । यथाह मनुः (५, ११८)—'अद्भिस्तु प्रोक्षणं
शौचं वहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधी-

यते' इति । स्पृष्टानामस्पृष्टानां च समत्प्रेऽपि प्रोक्षणमेव । यद्दूनां प्रोक्षणविधानेनाल्पानां क्षालने सिद्धं पुनरत्पात्रां क्षालनवचनस्य समेषु (१) क्षालननिवृत्त्यर्थत्वात् । इयत्स्पृष्टमियदस्पृष्टमित्याविवेके तु क्षालनमेव । पाक्षिकस्यापि दोषस्य परिहर्तव्यत्वात् । अनेकपुरुषैर्या-
यमाणां तु धान्यवासःप्रभृतीनां स्पृष्टानामस्पृष्टानां च प्रोक्षणमेवेति निबन्धकृतः ॥ १८४ ॥

तक्षणं दारशृङ्गास्थनां गोवालैः ^{शाल्यमेवतो} फलसम्भुवाम् ॥ ^{शोधयन्}

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥ १८५ ॥

दारु काष्ठं, शृङ्गं मेपमहिपादिसम्बन्धि, अस्थि करिवराहा-
दिसम्बन्धि । अस्थिपदं दन्तादेरप्युपलक्षकमिति मिताक्षरा । एषां मूत्रादिभिरेकदेशोपघाते तक्षणमुपहतभागमात्रस्याऽपतयनं शुद्धि-
हेतुः । सम्पूर्णोपघाते तु यम —

अलानुदारपात्राणां वैदलानां तथैव च ।

अत्यन्तापहतानां च परित्यागो विधीयते ॥

फलसम्भुयां विल्वालावुप्रभृतिफलनिष्पन्नानां पात्राणामुच्छिष्टा-
शुपघाते गोवालैर्गोपुच्छजालैर्घषणाच्छुद्धिः । तेषां च मूत्रादिभिरेक-
देशोपघाते वायुपुराणम्—

तथा चर्मास्थिदारुणां शृङ्गाणां चावलेखनम् ।

मूत्रादिना सम्पूर्णोपघाते तु प्राग्लिखितयमवचनात्परित्याग एव ।
यज्ञकर्मणि विनियुज्यमानानां यज्ञपात्राणां मूत्रादीनां पाणिना मा-
र्जनं लपापरुषणं शुद्धिहेतुस्तदनन्तरं चोष्णोदकेन क्षालनं प्राग-
भिहितमिति शृङ्गाणि । प्रक्षालनेन शुद्धानां दर्भैर्दशापविश्रेण वा
यथा शास्त्रं मार्जनं संस्कारार्थमिति मिताक्षरा ॥ १८५ ॥

(मिता०) निलेपानां स्पर्शमात्रदुष्टानां शुद्धिमुक्त्वेदानीं सले-
पानां शुद्धिमाह—

तक्षणमिति । दारुणां मेपमहिपादिशृङ्गाणां करिवाराहशङ्खा-
द्यश्राम् । अस्थिग्रहणेन दन्तानामपि ग्रहणम् । उच्छिष्टैस्नेहादिभि-
र्लिप्तानां मृद्भस्मोदकादिभिरनपगतलेपानाम् । (मनुः ५ । १२६)—
'यावन्नापित्यमेघ्यानां गन्धो लेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्धारि चादेयं स-

र्वासु द्रव्यशुद्धिपुं ॥ इति सामान्यतः शुद्धिविधानात् । तक्षणं तावन्मा-
त्रावयवापनयनं शुद्धिः । फलसम्भुवां विलवालावुनालिकेरादिफल-
सम्भूतानां पात्राणां गोवालैरुद्धर्पणाच्छुद्धिः । यज्ञपात्राणां सुक्सुवा-
दीनां यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां दक्षिणेन हस्तेन दर्भैर्दशापवित्रेण
वा यथाशास्त्रं कर्माङ्गतया मार्जनं कर्तव्यम् । एतच्च श्रौतमुद्राहरण-
मन्येषामपि सौवर्णादीनां पात्राणां स्मार्तलौकिककर्मसु कृतशौचाः
नामेवाङ्गत्वमिति दर्शयितुम् । यज्ञाङ्गानां पुनः कृतशौचानामिदं दशा-
पवित्रादिभिर्मार्जनं संस्कारार्थमिति विशेषः ॥ १८५ ॥

सोपैरुद्धर्पणमूत्रैः शुद्ध्यत्याविककौशिकम् ॥

सश्रीफलैरंशुपट्टैः सारिष्टैः कुतपं तथा ॥ १८६ ॥

सगौरसर्पपैः क्षौमं पुनः पाकेन(१)मृण्मयम् ॥

(धी० मि०) ऊपः क्षारमृत्तिका तत्सहितैरुद्धर्पणैः पाधिक्ये गोमू-
त्रैर्वा । आविकमूर्णामयं, कौशिकं कोशप्रभवं वसरपट्टादि क्षाल-
नेन शुद्ध्यति । अंशुपट्टमतर्साभिन्नवलकलतन्तुनिर्मितं, सश्रीफलैर्वि-
ल्वफलसहितैरुद्धर्पणमूत्रैः कुतपः कम्बलविशेषश्छागलोमनिर्मितः,
अरिष्टफलफेणकयुक्तैरुद्धर्पणमूत्रैः । क्षुमाऽतर्सा तत्सूत्रनिर्मितं श्वेत-
सर्पपिष्टसहितैरुद्धर्पणमूत्रैः शुद्ध्यति । इदं चात्यन्तोपघाते । अ-
न्यथा तु देवलः—

ऊर्णापट्टांशुकक्षौमदुक्लानां च कर्पणात् ।

अल्पाशौचे भवेच्छुद्धिः शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥

तान्येवाऽमेध्यालत्रानि निणिज्यात् क्षारघर्पणैः ।

अत्र 'क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः' ।

धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः क्षारानुगैरपि ।

इति लिखितं मिताक्षरायाम् । मृण्मयं च भाण्डं पुनरग्निपकेन शु-
द्ध्यति । एतच्चोच्छिष्टाद्युपघाते तु म(२)तुः—

मद्यैर्मूत्रैः पुरीपैर्वा घृणैः पृथशोणितैः ।

संसृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनःपाकेन मृण्मयम् ॥

(१) पुन पाकान्महीमयम्—इति मुद्रित पुस्तके पाठ ।

(२) यमः—इति क० पु० पाठः ।

अथैव देवल —

तूलिकामुपघानं च पुष्परक्ताभ्यरं तथा ।

शोषयित्वातेषु किञ्चित्करेः संमार्जयेन्मुहुः ॥

पश्चान्तु वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि ।

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत्परिशोधयेत् ॥

(वी० मि०) स्वभावशुद्धिमाह—

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योपिन्मुखं तथा ॥ १८७ ॥

कारुः शिल्पी मालाकारनापितादिस्तद्धस्तः प्रक्षालनादिहेतूप-
निपातेऽपि विनैव प्रक्षालनादिकं शुचिस्तत्तत्कर्माहः । पण्यं विक्रय-
देशे प्रसारितं विक्रयं सिद्धान्तव्यतिरिक्तं यवबीह्यादि अशुचिस्पृ-
ष्टमपि शुचि । भैक्षं भिक्षासमूहस्तद्रथ्याक्रमणेऽपि शुचि ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं भेद्यमिति स्थितिः ।

इति मनुः । योपिन्मुखं रतिकाले शुचि 'स्त्रीमुखं रतिचुम्बने'
इति पैठिनसिधचनात् । योपित् स्वकीया भार्या । तथाशब्देन-

अदोषं च मुखं स्त्रीणां गवां पृष्ठमजामुखम् ।

एतानि नित्यशुद्धानि यद्यथावा प्रशस्यते ॥

इति यमयोधितगोपृष्ठादिसमुच्चयः ॥ १८६-१८७ ॥

(मिता०) इदानीं सलेपानामेव केषांचिल्लेपापकर्षणे विशेष(१)-
हेतुनाह—

सोपैरिति । ऊपरमृत्तिकासहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा लेपापक्षया ।

आधिकमूर्णामयम्, कौशिकं कौशप्रभवं तसरिपट्टादि, प्रक्षालितं शु-
द्ध्यति । उदकगोमूत्रैरिति बहुवचनं पश्चादप्युदकप्राप्त्यर्थम् । अंशु-
पट्टं चल्कलतन्तुकृतम् । सश्रीफलैर्विल्वफलसहितैः । कुतपः पार्वती-
यच्छर्गरोमनिर्मितकम्यलः,—अरिष्ट(२)सहितैरुदकगोमूत्रैः शुद्धतीत्य-
नुवर्तते । एतद्योच्छिष्टस्त्रेहादियोगे सति वेदितव्यम् । अल्पोपघाते तु
प्रोक्षणादि क्षालनासहत्यात् । सर्वत्र द्रव्याधिनाशेनैव शुद्धेरिष्टत्वा-
त् । तथा च देवलः—'ऊर्णाकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलजाः । अल्पशौ-
चा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥ इत्यभिधायह—'तान्येवामे-
ध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः । धान्यकलकैस्तु फलजै रसैः

धारानुगैरपि' ॥ इति । क्षौमवदेव शाणस्य समानयोनि(१)त्वात् । ऊर्णादिग्रहणं तदारब्धतूलिकादिप्राप्त्यर्थम् । अतस्तस्यालपोपघाते-
नैव क्षालनं कार्यम् । अमेध्यलेपादन्यत्र—'तूलिकानुपधानं च पुष्प-
रक्ताम्बरं तथा । शोषयित्वा तपे किञ्चित्करैः संमार्जयेन्नुदुः ॥ पश्चा-
च्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि । तान्यप्यतिमालिष्टानि य-
थावत्परिशोधयेत्' ॥ इति देवलस्मरणात् । पुष्परक्तानि कुङ्कुमकु-
सुम्भादिरक्तानि । पुष्परक्तग्रहणमन्यस्यापि हरिद्रादिरक्तस्य क्षालना-
सहस्य प्राप्त्यर्थं न मञ्जिष्टादेः, तस्य क्षालनसहत्वात् । शङ्खनाप्यु-
क्तम्—'रागद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुचीनि' इति ॥ १८६ ॥

(मिता०) सगौरेति । गौरसर्पपल्लहितैरुदकैर्गोमूत्रैः क्षौमं क्षुमा
अतस्ती तत्सूत्रनिर्मितं पटादि शुद्ध्यति । पुनःपाकेन मृण्मयं घटादि ।
एतच्चोच्छिष्टल्लेहलेपे वेदितव्यम् । मनुः (५१२३)—'(२)मद्यैर्मूत्रैः
पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनःपाकेन
मृण्मयम्' ॥ इति स्मरणात् । चण्डालाद्युपघाते तु त्याग एव । यथाह
पराशरः—'चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा । प्रक्षालनेन
शुद्ध्येत परित्यागान्महीमयम्' ॥ इति । कारवो रजकचैलधावकसूप-
काराद्यास्तेषां हस्तः सदा शुचिः । शुचित्वं तत्साध्ये कर्मणि । वस्त्र-
धावनादौ सूतकादिसम्भवेऽपि । तथा च स्मृत्यन्तरम्—'कारवः
शिल्पिनो वद्या दास्यो दासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यः
शौचाः प्रकीर्तिताः' ॥ इति । पण्यं पणार्हं विक्रयं यत्राद्यादि । अनेक-
क्रेतृजनकरपरिघट्टितमप्यप्रयतं न भवति । सूतकादिनिमित्तेन च
वणिजाम् । भिक्षाणां समूहो भिक्षं तद्ब्रह्मचार्यादिहस्तगतं अनाचान्त-
स्त्रीप्रदानाऽशुचिरथ्याक्रमणादिना निमित्तेनापि न दुष्यति । तथा
योपिन्मुखं संभोगकाले शुचि । 'स्त्रियश्च रतिसंसर्गं' इति स्मर-
णात् ॥ १८७ ॥

भृशुद्धिर्पार्जनाद्वाहात्फालाद्दोक्रमणात्तथा ॥

३४४ सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहं मार्जनलेपनात् ॥ १८८ ॥

मार्जनमवकरापनयनं, दाहः परितोऽग्निसंयोगः, कालो यावता
फालेनाऽपाविश्यहेतुलेपक्षयो भवति तावान्, नोक्रमणं गवां पाद-

परिघट्टनं, सेको घृष्टिजलेन क्षालनं, उल्लेखनं तक्षणं, लेपो गोमया-
द्युपलेपनम् । एतैर्मार्जनादिभिर्ध्यस्तैः समस्तैर्वा भूमैः शुद्धिः ।

तथा हि, भूमिस्तावाग्निविद्याभमंभ्या दुष्टा मलिना चति । तत्राऽमे-
घ्याया दहनादिभिः पञ्चभिश्चतुर्भिर्वा, दुष्टाया दहनादिमिस्त्रिभिः पन-
नलेपनाभ्यां वा, मलिनायास्तूपलेपनेनैकेन शुद्धिः । तदाह देवल -

पञ्चया वा चतुर्धा वा भूरमेघ्या विशुद्ध्यति ।

दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शोष्यते मलिनैरुघा ॥

दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापनम् ।

पर्जन्यवर्षणं चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥

अमेघ्यादिस्वरूपमाह स एव-

प्रसृते गर्भिणी यत्र त्रियते यत्र मानुषः ।

चण्डालैरुपेतं यत्र यत् विन्यस्यते शवः ॥

विष्मूत्रोपहतं यत्र कुणपो यत्र दृश्यते ।

एवं फश्मलमूयिष्ठा भूरमेघ्येति लक्ष्यते ॥

कृमिकीटपदक्षैपेद्दुपिता यत्र मेदिनी ।

द्रुप्सापकर्षणैः क्षिप्तैर्वान्तैर्वा दुष्टतां वजेत् ॥

नखदन्ततनूजत्वक्पुपुषांशुरजोमलैः ।

खनाच्छुद्धिः । मार्जनांपलेपने तु सर्वत्र समुच्चीयेते इति तु मिताक्षरा ।
गृहं तु मार्जनलेपनाभ्यां शुद्ध्यति । गृहस्य पृथगभिधानं मार्जनापले-
पनयोः प्राप्पयर्थम् । शवदूषितगृहशुद्धौ विशेषमाह सर्वतः-

गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिते ।

प्रोत्सृज्य मृण्मयं भाण्डं सिद्धमन्न तथैव च ॥

गृहादपास्य तत्सर्वं गोमयेनांपलेपयेत् ।

गोमयेनांपलिप्याऽथ छागेन प्रापयेद् धुधः ॥

ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ।

सर्वमभ्युक्षयेद्देहम ततः शुद्ध्यत्यसंशयम् ॥

शयोऽत्र गोमनुष्यादिलक्षणः शिष्टाचारानुसारादिति प्रति-
भाति ॥ १८८ ॥

(मित्ता०) गोघ्रात इति । गोघ्राते गोनिःश्वासोपहृतेऽग्ने अदनी-
यमाग्ने । तथा केशमक्षिकाकीटैर्दूषिते । केशग्रहणं लोमादिप्राप्यर्थम् ।
कीटाः पिपीलिकादयः । उदक भस्म मृद्धा यथासम्भवं प्रक्षेप्तव्य
शुद्ध्यर्थम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—'नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम्' इति,
तत्केशकीटादिभिः सह यत्पक्व तद्विषयम् ॥ १८९ ॥

२९० त्रुपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥

भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु ॥ १९० ॥

(घी०मि०) त्रुपु रङ्गम् । सीसकादानि प्रसिद्धानि । एषां क्षारा-
दिभिः कांस्यलोहानां (१) तु भस्माद्भिः शुद्धिः । क्षारो भस्म ।
अम्लोदक जम्बीरादिरसवारि । अन्नोपघातापेक्षया ध्वस्तानां वा
शुद्धिहेतुत्वमघसेयम् । अत्र मूत्रपुराणम्—

सुवर्णरूप्यशङ्खाद्रमशुक्तिरत्नमयानि च ।

निल्लपानि तु शुद्ध्यन्ति केचलन जलेन तु ॥

शुद्धोच्छिष्टानि शोष्यानि क्षाराम्लोदकवारिभिः ।

सृतिकाशवाविष्णुत्रजरजस्वलहतानि च ॥

प्रक्षेप्तव्यानि तान्यग्नौ यच्च यावत्सहेदपि ।

बीधायन—'तेजसानां तु पात्राणामुच्छिष्टोपहतानां त्रि सप्तदशः
परिमार्जनं, परिमार्जनद्रव्याणि मृद्धोशरङ्गस्मानि' । मूत्रपुरीष-
लोहितरेत प्रभृत्युपहतानां पुन करण गोमूत्रे वा सप्तरात्रं परिस्थानं
महानद्यां वा । शङ्ख -

सृतिकोच्छिष्टभाण्डस्थ सुरामद्यहतस्य च ।

त्रि सप्तमाजने शुद्धिर्न तु कांस्यस्य भाजने ॥

तेन कांस्यस्य सष्टदुपघातेऽग्नौ प्रतापनमसष्टदुपघा-
ते तु पुनर्घटनम् । अदिराः—

गण्डूपं पादशौचं तु यः कुर्यात्कांस्यभाजने ।

भूमौ नि क्षिप्य पण्मासान् पुनराकरमादिशेत् ॥ ;

आकरमादिशेद्ग्नौ दहेत् । स्थिति —

गवाघ्रातानि कांस्यानि शुद्धोच्छिष्टानि यानि च ।

शुद्ध्यन्ति दशभि क्षारैः श्रृङ्गाकोपहतानि च ॥

मनुः—

ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च ।

शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥

यथार्हं यस्य येन मलापकर्षणं तस्य तेनेत्यर्थः ।

मलसंयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते ।

तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ॥

इति वचनादित्यास्तां विस्तरः । विशिष्टव्यवस्था पश्चाद्विखनीया । प्लावो द्रवस्य त्विति । द्रवस्य द्रवद्रव्यस्य घृतादेः श्वकाकाद्युपहतस्य प्लावः समानजातीयद्रवद्रव्येण तदाधार भाण्डस्य यावन्निस्सरणमभिपूरणं शुद्धिरित्यनुपज्यते । शुद्धिहेतुरिति तदर्थः । इयं च शुद्धिः प्रभूतस्य घृतादेः ।

द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिप्लाव्यानि चाम्भसा ।

इति ब्रह्मपुराणात् । अत्राम्भःपदं समानजातीयद्रवद्रव्यपरमन्यथा शोधनीयस्य कार्याक्षमत्वापत्तेः । अल्पस्य त्याग एव । भूरित्वं च देशकालाद्यपेक्षया द्रष्टव्यम् ।

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

इति बौधायनवचनात् । कीटाद्युपहतस्य तूत्पवनमाह मनुः—

द्रव्याणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम् ।

उत्पवनं वद्वान्तरितभाण्डे प्रक्षेपः, अन्यथा कीटाद्युपगमासम्भवात् । शूद्रादिभाण्डस्थितस्य तु मध्यादेः शौचमाह बौधायनः—‘मधूदके पयस्तद्विकाराश्च पात्रात्पात्रान्तरानयनाच्छुद्धिः’ । यमश्च—

धाममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।

म्लेच्छभाण्डस्थिता दृष्या निःक्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥

अत्र चोत्पवनमप्याद्यकम् । ‘अभ्यवहार्याणां घृताधारितानां पुनः पवनमेव स्नेहानां स्नेहवद्रसानाम्’ इति शक्यवचनात् ॥ १९० ॥

(मित्ता०) त्रपुसीसकेत्यादि । त्रपुप्रभृतीनि प्रसिद्धानि तेषां क्षारोदकेनाम्लोदकेन (१) वारिणा वोपघातोपेक्षया समस्तैर्व्यस्तैर्वा शुद्धिः कार्या । कांस्यलोहानां भस्मोदकेन । ताम्रग्रहणाद्रीतिका-

वृत्तलोह(१)पोर्ग्रहणं, एकयोनित्वात् । एतच्च ताम्रादीनामम्लोदका-
दिभिः शुद्धभिधानं न नियमार्थम् । 'मलसंयोगजं तद्धं यस्य येनो-
पहन्यते । तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिद्वयं' ॥ इत्यं-
विशेषेण स्मरणात् । अतो न ताम्रादेरुच्छिष्टोदकादिलेपस्थान्येनाप-
गमसम्भवे नियमेनाम्लोदकादिना(२)शुद्धिः कार्या । अत एव मनुना
सामान्येनोक्तम्—'ताम्रायःकांस्यरैत्यानां प्रपुणः सीसकस्य च ।
शौचं यथाहं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकयारिभिः' ॥ इति । यत्तु 'मस्मना
शुद्ध्यते कांस्यं ताम्रमाम्लेन शुद्ध्यति' इति, तत्ताम्रादेः शौचस्य परं
काष्ठां प्रतिपादयितुं नान्यस्य निषेधाय । यदा तूपघातातिशयस्त-
दाम्लोदकादीनामावृत्तिः । 'गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि
यानि च । शुद्धमिति देशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च' ॥ इति
स्मरणात् । दश(३)क्षारानाह—'तिलमुष्ककाशिभूणां कोकिलाक्षप-
लाशयोः । काकजह्वा तथावड्विश्वाश्वत्यवटस्य च ॥ एभिस्तु
वशाभिः क्षारैः शुद्धिर्भवति कांस्यके' । शुद्धिः प्लावो द्रवस्य त्विति ।
द्रवस्य द्रवद्रव्यस्य घृतादेः प्रस्यप्रमाणाधिकस्य श्वकाकघृणपहतस्य
अमे(४)ध्यसंस्पृष्टस्य च प्लावः प्लावनं समानजातीयेन द्रवद्रव्येण
भाण्डस्यातिपूरणं याद्यग्निःसरणं शुद्धिरित्यनुवर्तते । ततोऽल्पस्य
त्यागः । यदल्पत्वं च देशकालाद्यपेक्षयापि घेदितव्यम् । यथाह वौ-
धायनः—'देशं कालं (५) तथा मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्ति-
मवस्थां च ह्यात्वा शौचं प्रकल्पयेत्' ॥ इति । क्रीडाद्युपहतस्य तूप-
घनम् । यथाह मनुः—'द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्'
इति । उत्पवनं चात्र वस्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः । अन्यथा क्रीडाद्युपग-
मस्यासंभवात् । शूद्रभाण्डस्थितस्य मधूदकादेः पात्रान्तरानयनाच्छु-
द्धिः । 'मधूदके पयस्तद्विकाराश्च पात्रात्पात्रान्तरानयने शुद्धाः' इति
वौधायनस्मरणात् । मधुघृता(६)देर्वर्णापसदहस्तात्प्राप्तस्य पात्रान्त-
रानयनं पुनःप(७)वनं च कार्यम् । यथाह शङ्खः—'अभ्यवहार्याणां
घृतेनाभिघारितानां पुनःपवनमेवं छेदानां छेहवद्रसानाम्' इति ॥१९०॥

(१) विलयवेरिति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

(२) दफादिभि क ।

(३) इदं क पुस्तकेऽधिकम् ।

(४) अनेध्वान्य क ।

(५) तथात्मान ल ।

(६) घृतादेर्निषर्णा क ।

(७) पवनं कार्यं ल ।

अमेध्याक्तस्य मृत्तौयैः शुद्धिर्गन्धादि(१)कर्पणात् ॥

(वी० मि०) अमेध्याः—

वसा शुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविण्णखाः ।

श्लेश्माश्रुदूपिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

मानुष्यास्थि शवं विष्टा रेतो मूत्रातं वं वसा ।

स्वेदाश्रुदूपिका श्लेश्मं मयं चाऽमेध्यमुच्यते ॥

इति मनुदेवलाद्युक्ताः । तैरक्तं लिप्तं भाण्डं शरीरादि तस्य मृदा
तौयैश्च । गन्धस्य आदिपदाल्लेपस्य कर्पणादपनयनाच्छुद्धिः । अत्र
विशेष्यो द्वादशमनभिधाय मनुदेवलोक्तः—

आददीत मृदो यश्च पट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

उत्तरेषु च पट्स्वाद्भिः केवलाभिर्विशुध्यति ॥

अमेध्यत्वं च वसादीनां स्वस्थानव्युतानामेव । 'देहाच्चैव मला-
श्च्युता' इति मनुवचनात् । परकीयमलस्पर्शं तु देवलः—

मानुपास्थि वसां विष्टामार्तं वं मूत्ररेतसी ।

मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥

स्नात्वापमृज्य लेपादीनाचम्य च शुचिर्भवेत् ।

तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात्परिमार्जनात् ॥

इति ॥

(वी० मि०) विशेषानुक्ते शुद्धिमाह—

वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातं च सदा शुचि ॥ १९१ ॥

वाक्शस्तं शुद्धिमिति चातुर्वर्णेन प्रतिपादितम् । शुद्धं भवत्विद-
दमिति वाचा शस्तमिति मिताक्षरा । अम्बुना निर्णिक्तं क्षालितं भा-
ण्डादि । चकारात् प्रोक्षितक्षालनाद्यसहं शर्करादि । अज्ञातं स्वय-
मपवित्रतयाऽज्ञातम् । सदा शुचि अशौचनिमित्ते जातेऽपि क्षारा-
दिसम्बन्धं विना शुचि । एताच्चाल्पोपयोगयोग्यविषयम् ।

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।

अज्ञातभुक्तशुद्धयर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥

इत्यज्ञातेपि भुक्ते प्रायश्चित्ताभिधानात् ॥ १९१ ॥

(मिता०) एव सौवर्णराजतादीनां एतत्प्रकरणप्रतिपादिनां स-
र्धंपामुच्छिद्यन्नेहाद्युपघाते, शुद्धिमुक्तदार्तां तेषामेवाभेध्यापहतानां
शुद्धिमाह—

अमेध्याक्तस्येति । अमेध्याः शरीरजा मला वसाशुक्रादयः ।
'वसा । शुक्रमृच्छ्रजामूत्रविट्कर्णविष्णखा । श्लेमाश्रुदूपिका स्वदो
द्वादशैते नृणां मलाः' ॥ तथा 'मानुषास्थि शय विष्टा रता मूत्रार्त-
धं वसा । स्वेदाश्रुदूपिका श्लेष्म मद्य चामेध्यमुच्यते' ॥ इति अमेध्या-
दयो मला मनुदेवलादिभिः प्रतिपादिता । तेषसादिभिरेक लिप्तममे-
ध्याक्तं तस्य मृदा तोयेन च शुद्धि कर्तव्या गन्धा(१)पकर्षणेन । आ-
दिप्रहणाल्लेषस्यापि प्रहणम् । यथाह गौतम — 'लेपगन्ध्रापकर्षणैः
शाचममेध्यलिप्तस्य' इति । सर्वशुद्धिषु च प्रथम मृत्तोषैरेव लेपग-
न्ध्रापकर्षणं कार्यम् । यदि गन्धादि मृत्तोषैर्न गच्छति तदान्येन ।
'अशक्ताव-येन मृदाद्धि पूर्व मृदा च' इति गौतमस्मरणात् । वसादि-
प्रहणं च सर्वेषाममेध्यत्व प्रतिपादायितु न समानोपघाताय । 'मद्यैर्मूत्रपु-
रीपेष्व श्लेष्मपूयाश्रुशोणितै । संस्पृष्ट नैव शुद्धैत पुनःपाकेन मृ-
न्मयम्' ॥ इत्युपघाते विशेषाभिधानात् । 'अमेध्यत्वं चेतमेया देहा-
च्चैव मलाश्च्युताः' इति घचनाहहच्युतानामेध न स्पस्थानावस्थि-
तानाम् । पुरुषस्य नामेरुर्ध्वं करव्यतिरिक्तादी(२)नामन्यामेध्यस्पर्श-
ज्ञानम् । यथाह देवलः — 'मानुषास्थि वसां विष्टामार्तव मूत्ररेतसां ।
मज्जानं शोणित स्पृष्टा परस्य ज्ञानमाचरेत्' ॥ इति । 'तान्येव म्यानि
स्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति' इति । तथा— 'ऊर्ध्वं नामे. करौ मु-
खा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र ज्ञानमधस्तात् प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति' ॥
इति । कृतेऽपि यद्योक्तशौचे मनसोऽपरितोपाद्यत्र शुद्धिसन्देहो भव-
ति तद्वाग्नास्तं शुचिः शुद्धमेतदस्त्विति ब्राह्मणवचनेन 'शुद्ध भव-
तीत्यथ । अम्बुनिर्णिक यत्र प्रतिपदाका शुद्धिर्नास्ति तस्य प्रक्षाल-
नेन शुद्धि । प्रक्षालनासहस्य प्रोक्षणेन । अज्ञातं च सदा यत्काका-
द्युपहतम् । ३)पयुक्तं न कदाचिदपि क्षायते तच्छुचि । तदुपयोगाददृष्ट-
दोषो नास्तीत्यर्थः । न(४)न्येतद्विरध्यते । 'संवरसरस्यैकमपि चरेत्क

(१) गन्ध्रापकर्षणं क ।

(२) नृनामन्या क ।

(३) उपयुक्तं क ।

(४) न तु तद्विषयः ।

चङ्गं द्विजोत्तमः । अक्षातभुक्तशुद्ध्यर्थं क्षातस्य तु विशेषतः ॥ इत्यह-
शुदोषेऽपि प्रायश्चित्तप्रतिपादनात् । नैतत्, प्रायश्चित्तस्य जग्धिवि-
पयत्वात् दोषाभाव(१)स्य चान्योपयोगिविपयत्वात् ॥ १९१ ॥

शुचि गोतृसिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ॥

तथा मांसं श्वचण्डालक्रव्यादादिनिपातितम् ॥ १९२ ॥

(वी० मि०) अशुचि महीगतमपि जलं गोतृसिद्धं प्रकृतिस्थं
शुचि । प्रकृतिस्थत्वं च—

अव्यासाश्चेदमेध्येन गन्धरूपरसान्विताः ।

इति मनूक्तम् । चण्डालाद्यस्पृष्टत्वमपीह विशेषणमिति मिवाक्षर ।

देवलः—

तत्राक्षोभ्यतडागानि नदीवाप्यः सरांसि च ।

कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

कश्मलं श्वादि, अशुचि मूत्रादि । तीर्थ इति सप्तम्यन्तात्तसिः,
तेन कश्मलादिस्पृष्टघट इत्यर्थः । उशनाः—

नद्यः कूपतडागानि सरांसि सरितस्तथा ।

असंवृतान्यदोषाणि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥

विष्णुः—

सृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतात्तथा ।

आपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं शस्त्रेण शोधयेत् ॥

बहिर्प्रज्वलनं कृत्वा कूपे पक्केष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चाच्च च तोयं समुद्धरेत् ॥

जलाशयेषु चान्येषु दूषितेषु विशोधनम् ।

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं ततः क्षिपेत् ॥

यमः—

अजा गवो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥

तथा मांसमित्यादि । श्वादिभिः स्पर्शपूर्वकं निपातितमपि मांसं
शुचि । क्रव्यादा गृध्रादयः । आदिशब्देन पुकसादिपरिग्रहः ॥१९२॥

(मिता०) शुचीति । महीगतं भूमिस्थमुदकं एकगवीतृत्तिजन-
 दसमर्थं चण्डालादिभिरस्पृष्टं प्रकृतिस्पर्शं कृपरसगन्धस्पर्शान्तरमना-
 पसं शुचि आचमनादियोग्यं भवति । महीगतमित्यशुचि । भूगतस्य
 शुचित्वनिषेधार्थं नत्वान्तरिक्षोदकस्य शुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थम् । वाप्युद्धृ-
 तस्य—'उद्धृताश्चापि शुद्धान्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः । एकपत्रो-
 पिता आपस्त्याज्याः शुद्धा अपि स्वयम्' ॥ इति देवलघचनात् ।
 तथा चण्डालादिकृते तडागादौ न दोषः । 'अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ
 धाप्यादिके तथा । तत्र श्वात्वा च पात्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते' ॥
 इति शातातपस्परमात् । तथा मांसं श्वचण्डालकव्यादादिभिर्विपातितं
 शुचि । यादिग्रहणात्पुल्कसादेरपि ग्रहणम् । निपातितमदृश्यं माक्षि-
 तस्य निराकरणार्थम् ॥ १९२ ॥

रश्मिपरी रजः छाया गौरश्वो वसुधान्विलः ॥
 विभ्रुषो वक्षिकाः स्पर्शो वत्सः प्रसूत्रणे(१)शुचिः ॥१९३॥

चण्डालमेध्यादिस्पृष्टोपि रश्म्यादिः स्पर्शो शुचिः । तत्र रश्मिः
 सूर्यादिकिरणः । रजः—

श्वकाकोष्ट्रखरोल्कसुफरप्रान्यपक्षिणाम् ।
 अजाधारेणुसंस्पर्शादायुलंक्ष्मीश्च शीयते ॥

इति विशिष्य विपिद्रव्यतिरिक्तम् । अग्निरज इति पाठेऽजः छा-
 नाः, छाया घृक्षादेः । चण्डालादिच्छाया तु स्पर्शो विपिद्रा ।

चण्डालपतितच्छायास्पर्शो दुष्टा तनुर्भवेत् ।

इति ब्रह्मपुराणात् । एतच्च छायायां द्रव्यत्वमाभिप्रेत्य । विभ्रुषोऽव-
 श्यायगिन्दवः । मुरजानामग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । माक्षिकापदं च दंश-
 मशकादीनामन्युपलक्षकम् । प्रसूत्रणे ऊधःस्थक्षीराकारणेषु वत्सः शु-
 चिः, तेन वत्सोच्छिष्टस्तवविःसृतं क्षीरं नाऽशुचीति तात्पर्यम् ।
 वत्सपदं शालोपलक्षकम् ।

वालैरनुपरिक्रान्तं दित्यं मेध्यमिति स्थितिः ।

इति घचनात् ॥ १९३ ॥

(मिता०) रश्मिरिति । रश्मयः सूर्यादेः प्रकाशकद्रव्यस्य । अ-
 ग्निः प्रसिद्धः । रजः अजादिसम्यन्धज्यतिरेकेण । तत्र—'श्वकाकोष्ट्रख-

(१) वत्सपरे—इति सुद्धितपुस्तके पाठः ।

रोलूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् । अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते' ॥
 इति दोषश्रवणात्तत्स्पर्शं संमार्जनादि कार्यम् । छाया वृक्षादेः । गौः ।
 अश्वः । वसुधा भूमिः । अनिलो वायुः । विप्रुषोऽवश्यायविन्दवः ।
 मुखजानां वक्ष्यमाणत्वात् । मक्षिकाश्च । एते चण्डालादिस्पृष्टा अपि
 स्पर्शं शुचयः । वत्सः प्रस्रवने ऊश्रोगतदुग्ध्रापकर्मणे शुचिः । वत्स-
 ग्रहणं बालस्योपलक्षणार्थम् । 'बालैर्नुपरिस्कान्तं स्त्रीभिराचरितं च
 यत् । अविज्ञातं च यत्किञ्चिन्नित्यं मेध्यामति स्थितिः' ॥ इति वच-
 नात् ॥ १९३ ॥

अजा(२)श्वं मुखतो मेध्यं न गौर्न नरजा मलाः ॥

अजश्चाश्वश्च मुखप्रदेशे मेध्यः । अजस्यापि कथञ्चित्सेनाङ्ग-
 त्वादजाश्वमित्येकवद्भावः । गौर्मुखेन मेध्या मेध्यो वा नरो मनुष्यस्त-
 ज्जा मलाः पुरीपादयः । नरपदं च स्मृत्यन्तरे विशिष्योपात्तानां
 शर्करादीनामप्युपलक्षकम् । 'न नरजा मला' इति भद्र्या गोपुरीपा-
 देर्मेध्यत्वं दर्शयति । तथा च यमः—

पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्वतोऽधः शुचिस्तथा ।

नृणां मूत्रपुरीषे च अमेध्ये मलमेव च ॥

गोः पुरीषं च मूत्रं च नित्यमेध्यमिति स्थितिः ।

वृहस्पतिः—

पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वानां मुखं शुचि ।

गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योपिताम् ॥

पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोममूर्याशुमारुतैः ॥ १९४ ॥

चण्डालादिस्पर्शं पन्थानः । यथासम्भवं सूर्याशुप्रभृतिभिः शु-
 द्ध्यन्ति । चक्रागज्जलसमुच्चयः ।

सूर्येन्दुरदिमपातन मारुतस्पर्शनेन च ।

गवां मूत्रपुरीषेण शुद्ध्यन्त्याप इति स्मृतिः(३) ॥ १९५ ॥

(मित्ता०) अजाश्वयोरिति । अजाश्वयोर्मुखं मेध्यम् । न गोः ।

न नरजा मलाः । नरशब्दो लक्षणया देहमभिधत्ते । नरजा मला
 वसादयो मेध्या न भवन्ति । पन्थानो मार्गाः श्वचण्डालादिभिः स्पृ-

(१) अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) स्थितिः—इति ख० पु. पाठः ।

एष अपि रात्रौ सोमाशुभिर्मांसेन च शुद्ध्यन्ति । दिवा तु सूर्याशुभिर्मांसतेन च ॥ १९४ ॥

मुखना विषणो मेघास्तथानपनविन्दवः ॥

श्मश्रु चास्यगत दन्तमक्त त्यक्त्वा तत गुचि ॥ १९५ ॥

(घी० मि०) मुखना जगधिन्दवो भूमिपतिना स्पृष्टा अपि मेघ्या शुभ्रय । अङ्गुल्यास्तु रोमद्वयश्लेदसमया आचमन हेतव । तथा च भूमिगत्राविन्दव परानृष्टा विष्णुर शुद्धा । द्विरोमह्निस्प्राचमेत् । आचमनविन्दव —

स्पृशन्ति त्वन्दव पादौ य आचामयत परान् ।

भूमिगैस्त समा क्षेप न तैरप्रयतो भवत् ॥

इति मन्त्र आचमनसम्बन्धिन । श्मश्रु स्वस्थानस्थितमास्य प्राप्तमपि हस्तास्पृष्ट मध्यम् । हस्तस्पृष्टे त्वाशौचमेव । तदाहासास्तम् — न श्मश्रुभिर्हाउष्टो भवत्यन्तरस्ये सद्रिष्यामन्न हस्तेनापस्पृशति । दन्तन्यक्तमप्रादि स्वतदच्युत त्यक्त्वा तत स्यागमात्रेण शुचिर्मवति । अच्युत तु दन्तसत्ते समम् । दन्तादलष्टदन्तवदन्यत्र जिह्वामिमपणा दिति गन्तवचनात् । दन्तलग्न जिह्वास्पृष्टमाचमनार्थमाकर्षणीय यदि च्यवने तदा दन्तलग्ने सत्स्वाचमन कार्यम् । तथा द्बल —

— मोचने दन्तलग्नम्यानिर्वृत्याचमन चरेत् ।

दन्तलग्नमसहार्यं लक्ष्मन्न तदन्तवत् ॥

न तत्र गहुश कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुन ।

भवेद्दशौचमत्यर्थं तृणवेद्याङ्गणे कृते ॥

एतच्चानुपलभ्यमानरसविषयम् । उपलभ्यमानरसे त्वशौचमेव । 'दन्तलग्नेषु रसवज्र'मिति श्लेषवचनात् ॥ १९६ ॥

(मिता०) मुखना इति । मुखे जाता मुखना श्लेष्मधिषुषो मेघ्या नोच्छिद्य कुर्वन्ति अनिपतिनाश्चेदङ्गे । 'न मुखविषुष उच्छिद्ये कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्ति' इति गौतमवचनात् । तथा च ये आचमनतोयविन्दव पादा स्पृशन्ति ते मेघ्या । श्मश्रु चास्यगत मुखप्रविष्टमुच्छिद्य न करोति । दन्तसक्त चाप्रादिश्च स्वयमेव च्युत त्य

कृत्वा शुचिर्भवति । अच्युतं दन्तस(१)मम् । तथा च गौतमः—दन्त-
श्लिष्टं तु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात्प्राक् च्युतेरित्येके । 'च्युतेष्वा-
स्त्राभवद्विद्यात्रिगिर(२)श्चेव तच्छुचि' इति । निगरणं पुनरनेन याज्ञ-
वल्क्योक्तेन त्यागेन विकल्प्यते । निगिरश्चेवेत्येवकारः—'चर्वणे त्वाक्-
मेन्नित्यं मुक्ता ताम्बूलचर्वणम् । ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विप-
रिधाय च' ॥ इति विष्णुक्ताचमननिषेधार्थः । ताम्बूलग्रहणं फलाद्यु-
पलक्षणार्थम् । यथाह शातातपः—'ताम्बूले च फले चैव भुक्ते स्नेहा-
वशिष्टके । दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टो भवति द्विजः' ॥ इति ॥१९५॥
(वा० मि०) प्रकृतमाचमनरूपं वर्णमाह—

स्नात्वा पीत्वा क्षुत्ते सुप्ते मुक्ता रथ्योपसर्पणे ॥

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥ १९६ ॥

स्नानादौ कृते सति आचान्त आचामेत्, द्विराचामेदित्यर्थः ।
पुनःशब्दस्त्वर्थः, तेन श्मश्रुगते तदसक्ते च पूर्वोक्त आचमनव्यव-
च्छेदः । पीत्वेत्यपोशानातिरिक्तपरम् ।

मधुपर्के च सोमं च अक्ष(३)प्राणाहुतीषु च ।

नोच्छिष्टस्तु भवेद्विप्रो यथात्रेर्वचनं तथा ॥

इत्यद्विरोचनान्त् । रथ्योपसर्पणे राजमार्गगमने । विपरिधानं विशे-
पेण परिधानं, तेनाऽधरीयवस्त्रपरीधान एवाचमनं न तूत्तरीयपरीधा-
ने । आचारोऽप्येवम् । चकारेण 'भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचा-
मे'दित्यापस्तम्बवचनादिसिद्धानां च सकृदाचमनानां शुद्धयर्थं कर्मा-
ङ्गनैमित्तिकभेदेन विविधानां च सङ्ग्रहः । विशिष्य च तेषामनभिघा-
नमतिप्रसिद्धत्वात् ॥ १९६ ॥

(मिता०) स्नात्वेति । स्नानपानक्षुतस्वप्नभोजनरथ्योपसर्पणवा-
सोविपरिधानेषु कृतेष्वाचान्तः पुनराचामेत्, द्विराचामेदित्यर्थः ।
चकाराद्रेदनाध्ययनारम्भ(४)चापल्यानृतोक्त्यादिषु । तथा च वसि-
ष्ठः—'सुप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा रुदित्वा चाचान्तः पुनरा-
चामेत्' इति । मनुरपि—'सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च घृणित्वोक्ता-
ऽनृतं वचः । पीत्वापोऽध्येयमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्' ॥ इति ।

(१) दन्तेभ्यः पतिने त्यजति मिरुति वा एतास्ता शुच्यति विना आचमनं इति म०पु०विशेषः ।

(२) निर्गिरदेशे क० निगरश्चेव स० । (३) अशुभं— इति स० पुस्तके पाठः । (४) चापल्यानृतो य० ।

मोजने स्वादावपि द्विराचमनम्, 'भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचा-
मेत्' । इत्यापस्तम्बस्मरणात् । स्नानपातयोरादीं सकृत् । अध्ययने
त्वारम्भे द्वि । शेषेष्वन्ते एव यथोक्तं द्विराचमनम् ॥ १९६ ॥

२५॥ कर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यैश्च वापसैः ॥

मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पकेष्टकाचितानि च ॥ १९७ ॥

(वी० मि०) रथ्या मार्गमात्र, तद्रता कर्दमा, तोयानि च, प
केष्टकाचितानि मटादीनि चाऽन्त्यादिभिः स्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्ध्य
न्ति । एवकारेण तत्स्पष्टुरचमनं यवच्छेदं स्पृश्यस्य दाधकान्त-
रव्यवच्छेदश्च । अन्त्याश्चण्डालादयः । चकारेण—

रथ्याकर्दमतोयानि नाव पन्थास्तृणानि च ।

मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पकेष्टकाचितानि च ॥

इति व्यालोकनौकादिसमुच्चयः । एव च—

रथ्याकर्दमतोयेन घृविनाद्येन वाऽप्यथ ।

नाभेरुर्ध्वं नरः स्पृष्ट (१) ए सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

इति शङ्खवाक्यमुपलभ्यमानं गन्धलेपामेध्यसम्बन्धपरम् ।

सकर्दमन्तु वपांसु प्रविश्य प्राप्सद्भूरम् ।

जह्वयोर्मुत्तिकास्तिस्रः पादयोर्द्विगुणा स्मृताः ॥

इति यमवचने च स्वरूपतो गन्धतद्याऽनुपलभ्यमानस्याऽमेध्य-
स्य सम्बन्धे सति शुद्धिर्मातृपादकमित्यविराधः ॥ १९७ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ।

(मिता०) रथ्येत्यादि । रथ्या मार्गमात्रम् । कर्दमं पङ्कजं । तो

यमुदकम् । रथ्यास्थितानि कर्दमतोयानि अन्त्यैश्चण्डालादिभिः
एवभिर्वापसैश्च स्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति शुद्धिमुपयान्ति । बहु
वचनं तद्रतगामयशर्करादिप्राप्त्यर्थम् । पकेष्टकादिभिश्चितानि प्रा-
सादघनलगृहादीनि चण्डालादिस्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति । एतच्च
'प्रोक्षणं सहतानाम्' इत्युक्तप्रोक्षणनिषेधार्थम् । तृणकाष्ठपर्णोदिम-
यानां तु प्रोक्षणमेवेति ॥ १९७ ॥

इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ।

(वा . मि०) पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणमित्युक्तं, पात्रे दातव्यमिचितमिति च वक्ष्यतीति वक्तव्यदानरूपधर्माङ्गस्य पात्रस्य ब्राह्मणत्वं मुख्यं विशेषणमिति ब्राह्मणान् प्रशंसति—

तपस्तप्त्वाऽसृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ॥

तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १९८ ॥

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः(१) ॥

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ १९९ ॥

ब्रह्मा तपस्तप्त्वा विधाय तपसैव प्रधानसहकारिणा तदव्यवधानेनैव ब्राह्मणानसृजत् । किमर्थं ? वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य गुप्तये अध्यापनादिना सम्प्रदायरक्षणार्थम् । पितृणां श्राद्धादौ पात्रादिभावेन देवानां यज्ञादौ ऋत्विगादिभावेन च तृप्त्यर्थं प्रीतिनिष्पत्त्यर्थम् । धर्मस्य कर्तृत्वेन उपदेष्टृत्वेन रक्षणार्थम् । चकारेणादेवपिड्यकर्मण्युपनयनादावाचार्यादिभावार्थं च । विप्राः सर्वस्य क्षत्रियादेः प्रभवः ईश्वराः श्रेष्ठा इति यावत् । तेष्वपि श्रुतं वेदार्थानां गुरुद्वाराऽवधारणम् । अध्ययनं तत्प्रयोजको वेदपाठः तद्युक्ताः । श्रेष्ठा इत्यग्रतनं सर्वत्रान्वेति । तेभ्यः केवलं श्रुताध्ययनशालिविप्रेभ्यः क्रियापरा विहितकर्मानुष्ठा विप्राः श्रेष्ठाः । तेभ्योपि केवलं श्रुताध्ययनशालिक्रियापरेभ्योऽप्यध्यात्म आत्मतत्त्वं तद्विदामुत्कृष्ठाः ।

तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च ।

युगपद्विजितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिः स्थिरा भवेत् ॥

इत्युक्तमनोनाशादिविशिष्टाः ॥ १९९ ॥

(मिता०) इदानीं दानधर्मं प्रतिपादयिष्यंस्तदङ्गभूतपात्रप्रतिपादनार्थं तत्प्रशंसामाह—

तप इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः कल्पादौ तपस्तप्त्वा ध्यानं कृत्वा कान्छु(२)जामीति पूर्वं ब्राह्मणान्छृष्टवान् । किमर्थम् वेदगुप्तये वेदरक्षणार्थम् । पितृणां देवतानां च तृप्त्यर्थम् अनुष्ठानोपदेशद्वारा धर्मसंरक्षणार्थं च । अतस्तेभ्यो दत्तमक्षय्यफलं भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९८ ॥

(मिता०) सर्वस्येति । सर्वस्य क्षत्रियादेर्विप्राः प्रभवः श्रेष्ठाः जात्या कर्मणा च । ब्राह्मणेष्वपि श्रुताध्ययनशीलिनः श्रुताध्ययनसं-

पन्ना उत्कृष्टाः । तेभ्योऽपि क्रियापरा विहितानुष्ठानशीलाः । तेभ्योऽप्यध्यात्मधिसत्त्वाः वक्ष्यमाणमार्गेण शमदमादियोगेनात्मतत्त्वज्ञाननिरताः । श्रेष्ठा इत्यनुपज्यते ॥ १९९ ॥

(वी० मि०) एवं ब्राह्मणान् प्रशंस्य प्रकृतपात्रलक्षणमाह—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ॥

यत्र वृत्तमिमं चोभे तद्धि पात्रं (१) प्रकीर्तितम् ॥ २०० ॥

विद्यया श्रुताध्ययनसंपत्त्या, केवलया तपोवृत्तरहितया, तपसा शमदमादिरूपेण वा, केवलेन श्रुताध्ययनवृत्तरहितेन । अपिशब्दात् केवलेन (२) वृत्तेन ब्राह्मणत्वेन वा न पात्रता लोके । धेदे च न पात्रत्वेन व्यवहियमाणत्वम् (३) । हि यतः, यत्र यस्मिन्विभे, वृत्तमाचारनिष्ठत्वमिमं च श्रुताध्ययनतपसा तत्पात्रमिति मन्वादिभिः प्रकीर्तितम् । प्रचक्षत इति फ्यचित्पाठः ॥ २०० ॥

(मिता०) एवं जातिविद्यानुष्ठानतपसां प्रशंसामुत्तरेकैकयोगे-
(४) न पात्रतामभिधायाधुना तेषां समुच्चये संपूर्णपात्रतामाह—

निति । केवलया विद्यया श्रुताध्ययनसंपत्त्या नैवं संपूर्णपात्रत्वम् । नापि केवलेन तपसा शमदमादिना । अपिशब्दात्केवलेनानुष्ठानेन केवलया ज्ञात्या वा नैवं संपूर्णपात्रता । कथं तर्हि ? यत्र पुरोपे वृत्तमनुष्ठान इमे चोभे विद्यार्तपसा स्तः चशब्दाद्ब्राह्मणजातिश्च तदेष मन्वादिभिः संपूर्णपात्रं प्रकीर्तितम् । हि यस्मादितः परमुत्कृष्टं पात्रं नास्ति । अत्र जातिविद्यानुष्ठानतपसमुच्चयानामुत्तरोत्तरप्रशंस्येन फलतारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २०० ॥

कन्यादानं तु क्षत्रियादिभ्योपि विशेषवचनात्, पात्रलक्षणमु-
पत्त्वाऽपात्रे दानं व्युत्स्यशेष पात्राङ्गकन्यादानमाह—

गोभूतिलोहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ॥

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयः इच्छता ॥ २०१ ॥

आदिपदेन सर्वेषां देयानां विशिष्यानुक्तानां परिग्रहः । अर्चितं

(१) प्रचक्षते—दान क० पु० पट्टः ।

(२) केवलभूतेन केवलव्ययत्वेन वा—इति ल० पुस्तके पट्टः । (३) व्यवहियमाणत्व—

इति ल० पु० पट्टः । (४) योगे पत्रता ग० । (५) केवलजन्या क० ।

पूजितम् । इदं च देवविशेषणम् ।

योऽर्चितः प्रतिगृह्णाति योऽर्चयित्वा प्रतीच्छति ।

इति वचनात् । अर्चितं शास्त्रोक्तेतिकर्त्तव्यतया विशिष्टतया प्रशस्तं-यथास्यादिति क्रियाविशेषणं वा । एवं च प्रतिग्रहविषय एव पात्रनियम इत्येतादृशदाने पात्रदोषेण दातुर्न दोषसङ्क्रान्तिरिति विवेक्तव्यम् । तथा च यमः—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मण(१)ब्रुवे ।

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥

शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये द्विगु(२)णमुच्यते ।

क्षत्रिये पञ्चुणं प्रोक्तं विप्रै दशगुणं स्मृतम् ॥

अन्नस्य क्षुधितः पात्रम्—

इत्यादि । सति संभवे क्षुधिताय याचमानायाऽब्राह्मणायाऽपि यथाकथञ्चिदवश्यमन्नं दातव्यमित्येतत्परम् । अत एवानुपदं प्रतिग्रह इत्यादि वक्ष्यति । यथोक्तपात्रासंपत्तावपात्रताप्रयोजकदोषशून्यायाऽन्यस्मा अपि दातव्यमित्यभिप्रेत्य निषेधति नापात्र इत्यादि । विदुषा ज्ञानवता । श्रेयः स्वर्गादिकम् ॥ २०१ ॥

(मिता०) सत्पात्रे गवादिदानं देयम्—

गोभृतीत्यादि । पूर्वोक्ते पात्रे गवादिकमर्चितं शास्त्रोक्तो(३)दकदानादीतिकर्त्तव्यतासाहितं देयम् । अपात्रे क्षत्रियादौ ब्राह्मणे च पतितादौ विदुषा पात्रविशेषेण फलविशेषं जानता श्रेयः संपूर्णफलमिच्छता किञ्चिदल्पमपि न दातव्यम् । श्रेयोग्रहणादपात्रदानेऽपि किम(४)पि तामसं फलमस्तीति सूचितम् । यथाह कृष्णद्वैपायनः—‘अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । अस्तत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ’ ॥ इति । अपात्रे न दातव्यमिति वदता विशिष्टदेशकालद्रव्यसन्निधौ पात्रस्यासन्निधाने द्रव्यस्य वा तदुद्देशेन त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा समर्पयेत् न त्वपात्रे दातव्यमिति सूचितम् । तथा प्रतिश्रुतमपि पश्चात्पातकादिसंयोगे ज्ञाते न देयम्, ‘प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्’ इति निषेधात् ॥ २०१ ॥

(१) ब्राह्मणब्रुवे—इति ष० पु० पाठः । (२) त्रिगुणमुच्यते—इति ष० पु० पाठः ।

(३) दकपायादीति क० । (४) किञ्चित्तामसं क० ।

(वी० मि०) न केवलमपात्रप्रतिग्रहणाच्छ्रेयोऽनुत्पत्तिमात्रमपि तु दातुर्नरकोऽपीति दर्शयन् प्रतिग्रहीतुरपि तादृशस्य दोषमाह—

विघातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ॥

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ २०२ ॥

विघातपोभ्यामिति वृत्तस्याप्युपलक्षकम् । तुशब्देन प्रतिग्रहातिरिक्तस्य ग्रहणस्य निषेधो व्यवच्छिन्नः । प्रतिग्रहः प्रतिगृह्यमाणद्रव्यं, कर्मव्युत्पत्तेः । अत्र हेतुमाह गृह्णन् प्रतिगृह्णन् प्रदातारं प्रकर्षेण दातारं प्रतिग्राहयितारमिति यावत् । अधो नयति नरकं प्रापयति । एवकारोऽघ इत्यशान्वितः, तेनेष्टं फलं व्यवच्छिनत्ति । चो हेतौ ॥ २०२ ॥

(मिता०) अपात्रे दातुर्निषेधमुक्त्वा प्रतिग्रहीतारं प्रत्याह—

विघातपोभ्यां हीनेन प्रतिग्रहः सुवर्णादिर्न ग्राह्यः । यस्माद्विघादिहीनः प्रतिगृह्णन् दातारमात्मानं चाधो नरकं नयति प्रापयतीति ॥ २०२ ॥

(घी० मि०) दानस्य कालमाह—

दातव्यं मसहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ॥

प्रत्यहं प्रतिदिवसं शक्तितो दातव्यं, निमित्तेषु संक्रान्त्यादिषु विशेषतोऽतिप्रयत्नेनादरेण च ॥

(घी० मि०) दाने श्रद्धायाः प्रधानाङ्गत्वमाह—
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्तं तु शक्तितः ॥ २०३ ॥

श्रद्धया फलाद्यर्थमावनिश्चयरूपया ॥

सदृशतिरनसूया च सदा श्रद्धेति कीर्त्यते ।

इति देवपरिभाषितया अनसूयया च पूर्तं निर्दोषं गुणवदिति यावत् । एवं यथास्यात्तथा दातव्यम् । शक्तितः शक्त्यनुसारेण याचितेन संप्रदानप्रेरितेन । अपिकारोऽयाचितदानादपकर्षं सूचयति ।

तथा च शातातपः—

अभिगम्य तु यद्दानं यत्तु दानमयाचितम् ।

विद्यते सागरस्यान्तस्यान्तरे नैव विद्यते ॥

तथा—

गत्या यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

सहस्रगुणमाह्वय याचिते तु तदर्थकम् ॥

तुशब्देन श्रद्धापूर्थकदानं सम्पूर्णदानफलार्थिनो व्यवच्छिनत्ति २०३

(मिता०) गवादिपात्रे दातव्यमित्युक्तं तत्र विशेषमाह—

दातव्यमिति । प्रतिदिवसं शक्त्यनुसारेण यथोक्तविधिना पात्रे गवादिकं स्वकुटुम्बाविरोधेन दातव्यम् । निमित्तेषु चन्द्रोपरागादिषु विशेषेणोऽधिकं यत्नेन दातव्यम् । याचितेनापि श्रद्धापूतमनसूयाप-
वित्रीकृतं शक्त्या दातव्यम् । याचितेनापि दातव्यमिति वदता यथो-
क्तं पात्रं स्वयमेव गत्वा आहूय वा यद्दानं तन्महाफलमुक्तम् । तथा
च स्मरणम्—गत्वा यद्दायते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुण-
माहूय याचिते तु तदधिकम् ॥ इति ॥ २०३ ॥

(वी० मि०) गोदानरूपं धर्ममाह पञ्चमिः—

हेमशृङ्गी शकैः रोप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ॥

सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ २०४ ॥

हेमयुक्ते शृङ्गे यस्याः सा हेमशृङ्गी । रोप्यैः रूप्यमयैः शकैः खु-
रैर्नखक्षिणा । सुशीला प्रहरणादिप्राङ्मुखा । वस्त्रसंयुता वस्त्राच्छा-
दिता । सकांस्यपात्रा कांस्यमयदोहनपात्रसहिता गौर्दातव्या ॥ २०४ ॥

(मिता०) गवादिकं देयमित्युक्तं तत्र गोदाने विशेषमाह—

हेमशृङ्गीति । हेममये शृङ्गे यस्याः सा हेमशृङ्गी शकैः खुरैः रौ-
प्यैः राजतैः संयुता वस्त्रेण च संयुता कांस्यपात्रसहिता बहुक्षीरा(१)
सुशीला गौर्यथाशक्तिदक्षिणासहिता दातव्या ॥ २०४ ॥

✓ दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सराल्लोप(२)संमितान् ॥

अस्या उक्तसकलविशेषणविशिष्टाया गोर्दाता, तस्या लोमभिः
संमितान् वत्सरानभिध्याप्य स्वर्गमाप्नोति ॥

(वी० मि०) सफलं कपिलादानमाह—

कपिला चेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥ २०५ ॥

उक्तविशेषणविशिष्टा सा चेत् कपिला तदा सप्तपुरुषपर्यन्तं दा-
तुः कुलं तारयति । भूयःशब्दोऽप्यर्थः, तेन पूर्वोक्तफलसमुच्चयः ।
चशब्दः कपिलागतपूर्वोक्तविशेषणार्थः ॥ २०५ ॥

(मिता०) गोदानफलमाह—

दानेति । अस्या गौः रामसंमितान् रोमसंख्याकान्वत्स्वर्गान्स्वर्ग-

मामौति दाता । सा यदि कपिला तदा न केवलं दातारं तोरयति किं तु कुलमपि आसन्नम सप्तममभिव्याप्य पित्रादीन् पर-आत्मानं च सप्तमम् । अप्यर्थे भूयःशब्दः ॥ २०५ ॥

(वी० मि०) उभयतोमुखीदानमाह—

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम् ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥२०६॥

यावद्भस्सस्य पादौ द्वौ मुखं योऽन्यां प्र(१)दृश्यते ॥

तावद्द्वौः पृथिवी ज्ञेया यावद्भस्स न मुञ्चति ॥२०७॥

उभयतोमुखी पूर्वेण प्रागुक्तेन कपिलात्वन्यतिरिक्तविशेषणसमुदायेन विशिष्टां गां कपिलामकपिलां वा विधिना शास्त्रोक्तेतिकर्तव्यतया दददस्या गोदाता दीयमानसघत्सगोरौमतुल्यानि युगान्यभिव्याप्य स्वर्गमाप्तानि । उभयतोमुखीत्वं महिष्या साधारणमतस्नघावर्तनार्थाक्तमस्या दातेति । उभयतोमुखीलक्षणं सूचयन्नेव घातयेमानविशेषणविशिष्टां गां स्तोति । फलाधिकर्याचित्यप्रतिपादनाय कुलान्तरसूचनाय यावदिति । घत्सस्य द्वौ पादौ मुखं च गोयोनिसुं प्रदृश्यते स्पष्टं द्रष्टुं शक्यते तावत्सा गौः पृथिवी तुल्या ज्ञेया । एतेन पृथिवीदानजन्यफलसमानमपि फलं तद्दाने सूचितम् ।

यावद्भस्सो योनिगतौ यावद्भस्स न मुञ्चति ।

तावद्द्वौः पृथिवी ज्ञेया सशीलयनकान्ना ॥

चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ।

इति मित्ताक्षरासहिता वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता दानप्रकरणे द्वादशोऽध्यायः ॥

(मित्ता०) उभयतोमुखीदानफलम्—

सवत्सेत्यादि । सवत्सारोमतुल्यानि घत्सेन सह वर्तते इति सवत्सत्स्य रोमतुल्यानि घत्सस्य योश्च यावन्ति रोमाणि तावत्सख्याकानि युगानि कृतप्रेतादीनि उभयतोमुखी ददत्स्वर्गमाप्नोत्यनुभवति पूर्वेण विधिना दाता चेत् ॥ २०६ ॥

(१) च दृश्यते—इति शुद्धिपुस्तक पठ-।

लिगोधूमादीनि । अभयं भीतत्राणम् । उपानहौ । छत्रम् । माल्यं म-
 ल्लिकादेः । अनुलेपनं कुङ्कुमचन्दनादि । यानं रथादि । वृक्षमुपजीव्य-
 माम्नादिकम् । प्रियं यद्यस्य प्रियं धर्मादिकम् । शय्यां च दत्त्वात्य-
 न्तमतिशयेन सुखी भवति । न च हिरण्यादिवद्धस्ते दातुमशक्यत्वा-
 (१)द्धर्मस्य दानासंभवः। भूमिदानादावपि समानत्वात् । स्मृत्यन्तरेऽपि
 धर्मदानश्रवणात् । 'देवतानां गुरूणां च मातापित्रोस्तथैव च । पुण्यं
 देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क्वचित्' ॥ अपुण्यदा(२)ने तदेव वर्धते
 प्रतिग्रहीतुरपि लोभादिना प्रवृत्तस्य—'यः पाप(३)मवलं ज्ञात्वा प्रति-
 गृह्णाति दुर्मतिः । गर्हिताचरणात्तस्य पापं तावत्समाश्रयेत् ॥ समद्वि-
 गुणसाहस्रमानन्त्यं च प्रदातृषु' ॥ इति स्मरणात् । इह च सर्वत्र
 देशकालपात्रविशेषाद्दातृविशेषात्—('दाने फलं मया प्रोक्तं हिंसायां
 तद्देव हि') इति प्रतिग्रहीतृवृत्तिविशेषाच्च दातृप्रतिग्रहीत्रोः फल-
 तारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २११ ॥

सर्वदानमयं(४)ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ॥

तद्दत्त्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२ ॥

(वी०मि०)दानप्रदानपदे कर्मव्युत्पादयपरे । यतः सर्वदानमयं सर्वदे-
 यप्रयोज्यफलप्रयोजकमतः प्रत्येकं सर्वदेयेभ्योऽधिकं ब्रह्म वेदः तद्दत्त्
 अध्यापनादिना परस्मिन् सङ्क्रामयन् अविच्युतं कल्पपर्यन्ताव-
 स्थायि यथास्यात्तथा ब्रह्मलोकमवाप्नोति ॥ २१२ ॥

(मिता०) दानात्फलमुक्तमिदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफला-
 वाप्तिहेतूनाह—

सर्वधर्मत्यादि । यस्मात्सर्वधर्ममयं ब्रह्म अवबोधकत्वेन तस्मात्त-
 दानं सर्वदानेभ्योऽधिकमतस्तद्ददध्यापनादिद्वारेण ब्रह्मलोकमवा-
 प्नोति । अविच्युतं विच्युतिर्यथा न भवति । आ भूतसंप्लवं ब्रह्मलोके-
 ऽवतिष्ठत इत्यर्थः । अत्र च ब्रह्मदानं परस्वत्वापादनमात्रं दानं, स्वत्व-
 निवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् ॥ २१२ ॥

(१) धर्मादीनामसंभवः अ. ।

(२) दानेन क. ।

(३) प्रवलं ज त्वा ग. ।

(४) सर्वधर्ममयं ब्रह्म—इति ग्रहितपुस्तकस्थः पाठः ।

(वी० मि०) दानप्रसङ्गेन प्रतिग्रहनिवृत्तिरूपं धर्म फलसहितमाह—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ॥

(१) ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥२१३॥

(१) विद्यावृत्ततपोभिः प्रतिग्रहे समर्थोऽपि अधिकृतोपि । एतेनाऽसामर्थ्यनियन्धनं प्रतिग्रहाभावं व्यवच्छिन्नन्ति । प्रतिग्रहमिति कर्मव्युत्पन्नम् । नादत्ते स्वामिना दीयमानं न प्रतिगृह्णाति यद्यद्द्रव्यदातृणां ये ये लोकास्तत्तद्द्रव्यप्रतिग्रहनिवृत्तः स तान् तान् लोकान् पुष्कलान् समप्रानाप्नोति ॥ २१३ ॥

(मिता०) दातुः फलमुक्तम्, इदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफलावाप्तेर्हेतुमाह—

प्रतिग्रहेत्यादि । यः पात्रभूतोऽपि प्राप्तं प्रतिग्रहं सुवर्णादिकं नादत्ते न स्वीकरोति असौ यत्प्रमास नोपादत्ते तत्तद्दानशीलानां ये लोकास्तान्समप्रानाप्नोति ॥ २१३ ॥

(वी०मि०) 'न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः' इत्यनेनाऽभिशस्तादेः प्रतिग्रहः प्राङ् निषिद्धस्तत्र प्रतिग्रहसवमाह—

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ॥

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २१४ ॥

अपाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ॥

अन्यत्र कुलटापण्डपतिवेषस्तथा द्विपः ॥ २१५ ॥

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च ॥

सर्वतः प्रतिगृहीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६ ॥

(१) कुशादिकं त्रयोदशविधं वस्तु दुष्कृतकर्मणोऽपि सम्यन्धि अपाचितमाहृतमुपनीतं न प्रत्याख्येयं नोपेक्ष्यम् । अनुपेक्षाप्रकारमेवाह, प्रत्यामिति । पयो दुग्ध, गन्धाश्चन्दनादयः, क्षितिर्भूमिः, धाना म्र-
एयवाः । शेषं प्रसिद्धम् । चकारेण—

शय्यां गृहं कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।

मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥

लिगोधूमादीनि । अभयं भीतत्राणम् । उपानहौ । छत्रम् । माल्यं म-
ल्लिकादेः । अनुलेपनं कुङ्कुमचन्दनादि । यानं रथादि । वृक्षमुपजीव्य-
माभ्रादिकम् । प्रियं यद्यस्य प्रियं धर्मादिकम् । शय्यां च दत्त्वात्य-
न्तमतिशयेन सुखी भवति । न च हिरण्यादिवद्धस्ते दातुमशक्यत्वा-
(१)द्धर्मस्य दानासंभवः । भूमिदानादावपि समानत्वात् । स्मृत्यन्तरेऽपि
धर्मदानश्रवणात् । 'देवतानां गुरूणां च मातापित्रोस्तथैव च । पुण्यं
देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क्वचित्' ॥ अपुण्यदा(२)ने तदेव वर्धते
प्रतिग्रहीतुरपि लोभादिना प्रवृत्तस्य—'थः पाप(३)मवलं ज्ञात्वा प्रति-
गृह्णाति दुर्मतिः । गर्हिताचरणात्तस्य पापं तावत्समाश्रयेत् ॥ समद्वि-
गुणसाहस्रमानन्त्यं च प्रदातृषु' ॥ इति स्मरणात् । इह च सर्वत्र
देशकालपात्रविशेषाद्दातृविशेषात्—('दाने फलं मया प्रोक्तं हिंसायां
तद्देव हि') इति प्रतिग्रहीतृवृत्तिविशेषाच्च दातृप्रतिग्रहीत्रोः फल-
तारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २११ ॥

सर्वदानमयं(४)ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ॥

तद्दत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२ ॥

(वी०मि०)दानप्रदानपदे कर्मव्युत्पादेयपरे । यतः सर्वदानमयं सर्वदे-
यप्रयोज्यफलप्रयोजकमतः प्रत्येकं सर्वदेयेभ्योऽधिकं ब्रह्म वेदः तद्दत्
अध्यापनादिना परस्मिन् सङ्क्रामयन् अविच्युतं कल्पपर्यन्ताव-
स्थायि यथास्यात्तथा ब्रह्मलोकमवाप्नोति ॥ २१२ ॥

(मिता०) दानात्फलमुक्तमिदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफला-
वाप्तिहेतूनाह—

सर्वधर्मत्यादि । यस्मात्सर्वधर्ममयं ब्रह्म अवबोधकत्वेन तस्मात्त-
दानं सर्वदानेभ्योऽधिकमतस्तद्दद्यापनादिद्वारेण ब्रह्मलोकमवा-
प्नोति । अविच्युतं विच्युतिर्यथा न भवति । आ भूतसंप्लवं ब्रह्मलोके-
ऽवृत्तिष्ठत इत्यर्थः । अत्र च ब्रह्मदानं परस्वत्वापादनमात्रं दानं, स्वत्व-
निवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् ॥ २१२ ॥

(१) धर्मादीनामसंभवः ज. ।

(२) दानेन क. ।

(३) प्रवलं ज्ञात्वा ग. ।

(४) सर्वधर्ममयं ब्रह्म—इति शुद्धितपुस्तकस्थः पाठः ।

(वी० मि०) दानप्रसङ्गेन प्रतिग्रहनिवृत्तिरूपं धर्मं फलसहितमाह—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ॥

ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥२१३॥

विद्यावृत्ततपोभिः प्रतिग्रहे समर्थोऽपि अधिकृतोपि । एतेनाऽसामर्थ्यानिबन्धनं प्रतिग्रहाभाव व्यवच्छिन्नन्ति । प्रतिग्रहमिति कर्मव्युत्पन्नम् । नादत्ते स्वामिना दीयमानं न प्रतिगृह्णाति यद्यद्द्रव्यदानृणां ये ये लोकास्तत्तद्द्रव्यप्रतिग्रहनिवृत्तः स तान् तान् लोकान् पुष्कलान् समप्रानाप्नोति ॥ २१३ ॥

(मिता०) दातुः फलमुक्तम्, इदानीं दानव्यतिरेकेणापि दान-फलायातेर्हेतुमाह—

प्रतिग्रहेत्यादि । य पात्रभूतोऽपि प्राप्त प्रतिग्रहं सुवर्णादिकं नादत्ते न स्वीकरोति असौ यत्प्रप्त नोपादत्ते तत्तद्दानशीलानां ये लोकास्तान्समप्रानाप्नोति ॥ २१३ ॥

(वी०मि०) 'न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः' इत्यनेना-प्रमिश्रितादेः प्रतिग्रहः प्राङ् निषिद्धस्तत्र प्रतिप्रसवमाह—

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्प दधि क्षितिः ॥

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्ययं न वारि च ॥ २१४ ॥

अर्पाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ॥

अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विपः ॥ २१५ ॥

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुमृत्यार्थमेव च ॥

सर्वतः प्रतिगृहीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६ ॥

कुशादिकं प्रयोदशविधं वस्तु दुष्कृतकर्मणोऽपि सम्यग्धि अर्पाचितमाहृतमुपनीतं न प्रत्याख्येयं नोपेक्ष्यम् । अनुपेक्षाप्रकारमेवाह, प्राह्यामिति । पयो दुग्ध, गन्धाश्चन्दनादयः, क्षितिर्भूमि, धाना घ्राण्यवाः । शेषं प्रसिद्धम् । चकारेण—

शय्यां गृह कुशान् गन्धानप पुष्पं मणीन् दधि ।
मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निषुन्देत् ॥

(मिता०) का पुनरुभयतोमुखी कथं तावत्तद्दानं महाफलमित्यत आह—

यावदिति । गर्भाभिर्गच्छतो वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं च यावत्कालं योन्यां दृश्यते तावत्कालं उभयतोमुखमस्या अस्तीत्युभयतोमुखी । यावत्कालं गर्भं न मुञ्चति तावत्सा गौः पृथिवीसमा ज्ञेया । अतः फलातिशयो युक्तः ॥ २०७ ॥

(वी० मि०) पूर्वोक्तेहेमशृङ्गत्वादिविशेषणविशिष्टाया गोदानं सफलमाह—

यथाकथञ्चिदत्त्वा गां धेनुं वाऽधेनुमेव वा ॥

अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गं महीयते ॥ २०८ ॥

यथाकथञ्चित्पूर्वोक्तविशेषणमपुरस्कृत्यापि धेनुं क्षीरिणीमक्षीरिणीं वा । एवकारो बन्ध्याव्यवच्छेदकः । अरोगां रवौरकादिरोगरहिताम् । अपरिक्लिष्टामनतिदुर्वलाम् । गां दत्त्वा दाता स्वर्गं महीयते पूजितो भवति । अस्मिन्नधेनुधेनुसाधारणे फले धेनुदानफलभूमान्यायादत्रगन्तव्यः । कर्त्राकाङ्क्षापूरणाय दातेत्युक्तम् ॥ २०८ ॥

(मिता०) सामान्यगोदाने फलम्—

यथाकथञ्चिदिति । यथाकथञ्चिद्धेमशृङ्गाद्यभावेऽपि यथासंभवं पूर्वोक्तेन विधिना धेनुं दोग्ध्रीं, अधेनुं वा अवन्ध्यां, अरोगां रोगरहितां, अपरिक्लिष्टां अत्यन्तादुर्वलां गां दत्त्वा दाता स्वर्गं महीयते पूज्यते ॥ २०८ ॥

(वी० मि०) गोदानफलमन्यत्राप्यतिदिशति—

श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्यां सुरार्चनम् ॥

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥ २०९ ॥

श्रान्तस्य परिश्रान्तस्य संवाहनमासनशयनदानादिना श्रमापनयनं, रोगिणः परिचर्या औषधादिना, सुगणां हरिहरदुर्गादीनामर्चनं पूजनं, पादशौचं द्विजस्य पादावनेजनं, समस्तस्यापि द्विजशब्दस्य निःकृप्यानुपङ्गः । द्विजोच्छिष्टस्य मार्जनमपनयनं च प्रत्येकं गोप्रदानवत् गोप्रदानफलसमफलमित्यर्थः ॥ २०९ ॥

(मिता०) गोदानसमान्याह—

१. धान्तसंवाहनमिति । धान्तस्यासनशयनादिदानेन धमापमयनं धान्तसंवाहनम् । रोगिणां परिधर्या यथाशक्त्यौषधादिदानेन । सु-
राचनं, हरिहराहरण्यगर्भादीनां गन्धमाल्यादिभिराराधनम् । पाद-
शौचं द्विजानां समानामधिकानां च । तेषामेषोच्छिष्टस्य मार्जनम् ।
एतान्यनन्तरोक्तेन गोदानेन समानि ॥ २०९ ॥

(धी० मि०) दानान्तराणि फलसाहितान्याह त्रिभिः—

भूदीपा(१)श्चाश्वत्थाम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ॥

नैवेशिकं(२)स्वर्णधुर्यं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥ २१० ॥

भ्यादयोऽष्टौ सिद्धाः, प्रतिश्रयो वासगृह, नैवेशिकं परस्य विवा-
हार्थं द्रव्य, स्वर्णं सुवर्णं, धुर्यो भारक्षमो बलीवर्दः ॥ २१० ॥

(मिता०) भूदीपेत्यादि । भूः फा(३)लप्रदा । दीपा देवायतनादि-
षु । प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः । निवेशनार्थं गार्हस्थ्यार्थं यत्कन्या
दीयते तन्नैवेशिकम् । स्वर्णं सुवर्णम् । धुर्यो मा(४)रसहो बलीवर्दः ।
शेषं प्रसिद्धम् । एतान्भूदीपादीन्दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते पूज्यते ।
स्वर्गफलं च भूमिदानादीनां न फलान्तरव्युदासार्थम् । मनुः (४।२२-
९)—‘यत्काचैत्कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । अपि गोचर्ममा-
त्रेण भूमिदानेन शुद्ध्यति’ ॥ तथा—‘वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्य-
मघ्नदः । तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदध्वजुरुत्तमम् ॥ वासोदध्वन्द्रसा-
लोक्यमदियसालोक्यमश्वदः । अनडुहः श्रियं पुष्टो गोदो घ्नस्य वि-
ष्टपम् ॥ इत्यादि फलान्तर्ग्रथयणात् । गोचर्मलक्षणं ‘च गृहस्पतिना
देशितम्—‘सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्तनम् । दश तान्येव
गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते’ ॥ इति ॥ २१० ॥

गृहधान्याभयोपानुच्छिद्यमाल्यानुलेपनम् ॥

यानं वृक्षं मियं शय्यां दत्त्वाऽल्पन्तं सुखी भवेत् ॥ २११ ॥

(धी० मि०) अभयस्य दानं परस्य भयाभावसम्पादनमात्रं वि-
श्रुतम् । वृक्षमुपभोगार्हम् । यद् प्रहीतुः मियम् । अल्पन्तं सुखी
स्वर्गभागी ॥ २११ ॥

(मिता०) गृहधान्येत्यादि । गृहं प्रसिद्धम् । धान्यानि च शा-

(१) भूदीपाश्व इति क० पुस्तके पाठ । (२) नैवेशिकस्वर्णधुर्यत् इति ख पुस्तके पाठ ।

(३) भू कृत्कलपदा ग । (४) मारकहो ग ।

लिगोधूमादीनि । अभयं भीतप्राणम् । उपानहौ । छत्रम् । माल्यं म-
ल्लिकादेः । अनुलेपनं कुङ्कुमचन्दनादि । यानं रथादि । वृक्षमुपजीव्य-
माम्नादिकम् । प्रियं यद्यस्य प्रियं धर्मादिकम् । शय्यां च दत्त्वात्य-
न्तमतिशयेन सुखी भवति । न च हिरण्यादिवद्भस्ते दातुमशक्यत्वा-
(१)द्धर्मस्य दानासंभवः । भूमिदानादावपि समानत्वात् । स्मृत्यन्तरेऽपि
धर्मदानश्रवणात् । 'देवनानां गुरूणां च मातापित्रोस्तथैव च । पुण्यं
देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क्वचित्' ॥ अपुण्यदा(२)ने तदेव वर्धते
प्रतिग्रहीतुरपि लोभादिना प्रवृत्तस्य—'यः पाप(३)मवलं ज्ञात्वा प्रति-
गृह्णाति दुर्मतिः । गर्हिताचरणात्तस्य पापं तावत्समाश्रयेत् ॥ समाद्वि-
गुणसाहस्रमानन्त्यं च प्रदातृषु' ॥ इति स्मरणात् । इह च सर्वत्र
देशकालपात्रविशेषाद्दातृविशेषात्—('दाने फलं मया प्रोक्तं हिंसायां
तद्देव हि') इति प्रतिग्रहीतृवृत्तिविशेषाच्च दातृप्रतिग्रहीत्रोः फल-
तारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २११ ॥

सर्वदानमयं(४)ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ॥

तद्दत्त्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२ ॥

(वी०मि०)दानप्रदानपदे कर्मव्युत्पादियपरे । यतः सर्वदानमयं सर्वदे-
यप्रयोज्यफलप्रयोजकमतः प्रत्येकं सर्वदेयेभ्योऽधिकं ब्रह्म वेदः तद्दत्त्
अध्यापनादिना परस्मिन् सङ्क्रामयन् अविच्युतं कल्पपर्यन्ताव-
स्थायि यथास्यात्तथा ब्रह्मलोकमवाप्नोति ॥ २१२ ॥

(मिता०) दानात्फलमुक्तमिदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफला-
वाप्तिहेतूनाह—

सर्वधर्मत्यादि । यस्मात्सर्वधर्ममयं ब्रह्म अवबोधकत्वेन तस्मात्त-
द्दानं सर्वदानेभ्योऽधिकमतस्तद्दत्त्वाध्यापनादिद्वारेण ब्रह्मलोकमवा-
प्नोति । अविच्युतं विच्युतिर्यथा न भवति । आ भूतसंप्लवं ब्रह्मलोक-
ऽवतिष्ठत इत्यर्थः । अत्र च ब्रह्मदानं परस्वत्वापादनमात्रं दानं, स्वत्व-
निवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् ॥ २१२ ॥

(१) ऋग्दीनामसंभवः छ. ।

(२) दानेन क. ।

(३) प्रवलं ज्ञात्वा ग. ।

(४) सर्वधर्ममयं ब्रह्म—इति श्रुतिपुराणस्यः पाठः ।

(धी० मि०) दानप्रसङ्गेन प्रतिग्रहनिवृत्तिरूपं धर्मं फलसहितमाह—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ॥

ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥२१३॥

विद्यावृत्ततपोभिः प्रतिग्रहे समर्थोऽपि अधिकृतोपि । एतेनाऽसामर्थ्यनिवन्धनं प्रतिग्रहाभावं व्यवच्छिन्नसि । प्रतिग्रहमिति कर्मव्युत्पन्नम् । नादत्ते स्वामिना दीयमान न प्रतिगृह्णाति यद्यद्रव्यदानृणां ये ये लोकास्तत्तद्रव्यप्रतिग्रहनिवृत्तः स तान् तान् लोकान् पुष्कलान् समप्रानाप्नोति ॥ २१३ ॥

(मिता०) दातुः फलमुक्तम्, इदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफलायासेर्हेतुमाह—

प्रतिग्रहेत्यादि । यः पात्रभूतोऽपि प्राप्तं प्रतिग्रहं सुवर्णादिकं नादत्ते न स्वीकरोति असौ यत्प्रप्त नोपादत्ते तत्तद्दानशीलानां ये लोकास्तान्समप्रानाप्नोति ॥ २१३ ॥

(धी०मि०) 'न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः' इत्यनेनाऽभिशास्तादेः प्रतिग्रहः प्राङ् निषिद्धस्तत्र प्रतिप्रसवमाह—

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ॥

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २१४ ॥

अर्पाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ॥

अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विपः ॥ २१५ ॥

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुमृत्यार्थमेव च ॥

सर्वतः प्रतिगृहीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६ ॥

कुशादिकं प्रयोदशविधं वस्तु दुष्कृतकर्मणोऽपि सम्बन्धि अर्पाचितमाहृतमुपनीतं न प्रत्याख्येय नोपेक्ष्यम् । अनुपेक्षाप्रकारमेवाह, ग्राह्यमिति । पयो दुग्ध, गन्धाश्चन्दनादयः, क्षितिर्भूमिः, धाना स्रष्टयवाः । शेषं प्रसिद्धम् । चकारेण—

शय्यां गृह कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।

मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निषुन्देत् ॥

पधोदकं मूलफलमन्नमभ्युषतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृहीयान्मध्यथाभयदक्षिणाम् ॥

इति मनुक्तमण्याविसमुच्चयः । कुलटा स्वैरिणी, पण्डः ह्यियः, प-
तितो ब्रह्महादिः, द्विद् शत्रुः । तथाशब्देन चण्डालादिसमुच्चयः ।
पश्याऽन्यत्र पिना एतेषां कुशादिकमपि न ग्राह्यमित्यर्थः । देवेति ।
देवस्थातिथेषांऽर्चनार्थं, गुरवः मातापिप्रादयः, भृत्याः भार्यायाः त-
दर्थं च, आत्मनो वृत्तिर्वर्जनोपायो भोजनाच्छादनादिः तदर्थं च स-
र्वतो दुष्कृतकर्मादेरापि प्रतिगृहीयादित्यर्थः । प्रथमचकारादवश्यक-
र्तव्यं क्रणोपाकरणान्यर्थमिति । द्वितीयचकारादात्मरोगनिवृत्त्याप-
थमिति समुच्चयते । प्रथम इषकारो विशेषविहिततिरिक्तं सर्वतः
प्रतिग्रहव्यवच्छेदार्थः । द्वितीयस्तु प्रतिगृहीयादित्यत्राऽन्वितः, तेनैते-
षु निमित्तेषु पापान्तरासम्भवे दुष्कृतकर्मणोपि प्रतिग्रह आवश्यक-
इत्येतत्प्रदर्शनार्थः । अत्र कुलटस्यादिकमत्राप्यन्वेति । तदाह पिण्डः—

गुरून् भृत्यांश्चोद्विजटीर्षघ्निप्यन्द्देवतातिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृहीयात्र तृप्येत स्वयं ततः ॥

एतेष्वपि च कार्येषु समर्थस्तत्प्रतिग्रहे ।

नादद्यात्कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विपः ॥

अत्र च दानान्तराणि दानसामान्येति कर्तृतापात्रगुणदोषादयश्च
विस्तरभयात्रात्र प्रपञ्चिता अत्रे वाच्याः ॥ २१४—२१६ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने दानप्रकरणम् ।

(मिता०) इदानीं सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसङ्गेऽपवादमाह—

कुशा इति । धानाः (१) भ्रष्टयथाः । क्षितिसृत्तिका । शेषं प्रसिद्ध-
म् । एतच्च कुशादिकं स्वयमुपानीतं न प्रत्याख्येयम् । चकाराद् गृहा-
दि । (मनुः ४।२५०)—‘शक्यां गृहान्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्द-
धि । धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत्’ ॥ तथा—‘ए-
धोदकं मूलफलमन्नमभ्युषतं च यत् । सर्वतः प्रतिगृही(२)यान्म-
ध्यथाभयदक्षिणाम्’ ॥ इति (४।२४७) मनुस्मरणात् ॥ २१४ ॥

(मिता०) किञ्चिन्ति न प्रत्याख्येयमित्याह—

अयाचितान्द्रुतमिति । यस्मादयाचितान्द्रुतमेतत्कुशादि दुष्कृत-

कारिणोऽपि संवन्धि ग्राहं, किमुत यद्योक्तकारिणः । तस्मान्न प्रत्या
ख्येयम् । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यः शत्रोश्च । कुलात्कुलमटतीति
कुलटा स्वैरिष्यादिका । पण्डस्तृतीयाप्रकृतिः ॥ २१५ ॥

(मिता०) प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादान्तरमाह—

देवेत्यादि । देवातिथ्यर्चनादेरावद्यकत्वात्तदर्थमना(१)त्मकार-
णात् पतिताद्यत्यन्तकुत्सितयज्ञैः सर्षतः प्रतिगृह्णीयात् । गुरयो माता-
पित्रादयः । भृत्याः भरणीयाः भार्यापुत्रादयः ॥ २१६ ॥

इति दानप्रकरणम् ।

(धी०मि०) अथ साङ्गसपरि(२)वारकं श्राद्धरूपं धर्मममावास्या-
एकेत्यादिना प्रीता नृणां पितामहा इत्यन्तेनाऽभिदधानः प्रथम श्राद्ध-
कालानाह—

अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णापक्षोऽयनद्वयम् ॥

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विपुवत्सूर्यसङ्क्रमः ॥ २१७ ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥

श्राद्धं मति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ २१८ ॥

अमावास्या कृष्णपञ्चदशी सर्वेषु । अष्टका पौषमाघफाल्गुनाश्वि-
नेषु कृष्णाष्टमी । वृद्धिः पुत्रजन्मादि । कृष्णपक्षः सर्वमासीयः । सम्भ-
वे पूर्णः, असम्भवे पञ्चम्यादि(३)स्तदसम्भवेपि या काचित्कृष्णप-
क्षीया तिथिः । अयनद्वयं उत्तरायणदक्षिणायनसङ्क्रान्तिदिनम् । द्र-
व्यं खड्गिमांसादि । ब्राह्मणसम्पत्तिः पङ्क्तिपावनादिब्राह्मणलाभः ।
विपुवत् मेपतुलयोः सूर्यसङ्क्रान्तिः, सूर्यस्य एकस्माद्राशे राश्य-
न्तरगमन विपुयत् । अयनयोः सङ्क्रान्तित्वेपि पृथगभिधानं फ-
लातिशयार्थम् । व्यतीपातो विष्कुंभादिषु परिपठितो योगविशेषः ।
सूर्याचन्द्रमसोः सङ्क्रान्तिसाम्यमित्यन्ये । गजच्छाया—

योगो मघाप्रयोदयोः कुञ्जरच्छायसंज्ञकः ।

भवेन्मघायां संस्थेच शशिन्यकै करे स्थिते ॥

इति लक्षितः कालः । चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणं राष्ट्रपरागः । श्राद्धं प्रति

(१) मनपन्नराज क । (१) माद्रपरिरे—इति ल० पु० पाठ ।

(३) पञ्चम्यादिदर्शम्यादि—इति क० पु० पाठ ।

रुचिः श्राद्धेच्छा । चकारेणाऽऽग्रहायणीश्रावण्यादीनामत्रानुक्तानां समुच्चयः । श्राद्धकाला इति । एवञ्च वृद्ध्यादिशब्दे (१)तत्कालपरा इति द्रष्टव्यम् । एवकारेण परस्परसाहित्यव्यवच्छेदः । तेन प्रत्येकममावास्यादेः श्राद्धकालत्वं पर्यवस्यति ॥ २१७-२१८ ॥

(मित्ता०) इदानीं श्राद्धप्रकरणमारभ्यते । श्राद्धं नामादनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः । तच्च द्विविधं पार्वणमेकोद्दिष्टमिति । तत्र त्रिपुरोद्देशेन यत्क्रियते तत्पार्वणम् । एकपुरोद्देशेन क्रियमाणमेकोद्दिष्टम् । पुनश्च त्रिविधं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति । तत्र नित्यं नियतनिमित्तोपाधौ चोदितं यथाऽहरहरमावस्याष्टकादिषु । अनियतनिमित्तोपाधौ चोदितं नैमित्तिकं यथा पुत्रजन्मादिषु । फलकामनोपाधौ विहिं(२)तं काम्यं यथा स्वर्गादिकामनायां कृत्तिकादिनक्षत्रेषु (तिथिषु च) । पुनश्च पञ्चविधं—‘अहरहःश्राद्धं पार्वणं वृद्धिश्राद्धमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणं चेति । तत्राहरहःश्राद्धं—‘अन्नं पितृमनुष्येभ्यः’ इत्यादिनोक्तम् । तथा च मनुः—(३८२) (३)‘कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीति(४)मावहन’ ॥ इति ॥

अधुना पार्वणं वृद्धिश्राद्धं च दर्शयिष्यंस्तयोः कालानाह—

अमावास्या इति । व्यतीपात इति च । यत्र दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा अमावास्या तस्यामहर्द्वयव्यापिन्यामपराह्नव्यापिनी ग्राह्या । ‘अपराह्नः पितृणाम्’ इति वचनात् । अपराह्नश्च पञ्चधाविभक्ते दिने चतुर्थो भागस्त्रिमुहूर्तः । अष्टकाश्चतस्रः ‘हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः’ इत्याश्वलायनोक्ताः । वृद्धिः पुत्रजन्मादिः । कृष्णपक्षोऽपरपक्षः । अयनद्वयं दक्षिणोत्तरसंज्ञकम् । द्रव्यं कृस(५)रमांसादिकम् । ब्राह्मणसंपत्तिर्वक्ष्यमाणा । विपुत्रह्वयं मेपतुलयोः सूर्यगमनम् । सूर्यसंक्रम आदित्यस्य राशेः राश्यन्तरगमनम् । अयनविपुवतोः संक्रान्तिरिवे सिद्धेऽपि पृथगुपादानं फलातिशयप्रतिपादनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः । गजच्छाया—‘यद्देन्दुः पितृदेवत्ये

(१) वृद्ध्यादिशब्दात्—इति ख० पु० पाठः । (२) चोदितं क. ।

(३) दयादिति मुद्रितपुस्तकस्थः पाठः ।

(४) प्रीतिमक्षयामिति मुद्रितपुस्तके पाठः, प्रीतिमुद्रहानिति कश्चिदन्यत्र ।

(५) कृष्णसःरमांसादि ख. ।

हंसश्चैवं करे स्थितः । (१) यस्यां तिथिर्मघेत्सा हि गजच्छाया प्रकी-
र्तिता ॥ इति परिमार्पिता । हस्तिच्छायेति केचित् । सेह न गृह्यते,
कालप्रक्रमात् । ग्रहणं सोमसूर्ययोरुपरागः । यदा च कर्तुः श्राद्धं प्रति
रुचिर्भवति तदापि । चशब्दाद्युगादिप्रभृतयः । एते श्राद्धकालाः ।
यद्यपि 'चन्द्रसूर्यप्रदे नाघात्' इति ग्रहणे भोजननिषेधस्तथापि मो-
क्तुर्दोषो द्रातुरभ्युदयः ॥ २१७—२१८ ॥

ः (वी० मि०) श्राद्धीयब्राह्मणान् कथयन्नेव पूर्वोक्तं ब्राह्मणसम्प-
त्तिं विवृणोति—

अग्न्याः सर्वेषु देवेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद् युवा ॥

वेदार्थविज्जयेष्टसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः (२) ॥ २१९ ॥

स्वस्त्रीयक्रुत्विग्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ॥

त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिवान्धवाः ॥ २२० ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ॥

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्ध (३) सम्पदः ॥ २२१ ॥

सर्वेषु ऋगादिषु वेदेषु अग्न्या अस्मरलिताध्ययनाः, श्रोत्रियः प्रा-

क् लक्षितः, ब्रह्मविद् आत्मतत्त्वज्ञः, युवा नातिबालो नातिवृद्धः, वे-

दस्य मन्त्रब्राह्मणात्मकस्यार्थवित्, ज्येष्ठसामा ज्येष्ठसाम सामावि-

शेषस्तद्योगात्पुरुषो ज्येष्ठसामा, त्रिमधुः (४) मध्याख्यग्वेदैकदेशाध्या-

यी, त्रिसुपर्णः ऋग्यजुर्पौरेकदशस्तदध्येता, त्रिसुपर्णः, स्वस्त्रीयो मा-

ग्निनेयः, क्रुत्विक् प्राग्लक्षितः, जामाता दुहितुः प्रतिः, याज्यः आत्वि-

ज्येन सम्पाद्ययागकः, त्रिणाचिकेतोऽध्वर्यवेदभागस्तदध्येता त्रिणा-

चिकेतः, सम्बन्धिनो मातामहादयः, यान्धवा मातृष्वस्त्रेयादयः, क-

र्मनिष्ठा नित्यनैमित्तिकानुष्ठानपराः, तपोनिष्ठाश्चान्द्रायणाद्याचरण-

शीलाः, पञ्चाग्निः सत्यावसथ्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निपञ्चकवान्,

पितृमातृपराः पितृभक्ता मातृभक्ताश्च, चकारान् ज्ञाननिष्ठादयः ।

ब्राह्मणा एव न क्षत्रियादयः । श्राद्धे सम्पत् अक्षयपितृवृत्तिरतस्ते-
तवः ॥ २१९—२२१ ॥

(१) यस्यां तिथिं— इति ग । (२) त्रिसुपर्णक— इति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

(३) श्राद्धसम्पदे— इति क० पुस्तके पाठ ।

(४) त्रिमधु इत्यर्थः— इति ल० पु० पाठ ।

(मिता०) अहरहः श्राद्धव्यतिरिक्तवक्ष्यमाणचतुर्विधश्राद्धेषु ब्राह्मणसम्पत्तिमाह—

अग्न्या इति । सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अन्यमनस्कतयाप्यज-
सास्खलिताध्ययनक्षमा अग्न्याः । धोत्रियः श्रुताध्ययनसंपन्नः । व-
क्ष्यमाणं ब्रह्म यो वेत्ति असौ ब्रह्मवित् । युवा मध्यमवयस्कः । स-
र्वस्येदं विशेषणम् । मन्त्रब्राह्मणयोरर्थं वेत्तीति वेदार्थवित् । ज्येष्ठ-
सामेति सामविशेषस्तदध्ययनाद्भवतं च तद्भ्रताचरणेन यस्तदधीते
स ज्येष्ठसामा । त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशस्तद्भ्रतं च तद्भ्रताचरणेन (१) तद-
धीते इति त्रिमधुः । त्रिसुपर्णं ऋग्यजुषोरेकदेशस्तद्भ्रतं तद्भ्रताचरणेन
यस्तदधीते स त्रिसुपर्णिकः । एते ब्राह्मणाः श्राद्धसंपद इति (२) वक्ष्य-
माणेन संबन्धः ॥ २१९ ॥

(मिता०) स्वस्त्रीय इति । स्वस्त्रीयो भागिनेयः । ऋत्विगुक्तलक्षणः ।
जामाता दुहितुर्भर्ता । त्रिणाचिकेतं यजुर्वेदैकदेशः तद्भ्रतं च तद्भ्रताचर-
णेन यस्तदध्यायी स त्रिणाचिकेतः । अन्यत्प्रासिद्धम् । एते च पूर्वोक्ता-
ग्न्यश्रोत्रियाद्यभावे वेदितव्याः । 'एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्य-
कव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं प्रोक्तः सदा सद्भिरगर्हितः' ॥ इत्यभिधाय
[३।१४७] मनुना स्वस्त्रीयादीनामभिहितत्वात् ॥ २२० ॥

(मिता०) कर्मनिष्ठा इति । कर्मनिष्ठा विहितानुष्ठानतत्पराः । त-
पोनिष्ठास्तपःशीलाः । सभ्यावसंस्थौ त्रेताग्रयश्च यस्य सन्ति स
पञ्चाग्निः पञ्चाग्निविद्याध्यायी च । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्टिक-
श्च । पितृमातृपरास्तत्पूजापराः । चकारात् ज्ञाननिष्ठादयः । ब्राह्मणाः
न क्षत्रियादयः । (३) श्राद्धसंपदः श्राद्धेष्वक्षय्यफलसंपत्तिहेत-
वः ॥ २२१ ॥

(वी० मि०) श्राद्धे पात्रत्वानर्हानाह—

रांगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ॥

अवकीर्णा कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥ २२२ ॥

भृतकाध्यापकः क्लीवः कन्यादूष्यभिशस्तकः ॥

मित्रधृक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥ २२३ ॥

(१) तदध्यायी क. ग. ।

(२) वक्ष्यमाणान्नयासंबन्ध छ. ग. ।

(३) श्राद्धसंपदे क. ग. ।

मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ॥

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ २२४ ॥

रोगी महारोगवादे, हीनमतिरिक्तं वाङ्गं यस्य स तथा, काणो विकलचक्षुः, तेनाऽन्धसाधारण्यम्, पौनर्भवो विरूढापुत्रः, तथापदेन माहिप(१)कादिपरिग्रहः, अवकाणो स्थलितग्रहचर्यः, कुण्डगाला-परदारेषु जायेते वा सुनौ कुण्डगोलकौ ।

पर्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते तस्मिन्स्तु गोलकः ॥

इति मनुनोक्तौ, कुनखी सङ्कुचितनखः, इयाचदन्तकः स्वभाषया मद्शन, भृतकाध्यापकः घेतनग्रहणेनाऽध्यापक, क्लीब-

पण्डको घानज पण्ड पण्ड. क्लीबो नपुंसकः ।

कीलकश्चेति षोडऽसा क्लीबमद उदाहृतः ॥

इति देवलोक्तः, कन्यादूषी दोषख्यापनेन समोगादिना वा कन्या-या दूषणकारी, अभिशस्तकः ग्रहहत्यादिकारित्वेनाक्षपात्सन्दिह्यमान, मित्रभुक् मित्रद्रेहकारी, पिशुनः परदोषप्रकाशनशीलः, सोम-विक्रयी सोमलताविक्रता, परिविन्दकः-

परिषेत्ताऽनुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।

इत्युक्तः, शास्त्रानुमतत्यागनिमित्तं विना मानुः पितुर्गुरोर्घात्यागकर्ता, कुण्डाशी-

चतुःपष्टिपलैः प्रस्थः कुण्डं प्रस्थचतुष्टयम् ।

तावदाहारको विप्रः कुण्डाशीत्युच्यते बुधैः ॥

इति देवलोक्तः । (२) कुण्डगोलकानुपमाभ्य-

यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते ।

इति देवलोक्तश्च, वृषलो घर्मत्यागी तदात्मजः, परपूर्वा पुनर्भूस्त-स्याः परिणता, स्तेनः चौर्यशील, कर्मदुष्टा निपिच्छवाणिज्यादिक-रणशीलाः चकारात्कितवदेवलकादीनां स्मृत्यन्तरोक्तानां परि-ग्रहः ॥ २२२-२२४ ॥

(मित्ता ०) वर्यानाह—

रोगीति । रोगी महारोगोपसृष्टः । हीनमतिरिक्तं वाङ्गं यस्यासौ

(१) माहिपिकादिपरिग्रह इति च पु० पाठः ।

(२) कुण्डगोलकौ इत्यारभ्य घर्म वगी इत्यन्तरोक्तानां पुस्तके ।

हीनातिरिक्ताङ्गः । एकेनाक्षणा यः पश्यति स काणः । एतस्मादेवान्ध-
 वधिर(१)विद्धप्रजननख(२)लतिदुश्चर्मप्रभृतयो निरस्ताः । पुनर्भूरुक्त-
 लक्षणा तस्यां जातः पौनर्भवः । अवकीर्णी ब्रह्मचर्य एव स्खलित-
 ब्रह्मचर्यः । कुण्डगोलौ-‘परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
 पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः’ ॥ (मनुः ३ । १७४)
 इत्येवमुक्तलक्षणकौ । कुनखी कु(३)त्सितनखः । श्यावदन्तकः
 स्वभावात्कृष्णदशनः । एते धाद्धे निन्दिता इति वक्ष्यमाणेन
 सम्यग्बन्धः ॥ २२२ ॥

(मिता०) भृतकेत्यादि । घेतनग्रहणेन योऽध्यापयति स भृत-
 काध्यापकः । वेतनदानेन च योऽधीते सोऽपि । क्लीवो नपुंसकः ।
 असद्भिः सद्भिर्वा दोषैर्यः कन्यां दूषयति स कन्यादूषी । असता
 सता वा ब्रह्माहत्यादिनाभियुक्तोऽभिशास्तः । मित्रधुक् मित्रद्रोही ।
 परदोषसंकीर्तनशीलः पिशुनः । सोमविक्रयी यज्ञे सोमस्य विक्रेता ।
 परिविन्दकः परिवेत्ता । ज्येष्ठेऽकृतदारेऽकृताग्निपरिग्रहे वा यः कनी-
 यान् दारपरिग्रहमग्निपरिग्रहं वा कुर्यात्स परिवेत्ता । ज्येष्ठस्तु परिवि-
 त्तिः । यथाह मनुः (३ । १७१)-‘दाराग्निहोत्रसंयोगं (४)यः करोत्य-
 ग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विक्षेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः’ ॥ इति । एवं
 दातृयाजकावपि । ‘परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते । सर्वं ते
 नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः’ ॥ इति (३ । १७२) मनु(५)-
 वचनात् ॥ २२३ ॥

(मिता०) मातेत्यादि । विना कारणेन मातापितृगुरुभ्यस्त्य-
 जति स मातापितृगुरुत्यागी । एवं भार्यापुत्रत्याग्यपि । ‘वृद्धौ च
 आतापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्त-
 व्या मनुरब्रवीत्’ ॥ इति समाननिर्देशात् । कुण्डस्याग्नें योऽश्नात्यसौ
 कुण्डाशी । एवं गोलकस्यापि । ‘यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशी
 प्रकीर्तितः’ इति वचनात् । वृपलो निर्धर्मस्तत्सुतो वृपलात्मजः ।
 परपूर्वा पुनर्भूः तस्याः पतिः परपूर्वापतिः । अदत्तादायी स्तेनः ।
 कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिणः । चकारात्कितवदेवलकप्रभृतयः ।

(१) वृद्धप्रजन ग. ख. । (२) ललतिर्निष्केशाशिराः लल्लाटः । (३) संकुचितनखः ख. ।

(४) कृते योऽग्रजे स्थिते क. ।

(५) इति समानदोषध्वनान्, ग. ।

एते श्राद्धे निन्दिताः प्रतिपिद्धाः । अग्न्वाः सर्वेषु घेदेष्वित्यादिना
श्राद्धयोग्यग्राहणप्रतिपादनेनैव तद्यतिरिक्तानामयोग्यत्वे सिद्धेऽपि
पुनः केषांचिद्रोग्यादीनां प्रतिषेधवचनमुक्तलक्षणग्राहणासम्भवे प्र-
तिषेधरहितानां प्राप्त्यर्थम् ॥ २२४ ॥

(धी० मि०) इदानीं श्राद्धाहनिमन्त्रणमाह—

निमन्त्रयेत् पूर्वेषुर्वाहणानात्मवान् शुचिः ॥

आत्मवान् क्रोधघनाक्रान्तमनस्कः, शुचिरशुद्धरहितः, ग्राह-
णान् श्राद्धपात्रतौपयिकविशेषणवतः पूर्वेषुः श्राद्धपूर्वदिने पूर्वविध-
सीयरात्राविति यावत् । निमन्त्रयेत् श्राद्धे नियुज्जीत । पूर्वदिननिम-
न्त्रणामावे तु श्राद्धदिनेऽपि (१) निमन्त्रणम् ।

इवः कर्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्राग्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृद् भुक्त्वा सर्वभुक्तजने गृहे ॥

असंभवे परेषुर्वा ब्रह्मणांस्ताग्निमन्त्रयेत् ।

इति देवलवचनात् । परेषुः श्राद्धदिने प्रातः श्राद्धाव्यवहितपूर्व-
काले वा ॥

(धी० मि०) श्राद्धकर्तुः श्राद्धनिमन्त्रितग्राहणस्य च नियममाह—

तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्यायकर्मभिः ॥ २२५ ॥

मनसा वाचा कायकर्मणा च यः संयमः श्राद्धे निपिद्धानाचमना-
चरणं तद्युक्तैस्तैर्ग्राहणैः । चकारात् श्राद्धकर्त्राऽपि संयतन भाव्यम् ।
अपिकारेण कर्मभिः पञ्चान्वितेन चक्षुरादिव्यापारसमुच्चयः ॥२२५॥

(मिता०) एवं श्राद्धकालान्ग्राहणांश्चाकर्त्राऽप्युता पार्श्वणप्रयोगमाह—

निमन्त्रयेतेति । पूर्वोक्तान्ग्राहणान् श्राद्धे क्ष(२)णः क्रियतामिति
पूर्वेषुर्निमन्त्रयेत् प्रार्थनया क्षणमभ्युपगमयेत् । अपरेषुर्वा । 'पूर्वेषुरप-
रेषुर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयेत् इयवरान्सम्यग्विप्रान्यपो-
दितान्' ॥ इति (३।१८७) मनुस्मरणात् । आत्मवान् शोकोन्मादा-
दिरहितः सन् दोषवाप्त भवति । यद्वा आत्मवाग्नियतेन्द्रियो भवेत् ।
शुचिः प्रपतश्च । तैरपि निमन्त्रितैर्ग्राहणैर्मनोवाक्यायव्यापारैः संय-
तैर्नियतैर्भवितव्यम् ॥ २२५ ॥

(वी० मि०) श्राद्धाव्यवहितपूर्वकृत्यमाह—

अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ॥

पवित्रपाणिराचान्तानासनेपूपवेशयेत् ॥ २२६ ॥

दैवे (१)युग्मान् यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव च ॥

परिस्तृते शुचौ देशे दक्षिणा(२)प्लवने तथा ॥ २२७ ॥

अपराह्णे पञ्चधा विभक्तस्यान्हश्चतुर्थभागे त्रिमुहूर्तात्मके काले देशे च शुचौ अमेध्याद्यनुपहते परितो वस्त्रादिना चेष्टिते दक्षिणाप्लवने यथादक्षिणमवनते तथाशब्दाद्भोमयोपलेपादिसंस्कृते आसनेषु ब्राह्मणोपवेशनार्थमुपकल्पितेषु कुतपवृष्यादिषु पवित्रं पूर्वलिखितं कुशाश्च पाणौ यस्य तादृशः श्राद्धकर्ता तानागतान् ब्राह्मणान् आचान्तान् कृताचमनान् इदं च स्नानादेरुपलक्षकं, स्वागतेन स्वागतप्रश्नादिना समभ्यर्च्य सत्कृत्य उपवेशयेत् । ब्राह्मणान् संख्यया विशिनष्टि । दैवे विश्वेदेवश्राद्धे यथाशक्ति युग्मान् द्विचतुरादिकान् पित्र्ये प्रमीतोद्देशकश्राद्धे यथाशक्ति अयुग्मानेकव्यादीन् विपमसंख्यकान् । तुशब्देनाचान्तानित्यनन्तरमन्वितेनाऽनाचान्तादिव्यवच्छेदः । एवकारार्थो युग्मानित्यत्रान्वेति । तथाशब्देन चाऽयुग्मानित्यत्र तदन्वयः समुच्चयिते । सति सम्भवे चायं नियमः । असम्भवे तु पक्षान्तरमग्निमश्लोके स्पष्टम् । चकारेण—

भोजयेदथशाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम् ।

दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥

इति श्लोक्तस्यैकंब्राह्मणपक्षस्य समुच्चयः । अपराह्ण इति तत्तच्छ्राद्धाव्यवहितपूर्वकालोपलक्षकम् ॥ २२६-२२७ ॥

(मिता०) अपराह्ण इति । अपराह्णे उक्तलक्षणे समभ्यर्च्य तान्निमन्त्रितान्ब्राह्मणानाहूय स्वागतवचनेन पूजयित्वा कुतपाद्भावनानाचान्तान् क्लृप्तेष्व्वासनेषु पवित्रपाणिः पवित्रपाणिनुपवेशयेत् । यद्यप्यत्र सामान्येनापराह्णे इत्युक्तं तथापि कुतपे प्रारभ्य तदादिपञ्चसु मुहूर्तेषु परिश्रमापनं श्रेयस्करम् । 'अहो मुहूर्ता वि(३)ख्याता दश पञ्च च सर्वदा । तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

(१) युग्मान्दैवे—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) दक्षिणापवणे—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(३) विज्ञेया क. ।

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः । तस्मादनन्तफलदस्त-
 त्प्राग्भो विशिष्यते ॥ ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुनपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्त-
 पञ्चकं ह्येतत्स्वधामभवनमिष्यते ॥ इति वचनात् । तथान्यदपि था-
 द्दोपयोगि कुतपसङ्गकमुक्तम् । 'मध्याह्नः खड्गपात्र च तथा नेपालक-
 स्थलः । सौम्यं दर्भास्तिला गावो दौहिप्रध्याष्टमः स्मृतः ॥ पाप कु-
 त्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः । अष्टाघंते यतस्तस्मात्कुतपा इति
 विश्रुताः' ॥ इति ॥ २२६ ॥

(मिता०) युग्मानिति । दैवे आभ्युदयिके ध्राद्धे युग्मान् समान्
 ब्राह्मणानुपवेशयेत् । कथं यथाशक्ति शक्तिमनतिक्रम्य । तत्र वैश्व-
 देवे द्वौ द्वौ, मातादीनां निसृणामेकैकस्या द्वौ द्वौ, तिसृणां वा द्वौ ।
 एवं पित्रादीनामेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रयाणां वा द्वौ । एव मातामहादीनां च
 वर्गत्रये वैश्वदेवं पृथक् तन्त्र वा । पित्र्ये पार्वणध्राद्धे अयुग्मान्विय-
 मानुपवेशयेदिति सम्यच्यते । एतच्च परिस्तृते सर्वतः प्रच्छादिते शुचौ
 गोमयादिनोपलिते दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवनते देशे कार्यम् ॥२२७॥

(धी० मि०) दैवे युग्मानित्याद्युक्तमेव न प्रसज्येत विस्तर इति
 वचनानुसारेण विवृण्वानो लघुतरादिकल्पानप्याह—

दैवे द्वौ प्राक् त्रयः पित्र्य उदगेकैकमेव वा ॥

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २२८ ॥

दैवे विश्वेदेवध्राद्धे एकस्मिन्द्वौ प्राक् पूर्वाभिमुखी नियोज्यौ । पि-
 त्र्ये पित्रादिध्राद्धत्रये प्रत्येकमेकैको ब्राह्मण इति मिलित्वा त्रयो ब्राह्मणा
 उदक् उदङ्मुखा नियोज्याः । अथवा एकस्मिन् दैव एक, पित्रादित्रये
 चैकः । मातामहानां मातामहादित्रयस्य ध्राद्धत्रये, एव तदीयदैवे द्वौ-
 तत्र प्रत्येकमेकैकमिति त्रयो ऽथवा तदीयविश्वेदेवध्राद्धे एकः । तेषु
 च मिलितेष्वेक इत्यर्थः । तन्त्रं वेति विश्वेदेवसम्यन्धिब्राह्मणनिम-
 ग्त्रणं तन्त्रं, पित्रादित्रयोद्देशेनैकमेव तेन विश्वेदेवध्राद्धयोरेक
 एव ब्राह्मणः, पित्रादित्रयध्राद्ध एकः, मातामहादित्रयध्राद्धे चैक इ-
 त्युक्तमेवाऽत्राऽपि कल्पे बोध्यम् । इहाऽऽश्लेष्यते—'एकैकमेवैकैकस्ये'-
 ति । प्रतिध्राद्धमेकैको ब्राह्मण इत्यर्थः । अत्रैतं कल्पाः । पित्रादिसं-
 म्यन्धिविश्वेदेवध्राद्धे द्वौ, मातामहादिसम्यन्धिविश्वेदेवध्राद्धे च
 द्वौ, पित्रादिषु चैकैकः, मातामहादिषु त्रिषु चैकैक इति दश ब्राह्म-

णाः । (१) तदसम्भवे प्रतिश्राद्धमेकैक इत्यष्टौ ब्राह्मणा आश्वलायनोक्ताः । तदसम्भवे पित्रादिसम्बन्धिविश्वेदेवश्राद्धे एकः, मातामहादिसम्बन्धिविश्वेदेवश्राद्धे चैकः, पित्रादित्रयश्राद्धे चैकः, मातामहादित्रयश्राद्धेऽप्येकः इति चत्वारो ब्राह्मणाः । तदसम्भवेऽपि विश्वेदेवश्राद्धद्वये एकः, पित्रादिश्राद्धत्रय एक इति त्रयो ब्राह्मणाः । एषां चतुर्णां कल्पानामसम्भवे तु पद्पुरुषश्राद्ध एको ब्राह्मणो दैवे तु नास्त्येव ब्राह्मण इत्यपिशब्दस्याऽर्थः । यदाह शङ्खः—

भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम् ।

दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥

नैवेद्यं कृत्वाऽन्नं सङ्कल्प्य । अत्र कल्पे वैश्वदेवान्नस्य—

प्रास्येदन्नं तदशौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।

इति वाचनिको विनियोगः । अत्र वाशब्दोऽनास्थायां, तेन जलप्रक्षेपादिकमप्यनुमतम् । एवं च विश्वेदेवश्राद्धेऽपात्रकत्व(२)दर्शनादेकस्याऽपि ब्राह्मणपात्रतायोग्यस्याऽलाभे पित्रादिश्राद्धेऽप्यपात्रकत्वं न्यायतौल्यत्वात् लिखितवचनस्यापि सर्वशक्तिन्यायमूलकत्वात् । अन्यथाऽदृष्टार्थतापत्तेरित्यवधेयम् । एकैकमेवेत्येवकारो न प्रसज्येत विस्तर इति वचनस्वरसाद्विस्तरे दोषशङ्कायां तं व्यवचिन्नति । विस्तरे दोषशङ्काविरहे तु ब्राह्मणाधिक्यमपि न्यार्यम् । 'एकैकस्य द्वौ द्वौ च त्रीन् त्रीन् वा वृद्धौ फलभूयस्त्व'मित्याश्वलायनवचनादिति दिक् । अत्र तन्त्रं वा वैश्वदेविकमित्यभिधानात्पित्रादिश्राद्धानां प्रयोगैक्यं स्फुटमवगम्यते । प्रयोगभेदे तन्त्रत्वासम्भवादि-
ति द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

(मित्ता०) अयुग्मान् पित्र्य इति पार्वणश्राद्धाद्गृभूते वैश्वदेवेऽप्ययुग्मप्रसङ्गे इदमारभ्यते—

द्वौ दैव इति । दैवे वैश्वदेवे द्वौ ब्राह्मणौ प्राङ्मुखानुपवेश्यौ । पित्र्ये अयुग्मानित्यविशेषप्रसंगे विशेष उच्यते पित्र्ये त्रय इति । पित्र्ये पित्रादिस्थाने त्रय उदङ्मुखानुपवेश्याः । पक्षान्तरमाह—एकैकमेववा । वैश्वदेवे पित्र्ये च एकैकमुपवेशयेत् । सम्भवतो विकल्पः । मातामहानामप्येवं श्राद्धे निमन्त्रणादि । द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगे-

(१) पतद०—इति ख. पु. पाठः ।

(२) दर्शनात्—इत्यारभ्य श्राद्धेऽप्यपात्रकत्वं—इत्यन्तं क. पुस्तके नास्ति ।

कैकमेव घेत्येव मतं पितृश्राद्धवत्कर्तव्यम् । पितृश्राद्धं मातामहश्राद्धे
 च वैश्वदेविकं पृथक् तन्त्रेण वा कर्तव्यम् । तन्त्रशब्दः समुदायवा-
 चकः । यदा तु द्वावेव ब्राह्मणौ लब्धौ तदा वैश्वदेवे पात्र प्रकल्प्य
 उभयत्रैकैकं ब्राह्मणं नियुञ्ज्यात् । यथाह वसिष्ठ—'यद्येकं भोजये-
 ष्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् । अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य
 च ॥ देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् । प्रास्येदन्न तद्गमौ तु
 दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे' ॥ इति ॥ २२८ ॥

(धी० मि०) प्रागुक्तोपवेशनानन्तरकृत्यं श्राद्धप्रयोगान्तर्गतं चाह
 'स्जनीं ब्राह्मणैः सह' इत्यन्तेन—

पाद(१)मक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ॥

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ॥ २२९ ॥

पादप्रक्षालनं ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युपस्थाय कृताञ्जलिः ।
 पाद्यमाचमनीयं च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम् ।

इति देवलाद्युक्तं पाद्यादि पात्रब्राह्मणाय दत्त्वा विष्टरार्थं ब्राह्मणस्य
 श्राद्धस्थलोपवेशनार्थोपकल्पितवृष्याद्युपर्यासनार्थम्, अपिशब्दात्
 पादयोः कुशान् दत्त्वा आस्तीर्य । कुशानिति बहुवचनमासनत्वाभिप्रा-
 येण । यदाह देवल —

ये चाश्रु विश्वेदेवार्थं विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः ।

। प्राङ्मुखाभ्यासनाभ्येषां द्विदर्मोपहितानि च ॥

दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च ।

दक्षिणाग्नैकदर्माणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥

केचित्तु विश्वेदेवपित्राद्यासनार्थं कुशानुत्सृजेत् इति व्याचक्षते ।
 सन्मतेऽपि तत्पूर्वकृत्यगायत्रीजपादेः समुच्चयः । अनुज्ञातो विश्वान्
 देवान् आवाहयिष्य इति पृष्टेन विश्वेदेवब्राह्मणेनाऽऽवाहयेत्यनुज्ञा-
 तः श्राद्धकर्ता 'विश्वेदेवास आगते'त्यादिकया क्रुचा विश्वेदेवा-
 नावाहयेत् । तथा च कात्यायन—'आसनेषु दर्मानास्तीर्य विश्वान्दे-
 वानाहयिष्य इति

त्यनयावाह्याद्यकीर्ये

अनभिधानेऽपि सबशास्त्राधिकरणन्यायेन तत्समुच्चयाश्वगन्तव्यः ।

प्रथ्यकृता तु श्राद्धप्रयोगस्थातिप्रसिद्धत्वादेकदेशप्रदर्शनेन कटाक्षित इति मन्तव्यम् ॥ २२९ ॥

(मिता०) पाणिप्रक्षालनमिति । तदनन्तरं वैश्वदेवार्थब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा विष्टरार्थं कुरांश्च युग्मान् अङ्घ्रिगुणितानासने दक्षिणतो दत्त्वा विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा तैरावाहयेत्यनुज्ञातो 'विश्वेदेवास आगत' इत्यनयर्चा 'आगच्छन्तु महाभागाः' इत्यनेन च स्मार्तेन मन्त्रेण तानावाहयेत् । एतच्च यज्ञोपवीतिना(१) प्रदक्षिणं च कार्यम् । 'अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्' इति पित्र्ये विशेषस्मरणात् ॥ २२९ ॥

यवैरन्ववकीर्याऽथ भाजने सपवित्रके ॥

ज्ञान्नादेव्या पयः क्षिप्त्वा यवोसीति यवांस्तथा ॥ २३० ॥

या दिव्या इति मंत्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिःक्षिपेत् ॥

दत्त्वोदकं गन्धमालयं धूपं (२) वस्त्रं सदीपकम् ॥ २३१ ॥

तथाच्छादनदानं च करशौचार्थमम्बु च(३) ॥

(वी० मि०) अथावाहनानन्तरं यवैर्देवश्राद्धभूमीमन्ववकीर्य सपवित्रके पूर्वलक्षितपवित्रवति भाजनेऽर्घपात्रे शान्नादेवीरित्यादिक्रियाञ्च पयो जलं क्षिप्त्वा यवोसि यवयेत्यादियजुषा यवान् क्षिप्त्वा ।

अर्घ्यां गन्धैश्च पुष्पैश्च ताः प्रपूज्याः प्रयत्नतः ।

इति प्रथमपुराणवचनात् । ब्राह्मणानां हस्तेषु उदकान्तरं दत्त्वा उक्तः पयोरूपमर्घ्यं 'या दिव्या आपः पयसे'त्यादिमन्त्रेण विनिःक्षिपेत् दद्यादित्यर्थः । तदाह कात्यायनः—'एकैकस्यैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु या दिव्या आप इत्यन्वावेप तेऽर्घ्यं' इति । गन्धेति । गन्धादिपञ्चकं विनिःक्षिपेदित्यनुपज्यते । धूपं वस्त्रमित्यत्र धूपदानमिति पाठे तु कर्तव्यमिति शेषः । सदीपकमिति च गन्धमालयविशेषणम् । अत्र च 'गन्धपुष्पधूपदीपवात्सलां च प्रदानं'मिति कात्यायनवचनादस्त्रोत्तरं गन्धपूर्वमिति वचनादस्त्रोल्लेखः पश्चादवगन्तव्यः । एतच्चान्नो-

(१) धीतिना सन्धेन च न्व ।

(२) धूपदानं इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(३) इदमर्थं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति ।

स्सर्गान्तकर्मोपलक्षकम् । अथ यद्यपि पदार्यानुसमयः पार्वणे काला-
यनादिभिरुक्तः, तथापीह काण्डानुसमयप्रतिपादनं सपिण्डनपरमि-
त्यधिरोधः ।

सपिण्डीकरणं धादं देवपूर्वं निवेदयेत् ।

इति शातानपेन प्रह्वानिविकृति(१)न्यायप्राप्तस्य देवपूर्वत्वस्य का-
ण्डानुसमयबाधनार्थमभिधानात् । वैजवाप्ये तु स्फुट एव सपिण्डी-
करणे काण्डानुसमयः ॥

अपमव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् ॥ २३२ ॥

द्विगुणांस्तु कुशान्दत्त्वा इयुशान्तस्त्वेत्यृचा पितृन् ॥

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः ॥ २३३ ॥

(वी० मि०) ततो देवकर्मानन्तरं अपमव्यं प्राचीनाधीतं कृत्वा
द्विगुणान्मोटितान् कुशान् पितृणामर्थं आत्मनरूपान् अप्रदक्षिणं घा-
मावर्तेन दत्त्वा उत्सृज्य पितृनावाहयिष्य इति पृष्टेन पितृब्राह्मणेनावाह-
येत्यनुज्ञातः श्राद्धकर्ता 'उशान्तस्त्वा निधीमही'त्यनया ऋचा पितृ-
नावाह्य ततस्त्रिलोचिकिरणानन्तरमिति बुद्धिस्थपरामर्शः । 'आयन्तु-
नः पितर' इत्यादिमन्त्रं जपेत् ॥ २३०—२३३ ॥

(मिता०) यथैरिति । ततो वै(२)श्चदेवार्थं ब्राह्मणसमीपे भूमिं
प्रादक्षिण्येन यथैरन्ववकीर्य अनन्तरं तैजसादिभाजते सर्वाविक्रके कु-
शयुग्मान्तर्हिते 'शनोदेवीरभिष्टय' इत्यनयर्चापः क्षिप्त्वा 'यवोसि
धान्यराजो वा' इत्यादिना मन्त्रेण यवान् ततो गन्धपुष्पाणि च क्षि-
प्त्वाऽनन्तरं अर्घ्यपात्रपवित्रान्तर्हितेषु ब्राह्मणहस्तेषु 'या दिव्या आपः
पयस' इत्यादिना मन्त्रेण विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं इत्यर्घ्योदकं विनि-
क्षिपेत् ॥ ॥

:(मिता०) दत्त्वेति । अथ करशौचार्थमुदकं दत्त्वा 'यथाक्रमं
गन्धपुष्पधूपदीपदानं कुर्यात् तथाच्छादनदानं च । गन्धादीनां स्मृ-
त्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । 'चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागरुपद्मकान्युपलेप-
नार्थम्' इति विष्णुनोक्तम् । पुष्पाणि च—'धाद्रे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्म-
ह्लिका श्वेतयूथिका । जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम्' ॥

(१) विकृति—इति ४० पुस्तके नस्ति ।

(२) विश्वदेवार्थं ज ।

इत्युक्तानि । वर्ज्यानि च—‘उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च’ ॥ ‘न कण्टकिजं, (१)कण्टकिजमपि शुक्लं सुगन्धि यत्तदद्यात्, न रक्तं दद्यात्, रक्तमपि कुङ्कुमजं जलजं च दद्यात्’ इत्यादीनि द्रष्टव्यानि । धूपे च विशेषो विष्णुनोक्तः—‘प्राण्यङ्गं सर्वं धूपार्थं न दद्यात् । घृतमधुसंयुक्तं गुग्गुलुश्रीखण्डागरुदेवदारुसरलादि दद्यात्’ इति । दीपे च विशेषः शङ्खेनोक्तः—‘घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः । वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्’ ॥ आच्छादनं च शुभ्रं नवमहतं सदशं दद्यादिति । एतच्च सर्वं वैश्वदेवानुष्ठानकाण्डमुदङ्मुखः कुर्यात् । पित्र्यं काण्डं दक्षिणामुखः । यथाह वृद्धशातातपः—‘उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः । प्रदद्यात्पार्वणे सर्वं देवपूर्वं विधानतः’ ॥ इति ॥

(मिता०) अपसव्यमिति । ततो वैश्वदेवकाण्डानन्तरमपसव्यं यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं कृत्वः । अत्र तत इति वदता काण्डानुसमयो दर्शितः । पित्रादीनां त्रयाणामयुग्मान्कुशान्द्विगुणभुञ्जान् अप्रदक्षिणं वामतो विष्टरार्थमासनेपूदकपूर्वकं दत्त्वा पुनरुदकं दद्यात् । ‘अपः प्रदाय (२)दर्भान्द्विगुणभुञ्जानासनं प्रदायापः प्रदाय’ इत्याश्वलायनस्मरणात् । एतच्चाद्यन्तरयोरुदकदानं वैश्वदेवे पित्र्ये च प्रतिपदार्थं प्रतिपादनार्थं द्रष्टव्यम् । अथ पितॄन् पितामहान् प्रपितामहानावाहयिष्य इति ब्राह्मणान्पृष्ट्वा आवाहयेति तैरनुशातः ‘उशन्तस्त्वा निधीमहि’ इत्यनयर्चा पित्रादीनावाह्य ‘आयन्तु नः पितरः’ इत्यादिना मंत्रेणोपतिष्ठते ॥ २३०-२३३ ॥

अपहता इति तिलान् विकीर्य च समन्ततः(३) ॥

यवार्थास्तु तिलैः कार्या दद्यादर्घ्यादि पूर्ववत् ॥ २३४ ॥

(ची० मि०) दैवे यवसाध्या अर्थाः क्रियास्तास्तिलैः कार्याः । अर्घ्यादि तु पूर्ववदेवश्राद्धवत् दद्यात् । आदिश(४)व्देन उत्तरकालदेयस्यापि गन्धादेः सद्ग्रहः । कुर्यादिति पाठे त्वर्घ्यदानाद्याच्छादनान्तं

(१) अकण्टकिजं ख. ।

(२) द्विगुणभुञ्जान्कुशान्दन्त्यापः ख. ग. ।

(३) इदं परार्थं क० ख० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(४) पदेन—इति ख० पुं० पाठ ।

अर्थादीत्यस्यार्थः । तुशब्देन यवोसीति (१) मन्त्रव्यवच्छेदः । तिलान्तावपति, तिलोऽसीति पित्र्ये कात्यायनेन मंत्रान्तरोपदेशात् ॥ २३४ ॥

(धी० मि०) पित्र्यार्घ्येषु विशेषमाह—

दत्त्वार्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यधः ॥ २३५ ॥

तेषां पितृणामर्घ्यं दत्त्वा संस्रवानर्घ्येषजलानि अर्थात्पितामहादिद्वयस्य पात्रे पितृपात्रे विधानतः प्रावृत्तिक्रमेण कृत्वा निधाय पितृभ्यः स्थानमसीति मन्त्रेण पितृपात्रमधो न्युञ्जं करोति कुर्यादित्यर्थः । एवं पृच्छतीत्यत्रापि विध्यर्थकताऽवगन्तव्या । अध इत्यभिधानात्पितृपात्रोपरि पितामहपात्रस्य तदुपरि प्रपितामहपात्रस्य न्युःञ्जीकरणं सिद्ध्यति । ब्रह्मपुराणे—

पितृपात्रे निधायाथ न्युञ्जमुत्तरतो न्यसेत् ।

यमः—

प्रथमं पैतृकं पात्रं तत्र पैतामहं न्यसेत् ।

प्रपैतामहं ततो न्यस्य नोद्धरेन्न च घाचयेत् ॥ २३५ ॥

(मिता०) अपहृता इति । दत्त्वेति च । यवार्थाः यवसाध्यानि कार्याण्यवकिरणादीनि तिलैः कर्तव्यानि । ततोऽर्घ्यपात्रासादनाच्छादनान्तं पूर्ववत्कुर्यात् । तत्रायं विशेषः—तिलान् 'अपहृता असुरारक्षांसि' इत्यादिना मन्त्रेण ब्राह्मणान्परितोऽप्रदक्षिणमन्ववकीर्य राजतादिषु पात्रेषु त्रिष्वयुग्मकुशानिर्मितकूर्चान्ताहितेषु 'शंनोदेवीः' इति मन्त्रेणापः क्षिप्त्वा 'तिलोसि सोमदैवत्य' इत्यादिमन्त्रेण तिलान् गन्धपुष्पाणि च क्षिप्त्वा स्वधाध्यां इति ब्राह्मणानां पुरतोऽर्घ्यपात्राणि स्थापयित्वा 'या दिव्या' इति मन्त्रान्ते पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमिति ब्राह्मणानां हस्तेष्वर्घ्यं दद्यात् । एकैकमुमयत्र वेत्यस्मिन्नपि पक्षे पात्रत्रयं कार्यम् । एवमर्घ्यं दत्त्वा तेषामर्घ्याणां संस्रवान्ब्राह्मणहस्तगलिताघोदकानि पि(२)तृपात्रे गृहीत्वा दक्षिणाग्रं कुशस्तम्भं भूमौ निधाय तस्योपरि 'पितृभ्यः स्थानमासी' इत्यनेन मन्त्रेण तत्पात्रं न्युञ्जमधोभुजं कुर्यात् । तस्यो-

(१) मन्त्र इत्यर्थे तिलोसीति—इत्यन्ते क० पुस्तके नास्ति ।

(२) पात्रे प्रथमे गृहीत्वा ग० ।

परि अर्घ्यपात्रपवित्राणि निदध्यात् । अनन्तरं गन्धपुष्पधूपदीपा-
च्छादनानि पितरयं ते गन्धः पितरिदं ते पुष्पमित्यादिना प्रयोगेण
दद्यात् ॥ २३४-२३५ ॥

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ॥

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ(१)पितृयज्ञवत् ॥ २३६ ॥

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ॥

यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः ॥ २३७ ॥

(घी० मि०) घृतप्लुतं घृताक्तं अन्नमादाय श्राद्धीयादन्नादुद्धृ-
त्य अग्नौ करिष्य इति पितृब्राह्मणं पृच्छति, अथ कुरुष्वन्ति ब्राह्मणेना-
ऽनुज्ञातः पितृपक्षवत् पिण्डपितृयज्ञ इव अग्नौ हुत्वा हुतशेषमन्नं भा-
जनेषु समाहितोऽनन्याचित्तः प्रदद्यात् परिधिष्यात् । भाजनानि वि-
शिनष्टि यथेति । यथालाभमुपपन्नेषूपकल्पितेषु विशेषतः फलाति-
शयार्थितायां तु रौप्येषु रूपमयेषु । अग्नाविति साग्निपरं निन्दन्न(२)-
परिवेषणार्थमनन्नेस्तु विप्रपाण्यादौ होमः ।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वाऽथ जलेऽपि वा ।

इति वचनात् । तुशब्देन श्रुतशेषमित्यन्नान्वितेनाग्न्यभावेऽपि
पात्रे होमो व्यवच्छिन्नः ॥ २३६-२३७ ॥

(मिता०) अग्नौकरणमाह द्वाभ्याम्—

अग्नौ करिष्यन्निति । हुतशेषमिति च । अनन्तरमग्नौ करिष्यन्घृ-
तप्लुतं घृताक्तमन्नमादाय ब्राह्मणान् पृच्छेदग्नौ करिष्ये इति । घृत-
प्रहणं सूपशाकादिनिवृत्त्यर्थम् । ततस्तेः कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातः प्राची-
ना(३)वीती शुद्धमन्नमुपसमाधाय मेक्षणेनादायावदानसंपदा जुहु-
यात् 'सोमाय पितृमते स्वधानमः । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमः'
इति पिण्डपितृयज्ञकल्पेनाग्नौ हुत्वा मेक्षणमनुप्रहत्य हुतशेषं मृन्म-
यवर्जं यथालाभोपपन्नेषु विशेषतो रौप्येषु पित्रादिभाजनेषु दद्यात्
न वैश्वदेवभाजनेषु । समाहितोऽनन्यमनस्कः । अत्र यद्यप्यग्नावि-
त्यविशेषणोक्तं तथाप्याहिनाग्नेः सर्वाधानपक्षे औपासनाग्नेरभावात्
पिण्डपितृयज्ञानन्तरमाविति पार्वणश्राद्धे विहृ(४)तदक्षिणाग्नेः संति-

(१) हुत्वाग्नि—इति क० पु० पाठः ।

(२) निन्दपरि०—इति ख० पु० पाठः ।

(३) वीतीधमसुप क. वीत्यमिसुप. ।

(४) विहित न्व. ।

घानाहक्षिणाग्नौ होमः 'कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ' इत्यस्यापवाददर्श-
 नात् । यथाह मार्कण्डेयः—'आहिताग्निस्तु जुहुयाहक्षिणाग्नौ समा-
 हितः । अनाहिताग्नि(१)स्त्वौपसथेऽभ्यभावे द्विजेऽप्सु वा' ॥ इति ।
 अर्धाधानपक्षे त्वौपासनाग्निसद्भावादाहिताग्नेरनाहिता(२)ग्नेरिवोपा-
 सनाग्नावेवाग्नौकरणहोमः । एवमन्वष्टकादिषु त्रिष्वपि पिण्डपितृ-
 यज्ञ(३)कल्पानिदेशात् । काम्यादिषु चतुर्षु ब्राह्मणपाणावेव होमः । य-
 थाहुगृहकाराः—'अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुमासिमास्यथ पार्वणम् । का-
 म्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोहिष्टमथाष्टमम् ॥ चतुर्ष्वपि साग्नीनां षड्द्वौ
 होमो विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि' ॥ अस्या-
 र्थः—'हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमिष्वष्टका' इत्यष्टका
 विहिता । तत्र नवम्यां यत्क्रियते तदन्वष्टक्यम् । सप्तम्यां क्रियमाणं
 पूर्वेषु । मासिमासि कृष्णपक्षे पञ्चमीप्रभृतिषु यस्यां कर्म्यांचित्ति-
 यावन्वष्टक्यातिदेशेन यद्विहितम् । अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञा-
 नन्तरं यद्विहितं तत्पार्वणम् । स्वर्गादिकामनायां कृत्तिकादिनेक्षत्रेषु
 यद्विहितं तत्काम्यम् । अभ्युदये पुत्रोत्पत्त्यादिषु तडांगारामदेवता-
 प्रतिष्ठादिषु च यद्विहितं तदाभ्युदयम् । अष्टम्यां अष्टका विहिताः ।
 एकोहिष्टम् । अत्रैकोहिष्टशब्देन सपिण्डीकरणं ल(४)क्षयति, तत्रैको-
 हिष्टस्यापि सद्भावात्, साक्षादेकोहिष्टे तद्भावात् । अथवा गृहमा-
 स्यकारमते साक्षादेकोहिष्टेऽपि पाणिहोमस्य सद्भावा(५)त्साक्षादे-
 कोहिष्टमेव । एतेषामष्टानामाद्येषु चतुर्षु साम्निकस्याग्नौ होमः । उ-
 त्तरेषु चतुर्षु पित्र्यब्राह्मणहस्ते । निरग्निकस्यापि प्रमोतपितृकस्य
 द्विजस्य पार्वणं नित्यामिति तस्मापि पाणावेव होमः । 'न निर्वपति
 यः श्राद्धं प्रमोतपितृको द्विजः । इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती-
 यते तु सः' ॥ इति यचनात् । एव काम्याभ्युदयिकाएकैकोहिष्टेषु
 पाणावेव होमः । 'अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेधोपपादयेत्' इति
 मनुस्मरणात् । पाणिदत्तस्य पृथग्मास(६)प्रतिषेध उच्यते । यथाहुगृ-
 हकाराः—'अन्नं पाणितले दत्तं पृ(७)थगदनन्यबुद्धयः । पितरस्तेन
 तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥ यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदु-

(१) स्वैरग्नये अभ्यभावे ग । (२) ऐर्योपासना य ग । (३) कल्पेनेति निर्देशात् क ।
 (४) लक्षणे य । (५) कर्त्तव्येको क० । (६) प्रतिषेध इत्यपते ग० ।
 (७) पूर्वनिर्दिष्टस्य ग० ।

पकल्पितम् । एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते' ॥ इति ॥ २३६-२३७ ॥

दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ॥

कृत्वेदंविष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥ २३८ ॥

(वी० मी०) अन्नं हुतशेषानिरिक्तमपि पुरुषतृप्तिक्षमं दत्त्वा भाजनेषु 'परिविष्य पृथिवी ते पात्र' मिति मन्त्रेण पात्रस्याऽन्नभाजनस्याऽभिमन्त्रणं कृत्वा परिविष्टेऽन्ने द्विजस्य श्राद्धिब्राह्मणस्याङ्गुष्ठं 'इदंविष्णुरिति मन्त्रेण निवेशयेत् । एतदनन्तरमन्नोत्सर्गोऽन्नमिष्टमित्यादिश्लोकेनाऽन्यार्थपरेणापि वक्ष्यते । इह तदनभिधानं चानुत्सृष्टद्विजेषामप-
रिवेषणप्रतिपादकेनैव तदभिधाने ग्रन्थलाघवार्थम् ॥ २३८ ॥

(मिता०) अन्ननिवेदनम्—

दत्त्वान्नमिति । अन्नमोदनसूपपायसघृतादिकं भाजनेषु (१) दत्त्वा 'पृथिवी ते पात्र' मित्यादिना मन्त्रेण पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा 'इदं विष्णु-
र्विचक्रमे' इत्यनयर्चा अन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् । तत्र च वैश्वदेवं यज्ञोपवीती विष्णो हव्यं रक्षेति । पित्र्ये प्राचीनावीती विष्णो कव्यं रक्षेति । 'विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षेति वै क्रमात्' । इति मनु-
स्मरणात् ॥ २३८ ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति ज्यृचम् ॥

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥ २३९ ॥

(वी० मि०) व्याहृतित्रययुक्तां सावित्रीमृचं मधुवाता इत्यादि-
ज्यृचं च जप्त्वा यथासुखं जुषध्वमिति ब्राह्मणानुद्दिश्य श्राद्धकर्त्रा
वाच्यम् । तेऽपि ब्राह्मणा वाग्यता मौनयुक्ता भुञ्जीरन् । (२) अपिशब्देन
हास्ववर्जनादि समुच्चिनोति ।

प्रहसन्निव यो भुङ्क्ते स नाप्याययते पितृन् ।

इत्यादिदेवत्ववचनात् ॥ ३३९ ॥

(मिता०) सव्याहृतिकामिति । अनन्तरं विश्वेभ्यो देवेभ्य इद-
मन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृप्तेरिति यवोदकेन दैवे निवेद्य, त-
था पित्रे अमुकगोत्रायामुकशर्मणे इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं
चातृप्तेरिति तिलोदकप्रदानेन पित्रे निवेद्य, एवं पितामहाय प्रपि-

तामहाय च निवेद्यानन्तरमापोशनं दत्त्वा पूर्वोक्ताभिव्यङ्ग्यहृतिभिः
 'सहितां गायत्री 'मधुवाता' इति तृच मधुमधुमध्यनि त्रिवारं ज-
 प्त्वा यथासुखं जुषन्वमिति श्रूयात् । 'सङ्कल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीं
 मधुमज्जपः । धातुं निवेद्यापोशनं जुषन्मैपोऽथ भोजनम्' ॥ तथा—
 'गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्वाहृतिपूर्विकाम् । मधुवाता इति तृचं
 मन्विष्येतत्रिकं तथा' ॥ इति पारस्करादिवचनात् । भुञ्जीरंस्तेऽपि
 घाग्यताः । तेऽपि ब्राह्मणा घाग्यता मौनिनो भुञ्जीरन् ॥ २३९ ॥

अन्नमिष्ट हविष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ॥

(धी० मि०) इष्टं स्वस्य ब्राह्मणस्य तदपि हविष्यमेव धातुयोग्य-
 मेवाऽक्रोधस्त्वराराहितश्च सन् ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । चकाराद्यज्जना-
 द्युपकरणान्तरपरिग्रहः ॥

आवृत्तेऽपि पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ॥ २४० ॥

अन्नमादाय तृप्ताः स्य शेषं चैवाऽनुमान्य च ॥

तदन्नं विकिरेद् भूमौ दद्याच्चाऽपः सकृत्सकृत् ॥ २४१ ॥

सर्वमन्नमुपादाय सलिलं दक्षिणामुखः ॥

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् (१) दद्याद्द्वै पितृयज्ञवत् ॥ २४२ ॥

आवृत्तेः ब्राह्मणतृप्तिपर्यन्तं पूर्वजपं व्याहृतिगायत्रीमधुवातादि-
 रूपं जप्य पवित्राणि पुरुषसूक्तादीनि तथाशब्दाद्रहस्योप्यादीनि, ज-
 प्त्वा धातुशेषमन्नमादाय, भूमौ विकिरेत् अग्निद्रग्धा इति मन्त्रेण
 प्रक्षिपेत्ततः सकृत्सकृत् इदं ते प्रत्यपोशानमित्यपो दद्यात् । ततः
 तृप्ताः स्येति हृष्टेति शेषः, अर्थात् तृप्ता, स्मेति तैद्यक्षरिते शेषं त-
 द्ब्राह्मणाकीयमन्नं अनुमान्य शेषमन्नं किं कियतामिति धातुकर्तृ-
 प्रश्नानन्तरमिष्टैः सह भुज्यतामिति ब्राह्मणान् प्रतिविययतां प्राप्य
 सर्वं सर्वाविधं सकलजातीयव्यज्जनादिसहितमन्नं सलिलमुपादाय पि-
 ण्डाकारं कृत्वा ब्राह्मणोच्छिष्टसन्निधौ पितृयज्ञरतया पिण्डान् दक्षि-
 णामिमुखः प्रदद्यात् । तुशब्देन तृप्त्यनन्तर जपव्यवच्छेदः । शेषं चे-
 ति चकारो व्यज्जनादिसमुच्चयः । अथकारो अनुमान्येत्यन्ना-
 ऽन्वितोऽनुमत्याऽऽवश्यकत्वप्रदर्शनाय । द्वितीयचकारेण पिण्डमह

करिष्य इति प्रश्नसमुच्चयः । प्रश्नसामर्थ्यादुत्तरमपि बोध्यम् ।
दद्याच्चेति चकारेणाऽन्नविकिरिणोत्तरमाचमनं समुच्चिनोति ।
अत एवाचमने दक्षिणामुखत्वानिवृत्तेः । पुनस्तत्प्राप्त्यर्थं दक्षिणाभि-
मुख इत्युक्तम् । तच्चापो दद्यादित्यादौ सर्वत्रान्वितम् ॥२४०-२४२॥

(मित्ता०) अन्नमिष्टमिति । अन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोप्यपेयात्मकं
पञ्चविधं इष्टं यद्ब्राह्मणाय प्रेताय कर्त्रे वा रोचते । हविष्यं श्राद्धहवि-
योग्यं व्रीहिशालियवगोधूममुद्गनापमुन्यन्नकालशाकमहाशकैलाशु-
ण्ठीमरीचहिङ्गुगुडशर्कराकपूरसैन्ध्रवसांभरपनसनालिकेरकदलीवदर-
गव्यपयादेधिवृत्तपायसमधुमांसप्रभृति स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं वेदितव्यम् ।
हविष्यमित्यनेनैवायोग्यस्य स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धस्य कोद्रवमसूरच-
णककुलित्थपुलाकनिष्पावराजमापकूप्माण्डवा(१) तार्कवृहतीद्वयोपो-
दकीवंशाङ्कुरपिप्पलीवचाशतपुष्पो(२)पध्विडलवणमाहिपचामरक्षी-
रदधिवृत्तपायसादीनां निवृत्तिः । अक्रोधनः क्रोधहेतुसंभवेऽपि । अ-
त्वरोऽव्यग्रः । आतृप्तेर्दद्यादिति सम्बन्धः । तुशब्दाद्यथा किञ्चिदु-
च्छिष्टमस्ते तथा दद्यात् । उच्छेषणस्य दासवर्गभागधेयत्वात् । 'उच्छे-
पणं भूमिगतमजिह्वस्याशठस्य च । दासवर्गस्य तत्पिप्ये भागधेयं
प्रचक्षते' ॥ इति (३ । २४६) मनुस्मरणात् । तथा आतृप्तेः पवित्राणि
पुरुषसूक्तपावमानीप्रभृतीनि जप्त्वा तृप्तान् ज्ञात्वा पूर्वोक्तं जपं च
संव्याहृतिकामित्युक्तं जपेत् ॥ २४० ॥

(मित्ता०) अन्नमादायेति । अनन्तरं सर्व(३)मन्नमादाय तृप्ताः
स्म इति तैरुक्तः शेषमप्यस्ति किं क्रियतामिति पृष्ट्वा इष्टैः सहोपभु-
ज्यतामित्यभ्युपगम्य तदन्नं पितृस्थानब्राह्मणस्य पुरस्तादुच्छिष्टसं-
निधौ दक्षिणाग्रदर्भान्तरितायां भूमौ तिलोदकप्रक्षेपपूर्वकं 'ये अग्नि-
दग्धा' इत्यनयर्चा निक्षिप्य पुनस्तिलोदकं निक्षिपेत् । तदनन्तरं
ब्राह्मणहस्तेषु गण्डूपार्थं सकृत्सकृदपो दद्यात् ॥ २४१ ॥

(मित्ता०) पिण्डप्रदानम्—

सर्वमिति । पिण्डपितृयज्ञकल्पपातिदेशेन चरुश्रपणसद्भावे अग्नौ-
करणाशिष्टचरुशेषेण सह सर्वमन्नमुपादायाग्निसंनिधौ पिण्डान्दद्यात् ।
तदभावे ब्राह्मणार्थं (४)कृतमन्नं सर्वमुपादाय सतिलं तिलमिष्टं दक्षि-

(१) वृत्ताकवृहती क० ।

(२) पुष्पोपधिविड क० पुष्पोपरविड म० ।

(३) प्रकिरेत् क० ।

(४) सार्धवर्षिकमन्नमुपादाय क० ।

णामुख उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन पिण्डान् दद्यात् ॥२४२॥
(वी० मि०) पित्रादिकथाङ्कमं मातामहादित्रयथाङ्केऽप्यति-
दिशति—

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ॥

आघर्षकबहुषचनेन त्रिकसङ्ग्रहः । अपिशब्देनाभ्युदायिके मात्रा-
दित्रिकसङ्ग्रहः । ततः पिण्डदानानन्तरं धादिग्राहणेभ्य आचमनीयं
दद्यात् ।

गन्धादीभिःक्षिपेत्पूर्णां तत आचामयेत् द्विजान् ।

इति घचनात् ॥

स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥ २४३ ॥

(वी० मि०) ततो ग्राहणाचमनानन्तरं स्वस्तिपदं वाच्यं ग्राह-
णद्वारा वाचनीयं यत्र तत् स्वस्तिवाच्यं स्वस्तिवाचनमिति या-
वत् । अत्र स्वस्त्युच्यतामिति प्रैषानन्तरं ग्राहणैरस्तु स्वस्तीति
वाच्यम् । इदन्तु स्वस्तिवाचनं आहवचनमतेऽधिकं कल्याणनादिमिर-
लिखितत्वात् । अक्षय्योदकं ॐ अथाऽमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणे
दत्ततदन्नपानादिकमक्षय्यमस्त्वित्यादि वाक्यैः तिलाज्यमधुपुकोदक-
दानं पित्रादिभ्यः पद्भ्यः कुर्यात् । अक्षय्यमुदकमस्मिन्निति व्यत्य-
यादानाक्रियैवाऽक्षय्योदकशब्दार्थः । सो वाच्यः । एवकारश्च स्वस्तिवा-
चनव्यवच्छेदार्थः । तेन स्वस्तिवाचनपूर्वकं तदपूर्वकं चाऽक्षय्योदक-
दानं कुर्यादिति पर्यवस्यति ॥ २४३ ॥

(मिता०) अक्षय्योदकदानम्—

मतामहानामिति । मातामहानामपि विभ्वेदेवावाहमादिपिण्ड-
प्रदानपर्यन्तं क(१)मं वमेव कर्तव्यम् । अनन्तरं ग्राहणानामाचमनं
दद्यात् । स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात् स्वस्ति—इति द्रुतेति ग्राहणा-
न्स्वस्ति वाचयेत् । तैश्च स्वस्तीत्युक्ते अक्षय्यमस्त्विति द्रुतेति ग्रा-
हणहस्तेषूदकदानं कुर्यात् । तैश्चाक्षय्यमस्त्विति घक्तव्यम् ॥ २४३ ॥

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥ १४४ ॥

व्यूयस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ॥

(वी० मि०) अनन्तरं स्वशक्त्यनुसारेण हिरण्यरजतरूपां देव-
पितृश्राद्धयोर्दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् । स्वधां
वाचयिष्य इति ब्राह्मणान् प्रतिवदेत् । ततो वाच्यतामिति ब्राह्मणैर-
नुज्ञातः प्रकृतेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहमातामहप्रमातामहवृद्धप्र-
मातामहेभ्यः स्वधोच्यतामिति ब्राह्मणान् प्रतिवदेत् । एवमुक्ते
सति च ब्राह्मणा अस्तु स्वधेति व्यूयुः । भूमौ भूमिसंलग्नेषु सपवित्र-
कुशाच्छादितेषु पिण्डेषु 'जलमूर्जं वहन्ति' रित्यादिमन्त्रेण सिञ्चेत् ।
दक्षिणाभिमुखधारारूपेण क्षिपेत् । यदाह छन्दोगपरिपिष्टम् —

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चदुत्तानपात्रकृत् ।

अत्र स्वधावाचनात्पूर्वं दक्षिणादानं कल्पान्तरं कात्यायनादिभिर्वि-
परीतक्रमाभिधानात् ॥

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥२४५॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥

श्रद्धा च नो माविगमद्बहु देवं च नोऽस्त्विति ॥ २४६ ॥

(वी० मि०) विश्वेदेवाः प्रीयन्तां इत्युदाहरेदिति सम्बध्यते । च-
कारेणैतत्पूर्वकृत्यं पिण्डोत्थापनं समुच्चीयते । अथ श्राद्ध(१)विप्रैः प्री-
यन्तामित्युक्ते सति 'दातार' इत्यादिकं जपेत् । चकारेण 'गोत्रं नो
वर्द्धता' मिति श्राद्धकर्तृवचनं वर्द्धतामिति ब्राह्मणेन प्रतिवचनं समु-
च्चिनोति । इतिकारो न समाप्त्यर्थः किन्तूपक्रमार्थकः । तेन—

अन्नं (२) च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ॥

एताः सत्याशिपः सन्तु—

इत्येतत्पर्यन्तस्य जपः सिद्धयति ॥ २४४-२४६ ॥

(मिता०) स्वधावाचनम्—

दत्त्वेति । अनन्तरं यथाशक्ति हिरण्यरजतादिदक्षिणां दत्त्वा
स्वधां वाचयिष्य इत्युक्त्वा तैर्ब्राह्मणैर्वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः

(१) श्राद्धविप्रै—इति ख० पु० पाठः ।

(२) अन्नं च—इत्यारम्य सन्तु-इत्येतत्पर्यन्तं कै० पुस्तके नास्ति ।

पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च स्त्रधोच्यतामिति स्वधाकारमुदा-
हरेत् ॥ २४४ ॥

(मिता०) द्र्युरिति । ते च ब्राह्मणा अस्तु स्वधेति । द्र्युः ।
तैरेवमुक्ते अनन्तर कमण्डलुना उदक भूमौ सिञ्चेत् । ततो विश्वेदेवा-
प्रीयन्तामिति द्र्यात् । ब्राह्मणैश्च प्रीयन्तां विश्वेदेवा इत्युक्ते इदमन-
न्तरोच्यमानं जपेत् ॥ २४५ ॥

(मिता०) ब्राह्मणप्रार्थना—

दातार इति । दातारो हिरण्यादेः नोऽस्माकं कुलेऽभिवर्धन्तां
यह्यो भवन्तु । वेदाश्च धर्धन्तां अध्ययनाभ्यापनतदर्थंज्ञानानुष्ठान
द्वारेण । सन्ततिश्च पुत्रपौत्रादिपरम्परया । श्रद्धा च पित्र्ये कर्मण्या-
स्या नोऽस्माक माविगमत् मा गच्छतु । 'न माह्योगे' इत्यडभाव ।
देय च हिरण्यादि बहु अपर्यन्तं अस्माक भवत्विति जपेदित्यन्वयः २४६

इत्युक्त्वोक्त्वा(१) प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

वाजेवाज इति प्रीतान् पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥ २४७ ॥

इति दातार इत्याद्युक्ताः प्रियाश्च ब्राह्मणप्रीतिकराश्च वाच उक्त्वा
दक्षिणाग्रहणेन प्रीतान् ब्राह्मणान् प्रणिपत्य 'वाजे वाजेवाते'त्यादि
मन्त्रेण विसर्जयेत् स्वस्थानगमनार्थमभ्यनुजानीयात् । देवपूर्वकत्वस्य
औत्सर्गिकस्याऽश्रापवादाद्येमाह—पितृपूर्वामति । विसर्जनं पितृब्राह्मण-
पूर्वकं कार्यमित्यर्थः । प्रीतानित्यत्र प्रीत इति क्वचित्पाठः ॥ २४७ ॥

(मिता०) इत्युक्त्वेति । एव पूर्वोक्त प्रार्थनामन्त्रं जप्त्वा, उक्त्वा
च प्रिया वाचः धन्या धय भवश्चरणयुगलरज पवित्रीकृतमस्मन्मन्दिर
शाकाद्यशनकेशमविगणय्य भवद्भिर्नुगृहीता धयमित्येवरूपाः ।
प्रणिपत्य प्रदक्षिणापूर्वं नमस्कृत्य विसर्जयेत् । यथ विसर्जयदित्याह—
'वाजे वाजेवत वाजिनो न' इत्यनयर्चा पितृपूर्वं प्रपितामहादि विश्वे
देवान्त दर्मान्धारम्भेण 'उत्तिष्ठन्तु पितर' इति प्रीत सुप्रीतमना
विसर्जनं कुर्यात् ॥ २४७ ॥

(वी० मि०) उक्त एव विसर्जनेऽर्थपात्रोत्तानीकरणोत्तरकालक-

तन्व्यत्वरूपं विशेषमाह—

यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ॥

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत् ॥ २४८ ॥

यस्मिन्नर्घ्यपात्रे तेऽर्घ्यसम्बन्धिनः संस्रवाः शेषजलरूपाः पूर्वं निवेशिता धृतास्तत्पितृपात्रं पूर्वं न्युञ्जीकृतमुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेदित्यर्थः । पितृपात्रोत्तानीकरणेनाऽर्थतः पितामहप्रपितामहपात्रयोर्मातामहानामप्येवमतिदेशता मातामहादिपात्राणामुत्तानीकरणमिति स्पष्टत्वाद्विशिष्य ग्रन्थकृता नोक्तम् ॥ २४८ ॥

(मित्ता०) यस्मिन्निति । यस्मिन्नर्घ्यपात्रे पूर्वमर्घ्यदा(१)नान्ते संस्रवा ब्राह्मणहस्तगलितार्घ्योदकानि निवेशिताः स्थापितासन्दर्घ्यपात्रं न्युञ्जं तदुत्तानमूर्ध्वमुखं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् । एतच्चाशीर्मन्त्रजपादूर्ध्वं वाजेवाजे इत्यतः प्राग्द्रष्टव्यम् । कृत्वा विसर्जयेदिति क्त्वाप्रत्ययश्रवणात् ॥ २४८ ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ॥

(वी० मि०) (२)विसृष्टान् ब्राह्मणान् गच्छतः प्रदक्षिणं यथास्योदेवमनुव्रज्याऽनुगम्य पितृसेवितं श्राद्धावशिष्टात्रं भुञ्जीत । अत्र विशेषो मत्स्यपुराणे—

वाहिः प्रदक्षिणं कुर्यात्पदान्यष्टावनुव्रजेत् ।

बन्धुवर्गेण सहितः पुत्रभार्यासमन्वितः ॥

अत्र चैकादश्यादौ शेषान्नस्य भोजनाभावेप्याघ्राणमात्रेण शास्त्रार्थनिर्वाहः । 'एकादश्यादौ पित्र्यमात्रेयं तन्नैव प्राशितं नैवाप्राशितं भवती'ति कालदशैलिखितश्रुतेरित्याहुः ॥

ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥ २४९ ॥

(वी० मि०) तां रजनीं तद्दहोरात्रं व्याप्य ब्रह्मचारी—

स्मरणं कीर्त्तनं केलीः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोपिणः ।

(१) दानानन्तरं ते संस्रवा ग. ।

(२) वि दान्—इत्यारभ्य पितृसेवितं—इत्येतावान् ग्रन्थ. क० पुस्तके नास्ति ।

१० इत्युक्ताऽष्टविधमैथुननिवृत्तिमान् भ्राद्विग्राहणैः सह भवेदित्यर्थः । भ्राद्वीपग्राहणा अपि ग्राह्यचारिणो भवेयुरिति यावत् । तुशब्देन ऋतुमत्या अपि भार्याया गमनं तस्यां रजन्यां व्यवच्छिद्यते । एवञ्च ऋतुगमनयोग्यराज्यन्तरासेम्भवे भ्राद्वकर्त्रा भ्राद्विग्राहणैश्च तदनुगमनं न कार्यमेव । शिष्टाचारोऽप्येवमिति नात्र युक्त्यन्तरग-
 वेपणं क्रियत इति दिक् ॥ २४९ ॥

(मित्ता०) प्रदक्षिणमिति । अनन्तरमासीमान्तं ग्राहणाननुमज्य तैरास्यतामित्यनुज्ञातस्नानप्रदक्षिणोक्त्य प्रतिनिवृत्तः पितृसेवितं भ्रा-
 द्विशिष्टमिष्टैः सह भुञ्जीत । नियम एवायं न परिसंख्या । मांसे तु यथाहवीति त्रिजकाम्ययेत्यशोकम् । यस्मिन्दिने भ्राद्वं कृतं तत्स-
 म्यन्धिनीं राशिं भोक्तृभिर्ग्राहणैः सह कर्ता ग्राह्यचारी भवेत् । तुश-
 व्वात्पुनर्भोजनादिरहितोपि भवेत् । 'दन्तधावनताम्बुलं क्षिग्धर्षा-
 नममोजनम् । रत्यौषधपराश्रानि भ्राद्वकृतसप्त वर्जयेत् ॥ पुनर्भोजन-
 मध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् । दानं प्रतिग्रहं होमं भ्राद्वभुक्त्वष्ट वर्ज-
 येत् ॥ इति वचनात् ॥ २४९ ॥

(धी० मि०) सर्वभ्राद्वप्रकृतित्वेन प्रथमं पार्वणमभिधाय तद्वि-
 द्वापि । पार्वणोक्तस्य धाधः । पतञ्च सकलपितृव्यधर्मनिषेधोपलक्षणम् । नान्दी-
 मुखानित्यनेन नान्दीमुखत्वविशिष्टानां पित्रादीनां देवतात्वमुक्तं, तेन
 'नान्दीमुखपितृ'रित्यादिप्रयोगः सिध्यति । दधि, प्रसिद्धं, कर्कण्धूर्ब-
 दरीफलं, ताभ्यां मिथान्, पिण्डान् प्रकृतभ्राद्वद्रव्यनिर्मितान्
 कुर्यात् । पिण्डरहितमप्याभ्युदयिकभ्राद्वमाधुनिकशिष्टा आचरन्ति ।
 तस्मिन्स्तु पक्षे— ॥ २५० ॥

एवं पार्वणरीत्या शूद्रौ पुत्रजन्मकन्याविद्याहादौ । अत्र तु विशेषः
 प्रदक्षिणा आवृत्त अनुक्रमो यस्य स यजमानः । तेनाऽप्रदक्षिणत्वस्य
 पार्वणोक्तस्य धाधः । पतञ्च सकलपितृव्यधर्मनिषेधोपलक्षणम् । नान्दी-
 मुखानित्यनेन नान्दीमुखत्वविशिष्टानां पित्रादीनां देवतात्वमुक्तं, तेन
 'नान्दीमुखपितृ'रित्यादिप्रयोगः सिध्यति । दधि, प्रसिद्धं, कर्कण्धूर्ब-
 दरीफलं, ताभ्यां मिथान्, पिण्डान् प्रकृतभ्राद्वद्रव्यनिर्मितान्
 कुर्यात् । पिण्डरहितमप्याभ्युदयिकभ्राद्वमाधुनिकशिष्टा आचरन्ति ।
 तस्मिन्स्तु पक्षे—

अन्तीकरणमर्घ्यं चाऽऽवाहनं चाऽवनंजनम् ।

पिण्डभ्राद्वे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत् ॥

इति वचनाद्गौकरणादियोधः । यद्येथ तिलसाभ्याः सर्वाः

कार्याः 'यवैस्तिलार्थ' इति कात्यायनोक्तेः । पितृशब्देन चात्र माघा-
दित्रिक्रमप्युपलक्ष्यते ।

मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहादीनां वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

इति शातातपवचनात् । मातृणां श्राद्धं मातृश्राद्धम् । अत्र चाऽन्ये
स्वधापदस्थाने स्वाहापदप्रयोगाद्या विशेषाः स्मृत्यन्तरैभ्योऽधगन्त-
व्याः । एवं वक्ष्यमाणैकोद्दिष्टसपिण्डनयोरपि पार्वणविशेषरूपास्ते ते
शेषा इहाऽनुक्ता ग्रन्थान्तरेषु द्रष्टव्याः । विशिष्य तु ग्रन्थगौरव-
भयान्नेह प्रदर्शयन्ते ॥ २५० ॥

(मिता०) एवं पार्वणश्राद्धमुक्त्वेदानीं वृद्धिश्राद्धमाह—

एवमिति । वृद्धौ पुत्रजन्मादिनिमित्ते श्राद्धे । एवमुक्तेन प्रकारेण
पितृन्यजेत पूजयेत् । तत्र विशेषमाह—प्रदक्षिणावृत्क इति । प्रदक्षि-
णा आवृत् अनुष्ठानपद्धतिर्यस्यासौ प्रदक्षिणावृत्कः प्रदक्षिणप्रचार
इति यावत् । नान्दीमुखानिति पितृणां विशेषणम् । अतश्चावाहनाद्गौ
नान्दीमुखान्पितृनावाहयिष्ये नान्दीमुखान्पितामहानित्यादिप्रयोगो
द्रष्टव्यः । कथं यजेतेत्याह—दधिकर्कन्धूमिश्रान् । कर्कन्धूर्वदरीफलम् ।
दघ्ना वदरीफलैश्च मिश्रान्पिण्डान्दत्त्वा यजेतेति सम्बध्यते । तिल-
साध्याः सर्वाः क्रिया यवैः कर्तव्याः । अत्र च ब्राह्मणसंख्या दर्शितैव
'युग्मान्दैवे यथाशक्ति' इत्यत्र । प्रदक्षिणावृत्कत्वादिपरिगणनमन्ये-
षामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां विशेषधर्माणां प्रदर्शनार्थम् । यथाहाऽऽश्व-
लायनः—'अथाभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भाः प्राङ्मुखो
यक्षोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थो गन्धादिदानं द्विर्द्विः
ऋजुदर्भानासने दद्यात् । यवोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः ।
प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितृनिर्माँल्लोकान्प्राणयाहि नः
स्वाहा' इति यवावपनम् । विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं, नान्दीमुखाः पितर
इदं वोर्घ्यमिति यथालिङ्गमर्घ्यदानम् । पाणौ होमोऽश्रये कव्यवाह-
नाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति । 'मधुवाता ऋतायत' इति
तृचस्थाने 'उपास्मै गायत' इति पञ्च मधुमतीः श्रावयेत् । 'अक्षम-
ममिदन्त' इति पष्ठीम् । आचान्तेषु भुक्ताशयान्गोमयेनोपलिप्य
प्राचीनाग्रान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषेणैकैकस्य
द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यादित्यादि । यद्यपि पितृन्यजेतेति सामान्येनोक्तं

तथापि श्राद्धत्रय क्रमश्च स्मृत्यन्तरादवगन्तव्य । यथाह शातातप -
'मातु' श्राद्ध तु पूर्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च
वृद्धो श्राद्धत्रय स्मृतम् ॥ इति ॥ २५० ॥

एकोद्दिष्टं देवहीनमेकाध्यैकपवित्रकम् ॥

आवाहनाग्नौकरणरहितं अपसव्यवत् ॥ २५१ ॥

उपतिष्ठतामक्षयस्थाने विप्रविसर्जने ॥

अभिरम्पतामिति वदेद्ब्रह्मयुक्तेऽभिरताः स्म ह ॥ २५२ ॥

(वी० मि०) एकमेवोद्देशविषयो यस्मिन् तदेकोद्दिष्टं प्रेतश्राद्धं
सांवत्सरिकादि, देव विश्वेदेवश्राद्धं, तद्वर्जितं एकं एवाध्यैकं यत्र
तदेकाध्यैकं, एकमेव यात्रन्यसनीयं पवित्रं यत्र तद्रूपवित्रकं, अनया कर्म
धारय' । आवाहननाग्नौकरणेन रहितं, अपसव्यवत् अपसव्यादिपा-
र्षणधर्मयुक्तम् । अनेन सन्निहितवृद्धिश्राद्धप्रकृतिकत्वव्युदासः । अत्र
च देवश्राद्धादेः प्रकृतिविकृतिन्यायनं प्रसक्त्या निषेधः । यद्वा तत्पर्यु-
दासे पार्वणधर्मान्तराभ्यनुष्ठानमिति बोध्यम् । अत्र चाऽध्यैक्यादेव
पवित्रैक्यलाभे (१) तदभिधानमेकपात्रात्मकपवित्रलाभार्थमित्यपव्या-
ख्यानं श्रुतिप्राप्तेऽर्थे न्यायानुकाशात् । अन्यथैकोद्दिष्टत्वादेवाध्यैक्ये
लब्धे एकाध्यैक्यमिति व्यर्थं स्यादिति दिक् । हिशब्दो हेतौ, एकोद्दिष्ट-
त्वस्य एकाध्यैक्यपवित्रकत्वबीजत्वात् । उपतिष्ठतामित्यादि । तत्र
चाऽक्षय्योदकदानवाक्यस्थितस्याऽक्षय्यमस्तिवत्यस्य स्थाने उप-
तिष्ठतामिति वदेत् । विप्रविसर्जने वाजेवाज इति मन्त्रस्थानेऽभिरम्प-
तामिति वदेत् । ते च श्राद्धिब्राह्मणपक्षे । हशब्द पादपूरणे, तु द्वि च
स्म ह वै पादपूरणे इत्यमरकोशात् ॥ २५१-२५२ ॥

(मिता०) एकोद्दिष्टमाह —

एकोद्दिष्टमिति । एकोद्दिष्टं एक उद्दिष्टं यस्मिन् श्राद्धे तदेकोद्दि-
ष्टमिति कर्मनामधेयम् । शेषं पूर्ववदाचरादित्युपसहारात् । पार्वणस-
फलधर्मप्राप्तौ विशेषोऽभिधीयते । देवहीनं विश्वेद्वराहितं एकाध्यैकं
पात्रमेकधर्मपवित्रकं च आवाहनेनाग्नौकरणहोमेन च रहितम् ।

अपसव्यवत् प्राचीनावीतब्रह्मसूत्रवत् । अनेनानन्तरोक्ताभ्युदयिके यज्ञोपवीतित्वं सूचयति ॥ २५१ ॥

(मिता०) किञ्च—

उपतिष्ठतामिति । यदुक्तं—‘स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च’ इति तत्राक्षय्यस्थाने उपतिष्ठतामिति वदेत् । विप्रविसर्जने कर्तव्ये ‘वाजेवाजे’ इति जपान्ते दर्भान्वारम्भेणाभिरम्यतामिति ब्रूयात् । ते चाभिरताः स्म इति ब्रूयुः । ह प्रसिद्धम् । शेषं पूर्ववदिति यावत् । एतच्च मध्याह्ने कर्तव्यम् । यथाह देवलः—‘पूर्वाह्ने दैविकं कर्म अपराह्ने तु पैतृकम् । एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्’ ॥ इति । भुञ्जीत पितृलेवितमित्त्वस्यैकोद्दिष्टविशेषे निषेधो दृश्यते । ‘नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युपितं च यत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टं च न भुञ्जीत कदाचन’ ॥ इति । नवश्राद्धं च दर्शितम् । ‘प्रथमेऽहि तृतीयेऽहि पञ्चमे सप्तमे तथा । नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते’ ॥ इति ॥ २५२ ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ॥

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥ २५३ ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥

एतत्सापिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥ २५४ ॥

(वी० मि०) पात्रचतुष्टयं गन्धोदकतिलैर्युक्तमर्घ्यार्थं सापिण्डीकरणे कुर्यात् । तत्र पात्रचतुष्टयमध्ये पितृणां चैः सह प्रेतस्य सापिण्डीकरणं तेषां पात्रेषु संस्रवत्सु प्रेतपात्रस्य संस्रवं ‘ये समानाः समनस’ इत्यादिभ्यां तृज्भ्यां प्रसेचयेत् योजयेत् । प्रेतपात्रास्थितत्वविशिष्टस्यैव संस्रवस्य सेचनलाभाय प्रेतपात्रपदेन लक्षणया संस्रवो बोधितः । प्रशब्देन सामान्यतो विहितार्घ्यात्सर्गावाधपुरस्सरत्वलक्षणः । जलविभागपूर्वकत्वलक्षणश्च प्रकर्ष उक्तः ।

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा ।

इति पिण्डं प्रक्रम्याऽभिधाय—

एष एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये ।

इति वचनात् । शेषमविरुद्धमात्काङ्क्षितं च धर्मं पूर्ववत् पार्वण-

यदाचरेत् कुर्यात् । ननु पात्रचतुष्टयमित्यादिनाऽनेकोद्देश्यकत्वला-
मात्सपिण्डीकरणस्य पार्वणत्वे प्रसक्ते स्त्रीकर्तृकत्वामाव स्युपदेश्य-
कत्वामाव च स्मृत्यन्तरसिद्धमापद्येतेति शङ्कायामस्यैकोद्दिष्टत्वमाह ।
एतत्सपिण्डीकरण प्रेतोद्देश्यकान्नत्यागरूपमकोद्दिष्टमतः स्त्रियाः
कलापम्(?) । अपिशब्दात् स्त्रियैव ॥ २५३-२५४ ॥

(मिता०) सपिण्डीकरणमाह—

गन्धोदकतिलेरिति । ये समाना इति । गन्धोदकतिलेर्युक्तं
पात्रचतुष्टय अर्घ्यसिद्धयर्थं पूर्वाक्काविधिना कुर्यात् । तिलेर्युक्तं पात्रच-
तुष्टयमिति वदता पितृवर्गं चत्वारो ब्राह्मणा दर्शिताः । यद्भरदेवे द्वौ
स्थितावेव । अत्र प्रेतपात्रोदक किञ्चिदवशेष त्रिधा विभज्य पितृपा-
त्रेषु सेचयत् 'ये समाना समनसः' इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् ।
शेष निश्चेदेवाग्राहनादिविसर्जनान्तं पूर्ववत्पार्वणवशाचरेत् । प्रेता-
र्घ्यपात्रावशिष्टोदकेन प्रेतस्थानब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यं दत्त्वा शेषमेकोद्दि-
ष्टवत्समापयेत् । पित्र्येषु त्रिषु पार्वणवत् एतत्सपिण्डीकरणमनन्त-
रोक्तमेकोद्दिष्टं च । ततः प्रांगुक्तं स्त्रिया अपि मातुरपि कर्तव्यम् । एवं
वदता पार्वण मातृश्राद्धं पृथक्कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अत्र प्रेतशब्द-
पितुः प्रपितामहविषयं केचिद्वर्णयन्ति । तस्य त्रिष्वन्तर्भावेन सपि-
ण्डीकरणोत्तरकाले पिण्डदानादिनिवृत्त्युपपत्तेः । समनन्तरमृत(१)-
स्योत्तरत्र पिण्डोदकदानानुवृत्तेरन्तर्भावो न युक्तः । अत एवाह
यम—'य सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । त्रिष्वन्तरेण
भवति पितृहा चोपजायते' ॥ इति । प्रकरणेण इतः प्रेत इति चतुर्थे-
ऽपि प्रेतशब्दोपपत्तेः । 'प्रेतेभ्य एव निवृत्तौयात्' इति च प्रयोग-
दर्शनात् । अपि च—'सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ।
पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्' ॥ इति सपिण्डीकरणोत्त-
रकाले प्रेतस्य श्राद्धादिप्रतिषेधो दृश्यते स चानन्तरमृतस्य न
सम्भवति अमावास्यादौ श्राद्धविज्ञानात् । 'सपिण्डीकृतं तु पुरुषे
सप्तमे विनिवर्तते' इत्येतदपि वचनं चतुर्थस्य त्रिष्वन्तर्भाव एव घटते
'चतुर्थस्य पिण्डत्रयव्यापित्वं पञ्चमस्य पिण्डद्वयव्यापित्वं षष्ठस्यै-
कपिण्डव्यापित्वं सप्तमे विनिवृत्तिः' इति । पितृपात्रेष्वित्येतदपि
पितृमुत्पत्त्यादास्मिन्नेव पक्षे घटते नान्यथा, पितामहप्रनुचत्वात् ।

तस्मात्पितृपात्रेषु प्रसेचयेदिति, पितुः प्रपितामहपात्रं पित्रादिपात्रेषु प्रसेचयेदिति तदयुक्तम् । न ह्यत्र पिण्डसंयोजनमुत्तरत्र पिण्डदानादिनिवृत्तिप्रयोजकम्, अपि तु पितुः प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्त्यर्थम् । प्रेतत्वं च क्षुत्तृष्णोपजनितात्यन्तदुःखानुभवावस्था । यथाह मार्कण्डेयः—‘प्रेतलोके तु बलतिर्गुणां वर्षं प्रकीर्तिता । क्षुत्तृष्णे प्रत्वहं तत्र भवेतां भृगुनन्दन’ ॥ इति । पितृत्वप्राप्तिश्च वस्वादिश्राद्धदेवतासम्बन्धः । प्राक्तनैकोद्दिष्टसहितेन सपिण्डीकरणेन प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वं प्राप्नोतीत्यवगम्यते । ‘यस्यैतानि न दत्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश । प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि’ ॥ इति । तथा—‘चतुरो निर्वपेत्पिण्डान् पूर्वं तेषु स(१)मावपेत् । ततःप्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते’ ॥ इत्यादिवचनात् । ‘यः सपिण्डीकृतं प्रेतम्’ इत्यनेनापि पृथगेकोद्दिष्टविधानेन पिण्डदाननिषेधात्पार्वणविधानेन सह पिण्डदानमवगम्यते । त(२)च्च सांवत्सरिकपाक्षिकैकोद्दिष्टविधा(३)नेनापोद्यते । यदपि पुनः प्रेतं न निर्दिशेदिति, तदपि प्रेतशब्दं नोच्चारयेत् अपि तु पितृशब्दमेवेत्येवमर्थम् । न च प्रकर्षगमनात्तत्रैव प्रेतशब्दः । यतो विशिष्टदुःखानुभवावस्था प्रेतशब्देन रूढ्याभिधीयत इत्युक्तम् । योऽपि प्रमीतमात्रे प्रेतशब्दप्रयोगः सोऽपि भूतपूर्वगत्या । ‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते’ इति च प्रथमस्य पिण्डस्य चतुर्थन्यापित्वात् द्वितीयस्य पञ्चमन्यापित्वात् तृतीयस्य षष्ठ्यान्यापित्वात् सप्तमे विनिवर्तत इत्येवमपि घटते । अपि च निर्वाप्यपिण्डान्वयेन न सापिण्ड्यम(४)व्यापकत्वात्, अपित्वेकशरीरावयवान्वयेनेत्युक्तम् । पितृशब्दश्च प्रेतत्वनिवृत्त्या श्राद्धदेवता(५)भूयं गतेषु वर्तत इति पितृपात्रेष्वित्यविरुद्धम् । तस्मादनन्तराचार्येण पूर्वपक्षद्वारेण परमतं दर्शितमित्यर्थः । स्मृतपात्रोदकस्य तत्पिण्डस्य च पितृपात्रेषु तत्पिण्डेषु च संसर्जनमिति स्थितम् । आचार्यस्तु परमतमेवोपन्यस्तवान् । एतच्च पितुः सपिण्डीकरणं पितामहादिपुत्रिषु प्रमीतेषु वेदितव्यम् । पितरि प्रेते पितामहे प्रपितामहे वा जीवति सपिण्डीकरणं नास्त्येव । ‘व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता’ इति वच-

(१) समानयेत्, क०. समाययेत्, ज. ।

(२) एतच्च ख० ।

(३) विधानेनोपपद्यते क० विधानाद्योपपाद्यते ख० ।

(४) अन्यापित्वाद्यपि तु क० ।

(५) देवतासुपगतेषु ख० ।

नात् । यत्तु मनुवचनं (३।२२१)—‘पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेश्यापि पितामहः । पितुः स नाम संक्रीत्य क्रीतयेत्प्रपितामहम्’ ॥ इति, तदपि पितृशब्दप्रयोगनियमाय न पिण्डद्वयदानार्थम् । कथम्—‘धियमाणे तु पितरि पूर्वपामेव निर्वपेत् । पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेश्यापि पितामहः’ ॥ सोऽपि पूर्वपामेव निर्वपेदित्यन्वयः । पशुद्वयेऽपि कथं निर्वपेदित्याह—‘पितुः स नाम संक्रीत्य क्रीतयेत्प्रपितामहम्’ इत्याद्यन्तग्रहणेन सर्वत्र पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इत्येवं प्रयोगो न पुनः कदाचिदपि पितामहस्य प्रपितामहस्य चाऽऽदित्वं बृद्धप्रपितामहस्य तात्पितुर्वान्तत्वम् । अतश्च पित्रादिशब्दानां सम्यन्धवचनत्वात् धियमाणेऽपि पितरि पितुः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति, पितामहे धियमाणे पितामहस्य पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति । अतश्च पिण्डपितृमज्ञे ‘शुन्धन्तां पितर-’ इत्यादि-मंत्राणामूहो न भवति । यदपि विष्णुवचनं—‘यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पितृपिण्डं निधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात्’ इति । तस्यायमर्थः—पितामहे धियमाणे प्रेते च पितरि पितुरेकं पिण्डमेकोद्दिष्टविधानेन निधाय पितुर्यः पितामहस्ततः पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् । पितामहस्त्वात्मनः प्रपितामहः संप्रदानभूतः स्थित एवेति प्रपितामहाय ततः पराभ्यां द्वाभ्यां च दद्यादिति । शब्दप्रयोगनियमस्तु पूर्वोक्त एव । एवं गोब्राह्मणादिहतस्यापि सपिण्डीकरणाभावो वेदितव्यः । यथाह ब्रह्मचरः—‘ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते । व्युत्क्रमाद्य मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ’ ॥ इति । गोब्राह्मणहतस्य पितुः सपिण्डीकरणसम्भवे तमुह्यं पितामहादिभ्यः पार्वणविधानमनुपपन्नमिति सपिण्डीकरणमावोऽवगम्यते । स्मृत्यन्तरेऽपि—‘ये नराः सन्ततिच्छिद्यन्तास्ति तेषां सपिण्डता । न चैतैः सह कर्तव्यान्येकोद्दिष्टानि षोडश’ ॥ इति । मातुः पिण्डदानादौ गोत्रे विप्रतिपत्तिः । भर्तृगोत्रेण पितृगोत्रेण वा दातव्यमिति उभयत्र वचनदर्शनात् । ‘स्वगोत्राद् भ्रदयते नारी विवाहात्मसमे पदे । स्यामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया’ ॥ इत्यादिभर्तृगोत्रविषयं वचनम् । ‘पितृगोत्रं समुत्ख्यं न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः । जन्मन्येव विपत्तां च नारीणां पैतृकं कुलम्’ ॥ इत्यादिपितृगोत्रविषयम् । एवं विप्रतिपत्तावासुरादिविवाहेषु पुत्रिकाकरणे च पितृगोत्रमेव । तत्र तत्र विशेष-

वचनात् दानस्यानिवृत्तेश्च । ब्राह्मादिविवाहेषु व्रीहियववत् बृहद्रथन्तरसामवत् विकल्प एव । तत्र च 'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न द्रुष्यति' ॥ इति वचनात् वंशपरम्परायातसमाचरणेन व्यवस्था । एवंविधविषयव्यतिरेकेणास्य वचनस्य विषयान्तराभावात् । यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था नाप्याचारतस्तत्र 'आत्मनस्तुष्टिरेव वा' इति वचनादात्मनस्तुष्टिरेव व्यवस्थापिका, यथा—'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे' इति । मातुः सपिण्डीकरणेऽपि वि(१)रुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते तत्र—'पितामह्यादिभिः सार्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम्' । तथा भर्त्रापि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्तव्यमिति पैठीनसिराह—'अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् । श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्' ॥ इति । पत्या सह सपिण्डीकरणं यम आह—'पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृ(२)तापि हि तेनैक्यं गता मंत्राहुतिव्रतैः' ॥ इति । उदानसा तु मातामहेन सह सपिण्डीकरणमुक्तम् । 'पितुः पितामहे यद्गृहपूर्णे संवत्सरे सुतैः । मातुर्मातामहे तद्गृहेपा कार्या सपिण्डता' ॥ तथा—'पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः । माता मातामहे तद्गृहित्याह भगवाञ्छिवः' ॥ इत्येवं विविधेषु वचनेषु सत्सु अपुत्रायां भार्यायां प्रमीतायां भर्ता स्वमात्रैव सापिण्ड्यं कुर्यात् । अन्वारोहणे तु पुत्रः स्वपित्रैव मातुः सापिण्ड्यं कुर्यात् । आसुरादिविवाहोत्पन्नः पुत्रिकासुतश्च मातामहेनैव । ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नः पित्रा मातामहेन पितामह्या वा विकल्पेन कुर्यात् । अत्रापि यदि नियतो वंशसमाचारस्तदानीं तथैव कुर्यात् । वंशसमाचारोऽप्यनियतश्चेत्तदा 'आत्मनस्तुष्टिरेव च' इति यथारुचि कुर्यात् । तत्र च येन केनापि मातुः सापिण्ड्येऽपि यत्रान्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथग्विहितम्—'अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि । मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह' ॥ इति, तत्र पितामह्यादिभिरेव पार्वणश्राद्धं कर्तव्यम् । अन्यत्र पतिना सहेति पतिसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात् । मातामहसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात्तेनैव सह । यथाह शातातपः—'एकमूर्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते । पत्नी पतिपितृणां च तस्मादंशेन भागिनी' ॥ इति । एवं सति

मातामहेन मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं पितृश्राद्धवन्नित्यमेव ।
पत्या पितामह्या वा मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं न नित्यम् । कृते
अभ्युदयः, अकृते न प्रत्यवाय इति निर्णयः ॥ २५३-२५४ ॥

(वी० मि०) सोदकुम्भदानरूपं प्रेतोद्देश्यकं श्राद्धमाह—
अर्वाप्तपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ॥

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥ २५५ ॥

वृद्ध्यादिना निमित्तेन संवत्सरादर्वाक् मरणादिनावधिकवत्सरा-
भ्यां यस्य सापिण्डनं भवेत् तस्य प्रेतस्य सोदकुम्भमन्नं संवत्सर
द्विजे प्रतिपत्तिस्थाने दद्यात् । अपिशब्दात्सुतरामकृतसापिण्डीकरणो
दद्यादिति सिद्धयति । प्रेतश्राद्धप्रकरणे पारस्करेण सोदकुम्भदानकथ-
नात्सापिण्डीकरणेन निवृत्ते प्रेतत्वे श्राद्धमिदं न कार्यमिति भ्रमवारणा-
थमेतद्वचनारम्भः । पारस्करवचने तु प्रेतपदं मृतमात्रपरमिति भावः २५५ ॥

(मिता०) अर्वागिति । संवत्सरादर्वाक्सापिण्डीकरणं यस्य कृतं तस्य
तदुद्देशेन प्रतिदिवस प्रतिमासं वा यावत्संवत्सरं शक्यनुसारेणाश्रमु-
दकुम्भसाहितं ब्राह्मणाय दद्यात् । अर्वाक्संवत्सरादिति वदता सापिण्डी-
करण संवत्सरे पूर्णं प्राग्भवेति दर्शितम् । यथाहाइबलायनः—'अथ सापि-
ण्डीकरणं संवत्सरान्ते द्वादशाहे वा' इति । कात्यायनोऽप्याह—'ततः
संवत्सरे पूर्णं सापिण्डी(१)करणं त्रिपक्षे वा(२)द्वादशाहे यद्द्वर्वा वृद्धि-
राप(३)घते' इति । द्वादशाहे त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वेति चत्वारः
पक्षा दर्शिताः । तत्र द्वादशाहे पितुः सापिण्डीकरणं साग्निकेन का-
र्यम् । सापिण्डीकरणं विना पिण्डपितृयज्ञासिद्धेः । 'साग्निकस्तु यदा
कर्ता प्रेतो वाप्यग्निमान्भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सापिण्डीकरणं
पितुः' ॥ इति वचनात् । निराग्निकस्तु त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे
वा कुर्यात् । यदा प्राक्संवत्सरात्सापिण्डीकरणं तदा षोडश श्राद्धानि
कृत्वा सापिण्डीकरणं कार्यम्, उत सापिण्डीकरणं कृत्वा पश्चात् स्व-
स्वकाले तानि कर्तव्यानीति संशयः, उभयथा वचनदर्शनात् । 'श्रा-
द्धानि षोडशादस्या नैव कुर्यात्सापिण्डताम् । श्राद्धानि षोडशापाद्य
विदर्धात् सापिण्डताम्' ॥ इति । षोडश श्राद्धानि च—'द्वादशाहे त्रि-

(१) करण भवेत् ए । (२) त्रिपक्षे वा यदा चार्वाङ्गवृद्धिपिते मुद्देशतुस्तकस्थ पाठ ।

(३) घते तदेत ए० ।

पक्षे च पण्मासे मासि चाव्दिके । श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः ॥ इति दर्शितानि । तथा—‘यस्यापि वत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं भवेत् । मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम्’ ॥ इति । तत्र सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वकाले एवैतानि कर्तव्यानीति प्रथमः कल्पः । अप्राप्तकालत्वेन प्रागनधिकारात् । यदपि वचनं ‘षोडशश्राद्धानि कृत्वैव सपिण्डीकरणं संवत्सरात्प्रागपि कर्तव्यम्’ इति सोऽयमाप्तकल्पः । यदा त्वाप्तकल्पत्वेन प्राक्सपिण्डीकरणात् प्रेतश्राद्धानि करोति तदैकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् । यदा तु मुख्यकल्पेन स्वकाल एव करोति तदाव्दिकं श्राद्धं यो यथा करोति पार्वणमेकोद्दिष्टं वा तथा मासिकानि कुर्यात् । ‘सपिण्डीकरणादर्वाक्कुर्वन् श्राद्धानि षोडश । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यव्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि’ ॥ इति स्मरणात् । एतच्च प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं संविभक्तधनेषु बहुषु भ्रातृषु सत्स्वप्येकेनैव कृतेनालं न सर्वैः कर्तव्यम् । ‘न चश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि’ ॥ इति स्मरणात् । इदं च प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं असंन्यासिनां पुत्रादिभिर्नियमेन कर्तव्यं प्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात् । संन्यासिनां तु न कर्तव्यम् । यथाहोशनाः—‘एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदण्डत्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते’ ॥ इति । पुत्रासंनिधाने येन सगोत्रादिना दाहसंस्कारः कृतस्तेनैवादशाहान्तं तत्प्रेतकर्म कर्तव्यम् । ‘असगोत्रः सगोत्रो वा स्त्री दद्याद्यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत्’ ॥ इति स्मरणात् । शूद्राणामप्येतत्कर्तव्यमन्त्रकं द्वादशेऽह्नि । ‘एवं सपिण्डीकरणं मन्त्रवर्ज्यं शूद्राणां द्वादशेऽह्नि’ इति विष्णुस्मरणात् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं संवत्सरिकपार्वणादीनि पुत्रस्य नियमेनैव कार्याणि । अन्येषामनियतानि ॥ २५५ ॥

(वी०मि०) मासिकादिकालान् प्रदर्शयन्नेव मासिकादिश्राद्धान्याह-
मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ॥

प्रतिसंवत्सरं चैवमात्रमेकादशेऽहनि ॥ २५६ ॥

१ मर(१)णवत्सर व्याप्य प्रतिमास मृताहनि मरणपक्षीयमरणति
थौ श्राद्ध कर्तव्यमिति प्रकरणाद्बोधयते । तदेव च मासिकमित्युच्यते ।
तुशब्देन पाणमासिकयोर्मृताहकर्तव्यत्वव्यवच्छेदः ।

एकाहेन तु पाणमासा यदा स्युरपि चाग्निभिः ।
न्यून सवत्सरश्चैत्र स्याता पाणमासिके तदा ॥

इति तत्र कालान्तरबोधनात् । द्वितीयतुशब्देन वत्सरोत्तर प्रति-
संवत्सरं वर्षे वर्षे चकारेण मृताहनीत्यनुकर्षति । 'अत ऊर्ध्वं संवत्सरे
सवत्स(२)रे प्रेतायान्न दद्याद्यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति कात्यायनोक्ते ।
एवमुक्तैकोद्दिष्टीत्या एतच्च त्रिपद्यन्वति । आद्य षोडशप्रेत
श्राद्धानां प्रथमं श्राद्धं मरणादेनादशऽहनि प्रवृत्ताशौचव्यपगम
इति यावत् । 'आशौचव्यपगम' इति विष्णुवचनात् ॥ १५६ ॥

(मिता०) एकोद्दिष्टकालानाह—

मृतेऽहनीति । मृतेऽहनि प्रतिमास सवत्सर यावदेको
द्दिष्ट कार्यम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसवत्सरमेकोद्दिष्टमेव कर्त-
व्यम् । आद्य सर्वेकोद्दिष्टप्रवृत्तिमृतमेकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि । मृत-
दिग्गसापारेक्षाने तच्छ्रमणदिवस अमावास्याया वा कार्यम् । 'अप-
रिज्ञाते मृतेऽहनि अमावास्यायां श्रवणदिवसे वा' इति स्मरणात् ।
अमावास्यायामिति गमनमाससम्बन्धिन्याममावास्यायाम् । 'प्रयास
दिवसे देयं तन्मासेन्दुक्षयेऽपि वा' इति स्मरणात् । मृतेऽहनीत्यत्रा-
हिताग्नेर्विशेषो जातृकर्षणेनोक्त — 'ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं मृतेऽह-
न्येष तद्भवेत् । अथस्तु काग्येद्वाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मनः' ॥ इति । तत्र
त्रिपक्षादर्वाग्यप्रेतकर्म तद्वाहदिवसादारभ्याहिताग्ने कार्यम् । त्रिप-
क्षादूर्ध्वं यच्छ्राद्धं तन्मरणदिवस एवेत्यर्थः । अनाहिताग्नेस्तु सर्वं
मृताह एव । आद्यमेकादशेऽहनी(३)त्याशौचापगमोपलक्षणमिति
केचित् । 'शुचिना कर्म कर्तव्य' इति शुद्धेरङ्गत्वान् । अथाशौचाप-
गम इति सामान्येन सर्वेषां वर्णानामुपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुना वि-
हितत्वाच्च । तदयुक्तम्—'एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदा-
हृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं च पृथक्पृथक्' ॥ इति पेट्टीनसि
स्मरणविरोधात् । 'आद्य श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । कर्तुं

(१) मरणवत्सर—इत्यत्र मृतमिति इत्यत्र क० पुस्तकं न'स्त ।

(२) सवत्सरे इत्यत्र क० पुस्तके ।

(३) इति तत्र आशौचाप क० ।

स्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः' ॥ इति शङ्खवचनविरोधाच्च । सामान्योपक्रमं विष्णुवचनं दशाहाशौचविषयमपि घटते इति । 'प्रतिसंवत्सरं चैवम्' इति प्रतिसंवत्सरं मृतेऽहन्येकोद्दिष्टमुपदिष्टं योगीश्वरेण । तथा च स्मृत्यन्तरम्—'वर्षे वर्षे च कर्तव्या मातापित्रोस्तु सत्क्रिया । अद्वैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत्' ॥ इति । यमोऽप्याह—'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतः । मातापित्रोः पृथक्का(१)र्षमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि' ॥ इति । व्यासस्तु पार्वणं प्रतिषेधति—'एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः । अकृतं तद्विजानीया(२)त्स भवेत्पितृघातकः' ॥ इति । जमदग्निस्तु पार्वणमाह—'आपाद्य च सपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि' ॥ इति । शातातपोऽप्याह—'सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा । प्रतिसंवत्सरं चिद्वांशलागलेयोदितो विधिः' ॥ इत्येवं वचनविप्रतिपत्तौ दाक्षिणात्या ह्येवं व्यवस्थामाहुः—'औरसक्षेत्रजाभ्यां मातापित्रोः क्षयाहे पार्वणमेव कर्तव्यं दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टम्' इति जातूकर्ण्यवचनात्, 'प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजां रसौ । कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश' ॥ इति, तदसत् । न ह्यत्र क्षयाहवचनमस्ति, अपि तु प्रत्यब्दमिति । सन्ति च क्षयाहव्यतिरिक्तानि प्रत्यब्दश्राद्धान्यक्षय्यतृतीयामाघीवैशाखीप्रभृतिषु, अतो न क्षयाहविषयपार्वणकोद्दिष्टव्यवस्थापनयालम् । यत्तु पराशरवचनम्—'पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृतेऽहनि' ॥ इति, तदपि न व्यवस्थापकम् । यस्मादस्यायमर्थः—'देवत्वं गतस्य सपिण्डीकृतस्य पितुः सर्वत्रौरसेन त्रिपौरुषं पार्वणं कार्यम् । अनेकगोत्राणां भिन्नगोत्राणां मातुलादीनां क्षयेऽहनि यच्छ्राद्धं तदेकस्यैवैकोद्दिष्टमेवेति । किं च 'सपिण्डीकरणादूर्ध्वमप्येकोद्दिष्टमेव कर्तव्यमौरसेनापि' इत्युक्तं पैठीनसिना । 'एकोद्दिष्टं हि कर्तव्यमौरसेन मृतेऽहनि । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्न पार्वणम्' ॥ इति । उदीच्याः पुनरेवं व्यवस्थापयन्ति—अमावास्यायां भाद्रपदकृष्णपक्षे वा मृताहे पार्वणमन्यत्र मृताह एकोद्दिष्टमेवेति । 'अमावास्याक्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । पार्वणं तत्र कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन' ॥ इति स्मरणात् । तदपि नाद्रियन्ते वृद्धाः । अनि-

श्चित्तमूलेनानेन घचनेन निश्चितमूलानां घहृनां क्षयाहमात्रपार्वणवि-
पयाणां घचनानाममावास्याप्रेतपक्षमृताहविपयत्वेनातिसङ्को(१)च
स्यायुक्तत्वात्, सामान्यघचनानर्थक्याच्च । तत्र हि सामान्यवचनस्य
विशेषवचनेनोपसहारो यत्र सामान्यविशेषसम्बन्धज्ञानेन वचनद्वय-
मर्थवत् । यथा सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याधीतस्य वि-
ष्टृतिमात्रविषयस्य सप्तदशवा(२)कथस्य सामिधेनीलक्षणद्वारसम्बन्ध-
घाधेनार्थवता मित्रविन्दादिप्रकरणपठितेन साप्तदश्यवाक्येन मित्र
विन्दाद्यधिकारपूर्वसम्बन्धबोधेनार्थवता मित्रविन्दादिप्रकरणे उप-
संहारः । इह तु द्वयोर्मृताहमात्रविषयत्वान्नार्थवत्तेनि । अतोऽत्र पा-
क्षिकैकोद्दिष्टनिवृत्तिफलकतया पार्वणनियमविधानं युक्तम् । नचैको-
द्दिष्टवचनानां मातापितृक्षयाहविपयत्वेन पार्वणवचनानां च तदन्य
क्षयाहविपयत्वेन व्यवस्था युक्ता । उभयत्रापि मातापितृसुतग्रहणस्य
विद्यमानत्वात् । 'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिबंधत्सरं सुते । माता-
पित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि' ॥ इति । तथा—'आपाद्य सह-
पिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्यात् दशयद्ग्राह्यं मातापित्रोः क्षये-
ऽहनि' ॥ इति । यदपि कौश्लदुच्यते—मातापित्रोः क्षयाहे साग्निः
पार्वण कुर्यात्त्रिरश्रिरेकोद्दिष्टमिति । 'घर्षे घर्षे सुतः कुर्यात्पार्वणं यो
ऽग्निमान्निजः । पित्रोऽग्निमान्धार एकोद्दिष्ट मृतेऽहनि' ॥ इति सु-
मन्तुस्मरणादिति । तदपि सत्प्रतिपक्षत्वादुपेक्षणीयम् । 'बह्वग्रयस्तु
ये विप्रा ये चैकाग्रय एव च । तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्व-
णम्' ॥ इति स्मरणात् । तत्रैव निर्णयः—सन्यासिनां क्षयाहे सुतेन
पार्वणमेव कर्तव्यम् । 'एकोद्दिष्ट यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह । स-
पिण्डीकरणाभावात्पार्वण तस्य सर्वदा' ॥ इति प्रचेत.स्मरणात् । अमा-
वास्याक्षयाहे प्रेतपक्षक्षयाहे च पार्वणमेव । 'अमावास्या क्षयो यस्य
प्रेतपक्षेऽथवा पुन' इत्यादिवचनस्योक्तरीत्या नियमपरत्वात् । अर्ग्य-
त्र क्षयाहे पार्वणकोद्दिष्टयोर्ग्रीहीत्यववाहकल्प एव । तथापि वशसमा-
चारव्यवस्थायां सत्यां व्यवस्थितो विकल्पोऽस्त्यामैच्छिक इत्यलम-
तिप्रसङ्गेन ॥ २५६ ॥

(१) सकोच स्यादियुक्तत्वात् ग० ।

(२) सप्तदशपदस्य क० । (११)

(वी० मि०) श्राद्धीयपिण्डानां प्रति(१)पादकमाह—

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ॥

प्रक्षिपेत् सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥ २५७ ॥

गवेऽजाय छागाय विप्राय वा पिण्डान् दद्यात्, अग्नौ जले वा प्रक्षिपेत् । अपिशब्देन मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेत्याद्युक्तप्रतिपत्त्यन्तरपरिग्रहः । तुशब्देन श्राद्धीयान्नस्य पात्रसंभवे प्रतिपत्त्यन्तरं व्यवच्छिनत्ति । किं च श्राद्धिब्राह्मणेषु श्राद्धस्थले विद्यमानेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् नाऽपनयेत् ॥ २५७ ॥

(मिता०) नित्यश्राद्धव्यतिरिक्तसर्वश्राद्धशेषमिदमभिधीयते—

पिण्डानिति । पूर्वदत्तानां पिण्डानां पिण्डस्य वा प्रतिपत्तिरियम् । गवे अजाय ब्राह्मणाय वा तदर्थिने पिण्डान्दद्यात् । अग्नावगाधे जलेऽपि वा प्रक्षिपेत् । किंच सत्सु विप्रेषु भोजनदेशावस्थितेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेन्नोद्धासयेत् ॥ २५७ ॥

(वी० मि०) श्राद्धीयद्रव्यविशेषेण देशकालविशेषेण च तृप्ति-कालमाह चतुर्भिः—

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ॥

मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्पतैः ॥ २५८ ॥

ऐणरौरववाराहशाशैर्मसैर्यथाक्रमम् ॥

मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥ २५९ ॥

हविष्यं हविर्योग्यमन्नं तिलव्रीह्यादि, तेन दत्तेनेति वचनविपरिणामेनाऽन्वयः । एवमग्रेऽपि पितामहा मासं मासपर्यन्तं अभि सर्वतोभावेन तृप्यन्ति । पितामहपदेन पितृणां सर्वेषां प्रतिपादनम् । तथा च मनुः—

तिलव्रीहियचैर्मापैर्मूलैराद्भिः फलेन(२)वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

वैशब्दः पादपूरणे । पायसेन परमाग्नेन वत्सरमभिव्याप्य पितामहा अभितृप्यन्तीति सर्वत्रान्वेति । तुशब्देन न्यूनं कालं व्यवच्छिनत्ति । मात्स्यादिभिरिह श्राद्धे दत्तैर्यथाक्रममुत्तरोत्तरं मासवृद्ध्या

एकैकमासवृद्ध्या उपलक्षितं कालमभिव्याप्याऽभितृप्यन्ति, तेन मा-
त्स्यैर्मत्स्यसम्बन्धिभिर्मासैर्मासं तृप्यन्ति, हारिणैर्हरिणसम्बन्धिभि-
र्मासैर्मासद्वयं तृप्यन्तीत्यादिक्रमेण षोडशम् । औरघ्नं मेषसम्बन्धि,
शाकुन भक्ष्यपक्षिसम्बन्धि, छागं छागसम्बन्धि, पृषत् चित्रमृगस्त-
दीयं पार्यतं, एणः कृष्णमृगस्तदीयमैणं, रुद्रमृगविशेषस्तत्सम्बन्धि
रौरवं, धाराहमारण्यशूकरसम्बन्धि,शाशं शशसम्बन्धि॥२५८-२५९॥

(मिता०) भोज्यविशेषेण फलविशेषमाह—

हविष्याग्नेनेति । पेणेत्यादि च । हविष्यं हविर्योग्यं तिलव्रीह्यादि ।
यथाह मनुः (३।२ ६७)—‘तिलैर्व्रीहियवैर्मापेरान्निर्भूलफा १)लेन वा ।
दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम्’ ॥ इति । तदन्नं हवि-
ष्यान्नं तेन मासं पितरस्तृप्यन्तीत्याना(३)गतेनान्वयः । पायसेन ग-
व्यपयःसिद्धेन संवत्सरम् । ‘संवत्सर तु गव्येन पयसा पायसेन वा’
इति (मनुः ३।२७१) स्मरणात् । मत्स्यो भक्ष्यः पाठानादिस्तस्येदं
मात्स्यम् । हरिणस्ताम्रमृगः । एणः कृष्णः । ‘एणः कृष्णमृगो क्षेप-
स्ताम्रो हरिण उच्यते’ इत्यायुर्वेदस्मरणात् । तस्येदं हारिणकम् ।
आविहरन्नस्तत्सम्बन्धि औरघ्नम् । श(४)कुनिस्तिरिस्तत्सम्बन्धि
शाकुनम् । छागोऽजस्तदीयं छागम् । पृषधिः चित्रमृगस्तन्मासं पार्यतम् ।
एणः कृष्णमृगस्तत्पिशितमैणम् । रुद्रः शंवरस्तत्प्रभवं रौरवम् । य-
राह धारण्यशूकरस्तज्जं धाराहम् । शशस्येदं शशम् । एभिर्मासैः
पितृभ्यो दत्तेर्हविष्याग्नेन चै मासमित्युक्तत्वात्तत ऊर्ध्वं यथाक्रमेकै-
कमासवृद्ध्या पितरस्तृप्यन्ति ॥ २५८-२५९ ॥

स्रङ्गामिषं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव(५)च ॥

लौहामिषं महाशकं मांसं वार्ध्राणसस्य(६)च ॥ २६० ॥

यद्दाति गयास्यश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥

तथा वर्षात्रयोद्दृश्यां मघाम्बु च विशेषतः ॥ २६१ ॥

(वी० मि०) स्रङ्गस्य गण्डकस्य आमिषं मांसं, महाशल्का रो-
हितादयो मत्स्यास्तत्सम्बन्धिमांसं महाशल्कं, ‘महाशल्कं चलयरु’

(१) कत्रैस्तथा ग० । (२) मत्स्य प्रीयन्ते ए० । (३) अतागतत्वेन० ग० ।

(४) शाकुन भक्ष्यपक्षिसन्धि क० ए० । (५) व-इतिमुद्रितस्तुके पाठः ।

(६) वार्ध्राणसस्य-इति क० ए० पु० षट् ।

इति मेधातिथिः । मधु प्रसिद्धं, मुन्यन्नं नीवारादि, चकारान्मधुसंयुक्त-
मदनीयमात्रम्—

यत्किञ्चिन्मधुसंयुक्तं तदानन्त्याय कल्पते ।

इति यमवचनात् । लोहो लोहितच्छागस्तस्यामिपं मांसं, महाशाकं
कालशाकं शाकविशेषं लडिचो इति ख्यातं, वार्धीणसस्य—

त्रिपिवं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

वार्धीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥

कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

स वै वार्धीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥

इति निगमलक्षितस्य वृद्धच्छागस्य मांसं, चकारान्निगमलक्षित-
स्यैव पक्षिविशेषस्य द्वितीयवार्धीणसस्य मांसं, यद्ददाति तत्खड्गामिपा-
दि सर्वं यत्किञ्चिद्गयास्थितो ददाति, वर्षात्रयोदश्यामपरपक्षत्रयोद-
श्यां मघासु वा यद्द्रव्यं ददाति तत्सर्वं विशेषत उत्कर्षेणानन्त्यं
कल्पव्यापिपितृवृत्तिहेतुत्वं अश्नुते व्याप्नोति । एवकारश्च खड्गिमांसादेः
परस्परनिरपेक्षफलेहेतुत्वबोधनार्थः सर्वत्रान्वेति । गयास्थश्चेति
चकारण गयासमत्वेनोक्ते कृतशौचादौ तीर्थाऽवास्थितस्य परिग्रहः ।
तथापदेन—

आपाढ्यामथ कार्तिक्यां माध्यां त्रीन् पञ्च वा द्विजान् ।

तर्पयेत्पितृपूर्वं तु तदस्याऽक्षयमुच्यते ॥

इति यमोक्तकालसमुच्चयः । मघास्विति बहुवचनं बहुतारकत्वा-
भिप्रायेण व्यक्त्यभिप्रायेण वा । चकारेण—

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

इति यमोक्तराहूपरागकालसङ्ग्रहः ॥ २६०—२६१ ॥

(मित्ता०) किञ्च—

खड्गामिपमिति । यद्ददातीति च । खड्गो गण्डकस्तस्य
मांसम् । महाशल्को मत्स्यभेदः । मधु माक्षिकम् । मुन्यन्नं
सर्वमारण्यं नीवारादि । लोहो रक्तच्छागस्तदामिपं लौहामिपम् ।
महाशाकं कालशाकम् । वार्धीणसो वृद्धः श्वेतच्छागः । 'त्रिपिवं त्वि-
न्द्रियक्षीणं वृद्धं श्वे(१)तमजापतिम् । वार्धीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः

श्राद्धकर्मणि ॥ इति याज्ञिकप्रसिद्धः । त्रिपिथः पिवत' कर्णौ जिह्वा च यस्य जलं स्पृशन्ति सः त्रिभिः पिवतीति त्रिपिथ. तस्य घार्घीण-सस्य मांसम् । यद्ददाति गयास्यश्च यत्किञ्चिच्छाकादिकमपि गया-स्यो ददाति । चशब्दाद्गङ्गाद्वारादिषु च—'गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेऽर्जुदे । सनिहन्यां गयायां च श्राद्धमक्षय्यतां प्रजेत्' ॥ आन-न्त्यमश्नुते इति आ(१)नन्त्यफलहेतुत्वं प्राप्नोति । आनन्त्यमश्नुत इति प्रत्येकमभिसदध्यते । तथा वर्षाप्रयोद्दश्यां भाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यां विशेषतो मघायुक्तायां यत्किञ्चिद्दीयते तत्सर्वमानन्त्यमश्नुते इति गतेन सम्यग्य । अत्र यद्यापि मुन्यन्नमांसमध्वादीनि सर्ववर्णानां सा-मान्येन धाद्धे योग्यानि दर्शितानि तथापि पुलस्तयोक्ता व्यवस्थादर-णीया । 'मुन्यन्न ब्राह्मणस्योक्त मांस क्षत्रियवेद्ययोः । मधुप्रदान शूद्र-स्य सर्वेषां चाविरोधि यत्' ॥ इति । अस्पर्ये—मुन्यन्न नीवारादि यच्छ्राद्धयोग्यमुक्तं तद्ब्राह्मणस्य प्रधान समग्रफलदम् । यच्च मांस-मुक्तं तत्क्षत्रियवेद्ययोः प्रधानम् । यत्क्षौद्रमुक्तं तच्छूद्रस्य । एतद्वि-तयव्यतिरिक्तं यदविरोधि यदप्रतिषिद्धं वास्तुकादि, यच्च विहितं हविष्य कालशाकादि तत्सर्वेषां समग्रफलदमिति ॥ २६०-२६१ ॥

(धी० मि०) अथ तिथिषु कार्म्यधाद्धानि फलानि चाहुः—

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्वै सत्सुतानपि ॥

शृतं कृषिं वणिज्यां च(२)द्विशकैरुशकांस्तथा ॥ २६२ ॥

ब्रह्मवर्चास्विनः पुत्रान् स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ॥

ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामान्प्रोति श्राद्धदः सदा ॥ २६३ ॥

प्रतिपत्प्रभृतिप्रेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ २६४ ॥

एकां चतुर्दशीं वर्जयित्वा सदा सर्वासु तिथिषु प्रत्येकं प्रतिप-त्प्रभृतिषु श्राद्धदः श्राद्धकर्ता कन्यादीन् यथाक्रममाप्नोति । अत्राऽपर-प(३)क्षीयास्तिययो बोध्याः । 'अमावास्यां सर्वकाम' इति वचनात् । कन्या स्त्रीरूपमपत्य, कन्यावेदिनो जामातरः, पशवोऽजादयः मुत्स्याः,

(१) आनन्त्यकृत छ० । (२) शृतं कृषिं च वणिज्यां द्विशकैरुशक-इति क० पु० पाठः ।

(३) अत्र परपक्षीय-स्तियय-इति छ० पु० पाठः ।

सुताः औरसाः पुत्राः 'पशून्वै सा सुतानपी'ति पाठे न्यायवर्तित्वं सत्प-
 दार्थः, द्यूतं द्यूतजयः, कृपिवणिज्यापदे तत्कृतलाभातिशयपरे, द्विशफा
 गवादयः, एकशफा अश्वादयः । अत्र समासेपि प्रत्येकं तिथ्योरन्वयः ।
 ब्रह्मवर्चसं वेदाध्ययनजनिततेजोविशेषस्तद्वन्तो ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः,
 स्वर्णरूप्ये हेमरजते मिलिते, कुप्यं स्वर्णरजतभिन्नं त्रपुसीसकादि
 तत्सहिते सकुप्यके । अत्र कुत्र कुप्यस्य तिथ्यन्तेऽन्वयः, साहित्यं
 चाऽपरपक्षसम्बन्धमात्रेण । ज्ञानिश्रैष्ठ्यं स्ववंशोत्कृष्टत्वम् । सर्वं कामा
 अत्रोक्ताः कन्यादयस्त्रयोदश । अत्राऽपिशब्दतथाशब्दवद्बहुभिर्मुनिभि-
 र्दत्तानां बहुविधानां फलानां समुच्चयः । ते चात्र विस्तरभयात्
 प्रदर्शयन्ते । शस्त्रेण त्विति । शस्त्रपदं विपाद्युपलक्षकम् । तदाह मरीचिः-
 विपशस्त्रश्चापदाहितिर्ग्रहणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत्पूजा अन्येषां तु विगर्हिता ॥

अत्र विपादिमृतत्वेन रोगव्यतिरेकमृतत्वमुपलक्ष्यते । गुर्वनुगम-
 नाचारस्थल इव लाघवेनैकश्रुतिकल्पनात् । एवं च प्रसवमृतायाः
 कृतपत्यनुमरणायाश्च शस्त्रहतश्राद्धं सिद्ध्यति । तत्र चतुर्दश्यां प्रदी-
 यते श्राद्धे । अत्र तुशब्देनाऽशस्त्रहतानां व्यवच्छेदः । वैशब्दः पाद-
 पूरणे । इदं च शस्त्रहतश्राद्धमेकोद्दिष्टरूपम् ।

तदेकोद्दिष्टविधिना कर्तव्यं शस्त्रघातिनाम् ।

इति वचनात् । काम्यप्रकरणास्नातस्याऽस्य फलं 'चतुर्दश्यां तु
 भूतिकामः' इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । अत एव 'अथ काम्यानी'त्युपक्र-
 म्य कात्यायनेन 'शस्त्रहतस्य चतुर्दश्या'मित्युक्तम् । आश्विनापरपक्ष-
 चतुर्दश्यां श्राद्धं नित्यमपि ।

आहवेषु विपन्नानां-जलाग्निभृगुपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत्पूजाऽमावास्यायान्तु कामिकी ॥

इति वचनात् ॥ २६२-२६४ ॥

(मिता०) तिथिविशेषात्फलाविशेषमाह—

कन्यामिति । ब्रह्मवर्चस्विन इति । प्रतिपत्प्रभृतिष्विति च । क-
 न्यां रूपलक्षणशीलवतीम् । कन्यावेदिनो जामातरौ बुद्धिरूपलक्षण-
 सम्पन्नाः । पशवः क्षुद्रा अजादयः । सत्सुताः सन्मा(१)र्गवर्तिनः । द्यूतं

घृतविजयः । कृषिः कृषिफलम् । घणिज्या घाणिज्यलामः । त्रिंशत्पा
 गद्यादयः । एकशफा अश्व्यादयः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः, वेदाध्ययनत-
 दर्धानुष्ठानजनितं तेजो ब्रह्मवर्चसं तद्वन्तः । स्वर्णरूप्ये हेमरजते ।
 तद्यतिरिक्तं त्रपुसीसकादि कुप्यकम् । ज्ञातिधैष्ठ्यं ज्ञातिपूःकृष्टत्वम् ।
 सर्वकामाः काम्यन्त इति कामाः स्वर्गपुत्रपद्वादयः । पतानि कन्या-
 दीनि चतुर्दशफलानि कृष्णपक्षमतिपत्रभृतिष्वमावास्यापर्यन्तासु
 चतुर्दशविजितासु चतुर्दशसु तिथिषु श्राद्धदो यथाक्रममाप्नोति ।
 ये केचन शस्त्रहतास्तेभ्यः कृष्णचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं द-
 द्याद्यदि ब्राह्मणादिहता न भवन्ति । 'समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्र-
 हतस्य वै । एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालयः' ॥ इति स्मर-
 णात् । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य महालये भाद्रपदकृष्णचतु-
 र्दश्यां शस्त्रहतस्यैव श्राद्धं नान्यस्येति नियम्यते न पुनः शस्त्रहतस्य
 चतुर्दश्यामेवेति । अतश्च क्षयाहादौ शस्त्रहतस्यापि यथाप्राप्तमेव श्रा-
 द्धम् । न च भाद्रपदकृष्णपक्ष एवायं श्राद्धविधिरिति मन्तव्यम् । 'प्रौष्ठ-
 पद्यामपरपक्षे मासि मासि चैवम्' इति शौनकस्मरणात् ॥२६२-२६४॥

(वी० मि०) कृत्तिकादिश्राद्धानि काम्यान्याह—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ॥

पुत्रान् ज्यैष्ठ्यं ससौभाग्यं(१)तमृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥२६५॥

प्रवृत्तचक्रतां चैव घाणिज्यप्रभृतीन्(२)पि ॥

अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥ २६६ ॥

धनं वेदान्भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकम् ॥

अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ २६७ ॥

कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामान्पुण्यादिमान् ॥

आस्तिकः श्रद्धधानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥ २६८ ॥

आस्तिकः स्वीकृतवेदप्रामाण्यः, श्रद्धधानः वैदिके कर्मणि फला-
 घंश्यंभावानिश्चयवान्, मदो गर्वो मत्सर इर्ष्यारूपः तौ व्यपेतौ यतः

-- (१) पुत्रान् ज्यैष्ठ्यं च सौभाग्य-इति छ० पुस्तके, पुत्रं ज्यैष्ठ्यं च सौभाग्य-इति मुद्रित-
 पुस्तके पाठौ । (२) घाणिज्यप्रभृतीन् इति छ० पु० पाठौ ।

स व्यपेतमदमत्सरः, चकारेण शुचित्वसमुच्चयः । एवंभूतो यः कृत्तिकादिभरण्यन्तं श्राद्धं विधिवत् शास्त्रोक्तविधियुक्तं सम्यक् विशिष्टपात्रादिप्रतिपादनविशिष्टं प्रयच्छति ददाति करोतीति यावत् । स इमान्कामान्पुन्यात् । इमान् कानित्याकाङ्क्षायां स्वर्गमित्यादि । ओजस्तेजो, बलं सामर्थ्यं, शौर्यं निर्भयत्वं, श्रेष्ठ्यं ज्ञातिपूज्यत्वं, सौभाग्यं जनप्रियत्वं, समृद्धिर्धनाद्युपचयः, मुख्यता गणेषु प्रधानत्वं, शुभं कल्याणं, प्रवृत्तचक्रताऽप्रतिहताक्षता, वाणिज्यप्रभृतयो वाणिज्यादिकृष्यादिफलानि, परमा गतिर्ब्रह्मलोकवाप्तिः, वेदाः सकलवेदज्ञानं, भिषक्सिद्धिः औषधफलावाप्तिः, अजाविकामिति प्रत्येकं द्वयोर्नक्षत्रयोरन्वेति । अजा छागः, अविर्मेघः स्वार्थं कः । आयुर्दीर्घजीवित्वं, अन्यत्प्रासिद्धम् । हिशब्दः छन्दोरक्षणार्थः । तथाशब्दाश्चकाराश्च पूर्ववहप्यन्तरोक्तफलसमुच्चयार्थाः । एवकारो भिन्नक्रमो नास्तिकादेः कर्तुर्व्यवच्छेदाय ॥ २६५-२६८ ॥

(मिता०) नक्षत्रविशेषात्फलविशेषमाह—

स्वर्गमिति । प्रवृत्तचक्रतामिति । धनमिति । कृत्तिकादिभरण्यन्तामिति च । कृत्तिकामार्दि कृत्वा भरण्यन्तं प्रतिनक्षत्रं यः श्राद्धं ददाति स यथाक्रमं स्वर्गादीनायुःपर्यन्तान्कामानवाप्नोति, यद्यास्तिकः (१) श्रद्धानो व्यपेतमदमत्सरश्च भवति । आस्तिको विश्वासवान् । श्रद्धान आदरातिशययुक्तः । व्यपेतमदमत्सरः मदो गर्वः मत्सर ईर्ष्या ताभ्यां रहितः । (२) स्वर्गं निरतिशयसुखम् । अपत्यमविशेषणं । ओज आत्मशक्त्यतिशयः । शौर्यं निर्भयत्वम् । क्षेत्रं फलवत् । बलं शारीरम् । पुत्रो गुणवान् । श्रेष्ठ्यं ज्ञातिषु । सौभाग्यं जनप्रियता । समृद्धिर्धनादेः । मुख्यता अग्न्यता । शुभं सामान्येन । प्रवृत्तचक्रता अप्रतिहताक्षता । वाणिज्यप्रभृतयो वाणिज्यकुलीदकृषिगोरक्षाः । अरोगित्वं अ(३) नामययोगित्वम् । यशः प्रख्यातिः । वीतशोकता इष्टवियोगादिजनिदुःखाभावः । परमा गतिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिः । धनं सुवर्णादि । वेदा ऋग्वेदादयः । भिषक्सिद्धिरौषधफलावाप्तिः । कृष्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि । गावः प्रासिद्धाः । अजाश्च अवयश्च अश्वाश्च । आयुर्दीर्घजीवनम् ॥ २६५-२६८ ॥

(घी० मि०) अत्र पित्रादयो वस्वादिरूपेण ध्येया इति भास्के-
तिकर्तव्यतामभिप्रेत्य तत्फलमाह—

वसुरुद्रादितिमुताः पितरः श्राद्धदेवताः ॥

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः ॥ २६९ ॥

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ॥

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीतानृणां (१)पितामहाः ॥२७०॥

आदितिमुता आदित्याः वस्वादित्रयः श्राद्धदेवताः पितरो ध्यान-
वशात् स्वपित्रादिरूपत्वेन कल्पिताः सन्तः तावन्मात्रेण तर्पिता प्रीणे-
ता मनुष्याणां श्राद्धकर्तॄणां पितॄन् श्राद्धेन यजमानकृतेनैव रक्षोनि-
घारणादिभिः स्वव्यापारैरनुगृहीतेन प्रीणयन्ति । तथा वस्वादिपीति-
प्रकारेण जातप्रीतयश्च नृणां श्राद्धकर्तॄणां पितामहाः पित्रादयः आ-
युःप्रभृतीनि फलानि श्राद्धकर्तॄभ्यः प्रयच्छन्ति प्राजापत्यम् । चका-
रात् स्मृत्यन्तरोक्तानां श्राद्धफलानां समुच्चयः ॥ २६९ ॥ २७० ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने श्राद्धप्रकरणम् ।

(मिता०) 'मासवृद्ध्यामितृष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः' इत्यनेन
पितॄणां श्राद्धेन वृत्तिर्भवतीत्युक्तं तदनुपपन्नम्, प्रातिस्निकशुभाशु-
(१)भकर्मघशेन स्वर्गनरकादिगतानां मनुष्याणां पुत्रादिभिर्दत्तैरन्नपा-
नादिभिस्तृप्त्यसंभवात् । संभवेऽपि स्वयमात्मनाऽप्यनीशाः कथं स्व-
र्गादिफलं प्रयच्छन्तीत्यत आह—

वसुरुद्रादातमुता इति । आयुरिति च । न ह्यत्र देवदत्तादय एव
श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते किं त्वधिष्ठातृवस्वा-
दिदेवतासहिता एव । यथा देवदत्तादिशब्दैर्न शरीरमात्रं नाप्यात्म-
मात्रं किंतु शरीरविशिष्टा आत्मान उच्यन्ते । एवमधिष्ठातृदेवतास-
हिता एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते । अतश्चाऽधिष्ठातृदेवता
वस्वादयः पुत्रादिभिर्दत्तेनाऽन्नपानादीनां तृप्ताः सन्तस्तानपि देवदत्ता-
र्दीस्तर्पयन्ति कर्तृश्च पुत्रादिफलं सयोजयन्ति । यथा माता ग(२)-

(१) प्रयच्छन्ति तथा राज्यं नृणां पितृपितामहा—इति क. पु. षठ् ।

(२) गर्भधारणपोषणाय ग ।

भूपोपणायाऽन्यदत्तेन दोहदाश्रपानादिना स्वयमुपभुक्तेन तृप्ता सती स्वजठरगतमप्यपत्यं तर्पयति दोहनाम्नादिप्रदायिनश्च प्रत्युपकारफले-
न संयोजयति तद्बद्धसर्वो रुद्रा अदितिसुताः आदित्या एव ते पि-
तरः पितृपितामहप्रपितामहशब्दवाच्याः न केवलं देवदत्तादय एव
श्राद्धदेवताः श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः । किं तु मनुष्याणां पितृन्दे-
वदत्तादीन् स्वयं श्राद्धेन तर्पितास्तर्पयन्ति ज्ञानशक्त्यतिशययोगेन ।
किं च न केवलं पितृस्तर्पयन्ति, अपि तु श्राद्धकारिभ्य आयुः प्रजां
धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि राज्यं च । चकारात्तत्र तत्र शास्त्राक्त-
मन्यदापि फलं स्वयं प्रीताः पितामहा वस्वादयः प्रयच्छन्तीति
॥ २६९-२७० ॥

इति श्राद्धप्रकरणम् ।

(वी० मि०) विघ्नोपशमद्वारा सफलमहादानादिरूपधर्माङ्गभूतां
विनायकस्य ग्रहादीनां च पूजामभिधास्यन् प्रकृतौपयिकविघ्नज्ञान-
हेतूनुपदर्शयन्नेव विनायकस्य विघ्नमूलकत्वेन विनायकाप्रीतेर्विघ्न-
हेतुत्वमाह—

विनायकः कर्मविघ्नसिद्धयर्थं विनियोजितः ॥

गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा त(१)था ॥ २७१ ॥

तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणा(२)नि निबोधत ॥

स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ॥ २७२ ॥

कापायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाऽधिरोहति ॥

अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्टैः सहैकत्राऽवनिष्ठते ॥ २७३ ॥

ब्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ॥

विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥ २७४ ॥

तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ॥

कुमारी न च भर्तारं नाऽपत्यं गर्भमङ्गना ॥ २७५ ॥

(१) पुण- इति ख. पु. पाठः ।

(२) लक्षणं विनिबोधत-इति क. पु. पाठः ।

आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ॥

वणिग्लामं न चाप्नोति कृषिं चापि कृषीवलः ॥ २७६ ॥

कर्मणाममीष्टानां लौकिकवैदिकरूपाणां विघ्नस्वरूपस्य फलस्य या निष्पत्तिस्तत्सिद्धयर्थं गणानां पुष्पदन्तप्रभृतीनामाधिपत्ये च पुरा पूर्वकले ब्रह्मणा रुद्रण चकाराद्विष्णुना च कर्मानुसारेण प्राणिनामिष्टानिष्टफलदानाय, प्रवृत्त्येव । विनायको हेरम्बः । विशेषेणाद्रात्रि शयेन विनायकग्रहाद्यपूजकानामनिष्टं तत्पूजकानां चेष्टं कुर्विन्ये-
वंरूपेण च नियोजितः आहृतः । तेन विनायकेनाप्रीतेन उपसृष्ट द्वा-
स्कन्दितो यस्तस्य लक्षणानि हे मुनयः । नियोयत जानीष्वम् । लक्ष-
णान्येवाह स्वप्न इत्यादि । विनायकोपसृष्ट स्वप्ने निद्रादशानां जल-
मत्यर्थमतिशयेनाऽवगाहने जले मज्जति । प्रवाहेण हियते । स्वाप्निकानि
सर्वाणि बुद्धिसिद्धान्यवगन्तव्यानि । मुण्डिनशिरसः । कापयवाममो-
वृक्षन्वगादिरक्तवस्त्रांश्च पश्यति । कथ्यादान् आममांसांशिनो गृध्रादीन्
व्याघ्रादीन् वाऽधिरोहति आरोहति । अन्त्यजैश्चाण्डालैर्गर्दभैरुष्टैर्वा
सहैकोस्मिन् स्थानेऽवतिष्ठते तैरवपृष्यस्तिष्ठति । स्वाप्निकानि लक्ष-
णान्यभिधाय जाग्रद्शापघ्नान्याह मज्जतित्यादि । वस्तुगत्यापि मज्जन्
आत्मानं परैरनुगतं क्रियमाणपश्चाद्गमनं मन्यते, भ्रान्त्या विपर्या-
करोति । केचिन् इदमपि स्वाप्निकमेव वर्णयन्ति । परैः शत्रुभिर्याव-
ः इति नक्षते । विमनां वि-
ः निमित्ततः कारणं
ः लाभ्यद्वादीनां तत्र
तत्राऽभिहितानां लक्षणानां सङ्ग्रहः । एवं लिङ्गान्युक्तवा कर्मविघ्नांस्तत्प्र-
युक्तानाह तेनोपसृष्टो लभते इत्यादि । तेनोपसृष्ट इति व्याख्यातम् ।
राजनन्दनः राज्ञः पुत्रो राज्यप्राप्त्यर्होऽपि राज्यं न लभते । न लभत
इत्यध्ययनान्ते सर्वत्राऽयेति । कुमारी गर्भिणीत्यत्र उपसृष्टेति लिङ्गविप-
रिणामेनाऽन्वयः । श्रोत्रियश्चोक्तः । आचार्यत्वं उपनीयाध्यापकत्वजन्य-
संस्कारविशेषरूपः । शेषं स्पष्टम् । चकारास्वौसर्गिकामीष्टलामका-
ले तत्तदमीष्टानामलाम, मनिष्टनिवारणोपायेऽप्यनिष्टलामं चः समु-
चिन्वन्ति ॥ २७१-२७६ ॥

(मिता) दृष्टादृष्टफलसाधनानि कर्माण्यभिहितान्यप्यभिधास्यन्ते-

च । तेषां स्वरूपनिष्पत्तिः फलसाधनत्वं चाऽविघ्नेन भवतीत्यविघ्नार्थं कर्म विधास्यन् विघ्नस्य कारकक्षापकहेतूनाह—

विनायक इति । विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थमित्यादिना । उभयविधहेतुपरिज्ञानाद्विघ्नस्य प्रागभावपरिपालनायोपस्थितस्य प्रध्वंसाय वा प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवर्तन्ते; रोगस्यैवोभयविधहेतुपरिज्ञानात् । विनायको विघ्नेश्वरः पुरुषार्थसाधनानां कर्मणां विघ्नसिद्ध्यर्थं स्वरूपफलसाधनत्वाव(१)घातसिद्ध्ये विनियोजितः नियुक्तः। रुद्रेण ब्रह्मणा च काराद्विष्णुना च । गणानां पुष्पदन्तप्रभृतीनामाधिपत्ये स्वाम्ये ॥२७॥

(मित्ता०) एवं विघ्नस्य कारकहेतुमुक्त्वा क्षापकहेतुप्रदर्शनार्थं माह—

तेनेत्यादि । तेन विनायकेनोपसृष्टो गृहीतो यस्तस्य लक्षणानि क्षापकानि निबोधत जानीध्वं हे मुनयः । पुनर्मुनीनां प्रत्यचमर्शः शान्तिप्रकरणप्रारम्भार्थः । स्वप्ने स्वप्नावस्थायां जलमत्यर्थमवगाहते स्रोतसा ह्यिते निमज्जति वा । मुण्डितशिरसः पुरुषान्पश्यति । कापायत्राससो रक्तनीलादिवस्त्रावरणांश्च । क्रव्यादान् आममांसाशिनः पक्षिणः गृध्रादीन्मृगांश्च व्याघ्रादीनधिरोहति । तथाऽन्त्यजैश्चण्डालादिभिः गर्दभैः खरैरुष्ट्रैः क्रमेलकैः सह परिवृतस्तिष्ठति । व्रजन्गच्छन्नात्मानं परैः शत्रुभिः पृष्टतो धावद्भिरनुगतमभिभूयमानं म(२)न्यते ॥ २७२-२७३ ॥

(मित्ता०) एवं स्वप्नदर्शनान्युक्त्वा प्रत्यक्षलिङ्गान्याह—

विमना इत्यादि । विमना विक्षिप्तचित्तः । विफलारम्भः विफला-आरम्भा यस्य स तथोक्तः, न कचित्फलमाप्नोति । संसीदत्यनिमित्ततः विना कारणेन दीनमनस्को भवति । राजनन्दनो राजकुले जातः श्रुतशौर्यधैर्यादिगुणयुक्तोऽपि राज्यं न लभते । कुमारी रूपलक्षणाभिजनादिसम्पन्नापीपिसतं भर्तारम् । अङ्गना गर्भिण्यपत्यम् । ऋतुमती गर्भम् । अध्ययनतदर्थज्ञाने सत्यपि आचार्यत्वं श्रोत्रियः । विनयाचारादियुक्तोऽपि शिष्योऽध्ययनं श्रवणं वा । न लभत इति सर्वत्र सम्बध्यते । वणिक् वाणिज्योपजीवी तत्र कुशलोऽपि धान्यादिक्रयविक्रयादिपुलाभम् । कृषीवलः कर्षकस्तत्राभियुक्तोऽपि कृषिफलं नाप्नोति । एवं

यो यया वृत्त्या जीवति स तत्र निष्फलराम्भश्चेत्तेनोपसृष्टो घेदितव्यः
॥ २७४-२७६ ॥

(वी० मि०) अथ विष्णोपशमहेतुशान्तिमाह सम्पूर्णेन प्रकरणेन ।
तत्रादौ विनायकोपसृष्टस्य स्नपनमाह—

स्नपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽहि विधिपूर्वकम् ॥

गौरसर्पकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च ॥

सर्वोपधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ॥

भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्या द्विजाः शुभाः ॥ २७८ ॥

अश्वस्थानाद्भ्रजस्थानाद्बल्मीकात्सङ्गमाद्भद्रदात् ॥

मृत्तिकां रोचनां गन्धान् गुग्गुलुं चाऽप्सु निक्षिपेत् ॥ २७९ ॥

या आहृता ह्येकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्हृदात् ॥

चर्मण्यान्द्रुहै रक्ते स्याप्यं भद्रासनं ततः ॥ २८० ॥

सहस्रासं शतधारमृपिभिः पावनीकृतम् ॥

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥ २८१ ॥

भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ॥

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ २८२ ॥

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ॥

ललाटे कर्णयोरङ्गोरपस्तद् घ्नन्तु सर्वदा ॥ २८३ ॥

तस्य विनायकोपसृष्टस्य । पुण्ये चन्द्रतारकाद्यनुकूलेऽहि दिवसे ।

विधिपूर्वकं शास्त्रोक्तविधिपुरस्सर स्नपनं कर्तव्यम् । विधिमेवाह

साज्येन घृतालोलितेन श्वेतसर्पस्य कल्केन चूर्णेन उत्सादितस्य

उद्धर्तितस्य ।

सुरामांसीं घचा कुटुं शैलेय रजनीद्वयम् ।

शाटीचम्पकमुस्त च सर्वोपधिगण स्मृतः ॥

इति परिमापितै—

घोहय* शालयो मुद्रा गोधूमा* सर्पपास्तिला ।

यषाञ्चौपधय* सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः ॥

इति परिमापितैर्वा सर्वोपधैः ,

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारः कुङ्कुमस्य च ।

पोडशश्चन्दनस्यैकः कर्पूरस्य चतुष्टयम् ॥

सर्वगन्ध इति प्रोक्तः समस्तसुरवल्लभः ।

इति पारिभाषिनैश्च सर्वगन्धैर्विलेप्ताशिरसः। कुङ्कुमागुरुकर्पूरजा-
तिफलरूपः सर्वगन्ध' इति कल्पतरुः । भद्रासनं शुचि स्वनुलितस्थण्डि-
लोपरि राचितपञ्चवर्णस्वस्तिनेके देशे आस्तीर्णवक्ष्यमाणचर्मणि स्थितं
काश्मरीनिर्मितं वस्त्राच्छादितमासनं, तत्रोपविष्टस्य सतः द्विजाख्यः
शुभाः सौम्यमूर्तयः श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्नाः 'स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्ति'-
ति वाच्याः । गुरुणा गृह्योक्तक्रमेण पुण्याहवाचनं कुर्यादिति पर्यव-
सितार्थः । 'चत्वारः स्वस्तिवाच्या' इति मिताक्षरा । तत्र भद्रासनोप-
वेशनपूर्वकृत्यं श्लोकद्वयेनाह-अश्वस्थानादिति । अश्वस्थानादिभ्यः
पञ्चभ्य आहृतां मृत्तिकां, पञ्चविधां रोचनां, गन्धान् चन्दनागुरुप्रभृ-
तीन्, गुग्गुलम्, एकवर्णैरेकजातीयवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्हृदाद्ग्रहता
या आपस्तास्वप्सु कलशस्थाने च निक्षिपत् । हृदोऽशोष्यो
जलाशयविशेषः । चकारात्तादृशान् कलशान् चूवादिपल्लवोपेतान्
नानास्त्रगदामवष्टितकण्ठान् चन्दनचचितान् नववस्त्राच्छादितान्
पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु स्थापयेदिति स्मृत्यन्तरसिद्धस्य समुच्चयः ।
तत उक्तरूपे देशे स्थापितं यद्द्रक्तं लोहितमानदुहं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम
चर्म तस्मिन्नास्तृते भद्रं मनोरममासनं श्रीपर्णानिमित्तं स्थाप्यम् ।
अस्मिन्नेव भद्रासन उपविष्टस्य सतः स्वस्तिवाच्याः । तथा (१)प-
पतिपुत्रवतीभिः कृतमङ्गलं भद्रासनोपविष्टं पूर्वदिगादिस्थैश्चतुर्भिः
कलशैः सहस्राक्षमित्यादिश्लोकत्रयात्मकमन्त्रेण प्रतिकलशमावृ-
त्तेन गुरुः स्नापयेत् । एवं च कर्मपूर्वं गुरोर्वरणमप्यायाति । अत एवा-
भिपिञ्चामीति मन्त्रलिङ्गसङ्गतिः । केचित्तु एकैकश्लोकात्मकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः
कलशत्रयेण प्रत्येकं स्नपनं मिलितश्लोकमन्त्रेण, चतुर्थकलशेन
स्नानं सर्वमन्त्रैश्चतुर्थमिति स्मृत्यन्तरादित्याहुः ।

मन्त्रार्थस्तु सहस्राक्षं सहस्रशक्तिकं शतधारमनेकप्रवाहं यदुद-
कमृषिभिर्मन्वादिभिः पावनं पावित्र्यकरं कृतमुत्पादितं तेनोदकेन
त्वां विनायकापसृष्टमुपसर्गशान्त्यर्थमभिपिञ्चामि । पाचमान्यश्चैता आ-

पः ते त्वां पुनन्तु इति । भगं ते, कल्याणं वरुणो, राजा सूर्यो बृहस्प-
तिश्च भगं, इन्द्रो वायुश्च भगं, सप्तर्षयश्च भगं ददुर्दधुरिति । केशेषु,
सामन्ते, मूर्द्धनि ललाटे, कर्णयोरक्ष्णोर्यत्ते । दौर्भाग्यमकल्याणं तदा-
पो देवताः सदाघ्नन्तु शमयन्तु ॥ २७७-२८३ ॥

(मिता०) एवं कारकहापकहेतूनभिधाय, विष्णोपशान्त्यर्थं
कर्मविधानमाह—

छपनमिति । तस्य विनायकोपरुष्टस्याऽनागतविनायकोपसर्ग-
परिहारार्थिनो वा छपनमाभिपेचनं कर्तव्यम् । पुण्ये स्थानुकूलनक्षत्रा-
दियुक्ते । अहि दिवसे न रात्रौ । विधिपूर्वकं शास्त्रोक्तकर्तव्यता-
सहितम् ॥

(मिता०) छपनविधिमाह—

गौरसर्पपेत्यादि । गौरसर्पकल्केन, सिद्धार्थपिष्टेन-साज्येन घृ-
त(१)लोलीकृतेनोत्सादितस्योद्वर्तितारुस्य तथा सर्वांप्रभैः प्रियङ्गुना-
गकेसरादिभिः सर्वगन्धैश्चन्दनागुरुककस्तूरिकाद्रिभिर्विलिप्तशिरसो
घृश्यमाणभद्रासनोपदिष्टस्य पुरुषस्य द्विजा, ब्राह्मणाः शुभाः श्रुता
घ्ययेनवृत्तसम्पन्नाः शोमनाकृतयक्षत्वारोऽस्य स्वास्त भवन्तो ध्रुव-
ऽन्तिवेति वाच्याः । अस्मिन्सप्तये गृह्योक्तमार्गेण; पुण्याहवाचनं कुर्या-
दित्यर्थः ॥ २७७-२७८ ॥

(मिता०) किञ्च—

अद्वस्थानादिति । या इति च । अश्वस्थानगेजस्थानयत्नमांस-
रित्सङ्गमाशोष्यहृदेभ्य आहृतां पञ्चविधां, मृदं, गौरौचन गन्धान् च-
न्दनङ्कुमागुरुप्रभृतीन् गुग्गुलं च तास्वप्सु विनिक्षिपेत् । या आप-
आहृता एकयर्णे, समानवर्णैश्चतुर्भिः कु(२)म्भैर्ब्रणास्फुटितकालकैः
हृदादशोष्यात् सङ्गमाद्वा । ततश्चानडुहे चर्मणि रक्ते लोहितवर्णे उत्त-
रैलोमिनि प्राचीनप्रीवे भद्रं मनोरममासनं र्थापर्णीनिमित्तं स्थाप्यम् ।
तत उक्तोदकमृत्तिकागन्धादिसहितांश्चूतादिपदलो(३)पशाभित्ता-
नानां चन्द्रामवोष्टितकण्ठांश्चन्दनचर्चि(४)ताम्रवाहनवृद्धविभूषितांश्चत-
स्रसु पूर्व्यादिदिक्षु स्थापयित्वा शुचौ सुलिप्ते स्थण्डिले रचितपञ्चव-

(१) घृतभेषज । (२) कुम्भे शुभैरुत्तमां ल० । (३) पशाभित्ता-
(४) शोभितान् नान मृदाय ल० । (५) तत्रनङ्कत शु० ।

णस्वस्तिके लोहितमानुहुं चर्मोत्तरलोम प्राचीनग्रीवमास्तीर्य तस्यो-
परि श्वेतवस्त्रप्रच्छादितमासनं स्थापयेदित्येतद्भद्रासनम् । तस्मि-
न्नुपविष्टस्य स्वस्तिवाच्याः द्विजाः ॥ २७९-२८० ॥

(मिता०) किञ्च —

सहस्राक्षमिति । स्वस्तिवाचनानन्तरं जीवत्पतिपुत्राभिः रूपगु-
शालिनीभिः सुवेपाभिः कृतमङ्गलं पूर्वदिग्देशावास्थितं कलशमादा-
यानेन मन्त्रेणाऽभिपिञ्चेद्गुरुः । सहस्राक्षमनेकशक्तिकं शतधारं बहुप्रवा-
हमृषिभिर्मन्वादिभिर्यदुदकं पावनं पवित्रं कृतं उत्पादितं तेनोदकेन
त्वां विनायकोपसृष्टं विनायकोपसर्गशान्तये अभिपिञ्चामि । पावमा-
न्यश्चैता आपस्त्वां पुनन्तु ॥ २८१ ॥

(मिता०) भगं ते इति । तदनन्तरं दक्षिणदेशावास्थितं द्वितीयं
कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिपिञ्चेत् । भगं कल्याणं ते तुभ्यं वरुणो
राजा भगं सूर्यो भगं बृहस्पतिः भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तपरश्च
ददुरिति ॥ २८२ ॥

(मिता०) यत्ते इति । ततस्तृतीयं कलशमादायानेन मन्त्रेणा-
ऽभिपिञ्चेत् । ते तव केशेषु यद्दीर्घाग्यमकल्याणं सीमन्ते मूर्धनि च
ललाटे कर्णयोरक्ष्णोश्च तत्सर्वमापोदेव्यो घ्नन्तु उपशमयन्तु सर्वदेति २८३ :

(वि० मि०) स्नानोत्तरकृत्यमाह —

स्नातस्य सार्षपं तैलं स्रुवेणौदुम्बरेण तु ॥

जुहुयान्मूर्धनि कुशान् सव्येन परिगृह्य तु ॥ २८४ ॥

मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ ॥

कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥ २८५ ॥

उक्तप्रकारेण स्नातस्य विनायकोपसृष्टस्य मूर्धनि सव्येन पाणि-
ना कुशान् परिगृह्य अन्तर्धायकान् विधाय सार्षपं तैलं मितः संमितः
शालः कटङ्कटः कूष्माण्डो राजपुत्र इत्येतैः पद्भिर्विनायकनामभि-
रन्ते स्वाहाकारसमन्वितैः चकाराभ्यामोङ्काराद्यैश्चतुर्थ्यन्तैस्तथा शा-
स्त्रोक्तविधिना जुहुयात् । एवकार इतिकारेणाऽन्वितस्तेन इतिनाम-
भिरेव न तु विनायकनाम्नाति व्यवच्छिद्यते । पूर्वश्लोकस्य चका-
राभ्यां तैलं च मूर्धनि चेति योजिताभ्यां मूर्धाधिकरणकतैलहोमा-

नन्तरं पङ्क्तिभिर्नामभिलौकिकाग्निपञ्चस्थालीपाकहोमो लौकिकाग्नी
स्मृत्यन्तरेण घोधितः समुञ्चीयते । मितश्चेति चकारेण प्रत्येकं
पण्णां नाम्नां मन्त्रत्वमुक्तम् ॥ २८४-२८५ ॥

(धी० मि०) ततः—

नामभिर्धलिर्मन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ॥

दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्वतः ॥ २८६ ॥

कृताकृतास्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च ॥

मन्स्यान्पक्वांस्तथैवामान्मांसमेतावदेव तु ॥ २८७ ॥

पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरां च त्रिविधामपि ॥

मूलकं पृरिकापूपांस्तथैवोण्डेरि(१)कासूजः ॥ २८८ ॥

दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं समोदकम् ॥

एतान्सर्वानुपा(२)हृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥ २८९ ॥

विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ॥

दूर्वासर्षपपुष्पाणा दत्त्वाऽर्घ्यं पुर्णमञ्जलिम् ॥ २९० ॥

रूपं देहि यशो देहि मगं भगवति(३)देहि मे ॥

पुत्रान्देहि घ(४)नं देहि सर्वान्कामांश्च(५)देहि मे ॥२९१॥

इन्द्राग्निमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशानग्रहानन्तरूपैर्नामभिर्धलि-
मन्त्रभूतैर्नमोन्तैश्च चकारादोङ्कारादिचतुर्ष्यन्तैर्दद्यात् । हुतशेषं
स्थालीपाकरूपबलिमिन्द्रादिभ्य इत्यर्थात् । ततः कृताकृतानित्याशु-
कानेतानेव सर्वांस्विनायकभ्यस्तज्जनन्यै चोपाहृत्य उपायनीकस्य भू-
मौ शिरः कृत्वा ततः नमस्कृत्य शूर्पे कुशानांस्तीर्य तत्रार्थात् उपहा-
रशेषमास्तीर्य निधाय चतुष्पथे दद्यादित्यनुपज्यते । शूर्पस्थितमेव
निदध्यादित्यर्थः । विनायकनमस्कारे मन्त्रः तत्पुरुषाय विद्महे धक्र-
तुण्डाय धीमहि तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । आम्बिकानमस्कारे तु म-
न्त्र सुभगायै विद्महे, काममालिन्यै धीमहि तन्नो गौरी प्रचोदयात् ।

(१) तथैवोण्डेरिक्लृत्र—इति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

(२) समहृत्य—इति मुद्रिते पाठ । (३) भगवत्—इति मु० पु० पाठ ।

(४) पशुत्—इति ८० पु० पाठ । (५) सर्वकामेश—इति मु० पु० पाठ ।

चतुष्पथनिधाने मन्त्रास्तु—

र्धलि गृह्णन्निवमं देवा आदित्या घसवस्तथा ।
 मरुतोऽथाश्विनौ देवाः सुपर्णाः पशुगा ग्रहाः ॥
 असुरा यातुधानाश्च पशाम्भोरग मातरः ।
 शाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥
 जूम्भकाः (१)सिद्धगन्धर्वा नागा विद्याधरा नराः ।
 दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ॥
 जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ।
 मा विघ्नो मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ॥
 सौम्या भवन्तु तृप्तास्तु भूताः प्रेताः शुभावहाः ।

कृताकृताः सकृदवहतास्तनण्डुलाः, पललं तिलपिष्टं तन्मिश्र औदनः पललौदनः, पका आमाश्च मत्स्याः, मांसं एतावत् पक्कमपक्कं च, चित्रं रक्तपर्पितादिना नानावर्णं पुष्पं, सुगन्धश्चन्दनादिः, त्रिविधा सुरा गौडी पैथी माध्वी च, मूलकं, पूरिकापूपश्च प्रसिद्धः, तुण्डेरिकाः पिष्टमध्यस्तासां स्रजः, दध्यन्नं दधिमिश्रमन्नं, पायसं परमान्नं, गुडपिष्टं गुडमिश्रं शाल्यादिपिष्टं मोदका लड्डुकास्तत्सहितम् । चकारादयोऽव्ययशब्दाः परस्परसाहित्यावश्यकत्वार्थाः । ततः शूर्पनिधानानन्तरं सकुसुमजलेनाऽर्घ्यं दत्त्वा दूर्वया सर्पपेण पुष्पेण दूर्णमञ्जलिं दत्त्वाऽर्थाहिनायकजनन्यै उपरधानीयायै 'रूपं देही'त्यादिमन्त्रेण विनायकजननीमविकामुपतिष्ठेदित्यर्थः । अत्र विनायकायाऽर्घ्यं दत्त्वा पूर्ववदञ्जलिं दत्त्वा विनायकमप्युपतिष्ठेत् । मन्त्रे च भगवन्निति पुंलिङ्गोहः कार्य इति साम्प्रदायिकाः । अत्रोपहारादिकं सर्वकर्म यजमानकृत्यं, उपहर्तव्यमन्त्रलिङ्गादिति वदन्ति ॥ २८६-२९१ ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लपात्र्यानुलेपनः ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्याद्ब्रह्मयुग्मं गुरोरपि ॥ २९२ ॥

(वी० मि०) ततो यजमानः शुक्लाम्बरमाल्यादियुक्तः । ब्राह्मणान् भोजयेत् गुरोश्च ब्रह्मयुग्मं दद्यात् । अपिशब्देन कर्माद्ब्रह्मक्षिणासुच्यते । ब्रह्म एव दक्षिणा, अपिशब्दस्तु भोजनसमुच्चयार्थ इत्यप्याहुः ॥ २९२ ॥

(मिता०) स्नातस्येति । ततश्चतुर्थं कलशमादायं पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् । 'सर्वमन्त्रैश्चतुर्थम्' इति म(१)न्त्रलिङ्गात् । उक्तेन प्रकारेण कृताभिषेकस्य मूर्धनि सव्यपाणिगृहीतकुशान्तर्हिते सारपंपं तैलं उदुम्बरवृक्षाद्भवेन ध्रुवण घक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयादाचार्यः ॥२८५॥

(मिता०) मितश्चेति । मितसमितादिभिर्मिनायकस्य नामभिः स्वाहाकारान्तैः प्रणवादिभिर्जुहुयादति गतेन सम्बन्धः । स्वाहाश्चरयोगाश्चतुर्थो विभक्तिः । अतश्च ॐमिताय स्वाहा ॐसंमिताय स्वाहा ॐशलाय स्वाहा ॐकटङ्कटाय स्वाहा ॐकूष्माण्डाय स्वाहा ॐराजपुत्राय स्वाहेति षट् मन्त्रा भवन्ति । अनन्तरं लौकिकेऽग्नौ स्थालीपाकविधिना चरु श्रपायित्वा एतैरेव षड्भिर्मन्त्रैस्तस्मिन्नेवाग्नौ हुत्वा तच्छेषं बलिमन्त्रैरिन्द्राग्निमनिर्ऋतियरुणवायुसोमेशानब्रह्मानन्तानां नामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमोऽन्वतैस्तेभ्यो बलिं दद्यात् ॥ २८६ ॥

(मिता०) अनन्तरं किं कुर्यादित्या(२)ह—

दद्यादित्यादि । कृताकृताद्युपहारद्रव्यजातं विनायकस्योपाहृत्य संनिधानात्तज्जनन्याश्च शिरसा भूमिं गत्वा 'तत्पुरुषाय विद्महे षक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती प्रचोदयात्' इत्यनेन मन्त्रेण विनायक, 'सुभगायै विद्महे काममालिन्यै धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात्' इत्यनेनाश्विकां च नमस्कुर्यात् । तत उपहारशेषमास्तीर्य कुशे शूर्पे निधाय चतुष्पथे निदध्यात् । 'बलिं गृह्णन्त्विमं देवा आदित्या वसवस्तथा । मरुतश्चाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पद्भगा प्रहाः ॥ असुरा यातुधानाश्च पि(३)शाचोरगमातरः । शाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥ जृम्भकाः सिद्धगन्धर्वा माया(४)विद्याधरा नराः । दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विद्मविनायकाः ॥ जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः । मा विप्रो मा च मे पापं मा सन्तु पतिपन्थिनः ॥ सौम्या भवन्तु वृक्षाश्च भूतप्रेताः सुखावहाः' ॥ इत्यैर्मन्त्रैः ॥ कृताकृताः सहृदवहतास्तन्दुलाः । प(५)ललं तिलपिष्टं तग्मिश्च ओदनः पललौदनः । मत्स्याः पका अपकाश्च । मांसमेतावदेव पकमपकं च । पुष्पं चित्रं रक्तपीतादिनानाघणम् । चन्द्रनादि सुगन्धिद्रव्यम् । सुरा त्रिविधा गौडी माघ्वी पैथी च । मूलकं मूलकः कन्दा-

(१) स्पृष्टैस्त्रिभुक् ग० । (२) दित्याह दपान्दन्तदिवर्तुमि ग० ।

(३) विशाचा मानतरेणा क. । (४) माला विध. क । (५) पलल विद्व क ।

कारो भक्ष्यविशेषः । पूरिका प्रसिद्धा । अपूपः स्नेहपक्वो गोधूमवि-
कारः । उण्डेर(१)काः पिष्टादिमय्यस्ताः प्रोताः स्रजः । दध्यन्न दधि-
मिश्रमन्नम् । पायसं क्षैरेयम् । गुडपिष्टं गुडमिश्रं शाल्यादिपिष्टम् ।
मोदकाः लड्डुकाः । अनन्तरं विनायकं तज्जननीमम्बिकां वक्ष्यमाणम-
न्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥

(मिता०) किं कृत्वेत्याह—

दूर्वेति । सकुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्पपुष्पाणां पूर्णमञ्जलिं
दस्वोपतिष्ठेदिति गतेन सम्बन्धः ॥ २९० ॥

(मिता०) उपस्थानमन्त्रमाह—

रूपमिति । तत इति च । (२)अम्बिकोपस्थाने भगवतीत्यूहः ।
ततोऽभिषेकानन्तरं यजमानः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनो ब्रा-
ह्मणान्भोजयेद्यथाशक्ति । गुरवे श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्नाय विनायक-
स्नपनविधिज्ञाय वस्त्रयुग्मं दद्यात् । अपिशब्दाद्यथाशक्ति दक्षिणां वि-
नायकोद्देशेन ब्राह्मणेभ्यश्च । तत्रायं प्रयोगक्रमः—चतुर्भिर्ब्राह्मणैः
सार्धमुक्तलक्षणो गुरुर्मन्त्रज्ञो भद्रासनरचनानन्तरं तत्संनिधौ विना-
यकं तज्जननीं चोक्तमन्त्राभ्यां गन्धपुष्पादिभिः समभ्यर्च्य चहं
ध्रपयित्वा भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य पुण्याहवाचनं कृत्वा चतु-
र्भिः कलशैरभिषिच्य सर्पपं तैलं शिरसि हुत्वा चरुहोमं विधाया-
ऽभिषेकशालायां चतुर्दिक्षु इन्द्रादिलोकपालेभ्यो बलिं दद्यात् । यज-
मानस्तु स्नानानन्तरं शुक्लमाल्याम्बरधरो गुरुणा सहितो विनाय-
काम्बिकाभ्यामुपहारं दत्त्वा शिरसा भूमिं गत्वा कुसुमोदकेनार्घ्यं
दत्त्वा शिरसा भूमिं गत्वा कुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्पपुष्पाञ्जलिं
च दत्त्वा विनायकमम्बिकां चोपतिष्ठेत् । गुरुरुपहारशेषं शूर्पं कृत्वा
सत्त्वरे निदध्यात् । अनन्तरं वस्त्रयुग्मं दक्षिणां ब्राह्मणभोजनं च दद्या-
दिति । इति विनायकस्नपनविधिः ॥ २९१—२९२ ॥

(धी० मि०) उक्तायाः शान्तेः फलमाह—

एवं विनायकं पूष्य ग्रहांश्चैव विधानतः ॥

कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चा(३)प्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २९३ ॥

(१) उण्डेरकाः धुद्रापूपा इति कैस्तुभे ।

(२) विनायकोपस्थाने भगवतीत्यूहः क० ख० ।

(३) महपूजा लघ्वति ग० ।

एषमुक्तप्रकारेण विनायकं सम्पूज्य कर्मणां फलं विघ्नोपशमद्वारेणाप्नोति । न केवलं शान्तिकर्मिदं कर्म, किन्तु पौष्टिकमपीत्याह धियं चेति । न विद्यते उत्तमा यतस्तादृशीमनुत्तमा धियं घनादिसम्पत्तिमाप्नोति । चकाराद् ग्रहयज्ञवक्ष्यमाणफलान्तराणां समुच्चयः । कर्मफलसिद्धे वक्ष्यमाणग्रहपूजाफलत्वमाह ग्रहांश्चेति । विधानतो वक्ष्यमाणप्रकारेण ग्रहान् सम्पूज्य कर्मणां फलमाप्नोति । पूज्येति छान्दसः प्रयोगः । चकारेण ग्रहपूजायां ब्राह्मणभोजनाद्युत्तराङ्गसमुच्चयः । एवकारोऽवधारणे, तेन प्राप्नोत्येवेत्यन्वयः ॥ २९३ ॥

(मिता०) अस्यैव विनायककल्पनस्योक्तोपसंहारेण संयोगान्तरं दर्शयितुमाह—

एयमिति । एषमुक्तेन प्रकारेण विनायकं सम्पूज्य कर्मणां फलमविघ्नेनाप्नोतीत्युक्तोपसंहारः । संयोगान्तरमाह धियं चेत्कृष्टतमामाप्नोतीति । धीकामश्चानेनैव विधानेन विनायकं पूजयेदित्यर्थः । आदित्यादिग्रहपीडाशान्तिकामस्य लक्ष्म्यादिकामस्य च ग्रहपूजादिकल्पं विधास्यन् ग्रह(१)पूजामुपक्षिपति ग्रहांश्चैव विधानत इति । ग्रहानादित्यादीन्वक्ष्यमाणेन विधिना सम्पूज्य कर्मणां सिद्धिमाप्नोति धियं चाप्नोति ॥ २९३ ॥

(धी० मि०) विनायकशान्तिप्रसङ्गेन तत्फलीभूतकर्मसिद्धिफलकान् धर्मानाह—

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा ॥

महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २९४ ॥

सदा प्रत्यहं सूर्यस्य गणपतेश्च पूजां, स्वामिनः कार्तिके गोरोचनादिमाङ्गल्येन तिलकं तथापदेन पूजां च कुर्वन् कर्मणामारब्धानामपेक्षितानां वा सिद्धिं निष्पत्तिमवाप्नोतीत्यर्थः । महत्पदं च महाभारतवत्प्रशंसार्थं महेन्द्रवद्वा महागणपतिर्देवतान्तरस्तुतशस्तनयात् । चकारेण पूजा, फलान्तरस्य तत्तपुराणाद्युक्तस्य समुच्चयः । एवकारः क्रियान्वयी फलावश्यंभावपरः । मिताक्षरायान्तु सिद्धिपदं मोक्षपरतया व्याख्यातम् । सुघर्णतिलकस्य पूजायाश्चादित्यादौ सर्वत्र सम्यग्ध उक्तः । तिलकस्य प्रकरणेन तद्दानमप्याक्षिप्यते ॥ २९४ ॥

(मित्ता०) नित्यकाम्यसंयोगानाह—

आदित्यस्येति । आदित्यस्य भगवतः सदा प्रतिदिवसं रक्तचन्द-
नकुङ्कुमकुसुमादिभिः पूजां कुर्वन् स्कन्दस्य महागणपतेश्च नित्यं
पूजां कुर्वन् सिद्धिं मोक्षमात्मज्ञानद्वारेण प्राप्नोतीति नित्यसंयोगः ।
आदित्यस्कन्दगणपतीनामन्यतमस्य सर्वेषां वा तिलकं स्वर्णादिनि-
र्मितं रूप्यनिर्मितं वा कुर्वन् सिद्धिमभिलषितामाप्नोति । तथा चक्षुषी
चेति काम्यसंयोगः ॥ २९४ ॥

(वी० मि०) ग्रहांश्चैव विधानत इत्युक्तं, तत्र विधानं दर्शयिष्यन्
कर्मसिद्धेः प्रागुक्ताया अतिरिक्तं फलमाह—

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥

वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाऽभिचरन्नपि ॥ २९५ ॥

श्रीर्व्याख्याता, शान्तिर्धर्मद्वारा ऐहिकानिष्टनिवृत्तिः, वृष्टिर्वर्षं,
आयुरपमृत्युजयेन दीर्घकालजीवनं, पुष्टिरपूर्वाभीष्टलाभोपलब्धप-
रिरक्षणं च, एतदन्यतरकामः अभिचरन् अदृष्टोपायेन परपीडां
कामयमानो वा ग्रहयज्ञं ग्रहोद्देश्यकं सम्यक् शास्त्रोक्तेन विधिना आ-
चरेत्कुर्यात् । वाकाराभ्यामेकस्मिन् प्रयोगे एकमेव फलमिति याग-
सिद्धिन्यायसिद्धमभिहितम् । अपिशब्देनाऽऽरोग्यसमुच्चयः । तथै-
वेत्यनेनाऽभिचारकामस्यापि श्रीकामादिवदेवेतिकर्तव्यता, न तु
अभिचारेष्टिवद्विशेष इति दर्शितम् ॥ २९५ ॥

(मित्ता०) 'ग्रहांश्चैव विधानतः । कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं
चाप्नोत्यनुत्तमाम्' इत्यनेन ग्रहपूजया कर्मणामविघ्नेन फलसिद्धिः
श्रीश्च फलमित्युक्तम् । इदानीं फलान्तराण्याह—

श्रीकाम इति । श्रीकाम इति पूर्वोक्तस्यानुवादः । शान्तिकाम
आपदुपशान्तिकामः । सस्यादिवृद्धयर्थं प्रवर्षणं वृष्टिः । आयुरपमृत्यु-
जयेन दीर्घकालजीवनम् । पुष्टिरनवद्यशरीरत्वम् एताः कामयत इति
वृष्ट्यायुःपुष्टिकामः । एते श्रीकामादयो ग्रहयज्ञं ग्रहपूजां समाचरेयुः ।
तथाऽभिचरन्नपि अदृष्टोपायेन परपीडा अभिचारस्तत्कामश्च ग्रहयज्ञं
समाचरेत् ॥ २९५ ॥

(धी० मि०) प्रहानाह—

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ॥

शुक्रः शनैश्वरो राहुः वेतुश्चैव ग्रहाः स्मृताः ॥२९६॥

स्मृताः स्मृतायुक्ताः । चकारात् श्रुतायुक्ताश्च । एवकारेणाभ्येयां प्रहत्त्वं व्यवच्छिनत्ति । एषां महीपुत्रादिशब्देनोपास्तानामपि देवतात्वं महादानाद्युक्तरूपेण बोध्यम् । केतुरित्येकवचन गणाभिप्रायेण केतूनां बहुत्वात् ॥ २९६ ॥

(मिता० , प्रहानाह—

सूर्य इति । एते सूर्यादयो नवग्रहाः ॥ २९६ ॥

(धी० मि०) प्रहपूजाया प्रतिमासाध्यत्वात्तत्र द्रव्याण्याह—

ताम्रकात्स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुधौ ॥

रजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात् ॥ २९७ ॥

अत्र पञ्चम्यस्तृतीयार्थाः । प्रहप्रतिमाकारास्तु स्मृत्यन्तरे द्रष्टव्याः, विस्तरमयाग्नेह लिखिताः ॥ २९७ ॥

(धी० मि०) इदं च चिरकालव्यापिनोऽयुतहोमादेः करणपक्षे, इतरथा तु पटादिलिखितेष्वेव ग्रहपु पूजा कार्येत्याह—

स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेऽथवा (?) ॥

स्ववर्णैस्तत्तद्ग्रहसमानवर्णैर्वर्णकैः पटे वस्त्रे ग्रहा लेख्याः । अथवा गन्धैश्चन्दनादिभिः मण्डलके सम्यक् संस्कृतभूभागे लेख्याः । प्रथमवाकारेणानुकेस्ताम्रपात्रादिभिर्विकल्पमाह । तथा च देवीपुराणम्—

ताम्रपात्रे च कर्तव्या ग्रहा भागविकल्पिताः ।

इयामे वा मण्डले धापि सर्वकामफलप्रदाः ॥

इति ॥

(धी० मि०) पूजाविधिमाह—

यथावर्णं प्रदेशानि वासांसि कुसुमानि च ॥ २९८ ॥

गन्धाश्च बलपश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ॥

कर्तव्या मन्त्रान्तश्च चरवः प्रतिदेवतम् ॥ २९९ ॥

गन्धाश्च यथावर्णं तत्तद्ग्रहवर्णानुसारेण देयाः । बलयो वक्ष्य-

माणा देयाः । धूपश्चाऽसम्भवे सर्वेषां गुग्गुलुर्देयः । सम्भवे तु चिन्तामणौ विशेषः—

रवेः कुन्दुरकं धूपः शशिनस्तु घृतं य(१)था ।

भौमे सर्जरसं चैव अगुरुश्च बुधे स्मृतः ॥

सिंहलं(२)गुरवे दद्याच्छुके बिल्वागुरु स्मृतम् ।

गुग्गुलं मन्दवारे तु लाक्षा राहोश्च केतवे ॥

प्रतिदैवतं तं तं ग्रहमुद्दिश्य 'सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामी'त्यादि-
निर्वापमन्त्रवन्तश्चरवोऽम्बरवाष्पसिद्धौदनाः कर्तव्याः । कुसुमानि
चेति चकारेणाऽक्षताश्च यथावर्णं देया इत्युक्तम् । गन्धाश्चेति चकारो-
दीपसमुच्चयार्थः । बलयश्चेति नैवेद्यसमुच्चयार्थः । एवकार आव-
श्यकत्वार्थः । देयश्चेति चकारेण फलाधिक्यार्थकताम्बूलादेः परि-
ग्रहः । मन्त्रवन्तश्चेति चकारेण चतुर्मुष्टिपरिमितत्वादिचतुर्धर्मसमुच्च-
यार्थः ॥ २९८--२९९ ॥

(मिता०) ग्रहाः पूज्या इत्युक्तं, किं कृत्वेत्याह—

ताम्रकादिति । सूर्यादीनां मूर्तयस्ताम्रादिभिर्यथाकमं कार्याः,
तदलाभे स्ववर्णैर्वर्णकैः पट्टे लेख्याः । गन्धैर्मण्डलकेषु वा । गन्धैः
रक्तचन्दनादिभिर्यथावर्णं लेख्या इत्यन्वयः । द्विभुजत्वादिविशेषस्तु
मत्स्यपुराणोक्तो द्रष्टव्यः । यथा—'पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
स(३)प्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥ श्वेतः श्वेताम्बर-
धरो दशाश्वः श्वेतभूषणः । गदापाणिद्विवाहुश्च कर्तव्यो वरदः
शशा ॥ रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेघगमो
वरदः स्याद्धरासुतः ॥ पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमद्युतः ।
खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥ देवदैत्यगुरु तद्वत्पीत-
श्वेतौ चतुर्भुजौ । दण्डिनौ वरदौ कार्या साक्षसूत्रकमण्डलू ॥ इन्द्रनी-
लद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः । बाणबाणासनधरः कर्तव्योऽर्कसुतः
सदा ॥ करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः । नी(४)लः सिंहासन-
स्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते ॥ धूम्रा द्विवाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः ।
गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥ सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा

(१) तथा—इति ख० पु० पाठः ।

(२) सिंहक—इति ख० पु० पाठः ।

(३) सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च क० ।

(४) नीलसिंहासनः क० ग० ।

लोकानि तावदाः । स्वाङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा' इति ॥
एतेषां स्थापनदेशश्च तत्रैवोक्तः—'मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं
दाक्षणेन तु । उत्तरेण गुहं विद्याद् बुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥ पूर्वेण भार्गवं
विद्यात्सोम दक्षिणपूर्वके । पश्चिमेन शनिं विद्याद्ग्राहं पश्चिमदक्षिणे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थाप्या वै शुक्रतण्डुलैः' ॥ इति ॥ २९७ ॥

(मिता०) ग्रहपूजाविधिमाह—

यथावर्णमिति । यथावर्णं यस्य ग्रहस्य यो वर्णस्तद्वर्णानि वस्त्र-
गन्धपुष्पाणि देयानि । बलयश्च । धूपश्च सर्वैभ्यो गुग्गुलुर्देयः । चरयश्च
प्रतिदेवतमग्निप्रतिष्ठापनान्वाधानादिपूर्वकं 'चतुरश्वतुरो मुष्टीभिर्वप-
त्यमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामी'त्यादिविधिना कार्याः । अनन्तरं सुस-
मिद्धेऽ(१)ग्नावध्माधानाद्याधारान्तं कर्म कृत्वा आदित्याद्युद्देशेन
यथाक्रमं वक्ष्यमाणमन्त्रैर्वक्ष्यमाणाः समिधो वक्ष्यमाणप्रकारेण हुत्वा
चरवो होतव्यः ॥ २९९ ॥

(वा० मि०) पूजाशलिदानयोर्वक्ष्यमाणहोमे च सूर्यादीनां क्रमेण
मन्त्रानाह—

आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुन् ॥

-उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासह्यं प्रकीर्तिताः ॥ ३०० ॥

वृहस्पते अतियदर्थस्तथैवाग्नात्परिष्नुतः ॥

शन्नोदेवीस्तथा काण्डात्केतुं कृष्वन्निमास्तथा ॥ ३०१ ॥

'आकृष्णेन रजसे'ति, 'इमं देवा' इति, 'अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककु'-
दिति, 'उद्बुध्यस्वाग्ने' इति, 'वृहस्पते अतियदर्थ' इति, 'अग्नात्परि-
ष्नुता रस'मिति, 'शन्नोदेवीरभिष्टय' इति, 'काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती'
ति, 'केतुं कृष्व'न्नितीमा ऋचः सूर्यादीनां यथासह्यं प्रकीर्तिताः । तः
थाशब्दैश्चकारेण तच्चच्छाखोक्तान् मन्त्रान् शाखाविशेषव्यवस्थिता-
नभिप्रैते । एवकारेणाऽपरशाखीयमन्त्रव्यवच्छेदः ॥ ३००-३०१ ॥

(मिता०) ग्रहमन्त्रानाह—

आकृष्णेनेति । वृहस्पते इति च । आकृष्णेन रजसा वर्तमान इ-
त्यादयो नव मन्त्रा यथाक्रममादित्यादीनां वेदितव्याः ॥ ३००-३०१ ॥

(वी० मि०) तत्तद्ग्रहसमिधां विशेषं दर्शयन्नेव तद्धोमसङ्ख्या-
दिविशिष्टमाह —

अर्कः पलाशः खदिर(१)स्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ॥

उदुम्बरः(२)शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ ३०३ ॥

एकैकस्य त्वष्ट(३)शतमष्टाविंशतिरेव वा ॥

होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना क्षीरेण वा युताः ॥ ३०३ ॥

सूर्यादेः क्रमादेकैकस्याष्टशतमष्टाधिकं शतमष्टाविंशतिर्वाऽर्काद्याः
समिधो मधुघृताभ्यां युक्तेन दध्ना क्षीरेण वा संयुताः सत्यो होत-
व्याः । समित्संख्या चाहुतिसंख्यामेवोपलक्षयति । क्षीरेणेत्यादौ 'चै-
व समन्विताः' इति साम्प्रदायिकः पाठः । अपामार्गः 'चटचडी'ति
(४)प्रसिद्धः । एवकारेण सर्वत्र ग्रहहोमे संख्येयमावश्यकीत्युक्तम् ।
अयुतहोमादौ तु आज्यतिलव्रीहियवक्षीरसमिद्भिः समसंख्यका
एव होमाः कार्याः 'समं स्या'दिति न्यायात् । यद्वा तत्रापि समिधा-
मुक्तैव सङ्ख्या । आज्यादिभिश्च यथालाभमयुतादिसङ्ख्या पूरणीयति ।
अथशब्देन एकस्य ग्रहस्याऽशेषलमिद्धोमानन्तरमपरस्य ग्रहस्य स-
मिद्धोम इति क्रमं दर्शयति । चकारेणाऽयुतहोमादावाज्यादिद्रव्यस-
मुच्चयः । तुशब्दौ पादपूरणार्थौ । चिन्तामणौ तु ग्रहहोमप्रकरणे—

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टाधिकं तथा ।

अष्टाविंशतिरष्टौ वा एकैकस्य तु होमयेत् ॥

प्रादेशमात्रा अशिखाः अशुक्लाश्च फलाशिनीः (?) ।

समिधः कल्पयेत्प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा ॥

देवानामपि सर्वेषां प्रालाशां परमार्थवित् ।

इत्यादिस्मृत्यन्तरीयाः समिधां विशेषास्तत्र तत्राऽवगन्त-
व्याः ॥ ३०२—३०३ ॥

(मिता०) इदानीं समिध आह—

अर्क इति । अर्कपलाशादयो यथाक्रमं सूर्यादीनां समिधो भव-

(१) खदिर अगमार्गोऽथ—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) औदुम्बरः—इति ३० पु० पाठः ।

(३) एकैकस्याष्टशतं—इति ३० पु० पाठः, एकैकस्याष्टशतं—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(४) अस्मिन् ग्रन्थेऽधुनातनं 'चिचिडा' इति भाषायाः प्रचलते सं० ।

न्ति । ताश्चर्द्रा अमग्राः सत्वचः प्रादेशमाग्राः कर्तव्याः ॥ ३०२ ॥

(मिता०) किञ्च—

एकेकस्येति । आदित्यादीनामेकैकस्याऽऽशतसख्या अष्टाविंशतिसंख्या वा यथासम्भवं मधुना सर्पिषा दध्ना क्षीरेण वा युता अक्षा अर्कादिसमिधा होतव्याः ॥ ३०३ ॥

(वी० मि०) बलिद्रव्याणि कथयन्तव तेषां विनियोगमाह—

गुडौदनं पायसं च हविष्य क्षीरपाष्टिकम् ॥

दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च ॥ ३०४ ॥

दद्याद्ब्रह्मपादेत(१)।हूनेभ्यो भोजनं बुधः ॥

शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ३०५ ॥

शक्तितः शक्तौ सत्यामेतत् गुडौदनादि सूर्यादिग्रहक्रमेण । गुडौदनाद्यसम्भवे वा यथालाभं घृतपायसाद्येकजातीयमेव सर्वग्रहेभ्यो विधिपूर्वकं बलिद्रूपतयोत्सृज्य तदेव ब्राह्मणेभ्यो भोजनं सत्कृत्य दद्यात् । क्षीरपाष्टिकं क्षीरमिथं पाष्टिकौदनं, हविः सघृतीदनं, चूर्णं तिलचूर्ण(२)मिश्रौदनं, चित्रान्नम्—

तिलतण्डुलमुद्गं च अजाक्षीरं च शोणितम् ।

कर्णनासागृहीतं स्याच्चित्रौदनमुदाहृतम् ॥

इति परिभाषितं, शेषं प्रसिद्धम् । एवकारेण शक्तानुक्तद्रव्यविशेषाणामावश्यकत्वं दर्शयति । चकारेण स्मृत्यन्तरोक्तद्रव्याण्यभ्यनुजानीते । यथा—

गुडौदनं रवेर्दद्यात्सोमाय घृतपायसम् ।

अङ्गारके मसुराद्यं क्षीराद्यं सोमसूनवे ॥

दध्योदनं च जीवाय शुक्राय च घृतौदनम् ।

शमैश्चराय कृसरमाजमांसं च राहव ॥

चित्रौदनं च कंतुभ्यः सर्वमक्षैरथाऽर्चयेत् । —३०४-३०५ ॥

(मिता०) इदानीं भोजनान्याह—

गुडौदनमिति । दद्यादिति च । गुडमिथं ओदनो गुडौदनः । पायसम् । हविष्यं मुन्यन्नादि । क्षीरपाष्टिकं क्षीरमिथं पाष्टिकौदनः ।

(१) दद्याद् ब्रह्मपादेव—इति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

(२) तिलचूर्णमिश्रौदनं—इति ख० पु० पाठ ।

दद्या मिश्र ओदनो दध्योदनः । हविर्वृतौदनः । चूर्णं तिलचूर्णमिश्र
ओदनः । मांसं भक्ष्यमांसमिश्र ओदनः । चित्रौदनो ननावर्णोदनः ।
एतानि गुडौदनादीनि यथाक्रममादित्याद्युद्देशेन भोजनार्थं द्विजेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । ब्राह्मणसंख्यां यथाविभवं द्रष्टव्या । गुडौदनाद्य-
भावे तु यथालाभमोदनादि पादप्रक्षालनादिविधिपूर्वकं सत्कृत्य सं-
मानपुरःसरं दद्यात् ॥ ३०४-३०५ ॥

(वी० मि०) ग्रहयज्ञदक्षिणामाह—

धेनुः शङ्खस्तथाऽनङ्वान् हेम वासो हयः क्रमात् ॥

कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥३०६॥

धेन्वादिकं क्रमात् सूर्यादिग्रहयज्ञदक्षिणात्वेन तत्तद्ग्रीतिकामो
द्विजेभ्यो दद्यादिति पूर्वश्लोकस्थमनुपज्यते । तथाशब्देनाऽसम्भवे
हिरण्यस्य सर्वत्र दक्षिणात्वमुक्तम् । वैशब्दः पादपूरणाय ॥ ३०६ ॥

(मिता०) दक्षिणामाह—

धेनुरिति । धेनुर्दोग्ध्री । शङ्खः प्रसिद्धः । अनङ्वान् भारस(१)हो
वलीवर्दः । हेम सुवर्णम् । वासः पीतम् । हयः पाण्डुरः । कृष्णा गौः ।
(२)आयसं शस्त्रादि । छागः प्रसिद्धः । एता धेन्वादयो यथाक्रममादित्या-
द्युद्देशेन ब्राह्मणानां दक्षिणाः स्मृताः उक्ता मध्वादिभिः । एतच्च सम्भ-
वे सति । असम्भवे तु यथालाभं शक्तितोऽन्यदेव यत्किञ्चिद्द्वयम् ॥ ३०६ ॥

(वी० मि०) शान्तिकामो ग्रहयज्ञं समाचरोदित्यनेन सर्वग्रहाणां
सति सम्भवे पूज्यत्वमुक्तम्, असम्भवे त्वाह—

यस्य यश्च यदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् ॥

ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥ ३०७ ॥

यस्य पुंसो यो ग्रहो यदा दुःस्थः अष्टमादिस्थानस्थः स तं
ग्रहं तदा यत्नेन उक्तसकलाङ्गसम्पादनेन पूजयेत् । चकारस्त्वर्थः, तेन
दुःस्थभिन्नस्य विशिष्टपूजावश्यकं व्यवच्छिद्यते । स्वल्पा तु पूजाऽन्य-
पामपि ग्रहाणां कार्येव ।

यस्तु पीडाकरो नित्यमल्पवित्तस्य वा पुनः ।

तं तु यत्नेन सम्पूज्य शेषानप्यर्चयेद् बुधः ॥

(१) भारवाहो क० ग० ।

(२) आयमगस्त्रादि, आयमं नायादि क० ।

इति वचनात् । ग्रहपूजनेन शान्तिर्भवतीत्यत्र हेतुत्वमाह ग्रह
णेति । पूजिताः सन्तो भवन्त पूजकान् पूजयिष्यथ शान्त्यादिरूपे-
ष्टलाभेन प्रीणयिष्यथ इति एषां एभ्या ग्रहेभ्यो ग्रहणा वरो दत्त
इत्यर्थः ॥ ३०७ ॥

(मिता०) शान्तिकामेनाविशेषेण सर्वे ग्रहा पूजयितव्या इत्युक्तं
तत्र विशेषमाह—

यस्येति । यस्य पुरुषस्य यो ग्रहो यदा दुःस्थोऽष्टमादिदुष्टस्था
नस्थितः स तं ग्रहं तदा यत्नेन विशेषेण पूजयेत् । यस्मादेषां ग्रहाणां
ग्रहणा पूर्वं वरो दत्तः पूजिताः सन्तो यूयमिष्टप्रापणेनाऽनिष्टनिरसनेन
च पूजयितारं पूजयिष्यथेति ॥ ३०७ ॥

(धी० मि०) ग्रहपूजने शान्त्याद्यर्थं सर्वेषामधिकारविशेषेऽपि
राज्ञा राज्याभ्युदयार्थं विशेषतस्ते पूज्या इत्याह—

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च ॥

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥ ३०८ ॥

नरेन्द्राणां अभिपिक्तक्षत्रियाणामुच्छ्रायाः पेश्वर्यादयः पतनानि
तद्गंशादयश्च ग्रहाधीनाः । जगतः तत्परिपालनीयस्य लोकसमूहस्य
भावाभावौ जन्ममरणे ग्रहाधीनौ । तस्माद्वाज्ञा स्वीयसाधारणयो-
गक्षेमार्थं परिपालनीयलोकहितार्थं च ग्रहाः पूज्यतमाः । यथाऽन्येषां
पूज्यास्ततोऽप्यतिशयेन पूज्या इत्यर्थः ॥ ३०८ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने शान्तिप्रकरणम् ।

(मिता०) अविशेषेण द्विजानधिकृत्य शान्तिकर्षौष्टिकादीनि कर्मा-
ण्यनुक्रान्तानि तत्राभिषे(१)कगुणयुक्तस्य राज्ञो विशेषेणाधिकार
इत्याह—

ग्रहाधीना इति । नरेन्द्राणामभिपिक्तक्षत्रियाणां ग्रहाः पूज्यत-
माः । अनेना(२)न्येषामपि पूज्या इति गम्यते । उभयत्र कारणमाह—
प्राणिनामभ्युदयविनिपाता ग्रहाधीनाः यस्मात्तस्मादधिकारिभिः पू-
ज्याः । किं च जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्य भावाभावानुत्पत्तिनि-
रोधौ ग्रहाधीनौ । तत्र यद्येते पूजितास्तदा स्व(३)काल एवोत्पत्तिनि-

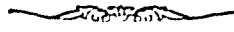
(१) भिषेकयुक्तस्य ख० ।

(२) अथ चा येनापि ख० ।

(३) स्वक तादुत्पत्तिनि ग० ।

रोधौ भवतः । अन्यथा उत्पत्तिसमये नो(१)न्पादोऽनिरोधकाले नि-
रोधश्च । जगदीश्वरत्वाच्च नरेन्द्राणां तद्योगक्षेमकारिणां पूज्यतमा
ग्रहा इति तेषां विशेषेण शान्तिकादिष्वधिकारः । तथा च गौतमन—
'राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम्' इति राजानमधिकृत्य 'वर्णानाश्रमांश्च
न्यायतोऽभिरक्षेच्च । 'ततश्चैतान्स्वधर्मे स्थापयेत्' इत्यादीन्कांश्चिद्ध-
र्मानुक्ता—'यानि च देवोत्पातचिन्तकाः प्रद्रुयुस्तान्याद्रियेत तदधा-
नमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिजानते' इति शान्तिकपौष्टिकाद्यनुष्ठानहेतु-
मभिधाय शान्तिकपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमङ्गलसंयुक्तान्याभ्युदयि-
कानि विद्वेषिणः स्त(२)म्भनाभिचारद्विषद्वृथाद्वियुक्तानि च शालाश्रौ-
क्यादिति शान्तिकादीनि दर्शितानि ॥ ३०८ ॥

इति ग्रहशान्तिप्रकरणम् ।

(वी० मि०) साधारणान् गृहस्थधर्मानभिधाय वक्ष्यमाणं स-
प्ताहं राज्यं यथायथं प्रपञ्चयन्नेव नरेन्द्रपदेन प्रकान्तस्य राज्ञो गृहस्थ-
स्य विशेषधर्मानाह सम्पूर्णप्रकरणेन—

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धमेवकः ॥

विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥ ३०९ ॥

अदीर्घमूत्रः स्मृतिमानक्षुद्राऽपरुपस्तथा ॥

धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥ ३१० ॥

स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽनाक्षिक्यां दण्डनीसां तथैव च ॥

विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥ ३११ ॥

कुलीनः क्षत्रियकुलोत्पन्नो नराधिपो राज्याभिषिक्तः सन्महोत्सा-
हादिः स्यादित्यर्थः । महानुत्साहः पुरुषार्थसाधनं तत्तत्कर्माध्यव-
सायो यस्य स महोत्साहः । स्थूलं प्रचुरं लक्षं ब्राह्मणादिभ्यो देयत्वे-
नेच्छाविषयो यस्य स स्थूललक्षः । कृतज्ञः परकृतापकाराविस्मरण-
शीलः । वृद्धानां ज्ञानवयस्तपोऽधिकानां सेवक उपासनकर्ता । विनीतो
वशीकृतेन्द्रियः । सत्त्वं सम्पद्विषयेर्हिपशांकातिशयाभावस्तत्सम्पन्नः
तद्युक्तः । सत्यवाक् शास्त्रानभ्यनुज्ञातानृणाभधानशून्यः । शुचिः वा-

ह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः । अवश्यकर्तव्याणां कर्मणामारम्भे आरब्धानां च समाप्तायविलम्बकारी अदीर्घसूत्रः । स्मृतिमान् राज्याद्युपयुक्तार्या-
विस्मरणशीलः । अशुद्रः सद्गुणद्वेषशून्यः । अपरुपः शास्त्राननुमत-
परुषाभिधानशून्यः । धार्मिको वर्णाश्रमधर्माचरणशीलः । अव्यसनः
मृगयाऽश्रपानाद्यासङ्गशून्यः । प्राप्तः इतिहासादिश्रवणेन । शूराऽका-
तरः । रहस्यवित् मन्त्रणाचतुरः । स्वरन्ध्रं स्वस्य सप्ताङ्गराज्यस्य
यत्परप्रवेशनद्वार तस्य गोप्ता आच्छादयिता । आन्वीक्षिक्यां तर्क-
विद्यायाम् । दण्डनीत्यामर्षशास्त्रे । प्रथ्यां ऋग्यजुसामवेदरूपायाम् ।
वार्तायां कृषिवाणिज्यादिरूपायां यतनहेतुभूतायां विनीतस्तदभिष्टैः
प्रवीणतां नीतः । यदाह मनुः—

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च तद्विदः ।

आन्वीक्षिकीं चात्मविद्भ्रषो वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥

एवकारैर्यद्गुणानामेवामावश्यकत्वं तथाशाब्दाभ्यां चकारैश्च ऋष्य-
स्तरोक्तानां राज्ञोऽन्तरङ्गधर्माणां समुच्चयो दर्शितः । एतेन स्वामिनो
राज्याङ्गस्य प्रपञ्चनं कर्तामित्यवधेयम् ॥ ३०९-३११ ॥

(मिता०) साधारणान्गृहस्थधर्मानुक्त्वेदानीं राज्याभिषेकादि-
गुणयुक्तस्य गृहस्थस्य विशेषधर्मानाह—

महोत्साह इति । अदीर्घसूत्र इति । स्वरन्ध्रगोप्तेति च । परुषार्थ-
साधनकर्मारम्भाप्यवसाय उत्साहः, महानुत्साहो यस्यासौ महोत्सा-
हः । बहुदेयार्थदर्शी स्थूललक्ष । परकृतोपकारार्पकारौ न विस्मरती-
ति कृतज्ञ. तपोज्ञानादिवृद्धानां सेवकः । विनयेन युक्तो विनीतः ।
विनयशब्देनाविरुद्धः पूर्वोक्तस्नातकधर्मकलाप उच्यते—'न संशयं प्रप-
द्येत् नाकस्मादप्रियं वदेत्' इत्यादिनोक्तः । सत्त्वसंपन्नः सम्पदापदोर्ह-
र्षविषादरहितः । मात्रतः पितृतश्चामिजनवान्कुलीनः । सत्यवाक्स-
(१)त्यवचनशीलः । शुचिर्वाह्याभ्यन्तरशुचियुक्तः । अवश्यकार्याणां क-
र्मणामारम्भे प्रारब्धानां च समाप्ते यो न विलम्बतेऽसावदीर्घसूत्रः ।
अधिगतार्थाऽविस्मरणशीलः स्मृतिमान् । अशुद्रोऽसहृगद्वेषो । अप-
रुपः परदोषाकीर्तनः । धार्मिको वर्णाश्रमधर्मान्वितः । न विद्यन्ते व्य-
सनानि यस्यासावव्यसनः । व्यसनानि चाष्टादश । यदाह मनुः

(७४७-४८)-‘मृ(१)गयाऽक्षा दिवा स्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाऽद्या च कामजो दशको गणः ॥ पै(२)शुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः’ ॥ इति । तत्र च सप्त कष्टतमानि । यथाह (मनुः७।५०-५१) ‘पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतद्विकं सदा’ ॥ इति । प्राज्ञो गम्भीरार्थावधारणक्षमः । शूरो निर्भयः । रहस्यवित् गोपनीयार्थगोपनचतुरः । स्वरन्ध्रगोप्ता स्वस्य सप्तसु राज्याङ्गेषु यत्परप्रवेशद्वारशौथिल्यं तत्स्वरन्ध्रं तस्य गोप्ता प्रच्छादयिता । आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायां दण्डोनीत्यामर्थयो गक्षेमोपयोगिन्यां, वार्तायां कृपिवाणिज्यपशुपालनरूपायां धनपचयहेतुभूतायां, त्रय्यां क्रय्यजुःसामा(३)ख्यायां च विनीतस्तत्तदभिज्ञैः प्रावीण्यं नीतः । यथाह मनुः-(७ ४३)-‘त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च(४)शाश्वतीम् । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्भ्यो वार्तारम्भांश्च लोकतः’ ॥ इति । नराधिपो राज्याभिषिक्तः । स्यादिति सर्वत्र सम्बन्धः ॥ ३०९-३११ ॥

(वी० मि०) एवं राज्ञोऽन्तरङ्गान् धर्मानभिधाय अमात्यं राज्याङ्गं दर्शयन्नेव बहिरङ्गानाह ‘विनीय स्थापयेत्पथी’त्यन्तेन—

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीन् ॥

तैः सार्थं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाऽर्थं ततः स्वयम् ॥ ३१२ ॥

स राजा पूर्वोक्तगुणविशिष्टः सन् प्राज्ञान् हिताहितविवेककुशलान्, मौलान् कुलक्रमेण सेवकान्, स्थिरान् कदाचिदपि पराऽनाश्रितान्, बाह्याभ्यन्तरशुद्धियुक्तान्, मन्त्रिणः सचिवान् प्रकुर्वीत । मन्त्रिण इति बहुवचनेन सप्ताऽष्टौ वा मन्त्रिणः कार्या इत्युक्तम् । तथा च मनुः—

(१) आलेट्काल्यो मृगयधो मृगया, अज्ञादिक्रीडा, दिवानिद्रा, परदोषकथनं, स्त्रीसम्भोगः, मद्यपानजनितो मदः, नृत्यगीतवादिवाणि प्रीणि, वृथाभ्रमणं—इति दश ।

(२) पशुन्यमविज्ञातदोषाधिकरणं, साहसं साधोर्वन्धनिग्रहः, द्रोहदण्डप्रवधः, ईर्ष्यान्यगुणासहिष्णुता, असूया परगुणेषु दोषाधिकरणं, अर्थदूषणमर्थानामपहरणं देयानामदानं च, वाक्पारुष्यमाक्रोशादि, दण्डपारुष्यं ताडनादि इत्यष्टौ ।

(३) साममय्यां प० ।

(४) च तद्विदः प० ।

सचिवान् सप्त चाऽष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितान् ।

। तैर्मन्त्रिभिर्व्यस्ते; समस्तैश्च । सह राज्यं राजोपयोगिसन्धि-
विप्रहादि कार्यं चिन्तयेत् विचारयेत् ॥ ३१२ ॥

(मिता०) एवमभिपेकगुणयुक्तस्यान्तरङ्गान्धमानभिप्रायेदानीं
धहिरङ्गानाह—

स मन्त्रिण इति । महोत्साहादिगुणैर्युक्तो राजा मन्त्रिणः कुर्वीत
कथंभूतान्? प्राज्ञान् हिताहितविवेककुशलान् । मौलान् स्ववंशपरम्प-
रायातान् । स्थिरान्महत्यपि (१) हर्षविपादस्थाने विकाररहितान् ।
शुचीन् धर्मार्थकामभयोपघाशुखान् । तेच सप्ताष्टौ वा कार्याः । यथाह
मनु. (७।५५) — 'मौला(२)ऽशास्त्रविद्; सुरान् (३)ऽधलक्षान्कुलोद्भवान् ।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितान्' ॥ इति । एव मन्त्रिणः
पूर्वं कृत्वा तैः सार्धं राज्यं सन्धिविप्रहादिलक्षणं कार्यं चिन्तयेत्
समस्तव्यस्तैश्च । अनन्तरं तेषामभिप्रायं ज्ञात्वा सकलशास्त्रार्थविचा-
रकुशलेन ब्राह्मणेन पुरोहितेन सह कार्यं विचिन्त्य ततः स्वयं बुद्ध्या
कार्यं चिन्तयेत् ॥३१२ ॥

(वी० मि०) काटक् स पुरोहितो विप्रः कार्यं इत्यत आह—

पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ॥

दण्डनीत्यां च कुशलमधर्वाङ्गिरसे तथा ॥ ३१३ ॥

पुरोहितं सर्वत्र दृष्टेऽदृष्टे च कार्यं पुरतो निहितं दानसत्कारा-
दिमिरात्मीयं कुर्वीत । काटकं दैवज्ञं प्रहोत्पाततच्छमनादेशांतरं,
उदितैः शास्त्रोक्तैरभ्ययनानुष्ठानादिभिरुदितमभ्युदयशालिनं, दण्डनी-
त्यामर्थशास्त्रेऽधर्वाङ्गिरसेऽभिचारशान्तिकप्रधानेऽध्वंभागविशेषे च
कुशल निपुणम् । तथाशब्देन त्रयीसमुच्चयः । प्रथमचकारेण
मन्त्रिपूक्तस्य गुणस्य शुचिस्वस्य, द्वितीयचकारेणाऽऽन्वीक्षिक्याः स-
मुच्चयः ॥ ३१३ ॥

(मिता०) काटकं पुरोहितं कुर्यादित्याह—

पुरोहितमिति । पुरोहितं च सर्वेषु दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु च पुरतो
निहित दानमानसत्कारैरामसम्बन्धं कुर्यात् । कथम्भूतम्? दैवज्ञं प्रहो

(१) हर्षविकारस्थाने विषादरहितान् क० । (२) मौलान् पितृपितामहकमेण हेवकान् ।

(३) लम्बलवान् लक्ष्यादभ्युत्थारादान् । (४) कर्मसु पुण निहित क ।

त्पाततच्छमनादेर्वदितारम् । उदितोदितं विद्याभिजनानुष्ठानादिभि-
रुदितैः शास्त्रोक्तैरुदितं समृद्धम् । दण्डनीत्यामर्थशास्त्रे कुशलम् ।
अथर्वाङ्गिरसे च शान्त्यादिकर्मणि ॥ ३१३ ॥

(वी० मि०) किञ्च—

श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चत्विजः ॥

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद् भूरिदक्षिणान् ॥ ३१४ ॥

श्रौ(१)त्यग्निहोत्रादिका, स्मार्तो महादानादिरूपा क्रिया तवर्थम्-
त्वित्त्वो वृणुयात् । वरणेन ऋत्विगाख्यसंस्कारस्युक्तान् विप्रान् कुर्या-
त् । एवकारेण ऋत्विस्वरणस्याऽऽवश्यकत्वं, चकारेण पूर्वोक्तपुरोहि-
तस्व वरणं समुच्चयित इत्याहुः । ऋत्विस्वरणस्य प्रयोजनमाह यज्ञा-
निति । भूरिदक्षिणान् स्वशक्त्यनुसारिदक्षिणायुक्तान् । एवकारोऽत्र
विधिवदित्यत्रान्वेति ।

अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं विधिहीनस्तु ऋत्विजः ।

यजमानमदाक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥

इति धचनात् । यज्ञान् यागाङ्गक्रियान् । चकारेण पशुयागप-
रिग्रहः ॥ ३१४ ॥

(मिता०) श्रौतेति । श्रौतमग्निहोत्रादि । स्मार्तमौपसनादि ।
तत्क्रियाहेतोर्यागाऽनुष्ठानसिद्धयर्थम् । ऋत्विजो वृणुयात् । यज्ञांश्च
राजसूयादीन्विधिवद्यथाविधानं भूरिदक्षिणान्वहुदक्षिणानेव कुर्यात् ॥ ३१४ ॥

(वी०मि०) अपि च—

भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ॥

अक्षर्योऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥ ३१५ ॥

भोगान् भोग्यान् । गृहशय्यादीन् । वसूनि हिरण्यादीनि । चकारा-
भ्यामौपधाभययोः परिग्रहः । अत्रहेतुमाह विप्रेषु यदुपपादितं प्रति-
पादितं गृहादि । अयमक्षयो राज्ञां निधिरभिलषितार्थदानायत्त
इत्यर्थः ॥ ३१५ ॥

(मिता०) किञ्च—

भोगांश्चेति । ब्राह्मणेभ्यो भोगान् सुखानि तत्साधनद्वारेण दद्यात् ।

घसूनि च सुवर्णरूप्यभूभृतीनि विविधानि नानाप्रकाराणि । यस्मादेव
राज्ञामक्षयो निधिः शेषाधियद्ब्राह्मणेभ्यो दीयते । साधारणधर्मत्वेन
दानप्राप्ता सत्या राज्ञा दानप्राधान्यप्रतिपादनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ३१५ ॥

(वी० मि०) हत्वन्तरमाह—

अस्कन्नव्यय(१)चैव प्रायश्चित्तैरदूषितम् ॥

अग्नेः सकाशादग्निसाध्याद्भूरिदक्षिणाद्राजसूयादौ हुताद्दक्षिणो विप्ररूपेऽग्नौ
हुतं श्रेष्ठमिह धर्मशास्त्रे उच्यते । श्रेष्ठत्व हेतु - अस्कन्न क्षरणरहित
त, अव्ययमप(२)शुष्यमाण, अव्ययमिति पाठ प्राणिहिंसाशून्यमि
त्यर्थ । प्रायश्चित्तैः प्रायश्चित्ताचरणकृतैरदूषितम् ॥ ३१६ ॥

(मिता०) किञ्च—

अस्कन्नमिति । अग्ने सकाशादग्निसाध्याद्भूरिदक्षिणाद्राजसूया-
देरपि । वप्राग्नौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते । एतदस्कन्न क्षरणरहित अ(३)व्य-
य पशुहिंसाराहितं प्रायश्चित्तैरदूषितं प्रायश्चित्त(४)त्तरहितम् ॥ ३१६ ॥

(वी० मि०) ब्राह्मणसम्प्रदानस्य चरमफलत्वमभिदधान एव
न्यापोपार्जितधनस्य दानाङ्ग वमाह—

धर्मेण लब्धु(५)मीहेत लब्ध यत्नेन पालयेत् ॥

पालितं वर्धयेन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ३१७ ॥

धर्मेण धर्मोपायेन धनं लब्धुं स्वीकर्तुमीहेतुं चेष्टेत । लब्धं च ध-
नं यत्नेन तत्परतया पालयेत् । पालितं च धनं नीत्या नीत्यनुसारि
शास्त्राविरुद्धधनवर्धनोपायेन वर्धयेत् । एष ऋद्धिप्राप्तं धनं पात्रेषु
ब्राह्मणेषु निक्षिपेत् दद्यादित्यर्थः ॥ ३१७ ॥

(मिता०) घसूनि । वप्रभ्यो दद्यादित्युक्तं, कया परिपाठ्या दद्या-
दित्याह—

अलब्धमिति । अलब्धलाभार धर्मशास्त्रानुसारेण यतेत । यत्नेन
लब्धं तत्परिपालयेत् स्वयमवेक्षया रक्षेत् । पालितं तत्परतया र-

(१) अस्कन्नव्यय—इति सु इतिउल्लेखः पाठः ।

(२) अशुष्यमाण इति पा० पु० पाठः ।

(३) अव्यय पा० । (४) प्रायश्चित्त-शस्त्र-इति पा० ।

(५) अल-धर्मो-वर्धयेत्-इति सु इतिउल्लेखः पाठः ।

क्षितं नीत्या वाणि(१)कपथादिकया वृद्धिं नयेत् । वृद्धं च पात्रेषु त्रि-
विधेषु धर्मार्थकामयुक्तेषु निक्षिपेद्दद्यात् ॥ ३१७ ॥

(धी० मि०) तत्र भूमिदाने तत्प्रसङ्गाप्रिवन्धप्रकरणे च विशेषमाह-
दत्त्वा भूमिं निवन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ॥

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ३१८ ॥

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिन्हितम् ॥

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥ ३१९ ॥

पतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ॥

स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम् ॥ ३२० ॥

भूमिं ग्राहणादिभ्यो दत्त्वा निवन्धं अस्यां भूमाधियान् करो प्रा-
ह्य इत्यादिव्यवस्थां च कृत्वा आगामिनां भविष्यतां भद्राणां समी-
चीनानां नृपतीनां परिज्ञानाय लेख्यं दानादिप्रतिपादक(२)लिपिरूपं
कारयेत् । कथं कारयेदित्यत आह पट इत्यादि । पटे वस्त्रं ताम्रप-
ट्टे वा ताम्रफलके स्वमुद्रया स्वासाधारणचिन्हेन उपरि लिखिता-
क्षराणां मूर्द्धभागे चिन्हितं शासनं दानाद्याज्ञाप्रतिपादकं लेख्यमा-
त्मनो वंश्यानात्मानं च प्रतिग्रहस्य प्रातःप्राह्याया भूमेः परीमाणं,
दानस्य दत्तभूमेः छेदे आच्छिद्य ग्रहणे उपवर्णनम्—

पष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः ।

आच्छेत्ता वाऽनुमन्ता च तान्येव नरकं वसेत् ॥

इत्यादिफलप्रतिपादकं वाक्यं अभिलेख्य स्वहस्तचिन्हेन दान-
काललिखनेन च सम्पन्नमत एव स्थिरं अप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दनीयं
महीपतिः कारयेत् । तुशब्देनाऽन्यत्र दाने लेख्यावश्यकत्वं व्यव-
च्छिद्यते । आत्मानं चेति चकोरण प्रतिग्रहीतृसमुच्चयः ॥ ३१८-३२० ॥

(मिता०) पात्रे निक्षिप्य किं कुर्यादित्याह—

दत्त्वेति । यथोक्तविधिना भूमिं दत्त्वा स्वत्वनिवृत्तिं कृत्वा निव-
(३)न्धं वा एकस्य भाण्डभरकस्येयन्तो रूपकाः, एकस्य पर्णभरक-

(१) वाणिज्यादिकया ग० । (२) प्रतिबन्धकलिपिरूपं-इति क० पु० पाठ ।

(३) अस्मिन्प्राये प्रतिश्रेष्ठं क्षेत्रस्वामिनैतद्धनमस्मै प्रत्यर्द्धं प्रातिगासं वा देयमित्येवमादिनि-
यमो निषन्धः अपरार्कः ।

स्येयन्ति पर्णानीति वा निषण्णं कृत्वा लेख्यं कारयेत् । किमर्थम् ।
आगामिनः पश्यन्तो ये भद्राः साधवो नृपतयो भूपास्नेपामनेन द-
त्तमर्नेन प्रतिगृहीतमिति परिज्ञानाय । पार्थिवो भूपतिः । अनेन भू-
पतेरेव भूमिदाने निबन्धदाने वाऽधिकारो न भागपतेरिति दर्शि-
तम् ॥ ३१८ ॥

[मिता०] लेख्यं कारयेदित्युक्तं कथं कारयेदित्याह-

पटे इति । प्रतिग्रहपरिमाणमिति च । कार्यासिके पटे ताम्रपट्टे
[१]कलके वा आत्मनो वंदयान्प्रापतामहपितामहोपतृन् । बहुवचन
स्वार्थवत्त्वाय वशवार्थश्रुतादिगुणोपवर्णनपूर्वकमभिलेख्य आत्मानं च
शब्दात्प्रतिग्रहीतारं प्रतिग्रहपरिमाणं दानच्छेदोपवर्णनं चाभिलेख्य ।
प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो निबन्धस्वस्य रूपकादिपरिमाणम् । दीयत
इति दान क्षेत्रादि, तस्य छेदः छिद्यतेऽनेनेति छेदः, [२]नद्यावाटौ नि-
[३]वर्तनं तत्परिमाणं च तस्योपवर्णनं, अमुकनद्या दाक्षणातोऽयं प्रा-
मः क्षेत्रं वा, पूर्वतोऽमुकप्रामस्यैतावन्निवर्तनमित्यादिनिवर्तनपरिमाणं
च लेख्यम् । एवं आवाटस्य नदीनगरवर्मादेः संचारित्वन भूमेर्न्यू-
नाधिकभावसमवात्तत्रिवृत्त्यर्थम्, स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन मत-
मे अमुकनाम्नः अमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमित्यनेन सपञ्च गु-
क्तं, कालेन च द्विविधेन शकनृपातीतरूपेण संवत्सररूपेण च काले-
न चन्द्रसूर्योपरागादिना संपन्नं स्वमुद्रया गरुडयाराहादिरूपयोपरि
यहिभिद्धितमङ्कितं स्थिरं दृढं शासनं शि(४)ष्यन्ते भविष्यन्तो नृपत-
योऽनेन दानाच्छ्रेयोऽनुपालनमिति शासनं कारयेत् । महीपतिर्न भो-
गपतिः । सन्धिचिप्रहादिकारिणा न(५) येन केनचित् । 'सन्धिचिप्र-
हकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं राज्ञा समादिष्टः स लिखद्वा-
जशासनम्' ॥ इति स्मरणात् । दानमात्रेणैव दानफले सिद्धे शास-
नकरणं तत्रैव भोगाभिवृद्ध्या फलातिशयार्थम् ॥ ३१९—३२० ॥

(वी० मि०) राज्य आवश्यकप्रजापरिपालनाद्युपयोगीनि कृत्या
न्तराण्याह—

रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥

(१) वक्रकलके व० ग० । (२) नद्यावाटौ ग० । (३) निवर्तनपरिमाणं च व० ।
(४) शास्यन्ते ग० । (५) न-येन ग० ।

तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ॥ ३२१ ॥

रम्यं रमणीयं पशव्यं पशुभ्यो हितं आजीव्यं कन्दमूलफलाद्यर्थं प्रजादिभिरुपजीवनीयं जाङ्गलं सजलतरुपर्वतं उच्चप्रायमिति केचित् । एतादृशं देशमावसेत् तादृशे देशे वसेदित्यर्थः । “उपाऽन्व-
ध्याङ्घ्रसः” (पा० सू० १ । ४ । ४८) इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । तत्र तादृशदेशे जनानां स्वराष्ट्रवासिनां कोशस्य सुवर्णादेः आत्मनश्च रक्षार्थं दुर्गाणि कुर्वीत । दुर्गाण्याह मनुः—

धन्वदुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वार्क्षमेव च ।

नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥

एनेन दुर्गरूपं राज्याङ्गं दर्शितम् ॥ ३२१ ॥

(मिता०) इदानीं राज्ञो निवासस्थानमाह—

रम्यमिति । रम्यं रमणीयं अशोकचम्पकादिभिः । पशव्यं पशुभ्यो हितं पशुवृद्धिकरम् । आजीव्यमुपजीव्यं कन्दमूलपुष्पफलादिभिः । जाङ्गलं यद्यप्यल्पोदकतरुपर्वतोद्देशो जाङ्गलस्तथाप्यत्र स(१)मधिकजल-
तरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देनाऽभिधीयते तं देशमावसेदविवसेत् । तत्रैवंविधे देशे जनानां कोशस्य सुवर्णादेरात्मनश्च रक्षणार्थं दुर्गं कुर्वीत । तत्र पञ्चविधम् । यथाह मनुः (७ ७०)— ‘ध(२)न्वदुर्गं मही-
दुर्गमद्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुर-
म्’ ॥ इति ॥ ३२१ ॥

(वी० मि०) किञ्च—

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान् कुशलान् शुचीन् ॥

प्रकुर्यादायकर्मन्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥ ३२२ ॥

तत्र तत्र धर्मकोशहस्त्यप्वादिस्थानान्तःपुरादिषु अध्यक्षान्

(१) समजल क० ।

(२) धन्वदुर्गं अम्वेष्टितं चतुर्दिशं पञ्चयोजनमगुदकम् । महीदुर्गं पापाणेश्कायुतदादशह-
स्तोच्छिन्नेन युद्धार्थमुपरिभ्रमणयोग्येन सावरणगवाशादियुक्तेन प्राकारेण समन्ताद्देष्टितं मदारम् ।
जलदुर्गं सगामोदकेन समन्ततो वेष्टितम् । वार्क्षं वहिः सर्वतो योजनमाप्तं व्याप्य तिष्ठन्महावृक्षकण्ट-
किगुन्मलतायाचितम् । नृदुर्गं चतुर्दिगवस्थापिहस्त्यद्वरथयुक्तवद्गुपादातरक्षितम् । गिरिदुर्गं सर्व-
तः पृथमतिदुरारोहं संकोशैकमार्गोपेतं अन्तर्नदीप्रसवगजायुदकयुक्तं बहूमस्योत्पन्नशेषवृक्षान्वितम् ।

अधिकारिण प्रकुर्यान्नियुञ्जीत । यदा(१)हु —

धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानार्थकृत्येषु पण्डितान् ।

स्त्रीषु क्लृप्तानियुञ्जीत नीचान्निचेषु धर्मवित् ॥

कीदृशान् निष्णातान् अनन्यव्यापारान् । कुशलान् तत्तद्व्यापारचतुरान् । शुचीन् परद्रव्यग्रहणादिजन्याशौचरहितान् । चकारात्पूर्वाक्तास्यरत्वसमुच्चय । आये सुवर्णाद्युत्पादन, कर्मान्ते आरब्धकर्मनिर्वाहे, व्ययकर्मणि आवश्यकदुर्गादरक्षणापयागिधनव्यये च कर्मणि । चकारादायस्थानरक्षणादिके उद्यतानुद्युक्तान् ॥ ३२२ ॥

(मित्ता०) किंच—

तत्रति । तत्र तत्र ध(२)र्मार्थकामादिषु अध्यक्षान् योग्यान् अधिकारिण प्रकुर्यान्नियुञ्जीत । यथाहु—'धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानार्थकृत्येषु पण्डितान् । स्त्रीषु क्लृप्तानियुञ्जीत नीचान्निचेषु कर्मसु' । इति कीदृशान् निष्णाताननन्यव्यापारान् । कुशलान् तत्तद्व्यापारचतुरान् । शुचीन् चतुर्विधोपधाशुद्धान् । आयकर्मसु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु व्ययकर्मसु सुवर्णादिदानस्थानेषु च उद्यताननलसान् । चशब्दात्प्राज्ञत्वादिगुणयुक्तान् । उक्तं च—'प्राज्ञत्वमुपधाशुद्धिरप्रमादोऽभियुक्तता । कार्येषु व्यसनाभावः स्वामिभक्तिश्च योग्यता' ॥ इति ॥ ३२२ ॥

(धी० मि०) दानान्तराद्रणार्जितधनदानस्य प्रजाभ्योऽभयदानस्य चातिशयमाह—

नाऽतः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् ॥

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभय (३)सदा ॥ ३२३ ॥

रण युद्धेऽर्जितं यद्द्रव्यं विप्रेभ्यो दीयते यच्च प्रजाभ्यः सदाऽभयसाधकालिकमभयं दीयतेऽतः परतरं उत्कृष्टो धर्मो नृपाणां नास्तीत्यर्थः । चकारेण रणाजितशरणागतादिसमुच्चयः ॥ ३२३ ॥

(मित्ता०) 'भोगाश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विाववानि च' इति सामान्येन स्वस्वदानमुक्तम्, इदानीं नृपाणां विक्रमाजितस्य दानफलतिशयमाह—

नात इति । अस्मादुत्कृष्टतरो धर्मो नृपाणां न विद्यत यद्रणार्जित

(१) तथा—इत क० पु० पाठ ।

(२) धर्मा दस्युदियु ग० ।

(३) तथा इत क० पु० पाठ ।

द्रव्यं विप्रेभ्यो दीयते । यश्च प्रजाभ्योऽभयदानम् ॥ ३२३ ॥

(वी० मि०) रणार्जितदानमुक्तं, तत्र युक्तं 'न संशय प्रपद्येते'-
त्यादिवचने रणस्याऽकर्तव्यत्वप्रतिपादनादित्याशङ्कायां शास्त्रानु-
मतसाहसपरमेवाऽकर्तव्यत्वप्रतिपादनमित्यभिप्रेत्याह—

य आह्वेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपराजिताः(१) ॥

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ ३२४ ॥

पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेष्वप्यनिवर्तिनाम्(२) ॥

राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥ ३२५ ॥

अपराजिता अपराङ्मुखा भूम्यर्थमाह्वेषु अकूटैरविपादिग्धैरा-
युधैः क्रियमाणेषु वध्यन्ते ते योगिनो योगाभ्यासरता इव स्वर्गं
यान्ति । योगिनां च स्वर्ग उक्तो भगवद्गीतायाम्—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽमिजायते ॥

इति । भग्नेषु पराभूतेषु स्वसैन्येषु अनिवर्तिनां अपराङ्मुखानां
यदा नियुद्धे दीयमानानि प्रत्येकमद्वमेवतुल्यानीत्यर्थः । विनिवर्ति-
नामिति पाठे भन्नसंन्याद्भिनिवर्ततामित्यर्थः । राज्ञा युद्धे पलायनं न
कर्तव्यमित्यभिप्रेत्य पलायिनां दोषमाह राजा सुकृतमिति । हतानां
युद्धे शास्त्रादिपीडितानामत एव विपलायिनां सुकृतं राजा प्रतिपक्ष
आदत्ते पलायिनां सुकृतं नश्यतीत्यर्थः ॥ ३२४-३२५ ॥

(मिता०) रणार्जितं द्रव्यं देयमित्युक्तं, द्रव्यार्जनात् रणे प्रवृत्त-
स्य विपत्तिरपि सम्भवतीति न धर्मां नाप्यर्थ इति ततो निवृत्तिरेव
श्रे(३)यस्यित्यत आह—

य इति । ये भूम्याद्यर्थमाह्वेषु प्रवृत्ता अपराङ्मुखा अभिमुक्ता
वध्यन्ते मार्यन्ते ते स्वर्गं यान्ति । योगाभ्यासरता यथा । यद्यकूटैर-
विपादिग्धादिभिरायुधैर्याद्वारो भवन्ति ॥ ३२४ ॥

(मिता०) किञ्च—

पदानीति । स्वचलेषु कर्तितुग्गरथपदातिषु भग्नेष्वनिवर्तिनां

(१) भूम्यर्थमपराङ्मुखाः—इति मुद्रितमुक्तं पाठः ।

(२) भग्नेष्वनिवर्तिनाम्—इति " " " ।

(३) ज्यायसी ग० ।

राजधर्मप्रकरणम् ।] वीरमिश्रोदयमिताक्षरासाहिता । ३६१

परबलाभिमुखयापिनां पदानि क्रतुतुल्यान्यद्वमेधतुल्यानि । विपर्यये
दोषमाह-विपलापिनां पराङ्मुखानां हतानां राजा स्फुरतमादत्ते ॥३२५॥

(वी० मि०) राक्षो युद्धे धर्मान्तरमाह—

तवाहंवादिनं क्लीबं निर्हेति परसङ्गतम् ॥

न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥ ३२६ ॥

तवाऽहमिति चादिनं, क्लीबं नपुंसकं, निर्हेति निरायुधं, पर-
सङ्गतमन्येन सह युध्यमानं, विनिवृत्तं आरब्धयुद्धात्, युद्धप्रेक्षण-
कं युद्धदर्शनमात्रपर, आदिपदेन दन्तवृणप्राहिपरिग्रहः । कः स्वार्थे ।
चकारो व्यश्चसारथ्यादिपरिग्रहार्थः । तदाह गौतमः—'न दोषो हिं-
सायामाहवेऽन्यत्र व्यश्चसारथ्यनायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराङ्मु-
खोपविष्टस्थलवृक्षारूढदूतगोब्राह्मण्वादिभ्यः' । शङ्खः—'न पानीयं पिय-
न्तं न भुञ्जानं नोपानहौ मुञ्चन्तं नावर्माणं सवर्मा न स्त्रियं न करेणु न
वाजिनं न सारथिनं न दूतं न ब्राह्मणं न राजानमराजा हन्यात्' ॥३२६॥

(मिता०) अपि च—

तवेति । तथाहमिति यो वदति तं, क्लीबं नपुंसकं, निर्हेति नि-
रायुधं परसङ्गतमन्येन सह युध्यमानं विनिवृत्तं युद्धाद्विनिवृत्तं यु-
द्धप्रेक्षणकं युद्धदर्शिनं न हन्यादिति सर्वत्र सम्बन्धः । आ-
दिग्रहणादश्वसारथ्यादीनां ग्रहणम् । यथाह गौतमः—'न दोषो
हिंसायामाहवेऽन्यत्र अश्वसारथ्यनायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराङ्मु-
खोपविष्टस्थलवृक्षारूढोन्मत्तदूतगोब्राह्मणादिभ्यः' इति । शङ्खोप्या-
ह—'न पानीयं पियन्तं न भुञ्जानं नोपानहौ मुञ्चन्तं नावर्माणं सवर्मा
न स्त्रियं न करेणुं न वाजिनं न सारथिनं न दूतं न ब्राह्मणं न
राजानमराजा हन्यात्' इति ॥ ३२६ ॥

(वी० मि०) एकपूर्वाहकृत्यमारभ्याऽपरपूर्वाहकृत्यपर्यन्तं राक्ष
आह सप्तभिः—

कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ॥

व्यवहारस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा मुञ्जीत कामतः ॥ ३२७ ॥

कृता रक्षा रक्षणोपायो देवमानुषभेदेन द्विविधो येन स कृता-
रक्षाः । समुत्थाय सावधनीभूय । स्वयमायव्ययौ पश्येत् । ततो व्यव-

हारान् । अत्रे वक्ष्यमाणान् भाषोत्तरादिरूपचतुष्पादान् जयभङ्गपर्य-
न्तान् । दृष्ट्वाऽवधाय मध्यन्दिने स्नात्वा कामतो यथारुचि निषिद्धवर्जं
भुञ्जीत ॥ ३२७ ॥

(मिता०) कृतरक्ष इति । कृतरक्षः पुरस्यात्मनश्च रक्षां विधाय प्र-
तिदिनं प्रातःकाल उत्थाय स्वयमेवायच्ययौ पश्येत् । ततो व्यवहारान्
दृष्ट्वा मध्याह्नकाले स्नात्वा कामतो यथाकालं(१) भुञ्जीत ॥ ३२७ ॥

(२) हिरण्यव्याप्तानीतं (३) भाण्डागारे क्षिपेत्ततः ॥

पश्येच्चारांस्ततो दूतान् प्रेषयेन्मन्त्रिसङ्गतः ॥ ३२८ ॥

(वी० मि०) ततो व्याप्तैरधिकारिभिरानीतं हिरण्यादिकं
भाण्डागारे काशस्थाने निदध्यात् स्वयमाधिकारिद्वारा वा यथौ-
चित्यम् । एतेन कोशाख्यं राज्याङ्गं दर्शितम् । ततश्चारान् प्रच्छन्ना-
न्वार्ताहरान् प्रत्यागतान् पश्येत् । तदुक्तमवगच्छेदिति यावत् । ततो
मन्त्रिसङ्गतः सन् दूतान् चारोक्तशत्रुबलावलानुसारेण सन्धिविग्रहा-
दिसन्देशहरान् गूढान् प्रेषयेत् । दूतानिति बहुवचनं निःसृष्टार्थसन्दि-
ष्टार्थशासनहस्तभेदेन त्रिविधत्वं दूतानां दर्शयितुम् । तत्र स्वयमेव
राजकार्याणि देशकालोचितानि यांऽभिधत्ते स निःसृष्टार्थः । वाचिकं
परस्मै यो निवेदयेति स सन्दिष्टार्थः । राजलेख्यं यः प्रापयति स
शासनहस्त इति ॥ ३२८ ॥

(मिता०) हिरण्येति । तदनन्तरं हिर(४)ण्यव्याप्तैर्हिरण्याद्या-
नयननियुक्तैरानीतं स्वयमेव निरीक्ष्य भाण्डागारेषु निक्षिपेत् । तत-
श्चा(५)रान्स्पशान्प्रत्यागतान्पश्येत् । ये परराज्ये वृत्तान्तपरिज्ञानाय
परित्राजकतापसादिरूपेण गूढचारिणः प्रेषितास्तांश्चारान्दृष्ट्वा कचि-
न्निवेशयेत् । दूताश्च ये प्रकटमेव राजान्तरं प्रति गतागतमाचरन्ति ।
ते च त्रिविधाः निःसृष्टार्थाः सन्दिष्टार्थाः शासन(६)हराश्चेति । तत्र
निःसृष्टार्था राजकार्याणि देशकालोचितानि स्वयमेव कथयितुं क्षमाः
उक्तमात्रं ये परस्मै निवेदयन्ति ते सन्दिष्टार्थाः । शासनहरास्तु राज-

(१) यथारुचि—इति कानिच उच्यते पाठः ।

(२) हिरण्यं व्याप्तानीतं—इति पाठः सर्वत्र ।

(३) भाण्डागारेषु निक्षिपेत्—इति तु द्वैतपुस्तके पाठः ।

(४) हिरण्यादिकं यः ।

(५) धाराधिष्ठितान् यः ।

(६) शासनहस्ताद्येते कः ।

लेखहारिणः तान्पूर्वप्रेपितानागतान्मन्त्रिसङ्घतः पश्येत् । दृष्ट्वा तद्वा-
र्त्तामाकलय्य पुनः पुनः प्रेषयेत् ॥ ३२८ ॥

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ॥

वलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

(वी० मि०) ततोऽपराद्धे स्वैरं यथेष्टं विहारी अन्तःपुरस्त्री-
भिस्सह एकाकी क्रीडायुक्तः स्यात् । अथवा मन्त्रिभिविश्वासास्पदैर्न-
मंसचिवैः समन्वितः सन् विहारो स्यात् । ततश्च वलानां हस्त्यदवा-
दीनां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सेनाध्यक्षेण सह यत्नरक्षणादिदेशकालो-
चितं चिन्तयेत् । यदाह मनुः—

भुक्तवान् विहरेद्यैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।

विदृत्य च यथाकाम पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥

इति । एतेन दण्डपदेनाग्रे वक्ष्यमाणं यत्नरूपं राज्याहं द-
र्शितम् ॥ ३२९ ॥

(मिता०) तत इति । तदनन्तरमपराद्धे स्वैरं यथेष्टमेकोऽन्तः-
पुरविहारी स्यात् । मन्त्रिभिर्वा विद्यासिभिः कलाकुशलैः परिहास-
वेदिभिः परिवृतः स्त्रीभिश्च रूपयौवनवैदग्ध्यशालिनीभिः । भुक्तवा-
न्विहरेद्यैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । विदृत्य तु यथाकाम, पुनः का-
र्याणि चिन्तयेत् ॥ इति (७।२२१) मनुस्मरणात् । ततो विशि-
ष्टैर्वस्त्रकुसुमविलेपनालङ्कारैरलङ्कृतः हस्त्यदवरथपदातिवलानि दृष्ट्वा
सेनान्या सेनापतिना सह तद्रक्षणादि देशकालोचितं चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

सन्ध्यामुपास्य शृणुयाच्चाराणां गूढमापितम् ॥

गीतनृत्यैश्च भुञ्जीत पठेत्स्वाध्यायमेव च ॥ ३३० ॥

(वी० मि०) सायंसन्ध्यामुपास्याऽपराह्वाऽनन्तरमागतानां च-
राणां रहस्यमापितं शृणुयात् । ततो गीतनृत्यक्रीडनेरुपलक्षितोऽन-
न्तरं भुञ्जीत । स्वाध्याय वेदमग्यान्मार्थमेवपदादित्यर्थः । चकारेण
घाद्यश्रवणपरिग्रहः ॥ ३३० ॥

(मिता०) सन्ध्यामिति । ततः सायंकाले सन्ध्यामुपास्य । सा-
मान्येन प्रातःस्यापि पुनर्वचन कार्याकृतत्वादाविस्मरणार्थम् । अन-
न्तरं ये पूर्वदृष्टाः क्वचित्स्थाने निवेशितास्तेषां चाराणां गूढमापितम-
न्तर्वचमनि शस्त्रपाणिः शृणुयात् । उक्तं च मनुना (८२२३)—

न्ध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् । रहस्याख्यायिनां चैव प्राणिधीनां च चेष्टितम् ॥ इति । ततो नृत्यगीतादिभिः कंचित्कालं क्रीडित्वा कक्षान्तरं प्रविश्य भुञ्जीत । 'गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुष्ठाप्य तं जनम् । प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीभिरन्तःपुरं सह' ॥ इति (मनुः ८।२२४) स्मरणात् । ततोऽविस्मरणार्थं यथाशक्ति स्वाध्यायं पठेत् ॥ ३३० ॥

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धेतथैव च ॥

शास्त्राणि चिन्तयेद् बुध्या सर्वकर्तव्यतां (१) तथा ॥ ३३१ ॥

(वा० मि०) तूर्यघोषेण वादित्रशब्देनोपलक्षितः शयीत । तथैव तूर्यघोषेणैव प्रतिबुध्येत् जागृयात् । चकाराहन्दिमागधस्तुत्यादिभिः प्रतिबुद्धयेच्च । स्वबुद्ध्या शास्त्राणि । तथा शास्त्रानुसारेण सर्वं च कर्तव्यसमुदायं च चिन्तयेत् विचारयेत् ॥ ३३१ ॥

(मिता०) संविशेदिति । तदनन्तरं तूर्यशब्दघोषेण संविशेत्स्वप्यात् । तथैव तूर्यादिघोषेण प्रतिबुध्येत् । प्रतिबुद्धय च शास्त्रविद्भिर्विश्वासिभिः सह एकाकी वा पश्चिमे यामे शास्त्राणि चिन्तयेत् । सर्वकर्तव्यताश्च सर्वकार्याणि च । एतच्च स्वस्थं प्रत्युच्यते । अस्वस्थः पुनः सर्वकार्येष्वन्यं नियोजयेत् । यथाह मनुः—'एतदृत्तं समातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः । अस्वस्थः सर्वमेवैतन्मन्त्रिमुख्ये निवेशयेत्' ॥ इति ॥ ३३१ ॥

प्रेषयेच्च ततश्चारान् स्वेष्वन्येषु च सादरम् (२) ॥

(वा० मि०) ततस्तत्रस्थ एव स्वेष्वन्तःपुरादिषु अन्येषु परराष्ट्रेषु चारान् सादरं दानमानादिपुरस्कारं यथास्यात्तथा प्रेषयेत् । चकाराभ्यामावश्यकश्रौतस्मार्तयोरग्निहोत्रादिसन्ध्यावन्दनाद्योः परिग्रहः ॥

(वा० मि०) ततः—

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिराभिनन्दितः ॥ ३३२ ॥

दृष्ट्वा ज्योतिर्बिदो वैद्यान् दद्याद्वां काञ्चनं महीम् ॥

नैवेशिकानि च (३) तथा श्रोत्रियेभ्यो (४) गृहाणि च ॥ ३३३ ॥

(१) कर्तव्यता यथा—इति पा० पुस्तके, कर्तव्यतास्तथा—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) सादरान्—इति मुद्रितपुस्तके पाठः । (३) ततः—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(४) श्रोत्रियाणां—इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

ऋत्विगाद्य उक्तास्तैराशीर्भिरभिनन्दितः सर्वाधिकृतो, ज्योतिर्विदो ज्योतिषिकान् वैद्यान् भिषजः दृष्ट्वा तैः सह प्रहादेः शरीरस्य स्थितिं ज्ञात्वेति यावत् । अर्थाद्ब्रह्मशान्त्याद्युपयोगीनि प्रहयागादीनि शरीरस्थित्युपयोगीनि भेषजादीनि च पुरोहितादिभ्य आदिभ्य श्रोत्रियेभ्यः गां काञ्चनं भूमिं विधाहोपकरणानि कन्यालङ्कारादीनि गृहाणि च दद्यात् । आद्यचकारेणोपनयनाद्युपयोगिवस्तुनां तथाशब्देन श्रोत्रियभिन्नानामपि ग्राहणानां सङ्ग्रहः । द्वितीयचकारेण ब्रह्मोपकरणसमुच्चयः । एतानि च कर्माणि प्रत्यहकृत्यानि शक्तौ स्वयमेव कुर्वीत । असम्भवे तु कानिचिद्योग्यग्राहणद्वारा सम्पाद्यानि । यदाहुः-

एतद् वृत्तं समातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।

अस्वस्थः सर्वमेतच्च मन्त्रिमुत्पये नियोजयेत् ॥

इति ॥ ३३२-३३३ ॥

(मिता०) प्रेषयेदिति । दृष्ट्वेति च । अनन्तरं तत्रस्य एव विश्वस्तान् चारान् दानमानसत्कारैः पूजितान्स्वेषु सामन्ताद्यधिकारिषु अन्येषु च महीपतिषु प्रेषयेत्तच्चिकीर्षितपरिज्ञानाय । ततः प्रातःसन्ध्यामुपास्याग्निहोत्रं हुत्वा पुरोहितर्त्विगाचार्यादिभिराशीर्भिरभिनन्दितो ज्योतिर्विदो दृष्ट्वा तेभ्यश्च प्रहादिस्थितिं विदित्वा शान्तिकादीनि च पुरोहितायादिश्य(१) वैद्यांश्च दृष्ट्वा तेभ्यश्च स्वशरीरस्थितिं निवेद्य प्रतिविधानं चादिश्य गां दोग्ध्रां काञ्चनं महीं च मेरेशिकानि विधाहोपयोगीनि कन्यालङ्कारादीनि गृहाणि च सुधाघवलितादीनि श्रोत्रियेभ्योऽधीतवेदेभ्यो ग्राहणेभ्यो दद्यादिति प्रत्येकं सम्बध्यते ॥३३२-३३३॥

(वी० मि०) राज्ञः सर्वाधिकं धर्मान्तरमाह-

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वः क्रोधनोऽरिषु ॥

स्याद्राजा मृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥ ३३४ ॥

राजा ब्राह्मणेषु कृतापराधेष्वपि क्षमावान्, स्निग्धेषु मित्रज्ञात्यादिषु अजिह्वोऽकुटिलः, अरिषु क्रोधनः क्रोधशीलः, मृत्यवर्गेषु पुत्रसेवकादिषु, प्रजासु पौरादिषु चकारात् शरणागतेषु पितेव पालनविनयाधानादिकारो स्यादित्यर्थः ॥ ३३४ ॥

(मिता०) किंच—

ब्राह्मणेष्विति । ब्राह्मणेष्वधिक्षिपत्स्वपि क्षमी क्षमावान् क्षिग्धेषु
 कोहवत्सु मित्रादिष्वजिह्वाः अवक्रः । अरिषु क्रोधनः । शृत्यवर्गेषु प्र-
 जासु च हिताचरणेनाहितनिवर्तनेन च पितेव दयावान् । स्यादिति
 प्रत्येकं सम्बन्ध्यते ॥ ३३४ ॥

(वी० मि०) प्रजापालनस्य राजधर्मेषु प्राधान्यं दर्शयितुमुक्त-
 एव प्रजापालने फलातिशयमाह—

पुण्यात् पद्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ॥

सर्वदानाधिकं यस्मात् प्रजानां परिपालनम् ॥३३५॥

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ॥

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥ ३३६ ॥

राजा न्यायेन शास्त्रानुमतवर्त्मना प्रजाः परि सर्वतोभावे हिता-
 चरणेनाऽनिष्टवारणेन च पालयन् कृतात् पुण्यात् पद्भागं पष्टमंश-
 मादत्ते प्राप्नोति । यतः यतश्च प्रजानां परिपालनं सर्वदानेभ्यस्तुला-
 पुरुषदानादिभ्योऽधिकमधिकफलप्रदं, तस्माच्चाटादिभिर्विशेषतश्च
 राजाधिकृतैर्लैखकैः कायस्थैः पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्पीडारहिताः
 कुर्वीत । चाटाः वञ्चनेन परधनग्राहिणः, तस्कराः चौराः, दुर्वृत्ता-
 द्यूतकारिप्रभृतयः, महासाहसिकाः परप्राणोपरोधिसाहसकारिणः ।
 आदिपदेन 'उत्कोचकाश्चोपधिका' इति मनुक्तादीनां सङ्ग्रहः । चकारा-
 द्गणनाधिकृतसमुच्चयः । एतेन जनपदेन वक्ष्यमाणं राष्ट्ररूपं राज्याङ्गे
 दर्शितम् ॥ ३३५-३३६ ॥

(मिता०) प्रजापालनफलमाह—

पुण्यादिति । यस्मान्न्यायेन (१)शास्त्रोक्तमार्गेण प्रजाः परिपाल-
 यन् परिपालितप्रजोपचितपुण्यात् पद्भागं पष्टं भागमादत्ते । यस्मा-
 च्च सर्वेभ्यो भूभ्यादिदानेभ्यः प्रजानां परिपालनमधिकफलम् । तस्मा-
 त्प्रजासु यथा पिता तथैव स्यादिति गतेन सम्बन्धः ॥ ३३५ ॥

(मिता०) चाटिति । चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ग्रे परधनम-
 पहरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः । दुर्वृत्ता (२)इन्द्रजालिककित-
 वादयः । सहो बलं सहसा बलेन कृतं साहसं महच्च तत्साहसं च

महासाहसं तेन वर्तन्ते इति महासाहसिकाः प्रसह्या(१)पहारिणः ।
आदिशब्दान्मौलिककुहकदुर्वृत्ताः । एतेः पीड्यमाना वाध्यमानाः प्रजा
रक्षेत् । कायस्था लेखका गणकाश्च तैः पीड्यमाना विशेषतो रक्षेत् ।
तेषां राजवल्लभतयाऽतिमायावित्वाच्च दुर्निवारत्वात् ॥ ३३६ ॥

(वी० मि०) प्रजापरिपालनस्याऽकरणे दोषमाह—

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित्किल्बिषं प्रजाः ॥

तस्मात्तु नृपतेरर्थं यस्माद् गृह्णात्यसौ करान् ॥ ३३७ ॥

अरक्ष्यमाणाः प्रजा यत्किञ्चिच्चौर्यादिकं किल्बिषं पापं कुर्वन्ति ।
तस्मात्किल्बिषपादर्थं किल्बिषं नृपतेर्भवति । पञ्चमी पृष्ठ्यर्थं । तुश-
ब्देन पुण्यात् पद्भागो व्यवच्छिद्यते । ननु पुण्यस्य पद्भागं पाप-
स्याऽर्थं नृपतिराप्नोतीति वैषम्यं कृतमित्यत आह—यस्मादसौ राजा
रक्षणार्थं करान् गृह्णाति, तस्मादुचितमेवाहं पापसङ्क्रमणम् । पुण्ये
तु राज्ञः परिपालनरूपव्यापारेऽपि द्रव्यदानाभावात् पद्भागपुण्य-
सङ्क्रमणमेवेति ॥ ३३७ ॥

(मिता०) अरक्ष्यमाणा इति । अरक्ष्यमाणाः प्रजाः यत्किञ्चि-
त्किल्बिषं, चौर्यपरदारगमनादि कुर्वन्ति तस्मात्पापादर्थं नृपतेर्भवति ।
यस्मादसौ राजा रक्षणार्थं प्रजाभ्यः करान् गृह्णाति ॥ ३३७ ॥

(वी० मि०) किञ्च—

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ॥

साधून् संमानयेद्राजा विपरीतांस्तु घातयेत् ॥ ३३८ ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ॥

सदानमानसत्कारैः (२) श्रोत्रिणां वासयेत्सदा ॥ ३३९ ॥

राष्ट्रे राज्ञः करग्रहणदोषेऽधिकृतास्तेषां चारैर्विधिं सम्य-
ग्या चेष्टितं ज्ञात्वा साधून् सम्यक् चेष्टायुक्तान् राजा दानसत्कारा-
दिभिः पूजयेत् । विपरीतान् असाधून् घातयेत् हन्यात् । एतच्च
ववाहार्पराधे । अन्यत्र न्यपराधानुसारेण दण्डयेदिति तात्पर्यम् ।
अत एव तुशब्दस्तेषां पातनव्यवच्छेदायेति । उक्तं च व्यवहारद-
र्शनादिकार्येषु न्यायेन धनग्रहणं, तेन जीविनस्तदुपजीविनोऽधिकृतान्

सर्वस्वहीनान् कृत्वा प्रवासयेत् स्वराष्ट्राभिस्कासयेत् । श्रोत्रियान्
शाखाध्येतृन् संमानादिभिः सदा वासयेत् । संमानोऽभ्युत्थानाऽभि-
चादनानुगमनादिभिः प्रीणनं, सत्कारो यज्ञादौ वरणादिरूपः ३३८-३३९

(मिता०) ये इति । उत्कोचजीविन इति च । राष्ट्रे राजा अधि-
कारेषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चारैरुक्तलक्षणैः सम्यक्
ज्ञात्वा साधून्सुचरितान् संमानयेत् दानमानसत्कारैः पूजयेत् ।
विपरीतान्द्रुष्टचरितान्सम्यग्विदित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये
पुनरुत्कोचजीविनस्तान्द्रुष्यरहितान्कृत्वा स्वराष्ट्रात्प्रवासयेत् । श्रो-
त्रियान्सदानमानसत्कारैः सहितान्कृत्वा स्वराष्ट्रे स्वदेशे सदैव
वासयेत् ॥ ३३८-३३९ ॥

(वी० मि०) अन्यायेन प्रजाभ्यो धनं राजा न गृह्णीयान्न च व-
न्धनताडनादिना पीडयेदित्यभिप्रेत्याह—

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्स्वकोशं योऽभिवर्धयेत् ॥

सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सवान्धवः ॥ ३४० ॥

प्रजापीडनसन्तापात्समुद्भूतो हुताशनः ॥

राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्नादग्ध्वा(१) विनिवर्तते ॥ ३४१ ॥

अन्यायेन अदण्ड्यदण्डनाधिककरग्रहणादिना यो नृपः स्वस्वकोशं
धनं वर्धयेत् स शीघ्रं सवान्धवः पुत्रादिसहितो विगतश्रीको भ्रष्टरा-
ज्यो भूत्वा नश्यति । प्रजेति । प्रजानां बन्धनताडनादिना पीडनेन
यः सन्तापो दुःखं तेन समुद्भूतोऽतिप्रौढः सन्नुत्पन्नो हुताशनः
प्रजाक्रोधरूपो नृपाधर्मरूपो वा राज्ञः कुलादीन्यदग्ध्वाऽविनाश्य
न विनिवर्तते न शाम्यति ॥ ३४०-३४१ ॥

(मिता०) अन्यायेनेति । योऽसौ राजा स्वराष्ट्रादन्यायेन द्रव्य-
मादाय स्वकोशं अभिवर्धयेत् सोऽचिराच्छीघ्रमेव विगतश्रीको विन-
ष्टलक्ष्मीको बन्धुभिः सह नाशं प्राप्नोति ॥ ३४० ॥

(मिता०) प्रजेति । प्रजानां तस्करादिकृतपीडनेन यः सन्ताप-
स्तस्मादुद्भूतो हुताशन इव । सन्तापकारित्वादपुण्यराशिर्हुताशन-
शब्देनोच्यते । स राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा नाशमनीत्वा न
निवर्तते नोपशाम्यति ॥ ३४१ ॥

(धी० मि०) ननु परराष्ट्रप्रजापीडनेऽप्यनिद्यापत्या कथं विहितं परराज्योपरोधादिक घटेतेत्यर्थं त आह—

य एव धर्मो (१) नृपतेः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥

तमेव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥ ३४२ ॥

यश्च नयन् स्वसात्कुर्वन् ॥ तथा च विहितपरराष्ट्रवशीकरणार्थं तत्प्रजापीडनमपि यागीयपशुहिंसावद्वैधत्वादिनिषिद्धमेवेति भावः ३४२

(मिता०) य एवेति । न्यायतः स्वराष्ट्रपरिपालने राज्ञो यो धर्मस्तस्य सकल घक्ष्यमाणलक्षणन्यायेन परराष्ट्रं वशं नयन् आत्मसात्कुर्वन्नाप्नोति धर्मपदं भागं च ॥ ३४२ ॥

(धी० मि०) वशीकरणानन्तरन्तु तासां प्रजानां पीडनमवैधत्वाद्धेयमवत्याभिप्रयच्छेव वशीकृते राष्ट्रे राजकृत्यमाह—

किन्तु (२) यस्मिन् य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ॥

तथैव परिपालयोऽसौ यदा वशमुपागतः ॥ ३४३ ॥

यदासौ परकीयो देशः स्वस्य वशमुपागतस्तदा यस्मिन् परदेशे य आचारो मातुलकन्यापरिणयादिस्नहेशानेयतस्तस्मिन्देशे स आचारस्तथैव प्राक्तनतद्देशोत्थैव परिपाल्य । यस्मिन्देशे यो व्यवहारः कर्मप्रहणादिरूप स तत्र तथैव परिपाल्य इति ॥ ३४३ ॥

(मिता०) किञ्च—

यास्मिन्निहिते । यदा परदेशो वशमुपागतस्तदा न स्वदेशाचारादिसङ्करः कार्यः, किं तु यस्मिन्देशे य आचारः कुलस्थितिर्यवहारो वा यथैव प्रागासीत्तथैवासौ परिपालनीयो यदि शास्त्रविरोधो न भवति । यदा वशमुपागत इत्यनेन वशोपगमनात्प्रागनियम इति दर्शितम् । यथोक्तम् (मनुः ७।१९५)—‘उपहृष्यारिमासीत् राष्ट्रं धास्योपपीडयेत् । दृपयेच्चस्य सततं यवसाक्षोदकेन्धनम्’ ॥ इति ॥ ३४३ ॥

(धी० मि०) किञ्च—

मन्त्रमूलं यतो राज्यं ततो मन्त्रं सुरक्षितम् ॥

कुर्वाथयाऽस्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ ३४४ ॥

मन्त्रो वक्ष्यते तन्मूलं तदधीनस्थिति राज्यं यतो भवति तस्मात् मन्त्रं सुरक्षितं सुमन्त्रं कुर्यात् । सुरक्षणमेव विवृणोति यथाऽस्य

राक्षः कर्मणां सन्धिविग्रहादीनां फलसिद्धिपर्यन्तं न विदुर्मन्त्रमन्ये
मन्त्रणायामप्रविष्टाः ॥ ३४४ ॥

(मिता०) मन्त्रमूलमिति । यस्मात्तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यमि-
त्याद्युक्तं मन्त्रमूलं राष्यं तस्मान्मन्त्रं यत्नेन तथा सुरक्षितं कुर्यात्,
यथास्य राक्षः कर्मणां सन्धिविग्रहादीनामाफलोदयात् फलनिष्पत्तेः
प्रा(१)गन्ये मन्त्रं न जानन्ति ॥३४४॥

(वी० मि०) मन्त्रमेवाह—

अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः ॥

क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ३४५ ॥

अनन्तरः स्वराज्याव्यवहितदेशाधिपांऽरिः तत्परोऽरिदेशान-
न्तरदेशाधिपतिर्मित्रं मित्रदेशानन्तरदेशस्थितो राजा उदासीनः
पते त्रयः क्रमशः पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु स्थिता द्वादशात्मकं मण्डलं
तत्सामादिभिश्चतुर्भिरुपक्रमैरुपायैर्यथायोग्यं स्वापकाराक्षमर्कितुं चि-
न्त्यं विचारेणाऽवधारणीयम् । अनेनोपायेनाऽयं वशीकर्तव्य इत्य-
वधारणीयमिति यावत् । इदमेव चाऽवधारणपूर्वोक्तं मन्त्रपदार्थं
इति विवेक्तव्यम् । अरिप्रभृतिपरपरदेशस्थाः पार्थिवग्राहा एष्वेवा-
न्तर्भवन्तीत्यभिप्रेत्य ग्रन्थकृता पृथङ्श्लोकाः । बहुधा मण्डलानि च तत्र
निरूपितानि विस्तरभयाग्नेह तन्यन्ते ॥ ३४५ ॥

(मिता०) किञ्च—

अरिरिति । अरिः शत्रुः । मित्रं सुहृत् । उभयविलक्षण उदासी-
नश्च । ते च त्रयस्त्रिविधाः सहजा कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । तत्र सह-
जोऽरिः सापत्नपितृव्यतत्पुत्रादिः । कृत्रिमोऽरिः यस्यापकृतं येन चा-
पकृतम् । प्राकृतस्त्वनन्तरदेशाधिपतिः । सहजं मित्रं भागिनेयपैतृष्व-
स्त्रीयादि । कृत्रिमं मित्रं येनोपकृतं यस्य चोपकृतम् । प्राकृतमित्रमे-
कान्तरितदेशाधिपतिः । सहजकृत्रिममित्रशत्रुलक्षणरहितौ सहज-
कृत्रिमोदासीनौ । प्राकृतोदासीनो (२)घन्तरितदेशाधिपतिः । अरिः
पुनश्चतुर्विधः—यातव्यो(३)च्छेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र या-
तव्योऽनन्तरभूमिपतिः, व्यसनी, हनिवलो, विरक्तप्रकृतिः, विदुर्गो,
मित्रहीनो, दुर्बलश्चोच्छेत्तव्यः । पीडनीयो मन्त्रबलहीनः । प्रबलमन्त्र-
बलयुक्तः कर्शनीयः । 'निर्मूलनात्समुच्छेदं पीडनं बलानग्रहम् । क-

(१) प्राग्यायद्वये च ।

(२) घन्तरितदेशाधिपतिः ।

(३) च्छेत्तव्यः ।

शनं तु पुनः प्राहुः कोशदण्डापक(१)शनात्' -॥ इति ॥ मित्रं द्विविधं
 वृहणीयं कर्शनीयमिति । कोशयलहीनं वृहणीयम् । कोशयलाधिकं
 कर्शनीयम् । अनन्तरस्तत्परः पर इति प्राकृतारिमित्रोदासीनानाह ।
 अनन्तरः प्राकृतोऽरि, तत्परः-प्राकृत मित्र, तस्मात्परः प्राकृत उदा-
 सीनः, शेषा पुनः प्रसिद्धत्याशोकाः । एतद्राजमण्डलं क्रमशः पूर्वा-
 दिदिक्क्रमेण चिन्त्यं तेषां श्रेष्ठितं ज्ञातव्यम् । ज्ञात्वा च सामादिभिरु-
 पायैर्वक्ष्यमाणैरनु(२)सन्धेयम् । एवं पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतश्च त्रयस्त्रय
 आत्मा चैक इति त्रयोदशराजकामिदं राजमण्डलं पद्माकारम् । पाष्णि
 प्राहाक्रन्दासारादयस्त्वरिमत्रोदासीनेष्वेवान्तर्भवन्ति-इति । संज्ञा-
 भेदमात्रं ग्रन्थान्तरे दर्शितमिति योगीश्वरेण न (३)पृथगुक्ता ॥३४५॥

(वी० मि०) सामादीन् कथयन्नेव मन्त्रस्य फलमाह—

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ॥

सम्यक् प्रयुक्ताः सिद्धेयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥ ३४६ ॥

सामादय उपायाः सम्यक् मन्त्रानुसारेण प्रयुक्ता आचरिताः
 सिद्धेयु स्वफलपर्याप्ता भवन्ति । परन्तु दण्डस्तेषां मध्येऽगतिका
 गत्यन्तरासन्ननिबन्धना गतिरुपायः । तथा उपायान्तरस्त्वस्वे दण्डो
 न प्रयोज्य इति तात्पर्यम् । साम प्रियभाषणादिरूपं, दानं सुवर्णादेः,
 भेदः शत्रुसामन्तादीनामन्योन्यैरौत्पादन, दण्डो राज्याक्रमणवधा-
 दिरूपः । चकारादिभिश्चतुर्भिरव्ययैश्चतुर्णामुपायानां यथासम्भवं प-
 रस्परं नैरपेक्षेण क्वचित् क्वचिच्च परस्परसापेक्षतया फलनिष्पाद-
 कत्वमुक्तम् ॥ ३४६ ॥

(मिता०) सामादिभिरुपक्रमैरित्युक्तं, इदानीं तानुपायानाह—

उपाया इति । साम प्रियभाषणम् । दानं सुवर्णादेः । भेदो भेदक-
 णं, तत्सामन्तादीनां परस्परतो वैरस्यो(४)त्पादनेन । दण्ड उपांशु-
 प्रकाशाभ्यां धनापहारादिवधपर्यन्तोऽपकारः । एते सामादयः परि-
 पन्थ्यादिमाधनोपायाः । एते च देशकालानुसारेण सम्यक्प्रयु-
 क्ताः सिद्धेयुः । तेषां च मध्ये दण्डस्त्वगतिका गतिः, उपायान्तरस-
 मभवे सति न प्रयोक्तव्यः । एतच्च पीडनीयकर्शनीयाभिप्रायेण । या-
 तव्योच्छेत्तव्ययोस्तु दण्ड एव मुख्यः । एते सामादयो न केवलं रा-
 ज्यव्यवहारविषयाः, अपि तु सकललोकव्यवहारविषयाः । यथा—'अ-
 र्घीष्व पुनर्कर्षीष्व दास्यामि तव मोदकान् । यद्दान्यस्मै प्रदास्यामि
 कर्णमुत्पाटयामि ते' ॥ इति ॥ ३४६ ॥

(धी० मि०) किञ्च—

सन्धिं च विग्रहं यानमासनं संश्रयं तथा ॥

द्वैधीभावं गुणानेतान् यथावन्परिकल्पयेत् ॥३४७॥

आवाभ्यामन्योन्यस्य नापकर्तव्यमिति व्यवस्थाकरणं सन्धिः, विग्रहो युद्धं, यानमरिं प्रति प्रस्थानं, आसनमुपेक्षणं, संश्रयो बलवतो नृपान्तरस्याश्रयणं, द्वैधीभावो बलवतोर्विरुद्धयोर्द्वयोर्वचनादिना पृथक् पृथगात्मनाऽनुसरणम् । यदाहुः—

बलिनाद्धिपतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ।

द्वैधीभावेन घर्तेन काकाक्षिवदलक्षितः ॥

इति । एतान् पाद्गुण्यपदेन शास्त्रे परिभाषितान् । यथावत् यथोक्तं कालदेशशक्तिमित्रादिवशेन परिकल्पयेत् विभज्य कुर्यात् । तथेत्यनेन पूर्वश्लोकोक्तस्य सम्यक्त्वस्याऽभिधानं, चकारेण गुणानामुपायासाच्चिव्यं दर्शितम् ॥ ३४७ ॥

(मिता०) किञ्च—

सन्धिमिति । सन्धिव्यवस्थाकरणम् । विग्रहोऽपकारः । यानं परं प्रति यात्रा । आसनमुपेक्षा । संश्रयो बलवदाश्रयणम् । द्वैधीभावः स्वबलस्य द्विधाकरणम् । एतान्सन्धिप्रभृतीन्गुणान्यथावद्देशकालशक्तिमित्रादिवशेन कल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

(धी० मि०) सन्ध्यादिकालान् स्फुटत्वाद्दुपेक्ष्य यानकालमाह—

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् ॥

परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः ॥ ४४८ ॥

सस्यैर्वीह्यादिभिः, गुणैर्जलेन्धनादिभिः परराष्ट्रं यदोपेतं स्यात् परश्च हीनो वाहनादिभिः स्यात्, आत्मा चोत्साहशालिवाहयोद्योपेतः स्यात्तदा द्रशीर्केतु व्रजेत् । प्रथमचकारेण परमित्रस्य, द्वितीयचकारेणाऽऽत्ममित्रस्य समुच्चयः ॥ ३४८ ॥

(मिता०) यानकालानाह—

यदेति । यदा परराष्ट्रं सस्यैर्वीह्यादिभिर्गुणैश्च समजलेन्धनतृणादिभिरुपेतं संपन्नं, शत्रुश्च हीनो बलादिभिः, आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः वाहनानि हस्त्यश्वादीनि तानि च पूरुषाश्च वाहनपूरुषाः हृष्टा वाहनपूरुषा यस्य स तथोक्तः । तदा परराष्ट्रमात्मसात्कर्तुं व्रजेत् ॥ ३४८ ॥

(धी० मि०) ननु मन्त्र उपायप्रयोगः पाद्गुण्यपरिकल्पनं च

व्यर्थं प्राणिनामभ्युदयविपत्स्योर्देवाधीनत्वादित्यत आह—

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ॥

तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ॥ ३४९ ॥

केचिद्देवात्स्वभावाच्च (१) कालात्पुरुषकारतः ॥

संयोगात् (२) केचिदिच्छन्ति फल कुशलबुद्धयः ॥३५०॥

यथा ह्येन चक्रेण न रथस्य ग(३)तिर्भवेत् ॥

एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥ ३५१ ॥

दैवे पुरुषकारे कर्मसिद्धि कर्मफलप्राप्तिर्व्यवस्थिता या भेदेन नियता । तत्र तयोर्मध्ये पौर्वदेहिकं पूर्वदेहोपार्जितमदृष्टनिशेपरूपं दैवम् । अभिव्यक्तमास्मिन् देहे प्रत्यक्षीक्रियमाणं बुद्ध्यादिपुरुषव्यापाररूपं पौरुषमुच्यते । चकार कालस्वभावयोर्व्यवस्थितयोः सह-
हार्थं । तयोर्लक्षणं स्पष्टत्वाद्बुद्धोक्तम् । चादिद्वैतमेव दर्शयति केचि-
दिति । केवलाद्देवात्फलं केचिदिच्छन्ति दैवमात्राधीनं फलमित्यङ्गीकु-
र्वन्ति । केचित्स्यभावात्कारणं विनाैव फलमिच्छन्तीति सर्वत्राऽन्वेति ।
केचित् कालात्कालमात्रात् । केचित्च पुरुषव्यापाराद्यागपाकादेः
केवलात् । केचित्च कुशलबुद्धयो विचारनिपुणाद्यैः कालदैव-
पुरुषकाराणां संयोगात्परस्परमिलनात्फलमिच्छन्ति । कार्यवस्तु-
स्वभावस्य फलत्वेन तद्धेतुत्वानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । तथा च मात्स्य-

दैव पुरुषकारश्च कालश्च पुरुषोत्तम ।

श्रयमेतन्मनुष्यस्य पण्डितस्य फलाय वै ॥

कुशलबुद्धय इत्यनेन चरमकल्पस्य सिद्धान्ताय दर्शितम् । अत-
एव दृष्टान्तेन द्रव्ययति यथा हीति । हिशन्दश्चार्थो दैवमित्यत्राऽन्वितः,
तेन कालसमुच्चयः । न सिद्ध्यति न फलं जनयति । एतच्च प्रस्तु-
तोपयोगित्वादुक्तम् । वस्तुतस्तु श्रयाणामेकैकं विना परस्परं न सिद्ध्य-
तीति बोध्यम् ॥ ३४९-३५१ ॥

(मिता०) प्राणिनामभ्युदयविनिपातानां दैवायत्तत्वाद्यदि दैव-
मस्ति तदा स्वयमेव परराष्ट्रादि वशीभविष्यति, अथ नास्ति हतेऽपि
पौरुषे न भविष्यति, अतो व्यर्थं एवायं यात्राप्रयास इत्यत आह—

दैव इति । कर्मासाद्धि कर्मफलप्राप्ति इष्टानिष्टलक्षणा । सा न
केवलं दैवे व्यवस्थिता । अपि तु पुरुषकारेऽपि । लाके तथादर्शनात्

(१) स्वभावात्—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) सपेगे—इति मुद्रितपुस्तके पाठः । (३) इत्यस्य न—इति मु० पु० पाठः ।

चिकित्सकादिशास्त्रवैयर्थ्याच्च । अपि च पुरुषकाराभावे दैवमेव नास्तीत्याह—तत्र दैवमिति । यतः पूर्वदेहार्जितं पौरुषमेव दैवमुच्यते । अल्पपुरुषकारानन्तरं महाफलोदयाभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकं कर्म । तस्मात्पुरुषकाराभावे न दैवमस्तीति पुरुषकारे यत्नो विधानव्यः ॥ ३४९ ॥

(मिता०) इदानीं मतान्तराण्याह—

केचिदिति । केचिदिष्टानिष्टलक्षणं फलं देवादेवेच्छन्ति । केचित्स्वभावात्स्वयमेव भवति न कारणमपेक्षत इति । केचित्कालात् । केचित्पुरुषकारत एवेति । स्वमतमाह—दैवादीनां संयोगे समुच्चये फलं भवतीति कुशलबुद्धयो मन्वाद्यो मन्यन्ते ॥ ३५० ॥

(मिता०) एकैकस्मात्फलं न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथेति । नात्र तिरोहितमस्ति ॥ ३५१ ॥

(वी० मि०) मित्ररूपराज्याङ्गं दर्शयन्नैव तत्सङ्गहावश्यकर्तव्यत्वमाह—

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ॥

अतो यतेत तत्प्राप्तौ (?) रक्षेत्सत्यं समाहितः ॥ ३५२ ॥

हिरण्यलाभाद् भूमिलाभाच्च मित्रलब्धिर्वरा, अतः तत्प्राप्तौ मित्रत्वविशिष्टस्य प्राप्तौ यतेत । तत्र मुख्यं व्यापारमाह समाहितः सावधानः सन् मित्रायोक्तं वचनं सत्यं रक्षेत्सत्यत्वविशिष्टं कुर्यात् । उक्तविसंवादो न कार्य इति यावत् । भूमिलाभेभ्य इति, बहुवचनमाद्यर्थकममात्यादिलाभप्राप्त्यर्थकम् ॥ ३५२ ॥

(मिता०) लाभाय परराष्ट्रं गन्तव्यमित्युक्तम् । लाभश्च त्रिविधः—हिरण्यलाभो भूमिलाभो मित्रलाभश्चेति । तेषु मित्रलाभो ज्यायान् । ततस्तत्प्राप्त्युपाये यत्नो विधातव्यः । तत्प्राप्त्युपायश्च सत्यवचनमित्याह—

हिरण्येति । हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा उत्कृष्टा तस्मात्तत्प्राप्त्यै यतेत यत्नं कुर्यात् सामादिभिः । सत्यं च रक्षेत् समाहितः सावधानः सत्यमूलत्वान्मित्रलाभस्य ॥ ३५२ ॥

(वी० मि०) उक्तान्येव सप्तद्वानि सद्धिष्य प्रदर्शयन् राज्ञस्तत्प्राप्त्युत्तरकृत्यमाह—

स्वाम्यमात्या जनो दुर्गो कापो(२) दण्डस्तथैव च ॥

मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्तद्वमुच्यते ॥ ३५३ ॥

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ॥
धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणो निर्मितः पुरा ॥ ३५४ ॥

स्वामी महोत्साहत्वादिविशेषणविशिष्टो महीपतिः । तदवाप्ति-
श्च विशेषणावाप्तिपर्यवसिता । अमात्या मन्त्रिपुरोहितादयः । जनः
प्रजाधर्मः राष्ट्रशब्दाच्च्यः । दुर्गं धन्वदुर्गादि । कोपः सुवर्णादि-
राशिः । दण्डपतेऽनेनेति दण्ड्यो हस्त्यश्वादिसमुदायः । मित्राणि
सहज(१)प्राकृतकृत्रिमरूपाणि । एताः स्वाम्यादयः प्रकृतयो राज्य-
मूलकारणानि । एताभिरेव सप्तप्रकृतिभिरङ्गरूपाभिर्युक्तं राज्यं सप्ताङ्ग-
मुच्यते । तच्च सप्ताङ्गं राज्यमवाप्य दुर्वृत्तेषु परदारपरद्रव्यापहा-
रादिपरेषु दण्डं यथापराधं सर्वस्वापहारवधादिरूपं निपातयेत् योज-
येत् । ननु प्रजानुरञ्जनपरस्य राज्ञो दण्डपातनं कथमत आह धर्मो
हीति । हि यतो धर्म एव दण्डरूपेणोपलक्षितः पुरा ब्रह्मणा निर्मि-
तः । एतच्चाधिष्ठानाधिष्ठेययोर्भेदोपचारादुक्तम् । तथा च धर्मा-
त्मकत्वात्सर्वलोकानुरञ्जनमेव दण्डपातनम् । असाधूनामनुरञ्जनं तु न
राजधर्म इति भावः । एवकारेण साहित्यापधानामङ्गपदार्थत्व व्यव-
च्छिनत्ति । तथाशब्दचशब्दाभ्यां परस्परसाहित्येन मूलनिर्वाहकत्व-
मभिप्रेति ॥ ३५३-३५४ ॥

(मिता०) इदानीं राज्याङ्गान्याह—

स्वाम्यमात्या इति । महोत्साह इत्याद्युक्तलक्षणो महीपतिः
स्वामी । अमात्या मन्त्रिपुरोहितादयः । जनो ब्राह्मणादिप्रजाः ।
दुर्गं धन्व(२) दुर्गादि । कोशः सुवर्णादिधनराशिः । दण्डो हस्त्यश्वर-
थपत्तिलक्षणं चतुरङ्गचलम् । मित्राणि सहजकृत्रिमप्राकृतानि । ए-
ताः स्वाम्याद्याः राज्यस्य प्रकृतयो मूलकारणानि । एवं राज्यं सप्ता-
ङ्गमुच्यते ॥ ३५३ ॥

(मिता०) तदवाप्येति । तदेवंविधं राज्यं प्राप्य दुर्वृत्तेषु वञ्चक-
शठधूर्तपरदारपरद्रव्यापहारिर्हिंसकादिषु नृपो दण्डं पातयेत्प्रयोजये-
त् । हि यस्माद्धर्म एव दण्डरूपेण पूर्वं ब्रह्मणा निर्मितः । तस्य च द-
ण्ड इति वैगिकी संज्ञा—‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान्दमेयत्’
इत्यादिगौतमस्मरणात् ॥ ३५४ ॥

(१) सहज—इति क. पुस्तके नास्ति ।

(२) विद्वत्समेतत्सर्वस्वर ३२१ तमपद्यटिप्पण्यम् ।

(वी० मि०) स च दण्डो यथाशास्त्रं कार्योऽन्यथा राज्ञो दोषमाह—
स नेतुं न्यायतः शक्योऽलुब्धेनऽकृतबुद्धिना(१) ॥

सत्यसन्धेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥ ३५५ ॥

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानुषम् ॥

जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा(२) तत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् ॥

सम्यक्त्वं दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥ ३५७ ॥

स धर्मस्वरूपो दण्डोऽलुब्धेन लोभशून्येन, कृतबुद्धिना स्थिरबुद्धिना, सत्यसन्धेन यथार्थप्रतिक्षेपेन, शुचिना जितारिपद्वर्गेण, सुसहायेन समीचीनामात्यादिमता, धीमता नीतिविज्ञेन, राज्ञा न्यायतः शास्त्रानुसारेण नेतुं दण्डेषु प्रापयितुं शक्यः । तथा लोभत्यागादिपुरःसरं न्यायतः ससहायो दण्डयेदिति तात्पर्यम् । मिताक्षरायां तु 'स नेतुं न्यायतोऽशक्योलुब्धेनाऽकृतबुद्धिने'ति पठित्वा पृथगेवायं वाक्यार्थः । सत्यसन्धेनेत्यादि तु वाक्यान्तरमित्यभिप्रेत्य व्याख्यातम् । तथाप्रयुज्यमानस्याऽतथाप्रयुज्यमानस्य च दण्डस्य फलमिष्टमनिष्टं च क्रमेणाह यथाशास्त्रमित्यादि । यथाशास्त्रं शास्त्रानतिक्रमेण प्रयुक्तः स दण्डः देवासुरसहितं मानुषसहितं जगत्सर्वमशेषं विश्रजातमानन्दयेत् हर्षयति । अन्यथा शास्त्रातिक्रमेण प्रयुक्तः स दण्ड उक्तलक्षणं जगत्प्रकोपयेत् क्रोधयुक्तं करोति । एवं च जनानुरागप्रभवाः सम्पद इत्यादिकथितसम्पत्तिदानत्वतद्विपर्ययरूपफलद्वयमुक्त्वा दण्डस्य फलान्तरमप्याह अधर्मेति । स्वर्गो यत्र दुःखेनेत्यादिलक्षितः सुखविशेषः । कीर्तिः सम्यक्त्वख्यातिः । लोकः प्रजारूपः । तद्विनाशनं तद्विरोधिराज्ञोऽधर्मेण दण्डनं भवति प्रजाविनाशनं युद्धपराजयेन तदप्रभुत्वापादनं पर्यवसन्नं तु शब्देन ॥ ३५५-३५७ ॥

(मिता०) स इति । स पूर्वोक्तो दण्डो लुब्धेन रूपणेनाऽकृतबुद्धिना चञ्चलबुद्धिना न्ययतो न्यायानुसारेण नेतुं प्रयोक्तुं शक्यो न भवति । कीदृशेन तर्हि शक्य इत्याह—सत्यसन्धेनाप्रतारकेण । शुचिना जितारिपद्वर्गेण । सुसहायेन पूर्वोक्तसहायसहितेन । धीमता नयानयकुशलेन स दण्डो न्यायतो धर्मानुसारेण नेतुं शक्यः ॥ ३५५ ॥

(१) स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाऽकृतबुद्धिना—इति सु० पु० पाठः ।

(२) तु प्रकोप—इति क० पु० पाठः । ।

(मिता०) यथाशास्त्रमिति । स दण्डः शास्त्रोक्तमार्गेण प्रयुज्य-
मानः सन् देवासुरमानवै सहितं इदं सर्वं जगदानन्दयेत् हर्षयेत् ।
अन्यथा शास्त्रातिक्रमेण प्रयुक्तश्चेज्जगत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

(मिता०) न केवलमधर्मदण्डन जगत्प्रकोपः(१) अपि तु प्रयो-
क्तुंष्टादृष्टहानिरपीत्याह—

अधर्मदण्डनमिति । यः पुनः शास्त्रातिक्रमेण लोमादिना दण्डः
कृतः स पापहेतुत्वात्स्वर्गं कीर्तिं लोकांश्च विनाशयति । शास्त्रो-
क्तमार्गेण तु क(२)तो धर्महेतुत्वात्स्वर्गकीर्तिजयानां हेतुर्भवति ॥३५७॥

(वी० मि०) दण्डोदास्यं व्यवच्छिन्नति । तदेव स्पष्टयति—

अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा स्वशुरो मातुलोऽपि वा ॥

नाऽदण्ड्यां नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥३५८॥

भ्रात्रादयः प्रसिद्धाः । अर्घ्योऽर्घाई आचार्यादिः । अपि वेत्य-
नेन पितृमात्रादिसमुच्चयः । भ्रात्रादिरपि स्वीयात् धर्माद्विचलितस्त-
द्विरुद्धकारी राज्ञा नाम सम्भावनायामदण्ड्यां नास्तीत्यर्थः । अपि
भ्रातेत्यपिकारेण किमुतोदासीनः शत्रुर्वेति सूचितम् ॥ ३५८ ॥

(मिता०.) अपीति । अर्घ्योऽर्घाई आचार्यादिः । शेषः प्रसि-
द्धः । एते भ्रातृसुतादयोऽपि स्वधर्माच्चलिता दण्ड्याः किमुतान्ये ।
यतः स्वधर्माच्चलित अदण्ड्यो नाम राज्ञः कोऽपि नास्ति । एतच्च
मातापित्रादिव्यतिरेकेण । तथा च स्मृत्यन्तरे—‘अदण्ड्यो मातापि-
तरौ स्नातक(३)पुरोहितपरिव्राजकवानप्रस्थाः श्रुतशीलशौचाचार-
घन्तस्ते हि धर्माधिकारिणः’ इति ॥ ३५८ ॥

(वी० मि०) दण्डादिफलेन, स्वर्गेणव सफलं दण्डप्रयोजकं
व्यवहारदर्शनमिति व्यवहारो राज्ञा द्रष्टव्य इत्याह—

यो दण्ड्यान् दण्डयेद्राजा सम्यग्ध्यांश्च घातयेत् ॥

इष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन सहस्रशतदक्षिणैः(४) ॥ ३५९ ॥

इति मञ्चिन्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ॥

व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥ ३६० ॥

यो राजा दण्ड्यान् घद्यव्यतिरिक्तदण्डार्हान् सम्यक् शास्त्रानु-
सारेण दण्डयत् अर्थाद्व्यतिरिक्तेन घद्यान् घद्याहान् सम्यक् शा-

(१) प्रकोपनमपि क० । (२) कृत सोऽप्यहत्तुत्वात् क० ग० ।

(३) परिव्राजकपुरोहिते क० । (४) समानवरादावने—इति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

स्रोक्तप्रकारेण वीरणवेष्टनपूर्वकदाहादिना घातयेत् । चकारेणाऽकारिणां सन्देहादिमतां सन्देहाद्यपाकरणं समुच्चीयते । तेन राज्ञा सहस्रशतसुवर्णरूपभूरिदक्षिणः क्रतुभिरिष्टं स्यात् । तादृशक्रतुजन्यफलभाजा भवितव्यमिति यावत् । समाप्तवरदक्षिणैरिति क्वचित् पाठः । तत्र समाप्ता पर्याप्ता (१) वरा भूयसी दक्षिणा येषां तैरित्यर्थः । इति क्रतुतुल्यफलं सञ्चिन्त्याऽवधार्य सभ्यैः परिवृतः सहितः स्वयं व्यवहारान् भापोत्तररूपान् पृथक् पृथक्प्रत्यहं पश्येत् निर्णयार्थं विचारयेत् । स्वयमिति सति सम्भवे । अन्यथा तु 'अपश्यता कार्यवशादित्यग्निमाभ्याये वक्ष्यते । इमामेव व्यवस्थामभिप्रेत्य (२) बृहस्पतिरपि—

राजा कार्याणि सम्पश्येत् प्राह्वविवेकोऽथवा द्विजः ।

न्यायाङ्गान्यग्रहं कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः ॥

इति । मनुः—

यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥

व्यासः—

द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृपलैः सह ।

तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोपश्च नश्यति ॥

पतेन शूद्रसहायताऽपि निरस्ता ॥ ३५९-३६० ॥

(मिता०) किञ्च—

य इति । यस्तु दण्ड्यान्स्वधर्मचलनादिना दण्डयोग्यान्सम्यक् शास्त्रदृष्टेन मार्गेण धिग्धनदण्डादिना दण्डयति, वध्यान्वधाहान्घातयति तेन राज्ञा भूरिदक्षिणैः क्रतुभिरिष्टं भवति । बहुदक्षिणक्रतुफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । न च फलश्रवणाद्दण्डप्रणयनं काम्यमिति मन्तव्यम् । अकरणे प्रायश्चित्तस्मरणात् । यथाह वसिष्ठः—'दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत्रिरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदण्डयदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजा' इति ॥ ३५९ ॥

(मिता०) दुष्टे सम्यग्दण्डः प्रयोक्तव्य इत्युक्तं, दुष्टपरिज्ञानं च व्यवहारदर्शनमन्तरेण न भवतीति तत्परिज्ञानाय व्यवहारदर्शनमहरहः स्वयं कर्तव्यमित्याह—

इतीति । इत्येवमुक्तप्रकारेण क्रतुतुल्यं फलं दण्डयदण्डेन, स्व-

(१) पर्याप्ता इति क० पुस्तके नास्ति ।

(२) आभिप्रेत्य इत्यारभ्य स्थितः-इत्यन्तं नास्ति ख० पुस्तके ।

गौदिनाशं चादण्ड्यदण्डेन सम्यग्विचिन्त्य पृथक्पृथक्पूर्णादिक्रमेण
सभ्यैर्वक्ष्यमाणलक्षणैः परिवृतः प्रतिदिनं व्यवहारान्वक्ष्य(१)माणमा-
र्गेण दुष्टावुष्टपरिष्ठानार्थं राजा स्वयं पश्येत् ॥ ३६० ॥

(वी० मि०) कुलादीनां दण्डनानन्तरमपि तद्विषयकं राजक-
त्यान्तरमाह—

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जनपदानपि ॥

स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥ ३६१ ॥

कुलं ब्राह्मणादिसमूहः जातिर्मूर्द्धाभिपिक्तादिवर्णसङ्कर । श्रेणिव-
णिगादिसमूहः । गणो नरादिसमुदायः । जनपद- कर्पककारुप्र-
भृति । चकारो गौरक्षकादिसमुच्चयार्थं । अपिकारः स्वराज्यवर्ति-
नामनुक्तानां समुच्चयार्थं । एतान् स्वधर्माच्चलितान् स्वधर्मवि-
रुद्धकारिणो विनीय यथाहं दण्डयित्वा पथि धर्म्ये मार्गे राजा स्थाप-
येत् स्थिरीकुर्यात् स्वधर्मं कारयेदिति यावत् ॥ ३६१ ॥

(मिता०) कुलानीति । कुलानि ब्राह्मणादीनाम् । जातयो मू-
र्धावसिक्तप्रभृतयः । श्रेणयस्ताम्बूलिकादीनाम् । गणा हेला(२)बु-
द्धादीनाम् । जानपदा कारुकादयः । एतास्वधर्माच्चलितान्प्रच्यु-
तान् राजा यथापराध विनीय दण्डयित्वा पथि स्वधर्मं स्थापयेत् ।
दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेदित्युक्तं, स च दण्डो द्विविधः शारीरोऽथं द-
ण्डश्चेति । यथाह नारद—‘शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डो हि द्विविधः
स्मृतः । शारीरस्ताडनादिस्तु मरणात् । प्रकीर्तित ॥ काठिन्यादि-
स्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च’ ॥ इति । द्विविधाऽप्यपराधानुसा-
रेणानेकधा भवति । आह स्म—‘शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्ड-
स्त्वेकधा’ इति ॥ ३६१ ॥

(वी० मि०) चतुर्विधो दण्डो वक्ष्यते, तत्र दण्डस्य धनपरि-
माणविशेषज्ञानाधीनत्वात्तत्पारिभाषते—

जालसूर्पमरीचिस्थं ब्रसरेणू रजः स्मृतम् ॥

तेऽष्टौ लिखास्तु तास्तिस्त्रो राजसर्पप उच्यते ॥ ३६२ ॥

गौरस्तु ते त्रयः, पद् ते यवो, मध्यस्तु ते त्रयः ॥

कृष्णालः पञ्च ते, मापस्ते, सुवर्णस्तु षोडश ॥ ३६३ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ॥

द्वे कृष्णले रूप्यमापे, धरणं षोडशैव ते ॥ ३६४ ॥

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव (१) तु ॥

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः, कार्पिकस्ताम्रिकः पणः ॥ ३६५ ॥

साशीतिः पणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ॥

तदर्धं मध्यमः प्राक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ ३६६ ॥

जाले गवाक्षे यः सूर्यमरीचिः तत्रस्थं तत्रैव प्रत्यक्षीक्रियमाणं य-
द्भजः सूक्ष्मधूलिरूपं तत् त्रसरेणुरिति स्मृतम् । तथा च मनुः—

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥

ते तु त्रसरेणवोऽष्टौ लिखा स्मृता । ता लिखास्तिस्रः शास्त्रे राज-
सर्पप उच्यते । ते तु राजसर्पपास्त्रयो गौरसर्पप उच्यते । ते गौराः पद्
मध्यो मध्यावधौ यव उच्यते । मध्ये इति राजसर्पपादावप्य(२)न्वेति ।
मध्यत्रवास्त्रयः कृष्णल उच्यते । ते कृष्णलाः पञ्च माप उच्यते ।
ते तु मापाः षोडश सुवर्ण उच्यते । चत्वारः पञ्च वा सुवर्णाः पलं
प्रकीर्तितम् । पञ्चेत्याह यवादिक् कल्पान्तरम् । अपिकारेण पलस्य
वैधकोक्तं परिमाणान्तरं समुच्चिनाति । रजतपरिमाणे विशेषमाह द्वे
इत्यादि । कृष्णलं प्रागुक्तम् । ते द्वे रूप्यमापः । ते रूप्यमापाः षोडश
धरणम् । धरणस्यैव पुराणमिति संज्ञान्तरम् । तथा च मनुः—

ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ।

इति ।

दशभिर्धरणैः शतमानं तदेव रूप्यपलम् । सुवर्णाः प्रागुक्ताश्च-
त्वारो निष्को राजत उच्यते । अत्र चकारतुकारवकारैरुक्तपरिमाणे
न्यूनाधिकशङ्कां व्यच्छिनत्ति । ताम्रपरिमाणे विशेषमाह । ताम्रिक-
स्ताम्रसम्यन्धी विकारः । कार्पिकः पलचतुर्थांशरूपेण लांकप्रसिद्धेन
कर्पेणोन्मितः पणः स्मृतः । स एव कार्पापण इति संज्ञान्तरेणापि व्यव-
हियते । तथा च मनुः—

कार्पापणस्तु विशेषस्ताम्रिकः कार्पिकः पणः ।

इति । नारदः—

कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते ।

पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणाः स तु ॥

। तथा--
 कानिनी तु चतुर्भागे मापस्य च पणस्य च ।
 साक्षातिरक्षातिपणसाहसः । पणानां सहस्र परिमाणमस्येति
 पणसाहस्रं स दण्डरूप उत्तमसाहसः । तेनाऽऽर्शत्यधिकपणस-
 हस्रमुत्तमसाहसो दण्डः प्रोक्त इति पर्यवस्यति । तदर्थमुत्तमसाहसा-
 र्धं मध्यमसाहसो दण्डः प्रोक्तः शास्त्रे कथितः । मध्यमसाहसार्धं त्व-
 यमसाहसो दण्डः स्मृतः स्मृतायुक्तः । मनी तु--

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्चविंशत्यः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ ;

इति परिभाषितम् ॥ ३६२-३६६ ॥

(मिता०) तत्र कृष्णलमापसुवर्णपलादिशब्दैरर्थदण्डा वक्तव्या-
 स्ते च प्रतिदेशं भिन्नपरिमाणार्था इत्येकरूपापराधेऽपि देशभेदेन
 न्यूनाधिकदण्डो माभूदिति कृष्णलादिशब्दानां नियतपरिमाणविप-
 यत्वं दण्डव्यवहारे दर्शयितुमाह--

जालेत्यादि । जालकान्तरप्रविष्टादित्यरादिमस्थितं यद्रजस्तत्
 प्रसरेणुरित्युक्तं योगीश्वरादिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । ते च प्रसरेणवोऽष्टौ
 लिखा स्वेदजयूकाण्डम् । ता लिखास्तिस्रो राजसर्पयो राजिका ।
 ते राजसर्पपात्रयो गौरसर्पपः सिद्धार्थः । ते गौरसर्पपाः पद् यवौ
 मध्यः मध्यमो न स्थूलो न सूक्ष्मः । एतेन गौरसर्पपा अपि मध्य-
 मा इति गम्यते । तथा राजसर्पपा अपि । मध्यमशब्देदेव सर्पपाः
 दिशब्दाः न केवलमुन्मानवचनाः किं तु तदुन्मितद्रव्यवचना इति
 गम्यते । यथा प्रस्थपरिमिता यवाः प्रस्थ उच्यते । एवं सर्पपाद्यु-
 न्मितं द्रव्यं सर्पपादिशब्दः । सर्पपादिशब्दानां च केवलोन्मानवच-
 नत्वे प्रसरे(१)णुपसंहृत्योन्मातुमशक्यत्वात्तद्वारेण कृष्णलादिव्य-
 वहारो न स्यात् । तत्र स्थूलस्थूलतस्थूलतमसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मत-
 ममध्यसर्पपाद्युन्मानभेदेन प्रातदेशं व्यवहारभेदे स्थिते दण्डव्यवहारे
 मध्य इति नियम्यते । ते मध्यमा यवास्त्रय एकः कृष्णल । ते कृष्णलाः
 पञ्चको मापः । ते मापाः षोडशैकः सुवर्णः । ते सुवर्णाश्चत्वारः पलमिति
 संज्ञा कथिता इति । पञ्च चापि पल प्रकीर्तिते नारदादिभिः । तत्र स्थू-
 लेस्त्रिभिर्यवैः कृष्णलपरिकल्पनायां व्यावहारिकनिष्कस्य षोडशशः
 कृष्णलो भवति । तैः पञ्चभिर्मापः । मापैः षोडशभिः सुवर्णः । स च

व्यावहारिकैः पञ्चभिर्निष्कैरेकः सुवर्णो भवति । ते चत्वारः पलमिति । निष्काणां विंशतिः पलम् । यदा तु सूक्ष्मैस्त्रिभिर्यवैः कृष्णलः परिकल्प्यते तदा व्यावहारिकनिष्कस्य द्वात्रिंशत्तमो भागः कृष्णलो भवति । तस्मिन्पक्षे सुवर्णः सार्धं निष्कद्वयं भवति । पलं च दशनिष्कम् । यदा तु मध्यमयवैः कृष्णलपरिकल्पना तदा निष्कस्य विंशत्तमो भागः कृष्णलः, सुवर्णश्चतुर्निष्कः, षोडशनिष्कं पलम् । एवं पञ्चसुवर्णं पलमिति । पक्षे विंशतिनिष्कं पलम् । एवमन्यदपि निष्कस्य चत्वारिंशो भागः कृष्णलः, द्वानिष्कः सुवर्णोऽष्टनिष्कं पलमित्यादिलोकव्यवहारानुसारेणास्मादेव सूत्रादृहनीयम् ॥ ३६२-३६३ ॥

(मिता०) एवं सुवर्णस्योन्मानं प्रतिपाद्येदानीं रजनस्याह—

द्वे कृष्णल इति । द्वे कृष्णले पूर्वोक्ते रूप्यमापो रूप्यसम्बन्धी मापः । ते रूप्यमापाः षोडश धरणम् । पुराण इत्यस्यैव संज्ञान्तरम् । 'ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः' इति (८।१३८) मनुस्मरणात् । दशभिर्धरणैः शतमानं पलमिति चाभिधीयते । पूर्वोक्ताश्चत्वारः सुवर्णा एको राजतो निष्को भवति ॥ ३६४ ॥

(मिता०) इदानीं ताम्रस्योन्मानमाह—

कार्पिक इति । पलस्य चतुर्थोऽंशः कर्प इति लोकप्रसिद्धः । कर्पेणोन्मितः कार्पिकः । ताम्रस्य विकारस्ताम्रिकः । कर्पसंमितस्ताम्रविकारः पणसंज्ञो भवति कार्पापणसंज्ञकश्च । 'कार्पापणस्तु विशेषस्ताम्रिकः कार्पिकः पणः' इति (८।३६) मनुवचनात् । पञ्चसुवर्णपलपक्षे विंशतिमापः पणो भवति । तथा सति 'मापो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः' इत्यादिव्यवहारः सिद्धो भवति । चतुःसुवर्णपलपक्षे तु षोडशमापः पणो भवति । अस्मिन्पक्षे सुवर्णकार्पापणशब्दानां समानार्थत्वेऽपि पणकार्पापणशब्दा ताम्रविषयावेव । एवं तावद्धेमरूप्यताम्राणामुन्मानमुक्तं, दण्डव्यवहारोपयोगित्वात् । कांस्यरीतिकादीनामपि लोकव्यवहाराङ्गभूतानामेवमेवोन्मानं द्रष्टव्यम् ॥३६५॥

(मिता०) स्वशास्त्रपरिभाषामाह—

साशीनिरिति । पणानां सहस्रं पणसहस्रं तत्परिमाणमस्येति पणसाहस्रं । अशीत्या सह वर्तत इति साशीतिः । अशीत्यधिकपणसहस्रपरिमितो यो दण्डः स उत्तमसाहससंज्ञो वेदितव्यः । तदर्थं मध्यमः तस्य साशीतिपणसहस्रस्यार्धं चत्वारिंशदधिकपणपञ्चशतपरिमितो दण्डो मध्यमसाहससंज्ञः । तदर्थं मध्यमः तस्य चत्वारिंश-

दधिकपञ्चशतपणस्यार्धं सप्तत्यधिकपणशतद्वयपरिमितो वण्डोऽध-
मसाहससंशः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । यत्तु 'पणानां द्वे शते सार्धे
प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्चविज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः' इति
(८।३८) मनुनोक्तं, तत्पक्षान्तरममतिपूर्वापराधविषय द्रष्टव्यम् ॥३६६॥
(वी० मि०) अथ दण्डान् विमज्जेत्र तत्प्रयोगविकल्पानाह—

धिग्दण्डस्त्वथ, वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ॥

योज्या व्यस्तास्समस्ता वा ह्यपराधवशादिमे ॥ ३६७ ॥

ज्ञात्वाऽपराधं देशं च कालं बलमथापि वा ॥

वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ ३६८ ॥

धिग्दण्डो धिक् त्वामिति भर्त्सनम् । वाग्दण्डः त्वं पापिष्ठोऽसि
त्वां ताडयिष्यामीत्यादिर्यथेष्टपरुषभापणरूपः । धनदण्डो धनदान-
रूपः । वधोऽङ्गादिच्छेदरूपः, मारणरूपश्च । तथाशब्देन बन्धनताड-
नसमुच्चयः । इमे दण्डाः समस्ताः समुदिता व्यस्ता एको द्वौ त्रयो
याऽपराधानुसारेण दण्ड्येषु योन्याः । हिशब्दोऽवधारणे, तेना-
ऽपराधानुसारिदण्डव्यवच्छेदः । न केवलमपराधानुसारादेव दण्डः,
किं त्वपराधवद्देशादिरप्यनुसर्तव्य इत्याह ज्ञात्वेति । अपराध सकृद-
सकृत्कृतं लघुगुरुरूपं च, देशमुपद्रुतानुपद्रुत, कालं सुभिक्षदुर्भिक्षा-
दियुक्तं, बलं शरीरसामर्थ्यमुत्कृष्टं च, वयो बाल्यादि, कर्म अग्निहो-
त्रादि सूनाधिष्ठानादि च दण्ड्यस्य ज्ञात्वा सम्यग्बिचार्य दण्ड्येषु
अपराधकारिषु दण्डे पातयेत् योजयेदिति ॥ ३६७-३६८ ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिनीराजितचरणकमल-

श्रीमन्महाराजाधिराजमधुकरसाहिसूनुश्रीमन्महाराजचतुरदधि-

वसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योजि-

तश्रीहमण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसुरिसूनुसकलवि-

द्यापाराधारपारीणधुरीणश्रीमन्मित्रमिश्रकृते

श्रीवीरमित्रोदयख्याने श्रीयाज्ञवल्क्य-

व्याख्याने राजधर्मप्रकरणं

नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

(मिता०) दण्डभेदानाह--

धिग्दण्ड इति । धिग्दण्डो धिग्धिगिति कुत्सनम् । वाग्दण्डस्तु प-
रुपशापवचनात्मकः । धनदण्डो धनापहारात्मकः । वधदण्डः शारी-
रोऽवरोधादजीवितान्तः । एते चतुर्विधा दण्डाः व्यस्ता एकैकशः,
समस्ताः द्वित्राः त्रिचतुरा वाऽपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः । उक्तक्र-
मेण पूर्वपूर्वासाध्ये उत्तर उत्तरः प्रयोक्तव्यः । यथाह मनुः--'धिग्द-
ण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः
परम्' ॥ इति ॥ ३६७ ॥

(मिता०) दण्डव्यवस्थानिमित्तान्याह-

ज्ञात्वेति । यथापराधं ज्ञात्वा दण्डप्रणयनमेवं देशकालवयःकर्म-
वित्तानि ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्ड्येषु दण्डार्हेषु दण्डप्रणयनं कुर्यात् ।
तथा बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वसकृदावृत्त्यनुसारेण च । यद्यपि राजानमाधिकृ-
त्यायं राजधर्मकलाप उक्तस्तथापि वर्णान्तरस्यापि विषयमण्डलादि-
परिपालनाधिकृतस्यायं धर्मो वेदितव्यः । 'राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथा-
वृत्तो भवेन्नृपः' इत्यत्र पृथङ्नृपग्रहणात्करग्रहणस्य रक्षार्थत्वाच्च
रक्षणस्य दण्डप्रणयनायत्तत्वादिति ॥ ३६८ ॥

इति श्रीपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजक-
विज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्र-
विवृतौ सदाचारः प्रथमाध्यायः ॥

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।

धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥

अस्मिन्नध्याये प्रकरणानि-१ उपोद्घातप्रकरणम् । २ ब्रह्मचारि-
प्रकरणम् । ३ विवाहप्रकरणम् । ४ जातिविवेकप्रकरणम् । ५ गृहस्थ-
धर्मप्रकरणम् । ६ स्नातकप्रकरणम् । ७ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् । ८ द्रव्य-
शुद्धिप्रकरणम् । ९ दानधर्मप्रकरणम् । १० श्राद्धप्रकरणम् । ११ गण-
पतिकल्पप्रकरणम् । १२ ग्रहशान्तिप्रकरणम् । १३ राजधर्मप्रकरणम् ।
एवं त्रयोदश प्रकरणानि ॥

याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रज्ञेयं विवृतिर्न कस्य विहिता विदुषः ।

प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती परिपिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ॥ १ ॥

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ व्यवहाराध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

॥ १ ॥

(घो० मि०) निःसाम्यं स्वस्य शंसन्निव विदधदिव द्वैतघातामिहार्ता-
मद्वन्द्व शीलियिष्यन्निव च निजपदं शीलितद्वन्द्वभाषः ॥

अव्यात्वा शुद्धसत्त्वाङ्कुर इव विशदो विश्वभूतक्रोडमार्तु-
र्द्वैतवोच्चैरनाशी (१) हरमुकुटशशीकदन्तस्य दन्तः ॥ १ ॥

अस्ति क्षोणं प्रशस्तिस्तनुरिव गिरिशस्योदलापूरपूर्वा
पुर्वारर्माचदुर्गातनुरतनुरिपुर्विभ्रती भूरिभूतम् ॥
नीराजद्रजलक्ष्माः सगुणमपि रुचा निर्धुनाना पिनाकं
दृष्यन्नागाजिनथीः सुद्वपमधिगता भागराषडशोभा ॥ २ ॥

अरिकुलकरिकुम्भकूटपाटीशिखरितटीमिव यां प्रभापट्टियान् ॥
अधिवसति मदीन्दुवीरसिद्धो मधुकरसाहिमदीशसिन्धुजग्मा ॥ ३ ॥

धेयः सम्भृतवीरसिंहनृपतेराप प्रतापोदया-
हाधोदामहुताशनेहितचमूराद्वेन्धनस्य धियम् ॥
येनान्तः स्फुटति ध्वनिं प्रफटयत्यप्यश्रुधारारसा-
विर्भाव तनुते तनोति कुयशोदर्मजगच्छयामलम् ॥ ४ ॥

गाम्भीर्यं बहु वीरसिंहनृपतेरम्भोधिरन्तः स्मरन्
पुर्वारैर्वशिखिच्छलेन निविष्टप्रीढोपतापं द्यौ ॥
स्मारंस्मारमुद्धारसारमधिकोदञ्चमत्कारतो

जातोऽचेतनं एव जातजडिमा दयामाकृतिः ईमाधरः ॥ ५ ॥

घाल्याघाल्यान्तरालस्थगितमिध मनः कामकौमारकेली-

मंस्थीकुर्वन् किशोरीचरण इव रिपुञ्जलोभूय भूयः ॥

क्रीडान्तावस्यकाम्नाजन इध विगलत्कुन्तलो ध्यस्तघासा
यस्य प्रासाज्जरत्याः स्तन इव निपतन्नुघ्रति नैव लेभे ॥ ६ ॥

(१) दृष्टे शैवेनाशाहरमुकुटशशी चैकदन्तस्य दन्त इति घ० पु० पाठः ।

भगोलाद् भूगोलाद्बहिरभियियासन्ति भवितुं
पठानाः पाठीना इव जलविलीनां धियमधुः ॥
मधो मोघारम्भोऽपसरति बुंदलाकुलपतौ
रणार्थं दुर्वारे रणति रणसारे रणभुवि ॥ ७ ॥

विभ्राणो बुधमित्रतां कविगुरु राजा धरानन्दनः
शोभाभिर्विलसत्तमो दिवि लसत्केतुश्च भास्वत्स्रुतः ॥

इत्थं जन्यजनुर्नवग्रहतनुः किन्त्वस्ति तुङ्गः सदा
सोद्वेकः किल वीरसिंहधरणीधौरेयचूडामणिः ॥ ८ ॥

शुभ्राभाविभवार्थमात्तवृषभो भोगीन्द्रभागीरथी-
भास्वद्भूतिभनाथभूपितवपुः कैलासवासी भवन् ॥

वीरश्रीयुतवीरसिंहनृपतेः सम्भाव्य शम्भुर्यशः
शान्त्यै साम्यविधेर्वभार गरलं कण्ठे किमुत्कण्ठितः ॥ ९ ॥

हेमोर्वीधरकर्णिकापरमहाशैलौघसंवर्तिका
व्यालेन्द्रैकमृणालिका गजघटाव्यालीनभृङ्गालिका ॥

सप्तारम्भोधिमधूलिकाविमलिका क्षोणीयशोमालिका
सम्पर्केऽप्रतिमल्लवीरनृपतेः शुभ्रारविन्दायते ॥ १० ॥

व्रीडाभिर्जडिमोदयादुपलतां चिन्तामणिः पाशवं
कामं कामगवी च कल्पविटपी स्वर्गाटवीं ग्राहते ॥

आकर्ण्योर्जितवीरसिंहनृपतेर्दानोर्जिहानं यशः
सान्तद्धानतयाऽद्य निर्दयमधो नेतारमस्तौद्वलिः ॥ ११ ॥

वसु वर्षति वीरसिंहदेवे जलदः केवलमम्बु अद्विजेषु ॥

इयतैप यशोऽघदांतविश्वो मलिनः सोऽजनि लज्जया तयैव ॥ १२ ॥

दूराद् दुश्च्यवनो दिवस्पतिरभूद्विकोणभाक् पाचकः
कीनाशः स्वयमेव दण्डमितवान् रक्षोऽपि रक्षोक्तिभाक् ॥

पाशं च स्वयमाददे पतिरपां वातां गतोऽदृश्यतां
प्रस्थाने धनदोऽस्य गुह्यकपदं दुर्गाप्तिमुग्रोऽचरत् ॥ १३ ॥

आरोहो गीर्लतायाः सदुपहृतिपदं धर्मभूमीरुहाणा-
मुद्यानं शुद्धकीर्तेरुपचयभवनं श्रीमृगीवागुरैव ॥

आकारो विप्रताया निर्धरपि महसः सर्वविद्याऽनवद्यो
यद्धारि द्योतते श्रीचुमणिरिव तमो मूर्छयन् मित्रमित्रः ॥ १४ ॥

- १। श्माचक्र चार चक्रे समुचितनयतो रक्षित भूमिदेवान्
 देवाश्च प्राप्तसेवान् विमलमपि यशो वीरसिद्धे नरेन्द्र ॥
 विष्णु मत्वाऽप्यसार धितरदविरत याज्ञवल्क्योक्तिमुक्ता-
 हार स्मृत्यर्थसार रचयितुमथ स प्रादिशम्भितामथम् ॥ १५ ॥
 उत्तसस्तीरभुक्तेरपिलघुधगुरु श्रीसदानन्दधीमान्
 । श्रीभाजो मित्रमिथाञ्जगदुपकृतये विघ्नदादेशदीपम् ॥
 ज्ञानाना दैन्यदोषापहमकलिभयं याज्ञवल्क्योक्तिःशास्त्र
 दृष्ट्वा स्मृत्यर्थसार समुच्चिनुत यशो धर्मलक्ष्मीविहारम् ॥ १६ ॥
 अथ 'व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यै परिवृतोऽन्वह'मिति पूर्वाध्या
 योक्त प्रपञ्चयति सम्पूर्णाध्यायेन—

व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोमविवर्जितः ॥ १ ॥

- अत्र यद्यपि व्यवहारदर्शनं पूर्वाध्याय एवोक्तं तथापि सकला
 श्लोकेतव्यवहारस्याऽत्रैव प्रदर्शनादयं व्यवहाराध्याय इति श्लोकैर्ह
 द्यते । तत्र चैतानि प्रकरणानि ॥ १-३६ ॥ (१) ऋणदानप्रकर
 णम् [श्लो० ८४-९४] (२) सीमाविवादप्रकरण
 म् [श्लो० १५०-१५८] (३) स्वामिंपालविवादप्रकरणम् [श्लो०
 १५९-१६७] (४) अस्वामिंविक्रयप्रकरणम् [श्लो० १६८-१७४] (५)
 कृत्ताप्रदानिकप्रकरणम् [श्लो० १७५-१७९] (६) क्रीतानुशयप्रक-
 रणम् [श्लो० १७७-१८१] (७) अभ्युपेत्याशुभ्रूपाप्रकरणम् [श्लो०
 १८२-१८४] (८) सविद्युत्तिक्रमप्रकरणम् [श्लो० १८५-१९२] (९) वेत
 नानप्राकर्मप्रकरणम् [श्लो० १९३-१९८] (१०) द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् [श्लो०
 १९९-२०३] (११) वाक्पारुष्यप्रकरणम् [श्लो० २०४-२११] (१२) दण्ड
 पारुष्यप्रकरणम् [श्लो० २१२-२२९] (१३) साहसप्रकरणम् [श्लो० २३०-
 २५३] (१४) विकीयासम्प्रदानप्रकरणम् [श्लो० २५४-२५८] (१५) स
 भ्युयसमुत्थानप्रकरणम् [श्लो० २५९-२६५] (१६) स्तेयप्रकरणम्

[श्लो० २६६-२८२] (२३) स्त्रीसङ्ग्रहप्रकरणम् [श्लो० २८३-२९४] (२४) प्रकीर्णकप्रकरणम् [श्लो० २९५-३०७] इति ।

विद्वद्भिर्व्यवहारशास्त्राभिक्षेत्राक्षिणैः सह नृपः क्रोधलोभाभ्यां
विशपतो वर्जितः सन् धर्मशास्त्रानुसारेण अविरोधेन—
विनीवेतशो नृपतिः सभां गत्वा समाहितः ।

आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा पश्यत्कार्याणि कारिणाम् ॥

इत्यादिप्रकारेण च व्यवहारान् भापोत्तरक्रियारूपान् पश्येत् वि-
चारयेत् । नृपपदेन क्षत्रियातिरिक्तस्यापि प्रजापालकस्य ग्रहणम् ।
ग्राह्यैरिति मुख्यः कल्पः । असम्भवे क्षात्रैर्वैश्वैर्वा सहेति प्रागुक्तम् ।
धर्मशास्त्रस्य प्राधान्यं दर्शयितुं विशेषोपन्यासः, विचारेऽर्थशास्त्र-
स्याऽप्यनुसरणीयत्वात् । तदुक्तं कात्यायनेन—

धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैः ।

धर्मशास्त्राऽर्थशास्त्रयोर्विरोधे तु बलाबलमग्रे वक्ष्यति । धर्मशास्त्रा-
नुसारीपि निर्णयो न वादिक्षोभकरपरुषभाषणपराजिताधिकदण्डा-
दियुक्तः कार्य इति दर्शयितुं क्रोधलोभविवर्जितत्वमुक्तम् । व्यवहार-
निरुक्तौ कात्यायनः—

वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः ॥

स चायं द्विविधः । यदाह नारदः—

सोत्तरोऽनुत्तरश्चैव स विज्ञेयो विलक्षणः ।

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखात्पूर्वकः पणः ॥

योऽत्र जीयते स इत्यन्तं दण्डं जेत्रे राज्ञे वा ददातीत्यादिरूपः प-
णो यत्र भापालिखनात्पूर्वं क्रियते स सोत्तरः, तद्भिन्नोऽनुत्तरः । ध-
र्मशास्त्रानुसारेणेत्युक्तं तत्र धर्मशास्त्रस्थितिमाह सम्पूर्णाध्यायेन ।
एवं च साक्षिवाद्यादिकृतस्याऽग्रेऽभिधानं सङ्गच्छते धर्मशास्त्रास्थि-
त्यन्तर्गतत्वात् ॥ १ ॥

(मिता०) अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मः ।
तच्च दुष्टनिग्रहमन्तरेण न संभवति । दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारद-
(१) र्शनमन्तरेण संभवति । तद्यथाहारदर्शनमहरहः कर्तव्यमित्युक्तं—

(१) दर्शनेन विनेति । व्यवहारदर्शनं ग० ।

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ३८९

‘व्यवहारान्स्त्रयं पश्येत्सभ्यै परिवृतोऽन्वहम्’ इति । स च व्यवहारः
कीदृशः कतिविधः कथं चेत्यति कर्तव्यताकलापो नामिहितस्तदभि-
धानाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते—

व्यवहारानिति । अन्यविरोधेन स्वात्मसम्बन्धितया कथनं (१) व्य-
वहारः । यथा कश्चिद्विद्वं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति, अन्योऽपि
तद्विरोधेन मदीयमिति । तस्याऽनेकविधत्व दर्शयति बहुवचनेन । नृप
इति न क्षत्रियमात्रस्याय धर्मः किन्तु प्रजापालनाधिकृतस्यान्यस्यापी-
ति दर्शयति । पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो धर्मविशेषविधानार्थः ।
विद्वद्भिर्वेदव्याकरणादिधर्मशास्त्राभिज्ञैः । ब्राह्मणैर्न क्षत्रियादिभिः ।
ब्राह्मणेः सहेति तृतीयानिर्देशादेयामप्राधान्यम् । ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’
इति स्मरणात् । अतश्चाऽदर्शनेऽन्यथादर्शने च राज्ञो दोषो न ब्राह्मणा-
नाम् । यथाह मनु. (८।१२८)—‘अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चै-
वाप्यदण्डयन् । अयशो महदामोति नरकं चा(२)धि गच्छति’ ॥ इति ।
कथम् ? धर्मशास्त्रानुसारेण नाऽर्थं (३) शास्त्रानुसारेण । देशा(४)दि सम-
यधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वात् पृथगुपादान-
म् । तथा च वक्ष्य(५)ति—‘निजधर्माविरोधेन यस्तु साम(६)यिको
भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः’ ॥ इति । क्रोध-
लोभविवर्जित इति । धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे ‘क्रोधलोभविवर्जि-
त’ इति घचनमादत्तार्थम् । क्रोधोऽमर्षः ॥ लोभो लिप्सातिशयः ॥ १ ॥

(वी० मि०) तत्र चादौ विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सहेत्युक्तेर्विद्वत्त्वां विशि-
पन्नेव ब्राह्मणान् विशिनष्टि—

श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ॥

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

(१) विप्रतिपद्यमानरान्तरगततात्पर्यधर्मज्ञापनानुक्रमेण व्यापारो व्यवहारः । वदिप्रतिपदिक-
धुक्तः सभवेद्भोगसाक्षिममाणको विरोधकोटिव्यवस्थापनानुक्रमेण व्यापारो वा, स. । संप्रतिपन्त्युत्तरे तु
व्यवहारपदमयोगो भाक्त इति मदन्तरे इति अर्थः म —‘विशानार्थेऽत्र सदेहदरणाव्यवहार इति स्पृ-
ते’ ॥ इति कातीयम् ० । (२) चैव गच्छति छ० । (३) अर्थं शास्त्रं नीतिशास्त्र औशनसादिकम् ।
(४) देशेति । आदिनां देवयुद्धादिपरिभेद । पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थान समयः ।
(५) वक्ष्यति अथे सन्निवृत्तिक्रमप्रकरणे (श्री १८६) ॥
— (६) सामयिको धर्मो यावत्प्राथम्ये भोजने देयमस्परदरातिमण्डलं तुपुद्गादयो न प्रस्थापनीया
इत्येव रूपः ।

श्रुतं-मीमांसादिनाऽर्थावधारणं तद्युक्तेन वेदशास्त्राध्ययनेन सम्पन्ना युक्ताः । अत एव धर्मज्ञाः धर्माधर्मविधेचनकुशलाः । अत एव च सत्याभिधानशीलाः । ये रिपौ मित्रे च समा द्वेषरागादिहीनास्ते ब्राह्मणा राज्ञां सभासदः सभोपवेशिनः कार्याः । यथा ते विचारार्थं सभायामुपविशन्ति तथा तेषां संमानादि विधेयमित्यर्थः । चकाराद्बुदासीनपरिग्रहः । बहुवचनेन स्मृत्यन्तरोक्तसंख्याविशेषमभिप्रैति । तथा च मनुः-
यस्मिन्देसे निपीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।

वृहस्पतिश्च—सप्त पञ्च त्रयो वा सभासदो भवन्तीति । वस्तुनस्तु अनियुक्तब्राह्मणसाहित्यस्य प्रागुक्तत्वात्तदतिरिक्तानामपि सभासदां विधानार्थमयं श्लोकः । अत एव सप्राङ्बिवाक सामात्ययोः सप्राङ्गणपुरोहितयोः कात्यायनेनोपादानं कृतम् । उक्तं च का(१)रणमुपक्रम्य—
कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कृतिपयैः कुलभृतरधिष्ठितम् ॥

इति । मनुनाप्युक्तम्—

वणिक्शिल्पिप्रयोगेषु कृपिरङ्गोपजीविषु ।

अशक्यो निर्णयो ह्यत्र तत्त्वज्ञैरेव कारयेत् ॥

इति । उपलक्षणं चैतत् । यो यत्र विद्वस्तत्साहित्येनैव तन्निर्णयमिति निर्गवः । न्याययोग्यान्नाह वृहस्पतिः—

शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।

नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ ॥

आकारणे रक्षणे च साक्ष्यार्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्तव्यः शुद्धरूपः ॥—॥ २ ॥

(मिता०) सभ्यांश्चाह—

श्रुतेति । किञ्च श्रुताध्ययनसम्पन्नाः श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादि-
श्रवणेन अध्ययनेन च वेदाध्ययनेन सम्पन्नाः । धर्मज्ञाः । सत्यवादिनः
सत्यवचनशीलाः । रिपौ मित्रे च ये समाः रागद्वेषादिरहिताः । एवं-
भूताः सभासदः सभायां संसदि यथा सीदन्त्युपविशन्ति तथा दान-
मानसत्कारैः राज्ञा कर्तव्याः । यद्यपि श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यविशेषे-
पेणोक्तं तथापि ब्राह्मणा एव । यथाह कात्यायनः—स तु सभ्यैः म्यि-

रैर्युक्तः प्राज्ञैर्मैत्रैः (१) द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलैर्यशास्त्रविशारदैः
इति । ते च त्रयः कर्तव्याः बहुवचनस्यार्थवत्त्वात्, 'यस्मिन्देशे नि-
पीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः' इति (८।११) मनुस्मरणाच्च । पृहस्प-
तिस्तु सप्त पञ्च त्रयो वा समासदो भवन्तीत्याह—'लोकवेदहधर्मशाः
सप्त पञ्च त्रयोऽपि धा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा'
इति । न च ब्राह्मणैः सहेति पूर्वैर्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां श्रुताध्ययन-
सम्पन्ना इत्यादि विशेषणमिति भन्तव्यम् । श्रुतीयांप्रथमान्तनिर्दिष्टा-
नां विशेषणविशेष्यभावासंभवात् । विद्वद्भिरित्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गा-
च्च । तथा च कात्यायनेन ब्राह्मणानां समासदा च (२) स्पष्टं भेदो द-
र्शितः—'सप्राह्विवाकः सामात्यः सप्राह्मणपुरोहितः । ससभ्यः प्रे-
क्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः' ॥ इति । तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः,
समासदस्तु 'नियुक्ता इति' भेदः । अत एवेकम्—'नियुक्तो धाऽनियुक्तो
धा धर्मज्ञो धनतुमर्हति' इति । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथने
ऽपि यदि राजाऽन्यथा करोति तदाऽसौ निवारणीयोऽन्यथा दोषः ।
उक्तं च कात्यायनेन—'अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति समासदः'
तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्मृपः' इति । अनियुक्तानां पुन-
रन्यथाभिधानं वा दोषो न तु राज्ञोऽनिवारणे । 'स(३)भा या न प्रवे-
ष्टव्या यक्तव्यं धा समञ्जसम् । अग्रुवन्विद्युवन्धापि नरो भवति कि-
'लियी' ॥ इति (८।१३) मनुस्मरणात् । रिपी मित्रे चेति चकाराहो-
'करञ्जनार्थं कतिपयैर्वणिगिभरप्यधिष्ठितं सदः' कर्तव्यम् । 'यथाह' का-
'त्यायनः—'कुलशीलवयोवृत्तावित्तधद्भिरमसरैः । याणिगिभिः स्यात्क-
'तिपयैः कुलभूतैराधिष्ठितम्' ॥ इति ॥ २ ॥ (८।१३) मनुस्मरणात् ।
'स(३)भा' (चौ०मि०) 'व्यवहारान् स्वयं पश्ये'दिति । पूर्वाध्यायेऽभिहितं
तदसम्भवे त्वाह—

अपश्यता कार्यवशाद्ब्रह्मणान् नृपेण तु ॥

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥

कार्यान्तरव्यग्रतावशाद् व्यवहारान् द्रष्टुमक्षमेन तु राज्ञा सभ्यैः
सहितो व्यवहारोपयोगिसर्वधर्मज्ञो ब्राह्मणो व्यवहारदर्शनार्थं नि-

(१) मैत्रैः सेवकत्वेन पितृपितृमहादिपत्न्यापौ ।

(२) च भेद स्पष्टो न ।

(३) सभा वा न प्रवेष्टव्यं न ।

योक्तव्य इत्यर्थः । अत्र विशेषमाह कात्यायनः—

दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम् ।

परत्र भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम् ॥

एतादृशब्राह्मणाभावे क्षत्रियो वैश्यो वा नियोक्तव्य इति प्रागुक्तम् । नारदः—

तपस्विनां तु कार्याणि त्रैविद्यैरेव कारयेत् ।

मायायोगविदां चैव न स्वयं कोपकारणात् ॥

येषां कोपाद्भयं भवति तेषां विचारस्तज्जातिद्वारैव कारयितव्य इत्यर्थः । स्वयं विचारकरणेऽपि प्राड्विवाकसाहित्यमपेक्षितमेव । तदाह नारदः—

धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः ।

समाहितमतिः पश्येद्यवहाराननुक्रमात् ॥—॥ ३ ॥

(मिता०) व्यवहारान्नृपः पश्येदित्युक्तं तत्रानुकल्पमाह—

अपश्यतेति । कार्यान्तर(१)व्याकुलतया व्यवहारानपश्यता नृपेण पूर्वोक्तैः सभ्यैः सह सर्वधर्मवित् सर्वान्(२)धर्मान् शास्त्रोक्तान् सामयिकांश्च धर्मान् वेत्ति विचारयतीति सर्वधर्मवित् ब्राह्मणो न क्षत्रियादिनियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने । तं च कात्यायनोक्तगुणावशिष्टं कुर्यात् । यथाह—‘दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम् । परत्र भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम्’ ॥ इति । एवंभूतब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं वैश्यं वा नियुञ्जीत न शूद्रम् । यथाह कात्यायनः—‘ब्राह्मणो यत्र न स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्’ ॥ इति । नारदेन (३)त्वयमेव मुख्यो दर्शितः—‘धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः । समाहितमतिः पश्येद्यवहाराननुक्रमात्’ ॥ इति । प्राड्विवाकमते स्थितो न स्वमते स्थितः । राजा चारचक्षुषा परसैन्यं पश्यतीतिवत् । तस्य चयं यौगिकी संज्ञा । अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट् तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च सभ्यैः सह विविनाक्ते (४)विवेचयति वेत्ति विवाकः । प्राट् चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः । उक्तं च—‘विवादानुगतं पृष्ठा ससभ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ (५)प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः’ इति ॥ ३ ॥

(१) व्यपतया ख० ग० ।

(२) धर्मशास्त्रोक्तान् ।

(३) ब्राह्मण एव ।

(४) विवक्षीति वा ग ।

(धी० मि०) असाद्विचारकारिणां सभ्यानां राज्ञा दण्डः कार्यं इत्याह—

रागाल्लोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ॥

सभ्याः पृथक्पृथक्दण्ड्या विवादाद् द्विगुणं दमम् ॥ ४ ॥

रागादिवशात्स्मृत्यपेतस्य स्मृतिविरुद्धस्य आदिपदादेशाच्चा-
दिविरुद्धस्य च [सद्बह.] कर्तव्य । सभ्या विचारार्थं सभायां नियुक्ताः
प्राड्विवाकपर्यन्ता. पृथक् पृथक् प्रत्येक विवादात् प्रकृताविवादपराज-
यनिमित्तकाद्दण्डाद्धनप्रहरणरूपाद् द्विगुण दमं दण्ड्या. प्रापणीयाः ।
अपिकारेणाऽज्ञातसमुच्चय । तदाह कात्यायन —

कार्यस्य निर्णयं सम्यग् शास्त्रा सभ्यस्ततो वदेत् ।

अन्यथा नेव वक्तव्य वक्ता द्विगुणदण्डभाक् ॥

सभ्यदोषान्तु यन्नष्ट देयं सभ्येन तत्तथा ।

कार्यं तु कार्यिणामेव निश्चितं तु विचारयेत् ॥

एवं निश्चित सम्यग्विचारित पुन. विचारयेत् न तु वादिपराज-
यनिमित्तक्रोधेन दण्ड । तत्र—

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोकौ च जीविनः ।

विश्वस्तवञ्जकाश्चैव निर्वास्याः सर्वे एव ते ॥

- इति बृहस्पत्युक्तादिर्दण्डो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

(मिता०) प्राड्विवाकादयः (१)सभ्या यदि रागादिना स्मृत्यपेतं
व्यवहार विचारयन्ति तदा राज्ञा किं कर्तव्यमित्यत आह—

रागादिति । अपि च पूर्वोक्ताः सभ्या रजसो निरङ्कुशत्वेन त-
द्वमिभूता रागात्स्त्रेहातिघयाल्लोभाल्लिप्सातिशयाद्भयात्संभ्रासात्स्मृ-
त्यपेतं स्मृतिविरुद्धं आदिशब्दादाचारापेत कुर्वन्त पृथक्पृथगेकै-
कशो विवादाद्विवादपराजयनिमित्ताद्दमाद्विगुणं दमं दण्ड्या. न पुन-
र्विवादास्पद्रीभूताद्भव्यात् । तथा हि सति स्त्रीसद्बहणादिपु दण्डाभाव-
प्रसङ्ग । रागलोभमयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमो नाज्ञान-
मोहादिष्विति नियमार्थम् । न च 'राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम्' इति
गौतमवच(०)नात्त ब्राह्मणा दण्ड्या इति मन्तव्यं तस्य प्रशसार्थ-

(१) बृहस्पतिस्तु- वेदादे पृच्छति प्रभ प्रतिप्रभ तथैव च । नवपूर्व मान्दति प्राड्विवाकस्तत
स्पृत् ॥ इति श्व म । (२) न ब्राह्मणो दण्ड्य इति क ग ।

त्वात् । यत्तु बहुभिः परिहार्यो रा(१)ज्ञाऽवध्यश्चावन्ध्यश्चादण्ड्यश्चा-
वहिष्कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति तदपि स एव बहुश्रुतो भवति
लांकवेदवेदाङ्ग(२)विद्वा(३)कोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्त-
दृत्तिश्चाष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः पट्सु वा
समयाचारिकेष्वभिविनीत इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयं न ब्राह्मण-
मात्रविषयम् ॥ ४ ॥

(वी० मि०) व्यवहारदर्शनस्य व्यवहारविषयज्ञानाधीनत्वात्सा-
मान्यतो व्यवहारविषयमाह—

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाऽऽधिर्पितः परैः ॥

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

स्मृतिसदाचारवहिर्भूतेन मार्गेणोपायेन परैराधिर्पित आस्क-
न्दितो राज्ञे चेत्परकृताधर्षणमावेदयति तत्तदा व्यवहारस्य पदं वि-
षयो ऋणादानादिर्भवति । चेदित्यनेन स्वयं विवादोत्थापनं न कार्य-
मिति सूचितम् । तदाह मनुः—

नोपादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाऽप्यस्य पुरुषः ।

न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन ॥

यदिति पाठस्तु मिश्रादिसंमतः । यदृणादानादि आवेदयति त-
दिति योज्यम् । परैरिति बहुवचनं साध्यस्यैकत्वे । साध्यभेदे तु—

एकस्य बहुभिः सार्द्धं स्त्रीभिः प्रेप्यकरैः सह ।

अनादेयो भवेद्वादः—

इति नारदवचनं हिशब्देनाऽऽवेदितस्याऽवश्यविचार्यत्वमभि-
प्रेति । तत्र विशेषमाह बृहस्पतिः—

गुरुशिष्यौ पितापुत्रौ दम्पती स्वामिभृत्यकौ ।

एतेषां समवेतानां व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥

एकस्य बहुभिः सार्द्धं स्त्रीभिः प्रेप्यकरैः सह ।

अनादेयो भवेद्वादो विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥

राज्ञा विवर्जितो यस्तु यस्तु पौरविरोधकृत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥

(१) राज्ञा वध्यश्चावन्ध्यश्च. ग. ।

(२) वेदाङ्गविद्वाक्येतिहास ग. ।

(३) याकोवाक्ये-वक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यम्. ।

अन्येपि ये पुरग्राममहाजनविरोधिनिः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥

तच्च व्यवहारपदं सामान्यतो द्विविधं शङ्कताभियोगाभिश्चिता-
भियोगाच्च । अभियोगश्च द्विविधो विधिनिषेधरूपत्वात् । यथा ममा-
ऽनेन हिरण्यमपहृतमिति मत्त श्राणत्वेन गृहीतं धनमयं न ददातीति
च । यदाह कात्यायनः—

न्याय्यं स्वं नेच्छते कर्तुमन्याय्यं वा करोति यः ।

विशेषतो व्यवहारपदानि विभजते मनुः—

तेषामाद्यमृणादानं निक्षपोऽस्वामिविक्रयः ।

सम्भूय च समुत्थानं वृत्तस्याऽनपकर्म च ॥

घेतनस्यैष चादानं संविदश्च ध्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥

सीमाविवादधर्मश्च पाठ्ये दण्डवाचिके ।

स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसद्बहण एव च ॥

स्त्रीपुंघमौ विभागश्च घृतमावहय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविद् ॥—॥ ५ ॥

। (मिता०) व्यवहारविषयमाह—

स्मृत्येति । धर्मशास्त्रसमयाचारविच्छेदेन मार्गेण परैरार्थापितोऽभि-
भूतो यद्राज्ञे प्राङ्विवाकाय वा आवेदयति विज्ञापयति चेद्यदि तदावे-
द्यमानं व्यवहारपदं प्रतिश्रोत्तरसंशयहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोज-
नात्मको व्यवहारस्तस्य पदं विषयस्तस्य चेदं सामान्यलक्षणम् । स
च द्विविधः शङ्कामियोगस्तत्त्वाभियोगश्चेति । यथाह नारदः—‘अभि-
योगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतां तु संसर्गात्तत्त्वं
होढाऽभिदर्शनात् ॥ इति । होढा लो(१)ञ्च लि(२)ङ्गमिति यावत् ।
तेन दर्शनं, साक्षाद्दर्शनं होढाभिदर्शनं तस्मात् । तत्त्वाभियोगो-
ऽपि द्विविधः । प्रतिषेधात्मको विध्यात्मकश्चेति । यथा मत्तो हिर-
ण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छति । क्षेत्रादिकं ममायमपहरतीति च ।
उक्तं च कात्यायनेन—‘न्याय्यं स्वं नेच्छते कर्तुमन्याय्यं वा करोति यः’
इति । स पुनश्चाष्टादशवा भिद्यते । यथाह मनुः (८४-७)—‘तेषा-

मा(१)द्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । सम्भूय च समुत्थानं दत्त-
स्यानपकर्म च ॥ वेत(२)नस्यैव चाऽदानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्र-
यविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ सीमा(३)विवादधर्मश्च
पारुष्ये दण्डवाञ्छिके । स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥(४)
स्त्रीपुंघर्मां विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यव-
हारस्थिताविह' ॥ इति ॥ एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्वहुत्वं गतानि ।
यथाह नारदः—'एवामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं (५)भवेत् । क्रि-
याभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते' ॥ इति ॥ आवेदयति चेद्राज्ञे
इत्यनेन स्वयमेवागत्यावेदयति, न राजप्रेरितस्तत्पुरुषप्रेरितो वेति
दर्शयति । यथाह मनुः (८४३)—'नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा ना-
प्यस्य पुरुषः । न च प्रापितमन्येन त्रसेतार्थं कथञ्चन' ॥ इति । परैरि-
ति परेण पराभ्यां परैरित्येकस्यैकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा व्यवहारो भ-
वतीति दर्शयति । यत्पुनः—'एकस्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेप्यजन-
स्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्माविद्भिर्बुद्धाह्नः' ॥ इति नारदवचनं
तद्भिन्नसाध्यद्वयविषयम् । आवेदयति चेद्राज्ञ इत्यनेनैव राज्ञा पृष्टो
विनीतवेष आवेदयेत् । आवेदितं च युक्तं च चेन्मु(६)द्रादिना प्रत्य-
थ्याह्वानमक(७)ल्पादीनां चानाह्वानमित्याद्यर्थसिद्धमिति नोक्तम् ।
स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तम् । यथा—'काले कार्यार्थिनं पृच्छे(८)द्
गृणन्तं पुरतः स्थितम् । किं कार्यं का च ते पिडा मा भैपीर्ब्रूहि मा-
नव ॥ केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतम् । एवं पृष्टः स य-

(१) कणादानं ऋणस्य न दानमदानम्, निक्षेपः स्वधनस्यान्यास्मिन्नर्पणम्, अस्वामिना
सम्भूय समुत्थानं अनेकैर्मिलित्वा यत्र धनार्थं वाणिज्यायुषमः क्रियते, दत्तस्यानपकर्म अपत्यर्पणम् ।

(२) कर्मकरस्य भूतेरदानम्, संविदः कृतव्यवस्थाया अतिक्रमः, अनुशयो क्रयविक्रये च
कृते पश्चात्तापाद्विप्रतिपत्तिः, स्वामिपशुपालयोर्विवादः ।

(३) ग्रामसीमाविप्रतिपत्तिः, वान्यारुष्यमाक्रोशनादि, दण्डपारुष्ये ताडनादि, स्तेयं निहन्नेन
धनसंग्रहणम्, साहसं प्रसङ्गधनहरणादि, स्त्रियश्च परपुंससंपर्कः ।

(४) स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्मो व्यवस्था, विभागः पैतृकादिधनस्य, द्यूतं अच्चादिक्रीडा
पणव्यवस्थापनपूर्वकं पक्षिमेषादिप्राणियोंधन, समाह्वयस्य प्राणिसूतरूपत्वेन द्यूतावान्तरविशेषत्वा-
दष्टादशसंख्योपपत्तिः ।

(५) स्मृतम् य ।

(६) 'शिवका'परपर्यायगुरुडादिचिह्नेन । (७) अधिष्ठाधिपतितादीनाम् ।

(८) पृच्छेन्नन्तं इति पाठः ।

ध्ववहारमातृकाप्रकरणम् ।] 'वीरमित्रौदयमिताक्षरासहिता । ३९७

द्यूयात्ससभ्यैर्ब्राह्मणैः सह ॥ विमृश्य कार्यं न्यार्थं चेदाह्वानार्थमतः
परम् । मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुष वा समादिशेत् ॥ (१) अकल्प-
वालस्थविरविपमस्यक्रियाकुलान् । (२) कार्यातिपातिद्वयसनिनृपका-
र्योत्सवाकुलान् । मत्तो (३) मत्तप्रमत्तातान्भृत्याघ्राह्वानयेन्मृप ॥ न ही-
नपक्षां युवति कुले जातां प्रसूतिकाम् । सर्ववर्णास्तमां कन्यां ता (४)
ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ॥ तदर्धानकुटुम्बिन्यः स्वेरिण्यो गणिकाश्च
याः । नि (५) फुला याश्च पतितस्तासामाह्वानमिष्यते ॥ (६) काल दे-
शं च विहाय कार्याणां च थलावले । अकल्पादीनपि शनैर्यानेराह्वान-
येन्मृप ॥ ज्ञात्वा (७) भियोग येऽपि स्युर्वने प्रयजिताद्वयः । तानप्या-
ह्वानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥ इति । (८) आसेधव्यवस्थाप्यर्थ-
सिद्धेव नारदेनोक्ता—'वक्तव्येऽर्थं ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः । आ-
सेधयेद्वि (९) वादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् ॥ (१०) स्थानासेध कालकृतः
प्रयासात्कर्मणस्तथा । चतुर्विध' स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयत् ।
आसेधकाल (११) आसिद्ध आसेधं योऽतिषतते । स वि (१२) नेयोऽन्य-
(१३) थाकुर्वन्नासेद्धा (१४) दण्डभाग्भवेत् ॥ (१५) नदीसन्तारकान्ता-
रदुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्त परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् ॥

(१) अकल्या न्यार्थपाभिभूत विपमस्य कल्पसङ्घट्ट ।

(२) मत्तो मादकर वेण, उमत्त उन्मादेन पद्मावधेन वातपित्तवृत्तेभ्यसन्निपातप्रदसम्भवे-
सोपमृत् प्रमत्त सर्वदावधनईन ।

(३) ता हीनपक्षादय ज्ञातिस्वामिका इत्यर्थः । (४) निष्कृता कुलहीना ।

(५) एत प्रसङ्गदकल्पावह्वाने पूर्वनिषिद्धपि प्रतिपसवमाह कालमिति । तत्र प्रकारद्वयं शनै-
र्वादेरिति ।

(६) अभियोगोऽभिप्रद आयेपरतम् । (७) भातेधो राजाधिकारिनिर्मितेध ।

(८) विश्वदार्थी वादा, आसेधव्यवस्थेन निरूपयेत् ।

(९) आसेध इति । स चतुर्विध—१ प्रकृत अस्मत्प्रदेशात् गतव्यमिति स्थानाम्भ-
२ अस्मत् न गतव्यमिति कालाम्भ, ३ देशांतरं प्रति न गतव्यमिति प्रयासात्, ४ असौ
व्यपारा न कर्तव्य इति प्रयासासेध ।

(१०) आसिद्धो निरुद्ध । (११) विनेय शिक्षणीय ।

(१२) अन्यथा कुर्वन् प्रयासेधकाले असेध कुर्वन् ।

(१३) आसिद्ध आसेधकर्ता राजाधिकारी ।

(१४) नासिद्ध । स एवेदव्यस्य भातेपसवमाह नदीति ।

निर्वे(१)ष्टुकामो रोगार्तो यि(२)यक्षुर्व्यसने स्थितः । अभि(३)यु-
क्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥ गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावा-
पे कृपीवलाः । शिल्पिनश्चापि (४)तत्कालमायुधीया(५)श्च विग्रहे'
इति । आसेधो राजाक्षयाऽवरोधः । अकल्पादयः पुत्रादिकमन्यं वा
सुहृदं प्रे(६)षयेयुः, न च ते परार्थवादिनः । 'यो न भ्राता न च पि-
ता न पुत्रो न नियो(७)गकृत् । परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्व्यवहारेषु
वित्रु(८)वन्' ॥ इति नारदवचनात् ॥ ५ ॥

(वी० मि०) चतुष्पाद्यवहारोऽयमिति वक्ष्यति तत्र प्रथमं भाषा-
पादे राजकृत्यमाह—

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्य यथावेदितमर्थिना ॥

समासासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

अर्थिना प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेखयितव्यम् । समा वर्षे, मासः प्रसि-
द्धः, तदर्द्धे पक्षः, अहः दिवसः एते भाषाधिकाराः एते भाषाधिकर-
णे कालाः नाम जातिप्रतिवादिनः स्वस्य च । आदिपदात्—

साम्बन्ध्याप्रमाणं द्रव्यं च संख्या नाम तथात्मनः ।

राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च ॥

क्रमात्पितृणां नामानि पीडामाहर्तुदायकौ ।

क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षे सङ्कीर्त्य कल्पेयत् ॥

इति कात्यायनोक्ता द्रव्यसंख्यादयः ।

पतेनाऽमुकवर्षेऽमुकमासादौ अमुकपौत्रस्याऽमुकपुत्रस्य अमु-
कजातीयस्याऽमुकनाम्नो ममाऽमुकपौत्रेणाऽमुकपुत्रेणाऽनेनाऽमुकना-
म्नाऽमुकजातीयेनाऽमुकस्य राज्ञो राज्ये इत्यपरिमितं हिरण्यं ऋणत्वेन
गृहीतं तद्दातु मया चैतावद्दिनपर्यन्तमेतत्प्रणयवशात् प्रार्थितं पूर्व-
वर्षे प्रार्थितं चेत्यादि भाषितमर्थिना राजलेख्यशरीरं पर्यवस्यति ।
परन्तु तत्र त्वं मद्यं सुवर्णस्य शतं धारयसि मत्त ऋणत्वेन गृहीतता-

(१) निर्वेष्टुकाम आभ्रमान्तरं गन्तुकामः, विवाहादायुयत इति यावत् ।

(२) यियक्षुर्व्यसनेऽमिच्छुः । (३) अभियुक्तो नियोजितः ।

(४) तत्कालं शिल्पिकाले । (५) आयुधीया आयुधजीविनो योद्धारः । विग्रहे संग्रामे ।

(६) प्रेषयन्त एव । (७) नियोगकृदाज्ञाकारी ।

(८) वित्रुवन् अघटारेषु विरुद्धं विवधं विशेषणं वा भुवन् ।

घञ्जनकत्वादिति भाषाशरीरं ददात्विति चार्थिताव्यञ्जकः, इतरप्यत्र निर्णयोपयोगि । एवं च यत्र यावता भाषितार्थसिद्धिर्भवति तत्र तावदर्थिना भाषितव्यं च राज्ञा च लेखनीयमन्यथा एष्टार्थतापत्तेरिति विवेक्तव्यम् । (अर्थतत्त्वं चाऽधिक्रपीडाकार्यं चाऽप्याधिकं भवेत् । तस्याऽपि (१) दातव्यो नयः पूर्वं निवेद्येत् । अर्थिनेति सति सम्भवे । तस्याप्रगल्भे तु नारदः—)

अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थे प्रहितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोजंयपराजयौ ॥
यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।
परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्यथहारेषु विदुवन् ॥

गृहस्पतिः—

अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीयालरोगिणाम् ।
पूर्वोत्तरं घदेत्तद्वदानियुक्तोऽथवा नरः ॥

कश्चित्तु प्रतिनिध्यभाषमाह कत्यायन —

ब्रह्महत्यासुरापाने स्तेये गुर्वङ्गनागमे ।
अन्येष्वप्यभिशापेषु प्रतिवादी न दीयते ॥
मनुष्यमरणे स्तेये परदारामिभ्रमणे ।
अभ्यक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणद्रूपणे ॥
पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्ता तु विवदेत्स्वयम् ।

भाषापूर्वकृत्यानि राज्ञो वादिनो वा संहिताकृता स्मृत्यन्तरेष्व-
तिप्रसिद्धाश्च लिखितानि । यथाह कत्यायनः—

गृहीतग्रहणो न्यायो न प्रवर्त्यो महीभुजा ।
तस्य वा तत्समर्प्ये स्यात्स्थायपयेद्वा परस्य तत् ॥

नारदः—

वकव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
आसेधयेद्विवादार्थं यावदाह्वानदर्शनम् ॥
आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते ।
स विनेयस्तथाकुर्वन्नासेद्धा दण्डमर्हति ॥

तथा—

नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।

आसिद्धः परमासेधमुत्क्रामन्नाऽपराध्नुयात् ॥

तथा—

निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः ।

अभियुक्तस्तु न्यायेन वीजकर्मोद्यतस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपालाः सस्यबन्धे कृषीवलाः ।

शिल्पिनश्चाऽपि तत्काले आयुधीयाश्च विग्रहे ॥

अवाप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।

विषयस्थाच्च नासेध्या न चैतानाव्हयेन्मृगः ॥

अत्र भाषाया गुणः अल्पाक्षरः प्रभृतार्थ इति बृहस्पत्याद्युक्तः ।

दोषाणाम्--

अप्रसिद्धं सदोषं च निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।

इत्याद्युक्तानामभावाश्च आवेदितमित्याङ्गशब्देन दर्शितास्ते च
प्रन्थगौरवभयान्नेह तन्यन्ते । वादी तु प्रथमभाषितविपरीतं न वदेत् ।

यथाह बृहस्पतिः—

यं चार्थमभियुञ्जीत न तं विप्रकृतिं नयेत् ।

न च पक्षान्तरं गच्छेत् गच्छन् पूर्वात्स हीयते ॥

विचारारम्भात्पूर्वं तु भाषायां न्यूनाविकाभिधानवादिनो नो हानि-
करम् । तदाह—

नारदः—

भाषायामुत्तरं यावत्प्रत्यर्थी नाभिलेखयेत् ।

अर्थी तु लेखयेत्तावद्यावन्नोत्तरदर्शनम् ॥

अवप्रवृद्धस्योत्तरेण निवृत्तं लेखनं भवेत् ।

अत्रोत्तरपदं विचारारम्भपरम् ॥

उभयोल्लिखिते कार्ये प्रारब्धे तत्त्वनिर्णये ।

अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात्स तदर्थान्न हीयते ॥

पूर्वोत्तर निविष्टे तु विचारे सम्प्रवेशिते ।

निर्णिकं तु तयोस्तत्र वचनं वादिनोर्भृशुः ॥

मोहाद्वा यदि वा शाठ्याद्यन्नाक्तं पूर्ववादिना ।

उत्तरान्तर्गतं चापि तद्वाच्यमुभयोरपि ॥

श्रुतं च लिखितं चैव शोधितं च विचारितम् ।

इति बृहस्पतिवचनात् । शोधने व्यासः—

पाण्डुलेखेन फलके भूमौ चाफलके लिखेत् ।

ऊनाधिकं तु संशोध्य पश्चात्पत्रे निवेशयेत् ॥

अन्यथा लेखस्य दण्डमाह कात्यायनः—

अन्यदुक्तं लिखेदन्यघोऽर्थिनां × × × वचः ।

चौरवच्छासयेत्तं तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥—॥ ६ ॥

(मिता०) प्रत्यर्थिनि मुद्रालेख्यपुरुषाणामन्यतमेनातीते किं कुर्यादित्यत आह—

प्रत्यर्थिन इति । अर्थ्यते इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तत्प्रतिपक्षं प्रत्यर्थी तस्याप्रतः पुरतो लेख्यं लेखनीयम् । यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं तथा न पुनरन्यथा । अन्यथाचादित्येन व्यवहारस्य भङ्गप्रसङ्गात् । 'अन्यवादी कि(१)याद्वेषी नो(२)पस्थाता निरुत्तरः । (३)आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः' ॥ इति । आवेदनकाल एवार्तिवचनस्य लिखितत्वात्पुनर्लेखनमनर्थकमित्यत आह—समामासेत्यादि । संबत्सरमासपक्षतिथिवारादिना अर्थिप्रत्यर्थिनाम—ब्राह्मणजात्यादिचिह्नितम् । आदिशब्देन द्रव्यतत्संख्यास्थानव(४)लाक्षमालिङ्गादीनि गृह्यन्ते ॥ यथोक्तम्—'अर्थव(५)द्धर्मसयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥ प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं (६)साधनक्षमम् । संक्षिप्तं नि(७)खिलार्थं च देशकालविरोधि च ॥ वर्षर्तुमासपक्षाहंवेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोर्युतम् ॥ साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥ क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्तुदायकम् । यदावेद्यते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते' ॥ इति । भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति नार्थान्तरम् । आवेदनसमये कार्यमात्रं लिखितं प्रत्यर्थिनोऽप्रतः समामासा-

(१) क्रियादेशी कार्यदेशी । (२) नोपस्थाता समीपे न तिष्ठत् । (३) आहूतव्यपलापी ग । (४) वेलेति दिनमध्येऽपि मात्रादिमुद्रतेरूपो वा कालविशेष इत्यर्थः । (५) अर्थवदिति । अर्थवत्त्वयोजनवत्, धर्मसयुक्तं धर्मो गुण अत्याचरत्वपूरुतार्थवत्त्वादिस्तेन युक्तं, परिपूर्णमध्याहारानपेक्ष, अनाकुलमसंदिग्धाक्षर, सापेक्षं सिपाधयिषितार्थमाहितम्, वाचकपर बहुव्रीहिसौगताश्चादिदिति प्रकृतार्थानुबन्धि पूर्वोद्देशितार्थानुबन्धि । (६) साधने क्षमम् वा (७) नियतार्थं ग

द्विविशिष्टं लिख्यत इति विशेषः । संवत्सरविशेषणं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु नोपयुज्यते तथाप्याधिप्रतिग्रहक्रमेषु निर्णयार्थमुपयुज्यते । '(१) आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा' इति वचनात् । अर्थव्यवहारेऽपि एकस्मिन्संवत्सरे यत्संख्याकं यद्द्रव्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्पितं च पुनरन्यस्मिन्वत्सरे तद्द्रव्यं तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानो यदि त्रयात्सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितं चेति । वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितं नास्मिन्वत्सरे इत्युपयुज्यते । एवं मासाद्यपि योज्यम् । देशस्थानादयः पुनः स्थावरेष्वेवोपयुज्यन्ते—देशश्चैव तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥ पि(२)तृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत् ॥ इति स्मरणात् । देशो मध्यदेशादिः । स्थानं वाराणस्यादि । संनिवेशस्तत्रैव पूर्वापरदिग्विभागपरिच्छिन्नः सम्यङ्क्षेत्रे विष्टो गृहक्षेत्रादिः । जातिरर्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्रह्मणत्वादिः । संज्ञा च देवदत्तादिः । अधिवासः समीपदेशनिवासी जनः । प्रमाणं निवर्तनादि भूपरिमाणम् । क्षेत्रनाम शालिक्षेत्रं क्रमुक्षेत्रं (३) कृष्णभूमः पाण्डुभूमः इति । पितुः पितामहस्य च नामार्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषां त्रयाणाम् । राज्ञां नामकीर्तनं चेति समासादीनां यस्मिन् व्यवहारे यावदुपयुज्यते तत्र तावद्वेदव्यवहारेण तात्पर्यार्थः । एवं पक्षलक्षणे स्थिते पक्षलक्षणरहितानां पक्षवदवभासमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेवेति योगीश्वरेण न पृथक्पक्षाभासा उक्ताः । अन्यैस्तु विस्पष्टार्थ(४)मुक्ताः । 'अप्रसिद्धं नि(५)रात्राधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥ इति । अप्रसिद्धं मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निरात्राधं अस्मद्गृहदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि । निरर्थं अभिधेयरहितं कचटनपजडदगधेत्यादि । निष्प्रयोजनं यथायं देवदत्तोऽस्मद्गृहसंनिधौ सुस्वरमधीत इत्यादि । असाध्यं यथाहं देवदत्तेन सभ्रूभङ्गमुपहसित इत्यादि । एतत्साधनासम्भवादसाध्यम् । अल्पकाल-

(१) इदमग्रे स्फुटीभविष्यत्वनाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणे ।

(२) पितृ इति लुनपटीकं पृथक्पदे, पितुरिति पाठो वा ।

(३) कृष्णोदकपाण्डित्वव्यञ्जनयो बह्वीहेः । (४) अत्र अप्रसिद्धदेः साधयितुमशक्यत्वादनिराकरणम् इति स. पुस्तके विशेषः । (५) पीठारहितमित्यर्थः ।

त्वाद्य साक्षिसम्भवो, लिख्यत दूरतः, अल्पत्वाद्य दिव्यमिति । विरुद्धं
यथाह मूकेन शप्त इत्यादि । (१) पुरराष्ट्रादिवरुद्ध (२) वा- 'राक्षा
विधजिंती यश्च यश्च पोरविरोधकृत् । राष्ट्रस्य चा समस्तस्य- (३) प्र-
कृतीनां तथैव च ॥ अन्ये वा, ये पुरप्रांममहाजनविरोधिकाः । अना-
देयास्तु ते सर्वे व्यवहारः, प्रकीर्तिताः' ॥ इति । (४) यत्तु- 'अनेक-
पदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यति' इति, - (५) तत्र यद्यनेकवस्तुसङ्कीर्णं
इत्युच्यत तदा न, दोषः । मदीयमनेन हिरण्य वासो रूपकादि वाऽप-
हृतमित्येवविधस्यादुष्टत्वात् । ऋणादानादिपदसङ्करे पक्षाभास इति
चेत्तदपि न । मदीया, रूपका अनेन वृद्ध्या गृहीता. सुवर्ण आस्य हस्ते
निक्षिप्तम् । मदीय क्षेत्रमयमपहरतीत्यादीनां पक्षत्वमिष्यत एव ।
किन्तु क्रियाभेदात्क्रमेण व्यवहारो न युगपदित्येतावत् ॥ यथाह का-
त्यायन- '(६) बहुप्रतिश यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चितम् । कामं तदपि
गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सया' ॥ इति । तस्मादेनकपदसङ्कीर्णं पूर्वपक्षो
युगपत्र सिद्ध्यतीति तस्यार्थः । अर्थि(७) प्रहणात्पुत्रपित्रादिप्रहणं ते-
षामेकार्थत्वात् । नियुक्तस्यापि नियोगेनैव तद्वेकार्थत्वाक्षेपात् ॥
'अर्थिता सेनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा । यो यस्यार्थे विवदते
तयोर्जयपराजयौ' ॥ इति स्मरणात् नियुक्तजयपराजयौ मूलस्वा-
मिनोरेव । (८) एतच्च भूमौ फलके वा (९) पाण्डुलेखेन लिखित्वा
(१०) आवापोद्धारेण विशोधितं पश्चात्पत्रे निवेशयेत् । 'पूर्वपक्षं
(११) स्वभाषोक्त प्राङ्गविवाकोऽभिलेखयेत् पाण्डुलेखेन फलके ततः
पत्रे विशोधितम्' ॥ इति कात्यायनस्मरणात् । शोधने च यावदुत्तर-
दर्शनं कर्तव्यं नातः परमनवस्थाप्रसङ्गात् । अत एव नारदेनोक्तम्-

(१) विनेगमनाभुवराड पुरेति ।

(२) अत्र 'एतेषां स्वभाषेनैव निराकारणमिति न निरक्षिपते' इति ख. पुस्तके विशेष ।

(३) प्रकृतीनां जनानां नगरस्थानाम् । (४) अर्थमिच्छादीनां पक्षमासत्वनिश्चयक-
पदसङ्कीर्णपूर्वपक्षस्यापि तत्त्वमेव । अनेके परं सङ्कीर्णो यः पूर्वपक्षं प्रतिशंसां न सिध्यति प्रा-
मासरूपा भवतीति तदर्थप्रतीतेस्तभिराकरोति पक्षित्यादिना । (५) तत्र पदशब्द पश्यते
ज्ञापने इति व्युत्पत्त्या किं वस्तुपर उक्त ऋणादानादिरूपव्यवहारविशेषपर । तत्र न तावदाये
पक्षाभासत्वमिषाह तत्रेति । (६) बहुप्रतिश बहुपूर्वपक्षम् ।

(७) पुत्रपितादीनां क ।

(८) अर्थिभूतमित्यर्थः ।

(९) पाण्डुशक्ति खडीनि भयाप्रसिद्धि । (१०) आवापोनि न्यूनविशेषपरिहाराय प्रक्षेप
र्न आसन भूमित्यर्थः । (११) सङ्कोक न तु छलादिना ।

‘शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । (१)अवप्रवृद्धस्योत्तरेण नि-
वृत्तं शोधनं भवेत्’ ॥ इति । पूर्वपक्षमशोधयित्वैव यदोत्तरं दापयन्ति
सभ्यास्तदा रागाल्लोभादित्युक्तदण्डेन सभ्यान्दण्डयित्वा पुनः
प्रातज्ञापुर्वकं व्यवहारः प्रघर्तनीयो राज्ञेति ॥ ६ ॥

(वि० मि०) तदेवं भाषास्वरूपे लिखिते च राज्ञा प्रतिपाद्युत्तर-
रूपद्वितीयव्यवहारपादे राज्ञः कृत्यमाह—

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ॥

श्रुतो याग्यतयाऽवधारितोऽर्थो श्रुतार्थं भाषावाक्यं तत्सम्बन्धे
उत्तरं प्रत्यर्थिकृत्यं पूर्वावेदकस्याऽर्थिनः सन्निधौ राज्ञा लेखनीयम् ।
श्रुतार्थस्येत्यभिधानाद्भाषाभासे मद्भिभक्तोऽप्ययमर्जितं धनमर्जक-
त्वान्मह्यं ददात्वित्यादिरूपमुत्तरं विनैव जय इति द्रष्टव्यम् । एते
भाषालिखनानन्तरं प्रतिवादौ वादिसन्निधौ—

पत्रस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

इति नारदादिलक्षितमुत्तरं वदेत् । ततो राजोत्तरं लेखयोदिति
सिद्धम् । भाषावदुत्तरस्यापि दोषाः स्मृत्यन्तरेऽनुसन्धेयाः । उत्तरा-
दानार्थं च प्रतिवादिनोऽवधिर्देयः । तदाह कात्यायनः—

श्रुतालेखयतोऽत्यर्थं प्रत्यर्था कारणाद्यदि ।

कालं विवादं याच्चेन तस्य देयो न संशयः ॥

सद्यो वैकाहपञ्चाहौ त्र्यहं वा गुरुलाघवात् ।

लभेताऽसौ त्रिपक्षं वा सप्ताहं (२) वा ऋणादिषु ॥

सद्यःकृते सद्योवादसमानीते दिनं क्षिपेत् ।

पडाब्दिके त्रिरात्रं तु सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥

विंशत्यब्दे दशाहं तु मासाब्दे वा लभेत सः ।

मासं त्रिंशत्समानीतं त्रिपक्षं परतो लभेत् ॥

कालं शक्तिं विदित्वा तु कार्याणां च बलावलम् ।

अलं वा बहु वा कालं दद्यात्प्रत्यर्थिने प्रभुः ॥

यद्वक्ष्यति च कालोद्धृतः स्मृतः ? इति ।

(१) उत्तरेणावप्रवृद्धस्य प्रतिवद्धस्य पूर्वावादस्य शोधनं भवेदित्यर्थः ।

(२) चा-दत्युभयत्र पाठः ।

व्यासः—

राजद्वेषं ततो दोषास्तस्मिन् काले यदा न चेत् ।

अधधित्यागमात्रेण न भवेत्स पराजितः ॥

राजदेवकृतं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत् ।

भैक्ष्येण वर्तमानस्तु दण्ड्यो दाप्यस्तु तद्धनम् ॥

घादी तु भाषाकरणाय कालं न लभते । तदाहं कारायनः—

यस्मात्कार्यसमारम्भश्चिरं तेन विनिश्चितः ।

तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ॥

अस्यापवादमाह बृहस्पतिः—

अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वाद्द्वष्टुं गोत्सहते यदि ।

तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः ॥

यदा तु प्रतिघादी शाखानुमतोपाधिं विना उत्तरं न दद्यात् त-
दा भङ्गी भवति ।

अन्यघादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।

आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥

इति वचनात् ।

पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।

अतिक्रान्ते सप्तरात्रे जितोऽसां दण्डमर्हति ॥

इति कथनाच्च । तच्चोत्तरं चतुर्विधम् । तदाहं कारायनः—

सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥

व्यासः—

साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता ।

कारणं स्यादवस्कन्दो मिथ्या स्यात्साध्यनि-हृतिः ॥

बृहस्पतिः—

आचारेणाऽथसन्नोऽपि पुनर्लक्षयते यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते ॥

अत्रार्थं सम्प्रतिपत्तिरूपसिद्धसाधनापादकत्वेन सदुत्तरम् ।
न चैवं भाषितुर्निग्रहः, अस्मिन् तत्त्वनिर्णयार्थकविचारे तस्य
निग्रहाप्रयोजकत्वात् । मिथ्योत्तरं तु चतुर्विधम् । तदाहं व्यासः—

मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।

अजातश्चाऽस्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम् ॥

अत्र मिथ्यैतदिति कण्ठतो न जानामीत्यादि त्रयं अर्थतोऽपन्ह-
वः । 'न जानामी'ति श्रोग्यास्मरणप्रतिपादनद्वाराऽभावप्रतिपादकं, वा-
राणस्यां त्वया ऋणं गृहीतमिति भाषायां वाराणस्यां नाऽऽसमिति,
चत्वारिंशो वर्षे त्वया गृहीतमिति भाषायां न हि तदा जात इति चा-
वापोद्वापदर्शनेन भावबोधकं त्वत्पित्रा शतं सुवर्णानां गृहीतमिति भा-
षायां नाऽहं जानामीति तूत्तरप्रतिरूपकं न तु मिथ्योत्तरम् । न
चैवमुत्तराभावाद्भाषितुर्जय इति वाच्यं, धर्मव्यवहारेण छल-
स्यावश्यनिरस्यत्वेन तत्र स्थापकेन ग्रहणस्याऽवश्यप्रमापणीय-
त्वात् । अत एव प्रकाशक्रमेणाष्टिकेनादत्तत्वादिकमपि प्रमापणीयमि-
ति वदन्ति । अत्र च हेत्वसिद्धिर्भाषायां दोषः । कारणोत्तरं च त्रिवि-
धं पूर्वाशुक्तहेत्वपेक्षयाऽधिकवलं समबलं दुर्बलं च । तत्रायं यथा-
मया त्वत्तः शतं गृहीतमिति सत्यं परं तु परिशोधितमिति । अत्र
च हृदि स्थितस्याभिधायितत्वविशेषणस्याऽसिद्ध्या त्वसिद्धिर्भा-
षायां दोषः । एतदेव च प्रत्यवस्कन्दनमित्युच्यते ।

अर्थिनाऽभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।

प्रपद्य कारणं त्रयात्प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥

इति वृहस्पतिवचनात् । द्वितीयं यथा मदीयेयं भूः क्रमागतत्वा-
दिति भाषायामिदमेवात्तरम् । इदं च सत्प्रतिपक्षपरम् । तृतीयं यथा-
मदीयेयं भूः तावत्समयमारभ्य स्वामिना ममाहितत्वादिति भाषायां
पञ्चवर्षादारभ्य सा मदीया पञ्चमेऽब्दे तेन ममाहितत्वादित्युत्तरम् ।
इदमपि सत्प्रतिपक्षपरम् ।

आद्यौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वेव बलवत्तरा ।

इति वचनाद् दुर्बलम् । अत्रापि छलनिरासार्थं क्रियादिप्रवृत्तिः ।
प्राङ्गन्यायोत्तरं तु अस्मिन्नर्थे मयाऽयं जित इत्येवं रूपमिति दिक् ।
अत्र कात्यायनः—

पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैकदेशे स्यात्सद्गमात्तदनुत्तरम् ॥

तत्र केचित् शतग्रहणे भाषिते पञ्चाशतं धारयास्येव पञ्चविंशतिः
परिशोधिता पञ्चविंशतिर्न गृहीता इत्यादिकं नात्तरमिति वाक्यार्थः ।

अत एव—

न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोद्धृतयोः ।
 न चाऽर्थसिद्धिरभयोर्न चैकस्मिन् क्रियाद्वयम् ॥
 इतिवचनमपि सह्यच्छते । यथोक्तसङ्कीर्णोक्तस्य ग्राह्यतेनि न तस्यै
 प्रसज्येतेति वदन्ति, तदयुक्तं न हीदृशो विषय एव न सम्भवति बहु
 शो दर्शनात् । नापीदृशमुत्तरमदेयं यथावास्थतोत्तरदानस्य निषे
 द्बुधुमशक्यत्वात् । न चेदृशोत्तरे पराजय एवेति । वादे सत्यङ्कुरणं
 मिथ्या च यदुत्तरं भवति तत्सङ्करादाभासरूपमिति वाक्यार्थः । शी-
 चमेकदेशपदद्वयं चाऽनुवादः । नन्वेव न चैकस्मिन्विवादे नित्याद्युदा-
 हृतवचनस्य का गतिः । उच्यते एकस्मिन्विवादे एकावच्छेदेन न द्वयोः
 क्रियेत्यादिस्तदर्थः । यद्वा युगपत् क्रियाद्वयनिषेधपरं तद्वचनमिति
 संक्षेपः ॥

(मिता०) एवं शोधितपत्रारूढे पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्यत आह—
 श्रुतेति । श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिनाऽस्मी श्रुतार्थं तस्योत्तरं
 पूर्वपक्षादु(१)त्तरं भवतीत्युत्तरं लेख्यं लेखनीयम् । पूर्वोक्तस्या-
 र्थिनः सनिधो समीपे उत्तरं च यत्पूर्वोक्तस्य निराकरणं तदुच्यते ।
 यथाह—'पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अव्याख्याग-
 म्यमित्येतदुत्तरं तद्विधो विदुः' ॥ इति । पक्षस्य व्यापकं निराकरण-
 समर्थम् । सारं न्याय्यं न्यायादनपेतम् । असन्दिग्धं सन्दिहरहितम् ।
 अनाकुलं पूर्वापराविरुद्धम् । अव्याख्यानस्य अप्रसिद्धपदप्रयोगेण
 दु(२)श्चिद्विभक्तिसमाससाध्या(३)हाराभिधानेन वा (४)अन्यदेश-
 भाषाभिधानेन वा यत् व्याख्येयार्थं न भवति तत्सदुत्तरम् ॥ तच्च
 चतुर्विधम्—संप्रतिपत्तिर्मिथ्या प्र(५)त्यवस्कन्दनं पूर्वन्यायश्चेति । ये-
 श्याह कात्यायनः—सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्वन्या-
 यविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति । तत्र सत्योत्तरं यथा रू-
 पकशतं महाधारयतीत्युक्ते सत्यं धारयामीति । यथाह—'साध्यस्य
 सत्यवचनं प्रतिपत्ति(६)ददाहता' इति । मिथ्यात्तरं तु नाह धारया-
 मीति । तथा च कात्यायनः—'अभियुक्तोऽभियो(७)गस्य यदि कुर्या-

(१) इतरत्र अपे । (२) दुःखितमसंबद्धम् । आसन्नमिति पाठ । (३) अथकारेण
 सहितं साध्याहारम् । (४) अदेशभारति पाठ । (५) प्रत्यवस्कन्दनं कारणे तस्य ।
 (६) प्रतिपत्तिं संप्रतिपत्तिं स-शक्यमित्यन्वर्थोत्तरम् । (७) अभियुक्तस्य ग ।

दपह्वम् । मिथ्या तच्च विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः' ॥ इति ॥ तच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधम्—'मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः । अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम्' ॥ इति । प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेण लब्धमिति वा । यथाह नारदः—'अर्थिना (१)लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं त(२)-था । प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम्' ॥ इति । प्राङ्न्यायोत्तरं तु यत्राभियुक्तं एवं ब्रूयादस्मिन्नर्थेऽनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति । उक्तं च कात्यायनेन—(३)'आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि । सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते' इति । एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानामुत्तरवदवभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धम् । स्पष्टीकृतं च स्मृत्यन्तरे—'सन्दिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् ॥ यद्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये' इति । तत्र सन्दिग्धसुवर्णशतमनेन गृहीतमित्युक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं वेति । प्रकृतादन्यत् यथा—सुवर्णशताभियोगे षणशतं धारयामीति । अत्यल्पसुवर्णशताभियोगे (४)पञ्चशतं धारयामीति । अतिभूरि—सुवर्णशताभियोगे द्विशतं धारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि—हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतं (५)नान्यादिति । (६)व्यस्तपदं—ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम्, यथा सुवर्णशताभियोगे अनेनाहं ताडित इति । अव्यापि—देशस्थानादिविशेषणाव्यापि, यथा म(७)ध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति पूर्वपक्षे लिखिते, क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थं यथा—सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीत्यत्र ध्व(९)निना प्राङ्निवाकः सभ्यो वा अर्थी वा अन्यस्मै धारयतीति सूचयतीति निगूढार्थम् । आकुलं पूर्वापरविरुद्धम्, यथा—सुवर्णशताभियोगे कृते सत्यं गृहीतं न धारयामीति ।

(१) प्यन्तस्येदं रूपम् । (२) तथा प्रपद्य तर्धैवाङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

(३) अव्यहारेण पराजितोऽपि । (४) अर्धन्यूनतयात्यल्पत्वमस्य ।

(५) अन्यत् पक्षैकदेशव्यापि चेत्यर्थः । (६) व्यस्तपदं असंबद्धपदकम् ।

(७) विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्यं मध्यदेशः । (८) अन्तर्भावितण्यर्थमिदम् ।

(९) ध्वनिना किमादिसोध्येन ।

व्याख्यागम्यं—दुःश्लिष्टविभक्तिसमाससाध्याहाराभिधानेन व्याख्या-
गम्यम्, अन्यदेशमापाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितृक-
णामियोगे गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र
गृहीतशतस्य पितुर्वचनात्सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति ।
असार—न्यायविरुद्धम्, यथा—सुवर्णशतमनेन वृद्ध्या गृहीतं वृद्धिरेव
दत्ता न मूलमित्याभियोगे सत्यं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति ।
उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां सङ्करो निरस्तः । यथाह कात्या-
यनः—‘पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैकदेशे
च सङ्करात्तदनुत्तरम्’ ॥ इति । अनुत्तरत्वे च कारणं तेनै-
षोकम्—‘न चैकस्मिन्निवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः । न चार्थ-
सिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम्’ ॥ इति । मिथ्याकारणोत्तरयोः स-
ङ्करे अर्थप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति, ‘मिथ्या (१)क्रिया पूर्व-
वादे (२)कारणे प्रतिवादिनि’ इति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन्व्यव-
हारे विरुद्धम् । सुवर्णं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्याभियोगे सुवर्णं
न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति । (३)कारणप्राङ्न्यायस-
ङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम्—(४)‘प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्य-
र्थी निर्दिशोत्क्रियाम्’ इति । यथा—सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं (५)रूपके
व्यवहारमार्गेण पराजित इति । (६)अत्र च प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा
प्राङ्न्यायदर्शाभिर्वा (७)भावयितव्यम् । (८)कारणोक्तौ तु साक्षिले-
ख्या(९)दिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्र(१०)यसङ्करेऽपि
द्वष्टव्यम् । यथाग्नेन सुवर्णं रूपकशतं ब्रह्माणि च गृहीतानीत्यभियोगे
सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रति(११)दत्तं रूपकशतं न गृहीतं ब्रह्मविषये तु पूर्व-

(१) न वादिद्वयपरत्वमिति सूत्रायितुं मिथ्येति । मिथ्योचरे इत्यर्थः । पूर्ववादे कर्मण्यत्र पूर्व-
वादिनीत्यर्थः ।

(२) कारणे कारणोचरे । (३) तयोर्विद्यं सङ्करे तिव्यर्थः ।

(४) तयोस्तुक्तावित्यर्थः । नेद प्रत्येकपरम् । कर्णाश ‘कारणे प्रतिवादिनि’ इत्यनेन सिद्धत्वात् ।
तस्मात्सांकर्यपरमेवेदम् । अत एव समासनिर्देशसंगतिरापि ।

(५) रूपकशते ग । (६) द्वितीयसङ्करे तिव्यर्थः ।

(७) भावयितव्यमेतै कृत्वा । (८) कारणोचरे तु ग ।

(९) अदिना दिव्यराशिपठः । (१०) उच्यतेवेति मिथ्या-कारण-प्राङ्न्यायकारणे ।

(११) प्रतिवादिनामि ग ।

न्यायेन पराजित इति । एवं (१)चतुःसङ्करेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं यौ-
गपद्येन तस्यांशस्य तेन तेन विनाऽसिद्धेः । (२)क्रमणोत्तरत्वमेव । (३)
क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छ्रया भवति । (४)यत्र पुनरुभ(५)-
योः सङ्करस्तत्र यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं (६)तत्क्रियोपादानेन पूर्वं व्यवहा-
रः प्रवर्तयितव्यः पश्चादल्पविषयोत्तरापादानेन च व्यवहारो द्रष्टव्यः ।
(७)यत्र च संप्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य च सङ्करस्तत्रोत्तरान्तरापादानेन
व्यवहारो द्रष्टव्यः । संप्रतिपत्तौ क्रियाभावात् । यथा हारीतेन-‘मि-
थ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे । सत्यं वापि सहान्येन तत्र
ग्राह्यं किमुत्तरम्’ ॥ इत्युक्तत्वात्-(८)‘यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्या-
त्क्रियाफलम् । उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा’ ॥ संकीर्णं भव-
तीति शेषः । (९)शेषापेक्षया ऐच्छि(१०)कक्रमं भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभू-
तार्थं यथा-धनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सु-
वर्णं रूपकशतं च न गृहीतं वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति ।
अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यव-
हारः प्रवर्तयितव्यः पश्चाद्वस्त्रविषयो व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राङ्न्या-
यसङ्करे कारणप्राङ्न्यायसङ्करे च योजनीयम् । तथा तस्मिन्नेवाभि-
योगे सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं प्रति दास्यामि वस्त्राणि तु
न गृहीतानि गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित
इति चोत्तरे संप्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावान्मिथ्याशुत्त-
रक्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । (११)यत्र तु मिथ्याकारणोत्त-
रयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वम् । यथा-(१२)शुद्धग्राहिकया काश्चि(१३)द्वदति

(१) चतुःसंकरेति । यथा धनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि धान्यं च गृहीतमित्यभियोगे
सुवर्णं धारयामि रूपकशतं न गृहीतं वस्त्राणि प्रतिग्रहेण लब्धानि धान्यविषये पूर्वभ्योयन परा-
जित इति । एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसंकरेऽपि द्रष्टव्यम् ।

(२) क्रमेण त्वित्यर्थः । (३) चेन प्राङ्निवाकादेः समुच्चयः ।

(४) यत्र त्वित्यर्थः । (५) मिथ्याकारणोत्तरयोः ।

(६) तत्साधकक्रियाग्रहणेन ।

(७) सत्योत्तरसंकरस्य पूर्वमनुपन्यासे योज-

धनयत्न तत्र नियामकान्तरमाह यत्र चेति ।

(८) यत् उत्तरम् । (९) अपेक्षाक्रमं भवतीत्यर्थः ग ।

(१०) ऐच्छिकः क्रमो भवतीत्यर्थः ख ।

(११) संकीर्णोत्तरस्य यौगपद्येन सर्वथाऽनुत्तरत्वे प्राप्ते क्वचित्प्रतिपत्तिसवमाह यत्र त्विति ।

(१२) तन्व्यापेनेत्यर्थः ।

(१३) काश्चित्वादी । . .

इयं गौर्मदीया अमुकास्मिन्काले नष्टा अद्यास्य गृहे दृष्टेति । (१)अन्य-
स्तु मिथ्यैतत्, (२)प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता मम गृहे जाता
चेति, वदति । इदं तावत्पक्षनिराकरणसमर्थत्वान्नानुत्तरम् । नापि मि-
थ्यैव कारणोपन्यासात् । नापि कारणम्, एकदेशस्याप्यभ्युपगमाभावा-
त् । तन्मात्स(३)कारणं मिथ्योत्तरमिदम् । अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया,
'कारणे प्रतिवादिनि' इति वचनात् । (४)ननु 'मिथ्या क्रिया पूर्ववादे' इति
पूर्ववादिनः कस्मात्क्रिया न भवति । तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात् । का-
रणे प्रतिवादिनीत्येतदपि कस्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति । नैतत् ।
सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वाच्छुद्धकारणोत्तर-
स्याभावात् । प्रसिद्ध(५)कारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमे
नैकदेशस्य मिथ्यात्वम्, यथा-सत्यं रूपकशतं गृहीतं न धारयामि
प्रतिदत्तत्वादिनि । प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याप्यभ्युपग-
मो नास्तीति विशेषः । एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—'मिथ्याकार-
णयोर्वापि ग्राह्य कारणमुत्तरम्' इति । यत्र मिथ्याप्राङ्गन्याययोः प-
क्षःस्थापित्वम्, यथा-रूपकशतं धारयतीत्यभियोगे मिथ्यैतदास्मिन्नर्थे
पूर्वमयं पराजित इति । अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया—'प्राङ्गन्या-
यकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशोत्क्रियाम्' इति वचनात्, शुद्धस्य प्रा-
ङ्गन्यायस्याभावाद्नुत्तरत्वप्रसङ्गात्, सं(६)प्रतिपत्तेरपि साध्यत्वेनो-
पदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणत्वादेवोत्तर-
त्वम् । यदा तु कारणप्राङ्गन्यायसङ्गः, यथा-शतमनेन गृहीतामित्य-
भियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यास्मिन्नेवार्थे प्राङ्गन्याये-
नाय पराजित इति प्रतिवादिनो यथारुचीति न क्वचिद्वादिप्रतिवा-
दिनोरेकास्मिन्व्यवहारे क्रियाद्वयप्रसङ्ग इति निर्णयः ॥

(१) अन्य प्रतिवादी । (२), एतत्प्रदर्शित ख० ।

(३) अत्र कारणस्वाभावात् मिथ्योत्तरस्य प्राधान्यं तस्य नहुपपादकस्यापि सम्भवात् ।

अत एव तत्र सहयोगे तृतीया कृता ।

(४) प्रतिवादिना तस्यैवोक्तत्वमभिप्रेत्य प्राधान्यादरेण शङ्कते नत्विति ।

(५) सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्येवरूपे प्रागुक्ते । (६) सत्यस्यापि ।

(वी० मि०) राजकृत्यस्य निर्णयस्य क्रियामूलकत्वात्तन्निर्देश-
स्य च वादिकृत्यत्वात्तमधिकृत्य तृतीयं क्रियापादमाह—

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाध(१)कम् ॥ ७ ॥

ततः सदुत्तरे प्रतिवादिकृते लेखिते च राज्ञाऽर्थी चाऽभिहितार्थ-
प्रमापणार्थी यथायथं वादी प्रतिवादी वा प्रतिज्ञातस्य स्वयं समभि-
हितस्याऽर्थस्य साधकं साक्षिलिखितादिकं स्वयमुपन्यस्य राजनि-
युक्तद्वारा लेखयेत् । सद्य इत्यनेन प्रमाणोपन्यासे न विलम्बः कार्यं
इत्युक्तम् । तदाह कात्यायनः—

न कालहरणं कार्यं राज्ञा साक्षिप्रभापणे ।

महान्दोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्तिलक्षणः ॥

तच्च साधकं द्विविधं मानुषं दैवं च । यदाह बृहस्पतिः—

द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकाऽनेकधा भिन्ना ऋषिभिस्तत्त्ववादिभिः ॥

साक्षिलेखानुमानं च मानुषी त्रिविधा स्मृता ।

घटाद्या धर्म(२)जाता च दैविकी नवधा स्मृता ॥

क्रिया प्रमाणं, एतत्प्रपञ्च उपरिष्ठात् । सा च क्रिया सम्प्रतिप-
त्युरे नास्त्येव, उत्तरान्तरे तु व्यवस्थामाह व्यासः—

प्राङ्गन्याये कारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी साधयेत्क्रियाम् ।

मिथ्योत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न भावयेत् ॥

अत्र कारणोक्तिशब्देन बलवत्कारणोत्तरमभिहितम् । यद्वक्ष्यति—

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ।

इति । कात्यायनश्च—

प्रपद्य कारणं पूर्वमन्यद्गुरुतरं यदि ।

प्रतिवाद्यगतं द्रूयात्साध्यते तद्विनेतरत् ॥

धार्यमाणत्वस्य कारणमृणग्रहणं पूर्वं भाषितं प्रतिपद्य स्वीकृत्य
गुरुतरमन्यत्परिशोधनादिकं प्रतिवाद्यगतं यदि द्रूयात्तदा तत्साधक-
व्रते न त्वितरत् समबलमल्पबलं चेत्यर्थः । मिथ्योत्तरे तु लौकिकी
क्रिया पूर्ववादिनः । दैविकीति दिव्यशपथोभयरूपा प्रतिवादिन एव ।

न कश्चिदभियोक्तारं पुनर्दिव्ये नियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥

इति चाश्वये पूर्वाङ्केनाऽभियोगस्तुस्तन्निषेधेऽर्धतो नियोज्यस्य तद्विधाद्युत्तराङ्केन तद्वियमनात् । सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमार्थत्वादिति मिथ्या । साम्प्रदायिकास्तु अभियोगपदेनाऽत्र चौर्यमारणाद्यभिशापामियोगो विवक्षित इति । ऋणादौ मिथ्योत्तरे दैधिक्यपि क्रिया पूर्ववादिन एवेति घटन्ति ॥ ७ ॥

(मिता०) एवमुत्तरे पत्रे नि(१)वेशिते साध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात्साधननिर्देशं कः कुर्यादित्यपेक्षित आह—

तत इति । उत्तरानन्तर(२)मर्था साध्यवान् सद्य एवानन्तरमेव लेखयेत् । प्रतिज्ञातः साध्यः स चासाधयश्चेति प्रतिज्ञातार्थः तस्य साधनं साध्यतेऽनेनेति साधनं प्र(३)माणम् । अत्र सद्यो लेखयेदिति घटतोत्तरामिधाने कालाविलम्बनमप्यङ्गीकृतमिति गम्यते । तद्योत्तरत्र विवेचयिष्यते । अर्था प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति घटता यस्य साध्यमस्ति स प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदित्युक्तम्, अतश्च प्राङ्ग्यायोत्तरे प्राङ्ग्यायस्यैव साध्यत्वात्प्रत्यर्थ्येवार्था जात इति स एव साधनं लेखयेत् । कारणोत्तरेऽपि कारणस्यैव साध्यत्वात्कारणवाधेवावार्थाति स एव लेखयेत् । मिथ्योत्तरे तु पूर्ववाद्येवार्था स एव निर्दिशेत्(४) । ततोऽर्था लेखयेदिति घटता (५)अर्थ्येव लेखयेन्नान्य इत्युक्तम् । अतश्च संप्रतिपत्त्युत्तरे साध्याभावेन भाषोत्तरवादिनोर्द्ध्योरप्यर्थित्वाभावात्साधननिर्देश एव नास्तीति ता(६)वतैव व्यवहारः परिसमाप्यत इति गम्यते । एतदेव ह्यरहितेन स्पष्टमुक्तम्—‘प्राङ्ग्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्था निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्’ ॥ इति ॥ ७ ॥

(वा० मि०) अर्थनिर्णयार्थं चतुर्थपादमाह—

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ॥

तस्य उपन्यस्तस्य साध्यादिप्रमाणस्य सिद्धौ निर्वाहणे सिद्धिं विजयमन्यथाऽनिर्वाहणे विपरीतमविजयमाप्नोतीत्यर्थः । विपरीतं तु भङ्गमिति मिताक्षर, तच्चिन्त्यम् ॥

(०) निवेशिते लेखिते ।

(१) अर्धत इत्यर्थं साध्य स यस्यास्तीत्यर्थः ।

(२) प्रमाण लिखितादि वक्ष्यमाणम् ।

(३) निर्दिशेत्लेखयेत् ।

(४) अर्थ्येवेति आद्येपादेव कर्तृकामे तदुक्तिर्विषयार्थेति भावः । (५) तादृशोत्तरदानेव ।

(मित्ता०) त(१)तः किमित्यत आह—

तदिति । तस्य साधनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाणलिखितसाध्यादिलक्षणस्य सिद्धौ निवृत्तौ सिद्धि साध्यस्य जयलक्षणां प्राप्नोति । अतोऽस्मात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण साधनासिद्धौ विपरीतं साध्यस्यासिद्धिं पराजयलक्षणामाप्नोतीति सम्यन्धः ॥

(वी० मि०) उक्तं व्यवहारशरीरमुपसंहरति—

चतुष्पाद्भवहारोऽयं विवादेपूपदर्शितः ॥ ८ ॥

विवादेषु ऋणादानादिषु विचारविषयेषु अयमेवंविधो भाषादिसम्पन्नः, अत एव चतुष्पात्तु भागचतुष्टयवान् व्यवहारपदार्थ उपदर्शित उदाहृतः । उदाहरणं च कस्यचिदेव व्यवहारस्य । तेन—

मित्योक्तौ स चतुष्पादः प्रत्यवस्कन्दने तथा ।

प्राङ्न्यायेन स विज्ञेयो द्विपात्संप्रतिपत्तिषु ॥

इति बृहस्पत्युक्तद्विपाद्भवहारानभिधानेऽपि न क्षतिः । सम्प्रतिपत्तिष्विति उत्तरानर्हभाषायामित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि सम्प्रतिपत्तावपि निर्णयमादाय पादत्रयं तथापि तत्र निर्णयकरणाय पृथक्पृथक्यभाषा द्विपादिति युक्तमुक्तम् । उत्तरप्रतिरूपकाज्ञानाद्यभिधाने तु तस्योत्तरप्रतिनिवृत्तत्वात्तमादायैव चतुष्पादत्वमिति मन्तव्यम् ॥ ८ ॥

(मित्ता०) एवं व्यवहाररूपमभिधायोपसंहरति—

चतुष्पादिति । व्यवहारान्तरुपः पश्येदित्युक्तो व्यवहारः सोऽयमित्थं चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया विवादेषु ऋणादानादिपूपदर्शितो वर्णितः । तत्र प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यमिति भाषापादः प्रथमः । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्युत्तरपादो द्वितीयः । ततोऽर्थी लेखयेत्सद्य इति क्रियापादस्तृतीयः । तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोतीति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः । यथोक्तम्—‘परस्परं मनुष्याणां स्वार्थावप्रतिपत्तिषु । वाक्यन्यायाद्भवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥ भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षि(२)तचतुरंशस्तु चतुष्पादभि(३)धीयते’ इति । संप्रतिपर्युत्तरे तु साधनानिर्देशाद्भाषार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धिल(२)क्षणः पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तराभिधानानन्तरं

(१) ततः साधनलेखनोत्तरम् ।

(२) मुख्यपादन्वासम्भवादाह चतुरंशेति ।

(३) अर्भवीयते ऋणादानादिषु वक्ष्यमाणेषु ।

(४) लक्षणांषि इति पाठः ।

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ४१५

सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य प्र-
त्या(१)कलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवह-
रुं. सम्यन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् ॥ ८ ॥

इति साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।

(वी० मि०) वादिनोऽधिहित्यमाह—

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ॥

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ ९ ॥

कुर्यात्प्रत्यभियोगे च कलहे साहसेषु च ॥

अभियोगमर्थिकृतमाक्षेपमनिस्तीर्य जयपराजयान्यतराऽवधारणे-
ऽनपाट्यैतन्मर्थिनं प्रतिवादी न प्रत्यभियोजयेत् न स्वकृतेनाऽभि-
योगान्तरेण योजयेत् । अन्येनाऽऽदो कृताक्षेपं तदपाकरणपर्यन्त प्र-
तिवादिनमर्थी नऽभियोजयेत् । आवेदितमर्थं विप्रकृतिं वैपरीत्य न
नयेदन्यथा न लेखयेदर्थी प्रत्यर्थी च । नैनं प्रत्यभियोजयेदित्यत्र प्र-
तिप्रसयकलहे वाक्पारुष्ये साहसेषु खोसद्ग्रहणमनुप्यमरणादिषु
चकारात् स्तेये दण्डपारुष्ये च प्रत्यभियोग कुर्यात् । अनेनाहं श-
सोऽनेनाह ताडित इत्यभियोगस्योत्तरमहमप्यनेन शसोऽहमप्यनेन
ताडित इति द्रव्यादित्यर्थः । प्रथमचकारेण प्रगल्भादिसमुच्चयः ॥

(वी० मि०) अर्थिप्रत्यर्थिनोः कृत्यमुक्त्वा ससभ्यस्य सभापते-
कृत्यमाह—

उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

न्यायार्थमुपस्थितयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः कारणप्रवेशे प्रतिभूर्ग्राह्य ।
अर्थिनोऽपि दण्डमयात्पलायनसम्भवात् । कीदृशः । निर्णयस्य का-
र्ये साधितघनस्य दण्डस्य च दाने समर्थः । आहिताग्न्यादित्वात्कार्य-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । यद्वा कार्ये कर्तव्ये निर्णये प्रतिभूर्ग्राह्यः ।
पाठिकक्रमेण प्रकृतनिर्णयानन्तरं प्रतिभूर्ग्रहणं मा प्रसांक्षीदिति का-
र्यनिर्णयः इत्युक्तमिति । अथवा कार्यस्य विवादास्पदीभूतस्य ज्ञा-
णादानादेर्निर्णयार्थं प्रतिभूर्ग्राह्यः । वादिपलायने निर्णयासम्भवादि-
त्यर्थः । प्रतिभुवस्त्वभावे वात्यायन —

अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्य वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्यात् दूताय वेतनम् ॥

दूतो राजप्रैष्यः तद्धर्ता ॥ ९-१० ॥

(मिता०) एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनी व्यवहारमातृकामभिधा-
याऽधुना ऋचिद्व्यवहारविशेषे कश्चिद्विशेषं दर्शयितुमाह--

अभियोगमिति । (१) अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधः तम-
भियोगमनिस्तीर्याऽपरिहृत्य, एवमभियोक्तारं न प्रत्यभियोजयेत् अप-
राधेन न संयोजयेत् । यद्यपि (२) प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपं तथा-
पि स्वापराधपरिहारात्मकत्वाभ्यास्य प्रतिषेधविषयत्वम् । अतः स्वा-
भियोगानुपार्दनरूपमस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः । इदं प्रत्यर्थिनम-
धिकृत्योक्तम् ॥

(मिता०) अथ अर्थिनं प्रत्याह--

अभियुक्तमिति । अभियुक्तं च नान्येनेति । अन्येनाभियुक्तमनिस्तीर्णा-
भियोगमन्योऽर्थी नाभियोजयेत् । किं च-उक्तमावेदनसमये यदुक्तं त-
द्विप्रकृतिं विरुद्धभावं न नयेन्न प्रापयेत् । एतदुक्तं भवति-यद्वस्तु येन
रूपेणावेदनसमये निवेदितं तद्वस्तु (३) तथैव भाषाकालेऽपि लेखनीयं
नान्यथेति ॥ ननु—'प्रत्यर्थिनोऽग्रतां लेख्यं यथावेदितमर्थिना' इत्य-
त्रैवेदमुक्तं किमर्थं पुनरुच्यते नोक्तं विप्रकृतिं नयेदिति । उच्यते—'य-
थाऽऽवेदितमर्थिना' इत्यनेनाऽऽवेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तदेव
भाषासमयेऽपि तथैव लेखनीयम् । (४) एकस्मिन्नपि (५) पदे न वस्त्वन्त-
रमित्युक्तम् । यथाऽनेन रूपकशतं वृद्ध्या गृहीतमित्यावेदनसमये प्रति-
पाद्य प्रत्यर्थिसंनिधौ भाषासमये वस्त्रशतं वृद्ध्या गृहीतमिति न वक्त-
व्यम् । तथा सति (६) पदान्तरागमनेऽपि वस्त्वन्तरगमनाद्धीनवादी
दण्ड्यः स्यादिति । नोक्तं विप्रकृतिं नयेदित्यनेनैकवस्तुत्वेऽपि पदा-
न्तरगमनं निषिध्यते । यथा रूपकशतं वृद्ध्या गृहीत्वाऽयं न प्रयच्छ-
तीत्यावेदनकालेऽभिधाय भाषाकाले रूपकशतं वलादपहतवानिति व-

(१) अभियुज्यते दोषाविषयीक्रियतेऽनेनेति शेषः ।

(२) मत्वं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति कारणोत्तरस्य अनेन दत्तं स्थितं मया पुनर्दत्तमित्येवं
प्रत्याभियोगरूपत्वमित्यर्थः । (३) तथैवेति । अन्यथाऽन्यथावादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात् ।

(४) श्रुणादानादिव्यवहारविषये ।

(५) अप्र प्रकारेण पदशब्दो विषयवाची ।

(६) विषयान्तरं प्रत्यगमनेऽपीत्यर्थः ।

दतीति । तत्र वस्त्वन्तरगमनं निषिद्धमिह तु पदान्तरगमनं निषिध्य-
त इति न पौनरुक्त्यम् । एतद्रेव स्पष्टीकृतं नारदेन—‘पूर्वपादं परित्य-
ज्य योऽन्यमालभ्यते पुनः । (१)पदसंक्रमणाच्चेयो हीनवादी स वै
नरः’ ॥ इति । हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतार्थाद्धीयते । अतः
प्रत्यर्थिनोऽर्थिनश्च प्रमादपरिहारार्थमेवायमभियोगमनिस्तीर्येत्याद्युप-
देशो न प्रकृतार्थासि(२)द्धिसिद्धिविषयः । अत एव वक्ष्यति—‘छलं
निरस्य (३)भूतेन व्यवहारान्नयेन्नुप.’ इति । (४)एतच्चार्थव्यवहारे
द्रष्टव्यम् । (५)मन्युकृते तु व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादापि व्यव-
हाराद्धीयत एव । यथाह नारदः—‘सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले ना-
वसीदति । परस्त्रीभूम्युणादाने शास्योऽप्यर्थात्न हीयते’ ॥ इति । अ-
स्यार्थः—सर्वेष्वर्थविवादेषु न मन्युकृतेषु वाक्छले प्रमादाभिधानेऽपि
नावसीदति न पराजीयते न प्रकृतार्थाद्धीयत इत्यर्थः । अत्रोदाह-
रणं, परस्त्रीत्यादि । परस्त्रीभूम्युणादाने प्रमादाभिधानेन दण्ड्योऽपि
यथा प्रकृतार्थात्न हीयते एव सर्वेष्वर्थविवादेष्विति । (६)अर्थवि-
वाद्ग्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्धीयत इ-
ति गम्यते । यथाऽहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यावेदनममये
ऽभिधाय भाषाकाले हस्तेन वा ताडित इति वदन्न(७) केवल दण्ड्यः ।
पराजीयते च ॥ ९ ॥

(मिता०) अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेदित्यस्याप-
वादमाह—

कुर्यादिति । कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके साहसेषु विपशस्त्रादि-
निमित्तप्राणव्यापादनादिषु प्रत्यभियोगसम्भवे स्वाभियोगमनिस्ती-
र्यात्प्रभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वे-
नानुत्तरत्वात्प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारासम्भवः स-
मानः । सत्यम् । नात्र युगपद्व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः, अपि तु
न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये वा । तथा हि—अनेनाहं ताडितः
शप्तो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शप्तो चेति प्रत्यभियोगे द-

। (१) पदान्तरं प्रति गमनादस्त्वन्तरगमनाद्येत्यर्थः । (२) सिद्धिसिद्धीति । हीनवादित्वे प्रकृतार्था-
सिद्धिरित्यात्वे तात्सिद्धिरित्यर्थः । (३) पूर्वभूतेन मन्थेन व्यवहारणम् । (४) हीनवादी दण्ड्य एव,
न प्रकृतार्थाद्धीयत इत्येवम् । (५) मन्युकृतेषु वाक्छले वाग्दण्डपारुष्यादित्यन्तरगमने । (६) एवं
शाब्दमन्वार्थप्रकृता द्वितीयमसंपदधामितमाह अर्थेति । (७) वदन्केवलम् ।

(१)ण्डाल्पत्वम् । यथाह नारदः—'पूर्वमाक्षा(२)रयद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु वि(३)नयो गुरुः' ॥ इति । यदा पुनर्द्वयोर्युगपत्ताडनादिप्रवृत्तिस्तत्राधिकदण्डनिवृत्तिः—'पा(४)रुष्ये साहसे चापि युगपत्संप्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः' ॥ इति । (५)एवं युगपद्व्यवहारप्रवृत्त्यसम्भवेऽपि कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवानृणादानादिषु तु निरर्थक एव ॥

(मिता०) अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विधिमुक्त्वा ससभ्यस्य सभापतेः कर्तव्यमाह—

उभयोरिति । उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादिषु निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णयः । आहिताग्न्यादिषु पाठात्कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । निर्णय(६)स्य कार्यं च साधितधनदानं दण्डदानं च तस्मिन्समर्थः प्रति(७)भूः प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्भवतीति प्रतिभूर्ग्राह्यः ससभ्येन सभापतिना । त(८)स्यासम्भवेऽर्थिप्रत्यर्थिनो रक्षणे पुरुषा नियोक्तव्याः । तेभ्यश्च ताभ्यां प्रतिदिनं वेतनं देयम् । तथाह कात्यायनः—'अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वा(९)दिनः । स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद् भृत्याय वेतनम्' इति ॥ १० ॥

(वी० मि०) पराजितस्य प्रार्थिनोऽर्थिनश्च कृत्यमाह—

निन्हवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ॥

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥ ११ ॥

निन्हवे साधूक्तार्थापलापभाविते साक्ष्यादिभिरपि योगमङ्गीकारितः प्रतिवादी अर्थिने विवादविषयीभूतं धनं दद्यात् । राज्ञे च तत्समं धनं दण्डरूपं दद्यात् । मिथ्याभियोगकारी तु वादी अभियोगाद्विवादधनाद्विगुणं धनं राज्ञे वहेत् । चकारेण वाक्पारुष्यादौ दण्डान्तरं समुच्चिनोति । अत्र मनुः—

अर्थेऽपव्ययमानं तु करणेन विभावितम् ।

दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः ॥

- (१) दण्डंति प्रत्यभियोगवृत्ति भावः । (२) आदारपेत् कायेन वाचा वा क्षीणं कुर्यात् । (३) विनयो दण्डः । (४) पारुष्यं वाग्दण्डादिः । (५) एवं उक्तप्रकारद्वयेन, एवं सतीति पाठः । (६) निर्णयस्म यत्कार्यं च । (७) प्रतिभूः 'जामिन' इति भाषाप्रसिद्धोऽप्यम् । (८) तस्य प्रतिभुवः । (९) वादिन इति द्वयोरेकशेषः, जातावार्पं वा एकवचनम्, तेनार्थिप्रत्यर्थिनोः समासेन ग्रहणम् ।

यो यावन्निन्दुवीतार्थं मिथ्या यावति या वदेत् ।

तौ नृपेणाऽप्यधमंशौ दण्डयो तद्विगुण दमम् ॥

अत्र च समद्विगुणदण्डलेशानामपन्होतुर्जातिवयोवित्तसमाचा-
रादिना व्यवस्था कार्या । यद्वक्ष्यति 'क्षात्वाऽपराधं देशं चे'त्यादि ॥११॥

(मिता०) अधिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्ये ससभ्येन समापतिना प्र-
तिभूर्भाह्य इत्युक्तम्, किं तन्निर्णयकार्यं यस्मिन्प्रतिभू(१)र्गृह्यत इत्य-
पेक्षित आह--

निन्ह्व इति । अधिना निवेदितस्याभियोगस्य प्रत्यर्थिनाऽपन्हवे कृ-
ते यदाऽधिना साक्ष्यादिभिर्भाविताऽङ्गीकारिताः प्रत्यर्थी तदा दद्या-
द्धन प्रकृतमधिने-राज्ञे च त(२)त्सममपलापदण्डम् । अथार्थी भा(३)-
वयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी जात इत्यभियोगाद्-
भियुक्तनाद्विगुण घ(४)नं राज्ञे दद्यात् । प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने चे-
दमेव याजनीयम् । त(५)न्नाथ्येवाऽप(६)ह्यवादीति प्रत्यर्थिना (७)
भाविता राज्ञे प्रकृतधनसमं दण्ड दद्यात् । अथ प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायं
कारणं वा भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्या(८)भियोगीति
राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यात् । अधिने च प्रकृतं धनम् । संप्रतिपत्युत्तरे
तु दण्डामाव एव । प(९)तच्च ऋणादानविषयमेव । प(१०)दान्तरेषु
तत्र तत्र दण्डाभिधानादधन(११)व्यवहारेष्वस्यासम्भवाच्च न सर्व-
विषयत्वम् । 'राक्षाधमणिंको दाप्यः' इत्यस्य ऋणादानविषयत्वेऽपि
तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः । यद्वैतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेनापि योज-
नीयम् । कथम् । अभियोगस्य निन्हवेऽभियुक्तेन कृते यद्यभियोगना
साक्ष्यादिभिर्भाविताऽभियुक्तस्तदा त(१२)त्समं तत्र तत्र प्रतिपदो-
क्तमेव । चशब्दोऽवधारणे । धन दण्डं दद्याद्राज्ञ इत्य(१३)नुवादः ।

(१) प्रतिभूर्भाह इत्यत आह ग । (२) प्रकृतधनसममपलापधनमित्तकदण्डम् । (३) भावयितुं
समर्थयितुम् । (४) धनं दण्डं ज्ञे य । (५) तन्नाथ्येर्द्वपत्वादी मत्य० छ । (६) अस्मिन्प्रत्येऽयं
पूर्वं पराजित इति भाष्य-योचं गृह्यति प्रतिपत्तमिति काणोचरे च दने पूर्वव्याप्य प्रतिदानं
च प्रतिज्ञावापेक्षपत्तीति स एवापलापवर्द्धनार्थं । (७) भावित जयपराजयकरनाहत्यापस्य प्रति-
दानस्य च साधनादङ्गीकारितो वदी । (८) मिथ्यापदी । (९) निह्वे भावितो दयादित्येतत् ।
(१०) पदान्तराणि द्विविधानि सधनानि अधनानि च । तत्र सधनेष्वह पदान्तरेष्विति ।
(११) अधनति । वाग्दण्डपाकृष्यादिव्यवहारेषु प्रकृतधनसमदण्डदानस्य तद्विगुणदानस्य चास-
म्भवाच्चेत्सर्थं । (१२) तत्समं व्यवहारतुल्यम् । (१३) अनुवाद इति । तत्रव्यवहारे दण्डस्य विशिष्य
विहितत्वेन प्राप्तवादिभ्यसम्भवन पूर्वधेन तस्य सर्वस्य सामायेनानुवाद इत्यर्थं ।

अथाभियोक्ता अभियोगं वक्तुं न शक्नोति तदा मिथ्याभियोगीति प्रतिपदोक्तं धनं दण्डं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते । अत्रापि प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने च पूर्ववदेव योजनीयम् ॥ ११ ॥

(वी० मि०) श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्युक्ते तत्र विषयभेदेन कालस्याप्रतीक्षणं प्रतीक्षणं चाह—

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियाम् ॥

विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ १२ ॥

साहसादिषु सद्य एव प्रतिवादिनं विवादयेत् उत्तरदानादिनिर्णयोपयोगि सर्वे कारयेत् । अन्यत्र ऋणादानादौ इच्छया तत्त्वबुभुत्सयाऽवधिः कालः स्मृतः । तथा च कात्यायनः—

व्यपैति गौरवं यत्र विनाशस्त्याग एव वा ।

कालं तत्र न कुर्यात्तु कार्यमात्ययिकं हि तत् ॥

नारदश्च—

ऋणादिषु हरेत्कालं कामं तत्र बुभुत्सया ।

सहसा वलेन जनसमक्षं यत्परहिंसादि क्रियते तत्साहसं, स्तेयं चौर्यं, पारुष्यं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च, गौर्दोघ्री, अभिशापः पातकाभियोगः, अत्यये वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्य मरणे सम्भाव्यमाने । सति संप्तमी चेषम् । अन्यत्र च विषयतायामेव । स्त्रियां कुलस्त्रीचारित्र्ये ॥ १२ ॥

(मिता०) ततोऽर्थी लेखेयत्सद्यः प्रतिशातार्थसाधनमिति वदतोत्तरपादलेखने कालप्रतीक्षणं दर्शितं तत्रापवादमाह—

साहसेत्यादि । साहसं विषयस्त्रादिनिमित्तं प्राणव्यापादनादि । स्तेयं चौर्यम् । पौरुष्यं वाग्दण्डपारुष्यं वक्ष्यमाणलक्षणम् । गौर्दोघ्री । अभिशापः पातकाभियोगः । अत्ययः प्रा(१)णधनातिपातस्तस्मिन् । द्वन्द्वैकवद्भावादेकवचनम् । स्त्रियां कुलस्त्रियां दास्यां च । कुलस्त्रियां चारित्र्यविवादे, दास्यां स्वत्वविवादे । विवादयेदुत्तरं दापयेत् । सद्य एव न कालप्रतीक्षणं कुर्यात् । अन्यत्र विवादान्तरेषु काल उत्तरदानकालः इच्छयार्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतीनां स्मृत उक्तः ॥१२॥

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।] वीरमिश्रोदयमिताक्षरासहिता । ४२१

(वी० मि०) वात्रिलेखनीयं प्रमाणं प्रागभिहितमिदानीं तदलेखनी-
यं प्राङ्घ्रिवाफसभ्याघवधारणीयं प्रत्याकलितापरनामकमनुमानाप्यं
प्रमाणं दर्शयति—

देशादेशान्तरं याति सृकिर्णा परिलेदि च ॥

ललाटं स्थिद्यते चाऽस्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ १३ ॥

परिशुष्यत्स्वलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भापते ॥

वाक्चक्षुः पूजयति नो तयोष्टौ निर्भुजत्यपि ॥ १५ ॥

स्वभावाद्विकृतिं गच्छेत् मनोवाक्कायकर्मभिः ॥

अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्तितः ॥ १६ ॥

मनोवाक्कायकर्मभिर्यः स्वभावाद्गङ्गादिसम्भावनातिरिक्तनिमित्त-
मन्तरेण विकृतिं विकारं याति प्राप्नोति स अभियोगे चादे साक्ष्ये साक्षि-
कृत्ये दुष्टः परिकीर्तितः । शास्त्रे तेन तत्कृतोऽभियोगः साक्ष्यं च न सि-
तीति तात्पर्यम् । विहृतीरेवाह—देशात्स्वोपवेशनस्थलादेशान्तरं याति
अवस्थितौ न स्थैर्यं कापि भजत इति यावत् । सृकिर्णा ओष्ठप्रान्तौ परि-
तो भावेन पुनः पुनरिति यावत्, जिह्वाप्रेण लेदि घटयति । अस्य दुष्टस्य
ललाटं स्थिद्यते स्वेदचद्भवति । मुखं च वैवर्ण्यं पाण्डुत्वं वा पति
प्राप्नोति । परिशुष्यन् मुखशोषवान् स्खलद्विपर्यस्यद्वाफ्यं यस्य स
च स चेति कर्मधारयः । विरुद्धं पूर्वापरविरुद्धं, बहु उपयुक्तादधिकं
भापते वदति । वाक् स्वं प्रति परोकं वचनं, चक्षुः परकीयं च स्वद-
र्शनव्यापृतम् । एकवद्भाषी द्वन्द्वः, नो पूजयति नाद्रियते प्रतिवचनदा-
नेन प्रतीक्षणेन च ओष्ठौ निर्भुजति षण्णयति । एतेषां विकाराणां मा-
नसत्वादिर्कं यथायथमूहाम् । चकारापिकारतथाशब्दैर्बहुभिर्ब्रूहीत्यु-
क्तञ्च न ब्रूयादुक्तं च विभावयेत् ।

न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थोत्स हीयते ।

सन्ति क्षातार इत्युक्त्या दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ॥

धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ।

इति मन्त्रशुक्तानां समुच्चयः ॥ १३-१५ ॥

(मिता०) दुष्टलक्षणमाह—

देशादित्यादि । मनोवाक्कायकर्मभिर्यः स्वभावादेव न भयादिभि-

मिताद्विकृतिं विकारं या(१)ति गच्छति असावभियोगे साक्ष्ये वा(२)
दुष्टः परिकीर्तितः । तां विकृतिं विभज्य दर्शयति । देशाद्देशान्तरं
याति न कश्चिदवतिष्ठते, सूक्ष्मिणो ओष्टप(३)र्यन्तौ परिलेढि जिह्वाग्रेण
स्पर्शयति घट्टयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्य ललाटं स्विद्यते स्वे-
दविन्द्वङ्कितं भवति, मुखं च वैवर्ण्यं विवर्णत्वं पाण्डुत्वं कृष्णत्वं वा
एति गच्छतीति कायस्य विकृतिः । परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः परिशुष्य-
त्सगद्गदं स्खलद्द्व्यत्यस्तं वाक्यं यस्य स तथोक्तः । विरुद्धं पूर्वापरवि-
रुद्धं बहु भाषत इति वाचो विकृतिः । परोक्षां वाचं प्रतिवचनदानेन न
पूजयति, चक्षुर्वा प्रतिवीक्षणेन न पूजयतीति मनसो विकृतेल्लिङ्गम् ।
(४) तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयतीत्यपि कायस्य विकृतिः । एतच्च
दोषसम्भावनामात्रमुच्यते न दोषनिश्चयाय । स्वाभाविकनैमित्तिक-
विकारयोर्विवेक(५)स्य (६)दुर्ज्ञेयत्वात् । अथ कश्चिन्निपुणमति-
विवेकं प्रतिपद्येत तथापि न पराजयनिमित्तं कार्यं भवति । न हि
मरिष्यतो लिङ्गदर्शनेन मृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो भवि-
ष्यतीति लि(७)ङ्गादवगतेऽपि न पराजयनिमित्तकार्यप्रसङ्गः ॥ १३-
१४-१५ ॥

(वी० मि०) काश्चित्तु विकृतयो दुष्टत्वज्ञापिकाः सत्यदण्डमपि
प्रयोजयन्तीत्याह—

सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् ॥

न चाऽऽहृतो वदेत् किञ्चिद्धेदीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः ॥१६॥

सन्दिग्धं विचारकेण तदीयतयाऽनिर्णीतमेवार्थमत एव स्वतन्त्रः
विचारकदत्तजयपत्रादिनिरपेक्षः साधयेत् स्वाधीनं करोति । यश्च
वादार्थमाहृतो निष्पतेत् विचारस्थानात्पलायते । यश्चाहृतः स्वप-
क्षसाधकं परपक्षवाधकं वा न किञ्चिद्धेदेत्स हीनः दुष्टः सन्दिग्धार्थ-
साधनाद्यपराधेन राज्ञा दण्ड्यश्च स्मृतः । आदिचकारेण विचारस्था-
नानुपस्थापिनः समुच्चयः । द्वितीयचकारेण स्वाशक्तौ प्रति-
निधिद्वारापि न वादयेदिति समुच्चयते । तृतीयचकारेण वि-

(१) याति गच्छति गच्छति यातीत्यर्थः । श्लोके गच्छेदित्यस्य लिङ्गार्थविषयायां तस्य पूर्वं
विवरणं प्रदर्श्य ततो यातीति प्रदर्शनीयम् । (२) वा चार्थे । (३) पर्यन्तौ प्रान्तौ । (४) तथा वषण्या-
दिवत् । (५) विवेकस्य भेदस्य । (६) दुर्ज्ञानत्वात् ग । (७) यत्किञ्चिद्विकारात् ।

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ४२३

वादास्पदं दापयितव्यं । एताश्च विकृतयोऽतिनिपुणेनाऽनन्यथासि-
द्धयाऽवतारिता मङ्गस्याऽनुमापिका । इतरथा तु मङ्गसम्भवनामा
प्रापादिका । एताभिरेव च निर्णयो लोके प्रत्यक्षविचार इत्युच्यते ॥१६॥

(मिता०) किञ्च—

सन्दिग्धार्थमिति । सन्दिग्धमर्थम(१)धर्मर्णानानङ्गीकृतमेव य स्व-
तन्त्र साधननिरपेक्ष साधयत्यासेधादिना स हीनो दण्ड्यश्च भवति ।
यश्च स्वयं सम्प्रतिपन्न साधनेन वा सापित याच्यमानो निष्पतेत्य
लायते, यश्चाभियुक्तो राज्ञा चाहूत सवसि न किञ्चिद्वदति (२)सोऽपि
हीनो दण्ड्यश्च स्मृत इति सम्बन्धते । 'अभियोगे च साक्ष्ये वा दुष्ट'
स परिकीर्तित' इति प्रस्तुतत्वाद्दीनपरिधानमात्रमेव माम्भूदिति
दण्ड्यप्रहणम् । दण्ड्यश्चापि 'शास्योऽप्यर्थात् हीयत' इत्यर्थादहीन
त्वदर्शनाद् अत्र तन्माम्भूदिति हीनप्रहणम् ॥ १६ ॥

(धी० मि०) 'तर्तोर्या लखयेत्सद्य प्रतिज्ञातार्थसाधक'मित्युक्तं
तत्रोभयोरपि वादिप्रतिवादिनो साधकप्रमाणसत्त्वे कस्य तद्विचारणो-
पादेयमित्यत्र व्यवस्थामाह—

साक्षिपूमयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ॥

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ १७ ॥

उभयतो वादिनः प्रतिवादिनश्च साक्ष्यादिषु प्रमाणेषु सत्सु पूर्वं
वादिनो मापितु साक्ष्यादीनि प्रमाणानि उपदेयानि भवन्ति इत्यु-
त्सर्ग । अत्रापवादमाह पूर्वपक्षे मापारूपेऽधरीभूते उत्तरापेक्षया दु-
र्बले षडवत्कारणोत्तरवशात् प्राङ्गन्यायोत्तराद्वा उत्तरवादिन साक्ष्या-
दीनि उपदेयानि भवन्तीति । एतच्च विशिष्य प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥१७॥

(मिता०) अथ यत्र द्वावपि युगपद्घर्माधिकरणं प्राप्तौ भाषावा-
दिनौ । तद्यथा—कश्चित्प्रतिग्रहेण क्षेत्र-लब्ध्वा कञ्चित्कालमुपभुज्य
कार्यवशात्सकुटुम्बो देशान्तरं गतः । मन्योऽपि तदेव क्षेत्रं प्रतिग्र-
हेण लब्ध्वा कञ्चित्कालमुपभुज्य देशान्तरं गतः । ततो द्वावपि
युगपदागत्य मदीयमिदं क्षेत्रं मदीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं विवद-
मानो घर्माधिकारिणः प्राप्तौ । तत्र कस्य क्रि(३)येत्याकाङ्क्षितं आह—

साक्षिष्विति । उभयत उभयोरपि वादिनो साक्षिषु स(४)म्भ

वत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः पूर्वस्मिन्काले मया प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादी न पुनर्यः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः। यदा (१)त्वन्य एवं वदति सत्यमनेन पूर्वं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं च किन्तु राज्ञेदमेव क्षेत्रमस्मादेव क्रयेण लब्ध्वा मह्यं दत्तमिति, अनेन वा प्रतिग्रहेण लब्ध्वा मह्यं दत्तमिति । तत्र पूर्वपक्षोऽसाध्यतयाऽधरीभूतस्तास्मि(२)न्पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरकालं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति वादिनः साक्षिणः प्रष्टव्या भवन्ति । इदमेव व्याख्यानं युक्ततरम् । मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः साक्षिणो भवन्ति । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानमयुक्तम् । अस्यार्थस्य—‘ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थं(३)साधनम्’ इत्यनेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतं नारदेन—‘मि(४)थ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । (५)प्राङ्न्यायः विधिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेत्’॥ इत्युक्त्वा—‘द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु । पू(६)र्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्युस्तस्य साक्षिणः’ ॥ इति वदता । एतस्य च पू(७)र्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्भेदेनोपन्यासः ॥१७॥

(वी० मि०) उभयतः प्रमाणसत्त्व एव प्रायशः सपणो व्यवहारो भवतीति तत्प्रसङ्गेन सपणव्यवहारे पराजितस्य कृत्यमाह—

सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् ॥

दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

प्राग्लक्षितो विवादश्चेत्स्यात्तदा तत्र सपणविवादे हीनंपराजितं पराजयनिमित्तकं दण्डं राज्ञे विवादविषयं च धनं वादिने स्वपणं विषयं धनं च यथाव्यवस्थं वादिने राज्ञे वा दापयेद्विचारकः । तुशब्देनापणविवादे पणदानव्यच्छेदः । एवकारेण प्रथमेन स्वानभ्युपगतपणोक्तपणदानव्यवच्छेदः । द्वितीयेन च धनिने एवेत्यन्वितेन धनाविषयकविवादातिरिक्ते वाक्पारुष्यादौ धनदानव्यवच्छेदः । प्रथमचकारौ दण्डपणयोरदेययोर्निष्पादनसमुच्चयार्थं । चरमचकारस्त्रयाणां दण्डादीनां मिलितानां दानबोधनार्थः ॥ १८ ॥

(१) उक्तपूर्ववादिभिः । (२) स्तस्मिन्पक्षे ग । (३) अर्थी साध्यवान् । (४) मिथ्या मिथ्योत्तरे । (५) पूर्वन्यायकरणनिश्चये तु । (६) पूर्वत्र काले गृहीतमुपभुक्तं चेतीत्यर्थः । (७) सर्वव्यवहार इति पाठस्तत्र प्रायुक्तसर्वेत्यर्थः ।

:(मिता०) अपि च—

सपण इति । यदि विवादो व्यवहार सपण (१)पणनं-पणस्तेन सह वर्तते इति सपणः स्यात्तदा तत्र तस्मिन् सपण व्यवहारे हीनं पराजितं (२)पूर्वाक्त दण्डं स्वकृत पणं (३)राक्षे, अर्थिते च विवादा स्पदीभूतं धन दापयेद्राजा । यत्र पुनरेकः कोपावेशवशाद्यद्यहमत्र पराजितो भवामि तदा पणशतं दास्यामीति प्रतिजानीते, अन्यस्तु न किञ्चित्प्रतिजानीते (४)तत्रापि व्यवहारः प्रवर्तते । तस्मिंश्च प्रवृत्ते पणप्रतिज्ञावादी यदि हीयते तदा स एव सपणं दण्डं दाप्यः । अन्यस्तु पराजितो दण्डं दाप्यः, न पणम् । स्व(५)पणं चेति विशेषोपादानात् । यत्र त्वेक शतम् अन्यस्तु पञ्चाशतं प्रतिजानीते तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पण दाप्यौ । सपणश्चेद्विवादः स्यादिति वदता पणरहितोऽपि विवादो दर्शित इति ॥ १८ ॥

(वी० मि०) व्यवहारो यथा सपणापणभेदेन द्विविधस्तथा भूतानुसारिच्छलानुसारिभेदेन द्विविध । तथा चोक्तम्—

भूतच्छलानुसारित्याद् द्विगतिः समुदाहृतः ।
भूत तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥

इति प्रमादपदमिह भूतार्थाननुसारि व्यापारमात्रपरं तत्र सति सम्भवे भूतानुसारेणैव व्यव(६)हारो द्रष्टव्य इत्याह—

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ॥
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९ ॥

भूतेन तत्त्वार्थसम्बन्धेन सामादिभिरुपायेर्यथार्थवादिना दिनादिक रूपेण स्वव्यापारेण परव्यापारेण वा छलरूपमुक्तं निरस्य नृपो व्यवहारान्नयेत् निर्णयरूपे स्वफले प्रापयेत् । क्वचित्तु छलानुसार्यपि व्यवहारो भवतीत्याह भूतं तत्त्वार्थं स सम्बन्धमपि साक्ष्यादिक जयावधारणात्प्रागनुपन्यस्तं व्यवहारे कर्तव्ये हीयतेऽसाधक भवति । तत्र च छलानुसार्यैव व्यवहारः । भूतमप्यनुपन्यस्तमित्यनेन सर्वे भूता-

(१) पणनं व्यवहारण, स्वोक्तसत्यतः घृत्तनाय यथासम्भवद्वन्द्वदानाङ्गाकरणमिति भावः ।

(२) मकृतार्थसमामिति निद्वये गणित इत्यर्थोक्तम् । (३) प्राज्ञवशात्प्रादरिति शेषः ।

(४) तत्र निमित्तसत्त्वात्प्रवृत्तौ मानात् भाष्येति भावः । (५) सपणं स्वः ।

(६) व्यवहारे इत्यत्र इत्याह—इति स्वः पुस्तके नास्ति ।

र्याननुसारित्वेन शास्त्रलोकसिद्धा(१) व्यापारा उपलक्ष्यन्ते । तत्र शास्त्रसिद्धव्यापारो यथा—

क्रियां बलवतीं त्यक्त्वा दुर्बलां यः समाश्रयेत् ।
स जयेऽवधृतं सम्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम् ॥
निर्णीतव्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो भुक्तिः पूर्वमावेदितं न चेत् ॥
यथा पक्षेषु वान्येषु निष्कलाः प्रावृषो गुणाः ।
निर्णीतव्यवहाराभ्यां प्रमाणमफलं भवेत् ॥

इति । लोकव्यवहारो यथा—

श्वश्चेदहं न यास्यामि तदा मम पराजयः ।

इति व्यवस्थादिरिति ॥ १९ ॥

(मिता०) किञ्च—

छलमिति । छलं प्रमादाभिहितं निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तु-
तत्त्वानुसारेण व्यवहाराश्रयेदन्तं नृपः । यस्मा(२)द् भूतमपि वस्तु-
तत्त्वमपि अनुपन्यस्तमन(३)भिहितं हीयते हानिमुपगच्छति व्य(४)
वहारतो व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः । तस्माद् भूतानुसरणं कर्तव्यम् ।
यथाऽर्थिप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव वदतस्तथा ससम्येन समापतिना यति-
तव्यं सामादिभिरुपायैः । तथासति साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येणैव निर्णयो
भवति । अथ सर्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते कर्तुं तथासति सा-
क्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्य इत्यनुकल्पः । यथोक्तम्—'भूतच्छ(५)लानुसा-
रित्वाङ्घ्रिगतिः समुदाहृतः । भूतं तत्त्वा(६)र्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं
छलम् ॥ इति । तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः, छलानुसारी त्वनु-
कल्पः । साक्षिलेख्यादिभिर्व्यवहारनिर्णये कदाचिद्वस्त्वनुसरणं भव-
ति कदाचिन्न भवति । साक्ष्यादीनां व्य(७)भिचारस्यापि संभवात् ॥ १९ ॥

(बी० मि०) राजकर्तव्यमुखेन भूतानुसारिणं छलानुसारिणं च

(१) शस्त्रलोकसिद्धव्यापारा—इति छ० पु० पठः ।

(२) तस्माद् छ० । (३) अन्वयेति अर्थिन्यर्थम्नरेण ।

(४) अथकारणः हीयते नान्यदोषः चेति अन्वयवृत्तयान्तत्वात् ।

(५) भूतजने अनुसरति तच्छब्दस्त्वन्वय इति निर्दिष्टम् ।

(६) तत्त्वार्थयुक्तं अन्वयवृत्तयान्तत्वात् । (७) व्यभिचारस्य अपरार्थसिद्धिव्यति ।

व्यवहारमुदाहरति—

निन्दुते लिखितं नैकमेकदेशे विभावितः ॥

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्वनिवेदितः ॥ २० ॥

लिखितं भाषादिना लिखितं नैकमनेकं हिरण्यरत्नवस्त्रादि प्रति-
यादी यो निन्दुते सर्वमपलपति स एकदेशे हिरण्यादिमात्रे विभा-
वितः साक्ष्यादिमिरपहारकत्वेनाऽप्यधारितः सर्वमाक्षेपविषयमर्थं
नृपेणाऽर्थिने दाप्यः । इदं च भावितस्यैकदेशस्यैकदेशान्तराविना-
(१)भावे एकदेशविभावेनेपि सर्वं दास्यामीति व्यवस्थाविशेषे च ।
तत्राय भूतार्थसम्बद्ध, द्वितीयं छलसम्बद्धमिति । अनिवेदितः पूर्व-
मलेखितः नुश्चार्थे । विभावितैकदेशव्यतिरिक्तो रत्नादिरविनाभाषनि-
रूपकोपि राज्ञा न ग्राहयितव्यः । इदमपि छलसम्बद्धस्योदाहरणम् ।

साध्व्यार्थोऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् ।

स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्य परिकीर्तितम् ॥

इति कात्यायनवचनात् । चौर्यादावेकदेशविभावेनेपि सर्वं देयमिति
तु मिताक्षरा ॥ २० ॥

(मिता०) भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारत इत्यत्रोदाहरणमाह—

निन्दुत इति । नैकमनेकं सुवर्णरजतवस्त्रादि लिखितमभि(२)यु-
क्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निन्दुतेऽपजानीते तदार्थिने(३)कदेशे
हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारितः सर्वं रजताद्यर्थं
पूर्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण । न ग्राह्यस्वनिवेदितः पूर्व भाषाकाले
अनिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्व मया विस्मृत इति निवेद्यमानो न ग्राह्यो
न दापयितव्यो नृपेण । एतच्च न केवलं वाचनि(४)कम् । एकदेशे
प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि मिथ्यावादित्वसं-
भवात् । अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवा-
दित्वसम्भवात् । एवं तर्का(५)परनामसम्भावनाप्रत्ययानुगृहीताद्-
स्मादेव योगीश्वरवचनात्सर्वं दापनीयं नृपेणेति निर्णय । एव(६) च

(१) विनाशकन—इति ख० पु० पाठः । (२) प्रतिज्ञाकालेऽर्थिनाऽभियोगत्वेनाभिहितम् ।

(३) पूर्वोक्तार्थेकदेशहिरण्यवेष्ये । (४) किंतु कुक्षिसिद्धमपीति भाष ।

(५) तर्कापरनामिका या सम्भावना भैव य प्रत्ययो ज्ञानं तत्कालकृतात् 'निन्दुते' इति योगी
श्वरवचनादित्यर्थः । (६) अस्य तदनुगृहातले च ।

तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहार-
दर्शिनानं दोषः । तथा च गौतमः—‘न्यायां(१)धिगमे तर्काभ्युपायस्ते-
नाभ्युह्य यथास्थानं गमयेत्’ इत्युक्त्वा, ‘तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यौ’
इत्युपसंहरति । न चैकदेशभाषितोऽनुपादयेवचनः प्रत्यर्थित्येतावदिह
गम्यते । ‘एकदेशविभावितो नृपेण सर्वं दाप्यः’ इति वचनात् ।
यं(२)क्तु कात्यायनेनोक्तम्—‘अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसाध्यैद्धनी ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम्’ ॥ इति तत्पुत्रा(३)दिदेय-
पित्राद्यृणविषयम् । तत्र हि वह्नर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामी(४)ति
प्रतिवदन्नित्येववादी न(५)भवतीत्येकदेशविभावितोऽपि न क्वचिदस-
त्यवादीति ‘निहनुते लिखितं नैकम्’ इति शास्त्रं तत्र न प्रवर्तते ।
निह्नवाभावादेपक्षिततर्काभावाच्च । ‘अनेकार्थाभियोगेऽपि’ इति का-
त्यायनवचनं तु सामान्यविषयं; त्रि(६)शेषशास्त्रस्य विषयं निह्न(७)-
वोत्तरं परिहृत्याऽज्ञानोत्तरे प्रवर्तते । ननु—ऋणादिषु विवादेषु
स्थि(८)रप्रायेषु निश्चितम् । ऊने वाप्यऽधिके वार्थे प्रोक्ते साध्यं न
‘सिद्धयति’ ॥ इति वदता कात्यायनेनानेकार्थाभियोगे साक्षिभिरेकदेशे
भावितेऽधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिद्धयतीत्युक्तम् । तथा-
सत्येकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्त्या ? उच्यते । लि-
खितसर्वार्थसाध्यनेतयोपन्यस्तैः साक्षिभिरेकदेशाभिधानेऽधिकाभि-
धाने वा कृत्स्नमेव साध्यं न सिद्धयतीति तस्यार्थः । तत्रापि निश्चितं
न सिद्धयतीति वचनात्पूर्ववत्संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरो-
ऽस्त्येव । छलं निरस्येति नियमात् । साह(९)सादौ तु सकलसाध्य-

(१) न्यायज्ञाने तर्क उपायस्तेन तर्केण न्यायमभ्युपगम्य निश्चित्य नाभ्युपेत्य ख० ।

(२) एवं निश्चितेऽर्थे प्रसक्तविरोधं परिहरति यच्चिति । (३) तत्पुत्राद्यृण ख० ।

(४) मोतिवदन् ग० ।

(५) न भवतीति । ऋणस्यान्यकृतत्वेनाज्ञानस्यापि तत्र सम्भवेनापलापाभावात् ।

(६) ‘निहनुते’ इत्यस्य ।

(७) निह्नवोत्तरं=ज्ञात्वापलापो निह्नवस्तद्रूपमुत्तरं परिहृत्य परित्यज्य अज्ञानोत्तरं ज्ञानाभावेनो-
त्तरे प्रवर्तते ।

(८) स्थिरोति । लिङ्गदर्शनमात्रेणादृढहेतुनापि रीसंप्रहणादिन्युपसाध्यस्य सिद्धिर्भवतीति तादृ-
शानामस्थिरत्वम्, ऋणादानादिन्युपस्य साध्यस्य तु दृढसाधनेनैव सिद्धिस्तेषां स्थिरत्वम्, तदपि
नाकाशादिवदिति स्थिरप्रायत्वमित्यर्थः ।

(९) स्थिरप्रायोष्वन्यस्य प्रत्युदाहरणमाह माहमादौ स्थिति ।

साधनत(१)योहिष्टे साक्षिभिरेकदेशेऽपि साधिते ह्यस्नसाध्यसि-
द्धिर्भवत्येव । तावतैत्र साहसादे. सिद्धत्वात्, कात्यायनवचनात् ।
'सा(२)ध्यायीशोऽपि गदिते साक्षिभिः सकल भवेत् । श्रीसङ्गे
साहसे चौर्यं यत्साध्य परिकीर्तितम्' ॥ इति ॥ २० ॥

(वी० मि०) ननु शास्त्रयोर्विरोधे कथं भूतार्थसम्बद्धो व्यवहार
इत्यत आह—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ॥

अर्थशास्त्रात्तु बलवद्दर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २१ ॥

व्यवहारतो व्यवहारे विषये स्मृत्योः धर्मशास्त्रयोः परस्परविरोधे
तु न्यायः तत्तद्विषयव्यवस्थापकस्तर्को बलवान् निर्णायकः । न्यायेन
यस्मिन्नर्थे या स्मृतिर्व्यवस्थाप्यते तस्मिन्नर्थे सा स्मृतिः प्रमाणमिति
यावत् । तु शब्देन श्रुतिविरोधे स्मृतेर्बलवत्त्वं व्यवाच्छिद्यते । यदुक्तम्—
श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

परस्परविरोधे तु योग(३)युक्तं प्रमाणवत् ॥

स्मृत्योरिति समानजातीयमात्रोपलक्षणकं, तेन श्रुत्योरेवाऽर्थशा-
स्त्रयोरेत्र वा परस्परविरोधे न्यायो विनिगमक इति भन्तव्यम् ।
द्वितीयतु शब्देन पुराणव्यवच्छेदः, तेन पुराणाद्धर्मशास्त्रं स्मृत्यात्मकं
न बलवत् । किन्तु स्मृत्योरिव स्मृतिपुराणयोः परस्परविरोधे न्या-
याद्बलावलमिति प्रतिज्ञातार्थसाधकमित्युक्तम् ॥ २१ ॥

(मिता०) ननु 'निन्द्यते लिखितं नैक'मितीयं स्मृतिस्तथानेकार्था-
भियोगेपीतीयमपि स्मृतिरेव । तत्रानयोः स्मृत्योः परस्परविरोधे सतो-
त्तरेतरसाधनादप्रामाण्यं कस्मान्न भवति विषयव्यवस्था किमित्या-
श्रीयत इत्यत आह—

स्मृत्योरिति । यत्र स्मृत्योः (४)परस्परतो विरोधस्तत्र विरो-
धपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादाद्युत्सर्गापवादादिलक्षणो न्यायो
बलवान्समर्थः । स च न्यायः कुत प्रत्येतव्य इत्यत आह—व्यवहारतः

(१) व्यादये इति पाठः ।

(२) साध्यात् । श्रीमन्न्यायिके विवादपदवने भाष्यवादेनापदेकार्यकार्यसाध्यत्वेन कथितं तथा
नेकसाध्यसाधनतयाभेदे साध्यं साध्यार्थजातस्यैकदेशाय साधितं सकलं भवेत्तिभ्योदयर्थः ।

(३) यावदुक्तम्— इति १० पु० पाठः । (४) परस्परविरोधे ग० ।

इति । व्यवहाराद्द्वयव्यवहारादन्वयव्यतिरेकलक्षणादवगम्यते । अतश्च प्रकृतोदाहरणेऽपि विषयव्यवस्थैव युक्ता । एवमन्यत्रापि विषयव्यवस्थाविकल्पादि यथासम्भवं योज्यम् ॥

(मिता०) एवं सर्वत्र प्रसङ्गेऽपवादमाह—

अर्थेति । धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवौ(१)शनसाद्यर्थशास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव राजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितम् । (२)अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधे अर्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवदिति स्थितिर्मर्यादा । यद्यपि (३)समानकर्तृकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषो नास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं बलवदित्याभिप्रायः । धर्मस्य प्राधान्यं (४)शास्त्रादौ दर्शितम् । तस्माद्धर्मशास्त्राऽर्थशास्त्रयोर्विरोधेऽर्थशास्त्रस्य बाध एव, न विषयव्यवस्था नापि विकल्पः । किमत्रोदाहरणम् । (५)न तावत्—गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । (६)प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ (मनुः ८।३।५०।५१) तथा—'आततायिनमायान्तमपि वेदाऽन्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्' । इत्याद्यर्थशास्त्रम् । 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्या(८)कामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' ॥ (मनुः १।२।८९) इत्यादि धर्मशास्त्रं तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम् । अनयोरेकविषयत्वासम्भवेन विरोधाभावान्न बलावलचिन्तावतरति । तथा हि—'शास्त्रं

(१) औशनसादि केवलं नीतिशास्त्रम् ।

(२) एकविषययोर्विरुद्धार्थयोर्हि स्मृत्योर्मिथो विरोधो न तु भिन्नविषययोरविरुद्धार्थयोर्वा । सति च विरोधे प्रबलदुर्बलभावचिन्ता । एवं च पूर्वमेव धर्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारानुदर्शनस्य विहितत्वादाँशनसादिनीतिशास्त्रस्य न व्यवहाराविषय प्रवृत्तिरत एकविषयत्वाभावादर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः सुतराँ विरोधाभावादनयोः प्रबलदुर्बलभावचिन्तनमेव तावदयुक्तमिति शङ्काशयः ।

(३) मन्वादिर्भूककर्तृनिष्पत्त्येन । (४) आचाराध्यायस्यादौ ।

(५) अन्योक्तमुदाहरणमन्युय खण्डयति—न तावदित्यादि युक्तमित्यन्तेन । न तावदुदाहरणं युक्तमिति व्यवहितेनान्वयः ।

(६) यतो मन्युरेव प्रकाशमप्रकाशं वा तं मन्युं हिनस्तात्यर्थः, प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा क० ।

(७) वेदान्तपारगम्, पाठः ।

(८) अकामतो ब्राह्मणं हिंसित्वा स्थितस्य ।

द्विजातिभिर्प्राह्यं धर्मो यत्रोपरुष्यते' (मनुः ८।३४८) इत्युपक्रम्य-‘आ-
त्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे । स्त्रीधिप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण
न(१) दण्डभाक्’ (मनुः ८।३४९) इत्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोप-
करणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायां च-‘आततायिनमकू-
टशस्त्रेण घ्नन् न दण्डभाक्’ इत्युक्त्वा तस्यार्थवादार्थमिदमुच्यते गुरुं
वा धालवृद्धौ वैयादि । गुर्वादीनत्यन्तावध्यानप्याततायिनो हन्या-
त्किमुतान्यानिति । वाशब्दश्रवणादपि वेदान्तगमित्यत्रापिशब्दश्रव-
णात्त गुर्वादीनां घष्यत्वप्रतीतिः । ‘नाततायिषधे दोषोऽन्यत्र गोब्रा-
ह्मणवधात्’ इति सुमन्तुवचनात् । ‘आचार्यं च प्रवकारं मातर पि-
तरं गुरुम् । न हिंस्याद्ब्राह्मणान्गाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः’ ॥ इति
(४।१६२) मनुवचनाच्च । आचार्यादीनामाततायिनां हिंसामतिपेधे-
नेद् वचनमर्थवन्नान्यथा । हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सा(२)मान्यशास्त्रेणैव
‘सिद्धत्वात् । ‘नाततायिषधे दोषो हन्तुर्मवति कश्चन’ इत्येतदपि ब्रा-
ह्मणादिव्यतिरिक्ताविषयमेव । यत्-‘अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्घ-
नापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते ह्याततायिनः’ ॥ तथा-‘उद्य(३)तासि-
विषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा । आ(४)धर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चा-
पि राजनि च भार्यातिक्रमकारी च रन्धान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्वि-
जानीयात्सर्वानेवाततायिनः’ ॥ इति सामान्येनाततायिनो दर्शिताः ।
अतश्च ब्राह्मणाद्य आततायिनश्च आत्मादित्राणार्थं हिंसानभिसन्धि-
ना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विप(५)धेरंस्तत्र लघुप्रापश्चित्तं राज-
दण्डाभावश्चेति निश्चयः । तस्मादन्यदिद्गोदाहरणं यकल्पम् । उच्य-
ते-‘हिरण्यभूमिलभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः । अतो यतेत तत्प्राप्तौ’
इत्यर्थशास्त्रम् । ‘धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोमवियर्जितः’ इति धर्म-
शास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति । यथा-‘च(६)तुष्पाद्यव-
हारे प्रवर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्रलब्धिर्भवति न धर्मशा-
स्त्रमनुसृत भवति । अन्यस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भ-
वति मित्रलब्धिर्विपरीता । तत्रार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं यलवत् । अत

(१) न दुष्यति क । (२) न हिंस्यादित्यादिषचनेनेत्यर्थ ।

(३) तथेतत्त्वव आसिर्विषर्षणा इन्द्रं कृतोपतद्यन्नेन बहुवीडि ।

(४) अथर्ववेदप्रतिपादितमिचारादिधर्मशा । (५) मृत्युमाशुषु ।

(६) अथमहाभारतेवाध्यायेऽमत्रोके पूर्वं दर्शितं चतुर्थांशं प ।

एव धर्मार्थसंनिपाते अर्थग्राहिण एतदेवं इति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं दर्शितसापस्तम्बेन । एतदेवेति द्वादशवार्पिकं प्रायश्चित्तं परामृश्यते ॥ २१ ॥

(बी० मि०) विभजन्नेव मानुषदैवरूपयोः साधकयोर्वलावलमाह-
प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ॥
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२ ॥

लिखितं विवादपदनिर्णयक्षमा लिपिः, भुक्तिः विवादास्पदीभृतस्य श्रामादेरुपभोगः, साक्षिणो वक्ष्यति । चकारात्प्रत्याकलितापरनामकमनुमानाख्यं प्रमाणं समुच्चिनोति । इति चतुर्विधलौकिकं प्रमाणमुच्यते विचारकैरुपादिश्यते कर्तव्यनया । प्राक्तनचकारोऽत्राप्यन्वेति, तेनाऽलौकिकस्य शपथस्य दिव्यभिन्नतया नारदेनोक्तस्य समुच्चयः ॥२२॥

(मिता०) 'ततोऽर्थां लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधन'मित्युक्तं, किं तत्साधनमित्यपेक्षित आह—

प्रमाणमिति । प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम् । तच्च द्विविधं मानुषं दैविकं चेति । तत्र मा(१)नुषं त्रिविधं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितं महर्षिभिः । तत्र लिखितं द्विविधं शासनं चीरकं चेति । शासनमुक्तलक्षणम् । चीरकं तु व(२)क्ष्यमाणलक्षणम् । भुक्तिरुपभोगः । साक्षिणो वक्ष्यमाणस्व(३)रूपप्रकाराः । ननु लिखितस्य साक्षिणां च श(४)ब्दाभिव्यक्तिद्वारेण शब्देऽन्तर्भावाद्युक्तं प्रामाण्यम् । भुक्तेस्तु कथं प्रामाण्यम् । उच्यते-भुक्तिरपि कैश्चद्विशेष(५)णैर्युक्ता स्वत्वहेतुभूताक्रियादिकमव्यभिचारादनुमापयन्त्यनुपपद्यमाना वा कल्पयन्त्यनु(६)मानेऽर्था(७)पत्तौ वाऽन्तर्भवतीति प्रमा-

(१) मानवं ख. । (२) वक्ष्यमाणमग्रे लेख्यप्रकरणे. ।

(३) स्वरूपं च प्रकारश्च वक्ष्यमाणौ येषाम्. तत्र प्रकारो भेदः स च दृढसाक्षिणः श्रुतसाक्षिण इत्येवमादिः ।

(४) लिपेः स्फोटकप्रयत्नकत्ववन्साक्षिणां ध्वनिशारा तदभिन्त्यञ्जकत्वात्स्वरूपतस्तेषामतत्त्वेऽपि तत्त्वातत्त्वमिति भावः. ।

(५) आसेधराहितत्वादिविशेषणैः. ।

(६) धनुमाने इति-जेत्रादिकमस्य क्रयादिप्राप्तम्, आसेधराहितत्वे मति चिरकालोपभुक्तत्वात् तदीयगृहादिवत् इत्यनुमानप्रयोगः ।

(७) तादृशी भुक्तिः स्वतोऽनुपपद्यमाना तान्दर्शं तत्कल्पयतीत्यर्थापत्तिर्वांध्या. ।

णमेव । एषां लिखितादीनां श्रयाणामन्यतमस्याप्यभावे दिव्यानां व-
क्ष्यमाणस्वरूपभेदानामन्यतमं जातिदेशकालद्रव्याद्यपेक्षया प्रमाण-
मुच्यते । मानुषाभाष एव दिव्यस्य प्रामाण्यमस्मादेव घचनादयगम्य-
ते । दिव्यस्य स्वरूपप्रामाण्ययोरानुगतमन्यतयात् । अतश्च यत्र परस्पर-
रविवादेन युगपद्धर्माधिकारिणं प्राप्तयोरेको मानुषो क्रियामपरस्तु दे-
वीमवलम्ब्यते तत्र मानुष्येव ग्राह्या । यथाह कात्यायन-‘यद्येको मा-
नुषो भूयादन्यो भूयात्तु दैविकीम् । मानुषीं तत्र गृह्णीयात्तु दैवीं क्रियां
नृपः’ ॥ इति । यत्रापि प्र(१)धानैकदेशसाधनं मानुषं सम्भवति तत्रापि
न देवमाश्रयणीयम् । यथा-रूपकशतमनया घृष्ट्या गृह्णीत्वान्नं न प्रयच्छ-
तित्यभि(२)योगापन्हये ग्रहणे साक्षिणः सन्ति नो संख्यायां वृद्धिवि-
शेषे वा, अतो दिव्येन मात्रयामात्युक्तं तत्रैकदेशविभाषिन्यायेनापि
(३)संख्यावृद्धिविशेषसिद्धेन दिव्यस्यावकाशः । उक्तं च कात्यायनेन-
‘यद्येकदेशस्यापि क्रिया विद्येत मानुषी । सा ग्राह्या न तु(४)पूर्णापि
दैविकी (५)वदतां नृणाम्’ ॥ इति । यत्तु-‘गूढसाहितिकानां तु प्राप्तं
दिव्यैः परीक्षणम्’ इति, तदपि मानुषसम्भवकृतनियमार्थम् । यदपि
नारदेनोक्तम्—‘अरण्ये निर्जने रात्रापन्तर्घटमणि साहसे । न्यासस्या-
पह्वये चैव दिव्या सम्भवति क्रिया’ ॥ इति । तदपि (६)मा-
नुषसम्भव एव । तस्मान्मानुषाभाष एव दिव्येन निर्णय इत्यौत्सर्गि-
कम् । अस्य चापवादो दृश्यते—‘प्रकान्ते साहसे वादे पाठ्ये दण्ड-
वाचिके । वलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च’ । इति । तथा
लेख्यादीनामपि क्वचिन्नियमो दृश्यते । यथा-(७)‘पूगश्रेणीगणादीनां
या स्थितिः परिकीर्तिता । तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च
साक्षिणः’ ॥ तथा—‘द्वारमार्गाकि(८)यामोगजलघाहादिषु क्रिया । भु-
क्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः’ ॥ तथा—‘(९)दत्तादशे-

(१) अथ समस्तस्य प्रधानैकदेश इति विषयः ।

(२) इति योऽभियोगस्तस्यापह्वये परेण कृते सति ।

(३) सख्यावृद्धिविशेषयोः सिद्धिः । (४) पूर्वापि न ।

(५) वदतां वादिनां दैवी वदतां च । (६) मानुषसम्भवकृतनियमार्थमिति पाठः ।

(७) पूगादीनां विवरणमपे ३० तमे पद्ये स्फुटम् ।

(८) आमोग परिणाह —नेन च परितोऽवदन्नगार्दिकं लक्ष्यते जलशोको जलनिगर्ममार्गः ।

(९) दत्तादि बहुवचना-तर्थादि-इ दत्तादने विद्यते येषु दत्तापदानिरूपणविशारदेषु ।

ऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति । वि(१)क्रयादानसम्बन्धे क्री-
त्वा धनमनिच्छति । द्यूते (२)समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्' ॥ इति ॥ २२ ॥

(वी०मि०) 'पूर्वपक्षेऽधरीभूत' इत्यनेन बलवत्युत्तरे प्रतिवादिनः
क्रियेत्युक्तम् , तत्रोत्तरस्य विषयभूतक्रियाबलवत्त्वादेव बलवत्वमिति
क्रियाबलवत्त्वं दर्शयति—

सर्वेष्वेव (३)विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ॥

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पू(४)र्वैव बलवत्तरा ॥ २३ ॥

सर्वेषु ऋणादानविषयेषु विवादेषु द्वयोः क्रिययोर्वादिप्रतिवादि-
भ्यां स्वस्वार्थसाधनायापन्यस्तयोर्मध्ये या उत्तरकालीना सा
बलवती, तेन यत्रैकेनोक्तं मत्तः ऋणमनेन गृहीतमिति मदीयं धारय-
तीति, अपरेण वाऽभिहितं गृहीतमेव परन्तु(?) परिशोधनाक्रिया बल-
वती । एवं यत्र काकिनीरूपवृद्धिव्यवस्थया प्रथममृणं गृहीतं पश्चात्तु
पणव्यवस्थया तदेव केनापि हेतुना स्थाप्यते तत्रोत्तरा व्यवस्था ब-
लवती । एवमेकस्मिन्निक्षिप्तं द्रव्यं परस्मिन् यत्र निक्षिप्तं तत्र पर-
स्मिन्निक्षेपो बलवानित्याद्यप्युह्यम् । एवकार उत्तरेत्यनन्तरं योज्यः,
तेन पूर्वायास्तत्तुल्यबलवत्त्वं व्यवच्छिन्नम् । एवं पूर्वैवेत्यत्राप्येवकारो
व्याख्येयः । क्वचित्तु सर्वेष्वर्थेति पूर्वा त्विति च पाठः । अत्रापवाद-
माह—आधौ आधीकरणे प्रतिग्रहे क्रयणे च पूर्वात्तत्सजातीया बलव-
ती । साजात्यं च यथेष्टविनियोगप्रतिबन्धकत्वस्वत्वध्वंसकत्वाभ्याम् ।
एवं यत्रैकस्मिन्नाधीकरणानन्तरं परस्मिन्नाधीकरणं तत्र पूर्वमाधीक-
रणं बलवत् । यत्र चैकेन प्रतिगृहीते क्रीते वा परेण ग्रहादिः स्वत्वो-
पायः कृतः, तत्र प्रथमप्रतिग्रहादिर्वलवानिति पर्यवसितार्थः । आ-
ध्यपेक्षया स्वत्वध्वंसकौ विक्रयादिः पूर्वकालीन उत्तरकालीनो वा
बलवानेव स्यात् । एवं स्वामिनो यथेष्टविनियोगाप्रतिबन्धकनिक्षे-
पापेक्षया पूर्वकालीन उत्तरकालीनो वा यथेष्टविनियोगप्रतिबन्धक
आधिर्वलवानित्युह्यम् । तदेवःह रत्नाकरे नारदः—

(१) विक्रयानुपादनार्थे ।

(२) समाह्वयः भागियुक्तम् ।

(३) सर्वेष्वर्थेति—इति मुद्रितपुस्तके पाठ । (४) पूर्वा तु इति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

न्यासं कृत्वा परस्याधि कृत्वा धार्धि करोति यः ।
विक्रयं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवत्तरा ॥

इति ॥ २३ ॥

(मिता०) (१) उभयत्र प्रमाणसद्भावे प्रमाणगतबलावलवि-
वेके चासति पूर्वापरयोः कार्ययोः कस्य बलीयस्त्वमित्यत आह-

सर्वेष्विति । ऋणादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषु उत्तरा क्रिया क्रियत
इति कार्यं बलवती । उत्तरकार्यं साधिते तद्वादी विजयी भवति ।
पूर्वकार्यं सिद्धेऽपि तद्वादी पराजीयते । तद्यथा—कश्चिद् ग्रहणेन धार-
णं साधयति कश्चित्प्रतिदानेनाधारणं, तत्र ग्रहणप्रतिदानयोः प्रमा-
णसिद्धयोः प्रतिदानं बलवदिति प्रतिदानवादी (२) जयी भवति । तथा
पूर्वं द्वि(३)कं शतं गृहीत्वा कालान्तरे त्रिकं शतमङ्गीकृतवान् तत्रोभय-
त्र प्रमाणसद्भावेऽपि त्रिकशतग्रहण बलवत् । पश्चाद्भावितात्पूर्वावाधे-
वानुत्पत्तेः । उक्तं च—‘पूर्वावाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यति’ इति ॥

(मिता०) अस्यापवादमाह—

आधायिति । अध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत् । तद्यथा-
एरुमेव क्षेत्रमेकस्याधि कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय
किमपि गृह्णानि तत्र पूर्वस्यैव तद्भवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे
कथे च । नन्वाहितस्य तदानीमस्यत्यात्पुनराधानमेव न सम्भवति ।
एवं दत्तस्य क्रीतस्य च दानक्रयौ नोपपद्येते तस्मादिदं वचनमन-
र्थकम् । उच्यते—अस्यत्वेऽपि यदि मोहात्कश्चिद्भोमाद्वा पुनराधाना-
दिकं करोति तत्र पूर्व बलवदिनि न्यायबलमेवेदं वचनमित्यचोद्यम् ॥२३॥

(वी०मि०) प्रमाणान्युक्तानि लिखितमित्यादिना । तत्राऽनुमानरूप
प्रमाणं प्रपञ्चितं साक्षिरूपं च विस्तरेणाऽग्रे वक्ष्यतीति सूचीकटा-
हन्यायेन भुक्तिरूपं प्रमाणं प्रपञ्चयति पद्भिः श्लोकैः—

पद्मपतोऽद्भुवतो हानिर्भूमेर्विशतिवार्पिकी ॥

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशत्रार्पिकी ॥ २४ ॥

आधिसीमोपनिक्षेपजटवालधनैर्विना ॥

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रीत्रियाणां धनैरपि ॥ २५ ॥

(१) यदिपतिशत्रुकयो ।

(२) जपति च ।

(३) द्वे वृद्धिर्दस्य तद्विक्रमं 'तरस्मिन्' इति क्व ।

आध्यादिभिर्विना स्वस्य पश्यतोऽपि मदीयेयं भूरिति अद्रुवतो भोक्तरि वचनमकुर्वतः परेण स्वभिन्नेन भुज्यमानाया भूमेर्विंशति-
वार्षिकी विंशतिवर्षैर्नैरन्तर्येण भोगवद्भिर्निवृत्ता हानिः । स्वस्य
स्वत्वप्रमितिधनस्य गवादेस्तु भुक्तिविषयस्य दशवार्षिकी हानिरिति
विशेषः । हानिर्वधः । सीमा ग्रामादिमर्यादा, उपनिक्षेपः परस्य समीपे
सङ्ख्यादिना परिच्छिन्नं समर्पितं वस्तु, जडस्य मन्दमतेः, बालस्य
षोडशवर्षाभ्यन्तरवयस्कस्य वा, धनं गोभूम्यादि, उपनिधेर्भाण्डस्था-
नामपरिच्छिन्नानां राश्रः स्त्रियाः श्रोत्रियस्य च सम्बन्धीनि धनानि ।
अपिशब्देन--

विवाह्य श्रोत्रियैर्भुक्तं राजामात्यैस्तथैव च ।

स्वदीर्घेणाऽपि कालेन तेषां सिध्यति तत्तु न ॥

इति बृहस्पत्याद्युक्तं समुच्चिनोति ॥ २४-२५ ॥

(मिता०) भुक्तेः कैश्चिद्विशे(१)षणैर्युक्तायाः प्रामाण्यं दर्शयिष्यन्
कस्याश्चिद् भुक्तेः कार्यान्तरमाह—

पश्यत इति । परेणासम्ब(२)न्धेन भुज्यमानां भुवं धनं वा प(३)-
श्यतः अद्रुवतः मदीयेयं भूः न त्वया भोक्तव्येत्यप्रतिषेधयतः तस्या
भूमेर्विंशतिवार्षिकी अप्र(४)तिरवं विंशतिवर्षोपभोगानिमित्ता हानिर्भ-
वति । धनस्य तु हस्त्यश्वदेर्दशवार्षिकी हानिः । नन्वेतदनुपपन्नम् ।
न ह्यप्रतिषेधात्स्वत्वमपगच्छति अप्रतिषे(५)द्धस्य दानविक्रयादिवत्स्व-
त्वनिवृत्तिहेतुत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् । नापि विंशतिवर्षो-
पभोगात्स्व(६)त्वम् । उपभोगस्य स्वत्वे (७)प्रमाणत्वात्, (८)प्रमा-
णस्य च प्रमेयं प्रत्यनुत्पादकत्वात्, रिक्थक्रयादिषु स्वत्वकारकहे-
तुष्वपाठाच्च । तथा हि--(९)स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिग-

(१) कैश्चित् आसेधरहेतत्वाच्चिकालत्वादिभिः । (२) असंबन्धेनेति पाठः ।

(३) पश्यतः वादिनः । (४) षण्शब्दं यथातथेत्यर्थः । (५) अप्रतिषिद्धस्य ख० ।

(६) स्वत्वम् । इत्ययत इतिशेषः । (७) तस्य स्वत्वविषयकप्रमितिजनकत्वादित्यर्थः ।

(८) प्रमाणस्य = उपभोगस्य प्रमेयं = स्वत्वं प्रति ।

(९) स्वामीति रिक्थादिषु पञ्चसु सत्सु स्वामी भवति । अप्रतिबन्धो दायो रिक्थं, सप्रति-
बन्धः सविभागः, क्रयः प्रसिद्धः, अरण्यादित्वनन्यपरिगृहीतवृणकाटादिस्वीकरणं परिग्रहः निध्या-
दिप्रतिरधिगमः, इमे सर्वसाधारणस्वत्वकारकहेतवः । असाधारणस्तु ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना लब्धं,
क्षत्रस्य परंपराजयेन लब्धं, वैश्यशूद्रयोः निर्विदं=भोगरूपेण भूतिक्रयेण वा लब्धं तदाधिकं=असा-
धारणं स्वत्वजनकम् ।

भेषु ब्राह्मणस्याधिकं लभ्यं, क्षत्रियस्य विनिर्जितं (१) तं, निर्विष्टं
 वैश्यं शूद्रयोः' इत्यष्टावेव स्वरकारकहेतून् गौतमः पठति न भोगम् ।
 (२) न चेदमेव वचनं विशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं प्रति
 पादयतीति युक्तम् । स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैः
 कसमधिगम्यत्वाभावात् । एतच्च विभागप्रकरणे निपुणतरमुपपाद-
 यिष्यते । गौतमवचनं तु नियमार्थम् । अपि च—'अनागम तु यो भुङ्क्त
 यहन्यद्दशतान्यपि । वीरदण्डेन त पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः' ॥
 इत्येतदनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुध्यते । न च—'अनागमं तु
 यो भुङ्क्ते' इत्येतत्परोक्षभोगविषयम् । पश्यतोऽनुवत इति प्रत्यक्षभो-
 गविषयमिति युक्तं वक्तुम् । अनागमं तु यो भुङ्क्ते इत्यविशेषाभि-
 धानात्, 'नोपभोगे बल कार्यमाहर्त्रा तत्सुतेन वा । पशुस्त्रीपुण्यादी-
 नामिति धर्मो व्यवस्थितः' ॥ इति कात्यायनवचनाच्च । समक्षभोगे
 च हानिकारणभावेन हानेरसम्भवात् । न चैतन्मतव्यम्—आधिप्रति
 ग्रहकृतेषु पूर्वस्याः क्रियायाः प्रायल्यादपवादेन भूविषये विशतिवर्षो-
 पभोगयुक्तायाः, धनविषये दशवर्षोपभोगयुक्ताया (३) उत्तरस्याः क्रि-
 यायाः प्रायस्यमनेनोच्यत इति । यतस्ते (४) पूरैव क्रिया तत्त्वतो
 नोपपद्यते (५) स्वमेव ह्याद्येयं देयं विक्रेयं च भवति । न चाहितस्य
 तत्त्वस्य विक्रीतस्य वा स्वत्वमस्ति । (६) मस्त्वस्य दाने प्रतिग्रहे च
 दण्डः स्मर्यते—'अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रपच्छति । उभौ तौ
 वीरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम्' ॥ इति । तथाध्यादीनां भया-
 णामपवादत्वेऽस्य श्लोकस्याधिर्सीमादीनामुत्तरश्लोकेऽ (७) पवादो नो-
 पपद्यते । तस्माद् भूम्यादीनां (८) हानिरनुपपन्नैव । नापि व्यवहारहा-
 निः । यतः—'उपेक्षां कुर्वतस्तस्य (९) तूर्णो भूतस्य तिष्ठतः । काले वि-
 पन्ने पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिध्यति' ॥ इति नारदेनोपेक्षा (१०) लिङ्गा
 मायकृता व्यवहारहानिरुक्ता न तु वस्त्वभावकृता । तथा मनुनापि—
 'अजडश्चेदपीगण्डो विषय (११) श्वास्य भुञ्जते । भग्नं तद्व्यवहारेण

(१) वि उत प० ।

(१) नचेद वचनं ग० ।

(१) वनविषयक्रियया ल० । (४) तेषु व-प-दिषु । (५) स्वत्वदेश्येव स्वमेव प० ।

(६) अस्त्वस्य ल० । (७) प्रायसोऽपरदत्तम् । (८) स्वत्वहान्य स्वत्वहानि ।

(९) तस्य वादिन (१०) उपेक्षया य-नि तिष्ठति अहतव-प-न-दी-नि-नेन-मोऽपारस्तनृता ।

(११) विषये देश, अस्य धनेनः विषये चास्य भुञ्जते इति प० पठ ।

भोक्ता तद्धनमर्हति' ॥ इति व्यवहारतो भङ्गो दर्शितो न वस्तुतः । व्यवहारभङ्गश्चैवम्-भोक्ता किल वदति 'अजडोऽयमपौगण्डोऽवालोऽयमस्य संनिधौ विंशतिवर्षाण्यप्रतिखं मया भुक्तं तत्र बहवः साक्षिणः सन्ति । यद्यस्य स्वमन्यायेन मया भुज्यते तदायं किमित्येतावन्तं कालमुदास्ते' इति, तत्र चायं निरुत्तरो भवतीति । एवं निरुत्तरस्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव । 'छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः' इति नियमात् । (१)अथ मतम् । यद्यपि न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि पश्यतोऽप्रतिषेधतो व्यवहारहानिशङ्का भवतीति तन्निवृत्तये तूष्णीं न स्थातव्यमित्युपदिश्यत इति । तच्च न (२)स्मार्तकालाया भुक्तेर्हानिशङ्काकारणत्वाभावात्, तूष्णीं न स्थातव्यमित्येतावन्मात्राभिधित्सायां विंशतिग्रहणमविवक्षितं स्यात् । अथोच्यते-'विंशतिग्रहणमूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावननिराकरणार्थम् । यथाह कात्यायनः-'शक्तस्य संनिधावर्थो यस्य लेख्येन भुज्यते । विंशतिवर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम्' ॥ इति । तदपि न । आध्यादिष्वपि विंशतेरूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावननिराकरणस्य (३)समत्वेनाधिसीमेत्याद्यपवादासम्भवात् । यथाह कात्यायनः-'अथ विंशतिवर्षाणि आविर्भुक्तः सुनिश्चितः । तेन लेख्येन तत्सिद्धिलेख्यदोषविवर्जिता' ॥ तथा-'सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते । तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्द्वर्षाणि विंशतिः' ॥ इति । एतेन धनस्य दशवर्षिकीत्येतदपि प्रत्युक्तम् । तस्मादस्य श्लोकस्य (४)सत्योऽर्थो वक्तव्यः । उच्यते-भूमेर्धनस्य च फलहानिरिह (५) विवक्षितो न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिः । तथा हि-निराक्रोशं विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं यद्यपि स्वामी न्यायतः क्षेत्रं लभते तथापि (६)फलानुसरणं न लभते । अप्रतिषेधलक्षणात्स्वापराध्यादस्माच्च वचनात् । परोक्षभोगे तु विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभत एव, पश्यत इति वचनात् । प्रत्यक्षभोगे च साक्रोशे, अत्रुवत इति वचनात् । विंशतेः प्राक् प्रत्यक्षे निराक्रोशे च लभते विंशतिग्रहणात् । ननु तदुत्पन्नस्यापि फलस्य स्वत्वात्तद्धानिरनुपपन्नैव । वाढम् । तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवा-

(१) अथ मतमित्यन्यथा व्याख्यानम् ।

(२) स्मरणविषयतायोग्यकालिकायाः ।

(३) समत्वेनापवादासम्भवात्, ख. ।

(४) सत्योऽर्थो निर्दुष्टोऽर्थः, मायोप्योर्थो ग. पाठः ।

(५) इह पश्यत इत्यत्र वचने ।

(६) तावत्पर्यन्तं तस्मिन् लब्धेत्यादिः ।

यस्थानं यथा तदुत्पन्नपुण्यपनसवृक्षादीनां यत्पुनस्तदुत्पन्नमुपभोगा-
न्नष्टं तत्र स्वरूपनाशादेव स्वत्वनाशे—‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्द-
शतान्यपि । चौरदण्डेन तं पाप दण्डयंतर्पृथिवीपातिः’ ॥ इत्यनेन वचनेन
निष्कयरूपेण गणयित्वा चौरचत्तसमं द्रव्यदान(१)प्राप्त, हानिर्विंशतिवा-
पिकीत्यनेनापो(२)द्यते । राजदण्डः पुनरस्त्येव विंशतरुर्ध्वमपि, (३)अ-
नागमोपभोगादपवादाभावाच्च । तस्मात्स्वाम्युपेक्षालक्षणस्वापरा-
धादस्माच्च वचनाद्विंशतरुर्ध्वं फलं नष्टं न लभत इति स्थितम् ।
पतेन धनस्य दशवापिकीत्येतदपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

(मिता०) अस्यापवादमाह--

आधिसीमेत्यादि । अधिश्च सीमा च उपनिक्षेपश्च आधिसीमो-
पनिक्षेपाः । जडश्च बालश्च जडबालौ तयोर्धने जडबालधने आधि-
सीमोपनिक्षेपाश्च जडबालधने च आधिसीमोपनिक्षेपजडबा-
लधनानि नैर्विना । उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्ष-
णार्थं परस्य हस्ते निहितं द्रव्यम् । यथाह नारदः--‘(४)स्वं
द्रव्यं यत्र विद्मन्माप्तिक्षिपत्यविशङ्कितः । निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं
व्यवहारपदं बुधैः’ ॥ इति । उपनिधानमुपनिधिः । आध्यादिषु
पश्यतोऽग्न्यतोऽपि भूमेर्विंशतरुर्ध्वं धनस्य च दशभ्यो वपेभ्य ऊर्ध्व-
म(५)प्युपचयहानिर्न भवति । पुरुषापराधस्य तथाविधस्याभावात् ।
उपेक्षाकारणस्य तत्र(६) तत्र संभवात् । तथा हि—आधेराधि(७)-
श्वोपाधिक एव भाग इत्युपेक्षायामपि न पुरुषापराधः । सीमाश्चि-
रकृतनुपाङ्गारादिविहैः सुसाध्यत्वादुपेक्षा सम्भवति । उपनिक्षेपो-
पनिध्योर्भुक्तेः प्रतिषिद्धत्वात्, प्रतिषेधातिक्रमोपभोगे च (८)सोदय-
फललाभादुपेक्षोपपत्तिः । जडबालयोर्जडत्वाद्बालत्वादुपेक्षा युक्तैव ।
राक्षो बहुकार्यव्याकुलत्वात् । स्त्रीणामज्ञानादप्रागल्भ्याच्च । श्रोत्रिय-
स्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारानुष्ठानव्याकुलत्वादुपेक्षा युक्तैव । त-
स्मादाध्यादिषु सर्वत्रोपेक्षाकारणसम्भवात्समक्षभोगे निराक्रोशे च
न कदाचिदपि फलहानिः ॥ २५ ॥

(१) प्राप्त, तत्र इत्यदानम् । (२) अतोपने वापते ।

(३) स्वत्वहेतु प्रतिषेधकपरदिउगम ।

(४) यत्र स्व द्रव्यं यत्र परहस्ते विसृज्यदिशस्यसिद्धिपति । (५) उपचयज्ञाने फलहानि ।

(६) तत्र तत्र अध्यादिषु । (७) आधित्वनेमितक - इति पाठ । (८) सोदयफलभावात् य ।

(वी०मि०) आध्यादीनामुक्तानां भोगवलेन केवलं न भोक्तुः स्व-
त्वासिद्धिमात्रं किं तु तद्भोगवलेनापहर्तुर्दण्डोऽपीत्याह—

आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्धनम् ॥

दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ २६ ॥

आध्यादीनां विशेषतः स्वामिवत् हर्तारं यथेष्टं विनियुञ्जानं धनि-
ने आध्यादिस्वामिने धनमाध्यादिरूपं विवादास्पदं दापयेद्विचारकः ।
तत्समं स्वरूपतो मूल्यतो वाऽऽध्यादिसमानमथवाऽपहर्तुः शक्त्यनु-
सारिणं अल्पधनत्वे ततोऽल्पमधिकधनत्वे ततोऽप्यधिकं दण्डं राज्ञे
दापयेत् । चकारेण धनसामान्यशून्यस्य देशनिष्कासनादिसमुच्चयः ।
अथापि वेत्यव्ययसमुदायो विकल्पार्थः ॥ २६ ॥

(मिता०) आध्यादिषु दण्डविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

आध्यादीनामिति । आध्यादीनां श्रोत्रियद्रव्यपर्यन्तानां चिरका-
लोपभोगवलेनाऽपहर्तारं विवादास्पदीभूतं धनं स्वामिने दापयेदित्य-
नुवादः । दण्डं च तत्समं विवादास्पदीभूतद्रव्यसमं राज्ञे दापयेदि-
ति विधिः(१) । यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्समो दण्डो न सम्भवति त-
थापि—‘मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा’ इत्यादिवक्ष्यमा-
णो दण्डो द्रष्टव्यः । अथ तत्समदण्डेनापहर्तुर्दमनं न भवति बहुधन-
त्वेन, तदा शक्त्यपेक्षं धनं दापयेत् । यावता तस्य दर्पापशमो भवति
तावद्दापयेत् । ‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान्दमयेत्’ इति दण्ड-
ग्रहणस्य दमनार्थत्वात् । यस्य तु तत्सममपि द्रव्यं नास्ति सोऽपि
यावता पीडयते तावद्दाप्यः । यस्य पुनः किमपि धनं नास्ति असौ
धिग्दण्डादिना दमनीयः । तथा च मनुः—‘धि(२)ग्दण्डं प्रथमं कु-
र्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्’ ॥
इति वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणव्य(३)तिरिक्तानां (४)दशधा दर्शि-
तः । तथाह मनुः (८।१२५)—‘दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायं-
भुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्ष(५)तो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥

(१) विधिः प्राड्विवाकादेरिति शेषः ।

(२) धिग्दण्डो धिमिति कुन्सनम्, याग्दण्डः परुपवायव्यवचनात्मकः, धनदण्डो धनापहारः, व-
धदण्डः शारीरो दन्धरोधादिजीवितावियोगान्तः । (३) अतिरिक्तानां तु इति पाठः ।

(४) नवभा इति कनिन्याठः । (५) अज्ञतः शारीरमकलयधदण्डरहितः ।

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं
देहस्तथैव च' ॥ इति । एतेषां यन्निमित्तापराधस्तत्रैवोपस्थादौ निग्रहः
कार्य इति द्रष्टव्यम् । कर्म वा कारयितव्यो बन्धनागारं वा प्रवेशयित-
व्यः । यथोक्तं कात्यायनेन—'धनदानासहं शुद्धा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।
अशक्तौ बन्धनागारं प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते' ॥ इति । ब्राह्मणस्य पुनर्द्रव्या-
भावे कर्मवियोगादीनि प्रयोज्यानि । यथाह गौतमः—(१)कर्मवियोगवि-
रयापननिर्वासनाङ्ककरणादीन्यवृत्तौ' । इति । नारदेनापि—'बधः(२)
सर्वस्वहरणं पुराग्निर्वासनाङ्कने । (३)तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तम-
साहसः ॥ अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः' ॥ इत्युक्तयो-
क्तम्—'बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽर्हति' ॥ इति । 'शिरसो
मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् । ललाटे चामिशस्ताङ्कः प्रयाणं
गर्दगेन च' ॥ इति । अङ्कने च व्यवस्था दर्शिता—'गुरुतल्पे भगः कार्यः
सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये तु श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्याशिराः पुमान्' ॥
इति । यत्तु 'चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्य' इत्यापस्तम्बवचनं, ब्राह्मणस्य
पुराग्निर्वासनसमये चन्द्रादिना चक्षुर्निरोधः कर्तव्य इति तस्यार्थो
न तु चक्षुरुद्धरणम् । 'अशक्तो ब्राह्मणो ब्रजेत्' 'न शारिरो ब्राह्मणे
दण्डः' इत्यादिमनुगौतमादिवचनविरोधादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ २६ ॥

(धी० मि०) आगमविनाशस्तस्त्रिपुरुपमोगातिरिक्तो भोगो न प्रः
माणं किन्त्वागमसहित एवेत्याह—

आग(४)मेऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ॥

आग(२)मेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥२७॥

पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां पुरुषाणां क्रमेणागतात् प्राप्तादिना यो
भोगस्तस्मादभ्यधिकस्तद्विन्नस्तदङ्गमूः । आगमः क्रयप्रतिग्रहादिः ।
आगच्छति स्वीमवत्पनेनेति व्युत्पत्तेः । अङ्गत्वलाभार्थममीत्युक्तम् ।
नन्वेवमागमस्याऽवश्यमुपादेयत्वे स्वार्थसाधनाय भोगानुसरणं व्यर्थ-
मित्याशङ्क्याह—यत्र विषये भूम्यादौ स्तोका त्रिपुंसभोगापेक्षया स्व-

(१) अशक्तौ दुराचरे स्वल्पप्राग्निरोधान्धयवस्थानादीनि ।

(२) बध मन्त्रवियोगशुद्धो न्यपार । (३) यदङ्गच्छेदोऽपराधस्तच्छेद ।

(४) आगमोऽभ्यधिको भोगादिति सुदितपुस्तके षटः ।

(५) आगमेऽपि बलं नैव इति सुदितपुस्तके षटः ।

ल्पापि भुक्तिर्नो वर्तते तत्रागमोऽपि नैव बलं न साध्यार्थसाधकः ।
आगमे सत्त्वे साधितेऽपि विवादकालपर्यन्तं तदनुवृत्तेरसिद्ध्या तद-
र्थं भोगानुसरणमावश्यकमिति भावः । यद्यप्यागमो न पृथक् प्रमा-
णत्वेनोपदर्शितः, तथापि चकारसमुच्चितेऽनुमाने तदन्तर्भाव इत्यव-
धेयम् । त्रिपुरुषस्त्रिपुरुषस्यागमं विना कृतोपि भोगार्थसाधक इति
वक्ष्यते ॥ २७ ॥

(मिता०) स्वत्वव्यभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमुक्त(१)-
म् । भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारित्वात्कीदृशो भोगः प्रमाणमि-
त्यत आह—

आगम इति । स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहकयादिः आगमः । स भोगाद-
प्याधिको बलीयान् । स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात् । यथाह
नारदः—‘आगमेन वि(२)शुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् । अविशुद्धा-
गमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति’ ॥ इति । न च भोगमात्रात्स्वत्वागमः ।
परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोगसम्भवात् । अत एव—‘भोगं के(३)-
वलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । भोगच्छलापदेशेन विशेषः स तु
तस्करः’ ॥ इति स्मर्यते । अतश्च सागमो दीर्घकालो निरन्तरो
निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाण-
मित्युक्तं भवति । तथा च स्मर्यते—‘सा(४)गमो दीर्घकालश्चाविच्छे-
दोऽप(५)रवोऽद्भितः । प्रत्यर्थिसंनिधानोऽपि परिभोगोऽपि पञ्चधा’ ॥
इति । क्वचिच्चागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रामाण्यमित्याह—विना
पूर्वक्रमागतादिति । पूर्वेपां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमः तेना-
गतो यो भोगस्तस्माद्धिना आगमोऽभ्यधिक इति सम्बन्धः । (६)स-
पुनरागमादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागम-
ज्ञाननिरपेक्षो न सत्तानिरपेक्षः । सत्ता तु तेनैवा(७)वगम्यत इति
बोद्धव्यम् । विना पूर्वक्रमागतादित्येतच्चाऽ(८)स्मार्तकालप्रदर्शनार्थ-
म् । आगमोऽभ्यधिको भोगादिति च स्मार्तकालविषयम् । अतश्च

(१) उक्तं पूर्वं २४ श्लोके पश्यतोऽब्रवत इत्यत्र । (२) कापट्यरहितेन ।

(३) केवलम् । (४) सागमो विशुद्धागमसहितः, अविच्छेदो निरन्तरः, अपरवो-
ञ्छितो निरनुक्रोशः ।

(५) अपरिवर्जित इति पाठः । (६) स पूर्वक्रमागतो भोगः ।

(७) विशिष्टेनोपभोगेनैव । (८) स्मार्तः स्मरणयोग्यकालः ।

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ४४३

स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्रयसम्भवादा-
गमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । अस्मार्ते तु काले यो(१)-
ग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्रयासम्भवादागमज्ञाननिरपेक्ष एव
सन्ततो भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—‘स्मार्तका-
ले क्रि(२)या भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते । अस्मार्तेऽनुगमामावा-
त्क्रमात्रिपुरुपागता’ ॥ इति । स्मार्तश्च कालो वर्षशतपर्यन्तः—‘शतायु-
र्ध्वं पुरुषः’ इति श्रुतेः । अनुगमामावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनाग-
माभावनिश्रयाभावादित्यर्थः । अतश्च वर्षशनाधिको भोगः सन्ततो-
(३)ऽप्रतिरवः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चागमाभावे चाऽनिश्चितेऽध्यभिचारा-
दाक्षिणागमः स्वत्यं गमयति । अस्मार्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपर-
स्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अत एव—‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते व-
ह्न्यब्दशतान्यपि । चोरदण्डेन तं पाप दण्डयेत्पृथिवीपतिः’ ॥ इ-
त्युक्तम् । न च ‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते’ इत्येकवचननिर्देशात् ‘वह्न्य-
ब्दशतान्यपि’ इत्यपिशब्दप्रयोगात्प्रथम(४)स्यैव पुरुषस्य निरागमे
चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यम्, द्वितीये तृतीये वा
पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चैतदिष्यते—‘आ-
र्द्धौ तु (५)कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा’ इति नारदस्मरणात् ।
तस्मात्सर्वत्र निरागमोपभोगे—‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते’ इत्येतद् द्रष्टव्य-
म् । यदपि—‘अन्यायेनापि यद् भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छ-
क्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरुपागतम्’ ॥ इति, तदपि पित्रा सह पूर्वतरै-
स्त्रिभिरिति योज्यम् । तत्रापि क्रमात्रिपुरुपागतमित्यस्मार्तकालोप
भोगलक्षणम् । त्रिपुरुषयविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयाति-
क्रमसम्भवात् द्वितीय वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः । त-
था सति—‘स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते’ इति स्मृ-
तिविरोधः । ‘अन्यायेनापि यद् भुक्तम्’ इत्येतच्चान्यायेनापि भुक्तमप-
हर्तुं न शक्यं किंपुनरन्यायानिश्रये इति व्याख्येयमपिशब्दध्वनात् ।
यच्चोक्तं हारीतेन—‘यद्विनागममत्यन्तं (६)भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न
तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरुपागतम्’ ॥ इति । तत्राप्यत्यन्तमागमं

(१) योग्यत्वे सत्यनुपलब्ध्यभावोऽनुपलब्ध्यानुपलब्ध्या अत्रिये न । (२) क्रिया प्रमाणम् ।

(३) निरनुकोशः । (४) मध्यमस्य पुरुषस्य ख ।

(५) कारणं क्रिया प्रमाणमिति यावत् । (६) भुक्तं पूर्वतरैस्त्रिभि इति पाठः ।

विनेति अत्यन्तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयं, न पुनरागम-
स्वरूपं विनेति । आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवती-
त्युक्तम् । क्रमात्रिपुरुपागतमित्येतदुक्ता(१)र्थम् । ननु स्मरणयोग्ये
काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथा हि—यद्याग-
मः प्रमाणा(२)न्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमान्न भोगस्य स्व-
त्वे आगमे वा प्रामाण्यम् । अथ प्रमाणान्तरेणागमो नावगतः कथं
तद्विशिष्टो भोगः प्रमाणम् । उच्यते—प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित
एव निरन्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयति । अवगतोऽप्या-
गमो भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयि(३)तुमलम् । मध्ये दान-
विक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति सर्वमनवद्यम् ॥

(मित्ता०) आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तं, आगमस्तर्हि भो-
गनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह—

आगमेऽपीति । यस्मिन्नागमे स्मरुपापि भुक्तिर्भोगो नास्ति तस्मि-
न्नागमे बलं सम्पूर्णं नैवास्ति । अयमभिसन्धिः । स्वस्वत्वनिवृत्तिः
परस्वत्वापादनं च दानम् । परस्वत्वापादनं च परो यदि स्वीकरोति
तदा संपद्यते नान्यथा । स्वीकारश्च त्रिविधः—मानसो वाचिकः कायिक-
श्चेति । तत्र मानसो ममेदमिति सङ्कल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्या-
द्यभिव्याहारोल्लेखी सविकल्पकः प्रत्ययः । का(४)यिकः पुनरुपादाना-
भिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः । तत्र च नियमः समर्थते—‘दद्यात्कृष्णाजिनं
पृष्ठे गां पुच्छे करिणं क(५)रे । कंसरेषु तथैवाश्वं दासीं शिरसि दाप-
येत्’ ॥इति । आश्वलायनोऽप्याह—‘अनुम(६)न्त्रयेत् प्राण्यभिमृशे-
द्वप्राणि कन्यां च’ इति । तत्र हिरण्यवस्त्रादानुदकदानानन्तरमेवापा-
दानादिसंभवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः संपद्यते । क्षेत्रादीं पुनः फलो-
पभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासंभवात्स्वल्पेनाप्युपभोगेन भवित-
व्यमन्यथा दानक्रयादेः संपूर्णता न भवतीति फलोपभोगलक्षणका-
यिकस्वीकारविकल आगमो दुर्वलो भवति तत्सहिता(७)दागमात् ।

(१) अस्मार्तकालोपशकत्वेनोक्तार्थकम् । (२) भोगान्तरे प्रत्यक्षादिना ।

(३) अलं समर्थः ।

(४) कायिकस्तु ख. । (५) करे गुण्डादण्डे ।

(६) प्रतिप्राप्तो यदा प्राणी बलवान् वक्तुं समर्थस्तदा तं प्रतिप्राहं प्रतिप्रहीता अनुसंशयेत् ।

(७) सहितादागमभावात् ख. घ. ।

एतच्च द्वयोः पूर्वापरकालपरिज्ञाने । पूर्वापरकालपरिज्ञाने तु विगुणो-
पि पूर्वकालागम एव घलीयानिति । अथवा—'लिखितं साक्षिणो भु-
क्तिः प्रमाणं त्रिविधम्' इत्युक्तं, एतेषां समवाये कुत्र कस्य वा प्राबल्य-
मित्यत्रेदमुपतिष्ठते—'आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ।
आगमेऽपि घलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो' ॥ इति । अथमर्थः—
आद्ये पुरुषे साक्षिभिर्भावित आगमो भोगादप्यधिको घलवान् । पूर्व
क्रमागताद्भोगाद्विना । स पुनः पूर्वक्रमागतो भोगश्चतुर्थपुरुषे लि-
खितेन भावितादागमाद्बलवान् । म(१)ध्यमे तु भोगरहितादागमा-
त्स्तोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव नारदेन स्पर्ष्टाकृ-
तम्—'आदौ तु कारणं दान मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्ति-
रेवैका सन्तता या चिरन्तनी' ॥ इति ॥ २७ ॥

(वी० मि०) क्वचिदन्यत्रापि केवलो भोगः प्रमाणमित्याह—

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ॥

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥२८॥

तेनागमः क्रयादिः कृतः स विचारेणाऽभियुक्त आगमप्रमापणाय
नियुक्तः सन् तमागममुद्धरेत् प्रमापयेत् । तस्यागमकर्तुः सुतस्तस्या-
गमकर्तृसुतस्य सुतो वा न पितामहेन वा कृतमागमं नोद्धरेत् । तत्र
तत्सुतादौ भुक्तिर्गरीयसी इतरनैरपेक्षेणार्थसाधिका । वाशब्दोऽना-
स्थायाम्, तेन प्रपौत्रादिमद्ब्रह्मः । तत्रेति सप्तमी पष्ठवर्धे । तुशब्देन
भोगं व्यचच्छिनक्ति, तत्रापि कृतस्याऽप्युद्धरणीयत्वात् ॥ २८ ॥

(मिता०) 'पश्यतोऽब्रुवत्' इत्यत्र विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं भूमे-
र्धनस्यापि दशवर्षोपभोगादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम्, तत्र
फलानुसरणवद्दण्डानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशङ्क्य पुरुषव्यव-
स्थया प्रामाण्यव्यवस्थया च दण्डव्यस्थां दर्शयितुमाह—

आगमस्त्विति । येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः स पुरुष
कुतस्ते क्षेत्रादिकमित्यभियुक्तस्तस्यागमं प्रतिप्रहा(२)दिकं लिखिता-
दिमिच्छरेत् भा(३)पयेत् । अनेन चाऽऽद्यस्य पुरुषस्यागममनुद्धरतो
दण्ड इत्युक्तं भवति । तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागममुद्धरेत्, किंतु

(१) केवलभोगस्य स्मार्तकालत्वात् स्वल्पे अग्रमाण्यात् ।

(२) प्रतिप्रहादेरिति ख. । (३) प्रतिपादयेत् ।

अविच्छिन्नाऽप्रतिरवसमक्षभोगम् । अनेन चाऽऽगममनुद्धरतो द्वितीयस्य न दण्डोऽपितु विशिष्टं भोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् । तत्सुतस्तृतीयो नागमं नापि विशिष्टं भोगमुद्धरेदपितु क्रमागतं भोगमात्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्टभोगानुद्धरणे चेत्यभिहितम् । तत्र तयोर्द्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी । तत्रापि द्वितीये गुरुस्तृतीये गरीयसीति विवेक्तव्यम् । त्रिष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्थहानिः समानैव, दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तं च हारीतेन—‘आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भो(१)ग्यहानिस्तयोरपि’ ॥ इति ॥ २८ ॥

(वी०मि०) अत्रापवादमाह--

योऽभिपुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ॥

यतस्तादृशि स्थले आगमेन विनाकृता रहिता भुक्तिर्न कारणमर्थसिद्धेरिति शेषः । अत्र च--

सागमो दीर्घकालश्च निश्छिद्रोऽन्यरवोर्जितः ।

प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते ॥

इति पञ्चाङ्गो भोगः प्रमाणम् । तथा हि—आगमोऽभ्यधिक इत्यनेन सागमत्वं, विंशतिवर्षिकीत्यादिना दीर्घकालत्वं निश्छिद्रत्वं च, ‘अत्रुवत’ इत्यनेनाऽन्यरवोर्जितत्वं, ‘पश्यत’ इत्यनेन प्रत्यर्थिसन्निधानत्वं च दर्शितम् । क्वचित् त्रिपुरुषभोगादौ सागमत्वं नाऽपेक्षितमित्युक्तम्, तत्र चिन्त्यते—आगमव्यतिरेकेण भोगप्रामाण्ये स्मृतिविरोधः तथा च नारदः--

अनागमं तु यो भुङ्क्ते वह्न्यव्दशतान्यपि ।

चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥

तथा--

आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।

अपि शुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥

इति । अत्रैवकारेण सिद्धस्य पुनरभिधानेन च सर्वत्र भोगस्यागमसापेक्षत्वमवगम्यत इति मैवम् । आगमव्यतिरेकनिश्चयपरत्वात्

(१) भोग्येति । भोग्यहानिरर्थहानिस्तदनुद्धरणे तयोर्द्वितीयतृतीययोस्त्वर्थः ।

नारदवचनस्य । एवं च त्रिपुररुपभोगादेरागमसन्देहेऽपि प्रामाण्यम् ।
एतेदेव चाऽभिप्रेत्याह स एव—

• अन्यायेनापि यत् भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमाद्विपुरुषागतम् ॥
यद्विनाप्यागमं पूर्वं भुक्तं पूर्वंस्त्रिभिर्भवेत् ।
न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमाद्विपुरुषागतम् ॥

व्यामञ्च—

यद्विनागममत्यर्थं भुक्तं पूर्वंस्त्रिभिर्भवेत् ।
न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमाद्विपुरुषागतम् ॥
प्रपिनामहेन यद्रक्तं तत्पुत्रेण च तं विना ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपूरुषः ॥
वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिनाऽच्याहता सती ।
भुक्तिस्त्वापौरुषी भूमेर्द्विगुणी च द्विपौरुषी ॥
त्रिपौरुषी च त्रिगुणा न तत्रापेश्य आगमः ।

एवं च विंशतिवर्षादिभुक्तिरागमनिश्चयसापेक्षैव प्रमाणमिति ध्य-
वस्थितम् । नन्वेवमपि 'पश्यतोऽग्रुवतो हानि'रित्यादेरध्यासनात्स-
मारभ्य 'भुक्तिर्यस्यापि घानिनी, त्रिंशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न
विचालये'दिति वचनविरोधस्तदवस्थ एव । त्रिंशद्वर्षभुक्तेः प्रामा-
ण्याभिधानेनाऽर्थतो विंशतिवर्षभुक्तेः प्रामाण्यनिरासादिति चेत् न,
'पश्यतोऽग्रुवत' इत्यादेर्नारदभोगपरत्वात् बृहस्पतिवचनस्य च विद्या-
निर्नातिशब्देन कलहताडनादिरूपविघाताभावाविशिष्टाया रवयुक्ता-
या अपि भुक्तेः प्रामाण्यबोधकत्वात् । एवं च सर्वेषां वचनानां विष-
यभेदेन विरोधे परिहर्तुं दशवर्षादिभोगादीनां स्वत्वजनकत्वं तत्प्रमा-
णकत्वं वा । नाद्यः प्रतिग्रहादेरिव भोगस्य सत्त्वहेतुत्वबोधकामावात् ।
नान्त्यः भूयशोऽन्यायकृतभोगे व्याभिचारादिति । हन्तैवं त्रिपुररुप
भोगेऽपि दीयतां दृष्टिः । यदि तु वचनशलात्तत्र छलव्यवहारेणैव नि-
र्णयः । यद्वा त्रिपुररुपभोगप्रामाण्यप्रतिपादकवचनमेव तत्र स्वत्वोत्प-
त्तो मानं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं, न स्वेवं पण्मासादिभोगोपि न्यायती-
त्येन प्रमाणं स्यादिति चेत् न, वाचनिकेऽर्थे न्यायानवकाशादिति
दिक् ॥ २९ ॥

(मिता०) अस्मार्तकालोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामा-
ण्यमुक्तं विनापूर्वक्रमागतादित्यत्र तस्यापवादमाह--

योऽभियुक्त इति । यदा पुनराहर्त्रादिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनि-
र्णय एव परेतः स्यात् परलोकं गतो भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादि-
स्तमागममुद्धरेत् । यस्मात्तत्र तस्मिन्व्यवहारे भुक्तिरागमरहिता
साक्ष्यादिभिः साधितापि न प्रमाणम् । पूर्वाभियोगेन भोगस्य साप-
वादत्वात् । नारदेनाप्युक्तम्—‘तथा(१)रूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहा-
रिणः । पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो नि(२,वर्तयेत्’ ॥ इति॥२९॥

(वी० मि०) अनिर्णीते व्यवहारे व्यवहर्त्तरि मृते व्यवहारः प्र-
वर्त्तत इत्युक्तमथ निर्णीते व्यवहारे जीवत्यपि व्यवहर्त्तरि क्वचिद्यव-
हारः प्रवर्त्तते क्वचिन्नेत्याह—

नृपेणाऽधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ॥

पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

वलो(३)पधिविनिर्घृत्तान् व्यवहारान्निवर्तयेत् ॥

स्त्रीनक्तमन्तरागारवहिःशत्रुकृतांस्तथा ॥ ३१ ॥

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिवालभीतादियोजितः ॥

असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ ३२ ॥

नृपेणाऽधिकृताः सभ्यरूपाः । पूगो भिन्नजातीयानां वणिगादीनां
समूहः ।

समूहो वाणिगादीनां पूगः स परिकीर्तितः ।

इति कात्यायनवचनात् । श्रेणिर्नानाजातीनामेककर्मोपजीविनां
समूहः । कुलं ज्ञातिसम्बन्धिवान्ध्रवसमूहः । एषां मध्ये पूर्वंपर्वमुत्तरो-
त्तरापेक्षया नृणां व्यवहारविधौ व्यवहारदर्शने गुरु बलवत् । तथा च
सभ्यदृष्टो व्यवहारो दृष्टत्वशङ्कायामपि पूगादिभिर्न द्रष्टव्यः । कुलदृ-
ष्टस्तु व्यवहारः श्रेणिपर्यन्तेन द्रष्टव्य इति सिद्ध्यति । एवमन्यदूह-
नीयम् । अथशब्देन सर्वेषां राजनि सत्त्वपरत्वेन राज्ञः सर्वतो गुरुत्वं
दर्शितम् । चशब्देन सभ्येभ्यः प्राङ्ग्विवाको गुरुरिति समुच्चीयते ।

(१) तथाशब्दः पूर्वसमुच्चये । नवामृत त्व. ग. । (२) निवारयेत्. घ. ।

(३) वलोपाधि- इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

तथा च कात्यायनः—

कुलादिभ्योऽधिकास्सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षः स्मृतोऽधिकः ।

सर्वेषामधिको राजा धर्मो यत्नेन निश्चितम् ॥

उत्तमाधममध्यानां विषादानां विचारणात् ।

उपर्युपरियुद्धीनां धरन्तीश्वरयुद्धयः ॥

यत्नं महः उपधिर्भयलोभादिः ताभ्यां विनिर्बृत्ताभिष्पन्नान् स्त्रीभि-
र्नक्तं रात्रावस्त्रीभिरपि अन्तरागारे गृहाभ्यन्तरे घृहीर्मात्माद्भ्यो
वनादौ शत्रुमिश्रं कृतान् व्यवहाराभिषवर्तयेत् न प्रमाणीकुर्यात् पुनर्वि-
चारयेदिति यावत् । स्त्रीनक्तमन्तरागारघृहीःशशूणां कृतमिति वि-
ग्रहः । पष्ठ्यर्धश्च भिन्नभिन्नरूपः सम्बन्धत्वेनोच्यते । स च यथायो-
गितप्रदर्शित एव । तथाशब्देन पुरराष्ट्रविरुद्धसमुच्चयः । मत्तो मद्यादिना,
उन्मत्तो प्रहादिकृतोन्माद्युक्तः, आतो व्याधिप्रस्तः, व्यसनी शो-
कादिपीडितः, बालः पोडशयर्षाभ्यन्तरवयस्कः, भीतो भयघान्,
आदिपदेन कामक्रोधाद्याक्रान्तपरिग्रहः । पतैर्योजितः कृतोऽसम्ब-
न्धेन स्नातृत्वादिसम्बन्धरहितेनाऽनियुक्तेन कृतश्च व्यवहारो न सि-
ध्यति न फलपर्याप्तो भवति । तथा च पुनस्तत्र विचारयेदिति ता-
त्पर्यम् । चकारेण दासादिकृतसमुच्चयः । एवकारो नो सिध्यतीत्य-
त्राऽन्वेति, तेन कुलादिकृतस्य क्वचित्सिद्धावपि नैतादृशस्य क्वचि-
दपि सिद्धिरित्युक्तं भवति । अत्र व्यवहारो न न्यायमात्रं किन्तु दान-
विक्रयाधमनादिरूपाः सर्वाः क्रियाः ।

योगाधमनाधिकृतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र चाप्युपधि पश्येत्तत्कार्यं विनिवर्तयेत् ॥

यलाहत्तं यलाद् भुक्तं यलाद्यथापि लेखितम् ।

सर्वान् यलकृतानर्थानकृतान्मनुरग्रवीत् ।

नारदः—

यद् बालः कुर्वते कार्यम्(१)स्वतन्त्रस्तथैव च ।

अकृतं तदपि प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥

स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रवर्तते गतः ।

तदप्यकृतमेवाहुरस्वतन्त्रः सहेतुभिः ॥

कामक्रोधाभिभूतार्त्तभयव्यसनपीडिताः ।

रागद्वेषपरीताश्च क्षेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥
 तदा तु तत्कृतं कार्यमतन्त्रं परिचक्षते ।
 अन्यत्र स्वामिसन्देशान्न दासः प्रभुरात्मनः ॥
 पुत्रेण च कृतं कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।
 तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तत्समौ ॥
 न क्षेत्रगृहदासानां दानाधमनविक्रयाः ।
 अस्वतन्त्रकृताः सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥
 स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्याण्याहुरनापदि ।
 विशेषतो गृहक्षेत्रदानाधमनविक्रयाः ॥
 एतान्येव प्रमाण्यानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।
 पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥
 कुले ज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थश्च यो भवेत् ।
 तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं नाऽस्वतन्त्रकृतं तथा ॥
 कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ॥

अध्यधीनो दासादिः । अस्वतन्त्रश्च लक्षयिष्यत इत्यास्तां वि-
 स्तरः ३०-३१-३२ ॥

(मिता०) अनिर्णीतव्यवहारे व्यवहर्तरि प्रेते व्यवहारो न निवर्तत
 इति स्थितम् । निर्णीतेऽपि व्यवहारे स्थिते च व्यवहर्तरि व्यवहारः
 क्वचित्प्रवर्तते क्वचिन्न प्रवर्तते इति व्यवस्थासिद्धये व्यवहारदर्शिनां
 बलाबलमाह—

नृपेणेति । नृपेण राज्ञा (१)अधिकृताः व्यवहारदर्शने नियुक्ताः
 'राज्ञा सभासदः कार्याः' इत्यादिनोक्ताः । पूगाः समूहाः । भिन्नजाती-
 नां भिन्नवृत्तीनां एकस्थाननिवासिनां यथा ग्रामनगरादयः । श्रेणयो
 नानाजातीनामेकजातीयकर्मोपजीविनां संग्रहाः । यथा (२)हेडाबु-
 कादीनां ताम्बूलिककु(३)विन्दचर्मकारादीनां च । कुलानि ज्ञातिसम्ब-
 न्धिवन्धूनां समूहाः । एतेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां पूर्वं पूर्वं यद्य-
 त्पूर्वं पठितं तत्तद् गुरु बलवज्ज्ञेयं वेदितव्यम् । नृणां व्यवहर्तृणां व्य-

(१) अधिकृताः मातृविवाकादयः । (२) देशान्तरं गत्वा प्रस्थाप्यवाऽदयविक्रेतारो हेडाबुकाः ।

(३) कुविन्दस्तन्तुवायः ।

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयामिताक्षरासाहिता । ४५१

घहारविधौ व्यवहारदर्शनकार्यं एतदुक्तं भवति । नृपाधिकृतैर्निर्णीते व्यवहारे पराजितस्य यद्यप्यसन्तोषः कुदृष्टिबुद्ध्या भवति तथापि न पूगादिषु पुनर्व्यवहारो भवति । एव पूगनिर्णीतेऽपि न श्रेण्यादिगमनम् । तथा श्रेणिनिर्णीते कुलगमनं न भवति । कुलनिर्णीते तु श्रेण्यादिगमनं भवति । श्रेणीनिर्णीते पूगादिगमनम् । पूगनिर्णीते नृपाधिकृतगमनं भवतीति । नारदेन पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेऽपि व्यवहारे नृपगमनं भवतीत्युक्तम्—‘कुलानि श्रेयणश्चैव (१) गणध्याधिकृता (२) नृपः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेषामुत्तरोत्तरम्’ इति । तत्र च नृपगमने सो- (३)त्तरसम्भेत्त राज्ञा पूर्वैः सम्भ्यैः (४)सपणे व्यवहारे निर्णीयमाने यद्यसौ कुदृष्टवादी पराजितस्तदासौ दण्ड्यः । अथासौ जयति तदाधिकृताः सम्भ्या दण्ड्याः ॥ ३० ॥

- (मिता०) दुर्बलैर्व्यवहारदर्शिभिर्दृष्टो व्यवहारः परावर्तते प्रघलदृष्टस्तु न निवर्तत इत्युक्तम् । इदानीं प्रघलदृष्टोऽपि व्यवहारः फ-
श्चिन्नवर्तते इत्याह—

घलेत्यादि । घलेन घलात्कारेण (६)उपाधिना भयादिना विनिर्मु-
त्ताग्निष्पन्नान् व्यवहाराग्निवर्तयेत् । तथा स्त्रीभिः । नक्त रात्रावस्त्री-
भिरपि । अन्तरागारे गृहाभ्यन्तरे बहिर्घात्मादिभ्यः । शत्रुभिश्च कृता-
व्यवहाराग्निवर्तयेदिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

(मिता०) असिद्धव्यवहारिण आह—
मत्तोऽन्मत्तेति । अपि च—मत्तो मदनीयद्रव्येण । उन्मत्त उन्मादेन
पञ्चविधेन घातपित्तश्लेष्मनिपातप्रहसंभवेनोपसृष्टः । आर्तो व्याध्या-
दिना । व्यसनमिष्टवियो(८)गाऽनिष्टप्राप्तिजनित दुःखं तद्वान् व्यसना ।
घालो व्यवहारायोग्यः । भीतोऽस्त्रातिभ्यः । आदिप्रहणात्पुरराष्ट्रादि-
विरुद्धः । ‘पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विसर्जितः । अनादेयो म-
घेद्वाद्दौ घर्मविद्धिरुदाहृतः’ ॥ इति मनुस्मरणात् । एतैर्योजितः कृतो
व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । अनि(९)युक्तासम्बद्धतोऽपि व्यवहारो न

(१) इतिवर्णनां संघातो गणः । (२) नृपे गः ।

(३) सोत्तरेति उत्तरेणैव सम्भ्येति तत्सङ्घेतेन । स्वोत्तरः ५० । (४) सपणे व्ययकारित्वसङ्घेते ।

(५) बलपथे घ । तत्रेयमि कौतवं । (६) उपाधिना भयेन घ । (७) असेव्यधृत ए ।

(८) वियोगेऽनिष्टप्रतिष्ठजनित ए गः ।

(९) अनियुक्तत्वेनापितत्वेन प्रकृतव्यवहारासंबद्धो यस्तकृतः ।

सिञ्चतीति सम्बन्धः। यत्तु स्मरणात्—‘गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्प-
 त्योः स्वामिभृत्ययोः । विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिञ्चति’ ॥
 इति, तदपि गुरुशिष्यादीनामात्यन्तिकव्यवहारप्रतिषेधपरं न भवति।
 तेषामपि कथञ्चिद्व्यवहारस्येष्टत्वात् । तथा हि—शिष्य(१)शिष्टि-
 वधेनाशक्तौ रज्जुवणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन धनं राक्षा शास्यः’
 इति गौतमस्मरणात् । ‘नोत्तमाङ्गे कथञ्चने’ति मनुस्मरणाच्च । यदि
 गुरुः कोपावेशवशान्महता दण्डेनोत्तमाङ्गं ताडयति तदा स्मृतिव्य-
 प्पेतेन मार्गेणाधर्षितः शिष्यो यदि राक्षे निवेदयति तदा भवत्येव व्य-
 वहारपदम् । तथा—‘भूर्या (२)पितामहोपात्ता’ इत्यादिवचनात्पि-
 तामहोपात्ते भूम्यादौ पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने यदि पिता विक्र-
 यादिना पितामहोपात्तं भूम्यादि नाशयति तदा पुत्रो यदि धर्माधि-
 कारिणं (३)प्रविशति तदा पितापुत्रयोरपि भवत्येव व्यवहारः ।
 तथा—‘दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ (४)संप्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनं
 भर्ता नाकामो दातुमर्हति’ ॥ इति स्मरणाद् दुर्भिक्षादिव्यतिरेकेण यदि
 स्त्रीधनं भर्ता व्ययीकृत्य विद्यमानधनोऽपि याच्यमानो न ददाति तदा
 दम्पत्योरपीष्यत एव व्यवहारः । तथा (५)भक्तदासस्य स्वामिना सह
 (६)व्यवहारं वक्ष्यति । गर्भदासस्वापि, गर्भदासीदिनिधिकृत्य—‘यश्चैषां
 स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं
 लभेत च’ ॥ इति नारदोक्तत्वात् तदमोचने पुत्रभागादाने च स्वामि-
 ना सह व्यवहारः केन वार्यते । तस्माद् दृष्टादृष्टयोः श्रेयस्करो न भवति
 गुर्वादिभिर्यवहार इति प्रथमं शिष्यादयो निवारणीयाः राक्षा सस-
 म्येनेति ‘गुरोः शिष्ये’ इत्यादिश्लोकस्य तात्पर्यार्थः । अत्यन्तनिर्वन्धे
 तु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्तनीयो व्यवहारः । यदपि ‘एकस्य
 बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्दादौ धर्मविद्भि-
 रुदाहृतः’ ॥ इति नारदवचनम्, तत्रैकस्यापि—‘गणद्रव्यं हरेद्यस्तु सं-
 विदं लङ्घयेच्च यः’ । यथा—‘एकं घृतं चट्टनां च’ इत्यादिस्मरणादेका-
 र्थबहुभिः सार्धं व्यवहार इष्यत एवेति, भिन्नार्थैर्वहुभिरेकस्य शुगप-
 व्यवहारो न भवतीति द्रष्टव्यम् । स्त्रीणामित्यपि गोपशौण्डिकादि-

(१) शिष्टिः शिक्षा, अथधेन अनाडनेन । (२) भूर्येति प्रकृताध्यायस्य १२२ तमः श्लोकः ।

(३) प्रवेशयति छ. । (४) संप्रतिरोधकं नाम सर्वस्वहरणं कृत्वा दुर्गादौ परवर्त्मनिरोधकरम् ।

(५) भक्तमन्त्रम् । (६) तेनाचार्यदास इति गम्यते । (७) व्यवहारान्. छ. व्यवहारपदं घ. ।

स्त्रीणां स्वातन्त्र्याद्यवहारो भवत्येवेति तदन्यासां सकलस्त्रीणां पति-
पु (१)जीवन्तु तत्पारतन्त्र्यादनादेयो व्यवहार इति व्याख्येयम् । प्रे-
ष्यजनस्य चेत्येतदपि प्रेष्यजनस्य स्वामिपारतन्त्र्यात्स्वार्थव्यवहारे-
ऽपि म्याम्यनुज्ञयैव व्यवहारो नान्यथेति (२)व्याख्येयम् ॥ ३२ ॥

(धी० मि०) 'व्यवहारात्त यः पश्ये'दित्युक्तं तत्र न केवलमु-
क्कलक्षण एव व्यवहारो द्रष्टव्यः, किन्तु प्रतिवादिशून्योऽपि सास्यादि
निबन्धननिर्णयफलकतया पराजयनिबन्धनदण्डग्रहणफलकतया
च व्यवहारप्रतिरूपकः सन्दिह्यमानस्यत्वनिध्यादौ ममाऽयमिति
प्रतिज्ञातत्साधकप्रमाणनिर्देशरूपोऽपि तथेत्यभिप्रेत्य निध्यादौ व्य-
वस्थामाह चतुर्भिः—

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ॥

विभावयेन्न चेत्लिङ्गैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३३ ॥

निधिस्तावत्पूर्वनिष्ठातं चिरप्रतिष्ठ धनम् । तच्च स्वस्वपित्रादि-
निहितपरनिहतभेदाङ्घ्रिधा । तत्राद्य प्रनष्टमथाऽधिगतं धनिना राज-
पुरुषादिना धनं निधिरूप या धनिने ममेदं धनमिति श्रुवते नृपेण दे-
य चेत् लिङ्गैः प्रमाणैस्तद्धन विभावयेत् स्वीयतया प्रमापयेत् । न
चेद्विभावयेत्तदा विवादविपर्याभूतनिधिसम दण्डं तादृगनृतामिधा-
नापराधेनार्हति ॥ ३३ ॥

(मिता०) परावर्त्य व्यवहारमुक्त्वा इदानीं परावर्त्य द्रव्यमाह—

प्रनष्टाधिगतमिति । प्रनष्ट हिरण्यादि शौलिककस्थानपालादिभि-
रधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्राज्ञा धनिने दा(३)तव्यं यदि रू(४)-
पसंत्यादिभिलिङ्गैर्भावयति । यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्यः ।
असत्यवादित्वात् । अधिगतस्य स्थत्वनिमित्तत्वात्स्वत्वे प्राप्ते तत्प-
रावृत्तिरनेनोक्ता । अत्र च कालावधिं वक्ष्यति—'शौलिककैः स्थान-
पालैर्वा नष्टापहतमाहृतम् । अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृ-
पः' ॥ इति । मनुना पुनः संवत्सरत्रयमवधित्वेन निर्दिष्टम्—'प्रनष्टस्वा-
मिकं रिक्तं राजा द्यध्वं निघापयेत् । अर्वाक् द्यध्वद्वारेत्स्वा-
मी परतो नृपतिर्हरेत्' ॥ इति । तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्ष-

(१) जीवन्तु मन्त्र प । (२) योजनीयम् क ।

(३) दाप्यम् ।

(४) रूपकसंज्ञा ग ।

णीयम् । तत्र यदि संवत्सरादूर्वाक् स्वाभ्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् । यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वभागच्छति तदा ष(१)ड्भागं रक्षणमूल्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह—‘आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतानृपः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्’ ॥ इति । तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्नमेव दद्यात्, द्वितीये द्वादशं भागं, तृतीये दशमं, चतुर्थादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्थोऽशोऽधिगन्त्रे दातव्यः । स्वाभ्यनागमे तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थमंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृह्णीयात् । तथाह गौतमः—‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमूर्ध्वमधिगन्तुश्चतु(२)र्थोऽशो राज्ञः शेषम्’ इति । अत्र संवत्सरमित्येकवचनमाववक्षितम् । ‘राजा इत्यब्दं निधापयेत्’ इति स्मरणात् । ‘हरेत परतो नृपः’ इत्येतदपि स्वामिन्यनागते इत्यब्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञापरम् । ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययीभूतेऽपि द्रव्ये राजा स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यात् । एतच्च हिरण्यादिविषयम् । गवादिविषये वक्ष्यति—‘पणानेकशफे दद्यात्’ इत्यादिना ॥ ३३ ॥

(वा० मि०) द्वितीये त्वाह—

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः ॥

विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ३४ ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ॥

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ ३५ ॥

राजा अज्ञातस्वामिकं निधिं लब्ध्वाऽर्द्धं द्विजेभ्यो दद्यादर्धं कोशं निवेशयेत् । विद्वान् श्रुताध्ययनसम्पन्नो द्विजो ब्राह्मणः पुनर्निधिं लब्ध्वाऽशेषं सम्पूर्णं निधिं स्वयमादद्यात् । स विद्वान् ब्राह्मणो यतः सर्वस्य जगतः प्रभुर्भवति । तदाह मनुः—

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।

श्रेष्ठेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ने स्वं ददाति च ।

आनृशंस्याद् ब्राह्मणानां भुञ्जते हीतरे जनाः ॥

(१) किञ्चिद्भागं ख. ।

(२) चतुर्थो भागः शेषं राज्ञ इति घ. ।

(३) दद्याद्विजेभ्योर्ध्वं घ. ।

इति । इतरेणाऽविद्वद्ब्राह्मणेन निधौ लब्धे राजा निधेः पष्ठमंशं-
माहरेत् गृहीयात् । अनिवेदित इति कर्तरि क्तः । अनिवेदितश्चासौ
विज्ञातश्च निधिदत्तत्वेन राज्ञा तं निधिं दण्डं च शक्त्यनुसारेण
स्वस्मै दाप्य । दाप्य एवेत्येवकारेण स्वल्पमपि निधिभाग न प्राह-
णीय इति दर्शितम् । चकारः पूर्वार्द्धान्वयी द्वादशांशाहरणादिसमु-
च्चयार्थः । तदाह मनु —

ममायमिति यो श्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याद्दीत पङ्कभागं राजा द्वादशमेव धा ॥

द्वादशमिति सगुणपरम् । अत्र विष्णुः—‘राजा निधिं लब्ध्वाऽर्द्धं
ब्राह्मणाय समर्द्धं कोशे प्रवेशयेत्, ब्राह्मणस्तु निधिं लब्ध्वा स्वयमा-
दद्यात् क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यादर्धमादद्यात् वैश्यश्चतुर्थमंशं रा-
ज्ञे दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धं चतुर्थमंशं स्वयमादद्यात् शूद्रश्चाप्त द्वादश-
धा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयमादद्यादनिवेदिताविज्ञा-
तस्य सर्वस्वमाहरेत्’ । एवं च ‘अप्रज्ञायमानं वित्तं सोऽधिगच्छेत्
राजा तदुद्धरेदधिगन्त्रे पष्ठमंशं प्रदद्यादिति कश्चित्त्वचनं विष्णुवचनाङ्ग-
नुसाराच्छूद्रपरम् ॥ ३४-३५ ॥

(मिता०) रथ्याशुल्कशालादिनिपतितस्य सुवर्णादेर्नष्टस्याधि-
गमे विधिमुक्त्वा अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णादेर्निधिशब्द-
वाच्यस्याधिगमे विधिमाह—

राजेति, इतरेणेति च । उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा अर्थं ब्रा-
ह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोशे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्यय-
नसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्वमेव गृहीयात् । य-
स्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राज्ञिद्वद्ब्राह्मणव्यतिरि-
क्तेन अविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ लब्धे राजा पष्ठमंशमधिगन्त्रे
दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् । यथाह वासिष्ठः—‘अप्रज्ञायमानं वि-
त्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्धरे(१)न् पष्ठमंशमधिगन्त्रे दद्यात्’ इति । गौ-
तमोऽपि—‘निध्यधिगमो (२)राजघनं भवति न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य,
अब्राह्मणो व्याप्याता पष्ठमंशं लभेतेत्येके’ इति । अनिवेदित इति क-
र्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञेऽप्यनिवेदितविज्ञातः यः
कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राजा स सर्वं नि-

धिं दाप्यो दण्डं च शक्त्यपेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्यागत्य (१)
रूपसंख्यादिभिः स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा पष्टं
द्वादशं वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः (८।३५) - 'ममायमिति यो ब्रू-
याश्निधिं सत्येन मानवः । तस्याददीत पद्भूभागं राजा द्वादशमेव वा'
इति । अंशविकल्पस्तु वर्णकालाद्यपेक्षया धेदितव्यः ॥ ३४-३५ ॥

(वी० मि०) चौरहते विशेषमाह—

देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ॥

अददद्धि समाप्नोति किल्विपं यस्य तस्य तत् ॥ ३६ ॥

चौरेण हृतं तज्जातीयं वा द्रव्यं चौराद् गृहीत्वाऽऽसम्भवे स्वको-
शादपि जानपदाय स्वदेशवासिने देयम् । तुशब्देन जानपदातिरिक्त-
स्य दानं विधिवत् स्वयं भागग्रहणं च व्यवच्छिद्यते । हिं यतश्चौरहृतं
तद्रव्यं यस्य स्वत्वं तस्मै अददत् तस्य चौरस्य चौर्यजन्यं यादृशं
किल्विपं तादृशं राजाऽऽप्नोति । तदाह मनुः—

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।

राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याऽऽप्नोति किल्विपम् ।

इति । महाभारते—

प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि ।

स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ॥

इति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजित-
चरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजमधुकरसाहिसृनुश्रीमन्महाराजचतु-
रुद्रधिवलयवन्तुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवा-
घोजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुनाममिश्रसूरिसनुसकलविद्यापारा-
धारपारीणश्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरसिंहमित्रोदयारुखाने याज्ञ-
वल्क्यव्याख्याने व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥

(मिता०) चौरहृतं प्रत्याह—

देयमिति । चौरैर्हृतं द्रव्यं चौरैर्भ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेश-
निवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्मै राज्ञा दातव्यम् । हि यस्मात् अद-
दत् अप्रयच्छत् यस्य तदपहृतं द्रव्यं तस्य किल्विपमाप्नोति । तस्य

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।] वीरभित्रोदयमिनासरासहिता । ४५७

चौरस्य च । यथाह मनु- 'दातव्यं सर्ववर्णैभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् । राजा तदुपयु(१)ञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम्' ॥ इति । यदि चौर- हस्तादादाय स्वयमुपभुङ्क्ते तदा चौरस्य किल्बिषमाप्नोति । अथ चौर- रहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय यतमानोऽपि न शक्नुयादाहर्तुं तदा तावद्धन स्वकोशाद्दद्यात् । य- थाह गौतम- 'चौरहृतमवाजित्य यथास्थान गमयेत्कोशाद्वा दद्यात्' । कृष्णद्वैपायनोऽपि- 'प्रत्याहर्तुं न शक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि । स्वको- शात्तद्धि देय स्यादशक्तेन महीक्षिता' इति ॥ ३६ ॥

इति असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।

(धी०मि०) अथ व्यवहारपदेषु निरूपणीयेषु तेषामाद्यमृणादा- नमिति मन्वधनुसारात्प्रथममृणादाने-

ऋण देयमेदेय च येन यत्र यथा च यत् ।

दानमहणयमांश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥

तत्कुसीदमिति श्लेषे तेन वृत्तिः कुसीदिनाम् ।

इति नारदपरिभाषिते व्यवस्थां दर्शयति प्रकरणसमाप्तिपर्यन्ते- न । तत्रादौ वृद्धिमाह-

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ॥

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रां विंशकं शतम् ॥

दशुर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे मर्वासु जातिषु ॥ ३८ ॥

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टमुणा परा ॥

वस्त्रधान्यादिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा ॥ ३९ ॥

सवन्धके ऋणे प्रयुक्त सुवर्णादिशत द्वित्रिचतुःपञ्चकमधमर्ण- क्रमेण स्यात्, तेन ब्राह्मणेनाऽधर्मणेनावन्धके सुवर्णादिशते ऋणे गृहीते प्रतिमास सुवर्णादिद्वयं क्षत्रियेण सुवर्णादिद्वयं वैश्येण-सुव- र्णादिचतुष्टयं शूद्रेण सुवर्णादिपञ्चकवृद्धिरूपं उत्तमर्णाय देयमिति पर्यवस्यति । एव च सवन्धकेऽपि अशीतितममागरूपवृद्धिस्थाने मापद्वयेनसुवर्णद्वयादिसुवर्णशतादो क्षत्रियादिना वृद्धिर्देयेत्युहनीयं न्यायसाम्यात् ।

अवन्धकेऽपि संलग्ने निराधाने द्विकं शतम् ।

..... मासलाभ उदाहृतः ॥

साष्टभागः अशीतितमभागस्याऽष्टमो यो भागस्तेन सहितो-
ऽशीतितमो भागः । अत्रापि क्षत्रियादावधमर्णे आधिक्यं न्याय-
साम्याद्ब्रह्मम् । कान्तारगा बहुतरवृद्ध्यर्थम् । अरण्यादिगमनशीलास्त्व-
धमर्णाः शतं दशकं दशाधिकं शतम् । सामुद्रास्तु बहुतमवृद्ध्यर्थं
समुद्रयानशीला विंशकं विंशत्याऽधिकं शतं मासि मासि दद्युस्तेन
सुवर्णशते दश सुवर्णानारण्यका विंशतिसुवर्णान् सामुद्रा दद्युरिति
पर्यत्रस्यति । यत्र तु उक्तादधिका न्यूना वा वृद्धिरुत्तमर्णाधमर्णाभ्यां
व्यवस्थापिता तत्र तां वृद्धिं सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः सर्वासु
जातिषु ब्राह्मणादिषु सङ्करपर्यन्तेपूत्तमर्णेषु दद्युः । वन्धकितानां
पशूनां गवादीनां स्त्रीणां दास्यादीनां च सन्ततिरेव गवादिप्रयोक्तु-
र्बृद्धिः । अत्र पोषणासमर्थस्य प्रयोक्तुर्गोदास्यादेः पुष्टिस्तत्सन्त-
तिश्चापेक्षिता ग्रहीतुः क्षीरं परिचर्या च ग्रहणनिमित्तमिति ध्येय-
मिति रत्नाकरः । परे तु वन्धकत्वेन स्थापितस्य गोदास्यादेर्बृद्धिं तद-
भावे सन्ततिमेव वृद्धिं गवादिस्वामिनोऽधमर्णा दद्युरिति व्याचक्षते ।
अथ परमवृद्धिमाह—रसस्य घृतादेः ऋणत्वेन प्रयुक्तस्य चिरका-
लमवस्थानेऽष्टगुणपर्यन्तं वृद्धिर्भवति । परेत्यनेन च गुणादिवृद्धेर्ग-
णनया सम्भवेऽपि व्युदासः । एवमत्रेऽपि वस्त्रस्य चतुर्गुणा धान्यस्य
त्रिगुणा हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिः परा । अत्र वृद्धिभागे बृहस्पतिः—

वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता ।

पद्भ्रवित्राऽन्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तास्त्रिवोधत ॥

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिस्तथा परा ।

कारिताऽथ शिखावृद्धिर्भागलाभस्तथैव च ॥

पतासां लक्षणादिप्रपञ्चस्तु विस्तरयभाज्ञेह तन्यते स्मृत्यन्तरे-
ष्वनुसन्धेयः । अत्राऽशीतिभागादिना धर्म्या वृद्धिरुक्ता ।

द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्विपी ।

इति मनुवचनात् । स्वकृतामित्यनेनोक्ताया नाधिका वृद्धिः ।
सापि धर्म्यैव । अवधिका स्वधर्म्या । हारीतोऽपि 'पुराणपञ्चविंशत्यां
मासेनाऽष्टपणा वृद्धिः, एवं स द्विमासैश्चतुर्भिर्द्विपर्यागतं सन्तिष्ठत
पपा धर्म्या वृद्धिर्नाऽनया धर्म्याच्च्यवते' । द्विपर्यागतं द्विगुणीभूतं

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ४५९

सन्तिष्ठते ततो न वर्द्धते । घर्म्यत्वं तूक्तवृद्धेर्वैश्यानां सर्वदा । आ-
दिपदं त्वन्येषामपीति बोध्यम् । चक्रवृद्ध्यादिकं चाधर्म्यमेव । तदाह
वृद्धस्पतिः—

भोगो यत् द्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते ।

मूलं च सोदयं पश्चाद्धार्युष्यं तत्तु गर्हितम् ॥

परमवृद्धौ मनु—

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्थेति सकृदाहता ।

धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥

सदः सस्यं, लवो लवनीयं लोमादि आधिकभिन्नम् ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णारजतस्य च ॥

तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः कालकैटाधिकस्य च ।

इति कात्यायनवचनात् । कैटं कीटभवम् । गौतम—‘कुसीदं पशूपज-
लोमक्षेत्रसदवाह्येषु नातिपञ्चगुणम्’ । पशूपज धृतव्यतिरिक्तं दुग्धादि ।

तैलानां चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा प्रोक्ता गुडस्य लवणस्य च ॥

इति कात्यायनवचनात् । वृद्धस्पति—

द्विरप्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा यस्त्रिकुप्यके ।

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता सदवाह्यलवेषु च ॥

सदो धान्यातिरिक्तं क्षेत्रमवं फलादि । तथा—

उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेशौ षड्गुणा स्मृता ।

लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा स्मृता ॥

गुडे मधुनि त्रैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ।

धान्ये द्विगुणादिनाभाववृध्यभिधानं मूल्यानुसारेण व्यवस्थाप-
नीयम् । तथा हि प्रयोगकाले सस्योत्पत्तेः पूर्वं यादृशं मूल्यं स-
स्योत्पत्त्यनन्तरं तस्याल्पहासे द्विगुणं, ततोऽधिकहासे त्रिगुणं,
अधिकतरहासे चतुर्गुणं, अधिकतमहासे पञ्चगुणं भवतीति । एतच्च
सर्ववृद्धिकथनं तूलमात्र एव । ‘काले द्विगुणं धान्यं त्रिगुणमिध
वर्द्धत’ इति शरीरानुसारात् । अथवा वर्णक्रमेण वृद्धिचतुष्टये व्य-
वस्थापनीयम् । ‘धान्ये त्रिगुणत्वे कालभूम्नेति’ शिष्यः । बाह्यादौ तु देश-
कालमूल्यादिभेदेन वृद्धिभेदो व्यवस्थापनीय इत्यास्तां विस्तरः ।

अथ वृद्धिनिषेधाः—

पण्यं मूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यच्चामिहारिकम् ।

वृथादानादधिकपणा वर्द्धन्ते नाऽविवक्षिताः ॥

पण्यं विक्रय्यं, भृतिर्वेतनं, आभिहारिकं छलादिना गृहीतं, वृथादानं धर्ममनुद्दिश्य दानं, आक्षिको द्यूतसम्बन्धी पणः एतेऽविवक्षिता अव्यवस्थापितवृद्धयो न वर्द्धन्ते । कात्यायनः—

धर्मसस्याव(धि?)द्यूतमूल्यपण्येषु सर्वदा ।

स्त्रीशुल्केन च वृद्धिः स्यात् प्रातिभाष्यागतेषु च ॥

प्रातिभाष्यागतं लग्नकस्य प्रातिभाष्याद्देयतां गतम् । संवर्तः—

न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षेपे च तथा स्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात्स्वयङ्कृता ॥

व्यासः—

प्रातिभाष्यं भुक्तवन्धमगृहीतं च दित्सतः ।

न वर्धते प्रपन्नस्य दमः शुल्कं प्रतिश्रुतम् ॥

प्रपन्नस्य धनिकवशागतस्याऽधमर्णस्य दीयमानं न गृह्णातीत्यादि च स्वयमेव वक्ष्यति ॥३७—३९॥

(मिता०) साधारणासाधारणरूपां व्यवहारमातृकामभिधायानु-
नाष्टादशानां व्य(१)वहारपदानामाद्यमृणादानपदं दर्शयति—‘अशीति-
भागो वृद्धिः स्यात्’ इत्यादिना, ‘मो(२)च्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे
द्विगुणे धने’ इत्येवमन्तेन । तत्र ऋणादानं सप्तविधम् । ईदृशमृणं
देयं, ईदृशमदेयं, अनेनाधिकारिणा देयं, अस्मिन् समये देयं, अनेन
प्रकारेण देयमित्यधर्मेण पञ्चविधम् । उत्तमर्णे दानविधिः, आदान-
विधिश्चेति द्विविधमिति । एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम्—‘ऋणं देयम-
देयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहण(३)धर्माभ्यामृणादानमिति
स्मृतम् ॥ इति । तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह तत्पूर्वकत्वा-
दितरेषाम् ।

अशीतिभाग इति । मासि मासि प्रतिमासं वन्धकं विश्वासार्यं
यदायायते आधिरिति यावत् । वन्धकेन सह वर्तत इति सवन्धकः
प्रयोगस्तस्मिन्सवन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य अशीतितमो भागो
वृद्धिर्धर्म्या भवति । अन्यथा वन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणा-

(१) व्यवहारानामव घ । (२) ईदं पद्यमधे ६४ तमं द्रव्यम् । (३) धर्मार्थं ऋणादानं ७७ ग ।

द्विनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतं, क्षत्रिये त्रिकं, वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मासि मासांत्येव द्वौ वा प्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चा भग्निन् शते वृद्धिर्दी-
यते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । 'संख्याया अतिशङ्कनायाः कन्' (५।१।२२) इत्यनुवृत्तौ 'तदस्मिन्वृद्ध्यायलामशुल्कोपदा दीयते' (५।१।४७) इति कन् । (वृ(१)द्वैवृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका । इच्छा-
कृता कारिता स्यात्कायिका कायकर्मणा ॥) इयं च वृद्धिर्मासि मा-
सि गृह्यत इति कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विमज्य प्रति-
दिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथा च नारदेन-'कायिका का-
लिका चैव कारिता च तथा परा । चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धि-
श्चतुर्विधा' ॥ इत्युक्तवोक्तम्-'कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादिका-
यिका । प्रतिमासं स्रवन्तो या वृद्धिः सा कालिका मता ॥ वृद्धिः
सा कारिता नामाधमर्णेन स्वयं कृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धि-
रुदाहृता' ॥ इति ॥ ३७ ॥

(मिता०) प्रहीतृविशेषेण प्रकारान्तरमाह—

कान्तारगा इति । कान्तारमरण्यं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगा ।
ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाधिकलामार्थमतिगहनं प्राणघनविनाशशङ्का-
स्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युः । ये च समुद्रगास्ते विं(२)शकं
शतं मासि मासीत्येव । एतदुक्तं भवति—कान्तारगेभ्यो दशकं शतं
सामुद्रेभ्यश्च विं(३)शकं उत्तमर्णं आदद्यान्मूलाविनाशस्यापि शङ्कित-
त्वादिति ॥

(मिता०) इदानीं कारितां वृद्धिमाह—

दशुरिति । सर्वे वा ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः अबन्धके सवन्धके वा
स्वकृतां स्वाम्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः । क्वचिदकृतापि
वृद्धिर्भवति । तथाह नारद—'न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता
क्वचित् । अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धाद्विवर्धते' ॥ इति । यस्तु याचि-
तकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति काभ्यायनेनोक्तम्-'थो याचित-
कमादर्यं तमदर्या दिशं वजेत् । ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धि-
माप्नुयात्' ॥ इति । यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदर्या देशा-

(१) धनुश्चिह्नमितिऽत्यरः एके ल० पुस्तके एतस्ति ।

(२) विशतिक ल० । (३) यति प० ।

न्तरं ब्र(१)जति तं प्रति तेनैवोक्तम्—'कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं ब्रजेत् । ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्' ॥ इति । यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याच- (२)नकालादार(३)भ्याकारितां वृद्धिं दापयेद्राजा । यथाह—'स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् । तं ततोऽकारितां वृद्धि-मनिच्छन्तं च दापयेत्' ॥ इति । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः 'पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः । वृथादानाक्षिक(४)-पणा वर्धन्ते नाविचक्षिताः' ॥ इति । अविचक्षिता अनाकारिता इति ॥ ३८ ॥ (मिता०) अधुना द्रव्यधि(५)शेषे वृद्धिविशेषमाह—

सन्ततिरिति । पशुस्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः । पशूनां स्त्रीणां पौ-पणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः सम्भवति । ग्रहणं च क्षीरपरिचर्यार्थिनः ॥

(मिता०) अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेणापि चिर-कालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षित आह— रसस्येति । रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालाव-स्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परं वर्धते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्वि-गुणा वृद्धिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम् । 'द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यम् । धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च । तु-लाधृत(६)मष्टगुणम्' इति । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनां च पञ्चगुणत्वमुक्तम्—'धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम्' इति । शदः क्षेत्र(७)फलं पुष्पमूलफलादि । लवो मेपोर्णाचमरीकेशा-दिः । वाह्यो वलीवर्दतुरगादिः । धान्यशदलववाह्याविषया वृद्धिः प-ञ्चगुणत्वे नातिक्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिक्षादिकाल-वशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या । एतच्च सकृदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसे-काभ्यां अनेकशः प्रयो(८)गान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्याद्यतिक्रम्य

(१) तेन कान्यायनैव । (२) याचित ख० । (३) रस्य वृद्धिं ख० ग० ।

(४) आक्षिकपणाक्षक्रीडासम्बन्धिनः ।

(५) विशेषेण ख० ग० । (६) तुलधृतं त्रितय ख० ग० तृतीयमष्ट घ० ।

(७) वृक्षफलं घ० । (८) गान्तरिकरणे घ० ।

पूर्ववद्बर्धते । सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा वृ-
ज्याहरणेऽधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यासम्भवात्पूर्वाहृतवृज्या सह द्वैगुण्यम-
तिक्रम्य वर्धत एव । यथाह मनुः (८:१५१)-'कुसीदवृद्धिद्वैगुण्य ना-
त्येति सकृदाहृता' । इति । सकृदाहितेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं
प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः सा द्वैगुण्यं नात्येति
नाति(१)कामति । यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता । पुरुषान्तरसंक्र-
मणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति । सकृदाहृतेति पाठे तु
शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाऽधमर्णादाहृता द्वैगु-
ण्यमत्येतीति व्याख्येयम् । तथा गौतमेनाप्युक्तम्-'चिरस्थाने द्वैगुण्यं
प्रयोगस्य' इति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्प्रयोगान्तरकरणे द्वैगु-
ण्यातिकमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे
द्वैगुण्यातिकमो दर्शितः ॥ ३९ ॥

(धी० मि०) अथ ऋणोद्गाहणप्रकारमाह चतुर्भिः—

मपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ॥

साध्यमानो नृपं गच्छन्(२)दण्ड्यो दाप्यथ तद्धनम् ॥४०॥

प्रपन्नमधमर्णेनाङ्गीकृतमर्थं साधयन्—

धर्मेण व्यवहारेण छलेनावरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥

इति मनुकप्रकारेण प्रत्याहरन् उत्तमर्णो नृपतेर्न वाच्यो भवेत्
न निषेधो भवति । साध्यमान उक्तप्रकारेण योज्यमानस्तद्विचारणार्थं
नृपं प्रति गच्छन्नधमर्णोऽ(३)परिक्षीणो दण्ड्यस्तद्धनमुत्तमर्णाय दा-
प्यथ । चकारात् नृपमगच्छन्नपि बलादिना धनमप्रयच्छन्नधमर्णो धनं
दाप्यो दण्ड्यश्चेति समुच्चीयते ॥ ४० ॥

(मिना०) ऋणप्रयोगधर्मा उक्ताः । सांप्रतं प्रयुक्तस्य धनस्य प्र-
हणधर्मा उच्यन्ते—

प्रपन्नमिति । प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं साह्यादिभिर्भावितं
वा साधयन्प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैरुत्तमर्णो नृपतेर्न वाच्यो नि-

(१) किंतु मुलवृद्धिर्द्विगुणैव भवतीति कुल्लुक । (२) गच्छन् प० ।

(३) गच्छेदिति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

(४) अपरिक्षीण-इत्यादिभ्यः अमयच्छन्नधमर्थ-इत्यन्तो भागः ख० पुस्तके नास्ति ।

वारणीयो न भवति । धर्मादेयश्चापार्या मनुना दर्शिताः (मनुः ८। ४२)—‘धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च (१) प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन वलेन च’ ॥ इति । धर्मेण प्रीतियुक्तेन सत्यवचनेन व्यवहारेण साक्षिलेख्या(२) द्युपायेन । छलेन उत्सवादिव्याजेन भूषणादिग्रहणेन । आचरितेन अभोजनेन पञ्चमेनोपायेन वलेन निगडवन्धनादिना उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मनान्कुर्यादिति । प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति वदन् अप्रतिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—‘पीडयेद्यो धनी कश्चिद्वणिक् न्यायवादिनम् । तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं चा(३) प्लुयाहमम्’ ॥ इति । यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो याच्यमानो नृपं गच्छेद्राजानमभिगम्य साध्यन्तमभियुङ्क्ते स दण्ड्यो भवति, शक्त्यनुसारेण धनिने तद्धनं दाप्यश्च राज्ञा । दापने च प्रकरा दर्शिताः—‘राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान्संपीड्य दापयेत् ॥ रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत्’ ॥ इति । साध्यमानो नृपं गच्छन्नित्येतस्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् ॥ ४० ॥

(वी० मि०) बहुपूत्तमर्णेषु केन क्रमेण ऋणं प्रति दाप्य इत्यत्राह—

गृहीतानुक्रमाद्दाप्यां धनिनामधमर्णिकः ॥

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

समानजातीयानां धनिनामुत्तमर्णानां मध्ये प्रथमं ब्राह्मणस्याऽनन्तरं(४) नृपतेः क्षत्रियस्य पश्चाद् गृहीतमपि दत्त्वा स्थितो वैश्यादेः ऋणं प्रति दाप्यः । तत्रापि वैश्यस्य दत्त्वा शूद्रस्य ऋणं दाप्य इति विशेषः न्यायसाम्यात् । श्रोत्रियस्य ब्राह्मणस्य राज्ञश्च ब्राह्मणन्तरंमदत्तैव देयम् । तदाह कात्यायनः—

नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वं कृतं भवेत् ।

तत्तदेवाऽग्रतो देयं राज्ञः श्रोत्रियतोऽनु च ॥

एकाहे ग्रहणं यत्र तत्र कुर्यादणं समम् ।

ग्रहणं लक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥

(१) प्रपन्नं साधयन्नर्थं घ । (२) लेखाद्युपन्यासेन घ । (३) प्लुत्यात् घ ।
(४) अनन्तरं—नास्ति घ, पुनके ।

यस्य द्रव्येण यत्पुण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥

राज्ञः ऋणं श्रोत्रियात्प्रागेव दातव्यं पाठक्रमानुसारात् ॥ ४१ ॥

(मिता०) बहुभूतमृणिकेषु युगपत्प्राप्तेश्वेकोऽधमणिकः केन क्रमेण दाप्यो राज्ञेत्यपेक्षित आह—

गृहीतेत्यादि । समानजातीयेषु धनियु येनैव क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेणाधमणिको राज्ञा दाप्यः । भिन्नजातीयेषु तु ग्राहणादि-
क्रमेण ॥ ४१ ॥

(धी० मि०) प्रपन्नमप्युणं साधयितुमशक्त उत्तमर्णो राजद्वारा स्नाश्रयति चेत्तदा राज्ञा तत्सकाशात् विंशतितमो भागो ग्राह्य इ-
त्यभिदद्यात् एव प्रागुक्ताधमर्णदण्डस्य संख्यामाह—

राज्ञाधमणिको दाप्यः साधितादशकं शतम् ॥

पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थोऽप्यु(१)त्तमणिकः ॥ ४२ ॥

राज्ञा साधितादापितादणादशकं शतं स्वस्मै अधमणिको दा-
प्यः । सुवर्णशते साधिते दश सुवर्णान् दण्ड्य २) इति यावत् । प्रा-
प्तार्थस्तुत्तमर्णोऽपि पञ्चकं शतं स्वस्मै राज्ञा दाप्यः । सुवर्णशते
पञ्च सुवर्णान् दाप्य इति यावत् । तुदाब्देन प्राप्ते प्रागुत्तमर्ण-
स्य दापनं व्यवच्छिद्यते । अपिशब्देन दण्ड्यत्वप्रयोजकरूपसून्यस्या-
पि साधनमात्रनिमित्तकं दानमिति सूचितम् । हिशब्दस्तु कवित्पा-
ठः, तत्राप्ययमेवार्थः ॥ ४२ ॥

(मिता०) यदा पुनरुत्तमर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरु-
पायैः साधयितुमशक्नुवन् राज्ञा साधितार्थो भवति तदाऽधर्मणस्य
दण्डमुत्तमर्णस्य च भृतिदानमाह—

राज्ञेति । अधमणिको राज्ञा प्रतिपन्नार्थात्साधिनादशकं शतं
दाप्यः । प्रतिपन्नस्य साधितार्थस्य दशममंशं राजाऽधमणिकादण्ड
रूपेण गृहीयादित्यर्थः । उत्तमर्णस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं भृतिरूपेण
दाप्यः । साधितार्थस्य विंशतितमं भागमुत्तमर्णोद्ग्राह्या भृत्यर्थे गृही-

(१) प्राप्तार्थो उत्तमणिक — इति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

(२) दण्ड्य — इत्यारभ्य पञ्च सुवर्णान् इत्यन्त न इति ख० पुस्तके ।

यादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो दर्शितः—'निह्वे
भावितो दद्यात्' इत्यादिना ॥ ४२ ॥

(वी० मि०) निर्धनं त्वधमर्णं प्रत्याह—

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ॥

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ ४३ ॥

हीनजातिं उत्तमर्णादनुत्कृष्टजातिमधमर्णं परिक्षीणं निर्धनं ऋण-
निस्तारार्थमुत्तमर्णः कर्म स्वापेक्षितं कृपिशुश्रूपणादि कारयेत् ।
ब्राह्मणस्त्वधमर्णः परिक्षीणोऽपि यथोदयं यथाधनोत्पत्तिं शनैः शनैः
अवश्यकर्तव्यकुटुम्बभरणाद्याविरोधेन स्वल्पं स्वल्पमपि धनं दाप्योन
तु जात्या उत्तमर्णसमोऽपि कर्म कारणीयः । इदमुपलक्षणम् । उत्त-
मर्णादनुत्कृष्टक्षत्रियादिरपि परिक्षीणः शनैर्दाप्यः । हीनजातित्वस्य क-
र्मकरणे प्रयोजकत्वेन ग्रन्थकृताऽभिधानात् ।

कर्मणा क्षत्रविदृशूद्रान् समहीनांस्तु दापयेत् ।

इति कात्यायनवचनाच्च । अत्र च कर्मणा ऋणनिस्तारो
बोध्यः ॥ ४३ ॥

(मिता०) सधनमधमर्णिकं प्रत्युक्तम्, अधुना निर्धनमधम-
र्णिकं प्रत्याह—

हीनजातिमिति । ब्राह्मणादिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिजातिं
परिक्षीणं निर्धन(१)मृणार्थं ऋणनिवृत्त्यर्थं कर्म स्वकर्म स्वजात्यनु-
रूपं कारयेत् तत्कुटुम्बानिरोधेन । ब्राह्मणस्तु पुनः परिक्षीणो निर्धनः
शनैः शनैः यथोदयं यथासंभवमृणं दाप्यः । अत्र च हीनजातिग्रहणं
समानजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च समानजातिमपि परिक्षीणं यथो-
चितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणम् । अतश्च
क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो वैश्यादेः शनैः शनैर्दाप्यो यथोदयम् । एत-
देव मनुना स्पष्टीकृतम् (८।१७७)—कर्मणापि समं कुर्या(२)द्वनिके-
नाधमर्णिकः । समोऽपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः' ॥ इति ।
उत्तमर्णेन समं निवृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा
कुर्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

(वी० मि०) पूर्वोक्ता वृद्धि क्वचिदपवदनेन तत्राऽधमर्णस्य वृ-
त्यमाह—

टीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ॥

मध्यस्थस्थापितं त(?)स्याद्वर्धते न ततः परम् ॥ ४४ ॥

अधमर्ण दीयमान स्वरुमृणरूप धन य उत्तमर्णो वृद्धिलोभा
दिना न गृह्णाति तस्य तद्धन मध्यस्थहस्तेऽधमर्णेन स्थापनीय स्या
त्तच्च ततः पर मध्यस्थस्थापनानन्तर न वर्धते ॥ ४४ ॥

(मिता०) मध्यस्थस्थापित न वर्धते—

दीयमानामिति । किञ्च—उपचयार्थं प्रयुक्तं धन अधमर्णन दीयमा
नमुत्तमर्णो वृद्धिलोभाद्यदि न गृह्णाति तदाधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्या
पितं यदि स्यात्तदा तत स्थापनादूर्ध्वं न वर्धते । अत्र स्थापितमपि
याव्यमर्णो न इदमिति तत्र- पूर्वमद्वर्धते एव ॥ ४४ ॥

(वी० मि०) अथ ऋण यादृश ये प्रतिदेय येश्च न प्रतिदय तदाह
सप्तभिः श्लोके—

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृणं तु कृतं भवेत् ॥

दद्युस्तद्रिविधनः प्रेते प्रोपिने वा कुटुम्बिनि ॥ ४५ ॥

अविभक्तेर्मातृपित्रादिभिः कुटुम्बस्याऽवश्यमरणीयस्याथे भरण-
निमित्तं यदृणं कृतं भवति तदृणं ऋत्रिधनाऽविभक्ता भ्रात्रादय सर्वे
कुटुम्बिनि कुटुम्बार्थमृणादिकारिणि पित्रादौ प्रेते शृते प्रापिने वा
दद्युः । तुशब्देन ऋणकर्त्रव देयमिति स्वासाधारणकार्यार्थं कृत-
स्य । परैः ऋत्रिधभिर्दानं च व्यवच्छिद्यते ॥ ४५ ॥

(मिता०) इदानीं देयमृणं यदा येन च देयं तदाह—

दद्युरिति । अविभक्तैर्वहुभिः कुटुम्बार्थमेककेन वा यदृणं कृतं तदृणं
कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन्प्रेते प्रोपिने वा तद्रिक्त्रिग्नं सर्वं दद्युः ॥ ४५ ॥

(वी० मि०) पूर्वोक्ते उभयत्र सम्प्रधत्ते—

न योपित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ॥

दद्याद्वे कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४६ ॥

पतिपुत्राभ्यां कृतमृणं योपित् ऋणकर्त्तुं पती जननी वा नोत्तम-

र्णाय प्रतिदद्यात्, पुत्रेण कृतमृणं पिता न दद्यात् । स्त्रिया पत्या तथा कुटुम्बार्थादृते कृतमृणं पतिर्न दद्यात् । इदमुपलक्षणम् । यदाह विष्णुः—'न स्त्रीकृतं पतिपुत्रौ' ॥ ४६ ॥

(मिता०) येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह—

न योपिदित्यादि । पत्या कृतमृणं योपिद्भार्या नैव दद्यात् । पुत्रेण कृतं योपिन्माता न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृतं पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पतिर्न दद्यात् । कुटुम्बार्थादृत इति (१)सर्वशेषः । अतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना देयम् । तदभावे तदा-
यहरैर्देयमित्युक्तमेव ॥ ४६ ॥

(वी० मि०) पितृकृतमपि किञ्चिदणमदेयमित्याह—

सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ॥

वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥ ४७ ॥

सुरादिभिर्निमित्तैः कृतं दण्डं शुल्कं वा तदवशिष्टं च । त्रयाणा-
मेकवद्भावो द्वन्द्वः । वृथा धर्ममनुद्दिश्य दानं दातुं प्रतिश्रुतमेतत्सर्वं
पैतृकं इह ऐहिकाभियोगनिवृत्त्यर्थं पुत्रो न दद्यात् । पितुः परलोक-
शुद्ध्यर्थं त्विच्छया दद्यात् । एवकारेण पित्रा धर्मार्थं प्रतिश्रुतस्यादानं
व्यवच्छिद्यते ।

स्वस्थेनार्त्तेन चादेयं श्रावितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तस्सुतो नात्र संशयः ॥

इति कात्यायनवचनात् । तथाशब्देन ऋष्यन्तराक्तवाणिज्यादि-
संग्रहः । तथा च गौतमः—'प्रातिभाव्यवणिक्शुल्कमद्यद्यूतदण्डान्
पुत्रान(२)ध्यावहेयुः' । प्रातिभाव्यं दर्शनप्रत्ययप्राप्तिभाव्यम् । वृहस्पतिः—

सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधपरिश्रुतम् ।

प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कशेषं पुत्रान्न दापयेत् ॥

व्यासः—

दण्डो वा दण्डशेषो वा शुल्कं तच्छेष एव वा ।

न दातव्यस्तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम् ॥

(१) इत आरभ्य न दापयेदित्यन. पूर्व यात्र्यास्त त्व० पुस्तके ।

(२) सर्वविशेषणं स्य. ।

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।] वीरमिश्रोदयमिताक्षरासहिता । ४६९

व्यावहारिकं व्यवहारबहि कृतं यत्कात्कारादिकारितम् । कामक्रो-
धकृत्यमाह कात्यायनः—

लिखित्वा मुक्तकं चापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रियं तत्तु विद्यात्कामकृतं ऋणम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्द्रव्यं विनाश्य वा ।

उक्ततुष्टिकरं यत्तु विद्यात्क्रोधकृतं तु तत् ॥

अत्र दण्डग्रहणेनैव तच्छेषस्योपादानात् पुनस्तद्ग्रहणमतिमह-
ति दण्डे दातव्यमिति, कियच्छेषस्तु सर्वथा न देयः । स्वल्पे तु
दण्डे सर्वाऽपि न देय इति लभ्यते इति स्मृत्करः ॥४७॥

(मिता०) पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह-
सुरेति । सुरापानेन यत्कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसन(१)निमित्तं
घृते पराजयनिमित्तं दण्डशुल्कयोरवशिष्टं वृथादानं धूर्तवन्दिमह्ला-
दिभ्यो यद्यप्रतिज्ञातम्—'धूर्ते वन्दिनि मल्ले च कुर्वेद्ये कितधे शठे ।
चाटवारणचारेषु दत्तं भवति निष्फलम्' ॥ इति स्मरणात् । एतदृणं
पित्रा कृतं पुत्रादिः शौण्डिकदिभ्यो न दद्यात् । अत्र दण्डशुल्काद्य-
शिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् । 'दण्डं वा
दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा । न दातव्यं तु पुत्रेण यद्य न
व्यावहारिकम्' ॥ इत्यौशनसस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम्—'मद्यशुल्क-
घृतकामदण्डान्पु(२)त्रानाध्यावहेयुः' इति । न पुत्रस्योपरि भवन्ती-
त्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तम् ॥ ४७ ॥

(वी० मि०) न पतिः स्त्रीकृत तथेत्युक्तमपत्रदति—

गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोपिताम् ॥

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्दृष्टिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

गोपो गोपालः शौण्डिकः सुकाकारकः शैलूपो नटः रजको(३)
वस्त्ररजनकर्ता व्याधो मृगजीवी पतेपां या योषितस्नासामृणं पतिः
दद्यात् । यनस्तेषां गोपादीनां वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिर्धनीना ।
अत्र हेतुमन्निगदस्वरसादप्येपि योषिदुपजीविनः धीवरकुलालादयो
योषिर्कृतमृणं दद्युरिति गम्यते न योषित्वतिपुत्राभ्यामित्यन्तेन ॥४८॥

(१) बलञ्ज इति पा० पुनरेऽधिकम् ।

(२) धर्तुकामेन इति क० पुस्तके पाठः ।

(३) निर्वृत्त पा० ग० ।

(मिता०) न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह—

गोपेति । गोपो गोपालः । शौण्डिकः सुराकरः । शैलूपो नटः । रजको वस्त्राणां रञ्जकः । व्याधो मृगयुः । एतेषां योषिद्भिर्दृष्टं कृतं तत्पतिभिर्देयम् । यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना । यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्येऽपि ये योषिदधीनजीवनास्तेऽपि योषिःकृतमृणं दद्युरिति गम्यते ॥ ४८ ॥

(वी० मि०) भार्या पतिकृतमृणं न दद्यादित्युक्तं तत्र विशेषमाह—
प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ॥

स्वयं कृतं वा यदृष्टं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति ॥ ४९ ॥

पतिकृतमृणं केनापि निमित्तेन स्वयं प्रतिदेयतया प्रतिपन्नं स्वीकृतं यत्तत्पत्या सह वा यत्कृतमृणं तत्स्वयमेव वा स्त्रिया यदृष्टं कृतं तत् स्त्रिया देयं नान्यदृष्टं स्त्री दातुमर्हति । पत्येति पुत्रस्याप्युपलक्षणम् । यदाह कात्यायनः—

भर्ता पुत्रेण वा सार्द्धं केवलेनात्मना कृतम् ।

नारदः—

न स्त्री पतिकृतं दद्यादृष्टं पुत्रकृतं तथा ।

म(१)र्तुकामेन वा भर्ता उक्ता देहि ऋणं प्रिये ॥

अप्रपन्नापि स तदा धनं यद्याश्रितं स्त्रिया ॥ ४२ ॥

(मिता०) पतिकृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह—

प्रतिपन्नमिति । मुमूर्षुणा प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्पतिकृतमृणं देयम् । यच्च पत्या सह भार्यया ऋणं कृतं तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयम् । यच्च (२)स्वयं कृतं ऋणं तदपि देयम् । ननु प्रतिपन्नादि त्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यं, सन्देहाभावात् । उच्यते—‘भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्थैते तस्य तद्धनम्’ ॥ इति वचनाभिर्धनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानाश(३)ङ्कायामिदमुच्यते प्रतिपन्ने स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन स्यादीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरि-

(१) पुत्रानध्यावहेयुः ऋ० ग० ।

(२) स्वयमेव ख. ।

(३) शंकरेदमुच्यते च. ।

श्वहारमातृकाप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ४७१

प्यते । नान्यत्स्त्री दातृमर्हतीत्येतत्तर्हि न धक्तव्यं, विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते—'प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम्' इत्येतयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यत्सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति ॥ ४९ ॥

(धी० मि०) पित्रा पितामहेन वा कृतस्य ऋणस्य तेन दानासम्भवे केन देयमित्यत्राह—

पितरि प्रोपिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्वये साक्षिभाषितम् ॥ ५० ॥

प्रेषिते प्रवासिनि, प्रेते, व्यसनैरचिकित्स्यव्याध्यादिभिरभिप्लुते भाक्कान्ते वा पितरि पितामहे वा तदीयमृणं निह्वये ऋणग्रहीत्रा ऋणसंगोपने पुत्रपौत्राभ्यामृणापलापे वा साक्ष्यादिभिः प्रमाणैर्भाषितमुत्तमर्णेन प्रमापित सहेय पुत्रे पौत्रैर्वा । अपिकारेण प्रयोजितपरिग्रहः । 'धनग्राहिणि प्रेते प्रयोजिते वा द्विदशाऽसमाः प्रवसिते वा पुत्रपौत्रैर्वा ऋणं देयं नातः परमनी(१)प्सुभि'रिति विष्णुवचनात् । द्विदशासमा इति कुटुम्बार्थकृतादृणादन्यत्रेति स्मृतिसार । पुत्रपौत्रैरित्यनेन प्रपौत्रादिव्यवच्छेदः, 'नातः परमनीप्सुभि'रित्यभिधानात् । अत्र विशेषमाह व्यास —

ऋणपितामहं देयं प्रतिभाष्यागतं सुतः ।

समं दाप्यस्तत्सुतस्तु न दाप्य इति निश्चयः ॥

समं वृद्धिशून्यं, नत्सुतः समदातुः सुतः ॥ ५० ॥

(मिता०) पुनरपि यष्टं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र च काले दातव्यं तत्रितयमाह—

पितरीति । पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेशे गतोऽचिकित्सनीयव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा तत्कृतमृ(२)णमाख्यापनेऽवश्यं देयं पुत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च । तत्र क्रमोऽप्ययमेव—'पित्रभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र' इति पुत्रेण पौत्रेण वा निह्वये कृते अर्थिना साक्ष्यादिभिर्भाषितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । अत्र पितरि प्रोपित इत्येतावदुक्तम्, कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो

(१) नातः परमनीपिभिरिति ख० पुस्तके सशोऽपिःपाकपणिक पाठो दृश्यते ।

(२) कृतमृणमवश्यं ध० ।

द्रष्टव्यः—‘नार्वाकसंवत्सराद्विंशत्पितरि प्रोषिते सुतः ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा’ ॥ इति । प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालो न दद्यात् । प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् । स च कालस्तेनैव दर्शितः । ‘गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमा(१)द्वत्सराच्छिशुः । बाल आपोडशा-द्वर्षात्पौगण्डश्चेति शक्यते ॥ परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृत्ते’ इति । यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं बालोऽपि स्वतन्त्रो जातस्तथापि नर्ण-भाग्भवति । यथाह—‘अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् । स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतम्’ ॥ इति । तथा आ-सेधाह्वाननिषेधश्च दृश्यते—‘अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती । विपमस्थाश्च नासेध्या न चेतानाह्वयेन्नृपः’ ॥ इति । तस्मात्—‘अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः । ऋणात्पिता मोचनीयो यथा नो नरकं व्रजेत्’ ॥ इति । पुत्रेण व्यवहाराज्ञतया जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम् । श्राद्धे तु बालस्याप्यधिकारः—‘न ब्रह्माभि(२)व्याहारये-दन्यत्र स्वधानिनयनात्’ इति गौतमस्मरणात् । पुत्रपौत्रैरिति बहुव-चननिर्देशाद्ब्रह्मवः पुत्रा यदि विभक्ताः स्वांशानुरूपेण ऋणं दद्याः । अ-विभक्ताश्चेत्संभूयसमुत्थानेन गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्रधान-भूत एव वा दद्यादिति गम्यते । यथाह नारदः—‘अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः । अविभक्ता विभक्ता वा (३)यस्तां चाद्ब्रह्मे-धुरम्’ ॥ इति । अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषणोक्तं तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकं ददाति (४)तथैव देयम् । पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः । ‘ऋणमा-त्मीयवत्पितृयं देयं पुत्रैर्विभावितम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु’ ॥ इति । बृहस्पतिस्मरणात् । अत्र विभावितमित्यविशेषोपादा-नात्साक्षिविभावितमित्यत्र साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम् । समं या-वद्गृहीतं तावदेव देयं न वृद्धिः । तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृही-तधनस्य । एतच्चोत्तरश्लोके (५)स्पष्टीक्रियते ॥ ५० ॥

(वी० मि०) पुत्राद्यतिरिक्तस्यापि ऋणदानाधिकारमभिदधानः प्राह—

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योपिद्ग्राहस्तथैव च ॥

पुत्रोऽनन्याश्रितधनः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ ५१ ॥

(१) अष्टमात् ख० ग० ।

(२) व्याहरेदन्वयत्र ख० ।

(३) यन्तावद्ब्रह्मे ख०

(४) तथैव ऋणं ख० ग० ।

(५) स्पष्टीक्रियते ख० ग० ।

व्यसना(१)प्रस्तद्रविणाहंधुर्यपुत्रहीनस्य ऋक्थिनोऽधमर्णस्य ऋक्थग्राही येन केनापि प्रकारेण तत्स्थत्वास्पदीभूतद्रव्याभियोज्यः स उदासीनो व्यवस्थितः धनमृणरूपं दाप्यः । तदभावेऽधमर्णभार्या ग्राही दाप्यः । तदभावे पूर्वोक्तविशेषणहीनोऽनन्याधितसर्वस्वः बा-समन्तान्नाघेनाऽन्यैः ऋक्थग्राहिभिर्भ्रात्रादिभिः श्रितं यस्य तद्भिन्नः पुत्रो दाप्यः । चकारोऽनुक्तदातृसमुच्चयार्थः, तेन व्यसनाप्रस्तो द्रवि-णाहो धुर्यः पुत्रोऽतादृशो वा पुत्रो वा गृहीतपितृसर्वस्वः तदी-यर्णदानेऽधिकारी सर्वस्वग्राही । अत्राद्यन्तराभावे व्यसनाप्रस्तद्र-विणाहंधुर्यपुत्रस्तदभावे तूदासीन ऋक्थग्राही तदभावे तथावि-धस्य पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः योपिद्ग्राही तदभावे पूर्वोक्तविशेष-णशून्योऽपि पुत्रो धनं दाप्य इति पर्यवसितम् । एवकारः पुत्र-हीनस्येत्यनन्तरं योज्यः, तेन धुर्यपुत्रवत् ऋणं न ऋक्थग्राही योपिद्ग्राही वा दद्यादिति दर्शितम् । तथा च बृहस्पति —

ऋणभाग्यवहारी तु यदि सोपद्रवः सुतः ।
स्त्रीहारी तु नदैव स्यदभावे धनहारिणः ॥

वाक्यायनोऽपि—

ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवः ।
द्रविणाहंश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत्सुतम् ॥
व्यसनाभिप्लुतः पुत्रो बालो वा यत्र दृश्यते ।
द्रव्यहृदापयेत्तं तु तस्याभावे पुरन्धिहत् ॥

इयं च व्यवस्था व्यसनन्यायोभयानुसारिणी मिथानुमता चेति नैतच्छिष्टं निबन्धान्तरलिखनमाहर्तव्यम् । 'पुत्रहीनस्य ऋक्थिन' इत्येतेनाऽपुत्रस्योत्तमर्णस्य ऋक्थिनः सपिण्डस्य स्थाने ऋणं प्रति दाप्याः । अधमर्णा इत्युच्यते इति तु मिताक्षरा । योपिद्ग्राहं विशिनष्टि कात्यायनः—

निर्द्धनैरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौण्डिकादिभिः ।
तत्स्त्रीणामुपभोक्ता तु दद्यात्तद्वणमेव तु ॥

भादिपदेन स्वधनवृत्तयो ग्राह्याः । तथा—

दीर्घप्रवासिनिर्धूनजडोन्मत्तादिलिङ्गिनाम् ।
जीवानामपि दातव्यं तत् स्त्रीद्रव्यसमाश्रितैः ॥

नारदः—

कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणद्वुपिता ।
 पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा ॥
 देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
 असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥
 कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
 पुनः पत्युर्गृहं यायात् द्वितीया सा प्रकीर्तिता ॥
 मृते भर्तरि तु प्राप्तान्देवरादीनपास्य या ।
 उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 प्राप्ता देशाद्धनर्काता श्रुत्पिपासातुरा तु या ।
 तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥
 अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा या पुनर्भुवाम् ।
 ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते समश्नुते ॥—॥ ५१ ॥

(मिता०) ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्तारो दर्शितास्तेषां च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः । इदानीं कर्त्रन्तरसमवाये च क्रममाह—

रिक्थेति । अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य क्रयादिव्यतिरेकेण यत्स्वीयं भवति तद्रिक्थम् । विभागद्वारेण रिक्थं गृह्णातीति रिक्थग्राहः स ऋणं दाप्यः । एतदुक्तं भवति—यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न चौरादिः । योपितं भार्यां गृह्णातीति योपिद्गाहः स तथैवर्णं दाप्यः । यो यदीयां योपितं गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः । योपितांऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्देवेन निर्देशः । पुत्रश्चानन्याश्रितद्रव्यं ऋणं दाप्यः । अन्यमाश्रितमन्याश्रितं मातृपितृसम्बन्धि द्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्योऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य

रिक्थिन ऋणं दाप्य इति सम्यन्धः । एतेषां (१)समवाये क्रमश्च पाठक्रम एव । 'रिक्थग्राह ऋणं दाप्यस्तदभावे योपिद्वाहस्तदभावे पुत्र' इति । नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते—'न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः' इति पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्रहणासम्भवात् । योपिद्वाहोऽपि नोपपद्यते, (मनुः५।१६२) 'न द्वितीयश्च साध्वीनां क्विद्भर्तापदिश्यते' इति स्मरणात् । तथा तद्वृणं पुत्रो दाप्य इत्यप्युक्तम् । 'पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्' इत्युक्तत्वात् । अनन्याश्रितद्रव्य इति विशेषणमप्यनर्थकं पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासम्भवात्, सम्भवे च रिक्थग्राह इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि न वक्तव्यम् । पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राह ऋणं दाप्य इति स्थितम् । असति पुत्रे रिक्थग्राहः सुतरां दाप्य इति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते—पुत्रे सत्यप्यन्यो रिक्थग्राही सम्भवति । क्लीबान्धवधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि रि(२)क्थहरत्वाभावात् । तथा च क्लीबादीननुक्रम्य 'भर्तः (३)व्याः स्युर्निरंशकाः' इति घट्टयति । तथा—'सवर्णापुत्रोऽप्य(४)न्यायवृत्तिर्न लभेतैकेषाम्' इति गौतमस्मरणात् । अतश्च क्लीबादिषु पुत्रेषु सत्सु अन्यायवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति रिक्थग्राही पितृव्यतत्पुत्रादिः । योपिद्वाहो यद्यपि शास्त्राविरोधेन न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्वपतिकृतर्णापाकरणाधिकारी भवत्येव । योपिद्वाहो यश्चतसृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति, यश्च पुनर्भुवां तिसृणां प्रथमाम् । यथाह नारदः—'परपूर्वाः स्त्रियस्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्र(५)थमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा ॥ देशधर्मानवेश्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता' ॥ उत्पन्नसाहसा उत्पन्नन्याभिचारा । 'असत्सु देवरेषु स्त्री वान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात्समाश्रयेद्वयं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥ कौमार पतिमुत्सृज्य या स्वयं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥

(१)समवाय एकक कार्त्तुदेन, भति । (२) रिक्थग्राहाभाव एव ।

(३) भर्तःपुत्रो एव भर्तव्यश्च य । (४) अत्रायवृत्ते न । (५) प्रथम नम एव य ।

मृते भर्तरि तु प्राप्तान्देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृ-
 तीया प्रकीर्तिता ॥ प्रा(१)प्ता देशाद्धनक्रीता श्रुत्पिपासातुरा च या ।
 तवाहमित्युपगता सा चतुर्था प्रकीर्तिता ॥ अन्तिमा स्वैरिणीनां या
 प्रथमा च पुनर्भुवाम् । ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्तामुपाश्रितः-'
 इति । तथान्योऽपि योपिद्वाह ऋणापाकरणेऽधिकारी तेनैव दर्शितः-
 'या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत् । सोऽस्या दद्यादृणं भ-
 तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम्' ॥ प्रकृष्टेन धनेन सह वर्तत इति सप्रधना । बहु-
 धना यावत् । तथा 'अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
 ऋणं(२) वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम्' ॥ इति । पुत्रस्य पुन-
 र्वचनं क्रमार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्यं इति बहुषु पुत्रेषु रिक्थभावेऽप्यं-
 शग्रहणयोग्यस्यैवर्णापाकरणेऽधिकारी नायोग्यस्यान्धादेरित्येवमर्थम् ।
 पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि रि-
 क्थं गृह्णन्ति तदा ऋणं दाप्या नान्यथेत्येवमर्थम् । पुत्रपौत्रौ च रिक्थ-
 ग्रहणाभावेऽपि दाप्यावित्युक्तम् । अथाह नारदः- 'क्रमादव्याहृतं प्रा-
 तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम् । दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थाश्रिवर्तते' ॥ इति
 सर्वं निरवद्यम् । यद्वा योपिद्वाहाभावे पुत्रां दाप्य इत्युक्तम् । पुत्रा-
 भावे योपिद्वाहो दाप्य इत्युच्यते । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति रिक्थ-
 शब्देन योपिदेवोच्यते । 'सैव चास्य धनं स्मृतम्' इति स्मरणात् ;
 'यो यस्य हरते दारान्स तस्य हरते धनम्' इति च । ननु योपिद्वा-
 हाभावे पुत्र ऋणं दाप्यः पुत्राभावं योपिद्वाह इति परस्परविरुद्धम् ।
 उभयसद्भावे न कश्चिद्दाप्य इति । नैप दोषः । अन्तिमस्वैरिणीग्राहि-
 णः प्रथमपुनर्भूयाहिणः सप्रधनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः । पुत्रा-
 भावे तु निर्धननिरपत्ययोपिद्वाही दाप्य इति । एतदेवोक्तं नारदेन- 'ध-
 नस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री-
 हारी धनिपुत्रयोः' ॥ इति । धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरे-
 त्स ऋणभाक् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनं च स्त्रीधने ते
 विद्येते ययोस्तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्र एव ऋण-
 भाक् भवति । धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्यवर्णभाक् । स्त्रीहार्यभावे
 पुत्र ऋणभाक् पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरो(३)धाभासपरिहारः पूर्व-

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ४७७

वत् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्यस्यान्या व्याख्या । एते धनस्त्रीहारि-
पुत्रा ऋण कस्य दाप्या इ(१)त्यपेक्षायां उत्तमर्णस्य दाप्यास्तदभावे त-
(२)पुत्रादेः, पुत्राद्यभावे कस्य दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते पुत्र-
हीनस्य रिक्थिन इति । पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य यो रिक्थी रि-
क्थग्रहणयोग्यः सपिण्डादिस्तस्य रिक्थिनो दाप्याः । तथा च नार-
देन-‘ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य च(३) नास्ति चेत् । निर्वपेत्तस्य
कुल्येषु तद(४)भावेऽस्य वन्धुषु’ ॥ इत्यभिहितम् । ‘यदा तु न सकु-
ल्याः स्युर्न च सम्यन्धिवान्धवाः । तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्य
प्सु निक्षिपेत्’ ॥ इति ॥ ५१ ॥

(ची० मि०) ऋणदानरूपे विद्यादपदे ‘ऋणं देयमदेयं च-’
त्यादिनाऽभिहिते यस्मै न देयमृणं तमभिदधान एव प्रसङ्गादन्य-
दपि तादृशस्थले निषेधति—

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

” प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५२ ॥

अविभक्त इति भावे कः, तेन विभागभावे भ्रातृणां परस्परं
दम्पत्योर्भाषापत्योः पितृपुत्रयोश्च प्रातिभाष्यं लग्नकं ऋण ऋणप्रदानं
साक्ष्यं विद्यादपदार्थमाधरं साक्षित्वं न स्मृतं न स्मृत्यनुमतम् । अध-
शब्दः पितृव्यभ्रातृपुत्रादिसमुच्चयार्थः । चशब्दः संसृष्टिर्नां संमुच्च-
यार्थः । एवकारेण परस्परं प्रातिभाष्यादिकं न भवतीति लभ्यते ।
हिशब्दः पादप्रणार्थः । तुशब्दोऽनुमतेरसाधारणद्रव्यस्य च व्यवच्छे-
दार्थः, तेन यदा प्रातिभाष्यं साक्षित्वं चापरो मन्वते तदा पुत्रादिः
पित्रादेः प्रातिभूः साक्षी च भवत्येव । सांदायिके च द्रव्येऽविभक्तया-
रपि परस्परमृणःयचहारो भवत्विति । विभागे तु भ्रात्रादीनां प्राति-
भाष्यं भवत्येव, अविभक्त इत्यभिधानान् बाधकाभावाच्च । प्राति-
भाष्ये साक्ष्ये चान्ये विशेषा वक्ष्यन्ते ॥ ५२ ॥

(मिता०) अधुना पुरुषविशेषे ऋणग्रहण प्रतिषेधयन्प्रसङ्गादन्य-
दपि प्रतिषेधति—

भ्रातृणामिति । प्रातिभूयो भावः प्रातिभाष्यम् । भ्रातृणां दम्पत्योः
पितापुत्रयोश्चाविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात्प्राप्तप्रातिभाष्यमृणं साक्ष्यं

(१) इति विशयां च । (२) त स्त्रीपुत्रे च ।
(३) न च स्त्रिये च । (४) गते एव च्युतं च ।

च न स्मृतं मन्वादिभिः । अपि तु प्रतिपिद्धं साधारणवन्त्वात् । प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्ययावसानत्वात्, ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण । परस्परानुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव । विभागादूर्ध्वं तु परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति । ननु दम्पत्योर्विभागात्प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधो न युज्यते । तयोर्विभागाभावेन विशेषणानर्थक्यात् । विभागाभावश्चापस्तम्बेन दर्शितः—‘जायापत्योर्न विभागो विद्यते’ इति । सत्यम् । श्रौतस्मार्ताग्निसाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु वा । तथा हि—‘जायापत्योर्न विभागो विद्यते’ इत्युक्त्वा किमिति न विद्यते इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान्—‘पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु च’ इति । हि यस्मात्पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते—‘जायापती अग्निमादधीयाताम्’ इति । तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः । तथा ‘कर्म स्मार्तं विवाहाशौ’ इत्यादिस्मरणाद्धिवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि कर्मसु सहाधिकार एव । अतश्चोभयविधाग्निनिरपेक्षेषु कर्मसु पूर्तेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः संपद्यते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते ‘दिविज्योतिरजरमारभेताम्’ इत्यादि । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यं, न पुनः पूर्वानां भर्तृनुज्ञयानुष्ठितानां फलेष्वपि । ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तम्—‘द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति’ इति । सत्यम् । द्रव्यस्वामित्वं पत्न्या दर्शितमनेन न पुनर्विभागाभावः । यस्माद् द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्त्वा तत्र कारणमुक्तम्—‘भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये दानेऽतिथिभोजनभिक्षाप्रदानादां हि यस्मान्न स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयस्तस्माद्भा(१)र्याया अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यात्’ इति । तस्माद्भर्तुरिच्छया भार्याया अपि द्रव्यविभागो भवत्येव न स्वेच्छया । यथा वक्ष्य(२)ति—‘यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः’ इति ॥ ५२ ॥

(धी० मि०) सलग्नके विशेषं वस्तुमारभते—

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाष्यं विधीयते ॥

आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ५३ ॥

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ॥

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥ ५४ ॥

बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ॥

एकच्छायाश्रितेष्वेपु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥

प्रतिभूर्दापितो(१) यत्र प्रकाशं धनिनां धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यं (२) धनिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ ५६ ॥

सप्तन्तति स्त्रीपशव्यं(३) धान्यं त्रिगुणमेव च ॥

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसाश्चाष्टगुणाः स्मृ(४)ताः ॥ ५७ ॥

दान इति स्वयमेव दानेऽभियोज्याद्गुणाःऽर्पणे चेत्यर्थः ।

एतच्च स्पष्टयति बृहस्पति —

अथैको दर्शयामीति साधुरेपोऽपरोऽब्रवीत् ।

दाताहमेतद् द्रविणमर्पयाम्यपरो वदेत् ॥

आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ च विमंवादे तो विना तत्सुतावपि ॥

य एतमभियोज्यं दर्शयिष्यामि तवेत्याह स एकः प्रतिभूरेवम-
प्रेऽपि योऽप्यम् । दाताहमित्यत्राऽपर इत्यनुपञ्जनीयम् । आद्यौ वि-
ति तुशब्देन आद्ययोः प्रतिभुवोः सुता न दाप्या इति दर्शितम् ।
वितथे दर्शनसाधुत्वयोरुक्तयोर्विसंवादे सुता गपि दाप्या इति वि-
भक्तिपरिणामेनान्वय अपिकारेण दानप्रतिभूसमुच्चयः । पूर्वोक्तमे-
व विवृणोति दर्शनेति श्लोकेनेति मिताक्षराकार । वस्तुतस्तु जीवति
प्रतिभुवि व्यवस्था प्रथमदलोकेऽभिहिता, इतरस्यं प्रोषितस्येत्य-
र्थात् । मृतं प्रतिभुधि द्वितीयदलोकेनेत्यपोनरुक्त्यमिति तत्त्वम् ।

(१) यत्र प्रकाशं धनिनो धनम्—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) ऋणिकै रिति मुद्रित पुस्तके पाठः ।

(३) स तति स्त्रीपशुष्वेव—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(४) रसाश्चाष्टगुणमनया—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

ये दानाय प्रतिभुवः स्थितास्तत्पुत्रा दद्युरित्यन्वयः । वहव इति । वहवः प्रतिभुवो यदि भवन्ति तदा स्वस्वत्वव्यवस्थापितैरंशैरुपलक्षितं धनमृणरूपं अधमर्णेन दानाभावे दद्युः । यत्र तुलांशो विशिष्य व्यवस्थापितस्तत्र समं स्यादिति न्यायेन व्यवस्था । वहव इत्यनेकत्वोपलक्षके, तेन यत्र द्वौ प्रतिभुवौ तत्रापि व्यवस्थेति ध्येयम् । एषु प्रतिभूषु एकच्छायाश्रितेषु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि इच्छानुसारेण दद्युः । एकच्छाया एकसादृश्यं ममेच्छया यस्य कस्यापि पार्श्वे मया गृह्यत इति लग्नकस्वीकृतधनिकव्यवस्थावशात् स पूर्णाभियोगविषयदातृत्वे । एवरूपे च प्रतिभूवां पुत्रैरपि दानाभियोज्यैः स्वपितृदेयमेव देयं, परं तु वृद्धिरहितमित्युक्तं प्राक् । प्रतिभुवा दत्तस्याऽधमर्णेन परिशोधनमाह प्रतिभूर्दापित इति । यद्धनं प्रतिभूः प्रकाशं ससाक्षिकं राजादिभिर्धनिनां कृते दापितस्तदधमर्णस्तस्य प्रतिभुवः कृते द्विगुणं दातव्यं भवतीत्यर्थः । इदं च द्विगुणादिवृद्धियोग्यकाले द्रष्टव्यम् । प्रतिभूकृतदानदिनानन्तरं त्रिपक्षानन्तरं वृध्युपक्रमः ।

प्रातिभाष्यं तु यो दद्यात् पीडितः प्रातिभाषतः ।

त्रिपक्षात्परतः सोर्थं द्विगुणं लब्धुमर्हति ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । तथाऽन्यदपि प्रातिभाष्यं सम्बन्धेन प्रतिभुवा व्ययितं द्रव्यमृणिना देयम् । यदाह कात्यायनः—

यस्यार्थे येन यद्वत्तं धनिना पीडितेन तु ।

साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तत्समाप्नुयात् ॥

उक्तस्य द्विगुणस्वस्यापवादमाह ससन्ततीति । स्त्री च पशुश्च स्त्रीपशव्यं तत्प्रतिभुवा दत्तं ससन्तति अधमर्णेन दानकाले यावती सन्ततिर्जाता तावत्सहितमधमर्णेन प्रतिभुवे देयमित्यर्थः । सन्ततिपदं च युगधर्मकर्मादेरप्युपलक्षकम् । सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेवेति मिताक्षरायां पाठः । तदर्थश्च स्त्रीपशुषु सन्ततिवृद्धिरूपा या उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां प्राक् व्यवस्थापिता सा प्रतिभुवेऽधमर्णेन देयेत्यर्थः । धान्यमिति । यत्र या वृद्धिः परा तत्र तद्वृद्धिसंहितं प्रतिभुवे देयमिति समुदायार्थः । एवकारेणाऽधिकवृद्धेर्गणनासिद्धाया व्यवच्छेदः । चकाराभ्यां धान्यादावेव पञ्चगुणन्वादेः स्त्रीद्रादावत्रानभिहितगुणत्वादेश्च समुच्चयः ॥ ५३-५७ ॥

(मिता०) अधुना प्रातिभाष्यं निरूपयितुमाह—

दर्शने इति । प्रातिभाष्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः । तत्र विषयेभेदाद्भिधा भिद्यते । यथा—दर्शने दर्शनापेक्षायां एनं दर्शयिष्यामीति । प्रत्यये विश्वासे मत्प्रत्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वञ्चयिष्यते, यतोऽमुकस्य पुत्रोऽयं उर्वराप्रायभूरस्य प्राम-
घ(१)रो वास्तीति । दाने यद्य न ददाति तदानीमहमेव दास्या-
मीति । प्रातिभाष्यं विधीयत इति प्रथेक स(२)म्बध्यते । आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितये अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासव्यभिचारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं धनमुत्तमर्णस्य । इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः । वित(३)थ इत्येव शाठ्येन निर्धनत्वेन चाऽधमर्णोऽप्र-
तिकुर्वति (४)इतरस्य सुता अपीति वदता (५)पूर्वयोः सुता न दाप्या इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

(मिता०) एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह—

दर्शनेति । यदा तु दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभू(६)र्दिषं गतस्तदा तयोः पुत्राः प्रातिभाष्यायातं पैतृकमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभू(७)र्दिष गतस्तस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः । ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम् । 'ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाष्यागतं सुतः । समं दद्यात्तत्सुतो तु न दाप्याविति निश्चयः' ॥ इति व्यासवचनात् । प्रातिभाष्यव्यतिरिक्तः पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद् गृहीतं तावदेव दद्यात् वृद्धिम् । तथा तत्सुतोऽपि प्रातिभाष्यागतं पित्र्यमृणं समं मेव दद्यात् । तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ पौत्र(८)प्रपौत्रौ च प्रातिभाष्या-
यातं अप्रातिभाष्यं च ऋणं यथाक्रममगृहीतघनौ न दाप्याविति । यदपि स्मरणम्—'खादको वित्तहीन स्याल्लुप्रको वित्तवान्यदि । मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति' इति । तदपि लक्षकः प्रतिभूः । खादकोऽधमर्णः । लक्षको यदि वित्तवान्मृनस्तदा तस्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति ध्यारयेयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवां बन्धकं पर्याप्तं गृहीत्या प्रतिभूर्जातस्तत्र तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाष्यायातमृणं दद्युरेव । यथाह कात्यायन—'गृहीत्वा

(१) बरोऽस्तीति वा घ ।

(२) सम्बन्ध ख ।

(३) वित्तप्रैऽन्यथाभावे ।

(४) दानप्रतिभुवः ।

(५) दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवो ।

(६-७) दिग् गत प्र ।

(८) प्रपौत्रपौत्रौ च घ ।

वन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्माद्दाप्यः
स्यात्तद्वृणं सुतः' ॥ इति । दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । विना पि-
त्रा पितरि प्रेते दूरदेशं गते वेति ॥ ५४ ॥

(मिता०) यस्मिन्ननेकप्रतिभूसम्भवस्तत्र कथं दा(१)प्यस्तत्राह—

वहव इति । यद्येकस्मिन्प्रयोगे द्वौ वहवो वा प्रतिभुवः स्युस्तदर्णं
संविभज्य स्वांशेन दद्युः । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधम-
र्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिता एकच्छायाश्रिताः । अधमर्णो यथा
कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दा(२)ने प्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्न-
द्रव्यदानाय स्थिताः । एवं दर्शने प्रत्यये च ते(३)ष्वेकच्छायाश्रितेषु
प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथासुचि यथाकामम् । अतश्च
धनिको वित्ताद्य(४)पेक्षयां स्वार्थं यं प्रा(५)र्थयते स एव कृत्स्नं दा-
(६)प्यो नांशतः । एकच्छाया(७)श्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतस्त-
त्पुत्रश्च संनिहितस्तदा धनिकेच्छया सर्वं दाप्यः । मृते तु कस्मिंश्चि-
त्तत्सुतः स्वपित्रंशमवृद्धिकं दाप्यः । यथाह कात्यायनः—'एकच्छाया-
प्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोपिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशं तु
(८)मृते समम्' ॥ इति ॥ ५५ ॥

(मिता०) प्रातिभाव्यर्णदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रिया-
विधिमाह—

प्रतिभूरिति । यद्द्रव्यं प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्र-
काशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनो दापितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्व-
यमुपैत्य दत्तम् । यथाह नारदः—'यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपी-
डितः । ऋ(९)णिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिपा(१०)दयेत्' ॥ इति । ऋ-
णिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च
कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् । वचनारम्भसाम-
र्थ्यात् । एतच्च हिरण्यविषयम् । ननु इ(११)दं प्रतिभूरिति वचनं द्वैगु-
ण्यमात्रं प्रतिपा(१२)दयति । तच्च पूर्वोक्तकालकल्पक्रमावाधेनाप्युपप-
द्यते । यथा जातेष्टिविधानं शुचित्वावाधेन । अपि च सद्यः सवृद्धिक-

(१) दातव्यमित्याह ख. । (२) दाने प्रतिभुव. घ. । (३) तथैकच्छाया ख. ।

(४) वित्तायपेक्षया घ. । (५) य. प्रार्थयते ख. । (६) दद्यान्नांशतः ख. ।

(७) तेष्वेकच्छाया ख. । (८) मृते सति घ. । (९) ऋणिकं तं ग. ।

(१०) प्रतिदापयेत् ग. । (११) इदं वचनं ग. घ. । (१२) न तु कालकलाक्रमादिकम् . ।

दानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः सन्तत्यभावान्मूल्यदानमेव प्राप्नोतीति । तदसत्—‘व(१)स्त्रीधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा’ इत्यनेनैव कालकल्पक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धेः । द्वैगुण्यमात्रविधाने चेदं वचनमनर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीणां तु कालक्रमपक्षेऽपि सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानन्तरं क्रियतापि कालेनाधमर्गेन संघटते तदा(२)सन्ततिरपि समवत्येव । यद्वा पूर्वसिद्धसन्तत्या सह पशुस्त्रियो दास्यन्तीति न किञ्चिदेतत् । अथ प्रातिभाव्य प्रीति(३)-कृतम् । अतश्च प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव । न च प्रीतिदत्तस्य याचनात्प्राग्वृद्धिरस्ति । यथाह—‘प्रीतिदत्तं तु यत्किञ्चिद्धर्षते न त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तं चेद्धर्षते पञ्चकं शतम्’ ॥ इति । अतश्चाप्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावद्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यते इति । तदप्यसत् । अस्यार्थस्यास्माद्धचनादप्रतीतेद्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते । तस्मात्कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुष्टूकम् ॥ ५६ ॥

(मिता०) प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह—

सन्ततिरिति । हिरण्यद्वैगुण्यवत्कालानादरेणैव स्त्रीपदवाच्यः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः । श्लोकस्तु व्याख्यात एव । यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता, तद्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं (४)सादकेन तथा वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्ष्यैव सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः । यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपक्षे काले अधमर्गे दर्शयितुमसमर्थस्तदा त(५)द्वेषणार्थं तस्य पक्षत्रयं दातव्यम् । तत्र यदि तं दर्शयति तदा भो(६)कव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः । ‘नष्टस्यान्वेषणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत्तत्र भोकव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥ काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । नियन्धं दा(७)पयेत्तं तु प्रेतं चैव विधिः स्मृतः’ ॥ इति कात्यायनवचनात् । ल(८)प्रके विशेषनिषेधश्च तेनैवोक्ते—‘न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न क्वचित् ॥ नैव रिक्थी न मित्रं च न चै

(१) वक्रदानं च । (२) सन्ततिरेव च । (३) प्रीतिदत्तं च च ।

(४) सादकेन धमर्गेन । (५) तदन्वेषणार्थं च । (६) भोकव्यो नान्यथा च ।

(७) एतद्वेषणं प्रेतं चैव च । (८) लप्रफ प्रतिभू ।

वात्यन्तवासिनः । राजकार्यनियु(१)क्ताश्च ये च प्रवृजिता नराः ॥ न शक्नो धनिने दातुं दण्डं राक्षे च तत्समम् । जीवन्वापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्तकः ॥ नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति ॥ इति । सन्दिग्धोऽभिशस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्टिकब्रह्मचारिणः ॥ इति प्रतिभूविधिः ॥ ५७ ॥

(वी० मि०) मासि मासि सम्बन्धके विशेषमाह प्रकरणसमाप्ति-पर्यन्तेन—

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्षयते ॥

काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥ ५८ ॥

तत्राधिश्चतुर्विधः—स्वरूपप्रकारकालप्रमाणरूपोपाधिभेदात् । तथा(२) च बृहस्पतिः—

आधिर्वन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥

यादृच्छ्लोकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साक्षि(३)मान् ।

जङ्गमस्थावरत्वादिचतुष्टयेन यथाक्रमं स्वरूपादिचतुष्टयनिरूप-केन चतुरब्दं लेख्यारूढ इति साक्ष्यतिरिक्तप्रमाणवान् इत्यर्थः । वचनान्तराणि त्वेतद्विराधेनैव नेयानीति संक्षेपः । द्विगुणे धने जाते यदि गोप्याधिरधमर्णेन न मोक्षयते तदाऽधमर्णस्य नश्यति । कालकृतः कृतकालः, यदि अमुककाले मया नाधिर्मोक्षयते तदा तत्रैव स्वं भवतीति व्यवस्थापितकाले इति यावत् । एतादृशो भोग्यो गोप्यो वा आधिः काले तादृशव्यवस्थाविषयकालेऽधमर्णेन ऋणाप्रतिदाने नश्येदधमर्णस्य स्वत्वानाश्रयो भवतीत्यर्थ इति मिताक्षरादयः । रत्नाकरकृतस्तु कांस्यादावपरिभाष्याधिकृते आधातुरनुमतिं विना धनिकस्वत्वोचितव्यवहारस्य विश्लेषामदर्शनादन्यथैतद्वचनं व्याख्येयमित्याहुः । सा च व्याख्या यत्राऽधमर्ण एव परिभाषते द्विगुणे धने यदि न मया मोक्षयते आधिस्तदा तत्रैवायमिति तदा द्विगुणे धने जातेऽमोक्षणेऽधमर्णस्य प्रणश्येत् । अत्र हेतुः कालकृतः स्वत्वध्वंस उत्तमर्णसत्त्वेव व्यवस्था-स्थापितः कालो यत्र स आधिर्व्यवस्थापितकाले न नश्येत् । फलभोग्य-

(१) प्रयुक्तास्तु घ. ।

(२) तदा—इति छ० पुस्तके पाठः ।

(३) साक्षिवान्—इति क०पुस्तके पाठः ।

स्तु भोग्याधिरकृतकालः समासहस्रेणापि न नश्यतीति द्विगुणे सति मया मोचनीय इत्येतावन्मात्रमापि सुदृढं व्यवस्थाप्य स्वामिना आहितः आधिः अर्धाद्रोप्यः स द्विगुणे मूलधने सति यदि नोन्मुच्यते तदा नश्यति । द्विगुण इति परमवृद्धिपरम् । भोग्याधिस्तु एवं परिमापितोऽपि पतितव्यूहादिद्वारा द्विगुणे धने सत्यमोचितोपि न नश्यति । कालकृतः कृतकालः अस्मिन् काले यदि न मोच्यते नदा तवैवेति स्वीकृत्यादितः तस्मिन् अमोचितः सर्वोऽप्याधिर्नश्यति । एवं च द्विगुणे धन इति यथाश्रुतमेव प्राह्यम् । शिष्टव्यवहारादिविरोधे तु कालविशेषोपलक्षणपरमिति व्याख्या तु साधीयसीति प्रतिभाति । प्रणश्येदित्यत्र विशेषमाह बृहस्पतिः—

पूर्णावधौ शान्तलाभे बन्धे स्वामी धने भवेत् ।
अनिर्गते दशाहे तु ऋणी प्रोञ्छितुमर्हति ॥

व्यासध—

बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ।

इति । अत्र सुस्थिता(१)सुस्थितायधमर्णावादाय व्यवस्था ॥५८॥

(मिता०) धनप्रयोगे विश्वासहेतु द्वौ प्रतिभूराधिश्च । यथाह नारदः—'क्षिप्र(२)म्भहेतु द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च' इति । तत्र प्रतिभूर्निरूपितः । इदानीमाधिर्निरूप्यते । आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णनोत्तमर्णोऽधिक्रियते आधीयत इत्याधिः । स च द्विविधः कृतकालोऽकृतकालश्च । पुनश्चैकैकशो द्विविध—गोप्यो भोग्यश्च । यथाह नारदः—'अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः । कृतकालेऽपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥ स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च' ॥ इति । कृतकाल आधानकाल एवामुष्मिन्काले दीपोत्सवादी मयाधमाधिर्भोक्तव्योऽन्यथा तवैवाधिर्भविष्यतीत्येवं (३)निश्चिते काले उपनेय आत्मसमीपे नेतव्यः । मोचनीय इत्यर्थः । देयं दानम् । देयमनतिक्रम्य यावद्देयम् । उद्यतः नियतः, स्थापित इत्यर्थः । यावद्देयमुद्यतो यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः ॥ एवं चतुर्विधस्याधे-

(१) अत्र सुस्थितवध—इति छ० पु० ५३ ।

(२) क्षिप्रम्भो विश्वस । (३) निरूपिते छ ग ।

विशेषमाह—

आधिरिति । प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणी-
भूते यद्याधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन न मोक्ष्यते तदा नश्यति । अधमर्ण-
स्य धने प्रयोक्तुः स्वं भवति । कालकृतः कृतकालः, आहिताग्न्या-
दिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः । स तु काले निरूपिते प्राप्ते न-
श्येत् द्वैगुण्यात्प्रागूर्ध्वं वा । फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यासौ फल-
भोग्यः क्षेत्रारामादिः स कदाचिदपि न नश्यति । कृतकालस्य गो-
प्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः—‘काले कालकृतो न-
श्ये’दिति । अकृतकालस्य भोगस्य नाशाभाव उक्तः—‘फलभोग्यो न
नश्यती’ति । पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधिवि-
षयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे
चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्तव्यं बृहस्पतिवचनात्—‘हिरण्ये द्विगुणी-
भूते पूर्णे काले (१)कृतावधेः । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रती-
क्ष्य च ॥ तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्’ ॥ इति ॥ नन्वा-
धिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम्, अधमर्णस्य स्वत्वेनिवृत्तिहेतोर्दानविक्र-
यादेरभावात् । धनिनश्च स्वत्वहेतोः प्रतिग्रहक्रयादेरभावात् । मनु-
वचनविरोधाच्च (८।१४३)—‘न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति
न विक्रयः’ इति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं
तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादार्धेन निसर्गोऽस्ति नान्यत्रा-
धीकरणमस्ति न च विक्रयः । एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधाद्धनिनः
स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति । उच्यते—आधीकरणमेव लोके सोपा-
धिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः । आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः
प्रसिद्धः । तत्र धनद्वैगुण्ये निरूपितका(२)लप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्य-
न्तनिवृत्तेरनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिः उत्तमर्णस्य
चात्यन्तिकं स्वत्वं भवति । न च मनुवचनविरोधः । यतः (मनुः८।१४३)-
‘न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीर्दी वृद्धिमाप्नुयात्’ इति । भोग्यार्धि प्र-
स्तुत्येदमुच्यते—‘न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः’
इति । भोग्यस्याधेश्चि(३)रकालावस्थानेऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन
धनिनः (४)स्वत्वं नास्तीति । इहाप्युक्तं ‘फलभोग्यो न नश्यती’ति ।

(१) कृतावधौ ध. ।

(२) काले प्राप्ते च ल. ।

(३) क्षिरन्तनकाला घ. ।

(४) स्वत्वं न भवति ल. ।

गोप्याधौ तु पृथगारब्धं मनुना (८।१५४)—'न मोक्तव्यो बलादाधि-
र्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्' इति । इहापि वक्ष्यते—'गोप्याधिभोगे नो वृ-
द्धि'रिति । 'आधिः प्रणश्येद्विगुणे' इति गोप्याधिं प्रत्युच्यते इति सर्व-
मविरुद्धम् ॥ ५८ ॥

। 'गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ॥

नष्टो देवो विनष्टश्च दैवराजकृतादते ॥ ५९ ॥

(वी० मि०) गोप्याधेस्ताम्ररजतदेरुपभोगेऽल्पेपि वृद्धिमर्हत्यपि
नो भवति समयातिक्रमात् । तथा सोपकारे भोग्यरूपोपकारकारिणि
गवाधौ तथा हापिते सम्यक् व्यवहाराक्षमत्वं नीते आधौ न वृद्धिः ।
नष्टो भङ्गादिना सर्वथा व्यवहारक्षमतां गतः, विनष्टो नाशं प्राप्तः, च-
काराशोरहत्तः धनिकेनाऽऽधिर्देयः अधमर्णाय । दैवराजकृताद्दोषा-
दत इति हापितादो सर्वत्राऽन्वेति । धनिकदोषेणेति तदर्थः । अथ-
शब्देन हापितात्पूर्वोक्तेन उभयस्मिन् । दैवराजकृतादत इत्यस्याऽन्वय-
व्यवच्छेदः । यदि तु न ददाति तदा मूलनाशः स्यात् ।

विनष्टे मूलनाशः स्यादैवराजकृतादते ।

इति नारदवचनात् । यत्र तु ऋणापेक्षया बहुमूल्यं रत्नाद्याधी-
कृतं नष्टं विनष्टं वा तत्र स्वद्रव्याधिकं यदाधीकृतमूल्यं तदधमर्णाय
सर्वं दद्यात् ।

भुक्ते चासारतां प्राप्ते फलहानिः प्रजायते ।

बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं तत्र तोषयेत् ॥

इति वृहस्पतिवचनात् ।

गृहीतदोषान्नष्टेद्वन्धो हेमादिको भवेत् ।

ऋणं सलभं संशोष्य तन्मूल्यं दाप्यते धनी ॥

इति व्यासवचनाच्च ।

यः स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भुङ्क्ते विचक्षणः ।

तेनाङ्गवृद्धिर्भोक्तव्या नस्य भोगस्य निःश्रुतिः ॥

इति मनुवचनं तु अमोग्याधेर्दासादेरपेक्षिते भोगे योजनायम् ।
तादृशे तु सर्ववृद्धिहानिर्ग्रन्थकृतोक्तेति न विरोधः ॥ ५९ ॥

(मिता०) किञ्च—

गोप्येति । गोप्याधेस्ताम्रकृताहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । अ-

ल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या समयातिक्रमात् । तथा सो-
पकारे उपकारकारिणि वलीवर्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके
हापिते हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते नो वृद्धिरिति सम्बन्धः । नष्टो
विकृतिं गतः ताम्रकटाहादिश्लेद्रभेदनादिना पूर्ववत्कृत्वा देयः । तत्र
गोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः । उपभुक्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या ।
भोग्याधिर्यदि न(१)ष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वा देयः । वृद्धिसद्भावे (२)वृद्धि-
रपि हातव्या । विनष्ट आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि देयो मूल्या-
दिद्वारेण । तद्दाने सवृद्धिकं मूल्यं लभते । यदा न ददाति तदा मू-
लनाशः—'विनष्टे मूलनाशः स्याद्देवराजकृतादृते' इति नारदवचनात् ।
देवराजकृतादृते । देवमग्न्युदकदेशोपप्लवादि । देवकृताद्विनाशाद्विना ।
तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतात् । देवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिके
मूल्यं दातव्यमधमर्णेनाध्यन्तरं वा । यथाह—'स्रोतसापहृते क्षेत्रे राक्ष-
सैवापहारिते । आधिरन्योऽथ कर्तव्यो देयं वा धनिने धनम्' ॥ इति ।
तत्र स्रोतसापहृत इति देवकृतोपलक्षणम् ॥ ५९ ॥

आधेः स्वीकरणात् सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ॥

यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥ ६० ॥

(वी० मि०) आधेः स्वीकरणात् गोप्यस्य स्वाधीनीकरणात् भो-
ग्यस्य च भोगात् सिद्धिः, न तु साध्यलेख्यादिमात्रेण ।

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥

इति नारदवचनात् । एतेन—'आधौ प्रतिग्रहकृते पूर्वेव बलवत्त-
रा' इति वचने स्वीकारान्ता क्रिया बलवती । पूर्वा स्वीकाररहिता तु पू-
र्वापि न बलवतीत्यर्थः पर्यवस्यति । स चाधी रक्ष्यमाणोऽपि यद्यसा-
रतां (३)कालेन दिवसेन यातस्तदान्य आधिरधमर्णेनाधयो धनमृण-
रूपं वा धनिने दद्यादित्यर्थः । अपिर्विरोधार्थः । गवाद्दौ देवाह्वन्ध-
कावस्थायां नष्टे मूलहानिरित्यत्रापि जात्याचार एव मानम् ॥ ६० ॥

(१) नष्टश्चेददा घ. ।

(२) वृद्धिर्हातव्या ख. ।

(३) कालं—इति क० पु० पाठ ।

(मिता०) अपि च—

आधेरिति । आधेर्भोग्यस्य गोप्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिर्भवति न साक्षिलेख्यमात्रेण । यथाह नारदः—‘आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा । सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा’ ॥ इति । अस्य च फलम्—‘आधौ प्रतिग्रहे प्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा’ इति । या स्वी(१)कारान्ता क्रिया सा पूर्वा बलवती । स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवतीति । स चाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतामविकृत एव सवृद्धिकमूह्यद्रव्यापर्याप्ततां गतस्तदाधिरन्यः कर्तव्यो धनिने धनं वा देयम् । रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति वदता आधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् ॥ ६० ॥

चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ॥

सत्यङ्कार(२)कृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६१ ॥

(धी० मि०) चरित्रेण शोभनाचरितेन बन्धककृतं उत्तमर्णेनात्मसात्कृतं बहुमूल्यं ऋणादप्यल्पमूल्यं वा तत्र स राजादिवृद्ध्या सहितं धनं अधमर्णं दापयेत् । द्विगुणे धने आधिः प्रणश्यति । यद्वा चरित्रं पुण्यं यत्र बन्धकं कृतं तत्राऽधमर्णोपत्यं न पुण्यस्य नश्यति, किन्तु वृद्धिसहितं धनं दापयेदित्यर्थः । सत्यङ्कारो द्विगुणेऽपि द्रव्ये न तवाधिर्भविष्यति किन्तु द्विगुणं द्रव्यमेव मया दातव्यमिति व्यवस्थाविशेषपठ्यमाधीकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेदन्यथा त्वाधिर्नश्यतीत्यर्थः । साम्प्रदायिकास्तु दातव्यक्रयव्यवस्थानिर्वाहाय यद्बहुलायकाद्विक्रेतृहस्ते कृतं द्रव्यं तद्यवस्थातिक्रमे विक्रेत्रा कृते तेन द्विगुणं क्षेत्रे देयम् । यदि तु क्षेत्रैव व्यग्रस्थातिक्रमः कृतस्तदा स एव विक्रेत्रे तद्द्रव्यं द्विणीकृत्य दद्यादिति प्रसङ्गादुक्तं प्रत्यकृतेति व्याचक्षते ॥ ६१ ॥

(मिता०) ‘आधिः प्रणश्येद्विगुणं’ इत्यस्यापवादमाह—

चरित्रेति । चरित्रं शोभनचरितं चरित्रेण बन्धकं चरित्रबन्धकं तेन बहुमूल्यमात्मसात्कृतं परार्थीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति—धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्याऽधमर्णेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि बाधमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनाल्पमूल्यमाधिं

(१) स्वाकारान्तक्रिया पूर्वा एव ।

(२) सत्याकारकर—इति क पुस्तके सत्यङ्कारकर—इति एव पुस्तके पाठयोर्भेदः ।

गृहीत्वा बहुद्रव्यमेव धनिनाऽधमर्णाधीनं कृतमिति । तद्धनं स नृपो वृद्ध्या सह दापयेत् । अयमाशयः—एवं(१)रूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यङ्कारकृतम् । करणं कारः । भावे घञ् । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः—‘कारे सत्यागदस्य’ इति मुम् । सत्यङ्कारेण कृतं सत्यङ्कारकृतम् । अयमभिसन्धिः—यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्थं परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्वि(२)गुणं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाश इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति । अन्योऽर्थः चरित्रमेव बन्धकं चरित्रबन्धकं, चरित्रशब्देन गङ्गास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते । यत्र तदेवाधीकृत्य यद्द्रव्यमात्मसात्कृ(३)तं तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति । आधिप्रसङ्गादन्यदुच्यते सत्यङ्कारकृतमिति । क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यम् । तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्यत्रस्थातिवर्ती तेन तदेव दातव्यम्, (४)इतरश्चेद्यवस्थातिवर्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥ ६१ ॥

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥

प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेद्वृद्धिकः ॥

विना धारणकाद्यापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६३ ॥

(वी० मि०) धनदानेनाधिमोचनार्थमुपस्थितस्याधिर्धनिना मोक्तव्योऽधमर्णाय दातव्योऽन्यथा वृद्धिलोभादिनाऽमोचने स उत्तमर्णः स्तेनः चौरवद्दण्ड्यो भवेत् । एतच्चाऽविमोचनविरोधि व्यवस्थायं बलवत्त्वादिति ध्येयम् । राजदैवकृताहत इति सर्वत्राऽन्वययोग्येऽन्वेति । प्रयोजके धनप्रयोक्तारि असति मृते प्रोषिते प्रव्रजिते वा कुले प्रयोक्तृदायभागिनि क्रमेण पुत्रादौ धनं सवृद्धिकं न्यस्य निधाय स्वीयमाधिमाप्नुयादिति । यदि तु कोऽप्युत्तमर्णस्य प्रोषितस्य धनग्राहको नास्ति तदा तत्काले कृतमूल्यः आधिः तत्र प्रयोक्तृगृहे वृद्धिरहितस्तिष्ठेत् धनिकदोषेण धनग्रहणाभावे तदृध्वं वृद्धिर्न भव-

(१) प्रतिपादयेत् घ. । (२) एवंविधं घ. । (३) द्विगुणं भूतमेव द्रव्यं घ. ।

(४) कृतं तदा तत्र ख. । (५) इतरं चेत ख. ।

तीत्यर्थ । धारणक्रोऽधमर्णेनाधिमोचनोचितसमये सन्निहितस्तिष्ठति तदा उत्तमर्णं ससाक्षिक तमार्धिं विक्रीणीत, तत्र स्वकीय धन गृहीत्वाऽगशिष्ट राशे दद्यादिति विवेक । अपिकारेणाऽधमर्णदायादसद्गृह ॥ ६२-६३ ॥

(मिता०) किञ्च—

उपस्थितस्येति । धनदानेनाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिमोक्तव्यो धनिना न वृद्धिलोभेन स्थापयितव्य । अन्यथा अमोक्षणे स्तेनश्चौरवह(१)ण्ड्य स्यात् । असनिहिते पुन प्रयोक्तारि कुले तदातहस्ते सवृद्धिक धन विधायधमर्णक स्वकीय वन्धक गृह्णीयात् ॥ ६२ ॥

(मिता०) अथ प्रयोक्ताप्यसनिहितस्तदासाञ्च धनस्य ग्रहीतारो न सन्ति यदि वा असनिहिते प्रयोक्तार्याधिविक्रयेण धनदित्साधमर्णस्य तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षित आह—

तत्कालेति । तस्मिन्काले यत्तस्याधिर्मूल्य तत्परि(२)कल्प्य तत्रैव धनिनि तमार्धिं वृद्धिरहित स्थापयेन्न तत ऊ(३)र्ध्वं विवर्धते । यावद्धनी धन गृहीत्वा तमार्धिं मुञ्चति, यावद्वा तन्मूल्यद्रव्यमृ(४)णे प्रवेशयति ॥

(मिता०) यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुण धनमेव ग्रहीतव्य न त्वाधिनाश इति विचारितमृणग्रहणकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असनिहिते वाऽधमर्णं धनिना किं कर्तव्यमित्यत आह—

विनेति । धारणक्रोऽधमर्णाद्धिना अधमर्णेऽसनिहिते साक्षिभिस्तदासेश्च सह तमार्धिं विक्रीय तद्धन गृह्णीयाद्धनी । वाशब्दो व्यपस्थितविकटपार्थ । यदर्णग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव ग्रहीतव्य न त्वाधिनाश इति न विचारित तदा 'आधि प्रणश्येद्विगुणे' इत्याधिनाश । विचारिते त्वय पक्ष इति ॥ ६३ ॥

(धी० मि०) भोग्याधौ विशेषमाह—

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ॥

मोक्ष्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥ ६४ ॥

ऋणमाधो भोगद्वारा द्विगुणीभूत यदि तदा तस्मिन् द्विगुणधन

(१) दण्ड्यो भवति ख । (२) कल्पयत तत्रैव ख ।

(३) ऊर्ध्वं धन वर्धने ग । (४) मृणने ख ।

स्वसङ्क्रान्ते सत्युत्तमर्णेनाऽऽधिर्मोक्तव्य इत्यर्थः । अयमेव क्षयाधि-
रित्युच्यते । इदं च धनिकस्य तथाऽभ्युपगमपरम् । 'अन्त्यवृद्धौ प्र-
विष्टायामपि न स्थावरमृते वचना'दिति विष्णुवाक्यैकमूलकत्वादि-
ति मिथ्याः । अधर्मभीरुणा तदा स आधिर्मोच्यः ।

भोगाय द्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते ।

मूलं च सोदयं पश्चाद्धार्युपं तत्तु गर्हितम् ॥

इति बृहस्पतिवचनात्, न तु विशेषव्यवस्थामन्तरेण न वर्द्धतेऽपी-
त्यप्याहुः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने ऋणादानप्रकरणम् ।

(मिता०) भोग्याधौ विशेषमाह—

यदेति । यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदाधौ
कृते तदुत्पन्ने आध्युत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिर्मो-
क्तव्यः । यदि वादावेवाधौ दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिर्मोक्तव्य
इति परिभाषया, कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणीभूत-
मृणं तदा, आधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे स-
त्याधिर्मोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सवृद्धिक-
मू(१)लर्णापाकरणार्थाध्युपभोगविषयमिदं वचनम् । तमेन क्षयाधि-
माचक्षते लौकिकाः । यत्र तु वृद्ध्यर्थं एवाध्युपभोग इति परिभाषा
तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मू(२)लदानं तावदुपभुङ्क्त एवाधिम् ।
एतदेव स्पष्टीकृतं बृहस्पतिना—'ऋणी बन्धमवाप्नुयात् । फलभोग्यं
पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं तु सामकम् ॥ यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न
धनभागधनी । ऋणी च न लभेद्द्रव्यं परस्परगतं विना' ॥ इति । अ-
स्यार्थः—फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः (३) बन्ध आधिः । स च
द्विविधः सवृद्धिकमूला(४)पाकरणार्थं वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च ।
तत्र च सवृद्धिकमूलापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ
पूर्णकालस्तमाप्नुयादणी । यदा सवृद्धिकं मूलं फलद्वारेण धनिनः
प्रविष्टं तदा बन्धमाप्नुयादित्यर्थः । वृद्धिमात्रापाकरणार्थं तु बन्धकं
सामकं दत्त्वाप्नुयादणी । समं मूलं, सममेव सामकम् । अस्यापावद-
माह—यदि प्रकर्षितं तत्स्यात् । तत् बन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृ-

(१) मूल्यापाकरणा ख. । (२) मूल्यदानं ख. ।

(३) बन्धकः आधिः ख. । (४) मूल्यापा ख. ।

द्वैरप्यधिकफलं यदि स्यात्तदा न धनभाग्धनी सामकं न लभते धनी । मू(१)लमदस्वैव ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति यावत् । अथ त्वप्रकर्षितं तद्वन्धकं वृद्धयेऽप्यपर्याप्तं तदा सामकं दत्त्वापि बन्धं न लभेताधमर्णः । (२)वृद्धिशेषमपि दत्त्वा लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयप्रापवादमाह । परस्परमतं विना उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे 'यदि प्रकर्षितम्' इत्याद्युक्तम् । परस्परानुमतौ तूत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते धनी निकृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमर्णो लभत इति ॥ ६४ ॥

इति ऋणादानप्रकरणम् ।

(वी० मि०) निक्षेपं विवादपदमधिकृत्याह—

वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य य(३)दर्प्यते ॥

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

न दाप्योऽपहृतं तं तु राजदैविकतस्करैः ॥

भ्रेषश्चेन्मार्गिते दत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ ६६ ॥

आजीवनं स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ॥

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः ॥ ६७ ॥

वासनं निक्षेप्यद्रव्याधारभूतसम्पुटादि तत्रस्थ यद्रव्यं संस्थादिकमनाख्याय अरुथयित्वाऽन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विस्रग्भादप्यते तदौपनिधिकं नाम निक्षेपविशेषः । निक्षेपसामान्यलक्षणं तु—

स्व द्रव्यं यत्र विद्मन्माग्निक्षिपत्यविशंकितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं युधैः ॥

इति नारदोक्तमवसेयम् ।

कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि । -

इत्यादि मनुक्तं विदवासप्रपञ्चनमात्रं, तत्रौपनिधिकं द्रव्यं तथैव घानाख्यायैव पूर्ववन्मुद्रादिचिन्हितं प्रतिदेयं स्थापकाय । तत्रौपनिधिं राज्ञा दैविकेनाग्निना तस्करेण चौराणां वाऽपहृतं स्थापकायोपनिधि-

(१) मूलमदस्वैव छ । (२) वृद्धिशेषमदस्वैव छ ।

(३) समर्पयन्—इति क पु पाठ ।

गृहीता न दाप्यः । यदि तु निक्षेप्ता मार्गिते प्रार्थिते तथाप्यदत्ते तस्मिन् द्रव्ये राजदैविकादिकृतो भ्रेषो भ्रंशः स्यात्तदा तमुपनिधिं मूल्यद्वारा निक्षेपत्रे तत्समं च दण्डं राज्ञे दाप्य एव स्थापकः । चकारेण निक्षे(१)प्वृत्समुच्चयः । स्वेच्छया न तु निक्षेपत्रनुमत्या तमुपनिधिमाजीवन् उपयुञ्जानो वृध्यादिलाभानुसारेण राज्ञा दण्डयस्तं चोपनिधिं सोदयं वृद्धिसहितं निक्षेपत्रे दाप्यः । अत्र च वृद्धिमाह कात्यायनः—

निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।

याच्यमानो न चेद्दद्याद्द्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

मनुः—

चौरैर्हृतं जले भग्नाग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन ॥

किञ्चित्संहृत्य गृहीत्वा शेषमन्यत्र निक्षिपत्युपेक्षते वा सर्वं मम न देयं भवत्विति तत्सर्वं देयमेवेत्यर्थः । व्यासः—

भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम् ।

किञ्चिन्न्यूनं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥

मनुः—

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।

ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥

वधस्ताडनादिः । याचितेति । अयमुपनिधावुक्तो विधिः प्रकारो राजदैविकादिस्थले, दानादानरूपो याचितादिषु बोध्यः । विवाहाद्युत्सवार्थं चत्वालङ्कारादिकं प्रतिदेयतयाङ्गीकृत्य याचित्वानीतं याचितं अन्वाहितं स्वामिना एकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनुपश्चादन्यस्य हस्ते तस्याधातुर्वचनाग्निहितन्यासो गृहस्वामिनेऽदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव तदीयजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति शिल्पिनेऽलङ्कारादिघटनाय द्रव्यसमर्पणं च साक्षादाख्याय । समर्पणं निक्षेपः । आदिपदेन गौतमोक्ताऽवक्रीतादिसङ्ग्रहः । तथा च 'पुत्रानध्याभवेयु'रित्यधिकारे गौतमः—'निध्नन्वाधियाचितावक्रीताधयो नष्टाः सर्वाननिन्दितान् पुरुषापराधेने'ति । अवक्रीतं भाटकेनानीतम् । निक्षेपतुः सत्त्वे निक्षेपद्रव्यं तस्यैव प्रत्यर्पयेदित्याह—

स्थापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधि ।

तथैव तस्य दातव्यं न देयं प्रत्यनन्तरे ॥

प्रत्यनन्तरः पुत्रादिः । मनु —

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥

विशेषज्यवस्थायां तु जीवस्यपि निक्षेप्तारि प्रत्यनन्तरे दानं भवत्येवेत्युक्तप्रार्यं याचितकं प्रष्ट्याह कायायनः —

प्राप्ते काले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन् ।

तस्मिन्नष्टे हने चापि गृहीत्वा मूल्यमाहरेत् ॥

नष्टे दैविकेनापि ॥ ६७ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने निक्षेपप्रकरणम् ।

(मिता०) उपनिधिं प्रत्याह—

वासनेति । निक्षेपद्रव्यस्याधारभूतं द्रव्यान्तरं वासनं करण्डादि तत्स्थं वासनस्थ यद्रव्यं रूपसंख्यादिविशेषमनाख्याय अकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विश्रम्भादर्प्यते स्थाप्यते तद्रव्यमौपनिधिं रूप्यते । यथाह नारद —‘असंख्यातमविज्ञातं समुद्र यन्निधीयते । तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः’ ॥ इति । प्रतिदेयं तथैव तत् । यस्मिन्स्थापितं तेन यथैव पूर्वमुद्रादिचिह्नितमर्पितं तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् ॥ ६५ ॥

(मिता०) प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह—

नेति । तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वापहतं नष्टं न दाप्योऽसौ यस्मिन्नुपहितम् । धनिन एव तद्रव्यं नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति । यथाह नारदः—‘प्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः । देवराजकृते (१)तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितम्’ ॥ इति ॥

(मिता०) अस्यापवादमाह—

भ्रूप इति । स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भ्रूपो नाशः सज्जातस्तथापि तद्रव्यमूल्यकल्पनया धनिने प्रहीता दाप्यो राज्ञे च तत्समं दण्डम् ॥ ६६ ॥

(मिता०) भोक्तारं प्रति दण्डमाह—

आजीवन्निति । यः स्वेच्छया स्वाम्यननुज्ञयोपनिहितं द्रव्यमाजीव(१)न्तुपभुङ्क्ते व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थमसावुपभोगानुसारेण लाभानुसारेण च दण्ड्यस्तं चोपनिधिं सोदयमुपभोगे सवृद्धिकं व्यवहारे सलाभं धनिने दाप्यः । वृद्धिप्रमाणं च कात्यायनेनोक्तम्—‘निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च । याच्य(२)मानो न चेद्द्याद्वर्धते पञ्चकं शतम्’ ॥ इति । एतच्च भक्षिते द्रव्यम् । उपेक्षाज्ञाननष्टे तु तेनैव विशेषो दर्शितः—‘भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम् । किञ्चिन्न्यूनं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितम्’ ॥ इति । किञ्चिन्न्यूनमिति चतुर्थांशहीनम् ॥

(मिता०) उपनिधेर्यमान् याचितादिष्वतिदिशति—

याचितेति । विवाहाद्युत्सवेषु वस्त्रालंकारादि याचित्वानीतं याचितम् । यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनु पश्चादन्यहस्ते स्वामिने देहीति निहितं तदन्वाहितम् । न्यासो नाम गृहस्वामिनेऽदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति । समक्षं तु समर्पणं निक्षेपः । आदिशब्देन सुवर्णकारादिहस्ते कटकादिनिर्माणाय न्यस्तस्य सुवर्णादेः, प्रतिन्यासस्य च परस्परप्रयो(३)जनापेक्षया त्वयेदं मदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं रक्ष्यते इति न्यस्तस्य ग्रहणम् । यथाह नारदः—‘एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु । शिल्पिपूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च’ ॥ इति । एतेषु याचितान्वाहितादिष्वयं विधिः । उपनिधेर्यः प्रतिदानादिविधिः स एव वेदितव्यः ॥ ६७ ॥

इति उपनिधिप्रकरणम् ।

(१) आजीवन्त्युप ख. आजीवन्कलं भुङ्क्ते ग. ।

(२) याच्यमान ग. । (३) पेक्षायो त्वयेदं ख ।

(वी० मि०) 'प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तित'-
मित्युक्तम् । अत्र भुक्तिर्निरूपिता, सम्प्रति साक्षिणोऽधिकृत्याह सम्पू-
र्णप्रकरणेन—

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ॥
धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६८ ॥
व्यवराः साक्षिणो ज्ञयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ॥
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६९ ॥
स्त्रीवालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः ॥
रङ्गावतारिपाखण्डिकूटकृदिकलेन्द्रियाः ॥ ७० ॥
पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहापरिपुतस्कराः ॥
साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ ७१ ॥
उभयानुमतः साक्षा भवत्येकोऽपि धर्मवित् ॥
सर्वः सङ्ग्रहणे साक्षा चार्यपारुष्यसाहसे ॥ ७२ ॥

तपस्विनः तपश्चरणशीलाः, दानशीलाः दाननिरताः, कुलीनाः
साङ्कर्यादिदोषशून्यकुलोत्पन्नाः, सत्यवादिनः सत्यवचनशीलाः, धर्म-
प्रधाना मुरयोद्देश्यधर्मका, ऋजवोऽकुण्टलचित्ता, त्रयोऽधमः कल्पो
येषां ते व्यवराः—

नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव च ।

इति वृहस्पतिवचनात् । श्रोती अग्निहोत्रादिः, स्मार्ती सन्ध्योपास-
नादिः क्रिया, नित्यकर्तव्यतत्पराः प्रत्यहं तदनुष्ठातारः, यथाजाति
जात्यनुसारेण, तेन मूर्द्धावसिकानां मूर्द्धावसिका, अम्बष्ठानाम
म्बष्ठाः साक्षिणः स्त्रीणां स्त्रिय इत्यादि पर्यवस्यति । यथावर्णं ब्राह्म-
णस्य ब्राह्मणाः साक्षिण इत्यादि । स्वजातिस्ववर्णयोरभावे तु सर्वेषु
वादिषु सर्वे मूर्द्धाभिपिक्तादयो ब्राह्मणादयश्च साक्षिणः स्मृता मन्वा-
दिस्मृतावभिहिता एते साक्षिणः प्रशस्ता ज्ञयाः । स्यादयस्त्वसा-
क्षिणः । बालः षोडशवर्षाभ्यन्तरवयस्कः, वृद्धोऽशीत्यूर्ध्ववयस्कः, कि-
तवोऽक्षदेवनशीलः मत्तो मद्यादिना, उन्मत्तः उन्मादवान्, अमि-
शस्तो ब्रह्महत्याद्यभिशापवान्, रङ्गावतरी नटः, पापण्डी वेदवाह्यः,

कूटकृत् कपटप्रायव्यवहारशीलः, विकलेन्द्रियः चक्षुःश्रोत्रादिहीनः,
 पतितो ब्रह्महादिः, आप्तः सुहृत्, अर्थसम्बन्धी वादिऋक्थ-
 सम्बन्धी, सहायो वादिसाहाय्यकर्ता, रिपुर्वादिशत्रुः, तस्क-
 रः चौरः, साहसी प्रसह्य मारणादिकारी, दृष्टदोषो वादान्तरे-
 ऽसत्याभिधायी, निर्धूतः कुलवहिष्कृतः, आद्यपदेन श्रोत्रियप्र-
 ब्रजितादयः । इयवरा इत्युक्तमपवदति उभयानुमत इति ।
 उभाभ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां साक्षित्वेनाऽनुमतः सन् । धर्मविदिति
 सकलसाक्षिगुणोपलक्षकम् । ईदृश एकोपि साक्षी भवति । स्त्रीवाले-
 स्याद्युक्तमपवदति-सङ्ग्रहणे स्त्रीसङ्ग्रहणे, चौख्ये, पारुष्ये वाक्पारुष्ये,
 साहसे मनुष्यमारणादौ सर्वः स्त्र्यादिरपि यथोक्तसाक्षिकगुणशून्य
 श्च साक्षी भवतीत्यर्थः । चकारेण 'ज्ञेया' इत्यत्रान्वितेन मन्वाद्युक्तगु-
 णान्तरवतां समुच्चयः । तुशब्देन स्त्र्यादिभिन्नानां तपस्वीत्यादियथा-
 गुणशून्यानामसाक्षित्वं व्यवच्छिनत्ति । अपिशब्देन 'उभौ तु श्रोत्रि-
 यौ ग्राह्या'विति बृहस्पतिवचनोक्तसमुच्चयः । अत्र वाशब्दसमुच्चि-
 ता आद्यशब्दसङ्गृहीताश्च साक्षिणः सिद्धवद्विशिष्य लिख्यन्ते । तत्र
 ब्रह्मिणप्रयेणन (?) सर्ववर्णहितकर्तारः सर्वधर्मविदो लोभा(१)नाकर्षणी-
 या वाह्याभ्यन्तरशौचशालिनः वाजपेयादियाजिनोऽधीयानाः एते
 संहितोक्ताश्च साक्षिणो निगादकोपन्यस्ताः प्रशस्ताः । तत्र बृहस्पतिः—

लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ ।

यादृच्छिकश्चोत्तरश्च कार्यमध्यगतः परः ॥

नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः ।

प्रभेदमेपां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥

स्वजातिलिखिता येन येन स्वं पितृनाम च ।

निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसंज्ञकः ॥

अर्थिना च क्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिकम् ।

प्रत्यक्षं लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः ॥

कुड्य(२)व्यवहितो यश्च श्राव्यते ऋणभाषितम् ।

विनिन्द्यते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्तितः ॥

(१) लोभानुर्कर्षं इति ख० पु० पाठः ।

(२) कुड-इति क० पुस्तके, कुण्ड-इति तु ख० पुस्तके पाठः ।

आहूय यः(१) कृतः साक्षो ऋणन्यामक्रियादिके ।
 स्मार्यतेऽर्थं मुहुर्ग्रथं स्मारितः सोऽभिधीयते ॥
 विभागदाने विपणे ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ।
 द्वयोः समानो धर्मज्ञः कुल्यः स परिकीर्तितः ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात्प्रोपितस्तु यः ।
 उभयोः सम्मतः साधुर्दृतकः स उदाहृतः ॥
 क्रियामाणे च कर्तव्ये यः कश्चित्स्वयमागतः ।
 अत्र साक्षित्वमस्माकमुक्ते यादृच्छिकस्तु सः (२) ॥
 यः साक्षी तु दिशं गच्छन् मुमुर्षुर्वा यथाक्रमम् ।
 अन्यं संश्रावयेत्तं तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥
 साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते ।
 श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः ॥
 उभाभ्यां यस्य विद्वस्तं कार्यं चा विनिवेदितम् ।
 गूढचारी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाङ्मयं यच्छ्रुतं भूभृता स्वयम् ।
 स एव तत्र साक्षी स्याद्विसवादे द्वयोरपि ॥
 निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।
 अथपक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात्तत्र नान्यथा ॥
 दूषितं घातितं यत्तु सामायां तु समन्ततः ।
 अकृतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः ॥

लिखितलेखितयोर्भेदमविशक्षित्वा गरदे त्वेकादशविधः साक्षी
 कथितः । अथ साक्ष्यानर्हाः-श्रोत्रिय, तापसः, प्रव्रजितः, कोपितः,
 व्याधः, दासः, वैदिके कर्मणि अश्रद्धः, तैलिकः, प्रमादी, ग्रामया
 जकः, एकपाकमोक्ता, चरः, सपिण्डः, सकुल्यो, महापथयायी, समु-
 द्रयायी, धगिक्, व्यङ्ग्यः, आचारहीनः, क्लीबः, नृत्यकर्ता, नृत्ये-
 ऽभिनेता, चात्यः, दारत्यागी, अग्नित्यागी, अयाज्ययाजकः, विप-
 जीवी, आहितुण्डकः, गरदोऽग्निदः, हालिकः, शूद्रः, अपात्रभूतः,
 उपपातकी, अतिखिन्नः, वेदविरुद्धकर्मकरणशीलः, स्वकर्मत्यागी, अकृ-
 तसमावर्तनो द्विजः, जडः, तिलविक्रीयी, विप्रलम्भकारी, भूताषिष्टो,

(१) सः-इति ६० पा० पुस्तकयो पाठः ।

(२) यः-इत्युभयसमतः पाठः ।

नृपद्विष्टः, नक्षत्रसूचकः, पराभिशापप्रदायी, होनाङ्गो, भगवृत्तिः, कुन्-
खी, श्यावदन्तः शिवत्री, मित्रद्रोही, धूर्तः, शौण्डिक, ऐन्द्रजालिकः,
लुब्धः, उग्रकर्मा, श्रेणिगणविरोधी, चित्रकरः, वृषभनाटनेन भिक्षाट-
नशीलः, मिथ्याधर्माचारकल्पकः, त्यक्तप्रव्रज्यः, राजपुरुषः, मनुष्य-
पशुमांसास्थिमधुक्षीराम्बुसर्पिणां वेदस्य विक्रेता, वृद्धिजीवी, परि-
च्छेदकरणाय कार्येषु नियुक्तः, खलो, हीनसेवकः, पित्रा सह विवद-
मानः, परस्परभेदकारी चेति । तत्र नारदः—

असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।

वचनाद्दोषतो भेदात्स्वयमुक्तिर्मृतान्तरः ॥

श्रोत्रियाद्या वचनतः स्तेनाद्या दोषदर्शनात् ।

भेदाद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणाम् ॥

राज्ञा परिगृहीतेषु साक्षिण्वेकार्थनिर्णये ।

वचनं यत्र भिद्येत ते स्युर्भेदादसाक्षिणः ॥

स्वयमुक्तिर्न निर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।

मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्रावितादृते ॥

श्रोत्रियादीनां वेदाध्ययनाद्यासक्तत्वेन विवादपदविस्मरणशील-
तया न ते साक्षिणः कार्याः । अकृतास्तु ते जानन्तो भवन्त्येव सा-
क्षिणः । तदुक्तम्—‘उभौ तु श्रोत्रियौ ग्राह्या’विति । श्रोत्रियाद्यान्
व्याकरोति ।

श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा येन प्रव्रजिता नराः ।

असाक्षिणस्ते वचनाज्ञात्र हेतुरुदाहृतः ॥

मुमूर्ष्विति । मुमूर्षुणा धनिकेन यः साक्षी स्वदायादेश्चो यमिय-
द्धेन सत्यं धारयत्ययं तु जानानीति श्रावितः स मृतान्तरोऽपि सा-
क्षी भवत्येव । अर्थिनि मृते तत्पुत्रादिना अज्ञातत्वादनुपन्यस्तेऽर्थं
कासौ साक्षी स्यादिति मृतान्तरोऽन्माक्षी । अत्र प्रशस्तसाक्ष्यलाभेऽप्र-
शस्तो निपिद्धः साक्ष्युपादेयः । कण्ठतो निपिद्धस्तु सर्वथा नोपादेय
इति विवक्तव्यमित्युक्तप्रायम् ॥ ७२ ॥

(मिता०) ‘प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्’
इत्युक्तं तत्र भुक्तिर्निरूपिता । सांप्रतं साक्षिस्वरूपं निरूप्यते । साक्षी
च साक्षाद्दर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति । यथाह मनुः (८।८४)—‘सम-
क्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति’ इति । स च द्विविधः कृतो-

ऽकृतश्चेति । साक्षित्वेन निरूपितः कृतः । अनिरूपितोऽकृतः । तत्र कृतः पञ्चविधोऽकृतश्च षड्विध इत्येकादशविधः । यथाह नारद-
 'एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पञ्चविधो
 द्वेषः षड्विधोऽकृत उच्यते' ॥ इति । तेषां च भेदस्तेनैव दर्शितः-
 'लिपितः स्मारितश्चैत्र यदच्छाभिज्ञ एव च । गूढञ्चोत्तरसाक्षी च
 साक्षी पञ्चविध स्मृत' इति ॥ लिपितादीनां च स्वरूप कात्याय-
 नेनोक्तम्-'अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सनिवेश्यते । स साक्षी
 लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादते' ॥ इति । स्मारितः पत्रकादत
 इत्यस्य विवरणं तेनैव कृतम्-'यस्तु कार्यप्रसिद्धयर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः
 पुनः । स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते' ॥ इति । यस्तु
 यदच्छायागतः साक्षी क्रियते स यदच्छाभिज्ञः । अनयोः पत्राना-
 रुढत्वेऽपि भेदस्तेनैव दर्शितः-'प्रयोजनार्थमानीतः प्रसन्नादागतश्च
 यः । द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्णपक्षस्य साधकौ' ॥ इति । तथा ।
 'अर्थिना स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यार्थवचन स्फुटम् । यः (१) श्रान्यते स्थि-
 तो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते' ॥ इति । तथा-'साक्षिणामपि यः
 साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसं-
 क्षितः' ॥ इति । षड्विधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेन दर्शितः-'ग्रामश्च
 प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् । कार्येष्वधिकृतो य स्यादर्थिना
 प्रहितश्च यः ॥ कुल्या, कुलविवादेषु विशेषाम्नेऽपि, साक्षिणः' ।
 इति । प्राड्विवाकप्रहणं लेखकसम्बोधोपलक्षणार्थम्-'लेखकः प्राड्विवा-
 कश्च (२) सम्भ्राश्चैवानुपूर्वशः । नृपे पश्यति तः कार्यं साक्षिणः समुदा-
 हता' ॥ इति ॥ नेऽपि साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भवन्तीत्यत आह—
 तपस्विन इति । इयवरा इति च । तपस्विनस्तपःशीलाः । दा-
 नशीला दाननिरताः । कुलीना महाकुलप्रसूताः । सत्यवादिनः स-
 (३) त्यवदनशीलाः । धर्मप्रधानाः नार्थकामप्रधानाः । ऋजवोऽकुटि-
 लाः । पुत्रवन्तो विद्यमानपुत्राः । धनान्विता बहुसुवर्णादिधनयुक्ताः ।
 धौतस्मार्तक्रियापराः नित्यनैमित्तिकानुष्ठा(४)नरताः पर्यभूताः पुरु-
 पास्त्यवराः साक्षिणो भवन्ति । त्रयः अवरा न्यूना येषां ते इयवराः
 त्रिभ्योऽर्कं न भवन्ति । परतस्तु यथाकामं भवन्तीत्यर्थः । जाति-

(१) श्रावित इ । (२) सम्भ्रैव ग ।
 (३) सत्यवादन इ । (४) शानपरा ग ।

मनतिक्रम्य यथाजाति । जातयो मूर्धावसिकाद्याः अनुलोमजाः प्र-
तिलोमजाश्च । तत्र मूर्धावसिकानां मूर्धावसिकाः साक्षिणो भवन्ति ।
एवमम्बुष्टादिष्वपि द्रष्टव्यम् । वर्णमनतिक्रम्य यथावर्णम् । वर्णा ब्रा-
ह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एवोक्तलक्षणा उक्तसंख्याकाः
साक्षिणो भवन्ति । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा स्त्रीणां
साक्ष्यं स्त्रिय एव कुर्युः । यथाह मनुः (८ । ६८)-‘स्त्रीणां साक्ष्यं
स्त्रियः कुर्युः’ इति । सजातिसवर्णासम्भवे सर्वे मूर्धावसिकादयो
ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्धावसिकादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासम्भवं
साक्षिणो भवन्ति । उक्तलक्षणानां साक्षिणामसम्भवे प्रतिपेधरहि-
तानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणोवक्तव्याः । ते च
पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः—‘असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो
बुधैः । वचनादोपतो भेदात्स्व(१)यमुक्तिर्मृतान्तरः’ ॥ इति । के पुन-
र्वचनात् असाक्षिण इत्यत आह—‘श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्र-
व्रजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः’ ॥ इति । ताप-
सा वानप्रस्थाः । आदिशब्देन पित्रा विवदमानादीनां ग्रहणम् ।
यथाह शङ्खः—‘पित्रा विवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवात(२)प्रस्थ-
निर्ग्रन्था असाक्षिणः’ इति । दोषादसाक्षिणो दर्शिताः—‘स्तेनाः सा-
हसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्च(३)कास्तथा । असाक्षिणस्ते दुष्टत्वा-
त्तेषु सत्यं न विद्यते’ ॥ इति । चण्डाः कोपनाः । कितवा घूतकृतः ।
भेदादसाक्षिणां च स्वरूपं तेनैव दर्शितम्—‘साक्षिणां लिखितानां च
निर्दिष्टानां च (४)वादिना । तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे न (५)
साक्षिणः’ ॥ इति तथा स्वयमुक्तिस्वरूपं चोक्तम्—‘स्वयमुक्ति(६)-
रनिर्दिष्टः स्वयमेवैतद्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स सा-
क्षित्वमर्हति’ ॥ इति । मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम्—‘योऽर्थः श्रा-
वयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क्व तद्ददतु साक्षित्वमित्य-
साक्षी मृतान्तरः’ ॥ इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षिणां योऽर्थः
श्रावयितव्यो भवेद्व्यमत्रार्थे साक्षिण इति तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि

(१) स्वयमुक्तिर्मृतान्तरम् घ. स्वयमुक्तेः घ. ।

(२) वानप्रस्था निर्ग्रन्थाश्चमा घ. निर्ग्रन्था निगडस्था ग. ।

(३) वधकास्तथा ग. । (४) वादिना इति सर्वत्र पाठः ।

(५) सर्वे असाक्षिणः घ. । (६) मुक्तिर्हि निर्दिष्ट ग. ।

घा असति मृतेऽर्थे चानिवेदिते, (१)साक्षी क कस्मिन्नर्थे कस्य घा
 छते साक्ष्यं वदत्विति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु मुमुर्षुणा
 स्वस्थेन घा पित्रा पुत्रादयः श्राविता अस्मिन्नर्थेऽमी साक्षिण इति तत्र
 मृतान्तरोऽपि साक्षी । यथाह नारदः—‘मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमु-
 र्षुश्राविताहते’ । तथा—‘श्रावितोऽनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसहितः ।
 मृतेऽपि तत्र (२)साक्षी स्यात् पदसु चान्वाहितादिषु’ ॥ इति ॥६८-६९॥

स्त्रीवालेति । पतितेति च । स्त्री प्रसिद्धा । घालोऽप्राप्त्यवहारः ।
 वृद्धोऽशीतिकावरः । वृद्धग्रहणं घचननिपिद्धानामन्येषामपि
 श्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थम् । कितवोऽक्षदेवी । मत्त पानादिना ।
 उन्मत्तो (३)ग्रहाविष्टः । अभिशस्नोऽभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रङ्गा-
 वतारी चारणः । पाखण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः । कूटकृत्कपटलेख्या-
 दिकारी । विरुलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः । पतितो ब्रह्महादिः । आप्तः
 सुहृत् । अर्धसम्बन्धी विप्रतिपद्यमानार्थसम्बन्धी । सहाय एक
 कार्यः । रिपुः शत्रुः । तस्करः स्तेनः । साहसी (४)यलाचष्टम्भकारी ।
 दृष्टदोषो दृष्टवि(५)रुद्धवचन । निर्धूतो बन्धुभिस्स्यक्तः । आद्यशब्दा-
 दन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणां भेदादसाक्षिणां स्व-
 यमुक्तेर्मृतान्तरस्य च ग्रहणम् । एतं स्त्रीवालादयः साक्षिणो न
 भवन्ति ॥ ७०-७१ ॥

(मिता०) इयवरा' साक्षिणो हेया इत्यस्यापवादमाह—

उभयेति । ज्ञानपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठायी धर्मवित्, स
 एकोऽप्युभयानुमतश्चेत्साक्षी भवति । अपि(६)शब्दबलाद्वापि ।
 यद्यपि—‘श्रौतस्मार्तक्रियापराः’ इति इयवराणामपि धर्मवित्त्वं स-
 मान तथापि तेषामुभयानुमत्यभावेऽपि साक्षित्वं भवति । एकस्य
 द्वयोर्वोभयानुमत्यैव साक्षित्वं भवतीत्यर्थेऽत इयवरग्रहणम् ॥

(मिता०) तपस्विनो दानशीला इत्यस्यापवादमाह—

सर्वं इति । सद्ब्रह्मणादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि । तेषु सर्वे वचन-
 निपिद्धास्तपःप्रभृतिगुणरहिताश्च साक्षिणो भवन्ति । दोषादसाक्षि-

(१) साक्षित्व कस्मिन्नर्थे ख ।

(२) सञ्ज्ञात्प्यात् ख । (३) भूतविष्ट . ग ।

(४) स्ववता ख । (५) दृङ्कितवचन ख ।

(६) अपिशब्दाद्वापि ग घ । (७) त्वर्थं च अपर ग ।

णो भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणो न भवन्ति (१) सत्या-
भावादिति हेतोरत्रापि विद्यमानत्वात् । 'मनुष्यमारणं चौर्यं परदारार्-
भिमर्शनम् । पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्' ॥ इति वच-
नाद्यद्यपि स्त्रीसङ्ग्रहणचौर्यपारुष्याणां साहसत्वं तथापि तेषां स्व-
वलावष्टम्भेन जनसमक्षं क्रियमाणानां साहसत्वम् । रहासि क्रिय-
माणानां तु सङ्ग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहसात्पृथगु-
पादानम् ॥ ७२ ॥

(वी० मि०) अथ यथा साक्षिणः प्रष्टव्यास्तदाह—

साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् ॥

ये च (२) पापकृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ ७३ ॥

अग्निदानां तु ये लोका ये च स्त्रीवालघातिनाम् ॥

एतान् सर्वान् समाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥

मुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ॥

तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ ७५ ॥

साक्ष्यनिगदार्थमुपस्थितान् वादिप्रतिवादिसमीपस्थान् वि-
चारक एवेत्यादिवक्ष्यमाणं श्रावयेत् । पापकृताम्—अत्र विशिष्यानुक्त-
पापस्य कर्तृणां लोका रौरवादीनि स्थानानि । अग्निदानां सत्यपूर्ण-
क्षेत्रभाण्डागारादौ द्वेषेणाग्निप्रक्षेपकाणां साक्ष्यं साक्षिवक्तव्यमनृतं
अययार्थं यो वदेत् स एतान् सर्वान् लोकानवाप्नोति । तथापदेनो-
पपातकिनां, चकारैरतिपातकिविपदात्गर्भहन्तृणां समुच्चयः ।
'शूद्रं सर्वैस्तु पातकै'रिति वचनाच्छूद्रे साक्षिणि शपथमधिकृ-
त्याह सुकृतमिति । जन्मान्तरशतैर्यत्किञ्चित्त्वया सुकृतं पुण्यं सर्वं
नक्ष्यतीत्यर्थः । नारदः—

सत्येन शपथेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोत्रीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥

सत्यं वदेति विप्रं सत्यमिदमित्यपि धनरूपं शपथं कारयेत् ।
इदं तु मध्यविधिब्राह्मणपरम् । 'स येनैकेन सत्यकर्म तदेव ब्राह्मणसं-

(१) सत्यवादिन्वंहतो. छ. ।

(२) 'ये पातककृतां'—इति मुद्रित पुस्तके पाठः ।

सदि स्याद्ब्राह्मणानामिति गौतमवचनात् । एकेनति गुणवत्पर, तेन वाहनायुधैरित्यादिषुवचनसङ्गति । वाहनमश्वादिक, आयुध खड्गादि तत्स्पर्शरूप शपथ कारयेत् । गोवीजस्य वृषिमूलभूतस्य काञ्चनस्य स्पर्शन वैश्य शपयेत् । शूद्रमिति सुकृतमित्यादौ विचारके धाविते सर्वाणि पातकानि मृषा घात्रे मम स्युरिति वादयेदित्यर्थं । तुशब्देन त्रैवर्णिकशपथानां व्यवच्छेद ।

ब्रूहीति ब्राह्मण पृच्छेत्सत्य ब्रूहीति पार्थिवम् ।

तथा—

गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेम्पान्वाघर्दुपिकाश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥

शूद्रवदाचरेत् शूद्रमिव शपथ कारयेत् । क्षत्रियशपथयोगुणवन्निर्गुणभेदेन व्यवस्था बोध्या । शङ्खालखिता—'पुत्रपौत्रैर्यथाचर्ण परिग्रहविशेष, स्याद्देवब्राह्मणस्वामिनामप्रत पुत्रपौत्रशिर स्पर्शनेन शपयेत्' । यस्य वर्णस्य यद्द्रव्यस्पर्शनेन शपथ स्मृत्यन्तरेऽभिहितस्तेन स एव शपथ कार्य इत्यर्थं ॥ ७३-७५ ॥

(मिता०) साक्षिध्राघणमाह—

साक्षिण इति । अर्थिप्रत्ययसनिधौ साक्षिण समवेतान्—'ना समवेता' वृ(१)ष्टा प्रभूयु' इति गौतमवचनात् वक्ष्यमाण श्रावयेत् । तत्रापि कात्यायनेन विशेषो दर्शित—'सभान्त साक्षिण सर्वानर्थिप्रत्ययसनिधौ । प्राड्विवाको नियुज्जीत विधिनातन सान्त्रयन् ॥ देवब्राह्मणसानिध्ये साह्यं पृच्छेदत द्विजान् । उदङ्मुखायाङ्मुखावा पूर्वाह्णे वै शुचि' शुचीन् ॥ आहूय साक्षिण पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् । समस्तान्विदिताचारान्विज्ञातार्थान्पृथक्पृथक्' ॥ इति । तथा ब्राह्मणादिषु श्रावणे मनुना नियमो दर्शित (८ । १ । १३)—'सत्येन शपथेद्विप्र क्षत्रिय वाहनायुधे । गोवीजकाञ्चनेर्वैश्य शूद्र सर्वस्तु पातकै' । इति । ब्राह्मणमन्यथा वृ(२)वत सत्य ते नश्यतीति शपयेत् । क्षत्रिय वाहनायुधानि तव विफलानीति । गोवीजकाञ्चनादीनि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यम् । शूद्रमन्यथा व्रुवत स्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति शपयेत् । अत्र चापघादस्तेनैव दर्शित—(८ । १०२)—'गोरक्षकान्वाणिजकास्तथा कारुकुशी

लवान् । प्रेष्यान्वारुपिकांश्चैव विप्रान्शुद्रवदाचरेत् । इति ॥ विप्रग्र-
हणं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणार्थम् । कुशीलवा गायकाः । प्रतिवादि-
नां साक्षिदूपणे दत्ते प्रत्यक्षयोग्यदूपणेषु वाल्यादिषु तथैव निर्णयः ।
अयोग्येषु तु तद्वचनाल्लोकतश्च निर्णयो न साक्ष्यन्तरेणेति नानव-
स्था । यदि साक्षिदोषमुद्भाव्य साधयितुं न शक्नोति प्रतिवादी तदा-
सौ (?) सारानुसारेण दण्डयः । अथ साधयति तदा न साक्षिणः ।
यथाह—‘असाध(२)यन्दमं दाप्यो दूपणं साक्षिणां स्फुटम् । भाविते
साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः’ । इति । उद्दिष्टेषु च सर्वेषु
साक्षिषु दुष्टेष्वर्थी यदा क्रियान्तरनिरपेक्षस्तदा पराजितो भवति ।
‘जितः स विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । यदि वादी नि-
राकाङ्क्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः’ ॥ इति स्मरणात् । साकाङ्क्षश्चेत्क्रि-
यान्तरमवलम्बेतेत्यभिप्रायः ॥

(मितान्) कथं श्रावयेदित्यत आह—

ये पातककृतामित्यादि । पातकोपपातकमहापातककारिणामग्नि-
दानां स्त्रीवालघातिनां च ये लोकास्तान्सर्वानसावाप्नोति यः साक्ष्य-
मनृतं वदति । तथा जन्मान्तरशतैर्यत्सुकृतं कृतं तत्सर्वं तस्य भवति
(३) यस्तेऽनृतवदनेन पराजितो भवतीति श्रावयेदिति सम्बन्धः ।
एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यम्—‘शूद्रं सर्वंस्तु पातकैः’ इति शूद्रे सर्व-
पा(४)तकश्रावणस्य विहितत्वात् । गोरक्षकादिद्विजातिविष(५)यं
च ‘गोरक्षकान्वाणिजकान्’ इत्युक्तत्वात् । अ(६)न्यस्यानेकजन्मा-
र्जितसुकृतसंक्रमणस्य महापातकादिफलप्राप्तेश्चानृतवचनमात्रेणानु-
पपत्तेः साक्षिसंत्रासार्थमिदमुच्यते । यथाह नारदः—‘पुराणैर्धर्मव-
चनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः । अनृतस्यापवादैश्च (७)भृशमुत्रास
येदिमान्’ ॥ इति ॥ ७३-७४-७५ ॥

(वी० मि०) साक्षिणां निर्णीतार्थानभिधायिनां दोषमाह—

अत्रुवंस्तु(८)नरः साक्ष्यमृणं सदशवन्धकम् ॥

राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् पट्त्वार्तिशक्रेऽहनि ॥ ७६ ॥

(१) दोषानुसारेण ख० ।

(२) असाधयन् अभावयन् । (३) यस्तेऽनृतवचनेन ग० यस्तेनोऽनृतवदनेन घ० ।

(४) भवणस्य घ० । (५) विहितं च—घ० । (६) अन्यानेक० ख० ।

(७) भृशं संश्रासयेत् ग० ।

(८) अष्टवन्धि—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ॥

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७७ ॥

वध्यते राज्ञे देयत्वेन व्यवस्थाप्यते इति वन्धो दशांशरूपो जे
 तृदेयो दशबन्धस्तत्सहितमृणं सर्वं सवृद्धिकं जान(१)प्रपि साक्ष्य-
 मयुवन्नरो राज्ञा पद्चत्वारिंशके दिवसे दाप्यः स्यात् । तुशब्देन
 पद्चत्वारिंशदिनात्पूर्वं दानं व्यवच्छिद्यते । ननु मिथ्याभिधानात्
 कथं स दाप्य इत्यतस्तस्य मिथ्याभिधायितुल्यत्वमाह—न ददातीति ।
 हि निश्चितं जानन्नपि यः साक्ष्यं न ददाति न भायते स नराधमः
 कूटसाक्षिणां मिथ्यासाक्ष्याभिधायिनां पापैः राजग्राह्यदण्डेन दात-
 व्येन च तुल्यो, हि यतस्तत्तद्ब्रह्मणमपि दाप्य इत्यर्थः । कूटसाक्षिद-
 ण्डश्च वक्ष्यते । चकारेण लोकनिन्द्यत्वसमुच्चयः । एवकारेण पूर्वश्लो-
 कोक्तदण्डसमुच्चयं व्यवच्छिनत्ति, तेन दशबन्धकमृणं दाप्यः ।
 बहुधनत्वे तु वक्ष्यमाण एव तस्य दण्ड इति । दण्डान्तरं तु विषया-
 न्तरे व्यवस्थापयिष्यते । षादिनाऽऽर्थिं कृत्याह बृहस्पतिः—

साक्षिणस्तु समुद्दिश्य यस्तु तात्र निगादयेत् ।

त्रिंशदिनात् त्रिपक्षाद्वा हानिस्तस्योपजायते ॥

वाकारो लघुगुरुविधादपदविषये व्यवस्थितविकल्पार्थः । तथा—

आचारकरणे दिव्ये कृत्वोपस्थाननिर्णयम् ।

नोपस्थितो भवेद्वादी छलं तत्र न कारयेत् ॥

देवराजकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् ।

अवधित्यागमात्रेण न भवेत्स पराजितः ॥

न कारयेत् निरस्येदित्यर्थः । अत्र पराजित इत्यभिधानात्पूर्वं हा-
 निपदं भङ्गपरमित्येके । व्यवहारे छलस्य निरस्यत्वात्त्र निगदनमात्रेण
 भङ्गः, उपन्यस्तानामपि साक्षिणां मध्ये दोषनिश्चयसम्भवात् ।
 किन्तु निगदकपक्षेऽनुत्कटकोटिकः संशय इत्यपरे ॥ ७६-७७ ॥

(मिता०) यदा तु श्रायिता साक्षिणः कथञ्चिन्न ह्युस्तदा किं
 कर्तव्यमित्यत आह—

अयुवन्निति । यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य श्रायितः सन् कथञ्चिन्न वदति स
 राज्ञा सर्वं सवृद्धिकमृणं धनिने दाप्यः । सदशबन्धकं दशमांशसहि-

तम् । दशमांशश्च राज्ञो भवति । 'राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दश-
कं शतम्' इत्युक्तत्वात् । एतच्च पट्चत्वारिंशकेऽहनि प्राप्ते वेदित-
व्यम् । ततोऽर्वाग्वदन्न दाप्यः । इदं च व्याध्याद्युपप्लवराहितस्य । य-
थाह मनुः (८।१०७)—'त्रिपक्षाद्द्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ।
तद्वणं प्राप्नुयात्सर्वं दशवन्धं च सर्वशः' ॥ इति । अगद इति राजदै-
वोपप्लवविरहोपलक्षणम् ॥ ७६ ॥

(मिता०) यस्तु जानन्नपि साक्ष्यमेव नाङ्गीकरोति दौरात्म्यात्
प्रत्याह—

नेति । यः पुनर्नराधमो विप्रतिपन्नमर्थं विशेषतो जानन्नपि साक्ष्यं
न ददाति नाङ्गीकरोति स कूटसाक्षिणां तुल्यः पापैः कृत्वा दण्डेन
च । कूटसाक्षिणां दण्डं वक्ष्यति । कूटसाक्षिणश्च दण्डयित्वा पुनर्व्य-
वहारः प्रवर्तनीयः । (१) कृतोऽपि वा कौटसाक्ष्ये विदिते निवर्तनीयः ।
यथाह मनुः (८।११७)—'यस्मिन्यस्मिन्निवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं
भवेत् । तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत्' ॥ इति ॥ ७७ ॥

(वी०मि०) अथ साक्ष्युक्तिविधिः । तत्र कात्यायनः—

सभान्तःस्थैस्तु वक्तव्यं साक्ष्यं(२) नान्यत्र साक्षिभिः ।

सर्वसाक्ष्येष्वयं धर्मोऽन्यत्र स्यात् स्थावरेषु च ॥

वधे च (३) प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छत्रसन्निधौ ।

तदभावे तु चिन्हस्य नान्यथैव प्रवादयेत् ॥

अनुद्विग्नेन चित्तेन दृष्टं सम्यग्यदा तु यत् ।

प्रत्यक्षं तस्मृतं कार्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत् ॥

तथा—

अप्राक्त्र आगमो यत्र विदेशप्रतिवादिनाम् ।

त्रैविद्यप्रहितं तत्र ले(४) ख्यं साक्ष्यं प्रदापयेत् ॥

कात्यायनः—

समवेतैस्तु यद् दृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव हि ।

विभिन्ने नैककार्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥

(१) कृतेऽपि कौटसाक्ष्ये च० ।

(२) साक्ष्ये-इति म० पु० पाठः ।

(३) वधेने-इति म० पु० पाठः ।

(४) लेख्यं इति क० म० पुस्तकयोः पाठः ।

भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं तत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र भिन्नकाले तु तद्भृगुः ॥

नैककार्यमनेककार्यम् । यथा—

स्वभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यद्दोषवर्जितम् ।

उक्तेषु साक्षिणो राह्या न प्रष्टव्याः पुनः पुनः ॥

पृष्ठानां साक्षिणां वचनद्वैधे कथं कार्यमित्याह—

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ॥

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुण(१)वत्तराः ॥ ७८ ॥

साक्षिणामेकतरवादिनिगादितानामुभयवादिनिगादितानां वा द्वैधे तु परस्परविद्वद्धार्याभिधायित्वे बहूनां विद्वद्धार्याभिधायिसाक्ष्य-
पेक्षयाऽधिकानां साक्षिणां वचनं ग्राह्यम् । यत्र गुणिनः समसङ्ख्याश्च
उभयत्र कोटौ साक्षिणः तत्र विद्वद्धार्याभिधायिसाक्ष्यपेक्षया ये गुणव-
त्तरास्तेषां वचनं ग्राह्यम् । तुल्येन ग्राह्यविपरीतवचनस्य ग्राह्यत्वं
व्यवच्छिद्यते । यत्र वादिनोः साक्षिद्वैधे सर्वथा साम्यं तत्र 'साक्षिपू-
मयतः सतिस्व'त्यादिना प्राग्व्यवस्था कृता । स्वसाक्षिणामेव परस्पर-
द्वैधे सर्वथा च साम्ये मानान्तरमनुसरणीयमिति मित्राः । अथ—

लिखितानां साक्षिणां च निर्दिष्टानां च वादिना ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥

इति कात्यायनवचनेनैकस्याप्यन्यथाभिधाने सर्वेषामसाक्ष्यमुच्यत
इति विरोध इति केचित् । नये त्रयाणां मध्ये एकस्याऽन्यथावादे अप-
रस्य तत्तुल्यसंप्रतिपक्षिनतया तृतीयस्य चैकतया तत्र साक्षितो
न निर्णय इति कात्यायनतात्पर्यात् । तत्प्रतिपक्षितावशिष्टानां स्वनेक-
त्वे तत एव निर्णय इति प्रकृतप्रस्थतात्पर्यात् ॥ ७८ ॥

(मिता०) साक्षिप्रतिपक्षौ कथं निर्णय इत्यत आह—

द्वैध इति । साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपक्षौ बहूनां वचनं ग्राह्यम् । स-
मेषु समसंख्येषु द्वैधे ये गुणिनस्तेषां वचनं प्रमाणम् । यदा पुनर्गु-
णिनां विप्रतिपक्षिस्तदा ये गुणवत्तमाः श्रुताध्ययनतदर्थानुष्ठानघन-
पुत्रादिगुणसंपन्नास्तेषां वचनं ग्राह्यम् । (२) यत्र तु गुणिनः कतिपये
इतरे च बहवस्तत्रापि गुणिनामेव वचनं ग्राह्यम् । 'उभयानुमतः

साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्' इति गुणातिशयस्य मुख्यत्वात् । य-
त्तु भेदादसाक्षिण इत्युक्तं तत्सर्वसाम्येनागृह्यमाणविशेषविषयम् ॥७८॥

(वी० मि०) यादृशं साक्ष्यभिधानं जये पराजये वा हेतुस्तदाह—
सत्यां प्रतिज्ञां यस्योचुः(१) साक्षिणः स जयी भवेत् ॥

अन्यथावादिनो यस्य (२)ध्रुवं तस्य पराजयः ॥ ७९ ॥

यस्य वादिनः प्रतिज्ञां साक्षिणः सत्यां द्रुर्युयथार्थत्वेन वदन्ति
स वादी जयी भवेत् । अन्यथावादिनः प्रतिज्ञाया असत्यत्ववादिनो
यस्य साक्षिणस्तस्य ध्रुवं निश्चितं पराजय इत्यर्थः । केचित्तु यस्य
वादिनः साक्षिणो यथा सत्यत्वानभिधायिन इत्यर्थमाहुः, तद्युक्तं
धर्मव्यवहारे छलस्य निरस्यतयाऽनभिधानमात्रेण पराजयासंभवादि-
ति दिक् । अत्र साक्षिणाऽभिहितेऽप्यर्थे सप्ताहमध्ये तस्य रोगादि-
सम्भवे निगादयितुर्न जयः ।

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तसाक्ष्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निर्घातिमरणं ऋणं दाप्यो दमं च सः ॥

इति नारदवचनात् । साक्षिनिगदे व्यासः—

कालाकृतिवयोद्रव्यदेशजातिप्रमाणतः ।

अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

बृहस्पतिः—

यस्याऽशेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।

स जयी स्यादन्यथा तु साक्ष्यर्थं न समाप्नुयात् ॥

अन्यथाऽशेषप्रतिज्ञातप्रतिपादनाभावे । अयं च द्वेषा सम्भ-
वति अनभिधाने,ऽपेक्षितानभिधाने च । अन्त्योऽपि चतुर्विधः
न्यूनाभिधानेऽधिकाभिधाने स्वाज्ञानाभिधाने विरुद्धपक्षाभिधाने च ।
तत्र सर्वत्र प्रकृतसाध्यस्यासिद्धिः । किं तु प्रथमतुर्ययोः प्रमाणान्तर-
मनुसरणीयं, न तु तावतैव तद्गङ्गनिर्णयः ॥

अथ निगदाः । तत्र नारदः—

निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी साक्ष्यत्वमागतः ।

न द्रूयादक्षरसमं तत्रैव गदितं भवेत् ॥

यत्र द्रव्यं निगदति सङ्ख्यांशे मुह्यते तत्र सङ्ख्यांशे प्रमाणमनु-

सरणीयमित्येके । द्रव्याशेऽपि क्रियान्तरमिति सम्प्रदाय । तथा—
न्यूनमभ्यधिकं चापि प्रब्रूयुर्यस्य साक्षिणः ।
तदप्यनुक्तं विश्लेष्यमेव साक्षिविधिः स्मृतः ॥

शत आक्षिप्तं शतद्वयाभिधानमसत्यत्वनिश्चयादनुक्तप्रायम् । न हि संभवति आहाराभ्यासवतो वादिनः साक्षिस्मर्यमाणविस्मरणम् । पञ्चाशदभिधानं तु तदतिरिक्तभागेऽनुक्तप्रायम् । उक्तभागे तु निर्णायकमेवेति मिथः । स्मृतिसारादयस्तु न्यूनाभिधानेन सर्वांशेषु क्रियान्तरमित्याहुः । श्रुतसाक्षी तु पृष्टो यत्राऽहमिममर्थमश्रौणमिति वदति तत्र नार्थसिद्धिः शब्दार्थयोर्व्याप्त्यभावात् । किं तु प्रत्यक्षादिव शब्दादप्यवधारितमर्थमेव यत्र निगदति तत्रार्थसिद्धिः । शब्दस्याप्रामाण्यशङ्काकलङ्के तु न स साक्षी भवतीति दिक् ॥ ७९ ॥

(मिता०) साक्षिभिश्च कथमुक्ते जय कथं वा पराजय इत्यत आह—
यस्येति । यस्य वादिनः प्रतिज्ञां द्रव्यजातिसत्यादिविशिष्टां साक्षिणः सत्यां वदन्ति सत्यमेव जानीमो वयमिति स जयी भवति । यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञामन्यथा वैपरित्येन मिथ्येतदिति वदन्ति तस्य पराजयो ध्रुवो निश्चितः । यत्र तु प्रतिज्ञातार्थस्य विस्मरणादिना भावामाद्यौ साक्षिणो न प्रतिपादयन्ति तत्र प्रमाणान्तरेण निर्णयः कार्यः । न च राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः । स्वभावोक्तमेव घञ्चन ग्राह्यम् । यथाह—‘स्वभावोक्तं घञ्चस्तेषां ग्राह्यं यद्दोषयर्जितम् । उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनः’ ॥ इति ॥ ७९ ॥

(वा० मि०) युगपदुपस्थितानां साक्षिणां द्वेषे बलावलमुक्तमिदानीं क्रमेणोपस्थितौ तदाह—

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्त(१)राः ॥

द्विगुणा वाऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८० ॥

साक्षिभिः साक्ष्ये उक्तेऽपि तत्साक्ष्यपेक्षया उत्कृष्टगुणा पूर्वमुपन्यस्ता अन्ये समसत्या अपि द्विगुणा वा साक्षिणो यद्यन्यथा पूर्वसाक्षिविपरीतं ब्रूयुस्तदा पूर्वसाक्षिणः कूटा असत्यवादित्वेन निर्णयः स्युः । वाकाङ्गं यद्वृत्तावाचिना सत्याधिक्यमात्रं व्यवस्थितम् । इदं तु जयावधारणात्प्राक् ।

क्रियां बलवतीं त्यक्त्वा दुर्बलां यः समाश्रयेत् ।

स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम् ॥

इति कात्यायनवचनं तु जयोत्तरम् । प्रमाणस्य वैकल्ये त्यक्तेति बुद्धिपूर्वकत्यागवाचिना बुद्धिपूर्वं प्रागनुपन्यस्तस्य च वैकल्यं दर्शयतीति निरोधः ॥ ८० ॥

(मिता०) 'अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजय' इत्यस्यापवादमाह—

उक्तेऽपीति । पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभि(१)प्राये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहिते यद्यन्ये पूर्वभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थाननुगुण्येन साक्ष्यं ब्रूयुस्तदा पूर्वं साक्षिणः कृता मि(२)थ्यावादिनो भवेयुः । नन्वेतदनुपपन्नम्, अर्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निर्गदिते प्रमाणान्तरान्वेषणेऽनवस्थादोषप्रसङ्गात् । 'निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥ यथा पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः । निर्णिकव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा' ॥ इति नारदवचनाच्च । उच्यते—यदार्थी प्रतिज्ञातार्थस्यान्तरात्मसाक्षित्वेनाऽनाविष्कृतदोषाणामपि साक्षिणां वचनमर्थविसंवादित्वेनाप्रमाणं मन्यमानः साक्षिष्वपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणान्तरान्वेषणं केन वार्यते । उक्तं च—'यस्य च (३)दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः' इति । यथा चक्षुरादिकरणदोषाध्यवसायेऽप्यर्थविसंवादात्तज्जनितस्य ज्ञान(४)स्याप्रामाण्येन करणदोषकल्पना तथेहापि । साक्षिपरीक्षातिरेकेण (५)वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च—'साक्षिभिर्भाषितं वाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेत्' इति । कात्यायनेनाप्युक्तम्—'यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् । शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति स्थितिः' ॥ इति । क्रिया साक्षिलक्षणा 'नार्थसम्बन्धिनो नाप्ताः' इति न्यायाद्यदा शुद्धा तदा तद्वाक्यशोधनं साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यम् । वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन—'सत्येन शुध्यते वाक्यम्' इति स्मरणात् । एवं शुद्धायाः क्रियायाः (६)शुद्धवाक्याच्च यः शुद्धोऽवगतोऽर्थः स शु-

(१) स्वाभिप्रायेणं प्रतिज्ञा घ. । (२) मिथ्यासाक्षिणो घ. । (३) करणं दुष्ट घ. ।

(४) ज्ञानस्य प्रामाण्यं घ. । (५) वाक्यपरीक्षोप घ. । (६) शुद्धान वाक्यायः शुद्धो घ. ।

द्वस्तथाभूत इति स्थितिरिदृशी मर्यादा न्यायविदाम् । कारणदोष-
 बाधकप्रत्ययाभावे सत्यविनय एवार्थ इत्यर्थः । ननु स्वयमर्थिना
 प्रमाणीकृ(१)तान्साक्षिणांऽतिक्रम्य कथं क्रियान्तरं प्रमाणीक्रियते ।
 नैप दोषः । यतः—‘क्रियां फलवतीं मुक्ता दुर्वलां योऽवलम्बते ।
 स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात्क्रियाम् ’ ॥ इति कात्यायनेन
 जयावधारणोत्तरकालं क्रियान्तरग्रहनिषेधाज्जयावधारणात्प्राक् क्रि-
 यान्तरपरिग्रहो दर्शितः । नारदेनापि—‘निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाण-
 मफलं भवेत्’ इति वदता जयावधारणोत्तरकालमेव प्रमाणान्तरं नि-
 पिद्धं न प्रागपि । तस्मादुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्येऽपरितुष्यता क्रि-
 यान्तरमङ्गोक्तं कर्तव्यमिति स्थितम् । एवं स्थिते यद्यभिहितवच-
 नेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा पूर्वनिर्दिष्टा असन्निहि-
 ताः साक्षिणः सन्ति तदा त एव प्रमाणीकर्तव्याः—‘स्वभावेनैव य-
 द् ब्रूयुस्तद्वाह्यं व्यावहारिकम्’ इत्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात् । ‘निर्णि-
 के व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वापि पूर्व-
 माघेदितं न चेत्’ ॥ इति नारदवचनाच्च । पूर्वनिर्दिष्टानामसम्भवे
 स्वनिर्दिष्टा अपि (२) तथाविधाः साक्षिण एव ग्राह्या न दिव्यम् । ‘सं-
 भवे साक्षिणां प्राज्ञो वज्रयेद्देविकीं क्रियाम्’ इति स्मरणात् । तेषा-
 मसम्भवे दिव्यं (३) प्रमाणीकर्तव्यम् । अतः परमपरितुष्यताप्यर्थिना
 न प्रमाणान्तरमन्वेपणी(४)यमवचनादिति परिसमापनीयो व्यवहारः ।
 यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादित्वेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं
 मन्यमानस्य साक्षिषु दोषारोपणेनापरितोषस्तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोप-
 न्यासावसरामावात्सप्ताहावधिकदेविकराजिकव्यसनोद्भवेन साक्षि-
 परीक्षणं कर्तव्यम् । तत्र च दोषावधारणे विवादास्पदीभूतमृणं दा-
 प्याः, सारानुसारेण द्रुण्डनीयाश्च । अथ दो(५)षानवधारणं तदा प्र-
 त्यर्थिना तावता सन्तोष्यम् । यथाह मनुः (८। १०८)—‘यस्य ह-
 श्येत सेप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दा-
 प्यो दमं च सः’ ॥ इति । एतच्च—‘यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रति-
 ज्ञां स जयां भवेत्’ इत्यस्यापरितुष्यत्प्रत्यर्थिविषयापघादो द्रष्ट-
 व्यः । केचित्तु ‘उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये’ इत्येतद्वचनमर्थिना निर्दि-

(१) कृता साक्षिणो ज्ञ ।

(२) तथाविधा एव साक्षिणा प्राज्ञा ज्ञ ।

(३) प्रमाणं कर्तव्यं ज्ञ । (४) मनुवचनात् ज्ञ यमवचनं त घ । (५) दोषावधारणं ज्ञ ।

ष्टेषु साक्षिष्वर्थानुकूलमभिहितवत्सु यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमान्द्विगुणा-
न्वान्यान्साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतं संवादयति तदा पूर्ववादिनः साक्षि-
णः कूटा इति व्याचक्षते । तदसत् । प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः । तथा हि
अर्थी नाम साध्यस्यार्थस्य निर्देष्टा, तत्प्रतिपक्षतदभाववादी प्रत्य-
र्थी तत्राभावस्य भावसिद्धिसापेक्षसिद्धित्वान्भावस्य (१) चाभावसि-
द्धिनिरपेक्षसिद्धित्वान्भावस्यैव साध्यत्वं युक्तम् । अभावस्य (२) स्व-
रूपेण साक्ष्यादिप्रमेयत्वाभावात् । अतश्चार्थिन एव क्रिया नियता
स्मर्यते । 'प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्यो-
क्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपक्तौ न सा भवेत्' ॥ इति । न चैकस्मि (३) न्य-
वहारे द्वयोः क्रिया । 'न चैकस्मिन्निवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्व-
योः' इति स्मरणात् । तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्वि-
गुणा वाऽन्यथा ब्रूयुरित्यनुपपन्नम् । अथ मतम्—यत्र द्वावपि भावप्र-
तिज्ञानादिनौ मदीयमिदं दायादप्राप्तं मदीयमिदं दायादप्राप्तमिति
प्रतिज्ञावादिनोः पूर्वापरकालविभागानाकलितमेव वदतस्तत्र द्वयोः
साक्षिषु सत्सु कस्य साक्षिणो ग्राह्या इत्याकाङ्क्षायां—'द्वयोर्विवदतो-
र्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्युस्तस्य सा-
क्षिणः' ॥ इति वचनेन यः पूर्व निवेदयति तस्य साक्षिणो ग्राह्या इति
स्थिते तस्या (४) पवादः 'उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये' इति । अतश्च
पूर्वोत्तरयोर्वादिनोः समसंख्येषु समगुणेषु साक्षिषु सत्सु पूर्ववादिन
एव साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा तु उत्तरवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा
द्विगुणा वा तदा प्रतिवादिनः प्रष्टव्याः । एवं च नाभावस्य साध्यता ।
उभयोरपि भाववादित्वात्, चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च प्रकृतोदा-
हरणे न क्रियाव्यवस्था । एकस्मिन्व्यवहारे तु यथैकस्यार्थिनः क्रि-
याद्वयं परमेते तथा चादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयेऽप्यविरोध इति ।
तदप्या (५) चार्थी नानुमन्यते—'उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये' इत्यपि
शब्दादर्थोत्प्रकरणाद्वाऽस्यार्थस्यानवगमादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ ८० ॥

(वी० मि०) कूटसाक्षिणां दण्डमाह -

पृथक्पृथग्दण्डनीयाः कूटकृतसाक्षिणस्तथा ॥

(१) चाभावानिरपेक्ष स. ।

(२) अभावस्वरूपेण स. ।

(३) कस्मिन्निवादे घ. ।

(४) पवादमाह स. ।

(५) प्याचार्या नानुमन्यन्ते घ. ।

विवादाद्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निन्द्यते तत्तमोवृतः ॥

स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ८२ ॥

कूटकृतः कपटेन व्यथहरन्तोऽसत्याभिधायिन इति यावत्, ईदृ-
शा ये साक्षिणस्ते पृथक् पृथक् प्रत्येकं विवादपदाद्विगुणं दण्डं दण्ड-
नीया राक्षे दाप्याः । क्वचित्तु कूटसाक्ष्यकृत इति पाठः । इदं च लो-
भादिवहुकारणनिश्चयेन तथाशब्देन वृथा पराजिनाय विवादपदं
घनं अनिगददण्डरूप प्रागुक्तं दाप्या इति समुच्चीयते । ब्राह्मणस्तुरा-
क्षा स्वदेशाद्रपसारणीयः स्मृतः स्मृतावभिहितो न त्वर्थेन दण्डनी-
यः । यस्तु साक्ष्यमन्येभ्यः श्रावितः श्रावितवान् अहमिममर्थं जाना-
मीति कथितवान् पश्चात्तमोवृत्तो रागाद्याक्रान्तचित्तः साक्ष्यं निन्द्यते
निग(१)दकाले यस्तपति स विवादपदादष्टगुणं द्रव्यं दाप्यः । तादृ-
शापराधेऽपि ब्राह्मणं विवासयेदेष । तुशब्देनार्थदण्डव्यवच्छेदः ।
विष्णुः—'कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहरणम्' । एतच्च तच्छीलाधिपयम् ।
मनुः—

लोभात्सहस्रं दण्ड्यः स्यान्मोहात्पूर्य तु साहसम् ।

भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मंत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधाच्च त्रिगुणं परम् ।

अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे चालिष्याच्छतमेव च ॥

एतानाहुः कूटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ॥ ८१-८२ ॥

(मिता०) कूटसाक्षिणो दर्शितास्तेषां दण्डमाह—

पृथगिति । यो घनदानादिना कूटान्साक्षिणः करोतीति स कूट-
कृत् । साक्षिणश्च ये तथा कूटास्ते वि(२)वादाप्राप्तं विवादपराजया-
त्पराजये यो दण्डस्तत्रतत्रोक्तस्तं दण्डं द्विगुणं पृथक्पृथगेकैकशो
दण्डनीयाः । ब्राह्मणस्तु विवास्यो राष्ट्रान्निर्वास्यो न(३) दण्डनीयः ।
एतच्च लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अनभ्यासे च वेदित(४)व्यम् ।
लोभा(५)दिकारणविशेषपरिज्ञानेऽभ्यासे च मनुनोक्तम् (८१२०।

(१) निगदनकाले-इति एव पु पाठः । (२) विवादाद्विवादपराजये एव विवादात्पराजये ग ।

(३) न दण्ड्या ग घ । (४) इदं-व्यम् ख ग । (५) लोभाद्विभेन विध्याधिपने ।

२१)—‘लोभात्सहस्रं दण्ड्यः स्यान्मोहात्पूर्वं तु साहसम् । भ(१)या-
 द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्र्या(२)त्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रो-
 धात्तु त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णं वालिश्याच्छतमेव तु ॥’ इति ।
 तत्र लोभोऽर्थलिप्सा । मोहो विपर्ययज्ञानम् । भयं सन्त्रासः । मैत्री
 स्नेहातिशयः । कामः स्त्री(३)व्यतिकराभिलाषः । क्रोधोऽमर्षः । अ-
 ज्ञानमस्फुटज्ञानम् । वालिश्यं ज्ञानानुत्पादः । सहस्रादिषु तात्रिकाः
 पणा गृह्यन्ते । तथा (मनुः ८।१२।३)—‘कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्री-
 न्वर्णान्धार्मिको नृपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ’ ।
 इति । एतच्चाभ्यासविषयम् । कुर्वाणानिति वर्तमा(४)ननिर्देशात् ।
 त्रीन्वर्णान्क्षत्रियादीन् पूर्वोक्तं दण्डयित्वा प्रवासयेन्मारयेत् । अर्थशा-
 खे प्रवासशब्दस्य मारणे प्रयोगात् , अस्य चाऽर्थशा(५)स्वरूपत्वात् ।
 तत्रापि प्रवासनमोष्ठच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं च कौटसा-
 क्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणं तु दण्डयित्वा विवासयेत् स्वरा-
 द्वात्रिंशत्कालयेत् । यद्वा विवासयेत् वाससो विगतो विवासाः । विवास-
 सं करोतीति णिचि कृते ‘णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य’ इति टिलोपे रूप-
 म् नश्रीकुर्यादित्यर्थः । अथवा वसत्यस्मिन्निति वासो गृहम् । विवा-
 सयेत् भग्नगृहं कुर्यादित्यर्थः । ब्राह्मणस्यापि लोभादिकारणविशेषा-
 परिज्ञानेऽनभ्यासे च तत्रतत्रोक्तो दण्ड एव । अभ्यासे त्वर्थदण्डो
 विवासनं च । तत्रापि जातिद्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं नश्रीक-
 रणं गृहभङ्गो देशान्निर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या । लोभादिकार-
 णविशेषापरिज्ञानेऽनभ्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि
 क्षत्रियादिवदर्थदण्ड एव । महाविषये तु देशान्निर्वासनमेव । अत्रा-
 प्यभ्यासे सर्वेषामेव मनूक्तं द्रष्टव्यम् । न च ब्राह्मणस्यार्थदण्डो ना-
 स्तीति मन्तव्यम् । अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निपिद्धे स्वल्पे-
 प्यपराधे नश्रीकरणगृहभङ्गाङ्ककरणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रस-
 ज्यते । ‘चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् । शरीरं धनसंशु-
 क्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत्’ ॥ इति स्मरणाच्च । तथा (मनुः
 ८।३७८)—‘सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्भृजन्’ इति
 स्मरणात् । यत्तु शङ्खवचनम्—‘त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधवन्ध-

(१) भयादौ मध्यमो दण्डो ल ।

(२) पूर्वं प्रथमसाहसमेव ।

(३) स्त्रीव्यतिकरा ल ।

(४) वर्तमानकाल ल ।

(५) शास्त्रस्वरूप ल ।

क्रिया विवासनाङ्कुरणं ब्राह्मणस्य' इति तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधसाहचर्यात् । 'शारीरस्त्ववरोधादिर्जाघितान्तः प्रकीर्तितः । काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च' । इति वधसर्वस्वहरणयोः सहपाठात् । यदप्युक्तम्—'राष्ट्रादेनं वधिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्' इति तत्प्रथमकृतसाहसविषयं न सर्वविषयम् । शारीरस्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिद्भवति । (मनुः ८।३८०)—'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्' इति सामान्येन मनुस्मरणात् । तथा (मनुः ८।३८१) 'न ब्राह्मणवधाद् भूयानधर्मो विद्यते शुचि । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत्' ॥ इति ॥ ८१ ॥

(मिता०) जानतः साक्ष्यानङ्गीकार आह—

य इति । अपि च—यस्तु साक्षित्वमङ्गीकृत्यान्धैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं ध्रावितः सन्निगदनकाले तमोवृत्तो रागाद्याक्रान्तचित्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्यः साक्षिभ्यो निन्दुते नाहमत्र साक्षी भवामीति स विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डमष्टगुण दाप्यः । ब्राह्मणं पुनरष्टगुणद्रव्यदण्डदानासमर्थं विदासयेत् । विवासनं च नग्रीकरणगृह-भङ्गदेशनिर्यासनलक्षणं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । इतरेषां त्वष्टगुणद्रव्य(१)दण्डदानासंभवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडधन्यनकारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम् । एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यम् । यदा सर्वे साक्ष्यं निन्दुयते तदा सर्वे समानदोषाः । यदा तु साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वदन्ति तदानु(२)बन्धाद्यपेक्षया दण्ड्याः । यथाह कात्यायनः—'उक्त्यान्यथा ब्रुवणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्श्ललान्विताः' इति । न चान्येनोक्ताः साक्षिणोऽन्येन रहस्यनुसर्तव्याः । यथाह नारदः—'न परेण समुद्दिष्टमुपयात्साक्षिणं रहः । भेदेयैश्चैव चान्येन (३)हीयेतैव समाचरन्' ॥ इति ॥ ८२ ॥

(धी० मि०) कौट्टासाक्ष्ये दण्डादेरपवादाभिप्रेत्याह—

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ॥

तत्पात्रनायं निर्वाप्यश्वरुः मारस्वतो द्विजैः ॥ ८३ ॥

यत्र वर्णिनां ब्राह्मणक्षत्रियविशां वधः प्राणनाशः सत्याभिधाने प्रसज्यते तत्र साक्षी अनृतं प्राणनाशनिवृत्त्युपयोगि वदेत् । तत्पात्र

नाय तस्यानृताभिधानस्य प्रायश्चित्तेन शोधनाय सारस्वतः सरस्व-
तीदेवताकश्चरुः प्रागुक्तो निर्वाप्य इत्यङ्गमुखेन होमनिर्देशः । न चा
ऽनृताभिधानस्याऽभ्यनुज्ञानात्प्रायश्चित्तानुपपत्तिः साक्ष्यनृताभिधा-
नजन्यपापस्य पूर्वप्रक्रान्तस्यापवादेऽपि सामान्यतोऽनृताभिधानज-
न्यपापस्याऽनपवादेन प्रायश्चित्तसम्भवात् । वर्णिवधजन्यपापापेक्ष-
या लघुत्वादेतस्य पापस्याऽगत्याश्रयणमिति केचित् । वस्तुतस्तु
तत्पावनायेति अकरणजन्यपापाभावायेत्यर्थकस्याऽनृतवचनस्य या-
गीयहिंसावद्विहितत्वेन पापाजनकत्वात् । अत एव—

शूद्रविद्वक्षत्रविप्राणां यत्रर्तौ भवेद्वधः ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तत्सत्यादतिरिच्यते ॥

इति मरुपि दोषाभावमाह । गौतमोऽपि—‘नानृतवचने दोषोऽस्ति
जीवनं तदधीनञ्चैत्र तु पापीयसो जीवन’मिति तत्त्वम् । अत्र प्राय-
श्चित्तान्तरमाह मरुः—

कूपमाण्डैर्वापि जुहुयात् घृतमग्नौ यथाविधि ।

उदित्यूचा वा वारुण्या त्यूचेनाव्दैवतेन वा ।

विष्णुः—‘शूद्रस्त्वेकाहिकं गोदशकस्य ग्रासं दद्यात्’ ॥ ८३ ॥

इति श्रीमत् ० याज्ञवल्क्यव्याख्याने साक्षिप्रकरणम् ।

(मिता०) साक्षिणामवचनमसत्यवचनं च सर्वत्र प्रतिपिद्धं तद-
पवादाथमाह—

वर्णिनामिति । यत्र वर्णिनां शूद्रविद्वक्षत्रविप्राणां सत्यवचनेन व-
धः संभाव्यते तत्र (१) साक्ष्यनृतं वदेत् सत्यं न वदेत् । अनेन च
सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिपिद्धमसत्यवचनमवचनं चा-
भ्यनुज्ञायते । यत्र शङ्काभियोगादौ सत्यवचने वर्णिनो वधोऽनृतवचने
न कस्यापि वधस्तत्रानृतवचनमभ्यनुज्ञायते । यत्र तु सत्यवचनेऽश्रि-
प्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य वधोऽसत्यवचनं चान्यतरस्य वधस्तत्र तूष्णीं
भावाभ्यनुज्ञा राजा यद्यनुमन्यते । अथ राजा कथमप्यकथने न मु-
ञ्चति तदा भेदादसाक्षित्वं कर्तव्यम् । तस्याप्यसम्भवे सत्यमेव व-
दितव्यम् । असत्य(२) वचने वर्णिवधदोषोऽसत्यवचनदोष एव । तत्र
च यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ॥

(मिता०) तर्ह्यसत्यवचने तूष्णींभावे च शाखाभ्यनु(३)ज्ञाना

प्रत्यवायाभाव इत्यत आह—

तदिति । तत्पावनाय अनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय सारस्वतश्चरुद्विजैरेकैकशो निर्वाण्यः कर्तव्यः । सरस्वती देवता अस्येति सारस्वतः । अनवस्त्रावितान्तरूम्पकौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । इहायमभिसन्धिः—साक्षिणामनृतवचनमवचनं च यद्यपिद्धं तदिहाभ्यनुज्ञातम् । यत्तु—‘नानृतं घटेत् । अमृतयन्त्रिमुवन्वापि नरो भवति किल्विपी’ इति सामान्येनानृतवचनमवचनं च (१)प्रतिपिद्धं तदतिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तम् । न च मन्तव्यं साक्षिणामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानेऽपि साधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायस्य तादव(२)स्थ्यादभ्यनुज्ञायचनमनर्थकमिति । (३)यतः साह्यनृतवचनावचनयोर्भूयान्प्रत्यवायः साधारणानृतवचनावचनयोरल्पीयानित्यर्थवद्भ्यनुज्ञायचनम् । यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्त्या आनुपङ्गिकस्याल्पीयसः प्रत्यवायस्य निवृत्तिरन्यत्र तथापीहाभ्यनुज्ञायचनाः प्रायश्चित्तविधानाच्च भूयसो निवृत्त्याल्पीयानप्यानुपङ्गिकोऽपि प्रत्यवायो न निवर्तत इति गम्यते । एतदेवान्यत्र प्रदनेषु वर्णिवधाशङ्कायां पान्थादीनामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानं वेदितव्यम् । न च तत्र प्रायश्चित्तमस्ति प्रतिषेधान्तराभावात् । निमित्तान्तरेण कालान्तरेऽर्धतस्वावगमेऽपि साक्षिणामन्येषां च दण्डाभावोऽस्मादेव वचनादवगम्यत इति ॥ ८३ ॥

इति साक्षिप्रकरणम् ।

(वी० मि०) अथ लिखितं प्रमाणं निरूपयति—

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ॥
लेख्यं तु साक्षिप्रकार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥ ८४ ॥
समापासतदर्थाहर्नामजातिम(४)गोत्रकैः ॥
सब्रह्मचारिकाः स्त्रीपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

(१) निपिद्धं ज । (२) स्थ्यादवचनाभ्यनुज्ञा ज ।

(३) साक्षिणामनृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमयो ज ।

(४) स्वगोत्रकै — इति पुस्तके पाठ ।

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ॥

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८६ ॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ॥

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ८७ ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना ॥

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ ८८ ॥

विनापि साक्षिभिलेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ॥

तत्प्रमाणं स्मृतं स(१)र्वं वलोपधिकृतादृते ॥ ८९ ॥

लिखितं तावद्विविधं स्वहस्तकृतमन्यत्कृतं च । तत्रान्त्यं साक्षि-
मत्कार्यम् । आद्यं तु साक्षिभिर्विना वलात्कारेण ह्यज्ञाना च कृतं विना
प्रमाणमिति विशेषः । परं तु स्वलिखितसंशयसम्भावनायां तद्व्यु-
दासाय साक्षिमत्तदपि कार्यम् । इतरत्साधारणं विशेषणम् । यः क-
श्चिद्व्यवहारोऽर्थः परस्परं धनिकाधमर्णादिभ्यां द्वाभ्यामपि स्वस्वो-
भयस्य रुच्या निष्णातः व्यवस्थापितः तस्मिन्नर्थे धनिकादिनामलि-
खनपूर्वकं लेख्यं प्रतिपादकलिपिसमुदायरूपं समा वर्षः, मासः, त-
दर्थं पक्षः, अहस्तित्थिर्वारश्च । एतेन ऋणग्रहणाद्यधिकरणीभूताः,
नाम चाऽधमर्णादेः, उतमर्णाऽधमर्णायोर्द्वयोरपि जानिर्ब्राह्मणत्वादिः
सगोत्रं गोत्रमेव काश्यपादि स्वगोत्रकैरिति कञ्चित्पाठः, एतैर्यु-
क्तम् । कथादिना समानं ब्रह्म वेदशाखां चरत्यधीत इति सत्रह्यचारी
तस्य भावः सत्रह्यचारिकमुत्तमर्णाधमर्णयोः कथादिशाखाध्यायित्वम् ।
आत्मीयावुत्तमर्णाऽधमर्णादिसम्बन्धिनां पितरौ तयोर्नाम, आदिप-
दाद्भव्यजातिसंख्यादेर्ग्रहणं, एतैश्चिन्हितं कार्यम् । आद्यतुशब्देन वं-
लोपधिकृतत्वव्यवच्छेदः । द्वितीयतुशब्देनाऽन्यकृते लेख्येऽसाक्षि-
कत्वव्यवच्छेदः । इदं चाऽवधेयम्—परस्याप्यतिप्रामाणिकत्वेना-
ऽवधारितस्य लेख्यं साक्षिरहितमपि प्रमाणमन्यथा तु साक्षिणा नि-
र्णयः । लेख्यं तु तत्र साक्षिणां स्मरण एवोपयुज्यत इति । अर्थं स-
म्पूर्णं लिखिते ऋणी अधमर्णः यदत्र पत्रे लेखितं तदमुकपुत्रस्य मे

मतमित्येवं क्रमेण स्वस्य नाम स्वहस्तेन लिखत्वा पत्रे निवेशयेत् ।
लिखनानभिज्ञे विशेषमाह व्यासः—

अनभिज्ञ ऋणी यः स्याल्लेखयेत्स्वमतं तु सः ।

साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन परस्नाक्षिसमापणः ॥

साक्षिमदिति कथितं, तत्र प्रकारमाह—साक्षिणश्चेति । समाः
समगुणास्ते साक्षिणः स्वपितृनामलेखनपूर्वकमत्रार्थेऽहममुकनामा
साक्षीति स्वहस्तेन लिखेयुः । लिखनानभिज्ञास्तु लेखयेयुरिति च
शब्देन समुच्चीयते । ततः साक्षिनामलिखनानन्तरं लेखकः पत्रलि-
खनकर्ता उभाभ्यामुत्तमर्णाऽधमर्णाभ्यामर्थितेनाऽमुकनामकेन मयैत-
द्विलिखितमिति अन्ते लेखनीयाऽपिलार्थशेषे स्वयं लिखेत् । हिशब्दा-
भ्याम(१)र्धनस्य लेखनहेतुत्वं लेख्यार्थस्याऽधधारणं च दर्शितम् ।
विनापीति व्याख्यातं प्राक् । तुशब्देन परलिखिते साक्षिविनाकृतत्व-
स्य व्यवच्छेदः । सर्वमित्यनेन वादिसाक्षिपत्रलेखकानां सर्वं लिखित
मुच्यते ॥ ८४-८५ ॥

(मिता०) भुक्तिसाक्षिणौ निरूपितौ, सांप्रतं लेख्यं निरूप्यते ।
तत्र लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति । शासनं निरूपितम्, जा-
नपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम्—स्वहस्तकृतम(२)न्यकृतं चेति ।
तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकम्, अ(२)न्यकृतमसाक्षिकम् । अनयोश्च दे-
शाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यथाह नारद —‘लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं
स्वहस्ताऽन्यकृतं तथा । असाक्षिमतसाक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थिते-
स्तयोः’ ॥ इति । तत्रान्यकृतमाह—

य कश्चिदिति । धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यादिः परस्परं
स्वरुच्या इयता कालेनैतावद्देयमियती च प्रतिमासं वृद्धिरिति नि-
ष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ घस्तुतस्वनि-
र्णयार्थं लेख्यं साक्षिमदुक्कलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः
पूर्वो यस्मिन्स्तद्धनिकपूर्वकम्, धनिकनामलेखनपूर्वकमितियावत्
कार्यं कर्तव्यम् । उक्कलक्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः—‘कर्त्रा तु यत्क-
तं कार्यं सिद्ध्यर्थं तस्य साक्षिणः । प्रवर्तन्ते विवादेषु स्वकृतं घाय ले-
ख्यकम्’ ॥ इति स्मरणात् ॥ ८४ ॥

(१) अर्थितस्य—इति ख० पु० पाठ ।

(२) मन्वहस्तकृतं ग ।

(मिता०) अपि च—

समामासेति । समा संवत्सरः । मासश्चैत्रादिः । तदर्धं पक्षः शुक्लः कृष्णो वा । अहस्तिथिः प्रतिपदादिः । नाम धनिक(१)र्णिकयोः । जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रम् । एतैः समादिभिश्चिह्नितम् । तथा सत्रह्यचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वृचः कठ इति । आत्मीयपितृनाम धनिकपितृनाम । आदिग्रहणाद्ब्रह्मव्यजातिसंख्या(२)चारादेर्ग्रहणम् । एतैश्च चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सम्बन्धः ॥ ८५ ॥

(मिता०) किञ्च—

समाप्त इति । धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वरुच्या व्यवस्थितस्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिन्लेख्ये यदुपरि लेखितं तन्ममामुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्पत्रे विलिखेत् ॥ ८६ ॥

(मिता०) तथा—

साक्षिण इति । तस्मिन्लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकं अस्मिन्नर्थेऽयममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुः । ते च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाधमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसंनिधौ स्वमतं लेखयेत् । यथाह नारदः—‘अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः’ ॥ इति ॥ ८७ ॥

(मिता०) अपि च—

उभयेति । ततो लेखक उभाभ्यां धनिकाधमर्णि(३)काभ्यां प्रार्थितेन मयामुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ ८८ ॥

(मिता) सांप्रतं स्वकृतं लेख्यमाह—

विनेति । यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितमधमर्णेन तत्साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । बलापधिकृतादृते बलेन बलात्कारेण उपाधिना छललोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं तस्माद्दिना ।

(१) धनिकाधमर्णिकयोः ख. । (२) संख्यावारादिः ख. ग. । (३) काभ्यामुभाभ्यां ख. ।

नारदोऽप्याह—‘मत्ताभियुक्तस्त्रीयालवलाङ्कारकृतं च यत् । तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा’ ॥ इति । (१)तच्चैतत्स्वहस्त(२)कृतं कृतं च यल्लेख्यं देशाचारानुसारेण स(३)बन्धकव्यवहारेऽबन्धकव्यवहारे च युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावत् न पुनः साधुशब्दैरेव, प्रातिस्विकदेशभाषयापि लेखनीयम् । यथाह—‘देशाचाराविरुद्धं यद्यत्काधिविधिलक्षणम् । तदप्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम्’ ॥ इति । विधानं विधिः आधेर्विधिराधिविधिराधीकरणं तस्य लक्षणं गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि तद्व्यक्तं विस्पष्टं यस्मिंस्तद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम् । अविलुप्तक्रमाक्षरं अक्षराणां क्रमः क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरं, तदेवंभूतं लेख्यं प्रमाणम् । राजशासनयज्ञ साधुशब्दनिषमोऽन्वयमिप्रायः ॥ ८९ ॥

(धी० मि०) लेख्यं क्वचिदप्रमाणमित्यभिप्रेत्याह—

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ॥

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥ ९० ॥

लेख्यारूढं कृतमृणं त्रिभिरेव प्रदीयतत्पुत्रनरपौत्रिरेव देयम् । एवकारेण प्रपौत्रादिव्यवच्छेदः । तथा च प्रपौत्रादेः ऋणपत्रं सदप्यर्थासाध्यकमिति भावः । तुशब्देन ऋणमित्यत्राऽन्वितेन प्रातिभाष्यागते पौत्रदेयत्वं व्यवच्छिद्यते । आधिर्भोग्याधिः क्षेत्रादिस्तावद् भुज्यते यावत्तदाधिप्रहीत्रे ऋण नाऽघमर्णेन प्रदीयते । तथा चाऽऽधिपत्रं पुरुषपत्रयोर्ऋणस्यापि प्रमाणमिति भावः ॥ ९० ॥

(मिता०) लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यारूढमप्यृणं त्रिभिरेव देयमित्याह—

ऋणमिति । यथा साक्ष्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहर्तुं(४)तत्पुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयं न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेण ऋणमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । यादम् । अस्यैवोत्सर्गस्य पत्रारूढर्णविषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथा हि पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम्—‘एवं कालमतिक्रान्तं पितृ-

णां दाप्यते ऋणम्' इति । इत्थं पत्रारूढमृणमतिक्रान्तकालमपि पितृणां सम्बन्धि दाप्यते । अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशात्कालमतिक्रान्तमिति व(१)चनाच्चतुर्थादिर्दाप्य इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि—'लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभं तस्य विनिर्दिशेत्' इति । अत्रापि यस्य हस्ते लेख्य(पत्र)मस्ति तस्यर्णलाभ इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योऽप्यृणलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चैतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्वचनमित्युक्तम् । वचनद्वयं च योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् ॥

(मिता०) अस्याएवादमाह—

आधिरिति । सम्बन्धकेऽपि (२)पत्रारूढं ऋणं त्रिभिरेव देयमिति नियमादृणापाकरणानधिकारेणा(३)ध्याहरणेऽप्यनाधिकारप्राप्ताविदमुच्यते । यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते तावदेवाधिर्भुज्यते इति वदता सम्बन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्युक्तमेव फलभोग्यो न नश्यतीति । सत्यम्, तदप्येतस्मिन्नसत्यवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवधम् ॥ ९० ॥

(वी० मि०) ऋणप्रयोगादिकालीनलेख्यस्य देशान्तरस्थत्वादिना व्यवहारकाले व्यापार्यत्वाभावसम्भावनायां लेख्यान्तरं कार्यमुभयानुमतं तच्च प्रमाणमित्याह—

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे तथैव च ॥

भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ ९१ ॥

देशान्तरस्थे व्यवहितदेशान्तर्वर्तिनि दुष्टे सन्दिग्धाक्षरे नष्टे पत्रनाशात्, उन्मृष्टे मसीदौर्वल्यादिना मृदिताक्षरे, भिन्ने पत्रविदलेन द्विधाभूते, अग्निना दग्धे अथवा छिन्ने पत्रस्य खण्डखण्डीभावेन द्विधाभूते लेख्येऽन्यलेख्यं कारयेत् । तथाशब्देन शिलपृषदघटितस्य चकारेण चौरहृतस्य समुच्चयः । एवकारेण देशान्तरस्थत्वाद्यभावे लेख्यान्तरकरणव्यवच्छेदः । यदि तु परः पापिष्ठहारिणा पूर्वलेख्यं न मन्यते तदा साक्ष्यादिना पूर्वपत्रं प्रमाप्य पत्रान्तरं करणीयमिति ९१ ॥

(१) षष्पनाच्च चतुर्थादिः स. ।

(२) पत्रारूढे ऋणे स. ग. ।

(३) कारेणापहरणे स. ।

(मिता०) प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति—

देशान्तरस्थ इति । व्यवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वं चात्यन्तव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि संदिह्यमानानि अवाधकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिस्तत् दुर्लेख्यं तस्मिन्दुर्लेख्ये, नष्टे कालवशेन, उन्मृष्टे मर्षादौर्बल्यादिना मृदितलिप्यक्षरे, हते (१)तस्करादिभिः, भिन्ने विदलिते, दग्धे प्रज्वलिते, क्षिप्ते द्विधामूने सति (२)पत्र द्विर्भवति । एतच्चार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्याम् । विमत्यां तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयना(३)याध्वापेक्षया कालो दातव्यः । (४)दुर्देशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः । यथाह नारदः—'लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हते । सतस्तत्कालकरणमसतो (५)द्रष्टृदर्शनम्' ॥ इति । सतो विद्यमानस्य पत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय कालकरण कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं (६) व्यवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः—'अलेख्यसाक्षिके देवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्' इति स्मरणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रम् । राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति । इयांस्तु विशेष—'राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत्' ॥ इति । तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रकं वृद्धवसिष्ठेनोक्तम्—'यद्योपन्यस्तसाधार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधारणकं चैव जयपत्रकमिष्यते ॥ प्राङ्विधाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया । सिद्धेषु चादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम्' ॥ इति । तथा सभासदोऽपि म(७)तं मेऽमुकपुत्रस्येति स्वहस्तं दद्युः । 'सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथालेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दद्युरेव ते' ॥ इति स्मरणात् । सभासदां च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण न व्यवहारो निःशल्यो भवति । यथाह नारदः—'यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते । स निःशल्यो विषादः स्यात्सशल्यस्त्वन्यथा भवेत्' ॥

(१) तस्करादिना ग घ ।

(२) द्वितीयपत्र भवति ग ।

(३) नाय दुर्गा कपेक्षया छ ।

(४) दुर्गदेशावस्थिते छ ।

(५) वृन्दर्शन घ ।

(६) व्यवहारे ल० ।

(७) दत्तं मे ल० ।

इति । एतच्चतुष्पाद्यवहार एव । 'साधयेत्साध्यमर्थं यच्चतुष्पादान्वितं च यत् । राज(१)मुद्रान्वितं चैव जयपत्रकमिष्यते' ॥ इति स्मरणात् । यत्र तु हीनता । यथा—'अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रप(२)लायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः' ॥ इति । तत्र न जयपत्रकमस्ति अपि तु हीनपत्रकमेव । तच्च कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थं, जयपत्रं तु प्राङ्न्यायविधिसिद्ध्यर्थमिति विशेषः ॥ ९१ ॥

(वी० मि०) लेख्यस्याऽप्रामाण्यशङ्कानिरासकमाह—

सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ॥

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिन्हसम्बन्धागमहेतुभिः ॥ ९२ ॥

शुद्धमशुद्धं वेति विचारकसन्देहविषयस्य लेख्यस्य शुद्धिः सम्यक् निश्चयः प्रतिवादिनः स्वहस्तलिखितं यदक्षरान्तरं तत्सौसादृश्यदर्शने । आदिपदात्साक्षिलिखिताक्षरे पत्रलिखिते दर्शनेन पत्रलेखकस्य यदक्षरान्तरं तत्सौसादृश्यस्य तल्लिखिताक्षरे दर्शनेन स्यात् । युक्तिः इदानीं द्रव्यं नास्ति मासान्तरे दातव्यं मयेत्यभिधानान्यथानुपपत्तिः, प्राप्तिः तत्पत्रलिखितर्णवृद्ध्यादिप्राप्तिः, क्रिया साक्षिनिगदनरूपा, चिह्नं प्रतिवादिनो लेखनीयमसाधारणं श्रीकारादि, सम्बन्धः विवादपदे कुण्डलादौ पूर्वकाल उत्तमर्णायत्वावधारणं, आगमो विवाद(३)पदस्य तत्पूर्वक्रयादिः, एतैर्हेतुभिश्च शुद्धिः स्यात् ॥ ९२ ॥

(मिता०) लेख्यसन्देहे निर्णयनिमित्तान्याह—

सन्दिग्धं वेति । शुद्धमशुद्धं वेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं यल्लेख्यान्तरं तेन शुद्धिः । यदि सदृशान्यक्षराणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदिशब्दात्साक्षिलेखकस्वहस्तलिखितान्तरसंवादाच्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह सम्य(४)न्धः प्राप्तिः । अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटत इति युक्तिप्राप्तिः । क्रिया तत्साक्ष्युपन्यासः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । सम्बन्धोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसम्ब-

(१) मुद्राङ्कितं ग० । (२) अपलापी ग० ।

(३) विवादस्य—इति ख. पु० पाठः । (४) सम्बन्धप्राप्तिः ख. घ. ।

न्धः । आगमोऽस्यैतावतोऽर्घ्यस्य संभावितः प्राप्त्युपायः । एते एव हेतवः । एभिर्हेतुभिः संदिग्धलेख्यस्य शुद्धिः स्यादित्यन्वयः । यदा तु लेख्यसंदेहे निर्णयो न जायते तदा साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः । यथा—
ह कात्यायनः—'दृषिते पत्रके घादौ तदारूढांस्तु निर्दिशेत्' इति । साक्षिसभयविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसम्भवविषयं तु हारीतवचनम्—
'न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमथो दि-
व्येन निर्णयः' ॥ इति ॥ ९२ ॥

(धी० मि०) ऋणलेख्यमिव तत्परिशोधनलेख्यमपि प्रमाणमि-
त्यभिप्रेत्याह—

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेदत्रा दत्त्वर्णिको धनम् ॥

धनी वो(१)पगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ९३ ॥

दत्त्वर्ण पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यैवाऽन्यत्तु कारयेत् ॥

साक्षिमच्च भवेद्यत्तु(२)तदातव्यं ससाक्षिकम् ॥ ९४ ॥

लेख्यस्य पत्रस्य पृष्ठेऽभिलिखिताऽपरदिशि स्वल्पं स्वल्पं धनं दत्त्वा दत्त्वा ऋणिकोऽभिलिखेत् । समग्रमृणं दत्त्वा तु स्वदत्तमृणलेख्यं पाटयेत् विदलीकुर्यात् । ऋणपत्रासन्निधाने तु शुद्धौ अधमर्णत्वनि-
वृत्तिनिश्चयायाऽन्यल्लेख्यं परिशोधनप्रतिपादकं कारयेत् । अयं च विशेषः—यद्वर्णं ससाक्षिकं गृहीतं भवेत्तत्तथैव दातव्यमिति । चका-
रेण स्वस्य लि(३)खितत्वाभावे प्रामाणिकहस्तचिह्नितमिति समु-
चीयते । तुकारेण असाक्षिके ऋणे ससाक्षिकपरिशोधनव्यवच्छेदः ।
चकारेणाऽसाक्षिके ऋणेऽसाक्षिकं दानं समुचीयते ॥ ९३-९४ ॥

इति धीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने लेख्यप्रकरणम् ॥

(मिता०) एवं शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा कृत्स्न-
मेव ऋणं दातुमसमर्थस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

लेख्यस्येति । यदाधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थस्तदा श-
चानुसारेण दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् यथावन्मया

(१) चापगत—इति क० ख० पु० पाठ ।
(२) यद्य—इति सु० पु० पाठ । (३) लिपितं—इति क० पु० पाठः ।

दत्तमिति । उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् एतावन्मया लब्धमिति । कथम् ? स्वहस्तपरिचिह्नितं स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् । यद्गोपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितं (१) तच्चिह्नितमधमर्णायोत्तमर्णो दद्यात् ॥ ९३ ॥

(मिता०) ऋणे तु कृत्स्ने दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह—
दत्त्वेति । क्रमेण सकृदेव वा कृत्स्नमृणं दत्त्वा पूर्वकृतं लेख्यं पाठयेत् । यदा तु दुर्गदेशावस्थितं लेख्यं नष्टं वा तदा शुद्धौ अधमर्णत्वं निवृत्त्यर्थमन्यल्लेख्यं कारयेद्दु(२)त्तमर्णेनाधमर्णः । पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो विशुद्धिपत्रमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः ॥

(मिता०) ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह—

साक्षिमदिति । यत्तु ससाक्षिकमृणं तत्पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दद्यात् ॥ ९४ ॥

इति लेख्यप्रकरणम् ।

(वी० मि०) 'एवामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते' इत्युक्तं, तत्र दिव्यानि निरूपयति सम्पूर्णप्रकरणेन—

तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ॥

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तारि ॥ ९५ ॥

बृहस्पतिना—

घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।

पष्टं च तण्डुलाः प्रोक्तं सप्तमं तप्तमापकाः ॥

अष्टमं कालमित्युक्तं धर्मजं नवमं भवेत् ।

दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयंभुवा ॥

इति कथितेषु नवविधेषु दिव्येषु मध्ये तुलादीनि एतानि पञ्च दिव्यानि महाभियोगेष्वेव सुवर्णस्तेयादिष्वेव शीर्षकस्थ एवाऽभियोक्तारि च सति विशुद्धये सन्देहनिवृत्तये इह धर्मशास्त्रे विहितानि । शीर्षकं दिव्यकर्तुर्जयपक्षे स्वदण्डस्वीकारः । अथ 'कोशमल्पेपि दा-

पये'दिति स्मरणाद्वपाभियोगे कोशोऽस्त्येवेति चेत्सत्यम् । परन्तु—
 अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।
 तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेव न संशयः ॥

इति वचनेनाऽवष्टम्भाभियोगे कोशाभावस्योक्तस्य शार्पकस्थेऽभियोक्तारि सत्यपवादाद्यमिह कोशग्रहणमिति । यत्तु—
 शिरोवादिविहीनानि दिव्यानि परिवर्जयेत् ।
 चत्वारि तु घटादीनि कोशश्चैवाऽशिराः स्मृतः ॥

इति पितामहेन कोशस्य शिरोवादविहीनत्वमुक्तं तच्छङ्काभि-
 योगपरम् ॥ ९५ ॥

(मिता०) लिखितसाक्षिभुक्तिलक्षणं त्रिविधं मानुषं प्रमाणमुक्तम् ।
 अथाऽयसरप्राप्तं दिव्यं प्रमाणमभिधास्यन् तुलाग्न्याप इत्यादिभि-
 (१)राद्यैः पञ्चभिः श्लोकैर्दिव्यमातृकां कथयति । तत्र तावदिव्याग्यु-
 पदिशति—

तुलेति । तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च दिव्यानीह धर्मशास्त्रे वि-
 शुद्धये सन्दिग्धस्यार्थस्य संदेह(२)निवृत्तये दातव्यानीति ॥

(मिता०) न(३)न्यन्यत्रान्यान्यपि तण्डुलादीनि दिव्यानि सन्ति
 'घटोऽग्निरुदकं चैव धिपं कोशस्तथैव च । तण्डुलाश्चैव दिव्यानि स-
 त्तमस्तप्तमापकः' ॥ इति पितामहस्मरणात् । अतः कथमेतावन्त्येवे-
 त्यत आह—

महेति । एतानि महाभियोगेष्वेव मान्यत्रेति नियम्यते न पुनरि-
 मान्येव दिव्यानीति । महत्त्वावार्धं च वक्ष्यति । नन्वल्पाभियोगेऽपि
 कोश(४) इष्यते—'कोशमल्पेऽपि दापयेत्' इति स्मरणात् । सत्यम् ।
 कोशस्य तुलादिषु पाठो न महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः, किंतु सा-
 वष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । अन्यथा शङ्काभियोगे एव स्यात् ।
 'अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशश्च
 शङ्कास्वेव न संशयः' ॥ इति स्मरणात् ॥

(मिता०) महाभियोगेषु शङ्कितेषु सावष्टम्भेषु चाऽविशेषेण प्रा-
 सव्यपवादप्राह—

शार्पक इति । एतानि तुलादीन्यभियोक्तारि शार्पकस्थेऽभियुक्त-

कस्य भवन्ति । शीर्षकं शिरो व्यवहारस्य चतुर्थः पादो जयपरा-
जयलक्षणस्तेन च दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्र-
युक्तदण्डभागित्यर्थः ॥ ९५ ॥

(वी० मि०) 'साक्षिपूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिन' इत्युक्तं
च, तत्र साक्षिपदं प्रमाणमात्रोपलक्षकमिति दिव्यवादिविशेषनि-
यतत्वमभिप्रेतम् । 'न कश्चिदभियोक्तारं पुनर्दिव्ये नियोजये'दिति
मनुनाप्युक्तम् । तदपवदति—

रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ॥

वादिप्रतिवादिनोरुभयोर्यदीया दिव्यरुचिः, एवं तयोः करणे
रुचिर्द्वयोरप्यरुचिर्वा तत्र साक्षिपूभयत इत्यादि वाच्यं यथाव्याख्या-
तं व्यवतिष्ठते ॥

'शीर्षकस्थेऽभियोक्तरी'त्युक्तमपवदति—

विनाऽपि शीर्षकं कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ॥ ९६ ॥

नृपद्रोहाभिशायां पातके ब्रह्मवधादौ शङ्किते वा दिव्यानि
शीर्षकं विना कुर्यात् । अथशब्देन चौर्यादिपरिग्रहः । तदुक्तं कालि-
कापुराणे—

परदाराभिशापे च चौर्यागम्यागमेषु च ।
महापातकशस्तेषु स्याद्दिव्यं नृपशासने ॥
विप्रतिपत्तौ विवादे च पण(१)स्य स्थापने कृते ।
तत्रैव दा(२)पयेद्दिव्यं शिरःपूर्वं महीपतिः ॥
परदाराभिगमने बहवो यत्र वादिनः ।
शिरोहीनं भवेद्दिव्यमात्मसंशुद्धिकारणात् ॥

विष्णुः—

राजद्रोहे साहसे च विना शीर्षप्रवर्तनात् ।

पितामहः—

राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दम्भुभिः ।
आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विना ॥

(१) अवगास्थापने—इति मुद्रितबालभट्टादीकायाः पाठः ।

(२) म्यापयेदित्यर्थः—इति क० ज० पुस्तकयोः पाठः ।

नारदः—

अशिरांसि च दिव्यानि राजा भृत्येषु दापयेत् ।

यथा—

शिरोवस्थायिनि नरेऽभियोक्त्युपस्थिते(?) ।

दिव्यप्रदानमुदितमन्यत्र नृपशासनात् ॥—॥९६॥

(मिता०) 'ततोऽर्था लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति मा
घप्रतिज्ञावादिन एव (१)क्रियेति व्यवस्था दर्शिता । तदपवादार्थमाह—
रुच्येति । रुच्याभियोक्तृभियुक्तयोः परस्परसंप्रतिपत्त्यान्यतरो-
ऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यं कुर्यात् । इतरोऽभियुक्तो वा शिरः-
शरीरमर्थदण्डं वा वर्नयेदङ्गीकुर्यात् । अयमभिसन्धिः—ने मानुषः
प्रमाणवद्दिव्यं प्रमाणं भावैरुगोचरं, अपि तु (२)भावाभावावविशेषेण
गोचरयति । अतश्च मिथ्योत्तरेप्रत्ययस्कन्दने प्राङ्न्याये वाऽर्थिप्रत्य-
र्थिनोरन्यतरस्येच्छया दिव्यं भवतीति ॥

(मिता०) अल्पाभियोगे महाभियोगे शङ्कासावष्टम्भयोरप्यवि-
शेषेण कोशो (३)भवतीत्युक्तं, तुलादीनि यिपान्तानि तु महाभियो-
गेष्वेव सावष्टम्भेष्वेति च नियमो दर्शितः । तत्रावष्टम्भाभियोगे-
ष्वेवेत्यस्यापवादमाह—

विनेति । राजद्रोहाभिशाङ्कायां ब्रह्महत्यादिपातकाभिशाङ्कायां च
शिरःस्थायिना विनापि तुलादीनि कुर्यात् महाचौर्याभिशाङ्कायां च ।
यथाह—'राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः । आत्मशु-
द्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विना' ॥ इति । तण्डुलाः पुनरल्पचौ-
र्यशङ्कायामेव । 'चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः' इति पि-
तामहवचनात् । तप्तमापस्तु महाचौर्याभिशाङ्कायामेव । 'चौर्यशङ्काभि-
युक्तानां तप्तमापो विधीयते' इति स्मरणात् । अन्ये पुनः शपथा अ-
ल्पार्थविषयाः । 'सत्यं वाहनशस्त्राणि गोर्वाजकनकानि च । देयता-
पितृपादांश्च दत्तानि सुरुतानि च ॥ स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां
सुहृदां तथा । अभियोगेषु सर्वेषु(४) कोशपानमथापि वा ॥ इत्येते
शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे' ॥ इति (५)नारदस्मरणात् ॥
यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्णयस्य निर्णायकं यत्तद्दिव्यमिति लोकप्रसि-

(१) क्रियेत्यवस्था पठ० । (२) भावाभावविशेषेणेति सर्वत्र पठ० । (३) भवतीति युक्तं घ० ।

(४) सर्वेषु ग० सर्वेषु कोशपान पठ० । (५) नारददि पठ०—ग० ।

द्या शपथानामपि दिव्यत्वं तथापि कालान्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन समन(१)न्तरनिर्णयनिमित्तेभ्यो घटादिभ्यो दिव्येभ्यो भेदत्वव्यपदेशो ब्राह्मणपरिवाजकवत् । कोशस्य तु शपथत्वेऽपि घटादिषु पाठो महाभियोगविषयत्वेनावष्टम्भाभियोगविषयत्वेन च घटादिसाम्यान्न तु समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन । तण्डुलानां तप्तमापस्य च समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेऽप्यल्पविषयत्वेन शङ्काविषयत्वेन च घटादिवैलक्षण्यात्तेष्वपाठ इति सन्तोष्यम् । एतानि च दिव्यानि शपथाश्च यथासंभवमृणादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि । यत्तु पितामहवचनम्— 'स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत्' इति, तदपि लिखितसामन्तादिसद्भावे दिव्यानि परिवर्जयेदिति व्याख्येयम् । ननु विवादान्तरेष्वपि प्रमाणा(२)न्तरसम्भवे दिव्यानामनवकाश एव । सत्यम् । ऋणादिषु विवादेषु (३)उक्तलक्षणसाक्ष्युपन्यासेऽर्थिना कृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि दण्डाभ्युपगमावष्टम्भेन । दिव्यमवलम्बते तदा दिव्यमपि भवति । साक्षिणा(४)माशयदोषसम्भवादिव्यस्य च निर्दोषत्वेन वस्तु तत्त्वविषयत्वात्तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य । यथाह नारदः— 'तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि । दैवसाध्यं पौरुषेयी न लेख्यं वा प्रयोजयेत्' ॥ इति । स्थावरेषु च विवादेषु प्रत्यर्थिना दण्डावष्टम्भेन दिव्यावलम्बने कृतेऽपि सामन्तादिदृष्टप्रमाणसद्भावे न दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिराकरणार्थं 'स्थावरेषु विवादेषु' इत्यादि पितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणार्थम् । लिखितसामन्ताद्यभावे स्थावरविवादिष्वनिर्णयप्रसङ्गात् ॥ ९६ ॥

(धी० मि०) दिव्यसामान्येतिकर्तव्यतामाह—

सचैलस्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ॥

कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ९७ ॥

सचैलस्नातं दिव्यकर्तारमुदिते सूर्ये प्राङ्निवाक आहूय नृपस्य ब्राह्मणानां च सन्निधौ सर्वदिव्यानि कारयेत् । पितामहः—

त्रिरात्रोपोषिताय स्युरेकरात्रोपिताय वा ।

नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवाससे ॥

(१) नन्तरनिमित्तनिर्णयेभ्यो घ० ।

(२) न्तरसद्भावे घ० ।

(३) उक्तलक्षणे घ० ।

(४) माशयेरोप घ० ।

त्रिरात्रैकरात्रोपवासविकल्पः शक्त्यपेक्षो महाभियोगाल्पाभियो-
गमेदेन व्यवस्थितः । तथा—

दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राह्वविवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाऽध्वर्युः सोपावसो नृपाज्ञया ॥

अयं चोपवासः प्राह्वविवाकस्य द्विव्याङ्गदेवपूजापक्षे । अत्र यद्य-
पि सूर्योदव इत्यविशेषणोक्तं तथापि शिष्टाचाराद्रविवारादरः ।
नारदः—

पूर्वाह्ण एव दिव्यस्य प्रदानं परिकीर्तितम् ।

पितामहः—

पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे तु धटो भवेत् ।

मध्याह्णे तु जलं देयं धर्मतस्त्वमभीप्सता ॥

दिवसस्य तु पूर्वाह्णे काल(१)शुद्धिर्विधीयते ।

रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सु(२)शीतलम् ॥

तथा—

क्षेत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव हि ।

एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥

धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।

अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः ॥

शरद्रीष्मेषु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ।

नारदः—

न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।

न प्रावृषि विषं दद्यात्प्रवाते न तुलां नृप ॥

अत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् । उष्णपदेन शर-
द्रीष्मयोर्ग्रहणम् । ज्यातिषे—

सिंहस्थे मकरस्थे च जात्रे चाऽस्तमिते भृगौ ।

मलमासे न कर्तव्या परीक्षा जयकांक्षिणा ॥

रविशुद्धौ गुरोश्चैव न शुक्लेऽस्तङ्गते पुनः ।

सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधेः ॥

माऽष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणम् ।

परीक्षा चाधिवासश्च शानिसोमदिने भवेत् ॥

अत्र सङ्क्षेपतो दिव्यसामान्यविधिर्लिख्यते । शुक्लपक्षे शुभदिने कृतनित्यक्रियः सोपवासो यजमानः प्रथमं ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यं प्राङ्बिवाकमध्वर्युवद् वृणुयात् । वृतश्च प्राङ्बिवाकस्तडागोत्सर्गविधिना कृताधिवासनयागः सोपवासः परेद्युः कृतनित्यक्रियो रवि-
वारेण—

एहोहि भगवन्धर्मं दिव्यमेतत्समाविश ।

सहितो लोकपालैस्त्वं वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥

इति पठेत् । तत्र आर्द्रवासा दिव्यकर्ता यथाविहितं दिव्यं कुर्यात् । त्रिरात्रोपवासश्चात्र शक्तस्य दिव्यकर्तुरिति विशेषः ॥ ९.७ ॥

(मिता०) दिव्ये साधारणविधिः—

सचैलमिति । किञ्च पूर्वशुभोपितमुदिते सूर्ये सचैलं स्नातं दिव्यग्राहिणमाह्वयं नृपस्य सभ्यानां ब्राह्मणानां च संनिधौ सर्वाणि दिव्यानि कारयेत्प्राङ्बिवाकः—‘त्रिरात्रोपोपिताय स्युरेकरात्रोपिताय वा । नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवाससे’ ॥ इत्युपवासविकल्पः पितामहेर्नाक्तो बलवदवलवन्महाकार्याल्पकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । उपवासनियमश्च कारयितुः प्राङ्बिवाकस्यापि—‘दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्बिवाकः समाचरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाज्ञया’ ॥ इति पितामहवचनात् ॥ अत्र यद्यपि सूर्योदय इत्यविशेषणोक्तं तथापि शिष्टसमाचारान्नुवासरै दिव्यानि देयानि । तत्रापि—‘पूर्वाह्नेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्ने च श्रुतो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीष्टता ॥ दिवसस्य तु पूर्वाह्ने कोश(१)शुद्धिर्विधीयते । रात्रौ तु पश्चिमेषामे विषं देयं सुशीतलम्’ । इति पितामहोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । अनुक्तं(२)कलिविशेषाणां तण्डुलतप्तमापप्रभृतीनां पूर्वाह्ण एव प्रदानम् । ‘पूर्वाह्ने सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्तितम्’ इति सामान्येन नारदस्मरणात् । अहनि त्रिधा विभक्ते (३)पूर्वो भागः पूर्वाह्णो मध्यमो मध्याह्नः (४)उत्तरोऽपराह्णः । तथापरोऽपि कालविशेषो विधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः । विधिमुखस्तावत्—‘अग्नेः शिशिरहेमन्तौ वर्षाश्चैव प्रकीर्तिताः । शरद्रीण्मेषु सलिलं हंसन्ते शिशिरे विषम् ॥ चैत्रो मा-

(१) कोशमिद्धिः ख. ।

(२) अनुक्तवेला न. घ. ।

(३) प्रथमो भागः घ. ।

(४) उच्यते घ.

गंसिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामवि-
रोधिनः ॥ कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यत्सार्वकालिका ॥ इति ।
कोशग्रहणं सर्वशपथानामुपलक्षणम् । तण्डुलानां पुनर्विशेषानामि-
धानात्सार्वकालिकत्वम् । प्रतिपेधमुखोऽपि-‘न शीते तोय(१)शुद्धिः
स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् । न प्रावृषि विषं देयात्प्रघाते न तुलां
तथा ॥ नापराहे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचन’ ॥ इति । ‘न शीते
तोयशुद्धिः स्या’दित्यत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् ।
नोष्णकालेऽग्निशोधनमित्यन्नोष्णकालशब्देन ग्रीष्मशरदोः । विधान-
लब्धस्यापि पुनर्निषेध आदरार्थः । प्रयोजनं तु वक्ष्यते ॥ ९७ ॥

(वी० मि०) दिव्येषु कर्तृनियममाह—

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपद्भुव्राह्मणरोगिणाम् ॥

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा ॥ ९ ॥

षोडशवर्षाभ्यन्तरवयस्कस्य, वृद्धस्य, अन्धस्य, पद्भोव्राह्मणस्य,
रोगिणश्च तुला दिव्यम् । शूद्रस्य तु अग्निर्जलं वा विपस्य सप्तयवप-
रिमिता भागाश्चादेयाः । नारद —

ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।

वेद्यस्य सलिलं देवं शूद्रस्य विपमेव च ॥

साधारणः समप्राणां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः ।

विपवर्जं ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला स्मृता ॥

कात्यायनः—

राजन्येऽग्निं घटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विपवर्जं द्विजोत्तमे ॥

गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलयान् ।

प्रेष्यान् वादूर्धुपिकांश्चैव ग्राहयेच्छूद्रवत् द्विजान् ॥

तथा—

न लोहशिल्पिनामग्निं सलिलं नाम्बुसेचिनाम् ।

मन्त्रयोगविदां चैव विषं दद्यात्तु क्वचित् ॥

दिव्यं तु वर्जयेन्नित्यमार्तानां तु गदैर्नृणाम् ॥

तण्डुलेन नियुञ्जीत व्रतिनं मुखरोगिणम् ।

व्रतिनं तण्डुलभक्षणव्रतवन्तम् । नारदः—

स्त्रीवातुरान् सत्त्वहीनान् परितापार्दितान्नरान् ।

बालवृद्धातुरार्दींश्च परीक्षेन धटे सदा ॥

नार्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् ।

श्विञ्च्यन्धकुनखादीनां नाग्निकर्म विधीयते ॥

न मज्ज(१)नीयाः स्त्रीवालाः धर्मशास्त्रविशारदैः ।

रोगिणा ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥

निरुत्साहान् व्याधि(२)जुष्टान्नार्तास्तोये निमज्जयेत् ।

सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते न(३)राः ॥

साहसेऽव्यागतानेतांश्चैव तोये निमज्जयेत् ।

न चापि हारयेदग्निं न विषे परिशोधयेत् ॥

पितामहः—

मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।

कोशः प्राक्षैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥

कात्यायनः—

देशकालविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।

अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेप विपर्यये ॥

विपर्ययोऽभियुक्तस्याऽसामर्थ्यम् । नारदः—

सव्रतानां भृशा(४)र्तानां व्याधिता(५)नां तपस्विनाम् ।

स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्व(६)वेक्ष्यते ॥

कात्यायनः—

महापातकयुक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः ।

न देयं तेषु दिव्यं तु पापाभ्यासरते भृगुः ॥

येषु पापेषु दिव्यानि प्रतिपिद्धानि यत्नतः ।

भावयेत्सज्जनैस्तानि नाभिशस्तं जयेन्नृपः ॥—॥ ९८ ॥

(मिता०) अधिकारिव्यवस्थामाह—

तुलंति । स्त्री स्त्रीमात्रं जातित्रयोवस्थाविशेषानादरेण । बाल

(१) न मज्जनीयं स्त्रीवालं—इति क० ख० पु० पाठः ।

(२) वाधितुष्टान्—इति ख० पु० पाठः । (३) रताः—इति क० पु० पाठः ।

(४) कृशार्तानाम्—इति क० ख० पु० पाठः । (५) व्याधिनां च—इति क० ख० पु० पाठः ।

(६) धर्मस्त्ववेक्षते—इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

आपोऽहशाद्धर्पाजातिविशेषानादरेण । वृद्धोऽर्शातिकावरः । अग्नौ
 नेत्रविकल्पः । पद्भुः पादविकलः । ब्राह्मणो जातिमात्रम् । रोगी
 व्याधितः । एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नियम्यते । अग्निः फालस्तप्त-
 मापश्च क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । घाशब्दोऽवधारणे । विषस्य
 यथा उक्त परिमाणाः सप्तैव शूद्रस्य शोधनार्थं भवन्ति । ब्राह्मणस्य
 तुलाविधानात् । 'शूद्रस्य यथाः सप्त विषस्य घा' इति विषविधानाद्-
 ग्निजले घेति क्षत्रियवैश्यविषयमुक्तम् । एतदेव स्पष्टीकृतं पिताम-
 हेन—'ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलि-
 लं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत्' ॥ इति । यत्तु स्यादीनां दिव्यामाव-
 स्मरणम्—'सर्वानां भृशातानां व्याधिनानां तपस्विनाम् ।
 स्त्रीणां च न भवेद्विव्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षितः' ॥ इति, तत् 'रुच्या
 वान्यतरः कुर्यात्' इति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । एतदुक्तं भवति—'अथ-
 ष्टम्भामियोगेषु स्यादीनामभियोक्तृत्वेऽभियोज्यानामेव दिव्यम् ।
 एतेषामभियोज्यत्वेऽप्यभियोक्तृणामेव दिव्यम् । परस्परामियोगे तु
 विकल्प एव । तत्रापि तुलैवेति कात्यायनवचनेन नियम्यते । तथा
 महापातकादिशङ्काभियोगे स्यादीनां तुलैवेति । एतच्च वचनं सर्व-
 दिव्यसाधारणेषु मार्गशिरश्चैवशास्त्रेषु स्यादीनां सर्वदिव्यसम-
 वधाने नियामकतयार्थवत् । न च (१)सर्वकाल स्त्रीणां तुलैवेति ।
 'स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिल स्मृतम् । घटकोशादिभि-
 स्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत्' ॥ इति विषसलिलव्यतिरिक्तघटकोशा-
 न्यादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं चालादिष्वपि योजनीयम् । (२)तथा
 ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादिनियमः—'सर्वेषामेव वर्णा-
 नां कोशशुद्धिर्विधीयते । सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं वि-
 ना' ॥ इति पितामहस्मरणात् । तस्मात्साधारणे काले बहुदिव्यसम-
 वधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु तत्तत्कालविहितं
 सर्वेषाम् । तथा हि-वर्षास्वप्तिरेव सर्वेषाम् । हेमन्तशिशिरयोस्तु क्ष-
 त्रियादित्रयाणामग्निविषयोर्विकल्पः । ब्राह्मणस्य त्वग्निरेव न कदाचि
 द्विषम् । 'ब्राह्मणस्य विषं विना' इति प्रतिषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु
 सलिलमेव । येषां तु व्याधिविशेषेणाग्न्यादिनिषेध—'कुष्ठिनां धर्ज-

(१) सर्वकाले च । (२) यथा च ।

येदग्निं सलिलं श्वासकालिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषं तु परि-
वर्जयेत् ॥ इति तेषामग्न्यादिकालेऽपि साधारणं तुला(१)द्येव दिव्यं
भवति । तथा--‘तोयमग्निविषं चैव दातव्यं बलिनां नृणाम्’ इति
(२)वचनाद् दुर्बलानामपि सर्वथा विधिप्रतिषे(३)धादतुकालानतिक्र-
मेण जातिवयां(४)वस्थाश्रितानि दिव्यानि देयानि ॥ ९८ ॥

(वी०मि०) द्रव्यसंख्याविशेषेण दिव्यविशेषानाह—

नासहस्राद्धरेत्फालं न विषं न तुलां तथा ॥

नृपार्थेष्वभिशापे च वहेयुः शुचयः सदा ॥ ९९ ॥

। पणसहस्रादर्वाक् ऋणादौ विवादे न फालं न विषं न तुलां वा
हरेत् । नृपार्थेषु नृपद्रोहविषयेषु विवादेषु अभिशापे पातकाभियोगे
च सदा पूर्वोक्तसंख्यां विनापि शुचयः स्नानादिना शुद्धाः सन्तः
फालादिकं दिव्यं वहेयुः । तथापदेनादकं न हरेदिति समुच्चयते ।
चकारेण साहससमुच्चयः । तथा च विष्णुः—‘अथ समयक्रिया । राजद्रो-
हसाहसेषु यथाकामम् । निक्षेपस्तेयेष्वर्थप्रमाणम्’ । समयो दिव्यं,
यथाकामं राजेच्छानुसारेण । कार्यायनः—

दत्तस्यापन्हवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् ।

स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥

स्वल्पेऽपीति । यादृशि स्वल्पे ऋणादौ दिव्याभावस्तादृश्यपि
धने स्तेयसाहयोर्दिव्यमित्यर्थः । वृहस्पतिः—

विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः ।

त्रिभागोने च सलिलमर्द्धे देयो धटः सदा ॥

चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमापकः ।

त्रिशते तण्डुला देयाः कोशश्चैव तदर्द्धके ॥

शते हृतेऽपन्हृते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।

गोचरस्य प्रदातव्यं सभ्यैः फालावलेहनम् ॥

एषा संख्या निहृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।

चतुर्गुणोत्तमानां च कल्पनीया परीक्षकैः ॥

विष्णुः—‘सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत्’ । तथा-

(१) दुर्बलानामिति सर्वदा घ. ।

(२) तुला दिव्यं ग. ।

(३) प्रतिषेधादन्ते ङककालानति ग. ।

(४) वस्थानाश्रितानि ख. ।

‘सुवर्णाङ्गोने कोशो देयः शुद्धस्य । ततः परं यथाहं धटान्युदक-
विशानामन्यतमम् । द्विगुणेऽर्थे यथाभिहिता समयक्रिया वैश्यस्य ।
त्रिगुणे राजन्यस्य कोशवर्जं चतुर्गुणे ब्राह्मणस्य । न ब्राह्मणस्य कोशं
दद्यात् । अन्यत्रागामिकालसमयबन्धनक्रियात् । कोश(१)स्थाने ब्राह्मणं
सीतोद्भूतमहीकरमेव शापयेत् । प्राष्टष्ट्रोप स्वल्पेऽप्यर्थे दिव्यानाम-
न्यतममेव कारयेत् । सत्सु विदितं सच्चरित्रं न महत्यर्थेऽपि’ । अन्य-
त्रेति । अस्मार्भिमिलित्वा पर्यं कार्यमिति यत्र समयः कृतस्तस्माद-
न्यत्रेत्यर्थः । तत्र तु ब्राह्मणस्यापि कोशो देयः । सीता हलपद्धतिः ।
कात्यायनः—

(२) सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।

हेमप्रमाणयुक्तं तु तत्र दिव्य प्रयोजयेत् ॥

शेषं विषं तु पादोने हुतभुरू तत्र दृश्यते ।

आपस्त्रिभागहीने तु शतार्द्धे तु तुला स्मृता ॥

कोशपानं तदर्द्धे वा दशपञ्चकसत्सु ।

तदर्द्धे तण्डुला देयास्तदर्द्धे तप्तमापकाः ॥

शते सुवर्णस्य पादोने पञ्चसप्ततिमिते सुवर्णे । त्रिभागहीने तृती-
यभागहीने सुवर्णशते । तदर्द्धे शतार्द्धे । दशपञ्चकसप्तस्विति । शतस्य
दशमांशे पञ्चमांशे सप्तांशे वा कोशपानमित्यर्थः । अत्र चाऽल्प-
रिमाणमपष्टष्टविषयम् । धृदमनु —

ज्ञात्वा सख्यां सुवर्णस्य शतनाशे विषं स्मृतम् ।

अशीतेस्तु त्रिनाशे तु दद्याच्छैव हुताशनम् ॥

पष्ट्या नाशे जल देय स्याद्यत्वारिंशतो धटः ।

त्रिंशद्दशविनाशे वा कोशपानं वृहस्पतिः ॥

पञ्चार्द्धकस्य नाशे वा तदर्द्धस्य च तण्डुलाः ।

त्रिंशदिति । त्रिंशद्विनाशे दशविनाशे वेत्यर्थः । पञ्चेति । पञ्चा-
र्द्धस्य तदर्द्धस्य वा एकस्य वा नाशे कोशपानमित्यर्थः । इमानि घ-
ञ्चनानि ऋणादिविषयाणि उत्खण्डविषयाणि च । ग्रन्थकृद्वचनं तु स्ते-
यविषयमित्यधिरोध इत्याहुः । इति दिव्यमातृका ॥ ९९ ॥

(मिता०) महाभियोगेष्वेतानीत्युक्तं, तत्राभियोगस्य (३)यदपेक्षं

महत्त्वं तदिदानीमाह—

नासहस्रादिति । पणसहस्रादर्वाक् फालं विपं तुलां वा न कारयेत् । मध्यवर्तिं जलमपि । यथोक्तम्—‘तुलादीनि विपान्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेत्’ इति । अत्र कोशस्याग्रहणं ‘कोशमल्पेऽपि दापयेत्’ इत्यल्पाभियोगेऽपि तस्य स्मरणात् । एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्राद्गूर्ध्वमेव भवन्ति नार्वागित्यर्थः । नन्वर्वागप्यग्न्यादीनि पितामहेन दर्शितानि—‘सहस्रे तु धटं दद्यात्सहस्रार्धं तथायसम् । अर्धस्यार्धं तु सलिलं तस्यार्धं तु विपं स्मृतम्’ ॥ इति । सत्यम् । त(१)-त्रेत्थं व्यवस्था । यद्द्रव्यापहारे पातित्यं भवति तद्विषयं पितामहवचनं, इतरद्रव्यविषयं योगीश्वरवचनमिति । एतच्च वचनद्वयं स्तेयसाहसविषयम् । अपहवे तु विशेषो दर्शितः कात्यायनेन—‘दत्तस्यापहवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् । स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥ सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् ॥ ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विपं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशे वै (२)दद्याच्चैव हुताशनम् ॥ पण्ड्यानाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै धटम् । विं(३)शद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते ॥ पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्धार्धस्य तण्डुलाः । ततोऽर्धार्धविनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान् ॥ ततोऽर्धार्धविनाशे हि लौकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः । एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयते’ इति । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानामित्यत्र सुवर्णशब्दः ‘पोडश मापाः सुवर्णः’ इत्युक्तपरिमाणवचनः । नाशशब्दश्चात्रापहववचनः । नासहस्राद्धरेत्फालमित्यत्र तु ताम्रिकपणसहस्रं बोद्धव्यम् ॥

(मिता०) ननु नृपद्रोहे महापातकं चैतानि दिव्यान्युक्तानि, तत्कथं नासहस्राद्धरेत्फालमित्यत्राह—

नृपार्थेष्विति । (४)नृपद्रोहे महापातकाभियोगे च सदा द्रव्यसंख्यामनपेक्ष्यैवैतानि दिव्यानि वहेयुः कुर्युरपवासादिना शुचयः सन्तः । तथा देशविशेषोऽपि नारदेनोक्तः—‘सभाराजकुलद्वारदेवायतनचत्वरे । निधेयो निश्चलः पूज्यो धूपमाल्यानुलेपनैः’ ॥ इति । निधेयो धटः । व्यवस्था च कात्यायनेनोक्ता—‘इन्द्रस्थानेऽभिषस्तानां

(१) तत्रैवं व्यवस्था घ. । (२) दद्यादेव ख. । (३) दद्यान्निशद्दिनाशे तु ग. । (४) नृपद्रोहेषु ख.

महापातकिनां नृणाम् । नृपट्रोहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
 प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे । (१)अतोऽन्येषु सभामध्ये
 दिव्यं देयं विदुर्बुधाः ॥ अम्पृश्याद्यमदासानां म्ले(२)च्छानां पापका-
 रिणाम् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥ तत्प्रसिद्धानि
 दिव्यानि संशये तेषु निर्दि(३)शेत् ॥ इति ॥२९॥ इति दिव्यमातृका ॥
 (वी० मि०) एवं सर्वदिव्योपयोगिनीं दिव्यमातृकामभिधायेदानीं-
 घटादीनां दिव्यानां प्रत्येकं प्रयोगमाह प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तेन—

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलास्थि(४)तः ॥

प्रतिमानसमीभूतो ले(५)ख्यं कृत्वाऽवतारितः ॥१००॥

त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ॥

तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ १०१ ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ॥

शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रये(६)त् ॥ १०२ ॥

तुलाया धारणं तोलनं ये विदन्ति सुवर्णकाराद्यस्तैल्लेख्यं नाहं
 स्तेयमकारिपमित्यादिरूपं शिरसि कृत्वा प्रतिमानेन मृदादिना स-
 मीभूतस्तुलास्थितोऽभियुक्तो दिव्यकर्ताऽवतारितः सन् मामित्येतेन
 तुलामभिमन्त्रयेत् अधिवासनदिनेऽनेन मंत्रेण प्रार्थयेत् । द्वितीय-
 दिने पुनस्तुलितो दिव्यकर्ता यदि वर्द्धेत प्रतिमानादूर्ध्वं गच्छति
 तदा विशुद्धः अभियोगाभावनिश्चयविषयः स्यान्न पुनरभियोगसं-
 शयः स्यात्प्रतिमानेन समोऽधोगतिर्वा यदि स्यात्तदा दिव्यकर्ता
 नरो न विशुद्धः पराजितो भवेत् । तुलित इत्यादिश्लोको लिखितः
 पितामहनाम्नेव मिताक्षरयाम् । मन्त्रव्याख्या चैवम्—हे तुले त्वं सत्यस्य
 धाम स्थानमसि देवैर्ग्रह्यादिभिः पुरा आदिसृष्टौ विनिर्मितोत्पादिता
 तत्तस्माद्देतोः हे कल्याणि सत्यं यद्यार्थं वद दर्शय, अस्मात् संश-

(१) अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ग । (२) म्लेच्छनामापकारिणां ग । (३) दासयेत् ग ।

(४) तुलास्थित—इति सुदितपुस्तके पाठ । (५) रेखा—इति सुदितपुस्तके पाठ ।

(६) एतदुत्तर—'तुलितो यदि वर्द्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा ह्यियमानो वा न
 विशुद्धः भवेश्वरः' ॥ इति दैपयनभिकसुमयोरपि क० ख० पुस्तकयोर्वचने, परंतु व्याख्यानाभावाद-
 ष्यन्नायनुपलब्धेऽसद्वाचोपेक्षते ।

यान्मां विमोचय । हे मातर्यद्यहं पापकृदसत्यवाद्यस्मिं ततस्तदा
मां त्वमघो नय, यद्यहं शुद्धः सत्यवाद्यस्मि तदा ऊर्ध्वं मां गमयेति ।
अत्र तुलांपुरुषमहादानरीत्या किञ्चिद्विशेषसहितया निर्मितायां तुला
यामधिवासनदिने स्वाभियोगाभावप्रतिज्ञालिखनानन्तरम्—

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मस्य जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति लिखित्वा तत्पत्रं शिरसि दत्त्वा प्रतिमानसमीकृतं दिव्य-
कर्तारं पठितांक्ताभिमंत्रणावाक्यं तुलया अवतार्यं प्राङ्मुखः परे-
द्युः कृतनित्यक्रियः प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्देवान् 'एह्येहि भगवन् धर्म'-
त्यादिप्रागुक्तमंत्रेण धटे अवाहयेत् । ततः पितामहोक्तक्रमेण देवानां
पूजां कुर्यात् । तद्यथा—

इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुवेरस्तु सुवर्णभो वह्निश्चापि सुवर्णभः ।

तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ॥

ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ।

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनाराधेयद् बुधः ॥

(१)धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवाऽनिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभास(२)श्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथा(३)यनम् ।

धानाऽऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोऽ(४)शो भगस्तथा ॥

इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।

ततस्त्वष्टा नतो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥

इत्येते द्वादशाऽऽदित्या नामभिः परिकीर्तिताः ।

अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥

(१) धरा—इति ख० पु० पाठः ।

(२) प्रभावश्च—इति ख०, प्रभापश्च—इति क० पुस्तकयोः पाठौ ।

(३) तथा गणम्—इति मिताक्षरायां पाठः, तथाचर्नम्—इति वाल्महीपुस्तकस्थः पाठः ।

(४) वरुणोऽशुभं—इति सु० पु० पाठः, वरुणांशा इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

वीरमद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायशाः ।
 अजैकपादहिवुंभ्यः पिनाकी चाऽपराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ।
 स्थानुर्भयश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥
 प्रेतंशरक्षामध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेद्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 धाराहो चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता ।
 निष्कतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणस्योत्तरे भागे (१)मरुतां स्थानमुच्यते ।
 पवनः स्पर्शने चायुरानिलो मारुतस्तथा ॥
 प्राणः प्राणेशजीवी च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
 घटस्योत्तरभागे तु दुर्गाभावाहयेद् बुधः ॥
 पतासां देवतानां च स्वनाम्ना पूजनं विदुः ।
 भूपावसानं धर्माय दरगा चाऽर्घ्यादिकं क्रमात् ॥
 अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूपान्तं (२)परिकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥

ततो वैदिकैश्चतुर्भिः क्रतुभिर्मस्तुलायाश्चतसृषु लौकिकेऽग्नौ
 प्रणवाद्यया गायत्र्या प्रणवस्वाहान्तया प्रत्येकमष्टोत्तरशतं समिदा-
 ज्यचरयो होतव्याः । ततः प्राङ्घ्रिवाको घटमामंभ्रयेत् । तत्र मंत्राः—
 त्वं घटं धृष्ट्या सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
 धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ॥
 धृतो भाव(३)यसे यस्माद्धटस्तेनाऽभिर्धायसे ।
 त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥
 त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
 व्यवहारामिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥
 तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हासि ।

ततः शिरोगतपत्रकं दिव्यकर्तारं प्राङ्घ्रिवाको विनाडीपञ्चक-
 पर्यन्तं तुलायामारोप्य स्थापयेत् । विनाडी च—

दशगुणैश्चैवः प्राणाः षड्प्राणाः स्वाह्विताङ्गिकाः ।

(१) मरुतां स्थानमित्यारभ्य—प्राणेशजीवी चेत्यन्तं क० ख० पुस्तकयोर्नस्ति ।

(२) भूपान्तमुपकल्पयेद्—इति मिताक्षरायां पाठः । (३) भावयसे—इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

इति लक्षिता । तत ऊर्ध्वं शुद्धत्वेन राजनियुक्ताः शुचयः पुरुषा वदेयुरिति संक्षेपः । अत्र तुलाकाष्ठपरिमाणादिकं विस्तरभयान्न लिख्यते । महादानेऽन्वेष्टव्यम् ॥ १००-१०२ ॥

(मिता०) एवं सर्वदिव्योपयोगिनीं दिव्यमातृकामभिधायेदानीं धरादिदिव्यानां प्रयोगमाह—

तुलाधारणेत्यादि । तुलाया धारणं तोलनं ये विदन्ति सुवर्णकारप्रभृतयस्तैः प्रतिमानेन सृदादिना समीभूतः समीकृतस्तुलामाश्रितोऽधिरूढोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यकारी रेखां कृत्वा येन संनिवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां शिष्यतलेऽवस्थितस्तस्मिन्पाण्डु-
(१)लेखेनाङ्कयित्वावतारितस्तुलामभिमन्त्रयेत्प्रार्थयेतानेन मन्त्रेण । हे तुले, त्वं सत्यस्य स्थानमसि । पुरा आदिसृष्टौ देवैर्हिरण्यगर्भप्रभृतिभिर्विनिर्मितोत्पादिता । तत्तस्मात्सत्यं संदिग्धस्यार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय । कल्याणि शोभने, अस्मात्संशयान्मां विमोचय । हे मातः, यद्यहं पापकृदसत्यवाद्यस्मि ततो मां त्वमधो नय । अथ शुद्धः सत्यवाद्यस्मि ततो मामूर्ध्वं गमयेति । प्राङ्बिवाकस्य तुलाभिमन्त्रणमन्त्रः(२) स्मृत्यन्तरोक्तः । अयं तु दिव्यकारिणः । जयपराजयलक्षणं तु मन्त्रलिङ्गादेवावगम्यत इति न पृथगुक्तम् । धरतिर्माणं पुनरारोहणाद्यर्थसिद्धमेव पितामहनागदादिभिः स्पष्टीकृतम् । तद्यथा—
'लित्वा तु यक्षियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥ मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदेन जप्य एव च । चतुरस्रा तुला कार्या दृढा ऋज्वी तथैव च ॥ कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् । चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥ (३)अनन्तरं तयोर्हस्तो भवेद्ध्यर्धमेव च । (४)हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि ॥ तोरणे च तथा कार्ये पाद्वयोरुभयोरपि । धरादुच्चनरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥ अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ । मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ धरमस्तकचुम्बिनौ ॥ प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धरस्तथा । शिष्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ॥ प्राङ्मुखान्कल्पयेद्दर्भाञ्छिष्ययोरुभयोरपि । पश्चिमे तोलयेत्कर्तृनन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ॥ पि(५)-

(१) पाण्डुलेखः खट इति प्रसिद्धः, पाण्डुलेख्येन ख. । (२) मन्त्राः स्मृत्यन्तरोक्ताः ग-घ. ।

(३) पान्तरं तु ख. ।

(४) निभेयं इति पाठः ।

(५) पिटकं वंशभाण्डविशेषः ।

टकं पूरयेत्स्मिन्निष्पिकाप्रावपांसुभिः । अत्र च मृत्तिकेष्टकाप्रावपां-
सूनां विकल्पः । 'परीक्षका नियोक्यव्यास्तुलामानविशारदाः । वणिजो
हे(१)मकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च । कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्य-
समो घटः ॥ उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः । यस्मिन् भुवते
तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥ तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य
तु । घटं तु फारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥ तत आवाहयेद्देवा-
न्विधिनानेन मन्त्राद्यत् । वादिभूतूर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
(२)प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राङ्घ्रिवाकस्ततो वदेत् । एहोहि भग-
न्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश ॥ सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरु-
द्रणैः । आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥ इन्द्रं पूर्वं तु
संस्थाप्य प्रवेशं दक्षिणे तथा । वरुण पश्चिमे भागे कुयेर चोत्तरे
तथा ॥ अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो
यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥ कुयेरस्तु सुवर्णामो वह्निश्चापि
सुवर्णमः । तथैव निःकृतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ॥ ईशानस्तु
भवेद्रक्त एवं घ्यायेत्क्रमादिमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पाश्र्वे वसुनाराघ-
येद् बुधः ॥ घरो (३)ध्रुवस्तथा सोम थापश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्युपश्च
प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ देवेशेशानयोर्मध्य (४)आदि-
त्यानां तथा गणम् । घातार्यमा च मित्रश्च (५)वरुणोऽनुर्भगस्त-
था ॥ इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा
ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥ इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परि-
कीर्तिताः । (६)अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥ वीरभ-
द्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः—अजरुपादहिवुंघ्न्यः पिनाकी
चापराजितः ॥ भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशां पतिः । स्या
णुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥ प्रवेशरक्षोमध्ये तु मा
तृस्थानं प्रकल्पयेत् । ग्राही माहेश्वरी चैव कौमारो वैष्णवी तथा ॥
वाराही चैव माहेन्द्रा चामुण्डा गणसंयुता । निःकृतेरुत्तरे भागे
गणेशायतनं विदुः ॥ वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते । प-

(१) हेमकाराश्च कांस्यकार, घ. ।

(२) प्राञ्जलि प्राङ्मुखो भूत्वा घ ।

(३) ध्रुवोऽवस्तथा सोमः य घरो ध्रुवश्च सोमश्च घ ।

(४) आदित्यानां तथयनं ग आदि-वाराधनं तथा घ ।

(५) वरुणोऽग्नौ भग ग-घ । (६) अग्नेः पश्चिमदिभागे रुद्राणां स्थानं विदुः ग ।

वनः स्पर्शेनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ॥ प्राणः प्राणेशजीवौ च मरु-
तोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । धटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद् बुधः ॥ एता-
सां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः । भूपावसानं धर्माय दत्त्वा
चाध्यादिकं क्रमात् ॥ अध्यादि पश्चादङ्गानां भूपान्तमुपकल्पयेत् ।
गन्धादिकां (१)नैवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥ इति । अत्र च
तुलां पताकाध्वंजालंकृतां विधाय तस्यामेह्येहीति मन्त्रेण धर्ममा-
वाह्य धर्मायाध्यं कल्पयामि नम इत्यादिना प्रयोगेणाध्यपाद्याचम-
नीयमधुपर्काचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटककादिभू-
पान्तं दत्त्वा इन्द्रादीनां दुर्गान्तानां प्रणवाद्यैः स्वनामभिश्चतुर्थ्य-
न्तैर्नमोन्तैरध्यादिभूपान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा धर्माय गन्धपु-
ष्पधूपदीपनैवेद्यादि दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववद्दद्यात् । ग-
न्धपुष्पाणि च धटपूजायां रक्तानि कार्याणि । यथाह नारदः—‘र-
क्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः । अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शि-
ष्टांस्तु पूजयेत् ॥ इति । इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधानाद्यथालाभं
रक्तैरन्यैर्वा पूजनमिति पूजाक्रमः । एतच्च सर्वं प्राङ्बिवाकः कु-
र्यात् । यथोक्तम्—‘प्राङ्बिवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः । श्रुत-
वृत्तोपसंपन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः ॥ सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्व-
प्राणिहिते रतः । उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तानुधावनः ॥ सर्वा-
सां देवतानां च पूजां कुर्याद्यथाविधि ॥ तथा ऋत्विग्भिश्चतुर्भि-
श्चतसृषु दिक्षु लौकिकाग्नौ होमः कार्यः । यथाह—‘चतुर्दिक्षु तथा
होमः कर्तव्यो वेदपारंगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाध-
नैः ॥ सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥ प्रणवादिकां
गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य समिदाज्यचरु-
न्प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादित्यर्थः । एवं हवनान्तां देवपूजां विधा-
यानन्तरमभियुक्तमर्थं वक्ष्यमाणमन्त्रसहितं पत्रे लिखित्वा तत्पत्रं
शोध्य शिरोगतं कुर्यात् । यथाह—‘य(२)दर्थमभियुक्तः स्याद्विखि-
त्वा तं तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तु शिरोगतम् ॥ म-
न्त्रश्चायम्—‘आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यम-
श्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥
इति । एतच्च धर्मावाहनादि शिरसि पत्रारोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं

सर्वदिव्यसाधारणम् । यथोक्तम्—‘इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत्’ ॥ इति । अनन्तरं प्राङ्गिवाको घटमामन्त्रयेत्—‘घटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रवित्’ इति स्मरणात् । मन्त्राश्च दर्शिताः—‘त्वं घट ग्रहणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । घकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम् ॥ धृतो भावयसे यस्माद्घटस्तेनाभिधीयसे । त्वं घेस्ति सर्व(१)जन्तूनां पापानि सुकृतानि च ॥ (२)त्वमेव देव जानीये न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥ तदेनं संशयाद्स्माद्धर्मतस्त्रानुमर्हसि’ ॥ इति । शोधयस्तु ‘त्वं तुले’ इत्यादिना पूर्वोक्तेन मन्त्रेण तुलामामन्त्रयेत् । अनन्तरं प्राङ्गिवाकः शिरोगतपत्रकं शोधय यथास्थानं निवेद्य(३) च घटमारोपयति—‘पुनरारोपयेत्तस्मिच्छिरोवस्थितपत्रकम्’ इति स्मरणात् । आरोपितं च विनाडीपञ्चकं यावत्तथैवावस्थापयेत् । तत्कालपरीक्षां च ज्योतिःशास्त्राभिज्ञः कुर्यात्—‘ज्योतिर्विद्ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् । विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः’ ॥ इति स्मरणात् । दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः । पट्प्राणा विनाडी । उक्तं च—‘दशगुरुवर्णः प्राणः पट्प्राणा स्याद्विनाडिका तासाम् । पट्प्राणा घटा घटीनां (४)पञ्चधाहः खाग्निभिर्दिनैर्मासः’ ॥ इति । तस्मिन् काले (५)शुद्धशुद्धिपरीक्षणार्थं शुचयः पुरुषा राज्ञा नियोक्तव्याः । ते च शुद्धशुद्धी कथयन्ति । यथोक्तं पितामहेन—‘साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयांऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥ संसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः(६)शुद्धशुद्धी नृपे तदा’ ॥ इति । शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणं चोक्तम्—‘तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा हीयमानो वा न (७)स शुद्धो भवेन्नरः’ ॥ इति । यत्तु पितामहवचनम्—‘अल्पदोषः समो ज्ञेयां बहुदोषस्तु हीयते’ इति, तत्र यद्यप्यभियुक्तस्यार्थस्याल्पत्वं बहुत्वं च न दिव्येनायधारयितुं शक्यते तथापि सकृद्मतिपूर्वत्वेनाल्पत्वमसकृन्मतिपूर्वत्वेन च महस्त्वमिति दण्डप्रायश्चित्ताल्पत्वमहस्त्वमयधार्यते । यदा चानुपलक्ष्यमाणदृष्टकारण एव कक्षादीनां ह्येदो भद्रो वा भवति तदाप्यशुद्धि-

(१) सर्वमन्त्रो प. । (२) त्वमेव सर्व प. । (३) यथानिवेशं च प. ।

(४) पट्प्राणोत्पन्न उक्तं ल. । (५) शो-पशुद्धि ग. । (६) सर्वे प. । (७) न विदुषो प. ।

रेव । 'कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटककटयोस्तथा । रज्जु(१)च्छेदेऽक्षभङ्गे
 वा तथैवाशुद्धिमादिशेत्' ॥ इति स्मरणात् । कक्ष्यं शिष्यतलम् ।
 कर्कटौ तुलान्तयोः शिष्याधारावीपद्वक्रावायसकीलकौ कर्कटशृङ्ग-
 सन्निभौ । अक्षः पादस्तम्भयोरुपरि निविष्टस्तुलाधारपट्टः । यदा तु
 दृश्यमानकारणक एषां भङ्गस्तदा पुनरारोपयेत् । 'शिष्यादिच्छेद-
 (२)भङ्गेषु पुनरारोपयेन्नरम्' इति स्मरणात् । ततश्च—'ऋत्विक्पुरो-
 हिताचार्यान्दक्षिणाभिश्च तोपयेत् । एवं कारयिता राजा भुक्त्वा
 भोगान्मनोरमान् ॥ महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते' ॥ 'यदा
 तूक्तलक्षणं घटं तथैव स्थापयितुमिच्छति तदा वायसाद्युपघातनि-
 रासार्थं कपाटादिसहितां शालां कुर्यात् । 'विशालामुन्न(३)तां शु-
 भ्रां घटशालां तु कारयेत् । यत्रस्था नोपहन्येत श्वभिश्चण्डालवा-
 यसैः ॥ तत्रैव लोकपालादीन्सर्वान्दिक्षु निवेशयत् । त्रिसन्ध्यं पूज-
 येदेतान्गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ कपाटवीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।
 मृत्पानीयाग्निसंयुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः' ॥ इति स्मरणात् । वा-
 जानि यववीह्यादीनि ॥ १००-१०१-१०२ ॥ इति घटविधिः ॥

(वी० मि०) इदानीं क्रमप्राप्तमग्निविधिमाह—

करौ विमृदित(४)व्रीही लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ॥

सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ १०३ ॥

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ॥

साक्षित्रपुण्यपापे(५)भ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ १०४ ॥

तस्येत्युक्तव्रतो लौहं पञ्चाशत्पालिकं समम् ॥

अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ १०५ ॥

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् ॥

षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ १०६ ॥

मुक्त्वाऽग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेत् ॥ १०७ ॥

(१) छेदे च भङ्गे च घ. । (२) भङ्गे तु घ. । (३) मुच्छिन्ता घ. ।

(४) व्रीहेर्लक्ष्णं—इति मु. पु. पाठः । (५) पापेषु—इति क. म. पु. पाठः ।

ततो दिव्यमातृकोकसाधारणवर्मतुलाविध्युक्तधर्मावाहनाद्यनन्तरं विमृदिता विघपिंता व्रीहयो याभ्यां तादृशौ करौ लक्षयित्वा प्राङ्मिवाकाञ्जलौकृतयोर्हस्तयोरश्वत्थस्य पिप्पलस्य सप्त पत्राणि शुक्लानि प्राह्यानि ।

घेष्टयीत सितौर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः ।

इति । नारदवचनात् । अत्र—

शम्यक्षत तथा दूर्वान् दरया पत्रेषु विन्यसेत् ।

इति विशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः । नारद—

हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्दंसपदानि च ।

तान्येव पुनरालक्ष्येद्दस्तौ विन्दुविचित्रितौ ॥

ततश्च सप्त पत्राणि सप्तसूत्रेण घेष्टयेत् ।

ततः 'त्वमग्ने' इत्यादिद्विलोकमुक्तवतो दिव्यकर्तुर्हस्तयोरपिशब्दादुपरिस्थिताश्वत्थपत्रेषु पञ्चाशत्पलसंमितं सममक्षिरहितं लौहलोहमयं पिण्डमग्निवर्णं न्यसेत् । मन्त्रार्थस्तु—हे अग्ने ! पाचक ! शुद्धिहेतो कचे मनीषिन् ! सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनामन्तः शरीराम्यन्तरे चरासि अन्नपानादिपावनाय सञ्चरसि । पुण्यपापेभ्य इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । पुण्यपापान्बधेक्ष्य साक्षिवन्मम सत्यं ब्रूहि दर्शय इति । अत्र सृति —

अग्निवर्णमयःपिण्डमम्फुलिङ्गं सुलक्षितम् ।

पञ्चाशत्पालिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्द्विज ॥

तृतीयतापे तप्यन्नं ब्रूयात्सत्यपुस्कृत ।

शृण्विमं मानवं धर्मं लोकपालैरधिष्ठितम् ॥

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वेमेवाऽग्ने विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

प्यवहाराभिश्चस्नोऽयं मानव शुद्धिमिच्छति ।

तेदेनं संशयाद्स्माद्धर्मतत्त्वात्तुमर्हसि ॥

स दिव्यकर्ता तं लौहपिण्डमादाय सप्तमण्डलानि शनैर्लघुलघुं घजेत् । एवकारेण मण्डलेष्वेकपदस्यासं मण्डलानतिक्रमणं च दर्शयति । यथाह पितामहः—

न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत्पदम् ।

अष्टम मण्डलं गत्वा नयमे निक्षिपेद् धुधः ॥

इति । मण्डलं च प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणं, षोडशाङ्गुलपरिमितमण्डलान्तरव्यवधानवच्च ज्ञेयम् । अथाऽष्टमे मण्डले स्थितो दिव्यकर्ता अग्निमग्निवर्णं लोहपिण्डं नवममण्डले मुक्त्वा कराभ्यां मृदितवीहिंरप्यदग्धः दाहजनितविकारशून्यश्चेत्तदा शुद्धिं प्रतिज्ञातार्थविजयमाप्नुयात् । यदि तु अम्बराष्टमण्डलादवागेव लौहपिण्डः पतति दग्धत्वाऽदग्धत्वयोः संशयो वा भवति तदा पुनः पूर्वोक्तरीत्यैव लौहपिण्डं हस्ताभ्यां हरेदिति । तदयमत्र क्रमः—पूर्वादिने कृतोपवासाधिवासनादिर्दिव्यकर्ता उत्तरदिने 'एहोहि भगवन् धर्म'त्यादिना धर्ममावाह्य शिरसि घटवत्पत्रं स्थापयित्वा नवसु मण्डलेषु षोडशाङ्गुलप्रमाणेषु प्रत्येकं षोडशाङ्गुलान्तरालेषु तण्डुलचूर्णादिना कारितेषु प्रथममण्डले स्थितो हस्तपरीक्षायां कृतायां व्रणस्थानान्यलक्तकेनाङ्कयित्वा वारत्रयं लोहपिण्डे तस्मै प्राङ्घ्रिवाकेन 'शुण्विमं मानवं धर्म'मित्यादिनाऽभिमन्त्रिते सति हस्तयोः सप्ताऽश्वत्थपत्राणि न्यस्य सप्तभिः शुक्लसूत्रैरश्वत्थपत्रसहितौ हस्तौ यवदूर्वाशमीयुतो वेष्टयित्वाऽग्निवर्णं लोहपिण्डं तदुपरि धृत्वा क्रमेणाऽपराणि षट् मण्डलानि पादाभ्यामाक्रम्याऽष्टमे स्थितो नवमे लौहं क्षिपेदिति । ततः कराभ्यां मृदितवीहिर्निरूपितादग्धभावः शुद्धो व्यवहर्तव्यः । करभिन्नेऽङ्गे दग्धोऽपि शुद्ध एव । १०३-१०७ ॥

(मिता०) इदानीं क्रमप्रा(१)प्तमग्निदिव्यमाह—

कराविति । दिव्यमातृकोक्तसाधारणधर्मेषु सत्सु तुलाविधानोक्तधर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्ते च विध्यन्ते सत्ययमग्निविधौ विशेषः । विमृदितवीहेर्विमृदिता विघर्षिता व्रीहयः कराभ्यां येनासौ विमृदितवीहिस्तस्य करौ लक्षयित्वा तिलकालकव्रणकिणादिस्थानेष्वलक्तकरसादिनाङ्कयित्वा । यथाह नारदः—'हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्धंसपदानि तु' इति । अनन्तरं सप्ताश्वत्थस्य ष(२)र्णानि हस्तयोरङ्गुलीकृतयोन्यसेत् । 'पत्रैरङ्गलिमापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैः' इति स्मरणात् । तानि च इ(३)स्तसहितानि सूत्रेण तावद्वेष्टयेत् । यावन्त्यश्वत्थपर्णानि सप्तकृत्वो वेष्टयेदित्यर्थः । सूत्राणि च सप्त शुक्लानि भवन्ति—'वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः' इति नारदवचनात् । तथा सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूर्वापत्राणि चाक्षतांश्च

दध्यक्तानक्षतांश्चाश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यसेत् । 'सप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान् । दूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षतान्न्यसेत्' ॥ इति स्मरणात् । तथा कुसुमानि च विन्यसेत् । 'सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान्मुमनो दधि । हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा' ॥ इति पितामहवचनात् । सुमनसः पुष्पाणि । यद्यपि स्मरणम्—'अयस्तप्तं तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः । (१) अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पदे' ॥ इति तदश्वत्थपत्राभायेऽर्कपत्रविषयं वेदितव्यम् । अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसावचनेन मुख्यत्वाद्यगमात् । 'पिप्पलाज्जायते वह्निः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः । अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्विन्यसेद् बुधः' ॥ इति ॥ १०३ ॥

(मिता०) कर्तुरग्न्यभिमन्त्रणमाह—

त्वमिति । हे अग्ने, त्वं सर्वभूतानां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानामन्तः शरीराभ्यन्तरे चरसि उपभुक्ताघ्नपानार्दीनां पाचकत्वेन वर्तसे । पाचक शुद्धिहेतो, कवे क्रान्तदर्शिन्, साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यः सत्यं ब्रूहि । पुण्यपापेभ्य इति ह्यप्लोपे पञ्चमी । पुण्यपापान्यवेश्य सत्यं ब्रूहि दर्शयेत्यर्थः । अयःपिण्डे त्रिमिस्तापैः सन्तप्ते सन्दंशेन पुरत आनीते कर्ता पश्चिममण्डले प्राङ्मुखस्तिष्ठन् अनेन मन्त्रेणाग्निमभिमन्त्रयेत् । यथाह नारदः—'अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिहं सुरञ्जितम् । तापे तृतीये सन्ताप्य द्रूयात्सत्यपुरस्कृतम्' ॥ इति । अस्यार्थः—लोहशुद्धयर्थं सुतप्तं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निक्षिप्य तृतीये तापे सन्ताप्य सन्दंशेन गृहीत्या पुरत आनीते सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं 'त्वमग्ने सर्वभूतानां'मित्यादिमन्त्रं कर्ता ब्रूयादिति । प्राङ्विवाकस्तु मण्डलभूभागाद्दक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्निमुपसमाधाय अग्नये पाचकाय स्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतवारं जुहुयात् । 'शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्' इति स्मरणात् । हुत्वा च तस्मिन्नग्रावयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिस्ताप्यमानं धर्मावाहनादिहवनान्तं पूर्वोक्तं विधाय तृतीये तापे वर्तमाने अयःपिण्डमग्निमेभिमन्त्रैरभिमन्त्रयेत्—'त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु ह्यसे । त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥ जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभानुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्य-

ते ॥ पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पाचक । अथवा शुद्धभावेषु
शीतो भव हुताशन ॥ त्वमग्ने सर्वदेवानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥ व्यवहाराभिशस्तोऽयं
मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि' ॥
इति ॥ १०४ ॥

(मिता०) अपिच--

तस्येति । तस्य कर्तुरित्युक्तवतस्त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिभिरः
भिमन्त्रणं कृतवतो लौहं लोहविकारं पिण्डं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पः
लसंमितं सममस्त्रिरहितम् । सर्वतश्च समं वृत्तं श्लक्ष्णं तथाष्टाङ्गुला-
यामम् । 'अस्त्रिहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम् । पिण्डं तु तापये-
दग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम्' ॥ इति पितामहस्मरणात् । अग्निमर्णम-
ग्निसदृशमुभयोर्हस्तयोरश्चयत्थपत्रदधिदूर्वाद्यन्तरिनयोर्न्यसेन्निक्षिपेत्प्रा-
ह्विविवाकः ॥ १०५ ॥

(मिता०) ततः किं कुर्यादित्यत आह--

स इति । स पुरुषस्तं तप्तलोहपिण्डं अञ्जलिना गृहीत्वा सप्त म-
ण्डलानि शनैर्ब्रजेत् । एवकारेण मण्डलेष्वेव पदन्यासं मण्डानतिक्र-
मणं च दर्शयति । यथाह पितामहः--'न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्य-
र्वाक् स्थापयेत्पदम्' इति ॥

(मिता०) सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेदित्युक्तं तत्रैकैकं मण्डलं
किंप्रमाणकं मण्डलयोरन्तरं च कियत्प्रमाणकमित्यत आह--

षोडशाङ्गुलकमिति । षोडश अङ्गुलानि यस्य तत्षोडशाङ्गुल-
कम् । षोडशाङ्गुलप्रमाणं मण्डलं बौद्धव्यम् । मण्डलयोरन्तरं म-
ध्यं च तावदेव षोडशाङ्गुलकमेव । सप्त मण्डलानि ब्रजेदिति वदता
प्रथममवस्थानमण्डलमेकमुक्तम् । अतश्चाष्ट मण्डलानि षोडशाङ्गुलका-
नि मण्डलानामन्तराणि मध्यानीत्यर्थः । मण्डलान्तराणि तु सप्त ता-
वत्प्रमाणानि । एतदेव नारदेन परिसं(१)ख्यायोक्तम्--'द्वात्रिंशद्-
ङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शत-
द्वयम् । चत्वारिंशत्समधिकं भूमेरङ्गुलमानतः' ॥ इति । अयमर्थः--अ-
वस्थानमण्डलात्षोडशाङ्गुलान्मण्डलान्तरमन्यन्मण्डलम् । द्वितीया-
द्येकमेकं द्वात्रिंशद्ङ्गुलं सान्तरालं तदेवमवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गु-

लम् । गन्तव्यानि च सप्त मण्डलानि सान्तरालानि द्वात्रिंशदङ्गुलानि । एवमष्टाभिर्मण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भूमेरङ्गुलमानतोऽङ्गुलमानमिति सार्वविभक्तिकस्तासिः । अस्मिस्तु पक्षेऽवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलं विधाय (१)द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्तानां सान्तरालमण्डलभूभागानामेकमेकं भूभागं द्विधा विभज्यान्तरालभूभागान्योऽष्टाङ्गुलप्रमाणान्विहाय मण्डलभूभागेषु षोडशाङ्गुलप्रमाणेषु गन्तुपदप्रमाणानि सप्त मण्डलानि कार्याणि । यथा तेनैवोक्तम्—
 'मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पदसंमितम्' इति । यस्तु पितामहेनोक्तम्—
 'कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तात्प्रथमं तथा । आग्नेयं मण्डलं चाद्य द्वितीयं वायुणं स्मृतम् ॥ तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् । पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते ॥ सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं स्वष्टम् तथा । नवमं सर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो विदुः ॥ द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥ पदपञ्चाशत्समाधिकं भूमेस्तु परिकल्पना । कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः ॥ मण्डले मण्डले देवाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः' ॥ इति । तत्र(२) नवमं सर्वदैवत्यमपरिमिताङ्गुलप्रमाणं मण्डलं विहायाष्टाभिर्मण्डलैरष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणैरङ्गुलानां पदपञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते । तत्रापि गन्तव्यानि सप्तैव मण्डलानि । यतः प्रथमे तिष्ठति नवमे क्षिपतीति न विरुध्यते । अङ्गुलप्रमाणं च—
 'तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा ग्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वा(३)दशाङ्गुला ॥ हस्तो वितस्तिर्द्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् । तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम्' ॥ इति बौद्धव्यम् ॥ १०६ ॥

(मिता०) सप्त मण्डलानि गत्वा किं कर्तव्यमित्यत आह—

मुक्त्वेति । अष्टमे मण्डले स्थित्वा नवमे मण्डलेऽमितसप्तमयः—
 पिण्ड त्यक्त्वा ग्रीही(४)न्कराभ्यां मर्दयित्वाऽदग्धहस्तश्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् । दग्धहस्तश्चेदशुद्ध इत्यर्यसिद्धम् । यस्तु संत्रासात्प्रस्त्रलन्हस्ताभ्यामन्यत्र दह्यते तथाप्यशुद्धो न भवति । यथाह कात्या-

(१) द्वादशाङ्गुलप्रमाणानां च । (२) तत्रैव सप्त गं ।

(३) द्वादशाङ्गुलं च । (४) करभ्यां मर्दयित्वा ।

यनः—‘प्रस्खलन्नभिशस्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते । अदग्धं ते विदुर्दे-
नास्तस्य भूयोऽपि दापयेत् ’ ॥ इति ॥

(मिता०) अन्तरेति । यदा गच्छतोऽन्तराऽष्टममण्डलादवागेव
पिण्डः पतति दग्धादग्धत्वे वा संशयस्तदा पुनर्हरेदित्यर्थप्राप्तमु-
क्तम् । तत्र चायमनुष्ठानक्रमः । पूर्व्वेष्टुर्भूशु(१)द्धि विधायपरैष्टु-
र्मण्डलानि यथाशास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवताश्च मन्त्रैस्तत्र तत्र
संपूज्याग्निमुपसमाधाय शान्तिहोमं निर्वर्त्याग्नावयःपिण्डं निधाय
धर्मावाहनादिसर्वदेवतापूजां हवनान्तां निर्वर्त्य उपोषितस्य स्नातं-
स्यार्द्रवाससः पश्चि(२)मे मण्डले तिष्ठतो व्रीहिर्मर्दनादिकरसंस्कारं
विधाय प्रतिज्ञापत्रं समन्त्रकं कर्तुः शिरसि वद्ध्वा प्राङ्मुखोऽस्तु-
तीये तापेऽग्निमभिमन्त्र्य तप्तमयःपिण्डं सन्दंशेन(३) गृहीत्वा क-
र्त्रभिमन्त्रितं तस्याञ्जलौ निदध्यात् । सोऽपि मण्डलानि सप्त गत्वा
नवमे मण्डले प्रक्षिप्यादग्धः शुद्धो भवतीति ॥ १०७ ॥ इत्य-
ग्निविधिः ।

-(वी० मि०) अथ क्रमप्राप्तमुदकविधिमाह—

सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्याभि(४)गाय कम् ॥

नाभिदध्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरुं (५)जलं विशेत् ॥ १०८ ॥

समकालमिषुं मुक्तमानीयोऽन्यो जवी नरः ॥

गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

हे वरुण सत्येन त्वं मा मामभिरक्ष इति कं अभिप्रगाय अभि-
मन्त्र्य । क्वचित्तथैव पाठः । नाभिदध्नं नाभिप्रमाणमुदकं तत्र स्थित-
स्य पुंसः ऊरुं गृहीत्वा जलं विशेत् जलं मञ्जेत् । दिव्यकर्ता त-
स्मिन् जविन्येकस्मिन् गते सति जलमज्जनसमकालमुक्तमिषुमन्यो
जवी नरः शरमोक्षणस्थानावस्थितो जवी वेगवान् आनीय निम-
ग्नाङ्गं दिव्यकर्तारं यदि पश्येत्तदा स शुद्धिमाप्नुयात् । एतदुक्तं
भवति मज्जनकाले मुक्तमेकं शरं गृहीतुं वेगशालिनि गतेऽनन्तर-
मुक्तं शरमन्यो वेगवानानयति ततो मग्नं चेत्पश्यति तदा स शुद्ध

(१) भूतशुद्धिं ख. । (२) पश्चिममण्डले घ. ग. । (३) संदंशकेन घ. ।

(४) शाप्य-इति मुद्रितपु० पाठः । (५) गृहीत्वोरुं जले-इति मु० पु० पाठः ।

इति । तदयमत्र क्रमः—

गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः ।

वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः ॥

इति नारदः । तत आवाहनादिप्रतिज्ञापत्रशिरोन्यासान्तं पूर्व-
वत्कृत्वा—

त्वमम्भः ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिमत् ।

त्वमेवाम्भो ! विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिदास्तोऽयं मानुपस्त्वयि मज्जति ।

तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥

इति प्राङ्बिवाको जलमभिमन्त्रयेत् । ततः 'सत्येन माऽभिरक्ष
त्वं वरुणे'ति दिव्यकर्ता जलं प्रार्थयेत् । ततो नाभिमात्रे स्थिरजले
दिव्यार्थं तस्मिन् प्राङ्मुखे प्रविष्टे पुरुषान्तरे च तत्र प्रवेशिते शुचि-
स्थानस्थापितकर्णप्रमाणतोरणस्य मज्जनस्थानसन्निहितस्य निकटे
सशरं धनुः प्राङ्बिवाकः पूजयेत् । ततः सोपयासो ब्राह्मणः क्षत्रियो
वा त्रीन् शरान् मुञ्चति । जलस्थस्य पुरुषान्तरस्योऽयं गृहीत्वा दि-
व्यकर्ता मज्जतीत्येकः कालः । तत्र यलवानेको घेगशाली प्रथमशरं
गृह्णाति तादृशश्चाऽपरो मध्यमशरं गृहीत्वा मग्नमेवं दिव्यकारिणं
पश्यतीति । अत्र पितामहः—

अन्यथा ना विशुद्धः स्यादेकांशस्यापि दर्शनात् ।

स्थानाद्वाऽन्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशयेत् ॥—॥१०८-१०९॥

(मित्ता०) संप्रत्युदकविधिमाह—

सत्येनेति । हे वरुण, सत्येन मामभिरक्ष त्वमित्यनेन मन्त्रेण कमु-
दकमभिशाप्याभिमन्त्र्य नाभिद्वोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य
पुरुषस्योरु गृहीत्वा शोष्यो जले प्रविशेत् जले निमज्जेत् । पतञ्च
वरुणपूजार्थां सत्याम्—'गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः' ॥ इति नारदस्मरणात् । त-
था साधारणधर्मेषु धर्मावाहनादिसकलदेव(१)तापूजाहोमसमन्त्रक-
प्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु च । तथा—'तोय त्वं प्राणिनां
प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् । शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां
तथा ॥ अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे' ॥ इति प्राङ्बिवाके-

नोदकाभिमन्त्रणे कृते शोधयः 'सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुण'(१)इति जलं प्रार्थयेत् । उदकस्थानानि च नारदेनोक्तानि—'नदीषु तनुवेगासु सागरेषु वहेषु च । ह्रदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च' ॥ इति । तथा पितामहेनापि—'स्थिरतोये निमज्जेन(२) न ग्राहिणि न चाल्पके । तृणशैवालराहिते (३)जलौकामत्स्यवर्जिते ॥ देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन्कुर्याद्विशोधनम् । आहार्यं वर्जयेन्नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च ॥ आविशेत्सलिले नित्यमूर्मिपङ्कविवर्जिते' ॥ इति । आहार्यं तडागादिभ्य आहृतं ताम्रकटाहादिक्षिप्तं जलम् । नाभिप्रमाणोदकस्थश्च यक्षियवृक्षोद्भवां धर्मस्थूणामवष्टभ्य प्राङ्मुखस्तिष्ठेत् । 'उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य च' । इति स्मरणात् ॥ १०८ ॥

(मिता०) ततः किं कर्तव्यमित्यत आह—

समकालमिति । निमज्जनसमकालं गते तस्मिन् जविन्येकस्मिन्पुरुषेऽन्यो जवी शरपातस्थानस्थितः पूर्वमुक्तमिषुमानीय जले निमग्नाङ्गं यदि पश्यति त(४)दा स शुद्धो भवति । एतदुक्तं भवति—त्रिषु शरेषु मुक्तेष्वेको वेगवान्मध्यमशरपातस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थि(५)तयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोधयो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं (६)मध्यशरपातस्थानं गच्छति । शरग्राही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—'गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समं गमनमज्जनम् । गच्छेत्तोरणमूलात्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः ॥ तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् । गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥ आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले । अन्तर्जलगतं सम्यक्तदा (७)शुद्धं विनिर्दिशेत्' ॥ इति ॥ जविनोश्च पुरुषयोर्निर्धारणं कृतं नारदेन—'पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे । तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात्' ॥ इति । तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोधयं कर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् । 'गत्वा तु तज्जलस्थानं

(१) इत्युक्तं प्रार्थयते ख. गं । (२) निमज्जेतु ख. । (३) जल्लूका घ. ।

(४) तदा शुद्धो ग. घ. । (५) स्थितयोस्तयोस्तृती ख. ।

(६) मध्यमशर ग. । (७) तदा शुद्धि ख. ।

तटे तोरणमुच्छ्रितम् । कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचीं ॥
इति नारदस्मरणात् । शरत्रयं वैणवं च धनुर्मङ्गलद्रव्यैः 'श्वेतपुष्पा-
दिभिः प्रथमं सम्पूजयेत् । 'शरान्संपूजयेत्पूर्वं वैणवं च धनुस्तथा ।
मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्म समाचरेत्' ॥ इति पितामहवचनात् ।
धनुषः प्रमाणं लक्ष्यस्थानं च नारदंनोकम्—'कूरं धनुः सप्तशतं म-
ध्यमं पद्मशतं स्मृतम् । मन्दं पञ्चशतं क्षेयमेव क्षेयो धनुर्विधिः ॥ म-
ध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् । हस्तानां तु शते सार्धं ल-
क्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥ न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्क्षिपतः सायकांस्त-
था' ॥ इति । अङ्गुलानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं कूरं धनुः । एवं प-
द्मशतं पञ्चशतं च । एवं चैकादशाङ्गुलाधिकं हस्तचतुष्टयं कूरस्य
धनुषः प्रमाणम्, मध्यमस्य दशाङ्गुलाधिकम्, मन्दस्य नवा-
ङ्गुलाधिकमित्युक्तं भवति । 'शरांश्चानाद्यसाम्रांस्तु प्रकुर्वीत वि-
शुद्धये । वेणुकाण्डमपांश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेत्' ॥ इति
स्मरणात् । क्षेप्ता क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्वा ब्राह्मणः सोपवासो नियो-
क्तव्यः । यथाह—'क्षेप्ता च क्षत्रियः प्रोक्तस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि
या । अकूरहृदयः शान्तः सोपवासस्ततः क्षिपेत्' ॥ इति । त्रिषु मु-
क्तेषु मध्यमः शरो ब्राह्मणः । 'तेषां च प्रोपि(१)नानां च शराणां शास्त्र-
चौदनात् । मध्यमस्तु शरो ब्राह्मणः पुरुषेण बलीयसा' ॥ इति वच-
नात् । तत्रापि पतनस्थानादानेतव्यो न सर्पणस्थानात् । 'शरस्य प-
तनं ब्राह्मं सर्पणं तु विवर्जयेत् । सर्पन्सर्पन्शरो यायाद् दूराद् दूरतरं
यतः' ॥ इति वचनात् । वाते च प्रवायति विषमादिदेशे च शरमो-
क्षो न कर्तव्यः । 'इषुं न प्रक्षिपेद्विद्वान्मारुते (२)चातिषायति । विष-
मे भ्रूषदेशे च वृक्षस्थानसमाकुले ॥ तृणगुल्मलगावल्लीपङ्कपायाण-
संयुते' ॥ इति पितामहवचनात् । निमग्नान् पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुया-
दिति वदता उन्मज्जिताङ्गस्याशुद्धिर्दर्शिता । स्थानान्तरगमने चा-
'शुद्धिः पितामहेनोक्ता—'अन्यथा न विशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि द-
शनात्' ॥ इति 'स्थानाद्वाप्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः' ॥ इति ।
एकाङ्गस्यापि दर्शनादिति च कर्णाद्यभिप्रायेण । 'शिरोमात्रं तु दृश्येत
न कर्णा नापि नासिका । अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्' ॥

इति विशेषाभिधानात् । अयमत्र प्रयोगक्रमः—‘उक्तलक्षणजलाशयसंनिधावुक्तलक्षणं तोरणं विधाय उक्तप्रमाणे देशे लक्ष्यं निधाय तोरणसंनि(१)धौ शशरं धनुः सम्पूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च देवान्हवनान्तामिष्ट्वा शोधयस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रमावध्य प्राड्विवाको जलमभिमन्त्रयते—‘तोय त्वं प्राणिनां प्राणः’ इत्यादिना मन्त्रेण । अथ शोधयः—‘सत्येन’ इत्यादिना मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य नाभिमात्रोदकावस्थितस्य वलीयसः पुरुपस्य समीपमुपसर्पति । अथ शरेषु त्रिषु सुक्तेषु मध्यमशरपातस्थाने मध्यमं शरं गृहीत्वा जविन्येकास्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन्श्च तोरणमूले स्थिते प्राड्विवाकेन तालत्रये दत्ते युगपद्गमनमज्जनमथ शरानयनमिति ॥ १०९ ॥ इत्युदकविधिः ।

(वी० मि०) सम्प्रति विपविधिमाह—

त्वं विप ! ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ॥

त्रायस्वाऽऽस्माद्भीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ ११० ॥

एवमुक्त्वा विपं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ॥

यस्य वेगैर्विना (२)जीर्णं शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १११ ॥

‘त्वं विपे’त्यादिश्लोकेनाऽभिमन्त्र्य भक्षयेत् । तच्च यस्य वेगैर्विना जीर्णं भवति तस्य शुद्धिं प्राड्विवाको विनिर्दिशेत् । शार्ङ्गसिंधिआ इति प्रसिद्धम् । तदुक्तम्—

अजाशुङ्गदिभं श्यामं हिमाचलसमुद्भवम् ।

शुद्धं च शुङ्गवेराभं सुपातं तदनुत्तमम् ॥

इति ।

धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विपवेग इति स्मृतः ।

तल्लक्षणं च रोमाञ्चमूर्त्त्यादि, तदिव्यमत्र प्रयोगः । प्राड्विवाकः कृतोपवासां महादेवं पूजयित्वा तस्य पुरतो विपं स्थापयित्वा धर्मादिपूजां हवनान्तां विधाय प्रतिज्ञापत्रं दिव्यकर्तुः शिरसि निधाय विपमभिमन्त्रयेत् ।

त्वं विप ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।

पापिनां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव ॥

मृत्युमूर्ते विप त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।

त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनाऽस्याऽमृतं भव ॥

इति मंत्रेण । ततो दक्षिणामुखाय दिव्यकर्त्रे उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा ब्राह्मणसन्निधौ घृते नियोजितं श्लक्ष्णं पिष्टं विपं दद्यात् । कालविशेषेण परिमाणविशेषश्चात्र नारदेनोक्तः—

तोलयित्वेप्सितं काले देयं तद्वि हिमागमे ।

नापराहे न मध्यान्हे न सन्ध्यायां तु धर्मघित् ॥

वर्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता ।

हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यल्पा ततोऽपि हि ॥

अल्पा पड्यवा । ततो दिव्यकर्ता 'त्वं विपे'त्यादिश्लेकेनाभिमन्त्र्य भक्षयेत् ॥ ११०-१११ ॥

(मिता०) इदानीं विपविधानमाह—

त्वं विप—इत्यादिः । त्वं विपेत्यादिमन्त्रेण विपमभिमन्त्र्य कर्ता विपे हिमशैलजं शृङ्गमवं भक्षयेत् । तच्च भक्षितं सत् यस्य विपवेगे-विना जीर्यति स शुद्धो भवति । विपवेगो नाम धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिः । 'धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विपवेग इति स्मृतः' इति वचनात् । धातवश्च स्वंगसृष्ट्यांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणीति सप्त । एवं च सप्तैव विपवेगा भवन्ति । तेषां च लक्षणानि पृथगेव विपतन्त्रे कथितानि । 'वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विपजः स्वेदवक्रोपशोषौ तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णमेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विवशतां कण्ठमङ्गं च द्विकां पष्टो निःश्वासमोहौ वितरति च मूर्तिं सप्तमो भक्षकस्य' ॥ इति । अत्र च महादेवस्य (१) पूजा कर्तव्या । यथाह नारदः—'दद्याद्विपं सोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ । धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम्' ॥ इति । प्राङ्बिवाकः कृतोपवासो महादेवं पूजयित्वा तस्य पुरतो विपं व्ययस्थाप्य धर्मादिपूजां हवनान्तां विधाय प्रतिष्ठापत्रं शोध्यस्य शिरसि निधाय विपमभिमन्त्रयते । 'त्वं विप ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव ॥ मृत्युमूर्तेविप त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् । त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्यामृतं भव' ॥ इति । एवमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखावस्थिताय दद्यात् । 'द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदङ्मुखः

प्राङ्मुखो वा विपं दद्यात्समाहितः' ॥ इति नारदवचनात् । विपं च वत्सनाभादि ग्राह्यम् । 'शृङ्गिणा वत्सनाभस्य हिमजस्य विपस्य वा' ॥ इति पितामहवचनात् । वर्ज्यानि च तेनैवो(१)क्तानि—'चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च । भूमिजानि च सर्वाणि विपाणि परिवर्जयेत्' ॥ इति । तथा नारदेनापि—'भ्रष्टं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा । कालकूटमलात्रुं च विपं (२)यत्नेन वर्जयेत्' ॥ इति । कालश्च नारदेनोक्तः—'तोलयित्वेप्सितं काले देयं तद्धि हिमागमे । नापराहे न मध्याहे न सन्ध्यायां तु धर्मवित्' ॥ इति । कालान्तरे तूक्तप्रमाणादल्पं देयम् । 'वर्षे चतुर्यवा मात्रा श्रीभ्ये पञ्चयवा स्मृता । हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यत्वा ततोऽपि हि' ॥ इति स्मरणात् । अल्पेति पठ्यवेत्यर्थः । हेमन्तग्रहणेन शिशिरस्यापि ग्रहणम् । 'हेमन्तशिशिरयोः समासेन' इति श्रुतेः । वसन्तस्य च सर्वादिव्यसाधारणत्वात्तत्रापि सप्त यवा विपं च घृतप्लुतं देयं नारदवचनात् । 'विपस्य पलपद्भागोद्भागो विंशतिमस्तु यः । तमष्टभागहीनं तु शोध्ये दद्याद् घृतप्लुतम्' ॥ इति । पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्टो भागो दश मापाः दश यवाश्च भवन्ति । 'त्रियवं त्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको मापः' इत्येको मापः पञ्चदश यवा भवन्ति । एवं दशानां मापाणां यवाः सार्धशतं भवन्ति । पूर्वं च दश यवा इति पृथगधिकं शतं यवाः पलस्य षष्टो भागस्तस्माद्विंशतितमो भागोऽष्टौ यवास्तस्याष्टभाग एकयवः तेन हर्निं विंशतिमं भागं सप्तयवं घृतप्लुतं शोध्ये दद्यात् । घृतं च विपात् त्रिंशद्दणं ग्राह्यम् । 'पूर्वाहे शतले देशे विपं देयं तु देहिनाम् । घृते नियोजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशद्दणान्वितम्' ॥ इति कात्यायनवचनात् । त्रिंशद्दणेन घृतेनान्वितं विपम् । शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः । 'त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् । कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्विव्यकारिणम् ॥ ओपवीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विपापहान् । कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान्परीक्षयेत्' ॥ इति पितामहस्मरणात् । तथा विपमपि (३)रक्षणीयम्—'शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं गन्धवर्णरसान्वितम् । अकृत्रिममसंमूढममन्त्रोपहतं च यत्' ॥ इति नारदस्मरणात् । (४)तथा

(१) तथैवोक्तानि ख. । (२) यत्नेन परिवर्जयेदिति ग. ।

(३) परिक्षणीयं ग. । (४) तथापि घ. ।

विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्प्रतीक्षणीयोऽनन्तरं
चिकित्सनीयः । यथाह नारदः—'पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो य-
दा भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्' ॥ इति ।
पितामहेन तु दिनान्तोऽघाधिकोऽल्पमात्राविषयः । 'भक्षिते तु यदा
स्वस्थो मूर्च्छाछर्दिविषजितः । निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि नि-
र्दिशेत्' ॥ इति । अत्र च प्राङ्घ्रिवाकः सोपवासो महादेयं सम्पूज्य
तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादीनिष्ठा शोध्यस्य शिरसि प्रतिष्ठा-
पत्रं निधाय विषमभिमन्त्र्य दक्षिणामि(१)मुत्स्थिताय विषं प्रयच्छ-
ति । स च शोध्यो विषमभिमन्त्र्य भक्षयतीति क्रमः ॥ ११०-१११ ॥
इति विषविधानम् ॥

(वी० मि०) अथ कोशविधिमाह—

देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ॥

संस्नाप्य पापयेत्तस्माज्जला(२)त्तु प्रसृतित्रयम् ॥११२॥

आ(३)चतुर्दशिकादन्धो यस्य नो राजदैविकम् ॥

व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥११३॥

उग्रान्देवानभ्यर्च्य प्राङ्घ्रिवाकस्तस्य देवस्य स्नानोदकमाहरेत् ।

उग्रार्थं च विवृतं पितामहेन—

भक्तो यो यस्य देवस्य पापयेत्तस्य तज्जलम् ।

समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पापयेत् ॥

दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।

अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु ॥

तस्मात्स्नानजलात्प्रसृतित्रयं जलं संस्नाव्याऽभियुक्तं पापयेत् । पी-
तोदकस्य च यस्य राजदैविक व्यसनं रोगादि घोरं अतिपीडा-
करं चतुर्दशदिनपर्यन्तं न जायते स शुद्धः विजयी स्यात् । यतो-
ऽघाधिपर्यन्तेन व्यसनाभावे संशयो न तिष्ठतीत्यर्थः । तुशब्देन जला-
न्तरमिश्रणव्यवच्छेदः ।

त्रिरात्रात्सतरात्राद्वा द्वादशाहाहिसप्तकात् ।

वैकृतं यस्य दृश्येत् पापकृत्स उदाहृतः ॥

(१) भिमुखाय स्थिताय वा मुखाय विष घ । (२) जलं तु—इति श्रु० पु० पाठ ।

(३) अर्थात् चतुर्दशिकादन्धो—इति मु० पु० पाठ ।

इति पितामहवचनं त्वल्पालपतमाभियोगविषय इति न विरो-
धः । तत्र चायं क्रमः—गोमयेन मण्डलं कृत्वा दिव्यकर्तारमादित्या-
भिमुखं स्थापयित्वा शिरसि पत्रन्यासान्तं कृत्वा उग्रदेवान्संपूज्य
तदीयस्नानोदकं प्रसृतित्रयमितं 'तोय त्वं प्राणिना'मित्यादिना-
भिमन्त्र्य 'सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणे'ति दिव्यकर्तारमभिमन्त्रितं पा-
ययेदिति ॥ ११२-११३ ॥

(मित्ता०) अथ कोशविधिमाह—

देवानिति । उग्रान्देवान्दुर्गादित्यादीन्समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादि-
भिः पूजयित्वा संस्त्राप्य तत्स्नानोदकमाहरेत् । आहृत्य च 'तोय
त्वं प्राणिनां प्राणः' इत्यादिना तत्तोयं प्राङ्निवाकः संस्त्राप्य शोध्ये-
न च तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा 'सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुण' इत्यनेना-
भिमन्त्रितं पाययेत्प्रसृतित्रयम् । एतच्च साधारणधर्मेषु धर्मावाहना-
दिसकलदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु स-
त्सु । अत्र च स्नाप्यदेवनियमः कार्यनियमोऽधिकारिनियमश्च पि-
(१)तामहादिभिरुक्तः । 'भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्ज-
लम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य च पा(२)ययेत् ॥ दुर्गायाः पा-
ययेच्चौरान्ये च शस्त्रोपजीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न
पाययेत् ॥ दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषा-
मपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु' ॥ इति देवतानियमः । 'विस्त्र(३)-
म्भे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्यं तथैव च । एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं
चित्तविशुद्धये' ॥ इति कार्यनियमः । 'पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नात-
स्यार्द्रपटस्य च । सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते' ॥ स-
शूक आस्तिकः । 'मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोशः
प्राज्ञैर्न दान्तव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥ महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने
क्लीवकुत्सिते । नास्तिकव्रात्य(४)दाशेषु कोशपानं विवर्जयेत्' ॥ इति ।
महापराधो महापातकम् । निर्धर्मो वर्णाश्रमधर्मरहितः पाखण्डी । कु-
त्सितः प्रतिलोमजः । दाशाः कैवर्ताः । इत्यधिकारिनियमः । तथा
गोमयेन मण्डलं कृत्वा तत्र शोध्यमादित्याभिमुखं स्थापायत्वा पाय-
येदिति नारदवचनादवगन्तव्यम् । यथाह—“तमाहूयाभिश्चस्तं तु

(१) पितामहनारदादिभिः घ. । (२) दापयेत घ. ।

(३) विभेदे घ. । (४) दासेषु ल. ।

मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसूतिप्र-
यम् ॥ इति ॥ ११२ ॥

(मिता०) ननु तुलादिषु विपान्तेषु समनन्तरमेव शुभ्यशुद्धिमा-
यना, कोशे तु कथमित्यत आह—

अर्वागिति । चतुर्दशादहः पूर्वं यस्य राजिकं राजनिमित्तं दैविकं
देवप्रभवं व्यसनं दुःखं घोरं महत् नो नैव जायते, अल्पस्य देहिनाम-
परिहार्यत्वात्स शुद्धो वेदितव्यः । ऊर्ध्वं पुनरवधेर्न दोषः । यथाह
नारदः—'ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहद्विकृत तु महद्भवेत् । नाभियोज्यः
स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्' ॥ इत्यर्थसिद्धमेवोक्तम् । 'अर्वाक्
चतुर्दशादहः' इत्येतन्महाभियोगविषयम्—'महाभियोगेषेतानि' इति
प्रस्तुत्याभिधानात् । अवध्यन्तराणि पितामहेनोक्तान्यल्पाविषया-
णि । 'कोशमल्पेऽपि दापयेत्' इति स्मरणात् । तानि च—'त्रिरा-
त्रात्सप्तत्राद्या द्वादशाहाद्विसप्तकात् । वैकृतं यस्य दृश्येत पा-
पकृत्स उदाहृतः' ॥ इति । महाभियोगोक्तद्रव्यादर्वाचीनं द्रव्यं त्रि-
धा विभज्य त्रिरात्राद्यपि पक्षत्रयं व्यवस्थापनीयम् ॥ ११३ ॥ इति
कोशविधिः ॥

(वी० मि०) अथाऽल्पाभियोगे तण्डुलादीनि चत्वारि दिव्यानि
ग्रन्थकर्त्रा विशिष्याऽप्रतिपादान्युच्यन्ते । तत्र पितामहः—

तण्डु(१)लानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।
चौरे तु तण्डुला देया नान्यस्येति विनिश्चयः ॥
तण्डुलान्कारयेच्छुक्लाञ्जालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।
मृणमये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥
स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
प्राङ्मुखोपोपितं स्नातं त्रिरोरोपितपत्रकम् ॥
तण्डुलान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ।
पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभाधे भूर्जपत्रकम् ॥
लोहितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ।
गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥
धर्मावाहनादिकं चात्र वक्ष्यमाणेषु त्रिष्वगन्तव्यम् ॥

तथा—

सौवर्णे राजतं वापि ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलखातं तु मृण्मयं वाथ मण्डलम् ॥
पूर्(१)र्येद् घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलंस्तु तम् ।
सुवर्णमापकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ॥
अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमापकम् ।
कराग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते ॥
शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ।

मण्डलं वर्तुलम्, उद्धरेन्निःकारयेत् ॥

वृहस्पतिः—

आयसं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते ।
अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तरम् ॥
अग्निवर्णं तु तच्चौरो जिह्वया संलिहेत्सकृत् ।
अदग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते ॥

धर्मज्ञं दिव्यमाह पितामहः—

लिखेद् भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमालयैः समर्चयेत् ॥
सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् ।
एवं विधायोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः ।
मृद्गाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।
आवाहयेत्ततो देवाँल्लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥
धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिक्षापत्रकं लिखेत् ।

ततो—

यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ।
इति अभिशस्तोऽभिमन्त्रयेत् ।

अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृहीताऽविलम्बितः ।
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥

अथ शपथाः । तत्र मनुः—

सत्येन शापयेद्विषं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥

पुत्रदारस्य घाप्येषां शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ।

यद्येतन्मया कृतं तदा सत्यातिक्रमजन्यं पापं मम स्यादिति विषं वादयेत् । यद्येतन्मया कृतं तदा मम वाहनान्यायुधानि निष्फलानि भवन्तिवति क्षत्रियं वादयेत् । एवमुत्तरत्रापि । हलायुधस्तु 'सत्यमिति ब्राह्मणं वादयेत् । क्षत्रियं वाहनमायुधं स्पर्शयेत् । वैश्यं गवादि स्पर्शयेत् । उक्तशपथैर्वृथाकृतं यत्पापं तेन शूद्रं वृथाशपथकारिणं यो जपेत् । सर्वं पूर्वोक्तं कारयेदिति तात्पर्यार्थं' इत्याह । गृहस्पतिः—

सत्यं वाहनमस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादाश्च पुत्रदारशिरांसि च ॥

एते च शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।

अत्र शपथस्य दिव्याभिन्नत्वादुपवासादिकं नास्ति किं तु स्नानाचमनमात्रम् । शब्दः—'इष्टापूर्तैः प्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत्' । मनुः—

वृथा हि शपथान् कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ।

कामिनीषु विवाहेषु गवां भुके तथेन्धने ॥

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथैर्नास्ति पातकम् ।

कामिनीष्विति । रहसि कामिनीसन्तोषार्थं, विवाहेषु स्त्रीभिः पत्यर्थं, गोप्राप्तार्थं, नित्याहुतिसम्पादकेन्धनार्थं ब्राह्मणगवादिप्राणरक्षार्थं च वृथा शपथैरापि न पापं भवतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने दिव्यप्रकरणम् ॥

(मिता०) तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च महादिव्यानि यथोद्देशं योगीश्वरेण व्याख्यातानि । स्मृत्यन्तरे त्वल्पाभियोगविषयाण्यन्या न्यपि दिव्यानि कथितानि । यथाह पितामहः—'तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणनोदितम् । चौरै तु तण्डुला देया नान्यस्येति विनिश्चयः ॥ तण्डुलान्कारयेच्छुक्लान्जालेर्नान्यस्य कस्यचित् । मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥ स्नानोदकेन संमिथान्नाशौ

तत्रैव वासयेत् । प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोषितपत्रकम् ॥ तण्डु-
लान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः । पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे
भूर्ज एव तु ॥ लोहितं यस्य दृश्येत हनुस्तालु च शीर्यते । गात्रं च
(१)कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्' । इति । शिरोरोषितपत्रकं
तण्डुलान्भक्षयित्वा निष्ठीवयेत्प्राङ्विवाकः । भक्षयित्वेति च 'प्यन्ता-
णिणाच्च रूपम् । सर्वदिव्यसाधारणं च धर्मावाहनादि पूर्ववदिहापि
कर्तव्यम् ॥ इति तण्डुलविधिः ॥

तप्तमापविधिः पितामहेनोक्तः । तथा हि—'सौवर्णं राजतं वापि
ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मयं वाथ मण्डलम्' ॥
वर्तुलमित्यर्थः । 'पूरयेद्-घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत् । सुव-
र्णमापकं तस्मिन्सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्त-
प्तमापकम् । करग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते । शुद्धो
भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः' ॥ उद्धरेदिति वचनात्पात्रादुत्क्षे-
पणमात्रं न(२) वहिः प्रक्षेपणमाद(३)रणीयम् ॥

अपरः कल्पः—'सौवर्णं राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेऽपि वा ।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥ सौवर्णां राजतीं ताम्नी-
मायसीं वा सुशोधिताम् । सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्दि-
काम् ॥ भ्रमद्भीचितरङ्गाढ्ये ह्यनखस्पर्शगोचरे । परीक्षेताद्रूपणेन
चुरूकारं सुघोषकम् ॥ ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ॥ परं
पवित्रममृतं घृतं त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचां
भव ॥ उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् । ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु
घृतमध्यगतां तथा ॥ प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः । यस्य
विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः' ॥ इति । अत्रापि धर्मा-
वाहनाद्यनुसन्धातव्यम् । घृतानुमन्त्रणं प्राङ्विवाकस्य । 'त्वमग्ने सर्व-
भूतानाम्' इति शोधयस्याग्न्याभिमन्त्रणमन्त्रः । 'प्रदेशिनीं परीक्षेयुः'
इतिवचनात् प्रदेशिन्यैव मुद्रिकोद्धरणम् ॥ इति तप्तमापविधिः ॥

धर्माधर्माख्यदिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः । तथा च—'अधुना सं-
प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थि-
नां नृणाम्' ॥ इति । हन्तृणामिति साहसाभियोगेषु, याचमानाना-
मिति अर्थाभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु । 'रा-

जतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम्' इति प्रतिमाविधानं .ससिकं
वा आयसं धेति ॥ पश्चान्तरमाह—'लिखेद् भुजं पटे वापि धर्माधर्मौ
सितासितौ । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥ सितपु
ष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् । एवंविधायोपलिख्य पिण्डयो-
स्तौ निधापयेत् ॥ गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समंततः । मृ-
द्गाण्डकेऽनुपहते स्याप्यौ चानुपलक्षितौ ॥ उपलिप्ते शुचौ देशे
देवग्राह्मणसंनियौ । आयाहयेत्ततो देवाँल्लोकपालांश्च पूर्वघत् ॥ ध-
र्मावाहनपूर्वं तु प्रतिष्ठापत्रकं लिखेत्' ॥ ततः—'यदि पापविमुक्तोऽहं
धर्मस्त्वायातु मे करे । अशुद्धश्चेन्मम करे पाप(१) आयातु धर्म
तः' ॥ इति ॥ अभिशस्तोऽभिमन्त्रयते । 'अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृ-
हीताविलम्बितः । धर्मं गृहीते शुद्धः स्यादधर्मं तु स हीयते ॥ ए-
वं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम्' ॥ इति ॥ इति धर्माधर्म-
दिव्याविधिः ॥

अन्ये च शपथा द्रव्याल्पत्वमहत्त्वविषया जातेविशेषविषयाश्च
मन्वादिभिरुक्ताः । ते यथा—'निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पा
दलम्भनम् । त्रिकादर्वाकतु पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम्' ॥ (म-
नुः ८।११३) । 'सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं घाहनायुधैः । गोयीजका-
ञ्चनैर्धैश्यं शूद्रं सर्वस्तु पातकैः' ॥ इत्यादयः । अत्र च शुद्धिविमाव
ना मनुनोक्ता (८।११५)—न चा(२)तिमृच्छति क्षिप्रं स क्षेयः श-
पथे शुचिः' इति । आतिरपि—'यस्य नो राजदैविकं व्यसनं जायते
घोरम्' इत्युक्तैश्च । कालनियमश्च एकरात्रमारभ्य त्रिरात्रपर्यन्तं त्रि
रात्रमारभ्य पञ्चरात्रपर्यन्तम् । एकरात्रप्रभृतित्वं कार्यलाघवगौरवप-
र्यालोचनया द्रष्टव्यम् ॥ एवं दिव्यैर्जयपराजयावधारणे दण्डविशे-
षोऽपि दर्शितः कात्यायनेन—'शतार्थं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्ड-
माग्मवेत्' इति । तं दण्डमाह—'विपे तोये हुताशे च तुलाकोशे च
तण्डुले । तप्तमापकदिव्ये च क्रमाद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ सहस्रं पद्शतं
चैव तथा पञ्चशतानि च । चतुस्त्रिंशोऽकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत्' ॥
इति ॥ 'निष्ठुवे भावितो दद्यादित्युक्तः दण्डेनायं दिव्यनियन्धनो, दण्डः
समुच्चायते ॥ इति दिव्यप्रकरणम् ॥

(१) पापमायातु ध. ।

(२) अस्य पूर्वार्ध 'यमिदो न ददित्यापि रापो मोमः प्रयति च' इति मनुस्मृत्याः श्लोचनीयम् ।

(वी० मि०) अथ दायविभागप्रकरणमारभते । तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन—

विभागोऽर्थस्य पैड्यस्य तनयैर्यत्र कल्प्यते ।

दायभागमिति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥

पैड्यस्य तनयपदाभ्यां स्ववर्जितेन सम्बन्धस्य प्रत्यासन्नमात्रस्योपलक्षणम् । विभागः साधरणस्वत्वाश्रयस्य व्यवस्थाविशेषादिभिः तदपगमे प्रतिनियतस्वत्वाधानम् । दायो धनं स्वामिसम्बन्धवशाल्लब्धधनं तस्य भागो विभागः । अत्र जीवितपितृकविभागमादावाह—

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ ११४ ॥

यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ॥

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा स्वशुरेण वा ॥ ११५ ॥

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया ॥

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्मः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११६ ॥

पिता चेद्विभागं स्वार्जितस्वाभ्युद्धृतस्वत्वधनस्य कुर्यात्तदा इच्छया स्वेच्छानुसारेण न्यूनाधिकमपि द्रव्यं दत्त्वा सुतान् विभजेत् । तदाह विष्णुः—‘पिता यत्पुत्रान्विभजेत्तस्य स्वेच्छया स्वयमुपात्तेऽर्थे’ । मनुश्च—

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्यं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

पिताऽर्जितं तदुद्धृतं च विहाय द्रव्यान्तरे पित्रा विभज्यमाने सर्वे सुताः समांशभागिनः स्युः । ज्येष्ठस्य ज्येष्ठभागेन दशांशविंशांशादिसहितेनांशेन विभजेत् । पुत्राणां च स्वस्य समांशकरणम् । विपक्षे तु पितुर्विभागकर्तुः पत्नीनां यासां भर्त्रा स्वशुरेण वा न स्त्रीधनं दत्तं ताः पत्न्यो गृहीतस्त्रीधनाः पत्न्यः समधनाः संविभक्तव्यधनाः कार्याः । यदि तु—

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजेन्नात्मनः पिता ।

इति तु नारदवचनानुसारेण । ‘स्वल्पेन वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय तिष्ठे’दिति दशितवचनानुसारेण द्विगुणं प्रचुरतरं वा धनं स्वयं

गृह्णाति तदा स्वभागादेश समंशिकाः कार्याः । शकस्य स्वयमेवाजं-
नसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्याऽनिच्छतः पुत्रस्य पित्रा भ्रातृ-
मिश्र किञ्चित्पुत्रुलप्रस्थादिकं तत्पुत्रविप्रतिपत्तिनिरासार्थं दत्त्वा
पृथक्क्रिया विभागः कार्यः । न्यूनाधिकद्रव्यदानपूर्वकं विमक्तानां
पुत्राणां पितृकृतस्नादृशोऽपि विभागो धर्म्यः स्मृतः, तस्मात्पुत्रकाले
न विप्रतिपत्तव्यम् । पितुस्तु लोकविद्विष्टत्वाद्धर्म्य एव तादृशो
विभाग इति तात्पर्यम् । आपस्तम्ब - 'एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीव
त्पुत्रेभ्यो विमजेत्समम्' । एकेन धनेन ज्येष्ठधनेन । जीषदिनि विशेषा-
भिधानान्मृतस्य पत्नी भागं न भजते इत्यभिप्रैति ॥ ११५—११६ ॥

(मिता०) प्रमाणं मानुषं दैवमिति भेदेन वर्णितम् ।

अधुना वर्णयते दायविभागो योगमूर्तिना ॥

तत्र दायशब्देन यद्भन स्वामिसम्बन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं
भवति तदुच्यते । स च द्विविधः अप्रतियन्धः सप्रतियन्धश्च । तत्र पु-
त्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृवत्त्वं पितामहवत्त्वं च स्वं
भवतीत्यप्रतियन्धो दायः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे
च स्वं म(१)वतीति सप्रतियन्धो दायः । एव तत्पुत्रादिष्वप्यहनीयः ।
विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्याभ्यानां तदेकदेशेषु व्यव-
वस्था(२)पनम् । एतदेवाभिप्रैत्योक्तं नारदेन - 'विभागोऽर्थस्य पि(३)-
त्र्यस्य तनयैर्यत्र कल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं युधैः' ॥
इति । पि(३)त्र्यस्येति स्वत्वनिमित्तसंबन्धोपलक्षणम् । तनयैरित्यपि
प्रत्यासन्नोपलक्षणम् । इदमिह निरूपणीयम् । कस्मिन्काले कस्य
कथं कैश्च विभागः कर्तव्य इति । तत्र कस्मिन् काले कथं कश्चेति तत्र
श्लोकव्याख्यान एव वक्ष्यते । कस्य विभाग इत्येतावदिह चिन्त्यते ।
किं विभागात्स्वत्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र स्वत्वमेव ताव
न्निरूप्यते । किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिग-
म्यमिति । तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गोतमवचनात् -
'स्वामी रिक्षयक्षयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं
क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः' ॥ इति । प्रमाणान्तरगम्ये
स्वत्वं नेदं वचनमर्थवत्स्यात् । तथा स्तेनातिदेशे मनुः (८।३४०) -

(१) अत्र पुत्रशब्दः स्वामिभ्रात्रश्च प्रतिबन्ध तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रतृत्वेन च स्व मतं
नि विशेष एव पुत्रत्वयो । (२) दायस्य व्यवस्थापन एव । (३) वैश्य ग ए ।

'योऽद(१)त्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्या(२)
पनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः' ॥ इति । अदत्तादायिनः सकाशा-
द्याजनादिद्वारेणापि द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात्स्वत्व-
स्य लौकिकत्वे । अपि च—लौकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमनेनापहत-
मिति न ब्रूयादपहर्तुरेव स्वत्वात् । अन्य(३)थान्यस्य स्वं तेनापहत-
मिति नापहर्तुः स्वम् । एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा
स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधि-
गम्यं स्वत्वमिति । अत्रोच्यते—लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रिया-
साधनत्वात् ब्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न
लौकिकक्रियासाधनमस्ति । नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाध-
नत्वमस्त्येव । नैतत् । न हि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधन-
त्वम् । किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाग्न्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णा-
दिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव । न हि यस्य यत्स्वं न
भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति । अपि च प्रत्यन्तवासि-
नामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते । क्रयविक्रया-
दिदर्शनात् । किं च—निय(४)तोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्याय
विदो मन्यन्ते । तथा हि—लिप्सासूत्रे तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननिय-
मानां कृत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्व-
पक्षासंभवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं
लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा । ननु च द्रव्यार्जनस्य
कृत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न भवतीति' याग एव न संवर्तेत । प्रलपितमिदं
केनापि 'अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिपिद्धम्' इति वदता ।
तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकित्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमु-
क्तम्—'अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रनोः' इति । अस्य चार्थ
एवं विवृतः—यदा द्रव्यार्जननियमानां कृत्वर्थत्वं तदा नियमार्जित-
नैव द्रव्येण क्रतुसिद्धि(५)र्तं नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येणेति न पुरु-
षस्य नियमातिक्रमदोषः(६) पूर्वपक्षे । राद्धान्ते त्वर्जननियमस्यं

(१) अदत्तादायिनश्चौरस्य । (२) याजनाध्यापनाद्यापि ख ।

(३) अन्यथा स्वं ख । (४) नियतोपाधिकं घ ।

(५) क्रतुसिद्धिर्नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिमिति घ ।

(६) दोष इति पूर्वपक्षे घ ।

पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति, पुरुष-
 स्वैव नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गी-
 कृतम् । अन्यथा क्रतुसिद्धमावात् । न चैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि
 स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्धभावात् व्यवहा-
 रविसंवादाच्च । एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते—'ब्राह्म-
 णस्य प्रतिग्रहादय उपायाः, क्षत्रियस्य विजिनादयः, वैश्यस्य कृष्या-
 दयः, शूद्रस्य शुश्रूषादयः' इत्यदृष्टार्था नियमाः । रिक्थादयस्तु सर्व-
 साधारणाः—'स्वामी रिक्थऋयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु' इत्युक्ताः ।
 तत्राऽप्रतिबन्धो दायः रिक्थम् । ऋयः प्रसिद्धः । संविभागः सप्रति-
 बन्धो दायः परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलवृणकाष्ठादेः स्वीकारः । अधि-
 गमो निष्पत्तिः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति ।
 (१)ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी । 'ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम्' इति ब्राह्मणस्य
 प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् । 'क्षत्रियस्य विजितम्'
 इत्यत्राधिकमित्यनुवर्तते । क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधार-
 णम् । 'निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः' इत्यत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते । वैश्यस्य
 कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादि-
 ना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजानां प्रतिलो-
 मजानां च लोकप्रासङ्गेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तं 'सूता-
 नामद्वसारथ्यम्' इत्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते । सर्वस्या-
 पि भृतिरूपत्वात् । 'निर्वेशं भृतिभोगयोः' इतित्रिकाण्डास्मरणात् ।
 तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् । यद्यपि 'पत्नी दुहितरश्च' इत्यादिस्मरणं
 तत्रापि स्वामिसंबन्धिनया बहुषु दायविभावितया प्राप्तेषु लोकप्रसि-
 द्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यम् । यद्यपि
 मम स्वमनेनापहृतमिति न घृयात्स्वत्वस्य लौकिकत्व इति तदप्य-
 सत्—स्वत्वहेतुमूतक्रयादिसंदेहात्स्वत्वसंदेहोपपत्तेः । विचारप्रयो-
 जनं तु—'यद्गर्हितेनाजंयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण
 शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च' । इति । शास्त्रैकमधिगम्ये स्वत्वे ग-
 र्हितेनासप्रतिग्रहवाणिज्यादिना लब्धस्य स्वत्वमेव नास्तीति
 तद(२)विमाज्यमेव । यदा तु (३)लौकिकं स्वत्वं तदाऽसत्प्रतिग्रहा-

दिलब्धस्यापि स्वत्वात्तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । 'तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति' इति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव, तत्पुत्रादीनां तु दायत्वेन स्वत्वमिति न तेषां दोषसम्बन्धः । 'सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च' । इति (१०।१५) मनुस्मरणात् ।

इदानीमिदं संदिह्यते-किं विभागात्स्व(१)त्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र विभागात्स्व(२)त्वमिति तावद्युक्तम् । जातपुत्रस्याऽऽधानविधानात् । यदि जन्मनैव स्वत्वं स्यात्तदोत्पन्नस्य पुत्रस्यापि तत्स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकारः स्यात् । तथा विभागात्प्राक् पितृप्रसादलब्धस्य विभागप्रतिषेधो नोपपद्यते । सर्वानुमत्या दत्तत्वाद्धिभागप्राप्त्यभावात् । यथाह-'शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् । त्रीण्येतान्यविभज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः' ॥ इति । तथा-'भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममश्रीयाद्द्याद्वा स्थावरादृते' ॥ इति प्रीतिदानवचनं च नोपपद्यते जन्मनैव स्वत्वे । न च स्थावरादृते यद्दत्तमिति सम्बन्धो युक्तो व्यवहितयोजनाप्रसङ्गात् । यदपि-'मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः' ॥ तथा-'पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च । स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके' ॥ इति स्थावरस्य प्रसाद(३)दाने प्रतिषेधवचनं तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम् । अतीते पितामहे तद्धनं पितापुत्रयोः (४)साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव । स्थावरं तु साधारणमित्यस्मादेव वचनादवगम्यते । तस्मान्न जन्मना स्वत्वं किंतु स्वामिनाशाद्धिभागाद्वा स्वत्वम् । अत एव पितुरुर्ध्वं विभागात्प्राग्द्रव्यस्वत्वस्य प्रहीणत्वादन्येन गृह्यमाणं न निवार्यत इति चोद्यस्यानवकाशः । तथैकपुत्रस्यापि पितृप्रयाणादेव पुत्रस्य स्वमिति न विभागमपेक्षत इति । अत्रोच्यते-लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम् । लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापहवमर्हति । विभागशब्दश्च बहुस्वामिकथनाविष(५)यो लोकप्रसिद्धो ना-

(१) स्वमुत. घ. । (२) प्रसादादिह न प्रति ल. । (३) प्रसादाने प्रति घ. ।

(४) समानमपि घ. । (५) विषयः प्रसिद्धो ग. ।

दीपविभागप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ५७३

न्यदीय(१)विषयो न प्रहीणाविषयः । (२)तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं
 लभेतेत्याचार्याः' इति गौतमवचनात् । 'मणिमुक्ताप्रवालानाम्' इत्या-
 दिवचनं च जन्मना स्वत्वपक्षे एवोपपद्यते । न च पितामहोपाप्त
 स्थावरविषयमिति युक्तम् । 'न पिता न पितामहः' इति वचनात् ।
 पि(३)तामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पोत्रे च सत्यदेयमिति वचनं
 जन्मना स्वत्व गमयति । यथा परमते मणिमुक्ताप्र(४)वालवस्त्राभ
 रणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्व वचनात्, एवमस्मन्मतेऽपि
 पित्रार्जितानामप्येते(५)यां पितुर्दानाधिकारो वचनादित्यविशेषः ।
 यत्तु 'भर्त्रा प्रीतेन' इत्यादिविष्णुवचनं स्यात्स्य प्रीतिदानज्ञापनं
 तत्स्वोपार्जितस्यापि पुत्राद्यभ्यनुज्ञयैवेति व्याख्येयम् । पूर्वोक्तमणि
 मुक्तादिवचनैः स्थावरव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदानयोग्यत्वनिश्चयात् ।
 यदप्यर्थसाध्येषु वैदिकेषु कर्मस्वनाधिकार इति, तत्र तद्विधानबला
 देवाधिकारो गम्यते । तस्मान्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्व-
 त्वम्, तथा हि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसाददानकु-
 टुम्बभरणापद्धिमो(६)क्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वा-
 तन्त्र्यमिति स्थितम् । स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपा-
 रत-द्रव्यमेव । 'स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असंभूय
 सुतान्सर्वांश्च दानं न च विक्रयः ॥ ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च
 गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः' ॥
 इत्यादिस्मरणात् । अस्यापवादः—'एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमन
 विक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः' ॥ अस्यार्थः—
 अमातःप्रवहारेषु पुत्रेषु पोत्रेषु (७)याऽनुज्ञानादावसमर्थेषु भ्रातृषु
 वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सकलकुटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्पोषणे
 वावश्यकर्तव्येषु च पितृभ्राज्जादिषु स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमे
 कोऽपि समर्थः कुर्यादिति । यत्तु वचनम्—'अविभक्ता विभक्ता वा
 सपिण्डाः स्थावरं समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये' ॥
 इति, तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थत्वादेकस्यानी(८)श्वरत्वात्
 सर्वाभ्यनुज्ञावश्यं कार्या । विभक्तेषु तत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंश

(१) न्यदीयविषयविषयो घ । (२) त तथोत्पत्त्येव ल । (३) पितृपितामहस्य घ ।

(४) मुक्तावस्त्राभरणा ल - घ । (५) एतया मणिमुक्तादीना ।

(६) विष्णुवचनं विष्णु । (७) यथाऽनुज्ञानादावसमर्थेषु भ्रातृषु

व्युदासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिद्ध्यत्येवेति व्याख्येयम् । यदपि—‘स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च । हिरण्योदकदानेन पट्टभिर्गच्छति मेदिनी’ ॥ इति, तत्रापि ग्रामानुमतिः । ‘प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावराय विशेषतः’ इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारसिद्धिः । सामन्तानुमतिस्तु सीमावि(१)प्रतिपत्तिनिरासाय । ज्ञातिदायानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव ‘हिरण्योदकदानेन’ इति । ‘स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया’ इति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात् । ‘भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति । उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ’ ॥ इति दानप्रशंसादर्शनाच्च । विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः । पैतृके पैतामहे च धने जन्मनैव स्वत्वेऽपि विशेषं ‘भूर्या पितामहोपात्ता’ इत्यत्र वक्ष्यामः ॥

(मिता०) इदानीं यत्र काले येन च यथा विभागः कर्तव्यस्तद्दर्शयन्नाह—

विभागमिति । यदा विभागं पिता चिकीर्षति तदा इच्छया (२) विभजेत् पुत्रानात्मनः सकाशात् पुत्रं पुत्रौ पुत्रान् । इच्छाया निरङ्कुशत्वादनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह—ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति । ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन, मध्यमं (३) मध्यभागेन, कनिष्ठं कनिष्ठभागेन विभजेदित्यनुवर्तते । श्रेष्ठादिविभागश्च मनुनोक्तः (९।११२)—‘(४)ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् । ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः’ इति । वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः । सर्वे वा स्युः समांशिन इति । सर्वे वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्तव्याः । अयं

(१) सीमाप्रतिपत्ति ख-ग. ।

(२) इच्छयेति ऐच्छिकविभाग एव विवृत उक्तार्थेन । इच्छायाः संभवति एकपक्षद्रव्यावलम्बनत्वे स्वातन्त्र्ययोगाद्वाक्यभेदापत्तेः, एकस्यै लक्षं कर्तव्येति कर्तव्यमन्यदभे न किमपीत्यन्यस्थापनेश्च व्य. म. ।

(३) मध्यमभागेन घ. । (४) उद्भिद्यत इत्युद्धारः । ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्भूय विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येषु यच्छ्रेष्ठं तदातन्व्यमित्यादि । अयं चोद्धारविभागः कर्त्तव्यः नैऋत्कलत्रार्थे पाठात् व्य. म. ।

च विपमो विभागः स्वाजितद्रव्यविषयः । पितृक्रमायाते तु सम-
स्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेच्छया विपमो विभागो युक्तः । विभागं
चेत्पिता कुर्यादिति यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः ।
अपरोऽपि कालो जीवत्यपि पितरि द्रव्यानिःस्पृहे निवृत्तरमणे, मा-
तरि च निवृत्तरजस्कायां पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो
भवति । यथोक्तं नारदेन—‘अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रो विभजेयुर्धनं समम्’
इति, पित्रोरूर्ध्वं विभागं प्रतिपाद्य—‘(१) मातुर्निवृत्तं रजसि प्रत्तासु
भगिनीषु च । निवृत्ते चापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे’ ॥ इति दर्शितः ।
अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयुरित्यनुपज्यते । गोतमेनापि—‘ऊर्ध्वं पितुः
पुत्रा रिषथं विभजेरन्’ इत्युक्त्वा ‘निवृत्ते चापि रजसि’ ति द्वितीयः
कालो दर्शितः । जीवति चेच्छ(२)तीति तृतीयः कालः । तथा
सरजस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितर्यधर्मवर्तिनि दीर्घरोगप्रसने
च पुत्राणामिच्छया भवति विभागः । यथाह शङ्खः—‘अकामे पितरि
रिषथविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि च’ इति ॥ ११४ ॥

(मिता०) पितुरिच्छया विभागो द्विधा दर्शितः—समो विप-
मश्चेति । तत्र समविभागे विशेषमाह—

यदीति । यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतान्समविभागिनः
करोति तदा पत्न्यश्च पुत्रसमांशभाजः कर्तव्याः, यासां पत्नीनां शर्मा
श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते तु स्त्रीधने अर्धांशं वक्ष्यति—
‘दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्’ इति । यदा तु श्रेष्ठभागादिना ज्येष्ठादीन् वि-
भजति तदा पत्न्यः श्रेष्ठादिभागाश्च लभन्ते किंतूद्धतोद्दारात्समुदा-
यात्समानेवांशान्लभन्ते स्वोद्धारं च । यथाहापस्तम्बः—‘परीमाण्डं
च गृहेऽलंकारो भार्यायाः’ इति ॥ ५ ॥

(मिता०) ‘ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः’ इति
पक्षद्वयेऽप्यवाद्माह—

शक्तस्येति । स्वयमेव द्रव्याजंनसमर्धस्य पितृद्रव्यमनीहमान-
स्यानिच्छ(३)तोपि यत्किञ्चिदत्सारमपि दत्त्वा पृथक् क्रिया=विभागः

(१) मातुरिति । रमण कामः । उपरतस्पृहो विरक्तः । प्रत्तासु भगिनीषु चेति काकाचि-
वरजेरमण नेषुष्यार्विशेषणम् अथ म । (२) इच्छायामुक्तं तदिच्छा विनापि विभागमाह
वृद्धस्यति—कामागते गृहछेपे पिता पुत्रा समांशिनः । पैतृकेन विभागाहोः मुता
पितुरनिच्छया ॥ अर्थात्विनामहावर्जिते धने तदनिच्छयापि पुत्रा विभागाहो इत्यर्थः अथ म ।

कार्यः पित्रा । तत्पुत्रादीनां दायजिघृक्षा माभूदिति ॥

(मिता०) ल्येष्टं वा श्रेष्ठभागेनेति न्यूनाधिको विभागो दर्शितः । तत्र शास्त्रोक्तोद्धारादिविषमविभागव्यतिरेकेणाऽन्यथाविषमविभाग-निषेधार्थमाह--

न्यूनेति । न्यूनाधिकविभागेन विभक्तानां पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभागो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तदासौ पितृकृतः कृत एव न निवर्तत इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु पितृकृतोऽपि निवर्तत इत्यभिप्रायः । यथाह नारदः--'व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अन्यथा शास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः' ॥ इति ॥ ११६ ॥

(वी०मि०) अथ मृतपितृकविभागमाह--

विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वमृक्थमृणं समम् ॥

मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

पित्रोर्मातापित्रोः ऋक्यं धनमृणं च ऊर्ध्वं पित्रोर्मरणानन्तरं सुताः पुत्राः समं विभजेयुः । मातुर्धनं तद्दुहितरोऽपि भ्रातृभिः समं मात्रर्णनिस्तरावशिष्टं चेत्तदा गृह्णीयुः ऋणं पुत्रा एव दद्युः । दुहितृभ्य ऋते दुहितृणामभावेऽन्वयो दुहितृपुत्रौ निजमातृलभ्यमंशं लभेयाताम् । तदाह मनुः--

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाऽशतः ।

विभजेयुर्धनमित्यनुवृत्तौ नारदः--'मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां समांशभागित्वं कुमारीणामेव' । तदाह बृहस्पतिः--

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥

अपत्यानां पुत्राणां समूढा विवाहिता मानमात्रकं सम्मानमात्रफलकं किञ्चिद्वस्त्रादि । गौतमः--'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च' । 'अप्रतिष्ठिताऽनपत्या दुर्भगा निर्धनभर्तृका चे'ति रत्नाकरः । मनुः--

मातुश्च यौतकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः ।

यौतकं विवाहकाले पित्रादितो लब्धम् । वसिष्ठ—'अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चाऽनपत्याः स्त्रियस्तासां च पुत्रलाभात्' । स्त्रिय इत्यत्र भ्रातृणामित्यनुपह्नः । तथा च विधवायाः शङ्कितपुत्राया मातृ भार्याभागः कर्तव्यः । तस्याः पुत्रे जातेऽस भागस्तत्पुत्रस्य, पुत्रव्यतिरेकनिश्चयं तु स भागो देवरादिभिरेव ग्राह्यः । पितुरित्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः—

तदभावे तु जननी तनयांशसमांशिनी ।

समांशा मातरस्त्वेपां तुरीयांशा च कन्यका ॥

जननी पुत्रवती, मातरः सपत्नीमातरोऽपुत्राः, पताः सर्वाः पुत्रतुल्यभागाः । एषां भगिनी तुरीयांशा अविवाहिता कन्या पितृघने भवतीत्यर्थः । व्यासः—

असुतास्तु पितुः पत्न्यः समांशाः परिकीर्तिताः ॥— ११७ ॥

(मिता०) इदानीं विभागस्य कालान्तर कर्त्तव्यं प्रकरनियमं चाह—

विभजेरन्निति । पित्रोर्मातापित्रोरूर्ध्वं (१) प्रायणादिनि कालो

दर्शितः । सुता इति कर्तारो दर्शिताः । सममिति प्रकारनियमः ।

सममेवेति रिक्थमृणं च विभजेरन् । ननु—'ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च'

(मनुः ९।१०४) इत्युपक्रम्य (मनुः ९।१०५)—'ज्येष्ठ एव तु गृह्णी-

यात्पिप्लव धनमशेषतः । शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा' ॥

इत्युक्तवोक्तम् (मनुः ९।११२)—'ज्येष्ठस्य विश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च

यद्वरम् । (२) ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीचसः' ॥ इति ।

सर्वस्माद् द्रव्यं (३) समुदायाद्विशतितमा भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं

तज्ज्येष्ठाय दातव्यम् । तदर्थं चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमं च द्रव्यं

मध्यमाय दातव्यम् । तुरीयमशीतितमो भागो हीनं द्रव्यं च कनि-

ष्ठाय दातव्यमिति मातापित्रोरूर्ध्वं विभजतामुद्धारविभागो मनुना

दर्शितः । तथा (मनुः ९।११६।११७)—'उद्धारोऽनुद्धृते स्वेपामियं

स्यादंशकल्पना । एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ॥

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः' ॥ इति । ज्येष्ठस्य द्वौ

भागौ तदनन्तरजातस्य सार्धमेको भागः ततोऽनुजानामेकैको

विभाग इत्युद्धारव्यतिरेकेणापि विषमो विभागो दर्शित (४) पित्रो-

(१) प्रायणाद् ए ग । (२) तदर्थं म पमस्य म्यात्तदर्थं तु कर्त्वीचस इति ष्य म पठ ।

(३) समुच्चयद् घ । (४) दर्शितो मनुना ग ।

रुध्वं विभजताम् । जीवद्विभागे च स्वयमेव विपमो विभागो दर्शितो
'ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन' इति । अतः सर्वस्मिन्नपि काले विपमो वि
भागोऽस्तीति (१) कथं सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । अत्रोच्यते
सत्यम्—अयं विपमो विभागः (२) शास्त्रदृष्टस्तथापि लोकविद्विष्टत्वा-
न्नानुष्ठेयः । 'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु' इति निषे-
धात् । यथा—'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्' इति
विधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । यथा वा—'मैत्रावरुणीं
गां वशामनुवन्ध्यामालभेत' इति गवालम्भनविधानेऽपि लोकवि-
द्विष्टत्वादननुष्ठानम् । उक्तं च—'यथा नियोगधर्मो नो नानुवन्ध्या-
वधोऽपि वा । तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते' ॥ इति ।
(नियोग(३) मनतिक्रम्य यथानियोगं, नियोगार्थिनो यो धर्मो 'देव-
राच्च सुतोत्पत्ति' रित्यादिः स नो भवति) आपस्तम्बोऽपि—'जीव-
न्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समम्' इति (४) समतामुक्त्वा—'ज्येष्ठो दायद
इत्येक' इति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्यैकीयमतेनोपन्यस्य 'देशविशेष-
(५) ण सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णभौमः ज्येष्ठस्य (६) रथः पितुः (७)
परीभाण्डं च गृहेऽलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येकं' इत्येकीयमते-
नैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा तच्छास्त्रविप्रतिपिद्धमिति निराकृत-
वान् । तं च शास्त्रवि (८) प्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयतिस्म मनुः—'पुत्रे-
भ्यो दायं विभजेदित्यविशेषेण श्रूयते' इति । तस्माद्विपमो विभागः
शास्त्रदृष्टोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेय इति सम-
मेव विभजेरन्निति नियम्यते ॥

(मिता०) मातापित्रोर्धनं सुता विभजेरन्नित्युक्तं तत्र मातृध-
नेऽपवादमाह—

मातुरिति । मातृधनं दुहितरो विभजेरन् । ऋणाच्छेषं मातृकृत-
र्णापाकरणावशिष्टम् । अतश्चर्णसमं न्यूनं वा मातृधनं सुता विभजेर-
न्नित्यस्य विषयः । एतदुक्तं भवति—मातृकृत (९) मृणं पुत्रैरेवापाक-
रणीयं न दुहितृभिः । ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुरिति ।

(१) कथं विभजेरन्निति सममेव नियम्यते घ. ।

(२) शास्त्रदृष्टोस्ति ग. । (३) धनुश्चिह्नान्तर्गतो भागः ख. पुस्तकेऽधिकः ।

(४) स्वमतमुक्त्वा ख. घ. । (५) विशेषेषु घ. । (६) उत्कृष्टोऽंशो ज्येष्ठस्य पितुः ।

(७) परिभाण्डं ग. । (८) विप्रतिपिद्धं घ. । (९) कृतर्णं ।

युक्तं चैतत् । 'पुमान्पुलोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रिया' इति स्वययवाना दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि । पितृधनं पुत्रगामि पितृवययवाना पुत्रेषु बाहुल्यादिति । तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः—'स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठिताना च' इति । अस्यार्थः—प्रत्ताऽप्रत्तासमवायेऽप्रत्तानामेव स्त्रीधनम् । प्रत्तासु चाप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितानामवायेऽप्रतिष्ठितानामेवेति । अप्रतिष्ठिता निर्धना ॥

(मिता०) दुहितृभावे मातृधनमृणावशिष्टं को गृह्णीयादित्यत आह—
ताभ्य इति । ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितृणामभावे (१)अन्वयं पुत्रादिर्गृह्णीयात् । एतच्च—'विभजेरन्मुता पित्रोरूर्ध्वम्' इत्यनेनैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ११७ ॥

(वी०मि०) अथाऽविभाज्यमाह—

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ॥

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायदानानां न तद्भवेत् ॥ ११८ ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ॥

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

पित्रोर्द्रव्यस्याऽविरोधेन व्ययं विना यदन्यद्वाणिज्यादिना द्रव्यं स्वयमर्जितं, यच्च मैत्रं मित्रसकाशाह्लंघनं, मौद्वाहिकं विवाहलब्धं यत्तदायादानामन्येषां भ्रात्रादीनां न विभाज्यं भवेत् । पितृपितामहादिक्रमायात्तमपि द्रव्यं परैर्हृतमसामर्थ्यात् पित्रादिभिरनुद्धृतं य एकस्वसामर्थ्येनोद्धरेत् तद्द्रव्यं स दायादेभ्यो न दद्यादित्यर्थः । तदाह—
दायायन —

परभक्तप्रदानेन प्राप्ता विद्या यदन्यत ।

तथा प्राप्तं तु यद् द्रव्यं विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

इति । अत्रापि लाभे पितृद्रव्यानुपदलेपोऽविभाज्यत्वे योजयित्वा प्रकाशः, तदयुक्तं पृथगुपादाने वैधर्त्यापत्तेः । इदं तु विद्यार्जनकाले कुटुम्बस्य दायदैर्भरणामावेऽविभाज्यं नो चेद्विभाज्यमेव ।

कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छत ।

भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताऽश्रुतोऽपि सन् ॥

इति कात्यायनवचनात् । आद्येन चकारेण मधुपर्ककाले पूज्यतया लब्धस्य मनुक्तस्य । द्वितीयेन तु—

पितामहेन यद्दत्तं पित्रा वा प्रीतिपूर्वकम् ।

तस्य तन्नापहर्तव्यं मात्रा दत्तं च यद्भवेत् ॥

इति व्यासोक्तस्य स्वयमग्रे वक्ष्यमाणस्य च समुच्चयः । एवकाराभ्यामुभयत्र पितृद्रव्यानुपश्लेषापेक्षया व्यवच्छेदः । तुशब्देनाऽन्य-
दायादसाहिन्यमुद्धरणे व्यवच्छिन्नम् ॥ ११८—११९ ॥

(मिता०) अविभाज्यमाह—

पितृद्रव्येति, क्रमादिति च । मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यत्स्व-
यमर्जितं, मैत्रं मित्रसकाशाद्यल्लब्धं, औद्वाहिकं विवाहाद्यल्लब्धं दा-
यादानां भ्रातृणां तन्न भवेत् । क्रमात्पितृक्रमादायातं यत्किञ्चिद्रव्यं
अन्यैर्हेतुसामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं यः पुत्राणां मध्य इतरा-
भ्यनुज्ञयोद्धरति तदायादेभ्यो भ्रात्रादिभ्यो न दद्यादुद्धर्तैव गृही-
यात् । तत्र क्षेत्रे तुरीयांशमुद्धर्ता लभते शेषं तु सर्वेषां सममेव ।
यथाह शङ्खः—‘पूर्वं नष्टं तु यो भूमिमेषुश्चेदुद्धरेत्क्रमात् । यथाभागं
लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम्’ ॥ इति । क्रमादभ्यागतमिति
शेषः । तथा विद्यया वेदाध्ययनेनाध्यापनेन वेदार्थव्याख्यानं च
यत्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात् । अर्जक एव गृहीयात् ।
अत्र च ‘पितृद्रव्याविरोधेन यत्किञ्चित्स्वयमर्जितम्’ । इति (१) सर्व-
शेषः । अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रमर्जितं, पितृद्रव्याविरोधेन
यद्दौद्वाहिकं, पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्र(२)मायातमुद्धृतं, पितृद्रव्या-
विरोधेन विद्यया यत्लब्धमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तथा च पितृ-
द्रव्याविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्मैत्रम्, आसुरादिविवाहेषु यत्लब्धम् ।
तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्क्रमायातमुद्धृतं, तथा पितृद्रव्यव्ययेन
लब्धया विद्यया यत्लब्धं, तत्सर्वं सर्वैर्भ्रातृभिः पित्रा च वि(३)भज-
नीयम् । तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्य
विरोधेन प्रतिग्रहलब्धमपि विभजनीयम् । अस्य च सर्वशेषत्वाभावे
मैत्रमौद्वाहिकमित्यादि नारब्धव्यम् । अथ पितृद्रव्याविरोधेनापि
यन्मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यत्वाय मैत्रादिवचनमर्थवदित्युच्यते ।
तथा सति सभाचारविरोधः, विद्यालब्धे नारदवचनविरोधश्च ।

'कुटुम्बं विभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याधनात्त-
स्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन्' ॥ इति । तथा विद्याधनस्याविभाज्यस्य
लक्षणमुक्तं कार्यायनेन—'पटभकोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।
तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते' ॥ इति । तथा पितृद्र-
व्याविरोधेनत्यस्य भिन्नशक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचा-
रवि(१)रुद्धमाच्येत । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना (१।२०८)—'अनु-
पप्रन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् । (२)दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विधया
लब्धमेव च' ॥ इति । श्रमेण सेवायुद्धादिना । ननु पितृद्रव्या-
विरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं द्रव्यं तदविभाज्यमिति न वक्तव्यम् ।
विभागप्राप्त्यभावात् । यद्येन लब्धं तत्तस्यैव नान्यस्येति प्रसिद्धत-
रम् । प्राप्तिपूर्वकश्च (३) प्रतिषेधः । अत्र कश्चिदित्यं प्राप्तिमाह—'य-
त्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति । भागो यवीयसां तत्र
यदि विद्यानुपालिनः' ॥ इति । ज्येष्ठो वा कनिष्ठो वा मध्यमो वा पि-
तरि प्रेते अप्रेते वा यवीयसां यवीयसां चेति ध्यायनेन पितरि
सत्यसति च भैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यत इति । तद-
सत् । नह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः किंतु सिद्धस्यैवानुवादोऽयम् । लोक-
सिद्धस्यैवानुवादकान्येव प्रायेणास्मिन्प्रकरणे वचनानि । अथवा 'स-
मवेतैस्तु यत्प्राप्तं सर्वं तत्र समांशिनः' । इति प्राप्तस्यापवाद इति
सन्तुष्यतु भवान् । अतश्च 'यत्किञ्चित्पितरि प्रेते' इत्यस्मिन्वचने ज्ये-
ष्ठादिपदाविश्रया प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रम् । अतो मैत्रादिवचनैः
पितुः प्रागूर्ध्वं (५)वा विभाज्यत्वेनोक्तस्य 'यत्किञ्चित्पितरि प्रेते' इ-
त्य(४)पवाद इति ध्यायेयम् । तथाऽन्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना
(१।२१९)—'वस्त्र पत्रमलङ्कारं कृतास्तमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्र-
चारं च न विभाज्यं प्रचक्षते' ॥ इति । धृतानामेव वस्त्राणामविभा-
ज्यत्वं, यद्येन धृतं तत्तस्यैव । पि(६)तृधृतवस्त्राणि तु पितुरुर्ध्वं वि-
भजतां श्राद्धमोक्षत्रे दातव्यानि । यथाह बृहस्पतिः—'वस्त्रालङ्कारश

(१) विरिषकायनेन घ ।

(२) दायादेभ्य इत्यस्य स्थाने 'स्वयमीहितलब्धं तत्राकामो दातुमर्हति' इत्युक्तार्थं मनु
स्मृतानुपलभ्यते ।

(३) निषेध घ । (४) चाविभाज्य घ । (५) इत्यस्यापवाद घ ।

(६) पितृधृतानि घ ।

य्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे समर्पयेत् ॥ इति । अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव । पत्रं वाहनमश्वशिविकादि तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव । पित्र्यं तु वस्त्रवदेव । अश्वार्थानां बहुत्वे तु तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यत्वमेव । वैषम्येण विभाज्यत्वे ज्येष्ठस्य । (मनुः ९।११९)-‘अजाविकं सैकशफं न जातु विपमं भजेत् । अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते’ ॥ इति मनुः स्मरणात् । अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव । अधृतः साधारणो विभाज्य एव । (मनुः ९.२००) ‘पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमानाः प(१)तन्ति ते’ ॥ इति । अलङ्कारो धृतो भवेदिति वि(२)शेषेणोपाशानादधृतानां विभाज्यत्वं गम्यते । कृताश्रं तण्डुलमोदकादि तदप्यविभाज्यं यथासंभवं भोक्तव्यम् । उदकं उदकाधारः कूपादिः, तच्च विपमं मूल्यद्वारेण न विभाज्यं पर्यायेणोपभोक्तव्यम् । स्त्रियश्च दास्यो विपमाः न मूल्यद्वारेण विभाज्याः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः । अवरुद्धास्तु पित्रा स्वैरिण्याद्याः समा अपि पुत्रैर्न विभाज्याः । ‘स्त्रीषु च संयुक्तास्वविभागः’ इति गौतमस्मरणात् । योगश्च क्षेमं च योगक्षेमम् । योगशब्देनालब्धलाभकार(३)णं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यं इष्टं कर्म लक्ष्यते । क्षेमशब्देन लब्धपरिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागारामनिर्माणादि पूर्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्यविरोधार्जितमप्यविभाज्यम् । यथाह लौगाक्षिः-‘क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः । अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च’ ॥ इति । योगक्षेमशब्देन योगक्षेमकारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्ते इति केचित् । छत्रचामरशस्त्रोपान्तप्रभृतय इत्यन्ये । प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः सोऽप्यविभाज्यः । यत्तृशानसा-क्षेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तम्-‘अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि । याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृताश्रमुदकं स्त्रियः’ ॥ इति, तद् ब्राह्मणोत्पन्नश्चित्रियादिपुत्रविषयम् । ‘न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्’ ॥ इति स्मरणात् । याज्यं याजनकर्मलब्धम् । पितृप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्वं वक्ष्यते । नियमातिक्रमस्याविभाज्यत्वमनन्तरमेव निरासि । पितृद्रव्यविरोधेन यदर्जितं

तद्विमजनीयमिति स्थितं, तत्राऽर्जकस्य भागद्वयं, वसिष्ठवचनात् ।
'धेन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स ह्यंशमेव लभेते'ति ॥ ११८-११९ ॥

(वी०मि०) अस्यापवादमाह—

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ॥

सर्वेषां भ्रातॄणां साधारणेऽर्थाजंनव्यापारे कृषिवाणिज्यादिरूपे
तु समः सर्वेषां विभागः । तुशब्देन पितृद्रव्यानुपत्तेपार्जितत्वनि-
बन्धनमविभाज्यत्वमुक्तं व्यवच्छिन्नति ॥

(मिता०) अस्यापवादमाह—

सामान्येति । अविमक्तानां भ्रातॄणां (१)सामान्यस्यार्थस्य कृषि-
वाणिज्यादिना संभूय समुत्थाने सम्यग्वर्धने केनचित्कृते सम एव
विभागो नाजंयितुरंश(२)द्वयम् ॥

(वी०मि०) अथ पैतामहं धेनुं भिन्नपितृकाणां पौत्राणां वि-
भागमाह—

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

यत्रैकस्य पुत्र एकः परस्य तु चत्वारः पुत्रास्तत्र भागद्वयं
कार्यम् । तत्रैको भाग एकपुत्रेण ग्राह्यः । परस्य पुत्रैश्चतुर्भिर्मिलित्वा
चाऽपरो भागो ग्राह्यः । तुशब्देन पौत्रसंख्याया भागसंख्यां व्यव-
च्छिन्नति ॥ १२० ॥

(मिता०) पित्र्ये द्रव्ये पुत्राणां विभागो दर्शितः । इदानीं पैता-
महे पौत्राणां विभागे विशेषमाह—

अनेकेति । यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्वं पुत्रै-
रविशिष्टं तथापि तेषां पितृद्वारेणैव पैतामह(३)द्रव्यविभागकल्पना
न स्वरूपापेक्षया । एतदुक्तं भवति—यदाऽविमक्ता भ्रातरः पुत्रानु-
त्पाद्य द्विष्ट गतास्तदैकस्य द्वौ पुत्रावन्यस्य त्रयोऽपरस्य चत्वार इति
पुत्राणां चैषम्ये तत्र द्वावेकं स्व(४)पित्र्यमंशं लभेते, अन्ये त्रयोऽप्येक
मंशं पित्र्यं, चत्वारोऽप्येकमेवांशं पित्र्यं लभन्त इति । तथा केषुचि-
त्पुत्रेषु धियमाणेषु केषुचित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेस्वप्यय(५)मेव न्यायो
धियमाणाः स्वानंशानेव लभन्ते, नष्टानामपि पुत्राः पित्र्यानेवांशां-
लुभन्त इति याचनिकी व्यवस्था ॥ १२० ॥

(१) साधारणार्थस्य ग घ ।

(२) भागद्वयम् घ ।

(३) द्रव्ये विभागा ख ।

(४) विवश घ ।

(५) ध्ययमेव ख ग ।

(वी०मि०) पैतामहे धने पित्रा सह विभागे पितुरिच्छया नां-
शकल्पना किन्तु पितुर्द्विगुणः पुत्राणां च समोऽशः स्यादित्याह-

भूर्या पितामहोपात्ता निवन्धो द्रव्यमेव वा ॥

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः(१) ॥१२१॥

भूर्हिरण्यादिद्रव्यं वा निवन्धो राजव्यवस्थापितं तरिकग्राह्या-
दिपणादिकं यत्पितामहेनार्जितं तत्र पितुः पुत्रस्य चोभयोः सदृशं
साम्यं स्यान्न पितुरिच्छयैव विभाग इत्यर्थः । ननु—

द्रव्ये पित्तामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ।

सममंशं समाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

इति बृहस्पतिवचनात्सम एवांशः पूर्वोक्तनारदवचनविरोधात् ।
बृहस्पतिवचने त्वंशभागित्वं तुल्यमित्येवार्थः, न त्वंशस्य तुल्यत्व-
मपि । एवकारः सदृशमित्यत्रान्वेति । चकारात्प्रपितामहोपार्जिते प्र-
पौत्रस्यापि स्वं भवतीति समुच्चिनोति ॥ १२१ ॥

(मिना०) अधुना विभक्ते पितर्यविद्यमानभ्रातृके वा पौत्रस्य
पैतामहे द्रव्ये विभागो नास्ति । (२)अधियमाणे पितरि 'पितृतो भा-
गकल्पना' इत्युक्तत्वात् । भवतु वा स्वार्जितवत्पितुरिच्छयैवेत्या
शङ्कित आह—

भूरिति । भूः शालिक्षेत्रादिका । निवन्ध एकस्य प(३)र्णभरक-
स्येयन्ति पर्णानि, तथा एकस्य क्रमुकफलभरस्येयन्ति क्रमुकफला
नीत्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरजतादि यत्पितामहेन प्रतिग्रहं वि-
जयादिना लब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च (४)स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति
कृत्वा विभागोऽस्ति । हि यस्यात्तत्सदृशं समानं तस्मान्न पितुरि-
च्छयैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयम् । अतश्च पितृतो भागक-
ल्पनेत्येतत्स्वाम्येऽपि वाचनिकम् । 'विभागं चेत्पिता कुर्यात्' इत्ये-
तत्स्वार्जितविषयम् । तथा—'द्वावंशौ प्रतिद्येत विभजन्नात्मनः पिता'
इत्येतदपि स्वार्जितविषयम् । 'जिवितोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि सम-
न्वितः' इत्येतदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रर्जितद्रव्यविषयम् । तथा—

(१) पुत्रस्य चैव हि—इति मु. पु. पाठः ।

(२) अधियमाणे तु पितरि ग. ।

(३) भारकस्य य. । (४) स्वाम्यमर्थसिद्धमिति ।

‘अनीशास्ते हि जीवतोः’ इत्येतदपि । तथा सरजस्कायां मातरि सस्पृहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथाऽविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दायमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारः । पित्रर्जिते न तु निषेधाधिकारः, तत्परतन्त्रत्वात् । अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथा हि-पैतृके पैतामहे च स्वाभ्यं यद्यपि जन्मनैव, तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पि(१)तुश्चार्जकत्वेन प्राधान्यात् पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणाऽनुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु द्वयोः स्वाभ्यमविशिष्टमिति निषेधाधि(२)कारोऽस्तीति विशेषः । मरुरपि (२,२०२)-‘पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्’ ॥ इति । यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं पितामहे नानुद्धृतं यदि पितोद्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन् पितामहार्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयति ॥ १२१ ॥

(वी० मि०) अथ विभागानन्तरं जातस्य पुत्रस्य विभागमाह—

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ॥

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२२ ॥

विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां पत्न्यां जातः सुतो विभागभाक् सकलभ्रातृविभक्तद्रव्याणां वृद्धिभागं व्यायितस्य च विहायाऽवशिष्टानां यथोचितभागभाग् भवति । यदि तु निर्गुणो विभक्तजस्तदा दृश्यमात्राद्ग्रीमहिष्यादेरायव्ययविशोधितात्तस्य विभक्तजस्य विभागः स्यात् । अथ—

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।

इति नारदेन भ्रातृसम्भावनायां विभागस्यार्थतः प्रतिषेधात्कथं विभक्तजस्य सम्भव इति चेत् उच्यते । पितुरिच्छया यत्नवत्या नारदवचनमपोह्यते । अन्यथा प्रकृतवचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः । इदं प्रकृतवचनं विभागकाले गर्भस्थमधिकृत्य । विभागानन्तराहितगर्भोत्पत्ते मनु-

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव धनं हरेत् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥

पितृमरणे पित्र्यमंशं पितृसंसृष्टाद्गृह्णीयादिति(१)(वाशब्दार्थः) ।

वृहस्पतिः—

पित्रा सह विभक्ता ये सम्पन्ना वा सहोदराः ।

जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ॥

तथा—

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

यथा धने तथर्णेपि दानाधानक्रियेषु च ।

परस्परमनीशास्ते मुक्त्वासौ चोदकक्रियाः ॥—॥ १२२ ॥

(मिता०) विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह—

विभक्तेष्विति । विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यत इति विभागः । पित्रोर्विभागस्तं भजतीति विभागभाक् । पित्रोरूर्ध्वं तयोरंशं लभते इत्यर्थः । मातृभागं चासत्यां द्रुहितरि । 'मातुर्द्रुहितरः शेषम्' इत्युक्तत्वात् । असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभते । मा(२)तृकं तु सर्वमेव । एतदेव मनुनोक्तम् (१२१६)—'ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्' इति । पित्रोरिदं पित्र्यमिति व्याख्येयम् । 'अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातुर्भागे विभक्तजः' इति स्मरणात् । विभक्तयोर्मातापित्रोर्विभागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी विभक्तजश्च भ्रातुर्भागे न स्वामीत्यर्थः । तथा विभागोत्तरकालं पित्रा यत्किञ्चिदर्जितं तत्सर्वं विभक्तजस्यैव । 'पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् । विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः' ॥ इति स्मरणात् । ये च विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टाः तैः सार्धं पितुरुर्ध्वं विभक्तजो विभजेत् । यथाह मनुः (१२१६)—'संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह' इति ॥

(मिता०) पितुरुर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चाद्दुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह—

दृश्याद्वेति । तस्य पितरि प्रेते भ्रातृविभागसमयेऽस्पृष्टगर्भायां मातरि भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्यापि विभागः । तद्विभागः कुत इत्यत आह । दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीताद्धनात् । कीदृशात् आव्ययविशो-

धितात् आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते, व्ययः पितृकृतकर्णोपाकरणं, ताभ्यामायव्ययाभ्यां यच्छोधिनं तत्तस्मादुद्धृत्य तद्भागो दातव्यः स्यात् । एतदुक्तं भवति—प्रातिस्विकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेद्य पि(१)तृकृतं चर्णमपनीयाऽवशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागे(२)भ्यः किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति । एतच्च विभा(३)गसमवेऽप्रजस्य, भ्रातृभार्यायामस्पृष्टगर्भायां विभगादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पृष्टगर्भायां तु प्रवसं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः । यथाह वसिष्ठः—‘अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चाऽनपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्’ इति । गृहीतगर्भागामाप्रसवात्प्रतीक्षणमिति योजनीयम् ॥ १२२ ॥

(धी० मि०) ‘विद्यया लब्धमेव चे’ति प्रागुक्तचकारसमुच्चयं दर्शयन्नेव विभक्तस्य सौदायिकप्रवृत्तनाप्राप्तिमाह—

पितृभ्यां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ॥

पितरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥ १२३ ॥

पितृभ्यामिति पितामहादेरप्युपलक्षणम् । मृतपितृकविभागे न केवलभ्रातरो भागिनः किन्तु तेषां जनन्यः सपत्नीमातरश्चेत्याह पितुरिति । ऊर्ध्वं मरणानन्तरम् । अपिशब्देन सपत्नीमातृसमुच्चयः ॥ १२३ ॥

(मिता०) विभक्तजः पित्र्यं मातृकं च सर्वं धनं गृह्णातीत्युक्तं तत्र यदि विभक्तः पिता माता वा विभक्ताय पुत्राय स्नेहवशादाभङ्गादिकं प्रयच्छति तदा विभक्तजेन दानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि दत्तं प्रत्याहर्तव्यमित्याह—

पितृभ्यामिति । मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यदत्तमलङ्कारादि तत्तस्यै(४)व न विभक्तजस्य स्वं भवति । न्यायसाध्याद्विविमाणात्प्रागपि यस्य यदत्तं तत्तस्यैव । तथा असति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव नान्यस्येति वेदितव्यम् ॥

(१) कृतमृग घ । (२) भागेभ्यो यत्किञ्चिदुद्धृत्य घ ।

(३) समवे भ्रातृभार्यायामप्रजस्य मरणाभ्यां स्वभाग म, समवे भ्रातृभार्यायामप्रजस्य स्पृष्टगर्भायां विभगादूर्ध्वं घ ।

(४) तस्यैव पुत्रस्य घ ।

(मिता०) जीवद्विभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं 'यदि कुर्यात्समानंशान्' इत्यादिना । पितुरुर्ध्वं विभागेऽपि प(१)त्नीनां स्वपुत्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह—

पितुरिति । पितुरुर्ध्वं पितुः प्रा(२)यणादूर्ध्वं विभजतां मातापि स्वपुत्रांशसमंशं हरेत् । यदि स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते त्वर्धांशहारिणीति च(३)क्षयते ॥ १२३ ॥

(वी० मि०) मृतपितृकविभागे विशेषान्तरमाह—

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

भगिन्यश्च निजादंशादृत्वाऽंशं तु तुरीयकम् ॥ १२४ ॥

उपनयनविवाहाद्यसंस्कृता भ्रातरः पूर्वसंस्कृतैर्भ्रातृभिः समुदायद्रव्यात् संस्कार्याः । भगिन्यश्च कुमार्यः निजात् सुवर्णानुसारिणः पुत्रांशात्तुरीयकमंशं दत्त्वा संस्कार्याः । आद्येन तुशब्देन (४)संस्कारे द्रव्यसंख्यानियमस्य, द्वितीयेन तदभावस्य व्यवच्छेदः । तुरीयां शस्य भगिनीविवाहानिर्वाहकत्वे यावता विवाहो निर्वहति तावद्धनं वित्तानुरूपेण सर्वैर्दयम् । 'अनूढानां कन्यानां वित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यु'रिति विष्णुवचनात् । तदिदं ग्रन्थकृता समुच्चिन्तम् ॥ १२४ ॥

(मिता०) पितरि प्रेते यद्यसंस्कृता भ्रातरः सन्ति, तदा तत्संस्कारे कोऽधिक्रियत इत्यत आह—

असंस्कृता इति । पितुरुर्ध्वं विभजद्विभ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः । असंस्कृतास्तु भगिनीषु विशेषमाह—

भगिन्य इति । अस्यार्थः—भगिन्यश्चाऽसंस्कृताः सं(५)स्कर्तव्या भ्रातृभिः । किं कृत्वा निजादंशाच्चतुर्थमंशं दत्त्वा । अनेन दुहितरोऽपि पितुरुर्ध्वमंशभागिन्य इति गम्यते । तत्र निजादंशादिति प्रत्येकं परिकल्पितादंशादुद्धृत्य चतुर्थांशो दातव्य इत्य(६)यमर्थो न भवति, किंतु यज्जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रमागाच्चतुर्थांशभागिनी सा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति—यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्रा-

(१) मातुः स्वपुत्र क्त. (२) प्रयणात् क्त. घ. (३) वक्ष्यति ग. ।

(४) संस्कारे—इति नास्ति ख० पुस्तके ।

(५) संस्कार्याः ग. ।

(६) इत्येवमर्थो क्त. इत्यर्थो ग. ।

ह्यणीपुत्रस्य यावानंशो भवति तस्य चतुर्थोऽंशस्तस्या भव-
ति । तद्यथा यदि कस्यचिद्वा(१)ह्यगक्षैका पुत्री पुत्रश्चैकः
कन्या चैका तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं त्रिधा विभज्य तत्रैकं
भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृ-
ह्णीयात् । (२)यदा तु द्वौ पुत्रौ एका च कन्या तदा पितृधनं सर्वं
त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा
शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ त्वेकः पुत्रो द्वे कन्ये तदा पित्र्यं
धनं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र द्वौ भागौ द्वाभ्यां
कन्याभ्यां दत्त्वावशिष्टं सर्वं पुत्रो (३)गृह्णीतीत्येवं समानजातीयेषु
समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम् । यदा तु ब्राह्मणीपुत्र
एकः क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पि(४)तृधनं सप्तधा विभज्य क्षत्रिया-
पुत्रमाणांश्चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं
ब्राह्मणीपुत्रो (५)गृह्णीति । यत्र तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका
तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रिनैशान् क्षत्रियापुत्रभागा-
श्चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणी-
पुत्रौ विभज्य (६)गृह्णीतः । एवं जातिवैषम्ये भ्रतृणां भगिनीनां च
संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वशोहनीयम् । (७)न च 'निजादंशा-
द्वत्वांशं तु तुरीयकं'मिति तुरीयांशविवक्षया संस्कारमाश्रोपयोगि
द्रव्यं दत्त्वेति व्याख्यानं युक्तं मनुवचनविरोधात् । (९। ११८)
'स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् । स्वात्स्वादंशा-
च्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥ इति । अस्यार्थः । ब्राह्मणादयो
भ्रातरो ब्राह्मणीप्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहिते-
भ्योऽंशेभ्यः 'चतुरोऽशान्देरेद्विप्र' इत्यादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्वात्स्वा-
दंशादात्मीयादात्मीयाद्भागान्चतुर्थं चतुर्थं भागं दद्युः । न चात्रा-
त्मीयभागाद्दृष्ट्यं चतुर्थांशो देय इत्युच्यते, किंतु स्वजातिविहिता-
देकस्मादेकस्मादंशात्पृथक्पृथगेकस्याप्येकस्यै कन्यायै चतुर्थोऽंशो
देय इति जातिवैषम्ये संख्यावैषम्ये च विभागकल्लितिकैव । 'पति-
ताः स्युरदित्सवः' इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणादवश्यं दातव्यता प्रती-

(१) कस्यचिद्वा(१)ह्यगक्षैका छ । (२) अथ तु ग. घ ।

(३) गृह्णीयात् एव ग । (४) त्रि-धन घ । (५) गृह्णीयात् ग ।

(६) गृह्णीयात् ग । (७) नव दशांशं तु ग घ ।

यते । अत्रापि चतुर्थं नागवचनमविवक्षितं संस्कारमा(१)त्रोपयोगि
द्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेन्न । स्मृतिद्वयेऽपि चतुर्थीशदानावि-
वक्षायां प्रमाणाभावाददाने प्रत्यवायश्रवणाच्चेति । यदपि कैश्चिदुच्य-
ते । अंशदानविवक्षायां बहुभ्रातृकायाः (२)बहुधनत्वं बहुभगिनीकस्य
च निर्धनता प्राप्नोतीति तदु करीत्या परिहृतमेव । न ह्यत्राऽऽत्मीयाद्वा
गादुद्धृत्य चतुर्थीशस्य दानमुच्यते येन तथा स्यात् । अतोऽस्म-
त्सहायमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव (३)चतुरत्वं न भारुचेः ।
तस्मात्पितुरूर्ध्वं कन्याप्यंशभागिनी पूर्वं चैद्यत्किंचित्पिता ददाति
तदेव लभते विशेषवचनाभावादिति सर्वमनवद्यम् ॥ १२४ ॥

(वी० मि०) अथ भिन्नजातीयानां भ्रातृणां विभागमाह—

चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ॥

क्षत्रजास्त्रिंशेकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः ॥ १२५ ॥

[ब्राह्म(४)णस्य ब्राह्मण्यादिचतसृषु भार्यासु जाताश्चत्वारः पुत्रा
यथाक्रमं चतुस्त्रिंशेकभागभाजो भवन्ति] । क्षत्रियस्य क्षत्रियादिति-
सृषु भार्यासु जातास्त्रयः पुत्रा यथाक्रमं त्रिंशेकभागभाजो भव-
न्ति । वैश्यस्य वैश्याशूद्रयांजातास्तु पुत्रा यथाक्रमं द्व्येकभागभाजो
भवन्तीत्यर्थः । इदं तु प्रतिग्रहलब्धभूव्यातिरिक्तविषयम् ।

न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियस्य सुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

इति स्मरणात् । शूद्रापुत्रस्य यदेकांशभागित्वमभिहितं तज्जी-
वता पित्रा तस्मै प्रीत्या किञ्चिद्धृतादानापक्षे । अन्यथा तु-

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥

इति वचनानां सभागित्वमिति मन्तव्यम् ॥ १२५ ॥

(मिता०) एवं 'विभागं चेत्पिता कुर्या'दित्यादीनां प्रवन्धेन
समानजातीयानां भ्रातृणां परस्परं पित्रा सह विभागकल्पितिरुक्ता ।

(१) संस्कारोपयोगि ख. । (२) बहुधनकत्वं घ. । (३) वरिष्ठं न भागुरेः ग. ।

(४) [] एतदन्तर्गतो ग्रन्थः पूर्वापगानुमन्थनेन प्रयोगि १. क. ख. पु. स्व. कयोर्नास्ति । कीदृगाकारः
कियानंशोष्व श्रु इति तु न शक्यते बोद्धुम्. म. ।

अधुना भिन्नजातीयानां विभागमाह—

चतुरिति । 'तिस्रो घर्णानुपूर्व्येण' इति ब्राह्मणस्य चतस्र क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति भाष्यां दशिता । तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणात्पन्ना घर्णश' घर्णशब्देन ब्राह्मणादि(१)घर्णास्त्रिय उच्यन्ते । 'संत्यैकघचनाश्च घीप्सायाम्' इत्याधिकरणकारकादे कघचनाद्घीप्सायां शस्त्र । अतश्च घर्णे घर्णे ब्राह्मणो(२)त्पन्ना' यथाक्रम चतुस्त्रिंशद्व्येकभागा स्युर्भवेयु । एतदुक्तं भवति ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशस्त्रतुरश्चतुरो भागांल्लभन्ते । तनैव क्षत्रियायामुत्पन्न प्रत्येक त्रींस्त्रोन् वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति । क्षत्रजाः क्षत्रियेणात्पन्ना घर्णश इत्यनुवर्तते यथाक्रम त्रिंशद्व्येकभागा । क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्ना' प्रत्येकं त्रींस्त्रोन्, वैश्यायां द्वौ द्वौ, शूद्रायामेकमेकम् । विड्जाः वैश्यानात्पन्ना प्रत्येक द्वौ द्वौ भागौ लभन्त । शूद्रायामेकमेकम् । शूद्रस्यैकैव भाष्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभाग । यद्यपि चतुस्त्रिंशद्व्येकभागा इत्यविशेषणात्तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूव्यतिरिक्ताविषयमिदं द्रष्टव्यम् । यतः स्मरन्ति—'न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरते' ॥ इति । प्रतिग्रहणात्क्रयादिना लब्धा भू' क्षत्रियादिसुतानामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च । 'शूद्रां द्विजातिमिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति' इति । यदि क्रयादिप्राप्ता भू क्षत्रियादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । यत्पुन (मनु ९ । १५५)—'ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थमाक् । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धन भवेत्' ॥ इति, तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राय किमपि (३)प्रदत्त स्यात्तद्विषयम् । यदा तु प्रसाददान नास्ति तदैवांशभागित्यविरुद्धम् ॥१२५ ॥

(वी०मि०) एव तत्र तत्र विभागे जातेऽपि साधारणद्रव्यस्यैकतरेणापहतस्य तर्कियस्त्वमसाधरणं न जात तस्य विभागभागादिति पुनस्तद्द्रव्यविभागं कार्यं इत्याह—

अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ॥
तत्पुनस्ते समैरशौर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६ ॥

(१) घर्णास्त्रिय उच्यन्ते ग घ । (२) तन्ना एकैकशस्त्रतुरो ग । (३) पत्न ग ।

समैः पूर्वजातविभागसदृशैः । शेषं स्पष्टम् ॥ १२६ ॥

(मिता०) अथ सर्वविभागशेषं किञ्चिदुच्यते—

अन्योन्येति । परस्परापहतं समुदायद्रव्यं विभागकाले (१)चा-
ज्ञातं विभक्ते पितृधने यद् दृश्यते तत्समैरंशैर्विभजेरन्नित्येवं स्थितिः
शास्त्रमर्यादा । अत्र समैरंशैरिति वदतोद्धारविभागो निषिद्धः ।
विभजेरन्निति वदता येन दृश्यते तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शितम् । एवं
च वचनस्यार्थवत्त्वान्न समुदायद्रव्यापहारे दोषाभावपरत्वम् । ननु
मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसाम् ।
(मनुः १।२।१३) 'यो(२) ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद् भ्रातृन् यवीयसः ।
सोऽज्येष्ठः स्याद्भागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः' ॥ इति वचनात् । नै-
तत् । यतः संभावितस्वातंत्र्यस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं व-
दता ज्येष्ठपरतन्त्राणां कनीयसां पुत्रस्थानीयानां दण्डापूपिकनीत्या सु-
तरां दोषो दर्शित एव । तथा चाविशेषेणैव दोषः श्रूयते । गौतमः—
'यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते चैनं स यदि वै न चयतेऽथ पुत्र-
मथ पौत्रं चयते' इति । यो भागिनं भागार्हं भागान्नुदते भागाद-
पाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छति स भागान्नुन्न एनं चोत्ता(३)रं
चयते नाशयति दोषिणं करोति । यदि तं न नाशयति तदा तस्य
पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्यापहा-
रिणां दोषः श्रु(४)तः । अथ साधारणं द्रव्यमात्मनोऽपि स्वं भवतीति
स्वबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमावहतीति मतम् । तदसत् । स्वबुद्ध्या
गृहीतेऽप्यवर्जनीयतया परस्वमपि गृहीतमेवेति निषेधानुप्रवेशा-
द्वोषमावहत्येव । यथा मौद्ग्रे चरौ विपन्ने सदृशतया मापेषु गृह्यमा-
णेषु 'अयज्ञिया वै मापाः' इति निषेधो न प्रविशति मुद्रावयवबुद्ध्या
गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिणोक्ते मुद्रावयवेषु गृह्यमाणेष्ववर्जनीयतया
मापावयवा अपि गृह्यन्त एवेति निषेधः प्रविशत्येवेति राद्धान्ति-
नोक्तम् । तस्माद्वचनतो न्यायतश्च साधारणद्रव्यापहारे दोषोऽस्त्ये-
वेति सिद्धम् ॥ १२६ ॥

(१) वा ज्ञातं ख. च ज्ञातं ग. । (२) यो लोभाद्विनिकुर्वीतिति पाठः ।

(३) नौनारं ख. । (४) श्रूयते घ. ।

(धी० मि०) समानघर्णानामौरसादीनां द्वादशविधानां पुत्राणां परस्परविभागं क्वचिदविभागं च रक्षणपूर्वकमाह—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ॥

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १२७ ॥

पररक्षेत्रे अपुत्रेण देवरादिना विगोत्रेण वा गुदनियोगेनोत्पादि-
तः पुत्रो धीजिक्षेत्रिणोरुभयोरपि सम्पूर्णरिक्थप्राप्ती पिण्डदाता धर्म-
तो धर्मानुसारेण भवति । यदि धीजिनः क्षेत्रिणो वा पश्चादौरसो-
ऽपि यद्यन्यजः ।

त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः ।

इति ब्रह्मपुराणादिति चकारार्थः । अपिशब्देन धीजिक्षेत्रिणोः
पितुः समुच्चयः ॥ १२७ ॥

(मिता०) ध्यामुष्यायणस्य भागविशेषं दर्शयंस्तस्य स्वरूपमाह—

अपुत्रेणेति । अपुत्रां गुर्वनुज्ञात इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देव-
रादिना परक्षेत्रे परमार्थायां गुदनियोगेनोत्पादितः पुत्र उभयोर्धी-
जिक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदाता च धर्मत इति । अ-
स्यार्थः । यदासौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रोऽपु(१)त्रस्य क्षे-
त्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति न द्विपितृको ध्यामुष्यायणो
द्वयोरपि रिक्थहारी पिण्डदाता च । यदा तु नियुक्तः पुत्रवान् केव-
लं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं प्र(२)यतते तदा तदुत्पन्नः क्षेत्रिण एव पुत्रो भव-
ति न धीजिनः । स च न नियमेन धीजिनो रिक्थहारी पि(३)ण्डदो
यति । यद्योक्तं मनुना (१।५३)—'क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं धीजार्थं य-
त्प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ धीजां क्षेत्रिक एव च' ॥ इति । क्रि-
याभ्युपगमादिति, अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि भवत्विति संवि-
द्वक्त्रिण(४)रणाद्यत्क्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना धी(५)जायपनार्थं धीजिने दीयते
नत्र तस्मिन्क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य धीजिक्षेत्रिणो भागिनौ स्वामिनौ
दृष्टौ महर्षिभिः । तथा (मनुः १।५२)—'फलं त्वनभिसन्धाय क्षे-
त्रिणा धीजिना तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो धीजाद्योनिर्बलीयसी' ॥
इति । फलं त्वनभिसन्धायेति । अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरस्त्वि-

(१) अपत्रस्य ष । (२) प्रवर्तते ष । (३) पियददाता चेति ग ।

(४) कश्येन यत्क्षेत्रं । (५) धीजायपनार्थं ग ।

त्येवमनभिसन्धाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव ।
यतो बीजाद्योनिर्वलीयसी गवाश्वदिषु तथा दर्शनात् । अत्रापि
नि(१)योगो वाग्दत्ताविषय एव । इतरस्य नियोगस्य मनुना निषि-
द्धत्वात् (९।५९।६०)—‘देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ् नियु-
क्तया । प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ विधवायां नियु-
क्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथ-
ञ्चन ॥ इत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति (९।६४।६८)-
‘नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन्हि नि-
युञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ नोद्वाहिकेषु मंत्रेषु नियोगः कीर्त्यते
क्वचित् । न विवाहविधाबुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ अयं द्विजैर्हि वि-
द्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशा-
सति ॥ स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्णानां सङ्करं
चक्रे कामोपहनचेतनः ॥ ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रि-
यम् । नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते तं हि साधवः’ ॥ इति ॥ न च विहि-
तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मन्तव्यम् । नियोक्तृणां निन्दाश्रवणात् ।
स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुशोषश्रवणात्, संयमस्य प्रशस्तत्वा-
च्च । यथाह मनुरेव (५।१५७)—‘कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः
शुभं । न तु नामपि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु’ ॥ इति जीवनार्थं
पुरुषान्तराश्रयणं प्रतिषिध्य (मनुः ५।१५८।१६१)—‘आसीताऽऽमर-
णात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी । यो धर्मं एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती त-
मनुत्तमम् ॥ अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गता-
नि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ॥ मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं
व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ अपत्य-
लोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते । सेह निन्दामवाप्नोति परलो-
काच्च हीयते’ ॥ इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषेधति । त-
स्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति न युक्तम् । एवं विवाहसंस्कृ-
तानियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्म्यो नियोग इत्यत आह (मनुः ९।६९।
७०) ‘यस्या म्रिग्रेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधा-
नेन निजो विन्देत् देवरः ॥ यथाविध्य(२)धिगम्यैनां शुक्रवखां शु-
चिव्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्वतावृत्तौ’ ॥ इति । यस्मै

वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यःभादेव वच-
नादवगम्यते । तस्मिन्प्रेते देवरस्तस्य उपेष्टः कनिष्ठो वा निजः सो-
दरो विन्देत् परिणयेत् । यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीय
अनेन विधानेन घृताभ्यङ्गाद्यनियमादिना शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मनो-
धाक्यायसेयतां मियो रहस्यागर्भग्रहणात्प्रत्यृत्वेकवार गच्छेत् । अयं
च त्रिधाहो वाचनिको घृताभ्यङ्गादिनियमयन्त्रियुक्ताभिगमनाद्भूमि-
ति न देवरस्य भार्यात्वमापादयति । अतस्तद्दुत्पन्नमपत्य क्षेत्रस्वामि-
न एव भवति न देवरस्य । साविदा हूमयोरपि ॥ १२७ ॥

(ची०मि०) द्वादशानां पुत्राणां लक्षणान्याह ओरस इत्यादिना—

औरसो धर्मपत्नीजस्नत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरं वा ॥ १२८ ॥

गृहे मच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः ॥

कानिनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मनः ॥ १२९ ॥

अक्षतायां क्षताया वा ज्ञातः पौनर्भवः (१) स्मृतः ॥

दद्यान्माता पिता यं वा स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३० ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ॥

दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥ १३१ ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ॥

पिण्डदोऽग्रहरथै(२)पां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३२ ॥

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ॥

जातोऽपि दास्या शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ॥ १३३ ॥

भृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्यभागिनम् ॥

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादते ॥ १३४ ॥

धर्मपत्नी धर्मेण परिणीता सवर्णा तस्यां जातः परिणेतृस-
काशादोरसः पुत्रः । अत्र सावर्ण्यं द्विजातित्वेन ब्राह्मण्यादित्रयस्य

(१) पौनर्भवः सुत-इति मुद्रितपुस्तके पठ्यते ।

(२) पिण्डदोऽग्रहरथेना इति क पुस्तके पठ्यते ।

विवक्षितम् । अन्यथा ब्राह्मणविवाहितयोः क्षत्रियावैश्ययोस्तेनोत्प-
न्नः पुत्रो न द्वादशविधपुत्रान्तर्भूतः स्यादिति पारिजातः । परिणेतुर-
सा जनितत्वादौरसः ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ।

इति वसिष्ठोक्तव्यवस्थया परिणीता कन्या पुत्रिका तस्यां जातः
सुतः पुत्रिकासुत इति समाख्यावल्लभ्यं लक्षणं, स चौरससमः
मातामहस्य रिक्थग्राही पिण्डश्च । अत्र विशेषमाह मनुः—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः ॥

परक्षेत्रनियुक्तेन सगोत्रेणाऽसगोत्रेण वा जातः क्षेत्रजः क्षेत्रि-
णः पुत्रः । यत्र तु यदपत्यमत्रोत्पत्स्यते तदावयोः समानं भवि-
ष्यतीति व्यवस्था कृता तत्र वीजिक्षेत्रिणोरुभयोरपि पुत्र इति पूर्व-
श्लोकार्थः । तदाह मनुः—

क्रियाभ्युपगमार्थेन बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥

इति । गृहे पत्न्यामन्येन प्रच्छन्नः अनिर्योगेऽपि चौर्यरताऽऽहित-
गर्भमूलक उत्पन्नो यः स तु गूढजः स्मृतः । अत्र मनुः—

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्यचित् ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥

इति । तल्पं पत्नी । कन्यकायां कुमार्यां जातः पुत्रः कानीनः ।
स च मातामहसुतः । विष्णुः—

पुत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ।

परिणेतुर्निरपत्यत्वे तु तस्यापि स पुत्रः ।

आद(१)तायां तु यो जातः सर्वर्णेन पितुर्गृहे ।

स कानीनः सुतस्तस्य यस्मै सा दीयते पुनः ॥

इति ब्रह्मपुराणात् । पुनर्विवाहिता पुनर्भूस्तस्यां क्षतायां पूर्वपत्युप-
भुक्त्यामक्षतायामतादृश्यां वा जातः सुतः पौनर्भवः । तत्र
कात्यायनः—

तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः ।

पिता (१) तदभावे तदनुष्ठाया वा माता य पुत्रं प्रतिप्रादात् (२)
रन्वस्मै दद्यात् स प्रतिप्रहीतुर्दत्तक पुत्रो भवति । मनु —

रिक्थ(३) गोत्रे जनयितुर्न हरेद्द्वित्रिम सुत ।

रिक्थ(४) गोत्रानुग पिण्डो व्यपैति ददत स्वधाम् ॥

स्वधा धाद्मम् । ताभ्या मातापितृभ्या विक्रान्तो य क्रीत पुत्र
स क्रेतुर्भवति । स्वय स्रष्टृतया मम पुत्रो भवेति प्रार्थनया कृतस्तव
पुत्रोऽस्मीति स्वीकारित कृत्रिम पुत्र । चकारेण मातापित्रनुम
त्यति समुच्चीयते । तत्सद्भावे तत्परतत्त्वात् । प्रार्थन विनैव
स्वय पुत्रत्वेनाऽऽत्मान मातापित्रभावे परित्यक्त वा यो ददाति स
स्वय दत्त प्रतिप्रहीतुः पुत्र । गर्भे स्थितो मातृविवाहेनैव पित्रो
विवाहितो षोडु पुत्र सहोदजः । तदाह मनु —

या गर्भिणी सस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽथवा सती ।

षोडुः स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते ॥

यस्तु मातापितृभ्यामुत्सृष्टो मरणासामर्थ्येन परित्यक्तोऽन्येन
पुत्रतया गृह्यते स प्रहीतु सुतोऽपविद्धसह । एषा द्वादशानां पुत्रा
णां पूर्वपूर्वाभावे पर पर पुत्र पिण्डदोऽशहरश्च भवति । अशपद
पुत्रिकाक्षेत्रजस्थले समग्राशपरं, लिखितरत्नपुराणवचनाच्च ।

ऋत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयाशहरा सुता ।

सवर्णा, असवर्णास्तु प्रासाच्छादनमाजना ॥

इति कात्यायनवचनाच्च । सवर्णदत्तकृत्रिमगृहोत्पन्नाऽपविद्धपुत्रा
जुरोधेनापि समग्राशपरमशपदम् ।

एक एघारस पुत्र पित्रस्य वसुन प्रभु ।

शेषाणामानृशस्थार्यं प्रदद्यात् प्रजीवनम् ॥

इति मनुवचनं त्वौरसस्य सगुणत्वेऽन्येषा निर्गुणत्वे चेत्यवधे
यम् । सोऽय चकार. समुच्चयार्थं । अथ विधि पूर्वाभावे पर इत्ये-
वरूप सजातीयेषु सवर्णेषु त्रैत्रिणिकेषु पुत्रेषु मयोक्त । असवर्णेषु
पुत्रिकापुत्रे सत्यपि क्षेत्रज सवर्णाऽशभतितस्यादिव्यवस्था द्रष्टव्या,
उक्तकात्यायनवचनस्वरसात् । शूद्रेण तु दास्यामपरिणीतशूद्रायामपि

(१) तद्वत् इति क ख पुस्तकयोः । (२) मीय शभि इति ख पु पाठ ।

(३) गात्र रिक्थ इति मनुवचनपुस्तके पाठ । (४) गोत्र त्वथाशुग इति मनु पु पाठ ।

जातः कामतः पितुरिच्छया पुत्रान्तरतुल्यांशहरो भवेत् । मृते पितरि भागकरणे परिणीतापुत्रा भ्रातरस्तं दासीपुत्रमर्धभागभाजं कुर्युः । परिणीतापुत्रभ्रातृविहीनस्तु दासपुत्रः पितुर्दुहितृणां सुतादृते दौहित्रासत्त्वे कैमुतिकन्यायात् दुहितृसत्त्वे सर्वं पितृधनं हरेत् ॥ १२८-१३४ ॥

(मिता०) समानासमानजातीयानां पुत्राणां विभागकूलसिरुका । अधुना मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यंस्तेषां स्वरूपं तावदाह—

औरस इति । उरसो जात औरसः पुत्रः स च धर्मपत्नीजः सवर्णा धर्मविवाहोढा धर्मपत्नी तस्यां जातः औरसः पुत्रो मुख्यः । तत्सम औरससमः पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः अत एव औरससमः । यथाह वसिष्ठः—‘अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति’ ॥ इति । अथवा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पित्रवयवानामल्पत्वात् मात्रवयवानां बाहुल्याच्च । यथाह वसिष्ठः—‘द्वितीयः पुत्रिकैव’ इति । द्वितीयः पुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः । ह्यामुष्यायणस्तु जनकस्यौरसा(१)दपकृष्टोऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा । इतरेण सपिण्डेन देवरेण वोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥ १२८ ॥

(मिता०) गृह इति । गृहजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यः । कानीनस्तु कन्यकायामुत्पन्नः पूर्वं वत्सवर्णासु मातामहस्य पुत्रः । यद्यनूढा सा भवेत्तथा पितृगृह एव संस्थिता । अथोढा तदा बोद्धुरेव पुत्रः । यथाह मनुः (९।१७२)—‘पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्ग्रहः(२) । तं कानीनं वदेन्नाम्ना बोद्धुः(३) कन्यासमुद्भवम्’ ॥ इति ॥ १२९ ॥

(मिता०) अक्षतायामिति । पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भवां सवर्णादुत्पन्नः । मात्रा भर्त्रनुज्ञया प्रोपिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा सवर्णाय यस्य दीयते स तस्य दत्तकः पुत्रः । यथाह मनुः (९।१६८)—‘माता पिता वा(४) दद्यातां यमद्भिः पुत्रमा-

(१) स्यौरसात्रिकृष्टो घ । (२) रहः अपकाशान् । (३) बोद्धुः कन्यापरिणेतुः ।

(४) वाशब्दान्मात्रभावे पितैव दद्यात् । पितृभावे मातैव । उभयमध्ये तु उभावयीनि यदनः ।

पदि । सदृ(१)शं प्रीतिसयुक्तं स क्षेयो दग्निमः सुतः' ॥ इति । आपद्ग-
हणादनापदि न देयः । दानुरयं प्रतिषेधः । तथा एकपुत्रो न देयः । 'न
त्वेचैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयात्वा' इति वसिष्ठस्मरणात् । तथाऽनेकपु-
त्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः । (मनुः ९।१८६) 'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री
भवति मानवः' इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रह-
प्रकारश्च 'पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् यः धूनाह्वय राजनि चाषेध निवेशनमध्ये
व्याहृतिमिहुंवा अदूरवान्घघमित्यन्तेदशमापाविप्रवृष्टस्य प्र(२)ति-
षेधः । एवं क्रीतस्वयंदत्तवृत्रिमेध्वपि योजनीयम् । समानन्याय-
त्वात् ॥ १३० ॥

(मिता०) क्रीतश्चेति । क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा
पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत् तथैकं पुत्रं ज्येष्ठं च वर्जयित्वा आपदि स-
र्वर्ण इत्येव । यत्तु मनुनोक्तम् (९।१७४)—'क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं
मातापिशौर्यमन्तिकत् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि
वा' ॥ इति, तदुक्तैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयं न जात्या । 'सजा-
तीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु' इत्युपसंहारात् । कृत्रिमः स्यात्स्वयं कृतः
कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना घनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्र(३)लोभेनैव पु-
त्रीकृतो मातापितृविहीनः तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात् । दत्तात्मा तु
पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति
स्वयं द(४)त्तत्वमुपगतः । सदोढजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणी-
तायां यः परिणीतः स घोडुः पुत्रः ॥ १३१ ॥

(मिता०) उत्सृष्ट इति । अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृह्यते
स ग्रहीतुः पुत्रः । सर्वत्र सर्वर्ण इत्येव ॥

(मिता०) एवं मुत्पयामुत्पयपुत्राननुक्रम्यैतेषां दायग्रहणे क्रममाह—
पिण्डद इति । पतेषां पूर्वोक्तानां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्व-
म्याभावे उत्तर उत्तरः ध्राद्धदोऽशहरो घनहरो वेदितव्यः । औरस-
पौत्रिकेयसमवाये औरसस्यैव घनग्रहणे प्राप्ते मनुपवादात्माह (९।१-
३५)—'पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनु जायते । समस्तत्र विभागः
स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः' ॥ इति । तथा अन्येषामपि पूर्वस्मि-

(१) सदृश इत्युक्तादिभिर्न जान्येने मेधातिथि, सदृशं जान्येति कुल्लूक ।

(२) निषेध घ । (३) प्रलोभने घ । (४) स्वयं दत्त उपगत ग घ ।

पूर्वस्मिन्सत्यप्युत्तरेषां पुत्राणां चतुर्थांशभागित्वमुक्तं वसिष्ठेन । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत च(१)तुर्थभागभागी स्यादत्तक इति । दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादीनां प्रदर्शनार्थम् । पुत्रीकरणाविशेषात् । तथा च कात्यायनः—‘उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे च(२)तुर्थांशहराः सुताः । सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः’ ॥ इति सवर्णा दत्तकक्षेत्रजादयस्ते सत्यौरसे चतुर्थांशहराः । असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोढजपौनर्भवास्ते त्वौरसे सति न चतुर्थांशहराः किं तु ग्रासाच्छादनभाजनाः । यदपि विष्णुवचनम्—‘अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः । पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिक्थांशभागिनः’ ॥ इति । तदप्यौरसे सति चतुर्थांशनिषेधपरमेव । औरसाद्यभावे तु कानीनादीनामपि सकलपिण्डधनग्रहणमस्त्येव । ‘पूर्वाभावे परः परः’ इति वचनात् । यदपि मनुवचनम् (९।१६३)—‘एक एवौरसः पुत्रः पिण्डस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रवीजनम्’ ॥ इति, तदपि दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे च वेदितव्यम् । तत्र क्षेत्रजस्य विशेषो दर्शितस्तेनैव (मनुः९।१६४)—‘पष्टं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् । औरसो विभजन् दीयं पिण्डं पञ्चममेव वा’ ॥ इति । प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमुच्चये पष्टमंशम्, एकतरसद्भावे पञ्चममिति विवेक्तव्यम् । यदपि मनुना पुत्राणां पट्कद्वयमुपन्यस्य पूर्वपट्कस्य दायादवान्धवत्वं, उत्तरपट्कस्यादायादवान्धवत्वमुक्तम् (मनुः९।१५९।१६०)—‘औरसः क्षेत्रजश्च दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा वान्धवाश्च पट् ॥ कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च पण्डदायादवान्धवाः’ ॥ इति, तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वपट्कस्य तद्विक्थहरत्वमुत्तरपट्कस्य तु तन्नास्ति । वान्धवत्वं पुनः समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यंकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् । (मनुः ९।१४२)—‘गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमःसुतः । गो(३)त्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधाम्’ ।

(१) चतुर्थांशं ग. घ ।

(२) तृतीयांशहरा इति तु कल्पतरौ पाठः ।

(३) गोत्रेति । गोत्ररिक्थे अनुगच्छतीति गोत्ररिक्थानुगः प्रायस्तत्समनियत इति यावत् । दत्त्रिमः केवलः दद्यामुप्यायणे गोत्रायनुवृत्तेः । पिण्डः श्राद्धमौर्ध्वदेहिकादीनि मेषान्तिथिकुल्लूकमट्टादयः । पिण्डः सापिण्ड्यं, स्वर्धौर्ध्वदेहिकाश्राद्धादीत्यपरे व्य. म. ।

इत्यत्र दक्षिमग्रहणस्य पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् । पितृधनहारि-
त्वं तु पूर्वस्य पूर्वस्थाभावे सर्वेषामाविशेषम् । (मनु ९।१८५) — 'न भ्रा-
तरौ न पितरः पुत्रा रिक्थहृगाः पितुः' । इत्यौरसव्यतिरिक्तानां पुत्र-
प्रतिनिधीनां सर्वेषां रिक्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वात् । औरसस्य तु
(मनु. ९।१६३) — 'एक एवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुन प्रभुः' । इत्यने-
नैव रिक्थभाक्त्वस्योक्तत्वात् । दायदशब्दस्य [१] 'दायादानपि
दापयेत्' इत्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तरिक्थभागवियत्येन प्रसिद्धत्वाच्च ।
वासिष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपि कस्यचिद्यत्येन पाठो गुणवदगुणवद्विषयो
वेदितव्यः । गौतमीये तु पौत्रिकेयस्य दशमत्वेन पाठा विजातीयवि-
षयः । तस्मात् स्थितमेतत्पूर्वपूर्वाभावे परः परोऽशमागिति । यत्तु
(९।१८२) — 'भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन
पुत्रेण पुत्रिणो मनुरग्रधीत्' ॥ इति । तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरण
सम्भवेऽन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थम्, न पुन पुत्रत्वप्रतिपादनाय ।
'तत्सुता गोत्रजा यन्धुः' — इत्यनेन विरोधात् ॥ १३२ ॥

(मिता०) इदानीमुक्तोपसहारव्याजेन तत्रैव नियममाह —

सजातीयेऽपि । समानजातीयेष्वेव पुत्रेषु अयं पूर्वाभावे परः
पर इत्युक्तो विधिः । न भिन्नजातीयेषु । तत्र च कानानिगूढोत्पन्नसहो-
दजपौनर्भवाणां स्वर्णत्व जनकद्वारेण न स्व(२)रूपेण । तेषां वर्णजा-
तिलक्षणाभावस्योक्तत्वात् । तथानुलोमजानां मूर्धावासिक्तादीनामौ-
रसेष्वन्तर्भावात्तेषामप्यभावे क्षेत्रजादीनां दायहरत्वं बोद्धव्यम् ।
शूद्रापुत्रस्तौरसोऽपि कृत्स्न भागमन्याभावेऽपि न लभते । यथाह म-
नुः (९।१५४) — 'यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो (३) यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाह्याच्छूद्रापुत्राय धमत' ॥ इति । यदि सत्पुत्रो वि-
द्यमानद्विजातिपुत्रो यद्यपुत्रोऽविद्यमानद्विजातिपुत्रो वा स्यात्तस्मि-
न्मृते क्षेत्रजादिवान्यो वा सपिण्डः शूद्रापुत्राय तदनाहशमांशाद-
धिकं न दद्यादित्यस्मादेव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः स्वर्णापुत्राभावे सक-
लधनग्रहण गम्यते ॥

(मिता०) अधुना शूद्रधनविभा(४)गे विशेषमाह —

जातोऽपीत्यादि । शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरि-

(१) (मनु ९।१६०) 'दानप्रतिभुवि प्रेने' इति पूर्वार्धमस्य । दानप्रतिभुवि तु पितरि मृते पुत्र-
कण दापयेदिति तस्यार्थः । (२) स्वरूपद्वारेण वा । (३) प्यसत्पुत्रेऽपि वा भवेदिति पाठः ।

(४) विभागेऽपि वा ।

च्छया भागं लभते । पितरूर्ध्वं तु यदि परिणीतापुत्राः सन्ति तदा ते भ्रातरस्तं दासीपुत्रं अर्धभागिनं कुर्युः । स्वभागादर्धं दद्युरित्यर्थः । अथ परिणीतापुत्रा न सन्ति तदा कृत्स्नं (१) धनं दासीपुत्रो गृहीयात् यदि परिणीतादुहितरस्तत्पुत्रा वा न सन्ति । तन्सद्भावे त्वर्धभागिक एव दासीपुत्रः । अत्र च शूद्रग्रहणाद्विजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाप्यंशं न लभते नाप्यर्धं, दूरत एव कृ(२)त्स्नम् । किञ्च-
नुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते ॥ १३३-१३४ ॥

(वी० मि०) अथ द्वादशविधपुत्राभावे धनग्राहिणो निरूपयति—

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ॥

तत्सुतो(३) गोत्रजा वन्धुः शिष्यः सत्रह्यचारिणः ॥ १३५ ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ॥

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३६ ॥

अपुत्रस्य द्वादशविधपुत्रहीनस्य पौत्रप्रपौत्रहीनस्य स्वर्यातस्य मृतस्य पत्न्यादीनामेषामुक्तानां मध्ये पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरो धनभाग् भवतीत्ययं विधिरपुत्रधनग्रहणप्रकारः सर्ववर्णेषु तुल्यः । तत्र प्रथमं पत्नी धनभाक्, सा च विवाहसंस्कृता बोध्या । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (पा०सू०४।१।३३) इति स्मरणात् । अत्र विशेषमाह कात्यायनः—

पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥

पत्न्या व्यभिचारिणीत्वे त्वाहं नारदः—

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।

पत्न्यसत्त्वेऽनूढाः पितृसवर्णदुहितरो धनभागिन्यः, उक्तकात्यायन-
वचनात् । इदं पुत्रिकापरमिति केचित् । तदयुक्तं पत्नीसत्त्वेऽपि तस्या धनग्राहितत्वात् । 'तृतीया पुत्रिके'ति वसिष्ठवचनेन तस्याः पुत्रत्व-
बोधनात् ।

अद्गादद्गात्स भवति पुत्रवद् दुहिता नृणाम् ।

तस्यामात्मनि जीवत्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

(१) धनं गृहीयात् ग. घ. । (२) कृत्स्नं धनं ग. ।

(३) तत्सुता गोत्रजा वन्धुशिष्यसत्रह्यचारिणः—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

सदृशी सदृशोन्मत्ता साध्वी शुभ्रपणे रता ।

कृताऽकृता वा पुत्रस्य पितुर्धनहरी मता ॥

इति वृहस्पसतिवचनाच्च । अत्र चोदात्यं कृताया एव विशेषणं, न त्वकृताया अपि कात्यायनवचनानुरोधादिति दाक्षिणात्याः । धन्तुनस्तु अङ्गीया चाऽकृता मानसापुत्रिका सन्दिग्धतया पुत्रमध्येऽपरिगणितै वाऽत्र दुहितृपदार्थः । 'निरिन्द्रियाया अदायः । स्वयः' इत्यौत्सर्गिकवचनात् ।

पिता हरेदपुत्रस्य रिदयं भ्रातर एव वा ।

इति मनुवचनस्य सङ्कोचलाघवाच्चेति मैथिलादीनामाचारानुसारी पन्थाः । पितरौ मातापितरौ । तत्र 'निरिन्द्रिया' इत्यादिवचनद्वयात्—

अपुत्रस्याऽथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः ॥

इति कात्यायनीयपाठक्रमाच्च । यद्यपि पितुस्तदसत्त्वे च मातुर्धनभागित्वम् । 'अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामी'ति विष्णुवचनेन चैतदिति स्फुटम् । इत्थं च विग्रहवाक्ये 'मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् पित्रपेक्षया वैमात्रेयाजनकत्वेन साधारणप्रत्यासत्तिसत्त्वाच्चे'ति मिताक्षरालिखनचिन्त्यम् । मातुरभावे सहोदरास्तदभावे भ्रातृसुतः तदभावे गोत्रजः सपिण्डकुल्यादिर्यथासन्निहितसम्बन्धः, तदभावे बन्धुः—

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विश्लेया आत्मबान्धवाः ॥

इति परिभाषितः । तदभावे शिष्यस्तदभावे सग्रहचारी एकस्मादाचार्यात्प्राप्तोपनयनवेदाऽध्ययनः । अत्र चकारेण सहोदरभ्रात्रभावे वैमात्रेयभ्रातुरधिकारं, तथापदेनात्मबन्धूनामभावे पितृबन्धूनां तदभावे मातृबन्धूनां परिभाषितानां तदभावे आचार्यस्य चाऽधिकारं समुच्चिनोति । सम्बन्धसाग्निध्यात् 'आचार्याभावेऽन्ते-धासी'त्यापत्सम्बन्धवचनाच्चेति संक्षेपः । नारदः—

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थमाग्निः ।

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न ह्यिते ॥

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नुपः ॥—॥१३५-१३६ ॥

(मिता०) मुख्यगौणसुता दायं गृह्णन्तीति निरूपितम् । तेषामभावे सर्वेषां दायदक्रम उच्यते—

पत्नीत्यादि । पूर्वोक्ता द्वादशपुत्रा यस्य न सन्ति असावपुत्रः तस्यापुत्रस्य स्वर््यातस्य परलोकं गतस्य धनभाक् भ्रान्नाही एषां पत्न्यादीनामनुक्रान्तानां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तर इति सम्बन्धः । सर्वेषु मूर्धावसिकादिपु(१) अनुलोमजेपु प्रतिलोमजेपु वर्णेषु च ब्राह्मणादिपु अयं दायग्रहणविधिर्दायग्रहणक्रमो वेदितव्यः । तत्र प्रथमं पत्नी धन(२) भाक् । पत्नी विवाहसंस्कृता 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति स्मरणात् । एकवचनं च जात्यभिप्रायेण । तत्राश्च बह्व्यश्चेत्सजातीया विजातीयाश्च तदा यथांशं विभज्य धनं गृह्णन्ति(३) । वृद्धमनुरपि पत्न्याः समग्रधन(४)सम्बन्धं वक्ति—'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च' ॥ इति । वृद्धिष्णुरपि—'अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि' इति । कात्यायनोऽपि—'पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा' ॥ इति । तथा 'अपुत्रस्या(५)थ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः' इति । वृहस्पतिरपि—'कुलेषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु । असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी' ॥ एतद्विरुद्धानीव(६) वाक्यानि लक्ष्यन्ते—'भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चैत्रव्रजेत वा । विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥ भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । रक्षान्त शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तु' ॥ इति । पत्नीसद्भावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् । मनुना तु (९।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा' इत्यपुत्रस्य धनं पितुर्भ्रातुर्वेति दर्शितम् । तथा (मनुः ९।२१७)—'अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तार्यां पितुर्माता हरेद्धनम्' ॥ इति मातुः पितामह्याश्च धनसम्बन्धो दर्शितः । शङ्खेनापि—'स्वर््यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां

(१) दिव्यनुलोमजेपु सूतादिपु प्रतिलोमजेपु ब्राह्मणादिपु अय ग. । (२) भाक् विवाह ग. घ. ।

(३) गृह्णन्ति यथा घ. । (४) धनग्रहणं घ. । (५) स्वर््याकुलजा क. घ. । (६) नि च वाक्यानीह ग. ।

ज्येष्ठा वा पत्नी' इति स्नातृणां पित्रोज्येष्ठ्यायाश्च पत्न्याः क्रमेण धन-
सम्बन्धो दर्शितः । कात्यायनेनापि—'विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्रा-
मावे पिता हरेत् । भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमा-
त्' ॥ इति । एवमार्दानां विच्छाद्यार्थानां वाक्ष्यानां योगीश्वरेण व्यवस्था
दर्शिता । 'पत्नी गृह्णीयात्' इत्येतद्वचनजात विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयम् ।
सा च यदि नियोगार्थिनी भवति । कुत एतत् नियोगसव्यपेक्षायाः
पत्न्या धनहरणं न स्वतन्त्राया इति । 'पिता हरेदपुत्रस्य' इत्यादिव
चनात्तत्र व्यवस्थाकारणं वक्तव्यम् । नान्यथावस्थाकारणमस्तीति ।
गौतमवचनाच्च 'पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा रिक्थ भजेरन् स्त्री वाऽनप-
त्यस्य वीज लिप्सेत' इति । अस्यार्थः—पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा अन-
पत्यस्य रिक्थं भजेरन् स्त्री वा रिक्थं भजेत् यदि वीज लिप्सेतेति ।
मनुरपि (९।१४६)—'धनं यो विभूयाद्भ्रातृमृतस्य स्त्रियमेव वा ।
सोऽपत्यं भ्रातृशुपाय दद्यात्तस्यैव तद्धनम्' ॥ इति । अनेनैतद्दर्श-
यति विभक्तधनेऽपि भ्रातृशुपरतेऽपत्यद्वारेणैव पत्न्या धनसम्बन्धो
नान्यथेति । तथाऽविभक्तधनेऽपि (मनुः ९।१२०)—'कनीयान् ज्ये-
ष्ठमायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि । समस्तत्र विभाग स्यादिति धर्मो व्य-
वस्थितः' ॥ इति । तथा चमिष्टोऽपि 'रिक्थलोभाभ्रास्ति नियोगः'
इति रिक्थलोभाभ्रियोगं प्रतिषेधयन् नियोगद्वारक एव पत्न्या धन-
सम्बन्धो नान्यथेति । नियोगामावेऽपि पत्न्या भरणमात्रमेव नारद-
वचनात् 'भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्' इति । योगी-
श्वरेणापि किल वक्ष्यते—'अपुत्रा योऽपितद्धेयां भर्तव्या साधुवृत्तयः ।
निर्वाम्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च' ॥ इति । अपि च--
द्विजातिधनस्य यथार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्धनग्रहणमयु-
क्तम् । तथा च केनापि स्मृतम्—'यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिष्ठा-
स्तु ये । अरिक्थभाजस्ते सर्वे प्रासाच्छादनभाजना ॥ यज्ञार्थं वि-
हितं वित्तं तस्मात्तद्विनिर्जयेत् । स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमूर्ख-
विधर्मिषु' ॥ इति । तदनुपपन्नम्, 'पत्नी दुहितर' इत्यत्र नियोगस्या-
प्रतीतेरप्रस्तुतत्वाच्च । अपि चेदमत्र वक्तव्यम् । पत्न्याः धनग्रहणे
नियोगो वा निमित्तं तदुत्पन्नमपत्यं वा । तत्र नियोगस्यैव निमित्तत्वे
अनुत्पादितपुत्राया अपि धनसम्बन्धः प्राप्नोति । उत्पन्नस्य च पुत्रस्य
धनसम्बन्धो न प्राप्नोति । अथ तदपत्यस्यैव निमित्तत्वं, तथा सति

पुत्रस्यैव धनसम्बन्धात्पत्नीति नारद्व्ययम् ॥

अथ स्त्रीणां पतिद्वारको धनसम्बन्धः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति मतम् । तदप्यसत् । (मनुः ९।१९४)—‘अध्यग्न्यध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्माणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं पङ्क्तिं स्त्रीधनं स्मृतम्’ ॥ इत्यादिविरोधात् । किं च—सर्वथा पुत्राभावे ‘पत्नी दुहितरः’ इत्यारब्धम् । तत्र नियुक्ताया धनसम्बन्धं वदता क्षेत्रजस्यैव धनसम्बन्धः (१) उक्तो भवति । स च प्रागेवाभिहित इति ‘अपुत्रप्रकरणे पत्नी’ति नारद्व्ययम् ।

अथ ‘पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा रिक्थं भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य वीजं वा लिप्सेत’ इति गौतमवचनान्नियुक्ताया धनसम्बन्ध इति । तदप्यसत् । न हि यदि वीजं लिप्सेत तदाऽनपत्यस्य स्त्री धनं गृह्णीयादित्ययमर्थोऽस्मात्प्रतीयते । किन्तु ‘अनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा भजेरन् स्त्री वा सा (२) स्त्री वीजं वा लिप्सेत संयता वा भवेत्’ इति तस्या धर्मान्तरोपदेशः । वाशब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यथाप्रतीतेः ।

अपि च संयताया एव धनग्रहणं युक्तं न नियुक्तायाः स्मृति-लोकनिन्दितायाः । ‘अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तपिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च’ ॥ इति संयताया एव धनग्रहणमुक्तम् ।

तथा नियोगश्च निन्दितो मनुना (९।६४)—‘नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम्’ ॥ इत्यादिना । यत्तु वसिष्ठवचनम् ‘रिक्थ-लांभान्नस्ति नियोगः’ इति, तदाविभक्ते संसृष्टिनि वा भर्तुरि प्रेते तस्या धनसम्बन्धो नास्तीति स्वापत्यस्य धनसम्बन्धार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयम् । यद्यपि नारद्वचनम्—‘भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्’ इति, तदपि ‘संसृ (३)-ष्ठानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते’ इति संसृष्टानां प्रस्तुतत्वात्तस्त्रीणामनपत्यानां भरणमात्रप्रतिपादनपरम् । न च ‘भ्रातृणामप्रजाः प्रेया’दित्येतस्य संसृष्टिविषयत्वे ‘संसृ (३)ष्ठानां तु यो भाग’ इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । यतः पूर्वोक्तविवरणेन स्त्रीधनस्या-

विमाज्य तस्त्रीणां च भरणमात्रं विधीयते । यदपि 'अपुत्रा योपित-
श्रैषाम्' इत्यादिवचनं तत् क्लीबादिस्त्रीविषयमिति व(१) श्यते । यत्तु
'द्विजातिघनस्य यज्ञार्थत्वात् स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्धनग्रहणमयुक्त-
मिति, नदसत् । सर्वस्य द्रव्यजानस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमाद्यासिद्धेः ।

अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वाद्दानहोमादीनामपि धर्मत्वात्त
दर्थत्वमविरुद्धमिति मतम् । एवं तर्ह्यर्थकाययोर्धनसाध्ययोरासिद्धिरेव
स्यात् । तथा सति 'धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेत्, ।
तथा 'न पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्नानफलान् कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामे-
भ्यः' । तथा 'न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया, इत्यादियाज्ञ-
वल्क्यगौतममनुवचनविरोधः । अपि च घनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं
धार्यमिति हिरण्यधारणस्य क्रत्यर्थतानिराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं
तत्पत्युद्भूत स्यात् । किं च यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणपरत्वे स्त्रीणामपि
पूर्तधर्माधिकाराद्धनग्रहणं युक्ततरम् । यत्तु पारतन्त्र्यवचनं 'न स्त्री
स्थातन्त्र्यमर्हति' इत्यादि, नदस्तु पारतन्त्र्यं, घनस्वीकारे तु को वि-
रोधः । कथं तर्हि 'यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नम्' इत्यादिवचनम्, उच्यते—
'यज्ञार्थमेवार्जितं यद्घनं तद्यज्ञ एव नियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपीत्येवपरं
नत् । 'यज्ञार्थं लब्धमददद्दासः काकोपि वा भवेत्' इति दोषश्रवणस्य
पुत्रादिष्व(२)विशेषात् । यदपि कात्यायनेनोक्तम्—'अदा(३)यिकं
राजगामि योपिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम् । अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्य-
स्तदर्पयेत्' ॥ इति । अ(३)दायिकं दायारहितं यद्घनं तद्राजगामि
राज्ञो भवति, योपिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य, तत्स्त्रीणामशनाच्छादनो-
पयुक्तं शौर्ध्वदेहिकं घनिनः श्राद्धाद्युपयुक्तं चापास्य परिहृत्य राज-
गामि भवतीति सम्बन्धः । अस्यापवा(४)द् उत्तरार्धे । 'श्रोत्रियद्रव्यं
च योपिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य श्रोत्रियायोपपादये'दिति । एतदप्यवरु-
द्धस्त्रीविषयम् । योपिद्ग्रहणात् । नारदवचनं च—'अन्यत्र ब्राह्मणात् किं
तु राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेव दायविधिः स्मृतः' ॥
इत्यवरुद्धस्त्रीविषयमेव । स्त्रीशब्दग्रहणात् । इह तु पत्नीशब्दाद्ब्रह्मणाः
सयताया घनग्रहणमविरुद्धम् । तस्माद्भिमकाससृष्टिपुत्रे स्वर्पाते
पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीत्ययमर्थः सिद्धो भवति । विभागस्योक्त-

त्वात्संसृष्टिनां तु वक्ष्यमाणत्वात् । एतेनाल्पधनविषयत्वं श्रीक(१)रादिभिरुक्तं निरस्तं वेदितव्यम् । तथा ह्यौरसेषु पुत्रेषु सत्स्वपि जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहणमुक्तम्—‘यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः’ इति । तथा—‘पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत्’ इति च । तथा सति अपुत्रस्य स्वर्यातस्य धनं पत्नी भरणादतिरिक्तं न लभत इति व्यामोहमात्रम् । अ(२)थ ‘पत्न्यः कार्याः समांशिकाः’ इत्यत्र ‘माताप्यंशं समं हरेत्’ इत्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव ध(३)नं स्त्री हरतीति मतम् । तदसत् । अंशशब्दस्य समशब्दस्य चाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गात् । स्यान्मतम् । बहुधने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णाति, अल्पे तु पुत्रांशसमांशं गृह्णातीति । तच्च न विधिवैपम्यप्रसङ्गात् । तथा हि ‘पत्न्यः कार्याः समांशिकाः’ ‘माताप्यंशं समं हरेत्’ इति च बहुधने जीवनमात्रोपयुक्तं वाक्यान्तरमपेक्ष्य प्रतिपादयति, अल्पधने तु पुत्रांशसमंशं प्रतिपादयतीति ।

य(४)था चातुर्मास्येषु ‘द्व(५)योः प्रणयन्ति’ इत्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशे हेतुत्वेन प्राप्तया उत्तरवेद्या ‘न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीरीये’ इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शिते राद्धान्तैकदेशिना ‘न सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरयं प्रतिषेधः किन्तु—उपात्र(६)वपन्तीति प्राकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयमित्यभिहिते पुनः पूर्वपक्षिणा-उपात्र वपन्तीति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तरवेदिं प्रा(७)पयति, मध्यमोस्तु निरपेक्षमेव नित्यवदुत्तरवेदिं प्रापयतीति विधिवैपम्यं दर्शितम् । राद्धान्तेऽपि विधिवैपम्यभयात्प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो द्वयोः प्रणयन्तीत्याद्यर्थवादपर्यालोचनया—उपात्र वपन्तीति मध्यमयोरेव वरुणप्रघाससाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदिं विधत्त इति दर्शितम् ।

यदपि मतम् (मनुः ९।१८५) —‘पिताहेरदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा’ इति मनुस्मरणात्, तथा—‘स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि

(१) श्रीकरादिभिः घ. । (२) तथा पत्न्यः घ. । (३) जीवनमिति मतं घ. । (४) तथा छ. ।

(५) द्वयोर्वहगप्रघाससाकमेधपर्वणोः ।

(६) तूपात्र छ. तूपात्रं घ. तूपात्रमित्येकस्मिन्प्राचीनपुस्तके. ।

(७) प्रतिपादयति. ग. घ. ।

द्रव्य तदभावे पितरौ हरेया(१)तां ज्येष्ठा वा पत्नी' इति शङ्खस्मर-
णाच्च अ(२)पुत्रस्य धन भ्रातृगामीति प्राप्त, 'भरण चास्य
कुर्वीरन्स्त्रीणामार्जीवनक्षयात्' । इत्यादिवचनाच्च भरणोपयुक्त
धन पत्नी लभत इत्यपि स्थितम् । एव स्थिते बहुधने
अपुत्रे स्वर्त्यांते भरणोपयुक्त पत्नी गृह्णाति शेष च भ्रातर । यदा तु
पत्नीभरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति ततो न्यून वा तदा किं पत्न्येव
गृह्णात्युत भ्रातरोऽपीति विरोधे पूर्ववलीयस्त्वज्ञापनार्थं 'पत्नी दुहितर'
इत्यारब्धमिति । तदप्यत्र भगवानाचार्यो न मृष्यति । यन (मनुः
९।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिषय भ्रातर एव वा' इति विकल्पस्म
(३)रणाग्नेद क्रमपर वचनमपि तु धनग्रहणेऽधिका(४)रप्रदर्शनमा-
त्रपरम् । तच्चासत्यपि पत्न्यादिगणे घटत इति व्यावचक्षे । शङ्खव
चनमपि ससृ(५)ष्टभ्रातृविषयमिति । अपि चाल्पविषयत्वमस्माद्ब्रह्म
नात्प्रकाराद्वा नावगम्यते । 'धनभागुत्तरोत्तर' इत्यस्य च 'पत्नी दुहि
तर' इति विषयद्वये चाक्षयान्तरमपेक्ष्यात्पधनविषयत्वम्, पित्रादिषु
तु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वोक्त विधिवैपश्य तदवस्थमेवेति यार्थिक
चिदेतत् । यत्तु हारीतवचनम्—'विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति
कर्कशा । आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्य जीवन तदा' ॥ इति, तद-
पि शङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणनिषेधपरम् । अस्मादेव
व(६)चनादनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहण गम्यते । एतदे
वाऽभिप्रेत्योक्तं शङ्खेन 'ज्येष्ठा वा पत्नी' इति । ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा अना
शङ्कितव्यभिचारा, सा सकल धन गृहीत्यान्यां कर्कशामपि भ्रातृव
त्पालयतीति सर्वमनवधम् । तस्मादपुत्रस्य स्वर्त्यांतस्य वि
मक्तस्याससृष्टिनो धन परिणीता स्त्री सयता सकलमेव गृह्णातीति
स्थितम् ।

तदभावे दुहितर' । दुहितर इति बहुवचन समानजातीयानाम-
समानजातीयानां च समविषमांशप्राप्त्यर्थम् । तथा च कात्यायन —
'पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्याद्रव्यभिचारिणी । तदभाव तु दुहिता यद्य
नूढा भवेत्तदा' ॥ इति । बृहस्पतिरपि—'भर्तुर्धनहरी पत्नी ता विना
दुहिता स्मृता । अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद् दुहिता नृणाम् ॥ त

(१) हर्ता घ ।

(२) अपुत्रधने घ ।

(३) भ्रतृवत् घ ।

(४) विशारमात्रदर्शनपरं घ ।

(५) संसृष्टविषय घ ।

(६) वचनादशङ्कित ल ।

स्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः' ॥ इति । तत्र चोढानूढास-
मवायेऽनूढैव गृह्णाति । 'तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा' इति
विशेषस्मरणात् । तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितानां समवाये (१) अप्रति-
ष्ठिता । 'स्त्री(२)धनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च' इति गौत-
मवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् । न चैतत्पुत्रिकाविषयमिति
मन्तव्यम् । तत्समः पुत्रिकासुत इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य चौरस-
समत्वेन पुत्रकारणेऽभिधानात् चशब्दाद् दुहितृभावे दौहित्रां धनभा-
क् । यथाह विष्णुः—'अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः । पूर्वापां
तु स्वभ्राकारे पौत्रा दौहित्रिका मताः' ॥ इति । मयुरपि [९.१३६]—'अ-
(३)कृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशान्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन
दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम्' ॥ इति ।

तदभावे पि(४)तरां मातापितरौ धनभाजौ । यद्यपि युगपदधि-
करणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणात् तदपवादात्वादेकशेषस्य धनग्रहणे
पित्रोः क्रमो न प्रतीयते तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपा-
तादेकशेषाभावपक्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात्
पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसम्बन्धेऽपि क्रमापेक्षयां प्रतीतक्रमा-
नुरोवेनैव प्रथमं माता धनभाक् तदभावे पितेति गम्यते । किञ्च पिता
पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्यतिशयात्
'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्' इति वचनान्मातुरेव
प्रथमं धनग्रहणं युक्तम् । न च सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका अ-

(१) अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा । (२) स्त्रीपदं पितुरप्युपलक्षकमिति संप्रदायविदः ।

(३) अकृतेति । अकृता वा कृता वेति पुत्रिकाया एव श्रवणं, तत्र 'यदपत्यं भवेत्स्यो तन्मम
स्यात्स्वधाकरम्' इत्याभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते मा कृता, अभिसंधिमात्रकृता
वाग्न्यवहारेण न कृता अकृता । इत्यादि कुल्लूकः. अक्षता वा क्षता वापि ग. ।

(४) व्यवहारमपूत्रे—दौहित्राभावे पिता तदभावे माता । तथा च कान्यायनः—'अपुत्रस्यार्यकुलजा
पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राः प्रकीर्तिताः' ॥ विष्णुश्च—'अपुत्रधनं
पत्यभिगामि, तदभावे दुहितृगामि, तदभावे दौहित्रगामि, तदभावे पितृगामि, तदभावे मातृगामि,
तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे सकुन्यगामि' इति । यत्तु विज्ञानेश्वरः—'द्रव्या-
पवादके पितरावित्येकशेषे क्रमाप्रतीतावपि तदर्थबोधके विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात्
अपवायद्द्रव्यात्क्रमानुमारात् पितुः पुत्रान्तरमाधारण्यात् मातृस्त्वसाधारण्याच्चादां मातृन्तदभावे
पितुर्धनग्रहणमूत्रे तदेतद्वचोविरोधादपास्तम् । विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपात एकशेषस्य
द्रव्यैकत्विकत्वेन तदपवादत्वे साधारण्यासाधारण्ययोः क्रमनियामकत्वे मानाभावाच्च ।

पि तु समानोदकादिष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव निया-
मिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यत इति । मातापित्रोर्मातुरेव प्रत्या-
सत्यतिशयाद्धनग्रहणं युक्ततरम् । तदभावे पिता धनभाक् ।

पित्रभावे भ्रा[१]तरौ धनभाजः । तथा च मनुः [१९।८५]—‘पि-
ता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा’ इति । यत्पुनर्वादेदवरेणोक्तम्
[१९।२१७]—‘अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि
च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्’ ॥ इति मनुवचनाज्जीवत्यपि पित-
रि मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेन्न पिता । यतः पि-
तृगृहीतं धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति, पितामहीगृहीतं तु स-
जातीयेष्वेव गच्छतीति पितामहोऽव गृह्णातीति । तदप्याचार्यो नानुम-
न्यते । विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् ‘चतुस्त्रिंशोऽकभागाः
स्युः’ (मनुः ९।१८९) इत्यादिनेति । यत्पुनः—‘अहार्यं ब्राह्मण-
द्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः’ इति मनुस्मरणं तन्नृणाभिप्रायं न तु
पुत्राभिप्रायम् । भ्रातृष्व(२)पि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुः भिन्नोदराणां
मात्रा विप्रकर्षात् । ‘अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्’
इति स्मरणात् ।

सोदराणामभावे भिन्नोदरा धनभाजः । भ्रातृणामप्यभावे तत्पु-
त्राः पितृक्रमेण धनभाजः । भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणामधि-
कारः । भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारवचनात् । यदा त्वपुत्रे भ्रात-
रि स्वर्याते तद्भ्रातृणामविशेषेण धनसम्यन्धे जाते भ्रातृधनविभागा-
त्प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारे प्राप्ते
नेयां भ्रातृणां च विमज्य धनग्रहणे पितृनो भागकल्पनेति युक्तम् ।

भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः । गोत्रजाः पितामही
सपिण्डाः समानोदकाश्च । तत्र पितामही प्रथमं धनभाक् । (मनुः
९।२१७)—‘मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत्’ इति मात्रान-
न्तर पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां ध-
नक्रमत्वेन मध्येऽनुपवेशाभावात् ‘पितुर्माता धनं हरेत्’ इत्यस्य

(१) अत्र केचन—सोदराभावे भिन्नोदरास्तदभावे सोदरसुता इत्याहुस्तत्र ।

(२) भ्रतृपदस्य सोदरे शक्या भिन्नोदरे च गीग्या वृत्तिद्वयविरोधात् । केचित्तु धातर इत्यत्र
‘भ्रातृपुत्रौ स्वमृदाहिवृत्त्याम्’ इत्यनुशासनात् धातश्च स्वमरत्त धातर इति विरूपकैश्चोपेण धा-
त्रभावे भागिन्य इत्याहुस्तत्र । विरूपकशेषे मानाभावात् ।

वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानन्तरं पितामाही गृह्णातीत्यविरोधः । पितामह्याश्चाभावे समानगोत्रजाः (१)सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः । भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यम् । तेषामभावे समानोदकानां धनसम्बन्धः । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्याः । जन्मनामज्ञानावधिका वा । यथाह बृहन्मनुः—‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ॥ जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते’ ॥ इति ।

गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधाः आत्मबन्धवः पितृ(२)बन्धवो मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम्—‘आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबन्धवाः ॥ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृबन्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः मातृबन्धवाः’ ॥ इति । तत्र चान्तरङ्गत्वात्प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदि(३)तव्यः । बन्धूनाम-

(१) तदभावे भगिनी ‘अनन्तरः सपिण्डावस्तस्य तस्य धनं भवेत्’ इति मनुक्तेः । ‘बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा । यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्’ ॥ इति बृहस्पत्युक्तेः । तस्या अपि भ्रातृगोत्रोत्पन्नत्वेन गोत्रजत्वाविशेषात् । सगोत्रता परं नास्ति न च सात्र धनग्रहणप्रयोजकत्वेनोक्ता इति व्य० मयूखः ।

(२) मनुस्मृतौ ‘तदभावे सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा’ इत्यत्र सकुल्यशब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुलादीनां बन्धुप्रयस्य ग्रहणम् । योगीश्वरवचनेऽपि बन्धुपदेन मातुललक्षणमन्यथा मातुलादीनामग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणां धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानां तेषां सनेति महदनीचित्यमापद्येत ।

(३) ननु पत्न्यादीनां सर्वेषां मृतानिरूपितानामेव धनभाज्यं बान्धवानामपि तथैवास्तु अतः कथं पितुर्मातृश्च बान्धवानां धनसम्बन्धः, ‘पितुः पितृष्वसुः पुत्राः’ इत्यादि तु संज्ञामंज्ञिसम्बन्धमात्रार्थं न धनसम्बन्धार्थमिति चेदुच्यते । विनाऽप्येतद्वचनं पितृमातुलपितृव्यादिष्विव पितृमातृबन्धवेष्वपि योगेनैव तच्छब्दप्रवृत्तिसम्भवे संज्ञामंज्ञिसम्बन्धवोधनानर्थक्यापत्तेः । तेन बन्धुनुद्दिश्य धनसम्बन्धविधां पितृमातृबन्धुप्रापणेनैव वचोर्धवत्त्वात् । बन्धूदेशेनाशौचादिविधावप्येवमेवेति दिक् ।

भावे आचार्यः तदभावे शिष्यः । पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपि-
ण्डस्तदभावे आचार्यः । आचार्याभावेऽन्तेवासीत्यापस्तम्बस्मरणात् ।

शिष्याभावे सन्नह्यचारी धनभाक् । येन सहैकस्मादाचार्यादुप-
नयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः स सन्नह्यचारी । तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं
यः कश्चित् श्रोत्रियो गृह्णीयात् । 'श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रि-
क्थ भजेरन्' इति गौतमस्मरणात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह
मनुः (९।१८८)—'सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः । श्रै-
षिद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते' ॥ इति । न कदाचिदपि
ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृह्णीयात् (९।१८९)—'अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा
नित्यमिति स्थितिः' इति मनुवचनात् । नारदेनाप्युक्तम्—'ब्राह्मणा-
र्यस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन । ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृ-
पोऽन्यथा' ॥ इति । क्षत्रियादिधनं सन्नह्यचारिपर्यन्तानामभावे राजा
हरेत्, न ब्राह्मणः । यथाह मनुः (९।१८९)—'इतरेषां तु घर्णानां
सर्वाभावे हरेन्नृपः' । (१) इति ॥ १३५—१३६ ॥

(१) वीरभिन्नोदय तु—अत्राय मृतपुत्रनाधिकारक्रम । तत्र प्रथमं पुत्र तदभावे पौत्र तद-
भावे प्रपौत्र । मृतपितृकौश्रमृतपितृपितामहकर्मवैश्रयेस्तु पुत्रेण सह युगपदाधिकारः । प्रपौत्रपर्य-
न्तभावे पत्नी । सा च मातृभर्तृदाया भर्तृकुलं तदभावे पितृकुलं वा समाभिता सती शरीररक्षार्थं
भर्तृदायं भुञ्जीत । तथा भर्तृहरकारार्थं यथाकथंचिदनादिकमपि कुर्वत । न तु कर्मधनवत्स्वच्छन्द-
विनेयुञ्जीत । तदभावे दुहिता । तत्र प्रथमं कुमारी तदभावे वाग्दत्ता तदभावे चोदा । सा च
पुत्रवती सम्भवेतपुत्रा च द्वे युगपदेवाधिकारण्यौ । वन्मा विधवा च पुत्रहीना नाधिकारिणी ।
उदया अभावे दौहित्रः । तदभावे पिता तदभावे भ्राता । तथापि प्रथमं सोदरः तदभावे वैमात्रेयः ।
मृतस्य भ्रातृसमूह्ये तु सोदरमात्रविषये प्रथमं समूहसोदर एवाधिकारी तदभावे चासमूहसोदरः ।
एव वैमात्रेयमात्रविषये प्रथमं समूहवैमात्रेयः तदभावे चासमूहवैमात्रेयः । यदा तु समूहः तदा ता
वुभौ तुल्यवदाधिकारिणौ । भ्रातृनामभावे भ्रातृ पुत्रः । तथापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः तदभावे वै-
मात्रेयभ्रातृपुत्रः । समूहे तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं समूहसोदरभ्रातृपुत्रः तदभावे चासमूह-
सोदरभ्रातृपुत्रः । वैमात्रेयभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं समूहवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः । तदभावे चासमूहवैमात्रे-
यभ्रातृपुत्रः । यदा तु सोदरभ्रातृपुत्रोऽसमूहो वैमात्रेयभ्रातृपुत्रश्च समूहः तदा द्वौ भ्रातृवस्तुत्याधिकारि-
णौ । भ्रातृपुत्राभवे तु भ्रातृपौत्रः । तथापि भ्रातृ सोदरासोदरक्रमं समूहसमूहक्रमश्च वेत्तुः । तद-
भावे पितृदौहित्रः । स च सोदरभगिनीपुत्रः तदभावे वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च । तदभावे पितुः सहो-
दरः । तदभावे पितृवैमात्रेयः । तदभावे पितृसोदरपुत्रपितृवैमात्रेयपुत्रपितृसोदरपौत्रपितृवैमात्रेयपौ-
त्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे पितामहदौहित्रः तथापि पितृसोदरभगिनीपुत्रः वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च ।
वक्ष्यमाणपितामहदौहित्राधिकारव्येवम् । तदभावे पितामहः । तदभावे पितामही । तदभावे
पितामहसोदरभ्रातृवैमात्रेयभ्रातृपुत्रपुत्रपौत्रपितामहदौहित्रा क्रमेणाधिकारिणः । एतावन्पर्यन्तानां

(वी० मि०) गृहस्थस्य धनग्राहिणः कथयित्वा वानप्रस्थादे-
स्तानाह—

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभगिनः ॥

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ १३७ ॥

अर्धस्य निचयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ।

इति वचनाद्धानप्रस्थस्य यद्रिक्थं,

योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ।

इति वचनाद्यद्यतेः रिक्थं, आच्छादनार्थं नैष्टिकब्रह्मचारिणो यत्
वस्त्रादि रिक्थं तद्भागिन आचार्यादयः क्रमेण पूर्वाभावे पर इति क्रमेण
भ्रमन्ति । आचार्यो गुरुः, सच्छिष्य आत्मश्रवणधारणादिक्षमः शि-
ष्यः, एकतीर्थी एकस्माद्गुरोर्गृहीतविद्यः स एव च धर्माचरणे
घाता पितृतुल्यस्य गुरोरैकत्वात् ॥ १३७ ॥

(मिता०) पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति तदभावे पत्न्यादय इ-
त्युक्तं, इदानीं तदुभयापवादमाह—

वानप्रस्थेति । वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोम-
क्रमेणाचार्यः सच्छिष्यो धर्मभ्रात्रेकतीर्थी च रिक्थस्य धनस्य भा-
गिनः । ब्रह्मचारी नैष्टिकः उपकुर्वाणस्य तु धनं मात्रादय एव गृह्ण-
न्ति । नैष्टिकस्य तु धनं तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्णातीत्युच्यते ।
यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्र-
वणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः । दुर्वृत्तस्याचार्यादेरपि भागान
र्हत्वात् । वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति । धर्मभ्रा-

धनिभोन्न्यपिण्डदानृणां त्वभावे धनिदेयापिण्डभोक्तृणां मातुलादीनामधिकारस्तदभावे धनिमातृ-
श्वस्त्रीयस्याधिकारः । तदभावे मातुलपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे चाधस्तनसकुल्यानां ध-
निभोन्न्यलेपदानृणां प्रतिप्रणप्तृप्रभृतिपुरुषत्रयाणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे पुनरन्वृत्तनसकुल्याणां
धनिदेयलेपभोक्तृणां वृद्धप्रपितामहादिस्तन्तरीनामासत्तिक्रमेणाधिकारः । तदभावे समानोदका-
नामधिकारः । तेषामभावे चाचार्यस्य तदभावे शिष्यस्य तदभावे सहवेदाध्यायिब्रह्मचारिणोऽधि-
कारः । तदभावे चैकप्रामस्थमगोत्रसमानप्रवरयोः क्रमेणाधिकारः । उक्तपर्यन्तानां सर्वेषां संवाधि-
नामभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजा गृह्णीयात् । ब्राह्मणधनं तु प्रवियादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा गृह्णीयुः ।
एवं वानप्रस्थधन भ्रातृत्वेनानुमतोऽपरो वानप्रस्थं एकतीर्थसेवी गृह्णीयत् । तथा यतिधनं स-
च्छिष्यः । नैष्टिकब्रह्मचारिणो धनमाचार्यः । उपकुर्वाणस्य तु ब्रह्मचारिणो धनं पित्रादिर्गृह्णीया-
दिति ज्ञेयम् ।

ता प्रतिपन्नो भ्राता, एकनीर्थी एकाश्रमी, धर्मभ्राता चासावेकनी-
र्थी च धर्मभ्रात्रेकर्तार्यी । एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु स-
त्स्वप्येकनीर्थ्येव गृह्णाति । ननु 'अनंशास्वधाश्रमान्तरगताः' इति
वसिष्ठस्मरणादाश्रमान्तर्गतानां रिक्त्यसम्यग्ध एव नास्ति कुन-
स्तद्विभागः । न च नैष्ठिकस्य स्वार्जितधनसम्य(१)न्धो युक्तः ।
प्रतिग्रहादिनिषेधात् । 'अनिचयो मिथुः' इति गौतमस्मरणात् मि-
क्षोरपि न स्वार्जित(२)तधनसम्यग्धसम्भवः । उच्यते—वानप्रस्थस्य
तावत् 'श्रद्धो मासस्य पण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्थस्य
निचयं कुर्यात्कृतमाश्रययुजि त्यजेत्' ॥ इति वचनाद्धनसम्यग्धोऽस्त्ये-
व । यनेरपि—'कौपीनाच्छादनार्थं (३)वा वासोऽपि विभृयांश्च
सः । योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा' ॥ इत्यादिवचनाद्धस्त्र-
पुस्तकसम्यग्धोऽस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिसम्य-
ग्धोऽस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव ॥ १३७ ॥

(वी० मि०) अपुत्रस्य स्वर्यातस्य पत्न्यादिर्धनमागित्युक्तम-
पवदति—

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ॥

दद्यादपहरेच्चाऽशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १३८ ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ॥

असंसृष्टयपि (४)चाऽऽदद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३९ ॥

संसृष्टी—

विमक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाऽथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते ॥

इति बृहस्पतिनोक्तः संसृष्टधनवान् पुत्रहीनस्याऽपरस्य संसृष्टि-
नो मृतस्यांऽशमपहेरत् गृह्णीयात् न तु संसृष्टिनः पत्न्यादिः । जा-
तस्य संसृष्टिमरणकाले गर्भस्थस्य पश्चादुत्पन्नस्य तु संसृष्टि-
पुत्रस्य तत्पितृसम्यग्धिनेमंशं दद्यात् । यस्य तु सोदरो वैमाश्रेयश्च
संसृष्टी तस्य सोदर एव संसृष्टी धनं हरेन्नान्योदर्यः संसृष्टी । अत्र

(१) सम्बन्धः प्रतिग्रहादि घ । (२) धनसम्भव घ ।

(३) हि व०मोऽपि विभृयात्तया क । (४) वा-इति सु० पु० पाठः ।

हेतुरसंसृष्ट्यपि संसृष्टसोदर एव पत्नीदुहितृहीनस्य धनं गृह्णाति, न तु तत्सत्त्वेऽन्यमातृज इति । तथा च संसृष्टत्वाविशेषेऽपि सम्बन्धसान्निध्यकृतोऽयं विशेष इति भावः । अपिचेत्येननाऽविभक्तस्य भ्रातुः सोदरस्य सत्त्वे पत्न्यादिर्धनं नाऽऽदद्यादिति प्राग्लिखितवसिष्ठवचनसिद्धमपवादं समुच्चिनोति । आद्येन तुशब्देन पत्न्यादेर्धनहारित्वं, द्वितीयेन पितृव्यादिसंसृष्टिनो धनहारित्वं, तृतीयेनाऽविभक्तवैमात्रेयस्य धनहारित्वाभावं व्यवच्छिनन्ति । चकारैः पत्न्यादिसत्त्वेऽपि संसृष्टिनो वैमात्रेयसंसृष्टिसत्त्वे सोदरसंसृष्टिन एव, संसृष्टिसत्त्वेऽपि संसर्गोत्तरजातसंसृष्टिपुत्रस्य ऋणप्रदानं समुच्चिनोति ॥ १३८—१३९ ॥

(मिता०) इदानीं स्वर्गात्स्य पुत्रस्य पत्न्यादयो धनभाज इत्यस्यापवादमाह—

संसृष्टिन इति । विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृष्टी । संसृष्टत्वं च न येन केनापि किं तु पित्रा भ्राता पितृव्येण वा । यथाह बृहस्पतिः—‘विभ(१)क्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते’ ॥ इति । तस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं विभागं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात् । पुत्राभावे संसृष्टेवापहरेद् गृह्णीयान्न पत्न्यादिः ॥

(मिता०) संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यापवादमाह—

सोदरस्येति । संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुवर्तते । अतश्च सोदरस्य संसृ(२)ष्टिनो, मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी संसृष्टानुजातस्य सुतस्य दद्यात् । तदभावे (३)अपहरेदिति पूर्ववत् सम्बन्धः । एवं च सोदरासोदरसंसर्गे सोदरसंसृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी गृह्णाति न भिन्नोदरः संसृष्ट्यपीति पूर्वोक्तस्यापवादः ॥ १३८ ॥

(१) अत्र वाक्ये पितृभ्रातृपितृव्यैरेव सह संसृष्टता नान्येन । वचनेऽनुपादानादिति मिताक्षरादिषु विभागकर्तृसामानाधिकरण्येनैव सेति युक्तम् । पित्रादिपदानि तु विभागकर्तृमात्रोपलक्षकाणि ‘अर्धमन्तर्वेदि मिनात्यर्धं वहिर्वेदी’ तिवत् । अन्यथा वाक्यमेदात् । तेन पत्नीपितामहभ्रातृवैत्रपितृव्यपुत्रादिभिरपि सह संसृष्टता भवति । विभक्तो य एकत्र स्थितः स संसृष्ट इति सामानाधिकरण्याद्विभक्तभ्रात्रोः पुत्रादीनां न संसर्गः । विद्यमानं भावि वा धनमावयोः पनर्विभागावधि साधारणमित्याकारिका बुद्धिरिच्छा वा संसर्गः । व्य. मयूखः ।

(२) संसृष्टिनो धनं घ. ।

(३) दिति सम्बन्धः घ. ।

(मिता०) इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्थांते संसृष्टिनो मि(१)त्रो-
दरस्य सोदरस्य चासंसृष्टिनः सद्भावे कस्य धनग्रहणमिति विध-
क्षायां द्वयोर्विभज्य ग्रहणे कारणमाह—

अन्योदर्य इति । अन्योदर्यः सापत्नो भ्राता संसृष्टी धनं हरेत्
न पुनरन्योदर्यो धनं हरेदसंसृष्टी । अनेनाऽन्ययव्यातिरेकाभ्यामन्योद-
र्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे (२)कारणमुक्तं भवति । असंसृष्टीत्येतदु-
त्तरेणापि सम्बध्यते । अतश्चासंसृष्टयपि संसृष्टिनो धनमाददीत ।
कोऽसावित्यत आह—संसृष्ट इति । संसृष्टः एकोदरसंसृष्टः सोदर
इति यावत् । अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं का-
रणमुक्तं, संसृष्ट इत्युत्तरेणापि सम्बध्यते । तत्र च संसृष्टः संसृष्टी-
त्यर्थः । नान्यमातृजः । अत्रैवशब्दाध्याहारेण व्याख्यानं कार्यम्,
संसृष्ट्यप्यन्यमातृज एव संसृष्टिनो धनं नाददीतेति । एवं चासंसृ-
ष्ट्यपि वाऽऽद्यादित्यपिशब्दश्रवणात् संसृष्टो नान्यमातृज एवे-
त्यवधारणनिषे(३)धाश्चासंसृष्टसोदरस्य संसृ(४)ष्टमिश्रोदरस्य च
विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यै-
कैकस्य सद्भावात् । एतदेव स्पष्टीकृत मनुना (९।२१०)—‘विम-
(५)क्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्धदि’ इति संसृष्टिविभागं प्रक्रम्य
(९।२११।२१२)—‘येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः । मि-
त्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ सोदर्या विभजेयुस्तं स-
मेत्य सहिताः समम् । भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः’ ॥
इति वदता । येषां मातृणां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो वा मध्यमो वांश-
प्रदानतोऽशप्रदाने सार्वविभक्तिकस्तसिः, विभागकाले इति या-
वत् । हीयेत स्वांशात् भ्रम्येत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना
वा म्रियेत वा तस्य भागो न लुप्यते । अतः पृथगुद्धरणीयो न, संसृ-
ष्टिन एव गृह्णीयुरित्यर्थः । तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह—सोदर्या
विभजेयुस्तमिति । तमुद्धृतं भागं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि
समेत्य देशान्तरगता अपि समागम्य सहिताः संभूय (६)समं न
न्यूनाधिकभावेन । ये च भ्रातरो मिश्रोदराः संसृष्टास्ते च सना-

(२) मिश्रोदरस्यासंसृष्टिन सोदरस्य च घ. । (२) मुक्तं । असंसृष्टी घ. ।

(३) निषेधादसंसृष्ट घ. । (४) संसृष्टिनो मिश्रोदरस्य च घ. ।

(५) समृष्टा सहजीवन्त इत्यपि पाठान्तरम् । (६) समं न्यूनाधिक घ. ।

भयो भगिन्यश्च विभ(१)जेयुः । समं विभज्य गृह्णीयुरिति स्प-
ष्टोऽर्थः ॥ १३९ ॥

(वी० मि०) पुत्रपत्न्यादिसंस्तृष्टिनां धनग्रहणापवादं क्वचिदाह—

क्लीवोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ॥

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्यास्ते (२)निरंशकाः ॥ १४० ॥

अथशब्दाज्जन्मावधिवधिरसमुच्चयः । आद्यपदेन मूकपितृद्विट्प्र-
भृतीनां समुच्चयः ।

अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥

इति मनुवचनात् ।

पितृद्विट् पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतैऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥

इति नारदवचनाच्च । तज्जः पतितादुत्पन्नः, पङ्कुरुः पादविकलः,
जडो मन्दान्तःसंज्ञः ॥ १४० ॥

(मिता०) पुत्रपत्न्यादिसंस्तृष्टिनां यदायग्रहणमुक्तं तस्यापवादमाह—

क्लीव इति । क्लीवस्तृतीयाप्रकृतिः । पतितो ब्रह्महादिः । तज्जः प-

तितोत्पन्नः । पङ्कुरुः पादविकलः । उन्मत्तकः वातिकपैत्तिकश्लैष्मिक-

(३)सांनिपातिकग्रहावेशलक्षणैरुन्मादैरभिभूतः । जडो विकलान्तः-

करणः हिताहितावधारणाक्षम इति यावत् । अन्धो नेत्रेन्द्रियवि-

कलः । अचिकित्स्यरोगोऽप्रतिसमाधेयय(४)क्षमादिरोगग्रस्तः । आ-

द्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकवधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्र-

हणम् । यथाह वसिष्ठः—‘अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः’ इति । नारदे-

नापि—‘पितृद्विट् पतितः पण्डो यश्च स्या(५)दौपपातिकः । औरसा

अपि नैतैऽशं लभेरन् क्षेत्रजः कुतः’ ॥ इति । मनुरपि (९।२०१)—‘अ-

नंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च

(१) समं विभज्युः ख. । (२) भर्तव्याः स्युर्निरं०—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(३) सांनिपातग्रहा ख. । (४) क्षयादिरोग. घ. ।

(५) स्यादवयाधितः इति पाठः । अपयाधितो राजद्रोहायपराधेन बन्धुभिर्घटस्कोत्रादिना बहि-
ष्कृत इति मदनः । व्यवसायार्थं नायादिना समुद्रमध्ये द्वीपान्तरं गत इति युक्तम् । ‘द्विजस्यान्धो तु
नैयातुः शोभितस्याप्यमद्गठः’ इति तस्य कलौ मर्मनिषेधात् । राजद्रोहादौ घटस्फोटवह्नि-कार-
योरावेधानाच्च । व्य. म. ।

केचिन्निरिन्द्रियाः' ॥ इति । निरिन्द्रियो निर्गतमिन्द्रियं यस्माद्वाध्या-
दिना स निरिन्द्रियः । एते क्लीवाद्योऽनंशाः रिक्थभाजो न भवन्ति ।
केवलमशनाच्छादनदानेन पोषणीया भवेयुः । अभरणे तु पतितत्व-
दोषः । (१।२०२)—'सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।
प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्' ॥ इति मनुस्मरणात् ।
अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । एतेषां विभागात्प्रागेव 'दोषप्राप्तावनंश
त्वमुपपन्नं न पुनर्विभक्तस्य । विभागोत्तरकालमप्यौपधादिना दोषनि-
र्हरणे भागप्राप्तिरस्त्येव । 'विभक्तं पु सुतो जातः सवर्णायां विभागभा-
क्' इत्यस्य समानन्यायत्वात् । पतितादिषु तु पुंलिङ्गत्वमविचक्षितम् ।
अतश्च पत्नीदुहितृमायादीनामप्युक्तदोष(१)दुष्टानामनंशित्वं वेदित-
व्यम् ॥ १४० ॥

(वी०मि०) क्लीवादीनामनंशित्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशित्वं तत्क-
न्यापत्न्यादिभरणानावश्यकत्वं च प्रसक्तमपाकरोति—

औरसाः क्षेत्रजा(२)स्तेषां निर्दोषाः भागहारिणः ॥

सुतार्थेषां प्रभर्तव्या यावद्भर्तृसात्कृताः ॥ १४१ ॥

अपुत्रा योषितार्थेषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ १४२ ॥

तेषां क्लीवादीनां क्षेत्रजाः क्लीवादीनामौरसाश्च पुत्राः क्लीवत्वा-
दिदोषशून्याश्चेत्तदा भागहारिणो भवन्ति । एषां क्लीवादीनां क्षेत्र-
जाः क्लीवभिन्नाः कन्यका यावद्भर्तृसात्कृता धराय प्रतिपादिता
स्तावत्प्रकर्षेण स्वकन्यादिसाहचर्येण भर्तव्याः । एषां क्लीवादीनां यो-
षितश्च क्लीवत्वानिश्चयवशाद्धिवाहिता साधुवृत्तयः सदाचाराश्चेत्त-
दा भर्तव्याः । व्यभिचारिण्यः तथाऽतिशयेन प्रतिकूलाश्च निर्वा-
स्या गृहान्निष्कासनीयाः । आद्येन चकारेण संस्कर्तव्या इति, द्वि-
तीयेन सुरापानादिकारिण्य इति समुच्चयते । एवकारेण भर्तव्य-
त्वं व्यवच्छिन्नं च ॥ १४१-१४२ ॥

(मिता०) क्लीवादीनामनंशित्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशित्वे प्राप्ते इद-
माह—

औरसा इति । एतेषां क्लीवादीनामौरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा

अंशग्रहणविरोधिक्लैव्यादिदोषरहिता भागहारिणींऽशग्राहिणो भवन्ति । तत्र क्लीवस्य क्षेत्रजः पुत्रः संभवत्यन्येषामौरसा अपि । औरस-क्षेत्रजयोर्ग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम् ॥

(मिता०) क्लीवादिदुहितृणां विशेषमाह—

सुता इति । एषां क्लीवादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता भवन्ति तावद्भरणीयाः, चशब्दात्संस्कार्याश्च ॥ १४१ ॥

(मिता०) क्लीवादिपत्नीनां विशेषमाह—

अपुत्रा इति । एषां क्लीवादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदा-चाराश्चेद्भर्तव्या भरणीयाः । व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः । प्रतिकूलास्तथैव च निर्वास्या भवन्ति । भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम् ॥ १४२ ॥

(वी०मि०) एवं विस्तरेण पुरुषधनविभागमभिधाय 'मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वय' इति प्रागुक्ते मातुर्धनं निरूपयितुं स्त्रीधनं निरूपयति—

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ॥

आधिवेदानिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ १४३ ॥

वन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ॥

पित्रादिभिः प्रीत्या दत्तं, अध्यग्नि अग्निसन्निधौ विवाहकाले यदुदासीनादप्युपागतं, आधिवेदानिकमग्रे 'अधिविन्नस्त्रियै दद्या'दिति वक्ष्यमाणं, वन्धुभिर्मातुलादिभिः प्रीत्या दत्तं शुल्कं कन्यावरदेवत्वेन पित्रादिभिर्व्यस्थापितं धनं, अन्वाधेयकम्—

विवाहात् परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तत् द्रव्यं लब्धं पितृकुलात्तथा ॥

इति कात्यायनेनोक्तम् । एतत्सर्वं स्त्रीधनं सौदायिकं परिकीर्तितम् । आद्यपदेन भर्तृमरणात्संक्रान्तस्य धनस्य सङ्ग्रहः । चकारेण तत्परिगृहीतवसनालङ्कारादिसमुच्चयः । एवकारेण भर्त्रसाधारण-स्वत्वस्य धनस्य व्यवच्छेदः ॥

(मिता०) 'विभजेरनुताः पित्रो'रित्यत्र स्त्रीपुंघनविभागं संक्षेपेणाभिधाय पुरुषधनविभागो विस्तरेणाऽभिहितः । इदानीं स्त्रीधनविभागं

विस्तरेणाभिधास्यंस्तस्वरूपं तावदाह—

पितृमातृपतीति । पित्रा मात्रा पत्या भ्रात्रा च यद्वत् यच्च विवाह-
कालेऽग्नावधिकृत्य मातुलादिभिर्दत्तं आधिवेदानिकं अधिवेदनानिमित्त
'अधिविघ्नस्त्रियै दद्यात्' इति वक्ष्यमाणम् । आद्यशब्देन रिक्थकयसं-
विभागपरिग्रहाधिगमप्राप्तं पतत्स्त्रीधनं मन्यादिभिरुक्तम् । स्त्रीधनश-
ब्दश्च यौगिको न पारिभषिकः । योगसंभवे परिभाषाया अयुक्तत्वात् ।
यत्पुनर्मनुनोक्तम् (९।१०४)—अध्यग्न्याध्यावहानिकं दत्तं च प्रीतिकर्म-
णि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं पद्द्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ इति स्त्रीधनस्य
पद्द्विधं तन्न्यूनसख्याव्यवच्छेदार्थं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय ।
अध्यग्न्यादिस्वरूपं च कात्यायनेनाभिहितम्—'विवाहकाले यत्स्त्री-
भ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ । तदध्यावहानिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥
प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चिच्छ्रुत्वा वा श्वशुरेण वा । पादधन्दनिकं चैव
प्रीतिदत्तं तदुच्यते । ऊढ्या कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा । भ्रा-
(१)तुः सकाशात्पिश्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥ इति ॥ १४३ ॥

(मिता०) किंच—

बन्धुदत्तमिति । बन्धुभिः कन्याया मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च
यद्वत् शुल्कं(२) यद्गृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनःदनु
पश्चादाहितं दत्तम् । उक्तं च कात्यायनेन—'विवाहात्परतो यच्च लब्धं
भर्तृकुलात्स्त्रिया । अन्वाधेयं तु तद्व्यं लब्धं पितृकुलात्तथा' ॥ इति ।
स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति गतेन सम्बन्धः ॥

(वी०मि०) एवं स्त्रीधननिरूपणेन मातृधनं निरूप्याप्रसूताया
मृतापिलकन्यापुत्रायाश्च स्त्रिया जीवितप्रतियोगित्वमातृत्वाभावात्त-
द्धनं को हरेदित्यत्राह—

अप्रजा(३)यामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १४४ ॥

(१) भर्तुं सकाशादिति पाठः ।

(२) वीरमित्रोदयस्तेवमन्यच्छपत्-गृहेषस्करणादीनां यन्मूल्ये कन्यार्थोपाधित्वेन धरादिभ्य
कयभरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्यख्यातम् । उभयत्रापि पित्रादीनां कन्याया
इदमित्युद्देशो विशिष्टः । 'यदातेतु भर्तृगृहे शुल्कं तत्परिकीर्तितम्' इति व्यसोक वा भर्तृगृहगम
नार्थमुक्तीच' इति परत्त तच्छुल्कमित्यर्थः इति । अन्यथा तस्त्वामायेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशात्पुत्रपत्ने

(३) अतीतायामप्रजामे-इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुर्ब्रह्मादिषु चतुर्ष्वपि ॥

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेपेषु पितृगामि तत् ॥ १४५ ॥

अप्र(१)जायां विद्यमानदुहितृपुत्रान्यतरकभिन्नायामतीतायां त-
स्त्रीधनं वान्धवास्तत्सम्बन्धिनोऽवाप्नुयुः । अत्र चायं विशेषः—
ब्राह्मदैवार्पप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेष्वप्रजायाः स्त्रिया धनं भर्तुः ।
शेषेषु चतुर्षु विवाहेषु, अपिशब्दाद्विवाहाभावेऽपि तद्धनं पितृगा-
मि । यदि तु प्रजा भवति पुत्रदुहितृविहीना च तदा दुहितृणां च
तद्धनं स्वं भवति । तदभावे च दौहित्रः प्रागन्वयपदेनाभिहतो धन-
भाक् । प्राक्लिखितमनुवचनेन दुहितृसत्त्वेऽपि दौहित्राणां किञ्चिदंश-
बोधनात् । अत्र ब्राह्मदैवार्पगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम्—

अतीतायामप्रजसि भर्तुरेव तदिष्यते ।

इति मनुवचनाद्गान्धर्वविवाहे भर्तृपित्रोः समो भाग इति
ध्येयम् ॥ १४४-१४५ ॥

(मिता०) एवं स्त्रीधनमुक्तं तद्विभागमाह—

अतीतायामिति । तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजसि अनपत्यायां दुहितृ-
दौहित्रीदौहित्रपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां मृतायां वान्धवा
भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा गृह्णन्ति ॥ १४४ ॥

(मिता०) सामान्येन वान्धवा धनग्रहणाधिकारिणो दर्शिताः,
इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह—

अप्रजःस्त्रीति । अ(२)प्रजः स्त्रियाः पूर्वोक्तायाः ब्रह्मादैवार्पप्राजापत्येषु
चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तु-
र्भवति । त(३)दभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति । शेषेष्व-
सुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजःस्त्रीधनं पितृगामि माता
च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि । एकशेषनिर्दिष्टाया
अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां
धनग्रहणम् । सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूतापत्यवती चेद् दुहितृणां तद्धनं

(१) अप्रजायां—इत्यारभ्य तस्त्रीधनं—इत्यन्तो ग्रन्थः छ० पुस्तके नास्ति ।

(२) अप्रजसः स्त्रियाः घ. ।

(३) भर्त्रभावतत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां पित्रभावे च तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानामिति, तथापि
तेनास्याः प्रत्यासन्नानां प्रत्यासन्नाः तद्द्वारा तत्काले प्रत्यासन्ना इति यावत् ।

भवति । अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्ते, साक्षाद् दुहितृणां
 'मातुर्दुहितर शेषम्' इत्यत्रोक्तत्वात् । अतश्च मातृधन मातरि वृत्ता-
 या प्रथम दुहितरो गृह्णन्ति । तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढैव गृह्णाति ।
 तदभावे च परिणीता । तत्रापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रति-
 स्थिता गृह्णाति । तदभावे प्रतिष्ठिता । यथाह गौतम — 'स्त्रीधन दुहि-
 तृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठिताना च' इति । तत्र चशब्दात्प्रतिष्ठिताना
 च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा । एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण ।
 शुल्क तु सोदयाणामव । 'भगिनीशुल्क सोदर्याणामूर्ध्वं मातु' इति
 गौतमवचनात् । सवासा दुहितृणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णन्ति ।
 दुहितृणा प्रसूता चेत्' इत्यस्माद्भवनात् । तासा भिन्नमातृकाणा वि-
 पमाणा समवाये मातृद्वारेण भागकल्पना । 'प्रतिमातृतो वा स्व(१)
 वर्गेण भागविशेष' इति गौतमस्मरणात् । दुहितृदौहित्रीणा सम-
 वाये दौहित्रीणा किञ्चिदेव दातव्यम् । यथाह मनु (९।१९३)—'या-
 स्तासा स्युदुहितरस्तासामपि यथाहृत । मातामह्या धनार्त्किञ्चि-
 त्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्' ॥ इति । दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहा-
 रिण । यथाह नारद — 'मातुर्दुहितरोऽभाव दुहितृणा तदन्यय'
 इति । तच्छब्देन सनिहितदुहितृपरामर्शात् । दौहित्राणामभावे पु-
 त्रा गृह्णन्ति । ताभ्य ऋतेऽन्वय इत्युक्तत्वात् । मरुरपि दुहितृणा पु-
 त्राणा च मातृधनसम्यन्ध दर्शयति (९।१९२)—'जनन्या सस्थिताया
 तु सम सर्वे सहोदरा । भजेरन् मातृक रिक्थ भगिन्यश्च सनाभय' ॥
 इति । मातृक रिक्थ सर्वे सहादरा सम भजेरन् सनाभयो भगि-
 न्यश्च सम भजेरन्निति सम्प्रन्ध । न पुन सहोदरा भगिन्यश्च स-
 भूय भजेरन्निति इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीते । विभा-
 ग(२)कर्तृत्वान्वयेनापि चशब्दोपपत्ते । यथा देवदत्त कृषिं कुर्याद्य
 ज्ञदत्तश्चेति । समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरग्रहण मि-
 श्रोदरनिवृत्त्यर्थम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधन तु भिन्नोदराप्युत्तमजा-
 तीयसपत्नीदुहिता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यम् । यथाह मनु (९।
 १९८)—'स्त्रियास्तु यद्भवेद्विक्त पित्रा दत्त कथचन । ब्राह्मणी तद्द-
 रेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्' ॥ इति । ब्राह्मणीग्रहणमुत्तमजाऽप्युप

लक्षणम् । अतश्चाऽनपत्यवैश्याधनं क्षत्रियाकन्या गृह्णाति । पुत्राणाम-
भावे पौत्राः पितामहीधनहारिणः । 'रिक्थभाज ऋणं प्रतिकुर्युः' इति
गौतमस्मरणात् । 'पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्' इति पौत्राणामपि पितामह्यु-
(१)णापाकरणेऽधिकारात् । पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्ता भर्त्रादयो वा-
न्धवा धनहारिणः ॥ १४५ ॥

(वी० मि०) स्त्रीधनप्रसङ्गेन वाग्दत्तकन्याया असुरादिविवाहार्थं
पित्रादिगृहीते धने व्यवस्थामाह—

दत्त्वा कन्यां हरन् दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ॥

मृतायां दत्तमादद्यात् परिशोधोभयव्ययम् ॥ १४६ ॥

कन्यां वाचा दत्त्वा हरन् तस्मै अप्रयच्छन् द्रव्यानुबन्धाद्यनुसा-
रेण राज्ञा दण्ड्यः । व्ययं विवाहार्थं वरेण व्ययितं धनं सोदयं वृद्धि-
सहितं दद्यात् । वाग्दानकर्ता कन्याया दैवान्मरणे उभयोः स्वस्य
कन्यापित्रादेश्च परिशोध्य स्वदत्तं वस्त्रालङ्कारहिरण्यादि वर आद-
द्यात्, न तु वृद्धिम् । परिशोधनाभिधानेन कन्यापितृव्ययिनादतिरि-
च्यमानत्वाभावे वरेण न ग्राह्यमिति दर्शितम् । चकारेण व्ययदानद-
ण्ड्योः साहित्यमभिप्रेति ॥ १४६ ॥

(मिता०) स्त्रीधनप्रसङ्गेन वाग्दत्ताविषये किञ्चिदाह—

दत्त्वेति । कन्यां वाचा दत्त्वापहरन्द्रव्यानुबन्धाद्यनुसारेण राज्ञा
दण्डनीयः । एतच्चापहारकारणाभावे । सति तु कारणे 'दत्तामपि
हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्हर आव्रजेत्' इत्यपहाराभ्यनुज्ञानान्न दण्ड्यः । यच्च
वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसम्बन्धिनां कन्यासम्बन्धिनां वोपचारार्थं
धनं व्ययीकृतं तत्सर्वं सोदयं सवृद्धिकं कन्यादाता वराय दद्यात् ॥

(मिता०) अथ कथंचिद्वाग्दत्ता संस्कारात्प्राङ् म्रियते (२)तदा
किं कर्तव्यमित्यत आह—

मृतायामिति । यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमङ्गुलीयकादि
(३)शुल्कं वरेण दत्तं तद्हर आददीत । परिशोधोभयव्ययम् उभ-
योरात्मनः कन्यादातुश्च यो व्ययस्तं परिशोध्य विगणय्यावशिष्टमा-
ददीत । यस्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं वा [४]क-

(१) पितामह्युणापाकरणाधिकारात् ख. । (२) म्रियेत तदा ग. घ. ।

(३) शुल्कं वा वरेण ख. । (४) क्रमागतं ख. ।

मायातं तत्सहोदरा भ्रातरो गृह्णीयुः । 'रिष्यथं मृतायाः कन्याया गृह्णी-
युः सोदरास्तदभावे मातुस्तदभावे पितुः' इति बौधायनस्मरणात् १४६ ॥

(वी० मि०) मृतायाः स्त्रीधनहारी निरूपितः, प्राक् जीवन्त्या
घनहारिणमाह—

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ॥

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥ १४७ ॥

संप्रतिरोधके वन्दीकरणादौ । चकारेण भर्तुर्धनाभावे सतीति
सर्वप्रान्वित विशेषण समुच्चिनोति । शेषं सुगमम् ॥ १४७ ॥

(मिता०) मृतप्रजास्त्रीधनं भर्तृगामीत्युक्तम् । इदानीं जीवन्त्याः
सप्रजाया अपि स्त्रियाः धनग्रहणे क्वचिद्भर्तुरभ्यनुज्ञामाह—

दुर्भिक्ष इति । दुर्भिक्षे कुटुम्बभरणार्थं, धर्मकार्ये अवश्यकर्तव्ये,
व्याधौ च, सं(१)प्रतिरोधके वन्दिग्रहणनिग्रहादौ द्रव्यान्तररहितः
स्त्रीधनं गृह्णन् भर्ता न पुनर्दातुमर्हति । प्रकारान्तरे(२)णापहरन् दद्यात् ।
भर्तृव्यतिरेकेण जीवन्त्याः स्त्रिया धनं केनापि दायादेन न गृहीत-
व्यम् । (मनु. ८।२९)—'जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वया-
न्धवाः । तान्द्रिष्टव्याश्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः' ॥ इति दण्ड-
विधानात् । तथा (मनुः ९.२००)—'पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिर
लङ्कारो (३)भृतो भवेत् । न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति
ने' ॥ इति दोषध्वषणाद्य ॥ १४७ ॥

(वी० मि०) आधिवेदनिकं स्त्रीधनं प्रागुक्तं विवृणोति—

अधिविघ्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं ममम् ॥

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्तं त्वर्थं प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

अधिविघ्ना कृतसापत्न्या या स्त्री तस्यै आधिवेदनिकं सपत्नीप-
रिणयननिमित्तं धनं परिणीयमानायै दीयमानेन धनेन सममदत्तस्त्री
धनायै दद्यात् । स्त्रीधने प्रागेव दत्ते तु परिणीयमानायै दीयमानस्य
धनस्यार्धमधिविघ्नार्थं देयत्वेन प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

(मिता०) आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं तदाह—

अधिविघ्नेति । यस्या उपरि विवाहः साधिविघ्ना सा चासौ स्त्री
चेत्यधिविघ्नस्त्री तस्यै अधिविघ्नस्त्रियै आधिवेदनिकमधिवेदनानिमित्तं

(१) संप्रतिरोधक इति व्याधिविशेषण कार्यानुष्ठानबाधक इति च तदर्थं इत्याह वाचस्पति ।

(२) ग्राहण दद्यात् घ । (३) भृतो भर्तादिना तस्यै दत्तं स तथा भृत इत्यर्थ ।

धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्दद्यात् । यस्यै भर्त्रा(१)श्व-
शुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्य-
स्यार्धं दद्यात् । अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति । अतश्च
यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावद्देयमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

(वी० मि०) एवं विभागमुक्त्वा तस्य सन्देहे निर्णयकानाह—
विभागनिहवे ज्ञातिवन्धुसाक्ष्याभिलेखितैः ॥

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ १४९ ॥

नाऽऽवयोर्विभागो जात इत्येवं विभागस्याऽपलापे ज्ञातिभिः
पितृकुलप्रभवैः, वन्धुभिस्त्रिभिः सम्बन्धिभिः साक्षिभिः प्रागुक्त-
लक्षणैः अभिमतार्थसाधकैर्लोखितैर्विभागपत्रैर्गृहैः क्षेत्रैश्च यौतकै-
र्यौतकवदसाधारणीभूतैर्विभागस्य भावना पूर्वमुत्पादना प्राङ्चिवा-
कादिना ज्ञेया निर्णया । चकारेण—

पृथगायव्ययधनाः कुसीदं च परस्परम् ।

वणिकपत्रं च ये दृष्टुर्विभक्तास्ते न संशयः ॥

इत्यादिनारदोक्तविभागलिङ्गानां दिव्यस्य च सद्ग्रहः ॥ १४९ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने दायविभागप्रकरणम् ॥

(मिता०) एवं विभागमुक्त्वा इदानीं तत्सन्देहे निर्णयहेतूनाह—

विभागनिहव इति । विभागस्य निहवे अपलापे । ज्ञातिभिः पि-
तृवन्धुभिर्मातृवन्धुभिः मातुलादिभिः साक्षिभिः पूर्वाल्लक्षणैर्लेख्येन
च विभागपत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । तथा
यौ(२)तकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैश्च । पृथक्कृत्यादिकार्यप्रवर्तनं पृथक्प-
ञ्चमहायज्ञादिधर्मानुष्ठानं च नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम्—‘वि(३)भा-
गधर्मसन्देहे दायदानां विनिर्णयः । ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्य-
प्रवर्तनात् ॥ भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति
धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥ इति । तथापराण्यपि विभाग-
लिङ्गानि (४)तेनैवोक्तानि—‘साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव
च । विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथंचन’ ॥ इति ॥ १४९ ॥

इति रिक्थविभागप्रकरणम् ।

(१) श्वशुरेण भर्त्रा वा सः । (२) यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैरिति विशेषणविशेष्यभावः व्य. म. ।

(३) इदं पद्यं घ. पुस्तकेऽधिकं । (४) तेनैव नारदेन ।

(वी० मि०) अथ सीमाविवादे निर्णयमाह—

सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ॥

गोपाः सीमाकृपाणाश्च सर्वे च वनगोचराः ॥ १५० ॥

नयेयुरेते सीमानं स्थूला(१)ङ्गारतुपट्टमैः ॥

सेतुवल्मीकानिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलसितम् ॥ १५१ ॥

ग्रामादिद्वयसम्बन्धिनः सीम्नो मर्यादाविवादे सामन्तादय एते प्रागुक्ताः स्थूलाङ्गारादिभिरुपलसितं चिन्हित सीमानं नयेयुर्निश्चिनुयुः॥ सामन्तस्वरूपमाह कात्यायनः—

ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्र क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य च ॥

यः परिवृतो वंष्टयित्वा चतुर्दिक्षु स्थितो ग्रामः स ग्रामस्य सामन्तः । एवं क्षेत्रगृहयोरपीत्यर्थः । ग्रामादिपदेन तत्र स्थिता लोका उच्यन्ते । स्थविरो वृद्धाः । आदिपदेन मौलोद्भूतयोर्ग्रहणम् । वृद्धादिलक्षणं कात्यायनेनोक्तम्—

निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्तिताः ॥

ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः ।

तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः ॥

उपश्रवणसंभोगकार्याख्यानोपचिन्दिताः ।

उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः ॥

गोपा गोचारकाः, सीमाकृपाणाः सीमासन्निहितक्षेत्रकर्षकाः, सर्वे वनचारिणो व्याधाः शाकुनिकवनपालकादयः । चकाराभ्यां कैवर्तोऽञ्जुवृत्तिप्रभृतीनां मूलखातकव्यालप्राहिप्रभृतीनां च समुच्चयः । तथा च मनु-
व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्तान्मूलखातकान् ।
व्यालप्राहानुञ्जुवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ॥

इति । स्थूलोऽङ्गारोऽग्नेरुच्छिष्टं काष्ठम् । स्थूलाङ्गारेति काचित्पाठः, तदा स्थूलमुन्नतो भूमदेश इति व्याख्येयम् । तुपा धान्यत्वच, द्रुमाः प्लुक्षादयः, सेतुर्वन्धः, वल्मीको मध्यदेशे दिवाउर्माडु इति प्रसिद्धः उच्चप्रदेशः, निम्नं गर्तादि, अस्थि प्रसिद्धं, चैत्यो ग्रामोपलक्षकवृक्षः ।

आद्यपदेन शर्करादिसङ्ग्रहः । तदाह मनुः—

अश्वमनोऽस्थानि गोवालांस्तथा भस्म कपालिकाः ।

करीपमिष्टकाङ्गारान् शर्करा वालुकास्तथा ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद् भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ॥१५०-१५१॥

(मित्ता०) अधुना सीमाविवादानिर्णय उच्यते—

सीमा इति, नयेयुरिति च । ग्रामद्वयसम्बन्धिनः क्षेत्रस्य सीमो विवादे तथैकग्रामान्तर्वर्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामन्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां चिह्नितां सीमां नयेयु-
निश्चिनुयुः । सीमा क्षेत्रादिमर्यादा । सा चतुर्विधा जनपदसीमा
ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । सा च यथासम्भवं पञ्चल-
क्षणा । तदुक्तं नारदेन—‘ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयव-
र्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता’ ॥ इति । ध्व-
जिनी वृक्षादिलक्षिता, वृक्षादीनां प्रकाशत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् ।
मत्स्यिनी सलिलवती, मत्स्यशब्दस्य स्वाधारजललक्षकत्वात् । नै-
धानी निखाततुपाङ्गारादिमती, तेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात् ।
भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासन-
नीता ज्ञातृचिह्नाभावे राजेच्छया निर्मिता । एवंभूतायां प्रोढा विवादः
सम्भवति । यथाह कात्यायनः—‘आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तित्वा-
स्तित्वमेव च । अभोगभुक्तिः सीमा च पट् भूवादस्य हेतवः’ ॥
इति । तथा हि—ममात्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरधिका भूरस्तीति के-
नचिदुक्ते पञ्चनिवर्तनैव नाधिकेत्याधिक्ये विवादः । पञ्चनिवर्तना
मदीया भूमिरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्चनिवर्तनो
ममांश इत्युक्ते अंश एव नास्तीत्यस्तित्वास्तित्वविवादः सम्भवति ।
मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगैव भुज्जपते इत्युक्तेन सन्तता चिरन्तन्येव
मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः । इयं मर्यादेयं वेति सीमाविवाद
इति पट्प्रकार एव विवादः सम्भवति । पट्प्रकारेऽपि भूविवादे श्रु-
त्यर्थाभ्यां सीमाया अपि निर्णीयमानत्वात्सीमानिर्णयप्रकरणे तस्या-
न्तर्भावः । सामन्ताद्भवाः सामन्ताः । चतसृषु दिग्बन्(१)न्तरग्रामा-
यदस्ते च प्रनिसीमं व्यवस्थिताः । ‘ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं

क्षेत्रस्य कीर्तितम् । गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि' ॥ इति ।
यथा । सामन्तग्रहणं च तत्संसक्ताद्युपलक्षणार्थम् , उक्तं च कात्या-
यनेन—'संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः । संसक्तसक्तस-
सक्ताः (१)पञ्चकाराः प्रकीर्तिताः' ॥ इति । स्थविरा वृद्धाः । आदिग्रह-
णेन मालोद्भूतयोर्ग्रहणम् । वृद्धादिलक्षणं च तेनैवोक्तम्—'निष्पा-
द्यमानं यैर्दृष्टं नत्कार्यं तद्गुणान्वितैः । वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते तु
वृद्धाः प्रकीर्तिताः ॥ ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः । त-
न्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥ उपश्रवणसभागका-
र्याख्यानोपचिह्निताः । उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः' ॥
इति । गोपाः गोचारकाः । सीमाकृपाणाः मनुनोक्ताः (८।२६०)
'व्याधाऽशाकुनिकान्गोपान् कैवर्तान्मूलरातकान् । व्यालप्रा(२)हानु-
च्छृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्' ॥ इति । स्थलमुन्नोभूप्रदेशः । अद्वा-
रोऽग्नेरुच्छिष्टम् । तुपा धान्यत्वचः । टुमा न्यग्रोधादयः । सेतुर्जलप्र-
वाहवन्धः । चैत्यं पापाणादिवन्धः । आदिशब्देन वेणुवालुकादीनां ग्रह-
णम् । एतानि च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि । यथाह मनुः
(८।२४६-२४८) 'सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शालमलीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ गुल्मान्वेणूश्च विविधा-
ऽशमीवह्नौस्थलानि च । शरान् (३)कुञ्जकगुल्मांश्च यथा सीमा न
नश्यति ॥ तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च । सीमासन्धिषु
कार्याणि देवतायतनानि च' ॥ इति प्रकाशरूपाणि । (मनुः ८।२४९
२५२)—'उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् । सीमाज्ञाने
नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ अश्मनोऽस्थीनि गोवालान्स्तु
पान्मस्म कपालिकाः । करीपमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥ या-
नि चैवंप्रकाराणि कालाद् भूमिर्न भक्षयेत् । तानिसन्धिषु सीमाया
मप्रकाशानि कारयेत् ॥ एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः' ॥
इति प्रच्छन्नलिङ्गानि । एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपैर्लिङ्गै-
सामन्तादि(४)प्रदर्शितैः सीमां प्रति विवदमानयोः सीमानिर्णयं कु-
र्याद्राजा ॥ १५०-१५१ ॥

(वा० मि०) यदा तूक्तलिङ्गानि न सन्ति विद्यमानान्यापि चा लि

(१) पञ्चकारा ग० । (२) प्राडास्तुऽवृत्तान् ग ।

(३) कुञ्जकगुल्माश्च ग घ । (४) प्रकाशितै घ ।

ल्लालिङ्गतया सन्दिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह—

सामान्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशाऽपि वा ॥

रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥१५२॥

सामन्ता उक्तलक्षणाः, समग्रामाः प्रत्यासन्नग्रामीणाश्चत्वारोऽष्टौ दश वा स्वयं निश्चितसीमानो रक्तमाल्यवस्त्रवन्तो मूर्धभृतक्षितिखण्डाः सन्तः सीमां नयेयुर्निश्चयेयुः । अपिवेत्यव्ययसमुदायो विकल्पार्थः । सामन्ता वेति वाकारेण साक्षिणोऽभिप्रैति । यदाह मनुः—

साक्षिप्रत्यय एवासीत्सीमावादविनिर्णये ।

इति । तथा—

साक्ष्यभावे च चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥

काल्यायनः—

स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।

तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्गारो नात्र संशयः ॥

संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः ।

कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥

तथा साक्षिणः प्रक्रम्य स एव—

तेषामभावे सामन्तमौलवृद्धोद्भृतादयः ।

मनुः—

शिरोभिस्ते गृहीतोर्वा स्रग्विणो रक्तवाससः ।

सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्द्रुगुस्ते तु समञ्जसम् ॥

एवमभिधानानन्तरं विपक्षं यावद्वाजदैवकं सामन्तादीनां यदि न भवति तदा राज्ञा तत्कृता सीमा निश्चेतव्या ।

सीमाचल्लक्रमणे कोशे पादस्पर्शं तथैव च ।

त्रिपक्षपक्षसप्ताहं राजदैवकमिष्यते ॥

इति काल्यायनवचनात् ॥ १५२ ॥

(मिता०) यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया सन्दिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह—

सामन्ता इति । सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वेत्येवं समसंख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः । रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधराः मूर्धन्यारोपितक्षितिखण्डाः सीमानं नयेयुः प्रदर्शयेयुः ।

सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्यभिप्रायम् । यथाह मनुः (८।२५३)—‘साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णये’ इति । तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यम् । तदभावे सामन्तानाम् । तदुक्तम् । (मनुः ८।२५८)—‘साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः । सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ’ ॥ इति । तदभावे तत्संसक्तादीनां निर्णेतृत्वम् । यथाह कात्यायनः—‘स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् । तत्संसक्तैस्तु (१)कर्तव्य उद्धारो नात्र सशयः ॥ संसक्तस(२)कदोपे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः । कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राहा धर्म विजानता’ ॥ इति । सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः । ‘तेषामभावे सामन्तमौलवृद्धोद्धृतादयः । स्यादरे पदप्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा’ ॥ इति कान्यायनेन क्रमविधा(३)नात् । एते च सामन्तादयः संख्यागुणातिरेकेण सम्भवन्ति । ‘सामन्ताः साधनं पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः । द्विगुणास्त्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः’ ॥ इति स्मरणात् । ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः । (मनुः ८ २५६)—‘शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वी अग्निणो रक्तवाससः । सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समंजसम्’ ॥ इति स्मरणात् । नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं नैकस्य । ‘एकश्चेदुग्रयेत्सीमां सोपवासः समुग्रयेत् । रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाप मूर्धनि’ ॥ इति नारदेनैकस्याभ्यनुष्ठानात् । योऽयं—‘नैकः समुग्रयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषां बहुषु स्थिताः’ ॥ इत्येकस्य निषेधः । स उभयानुमतधर्मविद्यतिरिक्तविषय इत्यविरोधः । स्थलादिचिह्नमात्रेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञाने उपायविशेषो नारदेनोक्तः—‘निम्नगापहतोत्सृष्टनष्टचिह्नास्तु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानाद्य प्रमाणाद्भोगदर्शनात्’ ॥ इति । निम्नगया नद्या अपहृतेनापहरणेनोत्सृष्टानि स्वमथानात्प्रच्युतानि नष्टानि वा लिङ्गानि यास्तु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानादुत्सृष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुमानात् प्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य प्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येवंविधात्प्रमाणाद्वा प्रत्यर्थिसमक्षविप्रतिपन्नाया अस्मार्तकालोप(४)लक्षितभुक्त्वा निश्चिनुयुः । बृहस्पतिना चात्र विशेषो

दर्शितः—‘आगमं च प्रमाणं च भोगकालं च नाम च । भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः’ ॥ इति । एते च (१)साक्षिसामन्तादयः शपथैः श्राविताः सन्तः कुलादिसमक्षं राज्ञा प्रष्टव्याः । यथाह मनुः (८।२५४)—‘ग्रामेयककुलानां तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः’ ॥ इति । तेच पृष्टाः साक्ष्यादयः ऐकमत्येन समस्ताः सीम्नि निर्णयं ब्रूयुः । तैर्निर्णीतां सी(२)मां तत्प्रदर्शितसकललिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं पत्रे समारोपयेत् । उक्तं च मनुना (८।२६१)—‘ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् । निवधीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः’ ॥ इति । एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमणदिनादारभ्य यावत्त्रिपक्षं राजदैविकं व्यसनं चेन्नोत्पद्यते तदा तत्प्रदर्शनात्सीमानिर्णयः । अयं च राजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनेनोक्तः—‘सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शं तथैव च । त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते’ ॥ इति ॥ १५२ ॥

(वी०मि०) यदा त्वमीषां त्रिपक्षाभ्यन्तरे रोगादिर्दृश्यते तदा तेषां दण्डः कार्य इत्याह—

अनृते तु पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

अनृते तेषां मिथ्यावचने निमित्तभूते राज्ञा पृथक् प्रत्येकं मध्यमसाहसं पञ्चपणशतानि दण्ड्यास्ते सामन्तदयः ॥

(मिता०) यदा त्वमीषामुक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपक्षाभ्यन्तरे रोगादिदृश्यते, अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्यधिकसंख्यागुणसाक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता तदा ते मृषाभाषितया दण्डनीयास्तदाह—

अनृत इति । अनृते मि(३)थ्यावादाने निमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः । सामन्तविषयता चास्य (४)साक्षिमौलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तरविधानादवगम्यते । यथाह मनुः (८।२५७)—‘यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विंशतं दमम्’ ॥ इति । नारदोऽपि—‘अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये । सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्’ ॥ इति

(१) साक्षिणः सामन्तादयः घ. । (२) सीमानं छ. ।

(३) मिथ्यावदते ग. । (४) साक्ष्यमौलत्वादीनां घ. ।

सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमाभिधाय—‘शेषाञ्चेदनुते ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्माण । प्रत्येकं तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम्’ ॥ इति तत्संसक्तादिषु प्रथम साहसमुक्तवान् । मौलादीनामपि तमेव दण्डमाह—‘मौलवृद्धादयस्त्वन्धे दण्डगत्या पृथक् पृथक् । विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनाऽनुते स्थिताः’ ॥ इति । आदिशब्देन गोपशाकुनिकध्याध्वनगोचराणां ग्रहणम् । यद्यपि शाकुनिकादीनां पापरत्वाह्लिङ्गप्रदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये तथापि लिङ्गदर्शन एव सृषामापित्वसम्भगादण्डविधानमुपपद्यत एव । अनुते तु पृथक् दण्ड्या इत्येतदण्डविधानमज्ञानविषयम् । ‘बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि । कुर्युर्मयाद्वा लोभाद्वा दण्ड्यास्तुत्तमसाहसम्’ ॥ इति ज्ञानविषये साक्ष्यादीनां कात्यायनेन दण्डान्तरविधानात् । तथा साक्षिवचनभेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्तः—‘कीर्तिते यदि भेदः स्यादण्ड्यास्तुत्तमसाहसम्’ इति । एवमज्ञानादिनाऽनुतपदने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्तयितव्यः । ‘अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत्’ इत्युक्त्वा ‘स्यक्ता दुष्टास्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह । संमिश्रथ कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः’ ॥ इति निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः ॥

अभावे ज्ञातृचिन्हानां राजा सीम्नः प्रवर्तिता ॥ १५३ ॥

(वी०मि०) यदि ज्ञातारश्चिह्नानि वा न सन्ति तदा राजा स्वेच्छानुसारेण सीम्नः प्रवर्तिता प्रवर्तयेता । अन्तर्मावितोऽत्र पर्यर्थः । यदाह नारदः—

यदा तु न स्युर्ज्ञातारः सीमायां न च लक्षणम् ।

तदा राजा द्वयोः सीमां नयेद् द्वेषा च तत्स्वयम् ॥

मिताक्षरायां विववादास्पदीभूतभूमेः समविभागेन राज्ञा सीमां प्रवर्तयेदिति व्याख्यातम् । बृहस्पतिः—

अन्यप्रामात्समाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।

महानद्याऽथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥

नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेद्दामो नराणां राजदैवतः ॥

क्षयोदयौ जीवनं च देवराजवशान्मृणाम् ।

तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥

ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यदा कल्पिता नदी ।
क्षयोदये न चाल्पासौ चालयन् दण्डमर्हति ॥
एकत्र कूलपातं तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।
नदीतीरे प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत् ॥

कूलपातक्रमे या भूः सोत्तरं स्वामिन इत्यर्थः ।

क्षेत्रं समस्तमुल्लङ्घ्य भूमिः स्वस्था यदा भवेत् ।

तदा नानःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभंत ताम् ॥

क्षेत्रोल्लङ्घनेन नदीसञ्चारे लङ्घिता भूः पूर्वस्वामिन एव तिष्ठ-
तीत्यर्थः ॥ १५३ ॥

(मिता०) यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञाताराधिहानि च न स-
न्ति तदा कथं निर्णय इत्यत आह—

अभाव इति । ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनां च वृक्षादीनाम-
भावे राजैव सीम्नः प्रवर्तिता प्रवर्तयिता । अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः ।
ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विचादास्पदीभूतां भुवं समं प्रविभज्य अम्येयं
भूरस्येयमित्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा त-
स्यां भूमावन्यतरस्योपकारातिशयो दृश्यते तदा तस्यैव ग्रामस्य
सकला भूः समर्पणीया । यथाह मनुः (८।२६५)—‘सीमायामविष-
हायां स्वयं राजैव वर्मवित् । प्रदिशेद् भूमिमैकेषामुपकारादिति
स्थितिः’ ॥ इति ॥ १५३ ॥

(वी०मि०) ग्रन्थलाघवार्थमुक्तविधिमन्यत्राऽतिदिशति—

आरामायतनग्रापनिपानाद्यानवेऽपसु ॥

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ १५४ ॥

आराम उपवनं, आयतनं पलालकूटादिस्थापनार्थं विभक्तो भूप्र-
देशः, ग्रामो नगरादेरप्युपलक्षकः, निपानं कूपवाण्यादि, उद्यानं
क्रीडार्थभूप्रदेशः, वेदम गृहं, वर्षाम्बुप्रवाहः वर्षणजलसमुद्भूतप्रणा-
ली, एषु एष एव सीमायामुक्त एव विधिर्निश्चयप्रकारः । आदिपदेन
क्षेत्रद्वारादिसङ्ग्रहः । अत्र वृहस्पतिः—

निवेशकालादारभ्य गृहवायापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तत्र विचालयेत् ॥

वातायनाः प्रणालयश्च तथा निर्य्यूहवदिका ।

चतुःशाले स्यन्दनिकाः प्राङ्निविष्टा न चालयेत् ॥

प्रणाली जलमार्गः, निर्य्यूहवेदिका नागदन्तवेदिका, चतुःशालं
चतुर्द्वारं गृहं, स्यन्दनिका पटलप्रान्तः ओसारीति प्रसिद्धा । कात्यायनः—

वृष्टिपातं प्रणालं च न कुर्यात्परवेष्मनि ।

गृहस्पतिः—

वर्चःस्थानं ब्रम्हचर्यं गर्तो विष्टानुसेवनम् ।

अत्यारात्परकुड्यस्य न कर्तव्यं कदाचन ॥

तथा—

यान्त्यायान्ति जना येन पशवश्चाभिवारिताः ।

तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ॥

कात्यायनः—

विष्णुभ्रोदकचक्रं च घन्दिश्वस्त्रे निवेशयेत् ।

अरन्निद्रयमुत्सृज्य परकुड्यां निवेशयेत् ॥

चक्रं तैलादियन्त्रम् । तथा—

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां सेवयोर्द्वयोः ।

फलं पुष्पं च संजात क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥

द्वयोः क्षेत्रयोः स्वामिषु ।

अन्यक्षेत्रेषु जातानां शाखा यत्राऽन्यसंस्थिताः ।

स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिताः ॥

शाखा इति शेषः ॥ १५४ ॥

(मिता०) असत्यामप्यतद्भावाशङ्कायामस्याः स्मृतेभ्यामूलतां

दर्शयितुमतिदेशमाह—

आरामेति । आरामः पुष्पचलोपचयहेतुर्भूभागः । आयतनं नि
वेशनं (१) पलालकूटाद्यर्थं विभक्तो भूप्रदेशः । ग्रामः प्रसिद्धः । ग्राम
ग्रहणं च नगराद्युपलक्षणार्थम् । निपानं पानीयस्थानं धापीकूपप्रभृ-
तिकम् । उद्यानं क्रीडावनम् । वैश्वं गृहम् । एतेष्वाराभादिष्वयमेव
सामन्तसाक्ष्यादिलक्षणो विधिर्ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्षणोद्भूतजलप्र-
वाहेषु अनयोर्गृहयोर्मध्येन जलौघः प्रवहति अनयोर्वेत्येवंप्रकारे वि-
वादे आदिग्रहणात्प्रासादादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्वैदितव्यः । त
था च कात्यायनः—'क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामघोरपि । गृहप्रासा
दावसधनुषदेवगृहेषु च' ॥ इति ॥ १५४ ॥

(वी०मि०) सीमाप्रसङ्गेन तदतिक्रमे दण्डमभिदधानस्तमेव दण्डमन्यत्रापि ग्रन्थलाघवार्थमाह—

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ॥

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १२५ ॥

क्षेत्रादिव्यवच्छेदिका साधारणी भूर्मर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदेन सीमाया अतिक्रमणे तद्वहिः कर्षणादौ क्षेत्रस्य परकीयस्य भयादिप्रदर्शनेन हरणे च यथाक्रममधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डाः कार्यः । तथापदेन क्षेत्रस्येत्यत्रान्वितेन गृहारामादिसङ्ग्रहः । तुशब्देनाऽनुलक्ष्यभेदनव्यवच्छेदः ॥ १२५ ॥

(मिता०) सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह—

मर्यादाया इति । अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका (१)साधारणा भूर्मर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदेन सीमातिक्रमणे सीमा(२)मनिलक्ष्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेण अधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणं चात्र गृहारामाद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनः स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो वेदितव्यः । यथाह मनुः (८।१६४)—‘गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादक्षानाद् द्विशतो दमः’ ॥ इति । अपह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अत एवाह—‘वधः सर्वस्वहरणं पुराग्निर्वासनाङ्गने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः’ ॥ इति ॥ १२५ ॥

(वी० मि०) क्षेत्रस्य हरणे दण्ड इत्युक्तमपवादति--

न निषेधोऽल्पवाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ॥

परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहुदकः ॥ १२६ ॥

यदि क्षेत्रस्वामिनोऽल्पा वाधा पीडा यनस्तादृशः सेतुर्वन्धः कल्याणस्य परकीयस्य बहुपकारस्य कारकः स्यात्तदा क्षेत्रस्वामिना तत्र सेतुकर्ता न निषेध्यः न निवारणीयः । परभूमिं हरन्नीत्युभयत्रान्वितम् । स्वल्पक्षेत्रस्य बहुदककूपो न निषेध्यः । तुशब्देन सम्पूर्णक्षेत्रदूषकतया बहुवाधस्य सेतोर्व्यवच्छेदः ॥ १२६ ॥

(मिता०) यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकूपादिकं प्रार्थनयाऽर्घदानेन घालन्धानुज्ञो निर्मानुमिच्छति तन्निषेधतः क्षेत्रस्वामिन एव दण्ड इत्याह—

न निषेध्य इति । परकीयां भूमिमपहरन्नाशयन्नपि सेतुर्जलप्रवाह-
यन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः स चेदीपत्पीडाकरो बहुपकारकश्च
भवति । कूपश्चाल्पक्षेत्रन्यापित्त्रेनाल्पबाधो बहूदकत्वेन (१)कल्याण-
कारकश्चातो बहूदको नैव निवारणीयः । कूपप्रहणं च वापीपुष्करि-
ण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ स(२)र्षक्षेत्रवर्तितया बहुबाधो नद्या-
दिसमीपक्षेत्रवर्तितया घाल्पोपकारकस्तदासौ निषेध्य इत्यर्थादुक्त
भवति । सेतोश्च द्वैविध्यमुक्तं नारदेन—‘सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः स्वयो
यन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्तनात्स्वयो यन्ध्यः स्यात्तत्रिवर्तनात्’ ॥
इति । यदा त्वन्यनिर्मितं सेतुं भेदनादिना नष्ट स्वयं संस्करोति तदा
पूर्वस्वामिनं तद्वदयं नृपं वा पृष्ट्वैव सस्कुर्व्यात् । यथाह नारदः—‘पूर्व-
प्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः । सेतुं प्रवर्तयेत्काश्चिन्न स तत्फल-
मागमयेत् ॥ मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वदये वापि मानवे । राजानमाम-
न्य ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनम्’ इति ॥ १५६ ॥

(वी०मि०) परक्षेत्रे सेतुं कूपं वा चिकीर्षता प्रार्थनयाऽर्घदानेन
वा क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वाऽनुज्ञाप्य स कार्यं इत्यभिप्रेत्याह—
स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ॥

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

तदुत्पन्ने फले सस्यवृद्धतिशये क्षेत्रस्वामिनो भोगा न तु क-
र्तुः । यदि तु स्वामी नाम्नि नदा महीपतेस्तत्फलभोगः । एवकार-
स्वामिन इत्यत्रान्वेति, तेन सेतुकर्तुर्व्यवच्छेदः ॥ १५७ ॥

(मिता०) क्षेत्रस्वामिनं प्रत्युपदिष्टम् । इदानीं सेतोः प्रवर्तयितार
प्रत्याह—

स्वामिन इति । क्षेत्रस्वामिनमनभ्यु(३)पगम्य तदभावे राजानं
वा यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयत्यसौ फलभाट् न भवत्यपितु तदुत्पन्ने फले
क्षेत्रस्वामिनो भोगस्तदभावे राज्ञः । तस्मात्प्रार्थनया अर्घदानेन वा
क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वाऽनुज्ञाप्यैव परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्तनीय
इति तात्पर्यार्थः ॥ १५७ ॥

(वी०मि०) क्षेत्रप्रसङ्गेनाह—

फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्यान्न(१) कारयेत् ॥

स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

अहमिदं क्षेत्रं कृपामीति क्षेत्रस्वामिनेऽङ्गीकृत्य फालाहतमीप-
द्धलेन विदारितमपि क्षेत्रं यः पश्चात् स्वयं न करोति न वा परद्वारा
कारयति स कृष्टस्य क्षेत्रस्य यावदुचितं फलं सामन्तादिकल्पितं प्र-
दाप्यः । तच्च क्षेत्रं तस्मादाच्छिद्य अन्येन कर्पकेण कारयेत् ॥ १५८ ॥

इति श्रीसकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचर-
णकमलश्रीराजाधिराजमधुकरसाहिस्सुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरु-
दधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्यो-
जितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुरामसुरिसुनुसकलविद्यापारावारपा-
रीणधुरीणश्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयाख्याने श्रीयाज्ञवल्क्य-
व्याख्याने सीमाविवादप्रकरणम् ॥

(मिता०) क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तम् । इदानीं तस्यैव
प्रसक्तानुप्रसक्त्या क्वचिद्विध्यन्तरमाह—

फालाहतमिति । यः पुनः क्षेत्रस्वामिपार्श्वे अहमिदं क्षेत्रं कृपा-
मीत्यङ्गीकृत्य पश्चादुत्सृजति न चान्येन कर्पयति तच्च क्षेत्रं यद्यपि
फालाहतं ईपद्धलेन विदारितं न सम्यग्बीजावापार्हं तथापि तस्या-
कृष्टस्य फलं यावत्तत्रोत्पस्यर्हं सामन्तादिकल्पितं तावदसौ कर्पको
दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्पकादाच्छिद्यान्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

इति सीमाविवादप्रकरणम् ।

(वी०मि०) अथ स्वामिपालविवादप्रकरणमारभ्यते—

मापानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ॥

दण्डनीया तदर्थं तु गौस्तदर्थमजाविकम् ॥ २५९ ॥

महिषी अष्टौ मापान् दण्डनीया । सस्यनाशकारिणी, गौस्तदर्थं
मापचतुष्टयं दण्डनीया । अजाविकं तु छागो मेपश्च सस्यनाशकारी
तदर्थं मापद्वयं दण्डनीयमिति विपरिणामेनाऽन्वयः । अत्र महिष्या-

स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ६३९

दीनां घनशून्यत्वेन दण्डासम्भवात्तत्स्वामी तत्पालकोऽस्तु । माप-
श्चात्र राजतः प्रागभिहितो राजतद्वयपरिमितो प्राह्य ।

सौवर्णैर्मापिकैः सत्यादण्डकर्मसु शस्यते ।

पशूनां सस्यचरणे मापरन्वैभ्तु राजतैः ॥

इति माप्यद्धारवचनात् । एतच्चाऽज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वे तु क-शयन-
दापयेत्पणपाद गां द्वौ पादौ महिषी तथा ।

तथाऽजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः ॥

पणः कार्पापणः । तस्य पादश्चतुर्धाशः । 'अजादे- पाददण्डन रा-
त्री भक्षणे द्रष्टव्यमिति रत्नकर ।

मापं गां दापयेद्दण्ड द्वौ मापौ महिषी तथा ।

तथाऽजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्धमापिकः ॥

इति नारदवचन तु प्ररोहयोग्यमूलावशेषमक्षणपरम् ॥ १५९ ॥

(मिता०) व्यवहारपदानां परस्परहेतु(१)हेतुमद्भावाभावात् 'ते
पामाद्यमृणादानम्' इत्यादिपाठक्रमो न विवक्षित इति द्युत्क्रमेण
स्वामिपालविवादोऽभिधीयते—

मापानिति । परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ मापान् दण्ड
नीया । गौस्तदर्धं चतुरो मापान् । अजा मेयाश्च मापद्वयं दण्डनी-
याः । महिष्यादीनां घनसम्पत्त्यामावात्तत्स्वामी पुरुषो लक्ष्यते । मा-
पश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः । 'मापो विंशतितमो भागः
पणस्य परिकीर्तितः' इति नारदस्मरणात् । एतच्चाज्ञानविषयम् ।
ज्ञानपूर्वे तु 'पणस्य पादौ द्वौ गां(२) तु द्विगुणं महिषी तथा । तथा-
ऽजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः' ॥ इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्र-
ष्टव्यम् । यत्पुनर्नारदेनोक्तम्—'मापं गां दापयेद्दण्ड द्वौ मापौ महिषी
तथा । तथाजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्धमापिक' ॥ इति, तत्पुनः
प्ररोहयोग्यमूलावशेषमक्षणविषयम् ॥ १५९ ॥

भक्षयित्वापविष्टानां यथोक्ताद्विगुणो दमः ॥

(वी०मि०) परक्षेत्रे सस्य भक्षयित्वा तृप्ता अनिवारितास्तत्रैव
यद्युपविशन्ति महिष्यादयस्तदा पूर्वोक्तात् द्विगुणो दमो दण्डः का-
र्यः । सवत्सानां तु भक्षयित्वापविष्टानां पूर्वोक्ताश्चतुर्गुणो दण्डः कार्यः ।

वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः ।

इति वचनात् ॥ १६० ॥

(मिता०) अपराधातिशयेन क्वचिद्दण्डद्वैगुण्यमाह—

भक्षयित्वेति । यदि पशवः परक्षेत्रे सस्यं भक्षयित्वा तत्रैवानि-
वारिताः शेरते तदा यथोक्ताद्दण्डाद् द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । सव-
त्सानां पुनर्भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्तदण्डाच्चतुर्गुणो दण्डो वेदि-
तव्यः । 'वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः' इति वचनात् ॥

सममेपां विवीतंऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

(वी०मि०) विवीतं प्रचुरतृणं गवादिचरणस्थानं परेण रक्ष्यमा-
णम् । तत्र तृणभक्षकानामेपां महिष्यादीनां समं क्षेत्रं सस्यभक्षण-
तुल्यं दण्डनीयम् । खरश्च उष्ट्रश्च खरोष्ट्रं तन्महिषीसमं यादृशे स-
स्यघाते महिष्या यादृशो दण्डस्तादृशे तादृशो दण्डः खरोष्ट्रयोरपी-
त्यर्थः ॥ १६० ॥

(मिता०) क्षेत्रान्तरे पश्वन्तरे चातिदेशमाह—

सममिति । विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहतो भूप्र-
देशः । तदुपघातेऽपीतरक्षेत्रदण्डेन समं दण्डमेपां महिष्यादीनां वि-
द्यात् । खराश्च उष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तन्महिषीसमम् । महिषी यत्र यादृशेन
दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्ड-
नीयम् । सस्योपरोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वाद्दण्ड-
स्य चापराधानुसारित्वात्खरोष्ट्रमिति समाहरो न विवक्षितः ॥१६०॥

(वी०मि०) सस्यघाते न केवलं दण्डनीयः, किन्तु क्षेत्रस्वामिने
फलमपि दाप्य इत्याह—

यावत्सस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री ता(१)वत्फलं लभेत् ॥

गोपस्ताड्यश्च गो(२)मी तु पूर्वाक्तं दण्डमर्हति ॥ १६१ ॥

यावत्सस्यं महिष्यादिभक्षणेन नश्येत्तावतः सस्यस्य समुचितं
फलमुपचयं क्षेत्रस्वामी लभेत् महिष्यादिस्वामिसकाशादित्यर्थः ।
तुशब्देन विनष्टातिरिक्तस्य तत्क्षेत्रस्य सस्यफलं व्यवच्छिन्नमिति । गो-
पस्तु ताड्य एव न तु क्षेत्रफलं दद्यात् । सस्यभक्षणजन्यक्षीरादेः

(१) तावत्स्याल्लोपिणः फलम् । इति मु०पु० पाठः ।

(२) गोपस्ताड्यस्तु गोस्वामी—इति क० ख० पु० पाठः ।

स्वामिगलविवादप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमितासरासहिता । ६४१

स्वामिनोपमोगादिति भावः । ताडनं च प्रागुक्तदण्डस्याप्युपलक्षणम् ।

या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत् ।

न तत्र गोमिनो दण्डः पालस्तं दण्डमर्हति ॥

इति वचनात् । गोमी गोस्यामी । उपलक्षणं चैतत्, महिष्यादि-
स्वामिनामपि पूर्वोक्तं दण्डमर्हति । तुशन्नेन ताडनं व्यथच्छिनत्ति ॥ १६१ ॥

(मिता०) परस्यधिनाशे गोस्वामिनो दण्ड उक्तः । इदानीं क्षेत्र-
स्वामिने फलमप्यसौ दापनीय इत्याह—

यावदिति । सस्यग्रहण क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मिन्क्षेत्रे
यावत्पलालघान्यादिकं गवादिभिर्जिनाशितं तावत्क्षेत्रफलमेतावदिति
क्षेत्रे एतावद्भवतीति सामन्तैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्यामने गोमी दा-
पनीयः । गोपस्तु ताडनीय एव न फलदापनीयः । गोपस्य च ता-
डनं पूर्वोक्तघनदण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यनाशे द्रष्टव्यम् 'या
नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत् । न तत्र गोमि(१)नो दण्ड-
पालस्तं दण्डमर्हति' ॥ इति वचनात् । गोमी पुनः स्व्यापराधेन स-
स्यनाशे पूर्वोक्तं दण्डमर्हति न ताडनम् । फलदानं पुनः सर्वत्र
गो(२)स्वामिने एव । तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरेणोपमागद्वारेण त-
त्क्षेत्रफलमागित्वात् । गवादिभक्षितावशिष्टं पलालादिकं गोमिनेव
ग्रहीतव्यम् । मध्यस्थकल्पित(३)मूल्यदानेन क्रीतप्रायत्वात् । अत एव
नारदः—'गोमिस्तु मक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते । सामन्तानु-
मतं देयं घान्यं यत्तत्र वापितम् ॥ पलाल (४)गोमिने देयं घान्यं त्रै-
कर्षकस्य तु' । इति ॥ १६१ ॥

(घो०मि०) क्षेत्रविशेषे पशुविशेषे चाऽभिहितं दण्डादिकम्
पवदति—

पयि ग्रामविवातान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते ॥

अकामतः कामचारे चारवदण्डमर्हति ॥ १६२ ॥

महोक्षोत्सृष्टपशवः मृतिकागन्तुकादयः ॥

पाला येषां तु(५) ते मोच्या राजदेवपरिप्लुताः ॥ १६३ ॥

(१) गोमिना दण्ड इति ।

(२) गोमिने एव इति ।

(३) मूल्यदानेन इति ।

(४) गोमिने देयं इति ।

(५) पाला येषां न ते—इति सु० पु० पठ्यते ।

मार्गे ग्रामविवीतानां समीपवर्तिस्वक्षेत्रे स्वामिनः पालस्य चा निच्छया गवादिभिर्भाक्षितेऽपि दोषो गोस्वामिनः । पालस्य चाऽपराधो दण्डादिप्रयोजको न भवति । कामतो गवादीनां चारणे तु चारकश्चौर इव दण्डमर्हति । अयं च दोषाभावः क्षेत्रस्याऽनावृतत्वेऽल्पकालं तद्भक्षणे च द्रष्टव्यः ।

यत्राऽपरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥

इति मनुवचनात् । 'पथि ग्रामविवीतान्ते न दोषोऽन्यवृते धान्यकाल'मिति विष्णुवचनाच्च । महोक्षो बीजसेक्ता वृषभः । उत्सृष्टपशवो वृपोत्सर्गादौ त्यक्त्वा वृषभवत्सरीप्रभृतयः । सृतिका प्रसवात्तरमनिर्गतदशाहा । आगन्तुकाः स्वयूथभ्रष्टा देशान्तरादेवागताः । आदिना—

अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः ।

इत्यादिस्मृत्यन्तरोक्ताः । मोच्याः दण्डनीयाः । येषां गवादीनां पाला राजदैवकेन परिप्लुता अस्वाधीनत्वात् ते विमोच्याः । उत्सृष्टानां स्वामिविरहेण दण्डाप्रसक्त्या दृष्टान्तार्थं तदुपादानमित्युपगन्तव्यम् । तुशब्देनोक्तातिरिक्तानां मोच्यत्वव्यवच्छेदः ॥ १६२-१६३ ॥

(मिता०) क्षेत्रविशेषे अपवादमाह—

पथीति । पथि ग्रामसमीपवर्तिनि क्षेत्रे ग्रामविवीतसमीपवर्तिनि च क्षेत्रे अकामतो गोभिर्भाक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभाव प्रतिपादनं च दण्डाभावार्थं विनष्टस्यमूल्यदानप्रतिषेधार्थं च । कामचारे कामतश्चारणे चौरवत् चौरस्य यादृशो दण्डस्तादृशं दण्डमर्हति । एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम् । (मनुः ८।२३८) 'यत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम्' ॥ इति दण्डाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् । आवृते पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्त्येव । वृत्तिकरणं च तेनैवोक्तम् । (मनुः ८।२३९) 'वृत्तिं च तत्र कुर्वति यामुष्टो नावलोकयेत् । छिद्रं निवारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम्' ॥ इति ॥ १६२ ॥

(मिता०) पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह—

महोक्षेति । महोक्षासाद्युक्षा च महोक्षो वृषः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः वृपोत्सर्गादिविधानेन देवतोद्देशेन वा त्यक्ताः । सृतिका प्रसृता अनि-

स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ६४३

ईशाहा । आगन्तुकः स्वयूथात्परिघ्नष्टो देशान्तरागतः । एते मोच्या-
परसस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः । येषां च पालो न विद्यते तेऽपि द्वै-
वराजपरिप्लुताः दैवराजोपहताः सस्यविनाशकारिणो न दण्ड्याः ।
आदिशब्दग्रहणाद्धस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते । ते चोशनसोक्ताः—'अद-
ण्ड्या हस्तिनो ह्यद्याः प्रजापाला हि ते स्मृताः । (१)अदण्ड्यौ का-
णकुञ्जौ च ये शश्वत्कृतलक्षणाः ॥ अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका
वाभि(२)सारिणी । अदण्ड्याश्चोत्सवे गायः श्राद्धकाले तथैव च' ॥
इति । अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन दण्ड्यत्वासंभवात् दण्ड्यान्तार्थं
मुपादानम् । यद्योत्सृष्टपशवो न दण्ड्या एवं महोक्षादय इति ॥ १६३ ॥

(धी० मि०) कस्मिन्काले पशूनामपराधे स्वामी दण्ड्यः कस्मि-
श्च पाल इत्यपेक्षायां रात्रिकालीनेऽपराधे स्वामी दिवातने पाल इत्यु-
त्तरमभिसन्धाय पालमधिहृत्य प्राह—

यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तदा ॥

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६४ ॥

पालदो(३)पाद्विनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ॥

अर्धत्रयोदशपणः (४)स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

यथा व्रणादिरहिताः संख्याविशेषविशिष्टाश्च पशवः स्वामिना
प्रातःकाले गोपेऽर्पितास्तथैव तान् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत् । दिवा
स्वप्रमादेन मृतान् मूल्यद्वारेण चोपहरणादिना नष्टानदर्शनं प्राप्तांश्च
प्रदाप्यः, यदि स कृतवेतनः कल्पितवेतनः स्यात् । चौरादिहृतस्या-
प्यानयनाशक्यत्वे स्वामिने तन्मूल्यं द्रव्यमेव विधीयते देयतया
व्यवस्थाप्यते । दोषान्मरणे चौरादिहरणे वा पशूनां पालस्य अर्धप-
णस्यत्रयोदशः पणोऽर्धाधिकद्वादशपणमितो दण्डः स्वप्राप्तो राज्ञा
विधीयते । आद्यचकारेण श्वभिन्ननिपतितादिसङ्ग्रहः । तुशब्देन य

(१) अदण्ड्या काणकुञ्जौ वृषाश्च कृतलक्षणा इति पाठः । कुञ्ज एकशृंग । कृतलक्षणं
मतत्वापत्तेन कृतलाञ्छनम् । (२) अभिसारिणी स्वयूथात्परिघ्नता पुन स्वयूथगामिनी ।

(३) पालदोष विनाशे तु—इति मु० पु० पाठः ।

(४) अर्धत्रयोदशपण इति अर्धरहितत्रयोदशपणं सार्धद्वादशपण इति यावत् । 'तस्मृतीश्रू-
र्वपदा समानाधिकरणेन समस्य-त उत्तरपदलोपश्च' इति वार्तिकानुत्तरपदलोपी कर्मधारय । यत्तु
विज्ञानेश्वरैवार्धाधिकत्रयोदशपणो दण्ड इति व्याख्यात तत्र सार्धदिनाशादिषु अर्धविभाषादिति
महाभाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम् ।

लात्कारेण गृहीत्वा चौरव्याघ्रादिकं स्वामिने कथयितुः पालस्य द-
ण्डादिकं व्यवच्छिनन्ति । तदाह तुर्मगुनारदा—

विक्रम्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥

बृहस्पतिश्च—

अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चाऽनिवेदयेत् ।

बोदुमर्हति दोषं तं विनयं चैव राजानि ॥

द्वितीयेन चकारेण दण्डसाहित्यार्थकेन तद्विकल्पशङ्कां व्यु-
दस्यति ॥ १६४—१६५ ॥

(मित्ता०) गोस्वामिन उक्तमिदानीं गोपं प्रत्युपदिश्यते—

यथार्पितानिति । गोस्वामिना प्रातःकाले गणयित्वा यथासम-
र्पिताः पशवस्तथैव सायंकाले गोपो गोस्वामिने पशून् विगणय्य प्र-
त्यर्पयेत् । प्रमादेन स्वापराधेन सृतान्नष्टांश्च पशून् हृतवेतनः कल्पि-
तवेतनो गोपः स्वामिने दाप्यः । वेतनकल्पना च नारदेनोक्ता—‘गवां
शताद्दत्सतरी धेनुः स्याद्वि(१)शताभृतिः । प्रतिसंवत्सरं गोपे सं-
दोहश्चाष्टमेऽहनि’ ॥ इति । प्रमादनाशश्च मनुना स्पष्टीकृतः (८१२३२)
‘नष्टं जग्धं च कृमिभिः श्वहृतं विषमे सृतम् । हीनं पुरुषकारेण
प्रदद्यात्पाल एव तु’ ॥ इति । प्रसह्य चौरै(२)रपहृतं न दाप्यः । य-
थाह मनुः (८१२३३)—‘वि(३)कस्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्ह-
ति । यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति’ ॥ इति । दै(४)
वसृतानां पुनः कर्णादि प्रदर्शनीयम् । (८१२३४) ‘कर्णौ चर्म च चा-
लांश्च वस्ति (५)स्नायुं च रोचनाम् । (६)पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृ-
तेष्वङ्गा(७)नि दर्शयन्’ ॥ इति मनुस्मरणात् ॥ १६४ ॥

(पिता०) पालदोषेति । किं च पालदोषेणैव(८)पशुविनाशे
अर्धाधिकप्रयोदशपणं दण्डं पालो दाप्यः । स्वामिनश्च द्रव्यं विनष्ट-
पशुमूल्यं मध्यस्थकल्पितम् । दण्डपरिमाणार्थः श्लोकाऽन्यत्पूर्वो
क्तमेव ॥ १६५ ॥

(१) त्रिंशताद् भृतिः घ.।

(२) अपहृतान् घ. ।

(३) विधुष्यत्विति पाठान्तरम् ।

(४) दैवराजमृतानां घ. । (५) स्नायूनि रोचनाम् ।

(६) पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि घ. ।

(७) अङ्गादि दर्शयेत् इति पाठः । (८) दोषेण पशु घ. ।

(धी० मि०) ननु क्षेत्रादिव्याप्ते देशे कथं गवां वृत्तिः सञ्चारणं वा स्यात् सर्वत्र दण्डसंभवादत् आह—

ग्रामेच्छया गोप्रचारे भूमी राजवशेन वा ॥

द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत् ॥ १६६ ॥

धनुःशतं परीणाहो(१)ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ॥

द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ १६७ ॥

गोप्रचारो गवां चारणार्थोऽकृष्टो भूभागो ग्रामवासिजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहस्वापेक्षया राजेच्छया वा परिकल्पनीयः । द्विजश्च तृणकाष्ठपुष्पाणि सर्वतोदिश परिगृहीतादपि भूभागात् स्ववत् स्वक्षेत्रादिवत् आहरेत् । एवं गवां वृत्तिमुपपाद्य सञ्चारणमुपपादयति धनुःशतमिति । चतुर्हस्तपरिमित धनुः तच्छतपरिमितं परीणाहश्चतुर्दिक्षु त्याज्या भूमिः ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं भवेत् । खर्वटो ग्रामादुत्कृष्टा नगरादधमः । तस्य धनुःशतद्वय क्षेत्रान्तरं, नगरस्य च धनुःशतचतुष्टयं क्षेत्रान्तरं चतुर्दिक्षु त्याज्यं भवेत् । तथा च सञ्चारणावस्थानादौ गवादीनां स देश उपयुज्यत, अतो न तत्र दण्ड इति तात्पर्यम् ॥ १६६-१६७ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥

(मिता०) गोप्रसङ्गात् गोप्रचारमाह—

ग्रामेच्छयेति । ग्रामेच्छया ग्राम्यजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहस्वापेक्षया राजेच्छया वा गोप्रचारः कर्तव्यः । गवादीनां (२)चरणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । द्विजस्तृणैधनाद्यभावे गवाग्निदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानि सर्वतः स्ववदनिवारित आहरेत् । फलानि (३)त्वपवृतादेव । 'गोग्न्यर्थं तृणमेधांसि वीरुद्धनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृताणाम्' इति गौतमस्मरणात् । एतच्च परिगृहीतविषयम् । अपरिगृहीते तु द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव स्वत्वासिद्धेः । यथा तेनैवोक्तम्—'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु' इति । यत्पुनरुक्तम्—'तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन्नि गृह्णानो

(१) ग्रामे क्षत्रा०—इति मु० पु० पाठ ।

(२) प्रचरणे र्थे छ । (३) त्वपरीवृतादेव छ ।

हस्तच्छेदनमर्हति' ॥ इति, तत् द्विजव्यतिरिक्तविषयमनापद्विषयं वा गवादिव्यतिरिक्तविषयं वेति ॥ १६६ ॥

(मिता०) इदमपरं गवादीनां स्थानासनसौकर्यार्थमुच्यते—

धनुःशतमिति । ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितं परिणाहः । सर्वतोदि(१)शमनुत्तस्यं कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शतं (२)परिणाहः । नगरस्य बहुजनसंकीर्णस्य धनुषां चतुःशतपरिमितमन्तरं कार्यम् ॥ १६७ ॥

इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।

(वी० मि०) अथाऽस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते—

स्वं लभेताऽन्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ॥

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ १६८ ॥

नष्टापहतमासाद्य हतारं ग्राहयेन्नरः ॥

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १६९ ॥

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ॥

क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ १७० ॥

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ॥

पञ्चवन्धो दमस्तत्र(३) राज्ञा तेनाविभाविते ॥ १७१ ॥

स्वात्मीयं द्रव्यं अन्येनाऽस्वामिना विक्रीतं क्रेतुः सकाशात् स्वामी लभते । अस्वामिकृतविक्रयस्य क्रेतुस्वत्वाप्रयोजकत्वात् । क्रेतुश्चाऽप्रकाशेन कृते क्रये दोषो दण्डप्रयोजको भवति । प्रकाशक्रये तु न दण्डः ।

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।

अदण्ड्ये मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥

इति मनुवचनात् । तथा हीनादसंभाव्यमानतद्द्रव्यस्वामित्वाभावात् । तथा रह एकान्ते हीनमूल्ये चालपतरमूल्यार्पणके क्रये क्रेता तस्करः चौरवदण्ड्यः । चकारेण दासादिविक्रीतसमुच्चयः । न-

(१) दिग्त्रनुत्तस्यं घ. ।

(२) परिणाहः ख. ।

(३) दमस्तस्य राज्ञे-इति मु० पु० पाठः ।

अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ६४७

दाह नारद —

अस्वाम्यनुमताद्दासादसतश्च जनाद्रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तद्दोषमाग् भवेत् ॥

नष्टस्वामिनोऽपहनमस्वामिना द्रव्यमासाद्य क्रयेण प्राप्य केता
स्वामिनाभियुक्तो हतारं नरं राजपुरुषपादिना ग्राहयेत् । तदाह
नारद —

न क्रयेदागम केता शुद्धिरस्य तदागमात् ।

विपर्यये तुल्यदोष सर्वं तद्दण्डमर्हति ॥

विपर्यये मूलनिगूहने देशकालवशेनाऽतिपत्तौ राजपुरुषाद्यस-
श्रियाने तु स्वयमेव केता स्वाम्यभियुक्तो विक्रेतारं स्वा-
मिनेऽर्पयेत् । अत्र हेतुः-विक्रेतुर्दशनात् स्वामिने प्रदर्श-
नात्क्रेतुः शुद्धिर्दण्डप्रयोजकापराधविरहः स्यात् । चस्त्वर्थः ।
एव विक्रयी तद्द्रव्यस्य । यतस्तस्मात् क्रेतुर्दशितात् स्वामी द्रव्यं
क्रयविपर्ययीभूतं केता च तन्मूल्यं राजा चाऽपराधानुसारेण दण्डमवा-
प्नोतीत्यर्थः । अवाप्नोतीत्युक्तं, तत्र स्वत्वं यदि स्वामिना सा-
ध्यते तदैवमित्याह आगमेनेति । नष्टद्रव्यं आगमेन प्रतिग्रहादि-
ना उपभोगेन च, अतोऽन्यथा प्राणान्तरे वा नाष्टिकेन भाव्यं
स्वस्वत्ववशेन साधनीयम् । तेन नाष्टिकेन स्वत्वे तत्राऽविभाविते
तु पञ्चबन्धः पञ्चमांशो दमो राज्ञा ग्राह्यः । पञ्चमांश इति क्वचि-
त्पाठः । राज्ञे इति चतुर्थ्यन्तपाठे तु देय इति शेषः । अत्रेदं पर्य-
वसितम्-अस्वामिविक्रीतं द्रव्यं स्वामिना तदानीं विद्यमानं स्वत्वं
साधनीयं, केत्रा च प्रकाशक्रयो राजदण्डामावार्थं योघनीयः । स्वा-
मिने च विक्रेता प्रदर्शनीयस्तत्सकाशात् स्वयं मूल्यं गृहीत्वा स्या-
मिने क्रय्यं वस्तु राज्ञे दण्डं च दापयेत् । तस्याऽऽनयनाशक्यत्वे तु न
द्रव्यं स्वामिने सर्वमर्थं वा दद्यात् । अप्रकाशक्रये तु दण्डमपि राज्ञे
दद्यादिति । तदाह कात्यायनः—

नाष्टिकस्तु प्रकुर्यात् तद्धनं क्षातृभिः स्वकम् ।

अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनी ॥

बृहस्पतिः—

वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वामी दत्तार्थमूल्यं तु प्रगृहीयात् स्वकं धनम् ।

अथ मूलमनाहार्यमित्याद्युक्तम्, अनुवाक्यं तु विक्रेतुर्विदेशे विद्यमानत्वे सतीत्यविरोधः ॥ १६८—१७१ ॥

(मिता०) संप्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते । तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तम्—‘निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहत्य वा । विक्रीयते समक्षं यत्स द्वयोऽस्वामिविक्रयः’ ॥ इति, तत्र किमित्याह—

स्वामिति । स्वमात्मसम्बन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृहीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ताहितयोरुपलक्षणार्थम् । (१) अस्वामिविक्रीतत्वेन तुल्यत्वात् । अत एवोक्तम्—‘अस्वामिविक्रयं दानमधि च विनिवर्तयेत्’ इति । केतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते (२) क्रये दोषो भवति । तथा हीनात्तद्द्रव्यागमोपायहीनाद्रहसि चैकान्ते संभाव्यद्रव्यादपि हीनमूलेनाल्पतरेण च मूलेन क्रये वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनः क्रयो राज्यादौ कृतस्तत्र च केता तस्करो भवति तस्करवद्दण्डादिभागभवतीत्यर्थः । यथोक्तम्—‘द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाशे क्रयतः शुद्धिः केतुः स्तेयं रहःक्रयात्’ ॥ इति ॥ १६८ ॥

(मिता०) स्वाम्यभिद्युक्तेन केत्रा किं कर्तव्यमित्यत आह—

नष्टेति । नष्टमवहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हतारं विक्रे(३) तारं नरं ग्राहयेत् चौराद्धरणकोदिभिः आत्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डा प्राप्त्यर्थं च । अथाविदितदेशान्तरं गतः कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत्, तावन्तैवासां शुद्धो भवतीति श्रीकराचार्येण व्याख्यातं तदिदमनुपपन्नम् । ‘विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः’ इत्यनेन पांनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा व्याख्यायते नष्टापहनमिति । नाष्टिकं प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहतं वात्मीयद्रव्यमासाद्य केतुर्हस्तस्थं ज्ञात्वा तं हतारं केतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् । देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसंनिधाने तद्वि(४)ज्ञापनकालात्प्राक् पलायनशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ॥ १६९ ॥

(१) अस्वामिक्रीतेन ज. ।

(२) क्रये घ. ।

(३) विक्रेतारं ग्राहयेत्, ग. ।

(४) तादृशापकालात् घ. ।

अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ६४२

(मिता०) ग्राहिते हर्तरि किं कर्तव्यमित्यत आह—

विक्रेतुरिति । यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमपहृतमन्यसकाशा-
त्क्रीतमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतुर्दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति ।
न पुनरसाद्यभियोज्यः । किं तु तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य
विवादः । यथाह गृहस्पतिः—‘मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्य क-
थचन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते’ ॥ इति । तस्मिन्
विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदा तस्य नष्टापहृतस्य ग-
वादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः
स्वीय द्रव्यमवाप्नोति । नृपश्चापराधानुरूपं दण्ड, क्रेता च मूल्यमवा-
प्नोति । अथासौ देशान्तरगतस्तदा योजनसंख्यया आनयनार्थं
कालो देयः । ‘प्रकाश वा क्रयं कुर्यान्मूलं वापि समर्पयेत् । मू-
लानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंख्यया’ ॥ इति स्मरणात् । अथावि-
ज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वा शुद्धो भ-
वति । ‘असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्’ इति वचनात् ।
यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलं च न प्रद-
शर्यति तदा स एव दण्डमाग्मवति—इति । ‘अनुपस्थापयेन्मूलं क्रयं
घाप्यविशोधयन् । यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः’ ॥ इति
मनुस्मरणात् ॥ १७० ॥

(मिता०) ‘स्व लभेतान्यधिक्रीत’मित्युक्तं, तल्लिप्सुना किं कर्तव्य-
मित्यत आह—

आगमेनेति । आगमेन रिषयक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदं
द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं चेत्पि(१) भाव्ये साधनीयं तत्स्वामिना ।
अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते पञ्चवन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्च-
मांशो दमो नाष्टिकेन राज्ञे देयः । अत्र चायं क्रमः—पूर्वस्वामी नष्ट-
मात्मीयं साधयेत् । ततः क्रेता चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलामाय च
विक्रेतारमानयेत् । अधानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं
शौ(२)घयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति ॥ १७१ ॥

(१) वेति भाष्यन् घ ।

(२) साधायित्वा ग ।

(वी०मि०) अस्वामिनो विक्रेतुस्तत्सकाशात् क्रेतुश्च प्रच्छादेन स्वामिनो दण्डमाह—

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ॥

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पण्णवर्ति पणान् ॥ १७२ ॥

दण्ड्यः । तुशब्देन निवेदने दण्डं व्यवच्छिनत्ति ॥ १७२ ॥

(मिता०) तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह—

हृतमिति । हृतं प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यं अनेन मदीयं द्रव्यमपहृतमिति नृपस्यानिवेद्यैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ पडुत्तरा-
न्नवर्ति पणान्दण्डनीयः । तस्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ १७२ ॥

(वी०मि०) यदि प्रणष्टं वस्तु स्वामिना नानीयते किं तु राजपुरु-
पेण तदा व्यवस्थामाह—

शौलिककैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ॥

अर्वाक् संवत्सरात् स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥ १७३ ॥

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ॥

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७४ ॥

शुल्काधिकृतैः स्थानरक्षिभिर्वाहृतं नष्टापहृतं द्रव्यं, तद्राज्ञा संवत्स-
रपर्यन्तं रक्षणीयं, ततोऽर्वाक् स्वामी नाष्टिकः स्वतो विभाविते सति
हरेत्प्राप्नुयात् । परतो वर्षादूर्ध्वमविभावितपरस्वत्व द्रव्यं नृपो हरेत् ।
प्रणष्टद्रव्यरक्षानिवन्धनां भृतिमाह—एकशफेऽश्वादौ नष्टे द्रव्ये चतु-
रः पणान् राज्ञे नाष्टिको दद्यात् । मानुषे च नष्टद्रव्ये पञ्च पणान् ।
महिषोष्ट्रगवां सम्बन्धिरपेक्षणे द्वौ द्वौ प्रत्येकं, अजाविके छागे मेपे
च प्रत्येकं पादं पादं दद्यात् पणस्य ।

प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं राजा त्र्यह्वं निधापयेत् ।

अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥

इति मनुवचनं तु श्रुतवृत्तसम्पन्नब्राह्मणविषयं, प्रकृतवचनं तु
त्रिद्विन्नपरमित्यविरोधः ॥ १७३—१७४ ॥

इति श्रीमत् ० याज्ञवल्क्यव्याख्याने अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ॥

(मिता०) राजपुरुषानीतं प्रत्याह—

शौलिककैरिति । यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा
नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वे प्रत्यानीतं तदा संवत्सरादर्वाक्

अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयभित्ताक्षरासहिता । ६५१

प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा
गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतं च द्रव्यं जनसमूहेषूद्धोष्य यावत्संवत्सरं
राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गौतमः—'प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्र-
भूयुर्विख्यातं संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यम्' इति । यत्पुनर्मनुना विध्यन्तरमु-
क्तम् (८।३०)—'प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा ज्येष्ठं निघापयेत् । अ-
र्वाक् ज्येष्ठाद्धरेत्स्वामी परतो नृपातिर्हरत्' ॥ इति तच्छ्रुतवृत्तसंपन्न-
ब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तपद्भागदिग्रहणं च तेनैवोक्तम् (मनु
८।३३)—'आददीताथ पद्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादशं
घापि सतां धर्ममनुस्मरन्' ॥ इति । तृतीयद्वितीयप्रथमसंवत्सरेषु
यथाक्रमं पष्टादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तात् ॥१७३॥

(मिता०) मनुक्तपद्भागदिग्रहणस्य द्रव्यविशेषेऽपवादमाह—

पणानिति । एकशफे अश्वादीं प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्ष
णनिमित्तं चतुरः पणान्दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च प-
णान् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ अजाविके
पुनः प्रत्येकं पाद पादम् । दद्यादिति सर्वत्रानुपज्यते । अजाविक-
मिति समासनिर्देशेऽपि पादं पादमिति घीप्सायलात्प्रत्येकं सम्बन्धो-
ऽवगम्यते ॥ १७४ ॥

इति अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

(वी०मि०) सम्प्रति दत्ताप्रदानिकं व्यवहारपदम्—

अथ देयमदेयं च दत्तं चाऽदत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥

इति नारदोक्तं निरूपयति—

स्वं कुटुम्बाऽविरोधेन देयं दारसुतादृते ॥

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ १७५ ॥

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः ॥

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्ता नापहरेत्पुनः ॥ १७६ ॥

स्वं आत्मीयं द्रव्यं भार्यापुत्रव्यतिरिक्तं कुटुम्बस्याऽवश्यमरणी-
यस्य मरणाविरोधेन देयं कुटुम्बमरणावशिष्टं देयमित्यर्थः । एवं देय-

मुक्त्वाऽदेयमाह अन्वये पुत्रपौत्रादिसन्ताने विद्यमाने सर्वस्वे न दे-
यम्, अन्यस्मै यत्प्रतिश्रुतं दातुमङ्गीकृतं तत्तदतिरिक्ताय न देयम् ।
चकारेण ऋष्यन्तरोक्ताऽदेयसमुच्चयः । तथा च बृहस्पतिः—

सामान्यपुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासयान्वितम् ।

प्रतिश्रुतं तथाऽन्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतम् ॥

सामान्यमनेकस्वामिकं पुत्रदारयोश्च विमतयोरेवाऽदेयत्वम् ।

विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्रास्तु सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् ॥

आप्तकाले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

इति कात्यायनवचनात् । अनुमतौ च विशेषमाह वसिष्ठः—‘न त्वे-
कं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा, स हि सन्तानाय पूर्वपां, न स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वाऽन्यत्रानुष्ठानान्दत्तुः’ । अन्यत्राऽनुष्ठानादिति दान-
मात्रेऽन्वितं, प्रतिग्रहे विद्यमानत्वेनाऽननुष्ठाने सत्यप्यभ्यधिकारात् ।
अत्र निषिद्धाचरणादधर्मो भवति, न तु दानासिद्धिरेव सर्वस्वदानादा-
विति स्मृतिसारः । दानं च विभजते बृहस्पतिः—

भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे ।

शुद्धानुग्रहसंप्रीत्या दत्तमष्टविधं स्मृतम् ॥

अदत्तमाह नारदः—

अदत्तं तु भयक्रोधकामशोकरुगन्वितैः ।

तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छूलयोगतः ॥

वालमूढास्वतंत्रार्तमतोन्मत्तापवर्जितैः ।

कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

आर्तेन धर्मार्थं दत्तं तु दत्तमेव ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ।

इति कात्यायनवचनात् । बृहस्पतिः—

प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया ।

कार्यं वा धर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयात् ॥

देयप्रसङ्गेन प्रतिग्रहस्य प्रकाशमेव कर्तव्यत्वमाह प्रतिग्रह इति । वि-
वादवारणाय प्रकाशः प्रतिग्रहः कार्यः, स्थावरस्य तु विशेषतः प्रकाश-
मेव प्रतिग्रहः । सुवर्णादेरिव तस्याऽऽत्मनिष्ठत्वेन दर्शयितुमशक्यत्वात् ।
अथ प्रकृतमाह—धर्मार्थं प्रतिश्रुतं यत्तदेयमेव, यद्यसौ सम्प्रदानभूतो

दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ६५३

न धर्मच्युतो भवति । 'प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्या'दिति गौतम-
वचनात् । न्यायेन दत्तं सप्तविधमुक्तं दत्त्वा पुनर्नवाऽपहरेत् । चकारेण
पोडशविधमदत्तमपहरोदिति वाक्यार्थः समुचीयते ॥ १७५-१७६ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने दत्ताप्रदानिकं प्रकरणम् ॥

(मिता०) अधुना विहिताविहितमार्गद्वयाश्रयतया द(१)त्तानप-
कर्म दत्ताप्रदानिकमिति च लब्धामिधानद्वयं दानाख्यं व्यवहारपदम-
भिधीयते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—'दद्या द्रव्यमसम्यग्यः पुन-
रादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत्' ॥ इति ।
असम्यगविहितमार्गाश्रयेण द्रव्यं दत्त्वा पुनरादातुमिच्छति यस्मिन्
वि(२)वाद्पदे तद्दत्ताप्रदानिकं दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन्दाना-
ख्ये तद्दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदम् । विहितमार्गाश्रयत्वेन तत्प्र-
तिपक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तान(१)पकर्मैत्यर्थादुक्तं भवति । द-
त्तस्यानपकर्म अपुनरादा(३)नाख्यं यत्र दानाख्ये विवाद्पदे तद्दत्ता-
नपकर्म । तच्च देयादेयादिभेदेन चतुर्विधम् । यथाह नारदः—'अथ
देयमदेयं च दत्तं वाऽदत्तमेव च । व्यवहारेषु विशेषो दानमार्गाश्चतु-
र्विधः' ॥ इति । यत्र देयमित्यनिपिद्धदानक्रियायोग्यमुच्यते । अदेय-
मस्वतया निपिद्धतया वा दानातर्हम् । यत्पुनः प्रकृतिस्थेन दत्तम
व्यावर्तनीयं तद्दत्तमुच्यते । अदत्तं तु यत्प्रत्याहरणीयं तत्कथ्यते ।
तदेतत्संक्षेपतो निरूपयितुमाह—

स्वमिति । स्वमात्मीयं कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन कु-
टुम्बमरणावशिष्टमिति यावत् तद्दद्यात् । तद्भरणस्यावश्यकत्वात् ।
यथाह मनुः (८।३५)—'बृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः
शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा मर्तव्या मनुष्यवित्' ॥ इति । स्वं कुटु-
म्बाविरोधेनेत्यनेनादेयमेकविधं दर्शयति । स्वं दद्यादित्यनेन चास्व
भूतानामन्वाहितयाचितकामाधिसाधारणनिक्षेपानां पञ्चानामप्यदेयत्वं
व्यतिरेकतो दर्शितम् । यत्पुनर्नारदेनाष्टविधत्वमदेयानामुक्तम्—'अ-
न्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् । निक्षेपः पु(४)त्रदारोश्च
सर्वस्वं चान्वये सति ॥ आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
अद्रेयान्याहुराचार्या यथान्यस्मै प्रतिश्रुतम्' ॥ इति । एतददेयत्वमा-

त्रामिप्रायेण न पुनः स्वत्वाभावाभिप्रायेण । पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वस्य सद्भावात् । अन्वाहितादीनां स्वरूपं प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

(मिता०) स्वं दद्यादित्यनेन दारसुतादेरपि स्वत्वाविशेषेण देयत्वप्रसङ्गे प्रतिषेधमाह—

दारसुतादिति । दारसुतादृते दारसुतव्यतिरिक्तं स्वं दद्यान्न दारसुतमित्यर्थः । तथा पुत्रपौत्राद्यन्वये विद्यमाने सर्वं धनं न दद्यात् । 'पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वृत्तिं चैषां प्रकल्पयेत्' इति स्मरणात् । तथा हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न देयम् ॥ १७५ ॥

(मिता०) एवं दारसुताव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रसङ्गाद्देयधनग्रहणं च प्रतिगृहीत्रा प्रकाशमेव कर्तव्यमित्याह—

प्रतिग्रह इति । प्रतिग्रहणं प्रतिग्रहः सः प्रकाशः कर्तव्यो विवाद-निराकरणार्थम् । स्थावरस्य च विशेषतः प्रकाशमेव ग्रहणं कार्यम् । तस्य सुवर्णादिवदात्मनि स्थितस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

(मिता०) एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरन्नाह—

देयमिति । देयं प्रतिश्रुतं चैव । यत् यस्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं तत्तस्मै देयमेव यद्यसौ (१) धर्मात्प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते न पुनर्दातव्यम् । 'प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्' इति गौतमस्मरणात् । दत्त्वा नापहरेत्पुनः । न्यायमार्गेण यद्वत्तं तत्सप्तविधमपि पुनर्नापहर्तव्यम्, किं तु तथैवानुमन्तव्यम् । यत्पुनरन्यायेन दत्तं तद्दत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च— 'दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम्' इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम्—'पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥ अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्धितैः । तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा (२) धर्मसंहिते । यद्वत्तं न्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम्' ॥ इति । अयमर्थः—पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तम्, भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तम्, तुष्ट्या चन्दिचारणादिभ्यो दत्तम्, स्नेहाद् दुहितृपुत्रादिभ्यो दत्तम्, प्रत्युपकारतः (३) उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम्, स्त्रीशुल्कं परिणय-

नार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यदत्तम्, यद्यानुग्रहार्थमदृष्टार्थं दत्तं नदेतत्स-
 त्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । मयेन यन्दिप्राहादिभ्यो द-
 त्तम्, क्रोधेन (१)पुत्रादिभ्यो धैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम्, पुत्रवि-
 योगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम्, उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरा-
 सार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम्, परिहासेनोपहासेन दत्तम् । (२)एकः स्वं
 द्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः । छल-
 योगतः शतदानमभिसंधाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बाले(३)-
 नाप्राप्तपोडशवर्षेण । मूढेन लोक(४)वादानभिज्ञेन । अश्वतन्त्रेण पु-
 त्रदासादिना । आर्तेन रोगाभिभूतेन । मत्सेन मदनीयमत्सेन । उन्म-
 त्सेन घातिकाद्युन्मदप्रस्तेन वा अपवर्जितं दत्तम् । यथायं (५)मदीयमिदं
 कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छ्रया दत्तम्, अत्रतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽह-
 मित्युक्तयते दत्तम्, यज्ञ करिष्यामीति धनं लब्ध्वा घृतादौ विनियु-
 ज्ञानाय दत्तमित्येव षोडशप्रकारमपि दत्तप्रदत्तमित्युच्यते । प्रत्या-
 हरणीयत्वात् । आतं दत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । 'स्व-
 स्थेनात्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् । अदस्वा तु मृते दाप्यस्त-
 त्सुतो नात्र सशयः' ॥ इति कात्यायनस्मरणात् । तथेदमपरं संक्षिप्तार्थं
 वचनं सर्वविधादसाधारणम् । (मनुः ८।१६८)—'योगाधमनचिकीर्त
 योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपाधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत्' ॥
 इति । योग उपाधिः । येनागामिनोपाधिधिशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्र-
 हाः कृतास्तदुपाधिवि(६)गमे तान् क्रयादीन्विनिवर्तयेदित्यस्यार्थः ।
 यः पुनः षोडशप्रकारमपि अदत्तं गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति तयोर्द-
 ण्डो नारदेनोक्तः—'गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति । अदे-
 यदायको दण्ड्यस्तथा दत्तप्रतीच्छकः' ॥ इति ॥ १७६ ॥

इति दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम् ।

(वी०मि०) अथ कीतानुशयाख्य विधादास्पदम्— ।
 कीत्वा मूल्येन यः पण्यं केता न बहु मन्यते । .
 कीतानुशय इत्येतद्विधादपदमुच्यते ॥

(१) पुत्रादिवै घ । (२) एकोऽपि स्वं इत्य ज । (३) अपात्रव्यवहारं ग ।
 (४) लोकवश घ । (५) मदीयकर्म ज । (६) धिगमे क्रय'दीन् घ ।

इति नारदेन लक्षितमुपक्रमते—

दशैकपञ्चसप्ताहं मासत्रयहार्धमासिकम् ॥

बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥ १७७ ॥

दशाहादिपर्यन्तं बीजादीनां परीक्षणं, तथा च तावत्समयमध्ये यदि क्रीते वस्तुनि अनुशयस्तदा परावर्तनीयं, न तु तदूर्ध्वमित्यर्थः । दशाहमेकादशाहं पञ्चाहं सप्ताहं मासं त्रयहं अर्धमासं च बीजानाम-यत्नां वाह्यानामश्वादीनां रत्नानां स्त्रीणां दास्यादीनां दोह्यानां गवा-दीनां पुंसां दासादीनां यथाक्रममन्वेति ।

क्रीत्वा विक्रीय वा पण्यं यस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहे तद्रव्यं दद्याच्चैवाऽऽददीत वा ॥

परेण तु दशाहस्य नाऽऽदद्याच्चैव दापयेत् ।

आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्डयः शतानि पट् ॥

इति मनुवचनं तु बीजपरमेव ।

अविज्ञातं तु यत् क्रीतं द्रष्टुं पश्चाद्विभावितम् ।

क्रीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु ॥

इति कात्यायनवचनात् । काले परीक्षाकाले । अन्यथा तदूर्ध्वम् । इदं च सर्वमपरीक्ष्य क्रीते द्रष्टव्यम्, 'अविज्ञात'मिति कात्यायने-नाभिधानात् ।

परीक्षेत स्वयं पण्यमन्येषां च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । उक्तकालमध्येऽपि क्रीतद्रव्यपरावर्तने वि-

शेषमाह नारदः—

क्रीत्वा मूल्याय यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाऽन्वयविक्षतम् ॥

द्वितीयेऽन्धि ददत् क्रेता मूल्यात्रिंशांशमाहरेत् ।

द्विगुणं तु तृतीयेऽन्धि परतः क्रेतुरेव तत् ॥

परत इति दोह्यपरम् ।

क्रीत्वा चाऽनुशयात्पण्यं त्वजेदोह्यादि यो नरः ।

अद्रष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं वहेत् ॥

इति कात्यायनवचनं परीक्षणोत्तरावधिकालपरम् । द्वयमपि वेदं

क्रीतद्रव्यस्य क्रीत्वशीलत्वभावे । अन्यथा तु—

क्रीत्वा गच्छन्ननुशय कयी हस्तमुपागते ।

पद्मार्गं तत्र मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेद् बुधः ॥

इति घचनाद्यवस्था ।

न सायथं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम् ।

इति मनुवचनात् क्रयकाले ज्ञातदोषं तु वस्तु न परीक्षणकाले
मध्येऽपि परावर्तनीयम् ।

परिभुक्तं च यद्दासः क्लिष्टरूपं मलीमसम् ।

सदोषमपि तत् क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्ततः ॥

इति नारदवचनात् ॥ १७७ ॥

(मिता०) अथ क्रीतानुशयः कथ्यते । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—

‘क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रीता न धद्मन्यते । क्रीतानुशय इत्येत-

द्विधादपदमुच्यते’ ॥ इति । तत्र च यस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतं तस्मि-

न्नेवाहि तदधिकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् । ‘क्रीत्वा मूल्येन य-

स्पण्यं तु क्रीतं मन्यते कयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मि(१)न्नेवाह्वय-

विज्ञतम्’ ॥ इति । द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तं—

‘द्वितीयेहि ददत्क्रेता मूल्यात् त्रिंशांश(२)माहरेत् । द्विगुणं तु तृतीये-

ऽहि परतः क्रेतुरेव तत्’ ॥ इति । परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

एतच्च धीजातिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्तुविषयम् ।

धीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणविधेरित्याह—

दशैकेति । धीजं व्रीह्यादिधीजम् । अयो लो(३)हम् । बाह्यो

चलीवर्दादिः । रत्नं मुक्ताप्रवालादि । स्त्री दासी । दोह्यं (४)महिष्या

दि । पुमान् दासः । एषां धीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परी-

क्षाकालो विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च धीजादीं यद्यसम्यक्त्वबुद्धानुशयो

भयति नदा दशाहाद्यभ्यन्तर एव क्रयनिवृत्तिर्न पुनरुर्ध्वमित्युपदेश-

प्रयोजनम् । यत्तु मनुवचनम् (८।२२२)—‘क्रीत्वा विक्रीय वा कि-

ञ्चिच्चस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात्तद् द्रव्यं दद्याच्चैवाद्दीन

च’ ॥ इति, तदुक्तलोहादिव्यतिरिक्तो(५)पभोगाविविनश्वरवृहक्षेत्रयान

शयनासनादिविषयम् । सर्वं चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत्पुनः

[६]परीक्ष्य न पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समर्थं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेत्रे न

(१) तस्मिन्नेवाहि धीचितमिति पाठः । (२) मावहेत् ख । (३) लोहादि ख ।

(४) महिष्यादि ख । (५) पभोगाविविनश्वर ख । (६) परीक्षित घ ।

प्रत्यर्पणीयम् । तदुक्तम्—'क्रेता पण्यं परीक्षित प्राक् स्वयं गुणदोष-
तः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः' ॥ इति ॥ १७७ ॥

(वी०मि०) बीजादिपरीक्षणप्रसङ्गेन स्वर्णादिपरीक्षणमाह—

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ॥

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशाऽयसि ॥ १७८ ॥

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके ॥

मध्ये पञ्चपला सौत्रे(?) सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥ १७९ ॥

कार्मिके रोमवद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः ॥

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वालकलेषु च ॥ १८० ॥

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे वलावलम् ॥

द्रव्याणां कुशला त्रूयुर्यत्तदाप्यमसंशयम् ॥ १८१ ॥

सुवर्णमुत्तमं अग्नौ न क्षीणं भवति । रजते शते शतपलमिते
द्विपलमग्नौ क्षीणं भवति । त्रपुणि रङ्गे सीसे च पलशते अष्टौ पला-
नि, ताम्रे पलशते पञ्च पलानि, अयसि पलशते दशपलानि अग्नौ
क्षीयन्ते । चकारेण कांस्यस्य त्रपुताम्रयोनिकस्य तदंशानुसारेण क्षयः
समुच्चयते । ऊर्णैः कार्पासैवा सूत्रैः स्थूलैर्निर्मिते कम्बलपटादौ
शतपलमिते दशपलमिता वृद्धिः । मध्येऽनतिसूक्ष्मे शतपलमिते
पञ्चपला वृद्धिः । अतिसूक्ष्मसूत्रके तु नस्मिन् पलशतमिते त्रिपल-
मिता वृद्धिर्मता मण्डादिसम्बन्धादभिज्ञसंमता । यत्र निष्पन्ने
पटादौ स्वस्तिकक्रादिकं सूच्या क्रियते तत्कार्मिकं, यत्र प्रावारा-
दौ रोमाणि बध्यन्ते तद्रोमवद्धं, तत्र त्रिंशत्तमो भागः क्षयो मतः ।
कौशेये कृमिकोशोत्थे सूत्रनिर्मिते पट्टवस्त्रादौ बल्कलप्रभवेषु
च न क्षयो न वा वृद्धिः । चकारैर्गोधूमादीनां बहूनामनुक्तानां पेष-
णादौ क्षयवृद्धोरभावः समुच्चयते । अनुक्तविशेषेषु च शाणक्षौमा-
दिषु द्रव्याणां मूलहासवृद्धिज्ञा देशं कालमुपभोगं नष्टद्रव्यस्य सा-
रामारतां च ज्ञात्वा यद् त्रूयुस्तदसंशयं दाप्यमिति । चकारेण हास-
योग्यस्थाने हासनीयमिति समुच्चयते ॥ १७८-१८१ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने क्रीतानुशयप्रकरणम् ।

(मिता०) दोह्यादिपरीक्षाप्रसङ्गेन स्वर्णादिरपि परीक्षामाह—

अग्नाविति । वह्नी प्रताप्यमानं सुवर्णं न क्षीयते । अतः कटकादिनिर्माणार्थं यावत्स्वर्णकारहस्ते प्रक्षिप्तं तावन्तुलित तैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्या दण्ड्याश्च । रजते तु शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते । अष्टौ त्रपुणि सीसे च । शते इत्यनुवर्तते । त्रपुणि सीसे च शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीयन्ते । नाम्ने पञ्च दशायसि-ताम्ने शतपले पञ्चपलानि, अयासि दशपलानि क्षीयन्ते । अत्रापि शत इत्येष । कांस्यस्य तु त्रपुताम्रयोनित्वात्त(१)दनुसारेण क्षयः कल्पनीयः । (२)नतोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दण्ड्याः॥१७८॥

(मिता०) क्वचित्कम्यलादौ वृद्धिमाह—

शत इति । स्थूलेनौर्णसूत्रेण यत्कम्यलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले दशपला वृद्धिर्वेदितव्या । एव कार्पाससूत्रनिर्मिते पटादौ वेदितव्यम् । मध्ये अनतिसूक्ष्मसूत्रनिर्मिते पटादौ पञ्चपला वृद्धिः । सुसूक्ष्मसूत्ररचितं शते त्रिपला वृद्धिर्वेदितव्या । एतद्याप्रक्षालितवासोधिपयम् ॥ १७९ ॥

(मिता०) द्रव्यान्तरे विशेषमाह—

कार्मिक इति । कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वास्तिकादिकं चि(३)त्र सूत्रे. क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते । यत्र प्रा(४)वारादौ रोमाणि बध्यन्ते स रोम(५)यस्तः । तत्र त्रिंशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः । कोशेये कोशप्रभवे घालकलंपु वृक्षरवाङ्गिनिर्मितेषु घसनेषु वृद्धिहासौ न स्तः, किन्तु (६)यावद्वयनार्थं कुविम्बादिभ्यो दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् ॥ १८० ॥

(मिता०) द्रव्यानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः सामान्येन हासवृद्धिज्ञानोपायमाह—

देशमिति । शाणक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे हासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयामिज्ञाः देशं कालमुपपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलाबलसारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदसंशयं शिल्पिनो दाप्याः॥१८१॥

इति क्रीतानुशयप्रकरणम् ॥

(१) नदशानुसारेण घ० । (२) इतोधिक घ० । (३) चित्रं सूत्रं ज० ।
 (४) यन्मादौ ग० । (५) रोमबन्ध घ० । (६) यावद्वयनार्थं घ० ।

(वी०मि०) अथाऽभ्युपेत्याशुश्रूषानाम प्रकरणमारभते । त-
त्स्वरूपं तु नारदोक्तम्—

अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।

अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥

इति । मनुना च वेतनाप्रदान एवास्य विवादपदस्य कयाचिद्विवक्ष-
याऽन्तर्भावमभिप्रेत्य पृथगनभिधानात् । शुश्रूषकश्च पञ्चविधः—शि-
ष्योऽन्तेवासी भृतकोऽधिकर्मकृदासश्चेति । तत्र शुभं कर्म चतुर्णामशु-
भं कर्म दासस्य भवति ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ।

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ॥

गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ।

इच्छतः स्वामिनश्चाऽङ्गैरुपस्थानमथाऽन्ततः ॥

अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ।

इति नारदवचनात् । तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी, अन्तेवासी शि-
ष्यभिक्षार्थी, भृतको वेतनेन कर्मकर्ता, अधिकर्मकृत् कर्म कुर्वताम-
धिष्ठाता, दासश्च—

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।

अनाकालभृतश्चैव आहितः स्वामिना च यः ॥

मोचि(१)तो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वड्वाहतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥

इति नारदेनोक्तः । तत्र शिष्यस्य वृत्तिः—

आहृतश्चाप्यधीयीत लब्धं चाऽस्मै निवेदयेत् ।

इत्यादिना प्रागभिहिता । भृतकाऽधिकर्मकृतोस्तु वेतनादानप्र-
करणे वक्ष्यते । दासान्तेवासिनोस्त्वत्राह—

वलादासीकृतश्चैरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ॥

स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्तन्निष्क्रयादपि ॥ १८२ ॥

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दासस्त्वा(२)मरणान्तिकः ॥

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥ १८३ ॥

अभ्युपेत्याशुश्रूपाप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ६६१

यलात्कारेण दासीकृतः, घोरेधिंक्रोतश्च दासीकृतः, चकाराऽपि-
काराभ्यां तेन दत्त आधीकृतश्च मुच्यते दासकर्मणः । यश्च चौरव्या-
प्राधाक्रान्तस्य स्वामिनः प्राणान् रक्षति स च मुच्यते । अपिका-
रेण दास्यमोक्षहेत्वन्तरसमुच्चयः । तदाह नारदः—

अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोद्वय ददत् ।
सम्मक्षितं यद् दुर्मिक्षे न तच्छुष्येन कर्मणा ॥
भक्तस्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः स मुच्यते ।
आहितोऽपि धन दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ॥
ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते ॥
तवाऽहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः ।
प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ॥
कृतकालव्यपगमात् कृतकोऽपि विमुच्यते ।
निप्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते षडधाहनः ॥

तुल्यकर्मणा स्वकर्मतुल्यकर्मकरणेन । षडवाया दास्या निप्रहात्
सम्मोगत्यागात् । कात्यायनः—

स्वदासीं यस्तु सङ्गच्छेत् प्रसूता च भवेत्तदा ।
अवेश्य धीज कर्तव्या अदासी सान्वयानु सा ॥

इदं तु स्वामिनः पुत्राद्यसत्त्व एवेति प्रकाशापारिजातरत्नाकरादयः ।
प्रसादेनाप्यदासः कार्यस्तत्र विधिमाह नारदः—

स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रतिमानसः ।
स्कन्धादादाय तस्याशु भिन्द्यात् कुम्भं सहाऽम्मसा ॥
साक्षताभिः सुपुष्पाभिर्भूर्धन्यङ्गिरवाकिरन् ।
अदास इति चोक्ता त्रिः प्राङ्मुखस्तमधोऽन्वजेत् ॥
तत प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।
मोज्याधोऽथ प्रतिप्राह्यो भवत्यभिमतः सताम् ॥

कात्यायनः—

दासस्य तु धनं यत्स्यात् स्वामी तस्य प्रभुः स्मृतः ।
प्रसादविक्रयार्थं तु न स्वामी धनमर्हति ॥
दासेनोदा त्वदासी या सापि दासत्वमाप्नुयात् ।
यस्मान्जर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यत ॥

प्रसादेति । स्वात्मप्रसादेनाऽऽत्मविक्रयेण च यद्दुग्धं तद्धनं स्वामी

नार्हतीत्यर्थः । दासेनेति । अत्र यदि व्ययाद्दासपदोपस्थापितप्रतियोगि-
कमेवादासीत्वं, ततोऽस्वामिकाऽन्यस्वामिका वा परिणीता सती
वरस्वामिनः स्वीभवति । अर्थाच्च दासोढत्वं पूर्वस्वामिदासमोक्षहेतुभि-
रिति लभ्यते । अत एव तत्प्रकरणे वाक्यमिदम् । पूर्वस्वाम्यनुमत्या
च दासकृतो विवाहः स्वत्वहेतुः । विमतिविषये तु चेटिकापरिण-
यवन्न पूर्वस्वामिस्वत्वहानिः । आधुनिकास्तु यदि प्रागनुमतिं विना
दासेनोढा तदा गौरीवराटिकामात्रमत्रस्वामिने दातव्यमुत्तरस्वा-
मिना, न तु दास्यनुत्पत्तिरेव । गौरीवराटिकाग्रहणमात्रप्रयोजकस्येव
दासत्वस्य पूर्वस्वामिनिरूपितस्य तत्र सत्त्वादिति वदन्ति । यत्तु—

न स्वामिना विसृष्टोऽपि शूद्रो दास्यात्प्रमुच्यते ।

निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तं तस्माद्यपोहतु ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रवाक्यं, तद्दासनिन्दापरम् । अन्यथा
तस्यैव दास्यान्मोक्षो न स्यादित्यवधेयम् । प्रव्रज्येति । संन्यासत्र-
हणानन्तरं ततः प्रच्युतो यो भवति स राक्षो दास आमरणान्तिकः
मरणावधि विद्यमानदासभावः, अस्य न दासस्य मोक्ष इति भावः ।
वर्णानामिति । अनुलोमक्रमेणैव दास्यं भवति न प्रतिलोमक्रमेण ।
यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियो दासो न तु वैश्यस्येत्यादि । इदं तु प्रव्रज्याव-
सितमिन्नपरम् ।

वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ॥

इति नारदवचनात् । वर्णानामिति प्रव्रज्यावसित इति च ब्राह्मण-
मिन्नपरम् ।

प्रव्रज्यावसितं यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वक्षत्रविन्नुपः ॥

क्षत्रविदिति समाहारद्वन्द्वः ॥ १८२-१८३ ॥

(मिता०) सारप्रतमश्युपेत्याशुश्रूपाख्यमपरं विवादपदमभिधातु-
मुपक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—‘अश्युपेत्य तु शुश्रूपां य-
स्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूपाश्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते’ ॥ इति ।
आ(१)ज्ञाकरणं शुश्रूपा नामङ्गीकृत्य पञ्चाशो न संपादयति तद्विवा-
दपदमश्युपेत्याशुश्रूपाख्यम् । शुश्रूपकश्च पञ्चविधः—शिष्योऽन्तेवा

सी भृतकोऽधिकर्मकृदास इति । तेषामाद्याश्चत्वारः कर्मकरा इत्यु-
च्यन्ते, ते च शुभकर्मकारिणः । दासाः पुनर्गृहजातादयः पञ्चदशप्र-
काराः । गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनाद्यशुभकर्मकारिणः ।
तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्—‘शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषि-
भिः । चतुर्विधाः कर्मकरास्तेषां दासारिपञ्चकाः ॥ शिष्यान्तेवा-
मिभृतकाश्चतुर्थं(१)स्त्वधिकर्मकृत् । एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु
गृहजादयः ॥ सामान्यमस्यतन्त्रत्वमेपामाहुर्मनीषिणः । जाति(२)क-
र्मकृतस्तूको विशेषो वृत्तिरेव च ॥ कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभ-
मेव च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशु-
चिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छ्लिष्टविषमूत्रप्रहणो-
ज्जनम् ॥ इच्छतः स्वामिन(३)श्चाङ्गैरुपस्थानमद्यान्ततः । अशुभं क-
र्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥ इति । तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी ।
अन्तेवासी शिल्पशिक्षार्थी । मूलेन यः कर्म करोति स भृतकः ।
कर्म कुर्वतामधिष्ठाताऽधिकर्मकृत् । अशुचिस्थानमुच्छ्लिष्टप्रक्षेपार्थं गतां
दिकम् । अवस्करो गृहमाजितपांस्यादिनिच(४)यस्थानम् । उज्जनं
त्यागः । भृतकश्चात्र त्रिविधः । तदुक्तम्—‘उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र म-
ध्यमस्तु कृपीघलः । अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः’ ॥
इति । दासाः पुनः—‘गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अनाकाल(५)भृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥ मोक्षि(६)तो महत्-
श्रणांशुप्रप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रवज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव घडवाहतः । विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दा-
साः पञ्चदश स्मृताः’ ॥ गृहे दास्यां जातो गृहजातः । क्रीतो मूलेन-
न । लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाकाल-
भृतो दुर्मिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्द्रक्षितः । आहितः स्वामिना धन-
प्रहणेनाधितां नीतः । ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः ।
युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः । पणे जितो यद्यस्मिन्विवादे परा-
जितोऽहं तदा त्वदासो भवामीति परिभाष्य जितः । तवाहमित्युप-
गतः तवाहं दास इति स्वयं संप्रतिपन्नः । प्रवज्यावसितः प्रवज्या-
तश्च्युतः । कृतः एतावत्कालं त्वदास इत्यभ्युपगमितः । भक्तदासः

(१) अधिकर्मकृत् घ । (२) कर्मकरस्तूको ज । (३) स्वामिनः स्वङ्गि घ ।
(४) निर्वापस्थानम् घ । (५) भृतश्च घ । (६) मोक्षितो घ ।

सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । वडवाहृतः
 वडवा गृहदासी तयाहृतः तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः ।
 य आत्मानं विक्रीणीतेऽसावात्मविक्रेतेत्येवं पञ्चदश प्रकाराः । यत्तु
 मनुना (८।४।१५)—‘ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदात्रिमौ । पै-
 तृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः’ ॥ इति सप्तविधत्वमुक्तं तत्ते-
 पां दासत्वप्रति(१)पादनार्थं न तु परिसंख्यार्थम् । तत्रैषां शिष्यान्ते-
 वासिभृतकाधिकर्मकृद्दासानां मध्ये शिष्यवृत्तिः प्रागेव प्रतिपादिता ।
 ‘आहृतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत्’ इत्यादिना । अधिक-
 र्मकृद्भृतकानां तु भृतिं वेतनादानप्रकरणे वक्ष्यते । ‘यो यावत्कु-
 रते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम्’ इत्यादिना ॥

दासान्तेवासिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह —

बलादिति । बलात् बलावष्टम्भेन यो दासीकृतः । यश्चौरैरपहृत्य
 विक्रीतः । अपिशब्दादाहितो दत्तश्च स मुच्यते । यदि स्वामी न मुञ्चति
 तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः । उक्तं च नारदेन—“चौरापहतविक्रीता ये
 च दासीकृता बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यं तेषु हि नेष्य-
 ते” ॥ इति । चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान्यः प्रददाति र-
 क्षत्यसावपि मोच(२)यितव्यः । तदिदं सर्वदासानां साधारणं दा-
 स्यनिवृत्तिकारणम् । ‘यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंश-
 यात् । दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च’ ॥ इति नारदस्म-
 रणात् । भक्तदासादीनां प्रातिस्विकमपि मोक्षकारणमुच्यते । अना-
 कालभृतभक्तदासौ भक्तस्य त्यागाद्दासभावादारभ्य स्वामिद्रव्यं या-
 वदुपभुक्तं तावद्दत्त्वा मुच्येते । आहितर्णदासौ तु तन्निष्क्रयाद्यद् गृ-
 हीत्वा स्वामिना आहितो यच्च दत्त्वा धनिनोत्तमर्णान्मोचितस्तस्य
 प्रत्यर्पणान्मुच्यते । नारदेन विशेषोऽप्युक्तः—‘अनाकालभृतो दा-
 स्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् । सम्भक्षितं यद् दुर्भिक्षे न तच्छुञ्चेत् कर्म-
 णा ॥ भक्तस्योत्क्षेपणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । आहितोऽपि धनं
 दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ॥ ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्र-
 मुच्यते’ ॥ इति । तथा तवाहमित्युपगतयुद्धप्राप्तपणजितकृ(३)तकव
 डवाहतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं च तेनै(४) वौक्तम् । यथा-

अभ्युपेत्याशुश्रूपाप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ६६५

‘तथाहमित्युपगतो युद्धप्राप्त पणे जित । (१)प्रतिशीर्षप्रदानेन मु
च्येरस्तुल्यकर्मणा ॥ कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि त्रिमुच्यते । नि
ग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाइत ’ ॥ इति । दासेन सह सम्मोग
निरोधादित्यर्थ । तदेव गृहज‘तक्रीतलघदायप्राप्तात्मधिक्रियणा
स्वामिप्राण(२)प्रदानतत्प्रसादरूपसाधारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षो
नास्ति । विशेषकारणानभिधानात् । दासमोक्षश्चानेन क्रमेण कर्त
व्य । ‘स्व दासमिच्छेद्य कर्तुमदास प्रीतमानस । स्कन्धादादाय
तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भ सहाम्भसा ॥ साक्षताभि सपुष्पाभिर्मूर्धन्य
ङ्गिरवाकिरेत् । अदास इत्यथोक्त्वा त्रि प्राडमुख तमवास्तृजत् ’ ॥
इति तेनैवोक्तम् ॥ १८२ ॥

(मिता०) प्रव्रज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह—

प्रव्रजेति । प्रव्रज्या सन्यासस्ततोऽवसित प्रच्युत । अनभ्युपग
तप्रायश्चित्तश्चेद्राह एव दासो भवति । मरणमेव तदासत्वस्या(३)
न्तोऽन्यस्मिन्काले न मोक्षोऽस्ति ॥

(मिता०) वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्थामाह—

वर्णानामिति । ब्राह्मणादीना वर्णानामानुलोम्येन दास्यम् । ब्राह्म
णस्य क्षत्रियादय । क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रौ । वैश्यस्य शूद्र इत्येवमा
नुलोम्येन दासमावो भवति न प्रातिलोम्येन । स्वधर्मत्यागिन पुन
परिभ्राजकस्य प्रातिलोम्येनापि दासत्वमिष्यत एव । यथाह नारद -
‘वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्व न विधीयते । स्वधर्मत्यागिनाऽन्यत्र
दारवहासता मता’ ॥ इति ॥ १८३ ॥

(वी०मि०) दासधर्मानभिघायाऽन्तेवासिधर्मानाह—

कृतशिल्पोऽपि निवसेत् कृतकाल गुरोर्गृहे ॥

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८४ ॥

त्वद्गृह पतावत्काल वसिष्यामीति कृत व्यवस्थापित काल
व्याप्य गुरोर्गृहे कृतशिल्पोऽपि लब्धशिल्पविद्योऽपि अन्तेवासी गु
रो सकाशात् प्राप्त भोजन येन तादृश तस्य शिल्पस्य फल वेतन
गुरवे ददन्निवसेत् । शिल्पातिरिक्त च कर्म नान्तेवासिन कारयेत् ।

(१) प्रतिशीर्ष प्रतिनिध । (२) प्रदानात्प्रसाद ए ।

(३) स्यातो नाम्नय प्रतिमोक्षास्त ए ।

तदाह नारदः—

न चाऽन्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ।

तथा—

शिक्षयन्तमद्गुप्तं च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।

बलाद्दासयितव्यः स्याद्बध्वन्धौ च सोऽर्हति ॥

तथा—

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदाक्षिणम् ।

शिक्षितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तते ॥ १८४ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने अभ्युपेत्याशुश्रूपाप्रकरणम् ।

(मिता०) अन्तेवासिधर्मानाह—

कृतशिल्प इति । अन्तेवासी गुरोर्गृहे कृतकालं वर्षचतुष्टयमा-
युर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थं त्वद्गृहे वसामीति यावदङ्गीकृतं तावत्कालं
वसेत् । यद्यपि वर्षचतुष्टयादवर्गागेव लब्धापेक्षितशिल्पविद्यः । कथं
निवसेत् ? गुरुप्राप्तभोजनः गुरोः सकाशात्प्राप्तं भोजनं येन स त-
थोक्तः । तत्फलप्रदः तस्य शिल्पस्य फलमाचार्याय प्रददातीति तत्फ-
लप्रदः । एवंभूतो वसेत् । नारदेन विशेषोऽप्यत्र दर्शितः—‘स्वशिल्पमि-
च्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुक्षया । आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं
सुनिश्चितम् ॥ आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् । न चान्य-
त्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥ शिक्षयन्तमसंबुष्टं य आचार्यं परि-
त्यजेत् । बलाद्दासयितव्यः स्याद्बध्वन्धौ च सोऽर्हति ॥ शिक्षितोऽपि
कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयात् । तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव
तत्फलम् ॥ गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदाक्षिणम् । शिक्षित-
श्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तते’ ॥ इति । बध्वशब्दोऽत्र ताडनार्थः
दोषस्याल्पत्वात् ॥ १८४ ॥

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यं विवादपदम् ।

(वी०मि०) अधुना संविद्यतिक्रमं विवादपदं निरूपयितुमु-
पक्रमते—

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्न्यस्य तत्र तु ॥

त्रैविध्यं वृत्तिमद् ब्रूयात् स्वधर्मः पालयतामिति ॥ १८५ ॥

राजा स्वपुरे धवलगृहादिरूपं स्थानं कृत्वा तत्र ब्राह्मणान्

संविद्यतिक्रमप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ६६७

न्यस्य स्थापयित्वा त्रैविद्यं घेदत्रयसंपन्नं वृत्तिमद् भूहिरण्यादिसंपन्नं च कृत्वा स्वस्य वर्णाश्रमनिमित्तो धर्मो भवद्भिः पाल्यतां क्रियता-
मिति द्रूयात् व्यवस्थापयेत् । तुशब्देन वृत्तिपरिकल्पनं विना व्यव-
स्था व्यवच्छिद्यते ॥ १८५ ॥

(मिता०) संप्रति संविद्यतिक्रमः कथ्यते । तस्य च लक्षणं ना-
रदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्—'(१)पायण्डिनैगमादीनां स्थितिः
समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्' ॥ इति ।
पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयस्तस्यानपाकर्माव्यातिक्रमः परि-
पालनं तद्व्यतिक्रम्यमाणं वि(२)वादपदं भवतीत्यर्थः ॥

तदुपक्रमार्थं किञ्चिदाह—

राजेति । राजा स्वपुरे दुर्गादौ स्थानं धवलगृहादिकं कृत्वा तत्र
ब्राह्मणान्यस्य स्थापयित्वा तद्ब्राह्म(३)णजातं त्रैविद्यं घेदत्रयसंपन्नं
वृत्तिमद् भूहिरण्यादिसंपन्नं च कृत्वा स्वधर्मो वर्णाश्रमनिमित्तः श्रुति-
स्मृतिविहितो भवद्भिरनुष्ठीयतामिति तान् ब्राह्मणान् द्रूयात् ॥ १८५ ॥

(वी०मि०) एवं कृतव्यवस्थैस्तैर्यत्कार्यं तदाह—

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामायिको भवेत् ॥

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ १८६ ॥

यः सामयिको गोप्रचारदेवगृहपालनादिरूपः समयाद्गोचारका-
दिकारितराजकृतव्यवस्थानिष्पन्नो धर्मः, यश्च शत्रुमण्डले तुरगाद-
यो न प्रस्थाप्या, मम राज्येऽतिथिभिरकृतभोजनैर्न यथा स्थायते त-
था कर्तव्यमित्यादि धर्मो राक्षा कृतः स्वेच्छया समाश्रितः सोऽपि स्व
धर्मः पाल्यतामिति व्यवस्थितो यो निजधर्माणामविरोधनं तैर्ब्राह्मणै-
र्यत्नेन संरक्षणीयः संपादनीयः । तुशब्देन निजधर्मविरुद्धस्य सामयि-
कस्य रक्षणं व्यवच्छिद्यति । अपिशब्देन—

पृग्धोणिगणानां च सङ्केतसमयक्रिया ।

वाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्यं तद्यैव च ॥

इति बृहस्पत्याद्युक्तराजतदीयपुरुषव्यवस्थापितातिरिक्तसमययन्धं
समुच्चिनोति । अकारेण राजाधिकृतं समुच्चिनोति ॥ ॥ १८६ ॥

(१) पाण्डिनो वेदमार्गविरोधिनो वाणिज्यादिकरा । नैगमास्तदविरोधिन । आदिपदेन त्रैवि-
यानां ग्रहणम् । (२) व्यवहारपद घ । (३) तद्ब्राह्मणजातं य ।

(मिता०) एवं नियुक्तैस्तैर्यत्कर्म कर्तव्यं तदाह—

निजेति । श्रौतस्मार्तधर्मानुपमर्देन समयान्निष्पन्नो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मो यावत्पथिकं भोजनं देयमस्मदराति(१)मण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया इत्येवं-रूपः कृतः सोऽपि पक्षणीयः ॥ १८६ ॥

(वी० मि०) एतादृशव्यवस्थालङ्घने दण्डमाह—

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ॥

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ १८७ ॥

अतिक्रमे तस्य सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राजा निष्कासयेदित्यर्थः । अत्र ग्रन्थलाघवाय गणद्रव्यहारिदण्डस्याभिधानमवगन्तव्यम् । अयं च दण्डोऽनुबन्धातिशये द्रष्टव्यः । अनुबन्वाल्पत्वे तु—

यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥

निगृह्य दापयेदेनं समयव्यामिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णं पणिनष्कं शतमानं तु राजतम् ॥

इति मनुकदण्डानामन्यतमो जातिशक्त्याद्यपेक्षया कल्पनीयः ॥१८७॥

(मिता०) एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्युक्त्वा तदतिक्रमादौ दण्डमाह—

गणद्रव्यमिति । यः पुनर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य सम्बन्धि साधारणं द्रव्यमपहरति, संवित्समयस्तां समूहकृतां रा(२)जकृतां वा यो लङ्घयेदतिक्रमेत्तदीयं सर्वं धनमपहृत्य स्वराष्ट्राद्विप्रवासये-
न्निष्कासयेत् । अयं च दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः । अनुबन्वा-
ल्पत्वे तु (मनुः ८.२१९.२२०)—‘यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् । विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ निगृह्य दापये-
देनं समयव्यामिचारिणम् । चतुःसुवर्णं पणिनष्कं शतमानं च राज-
तम्’ ॥ इति मनुप्रतिपादितदण्डानां निर्वासनचतुःसुवर्णपणिनष्कश-
तमानानां चतुर्णामन्यतमो जातिशक्त्याद्यपेक्षया कल्पनीयः ॥१८७॥

संविद्यातिक्रमप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ६६९

(वी० मि०) राजव्ययस्थापित इव प्रामादिसमूहवादिब्यवस्थापितोऽप्यर्थो न लङ्घनीय इत्याह—

कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहाहितवादिनाम् ॥

यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥ १८८ ॥

समूहाहित सेतुबन्धनकारित्वादिकं धृतां कर्तव्यमिति द्रुवतां वचनं तत्सर्वैरेव संपादनीयम् । यस्तु तत्र विपरीतः प्रतिकूलः स्यात् स प्रथमसाहसं दमं दाप्यः ॥ १८८ ॥

(मिता०) इदं च तैः कर्तव्यमित्याह—

कर्तव्यमिति । गणितां मध्ये ये समूहाहित(१)वादनशीलास्तद्वचनमितरैर्गणानामन्तर्गतैरनुसरणीयम् ॥

(मिता०) अन्यथा दण्ड इत्याह—

यस्तत्रेति । यस्तु गणितां मध्ये समूहाहितवादिबन्धनकारि स राज्ञा प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ १८८ ॥

(वी० मि०) तादृशवचनकारिषु राजकृत्यमाह—

समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ॥

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १८९ ॥

समूहाहितकार्यार्थं स्वसमीपमागतान् कृतकार्यान् सर्वानेव दानमानसाहितैः सत्कारैः पूजयित्वा महीपतिर्विसर्जयेदित्यर्थः ॥ १८९ ॥

(मिता०) राज्ञा च(२)त्वं गणिषु वर्तनीयमित्याह—

समूहकार्यं इति । समूहकार्यनिवृत्त्यर्थं स्वपार्श्वं प्राप्तान् गणिनो निर्वातितात्मीयप्रयोजनान् दानमानसत्कारैः स राजा परितोष्य विसर्जयेत् ॥ १८९ ॥

(वी० मि०) यदा समूहकार्यार्थं सर्वे राजसन्निधिं नाऽऽयान्ति किं तु सर्वैरेक एव तत्र प्रहीयते, तदा कथं सर्वेषां सत्कार इत्यत आह—

समूहकार्यं प्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ॥

एकादशमुष्णं दाप्यो यद्यसौ नाऽर्पयेत्तत्रम् ॥ १९० ॥

समूहाहिते कार्ये निमित्तभूते प्रहित एकः कश्चिद्राजसन्निधौ यत्

लभेत तत्सर्वेभ्यो विभज्याऽर्पयेत् । यद्यसौ स्वयं नार्ययेत्तदा राजा-
ऽर्पितमेकादशगुणितं दाप्यः । तथा चैकस्य यः सत्कारो राज्ञा कृतः
स एव सर्वेषामपीति भावः ॥ १९० ॥

(मिता०) समूहदत्तापहारिणं प्रत्याह—

समूहकार्यप्रहित इति । समूहकार्यार्थं महाजनैः प्रेरितो राज-
पाश्वे यद्विरण्यवस्त्रादिकं लभते तदप्रार्थित एव महाजनेभ्यो निवे-
दयेत् । अन्यथा लब्धादेकादशगुणं दण्डं दापनीयः ॥ १९० ॥

धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ॥

कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १९१ ॥

(वी० मि०) श्रौतस्मार्तधर्मज्ञा वाह्यान्तरशौचवन्तो लोभशून्याः
समूहहितकार्यचिन्तकाः राज्ञा कर्तव्या भवेयुः । तेषां समूहहितवा-
दिनां वचनमकरणे दण्डप्रसक्त्याऽवश्यं सर्वैः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १९१ ॥

(मिता०) एवंप्रकाराश्च कार्यचिन्तकाः कार्या इत्याह—

धर्मज्ञा इति । श्रौतस्मार्तधर्मज्ञा वाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ता अर्धेष्व-
लुब्धाः कार्यविचारकाः कर्तव्याः । तेषां वचनमितरैः कार्यमित्येतदा-
दरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १९१ ॥

(वी० मि०) त्रैविद्यानामुक्तं धर्मं श्रेण्यादिष्वतिदिशति—

श्रेणिनैगमपाखण्डिगणानामप्ययं विधिः ॥

भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

एकपण्यशिल्पोपजीविसमुदायः श्रेणयो, नैगमाः पौराः, पाख-
ण्डिनो वेदप्रामाण्यानभ्युपगन्तारः, गण आयुधीयादीनामेककर्मप्र-
वृत्तानां समुदायः । अयं निजधर्माविरोधेनेत्यादिना प्राग् विहितो
विधिः । अपिशब्देन राजाधिकारिणां समुच्चयः । प्रसङ्गादेतेषु राज्ञः
कृत्यमाह पूर्वसिद्धां तेषां वृत्तिं पालयेत् । आद्यचकारेण प्रागुक्तानां
ब्राह्मणानां समुच्चयः । द्वितीयचकारेणाऽवृत्तीनां वृत्तिं कल्पयेदिति
समुच्चयते ॥ १९२ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने संविद्यतिक्रमप्रकरणम् ॥

(मिता=) इदानीं त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वति-
दिशन्नाह—

श्रेणीति । एकपण्यशिल्पोपजीविनः श्रेणयः । नैगमाः ये वेदस्या-
सप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छन्ति पाश्रुपतादयः । पाखण्डिनो ये वेद-
स्य प्रामाण्यमेव नेच्छन्ति नग्नाः सौगतादयः । गणो घातः आयु-
धीयादीनामेककर्मापजीविनाम् । एषां चतुर्विधानामप्ययमेव विधिर्यो
निजधर्माविरोधेनेत्यादिना प्रतिपादितः । एतेषां च श्रेण्यादीनां भेदं
धर्मव्यवस्थानं नृपो रक्षेत् पूर्वोपात्तां वृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

इति संविद्यतिक्रमप्रकरणम् ।

(वी० मि०) अथ—

भृत्यानां घेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्याऽनपकर्मं तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

इति नारदोक्तं वेतनानपकर्माख्यं विवादपदं निरूपयति—

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ॥

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥ १९३ ॥

गृहीतवेतनो भृतकोऽधिकर्मकृत्त्वाऽङ्गीकृतं कर्म त्यजन् समं
व्यवस्थापिनघेतनतुल्यं धनं महीक्षिता दाप्यः । अथ बलाद् भृतिं द-
त्त्वा कर्म कारयितव्यः ।

कर्माऽकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्षो दत्त्वा भृतिं बलात् ।

इति नारदवचनात् । इदमारभ्याऽकुर्वन् । अनारंभे तु—

भृतोऽनातो न यो कुर्याद्दर्पात्कर्म यथोदितम् ।

स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य घेतनम् ॥

इति मनुवचनाद्व्यवस्था । 'त्यज' श्रित्यनेन स्वकृते कर्मत्यागे
दण्ड उक्तः, अन्यथा तु—

स्वामिदोषादपक्रामन् यावत्कृतमवाप्नुयात् ।

इति नारदवचनाद्व्यवस्था द्रष्टव्या । भृत्यैश्च स्वामिनः उपस्करः
प्रग्रहलाङ्गलादिको रक्षणीयः । अरक्षणे च भृत्यैस्तन्मष्टं स्वामिने दे-
यमिति भावः । यत्र यादृशी भृतिः परिमापिता स्वामिभृत्याभ्यां ता-
दृशी तत्र भृतिर्मूलेन लभ्यत इति स्पष्टत्वादुपेक्ष्या ॥ १९३ ॥

(मिता०) संप्रति वेतनस्यानपाकर्माख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—(१) 'भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्' ॥ इति । अस्यार्थः—(१) भृत्यानां वेतनस्य वक्ष्यमाणश्लोकैरुक्तो दानादानविधिक्रमो यत्र विवादपदे तद्वेतनस्यानपाकर्मेत्युच्यते । तत्र निर्णयमाह—

गृहीतेति । गृहीतं वेतनं येनासौ स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् अकुर्वन् द्विगुणां भृतिं स्वामिने दद्यात् । यदा पुनरभ्युपगतं कर्म अगृहीते एव वेतने त्यजति तदा समं यावद्वेतनमभ्युपगतं तावद्दाप्यो न द्विगुणम् । यद्वाङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा वलात्कारयितव्यः । 'कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यां दत्त्वा भृतिं वलात्' इति नारदवचनात् । भृतिरपि तेनैवोक्ता—(२) भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमम् । आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितम्' ॥ इति । तैश्च भृत्यैरुपस्कर (३) उपस्करणं लाङ्गलादीनां प्रग्रहयोक्तादिकं यथाशक्त्या रक्षणीयम् । इतरथा कृष्यादिनिष्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ १९३ ॥

(वा० मि०) परिभाषिते वेतने कर्म कुर्वतो भृतकस्य किं देयमित्यत आह—

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ॥

अनिश्चितं भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥ १९४ ॥

यस्तु स्वामी भृतिं वेतनमनिश्चित्य कर्म वाणिज्यादिकं भृतकद्वारा कारयेत् स वाणिज्यपशुसस्यवृद्धेर्दशमं भागं भृतकाय महीक्षिता दाप्यः । इदं तु सीरवाहकपरम् ।

त्रिभागं पञ्चभागं वा गृहीत्यात्सीरवाहकः ।

भक्ताच्छादभृतः सीराद्भागं भुञ्जीत पञ्चमम् ॥

इति वृहस्पतिवचनात् । त्रिभागो भक्ताच्छादनदानाभावे ॥ १९४ ॥

(मिता०) भृतिमपरिच्छिद्य यः कर्म कारयति तं प्रत्याह—

दाप्य इति । यस्तु स्वामी वाणिक् गोमी क्षेत्रिको वा अपरिच्छिन्नवेतनमेव भृ(४)त्यं कर्म कारयति स तस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात्कर्मणो यल्लब्धं तस्य दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीयः ॥ १९४ ॥

(वी० मि०) भृतकस्यापराधेन स्वामिनो लाभहासे वेतन-
हासमाह—

देशं कालं च योऽतीयाल्लभं कुर्याच्च योऽन्यथा ॥

तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥१९५ ॥

यस्तु भृतकः पण्यरुष्याद्युचितं देशं कालं चाऽतीयात् विक्रीय-
कपेणादिकमकुर्वन् लह्वयेद् यश्चाऽन्यथा स्वाम्यसंप्लुतेन बहुव्ययादि
ना लाभं कुर्यात्तत्र तस्मिन् भृतके स्वामिनो वेतनदानं छन्द
इच्छा यावदिच्छति तावद्दद्यान्न तु संपूर्णं वेतनमित्यर्थः । यदा
पुनर्देशकालविज्ञतयाऽधिकं लाभं भृतकः करोति तदा व्यवस्थापि-
ताद्दशमभागादेश्चाधिकं वेतनं देयम् । आद्यचकारेण क्रेतृविशेषादिकं
द्वितीयचकारेणाऽमूलहासं समुच्चिनोति ॥ १९५ ॥

(मिता०) अनाज्ञतकारिणं प्रत्याह—

देशमिति । यस्तु भृत्यः पण्यविक्रयाद्युचितं देशं कालं च पण्य-
विक्रयाद्यकुर्वन्(१)र्पादिनोलह्वयेत्तस्मिन्नेव वा देशे काले च ला-
भमन्यथा व्ययाद्यतिशयसाध्यतया हीनं करोति तस्मिन्भृतके भृति
दानं प्रति स्वामिनश्छन्द इच्छा भवेत् । यावदिच्छति तावद्दद्यान्न पु-
नर् सर्वामेव भृतिमित्यर्थः । यदा पुनर्देशकालाभिज्ञतयाऽधिको ला-
भः कृतस्तदा पूर्वपरिच्छिन्नाया (२)भृतेरधिकमपि धनं स्वामिना
भृत्याय दातव्यम् ॥ १९५ ॥

(वी० मि०) अनेकभृतकसाध्यं कर्माऽधिकृत्याह—

यो यानत् कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ॥

उभयोरप्यसाध्यं चेत्साध्यं कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥ १९६ ॥

एकमेव कर्म यद्युभाभ्यां बहुभिर्वा क्रियमाणं न्यूनाधिकध्रमेण स-
माप्यते तदा स्वस्यकर्मानुसारेण न्यूनमाधिकं च तस्य विभज्य वेत-
नं देयमुभयोर्बहूनां वाऽसाध्यमपि चेत् । द्वितीयभृतकदोषेणाऽसिद्धं
चेत्यपिकारार्थं । साध्ये कर्मणि यथाऽङ्गीकृतं कुर्यात् । एतस्य
कर्मण इदं वेतनमिति परिमापितं वेतनं कर्मणः समाप्ताद्येव देयं, न
त्वेकदेशस्य कृतस्य वेतनं देयम् । न वा तत्कर्मवेतनं प्रत्येकं भृतके

भ्यो देयं किं तु मिलिताभ्यां मिलितेभ्यो वा एकमेव वेतनं विभज्य देयमिति पर्यवसितार्थः ॥ १९६ ॥

(मिता०) अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि भृतिदानप्रकारमाह—

यो यावदिति । यदा पुनरेकमेव कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां क्रियमाणं उभयोरप्यसाध्यं चेद्याध्याद्यभिभवाद्दुभाभ्याम्, अपिशब्दाद्बहुभिरपि यदि न परिसमापितं तदा यो भृत्यो यावत्कर्म करोति तावत्तस्मै तत्कृतकर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं न पुनः समम् । न चावयवशः कर्मणि वेतनस्यापरिभाषितत्वाद्दानमिति मन्तव्यम् । साध्ये तूभाभ्यां कर्मणि निर्वर्तिते यथाश्रुतं यावत्परिभाषितं तावद्दुभाभ्यां देयं, न पुनः प्रत्येकं कृत्स्नं वेतनं नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् ॥ १९६ ॥

(वी०मि०) 'भृत्यै रक्ष्य उपस्करः' इत्युक्तं, तत्राऽरक्षणे कर्मप्रातिकूल्ये च दण्डमाह—

अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ॥

प्रस्थानविघ्नकृच्चैत्र प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥ १९७ ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि सन्त्यजन् ॥

भृतिमर्थपथे सर्वा प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ १९८ ॥

न विद्यते राजवैदिकं यस्य तादृशं भाण्डं वाहकेऽज्ञानान्नाशितं तदा वाहको दाप्यः । तु शब्देन राजवैदिकनष्टं व्यवच्छिन्नमिति । विवाहाद्यर्थं व्यवस्थापिते दिने प्रस्थानविघ्नकारी भृतको भृत्यान्तरासम्भवे द्विगुणां भृतिं प्रकर्षेण ताडनादिनाऽतिशयपीडाकरणेन प्रकारेण दाप्यः । एवकारेण कालान्तरे कर्मकारणव्यवच्छेदः । चकारणाऽर्धमार्गं विलम्बातिशयकारिणः समुच्चयः । प्रक्रान्ते कर्मण्यारब्धे भृत्यान्तरसम्भवे तत्कर्म त्यजन् सप्तमं भागं, पथि स्वदेशमध्ये मार्गं सन्त्यजन् चतुर्थं भागं, अर्द्धपथे त्यजन् सर्वा भृतिं भृतकः प्रदाप्यः । यश्च भृत्यं दुरुपदेशादिना कर्म त्याजयति सोऽपि द्विगुणादिकां भृतिं दाप्यः । अपिचेति विकल्पव्युदासाय । दण्डसमुच्चयार्थं मनुः—

आर्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।

स दीर्घस्यापि कालस्य स्वं लभेतेव वेतनम् ॥

अन्तरितादिनानि गणायित्वा कर्मणा तावन्त्यहानि पूरयेदित्यर्थः ।

यदि तु स्वस्थतादशायामप्यालस्यादिना न करोति तदा न भृ-
तिं लभते ।

यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।

न तस्य घेतनं देयमल्पोनस्याऽपि कर्मणः ॥

इति मनुवचनादिति संक्षेपः ॥ १९७—१९८ ॥

इति श्रीमत्० यज्ञवल्क्यव्याख्याने वेतनादानप्रकरणम् ।

(मिता०) आयुधीयभारवाहकौ प्रत्याह—

अराजदैविकमिति । न विद्यते राजदैविकं यस्य भाण्डस्य तत्त-
थोक्तम् । तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाशितं तदा नाशानुसारे-
णासौ तद्भाण्डं दापनीयः । तदाह नारदः—‘भाण्डं व्यसनमाग-
च्छेद्यदि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत्र नदयेत्तु दैवराजकृतादृते’ ॥
इति । यः पुनः विवाहाद्यर्थं मङ्गल्यति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्र-
स्थानौपयिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति प्रस्थानवि-
प्रमाचरति तदासौ द्विगुणं भृतिं दाप्यः । अत्यन्तौत्कर्षहेतुकर्मनि-
रोधात् ॥ १९७ ॥

(मिता०) किञ्च—

प्रक्रान्त इति । प्रक्रान्ते अभ्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म
यस्त्यजति असौ भृतेः सप्तमं भागं दाप्यः । नन्वत्रैव विषये प्रस्थान-
विप्रकृष्टित्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तं, इदानीं सप्तमी भाग इति
विरोधः । उच्यते । भृत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे स्वाङ्गीकृतं कर्म
यस्त्यजति तस्य सप्तमो भागः । यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव
त्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानमित्यविरोधः । यः पुनः पथि प्रक्रान्ते
गमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति स भृतेश्चतुर्थे भागं दाप्यः ।
अर्धपथे पुनः सर्वो भृतिं दाप्यः । यस्तु त्याजकः कर्मात्यजन्तं त्याज-
यति स्वामी पूर्वोक्तप्रदेशेष्वसावपि पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भृत्याय
दापनीयः । एतच्च व्याधिनादिविषयम् । (मनुः ८ २१५)—‘भृत्यो-
ऽनातरो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोचितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ
न देयं तस्य घेतनम्’ ॥ इति मनुवचनात् । यदा पुनर्व्यो(१)धाव-

पगतेऽन्तरितदिवसान्परिगणय्य पूरयति तदा लभत एव वेतनम् ।
 (८।२।१६)—‘आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः । स
 दीर्घस्यापि कालस्य स्वं लभेतैव वेतनम्’ ॥ इति मनुस्मरणात् ।
 यस्वपगतव्याधिः स्वस्थ एव वाऽलस्यादिना स्वारब्धं कर्मात्पोनं
 न करोति परेण वा न समापयति तस्मै वेतनं न देयमिति । यथाह
 मनुः (८।२।१७)—‘यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
 न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः’ ॥ इति ॥ १९८ ॥

इति वेतनादानप्रकरणम् ।

(वी०मि०) अथ द्यूतसमाह्वयं नाम विवादपदम्—

अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥

इति मनुवचनात् द्विधा विभक्तमुपक्रमते—

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ॥

गृहीयाद् धूर्तकितवादितरात्पञ्चकं शतम् ॥ १९९ ॥

स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ॥

जितमुद्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ २०० ॥

प्राप्ते वृषतिना भागे प्रसिद्धं धूर्तमण्डले ॥

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा स(१) तत् ॥ २०१ ॥

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ॥

राज्ञा सचिन्हं(२) निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥२०२॥

द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ॥

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिस्यूते समाह्वये ॥ २०३ ॥

परस्परसंप्रतिपत्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह इत्युच्यते, तत्र ग्लहे शतिका शतिपरिमिता वृद्धिर्यस्य तस्माद् धूर्तकितवाज्ञायिनः कितवात् द्यूतकारिणः सकाशात् पञ्चकं शतं शनसुवर्णादीपञ्चसुवर्णादिकं सभिको द्यूतसमाधिष्ठाता गृहीयात् । इतरात् शतन्यून-

वृद्धेर्दशक शत दश मापान् गृहीगादित्यर्थः । तुशब्देन पराजितात् पञ्चशतादिग्रहणं व्यवच्छिद्यते स सभिको राज्ञा सम्यक् उक्त-वृत्तिकल्पनया परास्कन्दनिवारणेन च पालित सन् राज्ञे यथाकृतं व्यवस्थानक्रमेण स्वप्राप्तद्रव्यस्य भागमंशं राज्ञे दद्यात् । जितग्लह जेभ्रे दद्यात् । पश्चात्पराजितस्थाने स्वयमुद्गाहयेत् साधयित्वा गृहीयात् । सत्यवचनं क्षमा च तदुभयवान् । सत्यवचो दद्यादित्यर्थः । यदि तु सभिको नोद्गाहयितुं शक्नोति तदा राज्ञा दापनीयमित्याह प्राप्त इति । नृपतिना स्वस्य भागे प्राप्ते प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने धूर्तमण्डले कितवसमाजे सभिकसहिते स्थाने जितं सभिकाय दापयेद्राजा । यद्वा स्थाने क्रीडास्थाने स राजा सभिके दापयेदिति योज्यम् । अन्यथा राज्ञा भागेऽप्राप्ते प्रच्छन्ने वा धूर्तमण्डले सभिकानधिष्ठिते स्थाने वा जितं तु न राजा दापयेत् । धृतसम्बन्धिनां व्यवहाराणां द्रष्टारो निर्णायका साक्षिणश्च त एव । एवकारेण स्त्रीबालवृद्धिकितवेत्यादिदोषाभावापेक्षाव्यवच्छेदः । कूटैः कपटसम्बन्धैरक्षादिभिरुपधिना वञ्चनहेतुना च मणिमंत्रौषधादिना ये दीव्यन्ति ते राज्ञा स चिन्हं निर्वास्याः । तदाह नारदः—

कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्रात् विद्यासयेत् ।

कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृत ॥

एवं च—

धृतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत् च ।

तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥

इति मनुवचनादौ कूटक्षदेवनपराण्येवेति मन्तव्यम् । सभिका ख्य एको राजपुरुषो मुख प्रधानं यत्र तादृशं धृत कार्यं चोरपरिचयार्थम् । 'ग्लहे शतिकवृद्धि'रित्याद्युक्तं धृतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशति-एव एवेति । प्राणिना मल्लमेपादिना निर्वर्त्य धृते समाह्वयनामकं पूर्वोक्त एव विधिः प्रकारो ज्ञेय इत्यर्थः । बृहस्पति —

अन्योन्य परिगृह्णाता- पक्षिमेपमृगादयः ।

प्रहरन्ते कृतपणास्तं वदन्ति समाह्वयम् ॥

इन्द्रयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तस्वामिना पणो देवो यस्तत्र परिकल्पितः ॥

ग्लहः प्रकाशः कर्तव्यो निर्वास्याः कूटदेविनः ।

नारदः—

अनिर्दिष्टं तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्यात्तु मानवः ।
न स तं प्राप्नुयात् कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥
परीहासकृतं यच्च यश्चाप्यविदितं नृपे ।
तत्रापि प्राप्नुयात् कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥

विष्णुः—‘द्यूते कपटाक्षदेविनां करच्छेदः, उपधिदेविनां च सन्दंशो-
ऽङ्गुष्ठतर्जन्योः’ ॥ १९९—२०३ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् ॥

(मिता०) अधुना द्यूतसमाह्वयाख्यं वि(१)वादपदमाधिक्रियते ।
तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्—‘अ(२)क्षप्रधनशलाकाद्यैर्देवनं जि-
ह्वकारितम् । पणक्रीडावयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम्’ ॥ इति । अक्षाः
पाशकाः । वध्रश्चर्मपट्टिका । शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः ।
आद्यग्रहणाच्चतुर्ङ्गरादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तै-
रप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा वयोभिः पक्षिभिः
कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेपमहिपादिभिश्च प्राणिभिर्य
पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयाख्यं वि-
वादपदम् । द्यूतं च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना
(१।२२३)—‘अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः
क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः’ ॥ इति । तत्र द्यूतसमाधिकारिणो
वृत्तिमाह—

ग्लह इति । परस्परसम्प्रतिपत्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह
इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतपरिमिता तदधिकपरि-
माणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिस्तस्माद्धूर्ताकितवात्पञ्चकं शत-
मात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृहीयात् । पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते
तत्पञ्चकं शतम् । ‘तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभ’ इत्यादिना कन् । जित-
ग्लहस्य विंशतितमं भागं गृहीयादित्यर्थः । समा कितवनिवासार्था
यस्यास्त्यसौ सभिकः । कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुप-
चितद्रव्योपजीवी समापतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः
कितवाद्दशकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं भागं गृहीयादिति यावत् ॥ १९९ ॥

(मिता०) एव फलस्रवृत्तिना समिकेन किं कर्तव्यमित्याह—

स इति । य एव फलस्रवृत्तिरूताधिकारी स राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथा सम्प्रतिपन्नमश दद्यात् । नथा (१)जित यद्व्य तदुद्गाहयेत् बन्धकग्रहणेनासेधादिना च पराजितसकाशा-
दुद्धरेत् । उद्धृत्य च तद्धनं जेजे जयिने समिको दद्यात् । तथा क्षमी भू वा सत्य वचो विदवासाय द्यूतकारिणां दद्यात् । तदुक्त नारदेन—‘समिक कारयेत् द्यूत देय दद्याच्च तत्कृतम्’ । इति ॥२००॥

(मिता०) यदा पुन समिको दापयितु न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह—

प्राप्त इति । प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससमिके समिकसहिते कितवसमाजे समिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितवमविप्रतिपन्न जित पण दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने समि करहिते अदत्तराजभागे (२)द्यूतं जितपण जेजे न दापयेत् ॥ २०१ ॥

(मिता०) जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह—

द्रष्टार इति । द्यूतव्यवहाराणा द्रष्टार सभ्यास्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्या । न तत्र श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादिनियमो ऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूत द्यूतकारा एव कार्या । न तत्र स्त्रीवालक वृद्धकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति ॥

(मिता०) क्वचित् द्यूत निषेद्धु दण्डमाह—

राज्ञेति । कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौ यथादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराप्राप्ति र्वासयेत् । नारदेन तु निर्वासने विशेष उक्तः—‘कूटाक्षदेविन पापान् राजा राब्दाद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषा विनय स्मृत’ ॥ इति । यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि (मनु १।२२४)—
‘द्यूत समाह्वय चैव यः कुर्यात् कारयेत् वा । तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्राश्च द्विजलिङ्गिन’ ॥ इत्यादीनि, तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसमिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि ॥ २०२ ॥

(मिता०) किञ्च—

द्यूतामेति । यत्पूर्वात् द्यूत तदेकमुख एक मुख प्रधान यस्य

द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमि-
त्यर्थः । तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्यालोच्य ।
प्रायशश्चौर्याजितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं
कार्यम् ॥

(मिता०) द्यूतधर्म समाह्वयेऽतिदिशन्नाह—

एष इति । ग्लहे शतिकवृद्धेरित्यादिना यो द्यूतधर्म उक्तः स एव
प्राणिद्यूते मल्लमेपमहिपादिनिर्वर्त्य समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः ॥ २०३ ॥

इति द्यूतसमाह्वयाख्यं प्रकरणम् ।

— ~ ~ ~ —

(वी०मि०) अथ वाक्पारुष्यं नाम विवादपदम्—

देशजातिकुलादीनामाक्षेपं न्यङ्गसंयुतम् ।
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

इति नारदेन लक्षितं निरूपयति—

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनान्ङेन्द्रियरोगिणाम् ॥

क्षेपं करोति चेदण्ड्यः पणान्यर्धत्रयोदशान् ॥ २०४ ॥

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ॥

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ २०५ ॥

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूत्तमेषु च ॥

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्सुत्तराधरैः ॥ २०६ ॥

प्रातिलोम्यापवादेषु(१)चतुस्रिद्विगुणा दमाः ॥

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥ २०७ ॥

बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः ॥

शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ॥

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २०९ ॥

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ॥

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः मथमसाहसम् ॥ २१० ॥

त्रैविध्यवृत्तदेवानां क्षेप उच्चमसाहसः ॥

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २११ ॥

वाक्पारुष्यं तावन्निविधम् । तदाह बृहस्पतिः—

देशकालकुलादीनां क्षेप पापे नियोजनम् ।

द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं घाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्षापेयकथन महापातकदूषणम् ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनम् ॥

इति । द्रव्य पदार्थे विनाऽसत्यमिति यावत्, तेनासत्यं पापसामान्याङ्गैकल्यनीचकुलत्वाद्यभिधानमध्यममसत्यमुपपातकाभिधानं मध्यममसत्यं महापातकाभिधानमुत्तमं वाक्पारुष्यामित्यर्थः । तत्राद्ये दण्ड उच्यते । सत्यमन्वोऽर्सात्याद्यभिधानमसत्यमन्वादेस्तथाभिधानम् । अन्यथास्तोत्रं निन्दापर्यायस्तुतिवाक्यमन्वादेः पुण्डरीकचक्षुरर्सात्याद्यभिधानम् । एतैश्चेत् न्यूनाङ्गादीनां सम्बन्धि न्यूनाङ्गत्वन्यूनैन्द्रियत्वरोगित्वप्रभृति पर्यायम् । क्षेपं मत्सर्जनं करोति तदाऽर्धत्रयोदश सार्द्धद्वादश पणान् दण्ड्यः । इदं च समजातिगुणपरम् । तदाह बृहस्पतिः—

समजातिगुणानां तु वाक्पारुष्य परस्परम् ।

विनयोऽभिमतः शास्त्रे पणा अर्धत्रयोदश ॥

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणस्तु सः ।

उत्तमस्यार्द्धिकल्पोको वाक्पारुष्यं परस्परम् ॥

मात्रादौ तु वाक्पारुष्ये विशेषमाह मनु—

मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाऽददहुरोः ॥

आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाऽददहुरोः । चैत्रदिति मिताक्षरा ।

तव भगिनीं मातरं वाऽभिगन्तास्मि मिथुन भूयोऽपि भोस्यमाणोऽहमिति शपन्तं उद्वेजयन्तं समजातिगुणं राजा पञ्चविंशतिपणमितं

दमं दापयेत् । वाशब्दो अनास्थायां, तेन पुत्रीं जायां वा तवाऽभिग-
 न्ताहमित्यादिकमपि सङ्गृहीतम् । हशब्दः पादपूरणे । अर्धत्रयोदश-
 पणमितः पञ्चविंशतिपणमितो वा यो दण्डः समेपूक्तः सोऽधमेषु
 पतनीयैस्वर्धो भवति । परस्त्रीपूत्तमेषु च समेपूक्तो द्विगुणो भवति ।
 अधमोत्तमत्वेन जात्या गुणेन वा वर्णतत्सङ्करपरस्परं वाक्पारुष्यं
 त्वाह दण्डेति । वर्णा ब्राह्मणादयः, जातयो मूर्धावसिक्तादयः उत्तराधरा
 उत्तमाधमास्तैः परस्परमाक्षेपे दण्डस्य प्रकर्षेण नयनमूहनं कार्यम् । यथा
 मूर्धावसिक्तं ब्राह्मणाद्धीनं क्षत्रियादुत्कृष्टमाकुश्य ब्राह्मणः क्षत्रियाक्षे-
 पनिमित्तदण्डात्सार्द्धगुणं ब्राह्मणाक्षेपनिमित्तदण्डात्पादोनं दद्यादिति ।
 अर्धोऽधमेष्वित्युक्तं दृष्टान्ततयाऽभिधान एवाऽधमतरोत्कृष्टतरादौ
 विशेषमाह प्रातिलोम्येति । वर्णानां प्रातिलोम्येनाऽपवादो हीनतर-
 हीनैस्तकृष्टस्याक्रोशस्तेषु चतुर्गुणादयो यथाक्रमं दमाः । आनुलोम्ये-
 न हीनहीनतमे क्रमेणोत्कृष्टेनाक्षेपे तस्मात्समानवर्णदण्डार्धाऽर्धहानि-
 क्रमेण दमा भवन्ति । यथा ब्राह्मणस्याक्षेपे यो ब्राह्मणस्य दण्डः त
 च्चतुर्गुणः शुद्रस्य तत्रिगुणो वैश्यस्य तद्विगुणः क्षत्रियस्य ब्राह्मणा-
 क्षेपे दण्डः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डः क्षत्रियाक्षेपे तदर्धं वैश्या-
 क्षेपे तच्चतुर्थांशः शूद्राक्षेपे तदष्टमांशो दण्डो ब्राह्मणस्य भवति ।
 एवमन्यदुहनीयम् । बाहुं तव छिनथीत्यादिवाचिके बह्नादिविनाशे
 शत्यः शतपणमितो दमः । पादादिषु विनाशे वाचिके सति शतार्धमि-
 तो दमः समानगुणजातिमतः । सक्थि ऊरुः, आदिग्रहणात्स्निग्गादेर-
 प्रधानस्याङ्गस्य सङ्ग्रहः । इदं च बाहुच्छेदादिशक्तपरम् । अशक्तस्तु
 एवं वदन् दश पणान् दण्ड्यः । शक्तश्च बाहुच्छेदाद्याक्षेपकारी-
 तस्याशक्तस्य क्षेमाय उत्तरकालं बाहुच्छेदाद्यभावाय प्रतिभुवं दाप्यः ।
 तुशब्देनाऽधिकतमशक्तिकव्यवच्छेदः । तथाशब्देन प्रतिभुवोऽभा-
 वे राज्ञा वन्धनीय इति समुच्चीयते । उत्तमाधमभेदेनाऽत्रापि न्यूना-
 धिक्यम् । उत्तमेऽधमे मध्यमे च वाक्पारुष्ये त्वाह-पतनीयैर्ब्राह्मण-
 वधादिभिः कृते क्षेपे भर्त्सने मध्यमसाहसो दण्डः । उपपातकगुक्तेक्षेपे
 तु प्रथमसाहसं दण्डः दाप्यः । मध्यमसाहसादिकं प्राग्लक्षितम् ।
 इदं च समानगुणादिपरम् । उत्तमाधमभेदेन न्यूनाधिक्यं चोहनी-
 यम् । त्रैविद्यानां वेदत्रयसम्पन्नानां नृपाणां देवतानां च क्षेपे आदि-
 पदेन वृक्षादिच्छेदनसङ्ग्रहः । भर्त्सने ब्राह्मणस्योत्तमसाहसो, जाति-

पूगादीनां मूर्धावसिकादिसमूहानां क्षेपे मध्यमसाहसो, ग्रामस्य देशस्य च क्षेपे प्रथमसाहसो दण्डः । क्षत्रियादेस्तु द्वैगुण्यादिकमूहनीयम् । पतनीयाक्रोशे मनु.—

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विधानतः ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये चैव मध्यमः ॥

शूद्रानुवृत्तौ बृहस्पतिः—

विक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाहृदिनमर्हति ।

तथा—

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः

विधेयोऽयोमयः शत्रुर्ज्वलनास्ये दशाङ्गुलः ॥

इदं तु मात्सर्यानुबन्धातिशयपूर्वकाक्रोशपरमित्याभाति ॥२०४-२११॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने वाक्पारुष्यप्रकरणम् ।

(मिता०) इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते । नलक्षणं चोक्तं नारदेन—‘देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । यद्भवः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते’ ॥ इति । देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । उच्चैर्भाषणमाक्रोशं, न्यङ्गमवद्य तदुच्यते यत्प्रतिकूलार्थमुद्देशजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कलहप्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं लो(१)लुपाः खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता ननु वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणात्स्वविद्याशिल्पादिनिन्दया विद्वच्छिद्र(२)ल्प्यादिपुरुषाक्षेपो गृह्यते । तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम्—‘निष्ठुरादलीलतीव्रत्वादापि तत्रिविधं स्मृतम् । गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमाद् गुरु । साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् । पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः’ ॥ इति । तत्र धिड्मूर्ख(३) जालप्रमित्यादि साक्षेपम् । अत्र न्यङ्गमित्यसम्भ्यम् । अवधं मगिन्यादिगमनं तद्युक्तमश्लीलम् । सुरापोऽसीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं यच्चस्तीव्रम् ॥

(१) खलु लोपुवा प. । (२) शिल्पादि व प. ।

(३) धिड्मूर्खे जात्मस्वमित्यदि ग. ।

तत्र निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डमाह—

सत्यासत्येति । न्यूनाङ्गाः करचरणादिविकलाः । न्यूनेन्द्रिया
नेत्रश्रोत्रादिरहिनाः । रोगिणो दुश्चर्मप्रभृतयः । तेषां सत्येनासत्येना-
न्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थया स्तुत्या । यत्र नेत्रयुगलहीन एषोऽन्ध
इत्युच्यते तत्सत्यम् । यत्र पुनश्चक्षुष्माने(१)वान्ध इत्युच्यते तदस-
त्यम् । यत्र विकृताकृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते तदन्यथास्तो-
त्रम् । एवंविधैर्यः क्षेपं निर्भर्त्सनं करोत्यसौ अर्धाधिकद्वादशपणान्द-
ण्डनीयः । (मनुः ८।२७४)—‘काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि
तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्पापणावरम्’ ॥ इति
यन्मनुवचनं तदतिदुर्वृत्तवर्णविषयम् । यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन्
शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् । (मनुः ८।२७५)—
‘मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्षारयन् शतं दाप्यः
पन्थानं चाद्ददद् गुरोः’ ॥ इति । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु
निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ २०४ ॥

(मिता०) अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह—

अभिगन्तास्मीति । त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्तास्मीति
शपन्तं अन्यां वा त्वज्जायामभिगन्तेत्येवं शपन्तं राजा पञ्चविंशतिकं
पणानां पञ्चाधिका विंशतिर्यस्मिन्दण्डे स तथोक्तस्तं दमं दापयेत् ॥ २०५ ॥

(मिता०) एवं समानगुणेषु वर्णेषु दण्डमभिधाय विषमगुणेषु
दण्डं प्रतिपादयितुमाह—

अर्ध इति । अध्रमेष्वाक्षेष्वापेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्धो दण्डः ।
पूर्ववाक्ये पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात्तदपेक्षयार्धः सार्धद्वादशपणात्मको
द्रष्टव्यः । परभार्यासु पुनरविशेषेण द्विगुणः पञ्चविंशत्यपेक्षयैव पञ्चा-
शत्पणात्मको वेदि(२)तव्यः । तथोत्तमेषु च स्वापे क्षयाधिकश्रुतवृ-
त्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणात्मक एव ॥

(मिता०) वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च परस्वराक्षेपे दण्डकल्प-
नामाह—

दण्डेति । वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः । वर्णाश्च
जातयश्च वर्णजातयः । उत्तराश्च अधराश्च उत्तराधराः वर्णजातयश्च

ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरा तै वर्णजात्युत्तराधरै परस्पर-
माक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयन प्रकर्षण नयनमूहन वेदितव्यम् ।
तच्च दण्डकल्पनमुत्तराधरैरिति वि(१)शेषेणोपादानादुत्तराधरमा
वापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । यथा मूर्धावसिक्त ब्राह्मणाद्धीन क्ष
त्रियादुत्कृष्टं चाक्रुदय ब्राह्मण क्षत्रियाक्षेपानिमित्तात्पञ्चाशत्पणदण्डा
त्किञ्चिदधिक पञ्चसप्तत्यात्मक दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि तमाक्रुदय
ब्राह्मणाक्षेपानिमित्ताच्छतदण्डा(२)द्धीन पञ्चसप्ततिमव दण्डमर्हति ।
मूर्धावसिकोऽपि तावाक्रुदय तमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिकाभ्यष्टयो
परस्पराक्षेपे ब्राह्मणक्षत्रियो परस्पराक्रोशानिमित्तकौ यथाक्रमेण
दण्डौ वेदितव्यौ । एवमन्यत्राप्युहनायम् ॥ २०६ ॥

(मिता०) एव सर्ववर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णानामेव प्रतिलो
मानुलोमाक्षेपे दण्डमाह—

प्रातिलाभ्येति । अपवादा अधिक्षेपा । प्रातिलोभ्येनापवादा
प्रातिलोभ्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणो क्षत्रियवैश्ययोर्यथाक्र
मेण पूर्ववाक्याद्विगुणपद्मोपात्तपञ्चाशत्पणापक्षया द्विगुणा शतपणा,
त्रिगुणा सार्धशतपणा दण्डा वेदितव्या । शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे ता
डन जिह्वाच्छेदन वा भवति । यथाह मनु (८।२६७)—‘शत ब्राह्मण
माक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽध्यर्धशत द्व वा शूद्रस्तु चधम
र्हति ॥’ इति । विद्शूद्रयोरपि क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तुल्यन्यायतया
शतमध्यर्धशत च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य च
वैश्याक्रोशे शतम् । आनुलोभ्येन तु वर्णाना क्षत्रियाविद्शूद्राणां ब्रा
ह्मणनाक्रोशे कृते तस्मान्ब्राह्मणाक्रोशानिमित्ताच्छतपरिमितात्क्षत्रिय
दण्डात्प्रतिवर्णमर्धस्यार्धस्य हानिं कृत्वाऽवशिष्ट पञ्चाशत्पञ्चविंशति(३)श
तिसार्धद्वादशपणात्मक यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीय । तदुक्तं मनुना
(८।२६८)—‘पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्य क्षत्रियस्याभिःशसने । वै(४)श्ये
स्यार्धपञ्चाशच्छूद्र द्वादशको दम ॥’ इति । क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे
वाक्रुष्टे यथाक्रम पञ्चाशत्पञ्चविंशतिकौ दमौ । वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे
पञ्चाशदित्युहनीयम् । ‘ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययो’ इति गौतमस्म

(१) विशेषोपादानात् ख । (२) दण्डादून ख ।

(३) पञ्चविंशत्यर्ध इ दश घ । (४) वैश्यस्य सार्धपञ्चाशत् घ ।

रणात् । 'विद्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः' इति (८।२७७)
मनुस्मरणाच्च ॥ २०७ ॥

(मिता०) पुनर्निष्ठुराक्षेपमाधिकृत्याह—

वाहुग्रीवेति । बाह्यादीनां प्रत्येकं विनाशे वाचिके वाचा प्रतिपा-
दिते तव बाहू छिनशीत्येवंरूपे शत्यः शतपरिमितो दण्डो वेदित-
व्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रहणात्स्फिगादिषु वाचिके
विनाशे तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्धं तद्यस्यास्त्यसौ तदर्धिकः
पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः ॥ २०८ ॥

(मिता०) किंच—

अशक्त इति । यः पुनर्ज्वरादिना क्षीणशक्तिस्त्वद्बाह्याद्यङ्गभङ्गं क-
रोमीत्येवं शपत्यसौ दशपणान् दण्डनीयः । यः पुनः समर्थः पूर्ववदा-
क्षिपत्यसौ पूर्वोक्तशतादिदण्डोत्तरकालं तस्याशक्तस्य क्षे(१)मार्थं
प्रतिभुवं दापनीयः ॥ २०९ ॥

(मिता०) तीव्राक्रोशे दण्डमाह—

पतनीयेति । पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्वणि(२)नामाक्षेपे कृते
मध्यमसाहसं दण्डः । उपपातक(३)संयुक्ते पुनर्गोत्रस्त्वमसीत्येवमा-
दिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ २१० ॥

(मिता०) किंच—

त्रैविद्येति । त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नास्तेषां राज्ञां देवानां च क्षेपे
उत्तमसाहसो दण्डः । ये पुनर्ब्राह्मणमूर्धावसिक्तादिजातीनां पूगाः
संघास्तेषामक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे
प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः ॥ २११ ॥

इति वाक्पारुष्यं नाम वित्रादपदप्रकरणम् ।

(वी० मि०) अथ दण्डपारुष्यमुपाक्रमते । तत्स्वरूपं च नार-
देनोक्तम्—

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

इति । आदिपदेनावृक्षादिच्छेदनसङ्ग्रहः । तत्रादौ दण्डपारुष्यमनेन

कृतं न वेति सन्देहे निर्णायकानि तावदाह —

असाक्षिकहते चिन्हैर्युक्तिभिश्चागमेन च ॥

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिन्हकृतो (१)भयात् ॥२१२॥

असाक्षिकं रहसि हते पादायुधादिना ताडिते हन्त्रा विप्रतिपत्ता च कृताया स व्यवहाराश्च हैर्मणादिभिर्देहस्थैर्युक्तिभि प्रयोजनपर्यालोचनादिभि आगमेन जनप्रवादेन चकारात् दिव्यन द्रष्टव्यो निर्णेतव्य । कूटेति कपटचिन्हातिरिक्तैरित्यर्थ । तुशब्देनाऽहमनेन ताडित इति वाङ्मन्त्रेण दण्डप्रणयादि व्यवच्छिनत्ति ॥ २१२ ॥

(मिता०, दण्डपारुष्य नाम सम्प्रति प्रस्तूयते । तत्स्वरूप च नारदेनोक्तम्—‘परगात्रेष्वमिद्रोहो हस्तपादायुधादिभि । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते’ ॥ इति । परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिप्रदणाद्भावादिभिर्योऽमिद्रोहो हिंसन दुःखोत्पादन तथा भस्मना आदिप्रहणाद्रजपङ्ककरीपाद्यैश्च य उपघातसस्पर्शनरूप मनोदुःखोत्पादन तदुभय दण्डपारुष्यम् । दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत्पारुष्य विरुद्धाचरणजङ्गमादेर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम् । तस्य चावगोरणादिकारण(२)भवेन त्रैविध्यप्रभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्मत्रैविध्यात्पुनश्चैविध्य तेनैवोक्तम्—(३)तस्यापि दृष्टत्रैविध्यहीनमध्योत्तमकमात् । अत्रगो(४)रणनि (५)सङ्घपातनक्षतदर्शनै ॥ हीनमध्योत्तमाना च(६)द्रव्याणा समतिप्रमात् । श्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम्’ ॥ इति । नि सङ्घपातन नि सङ्घप्रहरणम् । श्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसा(७)कृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थ । तथा चाद्दण्डपारुष्ययोरमयोरपि द्वयो प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये य क्षमते तस्य न केवल दण्डाभाव किन्तु पूज्य एव । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च यद्द्वैराजुसन्धातुरव दण्डभाक् उम् । तथा द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने दण्डसम । तथा स्वपत्रादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डापने

(१) विना—‘त क० ख० पुस्तक्या पाठः ।

(२) कण्ठभयन ख । (३) तस्तेपदं ख । (४) गुरी उपमन—इत्यस्य रूपम् ।

(५) नि-सङ्घपातन घ । (६) तु इति पाठान्तरम् ।

(७) साहसान्कृतान-इति पाठान्तरम् ।

ऽधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं गृह्णीयादि-
त्येवं पञ्च प्रकारा विधयस्तेनैवोक्ताः—‘विधिः पञ्चविधस्तूक एतयोर्-
भयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥ स मान्यते यः
क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्तते । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोष-
भाक् ॥ पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः । द्वयोरापन्न-
योस्तुल्यमनुवधाति यः पुनः ॥ स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वं वा यदि
वेतरः । पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्सम्प्रवृत्तयोः ॥ विशेषश्चेन्न लक्ष्येत
विनयः स्यात्समस्तयोः । श्वपाकपण्डचण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु ॥
हस्तिपत्राल्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च । मर्यादातिक्रमे सद्यो घात
एवानुशासनम् ॥ यमेव ह्यतिवर्तेरन्नेते सन्तं जनं नृषु । स एव वि-
नयं (१) कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः ॥ मला ह्येते मनुष्याणां धनमेपां
मलात्मकम् । अतस्तान्घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्’ ॥ इति ।

एवंभूतदण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वाद्दण्डप्रणयनस्य तत्स्वरूपसन्देहे
निर्णयहेतुमाह—

असाक्षिकहत इति । यदा कश्चिद्द्रहस्यमनेन हत इति राज्ञे निवे-
दयति तदा (२) चिह्नैर्वर्णादिस्वरूपगतैर्लिङ्गयुक्त्या कारणप्रयोजनपर्या-
लोचनात्मिकया आगमेन जनप्रवादेन चशब्दादिव्येन वा कूटचिह्नरू-
तसम्भावनाभयात्परीक्षा कार्या ॥ २१२ ॥

(वी० मि०) अथात्र दण्डपारुष्यनिश्चयानन्तरकृत्यं दण्डं यथा-
यथमाह प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तेन—

भस्मपङ्करजःस्पर्शं दण्डो दशपणः स्मृतः ॥

अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठयूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥ २१३ ॥

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ॥

हीनेष्वर्षदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

भस्मपङ्करजोभिः प्रत्येकं परस्य स्पर्शं योजने तत्कर्तुर्दशपण-
मितो दण्डः । अमेध्यमश्रुप्रभृति, पार्ष्णिश्चरणस्य पश्चान्नागः, नि-
ष्ठयूतं मुखश्लेष्म एतैः परस्य स्पर्शने कृते तत्कर्तुस्ततो दशपणाद्वि-
गुणो दण्डः । एवं दण्डः समेषु सवर्णेषु द्रष्टव्यः । परभार्यासूत्तमेषु
च वर्णेषु विषये तादृशापराधे कृते समेषूक्तादण्डात् द्विगुणो दमः ।

हीनेषु वर्णेषु विषये तादृशापराधे समेषूक्तस्य दण्डस्याधो 'दमः
कार्यः । मोहोऽनभिज्ञता, मदो मद्यादिभिः । आदिपदेनोन्मादपरि-
ग्रहः । एतैर्मस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डामायः । चकारेणोत्तरोत्तरं
त्रिगुणचतुर्गुणौ दण्डाविति समुच्चीयते । कात्यायन —

छदिमूत्रपुरीपाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः ।

पङ्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥

चतुर्गुणत्वादिक दशपणाद्धोष्यम् ॥ २१३—२१४ ॥

(मिता०) एव निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह—

भस्मेत्यादि । भस्मना पङ्केन रेणुना वा यः परं स्पर्शयत्यसौ दश-
पण दण्डं दाप्यः । अमेध्यमिति अश्रुश्लेष्मनखकेशकर्णविद्द्रूपिका-
भुक्तोच्छ्रिष्टादिकं च गृह्यते । पार्श्विणः पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठू-
तं मुखनिःसारित जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वादशपणाद्विगुणो वि-
शतिपणो दण्डो वेदितव्यः । पुरीपादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन वि-
शेषः उक्तः—'छदिमूत्रपुरीपाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः । पङ्गुणः का-
यमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुण स्मृतः' ॥ इति । आद्यग्रहणाद्ब्रह्माशुक्रा-
सृष्ट्रजानो गृह्यन्ते । एवभूत, पूर्वोक्तो दण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्य ।
परमार्यासु चाऽविशेषेण । तथोत्तमेषु स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वो-
क्तादशपणाद्विशतिपणाश्च दण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु
स्वापेक्षया (१)न्यूनवृत्तश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्याधंद्रम पञ्चपणो दशप-
णश्च वेदितव्यः । मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्था
विशेषः । आदिग्रहणाद्ब्रह्मावेशादिकम् । एतैर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शने
कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्यः ॥ २१३-२१४ ॥

विषपीडाकरं छेद्यमगमद्ब्राह्मणस्य च(२) ॥

उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदधिकः ॥ २१५ ॥

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ॥

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यममाहसः ॥ २१६ ॥

ब्राह्मणस्य ताडनादि पीडाकरं क्षत्रियोदेरङ्गहस्तपादादि छेद्यम् ।
चकारेण क्षत्रियपीडाकरं वैश्यशूद्रयोः, वैश्यपीडाकरं च शूद्रस्याह

समुच्च्रीयते । केन केन—

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवाऽस्य तन्मनोरनुशासनम् ॥

इति मनुपत्रनात् । तुशब्दपाठं ब्राह्मणाङ्गच्छेदव्यवच्छेदः । उद्गूर्णे वधार्थमुच्यते शस्त्रादौ प्रथमसाहसो दण्डः । उद्गूरणार्थं शस्त्रादेः स्पर्शमात्रे कृते तु प्रथमसाहसार्थमितो दण्डः । प्रथमसाहसश्च शूद्रतरपरः । शूद्रमुपक्रम्य—

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

इति मनुपत्रनात् । सर्वेषां समवर्णानां तु परस्परं हस्ते उद्गूर्णे दशपणो दमः । पाद् उद्गूर्णे विंशतिपणपरिमितो दमः । शस्त्र उद्गूर्णे मध्यमसाहसो दमः । आद्यतुशब्देन निपातनव्यवच्छेदः । द्वितीयतुशब्देनाऽसमानजातीयानामुक्तदण्डव्यवच्छेदः ॥२१५—२१६॥

(मितान्) प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमाह—

विभेति । ब्राह्मणानां पीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेर्यदङ्गं करव-
रणादिकं तच्छेत्तव्यम् । क्षत्रियवैश्वयोरपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्याङ्ग-
च्छेदनमव्य । (मनुः ८१७९)—‘येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसम-
न्त्यजा । छेत्तव्यं तत्तदेवाऽस्य तन्मनोरनुशासनम्’ ॥ इति, द्विजाति-
मानस्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधानाद्वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणो-
पराधेन दण्डरतुल्यन्यायत्वात् । उद्गूर्णे वधार्थमुच्यते शस्त्रादिके प्र-
थमसाहसो दण्डो वेदितव्यः । शूद्रस्य पुनरुद्गूर्णेऽपि हस्तादिच्छे-
दनमव्य । (८१७८) ‘पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति’ इति
मनुस्मरणात् ॥ उद्गूरणार्थं शस्त्रादिस्पर्शने तु तदर्धिकः प्रथमसा-
हसादधेदण्डो वेदितव्यः । अस्मादिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्वयोः प्रा-
तिलोभ्यापराधेषु द्विशुणभ्रिगुणा दमा इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन क-
ल्प्यम् । शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव । (८१८२) ‘अवनिष्टीवतो
दुर्पाहापोष्टौ छेदयेन्नृपः । अवमूत्रयतो मेढूमवशर्धयतो गुदम्’ ॥ इति
मनुस्मरणात् ॥ २१५ ॥

(मितान्) एवं प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमभिधाय पुनः सजाति-
मधिकृत्याह—

उद्गूर्ण इति । हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्गूर्णे यथाक्रमं दशपणो
विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । परस्परवधार्थं शस्त्रे उद्गूर्णे सर्वेषां

ष(१)णिनां मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २१६ ॥

(वी० मि०) समानजातीयानेव कृत्वाह—

पादकेशाद्युक्कंकरोल्लुञ्चनेषु पणान् दश ॥

पीडाकर्पाद्युक्कावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥ २१७ ॥

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ॥

द्वात्रिंशतं पणान् दाप्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥ २१८ ॥

कर(२)पाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ॥

मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २१९ ॥

चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ॥

कन्धरावाहुसक्त्रां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२० ॥

एकं घृतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः ॥

पादादीनां परकीयानामुल्लुञ्चनेषु झटित्याकर्षणेषु दश पणा दमः । पीडिते वस्त्रावेष्टपूर्वकनिष्ठुरारुष्टस्य स्वचरणारोपपूर्वकं पीडायां शतं पणा दम इत्यर्थः । शोणितं यथा न दृश्यते तथा काष्ठादिभिः परं ताडयन्नरो द्वात्रिंशतं पणान् दाप्यः । असृजो रुधिरस्य दर्शने तु द्विगुणं दाप्यः । त्वगादिभेदे तु विशेषमाह मनुः—

त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेत्ता च पणिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥

इति । करादित्रयस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णस्य नासाया अवच्छेदने रुढव्रणस्योद्भेदने मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते च मध्यमसाहसो दण्डः । नद्यापदेनांगुलिच्छेदसङ्ग्रहः । चेष्टेति । गमनभोजनवचनानामन्यतमस्य निरोधेन जिह्वादिप्रतिभेदेन कन्धरा ग्रीया, याहुः भुजः, सक्थि ऊरुः एतदन्यतमस्य भङ्गे च मध्यमसाहसो दण्डः । चकारेण पार्ष्णिप्रभृतिसङ्ग्रहः । एकं बहवो यत्र घ्नन्ति तत्रैकस्य हन्तृत्वे यो दण्डो एतौक्तस्तद्विगुणस्तस्मिन्नपरे दण्ड इत्यर्थः, न हीनोत्तमभेदे । न चात्र दण्डाधिक्यन्यूनते द्रष्टव्ये ॥

किञ्च—

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥ २२१ ॥

कलहे वर्तमाने यदेकेनापरस्याऽपहृतं तत्तेन देयं परस्मै ततस्त-
स्माद्विगुणश्च दण्डोऽपहारनिमित्तको राज्ञा देयः ॥ २२१ ॥

(मिता०) किञ्च—

पादेति । पादकेशवस्त्रकरणामन्यतमं गृहीत्वा य उल्लुञ्चति झटि-
त्याकर्षयति असौ दशपणान्दण्ड्यः । पीडा च कर्षश्चांशुकावेष्टश्च
पादाध्यासश्च पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासं तस्मिन्समुच्चिते शतं
दण्ड्यः । एतदुक्तं भवति । अंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीत्याकृष्य च
यः पादेन घट्टयति तं शतं पणान्दा(१)पयेदिति ॥ २१७ ॥

(मिता०) किञ्च—

शोणितेनेति । यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदु ताडनं
काष्ठलोष्टादिभिः करोत्यसौ द्वात्रिंशतं पणान्दण्ड्यः । यदा पुनर्गाढ-
ताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो द्विगुणं चतुःषष्टिपणान्द-
ण्डनीयः । त्वह्नांसा(२)स्थिभेदे पुनर्विशेषो मनुना दर्शितः (८।२८४)
'त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेत्ता च पणि-
प्लान्प्रचास्यस्त्वस्थिभेदकः' ॥ इति ॥ २१८ ॥

(मिता०) किञ्च—

करपादेति । करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येकं
छेदने रुढघ्नणस्योद्धेदने मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते म-
ध्यमसाहसो वेदितव्यः । अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रा-
पादनीयम् ॥ २१९ ॥

(मिता०) किञ्च—

चेष्टेति । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य आदिग्रहणाजिह्वायाश्च
प्रतिभेदने । कन्धरा ग्रीवा, बाहुः प्रसिद्धः, सक्रिय ऊरुस्तेपां प्रत्येकं
भङ्गने मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २२० ॥

(मिता०) अपिच—

एकमिति । यदा पुनर्वहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं कुर्व-
न्ति तदा यस्मिन्यास्मिन् अपराधे यो यो दण्ड उक्तस्तत्र तस्माद् द्वि-

गुणो दण्डः प्रत्येकं घेदितव्यः । अतिक्रूरत्वात्तेषां प्रातिलोभ्यानुलो-
म्यापरा(१)घयोरप्येतस्यैव सर्वणधिपयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वा-
कपारुष्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिं च कल्पयेत् । 'धाकपारुष्ये य एवोक्तः
प्रा(२)तिलोभ्यानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये दाप्यो राज्ञा यथाक्रम-
मम्' ॥ इति स्मरणात् ॥

(मिता०) किञ्च—

कलहेति । कलहे वर्तमाने यद्येनापहृतं तत्तेन प्रत्यर्पणीयम् । अ-
पहृतद्रव्याद्भिर्गुणध्यापहारानिमित्तो दण्डो देयः ॥ २२१ ॥

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं भयम् ॥

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥ २२२ ॥

यस्तु ताडने घणादिकमुत्पादयेत् स औपध्यादिना घणादिपी-
डितस्य सम्यगुत्थानार्थं जातं द्रव्यव्ययं दाप्यः । यावता तस्यौ-
पधादिकं जायते तावद् द्रव्यं दाप्य इत्यर्थः । घणाद्युत्पादनस्थले न
केवलं तद्दानमेवं, किंतु यस्मिन्कलहे यो दण्डः समान्यत उदाहृत-
स्तमपि दाप्यः । चकारेण च समुच्चयार्थकेन विकल्पं वारयति ॥२२२॥

(मिता०) किञ्च—

दुःखमिति । यो यस्य ताडनाद् दुःखमुत्पादयेत्स तस्य घणरोप-
णादौ औपध्यार्थं पथ्यार्थं च यो व्ययः क्रियते तं दद्यात् । समुत्थानं
घणरोपणम् । यस्मिन्कलहे यो दण्डस्तं च दद्यान्न पुनः समुत्थान-
जव्ययमात्रम् ॥ २२२ ॥

(वी० मि०) एवं द्वेष्यपुरुषशरीरे दण्डपारुष्ये दण्डमभिधाय
तद्भिन्ने दण्डपारुष्ये तमाह—

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ॥

पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥ २२३ ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा ॥

पोढशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥ २२४ ॥

(१) परार्थप्येतस्यैव घ ।

(२) एवोक्तः प्रतिलोभानुलोमत । स एव दण्डपारुष्ये राज्ञा कार्यो यथाक्रमम् घ ।

दुःखे च शोणितोद्भेदे (१) शाखाङ्गच्छेदने तथा ॥

दण्डः क्षुद्रपशूनां (२) स्याद्विषणप्रभृतिः क्रमात् ॥ २२५ ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ॥

महापशूनामेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२६ ॥

प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ॥

उपजीव्यद्रुमाणां च त्रिंशतेर्द्विगुणो दमः ॥ २२७ ॥

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ॥

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षे च विश्रुते ॥ २२८ ॥

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ॥

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥ २२९ ॥

कुड्यस्य भित्तेः अवपातने भूमिनिपातने अभिघाते मुद्गरादिना हनने छेदने खड्गादिना द्वैधीकरणे भेदे यस्यादिना विदारणे । यथाशब्दस्त्रिष्वप्यन्वेति । मुद्गरादिनेत्युक्तास्तदर्थाः । पञ्च दश विंशतिश्च पणाः क्रमेणऽभिघातादौ विकल्पेनाऽन्वीयन्ते, अवपातने तु समुच्चयेन । तद्व्ययं कुड्यस्य पुनः करणार्थं व्ययितं धनम् । तथाशब्देन साहित्यं विवक्षितम् । दुःखोत्पादनशीलं कण्टकादि द्रव्यं, प्राणहरं सर्पादि परस्य गृहे येन प्रकारेण प्रक्षेपो दुःखोत्पादकस्तथा क्षिपन् दण्ड्यः । तत्राद्यः कण्टकादिक्षेप्ता षोडश पणान्, द्वितीयः सर्पादिक्षेप्ता मध्यमसाहसं दमं दाप्यः । क्षुद्रपशूनां हरिणच्छागादीनां ताडने दुःखोत्पादं शोणितं स्त्रावणे शाखायाः शृङ्गादिरूपायाः छेदेन अङ्गस्य चरणादेः छेदेन द्विषणः प्रभृतिरादिर्यस्य स दण्डगणः क्रमेण स्यादित्यर्थः । अत्र द्वित्वसंख्याया एव श्रवणाद् द्वयं द्वयं पणानां वर्द्धते । क्रमशः क्षुद्रपशूनां लिङ्गस्य छेदने मारणे वा मध्यमसाहसो दण्डः स्यात्, मूल्यं च स्वामिने स दद्यात् । महापशूनां तु दुःखोत्पादादिषु विषये क्षुद्रपशुपूक्तानां दण्डानां द्विगुणा दण्डाः कार्याः । चकारेणाऽत्रापि मूल्यदानम् । एवकारेण दुःखोत्पादादिषु चतुर्षु मूल्यदानव्यवच्छेदः । प्ररोहशाखिनां वटादिवृक्षाणामुपजीव्य-

द्रुमाणामाभ्रादीनां च शारयाया मूलतन्निर्गमस्थानरूपस्कन्धस्य सर्ध-
स्य समूलस्याऽययविनश्च विदारणे विंशतिपणादारभ्य द्विगुणा
दमा भवन्ति, विंशतिश्चन्वारिंशदशीतिः पणाः क्रमेण त्रिषु दण्डा
इति याचत् । चकारेण प्ररोहिणामेव ग्रामादिस्थैरुपवेशनाद्यर्धमुपजी-
व्यत्वे तद्विदारणे पुनस्तद्वैगुण्यमिति समुधीयते । चैत्यं मनोरमस्थानं,
सीमा ग्रामादिद्वयमर्यांश्च तासु पुण्यस्थाने यक्षादिस्थले सुरालये
देवस्थाने जातानां द्रुमाणां शाखादिविदारणे विध्रुते विरघाते पिप्प-
लादौ वृक्षे च शाखादिषु विदारितेषु पूर्वोक्ताविंशतिपणादेद्विगुणो
दम इति । चकारेण समुत्थानऽययदानं समुधीयते । गुल्मा अनातिक्षी-
र्घनिविडलता मालत्यादयः, गुच्छा श्वल्लीरूपा असरलाः कुरण्टा-
दयः, क्षुपाः सरलप्रकाण्डाः करवीरादयः, लता दीर्घयायिन्योऽति
मुक्तादयः, ता एव स्थूलप्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः सारियादयः,
औषध्यः फलपाकान्ताः शाल्यादयः, छिन्ना अपि विविध प्ररोहन्ती-
ति वीरुधो गुडूचीप्रभृतयः । आसां शाखादिपृक्तेषु कर्तने छेदने पूर्व-
स्मृताविंशतिपणादेरर्थो दशपणादिदण्डः । समुत्थानव्ययदानं चात्रा-
ऽपि द्रष्टव्यम् । मउ —

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥
सहासनमभिप्रेप्सुकृष्टम्याऽवकृष्टज्ज ।
कट्या कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिच वाऽस्यावकर्तयेत् ॥
अवर्णवियतो दर्पाङ्गावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेद्रमवशर्घयतो शुदम् ॥
केशेषु गृह्यतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्दाढिकायां च प्रीवायां वृषणेषु च ॥

ब्राह्मणविषये शूद्रस्यायं दण्डः । शस्त्रप्रयोगे विष्णु — 'शोणितेन
विना दुःखमुत्पादयिता त्रिंशत् पणान् सह शोणितेन चतुःषष्टिम्' ।
विस्तरमयाच्च नेह दण्ड्यन्तराण्यभिधीयन्ते ॥ २२३—२२९ ॥

इति श्रीमत्पुण्याज्ञवल्क्यव्याख्याने दण्डपारुष्यप्रकरणम् ॥

(मिता०) परगात्राभिद्रोहे दण्डमुक्त्वानन्तरं वहिरङ्गार्थनाशे दण्डमाह—

अभिघात इति । मुद्रादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्वि(१)घा-
करणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदित-
व्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दण्डाः स(२)मुञ्चिता ग्राह्याः ।
पुनः कुड्यसंपादनार्थं च धनं स्वामिने दद्यात् ॥ २२३ ॥

(मिता०) अपिच—

दुःखोत्पादीति । परगृहे दुःखजनकं कण्टकादि द्रव्यं प्रक्षिपन्
षोडश पणान् दण्ड्यः । प्राणहरं पुनर्विपभुजङ्गादिकं प्रक्षिपन्मध्यमसा-
हसं दण्ड्यः ॥ २२४ ॥

(मिता०) पशुभिद्रोहे दण्डमाह—

दुःख इति । क्षुद्राणां पशूनां अ(३)जाविकहरिणप्रायाणां ताडनेन
दुःखोत्पादने असृक्स्त्रवणे शाखाङ्गच्छेदने । शाखाशब्देन चात्र प्रा-
णसंचाररहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि करचरणप्रभृतीनि ।
शाखा चाङ्गं च शाखाङ्गं तस्य छेदने द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्वौ पणौ
यस्य दण्डस्य स द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगणस्यासौ
द्विपणप्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणश्चतुःपणः षट्पणोऽष्टपण इ-
त्येवंरूपो न पुनर्द्विपणास्त्रि(४)पणश्चतुष्पणः पञ्चपण इति । कथमिति
चेदुच्यते अपराधगुरुत्वात्तावत्प्रथमदण्डाद्गुरुतरमुपरितनं दण्ड-
त्रितयमवगम्यते । तत्र चाश्रुतत्रित्वादिसंख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसं-
ख्याया एवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसंपादनमिति निरवद्यम् ॥ २२५ ॥

(मिता०) किञ्च—

लिङ्गस्येति । तेषां क्षुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मरणे च मध्यमसा-
हसो दण्डः । स्वामिने च मूल्यं दद्यात् । महापशूनां पुनर्गोमजवा-
जिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडनलोहितस्त्रा(५)वणादिषु निमित्तेषु
पूर्वाकादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २२६ ॥

(मिता०) स्थावराभिद्रोहे दण्डमाह—

प्ररोहीति । प्ररोहा अङ्कुरास्तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यः यादिलि-
ङ्गाः पुनरुत्ताः प्रतिकण्डं प्ररोहन्ति ताः शाखा येषां वटादीनां ते प्र-

(१) द्वैधीकरणे घ. ।

(२) समन्विताः घ. ।

(३) अजाविहारिणानां घ. ।

(४) त्रिपणु.प. छ. ।

(५) स्थावणादिनिमित्तेषु छ. ।

प्ररोहिशाखिनस्तेषां शाखाच्छेदने । यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स
स्कन्धस्तस्य छेदने समुलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशति(१)पण-
दण्डादारभ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दण्डो द्विगुणः । एतदुक्तं
भवति—विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवं त्रयो दण्डा
यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिष्वपराधेषु भवन्तीति । अप्ररोहिशाखिना-
मप्युपजीव्यवृक्षाणामाम्नादीनां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः ।
अनुपजीव्याप्ररोहिशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्याः ॥ २२७ ॥

(मिता०) वृक्षविशेषं प्रत्याह—

चैत्येति । चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वो-
क्तादण्डाद् द्विगुणः । विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो
दण्डः ॥ २२८ ॥

(मिता०) गुल्मादीन्प्रत्याह—

गुल्मेति । गुल्मा अनतिदीर्घनिविडलता मालत्यादयः । गुच्छ्रा
अवल्लोरूपाः असरलप्रायाः कुरण्टकादयः । क्षुपाः करवीरादयः
सरलप्रायाः । लता दीर्घयायिन्यो द्रोक्षातिमुक्ताप्रभृतयः । प्रतानाः
काण्डप्ररोहरहिताः (२)सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः । ओषध्यः
फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः । वीरुध. छिन्ना अपि यां विविधं
प्ररोहन्ति ताः शुद्धवीप्रभृतयः । एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने
छेदने पूर्वोक्तादण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः ॥ २२९ ॥

इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ।

(बी० मि०) सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥

तस्यैव भेदः स्तेयं स्यात् विशेषस्त्वत्र कीर्त्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु ॥

इति नारदोक्तं रक्षितुर्ज्ञानं सत्येव बलेन पीडनं स्तेयव्यावृत्तं
साहसं विवादपदमुपक्रमते—

साधान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं भ्रूतम् ॥

तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निन्दवे तु चतुर्गुणः ॥ २३० ॥

सामान्यसाधारणस्वत्वास्पदं परस्वमिति यावत् । तादृशं यद्द्रव्यं हिरण्यादि शरीरं च तस्य स्वामिसमक्षं प्रसभहरणाद्वलात्कारेण स्कन्दनात् तादृशहरणं योगार्थमाश्रित्य साहसं साहसपदवाच्यं यत्स्मृतं स्मृतावुक्तं तत्र क्रियमाणद्रव्यमूल्याद्विगुणोऽभ्युपगमे, निन्देवे सङ्गोपने तु चतुर्गुणो दण्डः ॥ २३० ॥

(मिता०) संप्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचिख्यासुस्तल्लक्षणं तावदाह—

सामान्येति । सामान्यस्य साधारणस्य (१)यथेष्टं विनियोगानर्हत्वा(२)विशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसम् । कुतः प्रसभहरणात् प्रसह्य हरणात् वलावष्टम्भेन हरणादिति यावत् । एतदुक्तं भवति—राजदण्डं जनाक्रोशं बोलुङ्ग्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारणहरणपरदारप्रवर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि वलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्—‘सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते’ ॥ इति । तदिदं साहसं चौर्यवाग्दण्डपाहृष्यस्त्रीसङ्ग्रहणेषु व्यासक्तमपि बलदर्पावष्टम्भोपा(३)धितो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथग्भिधानम् । तस्य च दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतम्—‘तत्पुनस्त्रिविधं द्वेषं प्रथमं मध्यमं तथा । उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च । भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ वासःपदवन्नपानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ व्यापादो विपशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् । प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥ तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः । मध्यमस्य तु शास्त्रैर्दण्डः पञ्चशतावरः ॥ उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते । वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद् इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे’ ॥ इति । वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः ॥

(मिता०) तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह—

तन्मूल्यादिति । तस्यापहतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दण्डः । यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमकार्षामिति निहनुते तस्य मूल्याद्य-
तुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात्प्रथमसाह-
सादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषय गम्यते ॥ २३० ॥

(वी० मि०) साहसकर्तुरिव तत्कारयितुरपि दण्ड इत्याह—

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ॥

यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम् ॥ २३१ ॥

साहसं कुर्वित्युपदेशेन यः कारयति स साहसकर्तुर्द्विगुणं दमं
दाप्यः । त्वं दण्डसम्भवे अहं तद्धनं दास्यामीत्येवमुक्त्वा यः साहसं
कारयेत् स साहसकर्तुश्चतुर्गुणं दाप्यः ॥ २३१ ॥

(मिता०) साहसस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह—

य इति । यस्तु साहसं (१) कुर्वित्येवमुक्त्वा कारयत्यसौ साह-
सिकादण्डाद् द्विगुणं दण्डं दाप्यः । यः पुनरहं तुभ्यं धनं दास्यामि
त्वं कुर्वित्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चतुर्गुणं दण्डं दाप्योऽनुब-
न्धातिशयात् ॥ २३१ ॥

(वी० मि०) साहसविशेषे दण्डविशेषमाह—

अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद् भ्रातृभार्यामहारदः (२) ॥

सन्दिष्टस्याऽप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३२ ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ॥

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥ २३३ ॥

अर्घ्यस्याऽऽचार्योदेराक्रोशमाक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति,
भ्रातृभार्यायां प्रहारं यश्च ददाति, सन्दिष्टस्य परप्रेषितस्य हिरण्यादेः
प्रतिघातुं गृहीतस्याऽप्रदाता, मुद्राचिह्नितगृहस्य भेदकृद्बुद्धाटकः,
स्वग्रामसमीपग्रामस्थाः, कुलिकाः स्वकुलोद्भवाः, आदिपदात्
श्रेण्यादयः तेषामन्यतमस्याऽपकारकर्त्ता । एषां पूर्वोक्तानां पञ्चा-
शत्पणमितो दण्ड इति धर्मशास्त्रे विनिश्चयः । चकाराद्वाचिकस्याऽप्र-
वक्तुः समुच्चयः ॥ २३२—२३३ ॥

(मिता०) साहसिकविशेषं प्रत्याह—

अर्घ्येत्यादि । अर्घ्यस्यार्घाहस्याचार्यादेराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति यश्च भ्रातृभार्या ताडयति तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्रदाता यश्च मुद्रितं गृहमुद्धाटयति तथा स्वगृहे क्षेत्रादिसंस्कृतगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानाम्, आदिग्रहणात्स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च योऽपकर्ता ते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन दण्डनीयाः ॥ २३२-२३३ ॥

(वी० मि०) स्त्रीसङ्ग्रहणस्य साहसभेदतया कयाचिद्विवक्षया साहसभिन्नत्वेऽपि तत्तुल्यतया तत्र दण्डमभिदधान एव ग्रन्थलाघवादन्यत्राऽपि तद्दण्डमाह—

स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टे नाऽभिधावकः ॥

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृ(१)शन् ॥२३४॥

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ॥

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ॥

साधारणस्याऽपलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥

पितापुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ॥

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २३७ ॥

स्वच्छन्देन स्वच्छया विधवागमनकर्ता, चौरादितो भीतैर्विक्रुष्टे सति शक्तोऽपि सन् प्रतीकारार्थमधावनकर्ता, निर्निमित्तं विक्रोशनकर्ता, चण्डालः सन् ब्राह्मणादीन् स्पृशन्, शूद्राणां प्रव्रजितानां दिग्भ्वरादीनां वा दैवपित्र्यकर्मणि भोजयिता, अयुक्तं शपथं भ्रातरं ग्रहीष्यामि यदीदमसत्यमित्यादिकं कुर्वन्, तथाऽयोग्यः शूद्रादिर्योग्यस्य ब्राह्मणादेः कर्म वेदाध्ययनादिकं कुर्वाणः, वृषाणां क्षुद्रपशूनां वा पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः, साधारणस्याऽविभक्तद्रव्यस्याऽपहवकर्ता, दासीगर्भस्य विनाशकारी, पितापुत्री, स्वसृभ्रातरौ, दम्पती जायापती, आचार्यशिष्यौ, एषामपतितम-

न्योन्य परस्पर त्यजति य स शतपणात्मकदण्डभाक् भवति ।
 आद्येन चकारेण कारणेऽपि विक्रोशाकर्तुं , द्वितीयेन पतितस्य, तृती-
 येन पाखण्डिना, चतुर्थेन मनुष्यदण्डस्य, पञ्चमेन वृषस्य, षष्ठेन
 मातापुत्रयोरन्योन्य त्यागेन समुच्चय । पितापुत्राचोरेकतरेणैव ।
 अपरस्य त्यागे तु शङ्क — 'यस्यजत्कामादपतितान् स हि शत दण्ड
 प्राप्नुयात्' । इदं तु अविदुषा त्यागे कृते । विदुषा कृते त्यागे
 त्वाह मनु —

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
 त्यजन्नपतितानेतान् राशा दण्ड्य शतानि पट् ॥

विदुषाऽन्योन्यत्यागे शतत्रय दण्ड ऊहनीय ॥२३४—२३७॥

(मिता०) किञ्च—

स्वच्छन्दमित्यादि । नियोग विना य स्वेच्छया विधवा गच्छति ।
 चौरादिमयाकुलैर्विकुप्रे च य शकोऽपि नाभिधावति । यश्च वृषा
 क्रोश करोति । यश्च चण्डालो ब्राह्मणादीन्स्पृशति । यश्च शू(१)द्र
 प्रमज्जितान्दिग्मथरादीन्दैवे पित्र्ये च कर्मणि भोजयति । यश्चायुक्त
 मातर (२)प्रहीष्यामीत्येव शपथ करोति । वृषो बलीवर्द्ध क्षुद्रपशवा
 ऽजादयस्तेषां पुत्रस्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः । वृक्षशुद्रपशूनामिति
 पाठे हिंसाद्यौषधप्रयोगेण वृक्षादेः फलप्रसूनाना पातयिता । साधा-
 रणमपलपति साधारणद्रव्यस्य च वञ्चकः । दासीगर्मस्य च पात-
 यिता । ये च पित्रादयोऽपतिता एव सन्तोऽन्योन्य त्यजन्ति ते
 सर्वे प्रत्येक पणशत दण्डार्हा भवन्ति ॥ २३४-२३७ ॥

(वी० मि०) अथ साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशापराधेषु दण्डानाह
 त्रयोदशमि श्लोके —

वसानस्त्रीन् पणान् दाप्यो नेजकस्तु पराशुकम् ॥

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥ २३८ ॥

नेजको वस्त्रस्य प्रक्षालकः । रजक इति पाठोऽप्ययमेवाऽर्थः ।
 परस्याशुक निर्णेजनार्थमर्पित वसान परिदधानस्त्रीन् पणान् दण्ड

दाप्यः । यस्तु निर्णेजनार्थमर्पितस्य वस्त्रस्य विक्रयमवक्रयं भाटक-
पूर्वकमुपभोगार्थं कियत्कालमाधानमाधीकरणं मण्डनार्थं बन्धुभ्यो
याचनानन्तरमर्पणं वा करोति स दश पणान् दाप्यः ॥ २३८ ॥

(मिता०) साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशापराधेषु निर्णेजकादीनां दण्ड-
माह—

वसान इति । नेजको वस्त्रस्य धावकः स यदि निर्णेजनार्थं सम-
र्पितानि वासांसि स्वयमाच्छादयति तदासौ पणत्रयं दण्ड्यः । यः
पुनस्तानि विक्रीणीते अवक्रयं वा एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं
दीयते मह्यमेतावद्धनं देयमित्येव भाटकेन यो ददाति आधित्वं वा
नयति स्वसुहृद्भ्यो याचितं वा ददात्यसौ प्रत्यपराधं दश पणान् द-
ण्डनीयः । तानि च वस्त्राणि श्लक्ष्मशाल्म(१)लीफलकं क्षालनीयानि
न पापाणे, न च व्यत्यसनीयानि, न च स्वगृहे वासयितव्यानि, इतरथा
दण्ड्यः । (८।३९६)—‘शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नित्याद्वासांसि नेजकः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्’ ॥ इति मनुस्मरणात् ।
यदा पुनः प्रमादात्तानि नाशयति तदानारदेनोक्तं द्रष्टव्यम्—‘मूल्या-
ष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः । द्विःपादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतु-
र्थौतेऽर्धमेव च ॥ अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् । याव-
त्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षयः’ ॥ इति । अष्टपणक्रीतस्य
सकृद्धौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्या(२)ष्टमभागोनं पणन्यूनं मूल्यं देयम् ।
द्विर्धौतस्य तु पादोनं पणद्वयोनं त्रिर्धौतस्य पुनस्तृतीयांशन्यूनम् ।
चतुर्धौतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम् । ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवशिष्टं
मूल्यं (३)पादापचयेन देयम् । यावज्जीर्णं जीर्णस्य पुनर्नाशितस्ये-
च्छातो मूल्यदानकल्पनम् ॥ २३८ ॥

पितापुत्रत्रि(४)वादे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ॥

अन्तरे तु(५) तयोर्धः स्यात्तस्याऽप्यष्ट(६)पणो दमः ॥ २३९ ॥

(वी० मि०) पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न तु

(१) शाल्मले फलके ख । (२) अष्टमभागोनं पणं मूल्यं ख-च । (३) पादापचयेन ख ।

(४) विरोधे—इति सु० पु० पाठः ।

(५) च—इति सु० पु० पाठः ।

(६) तस्याप्यष्टगुणो—इति सु० पु० पाठः ।

कलहं धारयति तस्य पणत्रयमितो दण्डः । यस्तु तयोर्विवादेऽन्तरे
मध्ये प्रवेश्य कलहवर्धकः स्यात्तस्य अपिशब्दात्तत्र विवादे प्रति-
भुवोऽष्टपणमितो दमः कार्यः ॥ २३९ ॥

(मिता०) पितेति । पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति
न पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्ड्य । यश्च तयोः सपणे
विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवत्यसौ चकारात्तयोर्धः कलहं वर्धयति सो
ऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वय-
मेव दण्डोऽनुसरणीयः ॥ ३३९ ॥

तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ॥

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४० ॥

(वी० मि०) तुला तोलनदण्डः, शासनं प्रागुक्तं, मानं प्रस्थ-
द्रोणादि, नाणकं मुद्राचिह्नितं निष्कद्रमादि, एषां यः कूटकृत-
कपटेनाऽपरञ्जमजनकनिर्माणरुदेभिः कूटेर्जानन्नपि यो वा व्यवहार-
करोति स उत्तमसाहसं दमं दाप्यः । आद्यचकारेण कूटकारयितु-
द्वितीयचकारेण कूटव्यवहारयितुः नङ्गहः ॥ २४० ॥

(मिता०) तुलेति । तुला तोलनदण्डः । शासनं पूर्वोक्तम् ।
मानं प्रस्थद्रोणादि । नाणकं मुद्रादिचिह्नितं द्रम्मनिष्कादि । एतेषां
यः कूटकृतं देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा न्यूनत्वमाधिक्यं वा द्रम्मा-
देरव्यव(१)हारिकमुद्रात्वं ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति यश्च तैः कूटेर्जा-
नन्नपि व्यवहरति तासुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २४० ॥

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकृतं ॥

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

(वी० मि०) यो नाणकपरीक्षी कपटहीनं कपटकृतत्वेन कपट-
कृतं चाऽकपटत्वेनाऽभिघत्ते स उत्तमसाहसं दाप्यः । चकारेण कूटं
जानन्नपि न जानामीति ब्रूते इति समुचीयते ॥ २४१ ॥

(मिता०) नाणकपरीक्षणं प्रत्याह—

अकूटमिति । यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रम्मा-
दिकं सम्यगिति ब्रूते सम्यक् वा कूटकमिति असाद्युत्तमसाहस-
दण्ड्यः ॥ २४१ ॥

भिषङ्निध्या चरन् दण्ड्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ॥

मानुषे मध्यमं राजपुरुषेपूत्तमं दमम् ॥ २४२ ॥

(वी० मि०) भिषक् मिथ्या चरन् व्याधिमत्सु तिर्यक्षु गवा-
दिषु चरन्नुपचारं कुर्वन् प्रथमसाहसम्, अराजकीयमानुषे मिथ्या
चरन् मध्यमसाहसम्, राजपुरुषेषु मिथ्या चरन्नुत्तमसाहसं भिषक्
चिकित्सको दाप्यः ॥ २४२ ॥

(मिता०) चिकित्सकं प्रत्याह—

भिषगिति । यः पुनर्भिषक् मिथ्या आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीव-
नार्थं चिकित्सितस्त्रोऽहमिति तिर्यङ्गानुष्यराजपुरुषेषु चिकित्सामा-
चरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाहसान्दण्डनीयः । तत्रापि
तिर्यगादिषु मूल्यविशेषेण वर्णविशेषेण राजप्रत्यासत्तिविशेषेण
द(१)ण्डानां लघुगुरुभावः कल्पनीयः ॥ २४२ ॥

अवन्ध्यं यश्च वध्नाति (२)वन्ध्यं यश्च प्रमुञ्चति ॥

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४३ ॥

(वी० मि०) वन्धनानर्हं वध्नाति योऽधिकृतो वन्धनार्हं प्रमु-
ञ्चति न वध्नाति व्यवहारार्थमाहृतं चाऽनिर्णीतव्यवहारं योऽधि-
कृतो मुञ्चति स उत्तमसाहसं दमं दाप्यः । चकारैरताडनीयताडन-
कर्तुर्वद्धोन्मोचयितुश्च सद्ग्रहः ॥ २४३ ॥

(मिता०) अवन्ध्यमिति । यः पुनर्वन्धनानर्हमनपराधिनं राजा-
ज्ञया विना वध्नाति । यश्च वद्धं व्यवहारार्थमाहृतमनिवृत्तव्यवहारं
चोत्सृजत्यसौ उत्तमसाहसं दाप्यः ॥ २४३ ॥

मानेन तुलया वापि योऽशमष्टमकं हरेत् ॥

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥ २४४ ॥

(वी० मि०) यो वणिक् व्रीहिकार्पासादि पण्यस्याऽष्टमंशं
मानेन कपटप्रस्थादिना तुलया कपटकृतया वा हरेत् स द्विशतं
पणानां दण्डं दाप्यः । अपहृतद्रव्याष्टमांशादाधिक्ये न्यूनत्वे वा
कल्पितं न्याससिद्धाधिकन्यूनभावकल्पनानुसारिदण्डं दाप्यः ।

अपिशब्देन गणनावञ्चनादिपरिग्रहः । चकारान्मूल्यविशेषापहतद्रव्यस्य न्यूनाधिकभावः समुच्चयीयते ॥ २४४ ॥

(मित्ता०) मानेनेति । यः पुनर्वणिक् घ्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टमंशं कूटमानेन कूटतुलया वा अन्यथाऽपहरति असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहतस्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी कल्प्ये ॥ २४४ ॥

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ॥

पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥ २४५ ॥

(वी० मि०) भेषज्यमौषधद्रव्यं स्नेहो घृतादिः लवणं सैन्यवादिगन्ध उशीरादिः धान्यगुडौ प्रसिद्धौ । आदिपदार्थो हिङ्गुमरिचादिः । एतेषु पण्येषु हीनमसारद्रव्यं विक्रयार्थं प्रक्षिपन् षोडश पणान्दाप्यः । तुशब्देन द्विशतादिपूर्वाकदण्डव्यवच्छेदः ॥ २४५ ॥

(मित्ता०) भेषजेति । भेषजमौषधद्रव्यम् । स्नेहो घृतादिः । लवणं प्रसिद्धम् । गन्धद्रव्यमुशीरादि । धान्यगुडौ प्रसिद्धौ । आदिशब्दाद्विङ्गुमरीचादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिथयतः षोडशपणो दण्डः ॥ २४५ ॥

मृच्चर्ममणिमूत्रायःकाष्ठवल्कलघाससाम् ॥

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥ २४६ ॥

(वी० मि०) मृदादीनां विक्रेयानामजातौ बहुमूल्यप्रयोजकजात्यभावे वस्तुसति बहुमूल्यप्रयोजकजातीयतया वर्णविशेषाधानादिना करणे विक्रेयाद्बहुमूल्यजातीयादष्टगुणो दमः कार्यः ॥२४६॥

(मित्ता०) किञ्च—

मृच्चर्ममिति । न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन्मृच्चर्ममदिकं तद्जाति तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसंचारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसंपादनेन । यथा मल्लिकामोदसंचारेण मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति । मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्ममिति । स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति । कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति । का(१)लायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रज-

तमिति । विल्वकाष्ठे चन्दनामोदसंचारेण चन्दनमिति । कङ्कोले त्वगाख्यं लवङ्गमिति । कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति । विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २४६ ॥

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ॥

आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥ ४७ ॥

भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ॥

द्विगुणो द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ ४८ ॥

(वी० मि०) मुद्रं पिधानं तेन सहितं समुद्रं सम्पुटं मुक्तादिपूर्णं तस्य विक्रयाद्यर्थं दर्शितस्य विक्रयादिकाले परिवर्तं हस्तलाघवेन स्फटिकादिपूर्णसम्पुटदानं यथास्यात्तथा विक्रयमाधानं वा समुद्रादीनां* ॥ २४७—२४८ ॥

(मिता०) समुद्रेत्यादि । मुद्रं पिधानं मुद्रेण सह वर्तत इति (१)समुद्रं करण्डकं परिवर्तनं व्यत्यासः । योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फटिकानां पूर्णं करण्डकं समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमार्थं वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे भिन्ने न्यूनैः । न्यूनपणमूल्य इति यावत् । तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः शतम् । द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्ड इत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येया ॥२४७—२४८॥

सम्भूय कुर्वतामर्थं सवाथं कारुशिल्पिनाम् ॥

अर्थस्य हासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥ २४९ ॥

सम्भूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ॥

विक्रीणतां वा त्रिहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २५० ॥

(वी०मी०) पीडाकरमर्थं धान्यादिमूल्यं सम्भूय कुर्वतां राजस्थापितस्याऽर्घ्यस्य हानिं वृद्धिं वा कुर्वतां वणिजां पणसहस्रमितो दण्डो मुनिभिरुच्यते । अल्पमूल्ये बहुमूल्यं पण्यमुपरुन्धतां वृद्धादीनां

* एतदनन्तरं स्वर्लोऽशो व्याख्यायास्तुटित इत्यर्थानुमन्धानेन सादं प्रतीयते ।

(१) समुद्रशब्दः छ. पुस्तके मर्ध्वः ।

क्रीणतां बहुमूल्येनाऽल्पमूल्यं पण्यं विक्रीणतां चोत्तमसाहसो दण्डो विहितः ॥ २४९—२५०

(मिता०) वणिजः प्रत्याह —

संभूयेति । राजनिरूपितार्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः सम्भूय मिलित्वा कारूणां रजकादीनां शिल्पादीनां सबाधं पीडाकरमर्घान्तरं लामलोभात्कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ॥२४९॥

(मिता०) किञ्च—

सम्भूयेति । ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणते तेषामुत्तमसाहसो दण्डो विहितो मन्वादिभिः ॥ २५० ॥

(धी० मि०) अथैवं दण्डवर्जनं वृत्तिश्च तेषां कथं स्यादत आह राजनीत्यादिना—

राजनि स्थाप्यते योऽर्घ्यः प्रत्यहं तेन विक्रयः ॥

क्रयो वा निःस्त्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥ २५१ ॥

राजसन्निधौ तदनुमत्या वणिग्भिर्योऽर्घ्यो व्यवस्थाप्यते, प्रत्यहं तेनार्घेण विक्रयः क्रयश्च वणिजां कार्यः । तस्मात्क्रयविक्रेयाद्यो निर्गतः स्त्रवोऽवशेषः वृद्धिभाग इति यावत् स एव लाभकृद्वणिजां वृत्तेर्हंतुरित्यर्थः । अत्र विशेषमाह मनुः—

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः॥—॥ २५१ ॥

(धी० मि०) कीदृशः कुत्र पण्ये निःस्त्रव इत्यत्राह स्वदेशेति—

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिगृह्णीत पञ्चकम् ॥

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥ २५२ ॥

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ॥

अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५३ ॥

स्वदेश एव क्रीत्वा यदि विक्रीयते तत्र पण्ये शतपणमूल्यके पञ्चपणमितं, परदेशात् क्रीत्वानीय स्वदेशे विक्रीयमाणे तु तत्र दशपणमितं निःस्त्रवं वणिक् गृह्णीत यदि क्रयानन्तरमचिरेणैव पण्यं विक्रीणीते । दूरदेशस्थत्वादिना विरविक्रयविलम्बे तु दत्तपण्य-

मूल्योपरि पण्यानयनरक्षणादिसमुद्भवं व्ययं व्ययितं धनं संस्थाप्य
मेलयित्वा मूल्यव्यययोर्मिलितयोः शतपणमूल्यकयोस्तु देशविदे-
शभेदेन पञ्चदशपणो यो निःस्रवो भवति तथा केतुर्विक्रेतुश्चाऽनु-
ग्रहकृदुपकारी अर्घो राज्ञा कार्यः । चकारात्पौरजनस्य समुच्चयः ।
एवकारेण राज्ञाऽर्घकरणे उपेक्षा व्यवच्छिद्यते । अत्र विषयान्तरेषु
दण्डान्तराणि ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यन्ते ॥ २५२-२५३ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने साहसप्रकरणम् ॥

(मिता०) केन पुनरर्घेण पणितव्यमित्यत आह—

राजनीति । राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्घः स्थाप्यते निरू-
प्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः । निर्गतः स्रवो निः-
स्रवो विशेषेण पस्तस्माद्राजनिरूपितार्घाद्यो निःस्रवः स एव वणिजां
लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् । मनुना चार्घकरणे वि-
शेषो दर्शितः (८।४०२)—‘पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते ।
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः’ ॥ इति ॥ २५१ ॥

(मिता०) किञ्च—

स्वदेशपण्य इति । स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते
असौ पञ्चकं शतं पणशते पणपञ्चकं लाभं गृहीयात् । परदेशात्प्राप्ते
पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपणान्नाभं गृहीयात् । यस्य पण्यस्य
ग्रहणदिवस एव विक्रयः सम्पद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते
तस्य कालोत्कर्षवशाल्ला(२)भोत्कर्षः कल्प्यः । एवं च यथार्घं निरू-
पिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवार्घो राज्ञा स्वदेशपण्यवि-
षये स्थापनीयः ॥ २५२ ॥

(मिता०) पारदेश्यपण्येऽर्घनिरूपणप्रकारमाह—

पण्यस्येति । देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमन-
भाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोऽर्घस्तावन्तमर्थं परिग-
णय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पणशते दशपणो लाभः
सम्पद्यते तथा केतुर्विक्रेत्रोरनुग्रहकार्यर्घो राज्ञा स्थापनीयः ॥ २५३ ॥

इति साहसप्रकरणम् ।

(षी० मि०) अथ—

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्नैव प्रदीयते ।

विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥

इति नारदोक्त विक्रीयासम्प्रदान नाम विवादपदरूपं निरूपयति—

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ॥

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लानं वा दिगागते ॥ २५४ ॥

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णति ॥

हानिश्चेत्क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि मा भवेत् ॥ २५५ ॥

राजद्वैवोपघातेन पण्ये दो(१)प उपागते ॥

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याऽप्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि ॥

विक्रीयते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत् ॥ २५७ ॥

क्रेतृसकाशात्स्वयं गृहीतं मूल्यं यस्य तस्य तत्पण्यं विक्रेता
चेत्क्रेतुर्नैव प्रयच्छति तदा सोदयं पण्यं तस्य क्रेतुरसौ दाप्यः । उदय
श्लोको नारदेन—

विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जह्मस्य क्रियाफलम् ॥

इति । क्षयमुपभोग, क्रियाफल शुश्रूषादिकम् । एवकारेण क्रेतु-
रनुशयाभावे सतीति विवक्षितम् । तस्याऽनुशये तु—

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहाऽनुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहे तद् द्रव्यं दद्याच्चैवादीत वा ॥

इति मनुवचनाद्यवस्था । नारद —

अर्घाच्चेदेव हीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थायिनामेव नियमो दिग्ग्लानो दिग्विचारिणाम् ॥

विष्णु — 'गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्याऽसौ सोदयं दाप्यो
राक्षा च पणशतं दण्ड्य' । विक्रीतमपि पण्यं पूर्वक्रेतरि परीक्षणका
लोत्तरकालीनानुशयादिनाऽगृहीते सत्यन्यत्र विक्रीयमाणस्य तस्य
यदा यस्य क्रेतृदोषेणाऽनवेक्षणादिना राजद्वैवकृतेनोपघातेन पण्य-

दोषे जाते मूल्यहानिश्चेद्भवति तदा सा हानिः क्रेतुरेव । क्रेत्रा याचि-
तस्य विक्रेतुः पण्यमप्रयच्छतः ततस्तु हानिर्विक्रेतुरेवेत्यर्थः ।
अपिर्विरोधे । एवकाराभ्यां विक्रेतुः क्रेतुश्च व्यवच्छेदः । हिशब्देन
दोषस्य हेतुत्वमभिप्रेति । अनुशयं विनैव कार्यं व्यासङ्गादेना पूर्वक्रे-
तर्यगृह्णति मूल्यं गृहीत्वा यद्यन्यहस्ते पण्यं विक्रीतं सदोषं वा पण्यं
प्रयच्छन्नदोषं यदि विक्रीतं तत्रोभयपण्यमूल्याद्विगुणो दमो भवेत् ।
चकारेण क्रेत्रेऽपि मूल्यात् द्विगुणं दातव्यमिति समुच्चीयते । तदाह
नारदः—

अन्यहस्ते तु विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति ।

द्रव्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयात् विक्रेतुरविक्रयः ॥

तुशब्देन मूल्यमगृहीत्वा वाङ्मात्रविक्रीतं व्यवच्छिद्यते ॥२५४-२५७॥

(मिता०) प्रासङ्गिकं परिसमाप्याऽधुना विक्रीयासम्प्रदानं नाम
प्रक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्—‘विक्रीय पण्यं मूल्येन
क्रेतुर्यत्र प्रदीयते । विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते’ ॥ इति ।
तत्र विक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभिधाय पुनः पङ्क्तिवत्त्वं
तेनैव प्रत्यपादि—‘लोक्येऽस्मिन्द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा ।
पङ्क्तिवत्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ॥(१)गणितं तुलितं मेयं
क्रियया रूपतः श्रिया’ ॥ इति । गणितं क्रमुकफलादि । तुलितं कनकक-
स्तूरीकुङ्कुमादि । मेयं शाल्यादि । क्रियया बाह्यदोहादिरूपयोपल-
क्षितमश्वमहिप्यादि । रूपतः पण्याङ्गनादि । श्रिया दीप्या मरकतपद्म-
रागादीति ।

एतत्पट्टप्रकारकमपि पण्यं विक्रीयासम्प्रयच्छतो दण्डमाह—

गृहीतमूल्यमिति । गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेत्रा तद् गृ-
तमूल्यं तद्यदि विक्रेता प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समपर्यति
तत्र पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव लभ्यते
तदार्यहासकृतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य तेन
सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः । यदा मूल्याह्रासकृतः पण्यस्यो-
दयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव(२)यतो मूल्यस्येयत्पण्यमिति

विक्रीयासम्प्रदानप्रकरणम् ।] धीरेमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ७११

प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देसे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं क्रेतुवाञ्छावशाद्दापनीयः । यथाह नारदः—‘अथञ्चे(१)द वहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् । स्थानिनामेव निपमो दिग्दामं दिग्दि चारिणाम्’ ॥ इति । यदा त्वर्धमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्त्रगृहादिके य उपभोगस्तदाच्छादनसुपनिवासादिरूपो विक्रेतुस्तत्सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः—‘विक्रीय पण्य मूल्येन यः केतुर्न प्रयच्छति । स्वावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रिया फलम्’ ॥ इति । विक्रेतुरुपभोगः क्षय उच्यते । क्रेतुसम्बन्धित्वेन क्षायमाणत्वात् । न पुनः कुब्ज(२)पातस्यघातादिरूपः । तस्य तु—‘उप- हन्येत वा पण्यं दह्येतापह्नियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयास- म्प्रयच्छतः’ ॥ इत्यत्रोक्तत्वात् । यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्र- हणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्षेत्रे दापयितव्यः । अयं च क्रीतपण्यसमर्पणनि- यमोऽनुशयाभावे द्रष्टव्यः । सति त्वनुशये ‘क्रीत्या विक्रीय वा कि-ञ्चिदि’त्यादि मनूकं वेदितव्यम् ॥ २५४ ॥

(मिता०) किञ्च—

विक्रीतमिति । यदा तु पुनर्जातानुशयः क्रेता पण्यं न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं क्रेता न गृह्णाति तच्च पण्यं राजद्वैविकेनोपहतं तदा क्रेतुरेवासौ हानि भवेत् । पण्यग्रहणरूपेण क्रेतुदोषेण नाशितत्वात् ॥ २५५ ॥

(मिता०) अपि च—

राजद्वैवेति । यदा पुनः क्षेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न सम- र्पयत्यजातानुशयोऽपि तच्च राजद्वैविकेनोपहतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरेव । अतोऽन्यद्द्रष्टव्यं पण्यं विनष्ट(३) सदृशं क्षेत्रे देयम् ॥ २५६ ॥

(मिता०) किञ्च—

अन्यहस्त इति । यः पुनर्विनैवानुशयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनर- न्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्याद्विगुणो द्रमो वेदितव्यः । नारदेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः—‘अन्यहस्ते च विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति । द्रव्यं तद्वि-

गुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु' ॥ इति । सर्वध्यायं विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये वाङ्मात्रक्रये केतृविक्रेत्रोर्नियमकारिणः समयादृते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः । यथाह नारदः—'दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः । अदत्तेऽन्यत्र समयाच्च विक्रेतुरविक्रयः' ॥ इति ॥ २५७ ॥

(वी० मि०) अथ क्रीतानुशयस्य प्रागुक्तस्य साधारणं प्रकृतं विक्रीयासंप्रदानधर्ममाह—

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ॥

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षट्प्रागदण्डभाक् ॥ २५८ ॥

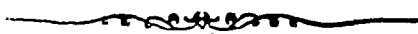
वणिजा क्षयं पण्यस्य मूल्यापचयमजानता क्रीत्वा नानुशयः कार्यः । पण्यस्य मूल्यवृद्धिमजानता च विक्रीय नानुशयः कार्यः । एवमविजानन्नेवाऽनुशयं कुर्वन् षण्यमूल्यपष्टांशदण्डभाक् भवति । चकारेण क्षयवृद्धिज्ञानेऽनुशयः कार्यो न तत्र विक्रीयेति वा समुच्चीयते । बृहस्पतिः—

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भवेन्न वा ।

अस्वतन्त्रेण मूल्येन त्याज्यं तस्य पुनर्हरेत् ॥

तस्य केतुस्त्याज्यं पुनर्विक्रेता हरेदिति सम्बन्धः ॥ २५८ ॥

इति श्रीमित० याज्ञवल्क्यव्याख्याने विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् ॥

(मित०) विक्रयानुशयोऽभिहितः क्रीतानुशयस्वरूपं तु प्राक् प्रपञ्चितम् । अधुना तदुभयसाधारणं धर्ममाह—

क्षयमिति । परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणतोऽर्घकृतां वृद्धिमपश्यता क्रेत्रा अनुशयो न कार्यः, विक्रेत्रा च महार्घनिबन्धनं पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यम् । वृद्धिक्षयपरिज्ञाने पुनः केतृविक्रेत्रोरनुशयो भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । अनुशयकालावधिस्तु नारदेनोक्तः—'क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीत मन्यते क्रया । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतम् ॥ द्वितीयेऽहि ददत्क्रेता मूल्यात्रिंशांशमावहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽहि परतः केतुरेव तत्' ॥ इति । अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यचैगुण्यनिबन्धनानुशयावधिर्दशैकपञ्चसप्ताहेत्यादिना दर्शित एव । तदनया वाचोयुक्त्या वृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयकारणत्वमवगम्यते । यथा

गण्यपरीक्षाविधियलात्पण्यदोषाणामनुशयकारणत्वम् ।

अतः पण्यदोषतद्दृष्टिक्षयकारणत्रितयाभावेऽनुशयकालाभ्यन्तरेऽपि यद्यनुशयं करोति तदा पण्यपङ्कमार्गं दण्डनीयः । अनुशयकारणसद्भावेऽप्यनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः । उपभोगेनाविनश्वरेषु स्थिरार्घ्वेष्वनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतो मनुक्तो दण्डो द्रष्टव्यः (८।२२३)—‘परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् । आददानो ददद्यैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि पद्’ ॥ इति २५८ ॥

इति विक्रीयासंप्रदानं नाम प्रकरणम् ।

(धी० मि०) अथ सम्भूयसमुत्थानं नाम विवाद्पदमुपक्रमते—
समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ॥

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ २५९ ॥

लाभार्थं मिलित्वा कर्म कुर्वतां वणिजां मूल्यद्रव्यसंरयानुसारेण लाभापचयौ भवतः । यथा वा संविदा व्यवस्थया विपयीकृतौ लाभालाभौ तथा वणिङ्गनटादीनां तौ भवतः ॥ २५९ ॥

(मिता०) सम्भूयसमुत्थानं नाम विवा(१)द्पदमिदानीमभिधीयते—

समवायेनेति । सर्वे वयमिद् कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवंरूपा संप्रतिपत्तिः समवायः तेन ये वणिङ्गनटनर्तकप्रभृतयो लाभलिप्सवः प्रातिस्विकं कर्म कुर्वते तेषां लाभालाभावुपचयापचयौ यथाद्रव्यं येन यावद्धनं पण्यग्रहणार्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयौ । यद्वा—प्रधानगुणभावपर्यालोचनयास्य भागद्वयमस्यैको भाग इत्येवंरूपया संविदा समयेन यथा संप्रतिपन्नस्तथा वेदितव्यः ॥ २५९ ॥

(वी० मि०) समुदायमध्ये एकेन द्रव्यस्य विनाशे रक्षणे वा व्यवस्थामाह—

प्रतिपिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ॥

स तद्दद्याद्विप्लवाच्च रक्षितादशमांशमाक् ॥ २६० ॥

सम्भूय कर्म कुर्वतां पण्ये पण्यमिदमित्थं न व्यवहर्तव्यमित्यादे-

शाविपयीभूतं च तत्पण्यमिदमित्थं न व्यवहर्तव्यमिति प्रतिपिद्धमित्थं व्यवहर्तव्यमित्यादेशभूतं च यत्पण्यमेकेनाऽशत्वाच्चाशितं तत्स एको दद्यात्, यश्च समुदायान्तर्गतः । चौरादिकृतविप्लवादेको रक्षति स पण्यस्य दशमांशं लभत इत्यर्थः । आद्यचकारेण यदि सर्वेषामेव प्रमादेन नाशितं तदांऽशकमेणैव क्षयः कल्पनीयो यथांशत इति । द्वितीयचकारेण रक्षितुर्मरणे तत्पुत्रो दशमांशं लभत इति समुच्चीयते । एकस्य चेत्स्याद्यसन्नं दायदोऽस्य तदाप्नुयात् ।

इति नारदवचनात् ॥ २६० ॥

(मिता०) किञ्च—

प्रतिपिद्धमिति । तेषां सभूय प्रचरतां मध्ये पण्यमिदमित्थं न व्यवहर्तव्यमिति प्रतिपिद्धमाचरता यन्नाशितमनादिष्टमनुज्ञातं वा कुर्वाणेन तथा प्रमादात्प्रज्ञाहीनतया वा येन यन्नाशितं स तत्पण्यं वणिग्भ्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये चौरराजादिजनिताद्यसनात्पण्यं पालयति स तस्माद्रक्षितात्पण्याद्दशममंशं लभते ॥ २६० ॥

(वी० मि०) अंशभागित्वप्रसङ्गेन राज्ञोऽशभागित्वमाह—

अर्धप्रक्षेपणाद्विंशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् ॥

व्यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् ॥ २६१ ॥

अर्धप्रक्षेपणाद्विंशं भागं नृपो हरेत् । मृत्यस्य नृपो गृह्णीयादित्यर्थः । किञ्च नृपो राज्ञा भागो न ग्राह्यः, किन्तु पण्यमेव तन्मृत्यं वा सम्पूर्णं राज्ञा ग्राह्यमित्याहुः । व्यासिद्धमिदमत्र न विक्रेयमिति प्रतिपिद्धं राज्ञा यत्पण्यं तत्र विक्रीतं राजयोग्यं च मत्तगजादिकमप्रतिपिद्धमपि राजानुमेत्या विना विक्रीतमन्यत्र तद्राजगामि राज्ञा ग्राह्यं भवति मृत्यदानमन्तरेणैवेत्यर्थः ॥ २६१ ॥

(मिता०) अर्थेति । इयतः पण्यस्येयन्मृत्यमित्यर्धस्तस्य प्रक्षेपणात् राजतो निरूपणाद्धेतोरसौ मृत्याद्विंशतितममंशं शुल्कार्थं गृह्णीयात् । यत्पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न विक्रेयमिति राज्ञा प्रतिपिद्धं य(१)ञ्च राजयोग्यं मणिमाणिक्याद्यप्रतिपिद्धमपि तद्राज्ञेऽनिवेद्य लाभलोभेन विक्रीतं चेद्राजगामि मृत्यदाननिरपेक्षं तत्सर्वं पण्यं राजापहरेदित्यर्थः ॥ २६१ ॥

(वी० मि०) राज्ञोऽप्रदाने प्रतिकूलस्य दण्डमाह—

मिथ्या वदन् परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ॥

दाप्य(?)श्चाष्टगुणं यश्च स व्याजक्रयविक्रयी ॥ २६२ ॥

शुल्कवञ्चनार्थं पण्यस्य घखमुक्तादेः परीमाणं मिथ्या वदन् शुल्कस्थानादपासरन् वा इदं मयाऽत्र स्थाप्यते न तु क्रोयते विक्री-
यत इति वञ्चयित्वा क्रयविक्रयकारी च घणिक् पणपादष्टगुणं दण्डं
दाप्यः । चकाराभ्यां शत्रन्तप्रतिपाद्यस्य व्याजक्रयविक्रयिणश्च
प्रत्येकं दण्डनिमित्तत्वं द्योतयति ॥ २६२ ॥

(मिता०) मिथ्येति । यः पुनर्घणिक् शुल्कवञ्चनार्थं पण्यपरिमाणं
निन्दुते शुल्कग्रहणस्थानाद्दापसरति यश्चास्येदमस्येदं वेत्येवं विधा-
दास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्रीणीते वा ते सर्वे पण्यादष्टगुणं
दण्डनीयाः ॥ २६२ ॥

(वी० मि०) शुल्कप्रप्रयच्छतो वणिज इवाऽसमुचितं शुल्कं
गृह्णतोऽपि राजाधिकृतस्य दण्ड इत्यभिधानस्तत्तुल्यापराधेऽपि
दण्डमाह—

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश ॥

ब्राह्मणमातिवेशयानामेतदेवाऽनिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

तरिको जलशुल्काधिकृतः अर्घ्यप्रक्षेपणाद्विशमिति प्रागुक्तं स्थ-
लजं शुल्कं गृह्णाति यः स दशपणान्दण्डं दाप्यः । प्रतिवेशः स्ववेदम-
सन्निहितं वेदम तत्रस्था ये ब्राह्मणास्ताननिमन्त्रणकार्येऽपि निमन्त्र-
यन् दशपणमितमेव दण्डं दाप्यः । चकारेण तदीयनिमन्त्रणं स्वीकु-
र्वेन्निति समुच्चीयते । जलशुल्कमाह मनुः—

पणं यानं तरे दाप्यः पौरुषेऽर्घ्यपणं तरे ।

पादं पशुश्च योपिश्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थं दाप्यानि सारतः ।

रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चाऽपरिच्छदाः ॥

पुरुषो भारवाहः । अत्र शुल्कद्वयेऽपि विशेषः—

न भिन्नकार्यपणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।

न भैक्षलब्धे न हतावशेषे न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥
इति ॥ २६३ ॥

(मिता०) अपि च—

तरिक इति । शुल्कं हि द्विविधं-स्थलजं जलजं च । तत्र स्थलजमर्धप्र-
क्षेपणाद्विशं भागं शुल्कं नृपो हरेदित्यत्रोक्तम् । जलजं तु मानवेऽभि-
हितम् (८।४०४।५।७)—‘पणं यानं तरे दाप्यः पौरुषेऽर्धपणं तरे ।
पादं पशुश्च योपिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ भाण्डपूर्णानि यानानि
तार्यं दाप्यानि सारतः । रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरि-
च्छदाः’ ॥ (१) ‘गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः । ब्राह्मणा
लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे’ ॥ इति । शुल्कद्वयेऽप्ययमपरो वि-
शेषः—‘न भिन्नकार्पापणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।
न भैक्षलब्धे न हतावशेषे न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे’ ॥ इति । ती-
र्थतेऽनेनेति (२) तरिः नावादिः तज्जन्यशुल्केऽधिकृतस्तरिकः स यदा
स्थलोद्भवं शुल्कं गृह्णाति तदा दशपणान्दण्डनीयः । वेशो वेश्म,
प्रतिवेश इति स्ववेशमाभिमुखं स्ववेशमपाद्वस्थं चोच्यते । तत्र भवाः
प्रातिवेश्याः ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्याः तेषां
श्रुतवृत्तसंपन्नानां श्राद्धादिषु विभवे सत्यनिमन्त्रणे एतदेव दशपणा-
त्मकं दण्डनं वेदितव्यम् ॥ २६३ ॥

(वी० मि०) सम्भूय कर्म कुर्वतां मध्ये यद्येको म्रियते तदीयो-
ऽशस्तदा केन ग्राह्य इत्यत आह—

देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायादवन्धवाः ॥

ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः ॥ २६४ ॥

देशान्तरस्थे सम्भूय कारिणि मृते तदीयमंशं तत्पुत्राद्यास्तन्मातृ-
स्वस्त्रेयादयस्तत्सपिण्डा वा यथाधिकारं तत्रागता द्रव्यं गृह्णीयुः ।
वाशब्देन विकल्पः पौर्यापर्यं च समुच्यते । अन्यथा सर्वं राक्षो
भवति ॥ २६४ ॥

(मिता०) देशान्तरमृतवणित्रिकथं प्रत्याह—

देशान्तरगत इति । यदा सम्भूयकारिणां मध्ये यः कश्चिद्देशा-
न्तरगतो मृतस्तदा तदीयमंशं दायादाः पुत्राद्यपत्यवर्गो वान्धवाः

मातृपक्षा मातुलाद्याः ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरेक्ताः सापिण्डा घा
 आगताः सम्भूयव्यवहारिणो ये देशान्तरादागतास्ते घा गृह्णीयुः ।
 तैर्विना दायादाद्यभावे राजा गृह्णीयात् । घाशब्देन च दायादानां
 वैकल्पिकमधिकारं दर्शयति । पौर्वापर्यनियमश्च 'पत्नी दुहितर'
 इत्यादिना प्रतिपादित एवात्रापि वेदित(१)व्यः । शिष्यसब्रह्मचारि-
 ग्राह्यणनिषेधो घणिकप्राप्तिश्च वचनप्रयोजनम् । घणिकामपि मध्ये यः
 पिण्डदानर्णदानादिसमर्थः स गृह्णीयात् । सामर्थ्याविशेषे पुनः सर्वे
 घणिकजः संसृष्टिना विभज्य गृह्णीयुः । तेषामप्यभावे दशवर्षे दाया-
 दाद्यागमनं प्रतीक्ष्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृह्णीयात् । तदिदं नार-
 देन स्पष्टीकृतम्—'एकस्य चेत्स्यान्मरणं दायादोऽस्य तदाप्नुयात् ।
 अन्यो घाऽसति दायादे शक्ताश्चेत्सर्वं एव ते ॥ तदभावे तु गुप्तं
 त(२)कार्येद्दश वत्सरान् । अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।
 राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते' ॥ इति ॥ २६४ ॥

(घी०मि०) को नाम स्वमंशं न लभत इत्यत आह—

जिह्मं त्येजयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ॥

जिह्मो वञ्चकः वञ्चनया समुदायकार्यानिष्पादकः तं लाभशून्यं
 त्येजयुर्वहिःकुर्युः । यदि त्वेकोऽसमर्थस्तदा स्वकर्तव्यमन्यद्वारा कार-
 येन्न तु वञ्चनां कुर्यादित्यर्थः ॥

(मिता०) जिह्मभिति । जिह्मो वञ्चकः तं निर्गतलाभं लाभमा-
 च्छिद्य त्येजयुर्वहिः कुर्युः । यश्च सम्भूयकारिणां मध्ये भाण्डप्रत्य-
 वेक्षणादिकं कर्तुमसमर्थोऽसावन्येन स्वं कर्म भाण्डभारवाहनं तदा-
 यव्ययपरीक्षणादिकं कारयेत् ॥

(घी०मि०) लामालामावित्यादिकमुक्तं घणिकधर्ममृत्विगादिष्वति-
 दिशति—

अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्मकर्मणाम् ॥ २६५ ॥

अनेन प्रागुक्तप्रकारकथनेन ऋत्विजां होत्रादीनां, कर्मकाणां कृषि-
 कारिणां, कर्मिणां शिल्पनृत्यादिकर्मकारिणां विधिः प्रकार आख्यातः।
 ऋत्विजां धनविभागे विशेषमाह मनुः—

सर्वेषामर्धिनो मुख्या द्वितीयास्तु तद्वर्द्धिनः ।

तृतीयिनस्तृतीयास्तु चतुर्थाश्चैकपादिनः ॥

‘ज्योतिष्टोमे तं शतेन दीक्षयन्ती’ति श्रूयते । तेन शतं गावो दक्षिणा विहिताः । तत्र षोडशत्विजां मध्ये ये मुख्याश्चत्वारो होत्राध्वर्यु-
ब्रह्मोद्गातारस्ते न न्यूनार्द्धभागिनः, अग्रभागानुरोधात्तेन तेभ्यश्च
तुभ्योऽष्टचत्वारिंशतं गावः । द्वितीयाश्चत्वारो मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थःतृ-
ब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तद्विंशत्यनुविंशतिगोभागिनः । तृतीया
अच्छावाकनेष्ट्राग्नीध्रप्रतिहर्तारश्चत्वारस्तृतीयिनः अष्टचत्वारिंश-
चतृतीयांशभागिनः, तेन तेषां षोडश गावः । चतुर्थाश्च त्रावस्तुदुग्धेत्तृपो-
दुसुब्रह्मण्यास्ते मुख्यभागचतुर्थांशभागिनः । तेन तेभ्यो द्वादश गावो
देवाः । तथा—

यस्य कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रसङ्गदक्षिणः ।
स एव ता आददीत भजेरन् सर्व एव वा ॥

‘हिरण्यमयौ प्रकाशावध्वर्यवे ददातीत्यादिना या अभिषेचनीया-
दिदक्षिणा यत्सम्बन्धित्वेनोक्तास्तेनैव ग्राह्या न तु तत्र विभाग इत्य-
र्थः । शकलित्वा—‘अथ ऋत्विजि वृते पश्चादन्यं वृणुयात्, पूर्ववृत्तस्यैव
दक्षिणा, पश्चाद्वृत्तः किञ्चिद्विभेद प्रवसेच्चेत्तत्कालं, निमित्तं चाऽपक्षे-
माणस्तत्कालमुर्दाक्षेत, नान्तरायं यजेत्तस्मादत्ययिका वा तं क्रतुं
समापयेत्, प्रोष्य प्रत्यागतश्च किञ्चिद्विभेताऽथ चेत्प्रसिद्धः प्रवसे-
त्कामादनुप्राप्ते स धनं ऋत्विक् शतं दण्ड्यः’ । मनुः—

दक्षिणानु च दत्तानु स्वकर्म परिहारयन् ।
ऋन्तमेवं लभेतांशमन्येनैव तु कारयेत् ॥

अन्येन पुत्रादिना । दृहस्पतिः—

समवेदेषु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।
न याचतेऽत्र यः कश्चिद्भ्रातात्स परिहीयते ॥

तथा—

वाह्यबीजात्परायस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।
तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां क्षेत्रकारिणाम् ॥

यस्य सामान्या क्षेत्रहानिस्तेनैव सा देयेत्यर्थः । तथा—
हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते ।
कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेयुस्ते यथांशतः ॥

निर्वेशो भृतिः । कात्यायन -

शिक्षकामिहकुशला आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्थांशान् हरेयुस्ते यथोत्तरम् ॥

बृहस्पति -

नर्तकानामेव धर्मो धर्मविद्भिरुदाहृतः ।

तालज्ञो लभतेऽध्यर्धं गायनास्तु समांशिनः ॥

अध्यर्धं सार्द्धम् ॥ २६५ ॥

इति धीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने सम्भूयसमुत्थानप्रकरणम् ॥

(मिता०) प्रागुपदिष्टं षण्णिग्धर्ममृत्विगादिष्यतिदिशति—

अनेनेति । अनेन लामालामौ यथाद्रव्यमित्यादिवणिग्धर्मकथनेन ऋत्विजां होत्रादीनां कृषीवलानां नटनर्तकतक्षादीनां च शिल्पकर्मोपजांविनां विधिर्नतनप्रकार आख्यातः । तत्र च ऋत्विजां धनविभागे विशेषो मनुना दर्शितः (८।२१०) 'सर्वेषामर्धेनो मुख्यास्तर्धेनार्धेनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः' ॥ इति । अस्यापमर्धः—'ज्योतिष्टोमे तं शतेन दक्षिण्यन्ती'ति (१)वचनेन गवां शतमृत्विगानतिरूपे दक्षिणाकार्ये विनियुक्तम् । ऋत्विजश्च होत्रादयः षोडश । तत्र कस्य कियानश इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । सर्वेषां होत्रादीनां षोडशर्त्विजां मध्ये ये मुख्याश्चत्वारो होत्रध्वर्युग्रहोद्गातारः ते गोशतस्यार्धिनः सर्वेषां भागपूरणोपपत्तिवशाद्दृष्ट्वा रिंशद्रूपार्धेनार्धभाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थात्प्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तर्धेन तस्य मुख्यांशस्यार्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्धभाजः । ये पुनस्तृतीयिनः अच्छावाकनेष्ट्राशीघ्रमतिद्वारस्ते तृतीयिनो मुख्य्यांशस्य षोडशगोरूपेण तृतीयांशेन तृतीयांशभाजः । ये तु पादिनः प्रावस्तुदुक्षेत्पोत्सुग्रहाण्यास्ते मुख्यभागस्य यश्चतुर्थांशो द्वादशगोरूपस्तद्भाजः । ननु कथमयमंशानियमो घटते, न तावदत्र (२)समयो नापि द्रव्यसमवायो नापि वचनं यद्दशादीदृग्भागनियमस्यात् । अतः 'समं स्यादश्रुतत्वा'दिति न्यायेन सर्वेषां समांशभाक्क कर्मानुरूपेण चांशभाक्कमिति युक्तम् । अब्रुव्यते—ज्योतिष्टोमप्रकृतिक

द्वादशाहेऽर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इति सिद्धवदनुवादो न घटते, यदि तत्प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे अर्धतृतीयचतुर्थांशभाक्तं मैत्रावरुणादीनां न स्यात् । अतो वैदिकर्द्धिप्रभृतिसमाख्याबलात्प्रागुक्तोऽशनि-यमोऽवकल्प्यत इति निरवद्यम् ॥ २६५ ॥

इति सम्भूयसमुत्थानप्रकरणम् ।

(वी०मि०) स्तेयविवादपदं निरूपयति प्रकरणेन । तत्रादौ चौरज्ञानोपायमाह—

ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाऽथ पदेन वा ॥

पूर्वकर्मापराधी च तथैवा(१)ऽशुद्धवासकः ॥ २६६ ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या नामजात्यादि(२)निन्हवैः ॥

द्यूतस्त्रीपानसत्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥ २६७ ॥

परद्रव्यगृहाणां च पृच्छका गूढचारिणः ॥

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

गृहीतः शङ्कया चौर(३) आत्मानं चेन्न शोधयेत् ॥

दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २६९ ॥

ग्राहकैश्चौरग्रहणाधिकृतैः राजपुरुषैरन्येन धनस्वाम्यादिना वा लोप्त्रेणाऽपहतभाण्डादिना चौर्यचिन्हेन अपहरणदेशे चौरत्वाभिमतचरणदर्शनचिन्हेन वा चौरो गृह्यते चौरत्वेन निश्चीयते । यश्च पूर्वकर्मणा चौर्यरूपेण कृतापराध आसीत्, यश्चाऽनिश्चितवासस्थलः सोऽपि गृह्यते चौर्यकारित्वेन शङ्क्यते । न केवलमेतावदेव द्वौ शङ्कया ग्राह्याः । द्यूतादिसक्ताः कस्त्वमिति प्रश्ने शुष्कमुखा वर्धरस्वराः परकीयाणां द्रव्याणां गृहाणां वा प्रश्नकर्तारः आत्मानं गूहयित्वा सञ्चरन्त आयव्यतिरेकेऽपि बहुद्रव्यकर्तारोऽविज्ञानस्वामिकजीर्णवस्त्रभाजनादीनां विक्रयकर्तारश्च चौर्यशङ्कया विपयीकर्तव्याः । शङ्कया विपयीकृतश्च यदि साक्षिदिव्यादिना नात्मानमचौरत्वेन निश्चीयति तदा हृतं द्रव्यं स्वामिने दापयित्वा चौरदण्डेन उत्तमसाहसा-

(१) तथा चाशुद्ध-इति मु० पु० पाठः । (२) जानिनाम दि-इति मु०पु०पाठः ।

(३) चौर्ये नात्माने चेदिशोधयेत्-इति मु०पु०पाठः ।

दिना वक्ष्यमाणेन । त दण्डयेत् । अथशब्देन लोप्प्रलाभानन्तर्या-
 र्थकेन तदस्यैव एव पदचिन्हाद्यनुसरणमिति सूचयति । चकारा
 च्चौरप्रातं तथाशब्देन निश्चितकुलादिकं च समुच्चिनोति । एयकारिः
 पूर्वाद्धेऽन्वितोऽन्यकोटिव्यञ्छेदार्थकतया निश्चयबोधनार्थः । अपि-
 कारण चकारैश्च चौरभक्ताश्रयदानादिकारिणो नानास्मृत्युक्तान्
 घट्टन् समुच्चिनोति ॥ २६६—२६९ ॥

(मिता०) इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च मनुनाभिहितम्
 (८-२३२)—‘स्यात्साहसं त्वन्वयप्रसभं कर्म यत्कृतेम् । निरन्वयं
 मर्दत्स्नेयं कृत्वा(१)पह्नुवते च यत्’ ॥ इति । अन्वयं यत् द्रव्यरक्षरा-
 जाध्यक्षादिसमक्षम् । प्रसभं बलावेष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं किं
 यते तत्साहसम् । स्तेयं तु तद्विलक्षण निरन्वयं द्रव्यस्वाभ्याद्यसमक्ष
 धञ्जयित्वा यत्परधन(२)हरणं तदुच्यते । यद्य सान्वयमपि कृत्वा न
 मयेदं कृतमिति भयाग्निद्भुते तदपि स्तेयम् । नारदेनाप्युक्तम्—
 ‘उपायैर्विधिधैरेषां छलयित्वापकर्षणम् । सुप्तमत्तप्रमत्तभ्यः स्तेयमा
 हुर्मनीषिणः’ ॥ इति ।

तत्र तस्करग्रहणपूर्वकत्वाद्दण्डस्य, ग्रहणस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् सा
 नोपाय तावदाह—

ग्राहकैरिति । यश्चौरोऽयमिति जनैर्विरय्याप्यते असौ ग्राहकै
 राज्ञेपुरुषैः स्थानपालप्रभृतिभिर्ग्रहीतव्यः । लोप्त्रेणापहनभाजना
 दिना वा चौर्यचिह्नेन नाशदिषसादारभ्य चौर्यपदानुसारेण वा ग्रा
 ह्ये । यद्य पूर्वकर्मापराधी प्राक् प्रत्यातचौर्यः । अशुद्धोऽप्रज्ञातो
 र्वासिः स्थानं यस्यासावशुद्धवासकः सोऽपि ग्राह्य ॥ २६६ ॥

(मिता०) किञ्च—

अन्येऽपीत्यादि । ‘न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किन्त्वन्येऽपि वक्ष्य
 माणैर्लङ्घ्ये शङ्क्या ग्राह्याः । जीतिनिहयेन नाह शूद्र इत्येधंरूपेण,
 तामानिहयेन नाहं ल(३)पित्य इत्येधंरूपेण, आदिग्रहणात्स्वदेशग्राम-
 कलपेन च लाक्षिता ग्राह्याः । द्यूतपण्याङ्गनामचपानादिव्यसनेष्वति-
 प्रसक्तास्तथा कुतस्त्योऽसि त्वमिति चौरग्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्क
 मुखो भिन्नस्वरो वा भवति तर्ह्यसावपि ग्राह्यः । बहुवचनात्स्त्रिभ्रल
 लाटादीनां ग्रहणम् । तथा ये निष्कारिणं क्रियदस्य धने किं वास्य

(१) पह्नुवते च यत् घ । (२) ग्रहणं घ । (३) इत्य इत्येधं घ ।

(१) गृहमिति पृच्छन्ति ये च वेदान्तरधारणेनात्मानं गूहयित्वा चरन्ति ये चाऽऽयाभवेऽपि बहुव्ययकारिणः ये वा विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामविज्ञातस्वामिकानां विक्रायकास्ते सर्वे चौरसंभावनया ग्राह्याः । एवं नानाविधचौर्यलिङ्गान् पुरुषान् गृहीत्वा एते चौराः किं वा साधव इति सम्यक्परीक्षेत न पुनर्लिङ्गदर्शनमात्रेण चौर्यनिर्णयं कुर्यात् । अचौरस्यापि लोप्त्रादिचौर्यलिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । यथाह नारदः—'अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि । चौरेण वा प(५)रिक्षिप्तं लोप्त्रं यत्नात्परीक्षयेत्' ॥ तथा—'असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यसंनिभाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणम् ॥ इति ॥ २६७—२६८ ॥

(मिता०) एवं चौर्यशङ्कया गृहीतेनात्मा संशोधनीय इत्याह—

गृहीत इति । यदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तन्निस्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तर्हि वक्ष्यमाणधनदापनवधादिदण्डभाग् भवेत् । अतो मानुषेण तदभावे दिव्येन वा आत्मा शोधनीयः । ननु नाहं चौर इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं सम्भवति, तस्याभावरूपत्वात् । उच्यते—दिव्यस्य तावद्भावाभावगोचरत्वं 'रुच्याऽवान्यतरः कुर्या'दित्यत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षाच्छुद्धमिथ्योत्तरे न सम्भवति तथापि कारणसंज्ञे भावरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनाऽभावमपि गोचरयत्येव । यथा नाशापहारकाले अहं देशान्तरस्थ इत्यभियुक्तैर्भाविते चौर्याभावस्याप्यर्थान्तिद्वेः शुद्धिर्भवत्येव ॥ २६९ ॥

(वी०मि०) न केवलं शङ्कया गृहीत एव दण्डनीयः किन्तु निश्चितचौर्योऽपि न वोत्तमसाहसादिर्धनरूप एव दण्डः किन्तु वधप्रवासनादिरपि चौरस्येत्याह—

चौरं प्रदाप्याऽपहृतं घातपेद्विविधैर्वधैः ॥

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २७० ॥

विविधैर्वधैः शूलारोपणकरच्छेदादिभिर्वक्ष्यमाणैर्वधोपायैर्यादृशैश्चौर्ये वधोऽन्येषां, तादृशो ब्राह्मणान् ललाटे स्वपदेनाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निष्कासयेत् ॥ २७० ॥

(मिता०) चौरे दण्डमाह—

चौरमिति । यस्तु प्रागुक्तपरीक्षया तन्निरपेक्षं वा निश्चितचौर्य-

स्तं स्वामिने अपहृतं धनं स्वरूपेण भूत्यकल्पनया वा दापयित्वा
 विविधैर्बन्धैर्घातैर्घातयेत् । एतच्चोत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तमद्र-
 व्यविषयम् । न पुनः पुष्पवस्त्रादिधुद्रमध्यमद्रव्यापहारविषयम् । 'सा-
 हसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि
 द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्' ॥ इति नारदवचनेन घघरूपस्योत्तमसाहस-
 स्योत्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापितत्वात् । यत्पुनर्वृद्धमनुवचनम्—'अ-
 न्यायोपात्तवित्तवाद्धनमेपां मलात्मकम् । अतस्ता(१)न्यातयेद्राजा
 नार्थदण्डेन दण्डयेत्' ॥ इति, तदपि महापराधविषयम् ॥

(मिता०) चौरविशेषेऽपवादमाह—

सचिन्हमिति । ग्राह्येण पुनश्चौरं महत्यप्यपराधे न घातयेदपि
 तु ललाटेऽङ्कयित्वा स्वदेशान्निष्कासयेत् । अङ्कनं च श्वपदाकारं
 कार्यम् । तथा च मनुः (९ । २३७)—'गुरुतल्पे मगः कार्यः सुरापाने
 सुराध्वजः । स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान्' ॥ इति ।
 एतच्च दण्डोत्तरकाल प्रायश्चित्तमचिकीर्षतो द्रष्टव्यम् । यथाह
 मनुः (९ । २४०)—'प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणा सवैर्घर्णा यथोदितम् ।
 नाह्या राक्षा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसम्' ॥ इति २७० ॥

घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ॥

विधीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुरवीतके ॥ २७१ ॥

स्वसीम्नि दद्यात् ग्रामस्तु पद वा यत्र गच्छति ॥

पञ्चग्रामी बहिः क्रोशादशग्राम्यथवा पुनः ॥ २७२ ॥

मनुष्यादिमारणे धनाद्यपहरणे वा ग्रामपतेश्चौरोपेक्षादोषो भव
 ति । अतो ग्रामस्तत्पतिः स्वसीम्नि नष्टधन पुनर्दद्यात् । यदि चौरप-
 दानि ग्रामात्तु निर्गच्छन्ति । यदि तु निर्गच्छन्ति तदा यत्र पदानि प्रवि-
 शन्ति तद्विषयाधिपतिर्दद्यात् । विधीतगवादिचरणस्थान तद्भक्तु-
 स्तत्र पथि घातनापहारयोर्दोषोऽधीतके घातभिन्ने पथि घातनापहार-
 योश्चौरोद्धरणादिकृतस्य मार्गपालस्य दोषः । स्वसीम्नीत्याद्यर्द्धश्लो-
 काधस्याऽप्राप्यन्वयः । यदि तु बहूनां ग्रामाणामन्तरालदेशे घाता
 पहारौ भवतः, पदानि च जनसम्मर्दादिना मग्नानि तदा पञ्चग्रामी
 दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी वा दद्यात् । अथवाशब्दोऽनास्था-

यां, तेन क्रोशात्मकप्रत्यासत्तिमन्तस्तावन्तो दद्युरिति फलमिति । क्रोशादित्यत्र कृष्टादिति क्वचित्पाठः कर्पणदेशादिति तदर्थः । आद्यतुशब्देन सीमान्ते वहिर्दोषो व्यवच्छिन्नः । यदा त्वपहृतं धनमन्यतो दापयितुं न शक्नोति तदा स्वयमेव राजा चौरहृतं दद्यात् । 'चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वक्रोशाद्वा दद्यात्' इति गौतमस्मरणात् ॥ २७१-२७२ ॥

(मिता०) चौरादर्शने अपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह—

घातित इति । यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चौरोपक्षादोपस्तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राजेऽर्पयेत् । तदशक्तौ हृतं धनं धनिने दद्याद्यदि चौर(१)स्य पदं स्वग्रामान्निर्गतं न दर्शयति । दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं वापयेत् । तथा च नारदः— 'गोचरे यस्य (२)लुप्येत तेन चौरः प्रयतन्ततः । ग्राह्यो दाप्योऽथवा शेषं पदं यदि न निर्गतम् ॥ निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत्' ॥ इति । विधीते त्वपहारे विधीतस्वामिन एव दोषः । यदा त्वध्वन्येव तद्भृतं भवत्यवीतके वा विधीतादन्यत्र क्षेत्रे तदा चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य (३)वा दोषः ॥ २७१ ॥

(मिता०) किञ्च—

स्वसाम्नाति । यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे मोपादिकं भवति तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्युः, यदि सीम्नो वहिश्चौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र ग्रामादिके चौरपदं प्रविशति स एव चौरा(४)र्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्राद्बहिःप्रदेशे घातितो मुपितो वा चौरपदं च जनसंमर्दादिना भङ्गं तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसहाहा(५)रो वा दद्यात् । विकल्पवचनं तु यथा—प्रत्यासत्त्यपहृतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम् । यदा त्वन्यतोऽपहृतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वक्रोशादेव राजा दद्यात् । 'चौरहृतमवजित्य यथा

(१) चौरपदं स्व । (२) लुप्येत स्व, मुच्येत ग । (३) थापराधः घ,

(४) चौरार्पणादिकं घ । (५) समाहारा दशग्रामी वा घ.

स्थानं गमयेत्स्यकोशाद्वा दद्यात् इति गौतमस्मरणात् । मुपितामु-
पितसन्देहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः । 'यदि तस्मिन्दाप्य-
माने भवन्मोपे तु संशयः । मुपितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वापि साध-
येत्' ॥ इति वृद्धमनुस्मरणात् ॥ २७२ ॥

(वी० मि०) चौर्यविशेषे प्रसङ्गात् तत्तुल्यापराधे च दण्डानाह—

बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च दारिणः ॥

प्रसद्य घातिनश्चैव शूल(१)मारोपयेन्नरान् ॥ २७३ ॥

उत्क्षेप(२)कग्रन्थिभेदां करमन्दंशहीनकौ ॥

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादिकहीनकौ ॥ २७४ ॥

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ॥

देशकालवयःशक्ति सचिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥ २७५ ॥

भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ॥

दत्त्वा चौरस्य हन्तुर्वा जानतो दण्ड उत्तमः ॥ २७६ ॥

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ॥

उत्तमो वाऽधमो वापि पुरुषघ्नीममापणे ॥ २७७ ॥

विषदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ॥

सेतुभेदकरिं चाप्यु शिलां बद्धा प्रवेशयेत् ॥ २७८ ॥

त्रिपाप्रिदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ॥

विच्छिन्न(३)कर्णनासौर्षीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २७९ ॥

बन्दीकृत्य घनघतः पुरुषान् गृह्णन्ति तान् बन्दिग्राहान् अद्व-
गजान्यतरहारिणो बलान्मनुष्यघातिनश्च चौरान्नरान् शूले वधाय-
मारोपयेत् । वस्त्राद्युत्क्षिप्य हरन्तं वस्त्रबद्धसुवर्णादिकमुन्मोच्याऽप-
हरन्तं तर्जन्यङ्गुष्ठहीनं द्वितीये च, उल्लेपणग्रन्थिभेदनरूपेऽपराधे
करपादसमाहारस्यैकेन हीनं कुर्यात् । क्षुद्राणां मध्यानां महतां च
द्रव्याणां हरणे कृते द्रव्यमूल्यानुसारेण तन्मूल्यमूल्यो दमः कार्यः ।

(१) शूल इति मु० पु० पाठ । (२) उत्क्षेप इति क० पु० पुस्तकयोः पठ्यते ।
(३) विच्छिन्न इति मु० पु० पाठ ।

दण्डकर्मणि देशादिकमपि वृद्धिहानिप्रयोजकं चिन्तनीयं राज्ञा ।
तत्र नारदः—

मृद्गाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् ।
शमीधान्यं कृताशं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥
वासः कौशेयवर्जं च गौचर्यं पशवस्तथा ।
हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥
हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः ।
देवब्राह्मणराज्ञां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् ॥

तथाशब्देन राजवृद्धिसमुच्चयः । अत्र महाद्रव्यपदं गजवाजि-
राजद्रव्यपदभिन्नपरम् । आद्यचकारेण रथहन्तृसमुच्चयः । द्वितीय-
चकारेणाऽग्न्यागारादिभेदकसमुच्चयः ।

अग्न्यागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहन्तृश्च हन्यादेवाऽविचारयन् ॥

इति मनुवचनात् । एवकारेणार्थदण्डव्यवच्छेदः ।

अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेपां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

इति मनुस्मरणात् । भक्तेति । हिरण्यादिचौरस्य मनुष्यादिह-
न्तुर्वा भक्ताऽवस्थानस्थलशीताद्यपनोदकाग्निजलमन्त्रणाचौर्यहन-
नोपाकरणखनित्रखड्गादिदुरदेशगमनार्थमार्गव्ययानामन्यतमं दत्त्वा
सम्प्रदानं चौरत्वेन न जानतोऽचौरस्यापि उत्तमः चौरसदृश
एव दण्डः ।

आह्वायकादेशकारास्तथा चान्तरदायकाः ।

समदण्डाः स्मृताः सर्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

भक्ताऽवकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् ।

शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥

इति नारदवचनसंवादात् । राज्ञश्चौरनिवारणाक्षमत्वे स्वरक्षणार्थं
चौराय भक्तादिदानेऽप्यदोषः । 'अन्यत्र राजाशक्ते'रिति विष्णुवच-
नात् । परगात्रे शस्त्रस्याऽवपातने दासीब्रह्मगर्भव्यतिरिक्तस्य गर्भस्य
पातने विनाशने चोत्तमसाहसो दण्डः । ब्राह्मणत्वादिविशिष्टपुरुष-
स्त्रियोः प्रमापणे मारणे उत्तमसाहसः प्रथमसाहसो वा दण्डः । वृत्त-
शीलापेक्षया वा विकल्पः । अपिशब्दाद्दत्तशीलान्यतरसत्त्वे मध्यम-

साहसो दण्डः । चकारेण 'रत्नाभहार्युत्तमसाहस'मिति विष्णुक्तस्याऽप्रकृष्टरत्नहरणस्य सङ्ग्रहः । विप्रदुष्टामिति । विशेषेण प्रदुष्टां भ्रण-
र्मी स्वगर्मपातिनीं च स्त्रियं तथा पुरुषहन्त्रीं सेतुभेदनकर्त्रीं च शि-
लां कण्ठे यद्वाऽप्सु प्रवेशयेद्यदि नैता गर्भवत्यो भवन्ति । आद्य-
चकारेण विपाग्निदपुरुषसमुच्चयः । द्वितीयचकारेण धार्पाकूपतडा-
गोदपानभेदमार्गरसद्रव्यद्रूपणेऽदासीदाससम्प्रदानकरणे चेति शब्दो-
क्तसमुच्चयः । विषदामग्निदां च स्त्रियं पत्युः पित्रादेरपत्यस्य वा
मारणकर्त्रीं कर्णनासौष्ठविहीनां कृत्वा गोद्वारा मारयेत् ॥२७३—२७९॥

(मिता०) अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—

वन्दिप्राहानिर्गत । वन्दिप्राहादीन्वलायष्टमेन घातकांश्च नरान्
शूलानारोपयेत् । अयं च वधप्रकारविशेषोपदेशः । (१।३८०)—
'(१)कांष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहर्तृश्च ह-
न्यादेवाविचारयन्' ॥ इति मनुस्मरणात् ॥ २७३ ॥

(मिता०) किञ्च—

उत्क्षेपकेति । यस्माद्युत्क्षेपन्यपहरतीत्युत्क्षेपकः । यस्मादिवद्धं
स्वर्णादिकं विघ्नस्योत्कृत्य वा योऽपहरत्यसौ ग्रन्थिभेदः । तौ यथाक्रमं
करेण सन्दंशसदृशेन तजंन्याङ्गुष्ठेन च हीनौ कार्यौ । द्वितीयापराधे
पुनः करश्च पादश्च करपाद तच्च तदेकं च करपादैक तद्हीनं य
योस्तौ करपादैकहीनकौ कार्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयोरेकमेकं
कर पादं च छिन्द्यादित्यर्थः । एतदप्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्य-
विषयम् । 'तदङ्गुष्ठेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः' इति नारदव-
चनात् । तृतीयापराधे तु वध एव । तथा च मनुः (१।२७७)—
'अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे । द्वितीये ह(२)स्तचरणां
तृतीये वधमर्हति' ॥ इति । जातिद्रव्यपरिमाणतो, मूल्याद्यनुसारतो
दण्डः कल्पनीय इति ॥ २७४ ॥

(मिता०) जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयःशक्तिगुणदे-
शकालादीनां दण्डगुरुलघुभावकारणानामातन्त्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तु-
मशक्येः सामान्येन दण्डकल्पनोपायमाह—

धुद्रेति । धुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च द्रव्याणां हरणे सारतो
मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीयः । धुद्रादिद्रव्यस्वरूपे च नार-

देनोक्तम्—‘मृद्गाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् । शमीधान्यं
 कृताञ्च च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥ वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पश-
 वस्तथा । हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियचा अपि ॥ हिरण्यरत्नं
 कौशेयस्त्रीपुङ्गोगजवाजिनः । देवब्राह्मणराज्ञां च द्रव्यं विद्येयमुत्त-
 मम्’ ॥ त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपो
 दण्डनियमस्तेनैव दर्शितः—‘साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनी-
 षिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्’ ॥ इति ।
 मृन्मयेषु मणिकमल्लिकादिषु गो(१)वाजिव्यतिरिक्तेषु च महिपमे-
 पादिपशुषु ब्राह्मणसस्वन्धिषु च कनकधान्यादिषु (२)तरतमभावो-
 ऽस्तीति उच्चावचदण्डविशेषाकाङ्क्षायां मूल्याद्यनुसारणं दण्डः
 कल्पनीयः । तत्र च दण्डकर्मणि दण्डकल्पनायां तद्धेतुभूतं देश-
 कालवयःशक्तीति सम्यक् चिन्तनीयम् । एतच्च जातिद्रव्यपरि-
 माणपरिग्रहादीनामुपलक्षणम् । तथा हि—‘अष्टापाद्यं स्तेयकिल्विपं
 शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णं विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूय-
 स्त्वम्’ इति । अयमर्थः—किल्विपशब्देनात्र दण्डो लक्ष्यते । यस्मि-
 न्नपहारे यो दण्ड उक्तः स विद्वच्छूद्रकर्तृकेऽपहारेऽष्टगुण आपा-
 दनीयः । इतरेषां पुनर्विद्वच्छूद्रब्राह्मणानां विदुषां स्तेये द्विगुणोत्त-
 राणि किल्विपाणि षोडशद्वार्षिणश्चतुःषष्टिगुणा दण्डा आपा-
 दनीयाः । यस्माद्विद्वच्छूद्रादिकर्तृकेष्वपहारेषु दण्डभूयस्त्वम् ।
 मनुनाप्ययमेवार्थो दर्शितः (८३३७।३३८)—‘अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य
 स्तेये भवति किल्विपम् । षोडशैवं तु वैश्यस्य द्वाविंशः क्षत्रियस्य
 तु ॥ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् । द्विगुणा वा
 चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणवेदिनः’ ॥ इति । तथा परिमाणकृतमपि दण्ड-
 गुरुत्वं दृश्यते । यथाह मनुः (८।३२०)—‘धान्यं दशभ्यः कुम्भे-
 भ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्ध-
 नम्’ ॥ इति । विंशतिद्रोणकः कुम्भः । हर्तुर्हिन्यमाणस्वामिगुणापे-
 क्षया सुभिक्षदुर्भिक्षकालाद्यपेक्षया ताडनाद्गच्छेदनवधरूपा दण्डा
 योज्याः । तथा संख्याविशेषादपि दण्डविशेषो रत्नादिषु (मनुः
 ८।३२१।३२२)—‘सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् । रत्नानां
 चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥ पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्त-

च्छेदनमिष्यते । शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डप्रकल्पयेत् ॥ इति ।
 तथा द्रव्यविशेषाद्यापि (८।३२३) — 'पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां
 वा विशेषतः । रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे चयमर्हति' ॥ यत्कुलीनानां
 तु दण्डान्तरम् — 'पुरुषं हरतो दण्डः प्रोक्त उत्तमसाहसः । स्त्रिय-
 राधे तु सर्वस्व कन्यां तु हरतो घघ' ॥ इति । क्षुद्रद्रव्याणां तु
 मापतो न्यूनमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः । 'काष्ठभाण्डवृणादीनां
 मृन्मयानां तथैव च ॥ वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नात्स्वम्पिचर्मणाम् ॥
 शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः । गोरसेभुविकाराणां तथा
 लवणतैलयोः ॥ पद्माधानां कृताधानां (१) मत्स्यानामामिषस्य च ।
 सर्वेषां मूल्यभूतानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः' ॥ इति नारदस्मरणात् ।
 य. पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु शनाघरः पञ्चशतपर्यन्तोऽसौ
 मापमूल्ये तदाधिकमूल्ये वा यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः । यत् पुन-
 र्मानसं क्षुद्रद्रव्येषु चरयचनं तन्मूल्याद्दिगुणो दम इति, तदल्पप्रयो-
 जनशरावादिविषयम् । तथापराधगुस्त्वादिपि दण्डगुरुत्वम् । यथा,
 'सन्धि मित्वा तु ये चौर्यं राशौ कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां ह्यित्था
 नृपो हस्तो नीक्षणशूले निवेशयेत्' ॥ इत्येवं सर्वेषामानन्त्यात्प्रति
 द्रव्यं यत्तुमशकेर्जातिपरिमाणादिभिः कारणैर्दण्डगुहलघुभावः क-
 ल्पनीयः । पथिकादीनां पुनरल्पापराधेन दण्डः । यथाह मनुः
 (८।३४१) — 'द्विजोऽप्यगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविधु द्वे च मूलके । आद-
 दानः परक्षेत्राद् दण्डं दातुमर्हति' ॥ तथा — 'चणकर्मिहिगोधूम-
 यथानां मुद्रमापयोः । अनिपदैर्गृही(२)तव्यो मुष्टिरेकः पथि
 स्थितैः ॥ तथैव सप्तमे भक्त भक्तानि पडनदनता । अश्वस्तनविधानेन
 हर्तव्यं हीनकर्मणः' ॥ इति ॥ २७५ ॥

(मिता०) अचौरस्यापि चौरपकारिणो दण्डमाह —

भक्तेति । भक्तमशनम् । अचकाशो निवासस्थानम् । अग्निश्चौर-
 रस्य शीतापनोदाद्यर्थः । उदकं तृपितस्य । मन्त्रश्चौर्यप्रकारोपदेशः ।
 उपकरणचौर्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थं देशान्तर गच्छतः पाये-
 यम् । यतानि चौरस्य हन्तुर्या दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्या-
 उत्तमसाहसो दण्डः । चौरपेक्षिणामपि दोषः — 'शक्ताश्च य उपेक्षन्ते
 तेऽपि तद्दोषभागिनः' । इति नारदस्मरणात् ॥ २७६ ॥

(१) मत्स्यानामिषस्य च । सर्वेषामन्यमूल्यानां च । (२) गृहीतव्या मुष्टिरेका च ।

(मिता०) किञ्च—

शस्त्रेति । परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासीब्राह्मणगर्भव्यति-
रेकेण गर्भव्य पातने चोत्तमो दमः दण्डः । दासीगर्भनिपातने तु दा-
सीगर्भविनाशकृदित्यादिना शतदण्डोऽभिहितः । ब्राह्मणगर्भविनाशे
तु 'हत्वा गर्भमविज्ञातम्' इत्यत्र ब्रह्महत्यातिदेशं (१) वक्ष्यते । पुरु-
पस्य स्त्रियाश्च प्रमापणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो बाधमो वा दण्डो
व्यवस्थितो वेदितव्यः ॥ २७७ ॥

(मिता०) अपि च—

विप्रदुष्टामिति । विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टाभ्रणश्री स्वगर्भपातिनी च
या च पुरपस्य हन्त्री सेतूनां भेत्री च एता गर्भरहिताः स्त्रीर्गले शिलां
बद्धा अप्सु प्रवेशयेत् यथा न प्लवन्ति ॥ २७८ ॥

(मिता०) किञ्च—

विपाग्निदामिति । अगर्भिणीमित्यनुवर्तते । या च परवधार्थमन्न-
पानादिषु विपं ददाति क्षिपति । या च दाहार्थं ग्रामादिष्वग्निं ददा-
ति । तथा या च निजपतिगुर्वपत्यानि मारयति तां विच्छिन्नकर्ण-
करनासौष्टीं कृत्वा अदान्तैर्दुष्टवलीवर्द्धैः प्रवाह्य मारयेत् ।
स्तेयप्रकरणे यदेतत्साहिकस्य दण्डविधानं तत्प्रासङ्गिकमिति
मन्तव्यम् ॥ २७९ ॥

(वी० मि०) 'घातितेऽपहत' इत्यत्र दृष्टान्ततया घातनं प्रा-
गभिहितं, तत्र कथं घातकोऽयमिति निर्णयमिति प्रसङ्गादाकांक्षि-
तमुत्तरयति—

अविज्ञातहतस्याशु कलहं मुतवान्धवाः ॥

प्रष्टव्या योपितश्चाऽस्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८० ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।

तत्प्रदेश(२)समासन्नं पृच्छेद्वापि जनं जनैः ॥ २८१ ॥

अनेनाऽयं हत इत्येवं न ज्ञातो यो हतस्तस्य मुतवान्धवाः केन
सममस्य कलहो जात इति चौरापसरणशङ्कया आशु शीघ्रमेव प्रष्ट-
व्याः । अस्य योपितः पत्नीभगिन्यादयः कस्मिन् परपुंसि रता इति
परस्परसङ्कोचेनाऽनभिधाननिरासार्थं पृथक् प्रत्येकं प्रष्टव्याः । स्त्री-

कामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा केन सहाऽयं गत इति वा सुतबन्धवाः प्रष्टव्याः । सुतबन्धवादीनामभावे मरणदेशनिकट-वर्तिनं गोपाऽऽटविकादिकं जनं शनैर्विश्वासजननपूर्वकं पृच्छेत् । चकारेणाऽयं कस्य मार्यायां रत इति प्रष्टव्यं समुच्चिनोति । अपिकारेण प्रश्नं विनापि विरोधचिन्हमनुसन्ध्यादिति समुच्ची-यते ॥ २८०—२८१ ॥

(मिता०) अविज्ञातकर्तृके हनेने हन्तृज्ञानोपायमाह—

अविज्ञातेति । (१) अविज्ञातहतस्याविज्ञातपुरुषेण घातितस्य सम्बन्धिनः सुताः प्रत्यासन्नबान्धवाश्च केनास्य कलहो जात इति कलहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य सम्बन्धिन्यो योपितो याश्च परपुंसि रता ध्यमिचारिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः ॥ २८० ॥

(मिता०) कथं प्रष्टव्या इत्यत आह—

स्त्रीद्रव्येति । किमयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा तथा कस्यां किसम्बन्धिन्यां वा स्त्रियामस्य रतिरासीत्, कस्मिन् वा द्रव्ये प्रीतिः, कुतो वा वृत्तिकामः, केन वा सह देशान्तरं गत इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योपितः प्रथक्पृथक् विश्वास्य प्रष्टव्याः । तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपाऽऽटविकाद्या ये जनास्तेऽपि विश्वा-सपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं नानाप्रकारैः प्रश्नैर्हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधातव्यः ॥ २८१ ॥

(धी० मि०) अथ स्तेयमरणदण्डप्रसङ्गेन तत्तुल्यापराधेऽन्य-श्रापि दण्डमाह—

क्षेत्रवेश्मवनग्राहविधीतखलदाहकाः ॥

राजपत्न्याभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ २८२ ॥

क्षेत्रादीनां पण्णामन्यतमस्य दाहकर्तारो राजपत्नीसम्भोगक-र्तारश्च धीरणैश्च वेष्टयित्वा तत्सम्बन्ध्याग्निना दग्धव्याः । चकारेण—

प्राकारस्य च भेत्तारं परिधानां च पूरकम् ।

द्वाराणां चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रमापयेत् ॥

इति मनुक्तसमुच्चयः । तुशब्देन प्रकारान्तरेण तद्धननं व्यचच्छि-

नन्ति । कात्यायनः—

मित्रप्राप्त्यर्थलोभैर्वा राजलोकाहितैपिणा ।
न मोक्तव्याः साहसिका सर्वभूतभयावहाः ॥
लोभद्भयाद्वा यो राजा न हन्यात्पापकारिणः ।
तस्य प्रोज्जभ्यते राष्ट्रं राज्याच्च परिहीयते ॥

नारदः—

अविशेषेण सर्वेषामेव दण्डविधिः स्मृतः ।
वध्या XX ब्राह्मणस्य न च ब्राह्मणोऽर्हति ॥
शिरसो मुण्डनं तत्र दण्डो निर्वासनं पुरात् ।
ललाटे चाऽभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ॥

यमः—

न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित् ।
गुप्ते तु बन्धने बद्धा राजा भक्तं प्रदापयेत् ॥
अथवा बन्धनं रज्ज्वा कर्म वा कारयेन्नृपः ।
मासार्धमासं कुर्वीत कार्यं विशाय तत्त्वतः ॥
यथापराधं विप्रं तु विकर्माण्यपि कारयेत् ।
दण्डान्तराणि विस्तरभयादुपेक्ष्यन्ते ॥ २८२ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने स्तेयप्रकरणम् ।

(मिता०) किञ्च—

क्षेत्रेति । क्षेत्रं पक्कफलसस्योपेतम् । वेश्म गृहम् । वनमट्ठी
क्रीडावनं वा । ग्रामम् । विवीतमुक्तलक्षणम् । खलं वा ये दहन्ति ये च
राजपत्नीमभिगच्छन्ति तान् सर्वान् कट्टेर्वारणमयैर्वेष्टयित्वा दहेत् ।
क्षेत्रादेर्दाहकानां मारणदण्डप्रसङ्गादण्डविधानम् ॥ २८२ ॥

इति स्तेयप्रकरणम् ।

(वी० मि०) अथ राजपत्न्यभिगमप्रसङ्गेन—

त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
अदेशकाले सम्भाषा निर्जने च परस्त्रिया ॥
प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं समुदाहृतम् ।
सहासनं विविक्ते तु परस्परमुपाश्रयः ॥

केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक् सङ्ग्रहणं स्मृतम् ।

इति व्यासेन त्रिधा विभक्तं खासङ्ग्रहणार्थं विवादपदमुपक्रमते ।
तत्रादौ सङ्ग्रहणस्य मिथुनीभावस्वरूपशापकमाह—

पुमान् सङ्ग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ॥

मद्यो वा कामजैश्चिन्हैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८३ ॥

नीवीस्तनप्रावरणसक्विकेशावमर्शनम् ॥

अदेशकालसम्भाषं महैकस्थानमेव च ॥ २८४ ॥

केशाकेशि परस्परकेशग्रथननीन्याद्याकर्षणम्, अदेशकाले निर्जननिशीथादौ सम्भाषा सहावस्थानं च यथास्यात्तथा परस्त्रिया सङ्ग्रहणे मिथुनीभावो पुरुषो ग्राह्यः, तन्मैथुनकर्तृत्वेन निश्चयः । सद्य एव कामाज्जातैर्नयक्षतादिभिश्चिन्हैश्च ग्राह्यः । द्वयो स्त्रीपुसयोस्तथाप्रतिपत्तौ परस्परमैथुनभावयोरित्येव सम्प्रतिपत्तौ च ग्राह्यः । नीवी परिधानग्रन्थिः, स्तनप्रावरणं घन्धनांशुकं, मक्विकेशावमर्शनम्, यथा स्यात् । चकारेण गन्धमाल्यप्रेषणादि-समुच्चयः । एवकारेणाऽन्यथासिद्धिशङ्कया उक्तस्थलेषु व्यव-च्छेदः ॥ २८३-२८४ ॥

(मिता०) स्त्रीसङ्ग्रहणार्थं विवादपदं व्याख्यायते । प्रथमसाहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रिधा तत्स्वरूपं व्यासेन विधृतम्—'त्रिविधं तत्समार्यात् प्रथमं मध्यमोत्तमम् । अदेश(१)कालसम्भाषा निर्जने च परस्त्रिया' ॥ कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥ प्रलोमनं चाक्षपानैर्मध्यमं (२)साहसं स्मृतम् । सहासनं विविकेषु परस्पर(३)रमुपाश्रयः ॥ केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक् सङ्ग्रहणं स्मृतम्' ॥ स्त्रीपुसयोर्मिथुनीभावसङ्ग्रहणम् ॥

सङ्ग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानस्य तज्ज्ञानोपायतावदाह—
पुमानिति । सङ्ग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिरिङ्गैर्हा-
त्वा प्रहीतव्यः । परस्परं केशसङ्ग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि ।
'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति बहुमीहौ सति 'इच्छं कर्मव्यतिहारे'
इति समासान्त इच्छप्रत्ययः । अव्ययत्वाच्च लुप्ततृतीया विभक्तिः । ततः

श्रायमर्थः । परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनयैः कररुहदश-
नादिकृतव्रणैः रागकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वा ज्ञात्वा सद्ब्रह्णे
प्रवृत्तो ग्रहीतव्यः । परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादिव्युदासार्थम् ॥२८३॥
(मिता०) किञ्च—

नीवीति । यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरणजघन-
मूर्धरुहादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति । तथा अदेशे निर्जने जन-
तार्कार्णं वाऽन्धकाराकुले अकाले संलापनं करोति । परभार्यया वा स-
हैकमञ्जकादौ रिरंसयेवावतिष्ठते यः सोऽपि सद्ब्रह्णे प्रवृत्तो ग्राह्यः ।
एतच्चाशङ्क्यमानदोषपुरुषविषयम् । इतरस्य तु न दोषः । यथाह
मनुः (८।३५५)—'यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न
दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः' ॥ इति । यः परस्त्रिया
स्पृष्टः क्षमतेऽसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् (८।३५८)—'स्त्रियं
स्पृष्टेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा । परस्परस्यानुमते सर्वं सद्ब्रह्णं
स्मृतम्' ॥ इति । यश्च मयेयं विदग्धाऽसकृद्रमितेति श्लाघया भुजङ्ग-
जनसमक्षं ख्यापयत्यसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् । 'दर्पाद्वा यदि
वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च सद्ब्रह्णं
स्मृतम्' ॥ इति ॥ २८४ ॥

(धी० मि०) निवारितयोः स्त्रीपुंसयोः संलापादिकरणे दण्डमाह—
स्त्री निषेधे शतं दद्याद्विशतं तु दमं पुमान् ॥

निषिद्धयो(१)स्तयोर्दण्डो यथा सद्ब्रह्णे तथा ॥ २८५ ॥

शालापादौ पित्रादिभिः प्रतिपिद्धा स्व्येव चेत्पुरुषेणाऽऽलापा-
दिकं करोति तदा पणानां शतं, प्रतिपिद्धः पुरुष एव चेत्तदा
पणानां द्विशतं दमं दद्यात् । स्त्रीपुरुषौ द्वावपि चेत्प्रतिपिद्धौ परस्पर-
रमालापादिकं कुरुतस्तदा सद्ब्रह्णे यथा उत्तमसाहसो दण्डस्तथा
तयोर्दण्ड इत्यर्थः । तुशब्देन द्वितीयस्य निषेधो व्यवच्छिद्यते । इदं च
चारणादिभार्याव्यतिरिक्तपरम् ।

नैव चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।

सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥

इति मनुवचनात् ॥ २८५ ॥

(मिता०) प्रतिपिद्धयोर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः संज्ञापादिकरणे दण्डमाह—

स्त्रीति । प्रतिपिध्यते इति प्रतिषेधः पतिपित्रादिभिर्येन सह सम्भाषणादिकं निपिद्धं तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं दण्डं दद्यात् । पुंस्यः पुनरेव निपिद्धं प्रवर्तमानो द्विशतं दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिपिद्धे प्रवर्तमानयोः संग्रहणे सम्मोगे घर्णानुसारेण यो दण्डो वक्ष्यते स एव विज्ञेयः । एतच्च चारणादिमार्गाव्यतिरेकेण । (८।३६२)—‘नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च’ ॥ इति मनुस्मरणात् ॥ २८५ ॥

(धी० मि०) यथायथ सङ्ग्रहणे दण्डानाह—

सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ॥

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥ २८६ ॥

अलङ्कृतां हरन्कन्यामुत्तमं हन्यथाऽधमम् ॥

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥ २८७ ॥

सकामास्वमुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ॥

दूपणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

शतं स्त्रीदूपणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिर्शंसने ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम् २८९ ॥

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ॥

गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २९० ॥

प्रसह्य दास्यभिर्गमे दण्डो दशपणः स्मृतः ॥

वह्नां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २९१ ॥

(१) गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ॥

अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव हि ॥ २९२ ॥

अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं वापि मेहतः ॥

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा मद्रजितागमे ॥ २९३ ॥

अन्त्याभिगमने त्वङ्काः कुबन्धेन प्रवासयेत् ॥

शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥ २९४ ॥

अकामसवर्णगुप्तपरदारानगमने उत्तमसाहसो दण्डः । पितृस्व-
त्सादिगमने तु वध एवेति तृतीयाध्याये वक्ष्यति । तदाह मनुः—

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्ब्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सद्गतः ॥

अत्रानुलोम्येनाऽसर्वणस्त्रीगमने तु मध्यमसाहसो दण्डः । अत्र
विशेषमाह मनुः—

अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो ब्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दाप्यो गृहं गुप्तं ततो ब्रजन् ।

शूद्राणां क्षत्रियविशोः साहस्रं वै भवेद्दमः ॥

प्रातिलोम्य इति शूद्रादीनां पुंसां वैश्यास्त्रीगमने वधः । नार्या-
श्च हीनवर्णायाः कर्णानासादिकर्तनं दण्ड इत्यर्थः । एतच्च गुप्तावि-
षयम् । तदाह मनुः—

उभावपि हि तत्रैव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतो शूद्रवदण्ड्यो दग्धव्यो वा कटाग्निना ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥

सवर्णमानुलोम्येन वा इच्छया ब्रजन्त्या नार्यास्तु दमः कल्प-
नीयः । बलात्पुरुषेणोपभुक्तायास्तु न दण्डः ।

बलात्सन्दूषयेद्यस्तु परभार्या कथञ्चन ।

वधो दण्डो भवेत्तस्य नापराधो भवेत्स्त्रियाः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् । मनुः—

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥

शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः—‘आर्यस्यभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्व-
स्वहरणं, गुप्ता च्छत्रोऽधिकः’ । वधोपायमाह वैश्यायनः—‘शूद्रं क-
टाग्निना दहेत्’ । अर्थतः—‘श्रेयसः शयनशायिनं राजा बध्ना द्वा-

मिः खादयेत्, काष्ठैश्चैनं दाहयेत्' । यमः—

वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।
तां श्वमिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनाम् ॥
वैश्य या क्षत्रियं वापि ब्राह्मणी सेवते तु या ।
शिरसो मुण्डन तस्य प्रयाणं गर्दभेन च ॥

बृहस्पति —

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।
कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्याऽर्धदमः स्मृतः ॥
द्विघ्ननासौष्ठकर्णां तां परिभ्राभ्याशु भञ्जयेत् ।

अलङ्कृतमिति विवाहार्थमलङ्कृतां कन्यां सवर्णासु म-
ध्ये सर्वणामिति यावत् सम्भोगार्थमकामां हरन्नुत्तमसाहसम्,
अन्यथा विवाहार्थमलङ्कृतत्वामाये सवर्णामकामां कन्यां हरन्नघम
प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात् । प्रतिलोभ्येऽपकृष्टेनोत्कृष्टवर्णकन्या-
हरणे भर्तुर्वधः स्मृतः । सकामासु हीनवर्णासु कन्यासु हतासु हर्तु-
दाया दण्डप्रयोजको न भवति । अन्यथा तु तस्या अकामत्वे
हर्तुर्दमः । नारदः—

सकामायां तु कन्यायां सवर्णे नास्त्रयतिक्रमः ।

किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्रहेत् ॥

अकामायां तु हतायां शङ्कः—'समां शुल्कमाभरणं द्विगुणं च
स्त्रीघनं दद्यात् प्रतिपद्येत' । दूषणे त्विति । अकामायाः सवर्णाया
हीनवर्णाया वा कन्याया योनावहुलिप्रवेशेन दूषणे तु दूषयितुः
करच्छेदः कार्यः । उत्तमायामुत्कृष्टवर्णायामकामायां दूषणे कृते वधः
तथा स्मृत इत्यर्थः ।

अभिपह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दूषेण मानवः ।

तस्याशु कर्तव्यं अङ्गुल्यौ दण्डं चाहति पट् शतम् ॥

इति मन्त्रमत्र विकल्पेनान्वेति । पट्शतस्याऽधिकत्वेऽपि अङ्गुली-
त्रयकर्त्तव्यमाये साम्यात् । अत्र मनु—

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।

द्विशतं तु दमे दाप्यः प्रसङ्गवितिवृत्तये ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः ।

शुल्कं च द्विगुणं दद्यात्किञ्चिद्वैवाऽऽप्नुयाद्दश ॥

या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।

अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्ग्रहनं तथा ॥

प्रकुर्यादङ्गुलिप्रक्षेपेण दूपयेत् । स्त्री युवती । दूपणान्तरेऽपि दण्डमाह 'शतं स्त्रीदूपणे' इत्यादि । अत्र स्त्रीपदेन प्रकरणत्कन्योच्यते, तस्याश्च वरभिन्नेनाऽपस्मारादिदोषस्य विद्यमानस्य केनापि दूपणे स शतं पणान् दण्डं दद्यात् । अविद्यमानमेवापस्मारादिकं यदि शंसति तदा तु द्वे पणानां शतं दण्डं दद्यात् । वरस्य तु मिथ्यादोषाऽभिधायित्वे 'दूपयंस्तु सृषा शत'मिति प्रथमाध्याये दण्ड उक्तः । यथार्थं दोषाभिधायित्वे तु वरस्य न दोषः । पशुनिति गोव्यतिरिक्तपशुन् छाग्यादिकानित्यर्थः । हीनां स्त्रीं शूद्रां गां वा गच्छन्मध्यमं साहसं दाप्यः । चकारेण गुप्तक्षत्रियवैश्ययोर्गमने उत्तमसाहसं दाप्य इति पूर्वादाहृतं मनुवाक्यसिद्धं समुच्चीयते । हीनां स्त्रीमित्युक्तमपवदति अवरुद्धास्वित्यादि । दासी पुरुषविशेषेण विवाहा परिगृहीता च त्रिविधा । एकेन पुरुषेण स्वभोगार्थं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा भुजिष्या वेद्या चेति । भुजिष्या च स्वमित्रपुरुषान्तरभोगविषयः स्वपरिचर्याकारिणी । तासु त्रिविधासु आद्यचरमकथितासु नियत-पुरुषेण गम्यास्वपि परः पुमान् गच्छन् पञ्चाशत्पणमितं दमं, दास्याः वेद्यायाः प्रसह्य बलात्कारेणाऽभिगमे च दशपणमितो दण्डः । अकामा-वेद्या यदि नैरन्तर्येण बहूनां पुरुषाणां भोगविषयः तदा प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणमितो दण्डः । एवं च सकामाया वेद्याया एकेन बहु-भिर्वाऽभिगमे दण्डाभावः । अवरुद्धाभुजिष्ययोरपि नियतपुरुषस्या-भिगमे दण्डाभावः, गम्यास्वित्यभिधानादिति मिताक्षरास्वरसः । मिथास्तु—

वेद्यागामी द्विजो दण्ड्यो वेद्याशुल्कं पणं स्मृतम् ।

इति नारदेन शुल्कतुल्यदण्डो मध्यमसाहसरूपो ब्राह्मणस्योक्त इति न कापि दण्डाभाव इत्याहुः । तेषां त्रायमाशयः—

बहुभिर्भुक्तपूर्वा या तां गच्छेयुर्नराधमाः ।

तस्यां वेद्यावदिच्छन्ति दण्डनं न तु दारवत् ॥

इति व्यासेन नराधमत्वेनोपन्यासात् सामान्यत एव भुक्तपूर्वा-गमने दण्ड उक्तः । 'स्वदारनिरतश्चैवे'ति ग्रन्थकृता प्रथमाध्याये स्वदारव्यतिरिक्तगमनमर्थतः प्रतिपिद्धमिति गम्यास्वित्यनेन नान्या-

पेशाल्पदण्डप्रयोजकगमनयोग्यास्वित्येव विवक्षणीयं, न च निवि-
द्धेऽपि वेद्यागमने मानामावाहण्डाभायः ।

अगम्यागामिनः शास्तिर्दण्डो राहः प्रकीर्तितः ।

प्रायश्चित्तविधानं तु पापराशेर्विशोधनम् ॥

इति प्रायश्चित्तदण्ड उक्तो नारदेन, ग्रन्थकृता तु दशपणादिरिति
विरोध इति वाच्यं, प्रकृतदण्डस्य शूद्रपरत्वात् । एवं च पञ्चाश-
त्पणो यत्र शूद्रस्योक्तो ग्रन्थकृता तत्र ब्राह्मणस्य पञ्चशतपरिमितो
दण्डः, क्षत्रियस्य प्रथमसाहस्रो, वैश्यस्य तदर्द्धमित्यूह्यम् ।
एवं दशपणस्थलेऽपि द्वैगुण्यं वैद्यादेः कल्पनीयमित्याभाति । अयो-
नाविति । मुखकटपादौ योषां क्षिप्र्यं गच्छत पुरुषं वा मेहतो
मुपकट्यादौ मेहतः प्रवेशनेनाऽभिगच्छतः चतुर्विंशतिपण-
मितो दण्डः । प्रव्रजितायास्तपस्या अभिगमे तु तद्वन्तुश्च तथा चतु-
र्विंशतिपणमितो दण्डः । अपिकारेण गन्तव्यात्वे पूर्वदण्डाधिक्यं
समुच्चिनोति । अन्त्या चाण्डाली तदभिगमे तु त्रैघणिकं कुम्भेन
कुत्सितवन्धेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रात् प्रवासयेत् । शूद्रस्त्व
न्त्याभिगमे तथा भगाद्याकारेणाऽङ्क्य एव, न तु प्रवास्यः स्यात् ।
अन्त्यस्य चाण्डालस्यायागमे उत्कृष्टजातिभ्यभिगमे यधः स्या-
त् ॥ २८६—२९४ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने स्त्रीसङ्ग्रहणप्रकरणम् ।

(मिता०) तदिदानीं संग्रहणे दण्डमाह—

सजाताविति । चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तप-
रदारभिमगने साशीतिपणसहस्रं दण्डनीयः । यदा त्वानुलोभ्येन
हानवर्णा स्त्रियमगुप्तमभिगच्छति तदा मध्यमसाहस्रं दण्डनीयः ।
यदा पुनः सधर्णमगुप्तमानुलोभ्येन गुप्तां वा व्रजति तदा मानवं
विशेष उक्तः (८३७८-३८३)—‘सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रा
बलाद्ब्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः’ ।
तथा—‘सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रिय-
विशोः सहस्रं तु भवेद्दमः’ ॥ इति । एतच्च गुरुसधिभार्यादिष्यति-
रेकेण द्रष्टव्यम् । ‘माता मातृष्वसा श्वधूर्मातुलानी पितृष्वसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा । दुहिताचार्यभार्या च
सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रध्वजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च
या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते । शिश्रस्योत्कर्तनात्त्र
नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति नारदस्मरणात् । प्रातिलोम्ये उत्कृष्ट-
वर्णस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः । एतच्च गुप्ताविषयम् ।
अन्यत्र तु धनदण्डः । (८३७६३७७)—‘उभावपि हि तावेव ब्राह्म-
ण्या गुप्तया सह । विप्लुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ।
वाह्यर्णा यद्यगुप्तां तु सेवतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्ष-
त्रियं तु सहस्रिणम् ॥ इति मनुस्मरणात् । शूद्रस्य पुनरगुप्तमुत्कृ-
ष्टवर्णां स्त्रियं व्रजतो लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारां । गुप्तां तु व्रजतस्तस्य
वधसर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तम् । (मनुः ८३७४)—‘शूद्रा गुप्तम-
गुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । (१) अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥
इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजन्त्याः कर्णयोरादिग्रहणान्नासादेश्च
कर्तनम् । आनुलोम्येन वा सवर्णं वा व्रजन्त्या दण्डः कल्प्यः । अयं
च वधाद्युपदेशो राज्ञ एव तस्यैव पालनाधिकारान्न द्विजातिमात्र-
स्य । तस्य ‘ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत’ इति शस्त्रग्रहण-
निषेधात् । यदा तु राज्ञा निवेदने कालविलम्बनेन कार्यातिपाता-
शङ्का तदा स्वयमेव जारादीन् हन्यात् । (मनुः ८३४८)—‘शस्त्रं द्वि-
जातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते’ । तथा (मनुः ८३३१)—‘नातता-
यिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं
मन्युमृच्छति ॥ इति शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानाच्च । तथा क्षत्रियवैश्य-
योरन्योन्यस्त्र्यभिगमने यथाक्रमं सहस्रपञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ
वेदितव्यौ । तदाह मनुः (८३८२)—‘वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां
वा क्षत्रियो व्रजेत् । या ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः’ ॥
इति ॥ २८६ ॥

(मिता०) पारदार्यप्रसङ्गात्कन्यायामपि दण्डमाह—

अलङ्कृतामिति । विवाहाभिमुखीभूतामलङ्कृतां सवर्णां कन्याम-
पहरन्नुत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां हरन्प्रथमं सा-
हसम् । उत्कृष्टवर्णजां कन्यामपहरतः पुनः क्षत्रियादेर्वध एव । दण्ड-
विधानाच्चापहर्तृसकाशादाच्छिद्यान्यस्मै देयेति गम्यते ॥ २८७ ॥

(मिता०) आनुलोम्यापहरणे दण्डमाह—

सकामास्विति । यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्यामपहरति तदा शोषामाघात्र दण्डः । अन्यथा त्वनिच्छन्तामपहरतः प्रथमसाहसो दण्डः ॥

(मिता०) कन्याद्रूपणे दण्डमाह—

द्रूपण इति । अनुलोमास्वित्यनुवर्तते । यद्यकामां कन्यां घलात्कारेण नखक्षतादिना द्रूपयति तदा तस्य करदण्डेत्तव्यः । यदा पुनस्तामेवाद्गुलितप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन्द्रूपयति तदा मनुक्तपद्शतसहितोऽङ्गुलिच्छेदः । (मनुः ८।३६७)—'अभिपह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दूषेण मानवः । तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति पद्शतम्' ॥ इति । यदा पुनः सानुरागां पूर्ववद् द्रूपयति तदापि तेनैव विशेष उक्तः (मनुः ८।३६८)—'सकामां द्रूपयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये' ॥ इति । यदा तु कन्यैव कन्यां द्रूपयति विदग्धा या तत्रापि विशेषस्तैवोक्तः (मनुः ८।३६९-७०)—'कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः' । 'या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव वा छेदं परेणोद्ग्रहणं तथा' ॥ इति । कन्यां कुर्यादिति कन्यां योनिक्षतवर्ती कुर्यादित्यर्थः । यदा पुनश्छेदजातीयां कन्यामविशे(१)यात्सकामाभकामां घामिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वध एव । (८।३६६)—'उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति' । इति मनुस्मरणात् । यदा सवर्णा सकामामभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् यदीच्छति । पितरि तु शुल्कमनिच्छति दण्डरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां तु गच्छतो वध एव । यथाह मनुः (८।३६६)—'शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि' । (८।३६४)—'योऽकामां द्रूपयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां द्रूपयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः' ॥ इति ॥ २८८ ॥

(मिता०) किञ्च—

शतमिति । स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्यावमृश्यते । तस्या यदि कश्चिद्विधमानानेवापस्मारराजयक्ष्मादिदीर्घकुत्सितरोगसंसृष्टमैथुनत्वादिदोषान् प्रकाशयेयमकन्येति द्रूपयत्यसौ शतं दाप्यः । मिथ्याभि-

शंसने तु पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेण दूषणे द्वे शते दापनीयः । गो-
व्यतिरिक्तपशुगमने तु शतं दाप्यः । यः पुनर्हीनां स्त्रियमन्त्यावसा-
यिनीमविशेषात्सकामामकामां वा गां चाभिगच्छत्यसौ मध्यमसाहसं
दण्डनीयः ॥ २८९ ॥

(मिता०) साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह—

अवरुद्धास्विति । गच्छन्नित्यनुवर्तते । उक्तलक्षणावर्णस्त्रियो दास्य-
स्ता एव स्वामिना शुश्रूपाहानिव्युदासार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरु-
पान्तरोपभोगतो निरुद्धा अवरुद्धाः । पुरुपनियतपरिग्रहाः भुजिष्याः ।
यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्तदा तासु तथा । चशब्दाद्वे-
श्यास्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां च ग्रहणम् । तासु च
सर्वपुरुपसाधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणान्दण्डनीयः ।
परपरिगृहीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात् । पतञ्च स्पष्टमुक्तं नारदेन-
‘स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरा-
नुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः
स्यात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेया(१)द्यत्ताः परपरिग्रहाः’ ॥
इति । निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । ननु च स्वैरिण्यादीनां
साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् । न हि जातितः शास्त्रतो वा
काश्चन लोके साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथा हि—स्वैरिण्यो
दास्यश्च तावद्गर्णस्त्रिय एव । ‘स्वैरिणी या पतिं हित्वा सर्वर्णं का-
मतः श्रयेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः’ ॥ इति मनु-
स्मरणात् । न च वर्णस्त्रीणां पत्यौ जीवति मृते वा पुरुपान्तरोप-
भोगो घटते । (मनुः५।१५४-१५७)—‘दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणै-
र्वा परिवर्जितः । परिचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः । कामं
तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ
प्रेते परस्य तु’ ॥ इति निषेधस्मरणात् । नापि कन्याव-
स्थायाः साधारणत्वं, पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव दानो-
पदेशात् । दात्राभावेऽपि तथाविधाया एव स्मयंवरोपदेशात् । न च
दासीभावात्स्वधर्माधिकारच्युतिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यं न स्वधर्म-
परित्यागः । नापि वेश्या साधारणी वर्णानुलोमजव्यतिरेकेण गम्य-
जात्यन्तरासम्भवात् । तदन्तःपातित्वं च पूर्ववदेवागम्यत्वम् । प्रति-

लोमजत्ये तु तासां नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासां
निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात् । पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न
सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् । सत्यमेवम् । किं त्वन्न स्वैरिण्याद्युप-
भोगे पित्रादिरक्षकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्ववाचोयुक्तिः ।
दण्डाभावश्चावच्छासु दासीभ्यिति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्ड-
विधानात्तदुपाधिरहिता(१)स्वर्धादवगम्यते । स्वैरिण्यादीनां पुनर्द-
ण्डाभावो विधानाभावात् । 'कन्यां भजन्ती(२)मुत्कृष्टां न किञ्चिदपि
दापयेत्' । इति लिङ्गनिर्देशनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्म-
स्खलननिमित्तं गम्यानां गन्तॄणां चाविशेषाद्भवत्येव । यत्पुनर्वेश्यानां
जात्यन्तरासम्भवे न वर्णान्नःपातित्वमनुमानादुक्तम्—'वेश्या वर्णा-
नुलोमाद्यन्तःपातिन्यो मनुष्यजात्याश्रयत्वात् ग्राह्यणादिवत्' इति,
तत्र । कुण्डगोलकादिभिरनैकान्तिकत्वात् । अतो वेश्याख्या काचि-
ज्जातिरनादिवेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुष-
सम्भोगवृत्तिर्वेश्येति ग्राह्यण्यादिवह्नोकप्रसिद्धिवलाद्भ्युप(३)गमनी-
यम् । न च निर्मूलेयं प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे—'पञ्चचूडा-
नाम काश्चनाप्सरसस्तस्मन्ततिर्वेश्याख्या पञ्चमी जातिः' इति ।
अतस्तासां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजाति
पुरुषाभिगमने नादृष्टदोषो नापि दण्डः । तासु चानवरुद्धासु गच्छ-
तां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डस्तथाप्यदृष्टदोषोऽप्यस्त्येव । 'स्वदार-
नितः सदा' इति नियमात् । 'पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते'
इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यम् ॥ २९० ॥

(मिता०) 'अवरुद्धासु दासीषु' इत्यनेन दासीस्वैरिण्यादि-
भुजिष्याभिगमने दण्डं विदधतस्तास्वभुजिष्यासु दण्डो नास्तीत्यर्था-
दुक्तं तदपवादमाह—

प्रसह्येति । पुरुषसम्भोगजीविकासु स्वैरिण्यादिषु शुल्कदानवि-
रहेण प्रसह्य यलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । यदि बहव
एका(४)मनिच्छन्तीमपि यलात्कारेणाभिगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतु-
र्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः । यदा पुनस्तदिच्छया मादृ-
दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि यलाद् व्रजन्ति तदा तेषामदोषः, यदि
व्याध्याद्यभिगमवस्तस्या न स्यात् । 'ध्याधिता सध्रमा व्यप्रा राजकर्म-

परायणा । आमन्त्रिता चेन्नागच्छेददण्ड्या वडवा स्मृता' ॥ इति नारदवचनात् ॥ २९१ ॥

(मिता०) गृहीतेति । यदा तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्थापि अर्थ-
पतिं नेच्छति तदा द्विगुणं शुल्कं दद्यात् । तथा शुल्कं दत्त्वा स्वयम-
निच्छतः स्वस्थस्य पुंसः शुल्कहानिरेव । 'शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री
नेच्छती द्विगुणं वहेत् । अनिच्छन् दत्तशुल्कोऽपि शुल्कहानिमवाप्नु-
यात्' ॥ इति तेनैवोक्तम् । तथान्योऽपि विशेषस्तेनैव दर्शितः—
'अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान्स्त्रियम् । आक्रमेण च सङ्गच्छन्
(१)पाददन्तनखादिभिः ॥ अयोनाौ वाभिगच्छेद्यो बहुभिर्वापि वास-
येत् । शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु । वेश्याः प्रधाना या-
स्तत्र कामुकास्तद्गृहोपिताः । तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये
विदुः' ॥ इति ॥ २९२ ॥

(मिता०) किञ्च—

अयोनाविति । (२)यस्तु स्वयोपां मुखादावभिगच्छति पुरुषं
वाभिमुखो मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छत्यसौ चतुर्विंशतिपणान्द-
ण्डनीयः ॥ २९३ ॥

(मिता०) किञ्च—

अन्त्याभिगमन इति । अन्त्या चाण्डाली तद्रमने त्रैवर्णिकान्प्राय-
श्चित्तानभिमुखान् 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' इति मनुवचनात्पण-
सहस्रं दण्डयित्वा कुवन्धेन कुत्सितवन्धेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्व-
राष्ट्रान्निर्वासयेत् । प्रायश्चित्ताभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव । शूद्रः पुन-
श्चाण्डाल्यभिगमेऽन्त्य एव चाण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुन-
श्चाण्डालादेरुत्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमे वध एव ॥ २९४ ॥

इति स्त्रीसङ्ग्रहणप्रकरणम् ।

(ची०मि०) विवाहादिविधिः स्त्रीणां पुंसां यत्र च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते ॥

इति नारदोक्तं विवादपदं विवाहप्रकरणेनैव गतार्थत्वाद्दुपेक्ष्य

प्रकीर्णकार्यं विवाहपदं नारदेन—

प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाधयाः ।
 राक्षामाक्षाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥
 पुरप्रदानं भेदश्च प्रकृतीनां तथैव च ।
 पाषाण्डिनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्ययाः ॥
 पितापुत्रविवाहश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ॥
 प्रतिग्रहविलोपश्च कोपश्चाधमिणामपि ॥
 वर्णसङ्करदोषश्च तदृत्तिनियमस्तथा ।
 न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णके ॥

इति लक्षितमुपक्रमते सम्पूर्णप्रकरणेन—

ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ॥

पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥ २९५ ॥

राक्षाक्षमर्थं स्वयमूनमधिकं वा कृत्वा यो लिखति तस्य, पार-
 दारिकचौरं वा मुञ्चति यश्च तस्यापि दण्ड उत्तमसाहसः । आये-
 नाशपिकारेण विद्वद्धार्यशिष्टस्य, द्वितीयेन लेखनस्य समुच्चयः ॥२९५॥

(मिता०) व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगार्यमप्यपरं विवा-
 हपदं मनुनारदाभ्यां विवृतम् । तत्र नारदः—'विवाहादिविधिः
 स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवाहपदमुच्यते' ॥
 इति । मनुरप्याह (८।२)—'अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दि-
 वानिहम् । विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे' ॥ इत्या-
 दि । यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमधिप्रत्यर्धितया (१)नृपसमक्षं व्य-
 वहारे निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा विदिते तयोः
 परस्परतिचारे दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राक्षा स्थापनीयौ,
 इतरथा दोषभाग्भवतीति व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्येऽस्य स्त्रीपुं-
 सधर्मजातस्यापदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव सप्रपञ्चं प्रतिपा-
 दितमिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् ।

साम्प्रतं प्रकीर्णकार्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च कथि-
 तं नारदेन—'(२)प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाधयाः । राक्षामा-
 क्षाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ पुरप्रदानं संभे(३)दः प्रकृतीनां तथैव

च । पाखण्डिनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः । पितापुत्रविवादश्च प्राय-
श्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोपश्चाश्रमिणामपि ॥ वर्णसङ्क-
रदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकी-
र्णके ॥ इति । प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घनतदा-
ज्ञाकरणादिविषयास्ते नृपसमवायिनः । नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्य-
पेनमार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् । एवं
च वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थाल्लक्षितं भवति ॥
तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—

ऊनमिति । राजदत्तभूमेर्निबन्धस्य वा परिमाणान्यूनत्वमाधिक्यं
वा प्रकाशयन् राजशासनं योऽभिलिखति यश्च पारदारिकं चौरं
वा गृहीत्वा राज्ञेऽनर्पयित्वा मुञ्चति तावुभाबुत्तमसाहसं दण्ड-
नीयौ ॥ २९५ ॥

अभक्ष्यैर्दूषयन् (१) विप्रं दण्डमुत्तमसाहसम् ॥

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्द्धिकम् ॥ २९६ ॥

(वी०मि०) अभक्ष्यैः पुरीपादिभिर्विप्रं खादयित्वा दूषयन्नुत्तमसा-
हसं, क्षत्रियं दूषयन् मध्यमसाहसं, वैश्यं दूषयन् प्रथमसाहसं शूद्रं
दूषयन् प्रथमसाहसार्द्धमितं दण्ड्यः ॥ २९६ ॥

(मिता०) प्रसङ्गान्नृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह—
अभक्ष्येणेति । मूत्रपुरीपादिना अभक्ष्येण भक्ष्यानर्हेण ब्राह्मणं
दूष्य अन्नपानादिमिश्रणेन स्व(२)रूपेण वा दूषयित्वा खादयित्वोत्त-
मसाहसं दण्ड्यो भवति । क्षत्रियं पुनरेवं दूषयित्वा मध्यमम् । वैश्यं
दूषयित्वा प्रथमम् । शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहसस्यार्धं दण्ड्यो भव-
तीति सम्बन्धः । लशुनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्याद्दण्डतारतम्य-
सूहनीयम् ॥ २९६ ॥

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ॥

त्र्यङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥ २९७ ॥

(वी०मि०) कूटैः कपटनिर्मितैः स्वर्णैः स्वर्णाभासैः कूटादिव्यवहार-
शीलः स्वर्णकारादिः विमांसस्य कुत्सितस्य श्वादिमांसस्य विक्रयशी-

लः शौनिकादिः नासाकर्णकरैस्त्रिभिरङ्गैर्हीनः कर्तव्य उत्तमसाहसं च दाप्यः । आद्येन चकारेण ब्राह्मणस्य शरीरदण्डानहस्य निर्वासनादि समुच्चिनोति । द्वितीयेन मिलितस्य दण्डद्वयस्य कर्तव्यत्वमभिप्रेति । तुशब्देन—

सर्वकण्टकपापिष्टं हेमकारं तु पार्थिवः ।

प्रवर्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः ॥

इति देवब्राह्मणस्वर्णपरमन्यत्र व्यवच्छिन्नान्ति ॥ २९७ ॥

(मित्ता०) किञ्च—

कूटेति । रसवेधाद्यापादितवर्णोत्कर्षैः कूटैः स्वर्णैर्व्यवहारशीलो यः स्वर्णकारादिः, यश्च विमांसस्य कुत्सितमांसस्य इवादिसम्बद्धस्य विक्रयशीलः सौनिकादिः, चशब्दात्कूटरजतादिव्यवहारी च ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकरैस्त्रिभिरङ्गैर्हीनाः कार्याः । चशब्दा(१)द्वयङ्गच्छेदेन समुच्चितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः । यत्पुनर्मनुनोक्तम् (१।२९२)—‘सर्वकण्टकपापिष्टं हेमकारं तु पार्थिवः ॥ प्रवर्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः’ ॥ इति, तदेतद्देवब्राह्मणराजस्वर्णविषयम् ॥ २९७ ॥

चतुष्पादकृतो दोषो नापेहीति प्रजल्पतः ॥

काष्ठलोष्ट्रेपुपापाणवाद्दुयुग्यकृतस्तथा ॥ २९८ ॥

छिन्ननस्पेन यानेन तथा भग्नयुगादिना ॥

पश्चाच्चैवाऽपसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥ २९९ ॥

शक्तो ह्यमोक्षयन् स्वामी शृङ्गिणो दंष्ट्रिण(२)स्तथा ॥

प्रथमं साहसं दद्याद्विकुष्टे द्विगुणं तथा ॥ ३०० ॥

(धी० मि०) अपेहीति प्रकर्षेणोच्चैर्जल्पतः चतुष्पादेन हस्तिपृष्ठादिना कृतो मारणादिरूपो दोषोऽपराधस्तत्स्वामिनो न भवति । तथाऽपेहीति प्रजल्पतः शकटास्थितैर्युग्यभिन्नैः सर्वैरेव व्यापार्यमाणैर्वा काष्ठादिभिः कृतो दोषो न भवति । छिन्ननासारज्जुना भग्नयुगकीलकादिमता वा शकटादियानेन पश्चात्पृष्ठतः चशब्दात्सिर्यक् चाऽपसरता च यानेन हिंसनेऽपि तत्स्वामी न दोषभाक् । हि यतः शक्तः

सन् शृङ्गिणो गवादेर्दंष्ट्रिणो हस्त्यादेः हिंसनीयममोक्षयन्नेव प्रथमसा-
हसं नयेत् । तथा उच्चैर्विक्रुष्टे सत्यमोक्षयंस्तद्विगुणं दमं दद्यात् ।
युग्यं वाहनं, युगं युगकाष्ठम् । तथापदेन प्रथमेन तथोक्तच्छेदसद्ग्रहः ।
द्वितीयेन तु सारार्थदोषं विना भग्नत्वमुक्तम् ।

यत्राऽपवर्त्तते युग्यं वैगुण्याद्योजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥

इति मनुना सारार्थदोषेण स्वामिनो दण्ड्यत्वाभिधानात् । अपसर-
तैवैत्येवकारेण न हननार्थप्रवृत्तिव्यवच्छेदः । तृतीयेन तथापदेन न-
खिनां भल्लुकादीनां सद्ग्रहः ॥ २९८-३०० ॥

(मिता०) विषयविशेषे दण्डाभावमाह—

चतुष्पादकृत इति । चतुष्पादैर्गौगजादिभिः कृतो यो दोषो
मनुष्यमारणादिरूपोऽसौ गवादिस्वामिनो न भवत्यपसरेति प्रकर्ष-
णोच्चैर्भाषमाणस्य । तथा लकुटलोष्ठसायकपाषाणोत्क्षेपणेन वाहुना
युग्येन च युगं वहताश्वादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सोऽपि
काष्ठादीन्प्राप्त्यतो न भवत्यपसरेति प्रजल्पतः । काष्ठाद्युत्क्षेपणेन हिं-
सायां दोषाभावकथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनर-
बुद्धिपूर्वकरणनिमित्तमस्त्येव । काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादेरुप-
लक्षणार्थम् ॥ २९८ ॥

(मिता०) किञ्च—

छिन्ननस्येनेति । नसि भवा रज्जुर्नस्या छिन्ना शकटादियुक्तव-
लीवर्दनस्या रज्जुर्यस्मिन् याने तत् छिन्ननस्यं शकटादि तेन । तथा
भग्नयुगेन, आदिग्रहणाद्भ्रशाक्षचक्रादिना च यानेन पश्चात्पृष्ठतोऽप-
सरता चशब्दात्तिर्यग(१)पगच्छता प्रतिमुखं चागच्छता च मनु-
ष्यादिहिंसने स्वामी प्रा(२)जको वा दोषभाङ् न भवति । अतत्प्रय-
त्नजनितत्वाद्धिसनस्य । तथा च मनुः (९।२९१।२९२)—‘छिन्ननस्ये
भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव
च ॥ छेदने चैव मन्त्राणां योऽत्रुग्म्योस्तथैव च । (३)आक्रन्दे
सत्यपेहीति न दण्डं मनुग्मयीत्’ ॥ इति ॥ २९९ ॥

(मिता०) उपेक्षायां स्वामिनो दण्डमाह—

शक्त इति । अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिर्गजादिभिः शृङ्गिभिर्ग-

वादिभिर्वध्यमानं समर्थोऽपि तत्स्थामी यद्यमोक्षयन्नुपेक्षते तदा अकुशलप्राजकनियोजननिमित्तं प्रथमसाहसं दण्ड दद्यात् । यदा तु मारितोऽहमिति विक्रुष्टेऽपि न मोक्षयति तदा द्विगुणम् । यदा पुनः प्रवीणमेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्राजक एव दण्ड्यो न स्वामी । यथाह मनु. (८।२९४)—‘प्राजकधेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति’ । इति । प्राजको यन्ता । आप्तोऽभियुक्तः । प्राणिविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह मनुः (८।२९६-२८)—‘मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरघतिकल्पिणी भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ (१)क्षुद्राणां च पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः । पञ्चाशन्तु मधे-दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ गर्दभाजाधिकानां तु दण्डः स्यात्पञ्च मापकः । मापकस्तु भवेदण्डः इयश्शूकरनिपातने’ ॥ इति ॥ ३०० ॥

जारं चौरैत्यभिधदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ॥

उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाऽष्टगुणीकृतम् ॥ ३०१ ॥

(वी०मि०) जारं कुलकलङ्कशङ्कया चौरैत्यभि सर्वतो वदन् पञ्च-शतं पणानां दमं दाप्यः । धनमुपजीव्य उत्क्रोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चन् तदेव गृहीतधनमष्टगुणीकृतं दाप्यः ॥ ३०१ ॥

(मिता०) किञ्च—

जारमिति । स्वयंशकलङ्कमयाजारं पारदारिकं ‘चौर निर्गच्छे’-त्यभिधदन् पञ्चशतं पणानां पञ्च शतानि यस्मिन्दमे स तथोक्तस्तं दमं दाप्यः । यः पुनर्जारहस्ताद्धनमुपजीव्य उत्क्रोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ यावद् गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दण्डं दाप्यः ॥ ३०१ ॥

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्य चा(२)क्रोशकारिणम् ॥

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छिन्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०२ ॥

(वी० मि०) राज्ञोऽनिष्टं परास्तत्वादि तद्बुच्चैर्धदन्तं राजनिन्दाकारिणं तन्मन्त्रितार्थं तदभिप्रेषु प्रकाशयन्तं जिह्वाच्छेदपूर्वकं प्रवासयेदित्यर्थः । आद्यचकारेण—

अपवत्तुश्च राजानं धर्मं च स्वे व्यवस्थितम् ।

जिह्वाच्छेदाद्भवेद् बुद्धिः सर्वस्वहरणे न चेत ॥

(१) क्षुद्राणां पशूनां तु घ ।

(२) तस्यैवाक्रोशकारिणम्- इति ध्रु० पु० पाठ ।

इति नारदोक्तसर्वस्वापहारसमुच्चयः । द्वितीयचकारेण—

राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूले व्यवस्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजायकान् ॥

इति मनूक्तस्य तत्तदपराधेषु समुच्चयः ॥ ३०२ ॥

(मिता०) किञ्च—

राज्ञ इति । राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्यामि(१)वस्तोत्रन्देः प्रकर्षेण भूयोभूयो वक्तारं तस्यैव राज्ञ आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशीलं तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराष्ट्रविवृद्धिहेतोः परराष्ट्रापक्षयकरस्य वा भेत्तारममित्ररूपेषु जपन्तं तस्य जिह्वामुत्कृत्य स्वराष्ट्राग्निष्कास-सयेत् । कोशापहरणादौ पुनर्वध एव । (मनुः १।२७५)—‘राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चो(२)पकारकान्’ ॥ इति मनुस्मरणात् । विविधैः सर्वस्वापहाराङ्ग-च्छेदवधरूपैर्द्वित्यर्थः । सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तन्नापहर्तव्यं चौर्योपकरणं विना । यथाह नारदः—‘आयुधान्या-युधीयानां वाह्यादीन्वाह्यजीविनाम् । वेश्यास्त्रीणामलङ्कारान्वाद्या-तोद्यादि तद्विदाम् ॥ यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः । सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति’ ॥ इति । ब्राह्मणस्य पुनः ‘न (३)शारीरो दण्डः’ इति निषेधाद्बधस्थाने शिरोमुण्डनादिकं कर्त-व्यम् । ‘ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुराग्निर्वासनाङ्गने । ललाटे चा-भिश्स्ताङ्गः प्रयाणं गर्दभेन तु’ ॥ इति मनुस्मरणात् ॥ ३०२ ॥

मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ॥

राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः ॥ ३०३ ॥

(ची० मि०) शवाङ्गसम्बन्धिमालादिविक्रेतुर्गुरुताडकस्य राज-कीयाश्वसिंहासनाद्यारोहणं तदननुमत्या कुर्वतश्चोत्तमसाहसो द-ण्डः । तथाशब्देन रज्जुवेणुदण्डातिरिक्तेन पृष्टभिन्नदेशे वा भार्यापु-त्रादिताडयितुस्तद्गहः ॥ ३०३ ॥

(मिता०) किञ्च—

मृताङ्ग इति । मृतशरीरसम्बन्धिनां घस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुः गुरोः पित्रा-

(१) मियस्तपादेः घ. ।

(२) चोपजायकान् घ. ।

(३) न शारीरो ब्राह्मणे दण्डः ।

चार्यदेस्ताडयितुः तथा राजानुमतिं विना तद्यानं गजाश्वादि आ-
सनं सिंहासनादि आरोहतश्चोत्तमसाहसो दण्डः ॥ ३०३ ॥

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ॥

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥ ३०४ ॥

(धी० मि०) परस्य नेत्रभेदनकर्तुः राजशत्रुसमाह्वयार्थकर्तु-
र्विप्रलिङ्गधारणेन प्रतिग्रहादिकं कृत्वा जीवतः शूद्रस्य चाऽष्टौ
पणशतानि दण्ड इत्यर्थः । यदि विप्रत्वेन जीवता शूद्रेण द्विजा-
तिभिर्ग्राहणस्य योनौ वा सम्यन्ध आचरितस्तदासौ षड्य एव ।

तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ।

इति मनुवचनात् । 'धाद्रभोजनादिस्मार्तकर्मार्थं विप्रवेपधा-
रिणः शूद्रस्य तु तप्तशलाकया यज्ञोपवीतवह्वपुष्यालिषे'दिति स्मृ-
त्यन्तरोक्तं दण्डनं द्रष्टव्यम् ।

यो लोमादधमो जातो जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

इति मनुवचनं वैश्यक्षत्रियपरम् । तथाशब्देन संवत्सरान्ते तव
राज्यच्युतिर्भविष्यतीति राजाद्विष्टमाशंसतः सद्गुहः ॥ ३०४ ॥

(मिता०) किञ्च—

द्विनेत्रेति । यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं भिनत्ति । यश्च
ज्योतिःशास्त्रवित् शुर्वादिहिते(१)च्छुव्यतिरिक्तो राज्ञो द्विष्टमनिष्टं
संवत्सरान्ते तव राज्यच्युतिर्भविष्यतीत्येवमादिरूपमादेशं करोति ।
तथा यः शूद्रो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादीनि ब्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति
तेषामष्टशतो दमः । अष्टौ पणशतानि यस्मिन्दमे स तथोक्तः ।
'धाद्रभोजनार्थं पुनः शूद्रस्य विप्रवेपधारिणस्तप्तशलाकया यज्ञो-
पवीतवह्वपुष्यालिषेत्' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्त्यर्थं तु
यज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिङ्गधारिणो षड्य एव । 'द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रा-
न्घातयेत्' इति स्मरणात् ॥ ३०४ ॥

दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्टा व्यवहारान्तरेण तु ॥

सभ्याः सजयिनो दण्डया विवादाद्विगुणं पृथक्(२) ॥३०५॥

(वी० मि०) दुर्दष्टान् राजद्वेषादिभिरसम्यग्विचारितानतथा-
त्वेन ज्ञातान् व्यवहारान् पुनः शास्त्रानुसारेण स्वयं दृष्ट्वा नृपेण पूर्व-
व्यवहारदर्शिनः सभ्या असम्यग्विचारजनितजयवत्तत्सहिता विवा-
दपदात् द्विगुणं पृथक् प्रत्येकं दड्याः । पृथगित्यत्र दममिति क्वचि-
त्पाठः । जयदण्डविधानार्थं प्रागुक्तोऽपि सभ्यदण्ड इह प्रदर्शितः ।
आद्यतुशब्देन प्रामाणिकतयाऽवधारितैः सभ्यैर्दष्टे पुनर्दर्शनसभ्य-
दण्डयोर्व्यवच्छेदः । द्वितीयतुशब्देन कपटपराजितस्य दण्डो व्यव-
च्छिद्यते ॥ ३०५ ॥

(मिता०) रागलोभादिनाऽन्यथा व्यवहारदर्शने दण्डमाह—

दुर्दष्टानिति । दुर्दष्टान् स्मृत्याचारप्राप्तधर्मोल्लङ्घनेन रागलोभादि-
भिरसम्यग्विचारितत्वेनाशङ्क्यमानान् व्यवहारान् पुनः स्वयं राजा
सम्यग्विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः (१)सजयिनः प्रत्येकं विवाद-
पदे यो दमः पराजितस्य तद्विगुणं दाप्याः । अप्राप्तजेतृदण्डविधिपर-
त्वाद्वचनस्य रागालोभादित्यादिना श्लोकेनापौनरुक्त्यम् । यदा पुनः
साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दष्टत्वं ज्ञातं तदा साक्षिण एव दण्ड्या
न जयी नापि सभ्याः । यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य (२)दुर्द-
ष्टत्वं ज्ञातं तदा सर्व एव राजसहिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः । 'पादो
गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । पादः सभासदः सर्वान्पादौ
राजानमृच्छति' ॥ इति वचनात् । एतच्च प्रत्येकं राजादीनां दोषप्र-
तिपादनपरं न पुनरेकैक(३)स्यैव पापापूर्वस्य विभागाय । यथो-
(४)क्तम्—'कर्तृसमवायिफलजननस्वभावत्वाद्पूर्वस्य' इति ॥ ३०५ ॥

यो मन्येताऽजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ॥

तं स(५)भायां पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम् ॥ ३०६ ॥

(वी० मि०) पूर्वविचारकस्य प्रामाणिकत्वसंशयेनाऽजितो-
ऽस्मीति यो न्यायेन पराजितोऽपि सन् मन्येत तं परो वादी पुनर्जि-
त्वा विवादपदात् द्विगुणं दमं दापयेदित्यर्थः ॥ ३०६ ॥

(मिता०) न्यायतो निर्णयव्यवहारस्य प्रत्यावर्तयितुर्दण्डमाह—
य इति । यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोऽपि औद्धत्यान्नाहं परा-

(१) जयिमहिताः घ. । (२) दुर्दृष्टता तदा छ. । (३) रेकस्यैव. ।

(४) नवचित्रास्ति । (५) तमायान्तं—इति सु० पु० पाठः ।

जितोऽस्मीति मन्येत तमायान्तं कृत्लेखशाशुपन्यासेन पुनर्धर्माधि-
कारिणमधितिष्ठन्तं धर्मेण पुनः पराजयं नीत्वा द्विगुणं दण्डं दाप-
येत् । नारदेनाप्युक्तम्—‘तीरितं चानुशिष्टं वा यो मन्येत विध-
र्मतः । द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्’ ॥ इति । तीरितं
साक्षिलेख्यादिनिर्णीतमनुद्धृतदण्डम् । अनुशिष्टमुद्धृतदण्डम् । दण्ड-
पर्यन्तं नीतमिति यावत् । यत्पुनर्मनुवचनम् (९।२३३)—‘तीरितं
चानुशिष्टं च यत्र क्वचन विद्यते । कृतं तद्धर्मतो क्षेपं न तत्प्राप्तौ
निवर्तयेत्’ ॥ इति । तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनाद्यवहारस्याधर्मतो
वृत्तत्वाशङ्कायां पुनर्द्विगुणदण्डप्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्तयेत्, न
पुनर्धर्मतो वृत्तत्वनिश्चयेऽपि राज्ञा लोभादिना प्रवर्तयितव्य इत्येवं-
परम् । यत्पुनर्नृपान्तरेणापि न्यायापेतं कार्यं निर्वर्तितं तदपि सम्य-
क्परीक्षणेन धर्म्यं पथि स्थापनीयम् । ‘न्यायापेतं यदन्येन राज्ञा
ज्ञानकृतं भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत्’ ॥ इति
स्मरणात् ॥ ३०६ ॥

(ची० मि०) शास्त्रानुसारेण दण्डो ग्राह्य इत्युक्तः, यदि तु
शास्त्राननुमतो दण्डो राज्ञा ग्राह्यते तदा राजैवाऽपराह्यति स एव
दण्डं दद्यादित्याह—

राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ॥

निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतम् ॥ २०७ ॥

अन्यायेन शास्त्राननुसारेण यो दण्डो गृहीतस्तं दण्डं त्रिंश-
द्गुणीकृतं वरुणाय निवेद्य उत्सृज्य स्वयं विप्रेभ्यो दद्यात् प्रतिपा-
दयेत् ॥ ३०७ ॥

इति श्रीसकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरण-
कमलश्रीमन्महाराजाधिराजमधुकरसाहिसूनुश्रीमन्महाराजाधिराज-
चतुरुदधिवलयवसुन्वराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीर-
सिंहदेवोद्योतितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूरि-
सूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीणश्रीमन्मिश्रमिश्रकृते
श्रीवीरमित्रोदयाख्यानं श्रीयाज्ञवल्क्यव्याख्याने
प्रकीर्णकप्रकरणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

(मिता०) अन्यायगृहीतदण्डधनस्य गतिमाह—

राज्ञेति । अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभाद् गृहीतस्तं त्रिंशद्गुणी-
कृतं वरुणायेमिति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यस्माद्-
ण्डरूपेण यावद् गृहीतमन्यायेन तावत्तस्मै प्रतिदेयमितरथापहारदो-
षप्रसङ्गात् । अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वत्वविच्छेदाभावा-
च्चेति ॥ ३०७ ॥

इति श्रीमत्पद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राज-
काचार्यविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षराख्यायां
याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रविवृतौ द्वितीयोऽध्यायो
व्यवहाराख्यः समाप्तिमगात् ॥

अथास्मिन्नध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते । आद्यं साधार-
णव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १ । असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकर-
णम् २ । ऋणादानम् ३ । उपनिधिप्रकरणम् ४ । साक्षिप्रकरणम् ५ ।
लेख्यप्रकरणम् ६ । दिव्यप्रकरणम् ७ । दायविभागः ८ । सीमाविवा-
दः ९ । स्वामिपालविवादः १० । अस्त्रामिविक्रयः ११ । दत्ताप्रदा-
निकम् १२ । क्रीतानुशयः १३ । अभ्युपेत्याशुश्रूपा १४ । संविद्यति-
क्रमः १५ । वेतनादानम् १६ । द्यूतसमाह्वयाख्यम् १७ । वाक्पारु-
ष्यम् १८ । दण्डपारुष्यम् १९ । साहसम् २० । विक्रीयासम्प्रदान-
म् २१ । सम्भूयसमुत्थानम् २२ । स्तेयप्रकरणम् २३ । स्त्रीसङ्ग्रहण-
म् २४ । प्रकीर्णकम् २५ । इति पञ्चविंशतिप्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।

धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

अथ प्रायश्चित्ताध्यायः ।

निःसाम्यं(१) स्वस्य शंसन्निव विदधदिव द्वैतवार्तामिहार्ता—

मद्वन्द्व शीलपिष्यन्निव च निजपदं शीलित्वाद्वन्द्वमावः ॥

अव्यात्वां शुद्धसत्त्वाद्गुर इव विशदो विश्वभृत्कोडमर्तु-

द्रेष्टेवोच्चैरनाशीहरमुकुटशशीवै(२)कदन्तस्य दन्तः ॥ १ ॥

अस्ति क्षोणिप्रशस्तिस्तनुरिव गिरिशस्योदलपूरपूर्वा

दुर्वाराभाचदुर्गातनुरतनुरिपुर्विभ्रती भूरिभूतिम् ॥

नीराजद्राजलक्ष्मीः सगुणमपि रुचा निर्धुनाना पिनाकं

दृष्यन्नागाजिनथीः सुवृषमधिगता नागरावद्धशोभा ॥ २ ॥

अरिकुलकरिकुम्भकूटपाटीशिखरितटीमिव यां प्रभापटीयान् ॥

अधिवसति महीन्दुर्वारसिंहो मधुकरसाहिमहीशसिन्धुजन्मा ॥ ३ ॥

श्रेयःसंभृतवीरसिंहनृपतेराप(३) प्रतापोदया—

द्वावीदामद्भुताशनो(४)हितचमूराद्रैन्धनस्य श्रियम् ॥

या(५) चान्तः स्फुटति ध्वनिं प्रकटयत्यप्य(६)शुधारारसा-

विर्भाय तनुते तनोति कुयशोधूमैर्जगच्छयामलम् ॥ ४ ॥

गाम्भीर्यं यद्दुर्वीरसिंहनृपतेरम्भोधिरन्तः स्मरन्

दुर्वारौशैशिखिच्छलेन निविडप्रौढप्रतापं दधौ ॥

स्मारंस्मारमुदारसारमधिकोदञ्चच्चमत्कारतो

जातोऽचेतन एव जातजडिमा श्यामाकृतिः क्षमाघरः ॥ ५ ॥

वाल्यायालयान्तरालस्थगितमिति(७) मनः कामकौमारकेली-

मस्वीकुर्वन् किशोरीचरण इव रिपुश्चञ्चलीभूय भूयः ॥

क्रीडान्तावस्यकान्ताजन इव विगलत्कुन्तलो व्यस्तवासा

यस्य प्रासाज्जरत्याः स्तन इव निपतनुन्नति नैव लेभे ॥ ६ ॥

(१) नि स्वाम्यं-इति क० पु० पाठः । (२) शशी वैक-इति क० ख० पु० पाठः ।

(३) नृपतेरायता-इति क० ख० पु० पाठः । (४) द्रुताशनोहित-इति क० ख० पु० पाठः ।

(५) येनान्त-इति क० पु० पाठः । (६) त्वस्याश्रु-इति ख० पु० पाठः ।

(७) स्थगितमिव-इति क० पु० पाठः ।

भगोलाद् भूगोलाद्द्वहिरभियियासन्ति भवितुं

पठानाः पाठीना इव जलविलीना(१) धियमधुः ॥

मघो मोघारम्भोऽपसरति वुँदेलाकुलपतौ

रणार्थं दुर्वारे रणति रणसारे रणभुवि ॥ ७ ॥

विभ्राणो बुधमित्रतां कविगुरू राजा धरानन्दनः

शोभाभिर्विलसत्तमो दिवि लसत्केतुश्च भास्वत्सुतः ॥

इत्थं जन्यजनुर्नवग्रहतनुः किन्त्वस्ति तुङ्गः सदा

सोद्रेकः किल वीरसिंहधरणीधौरेयचूडामणिः ॥ ८ ॥

शुभ्राभाविभवार्थमात्तवृत्तपभो भोगीन्द्रभागीरथी-

भास्वद्भूतिभनाथभूपित(२)वपुः कैलासवासी भवन् ॥

विश्वोत्तंसवुँदेलवीरनृपतेः(३) सम्भाव्य शम्भुर्यशः

शान्त्यै साम्यविधेर्वभार गरलं कण्ठे किमुत्कण्ठितः ॥ ९ ॥

हेमोर्वीधरकर्णिकापरमहाशैलोच्च(४)संवर्तिका

व्यालेन्द्रैकमृणालिका गजघटाव्यालीनभृङ्गालिका ॥

सप्तारम्भोधिमधूलिकाविमलिका क्षोणीयशोमालिका

सम्पर्केऽप्रतिमल्लुवीरनृपतेः शुभ्रारविन्दायते ॥ १० ॥

व्रीडाभिर्जडिमोदयादुपलतां चिन्तामणिः पाशवं

कामं कामगवी च कल्पविटपी स्वर्गाटवीं गाहते ॥

आकर्ण्योर्जितवीरसिंहनृपतेर्दानोर्जिहानं यशः

सान्तर्द्धानतयाऽद्य निर्दयमघो नेतारमस्तौद्वलिः ॥ ११ ॥

वसु वर्षति वीरसिंहदेवो जलदः केवलमभ्यु यद्विजेपु ॥

इयतैप यशोऽवदातविश्वो मलिनः सोऽजनिं लज्जया तयैव ॥१२॥

दूराद् दुश्च्यवनो दिवस्पतिरभूद्विक्रोणभाक् पाचकः

कीनाशः स्वयमेव दण्डमितवान् रक्षोऽपि रक्षोक्तिभाक् ॥

पाशं च स्वयमाददे पतिरपां वातो गतोऽदृश्यतां

प्रस्थाने घनदोऽस्य गुह्यकपदं दुर्गाप्ति(५)मुग्रोऽचरत् ॥ १३ ॥

आरोहो गीर्लतायाः सदुपकृतिपदं धर्मभूमीरुहाणा-

मुद्यानं शुद्धकीर्तेरुपचयभवनं श्रीमृगीवागुरैव ॥

(१) जनविलीना-इति क० पु० पाठः ।

(२) भापितवपुः-इति क०ख०पु०पाठः । (३) वीरश्रीयुतवीरसिंहनृपते-इति क०पु०पाठः ।

(४) शैलोच्च-इति क० पु० पाठः । (५) दुर्गाप्तिमुग्रो-इति ख० पु० पाठः ।

आकारो विप्रताया निधिरपि महसः सर्वविधानयथो

यद्धारि द्योतते श्रीद्युमणिरिव तमो मूर्च्छयन् मित्रमित्रः ॥ १४ ॥

हमाचक्रं चारु चक्रे(१) समुचितनयतो रक्षितं भूमिदेवान्

देवांश्च प्राप्तसेवान् विमलमपि यशो वीरसिंहो नरेन्द्रः ॥

यित्तं मत्वाप्यसारं व्यतरदविरतं याज्ञवल्क्योक्ति(२)मुक्ता-

हारं(३) सृत्वर्थसारं रचयितुमथ स प्रादिशन्मित्रमित्रम् ॥ १५ ॥

उत्तंसस्तीरभुकेरखिलबुधगुरुः श्रीसदानन्दधीमान्

श्रीभाजो मित्रमिथाज्जगदुपकृतये विभ्रदादेशदीपम् ॥

ज्ञानानां दैन्यदोषापहमकलिमय याज्ञवल्क्योक्तिकोषात्

दृष्ट्वा सृत्वर्थसारं समचिनुत यशो धर्मलक्ष्मीविहारम् ॥ १६ ॥

(वी०मि०)अथ तृतीयाध्यायमारभते। तत्र चैतानि प्रकरणानि-(१)

आशौचप्रकरणम् [श्लो०१-३४] (२)आपद्धर्मप्रकरणम् [श्लो०३५-४४]

(३) वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् [श्लो०४५-५५] (४)यतिधर्मप्रकरणम्

[श्लो०५६-२०५] (५)प्रायश्चित्तप्रकरणम् [श्लो०२०६-३३४] इति । तत्र

शौचस्य वैदिककर्मसु प्रागुक्तेषु घक्ष्यमाणेषु चाऽङ्कतयाऽशौचनिरूप-

णद्वारा तद्विधयपिप्याग्नादौ शौचानङ्कानि कानिचिदकर्माण्याह-

ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्याद्बुदकं ततः ॥

आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ॥ १ ॥

यममृक्तं तथा गाया जपद्भिर्लौकिकाग्निना ॥

स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्नात्पाठार्थवत् ॥ २ ॥

असम्पूर्णद्विवर्षं प्रेतं भूमौ गर्तं कृत्वा निखनेन तु दहेत् । न च

‘सकृत् प्रसिञ्चन्त्युदक’मिति सामान्यविधिप्राप्तमप्युदकं तस्य

कुर्यात् । अत्र विशेषमाह मनुः-

ऊनद्विवर्षिकं प्रेतं निद्ध्युर्वान्धवा बहिः ।

अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्जयनादते ॥

नाऽस्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवन्धका क्षेपयुस्त्यहमेव च ॥

काष्ठवदित्युदासीनतां प्रतिपादयत्पदं आञ्जाद्यमायं सूचयति । -

(१) चारुचक्रं-इति ख० पु० पाठ । (२) मुक्ता-इत्युभयत्र पाठ ।

(३) चारु-इति क० ख० पु० पाठ ।

इमश्च—

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद्भुवि ।
यमगाथां गायमानो यमसूक्तं जपन्नपि ॥

मनुः—

नाऽत्रिवर्षस्य कर्तव्या वान्ववैरुद्कक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्युर्नास्मि वाऽपि कृते सति ॥

अत्रिवर्षस्य तृतीयवर्षारम्भशून्यस्य द्वितीयाह्नस्य प्रेताहितार्थे-
त्वे ताभ्यां च निदानपरत्वं प्रकृतग्रन्थस्य च नित्यनिषेधकत्वमित्य-
विरोधः । ततस्तस्माद्द्विवार्षिकादितरो मृतः इमशान-
पर्यन्तं ज्ञातिभिः सपिण्डैः सकुल्यैश्च यमसूक्तं 'परेयिवांस'-
मित्यादिकम्, 'अहरहर्नयमान' इत्यादिकं च यमगाथां 'साकेसु-
वर्णा'मित्यस्यामृचि गीतां जपद्भिरनुव्रज्यस्तथा शास्त्रोक्तविधिना
दग्धव्यः । स चेदुपेत आहिताग्निस्तदाहितस्याग्नेः सम्बन्धिन्या
आवृता पात्रप्रक्षेपणादिरूपया अर्धवत्पात्रप्रतिपत्तिरूपप्रबोजनवद्यथा
भवति तथा दग्धव्यः । केचित्तु कृतोपनयनस्य दाहे भूसंस्कारादिरू-
पेतिकर्तव्यतामेतद्वचनबलादाहुः । जपद्भिरिति भविष्यतोऽभिधानं
वर्तमानसामीप्ये लट्प्रत्ययानुशासनात् । तदाह वैजवापः—'प्रेत-
मरणं गत्वा यथोक्तमग्निं गमयित्वा अनवेक्ष्यमाणा अभ्यायान्त्ये-
कवाससो वीतिभूताः कनिष्ठिपर्याया यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं
च जपन्तोऽहरहर्नयमाना गामद्वं पुरुषं पशुं चैव स्वतो न
तृप्यन्ति सुराया इव दुर्मति'रिति । ज्ञातिभिरिति बहुवचनं बहूनां
काष्ठाहरणादिना प्रयोजकत्वमभिप्रेत्य । तेन शूद्रस्य काष्ठाद्या-
हर्तृत्वं व्यवच्छिद्यते ।

यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च ।

प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाऽग्रमेण लिप्सते ॥

इति यमस्मरणात् ॥ १-२ ॥

(मित्ता०) गृहस्थाश्रमिणां नित्यनैमित्तिका धर्मा उक्ताः ।
अभिषेकादिगुणयुक्तस्य गृहस्यविशेषस्य गुणधर्माश्च प्रदर्शिताः ।
अथुना तदधिकारसङ्कोचेहेतुभूताशौचप्रतिपादनमुखेन तेषामप-
वादः प्रतिपाद्यते । आशौचशब्देन च कालम्नानाद्यपनोद्यः पि-
ण्डोदकदानादिविधेरध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरु-

पगतः कश्चनातिशयः कथ्यते, न पुनः कर्मानधिकारमात्रम् । 'अशुद्धा
यान्धवाः सर्वे' इत्यादावशुद्धत्वामिधानात् । (१)अशुद्धशब्दस्य च
वृद्धव्यवहारेऽनाहिताग्निदीक्षितादावनधिकारिमात्रे प्रयोगाभावात्,
वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिनिबन्धनत्वाच्च शब्दार्थोचगतेः । किञ्च यथा-
शौचिनां दानादिनिषेधदर्शनात्तद्योग्यत्वमाशौचशब्दाभिधेय कल्प्यते
तर्हि उदकदानदिविधिदर्शनात् तद्योग्यत्वमप्याशौचशब्दाभिधेयं
स्यात् । तत्रानेकार्थकल्पनादोपप्रसङ्ग इत्युपेक्षणीयोऽय पक्षः ।

तत्राशौचिभिः सपिण्डाद्यैर्यत्कर्तव्यं तत्तावदाह—

ऊनेत्यादि । ऊने अपरिपूर्णं द्वे वर्षे यस्यासावूनद्विवर्षस्तं प्रेतं
निखनेत् भूमाववष्ट कृत्वा निदध्याश्च पुनर्दहेदित्यर्थः । न च सकृत्प्र-
सिञ्चन्त्युदकमित्यादिभिः प्रेतोद्देशेन विहितमुदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकं
कुर्यात् । अयं च गन्धमादयानुलेपनादिभिरलङ्कृत्य शुचौ भूमौ श्म-
शानादन्यत्रास्थितिचरहितायां बहिर्ग्रामाग्निखननीयः । यथाह मनुः
(५।६८)—'ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्वान्धवा बहिः । अलङ्कृत्य
शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादते ॥ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो ना(२)पि
कार्योदकक्रिया । अरण्ये काष्ठवस्यक्त्वा क्षिपेयुस्त्र्यहमेव तु' ॥
इति । अरण्ये काष्ठवस्यक्त्वेत्यस्यायमर्थः । यथारण्ये काष्ठ त्यक्त्वो-
दासीनास्तद्विषये भवन्ति तथोनद्विवार्षिकमपि खातायां भूमौ
परित्यज्य तद्विषये श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिकेषु उदासीनैर्मचितव्यमित्याचा-
रादिप्राप्तश्राद्धाद्यभावोऽनेन दृष्टान्तेन सूच्यते । स(३) च घृतेना-
भ्यज्य यमगाथाः प(४)ठद्भिर्निधातव्यः । 'ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृताक्तं
निखनेद्(५)भुवि । यमगाथा गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन्' ॥ इति यम-
स्मरणात् । ततस्तस्माद्ऊनद्विवार्षिकादितरः पूर्णद्विवर्षो यो सूतोऽसौ
श्मशानपर्यन्तं छातिभिः सपिण्डैः समानोदकैश्च ज्येष्ठपुरःसरैरनु-
ब्रज्योऽनुगन्तव्यः । अस्मादेव वचनाद्ऊनद्विवर्षस्यानुगमनमनियतमि-
ति गम्यते । अनुगम्य च 'परेयिवांसम्' इत्यादि यमसूक्तं यमदेव-
त्या गाथाश्च जपद्भिर्लौकिकेनासंस्कृतेनागितना दग्धव्यो यदि जाता
रणिर्नास्ति । तत्सद्भावे तु तन्मथितेन दग्धव्यो न लौकिकेन । त-
स्याग्निसम्पाद्यकार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः । लौकिकाग्निश्च चण्डाला-

(१) अशुद्धशब्दस्य च व्यवहारेणाहितान्नि ख० । (२) नास्य ङ ।

(३) शब्दश्च । (४) गायत्रिः क । (५) निखनेद्विः-इति पठान्तरम् ।

ग्न्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः । 'चण्डालाग्निरमेध्याग्निः सुतिकाग्निश्च कर्हिचित् । पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः' ॥ इति देवल-
स्मरणात् । लौगाक्षिणा चात्र विशेष उक्तः—'तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं
संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम्' ॥ इति ।
अयमर्थः—'चौलकर्मानन्तरकाले नियमेनाग्न्यु(१)दकदानं कार्यम् ।
अन्यत्रापि नामकरणादूर्ध्वं अकृतचूडेऽपीच्छया प्रेताभ्युदयकामन-
या द्वयं अग्न्युदकदानात्मकं तूष्णीं कार्यं, न नियमेनेति विकल्पः ।
मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः (५।७०) 'नात्रिवर्षस्य कर्तव्या वान्धवै-
रुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वापि कृते सति' ॥ इति ।
उदकग्रहणं साहचर्यादग्निसंस्कारस्याप्युपलक्षणार्थम् । 'नात्रिवर्ष-
स्य' इति वचनात् । कुलवर्मापेक्षया चूडोत्कर्षेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्व-
मग्न्युदकदानादिनियमोऽवगम्यते । लौगाक्षिवचनाद्वर्षत्रयात्प्रागपि
कृतचूडस्य तयोर्नियम इति विवेचनीयम् । उपेतश्चेद्यशुपनीतस्तर्हि
आहिता(२)ग्न्यावृता आहिताग्नेर्दाहप्रक्रियया स्वगृह्यादिप्रसिद्धया
लौकिकाग्निनैव दग्धव्यः । अर्थवत्प्रयोजनवत् । अयमर्थः—यस्य
कृतं दाहे द्वारं कार्यरूपं प्रयोजनं सम्भवति भूमिजोपणप्रोक्षणादि
तदुपादेयम् । यत्पुनर्लुप्तप्रयोजनं पात्रयोजनादि तन्निवर्तते । तथा
लौकिकाग्निविधानेनोपनीतस्य अनाहिताग्नेर्गृह्या(३)ग्निना दाहविधा-
नेन च अपहृतप्रयोजनत्वादाहवनीयादेरपि निवृत्तिरिति । अग्न्यन्त-
रविधानं च वृद्धयाज्ञवल्क्येनोक्तम्—'आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्य-
स्त्रिमिरग्निभिः । अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः' ॥ इति ।
न च शूद्रेण श्मशानं प्रति अग्निकाष्ठादिनयनं कार्यम् । 'यस्याऽऽनय-
ति शूद्रोऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च । प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाद्य
मैण लिप्यते' ॥ इति यमस्मरणात् । तथा दाहश्च स्नपनानन्तरं का-
र्यः । 'प्रेतं दहेच्छुभैर्गन्धैः स्नापितं अग्निभूषितम्' इति स्मरणात् ।
प्रचेतसाप्युक्तम्—'स्नानं प्रेतस्य(४)पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं तथा ।
नग्नेदेहं दहेन्नैव किञ्चिद्देयं परित्यजेत्' ॥ इति । किञ्चिद्देयमिति शव-
वस्त्रैर्कदेशं श्मशानवास्यर्थं देयं परित्यजेदित्यर्थः । तथा प्रेतनिर्हर-

(१) उदकदानात्मकं क ।

(२) आहिताग्निर्दानप्रक्रियया क ।

(३) आहिताग्नेः स्वगृह्याग्निना क ।

(४) कार्यामिति शेषः ।

नेऽपि मनुना विशेषो दर्शितः (५।१०४) 'न विभं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् । अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसपर्कदूषिता' ॥ अत्र च स्वेषु तिष्ठत्सु इत्यविधक्षितम् । अस्वर्ग्यत्वादिदोषध्वणात् । 'दक्षिणेन मृतं शूद्र पुर(१)द्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वस्तु पथास ख्य द्विजातयः' ॥ तथा हारीतोपि—'न ग्रामामिमुखं प्रेत हरेत्' इति । यदा तु प्रोषितमरणे शरीरं न लभ्यते तदास्थिभिः प्रतिकृतिं कृत्वा तेषामप्यलाभे पर्णशरैः, शौनकादिगृह्योक्तमार्गेण प्रतिकृतिं कृत्वा सस्कारः कार्यः । आशौचं चान्न दशाहादिकमेव । 'आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियेत पुनःसस्कारं कृत्वा शववदाशौचम्' इति वसिष्ठस्मरणात् । अनाहिताग्निस्तु त्रिरात्रम् । 'सुपिष्टैर्जलसमिश्रैर्दग्धस्यश्च तथाग्निना । अतौ स्वर्गाय लोकाय स्याहेत्युक्त्वा स घान्धवै ॥ एव पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्' ॥ इति वचनात् । ततश्चायमर्थः—नामकरणादर्वाद् निष्कननमेव, न चोदकदानादि । तत ऊर्ध्वं यावन्नवपर्वैरुलिपकमग्न्युदकदानम् । तत परं यावदुपनयनं तूष्णीमेवाभ्युदकदानं नियतम् । वर्षत्रयात्प्रागपि कृतचूडस्य । उपनयनादूर्ध्वं पुनराहिताग्न्यावृता दाह इत्या सर्वमौर्ध्वदैहिकं कार्यम् । अयं तु विशेषः । उपनीतस्य लौकिकाग्निना दाहं कार्यम् । अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहो यथासम्भवं पात्रयोजनं च कार्यम् ॥ १-२ ॥

(वी०मि०) दाहानन्तरं कृत्यमाह—

सप्तमाहशमाद्रापि ज्ञातमोऽभ्युपयन्त्यपः ॥

अपनःशोशुचदघमनेन पितृदिद्मुखाः ॥ ३ ॥

एव मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ॥

कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरार्त्विजाम् ॥ ४ ॥

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ॥

सप्तमादिति व्यञ्जोपे पञ्चमी, तेन सप्तमं व्याप्य ज्ञातयः सपिण्डाः सप्तमादूर्ध्वं दशमं पुरुषं व्याप्य ज्ञातयः सकुल्याश्च दक्षिणादिगामिमुखा 'अपनः शोशुचदघ'मिति मन्त्रेणाऽनामिकया जलमालोब्धाऽपोऽभ्युपयन्ति निमज्ज्य जलाञ्जलिं प्रसिञ्चन्ति । अपि कारेण समानप्रामवासिनां व्ययहितसम्यग्धानां ग्रहणम् । तदाह

पारस्करः—‘सयुक्तं मिथुनं याचेरन्नुदकं करिष्याम इति, कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षप्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन् सर्वज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यासप्तमात्पुरुषाद्वादशमाद्वादशमन्यग्रामवासे यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुर्वा एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः ‘सव्यानामिक्रयाऽप आलोड्याऽपनः शोशुचदधमिति पुरुषाः पठित्वा दक्षिणामुखा निमज्जन्ति प्रेतायोदकं प्रसिञ्चन्त्यञ्जलिनाऽसावेतत्ते’ इति । एवं सपिण्डानामेव । मातामहानामाचार्याणां च प्रेतानां प्रत्ता(१)नामुदकक्रियाञ्जलिदानरूपा नित्यवत्कार्या । सख्यादीनां प्रेतानां कामेनेच्छया उदकमुदकक्रिया । चकारेण स्नानसमुच्चयः । प्रेताः परिणीता दुहितृभगिन्यादयः । शेषं प्रसिद्धम् । उक्त एवोदकदाने गुणं विधत्ते सकृदिति ज्ञातयो वाग्यतास्त्यागवाक्यातिरिक्तवाक्योच्चारणशून्याः सन्तः प्रेतस्य नामगोत्रेणोदिष्टेनोदकमञ्जलिमितं सकृदेव सपिण्डादयः प्रसिञ्चन्ति उत्सृजन्ति ॥ ३-४ ॥

(मिता०) संस्कारानन्तरं किं कर्तव्यमित्यत आह—

सप्तमादिति । सप्तमादिवसादर्वाद्दशमदिवसाद्वा ज्ञातयः समानान्नात्राः सपिण्डाः समानोदकाश्च ‘अपनः शोशुचदधम्’ इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणामुखाः अप अभ्युपयन्ति । अभ्युपगमनेन तत्प्रयोजनभूतोदकदानविशिष्टमभ्युपगमनं लक्ष्यते । ‘एवं मातामहाचार्ये’त्यनन्तरमुदकदानस्यातिदेशदर्शनात् । एतच्चायुग्मासु तिथिषु कार्यम् । ‘प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमेपूदकक्रिया’ इति गौतमस्मरणात् । एतच्च स्नानानन्तरं कार्यम् । ‘शरीरमग्नौ संयोज्यानवेक्षमाणा अपोऽभ्युपयन्ति’ इति शातानपस्मरणात् । तथा प्रचेतसाप्यत्र विशेषो दर्शितः—‘प्रेतस्य वान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्धर्षयेयुरुदकान्ते प्रसिञ्चेयुरपसव्ययज्ञोपवीतवाससो दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः (२)प्रत्यङ्मुखाश्च राजन्यवैश्ययोः’ इति । स्मृत्यन्तरे तु यावन्त्याशौचदिनानि तावदुदकदानस्यावृत्तिरुक्ता । यथाह विष्णुः—‘यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डं च दद्युः’ इति । तथा च प्रचेतसाप्युक्तम्—‘दिने दिनेऽञ्जलीन्पूर्णांनप्रदद्यात्प्रेतकारणात् । तावहृद्धिश्च कर्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते’ ॥ इति । प्रतिदिनमञ्जलीनां वृद्धिः कार्या यावद्दशमः पिण्डः समाप्यत इत्यर्थः । यद्यप्यनयोर्गु-

रुलघुकल्पयोरन्यतरानुष्ठानेनापि शास्त्रार्थं सिद्धस्तथापि बहुक्लेशा
वहत्वेन गुरुतरकल्पे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रेतस्योपकारातिशयो भविष्य
तीति कल्पनीयम् । अन्यथा गुरुतरकल्पा(१)म्नायस्यानर्थक्यप्रस
ङ्गात् । घसिष्टेनापि विशेषोऽभिहित — 'सव्योत्तराभ्या पाणिभ्यामु
दकक्रिया कुर्धारन्' इति ॥ ३ ॥

(मिता०) बह्व्यमाणसकृत्प्रसेकस्य नामगोत्रादिभिर्गुणैर्विंशिष्ट
स्योदकदानस्या(२)समानगोत्रेषु मातामहादिष्वतिदेशमाह—

एवमिति । यथा सगोत्रसपिण्डानां प्रेतानामुदकं दीयते तथा
मातामहानामाचार्याणां प्रेतानां नित्यमुदकक्रिया कार्या । सरता मि
त्र, प्रप्ता परिणीता दुहितृभगिन्यादयः, स्वस्त्रीयो भागिनेयः, इव
शुर प्रसिद्धः, ऋत्विजो याजका एषा सत्यादीनां प्रेतानां कामोद
क कार्यम् । काम इच्छा, कामेनोदकदानं कामोदकं प्रेताभ्युदयकाम
नायां सत्यामुदकं देयमसत्यां न देयमिति अकरणे प्रत्यवायो ना
स्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(मिता०) उदकदाने गुणविधेमाह—

सकृदिति । तच्चोदकदानमित्य कर्तव्यम् । सपिण्डा समानो-
दकाश्च मीनितो भूत्वा प्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्य अमुकनामा प्रेतो-
ऽमुकगोत्रस्तृप्यत्विति सकृद्देवोदकं प्रसिञ्चयुः निर्वा । 'त्रि प्र(३)-
सेकं कुर्युः प्रेतस्तृप्यत्विति' इति प्रचेत स्मरणात् । प्रतिदिनमञ्जलि
वृद्धिस्तु प्रतिपादितैव । तथा अयमपि विशेषस्तेनैवोक्त — 'नदीकूल
ततो गत्वा शौचं कृत्वा यद्यार्थवत् । वस्त्रं सशोधयेद्दादौ ततः स्नानं
समाचरेत् ॥ सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिं प्रयतमानसः । पापाण
तत आदाय विभ्रे दद्याद्दशाञ्जलीन् ॥ द्वादश क्षत्रिये दद्याद्वैश्ये पञ्च
दश स्मृता । त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सप्रविशेद् गृहम् ॥ ततः
स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत्' । इति ॥

(वी०मि०) अथ सपिण्डादीनामपि केषाञ्चिदुदकदाननिषेधमाह—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा ॥ ५ ॥

पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः ॥

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ ६ ॥

ज्ञातित्वे सत्यपि न ब्रह्मचारिणो न च पतिताः प्रेतोदकदानं कुर्युः । एतस्यापवाद आचार्यपित्रादिस्वल इत्यत्रे वक्ष्यति । अत्र विशेषमाह मनुः—

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥

आदिष्टी ब्रह्मचारी, व्रतं ब्रह्मचर्यम्, उदकं ब्रह्मचर्यकालमृतानाम् ।
वृद्धमनुः—

क्लीवाद्या नोदकं कुर्युस्तेना व्रात्या विकर्मणः ।
गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योपितः ॥

एवमुदकदाने कर्तृविशेषप्रतिषेधमुक्त्वा सम्प्रदायविशेषेण प्रतिषेधमाह पाखण्डीति । पाखण्डिनो वेदप्रामाण्यानभ्युपगन्तारः, अनाश्रिताः अधिकारे सत्यप्याश्रमविशेषाश्रयणहीनाः । पाखण्डमाश्रिता इति पाठे रक्तपट्टमौण्ड्यव्रतमाश्रिता इत्यर्थः । स्तेना ब्राह्मणसुवर्णहारिणः पुरुषाः पतिता इति यावत् । भर्तृघ्न्यः पतिघातिन्यः, कामगाः स्वैरिण्यः, आदिपदात्स्वगर्भघातिन्यः । विशेषोक्तातिरिक्तपातकवशाश्च । सुराप्यो गौडीपैष्टीमाध्वनिामन्यतमस्य पानकर्ष्यः । आत्मत्यागिन्यो विपाग्न्यादिना बुद्धिपूर्वकं शरीरत्यागिनश्च योपितो नाशौचनिमित्तभूता न चोदकदानसम्प्रदानतार्हा इत्यर्थः ।
अत्र मनुः—

वृथा सङ्करजातानां प्रवज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया ॥

उदकानर्हाणां च दाहादिकमपि न कार्यम् ।

नाशौचं नोदकं नाशु न दाहाद्यन्त्यकर्म च ॥

ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात्कट्टधारणम् ॥

इति यमस्मरणात् । ब्रह्मदण्डहताः ब्राह्मणहताः । अङ्गिराः—

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताऽग्न्युदकादिभिः ।

तस्याशौचं विधातव्यं कार्या चास्योदकक्रिया ॥

वृद्धाऽगस्त्यः—

वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृगवग्न्यनशनाम्बुभिः ॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वोस्थसञ्चयः ।

तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥—॥६॥

(मिता०) सपिण्डानां केषाञ्चिदुदकदानप्रतिषेधमाह—

नेति । ज्ञातित्वे सत्यपि ब्रह्मचारिणः समावर्तनपर्यन्तं पति-
ताश्च प्रच्युतद्विजातिकर्माधिकारा उदकादिदानं न कुर्युः । ब्रह्मच-
र्योत्तरकालं पूर्वमृतानां सपिण्डादीनामुदकदानमाशौचं च कुर्या-
देव । यथाह मनुः (५।८८)—‘आदिष्टी नोदकं कुर्यादावतस्य स-
मापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्’ ॥ इति । आ-
दिष्टी ‘कस्य ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्साः’ इ-
त्यादिव्रतादेशयोगाद्ब्रह्मचार्युच्यते । एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेणेति
वक्ष्यति । आचार्यपितृपाध्यायानिति । अत्राचार्यः पुनरेव मन्यते-
आदिष्टीति प्रकान्तप्रायश्चित्तः कथ्यते, तस्यैवायमुदकदानादिनिषे-
धः प्रायश्चित्तरूपव्रतस्य समाप्त्युत्तरकालमुदकदानाशौचविधिरिति ।
तथा क्लीवादीनां चोदकदायित्वं निषिद्धम् । ‘क्लीवाद्या नोदकं कुर्युः
स्तेना प्रात्या विधमिणः । गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योपितः’ ॥
इति वृद्धमनुस्मरणात् ॥ ५ ॥

(मिता०) एवमुदकाने कर्तृविशेषप्रतिषेधमुक्त्वा सम्प्रदानवि-
शेषेण प्रतिषेधमाह—

पाखण्डीति । नरशिरःकपालादि श्रुतिवाह्यलिङ्गधारणं पाखण्डं
तद्विद्यते येषां ते पाखण्डिनः । अनाश्रिताः अधिकारे सत्यप्यकृताश्रम-
विशेषपरिग्रहाः । स्तेनाः सुवर्णाद्युत्तमद्रव्यहारिणः । भर्तृघ्न्यः पतिघा-
तिन्यः । कामगाः कुलटाः । आदिग्रहणात्स्वगर्भग्राहणघातिन्यो गृ-
ह्यन्ते । सुराप्यो यासां या सुरा प्रतिषिद्धा तत्पानरताः । आत्म-
त्यागिन्यः विपाङ्ग्युदकोद्वन्धनाद्यैरात्मानं यास्त्यजन्ति । एते पाख-
ण्ड्यादयः ‘त्रिरात्रं दशरात्रं वा’ इति वक्ष्यमाणस्याशौचस्योदकदा-
नाद्यौर्ध्वदेहिकस्य च भाजना न भवन्ति । भाजयन्तीति भाजनाः
सपिण्डादीनामाशौचादिनिमित्तभूता न भवन्ति । अतस्तन्मरणे स-
पिण्डैरुदकदानादि न कार्यमित्येतत्प्रतिपादनपरं वचनम् । अत्र च
सुराप्य इत्यादिषु लिङ्गमविषक्षितम् । ‘लि(१)ङ्गं च वचनं देशः का-
लोऽयं कर्मणः फलम् । मीमांसाकुशलाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम्’ ॥

इत्यनुपादेयगतत्वात् । एतच्च बुद्धिपूर्वविषयम् । यथाह गौतमः-
 'प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्' इति । प्रा-
 यो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । गिरिशिखरादवपातः प्रप-
 तनम् । अत्र चेच्छतामिति विशेषणोपादानात्प्रमादकृते दोषो ना-
 स्तीत्यवगन्तव्यम् । 'अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया' ॥ इति अङ्गिरःस्मर-
 णात् । तथा मृत्युविशेषादपि आशौचादिनिषेधः । 'चाण्डालादुद-
 कात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मि-
 णाम् ॥ उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते । नोपतिष्ठति तत्स-
 र्वमन्तरिक्षे विनश्यति' ॥ इति । एतदपीच्छापूर्वमात्महननविषयम् ।
 गौतमवचनेनेच्छापूर्वकमेवोदकेन हतस्याशौचादिनिषेधस्योक्तत्वात् ।
 अत्रापि 'चाण्डालादुदकात्सर्पादि'ति तत्साहचर्यदर्शनाद्बुद्धिपूर्ववि-
 पयत्वनिश्चयः । अतो दर्पादिना चण्डालादीन्हन्तुं गतो यस्तैर्मारि-
 तस्तस्यायं 'सर्वत एवात्मानं गोपाये'दिति विध्यतिक्रमनिमित्तः पि-
 ण्डदानादिनिषेधः । एवं दुष्टदंष्ट्रादिग्रहणार्थमाभिमुख्येन दर्पाद्-
 च्छतो मरणेष्ययं निषेध इत्यनुसन्धेयम् । अयं चाशौचप्रतिषेधो द-
 शाहादिकालावच्छिन्नस्य । 'हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघाति-
 नाम्' इति सद्यःशौचस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा दाहादिकमप्येषां
 न कार्यम् । 'नाशौचं नोदकं नाशु न दाहाद्यन्यकर्म च । ब्रह्मदण्ड-
 हतानां च न कुर्यात्कटवारणम्' ॥ इति यमस्मरणात् । ब्रह्मदण्ड-
 हता ब्राह्मणहताः । प्रेतवहनसाधनं खट्वादि कटशब्देनोच्यते ।
 न चाहिताग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेत्येतत् श्रुतिविहिताग्निश-
 पात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसङ्गात् अयं स्मार्तो दाहादिनिषेधो विप्रादि-
 हताऽऽहिनाग्निविषयं नास्कन्दतीत्याशङ्कनीयम् । यतश्चण्डालादिह-
 ताहिताग्निसम्बन्धिनामग्निशपात्राणां स्मृत्यन्तरे प्रतिपत्यन्तरं वि-
 र्धीयते । 'वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु दहे-
 दग्नौ यजमाने वृथा मृते' ॥ इति । तथा तच्छरीरस्यापि प्रतिपत्य-
 न्तरमुक्तम् । 'आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया । ते-
 पामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम्' ॥ इति स्मरणात् । तस्मा-
 दविशेषेण सर्वेषां दहनादिनिषेधः । अतः स्नेहादिना निषेधातिक्रमे
 प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । 'कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं कथाम् ।

रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति' ॥ इति स्मरणात् । एतच्च प्रत्येकं बुद्धि(१)पूर्वकं वेदितव्यम् । अयुद्धिपूर्वकरणे तु 'एवामन्य-
समं प्रेतं या घहेन दहेत वा । कटोदकक्रिपां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं
चरेत्' ॥ इति संवर्तोक्तं द्रष्टव्यम् । यः पुनः 'तच्छत्र केवलं स्पृष्टमश्रु
वा पातितं यदि । पूर्वोक्तानामकारी चेदेकरात्रमभोजनम्' ॥ इति स्प-
र्शाश्रुपातयोरुपवास उक्तः । असौ कृच्छ्रेष्वशक्तस्य । तथा 'वन्धनच्छे-
दने दहने वा मासं भैक्षाहारस्त्रिपवणं च' इति सुमन्तुना भैक्षाशित्व-
मुक्तं तदप्यशक्तस्यैव । एवमन्यान्मपि तद्विषयाणि स्मृतिवाक्यानि
व्यवस्थापनीयानि । अयं च दाहादिप्रतिषेधो नित्यकर्मानुष्ठानासम-
र्थजीर्णवानप्रस्थादिव्यतिरिक्तविषयः तेषामभ्यनुज्ञादर्शनात् । 'बुद्धः
शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिपक्रियः । आत्मान घातयेद्यस्तु भृग्व-
ग्न्यनशनाम्बुमिः ॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्जयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्' ॥ इति स्मरणात् ।

एवं येन येनोपाधिना आत्महननं शास्त्रतोऽभ्यनुज्ञायते तत्त-
द्यतिरिक्तमार्गेणात्महनने श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिकेषु निषिद्धेषु किं पुन-
स्तेषां कार्यमित्यपेक्षायां बुद्ध्याज्ञवल्क्ष्यछागलेयाभ्यामुक्तम्-'नाराय-
णबलिः कार्यो लोकगर्हामयाश्रयैः । तथा तेषां भवेच्छौचं मान्यथेत्य-
ग्रवीधमः ॥ तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणम्' ॥ इति ।
व्यासेनाप्युक्तम्-'नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते । तस्य
शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा' ॥ इति । एवं नारायणबलिः प्रेतस्य
शुद्ध्यापादानद्वारेण श्राद्धादिसंप्रदानत्वे योग्यतां जनयतीति और्ध्व-
देहिकमपि सर्वं कार्यमेव । अत एव पट्त्रिंशन्मतेऽपि और्ध्वदेहिक-
स्याभ्यनुज्ञा दृश्यते । 'गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च । ऊर्ध्वं
संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम्' ॥ इति । एवं संवत्सरादूर्ध्वमेव
नारायणबलिं कृत्वौर्ध्वदेहिकं कार्यम् ।

नारायणबलिश्चेत्यं कार्यः । कस्याश्चिच्छुद्धौकादद्यां विष्णुं वैश-
स्वतं यमं च यथायदभ्यर्च्य तत्समीपे मधुघृतप्लुतांस्तिलमिथान्दश
विण्डान् विष्णुरूपिणं प्रेतमनुस्मरन् प्रेतनामगोत्रे उच्चार्य दक्षिणाप्रेषु
द्वर्भेषु दक्षिणाभिमुखो दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य पिण्डप्रवाहणान्तं कृ-
त्वा नद्यां क्षिपेत् न पत्न्यादिभ्यो दद्यात् । ततस्तस्यामेव रात्र्यामयुग्मा

ब्राह्मणानामन्वयोपोषितः श्वोभूते मध्याह्ने विष्णवाराधनं कृत्वा एको-
द्विष्टविधिना ब्राह्मणपादप्रक्षालनादितृप्तिप्रश्नान्तं कृत्वा पिण्डपितृयज्ञा-
द्वृतोलेखनाद्यवनेजनान्तं तूर्णान् कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय
च परिवारसहिताय चतुरः पिण्डान्दत्त्वा नामगोत्रसहितं प्रेतं संस्मृत्य
विष्णोर्नाम संकीर्त्य पञ्चमं पिण्डं दद्यात् । ततो विप्रानाचान्तान्द-
क्षिणाभिस्तोपयित्वा तन्मध्ये चैकं गुणवत्तमं प्रेतबुद्ध्या संस्मरन् गो-
भूहिरण्यादिभिरतिशयेन सन्तोष्य ततः पवित्रपाणिभिर्विप्रैः प्रेताय
तिलादिसहितमुदकं दापयित्वा स्वजनैः सार्धं भुञ्जीत ।

सर्पहते त्वयं विशेषः—संवत्सरं यावत्पुराणोक्तविधिना पञ्चम्यां
नागपूजां विधाय पूर्णं संवत्सरे नारायणवलिं कृत्वा सौवर्णं नागं
दद्यात् गां च प्रत्यक्षाम् । ततः सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ।

नारायणवलिस्वरूपं च वैष्णवेऽभिहितम् । यथा—‘एकादर्शा समा-
साद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिम् । वि(१)ष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं
तथा ॥ दश पिण्डान्घृताभ्यक्तान्दभेषु मनुसंयुतान् । तिलमिश्रान्प्र-
दद्याद्द्वै संयतो दक्षिणामुखः ॥ विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यम्भसि ततः
क्षिपेत् । नामगोत्रग्रहं तत्र पुष्पैरभ्यर्चनं तथा ॥ धूपदीपप्रदानं च भ-
क्ष्यं भोज्यं तथा परम् । निमन्त्रयेत् विप्रान्वै पञ्च सप्त नवापि वा ॥
विद्यातपःसमृद्धान्वै कुलोत्पन्नान्समाहितान् । अपरेऽहनि संप्राप्ते
मध्याह्ने समुपोषितः ॥ विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।
उदङ्मुखान्यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥ मनो निवेश्य विष्णौ वै
सर्वं कुर्यादतन्द्रितः । आवाहनादि यत्प्रोक्तं देवपूर्वं तदाचरेत् ॥ तृ-
तान् ज्ञात्वा ततो विप्रांस्तृप्तिं पृष्ठा यथाविधि । हविष्यव्यञ्जनेनैव ति-
लादिसहितेन च ॥ पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च देव(२)रूपमनुस्मरन् ।
प्रथमं विष्णवे दद्याद्ब्रह्मणे च शिवाय च ॥ यमाय सा(३)नुचराय
चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् । मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् ॥
विष्णोर्नाम गृहीत्वैव पञ्चमं पूर्ववत्क्षिपेत् । वि(४)प्रानाचम्य विधि-
वद्दक्षिणाभिः समर्चयेत् ॥ एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ।
गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरन् ॥ ततस्तिलाम्भो विप्रा-
स्तु हस्तैर्दभसमन्वितैः । क्षिपेद्युर्गोत्रपूर्वं तु नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥

(१) अर्चयेद्देवदेशं क । (२) देवं रूपं ल ।

(३) सानुचाराय क ट । (४) विप्रेणाचम्य क ।

हविर्गन्धतिलाम्मस्तु तस्मै दधुः समाहिताः । मित्रभृत्यजनैः सार्धं पश्चाद् भुञ्जीत धाम्यतः ॥ एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादात्मघातिने । समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥ सर्पदंशानिमित्तं सौवर्णनागदानं प्रतिष्ठितरूपेण भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाऽभिहितम्—सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् । व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पितुरानृष्यमाणुयात् ॥ इति ॥ ६ ॥

(धी०मि०) उदकदानानन्तरं कृत्यमाह—

कृतोदकान् समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान् ॥

स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ ७ ॥

मानुष्ये कदलीस्तम्भ(१)निःसारे सारमार्गणम् ॥

यः करोति स समूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥ ८ ॥

पञ्चषा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ॥

कर्मभिः स्वशरीरोत्पैस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥

गन्त्री वसुमती नाशमुदाधिदैवतानि च ।

फेनमख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ १० ॥

श्लेष्माशु धान्धर्वमुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ॥

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रय(२)त्नतः ॥११॥

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ॥

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वैश्वनः ॥ १२ ॥

आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गारिसर्पान् ॥

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाऽश्मनि पदं शनैः ॥ १३ ॥

कृतमुदकदानं येस्तान् स्नातान् जलाशयात् समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वले नूतनोद्भूतहरितवृणावृते भूमदेशे सम्यक् स्थितान् पुत्रस्य प्रेतादीन् पुरातनैरितिहासैः 'मानुष्यः' इत्यादिश्लोकचतुष्टयरूपैस्तदर्थकैरन्यैर्वा कुलबुद्ध्या अपवदेयुः शोकापनोदनयुक्तान् कुर्युः । ते च पुत्रादय इतिश्लोकचतुष्टयरूपमितिहासं सम्यक् श्रुत्वा यथावा-

(१) कदलीस्तम्भे निःसारे—इति क० ख० पु० पठ । (२) स्वशक्तित—इति० पु० पु० पाठ ।

लपुराः सराः सन्तो गृहं गच्छेयुः । तत्र वेश्मनो गृहस्य द्वारि निय-
ताः संयतमनस्का निम्बपत्राणि विदश्य दन्तैः खण्डयित्वा आच-
म्याऽग्न्यादीन् समालभ्य स्पृष्ट्वाऽश्मनि प्रस्तरे पदं चरणं कृत्वा
निधाय शनैः सत्वरं वेश्म प्रविशेयुरित्यर्थः । आदिपदेनाक्षतश-
य्यादिसङ्ग्रहः । तदाह वैजवापः—‘अश्मा(१)नमालभन्ते अश्मा(२) पापं
शमयत्विति, अश्मानमालभन्तेऽश्मेव स्थिरो भूयाः, शमश्मिश्मिनः
शर्म यच्छत्विति । आश्वलायनः—‘प्राप्य सदोश्मानरोमग्निगोमयभ-
क्षमप उपस्पृशन्ति’ । इतिहासार्थस्तु—मानुष्ये मनुष्यसम्बन्धिनि
जन्मकर्मप्रबन्धे कदलीकाण्डवत्सारहीने जलबुद्बुदवन्नश्वरे सारमा-
र्गणं सारस्थिरबुद्धिं यः करोति स संमूढः जन्मान्तरीयस्वशरीरा-
जितैः पुण्यपापैः स्वफलोपभोगार्थं पञ्चधा पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मक-
तया सम्भूतो निर्मितः कायो यदि पृथिव्यादिकारणपञ्चकरूपतां
प्राप्तस्तत्र भवतां का किमर्थं परिदेवनाऽनुशोचनम् । पृथ्वी समुद्रो
देवताश्च नाशं यास्यन्ति यदि, तदा फेनवदस्थिरो मर्त्यलोकः प्राणि-
समूहः कथं नाशं यास्यति न तु केवलं निष्प्रयोजनमेव परिदेवनं,
किन्तु बान्धवैः शोकवशान्मुक्तं श्लेष्मयुक्ताऽश्रुपातमवशः प्रतीका-
राक्षमः प्रेतो भुङ्क्तेऽतो न बान्धवै रोदितव्यम् । हि यतः प्रयत्नतः
प्रेताऽनिष्टनिवारणपूर्वकं क्रिया श्राद्धादिरूपा क्रिया भवतीति ॥७-१३॥

(मिता०) एवमुक्तदानं सापवादमभिधायानन्तरं किं कार्यमि-
त्यत आह—

कृतोदकानिति । कृतमुदकदानं यैस्तान् कृतोदकान् स्नातान् स-
म्यगुदकादुत्तीर्णान्मृदुशाब्दले नवोद्गततृणचयावृतभूभागे सम्यक
स्थितान् पुत्रादीन् कुलवृद्धाः पुरातनैरितिहासैर्वक्ष्यमाणैरपवदेशुः
शोकनिरसनसमर्थैर्वचोभिर्वोधयेयुः ॥ ७ ॥

(मिता०) शोकनिरसनसमर्थैरितिहासस्वरूपमाह—

मानुष्य इति । मनुष्यशब्देन जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूत-
जातं लक्ष्यते तस्य भावो मानुष्यं तत्र संसरणधर्मित्वेन कदलीस्त-
म्भवदन्तःसाररहिते जलबुद्बुदवदचिरविनश्वरे संसारे सारस्य
स्थिरस्य मार्गणमन्वेपणं यः करोति स संमूढः अत्यन्तविनष्टचित्तः,
तस्मात्संसारस्वरूपवेदिभिर्भवंद्भिरित्थं न कार्यम् ॥ ८ ॥

(मिता०) किञ्च—

पञ्चधेति । जन्मान्तरात्मीयशरीरजनितै कर्मबीजे स्वफलोपभोगार्थं पञ्चधा पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मकतया पञ्चप्रकारं संभृतो निर्मित काय स यदि फलोपभोगनिवृत्तौ पञ्चत्यमागत पुन पृथिव्यादिरूपता प्राप्तस्तत्र भवता किमर्था परिदेवना । निष्प्रयोजनत्वा घ्नानुशोचन कर्तव्य, घस्तुस्थितेस्तथात्वात् । न हि केनचिद्धस्तु स्थितिरतिक्रामितुं शक्यते ॥ ९ ॥

(मिता०) अपि च—

गन्तीति । नेदमाश्चर्यं मरणं नाम । यत पृथिव्यादीनि महान्त्यपि भूतानि नाशं गच्छन्ति । तथा समुद्रा अपि । जरामरणविरहिण अमरा अपि प्रलयसमये अवसान गच्छन्ति कथमिवाऽस्थिरतया फेनसनिभो मरणधर्मा भूतसङ्घो विनाश न यास्यति । उचितमेव हि मरणधर्मिण प्रायणम् । अतो निष्प्रयोजन शोकसमावेश ॥ १० ॥

(मिता०) अनिष्टापादकत्वादप्यनुशोचन न कार्यमित्याह—

श्लेष्मेति । यस्मादनुशोचद्भिर्बान्धवैर्घदननयननिर्गमित श्लेष्माश्रु वा यस्मादघशोऽकामोऽपि प्रेतो भुङ्क्ते तस्मान्न रोदितव्यं किन्तु प्रतहितेषुमि स्थशक्त्यनुसारेण श्राद्धादिक्रियाः कार्या ॥ ११ ॥

(मिता०) इतीत्यादि । एव कुलवृद्धवचासि सम्यगावर्ण्यत्यक्तशोका सन्तो बालानप्रत कृत्वा गृह गच्छेयु । गत्वा च घे-श्मनो द्वारि स्थित्वा नियता सयतमनस्का निम्बपत्राणि विदश्य दशनै खण्डयित्वा खादित्वा आचमन च कृत्वान्युदकगोमयगौरसर्पपानालभ्य आदिग्रहणाद् 'दूर्वाप्रवालमग्निवृषभौ घ'ति शङ्खौ दूर्वाङ्कुरवृषभावपि स्पृष्ट्वा अश्मनि च पद् निघाय शनैरस्त्रालितं वे-श्म प्रविशेयुः ॥ १२-१३ ॥

(वी०मि०) पुत्रादीना कृत्य विदश्येत्यादिनाऽभिहितमन्यत्राप्यतिदिशति—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ॥

प्रेत सम्यगुद्बहनादिप्रकारेण स्पृशतामपिकारेणाऽनुगच्छतां च गृहप्रवेशनाग्निस्पर्शनादिकं कर्म कर्तव्यम् ॥

(वी०मि०) ज्ञातितस्तेषां परं विशेष इत्याह—

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥ १४ ॥

अनाथब्राह्मणोद्ग्रहणाद् यज्ञफलमिच्छतां परेषां ज्ञातिभिन्नानां स्नानपूर्वकात् संयमात् प्राणायामाच्च तु क्षणादेव शुद्धिर्न तु त्रिरात्राद्याशौचमित्यर्थः । तदाह पराशरः—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥

न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वा शुभकर्मणाम् ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥

स्नेहादिना निर्हरणे त्वाह मनुः—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य वन्धुवत् ।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च वान्धवान् ॥

यद्यन्नमस्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्ध्यति ।

अनदन्नन्नमहैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

त्रिरात्रं तद्गृहवासे सति, तदन्नभोजनात्तु दशाहमेवाऽऽशौचं ज्ञेयम् । शेषं सुबोधम् ॥ १४ ॥

(मिता०) अतिदेशादाह—

प्रवेशनादिकमिति । यदेतत्पूर्वोक्तं निम्बपत्रदशनादि वेश्मप्रवेशनान्तं कर्म तन्न केवलं ज्ञातीनामपि तु परेषामपि धर्मार्थं प्रेतालङ्कारनिर्हरणादिकं कुर्वतां भवति । प्रवेशनादिकमित्यत्र आदिशब्दोऽमाङ्गलिकत्वात्प्रतिलोमक्रमाभिप्रायः । तेषां च धर्मार्थं निर्हरणादौ प्रवृत्तानां तत्क्षणाच्छुद्धिमिच्छतामसपिण्डानां स्नानप्राणायामाभ्यामेव शुद्धिः । यथाह पराशरः—‘अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः । पदेपदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते । न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वा शुभकर्मणाम् । जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते’ ॥ इति । स्नेहादिना निर्हरणे तु मनूक्तो विशेषः (५।१०२।१०२)—‘असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य वन्धुवत् । विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च वान्धवान् ॥ यद्यन्नमस्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्ध्यति । अनदन्नन्नमहैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत्’ ॥ इति । अत्रेयं व्यवस्था—यः स्नेहादिना शवनिर्हरणं कृत्वा तदीयमेवान्नमश्नाति तद्गृहे च वसति तस्य दशाहेनैव शुद्धिः । यस्तु केवलं तद्गृहे वसति न पुनस्तदन्नमश्नाति

तस्य त्रिरात्रम् । य पुनर्निर्हरणमात्रं करोति न तद्गृहे घसति न च तदन्नमश्नाति तस्यैकाह इति । एतत्सजातीयविषयम् । विजातीय विषये पुनर्यज्ञातीयं प्रेतं निर्हरति तज्जातिप्रयुक्तमाशौचं कार्यम् । यथाह गौतम — 'अधरश्चेत्पूर्वघर्णमुपस्पृशेत्पूर्वो वाऽवर तत्र तच्छोक्तमाशौचम्' इति । उपस्पर्शनं निर्हरणम् । विप्रस्य शूद्रनिर्हरणे मासमाशौचम् । शूद्रस्य तु विप्रनिर्हरणे दशरात्रमित्येव शयवदाशौचं कतव्यमित्यथ ॥ १४ ॥

(वि०मि०) न ब्रह्मचारिणं कुर्युं रित्युक्तं सङ्कोचयन्नेव पित्रादि मरणे तच्छ्रुत्यमाह—

आचार्यपिशुपायायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती ॥

सकटान्नं च नाश्नीयान्न च तैः सह सविशेत्(१) ॥ १५ ॥

आचार्यादीन् निर्हृत्य अपिकारेण दग्ध्या च जलाञ्जलिपूरकपिण्डादिना सयोज्य व्रती ब्रह्मचारी व्रत्येव अन्नप्रह्नचर्यं एव तिष्ठति । कटपदेनाशौचं लक्ष्यते, तत्सहचरितमन्नं सकटान्नं तद्ब्रह्मचारी नाश्नीयात् वा तैराशौचिभिः सह सविशेत् स्वपेक्ष । सवसेदिति क्वचित्पाठः । तदाप्युपसर्गवलात्स एवार्थः । पितृपदेन मातापितरावेकशेषवलाद्बुध्यते । तदाह वसिष्ठ — 'ब्रह्मचारिणं शयकामिणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रा'रिति । आद्यचकारेणाऽशौचस्य द्वितायचकारेण श्राद्धस्य च ब्रह्मचर्यसमये निषेधस्य समुच्चयः ।

असमाप्तव्रतस्याऽपि कर्तव्यं ब्रह्मचारिणम् ।

निरन्वये सपिण्डे तु मृते (२) सति दयान्वितम् ॥

तदशौचं पुरा चीर्त्वा कुर्यात्तत् पितृवत् क्रियाम् ।

यते विश्विन्नं कर्तव्यं न चायेनां कराति स ॥

इति ब्रह्मपुराणात् ॥ १५ ॥

(मिता०) ब्रह्मचारिणं प्रत्याह—

आचार्येति । आचार्य उक्तलक्षणः, माता च पिता च पितरौ उपाध्यायश्च पूर्वोक्तः, एतान्निर्हृत्यापि व्रती ब्रह्मचारी व्रत्येव न पुनरस्य व्रतभ्रंशः । कटपदेनाशौचं लक्ष्यते तत्सहचरितमन्नं सकटान्नं तद्ब्रह्मचारी नाश्नीयात् । न चाशौचिभिः सह सवसेत् । एव वदता

आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेतनिर्हरणे तु ब्रह्मचारिणो व्रतलोप इत्यर्था-
दुक्तं भवति । अत एव वसिष्ठेनोक्तम्—‘ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो
व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोः’ इति ॥ १५ ॥

(वा०मि०) आशौचिनां कृत्यमाह—

क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ १६ ॥

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ॥

वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ॥ १७ ॥

ते आशौचिनः क्रीतमयाचितलब्धं वा न तु पूर्वसिद्धमशनं
भोक्तव्यं येषां तादृशो भवेयुः । इदं चाशक्तपरं, शक्तस्य त्वहोप-
वासः । अत्र सम्भवे ‘इयहमनश्नन्त आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वा वर्ते-
रन्निति वसिष्ठवचनात् । अशक्तस्य त्वेक उपवासः । ‘नैवास्य रात्रा-
वन्नं पचेयु’रित्याद्वलायनवचनात् । पृथक् पृथक् स्त्रीपुरुषाः भूमौ
खट्वादिव्यतिरेकेण स्वपेरन् । अत्र विशेषमाह गौतमः—‘अधःशय्या-
शायिनो ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणः’ । मनुः—

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते इयहम् ।

मांसाशनं च नाश्रीयुः शयीरंश्च पृथक् पृथक् ॥

पिण्डयज्ञस्य पिण्डपितृयज्ञस्यावृता परिपाट्याऽवनेजनादिरूप-
यान्नं पूरकपिण्डरूपं प्रेताय दिनत्रयपर्यन्तं ज्ञातिभिर्देयम् । दिनत्रय-
मिति सकुल्यपरम् । सपिण्डास्तु दशा(१)हं दद्युः ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ।

इत्यादिवचनात् । जलमिति । जलं दुग्धं च मृन्मये पात्रद्वये
पृथक् पृथक् आकाशे शिक्यादौ मरणाहोरात्रं व्याप्य पुत्रादिभिः
प्रेतहितार्थं स्थाप्यम् । चकारेण तत्पूर्वकृत्यं दशाहं व्याप्याकाशे
घटदानं समुच्चीयते ।

तस्मिन्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।

सर्वथा तापशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशनम् ॥

इति वचनात् । आशौचे सकलश्रौतस्मार्तक्रियानिवृत्तिप्रसक्ता-
वाह वैतानेति । वितानोऽग्निनां विस्तरस्तत्र भवा वैतानाखेताग्नि-

साध्या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्या उपासना अवश्यकर्तव्याः क्रियाः श्रुतिचोदनात् वेदेन 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादिना विहितत्वात् । श्रु(१)त्युक्तत्वे हेतुं षड्ता स्मार्तकर्मण्यधिकारो गम्यते । स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति मिताक्षरालिखितं व्याप्रपादवचनमपि अत्र संबदति । चकारेणाऽस्थिसञ्चयनादिकमाशां चिकृत्यं समुच्चिनोति । तदाह विष्णुः—'अ-
तुर्ये दिवसेऽस्थिसञ्चयनं तेषां च गङ्गामसि प्रक्षेपः' । अस्थिसञ्च-
यनादीनां सप्रपञ्चनिरूपणं विस्तरतया तच्छब्देषु विशिष्य दर्शना-
द्यात्रोपेक्षितम् ॥ १६-१७ ॥

(मिता०) आशौचिनां नियमविशेषमाह—

क्रीतेति । क्रीतमयाचितलब्ध वा अशनं येषां ते क्रीतलब्धाश-
नाः । भवेयुरिति शेषः । क्रीतलब्धाशननियमात्तदलामेऽनशनम-
र्यात्सिद्धं भवति । अत एव वसिष्ठः—'गृहान्प्रजित्वा अधःप्रस्तरे
व्यहमनश्नन्त आसीरन् क्रीताद्युपपन्नैर(२) धर्तेरन्' इति । अधःप्रस्तर
आशौचिनां शयनासनार्थस्तृणमयः प्रस्तरः । ते च सपिण्डा भूमा-
वेव पृथक्पृथक् शयीरन् न यद्वादौ । मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः
(५।७३) 'अक्षारलवणाघ्राः स्युर्निमज्जेयुश्च ते व्यहम् । मांसाशनं
च नाशनीयुः शयीरंश्च 'पृथक् क्षितौ' ॥ इति । तथा गौतमेनापि
विशेष उक्तः—'अधःशय्याशायिनो ब्रह्मचारिणः(३) शयकर्मिणः'
इति । तथा पिण्डपितृयज्ञप्रक्रियया प्राचीनाधीतित्वादिरूपया प्रेता-
य दिनत्रयं पिण्डरूपमक्षं तूर्णी क्षितौ देयम् । यथाह मरीचिः—'प्रे-
तपिण्डं वहिर्दद्याद्दर्भमन्त्रविवर्जितम् । प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्ना-
तः प्रयतमानसः' ॥ इति । दर्भमन्त्रविवर्जितत्वमनुपनीतविषयम् ।
'असंस्कृतानां भूमौ (पिण्डं) दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु' इति प्रचेतः
स्मरणात् । तथा कर्तृनियमश्च गृह्यपरिशिष्टाद्विज्ञेयः—'असगोत्रः
सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स
दशाहं समापयेत्' ॥ इति । तथा द्रव्यविनिमयश्च शुनःपुच्छेन
दर्शितः—'शालिना सक्तुमिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् । प्रथमे-

(१) स्मृत्युक्तं—इति ख० पु० पाठ ।

(२) क्रीतोऽशनेन इति पाठान्तरम् । (३) रिण सर्वे इति क० ।

ऽहनि यद् द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥ तूष्णीं प्रसेकं पुष्पं च धूपं दीपं तथैव च' ॥ इति । पिण्डश्च पापाणे देयः । 'भूमौ माल्यं पिण्डं पानीयमुपले वा दद्युः' इति शङ्खस्मरणात् । न च 'दद्यु'रिति बहुवचनेनोदकदानवत्सर्वैः पिण्डदानं कार्यमित्याशङ्कनीयं, किन्तु पुत्रेणैव कार्यम् । तदभावे प्रत्यासन्नेन सपिण्डानामन्यतमेन तदभावे मातृसपिण्डादिना कार्यम् । 'पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तभावे ऋत्विगाचार्यौ' इति गौतमस्मरणात् । पुत्रबहुत्वे पुनर्ज्येष्ठेनैव कार्यम् । 'सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्' ॥ इति मरीचिस्मरणात् । पिण्डसंख्यानियमश्च ब्राह्मणस्य दश पिण्डाः क्षत्रियस्य द्वादशैवेति । एवमाशौचदिवससंख्यया विष्णुनाभिहितम्—'यावदाशौचं प्रेतस्योदकमेकं पिण्डं च दद्युः' इति । तथा स्मृत्यन्तरेऽपि—'नवभिर्दिवसैर्दद्यान्नव पिण्डान्समाहितः । दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत्' ॥ इति शुचित्ववचनमपरेद्युः क्रियमाणश्चाद्धार्यब्राह्मणनिमन्त्रणाभिप्रायेण । योगीश्वरेण तु पिण्डत्रयदानमभिहितम् । अनयोश्च गुरुलघुकल्पयोरुदकदानविपर्योक्ता विज्ञेया । अत्रापरः शातातपीयो विशेषः—'आशौचस्य तु हासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव तु' । इति । त्रिरात्राशौचिनां पुनः पारस्करेण विशेषो दर्शितः—'प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसंचयनं तथा ॥ त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्तथा' । इति ॥ १६ ॥

(मित्ता०) किञ्च—

जलमिति । जलं क्षीरं च मृन्मये पात्रद्वये पृथक् पृथगाकाशे शिष्यादावेकाहं स्थापनीयम् । अत्र विशेषानुपादानात्प्रथमेऽहनि कार्यम्, तथा पारस्करवचनात् । 'प्रेतात्र स्नाहीत्युदकं स्थाप्यं पिव चेदमिति क्षीरम्' । तथास्थिसंचयनं प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । तथाह संवर्तः—'प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसञ्चयनं कार्यं तद्गोत्रजैः सह' ॥ इति । क्वचिद्वितीये त्वस्थिसंचय इत्युक्तम् । वैष्णवे तु चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात् तेषां च गङ्गाभ्रमसि प्रक्षेप इति । अतोऽन्यतमस्मिन्दिने स्वगृह्योक्तविधिनास्थिसंचयनं कार्यम् । अङ्गिरसा चात्र विशेषो दर्शितः—'अस्थिसञ्चयने यागो

देवानां परिकीर्तितः । प्रेतीभूतं तमुद्दिश्य यः शुचिर्न करोति चेत् ॥
 देवतानां तु यजनं तं शपन्त्यथ देवताः । देवताश्चात्र श्मशानवा
 सिन्यः(१), तत्र (२)पूर्वदग्धाः 'श्मशानवासिनो देवाः शवानां परि-
 कीर्तिताः' इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्देवानचिरमृतं च प्रेतमुद्दिश्य
 धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण चाग्नेन तत्र पूजा कार्येत्युक्तं भवति ।
 तथा वपनं च दशमेऽहनि कार्यम्--'दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं
 ग्रामाद्बहिर्भवेत् । तत्र स्याज्ज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च' ॥
 इति देवलस्मरणात् । तथा स्मृत्यन्तरेऽपि--'द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं
 धुरकर्म प्रयत्नतः । तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वा प्रदानतः' ॥ इति
 श्राद्धप्रदानादर्यागनियम इति यावत् । वपनं च केषामित्याकाङ्क्षाया-
 मापस्तम्बेनोक्तम्--'अनुभाविनां च परिव्यापनम्' इति । अयमर्थः--
 श्रावं दुःखमनुभवन्तीत्यनुभाविनः सपिण्डास्तेषां चाविशेषेण वपन-
 मुत्तालपवयसामित्यपेक्षायामिदमेवोपतिष्ठते अनुभाविनां च परिव्या-
 पनमिति । अनु पञ्चाद्भवन्तीत्यनुभाविनोऽल्पवयसस्तेषां वपनमि-
 ति । अनुभाविनः पुत्रा इति केचिन्मन्यन्ते । 'गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मा-
 तापिश्रो(३)गुरोर्मृतौ । आधानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतम्' ॥
 इति नियमदर्शनात् ॥

(मिता०) अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्तकर्माधिकारानिवृत्तौ
 प्रसक्त्यायां केषुचिदभ्यनुष्ठानार्थमाह--

चैतानेति । वितानोऽग्नीनां विस्तारस्तत्र भवा चैतानाः प्रेता-
 ग्निसाध्या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्याः क्रिया उच्यन्ते । प्रतिदिनमुपा-
 स्यत इत्युपासनो गृह्याग्निस्तत्र भवा औपासनाः मायंप्रातर्होम
 क्रिया उच्यन्ते । ता चैतानीपसना वैदिष्यः क्रियाः कार्याः । कथं
 वैदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात् । तथा हि--'यावज्जीवमाग्नि-
 होत्रं जुहुयात्' इत्यादिश्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां चोदना स्पष्टेव । तथा
 'अहरहः स्वाहा कुर्यादग्नाभावे केनचिदाकाष्ठात्' इति श्रुत्यौपा-
 सनहोमोऽपि चो(४)द्यते । अत्र च श्रौतत्वविशेषणोपादानात्स्मा-
 र्तक्रियाणां दानादीनामननुष्ठानं गम्यते । अत एव वैयाघ्र-
 पादेनोक्तम्--'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि
 तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्' ॥ इति । श्रौतानां च कार्यत्वाभि-

धानं नित्यनैमित्तिकाभिप्रायेण । यथाह पैठीनसिः—‘नित्यानि विनि-
वर्तेरन्वैतानवर्जं शालाशौ चैके’ इति । नित्यानि विनिवर्तेरग्नि-
त्यविशेषण आवश्यकानां नित्यनैमित्तिकानां निवृत्तां प्रसत्तायां वै-
तानवर्जमित्यग्नित्रयसाध्यावश्यकानां पर्युदासः । ‘शालाशौ चैके’
इति गृह्याशौ भवानामप्यावश्यकानां पाक्षिकः पर्युदास उक्तः । अत-
स्तेष्वशाशौचं नास्त्येव । काम्यानां पुनः शौचाभावादननुष्ठानम् । मनु-
नाप्यननैवाभिप्रायेणांक्तम् (५।८४) ‘प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रिया’ इति । अग्निषु
क्रिया न प्रत्यूहदिति अनग्निसाध्यानां पञ्चमहायज्ञादीनां निवृत्तिः । अत-
एव संवर्तः—‘होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्काग्नेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानं
तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः’ ॥ इति । वैश्वदेवस्याग्निसाध्यत्वेऽपि वच-
नाग्निवृत्तिः । ‘विप्रां दशाहमासीत् वैश्वदेवविवर्जितः’ इति तेनैवो-
क्तत्वात् । ‘सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते’ इति यद्यपि
सन्ध्याया विनिवृत्तिः श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कुर्यात् । ‘सू-
तके सावित्र्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कु-
र्यात्’ इति पैठीनसिस्मरणात् । यद्यपि ‘वैतानौपासनाः कार्या’ इति
सामान्येनोक्तं तथाप्यन्येन कारयितव्यम् । ‘अन्य पतानि कुर्युः’
इति पैठीनसिस्मरणात् । बृहस्पतिनाप्युक्तम्—‘सूतके मृतके चैव
अशक्तौ श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्’ ॥
इति । तथा स्मार्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञश्रवणाकर्माश्वयुज्यादिकश्च
नित्यहोमः कार्य एव । ‘सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्ते कर्म कथं भवेत् ।
पिण्डयज्ञं चरुहोममसगोत्रेण कारयेत्’ ॥ इति जातूकर्ण्यस्मरणात् ।
यद्यपि साङ्गे कर्मण्यन्यकर्तृत्वं तथापि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं
स्वयं कुर्यात् । तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वात् । अत एवोक्तम्—‘श्रौते
कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्’ इति । यन्पुनः ‘दानं प्रतिग्र-
हो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते’ इति होमप्रतिषेधः स काम्याभिप्रायो
वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः । तथा सूतकाश्रमभोजनमपि न
कार्यम् । ‘उभयत्र दशाहानि कुलस्याश्रमं न भुज्यते’ इति यमस्मरणान् ।
उभयत्र जननमरणयोः । दशाहानित्याशौचकालोपलक्षणम् । कुलस्य
सूतकयुक्तस्य सम्यन्ध्यन्नमनकुल्यैर्न भोक्तव्यम् । सकुलयानां पुनर्न दो-
षः । ‘सूतके तु कुलस्याश्रमदोषं मनुस्मरतीति’ इति तेनैवोक्तत्वात् ।
अयं च निषेधो दातृभोक्तोरन्यतरेण जनने मरणे वा ज्ञाते सति वै-

दितव्यः । 'उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत् । एकेनापि परि-
 ज्ञाते भोक्षतुर्दोषमुपावहेत्' ॥ इति पट्टप्रिदान्मतदर्शनात् । तथा वि-
 धाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राक् ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव ।
 'विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । पूर्वसकल्पितार्थेषु न दोषः
 परिकीर्तितः' ॥ इति बृहस्पतिस्मरणात् । तथाऽपरोपि विशेषः
 पट्टप्रिदान्मते दर्शितः—'विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । परैरन्नं
 प्रदानव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥ भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृत-
 सूतके । अन्यगोहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः' ॥ इति । तथाशौ-
 चपरिग्रहत्वेऽपि केषुचिद्द्रव्येषु दोषामावः । यथाह मर्राचिः—'लवणे
 मधुमासे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिः—
 पयस्सु च ॥ तिलौषधाजिने चैव पक्वापके स्वयद्बृहः । पण्येषु चै-
 च सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके' ॥ इति । एक भक्ष्यजातं मोदकादि ।
 अपकं तण्डुलादि । स्वयंग्रह इति स्वयमेव स्वाभ्यनुज्ञातो
 गृह्णीयादित्यर्थः । पक्वापक्वाभ्यनु(१)ज्ञानमन्नसप्रवृत्तविषयम् । 'अन्न-
 सप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् । भुङ्क्वा पक्वाभ्यमेतेषां त्रिरात्रं तु
 पयः पिबेत्' ॥ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । अत्र पकशब्दो भक्ष्यव्यतिरि-
 क्त्वादिनादिविषयः । शवसंस्मर्तनिमित्ताशौचे त्वङ्गिरसा विशेष उ-
 क्तः—'आशौचं यस्य संसर्गादापतेद् गृहमेधिनः । क्रियास्तस्य न लु-
 प्यन्ते गृह्याणां च न तद्भवेत्' ॥ इति । तदाशौचं केवलं गृहमेधिन
 एव न पुनस्तद्गृहे भवानां भार्यादीनां तद्द्रव्याणां च भवेदित्यर्थः ।
 अतिक्रान्ताशौचेऽप्ययमेवार्थः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—'अतिक्रान्ते द-
 शाहे तु पश्चाज्जानाति चेद् गृही । त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्द्रव्यस्य
 कर्हिचित्' ॥ इति ॥ १७ ।

(वी०मि०) एवमाशौचिकृत्यानि कर्माण्यभिधायाशौचविशेषान्
 तदपगमनिमित्तानि चाह प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तेन—

आदन्तजन(२)नात् सद्य आचूडान्निशिकी स्मृता ॥

त्रिरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ॥ १८ ॥(३)

(१) अनुज्ञातमन्न स । (२) आदन्तजन्मन --इति सु० पु० षष्ठ ।

(३) अर्थ इत्येको मितान्तरान्नाह्वयाने पर्यायशक्तिमत्त्वात् मितत्वेनाग्रे पठितोऽपि वीरमित्रोदया-
 ऋष्यव्याख्या मुखयत्वेनाऽऽङ्गीकृत्य प्रवर्तिते प्रस्तुतपुस्तकमुद्रणे तदनुत्पेक्षदत्रैव सत्याप्य तद्यथा

दन्तजननचूडाप्रतादेशैस्तत्काला लक्ष्यन्ते । तत्र दन्तजननकालो
 'दन्तजननं सप्तमे मासी ल्युपनिपदि दर्शितः । तेन सप्तममासात्प्राग्वाले
 प्रेते सपिण्डानां सद्यः शौचं स्नानमात्रापनेयमाशौचम् । 'तृतीये वा
 प्रतिहित' इत्यौसर्गिकश्चूडाकालः । प्रथमाब्दस्तु कुलधर्मवशादाप-
 वादिक इति हारलता, तेन सप्तममारभ्य वर्षद्वयसमाप्तिमध्ये मृते
 नैशिकी अहोरात्रव्यापिका शुद्धिर्ब्राह्मणस्य स्मृता यमादिस्मृता-
 बुक्ता । तदाह यमः—

ऊनद्विवापिके वाले प्रेतत्वमनुगच्छति ।
 अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ॥
 निवृत्तचूडके वाले देशान्तरमधो गते ।
 सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम् ॥

इति । अदन्तजाते दन्तजननयोग्यसमयेऽप्यजातदन्ते, गर्भच्युते
 जातमृते, निवृत्तचूडके अदन्तचूडके । अङ्गिराः—

विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षमृते शुद्धिस्तु नैशिकी ।
 ब्रह्मे क्षत्रिये शुद्धिस्त्रिभिर्वर्षे मृते सति ॥
 निवृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।
 निवृत्ते क्षत्रिये पञ्चभिर्वर्षे नवभिरेव च ॥
 शूद्रे त्रिवर्षन्यूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।
 अत उर्द्ध्वं मृते प्रेते द्वादशाहो विधीयते ॥
 पञ्चवर्षं समतीतस्तु शूद्रः स म्रियते यदि ।
 मासिकं तु भवेच्छौचमित्याङ्गिरसभाषितम् ॥

शङ्खः—

अनूढभार्यः शूद्रस्तु षोडशाहत्सरात्परम् ।
 मृत्युं समधिगच्छेच्चन्मासं तस्य सवान्धवाः ॥
 शुद्धिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्या विचारणा ।

प्रतादेशकालस्तु—

द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां तु षडाब्दिकः ॥

इति परिभाषितो ब्रह्मपुराणे । तेन तृतीयवर्षमारभ्य पञ्चवर्षसमा-

मिताक्षराख्यगपि मङ्गल्यौचित्येन प्रसङ्गत इष्टेष संसुद्रयत इति न धैपरीत्यं सुभीमिराकलनीयम् ।
 मित्रभिर्भैस्तु जानदिरत्येतत् किमित्यभैव पयमिदं व्याख्यातमिति तट्टीकायलोकनेन स्फुटं प्रतीये-
 तेति तत्र मौनमेवाऽस्माकं वरमिति तदेव शरणीक्रियत इति सं० ।

सि यावद् बाले मृते ब्राह्मणस्य त्रिरात्रमाशौचमित्यर्थः । 'गर्भाष्टम'
इत्यनुसारात्मासद्वयाधिकपञ्चवर्षपूर्तिपर्यन्तं व्रतादेशपूर्वकालः,
तेन तावत्कालं त्रिरात्रमाशौचमिति तु शूल्याणि । अतः पर-
मुपनयनकालानन्तरं मृते ब्राह्मणस्य दशाहोरात्रव्यापकमाशौचम् ।
क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तु नैशिकीस्थाने द्वादश्याहपञ्चाहान्याशौचानि ।
त्रिरात्रिस्थाने क्षत्रियवैश्ययोः षडहनवाहव्यापिके अशुद्धी ।
तृतीयवर्षमारभ्य तु द्वादशवर्षपर्यन्तमविवाहितस्य मरणे द्वादशरात्रं,
विवाहितस्य तु षष्ठवर्षारम्भा(१)नन्तरं मरणे पूर्णाशौचमित्यङ्गिरोवचने
स्पष्टम् । क्षत्रियादेर्दशाहस्थाने द्वादशाहादिकमग्रे स्वयमेव वक्ष्यति ।
इदं च सर्वं बालस्य पुंसो मरणे द्रष्टव्यम् । कन्यामरणे त्वग्रे वक्ष्यति ।
अयं च श्लोको मिताक्षरकृत्वाऽग्रे पठितः शूल्याणिप्रभृतिभिस्त्वग्रेव पठित
इति बहुप्रन्धसंवादाद्भवाऽस्माभिरपि व्याख्यातः ॥ १८ ॥

(मिता०) ययोवस्थाविशेषादपि दशाहाद्याशौचस्यापवादमाह—

आदन्तेति । यावता कालेन दन्तानामुत्पत्तिस्तस्मिन्काले अती-
तस्य बालस्य सम्बन्धिनां सद्यः शौचम् । चूडाकरणादूर्ध्वं मृतस्य
सम्बन्धिनां नैशिकी निशायां भवा अहोरात्रव्यापिन्यशुद्धिः । व्रता-
देश उपनयनं ततोऽर्वाक् चूडायाश्चोर्ध्वमतीतस्य इयहमशुद्धिः । अत्र
चादन्तजन्मनः सद्य इति यद्यप्यविशेषेणाभिधानं तथाप्यग्निसंस्का-
रामावे द्रष्टव्यम् । 'अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव शुद्धिर्नास्याग्नि-
संस्कारो नोदकक्रिया' इति वैष्णवे अग्निसंस्काररहितस्य सद्यः शौ-
चविधानात् । सति त्वग्निसंस्कारे 'अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च'
इति वक्ष्यमाण एकाहः । तथा च यमः—'अदन्तजाने तनये शिशौ
गर्मच्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम्' ॥ इति ।
नामकरणात्प्राक्सद्यः शौचमेव नियतम् । 'प्राङ् नामकरणात्सद्यः शु-
द्धिः' इति शङ्खस्मरणात् । चूडा(२)कर्म च प्रथमे तृतीये वा वर्षे
स्मर्यते—'चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽन्दे तृतीये
वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात्' ॥ इति स्मरणात् । ततश्च दन्तजननादूर्ध्वं
प्रथमवर्षिकचूडाकर्मपर्यन्तमेकाहः । तत्र त्वकृतचूडस्य दन्तजनने
सत्यपि त्रिवर्षं यावदेकाह एव । तथा च विष्णुः—'दन्तजातेऽप्यकृ-
तचूडेऽहोरात्रेण शुद्धिः' इति । तत्र ऊर्ध्वं प्रागुपनयात् इयहः । यत्तु

(१) वर्षवस्थानन्तर—इति ख० पु० पठ ।

(२) कर्म द्वितीये ख० ।

मनुवचनम् (५।६७)—‘नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते’ ॥ इति । तस्याप्ययमेव
विषयः । यन्नूद्विवर्षमधिकृत्य तेनैवोक्तम् (५।६९)—‘अरण्ये का-
ष्ठवत्यक्ता क्षि(१)पेयुस्त्रयहमेव तु’ इति । यच्च वसिष्ठवचनम्—‘ऊन-
द्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ इति तत्संवत्सर-
चूडाभिप्रायेण । यत्तु अङ्गिरोद्वचनम्—‘यद्यप्यकृतचूडो वै जा-
तदन्तस्तु संस्थितः । तथापि दाहायित्वैनमाशौचं त्रयहमाचरेत्’ ॥
इति तद्वर्षत्रयादूर्ध्वं (२)कुलधर्मापेक्षया चूडोत्कर्षे वेदितव्यम् ।
‘विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी’ इति तेनैवाभिहित-
त्वात् । न चायमेकाहो दन्तजननाभाव इति शङ्कनीयम् । न हि
न्यूनतृतीयवर्षस्य दन्तानुत्पत्तिः सम्भवति । तथा सत्यपि दन्त-
जनने अकृतचूडस्यैकाहं विदधता विष्णुवचनेन विरोधश्च दुष्परि-
हरः स्यात् । तस्मात्प्राचीनैव व्याख्या ज्यायसी । यत्तु कश्यपव-
चनम्—‘वालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिः’ इति तन्माता-
पितृविषयम् । निरस्य तु पुमाञ्शुकमुप(३)स्पर्श्य विशुध्यति । वै-
जिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादद्यं त्रयहम्’ ॥ इति जन्यजनकसम्ब-
न्धोपाधिकतया त्रिरात्रस्मरणात् । ततश्चायमर्थः—प्राङ् नामकरणा-
त्सद्यः शौचं, तदूर्ध्वं दन्तजननादर्वाग्निसंस्कारक्रियायामेकाहः ।
इतरथा सद्यः शौचम् । जातदन्तस्य च प्रथमवार्पिकाञ्चौलाद-
र्वागेकाहः । प्रथमवर्षादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यन्तं कृतचूडस्य त्रयहः । इतरस्य
त्वेकाहः । वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि त्रयहः । उपनयनादूर्ध्वं सर्वे-
षां ब्राह्मणादीनां दशरात्रादिकमिति ॥ १८ ॥

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शत्रमाशौचमिष्यते ॥

ऊनद्विवर्ष उभयोः मृतकं मातुरेव हि ॥ १९ ॥

पित्रोस्तु मृतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद् भुञ्जम् ॥

तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ॥ २० ॥

(वी० मि०) शौचं मरणानिमित्तकमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सं-
पिण्डविप्राणां त्रिरात्रं, शूद्रसपिण्डानां दशरात्रमिष्यते । वाकारोऽन-

(१) क्षिपेत्तत्रग्रहमेव क० ।

(२) कुलवर्णधर्मापेक्षया घ० ।

(३) उपस्पृश्य इति ग० उपस्पर्शाद्भि—इति मु० पाठः ।

वस्थायां, तृतीयभागमात्रस्य विवक्षितत्वात् । तेन क्षत्रियाणां चतु-
रात्र वैश्याना पञ्चरात्रमस्पृश्यत्व सूचितम् । तथा च देवतः—

स्वाशौचकालाद्विशेष्यं स्पर्शनं तु त्रिभागतः ।

शूद्रघिट्क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितम् ।

उनद्विवर्षे तु म्रैते उभयोर्मातापित्रोरेवाऽस्पृश्यत्वलक्षणमहोरात्र
व्यापक विप्रस्य, क्षत्रियादेस्तु द्यहादिकमाशौचं न तु सपिण्डा-
नामपि । सूतकं प्रसवनिमित्तरूपमस्पृश्यत्व स्नानमाश्रानपनेयं मा-
तुरेव, स्नानापनेयं तु पितुरपि ।

माता शुद्धेद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ।

इति सवतंबचनात् । एतदेवाह पितोरिति । अस्पृश्यत्व सामान्य
तो मातापित्रोर्मघत्येव, मातुस्तु ध्रुव चिरकालव्यापि तदस्पृश्यत्वम-
सुगदर्शनात् । जननाशौचस्य पश्चिक्तमप्यविरोधित्वमाह तदहरि-
ति । पित्रादीनां पुत्ररूपेणोत्पत्तेः पुत्रजन्मदिनं तु दानादीं कर्तव्ये न
प्रदुष्येतेत्यर्थः । हिशब्देनाऽवधारणार्थकेन मरणाशौचानयोग्यत्व
जनन्यस्पृश्यत्वस्य सूचितम् ॥ १९—२० ॥

(मिता०) एवमाशौचिनो विधिप्रतिषेधरूपान्धर्मानभिधायानुना
आशौचनिमित्तकालनियमं चाह—

त्रिरात्रमिति । शवनिमित्तकं शावम् । सूतकशब्देन च जननवा-
चिना तन्निमित्तमाशौचं लक्ष्यते । एवञ्च वदता जननमरणयोरशौ-
चनिमित्तत्वमुक्तं भवति । तच्च जननमरणमुत्पन्नज्ञातमेव निमित्तम् ।
'निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च' इत्यादिलिङ्गदर्शनात् ।
तथा—'विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्देशम् । यच्छेषं दशरा-
त्रस्य तावदेवाश्रुचिर्मवेत्' ॥ इत्यादिवाक्यारम्भसामर्थ्याच्च । उत्पत्ति-
माश्रापेक्षत्वे ह्याशौचस्य दशाहाद्याशौचकालनियमास्तत्तत्प्रभृतिका-
एवेति अनिर्देशज्ञातिमरणश्रवणे दशरात्रशेषमेवाशौचमर्थान्निधाय-
तीति 'यच्छेषं दशरात्रस्य' इत्यनारम्भणीयं स्यात् । तस्माज्ज्ञातमेव
जननमरणं च निमित्तम् । तच्चोभयनिमित्तमप्याशौचं त्रिरात्र-
दशरात्रं वेध्यते मन्वादिभिः । अत्राशौचप्रकरणे अहर्ग्रहणं चाहोरात्रो-
पलक्षणार्थम् । मन्वादिभिरिष्यत इति वचनं तदुक्तसपिण्डसमानोदक-
रूपविषयभेदप्रदर्शनार्थम् । तथा हि—'दशाहं शावमाशौचं सपिण्डे-
षु विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणा शुद्धिमिच्छताम् ॥ जन्म-

न्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्य-
 हात्तूदकदायिनः' ॥ इत्येतैर्वाक्यैस्त्रिरात्रदशरात्रयोः समानोदकसपि-
 ण्डविषयत्वेन व्यवस्था कृता । अतः सपिण्डानां सप्तमपुरुषावधि-
 कानामविशेषेण दशरात्रम् । समानोदकानां त्रिरात्रमिति । यत्पुनः
 स्मृत्यन्तरवचनम्—'चतुर्थे दशरात्रं स्वात्पणिशाः पुंसि पञ्चमे ।
 षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वहरेव तु' ॥ इति तद्विगीतत्वान्नादरणी-
 यम् । यद्यप्यविगीतं तथापि मधुपर्काङ्गपश्चालम्भनवल्लोकविद्विष्टत्वा-
 न्नानुष्ठेयम् । 'अस्व(१)र्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु' इति मनु-
 स्मरणात् । न च सप्तमे प्रत्यासन्नं सपिण्ड एकाहो विप्रकृष्टाष्टमादि-
 षु समानोदकेषु व्यहमिति युक्तम् । एवमविशेषेण सपिण्डानामाशौचे
 प्राप्ते क्वचिन्नियमार्थमाह । ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोरेव मातापित्रो-
 र्दशरात्रमाशौचं न सर्वेषां सपिण्डानाम् । तेषां तु वक्ष्यति 'आदन्त-
 जनानात्सद्यः' इति । तथा च पैङ्गवः—'गर्भस्थे प्रेते मातुर्दशाहं
 जात उभयोः, कृते नाम्नि सोदराणां च' इति । अथवा अयमर्थः—
 ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोर्मातापित्रोरेव अस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं
 न सपिण्डानाम् । तथा च स्मृत्यन्तरे—'ऊनद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोरेव
 नेतरेषाम्' इति अस्पृश्यत्वलक्षणमभिप्रेतम् । इतरस्य पुनः कर्मण्यन-
 धिकारलक्षणस्य सपिण्डेष्वपि 'आदन्तजन्मनः सद्यः' इत्यादिभिर्वि-
 हितत्वात् । अत्र दृष्टान्तः—सूतकं मातुरेव हीति । यथा सूतकं जन-
 ननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं मातुरेव केवलं तथो नद्विवर्षोपरमे
 मातापित्रोरेवास्पृश्यत्वमिति । ऊनद्विवर्षे सपिण्डानामस्पृश्यत्वं प्रति-
 पेधताऽन्यत्रास्पृश्यत्वमभ्यनुज्ञातं भवति । तथा च देवलः—'स्वाशौ-
 चकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं च त्रिभागतः । शूद्रविद्विषत्रविप्राणां यथा-
 शास्त्रं प्रचोदितम्' ॥ इति । एतच्चनुपनीतप्रायणानिमित्ते अतिक्रान्ता-
 शौचे च त्रिरात्रादौ वेदितव्यम् । उपनीतविषयेऽपि तेनैवोक्तम्—
 'दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयेन क्रमात् । अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति
 वर्णानां तत्त्वदर्शिनः ॥ त्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या वर्णाः क्रमेण तु ।
 भोज्याश्रो दशभिर्विप्रः शेषा द्वित्रिपहत्तरैः' ॥ इति । द्व्युत्तरैर्दशभिः
 त्र्युत्तरैर्द्वादशभिः पडुत्तरैः पञ्चदशभिरिति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

(मीता०) जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचमाह—

पित्रोरिति । सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं पित्रो-
र्मातापित्रोरेव न सर्वेषां सपिण्डानाम् । तथास्पृश्यत्वं मातुर्भुवं दशाह
पर्यन्तं स्थिरमित्यर्थः । कुतः तदसुदर्शनात् तस्याः सम्बन्धित्वेना-
सृजो दर्शनात् । अत एव धसिष्ठः—‘नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्ग
चेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचि ह्येयं तच्च पुंसि न विद्यते’ ॥ इति ।
पितुस्तु ध्रुवं न भवति स्नानमात्रेणास्पृश्यत्वं निवर्तते । यथाह संव-
र्तः—‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते । माता शुद्धेदशा
हेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः’ ॥ इति । माता शुद्धेदशाहेनेत्येतच्च सं-
व्यवहारयोग्यतामाश्रम् । अदृष्टार्थेषु पुनः कर्मसु पैठानसिना विशेष
उक्तः—‘सूतिकां पुत्रवर्तीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत् । मासेन
स्त्रीजननीम्’ इति । अङ्गिरसा च सपिण्डानामस्पृश्यत्वाभावः स्प-
ष्टीकृतः । ‘सूतके सूतिकावर्ज्ये संस्पर्शो न निषिध्यते । संस्पर्शे सु-
तिकायास्तु स्नानमेव विधीयते’ ॥ इति । यस्मन्दिवसे कुमारजननं
तद्दहनं प्रदुष्येत तन्निमित्तदानाद्यधिकारापहारकृत् भवतीत्यर्थः ।
यस्मात्तस्मिन्नहनि पूर्वेषां पित्रादीनां पुत्ररूपेण जन्म उत्पात्तिस्तस्मा-
त्तद्दहनं प्रदुष्येत । तथा च वृद्धयाश्वलक्येनोक्तम्—‘कुमारजन्मदि-
वसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः । हिरण्यभूगवाश्वजवासःशय्यासना
दिषु ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृताश्रं न तु भक्षयेत् । भक्षयित्वा तु त-
न्मोहाद् द्विजध्वान्द्रायणं चरेत्’ ॥ इति । ध्यासेनाप्यत्र विशेष उक्तः—
‘सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तं तु
शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे पष्टे दशमे चैव सर्वदा । त्रि-
ष्वेतेषु न कुर्यात् सूतकं पुत्रजन्मनि’ ॥ मार्कण्डेयेनाप्युक्तम्—‘रक्ष-
णीया तथा पृष्टी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्म-
दानं तथा धलिः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नून्यगीतैश्च योपितः । रा-
त्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके’ ॥ इति ॥ २० ॥

(वी० मि०) एकस्मिन्नाशौचे सत्यशौचनिमित्तान्तरपाते प्रति-
निमित्तमशौचावृत्तिं प्रसक्तामपचदति—

अन्तरा जन्मरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति ॥

अन्तरा एकस्य पूर्णाशौचस्य जनननिमित्तकस्य शवस्य च
आद्यभागद्वयमध्ये सपिण्डस्य जन्मनि मरणे चाऽऽद्याशौचस्य शेषै-

स्वशिष्टैरहोभिर्विशुद्ध्यति न तूत्तराशौचयोग्यदशरात्रादिभिः । तदुक्तं
ब्रह्मपुराणे—

आद्यं भागद्वयं यावत्सुनकस्य तु सूतके ।
द्वितीये पतिते चाऽऽद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥
अत ऊर्ध्वं द्वितीयात्तु सूतकान्ताच्छुचिः स्मृता ।
एवमेव विचार्यं स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥

अत्र चतुर्था विभक्तस्य पूर्णाशौचस्य भागद्वयमध्ये तादृशाशौ-
चान्तरपाते आद्याशौचव्यप(१)गमेन तदूर्ध्वमुपान्त्यादिनपर्यन्तं
तादृशाशौचान्तरपाते द्वितीयाशौचव्यपगमेन शुद्धिरित्यर्थः । अ-
शौचान्त्यदिने तु विष्णुः—‘रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते दिनत्रयेण’ ।
अत्र प्रकरणे रात्रिदिनशब्दा अहोरात्रपराः, तेन अहोरात्रावाशिष्टे-
ऽशौचेऽशौचान्तरपातेऽन्त्यादिनातिरिक्तं दिनद्वयेन शुद्धिः । आ-
शौचान्त्यदिवसस्य शेषे प्राचीप्रकाशकाले सूर्योदयात्प्राक् तादृशाशौ-
चान्तरपाते सूर्योदयानन्तरत्रिरात्रेण शुद्धिरित्यर्थः । वर्धितद्वयहृद्व्यहा-
शौचयोः सम्पूर्णाशौचपाते तूत्तरेणैव शुद्धिरुत्तरस्य गुरुत्वादि-
ति वदन्ति । इदं तु सम्पूर्णाशौचपरम् । असम्पूर्णाशौचानां सम-
व्यापकानां समानजातीयानां सन्निपाते तु चरमाशौचव्यपगमेनै-
व शुद्धिः ।

परतः परतः शुद्धिरववृद्धौ विधीयते ।

इति देवलवचनात् । विषयव्याप्यव्यापकयोर्विजातीययोश्चाशौचयोः
सन्निपाते कूर्मपुराणम्—

आद्यानां यौगपद्ये तु क्षेया शुद्धिर्गरीयसी ।

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥

आद्यानामशौचानां गरीयसात्राधिककालव्यापकेन मरणमल्पदि-
नव्यापकमपि पूर्वजातमुत्तरजातं वा मरणाशौचं प्रसवनिमित्तकं
सूतिकाया दशाहास्पृश्यत्वलक्षणमशौचं न मरणाशौचवाध्यं, रजः-
सम्बन्धनिमित्तकत्वेन प्रयोजकत्वात् । ‘अतः सूतके चेदो(२)त्याना’-
दिति (३)पारस्करसम्बन्धाच्चेति दिक् ॥

(१) समेन—इति ख० पु० पाठः ।

(२) वेदोन्माना—इति ख०, वेदोत्याना—इति क० पु० पाठः ।

(३) पाठे स्वरस०—इति ख० पु० पाठः ।

(मिता०) आशौचमध्ये पुनर्जनने मरणे वा जाते 'प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमाद्यतते' इति न्यायेन पुनर्दशाहाद्याशौचप्राप्तौ तदपवादमाह—

अन्तरेति । घर्णापेक्षया घयोवस्थापेक्षया वा यस्य यावानाशौचकालस्तदन्तरा तत्समस्य ततो न्यूनस्यस्य घाशौचस्य निमित्तभूते जनने मरणे वा जाते पूर्वाशौचावशिष्टैरेवाहोभिर्विशुद्ध्यति । न पुनः पश्चादुत्पन्नजननादिनिमित्तं पृथक्पृथगाशौचं कार्यम् । यदा पुनरल्पाद्दूर्तमानाशौचादीर्घकालमाशौचमन्तरा पतति तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः । यथाहोशनाः—'स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुद्ध्यति' ॥ इति । यमोऽप्याह—'अघ(१)वृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत्' इति । अत्र चान्तरा जन्ममरणे इति यद्यप्यविशेषणामिहितं तथापि न सूतकान्तर्वर्तिनः शावस्य पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः । यथाहाङ्गिराः—'सूतकं मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम्' ॥ इति । तथा पट्टशिशन्मतेऽपि—'शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् । शावेन शुद्ध्येते सूतिनं मूतिः शावशोधिनी' ॥ इति । तस्मात् सूतकान्तःपातिनः शा(२)वाशौचस्य पूर्वशेषेण शुद्धिः किन्तु शायान्तःपातिन एव सूतकस्य । तथा सजातीयान्तःपातित्वेऽपि शावस्य क्वचित्पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—'मातयंग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता । पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम्' ॥ इति । अयमर्थः—मातरि पूर्वं मृतायां तन्निमित्ताशौचमध्ये यदि पितुरुपरमः स्यात्तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः किन्तु पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः कार्या । तथा पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचमध्ये मातरि स्वर्गतायामपि न पूर्वशेषमात्राच्छुद्धिः किन्तु पूर्वाशौचं समाप्योपरि पक्षिणीं क्षिपेत्—इति । तथाऽऽशौचसन्निपातकालविशेषकृतोऽप्यपवादो गौतमेनोक्तः—'रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रमाते सति तिसृभिः' इति । अयमर्थः—रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे यदाशौचान्तरं सन्निपतेत्तर्हि पूर्वाशौचं समाप्यानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रमाते पुनस्तस्या रात्रेः पश्चिमे यामे जननाद्याशौचान्तरसन्नि-

पाते सति तिस्रुभी रात्रिभिः शुद्धिर्न पुनस्तच्छेषमात्रेण । शाता-
तपेनाप्युक्तम्—‘रात्रिशेषे ह्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्वयहात्’ इति ।
प्रेतक्रिया पुनः सूतकसन्निपातेऽपि न निवर्तत इति तेनैवोक्तम्—‘अ-
न्तर्दशाहे जननान्पश्चात्स्यान्मरणं यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्ड-
दानं स्ववन्धुभिः ॥ प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् । तथै-
वाशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि’ ॥ इति । तथा शावाशौच-
योः सन्निपातेऽपि प्रेतकृत्यं कार्यम्, तुल्यन्यायत्वात् । तथा जात-
कर्मादिकमपि पुत्रजन्मनिमित्तकमाशौचान्तरसन्निपातेऽपि कार्यमेव ।
तथाह प्रजापतिः—‘आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्मं यदा भवेत् ।
कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति’ ॥ इति ॥

गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ॥ २१ ॥

(वी० मि०) गर्भस्त्रावे गर्भपाते सति नष्टभार्याया गर्भिण्याः
स्त्रिया गर्भाधिकरणमाससमसंख्यान्यहोरात्राणि तदपगमरूपायास्त-
दपगमक्षणोत्पन्नाऽदृष्टादिरूपाया वा शुद्धिः कारणम् । अत्र निशा इति
बहुवचनाद् यतःप्रभृति मासानां बहुत्वं तत्रेयं व्यवस्था । अनेन तृती-
यमासमारभ्य पण्मासपर्यन्तं त्रिरात्रचतुरात्रादिकमाशौचं भवति ।
ब्रह्मपुराणे—

पण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्त्रावो भवेद्यदि ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमाशौचं तासु विद्यते ।

सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥

तुशब्देन शुद्धावपि कर्माधिकारश्चतुर्थदिने व्यवच्छिन्नः ।

दैवकर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ।

इति वचनात् । इदं च वचनं ब्राह्मणीपरं, तृतीयमासे क्षत्रिया-
दीनां गर्भस्त्रावे अशौचान्तरस्मरणात् । तदाह मरीचिः—

गर्भक्षुत्यां यथामासमचिरे तूत्तमे ज्यहम् ।

राजन्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च ॥

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ।

मासत्रयादूर्ध्वं गर्भक्षुत्यां यथामाससंख्यान्यहानि ततोऽचिरे
मासत्रयाभ्यन्तरे तु उत्तमे ब्राह्मण्यां त्रिरात्रम् । राजन्यादौ गर्भक्षु-
त्यां चतुरात्रादिकमित्यर्थः । कर्मपुराणे—

गर्भव्युतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे । .

यथेच्छाचरणे तातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

अत्यन्तनिर्गुणे वैदिकदेशस्वक्रियाशून्ये । यथेच्छाचरणे सर्वांशि-
स्वसर्वविक्रियित्यादिमति ॥ २१ ॥

(मिता०) पूर्णप्रसवकालजननाशौचमभिधायाधुना अप्राप्तका
लगर्भेनिःसरणनिमित्तमाशौचमाह—

गर्भेऽत्राय इति । स्रयतिर्यद्यपि लोके द्रवद्रव्यकतुंके परिस्पन्दे
प्रयुज्यते तथाप्यत्र द्रवाद्रवद्रव्यसाधारणरूपेऽधःपतने वर्तते ।
कुतः, द्रवत्वस्य प्रथममास एव सम्भवात्तत्र च मासतुल्या निशा
इति बहुवचनानुपपत्तेः । गर्भेऽत्रावे यावन्तो गर्भग्रहणमासास्तत्स-
मसंख्याका निशाः शुद्धेः कारणम् । एतच्च स्त्रिया एव । 'गर्भेऽत्रावे
मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां, स्नानमात्रमेव पुरुषस्य' इति वृद्धव
सिष्टस्मरणात् । यत्पुनर्गौतमेन 'इयहं चे'ति त्रिरात्रमुक्तं त-
न्मासत्रयादर्थावेदितव्यम् । 'गर्भेऽत्रायां यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः ।
राजन्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेघ तु ॥ अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धि-
रेषा प्रकीर्तिता' ॥ इति मरीचिस्मरणात् । अचिरे मासत्रयादर्थाक्
गर्भेऽत्रावे उत्तमे ब्राह्मणजातौ त्रिरात्रमित्यर्थः । एतच्च पण्मा(१)सप-
र्यन्तं द्रष्टव्यम् । सप्तमादिषु पुनः परिपूर्णमेव प्रसवाशौचं कार्यम् ।
तत्र परिपूर्णाङ्गस्य जीवतो निर्गमदर्शनात् । 'पण्मासाभ्यन्तरे याव
द्र्भेऽत्रायो भवेद्यदा । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥
अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामाशौचमिष्यते । सद्यःशौचं सपिण्डा-
नां गर्भस्य पतने सति' ॥ इति स्मरणात् । एतच्च सपिण्डानां सद्यः
शौचविधानं द्रवभूतगर्भपतने वेदितव्यम् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्—'ऊ-
नद्विवापिके प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्' इति तत्पञ्चमप-
ष्टयोः कठिनगर्भपतनविषयम् । 'आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमप-
ष्टयोः । अत (२)ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशार्हं सूतकं भवेत् ॥ स्रावे मा-
तुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् । पाते मातुयंथामासं पित्रादी-
नां दिनत्रयम्' ॥ इति मरीचिस्मरणात् । सप्तमासप्रभृतिमृतजनने
जातमृते वा सपिण्डानां जनननिमित्तं परिपूर्णमाशौचम् । 'जातमृते
मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहम्' इति हारीतस्मरणात् । 'अतः

सूतके चेदोत्थानाशौचं सूतकवत्' इति पारस्करवचनाच्च । आ-
 उत्थानादा सूतिकाया उत्थानाद्दशाहमिति यावत् । सूतकवदिति शि-
 शूपरमनिमित्तोदकदानरहितमित्यर्थः । बृहन्मनुरपि—'दशाहाभ्यन्तरे
 वाले प्रमीते तस्य बान्धवैः । शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं वि-
 धीयते' ॥ इति । तथा च स्मृत्यन्तरमपि—'अन्तर्दशाहोपरतस्य
 सू(१)तिकाहोभिरेवाशौचम्' इति । एवमादिवचननिचयपर्यालोच-
 नया सपिण्डानां जनननिमित्ताशौचसंकोचो नास्तीति गम्यते ।
 यत्पुनर्वृहद्विष्णुवचनम्—'जाते मृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यः शौ-
 चम्' इति तच्छिशूपरमनिमित्तस्याशौचस्य स्नानाच्छुद्धिप्रतिपाद-
 नपरं न प्रसवानमित्तस्य । तथा च पारस्करः—'गर्भे यदि विपत्तिः
 स्याद्दशाहं सूतकं भवेत्' इति, सपिण्डानां प्रसवनिमित्तस्य विद्यमान-
 त्वात् । 'जीवज्ञातो यदि प्रेयात्सद्य एव विशुद्ध्यति' इति प्रेताशौचा-
 भिप्रायम् । तथा च शङ्खनोक्तम्—'प्राङ् नामकरणात्सद्यः शौचम्'
 इति । यत्पुनः कात्यायनवचनम्—'अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि
 गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रिया' ॥ इति, तदपि
 वैष्णवेन समानार्थम् । यदा तु न प्रेतं नैव सूतकमिति पाठस्तदा सूत-
 कमस्पृश्यत्वं नैव पित्रादीनां भवतीत्यर्थः । अथवायमर्थः—अन्तर्द-
 शाहे यदि शिशूपरमस्तदा न प्रेताशौचं, यदि तत्र सपिण्डजननं
 तदा सूतकमपि नैव कार्यं, किंतु पूर्वाशौचेनैव शुद्धिरिति । यत्तु बृह-
 न्मनुवचनम्—'जीवज्ञातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु । सूतकं
 सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम्' ॥ इति । यच्च बृहत्प्रचेतोवचन-
 म्—'मुहूर्ते जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति । मातुः शुद्धिर्द-
 शाहेन (२)सद्यः शुद्धास्तु गोत्रिणः' ॥ इति तत्रेयं व्यवस्था—जनना-
 नन्तरं नाभिवर्धनात्प्राङ् मृतां पित्रादीनां जनननिमित्तमाशौचं दिन-
 त्रयम् । सद्यः शौचं त्वग्निहोत्रार्थम् । 'अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्श-
 नात्तत्कालं शौचम्' इति शङ्खस्मरणात् । नाभिवर्धनोत्तरकालं तु
 शिशुप्रायणेऽपि जनननिमित्तं संपूर्णमाशौचं सपिण्डानाम् । 'यावन्न
 छिद्यते नालं तावन्नामोति सूतकम् । छिद्ये नाले ततः पश्चात्सूतकं
 तु विधीयते' ॥ इति जैमिनिस्मरणात् ।

मनुनाप्ययमर्थो दर्शित (५।६६)—'रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भ
 स्नावे विशुद्ध्यति । रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला' ॥
 इति । पूर्वमागस्यार्या दर्शित । उत्तरस्य त्रयमर्थ — रजासि नि म
 रणादुपरते निवृत्ते रजस्वला स्त्री स्नानेन साध्वी द्वादिकर्मयोग्या
 भवति । स्पर्शादिपिपये पुनरनुपरतऽपि रजासि चतुर्थेऽहनि स्नानाद्बु
 द्धिर्भवति । तदुक्तं वृद्धमनुना—'चतुर्थेऽहनि सशुद्धा भवति व्यावहा
 रिणी' इति । तथा स्मृत्यन्तरम्— शुद्धा भवत्युत्तुर्थेऽहनि स्नानेन स्त्री रज
 स्वला । देवे कर्मणि पित्र्य च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति' ॥ पञ्चमेऽहनीति र
 जोनिवृत्तिकालोपलक्षणार्थम् । यदा रजादर्शनादारभ्य पुन सप्तदश
 दिनाभ्यन्तरे रजादर्शनं तदा अशुचित्वं नास्येव । अष्टादशे त्वेकाहा
 च्छुद्धिः । एकोनविंश द्वाहात् । तत उत्तरेषु त्र्यहाच्छुद्धिः । यथाहा
 त्रि --'रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्चा
 गशुचित्वं न विद्यते ॥ एकानविंशतरवांगकाह स्यात्तता द्वाहम् ।
 विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवत्' ॥ इति । यत्तु चतुर्दशदिना
 दर्वागशुचित्वं न विद्यते' इति स्मृत्यन्तरं, तत्र स्नानप्रभृतित्वमभिप्रे
 तमतो न विराध । अथ चाशुचित्वप्रतिषेधा यस्या विंशतिदिनो
 त्तरकालमेव प्रायशो रजादर्शनं तद्विषय । यस्या पुनरारूढयौवनाया
 प्रागवाष्टादशदिनात्प्राचुर्येण रजोनिर्गमस्तस्यात्रिरात्रमेवाशौचम् ।
 तथा च याधत्रिरात्र स्नानादिरहितया स्थातव्यम् । 'रजस्वला त्रिरात्र
 मशुचिर्भवति सा च नास्तीति नाभ्यर्जितं नाप्सु स्नायादधः शयीत न
 दिवा स्वप्यात् न प्रहात्रिरीक्षत नार्धं स्पृशेत् नार्श्रीयात्र रज्जु
 सृजेत् न च दन्तान् धावयेत् न हसेत् न किञ्चिदाचरेत् अस्त्रवेण
 पात्रेण पिबेद्भ्रालिना वा पात्रेण लोहितायसेन वेति विज्ञायते' इति
 वसिष्ठस्मरणात् ।

आह्निरसेऽपि विशेष —'हस्तेऽश्रीयान्मृन्मये वा हविर्भुंक्क्षि
 ति शायिनी । रजस्वला चतुर्थेऽहनि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात्' ॥ इति ।
 पाराशरऽपि विशेष —'स्नाने नैमित्तिके प्रातः नारी यदि रजस्वला ।
 पानान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा प्रत चरेत् ॥ सिकगात्रा भवदग्निं सा
 क्लापाङ्गा कथञ्चन । न चत्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत्' ॥ इति ।
 उशनसाप्यत्र विशेषो दर्शित —'ज्वराभिभूता या नारी रजसा च
 परिप्लुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥ चतुर्थे

ऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् । सा सचेलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥ दशद्वादशकृत्वो वा आचमेच्च पुनः पुनः । अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेच्च सा ॥ दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति' । इति । अयं चातुरमात्रे स्नानप्रकारोऽनुसरणीयः । 'आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः । स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धेत्स आतुरः' ॥ इति पराशरस्मरणात् ।

यदा तु रजस्वलायाः सूतिकाया वा मृतिर्भवति तदायं स्नानप्रकारः—'सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः । कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥ पुण्यग्नि-रभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः । तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि' ॥ रजस्वलायास्तु—'पञ्चभिः स्नापयत्वा तु गव्यैः प्रतां रजस्वलाम् । वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्' ॥ इति । एतच्च रजोदर्शनपुत्रजन्मादि यद्युद्योत्तरकालमुत्पन्नं तदा तद्दिवसप्रभृत्याशौचाहोरात्रगणना कार्या । यदा तु रजन्यां रजोदर्शनपुत्रजन्मादि जातं तदार्यरात्रात्प्राक् जननाद्युत्पत्तौ पूर्वदिवसैकदेशव्यापित्वेऽपि आशौचस्य तत्पूर्वदिवसप्रभृत्येव गणना कार्येत्येकः कल्पः । रात्रि त्रेधा विभज्याद्ये भागद्वये जननादौ जाते (१)पूर्वदिनं ग्राह्यमिति द्वितीयः । प्रागुद्योदित्यपरः । यथाह कश्यपः—'उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥ अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते । रात्रिं कुर्यान्निभागां तु द्वौ भागौ पूर्वं पव तु ॥ उत्तरांशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके । रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ॥ पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं या(२)वन्नोदयते रविः' ॥ इति । एतेषां च कल्पानां देशाचारानुसारतो व्यवस्था विज्ञेया ।

इदं चाशौचमाहिताग्नेरुपरमे संस्कारदिवसप्रभृति कर्तव्यम् । अनाहिताग्नेस्तु मरणदिवसप्रभृति संचयनं तूभयोरिति संस्कारदिवसप्रभृतीति विवेचनीयम् । यथाहाद्विराः—'अनग्निमतं उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः । शुद्धिः संचयनं दाहान्मृताहस्तु (३)यथाविधि' ॥ इति । संस्कारकर्मण इति श्रवणादाहिताग्नेः पितरि देशा-

न्तरमृते तत्पुत्रादीनामासंस्कारात्सन्ध्यादिकर्मलोपो नास्तीत्यनुस-
न्धेयम् । तथा च पैठानसिः—'अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचं हि द्विजा-
तिषु । दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्थे मृते सति' ॥ इति ॥ २० ॥

विप्रगो(१)नृपहतानामन्वक्षं चात्मघातिनाम् ॥

(वी०मि०) विप्रादिना हतानां, मरणान्तिकप्रायश्चित्तार्थमथवा
प्रयागमरणजन्यफलार्थमात्मघातिनां च मरणे तत्सपिण्डानाम-
न्वक्ष चध्रुवन्मीलनकालव्यापकमशौचं भवति, न तु दशाहादिकमि-
त्यर्थः । चकारेण राजाहादिना सद्यः शौचस्य समुच्चयः । तदाह यम-

द्विम्याहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ।

गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छ्रुति पार्थिव ॥

इत्यादि ।

व्यापादयेद्य आ(२)त्मान स्वयं योऽग्न्युदकादिना ।

विहित तस्य नाशौचं नामिर्नाप्युदकक्रिया ॥

इत्याद्विरोचचनं क्रोधादात्मघातिनमग्निप्रेत्य ।

वृद्धिः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याप्यानभिपक्कियः ।

आत्मानं घानयेद्यस्तु भृग्यभ्यनशनाम्बुभिः ॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वास्थिसञ्चय ।

तृतीये तूदक कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥

इति वृद्धगार्ग्यवचन मरणादिकप्रायश्चित्तादिव्यतिरेकेणेति दिक् ॥

(मिता०) सपिण्डत्वादिना दशाहादिप्राप्ती क्वचिन्मृत्युविशेषेऽप
वादमाह—

हतानामिति । नृपोऽभिपिक्तः क्षत्रियादिः । गोप्रहणं शृङ्गिदंष्ट्रा-
दितिरश्चामुपलक्षणार्थम् । विप्रप्रहणम(३)न्त्यजोपलक्षणम् । एतैर्हतानां
सम्बन्धिनो ये सपिण्डास्तेपाम् । विपोद्वन्धनादिभिः बुद्धिपूर्वमात्मानं
ये व्यापादयन्ति ते आत्मघातिनः । आत्मघातिप्रहण 'पाखण्ड्यना-
धिता' इत्येकयोगोपात्तपतितमात्रोपलक्षणार्थम् । तत्सम्बन्धिनां चा-
न्वक्षमनुगतमक्षमन्वक्षं सद्यः शौचमित्य(४)र्थः । तत्सम्बन्धिनां च

(१) हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्ष इति सु० पु० पाठ ।

(२) व्यापादयेद्यत्मान-इति क० पु० पाठ ।

(३) अन्त्यजोपलक्षणमित्यस्य अन्त्यजानामुपलक्षणमित्यर्थः । तद्धतानामपि सप सु
चित्तविधानतः । (४) शौचमित्यर्थं न पुन ख ।

सान्त्वक्षं यावद्दर्शनमाशौचं न पुनर्दशाहादिकम् । तथा च गौतमः—
 'गोब्राह्मणहतानामन्वक्षं राजक्रोधाच्चायुद्धे प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निवि-
 पोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्' इति । क्रोधग्रहणं प्रमादव्यापादित-
 निरासार्थम् । अयुद्धग्रहणं युद्धहतस्यैकाहमाशौचमस्तीति ज्ञापना-
 र्थम् । 'ब्राह्मणार्थं विपन्नानां योपितां गोग्रहेपि च । आहवेऽपि हता-
 नां च एकरात्रमशौचकम्' ॥ इति स्मरणात् । एतच्च युद्धकालक्षतेनैव
 कालान्तरविपन्नस्य । समरमूर्धनि हतस्य पुनः सद्यः शौचम् । य-
 थाह मनुः (५,१९८)—'उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः
 सन्तिष्ठते यज्ञस्तथा शौचमिति स्थितिः' ॥ इति ॥

प्रोषिते कालशेषः स्यात्पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः ॥ २२ ॥

(वी० मि०) प्रोषिते देशान्तरस्थे यत्रस्थेन प्रथमदिवस
 एव सपिण्डजननमरणेन तद्देशमृते सपिण्डसकुल्यादौ च त्रिरात्रे-
 र्दशरात्रेर्यावानेव कालोऽवशिष्टस्तावदेवाऽऽशौचं भवतु न तु श्रव-
 णानन्तरम् । दशरात्रादिपूर्णे च मरणानन्तरं दशरात्रादावशौचकाले
 स्नानपूर्वकमुदकं दत्त्वेव शुचिर्भवति । जननाशौचे तु न स्नानमपि
 दशरात्राद्यनन्तरमस्ति ।

नाऽशुच्यं प्रसवस्याऽस्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि ।

इति देवलसंवादात् । उदकं दत्त्वेति वत्सरानन्तरं पूर्णाशौचश्रव-
 णपरमसम्पूर्णाशौचपरं च । पूर्णाशौचमधिकृत्यान्यत्र त्वाह देवलः—

अशौचाहःस्वतीतेषु वन्धुश्चेच्छ्रूयते मृतः ।

तत्र त्रिरात्रमाशुच्यं भवेत्संवत्सरान्तरे ॥

ऊर्ध्वं संवत्सराद्धात्तु श्रूयते चेन्मृतः स्वकैः ।

भवेदेकाहमेवाऽत्र तच्च संन्यासिनां न तु ॥

संवत्सरान्तरे पण्मासमध्ये एकाहं, नवममासादूर्ध्वं 'श्रुत्वा दश-
 म्याः पक्षिणी'ति गौतमेन विहितायाः पक्षिण्याः 'समं स्या'दिति
 न्यायेन पण्मासोर्द्ध्वं वर्षमध्यकालस्यार्द्धे मासत्रये व्यवस्थितत्वा-
 दिति दिक् ॥ २२ ॥

(मिता०) ज्ञातस्यैव जननादेराशौचनिमित्तत्वाज्जन्मादिदिनादुत्त-
 रकालेऽपि ज्ञाते दशाहादिप्राप्तावपवादमाह—

प्रोषित इति । प्रोषिते देशान्तरस्थे यत्रस्थेन प्रथमदिवस एव

सपिण्डजननादिकं न क्षायते तस्मिन्सपिण्डे कालस्य दशाहाद्यव-
च्छिन्नस्य यः शेषोऽवशिष्टकालः स एव शुद्धिहेतुर्भवति । पूर्णे पुन-
राशौचकाले दशाहादिके प्रेतापोदकं दत्त्वा शुद्धिर्भवति । उदकदान-
स्य स्नानपूर्वकत्वात्स्नानोदकं दत्त्वा शुद्धिर्भवति । तदुक्तं मनुना
(५।७७)—‘निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा
जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः’ ॥ इति । ‘पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः’
इति प्रेतोदकदानसद्व्यखरितस्याशौचकालस्य शुद्धिहेतुत्वविधानात्
जन्मन्यतिक्रान्ताशौचं सपिण्डानां नास्तीति गम्यते । पितुस्तु
निर्देशोऽपि जनने ज्ञानमस्त्येव । ‘श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च’ इति वच-
नात् । एतच्च पुत्रग्रहणं जन्मनि सपिण्डानामतिक्रान्ताशौचं ना-
स्तीति ज्ञापकम् । अन्यथा ‘निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा जन्म च नि-
र्देशम्’ इत्येवावश्यम् । न चोक्तम् । तथा च देवलः—‘नाशुद्धिः प्र-
सवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि’ इति । तस्माद्विपत्तावेवातिक्रान्ताशौ-
चमिति स्थि(१)तम् । केचिदन्यथेम श्लोकं पठन्ति—‘प्रोपिते काल-
शेषः स्यादशेषे व्यहमेव तु । सर्वेषां घत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकं शु-
चिः’ ॥ इति । (२) प्रोपिते प्रेते सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियादीनामविशेषेण
कालशेषं शुद्धिहेतुः । अशेषे पुनरतिक्रान्ते दशाहादौ सर्वेषां व्यह-
मेवाशौचम् । सवत्सरे पूर्णे यदि प्रोपितप्रयाणमवगतं स्यात्तदा स-
र्वो ब्राह्मणादिः स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिः स्यात् । तथा च मनुः
(५।७६)—‘संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति’ इति । अयं
च व्यहो दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादर्वांग्रष्टव्यः । पूर्वोक्तं तु सद्यः शौचं
नवममासादूर्ध्वमर्वाङ्गसंवत्सराद् द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्वासिष्ठं वचनम्—
‘ऊर्ध्वं दशाहाच्छुत्वैकरात्रम्’ इति, तदूर्ध्वं पणमासेभ्यो यावन्नवमम् ।
यदपि गौतमवचनम्—‘श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्या पक्षिणी’ इति, तन्मा-
सत्रयादूर्ध्वमर्वाङ्गपृष्ठात् । तथा च वृद्धवसिष्ठः—‘मासत्रये विरात्रं
स्यात्पणमासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नत्रमादर्वाङ्गूर्ध्वं ज्ञानेन शुध्य-
ति’ ॥ इति । एतच्च मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् । ‘पितरौ चेन्मृतौ
स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी
भवेत्’ इति पैठीनसिस्मरणात् । तथा च स्मृत्यन्तरेऽपि—‘महागुरु-
निपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना । अतीतेऽब्देऽपि कर्तव्यं प्रेतकार्यं य-

थाविधि' ॥ इति । संवत्सरादूर्ध्वमपि प्रेतकार्यमाशौचोदकदानादिकं कार्यं न पुनः स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यामपि मातृव्यतिरिक्तायां स्मृत्यन्तरे विशेषो दर्शितः—'पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः । संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्' ॥ इति । यस्तु नद्यादिव्यवहिते देशान्तरे मृतस्तत्सपिण्डानां दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादर्वागपि सद्यः शौचम् । 'देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखा(१)नसे यतौ । मृते स्नानेन शुद्धान्ति गर्भस्त्रावै च गोत्रिणः' ॥ इति । देशान्तरलक्षणं च बृहस्पतिनोक्तम्—'महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा ध्यवधायकः । वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ देशान्तरं वदन्त्येके पष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्दन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च' ॥ इति । इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयम् । न पुनर्वयोवस्थाविशेषाशौचविषयमपि । तथा चोक्तं व्याघ्रपादेन—'तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम्' ॥ इति । अयमर्थः—वयसि त्रिवर्षादिरूपे यदाशौचमादन्तजन्मनः सद्य इत्यादिवाक्याविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां तुल्यमविशिष्टम् । अतिक्रान्ते च दशाहादिके त्र्यहादि यदाशौचं तदपि सर्वेषामविशिष्टम् । उपनीते (२)पुनरुपरते दशद्वादशपञ्चदशत्रिंशद्दिनानीत्येवं विषममाशौचं ब्राह्मणादीनाम् । तस्मिन्नेवोपनीतोपरम एव अतिकालजमतिक्रान्ताशौचं भवति, न पुनर्वयोवस्थाशौचातिक्रम इति ॥ २२ ॥

(वी०मि०) 'दशरात्रमतः पर'मिति ब्राह्मणमधिकृत्योक्तम् । क्षत्रियादीनां सर्वेषां तु सपिण्डमरणे तज्जन्मनि चाशौचमाह—

क्षत्रस्य(३) द्वादशाहानि त्रिंशः पञ्चदशैव तु ॥

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्तिनः ॥ २३ ॥

सपिण्डमरणे क्षत्रियस्य द्वादशाहानि व्याप्य, वैश्यस्य तु पञ्चदशहानि व्याप्य, शूद्रस्य न्यायवर्तिमित्रस्य त्रिंशद्दिनानि व्याप्य, न्यायवर्तिनस्तु शूद्रस्य तदर्द्धं त्रिंशद्दिनार्द्धमेव व्याप्याशौचमित्यर्थः २३

(१) वैखानसो वानप्रस्थः ।

(२) पुनरुपरमे ख. ।

(३) अत्रैतन्न्यायार्द्धं—त्रेपिने कालशेषः स्यादशेषे व्यहमेव तु । सर्वेषां वनमे पूर्णे प्रेते दत्तोदकं शुचिः ॥ इति पयसुपलभ्यते, परं पूर्वव्याख्यातपयस्यैव स्नानान्तरमेतद्याख्याऽमावाप्त मृते निवेशितम्

(मिता०) क्षत्रियादिषु दशरात्रस्य सपिण्डशौचस्यापवादमाह—
 क्षत्रस्येति । क्षत्रियवैश्यशूद्राणां सपिण्डजनने तदुपरमे च य-
 चाक्रमेण द्वादशपञ्चदशत्रिंशद्दिनान्याशौचं भवति । न्यायवर्तिनः
 पुनः शूद्रस्य पाकयज्ञद्विजशश्रूपादिरतस्य तदर्थं तस्य मासस्यार्धं
 पञ्चदशरात्रमाशौचम् । एवं च त्रिंशत्(१)रात्रं दशरात्रं धेत्येतद्दशरात्र-
 माशौचं पारिशेष्याद्वाह्येणविषये व्यवतिष्ठते । स्मृत्यन्तरेषु तु क्षत्रि-
 यादीनां दशाहादयोऽप्यशौचकल्पा दर्शिताः । यथाह पराशरः—
 'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः । तथैव द्वादशाहेन वैश्यः
 शुद्धिमवाप्नुयात्' ॥ तथा च शातातपः—'एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो
 द्वादशभिस्तथा । शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्यते मृतसूतके' ॥ यसिष्ठ-
 स्तु—'पञ्चदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्य' इति । अङ्गिरा-
 स्त्वाह—'सर्वेषामेष घणानां सूतके मृतके तथा । दशाहाच्छुद्धिरेते-
 पामिति शातातपोऽग्रधीत्' ॥ इत्येवमनेकोशावचाशौचकल्पा दर्शिताः,
 तेषां लोके समाचाराभावात्प्राक्तीव व्यवस्थाप्रदर्शनमुपयोगीनि नात्र
 स्पष्टस्था प्रदर्श्यते । यदा पुत्रार्वाहणादीनां क्षत्रियादयः सपिण्डा
 भवन्ति तदा हायेताद्युक्ताशौचकल्पोऽनुसरणीयः । 'दशाहाच्छु-
 द्यते विप्रो जन्महानौ स्वयोनिषु । पद्मिस्त्रिभिरधैकेन क्षत्रविद्-
 शूद्रयोनिषु' ॥ इति । विष्णुरप्याह—'क्षत्रियस्य विद्शूद्रेषु सपि-
 ण्डेषु पद्मात्रत्रिराभ्यां वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे पद्मात्रेण शुद्धिर्हीनव-
 णानां तूत्कृष्टेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिः'
 इति । बौधायनेन त्वविशेषेण दशाह इत्युक्तम्—'क्षत्रविद्शूद्र-
 जातीया ये स्युर्विप्रस्य घान्धवाः । तेषामशौचे विप्रस्य दशाहा-
 च्छुद्धिरिष्यते' ॥ इति । अनयोश्च पक्षयोरापदनापद्विषयत्वेन व्य-
 वस्था । दास्यादीनां तु (२)स्वामिशौचेन स्पृश्यत्वं, कर्मानधिका-
 (३)रत्वं तु मासावधिरेव । तदाहाङ्गिराः—'दासी दासश्च सर्वो वै-
 यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु सूत-
 कम्' ॥ इति । प्रतिलोमानां त्याशौचामाव एव । 'प्रतिलोमा धर्म-
 हीनाः' इति मनुस्मरणात् । केवलं मृतौ प्रसवे च मलापकर्षणार्थं
 मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् शौचं भवत्येव ॥ २३ ॥

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ॥

गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥ २४ ॥

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ॥

निवासराजानि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम् ॥ २५ ॥

(वी०मि०) वर्षद्व(१)योर्धर्मवर्गावग्दत्ताद(२)त्तासु कन्यासु मृ-
तासु बालेषु चाऽजातदन्तेषु मृते(३)षु भ्रमाद्गन्धेषु चाऽहोरात्रं
विशोधनं स्वापगमेनाऽशौचापगमहेतुभूतं भवति । ब्रह्मपुराणे—

आजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते ।

सद्यः शौचं भवेत्तस्य सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।

अतः परं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्यहम् ।

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥

स्वजात्युक्तमशौचं स्यात्सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्रवृद्धानामित्यस्य विवरणं वाक्प्रदाने कृत इति, उभयत इत्यस्य च
विवरणं पितुर्वरस्य चेति । वाग्दानाभावे तु विवाहपर्यन्तमेकाहमेवा-
ऽऽशौचं प्रकृतवचनादेव । कूर्मपुराणम्—

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते ।

दन्तजाते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातां तु निर्गुणौ ॥

इदं च प्रमादेन दाहपक्षे ब्राह्मणस्य ।

यद्यप्यकृतचूडो हि जातदन्तश्च संस्थितः ।

तथापि दाहयित्वैनमशौचं त्र्यहमाचरेत् ॥

इत्यङ्गिरोवचनात् । अनतीतद्विवर्षदाहमुपक्रम्य ब्रह्मपुराणे—

राज्ञामेकादशाहं तु वैश्यानां द्वादशाहिकम् ।

अपि विंशतिरात्रं तु शूद्राणां च भवेत्क्रमात् ॥

गुर्विति । गुरुर्यत्किञ्चिदध्यापकः, अन्तेवासी शिष्यः, अनूचानः
वेदाङ्गाध्येता, मातुलो मातृवैमात्रेयः, श्रोत्रियः शाखाभिन्नः, स्वग्रा-
ममृतः । एषु निमित्तभूतेषु अहो विशोधनम् । तुशब्देन बालपुर-

(१) वर्षद्वयाद्धेनाऽर्वा०-इति छ० पु० पाठः । (२) वाग्दत्तादसासु-इति क० पु० पाठः ।

(३) मृतेषु भ्रमात्-इति नास्ति ख० पुस्तके ।

पमरणनिमित्तरुद्रहाशौचव्यवच्छेदः । आद्यचकारेण जातदन्तस्य बालस्य प्रमादाद्वाहे ऽग्रहाशौचं समुच्चिनोति । द्वितीयचकारेण स्व-
गृहमृताऽश्रोत्रियादिसमुच्चयः । अत्र मनुः—

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।

तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥

दिवारात्रमहोरात्रम् । विष्णुः—‘मातुले मातृसोदरे मृते’ । अनौरसेप्ति-
ति । क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु, पराश्रितभार्यासु, स्वदेशराजनि च मृते जाते
च तद्दहः शुद्धिकारणमित्यर्थः । चकारात्परपूर्वांसद्दहः । (१) तद-
यमसपिण्डाशौचनिर्णयो नानास्मृत्यनुसारी सिद्धबालिलयते ।
सकुल्ये, वाग्दत्तकन्यायामाचार्ये सदायाज्ये यजमाने मातामहे
च मृते त्रिरात्रमाशौचम् । आचार्यसंस्कारकर्तुः शिष्यस्य त्रिरात्रम् ।
स्वगृहस्थितस्य च शिष्यस्य तयोर्मरणे एकरात्रम् । आचार्यगृह-
स्थिते शिष्ये मृते आचार्यस्य उपनीय साङ्गवेदाध्यापकस्य त्रिरात्रम् ।
उपनीय वेदैकदेशमध्यापितुश्च गुरोस्तत्र पक्षिणी । तादृशि गुरौ
मृते तत्पत्न्यां च मृतायां शिष्यस्य पक्षिणी । श्वश्रुद्वयशुरसन्निधिया-
सिमित्रमातुलमातृष्वसृगुर्वृत्विक्थोत्रियेषु गृहमृतेषु त्रिरात्रम् ।
क्षेत्रजादिष्वेकादशसु पुत्रेषु मातापित्रोस्त्रिरात्रम् । क्षेत्रजादीनामपि
तयोर्मरणे त्रिरात्रम् । परपूर्वांस्वन्यगतासु च भार्यासु मृतासु पत्यु-
स्त्रिरात्रम् । हीनवर्णगामिनीषु अशौचाभाव एव । एकमातृकयोर्भिन्न-
पितृकयोः परस्परं स्वमातृजात्युक्त पूर्णाशौचम् । परपत्न्यां जनिते
च पुत्रे मृते पितृस्त्रिरात्रम् । तादृशे पितरि च पुत्रस्य त्रिरात्रम् ।
दशपुरुषोर्द्ध्वं क्षायमानजन्मनामपरम्पराज्ञातौ मृते मगिनीमातुला-
नीमातामहीपितृष्वसृमातुलमातृष्वसृवेदसहाध्यापिमातृष्वस्रेयपितृ-
ष्वस्रेयमातुलपुत्रभागिनेयदौहित्रद्वयश्वश्रुस्वशुरमरणे च पक्षिणी ।
मित्रे स्वगृहमृते पक्षिणी । अन्यत्र मृते मित्र उपाध्यायतत्पत्नीय-
त्किञ्चित्पाठसहाध्यायिषु समानब्रह्मचर्येण एकस्मादधीयाने स्वकर्म-
स्थस्वतन्त्रराजनि अवाग्दत्ताकन्यायां ग्रन्थकृदुक्तबाले यत्किञ्चिद्-
ध्यापिते शिष्ये श्यालके च मृतेष्वहोरात्रमशौचम् । उपाध्यायपुत्रे
समानब्रह्मचर्ये मित्राहुरोऽधीयाने मृते दिनमात्रं त्रिरात्रं वा । एक-

त्रामे मृते श्रोत्रिये चाऽहोरात्रम् । ऋत्विग्जामातृवैमात्रेयमातृवान्ध-
त्रेषु चाऽहोरात्रम् । अस्वकर्मस्थराजनि प्रेते दिनमात्रं रात्रिमात्रं वा ।
अज्ञायमानजन्मपरम्पराकेऽस्मद्भोत्रज इत्येवमाकारमात्रज्ञानगोचरे
गोत्रजे विप्रहतादौ ग्रन्थकृदुक्ते च सद्यः शौच इति दिक् ॥२४-२५॥

(मिता०) इदानीं स्त्रीषु च वयोवस्थाविशेषेणापवादमाह—

अहरिति । अदत्ता अपरिणतिता याः कन्यास्तासु कृतचूडासु
वाग्दानात्प्रागहोरात्रं विशेषेण शुद्धिकारणम् । सपिण्डानां सापि-
ण्ड्यं च कन्यानां त्रिपुरूपपर्यन्तमेव । 'अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुपी
विक्षायते' इति वसिष्ठस्मरणात् । बालेषु चानुत्पन्नदन्तेषु अग्निसं-
स्कारे सत्येकाहो विशोधनम् । अकृतचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौ-
चम् । 'अ(१)चूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते' इ(२)त्याप-
स्तम्बस्मरणात् । वाग्दानादूर्ध्वं तु संस्कारात्प्राक्पतिपक्षे पितृपक्षे
च ज्यहमेव । यथाह मनुः (५।७२)—'स्त्रीणामसंस्कृतानां तु ज्यहा-
च्छुध्यन्ति बान्धवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः' ॥
इति । बान्धवाः पतिपक्ष्यास्त्रिरात्रेण शुध्यन्ति । सनाभयस्तु पितृप-
क्ष्याः सपिण्डा यथोक्तनैव कल्पेन निर्वृत्तचूडकानामित्यादिनोक्तेन
त्रिरात्ररूपेण न पुनर्दशरात्ररूपेण । विवाहात्प्राक् तस्यायुक्तत्वात् ।
अत एव मरीचिः—'वारिपूर्वं प्रदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता । असं-
स्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम्' ॥ इति । उभयोः पतिपि-
तृपक्षयोः । विवाहादूर्ध्वं तु विष्णुना विशेषो दर्शितः—'संस्कृतासु
स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे, तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरा-
त्रं त्रिरात्रं वा' इति । तत्र प्रसवे एकाहः प्रयाणे त्रिरात्रमिति व्यव-
स्था । इदं च वयोवस्थाशौचं सर्ववर्णसाधारणम् । क्षत्रस्य द्वादशा-
हानीति तद्वर्णविशेषोपादानेनाभिधानात् । अत एव मनुना अनुपा-
त्तवर्णविशेषाशौचविधेः साधारण्यप्रतिपादनार्थं चातुर्वर्ण्याधिकारे
सत्यपि पुनः 'चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः' इत्युक्तम् । त-
थाङ्गिरसाप्युक्तम्—'अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकर्मणः । त्रिरा-
त्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वन्हा विधीयते' ॥ इति । व्याघ्रपादवचनं
च 'तुल्यं वयसि सर्वेषां'मिति प्राक् प्रदर्शितम् । अतो यथा पिण्डय-
न्नावृता देयमित्यादिः पिण्डोदकदानविधिः सर्ववर्णसाधारणः, यथा

घा समानोदकाशौचविधिः, 'अन्तरा जन्ममरणे' इति संनिपाताशौचविधिश्च य(१)द्वय 'गर्मस्त्रावे मासतुल्या निशा' इति स्त्रावाशौचविधिः, 'प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषे इयहमेव तु' इति विदेशस्थाशौचविधिश्च, यथा गुर्वाद्याशौचविधिः सर्ववर्णसाधारणस्तथा घयोऽवस्थानिमित्तमप्याशौचं सर्ववर्णसाधारणमेव भवितुमर्हति । अत एव 'क्षत्रे पद्भिः कृते चोले वैश्ये नवमिदृच्यते । ऊर्ध्वे त्रिवर्षाच्छूद्रे तु द्वादशाहो विधीयते' ॥ तथा—'यत्र त्रिरात्र विप्रानामाशौचं संप्रदृश्यते । तत्र शूद्रे द्वादशाहः पणव क्षत्रैवश्ययोः' ॥ इत्यादीनि ऋष्यशूद्रादिवचनानि विगीतत्वबुद्ध्याऽनाद्रियमाणंधारेऽश्वराविश्वरूपमेघातिथिप्रभृतिमिराचार्यैरयमेव साधारणः पक्षोऽङ्गीकृतः । अविगातीनि चातानातक्षत्रियादिविषयतया ध्यास्येयानि ॥

(मिता०) गुर्वादिष्वातेदेशमाह—

गुर्विति । गुरुरुपाध्यायः, अन्तेवासी शिष्यः, अनूचानोऽङ्गानां प्रवक्ता, मातुलप्रहणेनात्मबन्धयो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्च योनि (२)सम्बद्धा उपलक्ष्यन्ते । ते च 'पत्नीदुहितर' इत्यत्र दर्शिताः । श्रोत्रिय एकशाखाध्यायी । 'एकं शाखामधीत्य श्रोत्रियः' इति बोधायनस्मरणात् । एतूपरतेष्वहोरात्रमाशौचम् । यस्तु मुख्यो गुरुः पिता तदुपरमे सपिण्डत्वाद्दशाहमेव । यस्तु पिता पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदानध्याप्य वेदार्थं प्राहोयत्वा वृत्तिं च विदधाति तस्य महाशुक्त्वात्तदुपरमे द्वादशरात्रे वा । 'महागुरुषु दानाध्यायने वर्जये रन्' इति आश्वलायनेनोक्तं द्रष्टव्यम् । आचार्योपरमे तु त्रिरात्रमेव । यथाह मनुः (५।८०)—'त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः' ॥ इति । यदा त्वाचार्यादेरन्त्येष्टिं करोति तदा दशरात्रमाशौचम् । (५६५)—'गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेध (३)समारभेत् । प्रेताहारैः समं तत्र दशाहेन विशुध्यति' ॥ इति तेनैवोक्तत्वात् । श्रोत्रियस्य तु समानग्रामीणस्यैतदाशौचम् । 'एकाहं सव्रह्मचारिणि समानग्रामीणे च श्रोत्रिये' इत्याश्वलायनस्मरणात् । एकाचार्योपनीतः सव्रह्मचारी । पतञ्जालसंनिधाने द्रष्टव्यम् । संनिहिते तु शिष्यादौ त्रिरात्रादि । यथाह मनुः (५।८१)—'श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । मातु-

ले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्धवेपु च' ॥ इति । उपसम्पन्ने मैत्री-
 प्रातिवेश्यत्वादिना(१) सम्बद्धे शील्युक्ते वा । मातुलग्रहणं मातृष्व-
 चादेरुपलक्षणार्थम् । वान्धवा इत्यात्मवन्धवो मातृवन्धवः पितृव-
 न्धवश्चोच्यन्ते । तथा च बृहस्पतिः—'अहं मातामहाचार्यश्रोत्रिये-
 ष्वशुचिर्भवेत्' इति । तथा प्रचेताः—'मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रि-
 रात्रेण विशुद्धयति' इति । तथा च बृद्धवसिष्ठः—'संस्थिते पक्षिणीं
 रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यव-
 स्थितः ॥ पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् । त्रिरात्रेणैव शु-
 द्धिः स्यादित्याह भगवानन्यमः ॥ श्वशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां
 च मातुले । पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्' ॥ तथा—'मा-
 तुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च । आशौचं पक्षिणीं रात्रि मृता
 मातामही यदि' ॥ तथा च गौतमः—'पक्षिणीमसपिण्डे योनिसम्ब-
 द्धे सहाध्यायिनि च' इति । योनिसम्बद्धा मातुलमातृष्वस्त्रीयपि-
 तृष्वस्त्रीयादयः । तथा जावालः—'एकोदकानां तु अहो गोत्रजाना-
 महः स्मृतम् । मातृवन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाधिपतौ तथा' ॥
 इति । विष्णुः—'असपिण्डे स्ववेश्मनि मृत एकरात्रम्' इति ।
 तथा बृद्धः—'भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते । मित्रे
 जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥ शालके तत्सुते चैव सद्यः स्ना-
 नेन शुध्यति ॥ ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये वा तपस्विनि । शिष्ये
 पञ्चत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठ-
 ति कस्यचित् । ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात्' ॥ इत्या-
 दीन्याशौचविशेषप्रतिपादकानि स्मृतिवचनान्यन्वेपणीयानि । ग्रन्थ-
 गौरवभयादत्र न लिख्यन्ते । एषु चैकविषयगुरुलघ्वाशौचप्रतिपाद-
 कतया परस्परविरुद्धेषु संनिधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्थाऽनुस-
 न्धातव्या ॥ २४ ॥

(मिता०) किञ्च—

अनौरसेष्विति । अहरित्यनुवर्तते । अनौरसाः क्षेत्रजदत्तकादयः
 तेषु जातेषूपरतेषु बाहोरात्रमाशौचम् । तथा स्वभार्यास्वन्यगता-
 स्वन्यं प्रतिलोमव्यतिरिक्तं आश्रितासु अतीतासु चाहोरात्रमेव न-
 पुनः सत्यपि सापिण्ड्ये दशरात्रम् । प्रतिलोमाश्रितासु चाशौचाभाव-

एव । 'पाखण्ड्यनाश्रिता स्तेना' इत्यनेन प्रतिषेधात् । एतच्च भार्या-
पुत्रत्वशब्दयो सम्यग्निधिशब्दत्वात् यत्प्रातियौगिक भार्यात्व पुत्रत्वं
च तस्यैवेदमाशौचम् । सपिण्डानां त्वाशौचाभाव एव । अत एव प्र-
जापति — 'अन्याश्रितेषु दारिषु परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिणः स्नान
शुद्धा स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता' ॥ इति । स्वैरिण्याद्यास्तु यमाश्रिताः
स्तस्य तु त्रिरात्रमेव । यथाह विष्णु — 'अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च
मृतेषु च । परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च' ॥ इति त्रिरात्रमेव प्रकृ-
तम् । अनयोश्च त्रिरात्रैकरात्रयो स्निधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्था ।
यदा तु पितुस्त्रिरात्र तदा सपिण्डानामेकरात्रम् । यथाह मरीचि —
'सूतके मृतके चैव त्रिरात्र परपूर्वयो' । एकाहस्तु सपिण्डानां त्रि-
रात्र यत्र वै पितुः' ॥ इति । किञ्च—नियसत्यस्मिन्निति निवास
स्वदेश उच्यते तस्य यो राजा स्वामी विषयाधिपतिः स यस्मिन्नह-
नि अतीतस्तदहमात्र शुद्धिकारणम् । रात्रौ चेदतीतस्तदा रात्रिमा-
त्रम् । अत एव मनु (५।८२)—'प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्या-
द्विषये स्थित' इति । ज्योतिषा सह घतंते इति सज्योतिराशौचम् ।
अहि चेद्यावत्सूर्यदर्शन रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदशनमित्यर्थ ॥ २५ ॥

(घो०मि०) अनुगमनाशौचमाह—

ब्राह्मणेनाऽनुगन्तव्यो न(१) तु शूद्रः कथञ्चन ॥ •

अनुगम्याऽम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः ॥२६॥

शूद्र शूद्रशव कथञ्चन अनुग्रहादिनापि अनु(२)त्पन्नकार्यान्त
रवशेनावर्जनीय तदनुगमनं कृत्वा । शेष सुबोधम् । तुशब्देनेच्छया
शूद्रानुगमने उक्तशुद्धिव्यवच्छेद ।

प्रेतीभूत तु यः शूद्र ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बल ।

अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

इति पराशरेण कामाच्छूद्रशवानुगमने त्रिरात्रबोधनात् । मनु —

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचैल स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्रादय विशुध्यति ॥

इदं तु ब्राह्मणसवर्णपरम् । ब्रह्मपुराणे—

सर्वेषां स्याद्दहोरात्र सर्वानुगमनादपि ।

इदं च क्षत्रियादीनां चातुर्वर्ण्याभिगमने ब्राह्मणस्य क्षत्रियावेश्या-
नुगमने च । सजातीयशववहनदहनयोस्तु स्नेहादिना कृतयोस्तदा स्व-
जात्युक्तमशौचं ब्रह्मचारिणः । पित्रादिदाहकर्तृत्वे चैकरात्रम् । शिष्य-
गुरुपाध्यायाचार्यदाहं मूलेन परद्वारा कारयतो दशरात्रमिति प्र-
न्थान्तरप्रसिद्धत्वान्मुनिना नोक्तम् ॥ २६ ॥

(मिता०) अनुगमनाशौचमाह—

ब्राह्मणेनेति । ब्राह्मणेन असपिण्डेन द्विजो विप्रादिः शूद्रो वा
प्रेतो नानुगन्तव्यः । यदि स्नेहादिनानुगच्छति तदाम्भासि तडागा-
दिस्थे स्नात्वाग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य शुचिर्मवेत् । अस्य च घृतप्रा-
शनस्य भोजनकार्यविधाने प्रमाणाभावान्न भोजनप्रतिषेधः । इदं
समानोत्कृष्टजातिविषयम् । यथाह मनुः (५।१०३)—‘अनुगम्येच्छ-
या प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च । स्नात्वा सचेलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य
विशुध्यति’ ॥ इति ज्ञातयो मातृसपिण्डाः । इतरेषां तु विहितत्वान्न
दोषः । निकृष्टजात्यनुगमने तु स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र शूद्रा-
नुगमने—‘प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अनुगच्छेन्नी-
यमानं स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥ त्रिरात्रं तु ततस्तीर्णं नदीं गत्वा समु-
द्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति’ ॥ इति परा-
शरोक्तम् । क्षत्रियानुगमने त्वहोरात्रम् । ‘मानुपास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा
त्रिरात्रमाशौचम्, अस्निग्धे त्वहोरात्रं शवानुगमने चैकम्’ इति
वसिष्ठोक्तम् । वैश्यानुगमने पुनः पक्षिणी । तथा क्षत्रियस्यानन्तरं
वैश्यानुगमने अहोरात्रमेकान्तरशूद्रानुगमने पक्षिणी, वैश्यस्य शूद्रा-
नुगमने एकाह इत्यहनीयम् । तथा रोदनेऽपि पारस्करेणोक्तम्—
‘मृतस्य वान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं
श्राद्धादिकर्म च’ ॥ इति । तथा लङ्करणमपि न कार्यम् । ‘कृच्छ्रपादोऽस-
पिण्डस्य प्रेतालङ्करणे कृते । अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमि-
ष्यते’ ॥ इति शङ्केन प्रायश्चित्तस्याज्ञातत्वात् ॥ २६ ॥

(वी०मि०) क्वचित्पूर्णाशौचादीनामपवादमाह—

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ॥

गोब्राह्मणा(१)र्थे सद्भामे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ २७ ॥

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ॥

सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥ २८ ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सद्भागे देशविप्लवे ॥

आपद्यं पि च(१) कष्टायां मद्यः शौचं विधीयते ॥ २९ ॥

महीपतीनामभिषेकश्रियाणां रोषादिना विद्युद्भिमुखगमने विद्युद्धतानां गो(२)ब्राह्मणार्थं सद्भागेऽन्यरोषादात्मघातार्थिनां हतानां यस्याऽशौचाभावमिच्छति राजा तस्य सम्यन्ध्यशौचं न भवति । अत्राऽऽद्यन्त्ययोराश्रयत्वं मध्यमानां समतत्त्वं सम्यन्धो व्यवच्छिद्यते । अयं चाऽशौचाभाव आद्यन्तयोः, ऋत्विगादीनां च कर्मविशेष एव । तदाह विष्णु - 'नाऽसौ राज्ञां राजकर्मणि न प्रतिनां व्रते न सप्रिणां सत्रे न कारुणां स्वकर्मणि न राजामाज्ञाकारिणां न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः सम्भृतयोः' । शेषव्यतिरेकेण विद्युद्धतादिप्रयस्य चाऽशौचं सद्यः शौचरूपं प्रागभिहितम् । ऋत्विजां वृत्तानां, दीक्षितानां दीक्षणीयेष्टिसंस्कृतानां च यज्ञसम्वन्धिकर्मकरणारम्भविशिष्टानां, तथाऽध्वसवदानप्रवृत्तानामारव्यचान्द्रायणादिव्रतानां ब्रह्मचारिणां, प्रत्यहं गवादिदानशीलानां ब्रह्मविदां यतीनां, तथा पूर्वसद्ब्रह्मलिपितद्रव्यस्य दाने, विवाहे प्रक्रान्ते, यज्ञे वृषोत्सर्गदेवप्रतिष्ठादौ दीक्षणीयेष्टिपूर्वं सोमयागादौ च प्रक्रान्ते, सद्भागे आरव्ये, परचक्रादिना देशोपप्लवे, कष्टायामापदि मारकोपसर्गादिर्षाडायामावश्यकतत्कर्मसु सद्य एव अशौचाभावो विधीयते मन्वादिभिः ॥ २७-२९ ॥

(मिता०) सपिण्डाशौचे क्वचिद्रपघादमाह—

महीपतीनामिति । यद्यपि महीशब्देन कृत्स्नं भूगोलकमभिधीयते तथाप्यत्र सकलायाः क्षितेरेकमर्तृकवानुपपत्तेः महीपतीनामिति बहुवचनानुरोधाय तदेकदेशभूतानि मण्डलानि लक्ष्यन्ते । तत्पालनाधिकृतानां क्षत्रियादीनामभिषेकानां नाशौचम्, तैराशौचं न कार्यमित्यर्थः । तथा विद्युद्धतानां गोब्राह्मणरक्षणार्थं विपद्घानां च सम्वन्धिनो ये सपिण्डास्तैरप्याशौचं न कार्यम् । यस्य च मन्त्रिपुरोहितादेर्भूमिपोऽनन्यसाध्यमन्त्राभिचारादिकर्मसिद्धयर्माशौ-

(१) द्वि-इति सु० पु० पाठ ।

(२) गोब्राह्मण-इत्यारभ्य हतानो-इतीकानशी नास्ति ध. पुस्तके ।

चाभावमिच्छति तेनापि न कार्यम् । अत्र च महीपतीनां यदसाधारणत्वेन विहितं प्रजापरिरक्षणं तद्येन दानमानसत्कारव्यवहारदर्शनादिना विना न सम्भवति तत्रैवाशौचाभावो न पुनः पञ्चमहायज्ञादिष्वपि । तथा च मनुः (५।१५)—‘राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते । प्रजानां परिरक्षा(१)र्थमासनं चात्र कारणम्’ ॥ इति । गौतमेनाप्युक्तम्—‘राज्ञां च कार्याविघातार्थम्’ इति राजभृत्यादेरप्याशौचं न भवति । यथाह प्रचेताः—‘कारवः शिल्पिनो वै(२)द्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः’ ॥ इति । कारवः सूपकारादयः । शिल्पिनश्चित्रकरचैलनिर्णेजकादयः । अयं चाशौचाभावः किंविषय इत्यपेक्षयां कर्मनिमित्तैः शब्दैस्तत्तदसाधारणस्य कर्मणो बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव द्रष्टव्यः । अत एव विष्णुः—‘न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारूणां कारुकर्मणि’ इति प्रतिनियतविषयमेवाशौचाभावं दर्शयति । शातातपीयेऽप्युक्तम्—‘मूल्यकर्मकराः शूद्राः दासीदासास्तथैव च । स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः’ ॥ इति । इयं च दासादिशुद्धिरपरिहरणीयतया प्राप्तस्पर्शविषयेत्यनुसन्धेयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—‘सद्यः स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासश्चहाच्छुचिः’ । तथा—‘त्रिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ॥ तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शं शुद्धो भवति नित्यशः’ ॥ इति ॥ २७ ॥

(मिता०) किञ्च—

ऋत्विजामित्यादि । ऋत्वि(३)जो वरणसम्भृता वैतानोपासनाकर्तृविशेषाः । दीक्षणीयासंस्कृता दीक्षितास्तेषां यक्षियं यज्ञे भवं च कर्म कुर्वतां सद्यः शौचं विधीयत इति सर्वत्रानुपङ्गः । दीक्षितस्य ‘वैतानोपासनाः कार्या’ इत्यनेन सिद्धेऽप्यधिकारे पुनर्वचनं (४)यजमाने स्वयंकर्तृत्वविधानार्थं सद्यः (५)स्नानेन विशुद्ध्यर्थं च । सत्रिग्रहणेन सन्ततानुष्ठानतुल्यतयाप्तसत्रप्रवृत्ता लक्ष्यन्ते । मुख्यानां तु सत्रिणां दीक्षितग्रहणेनैव सिद्धेः । व्रतिशब्देन कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः स्नातकव्रतप्रायश्चित्तप्रवृत्ताश्चोच्यन्ते । तथा ब्रह्मचारि-

(१) रक्षार्थं शायनं ग. । (२) मृत्या वैवा दासास्तथैव च घ. ।

(३) वरणकरणसङ्गता ग. वरणाभरणसम्भृता ट. । (४) याजमानेषु ल. ।

(५) स्नानविध्यर्थं ङ. स्नानविशुद्ध्यर्थं ग. ।

ग्रहणेन ब्रह्मचर्यादिप्रतयोगिनः श्राद्धकर्तृमौस्तुश्च ग्रहणम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्—'नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु । निर्वृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ गृहीतनियमस्यापि न(१) स्यादग्न्यस्य कस्यचित् । निमन्त्रितेषु विषेषु (२)प्रारब्धं श्राद्धकर्मणि ॥ निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च । देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥ प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथा' ॥ इति । सत्रिणां व्रतिनां च सत्रे व्रते च शुद्धिर्न कर्ममात्रे संव्यवहारे वा । तथा च विष्णुः—'न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे' इति । ब्रह्मचार्युपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । यस्तु नित्यं दातैव न प्रतिग्रहीता स धे-
खानसो दातृशब्देनोच्यते । ब्रह्मविद्यतिः । एतेषां च श्रयाणामाश्रमिणां सर्वत्र शुद्धिः विशेषे प्रमाणाभावात् । दाने च पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य नाशौचम् । 'पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति' इति क्रतुस्मरणात् । स्मृत्यन्तरे चात्र विशेष उक्तः—'विशहोत्सवयज्ञादिष्वन्तरा मृतसूतके । शेषमन्न परैर्देव्य दातृभोक्तृश्च न स्पृशेत्' ॥ इति । यज्ञे घृपोत्सर्गादौ, विवाहे च पूर्वसम्भृतसम्मारे । तथा च स्मृत्यन्तरम्—'यज्ञे सम्भृतसम्मारे विवाहे श्राद्धकर्मणि' इति । सद्यः शौचमत्र प्रकृतम् । विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कारकर्मोपलक्षणम् । यज्ञग्रहणं च पूर्वप्रवृत्तदेवप्रतिष्ठारामाद्युत्तमवमाश्रो(३)-पलक्षणम् । 'न देवप्रतिष्ठोत्सर्गविवाहेषु न देशविभ्रमे नापद्यापि च कष्टायामाशौचम्' इति विष्णुस्मरणात् । सङ्ग्रामे युद्धे । 'संग्रामे समुपोढे राजानं संनाहयेत्' इत्याश्वलायनाद्युक्तसंनहनविधौ प्रास्थानिकशान्तिहोमादौ च सद्यः शुद्धिः । देशस्य विस्फोटादिभिरुपसर्गै राजभयाद्वा विप्लवे तदुपशमनार्थं शान्तिकर्मणि सद्यः शौचम् । विप्लवामाद्येऽपि क्वचिद्देशविशेषेण पैठीनसिना शुद्धिरुक्ता—'विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतक तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत्' ॥ इति । तथा कष्टायामप्यापदि व्याध्याद्यभिभवेन मु-
मूर्षावस्थायां दुरितशमनार्थं दाने । तथा संकुचितवृत्तेश्च क्षुत्परि-
श्रान्तमातापिश्रादिवहुकुटुम्बस्य तद्भरणौपयोगिनि प्रतिग्रहे सद्यः शुद्धिः । इयं च शुद्धिर्यस्य सद्यः शौचं विनात्युपशमो न भवति अश्वस्तनिकस्य तद्विषया । यस्त्वेकाहपर्याप्तसंचितधनस्तस्यैकाहः,

यस्यहोपयोगिसंचयी तस्य त्र्यहः, यस्तु चतुरहार्थमापादितद्रव्यः कुम्भीधान्यस्तस्य चतुरहः, कुसूलधान्यकस्य दशाह इत्येवं यस्य यावत्कालमार्त्यभावस्तस्य तावत्कालमाशौचम् । आपद्दुपाधिकत्वादाशौचसंकोचस्य । अत एव मनुना (४।७)—‘कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा । ज्याहिको वापि च भवेदश्वस्तनिक एव वा’ ॥ इत्यत्र प्रतिपादितचतुर्विधगृहस्थाभिप्रायेण—‘दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाकसंचयनादश्रां त्र्यहमेकाहमेव वा’ ॥ इति कल्पचतुष्टयं प्रतिपादितम् । समानोदकविषयाश्च संकुचिताशौचकल्पाः । पक्षिण्येकाहः । सद्यः शौचरूपाः स्मृत्यन्तरे दृष्टाः वृत्तिसंकोचोपाधिकतयैव योज्याः । अयं चाशौचसंकोचो येनैव प्रतिग्रहादिना विनार्तिस्तद्विषयो न सर्वत्रेत्यवगन्तव्यम् । मनुः—‘एकाहाद्ब्राह्मणः शुद्ध्यद्योऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तु विहीनो दशाभिर्दिनैः’ ॥ इत्यादिस्मृत्यन्तरवचनपर्यालोचनयाध्ययनज्ञानानुष्ठानयोगिनां त्र्येकाहादिभिः सर्वात्मना शुद्धिरित्येवं कस्मान्नेष्यते । उच्यते—‘दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ इति सामान्यप्राप्तदशाहवाधपुरःसरमेव हेकाहाद्ब्राह्मणः शुद्धेदित्यादि विधायकं भवति । वाधकस्य चानुपपत्तिनिवन्धनत्वात् यावत्यवाधितेऽनुपपत्तिप्रशमो न भवति तावद्वाधनीयम् । अतः कियदनेन वाध्यमित्यपेक्षायामपेक्षितविशेषसमर्पणक्षमस्याग्निवेदसमन्वित इति वाक्यविशेषस्य दर्शनादग्निवेदविषयेऽग्निहोत्रादौ कर्मणि स्वाध्याये च व्यवतिष्ठते न पुनर्दानादावधि । एवं चाग्निवेदपदयोः कार्यान्वयित्वं भवति । इतरथा येनाग्निवेदसाध्यं कर्म कृतं तस्यैकाहाच्छुद्धिरिति पुरुषविशेषोपलक्षणत्वमेव स्यात् । न चैतद्युक्तम् । एवं च सति—‘प्रत्यूहेशग्निष्टुक्रियाः । वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुति(१)चोदिताः’ ॥ इति । तथा ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायादिनिवृत्त्यर्थं सद्यः शौचमित्येवमादिभिर्मन्वादिवचनैरेकवाक्यता भवति । तथा च—‘उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते’ इति दशाहपर्यन्तं भोजनादिकं प्रतिषेधयद्भिर्नैमादिवचनैरविरोधोऽपि सिध्यति, अतः (२)काचित्कमेवेदमाशौचसंकोचविधानं न पुनः सर्वसंव्यवहारादिगोचरमित्यलमतिप्रपञ्चेन ।

इदं च स्वाध्यायविषये सद्यः शौचविधानं बहुवेदस्य (१) ब्रह्मो-
 ज्ञत्वकृततायामार्तौ द्रष्टव्यम् । इतरस्य तु—‘दानं प्रतिग्रहो होमः
 स्वाध्यायश्च निवर्तते’ इति प्रतिषेध एव । ब्राह्मणादिमध्ये यस्य या-
 वत्कालमाशौचमुक्तं स तस्यानन्तरं स्नात्वा शुध्येत् न तत्कालाति-
 क्रममात्रात् । यथाह मनुः (५।९९)—‘विप्रः शुद्धत्यपः स्पृष्ट्वा क्ष-
 त्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रदमीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रि-
 यः’ ॥ इति । अयमर्थः—कृतक्रिय इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । वि-
 प्रोऽनुभूताशौचकालः कृतक्रियः कृतस्नानो हस्तेनापः स्पृष्ट्वा शुध्य-
 ति । स्पृष्टेति स्पर्शनक्रियैवोच्यते न स्नानमाचमनं वा । वाहनादिषु
 तस्यैवानुपह्लात् । अथवा कृतक्रियो यावदाशौचं कृतोदकादिक्रियः
 तदन्तरं विप्रादिरुदकादि स्पृष्ट्वा (२) शुध्यतीत्याशौचकालानन्त-
 रमाविस्नानप्रतिनिधित्वेनोच्यते इति । क्षत्रियादिर्वाहनादिकं स्पृष्ट्वा
 शुध्येदिति ॥ २८-२९ ॥

(धी०मि०) मरणजन्यसद्यःशौचप्रसङ्गेन स्नानाद्यपनेयं स्पर्श-
 जन्याशौचमाह—

उदकयाशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तरुस्पृशेत् ॥

अबिलङ्गानि जपेच्चैव सावित्रीं मनसा सकृत् ॥ ३० ॥

उदकया रजस्वलाऽशुचयश्चाण्डालपतितादयस्तैः साक्षात्संस्पृष्टः
 स्नायात् । तैर्दण्डादिपरम्परया स्पृष्टः ‘आपोहिष्टे’त्यादिऋचं गायत्रीं
 सकृत् मनसा जपेदेवं शुद्ध्यति । एवकार उपस्पर्शनसाहित्यबोध-
 नार्थः । मिताक्षरायां तैरुदकयाशुचिसंस्पृष्टैः संस्पृष्ट उपस्पृशेदित्यर्थं
 माह । अत्र (३) मलस्पर्शमैथुननिमित्तकाशौचान्याचमननिवर्त्यानि
 स्मृत्यन्तरोक्तानि चकारेणैव समुच्चितानि । तानि च तत्रतत्रा-
 ऽवगन्तव्यानि ॥ ३० ॥

(मिता०) कुलव्यापिनीं शुद्धिमभिधायेदानीं प्रसङ्गात्पतिपुरु-
 षव्यापिनीं शुद्धिमाह—

उदकयेति । उदकया रजस्वला, अशुचयः शवचाण्डालपतितसु-
 त्तिकाः शावाशौचिनश्च पतैः संस्पृष्टः स्नायात् । तैः पुनरुदकयाशु-

(१) ब्रह्मानध्ययनकृतार्तौ न । (२) शुं वेदिति । इत्या ष ।

(३) मन्त्र—इति च पुस्तके पाठः ।

चित्संसृष्टादिभिः संस्पृष्ट उपस्पृशेत् आचामेत् । आचम्याब्लिङ्गानि
 'आपोहिष्टे'त्येवमादीनि त्रीणि मन्त्रवाक्यानि जपेत् । त्रिष्वेव बहुव-
 चनस्य चरितार्थत्वात् । तथा गायत्रीं च सकृन्मनसा जपेत् । ननु
 उदक्या संस्पृष्टः स्नायादित्येकवचननिर्दिष्टस्य कथं तैरिति बहु-
 (१)वचनपरामर्शः । सत्यमेवम् । किंत्वत्र उदक्यादिसंस्पृष्टव्यतिरि-
 क्तस्नानार्हमात्रस्पर्शेष्वचमनविधानार्थं तैरिति बहुवचननिर्देश इत्य-
 विरोधः । ते च स्नातार्हाः स्मृत्यन्तरेऽवगन्तव्याः । यथाह परा-
 शरः—'दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते श्रुरकर्मणि । चित्तिपू(२)यश्म-
 शानास्त्रां स्पर्शने स्नानमाचरेत्' ॥ इति । तथा च मनुः (५।१४४)—
 'वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् । आचामेदेव भु-
 क्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्' ॥ इति । मैथुनिनः स्नानमृतुकाल-
 विषयम् । 'अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्' । इति बृह-
 स्पतिस्मरणात् । अनृतावपि कालविशेषे स्मृत्यन्तरे स्नानमुक्तम्—
 'अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् । कृत्वा सचैलं स्नात्वा
 च वारुणीभिश्च मार्जयेत्' ॥ इति । तथा च यमः—'अजीर्णेऽभ्युदिते
 वान्ते तथाप्यस्तमिते रवौ । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधी-
 यते' ॥ इति । तथा च बृहस्पतिः—'मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं
 विधीयते' इत्येतदसचैलस्पर्शविषयम् । सचैलेन तु चित्यादिस्प-
 र्शे सचैलमेव स्नानम् । यथाह व्यवनः—'श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं
 देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं सोमविक्रयिणं पू(२)यं चित्ति
 चित्तिकाष्टं च मद्यं मद्यभाण्डं सस्नेहं मानुषास्थि श(३)व-
 स्पृष्टं रजस्वलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचैलमम्भोऽवगाह्योत्ती-
 र्याग्निमुपस्पृश्य ना(४)यत्रीमष्टशतं जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा
 त्रिराचामेत्' इति । एतच्च बुद्धिपूर्वविषयम् । अन्यत्र स्नानमात्रम् ।
 'श(५)वस्पृष्टं दिवाकीर्तिं चित्ति पू(६)यं रजस्वलाम् । स्पृष्ट्वा त्वका-
 मतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति' ॥ इति बृहस्पतिस्मरणात् । एव-
 मन्यत्रापि वक्ष्यमाणेषु विषयसमीकरणमूहनीयम् । तथाह कश्यपः—
 'उदयास्तमययोः स्कन्दयित्वा अक्षिस्पन्दने कर्णाक्रोशने चित्यारो-
 हरणे पू(६)यसंस्पर्शने च सचैलं स्नानं पुनर्मन इति जपेन्महाव्या-

(१) बहुवचनादरः । (२) अस्पृश्यवर्गे पूयमित्यत्र पूयमित्येव बहुत्र पुस्तकेषूपलभ्यते ।

(३) शवस्पृष्टं घ. । (४) गायत्रीमष्टवारं जपेत् ख० । (५) श्रावस्पृष्टं ग० । (६) पूयं इति पाठः ।

हृतिभिः सप्ताज्याहुतीञ्जुह्यात्' इति । तथा च स्मृत्यन्तरेऽपि—'चित्ति च चितिकाष्टं च यूपं चाण्डालमेव च । स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥ देवाचनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् । असौ देवलको नाम हृद्यकव्येषु गर्हितः' ॥ तथा ब्रह्माण्डपुराणे—'शैवान्पाशुपतान्स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान्द्विजान्शूद्रान्सवासा जलमाविशेत्' ॥ इति । तथा—'अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्चूद्रसम्पकंदूपिता' । इति लिङ्गाच्च शूद्रस्पर्शने निषेधः । तथाङ्गिराः—'यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो ह्यधिरोहति । तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुध्यति' ॥ तथा व्याघ्रपादः—'चण्डालं पतितं चैव दुरतः परिवर्जयेत् । गोवालव्यजनादर्षांसवासा जलमाविशेत्' ॥ इति । एतदतिसंकटस्थलविषयम् । अन्यत्र तु बृहस्पति-नोक्तम्—'युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् । चण्डालमुत्त-फोदक्यापतितानामधः क्रमात्' ॥ इति । तथा पैठीनसिः—'काकोलूकस्पर्शने सचैलम्नानं महाव्याहृतिहोमश्च' । अनुदकमूत्रपुरीषकरणे इत्येतद्विरकालमूत्रपुरीषाशौचाकरणपरम् । तथाऽङ्गिराः—'भासवायसमार्जारखरोष्ट्रं च श्वशूकरान् । अमेध्यानि च संस्पृश्य सचैलो जलमाविशेत्' ॥ इति । मार्जारस्पर्शनिमित्तं स्नानमुच्छिष्ट-समयेऽनुष्ठानसमये च वेदितव्यं समाचारात् । अन्यदा तु—'मार्जारश्चैव दर्शा च मारुतश्च सदा शुचिः' इति स्नानाभावः । इवस्पर्शे तु स्नानं नामेरुर्ध्वं वेदितव्यम् । अधस्तात् क्षालनमेव । 'नामेरुर्ध्वं करौ मुक्त्वा शुना यदुपहन्यते । तत्र स्नानमधस्ताच्चेत्प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति' ॥ इति तेनैवोक्तत्वात् । तथा पक्षिस्पर्शं विशेषो जातूकर्ण्येनोक्तः—'ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गं संस्पृशेत्खगः । स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति' ॥ इति । अमेध्यस्पर्शेऽपि विशेषो दर्शितः—'नाभेरधस्तात्प्रवाहुषु च कायिकैर्मलैः सुरामिर्मलैर्घोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्याचान्तः शुध्येत् । अन्यत्रापहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नायात् । तैरिन्द्रियेषूपहतस्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छदोपहतश्च' इति । एतच्च परकीयामेध्यस्पर्श-विषयम् । आत्मीयमलस्पर्शे तु ऊर्ध्वमपि नाभेः क्षालनमेव । यथाह-
-देवलः—'मानुषास्थि वसां विष्टामर्तवं मूत्ररेतसी । मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥ स्नात्वा प्रमृज्य-लेपादीताचम्य स

शुचिर्भवेत् । तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात्परिमार्जनात् ॥ इति ।
 तथा च शङ्खः--'स्थ्याकर्दमतोयेन घृविनाद्येन वा तथा । नाभेरु-
 र्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यति' ॥ इति । यमेनाप्यत्र विशेष
 उक्तः--'सकर्दमं तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसंकरम् । जङ्घयोर्मृत्तिका-
 स्तिस्रः पादयोर्द्विगुणास्ततः' ॥ इति । ग्रामसंकरं ग्रामसलिलप्रवाह-
 प्रदेशं सकर्दमं प्रविश्येत्यर्थः । मारुतशोपिते तु कर्दमादौ न दोषः ।
 'स्थ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्चवायसैः । मारुतेनैव शुध्यन्ति प-
 क्केष्टकचितानि च' ॥ इति प्रागुक्तत्वात् । अस्थनि मनुना विशेष उ-
 क्तः (५८७)--'नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ।
 आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम्' ॥ इति । इदं
 द्विजातास्थिविषयम् । अन्यत्र वसिष्ठोक्तम्--'मानुषास्थि स्निग्धं
 स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचमस्निग्धे त्वहोरात्रम्' इति । आमनुषे तु वि-
 ष्णुक्तम्--'भक्ष्यवर्ज्यं पञ्चनखशवं तदस्थि च सस्नेहं स्पृष्ट्वा स्नातः
 पूर्ववस्त्रं प्रक्षालितं विभृयात्' इति । एवमन्येऽपि स्नानार्हाः स्मृत्य-
 न्तरतोऽवबोद्धव्याः । एवं स्नानार्हाणां बहुत्वात्तदभिप्रायं तैरिति
 बहुवचनमविरुद्धम् । उदक्याशुचिभिः स्नायादित्ये(१)तच्च दण्डा-
 द्यचेतनव्यवधानस्पर्शं वेदितव्यम् । चेतनव्यवधाने तु मानवम्
 (म० ५ । ८५)--'दिव्याकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा । शवं
 तत्स्पृ(२)ष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति' ॥ इति । तृतीयस्य त्वाच-
 मनमेव । 'तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते । ऊर्ध्वमाच-
 मनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा' ॥ इति संवर्तस्मरणात् । एतच्चा-
 शुद्धिपूर्वकविषयम् । मतिपूर्वे तु तृतीयस्यापि स्नानमेव । यथाह गौ-
 तमः--'पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्टशुपस्पर्शने स-
 च्चैलमुदकोपस्पर्शनाच्छुद्ध्येत्' इति । चतुर्थस्य त्वाचमनम्--'उप-
 स्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन
 प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति' ॥ इति देवलस्मरणात् । अ(३)शुचीनां पुन-
 रुदक्यादिस्पर्शं देवलेन विशेष उक्तः--'श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्म-
 त्तं (४)शवहारकम् । सूतिकां साविकां नारीं रजसा च परिप्लु-
 ताम् ॥ श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान्संस्पृश्य मानवः । सचैलः

(१) च्चाण्डालाद्यचेतनं छ० ।

(२) तमेव तु स्पृशेत् छ० ।

(३) अशुचीनां पुनः छ० ।

(४) शवदाहकं द० ।

सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति' ॥ इति । 'अशुद्धान्स्वय-
मप्येतानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण
या पुनः' ॥ इति । साविका प्रसवस्य कारयित्री । कृच्छ्रः श्वपाका-
दिविषयः । श्वादिषु तूपवास इति व्यचस्या ॥ ३० ॥

(वी०मि०) अशीचान्यभिधाय सपदि तदपगमहेतूनाह—

कालोऽग्निः कर्म मृदार्युमनो ज्ञानं तपो बलम् ॥

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽपी शुद्धिहेतवः ॥ ३१ ॥

अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत् ॥

संशोधयस्य (१) च मृत्तोर्यैः संन्यासो हि (२) द्विजन्मनाम् ॥ ३२ ॥

तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणां जलम् ॥

जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्पमुच्यते ॥ ३३ ॥

भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ॥

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाच्छु (३) द्धिस्तु परमा मता ॥ ३३ ॥

कालो दशरात्रत्रिरात्रादिर्जननादौ ज्ञात्यादीनाम् । अग्निमृन्म-
यभाण्डादेरुपघाते । कर्म अश्वमेधादि ब्रह्महत्यादिमतः । मृज्जले
गोघ्रातान्नादेः । धायुर्मार्गादेः । मनो विचिकित्साविषयस्य 'मनः-
पूतं समाचारे' इति वचनात् । ज्ञानं ब्रह्मविषयकं बुद्धितत्त्वस्य आ-
त्मनश्च । तपश्चान्द्रायणादिमतः । जलं यस्त्रादेः । पश्चात्पापकरणा-
नन्तरं तापः परिदेवनं कृतपापानाम् । निराहारः उपवास एका-
दशीव्रतादि । पापसामान्येऽपी सर्वे शुद्धिहेतवः । अकार्यकारिणं
निषिद्धाचरणशीलानां पात्रे पर्याप्तधनदानं, नद्या अमेध्याद्युपहताया
वेगो वर्षाम्बुप्रवाहः शुद्धिकृत् । अमेध्यस्य उच्छिष्टाद्युपहतस्य मृत्तोर्यं
च गन्धलेपापकर्षकं, द्विजन्मनां ब्राह्मणानां च मानसपापवतां
संन्यासः प्रब्रज्या शुद्धिकृत् । आद्यचकारेण नदीतीरभूमेः समुच्चयः ।
मध्यमान्यचकारौ मृत्तोर्ययोः परस्परसाहित्यं सूचयतः ।
हिंसाद्ः पादपूरणे । वेदविदामज्ञानकृतपापवतां तपो वेदाभ्यसनं,
विदुषां वेदान्तार्थश्रवणवतां क्षान्तिरपकारिण्यप्रहर्तव्यबुद्धिविरहः,

(१) शोधयस्व मृद्य तोय च—इति सु. पु पाठ । (२) वै—इति सु० पु० पाठ ।

(३) ज्ञानादिशुद्धि पर०—इति सु० पु० पाठ ।

वर्षणां शरीराणां स्वेदाद्यशुद्धानां जले, प्रच्छन्नपापानामधमर्ष-
णादिजपः, मनसो निषिद्धचिन्तादुष्टस्य सत्यं साधुसङ्कल्परूपं
शुद्धिकृत् उच्यते । ज्ञानस्य शुद्धिहेतुत्वं प्रागुक्तं विवृणोति—भूता-
त्मनो भूतेषु शरीरात्मकेष्व्वात्मनो बुद्धिमत्तस्तपोविद्ये भ्रमनिवृत्त्या-
त्मकशुद्धिहेतू । तपःपदेन ब्रह्मज्ञानोपयोगि अनशनादि, विद्या-
पदेन चौपनिषदं ज्ञानमभिहितम् । बुद्धेः संशयविपर्ययवतो बुद्धि-
तत्त्वस्य प्रमारूपं ज्ञानं विशोधनम् । क्षेत्रज्ञस्य तपोविद्याविशुद्धस्य
साक्षात्काररूपादीश्वरज्ञानान्तु परमा शुद्धिः संसारलेपाभावरूपा
धर्मशास्त्रकारैरनुमता ॥ ३१-३४ ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजित-
चरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजमधुकरसाहिसूनुश्रीमन्महा-
राजचतुर्दधिवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकर-
श्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मज-
श्रीपरशुराममिश्रसूरिसूनुसकलविद्या-
पारावारपारीणधुरीणश्रीमन्मित्र-
मिश्रकृते वीरमित्रोदयाख्याने
श्रीयाज्ञवल्क्यव्याख्याने
आशौचप्रकरणम् ॥

(मिता०) अधुना कालशुद्धौ दृष्टान्तत्वेन द्रव्यशुद्धिप्रकरणो-
क्तास्तथैवात्र प्रकरणे वक्ष्यमाणांश्च शुद्धिहेतून्नुक्तामति--

काल इति । यथाग्न्यादयोऽग्नी सर्वे स्वविषये शुद्धिहेतवस्तथा
कालोऽपि दशरात्रादिकः । शास्त्रगम्यत्वाच्छुद्धिहेतुत्वस्य । अग्नि-
स्तावच्छुद्धिहेतुः । यथाभ्यधायि 'पुनः पाकान्महामयम्' इति । कर्म
च शुद्धिनिमित्तं, यथा वक्ष्यति तथा 'अश्वमेधादभृथस्नानात्'
इति । तथा मृदपि शुद्धिकारणं, यथा कथितम्—'सलिलं भस्म-
मृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये' इति । वायुरपि शुद्धिहेतुः, यथोदीरितं
'मारुतेनैव शुध्यन्ति' इति । मनोऽपि वाचः शुद्धिसाधनं, यथा-

म्नापि 'मनसा वा इपिता वाग्बदति' इत्यादि । ज्ञानं चाध्यात्मिकं शुद्धिशुद्धौ निदानं, यथाभिधास्यति 'क्षेत्रहस्येश्वरज्ञानान्' इति । तपश्च कृच्छ्रादि, यथा वदिष्यति 'प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुनल्पगः' इत्यादि । तथा जलमपि शरीरादेः, यथा जल्पिष्यति 'वर्षणो जलम्' इति । पञ्चाक्षापोऽपि शुद्धिजनकः, यथा गदितं 'रयापनेनानुतापेन' इति । निराहारोऽपि शुद्ध्युपादानं, यथा व्याहरिष्यति 'त्रिरात्रोपोषितो ज(१)त्वा' इत्यादि ॥ ३१ ॥

(मिता०) किञ्च—

अकार्येत्यादि । अकार्यकारिणां निषिद्धसेविनां दानमेव मुरयं शुद्धिकारणं, यथा व्याख्यास्यति 'पात्रे घनं वा पर्याप्तं दद्यात्' इति । नद्याः निदाघादावल्पतोयतया अमेध्योपहततीरायाः कूलङ्कपवर्षा-
 म्बुप्रवाहवेगः शुद्धिकृत् । शोधनीयस्य द्रव्यस्य मृच्च तोयं च शुद्धि-
 कृत्, यथेह मणितम् 'अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिगन्धापकर्मणात्'
 इति । संन्यासः प्रव्रज्या द्विजन्मनां मानसापचारं शुद्धिकृत् । तपो
 वेदाभ्यासो वेदविदां शुद्धिकारणम् । कृच्छ्रादितु सर्वमाधारणं न-
 वेदविदामेव । क्षान्तिरुपशमो विदुषां वेदार्थविदाम् । वर्षणः शरी-
 रस्य जलम् । प्रच्छन्नपापानामविषयातदोपाणां अघमर्षणादिषुक-
 जपः शुद्धिकारणं शुद्धिसाधनम् । मनः सदसत्सङ्कल्यात्मकं तस्या-
 सत्सङ्कल्पत्वादशुद्धस्य सत्यं साधुसङ्कल्पः शो(२)घकम् । भूतश-
 च्चेन तद्विकारभूतो देहेन्द्रिय(३)सङ्घो लक्ष्यते । तत्र स्थूलोऽहं का-
 णोऽहं चधरोऽहमित्येवं तदभिमानित्येन योऽयमात्मा वर्तते । स
 मूतात्मा तस्य तपोविद्ये शुद्धिनिमित्ते । तपःशुद्धेनानेकजन्मस्येरु-
 स्मिन्नपि वा जन्मानि (४)आगरस्वप्नसुषुप्त्ययस्यास्वात्मनो योऽय-
 मन्वयः, शरीरादेश्च व्यतिरेकः सोऽभिधीयते । यथा 'तपसा ब्रह्म
 विजिज्ञासस्व' इति पञ्चकोशव्यतिरेकप्रतिपादनपरे वाक्ये । विद्या-
 शब्देन चौपनिषद् 'अस्थूलमनष्वहस्वमसङ्घो ह्ययमात्मा' इत्यादि
 त्वंपदार्थनिरूपणविषयवाक्यजन्यं ज्ञानमुच्यते । एताभ्यामस्य शुद्धिः ।
 शरीरादिव्यतिरेकबुद्धेः संशयविपर्ययरूपत्वेनाशुद्धायाः प्रमाणरूपं

(१) जले इत्यादि । (२) शोधनम् इ. ।

(३) त्रियसम्बन्धे इ. । (४) जपत्वन इ. ।

ज्ञानं विशोधनम् । क्षेत्रज्ञस्य तपोविद्याविशुद्धस्य त्वंपदार्थभूतस्य तत्त्व
(१)मस्यादिवाक्यजन्यात्साक्षात्काररूपादीश्वरज्ञानात् (२)परमा वि-
शुद्धिर्मुक्तिलक्षणा । यथैताः शुद्धयः परमपुरुषार्थास्तद्व्युक्ततरा का-
लशुद्धिरपीत्येवं प्रशंसार्थं भूतात्मादिविशुद्धमिधानम् ॥३२-३३-३४॥

इत्याशौचप्रकरणम् ।

(वी०मि०) 'आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते' इत्या-
पदि मुख्याशौचापवादेन सद्यः शौचमनुकल्प्य तत्प्रसङ्गेनापदि
मुख्यवृत्तिसम्भवानुकल्परूपं वृत्त्यन्तरमाह नवभिः श्लोकैः—

क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः ॥

निस्तीर्य तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥ ३५ ॥

फलोपलक्षौमसोमपनुष्यापूपवीरुधः ॥

तिलौदनरसक्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥ ३६ ॥

शस्त्रासवमधूच्छिष्टं मधु लाक्षा च वर्हिषः ॥

मृचर्मपुष्पकुतुपकेशतक्रविषक्षितीः ॥ ३७ ॥

कौशेयनीललवणमांसैकशफसीसकान् ॥

शाकाद्रौषधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च ॥ ३८ ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ॥

धर्मार्थं विक्रयस्तेषां (३) तिला धान्येन तत्समाः ॥ ३९ ॥

लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये ॥

पयो दधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि च ॥ ४० ॥

आपद्रतः सम्प्रगृह्णन् मुञ्जानांऽपि यतस्ततः ॥

(४)न लिप्येतैन्सा त्रिषां ज्वलनार्कसमो हि सः ॥४१॥

आपदि अवलानां मुख्यवृत्त्या भरणासम्भवे द्विजो ब्राह्मणः

(१) तत्त्वमसीत्यादि छ. ।

(२) परमात्मशुद्धिः छ. ।

(३) धर्मार्थं विक्रयं नैयास्तिना- इति म. पु. पाठः ।

(४) न लिप्यो ब्राह्मणः किन्तु-इति क. पु. पाठः ।

क्षत्रियसम्यन्धिना कर्मणा जीवनोपायेन शस्त्रग्रहणादिना तदसम्मवे
 विशां कर्मणा घाणिज्यादिना जीवेत् न तु शूद्रवृत्त्या । अथ परकी-
 यवृत्त्याध्ययानन्तर निस्तीर्य प्रायश्चित्तेनाऽऽत्मानं पात्रयित्वा पथि
 स्वकीयजीवनोपाये न्यसेत् अथवा मुक्तावाशिष्टमापत्कालार्जिनं धनं
 पथि न्यसेत् त्यजेदित्यर्थः । अपिकारेण क्षत्रियो वैश्यवृत्त्या वैश्यः
 शूद्रवृत्त्या जीवेदापदीति समुच्चयते । 'अजीवन्तः स्वधर्मणाऽन-
 न्तरां पापीयर्षी वृत्तिमातिष्ठेरन्न तु कदाचिज्ज्ययसी'मिति वक्षे-
 स्मरणात् । शूद्रस्य तु घणिम्वृत्त्या जीवनमापदि प्रथमाध्याये ग्रन्थ
 कृताऽभिहितम् । वैश्यवृत्त्या जीवन्नापि ब्राह्मण फलादीनि न विक्री-
 णीतेत्युत्सर्गः । यतो लाक्षादीनि विक्रये कृते तस्य पातकराणि, पयः-
 प्रभृतीनि च शूद्रत्वकराणि विक्रये सति भयन्ति । अत्राऽपवादः—
 फलादीनां धर्मसाधनोभूतद्रव्यसम्पादनार्थं विक्रयोऽपापः । तत्रैव
 तिला घान्येनैव विक्रये न तु रजतादिना तत्समा घान्यपरिमाणा
 न तु न्यूनाधिकपरिमाणाः । यदि तु क्षत्रियवृत्त्या वैश्यवृत्त्या वा
 जीवनं न सम्भवति तदा विप्र आपद्रतः सन् यतस्ततो हीनहीनत
 रेभ्यः पतितमिधेभ्यः सम्यक् वृत्त्युपयोग्यधिकधनमुत्तमं प्रगृह्य
 घनाघादिकं 'भुञ्जानो वाघ्न मनसा पापेन लिप्यते । हि यतः स वि-
 प्रोऽग्निसुर्यवर्द्धनसङ्करोऽप्यदुष्ट एव तिष्ठति । फल वदरेद्बुद्धव्यतिरि-
 क्तं 'फलानां वदरेद्बुद्धे' इति विक्रयमुपक्रम्य नारदवचनात् । उपलं म-
 ष्पादिकमश्ममात्र, क्षौममतसीसुधनिर्मित घस्त्र, सोमो लताविशेषो
 यज्ञसाधनं, वीरुधो गुडूच्यादिलताः, रसा इक्षुगुडादयः, (१)क्षारा
 यवक्षारादयः, आसधो मधं, मधुच्छिष्ट सिक्थं, बर्हिपः कुशाः,
 कुतप ऊर्णासुधनिर्मितकम्बलं, काशेयं कृमिकोशोत्थ पट्टवस्त्रादि,
 एकशफा अद्वादयः, सीसं लोहमात्रोपलक्षकम्, आर्द्रा ओषधयो
 घान्यस्तम्बादयः, पिण्याकस्तिलकल्कः, पशुर्गवादिः, गन्धः कुङ्कु-
 मादिः । शेषाः प्रसिद्धाः । तथाशब्दचकारार्थां रक्तवस्त्रतैलादीनां
 समुच्चयः । तदाह भवु—

सर्वे च तान्तव रक्तं शापक्षौमाविकानि च ।

अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथोषधीः ॥

तथा—

अपः शस्त्रं विपं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ।

क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं (१)कुशान् ॥

इत्यादि । एवकारो धर्मार्थमित्यत्राऽन्वितः । मद्यं चेति चकारेण कथितपट्काऽतिरिक्तफलादिग्रहणम् । तद्विक्रये वैश्यत्वापादानं ब्राह्मणस्येति चरमचकारेण समुच्चयिते । तदाह मनुः—

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

इयहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥

इतरेषामपण्यानां विक्रयादिह कामतः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं निगच्छति ॥

अत्र ब्राह्मण इत्यभिधानान्न क्षत्रियादेः फलादिविक्रये दोष इति दिक् ॥ ३५—४१ ॥

(मिता०) 'आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते' इत्यादि मुख्याशौचकल्पानामनुष्ठानासम्भवेन सद्यःशौचाद्यनुकल्पमुक्त्वेदानीं तत्प्रसङ्गादापदि 'प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा' इत्याद्युक्तयाजनादिमुख्यवृत्त्यसम्भवेन वृत्त्यन्तरमाह—

क्षात्रेणेति । द्विजो विप्रो बहुकुटुम्बतया स्ववृत्त्या जीवितुमसमर्थः क्षेत्रसम्बन्धिना कर्मणा शस्त्रग्रहणादिना आपदि जीवेत् । तेनापि जीवितुमशक्नुवन् वैश्यसम्बन्धिना कर्मणा वाणिज्यादिना जीवेत् न शूद्रवृत्त्या । तथा च मनुः (१०।८२)—'उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । वृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्' ॥ इति । तथा आपद्यपि न हीनवर्णेन ब्राह्मी वृत्तिराश्रयणीया किन्तु ब्राह्मणेन क्षात्री, क्षत्रियेण वैश्यसम्बन्धिनी, वैश्येन च शौद्रियेवं स्वानन्तरहीनवर्णवृत्तिरेव । 'अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्नतु कदाचिज्ज्यायसीम्' इति वसिष्ठस्मरणात् । ज्यायसीं च ब्राह्मी वृत्तिः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—'उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते' ॥ इति । शूद्रस्योत्कृष्टं ब्राह्मं कर्म न विद्यते । तथा ब्राह्मणस्यापकृष्टं शौद्रं कर्म । मध्यमे क्षत्रवैश्यकर्मणी

पुनरापद्धतसर्ववर्णसाधार(१)ण इति । शूद्रश्चापद्धतो वैश्यवृत्त्या शिल्पैर्वा जीवेत् । 'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणिग्भवेत् । शिल्पैर्वा विविधैर्जीवद्विजातिहितमाचरन्' ॥ इति प्रागुक्त्यात् । मनुना चान् विशेषो दर्शितः (१०।१००)—'यै कर्मणि प्रचारितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः । तानि कारककर्माणि शिल्पानि विविधानि च' ॥ इति । अनेनैव न्यायेनानुलोमोत्पन्नानामपि स्वानन्तरा वृत्तिरूहनीया । एव स्यान्तरहीनवर्णवृत्त्या आपद् निस्तीर्य प्रायश्चित्ताचरणेनात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत् स्ववृत्तावात्मानं स्थापयेदित्यर्थः । यद्वापमर्थं गृहीतवृत्त्याजितं घनं पथि न्यसेदुत्सृजेदिति । तथा च मनुः (१०।१११)—'जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव तु' ॥ इति ॥ ३५ ॥

(मिता०) वैश्यवृत्त्यापि जीवतो ब्राह्मणस्य यद्पगनीयं तदाह—

फलोपलेत्यादि । नो विक्रीणीतेति प्रत्येकमभिसम्पद्यते । फलानि कदलीफलादीनि यदरद्भुद्व्यातिरिक्तानि । यथाह नारदः—'स्वयं शीर्णानि पर्णानि फलानां यदरेद्भुदे । रज्जु कार्पासिकं सूत्रं तद्येदविच्छर्तं भवेत्' ॥ इति । उ(२)पल मणिमाणिक्याद्यश्ममात्रम् । क्षौममतसीसूत्रमयं घस्रम् । क्षौमग्रहणं तान्त्रवादेरुपलक्षणम् । यथाह मनुः (१०।८७)—'सर्वं च तान्त्रव रक्तं शाणक्षौमाधिकानि च । अपि चेत्प्युररक्तानि फलमूले तथापथी' इति । सोमो लताविशेषः । मनुष्यपदेनाविशेषात्स्त्रीपुनपुंसकानां ग्रहणम् । अपूप मण्डकादि मक्ष्यमात्रम् । वारुधो वश्रामृतादिलताः । तिलाः प्रसिद्धाः । ओदनग्रहणं भोज्यमात्रोपलक्षणम् । रसा गुडेभुरसशर्करादयः । तथा च मनुः (१०।८८)—'क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधुं गुडं कुशान्' इति । क्षारा यवक्षारादयः । दधिक्षीरयोर्ग्रहणं मस्तुपिण्डकिलाट् कूर्चिकादीनां तद्विज्ञानानामुपलक्षणम् । 'क्षीरं सविकारम्' इति गौतमस्मरणात् । घृतग्रहणं तैलादिस्नेहमात्रोपलक्षणम् । जलं प्रासद्धम् । शस्त्रं सङ्गादि । आसवग्रहणं मद्यमात्रोपलक्षणम् । मधुच्छिष्टं स्निग्धकम् । मधु क्षौद्रम् । लाक्षा जतु । बर्हिषः कुशा । मृत् प्रसिद्धा । चर्माऽजिनम् । पुष्पं प्रसिद्धम् । (३)अजलोमकृतः

कम्बलः कुतपः । केशाश्चमर्यादिसम्बद्धाः । तक्रमुदश्वित् । विपं
 शृङ्गादि । क्षितिर्भूमिः । 'नित्यं भूमित्रीहियवाजाव्यश्वर्षभधेन्वन-
 दुहश्चैके' इति सु(२)मन्तुस्मरणात् । कौशेयं कौशप्रभवं वसनम् ।
 नीलं नीलीरसम् । लवणग्रहणेनैव विडसौवर्चलसैन्धवसामुद्रसो-
 मकृत्रिमाण्यविशेषेण गृह्यन्ते । मांसं प्रसिद्धम् । एकशफा हया-
 दयः । सीसग्रहणं लोहमात्रोपलक्षणम् । शाकं सर्वमविशेषात् ।
 थोपधयः फलपाकान्ताः । आर्द्रोपधय इति विशेषोपादानाच्छु-
 प्केषु न दोषः । पिण्याकः प्रसिद्धः । पशव आरण्याः (१०।८९) —
 'आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च' इति मनुस्मरणात् ।
 गन्धाश्चन्दनागुरुप्रभृतयः । सर्वानेतान्वैश्यवृत्त्या जीवन्ब्राह्मणः
 कदाचिदपि न विक्रीणीत । क्षत्रियादेस्तु न दोषः । अत एव नार-
 द्देन—'वैश्यवृत्तावविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि' इति ब्राह्मणग्रहणं
 कृतम् ॥ ३६-३७-३८ ॥

(मिता०) प्रतिप्रसवमाह—

धर्मार्थमिति । यद्यावश्यकाः पाकयज्ञादिधर्माः स्वसाधनव्रीह्या-
 दिधान्याभावे न निष्पद्यन्ते तर्हि धान्येन तिला विक्रयं नेयाः ।
 तत्समाः द्रोणपरिमिता, द्रोणपरिमितेनेत्येवं तेन धान्येन समाः ।
 तथा च मनुः (१०.९०)—'काममुत्पाद्य (२)कृष्यात्तु
 स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलान्शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थि-
 तान्' ॥ इति । धर्मग्रहणमावश्यकमेपजाशुपलक्षणम् । अत एव
 नारदः—'अशक्तौ भेषजस्यार्थं यद्ग्रहंतोस्तथैव च । यद्यवश्यं तु
 विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः' ॥ इति । यद्यन्यथा विक्रीणीते
 तर्हि दोषः (१०।९१)—'भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।
 कृमिर्भूत्वा श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति' ॥ इति मनुस्मरणात् ।
 सजातीयः पुनर्विनिमयो भवत्येव (मनुः १०।९२)—'रसा रसैर्नि-
 मातव्या (३)नत्वेव लवणं रसैः । कृतान्नं च कृताघ्नेन तिला धान्येन
 तत्समाः' ॥ इति । कृतान्नं सिद्धान्नं तच्च कृताघ्नेन परिवर्तनी(४)यम् ।
 'कृतान्नं चाकृताघ्नेन' इति पाठे तु सिद्धमन्नमकृताघ्नेन तण्डुलादिना
 परिवर्तनीयमिति ॥ ३९ ॥

(१) मीतमस्मरणात् क. ख. ।

(२) कृष्यां तु क. ख. ।

(३) नत्वेवं लवणं घ. ।

(४) नीयमिति यावत् क. ख. ।

(मिता०) पूर्वोक्तानिबिद्धातिक्रमे दोषमाह—

लाक्षेति । लाक्षालवणमांसानि विक्रीयमाणानि सद्यःपतनीयानि द्विजातिकर्महानिकराणि । पयःप्रभृतीनि तु हीनवर्णकराणि शूद्र तुल्यत्वापादकानि । एतद्व्यतिरिक्तापण्यविक्रयं वैश्यतुल्यता । यथाह मनुः (१० । ९२-९३)—'सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । व्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ इतरेषामपण्यानां विक्रयादिह कामतः । ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभाव (१)च गच्छति' ॥ इति ॥ ४० ॥

(मिता०) किञ्च—

आपद्रुत इति । यस्त्वरधनोऽथसन्नकुटुम्बतया आपद्रुतोऽपि क्षत्रवृत्तिं वैश्यवृत्तिं वा न प्रविविक्षति स यतस्ततो (२)हीनहीनत-
मेभ्यः प्रतिगृह्यस्तदन्न भुञ्जानोऽपि (३)वा एनसा पापेन न लिप्यते । यतस्तस्यामापदवस्थायामसत्प्रतिप्रहादावधिकारित्वेन ज्वलनार्क समः, यथा ज्वलनोऽर्कश्च हीनसङ्करेऽपि न दुष्यति तथायमापद्रुतोऽपि न दुष्यतीत्येतावता तत्साम्यम् । एव च चदता आपद्रुतस्य परधर्माश्रयणाद्विगुणमपि स्वधर्मानुष्ठानमेव मुख्यमिति दाशितं भवति । तथा च मनुः (१०।९७)—'वर स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः रवनुष्टितः । परधर्माश्रयाद्विप्रः सद्यः पतति जातितः' ॥ इति ॥ ४१ ॥

कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ॥

सेवाऽनूपं नृपो भैक्षमापत्तौ जीवानानि (४)च ॥ ४२ ॥

(वी० मि०) कृष्यादीनां मध्ये अनापदि यस्य या वृत्तिः प्रति-
पिद्धा तस्याऽपत्तौ विपत्काले मांसं जीवनोपाय इत्यर्थः । पूर्वं वैश्यवृ-
त्तिशब्देन धानिज्यमात्रमभिहितमतः कृषिरिहाऽभिहिता । शिल्पं
चित्रादिकर्म, भृतिः व्यवस्थापितवेतनेन परप्रेष्यत्वं, विद्या गारु-
डादि, कुसीदं वृक्षार्थं द्रव्यप्रयोग, शकटं परकीयमारोहहनकारि,
गिरिर्विक्रयार्थाहरणीयतृणादेराधारः, सेवा चेतनव्यवस्थां विना
परचित्तानुवर्तनम्, अनूपं प्रचुरतृणजलवृक्षमयोग्यादिपालनोपयो-
गो देश, नृपः निम्दिनप्रतिग्रहदानदाना, भैक्षं भिक्षासमूहः क्षत्रि-

(१) निगच्छति घ. । (२) हीनतरस्ततो घ । (३) वा नैवैतन्ना घ ।

(४) वृ—इति पु० पु० पाठः ।

यादेरपि । चकारेण शाकिन्यादिसमुच्चयः । तदाह छागलेयः--

शकटः शाकिनी भावो जालमस्यन्दनं वनम् ।

अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥

शाकिनी शाकाद्युत्पत्तिहेतुर्वाटिका । अस्यन्दनं स्वस्थानापरि-
त्यागः ॥ ४२ ॥

(मिता०) किञ्च—

कृपिरिति । आपत्तौ जीवनानीति विशेषणात्कृप्यादीनां मध्ये
अनापदवस्थायां यस्य या वृत्तिः प्रतिपिद्धा तस्य सा वृत्तिरनेनाभ्य-
नुज्ञायते । यथापदि वैश्यवृत्तिः स्वयंकृता कृपिर्विप्रक्षत्रिययोरभ्यनु-
ज्ञायते । एवं शिल्पादीन्य(१)प्यभ्यनुज्ञायन्ते । शिल्पं सूप(२)करणा-
दि । भृतिः प्रेष्यत्वम् । विद्या भृतकाध्यापकत्वाद्या । कुसीदं वृद्ध्यर्थं
द्रव्यप्रयोगः । तत् स्वयंकृतमभ्यनुज्ञायते । शकटं भाटकेन धान्यादि-
वहनद्वारेण जीवनहेतुः । गिरिस्तद्वनतृणेन्वनद्वारेण जीवनम् । सेवा
परश्चित्तानुवर्तनम् । अनूपं प्रचुरतृणवृक्षजलप्रायः प्रदेशः । तथा
नृपो नृपयाचनम् । अक्षं स्नातकस्यापि । एतान्यापत्तौ जीवनानि ।
तथा च मनुः (१०।११६)—‘विद्याः शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा
विपणिः कृपिः । गिरिभैक्षं कुसीदं च दश जीवनहेतवः’ ॥ इति॥४२॥

बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् ॥

प्रतिगृह्य तदाख्येयमुभियुक्तेन धर्मतः ॥ ४३ ॥

(धी० सि०) कृप्यादीनामाप(३)दृत्तीनामप्यसम्भवेन त्र्यहं बुभु-
क्षितः स्थित्वा ब्राह्मणभिन्नान्खलक्षेत्रादिस्थं धान्यमेकाहपर्याप्तं
चौर्येण हरेत् । प्रतिगृह्य च तद्धान्यं धर्मतः स(४)त्यानुसारेणाऽऽख्ये-
यं ‘श्रुधा पीडितेन मया अमुकस्य धान्यं गृहीत’मिति । यदि रा-
जादिनाऽभियोगः क्रियते, तदाह मनुः--

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पडनश्नता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥

इति ॥ ४३ ॥

(मिता०) यदा कृप्यादीनामपि जीवनहेतूनामसम्भवे तदा कथं

(१) न्यप्यस्याभ्यनुज्ञायन्ते । (२) रूपकरणादि ट ।

(३) आपनुक्तानां--इति ख० पु० पाठः । (४) श्रवत्यनु०--इति ख० पु० पाठः ।

जीवनमित्यत आह—

दुभुक्षित इति । धान्याभावेन त्रिरात्रं दुभुक्षितोऽनदनन् स्थित्वा अग्राहणाच्छूद्रात्तदभावे वैश्यात् तदभावे क्षत्रियाद्वा हीनकर्मण एकाहपर्याप्तं (१) धान्यमाहरेत् । यथाह मनुः (६-११७)—‘तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पडनद्वनता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीन-कर्मण’ ॥ इति तथा च प्रतिग्रहोत्तरकालं यदपहृतं तद्धर्मतो यथा-वृत्तमारयेयम् । यदि (२) नाष्टिकेन स्वामिना त्वयेदं किं (३) नामा-पहृतमित्यभियुज्यते । यथाह मनुः—‘खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते । आरथातद्व्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति’ ॥ इति ॥ ४३ ॥

(वी० मि०) एव चोरयितुरदण्डनीयत्वं सूचयन्नेव तादृशाप-
द्भस्ने राजकृत्यमाह—

तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं सु(४)तान् ॥

ज्ञात्वा राजा कुटुम्बा(५)र्थं धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥४४॥

तस्य इयहोपधामानन्तर धान्यचौर्यकर्तुर्धिप्रादिकं ज्ञात्वा साधु-
त्वेन तं निश्चिन्य सुतान् भृत्यवर्गान् तदीयान् शान्त्वा तत्कुटुम्बम-
रणार्थं धर्मादनपेतां वृत्तिं राजा कल्पयेत् । अन्यथा त्वाह मनुः—

यस्य गणस्तु त्रिपये श्रोत्रिय सीदति क्षुधा ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥

इति । श्रुनाध्ययनयोः शब्दग्रहणार्थकतया भेदः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने आपद्धर्मप्रकरणम् ।

(मिता०) इदमपरमापत्प्रसङ्गाद्राष्ट्रो विधीयते—

तस्येति । योऽश(६)नायापरीतोऽवसीदति तस्य वृत्तमाचारं,
कुलमाभिजात्यं, शीलमात्मगुणं, श्रुतं शास्त्रश्रवणं, अध्ययनं वेदा-
ध्ययनं, तपः कृच्छ्रादि च परीक्ष्य राजा धर्मादनपेतां वृत्तिं प्रकल्प-
येत् । अन्यथा तस्य(७) दोषः । तथा च मनु [७।१३४]—‘यस्य

(१) धान्य इत्येव । (२) नाष्टिकेन । (३) ममपहृतमिति ख ।

(४) तप—इति सु० पु० पाठ । (५) कुटुम्ब च—इति सु० पु० पाठ ।

(६) योऽशनाया ख । (७) राजो दोष इ ।

राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा । तस्य सीदति तद्राष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ इति ॥ ४४ ॥

इत्यापद्धर्मप्रकरणम् ।

(वो० मि०) चतुर्णामाश्रमिणां मध्ये ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्धर्मा अभिहिताः, इदानीं वानप्रस्थधर्मानाह सम्पूर्णप्रकरणेन—

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया (१)चाऽनुगतो वनम् ॥

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥ ४५ ॥

वने प्रकपेण नियमविशिष्टेन तिष्ठतीति वनप्रस्थः, वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः इति भाविनी संज्ञा । सुते भरणार्थं समर्पितपत्नीकः, पत्न्याः पतिपरिचर्याभिलाषित्वे तया पत्न्याऽनुगतो ब्रह्मचारी मैथुननिवृत्तः साग्निः त्रेताग्निसहितः सोपासनो गृह्याग्निसहितश्च वनं व्रजेत् । प्रस्थानसमय एव पत्नी पतिकर्तृकाऽग्निहोत्रमनुमन्यत इति सुतविन्यासपक्षेऽग्नेर्नयनं घटते ॥ ४५ ॥

(मिता०) चतुर्णामाश्रमिणां मध्ये ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्धर्माः प्रतिपादिताः । साम्प्रतमवसरप्राप्तान्वानप्रस्थधर्मान्प्रतिपादयितुमाह—

सुतेति । वने प्रकपेण नियमेन च तिष्ठति चरतीति वनप्रस्थः वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः । संज्ञायां दैर्घ्यम् । भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य वनं प्रतिष्ठासुरिति यावत् । असौ सुतविन्यस्तपत्नीकः त्वयेवं भरणीयेत्येवं सुते विन्यस्ता विक्षिप्ता पत्नी येन स तथोक्तः । यदि सा पतिपरिचर्याभिलाषेण स्वयमपि वनं जिगमिपति तदा तयानुगतो वा सहितः तथा ब्रह्मचारी ऊर्ध्वरेताः साग्निर्वेतानाग्निसहितः तथा सोपासनो गृह्याग्निसहितश्च वनं व्रजेत् । सुतविन्यस्तपत्नीक इति वदता कृतगार्हस्थ्यो (२)वनवासेऽधिक्रियत इति दर्शितम् । एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षमङ्गीकृत्योक्तम् । इतरथा 'अविप्लुतब्रह्मचर्यां यमिच्छेत्तु तमावसेत्' इत्यकृतगार्हस्थ्योऽपि वनवासेऽधिक्रियत एव । अयं च वनप्रवेशो जराजर्जरकलेवरस्य जातपौत्रस्य वा । यथाह मनुः (६।२)—'गृहस्थस्तु यदा पश्येद्व-

लीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव वाऽपत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥
इति । अयं च पुत्रेषु पत्नीनिक्षेपो विद्यमानभार्यस्य । मृतभार्यस्या-
प्यापस्तम्बादिभिः वनवासस्मरणात् । अतो 'यत् दाहयित्वाऽग्निहो-
त्रेणे'ति पुनराधानविधानं तदपरिपक्वकषायविषयम् । साग्निः
सोपासन इत्यत्रापि (१) यदार्यादानं कृतं तदा श्रोताग्निभिर्मृण्णेषु
च सहितो वनं व्रजेत् । सर्वाधानं तु श्रौतैरेव केवलम् । यदि कथ-
ञ्चिज्ज्येष्ठभ्रातुरनाहिताग्नित्वादिना श्रोताग्नयोऽनाहितास्तर्हि केवलं
सोपासनो व्रजेदित्येवं विवेचनीयम् । अग्निनयनं च तन्निर्वर्त्याग्नि-
होत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थम् । अत एव मनुः (६१)—'वैतानिकं च
जुहुयाद्गनिहोत्रं यथाविधि । (२) दर्शमस्कन्द्यन्पर्वं पौर्णमासं च
शक्तिः' ॥ इति । ननु च पुत्रनिक्षिप्तपत्नीकस्य तद्विरहिणः कथ-
मग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानं घटते । पत्न्या सह यष्टव्यमिति सहा-
धिकारनियमात् । सत्यमेवं, किन्त्वत्र पत्नीनिक्षेपविधिवलादेव (३) तन्नै-
रपेक्षेणाधिकारः कल्प्यते । यथा हि रजस्वलायां 'यस्य (४) व्रत्ये
ऽहनि पत्न्याना (५) लम्बुका स्यात्तामप (६) रुध्य यजेते'त्यपरोधवि-
धिवलान्तन्निरपेक्षता । यद्वा वनं प्रतिष्ठमानमेव पतिं पत्न्यनुमन्यत
इति न विरोधः । न च यथा ब्रह्मचारिणा विधुरस्य वा वनं प्रस्थित-
तस्याग्निहोत्रादिपरिलोपस्तथा निक्षिप्तपत्नीकस्याप्यग्निहोत्राद्यभाव-
इति शङ्कनीयम् । अपाक्षिकत्वेन श्रवणात् । न च ब्रह्मचारिविधुरयो-
रप्यग्निसाध्यकर्मस्वनधिकारः । पञ्चममासादूर्ध्वमाहितश्रावणिका-
ग्नेस्तदधिकारदर्शनात् । 'वानप्रस्थो जटिलश्चौराजिनवासा न
फालकृष्टमधितिष्ठेत् अकृष्टं मूलफलं सञ्चिन्वीत ऊर्ध्वरेताः श्मा-
शयो दद्यादेव न प्रतिगृहीयादूर्ध्वं पञ्चम्यो मासेभ्यः श्रावणिके-
ना (७) म्नीनाधापाहिताग्निर्घृक्षमूलको दद्याद्देवपितृमनुष्येभ्यः स
गच्छेत्स्वर्गमानन्त्यम्' इति वासिष्ठस्मरणात् । चीरं वल्लखण्डो
वलकलं वा । न फालकृष्टमधितिष्ठेत्कृष्टक्षेत्रस्यापरि न निवसेत् ।
श्रावणिकेन वैदिकेन मार्गेण न लोकिकेनैत्यर्थः ॥ ४५ ॥

- (१) अर्धाधानं मृत श्रोतस्मत्तर्ह्येस्तु पृथक्कृति । सर्वधानं तयोरेवैककृतिः । पूर्वपुत्रा-
श्रया ॥ वैतापरिमहः सर्वाधानम् । (२) दर्शमास्कन्दयत् न ४ ।
(३) तन्निरपेक्षेणाधिकारः ४ । (४) वास्येऽहनि ४ । (५) लम्बिका ४ ।
(६) अवरुध्य यजेतेत्यवरोधः क. घ । (७) नानिमाधाय छ. ।

अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृन् देवातिथीनपि ॥

भृत्यांश्च तर्पयेच्छ्रुजटालोमभृदात्मवान् ॥ ४६ ॥

(वी० मि०) कर्षणं विनैवोत्पन्नेन नीवारादिनाऽग्न्यादीन् तर्पयेत् । अग्निर्तर्पणमग्निहोत्रम् । आद्येन चकारेणाऽग्निहोत्रसाधनगोमयादिदातृगवां, चरमेण स्वस्य समुच्चयः । अपिकारेण बलिकर्दमोद्देश्यभूतसमुच्चयः । लोमपदेन कक्षादिस्थं लाम विवक्षितम् ।

जटाश्च विभृत्यान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ।

इति मनुः । आत्मवानात्मोपासनरतः सन् ॥ ४६ ॥

(मिता०) 'साग्निः सोपासनो ब्रजे'दित्येतदग्निसाध्यश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानार्थमित्युक्तं, तत्र गुणविधिमाह—

अफालेति । फालग्रहणं कर्षणसाधनोपलक्षणम् । अकृष्टक्षेत्रोद्भवेन नीवारवेणुश्यामाकादिना अग्नींस्तर्पयेदग्निसाध्यानि कर्माण्यनुतिष्ठेत् । चशब्दाद्विक्षादानमपि तन्नैव कुर्यात् । तथा पितृन्देवान्तिथीन् अपिशब्दाद् भूतान्यपि तेनैव तर्पयेत् । तथा भृत्यान् चशब्दादाश्रमप्राप्तानपि । तथा च मनुः (६।७)—'यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्द्वालिं भिक्षां च शक्तिः । अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान्' ॥ इति । एवं पञ्चमहायज्ञान्कृत्वा स्वमपि तच्छेषमेव भुञ्जीत । (६।१२) 'देवताभ्यश्च तद् हुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयंकृतम्' ॥ इति मनुस्मरणात् । स्वयंकृतमूपरलवणम् । एवं भोजनार्थं यागाद्यर्थं च मुन्यन्ननियमाद्गाम्याहारपरित्यागोऽर्थसिद्धः । अत एव मनुः (६।३)—'संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छेदम्' इति । ननु च दर्शपूर्णमासादेर्वीह्यादिग्राम्यद्रव्यसाध्यत्वात्कथं तत्परित्यागः । न च वचनीय(१)मफालकृष्टेनाग्नींश्चेति विशेषवचनसामर्थ्याद्गीह्यादिवाच इति । विशेषविपरिण्यापि स्मृत्या श्रुतिबाधस्यान्याय्यत्वात्, अफालकृष्टविधेश्च स्मार्ताग्निसाध्यकर्मविपर्ययेनाप्युपपत्तेः । सत्यमेवं किंत्वत्र व्रीह्यादेरप्यफालकृष्टत्वसम्भवान्न विरोधः । अत एवोक्तं मनुना (६।११)—'वासन्तशारदैर्मध्ये मुन्यन्नैः स्वयमाहृतः । पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्निवपेत्पृथक्' ॥ इति । नीवारादीनां मुन्यन्नानां स्वयमुत्पन्नानां स्वतो मेध्यत्व सिद्धेः

ऽपि पुनर्मध्यग्रहणं यज्ञार्हवीद्यादिप्राप्त्यर्थं कृतम् । मेधो यज्ञस्तदहं
मेध्यमिति । तथा श्मश्रूणि मुखजानि रोमाणि जटारूपांश्च शिरोरु-
हान्कक्षादीनि च रोमाणि विभृयात् । रोमग्रहणं नखानामप्युपल-
क्षणम् । तथा च मनुः—'जटाश्च विभृयादित्य श्मश्रुलोमनखांस्तथा' ।
इति । तथात्मवानात्मोपासनाभिरतः स्यात् ॥ ४६ ॥

अहो मासस्य पण्णां वा तथा संवमरस्य च ॥

अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥ ४७ ॥

(धी० मि०) दिवसस्य मासस्य चैरुस्य पण्णां वा मासानां
सवत्सरस्य वा सम्यन्धिभोजनयजनादिपर्याप्तस्याऽर्थस्य द्रव्यस्य
नीवारादेः तथा धर्माविरुद्धप्रकारेण संचयं कुर्यात् । ततोऽधिकस्य
कृतं सङ्गृहीतं विनियुक्तावशिष्टं च द्रव्यमाश्विने मासि त्यजेत् । पुन
रन्यसंचयं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

(मिता०) पूर्वोक्तद्रव्यसञ्चयनियममाह—

अह् इति । एकस्याहः सम्यन्धि भोजनयजनादिदृष्टादृष्टकर्मणः
पर्याप्तस्यार्थस्य सञ्चयं कुर्यात् । मासस्य वा पण्णां मासानां वा
सम्यन्धि कर्मपर्याप्तं सञ्चयं कुर्यात् नाधिकम् । यद्येवं क्रियमाणमपि
कथञ्चिदतिरिच्यते तर्हि तदतिरिक्तमाश्वयुजे मासि त्यजेत् ॥ ४७ ॥

दान्तस्त्रिपवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥

स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वभूत(१)हिते रतः ॥ ४८ ॥

दन्तोऽलूलिकः कालपकाशी वाऽश्मकुट्टरुः ॥

श्रौतं स्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात्तथा क्रियाः ॥ ४९ ॥

(वी० मि०) दान्तः शीतातपादिदुःखसहिष्णु , त्रिषु सवनेषु
दानशीलः प्रतिग्रहात् शब्दसमुच्चितायाजनादेश्च निवृत्त , स्वा-
ध्यायवान् वेदाभ्यासरतः, फलमूलभिक्षादिदानशीलः, सर्वेषां भूतानां
प्राणिनां हिताचरणे रतः, दन्ता एवोऽलूलं निस्तुपीकरणसाधनं
यस्य सः, कालवशेन यत्नतः पकं घदरीफलनीवारादि तदशन-
शीलः, अश्मना कुट्टकोऽवहननकर्ता । वाशब्दात् 'अग्निपकाशनो वा
स्या'दिति मनुकसङ्ग्रहः । श्रौतमग्निहोत्रादि स्मार्तं वैश्वदेवादि अव-

श्यकर्तव्यतया बोधितं, क्रिया भोजनभृत्यभरणाद्याश्च मेध्यतरुफ-
लोद्भवैः स्नेहघृतस्थानीयैर्न तु घृतैस्तथा विधिवोधितप्रकारेण
कुर्यात् ॥ ४८-४९ ॥

(मिता०) किञ्च—

दान्तेति । दान्तो दर्परहितः । त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यन्दिनापरा-
ह्नेषु स्नानशीलः । तथा प्रतिग्रहपराङ्मुखः । चशब्दाद्याजनादिनि-
वृत्तश्च । स्वाध्यायवान् वेदाभ्यासरतः । तथा फलमूलभिक्षादिदान-
शीलः । सर्वप्राणिहिताचरणनिरतश्च भवेत् ॥ ४८ ॥

(मिता०) किञ्च—

दन्तेति । दन्ता एवोलूखलं निस्तुपीकरणसाधनं दन्तोलूखलं तद्यस्या-
स्ति स दन्तोलूखलिकः । कालेनैव पक्कं कालपक्कं नीवारवेणुश्यामाकादि
वदरेङ्गुदादिफलं च तदशनशीलः कालपक्काशी । वाशब्दो 'अग्नि-
पक्काशनो वा स्यात्कालपक्कभुगेव वा' इति मनुक्ताग्निपक्काशित्वा-
भिप्रायः । अश्मकुट्टको वा भवेत् । अश्मना कुट्टनमवहननं यस्य
स तथोक्तः । तथा श्रौतं स्मार्तं च कर्म दृष्टार्थाश्च भोजनाभ्यञ्जना-
दिक्रियाः लकुचमधूकादिमेध्यतरुफलोद्भवैः स्नेहद्रव्यैः कुर्यान्न तु
घृतादिकैः । तथा च मनुः [६।१३]—'मेध्यवृक्षोद्भवानद्यात्स्नेहांश्च
फलसम्भवान्' इति ॥ ४९ ॥

चान्द्रायणैर्नयेत्कालं कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा ॥

पक्षे गते वाऽप्यश्नीयान्मासे वाऽहनि वा गते ॥ ५० ॥

(वी०मि०) चान्द्रायणैः सदा कालं नयेत् । प्राजापत्यादिभिः
कृच्छ्रैर्वा कालं वर्तयेत् । सदेति सर्वान्वितम् । मासे पक्षे वा गते-
ऽहन्येकस्मिन् वा गतेऽश्रीयात्, न तु गृहस्थवत् प्रत्यहमित्यर्थः ।
अपिकारेणाष्टमकालिकादिसमुच्चयः ।

चतुर्थकालिको वा स्यात् यद्वाऽप्यष्टमकालिकः ।

इति मनुवचनात् ॥ ५० ॥

(मिता०) पुरुषार्थतया विहितद्विर्भोजननिवृत्त्यर्थमाह—

चान्द्रायणैरिति । चान्द्रायणैर्वक्ष्यमाणलक्षणैः कालं नयेत् । कृ-
च्छ्रैर्वा प्राजापत्यादिभिः कालं वर्तयेत् । यद्वा पक्षे पञ्चदशदिना-
त्मकेऽतीतेऽश्नीयात् मासे वाऽहनि गते वा नक्तमश्नीयात् । अपि-

शब्दाच्चतुर्थकालिकत्वादिनापि । यथाह मनुः (६।१९) 'नक्तं घात्रं समश्नीयाद्दिवा वाऽऽहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको वा स्याद्यद्वाप्य-
ष्टमकालिकः' ॥ इति । एतेषां च कालनियमानां स्वशक्त्यपेक्षयाऽ-
विकल्पः ॥ ५० ॥

शुचिर्भूमौ (?) स्वपेट्रात्रौ दिवा सम्प्रदैनयेत् ॥

स्नानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥ ५१ ॥

(धी०मि०) रात्रौ शुचिः सन् भूमौ न तु सट्वादौ स्वपेट् ।
दिवा दिवस समोचीनैर्धर्माङ्कैः प्रपदैः सूतेः स्थानेनोद्धांसस्थानेन
आसनेनोपवेशेन विहारेणोपनिषच्छ्रवणलीलया तथा योगाभ्यासेन
नयेत् न तु स्वपेट् ।

मनुः—

विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ।

शृणुयादिति सम्बध्यते । तथा—

भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ॥

इति ॥ ५१ ॥

(मिता०) किञ्च—

स्वप्यादिति । आहारविहारावसरवर्ज्यं रात्रौ शुचिः प्रयतः स्व-
प्यात् नोपविशेन्नापि तिष्ठेत् । दिवा स्वमस्य पुरुषमात्रार्थतया
प्रतिपिद्धत्वात् तन्निवृत्तिपरम् । तथा भूमावेव स्वप्यात् । तच्च भूमा-
वेव न शय्यान्तरितायां मञ्जकादौ वा । दिनं तु सम्प्रदैननयेत् ।
स्थानासनरूपैर्वा विहारैः संचारैः काञ्चित्कालं स्थानं कञ्चिदोपवेश-
नमित्येव वा दिनं नयेत् । योगाभ्यासेन वा । तथा च मनुः (६।२२)—
'विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः' इति । आत्मनः संसिद्धये
ग्रहणत्वप्राप्तये । तथाशब्दात्क्षितिपरिलोडनाद्वा नयेत् । (६।२२)—
'भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्' इति मनुस्मरणात् । प्रपदैः
पादाग्निः ॥ ५१ ॥

- ग्रीष्मे पश्चान्निमध्यस्थो वर्षासु स्पण्डिलेशयः ॥

आर्द्रवामाश्च हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत् ॥ ५२ ॥

(धी०मि०) 'व्यर्तुः संघत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्तश्चे'ति । तत्र

ग्रीष्मे चैत्रादिमासचतुष्टये पञ्चाग्निमध्यस्थः तपः पञ्चाग्निसेवनरूपं चरेत् । चतुर्दिक्षु चत्वारोऽग्नय उपरि च सूर्यात्मकोऽग्निरित्येवं पञ्चा-
ऽग्नयः । वर्षासु स्थण्डिलेशयो वर्षाधारानिवारणविरहिभूतलशायी
स्थण्डिलशयनरूपं तपश्चरेत् । हेमन्ते त्वाद्रवासाः तादृशवस्त्रधारणं
सार्वकालिकं तपश्चरेत् । एवंविधस्तपश्चरणेऽशक्तः स्वसामर्थ्यानु-
सारेण शरीरशोषकं तपोन्तरमाचरेत् । आपशब्देनाऽनुकल्पत्वं
चरमपक्षस्य सूचितम् ॥ ५२ ॥

(मिता०) किञ्च—

ग्रीष्म इति । 'अयर्तुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्तः' इति दर्श-
नात् ग्रीष्मे चैत्रादिमासचतुष्टये चतसृषु दिक्षु चत्वारोऽग्नयः उपरि-
ष्टादादित्य इत्येवं पञ्चानामग्नीनां मध्ये तिष्ठेत् । तथा वर्षासु श्रावणा-
दिमासचतुष्टये स्थण्डिलेशयः वर्षाधाराविनिवारणविरहिणि भूतले
निवसेत् । हेमन्ते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये क्लिन्नं वासो वसीत ।
एवंविधतपश्चरणे असमर्थः स्वशक्त्यनुरूपं वा तपश्चरेत् । यथा श-
रीरशोषस्तथा यतेत । (६।२४)—'तपश्चरंश्चोन्नतरं शोषयेद्देहमा-
त्मनः' इति मनुस्मरणात् ॥ ५२ ॥

यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्वाऽनुलिम्पति(१) ॥

अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥ ५३ ॥

(वी० मि०) कण्टकैस्तु यो विशेषतस्तुदति व्यथयति तस्या-
ऽक्रुद्धः यश्चन्दनैस्तमनुलिम्पति तस्याऽपरितुष्टः उभयोश्च समः
उदासीनः स्यात् । पृष्ठी विषयत्वपरा । चकारिरुदासीनस्य हर्षशो-
काभावयोश्च समुच्चयः ॥ ५३ ॥

(मिता०) किञ्च—

य इति । यः काश्चित्कण्टकादिभिर्विविधमङ्गानि तुदति व्यथयति
तस्मै न क्रुध्येत् । यश्चन्दनादिभिरनुलिम्पति सुखयति तस्य न परि-
तुष्येत् । किं तु तयोरुभयोरपि समः स्यादुदासीनो भवेत् ॥ ५३ ॥

(वी० मि०) अन्नसञ्चयाक्षमत्वेनाऽग्निहोत्राद्यसम्भवे त्वाह—

अग्नीन्वाऽप्यात्मसात्कृत्वा वृक्षावासो मित्ताशनः ॥

वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भिक्षमाचरेत् ॥ ५४ ॥

ग्रामादाहृत्य वा प्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः ॥ ५३ ॥

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदावर्ष्मसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

वैतानसशास्त्रोक्तविधिनाऽग्नीनात्मनि समारोप्य मूलफला-
दिना जीवनार्थं वृक्ष एव आवासो वासस्थलं यस्य स, मिताशनः
परिमितभोजी स्यात् । तदसम्भवे धानप्रस्थानां गृहेषु भक्ष यात्रार्थं
प्राणरक्षणार्थमाचरेत् । एवकारेण गृहस्थव्यवच्छेदः । ततो जीवना-
सम्भवे ग्रामाद्ग्रामवासिनो गृहस्थसमुदायादाहृत्य अष्टौ प्रासान्
तावता प्राणधारणासम्भवे तु षोडश प्रासान् वाग्यतो मौनी भूत्वा
भुञ्जीत । सर्वत्राऽसमर्थस्तु आवर्ष्मसंक्षयात् शरीररक्षणपर्यन्तं वायु-
भक्षः सन् प्रागुदीचीमैशानीं दिशमकुटिलगतिर्गच्छेत् । स्मृत्यन्तरे—
अष्टौ प्रासा मुनैर्भक्ष धानप्रस्थस्य षोडश ।

मनु —

अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।

अनाग्नेरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥

तथा—

अपराजितां वास्थाय गच्छेद्दिशमजिह्वगः ।

सृष्टिः—‘धानप्रस्थो धीराध्वानं उरलनास्युप्रवेशनं भृगुप्रपतन-
वाऽनुतिष्ठेत्’ । अस्मिन् धानप्रस्थाश्रमे ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवाऽधिकारः ।

चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमा धृतिर्दाशिताः ।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता ह्यात्रेको वैश्यशूद्रयोः ॥

इति योगिर्वंहिताया ग्रन्थरुताऽमिहितत्वादित्रि ॥ ५४-५५ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने धानप्रस्थप्रकरणम् ।

(मिता०) अग्निपरिचर्याक्षमं प्रत्याह—

अग्नीनिति । अग्नीनात्मनि समारोप्य वृक्षावासो वृक्ष एव आ-
वासः कुटी यस्य स तद्योक्तः । मिताशनः स्वल्पाहारः । अपिशब्दा-
न्फलमूलाशनश्च भवेत् । यथ

वैतानान्समारोप्य यथाविधि ।

शनः ॥ इति । मुनिर्मौनव्रतयुक्तं

धारणं भवति तावन्मात्रं भक्ष धानप्रस्थगृहस्थाचरेत् ॥ ५४ ॥

(मिता०) यदा तु तदसंभवो व्याध्यभिभवो वा । तदा किं कार्य-

मित्यत आह—

ग्रामादिति । ग्रामाद्वा भैक्षमाहृत्य वाग्यतो मौनो भूत्वा अष्टौ
ग्रामान्भुञ्जीत । ग्राम्यभैक्षविधानान्मुन्यन्नानियमोऽर्थलुप्तः । यदा पु-
नरष्टमिर्ग्रासैः प्राणधारणं न संभवति तदा 'अष्टौ ग्रामा मुनेर्भैक्षं वा-
नप्रस्थस्य षोडशे'ति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

(मिता०) सकलानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह—

वायुभक्ष इति । अथवा वायुरेव भक्षो यस्यासौ वायुभक्षः प्रागु-
दीचीमैशानीं दिशं गच्छेत् । आवर्षसंक्षयात् वर्षं वपुस्तस्य नि-
पातपर्यन्तमकुटिलगतिर्गच्छेत् । यथाह मनुः—(६।३१)—'अपरा-
जितां वास्थाय गच्छेद्दिशमजिह्वगः' इति । महाप्रस्थानेऽप्यशक्तौ
भृगुपतनादिकं वा कुर्यात् । 'वानप्रस्थो वी(१)राध्वानं ज्वलनाम्बुप्र-
वेशनं भृगुपतनं वानुतिष्ठेत्' इति स्मरणात् । ज्ञानाचमनादिधर्मा
ब्रह्मचारिप्रकरणाद्यभिहिताश्चाविरोधिनोऽस्यापि भवन्ति । 'उत्तरेषां
चैतदविरोधि' इति गौतमस्मरणात् । एवं प्रागुदितैन्दर्वादिदीक्षाम-
हाप्रस्थानपर्यन्तास्तनुत्यागान्तमनुतिष्ठन्नब्रह्मलोके पूज्यतां प्राप्नोति ।
यथाह मनुः (६।३२)—'आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया त-
नुम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते' ॥ इति । ब्रह्मलोकः
स्थानविशेषो न तु नित्यं ब्रह्म । तत्र लोकशब्दस्याप्रयोगात् । तत्र
तुरीयाश्रममन्तरेण मुक्त्यनङ्गीकाराच्च । न च 'योगाभ्यासेन वा पुनः'
इति ब्रह्मोपासनविध्यनुपपत्त्या तद्भावापत्तिः परिशङ्कनीया । सालो-
क्यादिप्राप्त्यर्थत्वेनापि तदुपपत्तेः । अत एव श्रुतौ 'त्रयो धर्मस्कन्धा'
इत्युपक्रम्य 'यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तप एवेति द्वितीयः, ब्र-
ह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीयः । अत्यन्तमाचार्यकुल एवमात्मानमव-
सादयन्निति गार्हस्थ्यवानप्रस्थनैष्ठिकत्वस्वरूपमभिधाय सर्व एते
पुण्यलोका भवन्तीति त्रयाणामाश्रमिणां पुण्यलोकप्राप्तिमभिधाय
'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति पारिशेष्यात्परिवाजकस्यैव ब्रह्मसंस्थ-
स्य मुक्तिलक्षणामृतत्वप्राप्तिरभिहिता । यदपि 'श्राद्धकृतसत्यवादी च'
गृहस्थोऽपि विमुच्यते' इति गृहस्थस्यापि मोक्षप्रतिपादनं तद्भावा-
न्तरानुभूतपारिव्रज्यस्यैवगन्तव्यम् ॥ ५५ ॥

इति वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ।

(धी० मि०) अथ क्रमप्राप्तान् संन्यासिधर्मानामिधास्यन् चतुर्थ-
प्राथमं प्रस्तौति—

वनाद् गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदमदक्षिणाम् ॥

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥ ५६ ॥

अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नरोऽग्निमान् ॥

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥ ५७ ॥

वनाद्वा नप्रस्थाथमात् गृहात् गृहस्थथमात् वाशब्देनाऽनास्थावा-
चिना ब्रह्मचर्याश्रमाद्वा कापायपरिपाके सति मोक्षे मोक्षके संन्या-
साश्रमे मनः कुर्यात् । अस्मिन्नाश्रमे ब्राह्मणस्यैवाऽधिकारः, शङ्ख-
ल्यवचनात् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रवजेद् गृहात् ।

इत्यभिधाय—

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ॥

इत्युपसंहरता मनुना ब्राह्मणस्यैवाऽधिकारबोधनाद्य । 'ब्राह्मणाः
प्रवजन्ती'ति श्रुतेश्च । सार्ववेदसी सर्वधनसम्बन्धिनी दक्षिणा यस्या-
स्तां प्राजापतिदेवताकामिष्टिं ब्रह्मचारिभिन्नः साग्निश्चेत्तदा कृत्वा
तदन्तं इष्टिकरणानन्तरं वैतानानग्नीनात्मनि श्रुत्युक्ताविधानेनाऽऽरो-
प्य कृत्वेत्यनेन मनः कुर्यादित्येतत्प्रतिबन्धाद्यनिष्टस्यानन्तर्ययोधनेऽपि
नेष्टिकरणान्निगमसमारोपणयोः पूर्वापरभावो बोधित इति तदन्त इत्यस्य
नानर्थक्यम् । पुत्रवानिति कृतदारपरिग्रहपरम् । आद्यवचनात् 'उद-
गपने पौर्णमास्यां पुरश्चरणमादौ कृत्वा शुद्धेन कायेनाऽष्टौ धाद्धानि
निर्यपेत् द्वादश धे'ति बोधायनाद्युक्तिकर्तव्यतासमुच्चयः । द्वितीय
वचकारेण नित्यनैमित्तिककर्मन्तरकृदिति समुच्चितम् । तुशब्देन यथे-
च्छाचरणस्य संन्यासाधिकारो व्यधच्छिद्यते । नान्यथेति । इष्टिकरणा-
दीतिकर्तव्यतां विना न संन्यासाश्रमपरिग्रहः कार्य इत्यर्थः । अत्र
आवालिः—'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा घनी भवेत् घनी
भूत्वा प्रवजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्याश्रमे प्रवजेद् गृहाद्वा वनाद्दे-
ति । अथ 'जायमानो धी ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण
ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इति श्रुतम् ।

ऋणानि श्रीप्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षे तु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥

इति मनुना चोक्तः क्रमः । कथं ब्रह्मचारिणः संन्यासाधिकारः सङ्गच्छत इति चेत्—उच्यते, कृतदारपरिग्रहस्य पुत्रोत्पादनानन्तरमेव प्रव्रज्याधिकार इत्येतत्तात्पर्यकत्वमेतयोः श्रुतिमनुवाक्ययोः । अन्यथा सिद्धजावालश्रुत्या ब्रह्मचारिणामधिकारसिद्धेरिति दिक् ॥५६-५७॥

(मिता०) वैखा(१)नसधर्माननुक्रम्य क्रमप्राप्तान्परिव्राजकधर्मान् सांप्रतं प्रस्तौति—

वनादत्यादि । यावता कालेन तीव्रतपःशोपितव्रपुषो विषयकपायपरिपाको भवति पुनश्च मदोद्भवाशङ्का नोद्भाव्यते तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । वनगृहशब्दाभ्यां तत्सम्बन्ध्याश्रमो लक्ष्यते । मोक्षशब्देन च मोक्षैकफलकश्चतुर्थ्याश्रमः । अथवा गृहाद्गार्हस्थ्येनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । अनेन च पूर्वोक्तश्चतुराश्रमममुच्चयपक्षः पाक्षिक इति द्योतयति । तथा च विकल्पो जावालश्रुतौ श्रूयते—'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा' इति । तथा गार्हस्थ्यो(२)त्तराश्रमवाधश्च 'गौतमेन दर्शिनः—'पेकाश्रम्यं त्वाचायाः प्रत्यक्षविधनाद्गार्हस्थ्यस्य' इति । एतेषां च समुच्चयविकल्पवाधपक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलत्वाद्विच्छया विकल्पः । अतो यत्कैश्चित्पण्डितमन्यैरुक्तम्—'स्मार्तत्वात्त्रैष्टिकत्वादीनां गार्हस्थ्येन श्रौतेन वाधः गार्हस्थ्यानधिकृतान्धक्तीवादिविषयता वा' इति तत्स्वाध्यायाध्ययनैवधुर्यनिवन्धनमित्युपेक्षणीयम् । किं च—यथा विष्णुक्रमणाल्यावेक्षणाद्यक्षमतया पंग्वादीनां श्रौतेष्वनधिकारस्तथा स्मार्तेष्वप्युदकुम्भाहरणमिक्षाचर्यादिष्वक्षमत्वात्कथं पंग्वादिविषयतया नैष्टिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः, अस्मिन्नाश्रमे ब्राह्मणस्त्रैवाधिकारः । मनुः—(६।२५)—'आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्' । तथा (६।२७)—'एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः' इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधिकारप्रतिपादनात् । 'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इति श्रुनेश्चाग्रजन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु त्रैवर्णिकानां प्रकृतत्वात् 'त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः' इति मृत्रकारवचनाच्च द्विजातिमात्रस्या-

धिकारमाहुः । यदा घनाद् गृहाद्वा प्रव्रजति तदा सावैवेदसदक्षिणां
 सावैवेदसी सर्वघनसम्पन्निनी दाक्षिणा यस्याः सा तघोक्ता तां प्रजा
 पानिदेवताकामिष्टिं कृत्वा तदन्ते तान्चैतानानग्नीनात्मनि श्रुत्युक्तविधा
 नेन समारोप्य । चशब्दात् 'उद्गयने पौर्णमास्यां पुरश्चरणमादौ कृत्वा
 शुद्धेन कायेनाष्टौ आह्वानि निर्वपेत् द्वादश वा' इति योघायनाशुक्तः
 पुरश्चरणादिकं च कृत्वा तथार्धातवेदो जपपरायणो जातपुत्रो वी-
 नान्धकृपणाधिंतार्थाय यथाशक्त्यद्गच्छ भूत्याऽनाहिताग्निर्ज्येष्ठत्वा
 दिना प्रतिघन्धाभावे कृताघानो नित्यनैमित्तिकान्यक्षान्कृत्वा मोक्षे
 मनः कुर्यात् चतुर्थाश्रमं प्रविशेन्नान्यथा । अनेनानपाठतर्णत्रयस्य
 गृहस्थस्य प्रव्रज्यायामनधिकारं दर्शयति । यथाह मनुः (६।३५)—
 'ऋणानि श्रेण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षे तु
 सेवमानो व्रजत्यधः' ॥ इति । यदा तु ब्रह्मचर्यात्प्रव्रजति तदा न
 प्रजात्पादनादिनियमः । अकृतदार्यापरिग्रहस्य तत्रानधिकारात् राग
 प्रयुक्तत्वाच्च विवाहस्य । न च ऋणत्रयापाकरणविधिरेव दारानाक्षि-
 पताति शङ्कनीयम् । विद्याधनाजंननियमवदन्यप्रयुक्तदारसंभवे त-
 स्यानाक्षेपकत्वात् । ननु 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवा जायते
 ब्रह्मचर्येणपिंस्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इति, जातमात्र-
 स्यैव प्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानोति दर्शयति । मैवम्, न हि जात-
 मात्रः अकृतदाराग्निपरिग्रहो यज्ञादिष्वधिक्रियते । तस्मादधिकारी
 जायमानो ब्राह्मणादिर्यज्ञार्शननुतिष्ठेदिति तस्मार्थः । अतश्चोपनी-
 तस्य त्रेधाध्ययनमेवावश्यकम् ॥ कृतदाराग्निपरिग्रहस्य प्रजोत्पादन-
 मपीति निरवद्यम् ॥ ५६—५७ ॥

(वी० मि०) अथ चतुर्थाश्रमिणां कृत्यमाह—

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ॥

एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी, ग्राममाश्रयेत् ॥ ५८ ॥

अप्रमत्तश्चरेद्भिक्षं सायाह्नेऽनभिलाक्षितः ॥

राहिते भिक्षुर्ग्रामं यात्रामानमलोलुपः ॥ ५९ ॥

यतिपात्राणि मृद्रेणुदार्बल्युमयानि च ॥

सलिलं शुद्धिरेतेषां गोबालैश्चावर्षणम् ॥ ६० ॥

सर्वेषां भूतानां प्राणिनां हितः अनिष्टनिवृत्ताशंसी न तु हितकर्ता 'हिसानुग्रहयोरनारम्भी'ति गौतमवचनात् । शान्तो निगृहीतेन्द्रियः, त्रयो वैणवा दण्डा अस्येति त्रिदण्डी 'त्रीन्वैणवान् मूर्द्धप्रमाणान् दक्षिणेन पाणिना धारयेत्सव्येन कमण्डलु'मिति स्मृत्यन्तरात् । 'एकदण्डी त्रिदण्डी वे'ति तु वैधायनः । गौतमः—'मुण्डः शिखी परिशिष्टं यज्ञोपवीतमप्सु जुहांति भूःस्वाहेति । अथ दण्डमादत्ते सखे मां गोपाये'ति । सकमण्डलुरिति । शौचाद्यर्थं धृतकमण्डलुरित्यर्थः । एकोऽद्वितीय एवारमत इत्येकारामः । तदाह दक्षः—

एको भिक्षुर्यथाक्तश्च द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।

त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥

राजावर्तादि तेषां तु भिक्षावार्ता परस्परम् ।

अपि पैशुन्यमात्सर्यं सन्निकर्षांश्च संशयः ॥

परित्रय्य लौकिकवैदिककर्माणि विशिष्याऽनुक्तानि सन्त्यज्य भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेदुपजीवेत् । सायाहे द्वादशमुहूर्तानन्तरं दिने ह्यप्रमत्तोऽनुद्धतः, अनभिलक्षितोऽप्रकटीकृतनिजमाहात्म्यः सन्नन्यैर्भिक्षुकै रहिते ग्रामे अलोलुपो बहुतरमिष्टान्नादिष्वनासक्तश्च सन् यात्रामात्रं प्राणस्थितिमात्रयोग्यं भैक्षं चरेत् । भिक्षार्थं यतेः पात्राणि मृत्तिकावंशकाष्ठसजीवनीनामन्यतममयानि भवन्ति, न तु तैजसानि । एतेषां मृष्मयादीनां यतिपात्राणां सलिलं गोवालावर्षणं च शुद्धिहेतुः । इयं भिक्षाचरणप्रयोगाङ्गत्वेनाऽत्र शुद्धिरभिहिता । उपघातजन्याशौचनिरासिका शुद्धिस्तु प्रागेवोक्ता । आद्यचकारेण भिक्षार्थपात्राणां भोजनार्थत्वमपि पात्रान्तराभावे समुच्चयते । 'तद्भैक्षं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रेणाऽन्येन वा तूष्णीं मात्रया भुञ्जीते'ति देवत्ववचनात् । द्वितीयचकारो व्यवस्थितविकल्पार्थः । मृष्मयादीनां सलिलैरलावुमयानां गोवालवर्षणः शुद्धिरिति 'गोवालैः फलसम्भवं'मिति प्रागुक्तसंवादात् ।

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्वणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाऽध्वरे ॥

इति मनुवचनस्वरसाच्च । यमः—

सुवर्णरूप्यपात्रेषु ताम्रकांस्यायसेषु च ।

भिक्षां दत्त्वा न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेत् ॥

इति ॥ ५७-६० ॥

(मिता०) एवमधिकारिणं निरूप्य तद्धर्मानाह—

सर्वेति । सर्वभूतेभ्यः प्रियाप्रियकारिभ्यो हित उदासीनो न पु-
नर्हिताचरणः । 'हिंसानुग्रहयोरनारम्भी' इति गौतमस्मरणात् । (१)
शान्तो वाह्यान्तःकरणोपरतः । प्रयो दण्डा अस्य सन्तीति त्रिदण्डी ।
ते च दण्डा वैणवा प्राह्याः । प्राजापत्येष्टयनन्तरं 'श्रीन्वैणवान्दण्डा-
न्मूघप्रमाणान्दक्षिणेन पाणिना धारयेत्सव्येन सोदकं कमण्डलुम्'
इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । एकं वा दण्ड धारयेत् 'एकदण्डी त्रिद-
ण्डी वा' इति यौधायनस्मरणात् । 'चतुर्थमाश्रम गच्छेद्ब्रह्मविद्याप-
रायणः । एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसंग्रहजितः' ॥ इति चतुर्वि-
ंशतिमते दर्शनाच्च । तथा शिखाधारणमपि वैकल्पिकम् । 'मुण्डः
शिखा वा' इति गौतमस्मरणात् । 'मुण्ड(२)डोऽममोऽक्रोघोऽपरिग्रहः'
इति घसिष्टस्मरात् । तथा यज्ञोपवीतधारणमपि वैकल्पिकमेव । 'स-
शिखान्केशाप्रिकृत्य विमृज्य यज्ञोपवीतम्' इति काठकश्रुतिदर्श-
नात् । 'कुट्टम्यं पुत्रदारांश्च घेदाह्नानि च सर्वशः । केशान्यज्ञोपवीतं
च त्यक्त्वा गुह्यश्चरेन्मुनिः' ॥ इति वाष्कलस्मरणाच्च । 'अथ यज्ञो-
पवीतमप्सु जुहोति भूःस्थाहेति अथ दण्डमादत्ते सखे मां गोपाय'
इति परिशिष्टदर्शनाच्च । यद्यशक्तिस्तदा कन्यापि प्राह्या । 'का-
पायी मुण्डास्त्रिदण्डी सकमण्डलुपविप्रपादुकासनकन्धामाश्र' इति
देवलस्मरणात् । शौचाद्यर्थं कमण्डलुसहितश्च मघेत् । एकरामः प्र-
यज्ञितान्तरेणासहायः संन्यासिनीभिः स्त्रीभिश्च । स्त्रीणां चैक इति
यौधायनेन स्त्रीणामपि प्रयज्यास्मरणात् । तथा च दक्षः—'एको मि-
क्षुर्धयोक्तश्च द्वायेव मिथुनं स्मृतम् । प्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु
नगरायते ॥ राजयार्तादि तेषां तु मिक्षावार्ता परस्परम् । अपि पैशु-
न्यमात्सर्वं सन्निकर्षात् संशयः' ॥ इति । परिग्रज्य परिपूर्वो' यज्ञति-
स्त्यागे वर्तते । अतश्चाहं ममाभिमानं तत्कृतं च लौकिक कर्मानिचयं
वैदिकं च नित्यकाम्यात्मकं संत्यजेत् । तदुक्तं मनुना (१२७८-९२)—
'सुखाभ्युदयिकं चैव नैश्रेयसिकमेव च । प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं
कर्म वैदिकम् ॥ इह वामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते । निष्कामं

ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्वि-
जोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्थाद्वेदाभ्यासे च 'यत्नवान्' ॥ इति ।
अत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासस्तत्र यत्नवान् । भिक्षाप्रयोजनार्थं प्रा-
ममाश्रयेत्प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम् । वर्षाफाले तु न दोषः ।
'ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी' इति शङ्खस्मरणात् ।
अशक्तौ पुनर्मासचतुष्टयपर्यन्तमपि स्थातव्यं 'न चिरमेकत्र वसेद-
न्यत्र वर्षाकालात् । श्रावणादयश्चत्वारो मासा वर्षाकालः' इति देव-
लस्मरणात् । 'एकरात्रं वसेद्भ्रामे नगरे रात्रिपञ्चकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र
वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत्' ॥ इति कण्वस्मरणात् ॥ ५८ ॥

(मिता०) कथं भिक्षाटनं कार्यमित्यत आह—

अप्रमत्त इति । अप्रमत्तो वाक्कशुरादिचापलरहितो भैक्षं चरेत् ।
'वसिष्ठेनात्र विशेषो दर्शितः—'सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षम्'
इति । सायाह्ने अहः पञ्चमे भागे । तथा च मनुः (६।५६)—'विधूमे स-
न्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यति-
श्चरेत्' ॥ इति । तथा—'एककालं चरेद्भिक्षां प्रस(१)ज्येष्ठ तु विस्तारे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति' ॥ इति । अनभिलाक्षितः
ज्योतिर्विद्वानोपदेशादिना अचिह्नितः । मनुः (६।५०)—'न चात्पान-
निमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लि-
प्सेत कर्हिचित्' ॥ इति तेनोक्तत्वादिति । यत्पुनर्वासिष्ठवचनम्—'वा-
ह्मणकुले वा यल्लभेत तद्भुञ्जीत सायंप्रातर्मासवर्जम्' इति । तद्दश-
क्तविषयम् । भिक्षुकैर्भिक्षणशीलैः पाखण्ड्यादिभिर्वर्जिते ग्रामे । मनु-
नात्र विशेष उक्तः (६।६१)—'न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्व-
भिः । आकीर्णं भिक्षुकैरन्यैरगारमुपसंवजेत्' ॥ इति । यावता प्राण-
यात्रा वर्तते तावन्मात्रं भैक्षं चरेत् । तथा च संवर्तः—'अष्टौ भिक्षाः
समादाय मुनिः सप्त च पञ्च वा । अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्वा-
स्ततोऽश्रियाच्च वाग्यतः' ॥ इति । अलोलुपो मिष्टान्नव्यञ्जनादिष्व-
प्रसक्तः ॥ ५९ ॥

(मिता०) भिक्षाचरणार्थं पात्रमाह—

यतिपात्राणीति । मृदादिप्रकृतिकानि यतीनां पात्राणि भवेयुः ।
तेषां संलिलं गोवालावधर्षणं च शुद्धिसाधनम् । इयं च शुद्धिर्भिक्षा

(१) चरणादिप्रयोगाद्भूता नाऽमेध्यः उपहृतिविषया । तदुपघाते द्र-
व्यशुद्धिप्रकरणोक्ता द्रष्टव्या । अत एव मनुना (६।५३)-'अतैजसानि
पात्राणि तस्य स्युर्निर्घणानि च । तेषामग्निः स्मृतं शौचं चमसाना-
मिषाध्वरे' ॥ इति । चमसदृष्टान्तोपादानेन प्रायोगिकी शुद्धिर्दर्शिता ।
पात्रान्तराभाधे भोजनमपि तत्रैव कार्यम् । 'तद्भैक्षं गृहीत्वैकान्ते तेन
पात्रेणान्येन वा तूष्णीं प्राणमात्रं भुञ्जीते'ति देवलस्मरणात् ॥६० ॥

(वी०मि०) एवं हि व्यवहृतव्यमुक्तया मोक्षप्राप्तिहेतुभूतात्मो-
पासनाङ्गमान्तरं नियममाह—

संनिरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ॥

भयं हित्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः ॥ ६१ ॥

कर्तव्याऽऽशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ॥

ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यप्रकरणाय च ॥ ६२ ॥

इन्द्रियाणां ग्रामं समूहं रूपादिविषयेभ्यः सम्यक् निरुध्य उप-
कार्यपकारिविषयौ रागद्वेषौ व्युदस्य त्यक्त्वा भूतानां प्राणिनां
स्यकर्तृकर्मणोऽपादनं हित्वेति मिताक्षरा । तन्तु 'परस्य न तदाचरे'दि-
त्यग्नेतनन गतार्द्धिम् । तस्माद्यमर्थः—व्याघ्रादीनां सकल हित्वाऽमृती
मोक्षभारमचति'द्विजो ब्राह्मणः भिक्षुकेणाशयस्याऽन्तःकरणस्य वास-
नाशयरूपा शुद्धिविशेषतः प्राणायामाभ्यासैः कर्तव्या । किमर्थमत
आह ज्ञानेति । अस्या द्वैतसाक्षात्कारं प्रत्याशयशुद्धेर्निमित्तत्वात्त-
दर्थं दोषक्षयेनात्मध्यानधारणादौ स्वातन्त्र्यसम्पादनार्थं चेत्यर्थः ।
आद्यचकारेणोर्प्यादीनां समुच्चयः । द्वितीयचकारेण शोकस्य चर-
मचकारेण सञ्चितपापपुण्यक्षयार्थकत्वस्य समुच्चयः । तुशब्देन
निवृत्तरूपधर्मस्य प्रथमश्लोकोक्तस्य केवलस्य मोक्षसाधनत्व व्यव-
च्छिन्नम् ॥ ६१-६२ ॥

(मिता०) एवं भूतस्य यत्तेरात्मोपासनाङ्गं नियमविषयमाह—

संनिरुध्येति । चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयेभ्यः सम्यक् निरु-
ध्यविनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियाविषयौ प्रहाय त्यक्त्वा चशब्दादीर्प्या-
दीनापि । तथा भूतानाम(२)पकाराकरणेन भयमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः
सन्नद्वैतसाक्षात्कारेणामृतीभवति मुक्तो भवति ॥ ६१ ॥

(मित्ता०) किञ्च—

कर्तव्येति । विषयाभिलाषद्वेषजनितदोषकलुषितस्याशयस्या-
न्तःकरणस्य शुद्धिः कल्मषक्षयः प्राणायामैः कर्तव्या । तस्याः शुद्धे-
रात्माद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् । एवं सति विष-
यासक्तितज्जनितदोषात्मकप्रतिबन्धक्षये सत्यात्मध्यानवारणादौ स्व-
तन्त्रो भवति । तस्माद्भिक्षुकेंण त्वेषा शुद्धिर्विशेषतोऽनुष्ठेया । त-
स्य मोक्षप्र(१)धानत्वात् । मोक्षस्य च शुद्धान्तःकरणतामन्तरेण
दुर्लभत्वात् । यथाह मनुः (६।७१) — 'दह्यन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि
यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्' ॥
इति ॥ ६२ ॥

(वी० मि०) इन्द्रियनिरोधस्योक्तस्य जनकीभूतं विवेकं संसा-
रस्वरूपपर्यालोचनया सम्पाद्यमित्याह—

आवेक्ष्या गर्भवासाश्च कर्मजा गतयस्तथा ॥

आधयो व्याधयः क्लेशा जरा रूपविपर्ययः ॥ ६३ ॥

भवो जातिसहस्रेषु प्रियांप्रियविपर्ययः ॥

गर्भवासा नानाजन्मसम्बन्धिनो दुःखदा आवेक्ष्याः संसारिणां
सम्बन्धितया पर्यालोचनीयाः । निषिद्धकर्मरौरवादिनानानरक्रेषु
गतयः, आधयो मनःपीडाः, व्याधयो ज्वराद्याः, क्लेशाः जीवनोपा-
यानुसरणादिजन्यश्रमाः, जराऽन्नपानादिकारितवद्दोषसम्भवा वार्द्ध-
कं, रूपविपर्ययः युवदशासु सौन्दर्यस्य वार्द्धके विपर्ययो
वैपरीत्यं, जातिसहस्रेषु मनुष्यगोशूकरादिनानाजन्मप्रियस्यापात-
रमणीयस्य परिणामतोऽप्रियस्य वैपर्ययसुखस्य पत्नीपुत्रधनादेर्वा
तत्साधनस्य विपर्ययो विच्छेदः । एते सर्व एव दुःखमयाः संसारे
आवेक्ष्याः । तथा च वैराग्यं सुलभमिति भावः । चकारेण मरणं तथा-
शब्देन च राजादिकृतवधताडने समुच्चिनोति ॥ ६३ ॥

(मित्ता०) इन्द्रियनिरोधोपायतया संसारस्वरूपनिरूपणमाह—

आवेक्ष्या इति । वैराग्यसिद्ध्यर्थं मूत्रपुरीपादिपूर्णानाविधगर्भ-
वासा आवेक्षणीयाः पर्यालोचनीयाः । चशब्दाज्जननोपरमावपि । तथा
निषिद्धाचरणादिक्रियाजन्या महारौरवादिनिरयपतनरूपा गतयः ।

तथाघयो मनःपीडाः, व्याघयश्च ज्वरातीसाराद्याः शरीराः, क्लेशाः
अविद्यास्मितारागद्वेषामिनिवेशाः पञ्च, जरा बलीरलिनाद्यभिभवः,
रूपविपर्ययः सञ्जकुम्भजत्वादिना प्राक्तनस्य रूपस्यान्यथाभावः, तथा
इवसुकरपरोरगाद्यनेकजातिषु भव उत्पत्तिः । तथा इष्टस्याप्राप्तिः
अनिष्टस्य प्राप्तिरित्यादियद्दुतरक्लेशावहं संसारस्वरूपं पर्यालोच्य
तत्परिहारार्थमात्मज्ञानोपायभूतेन्द्रियजये प्रयतेत ॥ ६३ ॥

(धी० मि०) वैराग्योत्पत्त्यनन्तरकृत्यमाह—

ध्यानयोगेन संदृश्यः(१) सूक्ष्म आत्मात्मनि स्थितः ॥ ६४ ॥

ध्यानं यहिर्विषयोपरमस्तद्विशिष्टेन योगेन चित्तवृत्तेरात्मैका
प्रत्यरूपेण निदिध्यासनापरनामकेनात्मनि परब्रह्मणि स्थितोऽभेदेन
समुद्रतरङ्गवत् सूक्ष्म अविद्याप्रस्तानामदृश्य आत्मा सन्दृश्यो
विपर्याकर्तव्यः । अथवा ध्यानयोगेन हेतुना स्वजन्मसाक्षात्कारवि-
षयीकर्तव्य इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

(मिता०) एवमवेक्ष्यानन्तरं किं कार्यमित्यत आह—

ध्यानयोगेनेति । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः आत्मैकाग्रता ध्यान त-
स्या एव यादृविषयवोपरमः ध्यानयोगेन निदिध्यासनापरपर्यायेण
सूक्ष्मः शरीरप्राणादिव्यतिरिक्तः क्षेत्रज्ञ आत्मा आत्मनि ब्रह्मण्यव
स्थितः इत्येव तत्संपदार्थयोरभेदं सम्यक् पश्येदपरोक्षीकुर्यात् । अत
एव श्रुती 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः' इति साक्षात्काररूपं दर्शनमनूय
तत्साधनत्वेन 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणम
नननिदिध्यासनानि विहितानि ॥ ६५ ॥

(धी० मि०) ननु मोक्षपदेन चतुर्थाश्रमापादनात् संन्यासस्य
मोक्षहेतोः सत्त्वे मोक्षस्य च स्वभावात्किं च किमिति ध्यानयोगादिकं
प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणमित्याह—

नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः ॥

अतो यदात्मनोऽपथ्यं (२) परस्व न तदाचरेत् ॥ ६६ ॥

सत्यमस्तेषमक्रोधो द्वीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ॥

संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥ ६६ ॥

आश्रमः संन्यासाश्रमः केवलं स्वरूपत एव मोक्षसाधने धर्मं न कारणं यतस्तदाश्रमवता क्रियमाणः सत्यादिधर्मो मोक्षे साधनं भवेत् । अतस्तादृशधर्मस्याऽपेक्षितत्वाद्वात्मनोऽपथ्यं दुःखकारणं परुषभाषणताडनादि तत्परस्य नाचरेत् । अत एव सत्यादिः सर्वो धर्मः कर्तव्यत्वेन मुनिभिरुदाहृतः कथितः । सत्यं मोक्षसाधनीभूतशास्त्रजन्यतत्त्वज्ञानं, धृतिरिष्टवियोगानिष्टप्राप्तौ चित्तस्याच-पलत्वं, मनोनिग्रहो दमः, इन्द्रियपदं बाह्येन्द्रियपरम्, विद्या आत्ममनननिदिध्यासनरूपा, शेषं प्रसिद्धम् । मिताक्षरायां तु आश्रमो दण्डकमण्डल्वादिधारणं नात्मोपासनाख्ये धर्मे कारणं यस्मादसौ क्रियमाणो भवेदेव नातिदुष्कर इति व्याख्यातम् ॥ ६५—६६ ॥

(मिता०) किञ्च—

नेति । प्राक्तनश्लोकोक्तात्मोपासनाख्ये धर्मे नाश्रमो दण्डकमण्डल्वादिधारणं कारणम् । यस्मादसौ क्रियमाणो भवेदेव नातिदुष्करः तस्माद्यदात्मनोऽपथ्यमुद्वेगकरं परुषभाषणादि तत्परेषां न समाचरेत् । अनेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतान्तःकरणशुद्ध्यापादनत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वागद्वेषप्रहाणस्य प्रधानत्वेन प्रशंसार्थमाश्रमनिराकरणं, न पुनस्तत्परित्यागाय तस्यापि विहितत्वात् । तदुक्तं मनुना (६।६६)—दुषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे वसन् । समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ इति ॥ ६५ ॥

(मिता०) किञ्च—

सत्यमिति । सत्यं यथार्थप्रियवचनम् । अस्तेयं परद्रव्यानपहारः । अक्रोधोऽपकारिण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनम् । हीर्लज्जा । शौचमाहारादिशुद्धिः । धीर्हिताहितविवेकः । धृतिरिष्टवियोगेऽनिष्टप्राप्तौ प्रचलितचित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनम् । दमो मदत्यागः । संयतेन्द्रियता अप्रतिपिद्धेष्वपि विषयेष्वनतिसङ्गः । विद्या आत्मज्ञानम् । एतैः सत्यादिभिरनुष्ठितैः सर्वो धर्मोऽनुष्ठितो भवति । अनेन दण्डकमण्डल्वादिधारणवाह्यलक्षणात् सत्यादीनामात्मगुणानामन्तरङ्गतां द्योतयति ॥ ६६ ॥

यतिधर्मप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता ।

८४३

(वी० मि०) 'सूक्ष्म आत्मात्मनि स्थितः' इत्युक्तं, तच्चाधारा-
धेयभावस्य भेदनियतत्वादत्त आह—

निस्सरन्ति यथा लोहपिण्डात्सप्तात्स्फुलिङ्गकाः ॥

सकाशादात्मनस्तद्दात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ ६७ ॥

(वी० मि०) तसाल्लोहपिण्डाद्यथा महाम्नेः स्फुलिङ्गका निस्सर-
रन्ति निर्गच्छन्ति तद्वत्परमात्मनः सकाशाद्जीवात्मानः प्रभवन्ति ।
अथमाशयः—स्फुलिङ्गस्याऽग्निमत्त्वाभावेऽप्यग्नेः स्फुलिङ्गाद्भेदादा-
यैव जन्यजनकभावस्तथा जीवात्मानां परमात्मभिन्नत्वाभावेऽपि प-
रमात्मनो जीवात्मभ्यो भेदमादाय जन्यजनकभाव उपपद्यत एव ।
जन्यत्वं चाऽऽविर्भावमात्रम् । स्फुलिङ्गजीवात्मनोः पूर्वसिद्धत्वादि-
ति भावः ॥ ६७ ॥

(मिता०) ननु ध्यानयोगेनात्मनि स्थितमात्मानं पश्येदित्युक्तं
जीवपरमात्मनोर्भेदाभावादित्यत आह—

निःसरन्तीति । यद्यपि जीवपरमात्मनोः पारमार्थिको भेदो
नास्ति तथाप्यात्मनः सकाशादविद्योपाधिभेदमिन्नतया जीवात्मनः
प्रभवन्ति, हि यस्मात् तस्माद्भुज्यत एव जीवपरमात्मनोर्भेदव्यप-
देशः । यथा हि तसाल्लोहपिण्डाद्योगोलकाद्विस्फुलिङ्गकास्तेजोयथा
निःसरन्ति निःसृताश्च स्फुलिङ्गव्यपदेशं लभन्ते तद्वत् । अत उपप-
न्नम्—आत्मात्मनि स्थितो द्रष्टव्य इति । यद्वायमर्थः—ननु सुषुप्ति
समये प्रलये च सकलक्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणि प्रलीनत्वात्कस्यायमात्मोपा-
सनाविधिरित्यत आह—निःसरन्तीत्यादि । यद्यपि सूक्ष्मरूपेण प्रल-
यवेलायां प्रलीनास्तथाप्यात्मनः सकाशादविद्योपाधिभेदमिन्नतया
जीवात्मानः प्रभवन्ति, पुनः कर्मवशात्स्थूलशरीरामिमानिनो जा-
यन्ते तस्मान्नोपासनाविधिविरोधः तैजसस्य पृथग्भावसाम्याल्लोह-
पिण्डदृष्टान्तः ॥ ६७ ॥

(वी० मि०) 'सूक्ष्म आत्मात्मनी'ति प्रागुक्ते हेतुत्वमेतच्छूलो-
कार्थस्याऽभिप्रेति । 'भवो जातिसदृशे'ष्वित्युक्तं, पुनःपुनर्जन्मनि
किं मानमित्याशङ्कयामाह—

तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चित्कर्म किञ्चित्स्वभावतः ॥)

करोति च त(१)दाभ्यासाद्धर्माद्धर्मोभयात्मकम् ॥ ६८ ॥

तत्र संसारे जीवात्मा किञ्चित्कर्म स्तन्यपानादिकं स्वयमेव तज्ज(२)न्मीयाचारनैरपेक्षेण करोति । किञ्चित्कर्म उप्लादेः कण्टकाशित्वादिकं स्वभावतः स्वजातिनियमादृष्टवशेन स्वकण्टकाशित्वादिदर्शनेनेति यावत् । किञ्चिच्च धर्माधर्मोभयात्मकं कर्माध्ययनपरादारादिजन्मान्तरवासनावशात् सदसदुपदेशकृतं तावत् करोति तथा च प्राग्जन्माभावे स्वयं स्वभावादभ्यासाच्च कर्मणो नोपपद्यन्ते । एवं तज्जन्मीयकर्माण्यपि तत्पूर्वजन्माभावेनोपपद्येरन्नित्यनादिनानाजन्मत्वादुपपन्नमेकस्य जन्मसहस्रमिति भावः । हिशब्दोऽवधारणे ॥ ६८ ॥

(मित्ता०) ननु चानुपात्तवपुषां क्षेत्रज्ञानां निष्परिस्प(३)न्दतया कथं तन्निरन्धनो जरायुजाण्डजादिचतुर्विधदेहपरिग्रह इत्यत आह— तत्रेति । यद्यपि तस्यामवस्थायां परिस्पन्दात्मकक्रियाभावस्तथापि धर्माधर्माध्यवसायात्मकं कर्म मानसं भवत्येव । तस्य च विशिष्टशरीरग्रहणहेतुत्वमस्त्येव । (१२।९)—‘वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्’ इति मनुस्मरणात् । एवं गृहीतवपुः स्वयमेवान्वयव्यतिरेकनिरपेक्षः, स्तन्यपानादिकं कृते वृत्तिर्भवत्यकृते न भवतीत्येवंरूपौ यावन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरपेक्षः । प्राग्भवीयानुभवभावितभावनानुभवोद्भूतकार्यावबोधः किञ्चित्स्तन्यपानादिकं करोति, किञ्चित्स्वभावतो यदृच्छया प्रयोजनाभिसन्धिनिरपेक्षं पिपीलिकादिभक्षणं करोति, किञ्चिद्भवान्तराभ्यासवशाद्धर्माधर्मोभयरूपं करोति । तथा च स्मृत्यन्तरम्—‘प्रतिजन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तदेवाभ्यसते पुनः’ ॥ इति । एवं जीवानां कर्मवैचित्र्यं तत्कृतं जरायुजादिदेहवैचित्र्यं युज्यत एव ॥ ६८ ॥

(वी० मि०) नन्वनादिश्चेदात्मा तदा कथं जातो देवदत्त इत्यादिव्यवहार इत्यत आह—

निमित्तभक्षरः कर्ता वोद्धा ब्रह्म गुणी वशी ॥

अजः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते ॥ ६९ ॥

(१) करोति किञ्चिरुपा०—इति सु० पु० पाठः ।

(२) तज्जन्ममाचार—इति ख० पु० पाठः ।

(३) स्पन्दतया कथं ख. ।

निमित्तं कारणमेव न तु कार्योऽपीत्यतोऽक्षरोऽप्यतश्च वस्तुग-
त्यात्मा । अत एव ब्रह्म सकलदेशकालव्यापकः, शरीरग्रहणात्
शरीरसर्वथोत्पत्तिः सङ्कीर्त्यते । अवस्थाविशेषोत्पत्तेर्गृहस्थो जात इति
यदित्यर्थः । न तु सुखदुःखमोहात्मकगुणत्रयविकारवतीव गुण-
त्रिकात्मिकायाः प्रकृतेः कर्तृत्वमावश्यकमिति नात्मा निमित्तं मा-
नाभावाद् अह बोद्धा । अन्य एव कर्ता न तु प्रकृतिः । अचेतनं हि
चेतनाधिष्ठितमेव प्रवर्तते । अथ गुणशून्यस्य कथं गुणवत्कार्यात्म-
कत्वमत आह वशी स्वतन्त्रः । शक्तिस्तु परतन्त्रा न कर्त्री अचेत-
नत्वादित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(मिता०) नन्वेवं सति ब्राह्मण एव कथंचिज्जीवव्यपदेश्यत्वात्तस्य
च नित्यत्वादिधर्मत्वात्कथं विष्णुमिथो जात इति व्यवहार इत्या-
शङ्क्याह—

निमित्तमिति । सत्यमात्मा सकलजगत्प्रपञ्चाविर्भावेऽविद्यासमा-
वेशघशात्समवाय्यसमवायिनिमित्तमित्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि
कारणं न पुनः कार्यकोटिनिविष्टः । यस्मादक्षरोऽघिनश्चरः । ननु
सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्यभूते जगत्प्रपञ्चे
दर्शनात्तद्गुणधर्याः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृतोचिता न पुनर्निर्गुणस्य
ब्रह्मणः । मैवं मंस्थाः । आत्मैव कर्ता, यस्मादसौ जीधोपमोग्यसु-
खदुःखहेतु(१)भूतादृष्टादेवोद्धा । न ह्यचेतनायाः प्रकृतेर्नामरूप-
व्याकृतविचित्रमोक्तृत्वगंगोमानुकूलभोग्यभोगायतनादियोगिजगत्प्र-
पञ्चरचना घटते । तस्मादात्मैव कर्ता । तथा स एव ब्रह्म बृंहको
विस्तारकः । न चासौ निर्गुणः, यतस्तस्य त्रिगुणशक्तिरविद्या प्रकृ-
तिप्रधानाद्यपरपर्याया विद्यने । अतः स्वतो निर्गुणत्वेऽपि शक्तिमु-
खेन सत्त्वादिगुणयोगी कथ्यते । न चैतावता प्रकृतेः कारणता,
यस्मादात्मैव वशी स्वतन्त्रः न प्रकृतिर्नाम स्वतन्त्रं तत्त्वान्तरं, तादृ-
ग्विधत्वे प्रमाणाभावात् । न च प्रचनीयं शक्तिरूपापि सैव कर्तृभू-
तेति । यतः शक्तिमत्कारकं न शक्तिः, तस्मादात्मैव जगत्त्रिवि-
धमपि कारणम् । तथा अज उत्पत्तिरहितः । अतस्तस्य यद्यपि
साक्षाद्जननं नोपपद्यते तथापि शरीरग्रहणमात्रेण जात इत्युच्यते,
अवस्थान्तरयोगितयात्पत्तेर्गृहस्थो जात इतिवत् ॥ ६९ ॥

(वी० मि०) शरीरग्रहणप्रकारमाह चतुर्दशभिः श्लोकैः—

सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् ॥

सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथादत्ते भवन्नपि ॥ ७० ॥

आहुत्याप्यायते सूर्यस्तस्माद्दृष्टिरथौषधिः ॥

तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्व(१)मुपगच्छति ॥ ७१ ॥

स परमात्मा सर्गादिकाले यथाऽऽकाशादीन् पञ्च एकोत्तरगुणान् यथोत्तरमेकैकाधिकगुणयुक्तान् सृजति तथा भवन् जीवभावं गच्छन्नपि तानाकाशादीन् शरीरारम्भार्थमुपादत्ते । गुणाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः, तेषां चाकाशादीनां शुक्रसाहित्येन शरीरारम्भकत्वम् । अभिधान एवाहृतिजन्माहृष्टस्य तदारम्भोपयोगित्वमाह—आहुत्येति । यजमानप्रक्षिप्तयाऽऽहुत्या सूर्यं आप्यायते तृप्यति । तस्मादेव तृप्ताहृष्टिर्भवति । अथ वृष्टेर्वीह्यादिसस्यरूपौषधिर्भवति । तत ओषधेरन्नं भवति । तच्चाऽन्नं रसरूपेण परिणामेन द्वारीभूतेन शुक्रशोणित्वमुपगच्छति ॥ ७०—७१ ॥

(मिता०) शरीरग्रहणप्रकारमाह—

सर्गादाविति । सृष्टिसमये स परमात्मा यथाकाशादीन् शब्दैकगुणं गगनं, शब्दस्पर्शगुणः पवनः, शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः, शब्दस्पर्शरूप(२)परसगुणवदुदकम्, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा जगतीत्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति तथात्मा जीवभावमापन्नो भवन्नुत्पद्यमानोऽपि स्वशरीरस्यारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति ॥ ७० ॥

(मिता०) कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनामित्यत आह—

आहुत्येति । यजमानैः प्रक्षिप्तयाहुत्या पुरोडाशादिरसेनाप्यायते सूर्यः । सूर्याच्च कालवशेन परिपकाज्यादिहवीरसाहृष्टिर्भवति । ततो व्रीह्याद्यौषधिरूपमन्नम् । तच्चान्नं सेवितं सत् रसरूपधिरादिक्रमेण शुक्रशोणितभावमापद्यते ॥ ७१ ॥

स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ॥

पञ्चधातून् स्वयं पष्ट आदत्ते युगपत्प्रभुः ॥ ७२ ॥

(वी०मि०) स्त्रीपुंसयोः ऋतुकालीने संयोगे मैथुने परस्परमिलिते शुक्रशोणिते विशुद्धे धाद्यनभिभूते पञ्चधातून् शरीरधारकान् पृथिव्यादीनि महाभूतानि पृष्ठश्चिदात्मको घातुः प्रभुः परमात्मा स्वयमेव न त्वन्यप्रेरणया युगपदादत्ते शरीरारम्भाय मिश्रयति । तुशब्देन मैथुनव्यतिरेकेण शुक्रशोणितयोर्मिलनं व्यवच्छिनत्ति ॥७२॥

(मिता०) ततः किमित्यत आह—

स्त्रीपुंसयोरिति । ऋतुवेलायां स्त्रीपुंसयोर्योगे शुक्रं च शोणितं च शुक्रशोणितं तस्मिन्परस्परसंयुक्ते विशुद्धे 'वातपित्तश्लेष्मदुष्टप्रन्थिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धरेतांस्यत्रीजानि' इति स्मृत्यन्तरोक्तदोषराहते स्थित्वा पञ्चधातून् पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि शरीरारम्भकतया स्वयं पृष्ठश्चिदातुरात्मा प्रभुः शरीरारम्भ(१)करणेऽदृष्टकर्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति । तथा च शारीरके—'स्त्रीपुंसयोः संयोगे योनां रजसामिससृष्टं शुक्रं तत्क्षणेमेव सह भूतात्मना गुणैश्च सत्त्वरजस्तमोभिः सह धायुना प्रेर्यमाणं गर्भाशये तिष्ठति' इति ॥ ७२ ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानवायुः सुखं धृतिः ॥

धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाऽहङ्कार एव च ॥ ७३ ॥

प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरूपौ भवाभवौ ॥

तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ७४ ॥

(वी०मि०) इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्च प्राणादीनि च पञ्च मनः—प्राणौ ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः आयुःशतवर्षाद्यवच्छिन्नजीवनं धृतिश्चित्तस्थैर्यं धारणा मेघा प्रेरणमिन्द्रियाणां स्वविषये प्रवर्तनम् अहङ्कारोऽभिमानः आकृतिरधयवसंनिवेशः वर्णो गौरत्वादिः स्वरौ गान्धारदिः भवः पुत्रधनादिसम्पदुत्पत्तिः, तद्विपर्ययोऽभवः । एतत्सर्वमादिशरीरसम्बन्धमिच्छतोऽनादेरात्मनो जीवात्मन आत्मजमेवात्मन्यप्राक्तनादेव प्रभवमेव निष्पद्यते । चकारेण धर्मशौर्यादिसङ्ग्रहः ॥ ७३-७४ ॥

(मित्ता०) किञ्च—

इन्द्रियाणीत्यादि । इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि । मनश्चोभयसाधारणम् । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येवं पञ्चवृत्तिभेदभिन्नः शारीरो वायुः प्राणः । ज्ञानमवगमः । आयुः कालविशेषावच्छिन्नं जीवनम् । सुखं निर्वृतिः । धृतिश्चित्तस्थैर्यम् । धारणा प्रज्ञा मेधा च । प्रेरणं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वम् । दुःख-मुद्वेगः । इच्छा स्पृहा । अहंकारोऽहंरुतिः । प्रयत्न उद्यमः । आकृ-तिराकारः । वर्णो गौरिमादिः । स्वरः षड्जगान्धारादिः । छेपो वैरम् । भवः पुत्रपश्वादिविभवः । अभवस्तद्विपर्ययः । तस्यानादेरा-त्मनो नित्यस्यादिमिच्छतः शरीरं जिघृक्षमाणस्य सर्वमेतदिन्द्रि-पा-दिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मबीजजन्यमित्यर्थः ॥ ७३-७४ ॥

प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः ॥

मास्यर्घुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतम् ॥ ७५ ॥

आकाशाललाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं वलादिकम् ॥

वायोस्तु स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ७६ ॥

पित्तात्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम् ॥

रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्दवम् ॥ ७७ ॥

भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं सूर्तिमेव च ॥

आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ७८ ॥

दोहदस्या(१)ऽप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥

वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ॥

पष्टे बलस्य वर्णस्य नखलो(२)म्नां च सम्भवः ॥ ८० ॥

मनसा (३)चेतसा युक्तो नाडीस्नायुशिरायुतः ॥

सप्तमे चाऽष्टमे चैव त्वङ्गांसस्मृतिमानपि ॥ ८१ ॥

(१) दोहदस्येति पाठान्तरम् ।

(२) नखरोम्णा—इति मु० पु० पाठः ।

(३) मनश्चेतनयुक्तोऽस्ती—इति मु० पु० पाठः ।

पुनर्गर्भं पुनर्धात्रीमोजस्तस्य प्रधावति ॥

अष्टमे मास्यतो गर्भो-जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ८२ ॥

नवमे दशमे (१) मासि प्रवृत्तैः सृतिमारुतैः ॥

निस्मार्यते वाण इव (२) जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः ॥ ८३ ॥

(वी०मि०) गर्भः प्रथमे मासि धातुषु पृथिव्यादिषु मूर्च्छितः क्षीरनीरवदेकतापन्नः सङ्क्लेदमूतो द्रवदशापन्न (३) एव तिष्ठति । द्वितीये मास्यर्बुदमीपत्काठनमांसपिण्डात्मका भवति । तृतीये मासि अङ्गैकरादिभिरिन्द्रियैश्चक्षुरादिभिर्युतो भवति आत्मा च । तृतीये मासि आकाशादिभ्यः पञ्चम्यो लाघवादिक सर्वं गृह्णाति गर्भान्तं प्रविष्टः सन् गर्भद्वारा स्वसम्बन्धीकरोति । ततस्तदनन्तरं चतुर्थे मासि स्पन्दते गर्भः । तथा च शरीरकम्—'चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायं करोती'ति । पारस्करोऽपि—'पुंसवनं स्पन्दनात्पुरा द्वितीये तृतीये वा कर्तव्य'मिति । लाघवं लह्वनोपयोगिनं लघिमानं सौक्ष्म्यं वस्त्वन्तरमध्यप्रवेशम् । आदिग्रहणाच्छिद्रसमूहम्—उपनिषत्संवादात् । स्पर्शनात्त्वगिन्द्रियं, द्यूहनमङ्गानां विविधं प्रसारणं, रौक्ष्यककंशत्वं, चकारात्स्पर्शं च । तुशब्देन भूतान्तरस्यापादानत्वं व्यवच्छिन्नम् । एवमप्रेऽपि । एवकारेण तिर्यग्गमनादिस्वभावत्वव्यवच्छेदः । पिच्छात्तेजसः कार्यकारणयोरभेदोपचारः दर्शनं चक्षुः, पक्तिं भुक्ताश्रपरिपाकम्, औष्ण्यम् उष्णस्पर्शत्वं, प्रकाशितां दीपमानतां, रसाज्जलात्स्नेहं स्निग्धतां, क्लेदं द्रवत्वसम्बन्धं, मार्दवं सुकुमारस्पर्शः तरसहितं, गौरवं गुह्यत्वसम्बन्धं, मूर्तिः काठिन्यं, चकारेण श्यामरूपादेः सङ्ग्रहः । एवकारेण तृतीये इत्यत्राऽन्वितेन कालान्तरव्यवच्छेदः । तृतीयमासमारभ्य गर्भिणीमाधिकृत्य तत्पतिकर्तव्यं प्रसङ्गादाह दौहदस्येति । गर्भिण्या तद्वाञ्छितस्याऽर्थस्य मिष्टमोजनश्रमाभावादेरप्रदानेन गर्भो दोषं वैरूप्यात्मकं मरणादिकं याऽवामोति । तस्माद्गर्भिण्याः स्त्रियाः प्रियं वाञ्छितं सम्पादनीयमित्यर्थः । अपिकारेण धीर्यहीनत्वसङ्ग्रहः । दौहदस्येति पाठे गर्भेहृदयेनात्महृदयेन च द्विहृदयायां गर्भिण्या अर्भीष्टस्येत्यर्थः । निपातनादौकारादिति । तथा च श्रुतिः—'द्विहृदयां

(१) वापि—इति सु० पु० पाठ । (२) यन्त्रच्छिद्रं—इति सु० पु० पाठ ।

(३) च—इति व० पु० पाठ ।

नारीं दौहृदिनीमाचक्षते तदभिलपितं दद्याद्वीर्यवन्तं चिरायुषं पुत्रं
जनयतीति । चतुर्थे मासेऽङ्गानां तृतीयमासजानां स्थैर्यं नियतस्था-
नेषु दृढस्थानं प्रवक्तव्यम् । नखलोम्नाञ्चेति चकारेण शिरःकेशस-
मुच्चयः । सप्तमे मासे मनसाऽन्तःकरणेन चेतसा ज्ञानेन युक्तो
नाडीभिर्वायुवाहनीभिरिडाप्रभृतिभिः स्नायुभिरस्थिवन्धनैः शिरा-
भिर्नाभिसम्बद्धाभिश्च ततो व्याप्तो भवति । अष्टमे त्वचा पूर्णमासेन
प्रचुरेण पूर्वजन्मानुभूतस्मृत्या च युक्तो भवति । अपिकारेण वैरा-
ग्यसमुच्चयः । चकारौ त्वर्थौ । एवकारेण सर्वेषां मासधर्माणामयो-
गव्यवच्छेदः । तस्याऽष्टममासिकस्य गर्भस्यौजः प्राणात्मकं गर्भं धा-
त्रीं जननीं प्रति पुनश्चञ्चलतया प्रधावति । अतोऽष्टमे मासे जातो
योनेर्निःसृतो गर्भः प्राणैश्चञ्चलतया धावद्भिर्वियुज्यते । नवमे दशमे
वा मासे सूतिहेतुभिर्मारुतैः प्रवलैर्गर्भनिःसारणसमर्थैः सज्वरो
दुस्सहपीडाऽभिभूयमानः सर्वावयवपरिपूर्णत्वद्वांससहितो जन्तु-
र्द्वातुः प्रेरितो वाण इव शीघ्रं छिद्रेण योनिरन्ध्रेण गर्भाशयाग्निःसा-
र्यते । त्वद्वांसान्द्यपूर्णस्तु नवममासादवांगपि आयासादिदोषवशा-
न्निस्सार्यते । बाह्यपवनस्पर्शे तु तस्य पूर्वजन्मानुभूतस्मृतिर्नश्य-
ति । 'जातः स वायुना स्पृष्टो न स्मरति पूर्वं जन्म मरणं कर्म शु-
भाऽशुभ'मिति निरुक्ताभिधानात् ॥ ७५—८३ ॥

(मिता०) संयुक्तशुक्रशोणितस्य कार्यरूपपरिणतौ क्रममाह—

प्रथम इति । असौ चेतनः पष्ठो धातुविमूर्च्छितः धातुषु पृथि-
व्यादिषु विमूर्च्छितो लोलीभूतः क्षीरनीरवदेकीभूत इति यावत् ।
प्रथमे गर्भमासे संक्लेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्त एवावतिष्ठते न कठिन-
तया परिणमते । द्वितीये तु मास्यर्बुदमीपत्कठिनमांसपिण्डरूपं
भवति । अयमभिप्रायः—कौ(१)प्यपवनजठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमी-
पदीपच्छोष्यमाणं शुक्रसं(२)पर्काद्रवीभूतं भूतजातं त्रिंशद्भिर्दिनैः
काठिन्यमापद्यत इति । तथा च सुश्रुते—'द्वितीये शीतोष्णानिलैर-
भिपच्यमानो भूतसङ्घातो घनो जायते' इति । तृतीये तु मास्यङ्गैरि-
न्द्रियैश्च संयुक्तो भवति ॥ ७५ ॥

(मिता०) किञ्च—

आकाशादित्यादि । आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र सम्यध्यते । गगना-
 ल्लधिमानं लङ्घनक्रियोपयोगिनम् । सौक्ष्म्यं सूक्ष्मेक्षित्वम् । शब्दं
 विषयम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । बलं दाढ्यम् । आदिग्रहणात्सुपिरत्वं
 विविक्ततां च । 'आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्ततां सर्वच्छिद्रसमू-
 हान्श्च' इति गर्भोपनिषद्दर्शनात् । पवनात्स्पर्शेन्द्रियम् । चेष्टां गमना-
 गमनादिकाम् । व्यूहनमङ्गानां विविधं प्रसारणम् । रौक्ष्यं कर्कशत्वं
 चशब्दात्स्पर्शं च । पित्तात्तेजसो दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम् । पक्तिं मुक्त-
 स्यान्नस्य पचनम् । औष्ण्यमुष्णस्पर्शत्वमङ्गानाम् । रूपं श्यामिकादि ।
 प्रकाशितां घ्राजिष्णुतां तथा संतापामर्षादि च । 'शौर्यामर्षतैक्षण्य-
 पक्षयौष्ण्यघ्राजिष्णुतासंतापवर्णरूपेन्द्रियाणि तैजसानि' इति गर्भो-
 पनिषद्दर्शनात् । एवं रसादुदकाद्रसनोन्द्रियम् । शैत्यमङ्गानां स्निग्ध-
 ताम् । मृदुत्वसाहितं क्लेदमार्द्रताम् । तथा भूमेर्गन्ध घ्राणेन्द्रियं गरि-
 माणं मूर्तिं च । सर्वमेतत्परमार्थनो जन्मरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि
 गृह्णाति । ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति । तथा शारीरके—'त-
 स्माच्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायं करोति' इति ॥ ७६-७७-७८ ॥

(मिता०) किञ्च—

दौहृदस्येति । गर्भस्यैकं हृदयं गर्भिण्याश्चापरमित्येवं द्वि(१)हृ-
 द्या तस्याः स्त्रिया यदामिलपितं तत् द्वौ(२)हृदं तस्याप्रदानेन गर्भो
 विरूपतां मरणरूपं वा दाप्यं प्राप्नोति । तस्मात्तदोपपरिहारार्थं गर्भं
 पुष्ट्यर्थं च गर्भिण्याः स्त्रियाः यत्प्रियममिलपितं तत्संपादनीयम् ।
 तथा च सुश्रुते—'द्विहृदयां नारीं दौहृदिनीमाचक्षते तदमिलपितं
 दद्यात् वीर्यवन्तं चिरायुष पुत्रं जनयति' इति । तथा च व्यायामा-
 दिकमपि गर्भग्रहणप्रभृति तथा परिहरणीयम् । 'ततःप्रभृति व्याया-
 मव्यवायातितर्पणदिवास्वप्नरात्रिजागरणशोकभययानारोहणवेगधार-
 णकुक्कुटासनशोणितमोक्षणानि परिहरेत्' इति तत्रैवाभिधानात् ।
 गर्भग्रहणं च श्रमादिभिर्लिङ्गैरवगन्तव्यम् । 'सद्यो गृहीतगर्भायाः
 श्रमो ग्लानिः, पिपासा स(३)क्थिसीदनं शुक्रशोणितयोर(४)चबन्धः
 स्फुरणं च योनेः' इत्यादि तत्रैवोक्तम् ॥ ७९ ॥

(मिता०) किञ्च—

स्थैर्यमिति । तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसङ्घस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भवति । पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः । तथा षष्ठे बलस्य वर्णस्य कररुहरोम्णां च सम्भवः ॥ ८० ॥

(मिता०) किञ्च—

मन इति । असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतसा चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः स्नायुभिरस्थिवन्धनैः शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुतः । तथाष्टमे मासि त्वचा मांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति ॥ ८१ ॥

(मिता०) किञ्च—

पुनरिति । (१) तस्याष्टममासिकस्य गर्भस्योजः कश्चन गुणविशेषो धार्त्रिं गर्भं च प्रति पुनःपुनरतितरां चञ्चलतया शीघ्रं गच्छति । अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणैर्वियुज्यते । अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति । ओजःस्वरूपं च स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—‘दृदि तिष्ठति यच्छुद्धमीपदुष्णं सपीतकम् । ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छति’ ॥ इति ॥ ८२ ॥

(मिता०) किञ्च—

नवम इति । एवं करचरणचक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो नवमे दशमे वापि मासे अपिशब्दात्प्रागपि सप्तमेऽष्टमे वा अत्यायासादिदोषवशात्प्रबलसृतिहेतुप्रभञ्जनप्रेरितस्नायवस्थिचर्मादिनिर्मितवपुर्ग्रन्थस्य छिद्रेण सुसूक्ष्मसुपिरेण सज्वरो दुःसहदुःखाभिभूयमानो निःसार्यते धनुर्ग्रन्थेण सुधन्वप्रेरितो वाण इवातिवेगेन । निर्गमसमनन्तरं च बाह्यपवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति । ‘जातः स वायुना स्पृष्टो न स्वरति पूर्वं जन्म मरणं कर्म च शुभाशुभम्’ इति निरुक्तस्याष्टादशेऽभिधानात् ॥ ८३ ॥

(वी० मि०) वैराग्यमूलक इन्द्रियनिग्रह इति वैराग्यसम्पादनाय कष्टैर्जातस्य शरीरस्य स्वरूपं विवृणोति चतुर्विंशत्या—

तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च ॥

षडङ्गानि तथाऽश्त्रां च स(२)पष्टि च शतत्रयम् ॥ ८४ ॥

तस्यात्मनः षोडश रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुकरूपपद्प्रकार-
धन्ति शरीराणि कर्तृणि पट्कोशात्मिका त्वचोऽधमापिणी लोहिता-
श्वेताताम्रारोहिणीवंशधाराख्याः सुशुतेऽभिहिताः करद्वयचरणद्वयाशि-
रोगात्राणि पडङ्गानि । अस्त्रां पष्टिसहितं शतत्रयं पट्श्लोक्या वक्ष्य-
माणप्रकारेण धारयन्ति । चकारैर्नाडीस्नांयुशिराणां समुच्चयः ॥८४॥

(मिता०) कायस्वरूपं विवृण्वन्नाह—

तस्येति । तस्यात्मनो यानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्र-
त्येकं पद्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतपडाग्निस्थानयो-
गित्वेन । तथा ह्यन्नरसो जाठराग्निना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते ।
रक्तं च स्वकोशस्थेनाग्निना पच्यमानं मांसत्वम् । मांसं च स्वकोशान-
लपरिपकं भेदस्त्वम् । भेदोऽपि स्वकोशवद्भिना पकमस्थिताम् । अस्थयपि
स्वकोशशिक्षिपरिपकं मज्जात्वम् । मज्जापि स्वकोशपावकपरि-
पच्यमानश्चरमधातुतया परिणमते । चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति
न एवात्मनः प्रथमः कोशः । इत्येवं पट्कोशाग्नियोगित्वात् पद्प्रका-
रत्वं शरीराणाम् । अन्नरसरूपस्य तु प्रथमधातोरनियतत्वात् तेन
प्रकारान्तरत्वम् । तानि च शरीराणि पट् त्वचो धारयन्ति । रक्तमां-
समेदोऽस्थिमज्जाशुकार्याः पट् घातव एव रम्मास्तम्भत्वगिव या
ह्याभ्यन्तररूपेण स्थिताः त्वगिवाच्छादकत्वात्त्वचस्ताः पट् त्वचो
धारयन्ति । तदिदमायुर्वेदप्रसिद्धम् । तथाङ्गानि च पडेव करयुग्मं
चरणयुगलमुत्तमाङ्ग गात्रमिति । अस्त्रां तु पष्टिसहितं शतत्रयमुप-
रितनपट्श्लोक्या वक्ष्यमाणमवगन्तव्यम् ॥ ८४ ॥

(वी० मि०) पष्ट्याधिकशतत्रयं गणयति—

स्थालैः सह चतुःपष्टिर्द्वन्ता वै विंशतिर्नखाः ॥

पाणिपादशलाकाश्च तेषां स्थानचतुष्टयम् ॥ ८५ ॥

पष्ट्यङ्गुलीनां द्वे पाण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् ॥

चत्वार्यरात्रिकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु ॥ ८६ ॥

द्वे द्वे जानुकपोलीरुफलकांससमुद्भवे ॥

अक्षतालूपकश्रोणीफलके च विनिर्दिशेत् ॥ ८७ ॥

भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥

ग्रीवा पञ्चदशास्थी स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनुः ॥ ८८ ॥

तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका ॥

पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ८९ ॥

द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ॥

उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसङ्ग्रहः ॥ ९० ॥

(वी० मि०) द्वात्रिंशता स्थालैर्दन्तमूलप्रदेशस्थैरस्थिभिः स-
हिता द्वात्रिंशदन्ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति । पाणिपादनखा विंशतिः पाणि
पादस्थाः शलाकास्तदाकाराण्यस्थीनि च विंशतिर्मणिवन्धस्य गु-
ल्फस्य च पुरोवर्तीनि । तेषां नखानां शलाकानां च मूलप्रदेशरूपं
स्थानचतुष्टयं करद्वयं चेति । एवमत्र चतुरधिकं शतमस्थानामुक्तम् ।
स्थानचतुष्टयस्याऽस्थिभिन्नस्य प्रसङ्गतोऽभिधानात् । यद्वा नखा-
नां स्थानशलाका इत्यभेदान्वयः । चतुष्टयं चैकैकहस्तादि शलाका-
नां समुदायमभिप्रेत्योक्तमित्यविरोधः । अङ्गुलीनां षष्टिरस्थीनि
एकैकस्या अङ्गुलेरस्थित्रयसम्बन्धात् । पाष्ण्याः पादपश्चिमभा-
गयोरास्थिनी द्वे, एकैकस्मिन् पादे गुल्फौ वामदक्षिणस्थौ द्वौद्वा-
विति चतुर्षु गुल्फेष्वस्थिचतुष्टयम् । बाह्योररत्निप्रमाणानि चत्वार्य-
स्थीनि, जङ्घयोश्चत्वार्यस्थिनीति चतुःसप्ततिः । जानुनी जङ्घोरु-
सन्धी, कपोलो गण्डः, ऊरुफलके सक्थिनी, अंसौ बाहुमूले, एत-
त्समुद्भवे प्रत्येकं द्वेद्वे अस्थिनी, अक्षः कर्णनैत्रान्तरालदेशः, तालूपके
तालुमूले, श्रोणीफलके कटी प्रत्येकं द्वेद्वे अस्थिनी निर्दिशेदिति च-
तुर्दशास्थीनि । भगपदेन शिश्नस्याऽप्युपलक्षणं तदस्थि एकम् । पृष्ठे
पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि । ग्रीवा कन्धरा पञ्चदशास्थियुक्ता भवति ।
एकमस्थि समाश्रित्य जन्तु वक्षोऽससन्धिद्वयं, हनुश्चिबुकः स्यादित्येवं
चतुःषष्टिरस्थीनि । तस्य हनोर्मूले द्वे अस्थिनी, ललाटे अक्षिण गण्डे
कपोलाक्षमध्यप्रदेशे प्रत्येकं द्वे, नासा घनैकास्थिमती, पार्श्वकाः प-
ञ्जरास्थीनि स्थालैः तदाधारभूतैरस्थिभिरर्बुदनामकैरस्थिविशेषैश्च
सह द्विसप्ततिरित्येवमेकाशीतिरस्थानां भवति । शङ्खकौ भ्रूकर्णान्त-
रालास्थिनी द्वे शिरसः कपालानि चत्वारि उरःप्रभृतिसप्तदशास्थी-
नि इत्येवं त्रयोविंशतिः । एवं मिलित्वा षष्ट्यधिकं शतत्रयमिति

पुरुषस्य मनुष्यस्याऽऽस्थिपरिगणनम् । वैशब्दः पादपूरणे । अन्ये
द्वादशाऽव्ययशब्दाः षड्भिः श्लोकैः प्रत्येकमुक्तानां सङ्ख्यानां न्यूना-
धिकत्वयोर्व्यवच्छेदाय ॥ ८५-९० ॥

(मिता०) किञ्च—

स्थालैरिति । स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशत्तैः सह
द्वात्रिंशद्दन्ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति । नखाः करचरणरुहा विंशतिर्हस्तपा-
दस्थानि शलाकाकाराण्यस्थीनि मणिवन्धस्योपरिवर्तीनि अङ्गुलिमू-
लस्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां शलाकास्थनां च स्थानचतुष्टयं
द्वौ चरणौ करौ चेत्येवमस्त्रां चतुरुत्तरं शतम् ॥ ८५ ॥

(मिता०) किञ्च—

पृष्ठाति । विंशतिरङ्गुलयस्तासामेकैकस्यास्त्रीणि त्रीणीत्येवम-
ङ्गुलिसंबन्धीन्यस्थीनि षष्टिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमौ भागौ पाष्णी
तयोरस्थीनि, द्वे एकैकस्मिन्पादे गुल्फौ द्वावित्येव चतुर्षु गुल्फेषु च-
त्वार्यस्थीनि, घाहोररत्निप्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि, जङ्घयोस्तावदेव
चत्वार्येवेत्येवं चतुःसप्तति ॥ ८६ ॥

(मिता०) किञ्च—

द्वे द्वे इति । जङ्घारुसन्धिर्जानुः, कपोलो गल्लः, ऊरुः सक्थि तत्फ-
लकम्, अंसो भुजशिरः, अक्षः कर्णनेत्रयोर्मध्ये शङ्खादधोभागः, ता-
लूपकं काकुदं, थोणी ककुद्गती तत्फलकं, तेषामेकैकस्यास्थीनि द्वे द्वे
विनिर्दिशेदित्येवं चतुर्दशास्थीनि भवन्ति ॥ ८७ ॥

(मिता०) किञ्च—

भगास्थीति । गुह्यास्थ्येकं पृष्ठे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशद-
स्थीनि भवन्ति । त्रीणां कंधरा सा पञ्चदशास्थी स्यात् भवेत् ।
वक्षोसयोः सन्धिर्जनु प्रतिजनु एकैकम्, हनुश्चियुकं तत्राप्येकम्-
स्थीत्येवं चतुःषष्टिः ॥ ८८ ॥

(मिता०) किञ्च—

तन्मूल इति । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिर्ना द्वे । ललाटे भालम्, अक्षि
चक्षुः, गण्डः, कपोलाक्षयोर्मध्यप्रदेशः तेषां समाहारो ललाटाक्षिग-
ण्डं तत्र प्रत्येकमस्थियुगुलम् । नासा घनसंज्ञकास्थिमती । पार्श्वकाः
कक्षाघःप्रदेशसंबद्धान्यस्थीनि तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः स्था-

लकैः अर्बुदैश्चास्थिविशेषैः सह पार्श्वकाः द्विसप्ततिः । पूर्वोक्तैश्च न-
वभिः सार्धमेकाशीतिर्भवन्ति ॥ ८९ ॥

(मित्ता०) किञ्च —

द्वाविति । भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदेशावस्थिविशेषौ शङ्खकौ । शिरसः
सबन्धीनि चत्वारि कपालानि । उरो वक्षस्तत्सप्तदशास्थिकमित्येवं
प्रयोविंशतिः । पूर्वोक्तैश्च सह पृथगधिकं शतत्रयमित्येवं पुरुषस्या-
स्थिसंग्रहः कथितः ॥ ९० ॥

गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः ॥

नासिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च ॥ ९१ ॥

(वी० मि०) नासिकादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि शरीरान्तर्भूतानि
तेषां च यथासङ्ख्यं गन्धादयो विषया विशेषेण सिनोति पुरुषान्
वध्नातीति व्युत्पत्त्या हि संसूचितम् । एवमग्निमश्लोकेऽपि ॥ ९१ ॥

(मित्ता०) सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्याह—

गन्धेति । एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः । 'विष-
यशब्दस्य 'पिञ् वन्धने' इत्यस्य धातोर्व्युत्पन्नत्वात् । एतैश्च गन्धादि-
भिर्वोध्यत्वेन व्यवस्थितैः स्वस्वगोचरसंवित्साधनतयानुमेयानि
प्राणादीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति ॥ ९१ ॥

हस्तौ पायुरुपस्थं च मु(१)खं पादौ च पञ्च वै ॥

कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम् ॥ ९२ ॥

(वी० मि०) पायुर्गुदम्, उपस्थं मैथुनसाधनं वराङ्गम्, अ-
न्यानि प्रसिद्धानि । कर्मेन्द्रियाणि आदाननिर्हारानन्दव्यवहारसंव-
रणात्मककर्मपञ्चकसम्पादकानीन्द्रियाणि मनश्च उभयात्मकं ज्ञाने-
न्द्रियकर्मेन्द्रियात्मकं ज्ञानं कर्मणि जनकत्वादिन्द्रियत्वाच्च । एव
कारेणाऽन्येषामुभयात्मकत्वव्यवच्छेदः । वैशब्दः पादपूरणे ॥ ९२ ॥

(मित्ता०) कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितुमाह—

हस्ताविति । हस्तौ प्रसिद्धौ, पायुर्गुदम्, उपस्थं रतिसंपाद्यसुख
साधनं, जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि हस्तादीनि पञ्च कर्मेन्द्रि-
याणि आदाननिर्हारानन्दव्याहारविहारादिकर्मसाधनानि जानी-

यात् । मनोऽन्तःकरणं युगपत् क्षानानुपात्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्म
न्द्रियसहकारितयोभयात्मकम् ॥ ९२ ॥

नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा ॥

मूर्द्धासकण्ठहृद(१)यं प्राणस्यायतनानि च ॥ ९३ ॥

(वी० मि०) नाभ्यादीनि दश प्राणस्य दशविधस्थाऽसाधार-
णान्यायतनानि आधारभूतानि । ओजश्चक्षु(२)र्वर्ति, शङ्खकौ व्याख्या-
तौ । तथाशब्देन वक्ष्यमाणवपादिसमुच्चयः । चशब्देन सामान्यत
(३)आयतनत्व तेषां समुच्चयते । शेष सुगमम् ॥ ९३ ॥

(मिता०) प्राणायतनानि दर्शयितुमाह—

नाभिरिति । नामप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समान-
नास्रः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषवाचो-
युक्तिः प्राचुर्याभि(४)प्राया ॥ ९३ ॥

(वी० मि०) असाधारण्येन प्राणस्यायतनान्युक्तानि, सामान्यत-
स्तदायतनानि साधारणानि च स्फुटयति—

वषा वसाऽवहनन नाभिः क्लोम यकृत् पिहा ॥

सुद्रान्त्रं वृक्ककौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ ९४ ॥

आमाशपोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुद एव च ॥

उदरं च गुदौ कोष्ठ्यौ विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥ ९५ ॥

कनीनिके चाऽक्षिफूटे शङ्कुली कर्णपत्रकौ ॥

कर्णौ(५) शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ फकुन्दरे ॥ ९६ ॥

वह्मणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसङ्घातजौ स्तनौ ॥

उपजिह्वा स्फिजौ बाहू जङ्घोरुपु च पिण्डिका ॥ ९७ ॥

तालूदरं वस्तिशीर्षं चिबुके गलशुण्डिके ॥

अत्रटथैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ॥ ९८ ॥

(१) मूर्ध्निहृदये कण्ठ — इति क० पु० पाठ ।

(२) चक्षुर्वर्ण—इति ख० पु० पाठ ।

(३) सामान्यतया अदन्त तेषां—इति ख० पु० पाठ ।

(४) त्रिप्रायेण च ।

(५) गण्डौ शङ्खौ—इति क० पु० पाठ ।

अक्षिर(१)न्ध्रचतुष्कं च पद्धस्तहृदयानि च ॥

नव छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि (२)च ॥ ९९ ॥

वषा हृन्मेदः, वसा मांसस्नेहः, अवहननं फुफ्फुसाख्यं, नाभिः प्रागभिहिताऽपि विस्तरेणाऽभिधाने प्रतिपाद्यमाना न दोषाय, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । क्लोम मांसपिण्डो दक्षिणकुक्षिगतः, यकृत् समीपस्था कालिका, प्लीहा हृदयाधोवामतः फुफ्फुससमीपे स्थिता, ह्रस्वत्वं छान्दसम् । क्षुद्रान्त्रं हृदयस्थं शोणितमेदप्रभवमन्त्रं सार्द्धं त्रिव्यायामं, वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ, वस्तिर्मूत्राशयः, पुरीषाधानं पुरीषाशयोऽन्तर्वर्ती, आमाशयोऽपकाहाराधारः, हृदयं हृत्पुण्डरीकं, स्थूलान्त्रं गलनालं, कोष्ठे नाभेरधःप्रदेशे भवौ कोष्ठयौ, गुदौ श्रोणिफलके अयं प्राणायतनविस्तारः कैश्चिदुदाहृतः । अन्ये त्वत्र न्यूनाधिकभावे प्राणायाममेवमाहुरित्याह कनीनिके इति । कनीनिके अक्षितारके, अक्षिकूटे अक्षिनासान्तरे, शष्कुली कर्णरन्ध्रः, कर्णपत्रकौ पार्थिवौ पत्राकारौ श्रवणपदवाच्यौ, गण्डशङ्खौ व्याख्यातौ, दन्तवेष्टौ दन्तपङ्क्ति, ककुन्दरे जघनकूपकौ, वङ्गणौ जङ्घोरुसन्धी, वृक्कौ प्रागुक्तौ, श्लेष्मणः सङ्घातेन समूहेन जातौ स्तनौ वैराग्यार्थं विशेषणम् । उपजिह्वा जिह्वामूलभवा घण्टिका, सिफ्जौ श्रोणिफलके, पिण्डिका जङ्घयोरूर्वांश्च मांसलप्रदेशः, गलशुण्डिके हनुमूलगलयोः सन्धी, अवटो निम्नो देशः, अवटुरिति पाठे वाटा, अक्षिरन्ध्राणां चक्षुःप्रान्तानां चतुष्कं तानि प्रसिद्धानि, चक्षुर्द्वयं नासारन्ध्रद्वयं कर्णद्वयं मुखं पायुरुपस्थमित्येतानि नव छिद्राणि । एवमेतानि स्थानानि अत्र शरीरके कुतिसते शरीरे प्राणस्यायतनान्याधारभूतानीति । नवभिश्चकारैरथशब्देन च दशानामसाधारणायतनानां मध्येऽत्रानुक्तानां सङ्ग्रहः । तत्र केपाञ्चिन्मते पडनुक्ताः, अन्येषां मते तु चत्वारोऽनुक्ताः स्वयं विवेचनीयाः । एवकाराभ्यामुभयकल्पयोरुक्तानामायतनत्वायोगो व्यवच्छिन्नः । शेषं सुगमम् ॥ ९४—९९ ॥

(मित्ता०) प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह—

वपेत्यादि । वषा प्रसिद्धा, वसा मांसस्नेहः, नाभिः प्रसिद्धा,

अवहनन कुण्डल , मूढा आयुर्वेदप्रसिद्धा, तौ च मांसपिण्डाकारौ स्तः सव्यकुक्षिगतौ । यद्वत् कालिका, (१) क्लोम मांसपिण्डः तौ च दक्षिणकुक्षिगतौ, धुद्रान्त्र हृत्स्थान्त्रम्, वृककौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ, वस्तिर्मूत्राशयः, पुरीषाधानं पुरीषाशय, आमाशयोऽपकाशस्थानम्, हृदयं हृत्पुण्डरीकम्, स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि, बाह्याद् गुदवलयान्तर्गुदवलये द्वे, तौ च गुदौ काष्ठ्यौ कोष्ठनामेरुश्च प्रदेशे भवौ । अयं च प्राणायननस्य विस्तार उक्तः । पूर्वश्लोके तु सक्षेपः । अत एव पूर्वश्लोकोक्तानां केषांचिदिह पाठः ॥९४-९५॥

(मिता०) पुन प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह—

कनीनिके इत्यादि । कनीनिके अक्षितारके, अक्षिकूटे अक्षिनासिकयो. सन्धौ, शङ्कुली कर्णशङ्कुली, कर्णपत्रकौ कर्णपादयो, कर्णौ प्रसिद्धौ, दन्तवेषौ दन्तपालयो, ओष्ठौ प्रसिद्धौ, ककुन्दरे जघनकूपकौ, वङ्गणौ जघनोरसधौ, वृकौ पूर्वोक्तौ, स्तनौ च श्लेष्मसघातजौ, उपजिह्वा घण्टिका, स्फिजौ कटिप्रोथौ, बाहू प्रसिद्धौ, जहोऽपु च पिण्डिका जङ्घयोर्बोधाश्च पिण्डिका मांसलप्रदेशः, गलगुण्डिके हनुमूलगह्वयो. सन्धौ, शीर्षे शिर, अवट शरीरे यः कश्चन निम्नो देशः कण्ठधूलकक्षादि. । अवटुरिति पाठे कृकाटिका । तथा ह्णोः कनीनिकयोः प्रत्येक इवेत पार्श्वद्वयमिति वर्णचतुष्टयम् । यद्वा अक्षिपुटचतुष्टयम् । शेष प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते शरीरे स्थानानि । तथाक्षियुगल कर्णयुग्म नासाविवरद्वयमास्य पायुरुपस्थमित्येतानि पूर्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव ॥९६-९९॥

शिराः शतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च ॥

धमनीनां शते द्वे तु पञ्च पेशीशतानि च ॥ १०० ॥

एकौनत्रिंशलक्षानि तथा नव शतानि च ॥

पद्मपञ्चाशद्विजा(२)नीयाञ्जिरा धमनिसंज्ञिताः ॥ १०१ ॥

(धी० मि०) शिरा नाभिसम्बद्धा घातपित्तकफवाहिन्यः सकलदेहव्यापिका नाड्यः सप्त शतानि । स्नायूनामस्थियन्धननाडीनां

शतानि नव । धमनीनां नाभेरुर्ध्वस्थानां प्राणादिवाहिनीनां नाडीनां द्वे शते । पेशीनां पिण्डाकारमांसलभागानां शतानि पञ्च । एकोनत्रि-
शल्लक्षाणि नव शतानि पट्पञ्चाशच्च तथा शाखाप्रशाखा-
भेदेन शिरा धमनिसंज्ञिताः प्रागुक्ता विजानीयात् । 'एकोनविंशति-
लक्षा' इति श्लेषाणिना पठितं, लक्षाशब्दः स्त्रीलिङ्ग एवायमिति
व्याख्यातं च । आद्यमध्यचरमचशब्दैः शाखाप्रशाखाभेदविवक्षाम(१)-
न्तरेणाऽधिकसंख्या चतुर्षु वाक्यार्थेषु व्यवच्छिद्यते । तृतीयचकारेण
स्नायूनामपि शाखाभेदेन बहुतमत्वं सूचयति ॥ १००-१०१ ॥

(मिता०) किञ्च—

शिरा इति । शिरा नाभिसम्बन्धाश्चत्वारिंशत्संख्या वातपित्त-
श्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नानाशाखिन्यः सत्यः सप्त-
शतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसन्धिवन्धनाः स्नायवो नवश-
तानि । धमन्यो नाम नाभेरुद्भूताश्चतुर्विंशतिसंख्याः प्राणादिवायु-
वाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं भवन्ति । पेश्यः पुनर्मांसलाकारा ऊरु-
पिण्डकाद्यङ्गप्रत्यङ्गसंधिन्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥१०० ॥

(मिता०) पुनश्चासामेव शिरादीनां शाखाप्राचुर्येण संख्यान्त-
रमाह—

एकोनेति । शिराधमन्यो मिलिताः शाखोपशाखाभेदेन एकोन-
त्रिशल्लक्षाणि । तथा च नवशतानि पट्पञ्चाशच्च भवन्तीत्येवं हे सा-
मश्रवःप्रभृतयः मुनयो जानीत ॥ १०१ ॥

त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकशाः शरीरिणाम् ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च सन्धिशते तथा ॥ १०२ ॥

रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च ॥

सप्तपष्टिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह ॥ १०३ ॥

वायवीयैर्विगण्यन्ते त्रिभक्ताः परमाणवः ॥

यद्यप्येको नु वेदैषां (२)भावानां चैव संस्थितिम् ॥१०४॥

(वी० मि०) श्मश्रूणि मूर्द्धकक्षादिकेशाश्च मिलितास्त्रयो लक्षा

(१) विवक्षासम्भवेनाऽधिक०—इति ख. पु. पाठः ।

(२) यद्यप्येकोऽनुवेक्ष्येषां—इति मु० पु० पाठः ।

ज्ञेयाः । पुस्त्वं छान्दसम् । मर्माणि अल्पाभिघातेऽप्यतिपीडाकराणि, स्थानानि वस्त्यादीनि सप्तशतसंख्यानि । अस्थानां सन्धिशते द्वे । इमं श्रुकेशव्यतिरिक्तानां रोम्णां सार्द्धकोटिप्रयमितानां परमाणवो वायुवीथैः परमाणुभिर्विमक्ताः पृथक्कृताः स्वसमसंख्यैः स्वेदनिर्गममार्गैः सह चतुःपञ्चाशत् कोट्यः सार्द्धपटिलक्षाश्चाऽनुमानेन विगण्यन्ते । यद्यकोऽपि एषां शिष्याणां मध्ये भावानामस्थिरोमादीनां संस्थितिं मर्यादां वेदेत्यर्द्धोक्तिः, तदा स दिव्यदृष्टिरिति वक्तव्यशेषस्य याज्ञवल्क्येऽतीन्द्रियार्थदर्शनाय ध्यानासङ्गादनभिधानमित्याभाति । नु वितर्कं । यद्वा तदा कृत्यसावित्यप्रेतनमनुपञ्जनीयम् । अथवा यद्यप्यन्यैरनुमानेनैव भुवि गण्यन्ते तथाप्येषां मध्ये एकोऽहं भावानां संस्थितिं प्रत्यक्षेण वेदेत्यर्थः । श्लोकद्वयस्यैस्तुकारचकारैश्चतुर्भिश्चतुर्षु चाफ्यार्थेषूपनसख्याव्यवच्छेदः । तथाशब्दाभ्यां विश्वयविशेषे इत्यर्थद्वयमनुकल्प्यते । तृतीयश्लोकस्थचकारेण शरीरसृष्टिकमसमुच्चयः । एवकारस्त्वेपामित्यत्र एक इत्यत्र वाऽन्वितः ॥ १०२-१०४ ॥

(मिता०) किंच—

त्रय इति । शरीरिणां इमंश्रुणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षा विज्ञेयाः । मर्माणि मरणकराणि फलेशकराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तर शतं ज्ञेयम् । अस्थानां तु द्वे सन्धिशते । स्नायुशिरादिसन्धयः पुनरनन्ता ॥ १०२ ॥

(मिता०) सकलशरीरसुपिरादिसख्यामाह—

रोम्णामित्यादि । पूर्वोदितशिराकेशादिसहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपा भागाः स्वेदस्रवणसुपिरैः सह चतुःपञ्चाशत्कोट्यः, तथा सप्तोत्तरपटिलक्षाः सार्धाः पञ्चाशत्सहस्रसहिताः वायुवीथैर्विमक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक्कृता विगण्यन्ते । एतच्च शास्त्रदृष्ट्याऽभिहितम् । चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावादस्यार्थस्य, इममतिगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानरूपं हे मुनयः ! भवतां मध्ये यः कश्चिदनुवोत्ति सोऽपि महान् अग्न्यो बुद्धिमताम् । अतो यत्ततो बुद्धिमता योद्धव्या भावसंस्थितिः ॥ १०३-१०४ ॥

रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश ॥

सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १०५ ॥

पट् श्लेष्मा पञ्च पित्तं च चत्वारो मूत्रमेव च ॥

वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकोर्ध्वं तु मस्तके ॥ १०६ ॥

श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु ॥

इत्येतदस्थिरं वर्णं यस्य मोक्षाय कृत्यसौ ॥ १०७ ॥

(वी० मि०) स्वस्थस्य रसादीनामुक्तसंख्या अञ्जलयः शरीरे प्रकीर्तिताः । सम्यक्परिणताहारो रसः तस्य नवाऽञ्जलयः । एवमग्रेऽपि । वसा मांसस्नेहः, मेदो मांसरसः, मज्जाऽस्थि, सुषिरगत एकोऽञ्जलिर्मस्तके च मज्जाऽर्धाञ्जलिमितः, श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य तावदेव अञ्जलयद्धमेव । द्वादशभिरव्ययैर्द्वादशसु वस्तुषु न्यूनाधिकसंख्याऽञ्जलिगना व्यवच्छिद्यते । एतत्सर्वं जानतो मोक्षसाधनं वैराग्यमुत्पद्यत इत्याशयवानाह इतीति । इति नश्वरकथितवस्तुसमुदायनिमित्तत्वादेतद्वर्णं शरीरमस्थिरम्, तच्चाऽस्थिरत्वेनाऽसारत्वेन दुःखमयत्वेन च ज्ञातं योगाभ्यासमुखेन मोक्षाय यस्य पुंसो भवति, असौ कृती पुण्यवान् ॥ १०५—१०७ ॥

(मिता०) शारीररसादिपरिमाणमाह—

रसस्येत्यादि । सम्यक्परिणताहारस्य सारो रसस्तस्य परिमाणं नवाञ्जलयः । पार्थिवपरमाणुसंश्लेषनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः । पुरीषस्य वर्चस्कस्य सप्तैव । रक्तस्य जाठरानलपरिपाकापादितलौहित्यस्यान्नरसस्याप्रावञ्जलयः प्रकीर्तिताः । श्लेष्मणः कफस्य षडञ्जलयः । पित्तस्य तेजसः पञ्च । मूत्रस्योच्चारस्य चत्वारः । वसाया मांसस्नेहस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वावञ्जली । मज्जा त्वस्थिगतसुषिरगतस्तस्यैकोऽञ्जलिः । मस्तके पुनरर्धाञ्जलिः । मज्जा श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य तथा रेतसश्चरमधातोस्तावदेवार्धाञ्जलिरेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । विषमधातोस्तु न नियमः । 'वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च । दोषधातुमलानां च परिमाणं न विद्यते' ॥ इत्यायुर्वेदस्मरणात् । इतीदृशमस्थिस्नायवाद्यारब्धमेतदशुचिनिधानं वर्णास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती पण्डितो मोक्षाय समर्थो भवति । वैराग्यनित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात्, अस्थिमूत्रपुरीषादिप्राचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् । अत

यतिधर्मप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमिताक्षरासहिता । ८६३

एव व्यास — 'सर्वाशुचिनिधानस्य वृत्तप्रस्य विनाशिनः । शरीर-
कस्यापि वृत्ते मूढा पापानि कुर्वते ॥ यदि नामास्य कायस्य यदन्त
स्तद्वहिर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽय शुनः कार्काश्च धारयेत्' ॥
इति । तस्मादीदृशकुत्सितशरीरस्यात्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपा-
सने प्रयतितव्यम् ॥ १०५-१०७ ॥

(धी० मि०) एवमुत्पन्ने धैराग्ये सत्यात्मोपासन कर्तव्यं य
था तदाह—

द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ॥

हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥ १०८ ॥

मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाऽचलः ॥

स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजापते न तु ॥ १०९ ॥

ज्ञेयं चारण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् ॥

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ ११० ॥

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ॥

ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ॥ १११ ॥

हृदयप्रदेशादभि सर्वतो निःसृता देहस्य हिताहितानाम्ना
पि हिता नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि यास्तासा नाडीनां मध्ये श-
शिप्रभमण्डलं तस्य मध्यस्थोऽचल स्थितो दीप इव प्रकाशमान
आस्ते स आत्मा ज्ञेयः साक्षात्कर्तव्यः । अत्र फलमाह—तमात्मानं प्रत्य-
क्षतो विदित्वा इह ससारे पुनर्न जायते इति । साक्षात्कारोपाय-
श्रवणमाह ज्ञेयमिति । यदहमादित्याद् गुरोराप्तवानधीतवान् तदा-
रण्यकं बृहदारण्यकाख्यमात्मश्रवणाय ज्ञेयम् । मननमाह—
मत्प्रोक्तं च योगप्रतिपादकं शास्त्रं सहितारूपं योगमात्मनि-
स्वीर्यमभीप्सता ज्ञेयम् । निदिध्यासनमाह अनन्येति । मनोऽन्तः कर-
ण, बुद्धिं महत्तत्त्व, स्मृतिं बुद्धिनिष्ठवृत्तिविशेषात्मिकाम्, इन्द्रिय-
श्रोत्रादि अनन्यविषयमात्मनिष्ठाविषयव्यावृत्तं कृत्वा हृदये दीपवत्
स्थितो योऽसौ पूर्वमुक्तः स आत्मा ध्येयः । तुकारेणाऽऽत्मसाक्षा-

त्कारं विना मोक्षो व्यवच्छिन्नः । चकाराभ्यां छन्दोगोपनिषदादेर्न्याय-
शास्त्रादेश्च समुच्चयः ॥ १०८-१११ ॥

(मित्ता०) उपासनीयात्मस्वरूपमाह—

द्वेत्यादि । हृदयप्रदेशादभिनिःसृताः कदम्बकुसुमकेसरवत्सर्वतो
निर्गता हिताहितकरत्वेन हिताहितोतिसंज्ञा द्वासप्ततिसहस्राणि ना-
ड्यो भवन्ति । अपरास्तिस्रो नाड्यस्तासामिडापिङ्गलाख्ये द्वे नाड्यौ
सव्यदक्षिणपार्श्वगते हृदि विपर्यस्तं नासाविवरसंबद्धे प्राणापानाय-
नने । सुषुम्णाख्या पुनस्तृतीया दण्डवन्मध्ये ब्रह्मरन्ध्रविनिर्गता । तासां
नाडीनां मध्ये मण्डलं चन्द्रप्रभं तस्मिन्नात्मा निर्वातस्थदीप इवा-
चलः प्रकाशमान आस्ते स एवंभूतो ज्ञातव्यः । यतस्तत्साक्षात्कर-
णादिह संसारे न पुनः संसरति अमृतत्वं प्राप्नोति ॥ १०८-१०९ ॥

(मित्ता०) किञ्च—

ज्ञेयमिति । चित्तवृत्तेर्विषयान्तरतिरस्कारेणात्मनि स्वैर्यं योग-
स्तत्प्राप्त्यर्थं बृहादारण्यकाख्यमादित्याद्यन्मया प्राप्तं तच्च ज्ञातव्यम् ।
तथा यन्मयोक्तं योगशास्त्रं तदपि ज्ञातव्यम् ॥ ११० ॥

(मित्ता०) कथं पुनरसावात्मा ध्येय इत्यत आह—

अनन्यविषयमिति । आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृती-
न्द्रियाणि प्रत्याहृत्य आत्मैकविषयाणि कृत्वा आत्मा ध्येयः । योऽसौ
प्रभुर्निर्वातस्थप्रदीपवहीष्यमानो निष्प्रकम्पो हृदि तिष्ठति । एतदेव
तस्य ध्येयत्वं यच्चित्तवृत्तेर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रव-
णतानाम शरावसंपुटनिरुद्धप्रभाप्रतानप्रसरस्येव प्रदीपस्यैकनि-
ष्ठत्वम् ॥ १११ ॥

(त्री० मि०) आशयशुद्ध्यभावेन समाध्यशक्तं प्रति मोक्षो-
पायमाह—

यथाविधानेन पठन् साम(१)गानमविच्युतम् ॥

सावधानस्तदभ्यासात्परं ब्रह्माऽधिगच्छति ॥ ११२ ॥

सास्नां सम्बन्धिगानरूपं ग्रन्थमविच्युतमस्वलितं यथास्यात्त-
था यथाविधानेन वेदोपादिष्टविधिना सावधानः सामध्वन्यनु-
स्यूतात्मैकाग्रचित्तः पठन् तदभ्यासात्तथा क्रमेणाऽऽशयशुद्धिसमा-

धिनिष्पादनेन पर ब्रह्माऽधिगच्छति साक्षात्करोति प्राप्नोति वा ।
'सामगायमविच्युत'मिति तु श्लेषाणां पाठः ॥ ११२ ॥

(मित्ता०) यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह—

यथाविधानेनेति । स्वाध्यायाद्यगतमार्गानतिक्रमेण सामगायं सामगानम् । साम्नो गानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषण प्रगीतमन्वद्युदासार्थम् । अविच्युतमस्त्वलितं, सावधानः सामध्वन्य(१)नुस्यूतात्मैकाग्रचित्तवृत्तिः पठंस्तद्भ्यासवशात्तत्र निष्णातः शब्दाकारशून्योपासनेन परं ब्रह्माऽधिगच्छति । तदुक्तम्—'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति' इति ॥ ११२ ॥

(धी०मि०) सामानभिज्ञस्य मोक्षोपायमाह—

अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रक मकरिं(२) तथा ॥

औषेणकं सरोविन्दुमुत्तरं गीतकानि च ॥ ११३ ॥

ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका ॥

ज्ञेयमेतत्तद्भ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम् ॥ ११४ ॥

अपरान्तकादीनि सप्त महागीतिकानि सङ्गति प्रसिद्धानि । ऋग्ग।याद्याश्चतस्रो गीतिकास्तत्रैव प्रसिद्धाः । एतदुभयविधं ज्ञेयम् । तत्राऽभ्यासाकरणान्मोक्षसंज्ञितमात्मस्वरूपताचिन्तनेन मोक्षेण कार्येण संज्ञितं संज्ञायत् मोक्षसाधनेति सशायदिति यावत् । चकारेण परस्परसाहित्यं बोधयति ॥ ११३-११४ ॥

(मित्ता०) यस्य पुनर्वैदिक्यां गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुस्मृतात्मोपासनं कार्यमित्याह—

अपरान्तकमित्यादि । अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकमकर्याँषेणकानि सरोविन्दुसहितं चोत्तरमित्येतानि प्रकराख्यानि सप्त गीतकानि । चशब्दादासारितवर्धमानकादिमहागीतानि गृह्यन्ते । ऋग्गाथाद्याश्चतस्रो गीतिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावं मोक्षसाधनत्वात्संज्ञितं मन्तव्यम् । तद्भ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकाग्रतापत्तिकारणत्वात् ॥ ११३-११४ ॥

(वी०मि०) किञ्च—

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ॥

तालज्ञश्चाऽप्र(१)यत्नेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ ११५ ॥

श्रुतयो द्वाविंशतिः स्वराणां प्रभेदाः, जातयः सप्त निपादाद्याः, तालध्वनिविशेषो रूपकादिः मोक्षमार्गं चित्तसमाधियांगरूपं नियच्छति प्राप्नोति । चकारः सर्वसाहित्यः ॥ ११५ ॥

(मितान्) किञ्च—

वीणेति । भरतादिमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी । श्रूयत इति श्रुतिः द्वाविंशतिविधा सप्तस्वरेषु । तथा हि—पद्मजमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः ऋषभधैवतौ प्रत्येकं त्रिश्रुती इति । जातयस्तु षड्जादयः सप्त शुद्धाः, सङ्करजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तान्नु विशारदः प्रवीणः ताल इति गीत(२)परिमाणं कथ्यते । तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविद्धब्रह्मोपासनतया तालादिभङ्गभयाच्चित्तचतुरात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वादल्पायासेनैव मुक्तिपथं नियच्छति प्राप्नोति ॥११५॥

(वी०मि०) गीतानां ब्रह्मोपासनबुद्ध्या कृतानां मोक्षहेतुत्वमनथाकृतानां तु फलमाह—

गीतज्ञो यदि योगेन नामोति परमं पदम् ॥

रुद्रस्याऽनुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ ११६ ॥

योगेन योगद्वारा तदा मोक्ष एवेत्यन्वयः । शेषं स्पष्टम् । तथा रुद्रसेवया जन्मान्तरे सत्त्वशुद्धिमासाद्य मुच्यत इत्याशयः ॥ ११६ ॥

(मितान्) चित्तविक्षेपाद्यन्तरायहतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह—

गीतज्ञ इति । गीतज्ञो यदि कथंचिद्योगेन परमं पदं प्राप्नोति तर्हि रुद्रस्य सचिवो भूत्वा तेनैव सह मोदते क्रीडति ॥ ११६ ॥

(वी०मि०) 'अजः शरीरग्रहणा'दित्येवाऽऽद्युक्तमुपसंहरति—

अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् ॥

आत्मन(३)श्च जगत्सर्वं जगतश्चाऽऽत्मसम्भवः ॥ ११७ ॥

अनादिरात्मा (४)कथितः । तस्यादिः कुत्सितशरीरग्रहणमेव

(१) तालज्ञश्चाऽप्रयासेन—इति सु० पु० पाठः । (२) गीतप्रमाणं कथ्यते ख. ।

(३) आत्मनस्तु—इति सु० पु० पाठः । (४) अनादिर्जीवात्मा—इति क० पु० पाठः ।

कथितं प्राक् । परमात्मनः सर्वं जगत् पृथिव्यादिमहाभूतानि ।
जगतश्च जीवात्मनः शरीरोत्पत्तिरित्यर्थः । तुशब्देन स्वरूपोत्प-
त्तिर्ध्वञ्छिन्ना । आद्यचकारेण महत्तत्त्वादेर्हेतोर्द्वितीयचकारेण दृष्ट-
स्य हेतोः सङ्ग्रहः ॥ ११७ ॥

(मिता०) पूर्वोक्तमुपसंहरति—

अनादिरिति । प्रागुक्तरीत्या अनादिरात्मा क्षेत्रज्ञस्तस्य च शरी-
रग्रहणमेवादिरुद्भवः कथितः 'अजः शरीरग्रहणा'दित्यत्र । परमा-
त्मनश्च सकाशात्पृथिव्यादिसकलभुवनोद्भवः तस्माद्दु(१)द्भूताश्च
पृथिव्यादिभूतसघाताजीवानां स्थूलशरीरतया संभवश्च कथितः
'सर्गादौ स यथाकाश'मित्यादिना ॥ ११७ ॥

(वी०मि०) भूतेभ्य आत्मनस्तस्माच्च भूतानामुत्पत्तिरित्यापा-
ततोऽसङ्गतं मन्वाना मुनयः पृच्छन्ति—

कथमेतद्विमुह्यामः सदेवासुरमानवम् ॥

जगदुत्पन्न(२)मात्मा च कथं तस्मिन्वदस्व नः ॥ ११८ ॥

देवासुरमानुषसहितं जगत्पञ्चभूतात्मकं कथमत्मन उत्पन्नमा-
त्मा च तस्मिन् जगति समुत्पन्नः कथमित्येतद्विमुह्यामौ विरोधभा-
वेन सन्देहाविपर्ययाकुर्याम वयमतो मोहापाकरणपूर्वकं नो वदस्व ।
चकारेणाऽनादित्वमपि कथमेवमात्मन इति समुच्चीयते ॥ ११८ ॥

(मिता०) पतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—

कथमिति । यदेतत्सकलसुरासुरमनुजादिसहितं जगत्तदात्मनः
सकाशात्कथमुत्पन्नं, आत्मा च तस्मिन् जगति कथं तिर्यङ्तरसरी-
सृपादिशरीरमःभवतीत्येतस्मिन्नर्थे विमुह्यामः । अतो मोहापनुत्यर्थ-
मस्माकं विस्तरशो वदस्व ॥ ११८ ॥

(वी०मि०) निरुपाधेरात्मनो जगदुत्पत्तिस्ततश्च शरीरविशि-
ष्ट आत्मा उत्पद्यते विशेषणीभूतं शरीरमेवोत्पद्यत इति यावदतो न
विरोध इत्यक्षरतात्पर्याभ्यां याज्ञवल्क्य उत्तरयति दशभिः—

मोहजालमपास्येह पुरुषो दृश्यते हि यः ॥

सहस्रकरपद्मेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रकः ॥ ११९ ॥

(१) सभूताश्च पृथिव्यादिभूतसंपत्ताः जीवानां च ।

(२) जगदुत्पन्नं—इति सु० पु० पाठः ।

स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः ॥

विराजः सोऽन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति ॥ १२० ॥

मोहजालं तत्त्वज्ञानेनाऽपास्य इह प्रागुक्ते हृत्कमले सहस्रकरचरणचक्षुःशिरोयुक्तः सूर्यतुल्यतेजा योगिभिर्दृश्यते यः परमात्मा स एव यज्ञो यागेनाराध्यः स एव प्रजापतिर्ब्रह्मा विश्वरूपो विराट् स एवाऽन्नरूपेण यज्ञत्वं वाजपेयादिरूपमुपगच्छति । एतेन विश्वरूपत्वाभिधानेन जन्यजनकभावो न विरुद्धयति इति समाधानमपि सूचितम् ॥ ११९-१२० ॥

(मिता०) एवं मुनिभिः पृष्टः प्रत्युत्तरमाह—

मोहजालमित्यादि । इह जगति यदिदं स्थूलकलेवरादावनात्मन्यात्माभिमानरूपं मोहजालं तदपास्य तद्व्यतिरिक्तो यः पुरुषोऽनेककरचरणलोचनः सूर्यवर्चाः अनन्तरश्मिः सहस्रकः बहुशिरा दृश्यते । एतच्च तत्तद्गोचरशक्त्याधारतयोच्यते । तस्य साक्षात्कारादिसम्बन्धाभावात् । स एवात्मा यज्ञः प्रजापतिश्च । यतोऽसौ विश्वरूपः सर्वात्मकः । वैश्वरूप्यमेव कथमिति चेत् । यस्मादसौ विराजः पुरोडाशाद्यन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति । यज्ञाच्च वृष्ट्यादिद्वारेण प्रजासृष्टिरित्येवं वैश्वरूप्यम् ॥ ११९-१२० ॥

यो द्रव्यदेवतात्यागा(१):सम्भूतो रस उत्तमः ॥

देवान् सन्तर्प्य स रसो यजमानं फलेन च ॥ १२१ ॥

संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्तथा ॥

ऋष्यजुःसामविहितं सौरं धामोपनीयते ॥ १२२ ॥

तन्म(२)ण्डलादसौ सूर्यः सृजत्यमृतमुत्तमम् ॥

यज्जन्म सर्वभूतानामशनानशनात्पनाम् ॥ १२३ ॥

तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः ॥

एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं सम्परिवर्तते ॥ १२३ ॥

(वी० मि०) हविरादिद्रव्यकर्मदेवतोद्देश्यकत्यागरूपाद्वाजपेयादियज्ञाद्यो रसः सारो विकार उत्तमो विश्वनिदानतयाऽदृष्टात्म-

कः संभूतः स रसो देवान् त्यागोद्देश्यान् सन्तर्प्य प्राणयित्वा यजमानं फलेन संयोज्य सोमं प्रति वायुना नीयते, तेनेष्टेन प्रेरितो वायुर्जलं चन्द्रमसि प्रापयतीत्यर्थः । तत्र सोमदत्तयैरेव रश्मिभिः किरणैः सौरं घाम सूर्यसम्बन्धि स्थानं तदीयमण्डलं ऋगादिभिस्त्रिभिर्बिहितं निष्पादितं प्रतिसर उपनीयते, तेनाऽष्टेन प्रेरितं जलं नीयत इत्यर्थः । तस्मान्मण्डलादसौ सूर्यस्तस्याऽष्टविशेषस्य परिणामरूपममृतं जलं जगन्मूलत्वाद्दुत्तमं सृजति भूमौ वर्षति । उत्तमत्वमेव स्फुटयति-पद्यस्माज्जलादशनात्मनां भोजनकारिणामात्मनां जह्मनामनशनात्मनामनशनकारिणामात्मनां वृक्षसस्यादीनां सर्वेषां भूतानां प्राणिनां जन्म भवति । अथवा भक्ष्याभक्ष्याणां सर्वभूतानां च यतो जन्मेत्यर्थः । तस्माद्दृष्टिसम्पादितजलजनितादधात् व्रीह्यादेः पुनर्यज्ञः पुनस्तस्माद्यज्ञादुक्तक्रमेणाऽद्यं तस्मादध्नात् पुनरपि क्रतुर्यज्ञ इत्येवमेतत् संसारचक्रं प्रवाहरूपेणाऽऽद्यन्तशून्यं सम्यक् परिवर्तते भ्रमि करोति । चकारेण पित्रादिगमनमुद्दिश्य कृताद्यज्ञाज्जातो रसः पित्रादीन् सन्तार्येति समुच्चिनोति ॥ १२१-१२४ ॥

(मिता०) एतदेव प्रपञ्चयति—

य इत्यादि । द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेर्देवतोद्देशेन त्यागाद्यो रसः अष्टरूपमात्मनः परिणत्यन्तरमुत्तमः सकलजगज्जन्मवीजतयोत्कृष्टतमः संभूतः स देवान् संप्रदानकारकभूतान्सम्यक्प्राणयित्वा यजमानं चाभिलषितफलेन संयोज्य पवनेन प्रेर्यमाणश्चन्द्रमण्डलं प्र(१)ति नीयते । ततः शशिमण्डलाद्रश्मिभिर्भानुमण्डलम् । सैषा श्रय्येव विद्या तपतीत्यभेदाभिधानात् ऋग्यजु साममयं प्रत्युपनीयते । ततश्च स्वमण्डलादसौ सूर्योऽमृतरसं वृष्टिरूपमुत्तमं यत्नकलभूतानामनशनानशनात्मनां चराचराणां जनननिमित्तं तत्सृजति । तस्माद्दृष्टिसम्पादितौषधिमयात्प्रजोत्पत्तिहेतोरभ्रात्पुनर्यज्ञो यज्ञाच्च पूर्वामिहित(२)-मह्या पुनरभ्रमन्नाच्च पुनः क्रतुरित्येवमेतदखिलं संसारचक्रं प्रवाहरूपेणात्पत्तिविनाशविरहितं सम्यक्परिवर्तत इत्यनेन क्रमेणात्मनः सकाशादाखिलजगदुत्पत्तिः । तत्र चात्मनः स्वकर्मानुरूपाविग्रहपरिग्रहः ॥ १२१-१२४ ॥

(वी०मि०) नन्वनाद्यन्तं चेत् संसारचक्रं तदाऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—

अनादिरात्मा सम्भूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ॥

समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ १२५ ॥

आत्मा स्वरूपतोऽनादिरिति नान्तरा संसारमध्ये तस्यात्मनः सम्भूतिर्विद्यते, तथापि पुरुष आत्मा मोहादिकृतेन कर्मणा लब्धजन्मा गृहीतशरीरः सन् सुखदुःखादिसमवायी भवति । तथा च मोहादेर्निमित्तस्याऽभावे जन्माभावात्सुखदुःखादिविच्छेदे मोक्षः सम्भवत्येव । कस्यचिदात्मनः सर्वदानिर्मोक्षा च संसारचक्रस्याऽनाद्यन्तत्वं न तु सर्वस्यात्मन इति मीमांसकाः । अनन्तत्वं प्रलयव्यतिरिक्तान्तशून्यत्वम् । एवमादित्वमपि वाच्यमिति । तु शब्देन साहचर्यप्रसिद्धमात्मनो दुःखाद्यसम्भेदं व्यवच्छिनत्ति ॥ १२५ ॥

(मिता०) ननु यद्यात्मनः संसरणमनाद्यन्तं तर्ह्यनिर्मुक्तिप्रसङ्ग इत्यत आह—

अनादिरिति । यद्यप्यात्मनोऽनादित्वात्संभूतिर्न विद्यते अन्तरात्मनः शरीरव्यापिनः तथापि पुरुषः शरीरेण समवायी भवति भोगयतने सुखदुःखात्मकं भोग्यजातमुपभुङ्क्ते इत्येवंभूतेन संबन्धेन संबन्धी भवत्येव । स च समवायो मोहेच्छाद्वेषजनितकर्मनिर्मेयो न तु निसर्गजातः । तस्य कार्यत्वेन विनाशोपपत्तेर्नानिर्मुक्तिः ॥ १२५ ॥

(वी०मि०) अन्नरूपे संसारप्रवर्तको विराडित्युक्तं, स्वरूपेण विशेषः संसारमूलभूतप्राप्यमेकवर्णपृथिव्यादिप्रवर्तकत्वं तस्य दर्शयति—

सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः ॥

मुखवाहूरुपज्जाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥ १२६ ॥

पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत ॥

नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात्स्पर्शाद्वायुर्मुखाञ्छिखी ॥ १२७ ॥

मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ॥

जघनादन्तरिक्षं च जगच्च सचराचरम् ॥ १२८ ॥

सकलजीवात्मकतया च सहस्रात्मा य आदिदेवो विराट् मया

घः प्रागुदाहृतः, तस्य मुख्यादितो ब्राह्मणादयो वर्णा यथाक्रमं जाता-
स्तिष्ठन्ति । नस्तो नासातः, स्पर्शात्तु स्पर्शोपलम्भकात् त्वचः सच-
राचरं स्थावरजङ्गमप्राणिसहितं जगद्विश्वम् । शेषं सुषोधम् ।
चकारैः ध्रौत्राद्वायुप्राणयोर्नामेरन्तरिक्षस्य च कल्पान्तरे पुरुषसूक्त-
सिद्धामुत्पत्तिं सूचयति ॥ १२६-१२८ ॥

(मिता०) आत्मनो जगज्जन्मेत्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह—

सहस्रात्मेत्यादि । योऽसौ सकलजीवात्मकतया प्रपञ्चात्मक
नया च सहस्रात्मा बहुरूपस्तथा सकलजगद्धेतुतया आदिदेवो
मया युष्माकमुदाहृतः तस्य वदनभुजसक्थिचरणजाता यथाक्रमम-
प्रजन्मादयश्चत्वारो वर्णाः । तथा तस्य पादाद् भूमिर्मस्तकात्सुरसश
प्राणात्प्राणः कर्णात्ककुब्ध स्पर्शात्पचनो घदनाद् हुतवहः मनसः
शशाङ्कः नेत्राद्भानुः जघनाद्गगनं जङ्गमाजङ्गमात्मक जगद्य ॥ १२६-१२८ ॥
(षो०मि०) मुनयो देशयन्ति—(?)

यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते ॥

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः मम्मयुज्यते ॥ १२९ ॥

कर्णैरान्वितस्पापि पूर्वं ज्ञानं कथञ्चन ॥

वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥ १३० ॥

हे ब्रह्मन् योगीश्वर यद्येवमात्मजीवयोरैक्यं तदा स आत्मा
ईश्वरोऽप्रतिहतेच्छः कथं पापासु निन्द्यासु सर्वासु योनिषु जायते,
कथं वाऽनिष्टैर्भावैर्दुःखमोहादिभिश्चाण्डालतिर्यक्त्वादिभिश्च प्रक-
पेण चिरकालं बहुमी रूपैः संयुज्यते न हि मन्दोऽपि नाम शक्तः
सन्ननभीष्टं दुःखादिकमनुभवतीत्येकः पूर्वपक्षः । यदि जीवः परमा-
त्मनोऽभिन्नस्तदा व्यापकत्वात्कर्णैर्मनःप्रभृतिभिरान्वितोऽपि पूर्व
जन्मानुभूतं न कथं जनाति । शरीरस्य चैतन्ये तु नात्मन्यातिप्रसङ्गः ।
पूर्वजन्मानुभावाय व्यधिकरणत्वेनैव तज्जन्मायस्मृतिं प्रत्यहेतुत्वादि-
ति द्वितीयः पूर्वपक्षः । यदि परमात्मनोऽभिन्नो जीवस्तदा सर्वगः
सर्वप्राणिनामन्तर्यामी स्यात् । तथा च सर्वप्राणिगतां वेदनां दुःखं
कस्मान्न वेत्ति नाऽनुभवतीति तृतीयः पूर्वपक्षः । अपिकारौ विरो-
धार्थं । चकारेण देवदत्तदृष्टस्य यद्दत्तेन कथं न स्मरणमित्यपि
पूर्वपक्षान्तरं समुच्चिनोति ॥ १२९-१३० ॥

(मिता०) अत्र चोदयन्ति—

यद्गीति । हेत्रहान् योगीश्वर, यद्यात्मैव जीवादिभावं भजते तर्हि कथमसौ पापयोनिषु मृगपक्ष्यादिषु जायते । अथ मोहरागद्वेषादिदोषदुष्टत्वा(१)त्तत्र जन्मेत्युच्यते । तच्च न यस्मादीश्वरः स्वतन्त्रः कथमनिष्टैर्मोहरागादिभावैः सम्प्रयुज्यते ॥ १२९ ॥

(मिता०) किञ्च—

करणैरिति । तथेदमप्यत्र दूषणम् । मनःप्रभृतिज्ञानोपायैः सहितस्यापि तस्यात्मनः पूर्वज्ञानं जन्मान्तरानुभूतविषयं कस्मान्नोत्पद्यते । तथा सर्वप्राणिगतां वेदानां सुखदुःखादिरूपां स्वयं स(२)र्वगोऽपि सर्वदेहगतोऽपि कस्मान्न वेत्ति । तस्मदात्मैवेद्वरो जीवादिभावं भजत इत्युक्तम् ॥ १३० ॥

(वी० मि०) आद्यं पूर्वपक्षमुत्तरयति—

अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ॥

दोषैः प्रयाति जीवोऽयं (३)भवं योनिशतेषु च ॥ १३१ ॥

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ॥

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १३२ ॥

निरवच्छिन्न ईश्वरोऽपि अविद्यावच्छिन्नोऽयं जीवो मनोवचनकायक्रियाप्रभवैर्मोहरागादिभिर्दोषैर्योनिषु भवं तदनन्तरं चाऽन्त्यत्वं चाण्डालत्वं पक्षित्वं स्थावरत्वं च प्रयाति । चकारेणाऽनन्तानां देवादिकीटादिभावानां समुच्चयः । यथाऽन्त्यत्वादयः शरीरेषु शरीरिणां भावा अनन्तास्तथा देहिनां सर्वयोनिष्विह संसारे तत्तदविद्यावच्छिन्नानि रूपाण्यनन्तानि परमात्मन एव । यथैकस्यैवाऽऽत्मनश्चाण्डालादित्वं कालभेदेन नैयायिकैरुपेयते (४) तथाऽस्माभिरपि परमात्मनि एकस्यैव तत्तदविद्यातदभावावच्छेदभेदेन जीवत्वमीश्वरत्वं चाऽभ्युपेयत इति न विरोध इति तात्पर्यार्थः । चकारेण योनिशतजन्मनां सः, अपिः सम्भावनायां, सम्भावितोऽयमर्थ इति तदर्थः, एवकारेण वेदान्तसिद्धत्वात् । उक्तार्थेऽवधारणमभिप्रैति ॥ १३१--१३२ ॥

(१) नचजन्मेत्युच्यते ठ । (२) सर्वज्ञोपि ड ।

(३) भवयोनि०-इति मु० पु० पाठः । (४) नैयायिकैरुच्यते-इति ख० पु० पाठः ।

(मिता०) तत्र पूर्वोच्यतेऽत्रमाह—

अन्त्येति । यद्यपीश्वरः स्वरूपेण सत्यज्ञानानन्दलक्षणः तथा-
प्यविद्यासामावेशशान्मोहरागादिभावैरभिभूयमानो नानाहीनयो-
निजननसाधन मानसादिप्रिविधं कर्मनिचयमाचरति । तेन चान्त्य-
जादिर्हानयोनितामापद्यते । अन्त्याश्चण्डालादयः, पक्षिणः काकादयः,
स्थावरा वृक्षादयः तेषां भावोऽन्त्यपक्षिस्थावरता तां यथाक्रमेण
मनोवाक्यायारब्धकर्मदोषैर्जन्मसहस्रेष्वयं जीवः प्राप्नोति ॥ १३१ ॥

(मिता०) किञ्च—

अनन्ताश्चेति । शरीरिणां जीवानां शरीरेषु भाषा अभिप्रायवि-
शेषाः सत्याद्युद्रेकतारतम्याद्यथानन्तास्तथा तत्कार्याण्यपि कुञ्जया-
मन्त्यादीनि रूपाणि देहिनां सर्वयोनिषु भवन्ति ॥ १३२ ॥

(धी० मि०) ननु कर्मजैर्दोषैर्यदि जन्मशतं स्थावरत्वं च तदा
नानाजन्मप्रयोजककर्मसत्त्वे प्रथमं किंजातीयशरीरग्रह इत्यत्र विनि-
गमकाभाव इत्यत आह—

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषाञ्चिदिह जायते ॥

इह वाऽमुत्र चैके(१)पां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ १३३ ॥

केषाञ्चित्कर्मणां प्रेत्य भावान्तरे विपाकः फलदानोन्मुखत्व, के-
षाञ्चिपुत्रेषुषादीनामिह जन्मनि विपाकः, केषाञ्चिदानादीनामिह
कीर्त्यादिफलदानोन्मुखत्वम्, यमुत्र परलोके स्वर्गादिफलदानो-
न्मुत्पत्तं, विपाकेन तत्तत्कालनियते कश्चित्फलबलकल्पकारणताको
भावः कालविशेषादिः प्रयोजनं प्रयोजक इत्यर्थः । करणे ल्युट् ।
कश्चित्प्रयोजक इत्येष पाठः । तथा च स्थावरत्वोपभोग्यफलजन-
कीभूतस्य तादृशस्यैकदाऽसत्त्वादिति भावः । चकारः परस्परम्-
मुच्चयार्थः; तेन विकल्पो व्यवच्छिन्नः ॥ १३३ ॥

(मिता०) ननु यदि कर्मजन्यानि कुञ्जत्वादीनि तर्हि कर्मानन्त-
रमेव तैर्भवितव्यमित्याशङ्क्याह—

विपाक इति । केषाञ्चिज्ज्योतिष्टोमादिकर्मणा विपाकः फलं प्रेत्य
देहान्तरे भवति । केषाञ्चित्कारिण्यदिकर्मणां वृष्ट्यादिफलमिहैव भ-
वति । केषाञ्चिश्चिन्नादीनां फलं पश्यादिकमिह देहान्तरे वेत्यनियत-

म् । न ह्यनन्तरमेव कर्मफलेन भवितव्यमिति शास्त्रार्थः । अत्र च कर्मणां शुभाशुभफलजनकत्वे सत्त्वादिभाव एव प्रयोजकभूतस्तदाय-
त्तत्त्वात्फलतारतम्यस्य ॥ १३३ ॥

(वी० मि०) 'अन्त्यपक्षिस्थावरता'मित्याद्युक्तं विशिष्य प्रपञ्चयति—

परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ॥

वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥ १३४ ॥

पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ॥

अनिवद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ॥

हिंसकश्चाऽविधानेन स्थावरेष्वभिजायते ॥ १३६ ॥

आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥

धर्मकृद्वेदविद्यावित्सात्विको देवयोनि(१)षु ॥ १३७ ॥

असत्कार्यरतोऽधीर आरम्भी विषयी च यः ॥

स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माऽधिगच्छति ॥ १३८ ॥

निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ॥

प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ १३९ ॥

रजसा तमसा चैव समाविष्टो भ्रमन्निह ॥

भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ १४० ॥

मृत इति सर्वत्र वाक्येऽन्वीयते । तेन परद्रव्याण्यपहर्तुमभिध्या-
यन् परस्याऽनिष्टानि चिन्तयित्वा वितथेऽसत्येऽर्थे वाधशास्त्रयुक्ते
सत्यत्वव्यवस्थापनार्थमभिनिवेशशीलो वा मृतो जन्मान्तरे अन्त्यासु
अन्त्यपुंसा युक्तासु योनिषु चाण्डालयोनिषु जायत इत्यर्थः । तथाश-
ब्देन चशब्देन च समुच्चयार्थकेन विशेषणविशेष्यभावनिरासः । एव-
मग्रेऽपि । अनृतमयथार्थं वचसा वादी तद्भिधानशीलः, पिशुनः पर-
दोषख्यापनशीलः, परुषः श्रोतुरुद्वे(२)जकवाक्यप्रयोक्ता, अनिवद्धः
धर्मशास्त्राद्यनुक्तं स्वेच्छाकल्पितमर्थं कर्तव्यत्वेन प्रलपतीत्यनिवद्ध-

प्रलापी पुरुषो मनुष्यः मृतो मृगपक्षियोनिषु जायते । पुरुष इति सर्वाङ्गितम्, तेनाऽतिरिक्तस्य शुभाशुभकर्मणामदृष्टजनकत्वं वारितम् । पुंस्त्वं च न विद्यक्षितमुद्देश्यगतत्वादित्यवधेयम् । अदत्तस्य परद्रव्यादानेऽपहारं निरतः प्रसक्तः, परदारगामी, अविधानेन विध्यननुमनप्रकारेण प्राणिनां हिंसकः स्थावरेषु वृक्षलतादिष्वपि जायते । आत्मज्ञ आत्मतत्त्वज्ञानवान् विद्याभिजनादिमदशून्य इति यावत्, दान्ताऽकार्यनियत(१)मनाः, विजितेन्द्रियः वशीकृतघहिरिन्द्रियः, धर्मकृत् घर्णाश्रमाचारानुष्ठाता, सार्विकः किञ्चित्सत्त्वगुणोद्रेकवान् देवयोनिषु जन्म प्राप्नोति । असति धर्मानर्जके कार्ये घाण्ड्यकृष्यादौ रतोऽतएवाऽधीरो व्यग्रचित्तः, अत एव तत्कार्यारम्भवान्, विपयी अक्चन्दनवनाद्यासक्तः, राजसो रजोगुणोद्रेकवान् मनुष्येषु, निद्रालुः दिवापि निद्राशीलः, क्रूरकृत् धैरानुबन्धकृत्, नास्तिको धर्मनिन्दकः, याचकः अशनवसनसम्पत्तावपि याचनशीलः, प्रमादवान् कार्याकार्यविवेकहीनः, मिश्रवृत्तो वेदविरुद्धशूताद्याचारवान्, तामसः तमोगुणोद्रेकवान् तिर्यक्षु पशुयोनिषु भवेदुत्पद्यते । एवं रजसा तमसाऽन्येन सत्त्वेन च समाविष्टः पुरुष इह संसारे भ्रमन् तदनुकूपैर्मावैर्माहादिभिरनिष्टैस्तद्योनिजन्मप्रदैः संयुक्तः पुनरपि संसारं देहसम्बन्धं प्रतिपद्यते प्राप्नोति अत्युद्विक्तसत्त्वान्मुच्यते । अन्यत्सुबोधम् ॥ १३४—१४० ॥

(मिता०) मनोवाक्कायकर्मजैः सत्त्वादि(२)योनीः प्राप्नोतीत्युक्तं सत्प्रपञ्चयितुमाह—

. परद्रव्याणीति । परधनानि कथमहमपहरेयमित्यामिमुष्येन ध्यायंस्तथाऽनिष्ठानि ब्रह्महत्यादीनि हिंसात्मकानि करिष्यामीनि चिन्तयन् वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभिनिवेशः पुनःपुनः संकल्पस्तद्वांश्च श्वचण्डालाद्यन्त्ययोनिषु जायते ॥ १३४ ॥

(मिता०) किञ्च—

पुरुष इति । यस्त्वनृतवदनशीलः पिशुनः कर्णजपः पुरुषः परोद्विगकरभाषी अनिवद्धप्रलापी प्रकृतासङ्गतार्थवादी च बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्व (३)र्वावृत्त्यादितारतम्याद्धीनोऽकृष्टेषु मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

(१) अकार्यं नित्यमना—इति ख० पु० पाठः ।

(२) येनितां प्राप्नोतीति इ । (३) पूर्वादि ।

(मिता०) किञ्च—

अदत्तेति । अदत्तादाननिरतः अदत्तपरधनापहारप्रसक्तः परदारप्रसक्तश्च अविहितमार्गेण प्राणिनां घातकश्च दोषगुरुलघुभावतारतम्यात्तरुलताप्रतानादिस्थावरेषु जायते ॥ १३६ ॥

(मिता०) सत्त्वादिगुणपरिपाकमाह—

आत्मज्ञ इति । अत्मज्ञो विद्याधनाभिजनाद्यभिमानरहितः शौचयुक्तः दान्त उपशमान्वितः तपस्वी कृच्छ्रादितपोयुक्तः तथेन्द्रियार्थेष्वप्रसक्तः नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठाननिरतः वेदार्थवेदी च यः सात्विकः स च सत्त्वोद्रेकतारतम्य(१)वशाद्दुत्कृष्टोत्कृष्टतरसुरयोनितां प्राप्नोति ॥ १३७ ॥

(मिता०) किञ्च—

असदिति । असत्कार्येषु तूर्यवादिप्रनृत्यादिष्वभिरतो यस्तथा अधीरो व्यग्रचित्तः आरम्भी सदा कार्याकुलो विषयेष्वतिप्रसक्तश्च स रजोगुणयुक्तः तद्गुणतारतम्याद्धीनोत्कृष्टमनुष्यजातिषु मरणानन्तरमुत्पत्तिं प्राप्नोति ॥ १३८ ॥

(मिता०)निद्रालुरिति । तथा च यः पुनर्निद्राशीलः प्राणिपीडाकरं लोभयुक्तश्च तथा नास्तिको धर्मादेर्निन्दकः याचनशीलः प्रमादवान् कार्याकार्यविवेकशून्यः विरुद्धाचारश्च असौ तमोगुणयुक्तस्तत्तारतम्याद्धीनहीनतरपश्वादियोनिषु जायते ॥ १३९ ॥

(मिता०) पूर्वोक्तमुपसंहरति—

रजसेति । एवमविद्याविद्धोऽयमात्मा रजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्ट इह संसारे पर्यटन् नानाविधदुःखप्रदैर्भावैरभिभूतः पुनः पुनः संसारं देहग्रहणं प्राप्नोति । इतीश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यत इत्यस्य चोद्यस्यानवकाशः ॥ १४० ॥

(वी० मि०) द्वितीयं पूर्वपक्षमुत्तरयति—

मलिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ॥

तथाऽविपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः ॥ १४१ ॥

एक(२) एवादर्शो व्यापको यदवच्छेदेन मलिनस्तदवच्छेदेन रूपा-
लोकस्य प्रतिविम्बत्वलाक्षात्कारस्य न क्षमः, अन्यावच्छेदेन च

तत्क्षम एव । एवं सर्वजन्मानुभूत आत्माऽविपक्करणो यद्विषयाव-
च्छेदेन त्वनावृत्तचैतन्यस्तस्यात्मनः प्राग्जन्मन्यनुभूतस्य ज्ञानेन
क्षम एतज्जन्मानुभूतविषयावच्छेदेन त्वनावृत्तचैतन्यत्वाज्ज्ञाने क्षम
एवेत्यर्थः ॥ १४१ ॥

(मिता०) यदपि करणैरन्वितस्यापीति द्वितीयं चोद्यं त-
स्योत्तरमाह—

मलिन इति । यद्यप्यात्मा अन्तःकरणा(१)दिज्ञानमाघनसम्पन्न
स्तथापि जन्मान्तरानुभूतार्यावधे न समर्थः, अविपक्करणो रा-
गादिमलाक्रान्तचित्तो यस्मात् । यथा दर्पणो मलच्छन्नो रूपज्ञानोत्पा-
दनसमर्थो न भवति ॥ १४१ ॥

(र्धा० मि०) ननु आदर्शो मलिनत्वात्प्रतिविम्बस्याऽसत्त्वाद्
नुपलम्बो युज्यते । प्राग्जन्मानुभूतस्य विषयस्याऽनुपलम्बस्तु न
नित्यविभुत्वात्मनि तत्सम्बन्धस्य दुरपन्धत्वादावरणस्याशक्यत्वा-
दत आह—

कट्वेर्वारौ यथाऽपके मधुरः सन्नसोऽपि न ॥

प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्करणे ज्ञता ॥ १४२ ॥

अपके कट्वेर्वारौ तिकककट्यामग्रे प्रत्यक्षाक्रियमाणत्वात्सन्नपि
मधुरो रसो न प्राप्यते यथा, तथाऽपक्करणेऽशुद्धाशये जीवात्मनि
चैतन्यस्यभावत्वाद्विद्यमानेऽपि ज्ञता विषयप्रकाशता न प्राप्यते ।
अत्र दृष्टान्ते स्थूलरूपेण सम्बन्धत्वमप्राप्तिः । दार्ष्टान्तिके तु प्राग्ज-
न्मानुभूतविषयावच्छेदेनैव तज्जन्मीषशरीरावच्छिन्नजीवप्रकाशकता-
सम्बन्धविरह । भवति गृहावच्छिन्नाकाशस्य बहिर्वर्तिपुरुषं प्रत्या-
वृत्तत्वमिति भावः । तदिदं 'माकाशमेकमित्यादिना वक्ष्यति । हिश
ब्दोऽवधारणे ॥ १४२ ॥

(मिता०) ननु प्राग्भवीयज्ञानस्याप्यात्मप्रकाशत्वात् तस्य च
स्वतःसिद्धत्वान्नानुपलम्बो युक्त इत्याशङ्क्याह—

कट्वेरिति । अपके कट्वेर्वारौ तिकककटिकायां विद्यमानोऽपि
मधुरो रसो यथा नोपलभ्यते तथात्मन्यपक्करणे विद्यमानापि ज्ञता
ज्ञातृता प्राग्भवीयवस्तुगोचरता न प्राप्यते ॥ १४२ ॥

(वी०मि०) तृतीयपूर्वपक्षमुत्तरयति--

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ॥

योगी मुक्तश्च सर्वासां यो(१) न वाऽऽप्नोति वेदनाम् ॥ १४३ ॥

सर्वास्यात्मनः स्वाभिन्नत्वात् स्वनिष्ठामिव वेदनां सर्वाश्रयां वेदनां देही देहाभिमानो निजे देहे विन्दति प्राप्नोति । यो मुक्तो मुक्तदेहाभिमानो योगी स सर्वासामेव वेदनानां वेदिता भवतीति कस्मान्नवेत्तित्याशङ्कितवतो नैवेत्युत्तरं पर्यवसितम् । अथ परनिष्ठां वेदनां देही मुक्तो वा किमाप्नोत्येव नेत्याह 'न वाप्नोति वेदना'मिति विद्योपाध्यवच्छेदेन वेदनाजनकमदृष्टं वर्तते । तदवच्छेदेन वेदनासम्बन्ध इति नाऽन्यनिष्ठा वेदनाऽन्यत्र सम्बन्धत इत्यर्थः ॥ १४३ ॥

(मिता०) 'वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदना'मिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह-

सर्वाश्रयामिति । यः पुनर्देही देहाभिमानयुक्तः स सर्वाश्रयामाध्यात्मिकादि(२)रूपां वेदनां स्वकर्मापार्जित एव देहे प्राप्नोति, न देहान्तरगतां, भोगायतनारम्भादृष्टवैलक्षण्यादेव । यस्तु योगी मुक्तो मुक्ताहंकारादिः सकलक्षेत्रगतानां सुखदुःखादिसंविदां वेदिता भवति परिपक्वकरणत्वात् ॥ १४३ ॥

(वी०मि०) नन्वात्मैक्यं प्रागुक्तं न घटते, 'अस्मान्मनुष्यादयमश्वो भिन्न' इत्यादिभेदप्रत्ययस्य सर्वसिद्धत्वादित्यत आह-

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ॥

तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ १४४ ॥

एकमेवाकाशं यथा घटाकाशाद् गृहाकाशो भिन्न इत्येवं पृथग्भावे भिन्नत्वेनाऽनुभवविषयो भवति, यथा वा जलाधारेषु नानापात्रेषु अंशुमान् सूर्यः पृथग्भवेत्तथैक एवात्माऽनेकत्वेनाऽनुभवविषयो भवतीत्यर्थः । हिशब्दाभ्यां दृष्टान्तयोः सर्वसिद्धत्वेनाऽवधारणमभिप्रेति । तथा च सर्वजीवसाधारणाविधारूपदोषावशादयं भ्रम एवेति भावः ॥

(मिता०) नन्वेकस्मिन्नात्मनि सुरनरादिदेहेषु भेदप्रत्ययो न घटत इत्याशङ्क्याह-

आकाशमिति । यथैकमेव गगनं कूपकुम्भाद्युपाधिभेदभिन्नं नाने-

वानुभूयते, यथा वा भानुरेकोऽपि भिन्नेषु जलमाजनेषु करकमणि
कमल्लिकादिषु नानेवानुभूयते, तथैकोऽप्यात्मा अन्तःकरणोपाधिभे-
देन नाना प्रतीयते । द्वितीयदृष्टान्तोपादानमात्मभेदस्थापारमार्थिक
त्वद्योतनार्थम् ॥ १४४ ॥

(वी०मि०) महाभूतादीनां वर्णादीनां चराचरस्य च सृष्टिः
प्रागुक्ता, तत्र प्रथमं चरभावं व्यक्तीकरोति—

ब्रह्मखानिलतेजांमि जलं भूथेति घातवः ॥

इमे लोका एष चात्मैतस्माच्च(१) सचराचरम् ॥ १४५ ॥

ब्रह्म व्यापकचिदानन्दरूप स्वतःसिद्धं सर्वोद्यभूतम् । अस्मादेव
ब्रह्मणो हेतुभूतात् खादयः पञ्च घातवो यथाक्रमं जायन्ते । त इमे पञ्च
घातवोऽन्तरिक्षवाय्वग्निवरुणमूलोका उच्यन्ते । एषु च जातेऽप्यात्मा
प्राह्मणादिशरीरावच्छिन्नो भवति । एतस्मादनन्तरं चराचरसहितं
विश्वं जायत इत्यर्थः । चकारेणाद्येनाकाशादीनां साहित्यमभिप्रैति ।
द्वितीयचकारेण च सहितानां हेतुत्वमाह । तृतीयचकारेण शरीरिणां
चराचरसृष्टेः साहित्यम् ॥ १४५ ॥

(मिता०) 'पञ्चघातून्स्वयं पृष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभु'रित्याद्युक्तम-
र्थमुपसंहृत्याह—

ब्रह्मति । ब्रह्म आत्मा ख गगनमनिलो वायुः, तेजोऽग्निः जलं प्र-
सिद्धं भूथेत्येते वातादिघातव एव शरीरं ध्याप्य धारयन्तीति घातवो-
ऽभिधीयन्ते । तत्र खादयः पञ्च घातवः लोक्यन्ते दृश्यन्ते इति
यावत् । एष चिदातुरात्मा एतस्माज्जडाजडसमुदायात्स्थावरजङ्ग-
मात्मकं सर्वं जगदुत्पद्यते ॥ १४५ ॥

(वी०मि०) परमेश्वरेण कर्तुं शक्यत्वात् महाभूतसापेक्षस्यैव
तस्य सृष्टिसमर्थत्वे महाभूतसृष्टिरेवाऽनुपपन्ना स्यादित्यत आह—

मृदण्डचक्रसंयोगात्कुम्भकारो यथा घटम् ॥

करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥ १४६ ॥

हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः ॥

निजलालासमायोगात्कोशं वा कोशकारकः ॥ १४७ ॥

कारणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु ॥

सृजसात्मानमात्मा च सम्भूय करणानि च ॥ १४८ ॥

मृदादीनां संयोगात्परस्परप्रत्यासत्तेर्घटं यथा कुम्भकारः करोति यथा वा तृणादिभिर्गृहं गृहकारकः यथा वा हेमकारः केवलं हेमं केवलं रूप्यं वा उपादाय कटककुण्डलादि यथा वा कोशकारकः कीटविशेषो निजलालानां परस्परमेलनात् कोशं करोति, एवं सम्भूय कारणानि मिलित्वा कार्यजनकानि करणानि महाभूतान्यादाय इह संसारे तासु तासु तिर्यङ्मनुष्यादिसम्बन्धिषु योनिषु परमात्मा जीवात्मानं सृजतीत्यर्थः । अयमाशयः—न हि कर्ता समवायिकारणतया अपेक्ष्यते । महाभूतसृष्टावपि न त्समवायिपरम्परा अपेक्षणीयाः सृज्यन्ते एव । न चैवमनवस्था, परमाणुषु नित्येषु स्वस्मिन्वा विश्रामात् । न च साक्षात्परमाणूनां स्वस्य वा शरीरोपादानत्वं कुतो नेति वाच्यं, स्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । अन्यथा कोशकारः साक्षादेव कोशस्योपादानमस्तु किं लालासमायोजनेनेति किं न पश्यतीति दण्डचक्रोपादानं कारणत्वमात्रेण दृष्टान्ततया । मात्रपदेन समवायिः नोऽवैलक्षण्येऽपि निमित्तविशेषाद्विशेषकार्याणामभिप्रैति । आद्यचकारेण संयोगाद्यसमवायिकारणसमुच्चयः । अन्त्यचकारेण अदृष्टादिनिमित्तकारणसङ्ग्रहः । एवकारेण आदायेत्यत्रान्वितेन तन्निरपेक्षसृष्टिव्यवच्छेदः ॥ १४६-१४८ ॥

(मित्ता०) कथमसावात्मा जगत्सृजतीत्याह—

मृदण्डेत्यादि । यथा हि कुलालो मृच्चक्रीवरादिकं कारणजातमुपादाय करकशरावादिकं नानाविधकार्यजातं रचयति । यथा वा वर्धकिस्तृणमृत्काष्ठैः परस्परसापेक्षः एकं गृहाख्यं कार्यं करोति । यथा वा हेमकारकः केवलं हेमोपादाय हेमानुगतमेव कटकमुकुटकुण्डलादिकार्यमुत्पादयति । यथा वा कोशकारकः कीटविशेषो निजलालयारब्धमात्मबन्धनं कोशाख्यमारभते तथात्मापि पृथिव्यादीनि साधनानि परस्परसापेक्षाणि तथा कारणान्यपि श्रोत्रादीन्युपादाय अस्मिन्संसारे तासु तासु सुरादियोनिषु स्वयमेवात्मानं निजकर्मबन्धवद्धं शरीरितया सृजति ॥ १४६-१४८ ॥

(वी०मि०) नन्वात्मानमित्ययुक्तं, भूतमेव चेतनं परमात्मा सृ-

जतीत्यत्र बाधकाभावात् । अत आत्मनि देहिनि मानमहि—

महाभूतानि सत्यानि यथात्माऽपि तथैव हि ॥

कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥ १४९ ॥

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ॥

अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १५० ॥

जातिरूपवयोवृत्तविधादिभिरहङ्कृतः ॥

सक्तः श(१)ब्दादिविषये कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५१ ॥

उक्तयुक्त्या महाभूतानि यथा सत्यानि तथाऽऽत्मापि सत्यः । तत्र हेतु-अन्यथा आत्मनोऽसत्यत्वे इन्द्रियाणां चेतनत्वे एकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन नेत्रेण त्वगादेना कः पश्यति, न चेदुभयदर्शी कश्चिद्भ्युपेयः । तथा वामेन चक्षुषा यद्द्राक्षं तद्दक्षिणेन चक्षुषा त्वचा वा पश्यामीति प्रतिसन्धानं नोपपद्येत्यर्थः । हिरवधारणे । एवकारेण भूतचेतन्यव्यवच्छेदः । अपिकारो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्हेतुत्वं समुच्चिनोति । वार्धामिति । यदि शरीरमेव चेतनं तदा संश्रुत्य वाचं पुनः पुनः कः शृणोति । आहारपरिणामभेदेन शरीरस्य भिन्नत्वात् । यदि नोभयध्रावी कश्चिदेकः तदा यदध्रौपं पुरा तदधुना शृणोमीति प्रतिसन्धानं न स्यादित्यर्थः । अतीतेति । यथात्मा नास्ति तदाऽऽहारपरिणामभेदमिन्द्रस्य शरीरस्य अनुभवानाध्रयत्वेन स्मरणं नोपपद्येत । अतीतपदेन विषयस्य चेतन्याभावः सूचितः । को वेति । स्वप्नज्ञानस्य कारकः समवायिकारणकः इन्द्रियाणां विरतव्यापारत्वादित्यर्थः । जातीति । जात्यादिभिरहङ्कृतः को वा यथात्मा नास्ति तदा मनुष्योऽहं गौरो युवा याक्षिकोऽधीतवेदो देवदत्तपुत्र इत्यादिप्रतीत्याध्रयः कः स्यात् । न हि शरीरमेव तथा, मृतशरीरेऽपि तथात्वप्रसङ्गात् । नापि प्राणः, तथा तस्याशु विनाशित्वेन पूर्वज्ञातार्योपनेतिमानासम्भवात् । न ह्यन्येन ज्ञातमन्यस्येपनेति भासते सामानाधिकरण्येनैव उपनयनस्य हेतुत्वादित्यर्थः । सक्त इति । यदि चिरस्थांयी नात्मास्ति तदा कर्मणा मनसा वाचा वा ज-

न्मान्तरे शब्दादिविषयोपभोगहेतुमुद्योगधर्माग्भं को वा करोती-
त्यर्थः ॥ १४९—१५१ ॥

(मित्ता०) किं पुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाण-
मित्याशङ्क्याह—

महाभूतानीति । यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमा-
णगम्यत्वात् तथात्मापि सत्यः । अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो
ज्ञाता ध्रुवो न स्यात्तर्हि एकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तु अन्येन
स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीति । तथा
कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचं तस्य वागिय-
मिति कः प्रत्यभिजानाति । तस्मात् ज्ञानेन्द्रियातिरिक्तो ज्ञाता ध्रुव-
इति सिद्धम् ॥

(मित्ता०) किञ्च—

अतीतेत्यादि । यथात्मा ध्रुवो न स्यात् तर्ह्यनुभूतार्थगोचरा स्मृ-
तिः पूर्वानुभवभाषितसंस्काराद्बोधनिवन्धना कस्य भवेत् । न ह्यन्येन
दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरूपपद्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः ।
न हीन्द्रियाणामुपरतव्यापाराणां तत्कारकत्वम् । तथाहमेवाभिजन-
त्वादिसम्पन्न इत्येवंविधोऽनुसन्धाप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्म-
व्यतिरिक्तस्य । तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्ध्यर्थमुद्योगं
मनोवाक्यायैः कः कुर्यात् । तस्मादपि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा
स्थितः ॥ १४९—१५१ ॥

(वी० मि०) अथ प्रकृतमात्मोपासनं तद्विरोधिसन्दिग्धमातित्वा-
दिनिरासेन सम्पादनीयमित्यभिप्रेत्याह—

स सन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ॥

विप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १५२ ॥

मम दाराः सुतामात्या अहमेपामिति स्थितिः ॥

हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १५३ ॥

ज्ञेये च(१) प्रकृतौ चैव विकारे वाऽविशेषवान् ॥

अनाशकानलापातजलप्रपतनोद्यमी ॥ १५४ ॥

एवंवृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ॥

कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १५१ ॥

कर्मणो यज्ञादेः फलमस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धमतिरत एव विप्लुतो धर्मघ्नोऽत एवऽसिद्धोऽकृतार्थः सन्नपि स आमा सिद्ध कृतार्थमात्मान मन्यते । तत्र हेतु -मम दारादय सन्ति, अह चैपां प्रभुरित्येव वस्तुस्थितिरित्यापाततो हिताऽहितेष्वपरिणामाहितेषु मदा विपरीतमतिः इदमेव परम प्रयोजनमिति । एवं ज्ञेये आत्मनि प्रकृतौ प्रधाने विकारे अहङ्कारमहाभूतादौ अविशेषवान् विवेकानभिह । तथा अनशनेऽनलप्रवेशे जलप्रपतने वा उद्यमी एववृत्त एतादृशविरुद्धव्यापारीतरथान् अविनीतात्मा असयतचित्तवितथे परलोकासाधनत्वेन निष्फलमये नृत्यगीताद्याससङ्गेऽभिनिवेश आसङ्गस्तद्वान् । कर्मणाऽनाशकावैतथाभिनिवेशादिना द्वेषेण नाशकाद्याचरणमूलभूतेन मोहेन 'मम दारा' इत्यादिना इच्छया वितथाभिनिवेशमूलभूतया बध्यते संसारे यति एतत्सर्वमुमुक्षुणा चर्जनीयमिति तात्पर्यम् । हिशेऽन विपरीतमतेर्दात्यैर् दशितम् । 'ज्ञेये चे'त्यादिचकारत्रयेण नैयायिकवेदाभितपातञ्जलसिद्धानामाविवेकिनां प्रदर्शनम् । चरमकारेण योपिद्धेतुविषयकरागद्वेषसमुच्चय । आद्यस्यैवकारस्य 'इत्येव स्थिति'रिति व्युत्क्रमेणाऽन्वयः । चरम एवकारो बध्यत इत्यत्रान्वितो मोहं व्यवच्छिनुनस्ति ॥ १५२-१५३ ॥

(मिता०) उपासनविशेषविध्य(१)र्थे संसारस्य रूप विवृण्वशाद्—

स इतियोऽसौ पूर्वोक्त आत्मा विप्लुतोऽहङ्कारदूषित स सकल कर्मसु फलमस्ति न वेति सन्दिग्धमतिर्भवति । तथाऽसिद्धोऽप्यकृतार्थोऽपि सिद्धमेव कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ १५२ ॥

(मिता०) किञ्च—

ममेति । तस्य विप्लुतेर्मम कलत्रपुत्रप्रेष्यादयोऽहमेयमित्यतीव ममताकुलस्थितिर्भवति । तथा हिताहितकरे कार्यप्रकरे स विप्लुतमतिर्विपरीतमतिः सदा भवेत् ॥ १५३ ॥

(मिता०) किञ्च—

ज्ञेयज्ञे इत्यादि । ज्ञेयं जानातीति ज्ञेयज्ञस्तस्मिन्नात्मनि प्रकृतौ

चात्मनो गुणसाम्यावस्थायां विकारे चाहङ्कारादावविशेषवान्
विवेकानभिज्ञो भवति । तथानशनहुताशनाम्बुप्रवेशविषाशनादिषु
विप्लववशात्कृतप्रयत्नो भवेत् । एवं नानाप्रकाराकार्यप्रवृत्तोऽविनी-
तात्माऽसंयतात्मा असत्कार्याभिनिवेशयुक्तः सन् तत्कृतकर्मजातेन
रागद्वेषाभ्यां मोहेन च बध्यते शरीरग्रहणद्वारेण ॥ १५४-१५५ ॥

(वी०मि०) एतत्सर्वविरोधिन उपायमाह—

आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ॥

तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १५६ ॥

स्व्यालोकालम्भविगमः सर्वभृतात्मदर्शनम् ॥

त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकापायधारणम् ॥ १५७ ॥

विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् ॥

शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १५८ ॥

नीरजस्तमता सत्त्वशुद्धिर्निःस्पृहता शमः ॥

एतैरुपायैः संशुद्धः (१)स हि योग्यमृती भवेत् ॥ १५९ ॥

आचार्यस्याऽध्ययनार्थमुपासनं, तत्प्रयुक्ता च वेदार्थेषु वेदान्ता-
दिशास्त्रेषु च विवेकिता वेदशास्त्रेषु च विवेकिता, वेदशास्त्रोक्तं च
प्राणायामादीनामनुष्ठानं, सद्भिर्गोभासादिचतुरैः सङ्गः, शुभाः
परानुद्वेजिका गिरः, स्त्रिया दर्शनस्पर्शनपरित्यागः, सर्वप्राणिना-
मात्मतुल्यतया दर्शनं, परिग्रहाणां च दारपरिजनानां त्यागं मत्वा-
ऽभिनिवेशत्यागहेतुभूतो विवेकः, पुरातनं गैरिकरक्तवस्त्रधारणं, नृ-
त्यादिषु विषयेषु चक्षुरादेनिर्वारणं, तन्द्रा निद्रानुकारिणी प्रमीला,
आलस्यमात्मध्यानादावनुत्साहः, तयोर्विवर्जनं, शरीरस्याऽस्थिरताम-
लमूत्रादिपूर्णत्वेन परिसंख्यानं विवचेनं, स्वर्गाद्यर्थप्रवृत्तिष्वघदर्शनं
जन्ममरणप्रबन्धरूपदोषदर्शनं, नीरजस्तमता क्रोधमोहहेतुस्वपरधी-
शून्यत्वं, सत्त्वस्य चित्तस्य प्राणायामादिभिः शुद्धिरकार्यवैमुख्यं,
निःस्पृहता विषयाणामनुपादेयत्वशुद्धिः, अनया प्रागुक्तया बन्धहे-
तुताया निरासः, शम इन्द्रियसन्निकृष्टेऽपि विषयेऽनासङ्गः ।
एतैरुक्तैः प्रागुक्तभमतादिविरोधिभिरुपायैः सम्यक् शुद्धो निःशेषतो-

ऽपसारितममतादिः सन् स जीवात्मा योगी अध्यात्मनिरतोऽमृतो
मोक्षमाग् भवति । चकारेण सुतादीनां समुच्चयः ॥ १५६-१५९ ॥

(मिता०) कथं पुनस्तस्य विसृम्भो भवतीत्यत आह—

आचार्येत्यादि । विद्यार्थमाचार्यसेवा । वेदान्तार्थेषु पाताञ्जला
दियोगशास्त्रार्थेषु च विवेकित्वम् । तत्रप्रतिपादितध्यानकर्मणामनुष्ठा-
नम् । सत्पुरुषसङ्गः । प्रियहितवचनत्वम् । ललनालोकनालम्भयो-
परित्यागः । सर्वभूतेष्व्वात्मवद्दर्शनं समत्वदर्शनम् । परिग्रहाणां च
पुत्रक्षेत्रकलत्रादीनां त्यागः । जीर्णकापायधारणम् । तथा शब्दस्पर्-
शादिविषयेषु श्रांश्रादीन्द्रियाणां प्रवृत्तिनिरोधः । तन्द्रा निद्रानुका-
रिणी, आलस्यमनुत्साहः, तयोर्विशेषेण त्यागः । शरीरस्य परिसं-
रयानमस्थिराशुचित्वादिदोषानुसन्धानम् । तथा सकलगमनादिषु
सूक्ष्मप्राणिवधादिदोषपरामर्शः । तथा रजस्तमोविधुरता । प्राणाय-
मादिभिर्भावशुद्धिः । निःस्पृहता विषयेष्वनभिलाषः । शमो बाह्या-
न्तःकरणसंयमः । एतैराचार्योपासनादिभिरुपायैः सम्यक् शुद्धः केव-
लसत्त्वयुक्तो ब्रह्मोपासनेनाऽमृती भवेत् मुक्तो भवति ॥ १५६-१५९ ॥

(वी०मि०) न केवलं चित्तशुद्धिममतात्यागादिमात्रेणाऽमृत-
निष्पद्यते, किन्तु तत्त्वज्ञानादिकर्मण्यपेक्ष्यत इत्याह—

तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात्सत्त्वयोगात्परिक्षयात् ॥

कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

तत्त्वस्मृतेरात्मतत्त्वश्रवणात्, उपस्थानात् आत्ममननरूपध्या-
नरूपात्, सत्त्वगुणोद्रेकजनिताद्योगादात्मदर्शनात्, कर्मणां पापपुण्या-
नां परिक्षयात् सर्वतामायेन क्षयात्, सन्निकर्षाद्विद्यारूपावरकाविग-
भात् सतां पुण्यवतां योगः परमात्मालयः प्रवर्तते जायते । चका-
रेण ज्ञानस्य कर्मसमुच्चयो दर्शितः । तदुक्तं योगसाहित्याम्—

ज्ञानकर्मसमायोगात्परमाप्तोनि पूरुषम् ।

इति दिक् ॥ १६० ॥

(मिता०) कथममृतत्वप्राप्तिरित्यत आह—

तत्त्वैति । आत्मारयतत्त्वस्मृतेरात्मनि निश्चलतयोपस्थानात्
सत्त्वशुद्धियोगात्केवलसत्त्वगुणयोगात्कर्मधीजानां परिक्षयात् सत्पु-
रुषाणां च सम्यग्धात् आत्मयोगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

(वी० मि०) ननु वैराग्यान्ममतादिपरित्यागेऽपि ध्यानाभ्यासं कुर्वतो दैवात्मदर्शनोऽनुत्पन्न एव । मृतस्य न मोक्षो नाप्यैहिकसुखमित्युभयविधसंशयात्कथमत्यायाससाध्ये योगाभ्यासे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—

शरीरसंक्षये यस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरे(१) ॥

अविप्लुतमतेः सम्यक् स जातिस्मरतामियात् ॥ १६१ ॥

यस्याऽविप्लुतमतेरविपर्यस्तज्ञानस्य तत्त्वज्ञानिनो मनः सत्त्वस्थं कामक्रोधादिरहितं सम्यगेकाग्रध्यानेनेश्वरे आत्मनि स्थिरं सोऽन्तरा शरीरसंक्षये मरणे जाते जन्मान्तरे जातस्य जातिस्मरतामियात् । तथा च जन्मान्तरानुभूतकृमिकीटादिनानागर्भवाससमुद्भूतदुःखस्मरणाज्जातवैराग्यो मोक्षार्थं यतते । ततः क्रमेण साक्षात्कारे सति स मुच्यते इति भावः । तदुक्तं भगवद्गीतायाम्—

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥

इत्यादि ॥ १६१ ॥

(मिता०) किंच—

शरीरेति । यस्य पुनर्योगिनोऽविप्लुतमतेः शरीरसंक्षयसमये मनः सत्त्वयुक्तं सम्यगेकाग्रतयेश्वरं प्रति व्याप्रियते स यद्युपासनाप्रयोगाप्रवर्णितयात्मानं नाधिगच्छति तर्हि विशिष्टसंस्कारपाठवशेन जात्यन्तरानुभूतकृमिकीटादिनानागर्भवासादिसमुद्भूतदुःखस्मरत्वं प्राप्नुयात् । तत्स्मरणेन च जातोद्वेगतस्तद्विच्छेदकारिणि मोक्षे प्रवर्तते ॥ १६१ ॥

(वी० मि०) न चाऽनारब्धफलानां कर्मणां तत्त्वसाक्षात्कारेण नारोप्यः । अथ फलानां तेषां फलैकनाशयतया बहुजन्मसंभृ(२)तानां बहुजन्मोपभोग्यानां च तेषां विद्यमानत्वे कथमुत्पन्नसाक्षात्कारस्याऽपि मोक्षः स्यादत आह—

यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् ॥

नानारूपाणि कुर्वाणस्तथात्मा कर्मजास्तनूः ॥ १६२ ॥

यथा भरतो नटः रामरावणादीनां नानारूपाणि कुर्वाणोऽनुकु-

घर्षणः सितादिभिर्वर्णैरात्मनस्तनुं घर्षयति रामाद्यनेकरूपां रचयति तयोत्तमा योगसिद्धिवशाद्धिदित्वाऽखिलकर्मणां भोगार्थं तत्तत्कर्म-जास्तनूर्नरशुकरादितनूर्युगपदेव घर्षयति रचयति । हिश-ब्देन सौरभिप्रभृतीनां कायव्यूहश्रवणेनावधारितत्वमस्यार्थस्याऽभि-प्रैति ॥ १६२ ॥

(मिता०) यस्त्व(१)पटुसंस्कारतया पूर्वां जातिं न स्मरति तस्य का गतिरित्यग्राह—

यथेति । भरतो नटः स यथा रामरावणादिनानारूपाणि कुर्वाणः सितासितपीतादिभिर्वर्णैरात्मनस्तनुं घर्षयति तथैवात्मा तत्तत्कर्म-फलोपभोगार्थं कुञ्जवामनादिनानारूपाणि कर्मनिमित्तानि कलेव-राण्यादत्ते ॥ १६२ ॥

(घा०मि०) नन्यनन्यगतिकत्वात् फलकालारब्धकर्मणां कथं कायव्यूहेनोपभोगसम्भवः, मातृ रजस्वलासमये नेप्राञ्जनादिकम-ङ्गहीनत्वादिहेतुमन्तरा अयोनिजशरीरे तदसम्भवादत्त आह—

कालकर्मात्मबीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च ॥

गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः ॥ १६३ ॥

तथा मातृदोषेण जन्मत आरभ्याऽङ्गहीनादिङ्गहीनाङ्गत्वादि गर्भ-स्य वैकृतं दृष्टं तथैव कालस्य चार्द्धकायवस्थास्यैककर्मणो गर्भ-हननादेर्दुरदृष्टविशेषतो गर्भस्थस्य बीजस्य जनशुकस्य वाताद्यु-पहतस्य दोषैरपि दृष्टम् । तथा चाऽप्यत्र दृष्टिविशेषार्थं हीनाङ्गत्वा-दिकमुपपन्नमिति भावः । एवकारो लोकोक्तिविशेषे । चकारो मा-त्रादिगुणैर्गर्भोत्कृष्टो दृष्ट इत्येतत्समुच्चयार्थः ॥ १६३ ॥

(मिता०) किंच—

कालेति । न केवलं कर्मैव कुञ्जवामनत्वादिनिमित्तं, किन्तु कालकर्मणी स्व(२)कारणपितृबीजदोषो मातृदोष-श्चेति । सर्वमेतत्सहकारिकारणम् । एतेन दृष्टादृष्टस्वरूपेण कारणक-लापेन गर्भस्याङ्गहीनत्वादिधिकारो जन्मन आ(३)रभ्यानियतकालो दृष्टः ॥ १६३ ॥

(वी०मि०) ननु प्राक्तनेन कर्मादिना वध्यत इत्युक्तं, तन्न युक्त-
माद्यशरीरस्य पूर्वकर्माद्यभावादत आह—

अहङ्कारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च ॥

शरीरेण च नात्मायं मुक्तपूर्वः कदा (१)चन ॥ १६४ ॥

गतिः संसरणहेतुभूतो दोषसमूहः कर्मणो विहितनिषिद्धस्य फलं
धर्माधर्मौ । शेषं प्रसिद्धम् । एतस्य जीवः कदाचन न मुक्तपूर्वः,
किन्त्वनादिरेव संसार इति शरीरस्याद्यत्वमसिद्धमेवेत्याशयः ।
चकारेण इन्द्रियसङ्ग्रहः ॥ १६४ ॥

(मिता०) ननु प्राकृतिकप्रलयावसरे महदाद्याखिलविकारविना-
शे कर्मणो नाशात्कथं तन्निवन्धनः प्रथमपिण्डपरिग्रह इत्याशाङ्क्याह—
अहङ्कारेणेति । मनोहंकारौ प्रसिद्धौ । गतिः संसरणहेतुभूतो
दोषराशिः । कर्मफलं धर्माधर्मरूपम् । शरीरं लिङ्गात्मकम् । एतैरहंका-
रादिभिरयमात्मा कदाचिदपि न मुच्यते यावन्मोक्षः ॥ १६४ ॥

(वी०मि०) ननु कर्मणा वध्यत इत्यत्र बन्धो दन्ममरणरूपः,
तत्र मरणं न कर्मसाध्यं दुर्भिक्षादावकाले युगपत्सहस्रसङ्ख्याना-
शदर्शनात् कर्मणां च तज्जीवसमवेतानां प्रतिनियतसमयविपाक-
त्वादत आह—

वर्त्याधारस्नेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः ॥

विक्रियाऽपि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षयः ॥ १६५ ॥

वर्तिपात्रतैलानां युगपद्योगाद्दीपसमुदायस्य स्थितिर्यथा, यथा
च युगपत्तैलाद्यपगमाद्विक्रियाविनाशः । एवं युगपदेव प्रारब्धकर्मव
शाज्जीवसमुदायस्य स्थितिस्तत्क्षयाच्च युगपत्सम्पन्नामरणजनका-
दृष्टानां युगपत्परिपाकाद्वा अकाले प्राणसंक्षयः । चकारादेव जीवस्थि-
तिसङ्ग्रहेण उक्तार्थलाभः ॥ १६५ ॥

(मिता०) ननु प्रतिनियतकर्मणां जीवानां प्रतिनियतकालमेवोप-
रतिर्युक्ता न पुनः संग्रामादौ युगपदकाले प्राणसंक्षय इत्याशाङ्क्याह—
वर्तीति । यथा हि खलु तैलाक्लिन्नानेक(२)वर्तिनानां नानाज्वा-
लानां युगपत्संस्थितिः तासां च स्थिता(३)नां तदुत्तरं दोषयमान-

(१) कथंचन—इति मु० पु० पाठ ।

(२) नैकवर्तिनीनां ट ।

(३) स्थितानां पटुनरदाधूयमान ट ।

पवनादतिरूपविपत्तिहेतूपनिपातयौगपद्याद्युगपदुपरतिर्यथा भवति तथैव रथिसाराधिवाजिकुञ्जरादिजीवानां युद्धाख्योपरतिहेतुयौगपद्यादकालेऽपि प्राणपरिक्षयो नानुपपन्नः । एतदुक्तं भवति-प्रतिनियतकालविपत्तिहेतुभूतादृष्टस्य तद्विरुद्धकार्यकरदृष्टहेतूपनिपातेन प्रतिबन्ध इति ॥ १६५ ॥

(धी०मि०) 'स हि योग्यमृती भवेत्' इत्युक्तं, तत्र मोक्षस्य मार्गप्रापकमाह—

अनन्ता रश्मस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ॥

सितासिताः (१) कर्बुनीलाः कापिलाः पीतलोहिताः ॥ १६६ ॥

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ॥

ब्रह्मलोकपतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ १६७ ॥

हृदि दीपवत्प्रकाशमानो यस्तिष्ठति जीवाःमा तस्य सितादिवर्णा अनन्ता रश्मयस्तेषां मध्ये य एको रश्मिः सूर्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोकं चाऽतिक्रम्य ऊर्ध्वं स्थितस्तेन मार्गेण जीवः परां गतिं मोक्षपरमात्मालयरूपां याति प्राप्नोति ॥ १६६-१६७ ॥

(मिता०) मोक्षमार्गमाह—

अनन्ता इति । योऽसौ हृदि प्रदीपवत्स्थितो जीवस्तस्यानन्ता रश्मयो नाड्यः सुखदुःखहेतुभूताः द्वासप्ततिसहस्राणीत्यादिनोक्ताः सितासितकर्बुरादिरूपाः सर्वतः स्थितास्तेषामेको रश्मिर्ऊर्ध्वं व्यवस्थितः, योऽसौ मार्तण्डमण्डलं निर्भिद्य हिरण्यगर्भनिलयं चातिक्रम्य वर्तते तेन जीवः परां गतिमपुनरावृत्तिलक्षणां प्राप्नोति ॥ १६७ ॥

(वी०मि०) प्रसङ्गात्स्वर्गमर्त्ययोः संसरणमार्गमाह—

यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ॥

तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

येनैकरूपाश्चाधस्ताद्भ्रमयोऽस्य मृदुप्रभाः ॥

इह कर्मोपभागाय तैः (२) स्तु संसरतेऽवशः ॥ १६९ ॥

यस्य जीवात्मनो मुक्तिमार्गादन्यद्रश्मिशतं यदूर्ध्वं व्यवस्थितं, ते

(१) कर्बुनीला — इति क० पु० पाठ, कर्बुरूपाः कापिला नीतलोहिता — इति मु० पु० पाठ ।

(२) तैः सप्तति सोऽवश — इति मु० पु० पाठ ।

नैव सधामानि दिव्यस्थानोपहितानि देवशरीराणि जीवः प्रपद्यते । ये
चाऽस्याधस्ताद्वावस्थिता रश्मयः सितासिताद्यनेकरूपाः मृदुप्रभाः
तैस्त्वह मर्त्यलोके अवशः कर्मपरतन्त्रः सन् गर्भोपभोगाय संसरते
जायते जीवः ॥ १६८-१६९ ॥

(मिता०) स्वर्गमार्गमाह—

यदिति । यद्स्यात्मनो मुक्तिमार्गभूताद्द्रश्मेरन्यद्द्रश्मिशतमूर्ध्वा-
कारमेव व्यवस्थितं, तेन सुरशरीराणि तैजसानि सुखैकभोगाधिकर-
णानि सधामानि कनकरजतरत्नरचितामरपुरसहितानि प्रपद्यते ॥१६८॥

(मिता०) संसरणमार्गमाह—

येनेति । ये पुनस्तस्याधस्ताद्द्रश्मयो मृदुप्रभास्तैरिह फलोपभो-
गार्थं संसारे संसरति अवशः स्वकृतकर्मपरतन्त्रः ॥ १६९ ॥

(वी०मि०) दाढ्यार्थं पुनरपि युक्त्यन्तरैर्भूतव्यतिरिक्तं जीवा-
त्मानमाधयति—

वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्पना मरणेन च ॥

आर्त्या गत्या तथाऽगत्या सत्येन ह्यनृतेन च ॥ १७० ॥

श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ॥

निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥ १७१ ॥

तारानक्षत्रसंचारैर्जागरैः स्वप्नैरपि ॥

आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ॥ १७२ ॥

मन्वन्तरैर्युगपाप्त्या मन्त्रौषधिफलैरपि ॥

चित्ताऽऽत्मानं वेद्यमानं कारणं जगतस्तथा ॥ १७३ ॥

वेदादिभिर्वेद्यमानं भूतव्यतिरिक्तत्वेन बोध्यमानं तथा प्रागुक्तप्रका-
रेण जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्य कारणं जीवात्मानं चित्त हेतुनयो ?
युयं जानीत । वेदः 'अनण्वहस्वमपाणिपाद्'मित्यादि, शास्त्रं मन्वादि-
प्रणीतं धर्मशास्त्रं, विज्ञानं न्यायशास्त्रादि जन्मकालोत्पत्त्यपानेष्टसा-
धनताज्ञानं, शतकुलादिशुभादृष्टप्रयोजनं जन्म, मरणं कस्याचिच्चिरेण
कस्याचिच्छीघ्रम् (१) दृष्टविशेषप्रयोज्यम्, आर्तिः प्रार्थना, तथा वाद्या-
दिकारितविलक्षणे गत्यगती प्रवृत्तिनिवृत्तिकारितौ चेष्टाविशेषौ,

सत्याऽनृते यथा(१)र्याऽयथाधनुर्द्धी, श्रेयो मोक्षः, सुखदुःखे स्वर्गन-
रकौ, शुभाऽशुभे कर्मणी पुण्यपापरूपे, निमित्तं भूकम्पादि, शाकुनज्ञानं
पक्षिचेष्टाविशेषाद्यवलोकन, ग्रहसंयोगः शुभाशुभसूचक ग्रहस्य रक्षा
विशेषाद्यवस्थानम्, एतेभ्यो जातं फलमैहिकसुखदुःखरूपम् । तारायाः
सप्तर्षिप्रभृतेर्नक्षत्रस्याऽदिवन्यादेश्च सञ्चारस्तदधिष्ठातृजीवकारितः,
जागरः चिन्ताकारितः, स्वप्नं स्वामिशिरदह्नेदादिराज्याप्तिजन्यं दुः
खसुखरूप फलम्, आकाशादीनि परोपमागार्थानि, मन्वन्तरैर्बहुभिः
सम्बन्धः तत्तत्कर्मफलार्थवादे श्रुत, मन्त्रौपधिजन्य फलं दुःखध्वसः ।
आद्येन चकारेण मूर्च्छाया, द्वितीयेन द्वेषस्य, तृतीयेन स्मृत्यनुकूलभा-
वनाण्यसंस्कारस्य, अपिकारेण मनसोऽधिकसुखस्य, तथापदेनाऽऽका-
शादिगुणानां शब्दादीनां विषयाणां सद्ग्रहः । अपिशब्देन द्विती-
येन मणिजन्यदुःखध्वंसपरिग्रहः ॥ १७०-१७३ ॥

(मिता०) भूतचैतन्यवादिपक्षं परिजिहीर्षुराह—

वेदैरित्यादि । वेदैः स एष नेति नेत्यात्मे'ति, 'अस्थूलमनण्वह
स्वमपाणिपादम्' इत्यादिभिः । शाल्त्रैश्च मीमांसान्वीक्षिययादिभिः ।
विज्ञानैश्च ममेदं शरीरमित्यादिदेहद्वयतिरिकात्मानुभवैः । तथा जन्म
मरणाभ्यां जन्मान्तरानुष्ठितधर्माधर्मनियताभ्यां देहातिरिकात्मानु-
मानम् । आर्त्या जन्मान्तरगतकर्मानुष्ठातृनियतया । तथा गमनाग-
मनाभ्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहातिरिकात्मा-
नुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादिसमवायः सम्भवति । यतः का-
(२)रणगुणप्रोक्तक्रमेण कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भो दृष्टः । न च
तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादिषु चैतन्यादिममवायः सम्भवति, त-
दारब्धस्तम्भकुम्भादिभौतिकेष्वनुपलम्भात् । न च मदशक्तिबहुद-
कादिद्रव्यान्तरसंयोगज इति वाच्यम्, शक्तेः साधारणगुणत्वात् ।
अतो भौतिकदेहातिरि(३)कश्चैतन्यादिसमवाय्यङ्गीकर्तव्यः । सत्या-
नृते प्रसिद्धे । श्रेयो हितप्राप्तिः । सुखदुःखे आमुष्मिके । तथा शुभ
कर्मानुष्ठानमशुभकर्मपरित्यागः । एतैश्च ज्ञाननियतैर्देहातिरिकात्मा-
नुमानम् । निमित्तं भूकम्पादि । शाकुनज्ञानं पिङ्गलादिपतत्रिचेष्टा-
लिङ्गकं ज्ञानम् । ग्रहाः सूर्यादयः तत्संयोगजैः फलैः । तारा अश्वि-

(१) सत्यनृते प्राप्तिदे-इति ख०पु०पाठ । (२) कारणगुणक्रमेण क ।

(३) रिक्तचैतन्यादि ख ।

न्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतींषि, नक्षत्राण्यश्वयुक्प्रभृतीनि एतेषां सं-
चारैः शुभाशुभफलद्योतनैः जागरैर्जागरावस्थाजन्यैश्च सच्छिद्राऽऽदि-
त्यादिदर्शनैः तथा स्वप्नजैः खरवराहयुक्तरथारोहणादिज्ञानैः, तथा
आकाशाद्यैश्च जोवोपभोगार्थतया सृष्टैः, तथा मन्वन्तरप्राप्त्या युगा-
न्तरप्राप्त्या देहेऽनुपपद्यमानया, तथा मन्त्रौपधिफलैः प्रक्षापूर्वकैः
क्षुद्रकर्माद्यैः साक्षात्परम्परया वा देहेऽनुपपद्यमानैर्वेद्यमानं हे मुनयः !
वित्त जानीत ॥ १७०-१७३ ॥

(वी०मि०) अनुमानविधयाऽल्पज्ञापकत्वेनोक्तानां बुद्ध्यादीना-
मनुक्तानां च निमेषादीनां प्रत्यक्षसहकारितर्कविद्यया ज्ञापकत्वम-
धिदधान एव प्रत्यक्षं मानमात्मन्याह—

अहङ्कारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः ॥

इन्द्रियान्तरसञ्चार इच्छा धारणजीविते ॥ १७४ ॥

स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः ॥

निमेषश्चेतना यत्र आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥ १७५ ॥

यत एतानि लिङ्गानि दृश्यन्ते परमात्मनः ॥

तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः ॥ १७६ ॥

अहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षं स्मृतिः, संस्कारजन्यं ज्ञानं बुद्धिः, तन्मू-
लभृतोनुभवो जाग्रदवस्थाकालीनः, स्वप्नो निद्राकालीनं ज्ञानं, चेत-
ना च उपेक्षात्यक्तं ज्ञानमिति भेदः, मेधा दृढतरसंस्कारः, सुखमैहि-
कं, स्वर्गस्य पृथगभिधानात् । धृतिः शरीरस्य यत्नः, धारणं
भारस्य हस्तादिना नोलनं यत्नकार्यं, जीवितं प्राणसंयोगोऽदृष्टका-
रितः, भावानां चक्षुरादीनां प्रेरणं विषयेषु योजनं, मनसो बुभुक्षा-
जन्येन्द्रियविशेषसंयोगानुकूला गतिः, निमेषो मुद्रितस्य चक्षुष-
श्चालनं यत्नकार्यं, यत्नश्च कारणभूतो वटादिसम्पादकश्च, पाञ्चभौ-
तिकं शरीरहस्तादिकृतमादानं जलाद्युपादानम्, आत्मन पतानि लि-
ङ्गानि । यतो हेतोः परमतिशयेन पौनःपुन्यलक्षणेन दृश्यन्ते ज्ञायन्ते ।
यस्मात्सर्वगो विभुः देहात्परो भिन्न ईश्वरो देहस्य गत्यगत्यादिनि-
यन्ता जीवात्माऽस्ति । चकारेण दुःखादिसद्ग्रहः । अथवा जीवात्म-
नि मानमुक्तं परमात्मनि तदाह—अहङ्कार इत्यादि । कर्तृत्वेनाऽह

ङ्कारादीनामीश्वरोऽस्ति परं न हि जीवात्मनो बुद्ध्यादिसमवायिका-
रणत्वेऽपि तत्कर्तृत्वं सम्भवति बुद्धधाद्यालम्बनस्य जीवात्मकृत्य-
योग्यत्वात् । अत एव बुद्धिर्मयाकृतेत्यादिर्न व्यथहार इति । धारण
ब्रह्मधारणं, निमेषः साहाजिकमक्षिकर्म, पाञ्चभौतिकं शरीरसम्ब-
न्धि आदानं गर्भकाले जीवानुप्रवेशनम् । आत्मा परमात्मा ईश्वरः
सर्वेषां प्रभुः सर्वगः सर्वप्राणिनामन्तर्यामी । शेषं पूर्ववत् ॥१७४-१७६॥

(मिता०) किञ्च—

अहङ्कार इति । अहङ्कृतिरहङ्कारः । स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवमा-
वितसंस्कारोद्बोधनियन्धना स्तन्यपानादिगोचरा । सुखमैहिकम् ।
धृतिर्धैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण हि दृष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य संचारो यम-
हमद्राक्षं तमहं स्पृशामीत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तरसञ्चारः ।
अत्रेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् । पूर्वश्लोके(१) तु गमन-
सत्यवचनादिहेतुतया आर्थिकं लिङ्गत्वमित्यपौनरुक्त्यम् । तथा धा-
रणं शरीरस्य । जीवितं प्राणधारणम् । स्वर्गो नियतदेहान्तरोपमो-
ग्यः सुखविशेषः । स्वप्नः प्रसिद्धः । पूर्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफल
द्यो(२)तनाय लिङ्गत्वम्, अत्र स्वरूपेणेत्यपौनरुक्त्यम् । तथा भावाना-
मिन्द्रियादीनां प्रेरणम् । मनसो गतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ता । निमेषः
प्रसिद्धः । तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गानि भूते-
ष्वनुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वा परमात्मनो द्योतकानि दृश्यन्ते
तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति सिद्धम् ॥१७४-१७६॥

(वी० मि०) 'तेन याति परां गति'मित्यनेन जीवात्मनः परमा-
त्मनि लयो मोक्ष इत्युक्तं, लघुश्च लिङ्गशरीरापगम इति दर्शितम् ।
लिङ्गशरीरं क्षेत्रलयात्मक दर्शयन्नेव तस्य प्रकृतिरूपतयाऽवस्थाना
पगममाह—

बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च ॥
— अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ॥ १७७ ॥
अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्याऽस्य निगद्यते ॥
ईश्वरः सर्वभूतस्थः सन्नसन् सदसश्च यः ॥ १७८ ॥

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात्ततोऽहङ्कारसम्भवः ॥

तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि च ॥ १७९ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणः ॥

यो यस्मान्निःसृतश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १८० ॥

बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च सार्थानि शब्दादिवक्ष्यमाणगुणात्मकविषयसहितानि, मनोऽन्तःकरणं, कर्मेन्द्रियाणि रागादीनि पञ्च, अहङ्कारो महत्तत्त्वविकारः, बुद्धिर्महत्तत्त्वं, पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि । चकारैश्चतुर्भिरेतच्छ्लोकस्थैरग्रिमश्लोकस्थेन चकारेण च समुच्चितानि सूक्ष्माणि तन्मात्रारूपाणि पञ्च । अव्यक्तं प्रकृतिरित्यस्य विषयाणां विशेषणत्वेन क्षेत्रस्वरूपा प्रकृतिः, तथा चतुर्विंशात्मकस्य क्षेत्रस्य य ईश्वरो व्यापाराणां नियन्ता सर्वभूतस्थः सकलमूर्तसंयोगजधर्मविद्धिर्विविच्य साक्षात्कारविपर्याकृतः, असन् अयोगिभिः(१)विविच्याऽप्रत्यक्षीक्रियमाणः, सदसन् धर्म्यं यशस्य-पारमार्थिकत्वादविद्यात्मकजीवोपाधेरपारमार्थिकत्वात् स जीवात्मा क्षेत्रज्ञो निगद्यते बुधैः कथ्यते । तत्राऽव्यक्तं नित्यं, ततो बुद्धेरुत्पत्तिः, ततोऽहङ्कारस्य सम्भवः उत्पत्तिः, अहङ्काराच्च साक्षात्पञ्च तन्मात्राः, तद्वारा पञ्चभूतानि च एकोत्तरगुणानि आकाशवायुनेजोजलपृथिवीति क्रमेणैकैका(२)ऽधिकगुणवन्ति जायन्ते । चकारेणाऽहङ्काराद्बुद्धिकर्मेन्द्रियमनांसि जायन्ते इति समुच्चियते । शब्दादयस्तु पञ्च तन्मात्राणां पञ्चभूतानां च गुणत एव जायन्ते । एषां च यो यस्मान्निःसृत उत्पन्नः स तस्मिन्नेव लीयते स्थूलरूपेण तिरोभवति सूक्ष्मरूपेण तिष्ठति, कारण एवाऽवतिष्ठत इति यावत् । तस्मात्प्रकृतिरूपतया अवस्थानं क्षेत्रस्य सिद्धम् । प्रकृतिश्च विद्यमानाऽपि वीतरजस्का योपिदपत्यमिव न संसारं प्रसूत इति न पुनः संसार इति रहस्यम् । आद्य एवकारश्चतुर्विंशतिव्यतिरिक्तत्वस्य क्षेत्रत्वव्यवच्छेदार्थः । चरमश्च विनाशव्यच्छेदार्थः । हिशब्दः साहस्र्यादिशास्त्रसिद्धत्वादास्मिन्नर्थेऽवधारणमभिप्रैति । चतुर्थश्लोकस्थैश्चतुर्भिश्चकारैर्वाख्यादीनां चतुर्णां शब्दादिगुणान्तरसमुच्चयः ॥ १७७-१८० ॥

(१) अयोगिनि विविच्या०-इति ख० पु० पाठः ।

(२) क्रमेण लौकिकाऽधिक०-इति ख० पु० पाठः ।

(मिता०) क्षेत्रज्ञस्वरूपमाह —

बुद्धीति । बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि सार्थानि शब्दादिविषयस-
हितानि, मनः, कर्मेन्द्रियाणि घागादीनि, तथाऽहङ्कारो, बुद्धिश्च निश्च-
यात्मिका, पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि, थव्यक्तं प्रकृतिरित्येतत् क्षेत्र-
मस्य योऽसावीदधरः सर्वगतः अत एव सद्रूपः प्रमाणान्तराग्राह्य-
त्वात् । असन् अस्पष्टप्रतीतिकत्वात् । सदसद्रूपोऽसावात्मा क्षेत्रज्ञ
इति निगद्यते ॥ १७७-१७८ ॥

(मिता०) बुद्ध्यादेरुत्पत्तिमाह—

बुद्धेरिति । सत्त्वादिगुणसाम्यव्ययमक्तम् । ततस्त्रिप्रकारायाः सत्त्व-
रजस्तमोमय्या बुद्धेरुत्पत्तिः । तस्याश्च वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति
त्रिविधोऽहङ्कार उत्पद्यते । तत्र तामसाद् भूतादिसंज्ञकादहङ्का-
रात्तन्मात्राणि, आदिग्रहणाद्गगनादीनि तानि चैकोत्तरगुणान्युत्पद्य-
न्ते । चशब्दाद्वैकारिकतैजसाभ्यां बुद्धिकर्मेन्द्रियाणामुत्पत्तिः ॥१७९॥

(मिता०) गुणस्वरूपमाह—

शब्द इति । तेषां गगनादिपञ्चभूतानां एकोत्तरबुद्ध्या पञ्च शब्दा-
दयो गुणा वेदितव्याः । एषां च बुद्ध्यादिविकारानां मध्ये यो यस्मा-
त्प्रकृत्यादेरुत्पन्नः स तस्मिन्नेव सूक्ष्मरूपेण प्रलयसमये प्रलीयते ॥१८०॥

(धी०मि०) प्रकरणार्थमुपसंहरति—

यथाऽऽत्मानं सृजसात्मा तथा वः कथितो मया ॥

विपकास्त्रिप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् ॥ १८१ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्यैव कीर्तिताः ॥

रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद् भ्राम्यते ह्यसौ ॥ १८२ ॥

अनादिरादिमाश्चैव स एव पुरुषः परः ॥

लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः ॥ १८३ ॥

ईश्वरोऽपि सन् परमात्मा जीवस्वरूपतया आत्मानं यथा त्रिप्र-
काराणां कायिकवाचिकमानसानां कर्मणां विपकासृजति तथा
मया वः कथितः । सत्त्वादयस्तस्यैव जीवस्यैव गुणाः कीर्तिताः । तत्र
रजस्तमोभ्यां गुणाभ्यामाविष्टो विषयेष्व्वासक्तो यो जीवात्मा असौ च-
क्रवत्संसारे कर्मेभिर्भ्राम्यते पुनः पुनर्जन्यते । स एव जीवः पुरुषः

परमात्मा अनादिः शरीरग्रहणेन आदिमान् लिङ्गैः सुखदुःखादिभिः इन्द्रियेण ग्राह्यस्वरूपः सविकारो वामनत्वकुञ्जत्वादिविकारसहितो मया उदाहृतः । आद्येन चकारेण परस्परसाहित्येन कार्यारम्भकत्वं त्रयाणामुक्तम् । द्वितीयचकारेण बन्धमोक्षोपाय उदाहृत इति समुच्चीयते । चकारसमभिव्याहृतावेवकाराववधारणार्थं ॥ १८१-१८३ ॥

(मित्ता०) प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह—

यथेति । मानसादित्रिप्रकारकर्मणां विपाकादीश्वरोऽपि सन्नात्मा यथात्मानं सृजति तथा युष्माकं कथितः । सत्त्वाद्याश्च गुणास्तस्यै- (१)वाऽविद्याविशिष्टस्य कीर्तिताः । तथा स एव रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवदिह संसारे भ्राम्यतीत्यपि कथितम् । स एवाऽनादिः परमपुरुषः शरीरग्रहणेनादिमान् कुञ्जवामनादिविकारसहितस्तथा स्थूलाकारतया परिणतो लिङ्गैरिन्द्रियैश्च ग्राह्यस्वरूप उदाहृतः ॥ १८१-१८३ ॥

(वी०मि०) रज्जुवद्वाग्निमवलम्ब्य स्वर्गादिकं गच्छतीत्युक्तं, स रश्मिर्यद्देशमध्येन गम्यस्थानं प्राप्नोति तद्देशमाह चतुर्भिः—

पितृयानोऽजवीथ्याश्च यद्गस्त्यस्य चान्तरम् ॥

तेनाऽग्निहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकामा दिवं प्रति ॥ १८४ ॥

ये च दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः ॥

तेऽपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपरायणाः ॥ १८५ ॥

चकाराभ्यामपिकारेण च बहुविधाऽश्रौतकर्मकारिणश्च दिवं प्रयान्ति, ये च सम्यक् यथाविधि दानपराः । चकाराभ्यां स्मार्तबहुविधकर्मन्तरपराः, तथा 'ये दया क्षमाऽनसूयाऽऽशौचोऽनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणनि चे'ति बृहस्पत्युक्तेरष्टाभिरात्मनो गुणैर्युताः, तथा ये सत्याऽभिधाननियमपरास्तेऽपि तेनैव पितृयानरूपेण मार्गेण दिवं यान्ति ॥ १८४-१८५ ॥

(मित्ता०) स्वर्गमार्गमाह—

पितृयान इति । अजवीथ्यमरमार्गः तस्यागस्त्यस्य च यदन्तरमसौ पितृयानस्तेनाग्निहोत्रिणः स्वर्गकामाः दिवं यान्ति स्वर्गं प्राप्नुवंति १८४ (मित्ता०) किञ्च—

ये चेति । ये च दानादिस्मार्तकर्मपराः सम्यग्दम्भरहिताः तथाष्टा-

(?) तस्यैवाविशिष्टस्य च ।

मिरात्मगुणैः 'दया क्षान्तिरनसूयाऽऽशौचमनायासो महलमकार्पण्यम-
स्पृहे'ति गौतमादिप्रतिपादितैर्युक्ताः । तथा ये च (१)सत्यवदननिर-
तास्तेऽपि तेनैव पितृयानेनैव सुरसदनमाप्नुवन्ति ॥ १८५ ॥

(वी० मि०) नन्ववान्नरप्रलयेनाऽपिलोपदिष्टविलयात् कथ-
मग्निहोत्रादिकर्मप्रवृत्तिः प्राथमिका, यतः स्वर्गमार्गाधिरोहण भयेदि-
त्यत आह—

तत्राऽष्टाशीतिसाहस्रा मुनयो गृहमेधिनः ॥

पुनरावर्तिनो वीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ॥ १८६ ॥

(वी० मि०) वेदोपदेशक्षारा धर्मप्रवर्तका गृहमेधिनो गृहस्था-
धर्मिणो, मुनय आत्ममननशीलाः सर्वज्ञा इति यावत्, अष्टाशीति-
सहस्रसङ्ख्याः पुनः सर्गान्ते आवर्तिना गृहीतजन्मानस्तत्र पितृयाने
वीजभूताः ॥ १८६ ॥

(मिता०) ननु नैमित्तिकादिप्रतिसचरेऽपिलाभ्यापकप्रलयाद्-
विदितवेदास्तस्योपरितना जना- कथमग्निहोत्रादिकं कर्म कारिष्यन्ति
कथन्तरां चाऽकृतकर्माणः स्वर्गमार्गमाधिरोक्ष्यन्तीत्यत आह—

सन्नेति । सत्र पितृयानेऽष्टाशीतिसहस्रसत्या मुनयो गृहस्थाध-
मिणः पुनरावृत्तिधर्माणः सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया धर्मतरुप्रादु-
र्भावे वीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्रादिधर्मप्रवर्तकाः । अतो न प्रागुदित-
दो(२)पसमासङ्गः ॥ १८६ ॥

(वी० मि०) स्वर्गमार्गं तदुपदेष्टृसहितमुक्त्वा मोक्षमार्गं तदु-
पदेष्टृसहितमभिधत्ते—

सप्तर्षिनागवीर्यन्तर्देवलोकं सपाश्रिताः ॥

तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १८७ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण सद्ब्रत्यागेन मेधया ॥

तत्र गत्वाऽवतिष्ठन्ते यावदाभूतसम्प्लवम् ॥ १८८ ॥

यतो वेदाः पुराणानि विप्रोपनिषदस्तथा ॥

श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाक्यम् ॥ १८९ ॥

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ॥

श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥ १९० ॥

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ॥

द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥ १९१ ॥

य एनमेवं विन्दन्ति ये चाऽऽरण्यकमाश्रिताः ॥

उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥ १९२ ॥

क्रमात्ते सम्भवन्त्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरम् ॥

अपनं देवलोकं च सवितारं स वैद्युतम् ॥ १९३ ॥

ततस्तान् पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ॥

करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १९४ ॥

सप्तर्षीणामुत्तरतो नागवीथ्या पेरवतमार्गस्य दक्षिणतो मध्ये देवलोकमाश्रिता अष्टाशीतिसहस्रसङ्ख्या एते मुनयः सन्ति । कुतो हेतोरत आह सर्वैः काम्यकर्मारम्भैः वर्जिताः । तपोब्रह्मचर्यसङ्गत्यागमेधाभिस्तत्र देवलोके गत्वा यावदासमन्ताद्भावेन भूतसंप्लवः प्रलयस्तावत्कालमवतिष्ठन्ते । यतो देवलोकस्य मुनिवर्गात् वेदाः, पुराणानि, विद्या वेदान्तशस्त्राणि, उपनिषदो बृहदारण्यकादयः, श्लोका इतिहासरूपाः, सूत्राणि व्यासपाणिन्यादिप्रणीतानि, भाष्याणि तद्याख्यारूपाणि यदन्यत्किञ्चन वाद्व्ययमायुर्वेदादि एतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते । तथा च सति वेदस्याऽनुवचनमध्ययनम् । ततो यद्ब्रह्मचर्यतपोदमश्रद्धोपवासाः प्रवर्तन्ते । स्वातन्त्र्यं विषयाणां सङ्गलक्षणं च प्रवर्तते । एते चाऽत्मनो मोक्षहेतुतत्त्वज्ञानहेतवः । नन्वात्मनः साक्षात्कारो मोक्षहेतुरिति किं वेदजन्यशाब्दज्ञानेनेत्यत आह । आश्रमैः ब्रह्मचर्यादिभिः समस्तैरेवमेव वेदानुवचनाद्युपायेनैव श्रोतव्योऽथ मन्तव्योऽथ द्रष्टव्यो भवति द्विजातिभिः । अथाऽऽत्मज्ञानेऽपि कः पुरुषार्थ इत्यत आह । आरण्यकं बृहदारण्यकमाश्रिता ये द्विजा ये च परया श्रद्धया युक्ता द्विजा एवमेवमुपासते ते सत्यं परमार्थरूपं परमात्मानं विन्दन्ति । तत्र परमार्थलाभे मार्गमाह क्रमादिति । ते ब्रह्मोपासका अर्चिर्वन्द्यभिमानिदेवतास्थानम्, अहर्दिनाभिमानिदेवतास्थानम्, शुक्लपक्षस्य उत्तरायणस्याऽभिमानिदेवतास्थानं, देव-

लोक सवितार सूर्यलोक धैशुत विशुद्धभिमानिदेवतास्थान क्रमात् सम्भवन्ति प्राप्नुवन्ति । ततोऽर्चिरादिलोकप्राप्त्यनन्तर मानस पुरुषोऽभ्येत्य ब्रह्मलोकभाज उपासकान् करोति । तेषां चेह ससारे पुनरावृत्तिर्न विद्यते । तथापदेनोपनिषद्द्वयाख्यानग्रन्थस्य चकारेण घेदाङ्गानां समुच्चय । हिशब्दो घेदानुषचनस्य ज्ञानहेतुत्ये श्रोत व्यत्यस्य हेतुतामभिप्रेति । आद्येन तुशब्देन मननपूर्वं द्रष्टव्यता, द्वितीयेन श्रवणपूर्वं मन्तव्यता व्यवच्छिन्नसि । चकारेण तृतीयेन निदिध्यासनसमुच्चय । ये चेति चकार छन्दोग्याद्युपनिषत्समुच्चयार्थ । तथेति ऊर्ध्वस्थितरादिमवितव्यतां व्यवच्छिन्नसि । चकारेण महर्लौकादिसमुच्चय ॥ १८७-१९४ ॥

(मिता०) किञ्च—

सप्तर्षीत्यादि । सप्तर्षय प्रसिद्धा, नागधीर्धी परावतपन्था तदन्तराले तावन्त एव अणशोतिसहस्रसत्या मुनय सर्घारम्भविवर्जिता केवलज्ञाननिष्ठा तपोब्रह्मचर्ययुक्ता तथासङ्गत्यागिनो देवलोकसमाधिना आभूतसङ्ख्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च स्थिता सृष्ट्यादावाध्यात्मिकधर्माणां प्रवर्तकाः ॥ १८७ १८८ ॥

(मिता०) कथमूतास्ते मुनय इत्यत आह—

यत इति । यतो द्विविधाऽपि मुनिसमूहाच्चत्वारो घेदा पुराणाङ्गघिद्योपनिषदश्च नित्यभूता एवाध्येतृपरम्परायाता । प्रवृत्तास्तथा श्लोका इतिहासात्मिका सूत्राणि च शब्दानुशासनमीमासागोचराणि भाष्याणि च सूत्र्याख्यारूपाणि यदन्यदायुर्विद्यादिकं बाङ्गयं तदपि यत्सकाशात्प्रवृत्तं तथाविधास्ते मुनयो धर्मप्रवर्तका । एवसति वेदस्यापि नाऽनित्यतादोषप्रसङ्ग ॥ १८९ ॥

(मिता०) तत किमित्यत आह—

वेदेति । वेदस्य नित्यत्वे सति तत्प्रामाण्यपलाद्वेदानुवचनादयसस्त्वश्रुद्ध्यापादनद्वारेणाऽऽत्मज्ञानस्य हेतव इत्युपपन्नं भवति ॥ १९० ॥

(मिता०) किञ्च—

स इति । यस्मान्नित्यतयात्मप्रमाणमूतो घेदस्तस्मादसायुक्तमागेण सकलाश्रमिभिर्नानाप्रकार जिज्ञासितव्यः । तमेव प्रकार दर्शयति । द्विजातिभिर्द्रष्टव्योऽपरोक्षीकर्तव्यः । तत्रोपाय दर्शति-श्रोतव्यो मन्तव्य इति । प्रथमतो घेदान्तश्रवणेन निर्णेतव्यः । तदनन्तरं म

न्तव्यः युक्तिभिर्विचारयितव्यः । ततोऽसौ ध्यानेनापरोक्षीभवति ।
ये द्विजातयोऽतिशयश्रद्धायुक्ताः सन्तो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः सन्त
एवमुक्तेन मार्गेण एनमात्मानं सत्यं परमार्थभूतमुपासते ते आत्मानं
विन्दन्ति लभन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ १९१-१९२ ॥

(मित्ता०) प्राप्तिमार्गदेवयानमाह—

क्रमादिति । ते विदितात्मानः क्रमादग्न्याद्याभिमानिदेवतास्था
नेषु मुक्तिमार्गभूतेषु विश्रम्य तैः प्रस्थापिताः परमपदं प्राप्नुवन्ति ।
अर्चिर्वन्हिः, अहर्दिनं, शुक्लपक्षः, तथोत्तरायणं, सुरसद्य, सवित्
सूर्यः, वैद्युतं च तेजः, तान् एवं क्रमादर्चिरादिस्थानगतान्मानसः
पुरुषो ब्रह्मलोकभाजः करोति । तेषामिह संसारे पुनरावृत्तिर्न विद्यते ।
किन्तु प्राकृतप्रतिसंचारावसरे त्यक्तलिङ्गशरीराः परमात्मन्येकीभ-
वन्ति ॥ १९३-१९४ ॥

(वी०मि०) पूर्वोक्तपितृयाने गतिक्रममाह—

यज्ञेन तपसा दानैर्ये तु(१)स्वर्गजितो नराः ॥

धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥ १९५ ॥

पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ॥

क्रमात्ते सम्भवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥ १९६ ॥

ये तु नराः यज्ञादिभिः स्वर्गजितः स्वर्गफलभोक्तास्ते धूमादि-
चन्द्रान्ता(२)भिमानिदेवाद्यादीन् त्रीन् महीं शुक्लरूपां क्रमात्सम्भव-
न्ति प्राप्नुवन्ति, ततः पुनः संसारमेव व्रजन्तीत्यर्थः । आद्येनैवकारे-
ण पूर्वोक्तमार्गस्य, द्वितीयेन मोक्षस्य व्यवच्छेदः । चकारः पुनरर्थकः,
तेन पुनः व्रजन्तीति लभ्यते ॥ १९५-१९६ ॥

(वी०मि०) अथयोनिसंरणमाह—

एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमा(३)त्मनः ॥

दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः ॥ १९७ ॥

एतद्देवयानपितृयानरूपं मार्गद्वितयमात्मनोऽर्थं यो न जानाति
तदनुसारि कर्म न करोति, स दन्दशूकः सर्पः, पतङ्गः शलभः, कीटः
कृमिर्वा भवेत् ॥ १९७ ॥

(१) द्वि—इति सु० पु० पाठः । (२) चन्द्रपर्यन्तपदार्थाभि०—इति छ० पु० पाठः ।

(३) द्वितयमात्मवान्—इति सु० पु० पाठः ।

(मिता०) पूर्वोक्तपितृयानमाह--

यज्ञेनेति । ये पुनर्विहितैर्मार्गैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलमोक्षारस्ते क्रमात् धूमादिचन्द्रपर्यन्तपदार्थाभिमानिनीर्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलभूमीः प्राप्य ब्रह्माद्यन्नरूपेण शुक्रत्वमवाप्य संसारिणो योनिं व्रजन्ति । एतन्मार्गद्वयमत्तो यो न विजानाति मार्गद्वयोपाय-भूतधर्मानुष्ठानं न करोति, असौ दन्दशूको भुजङ्गः, पतङ्गः शलमः, कृमिः कीटो वा भवेत् ॥ १९५-१९७ ॥

(धी०मि०) अथाऽऽत्मोपासनस्येतिकर्तव्यतामाह—

ऊरुस्थोत्तानचरणः स्वये न्यस्योत्तरं करम् ॥

उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥ १९८ ॥

निमीलिताक्षः सस्वस्यो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ॥

तालुस्याचलजिह्वश्च संघृतास्यः सुनिश्चलः ॥ १९९ ॥

सान्निहृद्धेन्द्रियग्रामं नाऽतिनीचोच्छ्रितासनः ॥

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ २०० ॥

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥

धारयेत्तत्र चाऽऽत्मानं धारणा धारयन् बुधः ॥ २०१ ॥

ऊरुस्थावुत्तानौ उर्ध्वकृतपादतलौ चरणौ यस्य तादृशः सन् स्वयंकरे उत्ताने उत्तरं दक्षिणकरमुत्तानं न्यस्य मुखं किञ्चिदुन्नाम्य ऊर्ध्वं कृत्वा उरसा उप्रतेन विष्टभ्य ऊर्ध्वं क्वाय स्तम्भयित्वा सस्वस्यः कामक्रोधादिरहितः सुनिश्चलो निष्कम्पः इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां ग्रामं समूहं संनिहृष्य विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य अतिनीचमत्युच्छ्रितं च यत्तद्भिन्नासनोपविष्टः द्विगुणं त्रिगुणं कुम्भकरेचकारयम्, अपि-कारात् द्वादशमात्राकालव्यापकं पूरकं च प्राणायाममनुक्रमेदारभेत । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

लघुद्वादशमात्रस्तु द्विगुणं स तु मध्यमः ।

त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिश्चत्तरीय उदाहृतः ॥

इति । मात्रा निमेषोन्मेषकालः । तत इति । प्राणायामेन प्राण-वायुं स्थिरीकृत्य यो हृदये दीपवत्प्रकाशमानः प्रभुरात्माऽसौ ध्येयः । तत्र ध्याने धारणां प्राणायामस्वरूपां धारयन्नात्मानं धारयेन्मनसा

स्थिरीकुर्यादित्यर्थः । चकारैस्त्रिभिर्ग्रीवोन्नमनरहोऽवस्थानपरमात्मा-
भेदध्यानानां समुच्चयः ॥ १९८-२०१ ॥

(मिता०) उपासनाप्रकारमाह—

ऊरुस्थेत्यादि । ऊरुस्थानुत्तानौ चरणौ यस्य स तथोक्तः बद्धपद्मा-
सनः तथोत्ताने सव्यकरे दक्षिणमुत्तानं न्यस्य मुखं किञ्चिद्बु-
द्ध्याम्योरसा च विष्टभ्य स्तम्भयित्वा तथा निर्मालिताक्षः सत्त्वस्थः
कामक्रोधादिरहितो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् तथा तालुनि स्थिता
अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः तथा संबृतास्यः पिहिताननः सुनि-
श्चलो निष्प्रकम्पः तथा सम्यग्निन्द्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य
नातिनीचासनो नात्युच्छ्रितासनो यथा चित्तविक्षेपो न भवति तथो-
पविष्टः सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामाभ्यासमुपक्रमेत् । ततो
वशाकृतपवनेन योगिना योऽसौ हृदये दीपवदप्रकम्पः प्रभुः स्थितो-
ऽसौ ध्यातव्यः । तत्र च हृदि आत्मानं मनोगोचरतया धारयेत्,
धारणामवधारयन् । धारणास्वरूपं च जान्वग्रभ्रमणेन, छोटिका-
दानकालो मात्रा । ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणायामः । त्रिंश-
द्भिर्मध्यमः । पञ्चत्वारिंशद्भिर्दधमः । एवं प्राणायामप्रयात्मिकैका
धारणा । तास्तिस्रो योगशब्दवाच्यास्ताश्च धारयेत् । यथोक्त-
मन्यत्र—‘सम्भ्रम्य छोटिकां दद्यात्कराग्रं जानुमण्डले । मात्राभिः
पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः ॥ मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो
धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैका ताभिर्योगस्तथैव च’ ॥
इति ॥ १९८-२०१ ॥

(वी०मि०) एवं धारणात्मकयोगे सिद्धे मूलमाह—

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ॥

निर्जं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥ २०२ ॥

अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेश्च लक्षणम् ॥

सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ॥ २०३ ॥

अणिमकार्यमन्तर्धानमावरकेन विनाऽदृश्यत्वलक्षणं, स्मृति-
र्जन्मान्तरानुभूतार्थस्मरणं, कान्तिः कमनीयरूपता, दृष्टिर्व्यवहिता-
ऽतीन्द्रियदर्शित्वं, श्रोत्रज्ञता दूरस्थशब्दश्रावित्वं, निजदेहंत्यक्त्वा पर-
देहप्रवेशः, छन्दतः स्वेच्छयाऽर्थानामपेक्षितानां ग्रामपद्मादीनां

सृष्टिः । एतत्सर्वमेवान्तरप्रयोजनमूलं कारणभूताया योगसिद्धेर्लक्षण-
मनुमापकम् । न केवलमन्तर्द्वानादिप्रयोजनभाक् योगसिद्धो भवति,
किन्तु देहत्यागमिच्छया कुर्वन् मोक्षाय समर्थो भवति मोक्षमा-
ग्भवति इत्याह—योग इति । तथापदेनाऽणिमादिसिद्धिं समुच्चिनोति ।
चकारेण योगसिद्धिफललघिमाद्यलोलुपत्वे मोक्षमाक्, इतरथा न
तथेति समुच्चियते ॥ २०२—२०३ ॥

(मिता०) धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह—

अन्तर्धानमिति । अणिम(१)प्राप्त्या परैरदृश्यत्वमन्तर्धानम् ।
स्मृतिरतीन्द्रियेष्वर्थेषु मन्वादेरिव स्मरणम् । कान्तिः कमनीयता ।
दृष्टिरतीतानागतेष्वप्यर्थेषु । तथा श्रोत्रज्ञता अतिदुर्वायासि देशेऽभि-
व्यञ्जमानतथा श्रोत्रपथमनासेदुपामपि शब्दानां ज्ञातृता । निज-
शरीरस्यागेन परशरीरप्रवेशनम् । स्वयान्छावशेनार्थानां (२)कारण-
निरपेक्षतया सृष्टिरित्येतद्योगस्य सिद्धेर्लक्षणं लिङ्गम् । न चैतावदेव
प्रयोजनं, किन्तु सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ब्रह्मत्वाप्तये
च प्रभवति ॥ २०२—२०३ ॥

(धी०मि०) यज्ञोपवासाद्यसमर्थस्य सत्त्वशुद्धाबुपायान्तरमाह—

अथवाऽप्यभ्यसन् वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन् ॥

अथाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २०४ ॥

न्यस्तकर्मा काम्यनिषिद्धकर्मत्यागी गृहीतसन्यासाश्रमो वने
वसन् वानप्रस्थो वा वेदाभ्यासरतोऽयाचितमितभुक् चित्तशुद्धि-
द्वारा मोक्षमवाप्नोतीत्यर्थः ॥ २०४ ॥

(मिता०) यज्ञदानाद्यसम्भवे सत्त्वशुद्धाबुपायान्तरमाह—

अथवेति । अथवा त्यक्तकाम्योऽनिषिद्धकर्मा अन्यतमं वेदमभ्यसन्
एकान्तशीलोऽयाचितमिताशनापादितसत्त्वशुद्धिरात्मोपासनेन परां
मुक्तिलक्षणां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ २०४ ॥

(धी०मि०) न केवलं वानप्रस्थसंन्यासाश्रमवतोरिव मोक्षः,
किन्तु गृहस्थब्रह्मचारिणोरपि । तदुक्तं प्राक् 'स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्य
समस्तैरिति, तत्र गृहस्थस्याऽतिथिपूजादिकमपि सत्त्वशुद्धावधिक-
प्रपेक्ष्यमित्याह—

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ॥

श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ २०५ ॥

तत्त्वज्ञाननिष्ठ आत्मध्याननिरतः सत्यवादी चकारात् श्राद्धादि-
युक्त इति सर्वाश्रमसाधारणधर्मवान् न्यायेन सत्प्रतिग्रहादिनाऽजित-
धनोऽतिथिपूजापरो नित्यनैमित्तिकश्राद्धकृदित्यसाधारणगृहस्थधर्म-
वान् गृहस्थो हि निश्चितं मुच्यते । अपिकारेण ब्रह्मचर्यगुरुसेवादि-
स्वाश्रमसाधारणसत्यवचनादिसर्वाश्रमसाधारणधर्मवान् ब्रह्मचारी
मुच्यत इति समुच्चीयते ॥ २०५ ॥

इति श्रीमत् ० याज्ञवल्क्यव्याख्याने अध्यात्मप्रकरणं
यातिधर्मप्रकरणाऽपरनामकम् ॥

(मिता०) किञ्च—

न्यायेति । सत्प्रतिग्रहादिन्यायेनोपाजितधनः अतिथिपूजातत्परः
नित्यनैमित्तिकश्राद्धानुष्ठाननिरतः सत्यवदनशालिः सन्नात्मतत्त्वध्यान-
निरतो गृहस्थोऽपि हि यस्मान्मुक्तिमवाप्नोति तस्मात् केवलमैहिक-
पा(१)रिवाड्यपरिग्रह एव मुक्तिसाधनम् ॥ २०५ ॥

इत्यध्यात्मप्रकरणम् ।

(वी०मि०) अथ नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं धर्ममभिधास्यन्
तत्प्ररोचनार्थमधिकारिविशेषप्रदर्शनार्थं च कर्मविपाकमाह त्रयो-
दशभिः श्लोकैः—

महापातकजान् घोरान् नरकान् प्राप्य दारुणान् ॥

कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वह ॥ २०६ ॥

मृगश्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥

खरपुलकसवेणानां सुरापो नाऽत्र संशयः ॥ २०७ ॥

कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ॥

वृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥ २०८ ॥

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः ॥

हेमहारी तु कुनखी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०९ ॥

यो येन संवसत्येषां स तच्छिद्रोऽभिजायते ॥

महापातकिनो ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुर्वहनागमनघ्नस्त-
त्संसर्गिणश्च तत्तन्महापातकजान् दारुणान् दुःखैकमोगिनिलयान्
नरकान् घोरान् भयानकान् नरकान् प्राप्य अनुभूय कर्मणां
महातकजन्यानामदृष्टानां क्षयादुन्नफलदानेन क्षयात्ताशादल्पाय-
शिष्टफलकादिह संसारे जायन्ते । तत्र ब्रह्महा मृगादीनां योनिं,
सुरापः खरादीनां योनिमृच्छति प्राप्नोति जन्मार्थमत्र न संशयः ।
ब्राह्मणसुवर्णहारी कृमिन्त्वादिभिरगुरुतल्पगस्तृणादिकं क्रमशोऽवाप्नोति
मृगादियोनिम् । जन्मान्तरशेषे मनुष्यजन्मवान् ब्रह्महादिः क्षयरोग-
श्यावदन्तत्वकुनखित्वदुश्कर्मात्त्वानि यथाक्रमं लभते । यश्च एषां महा-
पातकिनां मध्ये येन ब्रह्महादिना संवसति पातित्यप्रयोजकसंसर्गवान्
भवति स तस्य ब्रह्महादेर्लिङ्ग कुत्सितनखित्वादि तद्वानभिजायते
मृगादियोनिषु जायते । आद्यतुशब्देन नरकानन्तरं मोक्षं व्यवच्छिनत्ति ।
द्वितीयतुशब्देन ब्राह्मणसुवर्णाहारित्वव्यवच्छेदः । चकारेण मृगयोण्या-
दिजन्मनां क्षयरोगादिभिः समुच्चयः । खरो गर्दभः, पुलकसो निपा-
देन शूद्रायां जातः, वेनो वैदेहकेनाऽम्बष्ठ्यां जातः, कृमिर्मास-
विष्टासमुद्भूतः, कीटः पिपीलिकादिः, पतङ्गः शलभः, क्षयरोगो राज-
यक्ष्मा; श्यावः स्वभावकृष्णः, दुश्कर्मा कुप्टी ॥ २०६ ॥ २०९ ॥

(मिता०) 'वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः' इत्यत्र प्रति-
पाद्यतया प्रतिज्ञातपद्दविधधर्ममध्ये पञ्चप्रकारं धर्ममभिधायाऽधुनाऽव-
शिष्टं नैमित्तिकं धर्मजातं प्रायश्चित्तपदाभिलष्यं प्रारिप्सुः प्रथमत-
स्तत्प्ररोचनार्थमाधिकारिविशेषप्रदर्शनार्थं चाऽर्थवादरूपं कर्मविपाकं
तावदाह—

महापातकजानिति । ब्रह्महत्यादिपञ्चकस्य महापातकसंज्ञा 'ब्रह्म-
हा मद्यप' इत्यत्र ब्रह्मते । तद्योगिनां महापातकिनस्ते महापातकजनि-
तांस्तामिन्द्रादिनरकान् स्वजनितदुष्कृतानुरूपान् घोरानतितीव्रवेदना-
पादकत्वेनाऽतिभयङ्करान् दारुणान् दुःखैकमोगिनिलयान् प्राप्य कर्म-
क्षयात् कर्मजन्यनरकदुःखोपभोगक्षयादनन्तरं कर्मशेषात् पुनरिह

संसारे दुःखबहुलश्वशृगालादितिर्यग्योनिषु प्रकर्षेण भूयो भूयो जायन्ते । महापातकिग्रहणमितरेषामप्युपपातक्यादीनामुपलक्षणम् । तेषां च तिर्यगादियोनिप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०६ ॥

(मिता०) महापातकिनां संसारप्राप्तिमुक्त्वा तद्विशेषकथनायाह—
मृगेति । मृगा हरिणादयः श्वसूकरोष्ट्राः प्रसिद्धाः तेषां योनिं ब्रह्महा स्वकर्मशेषेण प्राप्नोति । खरो रासभः, पुलकसः प्रतिलामनिपादेन शूच्यां जातः, वैदेहकेनाम्बष्ठ्यां जातो वेणस्तेषां योनिं(१)सुरापः प्राप्नोति । क्रमयः सजातीयसम्भोगनिरपेक्षा मांसविष्टागोमयादिजन्याः, ततः किञ्चित्स्थूलतराः पक्षास्थिरहिताः पिपीलिकादयः कीटाः, पतङ्गाः शलभाः, तेषां योनिं ब्राह्मणस्वर्णहारी प्राप्नुयात् । तृणकाशादि, गुल्मलते प्रागुक्ते, तज्जातीयतां क्रमेण गुरुतल्पगः प्राप्नोति । एतच्चाऽकामकृतविषयम् । कामकारकृते त्वन्यास्वपि दुःखबहुल्योनिषु संसरन्ति । यथाह मनुः (१२।५५-५८)—‘श्वसूकरखरोष्ट्राणां गो(२)वाजिमृगपक्षिणाम् । चाण्डालपुलक(३)सानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् । हिंस्राणां चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ लूताऽहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः’ ॥ लूतोर्णनाभः । सरटः कृकलासः । ‘तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः’ ॥ इति ॥ २०७-२०८ ॥

(मिता०) एवं च तिर्यक्त्वाद्दुर्त्तीर्णानां मानुष्ये रोगादिलक्षणानि भवन्तीत्याह—

ब्रह्महेति । किञ्च—एवं रौरवादिनरकेषु श्वसूकरखरादियोनिषु च दारुणं दुःखमनुभूयाऽनन्तरं दुरितशेषेण जननसमय एव क्षयरोगादिलक्षणयुक्ताः प्रचुरेषु मानवशरीरेषु संसरन्ति । ब्रह्महा क्षयरोगी राजयक्ष्मी भवेत् । निपिद्धसुरापः स्वभावतः कृष्णदशनः । ब्राह्मणहेम्नो हर्ता कुत्सितनखत्वम् । गुरुदारगामी दुश्चर्मत्वं कुष्टिताम् । एषां ब्रह्महादीनां मध्ये येन पतितेन यः पुरुषः संवसति स तल्लिङ्गोऽभिजायते ॥ २०९ ॥

(१) योनीः ख० ।

(२) गोजामिमृगपक्षिणामिति पाठः ।

(३) पुलकसानां च ख० ।

अन्नहर्ताऽऽमयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २१० ॥
 धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ॥
 तैलहृत्तैलपायी स्यात्पूतिवक्त्रश्च(१) सूचकः ॥ २११ ॥
 परस्य योपितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ॥
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२ ॥
 हीनजातौ प्राजायेत पररत्नापहारकः ॥
 पत्रशार्कं शिखीं हृत्वा गन्धान् छुच्छुन्दरी शुभान् ॥ २१३ ॥
 मूपको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः फलं क(२)पिः ॥
 जलं पुत्रः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् ॥ २१४ ॥
 मधु दंशः फलं गृध्रो गां गोधाऽग्निं वकस्तथा ॥
 श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥ २१५ ॥

(धी० मि०) अन्नस्य सिद्धान्नस्य हर्ता चौर्यकारी यः स जन्मान्तरे आमयावी अजीर्णाग्रः स्यात् । वाचः पुस्तकस्य गुर्वाचार्याणां न तु ज्ञानस्य वेदादेर्वा अपहारकश्चौर्येणाऽऽपादानकारी मूकः स्यात् । जन्मान्तर इति सर्वत्र योज्यम् । धान्यमिश्रो व्रीह्याद्यपहारकस्तु शुद्धाग्ने विक्रयाद्यर्थमसमीचीनधान्यमिध्रणकर्ता अतिरिक्ताङ्गः पङ्कजकरादिमान् स्यात् । पिशुनो विद्यमानपरदोषप्रकाशको दुर्गन्धनासिकः स्यात् । तैलहर्ता तैलपायी कीटविशेषः स्यात् । सूचको ऽ(३)सहोपसङ्कीर्तिकः दुर्गन्धिमुखः स्यात् । अरण्ये इत्यादि स्पष्टम् । ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषः । हीनजातौ हेमकारात्मिकायाम्—

मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लाभेन मानवः ।

विविधानि च रत्नानि जायन्ते हेमकर्तृषु ॥

इति मनुवचनात् । पत्रशार्कं धास्तुकादि हृत्वा शिखी मयूरः स्यात् । हृत्वेति द्वितीयान्ते सर्वत्राऽन्वेति । तेन शुभान् गन्धान् चन्दनादीन् हृत्वा छुच्छुन्दरी मूपिकाप्रमेदः स्यादित्यादिवाक्यार्थः । पुत्रः पक्षिविशेषः । गृहकारी वरटाख्यः कीटविशेषः । दंशो घन-

(१) वक्त्रस्तु—इति मु० पु० पाठः ।

(२) कपि फलम्—इति मु० पु० पाठः ।

(३) सूचकोऽल्परोषः—इति छ० पु० पाठः ।

मक्षिका । पलं मांसम् । गोधा स्थलग्राहः । श्वित्रो श्वेतकुष्ठो । रसः
गुडद्राक्षादिः । चीरी उच्चैःस्वरः कीटविशेषः । शेषं सुगमम् । तुशब्देन
स्वाम्यनुमतिव्यवच्छेदार्थकेन श्वेतपदार्थस्याऽचौर्यपर्यवसानम् ।
हिशब्दोऽवधारणे, चकाराभ्यां तथाशब्देन च स्तेयान्तराणां बहूनां
तत्तद्ग्रन्थो(१)क्तविपाकसमुच्चयः ॥ २१०-२१५ ॥

(मित्ता०) किञ्च—

अन्नहर्तेति । अन्नस्यापहर्ता आमयावी अजीर्णान्नः । वागपहारको-
ऽननुज्ञाताध्यायी पुस्तकापहारी च मूको वागिन्द्रियविकलो
भवेत् । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पडङ्गुल्यादिः पिशुनो विद्यमानपर-
दोषप्रख्यापनशीलः पूतिनासिकः दुर्गन्धनासिकः तैलस्य हर्ता तैल-
पायी कीटविशेषो भवति । सूचकोऽसहोपसङ्कीर्तनो दुर्गन्धिवदनो
जायते । एतच्च तिर्यक्त्वप्राप्त्युत्तरकालं मानुषशरीरप्राप्तौ द्रष्टव्यम् ।
(१२६८)—‘यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलात्तरः । अवश्यं याति
तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः’ ॥ इति मनुस्मरणात् ॥ २१०-२११ ॥

(मित्ता०) किञ्च—

परस्येति । यः परदारानपहरति ब्रह्मस्वं च सुवर्णव्यतिरिक्तमप-
हरति असावरण्ये निर्जलेदेशे ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो जायते ॥२१२॥

(मित्ता०) किञ्च—

हीनेति । हीनजातौ हेमकाराख्यायां पक्षिजातौ पररत्नाद्यपहारको
जायते । तथा च मनुः (१२६१) ‘मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन
मानवः । विविधानि य रत्नानि जायते हेमकर्तृषु’ ॥ इति । पत्रात्मकं
शाकं हत्वा मयूरः । शुभान् गन्धानपहत्य लुलुन्दरी राजदुहिताख्या
मृषिका जायते ॥ २१३ ॥

(मित्ता०) किञ्च—

मूपक इति । धान्यहारी आखुः । यानं हत्वोष्ट्रः । फलं वानरः ।
जलं प्लवः (२) शकटाविलाख्यः पक्षी । पयः क्षीरम् । काको ध्वाङ्गः ।
गृहोपस्करं मुसलादि हत्वा गृहकारी (३) चटकाख्यः कीटविशेषः ।
मधु हत्वा दंशाख्यः कीटः । पलं मांसं तद् धृत्वा गृध्राख्यः पक्षी ।
गां हत्वा गोधाख्यः प्राणिविशेषः । अग्निं हत्वा वकाख्यः पक्षी । वखं

(१) तत्तद्ग्रन्थोक्तं—इति प्र० पु० पाठः ।

(२) शकटाविलाख्यः ८० ।

(३) वरटाख्यः ८० ।

हृत्वा श्वित्री । इक्ष्वादिरसं हृत्वा सारमेयः । लवणहारी चीर्याख्यः
उच्चैःस्वरः कीटः ॥ २१४-२१५ ॥

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ॥

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६ ॥

यथाकर्म फलं प्राप्य तिर्यक्त्वं कालपर्ययात् ॥

जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २१७ ॥

(ची०मि०) पतद्योनिविशेषजन्यस्तेयकर्मणि(१) कृते पतत्प्रदर्शनार्थं प्रायश्चित्ताधिकारिनीरूपणप्रसङ्गेन यत्किञ्चिदुदाहरणार्थं मया ते उक्तं विशिष्याऽभिहितम् । अन्ये च विशेषाः संक्षेपेणोच्यन्ते । यथा द्रव्यस्याऽपहियमाणस्य प्रकाराः, तथैव जन्मान्तरे प्राणिजातयो भवन्ति । यथा दुग्धापहारात् श्वित्री बकः, दीपापहारी पेचक इत्यादि । विशेषश्चाऽप्र प्रकृतानुपयोगाद्बन्धकृता नाऽभिहितः । प्रदर्शनार्थं त्वित्यन्वये(२)न मुख्यतोऽभिधेयत्वं कर्मविपाकस्य व्यवच्छिनत्ति । हिशब्देनाऽघघारणमभिप्रैति । क्षयरोगादिकं न मृगादिजन्मन्येष किन्तु मनुष्ययोनौ पश्चाज्जनिरिति प्रागुक्तं विवेचयन्नेव तैलपायिजन्माद्यनन्तरं पुनर्मनुष्ययोनौ दरिद्रा जायन्त इत्याह-यथेति । पुरुषाधमाः कृतपापाः यथाकर्म दुष्कृतानतिक्रमेण फलं नरकं तिर्यक्त्वं च प्राप्य कालपर्ययात् कालान्तरमासाद्य धर्मपुरुषलक्षणहीनादरिद्रा जायन्ते ॥ २१६-२१७ ॥

(मिता०) एवं प्रदर्शनार्थं किञ्चिदुक्त्वा प्रतिद्रव्यं (३)पृष्ठाकोटिन्यायेन वक्तुमशक्तेरेकोपाधिना कर्मविपाकं दर्शयितुमाह—

प्रदर्शनार्थमिति । द्रव्यस्यापहियमाणस्य यादृशाः प्रकारास्तादृशा एव प्राणिजातयः स्तेयकर्मण्यपहृताः भवन्ति । यथा कांस्यहारी हंस इति । अथवा यत्फलसाधनं द्रव्यमपहरति तत्साधनविकलो यथा पङ्कतामश्वहारक इति । शहने क्वचिद्विशेषो दर्शितः । ग्रहहा कुष्ठौ । तैजसापहारी मण्डली । देवब्राह्मणाक्रोशकः खलतिः । गरदाग्निदाबुन्मत्तौ । गुरुं प्रतिहन्ताऽपस्मारी । गोघ्नश्चाऽन्धः । धर्मपत्नीत्यक्त्वाऽन्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी प्राणिविशेषः । कुण्डाशी भगभक्षः ।

(१) स्तेयकर्म-इति ख० पु० पाठः ।

(२) त्वित्यन्वये-इति ख० पु० पाठः ।

(३) वरदाख्यः ४० ।

देव(१)ब्रह्मस्वहारी पाण्डुरोगी । न्यासापहारी च काणः । स्त्रीपण्यो-
पजीवी पण्डः । कौमारदारत्यागी दुर्भगः । मिष्टैका(२)शी वात-
गुल्मी । अभक्ष्यभक्षको गण्डमाली । ब्राह्मणीगामी निर्वाजो । क्रूरकर्मा
वामनः । वस्त्रापहारी पतङ्गः । शय्यापहारी क्षपणकः । शङ्खशुक्लप-
हारी कपाली । दीपापहारी कौशिकः । मित्रधुक् क्षयी । मातापित्रो-
राक्रोशकः (३)खञ्जक इति । गौतमोऽपि क्वचिद्विशेषमाह । अनृतवागु-
ल्वलः मुहुर्मुहुः संलग्नवाक् । जलोर्दरी दारत्यागी । कूटसाक्षी श्लोप-
दी उच्छ्रु(४)नजङ्घाचरणः । विवाहविघ्नकर्ता छिन्नौष्ठः । (५)अ-
वगूरणः छिन्नहस्तः । मातृघ्नोऽन्धः । स्नुपागामी वातवृषणः ।
चतुष्पथे विष्णुमूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्री । कन्यादूपकः पण्डः । ईर्ष्यालु-
र्मशकः । पित्रा विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहारी अनपत्यः ।
रत्नापहारी अत्यन्तदरिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषमृगः । वेद-
विक्रयी द्वीपी । बहुयाजको जलप्लवः । अयाज्ययाजको वराहः ।
अनिमन्त्रितभोजी वायसः । मृ(६)ष्टैकभोजी वानरः । यतस्ततोऽश्नन्
मार्जारः । कक्षवनदहनात्खद्योतः । दारकाचार्यो मुखविगन्धिः । पर्यु-
पितभोजी कृमिः । अदत्तादायी बलीवर्दः । मत्सरी भ्रमरः । अग्न्युत्सादी
मण्डलकुष्ठी । शूद्राचार्यः श्वपाकः । गोहर्ता सर्पः । स्नेहापहारी क्षयी ।
आशापहारी अजीर्णी । ज्ञानापहारी मूकः । चण्डालीपुलकसीगमने
अजगरः । प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः । शूद्रीगमने दीर्घकीटः । सव-
र्णाभिगामी दरिद्रः । जलहारी मत्स्यः । क्षीरहारी बलाकः । वार्धु-
षिकोऽङ्गहीनः । अविक्रेयी गृध्रः । राजमहिषीगामी नपुंसकः । राजा-
क्रोशको गर्दभः । गोगामी मण्डूकः । अनध्यायाध्ययने शृगालः ।
परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः । मत्स्यवधे गर्भवासी । इत्येतेऽनूर्ध्वगमना
इति । स्त्रियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्त्वेव जातिषु स्त्रीत्वमनु-
भवन्ति । यथाह मनुः (१२।६९)—‘स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा(७) दो-
पमवाप्नुयुः । एतेपामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः’ ॥ इति । एत-
च्च क्षयित्वादिलक्षणकथनं प्रायश्चित्तोन्मुखीभूतब्रह्महायुद्धेगजनना-
र्थं न पुनः क्षयित्वादिलक्षणशुक्तानां द्वादशवार्षिकादिव्रतप्राप्त्यर्थं

(१) पृष्ठाकोटेन० ख० ।

(२) ब्रह्मस्वहरः ख० ।

(३) मृष्टैकाशी पाठः ।

(४) अशुकारः ख० ।

(५) अस्पूलजङ्घ २० ।

(६) मिष्टैकभोजी २० ।

(७) हत्वा दोषं ख० ।

संसर्गनिवृत्त्यर्थं वा । तथा हि-पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तम् । (१) न च प्रायश्चित्तेन प्रारब्धफलपापापूर्वविनाशो किञ्चन प्रयोजनमस्ति । न हि कार्मुकनिर्मुक्तो वाणो लक्ष्यवेधे वेद्भुस्तद्यापारस्य वा (२) सत्तान्तरं पुनरपेक्षते । न च तदारब्धफलनाशार्थोऽपूर्वनाशोऽन्वेषणीयः । न हि निमित्तका(३) र्णीभूतचक्रचीवरादिविनाशेन तदारब्धकरकादिविनाशः । न च नैसर्गिकं कौनर्यादिकं प्रत्यानेतुं शक्यते । किञ्च नरकतिर्यग्योन्यादिजन्यदुःखपरम्परामनु(४)भूतस्य हि कौनर्यादिको धिकारश्चरमं फलम् । तेन चोत्पन्नमात्रेण स्वकारणापूर्वनाशो जन्यते मन्थनजनिताऽऽशुशुक्षणिधारणिक्षयः । तस्मान्न पापविनाशार्थं व्रतपरिचर्या नापि संव्यवहारार्थम् । न हि शिष्टाः कुनर्यादिभिः सह सम्यन्धं परिहरन्ति । प्राची(५) नक्षयात्पापनाशेन संध्य(६)वहार्यत्वस्यापि सिद्धेर्नाथो व्रतचर्यया । यत्तु वशिष्टेनोक्तम्—'कुनर्या श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत्' इति, तत्क्षौमवत्यादिवन्नैमित्तिकमात्रं न पुनः पापक्षयार्थं संव्यवहार्यत्वसिद्धयर्थं वेति मन्तव्यम् ॥ २१६ ॥

(मिता०) किञ्च—

यथाकर्मति । यथाकर्म स्वकृतदुष्कृतानतिक्रमेण तदनु रूपे नरकादिफलं तिर्यक्तं च प्राप्य कालक्रमेण क्षीणे कर्मणि दुष्टलक्षणा दरिद्राश्च पुष्टपेषु निरुष्टा जायन्ते ॥ २१७ ॥

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ॥

जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसम्पन्विताः ॥ २१८ ॥

(धी० मि०) निष्कल्मषीभूताः भोगविद्याधनधान्योपेता महति कुले प्राक्तनपुण्यवशेन जायन्ते ॥ २१८ ॥

(मिता०) किञ्च—

तत इति । ततो दुर्लक्षणमनुष्यजन्मानन्तरं निष्कल्मषीभूता नरकाद्युपभोगद्वारेण क्षीणपापाः प्राग्भवीयसुकृतशेषेण महाकुले भोगसम्पन्नाः विद्याधनधान्यसम्पन्ना जायन्ते ॥ २१८ ॥

(१) न च प्रारब्ध फल० । (२) सत्ता पुनरपेक्षते फल० । (३) कालभूत फल० ग० ।

(४) मनुष्य तस्य फल० । (५) शर्वननपद क० फल० ।

(६) सन्व्यवहारार्थत्वस्यापि फल० ।

विहितस्याऽननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ॥

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९ ॥

तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

एवमस्याऽन्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २२० ॥

(वी०मि०) अथ प्रायश्चित्तस्य निमित्तं पापं फलं च, तन्नाश-
रूपमाह—

विहितस्य नित्यनैमित्तिकस्य कर्मणोऽननुष्ठानादकरणात् निन्दि-
तस्य परदारोपगमहिंसादेः सेवनात् करणात् इन्द्रियाणामनिग्रहा-
द्गीतनृत्यादिष्वनिग्रहादत्यासक्तीकरणाच्च नरः पतनं नरकपात-
जनकं पापमृच्छति प्राप्नोति । तस्मात्पापान्निमित्तभूतात्तेन नरेण
विशुद्धये पापनाशार्थितया प्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकादि इह धर्मार्जन-
योग्यदेशे आर्यावर्तादौ कर्तव्यम् । एवं प्रायश्चित्ते कृते सति अस्य
नरस्य अन्तरात्मा क्षेत्रज्ञः प्रसीदति निष्पापो भवति, लोकश्च
तेन सह व्यवहर्तुं प्रसीदति विचिकित्सारहितो भवति । अथ—

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।

इतीन्द्रियानिग्रहस्याऽपि निषिद्धत्वात्पृथगभिधानमसङ्गतमिति
चेत्, मैवं स्नातकधर्ममध्ये तस्य व्रतत्वेनाऽभिधानमितीन्द्रियप्रस-
क्तिविरहसङ्कल्प एव तत्र विधेयो, न तु तेन वाष्येनेन्द्रियप्रसक्तिर्नि-
पिध्यत इति तात्पर्यात् । न च व्रतस्याप्यनित्यत्वं येन विहिताननु-
ष्ठानमध्येऽन्तर्भावः स्यादिति दिक् । केचित्तु इन्द्रियाणामनिग्रहा-
त्तत्त्वज्ञानानुदयादिति पापजनने सहकारिणोऽभिधानमिति वदन्ति ।
चकाराभ्यां परशाखो(१)क्ताचरणव्युत्क्रमानुष्ठानयोः सङ्ग्रहः ।

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया वा यथाक्रिया ॥

इति कात्यायनवचनात् । अन्त्याभ्यां नरकाभावकर्मविपाकाभावयोः
समुच्चयः । एवकारेणाऽवश्यकर्तव्यत्वमुक्तम्, तेन काम्यत्वशङ्का
परास्ता ॥ २१९-२२० ॥

(मिता०) एवं प्रायश्चित्तेषु प्ररोचनार्थं कर्मविपाकमभिधाया-
ऽधुना तेष्वेवाऽधिकारिणं निरूपयितुमाह—

विहितस्येति । विहितमिति यदावश्यकं सन्ध्योपासनाऽग्निहोत्रा-
दिकं नित्यमशुचिस्पर्शादौ नैमित्तिकत्वेन चोदितं स्नानादिकं च तदु-
भयमुच्यते तस्याकरणात्, निन्दितस्य निषिद्धस्य सुरापानादेः कर-
णात्, इन्द्रियाणामनिग्रहाच्च नरः पतनमृच्छति प्राप्नोति । प्रत्यवायी
भवतीति यावत् । ननु 'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः'
इतीन्द्रियप्रसक्तेरपि निषिद्धत्याग्निन्दितग्रहणेनैव गतार्थत्वात्किमर्थ-
मनिहाञ्चेन्द्रियाणामिति पृथगुपादानम् । अत्रोच्यते—इन्द्रियप्रसक्ति-
निषेधस्य नैकान्ततः प्रतिषेधरूपता स्नातकव्रतमध्येऽस्य पाठात्,
तत्र च 'व्रतानीमानि धारयेत्' इति व्रतशब्दाधिकारात्तद्व्यवहाराच्च-
न्द्रियप्रसक्तिप्रतिषेधकः सङ्कल्पो विधीयते । स च(१) भावरूप इति
पृथगुपादानम् । ननु विहिताकरणात् प्रत्यवैतीति कुतोऽध्यवसितम् ।
न तावद्भिहोत्रादिचेदना पुरुषप्रवर्तनात्मिकाऽननुष्ठानयस्य प्रत्यवाय-
हेतुतामाक्षिपति । विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावगतिमात्रपर्यवसा-
यिनी हि सा तावन्मात्रेण प्रवृत्त्युपपत्तेर्न पुनरकरणस्य प्रत्यवायहेतु-
त्वमपि वक्ति, क्षीणशक्तित्वादानुपपत्तेः । किञ्च-(२)यद्यनुपपत्त्युपश-
मेति प्रवृत्तिसिद्धार्थमर्थान्तरं कल्प्यते तर्हि निषिध्यमानक्रियाज-
न्यप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव तद्वर्जनस्य पुरुषार्थत्वसिद्धावपि फला-
न्तरं कल्प्येत । न चैतत्कस्यचिदपि संमतम् । ननु यथा निषिद्धेष्व-
र्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं तथा विहितेष्वप्यर्थ-
वादावगताकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्मान्न स्यात् । मैवम् ।
न हि सर्वत्राग्निहोत्रादिषु तादृग्विधा अर्थवादाः सन्ति । न च
'विहितस्याऽननुष्ठानाघरः पतनमृच्छति' इतीयं स्मृतिरेव वाक्यशेष-
स्थानीयेति चतुरस्रम् । न हि वाक्यान्तरप्रमिते कार्ये वाक्यान्तरे-
णाऽर्थवादः सम्भवति । भवतु वा कथञ्चिदेकवाक्यतयाऽर्थवादस्तथा-
पि ना(३)भावरूपं विहिताकरणे कार्यान्तरं जनयितुं क्षमते । ननु
'ज्वरे चैवाऽतिसारे च लङ्घनं परमौषधम्' इत्यायुर्वेदवचनाद्भोजना-
भावरूपं लङ्घनं ज्वरशान्तिं जनयतीति यथाऽवगम्यते तथाऽत्रापि
भवतु । मैवम्—यतो नात्रापिलङ्घनाज्वरशान्तिः किं तर्हि ज्वरनाशप्रति-
बन्धकभोजनभावे सति अठरानलपरिपा(४)कजनिताद्भानुसाम्यादिति

(१) स घोषय ल० । (२) यद्यनुप ल० ।

(३) नामावरूपविहिताकरणे ल० । (४) परिपाकजननद्वात् ल० ।

मन्तव्यम् । तस्मात् 'विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति' इति कथ-
 मस्याः स्मृतेर्गतिरिति वाच्यम् । उच्यते—अग्निहोत्रादिविषयाधिका-
 रासिद्धिरूपभूतप्रत्यवायाभिप्रायेणेति न दोषः । ननु (१२।७१।)—'वा-
 न्ताश्रयुल्लकामुखः प्रेतो वि(१)प्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः । अमेध्यकुण-
 पाशी तु क्षत्रियः कटपूतनः ॥ मैत्राक्ष(२)ज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भव-
 ति पूयभुक् । चैलाशकस्तु भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः' ॥
 इति । एतानि विहिताकरणप्रत्यवायपराणि मनुवचनानि कथं घट-
 न्ते । उच्यते—यथा वान्तमश्नुत उल्लकया वा दह्यमानमुखस्य दुःखं
 तथाऽस्यापि विहितमकुर्वतः पुरुषस्य पुरुषार्थासिद्धेरित्यकरणनिन्दन-
 मनुष्ठानप्ररोचनार्थमित्यविरोधः । यद्वा प्राग्भवीयानिपिद्धाचरणाक्षि-
 त्तविहितानुष्ठानविरोधिरागालस्यादिजन्यवान्ताश्रयुल्लकामुखप्रेतत्वादि-
 रूपमिति न क्वचिदभावस्य कारणतेति मन्तव्यम् । ननु पुंश्चली-
 वानरखरदृष्ट(श्वदष्ट)मिथ्याभिशास्तादौ विहिताकरणादिनिमित्तानाम-
 न्यतमस्याप्यभावात्कथं प्रत्यवायिता, कथं च तदभावे प्रायश्चित्त-
 विधानम् । उच्यते—अस्मादेव पापक्षयार्थप्रायश्चित्तविधानाज्जन्मा-
 न्तराचरितानिपिद्धसेवादिजन्यपापापूर्वं समाक्षिप्तमित्यभिशापादिकं
 तन्निमित्तप्रायश्चित्तापनोद्यमनेनाऽनुष्ठितमिति कल्प्यते । पुरुषप्रयत्न-
 नैरपेक्षेण कार्यरूपपापोत्पत्त्यनुपपत्तेः । न च पुंश्चल्यादिगतप्रय-
 त्नेन पुरुषान्तरे पापोत्पत्तिः, कर्तृसमवायित्वनियमाद्धर्माधर्मयोः ।
 तस्माद्युक्तैव प्रायश्चित्त(३)त्ते निमित्तत्रयपरिगणना । तथा च मनुः (११।
 ४४)—'अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसक्तश्चेन्द्रिया-
 र्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः' ॥ इति । नरग्रहणं प्रतिलोमजातानामपि
 प्रायश्चित्ताधिकारप्राप्त्यर्थम् । तेषामप्यहिंसादिसाधारणधर्मव्यति-
 क्रमसम्भवात् । यस्मादेवं निपिद्धाचरणादिना प्रत्यवैति तस्मान्नेन
 कृतनिपिद्धसेवादिना पुरुषेण प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिह लोके परत्र च
 विशुद्ध्यर्थम् । प्रायश्चित्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे
 रूढः । एवं प्रायश्चित्ते कृते अस्याऽन्तरात्मा शुद्धतया प्रसीदति
 लोकश्च संव्यवहर्तुं प्रसीदति । एवं वदतैतद्दर्शितम्—नैमित्तिकोऽयं

(१) विप्रो भवति विच्युतः ग. ट. ।

(२) मित्रदेवताकृत्वान्मित्रः पायुस्तदेयाक्षं कर्मेन्द्रियं तत्र ज्योतिर्यस्य ।

(३) प्रायश्चित्तनिमित्तं ट ।

(४) लोकश्चायं संव्यव ख० ।

प्रायश्चित्ताधिकारः, तत्र चाऽर्धवाद्गतदुरितक्षयोऽपि जातेऽपि न्यायेन साध्यतया स्वीक्रियते । न च दुरितपरिजिहासुनाऽनुष्ठीयन् इत्येतावता कामाधिका(१)राशङ्का कार्या । यस्मात् (मनुः ११।५३) — 'चरित्व्यमतो नित्य प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये । निन्दैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैः सः' ॥ इत्यकरणे दोषध्रवणे दोषध्रवणेनाऽऽवश्यकत्वावगमात् ॥ २१९-२२० ॥

(वी०मि०) अत एवाऽकरणेऽनिष्टमाह—

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ॥

अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥१२१॥

मयानकान् नरकान् यान्ति ॥ २२१ ॥

(मिता०) प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह—

प्रायश्चित्तमिति । पापेषु शास्त्रार्थन्यतिक्रमजनितेषु प्रसक्ताः पुरुषाः अपश्चात्तापिनो मया दुष्कृतं कृतमित्येवमुद्वेगरहिताः प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः दुः(२)सहाघ्नरकान् प्राप्नुवन्ति ॥ २२१ ॥

(वी०मि०) नरकानिति बहुवचनसूचितं नरकाणां बहुविधत्वं प्रदर्शयन्नुक्तमे(३)वाऽर्थं विस्तरेणाह—

तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयशालमली ॥

रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ २२२ ॥

सङ्घातं लोहितोदं च सविषं सम्पपातनम् ॥

महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥ २२३ ॥

अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ॥

असिपत्रवनं चैव तपनं चैकविंशकम् ॥ २२४ ॥

महापातकजैर्यौरैरूपपातकजैस्तथा ॥

अन्विता यान्ति चरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥ २२५ ॥

तामिस्रादीनेकविंशतिनरकानन्वर्थसंज्ञावती महापातकजैस्तथापदेन महापातकसम्पत्तैरुपपातकैश्च पापैर्वहुदुःखप्रदर्शकत्वेन घोरै-

(१) धिक्काराङ्का इ ।

(२) दुर्द्वन्द्व इ ।

(३) प्रदर्शयन् कामेणार्थ— इति ल० पु० पाठः ।

रन्विता नराधमाः अकृतप्रायश्चिता यान्तीत्यर्थः । चकारैराद्य-
तथाशब्देन क्वचित्समुच्चयः क्वचिद्विकल्पो नरकाणामिति सूचय-
ति, मार्कण्डेयपुराणाद्युक्तनरकान्तरान् समुच्चिनोति च । एवकाराभ्या-
मत्यावश्यकत्वं नरकाणां दर्शितम् ॥ २२२-२२५ ॥

(मिता०) नरकस्वरूपं विवृण्वन्नाह--

तामिहमित्यादि । तामिहप्रभृतींस्तपनपर्यन्तानेकविंशतिनरका-
नन्वर्थसंज्ञाद्योतितावान्तरभेदान् महापातकोपपातकजनितभयङ्करदु-
रितैरन्विता अनाचरितप्रायश्चिताः पुरुषाधमाः प्राप्नुवन्ति ॥ २२२-२२५ ॥

(वी०मि०) पापक्षयः प्रायश्चितेन भवतीत्युक्तौ विशेषमाह—

प्रायश्चित्तैरप्येत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ॥

कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २२६ ॥

महापातकजन्यमेनः पापं यदज्ञानकृतं भवति तदेव द्वादशवा-
र्षिकादिप्रायश्चित्तैरपैति । कामतो यदेनः कृतं तत्र द्वादशवार्षिकादि-
प्रायश्चित्तैरिह लोके व्यवहार्यो जायते ।

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥

इति मनुवचनादित्यर्थः । न हि तत्प्रायश्चित्तमफलमिति, लोकव्यव-
हार्यत्वमेव तत्फलमिति भावः । अत्र ज्ञानत इति वक्तव्ये कामत इति
अवर्तकज्ञानकामनयोः समनियमाभिप्रायेणोक्तम् । तुशब्देन पापक्षय-
व्यवच्छेदः ।

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याऽकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥

इति मनुवचनात् । इदं त्ववधेयं-प्राणान्तिकप्रायश्चित्तेन काम-
कृतेऽपि महापातके पापं नश्यत्येव फलान्तरस्याऽसम्भवात् । 'नाऽस्या-
ऽस्मिंल्लोके प्रत्यापतिर्विद्यते, कल्मषं तु निहन्यते' इति आपस्तम्बवच-
नाच्च । 'हतः शुद्धिमवाप्नुया'दित्यग्रे ग्रन्थकृता वक्ष्यमाणत्वाच्च ।
एवं चाऽत्र प्रायश्चित्तपदं मरणान्तिकप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तपरम् । अत-
एत्र द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तं समभिधाय 'विशुद्धि'रित्यनेन तदेवोपक्रा-
न्तं, 'निष्कृतिर्न विधीयते' इत्यनेन यत्पर्युदस्तं मनुना । महापातकव्य-
तिरिक्तपापे तु कामकृते प्रायश्चित्तं द्विगुणं पापनाशकमपि ।

विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत् ।

इत्याक्षिरोवचनात् ।

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति ।

कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥

इति मनुवचनाच्च । मोहशब्दोऽबुद्धिपूर्वकल्पतिक्रमार्थः ।

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वाग्निपतनादृते ॥

इति मिताक्षरावचनाच्चाऽयमर्थः स्फुटमवगम्यत इत्यास्तां विस्तर ॥२२६॥

(मिता०) उपात्तदुरितनिरासार्थं प्रायश्चित्तमित्युक्तं, तत्र विशेषमाह-

प्रायश्चित्तैरिति । प्रायश्चित्तैर्बुध्यमाणलक्षणैरज्ञानाद्यदेनः पापं

कृतं तदपैति गच्छति न कामतः कृतम् । किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधा-

यकवचनशलादिह लोके व्यवहार्यो जायते । अत्र च 'प्रायश्चित्तैरपै-

त्येनो यदज्ञानकृतमित्युपक्रमोत्तप्रतियोगितया ज्ञानत इति धक्तव्ये

यत्कामत इत्युक्तं तत् ज्ञानकामयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनार्थम् । तथा

हि 'विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत्' । तथा अबुद्धिपूर्व-

क्रियायामर्थं प्रायश्चित्तम् । तथा 'म्लेच्छेनाधि(१)गतः शूद्रस्त्वज्ञा-

नात्तु कथञ्चन । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत ज्ञाना(२)त्तु द्विगुणं भवेत्' ॥

(३)इत्यादिभिर्वचनैर्ज्ञानकामनयोस्तुल्यप्रायश्चित्तदर्शनानुल्यफलतैव ।

किञ्च स्वतन्त्रप्रवृत्तिर्विषयज्ञानकामनाभ्यां नियता, तयोरन्यत(४)रा-

पायेऽपि तस्या असम्भवादतः कामत इत्युक्तं ज्ञानम् । ज्ञानत इत्युक्ते-

ऽपि कामः प्राप्नोत्यविनाभावात् । न च चौरादिभिर्वेलात्प्रवर्त्यमानस्य

सत्यपि विषयज्ञाने कामानामावाप्त्वाविनाभाव इति धक्तव्यम् । यतोऽत्र

विद्यमा(५)नस्यापि ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभावेनासत्समत्वम् । यत्तु

शुष्केऽपि पिपतिपोर्भ्रान्त्या कर्दमपतनं तत्रापि वास्तवज्ञानाभावा-

त्तद्विषयकामनायाश्चाऽभाव एव । एवमज्ञानाकामनयोरप्यव्यभि-

चार एव । ननु 'प्रायश्चित्तैरपैत्येन' इति न युक्तं, फलविनाशयत्वा-

त्कर्मणाम् । मैवम्—यथा पापोत्पत्तिः शास्त्रगम्या तथा तत्परिहृतयो-

ऽपीति नात्र प्रमाणान्तरं क्रमते । अत एव गौतमेन पूर्वोत्तरपक्ष-

(१) धिगता शूद्रा लक्षणानु ज्ञ० ।

(२) ज्ञानात्तु द्विगुण ग० ज्ञानं तु द्विगुण क० ।

(३) इत्यप्यपूर्ववचनैः क० ।

(४) अन्यतएवपेति ग० ।

(५) विद्यमानस्य प्रवृत्ति क० ।

भङ्ग्या अयमर्थो दर्शितः । तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसन्ते । न कुर्यादित्याहुर्न हि कर्म क्षीयते इति । कुर्यादित्यपरे । 'पुनः स्तोमेनेष्टा पुनः सवनमायान्तीति विश्वायते । ब्राह्मणस्तोमेनेष्टा त(१)-रति सर्वं पाप्मानं तरति भ्रूणहत्यां योऽश्वमेधेन यजते' इति । पुनः सवनमायान्ति इति सवनसम्पाद्यज्योतिष्टोमादिद्विजातिकर्मणि योग्यो भवतीत्यर्थः । न चेदमर्थवादमात्रम्, अधिकारिविशेषणाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रन्यायेनाऽर्थवादिकफलस्यैव कल्पनाया न्याय्यत्वात्, अतो युक्तं प्रायश्चित्तैरप्येन इति । ननु कामकृते प्रायश्चित्ताभावात्कथं व्यवहार्यत्वं, तदभावश्च 'अनभिसन्धिकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तम्' इति वासिष्ठवचनात्, 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकाऽमतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' ॥ इति मनुवचनाच्चाऽवगम्यते । नैतत् । 'यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते' ॥ इति । तथा- 'विहितं यदकामानां कामाच्छिगुणं भवेत्' इति च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वासिष्ठवचनं तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्याभिप्रायो न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम्- 'इयं विशुद्धिरुदिता' इत्यादि, तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टद्वादशवार्पिकादिव्रतचर्याया एव । 'कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' इत्यनेन प्रतिषेधो न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य । मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्मान्न स्यादविशेषाद्यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यतापि कथं भवति । उच्यते-- उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषेऽपि फलविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते तु सर्वत्र पापक्षयः । यत्र तु 'ब्रह्मह(२)सुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिस्त्व(३)द्भागस्तेन नास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च' इति गौतमोक्तमहापातकादौ व्यवहार्यत्वं निषिद्धं, तस्मिन् पतनीये कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती

(१) नद्वा द्रमचर्यं चरेदुपनयनत इति पाप्मानं छ० ।

(२) ब्रह्महा सुरापो गुरुतल्पगो मातृपितृ छ । (३) सम्बन्धावगम ट० ।

नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति । तत्रैतरशक्त्यविनाशे-
ऽपि व्यवहारनिरोधिकायाः शकैर्विनाशो नाऽनुपपन्नस्तस्मात्पापा-
नपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् (११।४५—
'अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्वुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके
श्रुतितिनिदर्शनात्' ॥ इति, तदपि कामकृते प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं, न पुनः
पाप(१)क्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन
पापक्षयो भवत्येव । (११।४६)—'अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन
शुद्ध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः' ॥ इति मनुस्म-
रणात् । पतनीयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु कल्मष-
क्षयो भवत्येव, फलान्तराभावात् । 'ना(२)स्यास्मिह्लोके प्रत्यापत्ति-
र्विद्यते कल्मष तु निह्न्यते' इत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ २२६ ॥

(वी०मि०) महापातकजेरिति श्लोकोक्तानि महापातकतत्समोप-
पातकान्याह षोडशश्लोकैः—

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ॥

एवं महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ २२७ ॥

ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता साक्षात्प्राणवियोगफलकव्यापारकर्ता,
मद्यं पैष्टीरूप तत्पानकर्ता ।

हाद(३)शं तु सुरा मद्यं सर्वं मद्यसम स्मृतम् ।

इति वचनात् । 'सुरा वै मलमघ्नाना'मिति वचनाच्च ।

सुरा च पैष्टी मुत्थोका न तस्यास्त्वितरे समाः ॥

इति भाविष्यपुराणाच्च ।

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

इति मनुवचने तु प्रायश्चित्ततुल्यतामात्रप्रदर्शकम् । इदं च
शूद्रस्य न महापातकं, 'न पातव्यं द्विजातिभिरिति विशिष्य मनुना
निषेधात् । अत्र ब्राह्मणीगमनं सुरापानस्थाने शूद्रस्य पञ्चम
महापातकम् । आतिदेशिकमावृत्तेऽपि तस्या गुर्वङ्गनापदेन कर्मधारय-
समासान्तरे वाऽभिधानमित्येकवाक्यतानुरोधेनाऽत्रापि विशेषपरतौ-
चित्यात् । अन्यथा 'मातुः सपत्न्यां वक्ष्यमाणगुरुत्वातिदेशो-
ऽसङ्गत एव स्यात् । तैः ब्रह्महादिभिः सह यः सम्यक् संवत्सरपर्यन्तं

(१) पञ्चम्य प्रति प्रतिपादनं क० । (२) नास्त्यस्यैवैकेके च ।

(३) हादशेषु— इति ष० पु० पाठः ।

सहासनादिपूर्वकं वसेत्, एते पञ्च महापातकिन इत्युच्यन्ते । पातक-
त्वं नरकपातहेतुत्वं, महत्त्वं च धर्मानधिकारिताप्रयोजकत्वम् ।

असम्भाष्या असम्भोज्या अविवाह्या अपाठिनः ।

चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥

इति ब्रह्महादिकमधिकृत्य मनुनाऽभिधनात् । चकारेण—

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

कृत्वा सद्यः पतत्येष पतितेन न संशयः ॥

इति सद्यःपातहेतुसंसर्गसमुच्चयः । अत्र सहभोजनमेकपात्रभोजनम् ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् ।

भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम् ॥

इति बृहद्विष्णुना एकपङ्क्तिभोजनस्य वर्षव्यापकस्यैव महापातक-
हेतुत्वाभिधानादिति दिक् । तथाशब्देन प्रकारवाचिना अनुग्राहका-
नुमन्तृप्रयोजकानिमित्तानां मन्वन्तरविशेषाणां महापातकित्वं दर्शि-
तम् । अनुग्राहके भयनिवारणादिना साहाय्यकारी, तस्य च महापा-
तकित्वं स्पष्टमाह मनुः—

बहुनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।

यद्येको घातकस्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥

अनुमन्ताऽनुप्रवृत्तस्य राजाद्यनुमतिमन्तरा हननादिसम्पादकः ।
प्रयोजकश्च हननाद्यर्थमप्रवृत्तस्याऽऽज्ञाभ्यर्थनोपदेशाऽन्यतमकर्ता ।
एतयोर्महापातकित्वमाह विष्णुः—

रागाह्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा ।

ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥

निमिर्त्ती चाऽऽक्रोशनताडनादिनिमित्तेन मन्युत्पादकः । तस्य
च महापातकित्वमाह पट्टत्रिशन्मतम्—

आक्रोशितस्ताडितो वा धनैर्वा परिपीडितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

एवकारः—‘अदण्ड्यदण्डनं, युधि पलायनं क्षत्रियस्य महापातकं,
मानतुलानृतत्वे वैश्यस्य, मांसविक्रयो ब्राह्मणीगमनं कपिलादुग्धपानं
शूद्रस्ये’ति (च्यवनो)कानां(१) महापातकत्वव्यवच्छेदार्थः । तत्र महा-
पातकपदस्य तत्समर्थकत्वात् । ‘स्तेनो हिरण्यस्य, सुरां पिवंश्च, गुरो-

स्तल्पमावसन्, ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वार पञ्चमश्चाऽऽचरस्तै
रिहे'ति छा'दाग्यश्रुतौ न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदस्याऽर्थता बोधनात् ।
न चैवं श्रुत्यनुरोधेन सपत्नीमातृगमनमपि महापातक स्यात्तदनुरोधेन
गुर्वङ्गनापदे पष्ठीसमासस्यौचित्यादिति वाच्य, श्रुतौ सङ्कोचमपेक्ष्य
स्मृती लक्षणाया जघन्यत्वात् सपत्नीमातरि गुरुतल्पातिदेशान् श्रुते-
विशेषपर(१)ताप्रहाशेत्यास्तां विस्तर ॥ २२७ ॥

(मिता०) निषिद्धाचरणादिक प्रायश्चित्ते निमित्तमित्युक्तं तत्प्रप-
ञ्चयितुमाह—

ब्रह्महेति । हन्तिरयं प्राणवियाग(२)करे व्यापारे रुढः । यद्वा
पारसमनन्तर कालान्तरे वा कारणान्तरनिरपेक्षं प्राणवियोगो भवति
स । ब्रह्माण हतघानिति ब्रह्महा । मद्यपो निषिद्धसुराया पाता ।
स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णस्य हता । 'ब्राह्मणसुवर्णांपहरणं महापातकम्'
इत्यापस्तम्बस्मरणात् । गुरुतल्पगो गुरुभार्यागामी । तत्पशब्देन शयन-
घातिना साहचर्याङ्गार्या लक्ष्यते । एते ब्रह्महादयो महापातकिनः ।
पातयन्तीति पातकानि ब्रह्महत्यादानि । महच्छब्देन तेषां गुरुत्व-
ख्याप्यते तद्योगिनो महापातकिन इति । लाघवार्थं संज्ञाकरणम् ।
यश्च तैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं सह सवसति 'यामिस्तु सवसेद्यो वै घ-
त्सर सोऽपि तत्समः' इति वक्ष्यमाणन्यायेन सोऽपि महापातकी ।
तथाशब्दप्रकारवचनोऽनुग्राहकप्रयोजकादिकर्तृसङ्ग्रहार्थः । अनु-
ग्राहकश्च यः पलायमानममित्रं उपरुन्धन् परेभ्यश्च हन्तारं परिरक्षन्
हन्तुर्द्रुदिमानमुपजनयन्नुपकरोति स उच्यते । अत एव मनुनाऽनुग्राह-
कस्य हिंसाफलसम्बन्धो दर्शितः—'बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्र-
धारिणाम् । यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातका स्मृताः' ॥ इति ।
तथा प्रयोजकादीनामप्यपस्तम्बेन फलसम्बन्ध उक्तः—'प्रयोजयिताऽनु-
मन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो यो भूय आरभते
तस्मिन् फलविशेषः' इति । तथाऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तक प्रयोजकः ।
स च त्रिप्रकारः—आज्ञापयिताभ्यर्थयमान उपदेष्टेति । तथाऽज्ञापयिता-
नाम स्वयमुद्य सपत्नीच भृत्यादिकं यः प्रेरयति मदीयममित्रं जहीति
स उच्यते । अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थं सन् प्रार्थनादिना म-

च्छत्रं व्यापादयेत्यु(१)ञ्चं प्रवर्तयति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थ-
 सिद्ध्यर्थमेव प्रयोक्तृत्वम् । उपदेष्टा पुनस्त्वं शत्रुमित्थं व्यापादयेति
 मर्मोद्घाटनाद्युपदेशपुरःसरं प्रेरयन् कथयते । तत्र च प्रयोज्यगतमेव
 फलमिति तेषां भेदः । अनुमन्ता तु प्रवृत्तस्य प्रवर्तकः । स द्विप्रकारः-
 कश्चित्स्वार्थसिद्ध्यर्थमनुजानाति कश्चित्परार्थमिति । नन्वनुमननस्य
 कथं हिंसाहेतुत्वं, न तावत्प्राणवियोगोत्पादनेन, तस्य साक्षात्
 कर्तृव्यापारजन्यत्वात् । नापि प्रयोजकस्येव, साक्षात्कर्तृप्रवृत्त्युत्पादन-
 द्वारेण प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वात् । न च साधु त्वयाऽध्यवसितमिति प्रवृत्त-
 मेवानुमन्यत इति शङ्कनीयम् । ता(२)दृशस्याऽनुमननस्य हिंसां प्र-
 त्यहेतुत्वाद्ध्यर्थत्वाच्च । उच्यते-यत्र हि राजादिपारतन्त्र्यात्स्वयं मन-
 सा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिविच्छेदभयादागामिदण्डभयाद्वा शिथिलप्रयत्नो
 राजानुमतिमपेक्षते तत्रानुमतिर्हन्तुः प्रवृत्तिमुपोद्बलयन्ती हिंसा
 फलं प्रति हेतुतां प्रतिपद्यते । त(३)था योऽपि भर्त्सनताडनधनापहारा-
 दिना परान् कोपयति सोऽपि भरणहेतुभूतमन्युत्पादनद्वारेण हिंसा-
 हेतुर्भवत्येव । अत एव विष्णुनोक्तम्—‘आक्रुष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा
 विप्रयोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्’ ॥ इति ।
 तथा—‘ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणां-
 स्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्’ ॥ इति । न च कृतेष्वप्याक्रोशनादिषु कस्यचि-
 न्मन्युत्पत्त्यदर्शनादकारणतेति शङ्कनीयम् । पुरुषस्वभाववैचित्र्यात् ।
 ये अल्पतरेणापि निमित्तेन जातमन्यवो भवन्ति तेष्वव्यभिचार इति
 नाकारणता । एतेषां चानुग्राहकप्रयोजकादीनां प्रत्यासत्तिव्यवधाना-
 पेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फ(४)लगुरुलाघवात् प्राय-
 श्चित्तगुरुलाघवं बोद्धव्यम् । ‘यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः’
 इति वचनात् । तथा ह्यनुग्राहकस्य तावत्स्वयमेव हिंसायां प्रवृत्तत्वेन
 स्वतन्त्रकर्तृत्वे सत्यपि साक्षात्प्राणवियोगफलकखड्गप्रहारादिव्यापार-
 योगित्वाभावेन साक्षात्कर्तृवद्भयो हिंसारम्भकत्वाभावादल्पफलत्व-
 मल्पप्रायश्चित्तत्वं च । (प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्तृप्रवृत्तिजनकत्वेन
 व्यवहितत्वात्ततोऽल्पफलत्वम्) । प्रयोजकानां मध्ये परार्थप्रवृत्तत्वे-
 नोपदेष्टुरल्पफलत्वम् । ननु प्रयोजकहस्तस्थानीयत्वात्प्रयोज्यस्य न

(१) समर्थं प्रवर्तयति इ ।

(२) तादृशमननस्य छ ।

(३) तथान्योपि छ ।

(४) फलं गुरु छ ।

फलसम्बन्धो युक्तः । यदि परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्यापि सम्बन्धस्तर्हि स्थपतितडागखनित्प्रभृतीनामपि मूल्येन प्रवर्तमानानां स्वर्गादिकल-
प्राप्तिप्रसङ्गः । उच्यते—शास्त्रोक्तं फलं प्रयोक्तरीतिन्यायेनाऽधिकारि-
कर्तृगतफलजनका देव(१)कूपतडागनिर्माणादयः । न च स्थपति-
तडागखनित्रादयो देव(२)कूपतडागकरणादिष्वधिकारिणः । अस्वर्ग-
कामित्वात् । अत्र पुनः परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानानामप्यर्हिसाया-
मधिकारित्वाद्भवत्येव तद्व्यतिक्रमनिबन्धनो दोषः । अनुमन्तुस्तु
प्रयोजकादप्यल्पफलत्वं प्रयोजकव्यापाराद्दहिरङ्गत्वाद्बहुत्वाच्चाऽनुम-
ननस्य निमित्तकर्तुः पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन
व्यवहितत्वान्मरणानुसन्धानं विना प्रवृत्तत्वाच्चाऽनुमन्तुः सकाशा(३)-
दप्यल्पफलत्वम् । ननु यदि व्यवहितस्यापि कारणत्वं तर्हि माता-
पित्रोरपि हन्तृपुरुषोत्पादनद्वारेण हननकर्तृत्वप्रसङ्गः । उच्यते—न हि
पूर्वसावित्वमात्रेण कारणत्वम् । कारणाकारणतयापि तथाभावित्वो-
पपत्तेः । यत्प्रलु स्वरूपातिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापारयोगि भवति
तद्वि कारणम् । यदि 'रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्
ग्रहान् गृह्णीया'दिति 'रथन्तरसामतेव क्रतोरैन्द्रवायवाग्रता(४)यां का-
रणम् । न हि तत्र सोमयागः स्वरूपेण कारणं व्यभिचारात् । न च
पित्रोस्ताडविधकारणलक्षणयोगित्वमिति ना(५)तिप्रसङ्गः । अनेनै-
व न्यायेन घर्माभिसन्धिना निर्मितकूपवाप्यादौ प्रमादपतितब्राह्मणा-
दिमरणे खानयितुर्दोषाभावः । न हि कूपोऽनेन यानितः, अतोऽह-
मात्मान व्यापादयामीत्येवं कूपखनननिमित्तं व्यापादनं यथाक्रोशादौ ।
अतः कूपकर्तृरपि कारणकारणत्वमेव न पुनर्हिसाहेतुत्वमिति माता-
पितृतुल्यतैव । तथा क्वचित्सत्यापि हिंसानिमित्तयोगित्वे परोपकारा-
द्यप्रवृत्तौ वचनादोषाभावः । यथाह संवर्तः—'बन्धेन भोश्चिकित्सायै
गूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिश्चेत्प्रायाश्चित्तं न विद्यते ॥ औषधं
क्नेहमाहारं ददद्भोब्राह्मणादिषु । दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापेन
लिप्यते ॥ दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नेरुपकुर्वताम् । प्राणसन्त्राणसिद्धयर्थं
प्रायाश्चित्तं न विद्यते ॥ इति । एतच्चादाननिदाननिपुणानिपयविवक्षम् ?

(१) देवकुलतडाग क० ग० ।

(२) तडागकर्त्रदयो ख० ।

(४) प्रता कारण इ० ।

(१) दप्यल्पत्वम् ख० ।

(५) शक्ति प्रसङ्ग क० ।

इतरस्य तु 'भिषङ्मिथ्याचरन्दाप्यः' इत्यत्र दोषो दर्शितः । यत्र तु मन्युनिमित्ताक्रोशनादिकमकुर्वतोऽपि नाम गृहीत्वोन्मादादिनाऽऽत्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः । 'अकारणं तु यः काश्चिद्विजः प्राणान् परित्यजेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेत्' ॥ इति स्मरणात् । तथा यत्राप्याक्रोशकादिजनितम(१)न्युरात्मानं खङ्गादिना प्रहृत्य मरणादर्वागाक्रोशनादिक(२)र्त्रा धनदानादिना सन्तोषितो यदि जनसमक्षमुच्चैः श्रावयति नात्राऽऽक्रोशकस्याऽपराध इति तत्रापि वचनान्न दोषः । यथाह विष्णुः—'उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत्पुनः । तास्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृ(३)ते' ॥ इति । एतेषां च प्रयोजकादीनां दोषगुरुलघुभावपर्यालोचनया प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः ॥ २२७ ॥

गुरुणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा मुहुद्रधः ॥

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ २२८ ॥

निषिद्धभक्षणं जैह्वयमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ॥

रजस्वलामुखास्त्रादः सुरापानसमानि तु ॥ ३२९ ॥

अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ॥

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥ २३० ॥

सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्यजासु च ॥

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्तुपामपि ॥

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ २३२ ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥

छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥ २३३ ॥

(वी०मि०) गुरुणाम् आधि आधिक्येनाऽधिक्षेपो निन्दा, अधीतस्य वेदस्य नाशनमालस्यादिना विस्मरणं, समत्वं प्रायश्चित्ते । अत एव 'छित्त्वा लिङ्गं वध' इत्यग्रे स्फुटीकरिष्यति । परन्तु कामकृतब्रह्मवध-

प्रायश्चित्तं कामकृते वेदनिन्दादौ मरणं च महापातकप्रायश्चित्तालघु-
पीडाकरोपायेनेति विशेषः । शिरःकपालधारणादिविशेषप्रतिपाद-
नाय सर्वेषां महापातकसमत्वेनाऽभिधानं कृतमिति मन्तव्यम् । शूल-
पाणिस्तु महापातकसमत्वातिदेशात्कर्मानधिकारमप्यत्राह । तदयुक्तं,
श्रुतस्य प्रायश्चित्तसाम्यस्यैव समपदार्थपरतौचित्यात् । एषां वक्ष्य-
माणवचनेन महापातकत्ववतां कर्मानाधिकारिताप्रयोजकरूप-
महत्त्वसमत्वे महापातकत्वापत्तेश्च निषिद्धलशुनादेर्भक्षणं, जैह्वयं
कौटिल्यं गुरुविषयं, स्वस्योत्कर्षार्थं राजकुलादौ 'चतुर्वेदोऽह'मित्या-
द्यनृतं वचः, रजस्वलामुपस्य रत्यर्थमास्वादनम् । एतानि सुरा-
पानसमानि । अश्वादीनां ब्राह्मणसम्बन्धिनां निक्षेपस्य सुवर्णस्य
व्यतिरिक्तस्य हरणं सुवर्णस्तेयसमम् । सख्युर्मित्रस्य भार्या, कुमारी
उत्तमजातीया ।

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

इति वचनस्वरसात् । स्वयोनिः सहोदरा, अन्त्यजा चाण्डाली,
सगोत्रा तुल्यगोत्रा, सुतस्त्री पुत्रेण विवाहं विनैव परिगृहीता स्त्री,
स्नुपायाः पृथगभिधानात् । आसु गमनं गुरुतल्पगमनक्षमम् । मातुश्चे-
त्यत्र स्वसारमित्यनुपज्यते । भगिनीं स्वसपत्नीमातुः पुत्रीम् । यद्वा
स्वयोनिपदं सपिण्डस्त्रीपरमितीदं यथाश्रुतमेव । गच्छन् रेतःसे-
कान्तं मैथुनं कुर्वन् गुरुतल्पगमः । तस्य सखिभार्यादिगामिनो लिङ्गं
छित्त्वा वधः प्रायश्चित्तम् । सखिभार्याधायाः प्रतिमिश्रादिगमनं वध-
एव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । शेषं सुगमम् । अपिशब्देन प्रथमेन महा-
पातकिसमानां संसर्गे महापातकिसमत्वमभिप्रैति । द्वितीयेन तु
यलात्कारादिना व्यभिचारितायाः प्रायश्चित्ताभावं समुच्चिनोति ।

मासि मासि रजः स्त्रीणां दुष्कृतान्यपकर्षति ।

इत्यादिवचनात् । चकारैः पञ्चभिः पञ्चानां महापातकानां समेषु
पातकसङ्घां समुच्चिनोति ।

महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।

तानि पातकसंज्ञानि तदूनमुपपातकम् ॥

इति वचनात् । आद्यतथाशब्देनाऽनुपातकसंज्ञामेषामभिप्रैति ।
'पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यामिगमनं गुरुदारसमं पितृष्व-
सुगमनं च श्रोत्रियविंशुपाध्यायमित्रपत्न्यामिगमनं स्वसृसख्याः स-

गोत्राया उत्तमवर्णाया अन्त्यजायाः कुमारी रजस्वलायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्ताया गमनमित्येतान्यनुपपातकानीति विष्णुना महापातकसमत्वेनाऽभिहितेष्वेवोपपातकत्वाऽभिधानात् । द्वितीयतथापदेन विष्णुक्लानां मातामह्यादीनां समुच्चयः ।

वामहस्तस्थिते दर्भे जलपानं सुरासमम् ।

इत्याद्यर्थानां स्मृत्यन्तरसिद्धानां समुच्चयश्च । आद्येन तुशब्देन महापातकत्वव्यवच्छेदाद्भेदगर्भसमत्वलाभः सर्वत्र भवति । 'मातृगमनं द्रुहितृगमनं स्नुपागमनमित्यपि पातकानीति बृहद्विष्णुनोक्त्वानामतिपातकभिन्नत्वव्यवच्छेदबोधनेनाऽतिपातकोपपातकानामुद्देशश्च भवति । मातृपदं चाऽत्र सपत्नीमातृपरम् । द्वितीयेन तुशब्देन रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ गुरुतल्पगसमत्वव्यवच्छेदः ।

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥

इति मनुना विशिष्याऽभिधानात् ।

शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

इति यमवचनादिना रेतःसेकं विना गमनेऽल्पप्रायश्चित्तोपदेशाच्चेति दिक् ॥ २२८-२३३ ॥

(मिता०) ब्रह्महत्यासमान्याह—

गुरूणामिति । गुरूणामाधिक्येनाऽधिक्येपः अनृताभिशंसनम् । 'गुरोरनृताभिशंसनमिति महापातकसमानि' इति गौतमस्मरणात् । एतच्च लोकादिदितदोपाभिशंसनविषयम् । 'दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेषां समाख्याता स्यात्संव्यवहारे चैनं परिहरेत्' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । नास्तिक्याभिनिवेशेन वेदकुत्सनम् । सुहृन्मित्रं तस्याब्राह्मणस्यापि वधः । अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्रविनोदेनाऽऽलस्यादिना वा नाशनं विस्मरणम् । एतानि प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमानि । यत्पुनः 'स्वाध्यायाग्निमुत्त्यागः' इत्यधीतत्यागस्योपपातकमध्ये परिगणनं तत्कथञ्चित्कुटुम्बभरणाकुलतया सच्छास्त्रश्रवणव्यग्रतया वा विस्मरणे द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

(मिता०) सुरापानसमान्याह—

निपिद्धेति । निपिद्धं लशुनादिकं तस्य मतिपूर्वं भक्षणम् । अतएव मनुः (५।१९)—'छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डु गृञ्जन चैव मत्स्या जग्ध्या पतेन्नर ' ॥ इति । अमतिपूर्वे तु प्रा
यश्चित्तान्तरम् (५३०)—'अमत्यैतानि पट् जग्ध्वा कृच्छ्र सान्तपन
चरेत् । यतिचान्द्रायण वापि शेषेपूपयसेदह' । इति तेनैवोक्तत्वात् ।
जैह्वय कौटिल्यम्, अन्याभिसन्धानेनान्यवादित्वमन्यकर्तृत्वं च । अत्र
च जैह्वयमिति यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वा
न्निमित्तस्यापि गुरुविशेष(१)य जैह्वयमिति गौरवमवगम्यते । अस्ति च
नैमित्तिकपर्यालोचनया निमित्तस्य विशेषावगति । यथा यस्योभा
यर्शा अनुगतौ स्यातां दुष्टौ भवेतामभिनिम्लोचेता वा पुनराधेय तत्र
प्रायश्चित्तिरित्यत्रोभावित्यस्य निमित्तविशेष(२)णत्वेन हविर्हमय
त्वादिविशिष्टत्वेऽप्यग्निद्वयनिष्पादकपुरनराधेयरूपनैमित्तिकविधिय
लादग्निद्वयानुगतिरेव निमित्तमिति कल्प्यते, तथाऽपीति युक्तं
निमित्तगौरवकल्पनम् । तथा समुत्कर्षनिमित्त राजकुलादावचतुर्वेद
एव चतुर्वेदोऽहमित्यनृतभाषणम् । रजस्यलाया (कामयशेन)
वक्रासधसेवनमेतानि सुरापानसमानि ॥ २२९ ॥

(मित्ता०) सुवर्णस्तेयसमान्याह—

अद्वारक्षमिति । अद्वादीना ब्राह्मणसम्प्रन्धिना निक्षेपस्य च सु
वर्णव्यतिरिक्तस्यापचरणमेतत्सर्वं सुवर्णस्तेयसम वेदितव्यम् ॥२३०॥

(मित्ता०) गुरुतल्पसमान्याह—

सखीति । सखा मित्र तस्य भार्या, कुमार्य उत्तमजातीया क
न्यकास्तासु । 'सकामास्वनुलोमासु न दापस्त्वन्यथा दम । दूपणे
तु करच्छेद उत्तमाया वधस्तथा' ॥ इति तत्रैव दण्डविशेषप्रतिपाद
नात्प्रायश्चित्तगुरुत्वं युक्तम् । स्वयोनिर्मगिनी । अन्त्यजा चाण्डाली ।
सगोत्रा समानगोत्रा । सुतस्त्री स्नुषा । एतासां गमन प्रत्येक गुरुत
ल्पसमम् । एतच्च रेत सेकादूर्ध्वं वेदितव्यम् । अर्वाङ्निवृत्तौ तु
न गुरुतल्पसमत्वं किन्त्वल्पमेव प्रायश्चित्तम् । (११।५८)—'रेत सेक
स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सद्यु पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुत
ल्पसमं विदुः' ॥ इति मानवे रेत सेक इति विशेषणोपादानात् । सगो
त्राप्रहणेनैव सिद्धे पुन सुतस्त्रीप्रहण प्रायश्चित्तगौरवप्रतिपादना
र्थम् । अत्र च ब्रह्महत्यादिसमत्ववचनं गुर्याधिक्षेपादेस्तत्तन्निमित्तप्राय
श्चित्तोपदेशार्थम् । ननु वेदनिन्दादौ दोषस्य लघुत्वाद्गुरुतरं ब्रह्मह

त्यादिप्रायश्चित्तं न युज्यते । मैवम् । गुरुप्रायश्चित्तोपदेशवलादेव दोष-
 (१)गुरुत्वावगतेः । न च ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तातिदेशार्थमेवं वचनं
 न भवति । किन्तु दोषगौरवमात्रप्रतिपादनपरमित्याशङ्कनीयम् ।
 यतस्तावन्मात्रप्रतिपादनपरत्वे ब्रह्महत्यासममिदं गुरुतल्पसममि-
 त्यादिभेदेन समत्वाभिधानं नोपपद्यते । तच्च प्रायश्चित्तं समशब्दे-
 नोपदिश्यमानं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेभ्यः किञ्चिन्न्यूनमेवोपदिश्यते ।
 'लोके राजसमो मन्त्री'त्यादिवाक्येषु समशब्दस्य किञ्चिद्धीने प्रयो-
 गदर्शनात् , महतः पातकस्येतरस्य च तुल्यत्वस्यायुक्तत्वाच्च । एवं
 च सति याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमत्वेनोक्तानामपि ब्रह्मोज्झत्ववेद-
 निन्दासुहृद्भ्रानां मनुना यत्सुरापानसाम्यम् । (११५६)—'ब्रह्मो-
 ज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्भयः । ग(२)र्हितान्नाज्ययोर्जग्धिः
 सुरापानसमानि पट्' ॥ इत्युक्तं तत्प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । एवमन्ये-
 ष्वपि वचनेषु विरोधः परिहर्तव्यः । यत्तु वसिष्ठेन—'गुरोरलीकनि-
 र्वन्धे कृच्छ्रद्वादशरात्रकं चरित्वा सचैलः स्नातो गुरुप्रसादात् पूतो
 भवति' इति लघुप्रायश्चित्तमुक्तं, तदमतिपूर्वं सकृदनुष्ठाने च वेदि-
 तव्यम् ॥ २३१ ॥

(मिता०) गुरुतल्पातिदेशमाह—

पितुरिति । पितृष्वस्त्रादयः प्रसिद्धास्ताः गच्छन् गुरुतल्पगस्त-
 स्य लिङ्गं छित्त्वा राक्ष्णा वधः कर्तव्यो दण्डा(३)र्थं, प्रायश्चित्तं च
 तदेव । चशब्दाद्राक्षीप्रव्रजितादीनां ग्रहणम् । यथाह नारदः—'माता
 मातृष्वला श्वधूर्मातुलानी पितृष्वला । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भ-
 गिनी तत्सखी स्नुषा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
 राक्षी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां
 गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते । शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो वि-
 धीयते' ॥ इति । राक्षी राज्यस्य कर्तुर्भार्या, न क्षत्रियस्यैव । तद्गमने
 प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् । धात्री मातृव्यतिरिक्ता स्तन्यदानादिना
 पोषयित्री । साध्वी व्रतचारिणी । वर्णोत्तमा ब्राह्मणी । अत्र मातृग्रह-
 णं दृष्टान्तार्थम् । अयं च लिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्यति-
 रिक्तस्य । 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम्' इति तस्य
 वधनिषेधात् वधस्यैव प्रायश्चित्तरूपत्वात् । अस्य च विषयं गुरुत-

ल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । अत्र स्नुषामगिन्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीहितयोः पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । यदा पुनरेता स्त्रियः सकामाः सत्य एतानेव पुरुषान् वशीकृत्योपभुञ्जन्ते तदा तासामपि पुरुषवद्वध एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतानि गुर्वधिक्षेपादितनयागमनपर्यन्तानि महापातकातिदेशविषयाणि सद्यः—
पतनहेतुत्वात्पातकान्युच्यन्ते । यथाह यम — 'मातृश्वसा मातृसखी दुहिता च पितृश्वसा । मातुलानी स्वसा श्वश्रूर्गत्वा सद्यः पतेध्वरः ॥ इति । गौतमेन पुनरन्येषामपि पातकत्वमुक्तम् । मातृपितृयोनिःसम्बद्धागस्तेन नास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनपतिताः पातकसंयोजकाश्चेति । तेषां च महापातकोपपातकमध्यपाठांमहापातकान्यूनत्वमुपपातकाच्च गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तम्—
'महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तन्यूनमुपपातकम्' ॥ इति । तथा चाऽङ्गिरा — 'पातकेषु सहस्र स्यान्महत्सु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यान्नरकघ(१)र्षसत्यया' ॥ इति ॥ २३२-२३३ ॥

गोवधो व्रात्यता स्तेपमृणानां चाऽनपक्रिया ॥

अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥

मृतादध्ययनादानं मृतकाध्यापनं तथा ॥

पारदार्यं पारिविचर्यं वादूर्ध्वं लवणक्रिया ॥ २३५ ॥

स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधो निन्दितार्थो(२)पजीवनम् ॥

नास्तिभयं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३६ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेपमयाज्यानां च याजनम् ॥

पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥ २३७ ॥

कन्यासन्दूपणं चैव परिविन्दकयाजनम् ॥

कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८ ॥

आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥

स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥ २३९ ॥

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ॥

हिंस्रगन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २४० ॥

शूद्रपैष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ॥

तथैवाऽनाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥ २४१ ॥

असच्छास्त्राऽधिगमनमाकरेण्वधिकारिता ॥

भार्यावि(१)क्रयणं चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२ ॥

(वी०मि०) गोवधो गोमारणं, व्रात्यता कालेऽनुपनीतत्वं, स्तेयं धान्यादिवक्ष्यमाणत्रयाश्वादिषुवर्णसमब्राह्मणसुवर्णातिरिक्तद्रव्यचौर्यम्, ऋणानां गृहीतानामनपाक्रियाऽपरिशोधनं, देवर्षिपित्रर्णानां यज्ञाऽध्यापनप्रजोत्पादनैरनपाकरणम्, अनाहिताग्निता सत्यधिकारेऽग्न्याधानाभावः, केचित्तु अन्येनासंस्कृताग्निनैवाऽग्निहोत्रकारितेत्यर्थमाहुः, अपण्यस्याऽविक्रयस्य विक्रयः, परिवेदनं सहोदरस्य ज्येष्ठस्याऽकृतदारस्याऽपरिगृहीताग्नेर्वा सतो दाराग्न्योर्यथाक्रमं संयोगः, भृताद्दत्ताऽध्यापनवेतनादध्ययनस्य आदानं सम्बन्धः, भृतकस्य गृहीतवेतनस्य सतोऽध्यापनं, पारदार्यं गुरुदारतत्समव्यतिरिक्तपरस्त्रीसंयोगः, पारिवित्त्यं कनिष्ठे सहोदरे कृतविवाहे कृताऽग्निहोत्रे वाऽकृतविवाहित्वमकृताग्निहोत्रत्वं वा, चार्धुष्यं निषिद्धवृद्धशुपजीवनं, लवणस्य क्रिया उत्पादनं, वैखानसद्यतिरिक्तानां स्त्रिया आत्रेयीभिन्नब्राह्मण्या वधः, शूद्रवधः, अदीक्षितवैश्यवधः, अदीक्षितक्षत्रियवधः, निन्दितस्याऽर्थस्य नील्यादेरुपजीवनं कृपिवाणिल्यादिकरणं, नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्यभिनिवेशः, व्रतस्य ब्रह्मचर्यस्य मैथुनादिना लोपः, सुतानां पुत्राणां कन्यानां च विक्रयः, धान्यस्य व्रीह्यादेः, कुप्यस्य त्रपुकांस्यादेः, पशोर्गवादेर्वा स्तेयम्, अयाज्यानां याजयितुमयोग्यानां शूद्रपतितादीनां याजनं पौरोहित्यात्विज्यादिकरणं, पित्रादेरन्यतरस्याऽपतितस्य त्यागो निर्वासनं, तडागस्य बृहज्जलाशयस्य आरामस्योपवनस्य वा विक्रयः, कन्यायाः कुमार्याः सन्दूपणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणं, परिविन्दकस्य परिवेदनकर्तुर्याजनं, तस्यैव वरस्य कन्याप्रदानं, कौटिल्यं गुरोरन्यत्र, व्रतस्य काम्यस्य

ताम्बूलभक्षणवर्जनादेलोपनमनिर्वाहनम्, आत्मनो भोजनार्थं
पाकक्रियारम्भः, मद्यपायाः स्त्रिया जायाया अपि निषेवणं, सुतस्य
सुतायाश्च त्यागः संस्क(१)रणोपेक्षा, बान्धवस्य पितृव्यादेरविम(२)-
क्तत्वादिनाऽवश्यभरणीयस्य त्यागो भरणीदास्यं, लौकिकपाका-
दिसम्पा(३)दकेन्धनार्थं सजीवद्रुमच्छेदः, स्त्रिया भार्यया व्यभिचा-
रादिव नियोजितया हिंसया प्राणिवधस्थानाध्यक्षत्वादिना औपधेन
रोगनाशनार्थकेन वशीकरणार्थकेन वा विक्रीतेन जीवनं, हिंस्रस्ये-
क्षुतिलादिपीडाकरस्य यन्त्रस्य विधानं प्रवर्तनं, ध्यसनानि पानमृग-
याक्षादीन्यष्टादश, आत्मविक्रयो द्रव्यं गृहीत्वा परदास्यकरणं, शूद्र-
स्य त्रैष्यं सेवाकारित्वं, हीनैश्चाण्डालादिभिः सख्यं, हीनयोनिर्वेद्या
तन्निवेपणं तन्मैथुनं, यथाविध्यपरिणीतशूद्रागमनं च, त्रैवर्णिकस्य
अनाश्रमे निन्दिताश्रमे अवधृतादिपरिगृहीते वा वासः परिग्रहः,
केचित्तु आश्रमचतुष्टयव्यतिरेकेऽप्यवस्थानमिति व्याचक्षते । परा-
धेन चिरकाले लोलुपतया सेवितेन परिपुष्टता, असच्छास्त्रस्य बौद्धा-
दिग्रन्थस्याऽधिगमनमध्ययनम्, आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेष्वधि-
कारिता राजाक्षयाऽधिष्ठातृत्वं, भार्यायाः परिणी(४)तायाः शूद्रस्या-
ऽपरिणीताया अपि पारगृहीतायाः स्त्रिया विक्रयो द्रव्यं गृहीत्वाऽन्य-
स्वत्वापादनम् । एषामेकैकं न तु मिलितमुपपातकमित्युच्यते । च-
कारतथाशब्दैर्बहुभिर्बहूनां मन्वाद्युक्तानां लघुनभक्षणादि-आचारादी-
नां सङ्घट्टः । एवकारैः पञ्चमिर्जातिभ्रंशकरसङ्करीकरणपार्श्वकरणम-
लिनीकरणप्रकीर्णकानामुपपातकत्वव्यवच्छेदबोधनात्तेषामप्यर्थत उ-
द्देशमभिप्रेति । तानि च पापानि स्फुटयति मनुः—

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या घ्रातिरग्रेयमद्ययोः ।
जैह्वयं पुंसि च मैथुन्यं जानिन्नशकरं स्मृतम् ॥
पराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
सङ्करीकरणं श्रेयमसत्यस्य च मापणम् ॥
कृमिकोटययोदृत्या मद्यानुगतमोजनम् ।
फलैर्धःकुसुमस्तेयमर्धैर्यं च मलावहम् ॥

(१) संस्काराद्यकरणम्—इति ख० पु० पाठः । (२) रतिरिक्तत्व—इति ख० पु० पाठः ।

(३) सम्पादनार्थं सं०—इति ख० पु० पाठः ।

(४) अवेगीतायाः शूद्रस्याऽपरिणीतायाः क्रियाः—इति ख० पु० पाठः ।

तथा—

अनुकनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।

इत्यनेन प्रकीर्णकं मनुना सूचितम् । तदेवं 'कामक्रोधलोभाक्रान्त'
इत्यनुवृत्तौ बृहद्विष्णुनोक्तानामतिपातकाऽनुपातकोपपातकेषु [समुच्चयो]
वर्तते । जातिभ्रंशकरेषु सङ्करीकरणेष्वपार्त्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्ण-
केषु चेति नवविधानामुद्देशः कण्ठतोऽर्थतश्च ग्रन्थकृता कृतः । मनुना
त्वतिपातकस्य पातकमध्येऽन्तर्भावं कृत्वाऽष्टविधत्वमेवोक्तम् । कश्चि-
दुपाधिद्वयसाङ्कर्यं तु न दोषायेति ॥ २३४—२४२ ॥

(मित्ता०) एवं महापातकानि तत्समानि च पातकानि परिगण-
य्योपपातकानि परिगणयितुमाह—

गोवध इत्यादि । गोवधो गोपिण्डव्यापादनम् । कालेऽनुपनी-
तत्वं व्रात्यता । ब्राह्मणसुवर्णतत्समव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं स्ते-
यम् । गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानम् । ऋणानामनपाकरणम् । तथा
देवर्षिपितृणां स(१)स्वन्ध्युणस्यानपाकरणं च । सत्यधिकारेऽनाहि-
ताग्नित्वम् । ननु ज्योतिष्टोमादिकामश्रुतयः स्वाङ्गभूताग्नानिष्प-
त्यर्थमाधानं प्रयुञ्जत इति मीमांसकप्रसिद्धिरतश्च यस्याग्निभिः प्रयो-
जनं तस्य तदुपायभूताधानं प्रवृत्तिर्वीह्याद्यर्थिन इव धनार्जने । यस्य
पुनराग्निभिः प्रयोजनं नास्ति तस्याऽप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्निता
दोषः । उच्यते, अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनाश्रित्यश्रुतयोऽपि
साधि(२)कारित्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति स्मृतिकाराणा-
मभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः । तथा अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः ।
सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः कनीयसो भ्रातुर्दारान्निसंयोगः परिवे-
दनम् । पणपूर्वाध्यापकादध्ययनग्रहणम् । पणपूर्वाध्यापनम् । परदा-
रसेवनं गुरुदारतत्समव्यतिरेकेण । पारिविचर्यं कनीयासि कृतविवाहे
ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यम् । वार्धुप्यं प्रतिपिद्धवृद्ध्युपजीव(३)नम् ।
लवणक्रिया लवणस्योत्पादनम् । स्त्रिया वधः अत्राह्वण्या अप्यात्रेयी-
व्यतिरेकेण । शूद्रवधः । अदीक्षितविट्क्षत्रियवधः । निन्दितार्थोप(४)-
जीवनमराजस्थापितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्या-
द्यभिनिवेशः । व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः । सुतानामपत्यानां
विक्रयः । धान्यं व्रीह्यादि, कुप्यमसारद्रव्यं त्रपुसीसादि, पशवो गवादय-

(१) सम्यन्ध्युणस्या ल. । (२) साधिकारत्वाविशेषा ट. । (३) वृत्तुपजीवितम् ट. ।

(४) निन्दितार्थोपजीवनमराजस्थापितार्थोपजीवनम्—इति काचित्प्राप्त्यानां पुस्तके पाठः ।

स्तेयामपहरणम् । 'गोवधो घ्रातयता स्तेय'मित्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धान्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्थम् । अतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेयेनाघश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपि तु ततो न्यूनमपि भवत्येव । एतेन यान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम् । अयाज्यानां जातिकर्मदुष्टानां दूद्रयात्यादीनां याजनम् । पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो गृहान्निष्कासनम् । तडागस्यारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्रयः । कन्यायाः सन्दूषणमद्भुल्यादिना योनिधिदारणं न तु भोगः, तस्य सखिभार्याकुमारीभ्यिति गुरुतल्पगसमत्वस्योक्तत्वात् । परिविन्दकयाजन तस्य च कन्याप्रदानम् । कौटिल्यं गुरोरन्यत्र । गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापानसमत्वमुक्तम् । पुनर्वतलोपग्रहणमशिष्टाप्रतिपिद्धेष्वपि श्रीहरिचरणकमलप्रेक्षणात् प्राक्ताम्बूलादिकं न भक्षयामीत्येवंरूपेषु प्राप्तार्थं न तु स्नातकव्रतप्राप्तार्थम् । तत्र (११२०३)—'स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्' इति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् । तथात्मार्थं च पाकलक्षणक्रियारम्भः । (मनुः ३।११८)—'अद्यं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्' इति तस्यैव प्रतिपिद्धत्वात् । क्रियामात्रविषयत्वे तु प्र(१)तिषेधकल्पनाया गौरवं स्यात् । मद्यपायाः स्त्रियाः जायाया अपि निषेधणमुपभोगः । स्वाध्यायत्यागो व्याख्यातः । अग्नीनां च श्रौतस्मार्तानां त्यागः । सुतत्यागः संस्काराद्यकरणम् । घान्धवानां पितृव्यमातुलादीनां त्यागः सति विभवे अपरिरक्षणम् । पाकादिदृष्टप्रयोजनसिद्ध्यर्थमाद्रेद्रुमच्छेदे न त्वाहनीयपरिरक्षणार्थमपि । स्त्रिया हिंसया औपधेन च वर्तनं जीवनं स्त्रीहिंसौपधजीवनम् । तत्र स्त्रीजीवनं नाम भार्या पण्यभावेन प्रयोज्य तल्लन्धोपजीवनम्, स्त्रीधनेनोपजीवनं वा । हिंसया जीवनं प्राणिवधेन जीवनम् । औपधजीवनं वशी(२)करणादिना । हिंस्रयन्त्रस्य तिलेक्षुपीडाकरस्य प्रवर्तनम् । व्यसनानि मृगयादीन्य(३)ष्टादश । आत्मविक्रयो द्रव्यग्रहणेन

(१) प्रतिषेधे क. । (२) करणेन क. ।

(३) मृगयादीन्यष्टादश व्यसनानि मनुस्मृतौ (७ इतो. ७७-९१) ' मृगयार्थं दिवास्थापः परिवादः शिवो मदः । तौर्यत्रिकं वृषाट्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुर्ग्यं साहसं शोह ईर्ष्याभूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डश्च पाहृष्यं कोधजोऽपि गणोऽडकः ॥ इयोरप्येतयोर्पूर्तं ये सर्वे कथ्यो विदुः । ते एतेन जपकोशे दुष्टावेतानुभौ गणौ ॥ पादमहाः शिपश्चैव मृगया च पयाकमम् । एते

परदास्यकरणम् । शूद्रसेवनं हिनेषु मैत्रीकरणम् । अनूढसवर्णदार-
स्य केवलहीनवर्णदारोपयमनं साधारणस्त्रीसम्भोगश्च । अनाश्रम-
वासः अगृहीताश्रमित्वं सत्यधिकारे । परान्नपरिपुष्टता परपाकरति-
त्वम् । असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिग्रन्थस्याऽधिगमः । सर्वाकरेषु सुव-
र्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाधिकारित्वम् । भार्याया विक्रयः । चश-
ब्दान्मन्वाद्युक्ताभिचारामतिपूर्वलग्नादिभक्षणादेर्ग्रहणम् । एषां गो-
वधादीनां प्रत्येकमुपपातकसंज्ञा वेदितव्या । मनुना पुनरन्यान्यपि
निमित्तानि जातिभ्रंशकरसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणसंज्ञानि
परिगणितानि । (मनुः ११।६७-७०) — 'ब्राह्मणस्य रजःकृत्या प्राति-
रत्रेयमद्ययोः । जैह्वयं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ खरा-
श्वोष्ट्रमृगेभानामजाविक्रवधस्तथा । सङ्करीकरणं क्षेयं मीनाहिमहिपस्य
च ॥ निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं क्षेय-
मलस्यस्य च भाषणम् ॥ कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्' ॥ इति । अतोऽन्यन्निति-
त्तजातं प्रकीर्णकं कथ्यते ॥ बृहद्विष्णुना च समस्तानि प्रायश्चित्तनि-
मित्तान्युत्तरोत्तरं लघीयांसि पृथक्संज्ञाभेदभिन्नानि दर्शितानि ।
'ब्रह्महत्यासुरापानं ब्राह्मणसुवर्णापहरणं गुरुदारगमनमिति महापा-
तकानि तत्संयोगश्च । मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुपागमनमित्यतिपा-
तकानि । यागस्थक्षत्रियवधो वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्या-
श्चा(१)सगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्म-
हत्यालमानि । कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मण-
स्य भूमिहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुलनृपपत्न्य-
भिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसुमातृष्वसुगमनं श्रोत्रियत्वि-
गुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च । स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमव-
र्णाया रजस्वलाया शरणागताया प्रवर्जितायाः निक्षिप्तायाश्च गमन-
मित्येतान्यनुपातकानि । अनृतवचनं समुत्कर्षे राजगामि च पै(२)-

त्कटतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे । दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । कोधजेऽपि गणे
विद्यात्कटमेतर्षिकं सदा ॥ सतकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुपद्विग्नः । पूर्व पूर्व गुरुतरं विद्याप्रस-
नमात्मवाद् ॥ व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कटमुच्यते । व्यसन्यधोधो व्रजति स्वर्गात्यव्यस-
नी मृतः ॥ इति ।

शुनम् । गुरोश्चालीकनिर्घन्धो वेदनिन्द्रा अधीतस्य त्यागोऽग्निपितृ-
मातृसुतदाराणां च अमोज्याश्रमक्षण परस्वापहरण परदारानुगम-
नमयाज्याना च याजन व्रात्यता भृतकाध्यापनं भृतकाध्ययनादान
सर्वाकरेष्वधिकारो महायन्त्रप्रवर्तनं द्रुमगु(१)ल्मलतौषधीना हिंसया
जीवनमभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिरात्मार्थक्रियारम्भ. अनाहिता-
ग्निता देवर्षिपितृणामृण(२)स्यानपक्रिया असच्छास्त्राधिगमन ना-
स्तिकता कुशीलता मद्यपह्नीनिषेवणमित्युपपातकानि । ब्राह्मणस्य
रुज्ज करणमद्येयमद्योर्घ्रातिर्जह्य पशुषु पुंसि च मैथुनाचरणमित्ये
तानि जातिभ्रशकराणि । प्राभ्यारण्यपशूनां हिंसन सङ्करीकरणम् ।
निन्दितेभ्यो घनादान वाणिज्य कुसीदजीवनम् असत्यभाषण शूद्रसे-
घनमित्यपार्श्वकरणानि । पक्षिणां जलजानां च घातन कृमिकीटघा-
तन मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि । यदनुक्त तत्प्रकीर्णकम्'
इति । कात्यायनेन तु महापातकसमानां विष्णुनाप्यु(३)पपातकत्वे
नोक्तानां पातकसंज्ञा दर्शिता—'महापाप चातिपापं तथा पातकमेव
च । प्रासङ्गिक चोपपापमित्येव पञ्चको गणः ॥' इति ।
ननुपपातकार्थानां कथं पातकत्वं पतनहेतुत्वाभावात् ।
यदि तेषामपि पतनहेतुत्वं तर्हि मातृपितृयोनिस्म्यद्भाग
इत्यादिपरिगणनमनर्थकम् । अथैवमुच्यते यद्यपि महापात-
कतत्समेष्टिः सद्य पातित्यहेतुत्वं नास्ति तथाप्यभ्यासापेक्षया पा-
तित्यहेतुत्वमाविरुद्धम् । 'निन्दितकर्माभ्यासादि'ति गौतमवचनादिति
मैवम्, अभ्यासस्यानिरूप्यमाणत्वात् द्वि शतकृत्यो वेति तत्रावि-
शेषेऽङ्गीक्रियमाणे योऽपि द्विर्दिवा स्यपिति यं शतकृत्वा वा गोषघ-
करोति तयोरविशेषेण पातित्य स्यात् । अत्रोच्यते—यथायंवादे
प्रत्यवायविशेषः श्रूयते प्रायश्चित्तचहुत्व वा तस्मिन्निन्दितकर्मणि या-
द्यत्यभ्यस्यमाने महापातकतुल्यत्वं भवति तावानभ्यास पाति-
त्यहेतुः । दिवास्वप्नादौ तु सहस्रकृत्योऽप्यभ्यस्यमाने न महापातकतु-
ल्यत्वं भवतीति न तत्र पातित्यमतो युक्तमुपपातकादेरभ्यासापेक्षया
पतनहेतुत्वम् ॥ २३४—२४२ ॥

(वी० मि०) एव प्रायश्चित्तनिमित्तान्यभिधाय नैमित्तिकानि प्रा-
यश्चित्तान्याह । तत्रादौ महापातकानामुद्देशात् यथोद्देश प्रायश्चित्तेषु

वक्तव्येषु ब्रह्मवधप्रायश्चित्तमभिधत्ते—

शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ॥

ब्रह्महा द्वादशाऽवदानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥२४३॥

ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य च ॥

तथाऽवमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४४ ॥

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा तु ब्रह्महा शुचिः ॥ २४५ ॥

आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं घातित एव वा ॥

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुद्ध्यति ॥ २४६ ॥

लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ॥

मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरोभिर्घथाक्रमम् ॥ २४७ ॥

सद्भ्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुद्ध्यति ॥ २४८ ॥

अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिःकृत्वो वेद(१)संहिताम् ॥

शुद्ध्येत वा मिताशित्वा(२)त्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥२४९॥

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृता ॥ २५० ॥

घातितस्य तदलाभे ब्राह्मणान्तरस्य शिरःसम्बन्धि कपालं पाणिना धारयमाणः, ध्वजवान् खट्वाङ्गरूपचिन्हस्य पाणिना घर्ता 'खट्वाङ्गकपालपाणि'रिति गौतमस्मरणात् । स च दण्डारोपितशिरःकपालात्मकः, भिक्षाशी ग्रामाद् ग्रामादाहतस्य भक्ष्यस्याऽशनशीलः, कर्म वेदयन् भिक्षाचरणकाले 'ब्रह्महाऽस्मी'ति स्वकर्म ख्यापयन् ।

वेदमनो द्वारि तिष्ठामि भिक्षार्थं ब्रह्मघातकः ।

इति पराशरस्मरणात् । अत्र संवर्तः—

भिक्षायै प्रविशेद्भ्रामं यद्दि वन्यैर्न जीवति ।

(१) विष्वे वेदस्य संहिताम्—इति मु० पु० पाठः ।

(२) मिताशीत्वा—इति मु० पु० पाठः ।

मिक्षापात्रमाहाऽऽप्लम्ब.—'लोहितेन सण्डशरावेण ग्रामं मि-
क्षायै प्रविशेत्' । मितभुक् अनतिवृत्तिकरमोजनवान् । द्वादशाब्दानि
व्याप्येतद्विशेषणपञ्चकविशिष्टश्चेद्भवति तदा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् ।
इदं चाऽकामतः साक्षाद्ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तम् । कामकृते तु प्राणान्तिक
मेवेति प्रागुक्तम् । साक्षाद्घातिरिक्तेषु पद्विधेषु ब्रह्मवधेषु तु
'भूयो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः' इत्याप्लम्बवचनादितो
लघूनि प्रायश्चित्तानि । तत्र निमित्तमधिकृत्य —

ससम्यन्धं यदा विप्रो हृत्वाऽऽत्मानं मृतो मुहुः(१) ।

निर्गुणः साहसात् क्रोधाद् गृहक्षेत्रादिकं प्रति ॥

त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्याद् ब्रह्मचर्यं चरन्नपि ।

इति भविष्यपुराणे त्रैवार्षिकं कण्ठत एवोक्तम् । 'इतरेषु च समं
स्या'दिति न्यायेन सार्द्धसार्द्धवर्षहानिः कल्पनीया । तथा हि प्रयो-
जको द्विविधः—अप्रवृत्तप्रवृत्तकः, प्रवृत्तोत्साहजनकश्च । अनुग्राह-
कोऽपि द्विविधः—वध्यगतवैमनस्यापादकः, तदनुग्राहकृतमयव्युदा-
सकारी च । अनुमन्ता चैकविधः । तत्राऽऽद्यस्य प्रयोजकस्य सार्द्धद-
शवार्षिकम्, अनुमन्तुश्च सार्द्धचतुर्वार्षिकमिति । कामतः कृतेषु सा-
क्षाद्घातिरिक्तेष्वकामकृतप्रायश्चित्तद्वैगुण्यं विहितम् ।

विहितं यदकामानां कामतो द्विगुणं भवेत् ।

इत्यकिरोषचनात् । अत्र शिरःकपालादीतिकर्तव्यतायाः कष्टत्वा-
दुपवासप्रयथता प्राज्यापत्येन तपता (२)शिष्टाचारसिद्धान्तो द्वादश-
वर्षपर्यन्तं प्राजापत्यानि कार्याणि । तत्स्वरूपं चोक्तं मनुना—

इयहं सायं इयहं प्रातस्त्रयहमघादयाचितम् ।

इयहं परं च नाशनीयात्प्राजापत्यविधिः स्मृतः ॥

इति । एवं द्वादशमिर्वर्षः षष्ट्यधिकं प्राजापत्यशतत्रयं भवति ।
प्राजापत्यासमर्थस्त्वेकप्राजापत्यस्थाने धेनुमेकां दद्यात् ।

प्राजापत्यकियाशक्तौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः ।

धेनोरभावे तुल्यं तु मूल्यं देयं न संशयः ॥

इति मार्कण्डेयवचनात् । एवं प्रायश्चित्तान्तरेऽप्युहनीयम् । न्यूना-
धिकादिद्वादशाब्दे व्रते समारब्धे यतस(३)मातेर्नैमित्तिकमुत्तराव-
धिमाह श्लोकप्रयेण ब्राह्मणस्येति । तदाह चह —'द्वादशे वर्षे शुद्धि

(१) राहुः—इति क०, बृहू—इति ल० पुस्तकयोः पाठ ।

(२) मुहता—इति क० पु० पाठ । (३) सम नी—इति ल० पु० पाठ ।

प्राप्तोत्यन्तरा ब्राह्मणं वा मोचयित्वा गवां द्वादशानां परित्राणात्सद्य
एवाऽऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति । मनुश्च द्वादशवार्षिक-
मुपक्रम्य—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत् ।

इत्यादि मध्येऽभिधाय—

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।

समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इत्युपसंहृतवानिति । नेदं स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तं किन्तु गुणविशेषो
नैमित्तिकः । ब्राह्मणस्य गवां द्वादशकस्य वा चौरव्याघ्रादिभिः प्राणा-
पगमसम्भावनायां स्वप्राणान् पणीकृत्य तत्परित्राणात् तथा कर्म-
स्थापनपूर्वकं परक्रियमाणाऽऽश्वमेधावभृथात्पक्रमाङ्गस्नानाद्वा ब्रह्म-
हा शुद्धिमाप्नुयात् । बहुकालव्यापिदुस्सहरोगग्रस्तं ब्राह्मणमेकां वा
गां तथाविधां पथि दृष्ट्वा औपश्रदानेन तद्रोगमपाकृत्य ब्रह्महा शु-
चिर्भवति । विप्रस्य सर्वस्वं परैरपहतं बलादानीय आनयनाशकौ तै-
स्तद्रव्यनिमित्तं शस्त्रैर्घातितः क्षतो जीवन्नपि वा शुच्यति । अथापि-
वेत्यव्ययसमुदायो गोब्राह्मणयोर्विकल्पार्थः । अग्रिमवाकारः पूर्वदलो-
कोकेन विकल्पार्थः । एवकारेणाऽऽनयनं व्यवच्छिन्नमिति । अपिशब्दे-
नाऽऽस्त्रिसमुच्चयः । कामकृते ब्रह्मवधे त्वाह लोमभ्य इति श्लोकद्वयेन ।
'लोमभ्यः स्वाहे'त्येवं चतुर्थ्यास्वाहाशुक्तेरेभिर्लोमत्वगादिनामरूपैरष्ट-
भिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतित्वग्लोहितमांसमेदःस्नात्पस्थिमज्जान्तां तनुमु-
त्कृत्य यथाक्रमं जुहुयात् । अयं च होमो मृत्युदैवतो 'लोमानि मृत्यो-
जुहोमी'त्यादिवशिष्टवचनात् । सद्भामे युद्धभूमौ प्रायश्चित्ती अयमिति
विदुषां युद्धतां स्वेच्छया लक्ष्यभूतः सन् हतो वा शुद्धिं ब्रह्महा-
ऽऽप्नुयात् । तदाह मनुः—

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ।

इति लक्ष्यभूतः प्रहरैः पीडितो मृतकल्पो मूर्च्छितश्चेद्भवति
तदा जीवन्नपि विशुच्यति । हिशब्देन स्मृत्यन्तरप्रसिद्धत्वसूचनाद्वि-
शिष्य लोमादीनामभिधानम् । वैशब्दः पादपूरणे । आद्येनाऽपि-
कारेण भृग्वग्निपतनस्य, द्वितीयेनाऽश्वमेधादेः समुच्चयः । तदा-
हाऽद्विः—

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥

मनु—

यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसधेन वा ।

अभिजिद्विद्वजिद्गर्वा वा त्रिवृताऽग्निष्टुताऽपि वा ॥

अश्वमेधस्य क्षत्रियस्यैव प्रायश्चित्तम्—

यजेत वाऽश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिः ॥

इति पराशरवचनात् । जातिमात्रपतितब्राह्मणवधे तु कामतो न मरणान्तिकं, किन्तु द्वादशवार्षिकमेव ।

जातिमात्रे हते विप्रे कामतो यद्भवेच्छृणु ।

चरेद्द्वादश वर्षाणि कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥

इति पुराणात् । अरण्य इति । नियतस्त्रिभिः पराकैः शोधितः सन्नरण्ये निर्जनप्रदेशे त्रिःशतौ वेदसंहितां जप्त्वा शुच्यति । मिताशित्वादिति व्यञ्छोपे पञ्चमी, तेन मिताशित्वं सम्पाद्य सरस्वत्याः प्रतिकूलस्रोतो यत्र विनिर्गतं तं देशं गत्वा तत्र स्नात्वा वा शुच्यति । इदं चाऽत्यन्तगुणवतो निर्घनस्य निर्गुणब्राह्मणवधे । तत्राऽप्याद्यं वेदविदो द्वितीयमवेदविद् इति मिताक्षरा । वधप्रयोजकपरमिति भवदेव । अत्र विशेषमाह मनुः—

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।

अभ्यस्याऽब्दं पावमानीर्भक्षाहारो विशुच्यति ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोपितस्त्रिभिः ॥

पात्रे धनमिति । विद्यावृत्तसम्पन्ने ब्राह्मणे पर्याप्तं यावज्जीवभरणक्षमं धनं दत्त्वा शुद्धिमाप्नुयादित्यर्थः । इदं च धनवतो निर्गुणब्राह्मणवधे । मनुश्चात्राधिकमप्याह—

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायाऽलं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥

प्रसङ्गात्पात्रस्य धनप्राहिणः प्रायश्चित्तमाह—आदातुरिति । धनप्रहीतुस्तद्ग्रहणजन्यपापविशुद्ध्यर्थं वैश्वानरी वैश्वानरदेवताका इष्टिः कर्तव्यत्वेन स्मृतिपूक्तैत्यर्थः । इदं चाऽऽहिताग्निपरम् । अनाहिताग्नेस्तद्देवत्यश्चरिति चकारार्थः । ब्रह्मवधमधिकृत्य भविष्ये—

द्विगुणा क्षत्रियाणां च वैश्यानां त्रिगुणा स्मृता ।

चतुर्गुणा तु शूद्राणां पर्यदुक्ता महात्मना ॥

पर्यटुकं व्रतं प्रोक्तं शुद्धये पापकर्मणाम् ।

पर्यटु द्विगुणादिकं क्षत्रियादीनां, व्रतं प्रायश्चित्तरूपम् । कालिकापुराणे—

अथापीन्द्रेश्वरं दृष्ट्वा तथा रामेश्वरं प्रभुम् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया नरो वै नाऽत्र संशयः ॥

अत्र विशेषो भविष्ये—

यद्युत्तरे वसेत्पाद्वे विन्ध्यस्य सुरसत्तम ।

दक्षिणे वसतश्चेदं न भवेदिति तच्छ्रुतिः ॥ २४३-२५० ॥

(मिता०) एवं व्यवहारार्थं संज्ञाभेदमहितं प्रायश्चित्तनिमित्तपरि-
गणनं कृत्वा नैमित्तिकानि प्रदर्शयितुमाह—

शिर इति । शिरसः कपालमस्यास्तीति शिरःकपाली । तथा
ध्वजवान् (११।७२)—‘कृत्वा शवशिरोध्वजम्’ इति मनुस्मरणात् ।
अन्यच्छिरःकपालं दण्डाग्रसमारोपितं ध्वजशब्दवाच्यं गृह्णीयात् ।
नञ् कपालं स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःसम्बन्धिं ग्राह्यम् । ‘ब्राह्मणो
ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत्’ इति
शातातपस्मरणात् । तदलाभेऽन्यस्यैव ब्राह्मणस्य ग्राह्यम् । एतदुभयं
पाणिनैव ग्राह्यम् । ‘खट्वाङ्गकपालपाणिः’ इति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्ग-
शब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते न पुनः खट्वैक-
देशः । ‘महोक्षः खट्वाङ्गं परशुः’ इत्यादिव्यवहारेषु तस्यैव प्रसिद्धेः ।
एतच्च कपालधारणं चिह्नार्थं न पुनर्भोजनार्थं भिक्षार्थं वा । ‘मृन्मय-
कपालपाणिर्भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्’ इति गौतमस्मरणात् । तथा वन-
वासिना च तेन भवितव्यम् । (११।७२)— ‘(१) ब्रह्महा द्वादशाब्दानि
कुर्त्वा कृत्वा वने वसेत्’ इति मनुस्मरणात् । ग्रामसमीपादौ वा । (मनुः
११।७८)— ‘कृतवापनो वा निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा । आश्रमे
वृक्षमूले वा गो(२) ब्राह्मणहिते रतः’ ॥ इति तेनैवोक्तत्वात् । कृतवापनो
वेति विकल्पभिधानाज्जटी वेति लक्ष्यते । अत एव संवर्तः—‘ब्रह्महा
द्वादशाब्दानि (३) चारवासा जटी ध्वजी’ इति । तथा भिक्षाशनशीलश्च
भवेत् । भिक्षा च लोहितकेन मृन्मयखण्डशरावेण ग्राह्या । ‘लोहित-
केन खण्डशरावेण ग्रामं भिक्षायै प्रविशेत्’ इति आपस्तम्बस्मर-
णात् । सप्तागाराण्ये (४) वाग्निमिष्टं लभ्येत वा न वेत्येवमसङ्कल्पितानि

(१) ब्रह्महा द्वादशसमा इति पाठः । (२) सर्वप्रतहिते ग० ।

(३) चारवासा जटी ल० । (४) प्येवात्र मृष्टं लभ्येत नाप्येवमसङ्कल्पितानि ल० ।

मिक्षार्थं प्रविशेत् 'सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्षम्' इति वसिष्ठ-
स्मरणात् । (१) तथैककाल एव सा ग्राह्या । 'एककालाहारः' इति
तेनैवोक्तत्वात् । एतच्च भैक्षं ब्राह्मणादिवर्णेष्वेव कार्यम्, 'चातुर्वर्ण्यं
चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संय(२)तात्मवान्' इति संघर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्म-
हास्मोति स्वकर्म ख्यापयन् द्वारि स्थितो मि(३)क्षां याचेत् । 'वेदमनो
द्वारि तिष्ठामि भिक्षार्थं ब्रह्मघातकः' इति पराशरस्मरणात् । अयं च
भैक्षाशित्वनियमो घन्यैर्जीवनाशकौ द्रष्टव्यः । 'भिक्षायै प्रविशेद्भ्रामं
घन्यैर्यदि न जीयति' इति संघर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्मचर्यादियुक्तेन
च तेन भवितव्यम् । ऋ(४)ट्वाङ्गकपालपाणिर्द्वादश घटसरान् ब्रह्मचारी
भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्कर्माचक्ष्णः यथाऽपक्रामेत्सन्दर्शनादार्यस्य ।
('उत्थि(५)तस्तु दिधा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि । एतद्वीरासनं
नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥) 'स्थाना(६)सनाभ्यां विहरेत्सवनेपूद-
कोपस्पर्शां शुच्येत्' इति गौतमस्मरणात् । ब्रह्मचारिग्रहणं च 'वर्ज-
येन्मधुमांसगन्धमाल्यदिघास्वप्राञ्जनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रकामक्रोधलो-
ममोहहर्षनृत्पगीतपरिवादनमयानि' इति ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तावि-
रुद्धधर्मप्राप्तधर्मम् । अत एव शङ्खः—'स्थानवीरासनी मौनी मौर्खी
दण्डकमण्डलुः । भिक्षाचर्याऽग्निकार्यं च कृष्माण्डीभिः सदा जपः' ॥
इति । तस्य भवेदिति शेषः । अत्र सवनेपूदकस्पर्शांति स्नानविघा-
नात्तद्भूतमन्त्रादिप्राप्तिरप्यवगम्यते । तथा 'शुचिना कर्म कर्त-
व्य'मित्यस्य सर्वकर्मसा(७)धारणत्वाद्भूतचर्याद्भूतशौचसम्पत्त्यर्थं
ज्ञानवत्सन्ध्योपासनमपि कार्यम् । तस्यापि शौचापादनद्वारेण सर्व-
कर्मशेषत्वात् । तथा च दक्षः—'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व-
कर्मसु । यत्किञ्चित्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्' ॥ इति । न
च 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्' इति वचनात् सन्ध्योपासनायाश्च
द्विजातिकर्मत्वादप्राप्तिरिति शङ्कनीयम् । यस्मात्पतितस्यैव व्रतच-
र्यापदेशात्तद्भूतयैव सन्ध्योपासनादिप्राप्तिरतो 'द्विजातीनामध्ययन-
मिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः' इत्यादीना-

- .. (१) तथा प्रायङ्काल एव ख० । (२) संयत, पुमान् क० ङ० ।
(३) भिक्षा चरेत् ख० । (४) खट्वाङ्गपाणि ख० ।
(५) इदं पदं ङ० पुस्तक एवास्ति । (६) स्थानाशनभ्यां ङ० ।
(७) साधारणस्मरणत्वत् ख० ।

मेव द्विजातिकर्मणा व्रतचर्यानङ्गभूतानां हानिर्न सर्वेषाम् । तावन्मा-
त्रवायेन हानिवचनस्य चरितार्थत्वात् । इयं च मनुयाज्ञवल्क्यप्रगौत-
मादिप्रतिपादिता द्वादशवार्षिकव्रतचर्यैकेव न पुनर्भिन्ना, परस्पर-
सापेक्षत्वादविरोधाच्च । तथा हि 'भिक्षाशी कर्म वेदय'न्नित्युक्ते
किं भिक्षापात्रं केषां वा गृहेषु कनिषु वेत्याकाङ्क्षा जायेतैव । तत्र
'लोहितकेन खण्डशरावेण' इत्यापस्तम्बवचनैः परिपूरणमत्रिरु-
द्धम् । यतः सर्वैरेककलशोपदेशात् । यत्कैश्चिद्भुक्तं मनुगौतमाशुके-
तिकर्तव्यतायाः परस्परसापेक्षत्वेऽपि विकल्प इति, तदनिरूप्यैवोक्त-
मिति मन्तव्यम् । एवं द्वादशवर्षाणि व्रतचर्यामावर्त्य ब्रह्महा शुद्धि-
माप्नुयात् । इयं चाऽकामकृतब्रह्मवधविषया । (११-८९)—'इयं वि-
शुद्धिरदिता प्रमाप्सःऽकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न
विधीयते' ॥ इति मनुस्मरणात् । अत्रेदं चिन्तनीयम् । किं द्वित्र(२)-
ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्य तन्त्रत्वमुतावृत्तिरिति । तत्र केचिन्मन्य-
न्ते ब्रह्महा द्वादशाव्दानीत्यत्र ब्रह्मशब्दस्यैकस्मिन्धरोर्वहुषु साधार-
णत्वादेकस्मिन्ब्राह्मणवधे यत्प्रायश्चित्तं तदेव द्वितीये तृतीयेऽपि ।
तत्रैकब्राह्मणवधनिमित्तैकप्रायश्चित्तानुष्ठाने सतीदं कृतमिदं नेति न
शक्यते वक्तुम् । देशकालकर्तृणां प्रयोगानुबन्धभूतानामभेदेनागृह्य-
माणविशेषत्वात्तन्त्रानुष्ठानेनैव पापक्षयलक्षणकार्यनिष्पत्तिर्युक्ता । य-
था तन्त्रानुष्ठितैः प्रयाजादिभिराग्नेयादिषु तन्त्रेणवाऽनेकोपकारलक्ष-
णकार्याणां निष्पत्तिः । न चैवं वाच्यम्, 'द्वि(२)ब्राह्मणवधे पापस्य
गुरुत्वादेनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनि' इति, गौतमवचनादावृ-
त्तमेव प्रायश्चित्तानुष्ठानं युक्तम्, विलक्षणकार्ययोस्तन्त्रेण निष्पत्त्यनु-
पपत्तेरिति । यतो नदं वचनमावृत्तिविधायकं किन्तूपदिष्टानां गुरु-
लघुकल्पानां व्यवस्थाप्रतिपादनपरम् । न च द्वितीयब्राह्मणवधे पाप-
स्य गुरुत्वं, प्रमाणाभावात् । यच्च मनुदेवलाभ्यामुक्तम्—'विधेः प्रा-
थमिकत्वाद्द्वितीये द्विगुणं (३)भवेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे
नास्ति निष्कृतिः' ॥ इति, तदपि 'प्रतिनिमित्तं नैमित्ति(४)कशास्त्रमा-
वर्तते' इति न्यायेन द्वित्रब्राह्मणवधगोचरनैमित्तिकशास्त्रावृत्यनुवादेन
चतुर्थे तदभावविधिपरम्, न पुनर्द्वितीयब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानुष्ठान-

(१) किं तत्र द्वित्रिन्द्राद्यवधे ८० । (२) द्वित्रिन्द्राद्यवधे ८० ।

(३) द्विगुणं चरेत् ८० ।

(४) निकमावर्तते ८० ।

द्वैगुण्यविधिपर(१)मपि । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मात् द्वित्रग्राहणवधे-
ऽपि सकृदेव द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठानं युक्तम्, यथा 'अग्नये क्षामव-
त्ते पुरोडाशमष्टकपालं निर्घषे'दित्यादिगृहदाहादिनिमित्तेषु चोदि-
तानां क्षामवत्यादीनां युगपद्नेकेष्वपि गृहदाहादिनिमित्तेषु सकृदे-
वानुष्ठानम् । अत्रोच्यते । न हि घचनविरोधे न्यायः प्रभवति । घच-
ने च विधेः प्राथमिकादित्यादिकं द्वित्रग्राहणवधे प्रायश्चित्तानुष्ठाना-
वृत्तिविधिपरम् । एवं सति न्यायलभ्यतन्त्रानुष्ठानवाधेनावृत्तिविधा-
विदं घचनं प्रवृत्तिविशेषकरं स्यात् । इतरथा शास्त्रतः प्राण्यनुवा-
दकत्वेनाऽनर्थकं स्यात् । न च वाक्यभेदः । चतुर्थाद्विब्रह्मवचपर्युदासे-
नेतरत्रावृत्त(२)प्रायश्चित्तविधानेनैकार्थत्वात् । किञ्च 'चतुर्थे ना-
स्ति निःकृति'रिति लिङ्गदर्शनाद्दन्यमानग्राहणसंख्योत्कर्षे दोषगौरवं
नम्यते । तथा देवलादिवचनाच्च 'यस्यादनमिसन्ध्याय पापं कर्म स-
कृत्कृतम् । तस्येयं निःकृतिर्दृष्टा धर्मविद्धिर्मनीषिभिः' ॥ इति । न च
विलक्षणयोगुंखलघुदोषयोः क्षयस्त्रेण निःपद्यते । अत एवविधेषु
दोषगुरुत्वेन कार्यविलक्षण्यादपि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकस्यावृत्त्यु-
क्ता । क्षामवत्यादिषु पुनः कार्यस्यावैलक्षण्याद्युक्तस्तत्रमात्र इत्यलं
प्रपञ्चेन । यद्येदं 'चतुर्थे नास्ति निःकृति'रिति तदपि महापातक-
विषयम् । पापस्यातिगुरुत्वेन प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपरत्वात् ।
अतः शूद्राग्रसेवनादौ बहुशोऽप्यभ्यस्ते तदनुगुणप्रायश्चित्तावृत्तिः
कल्पनीया न पुनः प्रायश्चित्ताभावः । अत एवोक्तं मनुना (११।१४०)-
'पूर्णे चान(३)स्यनस्त्रां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्' इति । इदं च द्वादश-
वार्षिकं व्रतं साक्षाद्भन्तुरेव । ब्रह्महेति तस्यैवाऽभिधानात् । अनुप्राह-
को यत्प्रायश्चित्तमाजं पुरुषमनुगृह्णाति स तत्प्रायश्चित्तं पादोनं कु-
र्यात् । अतस्तस्य द्वादशवार्षिकेण पादोनं नववार्षिकं, प्रयोजकस्व-
र्धोनं षड्वार्षिकं कुर्यात् । अनुमन्ता पुनः सार्धपादं सार्धचतुर्वार्षिकं,
निमित्ती त्वेकपादं त्रिवार्षिकम् । अत एव सुमन्तुः—'तिरस्कृतो य-
दा विप्रो हृत्वारमानं मृतो यदि । निर्गुणः साहसार्त्तोधाद् गृहक्षेत्रा-
दिकारणात् ॥ त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् । गच्छे
द्वापि विशुद्धचर्यं तत्पापस्येति निश्चितम् ॥ अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो

(१) परामिति ख० परमेव ग० ।

(२) कृत्विप्रयश्चेल २० । (३) अस्तिपरहेतुर्वा प्राणेशा शकट्यगमितनां वधे इत्यर्थः ।

हृत्यर्थं निर्गुणोपरि । क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्त्सितः ॥
 वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्ध्ये ॥ इति । यदा पुनर्निमित्त्य-
 (१)त्यन्तगुणवान् आत्मघाती चात्यन्तनिर्गुणस्तदैकवर्षमेव ब्रह्मह-
 त्याव्रतं कुर्यात् । 'केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने । ब्रह्मचर्यं
 चरन्विप्रो व(२)र्षेणैकेन शुद्ध्यति' ॥ इति तेनैवोक्तत्वात् । अनयैव दि-
 शाऽनुग्राहकप्रयोजकादीनां येऽनुग्राहकप्रयोजकादयस्तेषामपि प्राय-
 श्चित्तं कल्प्यम् । अस्यां च कल्पनायां प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्ता चे-
 ति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु (३)भागिनो 'यो भूय आरभते तस्मिन्फ-
 लविशेषः' इत्यापस्तम्बीयं वचनं मूलम् । तथा प्रोत्साहकादीनामपि
 दण्डप्रायश्चित्ते कल्प्ये । यथाह पैठीनसिः—'हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा
 सम्प्रतिपादकः । प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥ आश्र-
 यः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् । उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद्दोष-
 वक्ताऽनुमोदकः ॥ अकार्यकारिणस्त्वेपां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । यथा-
 शक्त्यनुरूपं च दण्डं चैपां प्रकल्पयेत् ॥ इति । तथा बालवृद्धादी-
 नां साक्षात्कर्तृत्वेऽप्यर्धमेव—'अशीतिर्वस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषो-
 डशः । प्रायश्चित्ताधर्महन्ति स्त्रियो रोगिण एव च' ॥ इत्यङ्गिरःस्मर-
 णात् । तथा(४)सुमन्तुः—'अर्वाक्तु द्वादशाद्वर्षादशीतेरूर्ध्वमेव वा ।
 अर्धमेव भवेत्पुंसां तुरीयं तत्र योषिताम्' ॥ इति । तथाऽनुपनीतस्या-
 पि बालकस्य पादमात्रमेव प्रायश्चित्तम् । 'स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यं वृद्धा-
 नां रोगिणां तथा । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः' ॥ इति
 विष्णुस्मरणात् । अतश्च यच्छब्देन—'ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्पर-
 स्य च । प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता वान्यः सुहृद्भजनः' ॥ इति प्रति-
 पाद्योक्तम्—'अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् । राजदण्डो
 न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते' ॥ इति, तदपि सम्पूर्णप्रायश्चित्ता-
 भावप्रतिपादनपरं न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रतिपादनपरम् ।
 आश्रमविशेषनिरपेक्षेण श्रूयमाणेषु ब्राह्मणो न हन्तव्यस्तस्माद्ब्राह्मण-
 राजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिवेदित्येवमादिष्वनपेक्षितवयोविशेषस्यैवा-
 ऽधिकारात् । अतश्च तदीयमपि प्रायश्चित्तं पित्रादिभिरेवाचरणीयम् ।
 'पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं विदध्यात्' इति तस्यैव(५)

(१) गुणबहुपरि आत्मघाती वा० । (२) वर्षेकेण विशुद्ध्यति २० ।

(३) भागिनो भूय ङ० । (४) तथार्वाक्तु ङ० । (५) पुत्रहिताचरणे ङ० ।

पुत्रादिहिताचरणेऽधिकृतत्वात् । यत्र पुनः कस्मिंश्चिद्ब्रह्मवधे प्रयो(१)-
जकमायमापन्नस्याऽन्यास्मिन् साक्षात्कर्तृत्वे गुरुलघुप्रायश्चित्तसन्निपा-
तस्तत्र द्वादशवार्षिकादिगुरुप्रायश्चित्तान्तःपातितः प्रयोजकसम्बन्ध-
लघुप्रायश्चित्तस्य प्रसङ्गात्कार्यसिद्धिः । न चैवं सत्याविशेषाल्लघुकल्पेन
महतोऽपि सिद्धिः स्यादित्याशङ्कनीयम् । अत्र ह्यन्तःपातितयानुष्ठाने
विशेषाद्यगमात्प्रसङ्गात्कार्यसिद्धि(२)रवगम्यते । न च लघ्वन्तःपाती
महाकल्प इति कुतः प्रसङ्गाशङ्का । न च चैत्रवधजनितकल्मषक्षयार्थ-
(३)मनुष्ठितेन कथं विष्णुमिश्रवधोत्पाद्यपापनिवृत्तिरिति वाच्यम् ।
चैत्राद्युद्देशस्थातन्त्रत्वात् । अतो यथा काम्यनियोगनिष्पत्त्यर्थं स्वर्गार्थं
याऽनुष्ठितैराग्नेयादिभिर्नित्यनियोगनिष्पत्तिस्तद्ब्रह्मलघुप्रायश्चित्तस्यापि
कार्यसिद्धिः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोधचनम्—‘गर्वां सहस्रं विधिवत्पा-
त्रेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च’ ॥ इति
तत्सधनस्थगुणवद्ब्राह्मणविषयम् । एतच्च ‘द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्म-
णे व्रतमादिशेत्’ इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतचर्यांश-
कस्य घेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । न त्वनावृत्तद्वादश-
वार्षिकविषयम् । तत्र हि द्वादशदिनाभ्येकैकप्राजापत्यमिति गणना-
यां प्राजापत्यानां षष्ट्यधिकशतत्रयं भवति । यद्यपि प्राजापत्यस्यान्ते
त्र्यहमुपवासोऽधिकस्तथाप्यत्र वनवासजटाधारणवन्याहारत्वादि-
(४)रूपतपोविशेषयुक्तत्वादुपवासाभावेऽप्येकैकस्य द्वादशाहस्य
प्राजापत्यतुल्यत्वम् । ततश्च—‘प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्वि-
चक्षणः । गवामभावे दातव्यं तन्मूल्यं वा न संशयः’ ॥ इत्यनेन
न्यायेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकस्यां धेन्वां दायमानायां धेनूनामपि
षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति न पुनः सहस्रम् । अतो यद्योक्त एव
विषयो युक्तः । यद्यपि शह्ववचनम्—‘पूर्ववदमतिपूर्वं चतुर्षु धर्षेषु
विप्रं प्रमाप्य द्वादशवत्सरान् षट् श्रीन् सार्यं संवत्सरं च व्रतान्यादिशे-
त्तेषामन्ते गोसहस्रं तदर्थं तस्यार्थं तदर्थं च दद्यात्सर्वेषां वर्णानामानु-
पूर्व्येणे’ति द्वादशवार्षिकगोसहस्रयोः समुच्चयविधि(५)परं तदाचा-
र्यादिहननविषयं द्रष्टव्यम् । तस्यातिगुरुत्वात् । तथा च दक्षः—
‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणद्वये । आचार्ये शतसाहस्रं श्रो-

(१) प्रयोजकमावापन्न ४० ।

(२) सिद्धिरुच्यते ४० ।

(३) मनुष्ठितेन ४० ।

(४) रूपतया विशेष ।

(५) समुच्चयेपरं ४० ।

त्रिये दत्तमश्रयम्' ॥ इति प्रतिपाद्योक्त(१)वान्—'समद्विगुणसा-
हस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्विज्ञेयार्थां
तद्देव हि' ॥ इति । तथापस्तस्त्रेण द्वादशवार्षिकमुक्त्वोक्तम-
स्मिन्नेव विषये—'गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेव व्रतमोत्तमा-
दुच्छ्वासास्त्ररेत्' इति, तत्र यावज्जीवमावर्तमाने व्रते यदा
त्रैगुण्यं चातुर्गुण्यं वा संभाव्यते तदा तत्र समर्थस्य बहुधन
स्यायं दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । द्वादशवार्षिकव्यतिरिक्तानां
तु सुमन्तुपराशराद्युक्तानां प्रायश्चित्तानामुत्तरत्र व्यवस्थां वक्ष्यामः ।
ननु द्वादशवार्षिकादिकल्पानां व्यवस्था कुतोऽवसिता । न तावद्द्वा-
दशवार्षिकादिविधायकवाक्यैरिति युक्तम् । तत्राप्रतीतेः । न च वा-
च्यं प्रमाणावगतगुरुलघुकल्पानां बाधो मा प्रसाङ्क्षीदिति व्यवस्था
कल्प्यत इति । विकल्पसमुच्चयाङ्गाङ्गिभावानामन्यतमाश्रयणेनापि
बाधस्य सुपरिहरत्वात् । अत्रोच्यते—न तावद्द्वादशवार्षिकसेतुदर्श-
नादीनां विषमकल्पानां विकल्पोऽवकल्प्यते । विकल्पाश्रयणे गुरु-
कल्पानामनुष्ठानासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च षोडशग्रहणाग्र-
हणवद्विषमयोरपि विकल्पोपपत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्रापि सति
सम्भवे ग्रहणमेवेति युक्तं कल्पयितुम् । यद्वा षोडशग्रहणानुगहीते-
नातिरात्रेण क्षिप्रं स्वर्गादिसिद्धिरतिशयितस्य वा स्वर्गस्येति कल्प-
नीयम् । इतरथा ग्रहणविधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । नापि समुच्चयः ।
उपदेशातिदेशप्राप्तिमन्तरेण समुच्चयो न सम्भवति । उपदेशावगत-
नैरपेक्ष्यस्य बाधप्रसङ्गात् । न चाङ्गाङ्गिभावः । श्रुत्यादिविनियोजका-
नामभावात् । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि विनियो-
जकानि । अतः परस्परौपमर्दपरिहारार्थं विषयव्यवस्थाकल्पनैवोचि-
ता । सा च जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया कल्पनीया । 'जातिशक्तिगुणा-
पेक्षं सहृद् बुद्धिहृतं तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्प-
येत्' ॥ इति देवलस्मरणात् ॥ २४३ ॥

(मिता०) पूर्वोक्तस्य ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकस(२)-
माप्त्यवधिमाह—

ब्राह्मणस्येति । यश्चौरव्यात्रादिभिर्व्यापाद्यमानस्य ब्राह्मणस्यैक-
स्याप्यात्मप्राणानन्तरे कृत्वा प्राणत्राणं करोति नवां द्वाद(३)शक-

स्यात्सावसम्पूर्णोऽपि द्वादशवार्षिके शुद्धेत् । यद्यपि प्राणत्राणे प्रवृत्त-
स्तदकृत्वैव ध्रियते तथापि शुद्धत्येव । अत एव मनुना (११।७९)—
'ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्महत्याया
गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च' ॥ इति । ब्राह्मणरक्षणं तदर्थं मरणं च पृथगु-
पात्तम् । तथा परकीयाश्वमेधावभृथाव्यकर्मोद्भूतस्नानसमये स्व-
यमपि स्नात्वा ब्रह्महत्यायाः शुद्धिं प्राप्नुयात् । (१)स्नानं च स्वक-
र्मपं विख्याप्य कुर्यात् । तथा च मनुः (११।९२)—'शिष्टा वा भूमि-
देवानां नरदेवसमागमे । स्वमेनोऽवभृथे स्नात्वा ह्यमेधे वि(२)मु-
च्यते' ॥ इति । भूमिदेवा ब्राह्मणा ऋत्विजस्तेषां नरदेवेन यजमानेन
राज्ञा समवाये स्वीयमेतः शिष्टा विख्याप्याऽश्वमेधावभृथे स्ना(३)-
त्वा शुध्यति यदि तैरनुज्ञातो भवति । 'अश्वमेधावभृथं गत्वा तत्रा-
नुज्ञातः स्नातः सद्यः पूतो भवति' इति शङ्खस्मरणात् । अश्वमेधा-
वभृथप्रहणमग्निपुत्रमध्यानां पञ्चदशरात्रादिकवन्तराणामग्निष्टुत्स-
माप्तिकानां वा सर्वमेधादीनामुपलक्षणम् । 'अश्वमेधावभृथे वाऽन्यय-
श्रेऽप्यग्निष्टुदन्तश्चेत्' इति गौतमस्मरणात् । अयं च प्रकान्तद्वादश-
वार्षिकस्य कथञ्चित् ब्राह्मणप्राणत्राणादिकं कुर्वतो व्रतसमाप्त्यवधि
रुच्यते । यथा सारस्वते सत्रे प्लाक्षं प्रह्ववर्णं प्राप्योत्थानमृषभैक-
शतानां वा गवां सहस्रममाये सर्वस्व(४)दानं गृहपतिमरणे चेति ।
न पुनः स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तान्तरम् । तथा च शङ्खः—'द्वादशे वर्षे
शुद्धिं प्राप्नोत्यन्तरा वा ब्राह्मणं मो(५)चयित्वा, गवां द्वादशानां
परित्राणात्सद्य एवाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति' इति । अत
एव मनुना (११।७८)—'कृतवापनो वा निवसेत्' इति द्वादशवा-
र्षिकस्य गुणवार्धिं प्रकथ्य । (११।७९)—'ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा
सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च' ॥
इत्यादिना मध्ये ब्राह्मणत्राणादिकमभिधाय (११।८१)—'एवं ब्रह्म-
व्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्य-
पोहति' ॥ इति द्वादशवार्षिकमेवोपसंहृतम् । ननु ब्रह्महत्यायाः शुद्धिं
माप्नुयादिति ब्राह्मणत्राणादीनां द्वादशवार्षिकेण सहैकफलत्वावग-
मात्स्वातन्त्र्यमेव युक्तं न पुनरङ्गत्वम् । किञ्च प्रधानविरोधित्वादिपि

(१) स्नाने च ज० । (२) विशुध्यति ३० । (३) स्नात्वा शुभेद ज० ।

(४) सर्वस्वत्राप्त्यां, सर्वस्वयाज्याप्त्यां ३० । (५) भोजयित्वा ३० ।

नाङ्गत्वम् । प्रधानानुग्राहकं ह्यङ्गं भवति । न च प्रारब्धद्वादशवार्षिकस्येदं विधानम् । येन तत्कार्ये विधानं गम्यते । यथा 'सत्रायाऽवगूर्य विश्वजिता यजेत' इति सत्रप्रयोगप्रवृत्तस्य तत्परिसंमापनाक्षमस्य विश्वजिद्विधानमतोऽपि स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । यथाग्निप्रवेशलक्ष्यभावादीनाम् । न च तेषामपि द्वादशवार्षिकोपक्रमोपसंहारमध्यपठितत्वेन तदङ्गत्वमिति शङ्कनीयम् । यतः सत्यपि मध्यपाठे निर्घातप्रयोजनत्वेन प्रयोजनाकांक्षाविरहान्न परस्परमङ्गाङ्गित्वं युक्तम् । यथा सामिधेनीप्रकरणमध्य(१)वर्तिनां निर्वित्पदानामग्निसमिन्धनप्रकाशत्वेन सामिधेनीभिः सहैककार्याणां न सामिधेन्यङ्गत्वम् । न चैकान्ततोऽग्निप्रवेशादीनां द्वादशवार्षिकमध्ये पाठः, वसिष्ठगौतमादिभिरेषां द्वादशवार्षिकप्रक्रमात्प्रागेव पठितत्वात् । इदमेव स्वातन्त्र्यं प्रकटयितुं मनुना (११।७३) — 'लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात्प्रास्येदात्मानमग्नौ वा' इति प्रतिवाक्यं वाशब्दः पठितः । तथा प्रतिप्रायश्चित्तमेवोपसंहृतम् (मनुः ११।८६) — 'अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः । ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मशुद्धये' ॥ इति । अतोऽग्निप्रवेशादीनां स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । अतश्च ब्राह्मणत्राणादेरप्येकफलत्वान्नाङ्गत्वमिति । उच्यते -- परिहृतमेतत्, 'अन्तरा ब्राह्मणं मोचयित्वे'त्यादिना शङ्खवचनेनाऽङ्गत्वावगमात् । अङ्गस्यैव यतः प्रधानद्वारेण फलसम्बन्धः । न च प्रधानविरोधः, यतो ब्राह्मणत्राणावधिकस्यैव व्रतानुष्ठानस्य फलसाधनत्वं विधीयत इति न विरोधः ॥ २४४ ॥

(मिता०) किञ्च—

दीर्घेति । दीर्घेण बहुकालव्यापिना तीव्रेण दुःसहेनामयेन कुष्ठादित्र्याधिना ग्रस्तं पीडितं ब्राह्मणं गां वा तथाविधां पथि दृष्ट्वा निरातङ्कं नीरुजं कृत्वा ब्रह्महा शुचिर्भवति । ननु ब्राह्मणस्य परित्राणादित्यत्र यदुक्तं ब्राह्मणरक्षणं तदेव किमर्थं पुनरुच्यते ब्राह्मणं गामथापित्रेति । सत्यमेवम् । किन्त्वात्मप्राणपरित्यागेनाधस्तनवाक्ये ब्राह्मणरक्षणमुक्तमधुना पुनरौपधदानादिनेति विशेषः । अमुनैवाऽभिप्रायेणोक्तं मनुना (११।८०) — 'विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणलाभे विमुच्यते' इति ॥ २४५ ॥

(मिता०) किञ्च—

आनीयेति । विप्रस्यापहनसर्वस्वतयाऽवसीदतः सम्यग्धि द्रव्यं भूदिरण्यादिकं चौरैर्हृतं साकल्येनानीय रक्षणं यः करोति स विशुद्ध्यति । आनयने प्रवृत्तः स्वयं चौरैर्घातितो वा यदि वा तन्निमित्तं ब्राह्मणसर्वस्यानयनार्थं तत्र युज्यमानः शस्त्रैः क्षतो मृतकल्पो जीवन्नपि विशुद्ध्यति । शस्त्रैरिति बहुवचनं क्षतबहुत्वप्राप्त्यर्थम् । अत एव मनुना (११।८०)—‘(१)ऽयवरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा’ इति ऽयवरप्रहणं कृतम् । एतस्य श्लोकद्वयौक्तकल्पपञ्चकन्यग्राहणरक्षणरूपकत्वेनान्तरा वा ब्राह्मणं मोक्षयित्येत्यनेन शङ्खवचनेन षोडशीकृतत्वात् द्वादशवार्षिकसमाप्त्यवधित्वेनेतरप्रहणे विनियोगात् स्यात्तन्व्यम् ॥ २४६ ॥

(मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

लोमभ्य इति । लोमभ्यः स्वाहेत्येवमादिभिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतिमज्जान्तां तनुं जुहुयात् । इतिशब्दः करणत्वनिर्देशार्थः । एवंशब्दः प्रकारसूचनार्थः । हिशब्दः स्मृत्यन्तरप्रसिद्धत्वगादीनां प्रभृतिशब्देनाक्षिप्यमाणानां द्योतनार्थः । ततश्च लोमादीनि होमद्रव्याणि चतुर्थ्या निर्दिश्यन्ते स्वाहाकारं पठित्वा तैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । ते च ह्यमानद्रव्याणां लोमत्वग्लोहितमांसमेद आय्यस्थिमज्जानामष्टसंख्यत्वाद्दृष्टौ मन्त्रा भवन्ति । तथा च वसिष्ठः—‘ब्रह्महा(२)ग्निमुपसमाधाय जुहुयात्लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वाशय इति प्रथमाम् । १ । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वाशय इति द्वितीयाम् । २ । लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वाशय इति तृतीयाम् । ३ । मांसानि मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वाशय इति चतुर्थीम् । ४ । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वाशय इति पञ्चमीम् । ५ । आयूनि मृत्योर्जुहोमि आयुभिर्मृत्युं वाशय इति षष्ठीम् । ६ । अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वाशय इति सप्तमीम् । ७ । मज्जां मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं वाशय इत्यष्टमीम् । ८ ।’ इति । अत्र च लोमप्रभृति-तनुं जुहुयादिति लोमादीनां होमद्रव्यत्वावगमाहोमभ्यः स्वाहेति सत्यपि चतुर्थ्यानिर्देशे लोमादीनां न देवतात्वं कल्प्यते । द्रव्यप्रकाशनेनैव मन्त्राणां होमसाधनत्वोपपत्तेः । किन्तु लोमभिर्मृत्युं वाशय इ-

त्यादिवसिष्टमन्त्रपर्यालोचनया मृत्योरेव हविःसम्बन्धावगमाद्देव-
तात्वं कल्प्यते । अतश्च लोमादीनि सामर्थ्यात्स्वधितिनावदाय मृ-
त्युद्देशेनाष्टौ होमान् कृत्वाऽन्ते तनुं प्रक्षिपेत् । अतो यत्कौञ्चिदुक्तमना-
दिष्टद्रव्यत्वा(१)दाज्यहविष्का होमा इति, तदानिरूप्यैवोक्तमित्युपेक्ष-
णीयम् । जुहुयादित्यनेनाज्ञौ सिद्धे भ्रूणहाशिमुपसमाधायेति पुनराग्नि-
ग्रहणं लौकिकाग्निप्राप्त्यर्थम् । युक्तं चैतन् । पतिताग्नीनां प्रतिपत्ति-
विधानात् । 'आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकभाग्भवेत् । प्राय-
श्चित्तैर्न शुद्धेत तदग्नीनां तु का गतिः ॥ वैतानं प्रक्षिपेत्तोये शाला-
ग्निं शमयेद् बुधः' ॥ इत्युशनःस्मरणात् । तथा—'महापातकसंयुक्तो
दैवात्स्व्यादाग्निमान्यदि । पुत्रादिः पालयेदग्नीन्युक्तश्चादोपसंक्षयात् ॥
प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्वन्वा म्रियते यदि । (२)गृह्यं निर्वापयेच्छ्रौ-
तमप्स्वस्येत्सपरिच्छदम्' ॥ इति कात्यायनस्मरणात् । तनुप्रक्षेप-
श्चोत्थायोत्थाय त्रिरधोमुखेन कर्तव्यः । यथाह मनुः (११।७३)—
'प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः' इति । गौतमेनाप्यत्र
विशेषो दर्शितः—'प्रायश्चित्तमग्नौ सक्तिर्ब्रह्मप्रस्त्रिरवच्छातस्य' इति ।
अवच्छातस्य अनशनकश्चितकलेवरस्येत्यर्थः । तथा च काठकश्रु-
तिः—'अनशनेन कश्चितोऽग्निमारोहेत्' इति । इदं च मरणान्तिकं
प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् । यथाह मध्यमाङ्गिराः—'प्राणान्तिकं
च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र
संशयः' ॥ इति । तथा—'यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन ।
न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते' ॥ इति । एतच्च प्रायश्चित्तं
स्वतन्त्रमेव न ब्राह्मणत्राणादिवत् द्वादशवार्षिकान्तर्भूतमित्युक्तं
प्राक् ॥ २४७ ॥

(मित्ता०) किञ्च—

संग्रामे इति । अथवा संग्रामे युद्धभूमावुभयवलप्रेरितशरसम्पा-
तस्थाने लक्ष्यभूतो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् । गाढमर्मप्रहारजनितती-
व्रवेदनो मृतकल्पो मूर्च्छितो जीवन्नपि विशुद्ध्यति । लक्ष्यभावश्च
प्रायश्चित्ती अयमित्येवं विदुषां धनुर्विद्याविदां संग्रामे स्वेच्छया
कर्तव्यो न तु राक्षा वलात्कारयितव्यः । यथाह मनुः (११।१७)—
'लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्बिदुषामिच्छयात्मनः' इति । इदं च मरणा-

न्तिकत्वात्साक्षात्कर्तुः क्षत्रियस्य कामकारविषयम् । अपिशब्दाद्-
 श्वमेधादिनापि विशुद्ध्यति । यथाह मनुः (११।७४)—'यजेत वा-
 श्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन च । अभिजिद्विदमजिद्भ्यां वा त्रिवृता-
 ग्निष्टुतापि वा' ॥ इति । अश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमक्षत्रियस्यैव ।
 'यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिः' इति पराशरस्मरणात् ।
 नासार्वभौमो यजेतेत्यसार्वभौमस्य प्रतिषेधदर्शनाच्च । इदं चाश्वमे-
 धानुष्ठानं सार्वभौमस्य कामकारकृते मरणान्तिकस्थाने द्रष्टव्यम् ।
 'महापातककर्तारश्चत्वारो मतिपूर्वकम् । अग्निं प्रविश्य शुद्ध्यन्ति स्थि-
 त्वा वा महति क्रौ' ॥ इति यमेन मरणकालाग्निप्रवेशतुल्यतया म-
 हाकतोरश्वमेधस्य निर्दिष्टत्वात् । स्वर्जिदादयश्च त्रैवर्णिकस्याहिता-
 ग्नेरिष्टप्रथमयज्ञस्य द्वादशवर्षिकेण सह विकल्पन्ते । न च स्वर्जि-
 ताद्यर्थमाधानं प्रथमयज्ञानुष्ठानं वा कार्यम् । पतितस्य द्विजातिकर्म-
 स्वनाधिकारात् । न च सन्ध्योपासनवदविरोध इति युक्तम् । आधा-
 नादेरुत्तरकृतुशेषत्वाभावात् । ते च दक्षिणान्यूनाधिक्याश्रयणेन
 (१)द्वादशवर्षिकाद्यर्हेषु साक्षाद्भ्रादिषु व्यवस्थापनीयाः ॥ २४८ ॥

(मिता०) किञ्च—

अरण्य इति । अरण्ये निजैनप्रदेशे नियतो नियताहारः (११।
 ७७)—'जपेद्वा नियताहारः' इति मनुस्मरणात् । त्रिवारं मन्त्रब्रा-
 ह्मणात्मकं वेदं जपित्वा शुद्ध्यति । सहिताग्रहणं पदकमव्युदासा-
 र्थम् । यद्वा मिताशनो भूत्वा ग्लाक्षात्प्रस्त्रवणादारभ्य पश्चिमोदधेः
 प्रतिस्त्रोतः स्त्रोतःस्त्रोतः प्रति सरस्वतीम् इत्वा गत्वा विशुद्ध्यति ।
 अशनं च हविष्येण कार्यम् (११।७७)—'हविष्यभुग्वानुचरेत्प्रतिस्त्रो-
 तःसरस्वतीम्' इति मनुस्मरणात् । अयं च वेदजपो विदुषो हन्तु-
 निर्धनस्यात्यन्तगुणवतो निर्गुणव्यापादने प्रमादकृते द्रष्टव्यः । सर-
 स्वतीगमनं तु तादृश एव विषये विद्याविरहिणो द्रष्टव्यम् । निमि-
 च्चिनश्च—'तिरस्कृतो यदा विप्रो निर्गुणो म्रियते यदि' इति सुमन्तु-
 वचनस्य दर्शितत्वात् । यत्पुनर्मनुवचनम् (११।७५)—'जपित्वान्य-
 तमं वेदं योजनानां शतं यजेत्' इति, तदप्यरण्ये नियतो जपवेत्येत-
 स्यैव विषयेऽशक्तस्य द्रष्टव्यम् ॥ २४९ ॥

(मिता०) किञ्च—

पात्रे इति । न विद्यया केवलयेत्याद्युक्तलक्षणे पात्रे गोभूहिरण्या-
दिकं जीवनपर्याप्तं समर्थं धनं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । तद्धनं यः
प्रतिगृह्णाति तस्य वैश्वानरदैवत्येष्टिः शुद्ध्यर्थं कर्तव्या । एतच्चाहि-
ताग्निविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु तद्दैवत्यश्चरुमवति । य एवाहिताग्ने-
र्धर्मः स एवौपासनिकस्येति गृह्यकारवचनात् । वाशब्दात्सर्वस्वं
सपरिच्छदं वा गृहं दद्यात् । यथाह मनुः (११।७६)—‘सर्वस्वं वा
वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरि-
च्छदम्’ ॥ इति । इदं च पात्रे धनदानं निर्गुणस्य धनवतो हन्तुर्निर्गु-
णव्यापादने द्रष्टव्यम् । तत्रैव विषये अविद्यमानान्वयस्य सर्वस्वदानं
सान्वयस्य तु सोपस्करगृहदानमिति व्यवस्था । यदपि पराशरेणो-
क्तम्—‘चातुर्विधोपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके । समुद्रसेतुगमनं प्रा-
यश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् ।
वर्जयित्वा विकर्मस्थाञ्छत्रोपानद्विवर्जितः ॥ अहं दुष्कृतकर्मा वै म-
हापातककारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥ गोकु-
लेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु
च ॥ एतेषु ख्यापयेदेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् । (१) ब्रह्महापि प्रमु-
च्येत स्नात्वा तस्मिन्महोदधौ ॥ ततः पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मण-
भोजनम् । दत्त्वा वस्त्रं पवित्राणि पूतात्मा प्रविशेद् गृहम् ॥ गवां वा-
पि शतं दद्याच्चातुर्विधाय दक्षिणाम् । एवं शुद्धिमवाप्नोति चातुर्वि-
द्यानुमोदितः’ ॥ इति । तदपि पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्यनेन समान-
विषयम् । यच्च सुमन्तुवचनम्—‘ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेदधः-
शायी त्रिपवणी कर्मावेदको भैक्षाहारो दिव्यनदीपुलिनसङ्गमाश्रम-
गोष्ठपर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारी स्यात् स्थानवीरा(२)सनी संवत्स-
रे पूर्णं हिरण्यमणिगोधान्यतिलभूमिसर्पीपि ब्राह्मणेभ्यो ददत्पूतो
भवति’ इति तदपि हन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्ट-
व्यम् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्—‘द्वादशरात्रमव्यभक्षो द्वादशरात्रमुपव-
सेत्’ इति तन्मनसाऽध्यवसितब्रह्महृत्यस्य स्वत एवोपरतजिघां-
सस्य वेदितव्यम् । यत्पुनः—‘पण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं
चरेत् । चान्द्रायणं वा कुर्वीत पराकृद्द्वयमेव च’ ॥ इति पट्टत्रिशन्मत-

वचनं तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य सप्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् । अत्रैव विषये
 अप्रत्ययवधे गृहस्पतिराह—‘अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकवि-
 श्रुते । शुष्येऽप्रपवणस्त्रायी त्रिरात्रोपोपितो द्विजः’ ॥ इति । एवमन्या-
 न्यपि स्मृतिवचनान्यन्विष्य विषयानां व्यवस्था विज्ञेया । समानां
 तु विकल्पः । एतानि च द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्म-
 णस्यैव । क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यथाहाङ्गिराः—‘पर्यया ब्रा-
 ह्मणानां तु सा राशं द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्य-
 द्वय्य मतं स्मृतम्’ ॥ इति । एवं च ब्राह्मणानां येन हन्तृहन्यमानगत-
 गुणविशेषेण वः प्रायश्चित्तविशेषो व्यवस्थितः स एव तद्गुणवि-
 शिष्टे क्षत्रियादौ हन्तरि द्विगुणास्त्रिगुणो वेदितव्यः । अनयैव दिशा
 क्षत्रियवैश्यादावपि हीनेनोत्कृष्टवधे दोषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि
 द्वैगुण्यादि कल्पनीयम् । दोषगौरवं च दण्डगौरवादवगम्यते । यथो-
 क्तम्—‘प्रतिलोमापवादेषु द्विगुणास्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलो-
 म्ये च तस्मादर्धाध्वानितः’ ॥ इति । यस्तु चतुर्विंशतिमतवचनम्-
 ‘प्रायश्चित्तं यदाभ्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः । पादोनं क्षत्रियः कु-
 र्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ।’ शूद्रः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पाप्मसु’ ।
 इति, तत्प्रतिलोमानुष्ठितचतुर्विधसाहसध्यतिरिक्तविषयम् । तथा मू-
 र्धावसिक्तादीनामप्यनुलोमोत्पन्नानां दण्डचत्प्रायश्चित्तमूहनीयम् ।
 दर्शितं दण्डतारतम्यम्—‘दण्डप्रणयनं कार्यं घर्णजात्युत्तराधरैः’
 इति । ततश्च मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं क्षत्रिया-
 न्यूनमध्यर्धं द्वादशवार्षिकं भवति । अनयैव दिशा प्रतिलोमोत्पन्ना-
 नामपि प्रायश्चित्तगौरवमूहनीयम् । तथा आश्रमिणामपि अङ्गिरसा
 विशेषो दर्शितः—‘गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि । शौ-
 चवच्छोधनं कुर्युर्वाग्ब्रह्मनिदर्शनात्’ । इति । शौचवदिति ‘एतच्छौ-
 च गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु
 चतुर्गुणम्’ ॥ इति वचनाद्यथा शौचं द्वैगुण्यादिक्रमेण वर्धते तथा शोधनं
 प्रायश्चित्तमपि भवतीत्यर्थः । ब्रह्मचारिणस्तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं पो-
 ङ्गशयर्पादूर्ध्वमेव । अर्वाङ्गु पुनः ‘यालो घाप्यूनपोडशः । प्रायश्चित्ता
 र्धमर्हन्ति’ इति पोडशयर्पादर्धाचीनस्यार्धप्रायश्चित्ताभिधानात् । न
 च द्वादशवार्षिके चतुर्गुणे क्रियमाणे मध्ये विपत्तिशङ्कया समाप्य-
 नुपपत्तेः प्रवृत्तिरेव नोपपद्यत इति शङ्कनीयम् । यतः प्रक्रान्तप्राय-

श्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवत्येव । यथाह हारीतः—‘प्रा-
यश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते । पूतस्तदहरेवासाविह लोके
परत्र च’ ॥ इति । व्यासोऽप्याह—‘धर्मार्थं यतमानस्तु न चेच्छक्तो-
ति मानवः । प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र वै नास्ति संशयः’ ॥ इति २५० ॥

(वी०मि०) ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तं प्राणान्तिकं भिन्नं ग्रन्थला-
घवेनाऽत्रैव क्षत्रियदिविशेषवधेऽप्याह—

यागस्थक्षत्रविदूघाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ॥

गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः ॥ २५१ ॥

यागस्थयोर्दीक्षितयोः क्षत्रियवैश्ययोरन्यतरस्य हन्तुर्ब्रह्मघ्नव्रत-
तुल्यं व्रतं चरेत् । गर्भहन्ता पुष्पोद्गमानन्तरं षोडशदिनमध्ये ऋतु-
मतीहन्ता च यथावर्णं यद्वर्णवधे यत्प्रायश्चित्तं तच्चरेदित्यर्थः ।
तथापदेन साक्षादिति, चकारेण वाकारेण च कामकृतेऽर्धमिति
लभ्यते ॥ २५१ ॥

(मिता०) अधुना निमित्तान्तरेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्याति-
देशमाह—

यागस्थेति । दीक्षणीयाद्युदवसानीयापर्यन्ते सोमयागप्रयोगे व-
र्तमानौ क्षत्रियवैश्यौ यो व्यापादयति असौ ब्रह्महणि पुरुषे यद्ब्रह्मह-
त्याव्रतमुपदिष्टं द्वादशवार्षिकादि तच्चरेत् । यद्यपि यागशब्दः सा-
मान्यवचनस्तथाप्यत्र सोमयागमभिधत्ते । ‘सवनगतौ च राजन्यवै-
श्यौ’ इति वसिष्ठेन सवनत्रयसम्पाद्यस्य सोमयागस्यैव निर्दिष्टत्वात् ।
अत्र च गुरुलघुभूतानां द्वादशवार्षिकादिब्रह्महत्याव्रतानां जातिश-
क्तिगुणाद्यपेक्षया प्रागुक्तवद्व्यवस्था वेदितव्या । एवं गर्भवधादि-
ष्वपि । मरणान्तिकं तु नातिदिश्यते, व्रतग्रहणात् । अतः कामतो
यागस्थक्षत्रियादिवधे व्रतस्यैव द्वैगुण्यम् । एतच्च व्रतं सम्पूर्णमेव कर्त-
व्यम् । पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वेति प्रक्रम्याऽऽपस्तम्बेन द्वादश-
वार्षिकाभिधानात् । गर्भं च विज्ञासु सम्भृतं हत्वा यथावर्णं यद्वर्ण-
पुरुषवधे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तद्वर्णगर्भवधे तच्चरेत् । एतच्चानुपजा-
तस्त्रीपुंनपुंसकव्यञ्जनगर्भविषयम् । (११ ८७)—‘हत्वा गर्भमविज्ञा-
तम्’ इति मानवे विशेषदर्शनात् । अत्र च यद्यपि ब्राह्मणगर्भस्य ब्रा-
ह्मणत्वादेव तद्गर्भनिमित्तव्रतप्राप्तिस्तथापि स्त्रीत्वस्यापि सम्भवात्स्त्री-

शूद्रविद्वक्षत्रवध इत्युपपातकत्वेन तत्प्रायश्चित्ताप्तिरपि स्यादत स्त्री
 पुनपुसकत्वेनाविधातेऽपि ब्राह्मणगर्भवमात्रप्रयुक्त ब्रह्महत्याव्रत कुर्या
 दित्यर्थवदतिदशवचनम् । उपजाते स्त्रीपुसादिविशेषण्यङ्गने षष्ठा
 यथमेव प्रायश्चित्तम् । यश्चात्रेया निपूदको व्यापादक सोऽपि तथा
 व्रत चरेत् । हन्यमानात्रेयीवर्णानुरूप व्रत चरेदित्यर्थः । आत्रेयी
 शब्देनर्तुमत्युच्यते । 'रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुर्ब्रह्म ह्यतदपत्य
 भवति' इति घसिष्ठस्मरणात् । अत्रिगोत्रजा च । 'अत्रिगत्रा वा ना
 रीम्' इति विष्णुस्मरणात् । एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणगर्भवध ब्राह्म
 ण्यात्रेयीवधे च ब्रह्महत्याव्रतम् । क्षत्रियगर्भवधे क्षत्रियात्रेयीवधे च
 क्षत्रहत्याव्रतमेवमन्यथापीति । चशब्दात्साक्ष्ये अनृतवचनादिऽपि ।
 तथाह मनु (११।८८) — 'उक्त्वा चैवानृत साक्ष्ये प्रतिदृश्य गुरु तथा ।
 अपहत्य च निक्षेप कृत्वा च स्त्रीसुहृद्बधम्' ॥ इति । यत्र व्यवहारे
 असत्यवचनेन प्राणिना वधप्राप्तिस्तद्विषयमेतत् । प्रायश्चित्तस्याति
 गुरुत्वात् । प्रतिरोध क्रोधावेश । निक्षपश्च ब्राह्मणसम्बन्धी । स्त्री
 चाहिताग्निभार्या पतिव्रतात्वादिगुणयुक्तोच्यत सचनस्था च । यथा
 हाङ्गिरा — 'आहिताग्निर्जिजाग्न्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्मह
 त्याव्रत कुर्यादात्रेयीत्रस्नयैव च' ॥ इति । 'सवनस्था स्त्रिय हत्वा
 ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्' । इति पराशरस्मरणात् । एव च सवनस्थाग्निहोत्रि
 ण्यात्रेयीवधे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशात्तद्वातिरिक्तस्त्रीवधस्य स्त्री
 शूद्रविद्वक्षत्रवध इत्युपपातकमध्यपाठादुपपातकत्वमेव । ननु 'ब्राह्म
 णो न हन्तव्य' इत्यत्र निषेधेऽनुपादेयगतत्वेन लिङ्गवचनयोरविच
 क्षितत्वाद्ब्राह्मणजातिश्च स्त्रीपुसयोर(१)विशेषात्तदतिक्रमनिमित्तप्रा
 यश्चित्तविधर्ग्रहणाद्वाद्दशाब्दानीत्यस्योभयत्र प्राप्तत्वात्किमर्थं तथा
 त्रेयीनिपूदक इत्यतिदशवचनम् । उच्यत—सत्यपि ब्राह्मणत्वेऽनात्र
 य्या वधस्य च भद्रापातकप्रायश्चित्तनिराकरणाद्यमतस्तस्योपपातकम
 ध्यपाठादुपपातकप्रायश्चित्तमेव । आतिदेशिकेषु च प्रायश्चित्तस्यैवा
 तिदेशो न पातित्यस्य । अत पतितत्यागादिकार्यं(२)मत्र न भवति२५१॥

(वी०मि०) ब्रह्मवधार्थं यागस्थक्षत्रियवधार्थं च प्रवृत्तस्य वधा
 निष्पत्तौ प्रायश्चित्तमाह—

चरेद्ब्रह्महत्याऽपि घातार्थं चेतसमागतः ॥

घातार्थं ब्राह्मणदिर्यद्यागतस्तदा दैवादहत्वाऽपि व्रतं चरेदित्यर्थः ।
व्रतं चाऽत्र निमित्ततोऽभिहितं त्रैवार्षिकं काण्डादिना क्षते जाते । अ-
न्यथा तु 'शरप्रक्षेपमात्रे वार्षिकं व्रतम्, अज्ञानतस्तु तदर्धं मानसव्या-
पारमात्रे द्वादशरात्रमब्धक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्' इत्यापस्तम्बोक्त-
व्रतमिति भवदेवः । इदं च व्रतमपीत्यन्वयेन व्रतान्यत्वं लभ्यते ॥

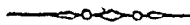
द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ॥ २५२ ॥

(वी०मि०) सवनस्थे सोमयागं कुर्वाणे ब्राह्मणे कामतो हते
द्वादशवार्षिकं व्रतं द्विगुणमादिशेत् । तुशब्देन कामकृते सवनस्थ-
ब्राह्मणवधे द्विगुणप्रायश्चित्तव्यवच्छेदः । मरणस्थ द्वैगुण्यासम्भवा-
दिति दिक् ॥ २५२ ॥

(मिता०) किञ्च—

चरेदिति । यथावर्णमित्यनुवर्तते । ब्राह्मणादिहनेने कृतनिश्चयस्त-
द्यापादनार्थं सम्यगागत्य शस्त्रादिप्रहारे कृते कथञ्चित्प्रतिघातादिप्रति-
बन्धवशादसौ न मृतस्तदा अहत्वापि यथावर्णं ब्रह्महत्यादि व्रतं
चरेत् । तथा च गौतमः—'सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे अहत्वापि' इति । ननु
हनेने तदभावे चैकप्रायश्चित्तता न युक्ता । सत्यम् । अत एवौपदेशि-
केभ्यो न्यूनत्वादातिदेशिकानां पादनान्येव ब्रह्महत्यादिव्रतानि द्वाद-
शवार्षिकादीनि भवन्ति । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् । किञ्च—यस्तु सवन-
सम्पाद्यं सोमयागमनुतिष्ठन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्मिन्द्वादशवार्षि-
कादिव्रतं द्विगुणं समादिशेत् । तेषां च व्रतानां गुरुलघुभूतानां जा-
तिशक्तिगुणाद्यपेक्षया सत्यपि सवनस्थत्वस्याविशेषे पूर्ववदेव व्यव-
स्थाऽवगन्तव्या । ब्रह्महत्यासमानां तु गुर्वधिक्येपादीनामातिदेशिके-
भ्योऽपि न्यूनत्वादर्थानं द्वादशवार्षिकादि प्रायश्चित्तमित्युक्तम् ॥२५२॥

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(वी०मि०) अथ क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमाह—

सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् ॥

सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥२५३॥

वालवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

पिण्याकं वा कणान् वापि भक्षये(१)त्तु समा निशि ॥२५४॥

अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतोविष्मृत्रमेव च ॥

पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५ ॥

सुरापः सुरादीनामन्यतममग्निवदत्यु(२)ष्णं पीत्वा मरणाच्छुद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । पयो दुग्धम्, एतच्च कामकृते । अकामकृते त्वाह—
वाल्लेयादि । गोलागादिलोमनिमित्तवस्त्रप्रावृत्तो, जटाधारी, अपि-
शब्दान्मुण्डी वा ब्रह्महत्याघ्नतं द्वादशाब्दिकं चरेत् । अत्र—

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि बालवासा जटा ध्वजी ।

इति संवर्तवचनात्प्राप्तस्याऽत्र विशिष्याऽभिधानाच्छिरःकपाल-
धारणादिनिवृत्तिरवगम्यते । पुनः पुनः सुरापाने त्वकामकृतेऽपि
मरणान्तिकमेव । 'अभ्यासेन तु सुरापोऽग्निवर्णां तां पियेत् द्विजो
चर्णात्पूतो भवतीति विज्ञायते' इति वसिष्ठवचनात् । अत्र द्विजाति-
पुरस्कारेणाऽभिधानमनुपनीतसाधारणम् ।

सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिः ।

इति स्मरणात्—

प्रागुपनयना(३)द्बालो मद्यं मोहात्पिषेद्यदि ।

तस्य कृच्छ्रप्रयं कुर्यान्माता भ्राता पिता तथा ॥

इति वचनाच्च । अत एव 'त्रयो वर्णा' इति वक्ष्यति । 'प्रागुपन-
यनात्कामचारकामवादकामभक्षाः' इति गीतमवचनं तु पञ्चवर्षाभ्य-
न्तरपरम् ।

मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन ।

दोषस्तु घत्स(४)रान् पञ्च ऊर्ध्वं पित्रोस्तु तहुरोः ॥

इति नारदवचनादिति दिक् । परन्तु—

अशीनिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनपोडशः ।

प्रायश्चित्ताद्धमर्हन्ति स्त्रियो द्याधित एव च ॥

इति वचनाद्धं प्रायश्चित्तम् । एकादशवर्षादूर्ध्वं 'पादो बालेषु दा-

(१) भक्षयेन्निसमा-इति मु० पु० पाठः । (२) अत्युप-इति ख० पु० पाठः ।

(३) अदुपेतस्तु यो बालो-इति ख० पु० पाठः ।

(४) दोषस्त्वापञ्चमादूर्ध्वं पित्रोः मुद्गहुरोः । इति ख० पु० पाठः ।

तव्यः' इति बृहद्विष्णुक्तः पादः । तक्रादिमिश्रितेष(१)दुपलभ्यमान-
रसगन्धसुरापाने त्वाह पिण्याकमिति । समा वर्षाणि त्रीणि । तिलक-
ल्कं तण्डुलकणान्वा निशि भक्षयेदिति । तुशब्देन दिवाभोजनव्यव-
च्छेदः, अशनान्तरस्य व्यवच्छेदश्च । अपिशब्देन वन्यमूलफलादि-
विकल्पः समुच्चीयते ।

कणान्वा भक्षयेददं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

इति मनुवचनं तु तक्रादिमिश्रितानुपलभ्यमानरसगन्धसुरापान-
विषयमिति देवलः । छर्दने सतीदं प्रायश्चित्तमिति तु मिताक्षरा । मुख्य-
सुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा तदितरमद्यपानेऽकामकृते प्रायश्चित्तमाह
अज्ञानात्त्विति । तदाह वसिष्ठः—'मद्यपाने त्वसुरायाः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ
श्रुतप्राशनं पुनःसंस्कारश्चे'ति । प्रसङ्गाद्देतःपानादौ प्रायश्चित्ताभिः
धानम् । पुनःसंस्कारं पुनरुपनयनम्, पुनःपदमुपनीताभिप्रार्थण ।
'द्विजातय' इत्यभिधानात् । अनुपनीतस्य चोपनयनं मानान्तरसिद्ध-
मेव । चकारेण—

कारयेत्पुनःसंस्कारं श(२ क्त्या विप्रांश्च भोजयेत् ।

इति बृहस्पत्युक्तब्राह्मणभोजनस्य, वसिष्ठोक्तकृच्छ्रादेश्च समुच्चयः ।
तस्य कृच्छ्रत्रयमिति प्रागुक्तं च कामकृतमद्यपानपरमिति न विरो-
धः । एवकारेण शूद्राणां प्रायश्चित्तव्यवच्छेदः ॥ २५३-२५५ ॥

(मिता०) अद्य क्रमप्राप्तं सुरापानं प्रायश्चित्तं प्रक्रमते—

सुराम्बुधृतेति । सुरादीनां मध्येऽन्यतममग्निसंनिभं क्वाथापा-
दिताग्निस्पर्शदाहशक्तिकं कृत्वा पीत्वा सुरापानं मरणाच्छुद्धिं प्राप्नो-
ति । गोमूत्रसाहचर्याद्विव्ये एव घृतपयसी ग्राह्ये । घृतपयःसाहचर्या-
च्च स्त्रैणमेव गोमूत्रम् । एतच्चार्द्रवाससा कार्यम् । 'सुराप आर्द्रवा-
साश्च अग्निवर्णा सुरां पिबेत्' इति पैठीनसिस्मरणात् । तथा 'लौ-
हेन पात्रेण सुरापानेऽग्निवर्णा सुरामायसेन पात्रेण ताम्रेण वा पिबेत्'
इति प्रचेतःस्मरणात् । एतच्च सकृत्पानमात्रे । 'सुरापानं सकृत्कृत्वा-
प्यग्निवर्णा सुरां पिबेत्' इत्यङ्गिरःस्मरणात् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—
'अभ्यासे तु सुरायाश्च अग्निवर्णां पिबेद्विजः' इति, तत्सुराव्यतिरि-
क्तमद्यपानविषयम् । एतच्च कामकारविषयम् । 'सुरापाने कामकृते

(१) तक्रादिमिश्रिते सन्पुलभ्य०—इति ख० पु० पाठः ।

(२) शाकान्—इति ख० पु० पाठः ।

ज्वलन्तीं ता विनिक्षिपेत् । मुखे तथा विनिर्दिग्धो मृत शुद्धिमवा
 प्नुयात् ॥ इति बृहस्पतिस्मरणात् । यत्तु (११९०)—‘सुरा पीत्वा
 द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्’ इति मनुना मोहग्रहणं कृतं त
 च्छास्त्रार्थापरिहानाभिप्रायेण । अत्रेदं चिन्तनीयम्—किं सुराश
 ब्दो मद्यमात्रे रूढ उत तिसृष्वथ गौडीमाध्वीपैष्टीप्राहोस्वित्पेष्टया
 भवेति । तत्र केचिन्मद्यमात्रं रूढ इति धर्षयन्ति । ‘अभ्यासे तु सु
 राया’ इति वासिष्ठे पैष्ट्यादित्रयं यतिरिक्तेऽपि मद्यमात्रे सुराशब्द
 प्रयोगदर्शनात् । न चासौ गौण प्रयाग इति शङ्कनीयम्, मद्यजनन
 शक्तिमत्त्वोपा(१)धिकतया सर्वत्र मुरयत्वोपपत्तौ गौणत्वकल्पनाया
 अन्याय्यत्वादिति । तदयुक्तम्, ‘पानस द्राक्ष माधूक चार्जूर ताल
 मैक्षवम् । मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नालिकरजम् । समानानि विजा
 नीयान्मद्याभ्येकादशैव तु । द्वादश तु सुरामद्य सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥
 इति पुलस्त्येन मद्यविशेषत्वेन सुरायां निर्दिष्टत्वात् । अतश्च मद्यमात्रे सु
 राशब्दप्रयोगो गौणः । अभ्ये पुनः पैष्ट्यादिषु । तस्यपु सुराशब्दस्य रूढिं
 मन्यन्ते । तथा हि—यद्यप्यनेकत्र सुराशब्दप्रयोगो दृश्यते तथापि कुत्रा
 नादित्वमिति सन्देहे(११९४)—‘गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञया त्रिविधा
 सुरा’ इति मनुवचनाद्बहुमधुपिष्टविकारेऽप्यनादित्वनिर्घाणात्तत्रैव मुख्य
 र्वयुक्तम् । न चानेक(२)त्र शक्तिकल्पना दोषः । मद्यशक्तेरुपाधिः प्राथम्य
 णेन तस्य सुपरिहरत्वात् । न च तालादिरसेष्वप्युपाधेऽपि यमानत्वा
 दितिप्रसङ्गः । पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढत्वाश्रयणात् । अतश्च—‘यद्यैवैका
 तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमै’ इति तिसृणां सुराणां समानदो
 षत्वप्रतिपादनपरं न पुनरनयागौडीमाध्वयोः पैष्टीसुरासमत्वप्रतिपा
 दनपरम् । द्विजोत्तमग्रहणं द्विजात्युपलक्षणम् । एतदप्ययुक्तम्,
 ‘द्वादश तु सुरामद्य सर्वेषामधमं स्मृतम्’ इति पुलस्त्यवचने गौडीमा
 ध्वीभ्यामपि सुरामद्य(३)स्यातिरेकदर्शनात् । तथा (मनु ११९३)—
 ‘सुरा वै मलयज्ञाना पाप्मा च मलयुच्यते’ इति । अत्रविकारस्यैव
 सुरात्वनिर्देशाद्ब्रह्मशब्दस्य च ‘अत्रेन व्यञ्जनम्’ इत्यादिषु ब्रह्मादिवि
 कार एव प्रयोगदर्शनाद्बहुमधुनोश्च रसरूपत्वात्तथा सौत्रामाणग्रहण
 चात्रविकार एव सुराशब्दस्य श्रुतत्वात् पैष्ट्येव सुरा मुरयाच्यते ।

इतरयोस्तु सुराशब्दो गौणः । यन्नूक्तम्—'गौडी माध्वी' इति मनुवचना-
 तिसृष्वप्यौत्पत्तिकत्वनिर्धारणेति, तदप्ययुक्तम् । यतो नेदं शब्दानुशा-
 सनवच्छब्दार्थसम्बन्धानादित्वप्रतिपादनपरं किन्तु कार्यप्रतिपादनपर-
 म् । अतो गुणप्रायश्चित्तनिमित्ततया गौडीमाध्वयोगौणः सुराशब्दप्रयो-
 गः । एवं च नानेकशक्तिकल्पना दोषो नाप्युपाध्याश्रयणं कृतम् । न चा-
 त्र द्विजोत्तमग्रहणस्योपलक्षणत्वम् । अतश्च (मनुः ११:९३)—'सुरा वै
 मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सु-
 रां पिबेत्' ॥ इति पैष्ट्या एव वर्णत्रयसम्बन्धित्वेन निषेधः । गौड्यादी-
 नां तु मद्यानां ब्राह्मणसम्बन्धित्वेनैव निषेधो न क्षत्रियवैश्ययोः । (११।
 ९५)—'यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं
 देवानामश्रता हविः' ॥ इति मानवे ब्राह्मणेनेति विशेषोपादानात् ।
 बृहद्विष्णुनापि ब्राह्मणस्यैव मद्यप्रतिषेधो दर्शितः । 'माधूकमैक्षवं सैरं
 तालं खार्जूरपानसम् । मधूत्थं चैव माध्वीकं मैरेयं नालिकेरजम् ॥
 अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु' इति । बृहद्याज्ञवल्क्ये-
 नापि क्षत्रियवैश्ययोर्दोषाभावो दर्शितः । 'कामादपि हि राजन्यो वैश्यो
 वापि कथञ्चन । मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते' ॥ इति ।
 व्यासेनापि तयोर्माध्वीपानमनुज्ञातम्—'उभौ मध्वासवक्षीवाबुभौ
 चन्दनचर्चितौ । एकपर्यङ्करथिनौ दृष्टौ मे केशर्वाजुनौ' ॥ इति । एवं
 ब्राह्मणसम्बन्धित्वेन मद्यमात्रनिषेधे सत्यपि । (मनुः ११:९४)—'गौडी
 माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न
 पातव्या द्विजोत्तमैः' ॥ इति गौडीमाध्वयोः पृथङ्निषेधवचनं दोषगुरु-
 त्वेन सुरासमत्वप्रतिपादनपरम् । अयं च सुरानिषेधोऽनुपनीतस्याः
 नूढायाश्च कन्याया भवत्येव । (मनुः ११:९३)—'तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ
 वैश्यश्च न सुरां पिबेत्' इति जातिमात्रावच्छेदेन निषेधात् । अतश्च
 (११:९०)—'सुरां पीत्वा द्विजो मोहात्' इति प्रायश्चित्तविधिवाक्ये
 मनुना यत् द्विजग्रहणं कृतं तद्वर्णत्रयोपलक्षणार्थम् । निमित्तभूतनि-
 षेधसापेक्षत्वात्त्रिमित्तिकविधेर्निषेधे च वर्णमात्रस्यावच्छेदकत्वात् ।
 यथा 'यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति' इति निमित्तवाक्ये
 हविर्मात्राभ्युदयस्य निमित्त(१)त्वावगतौ तत्सापेक्षनैमित्तिकवाक्ये

धूयमाणमपि त्रेधा तन्दुलान् विभजेदिति तन्दुलप्रहणं तन्दुलादिरूप-
द्विर्मात्रोपलक्षणम् । इयांस्तु विशेषः—‘पादो बालेषु दातव्यः सर्व-
पापेष्वयं विधिः’ इति यचनात्कामकारेऽपि न मरणान्तिकं किन्तु पाद-
मेव द्विगुणीकृत्य पद्धार्षिकं देयम् । ‘विहितं यदकामानां कामात्तद्वि-
गुणं चरेत्’ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । एवं वृद्धातुरादिष्वपि योज्यम् ।
तथा (११।९५)—‘तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः’ इति
मद्यस्यापि जातिमात्रावच्छेदेन निषिद्धत्वादनुपनीतेनापि न पेयम् ।
मनु कथमनुपनीतस्य दोषः । ‘प्रागुपनयनात्कामचारकामवाद्काम-
भक्षाः’ इति गौतमवचनात् । तथा—‘मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति
कश्चन । दोषस्त्वा पञ्चमाहर्षाद्दूर्ध्वं पित्रोः सुहृद्गुरोः’ ॥ इति कुमार-
वचनाच्च दोषाभावावातेः । उच्यते—सुरामद्ययोर्निषेधवाक्ये जा-
तिमात्रत्वावच्छेदकत्वश्रवणादप्रतिहतैव निषेधप्रवृत्तिः । अत एव
स्मृत्यन्तरे निषेधवचनम्—‘सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थि-
तिः’ इति । अतः ‘पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः’ इति ।
‘सर्वपापेषु सुरापानादिष्वपि’ इति यचनात्पाद एव सुरापाने प्राय-
श्चित्तम् । तथा जातूकण्येन मद्यपानेऽपि प्रायश्चित्तम्—‘अनुपेतस्तु
यो बालो मद्यं मोहात्पियेद्यदि । तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता
तथा पिता’ ॥ इति । अतो गौतमवचनं सुरादिव्यतिरिक्तशुक्लयुपि
तादिविषयम् । कुमारवचनं तु स्वल्पदोषरयापनपरम् । अत एव
प्रागुपनयनात्कृतदोषस्योपनयनमेव प्रायश्चित्तमित्युक्तं मनुना (२।२७)
‘गार्भहोर्मर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिधन्धनैः । वैजिकं गार्भिकं चैनो
द्विजानामपमृज्यते’ ॥ इति । अयमत्रार्थः—श्रैवणिकानामुत्पत्तिप्रभृति
पैष्टीप्रतिषेधः । ब्राह्मणस्य तु मद्यमात्रनिषेधोऽप्युत्पत्तिप्रभृत्येव । राज-
न्यचैद्ययोस्तु न कदाचिदपि गौड्यादिमद्यप्रतिषेधः । शूद्रस्य न सुरा-
प्रतिषेधो नापि मद्यप्रतिषेधः ॥ २५३ ॥

(मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

‘बालवासा इति । गोछागादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृतो बालवासाः ।
बालवासोप्रहणं वीरवल्कलयोरुपलक्षणाथम् । ‘सुरापगुरुत्पगौ
वीरवल्कलवाससौ ब्रह्महत्याव्रतं चरेयाताम्’ इति प्रचेतःस्मरणात् ।
जटिप्रहणं मुण्डित्वनिराकरणार्थम् । ब्रह्महत्याव्रतं चरोदित्यनेनैव सिद्धे

यद्बालवसनादिग्रहणं तदन्यत्र सम्भ(१)वि स्वयं मारितशिरःकपाला-
दिनिवृत्त्यर्थम् । इदमकामतो जलबुद्ध्या यः सुरां पिवति तद्विषयम् ।
(मनुः (११ ८९)—‘इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याऽकामतो द्विजम्’
इत्यकामित्वोपाधित्वेन विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् ।
अत्र च सुरापानस्य महापातकत्वात्सत्यप्यातिदेशिकत्वे सम्पूर्णमेक
द्वादशवार्षिकं कुर्यान्न पादोनम् । अत एव बृहहारीतः—‘द्वादशभि-
र्वर्षैर्महापातकिनः पूयन्ते’ इति । अथवा पि(२)ण्याकं पिण्डी तं त्रि-
समाः वर्षत्रयपर्यन्तं रात्रौ भक्षयेत् । कणास्तन्दु(३)ललवास्तान्वा
पूर्ववद्भक्षयेत् । एतच्च सकृदेव कार्यम् । (११९२)—‘कणान्वा भक्ष-
क्षयेद्वदं पिण्याकं वा सकृन्निशि’ इति मनुस्मरणात् । अस्य च
पिण्याकादिभक्षणस्य भोजनकार्ये विहितत्वादर्शनान्तरपरित्यागः ।
एतच्चोदकबुद्ध्या सुरापाने छर्दनोत्तरकाले वेदितव्यम् । ‘एतदेव व्रतं
कुर्यान्मद्यपश्छर्दने कृते । पञ्चगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोध-
नम्’ ॥ इति व्यासवचनात् । न च सुरासंसृष्टेपटुपलभ्यमानतद्गन्ध-
रसोदकपानविषयमिदमिति सुन्दरम् । संसर्गेऽपि सुरात्वस्यानपा-
यात् । यथाज्यत्वस्य पृषदाज्ये । अत एव ‘आज्यपा इति निगमाः
कार्याः न पृषदाज्यपाः’ इत्येवमुक्तं न्यायविद्भिः । यत्पुनरापस्तम्बव-
चनम्—‘स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारान्गत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा चतु-
र्थं कालं मितभोजनो योऽभ्युपेयात्सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विह-
रंस्त्रिभिर्वर्षैः पापं व्यपनुदति’ इति । यत्स्वङ्गिरोवचनम्—‘महापातकसं-
युक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिः’ इति, तदुभयमपि पिण्याकं वा कणा-
न्वेत्यनेनैकविषयम् । यदपि यमेन प्रायश्चित्तद्वयमुक्तम्—‘बृहस्पति-
सवनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः । समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी
श्रुतिः ॥ भूमिप्रदानं यः कुर्यात्सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः । पुनर्न च पि-
वेत्तां तु संस्त्रतः स विशुध्यति’ ॥ इति, तदुभयमपि पूर्वेण सहैक-
विषयम् । यद्वा अतिरिक्तदक्षिणाकल्पाश्रयणाद्द्वादशवार्षिकेण सह
विकल्प्यते । अत्रापि बालबुद्ध्यादीनां सार्धैकवर्षीयमनुपनीतानां तु
नवमासिकमित्येवं कल्पना कार्या । यत्तु मनुवचनम् (११९२)—‘क-
णान्वा भक्षयेद्वदं पिण्याकं वा सकृन्निशि । सुरापानापनुत्त्यर्थं

(१) संभवे श्रयमाणस्वसम्बन्धि स्वयं ख. ।

(२) पिण्याकपिण्डान् ख० ।

(३) तंदुलाणवास्तान्वा ख० ।

बालवासा जटी ध्वजी' ॥ इति, तत्तल्लुमात्रसंयोगे सुराया अत्रु-
 द्धिपूर्वे द्रष्टव्यम् । ननु च द्रवद्रव्यस्याभ्यवहरणं पानमित्युच्यते ।
 अभ्यवहरणं च कण्ठादधोनयनं न ताल्वादिसंयोगमात्रम् । अतः कथं
 तत्र पाननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । उच्यते, येन ताल्वादिसंयोगेन विना
 पानक्रिया न निर्वर्तते सोऽपि पानाक्रियाप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धः । अतो
 यद्यपि मुख्यपानाभावात् महापातकत्वं तथापि तत्प्रतिषेधेन तदङ्ग
 भूताव्यभिचारिताल्वादिसंयोगस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमा-
 नत्वाद्भवत्येव प्रायश्चित्तम्—'चरेद्भूतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागतः'
 इति । यथा हननप्रतिषेधेन तदङ्गभूताध्यवसायोदेरपि प्रतिषिद्धत्वा-
 त्प्रायश्चित्तविधानम् । यत्तु धौघायनीयम्—'प्रैमासिकममत्या सुरापाने
 कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनम्' इति । यच्च याग्यम्—'सुरां
 पीत्वा द्विज हत्वा रुक्मं हत्वा द्विजन्मनः । संयोग पतितैर्गया द्वि-
 जश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति । यदापि बार्हस्पत्यम्—'गौडीं मार्घीं सु-
 रां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् । तत्तद्गच्छं पराकं च चान्द्रायणम-
 नुकमात्' ॥ इति, तत्रितयमप्यनन्यौपधसाध्यव्याध्युपशमार्थं पाने वे-
 दितव्यम् । प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । यदा तु सुरासखुष्टं शुष्करसमे-
 वाश्रं भक्षयति तदा पुनरुपनयनम् । यथाह मनुः (११।१५०)—'अज्ञा-
 नात्प्रादय विषमूत्रं सुरासंखुष्टमेव च । पुनः संस्कारमहंति त्रयो
 र्णां द्विजातयः' ॥ इति । यदा च शुष्कसुरामाण्डस्थोदकं पियति
 तदा शातातपोक्तं कुर्यात्—'सुरामाण्डोदकपाने छदनं घृतप्राशन-
 महोराश्रोपवासश्च' इति । यत्तु धौघायनीयम्—'सुरापानस्य यो
 माण्डेष्वपः पर्युपिताः पियेत् । शहपुष्पीविषकं तु क्षीरं सर्पिः पियेत्
 ऽपहम्' ॥ इति तापर्युपितत्वादाधिकम् । अकामतोऽभ्यासे पुगर्मनुनो-
 क्तम् (११।१४७)—'अथ सुरामाजनस्था मद्यमाण्डस्थितास्तथा । पञ्च-
 रात्रं पियेत्पीत्वा शहपुष्पीशृतं पयः' ॥ इति तन्मतिपूर्वकपाने । ज्ञानतो-
 ऽभ्यासे तु पृथग्यम आह—'सुरामाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिये-
 द्विजः । स द्वादशाहं क्षीरेण पियेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्' ॥ इति । सुराप-
 न्य मुपगन्धाघ्राणे तु मानयम् (११।१४२)—'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य
 गन्धमाघ्राय सोमपः । प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्रादय विशुज्य-
 ति' ॥ इति, तत्सोमयाजिन एवाऽमतिपूर्वे । मतिपूर्वे तु द्विगुणम् ।
 अपीतसोमस्य तु कल्प्यम् । साक्षात्सुरागन्धाघ्राणस्य तु 'घ्रातिरघ्रे-

यमद्ययोः' इति जातिभ्रंशकरत्वात् (११।१२४)—'जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया' ॥ इति मनूकं द्रष्टव्यम् ॥ २५४ ॥

(मिता०) एवं मुख्यसुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा मद्यपाने प्रायश्चित्तमाह—

अज्ञानादिति । यः पुनरज्ञानाद्दुदकबुद्ध्या सुरां मद्यं ब्राह्मणः पिवति ये च ब्राह्मणादयो रेतोविण्मूत्राणि प्राश्नन्ति ते त्रयोऽपि द्विजातयो वर्णास्तत्तत्कृच्छ्रपूर्वकं पुनरुपनयनं प्रायश्चित्तमर्हन्ति । अत्र मद्यपाने योऽयं पुनःसंस्कारः स ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियविशोस्तदभ्यनुज्ञानस्य दर्शितत्वात् । सुराशब्दश्चात्र मद्यपरः । प्रायश्चित्तस्यातिलघुत्वात् । अज्ञानतो मुख्यसुरापाने द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वाच्च । अत एव गौतमेनात्र मद्यशब्दः प्रयुक्तः । 'अमत्या मद्यपाने पयो घृतमुदकं वा ऽयहं तप्तानि पिवेत्स तप्तकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशने चे'ति । यदप्यस्मिन्नेव विषये मनुनोक्तम् (११।१४६)—'अज्ञानाद्धारुणीं पीत्वा संस्कारेण विशुद्ध्यति' इति, तदपि तप्तकृच्छ्रपूर्वकमेव । गौतमवाक्यानुसरोधात् । पुनःसंस्कारश्च पुनरुपनयम् । तच्चाश्वलायनाद्युक्तक्रमेण कर्तव्यम् । यथोक्तम्—'अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम्' इति । मतिपूर्वमद्यपाने वसिष्टोक्तं द्रष्टव्यम्—'मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतप्राशनं पुनःसंस्कारश्च' इति । चान्द्रायणं वा शङ्कोक्तम्—'असुरामद्यपायी चान्द्रायणं चरेत्' इति । मुखमात्रप्रवेशे तु मद्यस्यापस्तम्बीयं पद्मात्रम्—'अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानां च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ पद्मोद्गुम्बरविल्वानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा पद्मत्रेण विशुद्ध्यति' ॥ इति । एतच्च तालादिमद्यविषयम् । गौडीमाध्व्योः पुनरज्ञानतः पाने 'असुरायाः सुरायाश्चाज्ञानतः' इति वसिष्टोक्तः कृच्छ्रातिकृच्छ्रसहितः पुनःसंस्कारो घृतप्राशश्च द्रष्टव्यः । तयोर्मतिपूर्वपाने तु 'पिण्याकं वा कणान्वा' इति त्रैवार्षिकम् । कामतस्तु तप्तानाभ्यासे 'अभ्यासे तु सराया अग्निवर्णां सुरां पिवेन्नरणात्पूतो भवति' इति वासिष्टं मरणान्तिकं द्रष्टव्यम् । नात्र सुराशब्दः प-

ष्टवभिप्रायः । तस्याः सकृत्पानेऽपि मरणान्तिकस्य दर्शितत्वात् ।
मद्यवासितशुष्कभाण्डस्थोदकस्याज्ञानतः पाने बृहद्यमोक्तम्—‘म-
द्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः । कुशमूलविपकेन त्र्यहं
क्षीरेण घर्तयेत्’ ॥ इति । अज्ञानतोऽभ्यासे तु वसिष्ठेनोक्तम्—‘मद्य-
भाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः । पद्मोदुम्बरयित्वानां पला-
शस्य कुशस्य च ॥ एतेषामुदकं पीत्वा त्रिरात्रेण विमुञ्चति’ । इति ।
ज्ञानतः पाने तु विष्णुक्तम्—‘मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा पञ्चरात्रं
शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्’ इति । ज्ञानतोऽभ्यासे तु शङ्खेनोक्तम्—
‘मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा सप्तरात्रं गोमूत्रयावकं पिबेत्’ इति ।
अत्यन्ताभ्यासे तु हारीतोक्तम्—‘मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चि-
त्पिबेद्विजः । द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्’ ॥ इति । एषु
च वाक्येषु द्विजप्रहणं ब्राह्मणाभिप्रायम् । क्षत्रियवैश्ययोरप्रतिषेधा-
दिति दर्शितं प्राक् । इदं च गौडीमाध्वीभाण्डस्थजलपानविषयं शु-
कत्याप्रायश्चित्तस्य । तालादिमद्यभाण्डोदकपाने तु कल्प्यम् ॥२५५॥

(धी० मि०) न केवलं द्विजातीनामेवोक्तानि प्रायश्चित्तानि, किन्तु
सद्भार्याणामपि (१) स्त्रीत्वाद्गतार्थमित्यभिप्रेत्य निन्दार्थवादमाह—

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ॥

इहैव सा शुनी शृग्री शूकरी चोपजायते ॥ २५६ ॥

ब्राह्मणीपदं द्विजातिभार्यापरं तेन शूद्राया अपि द्विजपरिणिता-
याः प्रायश्चित्तम् । अत एव मनुः—

पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।

पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

इति । एवं च वर्णपुरस्कारेण निषेधलिङ्गस्य विषक्षितत्वात् क्ष-
त्रियवैश्यजातिस्त्रियोः सुरापाननिषेधप्राप्तायपि वचनामिदमनर्थक
शूद्रायाः प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थत्वात् । तस्मात् द्विजातिभार्या या सुरां
पियति सा पत्या सह घर्माचरणेनाऽजितं स्वर्गलोकं न याति घर्म-
स्य सुरापानेनेय नाशात् । इह मर्त्यलोके सा शुन्यादिजायते इत्य-
र्थः । एषकारेणाऽन्तरा मनुष्यजन्मयोनिव्यवच्छेदः । चकारेण सुरा-
पीमर्तुः पतनं समुच्चीयते ॥ २५६ ॥

(मिता०) द्विजातिभार्या प्रत्याह—

पतिलोकमिति । या द्विजातिभार्या सुरां पिवति सा कृतपुण्या-
पि सती पतिलोकं न याति किन्त्वैव लोके श्वगृध्रशूकरलाक्षितां
तिर्यग्योनिं क्रमेण प्राप्नोति । ब्राह्मणीग्रहणं चात्र 'तिस्रो वर्णानुपूर्व्ये-
ण' इति न्यायेन यस्य द्विजातेर्यावत्यो भार्यास्तासामुपलक्षणम् । अ-
त एव मनुः—'पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिवेत् । पति-
तार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते' ॥ इति । धर्मार्थकामेषु सहाधि-
काराद्दम्पत्योरेकशरीरत्वमेव, अतो यस्य द्विजातेर्भार्या सुरां पिव-
ति तस्य भार्यारूपमर्धं शरीरं पतति । पतितस्य च भार्यारूपस्यार्ध-
शरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते । तस्मात् द्विजातिभार्यया ब्राह्मण्या-
द्यया न सुरा प्रेया । 'तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिवेत्'
इति निषेधविधौ लिङ्गस्याविवक्षितत्वेन वर्णत्रयभार्याणामपि प्रति-
षेधे सिद्धे पुनर्वचनं द्विजातिभार्यायाः शूद्राया अपि सुरापतिषेध-
प्राप्त्यर्थम् । अतो द्विजातिभार्याभिः सुरापाने प्रायश्चित्तस्यार्धं का-
र्यम् । शूद्रभार्यायास्तु शूद्रायाः शूद्रवदेव न प्रतिषेधः । सुरापानस-
मेषु तु निषिद्धभक्षणादिषु सुरापानप्रायश्चित्तार्धमित्युक्तं प्राक् २५६
इति सुरापानप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(वी०मि०) अथ क्रमप्राप्तं स्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् ॥

स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५७ ॥

अनिवेद्य नृपे शुद्ध्येत्सुरापव्रतमाचरन् ॥

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥ २५८ ॥

ब्राह्मणस्वामिकपोडशमापपरिमितसुवर्णापहारी तु स्वहननाय
मुसलं स्वकर्म सुवर्णस्तेयं ख्यापयन् राज्ञेऽर्पयेत् । तेन राज्ञा सकृद-
स्वयमेव ददं ताडितो मृतः शुचिः । यदि वाऽऽयुःशेषवशात् राज्ञा
प्रहृतेऽपि मरणान्मुक्तः तदा शुचिरित्यर्थः । अपिवेति सम्भावना-
विकल्पार्थक्रमम् । तदाह संवर्तः—

स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य राज्ञे शस्यात्तु किल्बिषम् ।

ततो मुसलमादाय सकृदन्यात्तु तं स्वयम् ॥

यदि जीवति स स्तेनस्ततः पापात्प्रमुच्यते ।

राक्षश्चाऽत्र हनने न दोषः, किन्त्यहनन एव पापम् । 'अघ्नन्नेन स्यो राजे'ति गौतमवचनात् । कामकृते स्तेये प्रायश्चित्तमभिधायाऽकामकृतेऽभिधत्ते—अनिषेधेति । नृपे अनिषेध स्वकर्माऽकथयित्वा मुसलं चाऽनर्पयित्वा सुरापयतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुद्धयेत् । सुरापयेन शिरःकपालधारणादिव्यवच्छेदः । ब्रह्मोऽप्याह—

अघःशार्थी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।

एककाल समश्रानो वर्षे तु द्वादशे गते ॥

रुक्मस्तेर्या सुरापञ्च ब्रह्मप्रा गुरुतल्पगः ।

घतेनैतेन शुद्धयन्ति महापातकिनस्त्वमे ॥

आत्मेति । आत्मशरीरमितं सुवर्णं वा एकस्य विप्रस्य जावज्जीवतृप्तिक्षमं धनं वा दद्यात् इति, अकामकृतस्तेये प्रायश्चित्तद्वयम् । शूळपाणिस्तु—'द्वादशवार्षिकमत आरब्धे हिरण्यादिदानं नैमित्तिकं तत्समाप्तिर्योज्यमित्याह । तत्तुच्छम्, एकस्मिन् दिने प्रतमारभ्य शटित्येव सुवर्णदाने प्रायश्चित्ताधिक्याभावादेवं कल्पने मानाम्नावादिति दिक् ॥ २५७—२५८ ॥

(मिता०) क्रमप्राप्तं सुवर्णंस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणस्वामिकं सुवर्णं योऽपहरत्यसौ सुवर्णंस्तेयं मया कृतमित्येवं स्वकर्म स्यापयन् राज्ञं मुसलं समर्पयेत् । मुसलसमर्पणस्य दृष्टार्थत्वात्तेन मुसलेन राजा तं हन्यात् । तेन राज्ञा हतो मुक्तो वा शुद्धो भवति । अघहरणशब्देन च समक्षं परोक्षं वा पलाच्चौर्येण वा क्रयादिस्वत्वहंतुं विना ग्रहणमुच्यते । मुसलं समर्पयेदिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि तस्य हननार्थत्वात् तत्समर्थस्याऽयोमयादेर्ग्रहणम् । अत एव मनुनोक्तम् (८।३।५)—'स्कन्धेनादाय मुसलं लकुटं वापि ख्यादिरम् । (१)असि चोमयतस्तीक्ष्णमापसं दण्डमेव वा' ॥ इति । शङ्खेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'सुवर्णंस्तेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं मुसलमादाय राजानमुपतिष्ठेदिदं मया पापं कृतमनेन मुसलेन मां घातयस्वेति स राजा शिष्टः सन्पूतो भवति' इति । हननं चावृत्तिविधानामाधारसदृशेण कार्यम् । अत एव

मनुनोक्तम् (११।१००)—‘(१)ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्’ इति । एवं सकृत्ताडनेन राज्ञा हतो मृतः शुद्धेत्, मुक्तो वा मरणाज्जीवन्नपि विशुद्धेदिति यावत् । तथा च संवर्तनोक्तम्—‘ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् । यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयाद्विशुध्यति’ ॥ इति । यथोक्तं ब्राह्मणवधे—‘मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति’ इति । नन्वताडित एव राज्ञा मुक्तः स्तेनः शुध्येदित्ययमर्थः कस्मान्नेष्यते । उच्यते—‘अनघ्ननेनस्वी राजे’ति गौतमीये ताडनमकुर्वतो राज्ञो दोषाभिधानात् । भवतु राज्ञो दोषस्तथाप्यतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा स्नेहादिना मुक्तः स्तेनः कथं न शुध्येदिति चेत् । उच्यते—एवं च सति अकारणिका शुद्धिरापतेत् । अथोच्यते—मोक्षोत्तरकालं द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठानेन शुद्धयङ्गीकरणान्नाकारणिकेति, तदप्यसुन्दरम् । मुक्तः शुचिरिति मोक्षस्यैव शुद्धिहेतुत्वाभिधानात् । अतः प्राच्येव व्याख्या ज्यायसी । मुक्तो वा मरणाज्जीवन्नपि विशुध्येदिति यावत् । इदं च मरणान्तिकं सार्ववर्णिकस्यापहर्तुर्न तु ब्राह्मणस्यैव । ब्राह्मणस्वर्णहारीति नैमित्तिकवाक्ये विशेषानुपादानात् क्षत्रियादीनां च महापातकित्वाविशेषात्प्रायश्चित्तान्तरस्यानास्नानाच्च । यत्पुनर्मानवे (११।९९)—‘सुवर्णस्तेयकृद्धिप्रः’ इति विप्रग्रहणं तन्नरमात्रोपलक्षणम् । ‘प्रायश्चित्तीयते नर’ इति तस्यैव प्रकृतत्वात् । (मनुः ११।५४)—‘ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः’ इति निमित्तवाक्ये विशेषानुपादानाच्च । तत्सापेक्षनैमित्तिकवाक्ये ‘सुवर्णस्तेयकृद्धिप्रः’ इत्यत्र श्रूयमाणमप्युपलक्षणमेव युक्तम् । यथाभ्युदितेष्ट्यां यस्य हविरिति वाक्ये तन्दुलग्रहणं हविर्मात्रस्य । इदं च राज्ञा हननं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । (८।३८०)—‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्’ इति मानवे ब्राह्मणवधस्य निषिद्धत्वात् । यदि कथञ्चिदतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा हन्यते तथापि शुद्धो भवति । (मनुः ११।१००)—‘वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा’ इति ब्राह्मणस्यापि वधेन शुद्ध्यभिधानात् । न च तपसैव वेत्येवकारेण वधनिषेधः । तस्य केवलतपसापि शुद्ध्यभिधानपरत्वात् । यदि वधो निषिद्धस्तर्हि तपसैव वेति

(१) मनुस्मृतौ तु—‘गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् । वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥’ इति पाठान्तरम् ।

विकल्पामिधानमनुपपन्नम् । न च दण्डामिप्रायं विकल्पामिधानम् । तस्यानिर्दिष्टत्वात् । किञ्च—‘एकार्थास्तु विकल्पेरन्’ इति न्यायेनैकार्थानामेव विकल्पो ग्रीहियषयोरिव । न च दण्डतपसोरैकार्थत्वम् । दण्डस्य दमनार्थत्वात्तपसश्च पापक्षयहेतुत्वात् । न च ‘वधेन शुष्यति स्तेन’ इति सामान्यविषयेण वधेन ‘ब्राह्मणस्तपसैव धे’ति विशिष्टविषयस्य तपसो विकल्पोपपत्तिः । न हि भवति ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय धेति विकल्पस्तस्माद्दुयोरपि सामान्यविषयत्वमेव । यद्वा क्षत्रियस्यापि न निषेधः । मनुना ‘सुवर्णस्तेयकृद्विप्र’ इत्यभिधाय (११।१००)—‘गृहीत्या मुसलं राजा सृष्ट्वा न्यात्तु तं स्वयम्’ । इति सर्वनाम्ना प्रकृतब्राह्मणपरामर्शेनैव हननविधानात् । ‘न जातु ब्राह्मणं हन्या’दित्यस्य प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तदण्डरूपहननविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । एतच्च मरणान्तिकं मतिपूर्वसुवर्णस्तेयविषयम् । ‘मरणान्तिकं हि यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्तु कामकृते पापे विज्ञेयं नात्र संशयः’ ॥ इति मध्यमाङ्गिरःस्मरणात् । अत्र च सुवर्णशब्दः परिमाणविशिष्टहेमद्रव्यवचनो न जातिमात्रवचनः । ‘जालसूर्यमरीचिस्यं त्रसरेणु रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिखा तु तास्तिघ्नो राजसर्पप उच्यते ॥ गौरस्तु ते त्रयः पद्मिष्यंथो मध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश’ ॥ इति षोडशमापपरिमिते हेमनि सुवर्णशब्दस्य परिभाषितत्वात् । अतो ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यादिप्रयोगेषु कृतपरिमाणस्यैव सुवर्णस्य ग्रहणं युक्तम् । परिमाणकरणस्य दृष्टार्थत्वात् । न ह्यदृष्टार्थपरिमाणस्मरणम् । नापि लोकव्यवहारार्थम् । अतएव तत्रास्मृतिकारप्रवृत्तेः । अत एवोक्तं न्यायविद्भिः—‘कार्यकाले संज्ञापरिमाणयोरुपस्थानम्’ इति । तथा नामापि गुणफलोपयन्धेनार्थवदित्युक्तं पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र । न च दण्डमात्रोपयोगिपरिमाणस्मरणमित्युक्तमिति युक्तम् । तावन्मात्रार्थत्वे प्रमाणाभावात् । अतोऽपिशेषात्सर्वशेषत्वमेव युक्तम् । किञ्च—दण्डस्य दमनार्थत्वाद्दमनस्य च परिमाणविशेषमन्तरेणापि सिद्धेर्नातीव परिमाणस्मरणमुपयुज्यते । शब्दैकसमधिगम्ये तु महापातकित्वादायेकान्ततः स्मरणमुपयुज्यते । अतः षोडशमापात्मकसुवर्णपरिमितहेमहरण एव महापातकित्यं तन्निमित्तं मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तविधानं च । द्वित्रादिमापात्मकहेमहरणं तु क्षत्रियादिहे-

महरणवदुपपातकमेवेति युक्तम् । किञ्च—सुवर्णान्ण्यूनपरिमाणहे-
महरणे प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात्तत्परिमाणस्यैव हेम्नो हरणे मरणांति-
कादिप्रायश्चित्तमिति युक्तम् । तथा चोक्तं पट्टत्रिंशन्मते—‘वालाग्र-
मात्रेऽपहृते प्रणायामं समाचरेत् । लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायाम-
मत्रयं बुधः ॥ राजसर्पपमात्रे तु प्राणायामचतुष्टयम् । गायत्र्यष्टस-
हस्रं च जपेत्पापविशुद्धये ॥ गौरसर्पपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।
यवमात्रं सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥ सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य
द्विजोत्तमः । कुर्यात्सान्तपनं कुर्यात्तत्पापस्यापनुत्तये ॥ अपहृत्य सुव-
र्णस्य मापमात्रं द्वि(१)जोत्तमः । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशु-
ध्यति ॥ सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत् । ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं
ज्ञेयमथवा ब्रह्महव्रतम् ॥ इदं च वत्सरं यावकाशनं किञ्चिन्न्यूनसुव-
र्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे मन्वादिमहास्मृतिषु द्वादशचार्षिक-
विधानात् । ‘बलाद्ये कामकारेण गृह्णन्ति स्वं नराधमाः । तेषां तु
वलहर्तृणां प्राणान्तिकमिहोच्यते’ ॥ सुवर्णपरिमाणादर्वागपीत्यभिप्रे-
तम् । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहृतधनं तत्स्वामिने दत्त्वैव कार्यम् ।
‘स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः । स्वामिनेऽपहृतं देयं हत्रां
त्वेकादशाधिकम्’ ॥ इति स्मरणात् । तथा (मनुः ११।१६६)—‘चरे-
त्सान्तपनं कृच्छ्रं त(२)न्निर्यात्यात्मशुद्धये’ इति मनुस्मरणाच्च । दण्ड-
प्रकरणेऽप्युक्तम्—‘शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्’ ॥ इति ।
यद्वाऽत्यशक्त्या राजा हन्तुमसमर्थस्तदा वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—‘स्तेनः
प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत् ततस्तस्मै राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्या-
त्तेनात्मानं प्रमापयेत् मरणात्पूतो भवतीति विश्वायते’ इति । औ-
दुम्बरं ताम्रमयम् । यदपि द्वितीयं प्रायश्चित्तं तेनोक्तम्—‘निष्का-
लको गोमृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं प्रमापयेन्मरणा-
त्पूतो भवतीति विश्वायते’ इति, तदपि गुरुश्रोत्रिययागस्थादिविप्र-
द्रव्यापहारविषयं क्षत्रियाद्यपहर्तृविषयं वा । तत्र निष्मालक इति
निर्गतकेशश्मश्रुलोमाभिधीयते । तथाश्वमेधाद्यनुष्ठानेन वा । तथा
प्रचंतसा मरणान्तिकमाभिधायोक्तम्—‘इष्ट्वा वाश्वमेधेन गोसवेन वा
विशुद्ध्येत्’ इति । एतच्च विद्वक्षत्रियाद्यपहर्तृविषयम् ॥ २५७ ॥

(मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अनिषेधेति । स्वीयं स्तेयं राजन्यनिषेध सुरापयतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुध्येत् । शवशिरोध्वजे तत्कपालधारणनिराकरणार्थं सुरापयतमित्युक्तम् । एतश्चाकामकारविषयम् । (मनुः११।८९)—
 'इयं विशुद्धिरदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्' इत्यकामतो विहितस्यै-
 व द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् । नन्वकामतोऽपहार एव न संभवती-
 ति कथं तद्विषयत्वम् । उच्यते—यदा यस्त्रप्रान्तप्रथितं सुवर्णादि-
 कमञ्जानादपहरति रजतादिद्रव्यान्तरबुद्ध्या वा हृत्या चानन्तरमेवा-
 न्यस्मै दत्तं नाशितं वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पितं तदा सम्भवत्ये-
 धाकामतोऽपहारः । यस्तु ताम्रादिकस्य रसवेधाद्यापादितसुवर्णरूप-
 स्यापहारो न तत्रेदं प्रायश्चित्तम् । मुख्यजातिसमवायामावात् ।
 न च मुख्यसादृश्यमात्रेण गौणे मुख्यधर्मा भवन्ति । यद्यपीदृशमे-
 धासुवर्णं सुवर्णप्रान्त्यापहरति तथापि नेदं प्रायश्चित्तम् । असुवर्णा-
 पहारित्वादेव । न च सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे अहत्यापीनिषदत्रापि दोष-
 इति वाच्यम्, असुवर्णे प्रवृत्तत्वादेव । न ह्यब्राह्मणः सृष्टश्चेदित्यस्य
 विषयः । यच्चेदं 'मनसा पापं ध्यात्वा प्रणवपूर्वकं व्याहृतीर्मनसा
 जपेत् । व्याहृत्या प्राणायामं प्रिाचरेत् । प्रवृत्तौ छच्छ्रं द्वादशरात्रं
 घरे'दिति, तदपि सम्यगर्थप्रवृत्तिविषयम् । अतो नेदृशमज्ञानतः
 स्वर्णापहारः प्रायश्चित्तस्य निमित्त, किन्तु रजतादियुद्ध्या पूर्वोक्त
 एव स्वर्णापहारः । अस्मिन्नेव विषये यदापहर्तात्यन्तमहाधनः तदा-
 त्मनुलितं सुवर्णं दद्यात् । अथ तावद्धनं नास्ति तपश्चर्यायां चाश-
 कस्तदा विप्रतुष्टिद्विप्रस्य यावज्जीवं कुटुम्बमरणपर्याप्ततया तुष्टि-
 करं धनं दद्यात् । यदा तु निर्गुणस्थामिकं द्रव्यमपहरति तदा 'एत-
 देव प्रतं स्तेनः पादन्यून समाचरेत्' इति व्यासेनोक्तं नववार्षिकं
 द्रष्टव्यम् । यदा पुनरीदृशमेव धुत्क्षामकुटुम्बपरिरक्षणार्थमपहरति
 तदा अग्निप्रतिपादितं पद्धार्षिकं 'स्यजिंदादिं वा क्रतुं कुर्यात्तीर्थ-
 यात्रां वा', 'षड्यं वाचरेत्छच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विजः । तीर्थानि वा
 भ्रमन्ध्विद्वांस्ततः स्तेयाद्विमुच्यते' ॥ इति । यदा त्वपहारसमनन्तर-
 मेव हा कष्टं मया कृतमिति जातानुतापः प्रत्यर्पयति त्वजति वा
 तदापस्तम्भीयं चतुर्थकालमिताक्षरेण त्रिषर्षमयस्थानमाह्निरमं वा
 यज्ञादयं त्रैवार्षिकं द्रष्टव्यम् । ननु प्रत्यर्पणे त्यागे धापहारधात्वर्थस्य

निष्पन्नत्वात्कथं प्रायश्चित्तालपत्वम् । अधानिष्पन्नस्तदा प्रायश्चित्ता-
 भाव एव स्यान्न तु प्रायश्चित्तालपत्वम् । मैवम् , अपहारस्योपभोगादि-
 फलपर्यन्तत्वादुपभोगात्प्राङ्निवृत्तौ च पुष्कलस्यापहारार्थस्याभा-
 वाद्युक्तमेव प्रायश्चित्तालपत्वं पीतवान्त इवापेयद्रव्ये । नन्वेवं सति
 चौरहस्ताद्वलादाकृष्य ग्रहणेऽपि तस्योपभोगलक्षणफलाभावात्प्रा-
 यश्चित्तालपत्वप्रसङ्गः । मैवम् , तस्य त्यागे स्वतःप्रवृत्त्यभावात् फल-
 पर्यन्तेऽपहारे स्वतःप्रवृत्तत्वाच्च । यस्तु रजतताम्रादिसंसृष्टसुवर्णा-
 पहारी न तत्रेदं लघुप्रायश्चित्तम् । यतः संसर्गेऽपि सुवर्णत्वं नापै-
 ति श्राज्यत्वमिव पृपदाज्ये । अतस्तत्र द्वादशवार्षिकमेवेति युक्तम् ।
 अथ सुवर्णस्तेयसदृशं द्रव्यान्तरमेवेति लघुप्रायश्चित्तमुच्यते । न(१)
 तर्हि तत्र त्रैवार्षिकादिलघुप्रायश्चित्तादिविषयता असुवर्णत्वादेव,
 किन्तूपपातकप्रायश्चित्तमेव । यदप्यपरमापस्तम्बोक्तम्—‘स्तेयं
 कृत्वा सुरां पीत्वा कृच्छ्रं सांवत्सरं चरेत्’ इति तत्सुवर्णपरिमाणा-
 दर्वाङ्मापाच्चाधिकपरिमाणद्रव्यविषयम् । यत्तुक्तं सुमन्तुना—‘सु-
 वर्णस्तेयी मासं सावित्र्यष्टसाहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात् , प्रत्यहं त्रि-
 रात्रमुपवासस्तप्तकृच्छ्रेण च पूतो भवति’ इति, तत्पूर्वोक्तमापपरि-
 माणसुवर्णापहारप्रायश्चित्तेन सह विकल्प्येत । यदप्यपरं तेनैवो-
 क्तम्—‘सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुमक्षः पूतो भवति’ इति, तन्म-
 नसापहारे प्रवृत्तस्य स्वत एवोपरतजिहीर्षस्य वेदितव्यम् । अत्रापि
 स्त्रीवालवृद्धादिष्वर्धमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । यानि च ‘अश्वरत्न-
 मनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा’ इत्यादिना सुवर्णस्तेयसमत्वेन प्रतिपा-
 दितानि तेष्वर्धमेव कार्यम् । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतवचनम्—‘रूप्यं
 हृत्वा द्विजो मो(२)हाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । गद्याणदशकादूर्ध्वमा-
 शताद्विगुणं चरेत् ॥ आसहस्रान्तु त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः ।
 सर्वेषां धातुलोहानां पराकं तु समाचरेत् ॥ धान्यानां हरणे कृच्छ्रं
 तिलानामैन्दवं स्मृतम् । रत्नानां हरणं विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्’ ।
 इति, तदपि गद्याणसहस्राधिकरजतहरणे सुवर्णस्तेयसमप्रायश्चित्त
 प्रतिपादनार्थं न पुनस्तन्निवृत्त्यर्थम् । यदपि रत्नापहारे चान्द्रायणमु-
 क्तं तदपि गद्याणसहस्राङ्गीनमूल्यरत्नापहारे द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं पुनः
 सुवर्णस्तेयसमम् ॥ २५८ ॥

इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तकरणम् ।

(धी०मि०) अथ क्रमप्राप्तं गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तमाह—

तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योपिता स्वपेत् ॥

गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत्तनुम् ॥ २५९ ॥

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम् ॥ २६० ॥

गुरुतल्पगो ज्वलति लोहशयने ज्वलन्त्या लोहमययोपिता सार्धं तां परिष्वज्य स्वपेत् । अथ वा सलिलकौ वृषणौ स्वयं छित्त्वाऽञ्जलिनाऽऽधाय नैर्ऋत्यां दिशि देहपातपर्यन्तमकुटिल गत्वा तनुमुत्सृजेत् । तदाह मनुः—

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।

सूर्मा ज्वलन्तीमादिलप्य सृशुना स विशुद्ध्यति ॥

स्वयं वा शिश्रुवृषणावुत्कृत्याऽऽधाय चाऽञ्जलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादाजिह्वगः ॥

तथा—

गुर्घङ्गनाया गमने यदुकं पुरुषेष्व(१)पि ।

एवमेव विधिं कुर्याद्योपित्सु पतितास्वपि ॥

च(२)कारेण स्त्रीषदर्धप्रायश्चित्तमिह व्यवच्छिद्यते । वसिष्ठः—

निष्कालको घृताभ्यक्तस्ततां सूर्मा परिष्वजेत् ।

निष्कालको मुण्डितकेशः, सूर्मा लोहप्रतिमा । इदं च कामतो गुरुतल्पगमने । गुरुतल्पत्यादिकमज्ञात्वा गमने त्वाह प्राजापत्यमिति । द्वादश समा वर्षाणि ध्याप्य प्राजापत्यं वा चरेदित्यर्थः । शूलाणिस्तु—'मातृभिन्नायास्तु पितृपत्न्या असवर्णाया गमने वर्षप्रथमं प्राजापत्यमिति ध्याचष्टे । 'रेतस्सेकात्पूर्वं निवृत्ताधिदं प्रैवार्यिक'मिति भवदेवः । गुर्घङ्गनागमनाऽभिलाषेण तर्क्षयशय्याक्रमणमात्रे त्वाह चान्द्रायणं वेदसंहितां च सम्पूर्णां त्रीन् मासान् ध्याप्याऽभ्यसेत् ॥ २५९—२६० ॥

(१) पुरुषेष्वपि वा—इति व० पु० पठः ।

(२) एवकारेण—इति क० व० पुस्तकयोः पठः, ११ मूले एतत्तदुपलभ्येद्व्यतिरेकमथ पाठो विहितः ।

(मित्ता०) उद्देशक्रमप्राप्तं गुरु(१)तल्पप्रायश्चित्तमाह—

तप्त इति । समा वा गुरुतल्पग इति वक्ष्यमाणश्लोकगतं गुरुत-
ल्पगपदमत्र सम्बध्यते । तप्तेऽयःशयने यथा मरणक्षमं भवति तथा तप्त
अग्निवर्णं कृते कार्णायसे शयने अयोमर्या स्त्रीप्रतिकृत्या तप्तया
सह गुरुतल्पगः स्वप्यात् । एवं सुप्त्वा तनुं देहमुत्सृजेत् । प्रिये-
तेति यावत् । शयनं च गुर्वङ्गनागमनं मया कृतमित्येवं स्वकर्म वि-
ख्याप्य कुर्यात् । (११।१०३)—‘गुरु(२)तल्प्यभिभाष्यैनः’ इति मनु-
स्मरणात् । तथा स्त्रियमालिङ्ग्य कार्यम्—‘गुरुतल्पगो मृन्मयीमायसीं
वा स्त्रियः प्रतिकृतिमग्निवर्णां कृत्वा कार्णायसशयने (अयोमर्या
स्त्रीप्रतिकृत्या कृत्वा) तामालिङ्ग्य पूतो भवति’ इति वृद्धहारीतस्मर-
णात् । तथा मुण्डितलोमकेशेन घृताभ्यक्तेन च कर्तव्यम्—‘निष्का-
लको घृताभ्यक्तस्तप्तां तां सूर्मां मृन्मयीं वा परिष्वज्य मरणात्पूतो
भवतीति विज्ञायते’ इति वसिष्ठस्मरणात् । न च (११।१०३)—‘गुरु-
(४)तल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूर्मां ज्वलन्तीं स्वादिल-
प्येन्मृत्युना स विशुध्यति’ ॥ इति मनुवाक्यानुरोधेन तप्तलोहशयनं
तप्तलोहयोपिदालिङ्गनं च निरपेक्षं प्रायश्चित्तद्वयमित्याशङ्कनीयम् ।
आयस्या योपिता स्वपेत् । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां तप्तेऽयःशयन इति
परस्परसापेक्षतयैकत्वावगमादेककल्पत्वमेव युक्तम् । अथ वा घृणौ
सालिङ्गौ स्वयमुत्कृत्य छित्त्वाऽञ्जलिना गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दक्षिणस्यां
प्रतीच्यां दिशि देहपातान्तमकुटिलगतिर्गत्वा तनुमुत्सृजेत् । यथाह
मनुः—(११।१०४)—‘स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वगः’ ॥ इति । गमनं पृष्ठतोऽनी-
क्षमाणेन कर्तव्यम् । ‘क्षुरेण शिश्नवृषणावुत्कृत्यानवेक्षमाणो ब्रजेत्’
इति शङ्खलिखितस्मरणात् । एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिवध्यते
तत्रैव मरणान्तं तिष्ठेत् । ‘सवृषणं शिश्नमुत्कृत्याऽञ्जलावाधाय दक्षि-
णाभिमुखो गच्छेद्यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्रलयात्’ इति वसिष्ठस्म-
रणात् । दण्डोऽप्यत्रायमेव । यथाह नारदः—‘आसामन्यतमां गच्छ-
न्गुरुतल्पग उच्यते । शिश्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते’ ॥
एवं दण्डार्थमपि लिङ्गाद्युत्कर्तनं पापक्षयार्थमपि भवति । इदमेव
मरणान्तिकं दण्डमभिप्रेत्योक्तं मनुना (११।१३२)—‘राजभिर्भृतदण्डा-

स्तु श्रुत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृ-
 तिनो यथा ॥ इति । धनदण्डेन पुनः प्रायश्चित्तं भवत्येव (२।२४०)
 'प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्गया राज्ञा ललाटे
 स्युर्दाप्यारतूत्तमसाहसम्' ॥ इति तेनैवोक्तत्वात् । अनयोश्च मरणा-
 न्तिकयोरन्यतरानुष्ठानेन गुरुतल्पगः शुभेत् । गुरुशब्दश्चात्र मुख्य-
 या वृत्त्या पितरि घर्तते । (२।१४२) 'निपेकादीनि कर्माणि यः करोति
 यथाविधि । सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुदृश्यते' ॥ इति मनुना
 गुरुत्वप्रतिपादनपरे चाप्ये निपेकादिकर्तुर्जनकस्यैव गुरुत्वाभिधा-
 नात् । योगीश्वरेण च निपेकादिकर्माभिप्रायेणोक्तम् । 'स गुरुर्दः
 क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति' इति । ननु गुरुशब्दस्यान्यत्रापि
 प्रयोगो दृश्यते । 'उपनीय गुरुः शिष्य'मित्यादिनाऽऽचार्ये (मनुः२।१४२)
 'स्वल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं विधात्'
 इत्युपाध्याये । व्यासेनाप्यन्यत्र प्रयोगो दर्शितः—'गुरवो मातृपितृ-
 पत्याचार्यविद्यादातृज्येष्ठभ्रातर ऋत्विजो भयभ्राताभ्रदाता च' इति ।
 न चानेकार्थकल्पनादोषः । गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतायाः पूजा-
 हतायाः सर्वप्रानुस्यूतेः । दर्शितं च तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं योगी-
 श्वरेण—'पते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी' इति । मान्या
 इत्युपक्रम्य गरीयसीत्युपसंहारं कुर्वता । (मनुः२।१४५) न च 'उपा-
 ध्यायाद्दशाचार्यं आचार्याणां शतं पिता' इत्युपाध्यायादधिकाचार्या-
 त्पितुरतिशयितत्ववचनात्स एव मुख्य इति वाच्यम् । आचार्येऽप्य-
 तिशयितत्वस्याधिशिष्टत्वात् । (मनुः२।१४६)—'उत्पादकब्रह्मदात्रोर्ग-
 रीयान्ब्रह्मदः पिता' इति । गौतमेनाप्युक्तम्—'आचार्यः धेष्टो गुरु-
 णाम्' इति । किञ्च—यद्यतिशयितत्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्यते तर्हि सह-
 स्रमिति घचनान्मातुरेव गुरुत्वं स्यात् । तस्मात्सर्वे गुरुवस्तत्पत्नीग-
 मनं गुरुं हनागमनमिति युक्तम् । उच्यते—निपेकादीनीति मनुवचनं
 निपेकादिकर्तुर्जनकस्य गुरुत्वप्रतिपादनपरम्, अनन्यपरत्वात् । यत्पु-
 नर्व्यासगौतमवचनं तत्परिचर्यापूजादिविधिशेषतया स्तुत्यर्थत्वेना-
 न्यपरम् । अतो गुरुत्वप्रतिपादनपरान्निपेकादीतिमनुवचनान्पितुरेव
 मुख्यं गुरुत्वमिति स्थितम् । अत एव यासिष्टेनाचार्यपुत्रादिष्यभार्यासु
 वैषमित्याचार्यदारेष्यातिदेशिकं गुरुतल्पप्रायश्चित्तमुक्तम् । तथा
 जातृकण्यादिमिरप्युक्तम्—'आचार्यादिस्तु भार्यासु गुरुतल्पप्रतं घरेत्'

इत्यादि । आचार्यादिमुख्यगुरुत्वे तूपदेशत एव व्रतप्राप्तेरतिदेशोऽनर्थक एव स्यात् । किञ्च संवर्तेन स्पष्टमेव पितृदारग्रहणं कृतम्—
 'पितृदारान्समारुह्य मातृवर्ज्यं नराधमः' इति । पट्त्रिंशन्मतेऽपि—
 'पितृभार्या तु विज्ञाय सवर्णा योऽधिगच्छति' इति । अतोऽपि निपेकादिकर्ता पितैव मुख्यो गुरुः । तच्च गुरुत्वं वर्णचतुष्टयेऽप्यविशिष्टम् । निपेकादिकर्तृत्वस्याविशेषात् । अतः स विप्रो गुरुरुच्यते इति विप्रग्रहणमुपलक्षणम् । अतः पितृपत्नीगमनमेव महापातकम् । गमनं च चरमधातुविसर्गपर्यन्तं कथ्यते । अतस्ततोऽर्वाङ्निवृत्तौ न महापातकित्वम् । तत्र चेदं 'तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या' इत्याद्युक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तद्वयम् । तच्च जनन्यामकामकृते । तत्सपत्न्यां तु सवर्णायामुत्तमवर्णायां च कामकृते द्रष्टव्यम् । 'पितृभार्या तु विज्ञाय सवर्णा योऽधिगच्छति । जननीं चाप्यविज्ञाय ना मृतः शुद्धिमाप्नुयात्' ॥ इति पट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । जनन्यां तु कामकृते वासिष्ठं 'निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत्' इति द्रष्टव्यम् । अकामतोऽभ्यासेऽप्येतदेव । ननु च 'मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा । आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः' ॥ इत्यतिदेशाभिधानान्मातृसपत्नीगमने त्वौपदेशिकं प्रायश्चित्तमुक्तम् । उच्यते—पितृभार्यां सवर्णामित्यस्मादेव वचनात्सवर्णग्रहणाद्धीनवर्णसपत्नीविषयमिदमातिदेशिकमिति न विरोधः । इदं च मुख्यस्यैव पुत्रस्य । इतरेषां पुनः पुत्रकार्यकरत्वमेव न पुत्रत्वम् । यथाह मनुः (९।१८०)—'क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोचितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः' ॥ इति । तत्रोभयेच्छातः प्रवृत्तौ 'तप्तेऽयःशयने' इति प्रथमं प्रायश्चित्तम् । स्वेन प्रोत्साहने तु 'गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ' इति द्वितीयम् । अनुवन्धातिशयेन प्रायश्चित्तगुरुत्व(१)स्योक्तत्वात् । तथा प्रोत्साहितस्य तु मानवं तप्तलोदशयनज्वलत्सूर्यालिङ्गनयोरन्यतरं द्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्केन द्वादशवार्षिकमुक्तम्—'अध्रःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः । एककालं (२)समश्नीत वर्षे तु द्वादशे गते ॥ रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः । व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे' ॥ इति, तत्समवर्णात्तमवर्णपितृदारगमने अकामकृते वा द्रष्टव्यम् । तत्रैव

कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्धाङ्गनिवृत्तौ पङ्चार्षिकम् । अकामतस्तु त्रैवार्षिकम् । जनन्यां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्निवृत्तौ द्वादशवार्षिकम् । अकामतस्तु पङ्चार्षिकमिति कल्प्यम् । यत्तु संघर्तेन—‘पितृदारान्समारुह्य मातृवर्ज्यं नराधमः’ इत्यादिना समारोहणमात्रे तप्तकृच्छ्र उक्तः स हीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादर्धाङ्गदृश्यः २५९ (मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

प्राजापत्यमिति । अथवा प्राजापत्यं कृच्छ्रं घक्ष्यमाणलक्षणं समाः वर्षत्रयं चरेत् । एतच्च ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुमार्यागमने मतिपूर्वे द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीं सघर्णां व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितं चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् । तत्रैव कामतः प्रवृत्ताद्यौशनसम्—‘गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्मदधत्तं पणमासान्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत्’ इति । क्षत्रियागमने तु मतिपूर्वं याज्ञवल्कीयम्—‘मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा’ इति गुरुतल्पप्रतातिदेशात्तत्रैवार्षिकम् । इदं चातिदेशिकं सवर्णगुरुमार्यागमनविषयं न भवति । तत्र कामतो मरणान्तिकस्याकामतो द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वात् । अतः क्षत्रियादिविषयमेवेति युक्तम् । तत्रैव कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकम् । ‘मत्या गत्वा पुनर्भार्या गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः । अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः’ ॥ इति कण्वस्मरणात् । अत्रैव विषये प्रायश्चित्तं यदा न चिकीर्षति तदा ‘छित्त्वा लिङ्गं घघस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा’ इति याज्ञवल्कीयो घघदण्डः प्रायश्चित्तस्थाने द्रष्टव्यः । वैश्यायां तु गुरुमार्यायां कामतो गमने पङ्चार्षिकम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—‘ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादहान्या द्वादशवार्षिकमेव मन्यवर्णांस्वपि । अयमर्थः— ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातुः सपत्न्यां गमने पादन्यूनं द्वादशवार्षिकं यावत् । तस्यैव तथाभूतायां वैश्यायां पङ्चार्षिकम् । शूद्रायां तु त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तमिति । एवं क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यायां मातरि नववार्षिकम् । शूद्रायां तु पङ्चार्षिकम् । एवमेव वैश्यापुत्रस्यापीति । धैर्यायां तु कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकमेव । ‘गुरोर्भार्या तु यो वैश्यां मत्या गच्छेत्पुनःपुनः । लिङ्गात्तं छेदयित्वा तु ततः शुष्येत्स किल्विपात्’ ॥ इति लौगाक्षिस्मरणात् । शूद्रायां तु कामतोऽभ्यासे द्वादशवार्षिकम् । ‘पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा युञ्जा विप्रः समाहितः । ब्रह्मच-

र्यमदुष्टात्मा संचरेद्वादशाब्दिकम् ॥ इत्युपमन्युस्मरणात् । क्षत्रियायां
 तु गुरुभार्यायामबुद्धिपूर्वगमने यमोक्तं त्रैवर्षिकमष्टमकालाशनं द्रष्ट-
 व्यम् । 'कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदा व्रती । स्थानासनाभ्यां
 विहरंस्त्रिरहोऽभ्युपयन्नपः । अधःशायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपोहेत पातक-
 म् ॥ इति । अत्रैवाभ्यासे जातूकण्योक्तं—'गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां
 पुनर्गत्वा त्वकामतः । अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुद्ध्ये जीवन्मृतोऽपि वा ॥
 इति । वैश्यायां त्वकामतो गमने प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमित्येतदेव
 याज्ञवल्कीयम् । तथा च वृद्धमनुः—'गमने गुरुभार्यायाः पितृभार्या-
 गमे तथा । अद्भ्ययमकामात्तु कृच्छ्रं नित्यं समाचरेत् ॥ इति । त-
 त्रैवाभ्यासे हारीतोक्तं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम्—'अभ्यस्य विप्रो वै-
 श्यायां गुरोरज्ञानमोहितः । पडङ्गं ब्रह्मचर्यं च स चरेद्यावदायुषम् ॥
 इति । गुरुभार्यायां शूद्रायां त्वमतिपूर्वं मानवम् (११।१०५)—'खट्वाङ्गी
 चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमद्भ्यमेकं
 समाहितः ॥ इति । अथवा 'गुरुदाराभिगामी संवत्सरं कण्टकिनीं
 शाखां परिष्वज्याधःशायी त्रिषवणी भैक्षहारः पूतो भवति' इति सु-
 मन्तूक्तं कुर्यात् । तत्रैवाभ्यासे मानवम् (११।१०६)—'चान्द्रायणं वा
 त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः' इति । क्षत्रियायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतः-
 सेकादर्वाङ्निवृत्तौ व्यात्रोक्तम्—'कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रा-
 तिकृच्छ्रकम् । चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः' ॥ इति । अ-
 त्रैयं व्यवस्था—तया प्रोत्साहितस्य त्रैमासिकं प्राजापत्यचरणम् ।
 उभयेच्छातः प्रवृत्तस्यातिकृच्छ्रचरणं तावदेव । स्वेन प्रोत्साहितायां
 पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रानुष्ठानं च तावदेवेति । तत्रैवाऽकामतः प्रवृत्तस्य
 रेतःसेकात्पूर्वं काण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—'चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं
 तथैव च । सकृद्भवा गुरोर्भार्यामज्ञानात्क्षत्रियां द्विजः' ॥ इति । तथा
 प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः । उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य तप्तकृच्छ्रः । स्वेन
 प्रोत्साहितायां तु चान्द्रायणम् । वैश्यायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसे-
 कात्पूर्वं निवृत्तौ कण्वोक्तम्—'तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं
 गुरोः । भार्यां वैश्यां सकृद्भवा बुद्ध्या मासं चरेद्विजः' ॥ इति । अत्रो-
 भयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः ।
 तथा प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् । अत्रैवाऽकामतः प्रवृत्तस्य प्रजापति-
 राह—'पञ्चरात्रं तु नाश्रीयात्सप्ताष्टौ वा तथैव च । वैश्यां भार्यां गुरो-

गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः ॥ इति । तथा प्रोत्साहितस्य तु पञ्चरात्रम् ।
उभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायामष्टरात्रम् ।
शूद्रायां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ जायालिराह—
'अतिकृच्छ्रं तत्कृच्छ्रं पराकषा तथैव च । गुरोः शूद्रां सकृद्रत्वा
युध्या विप्रः समाचरेत् ॥ इति । तथा प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः ।
उभयेच्छातः प्रवृत्तौ तत्कृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः । तत्रै-
षाकामतः प्रवृत्तस्य दैर्घ्यतमसम्—'प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोप-
धासकम् । गुरोः शूद्रां सकृद्रत्वा चरेद्विप्रः समाहितः ॥ इति । तथा
प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनम् । स्वेन
प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपधास इति । अनयैव दिशान्वेषामपि स्मृ-
तिवचसां विषयव्यवस्थोहनीया । पुरुषवश्च स्त्रीणामप्यथ महापात-
कित्वमविशिष्टम् । तथा हि कात्यायनः—'एवं दोषश्च शुद्धिश्च पति-
तानामुदाहृता । स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेव एव विधिः स्मृतः ॥ इति ।
अतस्तस्या अपि कामतः प्रवृत्तौ मरणान्तिकमविशिष्टम् । अत एव
पुरुषस्य मरणान्तिकमुक्त्वा स्त्रिया अपि योगीश्वरेण मरणान्तिकं
दर्शितम्—'छित्त्वा लिङ्गं पयस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा' इति ।
अकामतस्तु मनुनोक्तम्—(११।१८८) 'एतदेव प्रतं कार्यं योऽपि सु-
पतितास्यपि' इति । द्वादशवर्षिकमे(१)वर्षकल्पनया कार्यम् ।
यानि पुनर्गुरुतल्पसमानि 'सपिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्यजासु
च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ इति प्रतिपादिता-
नि, यानि चातिदेशविषयभूतानि 'पितुः स्वसारं मातुश्च मातुला-
नीं स्तुषामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचा-
र्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥ इति प्रतिपादितानि, तेष्वे-
कराभ्रादूर्ध्वं(२)मकामतोऽभ्यस्तेषु यथाक्रमेण पद्धार्षिकं नववर्षिकं
च प्रायश्चित्तं विशेषम् । अस्मिन्नेव विषये कामतोऽन्यन्ताभ्यासे म-
रणान्तिकम् । तथा च घृह्यमः—'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनि-
ष्वन्यजासु च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥ इति ।
अन्यजाश्चात्र—'चण्डालः श्वपचः क्षत्रा सुतो वैदेहिकस्तथा । मा-
गधायोगधौ चैव समैतेऽन्यथावसायिनः ॥ इति मध्यमाङ्गिरोदर्शिता
शातप्याः । न तु 'रजकर्मकारश्च' इत्यादिप्रतिपादिताः । तेषु लघु-

प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् । तथा (११।१७४)—‘चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति’ ॥ इति चाण्डालादिसाम्यं प्रतिपादयता मनुनापि कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणान्तिकं दर्शितम् । तथा हि—अज्ञानतश्चण्डाली गमनाभ्यासे पतत्यतः पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं कुर्यात् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चण्डालैः साम्यं गच्छति । अतो द्वादशवार्षिकाधि(१)कं मरणान्तिकं कुर्यात् । एतच्च बहुकालाभ्यासविषयम् । एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयम् । यथाह मनुः (११।१७८)—‘यत्करोत्येकरात्रेण वृपलीसेवनाद् द्विजः । तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति’ ॥ इति । अत्र वृपलीशब्देन चण्डाल्यभिधीयते—‘चण्डाली बन्धकी वैश्या रजःस्था या च कन्यका । ऊढा या च सगोत्रा स्याद्वृपलयः पञ्च कीर्तिताः’ ॥ इति स्मृत्यन्तरे चण्डाल्यां वृपलीशब्दप्रयोगदर्शनात् । बन्धकी स्वैरिणी । कथं पुनरत्राभ्यासावगमः । उच्यते—यत्करोत्येकरात्रेणेत्यत्यन्तसंयोगापवर्गवाचिन्यास्तृतीयाया दर्शनात् । एकरात्रेण चात्यन्तसंयोगो गमनस्याभ्यासं विनानुपपन्न इति गमनाभ्यासोऽवगम्यते । अत एवैकारात्राद्बहुकालाभ्यासविषयं प्रागुक्तं द्वादशवर्षादिगुरुतल्पघ्नतातिदेशिकं मरणान्तिकं च । यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो वा (२)चण्डाल्याद्याः सकृद्गच्छति तदा ‘चण्डालपुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् । कृच्छ्राब्दमाचरेत्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्’ ॥ इति यमाद्युक्तं संवत्सरं कृच्छ्रानुष्ठानं चान्द्रायणद्वयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । स्वयोनिष्वन्त्यजासु चेत्येकवाक्यसमभिव्याहाराद्भगिन्यादिष्वपीयमेव व्यवस्था वेदितव्या । मरणान्तिकं चात्राग्निप्रवेशनम् । ‘जनन्यां च भगिन्यां च स्वस्तुतायां तथैव च । स्तुपायां गमनं चैव विज्ञेयमतिपातकम् । अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम्’ ॥ इति कात्यायनस्मरणात् । जनन्यां सकृद्गमने अग्निप्रवेश इति द्रष्टव्यम् । महापातकस्य जननीगमनस्य तदतिदेशविषयभूतातिपातकस्य भगिन्यादिगमनस्य च तुल्यत्वायोगात् । यत्तु बृहद्यमेनोक्तम्—‘चाण्डालीं पुलकसीं म्लेच्छीं स्तुपां च भगिनीं सखीम् । मातापित्रोः स्वत्सरं च निक्षिप्तां शरणागताम् ॥ मानुलां प्रवजितां स्वगोत्रां नृपयोषितम् । शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा

चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति, यद्याङ्गिरोवचनम्—‘पतितान्त्यस्त्रियो ग-
त्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि
घा’ ॥ इति, तदुभयमपि गुरुतल्पातिदेशविषयेषु कामतः प्रवृत्तस्य
रेतःसेकादर्थाङ्गिवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदपि संवर्तवचनम्—‘भगिर्ना मा-
तुराप्तां च स्वसारं चान्यमावृजाम् । एता गत्वा स्त्रियो मोहात्त-
कृच्छ्रं समाचरेत्’ ॥ इति, तदनन्तरोक्त एव विषये अकामतः प्रवृ-
त्तस्य रेतःसेकादर्थाङ्गिवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदा पुनरेता एवात्यन्तव्य-
भिचारिणीर्गच्छति तदापीदमेव प्रायश्चित्तयुगलं चान्द्रायणतप्त-
कृच्छ्रात्मकं क्रमेण कामतोऽकामतश्च प्रवृत्तौ द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीषु
तु गुरुणोपभुक्तास्वपि गमने गुरुतल्पत्वदोषो नास्ति । ‘जात्युक्तं पार-
दार्यं च कन्यादूपणमेव च । साधारणस्त्रियां नास्ति गुरुतल्पत्व-
मेव च’ ॥ इति व्याघ्रस्मरणात् । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्युच्चा-
वचप्रायश्चित्तप्रतिपत्तिपराण्यन्विष्य विषयव्यवस्थोहनीया ग्रन्थ-
सौख्यमयात्र लिख्यन्ते ॥ २६० ॥

इति गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(वी०मि०) अथ क्रमप्राप्तं महापातकिसंसर्गिंप्रायश्चित्तमाह—
एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ॥

कन्यां समुद्देहेदेपां सोपवासापकिञ्चनाम् ॥ २६१ ॥

यस्त्वेभिर्ग्रहहादिभिश्चतुर्भिः सह शयनासनादिना घत्सरं सं-
वसेत् सोऽपि तत्समः संसर्गनिरूपकग्रहहादितुल्यप्रायश्चित्तवान्
भवति । अपिशब्देन सद्यःपातहेतुयाजनाऽध्यापनयौनादिसंसर्गसमु-
द्ययः । तुशब्देन प्राणान्तिकप्रायश्चित्तं कामकृतेऽपि संसर्गं व्य-
वच्छिनोति ।

यस्य येनेह संसर्गस्तस्य तद्गतमादिशेत् ।

इति ऽगल्ययचनात् ।

महापातककर्तारश्चत्वारो वा विशेषतः ।

अग्निं प्रथिष्य शुञ्चन्ति स्नात्वा वा महति कर्ता ॥

इति यमवचनात् । अज्ञानतः संसर्गं तु पद्मार्पिकमेव । अत्रो-
पपातव्यादिसंसर्गोऽप्युपपातकित्वादितत्प्रायश्चित्तं भवति ।

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

इत्याविशेषितमनुवचनादित्यवधेयम् । पतिते यौनसम्बन्धः क्वचि-
दपातित्यप्रयोजकत्वान्न प्रायश्चित्तनिमित्तमित्याह—कन्यामिति । एषां
ब्रह्महादीनां चतुर्णां कन्यां पतितावस्थायामुत्पन्नामपि सोपवासा-
मकिञ्चनां पितृदत्तवस्त्रालङ्कारादिहीनां स्वयमेवोपगतां समुद्रहे-
देवं न पततीत्यर्थः । अत्र विशेषमाह वृद्धहारीतः—‘पतितस्य कुमा-
रीं विवस्त्रामहोरात्रमुपोषितां प्रातः शुक्लेनाऽहतेन वाससाच्छादितां
नाऽहमेतेषां न ममैते इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थे स्वगृहे वोद्बहे’दि-
ति । अन्यथा तु तस्या विवाहे पतितो भवत्येवेति जि(शा)कलः ? । अत्र
महापातकेषु लघुगुरुप्रायश्चित्तान्तराणि तद्विषयव्यवस्थाश्च ग्रन्थ-
विस्तरभयात् कलिवशेन पापनिह्वाय बहुधा प्रायश्चित्तानाचरणाच्च-
नेह तन्यते । एवमग्रेऽपि संक्षेपतो व्याख्यानेन वीजमवलेयम् ॥२६१॥

(मिता०) एवं ब्रह्महादिमहापातकिप्रायश्चित्तान्यभिधायान्वसरः
प्रातं तत्संसर्गिप्रायश्चित्तमाह—

एभिरिति । एभिः पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभिरेकं संवत्सरं योऽत्यन्तं
संवसति सहाचरति सोऽपि तत्समः । यो येन सहाचरति स तदी-
यमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति तदीयप्रायश्चित्तातिदेशार्थं तत्समग्रह-
णं, न पुनः (१)पातकित्वातिदेशार्थम् । तस्य ‘यश्च तैः सह संवसेत्’
इत्युपदेशत एव सिद्धत्वात् । अत्र च सत्यप्यतिदे(२)शत्वे कृत्स्नमेव
द्वादशवार्षिकं कार्यम्, साक्षान्महापातकित्वात्संसर्गिणः । अपिश-
ब्दान्न केवलं महापातकिसंयोगी सत्समः किन्त्वतिपातकिपातक्युप-
पातक्यादीनां मध्ये यो येन सह संसर्गं करोति सोऽपि तत्सम इति
तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति दर्शयति । अत एव मनुना सकलं
प्रायश्चित्तजातमभिधायामिहितम् (११।१८१)—‘यो येन पतितेनैषां
संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये’ ॥
इति । विष्णुनापि सामान्येनोपपातक्यादेनस्विमात्रसंसर्गं तत्प्राय-
श्चित्तमाकञ्चं दर्शितम्—‘पापात्मना येन सह यः संसृज्यते स त-
स्यैव व्रतं कुर्यात्’ इति । अत एव मनुना सामान्येनैतस्विमात्रप्रति-
षेधः कृतः (११।१८५)—‘एतस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कश्चित्समाच-
रेत्’ इति । तथा—‘न संसर्गं भजेत्सद्भिः प्रायश्चित्ते कृते सति’
इति । एतच्च द्वादशवार्षिकादिपतितप्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वसंसर्गविष-

यम् । 'पतितेन सहोपित्वा जानन् संवत्सरं नरः । मिश्रितस्तेन सोऽद्वान्ते स्वयं च पतितो भवेत्' ॥ इति देवलस्मरणात् । अज्ञानतः संसर्गं पुनर्वसिष्ठोक्तम्—'पतितसम्प्रयोगे तु ब्राह्मेण वा यौनेन वा स्त्रौघेण वा यास्तेभ्यः सकाशान्मात्रा उपलब्धास्तासां परित्यागत-स्त्वैश्च न संवसेदुदीर्घां दिशं गत्वाऽनश्नन् संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते' इति । तथा—'ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत्' ॥ (१) इति, तै(२)रिति तृतीयया सर्वनामपरामृष्टप्रकृतब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गिण एव महापातकित्ववचनात्तत्संसर्गिणो न महापातकित्वम् । ननु महापातकिसंसर्ग एव महापातकित्वे हेतुर्न ब्रह्महादिविशेषसंसर्गः । तस्य व्यभिचारात् । अतोऽत्र ब्रह्महादिसंसर्गिसंसर्गिणोऽपि महापातकि-संसर्गो विद्यते इति तस्यापि महापातकित्वं स्यान्न च प्रतिषेधः । उच्यते—स्यादेवं यदि श्रमान्तरगम्यं महापातकित्वं स्यात् । शब्दैकसमाधिगम्ये तु (३)तस्मिन्नेव भवितुमर्हतीति । तैरिति प्रकृतविशेषपरामर्शना सर्वनाम्ना ब्रह्महादिविशेषसंसर्गस्यैव महापातकित्वहेतुत्वस्यावगमितत्वात् । एवं च सति प्रतिषेधाभावोऽप्यहेतुः प्राप्स्यभावादेव । अतः संसर्गिसंसर्गिणां द्विजातिकर्मभ्यो हानिर्न भवति प्रायश्चित्तं तु भवत्येव । न च संसर्गिसंसर्गिणः पातित्याभावे कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यम् । (११।१८९)—'एनास्विभिर-निर्णिकैर्नार्थं कश्चित्समाचरेत्' इति सामान्येनैतद्विद्यमानसंसर्गं प्रतिषेधेन महापातकिसंसर्गिसंसर्गस्यापि प्रतिषिद्धत्वात्पातित्याभावेऽपि युक्तमेव प्रायश्चित्तम् । तथा पादहीनम् । 'यो येन संवसेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् । पादहीनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः' ॥ इति व्यासोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं चतुर्थपञ्चमयोरपि कामतः संसर्गिणोर्यहीनं त्रिपादोर्न च द्रष्टव्यम् । अतः साक्षाद्ब्रह्महादि-संसर्गिण एव तदीयप्रायश्चित्ताधिकारो न संसर्गिसंसर्गिण इति सिद्धम् । अत्र च ब्रह्महादिषु यद्यपि कामतो मरणान्तिकमुपदिष्टं तथापि संसर्गिणस्तन्नातिदिश्यते । स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति व्रतस्यैवातिदेशात् । मरणस्य च व्रतशब्दवाच्यत्वाभावात् । अतोऽत्र काम-कृतेऽपि संसर्गं द्वादशवर्षिकमकामतस्तु तदधम् । संसर्गश्च व्य-

निवन्धनकर्मभेदादनेकधा भिद्यते । यथाह वृद्धवृहस्पतिः—‘एक-
 शय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपङ्क्त्यन्नमिश्रणम् । याजनाध्यापने योनि-
 स्तथा च सहभोजनम् ॥ नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सह’
 इति । देवलोऽपि—‘संलापस्पर्शनिःश्वाससहयानासनाशनात् । या-
 जनाध्यापनाद्यौनात्पापं सङ्कमते नृणाम् ॥’ इति । एकशय्यासनमेक-
 खट्वाशयनमेकपङ्क्तिभोजनमेकभाण्डपचनमन्त्रेण मिश्रणं संसर्ग-
 स्तदीयान्नभोजनमिति यावत् । याजनं पतितस्य स्वस्य वा
 तेन । अध्यापनं तस्य स्वस्य वा तेन । यौनं तस्मै कन्यादानं तत्सका-
 शाद्वा कन्यायाः प्रतिग्रहः । सहभोजनमेकामत्रभोजनम् । संलापः
 सम्भाषणम् । स्पर्शो गात्रसंमर्दः । निःश्वासः पतितमुखवायुसम्पर्कः ।
 सहयानमेकतुरगाद्यारोहणम् । एतेषां मध्ये केन कर्मणा कियता का-
 लेन पातित्यमित्यपेक्षायां बृहद्विष्णुनोक्तम्—‘संवत्सरेण पतति पति-
 तेन सहाचरन्नेकयानभोजनासनशयनैर्यौनस्त्रौवमुख्यैस्तु सम्बन्धैः
 सद्य एव’ इति । अत्रैकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम् । एकामत्रभोजने
 तु सद्यः पातित्यम् । ‘याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
 कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः’ ॥ इति देवलस्मरणात् ।
 स्त्रौवशब्देन याजनमभिधीयते । मुख्यशब्देन मुखभवत्वेनाध्याप-
 नम् । यौनस्त्रौवमुख्यैरिति सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः-
 पतनहेतुत्वम् । ‘यः पतितैः सह यौनमुख्यस्त्रौवाणां सवन्धानामन्यतमं
 सम्बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम्’ इति सुमन्तुस्मरणात् । एक-
 यानादिचतुष्टयस्य तु समुदितस्यैव पतनहेतुत्वम् । ‘एकयानभोज-
 नासनशयनैः’ इति इतरेतरयुक्तानां निर्देशात् । प्रत्येकानुष्ठानस्य तु
 पतनहेतुत्वाभावेऽपि दोषहेतुत्वमस्त्येव । ‘आसनाच्छयनाद्यानात्सं-
 भापात्सहभोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि’
 इति पराशरवचनेन निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वावगमात् । संलाप-
 स्पर्शनिःश्वासानां तु यानादिचतुष्टयेनानुपङ्क्तितया समुच्चिताना-
 मेव पतनहेतुत्वं न पृथग्भूतानामल्पत्वात् । पापहेतुत्वं पुनरस्त्येव ।
 ‘संलापस्पर्शनिःश्वास’ इति देवलवचनस्य दर्शितत्वात् । अतः संला-
 पादिरहिते सहयानादिचतुष्टये कृते पञ्चमभागोनं द्वादशवार्षिकं प्रा-
 यश्चित्तं कुर्यात् । तत्संहिते तु पूर्णम् । एवं च सति ‘एभिस्तु संव-
 सेद्यो वै वत्सर सोऽपि तत्समः’ इति योगीश्वरवचनमपि सहयान-

दिचतुष्टयपरमेव युक्तम् । यतः संलापादीनां पृथक्पातित्यहेतुर्न
 नास्ति । अत एव मनुना (११।१७०)—‘संवत्सरेण पतति पतितेन
 सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनाश्च तु यानासनाशनात्’ ॥ इति या
 नादिचतुष्टयस्यैव संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वमुक्तम् । अत्रासनग्रहण
 शयनस्याप्युपलक्षणम् । अत्र च ‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहा
 चरन् । यानासनाशनात्’ इति व्यवहितेन सम्बन्धः । प्राग्दर्शित
 विष्णुवचनानुरोधात् । तथा—‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
 भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम्’ ॥ इति देवलवचनात् ।
 न चानन्वयदोषः, यानासनाशनादिहेतोरचरन्नाचार कुर्वन्प्रिति
 भेदाविषयस्य सम्बन्धोपपत्तेः । यथा एतया पुनराधेयसमितयेष्ट्येद्वे
 ति । यद्वा आचरन्प्रिति शत्रा हेत्वर्थस्य गमितत्वात् यानासनाश
 नादिति द्वितीयार्थे पञ्चमी । याजनाध्यापनाद्यौना (सहभोजना)
 श्रुत्वा संवत्सरेण पतति किन्तु सद्य एव प्राञ्चनिघचनानिचयानुरोधा
 देव । अतो यौनादिचतुष्टयेन सद्यः पतति यानादिचतुष्टयेन तु संव
 त्सर निरन्तरा(१)भ्यासेनोति युक्तं ‘वत्सर सोऽपि तत्समः’ इति
 अत्यन्तसयोगवाचिन्या द्वितीयया दर्शनादन्तरितदिवसगणना कार्या ।
 यथा पृथ्याधिकशतशयदिवसव्यापित्व ससर्गस्य भवति ततो न्यूनं तु
 न पतितप्रायश्चित्त किन्त्वन्यदेव । यथाह पराशर —‘ससर्गमाचरन्
 न्विप्रः पतितादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
 मान्मार्थं मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा । अष्टार्धमेकमन्दं वा भवेद्
 र्ध्वं तु तत्समः ॥ त्रिरात्र प्रथमे पक्षे द्वितीये षष्ठ्याचरन् । चरेत्सान्त-
 पन षष्ठ्यं तृतीये पक्षे एष तु ॥ चतुर्थे दशरात्र म्यात्पराक् पञ्चमे ततः ।
 षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे त्वेन्दवद्वयम् ॥ अष्टमे च तथा पक्षे षण्मा-
 सान्दृष्ट्याचरेत्’ ॥ इति । कामत संसर्गे पुनरिदं पः स्मृत्यन्तरेऽभि
 हितः । सुमन्तुः—‘पञ्चाहे तु चरेत् षष्ठ्यं दशाहे तत् षष्ठ्यं क्रमः । पराक् स्व-
 र्धमासे स्वान्मासे चान्द्रायणं चरेत्’ ॥ इति । ‘मासत्रयं प्रकुर्वीत षष्ठ्यं
 चान्द्रायणोत्तरम् । षण्मासिके तु ससर्गे षष्ठ्यं त्वष्ट्यार्धमाचरेत् ॥
 ससर्गे त्वाग्दिके कुर्यादष्ट्यं चान्द्रायणं नरः’ ॥ इति । अत्र चाग्दिके
 ससर्गे इति किञ्चिन्न्यून इति द्रष्टव्यम् । पूर्णे तु वत्सरे मन्यादिभि-
 द्वादशवार्षिकस्मरणात् । यत्तु बार्हस्पत्य वचनम्—‘षण्मासिके तु

संसर्गं याजनाध्यापनादिना । एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्धमा-
चरेत् ॥ इति । याजनाध्यापनयानैकपात्रभोजनानां षण्मासात्पाति-
त्यवचनमेतदकामतोऽत्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिप्राये याजनेऽङ्गाध्या-
पने दुहितृभगिनीव्यतिरिक्ते च योनिसम्बन्धे द्रष्टव्यम् । प्रकृष्टयाज-
नादिभिः सद्यः पातित्यस्योक्तत्वात् । एतद्दिगवलम्बनेनैव दुहितृभगि-
नीस्तुषागाम्यतिपातकिसंसर्गिणां कामतो नववार्षिकम्, अकामतः सा-
र्धचतुर्वार्षिकं कल्पनीयम् । सखिपितृव्यदारादिगामिपातकिसंसर्गिणां
कामतः षड्वार्षिकमकामतस्त्रैवार्षिकम् । अथोपपातक्यादिसंसर्गि-
णामपि कामतस्तदीयमेव त्रैमासिकमकामतोऽर्धमित्यूहनीयम् । पुरु-
षवस्त्रीणामपि महापातक्यादिसंसर्गात्पातित्यमविशिष्टम् । यथाह
शौनकः—‘पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव’ । ब्रा-
ह्मणी हीनवर्णस्त्रैवायामधिकं पततीति । अतस्तासामपि महापातकि-
प्रभृतीनां मध्ये येन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तमर्धकृ(१)त्या
योजनीयम् । एवं बालवृद्धातुराणामपि कामतोऽर्धमकामतः पादः ।
तथानुपनीतस्यापि बालस्य कामतः पादोऽकामतस्तदर्धमित्येपा दिक् ॥
(मिता०) पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसम्बन्धस्य क्वचि-
त्प्रतिप्रसवमाह—

कन्यामिति । एषां पतितानां कन्यां पतितावस्थायामुत्पन्नां सोप-
वासां कृतसंसर्गकालोचितप्रायश्चित्तामकिञ्चनामगृहीतवस्त्रालङ्कारा-
दिपितृघनामुद्बहेत । कन्यां समुद्बहेदिति वदन् स्वयमेव कन्यां त्यक्त-
पतितसंसर्गां समुद्बहेन्न पुनः पतितहस्तात्प्रतिगृह्णीयादिति दर्शयति ।
एवं च सति पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधविरोधोऽपि परिहृतो भवति ।
अयं चार्थो वृहद्धारीतेन स्पष्टीकृतः—‘पतितस्य तु कुमारीं विवस्त्रा-
महोरात्रोपोपितां प्रातः शुक्लेनाहतेन वाससाच्छादितां नाहमेतेषां न
ममैत इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थे स्वगृहे वोद्बहेत्’ इति । तथा
एषां कन्यां समुद्बहेदिति वचनात्स्त्रीव्यतिरिक्ततदीयापत्यस्य संस-
र्गानर्हतां दर्शयति । अत एव वसिष्ठः—‘पतितेनोत्पन्नः पतितो भवति
अन्यत्र स्त्रियाः, सा हि परगामिनी तामरिकथामुद्बहेत्’ इति ॥२६१॥
इति संसर्गप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(धी० मि०) निषिद्धससर्गप्रायश्चित्तप्रसङ्गान्निषिद्धससर्गोत्पन्न
प्रतिलोमवधे प्रायश्चित्तमाह—

चान्द्रायण चरेत्सर्वानवकृष्टान्निहत्य तु ॥

अवकृष्टान् प्रतिलोमजान् सूतमागधादीन् प्रत्येक निहत्य तु चा
न्द्रायण चरेत् ॥

(मिता०) निषिद्धससर्गप्रसङ्गान्निषिद्धससर्गोत्पन्नप्रतिलोमवधे प्राय
श्चित्तमाह—

चान्द्रायणमिति । अवकृष्टा सूतमागधादय प्रतिलोमोत्पन्नास्तेषा
प्रत्येक हनने चान्द्रायणम् । तथा च शङ्ख —‘सर्वेषामवकृष्टाना वधे प्र
त्येक चान्द्रायणम्’ इति । यद्वाङ्गिरसोक्तम्—‘सर्वान्त्यजाना गमने भो
जने सम्प्रमापणे । पराकेण विशुद्धि स्यादित्याङ्गिरसभाषितम्’ ॥ इति
पराक कुर्यात् । तत्र कामत सूतादिवधे चान्द्रायणम् । अकामतस्तु
सूतवधे पराक । वैदेहकवधे पादोनम् । चण्डालवधे द्विपाद । माग
धवधे पादोन पराक । क्षत्तरि द्विपाद । आयोगवे च पादद्वयम् ।
अन्यैव दिशा चान्द्रायणस्यापि तारतम्य कल्प्यम् । यन्तु ग्रहगर्भव
चनम्—‘प्रतिलोमप्रसृताना स्त्रीणा मासावधि स्मृत । अन्तरप्रभ
वाना च सूतादीना चतुर्द्विपद’ ॥ इति तदावृत्तिविषयम् । तत्र सूत
वधे षण्मासा , वैदेहकवधे चत्वार , चण्डालवधे द्वाविति योग्यत
यावय , तथा मागधवधे चत्वार , क्षत्तरि द्विमासिक, आयोगवे च
द्वेमासिकमिति व्यवस्था ॥

(धी० मि०) ननु चान्द्रायणप्राज्ञापत्याविप्रतानां गायत्रीजपा
द्यङ्गकत्वात् तत्र शूद्राणामनधिकारात् कथं प्रायश्चित्तनिष्पत्ति
रत आह—

शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुद्ध्यति ॥ २६२ ॥

वैदिकमन्त्रपाठाधिकारहीन शूद्रोऽनेन चान्द्रायणाद्युक्तकालेन
अपिशब्दाद्वेदमन्त्राघटितकर्तव्यतासहितेन शुद्ध्यति । एतेन वदसहिता
जपगर्भो ‘लोमभ्य स्वाहेत्यादिगर्भो वा प्रागुक्तप्रयोग शूद्रमिप्रपर
एव । शूद्रस्य तु प्रायश्चित्तान्तरमित्यपि सूचितम् ॥ २६२ ॥

(मिता०) नैमित्तिकप्रताना जपादिसाध्यवाद्द्विधाधिरहिणा च
शूद्रादीना तदनुपपत्तेराज्यायेक्षणदिसाध्येष्विवाधानामनधिकारमा
शङ्कयाह—

शूद्र इति । यद्यपि शूद्रो जपाद्यधिकारहीनस्तथाप्यनेन द्वादश-
वापिकादिकालसंपाद्येन व्रतेन शुध्यति । शूद्रग्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोम-
जानां चोपलक्षणम् । यद्यपि तस्य गायत्र्यादिजपासंभवस्तथापि नम-
स्कारमन्त्रजपो भवति । अत एव स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—‘उच्छिष्टं चा-
स्य भोजनमनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः’ इति । यद्वा वचनबलाज-
पादिरहितमेव व्रतं कुर्यात्—‘तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे
स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्’ ॥ इत्यङ्गिरःस्मर-
णात् । तथापरमपि तेनैवोक्तम्—‘शूद्रः कालेन शुध्येत गोब्राह्मणहिते
रतः । दानैर्वाप्युपवासैर्वा द्विजश्रुश्रूपया तथा’ ॥ इति । यत्तु मानवम्
(१८०)—‘न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्’ इति शूद्रस्य
व्रतोपदेशानिषेधपरं वचनं तदनुपसन्नशूद्राभिप्रायम् । यद्यपि स्मृत्यन्त-
रवचनम्—‘कृच्छ्राण्येतानि कार्याणि सदा वर्णत्रयेण तु । कृच्छ्रेष्वेतेषु
शूद्रस्य नाधिकारो विधीयते’ ॥ इति, तत्काम्यकृच्छ्राभिप्रायम् । अतः
स्त्रीशूद्रयोः प्रतिलोमजानां च त्रैवर्णिकवद्ब्रताधिकार इति सिद्धम् ।
यत्तु गौतमवचनम्—‘प्रतिलोमा धर्महीनाः’ इति, तदुपनयनादि-
विशिष्टवर्माभिप्रायम् ॥ २६२ ॥

इति पञ्चमहापातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

—

(वी०मि०) एवं महापातकप्रायश्चित्तानि निरूप्य तत्प्रसङ्गेन
प्रतिलोमजवधप्रायश्चित्तं चाऽभिधाय क्रमप्राप्तमुपपातकप्रायश्चित्त-
मभिद्वानः प्रथमोद्दिष्टे गोवधे प्रायश्चित्तमाह—

पञ्चगव्यं पिवेद्गोघ्नो मासमासीत संयतः ॥

गोष्टेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ २६३ ॥

कृच्छ्रं चैवाऽतिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः ॥

दद्यात्त्रिरात्रं चोपोप्य ष्टपभैकादशा(१)श्च गाः ॥ २६४ ॥

अविधिपरतन्व्रतया गोघ्नो मासं व्याप्य संयतो ब्रह्मचर्यसंयुक्त
आसीत् । पञ्चगव्यं गोमूत्रगोमयक्षीरद्विवृतात्मकं पिवेत् । रात्रौ गो-
शालाशायी प्रातर्वनं प्रविचरन्तीनां गवामनुगमनव्रतवान् स्यात् ।
मासान्ते गोः प्रदानं कुर्यात् । एवं शुद्ध्यतीत्यर्थः । अनुगमनं चरन्त्याः

पश्चाच्चलनम् , उत्तिष्ठन्त्यामूर्ध्वावस्थानम् , उपविशन्त्यामुपवेशनं, गोष्ठे प्रविशन्त्यां स्वयमपि । 'कृच्छ्रं चरेन्नर' इति मनुक्तं माससमाहितो ब्रह्मचर्यगोष्ठशयनगवानुगमनवान् चरेत् । आपिकारात् गोप्रदानलाभः ।

प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः ।

गोहितो गोऽनुगामी स्यात् गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥

इति वचनात् । अत्राकामत इत्यभिधानादिह उपवासप्राप्तपञ्चगव्यपानस्याधिक्येन कामकृतवद्योज्यम् । अतिकृच्छ्रं तु कृच्छ्रद्विगुणकष्टसाध्यत्वात् कामकृत एव बोध्यम् । इदं च त्रयं ब्राह्मणादिभिर्न स्वामिकगोवधे ब्राह्मणेन कृते द्रष्टव्यम् ।

देवब्राह्मणराज्ञां तु विशेषं द्रव्यमुत्तमम् ।

इति नारदवचनात् । गुरुणि ब्राह्मणादिस्वामिकगोवधे त्याह । त्रिरात्रमुपोष्य घृप एकादशो यासां ता दश गा दद्यादिति केचिदाचक्षते । मरुदेवस्तु शुद्धसम्बन्धिगोवधे पञ्चगव्यपानादिकं मासपर्यन्तमेक प्राजापत्यं तत्प्रत्याम्नाय एका घेनुर्वा एकं चाऽतिकृच्छ्रं तत्प्रत्याम्नायो घेनुद्वयं वा भीलितमेतदष्टघेनुदानपर्यवसितं प्रायश्चित्तम् , वैश्यसम्बन्धिगोवधे तु दद्यान्निरात्रमित्यादिकमित्याह । युक्तं च तत् । अन्यथा कृच्छ्राऽतिकृच्छ्रयोर्द्वादशाहसाध्ययोर्मासेन समाप्यभावादसङ्गतः । पापीत्यव्ययसमुदायस्तु समुद्ययार्थः । इत्थं च 'प्राजापत्यं चरेन्मास'मिति प्राग्निस्मृतवचनेऽपि मासं गोनुगमीत्यन्वय इति ध्येयम् । एवं च 'गो' चेद्वन्यात्तस्याश्मर्षणा परिधेष्टितः षण्मासान् कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं वा अतुतिष्ठेत घृपमावहतौ दद्या'दिति वसिष्ठोक्तं क्षत्रियस्वामिकगोवधे ।

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यद्यान् पिबेत् ।

कृतपापो वसेन्नोष्ठे चर्मणा तेन संघृतः ॥

चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलक्षणं मितम् ।

गोमूत्रेणाचरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥

द्विषाऽनुगच्छेत्ता नापस्तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।

शुभ्रपित्वा नमस्कृत्य रात्रौ धीरासनं वसेत् ॥

तिष्ठन्तीष्यनुतिष्ठेत् प्रजन्तीष्वप्यनुमजेत् ।

आसीनासु तथासीनो नियतो धीतमत्सरः ॥

आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
 पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैः प्रमोचयेत् ॥
 उष्णे वर्षति शीते वा मासुते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीताऽऽत्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे तथा खले ।
 भक्षयन्तीर्न कथयेत्पाययन्त्यश्च वत्सकान् ॥
 अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
 स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥
 वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।
 अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भयो निवेदयेत् ॥

इति मनुकमतिकष्टसाध्यं ब्राह्मणस्वामिकगोवधे योज्यम् । अत्र
 त्रयोविंशतिधेनवो भवन्ति, वीरासनमासनव्यतिरेकेणोपवेशनम् ।
 इदं च सर्वं कामतः । अकामतस्तु तदर्द्धम् । तदिदं क्षत्रियस्वामिकगो-
 वधे वैश्यस्वामिकगोवधे अकामकृतगोवधे च प्रायश्चित्तं चकारैस्त्रिभिः
 समुच्चितम् ॥ २६३-२६४ ॥

(मिता०) महापातकादिपञ्चकमध्ये महापातकातिपातकाऽनु-
 पातकप्रायश्चित्तान्युक्ताऽधुनोपपातकप्रायश्चित्तानि व्याचक्षाणः पाठ-
 क्रमप्राप्तं गोवधप्रायश्चित्तं तावदाह—

पञ्चगव्यमिति । गां हन्तीति गोघ्नः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्य-
 यः । असौ मासं समाहित आसीत् । किं कुर्वन् पञ्चगव्यं पिबन् पञ्च-
 च तानि गव्यानि गोमूत्रगोमयक्षीरदधिघृतानि यथाविधि मिश्रिता-
 नि पिबन् । आहारान्तरपरित्यागेन भोजनकार्यं तस्य विधानात् ।
 तथा गोष्टेशयः । प्राप्तशयनानुवादेन गोष्टविधानाद्दिवा च स्वापप्र-
 तिषेधाद्वात्रौ गोशालायां शयानः । गा अनुगच्छति तदस्य व्रतमिति
 गोऽनुगामी । व्रते णिनिः । अतश्च यासां गोष्टे शेते सन्निधानात्ता एव
 गाः प्रातर्वनं विचरन्तीरनुगच्छेत् । अनुगच्छेदिति वचनाद्यदा ता
 गच्छन्ति तदैव स्वयमनुगच्छेत् । यदा तु तिष्ठन्त्यासते वा तदा प-
 श्चाद्गमनस्याशक्यकरणत्वात्स्वयमपि तिष्ठेदासीत् वेति गम्यते । अ-
 नुगमनविधानादेव ताभिः सायं गोष्टं व्रजन्तीभिः सह गोष्टप्रवेशो-
 ऽप्यर्थसिद्धः । एवं कुर्वन्मासान्ते गोप्रदानेन एकां गां दत्त्वा तावता

यो गोऽनुगामीति चाऽनुवर्तते । पञ्चगव्याहारस्य तु निवृत्तिः कृच्छ्र-
विधानादेव । अतश्च मासं निरन्तरं कृच्छ्रं नामाहितश्चरेदित्यपरम् ।
अत एव जाबालेन मासप्राजापत्यस्य पृथक् प्रायश्चित्तत्वमुक्तम्—‘प्रा-
जापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः । गोहितो गोऽनुगामी
स्याद्गोप्रदानेन शुष्यति’ ॥ इति । अतिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरेदित्य-
भ्यत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोर्लक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यते । अथवा त्रिरात्रमुप-
वासं कृत्वा वृषभ एकादशो यासां गवां ता दद्यादिति व्रतचतुष्टयम् ।
तत्राकामकृत जातिमात्रग्राहणस्वामिकगोमात्रवधे (उपवासं कृत्वा)
वृषभैकादशगोदानसहितस्त्रिरात्रोपवासो द्रष्टव्यः । विशिष्टस्वा-
मिकाया विशिष्टगुणवात्याश्च वधे गुरुप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् । क्षत्रियसम्बन्धिन्यास्तु तादृग्विधे व्यापादने मासं पञ्चगव्या-
शित्वं प्रथमं प्रायश्चित्तम् । अत्र मासं पञ्चगव्याशनस्यातिस्वल्पत्वा-
न्मासोपवासतुल्यत्वम् । ततश्च पद्भिः पद्भिरुपवासैरेकैकप्राजाप-
त्यकल्पनया पञ्चकृच्छ्राणां प्रत्याज्ञापेन पञ्च धेनवो मासान्ते च दी-
यमाना गौरेकंति पद् धेनवो भवन्तीति वृषभैकादशगोदानसहि-
तत्रिरात्रव्रताल्लघीयस्त्वम् । कथं पुनर्ग्राहणगर्वाणां गुरुत्वम् । ‘देव-
ग्राहणराज्ञां तु विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्’ इति नारदेन तद्द्रव्यस्योत्त-
मत्वाभिधानात् , गोषु ग्राहणसंस्थास्त्विति दण्डभूयस्त्वदर्शनाच्च ।
वैश्यसम्बन्धिन्यास्तु तादृग्विधे व्यापादने मासमतिकृच्छ्रं कुर्यात् ।
अतिकृच्छ्रे त्वाद्ये त्रिरात्रप्रये पाणिपूराश्रमोजनमुक्तम् । अन्त्ये त्रिरा-
त्रेऽनशनम् । अतोऽतिकृच्छ्रधर्मेण मासवने क्रियमाणे पद्भ्यमुपवासो
भवति । अतुर्विंशत्यहे च पाणिपूराश्रमोजनम् । ततश्च कृच्छ्रप्रत्या-
ज्ञायकल्पनया किञ्चिन्न्यूनं धेनुपञ्चकं भवतीति पूर्वंस्माद् व्रतद्वयाह-
धिष्टत्वेन वैश्यस्वामिकगोवधविषयता युक्ता । तादृश एव विषये शू-
द्रस्वामिकगोहत्यायां मासं प्राजापत्यव्रतं द्वितीयम् । तत्र च सार्धप्रा-
जापत्यद्वयात्मकेन प्रत्याज्ञापेन किञ्चिदधिकं धेनुद्वयं भवतीति पूर्वं-
भ्यो लघुतमत्वाच्छूद्रविषयताञ्चिता । अथ चैतत्प्रायश्चित्तचतुष्टयं सा-
क्षात्कर्तृनुप्राहकप्रयोजकानुमन्तृषु शुद्धलघुमायतारतम्यापेक्षया पूर्वोक्त-
एव विषये योजनीयम् । यत्तु धैर्यवत् व्रतत्रयम्—‘गोमस्य पञ्चगव्ये-
न मासमेकं पलत्रयम् । प्रत्यहं स्यात्पराको वा चान्द्रायणमथापि
या’ ॥ इति, यच्च कादपपीयम्—‘गां हत्वा तच्चर्मणा प्रावृतो मासं

गोष्टेशयस्त्रिपवणस्त्रायी नित्यं पञ्चगव्याहारः' इति, यच्च शातात्-
पीयम्—'मासं पञ्चगव्याहारः' इति, तत्पञ्चकमपि याज्ञवल्कीयप-
ञ्चगव्याहारसमानविषयम् । यच्च शङ्खप्रचेतोभ्यामुक्तम्—'गोघ्नः प-
ञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्साशिसं वपनं कृत्वा गोचर्मणा
प्रावृतो गाश्चानुगच्छन् गोष्टेशयो गां च दद्यात्' इति । एतच्च याज्ञ-
वल्क्यमासातिष्ठच्छ्रवणसमानविषयम् । 'दद्याद्विरात्रं चोपोप्य' इत्ये-
तद्विषयं वात्यन्तगुणिनो हन्तुर्धेदितव्यम् । अत्रैव विषये पञ्चगव्या-
शक्तस्य तु द्वितीयं काश्यपीयं 'मासं पञ्चगव्येन' इति प्रतिपाद्य 'पष्टे
काले पयोभक्षो वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत्तासु सुखोपविष्टासु चोपवि-
शेन्नातिपूर्वं गच्छेन्नातिविषमेणावतारयेन्नाल्पोदके पाययेदन्ते ब्राह्म-
णान्भोजयित्वा तिलधेनुं दद्यात्' इति द्रष्टव्यम् । अत्राप्यशक्तस्य 'गो-
घ्नो मासं यवागूं प्रसृतितन्दुलशृतं भुञ्जानो गोभ्यः प्रियं कुर्वन् शुं-
ध्यति' इति पैठीनसिनोक्तं चेदितव्यम् । यत्तु सौमन्तम्—'गोघ्नस्य
गोप्रदानं गोष्टेशयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्याशनं गवानुगमनं च' इति,
यच्च संवर्तेनोक्तम्—'सक्तुयावकमैक्षाशी पयो दधि वृतं शकृत ।
एतानि क्रमशोऽशनीयान्मासार्थं सुसमाहितः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा
तु गां दद्यादात्मशुद्ध्ये' । इति, यच्च बार्हस्पत्यम्—'द्वादशरात्रं प-
ञ्चगव्याहारः' इति, तद्व्रितयमपि याज्ञवल्कीयमासप्राजापत्येन स-
मानविषयं, मृतकल्पगोहत्याविषयं वा, विषमप्रदेश(१)त्रासेन जनि-
तव्याधितो मरणविषयं वा वेदितव्यम् । तदिदं सर्वं प्रागुक्तमकाम-
विषयम् । यदा पुनरीहग्विधामविशिष्टविप्रस्वामिकामाविंशिष्टां गां
कामतः प्रमापयति तदा मनुना मासं यवागूपानं, मासद्वयं हविष्येण
चतुर्थकालभोजनं, मासत्रयं वृषभैकादशगोदानयुक्तं शाकादिना वर्त-
नामिति व्रतव्रितयमाज्ञातम् । यथाह (११।१०८-११६)—'उपपात-
कसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् । कृतवापो वसेद्गोष्टे चर्मणाद्रेंण
संवृतः ॥ चतुर्थकालमशनीयादक्षारलवणं मितम् । गोमूत्रेण चरे-
त्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्पूर्ध्वं
रजः पिबेत् । शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ तिष्ठ-
न्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथासीनो निय-
तो वीतमत्सरः ॥ आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । प-

तितां पङ्कलग्नां वा (१)सर्वोपायेर्विमोचयेत् ॥ उष्णे वर्षति शोते वा
 मारुते घानि वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राण गोरकृत्या तु शक्ति-
 तः ॥ आत्मनो यदि घान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले । भक्षयन्तो न क-
 थयेत्पिपयन्त चैव वरसकम् ॥ अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो वा अनुग-
 च्छति । स गोहत्याकृत पापं त्रिभिर्मासैर्द्व्यपोहति ॥ वृषभैकादशा
 गाश्च दद्यात्सुचरितवनः । अधिद्यमानं सर्वस्य वेदविद्यो नियेदयेत् ॥
 इति । एतन्नितयं याज्ञवल्क्यीयमासप्राजापत्यमासपञ्चगन्याशनवृष-
 भैकादशगोदानयुक्तग्निरात्रोपवासरूपव्रतत्रितयविषय यथाक्रमेण
 द्रष्टव्यम् । यस्याङ्गिरसा मानधेतिकर्तव्यतायुक्त त्रैमामित्रमभिधा-
 याऽधिकमभिहितम्—'अक्षरलक्षण रूक्ष पृष्ठे कालेऽस्य भोजनम् ।
 गोमर्ती वा जपेद्विद्यामोङ्कार वेदमेव च ॥ व्रतवद्धारयेद्दण्डं समन्त्रां
 चैव मेघलाम्' ॥ इति, तन्मानधविषयम् । एव पुष्टितारुण्यादिकि-
 ञ्चिद्गुणातिशययोगिन्यां द्रष्टव्यम् । 'अतिबालामतिकृशामतिवृद्धां च
 रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्घ्यं व्रत द्विजः' ॥ इति पुष्टि-
 तारुण्यादिरहितायां गव्यधंप्रायोश्चत्तदर्शनात् । यदा तु याज्ञव-
 ल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रतनिमित्तभूतां गामविशिष्टस्वामिकां जाति
 मात्रयोगिनीं कामतो व्यापादयति तदा 'विहितं यदकामानां
 कामात्तद् द्विगुणं चरेत्' इति न्यायेन पूर्वोक्तमेवाकामविहित-
 मासातिकृच्छ्रव्रतं द्विगुणं कुर्यात् । यत्तु हारीतेन—'गोघ्नस्तच्चर्मार्ध्व
 बालं परिघाय' इत्यादिना मानधीमितिकर्तव्यतामभिधायोक्तम्—'वृ-
 षभैकादशाश्च गा दत्त्वा त्रयोदशे मासे पूतो भवति' इति, तत्सव-
 नस्यथोत्रियगोधधे अकामकृते द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठेन—'गां चेद्-
 न्यात्तस्याश्चर्मणाद्र्रेण परिवेष्टितः पण्मासान् वृच्छन्नसृच्छ्रुषानि-
 ष्टेहपभवे हतौ दद्यात्' इति पाण्मासिक कृच्छ्रतसकृच्छ्रानुष्ठानमुक्तम्,
 यदपि देवलेन—'गोघ्नः पण्मासांस्तच्चर्मपरिवृतो गोघ्नजनियासी गो-
 भिरेव सह चरन् प्रमुच्यते' इति, तत् द्वयमपि हारीतीयेन समान-
 विषयम् । तत्रैव कामकारकृते कात्यायनीयं त्रैवार्थिकम्—'गोघ्नस्त-
 चर्मसंधीतो घसेद्रोष्टेऽथवा पुनः । गाश्चानुगच्छेत्सत्तं मीनो घीरा-
 सनादिभिः ॥ वर्षशीतातपक्लेशघातिपङ्कमयार्दितः । मोक्षयैरसर्वयलेन
 पूयते वरसरेस्त्रिभिः' ॥ इति द्रष्टव्यम् । यच्च शाब्दं त्रैवार्थिकम्—'पादं

तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा । गोवधे च तथा कुर्यात्परस्त्रीग-
मने तथा' ॥ इति, तदपि कात्यायनीयव्रतसमानविषयम् । यत्तु य-
मेनाङ्गिरसीमितिकर्तव्यतामभिधाय 'गोसहस्रं शतं वापि दद्यात्सुच-
रितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्' ॥ इति गोस-
हस्रयुक्तं गोशतयुक्तं च त्रैमासिकं व्रतद्वयमभिहितम्, तत्र यदा स-
वनस्थश्रोत्रियादिदुर्गतबहुकुटुम्बिब्राह्मणसम्बन्धिनीं कपिलां कर्मा-
ङ्गभूतां गर्भिणीं बहुक्षीरतरुणिमादिगुणशालिनीं निर्गुणो धन(१)वान्
सप्रयत्नं खड्गादिना व्यापादयति तदा गोसहस्रयुक्तं त्रैमासिकं
कुर्यात् । 'गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुं च सुव्रताम् । खड्गा-
दिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत्' ॥ इति विशिष्टायां गवि वा
हंस्रपत्ये प्रायश्चित्तविशेषदर्शनात् । अत एव प्रचेतसा—'स्त्रीगर्भि-
णीगोगर्भिणीवालवृद्धवधेषु भ्रूणहा भवति' इति । ईदृग्विधमेव गोव-
धमभिसन्धाय ब्रह्महत्याव्रतमतिदिष्टम् । द्वितीयं तु याम्यं गोशतदा-
नयुक्तं त्रैमासिकं व्रतं कात्यायनीयव्रतविषये धनवतो द्रष्टव्यम् ।
यत्तु गौतमेन वृषभैकशतगोदानसमुच्चितं त्रैवार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं
वैश्यवधेऽभिधाय गोवधेऽतिदिष्टम्—'गां च हत्वा वैश्यवत्' इति ।
एतच्च त्रैवार्षिकव्रतप्रत्याम्नायभूतनवतिधेनुभिः सार्धं वृषभैकशता
गावो नवन्यूनं द्विशतं भवतीति गोसहस्रयुक्तत्रैमासिकव्रतान्यून-
त्वात्पूर्वोक्तविषये एव कामतो वधे । यद्वा तत्रैव विषये गर्भरहितायाः
कामतो वधे द्रष्टव्यम् । तादृग्विधाया एव गर्भरहितायास्त्वकामतो
हननेऽपि कात्यायनीयमेव त्रैवार्षिकं कल्प्यम् । यत्तु यमेनोक्तम्—
'काष्ठकोष्ठाश्मभिर्गावः शस्त्रैर्वा निहता यदि । (२)प्रायश्चित्तं कथं तत्र
शस्त्रेऽशस्त्रे विधीयते ॥ काष्ठे सान्तपनं कुर्यात्प्राजापत्यं तु लोष्टके ।
ततश्चक्रं तु पापाणे शस्त्रे चाप्यतिकृच्छ्रकम् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं
कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । त्रिशद्वा वृषभं चैकं दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणाम्' ॥
इति, तत्पूर्वोक्तगोसहस्रशतादिदानत्रैवार्षिकादिव्रतविषयेष्वेव काष्ठा-
दिसाधनविशेषजनितवधनिमित्तसान्तपनादिपूर्वकत्वप्रतिपादपरं न तु
निरपेक्षं, लघुत्वाद्भवतस्य । तथा वयोविशेषादपि प्रायश्चित्तविशेष
उक्तः—'अतिवृद्धामतिकृशामतिवालां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्ववि-
धानेन चरेदर्धव्रतं द्विजः ॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छकत्या दद्याद्धेम तिलां-

स्तथा' ॥ इति । नीरोगादिवशे यद्विहितं तस्याधम् । वृद्धप्रचेतसा
 प्यत्र विशेष उक्त — 'एकवर्षे हने वत्से कृच्छ्रपादा विधीयते । अबु
 द्विपूर्वे पुंसः स्याद् द्विपादस्तु द्विहायने ॥ त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्रा
 जापत्यमत परम्' इति । तथा गर्भिण्या वधे यदा गर्भोऽपि निहतो
 भवति तदा 'प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते' इति न्यायेनाविशेषण
 द्विगुणव्रतप्राप्तौ षट्त्रिंशन्मते विशेष उक्त — 'पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ
 पादौ दृढता गते । पादोन व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ अङ्गप्र
 त्यङ्गसम्पूर्णं गर्भं चेत समन्विते । त्रिगुण गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य
 निष्कृतिः' ॥ इति । यद्दुर्कृतं तु हनने सघर्तापस्तम्बो विशेषमा
 हतु — 'एका चेद्बहुभिः काचिद्देवाद्यापादिता क्वचित् । पाद पादं तु
 हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक्पृथक्' ॥ इति । यादृग्विधगोहत्याया यद्गत
 मुपादिष्टं तत्पादं प्रत्येकं कुर्युर्बचनात् । एका चेदित्युपलक्षणम् । अ
 तो बहुभिर्द्वयोर्वहनां च व्यापादने प्रतिपुरुष पादद्वयं पादोन वा क
 र्पनीयम् । एतच्चाकामतो वधे द्रष्टव्यम् । देवादिति विशेषणो
 पादानात् । कामकारे तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्वा दोषसम्बन्धात्कृत्वा
 व्रतसम्बन्धो युक्तः । सत्रिणामिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवा
 यात् । 'एकं घ्नता बहूना तु यथोक्ताद्विगुणा दमः' इति प्रत्येकं दण्ड
 द्वैगुण्यदर्शनाच्च । यदा त्वेकेनैव रोध(१)नादिव्यापारेण बहवो
 गावो व्यापादितास्तत्र सघर्तापस्तम्बो विशेषमाहतु — 'व्यापन्नानां
 बहूना तु रोधने य(२) घनेऽपि वा । भिषग्भिष्योपचारे च द्विगुणं गा
 व्रतं चरेत्' ॥ इति । यद्बुध्वपि व्यापन्नेषु न प्रतिनिमित्तं नमित्तिरा
 नुष्ठानं, नापि तन्त्रेण किन्तु घघ्नयलाद्विगुणमेव । तथा भिषगपि
 विरुद्धौषधदानेनैकस्या अप्यकामतो व्यापादने द्विगुणं गोव्रतं कुर
 यात् । भिषग्यतिरिक्तस्य केवलमुपकारार्थं प्रवृत्तस्य त्यकामत
 प्रतिफूलौषधदाने व्यास आह — 'औषधं लक्षणं चैव पुण्याधं
 मपि भोजनम् । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु
 द्रापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपात्तिशोः कृच्छ्रशादो विधीयते' ॥ इति । य
 स्वापस्तम्बेनोक्तम् — 'पादमेकं चरेदंघे द्वौ पादौ यन्वने चरेत् ।
 भोजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्धं निपातने' ॥ इति, तद्यथाद्विगुणापा
 रिणो निमित्तकर्तुर्विधेयं, न साक्षात्कर्तुं । साक्षात्कर्तुं निमित्तिनाश्च

मेदस्तेनैव दर्शितः—‘पाषाणैर्ल(१)कुट्टैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा वलात् । निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्युर्व्रतं हि ते ॥ तथैव बाहुजङ्घोरुपा-
 श्वश्रीवाङ्म्रिमोटनः’ ॥ इति । एतदुक्तं भवति—पाषाणखड्गादिभि-
 र्श्रीवामोटनादिना वा ये गा निपातयन्ति ते साक्षाद्दन्तारस्तेष्वेव कृ-
 त्स्नं प्रायश्चित्तम् । ये तु व्यवहितरोधवन्धादिव्यापारयोगिनस्ते नि-
 मित्तिनस्तेषां न कृत्स्नव्रतसम्बन्धः किन्तु तदवयवैरेव पादद्विपादा-
 दिभिरिति । त(२)त्र च रोधादिना व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि व-
 चनात्कचिःपादः कचिद् द्विपादः पादोनं कचिदिति युक्तम् । अत्राह
 पराशरः—‘गवां बन्धनयोक्त्रैस्तु भवेन्मृत्युरकामतः । अकामकृतपा-
 पस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभो-
 जनम् । अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्’ ॥ इति । अयं
 च प्राजापत्यो यदि रोधादिकं कृत्वा तज्जन्यप्रमादपरिजिहीर्षया प्र-
 त्यवेक्षमाण आस्ते तदा द्रष्टव्यः । अकामकृतपापस्येति विशेषणापा-
 दानात् । यदा तु न प्रमादसंस(३)रणं करोति तदा ‘पादमेकं चरे-
 द्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपा-
 तने’ ॥ इत्यङ्गिरसोक्तं त्रैमासिकपादं किञ्चिदधिकं (४)द्वाविंशत्यहर्गो-
 वधव्रतं कुर्यात् । आपस्तम्बेनापि विशेष उक्तः—‘अति(५)दाहाति-
 वाहाभ्यां नालिकाच्छेदने तथा । नदीपर्वतसंरोधे मृते पादोनमाच-
 रेत्’ ॥ इति । लक्षणमात्रोपयोगिनि तु दाहे न दोषः । ‘अन्यत्राङ्गन-
 लक्षाभ्यां वाहने मो(६)चने तथा । सायं संगोपनार्थं च न दुष्येद्रो-
 धबन्धने’ ॥ इति पराशरस्मरणात् । अङ्गनं स्थिरचिन्हकरणम् । ल-
 क्षणं सांप्रतोपलक्षणम् । वाहने शास्त्रोक्तगार्गेण रक्षणार्थमपि नालि-
 केरादिभिर्बन्धने भवत्येव दोषः । ‘न नालिकेरेण न शाणवालैर्न चापि
 मौञ्जे(७)न न बन्धशृङ्गलैः । एतैस्तु गावो न निबन्धनीया वद्धा तु
 तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥ कुशैः काशैश्च बधीयात्स्थाने दोषविवर्जिते’ ॥ इति
 व्यासस्मरणात् । तथान्योऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः—‘घण्टामरणदापेण
 विपत्तिर्यत्र गोर्भवेत् । कृच्छ्रा(८)र्धं तु भवेत्तत्र भूपणार्थं हि तस्मृ-

(१) लशुटैर्वापि ट० ।

() तत्रावरोधादिना ट० । (३) संरक्षणं ट० । (४) वा विंशत्यहः ।

(५) अत्रियोहा० ख० । (६) मोचनेऽपि वा ट० । (७) मौञ्जेर्नच शृङ्गलैश्च ट० ।

(८) गोकृच्छ्रार्थं भवेत् ट ।

तम् ॥ (१) अतिदाहेऽतिदमने सघाते चैव योजने । वध्या शूलपाशैश्च
 'मृते पादोनमाचरेत्' ॥ इति । पालनाकरणादिनोपेक्षायां क्वचित्प्राय-
 श्चित्तविशेषस्तेनैवोक्तः—'जलीघपल्लवे मग्ना मेघविद्युद्धतापि वा ।
 श्वभ्रे वा पतिताकस्माच्छूापदेनापि भक्षिता ॥ प्राजापत्यं चरेत्कच्छ्रं
 गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । शीतवाताहता वा स्यादुद्वन्धनहता(२)पि
 वा ॥ शून्यागार उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्' । इति । इदं तु
 कार्यान्तरविरहेऽप्युपेक्षायां घेदितव्यम् । कार्यान्तरव्यव्रतयोपेक्षायां
 'वधंम्—'पल्लवलोघमृगव्याघ्रदवापदादिनिपातने । श्वभ्रप्रपातसर्पा
 दीर्मृते कृच्छ्रार्घमाचरेत् ॥ अपालत्त्वान्तु कृच्छ्रं स्याच्छून्यागार उप-
 प्लवे' । इति विष्णुस्मरणात् । तथा सत्यपि ध्यापादने क्वचिदुप-
 कारार्थप्रवृत्तौ घचनाक्षोपाभावः । यथाह संवर्तः—'यन्त्रणे गोचिके
 त्सार्ये मूढ(३)गर्माविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् स पापेन लि-
 प्यते' ॥ इति । यन्त्रेण व्या(४)त्रादिनिर्यातनार्थं सन्दंशाङ्कुशादिप्रवेश-
 नम् । तथा—'आपधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणे द्विजः । दीयमाने
 विपत्तिश्चेत् स पापेन लिप्यते ॥ प्रामघाते शरीरेण वेदमभङ्गाग्निपातने ।
 दाहच्छेदशिरामेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् ॥ द्विजानां नोहितार्थं च प्राय-
 श्चित्तं न विद्यते' । अत्र पराशरोऽप्याह—'प्रामघाते शरीरेण वेदम
 भङ्गाग्निपातने । अतिघृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते' ॥ इति ।
 इदं तु वन्धनरहितस्यैव पशोः कथञ्चिद् गृहादिदाहेन मृतविषयम् ।
 इतरथा त्वापस्तम्बेनोक्तम्—'कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहे रलेषु च ।
 यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पाद एको विधीयते' ॥ इति । तथाऽम्ब्यादि-
 भङ्गे मरणाभावेऽपि क्वचित्प्रायश्चित्तमुक्तम्—'अस्यिभङ्गं गवां कृत्वा
 लाङ्गूलच्छेदनं तथा । पादने दन्तशृङ्गाणां मासार्धं तु यवान् पियेत्'
 इति । यस्वाङ्गिरसम्—'(५)शूलदन्तास्यिभङ्गे वा चर्मनिर्मोचनेऽपि वा ।
 दशरात्रं पियेद्व्यं स्वस्थापि यदि गौर्मवेत्' ॥ इति घञ्जशब्दाच्चर्या
 क्षीरादियत्तनमुक्तं तदशक्तविषयम् । इदं च प्रायश्चित्तं गोभ्याग्निने
 व्यापन्नगोसदृशीं गां दत्तैव कार्यम् । यदाह पराशरः—'प्रमापने
 प्राणभृतां दद्यात्प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यत्र
 वीथमः' ॥ इति । मनुरपि (८।२८८)—'यो यस्य हिंस्याद् द्रव्याणि

(१) अतिदाहेऽतिदमने क । (२) मृते वा क ।

(३) मृगमर्ष क । (४) व्याघ्रदि क । (५) दुर्गमर्षेऽपि क ।

ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥
 इति । एतत्तु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तजातं ब्राह्मणस्यैव हन्तुर्वेदितव्यम् ।
 क्षत्रियादेस्तु हन्तुर्वृहद्विष्णुना विशेषोऽभिहितः—‘विप्रे तु सकलं
 देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं पाद एकस्तु शूद्रजातिषु शस्य-
 ते’ ॥ इति । यत्त्वङ्गिरोवचनम्—‘पर्षद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्वि-
 गुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्’ ॥ इति,
 तत्प्रातिलोभ्येन चाग्दण्डपारुष्यादिविषयम् । तथा स्त्रीवालवृद्धादी-
 नां त्वर्धम्, अनुपनीतस्य दालस्य पाद इति च प्रागुक्तमनुसन्धेयम् ।
 स्त्रीणां पराशरेण विशेषोऽभिहितः—‘वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या
 जपादिकम् । न गोष्ठे शयनं तासां न वसीरन् गवाजिनम् ॥ सर्वान्
 केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् । सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो
 मुण्डनं स्मृतम्’ ॥ इति । पुरुषेषु च विशेषः संवर्तनं दर्शितः—‘पादे-
 ऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च । त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखं
 तु निपातने’ ॥ इति । पादप्रायश्चित्तार्हस्य कण्ठादधस्तनाङ्गोष्णा-
 मेव वपनम् । अर्धप्रायश्चित्तार्हस्य तु श्मश्रूणामपि । पादोनप्रायश्चि-
 त्तार्हस्य पुनः शिरोगतानामपि शिखावर्जितानाम् । पादचतुष्टयार्ह-
 स्य तु सशिखस्य सकलकेशजातस्येति । एवमेतद्दिग्बलम्बनेनान्ये-
 यामपि स्मृतिवचसां विषयो निरूपणीयः ॥ २६३—२६४ ॥

इति गोवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

— — —

(वी०मि०) गोवधप्रायश्चित्तमतिदिशन्नेवं प्रायश्चित्तान्तरमुपपा-
 तकान्तरेष्वह—

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ॥

पयसा वापि मासेन पराकेणाऽथवा पुनः ॥ २६५ ॥

एवमुक्तगोवधप्रायश्चित्ताचरणेन चान्द्रायणेन वा मासपर्यन्तं
 दुग्धमात्राहारेण वा वक्ष्यमाणेन उपपातकानां शुद्धिरपगमः स्यादि-
 त्यर्थः । वापीति अथवेति विकल्पार्थं । पुनःशब्देन प्रागुक्तप्रायश्चि-
 त्तान्तर्गतगोचर्मसंवृतत्वव्यवच्छेदः ॥ २६५ ॥

(मिता०) अधुनान्येषामुपपातकानां प्रायश्चित्तमाह—

उपपातकेति । एवमुक्तेन गोवधव्रतेन मासं पञ्चगव्याशनादिना-

ऽयेषां प्रात्यतादीनामुपपातकानां शुद्धिर्मवेत् । चान्द्रायणेन वा बह्व्य
माणलक्षणेन मास पयोप्रतेन वा पराकेण वा शुद्धिर्मवेत् । अत्राति
देशसामर्थ्याद्भोचर्मपसनगोपरिचर्यादिभिर्गावघासाधारणै कतिपयै
न्यूनत्वमवगम्यते । एतच्च प्रतचतुष्टयमकामकारे शक्यपेक्षया वि
कल्पित द्रष्टव्यम् । कामकारे तु (मनुः ११।११७)—'एतदेव प्रत
चतुष्टयमुपपातकिनो द्विजा । अयकीर्णिवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमयापि
वा' ॥ इति मनुक्त त्रैमासिक द्रष्टव्यम् । अत एव मनुवचनादय
प्रायश्चित्तातिदेश सर्वेषामुपपातकगणपठितानामुक्तप्रायश्चित्तानाम-
नुक्तप्रायश्चित्तानां चाऽयकीर्णिवर्जितानामविशेषेण घेदितव्यं । अय
कीर्णिनस्तु प्रतिपदोक्तमेव । न-वनुक्तप्रायश्चित्तविषयतयातिदेश
स्य युक्तः । इतरथा प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तबाधसापेक्षत्वप्रलङ्घात् । मै
यम्, तथा सत्युक्तनिष्कृतीनामुपपातकगणपाठोऽनर्थकः स्यात् ।
यदि परमुपपातकमध्ये सामान्यतः पठितस्यान्यत्र विशेषतः प्रायश्चि
त्तान्तरमुच्यते । यथा—'अयाज्याता च याजनम् । श्री-कृच्छ्रानाचरे
द्वात्ययाजकोऽविचरन्नपि' ॥ इति, स एव विषयः केवल परिहृष्येत
न पुनर्विशेषतः पठितस्यैवान्यत्रापि विशेषतः एव यत्र प्रायश्चित्त
मुच्यते । सोऽपि यथा 'इ-धनार्थं द्रुमच्छेदः, 'वृक्षगुल्मलनापीरुच्छे
दने जप्यमृक्शतम्' इति । अतो प्रात्यतादिषु अस्मिन् शास्त्रे शा
स्त्रान्तरे वा दृष्टे प्रायश्चित्तैः सह 'उपपातकशुद्धिः स्यादवम्' इत्या
दीनां प्रतिपादितप्रतचतुष्टयस्य समविषयताकल्पनन विफल्यो वि
षयविभागो बाधयणीयः । तान् च स्मृत्यन्तरदृष्टप्रायश्चित्तानि पा
ठक्रमेण प्रात्यादिषु पाजयिष्यामः । तत्र प्रात्यताया मनुनेदमुक्तम्—
(११।१९१)—'येषां द्विजानां सावित्री नानूच्यत यथाविधि । ता
श्चारयित्वा श्री-कृच्छ्रान्-यथाविध्युपनाययत्' ॥ इति यच्च यमेनोक्तम्—
'सावित्री पतिता यस्य दशपपाणि पञ्च च । सशिरः षण्ण वृत्वा प्रत
चुर्यात्समाहितः ॥ एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसृतियावकम् । हविषा
भोजयेच्चैव ग्राहणान् सप्त पञ्च वा ॥ ततो यावन्नशुद्धस्य तस्योप
नयनं स्मृतम्' ॥ इति, तदुभयमपि याज्ञवल्क्यीयमासपयोप्रतविष
यम् । यत्तु घसिष्ठेनोक्तम्—'पठितसावित्रीक उद्दालकप्रत चरेत् द्वै
मासौ यावको वर्तयेन् मास पयसा पक्षमामिक्षयाऽपरात्र घृतेन प
द्मप्रमयाचितेन त्रिरात्रमग्मक्षोऽहोरात्रमुपवसेद्दशमेघाभृथ गच्छे

द्रात्यस्तोमेन वा यजेत' इति । अत्रेयं व्यवस्था—(१)यस्योपनेत्राद्य-
भावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य याज्ञवल्क्यीयव्रतानामन्यतमं शक्यपे-
क्षया भवति । अनापद्यतिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम् । तत्रैव पञ्चद-
शवर्षादूर्ध्वमपि क्रियत्कालातिक्रमे तूद्दालकव्रतं व्रात्यस्तोमो वेति ।
येषां तु पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम्—'यस्य पिता-
पितामहावनुपेतौ स्यातां तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम् । यस्य
प्रपितामहादेर्नानुभ्रम्यत उपनयनं तस्य द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्म-
चर्यम्' इति व्रात्यता । तथा स्तेयेऽप्युपपातकसाधारणप्राप्तव्रतचतु-
ष्टयापवादकं प्रायश्चित्तं मनुनोक्तम् (११।१६२)—'धान्यान्नघनचौ-
र्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः । सजातीयगृहादेव (२)कृच्छ्राव्देन वि-
शुध्यति' ॥ इति । द्विजोत्तमश्च सजातीया ब्राह्मण एवातो विप्र-
रिग्रहे ब्राह्मणस्य हर्तुरिदं, क्षत्रियादेस्त्वल्पं कल्प्यम् । 'अथा(३)प्रा-
पाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणितरेषां प्रतिवर्षं विदुषो-
ऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्' इति क्षत्रियादेरपहर्तुर्दण्डाल्पत्वस्य दर्शनात् ।
तथा—'विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम्' इति पादपाद-
हान्या प्रायश्चित्तदर्शनात् । तथा क्षत्रियादिपरिग्रहेणापि दण्डानुसा-
रेण प्रायश्चित्तालपत्वं कल्प्यम् । अतः क्षत्रियापरिग्रहे चौर्ये पाण्मासि-
कम् । वैश्यापरिग्रहे त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । शूद्रापरिग्रहे चान्द्रायणं
कल्प्यम् । एवमुत्तरत्राप्यूहनीयम् । इदं च दशकुम्भधान्यापहारविषयम् ।
अधिके तु—'धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो ह(४)रतोऽभ्यधिको वधः'
इति वधदर्शनात् । कुम्भश्च पञ्चसहस्रपलपरिमाणः । धान्यसाहच-
र्यादन्नघने चैतावद्धान्यपरिमिते वेदितव्ये । अन्नशब्देन तन्दूलादि-
कमभिधीयते । धनशब्देन ताम्ररजतादिकम् । इदं तु प्रायश्चित्तं का-
मकारविषयम् । अकामतस्तु त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । तथा—'मनु-
ष्याणां च हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानां च शुद्धि-
श्चान्द्रायणेन तु' ॥ इति । सार्धशतद्वयपणलभ्यजलापहार इदं चान्द्रायणं
प्राप्तमपीतरगोवधव्रतनिवृत्त्यर्थं विधीयते । 'तावन्मूल्यजला-
पहारे पानीयस्य तृणस्य च । तन्मूल्याद्विगुणो दण्डः' इति पञ्चशत-
दण्डविधानात्तावत्पणयोर्दण्डचान्द्रायणयोर्गोवधादौ सहचरितत्वात् ।

(१) यस्योपनयने आपद्भावेन च ।

(२) कृच्छ्राव्देन विशुध्यतीति पाठान्तरम् ।

(३) अष्टपादं च ।

(४) हरतो दम उत्तमः । पलसहस्रादधिके ।

तथा 'कृच्छ्रातिकृच्छ्रैर्द्वयोः पणपञ्चशतं तथा' इति चान्द्रायणविषये
 दण्डविधानाच्च । एतच्च क्षत्रियादिद्रव्यापहारे द्रष्टव्यम् । (ग्राह्य(१)-
 सन्धिद्रव्यापहारे तु (मनुः११।५७) — 'निक्षेपस्यापहरणे नराभ्य-
 रजतस्य च । भूमिजमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्' ॥ इति
 द्रष्टव्यम्) । तथा (मनुः११।१६४) — 'द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं
 कृत्वा न्यवेश्मतः । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्घात्यात्मशुद्धये' ॥ इत्य-
 नेनाल्पप्रयोजनप्रपुसीसादिद्रव्यापहारविशेषेण स्तेयसामान्योपपात-
 कप्रायश्चित्तापवादः । इदं च चान्द्रायणनिमित्तमूर्तार्थतृतीयशतमूल्य-
 स्य पञ्चदशांशार्थप्रपुसीसाद्यपहारे प्रायश्चित्तम् । चान्द्रायणपञ्चद-
 शांशत्याप्तस्य । तथा द्रव्यविशेषेणाप्युपपातकसामान्यप्राप्तप्रताप-
 वादः (मनुः११।१६५) — 'भक्ष्यमोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।
 पुष्यमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम्' ॥ इति । एकवारभोजनपर्या-
 सभक्षमोज्यापहार इदम् । द्वित्रिवारभोजनपर्यासापहारे त्रिरात्रम् ।
 यथाह पैठानसिः — 'भक्ष्यमोज्याप्रस्योदरपूरणमाप्रहरणे त्रिरात्रमेकरात्रं
 वा पञ्चगव्याहारश्च' इति । यानादीनामप्येतत्साहचर्यादेतावन्मू-
 ल्यानामेवापहरणे एतत्प्रायश्चित्तम् । सर्वत्रापि द्वियमाणद्रव्यन्यूना-
 धिकभावेन प्रायश्चित्तस्यापि लघुगुणभावः कल्पनीयः । तथा (मनुः
 ११।१६६) — 'तृणकाष्ठदुग्धानां च शुष्काश्रस्य गुडस्य च । तैलचर्मा-
 मिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम्' ॥ इति । एषां च तृणादीनां
 भक्ष्यादित्रिगुणत्रिरात्रप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् तत्रिगुणमूल्यार्हा(२)जा-
 मेतत्प्रायश्चित्तम् । तथा (मनुः११।१६७) — 'मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्र-
 स्य रजतस्य च । अवस्कांस्योपलानां च द्वादशाहं (३)कदप्रता' ॥
 मणिमुक्ताद्यपहार एतत्प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तथा (मनुः११।१६८) —
 'कार्पासकीटजीर्णानां द्विगुरेकरपुरस्य च । पक्षिगन्धीपधीनां च
 रज्ज्वाक्षैयं द्यहं पयः' ॥ इति । अत्रापि भक्ष्यादित्रिगुणप्रायश्चित्त
 दर्शनात्तत्रिगुणमूल्यानामपहार एतत्प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । द्वियमाण-
 द्रव्यन्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्तालपरत्वमहत्त्वं कल्प्यमेव । इदं च स्ते-
 यप्रायश्चित्तमपहृतद्रव्यज्ञानोत्तरकालमेव द्रष्टव्यम् । यथाह विष्णुः —
 'दस्यंवापहृतं द्रव्यं स्वामिने प्रतमाचरेत्' इति । इति स्तेयम् ॥

ऋणापाकरणे च 'पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्' इति विहितं तस्यानपाकरणे, तथा वैदिकस्य च 'जायमानो वै ब्राह्मणः' इत्येतद्वाक्येनर्ण-संस्तुतयज्ञादिकरणे च 'उपपातकशुद्धिः स्यादेवम्' इत्यादिनोपपातकसामान्यविहितं व्रतचतुष्टयं शक्त्यपेक्षया योज्यम् । प्रायश्चित्तान्तरमप्यत्र मनुनोक्तम् (११।२७)—'इष्टिं वैश्वानरिं चैवं निर्वपेदब्दपर्यये । लुप्ता(१)नां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे' ॥ इति । अद्दपर्यये संवत्सरान्ते । इति ऋणानपाकरणम् ॥

तथाऽधिकृतस्याऽनाहिताग्नित्वेऽप्येतदेव व्रतचतुष्टयं वत्सराद्बुध्व-मापदि शक्त्यपेक्षया योज्यम् । अनापदि तु मानवं त्रैमासिकम् । अर्वाक्पुनर्वत्सरात् कार्णाजिनिर्विशेषमाह—'काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः । तदकुर्वस्त्रिरात्रेण मासि मासि विशुद्ध्यति ॥ अनाहिताग्नौ पित्रादौ यक्ष्यमाणः सुतो यदि । स हि व्रात्येन पशुना यजेत्तन्निष्क्रयाय तु' ॥ इति । एकाग्रेरपि विशेषस्तेनैवोक्तः—'कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् । चान्द्रायणं चरेद्धर्षं प्रतिमासमहोऽपि वा' ॥ इति । अनाहिताग्निता ॥

(वि(२)क्रये यद्गतं प्रोक्तं हरणे द्विगुणं हि तत् । सुराविक्रये सौम्ये चतुष्टयं लाक्षालवणमांसमध्वाज्यतिलहोमानां चान्द्रायणत्रयं पयःपायसापूपदधीक्षुरसगुडखण्डादिस्नेहपक्वादिषु पराकः । सिद्धाश्चविक्रये प्राजापत्यम् । पनसस्य त्रिदिनम् । कदलीनालिकेरजम्बीरवीजपूरकनारङ्गानां पादकृच्छ्रम् । कस्तूरिकाविक्रये गन्धानां च कृच्छ्रम् । कर्पूरेऽर्धे हिंवादिविक्रये दिनमुपवासः । शुक्लकृष्णपीतवस्त्रविक्रये त्रिदिनम् । अजानामैन्दवम् । खराश्वतरकरभाणां पराकः । शुनां द्विगुणम् । एकाहाद्वेदविक्रये चान्द्रम् । अङ्गानां पराकः । स्मृतीनां कृच्छ्रम् । इतिहासपुराणानां सान्तपनम् । रहस्यानां कृच्छ्रम् । गाथानां शिशिरातत्त्वविद्यानां पादम्) ॥

तथा अपण्यानां विक्रये च स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । यथाह हारीतः—'गुडतिलपुष्पमूलफलपक्वान्नविक्रये सोमपानं सौम्यः कृच्छ्रः । लाक्षालवणमधुमांसतैलक्षीरदधितकघृतगन्धचर्मवाससामन्यतमविक्रये चान्द्रायणम् । तथा ऊर्णाकेशकेसरिभूधेनुवेदमाश्वशस्त्रविक्रये च भक्ष्यमांसघ्नाय्वस्थिशृङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रः ।

दिङ्गुगुगुलहरितालमन शिलाञ्जनमैरिकक्षारलवणमणिमुक्ताप्रवाल
 वंणयमृन्मयेषु च तप्तकृच्छ्र । आरामतडागोदपानपुष्करिणीसुकृत
 विक्रये त्रिपयणस्नायवधशायी चतुर्थकालाहारो दशसहस्र जपन्
 सवत्सरेण पूनो भवति । हीन(१)मानोन्मानसङ्करसङ्कीर्णविक्रये चेति ।
 पद्ममन्थैरपि शङ्खविष्णवाद्युत्पचनैर्यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रा
 नापदि मानवमुपपातकसाधारणत प्राप्तं त्रैमासिकम् । आपदि तु
 याज्ञवल्क्यीयं व्रतचतुष्टयं शक्त्यपेक्षया योज्यम् । इति अपण्य-
 विप्रय ॥

तथा परिवेत्तरि च वसिष्ठेन प्रायश्चित्तविशेष उक्त — 'परिधि
 विदान. कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत्, तां
 चैवोपयच्छेत्' इति । परिविविदान परिवेत्तोच्यते । तस्त्वरूपं च
 प्राग्भ्याख्यातम् । असौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै ज्येष्ठाय ता
 स्रोढां दत्त्वा ब्रह्मचर्याहृतभैक्षवहुरुपरिभवपरिहारार्थं निवेद्य पुनरह-
 हेत् । कामित्यपेक्षायामुक्ततामेवोपयच्छेत्तेति । तामेव स्वोढा ज्ये
 ष्ठाय निवेदितां तेन चानुज्ञातामुद्गहेत् । यस्तु हारीतेनोक्तम्—'ज्येष्ठे-
 ऽनिविष्टे कनीयाग्निविशमान परिवेत्ता भवति परिवित्तिर्ज्येष्ठ. परि
 वेदनी कन्या परिदायी दाता परियष्टा याजकस्ते सर्वे पतिताः
 सवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पावयेयु' इति । यदपि शङ्खेनोक्तम्—
 'परिवित्तिः परिवेत्ता च सवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरयाताम्'
 इति, तदुभयमपि कामकारेण कन्यापित्राद्यननुज्ञातोद्वाहविषयम् ।
 प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । यदा पुन. कामत कन्यां पित्रादिदत्तामेव
 परिणयति तदा मानव त्रैमासिकम् । पूर्वोक्तौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ याज्ञ
 वल्क्यीयं च व्रतचतुष्टयमज्ञातविषयम् । यमेनाप्यत्र विशेष उक्त —
 'कृच्छ्रौ द्वयोः परिवेद्ये कन्याया कृच्छ्रं एव च । अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता
 होता चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति । एतच्च पर्याहिताग्न्यादीनामपि समा-
 नम् । एकयोगनिर्देशात् । यथाह गौतम—'परिवित्तिपरिवेत्तृपर्याहित
 पर्याघात्रप्रोदिधिपूदिधिपूपतिना सवत्सरं प्राहृतं ब्रह्मचर्यम्' इति ।
 अत एव वसिष्ठेनाप्रादिधिपूपात्यादाविदमेव प्रायश्चित्तमुक्तम्—'अप्रादि
 धिपूपति' कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत् तां चैवोपयच्छेत् ।
 दिधिपूपति' कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्नि-

विशेत' इति । अग्नेदिधिष्वादेर्लक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—
 'ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामूह्यतेऽनुजा । या साग्नेदिधिपूर्ज्ञेया
 पूर्वा तु दिधिपूः स्मृता' ॥ इति । तत्राग्नेदिधिपूपतिः प्राजापत्यं कृत्वा
 तामेव ज्येष्ठां पश्चादन्येनोढामुद्गहेत् । दिधिपूपतिस्तु कृच्छ्रातिकृ-
 च्छौ कृत्वा स्वोढां ज्येष्ठां कनीयस्याः पूर्वविवोद्धे दत्त्वाऽन्यामुद्गहेदि-
 ति परिवेदनम् । तथा भृतकाध्यापकभृतकाध्यापितयोश्च पयसा
 ब्रह्मसुवर्चलां पिबेदित्यधिकृत्य विष्णुनोक्तम्—'भृतकाध्यापनं कृत्वा
 भृतकाध्यापितस्तथा । अनुयोगप्रदानेन त्रीन्पक्षान्नियतः पिबेत्' ॥
 इति । उत्कर्षहेतोरधी(१)यानस्य किं पठसि नाशितं त्वयेत्येवं पर्यनु-
 योगोऽनुयोगप्रदानम् । अत एव स्मृत्यन्तरे—'दत्तानुयोगानध्येतुः
 पतितान्मनुरप्रवीत्' इत्युक्तम् । अत्रापि पूर्वोक्तप्रतः सहास्य शक्त्य-
 पेक्षया विकल्पः । इति भृतकाध्यापकभृतकाध्यापितप्रकरणम् ॥

तथा पारदार्येऽप्युपपातकसामान्यप्राप्तमानवत्रैमासिकस्य याज्ञ-
 वल्क्यीयव्रतचतुष्टयस्यापि गुरुदारादावपवाद उक्तः । तथान्यत्रापि
 गौतमादिभिः पारदार्यविशेषेणापवाद उक्तः । यथाह गौतमः—'द्वे-
 परदारौ त्रीणि श्रोत्रियस्य' इति । तथा वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं प्र-
 स्तुत्य तेनैवेदमभिहितम् 'उपपातकेषु चैवम्' इति । तत्रेयं व्यवस्था-
 ऋतुकाले कामतो जातिमात्रवाह्यणीगमने वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् ।
 तस्मिन्नेव काले कर्मसाधनत्वादिगुणशालिन्या ब्राह्मण्या गमने द्वे
 वर्षे प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । तादृश्या एव श्रोत्रियभार्याया गमने त्रीणि
 वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । यद्वा श्रोत्रियपत्न्यां गुणवत्यां ब्राह्मण्यां
 त्रैवार्षिकम् । तादृग्विधायामेव क्षत्रियायां द्वैवार्षिकम् । तादृश्यामेव
 वैश्यायां वार्षिकमिति व्यवस्था । एतत्समानदृष्ट्या शूद्रायां पाण्मा-
 सिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं कल्पनीयम् । अत एव शङ्खेन—'वैश्यायाम-
 (२)वर्षाणिः सवत्सरं ब्रह्मचर्यं क्षिपवणं चानुतिष्ठेत्क्षत्रियायां द्वे वर्षे
 त्रीणि ब्राह्मण्यां वैश्यावश्च शूद्रायां ब्रह्मणपरिणीताया'मिति वर्णक्रमेण
 हासो दर्शितः । एवं क्षत्रियस्यापि क्षत्रियादिस्त्रीषु क्रमेण द्वि(३)वा-
 र्षिकैकवार्षिकपाण्मासिकानि पूर्वोक्त एव विषये योजनीयानि । वै-
 श्यस्य च वैश्याशूद्रोर्वार्षिकपाण्मासिके । शूद्रस्य शूद्र्यां परभार्यायां

वाण्मासिकमेव । यस्वापभ्तम्बीयम्—‘सधर्णायामनन्यपूर्वायां सकृत्सं-
निपाते पादः पतत्येवमभ्यासे पाटः पादश्चतुर्ये सर्वमिति, तद्वैतमी-
यत्रिघार्षिकण समानविषयम् । अनन्यपूर्विकायां तु चतुरभ्यासे द्वा-
दशघार्षिकप्रायश्चिन्नविधानादेकस्थामेव गमनाभ्यासे नेदं प्रायश्चि-
त्तं किन्तु प्रतिगमनं पादन्यूनं कल्प्यम् । एतत्सर्वं कामकारविषयम् ।
अकामतः पुनरेतदेवार्धकल्प्या पूर्वाकविषये योजनीयम् । अनृत-
काले तु जातिमात्रग्राहण्यां कामतो गमने मानवं त्रैमासिकम् । जा-
तिमात्रक्षात्रयादिस्त्रीषु पुनरस्मिन्नेव विषये तदीयान्येव द्वैमासिक-
चान्द्रायणमासिकानि योजनीयानि । क्षत्रियादीनां च क्षत्रियादि-
स्त्रीषु द्वैमासिकादीन्येव । अकामतः पुनरेतासु त्रै(१)घर्षिकानां याश-
वल्क्यीयनृषभैकादशगोदान मासं पञ्चगव्याशनं मासं प्राजापत्या
चरणं च क्रमेण द्रष्टव्यम् । शूद्रागमने तु कामतो विहितं मासत्रय-
मेवार्धकल्प्या योजनीयम् । अत एव संवर्तः—‘शूद्रां तु ब्राह्मणो
गत्वा मासं मासाद्यमेव वा । गोभूत्रयावकाहारस्तिष्ठे(२)त्तत्पापमु-
क्तये’ ॥ इति । अकामतोऽर्धमासिकमित्यभिप्रेतम् । ब्राह्मणश्चेदप्रे-
क्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत्तन्निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रोऽनिवृत्त-
धर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्र इति तद्ब्राह्मण(३)मार्यायां शूद्रायां द्रष्टव्यम् ।
द्विजातिस्त्रीषु वा विप्रोदासु द्विस्त्रिव्यमिचरितासु अयुद्धिपूर्वगमने
वा । तथा च संवर्तः—‘विप्रामस्वजनां गत्वा प्राजापत्यं समाच-
रेत्’ इति । कामतस्तु—‘राज्ञीं प्रमाजितां धार्त्रीं सार्व्णीं वर्णोत्तमामपि ।
कृच्छ्रद्वयं प्रकुर्वीत सगोत्रामभिगम्य च’ ॥ इति यमोक्तं कृच्छ्रद्वयं
द्रष्टव्यम् । चतुराद्यभ्यासे तु व्यभिचारस्य ‘स्वैरिण्यां घृष्यामव-
कीर्णः सचैलस्तात उदकुम्भं दद्याद् ब्राह्मणाय । धैभ्यायां च चतुर्थ-
कालादारो ब्राह्मणान्मोजयेद्यसमारं च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां
त्रिरात्रोपोपितो घृतपात्र दद्यात् । ब्राह्मण्यां पद्मात्रोपोपितो गां द-
द्याद्गोष्ववकीर्णः प्रजापत्यं चरेत् । अनूढायामवकीर्णः पलालमारं
सीसमापकं च दद्यात्’ इति श्लोकं वेदितव्यम् । चतुराद्यभ्यासवि-
षयं व्यभिचारस्य ‘चतुर्थे स्वैरिण्यां प्रोक्ता पञ्चमे यन्धकी मता’
इति स्मृत्यन्तराद्यगम्यते । अत्रैव विषये पद्मत्रिशन्मतेऽप्युक्तम्—
‘ब्राह्मणीं यन्धकीं गत्वा किञ्चिद्दद्याद् द्विजातये । राजण्यां चैद्रनुर्द-

चाद्वैश्यां गत्वा तु चैलकम् ॥ शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजा-
 तये । दिवसोपोषितो वा स्याद्दद्याद्विप्राय भोजनम् ॥ इति । (अ(१)-
 नुलोमव्यवाये गर्भे द्विगुणं, यदि सा अतिदूषिता न प्रतिलोमगा न
 भवति तदैव । अन्यजातिगमने द्वैगुण्यं, प्रतिलोमदूषितासु अन्त्याव-
 सायिस्त्रीषु च चाण्डालीगर्भे यथा गुरुतल्पव्रतं तथा किञ्चिन्न्यूनं
 तारतम्यं कल्प्यम् । चाण्डालीगमने वार्षिकम् । गर्भे गुरुतल्पत्वं त-
 थैव ह्येयम् ।) इदं प्रायश्चित्तजातं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ
 तु यद्विशेषेण यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात् । 'गमने
 तु व्रतं यत्स्याद्गर्भे तद् द्विगुणं चरेत्' इत्युशनःस्मरणात् । शूद्र्यां गर्भ-
 मादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः—'वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि
 वर्षाणि चतुर्थकालसमये नक्तं भुञ्जीत' इति । यत्तु मनुवचनम् (३।
 १७)—'शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यत्यधोगतिम् । जनयित्वा सुतं
 तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते' ॥ इति, तत्पापगौरवख्यापनपरम् । प्रा-
 तिलोम्यव्यवाये तु सर्वत्र पुरुषस्य वध एव, 'प्रातिलोम्ये वधः
 पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम्' इति वचनात् । यत्तु वृद्धप्रचेतो-
 वचनम्—'शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहाद् गच्छतः शुद्धिमिच्छतः । पूर्ण-
 मेतद् व्रतं देयं माता यस्माद्धि तस्य सा ॥ पादहान्यान्यवर्णासु गच्छतः
 सार्ववर्णिकम्' ॥ इति । द्वादशवार्षिकातिदेशकं तत्स्वभार्याभ्रान्त्या
 गच्छतो वेदितव्यम् । मोहादिति विशेषणोपादानात् । यत्तु संवर्त-
 वचनम्—'कथञ्चिद्ब्राह्मणीं गच्छेत्क्षत्रियो वैश्य एव वा । कृच्छ्रं सा-
 न्तपनं वा स्यात्प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ॥ शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत्कथञ्चि-
 त्काममोहितः । गोमूत्रयाचकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति' ॥ इति, तद-
 त्यन्तव्यभिचारितब्राह्मणीविषयम् । अन्त्यजागमनेऽपि प्रायश्चित्तं बृह-
 त्संवर्तनोक्तम्—'रजकव्याधशैलूपवेणुचर्मोपजीविनाम् । एतास्तु
 ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्' ॥ इति । इदं ब्राह्मणस्य कामतः
 सकृद्गमनविषयम् । क्षत्रियादीनां तु पादपादहीनं कल्प्यम् । अत्रैवाप-
 पस्तम्बेनोक्तम्—'म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी वरु(२)डी तथा ।
 एतान्नु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्' ॥ इति । अन्त्यजाश्च तेनैव
 दर्शिताः—'रजकश्चर्मकारश्च नटी गुरुड एव च । कैवर्तमेदभिलाश्च
 सप्तैते ह्यन्त्यजाः स्मृताः' ॥ इति । ये तु चाण्डालादयोऽन्त्यावसा

यिनस्तत्स्त्रीगमने गुरुतर प्रायश्चित्त गुरुतल्पप्रकरणे दर्शितम् । ए
तासां चान्यपञ्चरीणां मध्ये यदेकस्या व्यवसाये प्रायश्चित्तमभिहित
तत्सर्वांसु भवति । सर्वासां सदृशत्वात् । यथाहोशना — 'घाहूनामे
कधर्माणामेकम्यापि यदुच्यते । सर्वेषा तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते
भृता ' ॥ इति । अकामतस्तु गमने—'चण्डालभेदद्वेषपक्षकपालप्रत
धारिणाम् । अकामत स्त्रियो गत्वा पराकप्रतमाचरेत्' ॥ इत्यापस्त-
म्बोक्त द्रष्टव्यम् । यद्य सर्वतद्वचनम्—'रजकव्याधशैलूपवेणुचर्मोप-
जीविनाम् । स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत्कच्छ चान्द्रायण चरेत्' ॥ इति
तदप्यकामविषयम् । यत्तु शातातपेनोक्तम्—'कैवर्ती रजकीं चैव वे
णुचर्मोपजीविनीम् । प्राजापत्यविधानेन कच्छेणैकेन शुद्ध्यति' ॥ इति,
तद्रेत सेकात्प्राह्निवृत्तिविषयम् । यत्तु शनसोक्तम्—'कपालिकाप्रभो
पतृणा तन्नारीगामिनां तथा । क्षानात्कच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादि(१)न्द-
वद्वयम्' ॥ इति तदभ्यासविषयम् । यदा तु चाण्डाल्यादिषु गच्छतो
गर्भो भवति तदा 'चाण्डाल्या गर्भमारोप्य गुरुतल्पप्रत चरेत्' इत्यु
शनसोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । यत्तु 'अन्यजाया प्रभृतस्य नि
वृत्तिर्न विधीयते । निर्वासनं कृतादस्य तस्य कार्यमसशयम्' ॥
इत्यापस्तम्बवचनं तत्कामकार्यविषयम् । स्त्रीणामपि स्वर्णानुलोम
व्यवाये यत्पुरुषस्योक्तं त्रेवार्षिकादि तदेष भवति । (मनुः ११।१०६)
'यत्पुस परदारेषु तथैना चारयेद् प्रतम्' ॥ इति मनुस्मरणात् । प्रा
तिलोभ्येन व्यवसाय एव परस्त्रीपुसयो प्रायश्चित्तभेदः । यथाह घसि
ष्ट — 'शूद्रश्चेद्ब्राह्मणमभिगच्छेद्द्वीरणैर्वैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् प्रा
ह्मण्याः शिरसि घपन कारयित्वा सर्पिषाम्ब्यज्यं नग्ना परमारोप्य
महापथमनुवाजयेत्पृता भवतीति विश्वायते' इति । तथा—'वैश्यश्चेद्ब्रा
ह्मणमभिगच्छेत्तु द्विददर्भैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्या शिरसि
घपन कारयित्वा सर्पिषाम्ब्यज्यं नग्ना परमारोप्य महापथमनुवाज
येत्पृता भवतीति विश्वायते' इति । तथा 'राजन्यश्चेद्ब्राह्मणमभिग
च्छेच्छरपत्रैर्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् प्राह्मण्या शिरसि घपन
कारयित्वा सर्पिषाम्ब्यज्यं नग्नां गौरपरमारोप्य महापथमनुसप्राज
यत्पृता भवतीति विश्वायते' इति । एव वैश्यो राजन्या शूद्रश्च राजन्या

वैश्योरिति । पूता भवतीति वचनाद्राजवीथिपरित्राजनमेव दण्डरूपं प्रायश्चित्तान्तरनिरपेक्षं शुद्धिसाधनमिति दर्शयति ॥

ब्राह्मण्याः प्रातिलोभ्येन द्विजातिव्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तं संवर्तेन—‘ब्राह्मण्यकामा गच्छेद्धेक्षत्रियं वैश्यमेव वा । गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्धाञ्च विशुध्यति’ ॥ इति । कामतस्तु तद्विगुणं कर्तव्यम् । ‘कामात्तद्विगुणं भवेत्’ इति वचनात् । पट्त्रिंशन्मतेऽपि ब्राह्मणी क्षत्रियवैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरेत् । क्षत्रिययोपित् ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रम् । वैश्ययोपि ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रपादं कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यम् । शूद्रायाः शूद्रसेवने प्राजापत्यम् । ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां त्वहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्धम्’ इति । शूद्रसेवायां तु विशेषो बृहत्प्रचेतसोक्तः—‘विप्रा शूद्रेण संपृक्ता न चेत्तस्मात्प्रसूयते । प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम्’ ॥ एतदनिच्छन्त्यां स्वपातिभ्रान्त्या वा वेदितव्यम् । ‘चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वै(१)श्यसेवने । कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसङ्गमे ॥ क्षत्रिया शूद्रसम्पर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् । चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चरेद्वैश्येन सङ्गता ॥ शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । आनुलोभ्ये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम्’ ॥ इति । प्रजातायास्तु चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः—‘विप्रगर्भे पराकः स्यात्क्षत्रियस्य तथैन्दवम् । ऐन्दवश्च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥ शूद्रगर्भे भवेत्यागश्चाण्डालो जायते यतः । गर्भेच्छावे धातुदोषैश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम्’ ॥ इति । अकामकारत इति विशेषणोपादानात् कामकारे पुनः पराकादिकं द्विगुणं कुर्यात् । यदा त्वनिःसृतगर्भेव दशमासं स्थित्वा प्रजायते तदा प्रायश्चित्ताभावः । ‘ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण सङ्गताः । अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः’ ॥ इति वसिष्ठस्मरणात् । यदा त्वाहितगर्भेव पञ्चाच्छूद्रादिभिर्व्यभिचरति तदा गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकाल एव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । ‘अन्तर्वह्नी तु या नारी समेताक्रम्य कामिना । प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भो न निस्सृतः ॥ जाते गर्भे व्रतं पश्चात्कुर्यान्मासं तु यावकम् । न गर्भदोषस्तस्यास्ति सं-

स्कार्यः स यथाविधि' ॥ इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यदा त्वौद्धत्या-
 त्प्रायश्चित्तं न कुर्वन्ति तदा नार्याः कर्णादिकर्तनमिति द्रष्टव्यम् ।
 अन्त्यजादिगमनेऽपि स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तं दर्शितम्—'रज-
 कव्याधशैलूपवेषुचर्मोपजीविनः । ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छे(१)इकामा-
 दैन्द्रघ्नयम्' ॥ इति । तथा चाण्डाल्याद्यन्त्यजागमनेऽपि—'चाण्डालं
 पुलकसं म्लेच्छं श्यपाकं पतितं तथा । ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रा-
 यणचतुष्टयम्' ॥ इति । अकामत इति घचनात्कामतो द्विगुणं कल्प्यम् ।
 तथा—'चाण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत्कथञ्चन । सशिर-
 यपनं कुर्याद्भुञ्जीयाद्याधकौदनम् ॥ त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले
 वसेत् । आत्मना संमिते (२)कूपे गोमयोदककर्ममे ॥ तत्र स्थित्वा
 निराहारा सा त्रिरात्रं ततः क्षिपेत् । शङ्खपुष्पीलतामूलं पात्रं वा कु-
 सुमं फलम् । क्षीरं सुवर्णसंमिश्रं काथयित्वा ततः पिबेत् ॥ एकमक्तं
 चरेत्पश्चाद्याधत्पुष्पवती भवेत् । यहिस्तायश्च निवसेद्याधच्चरति त-
 द्रतम् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्याद्ब्राह्मणमोजनम् । गोद्वयं दक्षिणां
 दद्याच्छुद्धै स्वायंभुवोऽप्रवीत्' ॥ इति । एतदप्यकामविषयमेव—
 'यदि गच्छेत्कथञ्चन' इति घचनात् । ऋष्यशृङ्गेणाप्यन्त्यजव्यवाये प्राय-
 श्चित्तान्तरमुक्तम्—'सम्पृक्ता स्याद्धान्तर्येया सा कृच्छ्राद्दं समाच-
 रेत्' इति । कामतः सकृद्गमने इदम् । यदात्याहितगर्भाया एव पश्चा-
 द्चाण्डालादिव्यवायस्तदा तेनैव विशेष उक्तः—'अन्तर्बर्णा तु
 युवतिः सम्पृक्ता घान्त्ययोनिना । प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्याधद्रमो न
 निःसृतः ॥ न प्रचारं गृहे कुर्यात्प्र चाङ्गेषु प्रसाधनम् । न शयीत सम-
 भर्त्रा न वा भुञ्जीत घान्धैः ॥ प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्रादिकं
 चरेत् । हिरण्यमघवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्' ॥ इति । यदा तु
 कामतोऽत्यन्तसंपर्कं करोति तदा—'अन्त्यजेन तु संपर्कं भोजने सै-
 धुने कृते । प्रविशेत्संप्रदीप्तेऽग्नौ मृत्युना सा विशुद्ध्यति' ॥ इत्युक्त-
 सोक्तं द्रष्टव्यम् । यदा तूक्तं प्रायश्चित्तं न करोति तदा पुंस्त्रिङ्गेनाङ्क-
 नीया घप्पा वा भवेत् । 'हीनवर्णोऽपभुक्ता या साऽङ्ग्रा कथ्याऽधवा
 भवेत्' इति पराशरस्मरणात् । इति पारदायंप्रकरणम् ॥

तथा परिवृत्तिप्रायश्चित्तानामपि परिवृत्तप्रायश्चित्तवद्यवस्था
 विज्ञेया । इयांस्तु विशेषः—परिधेत्तुर्यास्मिन्विषये कृच्छ्रातिःकृच्छ्रां तत्र

परिवित्तेः प्राजापत्यमिति । 'परिवित्तिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनर्निविशेत तां चैवोपयच्छेत' इति वसिष्ठस्मरणात् । इति परिवित्तिप्रकरणम् ॥ वार्धुष्यलवणक्रययोस्तु मनुयोगीश्वरोक्तसामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यानि ॥ २६५ ॥

(वी०मि०) एवं सर्वसाधारणानि प्रायश्चित्तान्यभिधाय केषुः चित्तुपपातकेषु प्रायश्चित्तान्तराण्यप्याह—

ऋ(१)पमैकसहस्रा गा दद्यात् क्षत्रवधे पुमान् ॥

ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरत्रितयं चरेत् ॥ २६६ ॥

वैश्यहाऽब्दं चरेदेतद्दद्याद्वैकशतं गवाम् ॥

पण्मासाच्छुद्रहाप्येतद्दद्या(२)द्वेनूर्दशापि वा ॥ २६७ ॥

दुर्वृत्ता ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ॥

दृतिं घनुर्वस्तमविं क्रमाद्दद्याद्विशुद्धये ॥ २६८ ॥

अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥

क्षत्रियस्य षडङ्गवेदाध्ययनादिमतो वधे एकमधिकं यस्मिन् सहस्रे, तस्य पूरण एकसहस्रः, ऋषभ एकसहस्रो यासां ता ऋषमैकसहस्रा गा दद्यात् शुद्ध्यर्थं दद्यात् । तथा च मनुः—

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

वृषमैकसहस्रा गा दद्यात् शुद्ध्यर्थमात्मनः ॥

तथा—

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।

वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे श्रेयस्तु षोडशः ॥

ब्रह्महत्येति । अवृत्तस्थक्षत्रियवधे वर्षत्रयं ब्रह्महत्यावच्छिन्नः कपालादिधारणरूपव्रतं चरेद्ब्राह्मणः । मनुवाक्ये विरुद्धविभक्तिमति क्षत्रिये वृत्तस्थत्वान्वयात् पुमानित्यनेन स्त्रीणामर्धार्धप्रायश्चित्तं सूचितम् । अपिकारेण कामतो वधे सर्वत्र द्वैगुण्यस्य समुच्चयः । अवृत्तस्थवैश्यवधे अब्दं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । वृत्तस्थवैश्यवधे सार्धमब्दमिति मनुनाऽभिधानात् । षडङ्गवेदाध्ययनादियुक्तवैश्यवधे गवामैकशतं दद्यात् । अवृत्तस्थशूद्रहा पण्मासानेतद् व्रतं चरेत् । अतिदग्ध्रिश्चिरप्रसूता

दश घेनूयां सवत्सा दद्यात् । तेन पञ्चधेनुतुल्यत्वम् । वृत्तस्य शुद्रवधे
मनुना नवमासव्यापिप्रतयोचनात् । घृष्टं च—

गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।

पर्यतनं दितानां च तत्सर्वं घृत्तमुच्यते ॥

इति स्मृत्यन्तरे परिमापितम् । अपिका(१)राभ्यां मूलं घृतस्य-
वैश्यशूद्रयोर्वधे प्रायश्चित्तद्वयं समुच्चिनोति । सर्वं चेदं ब्राह्मणकर्तृ-
कवधे । क्षत्रियादीनां तु प्रायश्चित्तहानिः क्रमेण भवति ।

विघ्रे तु सकलं देयं पादोर्गं क्षत्रियस्य तु ।

वैश्येऽर्घ्यं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्येत ॥

इति वृहस्पतियचनात् । पयमन्यप्राऽप्यनुसन्धेयम् । ब्राह्मणादी-
नां दुर्वृत्ता अनियतपुण्यगामिनीर्योवाः प्रमाप्य हत्वा दृतिं चर्मकोपं
जलाधारं, घनुः प्रसिद्धं, यस्तं द्यागम्, अविं मेयं विशुद्धये दद्यात् ।
अत्र घनुर्यस्तयोर्योग्यतायत्नेन क्षत्रविशोभ्युत्क्रमेणाऽन्वयः । कश्चित्
'क्षत्रविट्' इत्येष पाठः । इदं चाऽन्यजातिव्यभिचरिताकामतो वधे ।
सकृत्सवर्णव्यभिचरितस्त्रीवधे त्वाह-अप्रकर्षेण दुष्टां स्त्रियं हत्वा अ-
कामतः कामतश्च शूद्रहत्यायां यद्भ्रनमकामतः कामतश्चाऽभिहितं
तच्छरेत् । असकृत्सवर्णव्यभिचरितस्त्रीवधे तु शूद्रवधे तत्तच्छूद्रं
मुन्यन्तरोक्तमवसान्तव्यम् । यागध्याप्रियमाणा तु श्रैवर्णिकस्त्री यदि
हन्यते तदा द्वादशवर्षिकमेव ।

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा चरेद्ब्रह्महणो मतम् ।

इति पराशर्यचनात् । ऋतुमतीवधे तु द्वादशवर्षिक प्रागेव
ग्रन्थकृतोक्तम् । तुशब्देनाऽन्यजातिस्त्रीव्ययच्छेदः ॥ २६६-२६८ ॥

(मिता०) लघणक्रयानन्तरं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध इत्युपपातक
मध्ये पठितं, तत्र प्रायश्चित्तान्तरमप्याह—

ऋपमेति । एकमाधिकं यस्मिन्सहस्रे तदेकसहस्रं तस्य पूरण
एकसहस्रः ऋपम एकसहस्रो यासां गर्वा ताः ऋपमैकसहस्रास्ताः
क्षत्रवधे दद्यात् । अथवा बृहत्प्रायश्चित्तं ब्रह्महत्यामतं वर्षत्रयं कु-
र्यात् । वै(२)दपघाती पुनरेतत् ब्रह्महत्या(३)मतमेकवर्षं चरेत् । गवा
मृपमैकशतं वा दद्यात् । शूद्रघाती तु ब्रह्महत्यामतं पण्मासं चरेत् ।

(१) मपिका-राभ्याम्—इति व० पु० पठः ।

(२) वैश्यां त्वेव च । (३) यत्नश्चदेव च ।

यद्वा दशधेनूरचिरप्रसूताः सवत्सा दद्यात् । इदमकामतो जाति-
मात्रक्षत्रियादिवधविषयम् । 'अकामतस्तु राजन्यं चिनिपात्य' इति
प्रक्रम्यैतेषामेव प्रायश्चित्तानां मानवेऽभिधानात् । दानतपसोश्च शक्त्य-
पेक्षया व्यवस्था । ईषद्वृत्तस्थयोस्तु विद्शूद्रयोः (११।२२६)—'तु-
रीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः । वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे
श्लेयस्तु षोडशः' ॥ इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्तस्थे क्षत्रिये तु सार्धच-
तुर्वार्षिकं कल्प्यम् । वृत्तशब्देन चात्र गुणादिकमुच्यते । 'गुरुपूजा
घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमु-
च्यते' ॥ इति मनुस्मरणात् । यत्तु वृद्धहारीतवचनम्—'ब्राह्मणः क्ष-
त्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् । वैश्यं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवार्षिकं
द्विजाः ॥ शूद्रं हत्वा चरेद्वर्षं वृषभैकादशाश्च गाः' ॥ इति, तत्कामकार-
विषयम् । श्रोत्रियक्षत्रियादिवधे तु—'तुरीयोनं क्षत्रियस्य वधे ब्रह्म-
हणि व्रतम् । अर्धं वैश्यवधे कुर्यात्तुरीयं वृषलस्य तु' ॥ इति वृ(१)द्ध-
हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—'ब्राह्मणो राजन्यं हत्वा-
ऽष्टौ वर्षाणि व्रतं चरेत् षट् वैश्यं त्रीणि शूद्रम्' इति, तदपि हारीती-
येन समानविषयम् । क्षत्रिये त्वीषहुणन्यून इत्येतावान् विशेषः । यदा
तु श्रोत्रियो वृत्तस्थश्च भवति तदा पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वे-
त्यापस्तम्बोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । प्रारब्धयागे त्वश्रोत्रिये क्ष-
त्रियादौ व्यापादिते 'यागस्थक्षत्रविद्वाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम्' इति
द्रष्टव्यम् । श्रोत्रिये पुनर्यागस्थे क्षत्रियादौ 'ब्राह्मणस्य राजन्यवधे ष-
ड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकसहस्राश्च गा दद्यात्, वैश्यवधे त्रि-
वार्षिकमृषभैकशताश्च गा दद्यात्, शूद्रवधे सांवत्सरिकमृषभैका-
दशाश्च गा दद्यात्' इति गौतमोक्तो दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः ।
एतन्नामतिपूर्वविषयम् । पूर्ववदमतिपूर्वं चतुर्षु वर्णेषु प्रमाप्य 'द्वा-
दश षट् त्रीन् संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् तेषामन्ते गोसहस्रं च त-
तोऽर्धं तस्यार्धमर्धं च दद्यात् सर्वेषामानुपूर्व्येण' इति शाङ्गस्मरणात् ।
इदं च द्वादशवार्षिकं गौतमीयविषयमेव किञ्चिन्न्यूनगुणे क्षत्रिये
गुणाधिकयोर्वैश्यशूद्रयोश्च द्रष्टव्यम् । स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवध इत्युपपा-
तकमध्ये विशेषत एव पठितत्वेनोत्सर्गापवादन्यायगोचरत्वाभावाद्दु-
पपातकसामान्यप्राप्तान्यपि प्रायश्चित्तान्यत्र योजनीयानि । तत्र दुष्टे-

क्षत्रियादौ कामतो व्यापादिते मानवं त्रैमासिकं, द्वैमासिकं, चान्द्रायणं च वर्षक्रमेण योज्यम् । अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं त्रिरात्रोपवाससहितमृषमैकादशगोदानं मासं पञ्चगव्याशनं मासिकं च पयोव्रतं यथाक्रमेण योज्यम् । एतच्च प्रागुक्तं व्रतजातं ब्राह्मणकर्तृके क्षत्रियादिवधे द्रष्टव्यम् । (११।१२७)—‘अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः’ । तथा—ब्राह्मणस्य राजन्यवधे षड्वार्षिकम् । तथा—‘ब्राह्मणः क्षत्रियं हस्वे’त्यादिषु मनुगौतमहारीतवसिष्ठवाक्येषु ब्राह्मणग्रहणात् । क्षत्रियादिकर्तृके तु क्षत्रियादिवधे पादन्यूनं द्रष्टव्यम्—‘विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वधेषुऽर्धमेकपादस्तु शूद्रजातिषु शस्यते’ ॥ इति वृद्धविष्णुस्मरणात् । ‘यत्तु पर्यधा ब्राह्मणानां तु सा राशं द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्यद्वच्च व्रतं स्मृतम्’ ॥ इत्यङ्गिरोवचनं तत्प्रतिलोभ्येन चाऽदण्डपादप्यविषयमित्युक्तं गोवधप्रकरणे । मूर्धायसिकादीनां वधे एतत्प्रायश्चित्तजातं न भवति । तेषां क्षत्रियादिस्वाभावात् । अतो दण्डानुसारेणैव तद्वधे पूर्वोक्तव्रतकर्मस्य वृद्धिहासौ कल्पनीयौ । दण्डस्य च वृद्धिहासौ दर्शितौ—‘दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरे’ इत्यत्र ॥ २६६-२६७ ॥

इति क्षत्रियादिवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(मिता०) स्त्रीवधे प्रायश्चित्तमाह—

दुर्वृत्तेति । ब्राह्मणादिभार्या दुर्वृत्ताः स्वैरिणीः प्रमाप्य क्रमेण शक्तिजलाधारचर्मकोशं धनुः कार्मुकं वस्तं छागम् अर्घिं मेघं च विशुद्धयेदधात् । इदं च प्रतिलोभ्येनान्यजातिप्रसूतानां ब्राह्मण्यादीनामकामतो वधाविषयम् । कामतस्तु ब्रह्मगर्भ आह—‘प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावाधि स्मृतः । अन्तरप्रमथानां च सूतादीनां चतुर्द्विपट्’ ॥ इति । ब्राह्मण्या वधे षण्मासाः क्षत्रियापाभ्यत्वारो वैश्याया द्वावित्येवं यथार्हतयान्वयः । यदा तु येभ्यः कर्मणा जीवन्ती व्यापादयति तदा किञ्चिदेवम् । ‘वैशिकेन किञ्चित्’ इति गौतमस्मरणात् । वैशिकेन वैश्याकर्मणा जीवन्त्यां व्यापादितायां किञ्चिदेष देवं तच्छ उक्तम् । (१)‘जलकोशं वधे विप्रे ब्राह्मण्याः प्रतिपादयेत् । वधे धेनुः क्षत्रियाया

वस्तो वैश्यावधे स्मृतः ॥ शूद्रायामाविकं, वैश्यां हत्वा दद्याज्जलं
नरः' ॥ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । यदा पुनः क्षत्रियादिभिः प्रातिलोभ्येन
व्यभिचरिता ब्राह्मणाद्या (१)व्यापाद्यन्ते तदा गोवधप्रायश्चित्तानि
यथार्हं योज्यानि ॥ २६८ ॥

(मित्ता०) ईषद्यभिचरितब्राह्मण्यादिवधे विशेषमाह—

अप्रदुष्टामिति । यदा त्वप्रकर्षेण दुष्टामीषद्यभिचारिणीं ब्राह्म-
ण्यादिकां व्यापादयति तदा शूद्रहत्याव्रतं पाण्मासिकं कुर्यात् । यद्वा
दश धेनूर्दद्यात् । इदं च पाण्मासिकमकामतो ब्राह्मण्या व्यापादने,
क्षत्रियावधे तु कामकृते द्रष्टव्यम् । कामतो वैश्यावधे दश धेनूर्दद्यात् ।
कामतः शूद्रावधे तु उपपातकसाधारणप्राप्तं मासं पञ्चगव्याशनम् ।
यदा तु कामतो ब्राह्मणीं व्यापादयति तदा द्वादशमासिकम् । क्षत्रि-
यादीनां त्वकामतो व्यापादने त्रैमासिकसार्धमासिकसार्धद्वाविंश-
त्यहानि । यथाह प्रचेताः—'अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राव्दं प-
ण्मासान्वेति । क्षत्रियां हत्वा पण्मासान्मासत्रयं वेति । वैश्यां हत्वा
सार्धमासं सार्धद्वाविंशत्यहानि वा' इति । यत्तु हारीतेन—'पड्वर्षाणि
राजन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यं त्रीणि वैश्ये सार्धं शूद्र' इति प्रतिपाद्योक्तं 'क्ष-
त्रियवद्ब्राह्मणीषु वैश्यवत्क्षत्रियायां शूद्रवद्वैश्यायां शूद्रां हत्वा नवमा-
सान्' इत्युक्तं तदपि कर्मसाधनत्वादिगुणयोगिनीनां कामतो व्यापा-
दने द्रष्टव्यम् । अकामतस्तु सर्वत्रार्धं कल्प्यम् । आत्रेय्यां तु प्रागुक्तम् ॥

इति स्त्रीवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(वी०मि०) हिंसाप्रायश्चित्तप्रसङ्गेन प्रकीर्णकपदवाच्यहिंसा-
प्रायश्चित्तमाह—

अस्थिमतां सदृशं (२) च तथाऽनस्थिमतामनः ॥ २६९ ॥

मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतत्रिणः ॥

हत्वा त्र्यहं पिवेत्क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥ २७० ॥

गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वत्सो द्विहायनः ॥

खराऽजमेपेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायणः ॥ २७१ ॥

हंसश्येनफपिक्रव्याज्जलस्थलशिखण्डिनः ॥

भासं च हत्वा दद्याद्दामक्रव्यादस्तु वत्सिकाम् ॥ २७२ ॥

उरगेध्वयसो दण्डः पण्डके त्रपुसीसकम् ॥

कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुञ्जा हयेंऽयुकम् ॥ २७३ ॥

तिक्षिरी तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्तुवन् ॥

दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥ २७४ ॥

फलपुष्पाक्षरसजसच्चघाते घृताशनम् ॥

किञ्चित्सास्यवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्यिके ॥ २७५ ॥

अस्थिमतामनुक्तनिष्कृतीनां कृकलासादीनां सहस्रं हत्वा तथा
अनस्थिमतां तु दंशमशकादीनाम् अनः शकटपूर्तिक्षमं समुदायं हत्वा
शूद्रहत्याप्रताचरणं कार्यम् । मार्जारादीनामन्यतमं हत्वा तत्पाप-
शोधनाय दुग्धं केषलं ऽयहं पियेत्, पादकृच्छ्रं वा चरेत्, इदमका-
मतो घधे । कामतस्तु घधे 'श्वमार्जारमण्डूकनकुलसर्पदहरमूपकानू
हत्वा कृच्छ्रं द्वादशवारं चरेत् किञ्चिद्दद्या'दिति वसिष्ठोक्तं प्रायश्चि-
त्तम् । दहरोऽल्पमुपकः । गजे हते नीलघर्णाः पञ्च वृषाः शुद्धयै
देयाः । शुक्रे हते द्विर्वार्षिको घत्सो देयः । पराघन्यतमेषु हतेषु प्र-
त्येकमेको घृषो देयः । क्रीञ्चे चक्रवाके हते त्रैवार्षिको घत्सो देयः ।
हंसादीन् भासान्तान् प्रत्येकं हत्वा शुद्धयै गां दद्यात् । अक्रव्यादो
ऽपकः (१) भोजनमिषान् राजरीटादीन् हत्वा तु घत्सवरीं दद्यात् । क्र-
व्यात्तु गृध्रशूगालादिः । जलस्थलपदाभ्यां तत्रस्था यकादयो यला-
कादपश्च लक्ष्यन्ते । शिखण्डी मयूरः । भासः पाक्षिविशेषः । उरगेषु
सरीसृपेषु लोहमयो लगुडस्तोक्षणप्रान्तो देयः । पण्डके गपुंसके
पक्षिणि हते त्रपु रङ्गं सीसकं च देयं मायमितम् । कोले हते घृत-
पूर्णं कुम्भो देयः । उष्ट्रे हते गुञ्जा देयाः । हये हते घत्सं देयम् । ति-
क्षिरी हते तिलद्रोणं चतुरादकमितास्तिला देयाः । गजादीनां घधे
निर्धनतया नीलवृषादिकं दानं दातुमशक्तुवन्स्तु एकैकस्य विशुद्धये
कृच्छ्रं यथायोग्यं तपश्चरेत् । तपश्चाह गतमः—'संघरसरः पण्मासा-
श्चत्वारः स्रयो द्वापेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः षडहस्त्वहोऽहोरात्र

इति कालाः, एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नेनासि गुह्येण गुह्येण
 लघुनि लघुनीति । उदुम्बरादौ फले मधुकादौ पुष्पे चिरस्थितस-
 क्वादावन्ने तादृशे गुडादौ रसे वा जातस्य सत्त्वस्य प्राणिनो घृते
 ह्ये शुद्धये घृतप्राशनं कार्यम् । सास्थिप्राणिन एकस्य वधे किञ्चि-
 न्यममूल्यकहिरण्यम्, अष्टमुष्टिपरिमिततण्डुलादि वा देयम् । अ-
 स्थिशून्य एकस्मिन् प्राणिन्यनुक्तविशेषे हते तु प्राणायामः सन्ध्या-
 द्वये कार्यः ॥ २६९-२७२ ॥

(मिता०) हिंसाप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्प्रकीर्णकपदाभिधेयानुपपातक-
 प्राणिवधेऽपि प्रायश्चित्तमाह—

अस्थिमतामिति । अस्थिमतां प्राणिनां कृकलासप्रभृतीनामनु-
 क्तिभृतीनां सहस्रं हत्वा अनस्थिमतां च चूकामकुणदंशमशकप्र-
 भृतीनामनः शकटं तत्परिपूर्णमात्रं हत्वा शूद्रहत्यात्रतं पाण्मासिकं
 प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेद्दश धेनूर्वा दद्यात् । सहस्रमिति परिमाणनियमा-
 च्छतोऽधिकवधे त्वतिरिक्तं कल्प्यम् । अर्वाकपुनः प्रत्येकं वधे— 'किञ्चि-
 त्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके' इति वक्ष्यति । तथा नस्थि-
 मतामन इत्येतच्च श्लोदिष्टजन्तुविषयम् । स्थविष्ठानस्थिधुणादिज-
 न्तुवधे तु 'कृमिकीटवयो हत्वा' इत्यादिना मलिनीकरणीयान्यभिधाय
 'मलिनीकरणीयेषु ततः स्याद्यावकस्यहम्' इति मनूकं द्रष्टव्यम् ॥ २६९ ॥

(मिता०) किञ्च—

मार्जारैति । मार्जारादयः प्रसिद्धाः, पतत्रिणश्चापकाकोलूकास्तान्
 हत्वा त्रिरात्रं पयः पिबेत् पादकृच्छ्रं वा चरेत् । वाशब्दाद्योजनगम-
 नादिकं वा कुर्यात् । यथाह मनुः (१।१।३२)—'पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा
 योजनं वाऽध्वनो ब्रजेत् । (१)उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाऽध्वैवतं
 जपेत्' ॥ इति । इदं च प्रत्येकवधविषयम् । समुदितवधे तु (१।१।
 ३१)—'मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च । श्वगोधोलूकका-
 कांश्च शूद्रहत्यात्रतं चरेत्' ॥ इति मनूकं पाण्मासिकं द्रष्टव्यम् । यत्पु-
 नर्वसिष्टेनोक्तम्—'श्वमार्जारनकुलमण्डूकसर्पदहरमृषिकान्हत्वा कृच्छ्रं
 द्वादशरात्रं चरेत्किञ्चिदद्यात्' इति, तत्कामतोऽभ्यासविषयं वा वेदि-
 तव्यम् । दहरोऽल्पमूपकदलुच्छुन्दरी वा ॥ २७० ॥

(मिता०) किंच—

गजे इति । दन्तिनि व्यापादिते पञ्च नीलवृषा देयाः । शुके पक्षि-
णि द्विवर्षो घत्सः । रासमच्छागैडकेषु व्यापादितेषु प्रत्येकमेको
वृषः । क्रौञ्चे पक्षिणि त्रिहायनो घत्सः । देय इति सर्वत्रानुपङ्गः । मनु-
नाप्यत्र विशेष उक्तः (११।१२६)—‘वासो दद्याद्द्वयं हत्वा पञ्च नीलान्
वृषान् गजम् । अजमेपावनद्वाहं खरं हत्वैकहायनम्’ ॥ इति ॥२७१॥

(मिता०) किंच—

हंसेति । क्रव्यमपकं मांसमस्तीति क्रव्याद्याघ्नशुगालादिर्मृगविशेषः
घनारसाहचर्यात् । तथा हंसद्वयेनसमभिव्याहारात्कङ्कगृध्रादिः पक्षि-
विशेषश्च गृह्यते । जलशब्देन जलचरा यकादयो गृह्यन्ते । स्थलशब्देन
स्थलचरा य(१)लाकादयः । शिषण्डी मयूरः । भासः पक्षिविशेषः ।
शेवाः प्रसिद्धाः । एषां प्रत्येकं षडे गामेकां दद्यात् । अक्रव्यादस्तु हरि-
णादिमृगान् खञ्जरीटादिपक्षिविशेषान्दत्त्वा घत्सतरीं दद्यात् । तथा च
मनुः (११।१३५-१३७)—‘हत्वा हंसं घलाकां च यकं यर्हिणमेव
च । घनरं द्वयेनभासौ च स्पर्शयेद्ग्राहणाय गाम् ॥ क्रव्यादस्तु मृगान्
हत्वा धेनु दद्यात्पयस्विनीम् । अक्रव्यादो यत्सतरीमुष्टं हत्वा तु कृ-
ष्णलम्’ ॥ इति ॥ २७२ ॥

(मिता०) किंच—

उरगेऽपि । सरीसृपेषु व्यापादितेषु अयोमयो दण्डस्तीक्ष्ण-
प्रान्तो देयः । पण्डके नपुंसके व्यापादिते प्रपु सीसकं च मापपरि-
मितं दद्यात् पलालभारं वा । ‘पण्डकं हत्वा पलालभारं प्रपु सीसकं
वा दद्यात्’ इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यद्यपि ‘पण्डको लिङ्गहीनः स्या
त्संस्कारार्हश्च नैव सः’ इति देवलचनेन सामान्येनैव स्त्रीपुंलिङ्गरहि-
तो निर्दिष्टस्तथापि न गोब्राह्मणरूपस्येह विवक्षा । गोब्राह्मणवधनिषे-
धस्य जात्यवच्छेदेन प्रवृत्तेः लिङ्गविरहिणि च पण्डे जातिसमवाया-
विशेषात्प्रमित्तमेव लघुप्रापश्चित्तं युक्तम् । तस्मान्मृगपक्षिण एव
विधक्षिताः । मृगपक्षिसमाभिव्याहाराच्च । कोले शूकरे व्यापादिते
घृतकुम्भो देयः । उष्ट्रे गुञ्जा देयाः । वाजिनि विनिपातितेऽनुकं यखं
देयम् । तथा च मनुः (११।१३३)—‘अग्निं कार्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा
द्विजोत्तमः । पलालभारक पण्डे सीसकं चैव मापकम्’ ॥ इति ॥२७३॥

(मित्ता०) किंच—

तिच्चिराविति । तिच्चिरौ पतत्रिणि व्यापादिते तिलद्रोणं दद्यात् ।
द्रोणशब्दश्च परिमाणविशेषवचनः । 'अष्टमुष्टि भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ
तु पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतुरा-
ढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्' ॥ इति स्मरणात् । पूर्वोक्तानां
गजादीनां व्यापादने निर्धनत्वेन नीलवृषपञ्चकादिदानं कर्तुमशक्नु-
वन् प्रत्येकं कृच्छ्रं चरेद्विशुद्ध्यर्थम् । कृच्छ्रशब्दश्चात्र लक्षणया क्लेश-
साध्ये तपोमात्रे द्रष्टव्यः । तपोसि च गौतमेन दर्शितानि—'संवत्सरः
पणमासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः षडहस्य-
होऽहोरात्र इति कालः । एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नेनसि
गुरुणि गुरुणि लघुनि लघुनि' इति । यदि कृच्छ्रशब्देन मुख्योऽर्थो
गृह्यते तर्हि गजे शुक्रे वा विशेषेण प्राजापत्य एव स्यात् । न च तद्यु-
क्तम् । तपोमात्रपरत्वे तु गुरुलघुभावाकलनया तपसोऽपि गुरुलघु-
भावो युज्यते । ततश्च गजे द्विमासिकं यावकाशनं शुक्रे तूपवास इति ।
एवमन्यत्रापि दानानुसारेण प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ २७४ ॥

(मित्ता०) किंचाह—

फलेति । उदुम्बरादौ फले मधूकादौ च कुसुमे चिरस्थितभक्तस-
क्त्वाद्यन्ने च रसे गुडादौ च यानि सत्त्वानि प्राणिनो जायन्ते तेषां घा-
ते घृतप्राशनं शुद्धिसाधनम् । इदं च घृतप्राशनं भोजनकार्यं एव वि-
धीयते । प्रायश्चित्तानां तपोरूपत्वात् । दर्शितं च तपोरूपत्वमाहिरसे
प्रायश्चित्तपदनिर्वचनव्याजेन—'प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय
उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते' ॥ इति ॥

(मित्ता०) प्रतिप्राणिप्रायश्चित्तस्यानन्त्यात् पृष्ठाकोटेनापि वक्तुम-
शक्यत्वात्सामान्येन प्रायश्चित्तमाह—

किञ्चिदिति । अस्थिमतां कृकलासादिप्राणिनां न्यूनसहस्रसं-
ख्यानां प्रत्येकं वधे किञ्चित्स्वल्पं धान्यहिरण्यादि देयम् । अनस्थिके
त्वेकः प्राणायामः । तत्र किञ्चिदिति यदा हिरण्यं दीयते तदा पणमात्रम्
'अस्थिमतां वधे पणो देयः' इति सुमन्तुस्मरणात् । यदा तु धान्यं देयं
तदाष्टमुष्टि देयम्, 'अष्टमुष्टि भवेत्किंचित्' इति स्मरणात् । एतच्चानुक्तं
निष्कृतिप्राणिवधविषयम् । यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषः श्रूयते तत्र स

एव भवति । यथाह पराशरः—'हंससारसचक्राङ्गकौञ्चकुङ्कुटघातकः । मयूरमेपौ हत्या च एकमक्तेन शुष्यति ॥ महं च टिट्टिमं वैव शुक्रं पारावत तथा । आडिकां च यकं हत्या शुष्येद्वै नक्तभोजनात् ॥ चापकाककपोतानां सारीतिचिरिघातकः । अन्तर्जल उभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुष्यति ॥ गृध्रदयेनविहङ्गानामुलूकस्य च घातकः । अपकाशी दिनं तिष्ठेद् द्वौ कालौ मासताशनः ॥ हत्या मूपिकमार्जारसर्पा जगरहुण्डुमान् । प्र(१)त्येकं भोजयेद्विप्रांल्लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥ सेधाकच्छपगोधानां शश(२)शल्यकघातकः । वृन्ताकफलगुञ्जाशी अहोत्रेण शुष्यति ॥ मृगरोटिवराहणामाधिकायस्तघातने । वृकजम्बूककक्षाणां तरक्षुणां च घातकः ॥ तिलप्रस्थं त्वसौ दद्याद्वायुमक्षौ दिनत्रयम् । गजमेपतुरक्षोद्गृगघयानां निपातने ॥ प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसन्ध्यं चाऽऽघगाहनम् । खरवानरसिंहानां चित्रकड्याघ्रातकः ॥ शुद्धिमेति त्रिरात्रेण ब्राह्मणानां च भोजनैः' । इति । एवमन्येषामपि स्मृतिवचसां देशकालाद्यपेक्षया विषयव्यवस्था कल्पनीया ॥ २७५ ॥

इति हिंसाप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(धी०मि०) इन्धनार्थं द्रुमच्छेद इत्युपपत्तौ गणितं प्रायश्चित्तमभिधानस्तुल्यप्रायश्चित्तमन्यथाप्याह—

वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृकशतम् ॥

कर्पणाङ्गमृतहलादिदृष्टार्थयज्ञाद्यदृष्टार्थप्रयोजनस्यतिरेकेण फलाविहारोपयोगिनां वृक्षादीनां छेदने ऋचां गायत्र्यादीनां शतं जप्यमित्यर्थः । गुल्मादयः प्राग्वाण्याताः । मनु —

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकशतम् ।

गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥

बासेष्ट —'फलपुष्पोपगान् पाद्पात्र दिस्यात् कर्पणकरणार्थं चोपहन्त्यात्' ॥

(धी०मि०) वृक्षच्छेदप्रसङ्गेनौपधिच्छेदे प्रकीर्णके पापे तत्रप्रसङ्गेन यतिकश्चिद्वृक्षच्छेदरूपे वंशोऽपि प्रायश्चित्तमाह—

स्यादोपधिवृथोच्छेदे क्षीराशी गोऽनुगो दिनम् ॥ २७६ ॥

पुंश्चलीवानरखरैर्दष्टः श्वोष्ट्रादिवायसैः ॥

प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ २७७ ॥

ओषधीनां फलपाकान्तानां ग्राम्यारण्यानां वृक्षच्छेदे कृते दिन-
मेकं व्याप्य गोऽनुगामी सन् क्षीरमात्राशी शुद्ध्यर्थं स्यात् । पुंश्च-
ल्यादिभिर्दष्टः प्राणायामं जलमध्ये कृत्वा घृतप्राशेन शुद्ध्यति । आदि-
पदेन गृणालादिसङ्ग्रहः । रजस्वलायां दद्यायां विशेषमाह पुलस्त्यः-

रजस्वला यदा दद्या शुना जम्बुकरासमैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इति ॥ २७६—२७७ ॥

(मिता०) इन्वनार्थं द्रुमच्छेद इत्युपपातकोद्देशे पठितं, हिंसा-
प्रसङ्गलोभेन तद्रव्युत्क्रमपठितमप्यपकृत्य तत्र प्रायश्चित्तमाह—

वृक्षेति । फलदानाम् धान्नपनसादिवृक्षाणां गुल्मादीनां च यक्षा-
द्यदृष्टार्थं विना छेदने ऋचां गायत्र्यादीनां शतं जप्तव्यम् । ओषधीनां
तु ग्राम्यारण्यानां वृथैव छेदने दिनं कृत्स्नमहर्गवां परिचर्यार्थमनुग-
म्यान्ते क्षीरं पिवेदाहारान्तरपरित्यागेन । पञ्चयज्ञार्थं तु न दोषः ।
एतच्च फलादिद्वारेणोपयोगिषु द्रष्टव्यम् । (मनुः२१।१४२)—‘फल-
दानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकशतम् । गुल्मवल्लीलितानां च पुष्पि-
तानां च वीरुधाम् ॥ इति मनुस्मरणात् । दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाङ्गभू-
तहलाद्यर्थत्वे न दोषः । ‘फलपुष्पोपगान्पादपात्र हिंस्यात्कर्षणकर-
णार्थं चोपहन्यात्’ इति वसिष्ठस्मरणात् । यत्र तु स्थानविशेषाद्दण्डा-
धिक्यं तत्र प्रायश्चित्ताधिक्यमपि कल्पनीयम् । तदुक्तम्—‘चैत्य-
श्मशानसामित्तु पुण्यस्थाने सुरालये । जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो
वृक्षेऽथ विश्रुते’ ॥ इति । अयं च ऋक्शतजपो द्विजातिविषयो न पुनः
शूद्रादिविषयः । तेषां जपेऽनधिकारात् । अतस्तेषां दण्डा(१)नुसा-
रेण द्विरात्रादिकं कल्पनीयम् । उपपातकमध्ये विशेषतः पाठस्थान-
र्थक्यपरिहारार्थमुपपातकसा(२)धारणप्राप्तं प्रायश्चित्तमप्यत्र भवति ।
तच्च गुरुत्वाद्भ्यासविषयं कल्प्यम् ॥ २७६ ॥

(मिता०) पुंश्चलीवानरादिवधप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्तदंशनिमित्तं
प्रायश्चित्तमाह—

पुश्चलीति । पुश्चल्यादयः प्रसिद्धा, एतदंष्ट्र पुमानन्तर्जलं प्राश्य
 विशुध्यति । आदिग्रहणाच्छृगालादीनां ग्रहणम् । यथाह मनु (११।
 १९९) — 'श्चशृगालपरैर्दंष्ट्रा भ्राश्र्यै ब्रह्म्याद्धिरेव च । नराभ्योष्ट्र
 वराहैश्च प्रणायामेन शुध्यति' ॥ इति । अथ च घृतप्राशो भोजनप्र
 त्याग्नायो द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तानां तपोरूपत्वेन शरीरसन्तापनार्थ
 त्वात् । एतदशक्तविषयम् । 'श्चशृगालमृगमहिषाजाविकरपरकर
 भनकुलमार्जा(१)रमूपकप्रयवककाकपुरुषदष्टानामापोहिष्ठत्यादिभि
 क्षानं प्राणायामत्रय च' इति यत्सुमन्तुवचन तन्नामरध प्रदेश
 ईषदष्टविषयम् । यत्स्यङ्गिरोवचनम्—'ब्रह्मचारी शुना दष्टस्यह साय
 पियत्पय । गृहस्थदन्त्रेद्विरात्र तु एकाह योऽग्निहाप्रवान् ॥ नामेरुर्ध्व
 तु दष्टस्य तदेव द्विगुण भवेत् । स्यादेतन्निगुण वक्ष्ये मस्तके तु चतु
 गुणम्' ॥ इति तत्सम्यग्दष्टविषयम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु पादपाद
 न्यून कल्पनीयम् । शूद्रस्य तु—'शूद्राणा चोपयासेन शुद्धिदानेन
 वा पुन । वा वा दद्याद्दूषं चैक ब्राह्मणाय विशु(२)द्वये' ॥ इति वृहद
 द्विरसोक्त द्रष्टव्यम् । यत्तु घसिष्ठवचनम्—'ब्राह्मणस्तु शुना दष्टा न
 दीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशत कृत्वा घृत प्राश्य विशुध्यति' ॥
 इति तदुत्तमाद्दशविषयम् । स्त्रीणां तु—'ब्राह्मणी तु शुना दष्टा ज
 म्बुकन वृकण वा । उदित ग्रहनक्षत्र दष्टा सद्य शुचिर्भवेत्' ॥ इति
 पराशरोक्त द्रष्टव्यम् । वृच्छादिप्रतस्थाया पुनस्तेनैव विशेषा दर्शि-
 त —'त्रिरात्रमेवोपयसेच्छुना दष्टा तु सुम(३)ता । सघृत यावक
 भुक्त्वा प्रतशेषं समापयेत् ॥ इति । रजस्वलायामपि विशेष पुल-
 स्येन दर्शितः—'रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरासभै । पञ्च-
 रात्र निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ऊर्ध्वं तु द्विगुण नामेवंप्र तु
 त्रिगुण तथा । चतुर्गुण स्मृत मूर्ध्नि दष्टेऽन्यप्राप्त्युतिर्भवेत्' ॥ इति । अ
 न्नाप्राऽरजस्वलाप्रस्थायाम् । यस्तु श्यादिभिर्घ्राणादिनोपहन्यते त
 स्य शातातपेऽ विशेष उक्तः—'शुना घ्राणाधलीदृश्य नद्यैर्विलिपि-
 तस्य च । आग्निः प्रक्षालन शौचमग्निना चोपचूल(४)नम्' ॥ इति ।
 उपचूलन तापनम् । यदा तु श्यादिदशशस्त्रघातादिजनितमणे ह्यम
 य उपच्यन्ते तदा मनुना विशेष उक्तः—'ब्राह्मणस्य मणद्वारे पूषशो-

(१) मूर्ध्नि-तत्र वा । (२) विशुध्यते इ । -

(३) प्रवृत्ता वा । (४) चोपचूलनम् ।

णितसंभवे । कृमिरूपद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ गवां मूत्र-
पुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् । त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी त्वधोनाभ्या वि-
शुध्यति ॥ नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः । पद्मा(१)त्रं
तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोवणे' ॥ इति । तत्र श्वादिदशव्रणे तद्दं-
शप्रायश्चित्तानन्तरमिदं कर्तव्यम् । शस्त्रादिजनितव्रणे त्वेतदेव, इयहं
पञ्चगव्याशनादिकमिति विशेषः । क्षत्रियादिषु तु प्रतिवर्णं पादपा-
दहासः कल्पनीयः ॥ २७७ ॥

(वी०मि०) शारीरकत्वग्धातुविच्छेदकदशप्रसङ्गेन रसधातु-
विच्छेदकरेतःस्खलने प्रायश्चित्तमाह—

यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ॥

स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनाऽनामिकया स्पृशेत् ॥ २७८ ॥

अकामतो गृहस्थो रात्रौ स्वप्ने स्त्रीसम्भोगं विना रेतःपाते स्कन्नं
रेतो 'यन्मेऽद्य रेतः', 'पुनर्मामैत्विन्द्रिय'मित्याभ्यामृग्भ्यामभिमं(२)इय
तेन रेतसा स्तनयोरन्तरं मध्यं, भ्रुवोर्मध्यं चाऽनामिकयाऽङ्गुल्या
शुद्ध्यर्थं स्पृशेत् । कामतः पाते त्वाह (यमः)—

गृहस्थः कामतः कुर्याद्व्रितसः स्कन्दनं भुवि ।

सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ॥

दिवा रेतःस्कन्दने त्वाह छागलेयः—

दिवा स्कन्नस्य विप्रस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।

त्रिरात्रमुपवासश्च प्राणायामशतं स्मृतम् ॥

ब्रह्मचार्यादिस्तु रेतःस्कन्दने प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ २७८ ॥

(मिता०) शारीरत्वग्धातुविच्छेदकदशप्रायश्चित्तप्रसङ्गाच्छारीर-
चरमधातुविच्छेदकस्कन्दने प्रायश्चित्तमाह—

यदिति । यदि कथञ्चित्स्त्रीसम्भोगमन्तरेणापि हठाच्चरमधातु-
विसृष्टस्तदा तत्स्कन्नं रेतो यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कन् पुनर्मामैत्वि-
न्द्रियमित्याभ्यां मन्त्राभ्यामभिमन्त्रयेत् । तेन चाभिमन्त्रितेन रेतसा
स्तनयोर्भ्रुवोश्च मध्यमुपकनिष्ठिकया स्पृशेत् । अन्ये तु स्कन्नस्य रेत-
सोऽशुचित्वेन स्पर्शकर्मण्ययोग्यत्वात्तेनेत्यनामिकासाहर्षात्स्वबुद्धि-

(१) पद्मत्रं च तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं विशेषनं च, पद्मत्रं च इयहं पञ्चगव्याशनामिति स्मृतम् ।
मु० पु० पाठः ।

(२) मन्त्रयेत्—इति ख० पु० पाठः ।

स्थाद्गुष्टपरत्वेन व्यान्नक्षने । तेनाद्गुष्टेनाऽनामिकया चेति अद्गुष्टपद
 ग्रहणे वृत्तमद्गुष्टप्रसङ्गात्तेनेति निर्दिष्टमिति । तदसत् , अद्गुष्टस्याऽबु-
 द्धिस्थत्वात् । न च शब्दसंनिहितपरित्यागेनाथांद्बुद्धिस्थस्यान्वयो
 युक्तः । तदुक्तम्—'गम्यमानस्य चार्थस्य नैवं दृष्टं विशेषणम् । श-
 ब्दान्तरैर्विमत्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत्' ॥ इति । न च रेतसो
 ऽशुचित्त्वेन स्पर्शायोग्यत्वम् । पिधानादेव प्रायश्चित्तार्थरूपस्पर्शो यो
 ग्यमवगम्यते प्रायश्चित्तरूपपान इव सुरायाः । इदं च प्रायश्चित्त
 गृहस्थस्यैवाऽकामतः श्कप्रविषयम् । ब्रह्मचारिणः स्वप्ने जागरणाव-
 स्थायां च गुरुप्रायश्चित्तस्य द(१)र्शनात् । यन्तु यमवचनम्—'गृह-
 स्थः कामतः कुर्याद्रेतसः स्कन्दनं भुवि । सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणा-
 यामैस्त्रिमिः सह' ॥ इति तत्कामकारविषयम् ॥ २७८ ॥

(धी०मि०) स्वप्नवद्विभ्रमरूपतया प्रसङ्गात्प्रतिविम्बदर्शने विभ्रम
 जनकत्वादनृताभिधाने प्रायश्चित्तसाम्येन ग्रन्थलाघवाच्चापले
 अशुचिर्शने च प्रायश्चित्तमाह—

मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाऽभ्युगतां जपेत् ॥

सावित्रीमयुर्वा दृष्टे चा(२)पले चाऽनृतेऽपि च ॥२७९॥

अभ्युगतां स्वीयां छायां प्रतिविम्बं दृष्ट्वा शुद्धार्थं 'मयि तेज इन्द्रि-
 य'मिति मन्त्रं जपेत् । अरादेरशुचिद्रव्यस्य दर्शने वाक्पानिपादचा-
 पले कामकृताऽनृतमापणे वा सावित्रीं जपेत् । अकामकृताऽनृतमा-
 पणे वाचमन, जलामाषे दक्षिणकर्णस्य स्पर्शं च कुर्यादिति चका-
 राभ्यां समुच्चितम् । तदाह मनु—

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्टीव्योक्त्वाऽनृतं यचः ।

पातवाऽपोऽप्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥

संशतः—

क्षुते निष्टीविते चैव दन्तदिलेष्टे तथाऽनृते ।

पतितानां च सम्भाषे दक्षिणं धवणं स्पृशेत् ॥

अपिकारेण ब्राह्मणप्राणरक्षार्थं तथाऽनृते प्रायश्चित्तमायः
 सूचितः ॥ २७९ ॥

(मिता०) किञ्च—

मयीति । स्वीयं प्रतिविम्बमभ्युगतं चेत् दृष्टं तदा 'मयि तेज इन्द्रि-

यम्' इतीमं मन्त्रं जपेत् । अशुचिद्रव्यदर्शने पुनः सावित्रीं सवितृद्वै-
वत्यां तत्सवितुरित्यादिकामृचं जपेत् । तथा वाक्पाणिपादादिचाप-
त्यकरणे तामेव जपेत्, अनृतवचने च । एतत्कामकारे द्रष्टव्यम् । अ-
कामकृते तु 'सुप्त्वा भुक्त्वा च क्षुत्वा च निष्टीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।
पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्' ॥ इति मनूकमाच-
मनं द्रष्टव्यम् । यत्तु संवर्तचनम्—'श्रुते नि(१)ष्टीवने चैव दन्तश्लिष्टे
तथानृते । पतितानां च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्' ॥ इति, तद-
ल्पप्रयोजने जलाभावे वा द्रष्टव्यम् । स्त्रीशूद्रवित्क्षत्रवधानन्तरं नि-
न्दितार्थोपजीवनं पठिनं, तत्र च मनुयोगीश्वरप्रोक्तान्युपपातकप्राय-
श्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया वेदितव्यानि । नास्तिक्येऽपि ता-
नि प्रायश्चित्तानि तथैव प्रयोज्यानि, नास्तिक्यशब्देन वेदनिन्दनं, तेन
च जीवनमुच्यते, तत्रोभयत्रापि वसिष्ठेन प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तम्—
'नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यान्नास्तिकवृत्ति-
स्त्वतिकृच्छ्रम्' इति । एतच्च सकृत्करणविषयम् । उपपातकप्राय-
श्चित्तान्यभ्यासविषयाणि । यच्च शङ्खेनोक्तम्—'नास्तिको नास्तिक-
कवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिर्शंसी इत्येते पञ्चसंवत्सरं ब्रा-
ह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः' इति । यच्च हारीतेन—'नास्तिको नास्तिकवृ-
त्तिः' इति प्रक्रम्य 'पञ्च तपोऽभ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्म-
वर्षाहेमन्तेषु' इति, तदुभयमप्यत्यन्ताभिनिवेशेन बहुकालाभ्यास-
विषयम् ॥ २७९ ॥

(वी०मि०) व्रतलोप उपपातकेषु गणितस्तत्र निमित्तविशेषेण
व्रतलोपे प्रायश्चित्तविशेषमाह—

अत्रकीर्णां भवेद्भ्रूत्वा ब्रह्मचारी तु योपितम् ॥

गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति ॥ २८० ॥

भैक्षायिकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ॥

कामावकीर्णं इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ २८१ ॥

उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिञ्चन्त्वनेन तु ॥

मधुमांसाग्ने कार्यः कृच्छ्रः शेषव्रतानि च ॥ २८२ ॥

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुद्ध्यति ॥

ब्रह्मचारी अस्वजनां योषितं गत्वा योऽवकीर्णो क्षतवतः स्यात्
स निर्ऋतिदेवतं पशुं गर्दमरूपमालभ्य तेन पशुना यागं कृत्वा विशु-
द्ध्यति । अत्र विशेषमाह ऋषिः—'ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतु-
ष्पथे लौकिकेऽसौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत्' । तुशब्देन स्वप्ने
रेतःस्कन्दन इदं प्रायश्चित्तं व्यवच्छिन्नं च ।

स्वप्ने सिक्त्या ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽऽकर्मचयित्वा त्रिः पुनर्मानित्यृचं जपेत् ॥

इति मनुष्यचरणात्तत्र प्रायश्चित्तान्तरविधानात् । अनातुरो ब्रह्म-
चारी सप्ताहं निरन्तरं गुरुपरिचर्यादिकार्यव्यग्रतया भैक्षाऽग्निकार्ये-
त्यजति, 'कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा',
'कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहा' इत्याभ्यामाहुति
द्वयमाज्येन जुहुयात् । ततः 'समासिञ्चन्तु मयनः समिन्द्र' इत्यादि
मंत्रेण अग्नेरुपस्थानं कुर्यात् । तुशब्देनाऽव्यग्र (१) एव भैक्षाऽग्निका-
र्यत्यागव्यवस्था ।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पापकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णप्रतं चरेत् ॥

इति मनुना नैऋतपश्यालम्भस्य तत्र विधानात् । ब्रह्मचारिणा
मधुनो भक्ष्यमांसस्य घाऽशने कृते प्राजापत्यव्रतं कार्यम् । शेषव्रता-
नि ब्रह्मचारिणमधिष्ठुःश्रुतानि च कार्याणि । चकारेण साहित्य
लाभात् प्राजापत्यकाले प्रतान्तरनिराकरणनिरासः । अस्याऽपघादो
वक्ष्येन कृतः—'स चेद्याधितः कामं गुरोरच्छिष्टं भेषजार्थं सर्वं प्रादनी-
या'दिति शेषव्रतानीति सर्वत्र प्रायश्चित्ते योज्यम् । गुरोः प्रतिकूल-
माज्ञाप्रतिघातादिकं कृत्वा तं चरणप्रणिपातादिना प्रसाद्य विशुद्ध्य-
ति । एवकारेण प्रायश्चित्तान्तरव्यवच्छेदः ॥ २८०-२८२ ॥

(मिता०) नास्तिकयानन्तरं व्रतलोपश्चेत्युक्तं तत्रायकीर्णस्या-
ऽप्रसिद्धत्यात्तल्लक्षणकथनपूर्वकं प्रायश्चित्तमाह—

अवकीर्णोति । ब्रह्मचार्युपकुर्वाणको नैष्ठिकश्चासौ योषितं गत्वा
ऽवकीर्णो भवति । चरमघातोर्विसर्गोऽवकीर्णं तद्यस्यास्ति सोऽव-
कीर्णो स निर्ऋतिदेवत्येन गर्दभपशुना यागं कृत्वा विशुद्ध्यति । गर्द-

भस्य पशुत्वे सिद्धेऽपि पुनः पशुग्रहणं 'अथ पशुकल्पः' इत्याश्वला-
यनादिगृह्योक्तपशुधर्मप्राप्त्यर्थम् । एतच्चारण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ
कार्यम् । 'ब्रह्मचारी चेत्स्निग्धमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ
रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत' इति वसिष्ठस्मरणात् । तथा रात्रात्रेका-
क्षिविकलेन यष्टव्यम् । तथा च मनुः (११।११८)—'अवकीर्णी तु का-
णेन रासभेन चतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि' ॥
इति । पशोरभावे चरुणा यष्टव्यम् । 'निर्ऋतिं वा चरुं निर्वपेत् तस्य
जुहुयात् कामाय स्वाहा, कामकामाय स्वाहा, निर्ऋत्यै स्वाहा,
रक्षोदेवताभ्यः स्वाहा' इति वसिष्ठस्मरणात् । एतच्चाशक्तत्रिपथम् ।
शक्तस्य पुनर्गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत् । 'तस्याजिनमू-
र्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रः सप्त गृहान् भैक्षं चरेत्कर्माचक्षणः
संवत्सरेण शुध्यति' इति गौतमोक्तो वार्षिकतपःसमुच्चितः पशुयाग-
श्चरुर्वा द्रष्टव्यः । तथा त्रिपथवणस्नानमेककालभोजनं च द्रष्टव्यम् ।
(११।१२२—१२३)—'एतस्मिन्नेतसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त-
यन्नेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिपथवणमब्देन स विशुध्यति' ॥ इति म-
नुस्मरणात् । इदं च वार्षिकमश्रोत्रियब्राह्मणपत्न्यां वैश्यायां श्रोत्रि-
यपत्न्यां च द्रष्टव्यम् । यदा तु गुणवत्योर्ब्राह्मणीक्षत्रिययोः श्रोत्रिय-
भार्ययोरवकिरति तदा त्रिवार्षिकं द्विवार्षिकं च क्रमेण द्रष्टव्यम् ।
यथाहतुः शङ्खलिखितौ—'गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिप-
थवणमनुतिष्ठेत् । क्षत्रियायां तु द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि' इति ।
यस्वाङ्करोवचनम्—'अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । चीर-
वासास्तु पणमासांस्तथा मुच्येत किल्विपात्' ॥ इति तदकामतो मा-
नवादिद्विकविषयमीपद्यभिचारिणीविषयं वा । 'अत्यन्तव्यभिचारितासु
पुनः स्वैरिण्यां वृपल्यामवकीर्णः सचलं स्नात उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्म-
णाय । वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेत् । यवसभारं च
गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपोपितो घृतपात्रं दद्यात् । ब्राह्म-
ण्यां पद्भ्यात्रमुपोपितो गां च दद्यात् । गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् ।
पण्डायामवकीर्णः पलालभारं सीसमापकं च दद्यात्' इति शङ्खलिखि-
तोदितं वेदितव्यम् । एतच्चावकीर्णप्रायश्चित्तं त्रैवर्णिकस्यापि ब्रह्म-
चारिणः समानम् । 'अवकीर्णी द्विजां राजा वैश्यश्चापि स्वरेण तु ।

इष्टा भैक्ष्याशिनो नित्यं शुद्धान्त्यश्दारसमाहिता ॥ इति शाण्डिल्य
स्मरणात् । यदा स्त्रीसम्मोगमन्तरेण कामतश्चरमघातु विसृजति
तदा नैर्ऋतयागमात्रं द्रष्टव्यम् । 'एतदेव रेतस प्रयत्नात्सर्गे दिवा स्व
प्ने च' इति घसिष्टेन यागमात्रस्यातिदिष्टत्वात् । घतान्तरेषु वृच्छ्र
चान्द्रायणादिस्वतिदिष्टग्रहचर्येषु स्कन्दने सत्येतदेव यागमात्रम् ।
'घतान्तरेषु चैव'मिति तेनैवातिदिष्टत्वात् । स्वप्नस्कन्दने तु मनु-
कं द्रष्टव्यम् (२१८१)—'स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विज शुभ्रमका
मत । स्नात्वा कर्मचर्यित्वा मि पुनर्मामित्युच जपेत्' ॥ इति । घानप्र
स्थादीनां चेदमेव ब्रह्मचर्यं खण्डितं अवकीर्णितं कृच्छ्रप्रयाचकं भव
ति । 'घानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्दने सति कामतः । पराकप्रयसयुक्तं
भवकीर्णितं चरेत्' ॥ इति शाण्डिल्यस्मरणात् । यदा गार्हस्थ्यप
रिग्रहेण सन्यासात्प्रव्युतो भवति तदा सवर्तकं द्रष्टव्यम् । 'मन्य
स्य दुर्मति कश्चित्प्रत्यापत्तिं प्रजेद्यदि । स कुर्यात्कृच्छ्रप्रधानं न पपमा
सान्प्रत्यनन्तरम्' ॥ इति । प्रत्यापत्तिगार्हस्थ्य(१)परिग्रहः । अत एव
उसिष्ट — 'यस्तु प्रयजितो भूत्वा पुनः सेवत मैथुनम् । यष्टिर्षसहस्रा
णि विष्टाया जायते इमि' ॥ इति । तथा च पराशर — 'य प्रत्यघ
मिनो विप्र प्रमत्तानो विनिर्गतः । 'अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चे
च्चिर्पति ॥ स चरेद्वाणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च जातक
मादिमि सर्वं संसृतं शुद्धिमाप्नुयान्' ॥ इति, तत्र ब्राह्मणस्य पा
पमासिकं कृच्छ्रं पुनः सन्याससंस्कारश्च । शत्रियस्य चान्द्रायणप्र
यम् । वैश्यस्य कृच्छ्रप्रयमिति व्यवस्था । अथवा ब्राह्मणस्यैव शान्ति
सहस्रभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चित्तत्रयं द्रष्टव्यम् । ('चित्ति
(२)घ्नष्टा तु या नारी मोहाद्बिचलिता कश्चित् । प्राजापत्येन शुभेत्तु
तस्माद्देवापकर्मणः' ॥ चित्तिघ्नष्टा भर्तुर्नुगमने आपस्तम्बस्मरणान्
कावित्युक्तम् ।) तथा मरणसन्यासिनामपि यमेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—
'जलान्युद्घ्नन्घ्नष्टा प्रयज्यानाशकच्युता' । विषप्रपतनप्रायश्चित्त
घानच्युताश्च ये ॥ नर्षते प्रत्यघसिता सर्वलोकवाहिष्मता । चान्द्रा
यणेन शुद्धन्ति तत्कृच्छ्रद्वयेन वा' ॥ इति । इदं च चान्द्रायणं तत्त
कृच्छ्रद्वयात्मकं प्रायश्चित्तद्वयं शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्थितं विज्ञेयम् ।
यदा तु 'शस्त्रघातहताश्च' इति पाठः तदात्मत्यागाद्यशास्त्रीयमरण

निमित्तस्तत्पुत्रादेरुपदेशो द्रष्टव्यः । यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तम्—‘जीवन्नात्म-
त्यागी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् त्रिरात्रं चोपवसेत्’ इति तदप्यध्य-
वसिताशीस्त्रायमरणस्यैव कथञ्चिज्जीवने शक्त्यपेक्षया द्रष्टव्यम् ।
अथवाऽध्यवसायमात्रे त्रिरात्रं शस्त्रादिक्षतस्य द्वादशरात्रमिति व्यव-
स्था । इदं चावकीर्णिप्रायश्चित्तं गुरुदारतत्समव्यतिरिकागम्यागम-
नविषयम् । तत्र गुरुतरप्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् । न च लघुनाऽव-
कीर्णव्रतेन द्वादशवार्षिकाद्यपनोद्यमहापातकदोषनिवर्हणमुचितम् ।
न च ब्रह्मचारित्वोपाधिकं लघुप्रायश्चित्तविधानमिति युक्तम् । आश्र-
मान्तराणां द्वैगुण्यादिवृद्धेर्ब्रह्महत्याप्रकरणे दर्शितत्वात् । न चात्राऽग-
म्यागमनप्रायश्चित्तं पृथक्कर्तव्यम् । ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्य-
स्खलनस्यागमनान्तरीयकत्वात्, अतोऽन्यत्रापि यस्मिन्निमित्ते य-
न्निमित्तान्तरं समं न्यूनं वावश्यं(१)भावि न तत् पृथक् नैमित्तिकं
प्रयुङ्क्ते । यथा (मनुः ११।२०८)—‘अवगूर्यं चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपा-
तने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसूक्ष्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते’ ॥ इत्यत्र शो-
णितोत्पादननिमित्तेऽवगू(२)रणनिपातलक्षणं निमित्तद्वयमवश्यंभावि-
त्वेन स्वनैमित्तिकं कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं च न प्र(३)युङ्क्ते । एवमन्यत्राप्यूहनी-
यम् । यत्र पुनर्निमित्तानामन्तर्भावनियमो नास्ति तत्र पुनर्नैमित्तिकानि
पृथक्प्रयुज्यन्ते । निमित्तानि यथा—‘यदा पर्वणि परभार्या रजश्चलां
तैलाभ्यक्तो दिवा जले गच्छति’ इति । ननु ब्रह्मचारिणो योषिति
ब्रह्मचर्यस्खलनस्यागम्यागमनान्तरीयकत्वं नास्त्येव । पुत्रिकागमने-
ऽगम्यागमनदोषाभावात् । तथा हि न तावत्पुत्रिका कन्या अक्षतयां-
नित्वात्, नापि परभार्या प्रदानाभावात्, नापि वैश्या अतदृत्तित्वा-
त्, नापि विधवा भर्तृमरणाभावात् । अतः पुत्रिकायाः क्वाप्यनन्त-
र्भावादप्रतिपिद्धेति तत्रैव विप्लुतस्य केवलमवकीर्णव्रतम् । अन्यत्र
विप्लुतस्य तु निमित्तान्तरसंनिपातादवकीर्णव्रतं नैमित्तिकान्तरम-
पि प्रयोक्तव्यमिति । तदसत्, पुत्रिकाया अपि परभार्यास्वन्तर्भा-
वात् ; प्रदानाभावेऽपि विवाहसंस्कारेण संस्कृतत्वात् गान्धर्वादिवि-
वाहपरिणीतावत् । न च ‘यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विद्वायंत वा पि-
ता । नोपयच्छेत्तु तां प्राज्ञः पुत्रिकार्धमशङ्कया’ ॥ इति प्रतिषेधा-
त्सगोत्रास्त्रिव भार्यात्वं नोत्पद्यते इति वाच्यम् । दृष्टार्थत्वात्प्रति-

पेधस्य व्यङ्गायादिप्रतिपेधवत् । दृष्टार्थत्वं च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति हेतूपादानात् । न च पुत्रार्थमेव परिणयनम् अपितु धर्मार्थमपि, अतश्चोत्पादितपुत्रस्य मृतभार्यस्य धर्मार्थं पुत्रिकापरिणयने को विरोधः । प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तादिन्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्माद् ब्रह्मचारिणो योपिति ब्रह्मचर्यस्फलनस्यागम्यागमननान्तरीयकत्वात् पृथह नैमित्तिकं प्रयोक्तव्यमिति सुस्पष्टम् ॥ २८० ॥

(मिता०) ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादन्यदप्यनुपातकप्रायश्चित्तमाह—
 मैक्षेति । यस्त्वनानुर एव ब्रह्मचारी निरन्तरं सप्तरात्रं भैक्षमग्नि-
 कार्यं या त्यजति असौ 'कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामका-
 माय स्वाहा । कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहा' इत्ये-
 नाभ्यां मन्त्राभ्यामाहुती हुत्वा 'सर्मासञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संवृह-
 स्पतिः । स(१)मायमग्निः सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मयज्ञंसेन' । इत्यनेन
 मन्त्रेणाऽग्निमुपतिष्ठेत् । एतच्च गुरुपरिचर्यादिगुरुतरकार्यव्यप्रतया
 अकरणे द्रष्टव्यम् । यदा त्वव्यग्र एवोभे भैक्षमग्निं कार्यं त्यजति तदा
 'अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् । अनातुरः सप्तरात्रमवकी-
 र्णिप्रतं चरेत्' ॥ इति मानव द्रष्टव्यम् । यज्ञोपवीतविनाशे तु हारी-
 तेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—'मनोव्रतपतीभिश्चतस्र आज्याहुतीहुत्वा पुनर्य-
 थार्थं प्रतीयादसद्भैक्षभोजनेऽभ्युदितेऽभिनिमुंके घान्ते दिया स्वप्ने
 नग्नस्त्रीदशने नग्नस्वापे श्मशानमाक्रम्य ह(२)पार्दीश्चारुह्य पूज्याति-
 क्रमे चैतामिरेव जुहुयादग्निमसमिन्धने स्थावरसरीसृपादीनां वधे,
 यद्देवादेवहेडनमिति कुष्माण्डीभिराज्यं जुहुयात् मणिषा(३)सोगया-
 दीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत्' इति । मनोव्रतपतीमिरिति
 मनोज्योतिस्त्रियादिमनोलिङ्गामिस्तद्यग्ने व्रतपा अर्सात्पादिवतलि-
 ङ्गामिरित्यर्थः । यथार्थं प्रतीयादिति उपनयनोक्तमार्गेण समन्त्रकं गृह्णी-
 यादित्यर्थः । यज्ञोपवीतं विना भोजनादिकरणे तु—'ब्रह्मधुत्रं विना
 भुङ्क्ते विष्णुधुत्रं कुरुतेऽथवा । गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुभ्य-
 ति' ॥ इति मरीच्युक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २८१ ॥

(मिता०) किञ्च—

मधुमांसेति । ब्रह्मचारिणा अमत्या मधुमांसभक्षणे हृच्छुः कार्यः ।
 तदनन्तरमवशिष्टानि व्रतानि समापयेत् । एतच्च शिष्टभोजनाहंश-

शादिमांसभक्षणविषयम् । 'ब्रह्मचरी चेन्मांसमश्रीयाच्छिष्टभोजनीयं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा व्रतशेषं समापयेत्' इति वसिष्ठस्मरणात् । द्वादशरात्रग्रहणं तु मतिपूर्वाभ्यासापेक्षयातिकृच्छ्रपराकादेरपि प्राप्स्यर्थम् । यदा तु मांसैकापनोद्यव्याध्यभिभूतस्तदा मांसं गुरोरुच्छिष्टं कृत्वा भक्षणीयम् । 'स चेद्वाधितः कामं गुरोरुच्छिष्टं मैषज्यार्थं सर्वं प्राश्नीयात्' इति तेनैवोक्तत्वात् । सर्वग्रहणं मांसलशुनाद्यभक्ष्यमात्रसङ्ग्रहार्थम् । तद्भक्षणेन चापगतव्याधिरादित्यमुपतिष्ठेत् । तथा च बौधायनः—'यनेच्छेत्तु चिकित्सितुं स यदाऽगदो भवति तदोत्थायाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत् हंसः शुचिपत्' इति । मधुनोऽप्यज्ञानतः प्राशनोपपत्तौ न दोषः । 'अकामोपनतं मधु वाजसनेयके न दुष्यति' इति वसिष्ठस्मरणात् । अन्यसूतकान्नादिभक्षणप्रायश्चित्तं त्वभक्ष्यप्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यामः । आज्ञाप्रतिघातादिना गुरोः प्रतिकूलमाचरन् पादप्रणिपातादिना गुरुं प्रसाद्य विशुध्यति ॥

(वी०मि०) ब्रह्मचारिप्रसङ्गात् गुरोः प्रायश्चित्तमाह—

कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्म्रियते प्रहितो यदि ॥ २८३ ॥

चौरव्याघ्रादिमति देशे गुरुणा प्रहितः शिष्यो यदि म्रियते तदा स गुरुः प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् ॥ २८३ ॥

(मिता०) ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसङ्गाद्गुरोरपि प्रायश्चित्तमाह—

कृच्छ्रेति । यस्तु गुरुश्चौरोरगव्याघ्रादिभयाकुलप्रदेशे सान्द्रतरान्धकाराकुलितनिशीथावसरे कार्यार्थं शिष्यं प्रेरयति स च गुरुणा प्रेरितो दैवान्मृतस्तदा स गुरुः कृच्छ्राणां प्राजापत्यादीनां त्रयं कुर्यात् । न पुनस्त्रिः प्राजापत्यम् । तथा सति पृ(१)थक्त्वनिवेशिनी संख्यानुपपन्ना स्यात् । न च 'एकादश प्रयाजान्यजति' इतिवदावृत्त्यपेक्षा संख्येति चतुरस्रम् । स्वरूपपृथक्त्वे संभवत्यावृत्त्यपेक्षया अन्याय्यत्वात् । यदियमुत्पन्नगता संख्या स्यात्तदा स्यादपि कथञ्चिदावृत्त्यपेक्षा । किन्तूत्पत्तिगतेयम्, अतस्त्रिस्तत्र आज्याहुतीर्जुहोतीतिवत्स्वरूपपृथक्त्वापेक्षयैव त्रित्वसंख्याघटना युक्ता ॥ २८३ ॥

(वी०मि०) सकर्त्तृहिसाप्रायश्चित्तापवादमाह—

[औपधानप्रदानार्थैः (२) स्नेहार्थैर्वाऽप्युपक्रमैः ॥]

क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ॥

[विपादे (१)गोवृषाणां तु (२)भेषजाग्निक्रियासु च ॥]

क्रियमाण उपकार औपधिप्रयोगादिना यस्य तस्मिन् विप्रे ग
वाधौ वा औपधिप्रयोगादिवशान्मृते पातकं न भवतीत्यर्थः ॥ २८४ ॥

(मिता०) सकलहिंसाप्रायश्चित्तापघादमाह—

क्रियमाणेति । आयुर्वेदोपदेशानुसारेणौपधिप्रयोगप्रदानादिमि-
श्रिकित्सादिना क्रियमाण उपकारे यस्य ब्राह्मणादेस्तस्मिन्वैधातक्य-
ञ्जिन्मृतेऽपि पातकं नैव भवति । विप्रग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षणा-
र्थम् । अत एव 'यन्त्रणे (३)गोचिकित्सायै गूढगर्भविमोचने । यत्ने
कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते' ॥ इत्यादि संवर्ताद्यैरुक्तम् ।
एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् ॥

(धी०मि०) अनृतभाषणे गुरुतराऽभिशापविषयके प्रागुक्तसा-
विश्राजपात् गुरुप्रायश्चित्तमभिधातु तन्निन्दति—

मिथ्याभिशांसिनो दोषो द्विः समो भूत(४)वादिनः ॥

मिथ्याभिशास्तदोषं च समादत्ते मृषा वदन् ॥ २८४ ॥

द्वेषेण न्येसदि ब्रह्महत्यादियथार्थाऽभिशापवादिनोऽभिशास्तपा-
पतुल्यो दोषः । मिथ्याऽभिशापवादिनस्तु तद्विगुणो दोषः । किञ्च
मृषाऽभिशाप वदन् मिथ्याऽभिशास्तस्य प्राक्तनं पापरूपं दोषं स-
मादत्ते । चकारः साहित्यसूचनाय ॥ २८४ ॥

(मिता०) मिथ्यामिशांसिनः प्रायश्चित्तविवक्षया तदुपयोग्यघ-
घादं तापदाह—

मिथ्येति । यस्तु परोत्कर्षैर्ष्याजनितरोपकलुषितान्तःकरणो जन-
समक्षं मिथ्यैवाभिशापं ब्रह्महत्यादिकमनेन कृतमित्यारोपयति तस्य
तदेष द्विगुणं भवति । यस्तु विद्यमानमेव दोषमलोकविदितं जनस-
मक्षं प्रकाशयति तस्यापि तत्पातकिसमदोषमाश्रयम् । तथा चाप-
स्तम्भ्यः—'दोषं बुद्ध्वा न पूर्वं परेभ्यः पतितस्य स(५)माण्याता स्यात्
परिहरेद्यैतं घर्मेषु' इति । न केवलं मिथ्यामिशांसी द्विगुणदोषमाक् ।

(१) विपादे—इति सु० पु० पठ । (२) इदमर्थं व० सुत्तक एवऽपि कम् ।

(३) गोचिकित्सायै च । (४) मृतकं च—इति व० पु० पठ ।

(५) समस्यने इति पठन्ताम् ॥

अपि तु मिथ्याभिशस्तस्य यदन्यद् दुरितजातं तदपि समादत्त इति
वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तेऽर्थवादो न पुनः पापद्वैगुण्यादिप्रतिपादनमत्र
विवक्षितम् । निमित्तस्य लघुत्वान्न्युप्रायश्चित्तस्योपदेक्ष्यमाणत्वात्
कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्च ॥ २८४ ॥

(वी०मि०) मिथ्याभिशपाभिधातुः प्रायश्चित्तमाह—

महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम् ॥

अवभक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥ २८५ ॥

मृषा मिथ्या जापी शुद्धवतीजपशीलः 'शुद्धवतीरावर्तयेदश्व-
मेधावभृथं वा गच्छे'दिति वसिष्ठवचनात् । महापापपदमतिपातक-
स्याऽप्युपलक्षकम् । शेषं सुगमम् ॥ २८५ ॥

(मिता०) तत्र प्रायश्चित्तमाह—

महापापेति । यस्तु महापापेन ब्रह्महत्यादिना गोवधाद्युपपापेन
वा मृषैव परमभिशंसति स मासं यावज्जलाशनो जपशीलो जिते-
न्द्रियश्च भवेत् । जपश्च शुद्धवतीनां कार्यः । 'ब्राह्मणमनृतेनाभिश-
स्य पतनीयेनो(१)पपातकेन वा मासमवभक्षः शुद्धवतीरावर्तयेदश्व-
मेधावभृथं वा गच्छेत्' इति वसिष्ठस्मरणात् । महापापोपपापग्रहण
मन्येषामप्यतिपातकादीनामुपलक्षणम् । एतच्च ब्राह्मणस्यैव ब्राह्म-
णेनाभिशंसने कृते द्रष्टव्यम् । यदा तु ब्राह्मणः क्षत्रियादेरभिशंसनं
करोति क्षत्रियादिर्वा ब्राह्मणस्य तदा—'प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुण-
स्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः' ॥ इति
दण्डानुसारेण प्रायश्चित्तस्य वृद्धिहासौ कल्पनीयौ । भूताभिशंशि-
नस्तु पूर्वाकार्थवादानुसारेण दण्डानुसारेण च तदर्धं कल्पनीयम् ।
तथातिपातकाभिशंसिन एतदेव व्रतं पादोनम् । पातकाभिशंसिन-
स्त्वर्धम् । उपपातकाभिशंसिनस्तु पादः । (मनुः ११।१२६)—'तुरी-
यो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः' इत्युपपातकभूतक्षत्रियादि-
वधे महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्य दर्शनात् । एवं प्रकीर्णाभिशं-
सिनो(२)ऽपि उपपातकान्न्यूनं कल्पनीयम् । 'शक्तिं चावेक्ष्य पापं च
प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' इति स्मरणात् । यस्तु शङ्खलिखिताभ्यां 'ना-
स्तिकः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशंसी चेत्येते

प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।] वीरामित्रोदयमिताक्षरासहिता । १०३३

पद्मपाणि ग्राहणगृहेषु मैक्षं चरेयुः संवत्सरं घौतमैक्षमन्तीयुः
पण्मासान्वा ना अनुगच्छेयुः' इति गुरुप्रायश्चित्तमुक्त, तदभ्यासतार-
तम्यापेक्षया योजनीयम् ॥ २८५ ॥

(घौ०मि०) अभिशंसिप्रायश्चित्तप्रसङ्गेनाऽभिशस्तप्रायश्चित्तमाह—
अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा ॥

निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा ॥ २८६ ॥

मृषाऽभिशस्तस्तु प्राजापत्यं चरेदग्निदेवताकं पुरोडाशं वायुदेव-
ताकं पशुं वा यागार्थं निर्वपेत् । अत्र मिथ्याऽभिशस्तत्वलिङ्गानुमि-
तप्राग्मधीयपापनाशनार्थं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । एवकाराभ्यां कृच्छ्र-
साहित्यमुमयत्र व्यवच्छिद्यते ॥ २८६ ॥

(मिता०) अभिशंसिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादभिशस्तप्रायश्चित्तमाह—
अभिशस्त इति । यः पुनर्मिथ्यामिशस्तः स कृच्छ्रं प्राजापत्यं
चरेत् । अग्निदेवत्येन वा पुरोडाशनं यजेत । वायुदेवत्येन वा पुरो-
डाशेन यजेत । वायुदेवत्येन वा पशुना । एषां च पक्षाणां शक्ति-
ममवापेक्षया व्यवस्था । यत्तु घसिष्ठेन 'मासप्रश्मक्षणमुक्तमेतेनैवामि-
शस्तो व्याख्यातः' इति, तदभिशस्तस्यैव किञ्चित्कालमैकृतप्रायश्चि-
त्तस्य सतो द्रष्टव्यम् । 'संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः'
इति दण्डातिरेकदर्शनात् । यत्तु पैठानसिनोक्तम्—'अनृतेनामिश-
स्तमानः कृच्छ्रं चरेन्मासं पातकेषु महापातकेषु द्विमासम्' इति, तद-
पि घसिष्ठेन समानविषयम् । यत्तु यौधायनेनोक्तम्—'पातकामि-
शस्तिने कृच्छ्रस्तदर्धमभिशस्तस्य' इति, तदुपपातकादिविषयम्,
अशक्तविषयं वा । एयमन्येषामप्युच्यते च प्रायश्चित्तानामभिशस्त-
विषयाणां कालशक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था विद्येया । यथाह मनुः
(११२००)—'वष्टाप्रकालता मासं सहिताजप एव वा । होमाद्य
(१)शाकला नित्यमपाङ्गानां विशोधनम्' ॥ इति । अवाङ्गानां मध्ये
अभिशस्तादयः पठिताः । यद्यप्यभिशस्तस्य निषिद्धाचरणं नो
पलभ्यते तथापि मिथ्यामिशस्तत्वलिङ्गानुमितप्राग्मधीयनिषिद्धा-
चरणापूर्वनिषन्धनमिदं प्रायश्चित्तं कृमिदृष्टानामिवोति न विरोधः ॥ २८६ ॥

(१) देवदूतसैन्येऽथपञ्चमदीत्यादिकं शास्त्रशास्त्रयोः शूकशेखरेण मन्वन्वित्तं होम
कर्तव्यः ।

(वी०मि०) पारदार्यविशेषे प्रायश्चित्तमाह—

अनियुक्ता भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुद्ध्यति ॥ २८७ ॥

क्षेत्रजपुत्रोत्पादनार्थं नियोगं विना भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा जायामकामतो गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । कामकृते च (१)'परिवि-
त्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयातां ज्येष्ठभार्या-
मनियुक्तो गच्छंस्तेदेव कनिष्ठभार्यां च' इति श्लोक्तं द्रष्टव्यम् । उदक्यां
रजस्वलामकृतस्तनानां गत्वा त्रिरात्रोपवासानन्तरं घृतप्राशनेन शु-
द्ध्यति ॥ २८७ ॥

(मिता०) किञ्च—

अनियुक्त इति । यस्तु नियोगं विना भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा
भार्यां गच्छति स चान्द्रायणं चरेत् । एतच्च सकृद्मतिपूर्वविषयं
द्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्खवचनम्—'परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं
ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयातां ज्येष्ठभार्यामनियुक्तो गच्छंस्तदेव कनि-
ष्ठभार्यां च' इति, तत्कामकारविषयम् ॥

(मिता०) किञ्चाह—

त्रिरात्रान्ते इति । यः पुनरुदक्यां रजस्वलां स्वभार्यामपि गच्छति
स त्रिरात्रमुपोष्याऽन्ते घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति इदमकामतः सकृद्मन-
विषयम् । तत्रैवाभ्यासे 'रजस्वलागमने सप्तरात्रम्' इति शातातपे-
नोक्तं द्रष्टव्यम् । कामतः सकृद्मनेऽप्येतदेव । यत्तु बृहत्संवर्तनो-
क्तम्—'रजस्वलां तु यो गच्छेद्भिर्भिर्णां पतितां तथा । तस्य पापविशु-
द्ध्यर्थमतिच्छ्रं विशोधनम्' ॥ इति, तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्पु-
नः शङ्खेन त्रिवार्षिकमुक्तम्—'पादस्तु शृद्रहत्यायामुदक्यागमने त-
था' इति, तत्कामतोऽत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । रजस्वलाया-
स्तु रजस्वलादिस्पर्शे प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । तथा च
बृहद्दक्षिणः—'स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं (२)सवर्णे त्वेकमर्तुके । (३)का-
मादकामतो वापि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यतः' ॥ इति । असपत्न्योस्तु स-
वर्णयोरकामतः स्नानमात्रम् । 'उदक्या तु सवर्णा या स्पृष्टा चेत्स्या-

(१) परिवित्तिः परिवेत्ता च—इति नास्ति क० पुस्तके ।

(२) सगोत्रे द० । (३) कामतोऽकामतो वापि द० ।

दुदक्ष्यया । तस्मिन्नेवाहनि स्नात्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ इति
 मार्कण्डेयस्मरणात् । यजु कथ्यपवचनम्—'रजस्वला तु संस्पृष्टा
 ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुष्यति' ॥
 इति तत्कामकारविषयम् । असवर्णास्पर्शं तु बृहद्वसिष्ठेन विशेषे
 दर्शितः—'स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजापि च । कृच्छ्रेण
 शुष्यते पूर्वा शूद्री दानेन शुष्यति' ॥ दानेनेनि पादकृच्छ्रप्रत्याम्नाय-
 भूतनिष्कचतुर्याशदानेन शुष्यतीति । 'स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी
 वैश्यजापि च । पादहीनं चरेत्पूर्वा पादकृच्छ्रं तथोत्तरा ॥ स्पृष्टा रज-
 स्वलान्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा । कृच्छ्राघांच्छुष्यते पूर्वा तूत्तरा-
 च तदर्धतः ॥ स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजापि च । उपवा-
 सैस्त्रिमिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥ स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया
 वैश्यजापि च । त्रिरात्राच्छुष्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चो(१)त्तरा ॥ स्पृष्टा
 रजस्वलान्योन्यं वैश्या शूद्री तथैव च । त्रिरात्राच्छुष्यते पूर्वा तूत्तरा
 च दिनद्वयात् ॥ घर्णानां कामतः स्पर्शे शुद्धिरेषा पुरातनी' । इति ।
 अकामतस्तु बृहद्विष्णुनोक्तं ज्ञानमाश्रम—'रजस्वलां हनिवर्णा रज-
 स्वला स्पृष्टा न तावदधीयाद्यावन्न शुद्धा स्यात् । सवर्णामधिकवर्णा
 वा स्पृष्टा सद्यः स्नात्वा विशुष्यति' इति : चण्डालादिस्पर्शं तु बृह-
 द्वसिष्ठेन विशेषेण उक्तः—'पतितान्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
 तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं स्या-
 द्वितीये षडहमेव तु । अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् ॥ शूद्र-
 योच्छिष्टेषा स्पृष्टा शुना चेद्दृषदमाचरेत्' । इति । तान्यहानि व्यति-
 क्रम्य अनाशकेन नीत्वेति यावत् । एतत्कामतः स्पर्शविषयम् । अका-
 मतस्तु—'रजस्वला तु संस्पृष्टा चाण्डालान्त्यद्ववायसैः । तावत्सि-
 ष्टेन्निराहारा यावत्कालेन शुष्यति' ॥ इति वौघायनोक्तं द्रष्टव्यम् ।
 यापुनस्तेनैयोक्तम्—'रजस्वला तु संस्पृष्टा प्रामकुम्भकृतसुकरैः । श्व-
 मिः स्नात्वा क्षिपेत्तावघायश्चन्द्रस्य दर्शनम्' ॥ इति, तदशक्तविषयम् ।
 यदा तु भुञ्जानायाः श्वादिस्पर्शो भवति तदा स्मृत्यन्तरे विशेषेण उ-
 क्तः—'रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन्स्पृशेद्यदि । गोमूत्रया
 वक्राहारा पद्मात्रेण विशुष्यति ॥ अशक्तौ काञ्चनं दद्याद्विभेद्यो यापि
 भोजनम्' ॥ इति । यदा तच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शनं भवति तदा—

‘उच्छिष्टोच्छिष्टया स्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजरस्वला । कृच्छ्रेण शुध्यते
पूर्वा शुद्रा दानैरुपोपिता ॥ इत्थन्निणोक्तं द्रष्टव्यम् । यदा तूच्छिष्टा-
न्दिजान् रजस्वला स्पृशति तदा—‘द्विजान्कथंचिदुच्छिष्टान् रजःस्था
यदि संस्पृशेत् । अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे ऽयहं क्षिपेत्’ ॥
इति मार्कण्डेयोक्तं द्रष्टव्यम् । एवमवकीर्णप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्कानि-
चिद्नुपातकभूतप्रायश्चित्तान्यपि व्याख्याय प्रकृतमनुसरामः । तत्रा-
वकीर्णानन्तरं ‘सुतानां चैव विक्रयः’ इत्युक्तं, तत्र मनुयोगीश्वरोक्ता-
नि त्रै(१)मासिकादीनि कामाकामजातिशक्त्याद्यपेक्षया पूर्ववद्भव-
स्थापनीयानि । यत्तु शङ्खवचनम्—‘देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभा-
प्रपातडागपुण्यसेतुसुतविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत्’ इति, यच्च परा-
शरणोक्तम्—‘विक्रीय कन्यकां गां च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्’ इति,
तदुभयमप्यापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । कामतस्तु—‘नारीणां विक्रयं
कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥
इति चतुर्विंशतिमतोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—‘आराम-
तडागोदपानपुष्करिणीसुकृतसुतविक्रये त्रिपवणस्त्रायधःशायी चतु-
र्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति’ इति तदेकपुत्रविषयम् । तद-
नन्तरं ‘धान्यकुप्यपशुस्तेयम्’ इत्युक्तं, तत्प्रायश्चित्तानि च स्तेयप्रक-
रणे प्रपञ्चितानि ॥ २८७ ॥

(वी०मि०) अयाज्यायाजनं चशब्दसमुच्चितेऽभिचारे ना-
स्तिक्ये चोपपातके प्रायश्चित्तमाह—

त्रीन् कृच्छ्रानाचरेद्वात्ययाजकोऽभिचरन्नपि ॥

वेदप्लावी यत्राश्वदं त्यक्त्वा च शरणागतम् ॥ २८८ ॥

वात्यस्य कालेऽनुपनीतस्य याजकोऽपिशब्दात् पतितादियाज-
कश्च अभिचारं श्येनयागादिकं वैरिवधफलं कुर्वंश्च प्राजापत्यानि
त्रीण्याचरेत् । यस्तु नास्तिक्यात् वेदं प्लावयति अप्रमाणत्वेन व्य-
वस्थापयति, यच्च शरणागतमुपेक्षते सोऽद्भमेकं यवमात्राशी भवेत् ।
एवं कृते शुद्ध्यति ॥ २८८ ॥

(मिता०) अनन्तरमयाज्यानां च याजनमित्युक्तं तत्र प्रायश्चित्तमाह—

त्रीनिति । यस्तु सावित्रीपतितानां याजनं करोति स प्राजापत्य-

अभृतींस्त्रींकृच्छ्रानाचरेत् । एतेषां च गुह्यलघुमूतानां कृच्छ्राणां निमित्तं
 गुह्यलघुमायेन कल्पनीयम् । तथा अभिचरन्नपीदमेव प्रायश्चित्त
 कुर्यात् । एतच्चाग्निदायाततायिव्यतिरेकेण 'पद्व्यभिचरन्न पतति'
 इति वसिष्ठस्मरणात् । अपिशब्दो हिनयाजकान्त्योष्टियाजकयोः संग्र-
 हार्थः । अत एवोक्तं मनुना (११।१९७) — 'प्रात्यानां याजनं कृत्वा परे-
 वामन्त्यकर्म च । अभिचारमर्हानं च त्रिमि- कृच्छ्रैर्भ्यपोहति' ॥ इति ।
 परेषामन्त्यकर्मत्यत्यन्ताभ्यासविषयं शूद्रान्त्यकर्मविषयं वा । प्रायश्चि-
 त्तस्य गुह्यत्वात् । अर्हानो द्विरात्रादिद्वादशाहपर्यन्तोऽहगणयागः । य-
 च्चु शातातपेनोक्तम् — 'पतितसावित्रीकाष्ठोपनयेन्ना(१)ध्यापयेन्न या-
 जयेत् य एतानुपनयेद्दध्यापयेच्चाजयेद्वा स उद्दालकघृतं चरेत्' इति
 तत्कामकारविषयम् । उद्दालकघृतं च प्रारक्षितम् । एतच्च कृच्छ्रत्रयं
 साधारणोपपातकप्रायश्चित्तस्यापवादकम्, अत उपपातकसाधारण-
 प्रायश्चित्तं शूद्राद्ययाज्ययाजने व्यवतिष्ठते । तत्र कामतस्त्रैमासिकम् ।
 अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं मासघृतादि । यच्चु प्रचेतसा शूद्रयाजका-
 दीन् पठिर्योक्तम् — 'एते पञ्चतपोध्रावकाशाजलशयनान्यनुतिष्ठेयुः क्र-
 मेण ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रयावकमश्रायुः' इति तत्कामतो-
 ऽभ्यासविषयम् । यच्चु यमेनोक्तम् — 'पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणो यः
 प्रवर्तते । ऐहादर्थप्रसङ्गाद्वा तस्य कृच्छ्रो विशोधनम्' ॥ इति, तदश-
 कविषयम् । यच्च पैठीतसिनोक्तम् 'शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागा-
 त्पूतो भवति प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेषु' इति, तदप्यका-
 मतोऽभ्यासविषयम् । यच्चु गौतमेनोक्तम् — 'निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्र-
 धाव्ये'दिति निषिद्धानां पतितानीनां याजनाध्यापनात्मके मन्त्रप्र-
 योगे षडुशोऽभ्यस्ते प्राकृतं षष्ठ्ययंमुपदिष्टं तत्कामतोऽभ्यासविष-
 यम् । तथा यः स्व(२)वेदं विग्राहयति यच्च रक्षणक्षमोऽपि तत्स्करव्य-
 निरिक्तं शरणागतमुपेक्षतेसोऽपि संवत्सरं यवौदनं भुञ्जानः शुष्यति ।
 तत्र विग्राहो नाम पर्यचाण्डालधोत्रावकाशाद्यनध्यायेष्वप्ययनम् ।
 उत्कर्षहेतोरेधीयानस्य किं पठसि नाशितं त्वयेत्येषं पर्यनुयोगदानं
 वा विग्राहयनमुच्यते । अत एवोक्तं स्मृत्यन्तरे — 'दत्तानुयोगानध्वेतुः
 पतितान्मनुरग्रवीत्' इति । यच्चु वसिष्ठेनोक्तम् — 'पतितचाण्डालशव-
 ध्यापने त्रिरात्रं चाप्यता अनध्वन्तं भासीरन् सहस्रपरमं वा तदभ्य

स्यन्तः पूता भवन्तीति विज्ञायते' इति । 'एतेनैव गर्हिताध्यापकया-
जका व्याख्याताः दक्षिणात्यागाच्च पूता भवन्तीति विज्ञायते' इति
तद्वुद्धिपूर्वविषयम् । यत्तु पट्टत्रिंशन्मतेऽभिहितम्—'चाण्डालश्रोत्रा-
वकाशे श्रुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनम्' इति, तद्वुद्धिपूर्वविष-
यम् । यदा सर्पाद्यन्तरागमनमात्रं भवति न पुनस्तत्राधीते तत्रापि
प्रायश्चित्तं यमेनोक्तम्—'सर्पस्य नकुलस्याथ अजमार्जारयोस्तथा ।
मूपकस्य तथोष्ट्रस्य मण्डूकस्य च योपितः ॥ पुरुषस्यैडकस्यापि
शुनोऽश्वस्य खरस्य च । अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥
त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरहश्चाभिषेचनम् । ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानु-
भ्यां नात्र संशयः' ॥ इति । पितृमातृसुतत्यागतडागारामविक्रयेषु
मनुयोगीश्वरोक्तोपपातकसाधारणप्रायश्चित्तानि पूर्ववज्जातिशक्ति-
गुणाद्यपेक्षया योज्यानि । तत्र पितृमात्रादित्यागस्य 'अकारणपरि-
त्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा' इत्यपाङ्केयमध्ये पाठात्तन्निमित्तमपि
प्रायश्चित्तं भवति । यथाह मनुः (११।२७०)—'पष्टान्नकालता मासं
संहिताजप एव वा । होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्कानां विशोधनम्' ॥
इति । अपाङ्काश्च (१)श्राद्धकाण्डे 'ये स्तेनपतितकलीवाः' इत्यादिवा-
क्यैर्दर्शिताः । तडागारामविक्रयेषु च कतिचिद्विशेषद्वैमासिकप्राय-
श्चित्तानि सविषयाणि सुतविक्रयप्रायश्चित्तकथनावसरे कथितानि ।
अनन्तरं कन्याया दूषणमित्युक्तं तत्र च त्रैमासिकद्वैमासिकचान्द्राय-
णादीनि वर्णानां सवर्णविषये योज्यानि । आनुलोम्ये पुनर्मासिक-
पयोशनं प्राजापत्यं वा । 'सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः'
इति दण्डाल्पत्वर्शनात् । यत्तु शङ्खेनोक्तम्—'कन्यादूषी सोमविक्रयी
च कृच्छ्र(२)मवभक्षं चरेयाताम्' इति । यच्च हारीतवचनम्—'कन्या-
दूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपः शूद्र-
याजको गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यव-
हा(३)री ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिर्शंसी पतितसंव्यवहारी मित्रघ्नुः
शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोभ्रावकाशजलशयना-
न्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रयावकमश्रायुः' इति । त-
दुभयमपि क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्येन दूषणे योज्यम् । शूद्रस्य तु

वध एव । 'दूषणे तु करच्छेद उक्तमायां वधस्तथा' इति वधदर्शनात् । परिविन्द(१)कयाजनकन्याप्रदानयोः कौटिल्येऽशिष्टप्रतिपिद्धमतलोपे च्वात्मार्षपाकक्रियारम्भे मद्यपत्नीनिषेवणे च साधरणोपपातकप्रायश्चित्तं प्राग्वद्यवस्थापनीयम् । आद्ययोस्तु विशेषप्रायश्चित्तानि परिवेदनायाज्ययाजनप्रायश्चित्तकथनप्रस्तावे दर्शितानि । अनन्तरं 'स्वाध्यायत्याग' इत्युक्तं तत्र व्यसनाशक्त्या त्यागे 'अर्घीतस्य च नाशन'मिति ब्रह्महत्यासमप्रायश्चित्तमुक्तम् । शास्त्रध्वनाद्याकुलतया त्यागे तु त्रैमासिकाद्युपपातकप्रायश्चित्तानि जा(२)तिशक्तिगुणाद्यपेक्षया यो(३)ज्यानि । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—'ब्रह्मोज्ज्वः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत र्घदमाचार्यात्' इति तद्व्यपन्तापद्विषयम् । अग्नित्यागेऽपि तेनैव विशेषो दर्शितः—'योऽग्निपविष्येत्स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधेयं कारयेत्' इति । द्वादशरात्रप्रहणमुत्सन्नकालापेक्षया प्राजापत्यादिगुरुलघुकृच्छ्राणां प्राप्स्यर्थम् । तत्र मासद्वये प्राजापत्यं मासचतुष्टयेऽतिकृच्छ्रः । षण्मासोच्छिन्ने पराकः । षण्मासादूर्ध्वं योगीश्वरोक्तान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि कालापेक्षया योज्यानि । संवत्सरादूर्ध्वं तु मानवं त्रैमासिकमिति व्यवस्था । एतच्च नास्तिक्येन त्यागविषयम् । तथा च व्याघ्रः—'योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यप्राजापत्यं चरेत् द्विजः' इति । यदा तु प्रमादात्पूजति तदा भारद्वाजगृह्ये विशेष उक्तः—'प्राणायामशतमात्रिरात्रादुपवासः स्यादाविंशतिरात्रात् अत ऊर्ध्वमात्रिरात्रात्तिस्रो रात्रोरुपवासेदत ऊर्ध्वमासंघासरात् प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषगुरुत्वम्' इति । यदा त्वालस्यादिना त्यजति तदपि तेनैव विशेष उक्तः—'द्वादशाहातिक्रमे ऽपहमुपवासो मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोमक्षणं वा' इति । संवत्सरादूर्ध्वं तु वृद्धहारीतेन विशेष उक्तः—'संवत्सरोत्सन्नंऽग्निहोत्रं चान्द्रायणं सोमायनं च कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्रमश्वस्य पुनरादध्यात्' इति । सोमायनं कृच्छ्रकाण्डे वक्ष्यते । शङ्केनापि विशेषं उक्तः—'अग्न्युत्साही संवत्सरं प्राजापत्यं चरेद्रां च दद्यात्' इति । सुतत्यागे वधुत्यागे च त्रैमासिकं गोवधवतं कामतः । अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं प्रथमचतुष्टयं शक्त्याद्यपेक्षया योज्यम् । द्रुमच्छेदे प्राय-

श्चित्तं प्रागुक्तम् । स्त्रीप्राणिवधवशीकरणादिभिर्जीवने तिलेक्षुयन्त्रप्र-
वर्तने च तान्येव प्रायश्चित्ताति तथैव योज्यानि । व्यसनेषु च घृत-
सृगयादिषु तान्येव व्रतानि तथैव योज्यानि । यत्तु वौधायनेन—‘अ-
थाशुचिकराणि घृतमभिचारोऽनाहिताग्नेरुच्छृत्तिः समावृत्तस्य च
भैक्षचर्या तस्य च गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यां मासेभ्यो यश्च तम-
ध्यापयति नक्षत्रनिर्देशनं चेति द्वादशमासान्द्वादशार्धमासान्द्वादश-
द्वादशाहान्द्वादशत्रयहांश्च त्रयहमेकाहमित्यशुचिकरानिर्देशः’ इति
घृते वार्षिकव्रतमुक्तं तदभ्यासविषयम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—‘अनृत-
वाक् तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्तिर्गुरदोऽग्निदोऽश्वरथगजारो-
हणवृत्ती रङ्गोपजीवी श्वागणिकः शूद्रोपाध्यायो वृपलीपतिर्भाण्डि-
को नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः
कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्यपशुविक्रेता चेति तानु-
द्धरेत्समेत्य न्यायतो ब्राह्मणव्यवस्थया सर्वद्रव्यत्यागे चतुर्थका-
लाहाराः संवत्सरं त्रिषवणमुपस्पृशेयुस्तस्यान्ते देवपितृतर्पणं
गवाहिकं चेत्येवं व्यवहार्या’ इति, तदपि वौधायनेन समा-
नविषयम् । श्वागणिको यः श्वगणेन जीवति । भाण्डिको वन्दिद्व्य-
तिरिक्तो राक्षां तूर्यादिस्वनैः प्रबोधयिता । वन्दिनः पृथगुपादानात् ।
श्ववृत्तिः सेवकः । ब्रह्मजीवी(१)ब्राह्मणकार्येषु मूढ्येन परिचारकः ।
मनूकान्यप्यपाङ्गयप्रायश्चित्तानि ‘पष्टान्नकालता मासम्’ इत्यादीन्य-
पि जात्याद्यपेक्षया योज्यानि । तदुक्तापाङ्गचमध्येऽपि कितवादिव्य-
सनिनां पठितत्वात् । आत्मविक्रये शूद्रसेवायां च सामान्यप्रायश्चि-
त्तानि प्राग्वदेव योज्यानि । यत्तु वौधायनेनोक्तम्—‘समुद्रयानं ब्राह्म-
णस्य न्यासापहरणं सर्वपण्यैर्घ्नवहरणं भूम्यनृतं शूद्रसेवा’ यश्च शू-
द्रायामभिजायते तेन यदपत्यं च भवति तेषां तु निर्देशः चतुर्थकालं
मितमोजिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां वि-
हरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहरन्ति पापम्’—इति, तद्दुक्कालसेवा-
विषयम् । हीनजातिभिः सख्ये तूपपातकसामान्यप्रायश्चित्तान्येव ।
यत्तु प्रचेतसोक्तम्—‘मित्रभेदनकरणादहोरात्रमनश्चन् हुत्वा पयः पि-
बेत्’ इति, तदहीनसख्यभेदनाविषयम् । हीनयोनिनिषेवणेऽप्युपपा-
तकसामान्यप्रायश्चित्तानि योज्यानि । यत्तु शातातपेनोक्तम्—‘ब्रा-

ह्यणो राजन्यापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशोक्तां चोप-
यच्छेद्द्वैद्यापूर्वीं तु तप्तकृच्छ्रं शुद्धापूर्वीं तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रं राजन्यध्वेद्वै-
श्यापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशोक्तां चोपयच्छेच्छुद्धापूर्-
वीं त्वतिकृच्छ्रं वैश्यध्वेद्वैद्यापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा तां चो-
पयच्छेत्' इति, तत्र निर्विशोक्तां चोपयच्छेदिति कृच्छ्रानुष्ठानोत्तर-
काल सवर्णापरिणयनादूर्ध्वं तां च राजन्यादिकामुपयच्छेदित्यर्थः ।
इदं चाज्ञानविषयम् । ज्ञानतस्तूपपातकसामान्यप्रायश्चित्तं व्यवस्थि-
तमेव द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीसंभोगे च 'हीन(१)योनिनिषेधण'मि-
त्युक्तं, तत्रापि 'पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते' इति संव-
र्तोक्तमकामतो द्रष्टव्यम् । कामतस्तु यमेनोक्तं द्रष्टव्यम्—'वेद्यागम-
नज पापं व्यपोहन्ति द्विजातयः । पीत्वा सकृत्सकृत्तप्त सप्तरात्रं कु-
शोदकम्' ॥ इति । उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि च कामाकामतो-
ऽभ्यासापेक्षया योज्यानि । तत्र मत्याभ्यासे तु 'प्रतिनिमित्तं नैमि-
त्तिकावृत्तौ प्रसक्त्यायां स्त्रीणाक्षिणां विशेष उक्तः—'अभ्यासेऽहर्गुणा
शुद्धिर्मासादर्घ्याक् विधीयते । ततो मासगुणा वृद्धियांघटसवत्सरं भ-
वेत् ॥ ततः संवत्सरगुणा यावत्पापं समाचरेत्' ॥ इति । इदं मति-
पूर्वविषयम् । अमतिपूर्व(२)र्षावृत्तौ चतुर्दशतिमते विशेष उक्तः—
'सकृत्कृते तु यत्प्रोक्तं त्रिगुणं तत्रिभिर्दिनैः । मासात्पञ्चगुणं प्रोक्तं
पणमासाद्दशधा भवेत् ॥ संवत्सरात्पञ्चदशं व्यन्दाद्दशगुणं भवेत् ।
ततोऽप्येवं प्रकल्प्यं स्याच्छातातपश्चो यथा' ॥ इति ॥ यत्पुनः 'वि-
धेः प्राथमिकादस्मात् द्वितीये द्विगुणं चरेत्' इति प्रतिनिमित्तमावृ-
त्तिविधायकं तन्महापातकविययमित्युक्तं प्राक् । यन्तु यमेन साधा-
रणस्त्रीगमनमधिकृत्य गुरुतल्पप्रतमतिद्विष्टम्—'गुरुतल्पप्रतं केचि-
त्केचिन्निष्ठान्द्रायणमतम् । गार्हस्थ्येच्छान्ति केचित्तु केचिदेवाचकीर्ण-
नः' ॥ इति । एतच्च जन्मप्रभृतिसानुयन्धानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् ।
अनन्तरं 'तथैवानाधमे घास' इत्युक्तं, तत्र हारीतेन विशेष उक्तः—
'अनाधमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाधममुपेयात् । द्वितीये-
ऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम्' इति, एत-
दसम्भयविषयम् । सम्भये तु सामान्येनोपपातकप्रायश्चित्तानि का-
माकामतो व्यवस्थापनीयानि । परपाककृत्त्वाऽसच्छारवाधिगमना-

ऽऽकराधिकारभार्याविक्रयेषु च मनुयोगीश्वरप्रतिपादितोपपातकसा-
मान्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयानि ॥२८८॥

(वी०मि०) चशब्दसमुच्चितेऽसत्प्रतिग्रहे उपपातके प्राय-
श्चित्तमाह—

गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ॥

गायत्रीजप्यनिरतः शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ २८९ ॥

असत्त्वं प्रतिग्रहस्य दातृकालदेशप्रति(१)प्राह्यविशेषेण निन्दि-
तत्त्वं पयो दुग्धं तद्व्रतः तत्पानमात्रजीवी । शेषं स्पष्टम् ॥ २८९ ॥

(मिता०) 'भार्याया विक्रयश्चैषा'मित्यत्र चशब्दो मन्वाद्युक्ता-
ऽसत्प्रतिग्रहनिन्दिताभ्रादनादीनामुपलक्षणार्थमित्युक्तम् । तत्रासत्प्र-
तिग्रहप्रायश्चित्तविशेषमाह—

गोष्ठे इति । यत्त्वसत्प्रतिग्रहं निषिद्धप्रतिग्रहं करोति स ब्रह्म-
चर्ययुक्तो गोष्ठे वसन् गायत्रीजप्यनिरतो गायत्रीजपशालो मासं
पयोव्रतेन शुध्यतीति । प्रतिग्रहस्य चासत्त्वं दातुर्जातिकर्मनिवन्धनं
यथा चण्डालादेः पतितादेश्च । तथा देशकालनिवन्धनं च यथा
कुरुक्षेत्रोपरागादौ । तथा प्रतिग्राह्यद्रव्यनिवन्धनं च यथा सुरा-
नेपीमृतशय्योभयतोमुल्पादेः । यदा तु पतितादेर्मेष्यादिकं (२)प्रति-
गृह्णाति तदैतद्गुरुप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । व्यतिक्रमद्वयदर्शने निमित्त-
स्य गुरुत्वात् । तत्र जपे मनुना संख्याविशेष उक्तः (११।१९५) —'ज-
पित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः । मासं गोष्ठे पयः पी-
त्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्' ॥ इति प्रत्यहं त्रिसहस्रजपो द्रष्टव्यः ।
मासमिति द्वितीयया त्रिसहस्रसंख्याकस्य जपस्य प्रतिदिवसव्यापि-
त्वावगमात् । यदा तु न्यायवर्तिब्राह्मणादेः सकाशान्निषिद्धं मेषादि-
कं गृह्णाति, पतितादेर्वा भूम्यादिकमनिषिद्धं तदा पट्विंशन्मतोकं
द्रष्टव्यम्—'पवित्रेष्टया विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः । ऐन्दवेन
नृगारेष्टया कदाचिन्मित्रविन्दया ॥ देव्या लक्षजपेनैव शुध्यन्ते दुःप्र-
तिग्रहात्' ॥ इति । यन्तु बृहद्दारीतवचनम्—'राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा
मासमप्सु सदा वसेत् । पष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णं (३)मासे विशुध्य-
ति ॥ तर्पयित्वा द्विजाङ्कामैः सततं नियतव्रतः' ॥ इति, तत्पूर्वोक्त-

(१) प्रतिग्रहस्य—इति दः पुः पठः ।

(२) द्विकं गृह्णाति इ० ।

(३) पूर्णमेव मनुच्यते इति पठः ।

विषयेऽभ्यासे द्रष्टव्यम् । अथवा पतितादेः कुक्ष्येप्रोपरागादौ कृष्णा-
जिनादिप्रतिग्रहविषयम् । तथा प्रतिग्राह्यद्रव्याल्पतया प्रायश्चित्ता-
ल्पत्वम् । यथाह हारीतः—‘मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे साविश्र-
यसहस्रं जपेत्’ इति । तथा पट्टत्रिंशन्मतेऽपि—‘भिक्षा(१)मात्रे गृहीते
तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत् । प्रतिग्रहेषु सर्वेषु पष्ठमंश प्रकल्पयेत्’ ॥ इति ।
इदं च प्रायश्चित्तजातं द्रव्यत्यागोत्तरकालं द्रष्टव्यम् । (११।२८३)—
‘यद्गृहितेनार्जयन्ति कर्मणा ग्राहणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुष्यन्ति
जप्येन तपसैव च’ ॥ इति मनुस्मरणात् । एवमन्यान्यपि स्मृतिवा-
क्यानि द्रव्यसाराल्पत्वाभ्यां विषयेषु व्यवस्थापनीयानि ॥ २८९ ॥

इत्युपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(मिता०) जात्याश्रयादिदोषेण निन्द्याश्रादेश्च शब्दतः ।

योगीन्द्रोक्तमतमातः साम्प्रतं तु प्रतन्यते ॥

तत्र जातिदुष्टपलाण्ड्वादिभक्षणे कामतः सङ्कृते ‘पलाण्डं
विड्वराहं च’ इत्यादिना चान्द्रायणमुक्तम् । कामतोऽभ्यासे तु ‘नि-
पिद्धभक्षणं जह्यप’मित्यादिनोक्तं सुरापानसमप्रायश्चित्तम् । अकामतः
सङ्कृद्भक्षणे सान्तपनम् । तत्रैवाभ्यासे यतिचान्द्रायणम् । (५।२०)—
‘अमर्त्यतानि पट् जग्मवा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । यतिचान्द्रायणं
घापि शेषेषूपवसेदहः’ ॥ इति मनुस्मरणात् । यत्तु वृहस्पतेनोक्तम्—‘व-
ट्पवार्ताककुम्भीकप्रधनप्रभवाणि च । भूतृणं शिषुकं चैव सुपण्डं क-
वकानि च ॥ एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद् द्विजः’ ॥ इति, त-
त्कामतोऽभ्यासविषयम् । ‘मत्स्यांश्च कामतो जग्मवा शोपवासस्यदं
क्षिपेत्’ इति योगीश्वरेण कामतः सङ्कृद्भक्षणे व्यवहस्योक्तत्वात् । स-
ट्पवास्यः पक्षी, कुसुम्भमित्यन्ये । कवकं राजसर्पपाण्यं शाकम् ।
सुपण्डं तद्विशेषो गोवलीषर्दन्यायेन निर्दिष्टः । यत्तु यमनोक्तम्—
‘तद्गुलीयककुम्भीकप्रधनप्रभवांस्तथा । नालिकां नारिकेलीं च श्ले-
ष्मातकफलानि च ॥ भूतृणं शिषुकं चैव सट्पवास्यं कवकं तथा ।
एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं व्रतं चरेत्’ ॥ इति, तदपि भतिपूर्वा-
भ्यासविषयम् । नालिका नारिकेली च शाकविशेषौ । सट्पवास्यश्च ।

अकामतः सकृद्भक्षणे तु 'शेषपूपवसेदहः' इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । तत्रैवाभ्यासे त्वावृत्तिः कल्प्या । अत्यन्ताभ्यासे तु—'संसर्गदुष्टं यच्चान्नं क्रियादुष्टमकामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्' ॥ इति प्रचेतोऽभिहितं द्रष्टव्यम् । नील्यास्त्वकामतः सकृद्भक्षणे चान्द्रायणम्—'भक्षयेद्यदि नीलीं तु प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित् । चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः' ॥ इति आपस्तम्बस्मरणात् । कामतोऽभ्यासे चावृत्तिः कल्प्या । यदापि पट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्—'शणपुष्पं शालमलं च करनिर्मथितं दधि । वहिर्वेदिपुरोडाशं जग्ध्वा नाद्यादहर्निशम्' इति, तदप्यकामविषयम् । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—'लशुनपलाण्डुगृञ्जनकवकभक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि संपातान्नयेत्' इति, तद्वलात्कारेणानिच्छतो भक्षणविषयम् । तदेकसाध्यव्याध्युपशमार्थं वा भक्षणे द्रष्टव्यम् । अत एवाऽनन्तरं तेनैवोक्तम्—'एतान्येव व्याधितस्य भिषक्क्रियायामप्रतिपिद्धानि भवन्ति । यानि चैवंप्रकाराणि तेष्वपि न दोषः' इति । सम्पातान्नयेदुदकविन्दून्प्रक्षिपेत् ॥

अथ जातिदुष्टसन्धिन्यादिक्षीरदाने प्रायश्चित्तम् । तत्र चाकामतः सकृत्पाने (५८-१०)—'अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफं तथा । आविकं सन्धिनीक्षीरं धिवत्सायाश्च गोः पयः ॥ आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम्' इत्युक्त्वा 'शेषपूपवसेदहः' इति मनूक्त उपवासो द्रष्टव्यः । कामतस्तु यांगीश्वरोक्तस्त्रिरात्रोपवासो द्रष्टव्यः । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—'अविखरोष्ट्रमानुषीक्षीरप्राशने तप्तकृच्छ्रः पुनरुपनयनं च । अनिर्दशाहगोमहिषीक्षीरप्राशने पद्मात्रमभोजनम् । सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरपानेऽप्यजावर्जमेतदेव' इति । यच्च शङ्केन—'क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः । सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः' ॥ इति यावक्व्रतमुक्तं तदुभयमपि कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु शङ्केन—'सन्धिन्यमेध्यभक्ष(१)योः क्षीरप्राशने पक्षव्रतमुक्तम्—'सन्धिन्यमेध्यभक्षा(२)या भुक्त्वा पक्षव्रतं चरेत्' इति तदप्यभ्यासविषयम् । सकृत्पाने

गोजामदिपीवर्ज्यं सर्वाणि पयांसि प्राश्योपवसेत् । अनिर्दंशाह ता-
 न्यपि सन्धिनीयमस्यन्दिनीविवरसाक्षीरं चामेध्यभुजश्च' इति विष्णु-
 नोपवासस्योक्तत्वात् । तथा घर्णनिबन्धनश्च प्रतिषेधा—'क्षत्रियश्चा
 पि घृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः । यः पिवेत्कपिलाक्षीरं न ततो
 ऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्' ॥ इत्येवमादी च यत्र प्रतिपदोक्त प्रायश्चित्त न
 दृश्यते तत्र 'शेषेपूपवसेदहः' इति साधारणप्रायश्चित्तं मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अथ ऋभाषदुष्टमांसादिभक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र कामतः
 सप्तद्रक्षणे 'शेषेपूपवसेदहः' इति मनूक्तं साधारण प्रायश्चित्तं द्रष्ट-
 व्यम् । कामतस्तु—'चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं बल्लूरमेव च । मत्स्यां-
 च कामतो जग्घा सोपवासस्यपह वसेत्' ॥ इति योगीश्वरोक्तं द्र-
 ष्टव्यम् । कामतोऽभ्यासे तु (११।१५२)—'जग्घा मांसमभक्ष्यं तु
 सप्त(१)रात्रं यथान्पिवेत्' इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । इदं च विदसूकरादि
 मांसव्यतिरिक्तविषयम् (११।१५६)—'क्रव्याद्विदसूकरोट्टाणां कुक्कु-
 टानां च भक्षणे । नरकाक्यराणां(२)च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्' ॥ इति
 मनुना जातिविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषस्योक्तत्वात् । एतन्मूत्रपुरीष
 प्राशनेऽप्येतदेव—'घराहैकशफानां च काककुक्कुटयोस्तथा ।
 क्रव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्तिताः ॥ मांसमूत्रपुरीषाण
 प्राश्य गोमांसमेव च । श्वगोमायुक्पीनां च तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥
 उपोष्य धा द्वादशाहं कृष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्' ॥ इति घृद्यमस्मर-
 णात् । तत्र कामतस्तप्तकृच्छ्रं, अभ्यासे तु कृष्माण्डसहितः पराक
 इति व्यवस्था । तथा प्रचेतसाप्युक्तम्—'श्यशूगालकाककुक्कुटपा-
 र्पतवानरचित्रकचापक्रव्यादखरोट्टगजवाजिविड्वराहगोमानुपमांस-
 भक्षणे तप्तकृच्छ्रमादिशेदेपां मूत्रपुरीषभक्षणे त्वतिकृच्छ्रम्' इति । इदं
 च कामकारविषयम् । यत्तूशनसो वचनम्—'नरमांसं श्वमांसं वा
 गोमांसं घाद्वमेव वा । भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं चरेत्' ॥
 इति तदकामविषयम् । यत्वाङ्गिरोवचनम्—'पलाकमासगृध्राणुपरया-
 नरशूकरान् । हृष्टा वैषाममेष्यानि ऋष्ट्याचम्य विशुष्यति ॥ इच्छयैषा
 ममेष्यानि भक्षयित्वा द्विजातयः । कुर्युः सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्य-
 मनिच्छया ॥ इति, तद्भक्षितोद्धारितविषयम् । सान्तपनशब्देन चात्र
 महासान्तपनमुच्यते, अकामत प्राजापत्यविधानात् । यत्पुनराङ्गिरो-

वचनम्—'नरकाकखराश्वानां जग्ध्वा मांसं गजस्य च । एषां मूत्र-
पुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति । यच्च बृहद्यमेनोक्तम्—'शु-
ष्कमांसाशने विप्रो व्रतं चान्द्रायणं चरेत्' इति, तद्बुभयमपि कामतो-
ऽभ्यासविषयम् । यत्पुनः शङ्खेनोक्तम्—'भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथा
चैकशफानपि । औष्ट्रं गव्यं तथा जग्ध्वा पणमासान्वतमाचरेत्' ॥
इति, तत्कामतोऽत्यन्ताभ्यासविषयम् । यत्तु स्मृत्यन्तरोक्तम्—'ज-
ग्ध्वा(१) मांसं नराणां च विड्वराहं खरं तथा । गवाश्वकुञ्जरोष्ट्राणां
सर्वं पाञ्चनखं तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राभ्यं कुर्यात्संवत्सरव्रतम्' ॥
इति, तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अत्र प्रकरणे मूत्रपुरीष-
ग्रहणं वसाशुक्राखृच्छ्रज्जानामुपलक्षणम् । कर्णविट्प्रभृतिमलपट्के
न्वर्धं कल्पनीयम् ॥

केशादिषु पुनः पट्त्रिंशन्मते विशेष उक्तः—'अजाविमहिषमृगा-
णामाममांसभक्षणे केशनखरुधिरप्राशने बुद्धिपूर्वं त्रिरात्रमज्ञाना-
दुपवासं' इति । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—'नखकेशमृदलोष्टभक्षणेऽहोरा-
त्रममोजनाच्छुद्धिः' इति, तदप्यकामतः सकृत्प्राशनविषयम् । यत्तु
स्मृत्यन्तरवचनम्—'केशकीटनखं प्राश्य मत्स्यकण्टकमेव च । हेम-
तप्तं घृतं पीत्वा तत्क्षणादेव शुध्यति' ॥ इति, तन्मुखमात्रप्रवेशवि-
षयम् । यदा तु भाजनस्थमन्नं केशादिदूषितं भवति तदा—'अग्ने
भोजनकाले तु मक्षिकाकेशदूषिते । अनन्तरं स्पृशेदापस्तश्चाश्रं भ-
म्मना स्पृशेत्' ॥ इति प्रचेतसाभिहितं वेदितव्यम् । प्रासङ्गिकोऽयं
श्लोकः । सूक्ष्मतरकृमिकीटास्थिभक्षणे पुनर्हारीतेन विशेष उक्तः—
'कृमिकीटपिपीलिकाजलौकःपतङ्गास्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहार-
स्त्रिरात्रेण विशुध्यति' इति । जलौको मत्स्यादिः । एवञ्च पशुपतत्रि-
जलचरनरमांसादिप्राशने संक्षेपतः प्रायश्चित्तानि प्रदर्शितानि ग्रन्थ-
गौरवभयात्प्रतिव्यक्ति न लिख्यते ॥

अथाऽशुचिसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तं तत्र तावदुच्छिष्टाभक्ष्यभक्षणे
वक्ष्यते । तत्र मनुः । (११।१५९)—'विडालकाकाखृच्छिष्टं जग्ध्वा
श्वनकुलस्य च । केशकीटावपन्नं च पिवेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्' ॥ इति
कालविशेषानुपादानादेकरात्रम् । इदं च कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु
विष्णुनोक्तम्—'पक्षिश्वापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयसः । संस्कार-

रहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकम्' ॥ इति, तत्कामकारविषयम् । स
 स्का(१)रश्च मानये देवद्रोण्यामित्यादिना द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तो द्रष्ट
 ष्यः । यत्तु शांतातपेनोक्तम्—'श्वकाकाचवलीढशूद्रेच्छिष्टभोजने
 त्यातिकृच्छ्रः' इति, तदकामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु शांतेन—'शु
 नामुच्छिष्टक भुक्त्वा मासमेकं प्रती भवेत् । काकोच्छिष्ट गया घ्रात
 भुक्त्वा पक्ष प्रती भवेत्' ॥ इति याधकमतमुक्तं, तत्कामतोऽभ्यास
 विषयम् । ग्राहणाद्युच्छिष्टभोजने तु वृहद्दिग्गुणोक्तम्—'ग्राहणः शूद्रा
 च्छिष्टाशने सप्तरात्र पञ्चगव्यं पिबेत् वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्र रा
 जन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्र ग्राहणोच्छिष्टाशने त्वेकाहम्' इति, तत्का
 मकारविषयम् । यत्तु यमवचनम्—'भुक्त्वा सह ग्राहणेन प्राजाप
 त्येन शुष्यति । भुभुजा सह भुक्त्वात्र तसकृच्छ्रेण शुष्यति ॥ वैश्येन
 सह भुक्त्वाश्रमतिकृच्छ्रेण शुष्यति । शूद्रेण सह भुक्त्वाश्रं चान्द्रा
 यणमथाचरेत्' ॥ इति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्पुनः शङ्खवच
 नम्—'ग्राहणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरमिमन्व्यापः पिबेत्त्र
 त्रियोच्छिष्टाशने ग्राह्यारसविषकयेन ज्यहं क्षीरेण वर्तयेत्, वैश्योच्छि
 ष्टाशने त्रिरात्रोपोषितो ग्राह्यं सुवर्चलां पिबेत्, शूद्रोच्छिष्टभोजने
 पद्माश्रमभोजनम्' इति तदकामविषयम् । तत्राभ्यासे द्वैगुण्यादिक
 कल्प्यम् । एतच्च पित्रादिष्यतिरेकेण । 'पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्ट
 भोज्यम्' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । यत्तु बृहदासवचनम्—'माता या
 भगिनी यापि मायां वान्याश्च योषितः । न तामिः सह भोक्तव्यं भु
 क्त्वा चान्द्रायण चरेत्' ॥ इति, तत्सहभोजनविषयम् । उच्छिष्टमाश्र
 मभोजने तु 'शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रमभोजनं स्त्रीणां च' इत्यापस्त
 म्योक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु विहीरोवचनम्—'ग्राहण्या सह योऽश्नीयादु
 च्छिष्टं वा कदाचन । तत्र दोष न भग्न्यन्ते सर्वं एष मनीषिणः' ॥ इति
 तद्विषयाहविषयमापह्नवपर्यं वा । अन्त्योच्छिष्टभोजने तु—'अग्न्यानां
 भुक्तशेषं तु मक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्र कृच्छ्रं तदर्थं च ब्रह्मभक्ष
 विशां विधिः' ॥ इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । अत्र चान्द्रं चान्द्रायणम् ।
 अन्त्यावसाय्युच्छिष्टभोजने तु—'चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टाश्रस्य
 मक्षणे । चान्द्रायणं चरोद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥ पद्माश्रं च त्रि
 रात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः' ॥ इत्याङ्गिरोऽभिहितं सांप्तपनमत्र महासा-

न्त्पनं द्रष्टव्यम् । आपदि तु—‘आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मनस्तापेन शुध्येत्तु द्रुपदानां शतं जपेत्’ ॥ इति पराशरोक्तं वेदितव्यम् । यत्तु बृहच्छातातपेनोक्तम्—‘पीतशेषं तु यत्किञ्चिद्वा-
जने मुखनिःसृतम् । अभोज्यं तद्वि(१)जानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्’ ॥ इति, तदभ्यासविषयम् । निमित्तस्यातिलघुत्वात् । ‘पीतो-
च्छिष्टं च पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्वा-
महस्तेन वा पुनः’ ॥ इति । एतद् बुद्धिपूर्वविषयम् । अकामतस्त्वर्थं कल्प्यम् । दीपोच्छिष्टे तु—‘दीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहतं च यत् । अभ्यङ्गाद्यैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुध्यति’ ॥ इति पट्टि-
शन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

अथाऽशुचिद्रव्यसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्राह संवर्तः—‘के-
शकीटावपन्नं च नीलीलाक्षोपघातितम् । स्नायवस्थिचर्मसंस्पृष्टं भु-
क्त्वा तूपवसेदहः’ ॥ इति । तथाह शातातपः—‘केशकीटावपन्नं च
रुधिरमांसास्पृश्यस्पृष्टभ्रणघ्नावेक्षितपतत्रयवलीढश्वशूकरगवाघ्रातशु-
(२)कपर्णुपितवृथापकदेवाग्निहविषां भोजने उपवासः पञ्चगव्याशनं
व’ । इति, एतच्चोभयमपि अकामविषयम् । कामतस्तु—‘मृद्धारिकु-
सुमार्दीश्च फलकन्देक्षुमूलकान् । विण्मूत्रदूषितान्प्राश्य कृच्छ्रपादं
समाचरेत् ॥ संनिकृष्टेऽर्धमेव स्यात्कृच्छ्रः स्याच्छुचि(३)शोधनम्’ ।
इति विण्मूक्तं वेदितव्यम् । अल्पसंसर्गं पादो महासंसर्गंऽर्धकृच्छ्र इति
व्यवस्था । यत्तु व्यासेनोक्तम्—‘संसर्गदुष्टं यच्चान्नं क्रियादुष्टं च का-
मतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्’ ॥ इति । एतच्च
संसृष्टामेध्यादिरसोपलब्धौ वेदितव्यम् । रजस्वलादिस्पर्शे तु शङ्को-
क्तम्—‘अमेध्यपतितचण्डाल(४)पुल्कसरजस्वलावधूतकुणिकुष्ठिकुन-
विसंस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेत्’ इति । कुणिर्हस्तविकलः । एत-
त्कामकारविषयम् । अकामतोऽर्धम् । ‘भुक्त्वाऽस्पृश्यैस्तथाऽऽशौ-
चिकेशकीटैश्च दूषितम् । कुशोदुम्बरविल्वाद्यैः पनसाभ्युजपत्रकैः ॥
शहपुष्पीसुवर्चाजिकाथं पीत्वा विशुध्यति’ । इति यद्विष्णुनोक्तं तद्-
शक्तविषयं रजकादिस्पृष्टविषयं वा । शूद्राद्युपहते तु हारीतोक्तं विज्ञे-
यम्—‘शूद्रेणोपहतं भोज्यं कीटैर्वाऽमेध्यसेविभिः भुञ्जानेषु वा यत्र

शुद्ध उपस्पृशेदनर्हत्यात्स पङ्क्तौ तु भुञ्जानेषु वा यत्रोत्थायोच्छिष्टं प्रय-
च्छेदाचामेक्षा कुत्सित्वा वा यत्राश्रं दद्युस्तत्र प्रायश्चित्तमहोरात्रम्'
इति । उच्छिष्टपङ्क्तिमोजनेऽप्येतदेव—'यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्त्यामु-
च्छिष्टायां कदाचन । महोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुभ्यति' ॥
इति क्रतुस्मरणात् । वामकरनिर्मुक्ताश्रमोजने तु—'समुत्थितस्तु यो
भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तमाजने । एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं
चरेत्' ॥ इति पर्दप्रशस्मृतोक्तं घेदि(१)तव्यम् । तथा पराशरेणा-
व्यशोक्तम्—'एकपङ्क्त्युपाधिष्ठानां विप्राणां सह मोजने । यद्येकोऽपि
त्यजेत्प्राश्रं शेषमश्रं न भोजयेत् ॥ मोहाद् भुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्त्यामुच्छि-
ष्टमोजनः । प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः छच्छ्रं सान्तपनं तथा' ॥ इति ।
शवादिसं(२)पृक्तकूपाद्युदकपाने तु विष्णुराह—'मृतपञ्चनखात्कूपाद्-
त्यन्तोपहताद्दोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्यहमुपवसेत् स्रहं राजन्य एकाहं
वैश्यः शुद्रो नक्तं सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पियेयुः' इति । अत्यन्तोपहता-
द्देति सूत्रपुरीपादिभिर्वै(३)स्यभिप्रेतम् । यदा तु तत्रैव शवमुच्छ्रु(४)-
नतयोद्भिः भवति तदा हारीतो विशेषमाह—'क्षिप्रे भिप्रे शवे तोयं
तत्रस्थं यदि चेत्पिपेत् । शुभ्यं चान्द्रायणं कुर्यात्तस्रहच्छ्रमथापि वा ॥
यदि कश्चित्ततः स्नायात्प्रमादेन द्विजोत्तमः । जपंस्त्रिपयस्रस्नायी अ-
होरात्रेण शुभ्यति' ॥ इति इदं चान्द्रायणं कामतो-मानुषशयोपहतकू-
पजलपानविषयम् । अकामतस्तु पद्मात्रम्—'क्षिप्रं भिप्रे शव चैव
कूपस्थं यदि दृश्य(५)ते । पयः पियेत्त्रिरात्रेण मानुषे द्विशुणं स्मृतम्'
इति देवलस्मरणात् । यदा चाण्डालकूपादिगतं जलं पियति तदाप-
स्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—'चाण्डालकूपमाण्डस्थं नरः कामाज्जल पियेत् ।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे घर्णे विनिर्दिशेत् ॥ 'चरेत्सान्तपनं विप्रः प्राजा-
पयं च भूमिपः । तदर्थं तु चरेद्वैश्यः शुद्रे पादं विनिर्दिशेत्' ॥ इति ।
इदं च कामकारविषयम् । अकामतस्तु—'चाण्डालकूपमाण्डस्थमश्टा-
नादुदकं पियेत् । स तु ऽप्यहोण शुष्येत शुद्रस्त्येकेन शुद्ध्यति' ॥ इति देवलो-
क्तं द्रष्टव्यम् । चाण्डालादिसम्यद्दाल्पजलाशयेष्वपि कूपवत्तुद्धिः ।
'जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थाघरेषु महींतले । कूपवत्कथिता शुद्धिमंदस्तु
तु न दूषणम्' ॥ इति विष्णुस्मरणात् । पुष्करिण्यादिषु पुनः—'म्ले-

(१) इत्यर्थे च । (२) इत्यर्थे च । (३) विरेक्यपिती च ।

(४) दानुनता भिप्रे च । (५) जपते च ।

वृद्धादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा । जानुद्वयं शुचि श्लेष्म-
मधस्तादशुचि स्मृतम् ॥ ततोयं यः पिवेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि
वा । अकामान्नकभोजी स्यादहोरात्रं तु कामतः' ॥ इत्यापस्तम्बोक्तं
द्रष्टव्यम् । रजकादिमाण्डगततोये तु—'माण्डस्थमन्त्यजानां तु
जलं दधि पयः पिवेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥
ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः ॥ शूद्रस्य चोपवासेन
तथा दानेन शक्तितः' ॥ इति पराशरोक्तं वेदितव्यम् । कामतस्तु
द्विगुणम्—'अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तडागा चाप्य एव वा । एषु
स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुध्यति' ॥ इति आपस्तम्बोक्तम-
भ्यासविषये वेदितव्यम् । यत्त्वापस्तम्बेन चण्डालादितडागकूपादि-
जलपाने पञ्चगव्यमात्रं भक्ष्यमुक्तम्—'प्रपास्वरण्ये घटके च सौरे
द्रौण्यां जलं को(१)शविनिर्गतं च । श्वपाकचण्डालपरिग्रहेषु पीत्वा
जलं पञ्चगव्येन शुध्येत्' ॥ इति, तदशक्तविषयम् । 'प्रपां गतो विना
तोयं शरीरं यो निषिञ्चति । एकाहक्षणं कृत्वा सचैलं स्नानमाच-
रेत् ॥ सुराघटप्रपातोये पीत्वा नाव्यं जलं तथा । अहोरात्रोपितो
भूत्वा पञ्चगव्यं जलं पिवेत्' ॥ इति ॥

अथ भावदुष्टमक्षणे प्रायश्चित्तम्—भावदुष्टं च यद्वर्णत आका-
रतो वा विसदृशतया जुगुप्सितशारीरमलादिवासनां जनयति तदु-
च्यते । अरिप्रयुक्तगरलादिशङ्कायां वा । तत्र च पराशरः—'वाग्दुष्टे
भावदुष्टं च भाजने भावदूषिते । भुक्त्वात्र ब्राह्मणः पश्चात्रिरात्रेण
विशुध्यति' ॥ इति । एतत्कामकारविषयम् । यत्तु गौतमेन भावदुष्टं
केवलमित्यादि प्राक्पञ्चनखेभ्यः पाठित्वा प्रायश्चित्तमुक्तम्—'प्राक्
पञ्चनखेभ्यश्छर्दनं घृतप्राशनं च' इति, तदकामविषयम् । शङ्कायां
तु—'शङ्कास्थाने समुत्पन्ने अभोज्याभक्ष्यसंश्रितम् । आहारशुद्धिं
वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ अक्षारलवणां रुक्षां पिवेद्ब्राह्मीं सुर्वच-
लाम् । त्रिरात्रं शङ्गुपर्षीं वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥ पलाशविल्वपत्राणि
कुशान्पद्ममुदुम्बरम् । अपः पिवेत्काथयित्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति' ॥
इति षसिष्टोक्तं द्रष्टव्यम् । मनुनाप्यभोज्यभोजनशङ्कायामुक्तम् (५।
२१)—'संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कच्छ्रं द्विजोत्तमः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं
ज्ञातस्य तु विशेषतः' ॥ इति ॥

अथ कालदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम्—कालदुष्टं च पर्युपितानिर्द-
शगोक्षीरादि । तत्र चाकामतः 'शेषेषूपवसेदहः' इति मनूक्तं वेदि-
तव्यम् । कामतस्तु—'केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युपित च यत् ।
ऋजीपपक्वं भुक्त्वा च शिरात्रं तु प्रती भवेत्' ॥ इति शङ्खोक्त वे-
दितव्यम् । केवलान्यस्नेहाक्तानि । अनिर्दशगोक्षीरादिषु प्रायश्चित्तं
प्राक् प्रदर्शितम् । नवोदकस्य पाने तु पञ्चगव्यप्राशनम्—'शुक्ला-
स्थिदन्तजैः पार्श्वः शङ्खशुक्तिकपर्दकैः । पीत्वा नवोदकं चैव पञ्च-
गव्येन शुष्यति' ॥ इति घृह्याक्षवल्क्यस्मरणात् । कामतस्तूपवासः
कर्तव्यः—'काले नवोदकं शुद्धं न पिबेच्च इयहं हि तत् । अकाले तु
दशाहं स्यात्पीत्वा नाद्यादहर्निशम्' ॥ इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । प्रहण-
कालभोजने तु चान्द्रायणम्—'नवभ्राद्रप्रामयाजकाश्रसप्रहमोजने ।
नारीणां प्रथमे गर्भे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति शातातपस्मर-
णात् । यदा तु सप्रहादन्यत्र निषिद्धकाले भुङ्क्ते तदाह माकण्डेयः—
'चन्द्रस्य यदि वा मानोर्यस्मिन्नहनि मार्गय । प्रहण तु मघेत्तस्मिन्न
पूर्वं भोजनक्रियाम् ॥ नाचरेत्सप्रहे चैव तथैवास्तमुपागते । यावत्स्या-
शोदयस्तस्य नाश्रीयात्तावदेव तु' ॥ तथा—'प्रहण तु मवेदिन्दोः प्रथ-
मादधियामतः । भुञ्जीतायर्तनारपूर्वं प्रथमे प्रथमादधः' ॥ तथा—'अप-
राहे न मध्याहे सायाहे न तु सङ्गवे । भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं
भोजनक्रिया' ॥ इति । यच्च मनुनोक्तम्—'नाश्रीयात्संधिवेलायां नाति-
प्रगे नातिसायमित्येषमादि' । यच्च घृह्यच्छातातपेनोक्तम्—'घाना
दधि च सक्तुंश्च श्रीकामो यर्जयेन्निशि । भोजनं तिलसंघट्टं स्नानं चैव
विचक्षणः' ॥ इत्येवमादिभ्वनादिष्टप्रायश्चित्तेषु—'प्राणावामशतं कार्यं
सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि' ॥ इति
योगीश्वरोक्तं प्राणावामशतं द्रष्टव्यम् । अकामतस्तु 'शेषेषूपवसेदहः'
इति मनूक्त उपवासो द्रष्टव्यः ॥

अथ गुणदुष्टशुक्लादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र मनुः (११।१५४)—
'शुक्तानि च कपार्याश्च पीत्वाऽमेघ्यान्यपि द्विजः । तावद्भयस्यप्रयतो
यावत्तत्र प्रजत्यधः' ॥ इति । अत्राकामतः 'शेषेषूपवसेदहः' इत्युपवासो
द्रष्टव्यः । कामतस्तु—'केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युपित च यत् ।
ऋजीपपक्वं भुक्त्वा च शिरात्रं तु प्रती भवेत्' ॥ इति शङ्खोक्तं द्रष्ट-
व्यम् । पतञ्जलकादिकलकाञ्जिकादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । 'कु-

ण्डिका सफला येषु गृहेषु स्थापिता भवेत् । तस्यास्तु काञ्जिका
 ग्राह्या नेतरस्याः कदाचन' ॥ इति स्मरणात् । उद्धृतस्नेहादिषु तु
 'उद्धृतस्नेहविलयनपिण्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि नाश्रीयात्'
 इत्युक्त्वा 'प्राक्पञ्चनखेभ्यश्छर्दनं घृतप्राशनं च' इति गौतमोक्तं द्रष्ट-
 व्यम् । विलयनं घृतादिमलम् । अनाहुताद्यन्नभोजने तु लिखित आह—
 यस्य चाशौ न क्रि(१)यते यस्य (२)चाग्रं न दीयते । न तद्भोज्यं द्विजा-
 तीनां भुक्त्वा चोपवसेदहः ॥ वृथाकृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः ।
 आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत्' । इति । अनाहिता-
 ग्नेस्तु 'शेषेपूपवसेदहः' इत्युपवासो द्रष्टव्यः । भिन्नभाजनादिषु तु
 भोजने संवर्तेनोक्तम्—'शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभा-
 जने । अहोरात्रोपितो भुक्त्वा पञ्चगव्येन शुध्यति' ॥ इति ॥ तथा
 स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम्—'वटार्काश्वत्थपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः । को-
 विदारकदम्बेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति । तथा—'पलाश-
 पत्रपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव लभते चान्द्रिकं
 फलम्' ॥ इति ॥

अथ हस्तदानादिक्रिया(३)दुष्टाभोज्यभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र
 पराशरः—'माक्षिकं फा(४)णितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् । हस्तद-
 त्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनम्' ॥ इति । कामतस्तु—'हस्तद-
 त्तभोजने अब्राह्मणसमीपे भोजने दुष्टपङ्क्तिभोजने पङ्क्त्यग्रतो भोजने-
 ऽभ्यक्तमूत्रपुरीषकरणे नृतसूतकशूद्रान्नभोजने शूद्रैः सह स्वप्ने त्रि-
 रात्रमभोजनम्' इति हारीतोकं विज्ञेयम् । पर्यायान्नदानदुष्टे तु—'ब्रा-
 ह्मणाग्रं ददच्छूद्रः शूद्राग्रं ब्राह्मणो ददत् । द्वयमेतद्भोज्यं स्याद्भुक्त्वा
 तूपवसेदहः' ॥ इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तमवगन्तव्यम् । शूद्रहस्तेन भोजने
 तु—'शूद्रहस्तेन यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिवेत्कचित् । अहोरात्रोपितो भूत्वा
 पञ्चगव्येन शुध्यति' इति ऋत्वं विज्ञेयम् । धमनदुष्टेऽपि—'आसनारूढ-
 पादो वा वस्त्रार्धप्रावृतोऽपि वा । मुखेन धमितं भुक्त्वा
 कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्' ॥ इति तेनैवोक्तम् । पित्राद्युद्देशेन त्यक्त्वा
 भोजने तु 'भुङ्क्ते चैत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान्पडाचरेत् । उपवासस्त्रि-
 मासादिष्वत्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥ प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपि-

(१) क्षियते च । (२) चाग्रं च । (३) दुष्टभोजने च ।

(४) फणितम्—इक्षुरसविकारः कक्कीनि लोके कक्षिदम् ।

पठने । असरूपे स्मृतं नक्तं यतपारणकं तथा ॥ द्विगुणं क्षत्रियस्यैत-
 त्रिगुणं वैश्यमोजने । साक्षाद्यतुगुणं शैतस्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥
 अतिथी तिष्ठति द्वारि ह्यपः प्राश्नन्ति ये द्विजाः । यधिरं तद्भवेद्वारि
 भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति भारद्वाजोक्तमवगन्तव्यम् । हारी-
 नेनाप्युक्तम्—‘एकादशाहे भुक्त्वाद्यं भुक्त्वा संवयने तथा । उपोष्य
 विधिवत्स्नात्वा कृष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्’ ॥ इति । विष्णुनाप्युक्तम्—
 ‘प्राजापत्यं नवधादे पादोनं चाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्च-
 गव्यं द्विमासिके’ ॥ इति । इदं चापद्विषयम् । अनापदि तु—‘चान्द्रा-
 यणं नवधादे प्राजापत्यं तु मि(१)थके । एकाहस्तु पुराणेषु प्रा(२)-
 यश्चित्तं विधीयते’ ॥ इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । प्राजापत्यं तु मिथके
 इत्येतदाद्यमासिकविषयं द्रष्टव्यम् । द्वितीयादिषु तु—‘प्राजापत्यं न-
 वधादे पादोनं चाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात्पादो द्विमासिके
 तथा ॥ पादोनहृच्छ्रमुदिष्टं षण्मासे च तथाद्विके । त्रि(३)रात्रं चा-
 न्यमासेषु प्रत्यहं वेदहः स्मृतम्’ ॥ इति पद्मविंशमतोक्तं द्रष्टव्यम् ।
 क्षत्रियादिभ्रातृभोजने त्वनापदि नत्रैव विशेष उक्तः—‘चान्द्रायणं न-
 वधादे पराको मासिके स्मृतः । त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रे मासद्वये
 स्मृतः ॥ क्षत्रियस्य नवधादे यतमेतदुदाहृतम् । वैश्यस्यार्थाधिकं
 प्राक्तं क्षत्रियात्तु मनीषिभिः ॥ शूद्रस्य तु नवधादे चरेच्चान्द्रायणद्व-
 यम् । सार्यं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वेन्दयं स्मृतम् ॥ मासद्वये प-
 राक्तः स्याद्द्वयं सान्तपनं स्मृतम्’ ॥ इति । यत्तु शङ्खवचनम्—‘चा-
 न्द्रायणं नवधादे पराको मासिके स्मृतः । पक्षत्रयेऽतिहृच्छ्रः स्या-
 त्पण्मासे कृच्छ्र एव तु ॥ आन्दिके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनरादि-
 के । मन ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छ्रस्य वचनं यथा’ ॥ इति, तत्सर्पा
 दिहतविषयम् । ‘ये स्तेनाः पतिताः क्लीवा’ इत्याद्यपाङ्केयविषयेषु या ।
 ‘घण्टालादुदकारसर्पाङ्गालनाद्वेपुनादपि । शंष्टिम्यञ्च पञ्चम्यञ्च मर-
 णं पापकर्मणाम् ॥ पतनानाशकैश्च विषोद्वन्धनकैस्तथा । भुक्त्वापि
 गोदशधादे कुर्यादिन्दुमतं द्विजः’ ॥ इति । तथा—‘अपाङ्केयान्यदु-
 ददिश्य धादमेकादशेऽहनि । ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाद्यं शिशुचान्द्राय-
 णं चरेत्’ ॥ इति । ‘मामधादे तथा भुक्त्वा तत्रकृच्छ्रेण शृण्वति ।
 सकृत्पिठे तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षणं भवेत्’ ॥ इति भरद्वाजेन गुरु-

(१) मन्दिरे । (२) मन्त्रपत्न्ये । (३) शिल्पदेने पट्टभ्याम् ।

प्रायश्चित्ताभिधानात् ॥

ब्रह्मचारिणस्तु बृहद्यमो विशेषमाह—‘मासिकादिषु योऽश्नयि-
दसमाप्तव्रतो द्विजः । त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ प्रा-
णायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति’ । इति, इदमज्ञानविषयम् ।
कामतोऽपि स एवाह—‘मधु मांसं तु योऽश्नीयाच्छ्राद्धे सूतक एव
वा । प्राजापत्यं चरेत्कच्छं व्रतशेषं समापयेत्’ ॥ इति । आमश्राद्धे
तु सर्वत्रार्धम्—‘आमश्राद्धे तदर्धं तु प्राजापत्यं तु सर्वदा’ इति पट्ट-
त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । यत्तूशनसोक्तम्—‘दशकृत्वः पिवेच्चापो गा-
यत्र्या श्राद्धभुग्विजः । ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धयेत्तु तदनन्तरम्’ ॥
इति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् । संस्काराङ्गभूतश्राद्धभोजने तु
व्यासेन विशेष उक्तः—‘निर्वृत्तचूडाहोमे तु प्राङ्नामकरणात्तथा ।
चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥ अतोऽन्येषु तु भुक्त्वाश्रं
संस्कारेषु द्विजोत्तमः । नियोगाटुपवासेन शुध्यते निन्द्यभोजने’ ॥
इति । सीमन्तोन्नयनादिषु पुनर्धोस्यो विशेषमाह—‘ब्रह्मौदने च सोमं
च सीमन्तोन्नयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे द्विजश्चान्द्रायणं च-
रेत्’ ॥ इति । अत्र ब्रह्मौदनाख्यं कर्माऽऽधानाङ्गभूतं सोमसाहचर्यात् ॥

अथ परिग्रहाभोज्यभोजने प्रायश्चित्तम्—यत्स्वरूपतोऽनिपिद्ध-
मपि विशिष्टपुरुषस्वामिकतयाऽभोज्यं भण्यते तत्परिग्रहाशुचि । तत्र
योगीश्वरेण—‘अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि’ इत्यारभ्य सा-
र्धपञ्चभिः श्लोकैरभोज्यान्नाः प्रतिपादिताः । मनुनापि त एव किं-
चिदधिकाः प्रतिपादिताः । (४।२०५—२१७)—‘नाश्रोत्रियतते यज्ञः
प्रामयाजिहुते तथा । स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ॥
मत्तकुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन । गणान्नं गणिकान्नं च वि-
दुपां च जुगुप्सितम् ॥ स्तेनगायकयोश्चाश्रं तक्ष्णो वाधुंपिकस्य च ।
दीक्षितस्य कर्दर्यस्य वद्धस्य निगडस्य च ॥ अभिशस्तस्य पण्डस्य
पुंश्चर्या दाम्भिकस्य च । चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभो-
जिनः ॥ उग्रान्नं सूतिकाश्रं च पर्यायान्नमनिर्दशम् । अनर्चितं वृथा-
मांसमवीरायाश्च योपितः ॥ द्विपदन्नं नगर्थन्नं प(१)तितान्नमवधुतम् ।
पिशुनानृतिनोश्चैव क्रतुधिक्रयिणस्तथा ॥ शैलपतन्तुवायाश्रं कृतघ्न-
स्याश्रमेव च । कर्मारस्य निपादस्य रक्षावतरणस्य च ॥ सुवर्णकर्तु-

र्वणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा । श्वघतां शीण्डिकानां च चैलानिर्ण-
जकम्य च ॥ रजकम्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे । मृष्यन्ति ये
चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ॥ अनिर्देशं च प्रेताश्रमत्पृष्टिकरमे-
व च' ॥ इति । अप्र च पदार्थां अमक्ष्यकाण्डे धास्यकाण्डे च ध्या-
ख्याताः । अप्र प्रायश्चित्तमाह (मनुः४।२२२)—'भुक्त्वातोऽन्यतमम्या-
श्रममत्या क्षपणं इवहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतोविष्णुप्रमेव च' ॥
इति । पैठीनमिनाप्यकामतास्त्रिराश्रमेषोकम् । कुनखी श्यावदन्तः पि-
प्रा विषदमानः स्त्रीजितः कुप्री पिशुनः सोमविक्रयी चाणिजको प्राम-
थाजकोऽभिशास्तो वृषल्यामभिजितः परिविक्षिः परिविन्दानो दिधि-
वृपतिः पुनर्भूपुत्रधौरः काण्डपृष्टः सेषकक्षेत्र्यभोज्यान्ना अपाङ्केषां अ-
थास्त्राहोः एषां भुक्त्वा दत्त्वा वाऽविज्ञानात्त्रिराश्रमम्' इति । शङ्खेन
श्वेतानेष किञ्चिदधिकान्पठित्वा चान्द्रायणमुक्तं तदभ्यासाधिपयम् ।
गौतमेन पुनश्चच्छिष्टपुंश्चल्यमिशस्तेत्यादिना अमोज्याशान् पठित्वा
प्राक्पञ्चनक्षत्र्यदक्षर्षं घृतप्राशनं चेति प्रायश्चित्तमुक्तं तदापत्त्रिप-
यम् । यस्तु यलात्कारेण भोज्यते तस्यापस्तम्भेन विशेष उक्तः—
'यलाहासीकृता ये तु म्लेच्छचण्डालदस्युभिः । अशुभं कारिताः
कर्म गवादिप्राणिर्हिसनम् ॥ उच्छिष्टमार्जनं धैव (१)तयोच्छिष्टस्य
भोजनम् । यरोष्ट्रविह्वराहाणामामिपस्य च भक्षणम् ॥ तत्स्त्रीणां च
नथा सङ्गं तामिध्व सह भोजनम् । मासोपिते द्विजाती नृ प्राजापत्यं
विशोधतम् ॥ चान्द्रायणं त्वत्तदितग्नेः पराकस्त्वथ वा भवेत् । चान्द्रा-
यणं परार्कं च चरेत्संवत्सरोपितः ॥ संवत्सरोपितः शूद्रो मासार्घ्यं
यायकं पियेषु । मासमाश्रोपितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुध्यति ॥ ऊर्ध्वं
सवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः । संवत्सरैस्त्रिमिध्वैश्च तद्गायं
स निगच्छति' ॥ इति ।

भाशीचिपरिपृहीताश्रमोजने तु छागलेय आह—'अ(२)शानाद्भुञ्जे
विप्राः सूतके मृतके तथा । प्राणायामशतं कृत्वा शुध्यते शूद्रसूतके ॥
वेदेषु पठिर्भवेद्वाहि विंशतिर्ग्राहणे दश । एकाहं च इयहं पञ्च सप्त-
राश्रमभोजनम् ॥ त(३)तः शुद्धिर्मवत्येषां पञ्चगव्यं विवेचनः' ॥ इति ।
ग्राहणविश्रमेणैकाहइयहादयो योज्याः । इदमकामविषयम् । काम-

(१) तथा तद्वैर भोजनं च । (२) शानाद्भुञ्जे च ।

(३) तत्र शुद्धिर्भवेदेष पञ्चगव्यं विवेचनः इति च ।

तस्तु मांकेण्डेय आह—'भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सान्तपनं द्विजः ।
भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे तप्तकृच्छ्रो विधीयते ॥ वैश्याशौचे तथा
भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् । शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा त्रि(१)मासा-
न्व्रतमाचरेत्' ॥ यत्तु शङ्खेनोक्तम्—'शूद्रस्य सुतके भुक्त्वा षण्मासा-
न्व्रतमाचरेत् । वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन्मासान्ब्रतमाचरेत् ॥ क्षत्रि-
यन्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ ब्रतमाचरेत् । ब्राह्मणस्य तथाऽशौचे
भुक्त्वा मासव्रती भवेत्' ॥ इति । इदमभ्यासविषयम् । एतच्च प्राय-
श्चित्तमाशौचानन्तरं वेदितव्यम् । ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवा-
न्नमश्नाति तस्य नावदाशौचं यावत्तेषाम् । 'आशौचव्यपगमे तु प्राय-
श्चित्तं कुर्यात्' इति विष्णुस्मरणात् ॥

अपुत्राद्यन्नभोजने तु लिखित आह—'भुक्त्वा वार्धुपिकस्यान्नमव्रत-
स्याल्लुतस्य च । शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम्' ॥ तथा-
'परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य तु । अपचस्य तु भुक्त्वा अन्नं द्विजश्चान्द्रा-
यणं चरेत्' ॥ इति । एतच्चाभ्यासविषयम् ॥ परपाकेन निवृत्तादेर्लक्षणं
च तेनैवोक्तम्—'गृहीत्वार्धं समारोप्य पञ्चयज्ञान्नं निर्वपेत् । परपा-
कनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ पञ्च(२)यज्ञांस्तु यः कृत्वा परा-
श्नादुपजीवति । सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥ गृहस्थधर्म-
वृत्तौ यो ददाति परिवर्जितः । ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः संप्रकीर्तितः' ॥
इति । यत्तु ब्रह्मचार्याद्यन्नभोजने वृद्धयाज्ञवल्क्य आह—'यतिश्च ब्रह्म-
चारी च पक्वान्तस्वामिनावुभौ । तयोरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रा-
यणं चरेत्' ॥ इति । यच्च पार्वणश्राद्धकर्तुरन्नभोजने भरद्वाज आह—
'पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाश्रन्ति देवताः । भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य
द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति तदुभयमप्यभ्यासविषयम् । पूर्वपरि-
गणितातिरिक्ता ये निषिद्धाचरणशीलास्तदन्नभोजने तु—'निराचारस्य
विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च । अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकम-
भोजनम्' ॥ इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् । अत्रैव संवत्सराभ्यासे
षट्त्रिंशन्मत एवोक्तम्—'उपपातकयुक्तस्य अन्नमेकं निरन्तरम् । अन्नं
भुक्त्वा द्विजः कुर्यात्पराकं तु विशोचनम्' ॥ इति । इदं चाभक्ष्यभक्षण-
प्रायश्चित्तकाण्डगतमविशेषोदितव्रतकदम्बकं हि द्विजाग्न्यस्यैव ।

(१) द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति ङ ।

(२) पञ्चयज्ञान्द्वयं कृत्वा पराशुपजीवति ङ ।

क्षत्रियादीनां तु पादपादहान्या भवति । 'विप्रे तु सकलं देयं पा-
दोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं पाद एकस्तु शुद्रजातिषु शस्यते' ॥
इति विष्णुस्मरणात् ॥

इत्यभक्ष्यमक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

निमित्तपरिगणनवेलायामुपपातकानन्तरं जातिघ्नंशकरादीनि
परिगणितानि, तत्र प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र मनुः (११।१२४-१२५)-
'जातिघ्नंशकरं कर्म कृत्यान्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपन्नं कृच्छ्रं प्रा-
जापत्यमनिच्छया ॥ सङ्करापाप्रकृत्यास्तु मासं शोधनमैन्दवम् । मलि-
नीकरणीषेपु तप्तः स्याद्यावकस्त्वहम्' ॥ इति । अन्यतममिति सर्वत्र
सम्बध्यते । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'सङ्कराकरणं कृत्या मास-
मश्नाति यावकम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
अपात्रीकरणं कृत्या तप्तकृच्छ्रेण शुष्यति । शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धि-
र्महासान्तपनेन वा । 'मलिनीकरणीषेपु तप्तकृच्छ्रं विशेषम्' इति ।
बृहस्पतिनापि जातिघ्नंशकरे विशेष उक्तः—'ब्राह्मणस्य रजः कृत्या
रासभादिप्रमापणम् । निन्दितेभ्यो घनादानं कृच्छ्रार्थं प्रतमाचरेत्' ॥
इति । एतेषां च जातिघ्नंशकारादिप्रायश्चित्तानां मन्वाद्युक्तानां जा-
तिशक्त्याद्यपेक्षया विषयो विभजनीयः । एवं योगोन्द्रहृद्रतममक्ष्य-
मक्षणादिप्रायश्चित्तं संक्षेपतो दर्शितम् ॥

(वी०मि०) अथ कथञ्चिदेव कारणोद्देश(१)समये सूचिते प्रकी-
र्णके पापे क(२)चिन्कचित्तप्रायश्चित्तमाह—

प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ॥

नम्रः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥२९०॥

गुरुं हुङ्कृत्य त्वङ्कृत्य विभं निर्जित्य वादतः ॥

बध्वा वा वाससा क्षिप्तं प्रसाद्योपवसेदिनम् ॥ २९१ ॥

विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्वतिकृच्छ्रो निपातने ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥२९२॥

घररूपं यानमुष्ट्ररूपं वा यानमारुह्य गन्ता, नम्रः सन्नेव ग्रानं

भोजनं वा कृतवान्, दिवा स्वभार्यासम्भोगी वा शुद्ध्यर्थं स्थावरजले स्नात्वा प्राणायामवान् स्यात् । एवकारेणाऽवधारणार्थकेन यानगतत्वं सूच्यते । चकारैः सर्वत्राऽकामतः कृतं स्नानमात्रमिति समुञ्चीयते । गुरुं पित्राचार्यादिकं त्वङ्कृत्य त्वंशब्देन निर्भर्त्स्य विप्रं वा क्रोधे(१)न हुङ्कृत्य 'हुं तूष्णीमास्वे'त्यादिप्रकारेणाऽऽक्षिप्य वादेन जल्पाद्यात्मकेन विप्रं निर्जित्य च वाससा वध्वा च गुरुं विप्रं वा प्रासाद्यैकं दिनमुपवसेदेवं शुद्ध्यति । विप्रताडनार्थं दण्डोद्यमने कृच्छ्रः प्राजापत्यः शुद्धिहेतुः, विप्रोपरि दण्डप्रहारेण त्वतिकृच्छ्रः, प्रहारेण विप्रस्याऽसृजो रुधिरस्य पाते कृच्छ्रातिकृच्छ्रः, अभ्यन्तरस्थ एव शोणिते कृच्छ्रः अकामकृते । कामकृते तु कृच्छ्रद्वयम् । अतिपातकेषु प्रायश्चित्तं 'छिन्वा लिङ्गं वधस्तस्ये'ति प्रागुक्तम् । जा(२)तिभ्रंशकरादिषु पापेषु मनुः-

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।

चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥

सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।

मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैःऽयहम् ॥ २९०-२९२ ॥

(मित्ता०) अधुना प्रकृतमनुसरामः—महापातकमतिपातकमनुपातकमुपपातकं प्रकीर्णकमिति पञ्चविधं पापजातमुक्तम् । तत्र चतुर्विधपापे प्रायश्चित्तमभिधाय क्रमप्राप्ते प्रकीर्णके प्रायश्चित्तमाह—

प्राणायामीति । खरयुक्तं यानं खरयानम् । उष्ट्रयुक्तं यानमुष्ट्रयानं रथगन्ध्यादि तेनाध्वगमनं कृत्वा दिगम्बरः स्नात्वाभ्यवहृत्य दिवा वासरे च निजाङ्गनासंभोगं कृत्वा च तडागतारङ्गिण्यादाववगाह्य कृतप्राणायामः शुद्ध्यति । इदं च कामकारविषयम् (११।२०२)—'उष्ट्रयानं समारूढ्य खरयानं तु कामतः । (३)सवासा जलमाप्लुत्य प्राणायामेन शुद्ध्यति' ॥ इति मनुस्मरणात् । अकामतः स्नानमात्रं कल्प्यम् । साक्षात्खरारोहणे तु द्विगुणावृत्तिः कल्पनीया । तस्य गुरुत्वात् ॥ २९० ॥

(मित्ता०) किञ्च—

गुरुमिति । गुरुं जनकादिकं त्वङ्कृत्य त्वमेवमात्थ त्वयैवं कृतमित्येकवचनान्तयुष्मच्छब्दोच्चारणेन निर्भर्त्स्य विप्रं वा ज्यायांसं समं

(१) संक्रोध—इति ख० पु० पाठः ।

(२) जातिभ्रंशकरादीनि प्रायश्चित्तान्याह मनुः—इति ख० पु० पाठः ।

(३) स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासा इति पाठः ।

कनीयांसं वा सक्रोधं हुं तूष्णीमास्य, हुं मा यदुवादीः, इत्येवमाक्षे-
प्य जल्पवितण्डाभ्यां जयफलाभ्यां विप्रं निजित्य कण्ठे वाससा
मृदुस्पर्शनापि यध्वा क्षिप्रं पादप्रणिपातादिना प्रसाध क्रोध त्याज-
यित्वा दिनमुपवसेत् अनश्रन्कृत्स्न वासरं नयेत् । यन्तु यमेनोक्तम्-
'पादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया । त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा
प्रणिपत्य प्रसादयेत्' ॥ इति, तदभ्यासविषयम् ॥ २९१ ॥

(मित्ता०) किञ्चाह—

विप्रोति । विप्रजिघांसया दण्डाद्युद्यमे कृच्छ्रः शुद्धिहेतुः । निपा-
नने ताडने अतिकृच्छ्रः । असृक्पाते रुधिरस्त्रायणे पुनः कृच्छ्राति-
कृच्छ्रः । अभ्यन्तरशोणितेऽपि कृच्छ्र शुद्धिहेतुः । बृहस्पतिनाप्यत्र
विशेष उक्तः—'काष्ठादिना ताडयित्वा त्वभेदे कृच्छ्रमाचरेत् । अस्थि
भेदेऽतिकृच्छ्रः स्यात्पराकस्वहृकर्तने' ॥ इति । पादप्रहारे तु यम
आह—'पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया । दिवसोपोषितः
स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्' ॥ इति । मनुना त्वन्यानि प्रकीर्णकप्रा-
यश्चित्तानि दर्शितानि (११।२०२)— 'विनाङ्गिरप्सु वाप्यातः शारीरं
संनिपेय्य तु । सचैलो यद्विराप्सुत्य नामालभ्य विशुध्यति' ॥ इति ।
विनाङ्गिरित्यसंनिहितास्वपीत्यर्थाः । शारीरं मूत्रपुरीषादि । इदमका-
मविषयम् । कामतस्तु—'आपद्रतो विना तोय शारीरं यो निपेयते ।
एकाहं क्षपणं कृत्वा (१)सचैलो जलमायिशेत्' ॥ इति यमोक्तं पेदित-
स्यम् । यत्तु सुमन्तुवचनम्—'अप्स्वभ्रौ वा मेहतस्तत्कृच्छ्रम्' इति,
तदनार्तविषयमभ्यासविषय वा । नित्यधीतादिकर्मलोपे तु मनुराह
(११।२०३)—'धेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकप्र-
तलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्' ॥ इति । धीतेषु दर्शपौर्णमासादि-
कर्मसु स्मार्तेषु धानित्यहोमादिषु प्रतिपदोक्तेषु प्रायश्चित्तैरुपवा-
सस्य समुद्ययः । स्नातकप्रतानि च—'न जीर्णमलयद्वासा भवेद्य वि-
भये सति' इत्येवमादीनि प्रागुक्तानि । स्नातकप्रतमाधिष्ठस्य क्रतुना-
प्युक्तम्—'एतेषामाचारणामेकैकस्य ध्यातिक्रमे गायत्र्यप्यशत जप्यं
कृत्वा पूतो भवति' इति । पञ्चमहायज्ञाकरणे तु बृहस्पतिराह—'अ-
निर्वस्य महायज्ञान्यो मुहुः प्रत्यष्टं गृही । अनातुरः सति धनं कृच्छ्रा-
र्धेन विशुष्यति ॥ साहिताग्निदपस्थानं न कुर्याद्यस्तु पर्याणि । प्रतौ

न गच्छेद्भार्या वा सोऽपि कृच्छ्रावर्धमाचरेत् ॥ इति । द्वितीयादिभार्यापरमे तु देवल आह—‘मृतां द्वितीयां यो भार्या दहेद्वैतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तत् ॥ इति । स्वभार्याभिशंसने तु यम आह—‘स्वभार्या तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत् । प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान्नव ॥ पद्मात्रं तु चरेद्वैश्यस्त्रिरात्रं शूद्र आचरेत् ॥ इति ॥

अन्नानभोजनादौ हारीत आह—‘वह्नकमण्डलुं रिक्तमस्नातोऽश्रंश्च भोजनम् । अहोरात्रेण शुद्धिः स्याद्दिनजप्येन चैव हि ॥ इति । एकपङ्क्त्युपविष्टानां स्नेहादिना वैपम्येण दानादौ यम आह—‘न पङ्क्त्यां विपमं दद्यान्न याचेत न दापयेत् । याचको दापको दाता न वै स्वर्गस्य गामिनः ॥ प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥ नदीसङ्क्रमहन्तुश्च कन्याविघ्नकरस्य च । समे विपमकर्तुश्च निष्कृ(१)तिर्नोपपद्यते ॥ त्रयाणामपि चैतेषां प्रत्याप(२)त्तिं च मार्गताम् । भैक्षलब्धेन चाग्नेन द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति । सङ्क्रम उदकावतरणमार्गः । समे विपमकर्ता पूजादौ । इन्द्रधनुर्दर्शनादावृष्यशूद्र आह—‘इन्द्रचापं पलाशाग्निं यदन्यस्य प्रदर्शयेत् । प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्दण्डश्च दक्षिणा ॥ पतितादिसम्भापणे तु गौतम आह—‘न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भापेत । सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह वा सम्भापेत तल्पान्नधनलाभवधे पृथग्वर्षाणि ॥ इति । भार्यान्नधनानां लाभस्य वधे विघ्नकरणे प्रत्येकं संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । तथा ब्रह्मसूत्रं विना विण्मूत्रोत्सर्गादौ स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्—‘विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्विजः । प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा ॥ तत्र ऊर्ध्वोच्छिष्टे उपवासः, अध उच्छिष्टे भक्षोदकपानादिषु गायत्रीजप इति व्यवस्था । अकामतस्तु—‘पिवतो मेहतश्चैव भुङ्गतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामात्रिकं पट्टकं नक्तं च त्रितयं क्रमात् ॥ इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । भुक्त्वा शौचार्थाऽऽचमनमकृत्वोत्थाने तु—‘यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्त्वा वानशान्ततः । सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथा पतितो भवेत् ॥ इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । चौसद्युत्सर्गादौ वसिष्ठ आह—‘दण्डोत्सर्गराजैकरात्रमुपवसेत्त्रिरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितः

स्त्रिराश्रं राजा कुनरी इषावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशराश्रं चरित्वोद्धरे-
याताम्' इति । उद्धरेयातां कुत्सितानां दन्तानां नरानां चोद्धरणं
कुर्यातामित्यर्थः । स्तेनपतितादिपाङ्गमोजने तु मार्कण्डेय आह—'अ-
पाङ्गेयस्य यः काश्चित्पङ्की मुक्ते द्विजोत्तमः । अहोरात्रोपितो भूत्वा
पञ्चगव्येन शुद्ध्यति' ॥ इति ॥

नीलीविषये त्यापस्तम्य आह—'नीलीरक्तं यदा घस्रं ब्राह्मणो-
ऽङ्केषु धारयेत् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ रोमकू-
पैर्घटा गच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित् । त्रि(१)षु वर्षेषु सामान्यं
तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या चोपजीवनम् ।
पातन च मवेद्वि(२)प्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ नीलीदारु यदा मि-
न्याद्ब्राह्मणस्य शरीरतः । शोणितं दृश्यते यत्र द्विजध्वान्द्रायणं च-
रेत् ॥ स्त्रीणां क्रीडार्थसम्मोगे शयनीये न दुष्यति' ॥ इति । भृगुणा-
प्युक्तम्—'स्त्रीघृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति । नृपस्य घृदौ
वैश्यस्य पथघस्यै विधारणम्' ॥ इति । तथा वस्त्रविशेषकृतश्च प्र-
तिप्रसवः—'कम्बले पट्टशूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति' ॥ इति स्म-
रणात् । ब्राह्मणनिर्मितप्रद्वाराघातरोहणे शङ्ख आह—अप्यस्य शयनं
यानमासनं पादुके तथा । द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिराश्रं तु प्रती म-
येत् ॥ क्षत्रियस्तु रणे पृष्ठं दत्त्वा प्राणपरायणः । संवत्सरं व्रतं कुर्या-
च्छित्त्वा वृक्षं फलप्रदम् ॥ द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाप्रौ वा दम्पती गौद्विजो-
त्तमौ । अन्तरेण यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ होमकाले तथा
दोहे स्याध्याये दारसङ्घे । अन्तरेण यदा गच्छेद्द्विजध्वान्द्रायणं च-
रेत् ॥ इति । दोहे साध्याध्यायकर्मभूते । एतन्नाभ्यासविषयम् । सच्छि-
द्रादित्याद्यरिपदशनादौ शङ्ख आह—'दुःस्वप्नारिपदशनादौ घृतं सु-
घर्णं च दद्यात्' इति ॥

काचिद्देशविशेषगमनेऽपि देवल आह—'सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रां-
स्तथा प्रत्यन्तवासिनः । अह्नि(३)वृक्षकलिद्वान्भ्रान् गर्वा संस्कारम-
हति' । एतच्च तीर्थयात्राप्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । स्वपुरीपदशनादौ
यम आह—'प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदारमनः शङ्ख । इष्टा सूर्ये
निरक्षिते गामग्निं ब्राह्मणं तथा' ॥ इति । शङ्खोऽप्याह—'पादप्रतपनं

(१) त्रिषु च न मन्थे ह । (२) मवेद्वे वि भे क ।

(३) अह्निवृक्षकलिद्विभे ।

कृत्वा कृत्वा बन्दिमयस्तथा । कुशैः प्रमृज्य पादौ तु दिनमेकं व्रती भवेत् ॥ इति । क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह—‘क्षत्रियाभिवा-
दनेऽहोरात्रमुपवासेत्, वैश्याभिवादाने द्विरात्रम्, शुद्रस्याभिवादाने
त्रिरात्रमुपवासः’ इति । तथा ‘शय्याच्छुद्धपादुकोपानहारोपितपादो-
च्छिद्यान्यकारस्थश्राद्धकृज्जपदेवपूजानिरताभिवादाने त्रिरात्रमुपवा-
सः स्यादन्यत्र निमन्त्रितेनान्यत्र भोजनेऽपि त्रिरात्रम्’ इति ॥

समित्पुष्पादिहस्तस्याभिवादानेऽप्येतदेव—‘समित्पुष्पकुशाज्या-
भृशुन्दशाक्षतपाणिकम् । जपं होमं च कुर्वणं नाभिवादेत वै द्विजम्’ ॥
इत्यापस्तम्बीये जपादिभिः समभिव्याहारात् । अभिवाद्रकस्यापीद-
मेव प्रायश्चित्तम्—‘नोदकुम्भहस्तोऽभिवाद्येत् न मैशं चरेत् पुष्पा-
ज्यादिहस्तो नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्न शयानः’ इति त-
न्यापि शङ्गेन प्रतिषेधात् । एवमन्यान्यपि वचांसि स्मृत्यन्तरतो-
ऽन्वेष्यापि ग्रन्थगौरवभयात् न लिख्यन्ते ॥ २९२ ॥

इति प्रकृतं प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(वी०मि०) निमित्तानामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति वक्तुमशक्य-
त्वादनुक्तप्रायश्चित्तेषु पापेषु सामान्यतः प्रायश्चित्तकल्पमाह—

देशं काष्ठं वयः शक्तिं पापं चाऽवेक्ष्य यत्नतः ॥

प्रायश्चित्तं प्रकल्पं स्याद्यत्र चास्ता न निष्कृतिः ॥२९३॥

उक्तप्रायश्चित्त(१)पापस्य न्यूनमधिकं समं वा देशादिकं यत्न-
तोऽवेक्ष्य विदित्वाऽनुक्तनिष्कृतिविशेषे न्यूनाधिकसमप्रायश्चित्ता-
नि कल्प्यानि । चकाराभ्यां ज्ञानाऽज्ञानाकृतत्वसमुच्चयः ॥ २९३ ॥

(मिता०) निमित्तानामानन्त्याप्रतिव्यक्तिप्रायश्चित्त(२)स्य व-
क्तुमशक्यत्वात्सामान्येनोपदिशानुपदिशत्रिषये प्रायश्चित्तविशेषज्ञा-
नार्थमिदमाह—

देशमिति । यदुक्तं प्रायश्चित्तज्ञानं वक्ष्यमाणं वा तद्देशादिकमवे-
क्ष्य यथा कर्तुः प्राणविपत्तिर्न भवति तथा विषयविशेषे कल्पनीयम् ।
इतरथा प्रथाननिवृत्तिप्रसङ्गात् । तथा च वक्ष्यति—‘वायुमक्षां दिवा
तिष्ठन्नात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक्’ इति, तत्र यदि हिमवद्विरिनिकटवर्ति-

नामुद(१)कषास उपदिश्यते-अतिशीताकुलिते वा शिशिरादिकाले तदा प्राणविद्योगो भवेदिति तद्देशकालपरिहारेणोद(१)कषासः कल्पनीयः । तथा घयोविशेषादपि यदि नयतिवार्षिकादेरपूर्णद्वादशवार्षिकस्य वा (२)द्वादशाब्धिकं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते तदा प्राणा विपद्येरन्निति ततोऽन्यथयस्के तत्प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अत एव स्मृत्यन्तरे 'क्वचिदर्धं क्वचित्पादः' इति वृद्धादिषु प्रायश्चित्तस्य हासोऽभिहितः, तच्च प्राक्प्रपञ्चितम् । तथा धनदानतपश्चरणादिशक्त्यपेक्षया च । न हि निर्धनस्य पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्याद्युपपद्यते । तयोद्विकपित्तादेर्षां पराकादिकं नापि खांशुद्रादेर्जपादिकम् । अत एव 'गजादीनामशक्नुधन् । दानं दानुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये' इत्युक्तम् । तथा 'प्रायश्चित्ताधर्महन्ति स्त्रियो रोगिण एव च' इति तपस्यशक्तस्य स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तस्य हासोऽभिहितः । तथा पापं च महापातकादिरूपेण सप्रत्ययाप्रत्ययसकृद्भ्यासादिरूपेण चावेक्ष्य यत्नतः सकलधर्मशास्त्रपर्यालोचनया प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । तत्राकामतो याद्विहितं तदेव कामकृते द्विगुणं कामतोऽभ्यासे चतुर्गुणमित्येवं स्मृत्यन्तरानुसारेण कल्पनीयम् । तथा-'महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम् । अम्भक्षो मासमासीत्' इत्युक्तं, तत्र महापापोपपापयोस्तुल्यप्रायश्चित्तस्यायुक्तत्वान्महापापापेक्षयोपपातके मासिकप्रत्यय हासः कल्पनीयः । यत्र च हसितजृम्भि(३)ताक्रन्दितास्फालनादि नाकस्मात्कुर्यात् । तथा-'नोदन्वतोऽम्मसि स्नायान्न च श्मश्यादि कर्तयेत् । अन्तर्वन्त्याः पतिः कुर्वन्नप्रजा भवति ध्रुवम्' ॥ इत्यादौ प्रायश्चित्तं नोपादिष्टं तत्रापि देशाद्यपेक्षया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । ननु न किञ्चिदपि निमित्तजातमनुकनिष्ठतिकमुपलभ्यते-'प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामनादिष्टस्य वैद्य हि' ॥ इत्यनुकनिष्ठतिष्ठपि प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । गौतमेनाप्येतान्येथानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नित्येकाहादयः प्रतिपादिताः । उच्यते-सत्यमस्त्येव सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेशस्तथापि सर्वत्र देशकालादीनामपेक्षितत्वाद्दस्तेष्व कल्पनायसरः । न च हसितादिषु सर्वत्र प्राणायामशतं युक्तम् । निमित्तस्य लघुत्वात् । अतः पापा-

(१) उत्पद्यते ।

(२) इत्युक्तं पितृदिकं च ।

(३) कृष्णितरुणोदकं च ।

पेक्षया हासः कल्पनीयः प्रायश्चित्तान्तरं वा । ननु कथं पापस्य लघु-
त्वं येन प्रायश्चित्तस्य हासकल्पना स्यात् । न च प्रायश्चित्ताल्पत्वा-
दिति वाच्यम् । अनुक्तनिष्कृतित्वादेव । सत्यम्, किन्तु अर्थवादसं-
कीर्तनाद् बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वानुबन्धाद्यपेक्षया च सुबोध एव दोषस्य
गुरुलघुभावः । तथा दण्डहासवृद्धापेक्षया च प्रायश्चित्तगुरुलघुभावः ।
यथा ब्राह्मणावगोरणादौ सजातीयविषये प्राजापत्यादिकमुक्तम्, तत्र
यदा चानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वाऽवगोरणादि क्रियते, तदा मूर्धा-
वसिकादिदण्डतारतम्यदर्श(१)नादेव दोषाल्पत्वमहत्त्वावगमात्प्रा-
यश्चित्तस्यापि गुरुलघुभावः कल्पनीयः । दर्शितश्च दण्डस्य गुरुलघु-
भावः 'प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः' इत्यादिना ॥ २९३ ॥

(वी०मि०) महापाताकिनां प्रायश्चित्तेन व्यवहार्यत्वमुक्तम्, यदि
त्वौद्धत्यात्पतितो न प्रायश्चित्तं करोति तदा किं कार्यमत आह—

दासीकुम्भं वहिर्ग्रामान्निरयेरन् स्ववान्धवाः ॥

पतितस्य वहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ २९४ ॥

चरितत्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम् ॥

जु(२)गुप्सेरन्न चाऽप्येनं संविशेयुश्च सर्वशः ॥ २९५ ॥

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ॥

वासो गृहान्तिके देयमन्नं वासः सरक्षणम् ॥ २९६ ॥

दा(३)स्याः सपिण्डैः प्रेरितयाऽऽनीतं जलपूर्णं कुम्भं ग्रामाद्बहिः
पतितस्य स्वाज्ञातयो वान्धवा मातुलादयश्च निनयेरन् पर्यस्येर(४)न् ।
चकारेण दास्येव वा सपिण्डादिप्रयुक्ता घटं निनयेदिति समु-
च्चीयते ।

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा ।

अहोरात्रमुपांसीरन्नाशौचं वान्धवैः सह ॥

इति मनुवचनात् । गौतमः—'पात्रमानीय घटात् पूरयित्वा दक्षि-
णाभिमुखो यदा विपर्यस्येदमुमनुदकं करोमीति नामग्राहं तं सर्व-
ऽन्वालभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्ताशिखा विद्यागुरवो योनिसम्बन्धा-

(१) दर्शनादोषाल्पत्वं च ।

(२) जुगुप्सेयुः—इति क० पु० पाठः ।

(३) पतितानीतं—इति ख० पु० पाठः । (४) पर्यस्येरन्—इति ख० पु० पाठः ।

अथ धीक्षेत्रघ्नप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुः । एवं कुम्भाऽपयजनान-
न्तरं पतितं सर्वकार्येषु विवाहसम्मापणस्नेहा(१)सनधाद्धशौचादि-
षु बहिः कुर्युः । एवकारेण स्नेहानुबन्धमपि व्यवच्छिनत्ति । यदि तु
बन्धुत्यागादन्यथा वा जातघैराग्यः अकामकृते महापातके प्रायश्चि-
त्तं पतितः परित्यक्तः करोति तदा त्याह चरितेति । प्रायश्चित्तं कृत्वा
समागते तस्मिन् नवं घटं जलपूर्णं नितयेरन् बान्धवाः, न च
तं निन्देयुः सहाचनं च तेन कुर्युः सर्वे । आद्येन चकारेणाऽद्यमानं
सद्गृहीतं निषेधति । द्वितीयेन विवाहाऽऽशौचादिव्यवहारसमुच्च-
यः । अपिकारेण नवघटनितयतिकर्तव्यतासमुच्चयः । तदाह गौ-
तमः—‘यस्तु प्रायश्चित्तेन शुभ्येत्तस्मिन् शुद्धे शतकुम्भमयं पात्रं
पुण्यतमात् हृदात् पूरयित्वा स्रवन्तीम्यो वा तत एनमुपस्पृ-
शयेयुरथास्मै तत्पात्रं दद्युस्तरसम्प्रतिगृह्य जपेत्—‘शान्ता धीः
शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिह गृहामी’-
त्येतयंजुभिः पाषमानीभिस्तरत्समन्दीभिः कृष्माण्डैश्चाऽऽज्यं जु-
हुयाद्धिरण्यं दद्याद्वां चाऽऽचार्याय । यस्य तु प्राणान्तिकं प्राय-
श्चित्तं स मृतः शुभ्येदेतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषु । पुरुषस्य
पतितस्य परित्यागाविधिः स्त्रीणां पतितानामतिदिशति पतिताना-
मिति । एष परित्यागस्य प्रायश्चित्तान्तरसद्गृहस्य च विधिः प्रकारः
पतितानां स्त्रीणां मुनिभिः परिकीर्तितः । (२)एयांस्तु विशेषः—श्रु-
तितानान्तरमपि स्त्रीणां स्वगृहनिफटे वासो देयः, अन्नं वस्त्रं व्यभि-
चारसंरक्षणपूर्वकं देयम् ॥ २९७—२९६ ॥

(मिता०) एषं महापातकादिभिः पतितस्य प्रायश्चित्तमुक्तं, य-
स्त्वौद्धत्यादेतन्न चिकीर्षति तस्य किं कार्यमित्यत आह—

दासीकुम्भमिति । जीवत एव पतितस्य ये स्वा ज्ञातयो बान्ध-
वा मातृपश्नास्ते सर्वे संनिपत्य दासी प्रेष्या, तथा सपिण्डादिप्रेषि-
तया आनीतमपां पूर्णं कुम्भं घटं प्रामाद्वदिर्नितयेयुः । एतच्चतुर्ध्या-
दिरिकातिथिष्यहः पञ्चमे भागे गुर्पादिसंनिधौ कार्यम् । (११।१८२)-
‘पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैयां(३)न्धवैर्बहिः । निन्दितेऽहनि सापाढे
ज्ञातृद्विगुहसन्निधौ ॥ इति मनुस्मरणात् । अथवा दास्येव सपि-

(१) स्नेहास्नेह—इति करिष्य प० पुलहे । (२) अत्र ह—इति क० पु० पट्ट ।

(३) बन्धुः नान् ।

ण्डादिप्रयुक्ता निनयेत् । यथाह मनुः (११।१८३)—'दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा । अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह' ॥ इति । प्रेतवदिति दक्षिणामुखापसव्ययोः प्राण्यर्थम् । तच्च निनय-
नमुदकपिण्डदानादिप्रेतक्रियोत्तरकालं द्रष्टव्यम् । 'तस्य विद्यागुरुन् योनिसम्बन्धांश्च सन्निपात्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः पात्रं चास्य विप(१)र्यस्येयुः दासः कर्मकरो वाऽवकरात् पात्रमानी-
य दासीघटात् पूरयित्वा दक्षिणाभिमुखः पदा विपर्यस्येत् अमुमनु-
दकं करोमि इति नामग्राहं तं सर्वेऽन्वालभेरन् प्राचीनांवीतिनो मु-
क्तशिखा विद्यागुरवो योनिसम्बन्धाश्च वीक्षेरन् अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुः' इति गौतमस्मरणात् । अयं च त्यागो यदि बन्धुभिः प्रेर्य-
माणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा द्रष्टव्यः । तस्य गुरोर्वान्धवानां राज्ञश्च समक्षं दोषानभिख्याप्यानुभाष्य पुनः पुनराचारं लभ-
स्वेति, स यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्यस्येदिति शङ्खस्मरणात् । ततस्तं लब्धोदकं पतितं सर्वकार्येषु सम्भाषणसहा-
सनादिषु वहिः कुर्युर्वर्जयेयुः । तथा च मनुः (११।१८४)—'निवर्तेर-
स्ततस्तस्मात्सम्भाषणसहासने । दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रामेव च लौकिकीम्' ॥ इति । यदि स्नेहादिना सम्भाषणं करोति तदा प्रायश्चित्तं कार्यम् । 'अत ऊर्ध्वं तेन सम्भाष्य तिष्ठेदेकरात्रं जपन्सावित्री-
महानपूर्वं ज्ञानपूर्वं चेन्निरात्र'मिति ॥ २९४ ॥

(मिता०) यदा तु बन्धुत्यागादन्यथा वा जातवैराग्यः प्राय-
श्चित्तमकृत, तदा किं कार्यमित्यत आह—

चरितेति । कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपं पुनरायाते तत्सपिण्डा-
द्यास्तेन सहिता नवमनुपहतं घटम् उदकपूर्णं निनयेयुः । एतच्च
निनयनं पुण्यहृदादिस्नानोत्तरकालं द्रष्टव्यम् । (११।१८६)—'प्राय-
श्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा
पुण्ये जलाशये' ॥ इति मनुस्मरणात् । गौतमेन तु विशेष उक्तः—
'यस्तु प्रायश्चित्तेन शुद्धेत्तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यत-
मात् हृदात्पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यो वा तत एनमप उपस्पर्शयेयुरथास्मै
तत्पात्रं दशुस्तत्संप्रतिगृह्य जपेत्—'शान्ता धौः शान्ता पृथिवी
शान्तं शिवमन्तारिक्षं यो रोचनस्तमिह गृह्णामि' इत्येतैर्यजुर्भिः

पापमानीमिस्तरत्समन्दीमिः कूष्माण्डैश्चाज्यं जुहुयाद्विरण्यं दद्याद्वा
 चाचार्याय । यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्धे-
 तदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषु' इति । तत एनं कृतप्रायश्चित्तं ते
 नैव कुसयेयुः तथा सर्वकार्येषु क्रयविक्रयादिषु तेन सह संव्यव-
 हरेयुः ॥ २९५ ॥

(मिता०) पूर्वोक्तस्य पतितपरित्यागादिविधेरतिदेशमाह—

पतितानामिति । य एव पुरुषाणां परित्यागे पिण्डोदकदानविधिः
 कृतप्रायश्चित्तानां परिग्रहविधिश्च स एव स्त्रीणामपि पतितानां वेदि-
 तव्यः । इयान्तु विशेषः—पतितान्म्योऽपि तान्म्यः (स्त्रीभ्यः) कृतो-
 दकादिकमन्म्यो यासस्तृणपर्णमयं कुटीगृहक प्रधानगृहसमीपे देय-
 म् । तथा प्राणधारणमात्रमत्रं मलिनं च वस्त्रं पुनः पुरुषान्तरोपमोग-
 निवारणसहितं सन्यक्कारं देयम् ॥ २९६ ॥

(धी०मि०) स्त्रीणां न केवलं ब्रह्मवधादीन्येव पञ्च महापातका-
 नि उपपातकानि च कुम्भापवर्जननिमित्ते पतनीजानि किन्त्वन्या-
 न्यपीत्याह—

नीचामिगमनं गर्भपातनं मर्तुर्हिंसनम् ॥

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥ २९७ ॥

हीनवर्णव्यभिचारित्वं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्यापि गर्भस्य मर्तुर्वा
 हिंसन स्त्रीणामेतान्यपि पुरुषादसाधारणानि पतनीयानि ध्रुवं नि-
 श्चितं भवन्ति । अपिकारेण पुरुषपतननिमित्तसमुच्चयः ॥ २९७ ॥

(मिता०) ननु काः पतिता यासामयं परित्यागविधिरित्यत आह—

नीचामिगमनामिति । हीनवर्णगमनं गर्भपातनमब्राह्मणवधा अपि
 मर्तुः अब्राह्मणस्यापि हिंसनमित्येतानि स्त्रीणामसाधारणानि पतन-
 निमित्तानि । अपिशब्दात्पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि महापातका-
 तिपातकानुपातकान्वयस्तानि चोपपातकादीनि तान्यपि स्त्रीणां
 ध्रुवं निश्चितं पतनकारणानि भवन्ति । अत एव शौनकः—'पुरुषस्य
 यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव, ब्राह्मणी हीनवर्णसेवाया-
 मधिकं पतति' इति । यत्तु वासिष्ठेन—'श्रीणि स्त्रियाः पातकानि लो-
 के घर्मविदो विदुः । मर्तुर्घो म्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनम्' ॥
 इति म्रूणहत्याग्रहणं कृतं, तत् दृष्टान्तार्थं न पुनरतिरेपां महा

पातकादीनां पतनहेतुत्वनिरासार्थम् । यदापि तेनैव—‘चतस्रस्तु परि-
त्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिघ्नी च विशेषेण जुद्धितो-
पगता च या’ ॥ इति चतसृणामेव परित्याग इत्युक्तं तथापि तासां
प्रायश्चित्तमचिकीर्षन्तीनां मध्ये चतसृणामेव शिष्यगादीनां चैलाश्र-
गृहवासादिजीवनहेतुत्वाद्युच्छेदेन त्यागं कुर्यान्नान्यासामित्यभिप्रा-
यः । अतश्चान्यासां पतितानां प्रायश्चित्तमकुर्वतीनामपि वासो
गृहान्तिके देयमित्यादिकं कर्तव्यमित्यवगम्यते ॥ २९७ ॥

(वी०मि०) ‘चरितव्रत आयात’ इत्याद्युक्तमपवदति—

शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्नतु ॥

चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् ॥ २९८ ॥

शरणागतहिंसकार्दीस्तु कृतघ्नसहितान् कृतघटापवर्जनप्रायश्चि-
त्तानपि सतः न संवसेन्न व्यवहरेदित्यर्थः ॥ २९८ ॥

(मिता०) ‘जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संविशेयुश्च सर्वश’ इत्यस्याप-
वादमाह—

शरणेति । शरणागतादिव्यापादनकारिणः कृतघ्नसहितान्प्राय-
श्चित्तेन क्षीणदोषानपि न संव्यवहरेदिति वाचनिकोऽयं प्रतिषेधः,
किमिति वचनं न कुर्यात्, न हि वचनस्यातिभारोऽस्ति, अतश्च य-
द्यपि व्यभिचारिणीनां वधेऽल्पीय एव प्रायश्चित्तं, तथापि वाचनेको-
ऽयं संव्यवहारप्रतिषेधः ॥ २९८ ॥

(वी०मि०) प्रायश्चित्तानन्तरं घटं निनयते तस्य कृत्यमाह—

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ॥

प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥ २९९ ॥

यवसं वासं गवामर्थं प्रदद्यात् । हि यतस्तद्दत्तवासभक्षणेन प्रथ-
मं गोभिः सत्कृतस्य ज्ञात्यादिभिः सत्क्रिया कर्तव्या । गोभिर्वासस्या-
ऽभक्षणे पुनः प्रायश्चित्तं कारयेदिति भावः ॥ २९९ ॥

(मिता०) एवं प्रसङ्गेन स्त्रीषु विशेषमभिधाय प्रकृत एव चरि-
तव्रतविधौ विशेषमाह—

घटे इति । घटेऽपवर्जिते हृदादुद्धृत्य पूर्णं कुम्भेऽवनिनीतेऽसौ
चरितव्रतः सपिण्डादिमध्यस्थो गोभ्यो यवसं दद्यात् । ताभिः प्रथ-
मं सत्कृतस्य पूजितस्य पश्चाज्ज्ञातिभिः सत्क्रिया कार्या । गोभिश्च

प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।] वीरमित्रोदयमितासरासहिता । १०६९

तस्य सत्कारस्तद्दत्तयवसमक्षणमेव । यदि गायस्तद्दत्त यवसं न
गृहीयुस्तर्हि पुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यदाह हारीत — 'स्वशिर-
सा यवसमादाय गोभ्यो दद्याद्यदि ताः प्रतिगृहीयुरथैनं प्रवर्तयेयुः,
इतरथा नेत्यमिमेतम्' ॥ २९९ ॥

(वी०मि०) एवं पापानि प्रायश्चित्तसहितान्यभिधाय प्रायश्चित्त-
पूर्वकृत्यमाह—

विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम् ॥

अनभिव्यक्तदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ ३०० ॥

परज्ञातदोषस्यघरवेदप्रायश्चित्तविज्ञग्राहणसमुदायात्मकस्य पर्ष-
दः समीपमागत्य तदनुमतं व्रतं प्रायश्चित्तं कुर्वीत । परैरज्ञातदोषस्तु
रहस्यमप्रकाशं प्रायश्चित्तमाचरेत् ॥ ३०० ॥

(मिता०) महापातकादिपञ्चविधेऽपि दोषगणे प्रातिस्विकमत-
सन्दोहमभिधायानुना सकलव्रतसाधारण धर्ममाह—

विख्यातदोष इति । यो दोषो यावत्कर्तुं सम्पाद्यस्ततोऽन्यैर्विख्यातो
विज्ञातो दोषो यस्यासी पर्षदुपदिष्टं व्रतं कुर्वीत् । यद्यपि स्वयं सक-
लशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्षत्समीपमुपगम्य तथा सह विचा-
र्यं तदनुमतमेव कुर्वीत् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः—'छते
निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो घर्घयेत्पापं यावन्ना-
ख्याति पर्षदि ॥ सचैलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः ।
पर्षदानुमतस्तत्त्वं सर्वं विद्यापयेन्नरः । व्रतमादाय भूयोपि तथा स्ना-
त्वा व्रतं चरेत्' ॥ इति । विद्यापनं च पर्षदक्षिणादानानन्तरं
कार्यम् । यथाह पराशरः—'पापं विद्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं
तथा घृषम्' इति । एतच्चोपपातकविषयम् । महापातकादि-
स्वधिकं कल्प्यम् । यत्कर्म—'तस्माद्भिजः प्राप्तपापः सच्छदा-
प्नुत्य धारिणि । विद्या(१)प्य पापं पर्षद्भ्यः क्लिञ्चिदस्या व्रतं
चरेत्' ॥ इति, तत्प्रकीर्णकविषयम् । पर्षत्स्वरूपं च मनुना दर्शितम्—
'त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को नै(२)यको धर्मपाठकः । त्रयध्याधमिणः पूर्वं पर्ष-
देया दशावरा' ॥ हेतुको मीमांसार्थादितत्त्वज्ञः । तर्को न्यायशास्त्रकु-
शलः । तथान्यदपि पर्षद्भ्यं तेनैव दर्शितम्—'ऋग्वेदविद्यतुर्विच्च सा-

मवेदविदेव च । अपरा पर्षद्विज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये' ॥ इति ।
 तथा—'ए(१)कोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येत्समाहितः । स ज्ञेयः पर-
 मो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः' ॥ इति । कासां च पर्षदां सम्भवापे-
 क्षया व्यवस्था महापातकाद्यपेक्षया वा । यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्-
 'पातकेषु शतं पर्षत्सहस्रं महदादिषु । उपपापेषु पञ्चाशत्स्वल्पं स्व-
 ल्पे तथा भवेत्' ॥ इति, तदपि महापातकादिदोषानुसारेण
 पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थम् । मन्वादि-
 महास्मृतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः—
 'स्वयं तु ब्राह्मणा ब्रूयुरल्पदोषेषु निष्कृतिम् । राजा च ब्राह्मणाश्चैव म-
 हत्सु च परीक्षितम्' ॥ इति । (२)तथा च पर्षदा अवश्यं व्रतमुपदे-
 ष्टव्यम्—'आर्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्तो
 न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तैः' ॥ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । (३)त-
 या पर्षदा ज्ञात्वैव व्रतमुपदेष्टव्यम्—'अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चि-
 त्तं ददाति यः । प्रायश्चित्ती भवेत्पूतः किल्बिषं पर्षदं व्रजेत्' ॥ इति
 वसिष्ठस्मरणात् । क्षत्रियादीनां तु कृतैतसां धर्मोपदेशे विशेषोऽङ्गि-
 रसा दर्शितः—'न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतैतसः । अन्त-
 रा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिशेत् ॥ तथा शूद्रं समासाद्य सदा
 धर्मपुरःसरम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्' ॥ इति ।
 तत्र च यागाद्यनुष्ठानशीलानां जपादिकं वाच्यम् । इतरेषां तु
 तपः । 'कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित्पापमागताः । जपहोमादिकं
 तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते ॥ ये नामधारका विप्रा मूर्खा धनविवर्जि-
 ताः । कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः' ॥ इति ॥

इति प्रकाशप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(मिता०) व्याख्याय ख्यातदुरितशातनीं व्रतसन्ततिम् ।

रहःकृताद्यसन्दोहहारिणीं व्याहरन्मुनिः ॥

तत्र प्रथमं सकलरहस्यव्रतसाधारणं धर्ममाह—

अनभिख्यातदोष इति । कर्तव्यतिरिक्तैरनभिख्यातो दोषो यस्या-

(१) एकोऽपि धर्मविद्धर्ममिति पाठः ।

(२) तथा च पर्षदा ज्ञ ।

(३) तथा च ज्ञ ।

सौ रहस्यमप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । अतः स्त्रीसम्मोगादौ त-
स्या अपि कारकत्वात् तदितरेराविज्ञातदोषस्य रहस्यमतमिति मन्त-
व्यम् । अत्र यदि कर्ता स्वयं धर्मशास्त्रकुशलस्तदा परस्मिन्नधि-
माध्य स्वनिमित्तोचितं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यस्तु स्वयमनमिहो-
ऽसौ केनचिद्रहो ब्रह्महत्यादिकं कृतं तत्र किं रहस्यप्रायश्चित्तमित्य-
न्यव्याजेनावगम्य रहोयतमनुतिष्ठेत् । अत एव स्त्रीशूद्रयोस्त्वमुनैव
मार्गेण रहस्यमतज्ञानसिद्धेरधिकारसिद्धिः । न च वाक्यं रहस्य
मतानां जपादिप्रधानत्वादविद्ययोश्च स्त्रीशूद्रयोस्तदनुपपत्तेरनधिकार
इति । यतोऽनैकान्ततो रहस्यमतानां जपादिप्रधानत्वम् । दानादेर-
प्युपदेशात् , गौतमोक्तप्राणायामादेरपि सम्भवाच्च । इतरेषामपि म-
न्त्रदैवतर्पिच्छन्दःपरिज्ञानमात्रमेवाऽधिकारोपयोगि न त्वन्यविषयम् ।
न हि तद्भागनिर्माणादौ ज्योतिष्टोमादिविषयिणी प्रतिपत्तिरप्युज्य-
ते । देवतादिपरिज्ञानं त्वेष्वयमपेक्षणीयम् । 'अविदित्वा ऋषिं छन्दो
दैवतं योगमेव च । योऽप्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाज्जायते तु सः' ॥
इति व्यासस्मरणात् । अत्राप्याहारविशेषानुक्तौ पयःप्रभृतयः, काल-
विशेषानुक्तौ संवत्सरादयः, देशविशेषानुक्तौ शिलोच्चपादयो गौत-
माद्यामिहिता प्रकाशप्रायश्चित्तवदन्वेषणीयाः ॥ ३०० ॥

(श्री० मि०) रहस्यरुतेषु पापेषु पूर्वोक्तमेव यतं कार्यं नेत्याह—

त्रिराश्रोपोपितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् ॥

अन्तर्जलो विशुद्ध्येत गां दग्धा च पयस्विनीम् ॥ ३०१ ॥

लोमभ्यः स्वाहेत्यथ वा दिवसं मारुताशनः ॥

जले स्थित्वाऽभिजुहुयाद्यत्वारिंशद्घृताहुतीः ॥ ३०२ ॥

त्रिराश्रोपोपितो हुत्वा कृष्माण्डीभिर्घृतं श्लुचिः ॥

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ॥ ३०३ ॥

सहस्रशीर्षाजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ॥

सौर्देया कर्मणोऽस्याऽन्ते पृथगेधिः पयस्विनी ॥ ३०४ ॥

माणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ॥

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ३०५ ॥

ओङ्काराभिष्टुतं सो(१)मं सलिलं पावनं पिवेत् ॥
कृत्वा हि रेतोविष्णुत्रप्राशनं तु द्विजोत्तमः ॥ ३०६ ॥

निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत् ॥
त्रैकाल्यसन्ध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥ ३०७ ॥

शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ॥
सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥ ३०८ ॥

यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ॥
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥ ३०९ ॥

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं महायज्ञक्रियापरम् ॥
न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३१० ॥

वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाऽप्सु सूर्यदृक् ॥
जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः श्रुद्ध्यैद्ब्रह्मवधादते ॥ ३११ ॥

ब्रह्महा यः स त्रिरात्रोपोपणानन्तरं जलमध्येऽधर्मपणसूक्तं त्रिजं-
प्त्वा पयस्विनीं गां च तदु(२)त्तरं दत्त्वा शुच्यति । यद्वा दिवसमहो-
रात्रमेकं मारुताशन उपोषितः सन् जले स्थित्वा प्रातर्जलादुत्तीर्य
'लोमभ्यः स्वाहे'त्याद्यष्टभिर्मन्त्रैरेकैकेन पञ्च पञ्चाऽऽहुतय इत्येवं
चत्वारिंशत् घृताहुतीर्जुहुयात् । तत्र जलवासात्क्लेशात् त्रिरात्रोपवा-
ससाम्यम् । सुरापस्तु त्रिरात्रोपोषितः कूष्माण्डीभिर्घृतं चत्वारिंश-
दाहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवति । ब्राह्मणस्वर्णहारी तु त्रिरात्रोपोषितो ज-
लमध्यस्थो 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इति शतरुद्रियजपं कृत्वा शुचि-
र्भवति । गुरुतल्पगतस्तु 'सहस्रशीर्षा'जपशीलः पापान्मुच्यते । अत्र
ताच्छील्ये णिन्दिप्रत्ययादावृत्तिर्गम्यते ।

पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।

आवृत्तौ च सङ्ख्याकाङ्क्षायां चत्वारिंशत्सङ्ख्याऽनुमी(३)यते ।
संसर्गप्रायश्चित्तं ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तैरेव व्याख्यातम् । पामिः सुरा-
(४)पायिसुवर्णस्तेयिगुरुतल्पगैः प्रत्येकं कर्मणोऽस्य प्रायश्चित्तरूप-

(१) सोमसलिलं—इति मुद्रिनपुस्तकपाठः । (२) तदनन्तरं—इति ख० पु० पाठः ।

(३) चत्वारिंशत्सङ्ख्याऽनुमीयते—इति क० पु० पाठः ।

(४) सुपापायि—इत्याभ्य गोवधादिभिः—इत्यन्तो भागः ख० पुस्तके नोपलभ्यते ।

स्याऽन्ते पयस्विनी गौर्देया ब्राह्मणायेति । उपपातकैर्गोष्यादिभिर्जा-
तानां सर्वेषां पापानामपगमाय प्राणायामशतं कार्यम् । चकारान्म-
हापातके प्राणायामानां शतचतुष्टयमतिपातके शतद्वयं समुचीयते ।
एवकारेणाऽल्पतरपापेषु शतसहस्राव्यवच्छेदेनाऽल्पप्राणायामसहस्रा-
मभिप्रैति । 'वाक्चक्षु-श्रोत्रत्वक्घ्राणमनोव्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैः
शुद्ध्यति । शुद्धस्त्रीगमनाश्रमोजनेषु पृथक् पृथक् सप्ताहं सप्त सप्त
प्राणायामान् धारये'दित्यादिशैषायनवचनात् । हिशब्दः पादपूर-
णे । उपपातकजातानामित्यत्राऽपत्रादमाह-ओद्दारेति । ब्राह्मणो रेतः-
प्रभृति प्राशन कृत्या ओद्दाराऽमिमंश्रितं सोमलतारसं शुद्धिसाधनं
यथास्पात्तथा पियेत् । हिशब्दः प्राग्वत् । दिवा रात्रौ वा । अपिकारात्
सन्ध्ययोरज्ञानकृतं यत्सर्वं प्रकीर्णकं मानसोपपातकं च प्रातर्मध्या-
ह्नायद्वालेषु सन्ध्योपासनान्नदयति । सकलमहापातकादिसा-
धारणं प्रायश्चित्तमाह—शुक्रियेति । शुक्रियं 'विद्वान्नि देव सवित'-
रित्यादि वाजसनेयपठिम्, आरण्यकम्—'ऋचं वाचं प्रपद्ये' इत्यादि
तयोर्जपः, गायत्र्याश्च जपो विशेषतः सहस्राविशेषानुसारेण । रुद्रैकाद-
शिनी एकादशानां रुद्रानुवाकानां समहारस्य जपः । एते प्रत्येकं
सर्वपापहराः । विशेषश्च प्रोक्तः शक्येन—

शतजप्ता तु सा देवी सर्वपापप्रणाशिनी ।
सहस्रजप्ता च तथा पातकेभ्यः प्रमोचनी ॥
दशसाहस्रजाप्येन सर्वकल्मषनाशिनी ।
लक्षजप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी ॥

यत्तु चतुर्विंशतिमते—

गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
लक्षाशीर्ति जपेद्यस्तु सुरापानाद्भिमुच्यते ॥
पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः ।
गायत्र्या लक्षपष्टया तु मुच्यते गुरुतल्पगः ॥

इत्युक्तं, तद्गुरुत्वात्प्रकाशकृतमहापातकपरम् । घकारेणाऽघ-
मर्षजपादीनां समुच्चयः । हिशब्दः प्राग्वत्, निश्चयपरत्वेन सन्दि-
ग्धपापव्यवच्छेदार्थो वा । सन्दिग्धपापसाधारणं प्रायश्चित्तमाह—यत्रे-
ति । यत्र सद्दीर्घं पापेनाऽऽक्रान्तं नश्यते सन्दिग्धे निश्चिनोति वा
तत्र गायत्र्या तिलैर्होमः । तथा ऋषिःशुक्लप्रकारेण वाचनं स्यान्निवाचनं

तिलप्रतिसहदानपूर्वकं भवति प्रायश्चित्तम् । यमः—

गायत्र्या लक्षहोमेन मुच्यते सर्वपातकैः ।

अतिपातकादिषु पादपादहासः कल्पनीयः । वसिष्ठः—

वैशाख्यां पौर्णमास्यां (१) तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।

क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः कृष्णैर्वाचयेदथवेतरैः ॥

प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्तते ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इति । चकारेण कृष्णाजिनदान(२)सङ्ग्रहः ।

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी ।

ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

इति वसिष्ठवचनात् । किञ्च वेदाभ्यासादिरतं पञ्चमहायज्ञानुष्ठा-

नपरं महापातकजान्यपि पापानि इह रहसि अकामकृतानि न स्पृशन्ति,

किमुताऽन्यपापानि तादृशानि । वायुभक्षः सोपवासो दिवा दिनम्

उर्ध्वं तिष्ठन्नीत्वा रात्रिं चाऽप्सु वसन्नेव नीत्वा प्रातः सूर्यं पश्यन्

गायत्रीं सहस्रकृत्वो जप्त्वा ब्रह्मवधातिरिक्ताऽखिलपापात् शुद्ध्य-

ति ॥ ३०१—३११ ॥

(मिता०) एवं सकलरहस्यसाधारणधर्ममभिधाय प्रकाशप्राय-

श्चित्तवद्ब्रह्महत्यादिक्रमेणैव रहस्यप्रायश्चित्तान्याह—

त्रिरात्रोपोषित इति । त्रिरात्रमुपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्पणेन मह-

र्षिणा दृष्टं सूक्तम् अघमर्पणम् 'कृतं च सत्यं च' इति तृचमानुष्टुभं भाव-

वृत्तदेवताकं जप्त्वा त्रिरात्रान्ते पयस्विनीं गां दत्त्वा ब्रह्महा विशु-

ध्यति । जपश्चान्तर्जले निमग्नेन त्रिरावर्तनीयः । यथाह सुमन्तुः—

'देवाद्विजगुरुहन्ताऽप्सु निमग्नोऽघमर्पणं सूक्तं त्रिरावर्तयेत् । मातरं

भगिनीं गत्वा मातृष्वसारं स्नुषां सर्षीं वान्य(३)द्वाऽगम्यागमनं

कृत्वाऽघमर्पणमेवाऽन्तर्जले त्रिरावर्त्य तदेतस्मात्पूतो भवति' इति ।

एतच्चाकामकारविषयम् । यत्तु मनुनोक्तम् (११।२४८)—'सव्याह-

तिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहः

कृताः ॥' इति, तदप्यास्मिन्नेव विषये गोदानाशक्तस्य वेदितव्यम् ।

यत्तु गौतमेन षट्त्रिंशद्वात्रवतमुक्त्वोक्तम्—'एतद्व्यतमेव ब्रह्महत्या-

सुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतरुपेषु प्राणायामैः स्नातोऽघमर्पणं जपेत्'

इति, तत्का(१)मतोऽसकृद्बधविषयम् । यस्तु बौधायननोक्तम्—
 'प्राभात्प्राचीं घोदीचीं दिशमुपनिष्कम्य स्नातः शुचिः शुचिवासा उ-
 दकान्ते स्यण्डिलमुपलिप्य सह रिक्तप्रवासाः(२) गोशकृत्पूतेन पाणि-
 नादित्यामिमुखोऽघमर्षणं स्वाध्यायमधीयात् । प्रातः शतं मध्याह्ने
 शतमपराह्णे शतमपरिमितं वोदितेषु नक्षत्रेषु प्रस्तुतियावकं प्राश्री-
 यात् । ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सतरात्रात्प्रमुच्यते ।
 द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यो ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयानि धर्ज-
 पित्वा एकविंशतिरात्रेण तान्यपि तर्तीति तत्कामकारविषयम्, अका-
 मतः धोत्रियाचार्यसवनस्थवधविषयं वा । यस्तु मनुनोक्तम्(१२:२५८)-
 'अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् । मुच्यते पातकैः सर्वैः
 पराकैः शोधितस्त्रिभिः' ॥ इति, तत्कामतः धोत्रियादिवधविषयमित-
 रत्र कामतोऽभ्यासविषयं वा । यस्तु बृहद्विष्णुनोक्तम्—'ब्रह्महत्यां
 कृत्वा प्राभात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्कम्य प्रभूतेन्यनेनाग्निं प्रज्या-
 ल्याऽघमर्षणेनाऽष्टसहस्रमाज्याहुतीं जुहुयात्तत एतस्मात्पूतो भवति'
 इति, तन्निर्गुणवधविषयमनुब्राह्मणविषयं वा । यस्तु यमनोक्तम्—'इयदं
 त्पथसेद्युक्तस्त्रिहोऽभ्युपयन्नपः । मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजपित्या
 घमर्षणम्' ॥ इति, तद्गुणवतो हन्तुर्निर्गुणवधविषयं प्रयोजकानुमन्त-
 विषयं वा । यस्तु हारीतेनोक्तम्—'महापातकातिपातकानुपातकोऽ-
 पातकानामेकतममेव संनिपाते चाघमर्षणमेव त्रिजपेत्' इति, तन्नि-
 षकतुर्विषयम् । एयमन्यान्यपि स्मृतिवाक्यान्पान्विषयमेव विषयेषु वि-
 भजनीयानि ग्रन्थगौरवमयात्रं लिख्यन्ते । एतदेव ग्रन्थजातं यागस्य-
 योषितक्षत्रेधिदृष्ट्याश्रेण्यामाहिताग्निपान्यां गर्भिण्यामधिज्ञाते च गर्भे
 ध्यापादिते तुरीयांशन्यूनमनुष्ठेयम् ॥ ३०१ ॥

(मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

लोमभ्य इति । अथयाऽहोरात्रमुपोषितो रात्राशुद्धके पासं कृत्वा
 प्रातर्जलाहुतीं लोमभ्यः स्वादेत्याद्यैरष्टभिर्मन्त्रैरेकैकेन पञ्चपञ्चाहु-
 तय इत्येवं घावारिशाद् घृताहुतीं जुहुयात् । इदं च पूर्वोक्तसमानविष-
 यम् । उदवासस्य क्लेशपाहुत्यात् ॥ ३०२ ॥

(मिता०) क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमाह—

त्रिरात्रेति । सुरापानघृत्वारिशाद्घृताहुतीरित्यनुवर्तते । त्रिरात्रमु-

पोषितः कूष्माण्डीभिः यद्देवादेवहेडनमित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टा-
भिरनुष्टुब्धिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिः ऋग्भिश्चत्वारिंशद्घृताहुतीहुत्वा शु-
चिर्भवेत् । तथा बौधायनेनाप्युक्तम्—‘अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूत
इवात्मानं मन्येत यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते ।
अयोनी वा रेतः सिक्तवान्यत्र स्वप्नात्’ इति । यत्तु मनुना (११।२४९)
—‘कौ(१)त्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् । माहित्रं शुद्ध-
वत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति’ ॥ इति । मासं प्रत्यहं षोडशकृत्वो-
ऽपनःशोशुचदद्यं प्रतिस्तोमेभिरुपसं वासिष्ठम् । महित्रीणामवोस्तु ।
एतोन्विन्द्रं स्तवामेत्येतेषामन्यतमस्य जप उक्तः, स त्रिरात्रोपवासकू-
ष्माण्डहोमाशक्तस्य वेदितव्यः । एतच्चाकामतः पैष्ट्याः सकृत्पाने,
गौडीमाध्योस्तु पानावृत्तौ च वेदितव्यम् । यच्च मनुना (११।२५६)-
‘मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः । सुगुर्वप्यपहन्त्येनो
जप्त्वा वा नम इत्यृचम्’ ॥ इति । संवत्सरं प्रत्यहं ‘देवकृतस्यैनसः’
इत्यादिभिरष्टमिर्मन्त्रैर्होमो ‘नम इदुग्रं नम आविवासे’ इत्येतस्या ऋचो
वा जप उक्तः, स कामकारविषयः । यत्तु—‘महापातकसंयुक्तोऽनुग-
च्छेद्राः समाहितः । अभ्यस्याब्दं पावमानीभैक्षाहारो विशुध्यति’ ॥
इति, तदभ्यासविषयं, समुच्चितमहापातकविषयं वा ॥

(मिता०) सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणस्वर्णहारी पुनस्त्रिरात्रोपोषितः जलमध्यस्थो
‘नमस्ते रुद्र मन्यव’ इति शतरुद्रियजपयुक्तः शुध्यतीति । शातातपे-
नात्र विशेष उक्तः—‘मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्म-
हत्यां च कृत्वा । भस्माच्छन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते
सर्वपापैः’ ॥ इति । जपश्चैकादशकृत्वः कार्यः । ‘एकादशगुणान्वापि
रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः’ ॥
इत्यत्रिस्मरणात् । यत्तु मनुना (११:२५०)—‘सकृज्जप्त्वास्यवामीयं
शिवसङ्कल्पमेव च । सुवर्णमपहत्यापि क्षणाद्भवति निर्मलः’ ॥ इति
द्विपञ्चाशद्वकसंख्याकस्य, ‘अस्य वामस्य पलितस्य होतुः’ इति सूक्तस्य
तथा ‘यज्जाग्रतो दूरमुदैतु दैवम्’ इति शिवसङ्कल्पदृष्टस्य पङ्क्तस्य
वा सकृज्जप उक्तः, सोऽत्यन्तनिर्गुणस्वामिकस्वर्णहरणे गुणवतो-
ऽपहर्तुर्द्रष्टव्यः । सुवर्णन्यूनपरिमाणविषयोऽनुग्राहकप्रयोजकविषयो

षा । आवृत्तौ तु 'महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेत्' इत्यादिनोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३०३ ॥

(मिता०) क्रमप्राप्तं गुरुतल्पगप्रायश्चित्तमाह—

सहस्रेति । गुरुतल्पगस्तु सहस्रशीर्षेति षोडशर्चसूक्तं नारायण-
दृष्टं पुरुषदैवयमानुष्टुमं त्रिष्टुयन्तं जपंस्तस्मात्पापान्मुच्यते । सह-
स्रशीर्षाजापीति ताच्छील्यप्रत्ययादावृत्तिर्गम्यते । अत एव यमेनो-
क्तम्—'पौरुषं सूक्तमावर्त्यं मुच्यते सर्वकिल्बिषात्' इति । आवृत्तौ
स संख्यापेक्षायामधस्तनश्लोकगता चत्वारिंशत्संख्यानुमीयते । अत्रापि
प्राक्तनश्लोकगतं त्रिरात्रोपोषित इति सम्यग्भ्यते । अत एव गृहद्विष्णुः—
'त्रिरात्रोपोषितः पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः शुष्येत्' इति ।
एभिश्च सुरापसुवर्णस्तेनगुरुतल्पगैस्त्रिभिः पृथक्पृथगस्य त्रिरात्रयत-
स्यान्ते बहुक्षीरा गौर्दया । इदमकामविषयम् । यत्तु मनुना (११२
५१)—'हविष्यान्तीयमभ्यस्य नतमंह इतीति च । जप्त्वा तु पौरुषं
सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः' ॥ इति । 'हविष्यान्तमजरं स्वावेदाम्', 'नत-
मंहोनदुरितम्', 'इति घाशति मे मनः', 'सहस्रशीर्षे'त्येषामभ्यतमस्य
मासं प्रत्यहं (१)षोडशषोडशकृत्वो जप उक्तः सोऽप्यकामविषय एव ।
क्रामतस्तु 'मन्त्रैः शाकलहोमीयैः' इति मनुकं द्रष्टव्यम् । यत्तु पद्म-
शन्मतेऽभिहितम्—'महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्यो द्विजन्मना ।
उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंययया ॥ महापातकसंयुक्तो लक्षहोमेन
शुष्यति' । इति, तदावृत्तिविषयम् । यस्तु यमेनोक्तम्—'जपेद्वाप्यस्य-
वामीयं पापमानीरथापि षा । कुन्तापं बालस्त्रिद्वयंश्च निविष्ट्रैपान्बु-
पाकपिम् ॥ होतृन्द्रान्सकृज्जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैः' ॥ इति, तद्य-
भिचारिणीगमनविषयम् । यानि पुनः गुरुतल्पातिदेशविषयाणि त-
त्समानि घातिपातकोपपातकपदामिधेयानि तेषु तुरीयांश्चन्यूनमर्धेन
च क्रमेण घेदितव्यम् । पातकातिपातकानुपातकमहापातकानामे-
कतमे संनिपाते षा अघमर्षणमेव त्रिर्जपेदिति हारीतोक्तं षा
द्रष्टव्यम् । महापातकिसंसर्गिणश्च स तस्यैव प्रथं कुर्यादिति पद्यनात्
येन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तम् । न च वाच्यम्—अत्राप्याप-
नादिसंसर्गस्यानेककर्तृकुसम्पाद्यत्वाद्द्रहस्यत्यानुपपत्तिरिति । मैथम्—
यतः सत्यप्यनेककर्तृत्वे परदारगमनवत् कर्तृव्यतिरिक्तद्वर्तायाद्यपरि-

शतत्रयप्राणायामा गावघोषुपपातकामिप्रायाः । अथ पातकयज्ञमित्या-
दिनोक्ताः षष्ट्याधिकशतसहितद्विसहस्रसंख्याकाः प्राणायामा अति-
पातकानुपातकामिप्रायाः । अथ पातकेष्वित्यादिनोक्ता विशत्यधिक-
शतत्रययुक्ताश्चतुःसहस्रप्राणायामा महापातकविषयाः । इदं चाऽम-
क्ष्यमोज्येत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तपञ्चकमत्यन्ताभ्यासविषयं, समुचित-
विषयं वा । यत्तु मनुना (११।२५२)—‘एतसां द्यूलसुक्ष्माणां चि-
कीर्षन्नपनोदनम् । अवेत्यृचं जपेदध्वं यत्किंचेदमितीति वा’ ॥ इत्यध्वं
यावत्प्रत्यहमर्षान्तराविरुद्धेषु कालेषु ‘अवतेहेलो यद्यण’ इत्यस्या ऋ-
चो ‘यत्किंचेदम्’ इत्यस्या, ‘इति वा इति मे मनः’ इत्यस्याश्च जप
उक्तः सोऽप्यभ्यासविषयः ॥ ३०५ ॥

(मिता०) उपपातकसामान्यप्राप्तस्य प्राणायामशतस्यापवादमाह—
ओङ्कारेति । द्विजो रेतोविष्णुप्रप्राशनं कृत्वा सोमलतारसमोङ्को
रेणामिमन्त्रितं शुद्धिसाधनं पिबेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । काम
तस्तु सुमन्तुकम्—‘रेतोविष्णुप्रप्राशनं कृत्वा लघुनपलाण्डुगृञ्जनकु-
म्भिकादीनामन्येषां (१)चामस्याणां भक्षणं कृत्वा हंसप्रासकुङ्कुद-
श्वशूगालादिमांसभक्षणं च कृत्वा ततः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य शुद्ध-
वतीमिः प्राणायामं कृत्वा महाव्याहृतिमिदरोगमुदक पीत्वा तदेत-
स्मात्पूतो भवती’ति । मनुनापि सप्तविधाभक्ष्यभक्षणे प्रायश्चित्तान्त
रमुक्तम् (११ २५३)—‘प्रतिगृह्याप्रतिप्राह्यं भुक्त्वा चाश्रं विगार्हितम् ।
जपेस्तरत्समन्दीयं वृषते मानवस्यहात्’ ॥ इति । अप्रतिप्राह्यं विष-
शस्त्रसुरादि पतितादिद्रव्यं च । यदा त्वप्सु रेतोविष्णुप्रादि शारीरं
मलं विसृजति, तदापि तेनैवोक्तम्—‘अप्रशस्तं तु कृत्वाप्सु मास-
मासीत भैक्ष्यभुक्’ इति ॥ ३०६ ॥

(मिता०) अज्ञानकृते प्रकीर्णके मानसे चोपपातके प्रायश्चित्तमाह—
निशायामिति । रजन्यां वासरे वा यत्रमादकृतं प्रकीर्णकं मानसं
वाचिकं चोपपातकं तत्सर्वं प्रातर्मध्याह्नादिकालत्रयविहितनित्यस-
न्योपासनया प्रणश्यति । तथा च यमः—‘यद्द्व्यात्कुरुते पापं कर्मणा म-
नसा गिरा । आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैर्निहन्ति तत्’ ॥ इति ।
शातातपेनाप्युक्तम्—‘अनृतं मद्यगन्धं च दिषा मैथुनमेव च । पुनाति
वृषलाश्रं च सन्ध्या षड्विधपासिता’ ॥ इति ॥ ३०७ ॥

(१) क्षयपनहर्षं च ।

(मित्ता०) अथ सकलमहापातकादिसाधारणान्पवित्रमन्त्रानाह—

शुक्रियारण्यकेति । शुक्रियं नाम आरण्यकविशेषः 'विश्वानि देव सवितः' इत्यादि वाजसनेयके पठ्यते, आरण्यकं च यजुः 'ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये' इत्यादि तत्रैव पठ्यते तयोर्जपः सकलमहापातकादिहरः । तथा गायत्र्याश्च महापातकेषु लक्ष्मतिपातकानुपातकयोर्दशसहस्रमुपपातकेषु सहस्रं प्रकीर्णकेषु शतमित्येवं विशेषतो जपः सर्वपापहरः । तथा च गायत्रीमधिकृत्य श्लोकः शङ्खेनोक्तः— 'शतजप्ता तु (१)सावित्री महापातकनाशिनी । सहस्रजप्ता तु तथा पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥ दशसाहस्रजप्येन (२)सर्वकिल्बिषनाशिनी । लक्षजप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी ॥ सुवर्णस्तेयकृद्भिर्षो ब्रह्महा गुरुतल्पगः । सुरापश्च विशुध्यन्ति लक्षं जप्त्वा न संशयः' ॥ इति । यत्तु चतुर्विंशतिमते उक्तम्—'गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । लक्षाशीर्तिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः । गायत्र्या लक्षपष्टथा तु मुच्यते गुरुतल्पगः' ॥ इति, तद्गुरुत्वात्प्रकाशविषयम् । तथा रुद्रैकादशिनी । एकादशानां रुद्रानुवाकानां समाहारो रुद्रैकादशिनी । सा च विशेषतो जप्ता सर्वपापहरा । 'एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महच्चः स तु पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः' ॥ इति महापातकेष्वेकादशगुणावृत्तिदर्शनात् अतिपातकादिषु चतुर्थचतुर्थींशहासो योजनीयः । अशब्दोऽद्यमर्पणादिसमुच्चयार्थः । यथाह वसिष्ठः—'स(३)र्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् । येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥ अथ(४)मर्पणं दे(५)वकृतं शुद्ध(६)वत्यस्त(७)रत्समाः । कूष्माण्डयः(८) पावमान्य(९)श्च (१०)दुर्गा सा(११)विद्ययैव च ॥ अभी(१२)पङ्गाः पद्(१३)स्तोमाः सा(१४)मानि व्यां(१५)द्वतीस्तथा ।

(१) सा देवी ऋ । (२) कल्मषनाशिनी ऋ ।

(३) मर्षं देवमीषानि पाठः । (४) अथमर्पणमृतं च सत्यमित्यादि ।

(५) देवकृतं देवकृतस्यैव इत्याद्युक् । (६) शुद्धवत्यः एतेतिवद्दं स्तवामेत्याद्या अचः ।

(७) तरत्समास्तरत्समन्दीत्याद्युचः । (८) कूष्माण्डयः यदेवादेवहेडनमित्याद्याः ।

(९) पावमान्यः स्वादिष्टया मदिष्टयेत्याद्याश्चत्वारोऽध्यायाः ।

(१०) दुर्गा जानपेदमे मुनवामेत्यादिसूक्तम् । (११) सावित्रीदेवस्यतेत्याद्युचः ।

(१२) अभीपङ्गास्तदास्या मन्त्रविशेषाः । (१३) पदस्तोमाः उत्सोदेवा हिरण्यया इत्यादयः ।

(१४) सामानि साधारणानि । (१५) व्याद्वनीः भूरग्रये च पृथिव्यै चेत्यादिकाः ।

(१) मारुण्डानि च सामानि (२) गायत्रं रैवतं त(३)था ॥ (४) पु-
 रुषव्रतं च (५) मासं च तथा देव(६)तानि च । (७) आत्वि-
 गं (८) शार्हस्पत्यं च घा(९)कसूक्तं मधुच(१०)स्तथा ॥ (११) शत-
 रुद्रि(१२)याथर्वगिरास्त्रिमु(१३)वर्णं महाश्र(१४)नम् । गो(१५)सूक्तं
 चाश्रम(१६)सूक्तं च इन्द्र(१७)शुद्धे च सामनी ॥ श्री(१८)षयाऽपदो
 हीनि (१९)रथन्तरं च (२०)अग्नेव्रते (२१)शामदेव्य (२२)बृहस्प । यतानि
 गीतानि पुनन्ति जन्तूञ्जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत् ॥ इति ॥३०८॥

(मिता०) किञ्च—

यत्रेति । यत्र यत्र च ब्रह्मयथादौ तज्जनि(२३)तकल्पपजातेनात्मानं
 सङ्कीर्णमभिमूर्तं द्विजो मन्यते, तत्र तत्र गायत्र्या तिलैर्होमः कार्यः ।
 तत्र महापातकेषु ल(२४)क्षसंख्या होमः कार्यः । 'गायत्र्या लक्ष
 होमेन मुच्यते सर्वपातकैः' इति यमस्मरणात् । अतिपातकादिषु
 पादपादहास कल्पनीयः । तथा तिलैर्घा(२५)वन दान कार्यम् । तथा
 च रहस्याधिकारे यस्मिन् — 'वैशाखां पीणमास्यां तु ब्राह्मणान् स
 (२६)त पञ्च घा । शौद्र्युकैस्तिलैः कृष्णैर्याचयेद्दधवेतैः ॥ प्रीयतां धर्म
 राजेति यद्वा मनसि वर्तेत । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति' ॥
 इति । तथा अनियतकालेऽपि दानं तेनैवोक्तम्—'कृष्णाजिने विला-
 न्कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी । ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्क-
 तम्' ॥ इति । तथा द्यासेनाप्युक्तम्—'तिलधेनु च यो दद्यात्संय-

- (१) मारुण्डानि सामानि अथ भायईत्यादीनि । (२) गायत्र सामविशेष ।
 (३) रैवतं रैवतं न सधमाद इत्यादि । (४) पुरुषव्रते वैश्वानरमित्यादि ।
 (५) मासं श्रमने व्रतत इत्यादि । (६) देवत अनुतन्वत्प्रमुनीमित्यादि ।
 (७) आत्विग अतिश्रेयसमन्त्रा वै धयनीया । (८) शार्हस्पत्य बृहस्पते प्रथम वचो
 इत्यादि । (९) कसूक्तं ओङ्कारविधेनेत्यादि । (१०) मधुच मनुव्रता इत्यादि ।
 (११) शतशतं नमस्ते इह मन्वव इत्यादि । (१२) अथर्वशिखा देव इति स्वर्गवि-
 त्यादि । (१३) तिस्रुवर्णं ब्रह्ममेतु ममित्यादि । (१४) महाश्रम अथ महाव्रतमित्यादि ।
 (१५) गौसूक्तं आगबो आगमित्यादि । (१६) अश्वसूक्त अथ ते अम्नु इत्यने इत्यादि ।
 (१७) इन्द्राय सामग्रायोनेत्यादि इन्द्रशुद्धसामनी । (१८) आश्रयदोहानेयार्दनि व-
 षयाऽपदोहीनि । (१९) रथन्तरं सामविशेष । (२०) अग्नेव्रतम् ।
 (२१) शामदेव्य कपनञ्चिद इत्यादि । (२२) बृहस्प म सामविशेष ।
 (२३) देवजनेन च । (२४) गायत्र्या लक्षहोमं च ।
 (२५) कपने इतं तिलैरेत्यादि सम्बन्धते, तिलदानामन्वर्थ ।
 (२६) पञ्चम च च ।

तान्मा द्विजन्मने । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः' ॥ इति ।
 एवमादि दानजातं रहस्यकाण्डोक्तमविदुषां द्विजानां स्त्रीशूद्रयोश्च
 वेदितव्यम् । यत्तु येनोक्तम्—'तिलान्द्रदाति यः प्राणस्वितलान्द्र-
 शति खादति । तिलस्त्रायी तिलान्द्रुद्धन्सर्वं तरति (१)दुष्कृतम्' ॥
 तथा—'द्वि चाष्टम्यौ तु मासस्य चतुर्दश्या तथैव । आमवान्या पौर्ण-
 मासी सप्तमी द्वादशीद्वयम् ॥ संवत्सरममुद्धानः सततं विजिते-
 न्द्रियः । मुच्यते पातकैः सर्वैः स्वर्गलोकं च गच्छति' ॥ इति । यश्चा-
 ऽत्रिणोक्तम्—'क्षीराद्यै शेषपर्यङ्के त्वापाद्यां संविशेद्धरिः । निद्रां
 त्यजति क्रांतिभ्यां तयोः संपूजयेद्धरिम् ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्र-
 मेव व्यपोहति' ॥ इत्येवमादि तत्सर्वं विद्याविरहिणां कामाकामसह-
 दभ्यासविषयतया व्यवस्थापनीयम् ॥ ३०९ ॥

(मिता०) किञ्चाह—

वेदेति । 'वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव
 शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा' ॥ इत्युक्तक्रमेण वेदाभ्यासनिरतं
 तितिक्षायुक्तं पञ्चमहायज्ञानुष्ठाननिरतं महापातकज्ञान्यपि पापानि
 न स्पृशन्ति । क्रिमुत् प्रकीर्णकजानि वाङ्मनसजन्योपपातकानि चेत्यत्र
 तान्पर्यमपिशब्दाल्लक्ष्यते । एतच्चाकामकारविषयम् । अत एव व-
 सिष्टेन—'यद्यकार्यशतं सात्रं कृतं वेदश्च धार्यते । सर्वं तत्स्य वेदा-
 शिर्षहत्याग्निरिवेन्वनम्' ॥ इति प्रकीर्णकाद्यभिप्रायेणाभिधायामिहि-
 तम्—'न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्मवेत् । अज्ञानाच्च प्रमादाच्च
 दहते कर्म नेतरत्' ॥ इति ॥ ३१० ॥

(मिता०) किञ्चाह—

वायुमश्न इति । सोपवासो वासरमुपविशन् उपित्वा सलिलं
 वसशिशां नीत्वादित्योदयानन्तरं सावित्र्याः सहस्रं जप्त्वा ब्रह्मवच-
 र्थांतरिकसकलमहापातकादिपापजान्मुच्यते । अतश्चोपपातकादि-
 ष्वभ्यासंऽनक्रदोपसमुच्चये वा वेदितव्यम् । विषमविषयसर्माकर-
 णस्यान्याय्यत्वात् । अत एव वृद्धवसिष्टेन महापातकोपपातकयोः
 कालविशेषणं व्रतविशेष उक्तः । यथाह—यवानां प्रसृतिमङ्गलिं वा
 श्रप्यमाणं (२)शृतं वामिमन्त्रयेत्—'यत्रोऽसि धान्यराजस्वं वारुणो
 मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रसृपिभिः स्मृतम्' ॥ इत्य-

नेन, 'घृतं यथा मधु यथाः पवित्रममृतं यथाः । सर्वं पुनन्तु मे पापं
घाह्मनःकायसंभयम्' ॥ इत्यनेन वा । 'अग्निकार्यं तु कुर्वीत तेन भूत-
बलि तथा । नाश्रं न भिक्षां नातिथ्यं न चोच्छिष्टं परित्यजेत्' ॥ 'ये
देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽयन्तु
तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्यादा' इत्यात्मनिजुहुयान्निराश्रं मेघामिवृद्धये पाप
क्षयाय त्रिराश्रं ब्रह्महत्यादिषु द्वादशराश्रं पतितोत्पन्नश्चेति । एतद्दि-
गबलम्यनेनान्यान्यपि स्मृतिवचनानि विवेचनीयानि ॥ ३११ ॥

इति रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(धी० मि०) एवं रहस्यपापप्रायश्चित्तान्यभिधाय प्रकाशरह-
स्यप्रायश्चित्ताङ्गधर्मानाह—

ब्रह्मचर्यं दया सान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ॥

अहिंसा स्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ३१२ ॥

ज्ञानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यापोपस्थनिग्रहाः ॥

नियमा गुरुशुभ्रपा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ ३१३ ॥

ब्रह्मचर्यं सम्मोगातिरिक्त(१)थवणादिसप्तविधमैधुननिवृत्तिः । उप-
स्थनिग्रहपदेन सम्मोगनिवृत्तेरभिधास्यमानत्वात् दयादेः पुरुषार्थत्वे-
ऽपि प्रायश्चित्ताङ्गत्वमधुनाऽभिहितम् । अकल्कता निर्दम्भता, अस्तेयं
देवतार्थं कुसुमातिरिक्तचौर्याभावात्, माधुर्यं प्रियवादिता, ज्या पञ्च-
महायज्ञाचरणम्—पते यमा बहिरिन्द्रियनिग्रहाः, गुरोः शुभ्रपा आरा-
ध्यत्वेन ज्ञानं शौचादयश्च नियमा मनोनिग्रहाः स्मृताः प्रायश्चित्ताङ्ग-
त्वेन स्मृतिपूकाः । गुरुपरिचर्यादिकं चकारेण समुष्ठीयते ॥३१२-३१३॥

(मिता०) विनियुक्तप्रत्ययतत्परूपमेदे बुभुत्सिते ।

कीदृशमिति संक्षेपाल्लक्षणं बह्वपतेऽधुना ॥

तत्र तावत्सकलप्रकाशरहस्यप्रताङ्गभूतान्धमानाह—

ब्रह्मचर्यमिति । ब्रह्मचर्यं सकलेन्द्रियसंयमः । उपस्थनिग्रहो लिङ्ग
निग्रहः गोबलीवर्दन्यापेन निर्दिष्टः । अकल्कता अकुटिलता । शेषं प्र-
सिद्धम् । यत्पुनर्मेनुनोकम्—'अहिंसा सत्यमक्रोधमाजंघे च समाच-
रेत्' इति, तदप्येतेषामुपलक्षणं न परिगणनाय । अत्र च दयाज्ञानवा-

दीनां पुरुषार्थतया प्राप्तानामपि पुनर्विधानं प्रायश्चित्ताङ्गत्वार्थम् । क-
चिद्विशेषोऽप्यस्ति । यथा विवाहादिष्वभ्यनुज्ञातस्याप्यनृतवचनस्य
निवृत्त्यर्थं सत्यत्वविधानम् । पुत्रादिष्यादिकमपि न ताडनीयमित्येव-
मर्थमहिंसाविधानमित्येवमादि ॥ ३१२-३१३ ॥

(वी० मि०) अथोक्तानां प्रायश्चित्ताख्यव्रतानां स्वरूपाणि विवि-
नक्ति द्वादशभिः श्लोकैः—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥

जग्म्व्वा परेऽह्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥ ३१४ ॥

गोमूत्रादीनि पट्(१) संयुक्तानि आ(२)हारान्तपरित्यागेनैक-
स्मिन् दिने पीत्वा परदिने उपवसेदिति सान्तपनं ब्रह्मसाध्यमित्यर्थः ।
अत्र पराशरः—

गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चाऽपि गोमयम् ।

पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि ॥

घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा ।

अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥

इति ॥ ३१४ ॥

(मिता०) तत्र सान्तपनाख्यं व्रतं तावदाह—

गोमूत्रमिति । पूर्वद्युराहान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि पञ्चग-
व्यानि पञ्च द्रव्याणि कुशोदकसहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेद्युरुपव-
सेदिति द्वैरा(३)त्रिकः सान्तपनः कृच्छ्रः । संयो(४)जनं चोत्तरश्लोके
पृथग्विधानादवगम्यते । कृच्छ्र इति चान्वर्थसंज्ञेयम् । तपोरूपत्वेन
केशसाध्यत्वात् । गोमूत्रादीनां परिमाणं वक्ष्यते । यदा पुनः पूर्वद्यु-
रुपोष्यापरेद्युः समन्त्रकं संयुज्य समन्त्रकमेव पञ्चगव्यं पीयते तदा ब्र-
ह्मकूर्च इत्याख्यायते । यथाह पराशरः—‘गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि
सर्पिः कुशोदकम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु (५)प्रत्येकं कायशोधनम् ॥
गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् । पयः काञ्चनवर्णाया
नीलायाश्च तथा दधि ॥ घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव च ।
अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥ गोमूत्रं मापकास्त्वष्टौ

(१) मंत्र-इति ख० पु० पाठः । (२) अक्षराप्रान्त-इति ख० पु० पाठः ।

(३) द्वैरात्रः ख । (४) सान्तपनं । (५) पवित्रं कायशोधनमिति पाठः द ।

गोमयस्य तु षोडश । क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिता ॥
 गोमूत्रवद् घृतम्येषस्तदर्थे तु कुशोदकम् । गावश्याशय गोमूत्र गन्ध
 द्वारेति गामयम् । आप्यायस्येति च क्षीर दधिकालेनेति वै दधि ॥
 तेजोसि शुभामित्याज्य देवस्य त्वा कुशोदकम् । पञ्चगव्यमृचा पून हो
 मयेदग्निनिघौ ॥ सप्तपत्राश्च ये दर्मा (१)अच्छिन्नाप्रा शुचित्विप ।
 एतैरुद्घृत्य होतव्य पञ्चगव्य यथाविधि ॥ इरावती इद विष्णुर्मान
 स्तोके च शयती । एताभिश्च होतव्य हुतशेष । पत्रेद्विज ॥ प्रणवेन
 समालोह्य प्रणयनामिमन्त्र्य च । प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत्प्रणवेन
 तु । मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपात्रेण रौ(२)ष्येण
 ब्राह्मतर्येण वा पुन ॥ यत्रगास्त्रियगत पाप दहे तिष्ठति मानवे । ब्रह्म
 कूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरेवेन्धनम् ॥ इति ॥ यदा त्वेतदेव मिश्रित
 पञ्चगव्य त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा यतिसान्तपनसज्ञा लभते—'एतदेव
 इयदाभ्यस्त यतिसान्तपन स्मृतम्' इति शङ्खस्मरणात् । जायालन
 तु सप्ताहसाध्य सान्तपनमुक्तम्—गोमूत्र गोमय क्षीर दधि सर्पि
 कुशादकम् । एकैक प्रत्यह पीत्वा त्रहोरात्रमभोजनम् ॥ इच्छू सान्त
 पन नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥ इति । यथा च शुद्धलघुकृच्छ्राणा शक्त्या-
 यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या ॥३१४॥

पृथक्सान्तपनद्रव्यैः षडह. सोपवासक ॥

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽप महामान्तपनः स्मृतः ॥ ३१५ ॥

(वी० मि०) सान्तपनोक्तैर्गोमयादिभिः षड्भिर्द्रव्यैरेकैकप्राश-
 नेनैकेकदिनमतिवाह्य षडह पण्णामद्वा समहार परदिने उपवासेन
 सहित एव सप्ताहेन महासान्तपन इच्छू स्मृत । तुशब्देनाऽऽहा
 रान्तरव्यवच्छेद षडहे एत ॥ ३१५ ॥

(मिता०) महासान्तपनाख्य कृच्छ्रमाह—

पृथगिति । सप्ताहेनापवाचितो महासान्तपनाख्यः कृच्छ्रो विशेष ।
 कथमित्यपेक्षायामुक्त पृथग्भूतैः षड्भिर्गोमूत्रादिभिरेकैकैकैकमहरति
 याहयेत् सप्तम सोपवासेनेति । यमेन तु षड्दशाहसम्पाद्यो महासा
 न्तपनोऽभिहित —'इह पिबेत्तु गोमूत्र इयह वै गोमय पिबेत् । इयह
 दधि इयह क्षीर इयह सर्पिस्तत शुचि ॥ महासान्तपन होतसर्वपाप

(१) अक्षिन्नाप्रा इह स्थित इति पठ । (२) तदन च ।

चतुर्थदिन उपवसेदिति महान् तप्तकृच्छ्र उदाहृतः । मिलितानां
त्रयाणामेकस्मिन् दिने पानं द्वितीयदिन उपवास इति शुद्धस्त-
कृच्छ्र इति चकारार्थः ॥ ३१७ ॥

(मिता०) तप्तकृच्छ्रमाह—

तप्तक्षीरेति । दुग्धसर्पिरुदकानां तप्तानामेकैकं प्रतिदिवसं प्रा-
श्यापरेद्युरूपयसेत् । एष दिवसचतुष्टयसम्पाद्यो महातप्तकृच्छ्रः ।
एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रसम्पाद्यः सान्तपनवत्तप्तकृच्छ्रः ।
मनुना तु द्वादशरात्रनिर्घृत्योऽभिहितः (११/२१४)—'तप्तकृच्छ्रं
चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतिद्वयं पियेदुष्णान्सह्यध्या-
यी समाहितः' ॥ इति । क्षीरादिपरिमाणं तु पराशरेणोक्तं द्रष्ट-
व्यम्—'अपां पियेत्तु त्रिपलं द्विपलं तु पयः पियेत् । पलमेकं पियेत्सर्पि-
स्त्रिरात्रं चोष्णमारुतम्' ॥ इति । त्रि(१)रात्रमारुतस्य पूरणमुष्णोदक-
वाप्यं पियेदित्यर्थः । यदा तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रः ।
'द्वयं शीतं पियेत्तोयं द्वयं शीतं पयः पियेत् । द्वयं शीतं घृतं पीत्वा
वायुमक्षः परं द्वयम्' ॥ इति यमस्मरणात् ॥ ३१७ ॥

इति तप्तकृच्छ्रधनुर्विधः ।

एकमक्तेन नक्तेन तर्पेवाऽपाचितेन च ॥

उपवासेन चैवाऽयं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ३१८ ॥

(धी० मि०) एकमक्तेन दिव्यैव भोजनेनैकेन नक्तभोजनेनैकेन अ-
पाचिताशनेनैकेन उपवासेन चैकेन चतुरहसाध्यः पादकृच्छ्र इत्युदा-
हृतः । तथापदेन चकारार्थ्यां च दिनत्रये भोजने प्राससह्यधानियमः
समुष्नीयते । तदाह पण्डितः—

सायं तु द्वादश प्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरशनं स्मृतम् ॥

इति । पद्यकारेण द्वितीयभोजनव्यवच्छेदः सर्वत्र ॥ ३१८ ॥

(मिता०) पादकृच्छ्रमाह—

एकमक्तेनेति । एकमक्तेन सह्यभोजनेन दिव्यैव । नक्तेनेति पृथगु-
पादानात् । अतश्च दिव्यैकवारमेव भोजनेनैवैकमहोरात्रमतिवाहये-

दिति । तत्र दिवेति रात्रिव्युदासः । एकवारमिति द्विवारादिव्युदा-
सः । भोजनेनेत्यभोजनव्युदासः । एतच्च कृच्छ्रादीनां व्रतरूपत्वात् पु-
रुषार्थभोजनपर्युदासेन कृच्छ्राङ्गभूतं भोजनं विधीयते । तथा चाऽऽप-
स्तम्बः—‘इयहमनकाश्यादिवाशी च ततस्इयहं इयहमयाचितव्रत-
स्इयहं नाश्राति किंचन’ इति । अत्र चानकाशत्यनेन नक्तपर्युदासेन
दिवाभोजननियमं दर्शयति । गौतमेनापीदमेव स्पष्टीकृतम्—‘हवि-
ष्यान्प्रातराशान्भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्रीयात्’ इति । एवं नक्तमोज-
नविधावपि । न विद्यते याचितं यस्मिन्भोजनं तदयाचितम् । तेन
कालविशेषानुपादानाद्दिवा रात्रौ वा सकृदित्येव । तपोरूपत्वात्कृच्छ्रा-
णां द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः । अयाचितमिति न केवलं परकीया-
न्नयाचनप्रतिषेधोऽपि तु स्वकीयमपि परिचारकभार्यादिभ्यो न या-
चितव्यम् । प्रेषणाध्येषणयोः साधारणत्वाद्याञ्जयाः । अतः स्वगृ-
हेऽपि भृत्यभार्यादयोऽनाज्ञप्ता एव यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भोक्त-
व्यं नान्यथा । अमुनैवाऽभिप्रायेणोक्तं गौतमेन—‘अथापरं इयहं न कञ्चन
याचेत्’ इति । अत्र च ग्राससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः—‘सायं
तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः । चतुर्विंशतिरयाच्याः परं
निरशनं स्मृतम्’ ॥ इति । आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम्—‘सायं द्वाविं-
शतिर्ग्रासाः प्रातः पङ्क्तिंशतिः स्मृताः । चतुर्विंशतिरयाच्याः परे निर-
शनास्त्रयः । कुक्कुटाण्डप्रमाणास्तु यथा वास्यं विशेत्सुखम्’ ॥ इति ।
अनयोश्च कल्पयोः शक्त्यपेक्षया विकल्पः । आपस्तम्बेन तु प्राजापत्य-
प्रायश्चित्तं चतुर्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान्कृत्वा वर्णानुरूपेण व्य-
वस्था दर्शिता—‘इयहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं इयहम् । सायं
इयहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा इयहम् ॥ प्रातः पादं चरेच्छूद्रः
सायं वैश्ये तु दापयेत् । अयाचितं तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृत-
म्’ ॥ इति । यदा त्वयाचितोपवासात्मकइयहद्वयानुष्ठानं तदाऽर्धकृ-
च्छ्रः । सायं व्यतिरिक्तापरइयहत्रयानुष्ठानं तु पादोनमिति विज्ञेयम् ।
‘सायं प्रातर्विनार्धं स्यात्पादोनं नक्तवर्जितम्’ इति तेनैवोक्तत्वात् ।
अर्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम्—‘सायं प्रातस्तथैकैकं
दिनद्वयमयाचितम् । दिनद्वयं च नाश्रीयात्कृच्छ्रार्धं ताद्विवीयते’ ॥
इति ॥ ३१८ ॥

यथाकथञ्चिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

अयमेवाऽतिकृच्छ्रं स्यात् पाणिपुराणमोजनः ॥ ३१९ ॥

(धा० मि०) अथ पादकृच्छ्रो यथाकथञ्चिद्दण्डकलितघदावृत्त्या स्वस्थानविबुध्या वा तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा जपादियुक्तं तद्रहितं वा त्रिगुणीकृतं प्राजापत्य उच्यते । अयमेव प्राजापत्य एव पाणिपुराणमोजनयुक्तो नवस्वहस्तु चेन्न तु द्वादशादिप्रासामितमोजनयुक्तस्तदाऽतिकृच्छ्र इत्युच्यते इति । कृच्छ्रान्तरं तु द्वादशाहो पथासरूपं प्रागभिहितम् ॥ ३१९ ॥

(मिता०) प्राजापत्यं कृच्छ्रमाह—

यथाकथञ्चिदिति । अयमेव पादकृच्छ्रं यथाकथञ्चिद्दण्डकलितघदावृत्त्या स्वस्थानविबुध्या वा, तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्रहितं वा त्रिरभ्यस्तं प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलितघदावृत्तिपक्षो षसिष्ठेन प्रदर्शितः—‘अहं प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् । अहं पराकं तत्रैकमेव चतुरही परौ ॥ अनुप्रहार्यं विप्राणां मनुर्धर्मभृता वरः । बालवृद्धातुरेष्वेव शिशुश्चन्द्रमुवाच ह’ ॥ इति । आनुलोम्येन स्वस्थानविबुद्धिपक्षस्तु मनुना दर्शितः (११२११)—‘व्यहं प्रातःव्यहं सायं व्यहं मयादयाचितम् । परं व्यहं च नाश्रीयाप्राजापत्यं चरन् द्विजः’ ॥ इति । प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु षसिष्ठेन दर्शिता—‘प्रातिलोम्यं चरेद्विप्रकृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम्’ इति । जपादिरहितपक्षस्तु खीशूद्रादिविषयेऽङ्गिरसा दर्शितः—‘तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपाहोमादिवर्जितम्’ ॥ इति । जपादियुक्तपक्षस्तु पारिशष्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः । स च गौतमादिभिर्दर्शितः—‘अथातः कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामो हविष्यान्प्रातराशान्भुञ्जतिस्त्रो रात्रीर्नाश्रीयादघापरं व्यहं नक्तं भुञ्जीताघापरं व्यहं न कञ्चन याचेताघापरं व्यहमुपयसेत् तिष्ठेद्दहनि रात्रायासीत् क्षिप्रकामः सत्यं यद्दनायै सह न भाषेत रौरवयौघाजये नित्यं प्रयुञ्जीतानुसंधनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रयतीमिमांजयीत हिरण्यवर्णां शुचयः पाषाणा इत्यष्टाभिर्योदकतपण—नमोऽहमायं मोहमायं महमायं घन्यने तापसाय पुनर्यस्ये नमः । मौञ्ज्याय औम्याय वसुविन्दाय सर्वविदाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय परपाराय पारविष्णवे नमः । रुद्राय पशुपतये महते देवाय इत्यम्ब

कायैकचरायाधिपतये हराय शर्वायाघनाशनायोग्राय वज्रिणे वृणिने कपर्दिने नमः सूर्यायादित्याय नमः । नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय नमः । कृष्णाय पिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे नमः । सत्याय पावकाय पावकवर्णायैकवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः । सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नम इति । एतदेवादित्योपस्थानमेता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वा एताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृते इति, अन्ते ब्राह्मणभोजनम् इति । तत्र तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकाम इत्यस्यार्थः । यस्तु महतोऽप्येनसः क्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण मुच्येयेत्येवं कामयते असावहनि कर्माविरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्रात्रावासीत । एवं रौरवयौधाजयाख्यसामजपो नमोहमायेत्यादिभिस्त्पर्षणमादित्योपस्थानादिकं चरुश्रपणादिकं च योगीश्वराद्यनुक्तं क्षिप्रकामः कुर्वीत । अतश्च योगीश्वराद्युक्तप्राजापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकेतिकर्तव्यतासहितं द्रष्टव्यम् । एवमन्यान्यपि स्मृत्यन्तरोक्तानि विशेषे(१)णाऽन्वेपणीयानि ॥

(मित्ता०) अतिकृच्छ्रमाह—

अयमिति । एतद्धर्मक एव एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मशुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्यात् । इयांस्तु विशेषः—आद्ये ऽग्रहत्रये पाणिपूरणमात्रमश्रं भुञ्जीत न पुनर्द्वाविंशत्वादिप्रासान् । अत्र च प्रातर्भोजनानुवादेन पाणिपूरान्नविधानादन्त्यऽग्रहेऽतिदेशप्राप्त उपवासोऽप्रतिपक्ष एव । अत्रापि पादशो व्यवस्था पूर्ववदेव द्रष्टव्या । यत्तु मनुनोक्तम् (११। २१३)—‘एकैकं प्रासमश्रीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् । ऽग्रहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः’ ॥ इति तत्पाणिपूरान्नपरिमि(२)तादल्पत्वाच्छकाविषयम् ॥ ३१९ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ॥

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ ३२० ॥

(बी० मि०) एकविंशतिदिवसान् पयसा पयोमात्राहारेण कृ-

प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।] वीरभिन्नोदयमिताक्षरासहिता । १०९१

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः स्यात् । पराकस्तु द्वादशाहोपवासरूपः ॥ ३२० ॥

(मिता०) कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह—

कृच्छ्रेति । एकविंशतिरात्रं पयसा वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं यत्
विशेषम् । गौतमेन तु द्वादशरात्रमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः
उक्तः—'अम्मक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः' इति । अतश्च शक्तपे-
क्षयाऽनयोर्व्यवस्था ॥

(मिता०) पराकमाह—

द्वादशेति । श्रद्धार्थोऽयमर्धश्लोकः ॥ ३२० ॥

पिण्याकाचामतक्राम्बुसकूर्ना प्रतिवासरम् ॥

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥ ३२१ ॥

(धी० मि०) पिण्याकस्तिलकल्कः, आचाम ओदननिस्त्रायः ।
तक्रादीनि त्रीणि प्रसिद्धानि । एषां प्रत्यहमाहारान्तरव्यवच्छेदेन प्रत्येकं
भोजनं पष्ठेऽहन्युपवास इत्ययं सौम्यकृच्छ्र उच्यते । चकारेण—

पिण्याकं सकयस्तक्रं चतुर्थेऽहन्युपोषणम् ।

वासो धै दक्षिणां दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते ॥

इति जाबालोकचतुरहसाध्यसौम्यकृच्छ्रसमुच्चयः ॥ ३२१ ॥

(मिता०) सौम्यकृच्छ्रमाह—

पिण्याकेति । पिण्याको निःसृततैलस्तिल ओदननिस्त्रायोददिवदु-
दकसफतूनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिवस(२)मुपभुज्य पष्ठेऽह्नि उपवसे-
देप सौम्याख्यः कृच्छ्रोऽभिधीयते । द्रव्यपरिमाणं तु प्राणयात्रामात्र-
नियन्धनमधिगन्तव्यम् । जाबालेन तु चतुरहर्व्यापी सौम्यकृच्छ्र
उक्तः—'पिण्याकं सकयस्तक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् । वासो धै दक्षि-
णां दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते' ॥ इति ॥ ३२१ ॥

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ॥

तुलापुरुष इत्येष श्लेषः पञ्चदशाहिकः ॥ ३२२ ॥

(धी० मि०) एषां पिण्याकादीनां सफतुपर्यन्तानामेकैकस्य क्रमेण
त्रिरात्राभ्यासात् । पञ्चदशाहसाध्यस्तुलापुरुष इत्येष कृच्छ्रो श्लेषः ३२२

(मिता०) तुलापुरुषाख्यं कृच्छ्रमाह—

एषामिति । एषां पिण्याकादीनां पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्रा-

भ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः । अत्र च पञ्चदशाहिकत्वविधानाद्दुपवासस्य निवृत्तिः । यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः—‘आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् । अयहं अयहं प्रयुञ्जानो वायुमक्षी अयहद्वयम् ॥ एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते’ ॥ इति अत्र हारीताशुकेतिकर्तव्यता ग्रन्थगौरवभयात् लिख्यते ॥ ३२२ ॥

तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डिसंमितान् ॥

एकैकं हासयेत्पिण्डं कृष्णं चान्द्रायणं चरन् ॥ ३२३ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ॥

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथाऽपरम् ॥ ३२४ ॥

(वी० मि०) चान्द्रायणाख्यं व्रतं कुर्वन् शुक्लपक्षे तिथिषु कलावृद्धनुसारिण्या वृद्ध्या मयूराण्डप्रमाणान् पिण्डान् ग्रासान् चरेत् भक्षयेत् । कृष्णे च पक्षे यथोत्तरं तिथिषु एकैकं पिण्डं हासयेत् । एवमावास्यायामुपोषणपर्यन्तेन व्रतं समाप्यते । अयं च शुक्लपक्षप्रतिपद्यारभ्याऽमावास्यायां समाप्यतः इत्येकः पक्षः । स च यवमध्य इत्युच्यते । कृष्णप्रतिपद्यारभ्याऽमावास्यायामुपोष्य पौर्णमास्यां समाप्यत इत्यपरः पक्षः । स च पिपीलिकामध्य इत्युच्यते । एवं पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयग्राससाध्यं चान्द्रायणं मुक्ता चत्वारिंशदधिकशतद्वयग्राससाध्यं चान्द्रायणमाह यथाकथञ्चिदिति । अष्टावष्टौ ग्रासान् प्रत्यहमेकदेशव्यवधानेन षोडश ग्रासान् वा मासपर्यन्तमुपभुञ्जीत । एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयपिण्डभक्षणरूपमपरं चान्द्रायणमित्यर्थः । एवकारेणाऽमावास्यायामभोजनं व्यवच्छिनत्ति । अपिशब्देन—

त्रैस्त्रीन् पिण्डान् समश्रीयात् नियतात्मा दृढव्रतः ।

हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥

इति यमोक्तपक्षान्तरसमुच्चयः ॥ ३२३—३२४ ॥

(मिता०) चान्द्रायणमाह—

तिथिवृद्धेति । चान्द्रायणाख्यं (१)व्रतं कुर्वन् मयूराण्डपरिमितान् पिण्डान् शुक्ले आपूर्यमाणपक्षे तिथिवृद्ध्या चरेत् भक्षयेत् । यथा प्रतिपत्प्रभृतिषु चन्द्रकलानामेकैकशो वृद्धिरर्धमासे तद्वत्पिण्डानपि

प्रतिपद्येको द्वितीयायां ह्यवित्येवमेकैकशो घर्षयन् मक्षयेद्यावपौर्ण-
मासीम् । ततः पञ्चदश्यां पञ्चदश प्रासान् भुक्त्वा ततः कृष्णपक्षे चतु-
र्दश प्रतिपदि द्वितीयायां त्रयोदशेत्येवमेकैकशो प्रासान् ह्रसयन्भ्री-
याद्यावच्चतुर्दशीम् । ततश्चतुर्दश्यामेकं प्रासं प्रसित्वा इन्दुक्षयेऽर्था-
दुपवसेत् । तथा च षसिष्ठः—'एकैकं घर्षयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रा-
सयेत् । इन्दुक्षये न भुञ्जीत एव चान्द्रायणो विधिः' ॥ इति । चन्द्र-
स्यायनमिधायनं चरण यस्मिन्कर्मणि ह्रासवृद्धिभ्यां तच्चान्द्रा-
यणम् । संशयां दीर्यः । इदं च यद्यवप्रान्तयोरणीयो मध्ये स्थवीय
इति यथमध्यमिति कथ्यते । एतदेव प्रतं यदा कृष्णपक्षप्रतिपदि प्र-
क्रम्य पूर्वोक्तक्रमेणानुष्ठीयते तदा पिपीलिकावन्मस्ये ह्रसिष्टं भवतीति
पिपीलिकामध्यमिति कथ्यते । तथा हि—पूर्वोक्तक्रमेण कृष्णप्रतिपदि
चतुर्दश प्रासान् भुक्त्वा एकैकप्रासापचयेन चतुर्दशी यावद् भुञ्जीत ।
ततश्चतुर्दश्यामेकं प्रासं प्रसित्वा माघास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपद्येक-
मेव प्रासं प्राश्नीयात् । तत एकैकोपचयमोजनेन पक्षशेषे निर्वर्त्यमाने
पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासाः सम्पद्यन्त इति युक्तैव पिपीलिकामध्यतः ।
तथा च षसिष्ठः—'मासस्य कृष्णपक्षादौ ' प्रासानद्याच्चतुर्दश ।
प्रासापचयमोजी सम्पक्षशेषं सामापयेत् ॥ तथैव शुक्लपक्षादौ प्रास
भुञ्जीत चापरम् । प्रासापचयमोजी सम्पक्षशेषं सपापयेत् ॥ इति ।
यदा स्येकस्मिन्पक्षे तिथिवृद्धिह्रासयशात् षोडशदिनानि भवन्ति च-
तुर्दश वा तदा प्रासानामपि वृद्धिहासौ वेदितव्यौ । तिथिवृद्ध्या पि-
ण्डांश्वरेदिति नियमात् । गौतमेनात्र विशेषो दर्शितः—'अथातश्चा-
न्द्रायणं तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे घपनं प्रतं चरेत् ' इत्योमृतां पौर्णमासी
मुपवसेत्, आप्यायस्य, संतेपर्यासि, नवोनव इति चैताभिस्तपणमा-
ज्वहोमो हांवेपश्चाद्युमन्त्रणमुपस्थानं च चन्द्रमसः यद्देवादेव्येहृडन-
मिति चतसृभिराज्यं जुहुयाद्देवशतस्येति घान्ते समिद्धिस्त्रिभिः
ॐभूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यं यशः धीः ऊर्ध्वं इद् ओजे
तेजः पुरुषः घर्मः शिवः इत्येतैर्प्रासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः
स्वाहेति वा सर्वानेतैरेव प्रासान्भुञ्जीत । तद्भासप्रमाणमास्याधिकारे-
ण चरुभक्षस्तकतुकजयावकृशाकययोदधिवृत्तमूलफलजोदकानि हवीं-
प्युत्तरोत्तरं प्रशस्यानि । पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासान् भुक्त्वा एकैका-
पचयेनापरपक्षमदनीयात् । अमायास्यायामुपोष्यैकैकोपचयेन पूर्व-

पक्षं विपरीतमेकेषामेव चान्द्रायणो मासः' इति । अत्र त्रासप्रमाण-
मास्याविकारेणेति यदुक्तं तद्द्वालामिप्रायम् । तेषां शिष्यण्डपरि-
मितपञ्चदशत्रासमोजनाशक्तेः । क्षीरादिहविष्यु शिष्यण्डपरिमितत्वं
तु पर्णपुटकादिना संपादनीयम् । तथा कुक्कुटाण्डार्द्रामलकादीनि
तु त्रासपरिमाणानि स्मृत्यन्तरोक्तानि शक्तिविषयाणि शिष्यण्डपरि-
माणात्लघुत्वाच्चेष्टाम् । यत्पुनरत्र इवोभूतां पौर्णमासीमुपवसेदित्यत्र
चतुर्दश्यामुपवासमभिधाय पौर्णमास्यां पञ्चदशत्रासान्भुक्तेत्यादिना
द्वात्रिंशद्हरात्मकत्वं चान्द्रायणस्योक्तं तत्पश्चान्तरप्रदर्शनार्थं न सार्व-
त्रिकम् । योगीश्वरवचनानुरोधेन त्रिंशद्हरात्मकस्य दर्शितत्वात् ।
यद्येतत्सार्वत्रिकं स्यात्तदा नैरन्तर्येण संवत्सरे चान्द्रायणानुष्ठाना-
नुपपत्तिः स्यात् । चन्द्रगत्यनुवर्तनानुपपत्तिश्च ॥ ३२३ ॥

(मिता०) चान्द्रायणान्तरमाह—

यथाकथञ्चिदिति । पिण्डानां चत्वारिंशदाधिकं शतद्वयं मासेन
भुञ्जीत । यथाकथञ्चित्पिण्डानां मध्याह्नेऽष्टौ त्रासान्, अथवा नक्तंदि-
नयोश्चतुरश्रतुरो वा, अथवैकस्मिंश्चतुरोऽपरस्मिन्द्वादश वा तथैक-
रात्रमुपोष्यापरस्मिन् षोडश वेत्यादिप्रकाराणामन्यतमेन शक्त्याद्यपे-
क्षया भुञ्जीतेत्येतत्पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयादपरं चान्द्रायणम् । अतस्त-
योर्नायं त्राससंख्यानियमः किन्तु पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयसंख्यैव । म-
नुना चैते प्रकारा दर्शिताः (११।२१८-२२०)—'अष्टावष्टौ समदनी-
यात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं
चरेत् ॥ यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः । मासेना-
श्नन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ इति । तथा चत्वारिंश-
च्छतद्वयन्यूनसंख्यात्राससंपाद्यस्यापि संग्रहार्थमपरग्रहणम् । यथाह
यमः—'त्रिंक्षीन् पिण्डान्तमदनीयान्नियतात्मा दृढव्रतः । हविष्याश-
स्य वै मासमृपिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ इति । एषु च यतिचान्द्रायणप्र-
भृतिषु न चन्द्रगत्यनुसरणमपेक्षितम् । अतस्त्रिंशद्दिनात्मकसावनेन
मासेन नैरन्तर्येण चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथञ्चित्तिथिवृद्धिहासव-
शात् पञ्चन्यादिष्वारम्भो भवति तथापि न दोषः । यदपि सोमाय-
नाख्यं मासव्रतं मार्कण्डेयेनोक्तम्—'नोक्षीरं सप्तरात्रं तु पित्रेस्तन-
चतुष्टयात् । स्तनत्रयात्सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् ॥ स्तनेनैकेन
पद्मात्रं त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत् । एतत्सोमायनं नाम व्रतं कल्मषनाश-

नम्' ॥ इति । स्मृत्यन्तरे—'सप्ताहं चेत्येतद्गोस्तनमखिलमथ त्रीन्
स्तनान्द्वौ तथैकं कुर्यात् त्रींश्चोपवासान्यदि भवति तदा मासि सो-
मायनं तत्' इति, तदपि चन्द्रायणधर्मकमेव । द्वारितेनापि—'अथात-
श्चान्द्रायणमनुकामिष्यामः' इत्यादिना सेतिकर्तव्यताकं चान्द्रायणम-
भिधायिधमेव सोमायनमित्यतिदेशाभिधानात् । यत्पुनस्तेन कृष्णच-
तुर्थीमारभ्य शुक्लद्वादशीपर्यन्तं सोमायनमुक्तम् । चतुर्थीप्रभृतिचतुः-
स्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं द्विस्तनेन त्रिरात्रं एकस्तनेन त्रिरात्र-
मेवमेकस्तनप्रभृति पुनश्चतुः(१)स्तनान्तं 'या ते सोम चतुर्था तनू-
स्तया नः पाहि तस्यै नमः स्वाहा, या ते सोम पञ्चमी पृथीत्येष
यागार्थास्तिथिहोमा (२)एव स्तुत्वा एनोभ्यः पूतश्चन्द्रमसः समानतां
सलोकतां सायुज्यं च गच्छति' इति चतुर्विंशतिदिनात्मकं सोमायन
मुक्तं तदशक्तविषयम् ॥ ३२४ ॥

(वी० मि०) कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह—

कुर्यात् त्रिपवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ॥

पवित्राणि जपेत्पिण्डान् गायत्र्या चाऽभिमन्त्रयेत् ॥ ३२५ ॥

त्रिपवणस्नायी प्रातर्मध्याह्नसायाह्नस्नानशीलः कृच्छ्रसान्तपना-
दिकं चान्द्रायणं च कुर्यात् । पवित्राणि अधमर्षणादीनि तदा जपेत् ।
गायत्र्या च मोक्तव्यद्रव्याण्यभिमन्त्रयेत्, 'सकृत्स्नायी समाहितः' इति
वचनात् । न च कृच्छ्रे त्रिपवणस्नानं नाऽन्येति । तथाशब्देन 'स्नात्वा
घञं न पीडये'दित्यादिनिषेधपरिपालनस्य, चकारेण तु—

एकवासा आर्द्रवासा लघ्वाशी स्थण्डिलेशयः ।

इति गर्गधुक्तेतिकर्तव्यतायाः समुच्चयः ॥ ३२५ ॥

(मिता०) अथ कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह—

कुर्यादिति । कृच्छ्रं प्राजापत्यादिकं चान्द्रायणं वा त्रिपवणस्नान-
मुक्तः कुर्यात् । एतच्च तत्कृच्छ्रव्यतिरेकेण । तत्र 'सकृत्स्नायी समा-
हितः' इति मनुना विशेषाभिधानात् । यत्पुन सस्तेन वृद्धेषु पद्-
सवस्नानमभिहितम्—त्रिरात्रि त्रिनिशायां तु सयासा जलमाविशेत्'
इति तच्छक्तविषयम् । यत्पुनर्धर्मपायनेन द्वैकालिकं स्नानमुक्तम्—
स्नानं, द्विकालमेव स्थाप्रिकालं वा द्विजम्भन' इति त्रिपवणस्नाना-

शक्तस्य वेदितव्यम् । यत्पुनर्गार्गेणोक्तम्—‘एकवासाश्चरेद्भक्षं स्ना-
त्वा वासो न पीडयेत्’ इति तदपि शक्तस्यैव । ‘एकवासा आर्द्रवासा
लब्धाशी स्थण्डिलेशयः’ इत्येकवस्त्रताया अपि शङ्केन पाक्षिकत्वे-
नाभिधानात् । स्नाने च हारीतेन विशेष उक्तः—‘इषवरं शुद्धवतीभिः
स्नात्वाघमर्षणमन्तर्जले जपित्वा ध्यौतमहतं वासः परिधाय साम्ना
सौम्येनादित्यमुपतिष्ठेत्’ इति । स्नानानन्तरं च पवित्राणि जपेत् ।
पवित्राणि च ‘अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समाः’ इत्यादीनि
वसिष्ठादिप्रतिपादितानामन्यतमान्यर्थाविरुद्धेषु कालेषु अन्तर्जले
जपेत् सावित्रीं वा । (११।२२५)—‘सावित्रीं च चपेन्नित्यं प-
वित्राणि च शक्तिः’ इति मनुस्मरणात् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—
‘रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुञ्जीत’ इति तदपि पवित्रत्वादेवोक्तं
न पुनर्नियमाय । तथा सति श्रुत्यन्तरमूलत्वकल्पनाप्रस-
ङ्गात् । अतोऽनधीतसामवेदेन गायत्र्यादिकमेव जप्तव्यम् । यदपि
‘नमो हमाय मोहमाय’ इत्यादि पठित्वा ‘एता एवाज्याहुतयः’ इत्यु-
क्तं तदपि न नैयमिकं, किन्तु (११।२२२)—‘म(१)हाव्याहृतिभिर्होमः
कर्तव्यः स्वयमन्वहम्’ इति मनुना महाव्याहृतिभिर्होमविधानात् ।
तथा पट्टिशन्मतेऽप्युक्तम्—‘जपहोमादि यत्किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं संभवेन्न
चेत् । सर्वं व्याहृतिभिः कुर्याद्वायत्र्या प्रणवेन वा’ ॥ इति । आदिग्रह-
णादुदकतर्पणादित्योपस्थानादेर्ग्रहणम् । अत एव वैशम्पायनः—
‘स्नात्वोपतिष्ठेदादित्यं सौरीभिस्तु कृताञ्जलिः’ इति । एवमन्येष्वपि
विरोधिपदार्थेषु विकल्प आश्रयणीयः । अविरोधिषु समुच्चयः । शा-
खान्तराधिकरणन्यायेन सर्वस्मृतिप्रत्ययत्वात्कर्मणः । जपसंख्यायां
विशेषस्तेनैव दाशितः—‘ऋषभं विरजं चैव तथा चैवाघमर्षणम् । गा-
यत्रीं वा जपेद्देवीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ शतमष्टशतं वापि सहस्रम-
थवा परम् । उपांशु मनसा वापि तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ मनुष्यांश्चैव भू-
तानि प्रणम्य शिरसा ततः’ ॥ इति । तथा पिण्डांश्च प्रत्येकं गाय-
त्र्या चाभिमन्त्रयेत् । तथा यमेनापि विशेष उक्तः—‘अङ्गुल्यगुस्थितं
पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । प्राश्याचम्य पुनः कुर्यादन्यस्याप्य-
भिमन्त्रणम्’ ॥ इति । अतश्च ॐ भूर्भुवःस्वरित्यादिभिर्गौतमोक्तैराभिम-
न्त्रमन्त्रैः सहास्य विकल्प उक्तः । यत्पुनराप्यायस्व संतेपयांसीत्या-

दिभिः पिण्डकरणात्पूर्वं हविषोऽग्निमन्त्रणमुक्तं तद्भिन्नकार्यत्वात्समु-
 ष्ठीयते । एतानि च छत्रादिवृतानि यदा प्रायश्चित्तार्थमनुष्ठीयन्ते
 तदा केशादिवपनपूर्वकं परिग्रहीतव्यानि । 'वपनं वृतं चरेत्' इति गौ-
 तमस्मरणात् । अभ्युदयार्थं तु नैव वपनम् । वसिष्ठेनाप्यत्र विशेष उ-
 क्तः—'छत्राणां वृतरूपाणां श्मश्रुकेशादि घापयेत् । कुक्षिरोमशि-
 खावर्जम्' इति । छत्राणां वृतरूपाणां वृतरूपाणि वपनादीन्यङ्गानि
 वक्ष्यन्त इति शेषः । पपेदुपादिष्टवृत्प्रहणं च वृतानुष्ठानदिवसार्थेषुः
 सायाहने कार्यम् । यथाह वसिष्ठः—सर्वपापेषु सर्वेषां वृतानां विधिपूर्व-
 कम् । प्रहणं संप्रयक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥ दिनान्ते नखरो-
 मादीन्प्रधाप्य स्नानमाचरेत् । भस्मगोमयमृदारिपञ्चगव्यादिकल्पि-
 तैः ॥ मलापकरणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये । दन्तधावनपूर्वेण पञ्च-
 गव्येन संयुतम् ॥ वृतं निशा मुखे ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने । आच-
 म्प्यातः पर मौनी ध्यायन्दुष्टतमात्मनः ॥ मनःसन्तापनं तीनमुद्धे-
 द्योकमन्ततः' ॥ इति । बहिरिति ग्रामाद्बहिर्निष्क्रम्य । स्त्रियाप्ये-
 धमेव वृतपरिग्रहः कार्यः । केशश्मश्रुलोमनखवपनं तु नास्ति ।
 'चान्द्रायणादिभ्येतदेव स्त्रियाः केशवपनवर्जम्' इति धौघायन-
 स्मरणात् ॥

वपनानिच्छोस्तु हारीतेन विशेष उक्तः—'राज वा राजपुत्रो वा
 ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं वृतमाचरेत् । द्वि(१)गुणे तु वृते चीर्णं
 दक्षिणा द्विगुणा भवेत्' ॥ इति । एतच्च महापातकादिदो(२)पविशेषा-
 भिप्रायेण द्रष्टव्यम्—'विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेप्यते केशवापनम् । ऋते
 महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः' ॥ इति मनुस्मरणात् । जाले-
 नाप्यत्र विशेष उक्तः—'आरम्भे सर्वं छत्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
 अ(३)त्रेनैव च जालाग्नौ जुहुपाद्याहतीः पृथक् ॥ घ्राह्यं कुर्याद् वृता-
 न्ते तु गोहिरण्यादि दक्षिणा' ॥ इति । यमेताप्यत्र विशेषोऽभिहितः—
 'पश्चात्तापो नियुक्तिश्च स्नानं चाहुतयोदितम् । नैमित्तिकानां सर्वेषां
 तथा घैवानुकीर्तनम्' ॥ तथा—'गात्राभ्यङ्गाशिरोभ्यङ्गौ तांबूलमनुले-
 पनम् । वृतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यद्बलरागहृत्' ॥ इति । एषमादि-

(१) द्विगुणे इव अर्थेने क । (१) रोप्यतिरेकेण क ।

(२) आशेषेनेने क । (४) वपेत्स्वटे क ।

कर्तव्यताजातं स्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यम् । एवमनेन विधिना व्रतं गृहीत्वा-
ऽवश्यं परिसमापनीयम् । अन्यथा तु प्रत्यवायः । 'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा
तु नाचरेत्काममोहितः । जीवन्भवति चण्डालो मृतः श्वा चैव जाय-
ते' ॥ इति छागलेयस्मरणात् । इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ३२५ ॥

(वी० मि०) चान्द्रायणपर्यन्तानि कृच्छ्राणि स्वरूपतो निरूप्य
चान्द्रायणस्य कृच्छ्रस्य चाऽन्यत्राऽपि विनियोगमाह—

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन च ॥

धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३२६ ॥

कृच्छ्रकृद्धर्मकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥

यथा गुरुक्रतुफलं प्राप्नोति सुसमाहितः ॥ ३२७ ॥

आदिश्यत इत्यादिष्टं प्रायश्चित्तान्तरं तद्रहितेषु पापेषु चान्द्रा-
यणेन चशब्दात् कृच्छ्रादिना शुद्धिर्भवति ।

यानि कानि च पापानि गुरोर्गुरुतराणि च ।

कृच्छ्राऽतिकृच्छ्रचान्द्रैस्तु शु(१)ध्यन्ते मनुव्रवीत् ॥

एतच्चान्द्रायणं धर्मार्थं यश्चरेत् स चन्द्रस्य सलोकतामेति ।
धर्मकाम(२)नया प्राजापत्यादिकृच्छ्रकर्ता तु महतीं राज्यादिरूपां
श्रियमाप्नोति । अत्र दृष्टान्तः—गुरुणां क्रतूनामश्वमेधादीनां फलं यथा
सुसमाहितः सर्वाङ्गसम्पादनपरः प्राप्नोति । अनेन दृष्टान्तेन नैमित्तिक-
त्वेऽपि सर्वाङ्गसम्पादनं प्रायश्चित्तमावश्यकमित्यभिप्रैति ॥३२६—३२७॥

(मिता०) इत्यमुक्तविनियोगस्य चान्द्रायणादेः स्वरूपमभिधाय
लब्धप्रसङ्गकार्यान्तरेऽपि विनियोगमाह—

अनादिष्टेष्विति । आदिश्यत इत्यादिष्टं प्रायश्चित्तं न विद्यते आ-
दिष्टं येषु पापेषु तेषु चान्द्रायणेन शुद्धिः । चशब्दात्प्राजापत्यादिभिः
कृच्छ्रैरैन्दवसहितैस्तन्निरपेक्षैर्वा शुद्धिः । तथा च पट्टत्रिशन्मतेऽभि-
हितम्—'यानि कानि च पापानि गुरोर्गुरुतराणि च । कृच्छ्रातिकृ-
च्छ्रचान्द्रैः शोध्यन्ते मनुव्रवीत्' ॥ इति त्रयाणां समुच्चयः प्रति-
पादितः । उशनसा तु द्वयोः समुच्चय उक्तः—'दुरितानां दुरिष्टानां
पापानां महतामपि । कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव सर्वपापप्रणाशनम्' ॥
इति । दुरितमुपपातकम् । दुरिष्टं पातकम् । गौतमेन तु कृच्छ्राति-

कृच्छ्रो चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति विसमासकरणेनैन्दवनि-
रपेक्षता कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोः सूचिता, चान्द्रायणस्य च तन्निरपेक्षता,
इतिशब्देन च त्रयाणां समुच्चयः । केवलप्राजापत्यस्य तु निरपेक्षं चतुर्विं-
शतिमतेऽभिहितम्—‘लघुदोषे त्वनादिष्टे प्राजापत्यं समाचरेत्’
इति । गौतमेनापि प्राजापत्यादिनिरपेक्षत्वमुक्तम्—‘प्रथमं चरित्वा
शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति, द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः
पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यते, तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते’
इति महापातकादपीत्यभिप्रेतम् । मनुनाप्युक्तम् (११।२।१५)—‘परा-
को नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदन’ इति । हारितेनाप्युक्तम्—
‘चान्द्रायणं यावकश्च तुलापुरुष एव च । गवां चैवानुगमनं सर्वपा-
पप्रणाशनम्’ ॥ तथा—‘गोमूत्रं गोमय क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च श्वाकमपि शोधयेत्’ ॥ तथा ततकृच्छ्रमधिकृ-
त्यापि तेनैवोक्तम्—‘एष कृच्छ्रो द्विरभ्यस्तः पातकेभ्यः प्रमोचयेत् ।
त्रिरभ्यस्तो यद्यान्यायं शूद्रहत्यां व्यपोहति’ ॥ इति । उशनसा चो-
क्तम्—‘यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तं महापा(२)तकनाशनम् । प्राजापत्येन
कृच्छ्रेण शोधयेन्नात्र संशयः’ ॥ इति । एतानि प्राजापत्यादीन्धनादि-
ष्टेषूपपातकादिषु सकृद्भ्यासापेक्षया व्यस्तानि समस्तानि वा योज-
नीयानि । तथा आदिष्टवृत्तेष्वपि महापातकादिषु त्र्यभ्यासापेक्षया
योजनीयानि । अत एव यमेनोक्तम्—‘यत्रोक्तमित्यादि । गौतमेनाप्यु-
क्तनिष्कृतिनां संप्रहार्यं सर्वप्रायश्चित्तग्रहणं कृतम् । तथा यदपि ते-
नैवोक्तम्—‘द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मा-
त्प्रमुच्यते’ इत्युक्त्वा ‘तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते’ इति,
तदपि महापातकामिप्रायं न तु शूद्रपातकामिप्रायम् । न च महापा-
तकमनुक्तनिष्कृतिकं संभवति, तस्मादुक्तनिष्कृतिकेष्वपि प्राजाप-
त्यादयो योजनीयाः । तत्र द्वादशवार्षिकमते द्वादशद्वादशदिनान्येकैकं
प्राजापत्यं परिकल्प्य गण्यमाने प्राजापत्यानां षष्ट्यधिकशतत्रयं द्वा-
दशवार्षिके धैकल्पिकमनुष्ठेयं भवति । तदशकौ तावत्यो वा धेनवो
दातव्याः । तदसंभवे निष्काणां षष्ट्यधिकशतत्रयं दातव्यम् । तथा
स्मृत्यन्तरम्—‘प्राजापत्यक्रियाऽशकौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः । धेनोर-
भावे दातव्यं (२)मूल्यां तुल्यमसंशयम्’ ॥ मूल्यायमपि निष्कं तदर्थं

तदर्धं वा शक्यपेक्षया । 'गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्धं पाद एव वा'
इति स्मरणात् । मूल्यदानस्याप्यशक्तौ तावन्तो वोदवासाः कार्याः ।
तत्राप्यशक्तौ गायत्रीजपः पट्विंशलक्षसंख्याकः कार्यः । 'कृच्छ्रो-
ऽयुतं तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च । धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्च-
तुष्टयम्' ॥ इति पराशरस्मरणात् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्-
'गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु-
सुरापानाद्विमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः । गाय-
त्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतरुपगः' ॥ इति, तत् द्वादशवार्षिकतुल्य-
विधानतयोक्तं न पुनरशक्तविषयमिति न विरोधः । एवमन्येऽपि-
'कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् । तिलहोमसहस्रं तु वेद-
पारायणं तथा' ॥ इत्यादयः प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमतादिशास्त्राभि-
हिताः षष्ट्यधिकत्रिशतगुणिता महापातकेषु वोद्भव्याः । अतिपात-
केषु सप्तत्यधिकशतद्वयं प्राजापत्यानां कर्तव्यम् । तावन्तो वा
धेन्वादयः प्रत्याम्नायाः । पातकेषु तु साशीतिशतं प्राजा(१)पत्याः
प्रत्याम्नायाश्च धेन्वादयस्तावन्त एव वा । तथा चतुर्विंशतिमतेऽभि-
हितम्—'जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च । कृत्वावाग् ब्रह्म-
हत्यायाः पडव्दं वृतमाचरेत् ॥ प्रत्याम्नाये गवां देयं साशीति धनिना
शतम् । तथाष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः' ॥ इति । इदमेव
द्वादशवार्षिके व्रते द्वादशद्वादशदिनैरेकैकप्राजापत्यास्तावन्तो वा प्र-
त्याम्नायाः । त्रैमासिकविषयेषु पुनः सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याम्ना-
याश्च धेनुदवासादयस्तावन्त एव । मासिकव्रतविषयेषु तु सार्धं प्राजा-
पत्यद्वयं तावानेव वा प्रत्याम्नायः । चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपात-
केषु प्राजापत्यत्रयम् । तदशक्तस्य प्रत्याम्नायस्तावानेव । यत्पुनश्चतु-
र्विंशतिमतेऽभिहितम्—'अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ स-
दा' इति, (२)तदतिधनिनः पिपीलिकामध्यादिचान्द्रायणप्रत्याम्नाय-
विषयम् । मासातिकृच्छ्रविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु सार्धसप्तप्राजा-
पत्याः प्रत्याम्नायाश्च धेन्वादयस्तावन्त एव । 'प्राजापत्ये तु गामेकां
दद्यात्सान्तपने द्वयम् । (३)पराकतप्तातिकृच्छ्रे तिचस्तिस्त्वस्तु गास्त-
था' ॥ इति चतुर्विंशतिमतेऽभिधानात् । एतच्च 'एकैकं शासमश्रीया'-

(१) प्राजापत्यानां प्रत्याम्नायधेन्वादयः च । (२) तदपि धनिनः ।

(३) पराकतप्तातिकृच्छ्रे तिचस्तिस्त्वस्तु गास्तथेति पाठान्तरम् ।

दित्यामलकपरिमितैकैकप्रासपक्षे घेदितव्यम् । पाणिपूराप्रमोजन
 पक्षे पुनर्धेनुद्वयमेव । प्राजापत्यस्य षडुपवासतुल्य(१)त्वात् तद्वि-
 गुणत्वाच्चातिशुद्धस्य । यद्यपि नवसु दिनेषु पाणिपूराप्रस्य मोजनं
 तथापि नैरन्तर्येण द्वादशादिवसानुष्ठाने क्लेशातिशयात्षडुपवास
 समानप्राजापत्यद्वयतुल्यत्वमेव । प्राजापत्यस्य च षडुपवासतुल्यत्वं
 युक्तमेव । तथा हि प्रथमे इयहे सायन्तनमोजनप्रयनिवृत्तावेकौपवास-
 सम्पत्तिः । द्वितीये इयहे प्रातःकालमोजनप्रय(२)निवृत्तिपरस्य । तथा
 च अयाचितइयहेऽपि सायंतनमो(३)जनप्रयवर्जनेऽपरस्येत्येवं नव-
 मिदिनैरुपवासत्रयम् । (४)पुनश्चान्यइयहे चोपवासत्रयमिति युक्तं
 षडुपवासतुल्यत्वम् । ऋषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रोपवासात्मक-
 गोवधयते तु सार्धैकादशप्राजापत्यास्तावत्संख्याकाश्चोद्वासादयः
 प्रत्याम्नायाः । मासं पयोयते तु सार्धप्राजापत्यद्वयम् । पराकात्मके
 नृपपातकयते प्राजापत्यत्रयं पराकतप्तातिशुद्धस्थाने शुद्धत्रयं च-
 रेत् । 'सान्तपनस्य वाध्यधर्मशक्तौ धनमाचरेत्' इति पदत्रिशन्मते-
 ऽभिधानात् । चान्द्रायणपराकशुद्धातिशुद्धास्तु प्राजापत्यत्रयात्म-
 का द्वादशवार्षिकयतस्थाने विशत्युत्तरशतसंख्या अनुष्ठेयाः । तत्र-
 न्याम्नायास्तु धेन्यादयस्त्रिगुणाः । अतिपातकेषु नद्यतिसंख्याकाश्चा-
 न्द्रायणादयः । तत्समेषु पुनः पातकपदाभिधेयेषु षष्टिसंख्याः । उप-
 पातकेषु षष्टिसंख्याः । उपपातकेषु त्रैवार्षिकविषयेषु त्रिंशत्संख्याः ।
 त्रैमासिके गोवधयतस्थाने गोमूत्रस्नाना(५)दीतिकर्तव्यतायाहुत्पा-
 चान्द्रायणत्रयम् । मासिकयते तु योगीश्वरोक्ते एकमेव चान्द्रायणं
 धेनूदवासादिप्रत्याम्नायस्तु सर्वत्र त्रिगुण एव । प्रकीर्णकेषु पुनः प्र-
 तिपदोक्तप्रायश्चित्तानुसारेण प्राजापत्यं पाश्चादिषट्कप्या योजनीयम् ।
 आवृत्तौ पुनश्चान्द्रायणादिकमिति, एतद्विगयलभ्यनेनान्यत्रापि क-
 ल्पना कार्या । यत्पुनर्वृहस्पतिनोक्तम्—'जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पातकं
 चोपपातकम् । तावदावर्तयेत्कच्छुं यावत्षष्टिगुणं भवेत्' ॥ इति । तत्
 'द्वे परदारौ' इति गौतमोक्ताद्विषार्षिकसमानविषयम् । तथा त्रैमासिका-
 दिविषयभूतोपपातकावृत्तिविषये धा । शतकपदाभिधेयवाण्डाला-

(१) शुद्ध्याद् त्रिगुणत्व एव । (२) षडुपवर्जनेऽप्यस्य एव ।

(३) मोजनवर्जनेऽप्यस्येति एव । (४) तत्रान्यत्रोक्ते एव ।

(५) एतदर्थं कर्तव्यम् ।

दिल्लीगमने द्विरभ्यासविषये वा । तत्र 'ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञाना-
 दैन्दवद्वयम्' इति सकृद्बुद्धिपूर्वगमने कृच्छ्राब्दविधानात्तदभ्यासे द्वि-
 वर्षतुल्यपष्टिकृच्छ्रविधानं युक्तमेव । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—'यदप्यस-
 कृद्भ्यस्तं बुद्धिपूर्वमघं महत् । तच्छुद्ध्यत्यब्दकृच्छ्रेण महतः पातका-
 दृते' ॥ इति तदप्युपपातकाद्यावृत्तिविषयम् । तथा 'अज्ञानादैन्दवद्व-
 य'मिति यमोक्तैन्दवद्वयविषयभूतपातकावृत्तिविषयं वा । यस्तु तप-
 स्यसमर्थो धान्यसमृद्धश्च स कृच्छ्रादिप्रतानि द्विजाग्न्यभोजनदानेन
 सम्पादयेत् । तथा हि स्मृत्यन्तरम्—'कृच्छ्रे पञ्चाऽतिकृच्छ्रे त्रिगुणम-
 हरहस्त्रिशदेवं तृतीये चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणितगुणता विंशतिः
 स्यात्पराके । कृच्छ्रे सान्तापनाख्ये भवति पञ्चधिका विंशतिः सैव
 हीना द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशवलो भोजयेद्विप्रमुख्यान्' ॥
 इति । अहरहरिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।
 अत्र प्राजापत्यदिवसकल्पनया विद्वद्विप्राणां पष्टिर्भोजनं भवति । यत्तु
 चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—'विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्त-
 थैव च । अन्या(१) वा पावनी काचित्समान्याहुर्मनीषिणः' ॥ इति
 प्राजापत्यस्थाने द्वादशानां विप्राणां भोजनमुक्तं तन्निर्धनविषयम् ।
 यच्चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याज्ञानमुक्तम्—'चान्द्रायणं सृगारेष्टिः
 पवित्रेष्टिस्तथैव च । मित्रविन्दापशुश्चैव कृच्छ्रं मालत्रयं तथा ॥ नित्य-
 नैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम् । इष्टीनां पशुवन्धानाम-
 भावे चरवः स्मृताः' ॥ इति, तदपि चान्द्रायणाशक्तस्य । यत्तु 'कृच्छ्रं
 मालत्रयं तथे'ति कृच्छ्राष्टकं प्रत्याज्ञानं तदतिजरठमूर्खविषयम् । चा-
 न्द्रायणं त्रिभिः कृच्छ्रैरिति दर्शितत्वादित्यलं प्रपञ्चेन । प्रकृतमनुस-
 रामः—यस्त्वभ्युदयकामो धर्मार्थं काम्यनियोगनिष्पत्यर्थमेतच्चान्द्रा-
 यणमनुतिष्ठति न पुनः प्रायश्चित्तार्थमसौ चन्द्रसालोक्यं स्वर्गविशेषं
 प्राप्नोति । एतच्च संवत्सरावृत्त्यभिप्रायेण । 'एकमाप्त्वा विपापो वि-
 पाप्मा सर्वमेनो हन्ति, द्वितीयमाप्त्वा दशपूर्वान् दशपराणात्मानं त्रै-
 कविंशं पंक्तिं च पुनाति, संवत्सरं चाप्त्वा चन्द्रमसः सलोकतामा-
 प्नोती'ति गौतमस्मरणात् ॥ ३२६ ॥

(मीता०) किञ्च—

कृच्छ्रकृद्धिति । यस्त्वभ्युदयकामः प्राजापत्यादिकृच्छ्राननुति-

ष्ठिति स महती राज्यादिलक्षणां श्रियं विभूतिमनुभवति । यथा
 गुरुकतूनां राजसूयादीनां कर्ता तत्फलं स्वाराज्यादिलक्षणं मह-
 त्फलं लभते तथायमपि सुसमाहितः सकलाङ्गकलापमविकलम-
 नुतिष्ठन्निति फलमहिमप्रकाशनार्थं कतुरष्टान्तकीर्तनम् । सुस-
 माहित इत्यनेनाधिकलशाखानुष्ठानं वदन् काम्यकर्मतयाद्द्वैकल्ये
 फलासिद्धिं घोतयति । अतो नात्र प्रायश्चित्तेष्विव यावत्संभवाद्वा-
 नुष्ठानमङ्गीकरणीयमिति दूरोत्सारितं प्रत्याम्नायोपादानम् । कृच्छ्रा-
 घनुष्ठानाद्युक्तौ तु 'आधिकारिणः फलाद्युक्तिः कर्मण्यारम्भमाव्यतवादि'
 ति न्यायलभ्या स्थितेवेति नेदमधिवाञ्छितम् ॥ ३२७ ॥

(धी० मि०) एवं घर्णाश्रमेतराणां धर्मानभिधाय प्रार्थनोत्तराभ्या-
 मस्य ग्रन्थस्य धारणादिफलमाह—

विभे(?)ष्वपि विशेषेण धार्या वाजसनेयिकैः ॥

इच्छद्भिः श्रेयसि फलमिह लोके परत्र च ॥

यद(२)वाप्तं मया देवादादित्पाद्वै सनातनात् ॥

तद्वै सर्वमिदं प्रोक्तं श्रुतिस्मृत्यभिर्म(३)मतम् ॥

निःश्रेयसकरं नृणां शास्त्रं देवर्षिमेवितम् ॥

ज्ञात्वा ये ह्यध्यवस्यन्ति ते न संयान्ति वै पुनः ॥

श्रुत्वातानृपयो धर्मान् याज्ञवल्क्येन भाषितान् ॥

इदमूर्चुर्महात्मानं योगीन्द्रमभितौजसम् ॥ ३२८ ॥

य इदं धारयिष्यन्ति (४)धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ॥

इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् ॥ ३२९ ॥

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां घनरूपो घनं तथा ॥

आयुष्कामस्तर्पेवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥ ३३० ॥

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चाऽर्थमाप्नुयात् ॥

कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाम् ॥

(१) इतिवित्त्वपि प्रश्नेन अपि आदर्शानुसारेण कर्तव्यं इत्युक्तं तत्र, परं कनकः
 इत्येकं कृतं नैव पुनो नैव त्वत्तम् । (२) प्राप्तं—इति ध० पु० पृ० ।

(३) इतिवित्त्व—इति ध० पु० पृ० । (४) शास्त्रमतं—इति ध० पु० पृ० ।

श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ॥

पितृणां तस्य तृप्तिः स्यादक्षय्या नात्र संशयः ॥ ३३१ ॥

ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् ॥

(१) वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३३२ ॥

य इदं श्रावयेद्विद्वान् द्विजान्पर्वसु पर्वसु ॥

अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ३३३ ॥

श्रुत्वैतद्याज्ञवल्क्योऽपि प्रीतात्मा मुनिभाषितम् ॥

एवमस्त्विति होवाच नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥ ३३४ ॥

निर्जित्य वादे देवान् वै ऋषीन् सर्वानुपस्थितान् ॥

गा बोधेनाऽऽहृतास्तस्मै नमो ब्राह्मणहेतवे ॥

अध्यायत्रयसंक्षिप्तं सर्वेषां बुद्धिवर्द्धनम् ॥

अनुष्टुप्छन्दसा ह्येतद्याज्ञवल्क्येन भाषितम् ॥

सर्वपापहरं पुण्यं सुप्रसन्नं समञ्जसम् ॥

श्लोकानामपि विज्ञेयं सहस्रं चतुरत्तरम् ॥

आदित्यस्य प्रसादेन प्राप्तवान् यो यजुर्गणम् ॥

प्रणमेद्याज्ञवल्क्यं तं (२) पिप्पलादगुरोरलम् (?) ॥

योगीन्द्रं याज्ञवल्क्यं मुनयः सामश्रवःप्रभृतयः ऊचुः प्रार्थयामासुः । धारयिष्यन्ति स्मरिष्यन्ति । अस्माद्धर्मशास्त्रात् श्रावयिष्यति नियुक्तब्राह्मणान् । धान्यरूपं धनं तद्भान् धनान्तरस्य प्रागेव फलत्वेनाऽभिधानात् । तस्येति अलं भवत्विति शेषः । तदेतदस्मत्प्रार्थितं भवाननुमन्यतां वरदानरूपामनुमतिं करोतु । प्रीतात्मा न सन्तुष्टमनाः स्वयम्भुवे ब्रह्मणे । आचारपालनार्थं मङ्गलार्थं वा वरस्य सत्येन निर्वा(३)हार्थं वा नमस्कृत्य एवमस्त्विति वरमुवाच । तथापदाभ्यां नानाविधपुत्रादिफलसमुच्चयः । एवंकारोऽवश्यम्भावार्यः । अपिशब्देन कैमुतिकन्यायादाश्रिकश्रावणे फलाऽतिशयः सूचितः । हिशब्दः स्मृ(४)तिं प्रति हेतुतामभिधत्ते । चकारेण शूद्रः सुखी भवेदिति समु-

(१) वैश्यः स्यात् धान्य०-इति क० पु० पाठः ।

(२) लक्षपिप्पदागुरोरलम्-इति क०,

न्वशिष्यादगुरोरलम्-इति च ख० पु० पाठः ।

(३) निराहारार्थ-इति ख० पु० पाठः ।

(४) तृप्ति-इति क० पु० पाठः

उचीयते । अपिकारेण मुनीनामपि याज्ञवल्क्यसूक्तिसम्प्रीतत्वं सूच-
यति । दिशब्दः पादपूरणे ॥ ३२८-३३४ ॥

इति श्रीसकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरण-
कमलधीमन्महाराजाधिराजमधुकरसहस्रिन्नुश्रीमन्महाराजाऽधि-
राजचतुर्दधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकर-
श्रीवीरदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूरिसूनु-
सकलधिधापाराधारपारीणधुरीणश्रीमन्मित्रमिथठते
श्रीवीरमिश्रोदयारूपाने श्रीयाज्ञवल्क्यव्याख्यान-
प्रायश्चित्तप्रकरणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

समाप्ता वीरमिश्रोदयारूपा व्याख्या ।

(मिता०) प्रागुदितापिलार्थोपसंहारव्याजेन धर्मशास्त्रधारणा-
दियिर्धान् सार्धवादान् प्रार्थनाधरदानरूपेण प्रतिपादयितुमाह—

श्रुवेति । अत्र हि वर्णाश्रमादिव्यावृत्ता धर्माः पदप्रकाराः प्रति-
पादिताः तानपिलान् योगीश्वरमापितान् ऋषयः श्रुत्वा प्रहर्षोत्फु-
ललोचनास्तं महिमगुणशालिनमचिन्तनीयशक्तिविभवमिदमभिधा-
स्वमानमूचिषीसः ॥ ३२८ ॥

(मिता०) य इदमित्यादि । इत्यमृज्वर्धैः दलोकैः सामधेय प्रभृ-
तयोऽनेकधा प्रार्थयन्तेस्म ॥ ३२९-३३२ ॥

(मिता०) अपरामपि प्रार्थनामाह—

य इदं धाययेदिति । यस्त्वियं धर्मशास्त्रं प्रतिपद्यं द्विजान् धाय-
येत् तस्याश्चमेघफलं भयेदिति धायणयिष्यर्धवादः । तदेतदस्मत्प्रा-
र्षितमर्थं सर्वमत्रभयाननुमन्यताम् ॥ ३३३ ॥

(मिता०) धरदानमाह—

श्रुतवदिति । एतदपिमिर्मापित श्रुत्या योगीन्द्रोऽपि स्वनिर्मित-
धर्मशास्त्रधारणादिकलप्रार्थनोन्मीलितमुखपङ्कजः स्वयंभुवे प्रह्लाणे
नमस्कृत्य प्रणम्य भयप्रार्थितं सकलमित्य भवत्यित्येषं किल भग-
वान् यमाप ॥ ३३४ ॥

इति धीमारद्वाजपथनाममट्टोपाध्यायान्मजस्य धीमत्परमहंसपरिमञ्जक-
विष्णुनेश्वरमट्टारकस्य कृते श्रुतिमिताक्षराया यज्ञवल्क्यधर्मशास्त्र-
विद्वतौ प्रायश्चित्तव्याख्यानृतीयं समम् ॥

अथाऽप्राच्यायानुक्रमणिका लिख्यते । तत्रार्थं सूक्तप्रकरणम् १ ।
आपद्धर्मेप्रकरणम् २ । धानप्रस्थप्रकरणम् ३ । यतिधर्मप्रकरणम् ४ ।
११८ यावत्

ततः प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५ । तत्रादौ कर्मविपाकः १ । महापातकादि-
निमित्तपरिगणनम् २ । महापातकप्रायश्चित्तान्यातिदेशिकसहिता-
नि ३ । उपपातकप्रायश्चित्तानि ४ । प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ५ ।
पतितन्यागविधिः ६ । व्रतग्रहणविधिः ७ । रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारः
८ । कृच्छ्रादिलक्षणम् ९ । इति प्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।

धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

इति याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता विवृतिर्न कस्य विहिता विदुषः ।
प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती परिपिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ॥ २ ॥

गम्भीराभिः प्रसन्नाभिर्वाग्भिर्न्यस्ता मिताक्षरा ।

अनल्पार्थाभिरल्पाभिर्विवृतिर्विहिता मया ॥ ३ ॥

नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पं पुरं

नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षिातपतिः श्रीविक्रमाकर्षणः ।

विज्ञानेश्वर(१)पण्डितो न भजते किञ्चा(२)न्यदन्योपम-

श्चाकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतन्नयम् ॥ ४ ॥

स्रष्टा वाचां (३)मधुरवपुषां विद्वद्वाश्चर्यसीम्नां

दातार्थानामतिशयजुषामर्थि(४)सार्थार्थनायाः ।

ध्याता मूर्तैर्मुनिविजयिना जीवतादार्कचन्द्रं

जेतारीणां तनुसहभुवां तत्त्वविज्ञाननाथः ॥ ५ ॥

आ सेतोः कीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्या च शैलाधिराजा-

(५)दा च प्रत्यक्षयोधेश्चटुलतिमिकुलोज्ज्वरिङ्गक्षरङ्गाव ।

आ च (६)प्राचः समुद्राक्षतनृपतिशिरोरत्नभाभासुराङ्घ्रिः

पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः ॥ ६ ॥

अन्तर्मुखानि यदि खानि तपस्ततः किं

नान्तर्मुखानि यदि खानि तपस्ततः किम् ।

अन्तर्बहिर्यदि हरिश्च तपस्ततः किं

नान्तर्बहिर्यदि हरिश्च तपस्ततः किम् ॥ ७ ॥

समाप्तं समिताक्षरा याज्ञवल्क्यस्मृतिः ॥

समाप्तश्चाऽयं ग्रन्थः ।

(१) विज्ञानेश्वरपण्डितेन भजते को वा मनीषी तुलामाकर्ष्य—इति पाठान्तरम् ।

(२) दान्योपमामाकर्ष्य ट । (३) मधुसूतपुत्रां ट ।

(४) नार्थानामर्थितायाः । (५) यावत्प्रत्यक् । (६) प्राचीसमुद्राक्षतनृपतिशिरोरत्न ।

धी ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिपद्यानामकाराद्यनुक्रमणिका ।

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
अकार्यकारिणां दानं	८१३	अनादिवात्मा कथितं	८६६
अदृष्टं दृष्टकं मूले	७०३	अनादिवात्मा मम्मूति	८७०
अक्षता च क्षता चैव	१३०	अनादिद्वेषु पात्रेषु	१०९८
अक्षतायां क्षतायां वा	६९९	अनियुक्तो भ्रातृजायां	१०३४
अशिरन्ध्रचतुष्कं च	८०८	अनिरुध्नं नृपे शुद्धये	९६६
अग्निदानां तु ये लोका	८०४	अवृते तु पृथग्दण्डना	६३०
अग्नीन्वाप्यात्ममादृष्ट्वा	८३०	अनेन विधिना देहं	१०४
अग्नौ मुग्गंमशौगे	६६८	अनौसेषु पुत्रेषु	७९८
अग्नौ करिष्यद्वादाय	३००	अन्तरा जन्मनरणे	७८९
अग्न्याः सर्वेषु देवेषु	२८७	अन्तर्जन्तुं शुचौ देवत	३८
अजाश्वं भुग्वतो मेध्यं	२७०	अन्तर्धानं स्मृतिः कान्ति	९०२
अशानासु सुरां पीत्वा	१६७	अन्त्याशिक्षिष्यावरातां	८७०
एत उच्यं पतन्त्येते	९९	अन्त्याभिगमने त्वष्टुः	७३६
अतिथित्वेन वर्णभ्यो	१९९	अन्नमादाय कृता स्थ	३०३
अतिथिं श्रोत्रियं कृत	२०४	अन्नमिष्टं हरिष्यं च	३०३
वायवान्यभ्ययन् पदं	९०३	अन्नं पथुं पितं भोज्ये	२४४
अदत्तादाननिरत	८७४	अन्नं पितृमनुष्यभ्यो	१०८
अदीयंस्तु स्मृतिमा	३९०	अन्यहस्ते च मिश्रोते	७०९
अधर्मं दृष्ट्वा स्वर्गं	३७६	अन्यायेन कृते राष्ट्रा	३६८
अधिविघ्नमिषं दद्या	६२९	अन्येऽपि शहृथा प्राद्या	७२०
अधिविघ्ना तु भर्तव्या	१३७	अन्योदमंस्तु मेयुष्टौ	६१९
अधोत्प्रेक्षो जगद्ग	८३३	अन्योन्वापश्यते द्रव्यं	९९१
अध्यापयप्रयमक्षिप्तं	११०४	अन्हो मासम्य पश्यां वा	८०७
अध्यापानामुपाधर्मं	२२६	अपराद्धे समम्यध्वं	२९३
अध्वनीतोऽतिथिर्नो	२८२	अपरान्तकमुत्सायं	८६९
अग्नन्ता इदमयम्व्य	८८९	अपरयता वापयसा	३०१
अनन्नाद्यं यथा भावाः	८७०	अरहता इति निगन्	२०८
अतन्म्यविषये कृत्वा	८६३	अरि भ्राता स्तोऽप्यो वा	३७५
अनादिने कृषामाने	२४२	अनुया योऽग्निर्देवो	६१९
अनादयाय ददहोपे	१३०	अनुयां गुर्वनुजानो	१३१
अनादिवादिमादवैव	८९९	अनुयेग पराये	६९

* पृथक्चिह्नानि पद्यानि प्रक्षिप्तानि सन्ति ।

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
अपोशानेनोपरिष्टा	१९९	अवीरास्त्रीस्वर्णकार	२३९
अप्रजः स्त्रीधनं भर्तु	६२२	अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः	८९३
अप्रदुष्टां स्थिथं हत्वा	१०१०	अशक्तस्तु वदन्नेवं	६८०
अप्रमत्तक्षरेद्देशे	८३५	अशीतिभागो वृद्धिः स्या	४५७
अप्रयच्छन् समाप्नोति	१२७	अश्वरत्नमनुप्यग्री	९२४
अफालकृष्टेनाग्नींश्च	८२६	अश्वस्थानाद्भ्रजस्थाना	३३३
अचन्द्रयं यश्च वध्नाति	७०४	असंस्कृतास्तु संस्कार्या	५८८
अद्वंस्तु नरः साक्ष्य	५०६	असच्छास्त्राधिगमन	९३०
अभक्ष्यैर्द्वूपयन् विप्रं	७४६	असत्कार्यरतोऽधीर	८७४
अभिगन्तास्मि भगिनीं	६८०	असाक्षिकहते चिन्है	६८७
अभिवाते तथा छेदे	६९३	अस्कन्नमव्ययं चैव	३५५
अभियोगमनिस्तीर्य	४१५	अहङ्कारः स्मृतिमंधा	८९२
अभिदास्तो मृषा कृच्छ्र	१०३३	अहङ्कारेण मनसा	८८८
अमावास्याऽष्टका वृद्धिः	२८५	अहन्येकादशे नाम	२८
अमेव्याक्तस्य मृतोयैः	२६६	अहस्त्वदत्तकन्यासु	७९८
अयं मे वज्र हृत्येवं	२२२	अहिंसा सत्यमस्तयं	२१०
अयाचिताहृतं ग्राह्य	२८३	आकाशमेकं हि यथा	८७८
अयोनीं गच्छतो योषां	७३५	आकाशाल्हावयं सौक्ष्म्यं	८४८
अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति	३६७	आकृष्णेन इमं देवा	३४५
अरण्ये नियतो जप्त्वा	९३६	आगमस्तु कृतो येन	४४५
अराजद्वैविकं नष्टं	६७४	आगमेनोपभोगेन	६४६
अरिर्मित्रमुदासीनो	३७०	आगमेऽभ्यधिको भोगा	४४१
अरोगिणीं भ्रातृमतीं	१०७	आगर्भसम्भवाद्भ्रूच्छेत्	१३१
अर्कः पलाश खदिरं	३४६	आचतुर्दशिकादहो	५६१
अचंप्रक्षेपणाद्दिशं	७१४	आचम्यागन्यादि सकलं	७६९
अच्यक्रोधातिक्रमकृद्	६९९	आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च	३३१
अर्थानां छन्दतः सृष्टि	९०२	आचार्यपत्नीं स्वसुतां	९२४
अर्घोऽघमेपु द्विगुणः	६८०	आचार्यपितृपाठ्याया	७७३
अर्वाक्सपिण्डीकरणं	३१७	आचार्योपासनं वेद	८८४
अलङ्कृतां हरन्कन्या	७३५	आजीवन् स्वेच्छया दण्डो	४५३
अवकीर्णा भवद्दत्त्वा	१०२४	आज्ञासम्पादिनीं दक्षां	१३८
अवलद्वाप्तु दासीपु	७३५	आत्मज्ञः शौचवान् दान्त	८७४
अविज्ञातहतस्याशु	७३०	आत्मनोऽथं क्रियारम्भो	९३९
अविप्लुतव्रतचर्यो	१०७	आदन्तजननात् सद्य	७७५
अविभक्तैः कुटुम्बायं	४६७	आदित्यस्य प्रसादेनः	११०४
अदीचिन्नन्वतामिन्	९१५	आदित्यस्य सदा पूजां	३४१

पद्यम्	श्लो	पद्यम्	श्लो
आदिमध्यावसानेषु	९२	उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां	२०४
आचिसीमांपमितेषु	४३५	उपेयादीश्वरैश्च	१८३
आधि प्रणश्येद् द्विगुणे	४८४	उभयानुमत साक्षी	४९७
आधे स्त्रीरणात् सिद्धी	४८८	उभयाम्यर्थितेनत	६२०
आध्यादीनां विहतां	४४०	ऊनद्विगुणं निखने	४६७
आनीय त्रिप्रसंख्ये	९३६	ऊनं वाप्यधिकं वापि	७४५
आपन्नत सम्प्रगृह्यन्	८१६	उरोग्ध्वयसो दण्ड	१०१५
आमानयोऽथ हृद्यं	८५७	ऊरुस्थांस्तानवरण	९०१
आयु प्रजां धने विधां	३२९	ऊर्ध्वमेक स्थितस्तेषां	८८९
आरामायतनधाम	६३४	ऊर्ध्वाथा पाणिना दक्ष	८६५
आग्नेहया गर्भं गच्छाद्य	८४०	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	५२३
आपोऽनाद्य द्वाविंश	९८	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	२३७
आसुरो द्विगुणादाना	१०३	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	८०५
आहृत्याप्यायनं धूमं	८८६	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	१०१०
आहृत्याप्यायनं धूमं	८९	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	९५
आहृत्याप्यायनं धूमं	२२	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	१०८७
आहृत्याप्यायनं धूमं	२०७	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	३४६
आहृत्याप्यायनं धूमं	४५४	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	३११
आहृत्याप्यायनं धूमं	४६९	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	८५९
आहृत्याप्यायनं धूमं	३७७	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	६९१
आहृत्याप्यायनं धूमं	३०७	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	९००
आहृत्याप्यायनं धूमं	८४७	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	११७
आहृत्याप्यायनं धूमं	९३०	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	९८१
आहृत्याप्यायनं धूमं	५११	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	१४१
आहृत्याप्यायनं धूमं	३६७	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	३०९
आहृत्याप्यायनं धूमं	७२६	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	७६१
आहृत्याप्यायनं धूमं	५९५	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	३५०
आहृत्याप्यायनं धूमं	८०९	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	६०८
आहृत्याप्यायनं धूमं	२४२	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	२९
आहृत्याप्यायनं धूमं	६८९	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	१०९१
आहृत्याप्यायनं धूमं	३११	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	६०२
आहृत्याप्यायनं धूमं	३२	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	२१०
आहृत्याप्यायनं धूमं	९९८	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	३२२
आहृत्याप्यायनं धूमं	१०२४	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	१०४२
आहृत्याप्यायनं धूमं	४९०	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	६१९
आहृत्याप्यायनं धूमं	३७१	ऊर्ध्वं देव्यं देव्यं	५९६

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
कद्रवैवारौ यथाऽपक्वं	८७७	कृतोदकान् समुत्तीर्णान्	७६९
कथमेतद्विमुह्यामः	८६७	कृत्तिकादिभरण्यन्तं	३२७
कदर्ययद्वचोराणां	२३९	कृमिकीटपतङ्गत्वं	९०४
कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठे	४०	कृपिः शिल्पं भृतिर्विद्या	८२१
कनीनिके चाऽक्षिकूटे	८९७	केचिद् दैवात्स्वभावाच्च	३७३
कन्यासन्दूपणं चैव	९२९	कोयटिप्लवचक्राह्व	२४९
कन्यां कन्यावेदिनश्च	३२९	कौशेयनीललवण	८१६
करणैरन्वितस्यापि	८७१	क्रमात्ते सम्भवन्त्यर्चि	८९८
कतपाददत्तो भङ्गे	६९१	क्रमादभ्यागतं द्रव्यं	७७९
करौ विमृदितग्रीही	९४८	क्रव्यादपक्षिदात्यृह	२४९
कर्तव्याशयशुद्धिस्तु	८३९	क्रियमाणोपकारे तु	१०३१
कर्तव्यं वचनं सर्वैः	९६९	क्रीडां शरीरसंस्कारं	१४९
कर्मणा मनसा वाचा	२३६	क्रीतलब्धाशाना भूमौ	७७४
कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः	२८७	क्रीतश्च ताभ्यां विकीतः	९९९
कर्म स्मार्तं विवाहाभौ	१७६	क्रीवोऽथ पतितस्तज्जः	६१८
कलविष्कं सकाकोलं	२४९	क्षत्रस्य द्वादशाह्वानि	७९६
कान्तारगास्तु दशकं	४९७	क्षत्रिया मागधं वैश्या	१६६
कारणान्येवमादाय	८८०	क्षयं वृद्धिं च वणिजां	७१२
कार्मिके रोमवद्वे च	६९८	क्षेत्रेण कर्मणा जीवं	८१६
कालकर्मात्मवीजानां	८८७	क्षुद्रमध्यमहाद्रव्य	७२९
कालोऽग्निः कर्म मृद्वायुः	८१३	क्षेत्रवैश्वनग्राम	७३१
कापायवाससश्चैव	३३०	खड्गामिपं महाशल्लकं	३०३
किन्तु यस्मिन् य आचारो	३६९	खरोप्ट्रयानहस्त्यदव	२३१
कुर्यात्प्रत्यभियोगे च	४१९	गजे नीलवृषाः पञ्च	१०१४
कुलानि जातीः श्रेणीश्च	३७९	गणद्रव्यं हरेद्यस्तु	६६८
कुशा. शाकं पयो मत्स्या.	२८३	गन्त्री वसुमती नाश	७६९
कुशुलकुम्भीधान्यो वा	२१४	गन्धरूपरसल्पश	८९६
कृत्स्नार्णव्यवहारी	७७६	गन्धाश्च वलयश्चैव	३४३
कृच्छ्रकृद्मकामस्तु	१०९८	गन्धोदकतिलैर्युक्तं	३१२
कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा	१०९०	गर्भाधानमृतौ पुंसः	२७
कृच्छ्रं चैवाऽतिकृच्छ्रं च	९८८	गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽष्टदे	३१
कृतज्ञाद्रोहिमेधावि	८२	गायत्रौ शिरसा सार्द्धं	६६
कृतरक्ष. समुत्थाय	३६१	गीतज्ञो यदि योगेन	८६६
कृतशिल्पोऽपि निवसेत्	६६९	गुडौदनं पायसं च	३४७
कृताकृतांस्तण्डुलांश्च	३३७	गुरवे तु चरं दत्त्वा	१०९
कृताग्निकायो भुञ्जीत	९३	गुरं हुदकृत्य त्वदकृत्य	१०९७

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
गुरुणामभ्यधिकेषो	१२४	षान्द्रायगे चरेत्सर्वा	१८७
गुल्मगुच्छक्षुपलता	६९४	चापांश्च रक्तपादांश्च	३४२
गृहधान्याभयोपान	३८१	चिकित्सकातुरश्रुद्ध	२३९
गृहीतमूल्ये यः पश्ये	७०९	घेष्टामोजनवाप्रोपे	६९१
गृहीतपेतनां वेदया	७३६	घैत्यदमशानस्योमामु	६९४
गृहीतपेतनां कर्म	६७१	घोरैः प्रदाप्याऽपहते	७२०
गृहीतशिशनधोत्याय	३६	छलं निरस्य भूतेन	४२६
गृहीतानुकुमादाप्यो	४६४	छिन्ननम्येन यानेन	७४३
गृहीतः शत्रूया घोरै	७२०	जलमेकाहमाकाशे	७३४
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो	८९६	जलं पिरेन्नाऽञ्जलिना	२२३
गोमातेऽग्ने तथा वेदा	२६२	जातिरुपवयोवृत्त	८८१
गोपनीगिदकरीलूप	४६९	जात्युत्कर्षो युगे शेषः	१७२
गोप्याधिभोगे नो धृद्धिः	४८७	जारे घोरैत्यभिवदन्	७४९
गोमाह्वानानलाघ्रानि	२३६	जालसूर्यमरीचिन्धे	३७९
गोभृतिलहिरण्यादि	२७२	जिह्वं त्यजेयुर्निलांभ	७१७
गोमूत्रं गोमय क्षीरे	१०८४	ज्ञात्याऽपराधे दूरी च	३८३
गोवधो मात्यता स्तेय	९२९	ज्ञेये च प्रकृती घैव	८८२
गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी	१०४२	ज्ञेये चारण्यकर्मई	८६३
गौरस्तु ते श्रयः पद् ते	३७९	जज्ञी दास्तु द्वास्पर्जा	२६७
ग्रहार्थाना नरेन्द्राणा	३४९	जतस्तान् पुरपोऽभ्येत्य	८९८
ग्रामादाहृत्य वा पासा	८३१	जतो ध्येय स्थितो पोऽसौ	९०१
ग्रामेच्छया गोप्रचारं	६४६	जगो निष्कलमयीमृता.	९११
ग्रहार्थं गृह्यते घोरै	७२०	जतोऽभिवादापेद् वृद्धा	७९
ग्राम्ने पश्चाग्निमध्यस्थो	८२९	जतः शुद्धाम्बरधरः	३३८
गृष्टे शतिकवृद्धेस्तु	६७६	जतः स्वैरविहारी स्या	३६३
घटेऽग्नमिते ज्ञाति	१०६८	जत्काल हृतमूल्यो वा ;	४९०
घातितेऽपहते दोषो	७२३	जत्यम्भृतेरपस्थाना	८८६
घग्नालो जायते यज्ञ	२१३	जत्र जत्र च निष्जाता	३६८
घनुन्पाददृतो दोषो	७४७	जत्रात्मा हि स्वयं किञ्चि	८४३
घनुम्भिदूषेकमागाः स्यु	६९०	जत्राद्यार्शतिमाहस्वा	८९७
घन्वारो वेदधर्मजाः	२३	जत्सिद्धी मिदिमान्नोति	४१३
घरितवत आयाते	१०६४	जपाच्छादनदाने च	२९६
घरित्रयन्धरुहृते	४८९	जपा पाटीनराजीय	२६०
घरेद् वनमहत्वापि	९६६	जद्रान्य ज्ञना दृष्टे	३४३
घाटतन्करदुर्बुध	३६६	जन्मगृहलादमी मूकः	८६८
घान्द्रायगे मपेत्वाले	८२८	जन्मूले द्वे ल्याद्याधि	८६४

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
तपसा ब्रह्मचर्येण	८९७	त्रैविद्यनृपदेवानां	६८६
तपस्तप्त्वाऽसृजद् ब्रह्मा	२७४	त्रयवराः साक्षिणो ज्ञेयाः	४९७
तपस्विनां दाननीलाः	४९७	त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः	२२९
तपो वेदविदां क्षान्ति	८१३	त्वं तुले सत्यधामासि	५४१
तप्तक्षीरवृताम्यूना	१०८६	त्वमग्ने सर्वभूताना	५४८
तत्तैश्वर्यशयने सार्ध	९७३	त्वं विप ब्रह्मणः पुत्रः	५५८
तरिकः स्थलजं शुल्कं	७१०	दण्डाजिनोपवीतानि	८३
तत्रार्हवादिनं क्षुद्रं	३६१	दत्त्वं पाट्येलुख्यं	५२७
तस्मात्तेनेह कर्तव्यं	९१२	दत्त्वा कन्यां हरन् दण्डयो	६२४
तस्माद्ब्राह्मणवर्जः	८६८	दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या	३००
तस्य वृत्तं कुलं शीलं	८२३	दत्त्वाद्यं पृथिवीपात्र	३०२
तस्य षोढा शरीराणि	८५२	दत्त्वा भूमिं निवन्धं वा	३०६
तस्येत्युक्तवतो लोहं	५४८	दत्त्वाद्यं संस्रवांस्तेषां	२९९
तामिच्छं लोहमङ्कुं च	९१०	दद्याद् ब्रह्मन्मादेत	३४७
ताम्रकात्स्फाटिकाद्रक्त	३४३	दध्यन्नं पायसं चैव	३३७
तारानक्षत्रसंघैरै	८९०	दन्तोऽलूखलिकः काल	८२७
तालद्रुं वस्तिर्गार्प	८५७	दर्शनप्रतिभृयंत्र	४७९
तिक्षिरो तु तिलद्रोणं	१०१५	दर्शने प्रत्यये दाने	४७९
तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान्	१०९२	दशरूपविख्याता	१०७
तिष्ठो वर्णानुपूर्व्येण	१२०	दशैकपञ्चससाहं	६५६
तुलाग्न्यापो विषं कोशो	५२८	दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री	२१९
तुलाधारणविद्वद्भि	५४१	दातव्यं प्रत्यहं पात्रे	२७५
तुलाग्रासनमानानां	७०३	दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां	३०६
तुला स्त्रीयालवृद्धान्ध	५३५	दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति	२७८
ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं	१०२	दाने विवाहे यज्ञे च	८००
तेनोपसृष्टो यस्तस्य	३३०	दान्तस्त्रियवणस्नायी	८२७
तेनोपसृष्टो लभते	३३०	दाप्यस्तु दशमं भागं	६७२
त्रगुर्भासकताम्राणां	२६३	दासीकुम्भं वहिर्गामा	१०६४
त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः	६८०	दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण	१०८
त्रिरात्रोपोपितो जप्त्वा	१०७१	द्विवा सन्ध्यासु कर्गस्थ	३३
त्रिरात्रोपोपितो हुत्वा	१०७१	दीयमानं न गृह्णाति	४६७
त्रिरात्रं दशरात्रं वा	७८२	दीर्घतीव्रामयप्रस्तं	९३६
त्रिर्विचपूर्णपृथिवी	१०२	दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा	७०१
त्रिः प्राच्यापो द्विरन्मृज्य	३१	दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च	६२५
त्रान् कृच्छ्रानाचरद् द्वात्य	१०३६	दुर्वृत्ता ब्रह्मविदुक्षत्र	१०१०
त्रैवापिकाधिकान्नो यः	२११	दुःसमुत्पादयेद्यस्तु	६९३

पद्यम्

पृष्ठे

पद्यम्

पृष्ठे

दुग्धे च शोणितोद्भेदे	६९४	धान्यमिधोऽतिरिक्ताङ्गः	१०७
दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं	६९३	धिग्दण्डस्त्वथ धाग्दण्डो	३८३
दूरादुच्छिद्यन्मिथुन	२३६	धेनुः सङ्घस्तथाऽनइवान्	३४८
दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वीद्यान्	३६४	न ददाति हि य. साक्ष्यं	६०७
देवे घोरहृतं द्रव्यं	४०६	न दाप्योऽपहृतं स तु	४९३
देवतायं हविः सिद्धं	२४६	न निषेधोऽल्पवायन्तु	६३६
देवातिथ्यर्वनहृते	२८३	न मेहंत नदीयाया	३२०
देवत्विकस्नातकाचार्यं	३३३	नयेयुरेते सामानं	६२७
देवानुयान् समभ्यर्च्यं	६६१	न योषित्पतिपुराभ्यां	४६७
देवेभ्यश्च हुतादप्रा	१९७	नवमे दशमे मासि	८४९
देशान् देशान्तरे याति	४०१	न विधया केवल्या	२७६
देशान्तरगतं प्रेतं	७१६	नष्टापहृतमायाद्य	६४६
देशान्तरस्थं दुलंढ्ये	६२४	न संशयं प्ररक्षेत	२१८
देशे काल उपायेन	१८	न स्वाध्यायविरोध्यथं	२१६
देशेऽग्न्यावात्मनि च	२३१	नाचक्षीत धयन्तीं गां	२०४
देशे काले च भोगं च	६८८	नाऽप्य परतरो धर्मो	३६९
देशे काले च योऽर्थाया	६७३	नाभिरोजो सुदं शुभं	८८७
देशे काले चय. शक्ति	१०६२	नामभिर्वलिमेषैश्च	३३७
देशे द्वौ प्राक् प्रथ. विप्र्य	२९३	नाश्रम. कारणं धर्मं	८४१
देशे पुरपकारे च	३७३	नासहस्रादरेत्फाले	६३८
देशे युग्मान् ययाशक्ति	२९२	नित्रयमांविरोधेन	६६७
देशदस्याप्रदानेन	८४८	निद्रानु. मूरहृत्लुक्पुो	८७४
एतमेतमुषे कार्यं	६८६	निद्रे भावितो दद्या	४१८
दृष्टारो ध्वजदारागां	६७३	निन्दते लिखितं नेक	४०७
द्रासस्तविमहध्यागि	८६३	निमित्तमक्षर कर्ता	८४४
द्विगुणांस्तु कुशान्दत्त्वा	२९७	निर्मालिताश्च सत्त्वम्यो	९०१
द्विनेत्रभेदिनो रात्र	४६१	निमेषवेत पूर्वेषु	२९१
द्वेदे जानुसपोलाह	८०३	निर्जित्य वादे देवान् वी*	११०४
द्वेषे चतुर्णां वचने	६०९	नितायां वा दिवा वापि	१०७२
द्वौ सङ्घर्षो वसालानि	८६४	निधिदमक्षणे जेझय	९२४
घनुदानं परीणाहो	६४०	निस्मारन्ति यथा होह	८४३
घनं वेदान् गिराकिर्मदि	३२७	नि. धेयसदरे नृणां*	११०३
घर्मक्षो सुखसोऽनुष्वा	६७०	नीशाभिगमनं गर्भं	१०६७
घर्माधीं प्राप्नुयावर्म*	११०३	नीरजस्तमता सत्य	८८४
घर्मेण लक्ष्मिहोत	३०६	नीबीन्तनप्रावरण	७३३
धान्यहृन्वयशुभोप	९२९	नृतेलाऽधिहृता. पूगा.	४४८

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
नृशंसराजरजक	२३९	पादकेशांशुककरो	६९१
नेक्षेताकं न नग्नां छीं	२२१	पादप्रक्षालनं दत्त्वा	२९५
नैष्टिको ब्रह्मचारी च	१०३	पालदोपाद्विनाशे तु	६४३
न्यायागतधनस्तत्त्व	९०४	पांशुवपं दिशां दाहे	२३१
पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो	९८८	पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो	३२२
पञ्चदशां चतुर्दश्या	२३०	पिण्याकाचामतक्राम्बु	१०९१
पञ्चधा सम्भृत. कायो	७६९	पितरि प्रोपिते प्रेते	४७१
पञ्च पिण्डाननुद्ध्यत्य	२३७	पिता पितामहो भ्राता	१२७
पटे वा ताम्पट्टे वा	३५६	पितापुत्रविवादे तु	७०२
पणानेकशफे दद्या	६५०	पितापुत्रस्वस्रभ्रातृ	७००
पण्यस्योपरि संस्थाप्य	७०७	पितु. स्वसारं मातुश्च	९२४
पतनीयकृते क्षेपे	६८१	पितृद्रव्याविरोधेन	५७९
पतिग्रहपरीमाणं	३५६	पितृभ्यां यस्व यद्वत्तं	५८७
पतितामार्थसम्बन्धि	४९७	पितृमातृपतिभ्रातृ	६२०
पतितानामेप एव	१०६४	पितृमातृसुतभ्रातृ	१५१
पतिप्रियहिते युक्ता	१५५	पितृयानोऽजवीथ्याश्च	८९६
पतिलोकं न सा याति	९६५	पितृलोकं चन्द्रमसं	९००
पत्नी दुहितरश्चैव	६०२	पित्तात्तु दर्शनं पक्ति	८४८
पथि ग्रामविवीतान्ते	६४१	पित्तोस्तु सूतकं मातु	७८२
पदानि क्रतुतुल्यानि	३६०	पिशुनानृतितिनोश्चैव	२३९
परद्रव्यगृहाणां च	७२०	पुंश्चलीवानरखरै	१०२०
परद्रव्याण्यभिध्यायं.	८७४	पुण्यात् पद्भागमादत्ते	३६६
परपाकरुचिर्न स्या	२०३	पुनर्गमं पुनर्धात्री	८४९
परशय्यासनोद्यान	२३८	पुमान् सङ्ग्रहणे ग्राह्यः	७३३
परस्य योपितं हृत्वा	९०७	पुराणन्यायमीमांसा	८
पराशरव्यासशङ्ख	१६	पुरुपोऽनृतवादी च	८७४
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो	४२१	पुरोहितं च कुर्वीत	३५३
पर्णोदुम्बरराजीव	१०८६	पुष्पं चित्रं सुगन्धं च	२३७
पलाण्डुं विद्वराहं च	२४९	पृथक्पृथग्दण्डनीयाः	५१४
पलं सुवर्णाश्चत्वारः	३८०	पृथक्सान्तपनद्रव्यैः	१०८५
पवित्राणि जपेत्पिण्डान्	१०९५	पृथिवी पादतस्तस्य	८७०
पशुमण्डूकनकुल	२३०	पौपमासस्य रोहिण्या	२२८
पश्यतोऽशुवतो हानि	४३५	प्रक्रान्ते सप्तमं भागं	६७४
पाखण्डयनाश्रिताः स्तेना	७६३	प्रजापोडनसन्तापा	३६८
पाणिप्रांक्षः सवर्णांसु	१२६	प्रतिकूलं गुरोः कृत्या	१०२५
पात्रे धनं वा पर्यासं	९३६	प्रतिग्रहसमर्थोऽपि	२८३

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
प्रतिषेधे मूनिचक्रि	२२६	मन्दिपाहांस्नया वाति	७२६
प्रतिषेधे प्रकाश स्या	६०१	मन्धुदत्ते तथा मुलक	६००
प्रतिषेधे प्रभृतिन्त्रकां	३२६	मलाहामीहृत्तथोरै	६६०
प्रतिषेधे द्विया देय	४७०	मलिकर्मम्वधाहोम	१९७
प्रतिभृदापितां यत्र	४७९	मन्त्रोपधिविनिर्हृत्तान्	४४८
प्रतिषेधे मन्त्रचयं	९०	महव. स्युषंदि स्वांती	४७९
प्रतिषेधे मनादिष्टं	७१३	माल्यासा जती वापि	९६६
प्रतिषेधेत्सरं त्वय्यां	२०१	मालम्बवासिनीहृद्	१९९
प्रतिषेधेत्सरं सोम	२१२	माहुप्रोवातेप्रसन्धि	६८०
प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लंघ्ये	३९८	मुद्रान्द्रियाणि सायांनि	८९३
प्रथमे मासि संकलेद्	८४८	मुद्धेस्त्वत्तिलव्यषा	८९४
प्रदक्षिणमनुग्रज्य	३०८	मुभुक्षितन्त्र्यहं म्बित्वा	८२२
प्रदक्षिणार्थमेतच्च	९०९	मुहस्वते अतियत्वं	३४६
प्रधान क्षत्रिये कर्म	२०८	मन्त्रभ्रिपविद्गुद्रा	२६
प्रनष्टाधिगतं देय	४७३	मन्त्रानिन्त्रेजांसि	८७९
प्रपद्ये साधयन्त्रयं	४६३	मन्त्रचयं स्थितो नैरु	९४
प्रमाणे लिखित भुक्तिः	४३२	मन्त्रचयं द्या क्षान्ति	१०८३
प्रयत्न आहृतिवर्ण	८४७	मन्त्रवर्चस्विन पुत्रान्	३२६
प्ररोहितायिनां शाखा	६९४	मन्त्रहा क्षयरोगो स्वान्	९०६
प्रवृत्तचक्रतां धीष	३२७	मन्त्रहा मद्यः स्तेन	९१९
प्रशानादिकं कर्म	७७१	माक्षगस्य परित्रागा	९३६
प्रमज्यावासितो राशो	६६०	माक्षगस्वगंहारी तु	९६६
प्रसन्न दास्यभिगमे	७३६	माक्षगेनाऽवगन्तव्यो	८०३
प्राजापत्ये चोत्सृष्टं	९७३	माक्षगेषु क्षमां म्बित्वा	३६६
प्राणास्वये तथा धादे	२६१	माक्षग पात्रतां याति	११०३
प्राणानापम्य सम्प्रोक्ष्य	७३	माक्षग्यां क्षत्रियात्सूतो	१६६
प्राणापामदाते कायं	१०७१	माक्षे मुहूर्ते चोत्थाय	२०६
प्राणापामी जडे स्नात्वा	१०७७	माक्षो निराह आहूय	१२१
प्रातिलोम्पापवादेषु	६८०	मयुरास्तु स्वपेत्युक्ते	३०६
प्राते नृपतिना भागे	६७६	मन्त्रावकाशाग्न्युदक	७२६
प्राथम्यमनुग्रजां.	९१६	मक्षपित्वांरविधानां	६३९
प्रयत्नैरपेत्येनो	९१६	मन्त्र्याः पद्यन्वाः सेवा	२६०
प्रेयसेष ततधारां	३६४	मगास्व्येकं तथा पृष्ठे	८७३
फल्गुपान्नस्य	१०१६	मगं ते वरुणो राजा	३३३
फल्गुपान्नभूमिमोम	८१६	मर्तुभातृपितृजाति	१४८
फालाहतमपि क्षेत्रे	६३८	मगं जातिमहसेषु	८४०

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
भस्मपट्टरजःस्पर्शः	६८८	महोत्साहः स्थूललक्षः	३५०
भार्यारतिः शुचिर्भृत्य	२०८	मातापितृगुस्त्यागी	२८९
भिन्ने पणे तु पञ्चाश	७०६	मातामहानामप्येवं	३०९
भिषङ् मिथ्या चरन् दण्डय	७०४	मातुर्यदग्रे जायन्ते	१००
भृतात्मनस्तपोविद्ये	८१३	मातृपित्रतिथिभ्रातृ	२३६
भृतीपाश्चान्नवस्त्राम्भ	२८१	मानुष्ये कङ्कलीस्तम्भ	७६९
भ्रूमेर्गन्धं तथा घ्राणं	८४८	मानेन तुलया वापि	७०४
भृत्यां पितामहोपात्ता	५८४	माजंरगोधानकुल	१०१४
भ्रूशुद्धिर्माजनाद्वाहा	२६०	मापानघौ तु सहिपी	६३८
भृतकाव्यायकः स्त्रीवः	२८८	साहिष्येण करण्यां तु	१६७
भृताद्भययनादानं	९२९	मांसक्षीरौदनमधु	१०२
भेषजस्नेहलवण	७०५	मितश्च संमितश्चैव	३३६
भेक्षारिणकायं त्यक्त्वा तु	१०२४	मिथिलास्थः स योगीन्द्रः	६
भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो	३५४	मिथ्याभिज्ञंसिनो द्रोपो	१०३१
भ्रातृणामथ दम्पत्योः	४७७	मिथ्या वदन् परीमाणं	७६५
मण्डलं तस्य मध्यस्थ	८६३	मुक्त्वाग्निं मृदितघ्राहि	५४८
मत्तोन्मत्तार्तव्यसनि	४४८	मुखजा विप्रुपो मेध्या	२७१
मधु देशः फलं गृध्रो	९०७	सूपको धान्यहारी स्या	९०७
मधुना पयसा चैव	१०१	मृगश्चसूकोट्टाणां	६०४
मधुमांसाञ्जनोच्छिष्ट	९४	मृच्चर्ममणिसूत्रायः	७००
मनसश्चन्दमा जात	८७०	मृताङ्गलग्नविक्रेतु	७५०
मनसा चेतसा युक्तो	८४८	मृताहनि तु कर्तव्यं	३१८
मन्त्रमूर्त्तं यतो राज्यं	३६९	मृतं जीवति वा पत्यौ	१३८
मन्वत्रिविष्णुहारीत	१६	मृते पितरि कुर्युस्तं	५९५
मन्वन्तरैर्युगप्रान्त्या	८९०	मृद्दण्डचक्रसंयोगा	८७९
मम द्वाराः सुतामात्या	८८२	मेदसा तर्पयद् देवा	१०१
मयि तेज इति च्छायां	१०२३	मोहजालमपास्येह	८६७
मर्यादायाः प्रभेदे तु	६३६	य आहवेषु वध्यन्ते	३६०
मलिनो हि यथादर्शो	८७६	य इदं धारयिष्यन्ति	११०३
महापातकज्ञान् घोरान्	९०४	य इदं श्रावयतिद्वान्	११०४
महापातकजैर्वोरै	९१५	य एनमेवं विन्दन्ति	८९८
महापापोपपापाभ्यां	१०३२	य एव धर्मो नृपतेः	३६९
महाभूतानि सत्यानि	८८१	यज्ञंपि शक्तितोऽधीते	१०१
महीपतीनां नाशोचं	८०४	यज्ञस्थायत्विजे देव	१२१
महोक्षोत्सृष्टपशवः	६४१	यज्ञानां तपसां चैव	१००
महोक्षे वा महाजं वा	२०१	यज्ञेन तपसा दानं	९००

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
यत ष्टानि लिङ्गानि	८९२	ये राष्ट्राधिष्ठितास्तेषां	३६७
यतिपात्राणि मृद्वेषु	८३५	ये समाना इति द्वाभ्यां	३१२
यतो वेदा पुराणानि	८९७	योगीश्वरं याश्वल्क्यं	३
यत्ते केशेषु दीर्घात्थ	३३३	यो दण्डयान् दण्डयेद्राजा	३७७
यत्र यत्र च सङ्कीर्णं	१०७२	यो द्रव्यदेवतात्यागा	८६८
यथाकथञ्चिन् त्रिगुण	१०८८	योऽभियुक्तं परंत स्या	४४६
यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां	२८०	यो मन्येताऽजितोऽन्मोति	७५२
यथारुथक्षित्पिण्डाना	१०९२	यो यावत्कुरुते कर्म	६७३
यथाकर्म फले प्राप्य	९०९	यो येन सेरसत्पेषां	९०५
यथाकामा भरद्वापि	१४४	य कश्चिदर्थो निष्पात	५१९
यथात्मानं च न यात्मा	८९५	य कण्ठकैर्विन्दति	८३०
यथापितान् पशून् गोप	६४२	य साक्ष्यं धावितोऽन्येभ्यो	५१५
यथाविधानेन पठन्	८६४	य साहसं कारयति	६९९
यथाशास्त्रं प्रयुक्तं सन्	३७६	रथेत्वरथ्या विना विद्या	१५०
यथा हि भरतो वर्णं	८८६	रजसा तमसा र्ध्वं	८७४
यथा ह्येकेन चक्रेण	३७३	रथ्याकर्ममतोयानि	२७३
यद्वांसं मया देवाः*	११०३	रथ्ये पशव्यमाजीव्ये	३५७
यद्दत्त्वा न्यद्रदिमशत	८८९	रदिमरग्नी रजरथाया	२६९
यदा तु द्विगुणीभूत	४९१	रसस्य नव विज्ञेया	८६१
यदा सम्यगुणोपेतं	३७२	रागाहोभाङ्गयाद्वापि	३९३
यदि कुर्यात्समानेशान्	५६८	राजर्दवोपघातेन	७०९
यदुच्यते द्विजातीनां	११८	राजनि स्याप्यतं योऽर्थं	७०७
यद्ददाति गयास्थश्च	३२३	राजा कृत्वा पुरे स्थाने	६६६
यद्यस्मि पापहृन्मात	५४१	राजान्तवासियाज्येभ्य	२१६
यद्येन स कथं मङ्गलं	८७१	राजा हृष्या निधिं दद्या	४५४
यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां	१०२२	राशाऽधमर्गिको दान्य	४६५
यमसुक्तं तथा गाथा	७५७	राशाऽभ्यायेन यो दण्डो	७८३
यवैरन्ववक्रोर्षाऽथ	२९६	राशोऽनिष्टप्रकारै	७४९
यस्मिन्स्ते संयथा पूर्वं	३०८	रिक्थपाह ऋणे दान्यो	४७२
यस्य यत्र यदा तु स्य	३४८	रुष्या याऽन्यतरं कुर्यां	६३०
या आहता ह्येवर्णे	३३३	रूपं देहि यतो देहि	३३७
यागस्यऽप्रविष्टार्ता	९५४	रोगो होनातिरिक्तराज	२८८
या दिव्या इति मंत्रेण	२९६	रोम्णा कोटऽस्तु पद्यात	८६०
यावद्भूत्सस्य पादौ द्वौ	२७९	रासालक्षणमामानि	८१६
यावत्सम्यक् विनश्येषु	६४०	लिङ्गस्य ष्टेन्द्रे मृत्यो	६९४
ये च दानररा मन्य	८९६	लक्ष्यम्य ष्टेऽभिलिङ्गे	६२७
येनैकरुपाभाषन्ता	८८९	लोमानस्ये दिव प्राप्ति	१४०

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा	१०७१	त्रिभागं चेत्पिता कुर्या	१६८
लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि	१३६	विरुद्धं वर्जयेत्कर्म	२२४
वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ	८५७	विषयेन्द्रियसंरोध	८८४
वनाद् गृहाद्वा कृत्वैष्टिं	८३३	विपाग्निदां पतिगुरु	७२५
वपा वसाऽवहननं	८५७	विहितस्याऽननुष्ठाना	११२
वयोबुद्धयर्थवाग्धेप	२१०	वीणावादनतत्त्वज्ञः	८६६
वर्णिनां हि वधो यत्र	५१७	वृक्षगुल्मलतावीर	१०१९
वर्त्याधारस्नेहयोगा	८८८	वृद्धभारिर्नृपस्नात	२०६
वसानस्त्रीन्पणान्द्राप्यो	७०१	वृषक्षुद्रपशूनां च	७००
वसुरुद्रादितिसुताः	३२९	वेदार्यवपुराणानि	१९६
वसेत्स नरके घोरे	२५१	वेदानुवचनं यज्ञो	८९८
वाकोवाक्यं पुराणं च	१०२	वेदाभ्यासरतं क्षान्तं	१०७२
वाचं वा को विजानाति	८८१	वेदैः शास्त्रैः सधिज्ञानै	८९०
वानप्रस्थयतिव्रह्म	६१४	वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो	८६६
वायर्वायैर्विगण्यन्ते	८६०	वैश्यहाऽन्दं चरेदेत	१०१०
वायुभक्षो दिवा तिष्ठन्	१०७२	वैश्याशूद्रोस्तु राजन्या	१६५
वासनस्थमनाख्याय	४९३	व्यतीपातो गजच्छाया	२८५
विक्रीतमपि विक्रेयं	७०९	व्यभिचारादृतौ शुद्धि	१३४
विक्रेतुर्दशनाच्छुद्धिः	६४६	व्यवहारान्नृप पश्ये	३८७
विख्यातदोषः कुर्वीत	१०६९	यज्ञप्रपि तथात्मानं	३३०
विद्याकर्मवयोन्यु	२०६	शक्रत्यानीहमानस्य	५६८
विद्यातपोभ्यां हीनेन	२७७	शक्तो ह्यसोक्षयन् स्वामी	७४७
विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां	११०३	शतमानं तु दशभि	३८०
विनापि साक्षिभिल्लेख्य	५२०	शते दशपला वृद्धि	६५८
विनायक कर्मविघ्न	३३०	शतं स्त्रीदूषणे दद्यात्	७३५
विनायकस्य जननी	३३७	शब्द स्पर्शश्च रूपं च	८९४
विपाकः कर्मणां प्रेत्य	८७३	शरणागतबालस्त्री	१०६८
विप्रगोकृपहतानां	७९३	शरीरचिन्तां निर्वर्त्य	१७७
विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्र	१०५७	शरीरसंक्षये यस्य	८८६
विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव	७२५	शस्त्रावपाते गर्भस्य	७२५
विप्रपाडाकरं छेद्य	६८९	शस्त्रासवमभूच्छिष्टं	८१६
विप्रान्मूढांभिपिक्तो हि	१६३	शिरःकपाली ध्वजवान्	१३६
विप्राहिक्षप्रियात्मानो	२३४	शिराः शतानि सप्तैव	८५९
विप्रेष्वपि विरोपेण*	११०३	शुक्रियारण्यकजपो	१०७२
विभक्तैः सुतो जातः	५८५	शुक्राम्बरधरो नीच	२१८
विभजेरन् सुताः पित्रो	५५६	शुचि गोतृसिद्धिचोयं	२६८
विभागनिन्द्ये शाति	६२६	शुचिभूमौ स्वपद्मार्त्रौ	८०९

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
शुद्धप्रमजितानां च	७००	सत्कृत्य भिक्षणे भिक्षा	२००
शुद्धप्रैष्ये हानसर्षपे	९३०	सत्त्वं रजस्तमश्चैव	८९६
शुद्धस्य द्विजशुभ्रुपा	२०८	सत्यमन्तेयमक्रोधो	८४१
शुद्धेषु दासगोपाल	२४१	सत्यामन्यां सखायां	१९६
शोणितेन विना दुःखे	६९१	सत्यासत्यान्यथास्तोत्रे	६८०
शौलिकं स्नानरालेन	६९०	सत्येन मांसभिरश्च त्वं	५९४
श्रान्तनेत्राहने रोगि	२८०	सत्यां प्रतिज्ञां यम्योतुः	५१०
श्रीशाम शान्तिशामो वा	३४२	स नेतुं न्यायत शक्यो	३७६
श्रुताध्ययनमपमन्ना	३८९	सन्ततिस्तु पशुश्रीणां	४५७
श्रुतायंस्त्योत्तरे लक्ष्ये	४०४	सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्या	५२६
श्रुति स्मृति सदाचारः	१९	सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रां च.	४२२
श्रुत्वेतद्याज्ञरत्नयोऽपि	११०४	सन्धिन्यनिर्दशावत्सा	२४५
श्रुत्वांतादृषयो धर्मान्	११०३	सन्धिं च विषह यान	३७२
श्रेणिर्नगमपालगिड	६७०	सन्ध्यागार्जिननिर्वात	२२९
श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां	८९०	सन्ध्यामुपाम्य शृणुया	३६३
श्रीतस्मार्तक्रियाहोतो	३५४	सन्ध्यां प्राक् प्रातरेव हि	७३
श्लेष्माशु बान्धवैर्मुक्तं	७६९	सन्दिग्धेन्द्रियपामे	९०१
श्लेष्माश्रमन्तावदेव	८६२	सखाश्चेद्विवाद स्या	४२४
श्लोकत्रयमपि ह्यस्मा	११०४	सखमाहनामाद्वापि	७६१
श्वक्रोष्टुगर्भोल्क	२३१	सर्षपिनागवीप्यन्त	८९७
पद श्रेष्ठा पद्य वित्तं च	८६२	समकालमिषु मुक्त	५५४
पष्टगुलीनां द्वे पाण्ड्यो	८५३	स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत	३५२
पोष्टार्कुनिताः श्रीर्णा	१४१	समवायेन वगिजां	७१३
ष्टीयन्ताश्चक्रान्मूय	२२३	समामानतदर्भाह	५१९
स आत्मा धैव यज्ञश्च	८६८	समातेऽर्थे कृणां नाम	८२०
सकामास्त्रनुत्तोमासु	७३५	समुद्रपरिवर्ते च	७०६
सकृत् प्रदीपते कन्या	१२९	समूहकार्ये आघातान्	६६९
सकृत्प्रसिद्धान्त्युदकं	७६१	समूहकार्ये प्रहितो	६६९
सखिभार्याहुमार्तापु	९२४	समेन्नेव परलोतु	६८८
स गुरवं. शिष्यां कृत्वा	९०	सम्भूय कुर्वतामर्थे	७०६
सङ्घामे वा हतो लक्ष्य	९३६	सम्भूय वगिजां एव	७०६
सङ्घाते स्वीहितोऽथ	९१०	सर्गादी म यथाकामे	८४६
सर्षेष्मनातमाहूय	७३२	सर्दाननये प्रह	२८२
समातानुत्तमो दण्ड	७३५	सर्गारहरे पुण्य	११०४
संज्ञार्थावेत्थवे प्रोक्त	५९५	सर्गभूतहितः शान्त	८३५
स समादाय स्मैत्र	५४८	सर्गमन्नमुदादाय	३०३
स तु सोमपूर्वदर्श	१०१	सर्वस्य प्रभवो विद्याः	३७५

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
सर्वाङ्कामानवाप्नोति	२०१	संविद्योत्तूर्यघोषेण	३६४
सर्वाश्रयां निजं देहे	८७८	संमृष्टिनस्तु संसृष्टी	६१६
सर्वेष्वेव चित्रादेषु	४३४	स्त्रीद्वयवृत्तिकामो वा	७३०
सर्वोपधेः सर्वगन्धैः	३३३	स्त्रीनिषेधे जतं दद्या	७३४
सर्वत्सारोमतुल्यानि	२७९	स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे	८४६
सर्वणंभ्य सर्वणांमु	१९९	स्त्रीबालवृद्धकितव	४९७
सर्व्याह्निकां गायत्रीं	३०२	स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यं	१३९
ससन्तति स्त्रीपदाद्यं	४७९	स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधौ	९२९
स सन्दिग्धमतिः कर्म	८८०	स्त्र्यालोकालम्भविगमः	८८४
स सम्यक्पालितो दद्या	६७६	स्थालैः सह चतुःपष्टि	८६३
सहस्रशीर्षाजापी तु	१०७१	स्थैर्यं चतुर्थं त्वङ्गानां	८४८
सहस्रात्समा मया यो व	८७०	स्नातस्य सापंपं तैलं	३३६
सहस्राक्षं जनधार	३३३	स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते	२७२
सहोभौ चरतां धर्म	१२३	स्नानमन्त्रैर्वर्तैर्मन्त्रैः	४७
स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः	८९८	स्नानं मौनोपवासेज्या	१०८३
साक्षिणश्च स्त्रहस्तेन	९२०	स्फयशूपांजिनधान्यानां	२९६
साक्षिणः श्रावयेद्वादि	९०४	स्मृत्याचारव्यपेतेन	३९४
साक्षिपूभंयतः सत्सु	४२३	स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु	४२९
सामन्तकुलिकादीना	६९९	स्त्रच्छन्दं विधवागामी	७००
सामन्ता वा समग्रामा	६३०	स्त्रदेशपण्ये तु शतं	७०७
सामान्यद्वयप्रसभ	६९७	स्त्रपते तस्य कर्तव्यं	३३३
सामान्यार्थसमुत्थाने	९८३	स्त्रभावाद्विकृतिं गच्छेत्	४२१
साशीतिः पणयाहन्वो	३८०	स्त्ररन्ध्रगोसाऽऽस्त्रीक्षिव्यां	३९०
साहस्रस्तेयपारुष्य	४२०	स्त्रगं ह्यपत्यमोजश्र	३२७
सौमनो विवादेऽक्षेत्रस्य	६२७	स्त्रर्गः स्वप्नश्च भावान्तं	८९२
सुकृतं यत्स्वया किञ्चि	९०४	स्त्रवर्णैर्वा पटे लेख्या	३४३
सुतविन्यस्तपत्नीक	८२४	स्त्रमीमिन् दद्याद् ग्रामस्तु	७२३
सुराकामहूतकृतं	४६८	स्त्रस्त्रीयव्रतविगजामातृ	२८७
सुरापी व्याधिता धूर्ता	१३९	स्त्रामिने थोऽनिषेधेव	६३७
सुरासुवृत्तगोमूत्र	९९६	स्त्राग्न्यमात्या जनो दुर्ग	३७४
सूर्यः सोमो महीपुत्रः	३४३	स्त्रं कुटुम्बाऽधिविरोधेन	६९१
सोमः शौचं ददौ तासां	१३४	स्त्रं लभेताऽन्यत्रिक्रीते	६४६
सोमैरुदकगोमूत्रैः	२९८	हविष्याच्चेन वै मासं	३२२
सौवर्णराजताञ्जाना	२९४	हस्तीं पायुरुपगन्धे च	८९६
सैनिरुध्रेद्वियग्रामं	८३९	हिरण्यभूमिलाभेभ्यो	३७४
संयतोपरन्कग दक्षा	१४९	हिरण्यव्यापृतामीतं	२६६
संयोच्य चायुना सोमं	८६८	हीतजातो प्रजायेत	९८७

पद्यम्	पृष्ठे	पद्यम्	पृष्ठे
हीनजाति परिश्लेष	४६६	हृत्कण्ठतालुगाभिन्नु	४६
हुतार्थ प्रदद्यात्	३००	हमासात्रमुपादाय	८७९
हुत्वाभीन् मूर्धर्दवत्यान्	१८१	हेमशङ्का शर्के रौप्ये	२७८
हताधिरारा मणिना	१३३	हंसजनकपित्रव्या	१०१५
हृते प्रनष्टे यो द्रव्ये	६५०		

श्री ।

वीरमित्रोदयकृता समुद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकृता च वर्णानुक्रमेण सूची ।

नामानि	नामानि
अग्निपुराणम्	कालादर्श
अङ्गिरा	कालिकापुराणम्
अभिनववर्धमानोपाध्याय	फारोस्वइम्
अभियुक्ता	कुल्लुकभट्ट
अमरकोश	कूर्मपुराणम्
अमरसिंह	गरुडपुराणम्
आचारचिन्तामणि	गण
आचारमञ्जरी	गोभिलः
आचारादर्श	गौड
आचारोद्योत	गौतम
आदिमनु	कण्ठेश्वर
आपस्तम्ब	चिन्तामणि
आश्वलायन	छन्दोगपरिशिष्टम्
उदयनावापा	छन्दोगान्हिकम्
उपनिषद्	छागनेय
उपाध्याया	छान्दोग्यधृति
उशाना	छान्दोग्योपनिषद्
कृष्यशुद्ध	जाबाल
कण्ठसोदार	जाबालिः
कण्ठसोदारकृत	जैमिनि
कर्मप्रदाय	तैत्तिरीयम्
कल्पसारा	तैत्तिरीयकारण्यम्
कल्पतरु	दश
कल्पतरुकृत	दत्तोपाध्याय
कल्पमूत्रम्	देवन्
कदम्ब	देवोपुराणम्
कात्यायन	द्वैप्यछान्दोगपरिशिष्टम्

नामानि
 नरसिंहपुराणम्
 नारदः
 नारायणः
 निगमपरिशिष्टम्
 नैयायिकाः
 न्यायकुसुमाञ्जलिः
 पतञ्जलिः
 पद्मपुराणम्
 पराशरः
 परिशिष्टम्
 पाणिनिः
 पातञ्जलटीका
 पातञ्जलभाष्यम्
 पातञ्जलसूत्रम्
 पातञ्जलाः
 पारस्करः
 पारस्करगृह्यम्
 पारिजातः
 पार्यसारथिमिश्राः
 पितामहः
 पुलस्त्यः
 पेंडीनसिः
 प्रकाशः
 प्रजापतिः
 बह्वृचगृह्यपरिशिष्टम्
 बह्वृचपरिशिष्टम्
 बृहद्विष्णुः
 बृहस्पतिः
 बौधायनः
 बौधायनतैत्तिरीयसूत्रकारः
 ब्रह्मपुराणम्
 ब्रह्माण्डपुराणम्
 भगवद्गीता
 भट्टपादाः
 भट्टाचार्याः
 भवदेवः
 भविष्यपुराणम्
 भविष्योत्तरपुराणम्
 भाष्यम् (व्याक०)
 भाष्यकारः

नामानि
 भोजराजः
 मत्स्यपुराणम्
 मनुः
 मनुटीका
 मन्त्रप्रकाशः
 मरीचिः
 महाभारतम्
 माध्यन्दिनीयोगोभिलीयम्
 मार्कण्डेयः
 मार्कण्डेयपुराणम्
 मिताक्षरा
 मिताक्षराकारः
 मिश्राः
 मिहिराचार्यः
 मीमांसकाः
 मेधातिथिः
 मैत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टम्
 यमः
 याज्ञवल्क्यः
 योगसंहिता
 योगिसंहिता
 योगी
 योगीश्वरः
 रत्नमाला
 रत्नाकरः
 राजा
 रामायणम्
 लघुहारीतः
 लिखितः
 लिङ्गपुराणम्
 लौगाक्षिः
 वराहपुराणम्
 वर्धमानः
 वसिष्ठः
 वाचस्पतिमिश्रः
 वाजसनेयम्
 वाजसनेयिनः
 वामनपद्मतिः
 वायुपुराणम्
 विश्वरूपः

नामानि
विष्णु
विष्णुपुराणम्
विष्णुमूत्रम्
शृद्धगार्थ
शृद्धमनु
शृद्धास्त्रस्य
पदान्तिन
पेदव्यासभाष्यम्
वैजवाप
वैजवापशृद्धम्
ध्याधिपाद
ध्यास
शङ्ख
शतपथधृति
शाङ्करायन
शाण्डिलायन
शातातप
शारीरकम्
शिष्टा
शुल्पाणि
शौनक

नामानि
श्रुति
पद्मिप्रसन्नमतम्
संयोगपरिशिष्टम्
संयतं
सैन्याम्पद्धति
साध्या
साध्यायनशृद्धम्
सामुद्रिकशास्त्रम्
सुमन्त
सुश्रुतम्
स्मृति
स्मृतिमञ्जूषा
स्मृतिसार
हरिनाथ
हरिनाथोपाध्याय ।
हलायुध
हलायुधनिबन्ध
हारलता
हारीत
हेमाद्रि

धा ।

मिताक्षराधृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च
वर्णानुक्रमणिका ।

अद्विरा
अग्नि
आद्विरम
आध्यामी
आपस्तम्ब
आयुर्वेद
आचलायन
उपमन्यु
उपाना
ऋष्यशृद्ध
औशनस
कण्व
कश्यप
काण्वधृति
कारषायन
काण्वजिनि

कुमार
कृष्णद्वैपायन
कथु
गर्भोपनिषद्
गार्थ
गुरु
शृद्धशारा
शृद्धपरिशिष्टम्
गोभिल
गौतम
धनुर्विदातिमनम्
ध्ययन
दामन्य
जमदग्नि
जानूकर्ण

नामानि
 जावालः
 जावालश्रुतिः
 जावालः
 जैमिनिः
 त्रिकाण्डी
 दक्षः
 दीर्घतमाः
 देवलः
 धारेश्वरः
 धौम्यः
 नारदः
 निरुक्तम्
 पराशरः
 पातञ्जलः
 पारस्करः
 पितामहः
 पुलस्त्यः
 पैङ्ग्यः
 पैठीनसिः
 प्रचेताः
 वाष्कलः
 बृहच्छातातपः
 बृहत्प्रचेताः
 बृहत्संवर्तः
 बृहदङ्गिराः
 बृहद्दारीतः
 बृहद्यमः
 बृहद्याज्ञवल्क्यः
 बृहद्वसिष्ठः
 बृहद्विष्णुः
 बृहद्व्यासः
 बृहन्मनुः
 बृहस्पतिः
 बौधायनः
 ब्रह्मगर्भः
 ब्रह्माण्डपुराणम्
 ब्राह्मवधम्
 भग्द्वाजः
 भविष्यत्पुराणम्
 भारद्वाजः
 भारद्वाजगृह्यम्
 भृगुः

नामानि
 मत्स्यपुराणम्
 मध्यमाङ्गिराः
 मनुः
 मरीचिः
 मार्कण्डेयः
 मेधातिथिः
 यमः
 याज्ञवल्क्यः
 योगीश्वरः
 लिखितः
 लौगाक्षिः
 वसिष्ठः
 विश्वरूपः
 विपतन्त्रम्
 विष्णुः
 वृद्धप्रचेताः
 वृद्धमनुः
 वृद्धयाज्ञवल्क्यः
 वृद्धवसिष्ठः
 वृद्धविष्णुः
 वृद्धशातातपः
 वृद्धहारीतः
 वैशाघ्रपादः
 वैशम्पायनः
 व्याघ्रः
 व्याघ्रपादः
 व्यासः
 शङ्खः
 शाण्डिल्यः
 शातातपः
 शारीरकम्
 शुनःपुच्छः
 शौनकः
 श्रीकराचार्यः
 पद्मत्रिशन्मतम्
 सुमन्तुः
 सुश्रुतम्
 सूत्रकारः
 संवर्तः
 स्कन्दपुराणम्
 स्मृत्यन्तरम्
 हारीतः